

51593

1-6

51593

1961 APR - 7

330



SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE



95. ÉVFOLYAM



1961. 1. SZÁM

1961

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI UTCA 51-53
95. ÉVFOLYAM 1961. I. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (főszerkesztő), EMBER GYÓZÓ, LEDERER
EMMA, MÁLYUSZ ELEMÉR, MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK,
NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő),
SINKOVICS ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Ember Győző*: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez 1
S. Lengyel Márta: Egy osztrák röpiratíró útja a negyvennyolcas forradalom felé (II. rész) 47
A. I. Puskás: Adatok Horthy-Magyarország külpolitikájához a második világháború éveiben 83

KÖZLEMÉNYEK

- Janisz Politisz*: Az osztályok szerepe az 1821. évi görög nemzeti felkelésben 118

VITA

- Vörös Károly*: Megjegyzések Révész Imre: Sinai Miklós és kora c. munkájához 138
Kelen Jolán: Két kritika kritikája 150

A SZOVJETUNIÓ ÉS NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

- M. D. Kammari*: V. I. Lenin a nemzeti fejlődés alapvető törvényszerűségeiről 154
Jan Dąbrowski 70 éves (*Divéky Adorján*) 168

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Molnár Erik*: A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája (Ism. *Ránki György*) 170
A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Hatodik kötet. A Magyar Tanácsköztársaság (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 174
Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon (Ism. *Székely György*) 177
J. A. Lencman: A kereszténység eredete (Ism. *Beller Béla*) 180

A SZÁZADOK 95. (1961) ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK

<i>Balogh Sándorné</i> : A szocializmus építésének néhány tapasztalata a keleti szovjet köztársaságokban	889
<i>Borus József</i> : Dembinski fővezérsege 1849 februárjában	536
<i>Elekes Lajos</i> : Történelem és korszerű általános műveltség	805
<i>Ember Győző</i> : Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez	1
<i>Horváth Zoltán</i> : A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés alakulása a dualista Magyarország utolsó évtizedeiben	300
<i>Kemény G. Gábor</i> : Mocsáry Lajos nemzetiségi politikája és a szerbek (I. rész)	562
<i>Kiss József</i> : A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a millennium évtizedében (I. rész)	581
<i>S. Lengyel Márta</i> : Egy osztrák röpiratíró útja a negyvennyolcas forradalom felé (II. rész)	47
<i>Mérei Gyula</i> : A „nemzetekfölötti állam” eszméje a nyugat-német és az osztrák burzsoá történetírásban (I. rész)	862
<i>Moravcsik Gyula</i> : Bizánci császárok és követeik Budán	832
<i>Orosz István</i> lásd <i>Szabó István</i>	
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A XV—XVIII. századi agrárfejlődés egyes kérdései a stockholmi történéskongresszuson	225
<i>Perjés Géza</i> : A „metódizmus” és a Zrínyi—Montecuccoli-vita (I. rész)	507
<i>Pölöskei Ferenc</i> : A függetlenségi párt kettészakadása és a koalíció felbomlása (1909)	614
<i>Pölöskei Ferenc</i> lásd <i>Szabó István</i>	
<i>Puskás, A. I.</i> : Adatok Horthy-Magyarország külpolitikájához a második világháború éveiben	83
<i>Ránki György</i> : A római hármas egyezmény és a német külpolitika	645
<i>Szabó István</i> : A parasztság történelmének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korszakában (<i>Orosz István</i> és <i>Pölöskei Ferenc</i> hozzászólásaival)	848
<i>Székelgy György</i> : A Dózsa-parasztháború ideológiájához	473
<i>Trócsányi Zsolt</i> : Wesselényi Miklós fogsága (II. rész)	281
<i>Wittman Tibor</i> : A flamand posztóipar tőkés lehetőségei a manufaktúra-korszak küszöbén	236

KÖZLEMÉNYEK

<i>Hanák Péter</i> : Garibaldi felszabadító hadjáratának hatása Magyarországon 1860-ban	670
<i>Karsai Elek—Szinai Miklós</i> : A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története	680
<i>Politisz, Janisz</i> : Az osztályok szerepe az 1821. évi görög nemzeti felkelésben	118
<i>Szinai Miklós</i> lásd <i>Karsai Elek</i>	
<i>R. Várkonyi Agnes</i> : Adalékok a függetlenségi párt történetéhez	339

VITA

<i>Barta István</i> : Ki írta Kölcsey „Wesselényi védelme” című munkáját?	720
<i>Kelen Jolán</i> : Két kritika kritikája	150
<i>Lukács Lajos</i> : Kossuth emigrációs politikájáról	370
<i>Szabad György</i> : Kossuth 1860/61-es politikájának jellemzéséről. II.	922
<i>R. Várkonyi Agnes</i> : Kuruc költészet és pozitívizmus	729
<i>Vörös Károly</i> : Megjegyzések Révész Imre: Sinai Miklós és kora c. munkájához	138
<i>Az MTA Történettudományi Intézetének vitája a nacionalizmus kérdéseiről (Kende László—Surányi Bálint)</i>	909

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

<i>Kammari, M. D.</i> : V. I. Lenin a nemzeti fejlődés alapvető törvényszerűségeiről... 154	154
<i>Kim, M. P.</i> : A kultúrforradalom lényege és történelmi szakaszai a Szovjetunióban 738	738
<i>Nyecsikina, M. V.</i> : A szovjet történettudomány történetének periodizációjáról... 386	386
Az 1960-ban tartott csehszlovák történetészkonferenciák	937
<i>Jan Dąbrowski</i> 70 éves (<i>Divéky Adorján</i>)	168

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Ангелов, Димитър</i> : История на Византия (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	412
<i>Adăniloai, Nichita</i> : Boierii și răscoala condusă de Tudor Vladimirescu (Ism. <i>Tóth András</i>)	773
<i>Babics András</i> : A komlói kőszénbányászat története (Ism. <i>Szekeres József</i>)	785
<i>Benedikt, Heinrich</i> : Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit (Ism. <i>Berend T. Iván</i>)	197
<i>Bîrsănescu, Ștefan</i> : „Schola latina” de la Cotnari, biblioteca de curte și proiectul de academie al lui Despot Voda (Ism. <i>Tóth András</i>)	188
<i>Both Ödön</i> : Szemere Bertalan belügyminiszter nemzetiségi politikája 1848 nyarán (Ism. <i>Katus László</i>)	202
<i>Both Ödön</i> : Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. április 29-i esküdtzéki rendelet (Ism. <i>Spira György</i>)	756
<i>Данилов, Д. И.</i> : Проблемы аграрной истории раннего средневековья в немецкой историографии (Ism. <i>Horváth Fál</i>)	410
<i>Dienes András</i> : Petőfi a szabadságharcban (Ism. <i>Agárdi Ferenc</i>)	757
<i>Dolmányos István</i> : Költők barátságától népek testvériségéig (Ism. <i>Arató Endre</i>) ...	403
<i>Erbe, René</i> : Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik 1933—1938 im Lichte der modernen Theorie (Ism. <i>Berend T. Iván</i>)	419
<i>Gerszi Teréz</i> : A magyar kőrajzolás története a XIX. században (Ism. <i>Zádor Anna</i>)	428
<i>Hajdu Tibor</i> : Március huszonegyediké (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	408
<i>Исламов, Т. М.</i> : Политическая борьба в Венгрии в начале XX века (Ism. <i>Dolmányos István</i>)	759
<i>Йоффе, А. Е.</i> : Русско-французские отношения в 1917 г. (февраль-октябрь) (Ism. <i>Dolmányos István</i>)	408
<i>N. Kiss István</i> : 16. századi dézsmajegyzékek (Ism. <i>Gunst Péter</i>)	751
<i>Kiszling, Rudolf</i> : Die militärischen Vereinbarungen der Kleinen Entente 1929—1937 (Ism. <i>Ránki György</i>)	418
<i>M. Kondor Viktória</i> : Az 1875-ös pártfúzió (Ism. <i>Kolossa Tibor</i>)	400
<i>Lenčan, J. A.</i> : A kereszténység eredete (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	180
<i>Люблинская, А. Д.</i> : Франция в начале XVII века (1610—1626) (Ism. <i>Bácskai Vera</i>)	779
<i>Marrriott, J. A. R.</i> : English Political Institutions (Ism. <i>H. Haraszti Éva</i>)	783
<i>Molnár Erik</i> : A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája (Ism. <i>Ránki György</i>)	170
<i>Miskolczy, Julius</i> : Ungarn in der Habsburger-Monarchie (Ism. <i>Hanák Péter</i>) ...	746
<i>Morton, A. I. and Tate, G.</i> : The British Labour Movement (1770—1920) (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	191
<i>Novotny, Alexander</i> : Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878 (Ism. <i>Gonda Imre</i>)	199
<i>Plaschka, Richard Georg</i> : Von Palacký bis Pekař (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	200
<i>Pogány Péter</i> : Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	201
<i>Реуэль, А. Л.</i> : Русская экономическая мысль 60—70-х годов XIX века и марксизм (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	182
<i>Dr. Schultheisz Emil—Dr. Tardy Lajos</i> : Fejezetek az orosz—magyar orvosi kapcsolatok multjából (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	425
<i>Stern, Leo</i> : Der Einfluß der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution auf Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung (Ism. <i>Zsigmond László</i>)	777
<i>Sugar, Peter F.</i> : The Influence of the Enlightenment and the French Revolution in Eighteenth Century Hungary (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	421
<i>Symons, Julian</i> : The General Strike (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	422
<i>Széchenyi István</i> : Stádium (Ism. <i>Kende László</i>)	426
<i>Tardy Lajos</i> lásd <i>Schultheisz Emil</i>	
<i>Tate, G.</i> lásd. <i>Morton, A. I.</i>	
<i>Tömöry Márta</i> : Új vizeken járok (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	406

<i>Vágó Béla</i> : A székely társadalom a mádэфalvi veszedelem korában (Ism. <i>Tóth András</i>)	775
<i>Valiani, Leo</i> : Dall'antifascismo alla Resistenza (Ism. <i>Ránki György</i>)	783
A Kohászati Történeli Bizottság Közleményei (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	431
A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Hatodik kötet. A Magyar Tanácsköztársaság (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	174
A Magyar Tanácsköztársaság Pécs—Baranyai Emlékkönyve (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	430
A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi rendszere (Ism. <i>Láng Imre</i>)	761
A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének Évkönyve 1958 (Ism. <i>Vörös Antal</i>)	432
Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924— 1926 (Ism. <i>Ránki György</i>)	764
Az Europe Jean Jaurèsról — születése századik évfordulóján (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	781
Beiträge zur Geschichte der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Fakultät der Friedrich-Schiller-Universität Jena anlässlich der 400-Jahr-Feier (Ism. <i>Szendassy Barna</i>)	776
Bibliography of Books in Hebrew on the Jewish Catastrophe and Heroism in Europe (Ism. <i>Dán Róbert</i>)	785
Budapest a Tanácsköztársaság idején az egykorú sajtó tükrében (Ism. <i>Nieder- hauser Emil</i>)	429
Budapest munkásmozgalma 1919—1945. Bibliográfia (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>) ...	203
Das Öffner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	398
Die Matrikel der Universität Wien (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	194
Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon (Ism. <i>Székely György</i>)	177
Dokumenty k bančckemu povstaniu na Slovensku (1525—1526) (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	184
Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów 1772—1849 (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	776
Historica I. (Les sciences historiques en Tchécoslovaquie) (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	414
Iz istorije Jugoslavije 1918—1945 (Ism. <i>Kövágó László</i>)	415
Кратка история на България (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	770
The History of the World-Conqueror by Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini (Ism. <i>Schütz Ödön</i>)	189
Studii și referate privind răscoalale țărănești din 1907 (Ism. <i>Tóth András</i>)	774

KRÓNKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	434, 789, 942
A német történettudomány nagy vesztesége. Dr. Alfred Meusel halálára (P. K.)	434
Beszámoló a legújabbkori történészek tanácskozásáról	950
Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról	215, 436, 794, 955
Kassai Géza (1894—1961) (<i>Ambrus Anna</i>)	788
Pályázati hirdetés	442, 800
Vita a magyar történeli forráskiadás helyzetéről és feladatairól	205

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeli munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1960. január 1.—június 30.)	443
A Magyarországon megjelent történeli munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1960. július 1.—december 31.)	962



MAGYARORSZÁG XVI. SZÁZADI KÜLKERESKEDELMÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

Szerencsés véletlenek egybeesésének köszönhetjük, hogy a XVI. század közepéről, pontosabban 1542-ből, fennmaradt két olyan kötet, amely a magyarországi külkereskedelemnek, közelebről a nyugat felé irányuló áruforgalomnak páratlan értékű forrása.¹ A kötetek 19 magyarországi harmincadhivatalnak a naplóját tartalmazzák.

A harmincad, amint azt Domanovszky Sándor tisztázta,² valószínűleg a XII. század végén, vagy a XIII. század elején keletkezett, a XIII. században még vásárpénz, azaz belkereskedelmi illeték volt, s a XIV. században fokozatos fejlődés folyamán alakult át külkereskedelmi, behozatali és kiviteli vámmá. A harmincadot a királyi felségjog (ius regium, ius regale) alapján az uralkodó szedette, a külkereskedelmi vám úgynevezett regálejővedelem volt.

Gyakran előfordult, hogy az uralkodók a harmincadjövedelmet, vagy annak egy részét bérbeadták, vagy pedig elzálogosították, kincstári kezelésből magánosoknak engedték át.

A harmincadot a kereskedők a kereskedelmi utak mentén — részint a határon, részint az ország belsejében — kijelölt harmincadhelyeken, a harmincadhivatalokban a vám szedésével megbízott tisztviselőknek, a harmincadosoknak és azok ellenőreinek fizették. A harmincadosok és az ellenőrök a kereskedők által fizetett vámról naplót vezettek, s e napló — valamint egyéb igazoló iratok — alapján számoltak el azoknak, akiknek tisztviselői voltak.

A korunkra maradt két kötet közül az egyik harmincadosi, a másik ellenőri naplót tartalmaz.

A 19 harmincadhivatalnak, amelynek naplói fennmaradtak, a jövedelme 1542-ben részben kincstári kezelésben, részben pedig zálogban, magánosok kezén volt. A még korábban elzálogosított harmincadjövedelemnek egy részét az uralkodó 1542-re már visszavette, s azt kincstári harmincadosok kezelték. A még zálogban levő harmincadjövedelem ellenőrzésére pedig a zálogbirtokosok harmincadosai mellé ellenőröket küldött ki a kincstár. A naplók egyrészt — az egyik kötetben — kincstári harmincadosoknak, másrészt — a másik kötetben — zálogban levő jövedelmet kezelő magánharmincadosok mellé kiküldött kincstári ellenőröknek a naplói.

Az egykorú harmincadigazgatás szervezetét véve alapul, az említett 19 harmincadhivatalt 4 csoportba oszthatjuk.

¹ Magyar Országos Levéltár. 1526 utáni gyűjtemény. Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 907. és 920.

² A harmincadvám eredete. Akadémiai értekezések a történelmi tudományok köréből. XXIV. kötet. Bpest. 1918.

Az első csoportba sorolhatjuk Pozsonyt és Pozsonynak a Dunától északra fekvő két leányhelyét: Stomfát és Gajárt. E csoport behozatali vámjövédelmé, valamint kiviteli vámjövédelmének a fele Mária özvegy királynénak, I. Ferdinánd nővérének volt elzálogosítva. A csoport kiviteli vámjövédelmének a másik felét már az uralkodó, I. Ferdinánd élvezte, s a pozsonyi magyar kamara kezelte. A csoport harmincadhelyein az özvegy királynénak és a pozsonyi magyar kamarának egyaránt voltak harmincadosai. A pozsonyi magyar kamara az özvegy királyné harmincadosai mellett ellenőröket tartott. A pozsonyi csoportnál a pozsonyi magyar kamara harmincadosainak és az özvegy királyné tisztviselői mellé rendelt ellenőreinek a naplói egyaránt fennmaradtak. Az özvegy királyné harmincadosainak a naplójáról nem tudunk.

A második csoportba sorolhatjuk Pozsonynak a Dunától délre fekvő leányhelyeit: Oroszárt, Jándorfot, Zarándfalvát, Nezsídert, Sopront és 4 fiókhelyét (Rusztot, Szentmártont, Rákost és Meggyest), valamint Óvárt. E csoport behozatali vámjövédelmé, továbbá kiviteli vámjövédelmének a fele Mária özvegy királynénak volt elzálogosítva. Ez a tény kapcsolta össze a Dunától északra fekvő, előbb említett pozsonyi csoporttal. Egyébként attól már szervezetileg különvált, aminek az volt az oka, hogy a csoport kiviteli vámjövédelmének a másik felét, amit I. Ferdinánd már ugyancsak visszaszerzett, nem a pozsonyi magyar kamarának, hanem az alsóausztriai kamarának a harmincadosai kezelték. A csoport főhelye 1542-ben már inkább Óvár volt, annak ellenére, hogy itt behozatali vámot nem szedtek. Ellenőröket az özvegy királyné harmincadosai mellett az óvári csoportnál is a pozsonyi magyar kamara tartott, ez a tény még ugyancsak egybekapcsolta a különben egymástól elkülönülő pozsonyi és óvári csoportot. Az óvári csoportnál csak a pozsonyi magyar kamara ellenőreinek a naplói maradtak fenn, az özvegy királyné és az alsóausztriai kamara harmincadosainak a naplójáról nincs tudomásunk.

A harmadik csoportba sorolhatjuk Nagyszombatot és Szokolcát 3 fiókhelyével: Szenicével, Sasvárral és Holiccsal. A csoportnak Nagyszombat volt a főhelye.

Korábban ehhez a csoporthoz tartozott Szempe is, 1542-ben azonban már önálló volt.³ Szempcnek fiókhelyei ekkor még nem voltak.

Sem a nagyszombati csoportnak, sem pedig a szempei hivatalnak a behozatali vámjövédelméről nincs tudomásunk, azt kell feltételeznünk, hogy behozatali vámot ezeken a helyeken — Óvárhoz hasonlóan — nem szedtek. A kiviteli vámjövédelmének a fele e helyeken az ország egyik leggazdagabb főúrnak, Thurzó Eleknek volt elzálogosítva. A kiviteli vámjövédelmének a másik felét⁴ az uralkodó már Thurzó Elektől is visszaszerezte, s azt — minthogy ezek a harmincadhelyek mind a Dunától északra feküdtek — a pozsonyi magyar kamara kezelte. A pozsonyi magyar kamara harmincadososainak a naplói fennmaradtak, Thurzó Elek harmincadosainak a naplójáról nem tudunk. Ugyancsak nem ismerjük a Thurzó-féle harmincadosok mellé rendelt kincstári ellenőröknek a naplóit, ha ugyan egyáltalában voltak kincstári ellenőrök ezek mellett a harmincadosok mellett.

³ Az önállósulás már korábban megtörtént.

⁴ Csupán az úgynevezett „alsó” országrészekből, azaz a Székesfehérvár—Esztergom vonaltól keletre és délre eső területekről szállított áruk egész harmincadját szedték a király harmincadosai, nemcsak a szempei és a nagyszombati, hanem az óvári és a pozsonyi csoportoknál is.

A korunkra maradt két kötet egyikében a pozsonyi és az óvári csoportnál működött kincstári ellenőröknek a naplói vannak, mind a behozatalról, mind a kivitelről, Óvár kivételével, ahol csak kivitelről szólnak a naplók. A másik kötetben a nagyszombati és a szempci csoportnál működött kincstári harmincadosoknak a naplói vannak, csak a kivitelről, behozatalról itt nincs tudomásunk.

Az első kötet Posel — vagy amint ő magát latinus formában nevezte: Pesellius — Pál naplója, aki 1538 óta volt a pozsonyi magyar kamara által küldött kincstári ellenőre a Mária özvegy királyné kezén levő harmincadjövedelmet kezelő harmincadosoknak. Három helyen voltak fiókellenőrei: Sopronban Nesner Ferenc, Nezsiderben Amschelperger Rupert, Zarándfalván pedig Tăxel Lajos. A helyszínen vezetett ellenőri naplókat letisztázták, úgy terjesztették az elszámolás alkalmával a pozsonyi magyar kamara elé, amelynek számvevősége fölülvizsgálta őket, amit a rájuk vezetett feljegyzések is tanúsítanak.

A másik kötetben 3 füzet tartalmazza a harmincadosi naplókat. Az első füzetben két napló van. Az egyik Francisci Tamás nagyszombati harmincadosé, a másik a neki alárendelt Zwykow Vencel szakolcai harmincadosé. A második füzet Szentábrahám Péter szempci harmincados naplója. A harmadik pedig 1542. március 7-ig Lerchenfelder György, majd annak halála után utóda: Szöllősy János pozsonyi harmincados naplóját tartalmazza. Ezek a füzetek is a helyszínen vezetett naplókról készült tisztázati példányok, amelyeket elszámoláskor ugyancsak a pozsonyi magyar kamara elé terjesztettek, a kamarai számvevőség megjegyzései rajtuk is olvashatók.⁵

*

A fentiekben ismertetett naplók történeti-statisztikai feldolgozásán évek óta dolgozom dr. Baraczká István kartársammal, a Fővárosi Levéltárnak a vezetőjével.

A naplók provenienciájának a tisztázása után a következő kérdés, amely felmerült, az volt, hogy mennyiben tükrözik Magyarország teljes, vagy ha nem is teljes, legalább a nyugat felé irányuló egész külkereskedelmi áruforgalmát. A 19 harmincadhely ugyanis, amelynek külkereskedelmi áruforgalmáról a naplók tanuskodnak, mind Magyarország nyugati részén, a magyar-osztrák és a magyar-morva határ közelében feküdt, rajtuk keresztül a nyugat felé irányuló külkereskedelmi áruforgalom, illetve annak egy része bonyolódott le.

Feleletet adni erre a kérdésre nagyon nehéz, a szükséges adatok ugyanis nem állanak rendelkezésre. Azt meg tudjuk mondani — bár azt sem teljes pontossággal —, hogy 1542-ben Magyarországon a fennmaradt naplókban szereplő 19 harmincadhely kivül milyen más helyeken szedtek még harmincadot, azaz merre másfelé volt még külkereskedelmi áruforgalom, a tekintetben azonban, hogy ennek a másirányú forgalomnak mekkora volt a volumenje, kénytelenek vagyunk visszakövetkeztetések alapján feltevésekkel megelégedni.

⁵ A naplók eredetileg a pozsonyi magyar kamara számvevőségének az iratai között voltak. Amikor onnan — valószínűleg a XIX. század első felében — kiselejteztek őket, egy magángyűjtőnek a gyűjteményébe kerültek, amit utóbb a Magyar Nemzeti Múzeum megvásárolt. Így jutottak a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárába, majd onnan a Magyar Országos Levéltárba.

Magyarország külkereskedelmének a mohácsi ütközet (1526) előtt hat fő iránya volt: az északnyugati, a nyugati, a délnyugati, a déli, a délkeleti és az északkeleti. Az északnyugati irányú áruforgalomnak a XV. század végén Árva és Trencsén, a nyugatinak Pozsony és Sopron, a délnyugatinak Muraszombat, Nedelic, Varasd és Zágráb, a délnek Nándorfehérvár és Temesvár, a délkeletnek Nagyszében, Brassó és Beszterce, az északkeletnek pedig Kassa voltak a fő harmincadhelyei.⁶

A XVI. század közepére a török térfoglalása következtében a helyzet több tekintetben megváltozott. A török terjeszkedése elsősorban a déli irányú külkereskedelmi áruforgalomra hatott bénítólag. A déli irányú külkereskedelem minden valószínűség szerint teljesen megszűnt, illetve a Magyarország középső részét hódoltató török birodalom belkereskedelmi áruforgalmává alakult át, amit feltehetőleg elsősorban török kereskedők bonyolítottak le. A kereskedelmi kapcsolatok Magyarországnak a töröktől elfoglalt területei és a Habsburg uralom alá került részei — az úgynevezett királyi Magyarország — között nem szakadtak meg. Arról azonban nem tudunk, hogy 1542 körül magyar részről harmincadot szedtek volna azok után az áruk után, amelyeket a hódoltatott területekről a királyi Magyarországra hoztak, vagy innen oda vittek. Nincs ebből az időből megbízható értesülésünk harmincadhelyekről a török-magyar határon. A nándorfehérvári és a temesvári főharmincadhivatalok és a hozzájuk tartozott fiókok ekkor már régen megszűntek. De nincs kétségtelen bizonyítékunk arra vonatkozólag sem, hogy Székesfehérvárott vagy Győrött, avagy más, a magyar-török határhoz közeleső helyeken, lettek volna ebben az időben harmincadhivatalok. A török által megszállott vidékeket nyilván nem külföldnek tekintették, hanem Magyarország területének. Ezt a szemléletet érvényesítve, a török-magyar áruforgalmat, a Mohács előtti déli irányú kivitelt és behozatalt, mint külkereskedelmi tényezőt, 1542-ben — úgy vélem — nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk. A török uralom alatt levő, úgynevezett „alsó” magyar országrészekből érkező, vagy oda menő áruk után csak akkor szedtek külkereskedelmi vámot, ha ezek az áruk továbbmentek az ország határain túlra, vagy pedig azokon túlról érkeztek, ilyenkor azonban nem mint a török-magyar, hanem mint a Magyarország és a kérdéses külföldi ország közötti (pl. magyar-osztrák vagy magyar-morva) áruforgalom tételei szerepeltek.

A háromfelé — északnyugat, szűkebb értelemben vett nyugat, délnyugat — ágazó, tágabb értelemben vett nyugati irányú magyar külkereskedelemnek csak egyik — a szűkebb értelemben vett nyugati — irányú áruforgalma bonyolódott le azon a 19 harmincadhelyen át, amelynek vámnaplói korunkra maradtak. Próbáljunk feleletet keresni arra a kérdésre, hogy mekkora lehetett az északnyugati és délnyugati irányú külkereskedelemnek az áruforgalma, hogyan viszonyult a szűkebb értelemben vett nyugati irányú áruforgalomhoz.

Viszonylag könnyebb felelnünk erre a kérdésre az északnyugati irányú áruforgalmat illetően, amely a trencsényi főharmincadhelyen és annak fiókhivatalain keresztül bonyolódott le. 1542-ben a trencsényi harmincadesoport

⁶ Az 1498. évi 34. törvénycikk sorolja fel a harmincadok úgynevezett régi helyeit, amelyeken az országgyűlés a vámszedést megengedte. A felsorolás a fiókhivatalokat is feltünteti. Árvának nem volt fiókhivatala. Trencsénnek 8, Pozsonynak 9, Sopronnak 3, a négy szlavóniai főharmincadhelynek 11, Nándorfehérvárnak 9, Temesvárnak 1, Kassának 6 fiókját említi a törvény. Az erdélyi helyek nem szerepelnek a törvényben, róluk más forrásokból van tudomásunk. (Pl. 1534-ből. Orsz. Lvt. M. Kanc. lvt. Lib. Reg. I. 236.)

még Thurzó Eleknek a kezén volt. Nem tudunk róla, hogy a kincstár e csoport harmincadhelyein a harmincadjövedelem egy részét — mint a nagyszombati csoportnál és a szempei harmincadnál, amelyek részben ugyancsak Thurzó Elek birtokában voltak — maga élvezte és kezelte volna, avagy — mint Mária királynéval tette — ellenőröket küldött volna ki Thurzó Elek harmincadjai mellé.

Hét évvel később, 1549-ben azonban már kincstári kezelésben volt a trencsényi harmincadcsoport jövedelme. Nyolc harmincadhely tartozott ekkor ehhez a csoporthoz, a Vág völgye mentén északról dél felé haladva: Tverdossin, Zsolna, Puchó, Illava, Trencsén, Újhely, Verbó, Sellye. E nyolc harmincadhely együttes jövedelme 1549-ben 11 395 forint 33 dénár volt. Ugyanakkor — tehát 1549-ben — a nagyszombati, szakolcai és szempei harmincadhelyek együttes jövedelme 49 643 forint 41 dénár volt.⁷ A trencsényi csoport jövedelme tehát 22,95%-a volt e 3 hely jövedelmének. 1542-ben a nagyszombati, szakolcai és szempei harmincadhelyeken át lebonyolódott áruforgalom vámértéke 51,81%-a volt ama áruforgalom vámértékének, amely azon a 19 harmincadhelyen keresztül bonyolódott le, amelynek a vámnapló korunkra maradtak. Összevetve ezt a két adatot, azt következtethetjük belőlük, hogy a trencsényi harmincadcsoporton át, azaz északnyugati irányban lebonyolódó külkereskedelmi áruforgalom 11,89%-a lehetett a szorosabb értelemben vett nyugati irányú áruforgalomnak.

Nehezebb feladat a délnyugati irányú külkereskedelem volumenjének viszonylagos megállapítása. Ez az áruforgalom a szlavóniai és a horvátországi harmincadhelyeken át bonyolódott le. E harmincadhelyek 1542-ben az alsó-ausztriai kamara igazgatása alá tartoztak. Nem tudjuk sem azt, hogy mekkora volt a jövedelmük, sem azt, hogy milyen értékű árut vittek ki és hoztak be rajtuk keresztül. 1533-i és 1538-i adatok csupán arról tájékoztatnak, hogy ebben az időben a szlavóniai harmincadok — így nevezték összefoglalóan a szlávón-horvát harmincadokat — jövedelme nagyon csekély volt.⁸

A szlavóniai harmincadok jövedelmének a csökkenése már 1526 előtt megkezdődött. Hozzávetőleges számítások szerint a nyugat felé irányuló magyar áruforgalomnak 1494/95-ben még kb. 33,3%-a, 1523-ban már csak kb. 15,4%-a bonyolódott le a szlavóniai harmincadhelyeken át.⁹ Oka ennek a csökkenő tendenciának a török fokozatos térfoglalása észak felé, a török veszély állandó növekedése volt. Maga után vont a török előrenyomulása Magyarország felé, illetve később az ország belsejébe, az olasz kereskedelmi tőkének a kiszorulását Magyarországról. A Jagelló-korban e tőke szerepe még jelentékeny, de elsősorban a budai uralkodói udvarral volt kapcsolatos.¹⁰ A budai udvar 1526 után lényegében megszűnt. Ez is hozzájárult az olasz kereskedelmi tőke kiszorulásához. Márpedig az olasz kereskedők útja elsősorban a szlavóniai harmincadhelyeken keresztül vezetett Magyarországra. Rajtuk kívül Stájerország, Krajna és Karinthia kereskedői jártak még a délnyugat

⁷ Orsz. Lvt. 1526 utáni gyűjt. Városi és kamarai iratok, Fol. Lat. 921. I.

⁸ Sed cum tricesime ipse nunc admodum exigue sint — mondja a szlavóniai harmincadokról I. Ferdinándnak 1533. okt. 30-án a magyar kamarához intézett rendelete. Orsz. Lvt. Kincst. lvt. M. kam. Ben. res. 1533. okt. 30. — Hasonlóképpen szól egy 1538. febr. 4-én kelt uralkodói rendelet. Uo. 1538. febr. 4.

⁹ *Kubinyi András*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Budapest Régiségei. XIX. k. Bpest. 1959. 102. l.

¹⁰ L. erre nézve Kubinyi fent idézett cikkét.

felé vezető utakon, a török veszély növekedése feltehetőleg az ő vállalkozói kedvüket is csökkentette.

Jóval későbbi, a XVII. század harmincas éveiből való adatok szerint a szlavóniai harmincadok jövedelme elenyészett ama többi, a magyar kamara igazgatása alá tartozó dunántúli és északnyugati felvidéki harmincadhely jövedelme mellett, amely helyeken át a nyugati és az északnyugati áruforgalom lebonyolódott. 1635 és 1638 között a magyar kamara félharmincadból származó jövedelmének a szlavóniai harmincadok csak 3,04%-át szolgáltatták.¹¹

Közel száz évvel későbbi adatokból természetesen kockázatos dolog visszakövetkeztetni, de ezek az adatok is támogatják azt az egykorú, bár csak általánosságban szóló forrásokra alapozható feltevést, hogy a szlavóniai harmincadok jövedelme, illetve a délnyugat felé irányuló külkereskedelmi áruforgalom 1542 körül viszonylag csekély volt, az egész — tágabb értelemben vett — nyugati áruforgalomnak az 5%-át aligha haladta meg.

Összefoglalva a fentiekben mondottakat, feltételezhetjük, hogy Magyarországnak tágabb értelemben vett nyugati külkereskedelmi áruforgalma 1542 táján így oszlott meg:

északnyugat felé	11 ^o / _o
nyugat felé	84 ^o / _o
délnyugat felé	5 ^o / _o
<hr/>	
összesen	100%

A korunkra maradt vámnaplók tehát az ország 1542 körüli tágabb értelemben vett nyugati külkereskedelmi áruforgalmának 84%-áról nyújtanak tájékoztatást.

Hátra van még, hogy a délkelet és az északkelet felé irányuló külkereskedelmi áruforgalommal próbáljuk meg összevetni a nyugatit.

A délkeleti irányú külkereskedelem az erdélyi harmincad-, illetve — mint-hogy Erdélyben a külkereskedelmi vámot huszadnak nevezték — huszadhelyeken át bonyolódott le. E helyek közül a brassói volt a legjelentősebb. A brassói huszadról vezetett vámnapló 1542-ből korunkra maradt.¹² E napló szerint a brassói huszad bevétele 1542-ben 1632 forint és 64 dénár volt. Az általunk feldolgozott vámnaplókban szereplő harmincadjövedelem összege 23 264 forint volt.¹³ Eszerint a brassói huszad jövedelme kb. 7%-a volt a szűkebb értelemben vett nyugati harmincadok jövedelmének. A többi erdélyi huszadhely forgalmáról nincs tudomásunk, de nem hisszük, hogy együttesen elérte a brassóit. Aligha tévedünk, ha az egész délkeleti külkereskedelmi áruforgalmat nem becsljük többre, mint a brassói kétszeresére, azaz a szűkebb értelemben vett nyugatinak a 14%-ára, a tágabb értelemben vett nyugatinak pedig a 12%-ára.

Ami végül az északkelet felé irányuló, a kassai harmincadcsoporton át lebonyolódó külkereskedelmi áruforgalmat illeti, erről tudunk a legkevesebbet, erre csak jóval későbbi adatokból következtethetünk, ennél fogva a valószí-

¹¹ Orsz. Lvt. 1526 utáni gyűjt. Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 921. XI.

¹² Közzétéve: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. III. Bd. Kronstadt, 1896. 185—215. l.

¹³ Ez nem a ténylegesen befolyt jövedelem volt, hanem az, amelynek be kellett volna folynia, az áruforgalom vámértékének 1/20-a. Ténylegesen 19 464 forint jövedelem folyt be.

nűségnek jóval kisebb eshetőségével. Annál kisebb ez az eshetőség, mert az önálló erdélyi fejedelemség megalakulása után, a XVI. század második felétől kezdve, az északkeleti Felvidék, az úgynevezett Felsőmagyarország harmincadhelyein már nemcsak a határon túlra, hanem az Erdély felé irányuló áruforgalom után is szedték a külkereskedelmi vámot. E harmincadhelyek jövedelme és forgalma tehát ettől fogva nemcsak a külföldi—magyar, hanem az erdélyi—magyar kereskedelmi kapcsolatokat is tükrözi.

Szolgáljon némi támpontul egy kincstári célra 1757-ben készült hivatalos kimutatás, amely országrészek szerint tünteti fel az előző két esztendőben, 1755-ben és 1756-ban Magyarország — természetesen Erdély nélkül — külkereskedelmi áruforgalmának az értékét, külön-külön megadva a behozatal és a kivitel összegét is.¹⁴

	Behozatal		Kivitel		Egész forgalom	
	értéke forintban					
<i>1755</i>						
Alsómagyarország	4 209 653,07	3/8	6 324 532,84	1/12	10 534 185,91	11/24
Felsőmagyarország	367 700,10	1/4	776 159,31		1 143 859,41	1/4
Horvátország	283 136,67	1/3	306 908,58	5/6	590 045,26	1/6
Szlavónia	388 108,13	2/3	192 136,72	1/3	580 244,86	
	5 248 597,98	5/8	7 599 737,46	1/4	12 848 335,44	7/8
<i>1756</i>						
Alsómagyarország	4 241 627,11	5/6	5 892 181,90	5/12	10 133 809,02	1/4
Felsőmagyarország	336 783,40	1/2	618 010,35	1/2	954 793,76	
Horvátország	331 047,23		294 747,17	1/4	625 794,40	1/4
Szlavónia	332 088,70		180 391,93		512 480,63	
	5 241 546,45	1/3	6 985 331,36	1/6	12 226 877,81	1/2t

Az egész forgalom értéke %-os arányban kifejezve pedig az alábbi képe mutatja:

	<i>1755</i>	<i>1756</i>
Alsómagyarország	82,—	82,88
Felsőmagyarország	8,90	7,81
Horvátország	4,60	5,12
Szlavónia	4,50	4,19
	100%	100%

Alsómagyarországnak nevezték az északnyugati Felvidéket és a Dunántúlt együtt. Felsőmagyarország az északkeleti Felvidéknek volt a neve, tehát azé az országrésze, amelynek a kassai harmincadesopronon át lebonyolódott külkereskedelmi áruforgalmáról tájékozódni óhajtunk.

A fenti adatok azt mutatják, hogy a XVIII. század közepe táján az északkeleti Felvidéken át lebonyolódó külkereskedelmi áruforgalom 9,77%-a volt

¹⁴ Orsz. Lvt. Kincst. lvt. M. kam. Libri perceptionis et erogationis. 1757.

a nyugati irányú — azaz az alsómagyarországi, a horvát és a szlavón — áruforgalomnak.

Tudatában vagyunk annak, hogy kétszáz évvel későbbi adatok alapján következtetni felette kockázatos vállalkozás, mégis megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a XVI. század közepén, pontosabban 1542-ben a kassai harmincadcsoporton át haladó északkeleti irányú külkereskedelmi áruforgalom nem volt több, mint a tágabb értelemben vett nyugati irányú áruforgalomnak a 10%-a.

Összefoglalva mindeme számítások és következtetések eredményét, feltevélezzük, hogy Magyarország külkereskedelmi áruforgalma 1542 táján a következőképpen oszlott meg:

északnyugati irányú	9%
nyugati irányú	69%
délnyugati irányú	4%
délkeleti irányú	10%
északkeleti irányú	8%
<hr/>	
összesen	100%

A tágabb értelemben vett nyugati irányú külkereskedelmi áruforgalom megoszlását fentebb már láttuk.

Mindezekből tehát arra a végső feltevésre jutunk, hogy a korunkra maradt és általunk feldolgozott, 19 harmincadhivatal adatait tartalmazó, 1542-i külkereskedelmi vámnaplók Magyarország külkereskedelmi áruforgalmának kb. 69%-áról nyújtanak tájékoztatást, a nyugati irányú külkereskedelemnek pedig kb. 84%-át tükrözik.

*

Az 1542-i harmincadnaplók — mind a Posel-féle ellenőri kötet, mind pedig a kamarai harmincadosok füzetei — évnegyedenként és azokon belül harmincadhelyenként, vagy pedig megfordítva: harmincadhelyenként és azokon belül évnegyedenként, időrendben napról-napra haladva, egy-egy szállítmánynak megfelelő tételekben örökítik meg a külkereskedelmi áruforgalmat, mégpedig külön-külön csoportosítva a behozatali és a kiviteli szállítmányokat. Egy-egy tételnél a következő adatokat tüntetik fel:

1. a harmincadhivatal helye,
2. a vámolás napja,
3. a kereskedő neve,
4. a kereskedő lakhelye,
5. a kereskedő foglalkozása,
6. az áru neve,
7. az áru mennyisége,
8. az áru értéke,
9. a fizetett harmincad összege,
10. az esetleges engedmény vagy mentesség oka és összege.

Ezek az adatok azonban nem minden egyes szállítmánynál szerepelnek teljes számban. A harmincadhivatal neve és a vámolás napja, a kereskedő neve és lakhelye, az áru neve, az áru mennyisége, vagy pedig értéke és a fizetett harmincad összege általában minden egyes tételnél fel van tüntetve, a

többi adat azonban igen gyakran hiányzik. A fizetett harmincad egy összegben van megadva, függetlenül attól, hogy hány kereskedőnek hányféle áruja volt a kérdéses szállítmányban. Az áruk sincsenek kereskedők szerint külön-külön feltüntetve, ha többen közösen szállítottak. E hiányok és egyéb kisebb-nagyobb akadályok nehezítik, de nem teszik lehetetlenné a harmincadnaplókban foglalt adatoknak történeti-statisztikai módszer szerinti feldolgozását.

A történeti-statisztikai módszerű feldolgozásnak az a lényege, hogy a feldolgozásra kerülő forrásanyagban — esetünkben tehát a harmincadnaplókban — foglalt adatokat először is minél kisebb részekre bontjuk, mégpedig olyan részekre, amelyekben van valami olyan jellegű azonos vonás, amit közös nevezőnek mondhatunk, aminek alapján egymással összevethetők. A következő feladat azután ezeknek az adatrészeknek vagy részadatoknak meghatározott, az adatok természetéből következő szempontok szerinti csoportosítása, statisztikai táblázatokba foglalása. Végül pedig le kell vonni a statisztikai táblázatok tanulságait, szavakba kell foglalni azt, amit a számok mutatnak, magyarázva és értékelve a tanulságokat.

A harmincadnaplók esetében a legkisebb részadatok vagy adatrészek, amelyekre adataikat fel kell bontanunk, a következők: egy kereskedő által, egy harmincadhelyen át, egy alkalommal behozott, vagy pedig kivitt, egyfajta áru. A közös nevező pedig, amelynek révén ezek az adatrészek egymással összehasonlíthatók, kétféle lehet: egyrészt az illető áru után fizetett harmincad, másrészt az illető árunak a vámértéke, azaz ama értéke, amelynek alapján érte a vámot fizették. A kettő szorosán összefügg egymással, mivel a harmincad 1542-ben lényegében értékvám volt, a behozott és kivitt áruk értéke alapján fizették. Mégpedig általában az áruk értékének — s ezt hangsúlyozni kell — nem a harmincadát, hanem a huszadát fizették, mint külkereskedelmi vámot. A harmincad értékvám volta nem azt jelentette, hogy nem volt vámtarifa, nem voltak egyes árukra előre megszabott vámtételek. Vámtarifa, amit vectigal regiumnak neveztek, volt, a harmincadosok annak alapján szedték a vámot, s ha nem is maradt korunkra, a harmincadnaplók alapján rekonstruálható.¹⁵ A harmincad értékvám volta egyrészt abban nyilvánult meg, hogy a vámtarifa általában az áruk értékéhez igazodott, annak huszadában állapította meg a vámot, olyan áruknál pedig, amelyek a vámtarifában nem szerepeltek, az áruknak a helyszínen, a harmincados által megbecsült értéke alapján, annak huszadát kellett a kereskedőnek fizetnie.¹⁶ A fizetett harmincadot 20-szal megszorozva tehát általában megkapjuk a vámértéket.

A kettejük közötti szoros összefüggés ellenére a vámérték mégis alkalmasabb arra, hogy az összevetés alapja, hogy közös nevező legyen, mint a fizetett harmincad. A harmincadból ugyanis sokszor elengedtek bizonyos há-

¹⁵ Egyes áruk tarifáját tartalmazza Lerchenfelder György pozsonyi királyi harmincados 1536-i utasí. ás., Orsz. Lvt. Kinest. lvt. Ben. res. I. k. 14. l. — A szlavóniai harmincadosok részére 1539. jún. 11-én kiadott vectigal a bécsi Hofkammerarchivban, Gedenkbücher, Hung. 383. k. 158—161. lapjain található. Publikálta *Rudolf Horvat*: Regestum et ordo exigendarum tricesimarum in regno Slavoniae címen. Vjesnik, XII. 230—235. — A magyar harmincadosok részére 1545. febr. 1-én adott ki vectigált I. Ferdinánd. Hofkammerarchiv, Gedenkbücher, Hung. 384. k. 188—197. l. Filmen az Orsz. Lvt.-ban. Ezt a vectigált régi magyar vámtarifák felhasználásával a magyar kamara állította össze. Erre nézve l. Orsz. Lvt. Kinest. lvt. M. kam. Ben. res. 1545. ápr. 28.

¹⁶ A harmincadnaplókból megállapítható vámértékeket a más forrásokból ismeretes piaci értékekkel egybevetve azt látjuk, hogy — habár egyes eltérések természetesen voltak — a vámértékek általában megfeleltek a piaci értékeknek, azaz a tényleges áraknak.

nyadot (relaxatio), olykor pedig egyesek — pl. a dunai naszádosok — nem is fizettek harmincadot, mert az uralkodótól mentességet kaptak. Ez az oka annak, hogy a harmincadnaplók történeti-statisztikai feldolgozásánál az áruk vámértékét választottuk annak a közös nevezőnek, amelynek alapján a naplók egyes adatait össze tudjuk hasonlítani, s egymással összevethető válaszokat adhatunk azokra a kérdésekre, amelyeknek megválaszolását ezek az adatok lehetővé teszik.

A harmincadnaplók alapján a következő kérdésekre válaszolhatunk:

1. Milyen árukat, milyen értékben hoztak be és vittek ki?
2. Kik voltak és hova valók voltak a kereskedők?
3. Hol fizették a harmincadot?
4. Mikor fizették a harmincadot?
5. Mennyi harmincadot fizettek?

Nem mindenkor, hanem csak egyes esetekben adható válasz a következő kérdésekre:

1. Mi volt a behozott és kivitt áruk mennyisége?
2. Mi volt a kereskedők foglalkozása?
3. Honnan hozták be és hová vitték ki az árut?

Az áruk mennyiségével kapcsolatban adatokat tartalmaznak a harmincadnaplók a különböző mértékekre vonatkozólag.

A behozatal eredetére és a kivitel végcéljára rendszerint csak a kereskedők lakhelyéből és a harmincadhelyéből, ahol a vámot fizették, következtethetünk.

Hasonlóképpen csupán következtetésre vagyunk utalva a tekintetben, hogy a kereskedő egyben termelő is volt-e, s a maga által termelt árut szállította, avagy másoktól vásárolt áruval kereskedett.

Arra nézve, hogy a kereskedő által forgalomba hozott árut ki és hol termelte, a harmincadnaplók nem nyújtanak tájékoztatást. E tekintetben legfeljebb következtethetünk egyes adataikból.

Az árutermelés történetének tehát a harmincadnaplók csupán közvetett forrásai, azt tudjuk meg belőlük, hogy árut eladásra termeltek, de azt nem, hogy ki, hol és hogyan.

A tekintetben viszont, hogy volt-e, hol, kinek a kezén és milyen mennyiségben kereskedelmi tőke, közvetlen és elsőrendű adatokat nyújtanak a harmincadnaplók.

Arra, hogy olykor milyen egyéb adatok találhatóak még a harmincadnaplókban — pl. földrajziak, nyelvészetiek stb. — ezúttal nem térek ki.

Arra is csak utalok, hogy a kérdéseket a legkülönbözőbb variációkban tehetjük fel, s ennek megfelelő változatokban kaphatunk válaszokat, mégpedig akár a legrészletesebben, akár csupán összefoglalóan.

*

A következőkben — alkalmazkodva a tanulmány viszonylag szűkre szabott kereteihez — csak két kérdéssel foglalogom. Az egyik az, hogy melyek voltak azok az áruk, amelyek a nyugat felé irányuló magyar külkereskedelmi áruforgalomban 1542-ben szerepeltek, s mi volt a vámértékük. A másik kérdés pedig az, hogy hova valók voltak azok a kereskedők, akik ezt az áruforgalmat lebonyolították.

Magyarország szorosabb értelemben vett nyugati irányú külkereskedelmi áruforgalmának a vámértéke 1542-ben

465 282 forint 38 dénár

volt.¹⁷ Ez a forgalom behozatal és kivitel között így oszlott meg:

1. táblázat

	Vámérték forintban	%
Behozatal	141 732,78	30,46
Kivitel	323 272,80	69,48
Vegyés	276,80	0,06
Összesen	465 282,38	100,—

A kivitel tehát a behozatalt jóval meghaladta, a külkereskedelmi mérleg ebben a viszonylatban aktív volt.

A behozatal és a kivitel, valamint az egész áruforgalom megoszlását az egyes nagyobb árucsoportok között az alábbi táblázatok mutatják:

2. táblázat

Behozatal

Árucsoport	Vámérték forintban	%	
Élelmiszer	12 487,10		8,81
Bőr- és prémáru	3 263,12		2,30
Nyersanyag	1 533,50	1,08	
Posztó	56 070,20	39,56	
Vászon	17 194,50	12,13	
Selyem, pamut	808,06	0,57	
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	21.657,90	15,28	
Kötött-szövöttáru	97 264,16		68,67
Faáru	210,10		0,15
Ásványi és fémáru	14 193,60		10,01
Nürnbergi áru	350,10	0,25	
Szatócsáru	9 920,—	7,—	
Vegyés	10,50	0,01	
Nürnbergi és szatócsáru	10 280,60		7,26
Vegyés áruk	4 034,10		2,85
Összesen	141 732,78		100,—

¹⁷ Úgynevezett magyar forint, amelyben 100 dénár volt. A forint vásárlóértékére nézve szolgáljon némi támpontul, hogy 1 ló átlagos ára 10 forint volt, Posel Pál évi fizetése 100 forint.

A behozatal legjelentősebb árucsoportja tehát a kötött-szövöttárúké volt, az egész behozatalnak több mint kétharmadát jelentette (68.62%). Ez a tény az ország kötő-szövő iparának a viszonylagos fejletlenségéről tanúskodik. A második legnagyobb behozatali árucsoport az ásványi és fémárúké volt (10.01%). Ez a tény azt mutatja, hogy az ország vasipara sem volt a fejlettségnek azon a fokán, amelyen a hazai szükséglet igényeit ki tudta volna elégíteni. A bőr- és a prém-, valamint a faipar ezzel szemben nagyobb mértékben meg tudott felelni a hazai szükséglet igényeinek, a behozott bőr- és prém-, valamint a faárú viszonylag kis mennyiségéből legalább is erre következtethetünk (2.30, illetve 0.15%). Az élelmiszernek, nem különben a nürnbergi és a szatócsárúnak a behozatalát normális méretűnek tekinthetjük (8.81, illetve 7.26%).¹⁸

3. táblázat

Kivitel

Árucsoport	Vámérték forintban		%	
Élelmiszer		12 357,80		3,82
Marha	282 777,20		87,48	
Ló	13 671,—		4,23	
Juh, disznó, vad	5 524,85		1,71	
Állat		301 973,05		93,42
Bőr- és prémáru		7 155,95		2,21
Nyersanyag	170,—		0,05	
Posztó	376,20		0,12	
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	41,—		0,01	
Kötött-szövöttáru		587,20		0,18
Ásványi és fémáru		1 092,—		0,34
Szatócsáru	106,80		0,03	
Nürnbergi és szatócsáru		106,80		0,03
Összesen		323 272,80		100,—

¹⁸ A behozatal árustrukturájának az értékeléséhez szolgáljon támpontul az alábbi kimutatás, amely azt tünteti fel, hogy 1767-ben, tehát 225 évvel későbbben hogyan oszlott meg az osztrák örökös tartományokból, azaz Ausztriából, Morvaországból, Csehországból és Cseh-Sziléziából — tehát lényegében onnan, ahonnan 1542-ben a fennmaradt harmincadnaplók tükrözik — Magyarországra irányuló árubehozatal. (Az adatok *Eckhart Ferenc* könyvéből valók: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bpest 1922. 313—317. l.)

Élelmiszer	1 045 068 forint
Bőr- és prémáru	160 438 „
Kötött-szövöttáru	2 767 891 „
Faáru	115 744 „
Ásványi és fémáru	632 654 „
Nürnbergi és szatócsáru	334 618 „

Összesen: 5 056 413 forint

A kivitel legjelentősebb árucsoportja tehát az állatoké volt, azon belül is a marhakivitel, még közelebről az ökör kivitele jelentette a legnagyobb tételt (93,42%). Az állatkivitel után az élelmiszerkivitel következett, de már egészen alacsony arányszámmal (3,82%). Ugyancsak igen alacsony volt a sorban harmadik bőr- és prémáru kivitelének az arányszáma (2,21%). A többi árucsoport arányszáma együttesen is alig haladta meg a fél %-ot.

Jellemzőek ezek az adatok az ország árutermelésére. A külterjes gazdálkodás terméke, a ridegen tenyésztett ökör került elsősorban külföldi piacra. A belterjes gazdálkodás termékei a külforgalomban jelentéktelen szerepet játszottak. Gabonakivitel szinte egyáltalában nem volt, ami azonban nem azt jelenti, hogy árutermelés gabonában nem volt, hanem azt, hogy a belföldi piac, elsősorban a katonaság fogyasztása, felvette a termelt teljes mennyiséget.¹⁹

4. táblázat
V e g y e s

Árucsoport	Vámérték forintban	%
Vegyes áruk	276,80	100,--

Az abszolút értékek önmagukban nem alkalmasak az összevetésre, hiszen a forint értéke egészen más volt 1767-ben, mint 1542-ben. Annál tanulságosabbak a viszonyszámok, amelyek az árubehozatal %-os megoszlását mutatják az egyes árucsoportok között.

	1542	1767
Élelmiszer	8,81%	20,67%
Bőr- és prémáru	2,30%	3,17%
Kötött-szövöttáru	68,62%	54,74%
Faáru	0,15%	2,29%
Ásványi és fémáru	10,01%	12,51%
Nürnbergi és szatócsáru	7,26%	6,62%
Vegyes áruk	2,85%	—
	100,—%	100,—%

Döntő jellegű változás tehát a behozatal árústruktúrájában nem történt 1542 és 1767 között. A kötött-szövöttáruk aránya kisebb lett, de még mindig meghaladta az egész behozatal 50%-át. Jelentősen megnőtt az élelmiszerbehozatal, amit elsősorban a gyarmati áruk fogyasztásának a növekedése magyaráz. A többi árucsoport aránya 1767-ben kb. megfelelt az 1542-inek. A hazai ipar fejlettségére az 1767-i behozatal sem vet kedvezőbb fényt, mint az 1542-i.

¹⁹ A kivitel árústruktúrájának az értékeléséhez még tanulságosabb, ha — miként a behozatalnál tettük — itt is összevetjük az 1767. évi adatokat az 1542. évekkel. Ugyanazokról az országokról van szó, mint a behozatalnál volt. (Az adatokat itt is *Eckhart Ferenc* idézett művéből vettem. 318—320. l.)

Élelmiszer	1 944 582 forint
Állat	3 865 388 „
Bőr- és prémáru	1 213 811 „
Kötött-szövöttáru	38 897 „
Faáru	51 448 „
Ásványi és fémáru	15 395 „
Dohány	332 129 „
Összesen:	7 461 650 forint

Itt sem az abszolút számok adják a tanulságot, hanem az egyes árucsoportok %-ban kifejezett viszonyszámai. 1542 és 1767 kivitelének %-os megoszlását a különböző árucsoportok között az alábbi táblázat mutatja:

5. táblázat
Teljes áruforgalom

Árucsoport	Vámérték forintban		%	
Élelmiszer		24 844,90		5,34
Marha	282.777,20		60,78	
Ló	13 671,—		2,94	
Juh, disznó, vad	5 524,85		1,19	64,91
Állat		301 973,05		
Bőr- és prémáru		10 419,07		2,24
Nyersanyag	1 703,50		0,36	
Posztó	56 446,40		12,13	
Vászon	17 194,50		3,70	
Selyem, pamut	808,06		0,17	
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	21 698,90		4,66	
Kötött-szövöttáru		97 851,36		21,02
Faáru		210,10		0,05
Ásványi és fémáru		15 285,60		3,28
Nürnbergi áru	350,10		0,08	
Szatócsáru	10 026,80		2,15	
Vegyes	10,50		0,00	
Nürnbergi és szatócsáru		10 387,40		2,23
Vegyes áruk		4 310,90		0,93
Összesen		465 282,38		100,—
		1542	1767	
Élelmiszer		3,82%	26,06%	
Állat		93,42%	51,80%	
Bőr- és prémáru		2,21%	16,27%	
Kötött-szövöttáru		0,18%	0,52%	
Faáru		—	0,70%	
Ásványi és fémáru		0,34%	0,20%	
Nürnbergi és szatócsáru		0,03%	—	
Dohány		—	4,45%	
		100,—%	100,—%	

Ellentétben a behozatallal, a kivitel árustrukturája a 1542 és 1767 között eltelt 225 év alatt döntően megváltozott. Az állatkivitel óriási túlsúlya megszűnt, bár még így is a kivitelnek több mint a felét jelentette. Megnőtt az élelmiszerkivitel, aminek az volt az oka, hogy jelentős mennyiségű gabonát exportáltak. Megnőtt a bőr- és prémáru kivitele is. Új áruként jelentkezett a dohány. A többi árucsoport 1767-ben épp olyan jelentéktelen mennyiségű volt, mint 1542-ben.

A változás oka az ország áruterelésének az átalakulása volt. Immár nem csupán a külterjes, hanem a belterjes gazdálkodás is termelt árut nagyobb mennyiségben a külföldi piacra. Továbbra is jellemző volt azonban a mezőgazdasági áruterelés termékeinek szinte kizárólagos túlsúlya. Ipari áruterelés külföldi piacra 1767-ben éppúgy nem folyt, mint 1542-ben. A bőr- és prémáru, amely 16,27%-kal szerepelt, nem iparcikkeket, hanem nyersanyagot, elsősorban gyapjút jelentett.

Megváltozott 1767-re a behozatalnak és a kivitelnek egymáshoz való aránya is. A kivitel ugyan továbbra is meghaladta a behozatalt, de az egész áruforgalomnak már nem 69,48, hanem csak 59,60%-át jelentette.

Sorra véve ezeket az árucsoportokat, a következőket mondhatjuk róluk.

Az élelmiszerbehozatal a következő alcsoportokra tagolódott:

Fűszer	5 357,85	forint
Ital	2 337,50	„
Hal.....	2 040,50	„
Só	1 592,90	„
Gyümölcs	490,50	„
Olaj	279,—	„
Gabona és liszt	230,60	„
Cukor.....	88,25	„
Állati termék	70,—	„
Összesen	12 487,10	forint

A fűszerek között legjelentékenyebb tétel volt a bors. — Az italok sorában 3 fajta bor mellett a sör jelentéktelen tétel volt csupán. — Az 5 fajta hal közül a hering volt a legjelentősebb tétel. A gyümölcsök sorában narancsot, citromot, fügét, mazsolát, mandulát és gesztenyét találunk. — Háromféle olajat hoztak be: oliva-, kender- és lenolajat. — Rizst, lisztet és búzát kis tételekben szállítottak be az országba. — A cukorbehozatal is jelentéktelen volt, az ételeket mézzel édesítették. — A minimális mértékben behozott állati termékek között zsírt, vaját és sajtot találunk.

A bőr- és prémbehozatal a következő alapesoportokra tagolódott:

Ruhanemű	2 028,15	forint
Nyersanyag	1 032,77	„
Szerszám	193,—	„
Vegyés	9,20	„
Összesen	3 263,12	forint

A ruhaneműk között a subát és a ködmönt, továbbá a cipőt találjuk, mindegyiknek több fajtáját. — A nyersanyagok sorában különböző fajtájú bőrok és prémek szerepelnek, rendszerint kidolgozott formában. — A szerszámok között erszényt, tarsolyt, nyergét és egyéb lószerszámot hoztak be.

A kötött-szövöttáru behozatalát közelebbről megnézve azt látjuk, hogy a nyersanyagok között a kalaposok részére behozott gyapjú jelenti majdnem az egész alcsoportot. — Posztóból 31 fajtát hoztak be, különböző finomságút és méretút; legtöbbet sziléziait, főleg breslauit, azután nürnbergit, amelynek magának 4 fajtáját különböztették meg. — Vászonból 30 fajtát hoztak be, ugyancsak különböző finomságban és méretben. A legjelentősebb tételt — 13,186 forint értékben — a gyolcsvászon jelentette. — A viszonylag kis tételben szereplő selyemnek — ide számítva a bársonyt is — 7, a pamut barchetnek 6 fajtáját különböztették meg. — A ruhaneműek közül a süveg — 16 259,90 forint — és a kendő — 3861 forint — volt a két legjelentősebb tétel. Kisebb értékben pokrócot és takarót, kámszát, köpenyt, kész ruhát, vállkendőt, felső inget, harisnyát stb. stb. hoztak még be.

A behozott faárúk között részben nyersanyagot (deszkát és gerendát), részben pedig szerszámokat, sajtárt stb. sorolnak fel a vámnaplók.

A behozott ásványi és fémáru a következő alapesoportokra tagolódott:

Ásványi áru	924,90	forint
Vasáru	12 770,—	„
Ásványi és vasáru	24,—	„
Rézáru	22,—	„
Agyagáru	217 20	„
Üvegáru	217,—	„
Agyag- és üvegáru	8,50	„
Kőáru	10,—	„
Összesen	14 193,60	forint

Ebben az árucsoportban a vasáru volt a legjelentősebb, azon belül pedig a kés és a kis kés. A vasáruk sorában szerepeltek még a vas mint nyersanyag, a kasza, a közelebből meg nem nevezett vasszerszámok, a különböző fegyverek stb. — Az ásványi áruk között az ón volt a legjelentékenyebb, rajta kívül kétféle festék, timsó, puskapor, higany és kén szerepelt. — Az agyagáruk között fazekat és tálat, az üvegáruk sorában ablaküveget és tükröt, a rézáruknál drótot és vegyes holmit, kőárut pedig csak egyet: fenőkövet találunk. Mennyiségük jelentéktelen volt.

A behozott nürnbergi áruk közé a következőket számítottuk: tű, dísztü, kősöntyű, hat fajta fonál (cérna), gomb, kesztyű, szalag és az úgynevezett res Nürnbergenses. — A szatócsáruk közé az úgynevezett institorialia-n, azaz a kimondott szatócsholmikon kívül a következő árukat soroltuk: gyertya, szappan, sörite vagy kefe, mézeskalács, sütemény, kötél, puskakanóc, fáklya vagy szövétnek, háló, kis sátor, flaska, tálca, gyertyatartótalp, ötfajta papír, kártya könyv stb. Legjelentősebb volt ebben az alcsoportban a kifejezetten szatócsáru az institorialia, 8431,50 forint értékben.

A vegyes áruk közé a behozatalnál is, meg a kivitelnél is, azokat a szállítmányokat soroltuk, amelyeket nem lehetett árucsoportokba szétosztani. Legtöbbször nürnbergi és szatócsáruk, azután kötött-szövöttáruk szerepelnek ebben a csoportban, rajtuk kívül továbbá bőr-, ásványi és fém-, valamint fa-áruk, nemkülönben élelmiszer is.

A kivitt áruk közül az élelmiszer az alábbi alcsoportokra tagolódott:

Ital	6 202,—	forint
Állati termék	4 638,—	„
Hal és rák	1 171,20	„
Gyümölcs	259,—	„
Gabona, hüvelyes, liszt	87,60	„
Összesen	12 357,80	forint

Az italkivitel majdnem teljes egészében borkivittelt jelentett. — Az állati termékek — sajt, vaj, szalonna, faggyú, méz és viasz — közül egyedül a méz volt jelentékenyebb. — A hal és rák alcsoportján belül a friss és a sózott hal volt túlnyomó többségben. — A gyümölcsfajták közül szilvát és gesztenyét vittek ki, elenyészően kis mennyiségben. — Még feltűnőbb, hogy gabona, hüvelyes és liszt milyen kis mértékben, szinte egyáltalában nem szerepel.

Az állatkivitelén belül a marhakivitel, azon belül is az ökör kivitele volt a legnagyobb tétel: 275 290 forint. A magyar ökör fontos szerepet játszott nemcsak az osztrák tartományok, valamint Morvaország, Csehország és Szilézia, hanem a német birodalom húsellátásában is. — A juh, disznó és vad alcsoportján belül a juh volt a legjelentősebb, 4614,85 forinttal.

A bőr- és prémkivitel az alábbi alcsoportokra tagolódott:

Bóráru	6 155,54 forint
Prémáru	980,41 „
Ruhanemű (csizma)	20,— „
Összesen	7 155,95 forint

A bőrkivitel túlnyomó többségét — kis mennyiségű szarvasbőr mellett — marhabőr jelentette. — A kivitt prémáru elsősorban bárány- és juhbőr volt, kis részben pedig kecske- és hódbőr.

A kivitt ásványi és fémáruk közül egyedül a réz volt jelentékenyebb.

A kötött- és szövött-, valamint a szatócsáru kiviteli tételei szinte említést sem érdemelnek, olyan jelentéktelenek voltak.

Volt egy vegyes árukat tartalmazó tétel, amelyről nem lehetett megállapítani, hogy milyen megoszlásban tartoznak hozzá a kivitt és a behozott áruk.

*

Rátérünk ezután annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy Magyarország szűkebb értelemben vett nyugati irányú külkereskedelmi áruforgalma 1542-ben miként oszlott meg a hazai és a külföldi kereskedők között. Ennek a vizsgálatnak az eredménye arra fog fényt deríteni, hogy külkereskedelmünkben a XVI. század közepén milyen mértékben és arányban szerepelt a magyarországi és az idegen kereskedelmi tőke.

Nézzük először azt, hogy a behozatal, a kivitel és a teljes áruforgalom hogyan oszlott meg a különböző országok kereskedői között. Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy nem minden kereskedőről tudtuk pontosan megállapítani, hogy hol volt a lakhelye. Voltak olyanok, akiknél mind az ország, mind pedig a helység meghatározható volt. Másoknál csak az országot sikerült meghatározni. Ismét másoknál csak annyit, hogy nem magyarországiak, hanem külföldiek voltak. Ezeket külön rovatba, a „külföld” címűbe vettük. Másoknál nem lehetett egyelőre eldönteni, hogy magyarországiak avagy külföldiek voltak-e. Ezeket a „bizonytalan” című kategóriába soroltuk. Voltak végül olyanok, akiknek a lakhelye nem volt feltüntetve. Ezeket vagy valamelyik országhoz soroltuk, ha arra volt valamilyen támpontunk, vagy pedig az „ismeretlen” című kategóriába osztottuk be.

A kereskedők lakhelyének meghatározására irányuló kutatást még nem tekintjük véglegesen lezártnak, eredményeink a munka jelenlegi fázisában megállapított adatokat tükrözik, amelyek a jövőben bizonyos mértékben még módosulhatnak, mint ahogyan történtek bizonyos módosulások — mind a kereskedők lakhelyére, mind pedig az árukra nézve — azokban az adatokban

is, amelyeket „Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században” címen 1958-ban megjelent tanulmányom tartalmaz.²⁰

Vannak olyan kereskedők, akik két, sőt többféle lakhellyel szerepelnek a vámnaplókban. Ezeket annál a helynél vettük számba, amelynél szerepeltek. További kutatás feladata lesz annak eldöntése, hogy melyik volt a tényleges lakhelyük, vagy pedig — ez is lehetséges, sőt valószínű is — több helyen is volt lakásuk.

Eddigi eredményeinket az alábbi táblázatok tükrözik:

6. táblázat
Behozatal

Ország	Vámérték forintban	%
Magyarország	96 407,95	68,02
Ausztria	20 508,53	14,47
Morvaország	6 367,72	4,49
Csehország	346,—	0,24
Szilézia	13 218,35	9,33
Német országok	815 02	0,58
Lengyelország	28,—	0,02
Olasz országok	1 317,—	0,92
Külföld	178,—	0,13
Bizonytalan	1 880,25	1,33
Ismeretlen	665,96	0,47
Összesen	141 732,78	100,—

7. táblázat
Kivitel

Ország	Vámérték forintban	%
Magyarország	249 497,95	77,18
Ausztria	31 946,02	9,88
Morvaország	6 673,44	2,06
Csehország	917,—	0,28
Szilézia	2 042,40	0,63
Német országok	28 502,—	8,82
Külföld	210,—	0,07
Bizonytalan	1 385,79	0,43
Ismeretlen	2 098,20	0,65
Összesen	323 272,80	100,—

²⁰ A M. Tud. Akad. II. Osztályának Közleményei. VIII/4. Bpest. 1958. 309—348. l.

8. táblázat

V e g y e s

Ország	Vámérték forintban	%
Ismeretlen	276,80	100,—

9. táblázat

T e l j e s á r u f o r g a l o m

Ország	Vámérték forintban	%
Magyarország	345 905,90	74,35
Ausztria	52 454,55	11,27
Morvaország	13 041,16	2,80
Csehország	1 263,—	0,27
Szilézia	15 260,75	3,28
Német országok	29 317,02	6,31
Lengyelország	28,—	0,01
Olasz országok	1 317,—	0,28
Külföld	388,—	0,08
Bizonytalan	3 266,04	0,70
Ismeretlen	3 040,96	0,65
Összesen	465 282,38	100,—

A magyarországi és a külföldi kereskedők által szállított áruk vámértékének egymáshoz való viszonyát mutatják a következő táblázatok:

10. táblázat

B e h o z a t a l

Ország	Vámérték forintban	%
Magyarország	96 407,95	68,02
Külföld	42 778,62	30,18
Bizonytalan és ismeretlen	2 546,21	1,80
Összesen	141 732,78	100,—

11. táblázat

Kivitel

Ország	Vámérték forintban	%
Magyarország	249 497,95	77,18
Külföld	70 290,86	21,74
Bizonytalan és ismeretlen	3 483,99	1,08
Összesen	323 272,80	100,—

12. táblázat

V e g y e s

Ország	Vámérték forintban	%
Bizonytalan és ismeretlen	276,80	100,—

13. táblázat

T e l j e s á r u f o r g a l o m

Ország	Vámérték forintban	%
Magyarország	345 905,90	74,35
Külföld	113 069,48	24,30
Bizonytalan és ismeretlen	6 307,—	1,35
Összesen	465 282,38	100,—

A teljes áruforgalomnak tehát közel háromnegyed részét magyarországi kereskedők bonyolították le. A magyarországi kereskedelmi tőke nemcsak a kivitelben, hanem a behozatalban is döntő súllyal érvényesült.

A magyarországi kereskedők közel 75%-os részvétele a külkereskedelmi áruforgalomban nem magyarázható azzal, hogy a termelők maguk vitték piacra áruikat. Kétségtelenül voltak ilyen esetek is, természetesen csak a kivetelnél. De még ott is nagyobb volt azoknak a kereskedőknek a szerepe, akik a szó szoros értelmében kereskedtek, akik másoktól vásárolt árut szállítottak külföldre. Hogy milyen mértékben, ennek a kérdésnek a vizsgálatára most nem térhetek ki. A behozatalnál 68,02%-os arányban szereplő magyarországi kereskedők pedig nyilvánvalóan nem a maguk által termelt áruval kereskedtek. Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy a XVI. század közepén Magyarországon jelentős belföldi kereskedelmi tőke állott rendelkezésre,

amely a nyugat felé irányuló külkereskedelmi áruforgalomnak közel háromnegyed részét lebonyolította.

Azt, hogy a különböző országok kereskedői által lebonyolított áruforgalom belül a behozatal és a kivitel miként arányult egymáshoz, az alábbi táblázat mutatja:

14. táblázat

Behozatal	%	Kivitel	%	Teljes áruforgalom	%
<i>Magyarország</i>					
96 407,95	27,87	249 497,95	72,13	345 905,90	100,—
<i>Ausztria</i>					
20 508,53	39,10	31 946,02	60,90	52 454,55	100,—
<i>Morvaország</i>					
6367,72	48,83	6 673,44	51,17	13 041,16	100,—
<i>Csehország</i>					
346,—	27,40	917,—	72,60	1 263,—	100,—
<i>Szilézia</i>					
13 218,35	86,62	2 042,40	13,38	15 260,75	100,—
<i>Német országok</i>					
815,02	2,77	28 502,—	97,23	29 317,02	100,—
<i>Lengyelország</i>					
28,—	100,—	—		28,—	100,—
<i>Olasz országok</i>					
1 317,—	100,—	—		1 317,—	100,—

Behozatal	%	Kivitel	%	Teljes áruforgalom	%
<i>Külföld</i>					
178,—	45,88	210,—	54,12	388,—	100,—
<i>Bizonytalan</i>					
1 880,25	57,57	1 385,79	42,43	3 266,04	100,—
<i>Ismeretlen</i>					
665,96	21,90	2 098,20	69,00	3 040,96	100,—
<i>Összesen</i>					
141 732,78	30,46	323 272,80	69,48	465 282,38	100,—

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a magyar kereskedők által lebonyolított áruforgalomban a behozatal és a kivitel aránya kb. megegyezett a két rész arányával a teljes áruforgalmon belül. A külföldi kereskedők által lebonyolított áruforgalomnál már nem ez volt a helyzet. Egyedül a cseh kereskedők áruforgalmában felelt meg nagyjában a behozatal és a kivitel aránya a magyarországinak és a teljesnek. Az osztrák kereskedők áruforgalmában már nagyobb volt a behozatal aránya, bár még nem érte el a 40%-ot. A morvaországi kereskedők áruforgalmában a behozatal már erősen megközelítette a kivitelt. A sziléziai kereskedők áruforgalmában pedig a behozatal volt túlnyomó többségben a kivitellel szemben. A kis tételekkel szereplő olasz és lengyel kereskedők csak behoztak, ki nem vittek árut. A német birodalmi kereskedők áruforgalmának ezzel szemben majdnem teljes egésze kivitelt jelentett.

*

A következő táblázatok azt mutatják, hogy a különböző országok kereskedői milyen árukat szállítottak, s mi volt az áruk vámértéke, továbbá azt, hogy az illető országok kereskedői által szállított különböző áruk vámértéke hány %-a volt az illető ország kereskedői által szállított valamennyi áru vámértékének.

15. táblázat
Magyarország

Árucsoport	Vámérték forintban	%
<i>Behozatal</i>		
Élelmiszer	9 245,50	9,59
Bőr- és prémáru	812,29	0,84
Nyersanyag	647,50	0,67
Posztó	35 936,80	37,28
Vászon	14 198,—	14,73
Selyem, gyapot	390,06	0,40
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	14 475,10	15,01
Kötött-szövöttáru	65 647,46	68,09
Faáru	76,50	0,08
Ásványi és fémáru	11 393,90	11,83
Nürnbergi áru	225,40	0,23
Szatócsáru	7 398,10	7,67
Vegyes	8,—	0,01
Nürnbergi és szatócsáru	7 631,50	7,91
Vegyes áruk	1 600,80	1,66
Összesen	96 407,95	100,—

Kivitel

Élelmiszer		4 765,60	1,91
Marha	224 940,40		90,15
Ló	12 193,—		4,89
Juh, disznó, vad	1 875,75		0,75
Állat		239 009,15	95,79
Bőr- és prémáru		4 407,60	1,77
Nyersanyag	79,—		0,03
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	41,—		0,02
Kötött-szövöttáru		120,—	0,05
Ásványi és fémáru		1 090,—	0,44
Szatócsáru	105,60		0,04
Nürnbergi és szatócsáru		105,60	0,04
Összesen		249 497,95	100,—

Teljes áruforgalom

Élelmiszer		14 011,10		4,05
Marha	224 940,40		65,04	
Ló	12 193,—		3,52	
Juh, disznó, vad	1 875,75		0,54	
Állat		239 009,15		69,10
Bőr- és prémáru		5 219,89		1,51
Nyersanyag	726,50		0,21	
Posztó	35 936,80		10,39	
Vászon	14 198,—		4,10	
Selyem, pamut	390,06		0,11	
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	14 516,10		4,20	
Kötött-szövöttáru		65 767,46		19,01
Faáru		76,50		0,02
Ásványi és fémáru		12 483,90		3,61
Nürnbergi áru	225,40		0,07	
Szatócsáru	7 503,70		2,17	
Vegyes	8,—		0,00	
Nürnbergi és szatócsáru		7 737,10		2,24
Vegyes áruk		1 600,80		0,46
Összesen		345 905,90		100,—

16. táblázat
Ausztria

Árucsoport	Vámérték forintban	%
<i>Behozatal</i>		
Élelmiszer	1 306,60	6,37
Bőr- és prémáru	1 133,53	5,53
Nyersanyag	35,—	0,17
Posztó	7 668,—	37,39
Vászon	2 203,—	10,74
Selyem, gyapot	328,—	1,60
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	3 195,80	15,59
Kötött-szövöttáru	13 429,80	65,49
Faáru	127,60	0,62
Ásványi és fémáru	2 143,40	10,46
Nürnbergi áru	108,70	0,53
Szatócsáru	1 528,90	7,45
Vegyes	2,50	0,00
Nürnbergi és szatócsáru	1 640,10	7,98
Vegyes áruk	727,50	3,55
Összesen	20 508,53	100,—

Kivitel

Élelmiszer		845,—		2,65
Marha	26 622,40		83,33	
Ló	106,—		0,33	
Juh, disznó, vad	3 435,10		10,75	
Állat		30 163,50		94,41
Bőr- és prémáru		471,12		1,47
Nyersanyag	87,—		0,27	
Posztó	376,20		1,18	
Kötött-szövöttáru		463,20		1,45
Ásványi és fémáru		2,—		0,01
Szatócsáru	1,20		0,01	
Nürnbergi és szatócsáru		1,20		0,01
Összesen		31 946,02		100,—

Teljes áruforgalom

Élelmiszer		2 151,60		4,10
Marha	26 622,40		50,74	
Ló	106,—		0,20	
Juh, disznó, vad	3 435,10		6,55	
Állat		30 163,50		57,49
Bőr- és prémáru		1 604,65		3,06
Nyersanyag	122,—		0,23	
Posztó	8 044,20		15,33	
Vászon	2 203,—		4,19	
Selyem, pamut	328,—		0,63	
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	3 195,80		6,09	
Kötött-szövöttáru		13 893,—		26,47
Faáru		127,60		0,24
Ásványi és fémáru		2 145,40		4,09
Nürnbergi áru	108,70		0,21	
Szatócsáru	1 530,10		2,92	
Vegyes	2,50		0,00	
Nürnbergi és szatócsáru		1 641,30		3,13
Vegyes áruk		727,50		1,42
Összesen		52 454,55		100,—

17. táblázat
Morvaország

Árucsoport	Vámérték forintban		%	
<i>Behozatal</i>				
Élelmiszer		520,—		8,17
Bőr- és prémáru		268,82		4,22
Nyersanyag	561,—		8,81	
Posztó	1 519,40		23,86	
Vászon	402,50		6,32	
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	2 529,—		39,77	
Kötött-szövöttáru		5 011,90		78,71
Ásványi- és fémáru		383,—		6,02
Szatócsáru	74,—		1,16	
Nürnbergi és szatócsáru		74,—		1,16
Vegyes áruk		110,—		1,72
Összesen		6 367,72		100,—
<i>Kivitel</i>				
Élelmiszer		2 660,—		39,86
Marha	2 104,80		31,54	
Ló	588,—		8,84	
Juh, disznó, vad	20,—		0,30	
Állat		2 712,80		40,65
Bőr- és prémáru		1 300,64		19,49
Összesen		6 673,44		100,—

Teljes áruforgalom

Élelmiszer		3 180,—		24,38
Marha	2 104,80		16,14	
Ló	588,—		4,52	
Juh, disznó, vad	20,—		0,15	
Állat		2 712,80		20,81
Bőr- és prémáru		1 569,46		12,03
Nyersanyag	561,—		4,30	
Posztó	1 519,40		11,65	
Vászon	402,50		3,09	
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	2 529,—		19,39	
Kötött-szövöttáru		5 011,90		38,43
Ásványi és fémáru		383,—		2,94
Szatócsáru	74,—		0,57	
Nürnbergi és szatócsáru		74,—		0,57
Vegyes áruk		110,—		0,84
Összesen		13 041,16		100,—

*18. táblázat**Csehország*

Árucsoport	Vámérték forintban	%
------------	--------------------	---

Behozatal

Élelmiszer		15,—		4,34
Bőr- és prémáru		5,—		1,44
Nyersanyag	170,—		49,13	
Posztó	80,—		23,12	
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	76,—		21,97	
Kötött-szövöttáru		326,—		94,22
Összesen		346,—		100,—

Kivitel

Élelmiszer		528,—		57,58
Marha	146,—		15,92	
Állat		146,—		15,92
Bőr-és prémáru		243,—		26,50
Összesen		917,—		100,—

Teljes áruforgalom

Élelmiszer		543,—		42,99
Marha	146,—		11,57	
Állat		146,—		11,57
Bőr- és prémáru		248,—		19,63
Nyersanyag	170,—		13,47	
Posztó	80,—		6,33	
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	76,—		6,01	
Kötött-szövöttáru		326,—		25,81
Összesen		1 263,—		100,—

*19. táblázat**Szilézia*

Árucsoport	Vámérték forintban		%
<i>Behozatal</i>			
Élelmiszer		1 161,—	8,78
Bőr- és prémáru		797,35	6,03
Posztó	10 472,—		79,22
Vászon	352,—		2,66
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	256,—		1,93
Kötött-szövöttáru		11 080,—	83,81
Ásványi és fémáru		118,—	0,89
Szatócsáru	12,—		0,09
Nürnbergi és szatócsáru		12,—	0,09
Vegyes áruk		50,—	0,40
Összesen		13 218,35	100,—

Kivitel

Élelmiszer		1 396,—	68,35
Bőr- és prémáru		646,40	31,65
Összesen		2 042,40	100,—

Teljes áruforgalom

Élelmiszer		2 557,—		16,75
Bőr- és prémáru		1 443,75		9,45
Posztó	10 472,—		68,63	
Vászon	352,—		2,31	
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	256,—		1,68	
Kötött-szövöttáru		11 080,—		72,62
Ásványi és fémáru		118,—		0,77
Szatócsáru	12,—		0,08	
Nürnbergi és szatócsáru		12,—		0,08
Vegyes áruk		50,—		0,33
Összesen		15 260,75		100,—

*20. táblázat**Német országok*

Árucsoport		Vámérték forintban		%
<i>Behozatal</i>				
Élelmiszer		75,50		9,26
Bőr- és prémáru		144,22		17,69
Posztó	10,—		1,23	
Vászon	13,—		1,60	
Selyem, gyapot	12,—		1,47	
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	39,—		4,79	
Kötött-szövöttáru		74,—		9,09
Ásványi és fémáru		11,30		1,39
Nürnbergi áru	10,—		1,23	
Szatócsáru	368,—		45,15	
Nürnbergi és szatócsáru		378,—		46,38
Vegyes áruk		132,—		16,19
Összesen		815,02		100,—
<i>Kivitel</i>				
Élelmiszer		82,—		0,29
Marha	28 420,—		99,71	
Állat		28 420,—		99,71
Összesen		28 502,—		100,—

Teljes áruforgalom

Élelmiszer		157,50		0,54
Marha	28 420,—		96,94	
Állat		28 420,—		96,94
Bőr- és prémáru		144,22		0,49
Posztó	10,—		0,03	
Vászon	13,—		0,04	
Selyem, gyapot	12,—		0,04	
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes	39,—		0,13	
Kötött-szövöttáru		74,—		0,24
Ásványi és fémáru		11,30		0,04
Nürnbergi áru	10,—		0,03	
Szatócsáru	368,—		1,27	
Nürnbergi és szatócsáru		378,—		1,30
Vegyes áruk		132,—		0,45
Összesen		29 317,02		100,—

*21. táblázat**Lengyelország*

Árucsoport	Vámérték forintban	%
<i>Behozatal</i>		
Bőr- és prémáru	28,—	100,—

*22. táblázat**Olasz országok*

Árucsoport	Vámérték forintban	%
<i>Behozatal</i>		
Posztó	210,—	15,94
Selyem, gyapot	78,—	5,92
Kötött-szövöttáru	288,—	21,86
Szatócsáru	160,—	12,16
Nürnbergi és szatócsáru	160,—	12,16
Vegyes áruk	869,—	65,98
Összesen	1 317,—	100,—

A fenti adatok azt mutatják, hogy a magyarországi kereskedők legnagyobb értékben állatot szállítottak, mégpedig marhát. A magyarországi kereskedők által kivitt marhák értéke megközelítette, az általuk kivitt állatok értéke pedig meghaladta a valamennyi ország minden kereskedője által lebonyolított teljes áruforgalom értékének a felét. Az állatkivitel után a kötött-szövött áruk — posztó, vászon, ruha — behozatala jelentette a magyarországi kereskedők áruforgalmában a második legnagyobb tételt. Ezután az élelmiszer, majd az ásványi és fémáru következett. Az előbbinél a behozatal közel kétszerese, az utóbbinál pedig több mint tízszerese volt a kivitelnek. Az ötödik helyen következő nürnbergi és szatócsáru szinte teljes egészében behozatalt jelentett. A bőr- és prémárúnál viszont a kivitel volt a nagyobb, több mint ötszöröse a behozatalnak. A vegyes szállítmányok — mint mindenütt — itt is behozatali tételek voltak. A faáru behozatala minimális értékű tételt jelentett.

Az ausztriai kereskedőknél is az állatkivitel és a kötött-szövöttáru behozatalát találjuk az első két helyen. Viszonylag sok juhot, disznót és vadat vittek ki. Harmadik és negyedik helyen — közel egyforma értékben — itt is az élelmiszer, valamint az ásványi és fémáru következett. Az élelmiszerbehozatal meghaladta a kivitelt, az ásványi és fémárúnál pedig a kivitel értéke csupán 2 forint volt. Hasonló volt a helyzet a nürnbergi és szatócsárúnál is, ahol csak 1,20 forint értékű árut vittek ki. A bőr- és prémárúnál is a behozatal volt a nagyobb, több mint kétszerese a kivitelnek. A faáru itt is jelentéktelen tételként szerepelt.

A német birodalom kereskedőinek áruforgalmából magasan kiemelkedett a marhakivitel. A többi tétel viszonylag apró volt.

A sziléziai kereskedőknél a posztóbehozatal volt a kiugró tétel. Jelentős forgalmat bonyolítottak le élelmiszerben, valamint bőr- és prémáruban, egyik árucsoportnál sem volt különösebb túlsúly a behozatal vagy a kivitel javára.

A morvaországi kereskedők a legnagyobb értékben kötött-szövöttárut szállítottak, mégpedig elsősorban ruhaneműt. Ez az árucsoport teljes egészében behozatalt jelentett. Második helyen az élelmiszer következett, amelynél a kivitel több mint ötszöröse volt a behozatalnak. Harmadik helyen az állatkivitel található. Az ezután következő bőr- és prémárúnál az élelmiszerhez hasonlóan kb. 5 : 1 volt a kivitel és a behozatal aránya. A többi árucsoportnál csak kis tételekkel szerepeltek a morvaországi kereskedők.

Az olasz kereskedőknél vegyes szállítmányok jelentették a legnagyobb tételt. E mellett kötött-szövött- és szatócsárut hoztak be.

A csehországi kereskedők élelmiszert, kötött-szövöttárut, bőr- és prémárut, valamint állatot szállítottak, mind kis tételekben. A kötött-szövöttáru behozatal volt, a többi majdnem kizárólag kivitel.

A lengyelországi kereskedőket egyetlen jelentéktelen tétel képviselte, ami bőr- és prémáru behozatala volt.

A közelebről meg nem határozható külföldi, továbbá a bizonytalan és ismeretlen lakhelyű kereskedők szállítmányai megoszlottak a különböző árucsoportok között.

*

A következő táblázatok azt mutatják, hogy az egyes árucsoportok forgalma miként oszlott meg a különböző országok kereskedői között. A behozatali, kiviteli és teljes áruforgalmi rovatokban szereplő összegek az áruk vámértékét jelentik forintban.

23. táblázat
Élelmiszer

Ország	Behozatal	%	Kivitel	%	Teljes áruforgalom	%
Magyarország .	9 245,50	74,04	4 765,60	38,56	14 011,10	56,39
Ausztria	1 306,60	10,46	845,—	6,84	2 151,60	8,66
Morvaország . .	520,—	4,16	2 660,—	21,52	3 180,—	12,81
Csehország . . .	15,—	0,12	528,—	4,27	543,—	2,19
Szilézia	1 161,—	9,30	1 396,—	11,30	2 557,—	10,29
Német országok	75,50	0,61	82,—	0,66	157,50	0,63
Külföld			68,—	0,55	68,—	0,27
Bizonytalan . .	92,—	0,74	699,—	5,66	791,—	3,18
Ismeretlen . . .	71,50	0,57	1 314,20	10,64	1 385,70	5,58
Összesen . .	12 487,10	100,—	12 357,80	100,—	24 844,90	100,—

24. táblázat
Marha

Ország	Kivitel és egyben teljes áruforgalom	%
Magyarország	224 940,40	79,55
Ausztria	26 622,40	9,41
Morvaország	2 104,80	0,74
Csehország	146,—	0,05
Német országok	28 420,—	10,05
Külföld	96,—	0,03
Bizonytalan	447,60	0,17
Összesen	282 777,20	100,—

25. táblázat
Ló

Ország	Kivitel és egyben teljes áruforgalom	%
Magyarország	12 193,—	89,19
Ausztria	106,—	0,78
Morvaország	588,—	4,31
Külföld	10,—	0,07
Bizonytalan	60,—	0,44
Ismeretlen	714,—	5,21
Összesen	13 671,—	100,—

26. táblázat
Juh, disznó, vad

Ország	Kivitel és egyben teljes áruforgalom	%
Magyarország	1 875,75	33,95
Ausztria	3 435,10	62,17
Morvaország	20,—	0,36
Külföld	36,—	0,65
Bizonytalan	118,—	2,14
Ismeretlen	40,—	0,73
Összesen	5 524,85	100,—

27. táblázat
Állat

Ország	Kivitel és egyben teljes áruforgalom	%
Magyarország	239 009,15	79,15
Ausztria	30 163,50	9,99
Morvaország	2 712,80	0,90
Csehország	146,—	0,05
Német országok	28 420,—	9,41
Külföld	142,—	0,05
Bizonytalan	625,60	0,20
Ismeretlen	754,—	0,25
Összesen	301 973,05	100,—

28. táblázat
Bőr- és prémáru

Ország	Behozatal	%	Kivitel	%	Teljes áruforgalom	%
Magyarország .	812,29	24,89	4 407,60	61,59	5 219,89	50,10
Ausztria	1 133,53	34,74	471,12	6,58	1 604,65	15,40
Morvaország ..	268,82	8,24	1 300,64	18,18	1 569,46	15,06
Csehország ...	5,—	0,15	243,—	3,40	248,—	2,38
Sziléczia	797,35	24,44	646,40	9,04	1 443,75	13,86
Német országok	144,22	4,42			144,22	1,38
Lengyelország .	28,—	0,86			28,—	0,27
Külföld	6,—	0,18			6,—	0,06
Bizonytalan ..	35,25	1,08	57,19	0,79	92,44	0,89
Ismeretlen ...	32,66	1,00	30,—	0,42	62,66	0,60
Összesen ..	3 263,12	100,—	7 155,95	100,—	10 419,07	100,—

29. táblázat

Kötött-szövött nyersanyag

Ország	Behozatal	%	Kivitel	%	Teljes áruforgalom	%
Magyarország .	647,50	42,22	79,—	46,47	726,50	42,65
Ausztria	35,—	2,28	87,—	51,18	122,—	7,16
Morvaország . .	561,—	36,58			561,—	32,93
Csehország . . .	170,—	11,08			170,—	9,98
Bizonytalan . . .	120,—	7,84	4,—	2,35	124,—	7,28
Összesen	1 535,50	100,—	170,—	100,—	1 703,50	100,—

30. táblázat

Posztó

Ország	Behozatal	%	Kivitel	%	Teljes áruforgalom	%
Magyarország .	35 936,80	64,09			35 936,80	63,67
Ausztria	7 668,—	13,68	376,20	100,—	8 044,20	14,25
Morvaország . .	1 519,40	2,71			1 519,40	2,69
Csehország	80,—	0,14			80,—	0,14
Szilézia	10 472,—	18,68			10 472,—	18,55
Német országok	10,—	0,02			10,—	0,02
Olasz országok	210,—	0,37			210,—	0,37
Bizonytalan . .	170,—	0,30			170,—	0,30
Ismeretlen . . .	4,—	0,01			4,—	0,01
Összesen	56,070,20	100,—	376,20	100,—	56 446,40	100,—

31. táblázat

Vászon

Ország	Behozatal és egyben teljes áruforgalom	%
Magyarország	14 198,—	82,57
Ausztria	2 203,—	12,81
Morvaország	402,50	2,34
Szilézia	352,—	2,05
Német országok	13,—	0,08
Bizonytalan	16,—	0,09
Ismeretlen	10,—	0,06
Összesen	17 194,50	100,—

32. táblázat
Selyem és pamut

Ország	Behozatal és egyben teljes áruforgalom	%
Magyarország	390,06	48,27
Ausztria	328,—	40,59
Német országok	12,—	1,49
Olasz országok	78,—	9,65
Összesen	808,06	100,—

33. táblázat
Ruha-, asztal-, ágynemű; vegyes

Ország	Behozatal	%	Kivitel	%	Teljes áruforgalom	%
Magyarország ..	14 475,10	66,84	41,—	100,—	14 516,10	66,90
Ausztria	3 195,80	14,76			3 195,80	14,72
Morvaország ..	2 529,—	11,68			2 529,—	11,65
Csehország ...	76,—	0,35			76,—	0,35
Szilézia	256,—	1,18			256,—	1,18
Német országok	39,—	0,18			39,—	0,19
Bizonytalan ...	999,—	4,61			999,—	4,60
Ismeretlen	88,—	0,40			88,—	0,41
Összesen ..	21 657,90	100,—	41,—	100,—	21 698,90	100,—

34. táblázat
Kötött-szövöttáru

Ország	Behozatal	%	Kivitel	%	Teljes áruforgalom	%
Magyarország ..	65 647,46	67,49	120,—	20,44	65 767,46	67,21
Ausztria	13 429,80	13,81	463,20	78,88	13 893,—	14,21
Morvaország ...	5 011,90	5,15			5 011,90	5,12
Csehország ...	326,—	0,34			326,—	0,33
Szilézia	11 080,—	11,39			11 080,—	11,32
Német országok	74,—	0,08			74,—	0,08
Olasz országok.	288,—	0,30			288,—	0,29
Bizonytalan ...	1 305,—	1,34	4,—	0,68	1 309,—	1,34
Ismeretlen	102,—	0,10			102,—	0,10
Összesen ..	97 264,16	100,—	587,20	100,—	97 851,36	100,—

35. táblázat

F a á r u .

Ország	Behozatal és egyben teljes áruforgalom	%
Magyarország	76,50	36,41
Ausztria	127,60	60,73
Bizonytalan	6,—	2,86
Összesen ..	210,10	100,—

36. táblázat

Á s v á n y i é s f é m á r u

Ország	Behozatal	%	Kivitel	%	Teljes áruforgalom	%
Magyarország .	11 393,90	80,27	1090,—	99,82	12 483,90	81,67
Ausztria	2 143,40	15,10	2,—	0,18	2 145,40	14,04
Morvaország ..	383,—	2,70			383,—	2,51
Szilézia	118,—	0,83			118,—	0,77
Német országok	11,30	0,08			11,30	0,07
Bizonytalan ...	144,—	1,02			144,—	0,94
Összesen ..	14 193,60	100,—	1092,—	100,—	15 285,60	100,—

37. táblázat

N ü r n b e r g i á r u

Ország	Behozatal és egyben teljes áruforgalom	%
Magyarország	225,40	64,38
Ausztria	108,70	31,05
Német országok	10,—	2,86
Ismeretlen	6,—	1,71
Összesen	350,10	100,—

38. táblázat

Szatócsáru

Ország	Behozatal	%	Kivitel	%	Teljes áruforgalom	%
Magyarország .	7 398,10	74,58	105,60	98,88	7 503,70	74,84
Ausztria	1 528,90	15,41	1,20	1,12	1 530,10	15,26
Morvaország . .	74,—	0,75			74,—	0,74
Szilézia	12,—	0,12			12,—	0,12
Német országok	368,—	3,71			368,—	3,67
Olasz országok .	160,—	1,61			160,—	1,60
Bizonytalan . . .	166,—	1,67			166,—	1,65
Ismeretlen	213,—	2,15			213,—	2,12
Összesen . .	9 920,—	100,—	106,80	100,—	10 026,80	100,—

39. táblázat

Nürnbergi és szatócsáru

Ország	Behozatal	%	Kivitel	%	Teljes áruforgalom	%
Magyarország .	7 631,50	74,23	105,60	98,87	7 737,10	74,48
Ausztria	1 640,10	15,95	1,20	1,53	1 641,30	15,80
Morvaország . .	74,—	0,72			74,—	0,71
Szilézia	12,—	0,12			12,—	0,12
Német országok	378,—	3,67			378,—	3,64
Olasz országok .	160,—	1,56			160,—	1,54
Bizonytalan . . .	166,—	1,62			166,—	1,60
Ismeretlen	219,—	2,13			219,—	2,11
Összesen . .	10 280,60	100,—	106,80	100,—	10 387,40	100,—

40. táblázat
V e g y e s á r u k

Ország	Behozatal és egyben teljes áruforgalom	%
Magyarország	1 600,80	37,13
Ausztria	727,50	16,88
Morvaország	110,—	2,55
Szilézia	50,—	1,16
Német országok	132,—	3,06
Olasz országok	869,—	20,16
Külföld	172,—	3,99
Bizonytalan	132,—	3,06
Ismeretlen	517,60	12,01
Összesen	4 310,90	100,—

A fenti táblázatok azt mutatják, hogy a legtöbb élelmiszert magyarországi kereskedők szállították, a teljes forgalomnak több mint felét ők bonyolították le. Részvételük azonban nem volt egyforma arányú a behozatalban és a kivitelben. Míg a behozatalban 74%-os részük volt, addig a kivitelben a 39%-ot sem érte el. Második helyen a morvaországi kereskedők következtek, akik viszont a kivitelből vették ki a részüket nagyobb arányban, több mint ötször annyi élelmiszert vittek ki, mint amennyit behoztak. A harmadik helyen következő sziléziai kereskedőknél nem sokkal volt több a kivitel, mint a behozatal. Az utánuk következő ausztriai kereskedőknél ismét a behozatal volt több, de közel sem olyan arányban, mint a magyarországiaknál. A csehországi kereskedők forgalmát viszont majdnem teljes egészében a kivitel jelentette.

Az egész külkereskedelem legnagyobb volumenű árucsoportjánál, az állatkivitelnél a forgalomnak közel 80%-át magyarországi kereskedők bonyolították le. Kb. 10% volt ausztriai, 9% német birodalmi, 1% pedig morvaországi kereskedők kezén. — Külön-külön tekintve az egyes alcsoportokat, a marhakivitelnél a magyar kereskedők részesedésének az aránya kb. megfelelt az egész állatkivitelnél megállapított aránynak. Második helyen itt a német birodalom kereskedői következnek, akik más állatot nem is szállítottak, több mint 10%-os részesedéssel. Az ausztriai kereskedők részesedése alatta maradt a 10, a morvaországiaké pedig az 1%-nak. — A ló kivitelben a magyarországi kereskedők részesedése még nagyobb volt, mint a marhakivitelben: 89%. Utánuk a morvaországi kereskedők következtek kb. 4%-kal. Az ausztriai kereskedők aránya alatta maradt az 1%-nak. Több mint 5% itt az ismeretlen lakhelyű kereskedők részesedése, ezek legtöbbször azonban valószínűleg magyarországi volt. — A juh, a disznó és a vad kivitelénél az ausztriai kereskedők kiszorították az első helyről a magyarországiakat, a forgalomnak kb. 62%-át ők bonyolították le, a magyarországiak csupán kb. 34%-át.

A bőr- és prémárúnál ugyancsak a magyarországi kereskedőket találjuk az első helyen, a forgalomnak kb. a felét ők bonyolították le. Részesedésük a kivitelben sokkal nagyobb arányú volt, mint a behozatalban, ahol a második

helyre szorultak az ausztriai kereskedők mögött. Több mint ötször annyi árut vittek ki, mint amennyit behoztak. Utánuk az ausztriai, a morvaországi és a sziléziai kereskedők következtek, kb. 16—14%-os részesedéssel. A behozatalnál — mint említettük — az ausztriaiak voltak az első helyen, utánuk a magyarországiak, majd a sziléziaiak és a morvaországiak következtek. A kivitelnél viszont a magyarországiak után a második helyet a morvaországiak foglalták el, az ausztriaiak csak a sziléziaiak után, a negyedik helyen következtek. A csehországi kereskedők szinte teljesen a kivitelben, a német birodalmiak és — minimális mértékben — a lengyelországiak pedig kizárólag csak a behozatalban szerepelnek.

A kötött-szövöttárúnál, ami majdnem teljes egészében behozatalt jelentett, a magyarországi kereskedők részesedése a forgalomban kb. 67, az ausztriaiaké 14, a sziléziaiaké 11, a morvaországiaké 5%-os volt. Az egyes alcsoportoknál már módosultak ezek az arányok. A nyersanyagoknál a magyarországi kereskedők részesedése csupán kb. 42% volt, az ausztriaiaké 7%, ezzel szemben a morvaországiaké 33, a csehországiaké pedig 10. A nyersanyagkivitelben ausztriai és magyarországi kereskedők osztoztak. — A posztónál a magyarországi kereskedők részesedésének az aránya kb. 63% volt, utánuk a sziléziaiak következtek 18, majd az ausztriaiak 14, azután a morvaországiak 2—3%-kal. A többi ország kereskedőinek szerepe jelentéktelen volt. A kis volumenű kivitt teljes egészében ausztriai kereskedők bonyolították le. A vászonnál a magyarországi kereskedők részesedése kb. 82, az ausztriaiaké 13, a morvaországiaké és a sziléziaiaké 2—2% volt. A selyemnél és a pamutnál a magyarországi kereskedők részesedése valamivel alatta maradt az 50%-nak. Utánuk az ausztriaiak következtek kb. 40, majd az olaszok kb. 10%-kal. A ruha-, asztal- és ágyneműnél, valamint a vegyes textilneműnél a magyarországi kereskedők részesedése kb. kétharmados — 66%-os — volt, utánuk az ausztriaiak következtek 14—15, majd a morvaországiak 11—12, azután a sziléziaiak kb. 2%-kal.

A faáru minimális méretű behozatalának kb. 60%-át ausztriai, 37%-át pedig magyarországi kereskedők bonyolították le.

Az ásványi és fémáru forgalmának több mint 81%-a — a kivitel szinte teljesen — magyarországi kereskedők kezén volt. Második helyen az ausztriaiak következtek kb. 14, azután a morvaországiak több mint 2%-kal.

A nürnbergi és szatócsáru forgalmának kb. 74%-át — a kivittel szinte teljes egészében — magyarországi kereskedők bonyolították le. Utánuk az ausztriaiak következtek kb. 16, majd a német birodalmiak 3—4, az olaszok 1—2%-kal. Kb. ez volt az arány a fő árucsoport nagyobbik alcsoportjánál, a szatócsárúnál is. A kisebbik alcsoportnál, a nürnbergi árunál, amely a főcsoportnak még 4%-át sem jelentette, a magyarországi kereskedők részesedése a forgalomban csupán kb. 64%-os volt, szemben az ausztriai kereskedők kb. 31 és a németek 3%-os arányával.

A vegyes szállítmányoknál végül ez volt a sorrend: magyarországi kb. 37, olasz 20, ausztriai 17, német 3, morvaországi 2,5%. Viszonylag sok — közel 20% — volt itt a közelebből meg nem határozható szállítmány.

*

A következőkben felsoroljuk azokat a magyarországi és külföldi helységeket, amelyeknek lakosai mint kereskedők 100 (a magyarországiaknál), illetve 50 (a külföldieknél) forintot felüli vámértékű árut szállítottak, hoztak be vagy

vittek ki. A jegyzék feltünteti a helység nevét, azután a teljes áruforgalom, a behozatal és a kivitel vámértékét forintban. A magyarországi helységek jegyzékében szerepelnek olyan birtokosok is, akik vagy akiknek megbízottai árut szállítottak, lakóhelyük azonban nem volt pontosan meghatározható.²¹ A jegyzék az egyes országokon belül az áruforgalom vámértékének megfelelő sorrendben sorolja fel a helységeket, illetve a szállítókat.

Bevezetésül a jegyzékhez szolgáljon az alábbi összeállítás, amely azt mutatja, hogy a különböző országokból hány helység lakosai szerepelnek a szállítók között:

Magyarország	188
Ausztria	66
Morvaország	19
Csehország	14
Szilézia	2
Német országok	19
Lengyelország	1
Olasz országok	2
Külföld	6
Bizonytalan	40
Összesen	357

Helység	Teljes áruforgalom	Behozatal	Kivitel
<i>Magyarország</i>			
Pozsony	51 007,75	28 658,25	22 349,50
Nagyszombat	42 910,80	6 543,55	36 367,25
Székesfehérvár	21 967,16	20 127,16	1 840,—
Pest	21 456,10	13 674,10	7 782,—
Nyáry Ferenc	19 216,—		19 216,—
Vízkelet	11 388,40	132,—	11 256,40
Debrecen és Szentfalva	10 760,—		10 760,—
Galánta	10 500,—		10 500,—
Taksony	7 934,40		7 934,40
Várad	7 113,65	3 055,50	4 058,05
Balassa Imre	6 860,—		6 860,—
Pered	5 793,—	3,—	5 790,—
Sellye	5 468,10	101,—	5 367,10
Nagymácséd	5 251,60		5 251,60
Sopron	5 146,—	1 297,60	3 848,40

²¹ E tanulmány keretében nem vállalkozhatom annak az igen fontos és tanulságos kérdésnek a vizsgálatára, hogy a magyarországi kereskedők milyen társadalmi rétegből kerültek ki. Csak utalhatok rá, hogy egyaránt voltak közöttük nagybirtokosok, közép- és kismesek, városi polgárok és jobbágyok. Úgyszintén nem tudok azzal a nem kevésbé érdekes kérdéssel sem foglalkozni, hogy a kereskedők miként rétegződtek mint nagy-, közép- és kiskereskedők. Csak jelezhetem, hogy a nagykereskedők mellett közép- és kiskereskedők is jelentős szerepet játszottak, valamint arra, hogy nagykereskedők nem csupán nagybirtokosok voltak, hanem közép- és kismesek, valamint városi polgárok is.

Helység	Teljes áruforgalom	Behozatal	Kivitel
Debrecen	4 629,70	2 579,70	2 050,—
Naszádosok	4 440,—		4 440,—
Hegysúr	4 430,—		4 430,—
Kürt	3 958,20	58,20	3 900,—
Gyöngyös	3 911,60	3 890,60	21,—
Nána	3 570,—	320,—	3 250,—
Réte	3 058,—	48,—	3 010,—
Nebojsza	3 046,40		3 046,40
Csütörtök	2 930,80	54,—	2 876,80
Tarcsa	2 909,20		2 909,20
Esztergom	2 568,40	1 065,30	1 503,10
Thököly Sebestyén	2 390,—		2 390,—
Gerendás és Királyság	2 200,—		2 200,—
Somorja	2 177,70	1 550,70	627,—
Losonc (Pozsony m.)	2 170,—		2 170,—
Révay Ferenc	2 150,—		2 150,—
Győr	2 132,—	2 124,—	8,—
Diószeg	2 120,—		2 120,—
Heves	2 120,—		2 120,—
Keszi	2 120,—		2 120,—
Nagyszombat és Nebojsza	2 070,—		2 070,—
Deáki	2 020,—		2 020,—
Vezekény	2 000,80		2 000,80
Szakolca	1 914,—		1 914,—
Kajal	1 860,—		1 860,—
Vecse	1 800,—		1 800,—
Kolozsvár	1 692,—	1 692,—	
Óvár	1 665,58	408,67	1 256,91
Buda	1 573,—	1 573,—	
Luc	1 520,—		1 520,—
Taksony és Sellye	1 460,—		1 460,—
Lak	1 405,—		1 405,—
Janchy Gergely	1 390,—		1 390,—
Szerdahely	1 352,—	422,—	930,—
Nezsider	1 216,46	245,60	970,86
Pekry Anna	1 200,—		1 200,—
Nagyszombat és Pest	1 150,—		1 150,—
Pápa	1 049,30	1 025,30	24,—
Besztercebánya	1 038,—	1 038,—	
Szentjános	1 020,28	195,—	825,28
Gug, Detrekőváralja és Nagyszombat	870,—		870,—
Soponya	870,—		870,—
Kamut	830,—		830,—
Montanis, De —	770,—		770,—
Kecöl	746,—	42,—	704,—

Helység	Teljes áruforgalom	Behozatal	Kivitel
Esztergom és Keszi	720,—		720,—
Födémés	700,—		700,—
Pomogy	691,60	44,—	647,60
Galánta és Szered	630,—		630,—
Jóka	620,—		620,—
Devecser	612,—	576,—	36,—
Deáki és Kismácséd	590,—		590,—
Taksony és Sopornya	570,—		570,—
Miskolc	561,40	561,40	
Balassa Zsigmond	540,—		540,—
Szenice	492,—		492,—
Kismarton	485,70	441,70	44,—
Szempe	470,—		470,—
Pécs	442,—	442,—	
Kosut	400,—		400,—
Egyházfalva	390,—		390,—
Zarándfalva	389,80		389,80
Taksony és Kürt	360,—		360,—
Gyóró	352,—		352,—
Széleskút	347,—	175,—	172,—
Gány	340,—		340,—
Boldogasszonyfalva	330,—		330,—
Németi	328,—		328,—
Eperjes (Pozsony m.)	318,20	133,20	185,—
Vöröskő	315,—		315,—
Esztergomi érsek	300,—		300,—
Szolnok	275,—	7,—	268,—
Selmecbánya	255,—	225,—	30,—
Nagymácséd és Sopornya	253,20		253,20
Modor	230,—		230,—
Bazin	210,—	200,—	10,—
Taksony és Deáki	200,—		200,—
Bakabánya	191,40	191,40	
Bodófalva	190,—		190,—
Pátfalu	185,—	155,—	30,—
Egerszeg	180,—		180,—
Rajka	169,20	2,40	166,80
Bezenye	163,—	3,—	160,—
Szikszó	161,—	161,—	
Diós	150,—	40,—	110,—
Bánfalva	149,88	76,20	73,68
Szakony	138,20	25,—	113,20
Gálos	131,33	38,—	93,33
Detrekőváralja	130,—		130,—
Illmic	129,60	95,—	34,60
Paty	123,—	26,—	97,—

Helyiség	Teljes áruforgalom	Behozatal	Kivitel
Szil	120,—	120,—	
Pernek	116,—		116,—
Pápoc	113,—	17,—	96,—
Berecen	110,—		110,—
Ládony	100,—		100,—
Szombathely	100,—	50,—	50,—
Újfalu	100,—		100,—

Ausztia

Wien	39 734,95	15 115,75	24 619,20
Bruck	4 148,62	128,90	4 019,72
Wiener-Neustadt	3 753,20	3 468,60	284,60
Hainburg	1 525,46	84,76	1 440,70
Mistelbach	483,—	323,—	160,—
Gundisch	391,—	391,—	
Enzersdorf	263,20		263,20
Gottlesbrunn	240,—		240,—
Weidendorf	208,60		208,60
Korneuburg	170,—	170,—	
Grinzing	120,—		120,—
Wels	80,62	80,62	
Ebenfurt	80,—		80,—
Salzburg	80,—	80,—	
Gumpoldskirchen	79,32	29,32	50,—
Perchtoldsdorf	72,—		72,—
Kirchberg	67,98	27,98	40,—
Friedburg	54,—	54,—	
Enns	53,33	53,33	
Baden	50,—		50,—
Getzendorf	50,—		50,—

Morvaország

Iglau	3 004,60	2 422,—	582,60
Eibenschitz	2 466,30	476,50	1 989,80
Prossnitz	2 182,20	1 342,—	840,20
Olmütz	1 567,72	1 133,72	434,—
Brünn	1 210,84	289,—	921,84
Meseritz	1 001,50	601,50	400,—
Brod	490,20		490,20
Kremsier	329,—	39,—	290,—
Strassnitz	303,60		303,60
Goldenstein	156,—		156,—
Znaim	56,—	12,—	44,—
Niwnitz	52,—		52,—
Rohatetz	50,—		50,—

Csehország

Chrudim	445,—	185,—	260,—
Wlaschim	219,—		219,—
Klattau	208,—		208,—
Landskron	110,40	2,40	108,—
Praha	80,—	80,—	
Pellezimow	60,—		60,—

Szilézia

Breslau	14 727,10	12 814,70	1 912,40
Neisse	533,65	403,65	130,—

Német országok

Nürnberg	28 539,66	119,66	28 420,—
München	370,82	370,82	
Augsburg	96,65	96,65	
Poroszország	72,—		72,—
Passau	55,66	55,66	

Lengyelország

Kraków	28,—	28,—	
--------------	------	------	--

Olasz országok

Milano	974,—	974,—	
Cremona	343,—	343,—	

*

Eredményeinkből²² általános megállapításként azt a következtetést vonhatjuk le, hogy 1542-ben Magyarország nyugati irányú külkereskedelme — az ország egész külkereskedelmi áruforgalmának feltehetőleg kb. 69%-a — az ország gazdasági helyzetére szempontjából kedvező képet mutatott. A kivitel aránya (69,48%) jóval meghaladta a behozatalét (30,46%). Az áruforgalom túlnyomóan nagyobb részét (74,35%) magyarországi kereskedők bonyolították le, mind a behozatalnál (68,02%), mind pedig a kivitelnél (77,18%). Az országban folyt olyan mérvű áruterelés, amely a külkereskedelmi mérleget aktívává tette, volt olyan hazai kereskedelmi tőke, amely a külkereskedelmi áruforgalom közel háromnegyed részét kezében tartotta. A további kedvező fejlődés alapjai ezekben a vonatkozásokban megvoltak. Ha ez a fejlődés elmaradt, annak okait az 1541 (Buda török kézre kerülésének éve) után 3 részre szakadt ország megváltozott politikai és gazdasági viszonyaiban kereshetjük és találhatjuk meg.

EMBER GYŐZŐ

²² Eredményeink értékeléséhez kívánatos lenne, ha azokat összevethetnők korábbi és későbbi megfelelő adatokkal. Erre az összevetésre azonban, sajnos, az eddigi irodalom alapján alig van lehetőség. Még Kováts Ferenc monográfiája (Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században, Bpest, 1902) sem alkalmas az összevetésre. Ő csak Pozsony város 1457. évi áruforgalmát tudta feldolgozni, amiben a kül- és a belkereskedelem nem volt egymástól elkülöníthető. Jellemző erre, hogy a behozatal vámértéke több mint nyolcszorosa volt a kivitel vámértékének.

К ИСТОРИИ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ ВЕНГРИИ В XVI В.

Резюме

Данная статья разрабатывает сохранившиеся с 1542 г. дневники внешнеторговых пошлин 19 таможен Западной Венгрии. После выяснения происхождения дневников она занимается вопросом, в каком отношении состояла внешняя торговля Венгрии, направляемая именно через эти 19 таможен в Австрию, Моравию, Чехию, Силезию, германские страны, Польшу и итальянские страны со всем внешнеторговым товарооборотом страны. По предположению автора, основывающемуся на данные того времени и позднейшие данные, через эти 19 таможен проходило в 1542 г. приблизительно 69% всего внешнеторгового оборота Венгрии, и приблизительно 84% внешней торговли, направляемой на Запад.

В 1542 г. пошлинная цена товарооборота, проведенного в этих 19 таможнях, — цена товаров, за которые платилась внешнеторговая пошлина в 5% — составила 465 282 флорина 38 динариев (это т. наз. венгерский флорин, в котором имелось сто динариев). Пошлинная цена приблизительно соответствовала рыночной цене. (Цена одной лошади составила 10 флоринов.)

Этот внешнеторговый оборот разделялся между ввозом и вывозом следующим образом:

Ввоз	30,46%
Вывоз	69,48%
Смешанный	0,06%
<hr/>	
Всего	100,—%

Разделение ввоза, вывоза, смешанно ввозной и вывозной партии, а также всего внешнеторгового товарооборота по отдельным группам товаров показывают таблицы №№ 2—5. статьи.

Разделение внешнеторгового оборота между торговцами отдельных стран показывают в отношении ввоза таблицы № 6. и № 10., в отношении вывоза таблицы № 7. и № 11., в отношении смешанно ввозной и вывозной партии таблицы № 8. и № 12. и в отношении полного товарооборота таблицы № 9. и № 13. статьи.

То обстоятельство, какое было соотношение ввоза и вывоза внутри товарооборота, проведенного торговцами различных стран, показывает таблица № 14. статьи.

Тот факт, какие товары поставлялись торговцами отдельных стран, показывают таблицы №№ 15—22. статьи.

То обстоятельство, торговцы каких стран проводили оборот отдельных групп товаров, показывают таблицы №№ 23—40. статьи.

Наконец статья перечисляет те местности в Венгрии и за границей, жители которых в качестве торговцев поставляли товары с пошлинной ценой свыше 100 (в случае торговцев из Венгрии), и свыше 50 флоринов (в случае заграничных торговцев).

Из результатов статьи можно в общем установить, что в 1542 г. внешняя торговля Венгрии в западном направлении — по предположению составляла приблизительно 69% всего внешнеторгового товарооборота страны — показывает благоприятную картину с точки зрения экономического положения страны. Размер вывоза (69,48%) гораздо превосходил размер ввоза (30,46%). Подавляющее большинство товарооборота (74,35%) проводилось купцами из Венгрии, как в отношении ввоза (68,02%), так и в отношении вывоза (77,18%). В стране происходило товаропроизводство таких размеров, которое сделало внешнеторговый баланс активным, имелся такой отечественный торговый капитал, который держал в своих руках почти $\frac{3}{4}$ внешнеторгового оборота. В этих отношениях имелись основы дальнейшего благоприятного развития. Если это развитие не осуществлялось, то причины этого можно искать и находить в изменившихся политических и экономических условиях раздробленной на три части страны после 1541 г. (после года взятия г. Буда турками).

ДЬ. ЭМЬБЕР

CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DU COMMERCE EXTÉRIEUR EN HONGRIE AU XVI^e SIÈCLE

Résumé

L'article met au point les registres datant de 1542 de 19 localités douanières dans la Hongrie Occidentale. Après avoir précisé l'origine de ces registres l'étude s'occupe de la question de savoir quel était la rapport du commerce extérieur de la Hongrie — commerce dirigé par ces 19 localités vers l'Autriche, la Moravie, la Bohême, la Silésie, les États allemands, la Pologne et vers l'Italie — avec tout le trafic de commerce extérieur du pays. Selon la supposition de l'auteur basée sur les données de la dite période et sur celles recueillies dans les années ultérieures, en 1542 69% sur le total du commerce extérieur de la Hongrie s'effectuèrent dans ces 19 localités et les 84% en furent dirigés vers l'Ouest.

En 1542 la taxe douanière des marchandises transportées par ces 19 localités, c'est à dire le prix des marchandises frappées d'une taxe d'exportation de 5% se chiffrait par 465 282 florins et 38 deniers. (Il s'agit ici du florin hongrois qui correspondait à 100 deniers.) La taxe équivalait environ au prix du marché (le prix d'un cheval se chiffrait par 10 florins).

Ce trafic de commerce extérieur réparti entre les importations et les exportations est représenté par le tableau ci-dessous:

Importations	30,46%
Exportations	69,48%
Transports mixtes	0,06%
Au total:	100,—%

Les importations et les exportations, les parties mêlées comprenant les importations et les exportations, aussi bien que tout le commerce extérieur sont représentés par les tableaux 2—5 de l'article.

La répartition entre les commerçants des différents pays du commerce extérieur est représentée par les tableaux suivants: importations: tableaux: 6, 10, exportations: tableaux: 7, 11, parties mêlées: tableaux: 8, 12, commerce extérieur au total: tableaux: 9, 13.

Le tableau 14 reflète la proportion des importations et des exportations et des exportations à l'intérieur des échanges effectués par les commerçants des différents pays.

Les tableaux 15—22 montrent les espèces de marchandises transportées par les commerçants des différents pays.

Pour terminer l'article énumère les localités de Hongrie et étrangères dont les habitants en qualités de commerçants ont transporté des marchandises en valeur douanière de plus de 100 florins au cas de commerçants de Hongrie et en valeur de 50 florins au cas de ceux étrangers.

A la lumière des données l'étude constate qu'en 1542 le commerce extérieur de la Hongrie vers l'Ouest — compte tenu des 69% environ du total du commerce extérieur — vu la situation économique du pays, présenta un tableau favorable. La proportion des exportations (69,48%) surpassa de beaucoup celle des importations (30,46%). La majeure partie (74,35%) des échanges fut effectuée par des commerçants de Hongrie tant au point de vue des importations (68,02%) qu'à celui des exportations (77,18%). La production marchande développée dans le pays prit des proportions qui rendirent active la balance du commerce extérieur, les capitaux commerciaux du pays concentrèrent près des 3/4 parties des échanges. De telles conditions recelèrent les bases d'un développement ultérieur. Si cette évolution ne se réalisa pas, les raisons sont à chercher et à retrouver dans les changements politiques et économiques survenus après 1541 (l'année de la prise de Buda par les Turcs), suite de la division du pays en trois parties.

GY. EMBER

EGY OSZTRÁK RÖPIRATÍRÓ ÚTJA A NEGYVENNYOLCAS FORRADALOM FELÉ

(II. rész)

Az egyház megújításáért

A negyvenes években a gyengülő osztrák kormány hatalmát egyre inkább a katolikus egyház segítségével próbálta megszilárdítani, az egyházi reakció erősödése viszont a nép hangulatát a jezsuiták és liguoriánusok ellen fordította, s ez számos szépírói és publicisztikai munkában is visszhangra talált. Schuselka, aki már első munkájában is felemelte szavát az egyházi visszaélések ellen, most *Der Jesuitenkrieg gegen Oesterreich und Deutschland* című röpiratában még hevesebben fellép az erősödő egyházi befolyás ellen.¹⁹⁰

Elkeseredetten állapítja meg, hogy a tizenkilencedik század Németországában a tizenharmadik század szörnyű sötétsége látszik újra felülkerekedni. Ismét a pápa szab törvényt az uralkodóknak, püspökök és szerzetesek lesznek az államhatalom uraivá, a népet pedig a vakság és a babona béklyóiba kényszerítik. A szerzetesek, még hozzá a veszedelmes jezsuiták és a „szellemi pestist” terjesztő liguoriánusok vagy más néven redemptoristák csapatosan vonulnak be Németországba s főleg Ausztriába.¹⁹¹ Pedig a jezsuiták minden önálló, szabad szellemi életet lehetetlenné tesznek, „hol jezsuiták vannak, ott semmiféle keresztény türelmesség, semmiféle egészséges családi szeretet, sem erős polgári önérték, sem büszke állami öntudat, sem szabad művészet és tudomány, sem igaz vallás nem lehetséges . . .”¹⁹² A jezsuiták Németországra nézve azért különösen veszedelmesek, mert Róma szolgálatában állva az egyes felekezetek szenvedélyes harcát élesztik fel.¹⁹³ Ami pedig a liguoriánusokat illeti, ők a tulajdonképpeni jezsuitáktól csak annyiban különböznek, hogy tevékenységük még kártékonyabb és veszedelmesebb, mint amazoké. „. . . A legesupaszabb, legpörébb ostobaságot prédikálják és felháborító, istenkáromló elbizakodottsággal hirdetik, hogy éppen csak ebben az ostobaságban, . . . a legvakabb legendahitben, a leggyermekibb ceremónia-játékban, vagyis az istenhez való hasonlóságról és az

¹⁹⁰ Leipzig (Weidmann), 1845, 322 l. Április 19. előtt jelent meg, Hübner ugyanis ekkor küldi el Metternichnek (*Glossy* Ann. 112. l.). — A munka jelentőségéről Schuselka a *Rückschritte* 230. lapján ír. — *Franz* (i. m. 27., 410—411. lapján) Schuselka munkáján kívül ebben az időben keletkezett egyházellenes írásokként említi még *Johann Senn* (Ich bin der Zionswächter der Tiroler, 1840), *Hermann Gilm* (Jesuitenlieder, 1842) és *Lenau* (Albigenser, 1842) munkáit.

¹⁹¹ *Schuselka*, *Jesuitenkrieg* 99., 105., 161., 163., 283—284. l.; *Schuselka*: *Rückschritte* 168., 175. l.; *Schuselka*: *Deutsche Fahrten* I. 262. l.; *Schuselka*, *Die neue Kirche* 11., 99. l.; *Briefe Josephs des Zweiten* 81—82. l.; *Rückschritte* 181—182. l. Vö. *Deutsche Fahrten* I. 242. l.

¹⁹² *Schuselka*, *Jesuitenkrieg* 282. l. Vö. uo. 168., 170., 291., 307. l.

¹⁹³ Uo. 165., 312. l.

emberi méltóságról történő teljes lemondásban rejlik az emberiség földi és másvilági üdvössége.”¹⁹⁴

II. József türelmi rendelete óta a protestánsok helyzete nemhogy javult volna a birodalomban, hanem inkább rosszabbodott, nincs a többi állampolgárvalegyenlő joguk, hanem mindent csupán királyi kegyként kaphatnak meg; s ezt az állapotot a jezsuiták behozatala csak még jobban elmérgesíti; a vegyes házasságokra vonatkozó pápai kívánság törvénybeiktatása pedig (amely szerint vegyesházasságot csak reverzális esetén szentesít meg az egyház) szinte teljesen hatálytalanítja a türelmi rendeletet. De az osztrák kormány a római elvhez való ragaszkodását és protestáns-ellenességét más tetteivel is bizonyítja.¹⁹⁵ Holott a Rómának való behódolás egyedül arra alkalmas, hogy a Monarchia helyzetét gyengítse.¹⁹⁶ Még szomorúbb azonban az, hogy nemcsak az osztrák kormány, hanem több más német állam, sőt még a protestáns Poroszország is számos kérdésben engedményeket tesz a pápaságnak. Holott a pápaság — s ezt Schuselka szokásához híven részletesen dokumentálni igyekszik mindenféle történeti források megszólaltatásával is — Franciaországgal együtt mindig Németország ellenfele volt a történelem folyamán. S míg a német birodalom fennáll, e két hatalom folytonosan romlására próbál törni a jelenben s a jövőben is.¹⁹⁷

Lássák be hát végre a német kormányok s főleg Ausztria, hogy a római elv melletti kitartásuk nemcsak a haladással nem fér össze, s a német egység megvalósítását akadályozza, hanem saját hatalmi érdekeikkel is teljesen ellentétben áll.¹⁹⁸

Schuselkának az év első felében írt három utolsó röpirata miatt Sedlitzky gróf 1845 nyarán a cseh tartomány főnökéhez fordul a kérésrel, bíráják őt a császári és királyi követségek révén szülővárosába való visszatérésre, hogy a cenzúra-korlátozások áthágása miatt felelősségre vonathassák, és további irodalmi „üzelveinek” elkerülése érdekében ne kaphasson többé útlevelet külföldre utazás céljára. A drezdai követ hamarosan megkeresi a weimari minisztériumot, s arra kéri, hogy tudassa Schuselkával a prágai kormányzóság meghagyását: haladéktalanul térjen vissza Budweisba.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Uo. 294—295., 299—300. l.

¹⁹⁵ *Schuselka*, Volkspolitik 198., 202—203. l.; *Schuselka*, Jesuitenkrieg 275. .; Volkspolitik 188—189. l.; *Schuselka*, Rückschritte 172. l. — Ilyen volt például la „trienti ünnep, hol nagy pompával ünnepezték a német nép felének megátkozását”, s erre mutat Friedrich Hüternek, a pápák dicsőítőjének és a protestáns-irtás mentegetőjének császári királyi történetíróvá való kinevezése. (*Schuselka*, Rückschritte 186—187. l.; *Schuselka*, Volkspolitik 209—210. l.)

¹⁹⁶ *Schuselka*, Die neue Kirche 185—186., 203. l.

¹⁹⁷ Die preussische Verfassungsfrage 161. l.; *Schuselka*, Jesuitenkrieg 135., 194. l.; *Schuselka*, Die neue Kirche 208—209., 274. l.; Jesuitenkrieg 132., 157—158., 272—273. l.; Die neue Kirche 344. l.; Jesuitenkrieg 152—154. l.; Die neue Kirche 273. l.

¹⁹⁸ *Schuselka*, Die neue Kirche 190. l. — A Jesuitenkrieg meglehetősen széles körben elterjedt s még Gerold és Schaumburg bécsi könyvkereskedők is árusították, részben üzleti okokból, de politikai meggyőződésből is. (*Schneider*, 55. l.) — Egyébként a protestáns *Gustav Julius* túlzónak tartotta s bírálatot írt róla a Grenzboten hasábjain (1845. II. köt. 20. sz. 281—297. l.), *Ignaz Kuranda*, a lap szerkesztője azonban a következő számban védelmébe vette Schuselka munkáját (Die Grenzboten 1845. II. köt. 21. sz. 349—355. l.).

¹⁹⁹ *Glossy* Ann. 112. l.; *Hugelmann*, 432. l. — *Vö*. Die Grenzboten 1845. III. köt. 38. sz. 516. l.

Schuselka azonban ez alkalommal már nem tesz eleget a kormány felszólításának, ehelyett szeptember közepén magabiztos és — talán a védelmet jelentő távolság tudatában — kissé hetyke hangon védekező iratot intéz az osztrák hatóságokhoz, s ebben részletesen megindokolja magatartását. A felszólítás — írja — számára érthetetlen, hiszen 1843-i vizsgálata idején már határozottan kinyilvánította, hogy a jövőben is politikai írásokkal kíván foglalkozni s azután mégis megadták számára az útlevelet. A cenzúra előírásainak áthágása különben is legfeljebb pénzbüntetéssel volna sújtható, ilyen csekélység miatt azonban nem boríthatják fel egész eddig kialakított életmódját s nem kényszeríthetik ekkora költségekre. A pénzbüntetést ugyanis akkor is ráróhatják, ha nem tér vissza hazájába; lakóhelye ismeretes, ha pedig közben esetleg megváltoztatni kényszerül, ezt is tudatni fogja a hatóságokkal. Tevékenységét azonban továbbra is folytatni fogja, mert a politikai művek írását hivatásának érzi. „Osztrák viszonyokról írok, mert ezt polgári kötelességemnek tartom. Nem küldtem be írásaimat az osztrák cenzúrának, mert ez annyit jelentett volna, mint semmivé tenni őket . . . Határozottsággal, örömmel és büszkeséggel tölt el az a tudat, hogy írásaimmal az osztrák közösségnek erőmhöz mérten hasznára lehettem.”²⁰⁰ S ezután annál is inkább, mert a weimari minisztérium is pártfogolja, nem törődik többé az ügyvel, hanem ígéréthez híven újabb röpiratok írásába kezd.

Sőt, legújabb munkájában, a *Die neue Kirche und die alte Politik*ban tovább megy az egyházzal kapcsolatos kérdések elemzésében, s már a katolikus egyház szervezetét és nem egy hittételét is megtámadja.²⁰¹

Ebben a könyvben mindenekelőtt a pápa világi hatalma ellen foglal állást. Róma, írja, a kereszténység eszméjét a despotikus császárok módjára világuralmi törekvéseinek eszközéül használta s a népeket nemcsak politikailag hajtotta igájába, hanem egész életüket, annak minden mozzanatát megbénította. Nem a pápa létéről van szó, hanem a római egyházi elvről, amely kibékíthetetlen ellentmondásban van a korszerű műveltséggel s Krisztus szándékaival is: ő nem akart semmiféle szellemi hierarchiát teremteni. S mivel a pápaság világi, politikai intézmény, nem képviselheti az igaz apostoli szentséget. Ma már nem is gondolja senki komolyan, hogy a pápa az égi birodalom kulcsát tartja kezében, ellenkezőleg: senki sem hihet, aki gondolkodó képességének birtokában van, a római egyház csalhatatlanságában, sőt a római egyház katolikus, vagyis általános voltában sem (hiszen római és katolikus önmagában is ellentmondás), s az igaz katolicizmus egyedül a kereszténység egyszerű és ősi voltán alapulhat.²⁰²

Az egyház szolgáiról, a papokról sem lehet semmi jót mondani. A papi nőtlenység kényszere kicsapongásokra és erkölcstelenségre vezetett, s mivel az egyház pusztán a házasságra lépés ellen tiltakozott, a szüzességet azonban,

²⁰⁰ Schuselka, Rückschritte 242. l. Vö. Glossy Anm. 113. l. — Glossy az egész írást leközlő Anm. 112—114. lapokon, Schuselka szintén idézi saját levelét a Rückschritte 239—243. lapjain, csekély eltéréssel. Schuselka szept. 20-i, Glossy szept. 14-i dátumot ír.

²⁰¹ Leipzig (Weidmann), 1845, IV, 372 l. A munka két kiadást ért meg (a Grenzboten 1846. I. köt. 11. sz. hátsó borítólapján a második kiadást hirdetik). — A Grenzboten egy híre szerint (1845. III. köt. 39. sz. 579. l.) a weimari minisztérium engedélyezi Schuselka további ott-tartózkodását s megkeresést intézett Bécsbe a legfőbb udvari rendőri és könyvvizsgáló hivatalhoz, hogy tegyék lehetővé, hogy a vizsgálatot itt folytassák le, s Schuselka Weimarból védekezhessék a vádak ellen.

²⁰² Schuselka, Die neue Kirche 33—37., 343., 18., 23., 21—22., 330—331., 47., 329., 345., 34—36., 39., 43. l. Vö. uo. 32., 18—19. l.

ha akarta, sem tudta megkövetelni, a nép között el is terjedt a mondás, hogy a papok csak azért nem nőülnek, mert akkor egyetlen asszonnyal kellene megelégedniök, míg most mind az övék lehet.²⁰³ Schuselka ismételtlen idézi is a nép száján forgó dalt:

*Hogy a papok ne merjenek
Szeretni: esztelen vágy,
Hisz ők is hús-vér emberek
(A híveknél is inkább);
És épp ezért van mindenütt,
Ahol csuhák, talárok
Forognak, hogy hű s tiszta nőt
Keresve sem találók.²⁰⁴*

A papok azonban csak akkor változhatnak meg, ha erkölcsös világi életet biztosítanak számukra. Éppen ezért manapság néhány vakbuzgó kivételével már az egész gondolkodó világ a coelibatus ellen foglal állást.²⁰⁵

Ebben a munkájában a korábinál sokkal élesebben elítéli a katolikus egyház különböző ceremóniáit, a „jezsuitaságot”, a szentekkel és a szentek ereklyéivel kapcsolatos bálványimádást, s szót emel a búcsúkkal, szentképekkel, amulettekkel és rózsafüzérekkel folytatott visszaélések s keresztényietlen kereskedelem ellen is.²⁰⁶ De még a katolikus mise-áldozat bírálatáig is eljut, nem is beszélve a mise-mondatással kapcsolatos számtalan visszaélés elleni kifakadásairól.²⁰⁷

Nyíltan hirdeti, hogy ma, a XIX. században már nem lehet mindazt elhinni, amit a trienti zsinat három évszázaddal ezelőtt hinni parancsolt, s éppen ezért elkeseredetten említi a trieri „varratlan köntöst”, amely előtt még ma is térdelnek emberek, fétisimádó vadak módjára. A katolikus egyház ilyen és ehhez hasonló elfajulásának természetes következménye az egyre nagyobb mérvben terjedő hitetlenség, vallástalanság; a legtöbben a katolikus egyháztól való elfordulásukkal magát a keresztény vallást is elvetik.²⁰⁸

Évek óta már ő maga sem jár templomba, mert a katolikus egyházi szertartás nem elégíti ki vallási szükségletét. Most pedig végérvényes elhatározásra jut, s november 10-én este *Die neue Kirche* című munkájának befejezéseként ünnepélyes nyilatkozatban odazarándokoltak a vallásos rajongók, hogy lelki békéje kedvéért szakít a római egyházzal. Erős hitét azonban továbbra

²⁰³ Uo. 313—314. l.

²⁰⁴ *Schuselka*, Deutsche Fahrten I. 279—280. l.; *Schuselka*, Die neue Kirche 325. l.

²⁰⁵ *Schuselka*, Jesuitenkrieg 287. l.; *Schuselka*, Die neue Kirche 324. l.

²⁰⁶ *Schuselka*, Die neue Kirche 98., 297. l.; *Schuselka*, Jesuitenkrieg 114. l.; *Schuselka*, Rückschritte 177. l.

²⁰⁷ *Schuselka*, Die neue Kirche 298—301. l.; *Franz Schuselka*: Das deutschkatholische Priesterthum. Mit einer Erinnerung an die Ordination Dr. Bergmanns durch Pfarrer Kerbler, am 1. Dec. 1845 zu Erfurt. Weimar (Hoffman), 1846, 13—14., 19—20. l.

²⁰⁸ *Schuselka*, Rückschritte 200—201. l.; *Schuselka*, Jesuitenkrieg 117—118., 109. l.; *Schuselka*, Die neue Kirche 298. l.; *Schuselka*, Rückschritte 169—170. l. Vö. uo. 198., 200. l.; Die neue Kirche 293—294. l. — A trieri érsek 1844. augusztus 18-tól szeptember végéig tartó (*Glossy*, LXXI. l.) ünnepségek keretében kiállított egy állítólagos Krisztus-köntöst, s az ország minden vidékéről odazarándokoltak a vallásos rajongók. Nagy felháborodást váltott ki többekben ez a vakhitre építő egyházi cselekedet, számosan tiltakoztak ellene.

is megőrzi, meggyőződése ugyanis, hogy az emberiségnek örök szükséglete a vallás és annak külső vagyis egyházi gyakorlata. Szembefordul ezért a hitelenséggel, elveti az ifjú-hegelianusok vallásellenes filozófiáját is,²⁰⁹ s a felfogásának mindenben megfelelő új egyházi áramlat, a német-katolicizmus (Deutsch-Katholizismus) hívei közé szegődik.

Ebben az időben ugyanis Németországban a protestáns egyház megreformálását célul tűző szabad egyházközségek alakulásához hasonlóan a katolikus egyházban is jelentkeznek reformtörekvések. A katolikus egyház megújítására irányuló mozgalom az 1844-i trieri ünnepek kapcsán ölt testet, amikor is Czerski káplán tiltakozásul megalapítja az első német-katolikus közösséget. Az új nemzeti egyház legegyszerűbb harcosa, s egyben a radikálisabb irányzat fő képviselője egy egyszerű lelkipásztor, Johannes Ronge, akinek Arnoldi püspökhöz küldött tiltakozó nyílt levele az alsópapság és számos hívő körében nagy visszhangra talál. Rövidesen tényvé válik az új egyház, s nyolc hónap alatt 151 új közösség jön létre ezrekre rugó létszámmal.²¹⁰

Az új egyház megteremtőinek alap gondolata — amint ezt Schuselka is kifejti — az, hogy a vallást és a műveltséget, az emberiség szívét és értelmét összhangba hozzák egymással, s az igaz apostoli katolikus kereszténység megújításával feltámasszák az elveszett egyházi lelkesültséget. Az egyházat meg akarják szabadítani a római csillogástól, ceremóniáktól s a keresztényi szeretet segítségével ősi egyszerűségében kívánják helyreállítani. Az elkülönülő papi rendet meg akarják szüntetni, s szabad közösségek révén kívánják biztosítani, hogy az egyház ne merevedhessék dogmává. Az új egyház alapját tehát a hívekből alkotott közösségek képezik, ezek papjaikat szabadon választhatják s ügyeiket papjuk oldalán az idősekből választott testület irányítja. Így a pap és hívei kölcsönösen ismerik, szabad akaratukból választják egymást.²¹¹

Az istentiszteletben az új egyház elveti a katolikus mise-áldozatot (Krisztus feláldozását), s az egész szertartást latin helyett a nép által is érthető német nyelven tartják. A gyónás intézményét teljesen megszüntetik, s csak két szentséget ismernek el, a keresztséget és az úrvacsorát. A papok felavatását sem tekintik külön szentségnek, csak szent cselekedetnek, s a vele kapcsolatos ceremóniákat sem tartják meg.²¹²

²⁰⁹ Schuselka, Die neue Kirche 68. l. jegyz., 364—366. l.; Schuselka, Jesuitenkrieg 86., 89., 91. l.; Schuselka, Volkspolitik 163. l.; Polnische Dame 12—13. l.; Schuselka, Rückschritte 169. l.

²¹⁰ Glossy. LXXI. l. — Vö. Franz Schuselka: Ronge in Weimar den 14., 15. und 16. November 1845. Weimar (Hoffman), 1845, IX. l.; Schuselka, Deutschkath. Priesterthum 5. l.; továbbá: Anton Springer: Geschichte des Revolutionszeitalters (1789—1848). Prag 1849, 708. l.; Schuselka, Die neue Kirche 71., 68. l. jegyz.; Schuselka, Ronge 11—12. l.; Schuselka, Volkspolitik 186. l.; Schuselka, Die neue Kirche 266. l. — Glossy (LXXII. l.) szerint 1845-re Ausztrián és Bajorországon kívül a Rajna jobbpartjának minden államában létezett már német-katolikus közösség. Olyan neves személyek is csatlakoztak a mozgalomhoz, mint Robert Blum. — Egyébként Hermann Meynert szerint Ronge képviselte a radikálisabb irányzatot (Geschichte der Ereignisse in der österreichischen Monarchie während der Jahre 1848 und 1849 in ihren Ursachen und Folgen. Wien, 1853, 13. l.).

²¹¹ Schuselka, Die neue Kirche 6—7., 25., 34., 43—44. l.; Schuselka, Deutschkath. Priesterthum 6. l.; Schuselka, Die Lösung 249—250. l.; Schuselka, Die neue Kirche 139—140., 26—27. l.; Schuselka, Deutschkath. Priesterthum 31—32. l.; Die neue Kirche 126., 113. l.; Deutschkath. Priesterthum 4—5., 23—24., 28—30., 11—12., 4—5., 27—28. l.

²¹² Schuselka, Deutschkath. Priesterthum 20. l.; Schuselka, Die neue Kirche 294—295., 302—303. l.; Deutschkath. Priesterthum 26—27., 8—10. l.

A német-katolicizmus megalapítói azonban nemcsak belső vallási célokat kívánnak szolgálni, hanem bizonyos nemzeti és politikai feladatok megoldására is alkalmasnak vélik irányzatukat. A római egyháznak s így a pápa főségének megtagadásával egész Németországtól távol kívánják tartani az idegen pápai politikai befolyást, és éppen „német” nevével az új egyház s általa a német nép függetlenségét nyilvánítják ki. Sőt, a felekezeti viszályok megszüntetésére s így a német egység létrehozására is hatásos eszközül tekintik az új közösségeket.²¹³

Az új németországi irányzat tehát, bár ködös vallási formák között, mégis mind egyházi, mind politikai síkon bizonyos haladó elemeket foglal magában. Felületesen nézve furcsának tűnhetik, hogy a felvilágosodás diadalmenete után kerek egy századdal még mindig vallási köntösben jelenhetnek meg fontos politikai követelések, annál is inkább, mert — láttuk — a társadalmi ellentétek kiéleződése következtében Németországban ebben az időben már a *közvetlen* politikai irodalom is virágzásnak indul. Ha azonban mélyebben vizsgáljuk Németország sajátos viszonyait, könnyen találunk magyarázatot erre a jelenségre.

A németországi viszonyok fejlődése ugyanis erre az időre már valóban élesebben felszínre hozta az egyes társadalmi osztályok közötti ellentéteket, Németország elmaradottsága következtében azonban még indig nem jelentkezhettek ezek oly tiszta formában, mint a XVIII. század végi Franciaországban. A társadalmi ellentétek kuszaságát és bonyolultságát másfelől viszont még csak fokozza az a tény, hogy itt már erősebben mutatkoznak új társadalmi tényezők, nevezetesen a burzsoázia és a proletariátus ellentétei, mint az első polgári forradalom előtt álló Franciaországban. Ehhez járul azután a politikai egység hiánya is, amely nem kevés eltérést idézett elő az egyes német államok fejlődésében. Mindezek rendkívül bonyolultakká, nehezen áttekinthetőekké teszik tehát Németország társadalmi viszonyait, s ezért nem lehet meglepő, hogy a haladás gondolata részben még mindig burkoltan, többszörösen áttett vallási nézetekben jut kifejezésre. Hogy azonban mégiscsak haladó nézetek jutnak kifejezésre ebben az elmaradott, vallási formában, arra már Engels is rávilágított:

„A történelem számos példát nyújt arra vonatkozólag, hogy olyan országokban, amelyek egy állami egyház áldásainak örvendeznek és amelyekben a politikai vitát megakadályozzák, a veszedelmes profán ellenzék a világi hatalom ellen egy fokozottabb szentséget mutató és a külső látszat szerint önzetlenebb küzdelem köpenye alatt rejtőzik el, amely küzdelem a lelki elnyomás ellen folyik.” „Így 1845-ben minden német államban vagy a római katolikus, vagy a protestáns vallás, vagy esetleg mindkettő egyszerre az államban uralkodó jog lényeges alkatrészének számított.” „Egy támadás a protestáns vagy katolikus ortodoxia ellen, egy támadás a papság ellen tehát egyenlő volt egy maga az állam ellen irányuló burkolt támadással. Ami a német katolikusokat illeti, ezeknek már pusztá létezésük is támadás volt Németország katolikus kormányai s különösen Ausztria és Bajorország

²¹³ *Schuselka*, Die neue Kirche 56—68., 61., 88—89., 136., 138—139., 158., 270—271., 281—283., 59., 61., 112—113., 17., 286—287. l.; *Schuselka*, Deutschkath. Priesterthum 32. l. — Több helyen protestánsok is beléptek az új német-katolikus közösség kbe, s a protestánsok többnyire támogatták a katolikusok mozgalmát, mint amely kiegyenlítheti a két egyház közti fő ellentéteket. (Vö. *Schuselka*, Die neue Kirche 52—54., 74., 148—149., 269. l.)

ellen; ezek a kormányok annak is vették.” „A két új szekta, mely átmene-
tileg gyors elterjedtségre tett szert egyik a katolikus, másik a protestáns
vidékeken, csak különböző eredetében különbözött egymástól; ami tanítá-
saikat illeti, a legfontosabb pontban egyeztek: hogy minden dogmatikus
rögzítés káros. A határozottságnak ez a hiánya adta meg lényegük magvát;
azt állították magukról, hogy ők hivatottak megépíteni azt a nagy templo-
mot, amelynek tetőzete alatt minden német találkozhatik; ők reprezentálták
tehát vallásos formában azon napok másik politikai eszméjét, a német egység
gondolatát, — pedig maguk közt sem tudtak megegyezni soha.”²¹⁴

Schuselka érlelődő, de még nem mindenben letisztult liberalizmusának
és nacionalizmusának nagyon is megfelelően ez az új egyházi irányzat,
tekintettel erős vallásos meggyőződésére. Még kevésbé csodálkozhatunk azon,
hogy ő, akit nem sorolhatunk kora legnagyobbjai közé, azonnal és őszinte
lelkesedéssel magáévá teszi az új eszméket, ha meggondoljuk, hogy a még
az oly magas kortársai fölé emelkedő Heine sem tud végérvényesen sza-
badulni vallási befolyásoktól. Schuselkának a német-katolicizmushoz való
csatlakozása azonban sem politikai, sem emberi fejlődésében nem jelent hát-
ralépést, legfeljebb kis kitérőt, politikai írói tevékenységét sem hagyja félbe
ezért, sőt még határozottabban folytatja, csak új vallási meggyőződésével
színezi elkövetkező munkáit.

Mióta Rómától való elszakadását kinyilvánította, csak a kedvező al-
kalmra várt, hogy valamelyik német katolikus közösség tagja lehessen.
November 14-én azután levelet kap Weimarból, s ebből megtudja, hogy Ronge
németországi körútja során még aznap este a városba érkezik, s néhány
nap múlva istentiszteletet fog tartani a most alakuló weimari közösségben.
Siet is eleget tenni a hívásnak, s szürkülétkor számára nagyjelentőségű útra
indul Jénából. Este már személyesen is megismerkedik az új egyház apos-
tolával s elhatározza, hogy vasárnap ténylegesen is belép a közösség tag-
jainak sorába. November 16-án, az istentisztelet végeztével az oltárhoz lépve
valóban bejelenti a kis közösséghez való csatlakozását.²¹⁵ Az új vallásnak
azonban nemcsak lelkes hívévé válik, hanem — elsősorban röpirataiban —
terjesztőjévé is. Ronge weimari napjairól, amelyeket valóságos történeti
eseménynek tekint, kis füzetet ad ki,²¹⁶ s már említett *Neue Kirche* című
munkáján kívül még az új egyház papjairól szóló írásában, a *Das deutsch-
katholische Priesterthum*ban is hirdeti a német-katolicizmus eszméit, csat-
lakozásra szólítva fel katolikusokat és protestánsokat egyaránt.²¹⁷

Fejtegetései során arra a megállapításra jut, hogy a kormányok min-
denütt politikai eszközökkel nyomják el a születő közösségeket, mert félnek
a bennük rejlő demokratikus elemtől.²¹⁸ Védelmébe veszi ezért az új egyházat,
cáfolni igyekszik, hogy az szekta volna, s hogy — mint sokan állítják —

²¹⁴ Engels, Forradalom és ellenforradalom 55—57. l.

²¹⁵ Schuselka, Die neue Kirche 367—369. l.; Schuselka, Ronge 13—14., 17—18. l.;
Die neue Kirche 369—372. l.; Ronge 21. l. — Kosch szerint (i. m. 724. l.) Schuselka wei-
mari átlépése után hamarosan szabadkőművessé is lett.

²¹⁶ Schuselka, Ronge, Weimar (Hoffman), 1845, X, 11—26. l.

²¹⁷ Das deutschkath. Priesterthum. Weimar (Hoffman), 1846, 32, 8 l. — Mint
disszertációjából kiderül, Schneider nem ismerte Schuselkának ezt a munkáját, s
Ronge weimari napjairól írt kis füzetét sem.

²¹⁸ Schuselka, Volkspolitik 226., 229. l.; Schuselka, Die neue Kirche 215., 220—
222., 235—240., 255—261., 285., 180—182., 205—206., 214., 13—15., 115., 117—118.,
122—125., 128., 177—178., 243. l.

istentagadó, felforgató eszméket képvisel. Azt hangoztatja ezzel ellentétben, hogy az új vallás új korszakot hivatott teremteni s a társadalom szociális bajainak orvoslására is alkalmas. Sőt úgy látja, hogy a tisztán politikai reformok önmagukban nem is érhetnek el mindent, egy új, nemesebb életnek kell megszületnie, ez azonban csak az igaz kereszténységnek az egyház és állam alapelvevé váló felemelésével jöhet létre.²¹⁹

A metternichi rendszer alapjai ellen

Schuselka maga is tudja, hogy az új egyházba való belépésével s érdekében kifejtett tevékenységével az osztrák hatóságokat még inkább maga ellen ingerli. Mások is aggódva figyelik ekkor — mint az egy titkos rendőr jelentéséből kitűnik —, hogyan fogadja majd az osztrák kormány Schuselka átlépését.²²⁰ Schuselkának azonban elég bajt okoz már az is, hogy nem tett eleget az osztrák hatóságok felszólításának s nem tért haza; az osztrák kormány keze ugyanis messzire ér, s annyit mindenesetre keresztül tud vinni, hogy az engedetlen író életpályáját mégis csak megzavarják. Igaz, felkérésének ellenére a weimari kormány nem utasítja ki ugyan Schuselkát, de további állandó tartózkodási engedélyt nem ad neki, s ezentúl csak napról napra túrik meg őt a hercegség területén. Schuselka szép reménye, hogy a jénai polgárjogot elnyerje, amelynek érdekében egy saalvölgyi kis kertes házikó megvásárlásáról tárgyalt éppen, ezzel füstbe megy,²²¹ pedig legjobb tudomása szerint mindig jó hazafiként viselte magát s még ez az értelmetlen üldözés sem tudja hazájával szembefordítani. Ezt tettekkkel is bizonyítja, amikor egy orosz származású asztaltársát Ausztriát gyalog szavai miatt párbajra hívja ki ezidőtájt, s a viszály csak azért oldódik meg békésen, mert az orosz a kitűzött időpont előtt felkeresi Schuselkát, s megköveti, mondván: „Olyan férfiú vérét, ki hazájáért, bár az őt eltaszítja és üldözi, életét feláldozni kész, nem szabad ontanom; fogadja, egyedülálló ember, kezemet engesztelésül, legnagyobb csodálatom és nagyrabecsülésem bizonyosságául!”²²² Metternich azonban nem szereti az effajta hazafiságot, s a „veszedelmes” németországi publicisztikai termékeket és szerzőiket a legnagyobb gonddal s személyesen figyelteti. Különösen nagy szolgálatot tesz neki ezen a téren a lipcsei osztrák konzul, Josef Alexander Hübner, aki leveleiben folyvást tájékoztatja az újonnan megjelenő munkákról, így éppen Schuselka írásairól is.²²³

Metternich különböző eszközökkel próbálja ezeknek a munkáknak a megjelenését meggátolni: a német kormányoknál többbizben is közbelép, hogy

²¹⁹ *Schuselka*, Die neue Kirche 137. l.; *Schuselka*, Deutschkath. Priesterthum 12. l.; *Schuselka*, Volkspolitik 219., 222. l.; *Schuselka*, Die neue Kirche 290—291. l.; *Schuselka*, Deutschkath. Priesterthum 21. l.; *Schuselka*, Volkspolitik 181—182. l.; Die neue Kirche 86—88. l.; Volkspolitik 182. l.; *Schuselka*, Ronge 22—23. l. — *L. Spiegel* (Zur Geschichte der politischen Literatur Österreichs, Zeitschrift für Politik IV., 94. l.) megállapítja, hogy Schuselka tudatában volt az egyházi és politikai reformok közötti összefüggésnek. — *Vö. Schuselka*, Die neue Kirche 77—78., 81., 93—94., 100. l.; *Schuselka*, Rückschritte 170—171. l.

²²⁰ *Glossy* II. 249. l. — A jelentés 1845. nov. 18-i, frankfurti keltezésű.

²²¹ *Schuselka*, Rückschritte X—XI. l.; *Hugelmann*, Schuselka 423. l.

²²² *Wurzbach* 32. 225. l.

²²³ *Franz*, 36. l.; *Srbik*, Metternich II. 221. l. — *Vö. Glossy* Anm. 112. l., Hübner jelentése a Jesuitenkiegről, 1845 ápr.; uo. Anm. 137. l.; Hübner 1846 januári jelentése Schuselka deutschkatholikus tevékenységéről.

bizonyos kiadók összes kiadványát tiltsák be országuk területén, mivel azonban az ellenzéki irodalom egyszerű betiltásával nem tud számottevő eredményt elérni, szerzőik ellen is fellép, s hitelüket hivatalos újságírók különböző rágalmakkal igyekeznek csorbítani a közvélemény előtt. De komolyabb rendszabályokat is fogantatosít, Schuselkát például nemcsak a weimari hercegség területéről kényszeríti távozásra, hanem odahat, hogy egyetlen más német állam se fogadja be az ellenszegülő bűnöst.²²⁴ S Schuselka hiába próbál több kis német államban is letelepedésre engedélyt szerezni, mindenütt elutasítják. Végül elkeseredésében a helgolandi szindikusnak ír, s megérdeklődő, milyen feltételekkel kaphat ezen az angol fennhatóság alatt álló szigeten honosságot vagy legalább útlevéljogot. Kedvező választ kap, mindössze lakást kellene bérelnie ahhoz, hogy azután angol királyi útlevéllel szabadon utazhassék a világ bármely pontjára.²²⁵ Hamburg városának vendégszeretete végül mégis megkíméli attól, hogy hazáját elhagyva német állampolgárságát fel kelljen adnia, s így 1846. február 19-én életének új állomása, Hamburg felé kel útra Jénából.²²⁶ Út közben néhány kellemes napot tölt Berlinben barátaival, de újabb megpróbáltatás is éri, s ez már a német-katolicizmushoz való csatlakozása miatt: az osztrák kormány az új egyház általa disszidenseknek nevezett tagjainak megtiltja a Monarchia területére való lépést. Tehát már a szülőföldjére való visszatérés is örökre lehetetlenné válik számára, hacsak hivatalosan meg nem tagadja nézeteit. Fájdalmában és elkeseredésében a hamburgi *Herold* hasábjain nyílt levelet intéz az osztrák császárhoz s a nála nem szokatlan naivsággal a „jog és vallás nevében” kéri a törvény visszavonására, természetesen minden eredmény nélkül.²²⁷

De magában Hamburgban sem telepedhetik meg minden akadály nélkül: bár jénai ismerősei megfelelő ajánlólevelekkel látták el, a hamburgi hatóságoktól sem állandó, hanem ismételten csak ideiglenes, néhány hónapra szóló letelepedési engedélyt kap — ebben pedig bizonyára nem alap nélkül kereshetjük megint az osztrák kormány kezét. Mégis, akármilyen nehézségek közepette jut is el Hamburgba, a következő két esztendőben ez a társadalmi és politikai berendezkedés tekintetében élenjáró német városállam

²²⁴ *Franz*, 36—37. l. (Vö. *Ernst Baasch* : Hamburg und Österreich 1814—1866. Freiburg im Breisgau 1930, 26. l.); *Reschauer* I. 24. l.

²²⁵ *Schuselka*, Das Revolutionsjahr 4., 23. l. — Ezt bizonyítja Ludwig August Franklnak egy 1846. jan. 24-én Brémában kelt elküldetlen levele is, amelyben azt írja, hogy „Schuselka a napokban Angliába megy át . . .” (*Frankl*, 100. l.)

²²⁶ *Schuselka*, Das Revolutionsjahr 23. l.; *Wurzbach* 32. 225. l. — *Hugelmann* (i. m. 423. l.) ugyan Schuselka utazását 1845 december közepére teszi, ez azonban tévedés, 1846 elejéről kelt titkos jelentések szerint ugyanis (lásd a 223. jegyzetet például, valamint a *Glossy* II. 251—252. lapján közölt 1846. jan. 12-i frankfurti jelentést, továbbá Hübner 1846. febr. 7-i jelentését Schuselka jénai tevékenységéről — *Glossy* Anm. 138. l.). Schuselka még 1846 januárjában, sőt február elején is Jénában időzik. Az bizonyos, hogy Schuselka *Rückschritte* című munkájában azt írja, hogy tél közepén indult északra, ez azonban nem jelent éppenséggel decembert (XI. l.). *Hermann Rollett* közlelőbbi időmegjelölés nélkül visszaemlékezésében csak annyit ír ugyan, hogy Schuselka 1846 elején indult el Jénából Berlinbe, közli viszont Schuselkának Berlinből hozzá intézett első levelét, amelynek kelte 1846. febr. 23. Ez szintén a február közepi indulást teszi valószínűvé. (I. m. 123. l.)

²²⁷ *Rollett*, 123. l., Schuselka febr. 23-i levele berlini tartózkodásáról. *Schuselka*, *Rückschritte* XI—XIII. l.; *Schuselka*, *Volkspolitik* 195. l. — Megjegyzendő, hogy 1847 februárjában az osztrák kormány ismét megvitatta, felelősségrevonás céljából ne hívják-e haza még egyszer Schuselkát, Metternich azonban úgy vélekedett, hogy egy ilyen hitelhagyottnak a visszahívásáról semmiképpen sem lehet szó (*Glossy* Anm. 114. l.).

menedékévé, második otthonává lesz; falai között nemcsak egy szenvedélyes szerelem várja Schuselkát, hanem az a szabadabb léghő, amelynek felgyülemelő politikai és élettapasztalatai mellett bizonytalanság magának is része van abban, hogy éppen itt s éppen ekkor alkotja meg legmerészebb, legjelentősebb műveit. Schuselka további röpiratait már teljesen az osztrák belső viszonyok ábrázolásának és a reformok sürgetésének szenteli, a személyes bántalmak és a hamburgi tapasztalatok hatására is tovább haladva azon a belső reformok felé vezető úton, amelyen már jóval korábban, legalább is a *Preussische Verfassungsfragéval* megindult. Fejlődésének ezen az új fokán hangja is hevesebbé, bírálata pedig élesebbé válik, sőt *Oesterreichische Vor- und Rückschritte és Deutsche Volkspolitik* című munkáiban már teljességgel szembefordul az egész metternichi rendszerrel.²²⁸

Ausztria hátramaradottságának oka — állapítja meg most már — magában a rendszerben rejlik, „amely a népi életet egyes-egyedül papiros akta-életté teszi, minden szabad tevékenységet tilalmaz, a városi közösségek önállóságát pedig egyenesen elnyomja”.²²⁹ „Mindennek az oka ez a nyomorú diplomáciai rendszer, amelynek tevékenysége nem más, mint habozás, halogatás, véget nem érő jegyzékfogalmazás, amelyet a népek megvetése, a fejedelmek leigázása, a világhosságtól és az élettől való irtózás és kísértektől való vak félelem jellemez; ez a gyáva, szívtelen diplomáciai rendszer, amely újabb korunkat . . . egész történetünk legaluszékonyabb, legtehetetlenebb és leggyávább korszakává tette; . . . amelynek magasztalt alkotója — és itt már élesen Metternich ellen fordul — minden német fejedelmet mint gyermeket utasít rendre, fenyeget és büntet . . .”²³⁰ Egyszóval: „Metternich az osztrák házat olyan útra vezeti, aminőre hasonló miniszterek a régi Bourbonházat vezették.”²³¹ A nép és a kormány közti szakadék így egyre nagyobb

²²⁸ Hamburgi helyzetéről lásd Schuselka Rollethez intézett 1846. márc. 16-ról és ápr. 2-ről keltezett leveleit (*Rollett*, 124., 125. l.). Csak 1847. jún. 12-i leveléből értesülünk arról, hogy véglegesen Hamburgban próbál megtelepedni, abban bízva, hogy valamely vállalkozással megélhetését biztosíthatja (uo. 128. l.). — Szerelméről uo. 125—127. l.

Oesterreichische Vor- und Rückschritte. Hamburg (Hoffmann und Campe), 1847, XVIII, 304 l. — A *Rückschrittét* Schuselka még 1845 végén kezdte írni, közvetlenül a hazahívása utáni időkben. 1846 folyamán kiegészítette, s először névtelenül akarta kiadni, sőt egy időben le is mondott kiadásáról, számos körülmény miatt azonban — s ebben nem kis szerepet játszott további üldöztetése — mégis úgy határozott, hogy a munkát kiadja, mégpedig teljes nevével ellátva. Ebben csak megerősíti az a hír, hogy 1846 őszén — amikor a kézirat nyomdakész állapotba hozatalával foglalkozott — 73 éves anyját otthon kihallgatták s fenyegették miatta. Végtelesen felháborodik azon, hogy egy egyszerű öregasszonyt képesek zaklatni. Meg is írja könyve előszavában, hogy ha felelősségre akarják vonni, ezt megtehetik (címe: Hamburg, Hotel Bellevue), nem fog elfutni (persze, elég biztonságban érezheti magát az Ausztriától távol eső Hamburgban), de idős anyját hagyják békében. (*Rückschritte* VII—XVIII. l.) — A könyv előszava 1846 szeptemberi keltezésű, de csak 1847-ben kerül kiadásra.

A *Deutsche Volkspolitik* számos kül- és belpolitikai kérdéssel foglalkozó cikkből áll, s egy kötetben jelent meg. Schuselka 1846 júliusa után írta (ugyanis leközi benne az alsóausztriai rendek júliusi panaszlevelét), előszava szintén 1846 szeptemberi keltezésű. (Hamburg, Hoffmann und Campe, 1846, VIII, 328 l.) — *Julius Marx* (*Vormärzliche österreichische Zensur*. I. Wiener Geschichtsblätter 1954. 4. sz. 82. l.) szerint a Vor- und Rückschrittét valamint a Volkspolitik első és 1847-es második kiadását Ausztriában elkobzásra ítélték.

²²⁹ *Schuselka*, *Deutsche Fahrten* I. 270. l.

²³⁰ *Franz Schuselka*: Briefe Josephs des Zweiten. Zeitgemäss eingeleitet und erklärt von —. Leipzig (Brockhaus), 1846, IX. l. Vö. *Schuselka*, *Volkspolitik* 76—77. l.; *Schuselka*, *Rückschritte* 296. l.

²³¹ *Schuselka*, *DPR* 222. l. Vö. *Polnische Dame* 43. l.

lesz, már nemcsak a műveltek, hanem a nép is szembefordul a kormánnyal, „amely pusztán hivatalnokok papiros jelentései alapján, jóformán a vakvilágba kormányoz”.²³²

Itt persze a Schuselka által adott kritika nagyrészt még csupán Metternich személyére összpontosul, s éppen ezért első pillantásra jogosaknak látszanak is Metternich ez ellen tiltakozó szavai: „Én valóban elnökölök a miniszteri konferenciákon, de a belső ügyekre nem tudok befolyást gyakorolni, mert ebben a tanácsban már minden meg van főzve és itt már csak az evés idejére tálalnak. Ha mármost a levest elsózták és az ételt elrontották, akkor valóban tapasztalom ezt, de nem tudok rajta változtatni... Ezért keletkezik rólam panaszok és téves ítéletek egész tömege, amelyet azonban eltűrök, anélkül, hogy a lármával továbbra is törődném.”²³³ De ha igaza van is Metternichnek abban, hogy nem egy személy teszi az egész rendszert; annyi bizonyos, hogy neki a politikai helyzet alakulására mégis döntő befolyása van, az ő személye tehát mintegy megtestesítője — s kivált éppen a kortársak szemében — az egész osztrák abszolutizmusnak. Ha tehát Schuselka — mint több más kortársa is — sokszor látszólag csak Metternichhez fordul is szembe, most rajta keresztül — s egyre inkább — szembefordul Ausztria fejlődésének minden lényeges belső akadályával. A kormányt védő Johann Sporschil is felfigyel erre a körülményre, amikor a következőket írja: „Keveset használ, hogy a monarchát és házának tagjait” az osztrák monarchiában uralkodó állapotok egészét bíráló írárok megkímélik, „ha azt igyekeznek bebizonyítani, hogy miniszterei az államot romlásba viszik, hogy hatóságai megvesztegethetőek, hogy a papság kötelességét nem teljesíti, ... mi más ez, ha nem a monarcha ellen irányuló vád?”²³⁴

Az osztrák állapotok kritikájában persze Schuselka idealista világnézetének a társadalmi helyzetének megfelelő értékrendben veszi sorra az egyes kérdéseket. Politikai író lévén, saját bőrén leginkább a szellemi béklyókat érzi, s ezért legelőször és leghatározottabban az állam ideológiai elnyomó szerepének bírálatát adja. Ezután tér csak rá a kormány politikai elnyomó szerepének vizsgálatára, majd a társadalmi viszonyok és a társadalom méhében érlelődő ellenzéki erők ábrázolására, s csak a sorok között és igen halványan érinti a gazdasági fejlődés által felvetett problémákat, inkább csak mintegy megsejtve mögöttük az alakuló új termelési viszonyok egyes elemeit.

A szellem szabadságáért

Az osztrák íróknak, költőknek, Schuselkának magának is a legtöbb gondot a cenzúra-rendszer okozza, érthető tehát, hogy mindenekelőtt ennek jellemzésével foglalkozik. A cenzúra Ausztria alapvető rákfeneje, s ebből ered az összes többi baj is, mondja. Az osztrák cenzúra abból indul ki, hogy minden íróat eleve gazembernek kell tartani, sőt Ausztriában minden írói

²³² Schuselka, Rückschritte 188. l. Vö. uo. 189. l.

²³³ Srbik, Metternich II. 216. l. — Idézi Sebastian Brunner (Woher? Wohin? 118. l.) munkájából.

²³⁴ Johann Sporschil: Oesterreich und die Broschürenschmiede gegen dieses Kaiserthum. Leipzig, 1847, 1—2. l. — Johann Sporschil történeti könyvek írásával foglalkozott általában, 1847-től kezdve azonban megjelent néhány politikai tárgyú brosrúrája, amelyekben az osztrák emigrációs irodalom jelentősebb termékeit bírálja (Wurzbach 32. 247. s köv. ll.).

próbálkozást bűnös kísérletnek tekintenek; míg másutt, szerinte még Oroszországban is, az írók a nemzet nevelőiként az állam megbecsülését és támogatását élvezik.²³⁵ Természetesen pártoskodástól és megvesztegetéstől sem ment az osztrák cenzúra; de a szerencsétlenséget teljessé igazában csak az teszi, hogy a cenzúra maga is ellenőrzés alatt áll. Minden munkát ugyanis, amelyet bármiféle összefüggésbe lehet hozni valamely hatósággal, a könyvvizsgáló bizottság megküld elbírálás végett az érdekelt hivatalnak, az pedig természetesen bármely olyan írás megjelenését lehetetlenné teszi, amely nem a legnagyobb elismeréssel és tömjénezéssel emlékezik meg róla. Még a magyar és a szláv irodalom is nagyobb szabadságot élvez a Monarchiában, mint a tulajdonképpeni németlakosságú területeké.²³⁶

Ami egyébként a cenzúra rendelkezéseit s a különböző könyvtilalmakat illeti, teljesen hiábavalóaknak bizonyulnak: minden könyv számára a legjobb ajánlást éppen betiltása jelenti ugyanis, sőt a legszigorúbban tiltott könyvek terjednek el legáltalánosabban. A cenzúra tehát nemcsak káros, hanem lassankint egyre hiábavalóbbá is lesz; mind többen lépik át rendelkezéseit, s egyre jobban nő azoknak a száma is, akik az osztrák cenzúrát teljesen megkerülve Németországban adják ki írásaikat. A külföldi lapokban is gyarapszik az osztrák viszonyokat bíráló cikkek száma, a régi eszközökkel, betiltással, elkobzással, más német tartományok figyelmeztetésével már nem tudnak eredményesen harcolni ellenük. Az osztrák kormány új módszert próbált tehát, hivatalos levelezőket jelölt ki egyes lapok számára, s e megfizetett tollnokok segítségével próbál a közvéleményre hatást gyakorolni, a szabadabb szellemű írók vitorláiból igyekezvén kifogni a szelet. A közvéleményt azonban legfeljebb rövid ideig lehet megtéveszteni, a liberális írókra szórt rágalmatokat pedig éppenséggel nem hiszik el, s a megfizetett kormánylapok ma már csak a közönség szórakoztatására szolgálnak.²³⁷

Az osztrák hazafinak nem más a feladata, mint hogy a cenzúra törvényeit megsértse s ezzel a cenzúra-kényszert megtörje.²³⁸ Hisz máris el lehet mondani, hogy „minden, ami Ausztriában tartós szellemi hírnévnek örvend és politikai öntudatnak tekinthető, kiváltképpen a cenzúra-törvények áthágásának köszönheti létét”.²³⁹ S bármennyire gyalázzák is a „hivatalosak” az Ausztrián kívüli fiatal irodalmi ellenzéket, azt semmiképpen sem bizonyíthatják, hogy ezek az írások Ausztria ellen íródnak.²⁴⁰ „Ilyen szabad írásokkal szidalmaznák tehát Ausztriát? Dehát micsoda Ausztria? Metternich herceg vagy Sedlnitzky gróf teszi Ausztriát? A cenzorok, rendőrök, jezsuiták,

²³⁵ *Schuselka*, Rückschritte 13., 15–17. l. Vö. uo. 14–15., 55., 21–23. l.

²³⁶ Uo. 32–35., 56. l. — A színházi cenzúrával is foglalkozik (uo. 207. l.). — Foglalkozik ezután az első „viharmadárral”, az osztrák írók 1845-ben benyújtott cenzúra-enyhítést sürgető kérvényével, amelyet Bauernfeld és Endlicher professor fogalmazott meg s Grillparzer, valamint a kulturális élet számos más képviselője is aláírt (*Franz*, 37. l.). *Schuselka* jól látja, hogy a Monarchia közéletében nagy előrelépést jelent, ha száz író korszerű reformra irányuló kérést egyáltalán alá merészelt írni; az irat tartalmával kapcsolatban azonban az a véleménye, hogy felsőbb kegy kérése helyett írói jogaikra, valamint a Német Szövetség alapokmányára kellett volna hivatkoznunk, s annak alapján követelniük legalább olyan mértékű sajtószabadságot, amilyen a szövetség többi államában már hivatalosan érvényben van. (*Schuselka*, Rückschritte 48–51. l.)

²³⁷ *Schuselka*, Rückschritte 37–41., 36–37., 46., 42. l.; *Schuselka*, DPR 23–25. l.

²³⁸ *Schuselka*, Rückschritte 57. l.

²³⁹ Uo. 58. l. Vö. uo. 7. l.

²⁴⁰ Uo. 3–6. l.

liguoriánusok és egyéb papok alkotják Ausztriát? Az volna Ausztria, ami a fényt és levegőt félő bürokraták jegyzőkönyveiben és irattáraiban áll? Erre nemcsak a liberális írók, hanem Ausztria népei mind millió hangon nemmel válaszolnak.”²⁴¹ Addig áltatja így magát a kormány — amint a történelemben mindig lenni szokott — azzal, hogy csak néhány elégedetlen és nyakas emberrel van dolga, amíg majd elnyomó uralma ellen nemcsak a nép jobbainak meggyőződését kifejtő ellenzéki írók lépnek fel, hanem az erőszakra a tömeg is erőszakkal válaszol.²⁴²

Ezek után Schuselka a közoktatásról szólva, a népiskolai hálózattal kapcsolatban elismeri, hogy Mária Terézia és József óta sokat tettek fejlesztéséért, számos új iskolát is alapítottak, mégsem véli elhallgathatónak, hogy az iskolák száma messze elmarad a szükséglet mögött, s a meglévők is ésszerűtlenül és egyenlőtlenül vannak elosztva.²⁴³ „Haszontalan állami pompára milliókat fecsérelnek, de az egész állami életnek ésszerű népnevelés révén való megnevelésére még mindig nincs pénz”, jegyzi meg keserűen.²⁴⁴ A népoktatás legfőbb baja pedig a mechanizmus lélek nélkülsége, amely ahelyett, hogy csökkenne, egyre fokozódik. Hosszú évszázadoknak kellett elteltünie, amíg az iskolákban az imádkozáshoz egy kevés írás és olvasás is járult, s Ausztriában sokhelyütt még ma sem jutottak el idáig.²⁴⁵ Szomorúan jellemző például az osztrák szabványos módszerkönyv, amely a tanítókat arra figyelmezteti, hogy „a gyermekeknek csak olyan fogalmakat tanítsanak és bennük csak olyan érzelmeket keltsenek fel, amelyek az illető rendhez tartozó emberek számára szükségesegek és hasznosak”. „... Kinek van joga arra, hogy az érzelmeket és a gondolatokat rendek szerint osztályozza? Ugy látszik — folytatja Schuselka —, hogy Ausztriában nem embereket, hanem csak alattvalókat akarnak nevelni...”²⁴⁶

A népoktatás elmaradottságának fontos oka az általános rendelkezéseken kívül az is, hogy a tanítókat nagyon rosszul fizetik, s megfelelő megbecsülést sem biztosítanak számukra. Schuselka nyomban javasolja is, hogy a Monarchiában (Magyarországon kívül) található 700 kolostort, amelyek legnagyobb része gazdag évi jövedelemmel rendelkezik, jövedelmük arányában magas iskolaadóval sújtsák, s ezt az összeget a tanítók ellátására fordítsák. Ezenkívül szüntessék meg a nemesek külön intézeteit — amelyek csak növelik a káros osztálykülönülést —, bevételeik jórészét pedig áldozzák szintén erre a célra.²⁴⁷

Az egyetemi oktatás szellemi színvonalára a legjellemzőbbnek azt tartja, hogy a történeti képzést lényegtelennek és feleslegesnek tartják, csak a tandíjkedvezményt élvező diákok kötelesek ugyanis történelmi előadásokat hallgatni. Arról nem is beszélve, milyen keveset érnek ezek az előadások; a diákok papi tankönyv alapján tanulják a történelmet, s így az nem több, mint élettelen szám- és névhalmaz. A professzoroknak a jelennel kapcsolatban sem-

²⁴¹ Uo. 5. l.

²⁴² Uo. 9., 6. l.

²⁴³ Uo. 61., 63. l.

²⁴⁴ Uo. 65. l.

²⁴⁵ Uo. 77., 60. l.

²⁴⁶ Uo. 77—78. l.

²⁴⁷ Uo. 66., 75., 68., 70—71., 72—73. l. — Ismét éles hangon emel szót amiatt is, hogy Ausztriában csaknem valamennyi gimnázium papi, sőt szerzetesi kézben van. (Uo. 114—115. l.; *Schuselka*, *Jesuitenkrieg* 284—286. l.)

mit sem szabad mondaniok, s ezért legszívesebben özönvíz-előtti vizsgálódásokba merülnek. Titze professzor például világtörténeti előadásainak során egy egész éven át nem jutott túl a népvándorlás idején, az osztrák monarchia történetét adva elő pedig csak Habsburg Rudolfig jutott el, s ezzel be is fejezte, mondván, hogy a többit amúgy is el lehet olvasni számos könyvben. Még az orvosi kar is, amely pedig gyakorlati részében az osztrák egyetemi oktatás csúcspontját képezi, tudományos tekintetben messze elmarad a németországiak mögött. A jogi fakultások pedig nem mások, mint hivatalnokgyárak; a jogi professzorok úgy gondolják, mindent megtesznek, ha az osztrák törvénykönyvekről egy-egy új kommentárt dolgoznak ki, persze szolgálalküségükben azt is anélkül, hogy kritizálni mernék őket és megjavításukra javaslatokat tennének.²⁴⁸

A tulajdonképpeni tudományos munkát, állapítja meg Schuselka, Ausztriában bűnös cselekedetnek tartják. Hosszú éveken át hiába fáradoztak Bécs legtekintélyesebb tudós férfiai azon, hogy tudományos akadémiát alapíthassanak. Végre, mivel Metternich nagynehezen beleegyezett, van már akadémia Ausztriában is.²⁴⁹ „És újólaj Metternich írja elő, mely tudományokat műveljenek az osztrákok. *Metternich tehát tudományos akadémiát alapít tudomány nélkül!* Filozófia helyett Metternich liguoriánus- és jezsuita-prédikációkat rendel az osztrákoknak. S az államtudományokat kirekeszti! Ezekre Metternich öntelt ítélete szerint az osztrákok és a népek még egyáltalán nem érettek, és sohase is legyenek érettek . . .”²⁵⁰

Bármennyire is elsőleges érdekük azonban Schuselka számára a kultúrpolitikai kérdések, természetesen most is méltó figyelmet szentel az általános politikai problémáknak is, mindenekelőtt a külpolitikaiaknak, amelyek már korábban is erősen foglalkoztatták.

A politikai elnyomás ellen

Csakhogy, míg azelőtt nem egyszer beérte Ausztria rossz külpolitikai helyzetének egyszerű felhánytorgatásával, sokszor éppenséggel nem is reális javaslatokat intézgetett a vezető diplomatákhoz, most heves támadást indít az osztrák külpolitika alapjai s vezetője, Metternich ellen. „Nincs még egy kormány Európában — írja —, amely az évek során oly sok vereséget szenvedett s az államnak annyi kárt okozott volna, mint a Metternich-minisztérium.” „. . . Valóban, a diplomáciai bókók, amelyeket Metternich kap, a világosabban látó számára ennek a félénk békepolitikának (értsd: a minden-

²⁴⁸ *Schuselka*, Rückschritte 119—120., 123. l. — Ha valaki tudományos pályára akar lépni, írja, valamelyik professzor kegyeibe kell magát behízelegnie, s helyetteseként évek hosszú során át különböző megaláztatásokat kell elvis lnie. Ez a professzori szék elnyerésének egyetlen lehetséges módja Ausztriában; s ezen az áldatlan helyzeten véleménye szerint csak azáltal lehetne segíteni, ha bevezetnék a Németországban jól bevált magántanári intézményt. (Uo. 128. l.) — Abban azonban némi vigaszt lát Schuselka, hogy az utóbbi időben fiatal jogászok Bécsben új filozófiai iskolát próbálnak alapítani, amelynek élén Prof. *Hüssler*, Dr. *J. N. Berger*, Dr. *J. Perthaler* állanak. Ők Schuselka szerint tudományosságot próbálnak vinni a joggyakorlatba (uo. 127. l.). — *Johann Nepomuk Berger* (1816—1870) jogi doktor valóban előharcosa volt a jogtudomány filozófiai-történeti felfogásának, *Hans Alois Perthaler* (1816—1862) jogi doktor pedig a Juridisch-politischer Leseverein tevékeny tagja.

²⁴⁹ *Schuselka*, Rückschritte 103., 129., 132—133. l.

²⁵⁰ Uo. 133—134. l. (A kiemelés Schuselkától.)

kori status quo fenntartására irányuló politikának — L. M.) mégannyi kárhoztató ítéletét jelentik.”²⁵¹ Metternich nem is nagy diplomata, „mindaz, mit hosszú élete során épített és diplomata gőgjének állítása szerint az örökkévalóság számára épített, mindaz összedől. Metternich semmi mást nem fog hátrahagyni, mint bűneinek emlékét, azt az emléket, hogy önfejűségével Európa fejlődését harminc éven át késleltette és zavarta.”²⁵² Rendszerével Görögországban, Spanyolországban, Portugáliában, Itáliában a népek gyilkosának bélyegét vette magára, van tehát elég felelni valója.²⁵³

De kétbalkezes görögországi, sőt a cárizmustól és a nápektől való félelem között ingadozó egész keleti politikájával is sok kárt okozott a Monarchiának.²⁵⁴

Schuselka azonban most már a külpolitikai kérdések mellett az állam belső elnyomó funkcióját is beható vizsgálat tárgyává teszi és az abszolút államgépezet egyetlen jelentős ágát sem hagyja megsemmisítő kritika nélkül. Mindenekelőtt a büntetőbíráskodás terén észlelhető visszasságokat tárja fel. Az 1803-ból származó osztrák büntetőtörvénykönyvről megállapítja, hogy az, bár a régebbi, Mária Terézia-korabeli törvényekkel összehasonlítva vitathatatlanul előnyös, a mai büntetőjogi tudomány követelményeinek már távolról sem felel meg. A büntető törvények úgy vannak megalkotva, hogy véletlen körülmények a legbecsületesebb embert is börtönbe juttathatják. A köznyugalom megzavarásáról szóló törvény pedig úgy van megfogalmazva, hogy ha valóban betűi szerint akarnának eljárni, az újabb osztrák politikai írókat már mind rég börtönbe kellett volna zárni. Az osztrák büntetőtörvénykönyv egyik legnagyobb hibája az, hogy a szabadlábban való védekezést csak a legritkább esetben engedi meg, a vizsgálati fogság pedig oly szigorú és kíméletlen s az eljárás írásbelisége miatt a legtöbb esetben oly hosszadalmas, hogy tulajdonképpen hosszabb szenvedést jelent, mint amennyi a végül kiszabott valóságos büntetés. Pusztá gyanú vagy egy jóakaró feljelentése elegendő ahhoz, hogy a legtisztességesebb ember éveket elhúzó vizsgálatba bonyolódjék.²⁵⁵

Az osztrák büntetőbíráskodásra tehát a jogellenes titkos írásbeli eljárás a jellemző. A vádlott védtelenül ki van szolgáltatva inkvizitorának, és az ítélőtestület egyes-egyedül a vizsgálóbíró egyoldalú jelentése alapján ítél, anélkül, hogy a vádlottat előzőleg egyáltalán látta volna.²⁵⁶

²⁵¹ Uo. 297—298. l.

²⁵² Polnische Dame 95. l. — Megjegyzendő, hogy Schuselka, ha Kolowratot valamivel kedvezőbben ítéli is meg, nem lát Metternich és Kolowrat között oly nagy ellentétet, mint általában a közvélemény. Csak fenntartással fogadja el a Kolowrat szabadelvűségéről terjesztett híreket. (Uo. 107—108. l.)

²⁵³ Uo. 101. l.

²⁵⁴ Schuselka, DPR 218—219., 225., 213—214., 217—218., 220—221., 236., 259., 240. l.; Die preussische Verfassungsfrage 298. l.

²⁵⁵ Schuselka, Rückschritte 80—83., 83—84. l. Vö. uo. 85—86. l. — A németországi büntetőeljárásról is megemlékezik Schuselka az osztrákon kívül. [Sylvester] Jordan szabadelvű professzor védelmének — akit a kurhesseni 1831-i alkotmány kidolgozásában való részvétele miatt 1839-ben letartóztattak, s hosszú évekig sánylódtott börtönben — külön kis cikket szentel a Volkspolitikban: Die deutsche Inquisition címmel (Volkspolitik 325—328. l.).

²⁵⁶ A törvény előtti egyenlőségről pedig, írja, amelyet II. József valaha oly szigorúan követelt, ma már egyáltalán nem lehet beszélni Ausztriában; az igazságszolgáltatás „vak majomszeretettel” csügg az előkelő családokon. (Schuselka, Rückschritte 84—86., 88. l.).

Az osztrák büntetőjoggyakorlat önmagukban sem kevés visszasságait azután a rendőrség részvétele teszi még elviselhetlenebbé. A rendőrség folytatja ugyanis az elővizsgálatokat, mégpedig, mint ezt Schuselka saját bőrén is tapasztalhatta, tolakodóan, kíméletlenül és a polgári becsület sárba-tiprásával. A házkutatások szerzik számára a legnagyobb élvezetet, a családok rémületében pedig csak gyönyörködik. Bécsben sohasem volt élet és tulajdon nagyobb veszélyben mint ma, világos nappal rablások fordulnak elő és minduntalan feldarabolt holttesteket találnak, a rendőrség azonban az ilyen vétkek elkövetőit sohasem leli meg; ha viszont valahol, akár a legszűkebb baráti körben szabadelvű szó hangzik el, azt a rendőrség mindjárt megtudja és fel is használja egyének és családok romlására.²⁵⁷

Még hevesebben támadja az úriszék intézményét, amely véleménye szerint fokozott mértékben magában foglalja mindazt a rosszat, amely általában jellemző a bűnügyi eljárásra. A földesurak részére ez amúgy is csak terhes és költséges kötelezettség, jól ellátni pedig úgysem képesek. Az úriszékek létével az általános jogbiztonság is veszélyben forog.²⁵⁸

De az igazságszolgáltatás és a rendőrség túlkapásainál sokkal borzalmasabb események is zajlanak le napjainkban. Az osztrák és német katonaság fegyvereit jóideje csak polgárvér festette pirosra, s ez újabb történelmünknek legszomorúbb jelensége.²⁵⁹ Éppen azok, akikre a nép védelmében kellene a fegyvert bízni, s akiket fegyveres szolgálatukért a nép etet, itat, ruház és fizet, „éppen ők idézték fel először a véres erőszak démonát és a fegyvereket azok ellen fordították, akik azokat bizalomtól eltelve kezükbe adták. Azok, kik a gyilkossági parancsokat adták, vért és holttesteket vetnek történeti talajunkba és a jövő vért és holttesteket fog aratni”. „... Ha azonban egyszer az államban az erőszak erőszakkal áll szemben, akkor már nem kétséges, melyik rész fog győzni.”²⁶⁰ Ha bármely kis utcai lárma elnyomása végett a rendelkezésre álló eszközök közül mindjárt a legszélsőbb-höz és legborzalmasabbhoz folyamodnak, akkor ezzel éppen a fennálló rendet ássák alá.²⁶¹ Mert: „Polgárvért áldoztak e rendszernek. A szoldateszka vért ízlelt, ám a nép is hozzászokott a vér látásához. Éppen ez tehát a forradalom legborzalmasabb csírája, és a prágai, lipcei és kölni halálos lövések a forradalom jelzőlövései voltak.”²⁶²

Akik ezt tették, nem a mi katonáink voltak, hisz a katonákat a nép ellenségeivé nevelik.²⁶³ S az „atyailag” kormányzott Ausztria hadseregében még mindig teljes rabszolgaság uralkodik. A szokásban lévő barbár büntetések a Monarchia szégyenfoltjai. „... A jámbor Ausztriában életre-halálra vernek, saját bajtársaik úgy korbácsolnak meg trombitaszóra embereket, hogy vérük a földet festi, s hogy húsdarabok csüngenek le testükről.” „... Ha gonosztevők, akkor az esetek többségében ti tettétek őket azokká zsarnoki törvényeitekkel, a népnevelés elhanyagolásával.” „... Higgyétek bizonyossággal, ti hatalmasok, ez a vér is bosszúért kiált az égre!”²⁶⁴

²⁵⁷ Schuselka, Rückschritte 91., 100—101. l.

²⁵⁸ Uo. 90—91. l.

²⁵⁹ Schuselka, Volkspolitik 293—294. l.

²⁶⁰ Uo. 295—296. l.

²⁶¹ Uo. 297. l.

²⁶² Uo. 305. l.

²⁶³ Uo. 298. l.

²⁶⁴ Schuselka, Rückschritte 260. l. Vö. 161. l.

Azt a rendelkezést, amellyel a katonai szolgálati időt nemrégiben 14 évről 8 évre szállították le, egész Németország örömmel fogadta, s a haladás jelének tekintette. Ez a sokat dicsért reform azonban nem teljes és semmiképpen sem elegendő, s csak abban az esetben lehet jóhatású, ha egyéb katonai reformok is sürgősen követik. Őt, legfeljebb hat évnél nem hosszabb fegyveres szolgálati idő teljesen elegendő volna Ausztriában. Szükséges ezenkívül a hadseregnél a nemesek előnyben részesítésének mielőbbi megszüntetése is. A végső és legfontosabb reform azonban a hadi szolgálat teljes átalakítása kell hogy legyen.²⁶⁵ Ez pedig „az általános, kivételt nem ismerő hadkötelezettség bevezetéséből áll”.²⁶⁶

Az osztrák társadalomról és a benne érlelődő új erőkről

De Schuselka, ha ezzel a kérdéssel kapcsolatban megint csak a nemesi kiváltságok s általában a nemesség előnyben részesítése ellen foglal is állást, nem egyoldalú s nem tanúsít már értetlenséget a nemesség körében jelentkező jószándékú törekvések iránt, ellenkezőleg: a rendek mozgalmairól eddig hangoztatott elítélő véleményét mindinkább feladja s most már méltányolja, hogy egyes nemesi politikusok immár maguk is reformjavaslatokkal lépnek fel. Ennek a változásnak két oka van. Egyrészt időközben bővebb értesüléseket nyer a rendek céljairól s jobban megismeri törekvéseiket, Bauernfelddel ugyanis Ausztriából való második távozása után is összeköttetésben marad, tőle hazai híreket, dokumentumokat kap száműzetésében, sőt ekkoriban valószínűleg szintén az ő révén személyes kapcsolatba kerül Anton Doblhoff báróval, az alsóausztriai rendi mozgalom egyik vezetőjével és Viktor Andrian-Werburggal is.²⁶⁷ Értesülései pedig arra mutatnak, hogy a rendek most már nem egyedül a nemesi kiváltságok feltámasztásáért szállnak síkra. Másrészt az osztrák viszonyok alaposabb vizsgálata is régi álláspontjának módosítására készíti. Most már úgy látja ugyanis, hogy a polgári rend megerősödése következtében még a rendeknek történeti jogaik feltámasztására irányuló törekvése sem vezethet többé nemesi oligarchia megvalósulására, amitől eddig annyira félt, megteremtheti viszont a törvényes opposíció lehetőségét. Az abszolutizmus jogtalansága ellen tehát így történeti jogi talajról lehet majd felvenni a harcot, s ez mindenképpen az ellenzék erősödését fogja maga után vonni. Ezt pedig azért is helyesli, mert úgy látja, hogy a jelenlegi osztrák viszonyok a liberális ellenzék tagjainak a politikai reformok kikényszerítésére csak egyetlen eszközt kínálnak: a törvények és rendelkezések áthágását, a nekik való ellenszegülést; ezzel azonban önmagában csak nagyon lassan érhetnek el megfelelő eredményt, ha pedig ezt a tevékenységüket következetesebben folytatják és kiterjesztik, ez végső soron forradalomra fog vezetni. A véres forradalmat azonban Schuselka, tudjuk, mindenképpen el akarja kerülni.²⁶⁸

²⁶⁵ Uo. 145., 147—148., 163. l.

²⁶⁶ Uo. 162. l.

²⁶⁷ *Reschauer* I., 26. l. — Bauernfeldnek ugyanis kapcsolatai voltak az alsóausztriai rendekkel, például Doblhoffal, akivel egy házban is lakott (*Bibl.*, 320. l.). Schuselka 1846. aug. 16-án tájékoztatja Rollettet Doblhoff bárónak és az „Oesterrich und dessen Zukunft” szerzőjének nála tett látogatásáról (*Rollett*, 127. l.). Doblhoff egyébként anyagilag is támogatta Schuselkát Bauernfeld közvetítésével (*Fellner*, 81. l.).

²⁶⁸ *Schuselka*, Rückschritte 256—257. l.; *Schuselka*, Volkspolitik 78—79. l. *Vö-Rückschritte* 253—254. l.

Schuselka véleményének megváltozása tehát, mint maga is írja, inkább gyakorlati megfontolásokból ered, a nemesség iránti tartózkodásának elvi alapjait ezzel egyáltalán nem adja fel, hajlandó azonban háttérbe szorítani.²⁶⁹ „Egyre inkább tudatossá kell tenni — írja —, hogy nemesség és nép egyik és egyesülendők, most csak egyetértő munkálkodással győzedelmeskedhetnek a közös ellenségben. *Ez az ellenség pedig a bürokratizmus.*”²⁷⁰ Védelmébe veszi most már a rendeket azzal a váddal szemben is, hogy csak a galíciai események után s egyedül ijedtségükben kezdtek a robot és dézsma eltörlésére gondolni.²⁷¹ Sőt örömmel nyugtázza a csehországi rendek hasonló természetű kezdeményezéseit is s, ami ennél is váratlanabb, a magyar rendek reformtörekvéseinek is elismeréssel adózik, megállapítván, hogy ők is politikai jogokkal akarják felruházni a harmadik rendet, s — mi több — még a negyediknek is bizonyos jogokat kívánnak adni. Mindamellett változatlanul hangsúlyozza: az arisztokráciának most mindent el kell vesztítenie, hogy a népek valóban szabadok lehessenek.²⁷² Schuselka tehát, aki mint liberális gondolkodású író, természetesen híve az állampolgári szabadságjogok megadásának, ezt már nemcsak általánosságban vallja s nemcsak a polgári osztályra korlátozza, hanem az elnyomott negyedik rend érdekeit is felkarolja, s síkraszáll a jobbágyok helyzetének megváltoztatásáért. Ami Ausztriában, ahol a lakosságnak nagy többsége jobbágyi sorban él, döntő fontosságú.

A II. József halála után következő reakciós időszakban — írja — a tervbevett reformok megrekedtek s a parasztok továbbra is megmaradtak kettős elnyomatottságukban. A földesurak és jobbágyok közötti „patrimoniális” viszonyt továbbra is a „patriarchális” trón nélkülözhetetlen alapjának tartják s a földesúri jogokat továbbra sem magán-, hanem közjogi viszonylatoknak tekintik. Így az egész paraszti rend néhány kivétellel (mindenekelőtt a tiroliakéval), sőt a polgári rend egy része is ma még mindig a földesurak alattvalója személyi és dologi tekintetben. A lakosság legszamosabb, leghasznosabb részének ez a kettős alávetettsége teljesen elítélendő. Együttérzéssel és mély felháborodással sorolja fel a jobbágyok számtalan állami és földesúri terhét,²⁷³ s szenvedélyesen sürgeti a parasztság helyzetének mielőbbi megjavítását, mindenekelőtt a galíciai eseményekre hivatkozva.

Meglátja azt is, hogy a galíciai parasztok felkelése nagyon is kapóra jött a kormánynak, s nyíltan kimondja, hogy ha a parasztok egy nappal a krakkói felkelés előtt tették volna csak egy tizedrészét annak, amit most valóban elkövettek, akkor éppen nem dicsérenék és magasztalnék őket hivatalosan, hanem felségsértő rebellekként bánnának velük.²⁷⁴ Pedig, írja, a galíciai parasztok nem a lengyel nemzeti szellem ellen, hanem az osztrák állam ellen keltek fel, hisz ebben a tartományban is az általános osztrák

²⁶⁹ Schuselka, Rückschritte 255. l.

²⁷⁰ Uo. 258. l. (A kiemelés Schuselkától.)

²⁷¹ Bizonyítékul a Volkspolitik lapjain közli is az alsóausztriai rendek 1844. jan. 24-i feliratát, amelyben kimondják, hogy készek öt év alatt a jobbágyokat a lehető legkevésbé terhelő módon megszüntetni a robotot és a dézsmát, s elismeréssel nyilatkozik az irat megfogalmazásáról, Colloredóról, Doblhoffról és Walterskirchenről. (Schuselka, Volkspolitik 124—125. l.) — Az iratot közli uo. 125—143. lapokon s a rendek újabb, júliusban írt panaszevelét a 81—109. lapokon.

²⁷² Schuselka, Volkspolitik 110., 59., 109—110. l.; Rückschritte 257. l. Vö. Volkspolitik 67—68. l.

²⁷³ Schuselka, Volkspolitik 115—116., 119. l. Vö. uo. 117—118. l.

²⁷⁴ Schuselka, DPR 271. l. Vö. uo. 42. l.

jobbágyi viszonyok vannak érvényben, ha némi kedvezéssel is. „A parasztok nem a nemzeti felkelés ellen szerveztek ellenforradalmat, hanem pusztán felhasználták az alkalmat arra, hogy a terhes jobbágyi viszonyt lerázzák magukról. Ez azonban nemcsak Galíciában, hanem az egész Monarchiában fennáll... A galíciai parasztfelkelés tehát ténylegesen Ausztria berendezkedése ellen irányuló forradalom.”²⁷⁵ Hisz a Monarchiában mindenütt hasonló sorban élnek a jobbágyok. Ne sokáig habozzanak tehát a jobbágyi viszonyokat rendezni, hanem addig oldják meg őket ésszerűen, míg nem késő s míg a parasztok nem fegyverrel követelik jogaikat. A nemesség, véli Schuselka, ha valaha, akkor leginkább most hajlandó áldozatot hozni, s a parasztok most még örömmel vennék, ha látnák, hogy becsületesen bíznak velük.²⁷⁶

Schuselka azonban nemcsak a parasztok jogtalansága ellen emel szót, hanem minden igazságtalanságot elítél. Így nem feledkezik meg a zsidók méltatlan helyzetéről sem és bekapcsolódik a polgári jegegyenlőségben való részesítésükért kibontakozó harcba. Mivel ők a polgári terhek hordozásában éppúgy részt vesznek, mint a többi állampolgár, igazságtalanság szerinte, ha az azokkal járó jogokból és előnyökből viszont kizárják őket.²⁷⁷ De nemcsak a zsidók politikai egyenjogúsításáért száll síkra, hanem a közvéleményben élő előítéleteket is fel akarja számolni, mert úgy látja, hogy ez a reform nem pusztán a kormányon, sokkal inkább a nép magatartásán áll vagy bukik. „A zsidók egyenjogúsításának leghatalmasabb s legfőbb akadályá vitathatatlanul egyedül keresztény előítéleteinkben és személyi ellenszenvünkben rejlik. Vannak szabadelmű emberek — írja —, akik nyíltan kimondják, hogy meg vannak győződve arról, igazságtalanok vagyunk a zsidók irányában, mindazonáltal valami, valami örökletes, velükszületett előítélet, valami leküzdhetetlen idegenkedés meggátolja őket, hogy azon igazságtalanság teljes megszüntetésére szavazzanak.” „Am ha öröklött előítéleteket és személyes hajlandóságokat engedünk uralkodni a politikában, akkor ezáltal igazoljuk azoknak valamennyi ellenünk irányuló előítéletét és ellenérzését is, akik rajtunk mindnyájunkon uralkodnak.”²⁷⁸

Schuselka mély megértéssel és őszinte segíteniakarással fordul minden elnyomott s jogtalan helyzetben lévő embertársa felé; különösen a szegény néprétegek sorsát ábrázolja már első szépirodalmi munkáiban, majd a *Deutsche Wort*-ban, s későbbi politikai írásaiban is meleg együttérzéssel. Hans Kudlich visszaemlékezéseiben így ír róla: Schuselka „*tiszta lovag*, a szó nemesebb értelmében”, valamely ügyet azért szolgál, „mert azt elnyomva, mert senyvedni látja! — Soha sem fogjátok őt a győző oldalán találni, mindig a kisebbségnek, a legyőzötteknek fogja szolgálatait és tollát szentelni!”²⁷⁹ S valóban, a gazdagok pompás és kényelmes életét látva, mindig a milliányi nyomorgó szenvedéseire és majdnem állati életére gondol. Ausztria, mondja,

²⁷⁵ Uo. 272—274. l. Vö. Volkspolitik 121—122. l.; Polnische Dame 297. l.

²⁷⁶ Schuselka, DPR 279. l.

²⁷⁷ Schuselka, Volkspolitik 315., 318—319. l.

²⁷⁸ Uo. 315. l.

²⁷⁹ Kudlich II. 65. l. (A kiemelés Kudlichtól.) Kudlich megállapításában többen, így Charmatz, Schneider és különösen Fellner, Schuselka egész tevékenységének kulcsát vélték megtalálni, mégpedig olyan értelemben, mintha Schuselka minden lépését, minden kérdésben való állásfoglalását az „oppozíció”-hoz való eredendő hajlandósága magyarázná (vö. Charmatz, i. h. 272. l.; Schneider, I., 2., 8., 101. l.; Fellner, 25—26., 71—72., 90., 97—98., 110—111. l.). Ez azonban merő pszichologizálás, az ilyen hajtőerők, ha léteznek is, csak járulékosak lehetnek s a választást Schuselkánál sohasem befolyásolják döntően.

már nem az az irigylésre méltó ország, amelynek egykor tartották. A Monarchiában is egyre nő az alsóbb rendek szegénysége, évről évre többen kerülnek abba a legnyomorúságosabb állapotba, ahol már nincs több vesztenivalójuk.²⁸⁰ Egyre jobban nő a németországi városokban a „tulajdon nélküli kiegészítő munkásoknak az a tömege, amely az állam érdekeihez semmi mással nincs kötve, mint mindennapi éhségével és szomjúságával . . . azoké, akiktől az állam annál kevésbé követelhet kötelességérzetet, minél kevesebb jogot nyújt nekik, akik ennél fogva a tulajdonképpeni legalsóbb rendet, vagy még inkább a rendnélküli és ezért minden renddel irigyen és ellenségesen szembenálló csőcseléket képezik”.²⁸¹ Valóban sirnivaló a sorsuk „ezeknek az alárendelt géppalkatrészekké tett gyári munkásoknak . . .”²⁸² De a kézművestanoncok helyzetével sem törődik senki, mesterüknek és családjának valóságos rabjainként élnek éveken át, a legalacsonyabbrendű szolgálai munkákat végezve, s az embertelen bánásmódon kívül az éhség és a piszok kínozza őket. A céhrendszer sürgős reformjára van szükség, hogy ezeken a szerencsétleneken segíteni lehessen.²⁸³

Schuselka ebben a korban természetesen még nem tudja élesen körülhatárolni a proletariátus fogalmát, hisz az még nem alakult Ausztriában önálló osztállyá, s ezért a *proletár* szót még szélesebb értelemben használja, kiterjeszti minden elnyomottá, minden szegényre, sőt nem egyszer a magafajta nehezen boldoguló írókra is. „Mindig . . . az maradok, ami születésemtől fogva vagyok, a nép embere, proletár . . .” — írja büszkén.²⁸⁴ S ide sorolja a különféle félproletár elemeket, például a városi szolgálókat is, akiknek a kiszolgáltatottságáról szintén felháborodottan ír.²⁸⁵ Mindezekre vonatkoznak tehát keserű szavai: ők „azok, akik miattunk félelmet és undort leküzdve az élet terheinek nehezét hordják, akik a szellem és a szív minden magasztosb s nemesb élvezetét nélkülözni és ugyanakkor ezek létrehozása végett tulajdonukkal és vérükkel adózni kénytelenítetnek . . .”²⁸⁶ A rabszolgaság ellen irányuló emberszerető buzgalom Afrikáig és Amerikáig ér el, s közben egész Európában, még a szabadságára büszke Angliában is rabszolgák tömege él. „Vagy a milliónyi . . . szellemi tompaságra ítélt, szükséggel küzdő és zsugori kenyéradója önkényének kiszolgáltatott munkás ténylegesen valami egyéb, mint rabszolga?”²⁸⁷ Sőt, sorsuk még szomorúbb a régi rabszolgáknál, s csak annyiban szabadabbak, hogy uraikat változtathatják. E legtisztéletreméltóbb néposztályok szomorú helyzetén szegénypénzzel, szegényházakkal semmiképpen sem lehet segíteni, s még kevésbé szegénybálakkal, hangversenyekkel és mértékletességi egyletekkel. Meglátja, hogy a szegénység és a proletariátus növekedését a „társadalom szerkezetének alaphibája” okozza, ezért véleménye szerint alapjában és szervezeten kell rajta segíteni, addig, amíg a gazdag és szegény ellentéte nem válik minden tulajdonnélkülinek minden tulajdonnal bíró elleni általános harcává.²⁸⁸ A társadalom élesedő ellentmon-

²⁸⁰ Deutsche Worte 112. l.; Die proussische Verfassungsfrage 212—213. l.

²⁸¹ Deutsche Worte 111. l.

²⁸² Uo. 111—112. l.

²⁸³ Schuselka, Rückschritte 166. l.

²⁸⁴ Schuselka, Volkspolitik 78. l.

²⁸⁵ Schuselka, Rückschritte 165. l.

²⁸⁶ Deutsche Worte 113. l.

²⁸⁷ Uo. 115. l.

²⁸⁸ Uo. 116—118., 119—120. l.; Schuselka, Die Lösung 173. l.; Deutsche Worte

dásait jól látja tehát Schuselka, de mint liberális reformer, természetesen távol áll attól, hogy az új kommunista elméleteket magáéivá tegye, s figyelmet is arra, hogy felfogása nem „kommunista álmódosítás vagy fenyegetés”, de véleménye szerint éppen az alsóbb néposztályok között egyre jobban terjedő kommunista szélsőségek megelőzése érdekében kell a sürgős és reális kívánságokat minél előbb teljesíteni. A szociális viszonyok átfogó reformja azonban Schuselka szerint keresztülvihető anélkül is, hogy az emberiség a kommunizmus „modern szerzetességébe öltözzék”.²⁸⁹

A kommunista elméleteket tehát elveti, de a társadalmi egyenlőtlenség kiküszöbölésének, a szerves és átfogó reformoknak más módját természetesen nem tudja felvázolni. Mindenesetre a kormánytól vár ezen a téren segítséget. A születő kapitalista társadalom néhány elemét s visszasságát már meglátja ugyan s elítélően nyilatkozik is róluk, de éppen mivel a kibontakozásban lévő s még nem tisztán jelentkező új termelési módnak csak néhány vonását veszi s veheti észre, az új társadalmi rend fonásait csak homályosan érzi, gazdasági vonatkozásait pedig szinte csak öntudatlanul sejtje meg. Már a *Deutsche Wort*-ben ír arról, hogy a népek jólétét kereskedelmi vagy börze-spekulációra nem lehet építeni, másutt pedig felháborodottan beszél az uzorásoknak jutó földbirtokokról.²⁹⁰ „Államaink, úgy tűnik, mindahányan nagy gyárakká és bankokká akarnak átalakulni és legmagasabb uralkodói dicsőségnek tartják a vasúti nagyfuvarosságot . . . — írja. — Mindenek vagy részvényeket birtokolnak, vagy részvényeket uralnak. A papírok emelkedése és esése képezi korunk érverését, és minden tevékenység, amelyet nem százalékkal mérnek, szorongó szívdobogást okoz. Ezért kapaszkodnak mindnyájan aggódva a fennállóhoz, bármily nyomorúságos is az, hisz nagyrészt éppen ebből a nyomorból szerzik százalékaikat.”²⁹¹ S a munkások elnyomorodásának okát is megsejti a gyáripar fejlődésében, amikor azt írja: „. . . Kevéssé tudunk azon újjongani, hogy az ipari termékek kiállítása számára drága palotákat építenek, miközben azok ezrei, akik ezeket a . . . kiállított termékeket készítették, nyomorúságos odvakban tengetik nyomorú életüket...”²⁹² Sőt, egészen halványan, alig-alig érzékelhetően, olyan gondolatok is felcsillannak munkáiban, hogy az épülő új vasutak a régi osztrák rendszer pusztulását fogják siettetni.²⁹³

Összefoglalva: Schuselka az 1846. évben az osztrák abszolutizmusnak már nemcsak egyes fontságait kárhóztatja, mint régebbi munkáiban, hanem eljut a fenálló rendszer egészének határozott bírálataig. Sorra veszi az állam külső és belső elnyomó funkcióit, s összességükben és egyenként is szembe fordul velük. Felfedi a társadalmi viszonyokban rejlő igazságtalanságokat,

²⁸⁹ Schuselka, Die Lösung 173. l.; Schuselka, Die neue Kirche 143—144. l.; Schuselka, Volkspolitik 169—170., 169. l. Vö. Deutsche Worte 114—115. l.; Volkspolitik 168. l. — Érdemes megemlíteni, hogy Schuselka *J. J. Dittich*: Unsere Uebergangszeit, betreffend die Erlösung des Proletariats durch die Organisation der Arbeit und des Armenwesens und durch Concentration der Hilfen des Staates, der Gemeinden, der Vereine und der Proletarier selbst (Breslau, 1847) című munka javaslatait alkalmasnak tartja arra, hogy segítsen a mostani népnomoron, a társadalom bajain (Die Lösung 173. l. jegyz.).

²⁹⁰ Deutsche Worte 110. l.; Schuselka, Volkspolitik 116—117. l.

²⁹¹ Schuselka, Die neue Kirche 90. l.

²⁹² Schuselka, Rückschritte 2. l.

²⁹³ Vö. Deutsche Worte 21—22. l.; Schuselka, Rückschritte 2. l.; Polnische Danc

s túljut e tekintetben a polgári szabadságjogok általánosságban való követelésén is, amikor meghatározott társadalmi csoportok, így a parasztok, a zsidók egyenjogúsítását sürgeti, sőt az új napszámos- és munkásrétegek ügyét is messzemenően pártfogolja. S ha kissé ködös formában, de a fejlődőben lévő kapitalizmus csiráiban jelentkező visszasságokra is felfigyel már. Mindezek ellenére azonban megmarad monarchikus érzelműnek, de mivel már az egész rendszert bírálata tárgyává teszi, szükségképpen végérvényesen szakít az abszolutizmus minden formájával, s ezért császárhűsége sem a régi többé: a császársban csak egy elkövetkezendő alkotmányos monarchia uralkodóját hajlandó látni.

Másrésről, bár most már megérti, hogy a régi politika erőszakosságai következtében adott esetben törvényszerűen kialakulhat forradalmi helyzet s korábbi fenntartásainak nagyrészen is túltéve magát, még a francia forradalomról is kész elismerni, hogy az a szellemi és politikai szabadság érdekében hatott, sőt Németországot is részesítette némely vívmányában, a forradalmi utat még mindig nem tudja helyeselni s most is visszaretten annak szerinte szükségszerűen véres eseményeitől.²⁹⁴ „Mindaddig, míg csak a legkisebb reménysugár megmarad, annál a gondolatnál akarunk kitartani — írja —, hogy lehetséges lesz a kor nagy és nehéz feladatait kölcsönös bizalommal, békés együttműködéssel megoldani. Nem akarjuk az erőszakos forradalmat, hanem az ésszerű reformot.”²⁹⁵ Helyesen állapítja meg tehát kortársa, Hans Kudlich, hogy a „jóságos, szeretetreméltó, szentimentális” Schuselka „*tiszta lovag*” ugyan „a szó nemesebb értelmében”, de „éppenséggel idegen a demokratizmustól...”,²⁹⁶ vagyis híve a polgári átalakulásnak és az elnyomott néptömegek felemelésének, de idegen az alulról jövő és erőszakos módszereket alkalmazó népförradalom gondolatától.

Válságban

Schuselka ezidőtájt számotvetve politikai írói tevékenységének eredményeivel, világosan és örömmel látja, hogy a külföldön megjelenő osztrák ellenzéki irodalom — a korszellem megszólaltatója, amelynek ő is egyik megteremtője volt — erősen növekszik s a közvéleményre egyre nagyobb hatást gyakorol. Az a vígasztaló tudat tölti el, hogy az osztrákok politikai öntudata — nem utolsósorban az ő fáradozásának hatására — mind határozottabb és tisztább lesz s a közvéleményben egyre bátrabban jutnak kifejezésre ellenzéki hangok.²⁹⁷ Különösen a színház az a hely, ahol a nép szívesen és gátlás-

²⁹⁴ Schuselka, Volkspolitik 159., 175. l.; Schuselka, Die Lösung 121. l.; Volkspolitik 158. l.

²⁹⁵ Schuselka, DPR 16. l.

²⁹⁶ Kudlich II. 68., 65. l.

²⁹⁷ Schuselka, Rückschritte 225—231., 188—189. l. Vö. Schuselka, Die Lösung 169—171., 179—180., 304—305. l. — Az osztrákok kormányellenes kritikája számos szelvényben-hosszában terjedő népi éleiben is fellelhető, említi többek között Schuselka. Például, nemrégén, amikor elrendelték, hogy a bécsi kutyákat szájkosárral kell ellátni, s néhány érzékeny lélek sajnálkozott sorsukon, a jó bécsiek azzal válaszoltak: vajon az osztrák írók, sőt az egész osztrák nép nem szájkosarat visel-e már régés-régén? (Schuselka, Rückschritte 193. l.) Ferenc császár haláláról pedig a következő adomát meséli mindenfelé: amikor a császár halála után egy államtanácsos síró embereket látott a téren, azzal vigasztalta őket, hogy ne sirjanak, hisz minden a régiben fog maradni: „sz épp ezért sírunk” — válaszolták erre zokogva. (Uo. 195. l.)

talanul nyilvánítja ellenzéki érzületét; minden szabadelvűbb megnyilatkozást hangos ujjongással fogadnak, szerzetesek, s hasonló figurák megjelenésekor pedig zajosan adnak kifejezést nem-tetszésüknek. Bauernfelden kívül más szerzők is politikai drámák írásával kezdenek foglalkozni, s ez szintén a politikai érdeklődés növekedését mutatja. A korszellem térhódításának tulajdonítható a különböző szabadabb irányt követő bécsi egyesületek létrejötte is. Ilyen a már ismert *Concordia* egyleten kívül az 1841-ben alapított *jogi-politikai olvasókör* („juridisch-politischer Leseverein”), amelyről Sedlnitzky nagyon elítélően nyilatkozott, de ilyenek a szintén Sedlnitzky ellenzése ellenére újonnan létrejövő dalkörök is.²⁹⁸ S úgy látja Schuselka, hogy a rendeket is a fiatal osztrák ellenzéki irodalom ébresztette végre új politikai öntudatra.²⁹⁹

Schuselka érdemeit s az egész oppozíciós irodalom jelentőségét Schuselkának számos kortársa elismeri és hasonló módon értékeli. Karl Moering például *Sibyllinische Bücher aus Oestreich* című munkájában azt írja, hogy szükségtelen volna a metternichi politika bűnlajstromát ismét átvizsgálni, mert a német, francia és angol lapok megtették ezt már és megtette „újból és újból Ausztria első, legbátrabb, legerősebb patriotája, kinek szíve a száműzetésben is hű alázattal a drága hazáért dobog, Franz Schuselka, akinek itt csodálatunk díszoszlopát helyezzük el”.³⁰⁰ Hans Kudlich, a negyvennyolcas osztrák forradalom kiemelkedő alakja pedig visszaemlékezéseiben azt jegyzi meg Schuselkáról: „Tisztelettel tekintettem az íróra, . . . Politikai nézeteimet mindig elhatározóan befolyásolta.”³⁰¹ Ludwig August Frankl, a bécsi *Sonntagsblätter* szerkesztője szerint a negyvenes évek legjelentősebb tényezői Andrian-Werburg *Oesterreich und dessen Zukunft*-ja, a *Grenzboten* folyóirat és Schuselka röpiratai voltak.³⁰² Eduard Breier, az író Schuselkáról és a *Grenzboten* kiadó Kurandáról készített jellemrajzában azt írja: „Külföldön mind-egyik a maga módja szerint keserű harcot folytatott *Metternich* és systemája ellen; és egész Németország tudja, miképp azon izzó golyók, a melyeket Ausztria ellen vetének, tetemesen sietteték a gyűlölt rendszer lángba borítását.”³⁰³ De Anton Springer, aki tárgyilagosan, történész-szemmel nézi kortársainak működését, szintén elismerően nyilatkozik az egész osztrák ellenzéki irodalomról. „Ezekből az írásokból ugyan semmi újat nem lehetett megtudni, szerzőik az olvasók többségénél nem értesültek jobban a kormánykörökben törtétekről . . . De olyan országban, hol a közügyeket legmélyebb

²⁹⁸ Schuselka, *Rückschritte* 201., 205., 210., 212–213., 215–219., 222–223. l. — Sőt, Schuselka a bíróság köreiben is szabadabb szellemi terjedését véli felfedezni, amikor a Gerold-féle könyvkereskedés ellen elrendelt vizsgálat alkalmával a bíróság, annak ellenére, hogy a házkutatás során számtalan tiltott könyvet találtak, nem tudta vagy nem akarta bebizonyítani, hogy azokat terjeszti is a cég. (Uo. 233. l.)

²⁹⁹ Schuselka, *Volkspolitik* 77–78. l.

³⁰⁰ Hamburg, 1848. 32. l.

³⁰¹ I. m. II. 68. l.

³⁰² Frankl, 261. l. — *Reschauer* (i. m. 25. l.) úgy látja, hogy Anastasius Grün, Andrian-Werburg, Schuselka és Kuranda tevékenysége indította el az osztrák rendszer ellen küzdő külföldi ellenzéki irodalmat.

³⁰³ Idézi *Dallos Gyula* Schuselka Ferenc c. cikkében, *Magyarország és a nagyvilág* 1865. 8. sz. 122. l. — Schuselka írásai nemcsak a Monarchiában, hanem Németországban is nagy olvasottságnak örvendtek, amint arról egy rendőri titkos jelentés is beszámol: *Wurde in dem hiesigen Lesekabinett die Anschaffung der Schriften von Schuselka beantragt und sie liegen jetzt auf und werden viel gelesen*”. (*Glossy* II., 143. l. 1843. dec. 17-ről, Frankfurtban keltezett levél.)

titokként kezelték, már a pusztá politikai frázis is leleplezésnek számított, a kormány intézkedéseinek nyílt említése pedig eseménynek. Ha ezek az írások nem tettek is egyebet, mint hogy a lakosság panaszait ismételték, sérelmeit nyilvánosságra hozták és az általános elégedetlenségnek hangot adtak, már akkor is felüdítették a mindenfajta politikai tápláléktól megfosztott osztrák szellemet és sok dicséretben részesültek.”³⁰⁴ S a polgári ellenzékét szigorúbban megítélő Engels is említésre méltónak tartja a külföldön megjelenő osztrák ellenzéki írásokat: „A titkok, amelyeket ezek a kiadványok elárultak, természetesen nem voltak nagyjelentőségűek — írja —, és a jóakarató szerzők által kikotlott reformtervek egy a politikai szüzességgel határos ártatlanság pecsétjét hordozták. Alkotmány- és sajtószabadság Ausztriában, ezek elérhetetlen dolgoknak számítottak; adminisztratív reformok, a tartományi gyűlések jogainak kiterjesztése, külföldi könyvek és újságok bebocsátása, a cenzúra enyhítése: — ennél tovább alig mentek ezeknek a jámbor osztrákoknak alázatosan hódoló kívánságai. Mindenesetre, a növekvő lehetetlensége annak, hogy Ausztria irodalmi összeköttetését Németország többi részeivel és Németországon keresztül az egész világgal megakadályozzák, sokban hozzájárult ahhoz, hogy egy kormányellenes közvélemény kialakuljon és legalább az osztrákok egy része számára lehetővé tegye politikai információk beszerzését.”³⁰⁵

Mi több, úgy látszik, a kormánykörök sem tartják veszélytelennek a rendszer hibáit felhánytorgató írásokat, hisz tudjuk, minden módon, betiltással, a kiadók megfenyegetésével, vizsgálatok elrendelésével próbálják megakadályozni az új irodalom elterjedését Ausztriában. Hübner lipesei konzul — aki egyébként Schuselka politikai írói tehetségét erősen kétségbevonja — is azt jelenti már 1845 nyarán Metternichnek Schuselka egyik írásáról, hogy „ezek az érzelmek bizonyos melegségével előadott álmokképek a német közönség jelentékeny részénél visszhangra találnak”, s így figyelmet igényelnek.³⁰⁶ 1845 októberi jelentésében pedig, amelyben az egész Ausztriával foglalkozó németországi irodalomról tájékoztat s azt két csoportra osztja, forradalmi és mérsékelt alkotmányos szárnyra, megállapítja, hogy az utóbbi — ehhez sorolja Schuselkát is, bár megjegyzi róla, hogy a többenél *túlzóbb* — a veszélyesebb, mert képviselői, mint ezt jól tudják is, számíthatnak a németországi, sőt részben a monarchiabeli közvéleményre.³⁰⁷ S ha egy későbbi jelentésében már olyan vígasztaló hírt közöl is, hogy „Schuselka soha sem jelentős népszerűsége Németországban már a múlté”, s a politikai írások iránti érdeklődés csökkenőben van általában,³⁰⁸ úgy látszik, ez a megállapítása mégsem állja meg a helyét, mert utóda nem sokkal később biztatja fel Johann Sporschilt, hogy az emigráns-irodalom állításait elleniratokban próbálja megcáfolni,³⁰⁹ s Sporschil *Oesterreich und die Broschürenschiende gegen dieses Kaiserthum* című röpiratában Schuselkát — minden bizonnyal az

³⁰⁴ Anton Springer : Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden. 1809. Leipzig, 1863. 576. l.

³⁰⁶ Engels. Forradalom és ellenforradalom 71. l.

³⁰⁶ Glossy Ann. 112. l. A Mittelmeer, Ost- und Nordsee-ól van szó.

³⁰⁷ Glossy CVI. l.

³⁰⁸ Glossy Ann. 114. l. A Deutschland, Polen und Russland című munkával együtt küldi Metternichnek 1846. máj. 13-i keltezésű levelét, s ebben írja az idézett sorokat.

³⁰⁹ De ö Spiegel (i. h. 89. l.) szerint sem nagy sikerrel veszi fel ellenük a harcot.

osztrák kormánykörök véleményét tolmácsolva — a legveszedelmesebbek között említi, sőt buzgalmában túlzásba is esik, amikor a *Vor- und Rückschritte* szerzőjéről azt állapítja meg, hogy ő „az Ausztria-ellenes brosurakovácsok között a valóságban Marat szerepét tölti be”.³¹⁰ Hübner konzul bizakodó jelentésének megalapozatlan voltát mutatja az is, hogy éppen a negyvenes évek közepe táján szigorítják meg az osztrák cenzúra-előírásokat, s minden korábinál keményebben fenyegetik a kiadókat.³¹¹

Igaz, Hübner nagyhangú kijelentéseit első pillantásra megerősíteni látszik a legilletékesebb, Metternich is, amikor látszólagos könnyedséggel olyasmiket ír Schuselkáról, hogy ő „álmodozó”, aki fejjel ront a sziklafalnak s ennek azután persze csak maga láthatja kárát.³¹² Bármennyire iparkodik is azonban Metternich úgy tüntetni fel a dolgot, hogy az efféle publicisták erőlködései cipője talpáig sem érnek fel, ez az iparkodás némileg mesterkéltnek kell hogy tűnjék. Mert vajon valóban olyan sziklaszilárd-e az az építmény, amelynek a falait — nem vitás, sokszor álmodozó módon, de jelentős tömegek vágyainak adva testet — próbálja megingatni a maga szerény eszközeivel Schuselka is, s a XIX. század első felének története a maga egészében vajon nem éppen Metternichet, minden álmodozás és szárnyalás legelhatározottabb ellenfelét mutatja-e végül is nagyobb álmodozónak? Vajon nem Schuselkának van-e tehát igaza, amikor arról ír, hogy „akik a letűnt múltra építenek és ennek a múltnak korhatag omladékait akarják a jelen szentélyeivé tenni, közönségesen önhitt gúnnyal néznek le azokra, kik a jövőt illető álmokból ábrándos légváratok emelnek; mindazonáltal ezek a légváratoknak nevezett építmények nem oly megalapozatlanok, mint amazok a magasztalt romok, bizonyos ugyanis, hogy csak a jövőből, a múltból azonban soha többé nem lesz jelen”?³¹³ Alighanem mégiscsak ennek a megállapításnak kell több igazságot tulajdonítanunk. S kivált ha az sem kerüli el figyelmünket, hogy Metternich oly nagy fölényt mímelő szavait csupán akkor, 1849 karácsonyán veti papírra, amikor az őt mint rendíthetetlennek látszó államkancellárt támadó röpiratok ránézve már minden időszerűségüket elvesztették. Mert akkor, amikor még a maga és a világ szemében hatalma teljében volt, éppenséggel nem így vélekedett ezekről az írásművekről és jelentőségükről. 1847 derekán például éppen Schuselkának egy frissiben megjelent röpirata ellen bizony nem habozik sorompóba lépni, késlekedés nélkül arra szólítván fel Sednitzkyt, hogy nem utolsósorban „a szerző közismert veszélyessége és orcátlansága” miatt a könyv Ausztriába érkező példányait azonnal koboztassa el.³¹⁴ Nem lehet okunk kétségbevonni, hogy Schuselka írásainak hatékonyságát Metternich 1847-ben még jobban látja, mint 1849-ben, amikor már kevésbé érinthetik érzékenyen.³¹⁵

³¹⁰ Leipzig, 1847, 18. l. Vö. uo. 298. l.

³¹¹ *Reschauer* I. 70. l.

³¹² Aus Metternichs Nachgelassenen Papieren III. Theil (8.) Schluss-Bd. Wien, 1884, 230. l. Metternich levele leányához, Leontinéhez, Sándor grófnohöz, Brüsszelből, 1849. dec. 24-i keltezéssel.

³¹³ Die preussische Verfassungsfrage 174. l.

³¹⁴ Idézi: *Glossy* Anm. 114. l. — A Die Lösung der preussischen Verfassungsfrage című műről van szó. A levél júl. 31-én kelt. — A munkát Ausztriában csakugyan elkobzásra ítélték (*Marx*, i. h. 82. l.).

³¹⁵ De Schuselkának az ellenzéki irodalom hatásáról alkotott véleményét igazolja az utókor is. Még Metternich életréje, Srbik is, akiről pedig igazán nem mondható el, hogy a metternichi rendszert bíráló szerzők pártjára állna, azt állapítja meg, hogy ha a

Hiába ér el azonban Schuselka egyre jelentősebb eredményeket a közvélemény ellenzékiiségének felkeltése terén, mint az politikai barátainak és ellenfeleinek nyilatkozataiból is félreérthetetlenül kitűnik, s hiába van ezzel tisztában önmaga is, ez a valóban alá nem becsülhető eredmény mégis egyre kevésbé elégíti ki. Hiszen bármennyire hangosabbá válik is a közvélemény ellenzékiisége, ami nagyon fontos egy elkövetkező forradalom előkészítése szempontjából, az osztrák abszolút rendszer ettől egyelőre mit sem változik. És ez természetes is. 1846-tól Európa-szerte forradalmi helyzet kezd kialakulni. A társadalmat megosztó ellentétek Németországban és Ausztriában is rendkívül kiéleződnek, olyannyira, hogy az abszolutisztikus módszerek továbbfokozásán vagy pedig az abszolutizmus forradalmi úton történő fel számolásán kívül már egyre kevésbé kínálkozik más, közvetítő megoldás. Schuselkának azonban, tudjuk, egyik végletes megoldás sem felel meg, ő számos osztrák kortársával együtt még ekkor is éppen a most már végképp zsákutcát jelentő középúton próbál járni. Az általa javasolt változtatásokat azonban már csak forradalmi úton, a rendszer megdöntésével lehet elérni. S ha Schuselka ráébred is immár arra, hogy a közvélemény erősödése önmagában nem elégséges a rendszer megváltoztatásához, s azt is meglátja, hogy korának nem „színházi hősökre”, hanem „valóságos nemzeti hősökre” van szüksége,³¹⁶ a forradalmi megoldást mégsem tudja magáévá tenni. Így szükségképpen számára feloldhatatlan ellentmondásokba keveredik és nem találhatja meg az ebből a dilemmából kivezető utat. Egyre többet emészti tehát magát, s mindinkább elkedvetlenedik. „Még mindig nem akarom, hogy ez a teljes reménytelenség erőt vegyen rajtam, bár régebbi lelkes bizalmam

rendszer lényegével nem volt is tisztában, mégis „ez az egész oppozíciós literatúra hatalmat képezett: nem a »közvélemény« volt ugyan, de a visszafojtott elégedetlenségnek gyakran adott világosabb kifejezést és hozzájárult a bizonytalanság és változtatási szándék légkörének megteremtéséhez, amely a kormány ellen jött létre. Olyan funkciókat gyakorolt, amelyek másutt a parlamenti ellenzékre vagy az ellenzéki napisajtóra hárulnak . . .” (*Srbik*, Metternich II. 219. l.) S magáról Schuselkáról is ismeri, hogy 1848 küszöbén „sokat tett a szabadságeszmék felébressztéséért Ausztriában”. (*Srbik*, Die wiener Revolution . . . , i. h. [837.] l.)

És ilyen és hasonló ítéletekkel találkozunk a korszak más történétíróinak egész soránál is, régebbieknél és újabbaknál egyaránt: *Reschauer* (i. m. 24. l.) azt írja, hogy *Andrian* és *Schuselka* könyveikkel hozzájárultak ahhoz, hogy a császárság művelt köreiben a kormány elleni ellenzékiiséget felébresszék és bátorítsák. *Pfützner* (i. m. 225. l.) is azt állapítja meg, hogy Németország és Ausztria politikai gondolkodására nagy hatást gyakorolt. Az *Allgemeine Deutsche Biographie* (34. 769. l.) szerint *Schuselka* Ausztria politikai eszméinek fejlődésére erős befolyást gyakorolt. *Hugelmann* *Schuselkáról* írt cikkében (ő írta egyébként az ADB számára is a *Schuselka-életrajzot*) pedig azt állítja (i. m. 424. l.), hogy bármiképp ítéli is meg az utókor e politikai irodalom értékét, annakidején *Schuselka* írásai a kortársakra nagy hatással voltak, s joggal mondhatta magáról, hogy aki Ausztria újabb mozgalmának történetét majdan megírja, nevét nem mellőzheti (vö. *Rückschritte* XVIII. l.) *Franz* (i. m. 390. l.) szerint viszont *Schuselka* egyik első publicisztikai képviselője a demokratikus gondolatnak a Habsburg-monarchiában.

S még *Fellner* is, akinek bevallott célja, hogy *Schuselka* „túlértékelését” helyreigazítsa, s ezért bár az ő hazaszeretettét, politikai meggyőződésének őszinteségét elismeri, különben egész életútját feltűnési vágyból, személyes hiúságból és egyéni sérelmekből vezeti le s személyes becsületességét is kétségbevonja, jelentéktelen apróságok felnagyításától, belemagyarázatásoktól vagy később történt események visszavetítésétől sem riadva vissza: még *Fellner* is kénytelen elismerni, hogy *Schuselka* népszerűsége a forradalom előtt kétségkívül nagy volt s éles ellenzékiisége természetén talajra talált, hogy tehát írásai az ellenzék fejlődésére feltétlenül észrevehető hatást gyakoroltak.

³¹⁶ *Schuselka*, *Deutsche Fahrten* I. 161. l.

mindenesetre jelentékenyen megrendült.³¹⁷ De „ha egyetlen hazafias remény sem teljesezik be, akkor végül is reménytelenségnek kell bekövetkeznie. Ha minden szabad honfiúi törekvést bűncselekményként üldöznek, akkor végül a legbecsületesebb érzületet is ellenséges keserűség kell hogy megmérgezze”³¹⁸, írja több ízben is.

Belső válságának eredményeképpen, talán önkéntelenül következik be nála még 1846 folyamán az a változás, hogy nagyobb szabású politikai munkák írásával felhagy s ismét a szépirodalom felé kezd fordulni. De teljesen még ekkor sem tagadja meg önmagát, továbbra sem vesztí el politikai érdeklődését, s új munkái még csak a közvetlen publicisztikai tevékenységtől való elszakadás kezdetét jelzik. II. József válogatott leveleinek kiadása és a *Briefe einer polnischen Dame* megírása ugyanis még nagyobb részben politikai tettek tekinthető, bár már egyik munka sem követi a publicisztikai formát. A *Briefe einer polnischen Dame*³¹⁹ valószínűleg azért is írja névtelenül és divatos csevegő levélformában, mert így hátrabb megállapításokat tehet, Metternich személyét például ebben a munkájában bírálja a legélesebben. A könyvecske egyébként szintén több osztrák liberális gondolkozótól eltérő erős lengyel-barátságát bizonyítja. Egy előkelő lengyel hölgy szemüvegén keresztül, teljesen lengyel nézőpontból vizsgálja ugyanis benne a kül- és belpolitikai viszonyokat, olyannyira, hogy helyenként még saját nézeteit is kigúnyolja.³²⁰ II. József leveleinek kiadásával és kommentálásával is politikai célokat kíván szolgálni, kora reformtörekvéseinek előfutáraként mutatva be Józsefet.³²¹

Emellett a hamburgiakkal együtt közvetlen politikai megmozdulásokban is részt vesz ebben az időben. Amikor például VIII. Keresztély dán király 1846. július 8-i nyilatkozata ellen — amelyben ő Schleswig elszakadását megakadályozandó, deklarálja, hogy Schleswig a dánoké, tehát dán törvények alatt áll — a schleswig-holsteiniak Nortorfban szeptember 17-re til-

³¹⁷ Schuselka, Rückschritte 294. l. Vö. uo. IX. l.

³¹⁸ Uo. VIII—IX. l.

³¹⁹ A Briefe einer polnischen Dame (1840—1846), Leipzig (Mayer), 1846. (321 l.) névtelenül jelent meg. *Wurzbach* 32. 230. l. szerint Schuselka írta, kiadási évét azonban valószínűleg tévesen adja meg 1847-ben. Az *Ergänzungs-Conversationslexikon* (IV. 351. l.), *Hugelmann* (i. m. 423. l.) s az újabb irodalom szintén Schuselkának tulajdonítja. Felfogása és stílusa egészében valóban erre enged következtetni.

³²⁰ Vö. *Ergänzungs-Conversationslexikon* IV. 351. l. — *Hugelmann*, 423. l.: „... In der fast schwärmerischen Verfechtung des Rechtes der polnischen Nation in mehreren Schriften mussten sich seine Wege auch von jenen mancher Liberalen und Demokraten trennen”. Vö. *Kosch*, 724. l. — Saját felfogásának kigúnyolására: A 80. lapon például az *Ist Oesterreich deutsch?* című munkával foglalkozva a következőket írja: „Die diplomatische Geschicklichkeit der Broschüre, welche diese Frage aufwirft und mit einem freudigen Ja beantwortet, muss anerkannt werden. Aber es ist pure Rabulistereien. Ein Staat, der unter 35 Millionen Einwohnern nur 7 Millionen Deutsche zählt, soll deutsch sein! O deutsche Phantasie!” — A 80—81. lapon pedig: „Wir Polen können übrigens mit diesem Schriftchen sehr zufrieden sein. Der Verfasser spricht sich entschieden für Herstellung Polens aus.” (Vö. 53—54., 167. l.)

Minden bizonnyal erről a könyvről írja barátjának a következő sorokat: „Nächstens erscheint in Leipzig ein anonymes Buch von mir. Ich bin neugierig, ob Du mich erkennst. Du wirst Dich jedenfalls wundern.” (Schuselka *Rollett*hez 1846. aug. 16-án Hamburgból keltezett levele, *Rollett*, 127. l. — A kiemelés Schuselkától.)

³²¹ Leipzig (Brockhaus), 1846, XVIII, 360. l. — A Grenzbotenben méltatják is a munkát megjelenésekor s keserűen megállapítják, hogy még mindig csak egy számúzott író merészelteti Ausztria egyetlen valóban nagy embere iránti lelkesedését kinyilvánítani (1846. III. köt. 32. sz. 263. l.).

takozó népgyűlést szerveznek, s ezen a szomszédos német területekről is számosan részt kívánnak venni, Altonából a gyűlésre készülőkkel zsúfolt vonaton Schuselka is útnak indul. A gyűlést egyébként a katonaság felvonulása és a vezetők késedelmeskedése és belenyugvása miatt nem tudják megtartani, Schuselka azonban a Schleswig-Holstein iránti érdeklődés ébrentartása érdekében könyvet ír erről az ősi német területről, schleswig-holsteini történeti mondákat dolgoz fel benne félig szépirodalmi formában és ismerteti a legújabb eseményeket is.³²²

S bár a közvetlen politikai írói tevékenységtől nagy általánosságban elfordul, ha egy-egy egész Németországot érintő politikai esemény következik be, arra még mindig reagál publicisztikai munkával is. Így a porosz király 1847. február 3-i pátensére s az egyesített országgyűlésen mondott április 11-i trónbeszédére válaszolva Schuselka egy röpiratban ismét részletesen foglalkozik a porosz alkotmány kérdésével.³²³ Mélyrehatóan elemzi különösen a király trónbeszédét, s örömmel hívja fel a figyelmet arra, hogy a király önellentmondásokba keveredett. A legkirívóbb ezek közül az, hogy egyfelől a *magá* nevében teljességgel elzárkózik bármiféle írott alkotmány kibocsátásától, másfelől ezt az autokratikus álláspontját azzal indokolja, hogy szerinte a *nép* nem kíván alkotmányt. Vagyis a porosz abszolút uralkodó a rendi gyűlésen álláspontjának alátámasztására maga is alkotmányos érvekhez kénytelen folyamodni, s így egész beszéde s minden következtetése ingataggá válik. A király tehát az abszolutizmus védelmében mondott beszédével a porosz alkotmány ügyét tulajdonképpen akaratlanul is alkotmányos útra terelte. Ezért Schuselka szerint egyenesen szerencsének fogható fel az, hogy a király egyszer s mindenkorra visszavonta a porosz népnek tett alkotmányígéretét, mert ezzel végre végetérnek a királyi ígéret körül való céltalan huza-vonák, nem a királyi ígéret, hanem — mint a király maga is elismerte — a nép akarata válik döntővé. Ilyen értelemben az 1847. április 11-i trónbeszéd tulajdonképpen az alkotmányt proklamálta. A népnek és a nép vezetőinek most már csak egy kötelességük van: behozni, hogy a nép igenis akar alkotmányt, s érett is az alkotmányra.³²⁴

Ez idő tájt egyébként egyre szorosabb szálak fűzik Schuselkát Hamburg életéhez. Buzgón tevékenykedik itt is a német-katolikus mozgalomért, sőt egy ideig a hamburgi közösség távollevő prédikátorát is helyettesíti. 1846 novemberében Ronge az ő segítségével tudja megtartani tervezett gyűlést a városban.³²⁵ 1847 májusában pedig Schuselka képviseli a hamburg-altonai közösséget a berlini egyházi konferencián, sőt Weigelt prédikátorral együtt egyházszerkezeti alapelveket is összeállít a közösség számára.³²⁶ Közben továbbra is ír cikkeket liberális lapok számára, s mások Ausztriáról szóló cikkeinek és leveleinek elhelyezésével és terjesztésével is törődik.³²⁷ Pél-

³²² *Franz Schuselka*: *Geschichtsbilder aus Schlcswig-Holstein. Ein deutsches Lesebuch.* Leipzig (Brockhaus), 1847, 346—351. l.

³²³ *Die Lösung der preussischen Verfassungsfrage.* Hamburg (Niemeyer), 1847. IV, 330 l. — A munkát Ausztriában elkobzásra ítélték (*Marz*, i. h. 82. l.).

³²⁴ *Schuselka.* *Die Lösung* 122—123., 291—292., 297—299., 306—308., 312., 313—314., 319—320., 300., 320—325., 329—330. l.

³²⁵ *Baasch.* 32—33. l.

³²⁶ *Schuselka*, *Das Revolutionsjahr* 35. l.; *Fellner*, 67. l.; *Schneider*, 102. l. jegyz. Vö. *Hugelmann* 424—425. l.

³²⁷ Erről *Baasch*, 32. l. idézve von Hänlein 1847. jan. 25-i leveléből, amely szerint Schuselka „den Colporteur für alle Zeitungsartikel aus Wien machte”.

dául Karl Moering munkáját (Sibyllinische Bücher) is Schuselkának küldi meg Doblhoff báró 1847 novemberében azzal a kéréssel, hogy gondoskodjék kiadásáról.³²⁸ Neve ekkoriban már külföldi körökben is meglehetősen ismert lehet, Táncsics Mihály is megemlékezik róla, amikor 1846 nyarán a Hoffmann és Campe kiadónál tett hamburgi látogatásáról számol be.³²⁹

Mégis, a „vihár előtti csend”³³⁰ szomorú évében, 1847-ben mély levertség lesz urrá rajta. Ez az év — mint Engels írja — „véglegesen egyetlen kérdést sem oldott meg, de az összes kérdéseket úgy tette fel, hogy most meg kell oldani őket”,³³¹ s ezt bizonyos fokig Schuselka is érzi. „A politikai munkák írásába belefáradtam — írja —, s mit sem értem el velük, csak üldöztetésemet és kiadóim számára kiadványaik tilalmazását. »Mit használ az írás? Már mindent százszor elmondtak! Most történnie kell valaminek!» tételődik magában.³³² Forradalmi cselekvésre azonban még ekkor sem szánja el magát, hanem — s most már tudatosan — úgy határoz, hogy visszatér a szépirodalomhoz. De élményeinek kifejezésére még mindig a közvetlen politikai írókhoz legközelebb álló irodalmi formát, az útleírást választja mintegy átmenetnek, amely a még „szívén fekvő” politikai elgondolások tárgyalását is lehetővé teszi. *Deutsche Fahrten* című³³³ munkájának első kötetében úti élményei alapján Németország számos jelentős városát festi le s mindenütt fellép a lokálpatriotizmus ellen, egészében tehát ez az írása is alkalmas a német egység iránti törekvések támogatására, ha persze nem is annyira, mint korábbi, közvetlenül politizáló könyvei.

Hazatalálás

1848 első napjaiban még mindig útleírásán dolgozik, amikor január 12-én Palermóban kirobban a felkelés, majd az olasz szabadságmozgalom még ugyanebben a hónapban átterjed a Habsburg-uralom alatt álló területekre is, s ezzel megindul a néhány hét alatt egész Európát magával ragadó forradalmi hullám. Az új helyzetben Schuselkát, mint írja, „a legmélyebb hazafiúi aggodás” ragadja magával. „A forradalom betörését sejtettem és a keserű fájdalmakat, amelyeket Ausztriára hoznia kell. Ellenállhatatlan vágy hajtott, hogy a szerencsétlenség elhárítására megtegyem, amit hely-

³²⁸ *Reschauer*, I. 78. l. — Schuselkának a Sibyllinische Bücher kiadása körüli szerepére lásd *A. Wandruszka*: Karl Moering. Ein deutscher Soldat und Politiker aus dem alten Österreich. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung LIII. (1939) 117—118. l.

³²⁹ *Táncsics Mihály*: Életpályám. Bpest, 1949. 178. l.

³³⁰ *Schuselka*, Das Revolutionsjahr, 3. l.

³³¹ *Friedrich Engels*: Az 1847-es év mozgalmi. Karl Marx és Friedrich Engels Művei IV., Bpest, 1959. 472. l.

³³² *Schuselka*, Deutsche Fahrten I. Vorwort I. l. — Politikai jellegű írásainak kiadásával kapcsolatos nehézségeire utal az a tény is, hogy a Volkspolitik készülő második kötetének 1847 elejére tervezett megjelentetése az első kötetre vonatkozó szigorú tilalmak következtében végül is meghiúsult (*Fellner*, 76. l.).

³³³ *Schuselka*, Deutsche Fahrten I., Vor der Revolution. Wien (Jasper, Hügel und Manz), 1849. 4 számozatlan. 269 l. — A könyv első kötetét 1847 folyamán írja, 1848 elején elkészül vele, de a forradalom híreire félreteszi s csak a forradalom után, 1849-ben adja ki, amikor a viszonyok „ismét olyanok mint 1847-ben, sőt szomorúbbak”. (Uo. II. l.) Ekkor a második kötetét is kiadja, amely a forradalom alatti tevékenységéről szól. A második kötet 2. kiadása Das Revolutionsjahr címen külön is megjelent Bécsben 1850-ben.

zetem és erőm enged. Még egyszer oda akartam kiáltani Ausztriának (ami minden politikai írásom tartalma volt): »Adjatok reformot, hogy a forradalmat el lehessen kerülni!«³³⁴ Ismét visszatér tehát a politikai írói tevékenységhez s nyílt levelet intéz persze még most is az osztrák császári házhoz, amelyben az általa szükségesnek tartott reformokat sürgeti. El is küldi írását a heidelbergi *Deutsche Zeitung*nak, majd Lipcsében is próbálkozik vele, egyik helyen sem sikerül azonban megjelentetnie, mert bár most sem megy túl korszerű *reformok* sürgetésén, az a „szörnyűség” is előfordul levelében, hogy Metternich elbocsátását követeli, e téren mindenki mást megelőzve. Ilyen körülmények között félre kell tehát tennie írását azzal a rossz érzéssel, hogy talán még használhatott volna valamit, ha meg nem akadályozzák kiadását.

Közben elérkezik a február, a döntés egyre közeledik, s a forradalmi hullám terjedésének hatására Hamburgban is pezsgő élet indul meg. 20-án maga Schuselka is előadást tart a szegény sziléziaiak javára.³³⁵ Reményei és aggodalmai azonban egyre Ausztria felé szállnak, s mind erősebben hatalmába keríti az a gondolat, hogy a régi rendszert felszámolni a Monarchia veszélyeztetése nélkül, ha valamikor, egyedül most lehetséges. Február 27-én, amikor már a párizsi eseményekről is kezdenek hírek elterjedni Hamburgban, ismét előveszi nyílt levelét, röpirattá bővíti ki s *Oesterreich über Alles, wenn es nur will* címmel végső kísérletként papírra veti programját: Ausztria polgári átalakulását forradalmi módszerek nélkül.

Másnap délben éppen az utolsó sorát írja, amikor barátja, Campe izgalomtól lelkesülten szobájába robban: „A polgárkirályt vakációra küldték!” — felkiáltással. Schuselka az új párizsi híreket örömmel, de csak fél füllel hallgatja, s ostromolja barátját, hogy írását azonnal küldje nyomdába. Campe most már hajlandó a munka kiadására, bár most már mosolyog is Schuselka „lojális jólelkűségén”, mert úgy véli, hogy a jótanács már késve fog Ausztriába érkezni; mégis magával viszi a kéziratot, hogy a wandsbecki Voigt nyomdába küldje. Estére már Schuselkánál van a korrektúra s másnapra el is készül a röpirat, amelynek néhány példányát egészen vékony papírra nyomtatja a szerző, hogy azokat levélben küldhesse el ismert osztrák személyiségeknek, megkísérelve legalább az utolsó órában jobb belátásra bírni őket.³³⁶ Hatást azonban éppen nem a hatalmasokra gyakorolhat röpirata, mert a benne kifejeződő eszmék számukra most is éppoly gyűlöletesek, mint korábban voltak.

Az *Oesterreich über Alles*ban³³⁷ Schuselka röviden összefoglalja az ausztriai állapotokkal és a helytelen kormánypolitikával kapcsolatos már ismert véleményét s reformjavaslatait, néhány kérdést illetően azonban — nyilván a forradalmi hullám megindulásának ösztönző hatására — korábbi nézeteit már részben konkrétabb formában juttatja kifejezésre, részben pedig túl is haladja. Röpiratának első részében a birodalom válságos belső és külső helyzetét tárja elénk megdöbbentő valóságában. Harminc évi béke után Ausztria pénzügyi helyzete zilált, a polgári és paraszti föld erősen eladósodott, az ipar a hátrányos vámrendszer s a különböző monopóliumok és kiváltságok

³³⁴ Schuselka, Das Revolutionsjahr 4—5. l.

³³⁵ Uo. 5—6. l.

³³⁶ Uo. 7—9. l.

³³⁷ Franz Schuselka : Oesterreich über Alles, wenn es nur will ! Hamburg (Hoffmann und Campe), 1848. 20 l.

miatt fejlődésében megakadt; így nem csoda, ha évről évre passzívan zárul a Monarchia kereskedelmi mérlege. Napról napra fenyegetőbbben mutatkoznak az elszegényedés legszomorúbb jelei is, míg ugyanakkor lelkiismeretlen monopolisták és pénzhamisítók kihasználhatják az általános nyomort. Még mindig a jobbágyrendszer képezi az állami berendezkedés alapját, s a nemrégén hozott robot-pátens sem volt alkalmas arra, hogy a parasztokat kielégítse, sőt elégedetlenségük és elkeseredésük természetszerűen mindinkább növekszik. A városi lakosságot csak terhek kötik az államhoz, egyébként teljes politikai öntudatlanságban és gyámságban él ma is. Ugyanakkor a megszámlálhatatlan hivatalnoksereg saját magát és lompos papírgazdálkodását tekintti az állam egyedüli céljának, az állam igazi érdekeit azonban semmibe veszi.

A római egyház káros befolyása zavartalanul, sőt egyre erősebben érvényesül a Monarchiában, mindenekelőtt a protestáns lakosság legnagyobb veszedelmére.

A hadsereg még támasza ugyan a császárságnak, a nép által gyűlölt állandó rendőri szolgálatra kényszerítés folytán azonban végül vagy teljesen demoralizálódik, vagy maga is az ellenzék táborába megy át. Mindezek következtében a Monarchia minden művelt és gondolkodó embere teljesen elidegenedett az uralkodó rendszertől. A birodalom szellemi élete pedig, ha lehet, még sötétebb és nyomorúságosabb, mint gazdasági és politikai helyzete.

A Monarchia egyes részeit csak a bürokratikus mechanizmus és a katonai erőszak tartja össze, ténylegesen állami egységről beszélni sem lehet. Ausztria nemzetiségei elégedetlenek jelenlegi sorsukkal és a birodalom felbomlasztására töreksenek. Galíciában és Itáliában az állandó hadiállapot még súlyosabbá teszi a helyzetet, mert ez csak arra jó, hogy fokozza az Ausztria elleni gyűlöletet. A kormány eddig a magyarországi állapotok megjavításáért sem tett semmit, az egyesülést évszázadok óta halogató és akadályozó politikát folytatja most is. Az Ausztriához hű szász települést viszont teljesen magára hagyja s átengedi az erőszakos magyarosítási törekvéseknek. Már a birodalom szláv lakossága is egyre határozottabban fordul szembe a fennálló viszonyokkal. De nemcsak a nemzetiségek, maguk az osztrákok is mind elégedetlenebbekké válnak. Sőt, az egész művelt világ közvéleménye is a Németországtól, természetesen támaszától elszakított Ausztria ellen foglal állást. A birodalom külpolitikai helyzete erősen megromlott: egyetlen barátja maradt csupán, Oroszország, ez pedig éppen legveszedelmesebb ellenfele.

Mégis, mondja Schuselka, csak az vész el, aki hagyja magát elveszejteni. Ausztria azonban még most is felülmúlhat mindeneiket, csak akarnia kell. Hiszen Ausztria léte szükségszerű, Ausztriának európai hivatása van. Ezt bizonyítja az is, hogy az osztrák birodalmat a történelem hívta életre; Ausztria — mint Hegel írja — nem királyság, hanem császárság, s a császárság fogalma azt jelenti, hogy az egyes, önmagukban önálló államszervezetek világhatalommá egyesülnek. Ezt az igazságot a Monarchia népeinek is el kell fogadniuk. A birodalom fennmaradását azonban egyetlen eszköz biztosíthatja, s ez — mint azt már számtalanszor elmondotta — csak a jelenlegi rendszer megváltoztatása lehet.³³⁸ A „régí tagadó, az emberi szellem minden teremtési törekvésével szembehelyezkedő... negatív és ezért romboló

³³⁸ Schuselka, Oesterreich über Alles 3—15. 1.

politikát fel kell adni”,³³⁹ e politika szerencsétlen képviselőjét pedig, aki tevékenységével Ausztriát a romlás szélére sodorta, nyugalomba kell helyezni. Ugy gondolja Schuselka, hogy már a pusztta jóakarát nyilvánítása is csodát tehet még a mostani helyzetben is: a közvélemény örömmel segítené elő az állam megifjodását. De ehhez mindenekelőtt három sürgető feladatot kell megoldani, mégpedig a közvélemény előtt és tanácsainak meghallgatásával: Galícia és Olaszország helyzetének rendezését, a parasztek kielégítését és az állampolgárok nagykorúsítását.

Galiciában és Itáliában azonnal meg kell szüntetni a hadiállapotot, s mindkét birtok számára önkormányzatot kell biztosítani egy-egy Habsburg-főherceg alkirálysága alatt. Sőt Gácsországot és Krakkót egyúttal mint Lengyel Királyságot egy tartománnyá kell nyomban egyesíteni. A továbbiakban pedig Ausztria feladata, hogy Lengyelország, illetve Olaszország egyesülését előmozdítsa.

Ausztrián belül pedig először is a parasztek felszabadítását kell megvalósítani a pillanatnyilag lehetséges legnagyobb mértékben. A jobbágyfelszabadítást úgy kívánja keresztülvinni, hogy az állam természetesen vállaljon magára áldozatot ennek érdekében, de bár fogalmazása nem elég világos, úgy tűnik, hogy (a magyar ellenzék legmesszebbmenő örökvaltság-javaslatait is meghaladva) a nemesség részére nem követel teljes kártalanítást, hanem azt állítja, hogy a nemesség maga is szívesen hozna áldozatot, és ezt véleménye szerint bátran meg is teheti, anélkül, hogy elszegényednék. Azt kívánja továbbá, hogy a felszabadított parasztek rendjét tartományi önkormányzatok keretei között szervezzék meg, vagyis jogokkal is kössék végre az államhoz. A városokkal kapcsolatban megismétli korábbi önkormányzatra irányuló követelését, de most már konkrétan is megfogalmazza elképzelését, amennyiben külön hangsúlyozza, hogy a magisztrátusokat tegyék szabadon választottakká s a városi közösségeknek felelősekké. Mindezeket kiegészíti azzal a már ismert követeléssel: vezessék be az általános hadkötelezettséget.

E nélkülözhetetlen és legsürgetőbb reformok megvalósítása után következzen az alkotmány kidolgozása. S most már nemcsak általánosságban beszél népfeliségről, mint korábban, hanem — úgy látszik, a naponta zajló események hatására — konkrétan meghatározza a megvalósítás módját is népképviselőten alapuló alkotmányozó birodalmi gyűlés életrehívásában. Először — írja — hívják össze a tartományi gyűléseket a polgárok, a parasztek és az értelmiségiek egyenlő arányú bevonásával, ezek pedig dolgozzák ki a valóban népképviselőti alkotmányt Ausztria egésze és egyes részei számára. Ha ezek a javaslatok Ausztriában megvalósulnak, akkor és csakis akkor lehet az osztrák császárság egységesebbé és hatalmasabbá, mint valaha. Schuselka azonban az eljövendő és nélkülözhetetlen alkotmányra vonatkozóan további, részletekbe menő terveket nem vázol fel, úgy véli, ez gyakorlatiatlan és felesleges is volna, s erre mintegy illetéktelennek is érzi már magát. Javaslataink megvitatását és módosítását az alkotmány kidolgozása céljából összehívandó tartományi és birodalmi gyűlések feladatának tartja s tőlük várja a végleges javaslatok és határozatok megszüvegezését.³⁴⁰

³³⁹ Uo. 15. 1.

³⁴⁰ Uo. 15—20. 1.

Mindezek látszólag most is csak reformkövetelések. A jobbagyfelszabadítás és a népképviselő megvalósulása azonban valójában gyökeresen felforgatná az Ausztriában fennálló társadalmi és politikai rendszert.³⁴¹ Éppen ezért, ha Schuselka ezeket a követeléseket a császárhoz címzi is, megvalósításukat valójában csak a néptől lehet várni. És Schuselka már a röpiratának megjelenését követő napokban maga is egyre inkább kezdi érezni, hogy ilyen forradalmi változásokat csak forradalmi módszerekkel lehet keresztülvinni. Kivált akkor, amikor az európai forradalmi hullám Németország határain is átcsap és második otthonának, Hamburg városának utcáin is végighömpölyög: a hamburgi nép március 3–5-i tüntetései véres áldozatok árán, bár nagyobb összeütközések nélkül egyik napról a másikra kivívják a sajtószabadságot s kikényszerítik az alkotmánymódosítás ígérését. Schuselka ezekben a napokban „borzongva” hallgatja ugyan „a háborgó nép dühkitöréseit”, elért vívmányát, a sajtószabadságot mégis nagy örömmel fogadja. Igaz, némi keserűséggel gondol közben arra, hogy ugyanazért, amit most a nép könnyen s egycsapásra kivívott, harminc éven át hiába küzdöttek Németország legnemesebbjei a szellemi harc minden fegyverével.³⁴² De éppen ezek a megfontolások, valamint valószínűleg a hamburgi forradalom menetének viszonylagos simasága s más német városokból jövő hasonló hírek elősegíthetik, hogy Schuselka közeledjék a forradalmi módszerek szükségességének elismeréséhez.

Ezen az úton előrelendíthetik azután az ausztriai barátaitól március elejéről érkező olyan értesülései is, hogy Bécsben Metternich helyzete továbbra is megingathatatlanak tűnik s a bécsi nép még most is közömbösen túri sorsát.³⁴³ Így jut el odáig, hogy amikor március 15-én este a bécsi forradalom kitörését kapja híriül, 17-én pedig megtudja, hogy az általa óhajtott reformok nagy részét a császár elfogadta, majd másnap kézbekapva a császári manifestum szövegét, könnyes szemmel és hitetlenkedve, de ujjongó szívvel olvashatja benne is, hogy *Ausztriában* sajtószabadság, nemzeti gárda és alkotmányosság jött létre, s amikor még ugyanaznap megkapja barátjának, Bauernfeldnek hazatérését sürgető sorait, egy percig sem habozik elhatározásában: bóröndjét összecsomagolja, s búcsút vesz a német-katolikusok közösségétől, hogy hazatérjen a forradalmi Bécsbe.³⁴⁴ S a berlini véres eseményekről érkező hírek sem térítik el attól az elhatározásától, hogy Berlingen keresztül utazzék haza. „A forradalom új korszaka virradt fel. Kívántam, hogy ne legyek, és sejtettem, hogy nem is leszek benne tétlen, ezért fölöttébb célirányosnak tartottam a legközelebbi alkalmat felhasználni, hogy megtanuljak a forradalom rémségeinek is a szemükbe nézni, anélkül, hogy a rémület elfeledtesse velem az áldást.”³⁴⁵ És Schuselka 1848 egy koratavaszi napján, március 20-án, húsz éve koptatott diákkabátjában, táskájában kis motyójával és útirajzának kéziratban maradt első kötetével felszáll a vonatra, amely nemsokára maga mögött hagyja száműzetésének utolsó állomását s

³⁴¹ Ezért túloz a *Politische Charaktere aus Oesterreich I.* névtelen röpiratírója, amikor Schuselka röpiratának csak azt a vonását hajlandó figyelembe venni, hogy ő mintegy a császárnak terjeszti elő még ekkor is követeléseit (3. l.).

³⁴² *Schuselka, Das Revolutionsjahr 10., 12. l.*

³⁴³ Uo. 13. l. Márc. 7-ről és 9-ről keltezett levelek; Schuselka 9-én, illetve 12-én kapja őket kézhez.

³⁴⁴ Uo. 14–22. l.

³⁴⁵ Uo. 22. l.

tovagördül a forradalomban megifjodott ósi város, a vándorunk által utoljára még a Metternich megrendíthetetlen birtokaként hátrahagyott s egy hete immár Metternich futásának színhelyévé lett Bécs felé.

A hazatérő férfi sokat látott szemében a vonat ablakán túl futó táj színfoltjait csakhamar épp úgy elfedik a jövő felsejlő képei és a közelmúlt forgandó eseményeinek árnyai, mint öt és fél éve az elvándorló fiatalember új élményekre szomjas tekintete előtt.³⁴⁶ Nagy várakozások fűtik, amikor a jövő Ausztriájára gondol, amelyben nem lesznek többé zsarnokok és nem lesznek jobbágyok, amelyben a törvény mindenkire egyenlően fog kiterjedni, s amelyben képviselőit a nép maga fogja választani. És némi elégtétel is eltölti, ha arra gondol, hogy ennek a születő új Ausztriának a megteremtésében neki is volt bizonyos része, hogy március 13-án a bécsi utcákon az ő üldözött könyvei is megérték a maguk diadalát. Vagy talán ez már mégsem az ő diadaluk volt? Hiszen az ő „idejük immár lejárt”. „... Valamennyire talán ők is élesztették a szent tüzet, amely a letűnt kor tetemét elemészttette; — de közben maguk is elhamvadtak. Világítottak, amíg sötét volt; a világos fényben azonban elenyésznek.” „... A napkelte előtt jártak, mint a hajnalpír első gyenge fénypásztái.”³⁴⁷

Ilyen gondolatok kergetik egymást Franz Schuselka fejében még akkor is, amikor 1848. március 23-án³⁴⁸ oly hosszú kényszerű távollét után először lép ismét Bécs utcáira s először látja szemtől-szembe a forradalmat, a forradalmat, amelyet sohasem kívánt, amelynek már a gondolatától is visszarettent, de amelyet akarva-akaratlan maga is előkészített a régi rendszert ostromozó és új gondolatokat ébresztő írásaival, a forradalmat, amely egyszerűen megvalósította legtitkosabb és sokszor már-már kilátástalanoknak ítélt vágyait is, a forradalmat, amelynek most, még mindig nem aggodalmak nélkül, ám egy pillanatig sem kételkedve hovátartozásán, ő is beáll egyszerű katonái közé.

S. LENGYEL MÁRTA

ПУТЬ ОДНОГО АВСТРИЙСКОГО ПУБЛИЦИСТА К РЕВОЛЮЦИИ 1848 Г.

(Часть II.)

Резюме

Разрастающаяся в 40-х годах XIX в. в Германии и в Австрии церковная реакция обратила настроение народа против иезуитов и лигуорианцев, и Шуселька, который еще в первой своей брошюре поднял голос против церковных злоупотреблений, в 1845 г. еще более резко выступает против укрепляющегося влияния церкви. Он выступает против светской власти папства и его влияния в Германии и в целом ряде трудов подвергает критике различные церемонии церкви, основанные на фанатизме, деятельность иезуитов, он нападает даже на организацию и на отдельные догмы католической церкви. Но он все же продолжает сохранять свою сильную веру и становится сторонником соответствующего во всем его взглядам нового церковного течения в Германии, германского католицизма, в числе целей которого фигурируют кроме восстановления церкви в первоначальной простоте и известные политические задачи (оттеснение политического влияния папы на задний план и осуществление германского национального единства). Присоединение к новому движению, однако, не означает шаг назад в его политическом развитии, а более того, — под влиянием несправедливостей, потерпанных со стороны австрийского правительства и опыта, приобретенного на территориях Германии, находя-

³⁴⁶ Uo. 22. 440. 1.; Deutsche Fahrten I. Vorwort I. 1.

³⁴⁷ Schuselka. Das Revolutionsjahr 54—55. 1..

³⁴⁸ Hugelmann. 425. 1.

щихся в более развитых экономических условиях — он продолжает с еще более решительным и резким тоном в своей деятельности политического писателя, обращая свое внимание все больше на внутренние реформы.

В своих новых трудах он осуждает уже не только отдельные недостатки абсолютизма, а выступает уже полностью против всей системы Меттерниха. Он подвергает критике в первую очередь касающиеся более всего его непосредственно идеологическое угнетение, но подробно рассматривает также внешнюю и внутреннюю угнетательскую роль австрийского правительства, потом распространяется на изображение общественных условий и созревающих в обществе сил оппозиции и касается — правда, только очень слабо — выдвинутых экономическим развитием проблем тоже. Раскрыв находящиеся в общественных условиях несправедливости он переходит также за рамки требования буржуазных прав в общем и только для буржуазии, настаивает на улучшении положения крепостных крестьян, а также различных пролетарских и полупролетарских элементов и поднимает голос и в интересах эмансипации евреев. И хотя теперь он понимает уже и то, что в данном случае закономерно может образоваться революционная ситуация, и под влиянием развертывающейся на деле с 1846 г. по всей Европе революционной ситуации он все более осознает и то, что к изменению системы не достаточно созревающее — частью под влиянием его брошюр — оппозиционное настроение общественного мнения (ведь система абсолютизма в Австрии от этого еще не изменится), он даже теперь страшится кровавых в силу необходимости последствий революции. Поэтому он по необходимости запутывается в не разрешимые для него противоречия и все более огорчается.

В результате внутреннего кризиса в ходе 1846 г. он, может быть добровольно начинает отвернуться от непосредственной публицистической деятельности, хотя на более важные, касающиеся всей Германии события (например патент прусского короля с февраля 1847 г.) он все еще реагирует и путем брошюр политического характера. В 1847 г., в году изострившихся до крайностей противоречий, однако, увидев бесполезность своей деятельности, он впадает в такую глубокую унылость, что в дальнейшем он сознательно предается деятельности в области беллетристики, хотя он все еще избирает самую близкую к публицистике литературную форму, путевые записки.

Начало революционной волны в Европе в начале 1848 г. опять встраивает Шусельку, он пишет новую политическую брошюру, в которой во избежание революции в качестве последней попытки он опять подытоживает свои критические взгляды в связи с условиями Австрии и свою программу реформ: буржуазное преобразование Австрии без революционных методов. По некоторым вопросам, однако, — по видимому под влиянием революционной волны — он более подробно излагает свою прежнюю позицию, вернее переходит за его рамки. Он требует между прочим осуществления освобождения крепостных крестьян и разработки конституции путем созыва учредительного имперского собрания на основе народного представительства. Таким образом его программа, хотя она по своим намерениям не является революционной, имеет целью на деле коренное изменение австрийских условий и может находить своего исполнителя также только в революционном народе.

Под влиянием быстрых результатов и в целом ряде мест сравнительно безболезненного хода революции, вспыхнувшей по всей Германии и Шуселька в скором времени приближается к признанию необходимости революционных методов, а известия о мартовской революции в Вене и о ее достижениях склоняют и его принять никогда, впрочем, им не желанную, а даже грозную для него революцию. Таким образом 20 марта 1848 г. он отправляется в Вену, чтобы и он сам присоединился к лагерю революции.

М. Ш. Лендьял

LE CHEMIN D'UN PAMPHLÉTAIRE AUTRICHIEN VERS LA RÉVOLUTION DE 1848

(II. partie)

Résumé

Dans les années 40, la réaction cléricalle qui allait toujours croissant en Allemagne et en Autriche opposa la peuple aux Jésuites et aux Liguriens; Schuselka qui dans son premier ouvrage protesta déjà contre les abus de l'Église, dès 1845 s'oppose encore avec plus de violence à l'influence raffermie de l'Église. Il prend position contre le pouvoir

laïc de la papauté et son influence exercée en Allemagne et dans plus d'un de ses ouvrages il soumet à une critique les différentes cérémonies de l'Église catholique basées sur la bigoterie des fidèles, l'activité des Jésuites, de plus il attaque l'organisation de cette Église et plusieurs de ses dogmes. Cependant il persévère dans sa profonde dévotion et devient adhérent du catholicisme allemand, courant ecclésiastique d'Allemagne qui, insère parmi ses objectifs, outre le rétablissement de la simplicité primitive de l'Église, certaines tâches politiques aussi (l'éviction de l'influence politique de la papauté, la réalisation de l'unité de l'Allemagne). Son ralliement à ce nouveau mouvement politique ne signifie nullement une régression dans son évolution politique, bien au contraire — sous l'effet des injustices subies de la part du gouvernement autrichien et enrichi d'expériences acquises sur les territoires économiquement plus évolués de l'Allemagne — son activité d'écrivain politique devient encore plus résolue et plus accentuée; il porte une attention de plus en plus vive aux réformes intérieures.

Dans ses ouvrages plus récents il ne se contente plus de blâmer certains travers de l'absolutisme, mais il s'oppose résolument au système de Metternich. Il critique, avant tout, l'oppression idéologique qui le touche directement, mais il ne manque point d'examiner par le détail le rôle oppresseur intérieur et extérieur du gouvernement autrichien, puis se met à représenter les conditions sociales et les forces oppositionnelles murissant dans la société tout en frôlant, encore que d'une manière bien vague, les problèmes surgis à la suite de l'évolution économique. Ayant dévoilé les injustices que recèlent les conditions sociales il ne se contente plus d'exiger des droits de liberté en général et cela uniquement pour la bourgeoisie, mais il prend fait et cause pour l'amélioration de la situation des serfs et des différentes éléments prolétaires et semi-prolétaires. Il se lève pour l'émancipation des juifs. Bien qu'il reconnaisse au cas donné la formation nécessaire d'une situation révolutionnaire et devienne en 1846, sous l'effet de l'atmosphère révolutionnaire développée partout en Europe, conscient de ce que l'esprit d'opposition murissant dans l'opinion publique ne suffit point, en soi, à transformer le régime (le régime absolutistique d'Autriche ne se changera pas sous son effet) il ne cesse point de redouter les événements sanglants de la révolution. En conséquence il se perd dans des contradictions inextricables par lui et son caractère s'aigrit.

En résultat de sa crise intérieure, en 1846 il commence, peut-être instinctivement, à renoncer à son activité de publiciste, bien qu'il fasse encore écho dans ses écrits politiques aux événements plus importants touchant l'Allemagne entière (par exemple la patente de février 1847 du roi de Prusse). Cependant en 1847, année des extrêmes antagonismes, ayant compris la futilité de son travail il est pris d'un tel abatement que dans la suite il s'adonne de son plein gré aux travaux littéraires, bien qu'il y choisisse l'itinéraire, forme littéraire la plus proche de la publicistique.

Le remous révolutionnaire déclenché au début de 1848 agite une nouvelle fois Schuselka qui rédige une feuille volante — dernière tentative en vue d'éviter la révolution — dans laquelle il résume une fois de plus ses conceptions critiques touchant les conditions d'Autriche et son programme de réforme: la transformation bourgeoise du régime d'Autriche sans y appliquer les méthodes révolutionnaires. Relativement à certains problèmes — sans doute sous l'effet de ce courant révolutionnaire — il développe plus concrètement sa prise de position antérieure, de plus, il la dépasse encore. Il exige, entre autres, l'affranchissement des serfs, l'élaboration de la constitution par la convocation de l'assemblée constitutionnelle représentative. Son programme — bien que dans son intention il ne soit pas révolutionnaire — vise concrètement la transformation de fond en comble du régime autrichien, transformation dont le réalisateur il le retrouve dans le peuple.

Sous l'effet des résultats subits et du cours relativement sans incidents de la révolution Schuselka s'approche, lui aussi, de cette conception qui reconnaît la nécessité de l'application des méthodes révolutionnaires; les nouvelles qui arrivent de la révolution de mars de Vienne et de ses conquêtes l'incitent d'accepter la révolution qu'il n'a, d'ailleurs, jamais désirée et qu'il redoutait toujours. Le 10 mars 1848 il part pour Vienne pour se rallier, lui aussi, au camp de la révolution.

ADATOK HORTHY-MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJÁHOZ A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

A Horthy-fasizmus egész időszakában világosan kifejezésre jutó szovjet-ellenes irány és leplezetlen agresszív törekvések jellemezték Magyarország külpolitikáját. Az uralkodó osztályok képviselői külpolitikai koncepciójának középpontjában „Nagy-Magyarország” visszaállítása állott; e koncepció lényegét a szomszéd államok rovására irányuló területi aspirációk képezték. A magyar fasizmusnak azonban e tervek végrehajtásához nem volt meg a saját ereje; ezért olyan partnereket keresett, akiknek szövetsége lehetőséget teremt más népek leigázására.

Jellemző erre a koncepcióra Magyarország külügyminiszterének az az instrukciója, amelyet az 1920. április 23-án (azaz még a trianoni szerződés aláírása előtt) Franciaország képviselőjével, M. Paleologue-gal tárgyaló magyar delegációnak adott. Már ekkor azt hangsúlyozta: hogy „Magyarország egységének megteremtéséhez” az szükséges, hogy Németországra támaszkodjék Csehszlovákia, Olaszországra pedig Jugoszlávia ellen.¹

A 30-as évek végén a magyar kormány területszerzésre irányuló terveiben Németország és Olaszország felé orientálódott, de ugyanekkor arra is törekedett, hogy szándékai megvalósításakor Anglia és az Egyesült Államok kormányainak támogatását is megnyerje.

Az Anschluss után Horthy — az Ausztriával való jószomszédi viszony ellenére — rádióbeszédében a következő formában reflektált a hitlerista akcióra: „A mi nézetünk szerint Ausztria és Németország egyesülése csak azt jelenti, hogy egy régi és jó barátunk . . . egyesült egy másik régi barátunkkal és igaz fegyvertársunkkal.”²

A magyar diplomácia fő törekvése 1938-ban Csehszlovákia feldarabolására és ennek eredményeként Szlovákia és Kárpát-Ukrajna meghódítására irányult. 1938 szeptemberében tisztázódott Mussolini és Ciano álláspontja a Csehszlovákiával szemben támasztott magyar igényeket illetően³ és ezt követően 1938. szeptember 16-án az a közlés érkezett, hogy Belgrád Olaszország politikájához igazodik és ha Magyarország Csehszlovákiát csak Németország után támadja meg, abban az esetben Jugoszlávia semleges marad, Románia viszont Angliát követi majd. Ami Japánt és az Egyesült Államokat illeti, az ő állásfoglalásuk megegyezett Chamberlain angol miniszterelnök véleményével.⁴ Mi volt Chamberlain álláspontja? Testvére, Austin 1936-ban Horthy vendége volt, s ekkor ígéretet tett, hogy mihelyt kedvező lesz a hely-

¹ Külügyi-történelmi levéltár, Moszkva (a továbbiakban: IDA), F. 323, op. I, d. 3. 1. 6.

² IDA, f. 323, op. I, d. 36. 11. 1.-2.

³ OL., KÜM. Res. Pol. 819. 7a, 1938. 1. 1.

⁴ Uo. 820, 7a, 1938. 3. 1.

zet, Anglia támogatja a magyar területi igényeket.⁵ Csáky 1938. szeptember 16-i feljegyzése szerint utasították a berlini magyar követet, hogy közölje Göringgel: néhány héttel azelőtt mindent előkészítettek, hogy komolyan ráirányítsák az angol kormány figyelmét a magyar kérdésre.⁶ 1938. szeptember 16-án este a japán kormány határozottan kijelentette, hogy támogatja a német birodalmat. Németország helyzetének megszilárdulását nagymértékben elősegítette az Egyesült Államoknak az a nyilatkozata, hogy nincs érdekelve a csehszlovák kérdésben, az események alakulására döntő befolyást azonban Chamberlain és Hitler alkuja gyakorolt.⁷

Szeptember végén már többé-kevésbé világos volt, hogy a Szudéta területeket Németországhoz csatolják. A horthysta diplomáciát azonban aggasztotta az, hogy a magyar igényeket esetleg figyelmen kívül hagyhatják: ezért komoly diplomáciai tevékenységbe kezdett, hogy kipuhatolja a burzsoá kormányok állásfoglalását az események várható kimenetelét illetően. Az első fázisban a berlini lengyel követ révén tudomást szereztek arról, hogy Hitler még akkor sem garantálja Csehszlovákia határait, ha a csehek mindenben teljesítik is a német követeléseket, mielőtt a magyar és lengyel igényeket ki nem elégítették volna.⁸ Hasonló álláspontot foglalt el Mussolini és Ciano, amit ugyanezen a napon közöltek a római angol követtel.⁹ A helyzet ilyen átalakulása bizonyos mértékben megnyugtatta a magyar politikusokat. Annál is inkább, mert a berlini lengyel követ Hitlerrel folytatott beszélgetésében támogatta Magyarország követelését Kárpát-Ukrajna annexiójára és a közös lengyel–magyar határ megteremtésére, ami szerinte a „bolsevizmus elleni védelemhez szükséges”.¹⁰

1938 szeptemberében még sem Németország, sem Olaszország nem volt biztos a Szudéta terület megszerzésében, helyesebben a csehszlovák kérdés békés úton való „megoldásában”. Ezért előkészületeket tettek a fegyveres összecsapásra. Magyarország készséggel csatlakozott a Csehszlovákia elleni katonai támadás tervéhez. Szeptember 23-án Rómából titkos értesítést küldtek Magyarországot a külügyminiszterének, Kánya Kálmánnak, hogy Olaszország ellátja Magyarországot fegyverrel — többek között repülőgépekkel — a Csehszlovákia elleni támadás céljából.¹¹ 1938. szeptember 27-én Sztójay Döme berlini magyar követ Göringgel folytatott beszélgetésében megerősítette, hogy Magyarország kész résztvenni a Csehszlovákia elleni fegyveres támadásban.¹² Nézeteltérés csak abban volt, hogy mikor avatkozzék be Magyarország; Németországgal egyidejűleg, vagy pedig később. Ribbentrop ragaszkodott

⁵ IDA. f. 323. op. I. d. 20. l. 1.

⁶ OL. KÜM. Res. Pol., 825, 1938. 3. l. A dokumentum szövege megjelent: „Magyarország és a második világháború”. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta: Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. Brest, Kossuth Könyvkiadó. 1959. 128–129. l. (Tov. Titkos diplomáciai okmányok...)

⁷ OL. KÜM. Res. Pol. 848. 17a, 1938. 3. l.

⁸ OL. KÜM. Res. Pol. 872. 17a, 1938. 1. l.

⁹ OL. KÜM. Res. Pol. 887. 17a, 1938. 1. l.

¹⁰ OL. KÜM. Res. Pol. 872. 17a, 1938. 1. l.

¹¹ OL. KÜM. Res. Pol. 911. 7a, 1938. 3. l. Ezt és néhány más kérdést részletesen tárgyalja cikkeiben *Ránki György* (Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idejéről [1937–1939] Századok, 1959. 1, 2–4. sz.), s az *Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos* szerkesztésében megjelent dokumentum kötet (Magyarország és a második világháború) előszava; ezért ez a cikk csak érinti a problémákat.

¹² OL. KÜM. Res. Pol. 905. 7a, 1938. 3. l.

ahhoz, hogy Magyarország Németországgal egyidejűleg lépjen fel, Mussolini és Ciano viszont azt tanácsolták, hogy Magyarország a támadásra későbbi időpontot válasszon. Hasonló álláspontot foglaltak el Göring, Neurath és Weizsäcker. A magyar külügyminisztériumnak is az volt a felfogása, hogy a Csehszlovákia elleni magyar akcióra Németországé után kerüljön sor. Elgondolását az a számítás vezette, hogy ebben az esetben Magyarország ellen nem lép fel sem Jugoszlávia, sem Anglia, sem Franciaország.¹³ Magyarország viszont kötelezte magát, hogy ebben az esetben provokálólág lép fel Csehszlovákiával szemben. A terv kidolgozása érdekében találkoztak a magyar és német hadseregek vezérkari főnökei és a tárgyalások alkalmával olyan konkrét egyezmény született, amelyben meghatározták a magyar fegyveres erők Csehszlovákia elleni fellépésének helyét és idejét.¹⁴

Ciano gróf külügyminiszter azt tanácsolta a magyar kormánynak, hogy ha sikerül Csehszlovákiát békés úton feldarabolni, Magyarország csak olyan területeket követeljen, amelyeket magyarok laknak; a szlovákok pedig nyercenek önrendelkezési jogot és önként csatlakozzanak Magyarországhoz.¹⁵

Miután a magyar kormány biztosítékot adott Hitlernek, hogy kész résztvenni a Csehszlovákia elleni fegyveres intervencióban, Kánya Kálmán külügyminiszter titkos utasítást küldött a londoni magyar követnek, Barczának. Ebben felszólította, hogy közölje az angol kormánnyal: háború esetén Magyarország semleges lesz, ha csak szomszédai nem kényszerítik a fegyveres részvételre.¹⁶ Hoffmann, volt magyar diplomata szerint egyéb okokon kívül éppen ez a követi utasítás, amely hamarosan ismeretessé vált a németek előtt is, szolgáltatott alapot Kánya 1938 november végén történt lemondatására.¹⁷

1938. szeptember 28-án a magyar diplomácia különleges aktivitást fejtett ki. A követek többször érintkeztek Budapestrrel és azzal a kéréssel fordultak Hitlerhez, Göringhez és Mussolininhoz, hogy a következő napon — Münchenben — támogassák Magyarországi igényeit. A nyert ígéretekben bizva Kánya meghatalmazta Barcza londoni követet, hogy nyújtson át jegyzéket Chamberlainnek, amelyben hangsúlyozta, hogy a magyaroknak több joguk van a csehszlovák területekre, mint a németeknek és a lengyeleknek; ezenfelül kifejezte háláját az angol miniszterelnöknek korábbi támogatásáért.¹⁸

Ugyanezen nap éjszakáján Beck lengyel külügyminiszter a Csehszlovákia elleni magyar területi igényeket támogatva utasította belgrádi és bukaresti követét, jelentsék ki, hogy Lengyelországot meglepné, ha Románia és Jugoszlávia akadályokat gördítenének a magyar területi követelések elé, amelyeket a nagyhatalmak támogatnak.¹⁹

1938. szeptember 29-én Münchenben a Szudéta területet átengedték Németországnak; a magyar igények ügyét pedig átutalták az érdekelt országoknak, azzal, hogy ha azok nem tudnának megegyezni, akkor a Münchener egyezmény aláírói fognak közösen döntést hozni.

¹³ OL. KÜM. Res. Pol. 917. 7a, 1938. 1—4. 1.

¹⁴ OL. KÜM. Res. Pol. 935. 7a, 1938. 1. 1.

¹⁵ OL. KÜM. Res. Pol. 911. 7a, 1938. 5. 1.

¹⁶ IDA f. 323. op. I. d. 9. l. 136.

¹⁷ Uo. l. 136—137.

¹⁸ OL. KÜM. Res. Pol. 918, 919, 7a, 1938. 1, 2, 3. l. Lásd szin. Titkos diplomáciai okmányok, 133—134. l.

¹⁹ IDA. f. 232. op. I. d. 20. l. 8.

Októberben Magyarország miniszterelnöke Sztójay berlini követén keresztül Németország külügyminiszterének a tudomására hozta azt a szándékát, hogy az elkövetkezendő napokban a csehszlovák kormányhoz fordul és javasolja, hogy a müncheni egyezmény alapján kezdjenek azonnali tárgyalásokat. Egyidejűleg megkérdezték Németország véleményét: támogatja-e a magyar kormánynak ezt a lépését. A külügyminisztérium államtitkára, báró Weizsäcker pozitív választ adott.²⁰

Ugyanezen a napon Sztójay Berlinből közölte a magyar kormánnyal, hogy Göring mindenben támogatja Magyarország területi igényeit; a csehszlovákiai magyar kisebbségre vonatkozólag ugyanúgy, mint a szlovákokra és a ruszinokra.²¹ Hitler, Göring, Ribbentrop, Lammers véleménye szerint azonban ahhoz, hogy a világ számára igazolják a magyar követeléseket, Csehszlovákia ellenes akciókat kell szervezni a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek köreiben.²² Göring azt tanácsolta, hogy a cseh-ellenes szlovák és kárpátukrán mozgalom megszervezésével egyidejűleg nyerjék meg az utóbbiakat a magyarok pártjára, ha másképp nem megy, akkor nagyobb pénzügyi áldozatok árán is.²³

Erre a tanácsra azután a magyar kormány megerősítette az „ötödik hadoszlop” szervezését Kárpát-Ukrajnában és Szlovákiában. Kárpát-Ukrajnában magyar pénzügyi támogatással olyan politikai pártok működtek, mint a Bródy-féle Autonom Paraszt Szövetség és a Fenczik-féle fasiszta párt. Ezeknek a célja az volt, hogy „Kárpát Oroszország” autonómiájának ügyén előkészítsék Kárpát-Ukrajna horthysta megszállását. A Kárpátukrajnai területi archívumban nagyszámú dokumentumot találtak, amelyek leleplezik a magyar fasiszta ügynökségek tevékenységét Kárpátukrajnában. 1938 végén és 1939 elején speciális katonai szabad-csapatok alakultak (a „Feketeingesek” és a „Rongyosgárda”), amelyeknek célja a terület meghódítása volt.

1938. október 3-án Kánya külügyminiszter a prágai magyar követén keresztül jegyzéket nyújtott át a csehszlovák kormánynak, amelyben azt javasolta, hogy 1938. október 6-án Komáromban kezdjenek magyar-csehszlovák tárgyalásokat és egyúttal azt követelte, hogy a magyar területek visszatérésének szimbólumaképp magyar csapatok vonuljanak be két-három határmenti városba. A nyugati területen ez Komárom, Párkányánána vagy Ipoly-ság lehetne. Keleten pedig Sátoraljaújhely vagy Csap pályaudvara, vagy Beregszász.²⁴

Mialatt a tárgyalások megkezdéséről folyt a jegyzékváltás, a magyar kormány csehszlovákiai ügynöke, Bródy — aki a prágai magyar követ rejtjeles távirataiban Bertalan álnév alatt szerepelt — azt tervezte, hogy Uzsorodra való visszatérése után eltávolítja Hrabárt (Kárpát-Ukrajna csehszlovák kormánybiztosa), összehívja a Szejm-et, és biztosítja benne a többséget, „amely képes azután kihirdetni azt, amit ő akar”.²⁵ Ezt a tervét azonban nem sikerült megvalósítania. Miután a burzsoá nacionalisták 1938. október 11-én létrehozták az első „Kárpátukrán autonóm kormány”-t, amelynek miniszter-

²⁰ OL, KÜM. Res. Pol. 950, 7a, 1938. 4. 1.

²¹ OL, KÜM. Res. Pol. 972, 7a, 1938. 1. 1.

²² OL, KÜM. Res. Pol. 971, 7a, 1938. 1. 1.

²³ OL, KÜM. Res. Pol. 972, 7a, 1938. 1. 1.

²⁴ OL, KÜM. Res. Pol. 951, 7a 1938. I—3. 1. L. m. Titkos diplomáciai okmányok . . . 143—144. l.

²⁵ OL, KÜM. Res. Pol. 987. 1938. 3. 1.

elnöke Bródy, a fasiszta párt vezetője lett, ő Fencziket és Sztojka püspököt bevonva, titkos tárgyalásokat kezdett horthysta kormánykörökkel, azzal a végeéllal, hogy tervüknek megfelelően Kárpát-Ukrajnát Magyarország fennhatósága alá juttatják. A titkos tárgyalásokról tudomást szerezve a csehszlovák kormány kénytelen volt letartóztatni Bródyt, Kárpát-Ukrajna első „miniszterelnökét”.

Ezt követően a kárpát-ukrán nacionalista kormányt 1938 októberében úgy alakították át, hogy a miniszterelnöki széket a Bródy-kormány egyik minisztere, a Hitler-párti Volosin prelátus foglalta el, aki Kárpát-Ukrajnát teljesen alárendelte a fasiszta Németország érdekeinek.

A magyar diplomácia továbbra is állhatatosan törekedett Kárpát-Ukrajna meghódítására. Horthy-Magyarországot Lengyelország teljes mértékben támogatta. A lengyelek és magyarok között felmerült kérdéseket már előzőleg megvitatták; majd ezen túlmenően a magyar követeléseknek a lengyel érdekekkel való összehangolására Csáky külügyminiszter Varsóba utazott. Csáky megegyezett Beckkel azokban a szükséges lépésekben, amelyek a közös lengyel–magyar határ megteremtésére irányultak és egyben elnyerte Lengyelország kormányának beleegyezését ahhoz is, hogy Kárpát-Ukrajnát Horthy-Magyarországhoz csatolják.

Ebben az időszakban, a bécsi döntőbiráskodás előestéjén, a lengyel diplomácia mindent elkövetett, hogy elérje Kárpát-Ukrajna átadását Magyarországnak. Beck októberi bukaresti utazása is azt a célt szolgálta, hogy megszerezze a román kormány jóváhagyását a közös lengyel–magyar határ megteremtéséhez. A lengyel „Warszawski Dziennik Narodowy” jelentése szerint azonban Románia nem járult hozzá, hogy Magyarország anektálja Kárpát-Ukrajnát.²⁶

A lengyel diplomácia azonban nem tette le a fegyvert. Október 21-én a berlini lengyel követ, Lipszki meglátogatta Göringet és kifejtette előtte Lengyelország álláspontját a Csehszlovákiával szembeni lengyel–magyar területi igényekről. Ugyanezen a napon Dembinszki belgrádi lengyel kiküldött meglátogatta Sztojadinovicot és átadta neki a közös lengyel–magyar határ megteremtését célzó tervét.

Sztojadinovic a lengyelek javaslatát majdnem ugyanazon okokból hátrította el mint Románia. A közös lengyel–magyar határ megteremtése, azaz Kárpát-Ukrajna átadása megerősítette volna Magyarországot és ürügyet szolgáltatott volna egyéb revizionista igényeinek követelésére is.

Időközben Komáromban folytatódtak az október 9-én megkezdett magyar–csehszlovák megbeszélések.

A csehszlovák kormány képviselői kifejezték készségüket, hogy a bizalom és a tárgyalások sikeres kimenetele reményének jegyében átadják a magyar csapatoknak Sátoraljaújhely vasútállomását és Ipolyságot.

A magyar delegáció a következőket javasolta: 1. Haladéknél adják vissza a magyarlakta területeket, 2. tartsanak népszavazást a egyes lakosságú körzetekben, 3. biztosítsák az „önrendelkezést” más nemzetiségek számára. A harmadik pontban foglalt követelés azt a reményt takarta, hogy teljesítése esetén sikerülni fog csehszlovákiai ügynökeik segítségével „önként csatlakoztatni” Szlovákiát és Kárpát-Ukrajnát Magyarországhoz. A magyar és cseh delegáció között ellentétek támadtak. A csehszlovák fél hajlandónak

²⁶ 1. 1938. X. 25.

mutatkozott kielégíteni a magyar területi igényeket néprajzi alapon. Az ellentétek főleg abban mutatkoztak, hogy a magyar delegáció a Szudéta kérdés megoldása alkalmával elfogadott 1910-es magyar népszámlálás adatait kívánta alapul venni,²⁷ a csehszlovák delegáció viszont a legutolsó csehszlovák népszámlálás eredményeit kívánta kiindulópontnak tekinteni és a népszavazás gondolatát elutasította. A magyar kormány október 13-án megszakította a tárgyalásokat, s mint döntőbírókhoz, a müncheni egyezményt aláíró négy nagyhatalomhoz fordult, hogy területi igényeit támogassák az általa javasolt formában. Horthy a négy nagyhatalomhoz írt levelében a magyar kormány nevében tudomásukra hozta a tárgyalások megszakítását és bizonygatta, hogy „Magyarország mindent megtett, hogy békés úton keresztülvigye a müncheni konferencia határozatát”.²⁸

Horthy eredeti fogalmazványának utolsó bekezdését, amelyben arról van szó, hogy a magyar kormány elhatározta, hogy megszakítja a tárgyalásokat és tájékoztatja a négy nagyhatalmat, a müncheni szerződés résztvevőit a tárgyalások jelenlegi állásáról és az általános mozgósítás elrendeléséről,²⁹ a tisztázatból kihúzták. A magyar kormány azonban számításából nem hagyta ki a katonai erő igénybevételének lehetőségét és október 14-i ülésén elhatározta, hogy lépéseket tesz „Magyarország katonai biztonságának megerősítésére”³⁰, azaz a mozgósítás keresztülvitelére.

Ugyanezen a napon Csáky külügyminiszter Rómába utazott, ahol tárgyalásokat folytatott Mussolinivel és Cianoval erről a kérdésről, Darányi volt miniszterelnököt pedig Münchenben Ribbentrop jelenlétében Hitler fogadta.

Imrédy miniszterelnök ezzel egyidőben Magyarország külpolitikájának irányvonalát meghatározva hangsúlyozta, hogy annak mindinkább hozzá kell idomulnia a Róma—Berlin tengely politikájához. Ezzel biztosítani akarta magának Németország és Olaszország támogatását.

A magyar sajtó a közös lengyel—magyar határ megteremtéséért folytatott kampány során, október 16-án nagy páthosszal úgy állította be a diplomáciai helyzetet, mintha Darányinak és Csákyknak sikerült volna biztosítaniok Németország és Olaszország teljes szolidaritását a magyar igényeket illetően.³¹ Németország azonban ebben az időben nem támogatta a magyar követeléseket, úgy gondolta ugyanis, hogy jobb megtartani az „autonóm” Kárpátukrajnát a saját korlátlan ellenőrzése alatt, mert ily módon megakadályozhatja a közös lengyel—magyar határ megvalósulását és Magyarországot kényszerítheti, hogy legyen engedékenyebb Németország irányában.

Horthy számítva arra, hogy a müncheni paktumot aláíró hatalmak támogatják Szlovákia és Kárpát-Ukrajna meghódítására irányuló terveit, még október 8-án levelet küldött Neville Chamberlain angol miniszterelnöknek; a levélben utalt Chamberlain két évvel azelőtt tett ígéretére, hogy arra alkalmas időben kész támogatni a magyar területi igényeket Csehszlovákiával szemben.³² Neville Chamberlain 1938. október 28-i válaszelevelében biztosította Horthyt Anglia támogatásáról³³ és ennek megerősítésül csatolta

²⁷ Pester Lloyd 1938. okt. 10.

²⁸ IDA. f. 323. op. I. d. 20, l. 8—9.

²⁹ Uo. l. 9.

³⁰ OL. ME. MT. jkv., 1938. okt. 16.

³¹ Pester Lloyd, Magyar Nemzet, 1938. okt. 16.

³² IDA. f. 323. op. I. d. 20. l. I.

³³ Uo. 2—4. l.

leveléhez Halifax lord 1938. október 24-én Edinburgban tartott beszédének kivonatát, amelyben az angol külügyminiszter az utóbbi nemzetközi eseményekről szólva kijelentette: „Elismerjük, hogy Magyarországnak jogos igényei vannak és reméljük, hogy sikerül megtalálni a módot követeléseit teljesítésére.”³⁴

A magyar kormány így, megszerezve a müncheni egyezményt aláíró valamennyi hatalom támogatását, a komáromi értekezletről való kivonulása után Csehszlovákiához intézett jegyzékeiben fokozatosan növelte követeléseit. Október utolsó hetében azonban egy sor kérdésben megváltozott mind a német, mind a magyar és csehszlovák kormánykörök álláspontja. Amikor a magyar kormány 1938. október 27-i jegyzékében azonban továbbra is nem csak a magyarok, hanem Csehszlovákia más nemzetiségei számára is népszavazást követelt, a Beran-kormány Olaszországhoz és Németországhoz fordult azzal a kijelentéssel, hogy kész magát alávetni a döntőbírósnak.

Németország ebben az időben nem egyezett bele, hogy Magyarországnak átadják Kárpát-Ukrajna egész területét és szüksége volt arra, hogy ebben a kérdésben döntőbírósi tárgyalásokon Mussolinival és Cianoval egységben léphessen fel. Ribbentrop, hogy kiküszöbölje a fennálló nézeteltéréseket és biztosítsa a döntőbírósi tárgyaláson az egységes fellépést, október 27-én Rómába érkezett és tárgyalásokat kezdett Mussolinivel és Cianoval, melyek napirendjén a magyar területi igények kérdése is szerepelt.

Ribbentrop célja az volt, hogy megakadályozza a lengyel—magyar követelések teljesítését, Kárpát-Ukrajna átadását és a közös lengyel—magyar határ megerősítését; mert ez — többek között — azt is jelentette volna, hogy Magyarország olasz és nem német kézből kapta volna meg a követelt területeket.

Az október 31-i találkozó után Berlinben kommunikét adtak ki arról, hogy Ribbentrop és Ciano hajlandók magukra vállalni a döntőbírák szerepét. „A döntő bírósi bizottság”, végrehajtva a korábban hozott határozatokat 1938. november 2-án megerősítette Bécsben Kárpát-Ukrajna és Szlovákia felosztását.

Magyarország a bécsi döntés szerint Kárpát-Ukrajna mind gazdasági mind stratégiai szempontból legjelentősebb részét és Szlovákia déli részét kapta meg. Németország megtartotta ugyan Kárpát-Ukrajnát mint „autonóm köztársaságot” a csehszlovák állam keretei között; a Csehszlovákia keretében meghagyott kárpátukrán terület azonban megfelelő közlekedési vonalak és a szükséges gazdasági bázis nélkül maradt. Ez a terület Hitler lakájai, a Volosin-féle ukrán burzsoá nacionalisták kezében maradt.

A magyar revansisták azonban elégedetlenek voltak a bécsi döntőbírósi munkájának eredményével. Lengyelország és Magyarország ezután sem szüntették be Kárpát-Ukrajna megsemmisítésére irányuló akcióikat és mindent elkövettek, hogy megvalósítsák eredeti tervüket, — a közös magyar—lengyel határt. Ekkor született meg az új koncepció: bebizonyítani Németországnak — amely ellenezte e terv megvalósítását —, hogy Kárpát-Ukrajnában nagy a nyugtalanság, hogy ott „rendet kell teremteni” és hogy ezt Magyarországra kell bízni.³⁵ A magyar sajtó — e koncepciót alátámasztandó — kampányt kezdett az ugynevezett „kommunista” és „antikommunista fel-

³⁴ Uo. 5. l.

³⁵ Pravda, 1938, XI. 30.

kelésekről” Kárpát-Ukrajnában; ezzel egyidejűleg egy sor provokációt szerveztek mind magyar, mind lengyel oldalról Csehszlovákia határain.

A magyar fasiszták és lengyel szövetségeseik körében, ezeken az akciókon túl, mind gyakrabban és gyakrabban hallatszottak olyan hangok, amelyek Kárpát-Ukrajnának Magyarországhoz való csatolását követelték.

Kárpát-Ukrajna Magyarország számára nemcsak gazdasági, hanem stratégiai jelentőségű is volt, minthogy a terület elfoglalása közös határt teremtett volna Lengyelországgal. A horthysta Magyarországnak, ahhoz, hogy megvalósítsa Csehszlovákia és Románia elleni agresszív terveit, nagy segítséget jelentett Lengyelország támogatása. A lengyel—magyar közeledés terve Lengyelország érdekeinek is megfelelt, minthogy Lengyelország számára az „autonóm” Kárpát-Ukrajna pusztá létezése Kelet-Galícia szomszédságában, ahol ukránok laktak — a lengyel sajtó kijelentése szerint — „halálos veszélyt jelentett”.³⁶ Ezért október 30-án, azaz négy nappal a bécsi döntés előtt Beck, aki már tudott a német—olasz kompromisszumról Kárpát-Ukrajna ügyében, kijelentette, hogy „Kárpát-Ukrajna megmaradó része izolált és gazdaságilag teljesen életképtelen lesz; ezért azt kell kívánni, hogy Kárpát-Ukrajna uniós alapon egyesüljön Magyarországgal”.³⁷

A magyar kormány lapja, az „Új Magyarág” csatlakozott ehhez a véleményhez és nyíltan kifejtette a magyar terveket, — hangsúlyozván, hogy az elcsatolt Kárpát-Ukrajna életképtelen lesz és lehetséges, hogy egy szép napon lakossága sürgetni fogja, hogy — mint teljesen önálló országgal — csatlakozzék Magyarországhoz . . .³⁸

A magyar revansisták mind jobban felbátorodtak; most már egyre nyíltabb fellépések következtek, amelyek kifejezték a sovíniszta magyar körök elégedetlenségét a bécsi döntéssel szemben és egyben fenyegetést jelentettek a békeszerető országok felé. A Frontharcos Szövetség elnöke, gróf Takács-Tolvay például a Szövetség 1938. november 9-i gyűlésén, a bécsi döntést kommentálva bejelentette: „Nem kell Európát megtéveszteni. Azzal, hogy visszakaptunk néhány magyar várost, még távolról sem rendeztük számadásunkat Európa fennmaradó részével. Mind mostanáig nem rendelkezünk közös lengyel—magyar határral, nem kaptuk vissza a régi magyar várost, Pozsonyt sem.”³⁹

A kormányköröket ebben a kérdésben támogatták az ellenzéki pártok vezetői is. Sőt Magyarországon olyanok is akadtak, akik „tudományosan” kísérelték megalapozni Horthy-Magyarország jogát Kárpát-Ukrajna meghódítására.

A Nemzeti Kaszinóban Illés József parlamenti képviselő beszédében hangsúlyozta, hogy ha egyszer a németek már birtokolnak szláv területet — Kelet-Porosországot —, ugyanezen az alapon a magyarokhoz tartozhat Kárpát-Ukrajna is. Illés egyidejűleg meg akarta győzni a nyugati imperialistákat, hogy Kárpát-Ukrajna hovatarozása összeurópai probléma és hogy megszállásával a horthysták Európát védelmezik a bolsevizmus eszméinek keletről történő behatolása ellen. Hangsúlyozta, hogy „a ruszinföld Kelet kulcsa, Kelet kapuja . . . , amelyen nemcsak harcok keleti népek szoktak

³⁶ L. Szputnyik agitátora 9. sz. 1939. 40. l.

³⁷ L. Mirovoje hozaisztvo i mirovaja politika 12. sz. 1938. 35. l.

³⁸ Új Magyarág, 1938. nov. 6.

³⁹ Pester Lloyd, 1938. nov. 10.

bejönni, hanem keleti eszmei áramlatok is innen jönnek nyugat felé. A történelem folyamán a magyarok ettől a befolyástól védelmezték a nyugat-európai kultúráját. Ez most annál is inkább szükséges, minthogy ezúttal a bolsevizmus eszméi szűrődnek át e területen keresztül, és ezért a »Ruszinszkói kérdésnél«⁴⁰ tehát nemcsak magyar érdekről van szó, hanem Európa érdekéről is».⁴⁰

A magyar kormány vezetői ez idő tájt arra számítottak, hogy Kárpát-Ukrajna meghódítását mindenekelőtt a fasiszta Olaszország segítségével érik el. Berlin azonban októberben rákényszerítette Mussolinit és Cianot, hogy vétót mondjanak és várjanak.⁴¹

1938. november 10-én a magyar kormány római követe, Villáni az olasz kormányznál az iránt tapogatózott, hogy lehetséges-e magyar részről intervenciót kezdeni Kárpát-Ukrajna ellen.⁴² Magyarország külügyminisztere, Kánya arra is kérte Villánit: közölje Rómával, hogy Kárpát-Ukrajnában mind a katolikus püspök, mind pedig az egész egyház támogatja ezt a megoldást.⁴³ Olaszország azonban a németek állásfoglalása miatt nem egyezhetett bele ebbe a megoldásba; Hitler ugyanis nem felejtette el, hogy 1938 szeptemberében, amikor Németország kész volt katonai úton megsemmisíteni Csehszlovákiát, a magyar kormány ingadozott és nem volt hajlandó magára vállalni a kezdeményező szerepét.⁴⁴ Ciano tehát most hallgatott, amikor Németország Magyarországnak azt tanácsolta, hogy tartózkodjék a Csehszlovákia elleni akciótól. November 19-én azonban a magyar kormány közölte a budapesti német követtel, Erdmansdorff-fal, hogy Magyarország nem mondhat le a Kárpát-Ukrajna elleni akcióról.⁴⁵

Budapesten azzal magyarozták a hitleristák magatartását, hogy a magyar kormány halogatta Olaszország és Németország igényének teljesítését, az antikomintern paktumba való belépést. Ezért november 21-én magyar részről Rómában bejelentették, hogy Magyarország hajlandó csatlakozni az antikomintern paktumhoz.⁴⁶ (Darányi már október közepén, a bécsi döntést megelőzően, megígérte Hitlernek, hogy ebben az irányban fog hatni a magyar kormányra.) Ám most ez sem segített. A következő napon Ribbentrop ismét azt ajánlotta a berlini magyar követnek, Sztójainak, hogy Magyarország mondjon le a Kárpát-Ukrajna elleni akcióról.⁴⁷ Németország makacsságával befolyásolta Olaszország állásfoglalását is, ami akkor tűnt ki, amikor Ciano 1938. december 17-én „vadászatra” Budapestre érkezett és ismét megvitaták Kárpát-Ukrajna meghódításának tervét. Kánya Kálmán ekkor már nyugdíjban volt; külügyminiszteri tevékenysége nem elégítette ki a németeket. Szeptemberben ugyanis nem javasolta, hogy Magyarország kezdeményező szerepet vállaljon a Csehszlovákia elleni agresszióban, amint a németek kívánták, csak a német támadás után szándékozott abba bekapcsolódni, novemberben pedig — Németország akarata ellenére — ragaszkodott Kárpát-Ukrajna meghódításához. A külügyminiszteri székben Csáky gróf váltotta fel.

⁴⁰ *Illés József*: A ruszinszkói kérdés. Bpest. 1939. 19—20. l.

⁴¹ OL. KÜM. Res. Pol. 414. 1939. 9. l.

⁴² OL. KÜM. Res. Pol. 1332. 1938. 3. l. 1359. 1—2. l.

⁴³ OL. KÜM. Res. Pol. 1959. 1938. 2. l.

⁴⁴ OL. ME. MT. jkv. 1939. jan. 20. 82. l.

⁴⁵ OL. KÜM. Res. Pol. 1404. 1938. 11. l.

⁴⁶ OL. KÜM. Res. Pol. 1398. 1938. 5. l.

⁴⁷ OL. KÜM. Res. Pol. 1406. 1938. 9. l.

Ciano gróf budapesti tartózkodása idején, természetesen a Berlinből jövő nyomás hatására, rá akarta bírni a magyar kormányköröket, hogy mondjanak le agresszív terveikről, amelyeket annakidején ő is támogatott. Inkább azt javasolta, hogy kíséreljék meg ismét Berlinben megoldani a magyar kárpát-ukrán követelések kérdését.

A magyar kormány miután meggyőződött arról, hogy Olaszország és Lengyelország segítsége nem elegendő ahhoz, hogy számára kedvezően megoldódjék Kárpát-Ukrajna problémája, Ciano látogatása után elhatározta, hogy aktívabban lép fel Németország segítségének megnyerése érdekében. 1939 januárjában Magyarország új külügyminisztere, Csáky István Berlinbe utazott, hogy Ribbentroppal és Hitlerrel találkozzék. Kormányától azt az instrukciót kapta, hogy terjessze be Kárpát-Ukrajna megszállásának tervét. A magyar kormány ezzel az akcióval meg akarta szilárdítani politikai helyzetét, és egyben meg akarta szerezni a kárpát-ukrán sötét és erdőket.⁴⁸

Imrédy Béla miniszterelnök és Csáky külügyminiszter a kormánynak azon a január 14-i ülésén, ahol Csáky feladatát meghatározták, azt is javasolták, hogy Magyarország csatlakozzék az antikomintern paktumhoz, és lépjen ki a Népszövetségből. A miniszterekkel közölték, hogy Olaszország már másfél éve sürgeti ezt az akciót és Ciano legutóbbi budapesti látogatása alkalmával már az első beszélgetés kezdetén erre a témára terelte a szót. A német vezetők ugyancsak ezt tanácsolták a magyaroknak.⁴⁹ Ebben az időben a magyar kormány beleegyezett ugyan az antikomintern paktumhoz való csatlakozásba, de nem fogadta el a Népszövetségből való azonnali kilépésről szóló javaslatot, attól tartva, hogy eltávolodik azoktól a nyugati országoktól, amelyeknek segítségére számított.⁵⁰ A magyar kormány egyébként késznek mutatkozott minden feltételt elfogadni, csak alkalmat adjanak Magyarországnak, hogy részt vehessen a soron következő agresszióban.

Január közepén tehát Csáky István külügyminiszter Németországba utazott. Tárgyalásokat folytatott Hitlerrel, Ribbentroppal és Göringgel. A hideg viszony, amely a bécsi döntés után Németország és Magyarország között kialakult, ekkor feloldódott. Magyarország hozzájárult ahhoz, hogy az antikomintern paktumhoz való csatlakozásával egyidejűleg kilépjen a Népszövetségből.⁵¹ E tárgyalások folyamán a német vezetők lényegében hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarország anektálja Kárpát-Ukrajnát, azzal a feltétellel, hogy egyidejűleg német–magyar támadás indul Csehszlovákia ellen.⁵²

A német fasiszták Csehország és Szlovákia megszállására irányuló terveik előkészítése során most már lehetségesnek tartották, hogy Kárpát-Ukrajnát Magyarországnak átengedjék s ezáltal Magyarországot a Szovjetunió elleni háború idejére szorosan magukhoz kapcsolják, csatlós állammá tegyék. Hitler az új tervvel a fentemlített találkozón és 1939 januári beszédében ismertette meg a magyar kormány vezetőit.

Magyarország külügyminisztere február 1-én megbízta a berlini követet, Sztójay Dömét, hogy közölje a Harmadik Birodalom kormányával: „a

⁴⁸ OL. ME. MT. jkv. 1939. jan. 14. 9. 1.

⁴⁹ Uo. 7–8. 1.

⁵⁰ Uo. 9. 1.

⁵¹ OL. ME. MT. Jkv. 1939. jan. 20.

⁵² Dokumentü minisztersztva inosztannüh gyel Germanii. Vüpuszk I. Germaniszkaja politika v Vengrii (1937–42). M. 87–90. 1.

ruszin kérdés liquidálása esetén” Magyarország garanciát adna Németországnak, hogy a Romániával való összeköttetése, valamint más irányban való közlekedése nem szenved majd sérelmet.⁵³ Február 27-én pedig Csáky arra kérte a berlini magyar katonai attasét, hogy a Harmadik Birodalom külügyi államtitkárának, Weizsäckernek adja át üzenetét, mely szerint a német gesztus fejében, amely Kárpát-Ukrajna lehetne, Magyarország szorosabban csatlakozhatna a tengely országaihoz és azt javasolja, hogy Németország a magyar közlekedési hálózatot használja fel a német célok érdekében Kelet-Európa irányában.⁵⁴

A következő időszakban Csáky nem egyszer fordult Berlinhez azzal a kérdéssel, hogy lehetséges-e magyar csapatok bevonulása Kárpát-Ukrajnába; közben mindig hangsúlyozta, hogy ezt az aktust ne mint politikai demarche-ot, hanem csak mint gazdasági jellegű lépést nézzék.⁵⁵

Így például 1939. február 8-án Csáky Sztójayn keresztül ismét érdeklődött, hogy a német kormány hozzájárul-e a magyar csapatok fegyveres támadásához, amelynek időpontjául február 12-ét, a kárpát-ukrajnai választások napját jelölte meg; egyben kérte a németek véleményét, hogy maguk kövessék-e el az intervenciót, vagy pedig a lengyelekkel szövetségben.⁵⁶ A németek azonban azt válaszolták, hogy a kárpát-ukrán kérdés megoldása még nem aktuális.⁵⁷ A Hitlerrel való megállapodáshoz híven a magyar kormány rendszeresen tájékoztatta a német külügyminisztériumot terveiről, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a Harmadik Birodalom vezetői januárban megígérték a magyaroknak a csehszlovák kérdés végleges és hamaros eldöntését. Csáky, tekintettel Hitler terveire, 1939. február 27-én azt közölte a német külügyminisztériummal, hogy Magyarország nem azért akarja Kárpát-Ukrajnát megszerezni, hogy Lengyelországgal közös határai legyenek, hanem azért, mert számára a Kárpátok erdőségei gazdaságilag nélkülözhetetlenek.⁵⁸

Amikor március 10-én a szlovákiai események kibontakoztak, a horthysták Berlinben ismét előhozták Kárpát-Ukrajnára vonatkozó igényeiket. Március 12-én ezt a kérdést megvitatták Rómában is. Ciano azonban ekkor még várakozást tanácsolt.⁵⁹ 1939. március 13-án Erdmannsdorff budapesti német követ, kormánya utasítására közölte Horthyval, hogy március 18-án a magyar hadsereg megszállhatja Kárpát-Ukrajnát.⁶⁰ A magyar kormány már március 14-én — a cseh és az ukrán nacionalisták huszti összeütközése alkalmával — ultimátumot intézett Miloš Kobr csehszlovák követen keresztül és abban követelte, hogy azonnal engedjék szabadon minden internált magyar nacionalistát, adjanak fegyvert a magyar szervezeteknek és 24 óra alatt vonjanak ki Kárpát-Ukrajna területéről minden csehszlovák csapatot.⁶¹ Ezzel egyidőben, ugyanakkor, amikor Hitler ügynökei, Csehszlovákia elnöke, Hacha és külügyminisztere, Chvalkovský hozzájárultak Csehország és Morvaország német csapatok által való megszállásához, a magyar csapatok

⁵³ OL. KÜM. Res. Pol. 671. 1939. 3. 1.

⁵⁴ OL. KÜM. Res. Pol. 155. 1939. 4. 1.

⁵⁵ Dokumentü minisztersztva inosztrannüh gyel Germanii. Vüp. I., 95. 1.

⁵⁶ OL. KÜM. Res. Pol. 101. 1939. 1. 1.

⁵⁷ OL. KÜM. Res. Pol. 114. 1939. 10. 1.

⁵⁸ OL. KÜM. Res. Pol. 155. 1939. 4. 1.

⁵⁹ OL. KÜM. Res. Pol. 114. 1939. 10. 1.

⁶⁰ Titkos diplomáciai okmányok, 214. 1.

⁶¹ Pester Lloyd Abendausgabe, 1939. márc. 14.

még március 14-én este, nem várva a csehszlovák kormány válaszára, parancsot kaptak, hogy kezdjék meg Kárpát-Ukrajna megszállását.

Ciano és Mussolini pedig már március 15-én, a katonai hadműveletek kezdetén üdvözölték Magyarországot és azt tanácsolták, hogy a csapatok gyorsan nyomuljanak előre. Egyben diplomáciai segítséget is ígértek: ugyan-ezen a napon Hitler nem válaszolt Kárpát-Ukrajna elnökének Volosinnak arra a táviratára, amelyben a prelátus segítséget kért Magyarország ellen.⁶²

Ily módon 1939. március 15-én Olaszország és Németország támogatta a magyar kormány területi igényeit Kárpát-Ukrajnára. Lengyelország, Románia és Jugoszlávia már korábban kifejezték érdektelenségüket. Igaz, Románia megkísérelte, hogy Lengyelországon keresztül bejelentse igényét a jaszini területre, de ezt nem vették figyelembe.⁶³ Franciaország hallgatólagosan szintén beleegyezett Kárpát-Ukrajna megszállásának tényébe.

Milyen álláspontot foglalt el Kárpát-Ukrajna kérdésében az angol kormány? Butler államtitkár még 1939. február 18-án kijelentette Barczának, a londoni magyar követnek, hogy Anglia 1938 őszén hibát követett el, mikor nem támogatta Kárpát-Ukrajna magyar részről való megszállását, hiszen ez Anglia érdekében állott volna.⁶⁴

Különösen aktívan támogatta a magyar fasiszta kormány agresszív külpolitikáját Rothermere „újságkirály” csoportja. Horthy már előbb is levelet kapott Rothermere-től, amelyben üdvözölte Magyarországot az antikomintern-paktumba való belépése alkalmából és kifejezte lelkesedését, hogy ezzel az akcióval Magyarország összeköti sorsát Németországgal és Olaszországgal, aláhúzva, hogy ez nem mond ellent Anglia érdekeinek.⁶⁵

1939. február 28-án Horthy arra kerte a lengyel külügyminisztert, Becket, közölje az angol miniszterelnökkel, Chamberlainnel és Halifax külügyminiszterrel, hogy Magyarországnak mind gazdasági, mind politikai szempontból rendkívül nagy szüksége van Kárpát-Ukrajnára és, ha nem tudja békés úton megszerezni, akkor erőt óhajt alkalmazni.⁶⁶ Március 11-én Cado-gan közölte a londoni magyar követtel, Barczával, hogy Angliát közvetlenül nem érinti Kárpát-Ukrajna megszállása. A katonai akciók kezdete után Barcza úgy tájékoztatta a magyar kormányt, hogy Anglia megértően fogadta a Kárpát-Ukrajna elleni akciót.⁶⁷ Egy másik jelentésében Barcza örömmel közölte Csáky külügyminiszterrel, hogy ebben az időben a Foreign Office olyan instrukciókat adott a sajtónak, hogy lépjen fel Csehország és Szlovákia német megszállása ellen, de ugyanakkor kedvezően viszonyult Magyarország aspirációihoz Kárpát-Ukrajnát illetően és még csak nem is tiltakozott ellene. Chamberlain miniszterelnök pedig a Kárpát-Ukrajna megszállása kérdésében elhangzott interpellációra válaszolva kijelentette, hogy Csehszlovákia bukása után ez Magyarország belső kérdése és Anglia nem avatkozhat ebbe bele.⁶⁸

⁶² OL. KÜM. Res. Pol. 414. 1939. 10. 1.

⁶³ OL. ME. MT. jkv. 1939. márc. 17. 32. 1.

⁶⁴ OL. KÜM. Res. Pol. 414. 1939. 11. 1.

⁶⁵ IDA. f. 323. op. I. d. 7. 1. 3.

⁶⁶ OL. KÜM. Res. Pol. 172. 1939. I—3. 1.

⁶⁷ OL. KÜM. Res. Pol. 414. 1939. 11. 1. 1.

⁶⁸ OL. KÜM. Pol. 717. 18. 1939. 102. 1.

Az Egyesült Államok kormányának állásfoglalását a budapesti amerikai követnek, Montgomerynek Wörnlével folytatott megbeszélése tükrözi vissza a leghívebben: ennek során az amerikai követ csupán az iránt érdeklődött, hogy Magyarország Hitlerrel előzőleg megállapodott-e Kárpát-Ukrajna annexióját illetően.⁶⁹

Csak a Szovjetunió kormánya jelentett be határozott tiltakozást a horthysta csapatoknak Kárpát-Ukrajnába való betörése ellen.

Hitlerrel megegyezve és az összes kapitalista hatalom támogatását biztosítva, Magyarország március 14-én ténylegesen, mint Csehszlovákia katonai liquidációját kezdeményező fél lépett fel. Abban az időben történt ez, amikor a csehszlovák kormány Magyarország fent ismertetett jegyzékére — már a következő napon — pozitív választ adott és közölte, hogy a csehszlovák csapatok március 14-én azt az utasítást kapták, hogy hagyják el Kárpát-Ukrajnát. A magyar kormányt azonban ez már nem érdekelte: elhatározta, hogy Németországgal szövetségben liquidálja Cséhszlovákiát és a katonai akciók folyamán meghódítja Kárpát-Ukrajnát.

A katonai akciók tovább folytak, annak ellenére, hogy a kormány, amelyet az ukrán burzsoá-nacionalisták állítottak fel, tiltakozását fejezte ki a magyar miniszterelnöknél és március 15-én Kárpát-Ukrajna elnöke, Volosin késznek nyilatkozott a magyar kormánnyal való megegyezésre, vagyis arra, hogy régebbi gazdáját, Hitlert a magyar fasisztákra cserélje fel. Volosin háromtagú delegációt küldött (köztük Brasajkót és Dolinait) Budapestre, „hogy tárgyalásokat folytasson az állami hovatartozás kérdésében” és arra kérte a magyar kormányt, hogy szüntesse be a katonai akciókat a tárgyalások befejezéséig.⁷⁰

Két és fél óra múlva gróf Csáky külügyminiszter táviratot küldött Husztra, amelyben a magyar kormány nevében felszólította Volosint, hogy „a felesleges vérontás elkerülése érdekében” adja át ellenállás nélkül a tényleges hatalmat azoknak a „magyar államhatalmat képviselő személyeknek, akik a magyar hadsereg élén Kárpát-Ukrajnába érkeznek”.⁷¹ Hogy mennyire formális volt ez a közlés, azt az bizonyítja, hogy a fentemlített táviratra, amelyet Budapestről március 15-én 20 óra 30 perckor továbbítottak, Csáky gróf ráírta: *a választ ugyanaznap 20 óráig várja*. A Magyar Távirati Iroda jelentése szerint gróf Csáky külügyminiszter közölte Volosinnal, hogy delegációját a közismert magyar vendégszeretettel várja,⁷² azonban a hadműveletek megállítása technikai okokból lehetetlen. A továbbiakban a miniszter kifejezte reményét, hogy Volosin „papi hivatásának megfelelően mindent megtesz, hogy elhárítsa a szükségtelen vérontást”.⁷³

Volosin kormánya jobbnak látta, hogy Románián, Jugoszlávián keresztül Németországba meneküljön. Kárpát-Ukrajna megszállása harcok közepette ment végbe, azonban a magyar csapatok 4 nap alatt minden különösebb erőfeszítés nélkül megtörték az ellenállást.

Ily módon került Kárpát-Ukrajna Horthy-Magyarország kezére. E terület ugródeszkat jelentett Hitlernek a Szovjetunió ellen készülő támadása

⁶⁹ Uo. 140, 145. l.

⁷⁰ Uo. 151, 158. l.

⁷¹ Uo. 161. l.

⁷² NB. a delegációt Brasajkóval az élén, amely márc. 17-én jelent meg a külügyminiszter kabinetjében, Csáky nem fogadta (OL. KÜM. Pol. 717. 18. 1939. 164. l.).

⁷³ Pester Lloyd, 1939. márc. 16.

számára. A német fasizmus ezzel az akcióval végérvényesen magához láncolta, hódító tervei eszközévé tette Magyarországot.

*

1939. március 17-én, amikor Kárpát-Ukrajna megszállása tulajdonképpen még nem is fejeződött be, a magyar kormány — ki akarván fejezni háláját Németország és Itália iránt — határozottan szükségesnek és időszerűnek látta a Népszövetségből való kilépést.⁷⁴

Gróf Teleki Pál — Magyarország új miniszterelnöke — és gróf Csáky 1939. április 18—20-án Rómába utaztak, hogy a további hódító tervek lehetőségét kipuhatolják. Mussolini és Ciano a magyar vezetőkkel folytatott beszélgetés során kinyilvánították azt az álláspontjukat, hogy Olaszország nem támogatja Romániát a magyar területi igényekkel szemben. Mussolini és Ciano egyidejűleg azt is értésére adták a magyar vezetőknek, hogy Jugoszlávia, ha nem támogatja a fasiszta Olaszország és Németország politikáját, akkor felosztásra kerül; Szlovákiát illetőleg pedig, amelyet a horthysták hajlandónak mutatkoztak megszállni, Ciano kijelentette, hogy Szlovákiát Németország senkinek sem adja át.⁷⁵

Csehszlovákia feldarabolása után Németország Lengyelország meghódítását tűzte ki célul. A magyar vezető-körökben, amelyek az utóbbi tíz év alatt Lengyelországot leghűbb szövetségésének tekintették, miután annak segítségével érték el Kárpát-Ukrajna meghódítását, ismeretessé váltak Hitler ilyen irányú tervei. Szabó László ezredes, katonai attasé Rómában, 1939. május 1-én beszélgetést folytatott Mussolinival a két ország taktikai magatartását illetően a lengyel—német háború esetére. A „Duce” a következő tervet ajánlotta: 1. Ha a háború Németországra és Lengyelországra korlátozódik, akkor Németország azon követelését, hogy csapatait Magyarországon engedjék keresztül, el lehet hárítani. Ilyen esetben Olaszország Magyarországon oldalán áll. Következésképpen Mussolini Olaszország és Magyarország semlegességét ajánlotta egy ilyen konfliktusban. 2. Ha azonban a háború nem marad lokális, akkor Olaszország Németország mellé áll és akkor Magyarországnak is ugyanezt a politikát kell követnie.⁷⁶

Gróf Csáky külügyminiszter néhány hónappal később, 1939 augusztusának utolsó hetében Hitlerrel, Ribbentropal, Mussolinival és Cianoval — Berlinben és Rómában — folytatott beszélgetésekben megvitatta a csapatok átengedésének kérdését. A magyarok hajlottak az olasz tervekre. Németországnak azonban érdeke volt, hogy csapatait Szlovákián és Magyarországon keresztül vethesse be Galíciába. Csákyt szeptember 7-én — már a lengyel—német háború idején — Ribbentrophoz hívták, aki megkísérelte, hogy Magyarországot bevonja a háborúba és utalt a lehetséges magyar igényekre Lengyelországgal szemben. A horthysták azonban, akik Csehszlovákia elleni támadásukat azzal próbálták igazolni, hogy Trianon „szégyenét” akarják lemosni, félték attól, hogy megköveteléseket hangoztassanak Lengyelországgal szemben és így önmagukat, mint rabló imperialistákat leleplezzék.

Szeptember 9-én Ribbentrop felhívta Csákyt és kérte, hogy a német csapatok Szlovákiából magyar területen át vonulhassanak fel, arra számítva,

⁷⁴ OL. MF. MT. jkv. 1939. márc. 17.

⁷⁵ OL. KÜM. Res. Pol. 23. 426. 1939. 1—16. 1.

⁷⁶ OL. KÜM. Res. Pol. 23. 492. 1939. 2—3. 1.

hogy így hamarabb fogják meghódítani Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Bjelorussziát. A Horthynál szeptember 9-én a miniszterelnök, a külügy- és hadügyministers a vezérkari főnök részvételével lefolytatott tanácskozás nem tett eleget Ribbentrop követelésének, nem akarta megcáfolni a nemrégien kiadott hivatalos nyilatkozatot, amely szerint lengyelelles katonai hadműveletekre nem kerül sor.⁷⁷ A kormány, amelyet 1939. szeptember 10-én, vasárnap a reggeli órákban rendkívüli ülésre hívtak össze, szintén helyeselte ezt az álláspontot.

Magyarországnak ezt az állásfoglalását támogatták a fasiszta Olaszország vezetői. Kiténik ez azokból a megbeszélésekből, amelyek szeptember 4. és 9. között zajlottak le.⁷⁸

A magyar diplomácia, Erdély megszállására készülve, — miután Olaszország támogatásának ígérését már bírta — Anglia állásfoglalásának kipuhatólására törekedett. 1939 végén az angol Foreign Office hivatalos megbízottai már kijelentették Barczának, hogy az az angol garancia, amelyet Romániának adtak, csak a nemzeti függetlenségre és nem a területi sérthetlenség fenntartására vonatkozik.⁷⁹ Ez a közlés jeladás volt arra, hogy a horthysták akcióba léphetnek Románia ellen.

A továbbiak során Teleki Pál magyar miniszterelnök Rómában 1940 április végén már konkrét formában megvitatta Mussolinival a magyar követelések mértékét. Teleki kijelentette, hogy igényt tartanak egész Erdélyre, de „ha” a románok készek nagy áldozatokra, akkor a magyarok készek a tárgyalásokra.⁸⁰ Mussolini ígérte: hatni fog a románokra, hogy legyenek engedékenyek.

1940. április 1-én a minisztertanács ülésén vita alakult ki arról, hogy felvessék-e Berlinben Magyarországnak Erdélyre és Szlovákiára vonatkozó igényét. A miniszterelnök és hívei úgy gondolták, hogy ez nem szűkséges. A külügyminiszter viszont ragaszkodott ahhoz, hogy ez elkerülhetetlen. Hosszú vita eredményeként úgy döntöttek, hogy óvatos formában fel lehet vetni.⁸¹

Hitler persze az igények tárgyalását is elsősorban a magyarországi német pozíciók megszilárdítására akarta kihasználni. Ilyenirányú elgondolásaira rávilágít a magyar konzul Münchenből 1940 júniusában Csáky külügyminiszternek küldött jelentése, mely szerint Hitler kifogásolja a régi osztályok és a klérus privilégizált helyzetét Magyarországon és ezek ellenében a katonasággal rokonszenvezik, amely száz százalékosan németbarát. Ezért az utóbbit kívánja megerősíteni.⁸²

A magyar kormány eddig, miután Németország és Olaszország segítségével elérte hódító tervei egy részének megvalósulását, gazdaságilag komoly kedvezményeket tett e hatalmaknak: éppen ebben a periódusban kötelezte magát Magyarország, hogy mezőgazdasági termékeinek legjavát Németországba exportálja.⁸³

A magyar—német tárgyalások folyamán 1940 áprilisban és június—júliusban Magyarország arra is kötelezte magát, hogy Németországnak, a szoká-

⁷⁷ OL. ME. MT. jkv. 1939. szept. 10. 2—5. l.

⁷⁸ OL. KÜM. Res. Pol. 23. 853. 1939. 2. l.

⁷⁹ OL. KÜM. Res. Pol. 1121. 7a., 1939. 120—125. l.

⁸⁰ OL. ME. MT. jkv. 1940. ápr. 1. 5. l.

⁸¹ Uo. 6—8. l.

⁸² OL. KÜM. Pol. 3677, 21/7 839. 1940. 1. l.

⁸³ OL. KÜM. Pol. 695. 21/7. 296 1940. 299. l.

szos kontingensen túl, jelentős mennyiségű mezőgazdasági terméket szállít.⁸⁴ A hitleristák azonban, mindennek ellenére, az erdélyi kérdést úgy gondolták megoldani, hogy mind Magyarországot, mind Romániát a maguk oldalán tartásuk meg. Bukarest és Budapest képviselőinek tehát Berlinben egyformán azt tanácsolták, hogy egyezzenek meg egymással.

Turnu-Severinben tehát tárgyalások kezdődtek Románia és Magyarország képviselői között Erdélyről. Ennek a bonyolult kérdésnek csak a főbb vonásaira fordítunk figyelmet. A magyar fél Mussolini ígéréteiben bízva (Mussolini Teleki 1940. július 4-i levelére adott válaszában⁸⁵ bejelentette a magyar igények támogatását) az erdélyi kérdésben olyan túlzott igényeket támasztott, ami a tárgyalások meghiúsulására vezetett. A magyar kormány ekkor Olaszországhoz fordult segítségért. Ribbentrop és Ciano azt ajánlották, hogy Magyarország és Románia kérje ki az ő döntőbíráskodásukat.⁸⁶ 1940. augusztus 23-án a magyar kormány minden előzetes feltétel nélkül, Ciano ígéréteiben bízva, elismerte a döntőbírákat az erdélyi kérdésben. Egy nappal a bécsi tárgyalások előtt a magyar kormány azt az utasítást adta a bécsi döntőbíróság ülésein résztvevő küldötteinek, hogy ragaszkodjanak Kolozsvárhoz (Cluj) és az egész Székelyföldhöz.⁸⁷ 1940. augusztus 30-án Ribbentrop és Ciano a Belvedere palotában döntést hoztak a román–magyar területi vitában. A bécsi döntőbíráskodás Magyarországnak ítélte Észak- és Északkelet-Erdélyt 2 370 000 lakossal, köztük több mint 1 000 000 románnal. A döntőbírák egyidejűleg megtiltották a magyaroknak, hogy további revizionista propagandát folytassanak Szlovákia és Románia ellen.

A hitleristák arra használták fel a második bécsi döntést is, hogy megerősítsék pozícióikat Magyarországon. Ugyanezen a napon, 1940. augusztus 30-án Bécsben Ribbentrop és Csáky aláírta azt a megállapodást, amely a magyarországi német nemzetiségi csoport helyzetét rendezte. E szerződésben a magyar kormány kötelezte magát, hogy biztosítja a német nemzeti kisebbség összes állampolgári jogait és gondoskodik arról, hogy a Magyarországon élő németek ne szenvedjenek semmiféle hátrányt nemzetiségük vagy a nemzeti szocializmus irányában megnyilvánuló szolidaritásuk miatt. A szerződés értelmében a fasiszta mozgalom a német lakosság körében monopol helyzetre tett szert. A magyarországi németek jogot kaptak arra, hogy nemzeti szocialista szervezeteket és szövetségeket alakítsanak és Németországgal kulturális téren⁸⁸ szabadon érintkezzenek.

Ribbentrop a magyar vezetőkkel megértette annak szükségességét is, hogy további agresszív terveik megvalósítása érdekében szorosabban működjenek együtt Németországgal. E felhívás következtében a magyar külügyminiszter a kormány 1940. október 17-i ülésén azt javasolta, hogy Magyarország csatlakozzék Németország, Olaszország és Japán hármis szövetségéhez, miután azt hivatalosan is létrehozták az 1940. november 20-i bécsi aláírással.⁸⁹

Észak-Erdély megszerzésével kapcsolatban a magyar kormány arra is kötelezte magát, hogy Németországba irányuló szarvasmarha exportját

⁸⁴ OL. ME. MT. jkv. 1940. május 10. 84–85. l., OL. KÜM. Pol. 985, 21/7, 1940. 986. l.

⁸⁵ OL. KÜM. Res. pol., 93. 1940. 3–7. l.

⁸⁶ OL. ME. MT. jkv. 1940. aug. 31. 2–4. l.

⁸⁷ OL. ME. MT. jkv. 1940. aug. 29. 5. l.

⁸⁸ OL. ME. MT. jkv. 1940. nov. 23. 31–32. l.

⁸⁹ OL. ME. MT. jkv. 1940. nov. 16. 77. l.; KÜM. Res. Pol. 2, 7799, 1941. 6–12. l.

10 000 darabbal és juhexportját 20 000 darabbal növeli. Egyidejűleg elismer-
ték a márka 3%-os értékelését.⁹⁰

*

Az agresszív tervek sorában most a Jugoszlávia elleni akció következett. Hitler 1940 őszén, a Szovjetunió elleni háború előkészületei idején nyomatékosan javasolta Magyarországnak, hogy létesítsen jószomszédi kapcsolatot Jugoszláviával. Egy római jelentésből pedig kitűnik Olaszországnak az a kívánsága, hogy Jugoszlávia és Magyarország kössenek egymással barátsági szerződést. A fasiszta Olaszországnak érdekében állott, hogy a Balkánnak ezen a részén békés viszonyok uralkodjanak, tekintettel a háborúra, amelyet Görögország ellen robbantott ki. Rómában hangsúlyozták azonban, hogy a jugoszláv kérdés később napirendre kerül.⁹¹ Hitler még Bécsben, Magyarországnak a Hármasszövetséghez való csatlakozása idején azt követelte Magyarország képviselőitől, hogy kössenek Jugoszláviával szerződést. Sztójay erre kijelentette Woermann-nak a Harmadik Birodalom helyettes külügyi államtitkárának, hogy Magyarország teljesíti ezt az utasítást, de ezzel az akcióval azért nem mond le a Jugoszláviával szembeni határrevízióról.⁹² Ily módon 1940. december 12-én nyomatékos német javaslatra aláírták a magyar—jugoszláv szerződést az „állandó békéről és örök barátságról”.⁹³

Egyidejűleg azonban katonai előkészületeket tettek Jugoszlávia és a Szovjetunió megrohanására. 1940 novemberében a budapesti német katonai attasé, Krappe Günther ezredes meglátogatta a magyar vezérkari főnököt, Werth Henriket s átadta neki a hitleri Wehrmacht vezérkari főnökének, Halder tábornoknak a levelét. Halder már ekkor jelezte, hogy a jugoszláv kérdésben 1941 tavaszán „elkövetkezik a döntés”, ha másképp nem, akkor katonai erővel. A Wehrmacht főnöke ekkor a magyar vezérkar tudomására hozta, hogy általában is, de elsősorban a Szovjetunió elleni háború esetén Németország számít Magyarország közreműködésére.⁹⁴

1940 decemberében Keitel meghívására Bartha Károly hadügyminiszter Németországba utazott, hogy megvitassa a magyar hadsereg felfegyverzését és a német—magyar katonai politikai együttműködést az 1941-es évre. Már e tárgyalások során megegyezésre jutottak a Jugoszlávia elleni közös katonai akció tekintetében; a megegyezés a német csapatoknak Magyarországon való átvonulására, a magyar csapatoknak a szovjetellenes háborúban való részvételére és a magyar hadsereg felfegyverzésére vonatkozott.⁹⁵

Magyarország csatlakozását a hármasszövetségi paktumhoz és megegyezését a német fasisztákkal úgy látszik az angol diplomácia is megértette. Ezt valószínűvé teszi a madridi magyar követnek 1940 decemberében kelt jelentése, hogy a madridi angol diplomaták, köztük az angol követ is annak a véleménynek adtak hangot, hogy Magyarország földrajzi helyzetének következtében kényszerült ennek a lépésnek megtételére.⁹⁶

⁹⁰ OL. ME. MT. jkv. 1940. nov. 23. 2. 6. 1.

⁹¹ OL. KÜM. Res. Pol. 858. 1940. 2. 1.

⁹² OL. KÜM. Res. Pol. 6878/16/7, 1940. 173. 1.

⁹³ OL. KÜM. Res. Pol. 89, 1941. 11. 1. Ezt maga Horthy is beismerte egyik Hitler-hez intézett levelében.

⁹⁴ Procès des grands criminels de guerre devant le Tribunal Militaire International. VII. k., Nürnberg, 1947. 336. 1.

⁹⁵ Uo. 337. 1.

⁹⁶ OL. KÜM. Res. Pol. 6878. 16/7, 1940. 170. 1., 2/7, 1941. 66—67. 1.

Németország és Magyarország Jugoszlávia elleni katonai előkészületeiről szóló hírek hamarosan ismeretessé váltak diplomáciai körökben. A moszkvai magyar követ, Kristóffy 1941. január 11-én közölte Teleki Pál miniszterelnökkel, hogy diplomáciai körökben tárgyalják a német csapatoknak magyar területen való átengedését és e hírről felvilágosítást kért tőle telefonon Gabrilovics moszkvai jugoszláv követ.⁹⁷

A magyar diplomácia cáfolta ezeket a tényeket. Ugyanebben az időben viszont már folytak a tárgyalások a magyar területen átvonuló német csapatok ellátásának biztosításáról. A budapesti német követség tanácsosa, Werkmeister és Wörnle magyar meghatalmazott követ között 1941. január 18-án olyan megállapodás jött létre, hogy Magyarország területén a német csapatok ellátása céljából raktárakat létesítenek, amelyek fölött a budapesti német követség „összekötői” gyakorolnak majd ellenőrzést.⁹⁸

Az előkészítő intézkedések még inkább fokozódtak Csáky halála után, akit a külügyminiszter posztján a teljesen egyoldalú németbarát orientáció híve, Bárdossy László váltott fel.

1941 márciusában a német vezérkar megbízásából Magyarországra érkezett Kinzel Eberhardt ezredes, hogy véglegesen egyeztesse a Jugoszlávia ellenes katonai előkészületeket. Abban a levélben, amelyet Halder ez alkalommal Werthnek írt, a német vezérkar főnöke nemcsak a Jugoszlávia elleni támadást részletezte, hanem utalt arra is, hogy esetleg háborúra kerül sor a Szovjetunió ellen.⁹⁹

1941 márciusának végén már a támadás előkészületei végéhez közeledtek. 1941. március 27-én Hitler magához kérte Paulust és Halder, Keitel és Jodl jelenlétében kijelentette neki, hogy napirendre került a Jugoszláviával való leszámolás, — nem utolsósorban azért, hogy a „Barbarossa-terv” megvalósítása esetén a német jobbszárnyat ne fenyegetse semmilyen veszély.¹⁰⁰

Ugyanezen a napon Hitler Sztójay berlini magyar követ útján Horthy kormányzónak szóbeli üzenetet küldött, amelyben azt javasolta, hogy Magyarország vegyen részt a Jugoszlávia elleni katonai támadásban. Horthy Hitlernek adott válaszában kifejezte háláját az ajánlatért és beleegyezését adta a Jugoszlávia elleni agresszióban való részvételhez, egyúttal utalt arra, hogy a katonáknak meg kell vitatni a részvétel méreteit és a közös taktikát.¹⁰¹

A kormány ülésén megvitatták Hitlernek ezt az üzenetét és jóváhagyták Horthy válaszát; Bárdossy László külügyminiszter tájékoztatót adott Hitlernél és Ribbentropnál tett müncheni hivatalos látogatásáról. Hangsúlyozta, hogy a német vezetők elégedetten vették tudomásul Magyarország csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez és hozzájárulását ahhoz, hogy német csapatok Magyarország területének igénybevételével „rendet teremtsenek a Balkánon”.¹⁰²

A magyar kormány tehát katonai támadásra készült Jugoszlávia ellen, elsősorban a területi igények kielégítése érdekében. Amikor ezt a kérdést felvetették Berlinnek, onnan komoly ígéreteket kaptak. Hitler Horthyhoz írott levelében megígérte, hogy a Jugoszlávia elleni akció után „helyreállítják a

⁹⁷ OL. KÜM. Res. Pol. 729. 21/7. 1941. I. I.

⁹⁸ Uo. I. I.

⁹⁹ Procès . . . VII., 337, 338. I.

¹⁰⁰ Uo. 263—264. I.

¹⁰¹ OL. ME. MT. jkv. 1941. márc. 21., 71. I.

¹⁰² Uo. 71—72. I.

magyar nagyhatalmat". 1941. április 1-én, amikor Sztójay magyar követ ismét megkérdezte Hitlert, hogy mit kap Magyarország a Jugoszlávia elleni háborúban való részvételért, a Führer azt válaszolta: „Vegyetek annyit, amennyit akartok”.¹⁰³ Ugyanezt a kijelentést tette Bartha Károly hadügy-miniszter előtt is, annak berlini látogatása alkalmával.¹⁰⁴

Paulus, aki Hitler és Horthy megegyezése alapján március 30-án Budapestre érkezett a katonai akció egyeztetésére, szintén kijelentette, hogy a Bánátot is (amely elsősorban érdekelte a horthystákat) átadják Magyarországnak.¹⁰⁵ A részletek megtárgyalásakor hamarosan megegyezés jött létre Paulus és Werth, valamint László ezredes között.¹⁰⁶

A gyors katonai előkészületekre a Jugoszláviában végbemenő események miatt volt szükség. A németbarát Cvetkovics-kormány az antikomintern paktumhoz való csatlakozás miatt megbukott. A Szimovics-féle nemzeti szerb kormány megalakítása nem elégítette ki Hitlert. Pedig az új jugoszláv külügy-miniszter 1941. március 29-én Belgrádban fogadta a magyar követet és kijelentette neki, hogy a Magyarországgal való barátság és szoros együttműködés kormánya külpolitikai irányvonalának egyik alapjául szolgál; Momcsilo Nincsic szintén aláhúzta, hogy Jugoszlávia csatlakozása a hármasszövetséghez változatlanul érvényben marad. Ezt a kijelentést azonnal továbbították Budapestre, Rómába és Berlinbe,¹⁰⁷ azonban ez sem elégítette ki a fasiszta vezetőket, akik a Jugoszláviával való leszámolásra készültek. A német kormány nem akceptálta Nincsic nyilatkozatát, amely szerint az új kormány érvényben lévőknek tekinti Jugoszláviának a hármasszövetséghez való csatlakozását. Nyomban Berlinbe hívtak egy kis horvát küldöttséget, amely április 1-én azt a feladatot kapta, hogy a német támadás idején lépjen akcióba.¹⁰⁸

1941. április 1-én Magyarország kormánya úgy döntött, hogy megsértve a nemrégiben kötött „örök barátsági szerződést”, megtámadja Jugoszláviát. Teleki Pál miniszterelnök, aki azt tervezte, hogy Németország segítségével mindenekelőtt Keletre tolja ki a határokat, „bűnösnek tartotta magát”, hogy a kormány április 1-i ülésén hozzájárult a Jugoszláviával kötött szerződés megsértéséhez; ezért április 3-án öngyilkos lett. A levélben, amelyet halála napján Horthyhoz írt, Magyarország Jugoszlávia elleni támadását gyávaaságnak nevezte és a magyarokat „hullarabló és legutolsó nemzetnek” bélyegezte.¹⁰⁹

Erről Horthy magánlevélben nyomban tájékoztatta Mussolinit és Hitlert.¹¹⁰

A müncheni magyar konzul közlése szerint a hitleri rendszer hívei Németországban az öngyilkosság okát abban látták, hogy Teleki kétkulacos politikát folytatott; véleményük szerint Telekivel olyan politikus lépett le a színpadról, akiben Németország nem bízott.¹¹¹

1941. április 5-én Pálffy Géza, a főrendiház tagja figyelmeztette az új miniszterelnököt, Bárdossy Lászlót, aki vakon teljesítette Berlin utasításait,

¹⁰³ OL. ME. MT. jkv. 1941. ápr. 13. 12. 1.

¹⁰⁴ OL. ME. MT. jkv. 1941. ápr. 15. 90. 1.

¹⁰⁵ OL. ME. MT. jkv. 1941. ápr. 13. 12. 1.

¹⁰⁶ Procès . . . VII. 264. 1.

¹⁰⁷ OL. KÜM. Pol. 2115., 16/7. 1941. 375. 1.

¹⁰⁸ OL. KÜM. Res. Pol. 153. 1941. 8. 1.: ME. 1751. cs. B. 45, 1941. Német ügyek, 621 l.

¹⁰⁹ IDA f. 323 op. I, d. 62, l. 9. L. m. Titkos diplomáciai okmányok. 329. 1.

¹¹⁰ Uo. 2–6. 1.

¹¹¹ OL. KÜM. Pol. 2676. 21/7. 1941. 21. 1.

hogy a kormány ne foganatosítson Jugoszlávia ellen olyan lépéseket, amelyek Magyarország becsületét sérthetik.¹¹² A magyar kormány azonban együttműködött a hitleri Németországgal rablóhadjárataiban annak ellenére, hogy a magyar nép egyes rétegei szemben álltak a német fasisztákkal. Erre jellemző volt a budapesti német követség egyik munkatársának kijelentése: szerinte ha a követség tagjai kilépnek épületükből, akkor „úgy érzik magukat, mint egy ellenséges országban: a villamosokon, az autóbuszokon, a nyilvános helyeken, színházakban, mozikban, hangosan a mi jelenlétünkben szidják a németeket és ezek a kijelentések széles körben általános nyilvános helyesléssel találkoznak”.¹¹³

Az 1941. április 5-én a budapesti királyi várban ülésező koronatanács megvitatta a Jugoszlávia elleni támadás céljait. Megállapították, hogy Németország stratégiai célja Jugoszlávia fegyveres erőinek teljes megsemmisítése, míg Magyarország ebben az időben azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a Duna vonaláig terjedő területet megszállja.¹¹⁴

A kormány 1941. április 10-én jóváhagyta Horthy felhívását, amelyet a Jugoszlávia elleni támadás alkalmából a magyar néphez intézett. A felhívás — teljesen meghamisítva a tényeket — azt bizonygatta, hogy Magyarország védelmi háborút folytat, minthogy néhány légitámadást követtek el ellene.¹¹⁵ A kormány az örökbarátsági szerződés megsértését és a Jugoszlávia elleni katonai hadműveletek megkezdését azzal próbálta megindokolni, hogy Slavka Kvaternik „független” Horvátországának kikiáltásával Jugoszlávia megszűnt létezni.¹¹⁶

A magyar kormány még csak meg sem kérdezve a parlamentet, csapatokat vetett be Jugoszlávia ellen; 1941. április 11-én este, vagyis már a támadás kezdete után hívta össze Bárdossy a felsőház külügyi bizottságát, hogy az jóváhagyja ezt a lépést.¹¹⁷

A magyar kormánykörök mindenáron teljesíteni igyekeztek a német követeléseket, arra számítva, hogy Magyarország ebben a háborúban megkapja Bácskát és Bánátot. A katonai hadműveletek kezdetéig természetesen ezt Hitler is, Paulus és Keitel is megígérték. De amikor a katonai hadműveletek megkezdődtek, a budapesti német követ kormánya nevében kijelentette, hogy ezt a kérdést később fogják eldönteni.¹¹⁸ Megjegyzendő, hogy a németeknek a Bánát hovatarozását illetően más elképzelésük volt, amely romániai politikájukból következett. A katonai hadműveletek során Hitler Werkmeisteren keresztül azt is kérte, hogy az 1. és 2. gépesített hadosztály nyomuljon mélyen be Szerbiába. A magyar kormány ezt a kérést azonban nem teljesítette,¹¹⁹ és ezért később kénytelen volt megelégedni Bácska megszállásával, miközben már április 28-ától — Clodius követelésére — a magyar minisztertanács Bácska minden mezőgazdasági termékét a háború végig Németország és Olaszország számára lekötötte.¹²⁰

¹¹² OL. ME, Bárdossy-kormány levelezése 1765. cs. 89. P. d., 1942.

¹¹³ OL. ME, 1751. cs. B. 45, 1941. Német ügyek, 609. l.

¹¹⁴ OL. ME. MT. jkv. 1941. ápr. 13. 11. l.

¹¹⁵ OL. ME. MT. jkv. 1941. ápr. 10. 6—7. l.

¹¹⁶ Uo. 2—4. l.

¹¹⁷ OL. KÜM. Res. Pol. 247. 1941. 3. l.

¹¹⁸ OL. MT. jkv. 1941. ápr. 13. 11. l.

¹¹⁹ OL. MT. jkv. 1941. ápr. 13. 7—12. l.

¹²⁰ Clodius követelte, hogy árut csak Németországba szállítsanak. OL. ME. jkv. 1941. ápr. 28. 115—116. l.

1941. április 12-én a Szovjetunió helyettes külügyi népbiztosa, Kristóffy moszkvai magyar követhoz a szovjet kormány nevében energikus tiltakozást intézett a Jugoszlávia elleni magyar támadás miatt, tekintettel arra, hogy Magyarország Jugoszláviával nemrégén „örökbarátsági szerződést” kötött.¹²¹

A TASZSZ és tiltakozása komoly riadalmat váltott ki a magyar kormánykörökben és a német külügyminisztérium tanácsát kérték, hogy mielőbb válaszoljanak a sajtóban erre a tiltakozásra. Végül olyan határozatot hoztak, hogy egyszerűen agyonhallgatják.¹²²

A magyar kormányhatározat olyan körülmények között született meg, amikor Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatai bizonyos fokig javultak. 1940. szeptember 3-án Moszkvában szovjet—magyar kereskedelmi és hajózási szerződést írtak alá, amely 1940. szeptember 15-én lépett életbe. E szerződés szerint a Szovjetunió Magyarországnak több fajta, a magyar ipar számára hiányzó nyersanyagot szállított, Magyarország pedig egy sor megrendelést teljesített a Szovjetunió számára. A Szovjetunió ezenkívül 1941 tavaszán a magyar kormány meghívására résztvett a budapesti Nemzetközi Vásáron.

*

A fasiszta Németország Jugoszlávia szétzúzása után a Szovjetunió elleni támadásra készült. A német partnertől a Horthy-Magyarország sem akart elmaradni. A Szovjetunió ellen keresztesháborút hirdető propaganda azonban, amely Magyarországon már két évtizede folyt, 1941-re már mindinkább tért vesztett a dolgozó tömegek között. A horthysták ezért a közvélemény becsapására hallatlan provokációt követtek el.

A Szovjetunióval szemben a magyar uralkodó körök durva provokációhoz és a valóság teljes meghamisításához folyamodtak: úgy állították be, mintha a szovjet légierő az akkor Magyarországhoz tartozó Kassát bombázta volna, és ezzel rákényszerítette volna a magyar kormányt a hadüzenetre.¹²³ Természetesen a propagandának ezek az állításai semmilyen alappal nem rendelkeztek. Minderre később világosság derült a nürnbergi perben. Újszászy István, aki ebben az időben a vezérkar kémelhárító osztályának főnöke volt, itt elismerte, hogy Kassa bombázásának provokációs tervét Fütterer német katonai attasé és László Dezső a vezérkar operatív csoportjának vezetője dolgozták ki¹²⁴ és valószínűsítették meg.

Horthy Emlékirataiban, amelyeket 1953-ban adtak ki, már nem is kísérel meg, hogy ezt a tényt elleplezze. A számos logikai ok ellenére, amelyek mind valószínűtlenné tették, hogy a Szovjetunió bombázta volna Kassát, Horthy szükségesnek tartja megjegyezni, hogy őt Bárdossy megtévesztette és ő csak később tudta meg az igazságot.¹²⁵

Az a körülmény, hogy Magyarország uralkodó körei csak 1941. július 27-én üzentek hadat a Szovjetunióknak és nem léptek már ugyanazon a napon

¹²¹ OL. ME. jkv. 1941. ápr. 13. 13—14. 1.

¹²² OL. KÜM. Res. Pol. 204. 1941. 3—4. 1.

¹²³ Itt nem érdektelen megjegyezni, hogy Horthy el nem hangzott, 1944. márc. 15-ére előkészített beszédében szükségesnek tartotta bejelenteni, hogy a magyar csapatok „a határt csak Szeged, Pécs és Kassa előzetes bombázása után voltak kénytelenek átlépni”. (IDA, f. 323. op. I. d. 63. 1. 5.)

¹²⁴ Procès . . . VII. 339. 1.

¹²⁵ *Nicolaus von Horthy*: Ein Leben für Ungarn, Bonn. 1953. 235—236. 1.

a háborúba, mint a német csapatok, azzal magyarázható, hogy a kormánykörökben véleményeltérések voltak: köteles-e a magyar kormány felajánlani szolgálatait Németországnak, vagy pedig a Harmadik Birodalom vezetőinek kell kérniük a magyar kormány segítségét. Hitler ügynökei és a német fasizmus nyílt hívei a kormánytól azt követelték, hogy nyomban ajánlja fel szolgálatait Németországnak. A magyar hadsereg vezérkarának főnöke, Werth Henrik 1941. június 14-én — mikor már tudott a német tervekről — azt követelte, hogy azonnal kezdjenek tárgyalásokat a német kormánnyal „és tegyenek formális javaslatot a német—orosz háborúhoz való önkéntes csatlakozásra”,¹²⁶ valamint rendeljék el a részleges mozgósítást.

Bárdossy miniszterelnök a Szovjetunió elleni hitlerista támadás napján, reggel 10 órakor a minisztertanács ülésén határozatot fogadtatott el a diplomáciai viszony megszakítására a Szovjetunióval. Tette pedig ezt annak ellenére, hogy a szovjet kormány, Kristóffy moszkvai magyar követ útján, közölte, hogy a Szovjetunióknak nincs Magyarországgal szemben semmiféle igénye és azt az óhaját fejezte ki, hogy Magyarország maradjon semleges.¹²⁷

Június 24-én a német hadvezetés részéről Himmer tábornok a magyar hadvezetés tudomására hozta, hogy kívánatosnak tartaná Magyarország részvételét a háborúban.¹²⁸ A magyar uralkodó osztályoknak az a része is, amely az angolszász országokra orientálódott — természetesen abban a reményben, hogy létrejön a kapitalista országok koalíciója a Szovjetunió ellen —, hozzájárult, hogy Magyarország Németország oldalán résztvegyen a Szovjetunió elleni háborúban. A minisztertanács június 26-i ülésén ilyen értelmű határozatot hoztak, amelyet Bárdossy másnap, június 27-én a parlamentben *napirend előtt* bejelentett, ily módon akadályozva meg a bejelentés megvitatását.¹²⁹

A magyar ipari és banktőkések szívesen léptek a háborúba a Szovjetunió ellen, mert arra számítottak, hogy megnövelhetik profitjukat. A magyar hadsereg vezérkari főnöke a háborút megelőző héten Bárdossy külügyminiszterhez intézett levelében és periodikus feljegyzéseiben is eléggé optimista képet festett a katonai helyzetről, majd később a háború kezdete után, azokról az előnyökről, amelyeket Magyarország elérhet a háborúban való részvétel fejében. 1941. augusztus 19-i információjában például azt bizonygatta, hogy ily módon helyreáll az ezeréves Magyarország és az egész Kárpátmedencét a magyarok fogják megkapni; innen majd kitelepítik az összes szlávokat (szerbeket, szlovákokat, ruténeket, azaz ukránokat), és az erdélyi románokat, a Dnyeszteren túlra. Werth Henrik arról is ábrándozott, hogy a Szovjetunió elleni háborúban való részvétellel a magyar kapitalisták számára megszerzi a megfelelő hadizsákmányt is „a szovjet nyersanyagartalékok felosztásából”.¹³⁰

A háború eseményei azonban nem úgy alakultak, ahogy a magyar uralkodó körök elképzelték. Nem jött létre a Szovjetunió elleni egységes kapitalista koalíció. Még a japán kormány is, amely pedig tagja volt a hármasszövetségnek, várakozó álláspontot foglalt el és nyíltan kijelentette, hogy döntése a németek katonai sikereitől függ.¹³¹

¹²⁶ Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. V. k. Bpest. 1955. 47. l.

¹²⁷ A Bárdossy-per Bpest. 1945. II. r. 23. l.

¹²⁸ IDA, f. 323. op. I. d. 77. l. 31.

¹²⁹ Az országgyűlés képviselőházának naplója. Bpest. 1941. X. k. 305. l.

¹³⁰ IDA, f. 323. op. I. d. 77. l. 32—33.

¹³¹ OL. KÜM. Res. Pol. 408. 1941. 3. l.

Magyarországon a Szovjetunió elleni háború hívei győzedelmeskedtek; részben annak következtében, hogy Anglia és az Egyesült Államok kormányzó körei a háború előtti, szovjetellenes politikájukkal többszörösen azt dokumentálták, hogy minden szovjetellenes akciót helyeselnek. Ezt a korábbi felfogásukat most ismét kinyilvánították. A washingtoni magyar követ jelentése szerint „az amerikai kormány megérti Magyarország részvételét az orosz háborúban és ugyanúgy értékeli akcióit, mint Finnországot”. Az Egyesült Államok külügyminisztere, C. Hull a magyar követ jelentése szerint „nagyon is érdembelileg értékelte . . . a mi antibolsevista magatartásunkat”. A washingtoni magyar követ ismertette a magyar kormány előtt az Egyesült Államok Elnökének és külügyminiszterének ama álláspontját, hogy Magyarország részvétele a Szovjetunió elleni háborúban az adott feltételek között elkerülhetetlen volt.¹³²

Anglia megszakította Magyarországgal a diplomáciai kapcsolatokat, a Jugoszlávia elleni támadás után. Magyarország csatlakozása a német fasiszták Szovjetunió elleni rablőháborújához azonban az angol kormánykörökben visszhang nélkül maradt. Az angol kormány csak 1941 decemberében üzent hadat Németország csatlósainak, köztük Magyarországnak is.¹³³

Az angol hadüzenetet Magyarországnak az Egyesült Államok követe, Pell adta át. Az amerikai követség vezetője nagyon elégedetlen volt Anglia ezen akciója miatt: az amerikai követség egyik tanácsosa megjegyezte, hogy a követség Anglia hadüzenetének első híreire azonnal mindent elkövetett, hogy ezt megakadályozza.

Amikor a hitleri Németország megtámadta a Szovjetuniót, az Egyesült Államok római követe, Phillips, kötelességének tartotta, hogy közölje a római magyar ügyvivővel: az Egyesült Államok csak azzal segít az oroszoknak, hogy engedélyezi nekik amerikai áruk vásárlását. A katonai helyzetet illető tájékoztatás úgy hangzott, hogy sem Anglia, sem az Egyesült Államok nem segíti *különösképpen* a Szovjetuniót; és nyomban hozzátette: „mi forrón kívánjuk”, hogy a két fél „felfalja egymást”. Más alkalommal az Egyesült Államok kormányának képviselői azt tanácsolták a magyar kormánynak, hogy lehetőség szerint a hadsereget óvják a komolyabb veszteségtől s tartsák otthon az események későbbi fejleményeire való tekintettel.¹³⁴

1941. december 10-én, egy nappal az előtt, hogy Magyarország hadat üzent az Egyesült Államoknak, az USA elnökénél szűkkörű tanácskozást hívtak össze, C. Hull, S. Welles és Berle részvételével — a magyar kérdésben. Az itt hozott határozatok értelmében a következőket javasolták a magyar követnek: a tanácskozás résztvevői nagyon fontosnak tartják, hogy abban az esetben, ha Magyarország kénytelen lesz megszakítani a diplomáciai kapcsolatokat az Egyesült Államokkal, a magyar kormány tényekkel tudja bizonyítani, hogy ebbe a helyzetbe nem saját akaratából, hanem külső nyomás következtében került.¹³⁵

Ezen kívül ebben az időben Canon követségi tanácsos útján a magyar diplomaták tudomására hozták: az Egyesült Államok külügyminisztériuma világosan látja azt a veszélyt, amely a Szovjetunió feltétlen támogatásában

¹³² OL. KÜM. Res. Pol. 1942. 230. 10. 1.

¹³³ OL. KÜM. Res. Pol. 1941. 2. 7799. 6—12. 1.

¹³⁴ OL. KÜM. Res. Pol. 230. 1942. 10. 11. 1.

¹³⁵ Uo. 13. 1.

rejlük. A továbbiakban a tanácsos még aláhúzta, hogy Sumner Welles, aki ténylegesen megszabja az Egyesült Államok külpolitikáját, egyáltalán nem tartja helyesnek az angol külpolitika szélsőségeit.¹³⁶

Az Egyesült Államok uralkodó körei tehát teljes akciószabadságot adtak a magyar politikusoknak.

*

A magyar kormányköröket a villámháború alakulása ráébresztette arra, hogy Hitler elvesztette a háborút. Az országon belül is erősödött az ellenállás, növekedett a forradalmi mozgalom ereje. Mindez arra vezetett, hogy a helyzet javítása céljából eltávolították a miniszterelnöki székből a náci Németország fanatikus hívét, Bárdossy Lászlót, és helyére Kállay Miklóst állították. Kállay hintapolitikájának lényege az volt, hogy egyrészt biztosította Magyarország részvételét a Szovjetunió elleni háborúban, másrészt azonban olyan feltételeket igyekezett előkészíteni, amelyek segítségével a háború végén biztosítani lehet, hogy Magyarországot az angol—amerikai csapatok szállják meg és ne a Szovjetunió fegyveres erői szabadítsák fel.

A Kállay-kormány hivatalbalépése után az amerikai diplomácia képviselője április 2-án közölte a berni magyar követtel, hogy az Egyesült Államok kormánya nem vette tudomásul Bárdossy 1941. december 11-i hadüzenetét.¹³⁷

Egy hónap elteltével, 1942 májusában az Egyesült Államok helyettes külügyminisztere, Berle ismét azt tanácsolta a magyar képviselőnek, *Havasnak*, hogy a hadsereg zömét tartsák otthon, mert „a német bukás esetén” „nem lesz más erő, amely feltarthatná az orosz hadsereget”. Az Egyesült Államok kormányának képviselői tehát — a fenti közlésből erre lehet következtetni — azt hitték, hogy a hitleri hadsereg bukása után a határokon felsorakozott magyar hadsereg „fel tudja tartani az oroszokat”.¹³⁸

Ez volt az Egyesült Államok akkori koncepciója, amelynek megvalósítására Kállay Miklós kormánya a háború éveiben a gyakorlatban is mindent elkövetett.

A Németországgal való megállapodás értelmében a magyar hadsereg 1941. június 27-én kelt át a Kárpátokon. A háború első napjaiban öt hadtestet vetettek be, amelyeknek összlétszáma 84 000 katona volt.¹³⁹ Ugyanekkor Magyarország egész területe a német és olasz hadsereg felvonulási területévé vált.¹⁴⁰

Különleges változás a kormány külpolitikájában 1941 végéig nem történt. A német megszállók Moszkva alatti veresége azonban a budapesti német és olasz katonai és diplomáciai vezetők aktivizálódását váltotta ki.

Az 1942. év diplomáciai tevékenysége azzal kezdődött, hogy Ribbentrop látogatást tett Magyarországon és „mezőhegyesi vadászat” után néhány napot Budapesten töltött. Ribbentrop a magyar kormánytól nemcsak azt követelte, hogy növelje a Németországnak szállítandó árumennyiséget, hanem azt is, hogy Magyarország teljes katonai erejével vegyen részt a Szovjetunió elleni háborúban. A magyar hadsereg szovjet frontra küldését Keitel tábornagy volt hivatott szorgalmazni, aki e cél érdekében január 20-án Budapestre érkezett.

¹³⁶ Uo. 20—21. l.

¹³⁷ OL. KÜM. Res. Pol. 128. 1942. 2—3. l.

¹³⁸ OL. KÜM. Res. Pol. 230. 10. 1942. 2—3. l.

¹³⁹ OL. KÜM. Békeelőkészítő, HM. I. 1—12 B/13. 1941; 23, 16, 17. l.

¹⁴⁰ OL. ME. MT. jkv. 1941. júl. 1. 8. l.

A két látogatás között Budapesten tartózkodott Ciano gróf is, aki ugyancsak a katonai és politikai kérdéseket vitatta meg.¹⁴¹ Ezeknek az 1942 januárjában Budapesten kötött megállapodásoknak az alapján a második magyar hadsereget is a szovjet frontra küldték.

A „Wiener Tagblatt” — ezeket a látogatásokat a németek részére rendkívül sikeresnek tartva — 1942. február 7-én azt írta, hogy Magyarország kész vállalni a részvételt az új Európa megteremtésében a bolsevizmus ellen.¹⁴²

1942. február 28-án Bárdossynál megjelent a budapesti német és olasz követ. Kormányaik nevében kifejezték azon óhajukat, hogy Magyarország szakítsa meg a diplomáciai kapcsolatot mindazokkal az országokkal, amelyek Németországgal, Olaszországgal és Japánnal szemben hadiállapotban levőnek nyilvánították magukat.¹⁴³ Ezt a kívánságot már a Kállay-kormány teljesítette.

Kállay Miklós, Magyarország új miniszterelnöke a 30-as évek közepétől az ország politikai életében nem játszott aktív szerepet, de az 1942. év elejének megváltozott nemzetközi feltételei között, amikor a magyar kormánykörökben jelentősen megnőtt annak a csoportnak a befolyása, amely Anglia és az Egyesült Államok felé kívánt orientálódni, a választás Kállayra esett. Az új miniszterelnök ugyanis Gömbös politikájának ellenfele és Bethlen híve volt. Kállay azonban nem lépett fel Magyarországnak a szovjetellenes háborúban való részvétele ellen; ellenkezőleg ezt a háborút a magyar nép és egész Európa közös ügyének kiáltotta ki. Kállay azonban olyan politikát képviselt, amely Németország vereségének esetében Anglia és az Egyesült Államok segítségével kívánta biztosítani — a lehetőségek szerint — a kapitalista rendszer fennmaradását. Kállay éppen ezért — miután ismerte az Egyesült Államok kormányának álláspontját — még abból az időből, amikor a Bárdossy-kormány hadat üzent az Egyesült Államoknak, — az országgyűlés külügyi bizottságában kijelentette, hogy ha a hivatalos szakítás elkerülhetetlen, akkor a *nem hivatalos* kapcsolatokat fenn kell tartani. Ezt a törekvését az uralkodó osztályok képviselőinek jelentős része helyeselte.

Tehát mikor Kállay miniszterelnök és külügyminiszter lett, a külpolitikai irányvonal lényegében nem változott meg, továbbra is számítottak Németország elkövetkező győzelmének lehetőségére és továbbra is résztvettek Hitler szovjetellenes hódító háborújában. Kállay ugyanakkor bizonyos módosítást is hajtott végre Magyarország külpolitikáján; nem akart mindent a „német kártyára” tenni és arra törekedett, hogy az amerikai vezető körök szándékai szerint ne nagy erővel folytassa a háborút és őrizze meg a hadsereget Németország vereségének esetére. A fentemlített amerikai politikusok javaslatai és nyilatkozatai rendkívül hasonlítanak Kállay Miklós emlékiratainak egyes utalásaira. Ebben Kállay hangsúlyozza azt az akkori álláspontját, amely szerint a szövetségesek győzelme esetén Magyarországnak érintetlen hadsereggel kell rendelkeznie, mert csak így tudja megvédeni határait az általános összeomlás körülményei között és csak így tudja felhasználni katonai erejét a középeurópai rend fenntartása érdekében.¹⁴⁴ A Kállay-kormány politikája tehát lényegében a következőkben foglalható össze: minden lehetséges

¹⁴¹ OL. ME. MT. jkv. 1943. jan. 7. 1—2. 1.

¹⁴² OL. KÜM. Pol. 1062. 21/7, 1942. 1. 1.

¹⁴³ Uo. 2—3. 1.

¹⁴⁴ Nicolas Kállay, Hungarian Premier. A Personal Account of a Nation's Struggle in the Second World War. New York. 1954. 12. 1.

területi hódítás, a szentistváni birodalom visszaállítása a hitleri Németország segítségével. Ha pedig Hitler vereséget szenvedne, akkor az országban rendelkezésre álló erős hadsereg felhasználása egyrészt a Szovjetunió ellen, másrészt a Magyarországon, valamint a szomszéd országokban kibontakozó forradalmi mozgalom ellen.

Ezzel magyarázható, hogy amikor Magyarország a Szovjetunió ellen Németország rendelkezésére bocsátotta a II. hadsereget, csak részben teljesítette a német követeléseket a háborúban való „totális” részvételt illetőleg. Ribbentrop és Keitel tervei szerint ugyanis 15 hadosztályt kellett volna a szovjet frontra küldeni és ezen kívül nyolcat megszállási célokra felhasználni. A magyar kormány ezzel szemben 10 hadosztályt (közük egy páncélosat)¹⁴⁵ küldött a keleti frontra, a rendelkezésre álló 28 hadosztályból, 3 dandárból és 27 külön zászlóaljából.¹⁴⁶

A magyar kormány ezzel egyidejűleg kapcsolatot létesített és diplomáciai képviselőin keresztül tárgyalásokat kezdett a másik lehetőség esetére is. Ezért Törökországba küldték Szentgyörgyi professzort és Mészárosot, akik tárgyalásokat kezdtek az angol—amerikai diplomatákkal megállapodás céljából. Ugyanakkor megvitatták azt, hogy megvannak-e egy dunai konföderáció létrehozásának a lehetőségei.¹⁴⁷ Hasonló célt szolgáltak azok a kapcsolatok is, amelyeket a semleges országokban működő magyar diplomaták teremtettek meg. A volt londoni, azelőtti vatikáni magyar követ, Barcza György Rómába utazott és a pápával folytatott tárgyalásokat arról, hogyan lehetne szorosabb kapcsolatokat létrehozni az angol—amerikai diplomatákkal. Utána Barcza hosszú ideig Svájcban tartózkodott „gyógyüdülésen”.¹⁴⁸

Végül is olyan megállapodásra jutottak, amelynek értelmében Magyarország kötelezte magát, hogy a háború folyamán nem tüzel az angol—amerikai légiereire. Az utóbbiak viszonzásképpen ígéretet tettek, hogy nem fogják bombázni a magyar városokat és vasúthálózatot.¹⁴⁹

Horthy, a magyar kormánynak ezt a politikáját jellemezve Emlékirataiban a következőket írta: „A magyar kapcsolatokat az angolszászok és a németek irányában úgy építettük ki, hogy a Szovjetunió ebből nem húzhatott hasznot.”¹⁵⁰ És ugyanitt hangsúlyozta azt is, hogy ez nem sérthette meg a németeket, mert ők kihasználták a magyar vasútvonalakat és a magyar hadipart.¹⁵¹

Ami azt illeti, hogy a németek felhasználták a magyar ipar és mezőgazdaság termékeit, arról ékesen szólnak azok a kereskedelmi megállapodások, amelyeket a magyar népre rákényszerítettek és amelyeket végre is hajtottak. A közös magyar—német repülőgépiparról szóló szerződésben, amelyet a magyar kormány még 1941. május 13-án hagyott jóvá, a német fél pénzügyi kötelezettsége nélkül a kiadások — a szerződés szerint — Magyarországot

¹⁴⁵ OL. KÜM. Békeelőkészítő, I. 1—12. (B 23. 20. 1.)

¹⁴⁶ IDA f. 323. op. I. d. 65. l. 52—53.

¹⁴⁷ IDA f. 323. op. I., d. 28. l. 10—12.

¹⁴⁸ Uo. 13. l.

¹⁴⁹ *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Buenos Aires, 1953. 240. l.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ Uo. Valóságban a magyar közlekedést teljesen a német hadsereg szolgálatába állították. Egyedül 1943-ban Magyarországon keresztül 13 000 100 tengelyes szerclvény haladt át katonai teherrel. Ezenkívül ugyanezen évben 1,5 millió tonna német teherát szállítottak a Dunán (IDA, f. 323. op. I. 4. 34. l. 17).

terhelik.¹⁵² 1943 júliusában pedig ezt a szerződést még kiszélesítették és a Magyarországról szállított repülőgépek értéke elérte az 1,178 millió pengőt.¹⁵³

A magyar—német kereskedelmi megállapodás titkos jegyzőkönyve szerint, amelyet 1942. április 23-án írtak alá Berlinben, Magyarország — egy sor más kötelezettség mellett — beleegyezett abba is, hogy 50 000 q magnezitet szállít Németországnak és hogy 1942. augusztus 1-től 25 éven keresztül 1 millió tonna bauxitot és 20 000 hl. bort és egyéb árut exportál a német hadseregnek a keleti frontra. Ugyanekkor a magyar fél valamennyi kérését visszautasították, viszont megnövelték a nem közszükségleti célokat szolgáló cikkek behozatalát Magyarországra. Sőt a magyar kormány a hitleristák követelésére hozzájárult ahhoz is, hogy ipari nyersanyagokat és mezőgazdasági termékeket hitelbe exportáljon.¹⁵⁴

A kormány 1942. szeptember 9-i ülésén jóváhagyta a Magyarország és Németország közötti XXIII. titkos szerződés jegyzőkönyvét, amely szerint Magyarország kötelezte magát, hogy a régi árakon továbbra is a korábbi mennyiségben szállítson mezőgazdasági terményeket Németországnak is.¹⁵⁵ A jegyzőkönyv szerint megállapodtak, hogy a következő évben is Bácska mezőgazdasági „termékfeleslegének” 60%-át Németországba és 40%-át Olaszországba szállítják. Nagy örömet váltott ki a kormány tagjai között Németország hozzájárulása ahhoz, hogy az új évben 8000 tonna kendert szállíthatnak a Bácskából Magyarországra.

Németország ezenkívül azt tanácsolta, hogy nemcsak a termelés fokozásával, hanem az ország belső fogyasztásának szűkítésével is növeljék a mangánérc és bauxit exportot. Németország viszont lemondott arról, hogy továbbra is rezet, inzulint, formaldehidet és más cikkeket szállítson Magyarországnak s bejelentette, hogy a Magyarországnak nyújtott nyersanyag exportot 20 millió márkával csökkenti, a vasexportot pedig egyharmadára szállítja le.¹⁵⁶

E politika eredményeként Németország adósságai Magyarországgal szemben gyorsan megnövekedtek; az adósság összege 1942 júniusában már 452 millió márkát, 1943. augusztus 17-én 1 milliárd pengőt tett ki;¹⁵⁷ a háború végére pedig a 3 milliárd pengőt is meghaladta.

A hasonló, évenkénti szerződéseken kívül még más megállapodásokat is kötöttek; az egyik a német hadsereg Magyarországról való nyersolajellátására (88 200 tonna)¹⁵⁸ vonatkozott, a másik arra, hogy 1942 utolsó negyedében Magyarország katonai készleteiből 129 000 tonna benzint (ebből 6000 tonna repülőbenzint) enged át Németországnak.¹⁵⁹

Az idézett példák azt mutatják, hogy Magyarország egész gazdaságát a német katonai gépezetnek rendelték alá.

A háború további menete során kiéleződtek a hitlerista blokk belső ellentétei is. Szlovákia, Magyarország és Románia egymással való kibékítésének kísérlete nem hozott pozitív eredményt. A román kormány továbbra sem

¹⁵² OL. ME. MT. jkv. 1942. ápr. 28., 29. l.

¹⁵³ OL. ME. MT. jkv. 1943. júl. 27. 10—12. l.

¹⁵⁴ OL. ME. MT. jkv. 1942. ápr. 28. 1—9. l.

¹⁵⁵ OL. ME. MT. jkv. 1942. szept. 9. 64—69. l.

¹⁵⁶ Uo. 70—72. l.

¹⁵⁷ Uo. 75. l. OL. ME. MT. jkv. 1943. aug. 17. 14. l.

¹⁵⁸ OL. ME. MT. jkv. 1942. ápr. 8. 7—8. l.

¹⁵⁹ OL. ME. MT. jkv. 1942. szept. 9. 77. l.

ismerte el az erdélyi kérdésben hozott bécsi döntést és folytatta a megtorlásokat a dél-erdélyi magyarok ellen. A magyar kormányzó körök is tovább foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy Dél-Erdélyt is megszállják. Ez a helyzet Németországnak megfelcst, mert így — kézbentarthatta mind Magyarországot, mind Romániát, amelyeket a *másik* támogatásával zsarolt. A magyar és román kormány ugyanis állandóan Németországhoz fordultak egymás elleni panaszaiikkal. E panaszok során a magyar vezetők azzal vádolták a románokat, hogy politikájuk megsérti a „bolsevizmus elleni belső frontot”.¹⁶⁰

A panaszok kivizsgálására a megállapodások szerint német—olasz vegyesbizottságokat hoztak létre, ezek azonban nem adtak ki közleményt vizsgálataikról. Ismeretes, hogy Hitler nem volt megelégedve a Kállay-kormány politikájával. A német felderítő szervek ugyanis tudtak valamennyi kísérletről, amelyek az angolszászokkal való kapcsolatok felvételére irányultak. A német fasisztáknak ezen túlmenően nem tetszett az a propagandásem, amelyet 1942 végén Magyarországon folytattak. Ezért 1942. december 26-án Ribbentrop magához kérte Sztójay berlini követet és megtorlással fenyegetve követelte, hogy fojtsák el a defetista propagandát, amelyet Magyarországon a szovjet és afrikai front eseményeivel kapcsolatban folytattak.¹⁶¹ Erre a követelésre feleletként Kállay magyar miniszterelnök felkérte Sztójajt: közölje Ribbentroppal, hogy e frontok eseményei valóban meglepetést váltottak ki, de az országon belüli helyzet biztos; Magyarországot Románia és Jugoszlávia részéről fenyegeti veszély, ezek ellen ugyanis Magyarország nincs eléggé biztosítva.¹⁶²

Kállay ezzel a válasszal azt óhajtotta kipuhatolni: hogyan fogadják a németek azt a távolabbi elképzelését, hogy a hadsereg maradjon Magyarország határain belül. Ennek a tervnek az eredetéről már szöloztünk.

Nem sokkal ezután, 1943. február 12-én, a magyar hadsereg vezérkari főnöke, Szombathelyi altábornagy látogatást tett Hitler főhadiszállásán. Tárgyalásai során megállapodott abban, hogy nem küldenek új erőket a szovjet frontra és hogy az orosz fronton levő magyar csapatok 3—4 heti frontszolgálat után a front mögötti területen fogják a megszállást biztosítani.¹⁶³ Ez abban az időszakban történt, amikor a Vörös Hadsereg teljesen szétzúzta és megsemmisítette a Donnál a 200 000 főből álló II. magyar hadsereget. Még Horthy is elismerte — Hitlerhez írott levelében —, hogy a magyar hadsereg a sztálingrádi front áttörése után 80 000 halottat és 63 000 sebesültet veszített.¹⁶⁴ A II. magyar hadsereg ugyanis a német hadsereg visszavonulása idején a hátvéd szerepét játszotta. Szombathelyi úgy látta, hogy a német fasiszta parancsnokság 1943-ra új katonai erőket akar követelni; ennek ellensúlyozására a német hadsereg vezérkari főnökének olyan adatokat szolgáltatott a magyar hadsereg állapotáról és felszereléséről, amelyek azt bizonyították, hogy a magyar parancsnokság nem küldhet új erőket a szovjet frontra, sőt a II. hadsereg veszteségeit is nehezen tudja pótolni.¹⁶⁵

A német parancsnokság azonban cselhez folyamodott. A magyar hivatalos körök ugyanis mindvégig arról beszéltek, hogy délről fenyegeti őket

¹⁶⁰ OL. ME. MT. jkv. 1943. jan. 7. 6. l.

¹⁶¹ OL. ME. MT. jkv. 1942. dec. 22. 239—243. l.

¹⁶² OL. KÜM. Pol. 9519. 21/7. 1942. 4. l.

¹⁶³ IDA f. 323. op. I., d. 34. l. 37.

¹⁶⁴ Uo. d. 28. l. 18.

¹⁶⁵ Uo. d. 65. l. 52—53.

veszély. A hitleristák tehát 1943. június 1-én 2—3 magyar hadtestet kértek Szerbia megszállására.¹⁶⁶ A német parancsnokságnak erről a tervéről azonban Angliában és az Egyesült Államokban már korábban tudtak és még 1942. szeptember 15-én értésére adták Budapestnek, az isztambuli követen keresztül, hogy Szerbiának a magyar csapatok által való megszállása nagyon rossz benyomást keltene Amerikában és Angliában.¹⁶⁷ A magyar kormány tehát határozatot hozott a német parancsnokság kérésének visszautasítására, és ennek okait 7 pontban foglalta össze.¹⁶⁸ Természetesen az alapvető okot, amelyről fentebb már volt szó, a németeknek adott válaszban nem említették. Meg kell jegyezni, hogy Magyarországnak ezt a lépését Olaszország is támogatta.¹⁶⁹

1943 április első napjaiban Kállay magyar miniszterelnök Rómába utazott, ahol nemcsak Mussolinival és az olasz királlyal, hanem XII. Pius pápával is találkozott. Ez a találkozás megerősítette Hitler gyanúját Kállay illojalitásáról és angol, amerikai kapcsolatairól. Ezért Horthy kormányzót Hitler ismét magához hívatta.¹⁷⁰ A magyar kormányzót Szombathelyi vezérkari főnök, Brunswick tábornok és a külügyminisztérium részéről Szentmiklósi Alajos kísérték el. A hitleristák először a katonai ügyeket szándékoztak megbeszélni, azzal a célkitűzéssel, hogy elérik: dobják az egész magyar hadsereget a szovjet frontra. Ezzel kívántak leszámolni Magyarország külpolitikai ingadozásával. Később azonban Szombathelyi és Keitel megbeszéléseit levették a napirendről és magyar részről csak Horthy vett részt a tárgyalásokon. Német oldalról a tárgyalásokat Hitler, Ribbentrop és a budapesti német követ folytatták. E tárgyalások folyamán a hitleristák felvetették, hogy a Kállay-kormány bizonyos kérdésekben eltávolodik Németországtól. A továbbiakban szemrehányást tettek Horthynak, hogy Magyarországon csak a bolsevizmus elleni kitartás szükségességéről beszélnek, de nem esik szó az angolszász hatalmakról, szövetségeseikről. Emlékeztették Horthyt Kállay kijelentéseire, amelyek a parlament külügyi bizottságának titkos ülésein hangzottak el. Hitler és Ribbentrop kijelentették, hogy ismeretesek előttük Mészáros és Szentgyörgyi professzorok külföldi utazásainak céljai, valamint Frey András magyar újságíró isztambuli tovékenysége.¹⁷¹

Horthy igyekezett cáfolni ezeket a tényeket és nyomban hangsúlyozta, hogy ha a magyar ipartelepeket és repülőtereket is bombáznák, akkor ez a hidak tönkretételét is jelentené, — ami a német hadseregre nézve is káros következményekkel járna.

Hitler elégedetlenségének adott hangot a Kállay-kormány belpolitikáját illetőleg is, s követelte, hogy gyűjtsék gettóba a magyarországi zsidókat és váltsák le a Kállay-kormányt. Horthy ragaszkodott a régi kormányhoz.¹⁷² A kormányzó Magyarországra való visszatérése után — 1943 május elején — szükségesnek tartotta, hogy írásbeli formában is elutasítsa Hitler vádjait a

¹⁶⁶ OL. ME. MT. jkv. 1943. márc. 10. 79. 1.

¹⁶⁷ OL. KÜM. Res. Pol. 362. 2. 1942. 2. 1.

¹⁶⁸ IDA f. 323, Op. I. d. 25, l. 8—10.

¹⁶⁹ OL. ME. MT. jkv. 1943. ápr. 6. 3. 1.

¹⁷⁰ Ebben az időben írták hivatalosan alá az 1942 nyarán Magyarország és a nyugati szövetségesek közötti egyezményt. (Magyarország és a második világháború. Bpest. 1959. 421. 1.)

¹⁷¹ OL. ME. MT. jkv. 1943. ápr. 20. 120—123. 1.

¹⁷² Uo. 124—125. 1.

Kállay-kormánnyal szemben. Ebben az igen hosszú, 13 oldalas levélben Horthy egy sor tényt sorol fel, amelyekkel Hitlert arról akarta meggyőzni, hogy Magyarország és Kállay-kormány lojális szövetségese Hitlernek, és hogy a magyar ipart és mezőgazdaságot teljesen Németország érdekeinek vetik alá.¹⁷³

A magyar kormány 1943. április 20-i minisztertanácsán megtárgyalták Horthynak Hitlernél tett látogatását s aláhúzták, hogy a kommünikét, amelyben a háborúnak „az orosz bolsevizmus és angol—amerikai szövetségesei ellen” való folytatásáról volt szó, Horthy Hitlertől kényszerítve írta alá.¹⁷⁴

1943. augusztus 24-én a minisztertanács ülésén Csataj hadügyminiszter tett jelentést Hitlernél tett látogatásáról. A jelentésből világosan kitűnt, hogy Németország továbbra sem mond le arról, hogy a magyar hadsereget a Balkánon felhasználja. Csataj — figyelembevve a magyar hadsereg teljes függését Németországtól — azt tanácsolta, hogy a 100 000 főnyi magyar hadsereget a szovjet frontról dobják át a Balkánra. A belügy- és földművelésügyi miniszter ellenezte ezt a javaslatot, Keresztes Fischer belügyminiszter állásfoglalását azzal indokolta, hogy „mi már csak saját érdekeinket tudjuk megvédeni és ezért fel kell készülnünk az utolsó percekre az országon belül”.¹⁷⁵ Ezzel arra kívánt utalni, hogy a fegyveres erőket meg kell őrizni, mert csak így lehet megakadályozni a forradalom győzelmét Magyarországon.

Olaszország időközben kapitulált. Ennek eredményeként a hármas szövetség de jure és de facto is szétesett. Egyes magyar körökben arról kezdtek beszélni, hogy elérkezett az idő a hitleri fasizmusmal való szakításra. Ezt a véleményt azonban elvetették, s már 1943. szeptember 14-én a kormány Kállay Miklós véleményét fogadta el, amely szerint: 1. a magyar kormány úgy gondolja, hogy Olaszország kapitulációjával kapcsolatban a hármas szövetség jogilag érvényét veszítette, de ebből a tényből nem von le semmilyen következtetést, nem lát okot, sem lehetőséget, hogy a magyar—német viszony megváltozzék. 2. A Németországgal való katonai kapcsolat azt is célozza, hogy Magyarország képes legyen saját erejével megvédeni határait és fenntartani a belső rendet. Ehhez az szükséges, hogy a magyar hadsereg visszatérjen a keleti frontról. 3. A belső rend és a termelés folytatása érdekében Budapestet, Miskolcot, Gyórt, a legfontosabb ipari központokat a légítámadásoktól meg kell óvni. A magyar kormány ezért kifejtette azt az óhaját, hogy a német katonai szállítások e városok megkerülésével történjenek. Mindezt a magyar—német árucseréi érdekei is megkövetelik.¹⁷⁶

Kállay — felfogásának védelmében — felsorakoztatta Horthy-Magyarország volt politikai vezetőinek, Bethlen Istvánnak, Károlyi Gyulának, Eszterházy Móricnak, Kánya Kálmánnak véleményeit is, akik elleneztek ugyan a hármas szövetségből való kilépés bejelentését, de ugyanekkor felléptek amellest, hogy kérjék egyrészt a magyar hadsereg visszatérését a keleti frontról, másrészt azt, hogy ne küldjék azt a Balkánra.¹⁷⁷

E terv megvalósítása érdekében a német főparancsnokságra küldték Szombathelyi vezérkari főnököt, aki azonban Hitlernél és Keitelnél tett látogatásakor mégcsak nem is adta elő azt a kérést, hogy a hadsereg visszatérhessen Magyarországra, hanem csak azt kérte, hogy a magyar csapatokat

¹⁷³ IDA f. 323. op. I. d. 28. l. 9—21.

¹⁷⁴ OL. ME. MT. jkv. 1943. ápr. 20. 125. l.

¹⁷⁵ OL. ME. MT. jkv. 1943. aug. 24. 4—5. l.

¹⁷⁶ OL. ME. MT. jkv. 1943. szept. 14. 133—136. l.

¹⁷⁷ Uo. 179. l.

hozzák közelebb a magyar határhoz és ott egy helyen legyenek összpontosítva.¹⁷⁸ Hitler megígérte ugyan ennek a kérésnek teljesítését, de a gyakorlatban nem történt ebben az irányban semmi. Ellenkezőleg: a német parancsnokság újból harcbevettette a rosszul felszerelt magyar csapatokat a jól felfegyverzett Vörös Hadsereg ellen, aminek következtében ezek az egységek nagy veszteségeket szenvedtek.

Hitler gyanúját az is fokozta, hogy mikor a magyar külügyminiszternél megjelent a budapesti német követ, Jagow és azt követelte, hogy szeptember 27-én a rádióban méltathassa a hármasszövetség megalakulásának évfordulóját,¹⁷⁹ a magyar kormány nem adta meg erre az engedélyt.

Horthy 1943 szeptember végén Wodianer lisszaboni magyar követen keresztül személyes értesülést is kapott arról, hogy az angol körök nyugtalanodnak az oroszországi német front helyzete miatt. Véleményük szerint „nem látják annak szükségességét, hogy a német parancsnokság ilyen tempóban vonja vissza csapatait”.¹⁸⁰ Horthy ezért egy időre ekkor levette a napirendről a magyar katonai egységek visszatérését a szovjet frontról, és Hitler rendelkezésére bocsátotta őket, mivel ez Németországot és az angol—amerikai uralgó köröket is kielégítette.

A magyar csapatok visszarendelésének ügyére Horthy csak 1944 februárjában tért vissza, Hitlerhez írt levelében, annak kapcsán, hogy a szovjet hadsereg Magyarország határaihoz közeledett. A másik ok, amely Horthyt erre a lépésre vezette, a tömegek növekvő elégedetlensége volt. Kieleződtek továbbá az ellentétek az uralkodó osztályon belül is.

A parlamenti bizottságok ülésein (a felsőházban és a képviselőházban) az angolszászok hívei mind gyakrabban bírálták a kormány politikáját. 1944. január 15-én például a felsőház egyik bizottságának ülésén olyan javaslat hangzott el, hogy a határokat védelmezzék meg a szovjet hadsereg ellen, de a németek nélkül.¹⁸¹ Ez a javaslat teljesen megfelelt az angol—amerikai terveknek. 1944. február 12-én Horthy a német kancellárhoz írott levelében lefestette az első magyar hadsereg egységeinek siralmas helyzetét a szovjet fronton, aláhúzta a csapatok szétszórtságát és a velük való kapcsolat teljes hiányát, majd azt kérte, hogy vonják vissza a csapatokat a Kárpátok vonalára Magyarország határainak a védelmére. Azzal dicsekedett, hogy a magyar csapatok német katonai segítség nélkül, „ha felfegyverzik őket, könnyen feltartóztatják az orosz hadsereget a Kárpátoknál”.¹⁸² Egyidejűleg, 1944. február 14-én Horthy úgy rendelkezett, hogy az északkeleti határ megerősítésére mozgósítsák a 16. és 24. gyalog hadosztályt és a két hegyi dandárt, mintegy 40 000 embert.¹⁸³

Hitler tájékozódott Kállay híveinek terveiről és szándékairól; azokról a megbeszélésekről is tudott, amelyek teljesen titokban, a legszűkebb körökben hangzottak el.¹⁸⁴ Több mint egy hónapig késett a válasszal, majd, hogy minden további bonyodalmat elkerüljön, úgy döntött, hogy megszállja Magyarországot. Az olaszországi események után attól félt, hogy a többi csatlós, így többek között Magyarország is, elszakadhat mellőle. Kidolgozták a megszállás tervei-

¹⁷⁸ OL. ME. MT. jkv. 1943. szept. 21. 36. l.

¹⁷⁹ OL. ME. MT. jkv. 1943. szept. 28. 77. l.

¹⁸⁰ OL. KÜM. Res. Pol. 503, 24. 1943. 2. l.

¹⁸¹ PI. Arch. A. XVII. 1/1944/130. 3—4. l.

¹⁸² IDA F. 232. OP. I. d. 31. l. 16—17.

¹⁸³ OL. ME. MT. jkv. 1944. febr. 14. 89. l.

¹⁸⁴ PI. Arch. A. XVII. 1/1944/130. 4—7. l.

nek egy variánsát, amelyben Románia, Horvátország és Szlovákia is résztvett volna. Ez a „Margareta I. terv” volt. Egyidejűleg, 1943 végén Weesenmayer ajánlatára kidolgoztak egy olyan tervet is, amely a kormányt békés úton akarta leváltani.¹⁸⁵

1944. március 15-én este Jagow budapesti német követ átadta Horthynak Hitler meghívását, hogy utazzék Klessheimbe, ahol megvitatják majd a nemzetközi helyzetet, valamint a szovjet fronton harcoló magyar csapatok visszavonását. A magyar delegációban Horthyn kívül résztvett még Csatay hadügyminiszter, Ghiczy külügyminiszter és Szombathelyi, a magyar hadsereg vezérkari főnöke.¹⁸⁶

A tárgyalások március 18-ig tartottak. Hitler előadta döntését. Hangsúlyozta, nem tűrheti el, hogy Magyarországon a háta mögött, ahogy ez Olaszországban történt, „árulásra” kerüljön sor. A magyar delegáció tagjai azt igyekeztek bizonyítani, hogy a megszállás súlyos bombázásokra vezethet az angolszászok részéről. Ez nem lenne előnyös Németország számára. A vasútforgalom megáll; megsemmisülnek a gyárak és üzemek és lehetséges, hogy partizánmozgalom üti fel a fejét.¹⁸⁷

Hitler azonban azt is el akarta érni, hogy Magyarország minden emberi és anyagi erőforrásával részt vegyen a szovjetellenes háborúban. A megszállás ezt biztosította Hitler számára, ezáltal „hatékonyabban” követelhetette Antonescutól, hogy Románia minden erejét vesse be a szovjet hadsereg ellen. Amikor Horthy beleegyezett Magyarország megszállásába, Hitler örömmel jelentette ki: azonnal táviratot küld Antonescunak, hogy hadosztályait felvonultathatja az oroszok ellen.¹⁸⁸

Az utolsó beszélgetés alkalmával Hitler azt mondta Horthynak, hogy ugyanúgy szereti Magyarországot, mint Horthy és csapatai már útban vannak Magyarországra.

1944. március 18-án este 11 órakor a német csapatok már kiszálltak a vonatból Bicske állomásán. Így vette kezdetét a megszállás. Magyarországot 11 német hadosztály, mintegy 250 000 főnyi hadsereg szállta meg. A delegáció, Horthyval az élén, aznap este vissza indult Budapestre. Meg kell jegyezni, hogy a delegáció tagjai nem merészeltek és nem is akartak semmilyen lépést tenni Magyarország német megszállása ellen. Ennek ellenére mind Szombathelyi feljegyzéseiben, mind az 1944. március 19-i koronatanács ülésének jegyzőkönyve szerint (Horthynak Klessheimből való visszatérése után) a delegáció valamennyi tagja egyhangúlag úgy tüntette fel, mintha tiltakoztak volna és mindent megtettek volna, ami erejüktől tellett Magyarország érdekében. Így tünteti fel az ügyet Horthy is Emlékirataiban.

A koronatanács ülésén, 1944. március 19-én, a delegáció tagjai beszámoltak utazásuk eredményeiről. Itt Horthy, aki lényegében elégedett volt, mert Hitler meghagyta kormányzónak, úgy döntött, hogy teljesíti a németek követeléseit; közölte a kormánnyal, hogy le kell mondania, mert olyan új kormányt fog alakítani, amelyben a németek bíznak. Arról is beszélt, hogy Magyarország nem akar kilépni a Németországgal való szövetségből.

¹⁸⁵ *Horthy M.*: i. m. 261. l.; *C. A. Macarthey*: i. m. II. köt. 226—229. l.

¹⁸⁶ IDA f. 323. op. I., d. 34. l. 1—2.

¹⁸⁷ Uo. 4. l. Koronatanács jegyzőkönyve. 1944. márc. 19.

¹⁸⁸ IDA. f. 323. op. I. d. 34. l. 5. KT. jkv. 1944. márc. 19.

A koronatanács ülésén felszólalt a leköszönő Kállay miniszterelnök is és kijelentette, hogy a kormányzó e nehéz napokban „a legjobb megoldást választotta”.¹⁸⁹

A megszállás után megalakított Sztójay-kormány bábkormány volt. Hitler 1944. március 19-én teljhatalmú képviselőjévé Magyarországon Edmund Weesenmayert nevezte ki,¹⁹⁰ akinek azt a megbízást adta, hogy a magyar kormány segítségével minden forrást a végsőkig használjon ki a háború folytatására, akit felelőssé tett a magyarországi politikai események fejlődéséért.

Pymódon vezetett a magyar uralkodó osztályok politikája Magyarország nemzeti függetlenségének teljes elvesztéséhez.

A. I. PUSKÁS
(Moszkva)

ИЗ ИСТОРИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ХОРТИСТСКОЙ ВЕНГРИИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

Внешняя политика хортистской Венгрии в конце 30-х годов характеризовалась стремлением к ревизии трианонского мирного договора и восстановлению «империи Св. Иштвана» при помощи Германии и Италии. Одновременно венгерское правительство рассчитывало на поддержку правительственных кругов Англии и США. Хортисты проводили резко выраженную антисоветскую политику.

Сосредоточив основные усилия на расчленение Чехословакии, венгерская дипломатия в 1938 г. выясняла позиции по этому вопросу Германии, Италии, Англии, США, Франции, Польши, Югославии и др. стран, и добивалась их поддержки. Хортисты в сентябре 1938 г. обещали гитлеровцам участвовать в вооруженном нападении на Чехословакию при условии, если Венгрия вступит в войну после ее начала.

В то время дело не дошло до вооруженного столкновения. Венгерские территориальные притязания в Мюнхене решены не были. Переговоры в Комарно также не дали положительных результатов. В сложной обстановке венгерское чехословацкое и венгерское правительства согласились на арбитраж Риббентропа и Чиано. Гитлер после Мюнхена, когда во главе Чехословакии уже находились его ставленники, не желал полностью удовлетворять притязания хортистов.

Южная часть Закарпатской Украины и Словакии считалась венгерскими реваншистами малой добычей. Поэтому они были явно не довольны результатами работы арбитров в Вене и вновь подняли кампанию за установление общей польско-венгерской границы. Ноябрь и декабрь 1938 г. характерен для венгерской дипломатии безуспешными действиями в этом направлении. Не помогли и все чаще повторявшиеся обещания о том, что в качестве уступки Венгрия готова присоединиться к антикоминтерновскому пакту, выйти из Лиги наций, представить коммуникационные линии в распоряжение Германии.

Убедившись, что с помощью Италии и Польши не решит вопроса о Закарпатской Украине Венгрия решила более активно добиваться этой цели с помощью Германии. Сговор состоялся в январе 1939 г., когда гитлеровцы пообещали Венгрии Закарпатскую Украину при условии одновременного немецко-венгерского наступления против Чехословакии, что и было осуществлено в середине марта 1939 г. Обращает на себя внимание «сочувственная» позиция правительства Англии к действиям хортистов и «незанимательность» правительства США в этом вопросе.

Второй Венский арбитраж гитлеровцы использовали также для укрепления своих позиций в Венгрии. Ведя подготовку к войне против Советского Союза, Гитлер осенью 1940 г. настойчиво предлагал Хорти установить хорошие отношения с Югославией. Эта рекомендация была выполнена. Заключен договор о «вечном мире». Но как только Гитлер счел время подходящим для захвата Югославии, этот договор был нарушен и хортисты приняли участие в этом военном нападении.

¹⁸⁹ IDA, f. 323, op. I., d. 34. l. 8, KT. jkv. 1944. márc. 19.

¹⁹⁰ Trials of War Criminals. V. XIII. 336—337. l.

Сохранившиеся архивные материалы позволяют разоблачить истинные намерения венгерских фашистов связанные с их участием в нападении на СССР, провокационной бомбежкой города Кошице, мечты военщины, надеявшейся нажиться на военных трофеях и захвате чужих территорий. В Венгрии победили сторонники войны против Советского Союза отчасти и потому, что правительственные круги Англии и США давали понять хортистам, что подобный акт будет ими одобрен. В начале 1942 г. во главе правительства был поставлен М. Каллаи, стремившийся продолжать войну против Советского Союза и по рекомендации США держать армию в основном дома и на случай поражения Германии, использовать ее в интересах англо-саксов.

Правительство Каллаи установило связь и вело переговоры с западными странами о возможности осуществления пожеланий представителей США. Миссия Сент-Дьердьи и Месароша в Турции, поездка Барца в Рим и Швейцарию и цели их переговоров стали известны Германии, которая как раз в то время добивалась «тотального» участия Венгрии в войне.

Гитлер потребовал от Хорти отставки правительства Каллаи. Хорти же цеплялся за его сохранение. В таком положении, равно как и в осложнившейся обстановке на советском фронте и в связи с выходом Италии из войны, Гитлер в марте 1944 г. решил оккупировать своего сателлита — Венгрию.

Так политика хортистов привела к полной потере национальной независимости страны.

А. И. ПУШКАШ

L'HISTOIRE DE LA POLITIQUE EXTÉRIEURE DE LA HONGRIE DE HORTHY PENDANT LES ANNÉES DE LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE

Résumé

Vers la fin des années trente, la politique extérieure de la Hongrie de Horthy fut caractérisée par les efforts déployés en vue de la révision du traité de paix de Trianon et la restauration de l'empire de Saint Etienne et cela ayant recours à l'aide de l'Allemagne et de l'Italie. En même temps le gouvernement hongrois compta à l'appui des milieux gouvernementaux de l'Angleterre et des États-Unis. Les horthystes menèrent une politique ouvertement antisoviétique.

Ayant concentré ses principales forces au démembrement de la Tchécoslovaquie, la diplomatie hongroise précisa en 1938 la prise de position de l'Allemagne, de l'Italie, de l'Angleterre, des États-Unis, de la France, de la Pologne, de la Yougoslavie et des autres pays concernant cette question et s'efforça d'obtenir leur assistance. Au mois de septembre 1938, les horthystes promirent aux hitleristes de prendre part à l'attaque armée contre la Tchécoslovaquie sous condition que la Hongrie entrera en guerre après le déclenchement de celle-ci.

A ce temps-là, les affaires ne furent pas dirigées vers un conflit armé. Les revendications territoriales de la Hongrie ne furent pas satisfaites à Munich. Les négociations à Komárno n'eurent, elles non plus, de résultats positifs. Dans cette situation compliquée, les gouvernements tchécoslovaque et hongrois consentirent à l'arbitrage de Ribbentrop et de Ciano. Après Munich, quand à la tête de la Tchécoslovaquie se trouvèrent déjà ses créatures, Hitler ne voulut plus entièrement satisfaire aux exigences des horthystes.

Les révanchistes hongrois jugèrent la partie du Sud de l'Ukraine Subcarpathique et de la Slovaquie un but insuffisant. C'est pourquoi ils ne furent points satisfaits des résultats de l'arbitrage de Vienne et lancèrent une nouvelle campagne pour la création d'une frontière commune polono-hongroise. La diplomatie hongroise fut caractérisée en novembre et décembre 1938 par des actions infructueuses à cet égard. Les promesses réitérées que la Hongrie contre des concessions est prête à se rallier au pacte anti-comintern, quitter la Société des Nations, mettre des lignes de communications à la disposition de l'Allemagne n'aboutirent à aucun résultat.

Convaincue qu'à l'aide de l'Italie et de la Pologne on ne peut pas résoudre la question de l'Ukraine Subcarpathique, la Hongrie s'efforça d'une manière de plus en plus active d'obtenir ce but à l'aide de l'Allemagne. Les pourparlers eurent lieu au mois de janvier 1939, lorsque les hitleristes promirent à la Hongrie l'Ukraine Subcarpathique sous condition d'une attaque simultanée allemande-hongroise à diriger contre la Tchécoslovaquie, ce qui sera réalisée au milieu du mois de mars 1939. Il est à noter la position

„compréhensive” du gouvernement anglais à l'égard des actions des horthystes et le „désintéressement” du gouvernement des États-Unis dans cette question.

Les hitléristes se servirent du deuxième arbitrage de Vienne pour renforcer leurs positions en Hongrie. En préparant la guerre contre l'Union Soviétique, Hitler en automne 1940 insista auprès de Horthy d'établir de bonnes relations avec la Yougoslavie. Cette recommandation fut réalisée. On conclut un traité de „paix éternelle”. Mais aussitôt que Hitler jugea le temps opportun pour occuper la Yougoslavie, ce traité fut violé et les horthystes prirent part à l'attaque armée.

Les matériaux conservés intacts aux archives permettent de démasquer les véritables aspirations des fascistes hongrois, visant à leur participation à l'attaque contre l'Union Soviétique, au bombardement provocateur de la ville de Košice, les rêves de la soldatesque espérant sans efforts déployés obtenir une gloire militaire et occuper des territoires étrangers. En Hongrie, les partisans de la guerre contre l'Union Soviétique prirent le dessus et les milieux gouvernementaux de l'Angleterre et des États-Unis firent comprendre aux horthystes qu'une telle action sera approuvée de leur part. Au début de 1942 c'est N. Kállay qui devint président du conseil, celui-ci entendait continuer la guerre contre l'Union Soviétique et sur la recommandation des États-Unis, tenir l'armée dans le pays et au cas de la défaite de l'Allemagne s'en servir dans l'intérêt des anglo-saxons.

Le gouvernement Kállay prit le contact et engagea des pourparlers avec les pays occidentaux concernant la possibilité de réaliser les souhaits des représentants des États-Unis. La mission de Szentgyörgyi et de Mészáros en Turquie, le voyage de Barca à Rome et en Suisse et les buts de leurs négociations devinrent connus en Allemagne qui à ce temps-là s'efforça d'obtenir la participation „totale” de la Hongrie à la guerre.

Hitler exigea de Horthy la démission du gouvernement Kállay. Mais Horthy insista sur le maintien du gouvernement. Dans ces conditions, lorsque la situation devint de plus en plus compliquée vu le front soviétique et la sortie de l'Italie de la guerre, Hitler décida au mois de mars 1944 d'occuper son alliée — la Hongrie. C'est ainsi que la politique des horthystes conduisit à la p r te totale de l'indépendance nationale du pays.

A. I. PUSKÁS

KÖZLEMÉNYEK

AZ OSZTÁLYOK SZEREPE AZ 1821. ÉVI GÖRÖG NEMZETI FELKELÉSBEN

Az utóbbi években gyakran kerülnek előtérbe a görögországi demokratikus és reakciós erők közötti harc megnyilvánulásai. Ilyen volt 1959 júliusában az Akropolisz hőségének, Manolisz Glezosznak pere és elítélése. A demokratikus mozgalom föllendülése láttán a külföldi imperialistáknak behódolt reakció újból terrorhoz és konstruált pörök-höz folyamodott, hogy megakadályozza a görög nép függetlenségi, demokratikus és békevágyó törekvéseinek valóra váltását.

A konfliktus Görögország haladó hazafias erői és reakciós erői között nagyon régi. Eredete visszanyúlik a múlt századba, az 1821-es nemzeti felkelés után bekövetkezett görög államalakulás idejére. A társadalmi erők — a burzsoázia és a feudális osztály —, melyek ezt a harcot irányították, nem váltották be a nemzet nagy többségének akkori reményseit. Óriási áldozatok és hallatlan szenvedések után a paraszttömegek a felkelés végeztével nem kaptak földet, a városi tömegek továbbra is nyomorban tengődtek, a függetlenség illúzióinak bizonyult, a burzsoázia kompromisszumot kötött a feudálisokkal, s ezzel megnyitotta a nemzeti kompromisszumok útját. A modern Görögország és kivált a legutóbbi oly mozgalmas évtizedek egész története annak a harcnak a története, melyet a néptömegek vívtak, hogy e kompromisszumok gyászos következményeitől megszabaduljanak.

Ez a cikk, mely egy Magyarországon kevésbé ismert eseményre vet fényt, az 1821-es felkelés társadalmi vonatkozásainak elemzésével hozzájárulhat a jelenlegi görögországi helyzet és a Görögországban ma zajló konfliktusok jobb megértéséhez.

*

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS AZ ÚJGÖRÖG NEMZETRŐL

Az 1821. évi görög nemzeti felkeléssel kapcsolatban felmerül a kérdés: nevezhető-e ez a felkelés egy nép politikai *feltámadásának* is? Más szavakkal: hogy az 1821-ben felkelt és hellénnek nevezett nép valóban az ókori hellénektől származik-e? Tudományosan indokolt-e a felkelés idején és napjainkban is oly elterjedt vélemény a *hellen újjászületésről*? Mit értünk az újgörög nemzeten, milyen kapcsolatok fűzik a klasszikus idők hellén nemzetiségeihez?

Eltekintve attól, hogy ezek a kérdések önmagukban is érdeklődést kelthetnek, tisztázásuk e cikkben tárgyalt sajátos szempontból fontos és szükséges, mert a „görög folytonosság” létezéséről vagy nem létezéséről folytatott viták nemcsak ellentétes tudományos szempontokat tükröznek, hanem ideológiai osztályálláspontokat és éles politikai harcokat is. A „három évezredes Görögország” sémájával a görög uralkodó osztályok valóban alátámasztottak egy olyan elméletet, mely az 1821 évi felkelés előkészítésétől és megvalósításától kezdve az új Görögország egész történelmi fejlődésére sokrétű és súlyos következményekkel járt. Bármilyen paradoxnak tűnjék is, ez az ultranacionalista koncepciókból fakadó séma a gyakorlatban a nemzeti függetlenségről való lemondás politikáját szolgálja, a görög állam politikai függőségének fenntartását, az ország helyzetére még ma is jellemző elmaradottság és tömegnyomor elsőrendű okát.

A „háromévezredes Görögország” idealisztikus sémája, mellyel kapcsolatban mindenféle zagyvaságokat férceltek össze a görög nép „rendeltetéséről” és valamiféle „küldetéséről”, a század derekán „Nagy Eszme” néven úgyszólván uralkodó ideológiai rendszer lett. Hosszú lenne felsorolni a „Nagy Eszme” változatos megnyilvánulásait az ideológiai felépítmény különböző területén. Arra szorítkozunk, hogy feltárjuk politikai lényegét, a

„nemzeti újjáépülés” eszméjét, melynek tartalma az volt, hogy helyre kell állítani a bizánci határokat, Konstantinápoly fővárossal, fel kell támasztani a hellénnek nevezett és a „második hellén civilizáció” megvalósítójának magasztalt bizánci államot. A Nagy Eszme valóráváltása nélkül — állították a görög feudális-burzoá rendszer ideológusai és politikusai — nincs jövője, nincs perspektívája a görög népek. Eszerint Görögország nem lehet életképes, amíg nem terjeszkedhet a régi határokig, s ennek logikus következményeként a gazdasági és társadalmi problémák mindaddig háttérbe szorulnak, amíg az elsőrendű probléma, a Nagy Eszme problémája meg nem oldódik.

Ez az elmélet azért találhatott visszhangra és téveszthette meg a tömegeket, mert a benne foglalt irredentizmust részben igazolta az a körülmény, hogy még igen sok görög színlődött török iga alatt. A Nagy Eszme reakciós tartalmát, a Görögország imperialista „pártfogóinak” nyújtott szolgálásokat, az eszme nemzetellenes alapját a tömegek csak jóval később értették meg, az első imperialista világháború és az Antant érdekeit szolgáló háborúk megpróbáltatásai után.¹ És a munkásosztály pártjának érdeme, hogy e reakciós ideológia hazugságainak elutasításával hozzájárult a „Nagy Eszme” keltette illúziók eloszlatásához.

Az újjörög nemzeti alakulattal kapcsolatban az idealista történetírók felvetették a faji „folytonosság” elméletét, elhallgatva vagy lekicsinyelve a számos beözönlést, vándorlást, kitelepítést, ami a szóbanforgó három évezred folyamán mélyrehatóan megváltoztatta Görögország és Bizánc térségének ethnikai összetételét. Tévesen értelmezték a nagy nyelvi hellenizáció tényét, s az ógörögből származó és a bizánci birodalomban élő számos nép által beszélt nyelv létezéséből faji „tisztaság”-ra következtettek. Elhangzottak egyes tudósok részéről árnyaltabb nézetek is, de lényegében a görög polgári gondolat a „folytonosság” fogalmán nyugodott.

Egy vita során, melyet a Nagy Eszme által előidézett megpróbáltatások és nemzeti katasztrófák erősen kieleztek, a haladó gondolkodók a téves koncepciók megcáfolásával kapcsolatban ellenkező irányú tüzásokba is estek, s olykor leegyszerűsítették az újjörög nemzet kialakulásának eredetével és folyamatával kapcsolatos bonyolult jelenségeket. Egyesek odáig mentek, hogy tagadtak minden kapcsolatot az újjörögök és az ógörögök között.

Anélkül, hogy kitérnénk a vita részleteire, összefoglaljuk itt az újjörög nemzeti formáció főbb vonásait. Több évszázados fejlődés következtében a kelet-római birodalomban kialakult és uralkodó szerephez jutott ebben a néprajzilag tarka államban egy nemzetiség: a római-bizánci nemzetiség. Amint a „barbároktól” zaklatott birodalom apránként elvesztette legtávolabbi tartományait, mindinkább nőtt az államban e nemzetiség jelentősége. Nyelve a görög volt, mely más népek nyelvi hellenizációja során annyira fejlődött, hogy már közelebb állt a modern görög nyelvhez, mint az ógöröghöz. Az ókori Hellasz és volt gyarmatainak területén mégis fellelhetők — a nyelv folytonosságán kívül — bizonyos kapcsolatok a görög múlttal a népszokásokban és hagyományokban. E területeket illetően beszélhetünk bizonyos mértékig „folytonosságról”. Megjegyezhetjük azonban, hogy a keresztény vallás uralma alatt és a feudalizmus térhódításával járó strukturális változások nyomán a hellenizmus fogalma — melyet már régóta azonosítottak a pogánysággal — teljesen elmosódott és vele együtt elhalt az ókori Görögországgal való kapcsolat tudata.

Ezeken az államnak csak kis részét képező területeken, akárcsak az egész birodalomban, e görögül beszélő bizánciak önmagukat a római állam római polgárainak nevezték.² Am ezek a kelet-„rómaiak”, jóllehet felső rétegük nagyra tartotta az antik Róma dicsőségét, hamarosan megkülönböztették magukat a rómaiaktól és a „latinoktól”, ahogyan később az itálitákat és tágabb értelemben az összes nyugat-európaiakat nevezték. A keresztes hadjáratok, Konstantinápoly elfoglalása a keresztes hadak által, a politikai összeütközéseket alátámasztó vallási konfliktusok szorosabbra fűzték a kelet-„rómaiak” kapcsolatait és megerősítették bennük egy határozott nemzeti közösséghez tartozás érzését. Ebben az időben egyébként a bizánci államban bizonyos változások mentek végbe a termelési viszonyokban, és új társadalmi erők jelentek meg az osztályharc színterén, reformokat követelve az államban. A nemzeti közösség érzése ezután szüntelenül erősödött

¹ A Nagy Eszme kisugárzása csúcspontját érte el az első világháború végén, amikor Görögország a fiatal szovjet állam ellen küldött expedíciós hadtest fejében felhatalmazást kapott Kis-Ázsia egy részének megszállására. Ezután következett Kemal Atatürk forradalma a szultán hatalma ellen, a görög—török háború; az imperialisták elhagyták Görögországot és 1922-ben a görög hadsereg vereséget szenvedett, ami a görögök tömeges lemészárlását vonta maga után: évszázados otthonukból kitzve menekülniük kellett Kis-Ázsiából és később Kelet-Tráciából is.

² Ez az elnevezés megmaradt a bizánci birodalom egész fennállása és a török hódítás négy évszázada alatt. Még ma is a népi nyelvben a „romiosz” név bizalmas színezetű szinonímája a „görög”-nek. Az állítólagos görög „tisztaság” és „folytonosság” szempontjából ennek a maradványnak a jelentőségét nem lehet figyelmen kívül hagyni.

a szakadatlan háborúkban és végül az élet-halálharcban, melyet az utolsó országdúló ellenség, az oszmán törökök ellen vívtak. De mindig „rómaiakról” volt szó, és csupán egyes kiemelkedő személyiségeknél, a régi görög kultúráért rajongó gondolkodóknál (akiket kétségkívül befolyásoltak a nyugaton meginduló renaissance első jelenségei) láthatunk bizánc-hellén fúzióra való törekvést, az ókori Görögországgal való kapcsolatokra támasztott igényt.³

A török hódítás véget vetett az ilyen fejleményeknek. A tőkés viszonyok első bizánci hajtásai elpusztultak, s a török militarizmus kegyetlen elnyomása alatt az ország gazdasági élete visszasüllyedt az elszigeteltségbe. A „rómaiak” kultúrája, mint minden leigázott népe, hanyatlásnak indult. Ilyen körülmények között nem lehetett szó további újjörög nemzeti fejlődésről. Mégis — mint később e cikkben részletesen kifejtjük — a piacra termelés folytatódott a török államban is, a pénzviszonyok a XVII. századtól kezdve kibontakoztak, s kialakult egy „romioi” burzsoázia az államban és a nagyszámú diaszpórában. Ugyanakkor a parasztok harca a feudális elnyomók ellen fegyveres összetűzések formáját öltötte. *A görög burzsoázia kifejlődésének és a törökök elleni fegyveres parasztfelkeléseknek kettős ösztönzésére indult meg a „romioi” görögök nemzetté alakulása.* Abban az időben, amikor az antik görög kultúra sugarai a civilizált világban olyan nagy fényvel felragyogtak, természetes volt, hogy ez a fejlődés az antik Görögországgal való kapcsolatok felidézésével, az új hellenizmus jegyében ment végbe.⁴

Röviden így játszódtott le az újjörög nemzet kialakulási folyamata, mely történelmileg a nemzetek keletkezésére vonatkozó marxista fogalmaknak megfelelően ment végbe, s távol áll valamiféle esodálatos hellén „feltámadás” misztikumától, mint az idealista írók az „örök görög szellemről” szóló ködös elméleteikkel kimutatni szeretnék. Még a szakasait is kitalálták ennek az örök Görögországnak: egyes politikusok és burzsoá ideológusok beszéltek egy harmadik görög civilizációról (a jelenlegiről), mely a klasszikus idők első és a bizánci kor második civilizációja után következik.

Érthető, hogy a görög uralkodó osztályok jogosultnak vélték egy nagy nép dicső múltjához fűződő valamiféle kapcsolatok felidézését.⁵ A baj az, hogy eltűntek ezeket a kapcsolatokat, amíg végül a faji tisztaság és „folytonosság” nyilvánvalóan hamis elméletét gyártották belőlük. *A baj az, hogy a burzsoázia a görög feudalizmussal kötött kompromisszumában és a külföldi tőke zsoldjában ezt a kapcsolatot, a hellén ókor felidézését egy reakciós politika keretében helyezte, s a klasszikus ókor külsőséges, felszínes kultuszának meddő szelvényében értelmezte.*⁶

Beszéltünk fentebb a „Nagy Eszme” szerencsétlen következményeiről, hogy tudniillik a görög nép e csalóka eszme valóráváltása érdekében belesodródott az imperialisták érdekeit szolgáló háborúkba. A görög nemzetre és kialakulására vonatkozó nézeteltérés tehát — ismételjük — nem csupán tudományos vita volt, hanem a görögországi osztályharc tükröződése, egyik megnyilvánulása. Ez a probléma még ma is összefügg az országban jelentkező ideológiai és politikai ellentétekkel.

Az újjörög történelemre vonatkozó fenti megjegyzéseknek talán van némi érdekességük a magyar történelem számára, minthogy mutatkoznak bizonyos analógiák a burzsoá-feudális Magyarország uralkodó osztályainak nacionalista, szoviszta ideológiájával. Vizsgáljuk most meg a különböző osztályokat és szerepüket az 1821. évi görög felkelés előtt és alatt.

*

Kapodisztriasz, a görög állam első feje, amikor az európai nagyhatalmak kérdést intéztek hozzá a lakosság *fő foglalkozását* illetően, „a szövetséges udvarok képviselőihez” címzett 1830. október 30-i jegyzékében így válaszolt:

³ Ma is híresek Georgiosz Gemisztoz (Plethon) író és gondolkodó szavai, aki az olasz humanizmus hatására hellén államot akart alapítani Peloponnészoszon: „hellének vagyunk, amit apáink nyelve és földje bizonyít”. Gemisztoz egy sajtósági, utópikus humanizmustól és platóni eszméktől sugallt hellenizálási tervet terjesztett elő Manuel Paleologue császárnak (1391—1425).

⁴ Számos egyéb megnyilvánulás mellett névváltoztatások történtek: János, György, Péter, Demeter, Jakab és egyéb keresztény neveket Alexander, Démoszthenész, Miltiádész, Themisztoklész és más antik nevek váltották fel. Tanítók nevelődtek ki a külföldre vándorolt gazdag kereskedők által pénzelt iskolákban, s az ókori Görögország történelmét népszerűsítették a tömegek körében. Egy XVIII. századi krónika elbeszélte, hogyan olvasta fel egy görög kereskedő hajón a hajó irodatisztja a Sándor hőstetteit népszerűsítő füzetet: a tengerészek áhitattal hallgatták azoknak a történetét, akiket őseiknek tekintettek.

⁵ Más európai burzsoáziák, pl. a francia burzsoázia, szintén visszanyúltak a hatalomért vívott harcukban az ókor szimbólumaikhoz.

⁶ Ez többek között abban nyilvánult meg, hogy egy új, fiktív nyelvet kényszerítettek rá az országra, melyet a nép nem értett, s amelynek használata az oktatásban, az irodalomban, sajtóban és közigazgatásban a tömegeket a legmélyebb tudatlanságra kárhoztatta. Tudatlanságra az antik kultúra tekintetében is, amelyet ez a nyelv állítólag hivatva volt új életre kelteni.

„A hegyi lakók pásztorok vagy harcosok. Akik a síkságokat lakják, mindannyian művelték volna a dúsán termő földet, ha az üldöztetések nem kényszerítették volna és nem kényszeríték őket gyakran még ma is arra, hogy letegyék az ekevasat és fegyvert fogva a hegyekben keressék biztonságukat. A szárazföld és a szigetek sűrűn lakott tengerpartjain főleg tengerészek és kereskedők élnek. Ez az egyetlen pozitív válasz, amelyet erre a kérdésre adhatunk.”

Ezek a megjegyzések a felkelés végén hangzottak el, amikor bizonyos országrészekben még török csapatok állomásoztak és a lakosság nyomora és éhezése polgári zavargásokra vezetett. Továbbá csak a felszabadult vidékekre vonatkoztak: Peloponnészoszra, Ruméliára, Euboiára és néhány szigetre, vagyis összesen mintegy 810 000 lakosra. Mégis érvényesnek tekinthetők az ottomán birodalom egész területére, ahol görög elemek voltak túlsúlyban. Kivéve a legnagyobb városokat: Kostantinápolyt, Szmirnát és néhány más várost — *a lakosság főleg földművelőkből és állattenyésztőkből állott*. A szigeteket és egyes partvidékeket voltak tengerészek, kereskedők, hajótulajdonosok és tengerészproletariátus, kézművesek és kiskereskedők, akiket Kapodisztriasz egységesen kereskedőknek nevez. Ipar nem létezett. Kapodisztriasz a válaszában nem különbözteti meg a földművelők között a földtulajdonosokat és a földnélkülieket. De jöllehet pontos adatok nincsenek, számos történelmi bizonyosság szól a bérlők és mezőgazdasági munkások nagy százalékaránya mellett. A felkelés idején az első felszabadult területeken, Peloponnészoszban, becslés szerint *120 000 lakosra 100 000 földnélküli paraszt jutott*.

A parasztság helyzetét fogjuk e tanulmányban elsősorban megvizsgálni.

A PARASZTSÁG. Az ottomán birodalom alapvető és magasan legnagyobb számú osztályára, a „ráják”-ra, a leigázott parasztkra nehezedett a török feudalizmus jáрма is a legsúlyosabban. Ez az „ázsiai” feudalizmus (mely Marx kifejezése szerint „brutálisabb és barbárbab valamennyinél”) sajátosságainál fogva a parasztkok helyzetét elviselhetetlenné tette. A hódítók különféle barbár praktikái közé tartozott az a közel két évszázadon át üzött módszer is, hogy kegyetlenül elraboltak kisfiúkat, akiket a janicsár hadtestekben teljesítendő szolgálatra neveltek. Hasonlóan kegyetlen eljárás volt pl. a „harács”, mely fennmaradt egészen a görög forradalomig. Ez bizonyos, évente fizetett „fej”-adó volt, melynek ellenében a „rája” fejét a következő esztendeig nem választhatták el a nyakától.

Jöllehet a Korán nem említi a parasztkok röghözkötöttségét, a feudális termelési viszonyok lassanként kialakultak a birodalom túlnyomó részén. A parasztkok, ha formailag nem is, de lényegileg röghözkötöttek, s kötelesek beszolgáltatni a termés egy részét (egyhetedétől a feléig), valamint különféle természetbeni adókat fizetni és súlyos robotmunkát teljesíteni. A XVII. és főleg a XVIII. század folyamán a török katonai feudalizmusban átalakulások mentek végbe: ahelyett hogy a szultán osztana földet tisztjeinek és magasrangú tisztviselőinek életfogytiglani hasznélvezetre, megtörténik a végleges felosztás és a föld teljes jogú tulajdonba kerül; több föld-eladást eszközölnek, s fokozódik a harc a pasák, bejek és más méltóságok között tulajdonuk növelése érdekében. A termelési viszonyok lényegében továbbra is feudális viszonyok, bár a termelés részben elveszíti zárt jellegét, s mindinkább piacra dolgozik. Feudális viszonyok uralkodnak a görög egyházi nagybirtokok terén is, valamint a görög közösségektől elszakadt „kodzabasik” (földbirtokos-réteg, melyről később szó lesz) birtokai tekintetében. A régebben Genovához, Velencéhez és a máltai lovagrend birtokaihoz tartozó szigetekben, melyeket a törökök újabban foglaltak el, a hódítók megtúrták a többé-kevésbé elgörögösödött olasz főúri családok nagybirtokait, valamint a görög kisbirtokokat. Megmarad egy adófizető szabadparasztréteg is a kontinentális országrészekben, főleg a hegyes vidékeken. *Egészében a feudális viszonyok az uralkodók, s ezek keretében különféle tulajdonos-kategóriák vannak: pasák, bejek és más török méltóságok, maga a szultán, muzulmán vallási vagy jótékonyági intézmények, az ortodox görög egyház, az elgörögösödött olasz vagy levanti hűbérurak, s végül a görög „kodzabasik”.* A XVIII. században a pénzviszonyok elterjedése nyomán meghonosodik a földbér és az adók részleges pénzbeli fizetése, ami súlyosbítja a bérlők helyzetét, míg azok a szabadparasztkok, akik nem tudják megfizetni az adót és a szolgáltatásokat, maguk is a felesbérlők meg a napszámosok soraiba süllyednek.

Vannak egyes adatok Peloponnészosz és Rumélia — a nemzeti ellenállás gócpontjai és a felkelés centruma — lakosságának nemzeti és szociális összetételéről: Ruméliában (kontinentális Görögország) 247 850 görög és 20 865 török élt. Nyugati részén a földnek körülbelül a fele a törököké, másik fele a görögöké volt. Keleti részén a görögök 5 178 000 „sztremma”, a törökök pedig 2 082 980 „sztremma” földet birtokoltak. Peloponnészoszban a lakosság 10 százalékát alkotó törökök 3 millió sztremma legjobb minőségű földet birtokoltak a görögököknek főleg hegyes vidékeken fekvő 1 1/2 millió sztremma földjével szemben. De a földkérdésnek e nemzeti vonatkozáson kívül volt egy belső

görög, szociális oldala is: a föld túlnyomó részét a görög feudálisok, a „kodzabasik” és az egyház tartotta kezében. (Peloponnészoszban 563 kolostor volt.)

„A görög kereskedelem képe” című munkájában Beaujour francia szerző a következőképpen vázolja a paraszti tömegek helyzetét a XVIII. század végén: „Az emberek ezrei azért dolgoznak, hogy néhány nagybirtokost hűltaljanak. (Az én kiemelésem. — J. P.) Kiskirályok kisajátítják a föld művelői munkájának gyümölcsét.” A „Helliniki Nomarhia” című, 1806-ban megjelent könyv haladószellemű névtelen szerzője így írt: „A parasztság, egy állam legtisztéletreméltóbb osztálya, a politikai jólét legszilárdabb pillére, rosszabbul él, mint a barmok. Egy gazdag török jobban táplálja a lovait, mint ahogy a parasztok táplálkoznak. S ez a nyomorult paraszt még tartozik — mily szőgyen kimondani is — csillapítani az egyház brigantijának, azaz a püspököknek telhetetlen étvágát.”

A GÖRÖG KÖZÖSSÉGEK. A török hódítók a rájukra kivetett különféle adókat ez utóbbiak közösségei útján hajtották be. E közösségek élén a „proesztoszok”, a közösség leggazdagabb és legbefolyásosabb emberei álltak. A harc a közösségek elnöki tisztőért rendszerint a helyi vagy környéki kodzabasik különböző nemzetségei között folyt. Bizonyos körülmények közt azonban az osztályellentétek jutottak ebben kifejezésre. A felkelés küszöbén a közösségek helyi-közzel valóságos küzdőterévé váltak annak a harcnak, mely a nagybirtokosok és a közép-, illetve szegényparasztközött, a szigeteken és a partvidékeken pedig a nagybirtokosok, a helyi burzsoázia és a kézművesek, kiskereskedők, munkások meg egyéb plebejus elemek között folyt.

Egyes közösségek vagy közösségcsoportok bizonyos fokig megőrizték függetlenségüket, s a török hatalomtól való függőségük adófizetésre szorított. Ezek a közösségek lényegében két kategóriához tartoztak: a szegény és elmaradott hegyvidékek közösségei, pl. *Mani* (Peloponnészosztól délre), ahol fennmaradt a bizánci jellegű katonai feudalizmus, vagy pedig *Szuli* (Epeiroszban), ahol 11 szegény állattenyésztő falu olyan közösséget alakított, melynek számos jellegzetessége katonai demokráciára emlékeztet.⁷ Másrészt voltak fejlettebb közösségek, ahol a lakosság többsége kézművességgel, kisiparral vagy kereskedelemmel foglalkozott. Ilyen volt pl. *Mademohoria* — 12 kisvárosból és 360 faluból álló csoport Chalkidikében —, ahol ezüstércet bányásztak és dolgoztak fel egy török megbízott főfelügyele alatt. Továbbá: 24 falu a *Pelion-hegységben*; az *Ambelakia-i* közösség Thesszáliában, ahol festett pamutfonalakat gyártottak és exportáltak Ausztria-Magyarországra, valamint a német államokba, s amely közösség a XVIII—XIX. századfordulón erősen felvirágzott; a Hidra, Szepesz, Pszara, Chiosz, Számosz szigetén levő tengerészeti-kereskedelmi központok, melyek „kapudan pasa” admirális jogi fennhatósága alatt közvetlenül Konstantinápolytól fügtek.

GÖRÖG FEUDÁLIS NAGYBIRTOKOSOK — KODZABASIK. Fentebb már szó volt egy feudális görög nagybirtokos osztály kialakulásáról. A kodzabasik általában a görög közösségek keheleiből, ezek „proesztoszok”-nak nevezett választott vezetői közül váltak ki (néha a kodzabasi török névvel illették őket, s ez az elnevezés később általánossá vált). Kezdetben a kodzabasik nem voltak valamennyien nagybirtokosok. Gazdasági és politikai megerősödésük két évszázad folyamán ment végbe. Azokon a vidékeken nőtt meg a hatalmuk leginkább, ahol számottevő görög lakosság volt, s ez arra készítette a hódítókat, hogy támaszt keressenek a leigázott nép körében. *A XVIII. században a görög kodzabasik már nagybirtokos osztályt alkotnak.* A rendelkezésünkre álló néhány adatból, melyeket e tanulmány más helyén közlünk, kitűnik, hogy egyes vidékeken csaknem annyi földjük volt, mint a törököknek. A pénzrendszer terjedése nyomán számos kodzabasi kezdett uzsorával foglalkozni, s még a török pasák is vettek fel tőlük kölcsönt. A nép „török kodzabasiknak” nevezte őket, hogy hangsúlyozza hasonlóságukat a török hűbérurakkal, akiknek egyébként életmódját és szokásait is átvették. Mivel ápták az egymással való rokonsági kapcsolatokat, frakciókra, sőt valóságos pártokra oszlottak. Mindenki fölött álltak a „dzakia” (tűzhely) névvel illetett nagy főúri családok, melyek közül egyeseknek még Konstantinápolyal is kapcsolatuk volt; megvesztegették a Porta magasrangú tisztviselőit, s olykor sikerült nekik a nem-kívánatosnak tartott török pasákat is leváltatni. Időnként összeütközések robbantak ki a kodzabasik egyes csoportjai között, néha a kis- és középbirtokosok csaptak össze a nagy kodzabasikkal. Peloponnészoszban rövid idővel a felkelés előtt a nagy kodzabasik két pártot alakítottak, amelyek élet-halálharcot vívtak egymással, s attól sem riadtak vissza, hogy ellenfeleiket a törökök segítségével tegyék el láb alól.

⁷ A szuliki később fontos katonai szerepet töltek be a felkelésben.

Thornton angol történész a következő szavakkal jellemzi a kodzabasikat: „A görögök a legádázabb ellenségei egymásnak. A görög vérből való kodzabasik hajlonganak a törökök előtt, s a legembertelenebbül áskálódnak azok ellen, akiket szeretniük kellene. . . Ebben az elfajult néptörzsen a rabszolgák minden hibája megtalálható. A templomokban a püspöki szék mellett foglalnak helyet és farizeusok módjára pénzzel vásárolják meg az első hely jogát. A török szablya a görögöt rabszolgasorban tartja, de honfitársainak hatalma kifosztja és még ezerszer szerencsétlenebbé teszi.”

A népdalok megbélyegezték az aljas szolgálalkúséget, mellyel a kodzabasik török uraik iránt viseltettek. Zachariasz, a peloponnészoszi klephtiszek híres vezére a következő szavakkal válaszol a pasának, aki megadásra szólítja fel:

Hol láttál már pasák előtt leborulni klephtisz?!

Ezt a kodzabasik, törökiszolgák teszik.

Itt fegyver hangja szól s golyó süvít.

A kodzabasik sötét reakciók voltak, engesztelhetetlen ellenfelei a klephtiszeknek, esküdt ellenségei az „új eszméknek”, a forradalmi eszméknek, melyeket a diaszpórából jött írástudók és kispolgárok terjesztettek. Rossz szemmel néztek minden változást, mely veszélyeztethetné nagy vagyonukat és kiváltságukat. De noha a török hatalom fő támaszát alkották, őket is sújtotta a török urak zsarnoksága és vak önkénye. Javaikat nem egyszer elkobozták, sőt lefejezésük sem volt ritka eset. Akárcsak az egyház legfőbb személyiségeit, a pátriárkákat és főpapokat, a török hatalom őket is ügyszólván tuszoknak tekintette, akik mindenkor felelősek a rájuk engedelmségéért és akiket megbüntettek, ha ezek lázongtak.⁸ Végül a napoleoni háborúk nyomán támadt zűrzavaros európai helyzetben, amikor a török birodalom gyöngesége már szemellátható volt, az orosz győzelmek hatására a kodzabasik egy része arra törekedett, hogy megszabaduljon a törököktől és egy független vagy a cári birodalomtól függő új görög államban elfoglalja a török urak helyét. Mindezek a megfontolások befolyásolták a kodzabasik osztályának magatartását. Általában ellenségesen viseltettek a nemzeti szabadságmozgalommal szemben, de bizonyos pillanatokban — mint alább bővebben kifejtjük — viselkedésük ellentmondásos volt.

A FANARIÓTÁK. A konstantinápolyi görögök e kis társadalmi rétegéről külön kell megemlékeznünk. Nevük Konstantinápoly Fanar nevű negyedének nevéből származtak, ők szolgáltatták a hódítóknak az írástudó közigazgatási tiszviselőket, akikre a birodalomban nagy szükség volt. Szerepük nőtt a XVII. században, amikor először neveztek ki görög fanariótát — P. Nikuzioszt — a Porta „nagy dragoman”-jának (a jelenlegi külügyminiszteri tisztségnek felel meg). Diplomáciai szolgálatokon kívül magas állásokat töltöttek be a flottában, ahol a fanariótákat kinevezték „kapudan pasa” tengernagy „dragomanjainak”, vagyis első helyetteseinek. 1709 óta Havasalföld és Moldova tartományok vajdájának neveztek ki őket, s ezek a gyakorlatban gyakran öröklődő tisztségek voltak. Kegyetlenül elnyomták és kizsákmányolták e tartományok parasztságát, sőt a helyi nemesiség egy részét is üldözték. Mégis lehetővé tették ezeken a vidékeken a kereskedelem és a görög irodalom némi fejlődését, s tevékenységük objektíve gyöngítette az általuk képviselt feudális rend alapjait. A fanarióták nagy vagyonokra tettek szert jövedelmező tisztségeik révén, valamint a Konstantinápolyban és aromán tartományokban általuk űzött kereskedelemből és uszorából kifolyólag. Bőséges hasznot húztak a pátriárkátus részére lebonyolított szállításokból is. Szoros kapcsolataik voltak az egyház vezető köreivel, s tevékenyen részt vettek a pátriárkák választását megelőző cselszövényekben. Számos fanarióta jutott óriási földbirtokokhoz, pl. Mihail Katakuzinosz, akinek a földjei kiterjedtek a mai Bulgária és Románia egész partvidékére. A leghatalmasabb családok voltak a Szucosz, Karadzasz, Katakuzinosz, Maurokordatosz, Ipszilantisz, Muruzisz, Gikasiz család. Egyesek közülük elrománosodtak, s nevükkel találkozunk a román feudalizmus történetében. A fanarióták a legélesebb harcot vívtak egymással a jövedelmező állásokért, elsősorban a havasalföldi és a moldvai fejedelemségért, melyet mintegy 115 éven át kezükben tartottak. Cselszövéseik folytán érintkezésbe kerültek más államokkal is, és olykor kémtvékenység-

⁸ 1770-ben, a peloponnészoszi és krétai meghírsült felkelés után számos kodzabasi és egyházi személyiség saját életével lakolt a felkeléset. Még jellemzőbb tény, hogy amikor az 1821-es felkelés híre eljutott a török fővárosba, egy pogrom során megölték Gregoriosz konstantinápolyi pátriárkát, holott Gregoriosz a múltban nagy szolgálatokat tett a szultánnak: kiközösítette az egyházból a klephtiszeket, török kézre adta a forradalmárokat, és görög híveit a török hatalom iránti engedelmségre intette.

get is folytattak. Érdekes adat, hogy nagy részük erőszakos halállal halt meg, rendszerint a szultán kivégeztette őket. Ennek ellenére utódaik az álláshajhászt, főleg a két fejedelemségért való versengést, nem lanyhuló hevességgel folytatták. Azt mondják, hogy a fanarióták asszonyai kicsinyeiket ily szavakkal ringatták:

Csak lenne kisfiamból valach hég,
ha megöli is török kéz...

A fanarióták szemben álltak a görög nemzeti szabadságmozgalommal, akárcsak a többi balkán nép szabadságmozgalmával. Amikor az ottomán birodalom hanyatlása világossá vált, azon mesterkedtek, hogy az állam a román fejedelemségek mintájára kis, félig autonóm fejedelemségekre hulljon szét. Ebben a korszakban más helyi kormányzók, mint a janninai Ali pasa, valamint Paszvandoglu, a szláv származású vidini pasa és később Mehemed Ali Egyiptomban szintén ilyen irányban működtek, s titkon vagy nyíltan lázadást szítottak a konstantinápolyi hatalom ellen. Egyes fanarióták arra törekedtek, hogy a cár vagy más egyeduralkodó égisze alatt feltámasszák a bizánci államot, s összeseküvést szerveztek e cél megvalósítására. Ily módon bizonyos mértékben hozzájárultak az ottomán birodalom bomlásához.⁹

Amikor kitört a felkelés, egyes fanarióták Görögországba mentek, ahol cselszövő és bomlasztó tevékenységükkel gyászos szerepet vittek. Később szó lesz legkiemelkedőbb képviselőjükről, Mavrokordatosz „hercegről”. Kolokotronisz, a felkelés egyik vezetője keserű gúnnyal átitatott szavakat ejt velük kapcsolatban. „A felkelés első esztendejében — meséli visszaemlékezéseiben — teljes egyetértés volt közöttünk. Egyesek jöttek és a mi bőrünkön akarták mesterségüket gyakorolni, mint a borbélyinas a tetvesek fején. Ez fájt, de mit tehattünk volna? Rájuk is szükség volt. Az egyenetlenség megkezdődött, az első idők egyetértése és készsége véget ért.”¹⁰

A fanarióták szerepének gyászos következményei közül meg kell említenünk az 1821-es felkelés viszonylagos elszigeteltségét a havasalföldi és a moldvai fejedelemségben. Alexandrosz Ipszilantisz önkénteseinek serege nem kapott aktív támogatást a helyi lakosságtól. Ha ez részben a felkelés görög vagy román vezetői által abban az időben elkövetett hibáknak tudható is be, kétségtelen, hogy a hosszú ideig folyó elnyomás és kizsákmányolás, melyet a román lakosság a fanarióta „hercegek” és görög kollaborálóik részéről elszenvedett, óhatatlanul gyanakvást keltett a görög felkeléssel szemben.

A PAPSÁG. Amikor a törökök elfoglalták Konstantinápolyt, politikai megfontolások arra bírták a szultánokat, hogy megtűrjék, sőt bizonyos mértékig támogassák is az ortodox egyházat. Azért kellett így eljárniuk, hogy engedelmességre kényszeríthessék és igazgatni tudják a leigázott keresztényeket, akiknek létszáma sokkal nagyobb volt, mint a törököké, meg hogy ezzel is kihívják a nyugati katolikus államokat. Nem tekinthető véletlennek, hogy a hódító Mahomet nagy figyelmességgel fogadta és kinevezte ortodox pátriárkának Gennadiosz prelátust, aki elszánt ellenfele volt annak, hogy az egyházak Róma égisze alatt egyesüljenek. A szultánok jórészt tiszteletben tartották az egyház birtokait, s a pátriárkát — akit „Basz Miliet”-nek, a rájuk nemzeti vezérének neveztek — széleskörű kiváltságokkal ruházták fel, nemcsak a vallási és egyházi ügyekben, hanem az oktatás és bíraskodás terén is. A pátriárkai méltósághoz tehát világi hatalom is járult, nem úgy, mint a kelet-római császárok idején, amikor a pátriárka csupán lelki vezető volt.

A török katonai feudalizmus lényegében bizonyos kompromisszumot kötött a feudális görög-római egyházzal, amelyre szüksége volt. Mégis helytelen lenne túlértékelni azt a függetlenséget, melyre az ortodox egyház e kompromisszum folytán szert tett. A szultánok és a Porta fő méltóságai lépten-nyomon beavatkoztak a pátriárka ügyeibe, maga a pátriárka állás pedig éppúgy megvásárolhatóvá lett, akárcsak a katolikus püs-

⁹ A „római—görög” nemzetiség szempontjából nem érdektelen, hogy a fanarióták meg akarták különböztetni magukat a többi görögöktől, és tiltakoztak a „hellén” vagy „graiokosz” megnevezés ellen. Kumasz nevű korabeli történetrőlük a következőképpen ítélt róluk: „Kisajátították a tekintélyes római nevet, és sértésnek tekintik, ha valaki görögöknek vagy helléneknek nevezi őket. Nem akarnak érintkezni rangjukon aluli személyekkel, kereskedőkkel vagy kézművesekkel. Gúnyvevekkel illetik az Epeiroszban, Tesszáliából és a szigetektől származó görögöket és mindenkit, aki nem „celebisz”, vagyis nemes, mint ők”.

¹⁰ Fotakosz, a felkelés egy másik katonai vezetője és egyik szervezője szintén az egyenetlenségek okozóiként emlegeti visszaemlékezéseiben a fanariótákat. „A fanarióták — írja Fotakosz — szokásos cselszövő módszerüket alkalmazták. Egyenetlenséget szítottak a kerületekben, a tartományokban, a fegyveres csoportokban, sőt még a családok között is.” Zalonisz, a felkelés egy másik krónikása így írt: „Gyűlöljük a fanariótákat, mert Görögországba jöve nyomban hatalomra törtek, s az ország megpróbáltatásai iránt közömbösen kinyitották Pandora-szelencéjükét, melyből csupa baj és ármány szökött ki.” Majd lejjebb: „Régi és érthetetlen nyelven írott dokumentumokat mutattak fel, s azok alapján a bizánci állam ősi családjainak hercegi és más magas rangjaira formáltak igényt... Ilyen hamis címekkel és egyéb csalásokkal elkápráztatták a kisembereket és nagy személyiségeknek látszóttak.”

pökségek egyes európai országokban. Például II. Pachomiosz 1587-ben 12 000 aranyért vásárolta meg a pátriárkai méltóságot a törököktől. De a philipopoliszi metropolita, aki 24 000 aranyat áldozott erre a célra, kibuktatta állásából. Ezt a pátriárkát is sikerült megbuktatni úgy, hogy ellenfelei 40 000 arannyal megvesztegették a nagyvezért. 1623-tól 1700-ig 50 ízben cseréltek pátriárkát a cselszövények és vesztegetések segítségével elért török közbenjárás révén. Valóságos árverés folyt a pátriárkai székért, s a nyertes árlejtők természetesen úgy kárpótolták magukat, hogy a hívőket zsarolták, emelték a püspöki szolgáltatásokat.

Mindamellet tény, hogy az ortodox egyház, jóllehet kizsákmányolta a rájákat és kiszolgálta a török hatalmat, a legfőbb összetartó erőnek bizonyult a török uralom alatt, fenntartotta a nemzeti és kulturális folytonosságot, s a vallás akkori szerepét tekintve nagy jelentőségű középonti volt a nemzeti tömörülésnek. Másrészt bizonyos időrendi megkülönböztetéseket kell tenni a pátriárkátus szerepét illetően, s tekintetbe kell venni, hogy a feudális elemek és a kialakuló kereskedő burzsoázia ellentétei az egyházi ügyekben is tükröződtek. Megemlítjük ezzel kapcsolatban Lukarisz Cirill pátriárkát (1527—1638). Lukarisz, aki a velenceiek által megszállt Kréta szigetéről származott és a Nyugaton nevelkedett, felvilágosult gondolkodásánál fogva az új Görögország előfutárának tekinthető. Egy korabeli görög krónika megállapítja, hogy „szűcs- és szabómestereknek abban az időben döntő befolyásuk volt egyházi ügyekben”. Lukarisz megalapította Konstantinápolyban az első görög nyomdát. Azon fáradozott, hogy a ráják oktatásban részesüljenek, és egyéb újítások között bevezette erre a célra a népi nyelv használatát, noha az írástudók ezt a nyelvet barbárnak tekintették. A régi görög és a „római”-bizánci elemek érdekes keverékén alapuló nemzeti öntudat felébresztéséért harcolt. Egyik enciklikájában, amelyben a Rómához tartozó „latinokkal” vitázott, többek közt ezt olvashatjuk:

„A latinok mondhatják nekünk: ti keletiek silányabbak vagytok, mert nincs többé birodalmatok. Isten elvette tőletek, mert gőgösek voltatok. Másodszor, nincs papi hierarchiátok, mert a törököknek alávetett rabszolgák vagytok. . . Igaz, hogy a keleti egyház nagyon súlyos helyzetben van. Igaz, hogy nincs birodalmunk, mert Isten büntetni akart minket. . . Az is igaz, hogy nincsenek tudósaink és nincsenek iskoláink. Ám fontolják meg a latinok ezt a két dolgot: *Először is, hogy a régi időkben, amikor a bölcsesség Görögországból áradt, a görögök a latinokat barbároknak tekintették. És ha most mi süllyedtünk barbárságba és ők tettek szert bölcsességre, ebben nincs semmi különös.* (Az én kiemelésem. — J. P.) A szegénység és országunk pusztulása okozta ezt. De legyünk türelemmel, hogy meglássuk. . .”

Szemmel látható, hogy azonosítja a modern görögöket az ókoriakkal, s a görög „folytonosság” eszméjét hirdeti, mely a jelenkori görög „Nagy Eszme” alapja.

Lukarisz ellen, akinek nagyratörő terveiben a protestánsokkal való együttműködés reménye is szerepelt, a görög feudális elemek és a konstantinápolyi jezsuiták egyaránt áskálódtak. Több ízben visszahívták, s végül a szultán, akinél azt a vádat emelték ellene, hogy az oroszokkal bűnös forradalmi kapcsolatokat tart fenn, megfojtatta. Egyúttal a janicsárok lerombolták görög nyomdáját.

Meg kell emlékeznünk arról is, hogy a konstantinápolyi pátriárkátus szoros kapcsolatban állt az orosz ortodox egyházzal. Jeremiás konstantinápolyi pátriárka 1588-ban Moszkvába ment, ahol a többi ortodox pátriárkátusokkal egyenlő jogú orosz pátriárkátust alapítottak. Amikor a XVIII. század elején Oroszország kezdett aktív nemzetközi szerepet játszani és a török ügyekbe beavatkozni, a két egyház kapcsolatai erősödtek. A török állam bomlása idején a görög ortodox egyház számos főpapja az orosz cárokban a bizánci „baszileuszok” lehetséges utódait látta.

Egészében véve az ortodox egyház szerepe ellentmondásos. Egyrészt támogatta a török hatalmat, másrészt tömörítette a törökök keresztény ellenfeleit, ami objektíve szembéállította a hódítókkal. Ebbőla szempontból különösen nem szabad az ortodox papságot egységes egésznek tekinteni. Az alsó papság — ellentétben a katolikus papsággal — főképpen a paraszti tömegekből származott, s lényegében nem különbözött tőle sem a kultúra — a papok többsége úgyszólván írni-olvasni sem tudott —, sem az életmód tekintetében. Minthogy ilyen szoros kapcsolata volt a néppel, számos zendülésben gyakran a nép oldalán állt. Az 1821-es felkelés egyik legaktívabb és legelszántabb szervezője, Grigoriosz Dikaiosz Papaflesszasz, az alsó papságból származott.¹¹ A kerületi püspökök, akik közelebb álltak a néptömegekhez és jobban megértették törekvéseiket, olykor szembehelyezkedtek a pátriárkátus utasításaival.

¹¹ A felkelés egyik első vértanúja, aki hősisen harcolt a felkelők oldalán, Thanasszisz Diakosz (diakónus) volt.

A felkelés közeledése idején a főpapságon belüli ellentmondások élesebbek lettek. A francia forradalom hatására terjesztett forradalmi eszmék „veszélyével” szemben a főpapság még merevebb konzervatív állásponton helyezkedett, s egyaránt elítélte a „jakobinus eszméket” meg a nemzeti szabadságmozgalmat. De mint a kodzabasik, a főpapok egy része is a körülmények hatására az utolsó pillanatban belesodródott a felkelésbe, s igyekezett azt az egyház számára kedvező irányba vinni: egy bizánci jellegű feudális-teokratikus állam restaurációja irányában befolyásolni.

BURZSOÁK, KÉZMŰVESEK, KERESKEDŐK. Bizánc fennállásának utolsó évszázadaiban, amikor a kapitalizmus első hajtásai mutatkoztak és az olasz kereskedő köztársaságok példája hatni kezdett, a bizánci polgárság népi elemei harcoltak a feudális arisztokrácia ellen, s az állam demokratikus megreformálásáért és megerősítéséért szálltak síkra. Három évvel az 1339-i genovai népi lázadás után, Szalonikiben, a bizánci állam fontos kereskedelmi és kisipari központjában, hasonló plebejus mozgalom, a „zelóták” lázadása megdöntötte a feudális „dünatoszok” (a hatalmasok) hatalmát. A „zelóták” igazi plebejus köztársaságot teremtettek, mely a bizánci birodalom keretében egészen 1349-ig fennállt. Végül azonban elfojtották, akárcsak más kereskedő városokét a Bizánc birtokában maradt európai területen.

A feudális urak felülkerekedtek. Szűk osztályérdekeikhez való elvakult ragaszkodásukban véget vetettek az utolsó reformkísérletnek, mely feltartóztathatta volna a bizánci állam végleges széthullását. Kostantinápoly 1453-ban elesett, de Bizánc már jóval előbb elvesztette a jelentős állam szerepét, s egyik engedelmynt a másik után téve már úgyszólván hűbértartó volt az oszmán törököknek.

A török hódítás megsemmisítette a fennálló gazdasági viszonyokat, s visszavetette az ország gazdasági életét. A virágzó kisipar és a tranzit-kereskedelem, mely — főleg az olasz kereskedő városok konkurenciája előtt — Kostantinápolyt gazdag várossá tette, teljességgel tönkrement. Kostantinápoly és a többi kereskedő város tepsedésbe süllyedt. Mégis egyes kézműipari ágakban — fa, prém, bőr, nemes fémek megmunkálása és a szövés terén — a kézműves hagyományok szűk családi keretben továbbra is fennmaradtak.

Csak a XVII. században mutatkozott némi gazdasági újjáéledés és bővült a termelés, mely részben a belső piac számára, részben exportra dolgozott. A mezőgazdaságtól elkülönült kisipar és a kereskedelem ebben az időben főképpen a ráják, görögök, örmények és zsidók kezében volt. A XVIII. század folyamán a görög kisipar és kereskedelem¹² valamennyire fellendült. A görög vidékekről többféle cikket exportáltak: selyemszöveteket, fehérített pamutfonalakat és szöveteket. Hajóépítő telepek létesültek Galaxidiben, Misszulonghiben, Hidra, Szpecesz, Pszara, Chiosz és Patmosz szigetén. A XVIII. század végén a bérmunka a városi középpontokban meglehetősen kiterjedt, nevezetesen a tengeri szállításban és a hajóépítésben. Ugyanakkor — mint másutt említettük — a görögök közül sokan kereskednek a külföldi országokkal. Kialakult egy görög burzsoázia.

Az új görög burzsoázianak főleg két kategóriájáról kell beszélnünk; ezek a felkelés előtti évtizedekben fejlődtek ki, s fontos szerepük volt az újjörög nemzet kialakulásában, valamint a felkelés előkészítésében és irányításában. Az egyik kategória a külkereskedelemmel foglalkozó *kereskedő burzsoázia*, mely nagyrészt a török államon kívül, a nagy létszámú diaszpórában élt; a másik kategória a török államhoz tartozó szigeteken és partvidékeken élő *tengeri-kereskedő burzsoázia*, mely a korabeli viszonyokhoz képest nagyon jelentősnek mondható kereskedelmi flottával rendelkezett. *A görög burzsoázia e két kategóriájának fejlődési sajátosságaiából és Görögország határain kívül eső tevékenységi köréből valamint a nemzeti burzsoázia többi rétegének viszonylagos gyöngeségéből folyt, hogy a görög burzsoázia olyan kompromisszumra lépett a feudálisokkal, melynek súlyos és messzeható következményei még ma is érezhetők.*

A kereskedő burzsoázia és a tengeri-kereskedő burzsoázia sajátos fejlődésének több külső és belső oka volt. Részben a török államhoz tartozó görög vidékek földrajzi helyzetéből is fakadt, részben pedig azokból a kézműipari, kereskedelmi és tengeri hagyományokból, melyek e vidékek görög lakosságának körében meggyökeresedtek.

A görögök meglehetősen számottevő kereskedelmet tartottak a kezükben Kostantinápoly, Szmirna, Kidoniai (Aivali), Szaloniki, Szerresz, Jannina, Larissza, Lamia, Pátrasz, Kalamata piacán, hogy csak a legfontosabb városokat említsük. Kereskednek az európai országokkal, s kereskedelmi ügynökségeket létesítenek ezekben az országokban. Nagy finansiális erejű kereskedelmi létesítményeket alapítanak, amelyek nem csupán törökországi kereskedelemmel foglalkoznak, hanem jelentős gazdasági szerepet játszanak az illető

¹² A kereskedelem ezeken a vidékeken főleg a tengeren át bonyolódott. Ennek az országrésznek elmaradott állapotára jellemző, hogy 1832-ig itt egyetlen országút sem volt.

külföldi országban és a nemzetközi kereskedelemben is. A törökországi szolgaság és elnyomás elől nagyon sokan véglegesen kivándorolnak, s a Habsburg birodalom országaiban,¹³ Dél-Oroszországban és a nyugati országokban telepednek le. A bécsi, pesti, odesszai, taganrogi, bukaresti, velencei, triestzi, marseillei, amsterdami görög kereskedők importálják új hazájukba őshazájuk termékeit: mazsolaszőlőt és bort, olivaolajat, fehérített gyapjút és gyapotot, textiliákat, haszonállatokat, sajtot, dohányt és egyéb élelmiszereket, a török állam területére pedig exportálják Nyugat- és Közép-Európa ipari termékeit. De egyre inkább elveszítik kapcsolatukat eredeti hazájukkal és általában a török állammal, s tevékenységük mind nagyobb mértékben eltolódik új hazájuk és a nagy nemzetközi kereskedelem irányában: pl. gabonát és szárított zöldségféléket exportálnak Dél-Oroszországból az európai országokba. A diaszpórában élő kereskedő burzsoáziának ez a gazdag rétege egy szabad görög állam megalakulására vágyik, hozzájárul az újjörög kultúra fejlődéséhez, és segíti a felkelés előkészítését. *De léteérdekei nem fűződnek a görög területek polgári demokratikus átalakulásához, sem egy kiterjedt görög belső piac megeteremtéséhez.* Sőt, a francia forradalom után felni kezd a forradalmi népi elemek „jakobinus szellemétől”. Így azután hajlik a feudálisokkal való kompromisszumokra, akárcsak a gyarmati államok bizonyos burzsoá rétege napjainkban.

Ugyanezek a tendenciák uralkodnak végül a tengeri-kereskedő burzsoázia körében is (hajózási vállalkozók, vitorlástulajdonosok). Ez a réteg különbözik a diaszpóra burzsoáziájától, minthogy görög területeken él. De mert nemzetközi kereskedelemmel és szállítással foglalkozik, neki sem fűződik elsőrendű érdeke egy belső piac kialakításához.

Az 1774-ben kötött Kiucsu Kainardji-i orosz—török békeszerződés felhatalmazza a görög hajókat, hogy orosz lobogó alatt fussanak, s ezzel erősen fellendíti a görög kereskedelmi tengerészetet, mely ezentúl meg van védve a török és angol önkénytől. Kedveznek a görög kereskedelmi tengerészetnek a napoleoni háborúk is, előbb azért, hogy tönkreteszik a velencei versenytársakat, majd pedig a Napoleon által kikényszerített kontinentális zárlattal, melyet a görög kereskedők és tengerészek minduntalan megsértenek, s ezzel kapcsolatban tetemes hasznot vágnak zsebre. Csupán az Égei-tenger három kis szigete — Hidra, Szpcesz és Pszara — közel 600 hajóból álló és összesen mintegy 150 000 tonna kapacitású kereskedelmi flottával rendelkezik a felkelés küszöbén. A görög hajózási vállalkozók sikerei még Angliát is nyugtalanították, úgy hogy a francia forradalom idején Pitt célul tűzte ki az általa kalózkodással vádolt görög kereskedelmi flotta szétzúzását. A kereskedelmi tengerészet nagyrányú fejlődésének természetes következményeként viszonylag jelentős tengerész-proletariátus alakult ki. E görög munkáskategória — anélkül, hogy öntudatoságát, aktivitását és harcosszellemét eltüloznánk — indokolja a burzsoáziának a radikális, vagy mint ők nevezték: „jakobinus” elemektől való félelmét. A tengerészek már 1800-ban fellázadtak a hajózási vállalkozók ellen Hidrában, a leggazdagabb kereskedelmi szigeten, s nemcsak gazdasági, hanem politikai követeléseket is támasztottak. A zendülést a hajózási vállalkozók csak a törökök segítségével tudták elfojtani. És nem csupán a matrózok mozgolódtak. Számosz szigetén valóságos polgárháború zajlott le a „Kallikancaroi” (így nevezték el a gazdagokat) és a „Karmagnoloi” oknak csüfölt plebejus elemek között (az utóbbi elnevezés ugyancsak a francia forradalom hatására született meg). A Karmagnoloiokat az vezérüket, Likurgosz Logothetisz jeles forradalmár hazafit a nép olyan lelkesen támogatta, hogy sikerült a szigeten egy valóságos demokratikus hatalmat létesíteni, mely az 1808. évi rövid megszakítással 1806-tól 1813-ig fennállt és melyet a törökök is kénytelenek voltak megtűnri. A görög vidékek burzsoáziája tehát találkozott a „jakobinizmus veszélyével”. Ez befolyásolta azt a magatartást, melyet felső rétegei a felkelésért küzdő demokratikus elemek irányában tanúsítottak.

A görög vidékek burzsoáziájával kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy a fejlődésnek kereskedelmi szakaszát miért nem követte — mint a kapitalizmus fejlődésében általában — az ipari tevékenység szakasza, az ipar fejlődése. Mi az oka annak, hogy a görög burzsoázia erősödése egyoldalúan a kereskedelemre és a komprádor tevékenységre szorítkozott, s hogy ez a vonása a felkelés után is megmaradt? Erre a kérdésre a felelet *a török birodalomban uralkodó körülményekben, az ottomán feudális rendszer lényegében kersendő.* Engels éppen a görög felkeléssel kapcsolatban a következő megjegyzést tette: „A török hatalom, mint minden más ázsiai hatalom, összeegyeztethetetlen a tőkés rendszerrel. A realizált értéktöbbletet semmivel sem lehet megvédeni a satrapák és pasák ragadozó kezétől. Hiányzik a burzsoá kisajátítás elsőrendő feltétele: a kereskedőnek és javainak a biztonsága.”

¹³ A görögök tevékenységének hozzájárulása a magyarországi kapitalizmus fejlődéséhez speciális tanulmányok tárgya. Pesten, Kecskeméten, Ezerben és más magyar városokban virázzó görög kereskedelmi települések voltak, mint erről számos fennmaradt emlék is tanuskodik.

Más szavakkal majdnem ugyanazt mondja a XVIII. század második feléből származó krónikában Pringosz görög kereskedő, aki azon panaszkodik, hogy Törökországban nem lehet olyan tőkés tevékenységet kifejteni, mint a Németalföldön. Többek között ezt írja:

„Mindezt nem lehet a török hatalom alatt megvalósítani. Mert rendezetlen és nincs igazságszolgáltatás. Ha valakinek a tőkéje: ezer, a török azt mondja: tízezer, hogy rátehesse a kezét és kiszipolyozhassa az embereket. Nem érti meg, hogy az alattvalók gazdagsága alkotja az ország gazdagságát. De ehhez igazságosság kell, a török pedig teljességgel igazságtalan, s nem tud alkotni, csak rombolni; hogy verje meg az Isten, s hogy Görögország váljék keresztény országgá, ahol igazság honol és olyan kormányok vannak, amilyenekről beszéltem és amilyenek Európában vannak, ahol mindenki félelem nélkül birtokolja javait, mert igazságot szolgáltatnak, míg a török csak jogtalanságot és fosztogatást ismer.”

Még számos hasonló szöveggel szemléltethetnénk, hogyan látja a burzsoázia a török államot.

A burzsoázia ismertetett kategóriáin kívül — melyeket összefoglalva nagyburzsoáziának nevezhetnénk — voltak burzsoá középrétegek és kispolgárság is. Ezeknek a rétegeknek létérdekei fűződtek a nemzeti függetlenséghez és a szabad piac megteremtéséhez. *A kézművesek, kiskereskedők, árusok a bérért dolgozó kereskedelmi alkalmazottakkal, matrózokkal és munkásokkal, tanítókkal és más értelmiségi elemekkel a felkelés előkészítésének és kirobbantásának legelszántabb és legkövetkezetesebb tényezői voltak, s legtevékenyebben járadoztak azon, hogy a felkelés haladó és radikális szellemben oldja meg feladatait.*¹⁴

¹⁴ Az osztályok történelmi szerepéről érdekes fogalmat ad az a színes és jelképes történet, melyet Kolokotronisz, a klephtisz népszerű vezető és a felkelés egyik irányítója, félig politikai tanító célzattal, félig szórakoztató szándékkal harcostársainak elbeszét. Ebben Kolokotronisz megmagyarázza a bizánci állam pusztulásának okait, s a „római” — görög nép sorsának alakulását a török uralom alatt. A „kétékezi” meséje — így nevezték a klephtiszek vezetőit, mert irástudatlan lévén, két kezének ujjait használta fel magyarázó jelképként — igen érdekes a hellén öntudat ébredése és az ókor felidézése szempontjából is. Amikor Terعتisz kéri Kolokotroniszt, hogy diktálja le neki visszaemlékezéseit, Kolokotronisz mosolyogva így válaszol:

„... Elmeséltem mindent a felkelés idején, de ha óhajtod, elmondom neked azt, amire emlékszem. És két karját kitárva elkezdte elbeszélését: Jött a szultán — Kolokotronisz mutatta bal kezét —, s meghódította az egész Keletet... A másik kéz nagy ujjá, Konstantinápoly és a rómaiak fejedelme megkérdezte a két mellette levő ujját, a papságot és a politikusokat, hogy mi történt (a török Konstantinápolyt kapui előtt). „Isten el fogja veszejteni a törököt” — felelték neki. Énekeljük a „Nikasz kata varvaron dromenosza-t (liturgikus ének a barbárokon aratott győzelemről), s éjjel-nappal színtelenül énekeltek a zsoltárokat... Egy év múltán a szultán megdöntötte a nagy ujját, s elfoglalta helyét. *A nép volt a kisujj, s a másik, valamivel nagyobb, a kereskedők meg az írástudók. A miniszterek meg a papság — a szultán melletti két ujj — csatlakoztak a szultánhoz és együtt éltek vele a piláfol. A nép szegény volt és nem voltak vezérei. A kereskedők meg az írástudók Konstantinápoly eleste után elhagyták az országot és a nyugati államokban telepedtek le.*

Konstantinápoly bevételének másnapján Lukasz Notarasz, főúr és utánlagos gazdag ember, első miniszter abban az időben, jelentkezett a szultánnal és magával hozta kincseit. Amikor a szultán meglátta, kérdezte tőle, miért nem adta oda a kincseit, amikor fejedelme kérte tőle és hazájának szüksége volt rájuk. — A teid voltak uralom, mondta Notarasz, s én megőriztem őket számodra. — Ha az enyének voltak, mondta neki Mahomet, késlekedél átadásukkal, szükségleten háborúval fásasztottál engem és most legderekből harcosaimat siratom. Néhány nappal később Notarasz és gyermekeit lefejezték. „Hasonlítad most össze — kiáltotta Kolokotronisz —, kik voltak ők és kik vagyunk mi. Hasonlítad össze Diakosz-szal, az 1821-es klephtiszszel.”

Diakoszt elfogták
Karóba is húzták
Meg is feszítették
Elnémítani akkor sem tudták...

Felkelés-korabeli népdal a hősi halált halt Thanassisz Diakoszról.)

... A rabszolgaság láncát annyira összeszorultak a görög nemzet nyakán, hogy kis híja hogy meg nem fulladt. *Mondam neked, hogy a kisujj, a nép megmaradt a három másik — a szultán, a főurak és a papság — zsarnoksága alatt. Az írástudók és a kereskedők egy része Európába ment, ahol a tudósok, akikben őseink bölcsessége élt, szellemük fényét idegenekre sugározták. Ha a nép köréből kiemelkedett egy értelmes és tevékeny ember, reverendába bújtatták, vagy egy kodzabasi megfogadta irnoknak, vagy európai kereskedő nagybátyja vagy fiúve magához hívta. Más osztályok fiai a törökök nyomására vagy mert tisztességekre vágytak, átérték a muzulmán hitre, a nép pedig csak egyre pusztult. Tüskébokrok burjánzottak apáink földjén, a híres városok felverte a dudva, a kecskepásztor szegényes furulyája szóolt a hellének világhírű romjain... Mi klephtiszek szabadok voltunk, de mind életet éltünk, kicsoda emberek voltunk? Mint üldözött vadak a hegyekben a vadállatokkal együtt bujdokoltunk a hóban. Az idegen országokban élő kereskedők, az egyetemi ifjak és a többiek, hazátlanok, mint mi, megtanulták, hogy fel kell szabadítani magunkat a rabszolgaság senyvedése és fásultsága alól, a zsarnokságtól való félelem alól. Látjuk más nemzetek jólétét és nagyságát, látjuk, milyen becsülete volt a keresztény hitnek, megtudtuk, milyen nagy őseink voltak, és vágyódtunk az újjászületésre és Hellász régi dicsőségére. Iskolák nyíltak Aivaliban, Szmirnában, Dimicianában, Janninában és Athénben, az iskolákból aktív lelkesek és jó tanítók kerültek ki, akik felvilágosították a népet.”*

A kurzívval szedett mondatokat mi emeltük ki. Ezt a kissé hosszú kivonatot „Görögország modern Odüsszeuszának” elbeszéléséből (így nevezték az öreg klephtisz vezetőit) azért közöltük, mert népi és festői szavaival lényegében helyes képet rajzol az osztályok szerepéről és az újjörög nemzet kialakulásáról a török hódoltság alatt.

NÉPI KÜZDELMEK, PARASZTHARCOK — „KLEPHTISZEK”. A törökök az ország megszállását a meghódított területek lakosságának többé-kevésbé aktív ellenállásával szemben hajtották végre. A görög területekkel kapcsolatban tekintetbe kell venni, hogy ezeknek elfoglalása — főleg a szigeteké — hosszú ideig tartott,¹⁵ és csak 1669-ben, Kréta meghódításával fejeződött be. Meg kell még jegyezni, hogy a Jón-tenger szigetei — Korfu, Kefallénia, Leukas, Zakynthos és mások — Velence birtokában maradtak (Velence a napoleoni háborúk után veszítette el őket), s hogy 1684-ben Velence a görög lakosság segítségével visszahódította a Peloponnészoszt, melyet 1715-ig sikerült megtartania. Az első századok görög ellenállására jellemző, hogy küllháborúkhöz kapcsolódik. A görögök abban reménykedtek, hogy az idegen hatalmak, főleg Velence, ha nem is szabadságot, de jobb életfeltételeket biztosítanak számukra. Ezek az illúziók általában elég hamar szertefoszlottak, s a népi szólás — „óvakodj a török szablyától és a velencei zaklatásoktól” — kifejezi, hogyan érzett a nép a velenceiek iránt, akik a kizsákmányolásban rendszeresebbek és a vallási kérdésekben türelmetlenebbek voltak a törököknél. De amikor Velence közeledni látta a növekvő török veszélyt, engedményeket tett a görögöknek, s általában aktív, sőt fegyveres támogatást nyújtott, ha török támadások visszaveréséről volt szó. A Velence által elfoglalt görög vidékek gazdaságilag és kulturálisan jobban fejlődtek, mint a török uralom alatt álló területek. Épp ezért az új hellénizmus gócpontjai lettek, menedéket nyújtottak az üldözötteknek, többek között a klephtiszeknek, s a törökök elleni katonai akciók támaszpontjaivá váltak.

Am a XVII. századtól kezdve a kontinentális Görögországban, Peloponnészoszban, Ruméliában, Thesszáliában, Epeiroszban és más vidékeken az ellenállás a törökökkel szemben más, a küllháborúktól független formákban is megnyilvánul. A nyomortól, zaklatásoktól, életveszélytől elgyötört parasztok a hegyekbe menekülnek. Fegyvert ragadnak, hogy üldözőik ellen védekezzenek. „Klephtiszekké” lesznek.¹⁶

Ez a tiltakozási és zendülési mozgalom eleinte szórnyos volt, majd egyre nagyobb méreteket öltött, amikor a görög „kodzabasik” rendszere kifejlődött, s amikor ezek a paraszt tömegek kizsákmányolását a törökökkel szövetkezve folytatták. A klephtiszek kezdetben szétszórtnan élnek, nincs kapcsolatuk egymással, nem hangolják egybe akcióikat, de később csoportokat alakítanak, akcióikat megszervezik, s tevékenységük annyira kibővül, hogy a kontinentális Görögországban a parasztság legszegényebb rétegeinek úgyszólván állandó lázadásává fejlődik. Az ellenállás tehát gyökeresen új módon nyilvánul meg, egy olyan fegyveres, önálló mozgalom formájában, amelynek nemzeti és szociális törekvései vannak, még ha törekvései zavarosak is, s amely a belső erőkre, elsősorban a parasztságra támaszkodik. Amikor a burzsoáziától kiindult újjörög nemzetformálódás előrehalad, a klephtiszekben is kialakul és mind erősebbé válik a nemzeti öntudat. Már nem csupán egy pasa vagy bég ellen harcolnak, hanem a török, a nemzet elnyomója ellen. De harcuk mindvégig egyaránt irányul a törökök és kollaboránsaik, a görög „kodzabasik” ellen. Ezeket a parasztok egy kalap alá veszik a török feudálisokkal. A népdalban a parasztifjú, amikor anyja nyugalomra inti, e szavakkal válaszol:

Belőlem nem lesz „rája”, nem leszek törökök szolgálja,
Nemesek és kodzabasik lábkapcája.
Nem várok én csak a tavaszra, fecskék hazaszálltára . . .

A tavasz, a szép évszak a klephtiszek számára tevékenységük megkezdését jelentette. Nagyon kemény életük volt: folytonos gerillaharcok, lesbenállás, rajtaütés egyrészt, másrészt menekülés az ellenség üldözése elől, melynek olykor áruálás is segítségére sietett. Megvolt a maguk íratlan erkölcsi törvénykönyvük; ez megtiltotta, hogy a szegényektől bármit is olgyenyek, előírta az asszonyok tiszteletét, a kínzás és a halál megvetését. Beestelennek tartották, hogy egy klephtisz szidalmon kívül egy szót is szóljon kínzóhoz vagy hóhéraihoz. Ha találkozta egymással vagy mulattak, rendszerint olyan halált kívántak egymásnak és maguknak, melyet „jó golyó” okoz. Tevékenységük buzdította és lelkesítette a paraszti tömegeket. Számos nagyon szép népdal énekli meg hőstetteiket (néhányat közülük Goethe, Byron és más nagy költők is feldolgoztak). A leigázhatatlan klephtisz hegyi sashoz hasonlítják, aki dacol a rossz idővel és minden viharral, mint pl. az alábbi allegorikus versben, mely a XVIII. század

¹⁵ Lepanto (Naupaktosz) meghódítása 1499-ben történt, Methonié és Koronié 1500-ban, Rhodoszé 1522-ben. A Kikládokat és a Sporádokat 1537-ben foglalták el, Chioszt 1560-ban és Ciprust 1571-ben.

¹⁶ „Klephtisz” szóserint tolvajt jelent. A hatalmon levő reakció — akárcsak más történelmi körülmények között — ezzel a becsmérlő elnevezéssel illette a lázongó elnyomottakat.

végén bekövetkezett nagy üldöztetésekről szól, amikor a klephtiszek nagy része elpusztult.

Egy büszke sas, egy bátor sas,
Mert büszke és mert bátor,
A síkságra sose száll le.
Hegyek ormán ül a hideg télben,
Hideg télben, magas szikla tetejében,
Így pöröl a nappal.
Mért nem veted sugaradat e sötét vidékre,
Minden jég, minden hó sugarad érezze,
Melegítsd a szárnyam, melegítsd a karmom,
Hogy a szép tavasz végre már eljőjön.
Hozza el a nyarat és más madarakat,
Testvéreim jönnek, tovaszáll a bánat:
.....

A parasztság adta a klephtiszeknek a harcosokat, a parasztság adta nekik az élelmet, tudósította őket az ellenség hadmozdulatairól, s olykor részt is vett az ütközetekben. Kolokotronisz, a klephtiszek vezére és az 1821-es felkelés egyik legfőbb katonai vezetője, visszaemlékezéseiben elmondja, hogy „amikor a harcok elkezdődtek, a parasztok ott hagyták az ekevasat és segítségünkre siettek”.

Az elnyomás és megaláztatás évszázadaiban a klephtiszek élesztették harcaikkal és hőstetteikkel a szabadság, a büszkeség és a méltóság tüzeit az elnyomott tömegekben. Felbecsülhetetlen érdemük van a görög nép harci és hősi hagyományainak kialakulásában. Nemzedékről nemzedékre szállt náluk a gerillaharc művészetének hagyománya, s így a felkelés pillanatában kész katonai eszközt tudtak szolgáltatni a nemzeti felszabadító háborúnak. Minthogy a dolgozó és földtelen vagy földszükében szenvedő parasztságot képviselték, meghatározták a felkelés — kivált kezdetben nagyon jelentős — paraszti részvételének antifeudális és egyszersmind nemzeti jellegét.

Armatoloszok. A szultánok az ortodox főpapság erkölcsi támogatásával és a kodzabasik aktív közreműködésével több ízben megpróbálták elsöpörni a klephtiszeket. De jellemző a török hatalom erejének hanyatlására, hogy az nem egyszer kénytelen volt egyezkedni a klephtiszekkel, s az is előfordult néha, hogy egyes klephtiszfőnököknek helyi rendőrségi megbízatást adott. Ezeket, a hatóságok által elismert klephtiszeket „armatoloszok”-nak nevezték. Olyan tényezők, mint a török pasák lázongásai, az ottomán birodalom bomlása, a klephtisz-mozgalom erősödése és az újjörög nemzeti öntudat kifejlődése odahatottak, hogy az „armatoloszok” nemhogy támogatást nyújtottak volna a törököknek, végül inkább zavarok és összetűzések forrását jelentették számukra. A felkelés idején az „armatolikia”-rendszer még gyarapította a törökellenes erőket.

A FORRADALOM ELŐTTI IDŐ — RIGASZ VELESZTINLISZ — FILIKI FTAIRIA

A különböző újjörög társadalmi osztályok és rétegek bemutatására, valamint történelmi fejlődésük és küzdelmeik sommás ismertetésére szükség volt, hogy megérthessük és helyesen megítélhessük az 1821-es felkelés bonyolult eseményét. *Nemzeti felkelés volt, melynek során egészen a polgárháborúig éleződő társadalmi ellentétek csaptak össze, s különböző osztályok küzdöttek azért, hogy a vezető szerepet a felkelésben megszerezzék és a felkelést a maguk osztályérdekeinek megfelelően irányítsák.* A nemzeti felszabadulásért folytatott közös harcban tehát különböző célkitűzések érvényesültek, s ezzel magyarázható, hogy a jelszavak változtak aszerint, hogy egyik vagy másik osztályból származtak.

A felkelés céljainak és hajtóerőinek alapvető kérdésében mutatkozó különbségek szélsőséges megnyilvánulásával találkozunk Rigasz Velesztinisz tevékenységében. Rigasz — izzó hazafi, író és kiváló szervező — a XVIII. század végén az Újjörögország leghaladottabb társadalmi erőit képviselte. Halála azonban elvágta befolyását az események menetére. Az osztrák hatóságok letartóztatták éppen akkor, amikor Triestben át Görögországba készült, hogy ott meghirdesse a felkelést. Kiszolgáltatták a törököknek, akik egy belgrádi börtönben harcostársaival együtt megfojtották.

Rigasz forradalmi szervező tevékenységét főleg a kereskedők, kézművesek, árusok és írások között fejtette ki. Ezek a körök a francia forradalom hatására osztják azt a nézetet, hogy soknemzetiségű és polgári demokratikus felkelésre van szükség. Az osztrák hatóságok egy titkos kémjelentése ebben az időben úgy jellemzi Moldovalachia

görög házalókereskedőt, hogy azok „meggyőződéses szankülottok, s valamennyien kívülről tudják az Emberi Jogok Deklarációját”.

Rigasz a felkelést valamennyi leigázott balkán nép közös ügyének tartotta, sőt még a zsarnokság alatt sínylődő török nép ügyének is. Népies forradalmi költeményei között van egy, mely akkoriban széltében-hosszában elterjedt és így hangzik:

Bolgárok, albánok,
Görögök és szerbek,
Feketék, fehérek,
Szabadságért fegyvert fogjatok!
Kergessük mind a zsarnokot,
Közös harcban a gyűlölt ellent,
Ki minket igájában senyveszt,
Ki keresztényt és törököt tipor
S minden népet kegyetlenül elnyom...¹⁷

Rigasz hozzáfogott egy pánbalkán felkelésre vonatkozó terveinek megvalósításához. Titkos kapcsolatokat tartott fenn a szerb és albán vezérekkel, valamint a rebellis Paszvandoglu pasával.

Rigasz kidolgozta az új állam alkotmánytervezetét és ez ma, másfél évszázad múltán is képviseli mindazt, ami elvi szempontból a leghaladóbb egy görög alkotmányban.¹⁸

Jellemző az akkori szociális ellentétek élességére, hogy a konstantinápolyi pátriárka Rigasz letartóztatásakor a kisujját sem mozdította meg Rigasz megmentése érdekében, sőt lépéseket tett, hogy adják ki a török hatóságoknak. Ez a magatartás megfelelt az ortodox főpapság akkori álláspontjának, mely egyaránt rosszalta az új társadalmi eszméket és a nemzeti szabadságmozgalmat. Az „Atyai oktatás az ortodox keresztények használatára” című röpiratban az ortodox egyház föltétlen engedelmességre intette a keresztényeket a szultán iránt, akit a bizánci császárok utódjának nevezett. A rómaiak birodalma elpusztult az elkövetett bűnök miatt, de Isten az ő bölcsességében gondoskodott arról, hogy az ottománok hatalmas birodalma lépjen a helyébe. A keresztényeknek — olvasható a röpiratban — a szultánt jötevőjüknek kell tekinteniük, s nem szabad hallgatniuk a bujtogatókra.

Ámde mégha azokra a főpapokra és görög főnemésekre gondolunk is, akik utolsó percben belesodródta a forradalmi forgatagba, „átlépték a Rubikont” és részt vettek a felkelésben, milyen kirívó a különbség az ő felfogásuk és tetteik meg Rigasz és más demokratáké között! Egy világ választja el a népek testvériségének és a közös balkáni harcnak az eszméit azokétól, akik a többi balkán nép diszkriminációját vallják és fel akarnak támasztani egy teokratikus feudális államot, ahol a római-görögök uralkodnának. Milyen kirívó a különbség azoknak az eszméitől és tetteitől, akik a felkelést úgy értelmezték, hogy a török feudalizmust felváltja a görög feudalizmus, s akik szemben álltak a parasztsággal az alapkérdésben, a földkérdésben! Vagy azokétól, akik — mint Mavrokordatosz, a fanarióta ál-herceg, a kodzabasik politikai tanácsadója és szervezője — kitartóan fáradoztak azon, hogy Görögországot formailag és lényegileg angol protektorátussá tegyék!

Rigasz és társai letartóztatása és halála végzetes csapás volt a titkos társaságra nézve, melyet ő kiépített és melynek szekciói működtek Bécsben, Budapesten, Bukarestben, Jassiban, Konstantinápolyban, Szmirnában, Janninában, Prevezában, Patrászban és más nagyvárosokban. De kilenc évvel később egy új titkos társaság — a „Filiki

¹⁷ Rigasz felhívása a balkán népek egységére napjainkig is él. A hitlerista megszállás idején az „ELASZ” görög partizánjainak egy dala így hangzott:

Rigasz mondta valaha régesrég
s most a balkán partizán nép
életre kelti a régi szót,
győzelemre viszi a lobogót.

¹⁸ A dokumentum címe: „Rumélia (a balkán országokat érti, Romániát kivéve), Kis-Ázsia, a Szigetek és Vlachó-Bogdánia lakosainak új politikai igazgatása.” A 2. pont leszögezi, hogy minden ember egyenlő és szabad, s biztosítja mindenkinek az életét és javait. A 7. pont biztosítja a szólás és írás szabadságát, a gyűlekezési szabadságot és a vallások szabadságát (külön megemlíti a „keresztények, muzulmánok és zsidók” vallásának szabadságát). A 10. pont megtiltja a törvénytelen üldözést. A 18. pont eltörli a rabszolgaságot és leszögezi a munka fizetésére való jogot. A 21. pont gondoskodik az öregek és rokkantak állami gyámoltásáról. A 22. pont előirányozza a kötelező oktatást. A 27. pont tárgyalja a személyi hatalom vesztését, a 35. pont pedig a forradalomra való jogot, „valamennyi között a legszentebbet”, hogy „megvédhessük a nép jogait és megbüntethessük a bitorlókat meg a zsarnokokat”. A 34. pont beszél a balkán népek testvéri együttműködéséről: „A bolgároknak cselekedniük kell, ha a görögök szenvednek, s mindkettő tartozik segíteni az albánokat meg a vlachokat.”

Etairia" (Baráti Társaság) — alakult Odesszában. Ez újból megkezdte és ezúttal sikeresen végigvitte a felkelés megszervezésének művét. A „Filiki Etairia” kiskereskedők-ből, kézművesekből, kereskedelmi alkalmazottakból, egyszóval „kisemberekből” állott, s lényegében Rigasz tanításait követte. A társaság igen aktív és elszánt vezetőinek sikerült sok hívet toborozni a külföldön és a török államban élő görögök között. Tár-gyaltak Karagyorgyevocsal egy ugyanabban az időben megindítandó szerb felkelés-ről, együttműködtek a szerb, bolgár és vlach vezetőkkel. 1817-ben a „*Filiki Etairia*” döntő lépést tett a felkelés felé, amennyiben megnyerte a számottevő klephtisz-vezetők esat-lakozását. A demokratikus és forradalmi burzsoázia ily módon biztosította a parasztság fegyveres részvételét a megindítandó akcióban, mégpedig a saját vezetése alatt. A döntő pillanatban azonban a mozgalom irányítása más kézbe ment át. A „Filiki” őszinte hazafiai abban a törekvésükben, hogy befolyásos személyeket megnyerjenek a moz-galomnak, konzeratívabb elemek javára félrehúzódtak. A felkelés kitérősekor a moz-galom kezdeményezői kevés kivétellel háttérbe szorultak, a kis- és középpolgárság képviselőit más társadalmi erők kirekesztették a harc irányításából.

A NEMZETI MOZGALMAT ÉS A FELKELÉST BEFOLYÁSOLÓ KÜLSŐ TÉNYEZŐK

A görög nemzeti szabadságmozgalmat kedvezően befolyásoló külső tényezők között elsőrendű helyet foglal el az oroszországi befolyás. Mint Nyikita Hruscsov nem-régiben, az Egyesült Államokban élő görögökhöz szólva felidézte, az oroszok több-zen harcoltak a görögök oldalán a török zsarnokok ellen. A görög felkelés befejeztekor a Törökországon aratott orosz győzelem és az a körülmény, hogy az oroszok előre-nyomultak egészen Konstantinápoly bejáratáig, vetett véget a törökök vonakodásá-nak, hogy elismerjék a görög állam megalakulását.¹⁹

A török ügyekbe való orosz beavatkozás messzire nyúlik vissza, s az oroszok már régebben is intéztek közös harcra szólító felhívást a balkán népekhez. Megtalálták I. Péternek egy 1711-ben kibocsátott üzenetét . . . „az összes hívőköz és metropoliták-hoz, akik szeretnek minket, a vajdákhöz, szerdárokhöz, klephtisz-főnökökhöz, parancs-nokokhoz és harcosaikhoz (az én kiemelésem — J. P.) és minden keresztényhez . . .”, valamennyi balkán néphez (az üzenetben egyenként megnevezve), melyben közös harcra hívja fel őket a hitetlen törökök és zsarnokok ellen. II. Katalin 1766-ban el-küldte görög területre Papazoliszt, az orosz hadseregnek egy görög tisztjét, hogy elő-készítse a görögök felkelését. Ez ki is tört 1770-ben, az orosz—török háború folyamán, mely két évvel előbb azzal indult meg, hogy egy orosz hajóhad, az Orlov fivérek parancs-noksága alatt, megjelent a Peloponnészosznál. A görögök együtt harcoltak Orlovékkal szárazföldön és tengeren, de az orosz flotta eltávozása után a felkelés vereséget szen-vedett. Lambrosz Kaconisz,²⁰ egy másik görög tiszt, az orosz hadseregben felállított görög zászlóalj parancsnoka, néhány évvel később, egy orosz—török háború folyamán, kalózharcot indított a török tengeri kereskedelem ellen. (Érdekes adat, hogy az első három hajót, flottájának magvát, a trieszti görög településtől kapta.)

Fotakosz, a Filiki Etairia tagja és a felkelés egyik katonai vezetője, visszaemlé-kezéseiben elbeszéli, hogyan fogadták a török területen élő görögök az orosz—török háborúkat, s általában milyen volt Oroszország szerepe az eseményekben:

„Szokás szerint a mise után a görögök összegyűltek a templom udvarán és ott mesélték egymásnak a híreket, s ha valaki tudott valamilyen külföldi hírt a frangoszok (nyugat-európaiak) vagy az oroszok háborújáról a törökök ellen, sóhajtottak és kérték Istent, erősítse Oroszországot, hogy az legyőzhesse a törököt. Ez bátorságot öntött a leigázott görögök lelkébe, akik napról napra arra vártak, hogy egy keresztény király uralkodjék Konstantinápolyban, mégha az orosz is . . . Ha a görögök a frangoszok nyugati országaiba mentek, ott lenézték őket, akár a régi vallási elfogultságok miatt, akár azért, mert a frangoszok nem akarták

¹⁹ Marx ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Ki döntötte el a görög felkelés kimenetelét? Nem a janninai Ali pasa összeesküvései és zendülései, nem a navarinói csata, sem a francia hadsereg Moreában, vagy a londoni konferen-ciák és határozatok, hanem Gyíbeis, aki az orosz hadsereg élén a Balkánon át bevonult a Marica völgyébe.” (A New York Tribune-ben megjelent 1853. április 21-i cikk. Lásd Gesammelte Schriften von Marx und Engels. Stuttgart 1917. I. köt. 106. l.)

²⁰ Az orosz hadseregben számos görög származású tiszt szolgált, többek között Alexandrosz Ipszilantisz, a cár szárnysegédje, az 1821-es felkelés parancsnoka, valamint fivére, Dimitriosz. Sok görög volt állami szolgálatban is, többek között Joannisz Kapodisztriasz, cári külügyminiszter, később az új görög állam első feje.

bosszantani a világ nagyurát, a szultánt. De a homodox Oroszország dicséretre méltó, mert a görögök, akik odamentek, ott szabadon lélegzettek, s az égre emeltek szemüket, mert baráti földet tapostak. A legnagyobb jó, amelyet Oroszország — talán saját érdekében — velünk tett, az volt, hogy 1818 után a török államba mindig görögöket küldött konzulnak,²¹ s ezek mind be voltak avatva a Filiki Etairia titkába, annak apostolaiként működtek; ez bátorságot öntött a görögökbe, mert mindenki azt hitte, ha Oroszország ezekben a cselekményekben részt vesz, akkor részt fog venni a görög felkelésben is.”

Az oroszországi görög települések sokoldalúan segítették a nemzeti mozgalmat; a nemzeti öntudat ébredésének gócpontjai voltak. Idézzük ismét Fotakoszt:

„Oroszországban dolgoztunk, megkerestük a kenyerünket, s egy idő múlva elfelejtettük a félelmet, elfelejtettük, hogy a törökök rájai voltunk. Éreztük, hogy emberek vagyunk, szabadon jártunk-keltünk és egymást lelkesítettük. Rabszolgavoltunk gyógyíthatatlan sebként a égetett minket. Kétséges, meg tudtuk volna-e őrizni nemzetiségünket és kivívni szabadságunkat, ha Oroszország nem létezett volna, vagy ha ott más vallás uralkodott volna. Hol másutt szőhettük volna felszabadulásunk terveit?”

Ezeket a sorokat Fotakosz 1858-ban írta, amikor Görögország már döntően angol befolyás alatt volt. Fotakosz később azt írja, „hogy most nekünk az angol nemzetet kell kitüntetni, választani és szeretni”, mert Oroszország abszolutisztikus állam. Ez az állásfoglalás kiemeli azoknak a megállapításainak a tárgyilagosságát, melyekben hangsúlyozta az orosz tényező igen nagy jelentőségét a görög szabadságmozgalom szempontjából. Az egész görög nép szemében az orosz hatalom a minden pillanatban várt felszabadulás legnagyobb reménye volt. Egy korabeli népdal így hangzott:

Még az idén nyáron
ráják leszünk, ráják!
Még az idén nyáron
Moriasz (Peloponnészosz) és Rumélia.
De meglátják majd a Moszkovitát
a ráják, a ráják!
Meglátja majd hadseregét
Moriasz és Rumélia.

Odesszában volt a Filiki Etairia gócpontja, s Oroszországból indultak el küldöttei, hogy szervezzék, majd kirobbantsák a forradalmat magában Oroszországban, míg ugyanakkor Alexandrosz Ipszilantisz, önkéntesek élén, elindult orosz földről, átkelt a Prut folyón 1821-ben, s Moldovalachiában kihirdette a felkelés megkezdését.

Természetesen az orosz cárok balkáni politikájukban saját céljaikat követték. Ugyanígy a kodzabasik és a görög egyház főpapjai az orosz beavatkozástól osztályérelkeik kielégítését várták. De ez nem változtat Oroszország felszabadító befolyásának objektív tényén.

Az orosz tényező befolyásának összefoglalására ráillik Engels megjegyzése, mellyel, általánosabban, a görög nemzeti szabadságmozgalmat értékelte: „*Oroszország valóban haladó szerepet töltött be Keleten.*”

A második tényező, mely szűkebbre szabott időközben szintén nagy befolyással volt a felkelés előkészítésére és kitérésére: a francia forradalom és a napoleoni háborúk. Rigasz Valesztinlisszel és a Filiki Etairiával kapcsolatban már beszéltünk a demokratikus eszmék és a „jakobinizmus” görögországi terjedéséről.²²

A napoleoni háborúk okozta európai felfordulás, királyságok megdöntése, egyes államok eltűnése és mások keletkezése, a görögglakta jón szigetek francia megszállása kedvező légkört teremtett azokhoz a változásokhoz és várható eseményekhez, amelyek véget vetettek a török uralomnak.

²¹ Másrészt fentebb említettük, hogy a Kiucsk Kainardji-i békeszerződés után a görög hajók orosz lobogó alatt futottak, s élvezték az orosz hatóságok védelmét.

²² Kolokotronisz erről visszaemlékezéseiben a következőképpen nyilatkozott: „A francia forradalom és Bonaparte felnyitották az emberek szemét, a háborúkkal járó szenvedések és könnyek megnövelték az igazság fogalmát . . . a királyok nem földi istenek többé, az ikon visszaélt kegyelmével, az emberek, az ésszel megáldott lények számára az igazság a királynő és az egyetlen csodátevő ikon.” Egy katonai parancsnoknak ezek az antimonarchista és egyházellenes szavai jellemzőek az eszmék fejlődésére Görögországban.

Igaz, hogy a görög felkelés hat évvel Waterloo után és a Szent Szövetség teljehatalma idején indult meg. De a reakciós királyok e szövetségéből folyó kedvezőtlen körülményt ellensúlyozta — az Oroszországba vetett reményeken kívül, melyekről fentebb már beszéltünk — az a forradalmasító hatás, melyet az Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában és Latin-Amerikában zajló felkelések és demokratikus mozgalmak gyakoroltak Görögországra. Kivált a szomszédos Olaszországban kitört 1820—1821. évi felkelések találtak nagy visszhangra.

Amde éppen a görög felkelésnek ez a korántsem véletlen egybeesése az európai demokratikus mozgalmakkal ellenkező irányú következményekkel is járt: erősítette a reakciós feudális és burzsoá hatalmak osztdlyszempontokból fakadó ellenségességét a görögországi nemzeti és egyszersmind demokratikus felkeléssel szemben.

A görög felkelés kitörésekor a nagyhatalmak képviselői a laibachi kongresszuson éppen arról tárgyaltak, hogy milyen lépéseket tegyenek az európai forradalmi mozgalmak ellen. Ausztria, Poroszország, Oroszország és Franciaország a Szent Szövetség tagjaként vettek részt a kongresszuson, Anglia pedig megfigyelőként, de valójában aktívan belefolyt a tárgyalásba. Jóllehet nem nevezték nevén a görög forradalmat, az 1821. május 12-én záruló kongresszus határozatában elítélték. Ez a határozat többek közt kimondta: „Az uralkodók — semmisnek és meg nem történtnek tekintve minden erőszakos úton megvalósított reformot — kellőképpen fognak eljárni Nápoly és Piemont esetében, valamint azokkal szemben, akik különböző körülmények között, de ugyancsak bűnös mesterkedések révén beláthatatlan következményekkel járó zavarokat idéztek elő Kelet-Európában.”

Th. Gordon 1832-ben megjelent „Görögország története” című művében a görög felkelés nehézségeivel kapcsolatban megállapítja, hogy ez a felkelés „a liberalizmus és a konzervativizmus között” Európa-szerte dúló szakadatlan harc közepette zajlott le. „Mint hogy az egyeduralkodók, a szélsőségesek és a toryk döntő fölényben voltak — írja Gordon —, s mint hogy a Szent Szövetségben uralkodó szellem a görögöket anarchistáknak bélyegezte és elpusztításukat elismerésre méltó cselekedetnek minősítette, a görögök nem remélhettek védelmet, mert ebben az esetben a liberálisoknak alkalmuk lett volna, hogy ezt a régi világon aratott első diadalukként kürtöljék világgá.”

A görög felkelés ezek között a körülmények között olyan szimbólummá vált, amellyel kapcsolatban harc indult meg Európában a korabeli haladó és reakciós erők között. Két tényező járult hozzá, hogy a felkelés különösen nagy visszhangra és igen széleskörű rokonszenvre találjon: Egyrészt az ókori Görögországgal való kapcsolata, másrészt a zászlajára írott demokratikus és humanista eszmények, s az ezeket megtestesítő felkelők számos hőstette szárazföldön és tengeren. Olyan költők, mint Byron (aki az ostromlott Missolonghiban halt meg maláriában), Shelley, Goethe, Puskin, Victor Hugo, Lamartine és sok más író meg művész a küzdelem megindító hatása alatt megörökítették a felkelés egyik-másik epizódját, s igyekeztek a szolidaritásnak hatalmas mozgalmát életre hívni. Haladó szellemű emberek 32 országból (többek közt sok magyar), az úgynevezett „filhellének” elmentek Görögországba harcolni és meghalni a görög szabadságért. Érthető, hogy a görög nép nagy anyagi és erkölcsi erőt merített ebből a szolidaritásból, amely bizonyos értelemben nemzetközi jellegű kölcsönzött a görög szabadságharcnak.²³

Miután 1826-ban Misszulonghi feláldozása nagy felháborodást keltett a közvéleményben, ennek hatására kezdett megváltozni a kormányok magatartása. Mint Mendelsohn-Bartholdy megjegyezte, a kormányok rábredtek, hogy már nem lehet „hangtalanul eltemetni a görög mozgalmat”. Az angol diplomácia, mely eladdig határozottan ellenetzte Törökország bárminő gyöngítését, ettől kezdve fontolóra veszi egy olyan görög állam létesítését, ahol az övé lenne a döntő befolyás. Görögországi ügynőkének, Mavrokordatosznak sikerült — mint másutt említettük — 1825-ben több görög vezetővel egy petíciót aláírni, melyben a görög ügyet „önkéntesen Nagy-Britannia kizárólagos pártfogása alá helyezik”.

Végül azonban mégis csak az orosz—török háború és az 1829. szeptember 2-i drinápolyi béke után határozza el Anglia magát véglegesen arra, hogy új politikát köveszen „a nagybeteg Törökország” irányában. Marx ezzel kapcsolatban megjegyezte: „A drinápolyi békeszerződés aláírása előtt Lord Aberdeen és Wellington herceg . . . sohasem szándékozott Görögországból független királyságot csinálni . . . A drinápolyi szerződés aláírása után a török birodalom helyzetét olyan veszélyeztetettnek és létét

²³ Misszulonghi több kiserődje kiemelkedő külföldi szabadsághősök nevét viselte, többek közt Kościuszko, Tell Vilmos, Franklin, Thóköly, Skanderbeg nevét.

olyan bizonytalannak látták, hogy javasolták, változtassák Görögországot vazallus államból független királysággá." (A New York Tribune-ben megjelent 1854. június 27-i cikk. Lásd i. m. II. köt. 15. l.)

Milyen volt egészében az a befolyás, melyet a külső tényezők a nemzeti felkelésben ható társadalmi erőkre gyakoroltak?

Megnyilvánult ez a befolyás abban, hogy a reakciós erők felülkerekedtek azokkal szemben, amelyek a görög problémák demokratikus és népi megoldása mellett szálltak síkra. Hét hónappal a felkelés kitörése után Mavrokordatosz „herceg”, aki maga köré tömörítette a kodzabasikat és a konzervatív elemeket, Dimitriosz Ipszilantiszhoz, fővezérének fivéréhez intézett 1821. október 27-i levelében megvádolja Alexandrosz Ipszilantiszt a „Filiki Etairiá”-val fenntartott kapcsolatai miatt, s megrója elkövetett „hibáiért”. Kiváltképpen támadja, amiért az akciót a Filiki Etairia tagjai nevében indította meg, minthogy „ez felingerelte a francia, német és olasz mozgalmak elfojtásával foglalkozó kormányokat”; a felkelést elhamarkodottnak minősíti, „minthogy a nemzet néhány év alatt vérontás nélkül kivivhatta volna szabadságát”, s végül kijelenti, hogy a megbocsáthatatlan hibák a felkelés ellen izgatták a királyokat, „akik joggal tekintettek bennünket a jakobinusok eszközeinek”. „Vessük el az idegen eszméket — írja befejezésül —, s karoljuk fel a nemzeti formákat (a kodzabasik feudális rendszerének folytatását — a szesz megjegyzése), dobjuk el mindazt, ami bennünket jakobinusgyanussá tesz az európai hatalmak szemében.”

Az európai népek szolidaritása elég hatalmas volt ahhoz, hogy egyes kormányokat a görög—török konfliktusban elfoglalt álláspontjuk megváltoztatására készítsen. De a Szent Szövetség teljhatalma idején az európai liberális mozzanatok nem tudta hatékonyan segíteni a demokratikus és haladó célokért küzdő társadalmi erőket Görögországban.

*

Az előző fejezetekben beszéltünk az ingadozásokról és a feudalizmussal való megalkuvásra hajló tendenciákról, amelyek a görög burzsoázia két nagy kategóriájánál, a tengeri-kereskedő burzsoáziánál és a külföldön élő burzsoáziánál jelentkeztek. A felkelés területein, ahol a harc lejtászdótt és a felkelés sorsa eldőlt, ennek a burzsoáziának a képviselői, kivált a hajózási vállalkozó-kereskedők még inkább hajlottak a megalkuvásra. Félték a népi elemektől ugyanolyan alapon, mint a kodzabasik a földéhes parasztoktól. A három sziget — Hidra, Szpecesz és Pszara — gazdag hajózási vállalkozói, akiknek részvétele a felkelésben — nagy flottájuk katonai felhasználhatóságánál fogva — rendkívül fontos volt, határozottan megtagadták a részvételt, mígnem rákényszerítette őket arra a matrózok egy újabb lázadása. Ezt a megmozdulást Oikonomu kapitány, a jeles hazafi vezette, aki a szigeten demokratikus hatalmat létesített, s kényszerítette a hajózási vállalkozókat, hogy engedjék át hajóikat, sőt pénzzel is adózzanak a háború szükségleteinek.²⁴ De rövid idő múlva sikerült a hajótulajdonosoknak ármánnyal és pénzzel megdönteni a helyi néphatalmat. A vezetőket üldözték és megölték. A kialakult helyzetben azonban már nem tudtak visszakozni, s akarva-akaratlanul részt kellett venniük a felkelésben. De tüstént szövetkeztek a kodzabasikkal a demokratikus népi erők ellen. *A görög burzsoázia kibújt ama történelmi küldetése alól, hogy irányítsa a felkelést és megragadja a hatalmat az új államban egy polgári demokratikus rendszer bevezetése érdekében.*

A parasztság és a kodzabasik konfliktusa ugyancsak ez utóbbiak győzelmével végződött. Amikor Dimitriosz Ipszilantisz, a felkelés főparancsnokának fivére, fivérének teljhatalmú megbízottjaként Görögországba érkezett, a paraszti tömegek és más szegény rétegek reményüket az ő személyébe helyezték. A kodzabasikkal nyíltabban szembeálltak. A fanarióta Mavrokordatosz köré csoportosult kodzabasik erre összeesküdtek, hogy megölik Ipszilantiszt. A kleptiszek és a fegyverben álló parasztok ezt megtudták, s bár Tripolica ostroma még folyt, *fellázadtak és elhatározták, hogy megölik az összes kodzabasikat.* Ebben a válságos helyzetben, hajszányira a haláltól, a feudálisokat Kolokotronisz mentette meg, a közkedvelt kleptiszvezér, egy modern Odüsszeusz, igen furfangos és befolyásos, aki alkalomadtán paktált az „arisztokratákkal”

²⁴ Gikas, a fellázadt matrózok egyik vezére, az ostromlott peloponnészoszi Tripolicából így írt a hajúra rémült hidrai hajótulajdonosoknak: „Judás sarjaj, a pénz báványimádói, küldjétek gyorsan müniciót, mert különben odamegyek Hidrába 10 000 katonával, hogy észre térítsek benneteket.”

és a hidrai gazdagokkal. Kolokotronisz nagy gyűlésre hívta egybe a katonákat, hízéssel rávette őket, hogy hallgassák meg, megígérte, hogy meghajlik döntésük előtt, sőt ha úgy határoznának, ő is részt vesz az urak megöletésében. Ezután mesélni kezdett nekik, hetet-havát összehordott az osztályok együttműködéséről és azzal érvelt, hogy Európában, főleg pedig a királyokra nagyon kedvezőtlenül hatna a kodzabasik megöletésének híre. Sikerült is neki lecsillapítani a kedélyeket. Vezetők hiányában a parasztság ezután már nem tudott döntő politikai szerepet játszani, jöllehet az összetűzések a felkelés egész ideje alatt sem szűntek meg. A kodzabasik folytatták mesterkedéseiket, érvényesítették akarataikat, s amikor véget ért a felkelés, a politikai helyzet kulcsa a kezükben volt, az új államban az övék lett a vezető szerep.

Összefoglalva: A főpapság és részben a középpapság, a fanarióták, a kodzabasik, a tengeri-kereskedelmi tőke és a kereskedelmi nagyburzsoázia, a válságos pillanatban vagy határozottan szembefordultak a felkeléssel, vagy pedig ingadoztak és a várakozás politikáját hirdették. *A felkelés mégis kirobbant, mert a nemzet nagy többsége lelkesen akarta és mert a Filiki Etairia honfiai éles konfliktusok során le tudták küzdeni a konzervatív elemek ingadozását.* De — mint már kifejtettük — a haladó és radikális társadalmi erők, miután sikerült a konzervatív rétegek és osztályok akarata ellenére megindítani a felkelést, úgy látszik, kimerültek. Ezután a felkelés politikai és gazdasági kérdéseiben az irányítás egyre inkább a konzervatív és reakciós elemek kezébe került. A nemzeti szabadságharcra rányomta bélyegét az ellentét a hazafias népi elemek és a kodzabasik, valamint a szigetek gazdag hajótulajdonosai között. Ez az ellentét tükröződött a felkelés ellentmondásos menetében s abban, hogy a hőstettek, melyeknek legkiemelkedőbb példája Misszolunghi, cselszövésekkel és aljas mesterkedésekkel elegyedtek. De valamennyi már tárgyalt tényező: *a parasztmozgalmak természetében rejlő gyöngeségek, melyek a görög parasztmozgalomban is megnyilvánultak, a radikális plebejus elemek viszonylagos erőtlensége, a görög burzsoázia sajátosságai és megalkuvásra való hajlama, a demokratikus és antiszeudális változások számára kedvezőtlen nemzetközi helyzet — mindaz abban az irányban hatott, hogy a hegemonia az új államban a feudálisok és a legkonzervatívabb elemek kezébe kerüljön.* A célok, melyekért a néptömegek vérüket ontották, nem valósultak meg, a forradalom — egy haladószellemű görög történetíró kifejezése szerint — „elárult forradalom” lett. A kodzabasik és az angolok ellenzése folytán a parasztok nem kapták meg a földet, amelyért küzdöttek. *Igy tehát a polgári demokratikus fejlődés fő feltétele nem valósult meg.* A „nemzeti”-nek nyilvánított földeket, melyek azelőtt törökök birtokában voltak,²⁵ elzálogosították a londoni bankároknak, akik az úgynevezett „függetlenségi kölcsön”-üggyel a harcoló görög nép terhére a kapitalista kölcsönök történetének legóriásibb csalását vitték végbe.²⁶ Kapodisztriasz, az új görög állam első kormányzója erről olyan szavakat ejtett, melyekből kitűnik, hogy tisztában volt e probléma fontosságával. „A föld — mondotta Kapodisztriasz egy beszédében — az angol hitelezők zálogában van. Ugyanúgy kell küzdenünk felszabadításáért, ahogyan Kiutasi (török pasa) seregei és Egyiptom ellen küzdöttünk” (Mehemed Ali egyiptomi pasa fia, Ibrahim részt vett a görögök elleni háborúban). Másutt pedig az új görög államnak ez az első vezetője — akit 3 évvel és 9 hónappal Görögországba érkezése után meggyilkoltak (gyilkosai: Mavromichalisz Petrosz bejnek, a legnagyobb peloponnészoszi főnemesnek a fia és a fivére) — ezeket a profétai szavakat mondta: „Leráztátok a török igát, de a diplomácia pókhálói lehelletfinomak és gyilkosok. A láthatatlan halálnak e hálóját nem ismeritek.” Az új görög állam e halálos hálójába került. Idegen királyt ültetnek Görögország nyakára, Bajor Ottót, akit megszálló hadseregnek beillő bajor csapatok kísérnek; bajor tanácsadók diktálják a törvényt; bevezetik az abszolút monarchiát, az 1821-es harcokat üldözik, Kolokotronisz halálára ítélik. A király minnevezésével egyidejűleg a kormányok új kölcsönöket biztosítanak Európa bankárjainak, s elzalogosítják most már nemcsak a „nemzeti földeket”, hanem az ország erőforrásait is, a vámjövédéki jogokat és egyéb jogokat. A kézműipart megfojtja a nyugati gyár-
ipar, a görög burzsoázia az uzsorára és a spekulációra specializálja magát a nyugati bankároktól függő helyzetében. Az uralkodó osztályok, a nagybirtokosok és a polgári demokratikus reformokban nem érdekelt burzsoázia együttműködik az európai tőkések követelivel és megbizlottsáival. A burzsoáziának a feudalizmussal kötött kompromisszuma és a londoni meg párizsi fináncióktól való függése hosszantartó történelmi következményeket vont maga után: az új Görögország egész történelme ezután abban a küzdelemben merül ki, amelyet a demokratikus és népi erők a demokratikus forra-

²⁵ Ezeket 650 000 hektárra becsülték, 200 millió arany-drachma értékben.

²⁶ A 2 800 000 fontsterling névértékű kölcsönből Görögország 540 000 fontsterlinget kapott. 392 000 fontot elfecséreltek 6 hadihajó megrendelésére, melyek közül csak egy jutott el Görögországba.

dalom végigviteléért, az igazi függetlenségért, az idegen hatalom ellen vívnak. Új fel-tételek mellett, tágabb célok érdekében korunkban újból folyik ez a küzdelem, melyet most a munkásosztály pártja vezet, s amely az 1821-es felkelés legjobb hagyományainak és vívmányainak örököse, az 1821-es szabadságharc szervezőinek és harcosainak hatá-rozott, önmegtartózkodó és hősi szellemének igazi utódja.²⁷

JANISZ POLITISZ

²⁷ Felhasznált irodalom: *Petrosz Russzosz*: Adalékok Görögország újkori történelméhez (Török uralom, velencei uralom, a görögök szabadságharcai) 1958; *J. Zevgosz*: Rövid tanulmány az újkörög történelemről 1948; *K. Paparigopulosz*: A görög nemzet története 1903; *Makrijannisz*: Visszaemlékezések a felkelésre 1947; *G. Tercetisz*: „A görög nemzettel kapcsolatos események elbeszélése, 1770-től 1836-ig, tollbamondta Theodorosz Kolokotronisz.” 1846; *G. Tercetisz* összes művei 1947; *Anonymus*: „Helleniki Nomarchia” 1948; *Fotakosz*: Visszaemlékezések a görög felkelésre 1858; *G. Lambrinosz*: 1821-es arcképek 1945; *A. M. Andreadisz*: Görög állami pénzügy 1821—1895 1925; *X. Zolotasz*: Görögország az iparosodás szakaszában 1926; *G. Haritakisz*: A görög ipar 1927; *D. Fotiadisz*: Misszolonghi 1955; *D. Fotiadisz*: Karaiszkakis 1958; *K. Th. Dimarasz*: Az újkörög irodalom története; *G. Valetasz*: A népnyelv próza-szövegeinek antológiája (1340—1827) 1947.

MEGJEGYZÉSEK RÉVÉSZ IMRE: SINAI MIKLÓS ÉS KORA C. MUNKÁJÁHOZ

Sinai Miklós (1730—1808), kinek életét és korát *Révész Imre* akadémikus most megjelent monográfiája témájául választotta, közel három évtizeden át volt a debreceni református kollégium professzora; külföldi, angol és holland egyetemeket megjárta, kiváló felkészültségű, de nem kisebb ambíciójú férfiú. Bihari gazdag jobbágycsaládból származott, II. József alatt azonban nemességet is szerzett magának, és az 1790—1791-i országgyűlés alkalmával már élén állt annak, a Tiszántúl református papságának jó részét képviselő mozgalomnak, mely — felhasználva nemesség és udvar II. József politikája folytán igen kiélesedett, a császár halálával pedig nyíltan is kirobbanó ellentétét — harcot indított a református egyház irányítását a XVIII. században egyre inkább befolyásuk alá kerítő világiak, a nemesség ellen. Neki és pártjának célja a református egyháznak a világiak befolyásától való függetlenítése és — ennek garanciájaképpen csak a papság által választott superintendens személyében — kizárólagos papi vezetés alá helyezése volt. Sinai 1790 nyarán e cél elérésére tett első lépésére sikerrel is jártak. Sikertült elérnie, hogy az udvar, melyhez céljait elérendő támogatásért fordult (s melynek nagyon is kapóra jött minden, a vele még akkor szembenálló nemesség befolyását csökkenteni képes alkalom), csak módosításokkal hagyta jóvá a tiszai református rendeknek a protestáns egyházi ügyek rendezésére szánt, valójában a világiak eddig kiépített igen széleskörű egyházigazgatási befolyását is immár törvényesen biztosítani akaró törvénytervezetét. 1791 folyamán Sinait a tiszántúli papság egy jelentős része — a világiakat a választásból teljesen kizárva, mintegy puccs-szerűen — még tiszántúli superintendenssé is megválasztja, és Sinainak még néhány hónap múlva abban is lesz némi szerepe, hogy az udvar a világiak vezetészerepét immár egyházi törvény formájában biztosítani akaró budai református zsinat kánonait sem hajlandó megerősíteni. De ez utóbbi alkalommal már megindult ellene az urak kiméretlen bosszúakciója. Mert a nemesség az országgyűlés végére, megrémülve a francia forradalomtól, kiváltságai fenntartása fejében, kompromisszumra lép a megegyezésre (ugyancsak a forradalomtól félve) igen hajlamos udvarral. Így megerősítve pozícióikat az urak felszámolják Sinai (általuk különben soha el nem ismert) superintendensségét, megfosztják professzorságától, csúfosan kizárják a budai zsinatból. Az immáron szövetségeseivé vált urakkal együtt végül az udvar is Sinai ellen fordulván, az urak most már egyházi pert is indítanak ellene, és évekig tartó, öt erkölcsileg és anyagilag végleg megsemmisíteni akaró pereskedés után, még némi szerény nyugdíjat is csak királyi közbelépés biztosít neki. Így él még másfél évtizedig, de halálában is ragaszkodván igazához. „Én . . . a kánonok szerint választattam püspöknék” — szögezi le végakarata szerint temetésén is felolvasandó végrendeletében is.

I

Nagy, a magyarországi református egyház belkormányzatának rendszerét az eddighez képest teljesen visszájára fordítani kívánó vállalkozása, annak teljes kudarca és személyileg is tragikus bukása Sinait visszatérő témájává tette a hazai református egyháztörténet kutatóinak. A téma majd mindegyik újrafelvetelénél — táplálkozott légyen az a legtisztább tudományos érdeklődésből is — Sinai értékeléséhez az egyházi rendű történetírók részéről azonban mindig hozzájárult egy bizonyos — hovatovább egyházi közvéleménnyé is vált — önkénytelen elismerés is a világiakkal szemben a papság érdekében kétségtelenül koményen kiállt s e kiállásáért rútul meghurcolt professzorral szemben. S ez az elismerés annál őszintébb lett, s végül is a kialakult történeti

Sinai-képet annál inkább pozitív irányban befolyásolta, minél elevebbek voltak, az évtizedek során, világiak és egyháziak együttműködéséből az utóbbiakra háruló vált vagy valóságos sérelmek.

Elődeivel szemben Révész Imre könyve azáltal, hogy Sinai egyéniségét és működését — mint arra már a mű alcíme is utal — társadalomtörténeti szempontból dolgozza fel, már eleve nemcsak hogy mindezen elfogultságoktól válik természetesen mentessé, hanem egyszerre meglátja a kérdés számos, elődei által figyelmen kívül hagyott vagy tévesen értelmezett vonatkozását is. A társadalomtörténeti szempont alkalmazása ugyanis az önmagában még nem túl bonyolultnak látszó, legalább is a korábbi feldolgozók által eléggé egyértelműen értékelt problémát egyszerre nagyon kiszélesíti és szerzőtől olyan, mindaddig igen kevés művelt területek (egyházi társadalomtörténet és társadalmi egyháztörténet) a vizsgálódás körébe való bevonását követeli meg, melyeknek feldolgozása így esetenként szinte külön tanulmányokat igényelne. Révész évtizedes kutatómunkájának tapasztalatai és hatalmas anyagismerete kétségtelenül megkönnyíti számára a téma e kiterjesztésével járó munkát, s bár könyve utószavában mentegetődik konstrukciójának helyenként befejezetlen volta miatt, lehetetlen nem a legnagyobb elismeréssel nézni azt a hatalmas erőfeszítést, mellyel a sajátmaga által felállított magas követelményeknek megfelelően szétágazó problematikát határozottan és következetesen összefogni igyekszik.

Ezt mindennek előtt már az is lehetővé teszi, hogy Révész munkája hatalmas, ezideig, elődei által csak kevésé használt forrásanyagra támaszkodik: az egyházi és világi levéltárak (főleg az Országos Levéltár, valamint a dunamelléki és tiszántúli református egyházkerület levéltárai) az egykori bürokratikus ügyintézés folytán a per menétét roppant mennyiségű iratban visszatükröző anyagára és — főleg Sinai óriási volumenű tudományos munkásságának felderítéséhez — a budapesti és vidéki állami és egyházi kéziratgyűjtemények Sinai-dokumentumaira. Ehhez járul még a korábbi, nem egyszer már 8—9 évtizedes, egyre nehezebben hozzáférhető egyháztörténeti szakirodalom főlényes ismerete is: olyan tényezők, melyeknek segítségével nem csodálhatjuk, ha Révész, társadalomtörténeti szempontokat következetesen érvényesítve, valóban nemcsak a Sinai-ügy egész menetét lesz képes, csaknem a legapróbb részletekig, tisztázni, hanem a probléma sokoldalú, nem egyszer egészen távolról induló, minden esetben szinte egy-egy külön kis tanulmánynak is beillő megközelítése révén, az egész Sinai-ügyet teljesen újszerűen tudja motíválni, annak egészen új és ismeretlen alapjait és egyúttal kihatásait fedezi fel.

Így fedezi fel és tisztázza a debreceni kollégium XVIII. századi vagyonkezelésének részleteit, s a kollégium — mint utolsó sorban a külföldi gyűjtésekből származó — készpénzvagyonának kezelése és felhasználása körül a tökehiányban szenvedő földesurak és hatalomvágyó egyháziak között a századon át végig tartó, egyre élesebb, ízetlen harcokat. Igen plasztikusan állítja a debreceni kollégium művelődési eszménye körül a Ratio educationis nyomán megindult, a kollégium professzorai és a világi egyházvezetés: ortodox egyháziak és haladó világiak ellentétében megmutatkozó erjedést, a kollégium sokban még a középkori egyetemekére emlékeztető belső életét. Részletesen ismerteti a kor egyház és állam, illetve egyház és társadalom viszonyát tárgyaló protestáns teológusainak, a tárgyalt témánál fogva azonban sokszor nagyon is konkrét politikai következtetésekre is alapot adó nézeteit. Végül igen lényeges kiemelni Révész, elődeivel szemben, határozott törekvést arra, hogy az egész, a nemesség egyházigazgatási befolyásának csökkentése körül forgó Sinai-ügyet ne elszigetelten, csupán egyházzervezeti, egyháztörténeti jelentőségében lássa, hanem hogy ezt beleépítse a kor nagy politikai küzdelmeibe is. Révész munkája így 1790 nagyszabású nemesi-nemzeti függetlenségi kisérletének történetét is egy igen érdekes új fejezettel gazdagítja, újabb bizonyítékot szolgáltatva ahhoz, hogy 1790 milyen komplex erő-kölcsönhatásának eredményeképpen nyerte el végül kialakult formáját. A hazai protestantizmusnak és ezen belül papság és nemesség küzdelmének szerepe ez erő-között most lett végre alapos és kimerítő kutatás tárgyává.

Révész koncepciójában — műve elsősorban életrajzi jellegének megfelelően — mindez Sinai, illetve az általa vezetett papi mozgalom megfelelő megértését és értékelését szolgálja. Ahogy az eddigiekből is érezhettük, a részletkérdések során kibontakozó Sinai-portré azonban korántsem mutat rokonszenves, vagy éppen haladó alakot. Révész rámutat az anyagias és nagyravágyó Sinainak a kollégiumi vagyonkezelés professzorok által való viteléhez fűződő egyéni anyagi (állandó vagyonperei sok pénzét emésztették fel és kölcsönökre szorult) és hatalmi (világosan látta a Tiszántúl e jelentős hitelforrásai feletti rendelkezés jogából származó személyi-politikai előnyöket is) érdekeire; vagyonperei miatti gyakori távollétére és kizárólag tudományos ambícióira, melyek

érdekelte tettek a csupán ritka előadási kötelezettséget és így sok szabad időt, valamint még középkorias jövedelemforrásokat biztosító, maradi és reakciós művelődési eszmény fenntartásában; s azokra az ugyancsak anyagias és ambiciózus jelleméből fakadó indokokra, melyek a kizárólagos papi egyházvezetés és annak anglikán formájával együttjáró, vagyoni s politikai hatalmat jelentő epizskopalizmus megteremtését, illetve annak a magyar református egyházba való bevezetését, számára kívánatosá tették. Révész nyomtatékosan hangsúlyozza, hogy az epizskopális vezetés folytán papuralmat: klerikalizmust követelő Sinai azzal, hogy 1790 politikai harcában a nemesség egyházigazgatási törekvéseivel szemben az udvarhoz fordult segítségért — eltekintve attól, hogy így egyúttal a nemesség társadalmi konzervatívizmusa ellenére is nemzeti függetlenségi politikájára érzékeny csapást mért — gyakorlatilag megnyitotta az utat egy, a Habsburg uralkodók alatti protestáns államegyháziság megteremtésére, és — a római katolikus magas klérus felé tett gesztusai révén attól is támogatást várva — ezáltal mind nemzeti, mind egyházi szempontból igen nagy hibát követett el.

Sinainak már a fentiek alapján is meglehetősen negatív alakját Révész még néhány, egyéni fejlődését elemző fejezettel teszi még plasztikusabbá. Egy-egy nagyon szép és gondosan kidolgozott fejezet foglalkozik Sinai epizskopális nézeteinek kialakulása szempontjából oly nagyjelentőségű angliai tartózkodásával (benne a korabeli angol társadalmi és egyházi viszonyok finom rajzával), és Sinai — sokak által magasztalt, de hatalmas volumenű munkássága csaknem kizárólag kéziratban maradván, így hovatovább inkább stereotipen magasztalt — történettudósi munkásságával. Révész gondosan összegyűjti és számbaveszi Sinai fennmaradt tudományos kéziratait, behatóan kiértékeli és reakciónak és forradalomellenesnek minősíti a például Rákóczi szabadságharcát is elitélő történetiszemléletét, és ha nem is egészen hitelesnek vagy elfogulatlannak tekinthető tanúk vallomása alapján is, de igen érdekesen rekonstruálja Sinai kizárólag a tudósképzést szem előtt tartó és ennek érdekében katedrája pedagógiai jellegű feladatait teljesen elhanyagoló s így az adott helyzetben káros történettudományi módszerét is.

Végül a Sinai-portré e — ha korántsem így részletesen feltárt, s inkább csak részletekben, de már eddig is sejthető — vonásai mellé felrajzolja Révész a vagyongyűjtő ember vonásait is. Rendkívül érdekes fejezetekben ismerteti meg Sinai ilyenirányú tevékenységét, ennek során a kispolgári-értelmiségi vagyonszerzés olyan apró műhelytitkait derítve fel, melyek eddig jóformán sehol sem részesültek ilyen beható tudományos tárgyalásban.

Mindezek eredményeképpen a Sinairól a korábbi kutatások alapján kialakult kép így teljesen negatívvá változik. Munkája zárószavában szerző helyesen mutat rá arra, hogy Sinait már maguk az adott viszonyok is negatív szerepre kárhoztatták, de hangsúlyozza, hogy ő a viszonyoknak szintén aláveteti, de végeredményben mégis viszonylag haladóbb világi ellenfeleivel szemben, anyagi előnyöktől és ambíciójától vezérelve, kétségtelenül a lehető legrosszabb, legnegatívabb oldalra, az udvar és a magas klérus oldalára állt. Bukásában így — mindezen mentőköriülményei ellenére is — Révész bizonyos fokig a sorsszerű igazságszolgáltatást látja beteljesedni.

II

Révész könyve azonban részleteinek mindezen gazdagsága és értékelésének újszerűsége ellenére is lényegében egy valamivel: éppen a Sinai vezette mozgalom tulajdonképpen társadalmi elemzésével és értékelésével marad adósunk. Könyvének gazdaság-, pedagógia-, ideológia-, politikatörténeti fejezetei mögül ugyanis éppen annak a folyamatnak összefüggő ábrázolása és értékelése hiányzik, mely tulajdonképpen az egész problémát létrehozza, s így azt egységbefogja, melynek mindezen felsorolt részletkérdések csak egy-egy vetületét jelentik, s mely a maga végeredményben már meglévő adottságaival sok szempontból Sinai és ellenfelei magatartását is már eleve befolyásolja. Révész végeredményben Sinai egyéniségének a kor által kétségtelenül meghatározott anyagias vonásaival igyekszik összefogni a problémákat, melyeknek esetenként igen szépen és részletesen kidolgozott társadalmi vonatkozásai azonban nem alkotnak összefüggő egészet: őket elsősorban Sinai fejlődése fogja össze. Felmerülhet persze a kérdés: egy életrajz gerincévé nem éppen az ábrázolt személy fejlődését és egyéniségét kell-e megtennünk? Úgy véljük azonban, hogy az ilyen, megvilágítást és jelentőséget tulajdonképpen nem saját magából (mert hiszen ambiciózus és anyagias református pap előtte és utána is volt Magyarországon), csak a vele szembenálló társadalmi erőktől nyert egyéniség életrajzánál nem mellőzhető ezeknek a társadalmi-politikai erőknél mintegy párhuzamos életrajza, sőt elő- és utóéletüknek: tulajdonképpen Sinai Miklós

korának ismertetése sem. S e korban annak a nagy társadalmi harcnak ábrázolását hiányoljuk — s ezért kíséreljük meg ennek, elsősorban éppen a Révész könyvében szét-szört egyes adatok alapján való összefüggő rekonstrukcióját, — mely a XVIII. század magyar református egyháztörténetének véleményünk szerint gerincét alkotja. A magyar protestáns egyházak irányításába a század folyamán nem egyszer erőszakkal is beépülő világiak és a világi irányítás alól szabadulni kívánó, az egyház irányítását saját kezébe venni kívánó papság küzdelme ez. Véleményünk szerint ugyanis ez az a gerinc, melybe a Sinai-ügy Révész által részletesen kidolgozott minden említett vonatkozása bekapcsolódik, s mely ezeket tulajdonképpen létrehozta, s mely így Sinai magatartásának, teljes ismerete pedig az egész Sinai-ügynek teljesebb — és véleményünk szerint a Révész adta portrétól ha fővonalaiban nem is különböző, de annál mégis méltányosabb — megítélésére is döntő hatással és befolyással lesz.

A magyar református egyháznak, mint társadalmi szervezetnek XVIII. századi belső fejlődését a világi elemek — elsősorban a református arisztokraták és nagybirtokos középnemesek — egyházfelügyeleti és egyházkormányzati hatalmának széleskörű kiépülése jellemzi. Révész helyesen hangsúlyozza ennek nagy jelentőségét a hazai reformátuságnak a XVIII. századi ellenreformáció elleni védekezésében. E küzdelemben — különösen azután, hogy a XVIII. század közepétől kezdve kollektívumok: községek, egyház-községek aláírásával ellátott vallásügyi kérvényeket az udvari hatóságoknak még elfogadniok sem volt szabad — akár az udvarnál, akár a protestáns ügyeket intéző kormányhatóságoknál a gazdasági és társadalmi pozíciójuk folytán tekintélyes, jó összeköttetésekkel rendelkező, jómódú nemesurak vagy éppen arisztokraták kétségtelen eredményesebben léphettek fel szorongatott egyházuk ügyének védelmében, mint az egyénileg, de kollektíven is súlytalan református papok, vagy éppen a szerény paraszti-polgári-kisnemesi hívekből álló gyülekezetek. Révész munkája meggyőzően bizonyítja az egyház védelmében így nagy érdemeket szerzett református világiaknak erkölcsi jogosultságát az egyház irányítására is, figyelmét azonban elkerülni látszik az a körülmény, hogy a világi elemek ez egyházvédő buzgalma, a kétségtelenül nagy szerepet játszó, generációkon át öröklődő tiszteletreméltó magatartás- és meggyőződésbeli hagyományok mellett, más forrásokból is táplálkozik. Szorosan össze van fonódva a magyarországi rendiség az abszolutista államhatalommal szemben veszélyeztetett, nemzeti függetlenségi színezetű érdekeinek védelmével is.

Rendiség és protestantizmus összefonódása a társadalmi fejlődés egy adott szakaszában közismert jelenség, legalábbis minden olyan országban, ahol az uralkodói hatalom katolikus. Magyarországon, ahol az uralkodói hatalom ezenkívül még idegen is volt, a nemzeti függetlenség védelme is belekerül ebbe a komplexusba. Valóban, a XVI—XVII. század függetlenségi, társadalmi tartalmukat tekintve jelentős részükben a rendiség érdekeit is képviselő harcaiban a protestáns vallásszabadság s a rendi vezetésű nemzeti függetlenség már szorosan összeolvadt, mint ahogy az e háborúkat lezáró békeszerződések is egyaránt garantálták a nemzeti függetlenséget, a vallási és a rendi szabadságot. E három elem immár közjogilag is mintegy elismert összefonódását az a kölcsönhatás is mutatja, mely mindegyikre sokat átvitt a másik színeiből és hangulatából: már a kortársak szemében is református színezetet adva a függetlenségi törekvéseknek és főleg az utókor szemében függetlenségi színezetet adva a reformátusság önvédelmi harcának, — mindkét esetben több-kevesebb joggal. A harmadik elemnek, a rendi ellenállásnak (és főleg a XVIII. században) azonban eddig inkább a nemzeti függetlenség irányába mutató vonatkozásait emelték ki. Érthető is, hiszen a protestáns — elsősorban a református problémával való összefonódása — már korántsem egyértelmű, mivel a nemesség nagyrésze már rekatolizált. De akkor, mikor a XVIII. század folyamán a rendi ellenállás hagyományos formái: az országgyűlések és a megyegyűlések, az abszolút állam egyre erősödő ellenőrzése és nyomása alatt fokozatosan veszítik el akcióképességüket és eljelentéktelenednek, ismét csak a hivatalviselésből eleve kirekesztett protestánsok lesznek azok, kik kényszerűségből új bázist teremtenek a rendiség számára azáltal, hogy beépülnek a protestáns egyházakba.

E fejlődés, a református egyház világi felügyeletének kiépítése, különösen a Tiszavidéken hirt nagy jelentőséggel, ahol még az ellenreformáció korában is nagy protestáns paraszti és paraszt-polgári tömegek tudták, és vagyonos nemesség sőt arisztokrácia is merte megőrizni protestáns, főleg református vallását. Ez a Habsburgoknak utóljára meghódoló, a függetlenségi és vallási harcok nagy hagyományaival bíró vidék, a „kálvinista föld”, ahogy még a XVIII. század közepén is emlegetik a dunántúli paraszto-
 tok, központjában a XVIII. század legnagyobb magyar városával, Debrecennel és olyan évszázados művelődési központokkal, mint a debreceni és a pataki kollégiumok, — szemben a protestantizmusában ekkor már igen meggyengült Dunántúllal, de még a területi-

leg kevésbé zárt és Debrecenhez hasonló politikai, gazdasági és kulturális központtal ugyancsak nem rendelkező Dunamellék protestantizmusával — így a magyar reformátusságnak mintegy természetesen sulypontjává vált. Nem csodálhatjuk tehát, ha a befelé ugyan egyre inkább abszolutisztikus politikát folytató, de Magyarország felé mégis mindvégig a rendi törekvések — és ezzel együtt a nemzeti függetlenség s a protestáns vallásszabadság — legfőbb pártfogójaként szereplő, és így magának elsősorban a tiszavidéki református egyházigazgatásban is jelentős befolyást szerzett erdélyi fejedelemség megszűntével a tiszai református egyház felől így átmenetileg mintegy lepusztult, de már nagy hagyományokkal rendelkező — jóllehet a korábbi kánonokban intézményesen soha sem rögzített — világi igazgatási főhatalmat, alig néhány évtizednyi hiatus után, a rendiség igyekszik átvenni. És valóban, attól kezdve, hogy a XVIII. század második negyedében, az uralkodói rendeletek igen szigorú protestáns gyülekezési tilalmát kijátszva, az 1734. évi bodrogkeresztúri szüreten összejött tiszai földesurak (az egyházi személyek e tanácskozáshoz való teljes kirekesztésével) megteszik az első lépéseket a református egyház világi támogatása, ezzel együtt a világi felügyelet s így végül is a világi befolyás egyre erőteljesebbé való kiépítése felé, ez a folyamat a Tiszántúlon és általában a Tiszavidéken feltartóztatathatatlantul halad előre. Egyre nagyobb számban vesznek részt — már szavazati joggal is rendelkezve — világiak a superintendensválasztásokon, 1762-ben pedig a világiak erős befolyása alatt létrejött debreceni konstitúciók minden esperesi kerületben kötelezőleg előírják a világiakból álló kuratóriumok létesítését.

A rendiség a református egyházon át igyekszik politikai törekvéseinek tömegbázisává és főleg földesúri hatalmának elfogadjává tenni a Tiszavidék ugyancsak erős függetlenségi hagyományokkal rendelkező, nagyrésztükben részint szabadparaszti, részint hajdani hajdúszabadságukat jobbágyosorban is makacsul vitató paraszti lakosságát, de vezető szerephez jut Debrecen városában is. S ezen át a debreceni kollégium irányítását is átvéve így igyekszik egyre nagyobb befolyást szerezni a református egyházi — elsősorban a debreceni kollégiumi — alapítványok saját céljaira történő felhasználásában is.

Hogy azonban mindezen egyházi törekvések tulajdonképpen csak egy távolabbi általános célnak: lényegében a Habsburg-ellenes rendi oppozíció kiépítésének voltak részei, illetve egyházi téren megmutatkozó vetületei, az világosan megmutatkozott 1790-ben, mikor a nemesi ellenállást a Tiszántúlon — országos viszonylatban is előljáró heveséggel — személy szerint is ugyanazok a protestáns középneves urak vezetik, akik az abszolutizmus idején az egyház vezetésébe húzódtak vissza. Ekkor mutatkozik meg igazán, hogy a Tisza-vidék rendi-nemzeti oppozíciója számára ezekben az évtizedekben a református egyház jelentette azt a szervezeti keretet, melyet a katolikus és általában az ország más részein élő nemesség számára a szabadkőműves páholyok jelentettek. (Nem véletlen ugyanis, hogy ezen a vidéken, ezek között az urak között nem igen tudunk szabadkőműves szervezkedésről.) Ennek az oppozíciónak osztálytartalma és törekvései 1790-ben is elsősorban nemesiek. II. József a rendiséget felszámolni akaró politikájának ujrafeltámadása ellen a Tiszavidéken széles nemesi egységfrontot akarnak létrehozni: e vidék összes kétséges nemeseit, vagy bizonytalan rendi állású elemeit nemesség megszerzésének ígéretével igyekeznek maguk mellé állítani. E végcélját tekintve nemzeti függetlenségi törekvései ellenére is társadalmilag retrográd politika eleven voltát és várható társadalmi hatásait a parasztság azonnal megérzi: nem véletlen, hogy a rendi függetlenségi törekvésekkel szembeforduló első és mindvégig legélesebbhangú paraszti állásfoglalás, a szabólesi paraszttok dekrétuma is erről a vidékről származik.

A rendiség ezen, a presbiterianizmus demokratikus jelszava alatt folyt általános behatolása és beépülése a protestáns egyházak vezetőpozícióiba (mert a tiszántúlihoz hasonló fejlődés már a XVIII. század folyamán a Dunamelléken és az evangélikus egyházban is végbement) általános, bár az abszolút államhatalommal szemben nyíltan még nem mutatózó politikai hatása mellett az egyházon belül, az egyház társadalmi életében csakhamar éreztetni kezdte hatását. Megmutatkozott egyrészt a papság erőteljes háttérbeszorításában a magasabb egyházigazgatás befolyásolását illetőleg (amit kétségtelenül elősegített a superintendensek tényleges egyházigazgatási jogkörének s egyáltalán lehetőségének az ellenreformációs intézkedések során állami részről kiépített erős korlátozása). „A mi superintendenseink tsak mintegy sub camino tétetnek s némineműképp tsak dissimulált officiumnak tartatott a superintendenség” — panaszkóják 1790-ben a partiumi papok. Megmutatkozott olyan törekvésekben, melyek az egyháznak elsősorban a rendi célok szolgálatába állítását sejtették: a század közepén a kiváló képességű, de papi hivatást egyáltalán nem érző, erkölcsileg sem feddhetetlen, magát még felszentelteni sem akaró, viszont többszörös előkelő családi összeköttetésekkel bíró piskárosi Szilágyi Sámuel püspökké, s előzőleg felszenteltetésre ugyanígy nem hajlandó apjának,

majd utóbb ugyanilyen fiának professzorrá tételében; az eredetileg lelkészképző intézményként alakult kollégiumok tanrendjének a világi értelmiség képzése igényeinek megfelelő átalakításában; a kollégiumok fenntartását szolgáló alapítványoknak az egyház-igazgató nemesség anyagi támogatására történő felhasználásában; a pap-marasztság rendszerének fenntartásával a sok helyütt nyomorúságosan élő falusi papságnak a megerősödött helyi kurátoriumok által képviselt nemesi és gazdagparaszti osztályrédeknek történt fokozott kiszolgáltatásában. E fejlődés végpontját a nyolcvanas évek végére az egyház feletti világi, mégpedig Révész szerint „brutális őszinteséggel” kifejezett rendi befolyás igen szélesen — mint Révész meghatározza: fölényesen — biztosító, un. lengyel dissidens kanonok egyházi törvényerőre emelését célzó törekvések jelzik. Olyan út ez, melynek végén így a magyar református egyház *rendi egyházzá* válása áll.

Hogy a református papság jelentős része az egyház igazgatásának ilyen rendi-világi túlsúlyt biztosító irányzatával már kezdettől fogva sem igen értett egyet, az aligha lehet kétséges. Hiszen az új irányzat fokozottan kiszolgáltatta őt nem elsősorban a paraszti hivek tömegeinek, hanem a földesuraknak, helyi kisnemességnek, vagy a falvak, mezővárosok gazdagparaszti kuratóriumainak, melyekkel szemben most már az ugyancsak az urak érdekeit képviselő superintendentiánál sem találhatott oltalmat. Ez az új helyzet nyilván különös erővel érintette a papság plebejus-szármaszását, elég nagy számot kitevő részét (kiknek nevében még a földesúri nyomásra végül Sinai ellen szavazó szilágysági egyházmegye papjai is a világiak szemére hányják az alacsony származású papság feletti hatalmaskodásaikat). De erősödő értelmiségi öntudatában sértette ez a helyzet a papság egészét is, hiszen köztük nagy számmal voltak külföldet is megjárt emberek, s amellett a pap hivatása a református egyházban mindig jóval inkább sajátosan értelmiségi jellegű, mint a funkció méltóságát a személy egyéni tulajdonságaitól és képességeitől függetlenül is biztosítani képes katolikus egyházban. S hogy a református egyházon belül a világi törekvésekkel szemben a papok részéről lehetett is ellenállás, azt több jel világosan sejtene engedi. Ilyen az 1762. évi debreceni konstitúciónak éppen az e szempontból leglényegesebb kérdést, a püspökválasztást végülis meghatározatlanul hagyó, az egyháziak és a melléjük rendelt világi előljárók viszonyát pedig kétértelműen megfogalmazó volta. Ezekután nem meglepő az a körülmény, hogy a türelmi rendeletet megelőző tárgyalások idején már nyíltan beszélnek az egyházon belül a kyriarchikus és hierarchikus álláspont ellentétéről. Jellemzően mutatja ezt a debreceni traktus 1783. évi immár nyílt tiltakozása a világiak „despotismus”-a ellen, s az erre alkalmat szolgáltató ügy: a debreceni kispolgárság által kedvelt s a papság által is pártfogolt Bélyey Péter lelkipásztornak Domokosék részéről történt, rájuknézve azonban végülis kedvezőtlenül végződő üldözése. 1785-ben a superintendentens-választásnál a papság már eléri a nyilván rendkívül kiélestedt ellentétek folytnak is igen nagy számban szavazni akaró nemesség szavazatainak csökkentését. A világiak befolyását azonban még ezalkalommal is igen jellemzően mutatja, hogy még a „potior patronus”-ok szavazatai címén elfogadott világi vokok száma is majdnem félezer. Ezekután még a debreceni professzoroknak a Domokos-féle Ordo elleni harcában is talán nem annyira csupán ortodox vaskalaposág és felvilágosodott pedagógia szembenállását, mint inkább ennek az általános, egy konkrét esetben éppen várható elvi következményei folytán megmerevedett ellentétnek kifejezését láthatjuk, — s még talán a történetíró Sinainak Rákóczi, az ő szemében elsősorban nyilván rendi vonásaival szembevetendő szabadságharcát elítélő felfogását is erre vezethetjük vissza. Az általános papi elkeseredésnek talán legjellegzetesebb példája, hogy még a már említett piskárosi Szilágyi Sámuel superintendentens is egyzben a kollégium elpusztításával vádolja a világi befolyást s a partiumi papságnak 1790-ben a superintendentiák jogáért indított akciójában kezdetben még azt a Hunyadi Ferencet is ott találjuk, akit néhány hónappal később maguk az urak fognak Sinaival szemben superintendentenssé felemelni. S nem csodálkozhatunk ezek után azon sem, ha a Sinait elítélő egyházkerületi határozatot a Dunántúlon, ezen a világiak túlhatalmát az egész országban legjobban érző kerületben, a superintendentens csak a világiak igen erős nyomására lesz majd hajlandó kiadni.

De egész 1790-ig mindenképpen még lefojtott ellentétek ezek, melyek megoldásuként kifelé, a világiakkal szemben vagy az elvtelen behódolást választják (melynek a Sinai körüli harcban megmutatkozó s a jellemet korrumpáló ellenszenves példáira Révész élesen rámutat), vagy pedig olyan törekvéseket érlelnek, melyek a papságnak az egyházon kívül is intézményesen a világiakkal egyenrangú társadalmi helyzetet kívánnak biztosítani. (Ennek a törekvésnek eredménye lesz 1790-ben a partiumi papok a Bethlen Gábor-féle, hivatal utáni automatikus nemesítésért történő instanciázása, és ezért fektet nagy súlyt maga Sinai is nemesség szerzésére illetve nemessége megerősítésére.) Az ellenállás nyílt kirobbanását azonban sokáig egyelőre egzisztenciálisan, de morálisan is, lehetet-

lenné tette számukra az a körülmény, hogy a tereziánus ellenreformáció hosszú évtizedei alatt a nemesség kifelé valóban töle telhetőleg a legmesszebbmenően védte az egyház ügyét is. (Ez az az időszak, melyben Sinai is még szorosan együttdolgozik Domokosékkal.) A nemesség hátbatámasztásával a papság, önmagában képtelen lévén ellentállni az ellenreformációs államhatalomnak, saját maga alatt vágta volna el a fát. A lelkek azonban egy ilyen alkalmilag nyíltan kitörő ellenállásra már elő voltak készítve, II. József egyházpolitikája pedig erre lassanként az alkalmat is megteremtette.

Az abszolutizmus, melyet II. József a felvilágosodás ideológiájával itatott át, a feudális állam legmagasabb fejlődési fokát jelenti, melyet a már minden oldalról fenyegetett feudális rendszer védelmében a politikai koncentráció maximális volta jellemez. Az állam ennek érdekében igyekszik korlátozni minden vele szembenálló politikai tényezőt, többnemzetiségű államban harcot indít a helyi nacionalizmusok alárendelésére, és ugyancsak a maximális politikai koncentráció érdekében hajlamos állampolgárainak (a feudális rendszer határán belül) lehető egyenjogúsítására. Ennek a törekvésnek jegyében jönnek létre Magyarországon a császár németesítő, a rendiség megadóztatására irányuló, jobbágyvédő, és az értelmiség számára növekedését elősegítő, valamint új egységes közigazgatási apparátust teremtő intézkedései. Valláspolitikája az eddig elnyomott protestantizmust gyakorlatilag már csaknem egyenjogúsítja, ugyanakkor az eddig kivételes politikai előjogokat élvező katolicizmust igen keményen korlátozza (ugyanakkor utóbbi viszonylatában komoly kísérleteket téve az alsópapság sokszor nyomorúságos anyagi helyzetének megjavítására is). Olyan politika ez, mely összhatásában bizonyos fokig választóvízként hatott a rendiség, nemzeti függetlenség és protestantizmus fentiekben ismertett három egységére is. Még erősebben közelítette egymáshoz a rendi és a nemzeti függetlenségi törekvéseket. De ahogy másfél évtizeddel ezelőtt Mária Terézia urbéri intézkedései a parasztságot állították az udvar oldalára, úgy vonja most ki a protestáns tömegeket a rendiség és a nemzeti függetlenség vonzóköréből a türelmi politika. Az alig egy évtized alatt százával épülő vagy újra megnyíló protestáns templomok közül a hívők hálójának jeleként nem egynek falára kerülnek most fel a császár képei vagy a kétfejű sasos címerek és a világiakkal szembenálló protestáns papok előtt világosan felvetődhet (s így Sinai előtt is ügylátszik felvetődik) a kérdés: szükség van-e a világi urak ilyen méretű befolyására az egyházban akkor, mikor az annak jogcíméül szolgált egyházvédelem a tolerancia előtérbe nyomulásával egyre nélkülözhetőbbé válik. S nem lenne-e helyesebb a református egyháznak is (paraszti hívei növekvő loyálisát követve) fokozottabban a felvilágosodott államhatalom felé fordulnia? Állam és protestáns egyház együttműködésére jó példa Erdélyben a XVII. század vége óta megfelelően kiépített s azóta is állandóan s zavartalanul működő szervezeti forma: az egyház felett királyi megbízásból tevékenykedő, protestáns világiak alkotta főconsistorium. A rendi egyházzal szemben ez mindenestre az *államegyház* útja. De önmagában az udvar felé fordulásért, a nemzeti függetlenség gondolatának illetlen háttérbeszorulásáért az így vélekedőket még nem lehet elmarasztalni: a monarchista demokratizmus illúziói olyan embereket is hatókörükbe vontak akkor, mint Kazinczy, Hajnóczy vagy Batsányi.

1790: rendi-nemzeti politika és abszolutizmus nagyerejű nyílt összecsapása számos, eddig csak lefojtottan lappangó ellentétet hoz napvilágra. Nem véletlen és csupán Sinai egyéni áskálódásain muló következmény ezek után az, hogy a református egyház belső ellentétei ugyancsak éppen ekkor, éppen a Tiszavidéken és éppen a Sinai-perben felszínre került problémák körül robbannak ki.

III

Ha most már a Sinai-pert ebben, az előzményei által alkotott, Révész által azonban összefüggéseiben figyelmen kívül hagyott folyamatbaillesztve vizsgáljuk, Sinai szerepe és törekvései — úgy véljük — némileg más megvilágításba kerülnek. Különösen akkor, ha — mint megállapíthatjuk — a magyar református egyházat — a fent már ismertetett utakon — rendi egyházzá, illetve államegyházzá tenni akaró nemesi, illetve udvari törekvések között 1790—91-ben Sinainak a rendi egyház ellen állást foglaló episzkopalizmusa — éppen a Révész által felhozott adatok szerint — ugyanakkor egyáltalán nem mutat államegyházi törekvéseket is; — holott az episzkopalizmus legnagyobb negatívumaként Révész éppen az anglikanizmusban ezzel szorosan együttjáró államegyházi-ságot látja. Emellett azonban — mint ugyancsak Révészről megtudjuk — az államegyházi-ságért, a főconsistoriális szervezet egyidejű javaslásával, éppen egyes világiak: a dunamelléki egyházkerület vezetői és Teleki gróf szállnak síkra, előbbiek éppen Sinai-

nak a protestáns vallásügyi rendi törvénytervezetét aláaknázni szándékozó akciója ellen az udvarhoz bonyújtott tiltakozásukban. Ezzel szemben Sinai akkor, amikor alig néhány hónappal azelőtt a törvényjavaslat ellen tiltakozandó Bécsben járt, határozottan vissza is utasítja Telekinek, őt a főconsistoriális rendszer elfogadtatása által lényegében az állam-egyháziságra rávenni kívánó tanácsait. És hogy ezt nemcsak taktikából teszi — mely esetben nagyon is ügyetlen taktikusknak kellene őt tartanunk —, hanem meggyőződésekből, azt az is mutatja, hogy — közvetve ugyancsak Révész adatainak bizonyossága szerint is — ilyenirányban ekkortájt még elméleti elképzelései sem voltak. Az az elvi harc ugyanis, mely közte és Domokosék között már püspökségének felszámolása után, az ellene indított egyházi per során folyik, s melynek elemzése alapján az ellenfelek egyházigazgatási nézeteit Révész rekonstruálja, Sinai hosszadalmas feleleteivel s nem egyszer hajánál fogva előrángatott érveivel alapján véve maga is mutatja, hogy itt egyik fél részéről sem előre kidolgozott elvi álláspontoknak harcáról, hanem már egy évtizedek óta lap-pangó s most kirobbant, nagyon is reális társadalmi ellentét utólagos elvi igazolásának kísérletéről van szó.

Amit ezekután Sinai a rendekkel szembefordulva, de az államegyháziság gondolatát is elutasítva meg akar valósítani: a református papság önállóítása s az egyház irányításának általa történő átvétele, az egyházi ügyekben tulajdonképpen egy harmadik erő kialakítását jelenti. Ennek a gondolatnak előképei már valóban felfedezhetőek pályája korábbi szakaszaiban: a kollégium anyagi és tanulmányi önállóságáért vívott harcában. Amilyen önállóan ő a professzorok vezette kollégiumi tanár-diákautonómiát képzelte, mintha olyannak kívánna látni, papjai vezetése alatt, az egész magyar református egyházat is. Illuzórikus terv: hiszen még a kollégium autonómiájának biztosítása is csak ideig-óráig volt lehetséges, és a világiakkal vívott harc már korábban is megmutatta, hogy a református egyházat a gazdasági-társadalmi súly nélküli papság (melynek az országrendi képviselet biztosítása sem adott volna nagyobb súlyt) nem sokáig tudhatja megtartani ezen a középúton. S bár ilyen módon ma már láthatjuk, hogy perspektívájában e terv előtt is végül vagy valóban az államegyházzá válás, vagy a világiak előtti újabb fegyverletétel állhatott, — hatásában, azáltal, hogy egy a tömegekre kétségtelenül nagy befolyással bíró, s már nem feudális érdekelttségű értelmiségű jellegű társadalmi rétegnek a nemesi és állami, de egyaránt feudális vezetés alóli kivonását célozta, az adott történelmi helyzetben legalább is nem egyértelműen volt negatív. Sőt, hogy e törekvésben az adott viszonyok között valóban volt bizonyos pozitívum is, azt a parasztság állásfoglalása mutatja. Bár Sinaiék az egyházi rend függetlenülésének zemszögéből állandóan tiltakoznak a parasztnak való alávetés ellen is (Révész pedig a világiak fogalma alatt néha parasztot és földesurat is összefog), tény, hogy Sinai superintendenssé választásával szemben elsősorban a jobbágy községekéből álló, a földesurak részéről tehát befolyásolható egyházmegyék tiltakoznak: ugyanakkor a kétségtelen szabad-paraszti privilégiumokkal rendelkező hajdúvárosok (melyek különben is állandó vizzályban éltek az ügyeikbe mindig beavatkozni kívánó szomszédos vármegyékkel), csak úgy, mint a népes mezővárosokat is magukba foglaló nagykunsági, békési, bihari, szabolcsi esperességek, nem tiltják el papjaikat Sinai követésétől. Bár 1790-ben a nemesség (harcában támogatásukat megszerzendő) törvénybe iktattatta a Hajdú-kerület országrendiségét, a hajdúvárosok mégis nyilván örömmel látták a nemesség befolyásának némi csorbulását, és nem véletlen, hogy Sinai legtovább kitartó hívei éppen ezen területek papjai közül kerülnek ki. (Jogosan ébresztve fel ezáltal a Sinai-ellenes pártban azt a törekvést, hogy az új superintendens választásánál szavazó világiak közül a mezővárosok képviselőit kizárják.) A Sinai híveiként szereplő nagyszalontai papot elfézzel fenyegető szalontaiakat így nem tehetjük meg a klerikalizmussal szembenálló parasztság típusának, hiszen tudjuk, hogy nekik, kik ekkor már hosszú ideje harcoltak el nem ismert hajdúszabadságukért, éppen Domokosék és éppen ekkor ígérnek országos nemességet. És pozitív vonást ad Sinai felfogásának véleményünk szerint az a körülmény is, hogy a partiumi és bihari papoknak a papság önállóságát a feudális társadalmi rendbe történő intézményes beépülés: a kollektív nemesítés visszaállítására által biztosítani akaró törekvéseit éppen ő fordítja e feudális irány helyett az értelmiségként való függetlenülés irányába. (Azt, hogy ezek a mozgalmak éppen Domokosék taktikájának eredményeként, mintegy Sinai kezdeményezésének ellensúlyozására, az ő köré gyülekező papi tábor egységének megbontására, s a figyelemnek mozgalmáról való elterelésére jöttek volna létre — mint Révész magyarázza —, erőltetett és valószínűtlen feltételezésnek tartjuk, már csak azért is, mert maga Révész tudósít arról, hogy e mozgalom előzményei 1785-ig nyúlnak vissza.)

E Sinai-féle törekvés egyes, pillanatnyilag pozitívan ható, tulajdonképpen az egyházra befolyást gyakorló mindkét feudális erőt a papi vezetés révén paralizálni

törekvő elemeiről legjobban akkor győződhetünk meg, ha Sinai törekvéseit ellenfelei akkori felfogásához mérjük.

A világiak 1790—1791. évi leplezetlenül feudális, s a református egyház rendi egyházzá alakításából származó politikai és anyagi előnyök által is éppen ezt a feudalizmust erősíteni akaró törekvései — melyek csupán felfelé, az abszolutizmus ellen használtak felvilágosodott ideológiát, azon túl azonban lefelé, a parasztság felé már nem — módosítják a világiakkal szembe forduló Sinainak Révész által teljesen negatívan megrajzolt képét is. Révész ugyanis Sinaival szemben tulságosan nagy hangsúlyt helyez a nemesség nemzeti függetlenségi törekvéseire, holott világos, hogy mivel a nemesség ezt a politikát a feudalizmus fenntartásával köti össze, e politika már eleve éppen olyan illuzórikus, mint Sinai az egyházat a semmihez nem kapcsolódó harmadik út felé vinni kívánó törekvései.

A másik fél, az udvar, kétségtelenül szintén feudális erő, ám a fedalizmusnak pillanatnyilag már egy modernebb válfaját képviseli. Felvilágosodott vallás- és társadalompolitikájának ismeretében a Révész-féle Sinai-portré negatív vonásai így éppen hogy tovább enyhülnek. Mert egy olyan társadalmi réteg részéről, mely a nemzeti politikát alapjában és elsősorban nem nemzeti függetlenségi, hanem feudális oldaláról ismerhette meg, nem tudjuk egyértelműen negatívnak tekinteni — mint ahogy objektíven sem egyértelműen az —, ha ezzel szemben a felvilágosodott abszolutizmushoz fordul segítségért. Különösen akkor nem, ha — mint az 1790-ben történik — a művelt monarchista, demokraták még teljes joggal várhatták II. József felvilágosodott kormányzatának folytatását attól a II. Lipóttól, kinek toscanai kormánya éppen felvilágosodott vonásai folytán örvendett Európa-szerte jó hírnévnek.

Távol áll tőlünk ezekután az, hogy Sinait a fenti mérlegelések végeredményeképpen pozitív alaknak akarjuk beállítani, átértékelve ezzel a Révész kutatásainak eredményeképpen kialakult képét. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy bár részleteiben Révész eredményeit csupán néhány ponton lehet vitatni, addig végső következtetései, melyek — bár kétségtelenül hangsúlyozva a nemesség negatív vonásait is — e nemességgel szemben mégis Sinait marasztalják el, nem teljesen indokoltak. Így látjuk ugyanis, hogy ahhoz a képhez képest, melyet Révész mindkét félről rajzol, Sinai a fent már ismertetett szempontokból valamivel pozitívabb és semmiképpen sem oly igen rosszszemű, a nemesség pedig valamivel még negatívabb szerepet játszik.

A magyar református egyház e nagy perében így egyik fél sem hányhat semmit a másik szemére, s hogy e helyzet a felek egyértelmű megítélését végeredményben mennyire lehetetlenné teszi, azt legjobban akkor látjuk, ha a magyar református egyház 1791 után — már a Sinai mozgalmának felszámolását követő időben — megtett útját vesszük vizsgálat alá.

Révész az 1791. évi budai zsinat az egyház világi irányítását biztosítani akaró kánonainak királyi meg nem erősítésében — egyszersmind helyesen mutatva rá a Habsburgok egyházpolitikájának az egyházon belül bizonytalan helyzetek, és így állami beavatkozásra mindig alkalmas ürügyek fenntartását kedvelő vonására — látja a most következő időszak súlyos egyházi problémáinak forrását. Egyértelmű, királyilag is jóváhagyott egyházi törvénykönyv hiányában így vált lehetségessé a továbbiakban is, az egyház világi felsőbbségével szemben időnként az udvar segítségülhívása. Ha azonban meggondoljuk, hogy a magyar református egyház előtt, a Sinai különben talajtalan harmadikutas koncepciójának bukása után, csak az államegyházzá vagy a rendi egyházzá válás útja állott lehetőségként, egyszerre nem tudjuk oly nagyon sajnálni azt, hogy sem udvar, sem nemesség nem volt elég erős az egyház egyértelműen saját hatalmába kerítésére. Bármelyik fél teljes győzelme ugyanis — hogy más példát ne mondjunk — teljesen lehetetlenné tette volna a református egyháznak több mint félévszázaddal később, a protestáns páténsel, annak államegyházi és iskolapolitikai reakciós törekvéseivel szemben polgári és nemzeti szempontból végeredményben haladó kiállását. Az államegyház természetzerűleg kezdettől fogva eszközévé lett volna e politikának, nyíltan rendi egyház pedig (a nyílt rendi politika végeredményben 1848-ban megbukván) korántsem számíthatott volna harcában olyan méretű tömegebázisra, mint amilyennel a páténs ellen harcoló egyház végül is rendelkezett. (Eltekintve attól, hogy az a lengyel rendi fejlődés, melynek protestáns egyházi vetülete az 1791-ben a világiak által nagyban mintául vett disszidens kánonokban mutatkozott meg, a parasztságot teljesen szembeállítva a nemességgel, utóbbi nemzeti szabadságharcát 1846-ra majd 1863-ra a parasztsággal szövetekezett idegen abszolutizmusok prédájává tette.) Azt, hogy a magyar református egyház helyzete ily módon némileg bizonytalan maradt, az adott helyzetben tehát pozitívumnak kell tartanunk, — újabb bizonyítékként annak, hogy Sinai szintén ilyen irányba mutat (csak az így önállósult egyház fölé erős papi vezetést is kiépíteni akaró)

törekvései, Révész által helyesen kielemezett minden hibájuk ellenére sem, voltak, legalábbis hatásukban, egészen és egyértelműleg negatívak. Nyilván Révész is érezte ezt akkor, mikor, már Sinai-könyve kéziratának elkészülte után megírt, a Bach-korszak egyházpolitikáját tárgyaló tanulmányában, visszatekintve a XVIII. századra éles színekkel rajzolja le a protestáns világiak egyházkormányzati túlsúlyának kialakulását, hangsúlyozza annak negatív vonásait, Sinai értékelését illetőleg pedig — bár bíráló megjegyzéseit itt is megtörszi — úgy érezzük, a Sinai életrajzban kifejtett álláspontonál jóval méltányosabb.

Révész azonban akkor, mikor Sinai 1790—91-es szerepét a világi-rendi befolyással szembenálló epizskopalizmusa miatt egyértelműen negatívan ítéli meg (bár rámutat a nemesség társadalompolitikájának negatív oldalaira is), véleményünk szerint helytelen kiindulópontot használ. Ő ugyanis 1790 birtokos középnemességét, ki nem mondva is, de lényegében 1848-ból visszatekintve értékeli, mikorra e réteg már eljutott a polgári forradalom szükségességének felismeréséig. Ez utóbbi perspektívából az államegyházi-ság és a papok autonómia-törekvései valóban joggal értékelhetők reakciónak. Valóságban azonban 1790 nemességének útja korántsem egyenesen vezet 1848-hoz, hanem sok, az utat megtörő kanyarral, s e szakaszok mindegyike külön-külön vizsgálatot kíván. 1790-ben a nemesség szükségyszerű osztálykorlátai megbuktatják a nemzeti függetlenségi törekvéseket. Sinai ezzel szemben abban az egyetlen pillanatban, mikor valamennyire is számottevő politikai tényező szerepét játszhatja, elutasítja magától az államegyházi-ság lehetőségét. Őt év múlva, 1795-re, Sinai persze már sokkal egyértelműbb állást foglal el: a talajtalanná vált ember a világiak által szinte beletaszítva az udvar és általában mindazok karjaiba, akiktől még segítséget remél, valóban sokban vállalja az udvar szekerének tolasát (bár éppen Révész által naivságnak tekintett egyes nézetei mutatják, hogy saját álláspontjának még sok elemét fenntartja). Am ugyanekkorra hajdani nagy ellenfelei: 1790 függetlenségi jelszavakat hangoztató nemesei már szoros egységfrontban lesznek az udvarral. A felvilágosodott II. Józseffel szembekerült nemesség most olyan kompromisszumban egyesül Ferenc király ostobán reakciós kormányával, mely mindkét fél politikai felfogásának legreakciósabb vonásán, mélységes forradalomellenességükön alapul. S mely világosan megmutatja, hogy, ha 1790 nemessége az egyházigazgatásban egyértelmű győzelmet aratott volna, a református egyház egy évtizeden belül pontosan oda jutott volna, ahová a legalább feudális osztályérdekektől kevésbé befolyásolt református papság irányítása alatt jutástól 1790-ben Révész olyan nagyon, de legalábbis Sinai szándékát illetőleg nem egészen indokoltan féltette. (Mint ahogy a XIX. század elejére egyes református egyháziak a katolikus unió felé hajló törekvéseiben is sokkal inkább e nemesi kompromisszumnak, mint Sinai ki nem is teljesedett hatásának eredményét kell látnunk.) E kompromisszum, alig néhány év után Sinai, szerintünk már erősen ellentmondásos, most pedig hajdan egymással is szembenálló ellenfeleinek reakciós szövetkezése által elárult alakját kedvezőbb megvilágításba fogja helyezni. Csaknem olyanba, mint amilyenben ma az ugyancsak az udvar felvilágosodott, jozefinista hagyományában hívő, s bár Sinainál világnézetileg, emberi jellemileg sokszorosan haladóbb és keményebb, de ebben az elárultságban vele mégis osztozó monarchista demokraták alakját látjuk. S ha Sinai mind emberileg, mind világnézetileg messze is áll attól, hogy legjobbjai példáját követve, e kétértelmű helyzetből a végülis egyetlen egyértelmű megoldást választó jakobinus-szervezkedés tagjává legyen, — és attól is, hogy csatát veszve legalább méltósággal vonuljon vissza, — az öregember töretlen akaraterejét, szívós harciasságát még akkor is csodáljuk, ha pereskedésének monomániákus szenvedélye, olykor ízetlen esz-közei és stílusa tiszteletünket már alaposan leszállítja is. Révész bosszusan nézi, mi elismeréssel, hogy az ellene felhozott kicsinyes és ízetlen konkrét vádakkal szemben milyen szívósan folytatja magasszínvonalú, de a szenvedélyektől olykor túlzásokba is ragadott elvi vitáját.

A fentiek megvilágításában — véleményünk szerint — tehát Révész Sinai-portréja — jöllehet a szerző által Sinai ellen felhozott terhelő adatokat adatszűrűségükben nem tagadhatjuk is le — revízióra szorul, legalábbis ellenfeleihez viszonyított értékelésében. Egyháziak és világiak az egyház irányításáért folyó harcában Sinai kísérletétől — éppen a társadalomtörténet szempontjából nézve — nem tagadhatunk el bizonyos pozitív vonásokat, ellenfeleinek álláspontját pedig — éppen a társadalmi haladás és elv-hűség kérdésében — negatívabbnak látjuk. Révész beállításához képest Sinai alakját így, ha nem is pozitívabbnak, de feltétlenül ellentmondásosabbnak, jellemét (számos ellenszenves vonása ellenére is) legalábbis nem egyértelműen rosszhiszeműnek, bukását sok részletében tragikusnak kell mondanunk.

IV

Révész mind itt, mind pedig megelőzően megjelent, a protestáns pátens korát tárgyaló művében ismét tanúbizonyságot tesz kiváló jellemábrázoló képességéről. A gazdasági-társadalmi erők harcának nagy elmeiell kifejtett, finom ábrázolása mellett legnagyobb klasszikus történetíróink módszerére emlékeztetve rajzolja fel néhány biztos vonással az ezeket képviselő szereplők emberi vonásait, jellemét, s állítja élénk eleven, plasztikus portrékat is. Olyan ábrázolásmód ez, melyet újabb történetírásunkban egyre fájóbban nélkülözünk. E portrék alaposabb vizsgálata azonban felveti bennünk a kérdést: olykor nem indokolatlanul keserű-e ez az ábrázolásmód és ábrázoltjainak jellemébe vajon a valóságban is ilyen elszomorító, csaknem kizárólagos mértékben vegyültek-e a nemegyszer visszataszító emberi tulajdonságok, nem utolsósorban a nyers pénzvágy és az önérdek hajszolása? Nyilván befolyásolja ezt az ábrázolásmódot az a körülmény is, hogy szerző mindkét esetben olyan témákhoz nyúlt, melyek — mint Sinainál is láttuk — önmagukban is nemcsak ellentmondásosak, de azon belül is inkább negatívak, és így az őket képviselő jellemek is szükségképpen mutatnak kedvezőtlen képet. De még ezesetben is, ha Révész a Sinai-perről kialakított értékelésével mindenben egyetértünk is, indokolatlannak találnók Sinai emberi vonásairól rajzolt, különben nem kevésbé művészi és plasztikus, e jellemvonások közül elsősorban azonban pénzvágyát, sőt kifejezetten kapzsiságát és rabíatus természetét kiemelő képét.

Úgy véljük, hosszasan, példák során lehetne elemezni Révész e vonatkozásban Sinai-val szemben egyoldalúan alkalmazott módszerét, de ennek illusztrálására itt csak három, különösen jellemző példát hozunk fel. Mindenekelőtt sajátosnak találjuk, hogy Révész már művének legelején, mikor Sinairól jóformán még semmit sem tudunk, időben sokkal közelebbes dolgokat átugorva, azonnal részletesen tudósít bennünket Sinai anyagi ügyleteiről, lehetetlen indulat természetéről, feleségének iszákos, lányának erkölestelen, fiainak bűnöző, felesége rokonságának pedig undorítóan haszonleső voltáról: csupa, már az öreg Sinait jellemző, de akkoris elsősorban az ellenfelei által ellene összehordott vádhalmozatból összeválogatott adat, — együttesen (és a könyv e helyén) valóságos *captatio malevolentiae*. Ugyanígy túlzottnak találjuk ahhoz a körülményhez kapcsolódó beállítását, hogy Sinai egyhelyütt a magyar epizkopalizmust azzal különbözteti meg az angoltól, hogy rámutat: az anglikán püspököknek közjogi méltósága és hatalmas vagyona van, míg a magyarnál (még ha előbbi megvalósulna is) utóbbi hiányzik. Ez kétségtelen tény, mely még akkor is az maradna, ha a református superintendensek megkapták volna az 1790-ben éppen egyes világiak által javasolt, két ló tartására elégséges feudomot. Érthetetlen tehát, hogy Révész miért mutat rá rögtön ebben is Sinainak az epizkopalizmust egyéni meggazdagodásra felhasználni kívánó törekvéseire, illetve hátsó gondolataira, s főleg érthetetlen, hogy a későbbiekben miért hivatkozik e feltételezésére már valóságos tényként. S feleslegesnek érezzük végül azt, hogy Révész a már 66 éves Sinai egyik, az uralkodó támogatását kérő és ennek érdekében „a sir szélén álló öregségét” felhozó folyamodványát szükségesnek látja azzal (a leleplezésnek szánt) mondattal kommentálni, hogy hiszen ezután Sinai „még 12 évig élt!” Jellegetesenek látjuk még, hogy míg Révész Sinai majd minden lépésénél rámutat annak valamely alapvetően alacsony indítékára (kapzsiság, karrierizmus, izgágaság) (csupán történetírói forráskutatói tevékenységét omlítva méltó kegyelettel), sőt Sinai párthíveit is mindig — kétségtelenül igen plasztikusan ábrázolt — jellemükben igyekszik kompromittálni (erre külön tanulságosak például a Halmi István debreceni esperes minden említésénél feltűnő, végül már époszi jelzőként ható kitételek), addig emberi jellemükben hasonló részletességgel — Domokos Lajost kivéve — sehol sem ábrázolt világi ellenfelei minden hibáját csakis osztályorkolátaikra vezeti vissza. Eltekintve attól a furcsa végeredménytől, hogy így míg a paraszt származású s anyagilag ténylegesen legfeljebb jobb kisbirtokos szintjén állt Sinaitól rossz néven veszi, hogy sehol nem mutatja ki szimpátiáját az elnyomott jobbágyággal szemben, eddig azt személy szerint Sinai egyetlen, valóban nagybirtokos ellenfelének sem rója fel, — ilyen beállítás végül már könnyen oda is vezet, hogy az olvasó a személyiség szerepét az azt mozgató társadalmi erők rovására hajlamos lesz túlértékelni (amire már a világiak és egyháziak harcának az ügy ábrázolása során megfigyelhető háttérbe szorulásánál rá is mutattunk).

*

Ha a fentiekben talán túlságos hosszasan, s főleg kritikusan foglalkoztunk is Révész Imre könyvével, látszólag talán túlságos súlyt fektetve műve véleményünkkel ellentétes részleteinek taglalására, ez a könyv érdeméről és jelentőségéről megjegyzéseink elején elmondottakat nem módosíthatja. Révész kétségtelen érdeméért kell tekinte-

nünk azt, hogy egy ilyen ellentmondásos egyéniség ábrázolására vállalkozott, és el kell ismernünk, hogy véleményünk szerint túlzott beállítási is mintegy szükségszerű velejárói az ilyenfajta bálványdöntögető vállalkozásnak. Úgy véljük, Révész vállalkozása — ha minden egyéb erényétől eltekintünk is — márcsak azért is követendő példaként kell, hogy szolgáljon történetíróink számára, negatív személyiségek életrajzainak megírására.

Ugyancsak igen tanulságosnak találjuk, hogy Révész negatív alakját éppen az egyháztörténet köréből választotta ki. Történetírásunk az utóbbi időben erősen elhanyagolta az egyháztörténet művelését, vagy — amennyiben tárgyalta — nemegyszer sematikus ábrázolást adott. Pedig világosan kell látni, hogy az egyházak és az általuk képviselt vallási ideológia, akárhogyan ítéljük is meg jelentőségét, évszázadokon keresztül százmilliókat tartottak befolyásuk alatt és fogtak össze konkrét politikai-társadalmi célok érdekében. S hogy a velük való analitikus foglalkozás milyen mélyreható társadalmi tanulságokat nyújthat, azt Makkai a puritánusokról szóló kiváló munkája után most Révész munkája újból fényesen bizonyítja. S ha Révész könyvének éppen társadalomtörténeti következtetéseivel végeredményben nem mindenben értünk is egyet, munkájának jelentőségét már csak e tényezők miatt sem értékelhetjük eléggé.

A könyvet az Akadémiai Kiadó igen szép, gondos kiállításban hozta az olvasó elé; nagy kár, hogy csak 600 példányban. S a témának az egyháztörténet erősen internacionális jellege folytán nemzetközileg is számos értékes vonatkozása és Révész értékes elvi megállapításai miatt is nagyon hiányoljuk a kiadó más kiadványainál megszokott, részletes idegennyelvű tartalmi kivonatot.

VÖRÖS KÁROLY

KÉT KRITIKA KRITIKÁJA

A „Történelemtanítás” 1958. évi 5. számában és a „Századok” 1959. évi 2–4. számában *Tömöry Márta* megbírálta „Galilei-pőr a XX. században” című munkámat. E kritikák kapcsán felmerülnek egyes elvi kérdések a népszerű, szemléletes történelmi irodalom lényegére, eszközeire, hangjára vonatkozólag, — főleg ezekkel szeretnék itt foglalkozni.

Az utóbbi évtizedek történetének feldolgozása során messzemenően fel kell használni az események résztvevőinek visszaemlékezéseit mind a tudományos, mind a népszerűsítő irodalomban. Azt hiszem, van jogosultsága az olyan népszerűsítő történelmi irodalomnak, amelyben egy kortárs a társadalmi harcokat a maguk hevességében, a szereplőket a maguk egyéni mivoltában kísérli meg ábrázolni és nem kell rögtön rásütni a bélyeget, hogy az ilyen mű már regény, fantázia és fel sem léphet a történelmi igazság igényével. Az a körülmény, hogy az író az átélt történelmi esemény sajátos, idegeiben, emlékezetében élő feszültségét kívánja visszaadni, természetesen nem menti fel őt attól a kötelezettségtől, hogy az ilyen alanyi ábrázolás szilárd ténybeli adatokon nyugodjék. Hiba tehát az ilyen műveket eleve „tudománytalanoknak” bélyegezni, jobbára azért, mert hiányoznak belőlük — a lábjegyzetek.

Ezen az alapon állapítja meg ugyanis kritikusom, hogy írásművemhez csak egyetlen dokumentumot használtam fel: a Galilei-pőr bírósági anyagát. Ez részéről kissé könnyelmű állítás. Hiszen nekem is rendelkezésemre álltak a levéltári, rendőrségi, ügyész-ségi anyagok, a korabeli hírlapok, Halmi József gyenge kis broszúrája stb. Azonkívül nem mulasztottam el azt a kellemes kötelességet sem, hogy a Galilei-pőr ma is élő szereplőivel hosszú estéken el-olvitakozzam az egyes momentumok hogyanja és mikéntje felett. Akikkel pedig már nem lehetett elbeszélgetnem, azok levéltári visszaemlékezés-anyagát — amelyek hollétét szívesen közlöm — szintén szorgalmasan olvastam. Ez mind bizonyítható. Csak egy körülményt nem tudok bizonyítani, itt már személyes hitelemre kell appellálnom, férjemmel: Kelen Józseffel és sógorommal: Korvin Ottóval folytatott beszélgetéseimet, amelyek minden szava élesen és kitörülhetetlenül bevésődött emlékezetembe.

A források tanulmányozásának elmulasztását így igazán nem lehet szememre vetni. E forrásokat, a műfaj keretei között — természetesen a könyv jellegének megfelelő módon — lelkiismeretesen fel is használtam. Ezért némileg meglepett, amit a „Történelemtanítás”-ban olvastam munkámról:

„Kár, hogy a szerző az irodalmi feldolgozást tekintette elsőrendű céljának és ennek kedvéért a korszak levegőjét kissé romantikusabbnak, veszélyekkel teltebbnek mutatja a valóságosnál. Gondolunk például arra, hogy a »gyanus« galileista diákok mögé állandó kísérőül botos, civilruhás rendőrök állít, vagy a további teendőket megbeszélő konspiráló diákokat egy r. kath. templom oltárlepcsőjén imádkozva tárgyalatja, stb.” Ezért óvja aggodalmas kritikusom a történelemtanárokat „a kiválogatandó szemelvényektől... ahol a stílust és ábrázolást az ... említett sajnálatos sajátosság jellemzi”.

Ezeket „a botos, civilruhás rendőrök” a mi időnkben detektíveknek nevezték, jelentéseiket pedig detektívjelentéseknek, amelyek között ma is megtalálhatók a Galilei Kör egyes tagjait állandóan megfigyelők jelentései. A „romantika” itt tehát a hatóságok részéről gyakoroltatott. Hasonlóképpen sok visszaemlékezés szól arról, hogy a templomok jótékony félhomályát az akkori fiatalok szívesen használták fel nemcsak találkozóhelyül, hanem illegális összejövetelek színhelyül is. Szaton Rezsőnek a Párttörténelmi Intézet archívumában található visszaemlékezése még annak a szekrestyésznek a nevét is említi, aki szimpatizált mozgalmunkkal és ilyen találkozásainkat elő is segítette. E tény nem kevésbé hihető, mint az a másik, nem vitatott — közismert — tény, hogy első illegális

összejövetelünket Giesswein Sándor pápai prelátus palotájában tartottuk, óméltósága személyes jelenlétében. Nem látom be, miért lehetne egy sekrestyés kevésbé haladó, mint egy prelátus.

Kritikusom kétségeinek eloszlatása céljából még azt a történelmi tényt is közölhetem, hogy az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt 5. kongresszusa 1907 nyarán Londonban, Lenin elvtárs részvételével, szintén egy templomban folyt le, amely eseménynek emlékét a Southgate road-i ódon templom falán ma emléktábla őrzi.

A „Századok”-ban Tömöry Márta szememre veti, hogy nagyban merítettem a Galilei-per hadbírószági anyagából. Ez így is van, ez a per volt könyvem tárgya. Az akkori politikai erőviszonyokra igen jellemző volt az ügyészek, bírák és védők minden szava. A védőbeszédék maguk pedig ebben a perben olyan érdekesek, szellemesek és szinte irodalmiak voltak, hogy hajlandó vagyok bevallani: könyvem legérdekesebb részét ezeknek a jószíjú és jószájú védőknek híven visszaadott beszédei, kitűnő replikái képezik — így „babérim” jó részét nekik kell átengednem. Viszont ezek a szegény védők állandóan panaszkodtak, hogy a vádlottak nem engedik magukat védeni: ahelyett, hogy menteni igyekeznének vagy hagynák magukat, inkább felnagyítják a mozgalomban játszott szerepüket. „Egy zárt tárgyaláson hőst játszani oktalan cselekedet” — mondták. Ha tudták volna e hősök, hogy ennek a zárt tárgyalásnak minden szava évtizedeken keresztül visszhangzik, még jobban „kivágták volna a rezet”.

Most hadd szóljak pár szót itt erről a „rézkivágásról”, amely kitételt Tömöry Márta annyira nehezményezi. Ezzel kapcsolatban felvetődik a népszerű történelmi irodalom nyelvének, kifejezőmódjának kérdése. Bár szerintem a legtudományosabb történetírásnak sem árt, ha kissé megszabadul az immár beidegződött sémáktól, közhelyektől, — de a népszerű irodalomnak egyenesen kötelessége, hogy az átélés frissége üssön keresztül stílusán. Különösen fontos ez a szereplők ábrázolásánál, akiket a maguk egyéni sajátosságaiban kell bemutatniok. Mikor kis könyvemet írtam, élénken álltak előttem a tárgyalt pör szereplői, barátaim, akikhez közel álltam — minden erényükkel és gyengeségükkel. Ezek a gyengeségek nem voltak olyan súlyosak, hogy cselekvésük fővonalát akkor kitérítették volna pályájukból, de kis egyéni hiúságoktól nem voltak mentesek. Emberi gyengeségeik ismerete lehetővé teszi az egyes cselekvő személyek árnyaltabb, realisabb ábrázolását.

Könyvem egyik hőse, Sugár Tivadar pl. derék, lelkes, áldozatkész fiatalember volt, de — és ebben a kortársak véleménye megegyezik — fiatal kora, még kialakulatlan jelleme nem bírta el azt a nagy dicsőséget, hogy egy haladó mozgalom élére került, hogy a lapok irtak róla, az újságírók fényképezték. Így Sugár bizonyos hősies pózt öltött magára, nem „beszért”, hanem „szónokolt”. A nehezményezett kifejezést, amely szerint „kivágták a rezet”, magatartására jellemzőnek találok. Tömöry Márta feddésének oka az, hogy évtizedek múltán egy kutató, aki előtt nem áll az élő alak, csak elvileg helyes és bátor hadbírószági beszédét ismeri, Sugár egyéni vonásait az aktákból tényleg nehezen érzékelheti. De a szavaknak nemcsak értelmük, hanem színezetük, érzelmi kicsengésük is van, az embereknek pedig nemcsak cselekvéseik, hanem egyéni, belső kötöttségeik is vannak. Sokszor éppen ez utóbbiak sikkadnak el a levéltári anyagokban. Ha Sugár Tivadar különben szimpatikus figuráját a hőst megillető szokványos szavakkal méltattam volna, így az megfelelt volna a hős absztrakt képzetének, de vesztett volna realizmusából és cseppet sem különbözött volna a pör többi szereplőjétől, hisz „mind hősök ők, mind férfiak” — Duczynska Ilonával együtt.

Azt is higgye el nekem Tömöry Márta, hogy minden ellenkező állítása dacára ezek „az életüket kockára tevő egyetemen hallgatók” nem beszéltek más stílusban, mint az életüket kockára nem tevők, és ugyanúgy vicceltek, nevettek, szerettek, lelkesedtek, szomorkodtak. Bernard Shaw Julius Caesarja Kleopátra jelenlétében tüszent és az is beletartozik a kor élő elképzelésébe, hogy abban az időben még nem voltak zsebkendők. Pedig ő is elég nagy hős volt.

Ha pedig kritikusom elolvasta volna a galileistáknak nemcsak törvényszéki beszédeit, hanem a kihallgatási jegyzőkönyveket is, tapasztalhatta volna, hogy ezek a fiatalok sok fölőselegesen is beszéltek össze, amíg vallomásaik az egymással való érintkezés közben valamiképpen összerázódtak. (Egyedül két vallomás volt mindig következetes, pátosznélküli és érett: Jusztuszé, a régi, tapasztalt bolseviké és Kelen Józsefé.) Mindez azonban semmit sem von le érdemeikből, csak annyit jelent, hogy közelről minden hős kissé kevésbé hős. Óvakodjunk tehát a sematizmustól, a hamis pátosztól, amelynek semmi de semmi megjelentető ereje vagy igazságtartalma nincs.

Történelmi szempontból komolyabb azonban mindaz, amit Tömöry Márta könyvében „az ellenőrző vizsgálat” folyamán, amelyet „feltétlenül végre kell hajtania”, politikai hibának bélyegez. Ezt írja:

„Kelen Jolán Balabanovát későbbi magatartása alapján értékeli, . . . pedig akkor Angelika Balabanova Lenin köréhez, a zimmerwaldi baloldal tagjaihoz tartozott . . . 1916—17-ben az akkor leghelyesebb utat mutathatta Duczynskának és társainak.” Nézzük meg csak közelebbről ezt a „leghelyesebb utat”.

Közölnöm kell kritikussal az a lesújtó tény, hogy a zimmerwaldi konferencia idején Balabanova a Trockij által vezetett „nemzetközi mensevikek” csoportjához tartozott és a konferencián a centristákkal szavazott a lenini baloldal ellen. Visszaemlékezéseiben, bár sokat ír Zimmerwaldról (104—115. l.) és Kienthalról (126—134. l.) Lenin nevét egyszer sem említi, később csak azt említi meg, hogy „a bolsevik frakció mindig távoltartotta magát a mozgalom és a Nemzetközi Szocialista Bizottság (amelynek titkára Balabanova volt) tagjaitól”.¹ Balabanova nem osztotta a baloldalt az elvét, hogy „a békeharcnak egyszersmind a kapitalizmus elleni forradalmi harcra kell válnia”. A zimmerwaldi többség el is vetette a lenini baloldal erre irányuló határozati javaslatát.² A határozatot Trockij, Rakovszkij, Modigliani és Grimm dolgozták ki³ (amelyben a baloldal hatása érződik ugyan és ezért Lenin is aláírta), de a Nemzetközi Szocialista Bizottságba csak Grimmet, Naine-t, Morgarit és Balabanovát választotta be a többség, Balabanovát titkári teendőkkel.⁴ Mennyire szembehelyezkedett már akkor Balabanova Leninnel, az kiténik abból, hogy visszaemlékezéseiben mind az 1915-ös berni nőkonferenciával, mind a zimmerwaldi és kienthali konferenciával kapcsolatban „bolsevik intrikákról” (Querstreibereien) beszél.⁵

Maga a zimmerwaldi kiáltvány, bár tükrözi a baloldal hatását és a háborút imperialista háborúnak nyilvánítja, a forradalmi harcról csak *általában* beszél és nem tartalmaz konkrét akcióprogramot. Ezek a hibák tükröződnek a galileisták röpirataiban is. Maga Lenin Balabanováról írt ismert levelében annak egész leveléről elítélően nyilatkozik. Magának Balabanovának emlékiratai csak megerősítik Lenin sommás ítéletét.

Jómagam kétszer beszéltem Balabanovával személyesen. Azt a lesújtó benyomást keltette bennem, hogy nem tudja túltenni magát nagyonis személyes sértődöttségén. Akkor nagyon sajnáltam, hogy az orosz forradalmár nőket illetően egy illúzióval szegényebb lettem. De az idő múlik és hol vagyunk ma már a jámbor Angelikától?

Feltehető, hogy ez a „jámbor” jelző szintén kiváltja kritikussom élénk rosszalását, hiszen „csúfondárosnak” bélyegzi e szót, mikor a Galilei Kör békelevelezőlapjait illetem vele. Ezek a békelevelezőlapok Wilson 14 pontját propagálták, e pontok alapján álltak. Valljuk be, igen tartózkodó volt részemről azokat jámboroknak nevezni.

Itt kell megemlítenem, hogy Tömöry Márta az írőkkel folytatott és szinte szó szerint visszaadott egész beszélgetésemet „méltatlan hangúnak” találja. Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső nagy írők voltak. Hát még milyen nagyok lettek volna akkor, ha következetesen haladó világfelfogásuk is lett volna, nemcsak tehetségük. Karinthy ebben az esetben elérte volna a swift-i magasságokat. De itt nemcsak világfelfogásról volt szó, hanem jellemről, kiállásról is. Vannak történelmi pillanatok, amelyek az elveket *cselekvésben* teszik próbára. Rotterdami Erasmus akkor bukott el, amikor gyáva volt elvei szerint cselekedni. Ulrich von Hutten az ő írásain nevékedve vált a reformáció és a parasztháborúk harcosává. Mikor az üldözött, beteg Hutten Erasmus házában keresett menedéket, akkor Erasmus azt mondta: „Az én tisztem az írás” — és elzárta előle háza kapuját. Így volt valahogy az említettekkel is.

És itt, a cselekvésben nőttek ezek a galileista ifjak a politikusok, teoretikusok és írástudók fölé! Ők kiálltak azért, amit hittek. Mert az ige kötelez és a hitet nemcsak vallani, hanem követni is kell.

Egyebekben, hogy ezek a beszélgetések írónkkal így folytak le és nem másként, annak élő tanúja is van: Hatvany Lajos, aki, ha szerény látogatásomra talán nem is, de a kisdíák általa említett példázatára biztosan emlékszik ma is és így igazolhatja a „méltatlan beszélgetések” méltatlan lefolyását.⁶

Még egy szereplővel kell itt foglalkoznom, akit Tömöry Márta nem helyesen lát, idealizál: Duczynska Ilonával, akit „állhatatlan jellemnek bélyegzek”, és ezt Tömöry Márta rossz néven veszi. Duczynska Ilona él, és maga is bizonyíthatja, hogy sokszor elfordult a párttól, a lenini eszméktől. Sokszor ígvekezett visszatalálni is hozzánk, de éles fordulatoknál mindig visszavonult. Minden elhajlás szimpatikusabb volt előtte,

¹ Angelika Balabanoff: Erinnerungen und Erlebnisse, Berlin 1927. 136—137. l.

² Angelika Balabanoff: Die Zimmerwalder Bewegung, 1914—1919. Leipzig 1928. 15. l.

³ Angelika Balabanoff: Erinnerungen und Erlebnisse, 112. l.

⁴ Uo. 115. l.

⁵ Uo. 295. l. Nomen und Sachverzeichen (vonatkozik a 99—101 oldalon említettekre).

⁶ Sajnos, mire e szám elhagyta a sajtót, Hatvany már nem „élő tanú”.

mint a párthoz való hajlíthatatlan hűség. Haász Árpád, a kortárs és kommunista így jellemezte Ilonát: „Örök szerelme volt a párt, de mindig megcsalta.”

Viszont igaza van Tömöry Mártának abban, hogy Duczynska nem az Amerikai Egyesült Államokban, hanem Kanadában lakik férjével, Polányi Károllyal együtt, aki polgári közgazdaságtant tanít egy ottani egyetemen. A vulgáris ökonomisták magasztalása tekintetében az USA és Kanada között nem nagy a különbség.

Tömöry Márta egyes bíráló megjegyzéseit a „szerintem” szóval vezeti be, de nem indokolja kellően meg. Ezekre itt nem térek ki. Szerintem igen, szerintem nem.

Végül azonban néhány szót „pro domo”. Igénnyel léptem fel, írja rólam kritikusom, „a kulisszák mögé látni ott is, ahol sokszor a kulisszák mögött sem állott”-am. Számomra a mozgalom sohasem volt kulissza, ennél sokkal több és komolyabb volt. A galileisták között nem merült fel az a kérdés, ki áll elől, ki hátul, mindnyájunknak kijutott a munkából, ami akkor nem dicsőség volt.

Azzal végzem, amivel kezdtem: a tudományos alapokon nyugvó népszerűsítő történeti irodalom nem könnyű műfaj. Nem könnyű a kortársak visszaemlékezései, élményanyaga valóságtartalmának mérlegelése, a felhasználás, a jellemzések, a megjelenítés módja sem. Hasznos lenne, ha ezeket a kérdéseket egyszer megvitátnánk. Tömöry Márta megjegyzéseinek érdemét az ilyen problémák felvetésében látom. Sajnos azonban sem a konkrét kérdésekben, sem az ábrázolás módjának kérdésében nem sikerült meggyőznie igazáról.

KELEN JOLÁN

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

V. I. LENIN A NEMZETI FEJLŐDÉS ALAPVETŐ TÖRVÉNYSZERŰSÉGEIRŐL

Korunkban V. I. Leninnek nemcsak a világtörténet általános menetére, a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom fejlődésének útjára, hanem a nemzeti viszonyoknak a kapitalizmus és a szocializmus alapján történő fejlődésmenetére vonatkozó zseniális előrelátásai is nagyszerű igazolást nyerne.

E jóslatok elméleti alapjait a marxizmus elméletének fejlődése, az imperializmus és a proletárforradalom korszakába lépett kapitalizmus fejlődéstörvényeinek mély analízise, a nemzetek e korszakban létrejött fejlődési törvényszerűségeinek és ezek fő tendenciájának elemzése alkotják.

1. A marxista nemzetelmélet kidolgozása V. I. Lenin műveiben

Lenin, alkotó módon tovább fejlesztve a marxizmus elméletét a nemzeti-gyarmati kérdés terén, sokoldalúan kidolgozta a nemzetelméletet, feltárta a nemzetek keletkezésének, fejlődésének és a kommunista társadalomban, a kommunizmusnak az egész világon végbement győzelme után megvalósuló összeolvadásuknak törvényeit. Ezen a tudományos alapon, az imperializmus korszakának körülményeire alkalmazva dolgozta ki Lenin a forradalmi marxista párt programját és politikáját a nemzeti és gyarmati kérdés terén.

Lenin első kimagasló elméleti munkái egyikeben, az 1894 tavaszán-nyarán írott „Kik azok a »népbarátok« és hogyan harcolnak a szociáldemokraták ellen?» c. írásában kritikának vetette alá a narodnyikok idealista nemzetelméletét és szembe állította vele a marxista, materialista nemzetelméletet. M. Mihajlovszkij, a narodnyikok képviselőjének állítása szerint a nemzetek és a nemzetek közötti kapcsolatok „a nemzetiségi kötelekek folytatásai és általánosításai”. A burzsoá szociológia és történetírás eme elterjedt elmélete, mely szerint kezdetben volt a család, majd később a család nemzetiséggé, a nemzetiség törzssé, a törzs nemzetté és állammá alakult, ellentmond a nemzetek létrejötté egész tényleges történetének. Lenin, az orosz nemzeti állam kialakulásának folyamatát elemezve rámutatott arra, hogy a nemzetek és nemzeti kapcsolatok kialakulását nem a nemzetiségi kapcsolatok és nem „folytatásuk és általánosításuk” váltotta ki, hanem az Oroszország különböző területei között mindjobban erősödő csere, a fokozatosan növekedő áruforgalom, a kisebb helyi piacok koncentrációjának egy *összorosz* piaccá — vagyis a kapitalista termelési viszonyok keletkezése.

„Mint hogy pedig ennek a folyamatnak vezetői és urai a kapitalista kereskedők voltak, a nemzeti kötelekek megteremtése nem volt egyéb, mint a polgári kötelekek megteremtése.”¹ Amíg a moszkvai állam nem volt egységes, hanem különálló területekre és fejedelemségekre oszlott, amelyek megőrizték a feudális széttagolódás, a területi függetlenség nyomait, az igazgatás sajátosságait, saját hadseregeiket, a vámhatárokat stb., lényegileg *nemzeti* kapcsolataikat, e szó tudományos értelmében véve még nem volt Oroszország. „Csak az orosz történelem új korát (körülbelül a XVII. századtól) — tanítja Lenin — jellemzi e területek, földek és fejedelemségek tényleges egybeolvadása egy egésszé.”²

Leninnek ezek a tételei tovább fejlesztését és konkretizálását jelentették Marx és Engels gondolatainak. Ezek szerint a kapitalizmus fejlődésével a feudális államokon belül a független területeket, „melyeknek különböző érdekeik, törvényeik, kor-

¹ V. I. Lenin Művei. 1. köt. Bpest., 1951. 153. l.

² Uo. 153. l.

mányaik és vámjaik voltak, *egy* nemzeté tömörítették, melyeknek *egy* a kormánya, *egy* a törvénye, *egy* a nemzeti osztályérdeke, *egy* a vámhatára.”³

Marx és Engels felhívták a figyelmet arra, hogy a burzsoázia a saját képére és hasonlatosságára alakítja a nemzeteket. Más szóval, náluk a burzsoá, kapitalista nemzetek keletkezéséről volt szó, amelyek a kapitalizmus fejlődésének alapján, a burzsoázia vezetése alatt szilárdultak meg.

Lenin e nemzetek kialakulásának egész folyamatát és jellegét tartotta szem előtt, amikor ezt írta: „A nemzet a burzsoá korszak társadalmi fejlődésének szükségszerű terméke és elkerülhetetlen formája.”⁴

Lenin kidolgozta azt a konkrét, egyedül helyes tudományos szemléletet, amellyel a kapitalizmus fejlődése alapján keletkezett nemzeteket tanulmányozhatjuk. A revizionisták (Otto Bauer és Karl Renner) a marxista nemz. elmélettel saját nacionalista és idealista nemzetelméletüket állították szembe, amelynek értelmében „a nemzet egyformán gondolkodó és ugyanazon nyelvet beszélő emberek szövetsége”, vagy embereknek olyan közössége, amely nincs kapcsolatban a „földdel”, nincs kapcsolatban a terület közösségével (Karl Renner); „a nemzet viszonylagos jellemzők közössége” vagy „a sorsközösség alapján jellemzőkességben összekapcsolt emberek összessége” (Otto Bauer). Ez az elmélet, amikor a nemzetet, az „egyformán gondolkodó emberek szövetségékként” ábrázolja, elkendőzi a burzsoá nemzetben belüli osztályellentéteket. Elszakítja a nemzetet és pszichikai felépítését a reális talajtól, amelyen a nemzetek léteznek, élnek és fejlődnek, s megfosztja azt még a nyelvközösségtől is. Ebből az elméletből logikusan következik a „kulturális-nemzeti autonómia” nacionalista programja. E program értelmében az állam minden polgára az egyik vagy másik „nemzetbe”, vagy exterritoriális „nemzeti szövetségbe” iratkozik be, amelyik a nemzet kulturális ügyeit (iskola stb.) irányítja és jogi egységet alkot, tagjainak a művelődés céljaira történő kismértékű megadóztatási jogával, saját önálló parlamentjével, minisztériumaival; ezért az *exterritoriális-nemzeti élv* a közös, nemzetközi munkásszervezetek, szakszervezetek, szövetkezetek, sőt még a szociáldemokrata párt széttagolódását is megkívánja. Nincs csak egy országon, de még egy gyáron belül is nagyszámú nemzeti szakszervezet, szövetkezet, több munkáspártot stb. kellett volna létrehozni.

„Ennek a programnak az a legnagyobb hibája, egyben elvi hibája is — írta Lenin —, hogy a legkifinomultabb, legabszolútabb, legkiforrottabb nacionalizmust igyekszik az életbe átültetni.”⁵ Ez burzsoá-demokratikus program, mely aláássa a munkásmozgalom nemzetközi szolidaritását, osztályegységét, s megmetyéjezi azt.

Lenin, az Otto Bauer és Karl Renner által felállított idealista nemzetelmélet és az ún. kulturális-nemzeti autonómia idealista programja ellen harcolva, kimutatta a nyelv egységének jelentőségét a területi egység és a gazdasági élet egysége következtében a mai nagy nemzetekbe tömörült népesség tömegei szempontjából.⁶ A lakosság nyelvi egységét is magába foglaló nemzeti összetételének egysége, mutatott rá Lenin, fontos tényezője a belső piac teljes meghódításának és a gazdasági forgalom teljes szabadságának.⁷ A másik oldalon viszont a gazdasági kapcsolatok, a kereskedelem, a burzsoá munkamegosztás fejlődése határozza meg a rokon dialektusoknak közös nemzeti nyelvvé való tömörülését, az adott nyelv fejlődését és elterjedését.

Lenin, ebből kiindulva lepezte le a nagy hatalmi sovinizmus politikáját, azt az erőszakos asszimiláló, oroszosító politikát, amelyet a cárizmus valósított meg. Lenin bírálta a kulturális-nemzeti autonómia elméleteit és programjait. Határozottan fellépett az ellen, hogy Oroszországban a nagy hatalmi oroszosító politika megvalósítására törekedve, az orosz nyelvet erőszakosan egységes „államnyelvként” vezessék be. Lenin rámutatott arra, hogy ez az orosz nyelv *kényszer útján* történő megtanulását jelenti, és éppen az ellenkező eredménnyel jár, Oroszország népeit elriasztja az orosz nyelv tanulmányozásától. A nagy, hatalmas orosz nyelv, Lomonoszov, Puskin, Gogolj, Turgenyev, Tolsztoj, Gorkij nyelvének tanulmányozása valóban nem szorol rá a kényszerítés eszközére. Amikor Sz. G. Saumjan Leninhez írott levelében állást foglalt a mellett, hogy Oroszországban az orosz nyelvet — hatalmas kulturális jelentőségére való tekintettel — nyilvánítsák közös állami nyelvvé, Lenin határozottan fellépett ez ellen, noha egyáltalában nem tagadta azt, hogy az orosz nyelvnek Oroszország minden népe számára kulturális jelentősége van. „Csakugyan nem látja — írta Lenin —, hogy még

³ Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 4. köt. Bpest, 1959. 446. l.

⁴ V. I. Lenin Művei. 21. köt. Bpest, 1951. 62. l.

⁵ V. I. Lenin Művei. 20. köt. Bpest, 1955. 18. l.

⁶ V. I. Lenin Művei. 7. köt. Bpest, 1953. 92. l.

⁷ Ld.: V. I. Lenin Művei. 19. köt. Bpest, 1955. 350. l. és 20. köt. 34. l.

inkább progresszív jelentősége lenne (ti. az orosz nyelvnek, — M. D. Kammari) kényszer nélkül? Hát nem bot az »államnyelv«, amely *elriaszt* az orosz nyelvtől?? Hát mért nem akarja megérteni azt a *pszichológiát*, amely a nemzeti kérdésben különösen fontos, s amely a legcsekélyebb kényszer esetén bemocskolja, bepiszkítja, semmivé teszi a centralizálás, a nagy államok, az egységes nyelv vitathatatlanul progresszív jelentőségét? De még fontosabb a gazdaság, *mint* a pszichológia: Oroszországban *már* van *kapitalista* gazdaság, amely szükségessé teszi az orosz nyelvet. S Őn nem hisz a gazdaság erejében és a rendőri csőcselék munkáival akarja »megtámasztani« a gazdaságot?? ... Vajon az ocsmányi rendőri rendszer kiküszöbölése nem fogja-e megtízszerezni (megezerszerezni) az orosz nyelv védelmére és terjesztésére alakult szabad egyesületeket??¹⁸

Lenin e fellépéseinek fényében tökéletesen világossá válik a marxizmus vonala a nyelvkérdés terén: ez a nemzetek és nyelveik teljes egyenjogúsága. Semmiféle állami privilégium egyetlen nemzet, egyetlen nyelv számára sem. Semmiféle állami kényszer a nyelvek tanulmányozása terén. Minden nyelv szabad fejlődése és használata. A soknemzeti-ségű államokban a népek gazdasági, politikai és kulturális érintkezésének szükségletei, természetszerűleg és törvényszerűen vezetnek az összes nemzetek saját anyanyelvének tanulmányozásával együtt a lakosság többsége által használt nyelv szabad akaratból történő elsajátításához, amennyiben ez minden nemzet kultúrája *nemzetek közötti* érintkezésének és kölcsönös gazdagodásának eszköze. A *nemzetek közötti* érintkezésnek ez az eszköze természetszerűleg és szükségszerűen válik tartóssá, lehetetlen ezt erővel megakadályozni, mert hiszen maguk a lakosság tömegei állapítják meg, hogy melyik nyelv megtanulása és elsajátítása szükséges számukra. És ha, pl. a szovjet nemzeti köztársaságok az iskolákban bevezették az orosz nyelv tanítását, akkor ezt teljesen önkéntesen cselekedték, anélkül, hogy az oroszok kényszerítették volna erre őket, mivel az orosz nyelv tudása teszi számukra lehetővé, hogy hozzáférjenek az orosz és a világkultúra leg-gazdagabb kincseihez, könnyíti meg számukra a kölcsönös érintkezést és a kulturális fejlődést. Az ilyen önkéntes elhatározásoknak semmi közük sincsen a kötelező, egységes állami nyelv kényszer útján történő bevezetéséhez.

Ilyen módon a nemzetek ama ismert marxista meghatározása, melyet I. V. Sztálin 1913-ban „Marxizmus és nemzetiségi kérdés” c. munkájában adott, a nemzeteknek a nyelv, a terület, a gazdasági élet, a kultúra közössége alapján végbemenő keletkezési folyamata lenini elemzéséből következik. Ebben a meghatározásban a nemzetnek még egy kritériuma található, — a lelkiakat közössége, amely a nemzeti kultúra jellegzetes sajátosságaiban nyilvánul meg. De ez a kritérium, kétségtelenül a nemzet gazdasági életének, életformájának, keletkezése és fejlődéstörténetének közösségéből, kölcsönös kapcsolataiból és más nemzetekhez való viszonyából eredt. Ennek ignorálása, amint ezt Lenin nem egyszer aláhúzta, sem az elméletben, sem a gyakorlati politikában nem lehetséges.

A burzsoá nacionalisták sikertelenül igyekeztek megdönteni a nemzeti kérdés lenini elméletét, miközben nem riadtak vissza a legdurvább hamisításoktól sem. A „nemzeti kommunizmus” ideológusai a „sztálinizmus” kritikájának hamis lobogója alatt harcolnak a leninizmus ellen. Ezek nagyon jól tudják, hogy I. V. Sztálin munkáját, amely kritikának vetette alá Otto Bauer és Karl Renner idealista nemzetelméletét és a kulturális-nemzeti autonómia programját, Lenin közvetlen megbízása és utasítása alapján írta és azt Lenin nagyra értékelte. A revizionisták azonban azt híresztelik, hogy csak Sztálint, nem pedig Lenint bírálják. Így pl. a revizionizmus ideológusai kijelentették, hogy a nemzeti kérdés „sztálini elméletét” az idealizmus, a „pragmatizmus” és a „hegemonizmus” hatja át. Sztálin, mondják, egyszerűen, kritikálatlanul elfogadta a nemzetek régi, ausztró-marxista kulturális nyelvi meghatározását és kiegészítette a „meghatározott területen érvényesülő gazdasági kapcsolatok elemével”, hogy, mondják, merőben idealista módon „a kulturális-gazdasági kapcsolat és az érdekek közössége alapján keletkezett speciális tudat” megnyilvánulásaként vizsgálta a nemzetet. Így csak az ferdítheti el Sztálin nézeteinek tényleges tartalmát, aki feltételezi, hogy az olvasóknak Sztálin munkája nincs a kezük ügyében, vagy lusták belenézni és ellenőrizni a „kritikusokat”. A revizionisták nem értenek egyet még a nemzetek két típusának, a burzsoá és a szocialista nemzettipusok marxista jellemzésével sem, azon az alapon, hogy a nemzeteknek — úgymond — nincs osztályjellegük, noha ez a jellemzés teljes egészében a marxizmus-leninizmus tanításaiból, Marx, Engels és Lenin egyenlő nyilatkozataiból következik és teljesen megfelel a valóságnak. Éppen itt válik nyilvánvalóvá a marxizmus „kritikusai”

ezen elméleteinek burzsoá-nacionalista jellege. Ezek az adott esetben arra törekednek, hogy eltus olják azt a tény, hogy a burzsoá nemzetek egymással antagonisztikus módon szembenálló osztályokból állanak, hogy e nemzetek élén a burzsoázia áll, amely a nemzet nevében burzsoá politikát folytat, a nemzetet a nacionalizmus szellemében nevei.

2. A kapitalizmus két tendenciája a nemzeti kérdésben és a proletár internacionalizmusért vívott harc

V. I. Lenin, feltárva a kapitalizmus egyetemes, objektív fejlődéstörvényét a nemzeti viszonyok vonatkozásában, sokoldalúan megindokolta a nemzeti kérdésben folytatandó proletár politikát. „Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban” című, 1913-ban írott cikkében Lenin ezt írta: „A fejlődő kapitalizmus a nemzeti kérdésben két történelmi tendenciát ismer. Az első: a nemzeti élet és a nemzeti mozgalmak ébredése, harc minden nemzeti elnyomás ellen, nemzeti államok alakítása. A másik: a nemzetek közti különféle kapcsolatok kifejlődése és élénkülése, a nemzeti válaszfalak ledöntése, a tőke, általában a gazdasági élet, a politika, a tudomány stb. nemzetközi egységének megteremtése.

Mindkét tendencia a kapitalizmus egyetemes törvénye. Az előbbi a kapitalista fejlődés kezdetén dominál, az utóbbi az érett, a szocialista társadalommá való átalakulás felé haladó kapitalizmusra jellemző. A marxisták nemzeti programja mindkét tendenciával számol . . .”⁹

A kapitalizmus fejlődése szükségszerűen vonja maga után a nemzetek kialakulását, szükségszerűen ébreszt fel a nemzeti életet, a nemzeti érzéseket, a harcot mindenfajta nemzeti elnyomás ellen, szükségszerűen szüli a nemzeti állam létrehozására irányuló tendenciákat. Ezt mutatja a nemzeti mozgalmak egész története és különösen a gyarmatok és félgymarmatok népeinek az imperializmus ellen jelenleg vívott harca. A második világháború után, a német fasizmus és a japán militarizmus szétzúzása, a szocialista világrendszer kialakulása, a nemzeti-gyarmati forradalmak győzelme és az imperializmus gyarmati rendszerének széthullása következtében számos új független állam alakult: létrejött a Kínai Népköztársaság, a Koreai Népköztársaság, a Vietnami Népköztársaság, a független Indiai Köztársaság, az Indonéz Köztársaság, a Burmai Köztársaság, Pakisztán, megalakultak az arab államok, az afrikai népek köztársaságai.

Lenin még 1914-ben írta: „Nemzeti mozgalmak nem Oroszországban keletkeznek először és nemcsak Oroszországot jellemzik. A kapitalizmus győzelménc, a feudalizmus felett végleg aratott győzelmének korszaka a világon mindenütt nemzeti mozgalmakkal fonódott össze. Ezeknek a mozgalmaknak az a gazdasági alapjuk, hogy a burzsoáziának az árutermelés teljes győzelme érdekében meg kell hódítania a belső piacot, állammá kell összeforrasztania azokat a területeket, amelyeknek lakossága ugyanazon a nyelven beszél, el kell hárítania mindazokat a különféle akadályokat, amelyek gátolják a nyelv fejlődését és az irodalomban való rögzítését . . .

. . . Ezért minden nemzeti mozgalomnak az a tendenciája (törekvése), hogy *nemzeti államokat* alakítson ki, amelyek leginkább megfelelnek a modern kapitalizmus e követelményeinek. A legfontosabb gazdasági tényezők ösztönöznek erre, s ezért Nyugat-Európában, sőt mi több, az egész civilizált világon a kapitalista korszakban a nemzeti állam a *tipikus*, a normális.”¹⁰ Ezt a tendenciát tekintetbe véve a lenini program a minden polgár részére, nyelvre és nemzetiségre való tekintet nélkül megvalósuló teljes egyenjogúság követelése mellett felvetette a nemzetek önrindelkezési jogának a követelését egészen az elszakadásig és a saját, független állam létrehozásáig.

Lenin tekintetbe véve ezt a tendenciát, erélyesen fellepett az ún. kulturális-nemzeti autonómia elmélete és programja ellen, amely tagadta a nemzetek *politikai* önrindelkezését, azaz az elszakadásra és önálló nemzeti államaik létrehozására vonatkozó jogukat. Emellett Lenin aláhúzta, hogy mikor az elszakadás szabadságát hirdetjük az elnyomott nemzetek számára, amely nélkül lehetetlen az uralkodó nemzet tömegeit internationalista szellemben nevelni, védelmezzük az elszakadási *jogot*, de ezzel egyáltalában nem propagáljuk az elszakadást, hanem csupán lépésről-lépésre megvalósítjuk a demokratizmus, a nemzetek egyenjogúságának elveit az államépítés tapasztalatában is. Lenin abból indult ki, hogy ezen elvek megvalósítása mellett, a korábban leigázott nemzetek többsége nem kíván elszakadni, hanem egyenjogú nemzetek szövetségében óhajt élni.

⁹ V. I. Lenin Művei. 20. köt. 12. l.

¹⁰ Uo. 406—407. l.

Lenin, amikor a demokratikus centralizmus elvét mind a nemzeti, mind a soknemzetiségű állam felépítésében megvédte, bebonyolította, hogy a demokratikus centralizmus elve egyáltalán nem zárja ki a helyi szabadságokat, a helyi kezdeményezéseket és a helyi kérdések eldöntésének önállóságát, és ezért teljes mértékben lehetővé teszi a nemzetiségek *territoriális, területi autonómiájának* elvét. Ez az elv minden nemzet számára biztosítja a szabadságot, az egyenlőséget és a demokráciát, nem korlátozza egyetlen nemzetiség szabadságát és jogait sem, hanem ellenkezőleg, lehetővé teszi közös fejlődésüket.

Lenin 1913-ben Sz. G. Saumjanhoz írott levelében megmagyarázta: „Az autonómia a mi tervünk a demokratikus állam felépítésére. A különválás egyáltalán nem a mi tervünk. A különválás mellett egyáltalán nem agítalunk. Általában véve a különválás ellen vagyunk. De a különválási *jog* mellett vagyunk, tekintettel a feketeszázás nagy-orosz nacionalizmusra, amely oly annyira eltorzította a nemzeti együttélés ügyét, hogy olykor e szabad különválás *után* a kapcsolat *szorosabbá* válik?”¹¹

Ebből kiindulva Lenin határozottan szembeszállt azokkal a föderációs tervekkel, amelyeket a burzsoá-földesúri Oroszország visonyaira alkalmaztak. De, mint ismeretes, ezt a soknemzetiségű szocialista állam felépítésének átmeneti formájaként tekintette. Ebben, az Sz. G. Saumjanhoz írott levelében Lenin ezt írta: „Mi elvben a föderáció ellen vagyunk — a föderáció gyengíti a gazdasági kapcsolatot, nem megfelelő típusú egységes állam számára. Külön akarsz válni? Menj az ördögbe, ha el tudod tépni a gazdasági kapcsolatot, vagy helyesebben, ha az *együttélés* ágja és súrlódásai olyanok, hogy elrontják és tönkreteszik a gazdasági kapcsolatot.”¹²

Lenin elismerte ugyan a föderáció célszerűségét a kapitalizmus viszonyai között is, de csak néhány sajátos esetben: a demokratizmusnak a föderáció szervezetében történő következetes megvalósításának feltétele mellett.

A marxizmus az ilyen nemzeti és soknemzetiségű államok mellett van, amelyekben a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség maximuma van biztosítva az összes nemzetiségek számára, ugyanis csak ezen az alapon lehetséges gyümölcsöző és baráti együttműködés és előrehaladás. Lenin ismételtlen aláhúzta, hogy a marxizmus elvben a szeparatizmus ellen van, hogy nem támogatja mindegyik nemzeti mozgalmat, köztük a reakciós nemzeti mozgalmakat sem, amelyek a dolgozók érdekei ellen, a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom érdekei, ugyanazon nemzet dolgozóinak akarata ellen irányulnak.

A proletariátus pártjának Lenin által kidolgozott programja és politikája a nemzeti viszonyok terén annál figyelemreméltóbb, mert *ellentmondásos egységükben* fogja át a kapitalizmusnak a nemzeti kérdésben érvényesülő mindkét tendenciáját.

Ezt a két tendenciát, mint ismeretes, a „Kommunista Kiáltványban” már Marx és Engels jellemezte. Leninnél e kérdésben az új a következőkben van: először, Lenin rámutatott arra, hogy mindkét tendencia belső ellentmondásos kapcsolata a kapitalizmusnak a nemzeti viszonyok terén érvényesülő általános törvényszerűség minőségében lép fel; másodsor, feltárta *e tendenciák fejlődésének sajátosságát az imperializmus korában*; harmadsor, abból kiindulva, hogy e tendenciákat figyelembe kell venni, Lenin megalkotta a *párt programját* a nemzeti kérdés terén, kidolgozta a marxista párt *nemzeti politikájának alapjait* az új korszakra alkalmazva, megállapította e tendenciák helyes figyelembe vételének jelentőségét a proletariátus politikájában a szocialista forradalom győzelmé, valamint a szocializmus, a kommunizmus felépítése szempontjából.

A kapitalizmus, a nemzeti viszonyok fejlődése terén érvényes általános törvényszerűségének Lenin által történt feltárása a párt számára mélyebb és szélesebb alapot adott ahhoz, hogy harcoljon a burzsoá nacionalizmus összes fajtáinak megnyilvánulása ellen, a proletár internacionalizmusért.

Lenin sokoldalúan feltárta azon tendenciák erősödését, amelyek, különösen az imperializmus korában a gazdaság, a gazdasági, politikai, és kulturális élet nemzetközivé válását eredményezik. Ismételtlen rámutatott arra, hogy a kapitalizmus, miközben a nemzeti keretekben fuldoklik, nemzetközi trösztöket, bankokat hoz létre, kialakítja a világgazdaságot és a világgpiacot.

Mégis, ezzel együtt Lenin a kapitalizmus számára tipikusnak és normálisnak, azaz gazdasági alapja szempontjából megfelelőnek a nemzeti és nem a soknemzetiségű államot tartotta. Nincs-e itt valami logikai ellentmondás az elméletben?

Nem, egyáltalán nincs. Csupán arról van szó, hogy a gazdasági élet nemzetközivé válása a kapitalizmus korában a népek gyarmati leigázásának, elnyomásának és kifosztásának erőszakos, reakciós formái között megy végbe. A marxizmus-leninizmus

¹¹ V. I. Lenin Művei. 19. köt. 505. l.

¹² Uo. 504. l.

nem a gazdasági, politikai és kulturális élet nemzetközivé válását előidéző tendencia ellen harcol, hanem e tendenciának a kapitalizmus viszonyai között történő erőszakos, reakciós megnyilvánulási formája ellen. Az imperializmus, a szociálszovinizmus, a reformizmus, a centrizmus a II. Internacionáléban és korunk revizionizmusa, amikor védelmezi a gyarmatosítás politikáját, minden módon szépítgeti ezeket a formákat.

A történelem azt mutatja, hogy a soknemzetiségű burzsoá államok vagy mint magas fejlettségi szintet elért kapitalista országok gyarmatbirodalmai jelentkeznek, amelyek a gyarmatokon a nemzeti és faji elnyomás fészkeiként mindenfajta elmaradottságot fenntartanak, konzerválják a középkort, a rabszolgaság és a feudalizmus maradványait, — vagy pedig maguk ezen elmaradottság, a középkor kifejezői, a nemzeti elnyomás tüzfészkei, mint amilyen a cári Oroszország, az Osztrák-Magyar Monarchia és a Török Birodalom.

Az egyik oldalról a tények azt bizonyítják, hogy Európában a nemzeti államok voltak a leginkább fejlettek és a nemzeti elnyomástól legszabadabbak.

Látjuk, hogy a gyarmati iga alól felszabaduló ázsiai és afrikai népek nem rég alakult számos független államai is általában nemzeti államként jönnek létre. Van természetesen kivétel is. A legtisztább kivétel a sok törzset magába foglaló és sok nemzetiségű India, ami azzal magyarázható, hogy India népei már sok évszázada és évezredet élnek együtt, e népeket tartós gazdasági, politikai és kulturális kötelekék, történelmi tradíciók fűzik össze és tartják egységben.

Indiának vallási-közösségi ismérvek alapján történő felosztása Indiára és Pakisztánra, természetesen reakciós jellegű volt, felszította ugyanis a vallási szenvedélyeket, elhomályosította a dolgozók osztályöntudatát, gyengítette az imperializmus és a középkor ellen vívott harcukat.

A burzsoá ideológia és politika eltorzított, elferdített formában tükrözi vissza a kapitalizmus két tendenciáját a nemzeti kérdés terén, belebonyolódik ezek antagonisztikus ellentmondásaiba: az egyik oldalon a nagyhatalmi szovinizmus, a kozmopolitizmus, a fajelmélet, a világalumalom elméletének formájába, — a másik oldalon pedig az elnyomott nemzetek nacionalizmusa formájába.

Noha a nagyhatalmi szovinizmus, a fajelmélet ideológiája, „a magasabb rendű fajok” vagy nemzetek világalumánának ideológiája, a fajok egyenlőtlenségének a nemzeti-gyarmati elnyomást igazoló ideológiája feltétlenül reakciós, Lenin mégis arra tanított, hogy az elnyomott nemzetek nacionalizmusában a nemzeti függetlenségért és az imperializmus ellen a szabadságért vívott burzsoá-demokratikus harc objektíve haladó tartalmát emeljük ki.

A marxizmus-leninizmus, amikor támogatja ezt a harcot, ezzel egyidejűleg a tömegek mindenfajta, a dolgozók osztályöntudatát elhomályosító nacionalizmus behatása alóli felszabadításának feladatát állítja maga elé.

A burzsoá nacionalizmus és a proletár internacionalizmus — ez a két teljesen ellentétes, antagonisztikus világnézet, két politika a nemzeti kérdés terén. A marxizmus-leninizmus megalapozza a proletár internacionalizmus ideológiáját és a burzsoá nacionalizmus ideológiáját mindenekelőtt azzal küzdi le, hogy kimutassa az osztályellentétet, az osztályantagonizmusok és osztályérdekek döntő és meghatározó jelentőségét az osztálytársadalom bármelyik társadalmi mozgalmában, beleértve a nacionalizmust is.

A marxizmus kibékíthetetlen a nacionalizmussal, legyen az a legvégsőig „tiszta”, „kifinomult”, „civilizált”, „elfogulatlan”.

„A burzsoá társadalomban a nemzeti elv történetileg elkerülhetetlen — írta Lenin —, és a marxista, ami ezt a társadalmat illeti, teljesen elismeri a nemzeti mozgalmak történelmi jogosultságát. De ahhoz, hogy ez az elismerés ne váljék a nacionalizmus apológiájává, az szükséges, hogy szigorúan csak arra szorítkozzék, ami haladó ezekben a mozgalmakban, hogy ez az elismerés ne vezessen a proletár öntudatnak a burzsoá ideológia által való elhomályosítására.”¹³

A tömegeknek a nemzeti elnyomás ellen, a gyarmatosítás, az imperializmus ellen vívott harca természetesen haladó. A proletáriátus kötelessége az, hogy segítsen a népeknek mindenfajta nemzeti elnyomás lerázásában, ez ugyanis az általa vívott osztályharcnak, amelyet elhomályosít és lassít a nemzeti elnyomás és a nemzetek egyenlőtlensége által előidézett nemzeti marakodás, érdekében áll. Innen a marxistának ama feltétlen elkötelezettsége, mely szerint a nemzetiségi kérdés összes oldalainak eldöntésében a leghatározottabb és a legkövetkezetesebb demokratizmust védelmezik. Ezzel szemben támogatni a nemzeti előítéleteket, az elkülönülést és a bizalmatlanságot az egyes nemze-

¹³ V. I. Lenin Művei. 20. köt. 19. l.

tek dolgozóinak soraiban — ez azt jelenti, hogy a nacionalizmus álláspontját tesszük magunkévá.

A burzsoá-reformista elméletek a nemzeti kérdést a társadalmi problémáktól elszakítva, mint önálló, állítólag a gazdasági és politikai rendszertől, az államhatalom jellegétől, az osztályviszonyoktól független valamit fogják fel. A kérdésnek ez az elvont idealista felvetése, amely az „osztályonkivüliségre”¹ vagy az „osztályfelettségre” tart igényt, tudományos szempontból teljesen tarthatatlan, politikailag pedig vaskos képmutatás, s a dolgozók megtévesztését szolgálja. Osztálytársadalomban a nemzeti kérdés vonatkozásában egyetlen olyan program sincs és nem is lehetséges, amelyik ne egyik vagy másik meghatározott társadalmi osztály érdekeit fejezné ki.

Mindegyik osztály, saját osztályérdekeinek rendelve alá a nemzeti kérdést, a maga módja szerint fogja fel és oldja meg azt.

Az már egy másik kérdés, hogy melyik osztály érdekei felelnek meg, vagy esnek egybe a nemzet többségének létfontosságú érdekeivel az adott történeti szakaszban, vagy az adott pillanatban és melyik osztály érdekei kerülnek mind nagyobb mértékben ellentmondásba e többség, vagy az egész nemzet érdekeivel. Lenin már 1914-ben, „A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről” c. cikkében felhívta a figyelmet arra, hogy „a nagyoroszok nem szolgamódrá értelmezett nemzeti büszkeségének érdeke egybeesik a nagyorosz (és az összes egyéb) proletárok *szocialista* érdekeivel”, hogy éppen a földesurak és kapitalisták hoznak szegényt és árulják el a nemzet, a haza érdekeit, és az ő székértelőik és szociál-szoviniszta lakájaik bizonyultak nemcsak saját hazájuk árulóinak, de a népek proletár testvérisége, vagyis a szocializmus ügye árulóinak az egész világon. Lenin, kiemelve a burzsoázia és a kapitalizmus haladó, sőt forradalmi szerepét is a nagy, vezető nemzetek kialakulásában, a nemzetnek a feudális monarchiák elnyomása alóli felszabadításában, a burzsoá demokratikus forradalmak és nemzeti felszabadító mozgalmak időszakában Európában, majd azután Ázsiában is, — mindezzel együtt kimutatta, hogy a nagy kapitalista országok, a nagy hatalmak monopolista burzsoáziája a gyarmatokon és az egész világon e népek legnagyobb elnyomójává vált.

Az imperializmus korszakát az jellemzi, e korszakban az a tipikus, hogy az egész világ az egyik oldalon egy maroknyi imperialista hatalomra és uralkodó nemzetre, a másik oldalon pedig az elnyomott, függő nemzetek és országok többségére oszlik. Az imperializmusnak ezt a lényegét a nemzeti kérdés vonatkozásában a kapitalizmus összes dicsőítői, a szociál-szoviniszta, a reformisták és a revizionisták minden lehető módon eltussolják. Ezek a gyarmatbirodalmakat, melyek a legkegyetlenebb faji és nemzeti elnyomás, valamint kizsákmányolás fészkei, nemzetek szabad baráti közösségeként ábrázolják és ezzel egyidejűleg hadjáratot folytatnak a függő országok és gyarmatok népei nemzeti függetlenségének, szuverenitásának, szabad örendelkezésének cszméi ellen. Megvetik a nemzeti szuverenitást, olyan túlhaladott előtételeknek tartják, amely ellenkezik „a történelem egész menetével”; a népeknek szabadságukért és függetlenségükért vívott hazafias küzdelmét a nacionalizmussal azonosítják, „nemzeti föderáció” és „világkormány” létrehozását követelik, természetesen az imperialista hatalmak blokkjának égése alatt. Ilyen beállítottságúak a francia jobboldali szocialisták, a labouristák Angliában, az osztrák reformisták, valamint a „Szocialista Internacionálé” más pártjainak vezetői.

A jelenlegi körülmények között még inkább megmutatkozik a lenini program hatalmas jelentősége, annak a programnak a jelentősége, amely a nemzetek teljes egyenjogúságáért száll síkra, beleértve szabad örendelkezési jogukat is egészen a különválásig, valamint saját független államaik megalakítását is. Aki ez ellen a program ellen lép fel, az a népek szabadságának az ellensége, az — akarva vagy akaratlan — az imperializmus védelmezője. A kommunisták minden nemzeti-felszabadító mozgalmat támogatnak, beleértve a burzsoá jellegű mozgalmakat is, amennyiben azok fellépnek e fentebb említett követelések mellett. Ugyanekkor a kommunisták szemben állnak a revizionizmussal, a „nemzeti kommunizmussal”, amely kétségbevonja a proletariátusnak a nemzeti felszabadító mozgalomban játszott vezető szerepéért vívott harca szükségességét. A történelem tanulságait és a jelenlegi helyzetet figyelembe véve, a kommunisták figyelmeztették a dolgozókat, hogy a nemzeti burzsoázia a nemzetek szabadsága és függetlensége védelmét illetően szerfölött következtelen és ingadozó, hogy a nemzeti burzsoázia a dolgozók érdekei ellenére hajlamos az imperializmussal és a belső reakcióval való megalkuvásra. Ime, ezért nincs egyáltalában kizárva az, hogy antiimperialista nemzeti és néppront alakuljon és erősödjék, ez azonban azt feltételezi, hogy e fronton belül harcot folytatnak a proletariátus vezető szerepéért és hegemóniájáért. Ez az az objektív, általános törvényszerűség, amelyik a kapitalizmustól, valamint a kapitalizmus előtti viszonyoktól minden nemzetet a szocializmusba vezet.

Csak a munkásosztály harcolhat végig következetesen minden fajta elnyomás és kizsákmányolás ellen, beleszámítva a nemzeti elnyomást és kizsákmányolást is, csak a munkásosztály képes arra, hogy felszabadítsa az összes nemzeteket az imperializmus és a kapitalizmus elnyomása alól, csak a munkásosztály hozhat létre olyan társadalmat, amelyben semmiféle társadalmi és nemzeti elnyomás nem létezik. A marxizmus-leninizmusnak ez a tétele ma nemcsak elméleti előrelátás, hanem a gyakorlati élet is: ez az az eszme, amelyet az emberiségnek több, mint egyharmad része, egy új társadalmat építő része valóságossá változtatott.

Eppen ezért a marxizmus nézőpontjából a nemzeti kérdést mindig konkrétan, történetileg és dialektikus módon kell felvetni, figyelembe kell venni a társadalmi fejlődés egész dialektikáját a különböző korszakokban, a különböző országokban, az egyes periódusokban, a különböző osztályviszonyok között az országon belül és a nemzetközi helyzetben, szem előtt kell tartani a nemzetségek kölcsönös, egymáshoz való viszonyát, az osztályok közötti ellentmondások fejlődését a nemzeten belül, az egyes nemzetek dolgozó tömegei szervezetségének színvonalát és öntudatának fokát stb. stb.

Marx, Engels és Lenin a nemzetségi kérdés megoldását mindig a hatalomnak a proletariátus által történő meghódítása kérdésének rendelték alá, ők a nemzetségi kérdést egyik vagy másik országon belül a nemzetközi proletariátus érdekei, a demokráciáért és a szocializmusért az egész világon folyó harc érdekeinek szempontjából bírálták el.

A burzsoá-demokratikus forradalom korszakában a nemzeti mozgalmak és követelések e forradalom részeiként jelentkeznek; a szocialista forradalom korszakában a nemzeti-felszabadító mozgalmak objektíve a proletárforradalom szövetségeseivé válnak, és ezért természetesen a marxizmus ezeket a mozgalmakat a szocialista világmozgalom részének tekinti, annak ellenére, hogy majdnem mindegyik nemzeti mozgalom kezdetben burzsoá-demokratikus jellegű mozgalmaként indul.

Lenin, mivel előre látta a szocialista forradalom korszakának beköszöntését, a nemzeti felszabadító forradalmakat még 1916-ban a nemzetközi szocialista mozgalom egy kis részeként jellemezte. Ugyanekkor természetesen világosan látta e mozgalmak burzsoá-demokratikus jellegét is, különösen a gyarmatokon, a gazdaságilag elmaradott, paraszti jellegű keleti országokban, amelyekben félpatriarchális, félgyarmati rendszer uralkodott. Lenin azt mondta, hogy az imperializmus korszakának szocialista forradalma egész korszakot jelent, egy olyan korszakot, amely magába foglalja mind a proletariátusnak a fejlett kapitalista országokban a burzsoázia megdöntéséért indított forradalmi mozgalmait, mind pedig a demokratikus és forradalmi mozgalmak egész sorát (ezek közé számítjuk a nemzeti-felszabadító mozgalmakat) a fejletlen, elmaradott és elnyomott országokban. Ezt, különösen az imperializmus korszakában, a kapitalizmus egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődésének törvénye idézi elő.

Az elnyomott nemzetek nem fognak addig várni, amíg a legfejlettebb kapitalista országok proletariátusa megdönti saját burzsoáziáját és visszaveri a burzsoáziának a kapitalista rendszer restaurálására irányuló ellenforradalmi kísérleteit, hanem felhasználják a világimperializmus és az egyes gyarmati hatalmak burzsoáziájának gyengülését arra, hogy felkelések egész során keresztül megdöntsék az idegen, gyarmati uralmat.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története és a nemzeti-felszabadító mozgalom egész fejlődése a keleti országokban, Kínában, Indiában, Ázsiában és Afrikában teljes mértékben beigazolta Leninnek ezt az előrelátását.

Ezzel kapcsolatban a földgolyónak ma is több mint felét kitevő, gazdaságilag gyengén fejlett országok népei számára rendkívül fontos jelentősége van azon lenini megállapításnak, amely szerint megvan annak a lehetősége, hogy a szocializmushoz ez országok népei a kapitalizmus keserves-kínos fejlődésfokának elkerülésével jutnak el. Lenin e kérdést részletesen a Kommunista Internacionálé II. kongresszusán, 1920-ban elhangzott felszólalásában vetette fel, midőn hangsúlyozta, hogy „az előrehaladott országok proletariátusának segítségével az elmaradott országok áttérhetnek a szovjet-rendszerre és bizonyos fejlődési fokokon keresztül — a kommunizmusra, a tőkés fejlődési szakasz elkerülésével.”¹⁴ Ezt a gondolatot Lenin még 1916-ban, az Októberi Forradalom előtt dolgozta ki.

Az orosz munkásosztály és az orosz nép nevében Lenin kinyilvánította: azon fáradozunk, hogy más „népeknek, a lengyel szociáldemokraták gyönyörű kifejezésével élve, önzetlen kulturális segítséget nyújtsunk, vagyis segítségükre legyünk a géphasználatra, a munka megkönnyítésére, a demokráciára és a szocializmusra való áttérésben”.¹⁵

¹⁴ V. I. Lenin Művei. 31. köt. Bpest, 1951. 244. l.

¹⁵ V. I. Lenin Művei. 23. köt. Bpest, 1951. 63. l.

Ez a nagysz. rú jóslat is megvalósult, amiként vele együtt valósult meg és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének első napjaitól fogva, szilárdan, következetesen valósul meg a Lenin által az orosz munkásosztály és az orosz nép nevében adott kötelezettségvállalás is. Az orosz munkásosztály, az orosz nép hatalmas önzetlen politikai, gazdasági és kulturális segítséget nyújtott Oroszország összes más népeinek, különösen azonban a távoli Észak, Szibéria, Középázsia, Kazahsztán, a Kaukázus korábban elnyomott népeinek, azoknak a népeknek, amelyek még a kapitalizmus előtti színvonalon rekedtek meg államiságuk, gazdaságuk, kultúrájuk fejlődésében, megkönnyítette és siettette számukra a demokráciához és a szocializmushoz vezető útjukat, elősegítette, hogy e népek elkerüljék a kapitalizmus kínos-keserves fejlődésfokát.

A Szovjetunió népei önzetlen testvéri segítséget nyújtottak és nyújtanak ma is az összes népi demokratikus országoknak: a Mongol Népköztársaságnak, a Kínai Népköztársaságnak, a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságnak, a Vietnami Demokratikus Köztársaságnak a szocializmus építésében, gazdaságuk fejlődése, valamint szabadságuk és függetlenségük erősítése terén. Ugyancsak ismeretes mindenki előtt, hogy a Szovjetunió népei milyen hatalmas önzetlen anyagi, gazdasági és kulturális segítséget nyújtanak India, Indonézia, Burma, Afganisztán, az Egyesült Arab Köztársaság, Irak, Etiopia népeinek, valamint olyan más ázsiai és afrikai népeknek is, amelyek nemrég szabadultak fel a gyarmati iga alól. Ismeretes, hogy mennyire segítik e népeket gazdaságuk fellendítése, a kulturális káderek képzése, politikai és gazdasági függetlenségük megerősítése vonatkozásában.

Az imperializmus gyarmati rendszerének felbomlása következtében, amelyet a függő országokban és az imperializmus igája alól még fel nem szabadult gyarmatokon kibontakozó nemzeti-felszabadító mozgalmak súlyosbitanak, kiéleződnek az ellentétek és nemzeti antagonizmusok a nagy gyarmattartó hatalmak táborán belül. Az úgynevezett Európai Közös Piac létrehozásának az a célja, hogy az imperialistákat a szocializmus, a munkásosztály ellen tömörítse Európában és egyesítse őket az ázsiai és afrikai népek felszabadító mozgalma ellen. Ez a tömörülés azonban elkerülhetetlenül súlyosbítja a nemzeti ellentéteket maguk az imperialisták között, s a nacionalista, a sovinszta propagandának újbóli megerősödését, a fajelmélet ismét megerősödő propagandáját eredményezi, amelyről pl. a nyugat-németországi fasiszta revansisták tombolása, az általuk újjáélesztett nemzeti-szocialista antiszemitizmus tanúskodik. Ugyancsak mindenki előtt ismeretes, milyen bestiális formákat öltött a faji elnyomásnak és megkülönböztetésnek az uralkodó osztályok által életbe léptetett ideológiája és politikája a Délafrikai Unióban és a Dél-Nyugat-Afrikai mandátumterületen, Belga-Kongóban, az afrikai angol gyarmatokon, a milliós néger tömegek faji megkülönböztetése az Amerikai Egyesült Államokban. Mindez arra kötelez bennünket, hogy erősítsük a kolonializmus, a fajelmélet, a sovinizmus, a nacionalizmus ideológiájának leleplezést, fokozzuk a proletár internacionalizmus ideológiájának propagandáját, amelyről a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának a pártpropagandáról szóló határozata beszél.

3. A szocializmus fő tendenciája a nemzeti viszonyok terén

A Szovjetunióban teljes mértékben megvalósult a párt nemzeti politikájának lenini programja, lenini alapelvei: a szabad önrendelkezési jog egészen az elszakadásig és önálló nemzeti állam létrehozásáig; minden nemzet, nemzeti és etnikai csoport, valamint az összes nemzeti kisebbségek teljes egyenjogúsága és szabad fejlődése a társadalmi élet minden területén; az összes nemzeti és nemzeti-vallási privilégiumok megszüntetése. A szocializmus építése során megvalósult a nemzetek tényleges gazdasági és kulturális egyenlősége: a régi, burzsoá nemzetek helyén, amelyek antagonisztikus osztályokra bomlottak és amelyeket a burzsoázia és nacionalista pártjai vezettek, — e nemzetek helyén új, szocialista nemzetek keletkeztek, fejlődtek és virágoztak fel, melyeket a szocialista rendszer sziklaszilárd erkölcsi-politikai egysége forraszt össze, élén a munkásosztállyal és az összes dolgozókat a proletár internacionalizmus, a népek barátsága, a szovjet patriotizmus szellemében nevelő internacionalista pártjával.

Kifejlődött és felvirágozott a Szovjetunió népeinek, alaptendenciáját és jellegét tekintve, formájában nemzeti, tartalmában szocialista, internacionalista, általános emberi kultúrája.

A végbement kultúrforradalom során az északi és keleti nemzeti határvidékeken élő lakosság körében csaknem teljesen felszámolták a cári Oroszország idején meglévő analfabétizmust; azelőtt soha nem látott gyors tempóban hozták létre az összes iskolafokozatokat magába foglaló iskolarendszert, korábban elnyomott nemzetek kultúrája virágozott

fel, nagy számban képeztek ki nemzeti, szocialista értelmiségi kádereket. A Szovjetunió szocialista nemzetei a világ legképzettebb és legkultúraltabb nemzetéivé váltak. Így például, a Szovjetunió egész lakosságát tekintve, 1959 januárjában minden ezer ember közül 18 olyan volt, akinek főiskolai végzettsége volt, és 263 rendelkezett középiskolai végzettséggel, illetőleg járta ki a hétosztályos általános iskolát, míg az Orosz Szovjet Szövetségi Köztársaságban 19 és 263, az Ukrán Szovjet Szövetségi Köztársaságban 17 és 286, az Azerbajdzsán Szovjet Szövetségi Köztársaságban 21 és 261, a Lett Szovjet Szövetségi Köztársaságban 21 és 344, az Észt Szovjet Szövetségi Köztársaságban 21 és 304, az Örmény Szovjet Szövetségi Köztársaságban 28 és 289, a Gruz Szovjet Szövetségi Köztársaságban 38 és 315 volt a megfelelő arányszám. A közép- és felsőfokú végzettség tekintetében némileg elmaradtak a Bjelorussz, a Kazah, az Üzbég, a Litván, a Moldvai, a Tadzsik Szovjet Szövetségi Köztársaságok és a Turkmén Szovjet Szövetségi Köztársaság is, de a felső- és középiskolai végzettség színvonala ezek esetében is magasabb, mint nemcsak a keleti országokban, de a többi európai országokban is. Másrészt magának a képzés fejlődésének üteme bámulatra méltó. Az 1939-től 1959-ig terjedő időszakban a Szovjetunióban és az Orosz Szovjet Szövetségi Köztársaságban a középiskolai végzettségű személyek száma 3,4-szeresére, az Ukrán Szovjet Szövetségi Köztársaságban 3,1-szeresére, a Bjelorussz Szovjet Szövetségi Köztársaságban 3,3-szorosára, a Moldvai Szovjet Szövetségi Köztársaságban 4,6-szorosára, a Tadzsik Szovjet Szövetségi Köztársaságban 8-szorosára, az Üzbég Szovjet Szövetségi Köztársaságban 6-szorosára, a Kirgiz Szovjet Szövetségi Köztársaságban több, mint 7-szörösére emelkedett.

A főiskolai végzettséggel rendelkező népesség száma a Szovjetunióban az említett periódus alatt 3-szorosára, a Moldvai Szovjet Szövetségi Köztársaságban 3,3-szorosára, a Turkmén Szovjet Szövetségi Köztársaságban 4,5-szörösére, a Tadzsik Szovjet Szövetségi Köztársaságban 5-szörösére, a Litván Szovjet Szövetségi Köztársaságban, valamint a Kirgiz Szovjet Szövetségi Köztársaságban 6,5-szörösére emelkedett!

A Szovjetunióban a kultúra területén is működik a tervszerű arányos fejlődés tudatosan alkalmazott törvénye, amely az összes nemzetek általános kulturális színvonalának az elmaradott nemzetnek a jobban fejlődött és előrehaladottabb színvonalára történő felfejlődése alapján megvalósuló fokozatos kiegyenlítődesben mutatkozik meg. Ez a folyamat ugyanezen tevékenység, a tudatosan alkalmazott törvény alapján valósul meg ma az egész szocialista táborban is, az egyes nemzetek gazdasági fejlődésének fokozatos kiegyenlítődeséje alapján. Így pl. az 1958-as évben, a háború előtti állapotokhoz viszonyítva, az ipari termelés a Német Demokratikus Köztársaságban 2,5-szörösére, Csehszlovákiában 3,3-szorosára, Romániában közel 4-szeresére, Magyarországon több mint 4-szeresére, Lengyelországban több mint 5,5-szörösére, Bulgáriában megközelítőleg 9-szeresére, Albániában 18-szorosára, Kínában (az elmúlt 8 év alatt) 10-szeresére, a Koreai Népköztársaságban pedig a háború és az intervenció által okozott súlyos károk ellenére 3,5-szörösére emelkedett.¹⁶ Ilyen kiegyenlítődes a gazdaság terén (majd pedig a kulturális fejlődésben is) lehetetlen a kapitalista társadalmi rendszer viszonyai között, ahol az egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődés törvénye működik, ahol a maximális, a gyarmati extraprofit kiszajtolásának törvénye, a burzsoá konkurrencia, a gyarmati és nemzeti uralom és alávetés, az egyik országnak a másik által történő elnyomásának és kizsákmányolásának törvénye működik. A Szovjetunió azon népei, amelyeket korábban elnyomtak, jogtalanságban tartottak, amelyek nomád életmódot folytattak és a patriarchális rendszerben, a kapitalizmus előtti társadalmi rendszerben éltek, és amelyeket a burzsoá-földesúri rendszer szegénységre, éhínségre, betegségekre, kulturálatlanságra, alfabetizmusra, kihalásra ítelt, — ezek a népek új, boldog életre születtek, gyorsan létrehozták saját nemzeti államiságukat, szocialista gazdaságukat, iparukat, felnevelték szocialista értelmiségüket, megalkották nemzeti kultúrájukat. Ezen az alapon fel is virágzott a Szovjetunió népeinek nagyszerű lenini testvéri barátsága. A Szovjetunióban először győztek a proletár internacionalizmus lenini elvei, először vált valóra a nemzeti kérdés megoldásának lenini programja.

A szocializmusnak a Szovjetunióban aratott győzelme nyomán, a szocialista világszisztem létrejöttével kapcsolatban természetesen felmerül a kérdés: milyen a fő tendenciája a szocializmusnak a nemzeti viszonyok terén. Magától értetődik, hogy ez a kérdés speciális, alapos és sokoldalú konkrét kutatásokat kíván meg. Ehelyütt mi csupán azzal foglalkozhatunk, hogyan veti fel általánosságban Lenin e kérdést. Lenin munkáiban nem egyszer aláhúzta, hogy a szocializmus célja nemcsak az összes nemzetek felszabadulása, szabad elhatározásból történő egyesülése és közeledése, hanem össze-

¹⁶ Ld.: A Szovjetunió Kommunista Pártja XXI. Kongresszusa. Bpest, 1959. 78. 1.

olvadása is az egységes kommunista társadalomban. És éppen úgy, amiként az osztályok és az osztálykülönbségek megszüntetéséhez az emberiség egy átmeneti perióduson, a proletárdiktatúra szakaszán keresztül jut el, „ugyanúgy a nemzetek elkerülhetetlen egybeolvadása is csak valamennyi elnyomott nemzet teljes felszabadulásának, vagyis különválási szabadságának átmeneti időszakán át juthat el”. (Ti. az emberiség — M. D. Kamhari)¹⁷

Így tehát a nemzetek egybeolvadásához egymástól történő elszakadásuk szabadságán keresztül vezet az út. Ez sokak számára, akik ahhoz szoktak hozzá, hogy csak a formális logika alapján gondolkodjanak, logikai ellentmondásnak, sőt amolyan paradoxonnak tűnik. De ilyen a nemzetek történeti fejlődésének dialektikája. A valóságban ugyanis e folyamatnak nincs más útja, mint amely a nemzeteknek a kapitalizmus, az imperializmus viszonyai közötti erőszakos egyesítésétől a teljes egyenjogúság és a tényleges egyenlőség alapján a szocializmusban megvalósuló önkéntes egyesülésig vezet.

Az imperializmus korában a gazdasági élet nemzetközivé válását eredményező tendencia túlsúlyra jutása ténylegesen az egyik nemzetnek a másik által történő elnyomását és kizsákmányolását, a gyarmati kizsákolozást és kizsákmányolást, a „civilizált” nemzeteknek a „civilizálatlan” nemzetek feletti uralomért vívott harcát, a népek szabadságának, szuverenitásának, függetlenségének elnyomását, a nemzeti konszolidálódásra és saját nemzeti államaik létrehozására irányuló törekvésük elnyomását jelenti. Innen van az ellenkező tendenciának elkerülhetetlen kifejlődése, annak a tendenciának kibontakozása, amely a népek imperialista „egyesítése” erőszakos formájának megszüntetésére irányul. Ez a tendencia kiváltképpen a szocializmusnak a Szovjetunióban aratott győzelme nyomán, valamint a szocialista világrendszer létejtte következtében erősödik meg. E két kibékíthetetlen, ellentétes tendencia vonul végig minden gyarmatbirodalom kialakulásának és fennállásának egész történetén, és éppen ez a küzdelem eredményezi a birodalmak összeomlását, az imperializmus egész gyarmati rendszerének felbomlását, amelynek helyén önálló, független nemzetek és nemzeti államok keletkeznek.

Ilyen módon a jelenkor teljes mértékben megerősíti azt a lenini tételt, mely szerint „az összes elnyomott nemzeteknek teljes felszabadulásukhoz átmeneti időszakra van szükségük”, amely teljes összeolvadásukhoz vezet.

A szocializmus teljes mértékben megsemmisít minden társadalmi és nemzeti elnyomást, aminek következtében teljesen szabad teret enged minden olyan nemzet és nemzetiség szabad fejlődése, felébredése és konszolidációja számára, amely a kapitalizmus idején elnyomatásban sanyalódott. Következésképpen a szocialista világrendszer fennállásának első szakaszában még működni fog a kapitalizmus korában még teljesen ki nem alakult nemzetek létrehozására irányuló tendencia. Ezt például a Szovjetunióban is megfigyelhettük. Ez történik ma is Kínában, valamint más keleti országokban. Ezek a folyamatok azonban új, szocialista alapon játszódnak le és új, szocialista nemzetek keletkeznek, amelyek nem az elszakadásra, hanem a szabad akaratból történő, önkéntes egyesülésre törekednek.

A szocializmust és a szocialista nemzeteket keletkezésük pillanatától fogva alapvetően a proletár internacionalizmus elvei alapján történő önkéntes közeledésre, testvéri együttműködésre irányuló tendencia vezérli.

A szocialista nemzetek és kultúrájuk keletkezése és virágzása a nemzeteknek a társadalmi élet minden területén egyre inkább növekvő közeledése és testvéri együttműködése alapján megy végbe. Ezért helytelen a nemzetek keletkezését és virágzását szembeállítani közeledésükkel, mint két olyan különböző vagy ellentétes tendencia vagy oldal szembeállítását, amelyek állítólag ellentmondásban vannak egymással. A valóságban, tényleges ellentétben a nemzeteknek a szocializmusban megvalósuló közeledése és virágzása folyamatával a kapitalizmusnak a nemzeti viszonyok terén megmutatókozó maradványai, a burzsoá nacionalizmus, a kozmopolitizmus és a nagyhatalmi sovinizmus maradványai vannak.

Éppen a burzsoá nacionalizmus maradványai és ezek hordozói vannak ellentétben a szocialista nemzetek közeledésének egyetemes, törvényszerű és progresszív folyamatával és a kis nemzetiségeknek, törzseknek, etnikai és nemzeti csoportoknak és nemzetiségi csoportoknak az előrehaladottabb szocialista nemzetekkel való önkéntes összeolvadása részfolyamataival. A nacionalizmus maradványainak hordozói, amikor idealizálják az egész múltat, beleértve a múlt elmaradottságát is, amikor védelmezik saját nemzetük minden nemzeti sajátosságát, köztük azokat a sajátosságokat is, amelyek az elavult,

¹⁷ V. I. Lenin Művei. 22. köt. Bpest, 1951. 149. l.

szocializmus előtti társadalmi formációkhoz és viszonyokhoz kötődtek, nemcsak saját nemzetüknek más nemzetekhez való közeledését gátolják, hanem fejlődését és virágzását is fékezik; a nagyhatalmi sovinizmus maradványainak hordozói a helyi nacionalizmus maradványait élesztik fel.

Ebből következik a kapitalizmus összes maradványai, a nacionalizmus maradványai ellen vívott harc szükségessége a nemzeti viszonyok terén, ebből következik, hogy az összes nemzetek dolgozóit a szocialista patriotizmus, az internacionalizmus szellemében kell nevelni.

A Szovjetunió népei a kommunizmus kibontakozó építésének időszakába léptek, abba az időszakba, amelyben a szocialista nemzetek a gazdasági, politikai és kulturális élet valamennyi területén még inkább közelednek és tovább virágognak. A szovjet társadalomtudomány feladata, hogy tanulmányozza ezeket a folyamatokat, megvilágítsa azt, hogy a nemzeti viszonyoknak a szocializmus és a kommunizmus építése alapján milyen fejlődési perspektívái vannak. E folyamatok gazdasági alapja a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a szocialista termelési viszonyok, a szocialista nemzeti köz-társaságok között tudatosan, tervszerűen elmélyített és kifejlesztett szocialista munkamegosztás. Ezen az alapon fejlődik ki mindjobban a kölcsönös kapcsolat a nemzetek között, bontakozik ki kultúrájuk és nyelvük kölcsönös gazdagodása.

Még jobban erősödnek a kis etnikai csoportoknak, törzseknek és nemzetiségeknek a nagy szocialista nemzetekkel történő részleges, szabad elhatározásból megvalósuló összeolvadásának folyamatai. Minden kétséget kizáróan még jobban elmélyülnek azok a tendenciák, amelyek a rokon nyelvek közeledését eredményezik, sőt az e nyelvek hordozói és alkotói közötti növekedő érintkezés nyomán történő keresztveződésükhöz, összeolvadásukhoz vezetnek. Mindjobban kibontakozik az orosz nyelv nagy és haladó jelentősége, mint a Szovjetunió népei egymásközi, nemzetek közötti érintkezésének eszköze, mint e népek kulturális fejlődésének eszköze.

Mindezen szemünk láttára végbemenő folyamatok jellegéről beszélnek az 1959. évi össz-szövetségi népszámlálás adatai. Így például az orosz nyelvet anyanyelvének 114,4 millió oroszon kívül (az oroszok 99,8%-a) 10,2 millió más nemzetiségi egyén vallotta. Ez azt jelenti, hogy számukra az orosz nyelv nemcsak a nemzetek közötti érintkezés eszköze, hanem alapvető eszköz is, kulturális fejlődésük és kulturális munkásságuk eszköze. A nemzetek nyelvi vonalon történő összeolvadásának részleges folyamatai is különös intenzitással azon kis etnikai csoportok és nemzetiségek esetében mennek végbe, amelyek nem nagy sűrűségben laktak egy meghatározott területen, hanem más, nagy nemzetek között élnek. Így például a karaitáknak csak 16,5%-a, a zsidóknak csak 20,8%-a, az aleutoknak csak 22,3%-a, az izsoreceknek pedig csak 34,7%-a tartja mostani nemzeti nyelvét anyanyelvének. Annak a nemzetnek a nyelvét, amellyel összeolvadnak, a cigányok és finnek kb. 40%-a, a baskirok kb. 39%-a, a lappok kb. 30%-a, a karéliaiak kb. 28%-a, a mordvinok kb. 22%-a, az evenek kb. 18%-a nevezi saját anyanyelvének. Más nemzetek nyelvének anyanyelvként történő elsajátítása figyelhető meg az olyan nagy nemzetek különálló csoportjainál is, mint a bjeloruszok, akiknek körében ezek 16%-ot, az ukránok, akiknél 13%-ot, a tatárok, akiknél kb. 8%-ot, a lettek, ahol kb. 5%-ot, az üzbégek, azarbaijdzsánok, kazahok, örmények, grúzok, litvánok, akiknek soraiban 2,3%—1,3%-ot, az oroszok, akiknél 0,2%-ot tesznek ki. Ezek a folyamatok, melyek a nyelv vonatkozásában történő részleges összeolvadást tükrözik, mutatnak rá a nemzetek közeledésének a gazdasági-politikai és kulturális élet terén végbemenő mélyebb és teljesebb folyamataira, ezek beszélnek nekünk e nemzetek társadalmi léte szocialista közösségét tükröző pszichikai alkatának szocialista közösségéről.

Ezek progresszív folyamatok és konkrét tanulmányozást követelnek meg.

A kommunizmusba való átmenet többé vagy kevésbé egyidejűleg fog majd megvalósulni a szocialista világrendszer összes országaiban, — annak következtében, hogy e tábor keretei között érvényben van az a törvény, mely szerint ez országok gazdasági és kulturális színvonala tervszerűen kiegyenlítődik. Ez a törvényszerűség egyenesen ellentétben van a különböző országoknak a kapitalizmus körülményei közötti egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődése törvényével, azzal a törvénnyel, amely egyes, gyorsabban fejlődő országok számára lehetővé teszi azt, hogy ezek más országok (különösen a függő országok és a gyarmatok) rovására érvényesüljenek, és mind nagyobb elmaradásra kárhoztatja a kapitalista rendszerű államok többségét.

A szocialista világrendszer létrejöttével megszületik és mindjobban kifejlődik a nemzetközi szocialista munkamegosztás és az egyes, szocialista társadalmi rendszerben élő országok iparának együttműködése, amely a népeket, országokat és népgazdaságaikat egységes egészévé kapcsolja össze, ami az egész népesség és e rendszer egésze számára nem veszteséggel, hanem kölcsönös haszonnal jár.

Mint ismeretes, még a kapitalizmusban, különösen az imperializmus korában teljes mértékben nyilvánvalóvá válik az a tendencia, amely az egységes világgazdaság létrehozását eredményezi. Az egyes nemzetek gazdasági lényegében a kapitalista világgazdaság láncszemeivé, a kapitalista nemzeti piacok a kapitalista világpiac láncszemeivé alakulnak át. Az is mindenki előtt ismeretes, hogy milyen kétségbeesett, dühöngő konkurrenciaharc dúl a kapitalista országok között, különösen a tőkés világpiacokon. Ez pedig azt jelenti, hogy a kapitalista magántulajdon, amely a konkurrenciát és a termelés anarchiáját szüli, nemcsak az embereket, hanem a nemzeteket is szétválasztja, létrehozza az ún. „nemzeti egoizmust”, amelyre a „nemzeti kommunizmus” ideológusai is építenek.

A termelőerők szocialista, társadalmi tulajdona kizárja a konkurrenciát és az anarchiát a termelésben és megköveteli a termelés tervszerű fejlesztését az egész állam viszonylatában, majd pedig, miután a szocializmus az egész világon győzött, világviszonylatban is.

A szocializmus a burzsoá konkurencia helyén, a „tipord el a gyengéket, hogy magad kerülj ki győztesen” elvével a maga valóban humanista elvét állítja szembe: „segíts azoknak, akik elmaradnak és törekedj közös győzelemre”. Ez teljesen megfelel a proletár internacionális elveinek a szocialista országok közötti viszony vonatkozásában. Ilyen módon a termelőeszközök társadalmi tulajdona egyesíti az összes népeket, egyetlen talpalatnyi helyet sem hagy, melyen a „nemzeti egoizmus” megvethetné a lábát. A nemzetközi munkamegosztás és együttműködés az ipar terén, a szocialista országoknak tudományos-technikai együttműködése és kölcsönös segítsége, a közöttük mindjobban fejlődő és erősödő kulturális kapcsolatok jelzik a nemzetek egymáshoz való közeledésének és virágzásának folyamatát és azt, hogy létrejönnek annak feltételei és követelményei, hogy a szocializmusnak az egész világon végbemenő győzelme után, a kommunizmus legfelső fokán teljesen összeolvadjanak. Lenin összekapcsolta a nemzetek összeolvadásának folyamatát az állam és következésképpen a nemzetek közötti állami határok elhalásával, mely csak a szocializmusnak legalább a nagy kapitalista államok többségében végbemenő győzelme után lehetséges.

Lenin kiemelte, hogy az állami és nemzeti különbségek még a szocializmus világméretében végbemenő győzelme után is igen-igen sokáig fenn fognak maradni. Ezért a proletár internacionális nem a különböző országok nemzeti különbségeinek és sajátosságainak figyelmen kívül hagyását jelenti, hanem megköveteli a szocializmus és kommunizmus általános alapelveinek olyan alkotó módon történő alkalmazását, amely helyesen veszi tekintetbe ezeket a sajátosságokat és helyesen alkalmazza ezeket az általános, a nemzeti és nemzet-állami különbségeket és sajátosságokat figyelembe vevő elveket.

Enélkül nem lehet sikeresen harcolni a kommunizmus győzelméért. E lenini tételekkel teljes összhangban mondta ki a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa a Párt Központi Bizottságának beszámolója alapján hozott határozatában:

„A párt nemzetiségi politikájában abból a lenini elvből indult és indul ki, hogy a szocializmus nem hogy megszüntetné a nemzeti különbségeket és sajátosságokat, hanem ellenkezőleg, biztosítja minden nemzet és nemzetiség gazdaságának és kultúrájának sokoldalú fejlődését és virágzását. A pártnak gyakorlati munkája során továbbra is a lehető legnagyobb figyelmet kell fordítania ezekre a sajátosságokra.”¹⁸

Ezeket a téziseket N. Sz. Hruscsov a XX. és XXI. kongresszusokon tartott előadói beszédeiben és egy sor más felszólalásában is részletesen elemezte.

N. Sz. Hruscsov V. I. Lenin végakarátának a nemzeti viszonyokkal kapcsolatos részére emlékeztetve, a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusán ezt mondotta:

„Pártunknak azért sikerült eloszlatnia a cári Oroszország népei között meglévő kölcsönös bizalmatlanságot, s a testvéri barátság szálaijal egyesítenie a Szovjetunió minden népét, mert mindig a lehető legmesszebbmenően figyelembe vette érdekeiket, nemzeti sajátosságait és kívánságait, s ezt összekapcsolta azzal, hogy minden nemzetiség dolgozóit a szocialista közösség szellemében, az egész állam érdekeiről való gondoskodás szellemében nevelje.”¹⁹

A párt, a Központi Bizottság és személyesen N. Sz. Hruscsov kezdeményezésére a szovjet állam az elmúlt években kiszélesítette a szövetségi köztársaságok jogait, az ipar nagy részét hatáskörükbe adta át, egy sor állam-jogi, valamint adminisztratív

¹⁸ A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusa. Bpest, 1956. 561 l.

¹⁹ Uo. 104 l.

társadalmi és kulturális funkciót, amelyek korábban a Szovjetunió hatáskörébe tartoztak, szintén rájuk ruházott. Ez a Szovjetunió összes nemzeti számára megnyitotta a kezdeményezés hatalmas fejlődési lehetőségeit. Amikor a gazdaság tervszerű vezetését fejlesztjük, nélkülözhetetlen, hogy figyelmesen tekintetbe ne vegyük minden köztársaság gazdasági lehetőségeit és szükségleteit, gazdaságuk és kultúrájuk fejlődésének perspektíváit, idejében észre kell vennünk azt, ami új a népek életében, új lehetőségeiket és új szükségleteiket. Emellett mindig szem előtt kell tartani, hogy az ország és összes köztársaságaink sikeres fejlődésének legfontosabb előfeltétele az, hogy egyesítsük a Szovjetunió népei egész erő kifejtését, ne gyengítsük, hanem erősítsük a demokratikus centralizmus elveit a gazdaság irányítása terén, amely egyesíti a nélkülözhetetlen centralizációt a nagyüzemi szocialista tervezettségben az egész ország néptömegeinek széles kezdeményezésével. Ez a nemzeti viszonyoknak, a szocializmus gazdasági alapján kibontakozó legfontosabb fejlődési törvényszerűsége. A népek testvéri barátságának fő eszmei megerősítését a szocializmus viszonyai között a szocialista patriotizmus és az internacionalizmus szerves összekapcsolása jelenti.

Ezeket a tételeket valósítják meg gyakorlati munkájukban a mi pártunk és más testvéri kommunista pártok, amelyek arra törekcsenek, hogy mindig új sikereket érjenek el a kommunizmusért vívott harcban. A népgazdaság fejlesztésének hét éves terve a Szovjetunió népei számára gazdaságuk és kultúrájuk további sokoldalú fellendülését irányozza elő.

A Szovjetunióknak a nemzeti kérdés megoldása, a nemzetek testvéri együttműködésének megszervezése, a népek barátságának létrehozása, a proletár internacionalizmus szellemében történő nevelésük terén szerzett tapasztalatait, amelyeket a leninizmus nagy éltető eszméi testesítenek meg, ma az egész világon tanulmányozzák. Ezek a tapasztalatok felfegyverzik más országok testvéri kommunista pártjait és népeit a szabadságukért és függetlenségükért, a békéért és a népek közötti barátságért vívott harcban.

Lenin, kidolgozva a marxista nemzetelméletet, feltárva a kapitalizmus egyetemes törvényét a nemzeti viszonyok fejlődése terén, minden marxista párt nemzeti programja számára szilárd elméleti alapokat nyújtott, feltárta a nemzeti mozgalmak mély alapjait, rámutatott arra, hogy milyen jelentősek a szocialista forradalmak győzelme szempontjából és fordítva, hogy milyen jelentősége van a szocialista forradalmaknak a nemzeti felszabadító forradalmak győzelme számára. Lenin megjelölte a nemzeti viszonyok fejlődésének útjait és perspektíváit a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti periódusban, a szocializmus és kommunizmus építésének időszakában, lerakta a párt politikájának alapjait a nemzeti kérdés vonatkozásában. A lenini eszmék ma is lelkesítik a nemzeti és felszabadító mozgalmakat az egész világon, ösztönzik élsapatukat, e mozgalmak haladó elemeit. A nagy lenini eszmék ösztönzik és irányítják a népek közötti baráti, testvéri viszonyok fejlődését a Szovjetunióban és a szocialista vilárendszer országáiban.

(*Voproszi Filozofii* 1960. 4.)

M. D. KAMMARI

JAN DĄBROWSKI 70 ÉVES

A lengyel történészek szép emlékkönyv kiadásával ünneplik dr. Jan Dąbrowski krakkói egyetemi tanárt abból az alkalmából, hogy 1960. december 21-én töltötte be hetvenedik életévét. A magyar történészek is örömmel köszöntik a lengyel történész professzort, hiszen ő az a lengyel történetíró, aki legtöbbet foglalkozott a magyar-lengyel történelmi kapcsolatokkal.

Dąbrowski professor 1890. december 21-én született Krosnoban, nem messze a magyar határtól. Egyetemi tanulmányait 1908—1912 között végezte el a krakkói egyetem bölcsészeti karán, mint történetszakos egyetemi hallgató. Tanárai közül főleg Jan Ptaśnik, Stanisław Krzyżanowski, Bujak Ferenc és Ulanowski Boleszláv voltak reá hatással. Ptasnik professor volt az, aki felhívta figyelmét a két ország történelmi kapcsolatainak fontosságára s Jan Dąbrowski megfogadta tanácsát, már egyetemi hallgató korában a magyar—lengyel történelmi kapcsolatok felé fordult érdeklődése.

Az első, e tárgykörből írott tanulmánya „*Krakkó és Magyarország a középkorban*” címen 1911-ben jelent meg. Ezt követte „*Czarnkowi Jankó és krónikája*” (1912) c. tanulmánya.

Dąbrowski részt vett a krakkói egyetemi ifjúság titkos függetlenségi mozgalmaiban és egy alkalommal függetlenségi szellemű iratokat vitt Orosz-Lengyelországba, de Piotrkówban a cári rendőrség elfogta és néhány hónapra fogságban tartotta.

Egyetemi éveinek befejezése után, 1912. december 20-án doktorált „*Lokietek Erzsébet*” című értekezésével. E tanulmánya, valamint fentebb említett munkái alapján a Lengyel Tudományos Akadémia 1913-ban Magyarországra küldte őt ama tudományos küldöttséggel, melyet a magyarországi, elsősorban budapesti könyv- és levéltárak lengyel vonatkozású anyagának gyűjtésével bíztak meg. E bizottság kutató munkájában való részvétele igen kiszélesítette a fiatal lengyel történész tudományos látókörét.

Az első világháború alatt, 1914—1918 között Dąbrowski hosszabb ideig Magyarországon végzett levéltári kutatásokat és anyagot gyűjtött a magyar—lengyel kapcsolatok történetéhez a XIV. században. Ez a történeti időszak ugyanis a lengyel történeti irodalomban addig nem volt kellőképpen feldolgozva. Kutatásainak eredménye „*Nagy Lajos utolsó évei*” c. magántanári habilitációs munkája volt, mely 1918-ban jelent meg. Közben 1916-ban és 1917-ben több kisebb tanulmányt publikált és számos cikket írt a magyar történettudomány Lengyelország történetét érintő eredményeiről.

Dąbrowski a háború befejezése után visszatért Krakkóba, ahol 1919. április 9-én fenti munkája alapján egyetemi magántanárrá habilitálták, majd az időközben megszervezett vilnai, Báthory Istvánról elnevezett egyetem magántanára lett, de itt csak 1919—1920-ban működött, mert végül is a krakkói egyetemre hívták meg, ahol 1920. október 1-től mint rendkívüli tanár, 1924. szeptember 24-től mint rendes tanár, máig is előad.

A két világháború közötti időben Dąbrowski mind tudományos, tudomány-szervezési, mind pedig publicisztikai téren nagyarányú tevékenységet fejtett ki. Ebben az időszakban jelent meg a „*Lengyelország középkori története*” c. munka, melyben ő a II. kötetet írta meg, az 1333—1506 közötti évek történetét. A „Trzaska Ewert i Michalski” nevű nagy lengyel könyvkiadóvállalat a 30-as években egy világtörténeti munkát jelentetett meg, melyben Dąbrowski professor az „*Európa története a X. századtól a XIV. század végéig*” című részt készítette el. Ugyancsak ebben a kiadványban írta meg Dąbrowski az első világháború történetét is. Tudományos tevékenységén kívül a történettudomány népszerűsítésével és eredményeinek az ifjúság részére történő hozzáférhetővé tételével is foglalkozott, olyképpen, hogy kézikönyveket írt a középiskolák tanulói és tanárai részére.

Dąbrowski professzor, mint a krakkói egyetem tanára, továbbra is foglalkozott a magyar—lengyel kapcsolatok történetének feltárásával. 1922-ben jelent meg „*Jagello I. Ulászló Magyarországon (1440—1444)*” c. munkája, melyet magyarányú forrásfeltáró munka alapján írt meg, s melyben kiemelte Hunyadi János szerepét a törökök elleni küzdelmekben. 1924-ben a Krakowska Spółka Wydawnicza könyvkiadó vállalat megbízásából, mely sorozatban jelentette meg egyes európai országok történetét, Dąbrowski professzor készítette el Magyarország történetét.

Tudományos érdemeit a Magyar Tudományos Akadémia azzal jutalmazta, hogy 1924. május 8-án kültagijává választotta. Ugyancsak tudományos érdemeiért tüntette ki érdemrenddel a magyar kormány, midőn pedig Krakkóban megalakult a Lengyel-Magyar Társaság, annak elnökéül Jan Dąbrowskit választották meg.

Dąbrowski professzor érdeklődését nemcsak a magyar—lengyel kapcsolatok problémái kötötték le, hanem részletesen foglalkozott a lengyel—olasz kapcsolatok kutatásával is. Ebből a célból különböző olaszországi levéltárakat (Róma, Milánó, Velence, Nápoly) látogatott meg. Kutatott német levéltárakban Berlinben, Königsbergben, Drezdában, Weimarban, Nürnbergben és Münchenben is.

Fentebb vázolt tudományos tevékenysége, valamint más történeti munkái (1933-ban írta meg Szilézia politikai történetét, 1290—1402 között; ugyanez évben jelent meg „*Hedvig királynő*” c. a magyar történészeket is igen érdeklő munkája, stb.) elismerésül a Lengyel Tudományos Akadémia 1925-ben levelező taggá, 1934-ben pedig rendes taggá választotta.

Midőn Németország 1939 szeptember elején megtámadta és elfoglalta Lengyelországot, Dąbrowski professzor is kivette részét mindazon szenvedésekből, melyek a lengyeleket érték. Midőn a hitleristák 1939. november 6-án letartóztatták a krakkói egyetem tanárait, ő is az elfogottak között volt, s az oranienburgi koncentrációs táborba került. Onnan kiszabadulva, tudományos munkája mellett, részt vett az egyetemi hallgatók titkos oktatásában is. A németek visszavonulásuk előtt ismét elfogták, de koncentrációs táborba szállítására már — a hitlerista csapatok hirtelen visszavonulása miatt — nem kerülhetett sor.

A felszabadulás után Dąbrowski professzor élénken vett részt a krakkói egyetem újjászervezésében. Szinte egész tevékenységét az egyetemnek és a Lengyel Tudományos Akadémiának szentelte, mely utóbbinak 1948-tól több éven keresztül főtitkára volt, jelenleg pedig az elnökség tagja. Tudományos érdemeiért és tudományszervező munkássága elismerésül a Lengyel Népköztársaság kormánya két alkalommal érdemrenddel tüntette ki.

A krakkói egyetem és a Lengyel Tudományos Akadémia újjászervezése mellett arra is jutott ideje, hogy — egyebek között — a magyar—lengyel kapcsolatok kérdéseivel is tovább foglalkozzék. A felszabadulás utáni időszakban e kérdés-komplexumra vonatkozólag két tanulmánya jelent meg. Az egyik a várnai csatával és I. Ulászlóval foglalkozott, s francia nyelven is megjelent 1952-ben „*L'année 1444*” címen. A másik e tárgyú cikke „*A krakkói és a magyar reneszánsz kapcsolatai*” címet viseli, ebben a magyar reneszánsz szerepét ismerteti a lengyel reneszánsz kialakulásában.

Jan Dąbrowski tudományos munkásságának fő iránya 1945 után a lengyel állam koraközépkori történetének problémái felé fordult. 1956-ban jelent meg „*A lengyel királyság koronája a XIV. században*” c. tanulmánya, 1958-ban pedig „*Tanulmányok a lengyel állam kezdeteiről*” c. munkája. Az utóbbi idő szakban a középkori lengyel történetírás történetét tanulmányozza. Jelenleg e tárgykörből készít tanulmányt.

Dąbrowski professzor tudományos működésében — mint láttuk — nem kis szerepet játszik a magyar—lengyel történelmi kapcsolatok kutatása, feltárása. Ez irányú munkássága rendkívül értékes. Fellépéséig nem volt lengyel történész, aki annyit dolgozott volna a magyar és lengyel nép történelmi kapcsolatainak feltárása, bemutatása terén, mint ő. Főleg XIV. és XV. századbeli kapcsolatokkal foglalkozott s azokat majdnem teljesen fel is tárta, egyebek mellett feltárta Lokietek Ulászló kapcsolatait Károly Róberttel, Károly Róbert feleségének, Lokietek Erzsébetnek szerepét a magyar történelemben, s feldolgozta Nagy Lajos uralkodásának utolsó 12 évét is. Ezenkívül foglalkozott I. Ulászlóval és a várnai csatával is, s e vonatkozásban is helyesbített egyes olyan kérdéseket, melyeket a lengyel történészek eddig más megvilágításban tárgyaltak.

Jan Dąbrowski ötvenéves tudományos munkásságával elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar és a lengyel nép kapcsolatainak feltárása, elemzése, a két baráti nép közös történeti hagyományainak ápolása terén. A magyar történészek ezért is köszöntik 70. születésnapján, kívánva, hogy még hosszú évekig dolgozzék a két nép történelmi kapcsolatainak feltárásán.

TÖRTÉNETI IRODALOM

MOLNÁR ERIK:

A JELENKORI KAPITALIZMUS NÉHÁNY GAZDASÁGI PROBLÉMÁJA

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1959. 477 l.)

„Amióta Lenin az »Imperializmus«-t megírta, a világgazdaság képe alapvetően megváltozott — írja Molnár Erik könyve bevezetőjében —. A marxizmus — leninizmus fontos feladata, hogy megvilágítsa a kapitalizmus újabb fejlődése által felvetett kérdéseket és felfedje a változó látszatok mélyén meghúzódó és működő törvényszerűségeket.” A munka idézett bevezető sorai, úgy gondoljuk, híven tükrözik a szerző tudományos felfogását, mellyel korunk bonyolult problémáira a marxizmus szellemében, annak *alkotó alkalmazásával* kíván választ adni.

A modern kapitalizmus fejlődése a második világháború után számos új vagy korábban csak csírájában található jelenséget vetett felszínre. A marxista közgazdasági irodalom a 40-es évek végén, 50-es évek elején az eluralkodó dogmatikus szemlélet következtében nem volt képes az új fejlődési tendenciák átfogó elemzését nyújtani. Az utóbbi években, mint a társadalomtudomány valamennyi területén, a jelenkori kapitalizmus vizsgálata terén is jelentős előrehaladás történt. Összefoglaló munkák azonban mind-ezideig nem születtek meg. Éppen ezért Molnár Erik közel félezer oldalas hatalmas tényanyagot megmozgató, a marxizmus alkotó alkalmazása nyomán számos új, nem egy esetben merész elméleti tételt felállító munkája nemcsak a magyar, de a nemzetközi marxista közgazdasági irodalom jelentős gazdagodása is.

Molnár Erik vizsgálódásait a világ két legjelentősebb kapitalista országára — Angliára és az Egyesült Államokra — kolrátozza. A kapitalista világ ipari termelésének 60%-át szolgáltató két ország gazdasági fejlődésének beható elemzésével kíván választ adni a jelenkori kapitalizmus fejlődésének kérdéseire. Ebben a vonatkozásban a két állam utolsó száz éve gazdaságtörténetének feldolgozását nyújtja. A gazdaságtörténeti kutatás munkájában szerencsésen párosult a közgazdasági vizsgálódásokkal, így a jelen és a múlt szerves összefüggésben mutatkozik, és módot nyújt arra, hogy a statisztikai anyag gazdag felhasználása ne váljék öncélúvá, hanem Molnár Erik kutatásainak oélját, a törvényszerűségek bemutatását segítse elő.

A 11 fejezetre tagoló könyv bevezető fejezete csak közvetett kapcsolatban áll a munka további részeivel. A szerző itt ugyanis a kapitalizmus gazdasági törvényeinek jellegét kívánja megmutatni. Elsősorban rámutat arra, hogy a társadalmi törvényszerűségek marxista felfogásában még sok tisztáznivaló van, így Sztálin legutolsó munkája is, mely behatóan foglalkozott a törvények objektív jellegével, elhanyagolta a társadalmi törvényszerűségek és az emberi cselekvés kölcsönös viszonyát.

A társadalmi törvényeket a kapitalizmus viszonylataira konkrétizálva, Molnár Erik a kapitalizmus atomisztikus szerkezetében rejlő, valamint azon kívül álló törvényeket különböztet meg munkájában. Ezt a felfogást, a törvények ilyen megkülönböztetését könyvének vitája során azonban bizonyos mértékig módosította. Új álláspontját a közeljövőben elkészülő filozófiai munkájában kívánja részletesen kifejteni, így ennek részletesebb ismertetésétől itt eltekinthetünk.

A téma érdemben tárgyalása a második fejezettel kezdődik. A tőkefelhalmozás vizsgálata ugyanis — ez a második fejezet tárgya — az újratermelés alapvető mozzanata, és mint a szerző erre helyesen rámutat, a technikai fejlődéssel együtt elementáris tényezője a munkásosztály helyzete alakulásának is.

A XIX. század közepétől az 50-es évek közepéig terjedő adatsorok mind Anglia, mind az Egyesült Államok esetében a tőkefelhalmozás mennyiségi növekedése ellenére a felhalmozás abszolút ütemének lelassulására utalnak. (Ezen alapvető tendencián nem változtat az a tény, hogy Angliában az első világháború előtt a külföldi tőkebefektetések összege már túlhaladta a belföldi befektetéseket, a háború és különösen a válság után azonban erősen visszaszorultak s ma már az összbefektetések mindössze 10—20%-a

körül mozognak.) A tőkefelhalmozás lassuló ütemével szemben áll a technikai fejlődés gyorsuló ütemének, már Marx által felfedett törvényszerűsége. A profitráta esésének ellensúlyozása ugyanis szükségszerűen a technikai újítások alkalmazására készíti a kapitalistát, ez a körülmény — az ellentétes tendenciák ellenére is — előbb-utóbb felülkerekedik a gyorsuló technikai fejlődést eredményez. Az USA esetében például 1870 és 1913 között 134%-al, 1913 és 1955 között 224%-al nőtt a munkateljesítmény.

A lassuló tőkefelhalmozás és a gyorsuló technikai fejlődés ellentétének bemutatása a könyv egyik legjelentősebb elméleti megállapítása. A monopolkapitalizmus egyik alapvető problémáját tárja fel ugyanis Molnár Erik, midőn rámutat, hogy ez az ellentét tendenciájában egyre növekvő munkanélküliséget rejt magában. A tömegmunkanélküliség, az azt követő válságok és ami ezzel együtt jár, a munkásosztály elnyomordása pedig alapjában fenyegetik a kapitalista termelési mód létét.

A fejezet alapmondanivalójával való egyetértés s elméleti jelentőségének ismételt leszögezése mellett szövé kell azonban tenni a kifejtés egyes hiányosságait. Molnár Erik ugyan a fejezet elején utal arra, hogy a monopóliumok a technikai fejlődés gyorsuló tendenciája ellen hatnak. A konkrét analízis során azonban csak Anglia ipari monopóliuma esetében tér ki erre a hatásra. Az USA esetében viszont egyáltalán nem derül ki, hogy mennyiben beszélhetünk a monopóliumok fejlődést fékező szerepéről. A könyv adatai világosan bizonyítják, mennyire tarthatatlan az a nézet, mely szerint a veszteglés és rothadás Lenin által már az első világháború előtti időszakra feltárt tendenciái ma már alapjában akadályozzák a termelés bővülését, a technika fejlődését a kapitalista gazdaságban. Molnár Erik viszont — nézetünk szerint — bizonyos mértékig elhanyagolja a technikai fejlődés előrehaladásának ellentmondásait. Nem utal kellően arra, hogy a monopolkapitalizmus időszakában sokkal több tényező gátolja a fejlődést, mint korábban, hogy a technikai fejlődés olyan belső ellentmondásokkal jár együtt, mint a termelés improduktíválódása stb. Nézetünk szerint ezeknek a kifejtése azért lett volna szükséges, mert enélkül a gyorsuló technikai fejlődés mellett aligha világos, milyen formában nyilvánul meg a kapitalista termelési viszonyok és a termelőerők jellege közötti ellentmondás, milyen értelemben beszélhetünk arról, hogy a monopolkapitalizmus a termelőerők fejlődésének gátjává vált.

A termelés fejlődése a tárgya a következő fejezetnek. Molnár Erik gazdag statisztikai táblázatait itt különösen Anglia vonatkozásában érdekesek. Az 1929 óta tartó erős ipari növekedés, a szerző szavaival reindusztrializálódás arra utal, hogy a Szovjetunió létrejötte által kialakult új helyzetben a gyarmati rendszer válsága következtében az angol imperializmus sajátos strukturája megváltozott. A másik rendkívül fontos megállapítása ennek a fejezetnek a tőkés mezőgazdaságra vonatkozik. Mind a mezőgazdasági technika, mind a termelés fejlődése azt mutatja, hogy az a korábban tapasztalható tendenciája a kapitalizmusnak, mely szerint a mezőgazdaság fejlődése mindinkább elmarad az ipar mögött, az utolsó évtizedekben nem mutatkozik. Angliában a mezőgazdaság növekedési üteme gyorsabb volt, mint a gyáriparé, az USA-ban pedig gyorsabb, mint a fogyasztási iparágak fejlődése. Gyorsabb volt mindkét országban a munkateljesítmény növekedése is a mezőgazdaságban, mint az iparban.

A külkereskedelem alakulásával foglalkozó fejezet az ismét rendkívül gazdag tényanyag feltárása mellett néhány újszerű megállapítást is tesz a külkereskedelem és piacprobléma alakulására vonatkozóan. Így például a külkereskedelem áruösszetételének elemzéséből kiderül, hogy a vegyipar rohamos fejlődése csökkenti a vezető tőkés ipari országok viszonylagos nyersanyagimportját. Történeti vonatkozásban az export struktúra változása, a textilipari kivitel háttérbeszorulása a termelészközök kivitele mögött stb. képezi a külkereskedelmi statisztikák feldolgozásának érdekes tanulságát.

Már ebben a fejezetben szó esik arról, hogy a második világháború után a fejlett tőkés országok növelni tudták kivitelüket. Az ezzel kapcsolatos elméleti problémára a könyv másik részében kapunk választ, midőn a szerző kifejti, hogy a gyarmati rendszer válságának elmélyülése és a szocialista rendszer terjedése ellenére sem súlyosbodott egyértelműen az utóbbi tíz évben a kapitalizmus számára a piacprobléma, mivel a nagyarányú technikai fejlődés következtében a fejlett ipari országok a korábbinál nagyobb mértékben teremtenek egymás számára piacot.

Az angol és amerikai tőke kivitel elemzése alapján jut el a szerző arra az új — s meggyőző — következtetésre, hogy „a tőkeexport szerepe a tőkés világgiacon kisebb, mint azelőtt”. A munka leszögezi, hogy a meglévő tőkeexportban is a magán tőkekihelyezés rendkívüli méretekben visszaesett és helyét a kormánykihelyezések foglalják el.

Anyagában nem kevésbé gazdag a túltermelési válságok történeti feldolgozása. Ezt a fejezetet mégsem tartjuk minden szempontból kielégítő módon megoldottnak. Olyan kisebb észrevételünk mellett, mint például az 1900—1903-as válság értékelése,

mindenekelőtt éppen a legújabb háború utáni ciklus elnagyolt megoldását kell szóvá-
tennünk. Ez annál inkább sajnálatos, mivel a háború utáni ciklus problémái a marxista
közgazdaságtudomány vitáinak középpontjában állanak. Molnár Erik álláspontjával
az 1948-as és 1953-as visszaesést illetően nagy vonalakban egyet lehet érteni. Az érvelés
egyes állításai azonban — nézetünk szerint — vitathatók. Gondoljunk itt elsősorban arra,
hogy Molnár Erik a termelés szabálytalan visszacsését és a válság közti különbségtétel
céljából túlhangsúlyozza a válság — eme alapjában gazdasági folyamat — politikai
ismérveit, sőt egyes fogalmazásoknál a politikai megrázkódtatást, az osztályöntudat erő-
södését a válság szinte legfontosabb ismérvének tekinti. Pedig ismeretes, hogy a válság,
a nyomor nem mindig balra, sok esetben jobbra is toltja a tömegeket s nem minden gaz-
dasági válság járt együtt forradalmasodással. Úgy gondoljuk, hogy Molnár Erik állás-
pontjának igazát a gazdasági adatok bővebb felhasználásával meggyőzőbben tudta
volna igazolni.

A munkásosztály elnyomorodásának kérdése szintén a marxista közgazdasági
irodalom egyik legfontosabb problémája. Molnár Erik munkájának következő fejezete
a munkaerő kereslet és kínálat viszonyainak alapos s újszerű elemzésével és a bírádatok
és az osztályharc tényeinek gazdag felhasználásával nyújt képet a XIX. század közepé-
től napjainkig az angol és amerikai munkásosztály helyzetének alakulására. Molnár
Erik adatai az angol és amerikai munkásosztályra vonatkozóan azt bizonyítják, hogy e
két vezető tőkés ország viszonylatában nem beszélhetünk a munkásosztály abszolút
elnyomorodásáról. Ugyanakkor Molnár Erik a kérdést rendkívül differenciáltan tárgyalja,
megmutatja, hogy a XIX. század második felében alapjában gyorsabb volt a reálbérek
növekedése, mint a XX. században, másrészt a munkásosztály egyes rétegeinek helye-
zete is differenciáltan alakult. A szerző végül utal arra is, hogyha általában nem is, a
tőkés fejlődés egyes szakaszaiban még Angliában és Amerikában is beszélhetünk a
munkásosztály helyzetének abszolút rosszabbodásáról. Molnár Erik fejtegetései ebben a
vonatkozásban a reálbér számításokon alapulnak. A szerző természetesen utal arra, hogy
a reálbér nem egyedüli mérője a munkásosztály helyzetének, viszont kétségtelen, hogy
a legfőbb tényezője és tegyük hozzá, lényegében egyedüli mérhető és összehasonlítható
tényezője. Helyeselhet továbbá, hogy Molnár Erik szembeáll a munkaerő történel-
mileg növekedő értékének sok esetben ködös és nem megfogható alkalmazásával.

„A tőkés világgazdaság fejlődése” c. fejezet az ipari termelés alakulását nem
csupán Anglia és Amerika, hanem szinte valamennyi tőkés ország viszonylatában tár-
gyalja. Ennek során foglalkozik avval a törvényszerűséggel, mely a fejlett országok ipari
fejlődési ütemének lelassulását meghatározza. A csökkenő akkumuláció törvényével ma-
gyarázza ennek egyik legfőbb okát. „Az iparban befektetett tőkét, szerves összetételének
emelkedése mellett — ceteris paribus — nem lehet állandóan ugyanabban az arányban
növelni, hanem ezt az arányt csökkenteni kell, mert előbb-utóbb felemészti a tőkés
személyi fogyasztásra szánt jövedelmét.” A könyv új megállapításai közé tartozik, hogy
az egyenlőtlen fejlődés törvénye 1917 óta változott formában érvényesül, a fejlett
tőkés országok ugyanolyan ütemben fejlesztették gazdaságukat, mint az elmaradott
országok. A szerző nézete szerint a fejletlen országok éppen az imperialista kizsákmá-
nyolás és gyarmati elnyomás miatt nem tudnak gyorsabban fejlődni.

A kapitalizmus legújabb és legfontosabb jelenségével, az állammonopolista kapi-
talizmussal foglalkozik a következő fejezet. A munka befejező része a kapitalizmus per-
spektívájának kérdését veti fel. Vizsgálja az automatizálás lehetőségeit és hatását, az
állami beavatkozás és a ciklus összefüggését. Leszögezi, hogy az állami beavatkozás nem
képes a kapitalizmus ellentmondásainak leküzdésére. A szocialista tábor gazdasági
erősödése a legfejlettebb kapitalista országokban is előbbrehozza a szocializmus győzel-
mét. Ennek elméletileg két útja lehetséges — állapítja meg a munka. Az egyik a munkás-
mozgalom kezdetben trade-unionista erősödése, amely által a munkásmozgalom végülis
politikailag erősödik, „élén forradalmi pártjával és mögötte a dolgozók széles tömegeivel
végrehajtja, ha békés eszközökkel demokratikus parlamentáris úton is, a szocialista
átalakulást”, — a másik lehetséges út a fegyveres felkelés. „A történelem fogja eldönteni,
hogy az egyik vagy a másik kapitalista országban a fejlődés hogyan megy végbe.”

A továbbiakban a munka egy-két olyan, részben éppen az utolsó fejezetekben
felmerült kérdést szeretnénk felvetni, melyek nézetünk szerint vitathatóak.

Az utolsó előtti fejezet tárgyalása is azt tükrözi, hogy Molnár Erik nem szentel
kellő figyelmet munkájában az állammonopolista kapitalizmus problematikájának.
Ez egy módszertani problémáját is jelentkezik. Nézetünk szerint ugyanis a kapitaliz-
mus bármely jelenlegi problémáját vizsgálva is, az elválaszthatatlan összefüggésben áll
az állammonopolista kapitalizmus kérdésével. Ebből következően nem tartható helyes-
nek, hogy a szerző a válságok stb. kérdéseit az egyes fejezetekben az állammonopolista

kapitalizmustól teljesen elszakítva fejt ki és nem mutatja meg, hogy a kapitalizmus egyes tendenciái mennyiben módosulnak az állammonopolista kapitalizmus jelenségei következtében.

Maga az állammonopolizmus kifejtése is bizonyos hiányérzetet kelt bennünk. Nem értünk egyet azzal a kategorizálással, mely szerint az állami beavatkozás két alapvető formában — a kapitalista állam által fenntartott gazdasági üzemek, illetve a kapitalista állam szabályozó beavatkozása a gazdasági életbe — jelenik meg. Ez a különösen Szejerson által a 40-es évek végén képviselt felfogás részben nem is pontos, hiszen az utóbbi évek jelenségei arra engednek következtetni, hogy az első formának nem kell túlzott jelentőséget tulajdonítani, vagy legalább is nem lehet a másodikkal egyenrangúnak tekinteni. Egyébként ez a meghatározás éppen csak egyes jelenségeket ragad ki, de elhallgatja a lényegét, hogy az állammonopolista kapitalizmus — ellentmondásokkal telve ugyan — mindinkább áthatja a kapitalizmus egészét és ebben az értelemben a korábbi időszakokhoz képest nem csupán mennyiségi fejlődésről van szó.

Ebben a fejezetben vizsgálja a munka és a kapitalizmus általános válságának kérdését. Joggal kritizálja azokat a munkákat, melyek Sztálinnak a két világháború közötti fejlődéséből levont tételeit a kapitalizmus általános válsága általános ismérveinek óhajtkák felfogni és ezek teljes érvényét — felettébb kétes eredménnyel — bizonyítani kívánják. Nem állítható azonban, hogy Molnár Erik felfogása az általános válságról minden szempontból kielégítő lenne. Molnár Erik szerint a kapitalizmus általános válságának csak politikai tartalma van, amit az is bizonyít — mondja —, hogy a Sztálin által felállított gazdasági ismérveket az utóbbi másfél évtized nem igazolta.

Úgy gondoljuk azonban, anélkül, hogy a gazdaság primátusának elméletét mechanikusan alkalmaznánk, felvetődik, lehetséges-e egyáltalán a kapitalizmus politikai válságáról beszélni anélkül, hogy ne vetődjék fel, milyen gazdasági tényezők idézték elő, játszottak közre a kapitalizmus általános politikai válságának létrejöttében s vajon nincs-e a politikai válságnak gazdasági alapja. (Ezen nem a gazdasági következményt értem, melyről a szerző is ír.) Keynes és követői bizonyos mértékig éppen az általános válság gazdasági oldalát tartották szem előtt (egyébként a munka is a kapitalizmus általános gazdasági válsága elméletének nevezi a keynesizmust), midőn szakítottak a XIX. század második felének és a XX. század uralkodó felfogásával, a vulgáris közgazdaságtan által fennhirdetett klasszikus egyensúly elmélettel és elismerik, hogy a kapitalista gazdaság belső erői nem alkalmasak már az egyensúly megteremtésére és a kapitalizmus létét, fennmaradását csak külső erő (nézetük szerint a kapitalista állam) beavatkozásával lehet biztosítani.

A magasszínvonalú munkából csupán néhány olyan kérdést emeltünk ki, melyek megoldása nézetünk szerint még további kutatásokat és vitákat igényelnek. Természetesen azon új tételek között is, melyek számunkra meggyőzőeknek tűntek, nem egy fog még a marxista közgazdaságtan vitáinak középpontjában állni. De úgy gondoljuk, a hatalmas feltárt új anyag, a számos új elméleti tétel mellett éppen ez adja meg Molnár Erik könyvének különös jelentőségét. Ez a könyv gondolkodásra készítet és óriási mértékben előrelendítheti és reméljük előrelendíti a jelenkori kapitalizmus problémáinak vizsgálatát. S ha a további kutatások a munka néhány megállapításának módosítását tennék is szükségessé, — mintahogy a könyv megjelenése és a recenzio elkészülte után megjelent Moszkvai Nyilatkozat néhány kérdésre vonatkozóan fel is hívta a figyelmet a módosítások szükségességére — az nem csökkentheti érdemeit, nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy Molnár Erik könyve a modern kapitalizmusra vonatkozó magyar és nemzetközi politikai gazdaságtani irodalom jelentékeny alkotása.

RÁNKI GYÖRGY

A MAGYAR MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT DOKUMENTUMAI

HATODIK KÖTET (A—B). A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG
1919. MÁRCIUS 21. — 1919. AUGUSZTUS 1.

A kötetet összeállította : Gábor Sándorné, Hajdu Tibor, Szabó Gizella

A függelékét összeállította : Milei György

A bibliográfia Práger Miklós munkája

(Budapest. MSzMP KB Párttörténeti Intézete — Kossuth Könyvkiado.

Első rész 1959, 745 l., második rész 1960, 786 l.)

A hazai munkásmozgalom történetének tudományos igényű feldolgozása, különösen pedig a Magyar Tanácsköztársaság történetének feltárása, történetírásunk egyik legfontosabb feladatává lett. Ennek a polgári történetírás idején elhanyagolt feladatnak a megoldása természetesen kellett együttjárjon az alapvető munkálatok elvégzésével: a források felmérésével, számbavételével. Az a forráspublikáció sorozat, amelyet évekkel ezelőtt indított meg a MSzMP KB Párttörténeti Intézete éppen azt vállalta magára, hogy a munkásmozgalom egyes szakaszainak anyagát feltárja, az alapvető forrásokat közreadja. E munka során az anyagtámasztotta nehézségek leküzdésén túl, e sajátos területen is ki kellett alakítani a legújabbkori forrásközlés módszereit, s tág tér nyílt a forráskritika alkalmazására is. Mindezeket túl számba kell venni azt is, hogy a forráspublikációk — az esetek többségében — átmenetileg feldolgozásokat, összefoglalókat helyettesítettek.

E munkálat eddigi legnagyobb eredménye készült el a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttének 40. évfordulójára, és jelent meg egymást követő két kötetben, amelyek egyúttal mérföldkövek is, eredményt jelző határok a munkásmozgalom történetének feldolgozásában.

Mint ismeretes, a Tanácsköztársaság történetéről ez az első átfogó dokumentumgyűjtemény, olyan helyzetben, amikor a korszakról még csupán részletfeldolgozások s kisebb, csak a pillanatnyi szükségletet kielégítő összefoglalások jelentek meg. Terjedelmét tekintve a 6. kötet kétszerese a megelőző, a polgári demokratikus forradalmat és előzményeit bemutató munkának. A jelen kötetekben összesen 900 dokumentumot kap kézhez az olvasó, amelyeknek túlnyomó többsége a Párttörténeti Intézet Archivumából, a korabeli kiadványokból és sajtóból, kisebb része más hazai és külföldi (szovjet) levéltárakból, illetve ottani sajtótermékekből való. E kötetből meg kellett követelni, hogy túllépjen kutatómunkánk korábbi gyengéin és hibáin, legjobb eredményeinket tükrözze.

A kötethez fűzött előszóból kitűnik, hogy szerkesztői tudatában voltak a feladat, a nehézségek és a felelősség nagyságának. Helyesen jelölték ki azokat a határokat, amelyek megsabták a közlés mikéntjét, hiszen még a megnövelt terjedelem sem lehetett elegendő arra, hogy teljességre törekedjenek. Így mindennek előtt a központi szervek, hatóságok anyagának bemutatását tűzték ki célul, s egyéb anyagot elsősorban illusztrációként használtak fel. Figyelembe vették a már korábban, egy-egy kérdésre vonatkozóan közzétett publikációkat is, mint pl. a Magyar Vörös Hadsereg, a Tanácsköztársaság kultúrpolitikája stb., s kerülni igyekeztek a források ismétlését, helyet szorítva így egyéb természetű anyagoknak is.

Tartalmilag a legfontosabbnak tartották, és ezt el is érték: a kötet feltárja a Tanácsköztársaság történelmi jelentőségét, bizonyítja létrejöttének szükségzerűségét, bemutatja összeforrottságát a néppel, népünk hősiességét és történelem-formáló erejét. „Úgy véljük, elengedhetetlenül szükséges volt — folytatja az előszó —, hogy emellett, másodsorban — de csak másodsorban — képet adjunk a forradalom belső problémáiról, nehézségeiről, hibáiról és vereségeiről is.”

Belelapozva a kötetekbe, azonnal feltűnik a szerkesztés újszerű, eddig — legalább is az előző kötetekhez képest — szokatlan sajátossága: nem tematikai csoportosításban, hanem időrendben adja az iratokat. Ehhez szükségszerűen felállítja a proletárdiktatura időszakának periodizációját, öt szakaszt állapítva meg: I. III. 21 — IV. 15., 2. IV. 16. — V. 2., 3. V. 3. — VI. 11., 4. VI. 12. — VII. 1., 5. VII. 2. — VIII. 1. E periódus-határok jól igazodnak a korszak fordulópontjaihoz. Csupán egyetlen akad közöttük, mely az eddigi irodalomhoz képest szokatlan, s ez a június 12-i határ, azaz a párt- és tanácskongresszus, a belső rendszerező munka időszakának kezdete.

Merész és sokak által nyilván vitatott a szerkesztőknek az az elve, hogy e perióduson belül sem tematikailag csoportosítva, hanem napról-napra, időrendben adják közre a legkülönbözőbb azonos keltezésű iratokat. Ezt a szokatlan eljárást előszavukban indokolják is, elsősorban az anyag természetére hivatkozva, hogy ti. egy-egy jelentésben vitában stb. nem választódnak szét tematikailag a problémák, hanem a különböző kérdések egyszerre jelennek meg. Ez feltétlenül olyan érv, amelyet méltányolni kell. De ha ezt mégsem fogadnánk el, az eredmény, amely az anyagközlésnek ezzel a módjával megszületett, önmagában véve helyessé, indokolttá teszi eljárásukat. Az eredmény ugyanis az, hogy a 900 dokumentum nem tematikailag szabályos, de statikus, élettelen anyaggyűjtemény, hanem minden kommentár és magyarázat nélkül a lüktető, sokszínű, tenni-valóktól, problémáktól, eredményektől és kudarcoktól vegyes mindennapi életet tárja elénk. Ebből az időrendi elvből következők, hogy a Tanácsköztársaság végzett munkája, az egyidejűleg végrehajtott intézkedések komplexuma vizuálisan is előtűnik áll.

A március 23-i iratok például nemcsak a Tanácsköztársaság és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolatára, a hatalom átvételének eseményeire vetnek fényt, hanem már olyan intézkedésekre is, mint a svábhgyi gyermekszanatórium megnyitása.

Egy olyan szürke napon, mint pl. június 21-e, olyan események vannak egymás mellett, illetve egyidejűleg, mint az északi front katonai eseményei, rendelet a munkásmozgalmi (proletár) múzeum felállításáról, a magántulajdonban levő termelőeszközök igénybevételéről, a bányászok fellépése a termelés növeléséért, intézkedés a beteg Szinyei Merse Pál ellátásának biztosítására, jelentések a vidéki ellenforradalmi akciókról, stb.

Ennek az elvnek az érvényesítése mellett az összcállítók — igen helyesen — csatlakoztatják a kötetekhez egy tematikus tartalomjegyzéket is, amely megkönnyíti az egyes kérdésekre vonatkozó iratok kezelését. Nagy kár, hogy e tematikus tartalomjegyzék az iratszámoknál nem jelzi a két félkötetet, mert így nehéz fejben tartani, melyik dokumentum tartozik az első, illetve második kötethez.

Az igényességet mutatják a köteteket kiegészítő egyéb segédletek is. Időrendi áttekintést kapunk nemcsak a hazai munkásmozgalom, de a korszak legfontosabb nemzetközi eseményeiről is. Nemcsak az oktatásban dolgozók, az érdeklődők, de a kutatók is haszonnal forgathatják a Tanácsköztársaságra vonatkozó szemelvényes bibliográfiát, amely közli részben a Tanácsköztársaság idején megjelent brosúrákat, könyveket, részben pedig az 1919-től 1945-ig, illetve 1959-ig megjelent legfontosabb műveket t, külön csoportosítva a kommunista kiadványokat. Annotált bibliográfiát tájékoztat a proletárdiktatúra idején megjelent újságokról, sőt azokról is, amelyeket csak különböző forrásokból ismerünk. Csatlakozik a kötethez névmutató is, amely azonban — eltérően a korábban sokszor tapasztalt válogatástól — minden, a kötetben előfordult személyt feltüntet, annak ellenére, hogy igen sok esetben nem sikerült a névnel többet adni. Nem maradt el természetesen a helynévmutató sem. Új eljárása a szerkesztőknek az is, hogy jegyzékben foglalták össze azokat a dokumentumokat (a forrásokat megjelölve), amelyeket más kötetekből vettek át. A külföldi kutatók számára nyújt segítséget az orosz nyelvű tartalomjegyzék.

A kötet terjedelme, merész szerkesztése, gazdag apparátusa önmagában véve is jelzi annak érdemeit, tükrözi azt az igényességet, fejlődést, mely történetírásunkban, ezen belül a munkásmozgalom történetének művelésében, immár követelménnyé lett. Mindez azonban nem elégíthetne ki bennünket, ha a válogatás s a szerkesztés tartalma nem jelentene lényeges előrelépést a korábbiakhoz képest. Itt látszik elsősorban, mennyire tudjuk érvényesíteni a marxista történetírásnak a munkásmozgalmi álláspontjáról megnyilatkozó tudományos pártosságát, mennyire tudjuk megközelíteni magát a történelmi valóságot. Eredményeinket ebben a vonatkozásban már számos kiadvány bizonyította (pl. a Magyar Vörös Hadsereg, a Tanácsköztársaság kultúrpolitikáját bemutató dokumentumgyűjtemények és azok előszavai stb.). Általános, összefoglaló forráskötetben azonban itt jelentkeznek először, mégpedig úgy, hogy a szerkesztők tudatosan törekedtek a fenti elvek érvényesítésére: „Az olvasó nagyobb bizalommal használja a forráspublikációt — mondja az előszó —, mint az egy ember nézőpontját tükröző monográfiát. Ez a bizalom nagy felelősséget ró a dokumentumkötet szerkesztőire, mert tudják, hogy bár a közölt dokumentumok hitelesek, különböző szempontok szerint történő jobb vagy rosszabb kiválogatásuk éppen úgy módot ad az események szubjektív eltorzítására, mint az önálló feldolgozás. A kötet szerkesztői ennek tudatában igyekeztek elkerülni mind az egyoldalú válogatást, mind a megtalált dokumentumok válogatás nélküli közlését, amilyen nagy anyagnál különben is alig lehetséges. A tudományosság követelményeit kívántuk szem előtt tartani, amikor nem aszerint válogattunk, hogy milyen problémákról találunk könnyebben vagy tömegesebben anyagot, hanem az események történelmi jelentősége és fontossági sorrendje szerint.”

Nincsen mód arra, hogy a kötet egész anyagát sorravéve részben e törekvés megvalósítását vegyük számba, részben pedig azt foglaljuk össze, mi mindent tárnak fel az iratok, hisz ez utóbbi a Tanácsköztársaság történetének fővonalait adná meg. Éppen ezért csupán néhány megjegyzést fuzunk az anyaghoz.

A szerkesztők önmagukkal szemben támasztott követelménye tükröződik az iratok megosztásában is az egyes periódusok között (1.—228, 2.—143, 3.—246, 4.—149, 5.—134 irat). Így a hatalom átvételét követő nagy építőmunka (1. periódus), valamint az intervenció okozta májusi válság leküzdése és a nagyszabású katonai sikerek (3. periódus) kapják — méltán — a leggazdagabb anyagot. A júliusi hetekre vonatkozó iratanyag mennyiségileg viszonylag a legkisebb: mégis olyan időszakra világít rá, amely az eddigi irodalomban részletes tárgyalást alig-alig kapott. A kötet a hétköznapi munkájának bemutatása mellett (pl. 770, 819, 840 stb. dokumentumok) a Vörös Hadsereg vezérkarában szervezkedő áruelőkra és a jobboldali szociáldemokraták mesterkedéseire is meggyőző, bizonyítérajú dokumentumokat ad (803, 804 stb.), amelyek a szélesebb közönség előtt mindenképp ismeretlenek voltak.

A közreadott rendeletek és utasítások, a végrehajtásukról beszámoló vidéki jelentések és fővárosi összefoglalók, a korabeli statisztikák alapján minden olvasó előtt kibontakozik a munkássálm alkotómunkája és eredményei. Ezeket az eredményeket az utókor annál inkább megbecsüli, mert mellettük ott látja az ellenforradalom agitációs és szervezőmunkájára, a jobboldali szociáldemokraták mesterkedéseire (pl. 783, 841, 864 stb. iratok) s a munkáshatalom saját gyengéire vonatkozó iratokat is.

Ebből következően a Tanácsköztársaság államára (ezen belül a Kormányzótanács ülései, a tanácsválasztás, a tanácsok tevékenysége, az igazságszolgáltatás, a vörössérség), a pártra, a gazdaságpolitikára (ipar, agrárpolitika, pénzügyek, kereskedelem, közellátás), a munkabérekre és munkaviszonyokra, a művelődéspolitikára (oktatás, propaganda, tudomány, kultúra, népjólét, állam és egyház), a Vörös Hadsereg (szervezés, hadműveletei), a nemzetközi proletariátus és a Tanácsköztársaság viszonyára, a Tanácsköztársaság külpolitikájára, a nemzetközi frakciókra és a nemzetiségekre, a szakszervezetekre, az ifjúság- és nőmozgalomra, a nemzetközi imperializmus munkáshatalom-ellenes tevékenységére, az ellenforradalomra vonatkozó iratok, valamint a Tanácsköztársaság rendeletei sokoldalúan, valósan mutatják a történelmi periódust.

A legtöbb anyag a Vörös Hadsereg, majd — arányait tekintve — a Tanácsköztársaság államára, a gazdaságpolitikára, művelődéspolitikára vonatkozik. Ezekhez képest a többi témakör lényegében véve arányosan szűk meg. Talán azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy esetleg még nagyobb mértékben lehetett volna támaszkodni már megjelent dokumentumkötetek anyagára (pl. művelődés- és szociálpolitika stb.) s több teret adni például olyan tárgyköröknek, mint az ipar stb.

A sokoldalú, hiteles ábrázolásra törekvés eredménye, hogy a Tanácsköztársaság vezérkarában megvolt ellentétek, viták bemutatásakor a szerkesztők mind a pozitív, mind a negatív megnyilatkozásokat közreadják. Különösen tanulságosak, s a legszélesebb közönség számára is érdekesekek a májusi válságra vonatkozó jegyzőkönyvek, a pártkongresszus, valamint a Tanácsok Országos Gyűlésének vitaanyaga. Ezeket a lehetőség szerint igen nagy terjedelemben, a legkülönbözőbb álláspontokat sokoldalúan bemutatva közlik. Egyáltalában megjegyzésre méltó, hogy az iratközlésnél teljességre törekedtek a terjedelemszabta korlátok között, s hogy a kihagyás — rendszeres és következetes feltüntetése mellett — a lényegtelen, adminisztratív, ügyrendi stb. részekre vonatkozik.

Az iratanyag egy része olyan problémakörökre vet fényt, amelyek eddig a szélesebb közönség előtt szinte teljesen, vagy ha a probléma nem is, de az iratok feltétlenül ismeretlenek voltak.

Ezek között első helyen kell szólni a földkérdésről, a Tanácsköztársaság egyik legfontosabb problémájáról. Túl az április 3-i földtörvényen, a szövetkezetek működésén, megismerjük azokat a vitákat (50, 119. dokumentumok), melyek megelőzték az áprilisi földtörvényt, s amelyek kommunisták és szociáldemokraták állásfoglalását egyaránt élesen megvilágítják, s így az ítéletet e kérdésben megkönnyítik. Ezek mellett képet kapunk arról is, mennyire ismerték fel a Tanácsköztársaság vezetői a földkérdésben elkövetett hibát, hogyan igyekeztek ezt korrigálni földosztást lehetővé tevő rendelettel, legelőigény kielégítésével, és még egyéb módokon (149, 294, 428, 443, 452 stb.).

De rávilágítanak az iratok további, nem kielégítően feltárt és ismert problémákra is, mint amilyen például az északi hadjárat során felszabadított területek élete (pl. 562), a Szlovák Tanácsköztársaság létrejötte, tevékenysége (561, 695); az északi területek kiürítése, a visszavonulás és ennek hatása (714, 753, 781 stb.) valamint a júliusi katonai események (813, 829 stb.).

A kutató és feldolgozó munka mai stádiumában a korszak egyik legfontosabb, s mindaddig legkevésbé kidolgozott kérdésében — a párt és szerepe a Tanácsköztársaság idején — a legtöbb anyagot a jelen dokumentumkötet adja. A pártkongresszus már említett ismertetésén túl helyet kapnak az egyesülésre, a KMP likvidálására (42, 51), a pártegyesülés tömegvisszhangjára (92), az új pártprogram kialakítására (515, 576) vonatkozó iratok. Mindezek természetesen tömegével vetnek fel elméleti, ideológiai kérdéseket és bepillantást nyújtanak a munkásmozgalom akkori elméleti helyzetébe.

S ha általában elmondhatjuk, hogy sikerült a legfontosabb iratokat közreadni az egyes kérdésekkel kapcsolatban, akkor hiányérzetünk csupán egy ponton támad. A Tanácsköztársaság megdöntésének anyaga kissé szűlkörű. Csak sajnálni lehet továbbá, hogy a Párttörténeti Intézet Archivumának alapvető anyaga mellett nem kapott bővebb teret az Országos Levéltárban őrzött, főként a mezőgazdaságra vonatkozó értékes iratanyag.

A függelékben a magyar kommunisták 1919-ben, Szovjet-Oroszországban folytatott munkásságát megvilágító legfontosabb iratokkal ism. rkedünk meg.

Végül említést kell még tennünk a jegyzetapparátusról, amely nemcsak az egyes iratok megértését segíti elő, hanem ezen túlmenően sok esetben szélesebb tájékoztatást is ad, esetleg újabb dokumentumokból is közöl (42, 631 stb. dokumentumoknál).

Egészében elmondhatjuk tehát, hogy e dokumentumkötetek mind történettudományunk művelőinek, mind a szélesebb közönségnek nagy szolgálatot tesznek.

L. NAGY ZSUZSA

DIPLOMÁCIAI ÉS NEMZETKÖZI JOGI LEXIKON

Szerkesztette: Hajdú Gyula

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959. 567 l.)

Mindenekelőtt felmerül a kérdés, hogy felkeltheti-e az ilyen kiadvány a történetész érdeklődését. Erre igennel felelhetünk. A munka tárgya sz. rint is, a szerzői kollektívát tekintve is a jogászok és történészek érdeklődési körének és munkájának közös területe. A Lexikon jellegét tekintve a döntő az, hogy a címszavak nagyrésze megfelelő szakmai és ideológiai színvonalon készült el, főleg a nemzetközi jogi tárgyúak. Ez nem kis feladat volt a lexikonok műfaji sajátosságait tekintve. Ezeknek a munkáknak elsősorban tömör tényanyagot nyújtva, külön értékelő mondatokat lehetőleg mellőzve kell mondanivalójukat kifejtteniük, mégis így kell értékelést nyújtaniok, az olvasó elé bizonyos ideológiai állásfoglalást tárniuk. Ezt a Lexikon nagyrészt megvalósította, de sajnos kevésbé sikerült ez a történeti cikkeknel. Azok a címszavak, amelyekben a magyar nemzetközi jogi kutatás jelentősebb saját eredményekkel bír (pl. a semlegességgel foglalkozó több címszó, a szuverenitás), kiemelkedő értékűek, amint nem egy nemzetközi magánjogi címszó is. Ugyanakkor hiányok és hibák is vannak, és pedig olykor éppen igen olvasott cikkeknel.

Kérdéses, hogy egy ilyen jellegű kiadványban az életrajzi adatok bőséges volta mellett hiányozhatnak-e fontos jogi, illetőleg jogellenes cselekmények és fogalmak. Mellőzték pl. az ún. történeti jog fogalomkörét. Megjegyzem, hogy az „Ellenséges állampolgárok” és „Hadifoglyok” címszavaknál hiányzik a második világháborús fasiszta gyakorlat leírása és kritikája. Felvetődik az a kérdés is, nem túlzott-e s fontosságuknak megfelel-e a nemzetközi jogesetek tárgyalási aránya. Igaz, hogy a kiválasztást indokolja ezeknek az ügyeknek nemzetközi bíróság előtti szereplése, amit azonban az olvasóval tudatni kellett volna. Szerepel pl. az albán arany ügye, ugyanakkor hasonló természetű kérdések, mint a lengyel arany ügye, vagy a magyar koronaékszerek ügye hiányoznak. Az olvasó számára sokszor csak kuriózumot jelentő esetek ellenben nagy helyet nyertek, szükségképpen a fogalmi, elvi kérdésekkel szemben.

Igaz, hogy olyan fogalmakat, mint szocializmus, kapitalizmus, fasizmus, nem itt keresnek az olvasók, de ezek külpolitikai és diplomáciai vonatkozásait, sajátosságait már elsősorban innen lehetne számonkérni. Ezt viszont csak egyes életrajzokból, a szovjet és magyar külpolitika fejtegetéséből stb. lehet most kikövetkeztetni, illetve mozaikjaikból összeállítani. „Államtípusok” címszónál a Lexikon megadja a kizsákmányoló állam, az imperialista állam, a szocialista állam, a népi demokrácia jellemvonásait. De hiányzik a szocialista és a népi demokratikus állam külön címszava, ill. az onnan való utalás, ahol

pedig az átlagolvasó keresné. Általában a Lexikon nem eléggé él az utaló címszavak lehetőségével.

A XVI—XVIII. század eleji magyar diplomácia-történet személyekig menő részletes kidolgozása igen értékes, mutatva e korszak történeti feldolgozásának eredményeit. Ugyanakkor hiányzik Beresényi Miklós, holott sok jelentéktelen, sőt árulóvá lett diplomata is szerephez jutott. Ez feltűnő szerkesztési hiba. Hiányoznak továbbá azok az orosz diplomaták, akik I. Péter megbízásából Magyarországon tevékenykedtek, pl. Ukrainev. Ezzel a korszakkal szemben feltűnő, hogy a korábbi és későbbi diplomaták személye jóval kisebb tárgyaláshoz jutott, ami önkényes.

Néhál történészeink zömének jogi tájékozatlanságát és sajnálatos érdeklődéshiányát is tükröző hibák mutatkoznak. „Konkordátum” cím alatt világosan kifejtést nyert a pápaság és valamely állam megállapodásának nem nemzetközi szerződés jellege. (Persze, fontosabb történeti példái ennek sem ártottak volna.) De a vatikáni—magyar kapcsolatok érdekes, noha egyes részleteiben pontatlan fejtegetéseivel ez a helyes nemzetközi jogi szemlélet már nem hagyott nyomot. Az egykori egyházi állam és Magyarország kapcsolatainak vatikáni—magyar kapcsolatok cím alatti tárgyalása némileg történetitlen is.

A diplomácia-történet olyan lényeges tényei, mint a legrégebb ismert (ókori keleti) államközi szerződések, a görög városállamok egymásközi kapcsolatainak formái, a bizánci és kínai külkapcsolati formák a kötetből hiányoznak.

A középkori tengeri jog jó összefoglalása a Consulat del mar címszó, de itt csak a szakember leli meg, utaló címszó itt is kellene. A Hanza-városok nevének értelmezése nem pontos.

Túl sok talán a Lexikonban a régi és jelenkori életrajz, s olykor elég általános, mintha nem diplomáciai lexikonról lenne szó. Ebben ugyanis legfeljebb a külpolitikai vagy háborús tényedések belpolitikai okai lennének kifejtendők, ezeknél viszont törekedve az objektivizmus elkerülésére. Nagyobb tárgyalási teret kellett volna engedni másrészt a nemzetközi jogi intézmények történetének.

Ha a részletekbe is betekintünk, sok pontatlanságra bukkanunk. A Hugo Grotius-ról írt egyébként szép címszóban, mivel a középkor és újkor fordulóján élt, fontos lett volna említeni, hogy kereskedő fia volt. 1598-ban nem „a párizsi holland követség tagja”, inkább egy alkalmi követség kísérője volt. Pontatlan a tengerek szabadságáról szóló mű adata is. („1609-ben írta meg... a Mare Liberum-ot... Ebben a művében az angolokkal szemben a kelet-indiai holland hajózás szabadságát védelmezte...”) Valójában fiatalkori műve „De jure praedae” címen a portugálok ellen íródott az indiai holland társaság érdekében. Ennek a munkának egy fejezete látott napvilágot 1608-ban mint „Mare Liberum”, még mindig a spanyol—portugál igényekkel szemben véde a holland hajózási szabadságot. Feltűnő azonban, hogy ez a marxista igényű lexikon álobjektív módon írja le Grotiusnak a kereskedelem jogával kapcsolatos tevékenységét, elmaradva nem egy polgári munka mélyebb elemzése mögött is. A „Mare Liberum” ugyanis a kereskedelmi monopólium lehetőségét is tagadta a portugálok indiai igényével szemben. S ez volt a munka lényege. A Lexikon azonban csak épp megemlíti, hogy Grotius 1615-ben Londonban az indiai kereskedelemről tárgyalt. Hallgat azonban arról, hogy milyen álláspontja volt ekkor a tudósnak. Ekkor ugyanis már a hollandok tagadták meg a nyitott ajtó elvét az angolokkal szemben, indiai kereskedelmi monopóliumot építve ki. Az 1613—15. évi tárgyalásokon, ahol épp Grotius volt az egyik holland szóvivő, már összeférhetőnek tartották a kereskedelem szabadsága elvével az angolokat a kereskedelemből kizáró holland—indiai szerződéseket. A polgári tudóst tehát nem az elvont jogelv iránti hűség töltötte el, hanem országa mindenkori gyarmati érdekeinek rugalmas védelme. Pontosabbá kell tenni tehát a Lexikon megállapítását, hogy az „erősödő, gazdagodó polgárság érdekében hirdette a tengerek szabadságát”. Féltreérthetően van fogalmazva Grotius életfogytig tartó börtönre szóló ítélete is. A tudós 1625-ben nem megírta főművét, mint a Lexikon mondja, hanem befejezte és közzétette. Egyéb címszavak hasonló elemzésére itt nem nyílik tér.

Az életrajzi részekkel kapcsolatban kiemelkedően sikeresnek mondható az angol és amerikai diplomácia, főleg XX. századi történetének kidolgozása. (A szerkesztőbizottság történész tagja ennek legjobb magyar specialistája.) A helyes kidolgozás jó példái még — a tudományos igények szempontjából is — Adenauer, valamint Wilson és 14 pontja. Sajnos, olyan történeti címszavak is vannak, ahol túltengenek az adatközlő leírások, s éppen a nemzetközi jogi vagy diplomáciai fontosságú események szorulnak háttérbe. Nem egyszer pedig a cselekmények, folyamatok nincsenek kellően beágyazva a társadalmi-történeti összefüggésekbe. Apponyi Albert életrajza jobbjára belpolitikai tevékenységéről szól, későbbi irredenta tevékenységéről szó sem esik. Baththány Kázmér

életrajza eltűzött, külügyi tevékenysége viszont alig van érintve. Beck lengyel ezredes és külügyminiszter francia keresztnévvel szerepel, úgy érthető a szöveg, mintha Romániában halt volna meg. Bismarck politikájának társadalmi alapjai teljesen hiányznak a leírásból. Brüning életrajzában szerencsétlen elírás vagy valami polgári lexikomból való átvétel a „bolsevik veszély” növekvésétől való félelem adata. Hasonlóan szerencsétlen fogalmazás lelhető Curtius német politikus érvelésének ismertetésénél. A Cavour címszó idealizált, Garibaldi viszont teljesen hiányzik. Kossuth Lajos belpolitikai tevékenysége is aránytalanul van részletezve. I. Napoleonnál különösen bántó a spanyolországi pacifikálásról becsúszott félmondat. Ám ezekre még azt lehet mondani, hogy régi, avagy tőlünk térben messzeeső dolgok.

De az olvasó csodálkozva látja pl. a Bethlen István gróf címszót, amely az eredmények sorának lényegében elismerő összefoglalása, és épp így szerepelhetne egy liberális szellemű lexikonban. A fasiszta külpolitika alapvetése pedig, aminok itt elsősorban kellene szerepelnie, alig egy-két leíró mondat hoz jut. Ezek a dolgok már jobb értékelésben — de átutalások nélkül — szerepelnek a Horthy-rendszer külpolitikájában, amiért a Bethlen címszóból kitűnően mintha nem is lett volna felelős, noha miniszterelnök, majd befolyásos titkos tanácsi tag volt. Gömbös Gyula esetében is belpolitikai tevékenysége van előszöveztve a külpolitika rovására. Utalás a Horthy-rendszer külpolitikájára itt is hiányzik. A kifogásolható életrajzi cikkek szerencsére csak a címszavak kisebb részét teszik. Későbbi kiadásban azonban kijavításuk mindenképpen indokolt.

A Lexikon egyik természetes nehézsége, hogy olyan pillanatnyi ügyállások, az írás idején jelentékeny jogesetek is tárgyalásra kerültek, amelyek már rövid idő alatt módosultak, vagy jelentőségüket elvesztették. Ugyanakkor hiányoznak is olyan lényegesebb kérdések, amelyek már az írás idején előreláthatók lettek volna, mint az afrikai államok növekvő számának összefoglaló áttekintése, az algériai kérdés, általában a gyarmati rendszer bomlása. Ahol viszont ez a kérdéscsomó tárgyalást kapott, ott rendszerint az imperialista nagyhatalom neve alá került a dolog, mint annak ügye. Erre a nem helyeselhető eljárásra itt csak egy-két példát ragadhatok ki. Hiányzik pl. Abesszinia (Etiopia) nemzetközi helyzete, függetlenségi háborúi, csak Olasz—abesszin címszavak vannak. Még utalásként is hiányzik Afganisztán nemzetközi helyzete vagy külpolitikája, csak az Angol—afgán szerződéseknél szerepel. A tárgyalás az egyes címszavakon belül viszont lényegében következetesen antiimperialista. Egy későbbi kiadásban mindenestre itt is lehet javítani való, legalábbis a kétoldali szerződések esetében utaló címszavak kellene.

A Lexikon egyik főrésze a magyar külkapcsolatok kidolgozása, ez fontos, alapjában pozitív célú és eredményű kísérlet. De itt sem mindig átgondolt, nem elég arányos és sok kiragadott dolog (mint az olaszországi Petőfi-szobor) vagy kegyeleti aktus (angol hősök sírjainak koszorúzása) vagy kulturális kapcsolat is eltűzött politikai súlyt kapott. Emellett a magyar nacionalizmus nyomai ezekben a címszavakban érezhetőek leginkább. Kisebb ténybeli hibákra itt nincs tér utalni. Albánia függetlensége és az ezzel kapcsolatos nemzetközi jogi aktusok, továbbá az albán—magyar kapcsolatok is hiányoznak, ami a kérdés fontosságának lebecsülése. Viszont olyan eseti dolgok, mint az albán arany ügye, az albán kisebbségi iskolák ügye túlzott mértékben szerepelnek. Az angol-magyar kapcsolatokhoz: Elekes Lajos meggyőző bizonyítása szerint Hunyadi János 1407 körül született, mennyiben állhat helyt 1415-i angliai tartózkodása? (Ilyen adat bekerülése a Lexikonba a lényeges és lényegtelen összekeverésének példája.) A Bizánci—magyar kapcsolatok gazdag anyagával tűnik ki, viszont nincs minden ponton egycetve a Bolgár—magyar kapcsolatok címszóval. Danzig nevét lengyelül is említeni kellett volna a megfelelő címszóban.

Nagy és bonyolult feladat, ami nem is sikerült eléggé, a magyar—csehszlovák, magyar—román, magyar—jugoszláv történeti viszony bemutatása. Ez a viszony történelmünkben két vonalon jelentkezett, egyrészt mint államközi kapcsolat, másrészt mint a különféle népiségek fejlődése, majd nemzetiségi kérdés. A három kérdéskör tárgyalása nincs összeegyeztetve ilyen szempontból sem, s nincs kellő összefüggésbe hozva néhány kapcsolódó címszó. A Cseh—magyar kapcsolatok címszó kevés, mert 1918 utánra külön címszó kellene: Csehszlovák—magyar kapcsolatok. A jelenlegi 1945 utáni ilyen alcím nem kielégítő. A cikk kezdete mellőzi a nagymorva birodalmat, s így a magyar állami keretek prioritását vallja a szöveg Szlovákiában. A címszó sok középkori haladó kapcsolatot egyébként jól emel ki. De Mátyás király csehellenes hadjáratait alaptalanul mentegeti, magyarázza, elhallgatva annak pápai kapcsolatait. Az Olmützi béke címszó (a cseh helynév itt is elmaradt) idealizálja Mátyás uralmát szláv területeken, mintha ellenfelei nem ugyancsak a központi kormányzat erősítésére törekedtek volna, végül is a mostani fogalmazás elmossa az idegen hódítás tényét Mátyás részéről. Visszatérve a

Cseh—magyar kapcsolatok címre, nem helyes, hogy a Felvidék szlovák lakosairól csak a XVI. században esik szó, még a huszitáknál sem. Helytelen a dualizmus korában egyenlősítve beszélni a cseh és magyar nacionalizmus szembefordulásáról. Objektivistá a cseh-szlovák kapcsolatok kialakulásának vázolója is, miközben a proletariátusok kapcsolata kimarad a leírásból. Mindez annál súlyosabb hiba, mert az egyik legjobb történeti monográfia a cseh—magyar kapcsolatokról állt volna a szerzők rendelkezésére. A Nikolsburgi béke címszó sem említi a város cseh nevét. A Müncheni egyezménynél hiányzik a Szovjetunió álláspontja, idealizált Churchill iránya. Az is hiányzik, hogy meddig tartotta fenn Anglia az egyezmény lényegét, s mikor ismerte el újra a régi Csehszlovákiát. Csehszlovákia kialakulásának nemzetközi jogi aktusai hiányzanak, csak Beneš életrajzában van erre halvány utalás. A Délszláv—magyar kapcsolatokról a szerbiai és boszniai középkori görögkeleti és bogomil üldözés magyar dinasztikus és egyházi gyakorlata alig kapott helyet. Bosznia-Hercegovina annektálása pártosan van kidolgozva az Annexió címszónál, de a Boszniai válság 1908 címszó okok elemzése nélküli leírás. Az okok diplomáciai része a Buchlauer egyezmény címszóban került elmondásra, amit a nem szakember aligha keres. A Román—magyar kapcsolatok címszón belül is a XIX. századi nemzetiségi kérdés a magyar és román nacionalizmus küzdelmeként, a hibákat is nagyjából egyenlősítve kerül leírásra, s a szöveg nem a nemzetek önrendelkezési jogát kapta vezérfonalul. Erdély a szöveg szerint csak Trianon folytán került Romániához, az elszakadástól nincs szó. 1944/45-nél Magyarország és Románia hadi állapota van elmondva, kifejezetten azonban nincs szó román csapatok részvételéről Magyarország felszabadításában. A Dunakonföderációs terv címszó idealizálja Kossuth Lajos nemzetiségi politikáját, s a horvátokat is mint magyarországi nemzetiséget tünteti fel, ami abban az időben sem helyes. A Kisebbségek címszó lényegében Trianonnal kezdődik, ami nem elég, mert erősen emlékeztet a régi magyar történeti szemléletre. E címszó alatt a magyarországi kisebbségek helyzete mellett a szomszéd országok magyar kisebbségének jogi (és tényleges) helyzetéről is szólni kellett volna az elnyomó és a szocialista rendszerben.

Végül az a probléma vetődik fel, hogy a Nemzetközi Almanach kiadvány mellett szükség van-e ebben a Lexikonban különféle ércek és más nyersanyagok részletes taglalására. (Arany, bauxit, fa, gumi, nyersolaj, szén, urán és vas.) Ha szükség van, akkor ezek nemzetközi jogi és nemzetközi politikai vonatkozásait kellett volna kiemelni. Erre jelenleg csak az Aranynál van törekvés. A Nyersolaj címszónál nem kielégítő, hogy a nemzetközi olaj-trösztök és harcaik szerepük a gyarmati és félgymarmati országokban csak két-három sort kapott. Az Uránnál ugyancsak fontos nemzetközi vonások hiányoznak.

Összegezve: úttörő, érdemes munkával állunk szemben. Hajdú Gyula professzor ezzel jelentősen segített növelni a nemzetközi jogi és külpolitikai tájékozottságot. De a munka nem hibák nélküli és nem lezárt. Javításra szorul, szerkesztési elveiben és megoldásaiban egyaránt.

SZÉKELY GYÖRGY

J. A. LENCMAN:

A KERESZTÉNYSÉG EREDETE

Fordította Meggyesi János

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1960. 268 l. Studium könyvek 18.)

A szovjet marxista vallástörténet első nagyszabású alkotása, Vipper: Róma és a korai kereszténység c. műve 1956-ban jelent meg magyar fordításban.¹ Azóta mindössze négy év telt el, de az 1960-ban egymásután napvilágot látott újabb vallástörténeti művek, elsősorban Leneman tanulmánya, a szovjet vallástörténeti irodalom újabb fellendüléséről adnak számot.

Vipper: Róma és a korai kereszténység c. könyvének komoly eredményeit, úttörő jelentőségét a magunk részéről is kellőképp kiemeltük. Ugyanakkor nem hallgathattuk el, hogy Vipper nem elég széleskörű anyagfelhasználása s az egykorú, de különösen a keresztény forrásokkal szemben tanúsított hiperkritikája túlzásokra ragadtatta. Leneman most megjelent könyve mentes ezektől a túlzásoktól és egyoldalúságoktól. A szerző a tel-

¹ Ism. Századok, 1958. 414—419. l.

jes egykorú forrásanyag birtokában s az összes jelentős modern feldolgozások ismeretében (I. fej.) rendkívül finom, differenciált elemzéssel mutatja ki, hogy a kereszténység keletkezését Vipperrel szemben nem tehetjük oly kései időpontra, mint a II. század második fele, mert a kereszténység a Jelenések, a Didaché, az apostoli levelek tanúsága, egyes papirusz szövegek s Tacitus. Plinius tudósításai szerint már egy évszázaddal előbb is létezett.

Az első keresztény hitközségek — a keresztény hagyománnyal ellentétben — nem a palesztinai, hanem a Palesztinán kívüli, minden valószínűség szerint a kis-ázsiai s egyiptomi zsidóság körében alakultak. Elveik fennállásának első századában mindvégig az alsóbb társadalmi osztályokból kerültek ki. A zsidóságot azonban a korai Pál-levelek tanúsága szerint a II. század elejétől egyre inkább háttérbe szorították a „pogányok”, úgyhogy a század közepére már ők kerültek többségbe. Ekkor kezdenek beáramlani a keresztény gyülekezetekbe a gazdagok. Közükbe ragadják a vezetést, s létrehozzák az egyházszerkezetet a püspökök vezetésével. A keresztény gyülekezetek szociális összetételében bekövetkezett eme változás egyrészt erősítette a hatalommal való kiegyezés tendenciáját, másrészt elfogadhatóvá tette a kereszténységet a felső római társadalmi rétegek számára is.

Míg a kereszténység keletkezésének periodizációjában Leneman alapvetően elter Vipperrel, az újszövetségi könyvek leszármazásának s időrendjének kérdéseiben Vipper eredményeit fejleszti, finomítja tovább. Leneman elveti Vippernek azt a nézetét, hogy a kereszténység legrégebbi iratai a Didaché s Hermas Pásztorá, és a Didaché keletkezését a II. század első felére, a Pásztorét pedig még későbbre, a II. század második felére, 180 körülre teszi. Ez utóbbival a magunk részéről nem érthetünk egyet, mert az előző ismeretedsünkben idézett Fragmentum Muratorianum a 150-es évekre keltezi ezt a művet, s a püspökség ábrázolása sem teszi szükségessé későbbi idő felvételét. Ezekután a Jelenések marad meg a kereszténység legelső könyvének, amelyet Leneman kimerítően jellemez.

Az újszövetségi könyvek második jelentős csoportját az ún. apostoli levelek, köztük elsősorban Pál levelei alkotják. Vipper a Pál-levelek keletkezését egységesen 140 körülre teszi. Leneman ezzel szemben a múlt század kialakult tudományos álláspontot teszi magáévá, s három csoportra bontja a Pálnak tulajdonított 14 levelet. Az első levélcsoport keletkezését a II. század első negyedére, a másodikát a század második negyedére, a harmadikét pedig a század derekára teszi. Ezzel a csoportosítással s időrenddel általában egyetérthetünk. Az első levélcsoport leveleinek már széles körben ismerteknek kellett lenniök a II. század derekán, hiszen Római Kelemen s Antiochiai Ignác levelei leggyakrabban ezekből a „Pál-levelekből” idéznek. (I. Clem. Ad Cor. 32, 2, 34, 8, 35, 5 stb. Ign. Ad. Eph. 16, 1, 18, 1, Ad Trall. 12, 3, Ad Rom. 4, 3 stb.) Tekintélyüket mutatja, hogy Római Kelemen evangéliumnak, vagyis örömhírnek nevezi az első korinthusi levelet. (Ad Cor. 34. 7.)

Az evangéliumok keletkezését Leneman a már általánosan elfogadott vélemény szerint 160-ra teszi, és sorrendjüket a következőképp állapítja meg: Márk, Máté, Lukács, János. Leneman helyesen polemizál azzal az újabban felmerült nézettel, amely Máté és Lukács evangéliumának a Márk-evangéliumon túlmenő egyezéseit egy másik közös forrásból eredezteti, amely éppen Jézus valóságos életének hiteles adatait őrizte volna meg (29—30. l.). Egy közös forrás feltételezése véleményünk szerint feltétlenül szükséges, de ez a közös forrás nem lehet más, mint a Papiastól említett ún. logion-forrás. (Euseb. Hist. Eccl. III. 39. ed. Heinicken.) Ez pedig rekonstrukciójának tanúsága szerint nem több, hanem kevesebb történeti elemet tartalmazott a Márk-evangéliumnál. Hiányzott pl. belőle Jézus szenvedésének, feltámadásának, eljövételének története. A logion-forrás eredetiségét bizonyítják egyébként a Nag Hamadi-i (ókori Chenoboskion) leletek is, így különösen az 1959-ben kiadott Tamás evangélium.

Az újszövetségi legenda szereplőinek történetiségét illetőleg Leneman Vipperhez hasonlóan lényegében elutasító álláspontra helyezkedik. Azt azonban nem tartja kizártnak, hogy ezek a legendás alakok egyik-másik vonásukban esetleg konkrét történelmi személyekre utalnak, így pl. Jézus alakja a Chirbet Qumran-i — Lenemannal szemben nem föltétlenül esszéus² — közösségnek hírneves Igazság Mesterére, a Talmud által említett Jézus ben-Szada avagy ben-Pandira alakjára (203. l.). Mi Péter és Pál viszonylatában ilyenek tekintjük az Antiochiai Ignác által említett két, történetinek látszó személyt. (Ign. Ad. Rom. 4, 3.)

Egy rövid ismertetés keretében szinte lehetetlen a könyv minden problémáját kifejteni. Így csak futólag utalunk több olyan problémára, amelynek Leneman által

² *Ambrogio Donini: I manoscritti ebraici del Mar Morto e le origini del Cristianesimo. Rinascita, 1957. 12. sz. 616. l.*

adott megoldása legalább is vitatható. Ezek közé tartozik az ún. öskeresztény kommunizmusnak sommás tagadása. Lenemannak az Apostolok Cselekedetei közlését (Csel. 2, 44—45, 4, 32) cáfoló érvelése egyáltalán nem meggyőző (218—219. l.), különösen ha megfontoljuk, hogy a Cselekedetek adatait egy nem keresztény forrás, Lukianos is megerősíti. (A vonatkozó részt egyébként Leneman idézi is: i. m. 235. l.³) A többi vitás problémát éppen csak felsoroljuk. Ilyen többek közt az *εὐαγγέλιον* műfaj (33, 154. l.), a *κατὰ Ματθαίου* formula ((29. l.), a kanonikus és apokrif művek közti viszony (27, 151. l.), a *δοῦλος* (Fil. 2, 7 skk.) értelmezése s még több más probléma.

Adatszerű tévedés Lenemannnál nem igen fordul elő. Egyetlen komolyabb tévedése az a megállapítása, hogy a 150 után író Iustinus még nem ismeri az újszövetségi evangéliumokat, csupán az apostolok visszaemlékezéseiről beszél (33. l.), akár csak Papias. (Euseb. Hist. Eccl. III, 1, 39.) Valójában Iustinusnál mindkét terminus előfordul még hozzá közvetlenül egymás mellett. (Apol. I. 66.) Hogy Iustinus itt mai értelemben vett, bár a maiaktól lényegesen eltérő evangéliumokra gondol, bizonyítják az ugyanitt, az Eucharistia leírásánál felhasznált régi evangéliumi szövegek is. (Lk. 22, 19, Mt. 26, 28.) Kisebbségi tévedések: Hermas Pásztorának publikálásának 1883-ra keltezése 1877 helyett, a Nag Hamadi-i leletek 1956-os kiadásának figyelmen kívül hagyása (253. l.), egyes vallási terminusok helytelen használata, pl. a szeplőtelen fogantatásé — szűzen szülés helyett (194. l.) stb.

A magyar kiadással kapcsolatban dicsérőleg említhetjük meg a világos, pontos, jó stílusú fordítást, a gondos szerkesztői, nyomdai munkát. A fordításban csupán a „hit-szimbólum” kifejezést érezzük homályosnak. (Ennek értelme majd hitvallás [114. l], majd hitrendszer [136. l.], majd hittétel [145. l.], a pázlimumst (169. l.) idegenszerűnek, Cyprianus *De lapsis* c. művének „A bukottakról” címmel való fordítását (267, 268. l.) értelmileg félrevezetőnek. A helyes fordítás nyilván „A hittagadókról” lenne.

Mindent egybevéve Leneman könyve a tudományos ismeretterjesztés példaképének tekinthető tudományos megalapozottsága, világos okfejtése, tárgyához illő komoly hangneme, színes, érdekes stílusa miatt. Ilyen könyvekre van szükség a tudományos világszemlélet kialakításáért és elterjesztéséért folytatott küzdelmünkben.

BELLÉR BÉLA

A. Л. РЕУЭЛЬ:

РУССКАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ 60—70-х ГОДОВ XIX ВЕКА И МАРКСИЗМ
(Москва, Госполитиздат. 1956. 423, 1 стр.)

A. L. REUEL:

AZ 1860—70-ES ÉVEK OROSZ KÖZGAZDASÁGI GONDOLKODÁSA
ÉS A MARXIZMUS

Hogy az elmaradott, az európai kapitalista fejlődés utolsó soraiban kullogó Oroszországból hogyan lesz a világ forradalmi mozgalmának központja, a nemzetközi munkásmozgalom bázisa, a győztes szocialista forradalom földje — a múlt század második felének ez a lényeges fordulata Oroszország és az egész emberiség történetében, kétségtelenül az orosz történelem egyik alapvetően fontos, éppen az utóbbi évek és évtizedek szovjet történeti irodalmában sokat emlegetett és számos részletében már tisztázott fejezete. Ennek az egész hatalmas kérdéskomplexumnak nem elhanyagolható tényezője az, hogyan vált Oroszország a századfordulótól kezdve, Engels halála után az élenjáró szocialista elmélet hazájává is, vagyis hogyan ment végbe a tudományos szocializmus oroszországi térhódítása.

A kérdés körvonalait a szovjet történetírás már régebben tisztázta, megmutatta azt, hogyan terjedtek el Marx és Engels munkái Oroszországban, milyen visszhangot váltottak ki, és hatásuk hogyan vezet el elsősorban G. V. Plehanov útján Leninhez és vele az újtípusú, a szocialista forradalmat győzelemre vivő párt megalakulásához. Reuel, aki számos tanulmányában maga is sokat tett az utóbbi évtizedekben a részletek tisztázása terén, azt a feladatot tűzte maga elé, hogy ennek a fejlődésnek első évtizedeit

részletesen, az egykorú sajtóanyagig lehatolva világítsa meg és ugyanakkor a korabeli oroszországi gazdasági, társadalmi és ideológiai fejlődés egészébe állítsa be.

Ennek megfelelően a könyv első fejezete összefoglaló képet nyújt Oroszország gazdasági és társadalmi fejlődéséről a XIX. század első felében, ill. a jobbágyfelszabadítás utáni első két évtizedben. Bár a munka tárgyalásának súlypontja éppen erre a két évtizedre esik, a szerző mégis részletesen (kissé talán túl részletesen) beszél az 1861 előtti helyzetéről is, hogy a korai kapitalista fejlődés problémái annál érthetőbbek legyenek. Tekintettel arra, hogy a szovjet történetírás a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet oroszországi menetét már eddig számos összefoglaló és részletmunkában tisztázta, a szerző itt meglehetősen voltna az eredmények tömör összefoglalásával, és az 1861 előtti helyzet részletesebb elemzése helyett inkább az 1860–70-es évek társadalmi szerkezetével kellett volna foglalkoznia. A parasztság mozgalmairól és a kialakuló nagyipari proletariátus helyzetéről a szerző sok adatot sorol fel, de az uralkodó osztályok és az értelmiség mélyre hatóbb társadalmi vizsgálata hiányzik a könyvből, holott csak ez teremthetné meg a szervezetszerű összefüggést az általános gazdasági kép és a társadalmi gondolkodás főbb irányzatainak a felvázolása közt.

Ez ugyanis a következő, elég hosszú fejezet feladata. Reuel esszéire emlékeztető, lényegében igen sikerült, kerekén megfogalmazott képeket ad a század derekának különböző oroszországi eszmei irányzatairól és ezeknek fő képviselőiről. Bolinszkij, mint az orosz forradalmi demokratizmus megalapítója és a Petrasevszkij kör tagjainak ideológiája után elég hosszan ismerteti Herzen működését, az orosz szocializmusról és a parasztkérdésről vallott nézeteit. A szerző erősen hangsúlyozza a világnézetének egyértelműen haladó vonásait, és ezzel mintha egy árnyalattal még pozitívabbnak mutatná be alakját, mint ahogy azt eddig a szovjet történeti irodalom tette. Különösen részletes és igen meleg színekkel megrajzolt portrét kapunk Csernisevszkijről, mint az 1860-as évek orosz közgazdasági gondolkodásának legnagyobb alakjáról. A szerző bemutatja közgazdasági nézeteit, a kapitalizmusról és a polgári közgazdaságtanról kifejtett bírálatát, és minden téren igyekszik hangsúlyozni, mennyire megközelítette már felfogásában Marx és Engels tanítását. Míg akár Herzennel, akár a petrasevistákkal kapcsolatban Reuel mindig kimutatta, hol és mennyire térnek el a marxista elmélettől, ill. pontosabban milyen kérdésekben maradtak el ettől az elmélettől, Csernisevszkij esetében ezek a különbségek, amelyekre legfeljebb egy-két mondat utal, erősen elmosódnak, és az olvasó már-már hajlandó volna Csernisevszkijt marxistaként elkönyvelni, hiszen a szerző oly sok ponton mutatja ki majdnem teljes egyezését Marx nézeteivel. De Csernisevszkij így módon való tárgyalása nyilván nem ad teljesen helyes és elfogadható képet a nagy orosz forradalmi demokratáról, aki a parasztok, s nem a munkások forradalmában hitt, utópikus szocialista volt. Az orosz liberalizmus és a korai forradalmi, ill. az 1880-as években már liberális narodnyik mozgalom ideológiájának bemutatása jól sikerült. A fejezet végén Reuel azt világítja meg, hogyan tárgyalta a korabeli orosz sajtó a munkáskérdést.

Ez a két fejezet a könyvnek majdnem a felét teszi ki. A második, valamivel nagyobb fele hét fejezetre osztva Marx munkásságának oroszországi visszhangját és munkáinak, elsősorban „A tőké”-nek oroszországi elterjedését, orosz fordításának történetét vizsgálja. Míg az első két fejezetben a szerző inkább összképet igyekezett adni az eddigi irodalom alapján, ebben a részben már saját részletkutatásainak az eredményeire támaszkodik. Megállapítása szerint az 1840–60-as években az orosz értelmiség körében már ismeretessé vált Marx és Engels munkássága, különösen Engelsnek az angol munkásosztály helyzetéről írt könyvét emlegette sokat a korabeli orosz sajtó. „A tőke” I. kötetének megjelenése különösen erős visszhangot váltott ki Oroszországban, hiszen az ország éppen ekkor indult meg a tőkés fejlődés útján, ennek perspektívái, lehetőségei mindennapos heves viták tárgyát képezték, Marx hatalmas munkája tehát a korabeli Oroszország sorsdöntő, égető kérdéseire hozott feleletet. Ez a magyarázata annak is, hogy már olyan korán kezdtek foglalkozni a munka orosz fordításának gondolatával, a narodnyik German Lopatyin kezdte meg (bár korábban már Bakunyin is hozzálátott a fodításhoz), s aztán N. F. Danyielszon fejezte be a munkát. Az I. kötet 1872-ben jelent meg, a cári cenzor, bár aggasztónak találta a munka szocialista tendenciáit, mégis megengedte kiadását, tekintettel a munka szigorúan tudományos jellegére és arra, hogy alkalmasint ugyis kevesen olvassák majd el.

Ebben azonban a cenzor erősen tévedett, mert Marx munkáját nagyon is sokan olvasták, és még éles kritikusan is elismerték a német tudományos munkák szokványos formájától élesen elütő sajátosságait, előnyeit. A bírálók a korabeli vulgáris közgazdaságtan lapos érveivel szálltak szembe Marx könyvével. Sokan csak egyes részletkérdéseket méltattak, Marxban a gyári törvényhozás szószólóját akarták meglátni. Az egész munka forradalmi lényege mellett még azok is értetlenül haladtak el, akik egyébként

örömmel fogadták a munka megjelenését és azt vallották, hogy elfogadják Marx tanait. Igen tanulságos ebből a szempontból N. I. Ziber állásfoglalása, amellyel a szerző elég részletesen foglalkozik. Ziber (1844—1888) az 1870—1880-as évek kitűnő orosz közgazdász volt, az egyetlen, aki számos lényeges kérdésben felismerte Marx tanításának jelentőségét. De ő is csak a közgazdászt látta meg Marxban, s még ezen a téren is inkább azt hangsúlyozta, mennyiben folytatja Marx a klasszikus angol közgazdaságtant, és nem azt, mennyiben különbözik tőle gyökeresen. Az ősközösség történetéről írt munkájával Ziber a narodnyik elmélet alapjait ingatta meg, tisztában volt azzal, hogy Oroszországban is elkerülhetetlen a kapitalizmus, s majd ezt váltja fel a szocializmus. De ennek módját már nem látta világosan, mert ő sem ismerte fel Marx munkájának forradalmi lényegét. A materialista dialektikát erőszakolt sémának tartotta, nem ismerte fel, hogy ez „A tőke” lényege. Elméleti munkásságában Marx követője és a szocializmus híve volt, de gyakorlati közéleti tevékenységében nem jutott túl a polgári liberalizmuson.

Az utolsó fejezetekben Reuel azt bizonyítja, milyen nagy hatással volt „A tőke” I. kötete a narodnyikok forradalmi nemzedékére, hogyan nyilatkozott az illegális és emigráns narodnyik sajtó a munkáról; azután Marx halálának oroszországi és emigrációs visszhangját mutatja be a sz. rző, hogy végül a II. kötet orosz fordításának történetével zárja le fejtegetéseit. A fordítás ismét Danyielszon munkája volt. Az 1886-ban megjelent kötet már távolról sem gyakorolt olyan hatást, mint az első, mert témája nem állt oly közel az orosz gazdasági élet mindennapi problémáihoz. A nagy sajtóvisszhang helyett inkább az az elhallgatás jutott osztályrészül, amelyet a német kiadással kapcsolatban már Engels is megállapított.

„A munka felszabadítása” csoportjának és pétérvári és moszkvai szocialista köröknek a megalakulásával az 1880-as évek derekán a tudományos szocializmus oroszországi elterjedésének új fejezete nyílik meg. Reuel munkája ezt a fejlődési szakaszt már nem érinti. Az addig megtett útról sok érdekes részletet tudunk meg könyvéből. Bár a munka második részének egyes fejezetei is inkább egymástól függetlenül álló, részletadatokat közlő vázlatok (s néha túlságosan is elvesznek a részletekben), mégis valamelyes képet adnak a fejlődés menetéről s a figyelmes olvasó azt a meggyőződést szűrheti le az egész könyvből, hogy a tudományos szocializmus oroszországi térhódítása az egész társadalmi fejlődés logikus következménye volt.

NIEDERHAUSER EMIL

DOKUMENTY K BANÍCKEMU POVSTANIU NA SLOVENSKU (1525—1526)

Na vydanie pripravil Peter Ratkoš

(Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 1957. 560 l.)

Slovenský historický archív. Zväzok I.)

DOKUMENTUMOK A SZLOVÁKIAI BÁNYÁSZFELKELESHEZ (1525—1526)

A magyarországi osztályharcok történetének egyik kiemelkedő fejezete az 1525—1526. évi bányászmozgalom. A Garam-menti bányavárosok bányászainak, kohómunkásainak és hozzájuk csatlakozott napszámosoknak a felkelése volt az első nagyszabású fegyveres munkásfelkelés Magyarországon. Jelentőségét még fokozza az a látványos véletlen mozzanat is, hogy időben egybeesett a nagy német parasztháborúval. Peter Ratkoš kiadványa tehát a középkori magyar és szlovák történet esetleg nemzetközi távlatokban is nagyhorderejű eseményorának forrásait teszi közzé. Olyan források ezek, amelyek jelentős részükben már a burzsoá történetírók előtt sem voltak ismeretlenek, társadalomtörténeti jelentőségüket azonban csak az osztályharcok történetének feltárására tudatosan törekvő magyar és szlovák marxista történetírás ismerte fel.

A beszercebányai bányászfelkelés történetének első, forráskutatáson alapuló önálló feldolgozását a régebbi irodalom és a budapesti Országos Levéltárban őrzött oklevélananyag alapján 1952-ben tettem közzé a Századokban (364—396. l.). Hamarosan követte ezt Peter Ratkoš két részlettanulmánya: Predohra banickeho povstania v našich banských mestách v rokoch 1525—1526 (Az 1525—1526. évi bányászfelkelés előjátéka bányavárosainkban) és Banické povstanie 1525—1526 a reformačná ideológia na Slovensku

(Az 1525—1526. évi bányászfelkelés és a reformáció ideológiája Szlovákiában), a pozsonyi *Historický Časopis* 1953. ill. a prágai *Československý Časopis Historický* 1954. évf.-ban. Ezeket a tanulmányokat követte — minden valószínűség szerint a probléma monografikus feldolgozásának előkészítéseként — Peter Ratko; forráskiadványa.

Az 1525—1526. évi bányászfelkelés dokumentumait publikáló kiadvány mindegyikét nagymértékben kibővíti a rendelkezésünkre álló forrásanyagot. Kiadójának figyelme a gyűjtés során kiterjedt mind a Szlovákia, mind a Magyarország területén található oklevelekre, s ezek közzétételében teljességre törekedett. A magyar történetírás számára különösen nagyfontosságú a szlovákiai levéltári anyag felkutatása, annál is inkább, mert terjedelmét tekintve ez a Magyarországon lévőnek több mint kétszerese.

Csak sajnálhatjuk, hogy Peter Ratko, aki ma a besztecebányai bányászmozgalom történetének kétségkívül legjobb ismerője, megelégedett a dokumentumok közlésével és jegyzetelésével, s nem dolgozta fel ezeket kötete bevezető tanulmányában. Ratko; bevezetése az események egészen rövid összefoglalását, az anyag lelőhelyeinek pontos felsorolását és szövegközlési elveinek ismertetését adja.

Nem feladata e könyvismertetésnek — méltánytalanság is lenne a szerzővel szemben —, hogy pótolja azt, amit Ratko; elmulasztott. Kätelességünk viszont felhívni a magyar történetkutatás figyelmét arra a rendkívül értékes új forrásanyagra, amely most Ratko; kutatómunkája révén vált hozzáférhetővé számunkra. Elsősorban a besztecebányai és a körmöcbányai városi levéltár oklevelei teljesen új részleteket tárnak fel a bányászmozgalom történetéből.

A besztecebányai bányászmozgalmak kezdeti szakaszából megismerjük a Fuggerek bányatisztjeinek kiegyezését a munkásokkal (I. rész, 1. szám); az oklevelet ugyan annak idején Wenzel Gusztáv közölte (Magyarország bányászatának kritikai története. Bpest, 1880. 170—171. l.), de éppen a megegyezés pontjait hagyta ki kiadásából. Együttal megtudjuk azt is, hogy a szóbanforgó megegyezés dátuma 1525. május 16. (és nem 20., mint Wenzelnél olvasható). Az eddigi kutatás figyelmét teljesen elkerülte, hogy a sztrájkoló bányászok 1525. május végén vagy június elején küldöttséget menesztettek a királyi udvarba, Budára, ahol a küldötteket börtönbevetették és csak több mint egy esztendei fogság után eresztették szabadon (I. rész, 5., 36. és 106. szám).

Hasonló súlyú, vagy még ezeknél is lényegesebb mozzanatokat ismerhetünk meg a bányászmozgalom történetének úgyszólván valamennyi szakaszáról. Az 1525. júliusi sztrájk történetének újonnan feltárt dokumentumaiból megtudhatjuk, hogy a besztecebányai bányászok július 9-én Hopp János hír és a város esküdt polgárainak segítségével erővel lefoglaltak egy pénzeszládát, amelyet Bohem Bernát kamaragróf Mária királynénak akart elküldeni (I. rész, 14. szám); hogy a bányászok sztrájkjával egyidőben a mészároslegények is felzendültek Besztecebányán (I. rész, 19. szám) és hogy a bányászsztrájkot a királyi udvar küldöttei, Lengyel János és Thuróczy Miklós azzal szerelték le július végén, hogy kifizették a munkások hátralékos munkabéréit (I. rész, 40. szám).

Igen érdekesek azok az 1525. nyaráról ránk maradt iratok, amelyek a bányamunkásságnak a Fugger-Thurzó részvállalathoz való viszonyát világítják meg. A munkások ugyanis ragaszkodásuknak adtak kifejezést Thurzó Elek iránt, s kijelentették, hogy Szerencsés Imrénének, a Thurzó bukása után hivatalbalépett főkenestartónak nem hajlandók dolgozni (I. rész, 29. szám). A résznyavállalatnak a Fuggerektől való elkobása és közvetlen királyi kezelésbe vétele fennakadást okozott a termelés folyamatosságában, s a nyersanyaghiány következtében csökkent a munkateljesítmény. A munkások egy része ezért elvándorolt, a helybenmaradók pedig újabb zavargásokat kezdeményeztek: meg akartak ölni egyes polgárokat, erőszakkal akartak gabonát esztani, és magasabb bért követeltek (I. rész, 29. és 35. szám). Augusztus végén a királyhoz fordultak követelésikkal (I. rész, 36. szám), s úgy látszik ebből a Fuggerek faktorainak eltávolítása után kezdődött nyugtalanságból bontakozott ki fokozatosan Besztecebánya, Selmecebánya és Körmöcbánya bányamunkásainak együttes szeptemberi felkelése (Századok, 1952. évf. 379. l.). A Ratko; által közölt forrásanyag sok új részletmozzanattal gazdagítja a szeptemberi felkelésről alkotott képünket, sejteti, hogy a felkelő bányászokat a bányavárosok feudális ellenfelei is izgatták az erőszakos fellépésre (I. rész, 40. szám), s Bohem Bernát kamaragrófnak szeptember 26-án Selmecebánya városához írott levele a németországi parasztháborúra utal (I. rész, 48. szám). Ez egyébként az egyetlen egykorú utalás a németországi eseményekre a bányászmozgalom forrásanyagában.

Az 1526. márciusi felkelésről és Werbőczy István nádor vérbíróságáról adott leírásunkat (Századok, 1952. évf. 381—390. l.) lényeges részeiben módosítja és gazdagítja a Ratko;-féle forrásanyag. Kiténik ebből mindenekelőtt az, hogy a felkelés már február elején érlelődni kezdett (I. rész, 57—61. szám), s a hónap végére kitört (I. rész, 67. szám). Sok irat foglalkozik a nádori vérbíróság előkészítésének és az ítékezés lefolyásának

történetével. Fennmaradt például Besztercebánya városának előterjesztése a királyi biztosok tájékoztatására (I. rész, 72. szám), s a nádor számára tett javaslataik (I. rész, 82. szám), amelyek az ismeretes nádori ítéletlevél megfogalmazásához alapul szolgáltak; a nádori bíróság által kihallgatott tanúk névjegyzéke (I. rész, 75. szám); a besztercebányai bányászoknak a nádorhoz intézett panaszos felterjesztése (I. rész, 83. szám) — a selmeci és hodrusi bányamunkások ismeretes kérvényének párja stb. A bányászok körében a nádor pártatlanságával kapcsolatosan elterjedt illúziók jellemző dokumentuma a kőrmöcbányaiaknak a selmeci és hodrusi bányászokhoz írott április 6-i levele (I. rész, 80. szám), s a bányászok véres ítélezés utáni következetes helytállásának szép emléke a besztercebányaiaknak ugyancsak a selmeciekhez és hodrusiakhoz intézett levele arról, hogy a nádor megbukott és földönfutóvá lett, ezért tartsanak ki egymás oldalán, s írtsák ki soraikból az árulókat (I. rész, 94. szám).

Új adalékokat kapunk az 1526 augusztusi felkelés történetéhez is. Ennek előjelei már július közepén mutatkoztak (I. rész, 108. szám), s hogy a Fugger-ek faktorainak is közük volt a felkeléshez, azt az a sokat sejtető tény igazolja, hogy Ploss János szeptember 7-i levelében kijelenti, nem tud a bányászok ügyében tanúskodni (I. rész, 129. szám). Közli Ratkós a felkelés ügyében augusztus közepén lefolyt vizsgálat eddig ismeretlen kérdőpontjait (I. rész, 119. szám), s Besztercebánya városának a királyhoz fölterjesztett panasziratát a bányászok okozta károkról (I. rész, 120. szám).

A bányászmozgalom utórezgéseire vonatkozólag közlésezi Ratkós a Morvaországba menekült felkelőkkel kapcsolatos városi levelezést (I. rész, 127—129., 135—140., 142., 144. és 147. szám), a bujdosó felkelők kinyomozására vonatkozó iratokat (I. rész, 146., 148—152. és 156—157. szám), valamint az újabb felkelések előkészítéséről szóló adatokat (I. rész, 150. és 157. szám).

Az 1525—1526. évi bányászfelkelés történetére vonatkozó iratok után, a forráskiadvány II. részében, a bányavárosok gazdasági és társadalmi viszonyait ismertető dokumentumok következnek, adójegyzékek, a Fugger-Thurzó vállalat elkobzásával és visszaadásával kapcsolatos leltárak a réztermelésre és rézkereskedelemre vonatkozó kimutatások, munkabérfizetési jegyzékek, Besztercebánya, Kőrmöcbánya és Selmecebánya 1526. évi városi számadáskönyvei stb., végül a III. részben Ratkós újra kiadja Dernschwam János ismeretes emlékiratát.

A Ratkós dokumentumkötetében közzétett anyag e rövid áttekintése is mutatja, milyen gazdag és értékes források váltak most hozzáférhetővé a középkorral foglalkozó szlovák és magyar történetírás számára. Ennek a nagyjelentőségű forrásanyagának a birtokában lehetőségessé válik az 1525—1526. évi bányászmozgalom történetének az eddigi feldolgozásoknál lényegesen szélesebben és jobban megalapozott, a történeti erők küzdelmének, az osztályharcnak a maga teljes bonyolultságában való ábrázolása. Ez Peter Ratkós forrásgyűjtésének maradandó érdeme.

Ugyanekkor sajnos meg kell állapítanunk azt is, hogy Peter Ratkós ez értékes forrásanyag közzététele során archeográfiai és filológiai szempontból nem minden ponton tudta kielégíteni a jogos követelményeket.

Első kifogásunk a forrásanyag teljességét érinti. Nyilvánvaló, hogy minden forráskiadványnál csak a relatív teljességet lehet számonkérni, azt, hogy legalább az irodalomban ismert iratok ki ne maradjanak. Ratkós törekszik is a teljességre, ezzel magyarázható pl. a teljes Dernschwam-emlékirat újraközlése, s ezért adja ki újból teljes szövegben a Wenzel-féle Okmánytár (Tört. Tár, 1882—1883) legtöbb darabját — de nem mind! Így marad ki Fugger Jakab 1525. november 11-i levele krakkói faktorához, Hegel György-höz, amelyben arról ír, hogy milyen intézkedésekre készül a besztercebányai rézbányák visszaserzése és a magyar királyi bányagazdálkodás bojkottja érdekében, s mellesleg megemlékezik Behem Bernát kamaragrófi tevékenységéről is (Tört. Tár, 1882. évf. 153—156. l.). Ezenkívül kimaradt a kötetből több, az irodalomban idézett vagy a Ratkós által átnézett levéltári állagokban megtalálható oklevél. Ezek: Mária királyné 1525. augusztus 10-i parancsa Selmecebányához az új pénz árfolyamának kihirdetéséről és megtartásáról (OL, Selmecebánya lt., II. 875.), Mária királyné 1525. augusztus 30-i rendelete Selmecebányához, hogy a városi tanács tegyen jelentést a bányavárosok kőrmöci összejöveteléről (OL, Selmecebánya lt., I. 159.), amely összejövetelről ez egy adaton kívül semmit nem tudunk, de — időpontját tekintve — feltehető, hogy a kibontakozó bányászmozgalom elleni egységes fellépésről is tárgyalhattak; Werbőczy István 1526. április 8-i oklevele arról, hogy 150 forint kölcsönt vesz fel Hájny Mátyas zólyomi várnagytól (OL, DL. 24 277 — a belőle levonható tanulságok: Századok, 1952. évf. 385—386. l.); II. Lajos király 1526. július 17-i oklevele, amelyben — tekintete véve a selmeciek inségségét és szegénységét — egy évi moratóriumot engedélyez hitelezőikkel szemben (OL, Selmecebánya lt., I. 166.). Nem terjesztette ki Ratkós anyaggyűjtését azokra a morva-

országi és sziléziai városi levéltárakra, amelyekben a határon túlra menekült felkelőkről esetleg még további adatok bukkanhatnak elő (Valašské Meziříčí, Mošovce, Nový Jičín, Hlubčice). Nem terjedt ki az anyaggyűjtés a besztercebányai városi levéltár 1530 utáni anyagára sem, pedig Jurkovich Emil Besztercebánya sz. kir. város monographiája c. kéziratosa munkájából — amelynek egyik példánya az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, másik példánya éppen Besztercebánya város levéltárában található — tudunk későbbi, a felkelésre utaló iratokról is. Ilyen a Fuggerek faktorainak nyilatkozata az 1526-i felkelés okairól (i. m. 422. l., a hivatkozott levéltári jelzet pedig Besztercebánya lt., fasc. 421. no. 20.), a Sodalitas Corporis Christi-ről és ennek a bányász-társulásnak a felkelésben vitt szerepéről (i. m. 373—374. és 418. l., a hozzátartozó levéltári jelzet: Besztercebánya lt., fasc. 421. no. 21.), s ha Jurkovich zavaros szerkezetű, nehezen áttekinthető munkája mellett Ratkó a levéltári anyagot is tovább kutatta volna, esetleg még egyéb iratokra is rábukkanhatott volna. De dokumentumkötetének összeállításakor Jurkovich monográfiáját is mellőzte, s ezért nem tudja datálni az I. rész, 134. szám alatt közölt iratot, amelynek keltét Jurkovich i. m. 422. l. 1526. szeptember 5-re teszi.

Ratkó a forráskiadvány bevezetésében ismerteti szövegközlési gyakorlatát. A német és a cseh nyelvű oklevelek kiadásában alkalmazott átírásaival nem tudunk egyet-érteni. Ratkó ugyanis betűhív szövegközlés helyett a németnyelvű iratoknál csak az általa nyelvjárási vagy besztercebányai helyesírású sajátosságoknak tekintett kettőzéseket stb. tartotta meg, egyébként a betűképet értelemszerűen egyszerűsítette; minthogy azonban ő nem német filológus, hanem történész, forráskiadása eléggé bizonytalan alapként jöhet számba a nyelvészeti kutatás számára, s a német filológusok kénytelenek lesznek a szövegkiadás helyett az eredeti levéltári iratok tanulmányozásához folyamodni. A csehnyelvű iratok kiadásában követett Ratkó-féle átírás pedig éppen a szlovakizmusok, ill. moravizmusok tanulmányozását teszi lehetetlenné.

Hasznos újítás Ratkónak az a gyakorlata, hogy hosszabb eseménysorokat előadó szövegeknél az egyes eseményekre vonatkozó időmeghatározásokat zárójelben azonnal feloldja, ezek a dátumfeloldások azonban nem mindig meggyőzőek. Így az I. rész, 6. szám alatt közölt iratban a 39. l.-on a június 3 szombat után „biss auff negsten mitwoch” Ratkó szerint június 14. lenne, pedig ez csak „a jövő szerda”, vagyis június 7. Ugyanebben az iratban a 40. l.-on pedig „noch achttag biß auff Corporis Christi” nem azt jelenti, hogy még nyolc napig Corporis Christi (június 15.) után, vagyis június 22-ig, hanem „még nyolc napot, Corporis Christi-ig”. További kronológiai hiba, hogy sajnálatos elnézés következtében Ratkó a Sonnabend-et vasárnapnak veszi, s ezért az I. rész, 47. és 111. számú iratokat a kelleténél egy nappal későbbre keltezi.

A latin szövegek filológiai gondozása sem kifogástalan. Így rögtön az I. rész, 1. szám alatt közölt iratban az eredeti szöveg így szólt: „Tercio: quod omnes officiales, qui per dominos ipsorum huiusmodi *laboratores* montanarum praeficiuntur . . .” Az egykori besztercebányai notarius észrevette a fogalmazvány hibáját és a *laboratores*-t *laboratoribus*-ra javította. Ratkó figyelmét azonban elkerülte, hogy a *praeficere* ige dativust vonz, s ezért a kiadott szövegben visszaállította az eredeti *laboratores*-t, s jegyzetben fűzte hozzá, hogy a szó az iratban „javítva van *laboratoribus*-ra, hibásan” (!). Az I. rész, 21. szám alatt közölt iratban Ratkó kiadása szerint „. . . nobis et *toto* regno nostro ingens damnum eveniret” áll, az eredetiben viszont — helyesen — *toti* regno . . . olvasható. Ugyanebben az iratban Ratkónál „. . . statim visis praesentibus *condescendatis* et *labores* montanarum nostrarum *continuatis* . . .” olvasható a nyilvánvaló *continuetis* helyett.

Eme archeográfiai és filológiai fogyatékoságok ellenére e nagyjelentőségű, értékes munka hatalmas lépéssel viszi előbbre a középkori szlovák és magyar történelem kutatását.

HECKENAST GUSZTÁV

ȘTEFAN BÎRSĂNESCU :

„SCHOLA LATINA” DE LA COTNARI, BIBLIOTECA DE CURTE ȘI PROIECTUL DE AKADEMIE AL LUI DESPOT VODA. ZORI DE CULTURĂ UMANISTĂ ÎN MOLDOVA SECOLULUI XVI.

(București, 1957. 297 l. Istoria Școalelor la Romîni. Caietul III.)

A COTNARI „SCHOLA LATINA”. AZ UDVARI KÖNYVTÁR ÉS DESPOT VAJDA AKADÉMIAI TERVEZETE. A HUMANISTA KULTÚRA IRÁNTI ÉRDEKLŐDÉS MOLDVÁBAN A XVI. SZÁZADBAN

A bonyolult XVI. századi moldvai történelem egyik érdekes kérdése a kalandos életű görög származású politikusnak, Heraclides Jakabnak trónrajutása. Hereaclides, akit a román történetírás Despot vajda néven ismer, zaklatott életsora alatt bejárta a nyugati világot, számos személyes kapcsolatra tett szert nem csupán politikusok, hanem a kései humanizmus vezéralakjai között is. Rövid moldvai uralkodása alatt (1561–1563) — melyet egyébként csupán az akkor és ott szinte kielemezhetetlen módon érvényesülő török—lengyel—erdélyi—orosz erővonalak játéka tett lehetővé — a kül- és belpolitika mellett intenzíven foglalkozott kulturális kérdésekkel. Klasszikus iskolát, udvari könyvtárat létesített s tervbe vette egy tudós társaság alapítását is. Tipikusan humanista jellegű kultúrpolitikai tevékenységének idők során tekintélyes irodalma támadt, viszont a kérdés irodalmának nem voltak egységesek a szempontjai.

Szerzőnk mos. a régebbi irodalom ismertetése, a teljes forrásanyag feldolgozása útján kísérte meg — általában sikerrel — a szintézis megalkotását. Az eddigi állásfoglalásokat reális kritikával illeti s végső fokon arra a megállapításra jut, hogy Despot vajda terveit nem anachronisztikusak (mint ezt p. o. N. Iorga vallotta), nem kizárólagosan protestáns jellegű létesítmények.

Részletesen vizsgálja az iskola, könyvtár és akadémia történetét, elsősorban azonban a Iași-től mintegy 60 km-nyire fekvő cotnari-i „schola latina” történetével foglalkozik. Az iskola történetére vonatkozólag számos adat segítségével fényt derít annak belső struktúrájára, pedagógiai rendszerére, valamint vezetőjének, a szászországi születésű Sommer János humanistának működésére. Kevés adattal rendelkezik az udvari könyvtárat illetően, azonban így is következtetni tud annak nagyságára, jellegére, funkciójára. Az akadémiát illetően kifejti, hogy azt Despot kifejezetten tudós társaságnak szánta s oly jónévű humanisták közreműködését igyekezett biztosítani, mint Peucer Gáspár és Rhaeticus György.

Despot vajda kulturális terve nagyrészt együtt bukott uralmával. A török diplomácia parancsára az orthodox bojárság és klérus elfogatta, majd megölette. Könyvtára megsemmisült, szétszóródott, akadémiai tervéből nem lett semmi s a cotnari-i iskola minimálisra csökkentett keretek között folytatta egyideig működését. Politikai működésében megbízhatatlanságot, kulturális tevékenységében nyugati eretnekséget láttak. Ennek jelenléte sem politikai, sem társadalmi szempontból nem volt kívánatos Moldova földjén.

A munka eredményeivel nagyjából egyetérthetünk, kivéve talán azokat a tétel-leit, amelyek Despot kísérletének jellegére és a moldvai humanizmussal való kapcsolatára vonatkoznak. Elismerjük, hogy a kísérlet nem volt „kaland”, azonban az anachronizmust illetően szerzőnk bizonyítékai nem teljes mértékben meggyőzőek. A humanizmus története szempontjából jelentős tudománypolitikai kísérletnek tekintjük Despot elképzeléseit, hatalmas, de gyorsan kilobbanó fáklaláncnak, mivel az *akkori moldvai társadalmi, vallási és politikai viszonyok* gyökeresen különböztek attól, amit a két humanista — Despot és Sommer — meg akart valósítani. Hogy vajon Cotnari és a moldvai oktatásügy későbbi fejlődése között folyamatos-e a kapcsolat? — ennek bizonyítására részletesebb forrásdokumentáció lenne szükséges.

Szerző műve ennek ellenére komoly lépéssel vette előre a kérdés megoldását. Részletesen a tárgyi források kiaknázásával megbízható tényfelderítő munkát végzett, oktatás-, tudomány- és könyvtártörténi területen egyaránt. Ténybeli összefoglalása világosan tükrözi eredményeit, elvi jellegű tanulságai viszont általában az oktatástörténetész számára hasznosíthatóak.

TÓTH ANDRÁS

THE HISTORY OF THE WORLD-CONQUEROR BY ALA-AD-DIN ATA-MALIK JUVAINI

Translated from the text of Mirza Qazvini by John Andrew Boyle, Ph. D.
(Unesco Collection of Representative Works, Persian Series I.)

(Manchester, University Press. 1958. I-II. köt. XLV, VI + 763 l., 3 térkép)

A VILÁGHÓDÍTÓ TÖRTÉNETE ALA-AD-DIN ATA-MALIK JUVAINITÓL

J. A. Boyle, a manchesteri egyetem perzsa tanszékének vezető tanára fordításában most válik először lehetővé a történettudomány számára, hogy teljességében kiaknázza azt a gazdag anyagot, amelyet a mongol expanzió 1257-ig terjedő szakaszára Dzsuvajni műve magában foglal. Maga a perzsa szöveg az orientalisztika számára is csak alig két évtizede vált teljes egészében hozzáférhetővé M. M. Qazvini mintaszervi kiadása révén (Gibb Mem. Ser. XVI, 1–3., London 1912, 1916, 1937). A nem-orientalista történészek számára eddig csak egyes fejezetek álltak fordításban rendelkezésre, úgyhogy a mongol történet monografikus feldolgozásaihoz voltak kénytelenek fordulni.

A legfontosabb keleti források közül a maga egészében eddig csak Rasid ed-Din hatalmas munkája vált hozzáférhetővé mintaszervi apparátussal ellátott orosz fordítása révén.

Dzsuvajni műve Rasid ed-Dinnek is egyik fő forrása volt. Dzsuvajni a horezm-sahok szolgálatában álló főhivatalnok dinasztia sarja. Nagyapja a horezm-sahnak, apja — majd ennek halála után bátyja — a khoraszáni mongol helytartónak szolgálatában álló *sahib-divan* [pénzügyminiszter]. Dzsuvajni tehát már családjá révén is alapos értesülésekhez juthatott, majd a nagykan udvarában tett hosszabb időtartamú látogatásai alkalmával (1249–51, 1251–53)¹ szerzett személyes tapasztalatokat és céltudatos anyaggyűjtése munkáját elsőrangú forrássá avatják. Karakorumban beszélnek rá barátai egy ilyen történeti mű megírására, melyen egészen bagdadi kormányzóvá való kinevezéséig (1260) dolgozik.

Művének első részében Dzsingisz kán hatalomrajutásától a Kujuk halálát követő interregnumig mondja el a mongol hódítások történetét: a második rész a horezm-sahok történetét öleli fel, majd áttér a khoraszáni mongol helytartók életének és tevékenységének leírására. A harmadik részben Mangu trónralépéséről és Hulagunak az izmaeliták elleni hadjárataról szól. Tudós lelkiismeretessége különösen az utóbbi részben jut szembe: szövege kifejezre, mikor az izmaeliták történetét — Hulagu engedélyével — az ellenség elfoglalt váraiban talált iratanyag alapján dolgozza fel.

A polgári történetírást Dzsuvajni művéből elsősorban az eseményanyag érdekelte és az európai hódításokra vonatkozó — elég sovány és problematikus — adatokkal az irodalom elég sokat is foglalkozott. Dzsuvajni munkája a magyarországi tatárjárásra ilyen szempontból is fontos keleti forrás. „A kelerek és basghirdok lovasairól” szóló fejezet (I. 40.: angol ford. I. 270–271. l.) D’Ohsson óta alapos szövegkritikai és történeti vizsgálat tárgya (P. Pelliot: Notes sur l’histoire de la Horde d’Or. Paris, 1949. 115. skk. l.; V. Minorsky: BSOS XIV/2. 1952). A népnévnek a „király” megnevezéssel való feleltetésére jó példákat nyújtanak maguk a keleti krónikák (pl. Dzsuvajni a ciliciai Örményország királyát „Takavor szultánjának” nevezi, I. 250, 257. l.: vö. *király* örményül *takavor*, úgyhogy a *keler* = *magyar* azonosítás ma már eldöntöttnek vehető. De a távoli értesüléseken alapuló és ezért többé-kevésbé problematikus eseménytörténeti adatokon túl a keleti források rendkívül sok társadalom-gazdaságtörténeti tudósítással szolgálnak a mongol birodalomra vonatkozólag, melyek az európai hódítások történetéhez, indítórugóinak megértéséhez igen fontosak.

A feudális széttagolódás felé vezető út szakaszainak elemzése igen tanulságos a tatárjárás és ennek esetleges megismétlődése szempontjából. Már a kagánválasztó kurultajok áttekintése is szemléltető képet ad e folyamat menetéről. Mikor Dzsingisz kán Ogotajt nagykaná jelöli, többi fia minden megjegyzés nélkül teljesíti „parancsát” (Dzsuv. I. 182–187. l.). Már Kujuk megválasztása előtt korántsem uralkodik ilyen összhang. Az Ogotaj-ág trónutódlása kérdésében ugyan nem robban ki az ellentét, de már a személyt illetőleg igen erős a széthúzás (I. 248–252. l.). Mangu jelölése ugyan látszólag simán zajlik le, illetve Batu akaratát a hatalmi csoportok hallgatóság tudomásul veszik (I. 263–264. l.), de a tervszerűen siettetett kurultaj csak vontatottan jön létre. A Batuval és a Tuluj-ággal ellenséges csoportok szervezkednek, fegyverkeznek és a

¹ Ennek jelentőségét különösen akkor tudjuk igazán értékelni, ha meggondoljuk, hogy Carpini 4 hónapot, Rubruk pedig 2 hónapot töltött Karakorumban.

kierőszakolt választás idején robbanna ki a fegyveres összecsapás, ha Mangu erős kézzel bele nem avatkoznék és ki nem irtaná az Ogotaj- és Csagataj-házak rebellis tagjait (I. 264—266; II. 557—559. l.). Dzsuvajjni leírásai szemléletesen tükrözik a kurultajon megnyilvánuló „közakarát” sokszor évekig húzódo előkészítő folyamatát és a kurultájok mint a feudális fejlődés mérföldkövei emelkednek ki ezen az úton. Ha nem is a kagánválasztó kurultájok a döntő tényezők a hódítási politika menetében, hanem a szűkebb katonai tanácskozások, jelentőségük mégis alapvető, mert mintegy „nyugalmi állapotot” teremtenek a belső erjedésben és az erőket az expanzió felé irányítják. A mongol társadalmi-gazdasági élet jelenségeinek beható marxista vizsgálata a mongol hódítás sok problémájára fog még fényt deríteni.

Gyakran esett szó az irodalomban Dzsuvajjinak mongol urai iránti elfogultságáról, azonban történelmietlen álláspont lenne a modern nemzeti öntudat visszavetítése alapján ítéletet mondani Dzsuvajjni szemléletéről.

A mongol szolgálatban levő főhivatalnok dicsérete a mongolok irányában — többekesebb meggyőződéssel — megnyilvánul, de ez nem a mongol népnek, nem a nomád társadalmi rendnek, hanem a mongol felső rétegeknek, azaz elsősorban az erőskezü centralizáció tényének szól. Dzsingisz kán barbár pusztításait a horezmi birodalomban minden építési szándék nélkül mondja el, sőt a pusztítás részleteiben és számadataiban mutatkozó túlzások azt mutatják, hogy a helyi köztudatot tükrözi vissza. A Dzsingisz kán iránti csodálat a vaskezü hadseregszervezőnek szól, de szíve a horezmi birodalom sorsáért dobog. Muhammad horezmah sikertelen ellenállási kísérleteit gondterhelten kíséri nyomon és a teljes feudális szétziláltságban vergődő ország védekezésének kilátástalansága inkább a tehetetlenség keserűségét szólaltatja meg benne a mindent elsőprő ellenséges hadigépezet láttán. A későbbiek során is elsősorban a centralizáció ténye buzdítja dicsőretre, mert nyilván ettől várja a viszonyok normalizálódását, a túlkapások megszűnését.

Rokonszenve elég hangsúlyozottan nyilvánul meg a birodalmat feltámasztani akaró erőskezü fiatal horezmah, Dzsela ed-Din mellett, mikor őt a perzsa nemzeti eposz, a Sahname hőseihez hasonlítja. Szemlélete természetesen „birodalmi hazafiság”: a horezmi birodalom is csak nemrég létrejött heterogén konglomerátum, ahol a török eredetű uralkodóház uralma nomád török zsoldosok fegyverén nyugodott.

Sokkal pregnansabban nyilvánul meg Dzsuvajjinál az osztályelfogultság. Dzsuvajjni a perzsiai, sőt mondhatnók „kozmpolita-muzulmán” kultúra letéteményese, és mint ilyen számtalan kirohanást intéz a műveletlen tömeg ellen. Ő — a mongolok szolgálatában álló főhivatalnok — ékesszólóan támadja a mongolok szolgálatába szegődött karrieristákat (I. 7. l.). De nem azért szórja rájuk szokészetének minden salakját a mongolokkal együttműködőkre, mert — mai szóval — kollaboránsok, hanem mert: csavargók, csibészek — kutyapecérek, tevehajásárok stb. Osztálygyűlölete unos-unatlan előbukkan műve lapjain, mind nyíltan, mind a sorok között is, de súlyos megrövése, hogy ezeknél „az újgur nyelv és írás ismerete a tudomány és a tanultság teteje”, egyúttal a mongoloknak is szól.

Elsősorban osztályhelyzetéből kifolyólag fordul ellenségesen szembe a népi ellenálló mozgalommal, így Mahmud Tarabi 1238-as bokharai felkelésével is, hisz ennek keretében a nép egyben saját kizsákmányoló urai ellen is fordult (I. 109—115. l.), vagy a kipcak Baosman hasonló jellegű mozgalmával (II. 553—554. l.).

Dzsuvajjni krónikájával elsősorban irodalmi művet akart alkotni és az utódok szemében követendő irodalmi mintakép is lett. A szakemberek eddig főleg azért húzódoztak Dzsuvajjni művének lefordításától, mert idézetekkel teletűzdelt cikornyás stílusa rendkívül sok nehézséget rejt magában. Történeti mondanivalója ugyan világosan elválasztható az irodalmi reminiscenciáktól, de még a fejezeteket bevezető gyakori időszakleírásokban is sokszor sejtethünk rejtett utalásokat, az események titkolt érzelmi aláfestését.

Igen nehéz feladatra vállalkozott tehát J. A. Boyle, amikor ezt a bonyolult nyelvvezető írásművet angolra átültette. Hosszú évekig tartó munkájának meglett azonban a gyümölcse, mert a mértékletes archaizálással adott szövegű fordítás komoly irodalmi teljesítménnyé is vált. Filológiai pontossága abban is megnyilvánul, hogy Dzsuvajjni szójátékait is igyekszik visszaadni, de esetenként utal arra, hogy a szövegben mi az irodalmi diszitmény, nehogy ebből történeti következtetéseket vonjunk le.

A fordítás komoly érdeme a tudományos felhasználást elősegítő bő jegyzetapparátus, melyben J. A. Boyle feltűnteti a személy- és helynevek kézirati variánsait, alapos (főleg) filológiai és történeti magyarázatokkal szolgál, felhasználva hozzá az orientalisztikai irodalom eredményeit. Az apparátus tökéletesítéséhez hozzájárult a mű lektora, V. Minorsky: mongolisztikai és sinológiai kérdésekben pedig sok hasznos tanáccsal szol-

gált F. W. Cleaves, J. A. Boyle Dzsuvajni (és Rasid-ed-Din) forráskritikai értékeléséhez — a fordítás feladatán messze túlmenően — nagyban hozzájárul azzal, hogy igen gyakran utal a Dzsuvajni művéből bőven merítő Rasid-ed-Din krónikájának megfelelő helyeire, mégpedig a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadásában megjelent fordításra. Az utalások révén könnyen megvalósítható a bizonytalan személy- és helynevek olvasatainak kölcsönös tisztázása, a fordítás tehát a filológiai és történeti kritika számos kérdését megoldja.

A hódító hadjáratok útvonalán való eligazodást elősegíti az I. kötethez mellékelt három térkép. A 2. és 3. térkép között azonban nem folyamatos az átmenet, az útvonal olyan fontos pontjai maradtak ki, mint pl. Damgan, Szemnan.

Tárgyi magyarázatokat a lábjegyzetekben az első előfordulásakor ad, a többi esetben ez az index alapján könnyen fellelhető.

A gazdasági és társadalomtörténeti magyarázatok szintén elsősorban filológiai célt szolgálnak. Rasid ed-Din pontosatlan *turghu* olvasatával (I/2., 210. l. — amelyet a továbbiakban az orosz szöveg lefordít —) szemben J. A. Boyle a szót *tuzghu*-nak emendálja (I. 102, 144. l. stb.). Útalni lehetett volna ennek az önkéntes élelemajándékból súlyos teherre váló adónemnek bő irodalmára. Vagy a *tansuqat* (novelties, rarities, II. 497. l.) „ajándék” jelentésére (vö. *Ligeti L. : Magyar Nyelv*, 1957. 158—159. l.).

J. A. Boyle a személy- és helyneveket a mongol (irodalmi), török stb. eredeti kiejtés szerint írja át, tehát *Ogotaj* helyett *Ögetei*-t, *Kujuk* h. *Güjük*-öt, *Hulagu* h. *Hülegü*-t, *Szubotaj* h. *Szübötei*-t ír. Ez az átírási rendszer egyre inkább terjed a nyugati irodalomban. Franciában jelölhető lenne mind az *ü*, mind az *ö* (*u*, ill. *eu*), Grousset (< Pelliot) *u* hangértékben ugyan *ou*-t ír, de az *ü*-t *ü*-vel, az *ö*-t *ö*-vel írja át.

Ezzel kapcsolatban felmerül a mongol stb. nevek magyar átírásának kérdése. A magyar történeti irodalom (a franciskánus misszionárius követeik, ill. az arabírók irodalom hatására) a mélyhangú és tenuis változatokat használja. Ligeti Lajos „Dzsin-gisz kán neve” c. cikke (*Nyelvt. Közl.* XLVIII. 338—341. l.) szerint és szóbeli közlése alapján nem tartja szükségesnek, hogy változtassunk ezen a hagyományossá vált írásmódon (J. A. Boyle is több variánst ad: pl. *Ögetei*, *Ögedei*, *Ögödei* stb.), nem szólva arról, hogy az irodalmi mongol rekonstrukció már az akkori korabeli kiejtést sem fedi. E kérdés megoldását a „Mongolok titkos története” Ligeti Lajos tollából a közeljövőben megjelenő magyar fordításától várhatjuk.

Az ismertetett könyv értékelésével kapcsolatban dicséretet érdemel a Manchester University Press példás munkája, a jó papíryanag és az izléses, hibátlan nyomás méltó a könyv tartalmi értékeihez. Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy a mű az orientalisztika és a történettudomány igen komoly nyeresége.

SCHÜTZ ÖDÖN

A. L. MORTON and G. TATE:

THE BRITISH LABOUR MOVEMENT (1770—1920)

(London, Lawrence and Wishart. 1956. 313 l.)

AZ ANGOL MUNKÁSMOZGALOM (1770—1920)

Nagy korszakot, hatalmas szerteágazó témát dolgozott fel a két szerző, hogy viszonylag igen röviden, jól áttekinthető összefoglalót nyújtson a nem szaktörténetész egyszerű olvasók számára. Mint A. L. Morton előszavából kiténik, a könyv első és eredményes része angol marxista történészek azon vállalkozásának, amely az angol munkásmozgalom történetének egészét kívánja hozzáférhetővé tenni az érdeklődők számára. A könyvet a marxista történészek körében kedvezően, dicsérettel fogadták (*Labour Monthly* 1956. 11. sz.; *Novaja i novejszaja isztoria* 1957. 3. sz.).

A munka sikerült példánya annak a történetirodalmi műfajnak, amit nálunk „tudományos-népszerűsítő” címkével láttak el. Tankönyvszerű, elsősorban leíró, ismerető jellegű, a részletkérdések beható elemzésébe nem bocsátkozik, viszont az egyes korszakok, problémakörök megértéséhez megadja a szükséges felvilágosítást a jelenségek elemzésének terén is. A cím ezúttal pontosan fedi a könyv tartalmát, az angol munkástömegek osztálymozgalmát ismerjük meg, nem többet és nem kevesebbet. Anglia bel- és külpolitikai helyzetéről, a gyarmatosításról, a polgári pártok szerepéről, a technikai fejlődésről, a kulturális élet változásairól, sőt a munkásosztály helyzetének alakulásáról,

vagyis mindarról, ami kihat, összefüggésben áll a munkásmozgalommal, de nem képezi annak szerves részét, itt csak a legszükségesebb ismereteket szerezhették meg. Néhol e szükségszerű szűkszavúság hátrányait is érezhetjük, de meg kell mindjárt azt is jegyeznünk, hogy a szerzők mindig utaltak ezekre az összefüggésekre és könyvüknek nem alábecsülhető érdeme, hogy a munkásmozgalom vázolásának bonyolult feladatánál nem vették el a történeti érzéküket, az akciókat, sikereket és eredménytelenségeket mindig az adott korszak feltételeinek, légkörének érzékeltetésével magyarázták.

A másfélvezéradatot felölelő témát a könyv tíz kronológiai egységre bontva tárgyalja. Az első három fejezet („egy osztály születése”, „a chartizmus”, „új utak keresése”) a nálunk már ismert A. L. Morton munkája. A három fejezet a könyvnek mintegy egyharmadát teszi ki. A könyv nagyobbik részét, amely 1870-től tárgyalja az eseményeket, George Tate írta (a szerző azóta fiatalon, negyvenéves korában meghalt).

Mint az az arányokból kivehető, a szerzők elsősorban a modern angol munkásmozgalom bemutatására fektettek súlyt. Morton fejezetei, bár az események fővonalaát mindvégig nyomon követik, mégiscsak bevezetőül szólnak a század második felében, megváltozott viszonyok között magának utat törő harcoss munkásszervezetek küzdelmeihez. Az első rész középpontjában természetesen a chartizmus áll, Morton elemzi a chartista mozgalom összetevő elemeit, világosan megjelölve azokat a történeti körülményeket, amelyek a mozgalom divergens áramlatait egységbe hozták, majd ugyancsak rámutatva a körülmények változására, ami a mozgalom apályához vezetett. A szerző a chartizmusról szólva kimutatja, hogy nem beszélhetünk egyszerűen „kudarcról” még akkor sem, ha követelésüket nem is sikerült kivívni. A többszörves politikai küzdelem hasznos tapasztalatokkal gyarapította az angol és nemzetközi munkásmozgalmat, ugyanakkor előkészítve a talajt a negyvenes években meghozott reformok számára, amelyek közvetlenül könnyítették a tömegek során (98—99. l.).

Az ötvenes-hatvanas évek történetét vázoló fejezetében az olvasó szemléltető képet kap arról, miként éltek tovább a chartista mozgalom tradíciói. Igaz, hogy a munkásmozgalom főszódrába ekkor más áramlat kerül: a szakmunkások szak- és szövetségi szervezkedése. Érdekes, igaz és tanulságos, ahogy Morton aláhúzza egy az eddigi irodalomban túlságosan háttérbeszorított tényezőt: a munkásosztály és az uralkodó körök szembe kerülését a külpolitika területén. Részben idézi a munkások antimilitarista fellépéseinek ezen okmányait, de egyben megállapítja, hogy ezen korszak apályperiódusához hozzájárult a külpolitikai helyzet alakulása is. A század első felében a munkásmozgalomnak (igaz, részben a polgári radikálisoktól való eléggé el nem határolódásnak is) lökést adott, hogy a hivatalos kormánypolitikával szemben azonosult az európai forradalmi mozgalommal.

A század derekán a helyzet zavarossá vált. A krími háború idején a szervezett munkások nehezen tudtak kiigazodni, a haladás szemszögéből különbséget tenni a szembe kerülő hatalmi csoportosulások között (111. l.). Igaz, hogy legjobbjaik felemelték szavukat India gyarmatosítása ellen, de országos méretekben a közvéleményben politikai „tudathasadást” csak az amerikai polgárháború és a lővel felkelés váltott ki. Bár Morton és a későbbiekben Tate jelentős munkát fordított a munkásmozgalom nemzetközi horizontjának ábrázolására, az elért eredményt mégsem tartjuk egészében elégségesnek. Morton is, Tate is beszél az Internacionálékról (Morton az első Internacionáléről többet, Tate a másodikról kevesebbet), de a szerzők által nyújtott összkep nem elég részletes és sokoldalú, arányaiiban nem áll összhangban a téma jelentőségével. Az 1880—1914-es periódusban a nemzetközi munkásmozgalom és angol munkásmozgalom kapcsolatai egészen elhalványulnak, G. Tate például kísérletet sem tesz, hogy megvilágítsa az angol munkásszervezetek szerepét a II. Internacionálé életében. Az Internacionálé eszmei hatásáról alig esik szó, legfeljebb szakszervezeti-sztrájk vonatkozásban. Tate az Internacionálé alakulását az 1888-iki londoni kongresszustól számítja (195. l.). A ténylegesen életrekelő Internacionálé azonban egészen más alapokon 1889-ben Párizsban alakult. Gondoljuk, hogy a tárgyi hiba elkövetésére sem került volna sor (a londoni kongresszus folytatása 1889-ben, a trade-unionista-posszibilista rue de lancrey-i kongresszus zsákutcájába jutott), ha a szerző e kérdéssel többet foglalkozott volna.

A könyvnek egyetlen olyan fejezete van, ahol a történeti leíró részek háttérbeszorulnak a körületekintő elemző módszerrel szemben. Ez a IV. fejezet, ahol George Tate mintegy gazdaságilag alapozza meg a később megírásra kerülő hat fejezet mondanivalóját. Tate ismerteti az imperialista korszak viszonyainak kibontakozását a szigetországban, körületekintően megvilágítva az angol sajátos eltéréseket. E fejezet második részében az „imperializmus társadalmi következménye:”-ről esik szó. Csak csatlakozni tudunk azokhoz, akik ezt a részt az egész könyv legjobbjának, újnak, gondolatébresztőnek, fontosnak látják. A szerző helyüüt megkísérli az angol munkásosztály különböző

rétegeinek megkülönböztetését gazdasági helyzetük, a termelésben elfoglalt helyük alapján. Talán csak annyit jegyezhetnénk meg, hogy a IV. fejezet 2. pontját nagyobb terjedelemben, dokumentálva is szívesen vették volna kezükbe az olvasók.

Az V—VIII. fejezetek az 1870-től 1914-ig terjedő időszakot dolgozzák fel. Az ötödik fejezet címe, „a szocializmus újjászületése” előrevetíti a tartalmi gondolatokat. G. Tate érdeme, hogy a hetvenes évek végének, nyolcvanas évek elejének légkörét, mozgalmi akciót felelevenítve bemutatja a Szociáldemokrata Federáció előtörténetét, ami különben nagyon is elmosódóban volt. Külön fejezetet szentelt a Federáció történetének, ebben a terjedelmi korlátok figyelembevételével nagy gondnal törekedett olyan összefoglaló megadására, ahol a Federáció hősiek erőfeszítése, eredményei kézzelfoghatóak maradnak, anélkül, hogy az elméleti-gyakorlati következetlenségek, szektás hibák el lennének hallgatva. Egységesebb és maradéktalanabb a Szocialista Liga ábrázolása, ami könnyen érthető, hiszen itt a problémák száma, bonyolultsága kisebb, a Liga élettartama rövidebb. A Federáció történetével kapcsolatban látunk nyitott kérdéseket, aminek ódiomát nem akarjuk G. Tate hátrítani, mivel például a Federáció történetét nem lehet megnyugtatóan papírra vetni Hyndman pályafutásának gondos elemzőmunkája nélkül, ami viszont nem lehetett ezen írás feladata. Azonban még a jelen arányok figyelembevételével sem fogadhatjuk el, hogy a Fábriánus Társaság alakulását a szerző nem egész egy oldalon tárgyalja, valóban csak elvi summázást adva, anélkül, hogy említést tenne a Társaság munkásságának korabeli elméleti-politikai hatásáról.

Mind A. L. Morton, mind Tate írásánál beleütközünk abba a történeti igazságba, hogy az angol polgári demokratikus viszonyok nem voltak adottak „az idők kezdetétől”, hanem a munkásoknak, a plebejus tömegeknek sok szenvedésbe, a szó szoros értelmében vérebe került a szabadságjogoknak papíron való rögzítése, majd az életben nagyon is változó meghonosodása. E küzdelmek során, éppen a liberális burzsoázia megtorpanására, a tömegek által sürgetett reformoktól visszariadására ellenhatásként gyorsult meg a munkássztály politikai öntudatosodásának folyamata. A gazdasági körülmények, a kis, szervezett szocialista csoportok szívós munkája, a marxizmus terjedése, az Internacionálé hatása a 80-as évekre megérlelték a nemszakk munkások ezideig szervezetlen passzív, nyomorító tömegeit. Az 1889-es sztrájkok után Anglia belpolitikai képe megváltozott. A burzsoáziának rá kellett ébrednie, hogy a munkásság megszervezését nem tudja megakadályozni.

A kiéleződő osztályellentéték keltették életre a Független Munkáspártot is a 90-es évek kezdetén. G. Tate, mint a Szociáldemokrata Federációnál, itt is rövid előtörténetet ad, ismerteti a megalakulás körülményeit, azt az állandó harcot, amelyet a szervezet a burzsoáziával, a polgári pártokkal folytatott. K. Hardievel kapcsolatban megállapítja, hogy mindvégig őszintén küzdött a munkássztály érdekeiért, a szocialista célokért, az imperialista gyarmati agressziók, a háború ellen. Idézi Engels pozitív véleményét az ILP lehetőségeiről. Ezekután G. Tate nyomon kíséri az ILP azon hibáit, amelyek megakadályozták, hogy e „lehetőségeket” kihasználja. A személyi-szervezeti tényezők mellett kiemeli a gazdasági dekonjunkcióra végét, illetőleg mint legfontosabbat, a „marxizmus elutasítását” (202—203. l.).

A XX. század kezdetén az angol munkásmozgalmat érintően legnagyobb esemény kétségtelenül a Labour Party megalakulása volt. A Munkáspárt megújuló erőfeszítések nyomán jött létre, a szakszervezetek régivágású vezetői ellenszegülésének megtörése után. A folyamatot az angol burzsoázia munkásellenes rohama siettetete, sarkalólag hatottak a nemzetközi események (búr háború, orosz forradalom, az Internacionálé stb.). G. Tate jól sikerült összefoglalójából az olvasó mindezt kézelebből megismerheti, valamint azokat a nehézségeket is, amelyekkel az új pártnak meg kellett küzdenie, és azokat a bénító terheket, amelyeket az első pillanattól kezdve viselt (J. R. MacDonald titkárságát). Úgy érezzük azonban, hogy a leírás érvényesítése mellett a történeti mozzanatok értékelő helyreállítása jobban sikerült az orosz forradalom, a búr háború, a liberális párt és a Labour Party viszonyát illetően, mint a Labour Party egész korabeli tevékenységével kapcsolatban.

Angliában a chartizmus ideje óta nem volt oly méretű „politikai nyugtalanság”, mint az 1905—14-es években. A Labour Party, a szakszervezetek megerősödtek, a szocialista eszmék, a marxizmus befolyása megnőtt, az ország bel- és külpolitikai életét viharok szántották fel, 1910-től kezdve egymást követték az országos nagy sztrájkok, amelyek többnyire a munkásság győzelmével értek véget. G. Tate e fejezetben három alpont köré tömöríti az eseményeket (a szocialista politika kialakításáért vívott harc; szindikalizmus és szocialista újjászületés; ipari küzdelmek). Az összképet ezúttal minden tömör meglevenítő ereje ellenére sem érezzük teljesnek. A mozzanatok túl kevésbé vannak beleágyazva az országos és nemzetközi eseményekbe (akár általános politikai,

akár munkásmozgalmi vonatkozásban), az egyes akciók széttöredeznek, nem látszik, hogy az LP hogy reagál az országos eseményekre. (Példaként említhetjük, hogy a nőmunkásmozgalmat a szerző egy féloldalas bekezdésben zárja le, nem is beszélve arról, hogy a suffragettek és a munkásmozgalmak kapcsolatai homályban maradnak. Mostohán „bánt el” Tate az ír „problémával” is, korántsem juttatva érvényre, hogy ez a korabeli Anglia belpolitikai életének egyik legfájóbb sebe, amely körül pattanásig éleződtek az osztály- és pártellentétek. Úgyszólván csak a harmadik pont kifejtését találjuk megoldottnak.)

Amilyen szertefolyónak éreztük a VIII. fejezetet, annyira egységes, valóban a főbb eseményeket nyomon követő, egész képet nyújtó a IX., amely az első világháború időszakával foglalkozik. G. Tate rögzíti a leglényegesebb általános vonásokat (így a Munkáspárt magatartását a háborúval kapcsolatban, majd rátér tulajdonképpeni mondanivalójára, a munkástömegek háborúellenes mozgalmának ismertetésére, ahol központi helyre kerül a Clyde-vidéki munkások küzdelme, osztályalapon való szembe fordulása a kormánnyal (és a Labour Party vezetőségével). G. Tate igen helyesen megkülönbözteti a munkás-szindikalista háborúellenes áramlattól a Független Munkáspárt pacifista támogatóit, az Angol Szocialista Párt forradalmi szocialistáit és a Union of Democratic Control „becsületes liberálisait” (266. l.). A propaganda-sajtótevékenység mellett tömeget azonban elsősorban az első csoport képviselt. A szerző leírja azt a belső harcot, amelynek eredményeként még a háború idején az Angol Szocialista Pártban az internacionalistáknak sikerült leváltaniok a Hyndman vezette nacionalista vezetőséget. A fejezet negyedik pontjaként megvilágítja az októberi forradalomnak az angol munkásosztály háborúellenes forradalmi hangulatára gyakorolt hatását.

Az utolsó, záró fejezet a háború utáni forradalmi fellendülés éveiről szól. A fejezet maga gyengébben sikerült, az összefoglaló itt túlságosan szűkre, hézagossá vált. Amúgysem érezzük teljesen indokoltnak, hogy a szerzők ezzel a periódussal (1918—1920!) zárják az anyagot, amely már teljesen más változott hazai és nemzetközi viszonyokra utal.

A könyvet egészében hasznosnak, sikerültnek és a maga jellegében példamutatónak tartjuk. Reméljük az angol marxista történészek hasonló eredményességgel fogják befejezni a vállalt feladat teljesítését, vagyis megírják az angol munkásmozgalmak történetét napjainkig.

JEMNITZ JÁNOS

DIE MATRIKEL DER UNIVERSITÄT WIEN

Bearbeitet von Franz Gall

(Graz-Köln, Verl. H. Böhlau Nachf. I. 1377—1450. 1—2. rész, 1956. 712 l. — II. 1451—1518/I. l. rész. 1959. 454 l. — III. 1518/II.—1579/I. l. rész. 1959. 176 l. Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Herausgegeben von Leo Santifaller.

Sechste Reihe: Quellen zur Geschichte der Universität Wien. I. Abteilung)

A BÉCSI EGYETEM ANYAKÖNYVEI

Az egyetemi anyakönyvek értékes forrásai az általános kulturális és tudományos élet történetének, de nem nélkülözhetők a politikai és társadalmi eszmék útjának megismerésében sem. A legfogékonyabb ifjúkorban beszívott politikai és társadalmi tanítások általában nagy hatással vannak a világnézet kialakulására, — már ezért sem mellőzhető, sem egyes, sem általános esetekben az egyetemi oktatás hatása. Különösen azoknak az egyetemeknek a története érdekes, amelyeknek jelentősége hosszabb-rövidebb időre túlemelkedett egy kisebb táj vagy ország határain, és messze vidékek diákságát vonzotta magához.

Ezek közé tartozik az 1365-ben alapított bécsi egyetem is. Ennek a német nyelvterületen máig fennálló legrégebb egyetemnek jelentőségét magyar szempontból még emeli, hogy szinte kezdettől fogva sok magyarországi diákja volt, Schrauf Károlynak alább még idézendő munkája szerint a XVII. századig az összdíákság átlagban 15%-a. És bár a bécsi egyetem sohasem járt az európai politikai vagy szellemi fejlődés élvonalában, az évente átlag 15—20 diák által közvetített szellemi és politikai hatás mégis számottevő, különösen a reformációt megelőző időszakban.

A bécsi egyetem anyakönyvét 1377 óta vezették rendszeresen. A diáknévsorok azonban mintegy 1374-ig visszanyúlhatnak, mert az anyakönyv megkezdésekor 291 korábban végzett tanuló nevét írták be utólag. 1784-ig a beírások évente egyszer történtek. 1785-ben kezdődik a szemeszterenkénti iratkozás. Ugyanekkor alakultak ki az évszáza-

dokon át változatlan szervezeti keretek, a diákokat többé-kevésbé autonóm közösségbe foglaló akadémiai „nációk”. Ettől kezdve az immatrikulálás nációk szerint, külön csoportokban történt. Általában beírták a nevet, a születési vagy származási helyet és az anyakönyvezés taksáját, amiből a hallgató vagyoni és társadalmi helyzetére lehet következtetni. Kivételes esetekben a foglalkozást is bejegyezték.

A bécsi egyetemen négy „nációba” csoportosult az ifjúság. Az 1. (Australes) az Ausztriából és a környező, Alpokon túli területről és Itáliából jöveket fogta össze. A 2. (Rhenenses) a nyugat-európai vidékek, Bajorország, Elzász, Hessen, Svárország, továbbá Francia-, Spanyolország, Hollandia, Brabant, Flandria, általában a Rajnával nyugatról érintkező területek diákjait egyesítette. A 3. (Hungari) Magyar-, Cseh-, Lengyelország, általában a szláv államok és Görögország fiait tömörítette. A 4. -ben (Saxones) Szászország, Westfália, Friesen, Thüringia, M issen, Brandenburg, Poroszország, Lettország, Pomeránia, valamint a „tengeren túliak”: Anglia, Ir-és Skótország, Svédország, Norvégia, Dánia diákjai voltak. (A beírások persze nem mindig alkalmazták egészen következetesen a nációk szerinti elkülönítést.) Legszámosabb a 2. „náció” volt, az egyetemi ifjúság mintegy felét ez adta. Az 1. és a 3. „náció” egyenként 20—22%-át jelentette a diákságnak, míg a 4., a Saxones csak 6—8 százalékot tett ki.

Ahogy a kiadvány előszavából megtudjuk, az anyakönyvek publikálását már a múlt században tervezték, sőt a mostani I. kötet matricula-anyagát 1917-ben ki is nyomták, de a munka elakadt. Részközlések persze jelentek meg, így, ami bennünket közelebbről érdekel, magyar viszonylatban is. Fraknoi Vilmos (Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV—XV. században. Bpest. 1874) munkája mellett mindenekelőtt Schrauf Károly publikációját kell említenünk, mely két kötetben az 1630-ig Bécsben tanult magyarországi tanulók névsorát adta közre. (Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bpest. 1892. Kezdetől 1450-ig és A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Bpest. 1902.) Schrauf — a maga idején a bécsi egyetem levéltárosa — az általános anyakönyvből, majd 1453-tól a „magyar náció” matrikulációjából válogatta ki a magyarországi tanulókat, nem egyszer csak hangzás után, s a helynevek konkrét meghatározását nem egy esetben mellőzte. Az a módszere sem helyeselhető, hogy kétes esetekben, ha ugyanaz a helynév nyilvánvalóan több országra is vonatkoztatható, Magyarország mellett döntött.

Magyar történeti szempontból is nagy jelentőségű tehát, hogy az Institut für Österreichische Geschichtsforschung most kiadja (egyelőre ugyan csak 1631/32-ig négy kötetben) a bécsi egyetem központi anyakönyvének teljes szövegét. Nemcsak Schrauf több tévedését tudjuk így helyreigazítani, hanem magunk előtt látjuk az egész diákságot, s a magyarországi hallgatók részvételét a diákság együtteséhez viszonyíthatjuk.

Az anyakönyvek publikálásában a különböző egyetemek nem jártak el egységesen. Hogy csak a legutóbbi évek ilyen jellegű kiadványait említsük: a hallei Luther Márton-egyetem alapításának 450 éves évfordulójára kiadott kötet, mely az egyetem wittenbergi korszakának 1660—1710 közötti anyakönyvi bejegyzéseit adja közre (Album Academiae Vitenbergensis. Jüngere Reihe Teil 2. 1660—1710. Bearbeitet von Fritz Juntke. Halle. 1952) úgy, hogy az évről nem tekintve egy ábc sorrendben közli a neveket. Ez a megoldás feleslegessé teszi a személynév-mutatót, de ugyanakkor hátránya, hogy nem tekinthetjük át az egyidőben együtt tanulókat. A bázeli egyetem nagy kiadványa, melynek eddig 2 kötetet jelent meg (Die Matrikel der Universität Basel. Herausgegeben von Hans Georg Wackernagel. I. 1460—1529. Basel 1950. II. 1532/33—1600/01. Basel. 1956) a bejegyzés sorrendjében közli a neveket, de mindegyik név után a teljes irodalom bevonásával rövid életrajzi vázlatot is ad. A Kálvin által alapított genfi egyetem a 400 éves évforduló alkalmából indította meg az akadémiai korszak anyakönyveinek kiadását. Az első kötet (Le livre du recteur de l'Académie de Genève. 1559—1878. Publié sous la direction de S. Stelling-Michaud. I. Genève, 1959) betűhív közlésben hozza az anyakönyveket, s a II. és III. kötet tartalmazza majd a mutatókat, s egyúttal a diákok életrajzát és irodalmi működésének ismertetését. A perugiai egyetem „német náció”-jának (ebbe tartoztak a magyarok is) anyakönyvét kiadó Római Német Történeti Intézet közli a bejegyzéseket, majd a személy- és helyneveket külön mutatókba foglalja. (Die Matrikel der Deutschen Nation in Perugia. 1579—1727. Herausgegeben von Fritz Weyle. Tübingen, 1956.) A kisebb közlések megelégedtek a névsorok lenyomatásával, mutatók nélkül. (Pl. Karl-Heinz Jügelt: Ungarische Studenten an der Universität Jena in den Jahren 1882—1918. In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Fr. Schiller-Universität. Jena/Thüringen. 1957/58. 279—292. 1.)

A bécsi egyetem esetében szinte megoldhatatlan feladatot jelentett volna az anyakönyvi bejegyzéseken túlmenve a diákok életrajzi adatainak egybeállítása. Hiszen évi 250—300 hallgatóról van szó (csak 1450-ig 19 817 immatrikulált diákot tartanak számon).

akik Európa szerte minden részéről gyűltek ide. Betűhíven közlik tehát az anyakönyvet, minden kiegészítés vagy megjegyzés nélkül, utána pedig a személy- és helyneveket külön, a legapróbb részletekre is kiterjedő mutatóba foglalják. Az eddig megjelent kötetek az 1579-es szemeszter végéig közlik az anyakönyveket, s megjelent az I., 1450-ig terjedő rész indexe is. (Az I. kötet 712 lapjából 282 lap csak az anyakönyvre, a többi a mutatóra.)

A közlés maga mintaszerű és a legnagyobb elismeréssel kell szólnunk a mutató eddig megjelent részéről is. Aki csak egyszer is látott ilyen XIV—XV. századi anyakönyvet, fogalmat alkothat a személy- és helynév azonosítások roppant nehéz voltáról, hiszen legtöbb esetben idegenek által, hallás után lejegyzett, ma már sok esetben meg sem lévő helyneveket kell meghatározni és azonosítani. A kötet szerkesztője, Franz Gall és munkatársai sikerrel bírkóztak meg ezzel a nehéz feladattal.

Jellemzésül vessük össze a kiadvány megállapításait egy helyen Schrauf már említett publikációinak eredményeivel. 1377. június 24-én Johannes de Randek rektorsága idején 139 személyt immatrikuláltak az egyetemen. (*Matrikel*, I. 4—6. l.) Schrauf könyve ebből 19-et emel ki magyarországiaként (*Magyarországi tanulók* . . . 1892. 2—3. l.). A könyv végén adott megjegyzésekben (150—151. l.) ugyan már hármat maga is törleendőnek javasol, kettőt pedig megkérdőjelez (Jacobus de Ottental és Johannes de Orba), de még így is 14 diákot biztosan magyarországinak mond. Ezzel szemben Gall csak 8 tanulóat tart kétségtelenül magyarországinak, másik háromnál pedig nyitva hagyja a kérdést. Az alábbiakban közöljük a Schrauftól eltérő névazonosításokat, zárójelbe téve Gall megállapítását: Johannes de Aw (Au: Bajorország); Stephanus de Sancto Floriano (Sankt-Florian: Ausztria); Gernblinus in Pubcuria (Schraub: Puebendorf, Vas m. — Gall: Subcuria: Tirol). Conradus de Petusia nevére Schrauf a Zemplén és Baranya megyében is található Petőc-cel azonosítja, Gall ezt nem látja bizonyítottnak Stephanus Schilichwacz nevének „Szilvás” olvasását sem. Ugyanígy nyitva hagyja a kérdést Johannes in Pomerio, vagy Stephanus de Sancto Benedicto esetében, hiszen ehhez hasonló helynevek szinte mindenütt találhatóak.

Gondos körletekintés, alapos mérlegelés jellemzi Gall állásfoglalásait, s ez megnyugtató a kötet használóira nézve. Persze egy ilyen óriási munka soha nem lehet egészen hibátlan, elnézésből is bebecsúszik egy-két elírás, tévedés. Az alábbiakban megemlítünk néhányat, nem akadékoskodásból, hanem hogy segítséget nyújtsunk a következő kötetek mutatóinak elkészüléséhez. (A zárójelben közölt számok az I. k. megf. lapjára utalnak.)

Frater Michael de Kússsek pálos szerzetes (282, 391) nevében a Vas megyei Kőszegre (Kúszeg) ismerhetünk. — Paulus de Leczko (282, 531) valószínűleg a Nógrád megyei Leszkóra való volt. — Petrus de Lebet (282, 531) föltehetően Libetbányáról (Libeten) jött. A szokatlanul nagy beíratási díjat (1 frt-ot) fizető, tehát előkelő Dominus Ladislaus de Tzak (146) a nagyhatalmú Csák nemzetséghez vagy család nevén a Csákyakhoz tartozott, és a neve nem utalhat bizonyos (általunk nem is ismert) Temes megyei „Tsak” nevű községre (387). — Lucas de Motzola (261) szerintünk nem a Bereg megyei Macsoláról (544), inkább a Pozsony megyei Mocsoláról származott. — A „de Szala” elég gyakori vezetéknev nem az Abaúj megyei, teljesen jelentéktelen Szala falura utal (670), hanem a dél-dunántúli tájegységre, majd megyére (Zala). — Ugyanígy a „de Temesköz” megjelölés is (397) egy tájra, a Tisza, Maros és Temes által bezárt háromszögre vonatkozik. — A „de Lypa, Lippa” stb. neveket nemcsak a csehországi Lypan vagy Leipa helyekre (532), hanem még inkább a magyarországi Lippára is vonatkoztathatjuk. Egyes esetekben a keresztnév is segíthet bennünket: Wenceslaus de Lypa (199) nyilván csehországi, míg Petrus de Lippa (133) magyarországi volt. — Szepes (671) nem Hajdú megyei falú (?), hanem a Szepesség (Zips) nevére utal, ugyanígy a „de Czyps alias Sepos” (50) név is. — A „de Zana” nem a Vas megyei Szanattal (670), hanem a Duna—Tisza közti elpusztult településsel, Zanával azonosítható. — Ascholindva (297, 537) németül nem Oberlimbach, hanem Unterlimbach, — Komját (376) német neve helyesen Kometen. — Szond (Zond) nem Abaújban, hanem Bács megyében volt (672). Beregszász (314) és Ungvár (674) nem Csehszlovákiához, hanem a Szovjetunióhoz tartoznak. — Végül néhány, már inkább csak sajtóhiba számba menő tévedés: Buczkó (348) helyesen: Buczló; Csóklfalva (387) helyesen: Csókafalva; Genner (461) helyesen Gemer (Gömör); Gyülevíz (482, 521) helyesen: Gyülvész; Hasagy (489) helyesen Hasság (Haschhagen, Erdély, Meggyes-szék); Jaurino (514) helyesen: Jaurinum; Szeremile (671) helyesen: Szeremle.

Még megemlítjük, hogy néhány név kimaradt a mutatóból. Így Dominus Tilmanus de Septemcastris plebanus in villa Humperti (6) és Nicolaus Gyurus (44). Dominus Johannes plebanus in Villa Petri in Septemcastris (6) pedig csak Johannes alatt van felvéve.

HEINRICH BENEDIKT:

DIE WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG IN DER FRANZ-JOSEPH-ZEIT

(Wien—München, Verlag Herold. 1958. 200 l.)

GAZDASÁGI FEJLŐDÉS A FERENC JÓZSEFI IDŐSZAKBAN

Nagy érdeklődéssel veszi kézbe a magyar olvasó H. Benedikt professzornak, a Wiener Historische Studien című sorozat 4. köteteként kiadott könyvét, hiszen érdekes lehet, hogyan vélekedik a mai osztrák történetírás e bennünket is oly közvetlenül érintő korszakról, problémáról. Már előljáróban le kell szögezni, hogy a sokatmondó cím után a munka minden tekintetben csalódást okoz. A gazdasági fejlődés átfogó tárgyalását várnánk — a cím alapján —, és ehelyett csak a gazdasági élet egyes területeiről nyerhetünk ismereteket. Ez önmagában még nem is jelentene hibát, azonban a felépítés esetlegessége és a tartalom szegényessége már erősen bírálható. A több mint hat évtizedes időszak kérdéseit a szerző lényegében minden belső periodizáció nélkül tárgyalja, nem tesz különbséget az egyes periódusok gazdasági tartalmát illetően, és ezen nem változtat az sem, hogy egy fejezetben foglalkozik a kartellekkel is. A fejezetek sorrendjét sem valami-féle szerkezeti koncepció, hanem részben a kronológia, részben a véletlen határozza meg. (A vasipart tárgyaló három oldal után a Magyarország c. két oldalas, majd az Alapítási időszak c. két oldalas „fejezet” következik.) Az egyes fejezetek — ha lehet így nevezni az inkább alcím jellegű, általában 2—4 oldalas részeket — rendkívül szétaprózottá teszik a munkát, mely 49 „fejezetről” áll. Egyben bizonyos mértékig ez már azt is jelzi, hogy a gazdasági fejlődés egyes problémái nem kellő részletességgel, alaposítással nyerne kifejtést. Rendkívül elnagyolt, sőt mondhatni hiányzik a mezőgazdasági fejlődés ábrázolása, holott a szerző is leszögezi, hogy a Monarchia mezőgazdasági jellegű állam volt. A nem egészen kétoldalas (!) Mezőgazdaság c. fejezet és az egyéb fejezetek idevonatkozó utalásai jórészt általánosságban mozognak. Sajnos nem sokkal kevésbé mostoha az iparfejlődés ügye sem. A cukoriparral ugyan két fejezet is foglalkozik, s szó van a malom- és vasiparról is, olvashatunk a gyáralapításokról és alapítókról, mindez nagyon szegényes azonban, hiszen a jelzett iparágak tárgyalása esetleges, rendkívül hiányos, az ipari fejlődés gazdaság-statisztikai ábrázolására és elemzésére kísérlet sem történik, számos fontos iparág, s az ipar legszelesebb területei szinte szóba sem kerülnek. A mezőgazdaság és ipar fejlődésének tárgyalása a gazdasági fejlődés vizsgálatát címében megjelölt munka terjedelmének még egytötödét sem teszi ki.

¶ Benedikt professzor fejtegetéseinek súlypontját elsősorban a vasútépítési üzletekre, az ezek mögött álló érdekesoportok bemutatására, a vasutak magánkézbe adására, majd később államosítására helyezi. Ezzel gyakorlatilag egyenrangú helyet szán az egyéb alapítási tevékenység — bankok — érdekeltségének bemutatására, és a gazdaságpolitikai mozzanatok, elsősorban vám-problémák fejtegetésére. Az ezen problémákat tárgyaló — ugyancsak szétaprózott és egységes koncepció hiányára utaló — fejezetek a munka legértékesebb részei, s nemcsak az osztrák gazdaságot ismerhetjük meg jobban, hanem bizonyos területeken kiszélesülhet látókörünk a korabeli magyar gazdasági fejlődés megítélése vonatkozásában is. Erdemes ezzel kapcsolatban felhívni a figyelmet néhány problémára. Az ausztriai alapítások és alapítók részletes bemutatásakor a szerző kimutatja, hogy a tőkések legnagyobb része külföldről: Angliából, Német- és Franciaországból telepített át és kezdett vállalkozásba Ausztriában. A nagy vasúti és bankvállalkozásoknál is legnagyobb részt külföldi tőkével, az európai pénzpiac vezető csoportjaival találkozunk. Ezek alapján vonja le a szerző a következtetést, hogy Ausztria a Nyugat által gyarmatosított terület volt. Érdekesek a munka azon fejezetei is, melyek a Rotschild-csoport pénzügyi hegemóniájának megtörésére irányuló kísérletekről, a Pereira testvérek és Bontoux alapítási tevékenységéről számolnak be. A magyar gazdaságtörténet művelői számára nem haszontalan a vámkérdés szétágazó problémáinak osztrák szemszögből történő vizsgálatát olvasni, mellyel ha közel sem lehet egyetérteni, mégis alkalmas szemléleti körünk kiszélesítésére, s fényt vet a magyar nagybirtokos osztály jelentős politikai vezető szerepére a Monarchián belül. Ugyancsak érdekes a fejlett ausztriai és elmaradott magyarországi szociális törvényhozás különbségének olyan magyarázata, hogy ez szerepet játszott a magyar ipar versenyképességének fokozásában.

Távol áll tőlünk, hogy a szerzőtől marxista történet szemléletet kérjünk számon, azonban így is vitába kell szállnunk elavult történeti felfogásával. Ha a munka nélkülöző is a gazdasági fejlődés koncepciózus értékelését, ha elméletileg rendkívül szegényes is, a

szerzőnek természetesen világos álláspontja van az időszak értékelésére vonatkozóan, melyet talán könyvének utolsó mondata fejez ki legvilágosabban: „A visszapillantó történésznek meg kell állapítania, hogy a Duna-, Szudéta- és Kárpátországoknak sem jobb, sem boldogabb időszaka nem volt, mint az öreg császár idejéb n.”

A néptömegek helyzetével tudományosan egyáltalán nem foglalkozik s meglegészik a szerző — több alkalommal is — annak deklarálásával, hogy a munkások és gyárosok között általában „patriarohális viszony” uralkodott. A munkáskizsákmányolásról csak idézőjelben tesz említést és fogalmát a „legolcsóbb és legegyszerűbb agitációs eszköznek” nyilvánítja, szembeállítva vele a vállalati mérlegekben rapszodikusán váltakozó nyereség, illetve veszteség naív ellenpárját.

De idillnek állítja a Ferenc József-i időket Magyarország szempontjából is. A külföldi tőke ausztriai szerepét vizsgálva megállapítja ugyan, hogy a nyugati vállalkozások filiáléjából Bécs a közép- és kelet-európai gyarmatosító tevékenység középpontjává vált, bár más helyen azt is olvashatjuk, hogy Magyarország az osztrák ipar „természetes kiegészítő területét” képezte, s egyszer még az is említést nyer, hogy osztrák területekről nagy mennyiségű konfekció áru özönlött Magyarországra, stb., mégis ezen megállapítások kommentár nélkül maradnak s nem befolyásolják a szerző álláspontját. H. Benedikt Monarchiát dicsőítő szemlélete, osztrák nacionalizmussal párosulva a dualizmus rendszerét Magyarországra nézve egyértelműen előnyösnek állítja be. Magyarország túlsúlyáról beszél a Monarchián belül, a vámkérdés kapcsán többek között azt fejtegeti, hogy eleinte a magyar nagybirtok szabadkereskedelmi törekvései kerekedtek felül, majd Ausztria kénytelen volt feláldozni keleti kereskedelmi érdekeit a magyar mezőgazdaság érdekei miatt. A közös vámterület — érdemes megemlíteni, hogy bevezetése okaként hagyományos módon a nemesi adómentesség megszűnését jelöli meg a szerző — úgy jelenik meg, mint ami Magyarországra egyértelműen előnyös volt. Igaz, hogy a közös vámterületen a magyar uralkodó osztályok élvezték a bécsi bankok hiteleit; osztrák és az Ausztria által külföldön szerzett tőkék áramlottak az országba és tevékenykedtek az út, vasút, gyár stb. létesítéseknél, igaz, hogy a magyar búza monopóliumus uralmat élvezett az osztrák piacon, igaz, hogy Magyarország a kiegyezés révén nagyhatalmi helyzetbe került és elnyomhatta a nemzetiségek tömegeit. A szerző ezen megállapításai is hamissá válnak azonban, mivel teljesen egyoldalú beállítást nyernek. A dualizmusból eredő függőségről, a közös vámterület súlyosan káros gazdasági következményeiről nem esik szó. Sőt a szerző odáig megy, hogy kijelenti: az önálló vámterület célját Magyarországon kereskedelem-politikai eszközökkel, vasúti tarifákkal, állami szubvencióval, Budapestre centralizált vasúthálózattal stb., mesterien megvalósították. Magyarország szerinte nemcsak behozta Ausztriát — és ezt általában mondja —, de feleslegeivel az osztrák piacra is benyomult.

A vasútépítést — a tényekkel ellentétben — Magyarországon nagyobb lendületűnek állítja, mint Ausztriában és kijelenti, hogy ezzel kapcsolatban a vas- és gépipar is gyorsan fejlődött; felsorol néhány vezető magyar nehézipari vállalatot, s ezek versenyére panaszkodik. Hamis beállítást kap a brüsszeli eukor-konvenció, a surtaxe-rendszer stb. is. A szerző egyértelműen Ausztria iparosító tevékenységét dicsőíti a későbbi úgynevezett utódállamokban, s ezt a tevékenységet a Monarchia legnagyobb teljesítményének nyilvánítja. Mindezen kérdésekben a magyar marxista gazdaságtörténeti irodalom már részletes, tényekkel megalapozott álláspontot foglalt el, melynek felsorakoztatása e könyvismertetés keretében szükségtelen. Érdemes megjegyezni azonban, hogy az a mód, ahogy H. Benedikt történetírásunk egyes megállapításával „vitába száll” — egy lábujjgyezet keretében Sándor Vilmos német nyelven megjelent munkájának fontos elvi vonatkozású megállapításait értelmetlennek és komolytalanoknak nyilvánítja —, teljesen tudománytalan és egyáltalán nem meggyőző. Látható tehát, hogy a szerző egyetlen vonatkozásban sem hajlandó elismerni Ausztria tényleges uralkodó szerepét a Monarchián belül, s azokat az előnyöket, melyek a soknemzetiségű Monarchia népeinek függőségben tartásából Ausztriára származtak.

Heinrich Benedikt könyve, ha bizonyos értékeket mutathat is fel, anyagában és elvileg rendkívül hiányos és erősen bírálható munka.

BEREND T. IVÁN

ALEXANDER NOVOTNY :

QUELLEN UND STUDIEN ZUR GESCHICHTE DES BERLINER KONGRESSSES 1878.
I. BAND ÖSTERREICH, DIE TÜRKEI UND DAS BALKANPROBLEM IM JAHRE DES
BERLINER KONGRESSSES

(Graz—Köln, Verlag H. Böhlau Nachf. 1957)

FORRÁSOK ÉS TANULMÁNYOK AZ 1878-AS BERLINI KONGRSSZUSHOZ.
I. KÖTET. AUSZTRIA, TÖRÖKORSZÁG ÉS A BALKÁN-PROBLÉMA A BERLINI
KONGRESSZUS ÉVÉBEN

A. Novotny műve, az 1878-i Berlini Kongresszus forrásainak publikálása, az osztrák történettudomány jelentős új alkotása, amely az újkori egyetemes történeti kutatás egyik nélkülözhetetlen darabja lesz. A mű jelentőségét — forrásismertetésről lévén szó — nem a 68 oldalas, rövid történeti ábrázolás adja meg, hanem a Berlini Kongresszus történeti forrásainak összegyűjtése és feltárása. A bécsi állami levéltár anyaga erre igen nagy lehetőséget ad. Ezen anyag feltárása a XIX. század egyetemes történeti eseményei vizsgálatának elengedhetetlen előfeltétele.

A történeti bevezetés megállapításait ugyan nem mindenben fogadjuk el, mégis meg kell mondanunk, hogy általában meglehetősen széles áttekintéssel, időbelileg és térbelileg mélyrehatóan igyekszik a Berlini Kongresszus előzményeit és eredményeit előadni. Nem érthetünk egyet azzal a felfogással, hogy a kongresszus eredményeként létrejött 1878-as okkupáció „ténylegesen nem előretörés, hanem hosszú idő óta halasztott kötelezettség beváltása” (18. l.). Valamely hódító törekvés megvalósítása támadó jellegéből mitsem veszít azáltal, hogy csak évtizedes várakozás után válik keresztülvihetővé. Ugyanekkor igen komoly törekvésnek tekinthető az, hogy mind a kongresszust, mind az okkupációt az európai nagyhatalmi, valamint a balkáni események előzményeibe beágyazva elemzi, nem pedig elszigetelten és statikusan. A nagyhatalmak és a balkáni kis népek ellentétét ismertető fejezetek jelentős hozzájárulást alkotnak a Berlini Kongresszus eseményeinek megértéséhez.

A mű forrásfeltáró érdemi része az anyag természetének megfelelően három fejezetre tagolódik. Az első rész a Berlini Kongresszus aktáit, jegyzőkönyveit tartalmazza, a második az osztrák-magyar külügyminisztérium utasításait, pontosabban Andrássy külügyminiszternek Gróf Zichy Ferenc konstantinápolyi nagykövethez, ill. B. Herbert Gábor nagykövetségi tanácsoshoz intézett utasításait foglalja magában. A harmadik fejezet az utóbbiaknak Andrássyhoz küldött jelentéseit tartalmazza, az előbbi fejezethez hasonlóan 1878. január 1-től december 31-ig.

Az anyag közlése az iratok keletkezésének naptári sorrendjében történik, az akták jelzeteinek feltüntetésével. Az iratok tartalmát rövid annotációban közli a szerző. A közölt anyag 1774 jegyzetszámot alkot, a számok mindegyike egy-egy iratot, s a hozzátartozó esetleges mellékleteket tartalmazza.

Hogy ez a forma a forrásközlés legcélszerűbb módja-e, vagy sem, arról ezúttal nem kívánunk vitatkozni, csak felvetjük, hogy a belső témákra bontott finomabb osztályozás talán a naptári sorrendnél pontosabb képet adott volna az anyagról, igaz viszont, hogy még bonyolultabb osztályozási rendszert követelt volna meg. Kétségtelen, hogy a jelen módszer is ad bizonyos áttekintést, s a kötet a kutatók számára így is felbecsülhetetlen segítséget nyújt.

GONDA IMRE

RICHARD GEORG PLASCHKA :
VON PALACKÝ BIS PEKAŘ

(Geschichtswissenschaft und Nationalbewußtsein bei den Tschcehen)

(Graz—Köln, Verlag H. Röhlus Nachf, 1955. 119 l.)

PALACKÝTÓL PEKAŘIG

(Történettudomány és nemzeti öntudat a csehknél)

Aki manapság a nagy múltra visszatekintő cseh polgári történetírás főképviselői s irányai között kíván eligazodni, kellő marxista historiográfiai tanulmányok híján kénytelen Plaschka munkájához fordulni. A szudétanémet történész ma a bécsi egyetem kelet-európai intézetének köréhez tartozik, így a cseh történetírással foglalkozó áttekinthető bizonyos fokig ennek az intézménynek a szemléletére is fényt vet. A munkát a kérdés széleskörű ismerete, világos nyelv, szép stílus jellemzik, s mindezek mellett a világnézeti s politikai kérdésekben a polgári történetírásra olyannyira jellemző „objektív” ismertető módszer, vagy jobbik esetben is meglehetősen homályos és kétes állásfoglalás. Nem várhatjuk természetesen egy polgári szerzőtől azt, hogy a történelmi materializmus alapjairól nézze a problémákat, de az ilyen historiográfiai jellegű tanulmányoknál a szerző személyes állásfoglalása elengedhetetlen követelmény. Plaschkánál az állásfoglalást gyakran a lelkes hang váltja fel, ami pedig a tárgyalt személyiségek társadalmi kategorizálását illeti, a szerző nem képes eljutni a cseh történettudomány mai kritikai szintjére. Valószínűleg nem is akar.

A munka egyébként portrék sorozata. Palackýval kezdődik a sor és Pekařral végződik. Köztük foglal helyet V. V. Tomek, A. Gindely, J. Kalousek, A. Rezek és J. Goll munkásságának ismertetése. A szerző által megrajzolt portrék sok érdekességet tartalmaznak az egyes szerzők életéről és tevékenységéről, de az analitikus szemlélet hiányzik. A szerző a tudományos rangsorolásnál a tudomány szakmai kellekei mellett főképpen a történeti igazság illúziómentes feltárását, a történelmi realizmust tartja a legfőbb érték-mérőnek, s talán ezen az alapon is jut Goll a fejlődés élére, akit — nyilván a keserű igazmondás jogán — Pekař követ, mint a cseh történetírás csúcspontja.

Ezzel aztán le is lepleződik a cseh történetírásról alkotott helyzetkép belső csonkagsága és reakciós jellege. Plaschka egy Palackýról szólva még elég kritikai érzékkel kifogásolja ennek a cseh — német, szláv — germán ellentétéről alkotott egyoldalú elméletét, de minden kritikai érzéke elnémul akkor, amikor Pekařhoz érkezik s ennek a cseh fejlődés legsúlyosabb értékeit tagadó és minden cseh kulturális és politikai eredményt német gyökerekre visszavezető egyoldalúságát kellene megbírálania. Pekařt a marxista cseh történetírás az ellenforradalom ideológusának tekinti s az ő életművének kritikai mérlegretétele ugyanolyan fontos és halaszthatatlan feladat, mint nálunk Szekfű életművének marxista értékelése. Plaschka nem segíti egy jöttányit sem elő ezt a folyamatot, amikor Pekařt a csúcsra helyezi és ennek meg nem alkuvo szókimondását mint legfőbb történetírói erényt hangoztatja. Hogy Pekař szakított a huszita folyamatosság Palacký és Masaryk által képviselt elvével és a cseh nép nagy forradalmi hagyománya helyett a „barokk fények”-re irányította a figyelmet, ezt a marxista történetszemlélet nem könyvelheti el haladó tettként még akkor sem, ha Pekař a maga nézeteit valóban imponáló következetességgel vallotta is. Egyébként Pekař maradi és ellenforradalmár magatartásához maga Plaschka is bőven szolgáltat adatokat ebben a munkájában. Pekař katasztrófának tekintette az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlását, mint politikus a reakciót képviselte, amit pedig a cseh történelem értelméről írt a 30-as években, azt nagyon szívesen magáénak vallja a mai nyugat-német Ostforschung bármely képviselője. S mindezt még megkoronázza a szerző Pekař fideizmusának kihangsúlyozásával.

Plaschka műve sokhelyütt úgy hat, mint egy felvétel negatívuma. De tagadhatatlan, hogy tanulságos és gondolatébresztő olvasmány, mely sok értékes szempontra hívja fel a figyelmet. Egyik vitathatatlan értéke a kítűnő jegyzetanyag és bibliográfia, melyet értékesen egészít ki Heinrich Felix Schmidnek, a könyv kiadó-szerkesztőjének a munka végéhez illesztett utóhangja.

KOVÁCS ENDRE

POGÁNY PÉTER:

FOLKLÓR ÉS IRODALOM KÖLCSÖNHATÁSA A RÉGI VÁCI NYOMDA MŰKÖDÉSE NYOMÁN (1770—1823). I. VÁSÁRI PONYVAIRATOK

(A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1959. 198 l. + 6 képtábla [Irodalomtörténeti Füzetek, 24. sz.]

„Szájhagyomány és literatúra, népköltészet és műköltészet találkozáspontjáról szól e könyv. E találkozások színhelye azonban *nemcsak egy város*, melyre címe vall, hanem a 150—200 év előtti magyar nép ismeretvilága, érzelemvilága, amely a művekkel *élt és élette*, s amik által részben együtt él *velünk, a mával*: ma is. Ilyen értelemben tanúja könyvünk nemcsak társadalmi rétegek, hanem jelen és múlt (vagy: régmúlt és közelmúlt) találkozásának is. A közösségi-szellemi *átvétel, alakítás, továbbadás* nagy és emberi tényekre akartunk rávilágítani egy feledésbe merült híres hazai nyomda tükréből.”

Ezekkel a sorokkal kezdi Pogány Péter a magyar irodalomtörténeti és művelődéstörténeti kutatásokban is úttörő jellegű munkáját. A XVIII—XIX. századi népies ponyvairodalom a néphez íródott, egy olyan időszakban, amikor irodalmi életünk még csak alakulóban volt, s miközben nem egyszer a legmagasabb fokú irodalmat közvetítette lefelé, bőven merített a népköltészetből, a népi szájhagyományból. Éppen ez adja művelődéstörténeti jelentőségét: a ponyvákon át megközelíthetjük a 150—200 évvel ezelőtti kor átlag magyar parasztjának, kisiparosának érdeklődését, műveltségi világát, s következtetéseket vonhatunk le a népköltészet hatásáról az irodalomra.

A hazai ponyvakiadványokkal mindeddig senki sem foglalkozott, sőt egybegyűjtésük, könyvesztési feltárásuk is csak most van folyamatban. Mivel ezek a füzetek kiadványok többnyire engedély nélkül, a cenzúra megkerülésével jelentek meg — a hivatalos szervek üldözték ezeket a világi jellegű, felfogásuk szerint erkölcsi szempontból bomlasztó hatású műveket — nyomdai jelzést vagy évszámot az esetek zömében hiába keresünk rajtuk, meghatározásuk, időrendi vagy nyomdák szerinti csoportosításuk egyaránt roppant nehézségekbe ütközik.

Ezt a munkát végezte el Pogány előttünk fekvő munkájában, a váci nyomda 1770—1823 közötti ponyvatermékeit illetően. Munkája elején eleven korrajzot ad Vác-ról, jellemezve a püspöki város XVIII. század végi helyzetét és lakosainak életét. Megismerjük a püspöki jószágkormányzó zsarnoki uralma alatt szynylóddá szelérekk nyomorúságát, a különféle adóterhek alatt egyre szegényedő parasztok és kisparasztok eredménytelen osztályharcos próbálkozásait, a lefojtott kulturális életet és a nép szórakozásait. A helyi viszonyok alapos rajzába ágyazza azután a két egymást követő nyomdász, Ambró Ferenc és Máramarosy Gottlieb Antal tevékenységének ismertetését és jellemzését. Nagy utánjárással, kiterjedt levéltári kutatásokkal szedi össze az eddig csak nevérl ismert két nyomdász életére, váci működésére vonatkozó adatokat, ami annál nehezebb feladat volt, minthogy mindkötten úgy vándoroltak be Vácra. Miközben pedig elmondja küzdelmes életüket, a hatóságokkal való hercehurcáikat, megismerjük egy, a magyarországi viszonyok közt jelentősnek mondható nyomda technikai berendezését, termelési eljárását, kiadványai szintjét és a tulajdonos anyagi helyzetét. Külön fejezetben foglalkozik Pogány a ponyvakiadványokkal. Ismerteti a velük kapcsolatos állami rendelkezéseket, keresi általánosságban szerzőiket, majd terjesztésükről beszél, rámutatva az országos vásárok jelentőségére.

Miután ismertette a váci ponyvakiadványok felkutatásával és meghatározásával kapcsolatos elvi és gyakorlati problémákat, és ismertette — ha szabad így szólunk — forráskritikai módszerét, közli az 1770—1823 közt a váci nyomdából kikerült ponyvanyomatványok katalógusát; a variánsok nélkül 54 verses vagy prózai művet sorol fel (a variánsokat a megfelelő szám alatt A — B stb. jelzéssel ismerteti, ezeket is számítva a nyomtatványok száma 200 körül van). Külön csoportosítja azokat, amelyeknél bizonyítható a váci kiadás és azokat, amelyeknél csak valószínűsíthető. A verses részeket a kezdősorok abc rendjében külön szövegtárban is közli, s gondosan felsorolja minden esetben a kéziratos vagy nyomtatott variánsokat, lehetővé téve ezzel dalszövegeink életrajzában kutatását. A verses kiadványok tartalmi, időrendi és strófa képletmutatója egészíti ki a fentieket, végül a tárgyalt ponyvakiadások címszerinti betűrendes mutatója.

Pogány mintaszerűen pontos munkáját nemcsak a nyomdatörténészek és irodalomtörténészek fogják kézikönyvként használni, nélkülözhetetlen sedégeszköze lesz a XVIII—XIX. századi magyar művelődéstörténet minden kutatójának. Kíváncsian várjuk a munka

második kötetét, mely nemcsak a váci kalendáriumok és Énekes Gyűjtemény részletes ismertetését ígéri, hanem a kutatás egészéből adódó történeti és néprajzi tanulságokat is.¹

BENDA KÁLMÁN

BOTH ÖDÖN:

SZEMERE BERTALAN BELÜGYMINISZTER NEMZETISÉGI POLITIKÁJA 1848 NYARÁN

(Szeged. 1958. 22 l. Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica. Tomus V. Fasc. 2.

Történetírásunk jelentős eredményekkel büszkélkedhet 1848 és 1849 nemzetiség mozgalmainak feltárása és elemzése terén, de a forradalom és szabadságharc magyar nemzetiségi politikája egészének bemutatásával még mindig adós. Ezt a problémát eddig — hasonlóan 1848—49 más alapvető problémáihoz — túlságosan Kossuth személyéhez kapcsolva, az ő politikai magatartásának szemszögéből vizsgáltuk. Both Ödön tanulmánya nemcsak ennek az adósságnak a törlesztéséhez járul hozzá, hanem fontos vonásokat vázol fel Szemere Bertalan még mindig hiányzó történeti portréjához is. I. Tóth Zoltán korábbi tanulmánya — amely az 1849-es Szemere-kormány nemzetiségi politikájával foglalkozik — s a jelen dolgozat alapján ennek a portrének legfontosabb részletei már kezdenek határozott vonalakkal kirajzolódni előttünk.

A témaválasztás fontosságát indokolja az a körülmény, hogy Szemere mint belügyminiszter, majd mint miniszterelnök, még Kossuthnál is nagyobb szerepet játszott forradalmunk és szabadságharcunk gyakorlati nemzetiségi politikájában. A szerző a témát elsősorban az 1848-as belügyminisztérium levéltárának anyagára támaszkodva dolgozta fel, s a tanulmány olvasása közben csak sajnálhatjuk, hogy meglehetősen szűk terjedelme miatt nem térhetett ki arra, hogy Szemere egyes intézkedéseinek körülményeit, azok hatását és eredményét részletesebben mutassa be.

A tanulmány mindenekelőtt azokat az alapelveket ismerteti, melyek Szemerét gyakorlati nemzetiségi politikájában vezették, s ezek lényegében a liberális magyar reformnemesség patriotizmusát és polgári programját képviselik: egyéni polgári szabadságjogok, az ország területi integritása és egyetlen magyar politikai nemzetiség. A szerző rámutat arra, hogy *ilyen* alapelvekkel a nemzetiségek megnyerése nem volt lehetséges, s elsősorban Szemerét teszi felelőssé a nemmagyar népek nemzeti igényeit kielégítő nemzetiségi törvény elmaradásáért. E kétségtelenül jószándékú liberális nemzetiségi politika elégtelenségére való rámutatás és a felelősség hangsúlyozása azonban — véleményünk szerint — erőteljesebb is lehetne, elsősorban a nemzetiségek részéről egyértelműen megnyilvánuló jogos igényekkel való szembeállítás révén. Másrészt rá kellett volna mutatni a nemzetiségi kérdés elválaszthatatlan összefonódására az ellenforradalommal szembeni erélyes fellépés és a parasztkérdés következetes megoldásának szükségességével. Mindezeknek a problémáknak a szálai szintén Szemere kezében futottak össze, s a liberális nemesség ezekkel szemben tanúsított magatartásának Szemere sokkal tipikusabb kifejezője volt, mint Kossuth, akinek magatartására ekkor már egyre inkább rányomta bélyegét a radikális baloldallal való szövetség. Midőn Kossuth számára már nyilvánvaló, hogy a forradalom útján tovább kell lépni, Szemere még mindig a forradalom lezárása, a „rend, nyugalom és törvényesség” mellett foglalt állást, s a Both Ödön által ismertetett nemzetiségi politikai intézkedései is ezt tükrözik.

Ha Szemere nemzetiségi politikájának általános elemzésénél az említett tényezőket is figyelembe vesszük, akkor válik csak igazán érthetővé az, amit a tanulmány második része az egyes nemzetiségekkel szemben hozott konkrét belügyminiszteri intézkedések kapcsán gazdag adatannyal illusztrálva bemutat: a nemzetiségi politika mindkét módszere — a meggyőzés és a kibékítés politikája; valamint a statáriummal, megtorlással és karhatalommal dolgozó erőpolitika — egyaránt eredménytelen maradt, s az is kel-

¹ Csak jegyzetben említettük meg, hogy téves Pogányiak az a *Norák*: A nyomdászati története művéből merített adata, hogy Paczkó Ferenc nyomdász bajba került a magyar jakobinusok mozgalmával kapcsolatban (42. l. 21. jegyz.). Erre, ahogy Landerer Mihály életére és a mozgalomban való részvételére is, pontosabb adatokat talált volna a szerző a Magyar Jakobinusok Iratai II. kötetében. A 98. l. 20. jegyzetben elírás történt: a szóbanforgó levelet Sebestény László írta Őz Pálnak, és nem fordítva. (Vö.: i. m. II. 719. l.) — Nem értjük, a szerző miért ragaszkodik idézeteiben az egykorú kéziratok teljesen következtelen nagybetűhasználatához. Ezt még a forráskiadványokban sem tesszük meg, nemhogy feldolgozásokban. — Miért használja az I. fejezetben következtetesen a „Vácot” locativusi alakot, amikor könyve további részeiben mindenütt a „Vácot” alakot találjuk?

lett, hogy maradjon. Ilyen elvi álláspont mellett, a forradalom továbbvitelének, valamint a parasztkérdés radikális megoldásának kérdésében tanúsított ilyen ingadozó, visszakozó magatartás mellett a meggyőzés és kibékítés politikája nem mehetett túl bizonyos általános liberális szövegeken és ígéreteken,

Szemere és az egész Batthyány-kormány nemzetiségi politikáját azonban csak akkor helyezhetjük igazán reális megvilágításba és értékelhetjük valóban helyesen, ha majd teljesen tisztázzuk a baloldali ellenzék nemzetiségi politikáját is, s módunkban lesz a kormánypolitikát egyrészt a forradalmiság kérdésében következetesebb radikális bírálat mérlegén lemérni, másrészt a baloldal türelmetlenebb nacionalizmusával összehasonlítani.

A tanulmány második fele sorra veszi Szemerének az egyes nemzetiségek mozgalmaival szemben tanúsított magatartását, s rámutat arra a fontos és történetírásukban eddig még nem eléggé hangsúlyozott körülményre, hogy magyar részről lényegesen eltérő álláspontot foglaltak el a különféle nemzetiségekkel kapcsolatban. A horvát kérdés előkezelésére már a korábbi tanulmányok is rámutattak. Both Ödön felismerte — és véleményünk szerint helyesen magyarázta — a szlovákok és románok irányában tanúsított politika sajátos vonásait is, ami abban nyilvánult meg, hogy míg a horvátokkal és románokkal szemben Szemere a végsőkig igyekezett vinni a meggyőzés és a békés megnyerés politikáját, addig a szerbek és a szlovákok felé elsősorban az erőpolitikát alkalmazta.

Szerencsésnek tarthatjuk Szemere két eddig kevésbé ismert nemzetiségi vonatkozású törvénytervezetének — a horvát és a határörvidéki törvénytervezetnek — a teljes szövegében való közzétételét is.

A jelen tanulmány után fokozott érdeklődéssel várjuk a szerző ígért nagyobb Szemere-monográfiáját, amely remélhetőleg j lentős lépéssel fog hozzájárulni 1848 és 1849 még nyitott kérdéseinek végleges megoldásához.

KATUS LÁSZLÓ

BUDAPEST MUNKÁSMOZGALMA 1919—1945

Bibliográfia. Szerk. Zoltán József. I—III. köt.

(Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 1959. 1098 l. 53 tb.)

A budapesti munkásmozgalom története a Tanácsköztársaság bukása és a felszabadulás közti időszakban nemcsak a főváros, hanem az egész ország történetének egyik legfontosabb része. Az új marxista magyar történetírás megtisztelő és hálás feladata a korszak munkásmozgalmi történetének alapos, elmélyült feldolgozása.

Ehhez a — sajnos eddig nem a kellő mértékben teljesített — feladathoz nyújt most igen hasznos segédesszöveget a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapesti Gyűjteményének munkaközössége. A történeti feldolgozások és a korabeli sajtóanyag széleskörű feltárása alapján állították össze a budapesti munkásmozgalom Horthy-korszakbeli történetének bibliográfiáját. A bibliográfia eleve megszabott korlátai nem tették lehetővé, hogy a korszak teljes sajtóanyagát dolgozzák fel, így a gyűjtést elsősorban a KMP és a befolyása alatt álló szervezetek, ill. a Szociáldemokrata Párt sajtótermékeire kellett korlátozni. A legfontosabb anyagot azonban ezzel sikerült megfogni.

A címszavakat a kötet eléggé részletes szakrendszerben tárja fel az olvasó előtt. A szakrendszer egyes csoportjain belül először az általános munkákat közlik, azután pedig a tárgyalt esemény időrendjében helyezik el a cédulákat. Ahol jelentős az anyag, ott periódusokra osztották (1919—1924, 1924—1929, 1929—1939, 1939—1945). Az I. kötetben a bibliográfiák és az általános munkák felsorolása után nagy anyagot kapunk a munkásosztály helyzetére, gazdasági viszonyaira, a munkaidőre, a munkabérekre vonatkozólag, sok cikk foglalkozik a munkanélküliség kérdésével, a nőmunkások helyzetével stb. A következő fejezet a Kommunisták Magyarországi Pártja és a befolyása alatt álló mozgalmak anyagát tartalmazza, majd az ifjúmunkások mozgalmaira, a KIMSZ-re, a pionirokra, a gyermekbarát-egyesületekre vonatkozó címszavak kerülnek sorra. Ugyancsak külön fejezet tárgyalja a Szociáldemokrata Párt tevékenységét, a forradalmi és a reformista sajtó történetét. Rendkívül tanulságos a politikai elnyomás különböző formáit és módszereit tárgyaló fejezet. Ezt követi az általános jellegű forradalmi megmozdulásokat, tüntetéseket, gyűléseket ismertető, végül a nemzetközi munkásszolidaritás dokumentumait bemutató fejezet.

A II. kötet a községi és országos képviseléválasztásokkal kapcsolatos munkásmegmozdulások anyagát, majd a különböző szakszervezetek történetére vonatkozó címszavakat ismerteti. Minthogy a sztrájkmozgalmak többnyire egyes szakszervezetek keretén belül zajlottak le, ez a fejezet tartalmazza a sztrájkokra vonatkozó címszavak zömét. Két rövid fejezet adja közre a munkásszövetkezetekre és a munkásjóléti intézményekre vonatkozó anyagot. Igen érdekes a munkások kulturális életére vonatkozó fejezet, amely a munkások kultúregyesületeit, az itt folyó politikai és ismeretterjesztő oktatást, az irodalmi előadásokat, a munkáskönyvtárak ügyét, a műkedvelő színjátszást és zenei életet, valamint a munkások képzőművészeti tevékenységét és végül a munkáspartot ismerteti. Ezt a kötetet a korszak munkásmozgalmára vonatkozó szépirodalmi alkotások és a gyűjtés során előkerült képanyag jegyzéke zárja le.

A III. kötetet gyakorlati megfontolások hívták életre. Igen sokszor érdeklődnek ugyanis egy-egy kerület munkásmozgalmi eseményei iránt. Ezért ez a kötet a mai kerületbeosztást követve tartalmazza azt az anyagot, amely lokalizálható volt, függetlenül attól, hogy tárgyánál fogva az első két kötet valamelyik fejezetébe is beletartoznék. Az ebből adódó természetesen a kötet összeállítói a III. kötet végén közölt mutatókkal óhajtottak segíteni. Itt megtalálhatjuk először is a feldolgozott sajtótermékek jegyzékét, valamint egy névmutatót, amelyben megkülönböztették a szerzőket és a szereplő személyeket, az előbbieket vezetéknevét nagybetűvel, az utóbbiakét rendes gépelléssel feltüntetve. A tárgymutató megismétli az egyes fejezeteimket és az egyes tételek sorszáma utalva közli azoknak a címszavaknak a jegyzékét is, amelyek más fejezetbe kerültek, de az illető fejezetre vonatkozólag is tartalmaznak anyagot. A fő fejezetek címszavain túlmenően még a „békemozgalom”, „községpolitika” és „nőkérdés-mozgalom” címszavakat is felvették. Az a tény azonban, hogy az egyes fő fejezeteken belül még külön tárgymutatót is adtak az általános tematikának megfelelően, inkább áttekinthetlenebbé tette az anyagot. A III. kötet kerületenkint elosztott anyagának jelentős része ugyan bekerült ebbe a tárgymutatóba, de mégsem az egész, így a tárgymutató használatára nem teszi feleslegessé egy-egy téma anyagának összeállításánál a III. kötet teljes átnézését. A tárgymutatónál jóval használhatóbb a helymutató, amely kerületenkint a kerületen belül előforduló fontosabb városrészek, ill. utcák anyagára utal, az ehhez csatlakozó következő mutató pedig egyes intézmények és üzemek anyagára az intézmények betűrendjében.

A legtöbb címszót az összeállítók tárgyi annotációkkal egészítették ki. Ezek az annotációk rendkívül hasznosak és nagyban emelik a bibliográfia értékét, mert együtvéve nem száraz címjegyzékké, hanem — mondhatni — izgalmas olvasmánnyá teszik. 58 tábla, amely korabeli röplapok, május 1-i emléklapok stb. reprodukciója, ugyancsak színesbé teszi a kötetet, újabb adatokat hoz a korabeli munkásmozgalomra vonatkozólag.

A három kötet nemcsak a korabeli budapesti munkásmozgalom történetével foglalkozó kutatók számára jelent nélkülözhetetlen segédeszközt, hanem igen hasznos, érdekesítő olvasmánya lehet mindenkinek, akit fővárosunk harcos és haladó múltjának hagyományai érdekelnek. A kötetnek nyilván széleskörű kelendősege volna, ezért igen sajnálatosnak kell mondanunk, hogy nem nyomtatásban, hanem csak sokszorosításban jelent meg (bár az adott műfaji keretek között technikai szempontból a sokszorosítás kifogástalannak mondható) és csak 270 példányban. Kívánatos volna, hogy az ilyen jellegű bibliográfiai összeállítások nagyobb példányszámban jelenjenek meg, mert jelenlegi formájukban csak kevés helyre jutnak el és így nem tudnak megfelelni rendeltetésüknek. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapesti Gyűjteményének munkatársai ezért a munkájukért minden dicsőretet és elismerést megérdemlnek.

NIEDERHAUSER EMIL

VITA A MAGYAR TÖRTÉNETI FORRÁSKIADÁS HELYZETÉRŐL ÉS FELADATAIRÓL

A Magyar Történelmi Társulat 1960. június 6-án vitát rendezett a magyar történelmi forráskiadás helyzetéről és feladatairól. A vita célja az volt, hogy a magyar történelmi forráspublikáció múltjának és jelenének felmérésével szempontokat nyújtson a korszerű igényeket kielégítő új forráskiadási szabályzat elkészítéséhez. A vitán történettudományunk kutatóin kívül részt vettek és részben felszólaltak a rokontudományok képviselői is.

A forráskiadási vitát egy erre a célra a Társulat Elnöksége által felkért bizottság készítette elő. A vita alapjául *Benda Kálmán*nak, a Történettudományi Intézet munkatársának referátuma szolgált, amely ismertette a magyar történelmi forráskiadás felszabadulás előtti történetét és jelenlegi főbb feladatait. A magyar történelem egyes nagyobb korszakainak 1945 után megjelent forráskiadványairól, illetve jelenlegi forráskiadási problémáiról egy-egy korreferátum nyújtott áttekintést. A referátum, illetőleg a korreferátumok sokszorosított szövegét a vita résztvevői előzőleg kézhez kapták, így a vita — *Ember Győző* akadémiai I. tag elnöki megnyitó szavai után — mindjárt a hozzászólásokkal kezdődött. A teljesség kedvéért vázlatosan ismertetjük a referátum és a korreferátumok tartalmát is.

Benda Kálmán referátuma a magyar történelmi forráskiadás egészének felszabadulás előtti történetét ismertette, majd jelenlegi főbb kérdéseit tárgyalta. Rámutatott arra, hogy a történelmi források rendszeres felkutatása, gyűjtése és másolása nálunk a XVII. század legvégén indult és a XVIII. században terebélyesedett ki. A kezdeti korszak jelentős eredményei közé sorolta többek között Hevenes Gábor, Kaprinai István, Bél Mátyás, Pray György, Katona István és Engel János Keresztély gyűjtését, illetve kiadványait, továbbá a tudományos forráskritika kibontakozását és a történelmi érdeklődés jelentős kiszélesedését. A kezdeti fállendülést követően, a XIX. század első felében *Benda Kálmán* referátuma bizonyos hanyatlást állapított meg, melynek egyik okát abban jelölte meg, hogy historikusaink nem tudtak állandó jellegű iskolát, szervezetet létrehozni, amely az elért eredményeket a történészek módszeres képzésével átadhatta volna. Míg Bél, Pray, Katona, Cornides, Engel vagy Fessler nevét a maguk korában az európai tudomány legjobbjai között emlegették, alig néhány évvel később, Thierry, Guizot vagy Macaulay kortársai, a magyar romantikusok — a lelkes Horváth István, a termékeny Fejér György és mások — már provinciális jelenségek, akikből elődeik módszeres felkészültsége és egyetemes műveltsége egyaránt hiányzott.

A magyar történettudomány — és ezen belül a történelmi forráskiadás — újabb fellendülése az 1848/49-es szabadságharc bukása után, az abszolutizmus éveiben vette kezdetét — alapította meg *Benda Kálmán*. Történelmi forráskiadásunk e korszakából *Benda Kálmán* Toldy Ferenc és Mikó Imre munkásságára, továbbá az 1854-ben megindított *Magyar Történelmi Tárra* és az 1857-ben megkezdett *Monumenta Hungariae Historica* című sorozatra utalt. A referátum elismerően emlékezett meg az olyan nagyszabású forráspublikációkról, mint az Árpád-kori Új Okmánytár, az Anjoukori Okmánytár, az Anjouk és Hunyadi Mátyás diplomáciai iratai, a bánságok, véghelyek és határterületek okmánytárjai, a Magyar és Erdélyi Országgyűlési Emlékek, a Török-magyarokori Államokmánytár, a Hódoltsági Okmánytár, a magyar és a török történetírók művei, a különböző, zömben főúri naplók és emlékiratok kiadása stb.

Ez a tekintélyes mennyiség azonban nem állt arányban a minőséggel. A korabeli forráskiadványok fogyatékoságai sorában *Benda Kálmán* megemlítette az 1711 utáni korszak elhanyagolását, a tervszerűtlenséget, a kiadványok egyoldalú politikai és katonai jellegét. Módszertani szempontból rámutatott a körülhatárolt témák kerülésére, a közölt szövegek megbízhatatlanságára és a technikai apparátus csaknem teljes hiányára. E ne-

gativumok annál feltűnőbbek, mert — mint rámutatott — a dilettantizmus védelmezője sajátos módon éppen a tudomány fejlesztésére hivatott Magyar Tudományos Akadémia volt, mely a szabadságharc bukása után gazdája lett a forráskiadásnak.

Az akadémiai kiadványok módszertelensége ellen — állapította meg Benda Kálmán — az 1870-es, 80-as évek módszeresen képzett történész-nemzedéke — Fejérváthy, Thallóczy, Márki, Károlyi, Nagy Gyula stb. — a Magyar Történelmi Társulat köré csoportosulva vette fel a küzdelmet. Ebben az összefüggésben volt jelentősége a Társulat 1885. évi kongresszusának, ahol Thallóczy Lajos referátuma a forráskiadás tervszerű irányításának szükségességét hangoztatta, Fejérváthy László pedig a szövegkiadási eljárás módzatairól tartott — sok szempontból ma is figyelemreméltó — beszámolót. A kettejük által felvetett hasznos szempontok gyakorlati érvényesítésére azonban — mutatott rá Benda Kálmán — csak az első világháború után történt kísérlet, amikor is, elsősorban az utolsó 200 év forrásai kiadásának pótlására, a Társulat megindította a *Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris* című sorozatát. A két világháború közötti időszaknak voltak említt más, nem lebecsülendő eredményei is. A korabeli kiadványok elkészítésében az akkori történész-gárda legjobbjai — Károlyi Árpád, Angyal Dávid, Szekfű Gyula, Domanovszky Sándor, Lukinich Imre, Hajnal István, Mályusz Elemér — vettek részt, s az Árpádkori elbeszélő forrásokon, az Árpádkori oklevelek kritikai jegyzékén és a Podmaniczky-család oklevéltárának 5 kötetén kívül az addig teljesen elhanyagolt gazdaság- és társadalomtörténet területén is olyan jelentős kiadványok születtek, mint Szabó István Ugocsa megyéről publikált kötete, Fekete Lajos esztergomi defter-kiadványa, vagy Jakó Zsigmond gyalui urbáriumai. 1920-ban a Társulat kidolgoztatta a forráskiadás akkori szükségletekhez igazodó szabályzatát, majd megindította a „Történettudomány Kézikönyvei” című sorozatot, amely tankönyvszerűen tárgyalta a legfontosabb módszertani — oklevéltani, kronológiai és paleográfiai — ismereteket stb.

Mindemellett Benda Kálmán referátuma a két világháború közötti kiadványpolitikával, illetve forráspublikációkkal kapcsolatban is súlyos fogyatékosságokat állapított meg. A Társulat forráspublikáló tevékenysége a 30-as évektől kezdve erősen ellanyhult, az akadémiai kiadványok megjelenését pedig továbbra is a teljes tervszerűtlenség jellemezte. A korábban megkezdett sorozatok — Anjou-kori Okmánytár, Országgyűlési Emlékek stb. — sorra befejezetlenül maradtak. Az egymást követő társulati kötetek is elsősorban a központi kormányzati és a feudális uralkodó osztály tevékenységének feltárását szolgálták. A korabeli magyar történetírás tematikai egyoldalúságának jellemzésül Benda Kálmán megemlítette, hogy a *Fontes*-sorozatnál például a kormány úrbérendezési törekvéseit belevették a tervbe, a parasztság mozgalmait nem, a magyar jakobinusok szervezkedését vérbefojtó nádor jelentései kiadásra kerültek, de a kivégzett forradalmárok iratai nem, s a dualizmus korából is a miniszterek iratainak publikálását vették tervbe, viszont hallgattak az agrárszocialista és a munkásmozgalmakról.

R referátuma befejező részében Benda Kálmán forráskiadásunk mai helyzetével foglalkozott. Rámutatott azokra a pozitívumokra, melyek a felszabadulás utáni kiadványokat elvi, tematikai és módszertani szempontból egyaránt messze a korábbi publikációk színvonala fölé emelik. Ebben a vonatkozásban elismerően szólt arról a segítségről, melyet levéltárszervezetünk sorozatosan közreadott alap- és leíró leltárai révén a történetkutatóknak nyújt. A pozitívumok közül kiemelte azt a tényt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia napjainkban olyan erkölcsi tekintéllyel és anyagi lehetőséggel rendelkezik, amilyenre a megelőző polgári korszakban példa nem volt. A kedvező tényezők szemrevétele alapján azon meggyőződésünk adott kifejezést, hogy a gyökeresen megváltozott feltételek a magyar történeti forráspublikáció igazi reneszánszát fogják meghozni.

A tennivalók sorában Benda Kálmán sürgette a forráskiadási problémák és szükségletek gondos felmérését, s ennek alapján egy átfogó és egységes forráspublikációs terv kidolgozását. Tekintettel a kiadási eljárások sokféleségére, hangoztatta a tudományos forrásközlési szabályzat mielőbbi kidolgozásának szükségességét. Javasolta, hogy az Akadémia iktassa távlati tervbe az olyan alapvető fontosságú történeti kézikönyvek kiadását, mint a magyar történeti életrajzi lexikon, történeti tárgyi lexikon, történeti helységnévtár, történeti tisztii címtár és történeti atlasz. Végül — bizonyos negatív tapasztalatok alapján — a történettudomány és a rokon tudományok (irodalomtörténet, nyelvtudomány stb.) közötti szorosabb együttműködés szükségességére hívta fel a figyelmet.

Történelmünk 1526 előtti szakaszának felszabadulás utáni forráskiadványairól, illetve azok tapasztalatairól *Kumorovitz L. Bernát*, a történettudományok doktora korreferált. A felszabadulás óta etéren elért eredmények sorában megemlékezett a Mályusz Elemér szerkesztésében megjelent Zsigmondkori oklevéltárról, a saját gondozásában

megjelent veszprémi regesztákról, valamint a Kniezsa István és Király Péter által szerkesztett „Középkori cseh oklevelek” c. kiadványról. Az előkészületben levő munkák közül kiemelte Borsa Iván vállalkozását a Szentpétery-féle kritikai jegyzék folytatására, a Belényessy Márta vezette „Anyagi kultúránk a XV. században” című munkaközösség tevékenységét, továbbá a Budapest történetére vonatkozó középkori oklevelesanyag Mályusz Elemér vezette kiadási munkálatait, a Györffy György szerkesztésében készülő „Diplomata Hungarica Antiquissima” c. kiadványt, végül Fekete Nagy Antal gyűjtését az 1514-es parasztfelkelés anyagának közreadására. A népszerűsítő jellegű kiadványok vonatkozásában elismerően szólt az Elekes Lajos és H. Balázs Éva szerkesztésében megjelent „Mátyás a kortársak között” c. kiadvány, valamint a Györffy György által szerkesztett „A magyarok elődeiről és a honfoglalásról” című kiadvány tudományos értékeiről. A középkori oklevélszövegek kiadási eljárásával kapcsolatban utalt Borsa Ivánnak a Levéltári Közlemények 1946. évi kötetében megjelent szabályzatára, amely maradandóan szögezte le a közlési alapelveket, mégsem szabad, s nem is lehet — már csak terjedelmi okok miatt sem — mereven alkalmazni. A kiadási tervek és közlési eljárások összehangolása végett Kumorovitz L. Bernát végül szorosabb együttműködést sürgetett egyfelől a Társulat, másfelől mindazon intézmények között, melyeknek a magyar levéltári okiratanyag publikálása eddig is szívügyük volt.

Az 1526 és 1849 közötti korszak forráskiadásáról szólva, *Barta István* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa korreferátumában összefoglalta történettudományunk főbb eredményeit a felszabadulás óta. Megemlékezett Kossuth összes munkájának saját szerkesztésében megjelent tíz kötetéről, továbbá Ember Győző, Andics Erzsébet, Haraszi Éva, V. Waldapfel Eszter, valamint Beér János és Cizmadia Andor ugyancsak 1848/49-es tárgyú kiadványairól. A korábbi magyar szabadságmozgalmak tárgyköréből utalt Ráday Pál iratainak Benda Kálmán szerkesztésében megjelent kötetére, az Esze Tamás által kiadott „Kuruc vitézek folyamodványai” című publikációra, s különösen kiemelte a Benda Kálmán által közzétett „Magyar jakobinusok iratai” három kötetét, melyet az eddig megjelent legjobb magyar forráskiadványként értékelt. A parasztság életére és életkörülményeire vonatkozó kiadványok sorában elismeréssel szólt a Varga Endre-féle úriszéki kötetéről, a Maksay Ferenc és munkatársai által összeállított urbáriumkiadványról, az I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratait tartalmazó Makkai László-féle kötetéről és a H. Balázs Éva szerkesztésében megjelent Jobbágylevelek-ről. A népszerűsítő jellegű kiadványokat tekintve Barta István több vállalkozásról elismerően nyilatkozott, viszont bírálta a Ráby Mátyás emlékiratait közzétévő kiadványt, valamint a Geréb László szerkesztésében megjelent „Hazai osztályharok irodalma, 1525—1660” című kötetet.

Korreferátuma második részében Barta István sorra vette a forrásközlés egyes munkafázisait, s részleteiben mutatta meg, hogy a publikálók — a forráskiadás formai és módszertani elveinek egységes felfogása híján — milyen természetű nehézségekkel küzdenek. Hangoztatta, hogy a tárgyban, térben és időben jól körülhatárolható forrásanyag feltétlenül megköveteli a kimerítő, szakszerű és elvszerű bevezető tanulmányt. Az anyagválogatás kérdésével kapcsolatban kívánatosnak mondotta, hogy az új forráskiadási szabályzat típusonként rögzítse a szelektálás, rövidítés, kivonatolás és összegezés mértékét. Ami a regesztázást illeti, helytelennek mondotta azt a gyakorlatot, mely szerint az idegen nyelvű irat tartalmi ismertetése a regesztában történik. Utalt a regesztakészítés két szélsőséges hibájára, a túlzott rövidsége és a részletekben való elveszésre. A szövegközlés mikéntjével kapcsolatban vitatta a korábbi társulati szabályzatnak azt az előírását, hogy a szövegeket az eredeti tisztázat alapján kell közölni, s csak annak nemlétében kell a fogalmazványt használni. Az ésszerűség — mondotta — inkább a fogalmazvány előnyben részesítését tanácsolja, mert arról leolvasható az irat keletkezésének egész története, azok a javítások és utólagos módosítások ti., melyeknek a tisztázaton már nincs nyomuk. Barta István a továbbiakban egységes irányelveket sürgetett a betűhív közlés, valamint a jegyzetelés mértékének kérdésében, annál is inkább, mert eddig megjelent kiadványainknál mindkét vonatkozásban jelentős eltérések vannak. Rámutatott a levéltári és egyéb lelőhelyek feltüntetésének anarchikus gyakorlatára, s a tipográfiai megkülönböztetés területén jelenleg uralkodó zűrzavarra. Az indexkészítéssel kapcsolatban elégtelennek mondotta a személy- és helynevek, valamint a fogalmak egyszerű kivetítését; ezen túlmenően az egymással összefüggő fogalmak összevonására, az értelem szerinti egységesítés kidolgozására, s az átutalások egész rendszerének az alkalmazására kell törekedni.

Barta István végül szintén a forráskiadási tervezés minőségének emelését sürgette, s a forráspublikáló munka fokozott — főként erkölcsi — megbecsülésére kérte az irányító szerveket.

A dualizmuskori forráskiadványokkal kapcsolatban Iványi Emma, az Országos Levéltár munkatársának korreferátuma vázolta azokat a nehézségeket (bibliográfia, részlettanulmányok hiánya stb.), melyekkel a korszak kutatóinak — a dualizmuskori történet korábbi elhanyagolása miatt — meg kell küzdeniök. Hangoztatta, hogy a korszak alapvető kérdéseinek tisztázására marxista történetírásunk — elsősorban az egyetemi tankönyvek munkálatai során — már sokat tett, de történeti forrásainak kiadásában még ma is csak a kezdeti lépéseknél tart. Etéren eredményként könyvelte el Kemény G. Gábor: „Iratok a nemzetiségi tisztázására marxista történetírók Magyarországon a dualizmus korában” c. művének két kötetét, továbbá a saját szerkesztésében megjelenés előtt álló „Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából” című kiadványt.* Hamarosan nyomdába kerül a Komjáthy Miklós által szerkesztett „Közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából” című kiadvány is.

A részben már megjelent, részben előkészítés alatt álló kiadványok bőséges tapasztalati anyaga alapján Iványi Emma szintén munkafázisonként elemezte a forrásközlés megoldandó fő problémáit. Különösen a nyomdával való együttműködés kérdésére hívta fel a figyelmet. Hangoztatta, hogy véleménye szerint a készülő szabályzatban ezzel a problémával is foglalkozni kell, mert az együttműködés korai és megfelelő kiépítésével sok félreértést és bosszúságot el lehet kerülni. Főként annak a szükségességét hangoztatta, hogy a nyomdák a szedés munkájának megkezdése után már az első néhány lapról készítenek levonatot és adják át betekintésre a szerzőnek.

Arri a kommentárokat és a tárgyi jegyzetelést illeti, azok mélysége, illetve mennyisége — véleménye szerint — a bevezető tanulmány jellegétől függ. Általában véve hangoztatta, hogy a tárgyi jegyzeteknél mértéket kell tartani: a forráskiadványt nem szabad önálló olvasmánynak tekinteni, hanem mindig csak a feldolgozások alapjának. A kiadványok ún. apparátus-részével kapcsolatban azon nézetének adott kifejezést, hogy a hangsúlyt a tárgymutatóra kell helyezni, s a szövegben előforduló szavak kivetítésén kívül szükség van ún. eszmei mutatózásra is, hiszen történetírásunk nem egy mai kategóriája a megfelelő történeti korban nem is volt használatos (pl. „parasztság kiszákmányolása”, „munkásmozgalom” stb.). A korreferátum végül dualizmuskori kiadványtémákra tett javaslatot.

Karsai Elek, az Országos Levéltár munkatársának korreferátuma az *ellenforradalmi korszak* (1919—1945) kiadványügyi helyzetéről számolt be. Hangsúlyozta, milyen roppant érdeklődéssel fordultak a széles néprétegek történelmünk e negatív szakasza felé, hiszen egész társadalmunkat foglalkoztatta a kérdés: ki a felelős az ország tönkretételéért, több mint fél millió magyar állampolgár haláláért? Rámutatott arra, hogy történetírásunk mind a mai napig távolról sem elégítette ki a Horthy-korszakkal kapcsolatos szükségleteket, habár — mint kifejtette — ennek nem kis részben objektív akadályai is voltak. Így megemlítette, hogy az ellenforradalmi korszak iratanyaga a felszabadulás után csak kis részben volt a levéltárakban: jelentős részük megsemmisült a hadműveletek alatt, más részüket pedig az érintett hatóságok és tisztviselők pusztították el.

Ilyen körülmények között — mutatott rá Karsai Elek — egy-egy állag önálló kiadása, a nagy méretű csonkulás miatt, lehetetlennek látszott és nem maradt más választás, mint részben egy-egy témára vonatkozó komplex-jellegű iratanyag kiadása, részben az ellenforradalmi korszak egyes periódusait fellelő, több témát tartalmazó forráskiadványok összeállítása. Az előbbi változat példájánál megemlítette „A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnán” című kötetet, valamint az 1944-es zsidóüldözésekkel foglalkozó „Vádirat a náciizmus ellen” című kiadványsorozatot. Az utóbbi változatra példaként a „Magyarország és a második világháború”, valamint az „Iratok az ellenforradalom történetéhez” című kiadványsorozatot idézte. Az összeállítók mindkét esetben ún. komplex kutatási eljárásra kényszerültek, amelynek során a közigazgatás rendszerét nyomon követve, az alárendelt szervek iratainak felkutatása útján igyekeztek az országos fontosságú hivatalok elpusztult iratanyagát részben rekonstruálni, részben pótolni. A felsorolt okok miatt kellett a legújabb kor kutatóinak fokozott mértékben támaszkodniuk a nyomtatásban megjelent anyagra is.

Ami a legújabbkori kiadványkészítés részlet-munkálatait illeti, Karsai Elek foglalkozott a roppant méretű iratanyag szelektálásának és tartalmi kivonatolásának, egyes szövegrészek elhagyásának problémájával. Ez utóbbival kapcsolatban hangsúlyozta a legújabbkori publikációk egyik specifikumát, azt ti., hogy a korabeli hatósági iratanyagokban gyakran felbukkanó antikommunista, nacionalista, sovinszta és antiszemita frázisoknak helytelen volna teret engedni kiadványainkban, így azok elhagyása, megfelelő

* Iványi Emma kiadványa időközben megjelent.

jelölés mellett, mindenképpen indokolt. Ugyancsak sajátosan vetődik fel — mondotta — a betűhív közlés kérdése. Ha egyes kiemelkedő, vezető politikusok — pl. Gömbös vagy Windischgraetz — saját kézírással rögzített szövegeiben helyesírási hibák fordulnak elő, ez a kutatás számára nem érdektelen, ezért a kiadott szövegben is megőrkítésre érdemes. Viszont nem volna értelme — hangoztatta — ugyanilyen elbírálás alá vonni a munkások és parasztok e korból származó leveleit, kérvényeit. Karsai Elek végül az olyan, történettudományunk által mindezülig meglehetősen elhanyagolt, modern források csoportokra hívta fel a figyelmet, mint az egykori fénykép-, hanglemez- és filmfelvételek.

A munkásmozgalomtörténeti dokumentumkiadványok problémáival külön korreferátum foglalkozott, melyet S. Vincze Edit kandidátus, a Párttörténeti Intézet munkatársa készített. A munkásmozgalom történetének kutatása — mutatott rá — 1948-ban vette kezdetét, mégpedig a munkásmozgalmi dokumentumok összegyűjtésével és publikálásával. E munka sajátosságát az adta meg, hogy az első időszakban kiadott köteteknek nemcsak a tudományos feldolgozómunkát kellett előkészíteniük, de bizonyos mértékben pótolniuk is kellett a feldolgozásokat, sőt a népszerűsítő művek feladatait is el kellett látniuk. A munkásmozgalomtörténeti dokumentáció által elért eredmények felsorolásában S. Vincze Edit rövid jellemzést adott többek között a Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai című sorozat eddig megjelent 7 kötetéről, a „Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához” című kisebb sorozatról, a „Munkások és parasztok mozgalmai az abszolutizmus korában” című kiadványról, a magyar ifjúmunkásmozgalom történetére vonatkozó kiadványokról, a hazánk felszabadulásának 10. évfordulójára megjelent emlékkötetről, az „Illegális Szabad Nép” című kiadványról, továbbá a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából megjelentetett kötetekről. Hangsúlyozta, hogy e kiadványok — bár az 1954 előtt megjelent kötetekkel kapcsolatban elhangzott bírálatok többségükben jogosak — lényegében megfeleltek kitűzött céljuknak.

Más kérdés az — hangsúlyozta Vincze Edit —, hogy az elért eredmények ellenére e munkásmozgalomtörténeti dokumentumkötetek — s főként az 1954 előtt megjelentek — ma már sem jellegüket, sem publikálási módszereiket tekintve nem tekinthetők mintának. A különböző hibák — mutatott rá — részben a múltban elterjedt dogmatikus történet szemléletből, részben a szerkesztők tapasztalatlanságából, olykor felületességéből származtak, részben azonban az előttük álló feladatok sokrétűségéből és bonyolultságából is. Nagy nehézséget okozott például az a tény, hogy a munkásmozgalmi dokumentumok publikálásához a szerkesztők jórészt semmilyen szabállyal nem rendelkeztek.

Étérn jelentős fordulatot eredményezett, hogy a párttörténet-szakutatók 1953-ban hozzájutottak a Szovjetunióban megjelent párttörténeti forráskiadási szabályzatokhoz. Ezek alapján a Párttörténeti Intézet munkatársai szerkesztési szabályzatot készítettek az MMTVD-sorozathoz. A szabályzat kidolgozását követő időben a munkásmozgalomtörténeti kiadványok színvonala megjavult, s az azóta megjelent kiadványok többségével szemben a korábbi kifogások már aligha támaszthatók.

Korreferátuma további részében Vincze Edit felvetette azt a mindeddig nem tisztázott kérdést, hogy vajon mi tekinthető a forráskiadványoknál a tudományos, illetve a népszerű jelleg kritériumának. A Párttörténeti Intézetek 1959-ben Bukarestben tartott nemzetközi konferenciáján is elhangzott olyan vélemény, hogy egy kötetben csak egyfajta eredetű forrásanyag publikálható, s ha egyes esetekben meg is engedhető többféle forrásból származó anyag egy kötetben való kiadása, az is csak forrásonként csoportosítva, viszont megengedhetetlen különféle források kronológiai sorrendben történő, vagy tematikailag csoportosított közlése. Vincze Edit azon nézetének adott kifejezést, hogy ez utóbbi lehet bizonyos idő múlva elérendő cél, de ma még nem mellőzhetjük a vegyes kiadványokat. Kívánatosnak mondotta, hogy a forrásközlési szabályzat állást foglaljon ebben a kérdésben.

Magán a vitán elsőnek Mályusz Elemér, a történettudományok doktora szövegeztette hozzá. A referátum és a korreferátumok néhány apróbb ténybeli pontatlanságának igazítása után Kovachich Márton György munkásságát méltatta, aki nem csupán forráskiadó volt, hanem — mint mondotta — a magyar történettudományok korát megelőző szervezője is. Tervei nemcsak a források másolatainak összegyűjtésére terjedtek ki, hanem a külföldi irodalom magyar vonatkozású adatainak számbavételére és a néphagyományok összegyűjtésére is. Életművét olyan szilárd pontnak tekinthetjük — hangoztatta —, amelyhez mérve értékelhetjük a későbbi generációk tevékenységét. Másik kiindulási pontnak Mályusz Elemér a külföldi vállalkozásokkal való bátrabb összehasonlítást javasolta. Ha például az Újkor Olasz Történeti Intézet 1935-től 1959-ig megjelent 38 kötetével hasonlítjuk össze, kiderül, hogy a mi Fontes-ünk valóban jobb, alaposabb, használhatóbb. Ellenkező példaként a Magyar Helikon kiadásában megjelent Monu-

menta Hungarica c. sorozatot idézte, amely Geréb László magyar fordításában Thuróczy-t. a Képes Krónikát és Bonfini-t tartalmazza, s amely messze alulmarad a Szovjet Történettudományi Intézet gondozásában egyidejűleg megjelentetett, középkori bizánci írókat és kelet-európai krónikákat tartalmazó kiadványsorozat tudományos színvonalával szemben.

Hozzászólása további részében Mályusz Elemér a vatikáni levéltár középkori pápai okleveleinek kiadását, illetve ennek fejlődését ismertette, s arra a következtetésre jutott, hogy a nemzetközi gyakorlat az egyre összevontabb közlési mód irányába halad. Ugyanezt a tanulságot szűrte le a párizsi Institut de recherche et d'histoire des textes működéséből is, amely kutató expedícióival távoli országok — pl. Görögország, Közel-Kelet — kézirat- és levéltárainak katalógusait kutatja fel és fényképezteti le, hogy a fotókópiákat azután a szakkutatók rendelkezésére bocsássa. A cél nem minél több anyag ki nyomtatása, hanem annak a módnak a megtalálása, hogy a történetíró hogyan uralkodjék az anyag felett. Évtizedek gazdag tapasztalati anyaga igazolja — mutatott rá —, hogy a források válogatás nélküli, teljes szövegű kiadása nem hogy segíti, de éppen ellenkezőleg, nehezíti, esetleg meg is akadályozza az anyag feletti uralmat. A saját szerkesztésében megjelent Zsigmondkori Oklevéltárról például elmondotta, hogy azokat a regesztákat, amelyek nyomtatásban szétzörtan megjelent, lappangó szövegeket ismertetnek, nem kevésbé érzi hasznosnak a történettudomány számára, mint a kiadatlan okleveleket első ízben publikáló részeket.

Mályusz Elemér végül arra figyelmeztetett, hogy a történetírás elsősorban írást jelent, s egy-egy alapvető történeti összefüggés felismerése, egy-egy fejlődési fok leírása értékesebb, hasznosabb lehet, mint egy, akár húszszor terjedelmesebb forráskiadvány. A forráskiadási munkának — véleménye szerint — elsősorban pályájuk kezdetén álló, fiatal történészek esetében van didaktikai haszna, illetve olyan idősebb korosztályú történészeknél értelme, akiknek írói vénája már a kimerülés stádiumában van.

Györfly György, a történettudományok kandidátusa, a Történettudományi Intézet munkatársa hozzászólásában Gyöngyössi Gergely pálos főnök 1520 körüli, mindeziéig irodalmunkban alig méltányolt forrásgyűjtő munkásságára hívta fel a figyelmet, amely, módszer tekintve, mind a hazai jezsuiták forrásgyűjtő munkásságát, mind a nyugati bollandisták működését megelőzte.

Ami a középkori forráskiadást illeti, Györfly György véleménye szerint alapján véve három műfajt lehet megkülönböztetni: a facsimile-s, a teljes szövegű és végül a regesztaszerű kiadást. A három kiadási lehetőség közül Györfly a facsimilét a legkorábbi, XI—XII. századi oklevélananyag ideális közlési módjának mondotta, mégpedig az oklevelek kiállító szerinti csoportosításában. A teljes szövegű kiadásról azt a véleményét hangoztatta, hogy az a tömeges jellegű okleveles gyakorlat korára nézve a legélszerűbb, ti. a középkori levéltári egységek rendjében (pl. Sopron város levéltára, a Pannonhalmi Rendtörténet okmánytára), amikor is az iratok tartalmilag összefüggnek egymással; az egyik oklevél magyarázza a másikat. Végül a regesztában való közlés — megítélése szerint — általában egy-egy korszak teljes okleveles anyagának kronológikus rendben való közlésére hivatott. Ez utóbbira a Zsigmondkori Okmánytár és a tervezett Jagellókorai Okmánytár példáját idézte. A három kiadási mód közül a harmadikat mondotta a magyar forráskiadásban a legsürgősebbnek. Legkorábbi, XI—XII. századi okleveles anyagunk minden szempontot együttesen kielégítő közzétételére olyan új kiadás munkálatait jelentette be, mely kronológikus rendben, teljes szövegben és facsimilében tartalmazza teljes oklevélananyagunkat.

Mezey László, az irodalomtudományok kandidátusa hozzászólásában a középkori oklevelek formuláskönyveinek újabb és sürgető kiadására hívta fel az ankét figyelmét. Kovachich Márton György 1799-ben kiadott, s a nagy európai nemzetek történettudományát etéren évtizedekkel megelőző „Formulae Solennes Styli”-jének nem akadt megfelelő folytatása; ez is alátámasztja Benda Kálmán alappreferátumának azt a megállapítását — hangoztatta —, hogy a XVIII. századi magyar történetírás nagy forrásközlő lendülete a XIX. század elejére elakadt. A formularé-k újabb kiadásának jelentőségét a hozzászóló nem csak abban látta, hogy az bármilyen monografikus feldolgozásnál tömörebb képet adhatna a magyar kancelláriai, hiteles helyi, városi és egyházi oklevéladó gyakorlatról, továbbá az írásbeliség fejlődéséről, egyes jog- és művelődéstörténeti kérdésekről, hanem abban is, hogy használhatóbbá tenné, illetve kiegészítené a középkori oklevelek egyre általánosabbá váló regesztaszerű kiadását.

A következő felszólaló *Wellmann Imre* levéltáros volt. Hozzászólásában rámutatott a forráskiadás jelentőségére és a forráspublikálás megfelelő tematikai tervezésének fontosságára. Vitatta Mályusz Elemér hozzászólásának azt a tételét, hogy kútfőkiadással első sorban a kezdő és a pályájuk delén túllévő, idős történészek foglalkozzanak. Hangoztatta

hogy az olyan forráspublikáció, mely a történetírásunk elé tűzött főcélok elérését szolgálja éppen a helyes módszer és magas színvonalú történetírás ügyét lendíti előre. Wellmann Imre a továbbiakban rámutatott: e feladat teljesítésére sokkal inkább adva van a lehetőség, mint eddig bármikor, hiszen a felszabadulásunkat követő korszak mind a tudományos szervezettség, mind a személyi ellátottság terén döntő fordulatot hozott.

Wellmann Imre végül kifejtette: a legsürgősebb teendő hosszabb léleketű terv kidolgozása az arra érdemes kutatók közzétételére; a publikálás technikájának kérdése véleménye szerint sorban és rangban csak ezután következik. A munka érdemi részét mindkét esetben szűkebb bizottságban látja elvégezhetőnek.

Bartha Antal, a Történettudományi Intézet munkatársa a középkori forráskiadás kérdését a marxista történet szemléletnek abból az alapvető tételéből kiindulva vizsgálta, hogy a történelem alapja az emberi társadalom anyagi termelésének folyamata. Abban az eszméi harcban — mondotta —, amelyet a nemzetközi marxista történészfórum a burzsoá történeti koncepcióval folytat, a korai feudalizmus vizsgálatának is megvan a maga helye és jelentősége. Szemben a burzsoá történeti iskolákkal, amelyek — mint mondotta — vagy tagadják a VI.—VII. századtól kezdődő lényeges változásokat, vagy — ha el is ismerik — tagadják annak egyetemes jellegét, a marxisták az egyetemes emberi fejlődés alapvetően azonos, egységes jellegének koncepcióját vallják, rámutatva természetesen az eltérésekre is. Ezeket a szempontokat feltétlenül figyelembe kell venni középkori forráskiadásunk jövő terveinek kidolgozásánál is. A kapcsolat és egymásrataltságot kölcsönös: a magyar történészek jelentős mértékben rá vannak utalva a külföldi marxista történészek forrásfeltáró tevékenységére (*Bartha Antal* itt példaként *Tyihomirov* szovjet professzor munkásságát említette), másrészt történettudományunk nagy nemzetközi kötelezettségnek is tesz eleget, amikor újabb forrásanyagokat bocsát a nemzetközi marxista történészfórum rendelkezésére.

Rátérve a középkori forráskiadás konkrét kérdéseire, a hozzászóló vázolta azokat a speciális nehézségeket, amelyek a magyarországi feudalizmus kialakulását kutató történészek számára a vonatkozó források rendkívül gyér, de egyúttal sokrétű és szerteágazó voltából adódnak. Ebből azt a következtetést vont le, hogy a koraközépkori forrásanyagok közlési módszerének kidolgozása nemcsak a Történelmi Társulat, de a rokottudományok feladata is. Tematikailag olyan kiadványok összeállítására tett javaslatot, amelyek a földhasználatra, általában a termelőeszközökre és az anyagi termelésre vonatkozó forrásokat tartalmazzák. A „második jobbágytság” korát illetően is elsősorban olyan kiadványokat sürgetett, amelyek az alapvető gazdasági-szociális folyamatok megvilágítására alkalmasak. Különösen fontosnak mondotta a mezővárosok kialakulására és fejlődésére vonatkozó források kiadását.

Bartha Antal végül a középkori elbeszélő források újabb, bilingvis kiadására tett javaslatot.

Köpeczi Béla, a Kiadói Főigazgatóság vezetője hozzászólásában arra mutatott rá, hogy a történeti forráskiadványok megjelentetése mindeddig két szempontból is tervezhetően volt: részben nem kapcsolódott eléggé a történettudomány fő kérdéseire, részben nélkülözötte a szervezettséget az egyes kiadók közötti koordinálás szempontjából is. Helyeselte azt a javaslatot, hogy dolgozzák ki a forráskiadványok megjelentetésének távlati tervét, s azt hozzák összhangba történettudományunk 15 éves tervével. Felajánlotta, hogy a könyvkiadás öt éves tervét a Történelmi Társulat rendelkezésére bocsátja megvitatás és a munka jobb koordinálása végett.

Az eddig megjelent történeti forráskiadványok értékét taglalva, *Köpeczi Béla* kifogásolta egyik-másik kötet apparátusának túlméretezettségét. Megfelelő történeti kézikönyvek kiadása — véleménye szerint — szükségtelemné tenné az apparátus ilyen-fajta felduzzasztását.

Fekete Lajos akadémiai I. tag, egyetemi tanár a török nyelvű történeti források kiadásának kérdéséhez szözl hozzá. Bevezetésül vázolta a magyarországi török forráskutatás történetét, amelynek során ismertette *Gévay Antal*, *Szilády Áron*, *Velics Antal*, *Thury József*, *Kurácson Imre*, *Repiczky János* és *Vámbéry Ármin* munkásságát. A magyarországi török forráskutatás legfőbb hiányosságaként megemlítette, hogy a felsorolt kutatók nem egymáshoz kapcsolódó láncszemekként viszonyultak egymáshoz, hanem mint egymás után elhelyezkedő körök: az utóbb következők nem közvetlenül kapták ismereteiket az elődöktől, hanem csak írásban.

Ami az elbeszélő török kútfők kiadását illeti, *Fekete Lajos* megállapította: a korábbi kutatók elkövették azt a hibát, hogy csak a közvetlenül Magyarországra vonatkozó egyes mondatokat és apró fejezeteket választották ki közlés céljára, ahelyett, hogy hosszabb, összefüggő szakaszokat, vagy egy-egy elbeszélő kútfőt egész terjedelemben fordítottak volna magyarra. A török történelemnek — mondotta — vannak a XVI.—XVII.

században nagyon jellegzetes szakaszai és tanulságos írói, és egy-egy kútforrás teljes szövegű ismerete közelebb hozta volna hozzánk nemcsak az egyes török írókat, hanem azt a birodalmat is, amelynek a magyar föld hosszú időn át szerves tartozéka volt. E magasabb követelményeknek tesz eleget az ausztriai Styria könyvkiadónál az elmúlt 5 évben Richard F. Kreutel fordításában megjelent három kötet („Kara Mustafa vor Wien”, „Im Reiche des goldenen Apfels”, „Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte”), melynek módszertani tanulságaira Fekete Lajos felhívta az ankét figyelmét.

Hozzászólása második részében Fekete Lajos a török nyelvű iratok kiadásának kérdéséről beszélt. Vázolta azokat a nehézségeket, amelyekkel a korábbi kutatóknak, az anyag szétszórtságából következőleg, meg kellett küzdeniök, s amelyeken ma már jelentős mértékben segít az a körülmény, hogy az anyagot mikrofilmre lehet venni és egy helyre lehet gyűjteni (az Országos Levéltár mikrofilmgyűjteményének 40 ezer török tárgyú filmkockájából az Egyetemi Török Intézet 12 ezer nagytárat őrizt). Az egyébként tiszteletreméltó munkát végző Velics Antal módszertani fogvatékoságait elemezve, Fekete Lajos különösen két szempontra hívta fel a figyelmet a török iratok jövőbeni publikálása terén. Fokozni kell paleográfiai és kritikai készségünket, igyekeznünk kell mindent elolvasni, gondosan jelezve, ha valahol bizonyos szavakat nem tudunk megfejteni. Másrészt, az anyagot összefüggő csoportosításban kell tanulmányozás tárgyává tenni, s a rendelkezésre álló anyagból minden tartalmilag egybetartozót összevontan vizsgálni. A kutatásra és esetleges kiadásra számításba jövő források között Fekete Lajos a szandzsákösszeírásokat, vámnaplókat, a török állampénztár-naplókat, hagyatéki leltárakat, a tímár-rendszerre vonatkozó iratokat, zsoldnaplókat és a török jogszolgáltatás irrott emlékeit sorolta. Biztatónak mondotta etéren, hogy a népi demokratikus országok tudományos intézményei egyre nagyobb figyelmet fordítanak a török források feltárására.

Után *Kemény G. Gábor* kandidátus, az Irodalomtudományi Intézet osztályvezetője tartotta meg hozzászólását. A magyar történeti forráskiadás felszabadulás utáni eredményeinek általános elismerése mellett keveselte az abszolutizmus- és dualizmuskori forráspublikációk számát, illetve az etéren adódó lehetőségeket. A dualizmuskori forráskiadás tervének elkészítése és az iratpublikálási eljárások egységesítése mellett fontosnak mondotta a határterületi, főként a történeti—irodalomtörténeti határterületen levő, eddig teljesen elhanyagolt forráskiadványok ügyének mielőbbi felvetését. A kiküldendő szakbizottságnak — mondotta — okvetlenül javaslatot kellene tennie a publicisztikai-sajtótörténeti, illetőleg a történeti vonatkozású levelestárak anyagát feltáró forráskiadványok megjelenítésére.

Entz Géza kandidátus hozzászólása a művészettörténetírás szemszögéből vetette fel a történeti forráspublikáció kérdéseit. Hangoztatta, milyen nélkülözhetetlen és biztos alapot nyújtanak az írott források művészettörténetírásunk számára. E tekintetben utalt a műemléki topográfiákra, amelyekben a történeti szempontok egyre fokozottabban jutnak érvényre, majd vázolta a Művészettörténeti Dokumentációs Központ működését, amelynek főfeladata éppen a művészettörténetírás forrásainak kutatása, gyűjtése és hozzáférhetővé tétele. Megemlítette, hogy sajtó alatt van a Tanácsköztársaság képzőművészetének forrásgyűjteménye, s már folynak a Helytartótanács Levéltár Acta Cassae Parochorum c. sorozata egri egyházmegyére vonatkozó részének kiadási munkálatai.

Hozzászólása további részében Entz Géza helyeselte a forráskiadás távlati tervének elkészítését és kérte a művészettörténeti szempontok érvényesítését. Különösen a művelődéstörténeti források kiadásának jelentőségét húzta alá. Végül arra kérte a történeti forráspublikációk szerkesztőit, hogy regesztáinkban, jegyzeteinkben és mutatóinkban fokozottan vegyék figyelembe a művészeti és művelődéstörténeti adatokat, illetve összefüggéseket.

Bónis György kandidátus az 1526 előtti magyar törvények új kritikai kiadásának szükségességére hívta fel a vitáulás figyelmét. A milleniumi Corpus Juris — mutatott rá — már a maga idejében sem felelt meg a történettudomány követelményeinek, mert nem teljes, tele van olvasási hibákkal, s nincs kritikai apparátusa. Az eddigi törvénykiadások hiányosságait Bónis György a „populus Werbőczianus” azon törekvésével hozta összefüggésbe, hogy a régi törvénytartat a „zárt test” jellegével ruházta fel, mert az újonnan felfedezett szövegek beiktatásától csakúgy, mint a hibás szövegek kijavításától osztálykiváltásait féltette. A Mohács előtti magyar törvények új, kritikai kiadása tehát — mondotta — elvi állásfoglalást jelentene a felszabadulásig érvényesült „zárt test” tanával szemben, méltó módon egészítené ki népi demokráciánk fellendülő forráskiadását. Javasolta, hogy az ezirányban már korábban megkezdett munkálatok befejezését az Országos Levéltár illessze konkrétan is tervébe.

Varga Endre, az Országos Levéltár h. főigazgatója a jogtörténet szempontjából foglalkozott a vitailésen szerzők kérdésekkel. Jogtörténeti jellegű forrásanyagok kiadására már csak azért is szükség van — hangoztatta —, mert a korabeli peranyagok az egykorú gazdasági-társadalmi viszonyokról olyan sokrétűen színes képet adnak, az életet olyan közvetlenséggel tükrözik, mint egyetlen más levéltári anyag sem. A jogtörténeti publikációk emellett eredményesen szolgálhatják a néprajz-, a földrajz- és a nyelvtudomány érdekeit is.

A forrásközlés módjának kérdésére áttérve, *Varga Endre* hozzászólásában a legtöbb vitatott problémával, ti. a magyar nyelvű szövegek betűhív közlésének vagy átírásának alternatívájával foglalkozott. Azon véleményének adott kifejezést, hogy a XVI. századi magyar szövegek kiadásánál az ilyen források csekély száma és nyelvemlék-jellege a betűhív-közlést teszi kívánatosná. Ebben a vonatkozásban utalt a saját szerkesztésében megjelent *Úriszék* című kiadványra, ahol a betűhív közlés legnagyobb akadályát, az eredeti és a mai (értelem szerű) interpunkció különbözőségét — tipográfiai eljárással mindkettőt párhuzamosan feltüntetve — sikerült kiküszöbölni, ugyanugy a régi írás számtalan betű-variációjának visszaadásával kapcsolatos nehézségeket is. Ami a XVII. századi forrásokat illeti, *Varga Endre* kifejtette, hogy véleménye szerint itt a források természete dönti el a kérdést. Az olyan szövegeknél, melyek az egykorú beszédet szószertint örökítették meg (pl. perjegyzőkönyvek, vallatási jegyzőkönyvek), továbbá is a betűhív közlést tartja helyesnek; viszont a rendszerint ismétlődő kifejezéseket tartalmazó összeírások, lajstromok, számadások stb. véleménye szerint is átírhatók. A XVIII—XIX. századi források esetében — a nyelvi jellegzetességek fenntartásával — a szövegek átírását ajánlotta. Végül a latin szövegek közlésénél kívánatosnak mondotta a magyarországi latin-ság írásbeli sajátosságainak fokozott szemmel tartását.

Maksay Ferenc, az Országos Levéltár munkatársa hozzászólásában azon véleménynek adott kifejezést, hogy a forráskiadványok iránti érdeklődés — legalábbis a hivatalos körök részéről — észrevehetően csökkent. Az utolsó 3—4 évben megjelent forráskötetek száma nem volt ugyan kevesebb a korábbi átlagnál — mondotta —, de ezek a kötetek valójában mind 8—10 éve megindított munkálatok későn megért eredményei, szerkesztők azóta másirányú feladatokat kaptak, s újabb vállalkozók alig léptek a helyükre. A forráskiadás ügyének újabb fellendítése céljából *Maksay Ferenc* többek között rámutatott, hogy még mindig van bizonyos idgenkedés a kiadók részéről a forrás-publikációk iránt. Ebből a megfontolásból kiindulva felvetette: jó volna, ha illetékes szervek a közönség érdeklődéséhez közelebb álló kiadványokat is tervükbe iktatnának. Ilyen kiadványok lehetnének egy-egy hadjárat, vagy egy-egy parasztfelkelés okmánytárjai, az egykori város és falu mindennapi életét bemutató források, a magyarországi Habsburg-politika egy-egy korszakát illusztráló belpolitikai és diplomáciai iratok gyűjteményei stb. A financiális engedményen túl nem lehet természetesen lemondani a szoros értelemben vett tudományos érdekekről sem — hangoztatta. Ezért sürgette az agrár- és ipari termelés folyamatát, valamint az országgyűlési és diplomáciai tárgyalásokat megvilágító források kiadását.

Hozzászólása második részében *Maksay Ferenc* főként a betűhív közlés kérdésével foglalkozott. Véleménye szerint a Történelmi Társulat múlt századi és 1920-as közlési szabályzatai helyes úton jártak, amikor a betűhív és a modernizált közlésmód között a XVIII. század elejében—közepében szabták meg a határt. Ugyanakkor megállapította: korábbi, XVI—XVII. századi szövegek esetében sem helyes egyes nyelvészek korábbi szélsőséges kívánalmainak, az ún. paleográfiai hűség igényének engedni. Ez — mutatott rá — külföldön sem szokásos. A történeti kiadványokban le kell mondani a nagy és kis kezdőbetűk, a különleges betűformák (pl. a hosszú németes s) és a rövidítés-feloldások feltüntetéséről, továbbá az eredeti interpunkció és a szavak egybe- vagy különírásának a megtartásáról.

Trócsányi Zsolt kandidátus, az Országos Levéltár munkatársa három javaslatot terjesztett a vitailés elé: 1. Tekintettel a kérdés növekvő fontosságára — az érdekelt intézmények és szakemberek bevonásával — a Társulat szervezzen külön vitát a történeti statisztikai kutatások jelenlegi állásáról és feladatairól. Még a vitailés megkezdése előtt célszerű volna, ha a Társulat vezetősége lépéseket tenne a különböző intézmények között megoszló történeti statisztikai munka koordinálására. — 2. Az MTA Bányászati Kutató Munkaközösségének égisze alatt folyó munka eddigi eredményeire támaszkodva, az illetékes szervek iktassák tervbe a Magyar Bányatörténeti Oklevéltár kiadását. — 3. A vitailés tegyen javaslatot az Erdélyi Országgyűlési Emlékek kiadásának folytatására. Az eddigi megjelent kötetek az 1700-as évvel zárulnak; márpedig ez az időpont — mutatott rá *Trócsányi* — semmiféle értelemben nem jelent korszakhatárt. Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek folytatására márcsak azért is szükség van — hangoztatta —, mert a

XVIII. századi Erdély politikai története a magyar történetírás egyik legelhanyagoltabb területe.

A következőként felszólaló *Vörös Károly*, az Országos Levéltár munkatársa arról beszélt, hogy a vita tanúsága szerint forráskiadásunk bizonyos szempontból válságban van. Ennek alapokát abban jelölte meg, hogy történettudományunk — a marxizmus-leninizmus szelleméből következően — az összefüggések minél szélesebb bemutatására és ennek megfelelően, az egyre teljesebb forrásközlés felé törekszik, viszont könyvkiadásunk gazdasági okokból a fokozódó igényeknek nem tud megfelelni. Az igények és lehetőségek között növekvő szakadék áthidalására Vörös Károly azt a javaslatot tette, hogy egyszerűsítsen mindenkorra hagyjunk fel a forrásszövegek teljes terjedelmű kiadásával, ehelyett a szövegeket vegyük filmre, készítsünk róluk több másolatot, s e másolatokat helyezzük el az ország legfontosabb történettudományi kutató központjaiban. Nyomatott kiadásra ne kerüljön más, csak a regesztá, az elemi apparátus, valamint a szövegre (esetleg a filmkockák számára) utaló hely-, név- és tárgymutató. Hymódon — hangoztatta Vörös Károly — a hagyományos forráskiadási módszernél sokkal több anyagot tudnánk, elemi fokon feldolgozva, a kutatókhoz közelíteni.

Komjáthy Miklós, az Országos Levéltár munkatársa a történeti forráskiadványok két alaptípusát különböztette meg hozzászólásában. Eszerint az egyik típus az, amely eseményeket, történelmi helyzeteket, személyeket, fejlődési szakaszokat kíván különböző eredetű dokumentumokkal illusztrálni. Ezek létjogosultságát a monografikus feldolgozások mellett az eredeti dokumentumok nagyobb bizonyító ereje, „hitelesség-varázsa” adja meg — mondotta. E kiadványtípusra példaként a hozzászóló a 2. magyar hadsereg doni pusztulásáról szóló kötetet idézte.

Ezzel az ún. „dokumentatív” kiadványtípussal Komjáthy Miklós a dokumentumköteteket állította szembe, amelyek elsődleges feladata, hogy szélesebb körben tegyenek hozzáférhetővé ismeretlen, nehezen elérhető levéltári forrásokat. A hatalmas anyagban — mondotta — természetesen ebben az esetben is válogatni kell, de — eltérően a „dokumentatív” kiadványoktól, ahol ez a válogatás meghatározott tematikai cél érdekében történik — itt a kötet sokoldalú felhasználhatóságának kell zsinórmértékül szolgálnia, s a kiadvány összeállításánál az iratok belső összefüggéséből adódó válogatási szempontokat kell érvényesíteni. A végső cél — hangoztatta — a levéltári fondok minden lényeges részének valamilyen formában — akár nyomtatás, akár sokszorosítás útján — történő közkinccsé tétele kell hogy legyen.

Hetés Tibor, a Hadtörténelmi Levéltár munkatársa a legújabbkori forráspublikációk — s ezen belül is elsősorban a katonai jellegű kiadványok — kérdéséhez szólt hozzá. A legújabbkori kiadványokkal szemben az érdeklődő nagyközönség által támasztott igényekből kiindulva, hangoztatta, hogy e publikációknál elkerülhetetlen különböző jellegű és forráseredetű dokumentumok egy kötetben való közlése, illetve nyomtatásban már megjelent anyagok figyelembevétele. Ez utóbbiakra nézve a történeti forrásérték és a szerkesztés szempontjából két csoportot különböztetett meg. Az első csoportba a korabeli nyomtatott anyagot sorolta (újságcikkek, jegyzőkönyvek, rendeletek stb.), s ezeket mind forrásérték, mind szerkesztési szempontból egyenértékűnek fogadta el az irattári anyaggal. A második csoportba a később keletkezett forrásokat számította (visszaemlékezések, külföldi kiadványokból vett részletek stb.) s ezek forrásértékét kétesnek mondotta. Hangsúlyozta, hogy a később keletkezett forrásanyagnál a körülményeknek legjobban megfelelő közlési módot kell választani, de semmiképpen sem szabad az eredeti anyag közé keverni.

Azon állításának alátámasztásául, hogy bizonyos esetekben elkerülhetetlen különböző eredetű források együttes közlése, Hetés Tibor hadtörténelmi példát idézett. Egy hadművelet vagy csata sokoldalú bemutatásához például elengedhetetlenül szükséges — mondotta —, hogy egy kötetben kerüljenek kiadásra a hadsereg-, hadtest-, hadosztály-, dandár-, ezred- stb. parancsnokságok megfelelő iratai, sőt a hadügyminisztérium vonatkozó intézkedései. De emellett — ha lehetséges — kívánatos a szembenálló hadsereg helyzetére utaló levéltári anyag kiadása is. Hetés Tibor kérte, hogy a kiküldendő bizottság, illetve az új forráskiadási szabályzat feltétlenül foglaljon állást a felvetett kérdésben.

Hozzászólása további részében Hetés Tibor szabatos választ kért a kiküldendő bizottságtól az archográfiai bevezető, az egységes katonai, továbbá a levéltári és irattári terminológia kérdésében.

Gábor Sándorné, a Párttörténeti Intézet munkatársa ugyancsak a legújabbkori forráspublikáció kérdéseire szólt hozzá. Vitába szállt azzal a felfogással, amely szerint az egyes fondok teljes közlése képezi a forráspublikáció egyedüli tudományos formáját. Ez a fajta publikáció — mondotta — csupán az egyik, de nem az egyetlen formája a tudományos forrásközlésnek, amely elsősorban a feudális időszak iratanyagánál alkal-

mazható. Bizonyos sajtóanyagoknak levéltári anyagokkal való együttes közlése — ami elsősorban a legújabbkori publikációknál jön tekintetbe — még nem teszi népszerűvé a kiadványt, ha egyébként megfelel a tudományosság igényeinek, a forráskiadás elvi és módszertani követelményeinek. A Kommunisták Magyarországi Pártjának illegális sajtója például — hangoztatta — majdnem olyan egyedi, mint egy irat, s nem egy esetben legalább annyira hiteltérdemlő a munkásmozgalom történetét illetően, mint a Horthy-rendség jelentései.

Gábor Sándorné a továbbiakban Karsai Elek korreferátumának azzal a megállapításával vitatkozott, hogy bizonyos népellenes szólásokat ki kell hagyni a közölt iratokból. Az 1954 után megjelent munkásmozgalmi kiadványok — mondotta — azt mutatják, hogy jól szerkesztett kötet „elbíra” az ilyen részleteket, hiszen a közölt dokumentumoktól, a kötet bevezetőjéből és a jegyzetekből ugys a történeti igazságnak megfelelő kép rajzolódik ki. Végső esetben Gábor Sándorné inkább a problematikus irat egészének kihagyását javasolta, semhogy önkényes csonkítással a szerkesztő bizalmatlanságot keltsen a forrásanyag hitelessége iránt.

Györfi Sándor, az Országos Levéltár munkatársa a forráskiadási munka átmeneti elakadásában a Tudományos Akadémia felelősségét hangoztatta. Néhány évvel ezelőtt olyan vélemények is elhangzottak — mondotta —, hogy a forráskiadványok számának emelkedése a polgári objektívizmusnak adna történettudományunkban teret. Ezzel szemben Györfi Sándor a szomszédos népi demokráciák és a Szovjetunió példájára hivatkozott, ahol a XX. kongresszus óta a forráskiadványok száma kb. tízszeresére emelkedett.

A hozzászólások elhangzása után* a referátum és a korreferátumok készítői válaszoltak a vitaülésen felvetődött néhány kérdésre. A vitaülés tanulságait *Ember Győző* foglalta össze. Bejelentette, hogy a vitán elhangzott főbb szempontokat a Társulat elnöksége elé terjeszti, majd az ülést bezárta.

BESZÁMOLÓ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓK VITÁIRÓL

1

R. Várkonyi Ágnes disszertációja — „*Thaly Kálmán és történetírása*” — a kuruc kor historikusa életművének elemzésével, a történetíró és kora, osztálya és szellemi környezet közötti bonyolult kölcsönhatások feltárásával jelöli ki azt a helyet, melyet Thaly Kálmán a magyar történetírás történetében és a dualista monarchia magyar politikai életében elfoglalt. A disszertáció jelentősége abban foglalható össze, hogy a Thaly személyével és munkásságának értékével kapcsolatos számos félreértés után elsősorban nyúl tudományos igénnyel, a marxista kritika fegyverével a középnemzeti romantikus-nacionalista történetnézetet a nagyhatású képviselőjéhez, s életművének negatívumaiban egy hanyatló társadalmi osztály történelmi és szellemi csődjét is megmutatja.

A disszertáció első fejezete az 1867-es kiegyezésig követi nyomon a fiatal Thaly életútját. Működésének, közéleti szereplésének ez az első korszaka az 1859—61. évi Habsburg-ellenes nemzeti és ifjúsági mozgalmakban való részvételét, sikertelen kültői próbálkozásait, múlt felé fordulását és első nagyobb szabású történeti művének, a *Bottyán-életrajznak* megírását foglalja magába. A disszertáció behatóan foglalkozik a magyar történetírás korabeli helyzetével, főbb irányzataival és bő teret szentel a Szalay László és Thaly Kálmán között kialakult mester—tanítvány kapcsolatnak. Várkonyi hangsúlyozza, hogy bár Szalay László az, aki mellett a fiatal Thaly kezdő történetírói lépéseit megtette, ez utóbbi mind a történelemtől alkotott felfogásában, mind kutatási módszerében hamarosan letért arról az útról, melyen nagy elődje járt.

Disszertációja második fejezetében R. Várkonyi Ágnes Thaly Kálmán kiegyezés körüli és utáni tevékenységével foglalkozik, s kiemeli azokat a mozzanatokat, amelyek történetírását a középnemesség társadalmi és politikai törekvéseinek jellegzetes kifejezőivé teszik. Értékeli sok tekintetben jelentős történetész-szervezőmunkáját, melyet a Magyar Történelmi Társulat titkáraként és a Századok szerkesztőjeként kifejtett. Elemzi forráskiadói tevékenységét, rámutat annak hiányosságaira. Thaly életművével, illetve a korabeli magyar történettudomány egészen belül elfoglalt helyével kapcsolatban behatóan

*A felsoroltakon kívül a vitán felszólaltak még Lederer Emma, Bárczy Géza és Váczy Péter professzorok, továbbá Horváth Miklós, a Hadtörténelmi Levéltár igazgatója. Míhogy hozzászólásuk szövege nem érkezett be, ismertetésüktől — sajnálattal — el kellett tekintenünk.

fo glalkozik a pozitívista történetiszemlélet magyarországi jelentkezésével. Rámutat arra, hogy Thaly — bár a pozitívista szemlélettel tudatosan semmiféle kapcsolatát nem vállalt — egész munkásságával annak az irányzatnak az exponense volt, amely a pozitívizmus összetett gondolati anyagából csak a *teljes* haladás gondolatának elvetését, a múlt vívmányainak továbbbélését emelte ki, hogy ezzel is az ország középneemesi vezetését igazolja. Kora elméleti és tudománypolitikai vitáiban — pl. György Aladárrel folytatott polemijában — Thaly elzárkózást hirdetett kora szellemi áramlataitól, a tudományos-elméleti vitákat feleslegeseknek jelentette ki.

A harmadik fejezet középpontjában Thaly Kálmán függetlenségi párti működése, illetve történetírói munkásságának 1878 utáni szakasza áll. Várkonyi áttekintést ad a korabeli magyar politikai élet kérdéseiről, amelyekben képviselői vagy pártvezéri minőségében Thaly Kálmán véleményét nyilvánított, illetve valamiféle szerepet játszott. Sorra megmutatja reakciós állásfoglalásait, elméleti képzetlenségének és politikai tájékozatlanságának újabb és újabb megnyilvánulásait. E korban írt történeti munkáit (a „II. Rákóczi Ferenc ifjúsága” c. akadémiai székfoglalóját és a „Székési gróf Bercsényi-család” három kötetét), továbbá Lánczy Gyulával folytatott vitákat elemezve, rámutat arra a felemás és visszás helyzetre, amelybe a Habsburg-ellenes függetlenségi harcokat feldolgozó Thaly a Béccsel való 1867-es kompromisszum elfogadásával került. A jobbágytömegeket háttérbe szorító álkuruc szemlélete — hangsúlyozza — a magyar uralkodó osztályok antidemokratizmusának és nacionalizmusának kifejezője volt. A Thaly halála után kirobbant tudományos és publicisztikai vitákat elemezve, a disszertáció végül Ady Endre, Móricz Zsigmond és Bartók Béla tisztult társadalom- és történetiszemléletét állítja Thaly Kálmán nacionalista kuruc romantikájával szembe.

A disszertáció mindkét opponense — *Köpeczi Béla és Pamlényi Ervin* — nagy elismeréssel nyilatkozott a tanulmány érdemeiről. A munka főértékeit Köpeczi Béla négy pontban foglalta össze: 1. A szerző nemcsak Thaly történetírói tevékenységét, de a Rákóczi-szabadságharc egész történeti irodalmát és forrásanyagát is ismeri, s így tud összehasonlítani, ellenőrizni és értékelni; 2. behatóan ismeri a XIX. század második felének magyarországi viszonyait, s különösen Thaly osztályának helyzetét; 3. tájékozódik a kor eszmeáramlataiban és főleg történetírásának irányzataiban; 4. jól szerkeszti disszertációját, előadás módja — anélkül, hogy ez a tudományos alaposág rovására menne — vonzó és élvezetes. E szempontokon kívül Pamlényi Ervin hangsúlyozta: R. Várkonyi Ágnes Thaly Kálmán történetírásáról szóló disszertációja annak a ténynek örvendetes jele, hogy marxista történetírásunk egyre komolyabb eredményeket mutat fel az ideológiai fejlődés történetének, közelebből a történetírás mindezideig meglehetősen elhanyagolt történetének a területén. A disszertáció jelentőségét nem utolsó sorban abban látta, hogy Thaly történetírásának bírálatával közvetlenül elősegíti azt a harcot, amelyet történetírásunk ma a nacionalista maradványoktól való megtisztulásért, a mélyebb, tudományosabb marxista történetírásért folytat.

Az alapvető eredmények elismerése mellett mindkét opponens szóvá tette a disszertáció bizonyos problematikus részeit, amelyek — mint *Köpeczi Béla* mondotta — nem is csak a Thalyról szóló disszertációval, hanem egész XIX. századi történetírásunk kritikájának hiányával és más ideológiai problémákkal függnek össze. Erre utalt *Pamlényi Ervin* is, amikor megállapította: történetírásunk e korszakának történetét korábban igen kevéssé dolgozták fel, s Várkonyi — Thaly Kálmán kapcsán — természetesen nem is vállalkozhatott erre a hatalmas feladatra. Ez a tény viszont óhatatlanul problémákat okoz Thalynak a magyar történetírásban elfoglalt helyével, illetve a disszertáció erre vonatkozó részeivel kapcsolatban.

Köpeczi Béla emlékeztetett Hóman Bálint és Szekfű Gyula „A magyar történetírás új útjai” című kötetére, melyben a szellemtörténet e két hazai képviselője annak idején kísérletet tett a XIX. századi magyar történetírás feltérképezésére. Hóman és Szekfű a maguk sajátos szemzőgéből meghatározták a múlt századi magyar történetírás főbb irányzatait és azokat a szellemtörténet reakciós alapján értékelték. Köpeczi Béla hiányolta, hogy Várkonyi nem foglalt állást Szekfűék felfogásával szemben, holott ez hozzásegítette volna, hogy világosabban meghatározza Thaly helyét kora magyar történetírásában.

A továbbiakban Köpeczi Béla a disszertáció azon megállapításaihoz fűzött megjegyzéseket, amelyek a Szalay—Thaly-kérdésre vonatkoznak. Az igaz — mondotta —, hogy Thaly nem a Szalay-hagyományt folytatta, a kérdés azonban az, hogy már előbb is nem hatott-e rá jobban Horváth Mihálynak és követőinek történetiszemlélete. Ami viszont Thalynak magához Szalayhoz fűződő kapcsolatát illeti, Várkonyinál jobban hangsúlyozandónak tartja a kettejük közötti politikai azonosságot, azt ti., hogy mindketten Deákkal értettek egyet az 1867-es kiegyezés kérdésében.

Thaly pályakezdésének körülményeit *Pamlényi Ervin* is szóvá tette opponensi bírálatában. Helytelenítette, hogy Várkonyi — ha rá is mutat bizonyos eltérése kettejük között — végeredményben Szalay László munkásságát tekinti azon mérőnek, amelyhez Thaly történetírását viszonyítani lehet. Márpedig — mondotta — ha vannak történetíráskunkban egymástól távolos történetírói egyeniségek, akkor, minden személyes érintkezés ellenére, éppen Szalay és Thaly azok. Egyáltalán nem véletlen, hogy Szalay egyes utódát keresve, azt nem Thalyban, hanem Thaly irányának legnagyobb ellenfelében, Szekfü Gyulában találhatjuk meg, aki — éppen Thalyval szemben — szándékosan elevenítette fel Szalay történetírói és politikai programját az 1910-es években. A továbbiakban Pamlényi Ervin is azon nézetének adott kifejezést, hogy Thaly helyét sokkal inkább abban a körben találhatjuk meg, amelynek reprezentatív képviselője Horváth Mihály volt, bár — mint megjegyezte — Thalnál Horváth Mihály francia ihletésű szabadságigézetes történetfelfogása, haladó társadalmi gondolataitól megfosztva, a magyar nemzeti függetlenség kérdésére redukálódott. Egészében véve — összegezte Pamlényi Ervin ezzel kapcsolatos véleményét — Thaly a maga dilettantizmusával, különösen a századforduló felé, már teljesen idejétmúlt, szinte anakronisztikus jelenség: társadalmi szemléletét, történetírói módszerét tekintve inkább Horváth István és Fejér György századeleji körébe tartozónak érezhetjük, mint Marczali, Tagányi vagy Szabó Ervin kortársának.

Az opponensek Thaly pályakezdésére tett észrevételeit *Várkonyi Ágnes* több ponton vitatta. Elismerte ugyan, hogy Szalay és Thaly tudományos felkészültség, alaposság és történetírói alkat tekintetében rendkívül távol állanak egymástól, mégis úgy látja, hogy egy vékony, de erős szál összekapcsolja őket: Szalay ugyanis a magyar történelemben arra keres *tanítást*, hogy osztályát, a nemességet a kapitalizálódó Magyarország viszonyai közé hogyan mentheti át lehetőleg megrázkódtatás nélkül. Thaly viszont a magyar történelemmel *igazolni* kívánja a középnemesség létjogosultságát és hivatottságát a vezetésre a kiegyezés utáni Magyarországon. Persze mindez nem jelenti azt — hangoztatta válaszában Várkonyi Ágnes —, hogy ő Thalyt Szalay munkássága és iránya egyes folytatójának tekinti. Szalay pl. mint történetíró világosan látta, hogy a nemzeti fejlődés és a polgári haladás kérdésével egyaránt számolni kell, Thalnál viszont a nemzeti kérdés a polgári haladással nem összekapcsolva, hanem ellentétbe állítva jelentkezik. Szalay a nemzeti történetírásnak a korabeli tudományos szintre való felemelése érdekében emelt szót, ezzel szemben Thaly, mint a Történelmi Társulat titkára és a Századok szerkesztője, inkább a magyar történetírás látóköreinek szűkítését, provinciálissá válását segítette elő. E kérdések végleges megoldását azonban kétségtelenül csak Szalay történetírásának eldologozása biztosíthatja majd — állapította meg Várkonyi.

Ami mármost Horváth Mihályt illeti, Várkonyi szerint Thaly történetírása az övétől még élesebben elhatárolható. Ezzel kapcsolatban Horváth Mihály Zrinyi Ilona monográfiájára utalt, melyben a szemléleti különbségek — természetesen Thaly hátrányára — meglepő élességgel mutatkoznak meg.

A disszertációs vita másik csomópontja Thaly és a pozitívizmus kérdése körül alakult ki. *Köpeczi Béla* kérdésesnek mondotta, hogy vajon Thaly elég alaposan ismerte-e a pozitívizmust. Thalyra általában jellemző az eszmei-filozófiai műveltség gyengesége — mondotta —, s nem igen tételezhetjük fel róla, hogy különösebben elmélyült volna a kérdés tanulmányozásában. A magyar történeti tudományokban elég gyakori az „elmélet nélküli” tudós típusa, s Thaly ilyen. Várkonyinak — véleménye szerint — inkább azt kellett volna elemezni, hogy Thaly milyen történetiszemléletet kapott fiatal korában, milyen szemlélet hatott a közvéleményre a szabadságharc leverése után, s hogyan alakult ez a továbbiakban. Ehhez a véleményhez opponensi bírálatában *Pamlényi Ervin* is csatlakozott. Várkonyi disszertációja — mondotta — nem vizsgálja eléggé következetesen a comtei pozitívizmus társadalmi alapjait, s ezért nem tükrözi helyesen a pozitívizmus magyarországi problematikáját sem. Igaz ugyan, hogy Pauler Gyula 70-es években írt történetelméleti cikkei bizonyos eltávolodást jelentettek a történelem teljesen idealista felfogásától, s így e nézetek következetes alkalmazásában rejtett bizonyos haladó lehetőség. Ámde e pozitívista célkitűzés — mutatott rá — végeredményben mégsem vitte előre, sőt inkább megrekesztette a magyar történetírást, aminek végső magyarázatát abban jelölte meg, hogy a polgári ideológia hanyatlása nálunk korábban megkezdődött, mint a polgárság termelő módjának a hanyatlása. Úgy látszik azonban — folytatta —, hogy a hivatalos körök számára még a pozitívizmusban rejlő csekély lehetőségek is túlságosan veszélyeseknek látszottak, mert az 1885-ös történetész-kongresszuson már határozott ellentámadás bontakozott ki a pozitívizmussal szemben. Ez is mutatja — hangsúlyozta Pamlényi Ervin —, milyen hamar elült meg az a csekély légáramlás is, amit a pozitívizmus jelentett az áporodott levegőjű magyar tudományosságban.

A pozitívizmussal kapcsolatos kérdésekre adott válaszában *R. Várkonyi Ágnes* — ellentétben *Pamlényi Ervinnel* — azon nézetének adott kifejezést, hogy a pozitívista történetiszemlélet nálunk a XIX. század második felében végig nyomon követhető, hatása sok vonatkozásban kimutatható, s a magyar viszonyok között — ha e történetiszemlélet antifeudális vonásait s a feudális történetiszemlélettel leszámoló tanait vesszük figyelembe — feltétlenül haladónak tekinthető. Hangoztatta, hogy a pozitívista történetiszemléletnek nálunk *Pauler* előtt már a 60-as évek történészei is hangot adtak, másrészt a pozitívizmus a magyar történettudományban az 1885-ös történéskongresszus után is továbbhatott. Megjegyezte továbbá, hogy a pozitívizmussal szemben Magyarországon nem 1885-ben bontakozott ki az első támadás, hanem már 1873-ban, s az első támadó éppen az a *Pauler* volt, akit a szellemtörténet a magyarországi pozitívizmus megtestesítőjének tekintett. Ezzel kapcsolatban elismerte, hogy maga *Pauler* a pozitívizmushoz sajátos magyar viszonyok között erőteljesen reaktiválódó váló áramlatát képviselte.

Thaly és a pozitívizmus egymáshoz való viszonyának kérdésében *Várkonyi* elismerte *Köpeczi Béla* megállapításának helyességét *Thaly* filozófiai műveltségéről, mégis kitartott véleménye mellett, hogy *ti*, a pozitívista frazeológia átvételé, a művelődéstörténeti forrásanyag gyűjtésének a pozitívizmus szellemével nagyon is rokon szorgalmazása, továbbá a középnemesség kapitalista viszonyok közötti vezetőszerképének azon indokolása, hogy minden új átvesz valamit a régeből — bizonyos tájékozottságra és tudatos-ságra utal.

A disszertáció egyéb kérdéseivel kapcsolatban mindkét opponens kifogásolta, hogy *Várkonyi* túlzottan negatív értékelést ad *Thaly* forráskiadói munkásságáról. *Köpeczi* szerint *Várkonyi* nem nézte meg elég alaposan, hogy *Thaly* milyen elveket követ és milyen módszert a közlésben. Méltányosabb értékelést tartott szükségesnek *Pamlényi Ervin* is, aki felhívta a szerző figyelmét, hogy helyes lett volna, ha *Thaly* forráspublikációit összehasonlítja a korabeli magyar forráskiadványok átlagos színvonalával. Véleménye szerint jobban kellene hangsúlyozni, hogy etekintetben *Thaly* nem fejlődött együtt korával, pedig éppen munkásságának 50 éve alatt a forráskiadási módszerekben jelentős előrehaladás történt. Ezzel kapcsolatban *Sickel* bécsi iskolájára és magyarországi hatására utalt.

Válaszában *Várkonyi Ágnes* arra hivatkozott, hogy maga *Thaly* igen szigorúan ítélte meg más forráskiadványok pontatlanságait, vagy ostromozta egyoldalúságait; enyhébb mértékben alkalmazni *Thaly* forrásközlő gyakorlatának megítélésében már csak ezért sem volna indokolt.

A fenti szempontok mellett az opponensek több más kisebb észrevételt is tettek a disszertációval kapcsolatban. Így például *Köpeczi Béla* szóvá tette, hogy a Rákóczi-hamvai hazahozatala körüli sajtót a szerzőnek érdemes lett volna közelebbről is megvizsgálni *Thaly* közéleti hatása szempontjából. Kifogásolta *Várkonyi*nak azt a tételét, amely szerint „*Thaly* életpályája egy tragikusorsú magyar történetíró útja, aki meghasonlik korával, osztályával, hivatásával és önmagával is”. Ezzel szemben azt hangoztatta, hogy *Thaly* nem hasonlott meg korával, sőt éppen kiszolgálta ezt a kort, *ti*, a kor magyar uralkodó osztályát. *Thaly* — mutatott rá — saját lelkiismeretét is elaltatta, s egészében egy bukásra ítélt osztály képviselője, ami az ő számára távolról sem jelentett valamiféle belső tragédiát. Ami *Thaly* emberi portréját illeti, úgy gondolja, hogy bizonyos pszichológiai magyarázatokat a szerzőnek erősebben össze kellett volna kötnie az általános társadalmi kérdésekkel.

Pamlényi Ervin hangsúlyozta ugyan, hogy az egyéni élet momentumainak kiemelése biográfiai feldolgozásban mindenképpen indokolt, mégis úgy látta, hogy ezeknek a motívumoknak *Várkonyi* néha nagyobb jelentőséget tulajdonít a kellesténél. Hangoztatta, hogy egészében egyetért *Thaly* történetírásának kemény bírálóival, mégis helyenként árnyaltabb ábrázolást mondott szükségesnek. *Thaly* tudományos és politikai hanyatlása — mondotta — nem olyan egyenesvonalú, ahogy azt *Várkonyi* ábrázolja. Ebben az összefüggésben *Thaly* függetlenségi párti működésére utalt, mint amelynek értékelése, véleménye szerint, finomabb árnyalást kíván. Végül szóvá tette, hogy *Várkonyi* disszertációja adós marad a válasszal arra a kérdésre, hogy sok negatívuma ellenére mi volt *Thaly* közönségsikerének, hatásának a titka, miben rejtett ereje, amelynek ezt a hatást köszönhette.

Az opponensek apróbb észrevételeit *Várkonyi Ágnes* jelentős részben elfogadta. Az árnyaltabb ábrázolásra és az egyéni életmozzanatok dialektikusabban kezelésére vonatkozó opponensi figyelmeztetéseket köszönettel vette.

A disszertáció jelentős tudományos értékeit és eredményeit elismerve, a bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését *R. Várkonyi Ágnes*nek.

Galántai József: Egyház és politika. A katolikus egyház politikai szerepe Magyarországon 1914-1918-ban c. kandidátusi disszertációjában e fontos probléma legfőbb kérdéseivel foglalkozik a katolikus egyház vonatkozásában. A disszertáció egyes részletei ugyan tartalmaznak más egyházakra vonatkozó anyagokat is, de a feldolgozás túlnyomó részében a legfontosabb — mert a lakosság legnagyobb tömegeit befolyásoló, a legnagyobb anyagi és politikai erővel rendelkező — egyház *politikai* tevékenységének vizsgálatát nyújtja.

Az első fejezet — bevezetőként — a katolikus egyháznak a dualizmus rendszerében betöltött haladásellenes, a dualizmus fenntartására, a liberalizmus térhódításának korlátozására, a nemzetiségi elnyomás biztosítására irányuló szerepét vázolja. A második fejezet a klerikális politikai szervezkedés kezdeteit, területeit, hatékonyságát vizsgálja a háború előtt. Megállapítja, hogy 1914 előtt nem sikerült egységes és nagyobb tömeget megmozgató klerikális politikai szervezkedést kialakítani, aminek oka elsősorban az volt, hogy mind az agrárius érdekeket védő, s 1905—6-ban ellenzéki jelszavakat hangoztató Katolikus Néppárt, mind a Prohászka Ottokár vezetésével kibontakozó keresztényszocialista irányzat — melynek egyébként a tűzzel nem szívesen játszó püspöki kar jó része is ellenzéke volt — a tömegek előtt hamar lelepleződött.

A disszertáció harmadik fejezete megállapítja, hogy a kirobbanó háború imperialista célkitűzéseit a magyar klérus is támogatta. A háborúba való belenyugvást hirdette, agítált a háború anyagi támogatása érdekében stb. Ugyanekkor közvetlenül is — missziói, misszionáriusai révén — támogatta a központi hatalmak közelkeleti törekvéseit. A magyarországi belső nehézségek leküzdésére pedig a Néppárt a „hősök választójogát”, a klérus pedig egy „birtokreform” megvalósítását szorgalmazta. Bizonyos fokú fordulatra a klerikális szervezetek politikájában 1916 után került sor. A háború támogatása mellett most nagyobb mértékben kerültek előtérbe a pacifista irányzatok, az imperialista békekötési kísérletek támogatása, ami együttjárt a Tisza-kormányval szembeni ellenzékiesség növekedésével (1916 szeptemberében a Néppárt is támadást indított a Tisza-kormány ellen), noha a püspöki kar ezt nem nézte jó szemmel. 1917 februárja után, a megélnéklülő forradalmi hullám hatására a keresztényszocialista szervezkedés is nagyobb mértékben állt sorompóba a forradalmi mozgalmak ellen. A Tisza-kormány bukása utáni helyzetben, 1917 nyarán, mikor a Néppárt tárcához jutott s a kormány választójogi reformot, szociális reformokat ígért, megindult a közeledés a Néppárt és a keresztényszocialista irányzat között.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására Magyarországon is megsokszorozódó erővel fellépő munkásmozgalom, a forradalom érlelődése bizonyos változást hozott az egyházi politikában is. A püspöki kar ismét az erős kéz politikája mellett lépett fel, s nem kis szerepet játszott az 1918 januári sztrájk utáni fordulatban: a kormányzati politikának az erőszakos módszerekhez való visszatérésében. Február 3-án egyesült a keresztény szocialista mozgalom a Néppárttal (Keresztény Szociális Néppárt), az új párt pedig belépett az új kormányba s koncentrált szervezkedésbe kezdett a haladó erők ellen. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a korábban — a demokratikus átalakulástól félve, óvintézkedésként megindított — autonómia-mozgalmat is levették a napirendről, s a főpapság a háború alatt anyagilag mindinkább leromló lelkeséjű szervezkedései ellen is fellépett. A háború végéig sikerült is meggátolnia az alsópapság önálló szervezeteinek létrehozását. Az egyházi szervezkedés azonban nem állhatta útját a forradalom kirobbanásának.

Galántai József disszertációjával kapcsolatban az opponensek, *Mérei Gyula* és *Sándor Vilmos* kiemelték, hogy dicséretes kezdeményezésről van szó, a munka szorgalmas anyaggyűjtés eredménye, s jelenlegi formájában is bővíti a témára vonatkozó ismeretanyagot. Szerző témáját igyekezett beágyazni az általános történet eseményeibe, s több ponton új megállapításokat is tesz, pl. a világháború utolsó évének politikai történetét illetően. Mérei Gyula azonban hangsúlyozta azt is, hogy a munkának számos, a kezdő történetészeknél, még kiforratlan tudósknál igen gyakran felbukkanó hibája is van. Így — a stílus problémái mellett — mindkét opponens elsősorban azt emelte ki, hogy az általános történeti keret indokolatlanul nagy, számos esetben — mint Mérei Gyula mondotta — „kissé iskolásan, tankönyvszerűen, sőt bizonyos fokig dogmatikusan hat”. A munka tulajdonképpeni tárgyát, a világháború időszakát tárgyaló fejezeteknél is túl széles a háttér megrajzolása, s ez elnyomja magát a témát. Szerző ezzel szemben arra hivatkozott, hogy e részekben jó részt eddig nem ismert tények illetve összefüggések bemutatásáról van szó.

Mérei Gyula opponens vetette fel, hogy a tanulmány — noha az általános kereteket jócskán túlméretezi — bizonyos fokig provinciális leegyszerűsítéseket is tartalmaz.

Így pl. felfogása szerint szükséges lenne a szöveg filozófiai elmélyítése, az egyes klerikális megnyilatkozások filozófiai alapjainak feltárása. Ugyancsak ajánlatos lett volna feltárni az osztrák keresztényszocialistákkal és az osztrák katolikusokkal való kapcsolatokat is, rámutatni az osztrák, német és magyar klérus egyes pártjai programjainak közös és eltérő vonásaira. Ezzel kapcsolatban emelték ki az opponensek azt is, hogy a szervezeti kérdésekhez viszonyítva általában mostohán kezeli szerző a klerikális politikai tevékenység eszméletartalmi elemeit. A disszertációból nem ismeri meg az olvasó, hogyan agitáltak, milyen eszközökkel, konkrét érvekkel igyekezett a klérus megnyerni a tömegeket, hogyan harcolt a liberális és radikális irányzatok ellen stb. Mérei Gyulához hasonlóan Sándor Vilmos is kiemelte, hogy az ideológiai kérdéseknél nagyobb súlyt nyertek a disszertációban a politikai párt-szervezkedések. Holott az előbbi tanulmányozása e szervezetek működésének értékelésében is jelentős segítséget nyújthatott volna. E megjegyzésekkel Galántai József részben egyetértett, részben pedig azt hangsúlyozta, hogy a filozófiai kérdések tanulmányozását elsősorban a filozófusoknak kell elvégezniük.

Sándor Vilmos opponensi véleményében ezen túlmenően felvetette az egyház politikai-ideológiai tömegbefolyása konkrétabb vizsgálatának szükségességét. Kifejtette, hogy szerző figyelmét pl. elkerülte az egyház politikai befolyása az egész tanulóifjúságra (a vallásrckölcsei nevelésen keresztül). Emellett nem foglalkozik a Néppárt tényleges tömegbázisának meghatározásával, sőt vitathatók azok a megállapítások is, melyeket szerző az országgyűlési képviselők számának alakulásából vont le a tömegbázis alakulására nézve. Sándor Vilmos szerint pl. a néppárti képviselőkre esett szavazatok számának alakulásából arra kell következtetni, hogy a Néppárt tömegbefolyásának viszonylagos ereje folyamatosan csökkent, és nem zuhanásszerűen, koalíciós szerepének lelepleződése miatt, amint azt a disszertáció kifejtette.

Emellett a képviselőházi mandátumok arányainak vizsgálata azt mutatja, hogy a Néppártnak egyik fő fegyvere az antiszemita propaganda volt. E kérdés vizsgálatát azonban szerző elmellőzte. Felvetette azt a gondolatot is Sándor Vilmos, hogy vajon lehet-e az első világháború előtti időszakban a klerikális politikai szervezkedés csődjéről beszélni. Szerinte csak stagnálás mutatkozott e téren, hiszen az egyház befolyása mindig nagyobb volt, mint pártjaié, szervezeteié. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, mennyire szükség lett volna az egyházi szervezetek teljes hálózatának feldolgozása. Ezekkel a megjegyzésekkel kapcsolatban Galántai József kifejtette, hogy a Néppárt akkor hatolt be a nemzetiségi területekre, amikor ott még nem alkalmazta a nemzeti demagógiát, s így tudta viszonylagos befolyását megőrizni a századforduló után is. Vitába szállt Galántai József azzal is, hogy Sándor Vilmos szerint a háború előtt a klerikális szervezkedésnek csak stagnálásáról beszélhetünk, s megállapítja, hogy a Néppárt a felbomlás küszöbén állt. Annyiban azonban elfogadta Sándor Vilmos álláspontját, hogy valóban nem csődről, hanem bomlásról kell beszélni.

A fenti problémák mellett az opponensek még több más kérdésben is vitába szálltak Galántai Józseffel. Ennek ismertetésétől azonban ezúttal el kell tekintenünk. Még csak *Orbán Sándor* hozzászólására kell utalnunk. Orbán Sándor először a disszertáció historiográfiai megalapozottságának, valamint a források módszeres feldolgozásának hiányát vetette fel, majd a feldolgozás tematikai kérdéseit illetően megállapította, hogy igen nagy jelentősége van az egyház és állam történetileg kialakult viszonyának. Megállapította, hogy ha nem is történt meg az egyház és állam szétválasztása, mégis volt bizonyos előrehaladás e téren. Kifejtette, hogy 1867 után a liberalizmus még megengedhetett magának bizonyosfokú szembeállást az egyházzal, míg 1919 után erre már nem kerülhetett sor. Megmutatkozott ez többek között pl. a sajtó hangjában vagy az iskolai nevelés tartalmában. Ugyanekkor hangsúlyozta, hogy mivel 1867 után nem választották el az egyházat az államtól, az egyháznak nem volt feltétlenül szüksége arra, hogy befolyását egy párton vagy tömegszervezeten keresztül biztosítsa. Kiemelte, hogy a Néppárt szervezkedésében cisősorban az állam és egyház szétválasztására irányuló intézkedések játszottak közre. Amikor e kísérletek abbamaradtak, csökkent a Néppárt szervezkedésének jelentősége is az egyház szempontjából. Hangsúlyozta azt is, hogy az egyházi szervezetek azért nem mozgathattak meg széles tömegeket, mert az agrárkérdés és a nemzeti kérdés, a nemzetiségi kérdés és az általános választójog problémái kötötték le elsősorban a tömegek figyelmét, nem pedig azért, mert — amint ezt a disszertáció kifejti — 1906 után elmúlt a forradalmi válság, vagy a klerikális vezetők között ellentétek voltak. Mivel pedig az egyházi szervezkedések kevés sikert értek el, az egyház és állam történetileg kialakult viszonya mellett igen nagy szerepe volt a vallási funkcióknak az egyház befolyása szempontjából. Ezt a kérdést viszont szerző egyáltalában nem tárgyalta. Hasonlóan elhanyagolta az egyház jövedelmi forrásainak elemzését is, holott csak ezek bemutatása alapján lehet felvázolni az egyház összefonódását a kizsákmányolás rendszerével.

Orbán Sándor felszólalásával kapcsolatban Galántai József kiemelte, hogy Orbán Sándor az állam és egyház viszonyának alakulásából vezeti le a klerikális politikai szervezkedést, míg ő éppen a klerikális politikai szervezkedést állítja középpontba, felfogása szerint e szervezkedés bizonyos értelemben önálló, kerek egész. Ezért nem fogadta el Orbán felszólalásának koncepcióját, noha egyes részletkérdésekben magáévá tette a felszólaló megállapításait.

A bírálóbizottság a fentiek alapján megállapította, hogy a disszertáció hasznos célt szolgál, lényegében helyes, marxista elemzését adja tárgyának, ugyanekkor azonban hangsúlyozta, hogy szerző igen mereven utasította el az opponensek és a felszólaló szempontjait, melyek pedig túlnyomó részükben hasznosaknak mutatkoznak. A bírálóbizottság négy szavazattal két tartózkodás mellett javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Galántai Józsefnek ítélje meg a történettudományok kandidátusa fokozatot. (—)

Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós fogsága c. tanulmányának II. része folyóiratunk következő számában jelenik meg.

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Дь. Эмбер</i> : Материалы к истории внешней торговли Венгрии в XVI в.	1
<i>М. Ш. Лендьель</i> : Путь австрийского публициста к революции 1848 г. (Часть II.)	47
<i>А. И. Пушкиш</i> : Материалы к внешней политике хортистской Венгрии в годы второй мировой войны	83

СООБЩЕНИЯ

<i>Я. Политис</i> : Роль классов в греческом национальном восстании 1821 г.	118
---	-----

ДИСКУССИЯ

<i>К. Вереш</i> : Замечания к труду Имре Ревес: Миклош Шинаи и его время	138
<i>Й. Келен</i> : Критика двух критик	150

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

<i>М. Д. Каммари</i> : В. И. Ленин об основных закономерностях национального развития	154
Яну Домбровскому 70 лет. (<i>А. Дивеки</i>)	168

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

ХРОНИКА	
Дискуссия о положении и задачах издания источников по истории Венгрии	205
Отчет об обсуждении кандидатских диссертаций	215

SOMMAIRE

ÉTUDES

<i>Gy. Ember</i> : Contributions à l'histoire du commerce extérieur de Hongrie au XVI ^e siècle.	1
<i>S. M. Lengyel</i> : Le chemin d'un pamphlétaire autrichien vers la révolution de 1848 (II ^e partie)	47
<i>A. I. Puskás</i> : Documents relatifs à la politique extérieure de la Hongrie horthyste dans les années de la deuxième guerre mondiale	83

COMMUNICATIONS

<i>J. Politis</i> : Le rôle des classes dans le soulèvement national grec de 1821	118
---	-----

DISCUSSIONS

<i>K. Vörös</i> : Remarques concernant l'ouvrage d'I. Révész: Miklós Sinai et son époque	138
<i>J. Kelen</i> : La critique de deux critiques	150

LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

<i>M. D. Kamhari</i> : V. I. Lénine sur les lois fondamentales de l'évolution nationale	154
Jan Dąbrowski a 70 ans (par <i>A. Divéky</i>)	168

LITTÉRATURE HISTORIQUE

CHRONIQUE

Discussions relatives à l'état et aux tâches de l'édition des sources historiques hongroises	205
Compte rendu sur les discussions en connexion avec les thèses de candidature	215

CONTENTS

STUDIES

<i>Gy. Ember</i> : To the history of Hungary's foreign trade in the XVI. century	1
<i>M. S. Lengyel</i> : The way of an austrian pamphletist to the revolution of fortyeight (II. part)	47
<i>A. I. Puskás</i> : Data to the foreign policy of Horthy-Hungary in the years of the second world war	83

PUBLICATIONS

<i>J. Politis</i> : The role of classes in the greek national revolt of 1821.....	118
---	-----

DISCUSSION

<i>K. Vörös</i> : Remarks on the work of Imre Révész: Miklós Sinai and his times	138
<i>J. Kelen</i> : Critic of two critics	150

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIETUNION AND PEOPLES DEMOCRACIES

<i>M. D. Kammari</i> : V. I. Lenin on the fundamental regularitys of the development of nations	154
Jan Dąbrowski is 70 years old (<i>A. Divéky</i>)	168

REVIEWS	170
---------	-----

CHRONICLE

Discussion on the situation and tasks of the edition of the hungarian historical sources	205
Discussions of dissertations for candidature	215

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>Gy. Ember</i> : Zur Geschichte des Außenhandels Ungarns im XVI. Jahrhundert	1
<i>M. S. Lengyel</i> : Der Weg eines österreichischen Pamphletisten zur Revolution 1848 (II. Teil)	47
<i>A. I. Puskás</i> : Daten zur Außenpolitik Horthy-Ungarns zur Zeit des zweiten Weltkrieges	83

MITTEILUNGEN

<i>Janis Politis</i> : Die Rolle der Klassen im griechischen nationalen Aufstand des Jahres 1821	118
--	-----

DISKUSSIONEN

<i>K. Vörös</i> : Bemerkungen zur Arbeit von Imre Révész: Sinai Miklós és kora (Miklós Sinai und seine Zeit)	138
<i>J. Kelen</i> : Kritik zweier Kritiken	150

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKS-DEMOKRATIEN

<i>M. D. Kammari</i> : V. I. Lenin über die grundlegenden Gesetzmäßigkeiten der nationalen Entwicklung	154
Jan Dąbrowski siebzigjährig (<i>A. Divéky</i>)	168

BUCHBESPRECHUNGEN	170
-------------------	-----

CHRONIK

Diskussion über Lage und Aufgaben der ungarischen geschichtlichen Quellenherausgabe	205
Bericht über Diskussionen über Kandidatursdissertationen	215

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki felelős: Pataki Ferenc.

A kézirat érkezett: 1960. XII. 2. — Példányszám: 1900. — Terjedelem: 1975 (A/5) ív.

52589/61. Akadémiai Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Bernáth György

A. L. Peuzel: Russkaja zsekonomiceskaja mysly 60—70-x godov XIX veka i marksizm (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	182
Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku (1525—1526) (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	184
<i>Ştefan Bărsănescu</i> : „Schola latina” de la Cotnari, biblioteca de curte şi proiectul de academie al lui Despot Voda (Ism. <i>Tóth András</i>)	188
The History of the World-Conqueror by Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini (Ism. <i>Schütz Ödön</i>)	189
A. I. Morton and G. Tate: The British Labour Movement (1770—1920) (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	191
Die Matrikel der Universität Wien (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	194
<i>Heinrich Benedikt</i> : Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit (Ism. <i>Berend T. Iván</i>)	197
<i>Alexander Novotny</i> : Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878 (Ism. <i>Gonda Imre</i>)	199
<i>Richard Georg Plaschka</i> : Von Palacký bis Pekař (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	200
<i>Pogány Péter</i> : Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	201
<i>Both Ödön</i> : Szemere Bertalan belügyminiszter nemzetiségi politikája 1848 nyarán (Ism. <i>Katus László</i>)	202
Budapest munkásmozgalma 1919—1945. Bibliográfia (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>) ..	203

KRÓNIKA

Vita a magyar történeti forráskiadás helyzetéről és feladatairól	205
Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról	215

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL:

<i>Kumorovitz L. Bernát</i> : A középkori magyar magánjogi írásbeliség első korszaka
<i>Wittman Tibor</i> : A flamand posztóipar tőkés lehetőségei a manufaktúra korszak küszöbén
<i>Székelly György</i> : Az 1514. évi varaszháború ideológiai
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A XV—XVIII. századi agrárfejlődés egyes kérdései a Stockholmi Nemzetközi Történetsszkongresszuson
<i>Barta István</i> : Felsőbüki Nagy Pál
<i>Borus József</i> : Adatok Dembinsky fővezérségéhez
<i>Kemény G. Gábor</i> : Mocsáry Lajos nemzetiségi politikája és a szerbek
<i>Lukács Lajos</i> : Kossuth emigrációs politikájáról
Vita a dualizmus egyes kérdéseiről
<i>Pölöskei Ferenc</i> : Justh Gyula és a Függetlenségi Párt kettészakadása
<i>Kiss József</i> : A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a Millenium évtizedében
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Adatok a Függetlenségi Párt történetéhez
<i>Ránki György</i> : A római hármasegyezmény és a német külpolitika
<i>Juhász Gyula</i> : Adalékok Magyarország külpolitikájához a II. világháború kirobbanásának napjaiban

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V. József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál: Csekk számla szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára).

Ára: 8,—Ft

Évi előfizetési ára: 36,—Ft

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Várady László: Későrómai hadügyek és társadalmi alapjai. A Római Birodalom utolsó évszázada (376—476). Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 331 l. Ára: 70,— Ft.

Krónikások—Krónikák I—II. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta Mezey László. Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1960. I. k. 182 l., II. k. 217 l. Ára: 39,50 Ft.

Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI—XIV. század. Sajtó alá rendezte Makkai László és Mezey László. Budapest, Gondolat Kiadó. 1960. 451 l. Ára: 32,— Ft.

Nagy László: A Bocskai szabadságharc története. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 384 l. Ára: 55,— Ft.

Koltay-Kastner Jenő: A Kossuth-emigráció Olaszországban. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 315 l. Ára: 45,— Ft.

S. Vincze Edű: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt. 1890—1896. Budapest, Kossuth Kiadó. 1961. 363 l. Ára: 32,— Ft.

Parasztország—parasztgond. 1919—1944. Az előszót írta Erdei Ferenc. Összeállította és a bevezető szövegeket írta Kjss Dezső. (A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyvtára 1—2.) Budapest. 1960. 295 l. 19 melléklet. Ára: 16,— Ft.

Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország a fasiszta Németország „életterében”. 1933—1939 (Gazdaságtörténeti tanulmányok). Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1960. 219 l. Ára: 18,— Ft.

Nemes Dezső: A népi magyarország 15 éves fejlődése (Társadalomtudományi kismonográfiák 1). Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 89 l. Ára: 9,— Ft.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica. Tomus II. Redigit Z. Oroszlán. Budapest, Tankönyvkiadó. 1960. 000. l.

Értekezések a történeti tudományok köréből (Új sorozat)

16. *Gonda Imre: Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés* 20,— Ft
17. *Dolmányos István: Mezőfi és a koalíció* 10,— Ft
18. *Markó Árpád: Egy elfelejtett magyar író-katona* 7,— Ft
19. *Mucs Sándor: A magyar néphadsereg megszervezése* 12,— Ft
20. *Jemnitz János: Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről* 10,— Ft
21. *Hermann Zsuzsanna: Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés* 10,— Ft

339

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

95. ÉVFOLYAM



1961. 2—3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1961

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI UTCA 51—53

95. ÉVFOLYAM 1961 2—3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (főszerkesztő), EMBER GYÓZÓ, LEDERER
EMMA, MÁLYUSZ ELEMÉR, MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK,
NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő),
SINKOVICS ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Pach Zsigmond Pál* : A XV—XVIII. századi agrárfejlődés egyes kérdései a stockholmi
történetkongresszuson 225
- Wittman Tibor* : A flamand posztóipar tőkés lehetőségei a manufaktúra-korszak
közszében 236
- Trócsányi Zoltán* : Wesselényi Miklós fogsága (II. rész) 281
- Horváth Zoltán* : A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés alakulása a
dualista Magyarország utolsó évtizedeiben 300

KÖZLEMÉNYEK

- R. Várkonyi Ágnes* : Adalékok a Függetlenségi Párt történetéhez 339

VITA

- Lukács Lajos* : Kossuth emigrációs politikájáról 370

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNETSZFRONTJA

- M. V. Nyecskina* : A szovjet történettudomány történetének periodizációjáról 386

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts
aus Ungarn (Ism. *Fügedi Erik*) 398
- M. Kondor Viktória* : Az 1875-ös pártfúzió (Ism. *Kolossa Tibor*) 400
- Dolmányos István* : Költők barátságától népek testvériségéig (Ism. *Arató Endre*) ... 403
- Tömöry Márta* : Új vizeken járok (Ism. *Bellér Béla*) 406
- Hajdú Tibor* : Március huszonegyediké (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 408
- A. E. Йоффе : Русско-французские отношения в 1917 г. (февраль—октябрь) (Ism.
Dolmányos István) 408
- A. И. Данилов : Проблемы аграрной истории раннего средневековья в немецкой
историографии (Ism. *Horváth Pál*) 410
- Димитър Ангелов : История на Византия. Първа част 395—867 (Ism. *Niederhauser
Emil*) 412

A XV—XVIII. SZÁZADI AGRÁRFEJLŐDÉS EGYES KÉRDÉSEI A STOCKHOLMI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUSON*

Tisztelt Társulat, kedves Elvtársak!

A címben jelzett kérdéskörrel külön beszámolót tartani Molnár Erik elvtárs multkor elhangzott előadása, a stockholmi kongresszus egészéről adott áttekintő értékelése után — két oknál fogva látszik indokoltnak. Az egyik ok a magyar delegáció tevékeny részvétele ennek a problémakörnek a vitájában: 2 korreferátum és 4 hozzászólás hangzott el idevágóan a mi részünkről. A másik, ennél fontosabb ok az, hogy a téma viszonylag nagy súllyal szerepelt a stockholmi tanácskozásokon, mind a gazdaságtörténeti konferencián, mind a tulajdonképpeni kongresszuson. A gazdaságtörténeti konferencia két napirendi pontja közül az egyik erre vonatkozott és egésznapos vitára nyújtott lehetőséget. A kongresszuson pedig az úgynevezett újkori szekció egyik vitaülése — lehet mondani, megint egy teljes nap — túlnyomórészt ugyancsak e téma megvitatásának a jegyében zajlott le. Ez azt jelenti, hogy ha persze csak egyes kérdései merültek is fel a XV—XVIII. századi agrárfejlődésnek a stockholmi tanácskozásokon, a vita mégis eléggé széles betekintést nyújtott a problémakör kutatásának jelenlegi állásába, mind a marxista, mind a burzsoá történettudományban.

Sőt, talán többet is el lehet mondani, mint azt, hogy betekintés nyíltott e réven a marxista és a burzsoá történettudomány idevágó kutatásainak mai állapotába. Talán elmondhatjuk azt is, hogy a vita anyaga alapján bizonyos fokig le lehet mérni — ha szabad így kifejeznem magamat — a marxista és a polgári történettudomány erőviszonyait a szóbanforgó területen. Ezt egy véletlen szervezési körülmény is elősegítette, — nevezetesen az, hogy a gazdaságtörténeti konferencia idevonatkozó alapreferátumát *burzsoá* szerző készítette: itt a vita fővonalát *marxistáknak* erőteljes polemikus fellépése jellemezte; a kongresszusi szekció idetartozó ülésének alapreferátumát és számos korreferátumát viszont *marxista* történészek tartották: itt a vita súlyát... De engedjék meg, kedves Hallgatóim, hogy ezt a mondatot most ne, hanem csak később fejezzem be; engedjék meg, hogy a csattanót előadásom végére tartogassam.

A gazdaságtörténeti konferencia tárgykörünket illető főreferátumát tehát polgári szerző tartotta: a nyugat-német Friedrich Lütge, a müncheni egyetem tanára. Neve, munkássága eléggé ismert, nálunk főleg az 1950-es évek elején megjelent *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte im Mittelalter* című könyve alapján. Újabban a *Grundherrschaft* felbomlásáról tett közzé terjedel-

* A Magyar Történelmi Társulat 1960. december 9-iki ülésén elhangzott előadás.

mesebb munkát; emellett egyik szerkesztője a nagy hagyományokra visszatekintő Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik, továbbá az 1954 óta megjelenő Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie című folyóiratoknak. Előadása — amelynek szövegét közvetlenül elhangzása előtt sokszorosítva is a konferencia résztvevőinek rendelkezésére bocsátották — „A mezőgazdasági nagyüzemek összehasonlító vizsgálata a középkor vége óta” címet viselte, és a polgári történetírás tradicionális periodizációját követve, a XV. századtól a XVIII. századig terjedő időkerben mozgott. Az előadás világos tagolása és gondos felépítése lehetőséget nyújtott a témakörrel kapcsolatos legfontosabb kérdések nagy részének felvetésére.

All ez Lütge professzor referátumának már bevezetésére, ill. első részére is, amelyben a mezőgazdasági nagyüzem fogalmával, a fogalom meghatározásával foglalkozott. Legtalálóbbs megjegyzése itt abban állott, hogy szemére vetette a gazdaságtörténeti irodalomnak — már tudniillik a burzsoá gazdaságtörténetírásnak, mert a marxista gazdaságtörténeti irodalmat szemlátomást nem ismerte —, hogy gyakran nem tesz éles megkülönböztetést a mezőgazdasági nagyüzem és a nagyföldtulajdon, a Großbetrieb és a Großgrundeigentum között, holott enélkül az egész problematika aligha fogható meg. A helyzet valóban úgy fest, hogy még azoknak a tanulmányoknak egynémelyikét is, amelyek éppen a konferencia alkalmából kiadott gazdaságtörténeti gyűjteményes kötetben* láttak napvilágot (ennek a kötetnek az anyaga Lütge referátuma mellett ugyancsak a konferencia vitájának tárgyát képezte), — mondom, még e tanulmányok egynémelyikét is jogosan lehetett efféle szemrehányással illetni. A polgári gazdaságtörténetírásban még ma sem ritka az a felfogás, amely mindenféle *nagyföldtulajdont* egyben mezőgazdasági *nagyüzemnek* tart, tekintet nélkül arra, hogy a tulajdonos egyben gazdálkodó-e, ill. tulajdonát nagybérleti formában gyümölcsözteti, vagy pedig a nagyföldtulajdon ellenére, a nagytulajdonon belül kisüzemi gazdálkodás folyik-e, jobbágytelki, ill. kisbérleti formában. Nem szorul bővebb kifejtésre, hogy az adott időszakban, a XV—XVIII. században, a mezőgazdasági nagyüzem kialakulásához vezető fejlődési tendenciákat valóban lehetetlen megragadni a fentiek világos megkülönböztetése nélkül. — Helyesen mutatott rá Lütge előadásának e részében arra is, hogy téves lenne a mezőgazdasági nagyüzem fogalmánál csupán a területnagyságból kiindulni, mert kisterületű gazdaság is lehet mezőgazdasági nagyüzem; másrészt, hogy általában nem lehet nagyüzemről beszélni ott, ahol a gazdaság csupán családi munkaerőt vesz igénybe.

A mezőgazdasági nagyüzem fogalmi meghatározásában persze tovább is lehetett volna menni, kivált a marxista metodológia alapján; kritikánkban azonban nem erre vetettük a súlyt, hanem Lütge fejtegetéseinek egy olyan közvetlenül következő mozzanatára, amely egész szemléletének alapvető fogatékosságára vetett világot. Folytatólag ugyanis azt mondotta, hogy ahol a gazdaság csupán családi munkaerőt vesz igénybe, ahol tehát nem lehet nagyüzemről beszélni, olyan esetben parasztgazdasággal, bäuerliche Wirtschafttal van dolgunk. Már ez a formulázás is azt a benyomást kelthette, mintha

* First International Conference of Economic History: Stockholm 1960. Ed. F. Braudel, M. M. Postan, E. Söderlund. Paris—The Hague. 1960. — A tárgykörünkbe vágó, javarészt a szövegben is említett tanulmányokat, közleményeket ld. e mű 311—432, 445—455, 495—510, 525—530, 569—576, 585—590. lapjain. — Az alapreferátumokat és a vita rövidített jegyzőkönyvét a konferencia rendezőbizottsága ugyancsak publikálni szándékozik.

parasztgazdaság egyáltalán nem lehetne mezőgazdasági nagyüzem, mintha parasztságából nem fejlődhetnék kapitalista gazdaság. De nemcsak erről az egy formulázásról volt szó. Lütge egész előadásán, a konkrét tárgyalást tartalmazó fejezeteken is, végigvonult az a szemléleti mód, bizvást mondhatjuk: junker-típusú szemlélet — Lütge professzor egyébként porosz területről „származott át” Nyugat-Németországba —, amely a mezőgazdasági nagyüzem kialakulását kizárólag nemesi földesurakhoz, fejedelmekhez, mellettük legfeljebb meggazdagodott és az úri osztályhoz asszimilálódó polgárokhoz kapcsolta, a *parasztgazdaságból* sarjadó tőkés üzemet viszont teljesen figyelmen kívül hagyta. Röviden tehát: Lütge szemel előtt lényegében a Gutsherr, illetőleg a junker gazdasága lebegett, — a nagyparaszi gazdaságról előadásában egy szót sem ejtett.

Ki kellett fejtenünk tehát: a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásának *összehasonlító* vizsgálatánál különösen fontos, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásának *mindkét* tendenciáját (pontosabban: legalábbis két fő tendenciáját) figyelembe vegyük, a mezőgazdasági árutermelés fejlődésének *mindkét* útját szem előtt tartjuk: mind a földesúri, mind a paraszti árutermelés irányzatát, — annál is inkább, mivel éppen e két tendenciának a viszonya, aránylagos súlya az egyes országokban, illetőleg az egyes történeti korszakokban, kínálkozik ez országok, ill. korszakok közötti összehasonlítás egyik fő ismérvének az agrártörténet számára. Nem utolsó sorban éppen akkor tudjuk megragadni az országok és fejlődési periódusok közötti hasonlóságokat-különbségeket az agrárviszonyok területén, ha azt tesszük mérlegre, hogy a kérdéses országokban, ill. fejlődési szakaszokban a két fő irányzat, a mezőgazdasági árutermelésnek és a nagyüzem kialakulásának két fő útja hogyan viszonylott egymáshoz, milyen súllyal érvényesült. Éppen ez kellett volna, hogy a témaállítás lényege legyen Lütge referátumában — hiszen a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásának összehasonlító vizsgálatát tűzte céljául —, ez azonban elmaradt.

Ezek, a nagyüzemek kialakulásának lehetőségeire, útjaira, a földesúri és a paraszti árutermelés fejlődésére vonatkozó teoretikus megjegyzések bizonyos konkrét illusztrációt is nyertek a vitafelzárólatásokban, egyrészt Magyarországra nézve a XV—XVI. században, másrészt egyes kelet-német területekre nézve a XVII—XVIII. században. Utóbbiakat illetően Gerhard Heitz, a Német Demokratikus Köztársaság tehetséges fiatal agrártörténésze, a rostocki egyetem docense szólalt fel nagyon sikeresen. Heitz munkásságát eddig főleg a Nichtweiss-polémiából ismertük, ezzel kapcsolatos vitáikra, amelyek kritikai megjegyzéseken kívül pozitív kifejtést is tartalmaztak; legutóbb jelent meg a Zeitschrift für Geschichtswissenschaft-ban gazdagon dokumentált tanulmánya a mecklenburgi Bauernlegen-ről, valamint ugyanennek a folyóiratnak 1960. évi pótkötetében hasznos értékelő áttekintése a feudáliskori agrártörténet kutatásának tizenöt éves fejlődéséről a Német Demokratikus Köztársaságban.

A nagyüzem *fogalmának* tárgyalása után Lütge a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásának *előfeltételeit*, a nagyüzemek létesítésének *indítékait* tette vizsgálat tárgyává, külön szólva a magánföldesurak, ill. a tartományurak, fejedelmek motívumairól. Előadásának e részében szemléletének korlátai, a már említett alapvető fogyatékoságon túl, főleg két ponton ütköztek ki. Egyrészt abban, hogy a gazdasági motívumok mellett, sőt azok előtt nagy hangsúllyal szólt a nem-gazdasági (außerwirtschaftlich) indítékokról, ezeket pedig lényegében a germán, ill. mediterrán népek földesúri osztályainak el-

térő lelki alkatában vélte megelni: a germán nemesség „a-urbánus, sőt anti-urbánus” mentalitásában. A földesúr „választása” — így fejezte ki magát —, hogy Grundherr lesz-e, ill. marad-e, vagy pedig Gutswirt-té válik; nagyrészen ilyen leki diszpozícióktól függ: azon múlik, megvan-e benne a „Neigung zur Landwirtschaft”, vagy hiányzik belőle. Másfelől — és ez másik szemléleti hibájára vetett fényt — a tartományurak, a fejedelmek magatartását a nagyüzemek létesítését illetően úgy rajzolta meg, mint akikben egymással ellentétes motívumok küszködnek ebben a vonatkozásban, s hol az egyik, hol a másik kerül túlsúlyba. Egyrészt azon fáradoznak, hogy birtokaikon, uradalmaikon maguk is nagyüzemeket alakítsanak ki, és a magánföldesurakat is támogatják ilyenirányú törekvéseikben; másrészt pedig — itt a Hohenzollernek, Wettinek, Habsburgok példájára utalt — a felvilágosult és a korai liberális eszmék hatására „parasztvédelmi politikát” folytatnak; ez nem egyszer odavezeti őket, hogy majorsági üzemeiket „önként” feloszlatták és parasztgazdaságokra parcelálazzák, — amiben egyes magánföldesurak is követik példájukat.

Ezeket a — hogy úgy mondjam — triviális burzsoá nézeteket a marxista hozzászólók természetesen nem hagyhatták cáfolatlanul, így elsősorban Arnošt Klíma prágai professzor, régi barátunk, harcostársunk; az ő munkásságát nem szükséges ismertetni ebben a körben. Meggyőzően fejtegette, hogy a „germán földesúri mentalitás”, már persze mint a priori motívum, teljesen hasznavehetetlen a tudományos vizsgálódásban: miként magyarázható pl. ezen az alapon az, hogy magán a germán települési területen belül is kétféle hajlott az agrár-fejlődés? (Mert odáig Lütge nem ment, mint egyes német gazdaságtörténészek, korábban pl. Fuchs, hogy szláv „faji hatásnak” tulajdonítsa a kelet-elbai fejlődésmenetet.) Másrészt persze hangsúlyozta Klíma, hogy a Landesherrek, fejedelmek magatartásának az ellentétes indítékok dacára is megvan a világosan felismerhető alapmotívuma, osztályjellege; kifejtette az abszolútizmus „parasztvédelmi politikájának” igazi hátterét, s csehországi példán bemutatta, hogy egyes dominikális üzemek „önkéntes” feloszlata, felparcellázása volta-képpen parasztmozgalmak nyomására következett be, az osztályharc ereje kényszerítette ki.

Mindezek ellenére sem állítható, mintha Lütge előadásának ez a része, a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulása előfeltételeinek, motívumainak tárgyalása tudományosan teljességgel elvetendő lett volna; előadásának e részben is volt nem egy pozitív mozzanata. Különösen az, hogy bár a hangvétel tekintetében nagy súlyt kaptak a nem-gazdasági tényezők, a lelki-faji diszpozíciók, — amikor a tárgyyszerűbb kifejtésre került sor, akkor már a gazdasági előfeltételek és ökonomiai motívumok tárgyalása nyert túlnyomó teret; akkor már nem „Neigung”-okról és más effélékről, hanem főleg a mezőgazdasági termények piacának kiszélesedéséről, a terményárak alakulásáról, a nagyüzemi Eigenwirtschaft jövedelmezőségi viszonyairól stb. esett viszonylag bőven szó, — mint a mezőgazdasági nagyüzemek létrejöttének serkentőiről. Sőt az előadó ezzel kapcsolatban egyenesen arra „vetemedett”, hogy konkrét polémiát nyisson ama elmélettel szemben, amely Georg Friedrich Knapp óta, csaknem háromnegyed évszázada különböző változatokban fel-feltűnik: a „Beschäftigungslösungstheorie”-val, a lovagi nemesség „foglalkoztatottságnélkülivé válásának” elméletével szemben, amely szerint a Ritter a katonai tevékenységből kiszorulva kényszerült Landwirt-té válni, — az Eigenwirtschaft felé való orientálódásának ez volt a fő oka. Lütge viszont annak a véleményének adott kifejezést, hogy „nem a lovagi nemesség munkanélkülivé válása, mint

Knapp gondolta, hanem a nagyüzemi gazdálkodás fokozódó jövedelmezősége adta a döntő lökést a majorsági föld kiterjesztésére”.

A piac- és árviszonyok tárgyalásának egy részletkérdéséhez — persze igen fontos részletkérdéséhez — kapcsolódott a szovjet Lesznyikov professzor kritikai felszólalása. Lütge ugyanis azt állította, hogy a Balti-tenger déli partvidékén fekvő mezőgazdasági területek számára már a XIV. századtól kezdve előállottak a nyugatra irányuló terménykivitel, főként a németalföldi agrár-export kedvező piaci és jövedelmezőségi feltételei. Nagyjelentőségű kérdést érintett ezzel: a baltikumi Gutswirtschaft kialakulása datálásának és menetének problematikáját. Lesznyikov — aki, mint középkorosaink előtt ismeretes, a XIV—XV. századbéli balti-tengeri kereskedelem specialistája; ebből a tárgykörből jelentek meg tanulmányai a Szrednyie Vekában, Voproszi Isztoriiban — vitába szállt ezzel az állítással, és egy kereskedőház XIV. század végi iratanyagára támaszkodva, (amelynek áttanulmányozását a közelmúlthban fejezte be) — egy nagy kereskedőházzal van szó, amely a gdansk—hamburg—amsterdami vonalon bonyolított le jelentős üzleteket — kimutatta, hogy ekkor, a XIV. század végén, még vajmi csekély jelentősége volt a Balti-tenger déli partvidékéről nyugatra, Németalföldre irányuló gabonakivitelnek: ez csak később vált a baltikumi földesurak áruterelésének ösztönzőjévé.

A mezőgazdasági termények piaci viszonyai alakulásának döntő szerepét Lütgéné is világosabban fejtegette burzsoá részről Wilhelm Abel göttingai professzor, akinek „Mezőgazdasági nagyüzemek Németországban” címet viselő tanulmánya élszóban ugyan nem került előadásra, de mint az említett gazdaságtörténeti gyűjteményes kötet egyik darabja, szintén a konferencia vitájának tárgyát képezte. Ez a tanulmány kétségtelenül magasabb tudományos színvonalon íródott, mint Lütge referátuma: Abel a mai polgári agrártörténetírás élvonalába tartozik. Munkásságáról itt csupán annyit, hogy közelmúlthban látott napvilágot második kiadásban „Agrarpolitik” című szintézise, amelyben a német nemzetgazdaságtani-agrárpolitikai iskola — e nagy erudiciójú, de junker-szemlélettől áthatott irányzat — hagyományainak némileg korszerűsített változatát adja. Nagyobb érdekléssel bír számunkra másik terjedelmes, kifejezetten gazdaságtörténeti jellegű munkája — már a magyar szakirodalomban is hivatkoztak rá —: ez „Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters” címen jelent meg, nemrég ugyancsak második kiadásban. Itt a szerző a XIV—XV. századi népesedési, ill. népességsökkenési problémákból indul ki, azok gazdasági kihatásait elemzi. Mint tudjuk, ez a problematika az utóbbi évtized nyugati gazdaságtörténetírásában eléggé központi helyet foglal el, így az angoloknál is, nem utolsósorban M. M. Postan cambridgei professzor műveiben, aki különben a stockholmi gazdaságtörténeti konferencia egyik főszervezője, polgári részről tulajdonképpen irányítója volt. Postan tanulmányaiban magas tudományos színvonalon, bár — mint Koszminszkij akadémikus a Voproszi Isztorii 1955. évfolyamában publikált vitacikkében kimutatta — malthusiánus íztől nem mentesen, fejtegette a népesség alakulásának a XIV—XV. századbeli gazdasági fejlődésre gyakorolt hatását. Ennek a problematikának van bizonyos érdekessége a marxista történettudományban folyó egyik vita szempontjából is: számos vonatkozásban kapcsolódik a feudalizmus XIV—XV. századbeli „válságának” vitájához, amit néhány évvel ezelőtt a csehszlovák František Graus szellemes tanulmánya kavart fel.

Érdekes egyébként, hogy Abel — Lütgével ellentétben — a marxista gazdaságtörténetírás egyes termékeit is ismerni látszott, a Német Demokratikus

Köztársaságban közreadott agrártörténeti munkákat pedig kétségtelenül olvasta. A konferencia vitájára bocsátott tanulmányában pl. Heitztől idézte azt a megállapítást, hogy az önkezelésű gazdaság kiterjesztésében az Elbától keletre eső területek földesúri osztályát elsősorban a piaci lehetőségek kiszélesedése, az a növekvő „Absatzchance” tette érdemkeltté, amely a XVI. században számára kínálkozott; hangsúlyozta, hogy e tekintetben teljesen egyetért NDK-beli kollegáival, Nichtweisszel és Heitz-cel. Mindamellett nála is szembeötlő volt az az alapvető szemléleti egyoldalúság, amelyet már Lütge előadásával kapcsolatban szóvá tettünk: az tudniillik, hogy mind Németország, mind más közép- és kelet-európai országok viszonylatában ő is csak a földesúri gazdaságban mutatta meg a piacratermelés fejlődésének, a mezőgazdasági nagyüzem kialakulásának alapját; a paraszti árutermelés kibontakozása, a mezőgazdasági nagyüzem létrejöttének a paraszti gazdaságban rejlő lehetőségei említetlenül maradtak fejtegetéseiben.

Ez az egyoldalú szemlélet — éppen a mezőgazdasági piacviszonyok alakulásának egyébként érdemleges vizsgálata során — meglehetősen súlyos tárgyi tévedéshez is vezetett. Amikor ugyanis rámutatott arra, hogy Nyugat-Európa egyes vidékein a közép- és kelet-európai mezőgazdaság számára nemcsak a gabonának, hanem az állattenyésztés termékeinek is nevezetes piaca nyílt, s viszonylag részletesen szólt a német birodalmi városokba irányuló ökörkiviteltől — egy 1551. évi német forrásból még idézte is, hogy milyen riadalmat okoztak a németbirodalmi átvevőhelyeken a távoli pusztákról felhajtott, olykor 10–20 000-re menő ököresordák —, úgy állította be a dolgot, mintha ez a nyugat felé irányuló *állatkivitel* is a keleti *földesúri* nagyüzem, a Gutswirtschaft fejlődésének fontos ösztönzője lett volna; mintha a nyugati exportra szolgáló állattenyésztés is lényegében a földesúri nagygazdaságokhoz kapcsolódott volna a közép-keleteurópai országokban. — Nem lehattunk persze restek abban, hogy ezt, az egész koncepcióra jellemző tévedést felfedjük. Utaltunk arra, hogy a német birodalmi városokba irányított és ott feltűnést keltett állatseregletek nem kis részben éppen a mi alföldi pusztáinkról származtak; utaltunk arra, hogy bár egyes földesúri gazdaságok is folytattak piaci célú *marhatenyésztést*, és bár a XVI. század folyamán a földesúri osztály egyes csoportjai is fokozódó mértékben kapcsolódtak bele a nyugatra irányuló *ökörkivitelbe*, mégis ennek a nyugati állatexportnak a termelési bázisát túlnyomóan éppen nem a *földesúri* nagygazdaság, a Gutswirtschaft, hanem az árutermelő-polgárosodó *parasztagazdaság* szolgáltatta. Ezzel és egyéb konkrétumokkal iparkodtunk megvilágítani, mennyire lehetetlen a téma tárgyalását a *földesúri* nagyüzemre korlátozni.

Ez az érvelés szemléletmódot meglepte Abel professzort, de felszólalásában, amely nem sokkal később következett, elfogadta azt. Elismerőleg szólt a marxista oldalról elhangzott megjegyzésekről, kiemelte a felfogásoknak egyes egybeeső mozzanatait, és az együttműködés szükségességét hangsúlyozta. Ezt a tónust követte — valamelyest ellentétben Lütgével, aki zárszavában korrekciókra, „kiegészítésekre” kényszerülve, kissé sértődöttnek mutatkozott — az üléstermen kívüli beszélgetésekben is, amelyeket főként a Heitz elvtárrsal folytatott „össz-német barátkozás” jellemezett, a Lütge előadása feletti kritika elmélyítésének jegyében. Hogy Abel részéről mennyi volt ebben az elvi-politikai tartalom, és mennyi eredt csak abból, hogy jól esett neki müncheni kollegáját egy kissé — persze indokoltan — szidni: azt kívülállónak nyilván nem lehetett megállapítania. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy különösebb illú-

ziókat Abel nézeteivel kapcsolatban sem táplálhatunk. Hadd hivatkozzunk itt csupán arra, hogy vitára bocsátott tanulmányának — hogy úgy mondjuk — földrajzi terminológiája eléggé sajátos (helyesebben: nyugat-német viszonylatban nem is olyan sajátos): NDK-beli kollégáiról pl. mint „mitteldeutsch” történészekről beszélt. . .

Abel tévedésének eloszlatása kapcsán szükséges volt rámutatni arra, hogy a XVI. század közepe felé — ugyanazon időtájban, amelyre Abel idézett fejtegetései vonatkoztak — a nyugatra irányuló magyar külkereskedelemben (és itt főként éppen mai ülésünk elnöke, Ember Győző legújabb kutatásaira volt módom támaszkodni) a döntően a paraszti árutermelésre támaszkodó marhakivitel túlnyomó súlya mellett milyen teljességgel jelentéktelen szerepet játszott a gabonának, a majorsági üzem, a földesúri gazdaság főterményének kivitele. Ez egyben elvezetett a XVI. századi majorsági gazdaság számára kínálkozó piaci szektorok konkrétabb szemügyrevételéhez, a külső és a belső piac szerepének a legújabb marxista irodalomban gyakran felmerülő vitakérdéséhez. Ezt a kérdést a poznańi Rusinski professzor vetette be a gazdaságtörténeti konferencia vitájába, a gyűjteményes kötetben megjelent Hauptprobleme der Fronwirtschaft im XVI. bis XVIII. Jahrhundert in Polen und in den Nachbarländern című színvonalas marxista tanulmányában. Polemikusan tárgyalva a témát, a külső piac vagy a belső piac vitakérdésében lényegében Szkázkín akadémikus álláspontjából indult ki. Szkázkín, mint ismeretes, Grekov akadémikus felfogásával vitázva, több ízben kifejtette, így a Voproszi Isztorii 1958. évfolyamában megjelent tanulmányában és most a kongresszus újkori szekcióján felolvasott korreferátumában* — Szkázkín akadémikus ugyanis gyengélkedése miatt személyesen, sajnós, nem vett részt a stockholmi kongresszuson —, hogy az ún. második jobbágyság rendszere kialakulásának, a roboton alapuló földesúri árutermelő üzemek kifejlődésének Közép- és Kelet-Európa országaiban, *általában* nem a belső, hanem a külső piac, a mezőgazdaság exportlehetőségeinek megnövekedése képezte a fő piaci serkentőjét: a nagybani *kivitel* lehetősége, ennek kiaknázása volt általában a földesúri nagyüzem kibontakozásának, fölénybekerülésének emeltyűje.

Ezzel a felfogással általánosságban, alapvetően egyet kell érteni, annyival is inkább, mivel a második jobbágyság rendszere kiépülésének, az árutermelő földesúri gazdálkodás Közép- és Kelet-Európa országaiban való előnyomulásának okait, körülményeit csak széles perspektívából érthetjük meg, a probléma megközelítése másként, mint a külső piacokat, a nemzetközi piacviszonyok alakulását, a nemzetközi munkamegosztás kezdődő kifejlődését, a világpiac kezdeti kibontakozását figyelembe véve, nem lehetséges; továbbá, mivel a második jobbágyság rendszeréből szükségképpen következik a városi-polgári fejlődés korlátozásának, tehát a belső mezőgazdasági terményfelvevőpiac kiterjedése korlátozásának tendenciája. Rusinski azonban Szkázkinnak ezt a fontos és helyes koncepcióját tovább vitte, bizonyos fokig túlhajtotta, megfogalmazva „a majorsági gazdálkodás keletkezése (Entstehung) és a külső piac kialakulása közötti feltétlen oksági összefüggés” apodiktikus ízű tételét, és

* A kongresszus újkori szekciója tárgykörünkbe vágó referátumának szövegét, korreferátumainak téziseit ld. XI^e Congrès International des Sciences Historiques: Stockholm, 21—28 Août 1960. Göteborg—Stockholm—Uppsala, 1960. Rapports, IV. Historie moderne. 84—105; Resumés de communications. 152—157, 172—174. lapjain. — A rövidített vitajegyzőkönyv szintén megjelenik.

kiterjesztve annak *kizárólagos* érvényét lényegében valamennyi kelet-elbai országra.

A hozzászólások rámutattak ennek a felfogásnak ilyen formulálásban túlélezett, eltúlzott voltára, — arra, hogy az Elbától keletre eső országokban a piacviszonyok alakulása az alapvető hasonlóság mellett számos eltérő változót mutatott; ezért a földesúri árutermelés számára a külső piac mellett a belső piacon adódó lehetőségeket is feltétlenül figyelembe kell venni. Ezek a belső piaci lehetőségek a különböző országokban, az eltérő politikai viszonyoktól is befolyásolva, megint csak másként és másként jelentkeztek, különböző piaci szektorokban, különböző erővel, — s helyenként éppen nem lebecsülhető súllyal estek latba a földesúri nagyüzem fejlődése szempontjából is. Rá kellett mutatni arra, hogy az allodiális gazdálkodás kialakulását, ennek XVI. századi „Entstehung”-ját — erről beszélt Rusinski — sem Csehországban, sem Magyarországon nem lehet a *gabonakivétel* megnövekedésének közvetlen számlájára írni. A túlélezett formulázás korrigálására annál is inkább szükség volt, mert Rusinski magyar vonatkozásban Maksay Ferenc kollegának „Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im XVI. Jahrhundert” címmel a Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1958. évfolyamában megjelent cikkére hivatkozott: ebből vélte — nézetem szerint indokolatlanul — kiolvasni, mintha egyes magyar kutatóknak is az volna a véleményük, hogy a nyugatra irányuló gabonaelexport volt a majorgazdaság XVI. századi fejlődésének fő piaci ösztönzője.

Mint az elődottakból is kitűnik, a terménypiac nagyarányú bővülése, a kelet-elbai mezőgazdasági nagyüzem kialakulásának *piaci* feltétele még burzsoá gazdaságtörténetesek fejtegetéseiben is megfelelő teret nyert (bár számos ponton helyesbítést kívánó formában). Nem így a robotoltató földesúri gazdaság — a Gutswirtschaft, a folwark-rendszer, a барщинное хозяйство — kifejlődésének az illető országok *gazdasági-társadalmi struktúrájából* adódó belső feltételei, azok a szociális-politikai feltételek, azok az osztályviszonyok, amelyek mellett a terménypiac kitérülésének ösztönzése, a világpiac kezdődő kibontakozása éppen a földesúri robotoltató nagyüzem kialakulásának irányában — és nem valami másféle mezőgazdasági nagyüzem kialakulásának irányában — kellett, hogy hasson és hatott is Közép- és Kelet-Európa számos országában. Az idevágó megjegyzések — ha egyáltalán — a polgári fejtegetésekben igen röviden, úgyszólván elbújtatva tűntek fel, éppen nem döntő kérdésként kezelve, hanem igen-igen felszínesen. Lütge a nemesség megerősödésére utalt, de csupán mint következményére a majorgazdaság kifejlődésének, — Abel a központi hatalom gyengeségére, mint következményére, ill. velejárójára a nemesi rend megerősödésének. Egyébként csak deskriptív formában szerepeltek pl. Lütgénél olyan megállapítások, hogy Délnyugat-Németország Grundherrjei az önkezelésű gazdaságban érdekteleneknek mutatkoztak, ellentétben — amint kifejezte magát — a „német Kelet” földesuraival, akik viszont Gutswirt-ekké váltak. Hogy miért? Mint említettem, itt legfeljebb a Neigung zur Landwirtschaft léte vagy hiánya volt a válasz.

A nyugat-, ill. közép-kelet-európai agrárfejlődés *szétválásának* döntő problémája a történeti magyarázat igényével eszerint valójában nem is került felvetésre a gazdaságtörténeti konferencia polgári referátumaiban, bár a napi-rend éppen a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásának *összehasonlító* vizsgálatát tűzte feladatul. A kérdésfeltevés élességében, igényességében tehát a mai polgáriak kétségtelenül elmaradtak még saját korábbi generációiktól is,

gondolok pl. a századeleji polgári gazdaságtörténetírás olyan kiemelkedő egyéniségére, mint Georg Below, — arra a módra, ahogyan ő ezt a kérdést (idealista-fideista végkicsengése ellenére is) pl. a „Territorium und Stadt” c. munkájában kezelte. A mai burzsoák e döntő problémának inkább elmosására, semmint világos exponálására törekedtek. És ez nem is lehetett másképp, ha a következő ok-kereséstől, az éles kérdésfeltevéstől visszariadtak; ha, amennyiben ilyen kérdést egyáltalán feltettek, továbbra is legfeljebb a Grundherrschaft vagy Gutswirtschaft — e jelentős, de az elemzés továbbfejlesztése szempontjából immár kiapadt forrásnak tekinthető — alternatíva knappi hagyományainak keretei között szorongtak; ha ez alternatíván belül a mezőgazdasági nagyüzem kifejlődésének útját csak a Gutswirtschaft-ban látták, s a mezőgazdasági árutermeles kibontakozásának, a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásának más történeti lehetőségeit nem vették tekintetbe, végül, ha kitértek a mezőgazdasági nagyüzem termelési viszonyainak elemzése elől, elkerülték a nagyüzemek társadalmi-gazdasági jellegének meghatározását a tárgyalt időszakban: annak meghatározását, hogy *feudális* vagy *kapitalista* típusú mezőgazdasági nagyüzemekről van-e szó az érintett országokban, ill. olyan nagyüzemekről, amelyek a robotrendszerről a kapitalista gazdálkodásra való átmenetet képviselik. (Különösen Lütge-nél volt ez szembeötlő, aki nem áttalotta kijelenteni: az alkalmazott munkaerő különbségei — robotoló jobbágyok, szabad mezőgazdasági munkások stb. dolgoznak-e a mezőgazdasági nagyüzemek keretében — csupán jogi különbséget jelentenek, s „gazdasági szempontból egybevetve nem bírnak fontossággal”.) — A nyugat-, ill. közép-kelet-európai agrárfejlődés szétválása problémájának homályban hagyása, a burzsoá referátumoknak ez a második fő fogyatékosága, tehát szorosan összefügg ama első fő fogyatékosággal, amelyről előadásom elején szóltam: az árutermeles fejlődése, a nagyüzem kialakulása lehetőségének lényegében a földesúri gazdaságra való korlátozásával, — egyben szorosan összefügg a burzsoá szakirodalom ismert tendenciájával, a termelési viszonyok problematikájának háttérbe szorításával.

Mennyire másként nyúltak a témához a marxista előadók, a kongresszus újkori szekciójának referense és korreferensei! Náluk éppen a közép-kelet-európai fejlődés helyének meghatározása, viszonya a nyugat-európai fejlődésmenethez, az eltérés okai és körülményei, a termelési viszonyok alakulásának különbségei kerültek a problémaállítás középpontjába. Áll ez már csehszlovák kollegáink: Klíma és Macúrek professzorok közösen írt referátumára, amely Csehország XVI—XVIII. századi gazdasági fejlődésének elemzésére épült, egybevetette azt Közép-Kelet-európa többi országának egykorú viszonyaival (az érintett országok gazdaságtörténeti irodalmának eléggé beható ismerete alapján), hogy azután az országonként, sőt tartományonként mutatkozó differenciák ellenére is fővonásaiban hasonló közép-kelet-európai fejlődésmenetet belehelyezze a kapitalizmus kialakulásának európai összképébe. De különösen érvényes az előbbi megállapítás Szkázkin akadémikus korreferátumára, aki az ún. második jobbágyrendszer keletkezését, a roboton alapuló földesúri árutermeles genezisést állította előadásában hmlokterébe. Amikor Szkázkin egyfelől igen nagy figyelmet szentelt e tekintetben a piaci, nevezetesen a külső, nyugat-európai piaci feltételeknek, a piacviszonyok nemzetközi alakulásának, ugyanakkor másfelől éppen azokat a bizonyos belső gazdasági-szociális feltételeket, osztályviszonyokat vizsgálta, amelyek mellett számos közép-kelet-európai országban az agrárfejlődésnek ép-

pen ilyen irányt, a mezőgazdasági nagyüzem kialakulásának földesúri irányát kellett vennie. A városi-polgári fejlődésnek viszonylag alacsonyabb színvonala, ebből folyóan az osztályharc jellegzetességei — nem utolsó sorban az a kérdés, hogy a paraszti osztályharc mennyiben támaszkodhatott ez országokban városi rétegek szövetségére —, a feudális rendek viszonylag nagyobb ereje Nyugat-Európához képest: ebben a szemléletben már nemcsak következménye, velejárója volt a второе издание крепостничества kifejlődésének, hanem bizonyos fokig — hangsúlyozom: bizonyos fokig, az elmaradásnak még jóval kisebb, minőségbe még át nem csapó mértékével — bizonyos fokig már előzménye, előfeltétele is. Ez a probléma hatotta át, ilyen problémaállítás jellemezte a két magyar korreferátumot is: így Makkai Lászlóét, aki bár az újkori szekciónak egy másik, a harmincéves háborúval kapcsolatos vitaülésén adott elő a Habsburg-abszolútizmus szociális bázisának kialakulásáról, szükségképpen nagy figyelmet fordított a második jobbágyság kérdésére a Habsburg-monarchia országaiban, és a magam korreferátumát, amelyben a magyarországi agrárfejlődés XV—XVII. századi szakaszát a korabeli angliaival és franciaországgal konfrontálva, kíséreltem meg felvázolni a nyugat-európaítól való elkarnyarodás folyamatának főbb mozzanatait.

Az említett referátum és korreferátumok részletes taglalásába ez alkalommal nem bocsátkozhatom. Ezt részben szükségtelenné is teszi, hogy ezek az anyagok vagy már megjelentek nyomtatásban, vagy a közeljövőben megjelennek. Engedjék meg, hogy ezekkel kapcsolatban csupán három tény kiemelésére szorítkozzam.

Az első: a marxista felszólalók egyöntetűen aláhúzták a széles nemzetközi látókör, az egyetemes történeti perspektíva nélkülözhetetlen voltát, mégpedig nemcsak általánosságban, illetőleg nemcsak annyiban, hogy egy adott ország gazdasági fejlődése nem érthető meg a nemzetközi összefüggésekbe való beleágyazás nélkül, hanem — többek között — annyiban is, hogy kifejezetten szót emeltek az összehasonlító történeti vizsgálat szükségessége, az összehasonlító módszer alkalmazása mellett. Golobuckij kievi professzor korreferátumának már címe is kifejezte ezt az igényt: „A kapitalizmus nyugat-európai és kelet-európai keletkezésének összehasonlító történeti interpretációja”. Lavrovskij moszkvai professzor — a XVI—XVIII. századbeli angliai agrárfejlődés specialistája; itthon főleg a Voproszi Isztorii 1958. évfolyamában közzétett, az eredeti tőkefelhalmozás kérdésével foglalkozó polemikus cikkéből ismerik — korreferátumomhoz kapcsolódó és azzal egyébként teljes egyetértését nyilvánító hozzászólása során az összehasonlító módszerben jelölte meg a további előrehaladás egyik fő eszközét. Mondanom sem kell persze: nem akármiféle összehasonlító történeti vizsgálatról, hanem marxista összehasonlító módszerről van szó. Lám, Lütge professzor is összehasonlító módszert kívánt alkalmazni, az összehasonlító kutatás igényével lépett fel, előadása a „Vergleichende Untersuchungen” büszke címet viselte. De az összehasonlítás Lütgefélé módon, a burzsoá történetírás módján, mint láttuk, meddőnek bizonyult.

A második tény, amelyet ki kell emelnem, a marxista felszólalók egymás közötti vitája az újkori szekció ülésén. Mert nem volt hiány közöttünk vitában, olykor szenvedélytől nem is mentes vitában! Helyes és jó dolog ez még a stockholmi porondon is! És miről folyt vita? Elsősorban Klíma és Macúrek professzorok ama felfogása körül, amelyet már referátumuk címében is kifejeztek: „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Közép-Európában a XVI—XVIII. században”. Lavrovskij, Heitz, az ugyancsak NDK-beli Hans

Mottek — utóbbi a berlini Közgazdasági Főiskola gazdaságtörténésze, egy modern, marxista Deutsche Wirtschaftsgeschichte szerzője — és jómagam is pontatlannak, túlzónak minősítettük a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről — szóval: nemcsak az eredeti tőkefelhalmozás megindulásáról, hanem a tőkés termelésre való áttérés megindulásáról — beszélni a XVI—XVIII. században Közép- és Kelet-Európa országaiiban. Eléggé általános volt körünkben az az álláspont, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek csupán *előzményeiről*, előkészítéséről, előtörténetéről van szó ez idő tájt az érintett területeken, a kapitalizmus *elemeinek* megjelenéséről a feudális renden belül; a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet szoros értelemben csak a XVIII. század utolsó évtizedeitől veszi kezdetét ezekben az országokban.

Végül a harmadik tény, amelyre utalnom kell, az, hogy az újkori szekció gazdaságtörténeti ülésén lényegében csak a marxista hozzászólók folytattak érdemi polémiát a marxista referátummal és korreferátumokkal. Előadásom végéhez érve, most immár befejezhetem hát azt a mondatot, amelyet korábban, a csattanót későbbre tartogatva, megszakítottam. Szóval, — a gazdaságtörténeti konferencia idevonatkozó alapreferátumát *burzsoá* szerző készítette; itt a vita fővonalát *marxistáknak* erőteljes polemikus fellépése jellemezte; a kongresszusi szekció gazdaságtörténeti ülésének alapreferátumát és több korreferátumát *marxista* történészek tartották: itt a vita súlyát... ugyancsak *marxista* részről adták meg. Félreértés ne essék: nem arról volt szó, mintha a polgári gazdaságtörténészek netán bojkottálták volna ezeket az előadásokat, vagy nem óhajtottak volna megvitatásukban részt venni. Távolról sem! Jónéhányan szólaltak fel mind a referátum, mind a korreferátumok vitájában is; de vagy jellegtelen, vagy — bocsánatot kérek — eléggé érdektelen mondanivalóval. Hermann Kellenbenz, a nürnbergi Közgazdasági- és Társadalomtudományi Főiskola professzora pl. — aki egyébként a gazdaságtörténeti gyűjteményes kötetben érdemleges tanulmányt tett közzé a Gutsherrek-junkerek ipari-kereskedelmi tevékenységéről, ha éppen nem is határolva el magát bizonyos apologetikus szándékoktól — a kongresszusi vitán immár csak a svéd—finn határőrvidék agrárstruktúrájának felvetésével igyekezett hozzájárulni a problematika tisztázásához. Még kevésbé lehet érdekesnek minősíteni az „ősamerikai” Jánosi-Engel professzor (Washington) hozzászólását, aki — politikai célzattól bizonyára nem mentesen — Széchenyi agrárpolitikai programja értékelésének elmaradását vetette a XV—XVII. századbeli magyar agrárfejlődéssel foglalkozó előadásom szemére. Vagy pedig — enyhén szólva — groteszkül ható kritikai felszólalások hangzottak el részükről, mint pl. ama délies temperamentumú, bár angol gazdaságtörténész (P. Laslett), aki Klímáékkel szemben azt a fő aggályt hangoztatta, hogy eltűnőzzék az angliai fejlődést, mert higgyék el neki, ő megállapította, hogy Angliában még a XVII. században sem lehet osztálytagozódásról beszélni, csak családi-vérségi kapcsolatokról-közösségekről. . .

Tisztelt Hallgatóság! Tisztelt Társulat!

Előjáróban arról a lehetőségéről beszéltem, amelyet a stockholmi viták nyújtottak a marxista és a burzsoá történettudomány erőviszonyainak lemérségre. Azt hiszem, az elmondottak alapján Önök is arra az eredményre jutnak, hogy az erőviszonyok számunkra éppenséggel nem kedvezőtlenek. Bizvást juthatnak erre a megállapításra még akkor is, ha levonják számolomból azt az adag „élményszerűséget”, amely ilyenféle esetekben csaknem elkerülhetetlen.

PACH ZSIGMOND PÁL

A FLAMAND POSZTÓIPAR TŐKÉS LEHETŐSÉGEI A MANUFAKTÚRA-KORSZAK KÜSZÖBÉN

„Nincs a világon nemesebb mesterség, mint a gyapjúé, mért az élelem után mindennél szükségesebb.”

(Fioravanti, 1586)

E tanulmányban nem törekedhettünk olyan gyökeresen új eredményekre, melyek feltáratlan forrásanyagra támaszkodnak. A meglevő irodalmon kívül főleg Pirenne—Espinás és Sagher kiváló oklevélpublikációit használhattuk és egyes szórványos levéltári anyagon kívül annak a kéziratolgozatnak a mondanivalóját értékesíthettük, melyet Mme Dion-Knockaert közölt velünk nagy szívességgel (Douai). A XVI. századi posztóipari források még koránt sincsenek megfelelően kiaknázva flandriai viszonylatban. De az a meggyőződésünk, hogy ha Sagher dokumentációja folytatásra is talál, akkor sem juthatunk lényegesen tovább a modern flamand és francia irodalom eddigi megállapításainál. H. Pirenne és G. Espinas művei (elsősorban az utóbbinak Francia-Flandriára vonatkozó összefoglaló monográfiája) alapján Emil Coornaert dolgozta ki azt a posztóipar-történeti gondolatmenetet, mely a maga nemében igen komoly teljesítménynek számít. Ennél többre csak akkor törekedhetünk, ha új területeket vonunk be a vizsgálódások körébe.

Számunkra mindenekelőtt annak a kötelezettsége adódik, hogy az 1302 utáni, főleg a XVI. századi flandriai posztóipar bonyolult útját ismertebbé tegyük. Ugyanakkor, amikor mi is kénytelenek voltunk megállani bizonyos megoldatlan problémák előtt, bizonyos korrekciókra is kellett vállalkoznunk, főleg Pirenne-nek a kapitalista elemek erejét túlbecsülő koncepciójával szemben. Bár e feladat legnagyobb részét maga a kitűnő tanítvány, Coornaert — minden polemikus él nélkül — elvégezte, maradt az a kérdés, hogy a flamand posztóipar centrumai miért nem követhették általános szabályként azt az utat, melyet az általa oly jól megvizsgált Hondshoote tett meg a XVI—XVII. században. E ponton mutatkozik meg szerintünk a nyugati ipartörténet egyik legnagyobb gyengéje, az, hogy vizsgálódásait nem kapcsolja össze a falusi környezet, a parasztság viszonyainak részletes és elemző kutatásával. Ez az eljárás mód úgyszólván teljesen hiányzik, nemcsak a flandriai, hanem általában a nyugati történetírásban. Szerintünk a manufaktúrák kialakulásának különböző útjai és variánsai mindaddig nem tisztázhatók, amíg a falusi társadalom szerkezetét és illető ipari körzetekben nem ismerjük. Ezért kell a jövő ipartörténeti kutatásainak az iparszerkezeti kérdéseken túlmenően elsősorban olyan forráspublikációkra irányulniok, melyek a tőkésedés bázisát képező falusi háziipar körülményeit kielégítően tisztázzák, a nyersanyagforrás, belső piaci szükségletek és más alapvető kérdésekre választ igyekeznek adni.

Dolgozatunk éppen ezen a téren próbál egyes összefüggésekre rávilágítani, inkább egyes feladatokat kitűzni, mintsem megoldani. Ehhez egyik legjobb történeti anyagnak és példának éppen a híres flamand posztóipar bonyolult fejlődésmenetét tekinthetjük, különösen annak XVI. századi fázisában, amikor az a kérdés vetődött fel, hogy megvannak-e a tőkés manufaktúrák széles kibontakozásának feltételei Flandria posztógyártásában Európa tőkés korszakának hajnalán és kezdetén.

1. A flamand nagyvárosok posztóiparának lehangyatlása

A belga nép középkori történetének sajátosságai érthetővé teszik, hogy világhírű tudósa, H. Pirenne miért foglalt állást a kereskedelmi tőke elsősége mellett a kapitalizmus kialakulásának folyamatában.¹ Ez az egyoldalú nézőpont nagyrészt abból a tényből adódik, hogy a németalföldi ipar fejlődéstörténetét rendkívüli mértékben befolyásolta a közeli nagy országokkal, a kontinens egyes régióival, majd később más világrészekkel folytatott áruforgalom alakulása. A külkereskedelem általános, „civilizáló hatásán” (Marx) túlmenően itt olyan körülményekről van szó, melyek átjáró-összekapcsoló-közvetítő területté avatták a középkori Belgiumot. Nem ok nélkül hasonlítja Kautsky e kis országot az ókori Palesztinához, éppen az említett szerep alapján.² Ugyanez magyarázza azt is, hogy főleg az angol, francia, német külpolitika áttevőin keresztül miért került e terület a középkori Nyugat-Európa legfőbb eseményeinek előterébe, főleg az angol-francia százéves háború időszakában.

A földrajzi adottságok egyedül nem elégségesek ahhoz, hogy a csillogó középkori múlt valóságos hátterét és okait megvilágíthassuk, bizonyos hanyatlási tendenciák lényegét megérthessük. Főleg áll ez a belga városok középkori nagyságára, mely joggal adta Pirenne tollára a tételt, hogy e városok a jövő Európa fejlődésének „kísérleti telepét” (champ d'expérience) alkották.³ A belső tényezők döntő jelentőségét éppen a fejlődés élén álló flandriai nagyvárosok története húzza alá, ezek közül is főleg a két nyugat-flandriai város, Bruges és Ypres példája igen tanulságos, főleg ha fejlődésüket a körzetükkel való összefüggéseiben vizsgáljuk, és nem tesszük magunkévá sok belga történész károsan egyszerűsítő nézetét, mely szerint Flandria története azonos néhány nagyvárosa történetével.⁴

A Lys folyó és az Északi-tenger alsó végződése között elterülő Nyugat-Flandria a középkori Európa fontos emporiuma volt a gazdag itáliai kereskedő városok mellett. Az Angliával kereskedő francia kereskedők a Londoni Hanzának vagy Flamand Hanzának nevezett szövetségben tömörültek, melynek élén Bruges és másodsorban Ypres állott. Bruges ekkor Damme kikötőjén keresztül közvetlen összeköttetésben volt a tengerrel, ide özönlöttek a hajók Európa minden részéből, megrakva értékes áruikkal. Amint Guillaume le Bretontól megtudjuk, Magyarországról főleg állatbőröket importáltak,⁵ majd az arany és

¹ Birálatát adja *Procacci*: Du féodalisme au capitalisme. Pensée 1956. jan.-fevr. 11. 1. Polgári részről — *R. Roover*: Anvers comme marché monétaire au XVI. siècle. Revue Belge. 1953, N. 4. 1003—1004. 1.

² *K. Kautsky*: Serbien und Belgien in der Geschichte. Stuttgart, 1914. 48. 1. Marx kifejezése: Grundr. der pol. Ök. Berlin, 1953. 168. 1.

³ Histoire de Belgique, II. 1922. 28—30. 1.

⁴ Szó szerint megfogalmazza *E. Baie*: Le siècle des gueux. I. Bruxelles. 9. 1.

⁵ *Eugène Gens*: Histoire du comté de Flandre. II. Bruxelles. 52. 1.

ezüst lett a legfőbb behozatali cikk hazánkból.⁶ A város nemcsak a Hanza-hálózatot használta ki, megtalálta az utat az olasz városok felé is, elsősorban a champagne-i vásár közvetítésével.⁷ Míg a Hanza útján főleg élelmiszerkereskedelmét növelte, az itáliai kapcsolatoknak elsősorban a világviszonylatban is legfejlettebb pénzforgalmát, kölcsön- és pénzváltói mechanizmusát köszönhette. A lombardok és más itáliai kereskedő bankárok játszották ebben a főszerepet.⁸ A börze szó maga is a brugesi Beurse család nevéből ment át a közhasználatba, utalva az e városban magas fokra emelkedett pénzműveletekre.⁹

Bruges és Ypres középkori nagyságát a kereskedelmi forgalmon túl rendkívül nagy népsűrűségük és magas kultúrájuk is jelzi. A XX. században 50 000-nél alig valamivel több lakost számláló Brugesnek már 1320-ban 80 000 lakosa volt, e szám a XV. században 170 000-re emelkedett, kikötője pedig naponta 1500 hajót fogadott be.¹⁰ Ekkor a Van Eycekek, Memling századában kétségtelenül a világ legszebb városa volt.¹¹ A magas népsűrűség azonban nem annyira a kiterjedt közvetítőkereskedelem, mint inkább a rendkívül fejlett posztóipar velejárója volt. Ez állott a XII—XIII. századi nagyméretű, városokba irányuló immigráció hátterében, amit pl. az a tény is mutat, hogy Ypres 1341-ben lakosságának 51%-át foglalkoztatta a posztógyártásban.¹² Bruges, Ypres, Gand, Flandria „jó városai” a XII. századtól a XV. századig szinte korlátlanul uralták nemcsak a hazai, hanem a szomszédos piacokat is hatalmas posztótermelésükkel. Gazdasági szerepüket a történetírás gyakran veti egybe a toszkán nagyvárosokéval. Azt valóban el lehet mondani, hogy mindkét terület ipari szervezeti formái már fejlődésük korábbi szakaszában is mutattak bizonyos tőkés vonásokat: részben bérmunkát is felhasználtak, részben maguk is a kereskedő patríciusoktól kezdtek függeni.¹³ Egyéb tekintetben azonban lényeges különbségek választják el őket.

Ha meg akarjuk érteni a flandriai feudalizmus bomlását a városokban, a céhiparban, mint a tőkés termelési viszonyok kibontakozásának talaját, akkor különös figyelmet kell szentelni három olyan vonásnak, mely a flamand ipar helyzetét és szerkezetét jellemezte az említett nagyvárosokban, már jóval a XV. század előtt. Először: a céhszervezet rendkívül szívósan védekezett a kereskedelmi tőke mindenféle beavatkozásával szemben, és e harcát kivételes politikai hatalommal a kezében vívta. Másodsor: a flamand posztóipar az angol gyapjú függvénye volt. Harmadsor: a hagyományos nagyvárosi ipar már korán szemben találta magát az életképes vidéki (kisvárosi, falusi) textilipar-

⁶ *H. Fierens-Gevaert*: Psychologie d'une ville. Essai sur Bruges. Paris, 1901. 62—63 l.

⁷ *J. Lestocquoy*: Les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens (XI—XV. siècles). Paris, 1952.

⁸ *R. de Roover*: Money, banking and credit in medieval Bruges. Chicago. 1942.

⁹ *H. van Werveke*: Bruges et Anvers. Huit siècles de commerce flamand. Bruxelles. 1944. 46—47. l.

¹⁰ *E. Lucka*: Die grosse Zeit der Niederlande. Wien. 1936. 37. l.

¹¹ Bruges kulturális, művészeti fejlődésére: *Fierens-Gevaert*: Psychologie d'une ville. 105. skk. l.

¹² *Karel Engelbeen*: Flämische Wirtschaftsgeschichte („Flämische Schriften”). Jena. 1942. 19. l.

¹³ *Lestocquoy*: i. m., V. I. Rutenburg tanulmányai a XIV. századi perugiai, sienai felkelésekről a Szrednyie Veka 1953 (III.) és 1955 (VI.)-ös kötetekben, valamint Csisztozovov vita-cikke: Szrednyie Veka VI. 372—377. l.

ral, az ellene való küzdelem méginkább megmerevítette annak céhprivilegiumokra alapozott életét. Mielőtt a XV—XVI. században érezhetően előretörő új erők vizsgálatához hozzákezdénénk, a körülmények történeti fejlődésére kell néhány pillantást vetnünk.

Nem lehet eléggé kihangsúlyozni annak a fordulatnak a jelentőségét, mely Flandria nagyobb városainak társadalmában 1300 táján végbement. A Hainaut-val egyesült tartományra már a XII. században egyre fokozódó veszélyt jelentett a hatalmát megszilárdító francia királyság. A század végén IX. Baudouin flandriai gróf Oroszlánszívú Richárd angol királlyal kötött szövetséget a közös ellenség ellen. A meginduló harcokban egyelőre Fülöp Ágost fegyverei győzedelmeskedtek Anglia, Flandria, Brabant, Holland, Limbourg és Namurois tartományok koalíciója felett (Bouvines, 1214). A XIII. században a flamand nagyvárosok megerősödése maga után vonta a városi partikularizmus felfokozódását is, ami a gróffal szembeni ellenállásban fejeződött ki. A városok vezető politikai erejét a kereskedő patriciátus képezte, mely a francia királyban látta támaszát a központi hatalom ellenében. Gui de Dampierre fejedelem ugyan a lázadó gandi magistratus fellépését az I. Edward angol királlyal kötött 1296-os szövetséggel próbálta ellensúlyozni, de az angolok és franciák csakhamar különbékét kötöttek egymással, Flandria pedig ki lett szolgáltatva Szép Fülöp francia király támadó terveinek, melyek a flamand terület megszállásában valósultak meg.¹⁴

A kereskedő gildák ebben az időben már maguk alá rendelték az iparosok jelentős részét, elvágták őket a piactól, felügyeletet gyakoroltak felettük. A gazdag kereskedők (coomannen) uralma ellen lázongtak a mesterek, de az ellenük való fellépés tömegeit a szegényedő, külvárosokban elhelyezett kézművesek alkották. A céhek és a plebejusok osztályharca szükségszerűen irányult a patriciusok (Leliaerts) hatalmát fenntartó francia megszállók ellen. Az 1302 májusi bruges-i népfelkelés („bruges-i hajnali mise”), majd az ezt követő courtrai-i győzelem a franciák felett megsemmisítette a kereskedő patriciátus és a Londoni Hanza eddigi uralmát. Még az év augusztus 1-én deklarálták az iparosmesterek közvetlen bevásárlási jogát.¹⁵ Az a tény, hogy a kézművesek a takácsok doyenjeinek és az esküdteknek a kezébe adták a hatalmat, mindjárt érezette hatását. E vezető réteg a frissen megszerzett jogok és hatalom birtokában támadást intézett Holland és Zeland ellen, hogy a nagy folyók torkolatát kereskedelmi célokra megszerezze.¹⁶ Ez az 1304-es vállalkozás kudarcot vallott, ami lehetőséget adott Szép Fülöpnek az ellentámadásra. Az 1305-ös béke bizonyos kompromisszum-félet eredményezett társadalmi téren: a forradalmi takács-kormányzat megszűnt, a patriciusok befolyását nyertek a városok irányítására, de a kereskedő gildák nem lettek visszaállítva és a céhek beszerzési joga, autonómiája megmaradt.

A politikai irányítás megszlott a céhek vezetői és a patriciusok (poorters) között, akik visszavonultak a kereskedéstől a politikai életbe és földeket vásároltak. Ezt a helyzetet kifejezi a nagyvárosok alkotmánya is. Legjellegzetesebb Ypres-é, melyben 4 testület van: 1. a patricius poorterie-vel együtt a mészáros, halász, kelmfestő és posztónyíró céh, 2. a takácsok céhe, 3. a kallózók céhe, 4. a többi céh. Tehát a posztóipar két vezető céhe különleges pozíciót foglal el.

¹⁴ J. David : Manuel de l'histoire de Belgique. Louvain. 1853. 5. éd. 68—85. 1.

¹⁵ H. Pirenne : Histoire de Belgique. II. 61—62. 1.

¹⁶ E vállalkozás gazdasági színezetét aláhúзва H. Riemans : Les Pays-Bas dans le monde. Paris. 1939. 22. 1.

Ugyanígy Gandban 3 testület van: poorterie, takács céh, kis céhek.¹⁷ Némileg más volt a helyzet Brugesben. Itt is 1305 után a szabályozó charte-ok (kueren) egész sora jött létre az új viszonyok, a magisztrátus jogainak rögzítésére.¹⁸ E város posztócéhei nem játszottak olyan jelentős szerepet a közéletben, mint a másik kettőben. A commune 9 tagja közül a másodikban a takácsok a kallózókkal, nyírókkal és kelmefestőkkel együtt foglaltak helyet. Az így konszolidálódott helyzet jellemző tünete volt a városok egymással szembeni ellenségeskedése és a fejedelmi hatalommal szemben a municipális részérdekek érvényesítése. Ez utóbbi részben a három nagy város rendi képviselője, a Trois Villes de Flandre, majd a Trois Membres útján történt, részben fegyveres ellenállás formáját öltötte. Már a XIV. század harmadik évtizedében harc robbant ki Bruges és Louis de Nevers között, melyben Gand poorterei Bruges ellen foglaltak állást. Maga az ellenségeskedés alkalmi okként szolgált a legnagyobb méretű flamand parasztfelkelés kibontakozásához. Az 1323—29-es Zannekin-Peit-felkelés, melynek alaperőit a nyugat-flandriai szabadparasztok képezték, utolsó alkalom volt, amikor még a városi céhek maguk mellé tudták tömöríteni a vidék parasztságát.¹⁹

A flamand posztóipar igazi aranykora a XIV. század közepéig tartott a nagyvárosokban. Eddig a bőségben beáramló angol gyapjú adta a termelés nyersanyagát. Az angol ciszterciták juhfarmjai, Cotswolds, Hereford és a Lincolnshire-i hegyvidék legelői már a XII. századtól kezdve Flandria felé ontották a kiváló minőségű gyapjút.²⁰ Ez a gyapjú alkotta a flandriai külpolitika angol orientációjának egyik legkézzelfoghatóbb alapját. Ismeretes, hogy az 1339—45-ös Jacques d'Artevelde-féle gandi felkelés, illetve uralom is szorosan Anglia mellett foglalt állást a megkezdődő angol—francia százéves háborúban. A nagy néptribun politikáját a gandi takácsok buktatták meg, akik az angol befolyás növekedésében veszélyt láttak gazdasági érdekeikre. Ekkor kezdett ugyanis az angol posztógyártás fellendülni és konkurenciát jelenteni a flamand városok céhei számára. Bruges már 1346-ban kénytelen volt megtiltani az angol posztók bevitelét a városba. Az angol posztókészítést azt is jelentette, hogy a gyapjút egyre inkább a hazai szükségletek kielégítésére fordították, annak exportja Flandria felé egyre csökkent.²¹

A nyersanyag-válság kezdete időben egybeesett a takács-uralom (weverie) végleges megszilárdulásával a flamand városokban, aminek Artevelde megbuktatása csak egyik jele volt. A másik a városok közti belháborúk sűrűsödése lett. Ezek 1348—49-ben Gand hegemoniája ellen fogtak össze a fejedelmi hatalommal. Az ekkor dühöngő pestisjárvány súlyos következményei nagyban felfokozták a társadalmi feszültséget a három nagyvárosban, és a takácsok mögé

¹⁷ H. Pirenne : Histoire de Belgique. II. 65. l.

¹⁸ Bruges városi levéltára: C 1305 A fol. 89. N. 15., C 1307 fol. 28. N. 13., C 1307 fol. 32. N. 1., C 1308 fol. 25. N. 11., C 1308 fol. 28. N. 10., stb. Nő. még *Gilliodts van Severen* : Histoire de la magistrature brugeoise. Bruges. 1888. 10—13. l.

¹⁹ H. Pirenne : Le soulèvement de la Flandre maritime 1323—1328. Bruxelles. 1920. Ennek eredményei már felhasználva: Histoire de Belgique. II. 1922. 86—96. l. Vö. még: *Gens* : i. m. 69—95. l.

²⁰ Morton : Az angol nép története I. Bpest, Hungária. 92. l.

²¹ H. Pirenne : Une crise industrielle au XVI. siècle. Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des lettres, 1905. N. 5. 493—495. l. Az Histoire de Belgique-ben a flamand ipar prosperitását kiterjeszti a XIV. sz. második felére is: II. köt. 194. l. Noha a termelés méretei még ekkor jelentősek, de a hanyatlás első szimptomái már korábban jelentkeztek.

felsorakoztak az elégedetlen tömegek. 1359-ben felkeltek a takácsok mindhárom városban, melyeket uralmuk alá vettek. Ypres-ben 1367—70—77-ben voltak felkelések, a takácsok vezetésével.²² E városi felkelések, melyek sok tekintetben az angol és francia hasonló megmozdulások mintájául szolgáltak, ezektől abban különböztek, hogy nem tudták magukkal ragadni a parasztságot, másrészt, hogy a gazdagokkal együtt a központi hatalomra is sújtottak. Az 1359—61-es brugesi, ypresi felkelések egyszerre irányultak mind Louis de Male, mind pedig azon gazdagok ellen, akik mint gyapjúkereskedők, ügynökök, mészárosok stb. hasznot húztak az áremelkedésből és feltehetően igyekeztek a céheket gazdasági függőségbe hozni. Ellentmondásos helyzet alakult ki: a céhologarchia és a kereskedő elemek a takácsokkal szemben fel tudták használni egyrészt a központi hatalmat, másrészt a városok egymásközi, a takácsok és más céhek ellentéteit. Amikor 1379-ben egy Bruges és Gand közötti csatornaépítési vita alkalmával a három nagyváros posztómunkásai felkeltek, a megosztás politikája sikerre vezetett, Gand a hősiesség védekezés ellenére (Artevelde fiának vezetésével) 1382-ben megadásra kényszerült.²³

Ez a vereség nemcsak a burgundi dinasztia hatalmát alapozta meg (1384—1482), hanem egy újabb, a vezető rétegek közti kompromisszum politikai megszilárdításához is vezetett. A gazdasági tekintetben a poorterek utódait képező posztós-vállalkozók (drapier) már a XIII. század vége felé mint a posztóipar nyersanyagbeszerzői és értékesítői is szerepeltek. Pl. 1280-ban Ypresben jogot nyertek angol gyapjú bevásárlására. Ámde ugyanez az ordonnance tiltja, hogy a drapier más mesterséget is gyakorolhasson, azaz szakmákat összevonjon, illetve alá vessen magának.²⁴ Ez mutatja, hogy ilyen törekvések voltak, amit az is megerősít, hogy a drapier a céh élelmiszerellátását is kezébe akarta kaparintani. Mint dolgozó, többnyire a festés és ványolás munkájában vett részt. Ennek alapján állapította meg Doudelez, hogy 1280 körül Ypresben a drapier-k középréteget alkotnak a kézműves és a kereskedő között.²⁵ Hogy nem tisztán kereskedő rétegről van szó, az is mutatja, hogy több esetben tudunk olyan drapier-ről, aki posztót ad el az idegen kereskedőknek (pl. Douai, 1301). G. Espinas a középkori francia—flandriai posztóipar történetéről szóló alapvető monográfiájában a drapier-t olyan existenciának fogja fel, aki dolgozik is, dolgoztat is.²⁶

Határozottabban fogalmazhatjuk meg a drapier szerepét az 1302-es fordulat után. Ekkor már tevékenységében határozottan visszaszorultak az ipari vállalkozói tendenciák, legalábbis a nagy városokban. Az angol gyapjúimport kezdeti akadozásai, mindenekelőtt a takácsok egész Flandriát lángba borító harcai a drapier-k rétegét is megakadályozták vállalkozói felemelkedésében, és a céhmonopóliumok, városi reglementáció (iparszabályozás, keure-ök útján) nyügeből nem szabadulhatott. Mivel azonban a flamand iparnak a kül-

²² H. Pirenne : Histoire de Belgique II. 199—202. 1.

²³ E valamint a XIV. századi városi felkelésekre Coomans : Les communes belges. Bruxelles (Bibl. Nat. 3.), Pirenne : Les anciennes démocraties des Pay-Bas. Paris. 1910. Igen elavult Kervyn de Lettenhove : Histoire de Flandre c. több kötetes műve.

²⁴ G. Espinas—H. Pirenne : Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. 1. rész, 3. köt. Bruxelles. 1920. 453—454. 1.

²⁵ Uo. 457—458. stb. 1. Doudelez tanulmánya: Revue des questions historiques, 1938—39. sz.

²⁶ G. Espinas—H. Pirenne : Recueil de documents... 2. köt. 1909. N. 321. articulus 6. (douai-i adat). La draperie dans la Flandre française au moyen-âge. Tome II, 3—5., 25. 1.

földi piacokkal való sokrétű kapcsolatai, a nyersanyagbeszerzés, értékesítés gondjai megkövetelték a kereskedelmi tevékenység bizonyos alapelemeit, a drapier lett eme ellenőrzött, az ipar szükségleteire irányuló forgalom legközvetlenebb lebonyolítója, mintegy *összekötő kapocs a céh és a külső piac között*. Ipari tevékenysége, bizonyos vállalkozó lehetőségei nem szűntek meg, de erősen korlátozva, csak egy félig iparos, félig kereskedői *kisvállalkozói* szintet engedtek meg a drapier-nek.²⁷ Az oklevelek legtöbbször közvetítőkként („entremettans”) említik a drapier-eket.²⁸ Határozottan különválasztják az egyéb kereskedőket, a posztósokat és a takácsokat.²⁹ Fontos, hogy mindkét irányban elhatároljuk őket. A „marchand drapier” kifejezés a drapier-k kereskedői oldalát húzza alá, de nem tévesztendő össze az egyéb kereskedőkkel, akiket egy 1403-as douai-i oklevél nem-drapier kereskedőknek nevez („accateurs et vendeurs non drappiers”).³⁰ Ugyanez az oklevél a drapier-k kereskedői tevékenységét erősen megszabja, azt a felügyelők (eswards) ellenőrzése alá rendeli, tiltja, hogy a drapier a vásárolt angol gyapjút másoknak továbbadja, vagy abból a házában posztót gyártson, illetve gyártasson. Ezt csak próba céljára a felügyelő engedélyével teheti.³¹ Mind itt, mind Ypresben és másutt, a csarnokon (halle) kívül nem fejthet ki kereskedői tevékenységet.³²

Másrészt a drapier-t nem azonosíthatjuk a takácsal sem, amint ezt H. van Werveke megállapítását hibásan értelmezve Csisztovonov teszi.³³ Amint láttuk, a XIV. század második felében közelebb került egymáshoz a két kategória, éppen a közös céhkötélékek megerősödése révén. Ebben az időben a drapier kifejezés gyakran helyettesíti a tisserand-t, a takácsét, főleg Gandban, ahol a takácsok pozíciója a legerősebb volt. Itt találkozunk a „drapiers of wevers”-fogalmazással is.³⁴ Ámde mindez nem jelent egyebet, mint azt, hogy a drapier és a tisserand nagyjából azonos társadalmi helyzetet ért el a céhierarchiában, és mindkettőjüket hajtja az a törekvés, hogy vállalkozóvá váljanak, illetve ebben mindkettőjüket akadályozzák a városi magistratus által kiadott rendelkezések. Így pl. az 1387—88-as posztósokra, posztógyártásra vonatkozó keure kettejüket egymásután említve („gheen drapier noch weiver”) szab korlátokat kereskedői tevékenységüknek.³⁵ Ekkor már megjelenik a harmadik feltörő, de korlátok közé szorított tényező is, az esküdt ügynök („courretier juré”). Mint ahogy a takács és a drapier szerepe is különböző volt az egyes posztócentrumokban, az esküdt ügynök, a hites közvetítő a kereskedelmileg legaktívabb Brugesben volt a legjelentősebb tényező. Nélküle nem lehetett ügyleteket lebonyolítani.³⁶

²⁷ Szerepére H. van Werveke: *De koopman-ondernemer en de ondernemer in de Vlaamsche lakennijverheid van de middeleeuwen*. Antwerpen—Utrecht. 1946. 15—16. skk. 1.

²⁸ „Drappiers ou autres entremettans du fait de la dicte drapperie” ... *Espinass—Pirenne*: Recueil de documents, 2. köt. N. 361. art. 8. Douai. 1390.

²⁹ Ugyanabban az oklevélben: „marchans et drappiers”. Uo. 296. 1. (a címfejtben). Vö. még: N. 369. art. 11.

³⁰ Uo, N. 380. art. 7.

³¹ Uo. art. 8., 10., 11., 13., 21., 23.

³² Uo. art. 32., 3. köt. N. 773. art. 7., 14., 25. stb. (XIV. század).

³³ *De koopman-ondernemer*... 20—21., 23. 1. A. H. Чистозвонов: Гентское восстание 1539—1540 гг. Москва. 1957. 36. 1.

³⁴ 1350-ből: *Espinass—Pirenne*: i. m. 2. köt. N. 440., 469. (472., 505. 1.).

³⁵ *Espinass—Pirenne*: Recueil de documents, 3. köt. N. 775. art. 2., 3. stb.

³⁶ Uo. N. 810. Ypres, 1373.

A három kategória közül a drapier a legbonyolultabb. Ennek oka a réteg fokozódó differenciálódásában rejlik. Nemcsak vállalkozói törekvéseit korlátozták a városi magistratusok előírásai, hanem ugyanakkor azt is tiltották, hogy lesüllyedő elemei takácsok és más munkások munkáját elvállalhassák, vagy hogy inasként működhessenek. Ugyanis nemcsak a kifejezett kézműves elemeket, hanem a szegényebb drapier-eket is igyekeztek foglalkoztatás útján alárendelni maguknak azok a vállalkozók, akik a gazdagabb drapier-ekkel együtt feltűntek az egyes nagyvárosokban, inkább mint kivételek: az upsetter Ypresben, piecheteur Arrasban, plainfaisseur Gandban.³⁷ Ámde ezen elemek törekvései a nagyvárosokban eleve sikertelenségre voltak ítélve. Hasonlóan egyes uzsorások vagy külföldi kereskedők sem voltak képesek szélesebben és tartósan a vállalkozói pénztőke uralma alá rendelni a posztóipart, melynek a nagyvárosokban kialakult szervezete *formájában* bizonyos tőkés vonásokat mutatott, éppen a drapier szerepével, de valójában olyan zárt egységet alkotott, melyen nem lehetett részt nyitni a tőkének.

A „jó városok” posztóiparának fejlődési görbéje követte ezek általános hanyatlási vonalát. A megmerevedett céholigarchia a partikuláris érdekek védelmében, a régi hagyományok és privilégiumok kultuszával száll szembe a burgundi hercegeknek a piaci egységet elősegítő központosításával. Ugyanakkor véres küzdelmeket vívott egymással, város város ellen. Az 1437-es brugesi, 1448—53-as gandi felkelés, Bruges és Habsburg Miksa harca 1488-ban, végül az 1539—40-es gandi felkelés már a nagyvárosok gazdasági hanyatlásának termékei is voltak. E harcok tömegeit azok a lesüllyedt, elszegényedett elemek alkották, melyek a legnagyobb kárt szenvedték a feudalizmusnak a nagyvárosokban való konzerválódásától.³⁸

A hanyatlás talaján bekövetkezett pauperizálódás nem kerülte el a céhmesterek jelentős részét sem. A termelés kibővítését akadályozó céhszabályok már a XV. században megérlelték a réteg gazdasági válságát. Ypres-ben a mester nem dolgozhatott kettőnél több szövőszéken, csak egy inast alkalmazhatott, első évben azt sem dolgoztathatta. A munka egyes fázisait szigorú és aprólékos megszabásoknak és ellenőrzésnek vetették alá: pl. a hibás felvetést, rossz minőségű láncfonál alkalmazását, a posztó hosszú vagy rövid méretezését, szegélyezését stb. büntették.³⁹

A céhmonopóliumok negatív hatásai a válság többi tényezőivel együtt azt eredményezték, hogy a posztóipar nem tudta foglalkoztatni az eddigi munkaerőmennyiséget, óriási kivándorlás és a népesség apadása következett be. Különösen Ypres érezte meg ennek a hatását, mert itt nem működött olyan ellensúlyozó tényező, mint a bankártevékenység Brugesben vagy a gabonakereskedelem Gandban. A város lakossága az 1412—1491 közötti időben 10 736-ról 7626-ra csökkent, 1486-ban a lakosok 1/3-a koldulásból tartotta fenn magát.⁴⁰ A szövőszékek számának csökkenéséről a következő adatok

³⁷ Uo. N. 909. Octrois de bourgeoisie. . . 1363—64—65—67—71-ből (803—805. 1.). 1368-ból egy olyan drapier-ről is szó van, akinek inasként való működését tiltják! Az egyes XIV. századi vállalkozói típusokra *Werveke*: de koopman-ondernemer. . . 20—23. l. A drapier kérdésre még más vonatkozásban visszatérünk.

³⁸ A néptömegek helyzetére: *A. H. Чистозвонов*: Генгское восстание. 1. fejezet, főleg 65—66. l. *Uő.*: Нидерландская буржуазная революция XVI. века. Москва. 1958. 1. fejl., История средних веков. Том II. Москва. 1954. 176—177. l.

³⁹ *Des Marez, H. de Sagher*: Comptes de la ville d'Ypres de 1267 à 1329. I. alapján *Espinass—Pirenne*: Recueil de documents, 3. köt. 442—443. l.

⁴⁰ *H. Pirenne*: Histoire de Belgique. II. 425. l.

tájékoztatnak: egy 1443-as megállapítás szerint a régi 5000-ról 150-re csökkent. Ypres városának 1485-ös felterjesztése már arról beszél, hogy az egykori 3000 szövőszék helyében csak 16—20 van, a házak nagyrésze üresen maradt az eltávozó munkások után, ami ha túlzás is, a lényegot kifejezi. Az 1502-es Grand Conseil-ítélet szerint a 3—4000 szövőszékből 400 van meg.⁴¹

A városi nincstelen plebejus elemek kiszakadó tömegei növelték a falusi kisajátítottak kategóriáját, ezzel együtt a vagabondok, koldusok, „banditák” stb. széles skáláját hozták létre. A XVI. század elejétől a koldusságot, vagabondage-t büntették, Brugesben, Gandban dologházakat létesítettek, egymásután láttak napvilágot a tilalmi törvények.⁴² Ámde ellentétben Angliával, ahol akkortájt a „véres törvények” már a manufaktúrák fegyelmébe kezdték a paupereket belekorlácsolni, Flandriában erről nem volt szó. Itt is voltak széles kisajátított tömegek, azaz potenciális munkaerő, de a városokban nincs vállalkozás, pénztőke, amely a munkaerő megvásárlására irányulhatna. Hogy e körülmény történelmi összefüggései érthetőek legyenek, szükséges rámutatni azokra a tényezőkre, amelyek még az új, atlanti világpiac XVI. századi hirtelen kitágulását megelőző évtizedekben a flamand városi posztóipar lehanyaglását — az érintett belső okokon túlmenően — teljessé tették.

1. Különösen mivel a burgundi hercegek a francia királlyal szemben kénytelenek voltak engedelményeket tenni Angliának, az angol posztó elárasztotta a flamand piacot is, főleg Anvers-en keresztül, mely várost a XV. század végén a Habsburgok kedvezményekkel látták el, Bruges és Gand ellensúlyozására. Ugyanakkor az angol gyapjúimport lehetőségei erősen megcsappantak, a városi céhek nyersanyaghiányban szenvedtek. Ez is oka volt annak, hogy sok kézművest nem tudtak foglalkoztatni.⁴³ Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az angol posztó mellett az éppen Anvers révén megerősödő brabanti textilipar is konkurenciát kezdett jelenteni a flandriai draperie számára. Az itteni gyapjúkereslet is növelte a posztóipar nyersanyagának az árát.

2. A Habsburg Miksa ellen folytatott háborúk tönkretették Brugest, Gandot, ugyanakkor Miksa a bruges-iek fogságából való kiszabadulása után eltiltotta az idegen kereskedőket Brugesből, áttelepítette őket Anversbe. Szép Fülöp protekcionista intézkedései már nem használtak, az idegen kereskedők elkerülték Brugest.⁴⁴ A Hanza hanyatlása, Brugesből való eltávozása nagymértékben járult hozzá „Észak Velencéje” fényének megkopásához. A germán és román piacok közötti közvetítés megszűnt.⁴⁵

3. E főleg Bruges-t érintő folyamatot meggyorsította a tengeri kikötőül szolgáló Zwin-öböl elhomokosodása. A két kikötőhely, Damme és Écluse (Sluis) a XVI. századra teljesen lehanyaglott. Bruges a század elejétől kezdve nagy anyagi áldozatokat hozott a Zwin hajózhatóvá tételére, mintegy 77 232

⁴¹ *H. Sagher*: Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. II. rész, 2. köt. 1951. Bruxelles. 19., 74., 79. l.

⁴² *F. Kalken*: Histoire de la Belgique et de son expansion coloniale. Bruxelles. 1954. 278. l. *E. Pouillet*: Histoire politique interne de la Belgique. Louvain. 1879. 578. l. *G. Jouret*: Histoire économique de la Belgique. II. Mons. 1939. 104. l.

⁴³ *H. Pirenne*: Une crise industrielle, 494—497. l.

⁴⁴ *H. van Werveke*: Bruges et Anvers, 52—53. l. *Michel Mollat*: Bruges ou Anvers? Revue du Nord XXXVI. 1954. 165—167. l.

⁴⁵ *Gilliodts van Severen*: Les relations de la Hanse teutonique avec la ville de Bruges au commencement du XVI. siècle. Bull. Commission Roy. Hist., série 4., tome 7. 1880. 177—282. l. A hanyatlásról Beaucourt de N., L. Guicciardini és Marchantius leírásai.

brabanti livret költött rá, ugyanakkor Écluse felé csatornát ásított, melyet éppen a forradalom kitörésekor, 1566-ban nyitottak meg. A város ekkor anektálta Écluse-t, melyet II. Fülöp 21 000 forintért adott el neki. Kénytelen volt óriási kölcsönöket felvenni és az adóprést megszorítani, valamint a vámot emelni, amik mind megint csak a hanyatlás tényezőivé váltak.⁴⁶

4. E körülményektől függetlenül Bruges közvetítőkereskedelmének jellege is magyarázatul szolgál az itteni forgalom mecsappanásához. Bruges inkább kihasználta, mintsem gyakorolta a kereskedelmet. Ügynökei közvetítettek az idegen kereskedők és a belső ipar között. Ezért volt nagy befolyása a városban az ügynökök (makelaren) céhjenek. Saját kereskedők hiányában Bruges ki volt szolgáltatva az idegen kereskedőknek.⁴⁷

A flamand nagyvárosok ipari krízisét betetőzték a felfedezések után bekövetkező nagy világpiaci átalakulások. Ezek igazi haszonélvezője Anvers lett, mely az Atlanticum és Baltikum közötti közvetítésével, az angol posztó, portugál fűszerek, a tímó és a közép-európai réz révén a világforgalom szívévé vált. Anvers hegemoniája, hatalmas felszívó hatása elmélyítette a flamand városok válságát.⁴⁸ Mindent kifejez az összehasonlító adat: 1543-ban Bruges exportja 30 726 livre de gros, ugyanakkor Anversé 4 990 225.⁴⁹

Mindezekhez hozzá kell venni a XVI. századi óriási áremelkedés negatív hatását a városi céhes posztóiparra. A flandriai búzaárak 1500—1585 között mintegy 240%-kal emelkedtek. Főleg ez határozta meg a bérek alakulását is, mely egyrészt lemaradt az árak növekedésétől, másrészt nem egyenletesen emelkedett a kézművesek egyes kategóriái között sem. A mesterek bérenek emelkedése elmaradt a munkások bérenek amúgy is lassú növekedéséhez képest.⁵⁰ Az „árforradalom” csak fokozta a céhek elszegényedését. 1544-ben a brugesi takácsok már csak vagyontárgyaik eladásával tudták fedezni kápolnájuk javítási költségeit. Courtrai posztósainak 1529-ben a magisztrátus kénytelen gyapjút vásárolni, hogy a munkásokat munkához juttassa. Gandban a szövőszékek száma 1543-ban már csak 25 volt.⁵¹

Milyen kiutat keresett ebből a mély krízisből a nagy kommunák posztóipara a XVI. század első felében?

Az új piaci, gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás bizonyos készsége nyilvánult meg abban, hogy az angol gyapjú helyett Bruges a spanyol gyapjú felé tájékozódott, 1494-től ennek a lerakódó helyévé vált. A spanyol

⁴⁶ *Jean-Didier Chastelain* : Vie et mort du pays du Zwin. 3. éd. 1955. Bruxelles. 50—91. l. *Gillioudts van Severen* : Bruges port de mer. Bruges. 1895 (Annales de la Société d'Émulation, 5. série, tome VI.) 6—20., 43—234. l.

⁴⁷ *H. Pirenne* : Histoire de Belgique II. 196. l.

⁴⁸ *E. Baie* : Le siècle des gueux. I. 17—23. l. *P. Jeannin* : Les relations économiques des villes de la Baltique avec Anvers au XVI. siècle. Vierteljahrschr. für Soz. und Wirtschaftsgeschichte 1956, Sept. 45. Bd. 3. Heft. *Werreke* : Bruges et Anvers 55. skk. l. *J. A. van Houtte*. Anvers aux XV^e et XVI^e siècles. Annales 1961. N. 2.

⁴⁹ Kétféle ezüst számolópenz volt: livre de gros és a florin. 1 livre de gros = 6 florin. Az előbbi a nagykereskedelem, az utóbbi a kiskereskedők használták. *R. de Roover* : Anvers comme marché monétaire au XVI. siècle. Revue Belge. 1953. N. 4.

⁵⁰ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden V.* 1952. Utrecht. 207. l. *H. van Houtte* : Documents pour servir à l'histoire des prix de 1381 à 1794. Bruxelles 1902. D-táblázat. *G. Jouret* : Hist. écon. de la Belgique II. 82—84, 100—102. l. *Verlinden—Craeybeckx—Scholliers* : Mouvement des prix et des salaires en Belgique au XVI. siècle. Annales, 1955. N. 2. 194., 197. l. A kérdésre még: *Wittman Tibor* : Az „árforradalom” stb. Bpest. 1957.

⁵¹ *H. Pirenne* : Une crise industrielle, 500—501. l.

gyapjúimport növekedett, a XVI. század közepén Bruges-ben már ezzel dolgoztak, 1542-ben egy posztómanufaktúra alapításáról tudunk a városban.⁵² Tudunk spanyol kereskedőről is, aki 2 Armentières-beli takácsot hozatott Brugesbe, helyiséget, gyapjút, pénzt adott nekik 200 posztó elkészítése fejében (évenként).⁵³ Sőt 1544-ben még arra is kísérlet történt, hogy Bruges iparosai számára mozgásszabadságot biztosítsanak. Ezenkívül itt és Ypresben nyerselyemmel is próbálkoztak. A luxusipar általában a nagyvárosokban maradt.⁵⁴

Mindez azonban nem segítette a drágán termelő városi posztóiparon. Maradt az egyedül célra vezetőnek látszó megoldás: a céh-korlátozások fokozása befelé és a privilégiumok érvényesítése kifelé. Ez utóbbival összefüggésben elerkentünk gondolatmenetünk egyik leglényegesebb mozzanatához. A három flamand nagyváros akkor már nem a külföldi konkurenst, az angol posztóipart tartotta legfőbb ellenségének. Bruges pl. 1501-től kezdve beengedte az angol árukat, hogy elhódítsa azokat Anverstől.⁵⁵ De ugyanakkor a többi várossal együtt folytatta a kíméletlen harcot, még jobban mint valaha, a virágzásának csúcspontjára éppen ekkor érkező *kisvárosi és falusi posztóipar* ellen! A nagy flamand kommunák e „draperie rurale”-ban látták iparuk hanyatlásának legfőbb okát, ami bizonyos közvetett értelemben meg is felel a valóságnak. De ennél sokkal többet, potenciálisan a jövő útját is képviselte ez az új életképes posztóipar. Ezért kell harcát a hanyatló és védekezésbe szorult nagyvárosi iparral nagy vonásokban áttekinteni.

2. „Draperie rurale” és a „nouvelle draperie” előretörése

Mindenekelőtt a Pirenne és mások által használt „draperie rurale” kifejezést kell némi korrekció alá venni. Nem azért, mert a falusi ipar mellett a kisebb városokban is virágzott a kiváltságos városokétól többé-kevésbé elütő posztóképzés, hanem mivel ide kell számítani olyan helyeket is, melyeknek ipara elüt a falusi típustól. Inkább a „vidéki” jelző látszik alkalmasnak annak a komplex fejlődési folyamatnak az elnevezésére, amely a flamand nagyvárosokon kívül a posztóiparban végbement. A legújabb kutatások ennek 3 altípusát különböztetik meg: 1. azon kisvárosok ipara, melyek átmenetet, középutat képeznek e szempontról a régi tradicionális és az új draperie között (Dixmude, Bailleul, Poëringe, Bergues-Saint-Winoc). 2. A Lys folyómenti posztógyártás (Leysche lakene), melyhez 3 kisváros tartozik: Wervick, Warneton, Comines, ezekhez vehető még Menin, Halluin (a Lys felső folyásánál Hulst, Harlebeke, Grammont, Deynze stb.). Ezek 1428-ig harcoltak Ypres preponderanciája ellen, majd Ypres-vel összefogva a falusi ipar ellen. 3. A tulajdonképpeni falusi ipar, melynek legfejlettebb képviselője Dél-Flandriában Hondshoote. E területen legtipikusabb az Ypres és a Lys közötti falvak: Kemmel, Loker, Dranouter, Neuve-Église (Nieuwerkerke) stb.⁵⁶ Ha a draperie rurale földrajzi elhelyezke-

⁵² O. Delepiere: Renseignements sur la fabrication des draps à Bruges, depuis le XVI. siècle jusqu'au XVIII. Bruges. 1841. 4. l. Histoire de Bruges (név nélkül). Bruges. 1850. 175—176. l.

⁵³ Gilliodts van Severen: Cartulaire du consulat d'Espagne. I. 296., 305. skk. l.

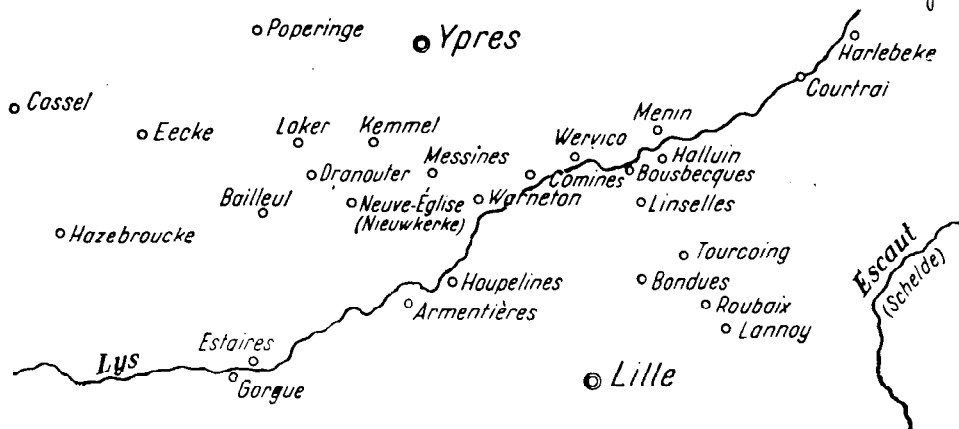
⁵⁴ K. Engelbeen: Flämische Wirtschaftsgeschichte 42. l. Чистозвонов: Генцское восстание 38. l.

⁵⁵ H. Pirenne: Une crise industrielle... 498. l.

⁵⁶ H. Sagher: Recueil de documents... II/1. Préface. La draperie dans la Flandre française. I. 54., II. 832—891. l.

dését vizsgáljuk, szembe ötlük, hogy a három nagyváros agrár környékén fejlődött ki a legjobban. Gand felett a termékeny Waes-földön, Bruges alatt a Franc-hoz tartozó vidéken (Land der Vryen) és Ypres mellett részben a Lys környékén, részben a tengervidéken találjuk a vidéki posztóipar zömét. Nem hanyagolható el az a körülmény, hogy nem csupán jó gabonatermő területekről van szó, hanem viszonylag erős szabadparaszti társadalomról is, melyből ez az ipar kisarjadt. A mezőgazdasággal való összefüggéseire még visszatérünk.

A vidéki posztóipar nem virágzásának idején, a XIV—XVI. században erősödött meg. Az egyes falvak, városok különböző időben érték el prosperi-



tásukat, voltak, melyek hamar elérkeztek ipari fejlődésük csúcspontjára (Langemark, Dixmude stb.), a legtöbb a XV—XVI. században kulminált, de volt olyan is, amelyben a középkori ipar lehanyatlott, majd új posztóipar jött létre a XVI. században (Bailleul). Nem árt kihangsúlyozni, hogy sok vidéki helység posztószövése a XIII. századra nyúlik vissza, és már ekkor nemzetközi hírnévre tett szert. Ez részben annak köszönhető, hogy több kisváros a Hanza tagja volt, másrészt a kereskedő patriciusok megindultak azon az úton, hogy alárendeljék maguknak az ipart. Ilyen korán fejlett ipar volt Ghistelles-é, Hénin-Liétard-é, Langemark-é stb. Sőt pl. Oostburg és Audenburg és más helységek ipara a XII. századra nyúlik vissza.⁵⁷ Ilyen körülmények között érthető, hogy a XIV. század elején bekövetkezett fordulat nemcsak a kereskedőpatriciátusra jelentett csapást, hanem kezdetévé vált annak a harcnak is, melyet a három nagyváros hosszú századokon át elszántan folytatott a feltörő friss vetélytársak, a kisvárosi-falusi posztóipar ellen. Mindjárt a kibontakozó takács-hegemónia kezdetén a nagyvárosok olyan privilégiumokat eszközöltek ki a gróftól, melyek tiltották, hogy ezek környezetében (Gandnál 5, Brugesnél, Ypres-nél 3—3 mérföldnyi távolságban) a „szabad” városok kivételével bárhol posztókészítéssel foglalkozhassanak.⁵⁸ E 1314-es, illetve 1322-es privilégi-

⁵⁷ Vö. *Espinass—Pirenne*: Recueil de documents... 2—3 köt., az egyes helységek dokumentációjának bevezetésein.

⁵⁸ *Espinass—Pirenne*: Recueil de documents... I. köt. N. 158. (Bruges). II. köt. N. 417. (Gand), III. köt. N. 883. (Ypres).

umok érvényét és erejét nagyban meghatározta a nagyvárosok és a központi hatalom közti viszony alakulása, melynek révén a vidéki ipar közvetlen módon is politikai tényezővé vált.

Igen jellemzően mutatja e fejlődést Poperinge és Langemark esete. Ypres az 1322-ben nyert privilégiumát igyekezett azonnal érvényesíteni a kisvárosok ellen. Az 1323—1328-as parasztfelkelést kihasználva, hatalmi szóval állította le az itt folyó posztókészítést, pusztította el a szövőszekeket. Hiába erősítette meg 1327-ben Louis de Nevers gróf Langemark posztógyártási jogát, amint az 1329-es oklevélből kiderül, ezt megsemmisítette a fegyveres támadás.⁵⁹ A felkelés bukása után, 1330-ban jogi téren újra kezdődik a torzsalkodás Ypres és Poperinge között.⁶⁰ Az Artevelde-féle mozgalmakban Ypres újabb alkalmat lát a kisvárosok posztóiparának visszaszorítására, 1343—44-ben a három nagyváros döntőbíráskodásával hosszú pereskedés indul meg közte és Poperinge között.⁶¹ Ugyanakkor Ypres elérte Louis de Nevers-nél Langemark posztóiparának betiltását.⁶² Amint ismeretes, a gróf azon az áron, hogy a kisvárosokat kiszolgáltatta ellenfeleknek, megnyerte ezek támogatását. Erre a kisvárosok felkeléssel válaszoltak, a felkelés központja Eekloo és Aardenburg lett. Artevelde, aki korábban a kisvárosok mellett foglalt állást, most kényes helyzetbe került, a nagyvárosok támogatását semmiképpen sem akarta elveszíteni, ezért nyíltan fellépett a kisvárosok ellen. Ezzel végleg kiszolgáltatta magát a gandi takácsoknak, bukása meg lett pecsételve.⁶³ A Bruges és Gand között űrlődő posztótermelő kisvárosok az Artevelde-féle mozgalom után a flandriai gróftól kaptak gazdasági mozgásszabadságot. De jellemzően a viszonyokra, Eekloo város különleges jogokat nyert a szomszédos kisebb helységek, főleg Lembeke falu felett. Az 1352-es rendelet szerint a lembekei posztót Eeklooban kell lepecsételni. Lembekenek vállalnia kell Eekloo költségvetésének 1/7-ét. Eekloo befolyását mutatja az a tény, hogy hatósága 1358-ban lembekei posztót foglaltatott le.⁶⁴ Lembeke ugyan 1365-ben kivívta Louis de Male gróftól, hogy maga pecsételhette áruit, de ezeket csak Eekloo piacán adhatta el.⁶⁵

Louis de Male különös súllyal támogatta a kisvárosok posztóiparát, ami a jogokért fizetett taxa formájában anyagi előnyöket jelentett a központi hatalom számára, ugyanakkor a gróf bizonyos ellensúlyt keresett bennük a „három flandriai város” ellen. Pecsétjogot adott 1383-ban Messines-nek, 1359-ben Tieltnek, majd Tourcoing-nek, posztókészítésre jogot adott Gorguenak, Meninnek 1351-ben Keure-alkotás és posztóeladás jogát, valamint vásárt biztosított, megerősítette Ghistelless posztókészítési jogát, közvetített a grammonti (Grammene) posztósok és kallózok között stb.⁶⁶ 1358-ban nyert posztószabályzatot Neuve-Église (Nieuwerkerke) is, melyet hat évvel ezelőtt Ypres még fegyverrel akart posztóiparának megszüntetésére kényszeríteni.⁶⁷ A XIV. század utolsó harmadában a draperie rurale véglegesen megszilárdultnak tekinthető.

⁵⁹ Uo. III. köt. N. 599., N. 627., N. 600.

⁶⁰ Uo. N. 630.

⁶¹ Uo. N. 631., N. 632., N. 633.; N. 634—641.

⁶² Uo. N. 601.

⁶³ *Gens* : Histoire du comté de Flandre, 130—131. l. E kérdés még feldolgozatlan, Pirenne sem tárgyalja belga történetében.

⁶⁴ *Espinass—Pirenne* : Recueil de documents... 2. köt. N. 392., N. 394.

⁶⁵ Uo. N. 396.

⁶⁶ Uo. 3. köt. N. 617., N. 737., N. 739., N. 596., N. 615., 2. köt. N. 559., N. 562.

⁶⁷ Uo. 3. köt. N. 618. Vö. *Diegerick* : Neuve-Église. 1855—56. (Annales de la Société d'Émulation... X.)

Jól tükrözi ezt a beállt helyzetet a Poperinge és Ypres közötti 1373-as pereskedés és vita, melyben különösen feltűnik Poperinge magabiztos állásfoglalása, elszántsága jogainak védelmére. Legfőbb támaszát a fejedelemben látja, akit többször Flandria legfőbb hatalmának nevez. Szerinte Ypres mindig csak a zavaros időkben merete kétségbe vonni a kisvárosok iparfenntartó jogát, melynek megőrzése egész Flandria érdeke. Hagyják a városokat posztót gyártani és eladni. Ne kényszerítsék munkásaikat külföldre menekülésre. Poperinge nem akarja hamisítani Ypres posztóit, amint az állítja. A „három város” döntőbíráskodása az erőszakon alapul, míg Poperingéé a közjogon és természetjogon. Különben is a fejedelmi hatalom ellen felkelt „rebellesek” nem lehetnek döntőbírók, Ypres is felségsértés bűnében volt, amikor meghozta intézkedéseit Poperinge ellen. Az a tény pedig, hogy Poperinge és Roulers a Lys-vidékihez hasonló vastag posztót („ghesmoutte draperie”) kezdte készíteni, azzal függ össze, hogy a száraz posztót nem vásárolták.⁶⁸

Ez az öntudatos hang egy olyan vidéki posztócentrum válasza, mely élénk összeköttetésben áll az áruját megbecsülő külföldi piaccal.⁶⁹ Már ebben az időben megindult a külső piacokért folyó harc a flamand nagyvárosok és a vidéki posztóipar között. Ez utóbbinak a termékei sokszor keresettebbek voltak külföldön, mint a nagyvárosokéi. A ghistelles-i export jelentőségére mi sem jellemzőbb, mint hogy Bruges utánozta a helység posztóit, és az ő márkája, neve alatt adta el külföldre. Az ellentétes eset, amikor kisebb hely a nagyobb-nak a pecsétjével viszi ki áruját, legalábbis a termelési színvonal azonosságáról tanúskodik. Főleg a falvak nem vetették meg a hamisítást, és éltek a csempészet lehetőségeivel. A Lille körzetében levő Bousbecques falu Wervicq pecsétjét utánozta, csempészve vitte ki áruit külföldre.⁷⁰

Az Yprestől délre, a Lys mentén levő helységek posztótermelési lehetőségei sok tekintetben nagyobbak voltak, helyzetük előnyösebb a többi flandriai posztóipari körzethez képest. Ezt mindenekelőtt a természeti-földrajzi adottságok magyarázzák: a Lys-folyó által nyújtott kedvező feltételek a gyapjúfeldolgozáshoz, a tengerpart közelsége. Említettük a szabadparaszti társadalmi háttér jelentőségét. Fontos körülmény továbbá, hogy a közeli Lille maga is gyártott új posztót, *nieuwe draperie*-t, ugyanakkor itt volt a *Chambre des Comptes*, a központi hatalom egyik legfontosabb szerve, mely éppen a gazdasági ügyekben volt hivatva legmagasabb fokon dönteni. Leglényegesebb tényező azonban magának Ypres-nek gyors hanyatlása, gyengülése volt, amely sok lehetőséget tartogatott vidéki ellenfelei számára, kikkel szemben a nagyváros nem tudott olyan gazdasági tartalékokat felvonultatni, mint Bruges és Gand.

A XV. században Ypres már lemondott a nyílt erőszakról, és jogi úton igyekezett érvényesíteni kapott vagy vélt előjogait. Igen tanulságos az a több mint évszázados torzszalkodás, mely főleg 1428 óta Ypres és környékének békéjét megromlotta. 1428-ban kapta meg a város Jó Fülöp burgundi hercegtől azt a privilégiumot, mely részben megerősíti, részben kiszélesíti az eddigi élvezett jogokat. Az oklevél szerint a környékbeli helységek parasztjai, lakói angol és skót gyapjúval posztószövésebe kezdtek saját elhatározásukból („à leur simple

⁶⁸ *Espinass—Pirenne*: Recueil de documents... 3. köt. N. 649. (169—222. 1.). Ypres az érvekre alig tud érdemben válaszolni, illetve hatalmi álláspontot foglal el.

⁶⁹ Poperinge hatósága éppen 1350-ben kötött nagyobb kereskedelmi egyezményt a német kereskedőkkel. Uo. 3. köt. N. 646.

⁷⁰ *H. Sagher*: Recueil de documents... II/1. 649—650. 1.

voulenté”) és saját hasznukra („pour leur prouffit”). Áruikat idegeneknek adják el, ami nemcsak Ypres, hanem a posztókészítéssel foglalkozó kisebb városoknak (Baillleul, Cassel, Roulers, Comines, Menin, Messines, Warneton stb.) érdekeit is sérti, mivel földművelőiket vonzza a falusi ipar, és földjeiket idegeneknek kell megművelni. Ezért büntetik a falusi szövést, illetve ezt erősen korlátozzák, megszorva a szövőszekek számát (a legtöbbit, 6-ot Nieuwkerke tarthat). Ezeken is kizárólag a 10 posztókészítési joggal rendelkező helység gyapjút dolgozhatják fel, megszabott nagyságban, minőségben.⁷¹ A következő években a privilégium alapján Ypres számos büntetést, száműzetést foganatosított a falusi iparosok ellen.⁷² A francia király is Ypres mellé állt, és 1443-as, a párizsi parlament tanácsaihoz intézett parancsában kifejti, hogy Ypres elszegényedésének megakadályozása külpolitikai érdek, minthogy a város az angolokhoz közel van. Tűrhetetlennek minősíti azt az eljárást, hogy a falvak úgy adják el áruikat a szabad vásárokon, mintha Ypresben készültek volna.⁷³ Ámde a falvak egy részének, Neuve-Église, Nieppe és Eecke helységeknek támogatójuk akadt a földesúrban, akivel együtt fellebbezést nyújtottak be a párizsi parlamenthez Ypres privilégiuma, eljárása ellen.⁷⁴ Hosszú pereskedés kezdődött, és Ypres csak 1483-ban nyert kedvező ítéletet XI. Lajos francia királytól.

Ámde az új privilégium végrehajtása nem ment könnyen. Mindjárt, amikor kihirdették Neuve-Église-ben, és a munkaeszközöket el akarták venni az itteni iparosoktól, többen botokkal, fegyverekkel támadtak a hatóság képviselőjére, aki alig menekült meg.⁷⁵ Flandria rendei is hiába tiltották meg az itteni posztógyártást, Gand magistratusa is hiába utasította Neuve-Église-t a megkezdett posztók befejezésére, műhelyei kiürítésére.⁷⁶ A következő 1484-es évben a rendek („Flandria Három Tagja”) újra maga elé idézte a falut, mivel nem engedelmesskedett rendeleteinek, sőt Neuve-Église 4 polgárát el is kellett ítélni, mert más falubelieket Ypres privilégiumának megsértésére bujtogatott.⁷⁷ A földesúr valószínűleg ott állt az ellenállás mögött, már az előző évben működési engedélyt kért két kallózó parasztja számára, minthogy azok e munka hasznából fizetik neki a ház-cenzust.⁷⁸ 1484-ben a földesúr előtt ideiglenes meg egyezés jött létre a falu posztósai és Ypres magistratusa között.⁷⁹ Ennek sem lett foganatja, a rendeknek újabb büntető ítéleteket kellett hozniok Neuve-Église-i polgárok felett.

1485. január 12-én Ypres terjesztett elő kiegyezési javaslatot, tekintettel a falu földesurára, aki nagy szolgálatokat tehet a városnak („aians consideration qu’il peult faire grans plaisirs a icelle ville”). A falu az ismert korlátozásokat betartja, az elkobzott árukban a fejedelem és a földesúr osztozik. Ha a posztó ára emelkednék, Neuve-Église hatósága Ypreshez fordulhat, és a város Courtrai, Menin, Armentières kereskedőinek bevonásával megállapítja az árakat, az olcsóbb minőségű ypresi posztó ára alatt.⁸⁰ Amint kitűnik, Ypres egy-

⁷¹ Uo. 3—7. l.

⁷² Uo. 7—14. l.

⁷³ Uo. 18—19. l.

⁷⁴ Uo. 22—24. l.

⁷⁵ Uo. 28—32. l.

⁷⁶ Uo. 54—56. l. 1483. júl. 11., júl. 16., aug. 9.

⁷⁷ Uo. 58—60. l.

⁷⁸ Uo. 57. l.

⁷⁹ Uo. 60—61. l.

⁸⁰ Uo. 63—65. l.

részt a földesurat és a központi hatalmat, a draperie rurale fejlődésében érdekelt két tényezőt igyekezett az ellenkezőjében érdekeltté tenni, másrészt a privilégizált kisvárosokat bevonni a falusi posztógazdaság felügyeletébe. E tervezet alapján létrejött megegyezés szerint Neuve-Église lemond a földesurától kapott jogokról, a jelenlegi földesura beleegyezésével semmisnek minősíti a fellebbezést. Ennek fejében Ypres befogadja a falu azon lakóit, akik le akarnak telepedni a városban. Az otthonmaradók, akik földműveléssel foglalkoznak, 3 szövőszék és 3 kád használatával csak családi, személyes szükségletre készíthetnek posztót, melynek még a maradékát sem adhatják el. Úgy látszik a plébános is a falu pártján volt, mert a megegyezés neki is visszaadja mozgásszabadságát, az elítélt polgárok rehabilitálása mellett.⁸¹ A megegyezés eredményességére jellemző, hogy Ypres még ugyanebben az évben kénytelen volt bevallani Habsburg Miksához intézett felterjesztésében, hogy Neuve-Église a tilalom ellenére is készít posztót.⁸²

Szép Fülöp 1501-es, Ypres számára adott privilégiuma már csak a falvak posztóhamisítása, Ypres pecsétjének használata ellen lépett fel, és a régi Neuve-Église-i márkákat engedélyezte.⁸³ Akkor már az ügy a Grand Conseil előtt volt, ahova Neuve-Église terjesztette fel. A következő 1502-es évben megszületett ennek a döntése is.⁸⁴ Az ítélet előljárójában az egész per történeti áttekintését adja. Ebből kitűnik, hogy az 1428-as privilégium elleni fellebbezés mozgatója maga a földesúr volt. Beismeri, hogy Ypres részéről is több önkényeskedés történt, és az 1484 körüli viszálykodásban a rendek odáig mentek, hogy Neuve-Église-be katonákat vezényeltek és a község költségén tartották el őket, az ennek privilégiumát tartalmazó okleveleket pedig elpusztították. Ypres azzal érvelt, hogy a falvak kötelessége a földművelés, a „jó városok” joga a posztógyártás, melyet a természetjog alapján gyakorolnak. A falusi posztóprivilégiumok szerinte azért semmisek, mert a vazallus nem érvénytelenítheti a seigneur akaratát, azaz a burgundi herceg rendelkezését. A Grand Conseil is elutasította a falu fellebbezését, és új octroi készítését írta elő, mely szigorúan meghatározza a falu által készíthető posztó minőségét, méreteit.

Az 1502-es ítéletet azonnal követte egy igen sokatmondó tilalom. A Grand Conseil parancsot adott Bergen-op-Zoom és Anvers hatóságainak, hogy ne engedjék kereskedni az ide menő Kemmel—Wulvergem—Neuve-Église—és Daulémontbeli lakosokat.⁸⁵ Ebből kiderül, hogy e kis falvak vonzási iránya az új emporium volt. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Armentières vásárcsarnokot, közvetítőket tartott Anversben, még érthetőbbé válik, hogy Anvers nagymértékben köszönhette felvirágzását annak is, hogy a XVI. század eleje óta a nieuwe draperie egyik legfőbb felvevő piacává vált.⁸⁶ A déli kis falvak egyébként nem engedelmeskedtek az új rendelkezéseknek, Neuve-Église földesurára, Nieppe és Oosthove Bailleul-höz való tartozásukra hivatkozva szegték meg azokat.⁸⁷ A hosszú pereskedés zárókövének az 1545-ös V. Károly-féle rendeletet lehet tekinteni, amely megtiltotta

⁸¹ Uo. 65—69. l.

⁸² Uo. 71—75. l.

⁸³ Uo. N. 24. (75—77. l.)

⁸⁴ Uo. N. 26.

⁸⁵ Uo. N. 28., N. 29.

⁸⁶ *Pirenne*: Une crise industrielle... 512. l.

⁸⁷ 1544-es oklevélből tudjuk meg: *H. de Sagher*: i. m. N. 32.

Ypres körzetében a posztókészítést, biztosítva a nagyváros jogi fölényét afelett a 13 kisváros és falu felett, melyekben Ypres privilégiumát közzétették.⁸⁸

A harc azonban ezzel nem fejeződött be, sőt új szakaszba érkezett a németalföldi forradalom kitörésével, melynek egyik előkészítő tényezőjét éppen a posztós falvak, kisvárosok társadalmi feszítő ereje képezte. Többek között Menin éppen a forradalom kirobbanása előtti esztendőben, 1565-ben biztosított előnyöket Bailleul, Fletre, Meteren, Nieppe, Godswaersvelde községek posztósainak, ha újonnan létesített vásárját látogatják.⁸⁹ Ez és sok más adat bizonyítja, hogy a XVI. század első felében a draperie rurale eddig nem látott fejlettségi fokot ért el. Törvényszerű jelenség, hogy Dél-Flandriában volt a legtöbb „eretnek”, és innen indult ki a képrombolás, és a vidék a forradalom későbbi szakaszaiban is fontos szerepet kapott. Egy boeschépei takács, Gillain Damman lett a legbefolyásosabb kálvinista prédikátor Dél-Flandriában a forradalom idején.⁹⁰ Armentières-ben 1565–1587 között 10 ítéletet hoztak posztósok, munkások felett, akik részt vettek a képrombolásban, vagy a gueux-ekkel való rokonszenvezéssel voltak vádolhatók.⁹¹

A vidéki posztóipar politikai jelentősége bármilyen nagy is volt, mégsem érthette el annak gazdasági súlyát. A kisvárosokban és falvakban észlelhető társadalmi feszültség, az ezt létrehozó törekvések egy olyan fejlődési folyamat kifejezői voltak, amely a nagyvárosi iparral szemben a tőkés termelési viszonyok több potenciáját hordta magában. A „jó városok” és a draperie rurale antagonizmusa a régi és az új harcát jelentette, és ez nemcsak Flandriára korlátozódott. Az északi tartományok posztógyártásának központja, Leyden épp olyan elkeseredett küzdelmet vívott a falusi ipar ellen, mint a flamand „jó városok”. Leyden vitalitása nagyobb volt, mint ezeké, de a XVI. század harmadik évtizede az ő számára is meghozta az elkerülhetetlen hanyatlást. 1521 és 1548 között Leyden posztóexportja mintegy 70%-os csökkenést mutat, az iparosok kivándorlása nagyméretűvé válik.⁹² Amint érintettük, pontosan ugyanabban az időben érte el teljes prosperitását a flandriai vidéki posztóipar. Ezek az összefüggések törvényszerű kapcsolatban vannak a nagy világgiazi átalakulások hatásának első fázisával, mely könnyörtelenül válaszút elé állította a németalföldi posztóipart éppúgy, mint az egész gazdaságot: vagy sikerül eltakarítania útból a nyűgként ránehezedő régi formákat, elsősorban a megmerevedett céhrendszer, vagy végleg átadja helyét a gyorsan előretörő külföldi konkurenciának, az angol posztóiparnak. Firenze iparának gyors hanyatlása elég határozottan körvonalazható: egyrészt a Mediterraneum elhalásával, másrészt azzal a ténnyel függ össze, hogy a nagy toszkán város mögött nem volt sem nyersanyagbázis, sem vidéki ipar, mint kárpótlás és felfrissülési lehetőség.⁹³

⁸⁸ *H. de Sagher*: Recueil de documents... II/1. N. 33., N. 34. Bailleul, Comines, Dranouter, Kemmel, Loker, Messines, Meteren, Neuve-Eglise, Nieppe, Poperinge, Warneton, Wervicq, Wulvergem helységek vannak megemlítve.

⁸⁹ Uo. N. 155.

⁹⁰ *Putte*: Geuzianismus Flandriae. Bruges. 1841. 2. l.

⁹¹ *N. de Sagher*: Recueil de documents... II/1. 361–385. l.

⁹² *R. Häpke*: Die Entstehung der holländischen Wirtschaft. Berlin. 1928 (felszínes!). *Baasch*: Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena. 1927. *М. М. Громько*: Развитие капиталистических отношений в промышленности и торговле северных провинций Нидерландов XVI в. Москва 1953. (Автореферат...)

⁹³ Vö. *Csisztozvonov* vitacikkét a Szrednyie Veka VI. kötetében, főleg 385. l. *Georges Renard*: Histoire du travail à Florence. II. Paris. 1914. 321–324. l.

Más a helyzet Flandriában, ahol a széles vidéki bázison a posztóipar képes volt felfrissülni. Ezt a részleges megújulást éppen a XIV—XV. századi „nouvelle draperie” jelentette, mely vidéki talajon nőtt ki. Előnye mindenekelőtt abban állott, hogy nem kötötték régi, megmerevedett céhes keretek, ugyanakkor a fonást könnyen végeztette el a paraszti háziipar segítségével. Az is fontos tényező, hogy az „új” posztóipari centrumok Francia-Flandriában a helyi és artoisi gyapjút, a „laine nostrée”-t is számításba vették a posztókészítésnél, főleg míg a kolostori gazdálkodás bőségesen ellátta őket vele.⁹⁴ Ilyen tényezők járultak hozzá ahhoz, hogy a „nouvelle draperie” bizonyos egyszerűsítéseket hajthatott végre a technológiai eljárásokban, és ezzel olcsóbbá, az új igényeknek megfelelőbbé tudta tenni termékeit. Természetesen nem döntő technikai változtatásokra, alapvető újításokra kell gondolni, inkább egyes kombinációkra, amelyeket a „régí”, városi posztótechnika kereteiben hajtottak végre. Mindezenelőtt az a tényező, hogy a készítés, hogy a gyapjufésülés mellett a kártyolásra is rátértek. A fésülés egyre inkább a régi luxusipar sajátossága maradt, bár a „nouvelle draperie” sem hagyta el, készítményeinek tekintélyes része fűződött hozzá. Egyszerűsödött a festés és a csinozás is.⁹⁵

A „nouvelle draperie” jellemző vonásait ma még alig ismeri a posztóipar története. Ha azt állítjuk pl., hogy a szövés rendszerint kétpedálos szövészekén történt („tissage à deux pas”), ezzel nem határoltuk el egyértelműen a régi posztóipartól.⁹⁶ Mindenesetre mivel a kártyolás előtérbe kerülése mellett a kallózás egyszerűbbé válása is megfigyelhető a „nouvelle draperie” eljárásaiban, azért egyik legfőbb jellemző vonásnak azt lehet tekinteni, hogy a szárazabb gyapjú jelentősége fokozódott. Nem a belföldi gyapjú szerepét kell azonban elsősorban kiemelni, hanem az angolnál szárazabb spanyol és skót gyapjút, melyek közül főleg az előbbi a flamand falvak, kisvárosok és a nagyobb posztóközpontok „nouvelle draperie”-jének fő nyersanyaga lett. A spanyol merinó németalföldi elosztó központja, Bruges ezért maradt szoros kereskedelmi kapcsolatban a legtávolibb flandriai posztókészítő helységekkel is. A spanyol gyapjú flandriai szerepét a következő adat is érzékeltetheti: csak Bruges-ön keresztül 1535-ben 30 000 bála merinó gyapjú érkezett.⁹⁷ Bilbaoból mintegy 50 000 zsák gyapjút vittek évenként Flandriába.⁹⁸

A spanyol gyapjú — amint láttuk — nem enyhíthetett jelentősen a nagyvárosi posztóipar válságán, mivel ennek szerkezete nem volt alkalmas az új technológiai eljárások követelményeihez való alkalmazkodásra. Lényegesen többet jelentett a „nouvelle draperie” vidéki gécepontjai számára, mivel ezek

⁹⁴ G. Espinas : La draperie dans la Flandre française au moyen-âge. Tome II. 1923. 34—37. skk. 1.

⁹⁵ Favresse : La nouvelle draperie bruxelloise. Revue Belge. 1950. 463—464. 1.

⁹⁶ Favresse i. tanulmánya, Revue Belge 1950. 472. 1. A kései városi posztóipar technikájára Willemsen : La technique et l'organisation de la draperie à Bruges, à Gand et à Malines au milieu du XVI. siècle. Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique. 1920—1921. Anvers. A régi és új összehasonlítására Coornaert : Draperies rurales, draperies urbaines. L'évolution de l'industrie flamande au moyen-âge et au XVI. siècle. Revue Belge 1950. A flamand posztóipar középkori technikájának részleteiről jó tájékoztatás Poerck műve: La draperie médiévale en Flandre et Artois. I. Brugge. 1951. (A szakkifejezések magyarázata a II. és III. kötetben.)

⁹⁷ Guichardin : Description des Pays-Bas. Anvers, 1582. 194. 1. A bála kb. 200 livre. Guicciardini szerint 1560-ban a behozatal értéke mintegy 625 000 écu.

⁹⁸ Segre : Storia del commercio I. 340. 1. sz. jegyzet. F. Braudel : La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris. 1949. 331. 1.

nemcsak a paraszti háziipar, a munkaerő nagyobb bőségének előnyeit élvezték (a vagabondok, a kisvárosi polgárjog könnyű megszerzése és más körülmények szerepe), hanem rendelkeztek igen kiváló szakemberekkel is, akik messze külföldön keresettek voltak.⁹⁹ Ezeket a nagyvárosok is szívesen foglalkoztatták. Általában tehát úgy látszott a XV. században, hogy a vidéki „nouvelle draperie”-ben több feltétel megvan a posztóipar tőkés szerkezetének kifejlődéséhez. Ezek között a hangsúlyt a falusi mellékiparra kell helyezni.

A kérdéses folyamat lényegét Marx így rögzíti: „A manufaktúra először nem az úgynevezett városi ipart ragadja meg, hanem a falusi mellékipart, a fonást és szövést, azt a munkát, amely legkevésbé kíván céhes ügyességet, művészi képzettséget. . . . A falusi mellékipar széles alapot nyújt a manufaktúrának, a városi ipar viszont a termelés nagyfokú haladását követeli meg ahhoz, hogy gyárszerűen lehessen folytatni.”¹⁰⁰ Flandriában a falusi mellékipar széleskörűen adva volt és ezenkívül a megfelelő „ügyesség, művészi képzettség” sem hiányzott a „nouvelle draperie” vidéki centrumaiban. Ennek megfelelően nem meglepő az, hogy a „nouvelle draperie” vidéki helységeiben még élénk volt a posztóipar, amikor a nagyvárosokban már csak pangásról lehetett beszélni. E körülmény vezette a régebbi kutatókat arra, hogy túlbecsüljék a vidéki ipar fejlődési lehetőségeit.

II. Pirenne egyik nagy érdeme, hogy úgy ábrázolta a flamand nagyvárosi posztóipar hanyatlásának folyamatát, mint a céhes megkövesedés eredményét, ugyanakkor elsőnek hívta fel a figyelmet a vidéki posztógyártásnak, mint a jövő útjának és ígéretének jelentőségére. Ebben ő a kapitalista viszonyok kifejlődésének lehetőségét pillantja meg, annál is inkább, mert koncepciója szerint a középkor utolsó századaiban a tőke hatalma kisebb volt, mint az első szakaszában.¹⁰¹ Ezért húzta alá fokozottan mindazt, ami a tőkés fejlődés irányát jelzi a XIV—XVI. századokban, és elsősorban a draperie rurale-t emelte ki, melyet az új angol manufaktúra-központokkal (Sheffield, Birmingham, Liverpool stb.) vetett össze. Már alapvető tanulmányában kiemelte, hogy vidéken teljes ipari szabadság volt, a vidéki posztós városok külsejében nem lehetett megfigyelni semmi középkoriasat, a vállalkozók felvevőkészsége határtalan volt, nem kötötte őket semmi.¹⁰² Később a vidéki ipart egyenesen tőkésként jellemezte, melyben a tőkés és munkás osztozott a régi kézművesek szerepén. Különösen Hondschoote és Armentières manufakturális jelentőségét hangsúlyozta ki.¹⁰³

A XVI. századi flamand posztóipar nagy szakértője, E. Coornaert sokkal differenciáltabban tárgyalja a kérdést. Egyrészt tudatában van annak, hogy két kiváló monográfiájának tárgyai, Hondschoote és Bergues-Saint-Winoc posztóipara nem tipikusak, mert az első egy a „nouvelle draperie” fokát túlhaladó fejlődési szint képviselője, melynek igen sajátos adottságai vannak, a második pedig szabályosan a „régí” posztóipar képletéhez tartozik, annak ellenére, hogy vidéki ipari központról van szó. Ezért érthető az egyik gyors

⁹⁹ E. Lipson : A short history of wool and its manufacture. 61. l.

¹⁰⁰ A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bpest. Szikra. 1953. 48. l.

¹⁰¹ Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme. Ez 1914-es tanulmánya a többi gazdaságtörténeti munkájával együtt összegyűjtve: Histoire économique de l'Occident médiéval. 1951. Az idézett gondolat a 19. lapon.

¹⁰² Une crise industrielle . . . 507., 509., 512. l.

¹⁰³ Histoire économique de l'Occident médiéval. 355., 415., 429. l.

fejlődése és a másik meredek hanyatlása.¹⁰⁴ Coornaert egyébként magát a „nouvelle draperie”-t is éppolyan hanyatló képződménynek tekinti, mint a nagyvárosok posztóiparát a XVI. században.¹⁰⁵ Sem ő, sem más nem vizsgálta ezt meg közelebbről, csak a történeti eredményeket ismerjük, magát a lehanyatlást, mely éppen nem támasztja alá Pirenne nagy vonásokkal körvonalazott megállapításait.

A „nouvelle draperie” XV—XVI. századi meggyengülése azokkal a tényekkel van összefüggésben, melyeknek fellendülését és a régi posztóiparral szembeni előnyeit köszönhetta. A spanyol és egyéb külföldi gyapjúfajták túlnyomó használata eleve korlátokat szabott a vidéki „új” posztó készítésének: akadályozta a készítmények lényeges olcsóbbá válását, és kitette a külső nyersanyagpiac konjunkturális-dekonjunkturális változásainak. Nem is élhette túl sokkal a nagyvárosi ipart. De mivel a falvak és kisvárosok hajlékonyabb iparigazgatása képes volt a reglamentáció útján alkalmazkodni a külpiaci körülményekhez és apró változtatásokat elég gyorsan eszközölni a technológia területén, azért főleg délen, a francia-mediterrán felvevő piac ösztönzésére, egyes vidéki „nouvelle draperie”-centrumok még a XVI. században is mutatnak tiszavirág-szerű fellendülést. Ilyenek voltak Armentières és Neuve-Église. A legtöbb vidéki központ ipara akkor már haldoklott. A nagyvárosok iparának sorsában osztozott a „nouvelle draperie”-t művelő Axel, Eecloo, Lembeke, Caprycke, Maldegem, Langemarck, Messines és más helységek posztógyártása. A „régí” és „új” posztóipar egyaránt lehanyatlott a manufaktúra-korszak hajnalán. Mivel a „nouvelle draperie” hanyatlása néhány körülményének rövid vizsgálata általánosabb következtetések levonására is lehetőséget ad, ezért a továbbiakban a leghosszabb életű, egyik legvirulóbb „nouvelle draperie”, Armentières posztókészítésének XVI. századi példáját tekintjük át egyes főbb vonásaiban.

3. A „nouvelle draperie” alkonya. Armentières

A IX. században alapított városban már 959-ben voltak posztókészítő kézművesek. Két körülmény kedvezett itt a posztóipar fejlődésének: a gazdag lefelől folyó juhtenyésztés és a Lys folyó vize (gyapjúmosás).¹⁰⁶ A XI—XII. században a pestis, éhínség, áradások, francia—flamand ellenségeskedések nem kedveztek Armentières iparának, és a XIII. században nem is játszott jelentős szerepet a nagyvárosok mellett, a következő század első felében pedig a háborús cselekmények vetették vissza fejlődésében. Változik a helyzet a XIV. század második felében: Louis de Male majd Jean-sans-Peur kedvezményei elismerték és támogatták az itt folyó posztógyártást, és a század végén a többszínű armentières-i estamette-szövet ismertté kezdett válni. Úgy látszik, hogy a posztófestésre nagy gondot fordíthattak a város kézművesei, mert velencei és genovai kereskedők hozták a különböző keleti festékanyagokat.¹⁰⁷ Armentières posztó-

¹⁰⁴ Két munkája: Un centre industriel d'autrefois. La draperie-sayerterie d'Hondschoote. Paris. 1930 és L'industrie de la laine à Bergues-Saint-Winoc. Paris. 1930.

¹⁰⁵ Un centre industriel d'autrefois. 214. l.

¹⁰⁶ Armentières viszonyaira *Mme Dion-Knockaert*: La draperie d'Armentières des origines au 17. siècle. Diplôme d'Etudes Supérieures d'Histoire. Université de Lille, 1955. (Mémoire principal, manuscrit.) A korábbi századokra az I. rész, 1. fejezet. Elavult várostörténeti összefoglalás: Armentières avant la Révolution (Alphonse Lamoot névtelen munkája, é. n.) 2. kiadás. Itt tartjuk megemlítenedőnek, hogy köszönettel tartozunk M. Mollat professzornak bibliográfiai útmutatásáért.

¹⁰⁷ Armentières avant la Révolution. 16. l.

iparát 1413-ban említi először oklevél.¹⁰⁸ Ebben az időben újabb viszontagságokat kellett átélnie a városnak. A XV. század végétől, véglegesen 1528-tól az Egnont család lett a földesura. Hogy akkor már jelentékeny volt a posztógyártás, mutatja az a tény is, hogy 1489-ben a földesúr előírja az échevin-eknek a posztó megadóztatását évenként 12 dénárral.¹⁰⁹

Több, a fejlődést kedvező n befolyásoló körülmény játszott közre abban, hogy Armentières posztóiparára a XVI. század mint a gyors fellendülés időszaka köszöntött. Megkezdődött az iparszabályozás, a termelés nagy gyorsasággal bővült. 1505-ben még csak 2500 darab posztót készítettek a városban, 1529-ben már 16 000-et, 1549-ben a 25 000-nél tartottak Armentières iparosai, akiknek a gyártmányait ebben az időben mint az egyik legjobb kelmét tartották számon Németalföldön („une des meilleures et bonnes draperies de par-deça”).¹¹⁰ A város területe bővült, lakosainak a száma 1550 körül elérte a 8000-et.¹¹¹

Armentières termeléseinek későbbi méreteire egy 1572-es hivatalos irat ad felvilágosítást, mely elpanaszolja az Alba-féle adórendszer katasztrofális hatását az iparra. Ész szerint az adó bevezetése előtt évenként 24 000 darab posztót gyártottak, 70 kallózó műhely és 6—700 szövőszék működött.¹¹² Guicciardini 25 000-re becsülte a posztók számát.¹¹³ Vives arról tudósít bennünket 1526-ban, hogy Armentières drapier-jei munkaerőhiányról panaszkodnak.¹¹⁴ Hogy a város iparának milyen volt az ereje, mutatja az a tény, hogy még a forradalom után, 1593-ban is 371 iparost számoltak össze, és a megelőző négy év alatt viszonylagosan emelkedett a készített posztódarabok száma.¹¹⁵

Ha azt vizsgáljuk, hogy minők köszönhette Armentières „nouvelle draperie”-ja a XVI. századi felvirágzást, akkor a kedvező természeti feltételeken és a háborús pusztítások tartósabb szünetelésén túlmenően mind-nekelőtt arra a tényre kell rámutatni, hogy a privilégizált nagyvárosoktól, főleg Yprestől távol esett, elkerülte a bővös 3 mérföldnyi kört, ugyanakkor Lille nemesak politikai-adminisztratív tekintetben volt rá jó hatással, hanem gazdaságilag is csak ösztönzést meríthetett e nagy posztóközpont iparának példájából. Lille ugyanis akkor már sikerrel kilábalta a régi posztóipar válságából, és még Armentièresnél is fejlődőképesebb posztóipart hozott létre.¹¹⁶ Ugyanígy a pikárdiai és artoisi városok, amelyek korábban a francia—flamand háborúskodások következtében szinte teljesen elveszítették posztógyártásukat, most mintegy újjászülettek ipari tekintetben.¹¹⁷ Ez bizonyos lehetőségeket jelentett, de ugyanakkor komoly konkurenciát is Armentières ipara számára.

Amint a későbbiekben látni fogjuk, az a körülmény, hogy nem kötötték meg a posztóipar kezét a régi tradicionális kötelékek, szintén ellentmondásosan hatott fejlődésére. Csak pozitív lehetett annak a hatása, hogy korábban Armentières nem tartozott a „17 város” Hanzájához. A Hanza-kötélékek ugyanis nemesak kereskedelmi, hanem ipari kapcsolatokat is képeztek az egyes

¹⁰⁸ G. Espinas : La draperie dans la Flandre Française au moyen-âge. II. 838. l.

¹⁰⁹ Armentières avant la Révolution, 22. l.

¹¹⁰ Mme Dion-Knockaert : La draperie d'Armentières. I. l. B.

¹¹¹ A város külső átalakulására uo. I. 2. C.

¹¹² H. de Sager : Recueil de documents... II/1. 485—486. l.

¹¹³ Description des Pays-Bas. 1582. 396. l.

¹¹⁴ De subventionne pauperum. Idézve Pirenne : Hist. écon. de l'Occid. méd. 634. l.

¹¹⁵ H. de Sager : Recueil de documents... II/1. 435—450. és 466. l.

¹¹⁶ E. Coornaert : i. tanulmánya, Revue Belge. 1950 és Van Hende : Histoire de Lille de 600 à 1804. Lille. 1874. M. Vanhaeck : Histoire de la sayetterie à Lille. I—II. 1910.

¹¹⁷ Cambridge Economic History II. 1952. 404. l.

városok között, mégpedig kötelező erővel. Így pl. Valenciennes magistratusa a Hanza rendeletére hivatkozva szállt szembe azzal a gyakorlattal, hogy a városban csak egy évig tartott az inasság.¹¹⁸ A földesúri fennhatóság szerepe is felemás volt, mivel a földesúrnak csak egy bizonyos mértékig érdeke a helyi ipar fejlődése. Armentièresben a többi posztós helységekhez képest is rendkívül erős és aktív volt a földesúri beavatkozás az ipar kérdéseibe. A XVI. század első felében ennek csak előnyeit élvezte a város.

A nagy és hirtelen fellendülés nem tart tovább a század közepénél. 1551—52-ben már nehézségei vannak a posztóiparnak, majd jön az eretnek-üldözés, forradalom, 1580-ban már csak 7690 darab posztó készült.¹¹⁹

Ekkor már lényegesen lecsökkentek a külső piaci lehetőségek Armentières posztóipara számára. Ezeket a korábbi időben is nagy fáradtsággal kellett keresnie a városnak. Hondschoote-tal ellentétben Armentières kapcsolatai Bergues-gel nem voltak barátságtalanok, ott külön halle-t tartott fenn. Ennél sokkal jelentősebb volt anversi vásárcsarnoka, melyen piaci forgalmának legnagyobb része lebonyolódott. E halle költségvetése mutatja, hogy Armentières kereskedelmi haszna nem lehetett jelentős. Az 1550 március és 1553 február közti költségvetés deficitese: 3720 livre kiadással csak 3661 livre bevétel áll szemben. E különbség növekszik az 1573. február 9. és 1577. február 8. közti költségvetésben: bevétel 898 livre, a kiadás 1498 livre.¹²⁰ A város drapierjei részt vettek Ypres, Thourout, Messines, Courtrai és más helyek vásárain is.¹²¹

Az eladó és bevásárló drapier-k tevékenységét nem irányíthatták szabadon a piac és a vállalkozás lehetőségei. Szigorú megszabások, a város ordonnance-ai korlátozták azt. Az említett flamand városokban és természetesen Anversben és Bruges-ben csakis a halle-okban megengedett a kereskedés, ezeken kívüli boltokban a drapier-k nem árusíthatnak.¹²² A város két idegenben levő halle-jában a drapier-k, kereskedők, facteur-ök halle-pénzt fizettek, az itt eladott posztó árának egy részét a halle bérére és a két esküdt fizetésére fordították.¹²³ A két megbízott esküdt kötelessége a halle megnyitása és az árusok ellenőrzése volt, akik engedelmességgel tartoztak nekik.¹²⁴ A drapier-k más városok drapierjeinek rovására nem csalogathatják a vevőket.¹²⁵ A festett posztó eladásában is korlátozva vannak.¹²⁶

A gyapjúbeszerzést is szigorú korlátokkal vették körül, nehogy üzleteléssé válhassék. A külső lehetőségek szűkítése volt az a rendelkezés, hogy a város drapier-jei csak Bruges, Anvers és Bergues „estaple”-jain vásárolhatták be a bálagyapjút. E helyeken rokonok és ismerősök számára csak 12 gros haszonkulccsal lehetett beszerezniök gyapjút.¹²⁷ A parasztok is csak két échevin és a felügyelők együttes engedélyével adhattak el gyapjúsálakat a városban.¹²⁸ Sem a parasztok, sem a drapier-k nem adhattak át vagy el a városon

¹¹⁸ *F. Vercauteren* : Note sur la survivance de la Hanse des XVII. villes du XV. au XVII. siècle. Revue Belge. 1950. 1086. 1.

¹¹⁹ *Mme Dion-Knockaert* : La draperie d'Armentières... I. 3. A, B.

¹²⁰ *H. de Sagher* : Recueil de documents... I/1. N. 118., 119. (409—430. 1.)

¹²¹ Uo. N. 38. art. 148. 1518-ból.

¹²² Uo. N. 38. art. 145—146—147.

¹²³ Uo. N. 38. art. 151—152.

¹²⁴ Uo. N. 38. art. 148—149—150, 153.

¹²⁵ Uo. N. 38. art. 156.

¹²⁶ Uo. N. 38. art. 134—135—136.

¹²⁷ Uo. N. 42. art. 15—16, 1532-ből.

¹²⁸ Uo. N. 42. art. 13.

kívül senkinek sem külföldi gyapjút feldolgozásra.¹²⁹ Büntették azokat a drapier-eket, akik kelleténél több fonalat adtak a takácsoknak, hogy aztán több maradékot kapjanak vissza.¹³⁰ A posztószövéshez szükséges fonál mennyisége is meg volt szabva.

Leghatározottabban korlátozták az ordonnance-ok a drapier termelő tevékenységét. Az a drapier, akinek otthon szövőszéke volt, csak saját szükségleteire gyárthatott posztót.¹³¹ Csak a város szövőmunkásaival (ourdisseur = felvető munkás) dolgoztathattak, akik esküt tettek és akiknek meghatározott mennyiségű nyersanyagot kellett átadni.¹³² Az otthon szövőszékkel rendelkező drapier köteles volt a posztóba beleszövetni a jelét.¹³³ A folyamatos termelés ütemét is megszabták a rendelkezések. 1532-ben kimondták, hogy ezentúl a drapier-k nem gyárthatnak többet a fehér posztóból hetenként 3 darabnál.¹³⁴ Nyilván egy ezzel ellentétes előző gyakorlat megszüntetéséről van szó. Még a gyapjúfonál sodortatásának módját is előírták a drapier számára.¹³⁵ Egy házban csak egy felvető szövőmunkást (ourdisseur) lehetett alkalmazni.¹³⁶ A parasztok nem szállíthattak szövőszéket a városon kívülre, hogy ott posztót gyárthassanak szabadon.¹³⁷

Bár Armentières-ben nem volt céhrendszer, és a posztóipar lényegesen szabadabban működött mint a nagyvárosokban, mégis az itteni drapier is csak kisvállalkozói szinten mozoghatott a szűkre szabott kereteken belül. Sem kereskedői, sem ipari vállalkozói tekintetben nem az a tőkés jelenség, mint aminek szívesen ábrázolják.¹³⁸ Semmi lehetősége nem volt meg a termelés korlátlan alávétésére, nem úgy mint az angol clothier-nek.

Angliában a clothier mellett kialakult egy másik vállalkozói kategória is a mestereklől, főleg a fésülő-mesterből, aki fésülő-munkásokat és fonókat tartott.¹³⁹ Armentières városa az ilyen folyamat meggátlására több intézkedést hozott. Mindenekelőtt a parasztnál igyekezett megelőzni a vállalkozói törekvéseket, tiltván, hogy a felvetői és takácsi munkát egyesítsék. Csak az egyiket gyakorolhatták, de nem úgy, hogy a férj az egyik, a feleség a másik mesterséget űzi.¹⁴⁰ Tiltották azt is, hogy kallózók, mészárosok, sapkások, kalaposok posztószövésrel foglalkozzanak, vagy másokat ezzel foglalkoztassanak.¹⁴¹ A takács és felvetőmunkás vállalkozói tevékenységének is elejét vették az ordonnance-ok. Így pl. tiltották, hogy a posztótakács vászonszövésre alkalmas szövőszéket tartson műhelyében.¹⁴² A felvetőmunkás finom posztót nem szőhetett vagy szövethetett saját házában.¹⁴³ Csak 3, gyenge minőségű posztóhoz

¹²⁹ Uo. N. 42. art. 14.

¹³⁰ Uo. N. 38. art. 49.

¹³¹ Uo. N. 36. art. 36. 1510-ből.

¹³² Uo. N. 38. art. 27.

¹³³ Uo. N. 38. art. 47.

¹³⁴ Uo. N. 42. art. 20.

¹³⁵ Uo. N. 42. art. 27.

¹³⁶ Uo. N. 42. art. 45.

¹³⁷ Uo. N. 42. art. 68.

¹³⁸ Pl. legújabb szintézisében Mousnier egyenesen azokról a flamand kapitalistákról beszél, akik Armentièresben és másutt ellensúlyozták az angol könnyűposztó-gyártást. *Histoire générale des civilisations*. IV. 1954. 63. l.

¹³⁹ *Lipson*: A short history... 71. l.

¹⁴⁰ *H. de Sagher*: Recueil de documents... II/1. N. 4 art. 50. 1535-ből.

¹⁴¹ Uo. N. 42. art. 23—24.

¹⁴² Uo. N. 36. art. 35.

¹⁴³ Uo. N. 37. art. 32 1512-ből.

(kaine) szükséges fonalat tarthattak maguknál.¹⁴⁴ Finom posztót használó felvetőmunkások nem dolgozhattak a házukban levő műhelyben.¹⁴⁵ A rendelkezések a kallózókra is kiterjedtek, nem engedték őket a házukon kívül dolgozni, és tiltották, hogy tőlük függő bérmunkásokat foglalkoztassanak.¹⁴⁶

Ha a piaci viszonyok kedvezőtlenek, a kereskedelmi tőke pedig gyenge volt, akkor az érintett korlátozó intézkedések semmiesetre sem tághatták az armentières-i posztóipar lehetőségeit. A magistratus éberen őrködött afelett, hogy semmi meg ne zavarhassa a termelés kialakult rendjét. Ha valami ilyes jelenség mutatkozott, azonnal erős ellenállást tanúsított. Így volt ez 1533-ban is, amikor a kelmefestőkkel szövetkezve harcot indított a drapier-k és Lille városa ellen, nem engedve a kelméknek Armentièresen kívüli festését. Jellemző, hogy V. Károly is a drapier-k mellett foglalt állást a nagy perben.¹⁴⁷

A korlátozó politika irányában befolyásolta a magistratust az a tény is, hogy Armentières finomabb minőségű cikkeket gyártott és magasfokú volt iparának specializáltsága. Innen is van az a kiterjedt ellenőrzési rendszer, mely aprólékosan kiterjedt a fonás, szövés legtöbb részletére. A felügyelők (eswars), a clerc, az esküdt emberek a város échevinjeivel együtt teljesítették hivatásukat. A termelés és kereskedelem felett foglaltak helyet, egy szívós bürokrácia tagjaiként. Gazdasági igazságszolgáltatásra külön egy bailli de draperie volt állítva, aki 4 esküdttel működött. Tőlük a városi bailli-hez és échevinekhez kerültek az ügyek.¹⁴⁸ Különösen a kelmék megmérése és pecsételésük jelentett fontos feladatot a magistratus speciális megbízottai (auneur-ök stb.) számára. Jellemző, hogy a posztót megfestése után az échevinek nagytermébe kellett vinni.¹⁴⁹ Két esküdt ember naponként registrumot készített a halle-ba vitt posztókról, azt szombatonként megmutatták az échevineknek. Munkájukért felügyelői bért kaptak.¹⁵⁰

Nem áll módunkban a technológiai szabályozás rendszerét ismertetni, csak annyit kell leszögezni, hogy csak úgy mint az egész draperie rurale és nouvelle draperie, Armentières ipara is szabályozott ipar volt, mely a munkaidőt, készítési műveleteket, munkafeltételeket aprólékosan előírta. A legkisebb falu posztóipara is, a fejlettség bizonyos fokán, reglementációt kapott. Sőt ezen túlmenően az is általános érvényű, hogy a magistratusok nem engedték az iparosokat, hogy a szabályzatkészítési jogot kezükbe kaparintsák. Így volt ez pl. Hénin-Liétard esetében is, ahol a magistratus felhatalmazása volt szükséges a posztószabályzat készítéséhez.¹⁵¹ Ha nem a magistratus, akkor a földesúr gyámkodott a szabályzatok felett, mint pl. Warnetonban, melynek 1320—51-es szabályzatát a földesúr adta.¹⁵² Armentièresnél kisebb helységeekben is, már a korábbi századokban, részletes, nemcsak a fonás és szövés körülményeit, ha-

¹⁴⁴ Uo. N. 38. art. 31.

¹⁴⁵ Uo. N. 38. art. 36.

¹⁴⁶ Uo. N. 37. art. 62. („ne tenir vacheaulx subgiet à eux, à louage hors de leurs maisons”).

¹⁴⁷ Uo. N. 76—98. (235—299. l.)

¹⁴⁸ Uo. N. 38. art. 161.

¹⁴⁹ Uo. N. 42. art. 10.

¹⁵⁰ Uo. N. 42. art. 21.

¹⁵¹ *Espinas—Pirenne*: Recueil de documents... 2. köt. N. 569.

¹⁵² Uo. N. 740. Hasonlóan Linsellesben és Blatonban, e kis tanyaszerű falvakban. Gramontban együtt a két hatóság: bailli és magistratus. Uo. N. 563.

nem az ismert korlátozásokat is tartalmazó szabályzatokat találunk, melyek mellett nehezen tételezhető fel szabad vállalkozás és tőkeképződés.¹⁵³

Kétségtelen, hogy a vidéki ipar sok szervezeti előnnyel indult a régi iparral való versenyében. Nem volt a „rigorozus” céhkeret, és az ipar általában nem volt polgárjoghoz kötve. Armentières-ben is az, aki posztóképzéssel akart foglalkozni, jelentkezett az échevinek előtt és a halle táblájára kitette márkáját.¹⁵⁴ Ámde a draperie rurale messze volt attól az állapottól, melyet Pirenne minden „rewards”-, „winders”-, „halleheeren”-től, azaz ellenőrzéstől függetlennek tételezett fel kutatásainak korábbi szakaszában.¹⁵⁵ A szabályzatokban rendkívül gondos ellenőrzési rendszert figyelhetünk meg, mely arra irányult, hogy a termelési és kereskedelmi hálózat egyik tényezője se kerüljön olyan helyzetbe, amely lehetővé tenné számára a posztóipar egyes ágazatainak az alárendelését. Ugyanakkor a korlátozások mellett világosan megfigyelhető a magistratus azon törekvése is, hogy a helyi ipar érdekében minden lehető megtegyen — a megvont korlátokon belül — a kisvállalkozói szinten tartott draper-k és a mesterek eredményes munkájának elősegítésére. Ezért egyrészt lázasan igyekezett új és új technológiai eljárásokat meghonosítani, másrészt külső piacot teremteni a termékeknek.

A „nouvelle draperie” vidéki központjainak posztógyártása tehát mentes volt a tradicionális céhkötélékek nyúgétól, ugyanakkor azonban mereven védekezett a tőke behatolásának, a nagyobb vállalkozások kibontakozásának minden módja ellen. Egészen kivételes az olyan eset, mint amilyenről Neuve-Église-ben számolnak be a források, hogy 1532-ben egyes gazdag drapier-k, megvetve a „régí szokásokat”, házukban két mesterséget gyakoroltak egyszerre.¹⁵⁶

A kettős arculatú magistratusi iparpolitikának voltak a kiszolgálói az Armentières-beli drapier-k is, kiknek a száma 1538-ban 90 körül mozgott, majd később jóval megnőtt.¹⁵⁷ A nem-drapier kereskedők szerepe a városban kicsiny volt, meglehetősen későn tesznek róluk említést a források. Az itteni posztógyártás élvonalában álló kallózók (külön szervezettel, a vallásos színezetű

¹⁵³ A kis Hénin-Liétardban a XVI. században a szabályzat nem engedte, hogy takácsok vagy bármilyen iparos posztót vihessen ki a városból, hogy mosó, verő és más munkás a házán kívül dolgozhassék, stb. *Espinas—Pirenne* : i. m. 2. köt. N. 577. art. 8. N. 575, N. 580. stb. Linselleben és Blatonban sem dolgozhat a takács a falun kívül: uo. N. 611. art. 6. Audenbourban (Oudenburg) is erősen korlátozó takács-keure a XVI. században: uo. 3. köt. N. 622. Warnetonban tiltják, hogy a drapier a városon kívül tevékenykedjék, Grammontban, hogy két mester dolgozzék egy házban: uo. 2. köt. N. 563. art. 15. Külön érdekesség a kis Guines városka törvényekkel szabályozott gazdasága („économie légiférée”), melyben a szabályzatok megtartásán a coratier-k külön bürokráciája őrködött. A posztóiparnak mindig tekintettel kellett lennie a mezőgazdasági termelés érdekére, a földesúr akaratának megfelelően. Így pl. tilos volt a gyapjú feldolgoztatása paraszttal az augusztusi aratási hónapban („ban d’août”). Ez is mutatja, hogy a kisvárosi posztóipar mennyire bele volt ágyazva a mezőgazdaság talajába. *G. Espinas : Le droit économique et social d’une petite ville artésienne à la fin du moyen-âge. Lille—Paris. 1949.* (Bonne a „Livre des usages” szövege).

¹⁵⁴ *H. de Sagher : Recueil de documents . . . II/1. N. 42. art. 19.*

¹⁵⁵ *Histoire économique de l’Occident médiéval, 632. 1.*

¹⁵⁶ *Dechesne : Histoire économique et sociale de la Belgique. 1932. Paris—Liège. 215—220. 1.*

¹⁵⁷ *H. de Sagher* kéziratosa művéből veszi *Dechesne* : i. m. 154. 1. Megerősíti ezt Guines példája: *Espinas* : i. m. 259. 1. Ez a 86 drapier írta alá Armentièresben azt a kérvényt, mely az anverszi üzletház létesítésére irányult. A drapier arisztokrácia tagjainak nevére: Armentières avant la Révolution, 29. 1.

„confrérie de Saint Vincent”-nel) és a festők pedig még kisvállalkozókká sem válhattak.

Ez az ipar az árutermelést, a korábbi századokhoz képest lényegesen kiszélesedett piaci igények kielégítését, a hatalmasan megnőtt angol konkurrenciá legyőzését olyan szervezettel vállalta magára, melynek irányítása céhek nélkül is a céhszellemet lehelte. Mintha a draperie rurale-t a régi nagyvárosi ipar polipkarjai kötözték volna gúzsba, hogy magával vonszolja hanyatlása útjára. Nézetünk szerint a röviden vázolt belső felépítés, a céhprivilegiumok helyét elfoglaló közvetlen községi beavatkozás egyik fontos tényezője volt annak, hogy a vidéki „nouvelle draperie” fejlődése is zsákutcába került, nem sokkal a nagyvárosi „régii” posztóipar lehanyatlása után. Ezt az összefüggést a francia kutatók meglehetősen határozottsággal juttatták kifejezésre. G. Espinas Francia-Flandria viszonylatában mutatta ki, hogy az échevin-ek és a tőlük függő ellenőrzési apparátus, az eswarderie hatalma szinte abszolútnak mondható a községi posztóipar ügyeiben. A különböző mesterségeket az előjáróság hangolta össze, nivellálta, a reglementáció útján. Így alkotott mintegy „városi üzemet” a posztóipar. A draperie rurale — kifejezése szerint — „lényegében adminisztratív” volt.¹⁵⁸ Coornaert végső konklúzióinak egyike az, hogy a draperie urbaine és draperie rurale kategóriái nehezen különböztethetők meg egymástól, és még a legfejlettebb gyapjúközpontokban is a privilegiumokhoz, előírásokhoz fűződik a gazdasági szervezet.¹⁵⁹

Az ipartörténeti kutatás még nem tette beható elemzés tárgyává a flamand posztógyártó helységek községi vezetésének történeti körülményeit. A földesúr, bailli, községtanács (commune), notable-ok, échevinage szerepe ugyan nagy vonalakban ismeretes, de nem látjuk tisztán, hogy az egyes kisvárosokban, falvakban az előjáróságnak milyen a társadalmi összetétele, milyen befolyás eszköze, illetve milyen érdekek kifejezője. Ennek a vizsgálata nem lehet haszonnélküli abban a Flandriában, melyben — a többi tartományhoz hasonlóan — a feudális, félf feudális, tőkés elemek igen széles skálája húzódott meg, és a gazdasági, társadalmi átmenetek gazdag variánsai voltak találhatóak a középkor vége felé. Hogy a „municipális” vonás kihangsúlyozása és a kutatás előterébe való állítása nem alaptalanul történik, azt olyan példa is mutatja, mint Anvers, a németalföldi gazdaság citadellájáé, ahol nemcsak az új iparok meghonosításához, hanem egyes tőkés vállalkozásokhoz is a város működési engedélye kívántatott meg.¹⁶⁰ Armentières is elég sajátosan illusztrálja a vázolt állapotokat: itt a földesúr és az előjáróság mellett döntő szerepe volt a posztóipar ügyeinek intézésében annak a 38 drapier-nek, akik 1564-ben a seigneur döntése ellen is fellebbezni mertek.¹⁶¹ A hivataltörténet segítséget adhat a „nouvelle draperie” válságának tudományos magyarázatához.

Az átmeneti első csoportba tartozó, hanyatló nyugat-flandriai kisvárosok posztóipara mutatja a legjobban, hogy mi a szerepe a szűk keretek között mozgó municipális iparpolitikának. Legjellemzőbb Bergues-Saint-Winoc esete, ahol egyrészt nem kellett számolni egyik „jó város” közelségével sem,

¹⁵⁸ La draperie dans la Flandre française, I. 53., 174—186., II. 346—348. l.

¹⁵⁹ La draperie-sayerterie d'Hondschoote. 460., 462. stb. 1. („Conclusions”). L'industrie de la laine de Bergues-Saint-Winoc. 49—50. l.

¹⁶⁰ Coornaert : La genèse du système capitaliste: grand capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au XVI. siècle. Annales d'histoire économique et sociale. 1936. 131. l.

¹⁶¹ Coornaert : La draperie-sayerterie d'Hondschoote. 96. l. Az Egmontok szerepére Sagher i. oklevélgyűjteményében.

másrészt ugyanazok a kedvező feltételek adva voltak, melyek a „nouvelle draperie” közeli központjainak fejlődését segítették (sőt a tengeri forgalomhoz is közelebb esett). Mégis a posztóipar rendkívül korán tönkrement, szinte versenyenkívülivé vált. Nem nehéz megérteni e folyamat lényegét, mert ismerjük a város történetének legfőbb meghatározóit. Bergues politikai álláspontja a korábbi századoktól a XVI. századi forradalomig legjobb esetben konzervatív-nak, sokszor reakciós-nak mutatkozott. Ennek az a hatalmas befolyás volt az oka, melyet a városban lakó feudális elemek gyakoroltak az ügyek menetére. A járadékuk hasznát felélő (rentier) családok és földesurak szívesen, nagyszám-ban költöztek be a katonai szempontból is jelentős Berguesbe, és ott a város legfelső, irányító oligarchiáját alkották. E „otiosi” vagy „ledichghaenders” névvel illetett feudálisok immigrációja nagymértékben növelte a XV. században. Csak 1431—1435 között a 169 újonnan polgárjogot nyert személyek közül 59 tartozott az „otiosi”-hoz, akiknek külön céhjük volt.¹⁶² A céh-hierarchia élén (mert itt a „jó városokéhoz” hasonló iparszervezet működött) az „otiosi” döntő befolyást gyakoroltak a magistratusra, mely teljesen az ő akaratuk szerint mozgott. A posztóipar pedig itt méginkább függvénye volt a magistratusnak, mint Armentièresben. Ő diktálta a keureöket, ellenőrizte az árukat, szabta meg a munkafeltételeket stb., és ezenfelül a polgármester (poortmeester) ítelt posztós ügyekben, nem volt külön posztós igazságszolgáltatás, mint Armentièresben, ő nevezte ki a céhek vezetőit, és sokszor ezek helyett is intézkedett. A kontrol, szankció egyaránt a magistratus kezében volt, a posztómesterek „municipális intézmények” voltak.¹⁶³ Méginkább ez volt a helyzet Furnesben (Veurne), Casselben, Bourbourgban, ahol a földesurak irányították az ügyeket.¹⁶⁴

Tévednénk, ha azt hinnők, hogy a városi vezetés nem tett semmit annak érdekében, hogy Bergues posztóiparát életben tartsa a XVI. században akkor, amikor Hondshoote ipari fölénye elviselhetetlenné vált számára. Sőt ellenkezőleg, nagyobb vállalkozásokról tudunk, mint Armentièresben, és ugyanúgy mint ott, talán még nagyobb mértékben, meghonosították a könnyűposztó gyártását, melynek Hondshoote világhírnevét köszönhette. Furesának tűnik, de Berguesben a drapier-k különösebb akadály nélkül egyesíthettek ebben az időben más szakmákat (főleg a csinozást). Sem a kereskedelmi, sem az ipari vállalkozásnak nem volt meg az a veszélye, hogy a hagyományos kereteket és az oligarchia gazdasági, politikai uralmát aláassa, sőt éppen ezt erősítette, mivel a vállalkozók a magistratus kezében maradtak, törekvéseik a várost gazdagították. Ez az irányított vállalkozás odáig ment, hogy a magistratus nyersanyaggal látta el a könnyűposztót készítő kézműveseket, kallózó műhelyeket tartott fenn, festőműhelyt bérelt, iparosoknak szubvenciókat adott, a kereskedőknek pedig előleget, sőt jutalmat.¹⁶⁵ A kereskedőtöke ott, ahol kívülről legnehezebben közelíthette meg az ipart annak meghódítása céljából, a legkedvezőbb feltételekkel találta magát szembe, mint a szűkkörű feudális oligarchia gazdagodását szolgáló tényező.

Az elmondottak még mindig nem elégségesek bizonyos következtetések levonására. Meg kell vizsgálnunk a XVI. század legfejlettebb flandriai vidéki

¹⁶² Coornaert : L'industrie de la laine de Bergues-Saint-Winoc. 21. l.

¹⁶³ Uo. 31—32. l. és a „Conclusions”.

¹⁶⁴ Uo. 16., 46—47. l.

¹⁶⁵ Uo. 71—75., 80. l.

posztócentrumának, Hondschoote-nak az iparpolitikáját is. Ennek fontosságát csak növeli, hogy Bergues, sőt a „jó városok” és más posztós helységek e nagy és legyőzhetetlen riválisa egyben a „nouvelle draperie” helyébe lépő, annak hanyatlását végleg megpecsételő könnyűposztóipar (draperie légère), illetve legzélesebben elterjedt változatának, a sayetterie-nek egyik legvirágzóbb központja lett.

4. A sayetterie diadala. Hondschoote

A XVI. századi flandriai ipartörténet legnagyobb meglepetése ahhoz a Hondschootehoz fűződik, melyet Granvella bíboros joggal nevezett a legszebb flamand mezővárosnak (bourg) a század derekán. Ez a Bergues-Saint-Winoc közelében levő posztóközpont egy időre újra az európai posztóipar élvonalába emelte a flamand draperie-t, termékei nagy nemzetközi keresettségnek örvendtek. Az a sayetterie, melyet képviselt, nem a „nouvelle draperie”-ből fejlődött ki. A könnyűposztó-gyártás a korábbi századokra nyúlik vissza, de csak a XVI. századtól váltak termékei közszükségleti cikkekké. A könnyűposztó készítésére Franciaországban, Angliában, Németországban is átálltak, mindenütt megjelent a fustaine, baracan, grograin, mocaye, az ostade és a saye. Főleg ez utóbbi kelme volt a nagy vallon draperie légère és Hondschoote iparának készítménye. Arras, Béthune, Douai, Tournai, Valenciennes, Mons, Roubaix, Tourcoing, Lannoy és a sayetterie központjának tekinthető Lille új termékeikkel elhomályosították a „régí” és az „új” flamand posztóipar hírnevét. Ennek a fellendülésnek egy flandriai haszonélvezője, ugyanakkor elősegítője volt a Lille mellett a sayetterie másik központját képező Hondschoote.

A hondschootei sayetterie teljes felvirágzását a XVI. század közepére érte el, és ez az emelkedő tendencia — bizonyos megszakítással — a XVII. század derekáig tartott. A forradalom kitörésének évében, 1566-ban Hondschoote már 96 281 darab posztót adott el, mintegy négyszeresét annak, amit Armentièresben készítettek ebben az időben.¹⁶⁶ Az itt dolgozó nyilvántartott munkások létszáma elérte a 3—4 ezret, a város lakosainak száma pedig a 18—20 ezret. A gyors fellendülésben szerepet játszottak bizonyos sajátos tényezők, mindenekelőtt az a körülmény, hogy a földesurak befolyása a város felett már korábban is gyenge volt, amikor pedig ezek, a Horn grófok, a forradalom idején elmenekültek, Hondschoote teljesen önállósult, „franchise” birtokában „ville”-nek címezték a felső hatóságok. A bailli joghatóságát, így a posztóipar feletti gyámkodását is sikerült megszüntetni, az iparpolitika irányítása kizárólag a commune, illetve a magistratus kezébe került.¹⁶⁷

Mivel a város nem volt katonai támaszpont, és nem laktak benne katonák, igen nagy volt a vonzóereje, a magistratus pedig könnyítésekkel segítette elő a beköltözést. Amint 1559-ben az ypres-iek megállapították, Hondschoote-nak nagymennyiségű olcsó munkaerő állott rendelkezésére, különösen a fonás elvégzetésére.¹⁶⁸ A paraszti háziipar lehetőségeit tehát a város jobban ki tudta használni, mint más helységek. Hasonlóan azt a helyzetet is igen kitűnően tudta kamatoztatni, melyet Anvers a XVI. század első felében a kereskedelem

¹⁶⁶ Coornaert: La draperie-sayetterie d'Hondschoote, Annexes, V. (kiviteli statisztika).

¹⁶⁷ Coornaert: i. m. 34—35. l.

¹⁶⁸ Uo. 27. l., a 4. jegyzet.

terén elfoglalt. Hondschoote a legszorosabb kapcsolatban volt a gazdasági metropolissal, anverssi kereskedők nagy számban keresték fel a várost, a magistratus pedig ezek és más üzletemberek irányában bátorító álláspontot foglalt el.

Elérkeztünk a felvetett kérdés megvizsgálásához: a posztóipar vezetése mennyiben adta meg a lehetőséget ahhoz, hogy a tőke hozzáférhetővé váljon az iparhoz, továbbá, voltak-e olyan erők, melyek belülről is képesek voltak megteremteni az új termelési viszonyok alapjait?

Ami a községi iparpolitikát illeti, nemcsak azt kell látni, hogy a földesúri kötelékek megszűntek, hanem azt is, hogy a szabadon érvényesülő önkormányzatban belül a XVI. században már nem érvényesült a községtanács, a commune szava, ennek a funkciót egy szűkkörű notable-csoport vette át, azokkal a drapier-ekkel együtt, akik a sayetterie arisztokráciáját tették ki. E „notables habitants et drapiers” (1568) kezében volt az iparszabályozás és adókiivetés joga.¹⁶⁹ A szabályalkotó jogot az 1570-es évektől kezdve megosztották a magistratust („loi” vagy „wet”) alkotó échevin-ekkel, akiknek főleg az igazságszolgáltatás és az ellenőrzés útján volt közvetlen befolyásuk a posztógyártásra. Gyors jogköri terjeszkedésük egyes drapier-k tiltakozását is kihívta, így pl. 1573-ban, de ez nem akadályozhatta meg, hogy gyakorlatilag az egész ipari irányítás a magistratus kezébe kerüljön.¹⁷⁰

Nincs abban semmi különös, hogy Hondschoote magistratusa is pártolta a helyi posztóipart, inkább az a figyelemreméltó, hogy mik voltak ennek a határai. Elvben a magistratus a kereskedelmi szabadság álláspontján volt az idegen kereskedőkkel és a kereskedő drapier-ekkel szemben, de jelentős megszorításokat alkalmazott. Különösen éles harcot folytatott az árufelhalmozás ellen, tiltotta a közvetítők útján történő viszonteladást („recoupage”). A finomítottknak nem volt szabad másfajta saye-t, a takács szövészekéből kikerülő, csinozásra munkába vett posztót¹⁷¹ eladni, csak amit maguk készítettek, és a kereskedőknek is csak ilyent lehetett vásárolniuk. A drapier-eknek tilos volt láncfonalat készíteni, valamint azt a falun készíttetni. A fonálkivitel 1571-től kezdve nem engedélyezték. A kereskedők ellenőrzésére is rátértek csakhamar. A magistratus erős piacrendőrséget tartott fenn rendelkezéseinek betartatására.¹⁷²

Amikor tehát a városi iparvezetés egyrészt a kisvállalkozó drapier mozgásszabadságát a meghatározott korlátokon belül igyekezett biztosítani, másrészt határozottan fellépett azon csírák ellen, melyekből nagyobb vállalkozások, ahogy ő nevezte, „monopóliumok” jöhettek volna létre. Észigorúan *kisáru-termelési* állásponton különösen 1570 tájékán fokozta a korlátozó politikát, mely lényegében alig különbözött a többi flamand posztócentrum hasonló irányú beállítottságától. Miért volt erre különösen akkor szükség?

A század közepén egyre határozottabban jelentkeztek azok a törekvések, melyek Hondschoote ipari konjunktúráját arra akarták kihasználni, hogy a mesterségek alávételével a termelés egyre nagyobb szektora kerüljön egyes vállalkozók uralma alá. A magistratus maga a drapier-k alsó és középrétegének (az ún. commun drapier-k) az érdekeit képviselte és védte. A hondschoote-i drapier csak járulékosan volt kereskedő, legtöbb esetben saját eszközeivel,

¹⁶⁹ Uo. 88—92. l.

¹⁷⁰ Uo. 93—96. l.

¹⁷¹ A saye (saie) értelmezése más *Poercknél*: La draperie médiévale en Flandre et en Artois I. 216—217. l.

¹⁷² *Coornaert*: i. m. 261—265. l.

családja segítségével dolgozott vagy néhány munkást foglalkoztatott. De ez utóbbi esetben is a drapier háza inkább elosztási (nyersanyag) központ, mintsem gyártási központ volt. Egy drapier mellett 1580 körül átlagosan három takács dolgozott.¹⁷³ Ámde volt 30 takácsot foglalkoztató drapier is, akihez a takácsokon kívül még sok munkás tartozott (kb. 100—120). Az ilyen gazdag drapier-k egy szétszórta manufaktúra kikristályosítóivá kezdtek válni, és mint „notable drapier”-k, a kereskedők vékony rétegével együtt jelentették azt a társadalmi tényezőt, amelyből kisarjadhattak az ipari tőke, a manufaktúra hajtatásai. A felsorolt két elem mellett azonban volt egy harmadik összetevő is a város leggazdagabb polgárainak sorában: az a sayetterie-oligarchia, melynek a feudális irányban való kötöttségét mutatja többek között az a tény is, hogy sok földet, járadékot vásárolt. E notable-ok voltak a magistratus politikáját meghatározó legfőbb erők a drapier-k középrétegén kívül. Csak lassan épültek bizonyos szálak a notable-ok és a kereskedők között — elsősorban összeházasodások útján. 1540-től kezdve az előljárók közé már beváltak 3—4 kereskedőt.¹⁷⁴

Egyelőre ennek nem lett sok következménye. Éppen 1540-ben lépett fel a magistratus Beydaels anversi kereskedő ellen, aki a kelmefestésen keresztül kísérelte meg pénztökéjét bevinni az iparba. Az erős külső kereskedők számára előnyt jelentett az a tény, hogy a hondschoote-i munkamegosztás bizonytalan és kissé elmosódó volt, valamint az, hogy formálisan nem volt megtiltva számukra a kelmefestésben, csinózásban való részvétel.¹⁷⁵ Csakhamar mozgolódnak kezdtek a vállalkozó kereskedők, 1557—1580 között többen szereztek maguknak műhelyt, főként kelmefestő-műhelyt. E marchand-teinturier-k kezdtek megvetni lábukat az iparban. Legnagyobb étvágyú köztük egy Michel Godschalk nevű kereskedő volt. Amint a vádirat elmondja, ő és néhány társa a kelmefestést magukhoz ragadták a városban, úgy, hogy a kisebb drapier-k és kiskereskedők egyrészt nem tudták megfesteni kelméjüket, mert a nagyvállalkozók előbb az eladásra szánt termékeket festették meg, másrészt a piacon nagy hátrányba kerültek, mert a vállalkozók olcsóbban tudták eladni áruikat. Ilyen okok miatt kénytelenek voltak ezektől vásárolni a festett posztót és elszegényedtek („tomber en totale ruine et décadence”).¹⁷⁶

A tőke első heves támadására válaszképpen a hatóság 1571-ben hathatós ellenintézkedéseket foganatosított, természetesen a régi „jó” szokásokhoz való visszatérés jegyében. Megtiltották, hogy kereskedők kelmefestéssel foglalkozhassanak, és azt sem engedték, hogy a festőmunkás munkával egyenlítse ki lakbértartozását a kereskedő háziúrral szemben. Ugyanakkor pert indított Godschalk ellen, aki állhatatosan érvelt a szabad vállalkozók oltalmában. A pert 1580-ban, a gueux-k uralmának legradikálisabb szakaszában a magistratus nyerte meg. Coornaert megállapítása szerint Hondschoote magistratusának a türelmetlensége felülmúlta a régi nagyvárosi draperie korlátozó álláspontját is.¹⁷⁷

A tőke hondschoote-i kísérleteinek kudarcát főleg két körülmény teszi érthetővé. Az egyik a kereskedelmi tőke erejének gyengesége Flandriában, ami részben a nagyvárosok hanyatlásával, részben azzal függ össze, hogy Dél-Németalföld — kikötők híján, a kereskedelem statikus jellege miatt — korántsem

¹⁷³ Uo. 272—276. l.

¹⁷⁴ Uo. 377—379., 441—443. l.

¹⁷⁵ Armentièresben is a legnagyobb drapier-k foglalkoztak festéssel.

¹⁷⁶ Coornaert : i. m. 288—290. l.

¹⁷⁷ Uo. 291—293. l.

profitált annyit az atlantikus világforgalom kitágulásából, mint az északi tartományok.¹⁷⁸ A másik az az iparszervezet, melyet a sayetterie a tradicionális posztóipartól örökségbe kapott. Ennek municipális vonásait nem halványította, sőt erősítette az a drapier-k sorában végbement mély differenciálódás, melyet Hondschoote sayetterie-jének élénk árutermelése, a korlátozottan, de mégis érvényesülő bővített újratermelési lehetőségei idéztek elő. Bár a tagozódás egyes drapier-eket is hozzásegített a nagyvállalkozói szint eléréséhez, ám sokkal nagyobb volt a jelentősége az elszegényedést, deklasszálódást előidéző következményeinek, melyek a kis (commun) drapier-eket sújtották. Lényegében úgy ment végbe a pauperizálódás, hogy nem járt vele együtt a kezdeti tőkefelhalmozás ipari tőkét teremtő hatása. Enélkül viszont csak az lehetett az eredmény, hogy fokozódott az a társadalmi feszítő- és nyomóerő, mely a városi iparpolitikára nehezedve gátolta a nagyobb vállalkozók tevékenységét, érzékenyen tekinteni, hogy Hondschoote sayetteur-jei és gypjűfűsülői mellett az alkalmi bérmunkássá (valet, olyan iparos, aki meghatározott időre másoknak dolgozik) vált szegény és lesüllyedésre ítélt közép-drapier-k is ott harcoltak annak a reformációnak, majd radikális képromboló mozgalomnak és a későbbi „koldus”-diktatúrának (1578—1584) a táborában, melyeknek éppen Hondschoote volt egyik fő tűzhelye ezen a vidéken.¹⁷⁹

Ilyen körülmények között a *forradalom nem hozhatta meg a tőke meglévő erőinek felszabadulását* a feudális béklyóktól, sőt ellenkezőleg — amint az 1580-as hondschoote-i per döntése is mutatja — akadályozta a folyamatot, amikor ragaszkodott a kiskereskedők, kisvállalkozók védelmezte irányuló álláspontjához. Annak a sajátosságnak volt ez a következménye, hogy Flandriában nem a burzsoázia állott a spanyolok és a vallon nemesek elleni harc élvonalában. A feudalizmus bomlása anélkül haladt előre, hogy a tőkés viszonyok meglévő csirái szélesebben ki tudtak volna bontakozni.¹⁸⁰

Az elmondottak természetesen nem elégségesek annak a magyarázatára, hogy Hondschoote ipara miért nem tudta áttörni azokat a gátakat, melyeket a társadalmi, politikai fejlődés Flandriára jellemző erői állítottak eléje. Elsősorban a gazdasági szervezet, szűkebben azon vonás vizsgálatára kell a továbbiakban figyelmet szentelni, amely Hondschoote-ot a legéletképesebb draperie-vé avatta a XVI. századi Flandriában. Magát az itt kizárólagos uralmat élvező sayetterie-t kell közelebbről megtekinteni.

Amint már utalás történt rá, Hondschoote posztóiparának szervezete igen rugalmas, szabad levegőjű volt. Csak a XVI. század második felében jött létre az egyetlen szervezeti keret, a fésülőké és mosó-nyíróké. A többi mesterség szervezetlen volt, sőt a takácsokkal még a hatóságok sem törődtek, nem tartották számon kézjegyüket. Pedig éppen az ő kezükben ment végbe az a munka-

¹⁷⁸ Vö. „Az árforradalom és a világpiacon kapcsolatok kezdeti mozzanatai” c. tanulmányom (Ért. Tört. Tud. Köréből 4. 1957) III. fejt.; — *Oornaert*: La genèse du système capitaliste stb. Anvers, Hondschoote kereskedelmi életétől már az 1557-es bankválságok idején meggyengült.

¹⁷⁹ Vö. Csisztozvonov idézett népszerű-tudományos összefoglalását a németalföldi forradalomról; *Oornaert*: La draperie-sayetterie d'Hondschoote, 38—40. l.; *Hermelghem*: Nederlandsche Historie (korabeli emlékirat az Ypres körüli vidékek helyzetéről a forradalom idején) stb.

¹⁸⁰ Vö. *Wittman Tibor*: Egyetemes történet 1566—1648. Bpest. 1958. I. fejezet (egyetemi jegyzet). *Uő.*: Quelques problèmes relatifs à la dictature révolutionnaire des grandes villes de Flandre 1577—1579. *Studia Historica Acad. Sc. Hung.* 1960.

folyamat, mely a könnyűposztó legsajátosabb tulajdonságait eredményezte. A sayetterie termékei igen laza szövésű, rugalmas posztók voltak, minthogy a vetültkfonál a keresztbeszövés alkalmával nem fonalanként metszette a láncfonalakat, hanem azok közül többet szabadon hagyott, és átlószerűen felforgatta a keresztelés rendjét. A vetületfonál alkalmazása tehát sok variációs lehetőséget adott a takácsnak, akinek ügyességétől, művészi érzékétől sok függött. Rendszerint két szövőszéke volt, egyik a keskenyebb, másik a szélesebb posztók számára.¹⁸¹

A saye készítésének, főleg szövésének a részleteit nem ismerjük pontosan. Igen nagy súlyt helyeztek a csinozás műveleteire, főleg a finomításra, mely fejlettebb volt a „nouvelle draperie” eljárásainál, és különösen a XVI. század közepétől több kisebb újítással gazdagította a technológiát. Ennek tulajdonítható, hogy a finomító kézművesek foglalták el a legelőkelőbb helyet a dolgozók kategóriájában, és mivel szövőszéket is tarthattak, többen közülük meggazdagodtak, vállalkozásba kezdtek.¹⁸²

Ezzel azonban ki is merültek a sayetterie technológiai fejlődésének lehetőségei, és joggal mutat rá Coornaert is, hogy a technika szerepe csak másodlagos volt a posztóipar későközépkori fejlődésében. Az egyetlen jelentősebb találmánynak, a lábítószék pedálos rokkjának a feltalálása a kéz szabaddá tételével bizonyos munkaerőt tett feleslegessé. Első adat 1530-ból van róla, elterjedése éppen a sayetterie virágzásának időszakára esik.¹⁸³ Sem elterjedése módját, sem a fonás kiszélesítésében játszott szerepét nem ismerjük. A fonás összefüggései a falusi háziiparral ismeretesek, és csak a mezőgazdasági társadalom konkrét vizsgálata adhat némi felvilágosítást a rokka sorsáról.

Ugyancsak a fonásra megy vissza az az eljárás mód is, mely a sayetterie-t az előbb említettekénél sokkal inkább elválasztja a „nouvelle draperie”-től. A szövés számára szolgáló nyersanyag alapegységéről, a sayette-ről van szó. Vetültkfonálként a sayetterie közönséges gyapjúfonalat használt, de láncfonál készítésére a sayette-et alkalmazták. Ez nem volt más, mint 2—3 vagy több dupla szálból készített fonál. Elkészítése csakis hosszú, fésült gyapjúból volt lehetséges.¹⁸⁴ A sayetterie tehát visszatért a „rég” posztóipar fésülési eljárásához. Amde attól és az „újtól” egy alapvető pontban élesen eltér: nem zsíros, hanem száraz gyapjút használ fel, nemcsak a láncfonál, hanem a vetültkfonál előállítására is.

A leglényegesebb azonban az, hogy a sayetterie által felhasznált száraz gyapjú, melynek a kallózása nem sok gondot okozott, nem külföldi, hanem *legnagyobb részét helyi gyapjú* volt! Hondschoote és a tőle délre eső vallon városok környékén a parasztok készítették a sayette-et, főleg májusi gyapjúból, báránygyapjúból, leolt állatok gyapjából (plis), esetleg gyapjúpihéből, gyapjúhulladékból. Hondschoote draperie-jei a vidék piacairól szerezték be a gyapjút. Nyugat-Flandria, Artois, Hainaut bőségesen ellátták a sayetterie-t nyersanyag-

¹⁸¹ Coornaert : La draperie-sayetterie d'Hondschoote, 200—203. 1.

¹⁸² Uo. 283—284. skk. 1.

¹⁸³ Usher : A history of mechanical inventions. 1954. 273. 1. Lilley : A történelem, az ember és a gépek. Bpest. 1949. 74. 1. Endrei Walter : A fonás, szövés története. Bpest. 1952. A korábbi fejlődésre uő : Középkori munkamódszerek kialakulásának történetéhez. Századok. 1957. 143. skk. 1. Váczy Péter : A szövőipar technikai és szervezeti átalakulása Flandriában a XI—XIII. században. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historica, tomus I. 1957. 66—74. 1. Vö. még Kautsky : A szocializmus előfutárai. Bpest. 1952. 139—140. 1., valamint Poerck : i. m. I.

¹⁸⁴ Coornaert : i. m. 193—194. 1.

gal, e tekintetben a többi flamand posztócentrumok nem jelentettek számára konkurenciát, mert iparuk nem tudta felhasználni a hazai gyapjút.

Hondschoote (és a Lille környéki vallon draperie-k) tehát függetleníthette magát az angol és más gyapjúktól, ezek bonyodalmas beszerzésétől, és ami a legfőbb, olyan olcsó nyersanyagra tett szert a hazai gyapjában, mely a posztó előállítás költségeit érezhetően lecsökkentette, és így a tömegfogyasztás igényeihez lényegesen közelebb vitte a sayetterie-t a „régí” és „új” posztóiparhoz képest!¹⁸⁵ A piacot gyorsan hódította meg a sayetterie.

Ezzel elérkeztünk gondolatmenetünk utolsó láncszeméhez, a posztóipar és falusi bázisa viszonyához, a nyersanyagellátással való összefüggéseiben. Ha elfogadjuk egyik, a tőkés fejlődést akadályozó tényezőnek azt a tényt, hogy a feudalizmus bomlása a flamand posztóipar irányítását általában egy olyan szűkkörű oligarchia kezébe szolgáltatta ki az egyes helyeken, amely legfeljebb a kisárutermelői vállalkozás szintjéig merészkedett el, ha továbbá tudomásul vesszük, hogy a kereskedelmi tőke — főleg Anvers útján — csak mennyiségben és időben korlátozottan tudott Flandriában az ipar szerkezetébe behatolni, akkor feltehető a kérdés: a mezőgazdaság olyanszerű tőkés átalakulása, amilyen Angliában ebben az időben megfigyelhető, nem rombolta volna-e le az említett korlátokat, főleg azzal, hogy óriási mennyiségű gyapjút bocsát a posztóipar rendelkezésére, versenyképességét világviszonylatban felfokozza, és megindítja a tőke parancsnoksága alá?

Ismeretes, hogy Verviers és környékének posztóipara Limbourgan, Liège hanyatló draperie-jével szemben, minden krízis nélkül fejlődött tovább, és a XVII. században is virágzott. E Hondschoot-hoz hasonló kivételt a modern kutatás a környék mezőgazdaságának, agrártársadalmának vizsgálatával igyekszik megmagyarázni, kimutatva, hogy a föld csekély eltartóképessége kényszerítette rá a parasztokat a kiegészítő gyapjúipar meghonosítására.¹⁸⁶ E példa azért tanulságos, mert a vidék állattenyésztése korántsem hasonlítható a hainauti, artoisi stb. területek juhállományban bővelkedő mezőgazdaságához. Éppen ezért kell felvetni a kérdést: Flandria Hondschoote-tól északra elterülő részeinek, a törzsterületnek az agrárviszonyai megadták-e a feltételeket a gyapjúipar számára, mint a déli vallon határterületeken? Általában mik voltak a gyapjúelőállítás határai?

A következőkben a flamand mezőgazdaság viszonyainak rövid áttekintésével igyekszünk bizonyos összefüggésekre rámutatni.

5. A mezőgazdaság szabta korlátok

Amint a Pirenne—Vanderkindere vita eredményeiből kitűnik, a flandriai feudalizmus, maga a jobbágyosodás folyamata már a IX. század második felében befejezettnek tekinthető.¹⁸⁷ Az ezt követő két évszázad alatt végbement

¹⁸⁵ Uo. 189—192. 1. Másodlagosan irországi, németországi gyapjút is használtak Hondschooteban, melynek sayetterie-je néhány vonásban eltért a többitől: a fonál zsíros volt, a kallózás jelentősége nagyobb stb.

¹⁸⁶ *Dechesne* tanulmánya: *Industrie de la Vesdre jusqu'en 1800*, valamint összefoglaló műve: *Histoire économique et sociale de la Belgique*, 215—220. 1. A mezőgazdasági környezetre *J. Ruwet*: *L'agriculture et les classes rurales au Pays de Hervé*. Paris-Liège. 1943.

¹⁸⁷ *L. Verriest*: *Institutions médiévales I*. 1946. Mons, Frameries. 17., 35. skk. 1. A homines liberi rejtélye egyszerű: csakis hódító germán szabadok lehettek, akik a feudális folyamatában egyrészt jobbágyokká, másrészt földesurakká váltak. Vö. még *Pirenne*: *Histoire de Belgique I*. köt.

az ipar kiválása a mezőgazdaságból, a virágzó városokban kifejlődött a posztóipar. A mezőgazdaság viszonyaira a rendkívül sűrű apátsági és kolostori birtokhálózat nyomta rá a bélyegét. Az árutermelés kibontakozása e kolostori, főleg cisztercita birtoktestek szerkezetét is megváltoztatta, az őket művelő laikus „frères convers”-ek helyébe a szerződésen alapuló paraszti bérlet kezdett lépni, és mivel e nagybirtokok igen alkalmasak voltak az állattenyésztésre, a bérletek tárgyát sűrűn képezte juhállomány vagy juhlegelő.¹⁸⁸ A parasztság világi birtokokon élő részének a viszonyaiban is jelentős változás ment végbe a XII—XIII. században: a terményjáraadékok nagy része átalakult pénzjáraadékká, a paraszt censust fizető szabad paraszt, censitaire lett. E folyamat (accensement) arra az időre esik, amikor a mezőgazdasági termelőerők népeség-eltartó képességének fokozódása nem tartott lépést a népsűrűség ismeretes gyors flandriai növekedésével. Ezért van az, hogy a censitaire parasztságot jelentős része foglalkozott juhtenyésztéssel, de ez inkább az élelmezés, mint a posztóipar céljait szolgálta.¹⁸⁹

Ennek ellenére a vidéki, sőt városi posztóipar már ettől az időtől kezdve komoly lehetőségeket nyújtott az erősen differenciálódni kezdő parasztságnak. A differenciálódás ellenére is a XIV—XV. századot lehet a flamand parasztság prosper korszakának tekinteni: a földesurak egyre jobban elszakadtak a birtokok közvetlen irányításától, a városi polgárok földvásárlásai rést ütöttek a világi és egyházi földesurak monopóliumain, a parasztság általában a központi hatalom bizonyos mérvű támogatását élvezte. A differenciálódásnak ez az első nagy szakasza szerintünk döntően meghatározta a flandriai posztóipar fejlődésének irányát is. A rendkívül nagy flandriai népsűrűség feltételei között a folyamat azt eredményezte, hogy a paraszti társadalomban rohamosan meg-növekedett azoknak a száma, akik nem bírván megélni csak a földjükből, kiegészítő foglalkozás után néztek, és ezt a gyapjúfonásban és a szövésben találva meg, esetleg — földjük, vagy egy része megtartásával — be is költöztek olyan faluba vagy mezővárosba, ahol a posztóipar alapjai le voltak rakva. Innen van a „draperie rurale” hatalmas méretű kiterjedése és felvirágzása. A rendelkezésre álló adatok szerint a XIV. században a „draperie rurale”-ban dolgozó drapier-k, mesterek legnagyobb része rendelkezett földdel, még a viszonylag fejlett Hoondschooteban is. A vidéki posztóipar e paraszt-iparosai nagy előnyben voltak a nagyvárosok kézműveseivel szemben: a helyi piacról, sőt sokszor saját földjükről szerezheték be az élelmet, melynek biztosítása oly nagy gondot okozott a „jó” városoknak.¹⁹⁰

A XIV—XV. században megfigyelhető virágzó állapotok magyarázata a mezőgazdaság flandriai szintjének emelkedésében rejlik. A háromnyomásos rendszer, a parlag bevetése ekkor válik általánossá, és a trágyázás szempontjából is fontos állattenyésztés hatalmas lendületet vesz.¹⁹¹ Ilyen körülmények

¹⁸⁸ G. Jouret : Histoire économique I. Mons. 1937. 205—206. I. G. Simenon : L'organisation économique de l'abbaye de Saint Trond... Bruxelles. 1912. Acad. mie Royale de Belgique, Classe des Lettres, 2. série, tome X. 126—127. I. L. Verriest : Le servage dans le comté de Hainaut. Bruxelles. 1910. 40—44. I.

¹⁸⁹ A népsűrűség összefüggéseire Váczy : i. m. Endrei : i. m. (Századok).

¹⁹⁰ Des Marez : Le problème de la colonisation franque et du régime agraire dans la Basse-Belgique. Mém. de l'Acad. Roy. de Belge. Cl. des Lettres, 2. série t. IX. Bruxelles. 1926. 186. I. Oornaert : i. m. 336. I. A kérdésre még E. Tarlé : L'industrie dans la campagne à la fin de l'Ancien Régime. Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine. 1910.

¹⁹¹ Vö. G. van Severen : Inventaire des archives de Bruges. VI. 58. I. (1473-as adatok), Dechesne : Histoire économique et sociale de la Belgique, 74. I.

különösen kedveznek a paraszti árutermelésnek, mely egyre jobban számolhat a helyi piacok tágulásával, másrészt az áruehelyezés lehetőségeinek (város) fokozódásával. Érthető tehát, hogy különös jelentőséget nyert e századokban a paraszti viszonyok fejlődésében az accensement-t közvetlenül (sokszor egyidejűleg) követő második állomás, a *kisparaszti bérletek rendszere*, mely érezhetően átalakította a flamand parasztság eddigi életét.

Azok a nézetek, melyek a bérleti gazdaság kialakulását egyszerű szervezeti okokra (földbirtokok szétszórtsága, az uradalmi központtól való távol esése stb.) vezetik vissza (pl. Hansay tanulmánya), ma már elavultaknak tekinthetők. Amde az ezekkel szemben érvényesülő marxista kritikai felfogás sem mentes a hibáktól, így elsősorban Kerov gondolatmenete, mely szerint a feudális urak számára előnytelenné vált a robotmunka, és azt a személyileg szabad bérlő munkájával cserélték fel. Szerinte a földesurak a kisparaszti és részes bérlet meghonosításával a kizsákmányolás fejlettebb, intenzívebb mód-szereit valósították meg.¹⁹² Természetesen a jelzett szempont igen lényeges, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy a flamand és más németalföldi földesúr nem is tehetett másként az adott össznemzeti gazdasági-társadalmi fejlődés körülményei között. A paraszti bérlet útját kivájó ösztönös erők között azonban mégiscsak nagyobb szerepet kell tulajdonítani magának a paraszti gazdaság törekvésének az árutermelés maximális kihasználására. Azt az idézett tanulmány is elismeri, hogy a pénz- és más bérletek fokozták a parasztságnak a munkában való érdekelttségét, de ennek nem tulajdonít alapvető jelentőséget. Szerintünk nem a földesúr, hanem a paraszt oldaláról kell megközelíteni a bérleti kérdést, különösen ha tekintetbe vesszük a mezőgazdaság akkori nagyfokú előrehaladása által nyújtott lehetőségeket.

Természetesen nem arról van szó, hogy a bérleti megoldást elsősorban a gazdagabb paraszt választotta volna szívesen. A rendelkezésünkre álló csekély adatok is azt bizonyítják, hogy a szegény, sőt földnélküli parasztsztrók is béreltek földet, házat vagy gazdasági épületet. A kérdésünkbe vágó XVI. század viszonyairól némi felvilágosítást kapunk H. A. Enno van Gelder modern feldolgozásából, mely többek között közli Waasmunster és Rudderford flamand falvak birtokstatisztikáját az 1569 és 1572-es évekből.¹⁹³ Az előbbiben a csak bérlet földből élő parasztsztrók nagyobbik részét a legalacsonyabb kategória, a 0—4 bunder földet bérlők teszik ki. (Egy gandi bunder = 3 gemet = 0,6 ha). A számbavett 64 bérleti gazdaságból 52 tartozik ebbe a kategóriába és csak 12 a 4 bunder felettiekébe. A másik helység adatai gemetekben vannak megadva: a 0—15 gemetes (= 0—5 bunder) bérletek száma 5, az ezeknél nagyobbaké is csak 6. Állításunkat megerősíti még az Ypres közelében levő Watervliet falu bérleti statisztikája is.

1—6	gemetes gazdaságok száma	4
7—20	„ „ „	10
21—30	„ „ „	2
30-nál nagyobb	„ „ „	3

¹⁹² V. L. Kerov: A parasztság kizsákmányolásának fokozódásáról Németalföld déli részein (Belgium) és Észak-Franciaországban a XIII. század közepén. Szrednyie Veka VII. 64—91. l. (főleg 90—91. l.). Fordítása a Középkori Egyetemes Történet I (III) 1957. c. fordításgyűjteményben.

¹⁹³ Nederlandse dorpen in de 16-e eeuw. Amsterdam. 1953. 43—44., 47., ill. 42., 46. l.

Itt is, mint az első példánál, a bérlők többségét a kisebb parasztlakosok teszik ki.¹⁹⁴

Ha mást nem is, de azt láthatjuk ebből, hogy a bérlet útjára a szegény- és kisparasztlakos jelentős tömegei léptek rá, ami egyáltalán nem zárja ki a gazdagabb parasztlakos hasonló tendenciáját egy olyan társadalomban, melyben a föld szabad tulajdona még nem valósult meg, és a parasztlakos csak birtokosa a földesúr tulajdonát képező censive-nek.¹⁹⁵ A feudális kisparasztlakos bérlet rendszere az egész flandriai parasztlakos társadalmat átszötte már a XVI. században. Amennyire kifejezte a régi feudális gazdaság válságba kerülését, ugyanúgy előre is mutatott, mint a pénzjáradék további fejlődési foka, a tőkés viszonyok keletkezése irányában. Elsősorban ebből a szemszögből kell vizsgálni a flamand mezőgazdaságot is, mely ebben az időben még a legfejlettebb a többi németalföldi tartományok viszonylatában, és ez még inkább aláhúzza annak a kérdésnek a jelentőségét, hogy sikerülhet-e itt a polgári társadalom útjában álló akadályokat forradalmi eszközökkel eltávolítani.

Hogy a bérleti rendszerre való áttérés mennyire a parasztlakos saját érdekeiből fakadt, azt legjobban az mutatja, hogy a flamand nemesség a XVI. század első felében egyáltalán nem igazolja a mezőgazdaságból való teljes kiszakadás téves hiedelmét. A flamand nemesség, ha nem is kerültek a mezőgazdasági ártermelés homlokterébe, de földjükön maradtak, ahogy Jacobus Marchantius 1566-ban írja: „Nobilitas in Flandria numerosa existit . . . Studium pecuniarum agrorumque cultum a professione non eliminat.”¹⁹⁶ Ez a parasztlakos számára fokozottabb ellenőrzést, a földesúri érdekek közvetlen érvényesülésének veszélyét jelenti, nem utolsósorban azt, hogy nehéz előnyös bérleti feltételekhez jutnia, a szerződés betartására irányuló törekvés pedig azonnali szankciókat vonhat maga után a földesúr részéről. A helyzetet súlyosbította, hogy a falvak apró birtokokból (censive, tenure) állottak, melyek mind más és más földesúr tulajdonát képezték, és a földesurak által alkotott testületi bíróság a cijnshof ítélte a parasztlakos ügyeiben. A falvak autonómiájáról egyáltalán nem lehetett beszélni, talán még olyan mértékben sem, mint a korabeli magyarországi falvakban. A seigneur-ök échevin-jei és a bailli irányították a községek életét. Ez utóbbi a legelőkelőbb nemes volt rendszerint. Az adó beszédése ennek, a flandriai gróf tisztviselőinek, az egyházi birtokok échevin-jeinek és a falusi bírónak (ammanok) közös tennivalóját alkotta.¹⁹⁷ A flamand parasztlakos tehát igen közvetlen és hatékony módon voltak kiszolgáltatva egy szívós, idejétmúlt feudális erőszakszervezetnek, melynek alapszektorát a világi és egyházi földesurak, nemesség, felső szerkezetét a rendek és a fejedelmek hatóköre jelentette. Ha meggondoljuk, hogy a rendek között főként a posztóérdekei miatt a falvak

¹⁹⁴ Gelder : i. m. 42. l., 1557-ből. Bérleti szerződéseket közöl Paul Lindemans : *Geschiedenis van de landbouw in België*. 1952.

¹⁹⁵ A censive roturière fogalmára Darestie de la Ohavanne : *Histoire des classes agricoles en France*. Paris. 1854. 91—94. l. R. Doucet : *Les institutions de la France au XVI. siècle*. II. Paris. 1948. 470. l. A censitaire fogalmát egyoldalúan falusi burzsoáziának értelmezi V. Brants, az egyetlen, meglehetősen hézagos belga parasztlakos történeti vázlatban: *Essai historique sur la condition des classes rurales en Belgique jusqu'à la fin du XVIII. siècle*. Louvain—Paris. 1880. 72—73. l.

¹⁹⁶ Flandria descripta, Anvers. Idézi V. Brants : *Essai historique* 89. l. Az abszentyizmust túlzottan hangsúlyozza Csizstozvonov a Gentszkoje vossztanyie és a Szrednyie Veka IV. kötetében levő tanulmányában: *Parasztlakos mozgalmak a németalföldi forradalom idején*. 1953. (Fordítás: Szovjet Középkori Egyetemes Történet II. 1955.)

¹⁹⁷ A viszonyokra jó összefoglalást ad Csizstozvonov : *Gentszkoje vossztanyie* 52—58. l. Vö. még Brants : *Essai historique*, 197—200. l.

kal szemben ellenséges nagyvárosok tevékenykedtek, nem nehéz megkockáz-
tatni azt a megállapítást, hogy a flamand parasztság guzsba volt kötve, és a
további haladás érdekei mindenekelőtt sürgős politikai átalakulásokat kívántak
meg. Vajon megvoltak-e az ehhez szükséges erők magában a paraszti társa-
dalomban?

Mindenekelőtt a bérleti rendszerre kell néhány pillantást vetni, mivel a
másik előremutató jelenség, a paraszti földtulajdon kialakulása csak nagyon
lassan haladt előre, bár feltevésünk szerint nagyobb lépésekben, mint ahogy a
legújabb kutatások állítják.¹⁹⁸ Általában Flandriában a bérlet nem volt más,
mint a feudális járadékok módosult, legtöbbszörre pénzben fizetett formája,
melyben a paraszt a föld használata fejében leróta összes feudális kötelezett-
ségeit. Tehát a feudális szolgáltatásokat az arendator örökölte, a cens kétoldalú
szerződés által megállapított bérleti díjjá változott. Szemben az angol bérlővel,
akinek a helyzete az urasági birtokon meglehetősen szabad volt és kedvezett a
tőkés bérlet kialakulásának vagy az „új nemességbe” való emelkedésnek, sőt
szemben az angol copyholder-rel, méginkább a freeholder-rel, akiknek a pénz-
járadéka vagy rögzítve volt, vagy egyenesen jelképpé vált, és a feudális for-
mák mögött rejtőző földtulajdonuk immár realitás volt, a flandriai bérlő-pa-
raszt más feltételekkel volt kénytelen számolni: itt nem alakult ki árutermelő
„új nemesség”, sőt a feudális birtokok elaprózottsága és egyéb körülmények a
nemeseket arra késztették, hogy sóváran rátapadjanak földjük hasznára. Ez
főként abban nyilvánult meg, hogy a pénzgazdaság törvényeihez alkalmazkodva
a bérleti szerződésekben ragaszkodtak az árak változásainak megfelelő bérleti
díjakhoz. Nagyrészt ez magyarázza meg, hogy Flandriában, de más tartomá-
nyokban is, miért maradt meg a pénzbérllet a fő formaként.

Ismeretes, hogy a kapitalista járadékhoz való átmenet formája a bérleti
rendszeren belül a részesgazdálkodás, az ún. métairie vagy métayage, melynél
a tulajdonos és birtokos közösen adják a termelőeszközöket (állat, épületek
stb.) és a termékben megosztóznak bizonyos arányban. „Egyrészt a bérlő,
akár maga dolgozik, akár idegen munkást is alkalmaz, igényt tart a termék egy
részére, de nem azért, mert munkás, hanem mert a munkaeszközök egy részé-
nek birtokosa, saját maga tőkése. Másrészt a földtulajdonos sem kizárólag
földtulajdona alapján követeli részét, hanem azért is, mert tőkét ad kölcsön.”¹⁹⁹
A rendelkezésünkre álló adatok és tudományos feldolgozások alapján meg-
állapítható, hogy Flandriában a XIV—XVI. században mind a részesbér-
let, mind a közönséges időbérllet (bail à ferme) fennállott, de az előbbi fokozato-
san adta át helyét az utóbbi uralmának. A métayage Flandriában nem jelent-
hette a jövő útját, minthogy gazdasági bázisa, a gyakorlatilag szabad paraszti
földtulajdon itt hiányzott. Éppen ezért a bail à ferme-mel szemben bizonyos
retrográd jelenséggé vált flamand (sőt németalföldi) viszonylatban: mindig
a félig roboton alapuló kizsákmányolás formájaként létezett, és konzervált egyes
feudális maradványokat. Ugyanakkor a bail à ferme pénzviszonyt takart, a
bérlő meghatározott díjért bizonyos ideig használhatta a tulajdonos földjét.

¹⁹⁸ Pl. a fent említett három flamand faluban az összes gazdaságok száma 398.
Ebből bérelt 94, részben bérelt, részben saját tulajdonú, azaz vegyes gazdaság 161, tisz-
tán saját tulajdonú 143. Az Audenarde melletti Weldenben saját tulajdonban 118 bunder
volt, a bérelt földek nagysága 308 bunder; *Gelder*: i. m. 44—48. l. Csisztozvonov és a
szovjet egyetemi tankönyv (II. köt.) kissé lebecsüli a saját földek jelentőségét. Végleg-
sebb igényű következtetéseket csak beható részletmunkák tesznek lehetővé.

¹⁹⁹ *Marx*: A tőke III. Bpest, Szikra. 1951. 870—871 l.

A bérleti idő 3—18 évig terjedhetett, de a legáltalánosabb a 3, 6, 9 éves bérlet volt. Az első a váltógazdaság cseréjének, a második a nagy trágyázásnak, a harmadik pedig a márgázásnak volt a terminusa. A szerződésben a felek pontosan regisztrálták a meglévő felszerelési tárgyakat, melléképületeket stb., és a bérleti idő lejárta után a hiányzó vagy megrongált tárgyakért, fekvőségekért a tulajdonosnak kárpótlás járt. Ugyanígy, ha a bérlő új épületeket stb. épített, azokat elvihette, vagy megfelelő ellenérték fejében ott hagyhatta. A részesbérlet fejlett elemei úgy szövődhettek be a bail à ferme-ba, hogy a földesúr egyes esetekben magelőleget vagy felszerelési tárgyat is adott árendába a parasztnak a bérlet idejére. A szerződés előírta, hogy a bérlőnek helyesen kell művelnie a földet, vigyázni a fákra stb. A szerződés megszegése büntetést vont maga után, a bérleti díj befizetésével való késésért sokszor külön büntetéspénz (taux de ban) járt.²⁰⁰ *meritate!*

Bizonyos természeti feltételek, sajátos körülmények, sokszor éppen az áringadozások, ügyesség és szorgalom már kis föld bérléte esetében is hozzásegítették a parasztot, hogy többletmunkájának mind nagyobb hasznát tehesse magáévá. Az állattenyésztés felvirágzása ezt a lehetőséget naggyá növelte, a paraszt az innen származott jövedelmét újabb bérleti, esetleg saját föld szerzésére fordíthatta. A bérlet így jóval túllépett a feudális járadék keretein, és a gazdag parasztság kezében a tőkésedés csiráját alkotta. A gazdag paraszt bérelte a földesúrtól a közösségi földek (legelők) maradványait Flandriában, ő bérelt kocsmát, vajköpülőt stb., ő törekedett saját tulajdonú föld szerzésére, és főként ő kereskedett a paraszti elemek közül. A Gelder által közölt adat jellemző: Waasmunster egyik bérlőjének volt 29 bunder saját földje, 10 bundert bérelt, volt 7 tehene, 5 bikája, 2 borjúja, 2 disznaja és 75 birkája, azonkívül bérelt egy vajköpülőt és kereskedett.²⁰¹ Flandriai viszonyok között a gazdag bérlőparaszt gazdasága nem a tőkés bérlő, hanem a másik út, a szabad parcellagazdaság felé mutatott előre. Egyelőre azonban ez csak a flamand parasztság kis része számára volt járható, minthogy Angliával szemben itt éppen a nemesség gazdasági passzivitása, járadékos jellege akadályozta a parasztság szabad mozgását.

Másrészt a parasztság differenciálódása már olyan fokot ért el, hogy a középrétegek is egyre távolabb estek az említett perspektívától. Ezt jól lehet szemléltetni az ismert Waasmunster példáján. A falu gazdaságai között 228 nem éri el a 4 bunder nagyságot. E földek nem biztosítottak megélhetést egy családnak. 93 gazdaság egészen föld nélkül van, esetleg fél bunderig terjedő csekély földcsekék tartoznak hozzájuk. Tehát a falu lakosságának jelentős része pauper. A létet már valahogyan biztosító 4—6 bunderes földek száma 19. Középparasztnak a 7—30 bunderes gazdát lehet venni. Ezek száma Waasmunsterben 67, míg ennél módosabb gazdag paraszt mindössze 7 van.

A paraszti kategóriák megoszlása Rudderfordban:

0—4 bunder	15	
5—15 „	19	összesen 45 (ebből bérleti vagy vegyes gazdaság 29)
16—30 „	2	
ennél több	9	

²⁰⁰ *Brants* : Essai historique, 156—162. 1. *Jouret* : Histoire économique de la Belgique I. 205—206. 1. *Csiztozvonov* : i. m. 56—57. 1. *Uő* : Niderlandszkaja burzs. revol. 23—24. 1. *Gelder* : Nederlandse dorpen, 39. stb. 1.

²⁰¹ *Nederlandse dorpen* 64. 1.

Watervlietben:

1—6 bunder	10	
7—30 „	17	összesen 32 (ebből bérleti vagy vegyes gazdaság 26)
ennél több	5	

(Megjegyzendő, hogy a statisztikában a falusi nemesek is benne foglaltatnak, ők teszik ki a saját földdel rendelkezők egy részét, egyes városi polgárokkal együtt.)

Kelet-Flandriában az 5 ha alatti kisbirtok volt túlsúlyban

		5 ha-nál kiscbb birtokok	Összes birtokok
Kieldrecht	1572-ben	190	296
Meigem	1571-ben	50	75
Iddergem	1571-ben	60	60

Nyugat-Flandriában az átlagos birtoknagyság felülmúlta a többi területét, itt 20 ha-nál nagyobb birtokok is voltak, viszont a pauperizálódás is itt öltötte a legnagyobb méretet, annak megfelelően, hogy a feudalizmus bomlása a legelőrehaladottabb volt Flandria többi tájaihoz képest.

A Bruges alatt elterülő Franc falvaiban található a legszegényebb és leggazdagabb parasztek. A forradalmi események küszöbén kiadott rendelkezésekből az olvasható ki, hogy az itteni bérlők igen élénkek voltak, állattenyésztés céljaira a tulajdonosok kárára használták a legelőket.²⁰² Abból a tényből, hogy II. Fülöp 1563-ban engedélyt adott a Franc területen fogyasztott sör évi megadóztatására, a falusi kocsmák bérletének elterjedtségére lehet következtetni, nem utolsósorban a falusi serfőzés virágzására, mely adómentességet élvezett.²⁰³ A bérleti díjak beszedésével is több rendelkezésnek kellett foglalkoznia, ami az itteni bérleti rendszer fejlettségére mutat.²⁰⁴ Egy későbbi rendelet a kocsmákban kötött adás-vételi szerződések ellen lépett fel.²⁰⁵ A Franc-beli parasztság erős osztálytagoltságának a következményei jól lemérhetők a forradalmi események idején: egyrészt a forradalmi erők természetes szövetségeseül egy pauperizált parasztság kínálkozik, ugyanakkor a gazdag parasztek ingadozása a politikai vezetésben is érezteti hatását, Franc-ot a megalkuvás góciává avatja. Egyrészt fellépéseket lehet tapasztalni a hűbértartók ellen, így pl. 1570-ben is meg kellett nyugtatni Franc magistratusát, hogy a fief-nek, arriere-fief-nek megvan a maga létjogosultsága, ezt megszüntetni annyit jelentene, mint meggyengíteni a nemességet, elvenni a földesurak igazságos jogait, ami maga után vonná a katonai szolgálat rendjének megbontását is. Nem szabad az egyszerű emberek könnyelműségéhez hasonlóan gondolkozni —

²⁰² Coutume du Franc de Bruges, II. Bruxelles. 1879. 745—746. I. 1565. szept. 7. (G. van Severen gyűjteménye). Általában vö. P. Deprez: De boeren. Flandria Nostra, I.

²⁰³ E. van den Bussche: Inventaire des archives de L'État à Bruges. 1957, 126. I. Franc de Bruges. I. N. 746. Archives de la Flandre-Occidentale. N. 32. fasc. 5. Adó-kivetés a nem Flandriában készített sörre: Ostende levéltára, Octroi 1575. júl. 29. Vö. még Jouret: i. m. II. 59. I.

²⁰⁴ Coutume du Franc de Bruges II. 734—740., 746—750. I. 1565-ből.

²⁰⁵ Uo. 28—30. I. 1580-ból.

hangzik az intézés.²⁰⁶ Másrészt ugyanakkor Franc hatóságai igyekeztek magukat élesen elhatárolni a bruges-i és más nagyvárosi radikálisok politikájától is.

Ha csupán Gelder óvatos becsléséhez igazodunk, aki szerint a XVI. században a flandriai parasztság egyharmada nem tudta földjéből eltartani családját, akkor is érthetővé válik a falusi mellékipar jelentőségének fokozódása. Az említett serfözés mellett fontos szerepet kapott a sófőzés, mely a nagyvárosok tiltakozásait is kihívta. Az 1575-ös engedély öt kiváltságos város tiltakozása ellenére tette lehetővé Damme számára, hogy fenntartsa sófőzdéjét.²⁰⁷ Ámde a kiegészítő foglalkozások lehetőségei nem bővültek a paraszti differenciálódás arányában. Így pl. a tengeri halászat nagymértékben hanyatlott a XVI. században a flamand partvidékeken. Az a Wenduyne község, melynek 1378-ban még 42 haláshajója és 178 halásza volt, 1581-ben már csak 800 lakost számlált, halászata pedig úgyszólván megszűnt.²⁰⁸ E folyamat eredményeképpen burjánzott el a kalózkodás, főleg Ostende környékén, és lett egyik levezető csatornája a pauperek felduzzadt tömegeinek.²⁰⁹

Ilyen körülmények között különös jelentősége volt a posztóipar fejlődésében a XVI. században bekövetkezett változásoknak. A mezőgazdaság egyrészt kínálta a munkaerőt, de a hanyatló posztócentrumok nem voltak képesek azt foglalkoztatni, sem saját műhelyeikben, sem a kihelyezési rendszer keretén belül. Egyedül Hondschoote szívóereje volt élénk, csaknem az egész város posztókészítéssel foglalkozott, a megrendeléseknek nem tudott eleget tenni. A „draperie rurale” azonban általánosságban válságban volt, és nem tudta Hondschoote módjára megtalálni az ebből kivezető utat. Bár ez adva volt a munkaerőellátottság szempontjából, de nem volt adva a nyersanyaggal való ellátottság tekintetében. Ugyanis a flamand mezőgazdaság legfőbb vonása, a földbirtokok végtelen nagy elaprózódása és a feudális kisparaszti bérletek ezzel kapcsolatos uralma — a nagy népsűrűség körülményei között — megakadályozta, hogy a mezőgazdaság úgy elláthassa a posztóipart hazai gyapjúval, mint az angol juhtenyésztő nagybirtokgazdálkodás. Ennek és a tőkés bérleők szerepének Flandriában az apró parcellák és a feudális kisbérletek rendszere felelt meg. Itt a gazdag földbirtokos földje is számos parcellában volt adva, egy-egy kis földeske vagy ház gyakran 10—20, sőt 100 örökös között osztódott meg.²¹⁰ A parcellagazdaság fejlődési iránya semmiképpen nem kedvezhetett a posztóipar tőkés átalakulásának, ugyanakkor a városi tőke sem volt elég erős Flandriában, hogy a mezőgazdaságba behatolhasson, és azt saját érdekeinek megfelelően átalakíthassa. Marx ez utóbbiról jegyzi meg, hogy „általános szabállyá ez a forma csak azokban az országokban válhat, amelyek a feudális termelési módból a tőkés termelési módba való átmenet idején a világpiac urai”²¹¹

²⁰⁶ Archives de la Flandre-Occidentale (Bruges). N. 33. fasc. 5. Fief = hűbéresnek adott nemesi birtok.

²⁰⁷ Bussche : Inventaire des archives de l'État à Bruges. I. N. 758.

²⁰⁸ E. Roche : Histoire de Wenduyne-s/mer. Bruges. 1892. 18—44. 1. Wenduyne gazdasági jelentősége ma is csekély, főleg fürdő-, üdülőhely.

²⁰⁹ A kalózkodás történetére Edebau ostendei levéltáros volt szíves közölni többek között az États-Généraux egyik 1577-es levelének másolatát. Vö. még E. Scott—G. van Severen : Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges I. 281., 357., 362., 1. Az ostendei kalózkodás „eretnek” vonatkozásaira: Archives du département du Nord à Lille. Reg. B. 1710.

²¹⁰ Oornaert : i. m. 336. l. 2. jegyzet.

²¹¹ A tőke III. 866. l.

A világgiaac vezetésébe, főleg Anvers lehanyatlása után, Dél-Németalföld nem szólhatott bele.²¹² Anglia mellett az Egyesült Tartományok, a későbbi Hollandia került olyan helyzetbe, hogy biztosíthatta mezőgazdaságának tőkés átalakulását.²¹³ A későbbi Belgium mezőgazdaságában a forradalom után még inkább erősödtek a feudalizmussal összefüggő tendenciák csak hosszú időnként vezethettek el a tőkés viszonyok kialakulásához. Ezt már nem tudta kivánni a „draperie rurale”, és annak legfejlettebb formája, a sayetterie is lehanyatlott a XVII. században, főleg annak második felében. Csak azok az iparágak virágoztak, melyeket a flandriai mezőgazdaság nehézségek nélkül el tudott látni nyersanyaggal: vászonipar, csipkegyártás.²¹⁴

Hiába jellemezték a XVI. század első felében kiválónak a flandriai legezőket.²¹⁵ A mezőgazdasági termelési viszonyok fejlődésének általános iránya nem kedvezett a posztóipar tőkés átalakulásának.

*

A flandriai posztóipar fejlődésének menete nem igazolja azt, hogy ennek későközépkori szakaszában kapitalizmusról beszéljünk, mint ahogy ezt H. Pirenne tette. A nagyvárosok iparában legfeljebb a XIII. században beszélhetünk a kereskedőtőkéknek az ipar alávetésére irányuló, szélesebben kibontakozó kísérletéről. Az 1302-es fordulat utáni évszázadokban legfeljebb az iparszervezet külső formái téveszthetik meg a felszínes vizsgálódót, elsősorban a piaccal való kapcsolat tényezőinek, mindenekelőtt a drapiernek a „Verleger”-ekéhez némileg hasonló szerepével. Valójában semmiféle „kihelyezésről” nem beszélhetünk, a drapier a céhek kötött alkalmazottja, aki kisvállalkozói szinten is alig tudja tartani magát. A kereskedői tőke behatolása a „régii” iparba úgy szólna lehetetlen, és mivel ennek ereje nem is volt nagy Flandriában, a tőkés fejlődés esélyeit éppen nem növelhette a világgiaac kiszélesedése. A megkövesedett éshologarchia ugyanakkor éberan őrködött a „régii szokások” felett, részben kihasznlva, részben tovább mélyítve az atomizált állapotot, melynek partikuláris erőit nem tudta egységbe vonni sem a burgundi hercegek, sem a Habsburgok centralizációs politikája.

A „nouvelle draperie”, mely a vidéki posztóipar legéletképesebb hajtása volt a XVI. századig, örökölte a „régii” ipar legfőbb jellemző vonásait, legfel-

²¹² A kereskedelmi viszonyokra ld. *Coornaert* legújabb tanulmányát: *Wymiana handlowa Francji z niemcami krajami Europy Polnocnej w XVI. wieku*. *Kwartalnik Historyczny* LXV. 1. (1958), 3—13. l. Igen felszínes munka: *J. A. van Houtte*: *Du troc au commerce mondial. Histoire économique générale*. Bruxelles. 1945. A kereskedelmi viszonyokat elég jól tárgyalja: *Algemene geschiedenis der Nederlanden V—VI. köt.*

²¹³ *B. H. Slicher van Bath*: *Agriculture in the Low Countries* (ca. 1600—1800). *Relazioni*, vol. IV. (X. történelmszakkongresszus anyagából). *E. Baasch*: *Holländische Wirtschaftsgeschichte*. Jena 1927. 38. skk. 1. Itt kell megjegyeznünk, hogy a pikárdiai és más észak-francia területeken felvirágzó sayetterie nem a mezőgazdaság tőkés átalakulásának köszönhetette nyersanyagbázisát, hanem a feudalizmus bomlásának. Pikárdiában is a földtelenség ösztönzi a parasztokat a juhtenyésztésre. *P. Gouvert*: *Les techniques agricoles dans les pays picards aux XVII. et XVIII. siècles*. *Revue d'histoire Économique et Sociale* 1957, 1. sz.

²¹⁴ *Dechesne*: *Histoire économique et sociale de la Belgique* 244—245. l. A szőnyeggyártás már a XVI. században erős oldala volt a flamand gazdaságnak. Ld. erről *Pirenne*: *Note sur la fabrication des tapisseries en Flandre au XVI. siècle*. (*Histoire écon. de l'Occident médiéval*, 644—656. l.). Audenarde szerepe e téren Hondschooteéhoz mérhető. Tournai is nagy szőnyeggyártó központtá vált a XVII. században.

²¹⁵ *Meyerus Rerum Flandriae c. művét* idézi *Váczi Péter*: i. m. 65. l.

jobb a technológia továbbfejlesztésével és a falusi környezet adta előnyökkel mutatott túl azon. Céhrendszer itt csak kevéssé fogta össze az ipart, helyenként legfeljebb 2—3 céh volt. Ezek felett messze kiemelkedett a községi iparszabályozás és iparirányítás, mely csaknem olyan rigorózus volt, mint a nagyvárosok céhszerűsége. Mivel a „nouvelle draperie” minőségileg kiváló, de éppen olyan drága kelméket gyártott mint a nagyvárosi ipar, azért ahhoz hasonlóan egyre nagyobbak lettek az elhelyezési nehézségei, ugyanakkor a nyersanyagbeszerzés tekintetében ugyanúgy ki volt téve az angol és spanyol gyapjúimport szeszélyes változásainak, mint Bruges, Gand és Ypres.

Abban a nézetünkben, hogy sem a „régí”, sem az „új” flandriai posztóipar fejlődése nem érkezett el a korai kapitalizmus szakaszába, nem vagyunk egyedül. Ez a végső következtetése M. Malowistnak is, aki a XIV—XV. századi nyugati posztóipart tette vizsgálat tárgyává.²¹⁶ Ő legnagyobb jelentőséget az elhelyezési lehetőségek összeszűkülésének tulajdonít, melyet azzal hoz összefüggésbe, hogy a feudalizmus ekkori válságának talaján a feudális járadékok és ennek következtében a feudálisok vásárlóképesége csökkent.²¹⁷ Az a gazdag anyag, melyet összehasonlító eljárással Coornaert felhasznál, más oldalról vezet ugyanilyen eredményekhez. Ő a könnyűposztóipar kérdéseit veti fel, azzal az előzetes megszorítással, hogy Hondshooteban kivételt kell látni, melyből nem lehet általánosítani Flandriára. A „draperie légère” útja a kapitalizmus útja volt, de erre nem voltak képesek rálépni Flandria posztóipari centrumai, még a legfejlettebb „nouvelle draperie” sem (Armentières, Neuve-Église stb.). A kereskedőtöke nem tudott teljes fordulatot előidézni ebben az irányban, és Flandria mezőgazdaságának, agrártársadalmának a szerkezete sem segíthette, inkább akadályozta ezt. Ilymódon csak kisebb csírákban és helyileg, főként Hondshooteban voltak megtalálhatók a tőkésedés elemei. A töke feltételei flandriai, illetve dél-németalföldi méretekben nem voltak kifejlődve, legalábbis a posztóipar történetének XVI. századi legfőbb tanulságai szerint.

Nem tehetjük magunkévá azt a marxista megfogalmazást, amely szerint a kezdeti tőkefelhalmozás Flandriában világosan észlelhető a XVI. században.²¹⁸ Viszont még kevésbé érthetünk egyet azokkal a megállapításokkal, melyek a flamand posztóipar hanyatlását a vallásharcokhoz, a forradalom véres eseményeihez és a spanyol uralom kíméletlenségéhez fűzik.²¹⁹ Ha be is számítjuk a hanyatlást gyorsító tényezők közé a „vallási zavarokat” és másokat (áremelkedés stb.), ezek már csak végrehajtották a történelem ítéletét, melyet az a fejlődés előző szakaszában meghozott. Hondshoote ipara a város teljes elpusztítása (1582) után is képes volt egy félévszázados fellendülésre, ami mutatja, hogy a pusztulás nem alapvetően határozza meg a lefelé ívelő tendenciát.²²⁰

A flamand posztóipar sorsa szorosan kapcsolódott az itteni feudalizmus bomlásának sajátosságaihoz, melyek nagyrészt megszabták azoknak a lehető-

²¹⁶ M. Malowist: Studia z dziejów rzemiosła w okresie kryzysu feudalizmu w zachodniej Europie w XIV. i. XV. wieku. Warszawa. 1954.

²¹⁷ Malowist: i. m. 78. skk., 149. skk., 198—205. l. A feudalizmus XIV—XV. századi kríziséről ud: Kwartalnik Historyczny 1953.

²¹⁸ A. H. Чистозонов: Нидерландская буржуазная революция, 10—11 стр.

²¹⁹ Dechesne: i. m. 156. l. Pirenne: Une crise industrielle... 519. l.

²²⁰ Coornaert i. művében kimutatja, hogy az ipar alávétése a kereskedelmi töké részéről érezhető volt a XVII. század első felében, az iparágak összevonása és más formában.

ségeknek a határait is, melyekkel az új, atlanti világforgalom kecsegtette az egyes nyugati országok gazdaságát és társadalmát. E törvények alól nem lehetett kivétel az Atlanti-Oceán legközvetlenebb szomszédságában levő Flandria sem.^{221*}

WITTMAN TIBOR

КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ФЛАМАНДСКОГО СУКНОДЕЛИЯ НАКАНУНЕ МАНУФАКТУРНОГО ПЕРИОДА

Резюме

Период развития фламандского сукноделия XVI в., кажется, не доказывает тезиса Г. Пиренна, согласно которому уже в это время можно говорить о капитализме. В данный период во фландрийском сукноделии жили наряду три формы: «старая» промышленность крупных городов, «новое», концентрирующееся в провинции сукноделия и центры производства легкого сукна (sayetterie). В сукноделии Гента, Брюгге, Ипр-а в столетиях, последовавших за переворотом 1302 г. в крайнем случае некоторые внешние черты организации промышленности похожи на сукноделие, идущее по пути свободного, капиталистического развития. Такой является прежде всего роль drapier-а, который стал объявленным служащим цехов, вроде посредника между промышленностью и рынком. Эта роль не тождественна с ролью Verleger-а, торговый капитал не сумел внедриться в сукноделие крупных городов. Расширение мирового рынка, движение на Атлантическом океане не могли разложить оцепенелые рамки цеховой организации, напротив, они более способствовали их оцепенению в условиях упадка крупных городов.

Росток жизнеспособной „draperie rurale”, названный „nouvelle draperie”, имел многие преимущества в соревновании с промышленностью крупных городов, но — во время своего расцвета до XVI в. — он унаследовал самые специальные черты «старого» сукноделия. Хотя и здесь организация цехов направляла только в малой мере промышленность, ее заместила коммунальная регламентация промышленности (réglementation) и промышленная политика, бывшая почти такой же строгой, как роль цехов и магистратов в крупных городах. Так как «nouvelle draperie» осуществила только меньшие технологические изменения в производстве сукна, а в то же время ее сырьем была испанская или другая иностранная шерсть, она так же дорого производила свои продукты

²²¹ E tanulmány egyik megalapozó részlete annak a vizsgálódásnak, mely a német-alföldi forradalom-szabadságharc déli (belgiumi) szakaszának törvényszerűségeire irányul.

* Tanulmányunk szerkesztősegi elfogadása után jelent meg *Pach Zsigmond Pál* cikke: A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben. *Közgazdasági Szemle* 1958. 12. sz. Ebben a pénzjáradék felbomlásából kiinduló két nagy nyugat-európai agrárvariánsnak, az angol tőkés bérletnek és a francia szabad paraszti földtulajdonnak a kérdéseivel foglalkozik, és lényegében ugyanarra az eredményre jut, mely a mi gondolatmenetünknek is egyik alapját alkotja. Flandria, sőt egész Németalföld a francia típus-hoz tartozik, és ez a tény nagyon lényeges nemcsak az ipar és mezőgazdaság mélyebb összefüggéseinek vizsgálatánál, hanem a németalföldi forradalom szerepének és jellegének megítélésénél is. Hogy a nyugat-európai agrárviszonyok tanulmányozása a politikai történet igazabb megértésért mennyire elősegíti, mutatja a szovjet Porsnyev monográfiája a Fronde előtti franciaországi parasztozalmakról. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy rendkívül hasznos tárgyi és módszertani segítséget nyújthat a kelet-európai agrárfejlődés kutatóinak is, természetesen csak akkor, ha levéltári munkával mélyíthetik el ismereteiket a nyugati parasztságtörténet terén. A polgári történésírók főleg Franciaországban kezdik észrevenni az e téren elkövetett mulasztásaik következményeit, de Belgiumra és Hollandiára még ezt sem lehet elmondani. Flandriai viszonylatban a belga történésírók nem tudnak többet mondani annál, amit *P. Deprez* 1957-ben összefoglalt: *De boeren. II. De 16de, 17de, 18de eeuw. Flandria Nostra I. Antwerpen—Brussel—Gent—Leuven. Vizsgálatainkat nem terjesztettük ki Lille-nek és környékének nagyon tanulságos ipari és mezőgazdasági viszonyaira, melyeket egy másik tanulmányunkban tárgyalunk.*

как «старое» сукноделие и как в отношении заготовки сырья, так и в сбыте товаров она подвергалась изменяющимся произволам международного рынка.

Только центры производства легкого сукна, главным образом sayetterie пережили кризис и расцвели именно в XVI в. Во Фландрии центром sayetterie был г. Ондскот, сукноделие которого не было бедным в возможностях капиталистического развития. Ондскот, однако, является более исключением, чем правилом. Все то, в чем заключилось преимущество „sayetterie” Ондскота против „nouvelle draperie”, показывает вместе с тем и ограничения развития фландрийского сукноделия. Речь идет с одной стороны о более свободных формах организации промышленности, которыми Ондскот был обязан освобождению от помещичьей власти. А с другой стороны — не в последнюю очередь именно вследствие этих более свободных и более рыхлых рамок — город сумел гораздо лучше использовать преимущества сельскохозяйственного окружения, чем „nouvelle draperie”. У него не было недостатка в рабочей силе и сырье, так как при производстве saue пользовались местной шерстью. Поэтому сумел Ондскот производить дешевле, чем «старое» и «новое» сукноделие, что сделало его товары способными к соревнованию и на иностранных рынках.

Основной вопрос развития производства легкого сукна во Фландрии заключился именно в том, если сельское хозяйство — обеспечив большое количество сырья — может ли помочь прервать преграды, стоящие по пути торгового капитала, ведущему к промышленности? Пассивный характер торговли во Фландрии даже усиливался крупными изменениями мирового рынка в XVI в. В таких условиях английский тип развития сельского хозяйства (капиталистическая аренда, крупное землевладение, занимающееся скотоводством) сумел бы вывести фламандское сукноделие из кризиса. Но эта „ultima ratio” не осуществилась: фландрийские землевладения были в крайней мере раздробленными, последствия чего только усиливались господством феодальной мелкокрестьянской аренды. Разложение феодального сельского хозяйства доставило сукноделию только рабочую силу путем расслоения крестьянства, но не доставило сырья и еще меньше стимула к капиталистическому предпринимательству. Относительная развитость промышленности и сельского хозяйства во Фландрии в отношении широкого распространения простого товарного производства вместе с тем стала и препятствием развертывания капиталистического способа производства. Неограниченное господство мелких товаропроизводителей и мелких предпринимателей еще до революции, до разрушения и до наступления испанско-католической реакции, на заре мануфактурного периода в большой мере уменьшило капиталистические возможности сукноделия во Фландрии, и наставший всеобщий кризис наполнил города пауперизованными элементами, что дало огромную силу напряжения разрываемым массовым движениям.

Т. ВИТТМАН

LES POSSIBILITÉS DE L'ÉVOLUTION CAPITALISTE DANS LA DRAPERIE FLAMANDE A L'AUBE DE L'ÉPOQUE MANUFACTURIÈRE

Résumé

La phase d'évolution de la draperie flamande au XVI^e siècle ne semble pas justifier la thèse de H. Pirenne suivant laquelle il s'agissait là, dès lors de la présence du système capitaliste. La draperie flamande connue dans la période en question trois différentes formes qui marchaient de front: «l'ancienne» draperie des grandes villes, «la nouvelle» draperie concentrée dans la province et les centres de la sayetterie. Quant aux draperies de Gand, de Bruges et d'Ypres ce ne sont que les traits caractéristiques se révélant dans leur organisation industrielle qui, dans les siècles succédant au tournant de 1302 rappelaient la draperie s'engageant dans la voie de l'évolution libre, capitaliste. Le rôle du drapier est à mentionner sous ce rapport qui, employé attaché aux corporations, devint une sorte d'intermédiaire entre l'industrie et le débouché. Ce rôle n'est point celui du «Verleger», étant que le capital commercial ne s'est pas introduit dans la draperie des grandes villes. Ni l'élargissement du débouché mondial, ni le trafic déroulé sur l'Atlantique ne parvinrent à désagréger les cadres rigides du système corporatif, bien au contraire, ils contribuaient, dans les conditions du déclin des grandes villes, à son raidissement.

La branche viable de la «draperie rurale» nommée «nouvelle draperie» connue beaucoup d'avantages dans la concurrence qu'elle soutenait avec la draperie des grandes

villes, mais — à l'époque de sa prospérité durant jusqu'au XVI^e siècle — elle hérita les principales caractéristiques de l'«ancienne» draperie. Bien que le rôle dirigeant du système corporatif n'y entrât que très peu en ligne de compte, d'autant plus accentuée fut l'influence de la réglementation communale et de la politique industrielle, aussi rigoureuse que celle du rôle des corporations et des magistratures des grandes villes. Vu que la «nouvelle draperie» n'avait introduit dans la fabrication des draps que des changements technologiques plus ou moins importants, et qu'elle avait acheté les matières premières y nécessaires en Espagne et dans d'autres pays étrangers, elle fabriquait tout aussi cher que l'«ancienne» draperie, tout en étant, quant à l'acquisition des matières premières et la vente de ses marchandises, soumise aux conditions toujours changeant du marché international.

La sayetterie et, avant tout, ses centres étaient seuls à surmonter les difficultés de la crise et à s'engager, précisément au XVI^e siècle, dans la voie de la prospérité. Hondschoote, centre de la sayetterie en Flandre, ne manquait pas des conditions nécessaires pour le développement du capitalisme. Mais Hondschoote, lui, était plutôt une exception qu'une règle. Tout ce qui se présentait comme avantage dans la sayetterie de Hondschoote vis-à-vis de la «nouvelle draperie» renvoyait en même temps aux limites du développement de la draperie flamande. Il s'agissait là, d'une part, des cadres moins rigides de l'organisation industrielle que Hondschoote devait à sa libération de sous le pouvoir seigneurial et d'autre part — non en dernier lieu par suite de ces mêmes cadres moins restreints — il sut mieux profiter des avantages du milieu agricole que ne le faisait la «nouvelle draperie». Il ne souffrait ni de la pénurie en main-d'oeuvre ni de celle en matières premières, la saye étant fabriquée du drap produit. C'est ce qui explique que Hondschoote était à même de fabriquer moins cher que l'«ancienne» et la «nouvelle» draperie, ce qui lui permit de soutenir la concurrence des marchandises aux débouchés étrangers.

Le problème cardinal de l'évolution de la sayetterie flamande était de savoir si l'agriculture — en présence d'une grande quantité de matières premières — était à même d'écarter les obstacles qui barraient la voie au capital commercial de s'introduire dans l'industrie? Le caractère passif du commerce flamand s'accroît encore davantage à la suite des transformations de grande envergure survenues au XVI^e siècle au débouché mondial. Dans de pareilles circonstances ce n'est que l'évolution de type anglais de l'agriculture (baux capitalistes, grandes propriétés foncières s'occupant d'élevage) qui aurait pu faire sortir la draperie flamande de la crise. Cette *ultima ratio* fit, en effet, défaut: les propriétés foncières se trouvaient définitivement morcelées, fait dont les conséquences s'accroissent encore par la prédominance des petits baux paysans féodaux. La désagrégation de l'agriculture féodale ne fournit — par suite de la différenciation de la paysannerie — que de la main-d'oeuvre à la draperie, mais point de matières premières et aucune impulsion pour les entreprises capitalistes. Le développement relatif de l'industrie et de l'agriculture flamandes basées sur la production marchande simple largement répandue devint, lui, l'obstacle de l'épanouissement du mode de production capitaliste. La prépondérance des petits producteurs marchands et des petits entrepreneurs limitèrent sensiblement — dès avant le déclenchement de la révolution et l'arrivée de la ruine et de la réaction cléricale espagnole, à l'aube de l'ère des manufactures — les possibilités de l'évolution capitaliste de la draperie de Flandre et la crise générale qui s'ensuivait remplit d'éléments pauvres les villes, ce qui prêta une immense tension aux mouvements de masses en voie de développement.

T. WITTMAN

WESSELÉNYI MIKLÓS FOGSÁGA

(II. rész*)

Az események ismertetését ott hagytuk el, hogy Wesselényi bevonul szűk és fénytelen börtönébe, s Fejës vicedirector, respektálandó korrekt-séggel, a történetek ismertetésén túl azonnal jelenti az alkancellárnak: a cella szűk és egészségtelen. Az első kérdés tehát, aminek fel kell merülnie, a Wesselényivel való bánásmódé. Az udvar ti. ezt a nagy sietségben elfelejtette szabályozni.

Lederer így a fogságbavonulás másnapján, 1839. február 10-én formailag saját iniciatívájából szabályozta az ügyet. Hogy közben kitől tudta meg: Wesselényi nem nyert kielégítő elhelyezést stb., az bizonytalan. Fejës a nádornak csak 10-én tett írásbeli jelentést, s abban sem emlékezett meg arról, amit Majlátnak már előző este tudomására hozott. (Valószínűleg arra számított, hogy a dolog úgyis az udvarban dől el.) Széchenyi járt a nádornál, s az inter-veniált a főhadiparancsnoknál? Vagy egyenesen Ledererhez ment Széchenyi? Naplójában nincs nyoma ilyesminek. Az azonban bizonyos, hogy a főhadiparancsnok 10-én reggel rendelkezett Pidollhoz a kérdést illetően. Addig is, amíg felsőbb utasítások érkeznének, ideiglenesen a következőket rendelte el: 1. Minthogy Wesselényit súlyosbítások nélküli fogságra ítélték, ágyneműjét „und sonstige Bedürfnisse” használhatja. 2. Élelmezéséről ugyanúgy kell gondoskodni, mint Kossuthéról. 3. Kezelőorvosa, almási Balogh Pál, Sebes százados és Stocklassa főhadnagy jelenlétében meglátogathatja. 4. Minthogy a fogoly szabad levegőhöz van szokva, engedélyezi számára, hogy Stocklassa főhadnagy kíséretében naponta sétát tehessen a kaszárnya udvarán, sőt, ha kívánná, fiakkeren a városon kívül is. 5. Tschöppern törzsorvos aznap délben a legalaposabban vizsgálja meg: nem ártalmas-e Wesselényi jelenlegi szobája szemére? Ha a törzsorvosnak kifogása merülne fel, a várparancsnok-ság haladéktalanul gondoskodjék más szobáról.³⁹

Annyi bizonyos, hogy Wesselényi számára rövidesen más szobát jelöltek ki a kaszárnya második emeletén. S a városban optimista hírek futottak szét: akkor megy ki szabad levegőre, amikor akar; február 11-én állítólag maga Pidoll is sétált vele a kaszárnya udvarán.⁴⁰

* A tanulmány első részét a Századok 1960. 5/6. számában közzöltük.

³⁹ A rendelet másolatát ld.: O. L. MKPr 1839:150.

⁴⁰ *Vécsey*: i. m. 88. l. (Bártfay naplója alapján).

Vörös Antal, ez a lelkes, becsületes, csak a történeti hűség iránt nem mindig érzékkel bíró fiatalember ezzel kapcsolatban is jegyzett fel egy legendát; ennek éppen maga a hőse. „Február 11-kén Budára menvén a' nádori lak előtt összetalálkoztam egy udvari emberrel, ki tőlem azonnal Wesselényi hogyan létéről tudakozódott, 's miután én panaszosan előadtam, mennyire nem felel meg jelen helyzete azon ígéretnek, mit a

Közben azonban Lederer hirtelen megváltoztatta álláspontját. Wesselényi aziránti kérését találta-e indokolatlannak, hogy engedélyezzenek neki felolvasót egy katona-altsízt személyében, s engedjék be hozzá szolgáját, s erélyt akart mutatni foglyával szemben? Mindkét kérést megtagadta azzal, hogy így Wesselényinek módja nyílnék a külvilággal való érintkezésre. (A fogoly ruháját így az őrség vitte ki inasának, s miután az megtisztította, ismét az őr adta be Wesselényinek.⁴¹) Ugyanezért tiltotta el a főhadiparancsnok a sétakocsizást is.⁴²

Közben azonban a dolog az udvari hatóságokat is mozgásba hozta. Fejyes említett 1839. február 9-i jelentése 11-én érkezett a Kancelláriára, s Majláth azonnal két irányban reagált a hírülvetekre. Még aznap határozott hangú jegyzékben fordult a haditanács elnökéhez: hivatkozással 1839. február 7-i jegyzékére, intézkedést kért Wesselényi részére egészséges szoba biztosítása iránt.⁴³ Ugyaneznap felségelőterjesztésben foglalta össze Fejyes jelentését (mellékelve hozzá a vicedirector felterjesztését is), megemlítve egyben a Hardeggnek küldött jegyzékét is.⁴⁴ Hardegg még 11-én válaszolt is: azonnal rendelkezett Ledererhez a kérétek iránt (amennyiben ezt a helyi viszonyok s a fogoly őrzésének biztonsága megengedik).⁴⁵

Lederer február 10-i jelentése (ezzel küldte fel a Pidollhoz tett aznap rendelkezést) keresztezte a haditanács elnökének e rendeletét. Megérkezése után Hardegg február 13-án mellékletével együtt megküldte Majláthnak.⁴⁶ S valószínűleg a restriktiókról beszámoló február 12-i jelentés is még a február 11-i rendelet vétele előtt született. A zűrzavar tehát eléggé teljes volt, részben a császárváros és Buda közti kétnapi távolság, részben Lederer bizonytalansága miatt (aki egyébként nem győzte sürgetni felettesénél: bocsássanak ki már végre konkrét rendelkezéseket a fogollyal való bánásmódot illetően). S ráadásul még Hardegg február 15-én Majláthhoz küldött átiratában (ezzel küldte meg Lederer 12-i jelentését) erőlesen helyeselte is a sétakocsizás tilalmát, hisz az végül mégiscsak visszaélésekhez és kellemetlenségekhez vezethetne. S minthogy a haditanács elnöke Lederer valamennyi sürgetését továbbította az alkancellárhoz, az február 16-án, Hardegg 15-i jegyzékének kézhezvétele után utasította Bartalt: készítsen felségelőterjesztést a Wesselényit illető bánásmód ügyében. A még aznap elkészült (egészében Bartal által fogalmazott) előterjesztés érdemi javaslata onnan indul ki, hogy Wesselényi

nádor tőn neki, s miután elmondám, milly sötét, 's szobának nemis nevezhető lyukban van, ő ígéretet tett, hogy ezt a nádori titoknok által azonnal tudtára adja ő hercegségének.

Más nap az ugynevezett Platz kapitány parancsolatot vőn, hogy Wesselényi számára egy, ugyanazon Józsefépületben levő szobákból illően kitisztított helyet rendeljen." (A perhez készített megjegyzések 79. oldalán.)

⁴¹ Uo.

⁴² Lederer újabb rendelkezéseit ill. ld. 1839. febr. 12-i (Buda) jelentését Hardeggnek (O. L. — MKPr 1839:175).

⁴³ „... sehe ich mich mit Rückblick auf meine Note vom 7-ten dM. Z. 122/P. auch zur Bemerkung veranlasst, dass die Kammer worin der Staatsgefängene verwahrt wird, als zu enge und der Gesundheit nachtheilig geschildert wird; und dass eine diesfällige Einrichtung wodurch jeder Klage über Nichtbeachtung der Sanitätsrücksichten vorgebeugt werden dürfte, um so wünschenswerther erscheint — als die Gesundheit des Freiherrn Nicolaus Wesselényi angegriffen und er an einem bedenklichen Augenübel leiden soll." (O. L. — MKPr 1839 : 137.)

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ O. L.—MKPr 1839 : 140.

⁴⁶ O. L.—MKPr 1839 : 150.

büntetése mindennemű súlyosbítás nélküli fogság; így a vele való bánásmódnak is olyannak kell lennie, hogy ez ne jelentsen „mellékbüntetést”. Épp ezért nemcsak Lederer február 10-i ideiglenes rendelkezéseit vélte jóváhagyandónak, hanem az ítélet szellemével megegyezőnek tartotta a fogolynak felolvasó iránti kérelmét is; „vicissim autem, si etiam id, ut sibi per aliud quoddam ceteroquin arbitrio Supremi Armorum Praefecti deligendum individuum praelegi faciat, penes necessarias ibidem cautelas denegaretur, conditio ejus ultra mentem Sententiae judicariae multo asperior reddenda esset”; s a sétakocsizás engedélyét (természetesen a főhadnagy felügyelete alatt) szintén nem lehet megvonni „salvis humanitatis rationibus” csak annak feltételezése miatt, hogy ez a fogolynak a külvilággal való érintkezésére nyújt módot, mielőtt maga Wesselényi nem szolgáltat okot ilyen tilalomra. S annál is inkább sürgeti mindezek megadását, „ne interdicta hujusmodi ad invidiam Regimini: in publicum serpant”.⁴⁷

Mielőtt azonban az uralkodói döntés a kancelláriára érkezett volna, Majláthot kellemetlen meglepetés érte.

Hardegg ti., mint kiderült, nemcsak nála sürgette a Wesselényivel való bánásmód ügyéből döntés kieszközölését, hanem magához V. Ferdinándhoz is fordult eziránt, felségelőterjesztésekben. A király pedig 1839. február 18-án a magyar alkancellárhoz küldte meg ezeket véleményezésre.

A válasz szokatlan volt (Majláth bizonyosan e gesztussal kívánta a kabinet tudomására hozni, hogy mindez nem tartozik a haditanács elnökének illetékeségi körébe). Az alkancellár nem bocsátkozott Hardegg felterjesztéseinek tárgyalásába; egyetlen, nem is nagyon hosszú körmondatból álló, február 19-i felségelőterjesztésében röviden arra hivatkozott, hogy február 16-i felségelőterjesztésére még nem nyert uralkodói döntést.⁴⁸

A királyi elhatározás 1839. február 22-én született meg, lényegében teljesen a felségsértési bizottság előterjesztésével azonos értelemben. Jóváhagyta Lederer február 10-i intézkedéseit, a sétakocsizás engedélyét is beleértve; csak arra hívta fel a katonai hatóságok figyelmét, hogy a kísérő tisztnak tegyék szigorú kötelességévé: gátolják meg a fogoly minden érintkezését a külvilággal. A felolvasó iránti kérelem, tekintettel Wesselényi szembejára, teljesíthető; e faladra azonban mindig „ein vollkommen verlässliches und vertrauenswürdiges Individuum” választandó ki, s körültekintő intézkedéseket kell tenni minden ezzel kapcsolatos visszaélés megakadályozására.

Az alkancellár még 1839. február 23-án sietett ily értelemben rendelkezni a helyettes királyi jogügyigazgatóhoz.⁴⁹ S amikor Hardegg február 25-én szintén megküldötte neki a február 22-i elhatározást (ezt formailag az ő felségelőterjesztésére adták ki), Majláth már azzal küldhette vissza (február 27-én), hogy annak értelmében már napokkal előbb megtette a szükséges rendelkezéseket.⁵⁰

⁴⁷ Hardegg 1839. febr. 15-i jegyzékét és mellékletét, továbbá a Magyar Udvari Kancellária felségsértési bizottságának 1839. febr. 16-i felségelőterjesztésének tisztázata-tát ld.: O. L.—MKPr 1839 : 175. A felségelőterjesztés fogalmazványja: O. L.—MKPr 1839 : 157.

⁴⁸ Az 1839. febr. 18-i Handbillet-et és Majláth február 19-i felségelőterjesztésének fogalmazványát ld.: O. L.—MKPr 1839 : 163.

⁴⁹ A resolutio-t és Majláth 1839. febr. 23-i (Bartal által fogalmazott) rendeletének conceptus-át ld.: O. L.—MKPr 1839:175.

⁵⁰ Ld. erre: O. L.—MKPr 1839 : 190.

A Wesselényivel való bánásmód egy részletkérdése, levelezésének ügye még jóval előbb, közvetlenül börtönébe vonulása után szabályozást nyert. Fejves Antal 1839. február 10-én a nádorhoz intézett, már érintett felterjesztésében utasítást kért a főhercegtől eziránt. Addig — írta — más letartóztatottakat illetően az volt a szokás, hogy a nekik címzett leveleket előbb a királyi jogügyigazgatóságon mutatták be, s aztán ott döntöttek: átadhatók-e a fogolynak, vagy visszatartandók. Minthogy egy Wesselényinek címzett levél már aznap is érkezett hozzá, rendelkezést kért: felnyittassa-e, vagy sértetlenül adassa-e be a fogolynak? S rendelkezék-e a pesti postahivatalnak aziránt, hogy a Wesselényinek küldött leveleket közvetlenül hozzá irányítsa?

A nádor óvatos volt: arra utasította a vicedirectort, hogy az udvartól kérjen döntést az ügyben. Addig is pedig, míg az megérkeznék, a hasonló esetekben szokásos módon járjon el.⁵¹ Minthogy újabb ilyenirányú felterjesztésnek, rendelkezésnek stb. nem találjuk nyomát, biztosra vehetjük, hogy ez esetben is a Kossuthtal és az ifjakkal kapcsolatban kialakult gyakorlat lett az irányadó.

A bánásmódnak még egy aspektusáról van (egy kissé határozatlan)⁵² értesülésünk: a katonaság által gyakorolt felvigyázatról. Sebes százados naponta 3—4 ízben (nappal és éjjel) meg kellett hogy látogassa a foglyot; jelen kellett lennie ügyvédjével (s nyilván Kelemennel) folytatott megbeszélésein (arról már történt említés, hogy orvosa látogatásainak alkalmával mind neki, mind Stocklassa-nak Wesselényi cellájában kellett tartózkodnia), írásba kellett foglalnia az itt elhangzottakat; le kellett másolnia leveleit (s aztán németre is lefordítania; ebben a magyarul nem tudó Stocklassa nem segédkezhetett neki). Jelen kellett lennie a fogoly étkezéseinél, s kísérnie sétáin (minthogy a kikocsizásokon kifejezetten a főhadnagy kellett hogy Wesselényivel tartson, ez a kaszárnyaudvaron tett sétákra kell hogy vonatkozzék). Stocklassa segédkezett neki az elmondottakban; külön feladata volt a fogoly cellája kulcsának őrzése, napló vezetése a vele kapcsolatos eseményekről, minden hét végén összefoglaló jelentés (Haupt-Rapport) készítése, felügyelet ellátására, a kosztadó altörzsprofosz ezt illető számadásainak ellenőrzése.⁵³

⁵¹ O. L. — Regnicolaris lt. — József nádor titkos lt.-a: Acta Politiam... spectantia 1839 : 18.

⁵² Lederernek az az 1840. dec. 21-i felterjesztése Hardeggehez, amely az elmondandókhöz forrásul szolgál, *Kossuth* őrizetéről számol be, s Wesselényiről csak abban a formában tesz említést, hogy vele kapcsolatban „eine ähnliche Überwachung” volt a tisztek megbízása. Lehetséges persze, hogy az arisztokrata Wesselényinél — akit illetően egyébként is sorozatos rendelkezések utasították őket a rangjának s büntetésének megfelelő bánásmódra — Sebes kapitány és Stocklassa főhadnagy nem vették annyira szigorúan a dolgot, mint az „izgága” zsrnaliszta-ügyvédnél; erre azonban nincs semmiféle bizonyíték.

⁵³ A magyarországi főhadiparancsnok említett (Pidoll 1840. dec. 18-i jelentése alapján készült) felterjesztését ld.: HIL.—SAPr. B Praes. 1840 : 315.

Az olvasó joggal várhatná el tőlünk: miért nem tértünk ki Stocklassa naplójának s Haupt-Rapportjainak ismertetésére? Ezeknek azonban a Hadtörténeti Intézet Levéltárában eléggé széleskörű kutatás után sem sikerült a nyomára bukkannunk. (Ugyanígy nem találkoztunk a Kossuth őrizetével kapcsolatos hasonló feljegyzésekkel sem.) Feltehető, hogy ezeket külön csomókban őrizték, s ezek Bécsbe kerültek, vagy elpusztultak, mert a Hadtörténeti Intézet Levéltáráról készült korábbi, leltárszerű feljegyzések sem tudnak ilyen külön fasciculus-okról. Egyelőre mindenesetre le kellett mondanunk arról, hogy ezekből rekonstruáljuk a budai kaszárnya foglyának napi időtöltését, egészségi állapotát stb. Az ti. magától értetődő, hogy Wesselényi a börtönben nem vezetett naplót. (Jakó Zsigmond szíves közlése szerint a napló 1839. febr. 7-ével szakad meg.)

Amit ezenkívül tudunk magáról a fogságról, azok apró hírek Wesselényi egészségi állapotát stb. illetően.

*

Nincs ugyan bizonyító anyagunk arranézve, hogy az 1839. február 22-i resolutio-t mennyiben befolyásolták Deák bécsi tárgyalásai, de jócskán van alapunk ennek feltételezésére.

Deák bécsi útjának története, bizonyos vonatkozásban, valószínűleg rejtély fog maradni. Pedig Sedlnitzky, Metternich felszólítására, igazán mindent megtett ennek ellenkezője érdekében. Rendőrkrémek egész raja követte ezt a nagybajszú, cseppet sem félelmes külsejű dunántúli urat, aki fáradhatatlanul rázatta magát fiakkeren hatóság-tól-hatóságig, egyik befolyásos személyiségtől a másikig, vagy gyalogolt végig a jelentésekben gondosan felsorolt utcák során (utóbb barátainak tréfásan panaszkodott, hogy tyúkszem nőtt a talpára tőle), el-eltűntve szemük elől, néha órákra, egy-egy forgalmasabb utcakereszteződésnél. Ezt jelenteni is tudták: itt s itt járt, ennyi s ennyi időre; s, ritkán ugyan, de annál nagyobb örömmel még azt is, hogy milyen hangulatban távozott. Többet, mást elvétve.

Pedig a volt zalai követ egyáltalán nem játszotta a konspirátort. Nem tartozott azok közé, akiknek „jó összeesküvő aruc van”. Mindenkiel a legnagyobb nyíltsággal közölte útjának célját. Azontúl mást nem is. Nem titkolódzott; maga volt a titok. A legalitás, amely nem jár tilos útakon, de senkinek sem enged belepillantást abba, hogy törvényes útjain mivel foglalkozik. A titok, nemcsak ebben a szűkebb értelemben. Az udvar előtt megjelenik a harmadik kiszámíthatatlan: a zseniális, rapszódikus és modernségében még külön is nehezen követhető Széchenyi s az indulatörvényeitől ragadtatva, hallatlan bátorságában elképesztő dolgokra vállalkozó s amellett mégis rendkívül ravasz taktikus Wesselényi után most ez a nagybajszú, hallgatag bálványszobor. (Egyébként, már említettük, van is benne valami — vagy legalábbis mások éreznek nála ilyesmit — az ázsiai kényúrból.) Furcsa végiggondolni: a negyedik, a legveszedelmesebb egyáltalán nem lesz ilyen kiszámíthatatlan, mint ez a három; különösen a náluk nyert tapasztalatok után. És mégis ellenállhatatlan; ez teszi igazán félelmetessé.

Valószínűnek látszik, hogy a Majláth Györggyel 1839. február 10-én folytatott tárgyalások hozták meg útjának első fontos eredményét: az audien-
cia kieszközlését V. Ferdinándnál és a főhercegeknél, s fogadtatását Metternichnél és Kollowratnál. A nyugodt kis zalai úr félelmes tempót diktál: 1839. február 5-én érkezik Bécsbe, 10-én reggel veszi lírét, hogy cselekednie kell, s 12-én már a birodalom legnagyobb hatalmasságával, az államkancellárral ül szemben.

Pedig a dolog nem is megy simán: aznap délelőtt Kiss udvari ágens azt a hírt hozza neki, hogy az audienciát megtagadták. Első indulatában azonnal el akarja hagyni a császárvárost; Kiss nyugtatja meg: tévedés lehet a dologban, felvilágosítást kell kérni Majláth alkancellártól (hiszen annyi ígéretet kapott erre), s végülis Metternichnél való fogadtatása is segíthet a dolgon! Így aztán Deák letesz az azonnali elutazásról, s a kancelláriára hajt. Majláth közbenjárása nem késik: másnapra meg is kapja az audienciát. S délután 2 órakor már az államkancellárián van, Metternichnél. (Étlen-szomjan tárgyalja végig a nem könnyű napot; este 7-kor jut hozzá ebédjéhez. Roppant szívós volt ez a sűrű fürdőzéssel gyógyított beteg test!)

A négyórás beszélgetés (este hat óra tájban hagyta el a Staatskanzlei épületét) tartalmáról nincs semmiféle tudomásunk. Az eredményről is csak annyi, hogy a volt zalai követ kitűnő hangulatban távozott a hercegtől. Széchenyi és Metternich kapcsolatáról jó cikkrevalót tudunk; Wesselényivel (szinte személyes gyűlölet élt benne az erdélyszéli báró iránt) az államkancellár még akkor sem állt volna szóba, ha történetesen a másik mutatott volna is erre hajlandóságot; Kossuthtal való híres négy szemköztjét az épp Wesselényihez

irt levelében örökitette meg klasszikusan. A Deákkal folytatott beszélgetést egyelőre a titok homálya fedi — így is illik a volt zalai követhoz. (Hacsak a fecsegő természetű Metternich levelezéséből fény nem derül majd rá — mert hozzá így illenék.)

(Deák az államkancelláriáról jövet még Burkhart államtanácsost is felkeresi.)⁵⁴

Február 13-án reggel 1/29 órakor indul vele a fiakker („No. 168” — veszi bele gonddal jelentésébe a rendőrkém) az audienciára. Negyed tizenegy tájban érkezik haza; egy óra tájt azonban másodsor is a Burgba indul, Kollowrathoz. (Az mindenesetre nem szentel neki annyi időt, mint vetélytársa.)⁵⁵

S ezzel első célját már el is érte. Még a főhercegekhez is be kell ugyan jutnia (Lajoshoz és Ferenc Károlyhoz; bizonytalan, hogy mikor került erre sor, de mindenesetre a királyi audienciát követő egy héten belül), de főfeladata most már a döntés várása s az esetleg tudomására jutó akadályok hártgatása. Programja továbbra is meglehetősen zsúfolt, de most már egyre több hely jut benne magánügyei intézésének s a Wesselényi ügyével össze nem függő tárgyalásoknak (elsősorban báró Sinával, a birodalom egyik gazdasági nagyhatalmával, akinek fontos szerep van szárvá egyes reformer-csoportok gazdasági terveiben).

Mert hiszen nehezen is volna elképzelhető, hogy az 1832/36-i ellenzék egyik jólismert alakja egyszerűen csak barátja ügyében instanciázní utazott fel a császárvárosba, s ott pusztán humanitárius vagy jogász érvekkel próbálná meglágyítani a szíveket s más belátásra téríteni az agyakat. Érveiről, amelyeket tárgyalásain használt, egy s más mégis kiszivárgott. A zalai úr, úgy hírelt — s nem is képzelhető el más, minthogy maga sietett ezt, jól meggondolt taktikából, közhírré tenni —, sokkal törvénytisztelőbbeknek és szabadszelleműbbeknek találta tárgyalási partnereit (Lajos főhercegtől Bartalig s még lejjebb), mint a magyar közvélemény vélne róluk. (S persze ennek az országgyűlés előtti konciliáns hang, a „Majláth-éra” beköszöntése is nyújtott némi tápot — a hírek hallgatói számára. Deák nem volt illuzionista.) Épp ezért ő is a lehető legnyíltabban fejtette ki nekik politikai nézeteit. A magyar rendek három elv alapján állnak — mondotta —: a dínasztíához való hűség, a törvénytisztelet és a haladás elvé. Az utolsót senki sem tartóztathatja fel, hisz egész Európa szükségesnek ítélte; az ellene tett intézkedések teremtik Magyarországon csakúgy, mint Európa valamennyi modern országában, az ellenzéki séget. Forradalmi párt nincs Magyarországon; lehetnek ugyan forrófejű emberek itt is, amint mindenütt másutt Európában, de ezek figyelemre sem méltóak; előbb-utóbb önönmagukat teszik lehetetlenné. A főelleniség Magyarországon az oligarchia; ez konzervatívnak mutatkozik (minden erejével gátolni igyekezően a haladást), de valójában egyenesen a sötét középkorba kívánkozik vissza. Am támogassa a kormányt a nemzet főkivánságát, s a magyar ellenzék ugyanarra a sorsra jut, amire a württembergi s más német államoké: magától szétesik.⁵⁶ (Azzal persze tisztában volt az eljövendő 1839/40-i országgyűlés ellenzékének vezére, hogy a reformkövetelések olyanarányú teljesítésére, amelyet az ellenzék várna, s amely azt lehetetlenné tenné, ügysem kerülhet sor; az oppozíció ilyen lehetetlenítése a kormány számára belső lehetetlenség.)

S most, Deák után, ismét az udvari hatóságoké a szó az ügyben.

A Wesselényivel való bánásmód ügye még el sem jutott a döntésig, amikor V. Ferdinánd 1839. február 17-én leküldte Majláthhoz véleményezésre

⁵⁴ Deák 1839. febr. 12-i tárgyalásairól 2 besúgójelentés is beszámol (mindkettő másnapi — Bécs — kelettel; ld.: O. L.—TM 60. cs. 8455—6).

⁵⁵ 1839. febr. 14-i (Bécs) besúgójelentés (O. L.—TM 60. cs. 8459).

⁵⁶ 1839. febr. 21-i (Bécs) besúgójelentés (O. L.—TM 60. cs. 8469/d). Jólval részletesebben foglalkozik ezzel Orosz József egy 1839. febr. 22-i (Bécs), majdnem emlékiratszámba menő jelentése; az abban foglalt részletekre azonban helylyt nincs értelme kitérni. (E jelentést ld.: O. L.—TM 60. cs. 8470/c.)

a recursus-t.⁵⁷ A felségsértési bizottság sietett a dologgal: Bartal votum-a február 20-i kelettel indult el a Ministerialkonferenzhez.

A Curia ítéletét — írja a referens — időközben már kihirdették; Wesselényi, aki köztudomásúlag nem tanúsított ellenállást, hanem a legnagyobb készséggel vetette alá magát az ítélet végrehajtásának (ezt a kancellária és Fejves vicedirector, de más hivatalos szervek sem győzik eléggé hangsúlyozni, ezzel is igyekezvén kedvezőbb légkört teremteni az ítélet után most már múlhatatlanul szükségessé vált vissza vonulásnak), a budai kaszárnyában van fogva; a jog sérelme nélkül nem lehetett volna azon kérelmének eleget tenni, hogy a büntetés megkezdése előtt utazzék Gräfenbergbe. A kérvény további részeit illetően a pallosjoggal bíró törvényhatóságok büntöneit szabályozó törvények és rendeletek alapelveiből kell kiindulni: 1. a büntetést sem szigorítani, sem enyhíteni nem lehet a bebörtönzés módjával; 2. tekintettel kell lenni a foglyok egészségére (a bűncselekménytől s büntetéstől függetlenül — még ha az utóbbi halálos is). A bizottság hitelt ad a kérvényhez mellékelt orvosi bizonyítványban foglaltaknak (a legkiválóbb orvosi szakértők aláírása szerepel rajta); Wesselényit valóban a teljes vakság fenyegeti. Az uralkodó döntésétől függ: miképpen, s hol kerüljön sor a kúrára? Kórházba vagy más, a király által kiválasztott helyre is lehet küldeni a beteget, s ott megfelelő szakemberekkel kezeltetni; a bizottság azonban nem vállal felelősséget egy ilyen megoldásért. A gyógykezelés eredménye ti. nagyon kétes; beállhat a teljes vakság, s „ita acerbitatem casus hujus certo certius Regimini adscribendum fore in promptu est”. Jobbnak látszik, megfelelő óvatossági rendszabályok foganatosítása mellett eleget tenni az elítélt kérésének. Óvintézkedésül a következőket javasolja: Wesselényi csak személyére és szolgálai részére nyerjen a gräfenbergi útra passualis-t, s egyenesen börtönéből induljon oda; ünnepélyesen nyilvánítsa ki, hogy levelezésével nem fog politikai izgatást végezni, s a gräfenbergi tartózkodása alatti társadalmi érintkezésben is ehhez tartsa magát; a büntetés megszakítás 6 hónapra engedélyezendő, s ez az idő nem számít bele a 3 esztendőbe; a félév telte után, „aut si altissimi indultus hujus gratia se quocumque facto minus dignum redderet”, börtönébe kell visszatérnie. Az előbb említettekben vállalt kötelezettségeiről adjon reversalis-t a királyi jogügypigazgatónak.⁵⁸

Majláth alkancellár (aki 1839. február 20-án mint a bizottság „unanimis sensus”-át terjesztette fel az uralkodóhoz a votum-ot) február 24-én még külön, személyes felségelöterjesztésben is jónak látta a királyhoz fordulni az ügyben. Egyetértett — úgymond — a felségsértés-ügyi bizottság előterjesztésében foglaltakkal (külön hangsúlyozza a Curia elvi döntését aziránt, hogy felségsértés szóban, tettleges kísérlet nélkül is elkövethető, s azt, hogy ezzel s az ítélet végrehajtásával a kormány kezében hatalmas eszköz van a „Rednerumtriebe” ellen, végül azt, hogy a kormánynak — a közvéleményre való tekintettel is — érdeke kerülni a büntetés túlajtását); egyben azonban rendszabályokat sürget a kérelem teljesítésével lehetővé tett visszaélések ellen. Wesselényi barátai, akik mindent megtettek annak érdekében, hogy részvétet ébresszenek iránta, s „eine Celebrität” biztosítsanak neki, az ellene hozott ítéletet is erre fogják felhasználni. Bizonytal ugyanilyen szándékkal, s nem a kormányzat kegyelmességének hirdetésére, a legnagyobb publicitást biztosí-

⁵⁷ O. L.—MKPr 1839 : 166.

⁵⁸ A felségelöterjesztés fogalmazványa: O. L.—MKPr 1839 : 166. Tisztázata: O. L.—MKPr 1839 : 262.

tanák gräfenbergi tartózkodásának is. Így aztán a kíváncsiság és a felforgatás szelleme sok exaltált fejet vihetne Priessnitz gyógyhelyére (főként Németországból), s a zsidói báró bűnös üzemek központjává válnék. Ezért pótlólag azt javasolja a február 20-i felségelőterjesztésben foglaltakhoz (ezt láthatólag nem kívánta a felségértési bizottság többi tagjainak tudomására hozni — ha ugyan egyáltalán nem voltak olyan rendelkezések, amelyek az ilyen, a birodalmi rendőrfőnökséggel kapcsolatos intézkedéseknek szigorú titkosságot követeltek), hogy a király utasítsa Sedlnitzkyt: tegyen felségelőterjesztést az engedély megadása esetén Gräfenbergben foganatosítandó elővigyázatossági rendszabályokat illetően.⁵⁹

Deák azonban egyelőre hiába várta Bécsben a döntést. Pedig tétlenséggel igazán nem vádolhatjuk a további heteket illetően sem; még túlzott türelemmel sem.

S közben ráadásul még (ahogy ez nem akkor fordult elő először, s utóljára sem) hírek terjedtek el Magyarországon: megkörnyékezték, már nem is Wesselényi ügyében jár az udvarnál. Már február elején híre terjedt: Ragályi helyére ő kerül az alnádori székbe; ekkor azonban még senki sem hitt a pletykának.⁶⁰ Pár héttel később azonban már egyenesen arról vélték tudni Pesten, hogy a személynök tisztét kínálták fel neki. A kormánypártiak — bár eléggé valószínűtlennek tartották, hogy valaki a magánéletből egyszerre a hivatali ranglétra ilyen magas fokára hágjon — lelkesen fogadták a hírt; ha Deákot meg lehet nyerni a kormánynak, az ellenzék egyik legtehetségesebb vezetőjét vesztí el, a királyi tábla visszanyeri hitelét, s a jövő országgyűlés tárgyalásai is „szabályozottabb, s a közmegegyezéshez vezető irányt” vesznek. Az ellenzék a tisztség felkínálását vagy elnyerését tartotta kevésbé valószínűtlennek; az azonban már elterjedt, hogy a volt zalai követ kategórikusan visszautasította az ajánlatot: meggyőződésével s lelkiismeretével kerülne összeütközésbe. Abban biztosak voltak barátai és hívei, hogy beszülethe megengedhetetlenné teszi számára a tisztség vállalását. Azt azonban ők is mérlegelték: mit jelentene elvesztése, éppen a sorsdöntőnek ígérkező országgyűlés előtt.⁶¹ A hír március elején is tartotta még magát.⁶² S közben Pesten is ismeretessé válnak udvari tárgyalásain használt érvei. Az ellenzék egyrésze visszahőköl: úgylátszik, nagyon megdölgözték ottfenn Deákot! Eszes ember, de nem ismerős az udvari modorral, az udvar intrikáival, s léprecsalták. De hát tudhatta volna, hogy egy szót sem szabad elhinni Metternichék mézes ígéreiteiből! Perszé, hízeltgett neki, hogy Kollowrat barátjának titulálja, hogy herceg Metternich kitüntetően bánik vele, s hogy az uralkodó az ő közbenjárására engedélyezi a gräfenbergi utat; de látnia kellett volna: mindez az ő lekötöztetésére, megvesztegetésére történik! Wesselényi szemévilága talán megmarad; Deáké oda van. A fogoly gräfenbergi útjával az ellenzék nem nyer semmit (az ott éppoly szoros ügyelet alatt lesz majd, mint börtönében), Deákot azonban elveszítette. S egyébként sem került volna nagy erőfeszítésbe kieszközölni, hogy Kossuth is az árvízi hajóssal utazzék a gyógyhelyre! A kormány azonban csalódnai fog: Deák értéke népszerűsége. S annak átállása pillanatában vége. Az ellenzék elveszti ugyan legjobb fejét, de a kormány is csak egy fejet nyer vele; s az opposzició hamar kinövi majd ezt a bajt.⁶³

Még ha a hírek nem Deák Bécsbe indulása előtt kezdtek volna is közzéjón forogni, akkor sem sok hitelt adhatnánk nekik. De így felesleges cáfolatukkal foglalkozni.

Az engedély késésének egyik oka az volt, hogy az udvar ez esetben, gyakorlatától eltérően, mégiscsak jónak látta megkérdezni a nádort is az ügyben. V. Ferdinánd 1839. március 1-én Handbillet-tel megküldte neki véleményezésre Wesselényi kérvényét.

⁵⁹ A felségelőterjesztés fogalmazványa: O. L.—MKPr 1839 : 187. Tisztázata: O. L.—MKPr 1839 : 263.

⁶⁰ 1839. febr. 2-i (Pest) besúgójelentés (O. L.—TM 61. cs. 8590).

⁶¹ 1839. febr. 21-i és 22-i (Pest) besúgójelentések (O. L.—TM 60. cs. 8469/b, 8470/b).

⁶² „Es ging hier das Gerücht, man habe ihm in Wien Anträge zur Stelle des Personals oder Vize Palatins gemacht; hinsichtlich der ersteren Würde fand das Gerücht fast gar keinen Glauben, das andere aber desto mehr.” 1839. márc. 1-i (Pest) besúgójelentés (O. L.—TM 60. cs. 8475/c).

⁶³ 1839. márc. 1-i (Pest) besúgójelentés (O. L.—TM 60. cs. 8473/d).

A nádor március 7-i felterjesztésében fejtette ki álláspontját. Bevezetőben utalt rá, hogy Wesselényi már 1838 folyamán fordult hozzá a gräfenbergi út engedélyezését illető kérelemmel. Ő akkor közölte vele, hogy semmi akadály a dolognak; a pert azonban nem függeszti fel a kúra idejére, hisz érdemi replica-ját már benyújtotta (ez, mint tudjuk, nem felel meg a valóságnak), s a további szükséges iratokat ügyvédje is megfogalmazhatja. Wesselényi mégsem utazott el; így tehát magára vessen a gyógyulás alkalmának elszalasztásáért. Ami mármost jelenlegi egészségi állapotát illeti: a teljes vakság fenyegeti, s ez joggal⁶⁴ ébreszt résztvétel. A király veleszületett kegyelmességéhez illő megadni neki az eszközöket egészsége helyreállításához, s minden olyan könnyítést, ami a bírói ítélet szentségének sérelme nélkül lehetséges. A büntetés 5—6 havi megszakítását azonban nem tartaná helyesnek. A legjobb helyi orvosok szerint nem a gräfenbergi kúra az egyedüli megfelelő gyógy mód, s a kezelés „... in dem Ort seiner Verhaftung” lehetséges, ha a király hozzájárul ehhez. A fogly által kért kedvezmény különben is szokatlan, s csökkentené a bírói ítélet erejét. Végül pedig meggondolandó, hogy Wesselényi sem pere alatt, sem jelen recursusában nem mutatta a megbánás legcsekélyebb jelét sem, s nem kért királyi kegyet.

A döntést a király tetszésére bízva, utalva arra, hogy az engedélyezés esetén rendszabályok szükségesek figyeltetésére és politikai levelezésének megakadályozására.⁶⁵

A Majláthok mindenesetre sokkalta kevesebb szigort mutattak az államfogollyal szemben, mint a legendák „alter Ragotzi”-ja. S végülis az ő álláspontjuk győzött — s feltehetően az a körülmény, hogy a legfelsőbb udvari körök csatlakoztak bizonyos reményeikben.

Az udvar ugyanis le akarta mérni a közvélemény reagálását az ítéletre és bebörtönzésre. Az első felháborodás viharára biztonnyal számított; de szívesen vette volna, ha ez a csuda se tartott volna három napnál tovább. S, mint még látni fogjuk, vereséget szenvedett.

A resolutio — biztonnyal a Ministerialkonferenz javaslata alapján⁶⁶ — 1839. március 21-én született meg. Wesselényi hat havi gräfenbergi gyógykezelésre nyert engedélyt, azzal a feltétellel, hogy nem távozzon Gräfenbergből vagy Freywaldauból, „csendesesen és minden vonatkozásban a törvények szerint” viselkedik, ellenkező esetben magára vessen a következményekért (a körülményekhez képest akár az engedély visszavonásáért is). A hat hónap természetesen nem számít bele büntetésébe. A foglyot egy katonatiszt kísérfje a gyógyhelyre; ez megérkezésük után a helyi felügyelőbiztossal (Inspektions Commissär) konstatáltassa odaérkezésüket, s aztán térjen vissza. Wesselényi pedig a 6 hónap lejártával ismét vonuljon be börtönébe.

Az elhatározást a királyi jogügyszagató hirdesse ki Wesselényinek az őt őrző katonai hatóság jelenlétében.⁶⁷

⁶⁴ A „mit Recht” kifejezést a nádor sajátkezüleg toldotta a fogalmazványba.

⁶⁵ Az 1839. márc. 1-i Handbillet-et és a nádor 1839. márc. 7-i (Buda) felségelőterjesztésének fogalmazványát ld.: O. L. — Regnicolaris lt.: József nádor titkos lt.-a: Acta Politiam. . . spectantia 1839 : 25. A felségelőterjesztés tisztázati példánya, a resolutio-val: uo. 52.

⁶⁶ Ismeretes, hogy Wesselényi sorsának jelentősebb fordulatainál ott történt döntés. S a még ismertetendő, egyidejű resolutio-k más udvari hatóságoknak szintén emellett szólnak.

⁶⁷ A resolutio-t ld.: O. L. — MKPr 1839 : 263 és Regnicolaris lt.: József nádor titkos lt.-a: Acta Politiam. . . spectantia 1839 : 52.

A döntést — némi késéssel; a nádor már március 24-én megkapta a resolutio-t — 1839. március 27-én hozták a fogoly tudomására. Wesselényi méltóságteljes köszönetét nyilvánította, s az őt az engedély feltételeire figyelmeztető director-t (Fejves addigra már elnyerte a királyi jogügységigazgató rangját) megnyugtatta: mindenképpen alkalmazni fogja magát azokhoz, „velut caeteroquin ex indole rei et status sui fluentibus”.⁶⁸

S a fogoly (aki aznap már Deáknak is személyesen mondhat köszönetet jó másfélhavi talpalásáért, előszobázásáért, nappali s éjszakai tárgyalásaiért, türelméért és higgadtságáért, érveiért és hallgatagságáért) készülődik az utazásra. Április 1-én már indulna; a városban úgy tudják: el is utazik akkor. Annál nagyobb Bártfay meglepetése, amikor április 5-én betoppan hozzá Wesselényi inasa. A kócsi felpakolva — meséli —, ura 3 éjjel már csak „puha madracon” aludt; Lederer azonban még parancsot vár Bécsből.⁶⁹ Széchenyi a főhadiparancsnokokhoz megy sürgetni az indulást (előbb 7-én, aztán 11-én); a késedelem rossz vért szül a közvéleménynél — magyarázza neki.⁷⁰

A fogoly útbaindítása azonban nem az ő érdeme volt — mint Vécsey hiszi —; a késedelemre sem az szolgáltatt okot, amit ismét csak Vörös Antal jegyzett fel a szállongó hírekből.⁷¹ Lederernek valóban volt oka utasításokat várni. A március 21-i resolutio még korántsem jelentette az ügy végleges rendeződését. Gondoskodni kellett a gräfenbergi fürdőző szemmeltartásáról is.

Sedlnitzky — aki ugyancsak 1839. március 21-én nyert utasítást az uralkodótól Wesselényi gräfenbergi figyeltetésére — 1839. március 23-án jegyzékben kereste meg Majláth alkancellárt. Közölte már megtett óvintézkedéseit: tekintettel a Lengyelország visszaállításáról „álmodozó” forradalmi párt és a magyar „demagógok” közti szimpátiára, felhívta a galíciai kormányzóság elnökének figyelmét arra, hogy csak politikailag nem kompromittált személyeknek adjon engedélyt a gräfenbergi utazásra. Olyan esetekben, amelyekben elkerülhetetlen útlevel adása vagy láttamozása „galizischen Insassen von notorisch-schlechter politischer Haltung”, egyben küldjön értesítést a morva-sziléziai kormányzóságnak (Gräfenberg ennek területi hatáskörébe tartozott), hogy az miheztartás végett közölhesse ezt a gräfenbergi rendőrfelügyelőbiztossal. Jelezte: elősegítené Wesselényi figyeltetését, ha hasonló intézkedésekre kerülne sor Magyarországon is. Arra kérte az alkancellárt: tegye meg a megfelelő intézkedéseket, s közölje vele ezeket; amennyiben pedig magyar ellenzékiek gräfenbergi vagy freywaldai utazásra nyertek útlevelet magyar hatóságoktól, bizalmasan értesítse erről; ugyanezt tegye az esetben, ha tudomására jutnak „politisch bedenkliche Individuen in Ungarn” kísérletei Wesselényivel gräfenbergi tartózkodása alatt kapcsolat létesítésére.

⁶⁸ Fejves 1839. márc. 28-i (Pest) felterjesztése Majláth alkancellárhoz (O. L. — MKPr 1839 : 307). A director egyben azt is jelentette, hogy megkereste a katonai hatóságokat: közöljék vele az indulás időpontját, s tartsák ezt titokban.

⁶⁹ Vécsey: i. m. 91. l. (Bártfay naplója alapján).

⁷⁰ Ld. 1839. ápr. 7-i és 11-i naplófeljegyzését (Sz : N V : 265, 267. l.).

⁷¹ Ezek szerint az elhúzóds oka gróf Draskovich Györgynek Wesselényihez írt, a Wachtel című svájci „folyóirat”-ban leközölt levele volt. A levél egy 1839. febr. 12-i pesti tudósítás mellékleteként jelent meg. Általánosságokon kívül ajánlatot tartalmaz Wesselényinek arra az esetre, ha nem akarja magát alávetni a büntetésnek: svájci otthona rendelkezésére áll. Kétkelkedik abban, hogy barátja kegyelmet kért; a koronázáskor ugyanis általános kegyelmezésre lehet számítani.

A cikk — s benne a levél — szövegét és Vörös kommentárját ld. többször idézett megjegyzéseiben (80—81. l.).

A diplomata Majláth gróf azonban tisztában volt vele, hogy Sedlnitzky kérései teljesíthetetlenek. Magyarországon a birodalmon belüli utazásra az alispánok adnak ki útlevelet. Ezek egyrésze amúgyis ellenzéki, vagy legalábbis nem áll távol az oppozíciótól; de még a többiek is közjogi sérelemnek vennék az ilyen figyeltetést. S ami a legrosszabb: ellenzékiek, óvatosaik és konzervatívok egyaránt azonnal kifecsegnék a dolgot. Elképzeltelők aztán a botrány, ami ebből kerekednék; s épp az országgyűlés kezdete előtt! Így aztán 1839. április 1-én (mindezt egy körmondat felében közölve Sedlnitzkyvel) arra kérte a birodalmi rendőrség fejét: küldje meg neki a Gräfenbergben vagy Freywaldauban tartózkodó magyarok jegyzékét; ebből ő majd személyes ismeretei alapján fogja kiválogatni a figyeltetendőket.⁷² Sedlnitzky kénytelen volt ehhez alkalmazkodni: mint április 10-i jegyzékében közölte az alkancellárral, megkereste a morva-sziléziai kormányzó aziránt, hogy nyolcnaponként terjessze fel hozzá a Gräfenbergbe és Freywaldaubába érkező magyarok jegyzékét; ezeket ő át fogja majd tenni Majláthhoz.⁷³

Wesselényi gräfenbergi figyeltetésének ügye tehát csak 1839. április 10-e tájt nyert végleges elintézést. Lederer, akitől az indulás időpontjának kijelölése — legalábbis részben — függött, erre számíthatott: a dolog még egy sor intézkedést követel az udvarban, s ez még a legnagyobb sürgősség esetén is napokat igényel. (Volt már erről némi tapasztalata a Wesselényivel való bánásmód ügyével kapcsolatban.) Épp ezért eredetileg — mint 1839. március 29-én jelentette Hardeggnek — április 6-án este 10 órára tűzte ki az indulás időpontját. Kisérőjéül Stocklassa főhadnagyot és Ruwald őrmestert jelölte ki. Az útirány Bécsen át vezetett; ez nem a legrövidebb út volt ugyan, de a magyarországi utak állapota miatt mégis ez látszott a legalkalmasabbnak. Amellett így postakocsin történhetett az utazás, s így el lehetett kerülni azt a feltűnést, ami az elfogat igénybevételével járt volna. S az is nyomott a latban, hogy Wesselényi így hagyja el a legrövidebb útvonalon az országot. Stocklassa útlevelet es nyílt rendeletet fog nyerni az útra. A magyarországi főhadiparancsnok egyben bizalmasan utasította Matthauschek bécsi térparancsnokot (Platz-Oberst): Bécsben úgy helyeztesse készenlétbe a postalóvakat, hogy csak be kelljen őket fogni, s azonnal folytatni lehessen az utazást; egyben megkereste az ezredet aziránt is, hogy küldjön értesítést a Bécs—Brünn—Olmütz—Sternberg—Würbenthal útvonalra, amerre Wesselényiek postakocsija elhalad (az utolsó helyről külön alkalmatossággal viszik majd Wesselényit Gräfenbergbe).

A főhadiparancsnok egyben egy további problémát is jelzett felettesének. A fogoly a március 21-i resolutio kihirdetésekor azzal a kérelemmel fordult hozzá: adják mellé gräfenbergi tartózkodására, felolvasóul, Ruwald őrmestert, aki korábban is ellátta ezt a feladatot. Azzal indokolta kérését, hogy ott még elhagyatottabb lesz, mint fogóságában, s a felolvasás lesz egyedüli szórakozása.

(Érdemes eltöprengeni rajta: a fogoly maga vinné magával börtönőrt! Micsoda erkölcsi erő áradt ebből az emberből, hogy úgy lefegyverezte ezt a nyilván némi műveltséggel rendelkező osztrák altisztet, hogy az aztán szinte szolgájaként követte volna! S persze lehet, hogy arra is számított Wesselényi: ez esetben Ruwaldot bízzák meg figyeltetésével; tőle pedig láthatólag nem tartott már.)

Lederer korrektül jelentette a kérést Hardeggnek; ez azonban már kissé szűrésában reagált a dologra. 1839. március 31-i jegyzékében (egyben megküldve Lederer felterjesztését is) közölte Majláth alkancellárral, hogy az ügyet a király elé terjeszti; a maga részéről azonban furcsának tartamát egy cs. kir. altisztet egy államfogyolynak bizonyos mértékben szolgálatába állítani.⁷⁴

Ruwald gräfenbergi felolvasósága valóban meghíúsult: az 1839. április 6-i királyi elhatározás szolgálati szempontból nem tartotta engedélyezhetőnek katonai személynek

⁷² A jegyzékváltást ld.: O. L. — MKPr 1839 : 310.

⁷³ Sedlnitzky 1839. ápr. 10-i jegyzékét, valamint Majláth elintézését — egyszerűen tudomásulvette a dolgot — ld.: O. L. — MKPr 1839 : 367.

⁷⁴ Lederer 1839. márc. 29-i jelentését és Hardegg 1839. márc. 31-i jegyzékét ld.: O. L. — MKPr 1839 : 320. Ugyanezen szám alatt Majláth — 1839. ápr. 2-án — mindkét iratot visszavárólag megküldte Sedlnitzkynek.

e célra Wesselényi mellett hagyását.⁷⁵ S közben, mint tudjuk, az utazás is késett. Lederer 1839. április 5-én jelentette Hardeggnek: a rossz idő és a „beinahe grundlosen Wege” miatt nem meri útjára indítani foglyát.⁷⁶

Végre 1839. április 11-én valóban elindult a kocsi Gräfenbergbe Wesselényivel. Nagy titokban; Almás körül azonban mégiscsak látta őket Bártfay egy ismerőse.⁷⁷

Hat hónapra; de — vágjunk itt egy kissé elébe az események menetének — nem került többé vissza börtönébe.

A hat hónap csak 1839 október közepétájt járt volna le, de Wesselényi — számítva (s joggal) az ügyintézés bonyodalmaira — már 1839. augusztus 1-én újabb recursus-ban fordult az uralkodóhoz a gräfenbergi tartózkodás meghosszabbítása iránt. Örökké hálás marad — írta — a kúra engedélyezéséért, s ezt nemcsak szavakban, hanem tettekben is ki kívánja mutatni. A kezelés hatására több korábbi bajától jórészt megszabadult, s szeme állapota is javul. De — elképzelhetjük, mennyire várta a folyamodvány-író Wesselényi ezt a megváltó de-t — a gyógykezelés hosszabb időt igényel. (Mellékelte Priessnitz orvosi bizonyítványát, amely igazolta állításait.) Utalt arra, hogy télen a kúra hatásosabb. S — végre egy igazi Wesselényi-írv! — kevésbé keserves egyáltalán nem lépni a gyógyulás útjára, mint megkezdeni a felépülést, s aztán elveszíteni az eredményt! A teljes vakság következne be! Kérése újabb 6 havi gräfenbergi tartózkodás engedélyezése volt, s az ott-tartózkodás beszámítása fogságába (ez lelkinyugalmit erősítené, ami csak jó hatással lenne betegségére).

A recursus eredetijét nem állt módunkban tanulmányozni; csak a felségsértésügyi bizottság votum-ából ismerjük. Eredetiben maradt meg azonban Wesselényi két levele az ügyben Majláth Antalhoz (aki közben elnyerte a kancellár tisztségét).

Az elsőt a recursus-szal egyszerre indította útba. Tájékoztatta egészségének javulásáról, a kúra megszakításának következményeiről s a recursusában foglaltakról. S aztán egy valódi Wesselényi-kitörés (nem bírja végig türelemmel az instanciát, s egy kikezdetetlennek szánt mondatban olyat vág ellenfelén, hogy az sziszegve esküszik bosszút): „Koránt sem... oly botránkozato, valaki megmentésére egy lépést sem tenni, mint a' félig már megmentett újra a' veszélybe vissza taszítani; 's a' valódi kegyesség bizonynyal a' meg-mentés szép mivét nem csak meg kezdeni, de végre is szokta hajtani.” Bizonyos abban, hogy kérelme meghallgatásra talál; Majláth támogatását kéri az ügyben.

Választ azonban egyelőre hiába vár, a recursus-ra s levelére egyaránt. A rendőrség tartóztatta volna fel a küldeményeket? Annyi bizonyos, hogy Majláth még Wesselényi augusztus 1-i levelét sem vette kézhez, amikor az, jogos türelmetlenségében, 1839. szeptember 3-án újabb levelet küldött neki Freywaldauból. Jelezte: augusztus elején recursus-t nyújtott be, s egyben őt magát személyesen is megkereste. Azóta nem vette híret, hogy küldeményei eljutottak-e rendeltetési helyükre. S most újból kirobban: „Azon nemes cselekvésmódnak 's kegyességnek, miszerint én ide bocsátatam indító oka 's czélja bizonyosan nem az volt, hogy nagy lelkűség csak mutattassék, hanem kétségkívül az, hogy egy szenvedő a' megvakulás' iszonyú sorsától megmentessék.” A gyógykezelés megszakítása azonban a teljes vakságot eredményezhetné, „s ebben az esetben ide lett bocsátatásom csak annyit tenne, mint habokba merült partig vonni, 's a' már partra szállni remélőt megint a' mélységbe taszítani.”

A két levél csak 1839. szeptember 10-én érkezett a kancellárhoz; feltehetően a recursus is csak akkor kerülhetett a felségsértési bizottsághoz. Az ti. csak 1839. szeptember 14-én készítette el votum-át az ügyben (most is Bartal volt a referens), s a commissio működésének ismeretében valószínűtlennek kell tartanunk, hogy a recursus

⁷⁵ Ld. erre nézve Hardegg 1839. ápr. 7-i jegyzékét Majláth alkancellárhoz (O. L. — MKPr 1839 : 335).

⁷⁶ A dolgot valószínűvé teszi az a körülmény is, hogy Stocklassa hatalmas hűlést szerzett az úton, s a betegség utóhatását még jó másfél évvel később is érezte. (Ld. erre nézve Lederer már idézett 1840. dec. 21-i felterjesztését — HIL — SAPr. B. Praes. 1840 : 315.)

Lederer 1839. ápr. 5-i felterjesztését Hardegg idézett 1839. ápr. 7-i jegyzéke (O. L. — MKPr 1839 : 335) ismerteti. Majláth 1839. ápr. 9-én visszavárolag ezt is megküldte Sedlnitkynek.

⁷⁷ *Vécsey* : i. m. 91. l.

jó hónapot hevert volna intézetlenül a kancellárián. Annál is kevésbé, mert az országgyűlésen a perek körül dúló viharokat nem lett volna tanácsos ezzel tovább korbácsolni.

Az adott helyzetben — ismertetésére ehelyt természetesen nem térhetünk ki — a bizottságnak nem volt túlsok lehetősége a választásra. Nem kételkedik — írta a votum —, hogy az uralkodó szándéka: Wesselényi gräfenbergi tartózkodása legyen eredményes, „eidemque opportunitas obtingat plene potiundi fructus Clementiae, Providentiaeque illius, cujus monumentum in Recurrente hoc exstare voluit”. Így javasolja a hatlavi meghosszabbítás engedélyezését. A kúra idejének a büntetésbe való beszámítását azonban nem ajánlja, „illimitata Majestatis Vestrae Sacratissimae Clementia ceteroquin salva”.

A resolúció 1839. szeptember 26-án született meg; V. Ferdinánd engedélyezte a meghosszabbítást. (A gyógykezeltetés idejének a büntetésbe való beszámításáról vagy be nem számításáról nem szólt a döntés.)⁷⁸

A második félesztendő 1840 április közepén járt le, de akkor már nem a meghosszabbítás vagy meg nem hosszabbítás kérdése volt napirenden. Barátai, az országgyűlés, a közvélemény minden napra várták az udvar elkerülhetetlen visszavonulását ügyében; ha máshogy nem, kegyelmi döntés formájában. Mint ismeretes, ezzel is zárult le a kérdés.

*

A halott Patroklosért azonban nemcsak a bécsi udvari hatóságok palotáiban folyt a harc, egy szívós, irgalmatlan energiájú, nyugodt, határozott és titoktartó dunántúli birtokos harca az udvar diplomatáival, közjogászaival, s közvetve generálisaival is. Deák csak egy (igaz, hogy ez esetben a legkiemelkedőbb) feje volt annak a sokezerfejjű hidrának, amellyel az udvarnak szembe kellett néznie.

„Ám lássák. Ők számolnak az igazsággal 's lélekisméreteikkel” — írta Bártfay naplójába 1839. február 8-án, a hétszemélyes táblai ítélet hírének vétele után.⁷⁹ S ez a két tömör mondat egy kissé fenyegetően hangzik. Nyílt megmozdulásra ugyan nem került sor; a két város ellenzéki közvéleménye néma döbbenettel vette tudomásul az ítélet hírért. Ez a némaság volt aztán az, amit Wesselényi barátai a seb fájaldalmában részvétlenségnek véltek. Február 9-én este és éjjel azonban egy s más nyilvánvaló jele is mutatkozott a közvélemény felháborodásának. Az aznap esti kaszinóbálon kicsiny a résztvevők száma; az ellenzék gyászolja Wesselényit.⁸⁰ S éjjel falragaszok jelennek meg az utcáskokon: „Borzadj nemzet!⁸¹ Fő törvényszékeid hóhértanyákká váltak! Wesselényi; a nép embere, börtönben.”⁸² S a tüntetés tovább tart: február 10-én a budai kaszárnya foglyát újra bevásztják a pesti óvoda igazgatóságába.⁸³ Másnap hire jár:

⁷⁸ Wesselényi 2 ismertetett levelét, a felségsértésügyi bizottság — ekkor a már említettekén kívül Plathy is tagja — 1839. szept. 14-i felségelöterjesztését és a resolúció-t ld.: O. L. — MKPr 1839 : 1095.

⁷⁹ B : N IV. : 8/b.

⁸⁰ 1839. febr. 9-i (Pest) besúgójelentés (O. L. — TM 60 : 8452/b).

⁸¹ Más variánsokban a „nemzet” szó helyett „haza” áll.

⁸² Ld.: O. L. — TM 60 : 8452/b, Vécsey hibásan másolta ki a szöveget Bártfay naplójából; abban „nemzet” szerepel.

A plakátragasztók jól dolgozhattak; a nádorhoz másnap reggel egyik hatóságilag eltüntetett plakát a másik után érkezett. Elsőnek Patisz Károly, Pest város kapitánya nyújtott be egy példányt belőle azzal, hogy ezt több köz- és magánépületre kiragasztották. Aztán Somssich Pongrác jelentkezett egy hasonlóval. Harmadikul Eichholtz pesti polgármester lépett be a sorba ugyanezzel. Sajnos, egyik példány sem maradt meg; valamennyi iratot kiselejtezték a nádori titkos levéltárból. A rájukvonatkozó elenchus-feljegyzéseket ld.: O. L. — Regnicolaris lt.: József nádor titkos levéltára: Acta Politiam... spectantia: Elenchus : 1839 : 19—21.

A szöveg szerzőjét Miskolcon Szemere Bertalanban gyanították. (Ld. erre: O. L. — TM 61. cs. 8623.)

⁸³ 1839. febr. 11-i (Pest) besúgójelentés (O. L. — TM 61. cs. 8609).

újabb pofon a kormánynak. Szapáry Ferenc Cziráky országbíró (ő elnökölt a hétszemélyes táblán Wesselényi elítéltetésekor) hálján Wesselényi egészségére iszik.⁸⁴

S a hír szertefut az országban. A hatás ugyan nem teljesen egyértelmű, de azért nem sok a disszonáns hang.

Dévénytől járva körül az országot: a pozsonyiak hangulatáról csak a királyi tábla ítéletét illetőleg értesülünk egy 1839. február 11-i pesti besúgójelentésből. Ott állítólag nem-konzervatívok is megértéssel fogadták az ítéletet.⁸⁵ Trencsénben már nyugtalanabbak a kedélyek: ide Nozdroviczky Gyula (frissen cenzurált ügyvéd) hozza meg a királyi táblai ítélet nyomtatott példányát. Vietorisz László másodalispánál olvasásuk fel, többek jelenlétében. Parázs vita kerekedik; az ellenzékiek a lehető legélesebben bizonygatják törvénytelenységét, a kormányhűek védeni próbálják.⁸⁶ A következő állomásunk jóval távolabbi: Miskolc. Itt ott két-három ellenzéki találkozik („Itt valahol, ott valahol, Esset, szép, szomorú fejekkel...”) — illik ez az Ady-vers ezekre a napokra), azonnal Wesselényi és Kossuth elítéltetésére fordul a szó. Jól vannak tájékozva; ismerik a két tábla szavazatait; a február 9-ről 10-re virradó éjjel kiragasztott plakátok szövegét is.⁸⁷ Szepesben és Sárosban (mindkettő a konzervatív megyék közül való) valóban a többség nyilatkozhatott az ítélet mellett; de azért itt is hallani éles ellenzéki hangot: a fiatal Pulszky Ferencét, aki igazán hajszál híján nem került a Lovassy-per elítéltjei közé, s aki ekkor még aligha álmodta, hogy egy pár hónap múlva Sáros megye követeként fog ügyködni az országgyűlésen, Wesselényi dolgában is. Nem érti — mondotta nyilvánosan —: hogy engedélyezik a természetjog iskolai tanítását, ha valakit büntetnek azért, mert hivatkozik rá? Egyébként szégyelli, hogy protestáns, s ki fog térni hitéből, mert protestáns ilyen ítéletet fogalmazhatott.⁸⁸ Beregben, Ugocsában általános a részvét (a besúgó ugyan azt bizonygatja, hogy ez csak a megyének szól, nem politikai elveinek; amellett csak a kisebbség áll ki). Az ítélet nyomtatott és kézzel másolt példányokban kézről-kézre jár 1839. február 20-a táján; a jogászok itt is a Pestről már ismert érveket hangoztatják az ítélet következetlenségéről: a Wesselényi valóban hűtlenség vétkébe esett, akkor halál lenne a büntetése, ha pedig nem, akkor a megye lenne illetékes perében ítélni. Általános a várakozás, hogy kegyelmet fog nyerni; egyesek már tudni is vélik, hogy a királynő koronázásakor. Mindenesetre várható — írja a besúgó —, hogy az ellenzék a megyegyűléseken szóvateszi a dolgot. A két megye, korábbi határozatahoz híven, országgyűlésen tárgyalandó sérelemnek fogja tekinteni Wesselényi ügyét. Szatmárban is hullámanak a kedélyek; a megye, amelynek konoksága a jobbágykérdésben az 1834 decemberi beszédbe kergette Wesselényit, 1839-ben már jócskán másként tekint rá. Gyakran hallani kifakadásokat Uray alispán és a Wesselényi ellen valló tanúk ellen.⁸⁹ Az országgyűlési tárgyakat előkészítő bizottság ülésén a két Kovács, Lajos és Ágoston a per hétszemélyes táblai tárgyalását ismertető levelet olvas fel. Különösen Perényi votum-a tett nagy hatást; az a kitétele, hogy „itt az idő, hogy megrendült hitelünket a közvélemény előtt helyreállítsuk” — egetverő tetszésnyilvánítást vált ki a jelenlevő ellenzékiekből. Annál inkább leszedik a keresztvizet Lányi septemvirről.⁹⁰ Az ellenzéki közhangulat legklasszikusabb megfogalmazását Benyovszky hallotta (s terjesztette is): vidéki nemesek nyilatkoztak úgy, hogy az ítélet a legláztóbb irat a Recrudescunt óta.⁹¹

S hiába számít rá az udvar, hogy a kedélyek majd csak lecsillapodnak. Wesselényi ügye állandó beszédtema; a közvélemény egyre újabb és újabb kedvező hírekkel biztatja magát (ha ugyan alaptalanul is, vagy indokolatlanul korán). Az udvar főméltóságai — ezt

⁸⁴ Sincerus 1839. febr. 11-i (Pest) jelentése (O. L. — TM 64 cs. 9342.)

⁸⁵ O. L. — TM 61. cs. 8610.

⁸⁶ 1839. febr. 21-i (Trencsén) besúgójelentés (O. L. — TM 61. cs. 8627). A jelentés írója persze siet leszögezni, hogy a többség helyeselt az ítéletnek, „und es dürften sich sonst in der Trentsiner Gegend nur sehr Wenige finden, welche an N. Br. Wesselényis Loos starken Antheil nehmen”. Talán némi újabb anyagi előnyt remélhetett az „optimista” jelentésért. Mindenesetre a jelentés olvasója kellemetlenül csalódhatott, amikor az 1839/40-i országgyűlés idején ugyan más hírek érkeztek a megyebeliek hangulatáról az ügyben.

⁸⁷ 1839. febr. 18-i (Miskolc) besúgójelentés (O. L. — TM 61. cs. 8623).

⁸⁸ 1839. febr. 12-i (Eperjes) besúgójelentés (O. L. — TM 61. cs. 8612).

⁸⁹ A három megye hangulatára ld. az 1839. febr. 20-i (Ujlak) besúgójelentést (O. L. — TM 61. cs. 8626).

⁹⁰ 1839. márc. 2-i (Debrecen) besúgójelentés (O. L. — TM 61. cs. 8651).

⁹¹ 1839. márc. 17-i (Pest) besúgójelentés (O. L. — TM 60. cs. 8488).

Deák egy állítólagos levelére hivatkozva terjesztik — csodálkoznak a Curia súlyos ítéletén, 2—3 havi fogsággal is megelégedtek volna; a kormány a Curia-t fogja koncul vetni az ellenzéknek!⁹² Wesselényi kegyelmet fog kapni (amit nem is kért), szembajára, az árvizi mentésre és arra való tekintettel, hogy pere 'alatt nem vett részt a politikai életben!⁹³ Március 3-án, miközben Deák még a legnagyobb kétségek közt várakozik (cseppet sem tétlenül) Bécsben, Pesten már híre jár, hogy Wesselényi már megkapta az engedélyt a gräfenbergi utazásra, csak még a dolog módozatai nincsenek tisztázva.⁹⁴

A személytelen közvélemény zúgásában figyeljünk fel két személyes hangra, kétféle emberére.

Az egyik Kölcsey Antónia, Kölcsey Ferenc unokatestvérének, Gábornak lánya; Ferenc bátyja révén ismerőse az árvizi hajósnak. Az, amit ez az akkor tizennyolcadik évében járó, Tenczeréknél tanult, s belső finomságában apja unokatestvérére ütő lány érez Wesselényi iránt, jórészt kislányos rajongás (hisz annyira gyerek még, hogy irodalmi művek elemzései és hallott vagy maga által kiöltött-komplált böleselkedések mellé kamasz-csinytevéseken rajtakapartását jegyzi fel naplójába), de talán több is annál. Wesselényi 1838 májusában náluk tett látogatásával kezdi naplóját is. Az akkor alig figyelt fel rá; egészen másfajta gondok foglalkoztatták.

Február végén már híret veszi az ítéletnek, „de nem tudám elhinni, oly nehezen szoktunk olyat elhinni, mit nem akarunk. És még is nem tartóztathatám magam némi remegéstől és a' legkeserűbb könnyektől, ez tán előérzet vala. Keblem egy zavar leve.” Ábrándozik: bírái „ihletett arczal 's mosolygó ajakkal” mondják ki felmentését. „Majd ismét fogházban gondolám a' nagy szenvedőt, komor egyedülségben, bus arczal és gondredőzte homlokka!” — s elfogja a sirás. Mikor először hallja részletesebben az „iszonyú hírt” (Kölcsey, Ormoséknál — két Ormos-fiú is volt tagja az 1832/6-i országyulás alatt Lovassyék társaságának), erőt vesz rajta a zokogás. „És látnom kelle a' magyarázhatlan mosolyt az ajkak és szemek végein; melly visszanyomá a' könnyeket. Ekkor egy büszke önérzetet érzék. Apám — a' gondos apa — hazajöttünkkel megmutogató, miként titkolnom kell fájdalommat, mivel mások nem értik azt meg, ugy mint ő, ki együtt érez velem, 's miként azt ők tulzó fellengésnek és ábrándozásnak fogják gyanitni.” Itt tör ki a Kölcseyek lelki „arisztokratizmusa” (ami szöges ellentéte a szó közönséges értelmében vett arisztokratizmusnak): „Miért hogy nincs minden embernek fogalma a' mély, való tiszteletről, melly akartalan ébred a' kebelbe a' szép, nemes lelkek előtt! és nem ismer sem nagyságot, sem vagyont, sem rangot.” Aztán március 10-én megérkezik Kende Ágoston Pap Endre levelével, aki — gondoljunk a korábbiakban elmondottakra — aprólékosan tájékoztathatja (s persze Kende is sok mindenről tud). „... nem sirtam már, csak egy köny futa szememen keresztül 's halgaték.” (Siet hozzátenni: szülei iránti tiszteletből, s hogy ne okozzon nekik szomorúságot.) „De a' fájdalom, melly keblemben ég, nem fog kialudni. Kiirthatatlan az onnan, mint a' tisztelet és bámulat, ki egy világ tiszteletére és bámulatára volna érdemes.

Gyakran ohajtám már bár ne ismertem volna őt” (Tatjana levele! De micsoda Fugénje van ennek a regénynek, s micsoda sors veti a sáros kis szatmári falucskába! És a befejezés: amikor Kölcsey Antónia hirülveszi — már mint házasságot, évekek a házasság tényleges megkötése előtt — Wesselényi és Lux Anna kapcsolatát?) „most csak egy közönséges ó szegényt-t! mondanék érte”. S mindjárt el is restelli magát: „de ez csak egy párszor volt, mert nem volna olly kincs miért az időt odaadnám éltemből, mit társaságában tölték.”⁹⁵

A másik — vénségében megérkezett bűnbánat-gyötörte, kicsit bolondos hang, különös kontrasztnak emellé a nagyon tiszta mellé — Wesselényi nagybátyjé, az öreg Cserey Farkasé. Az egykori szabadkőműves (az idősebb Wesselényi és az 1790-es évek Erdélyének egyik jeles ellenzéki szereplője, Toldalagi László vonja be e körbe), Kazinczy barátja, aztán rendőrbesúgó (tulajdon unokaöccsét is denuncijálja), majd rangja-fosztott őrnagy most kegyelmi kérvényt nyújt be Wesselényi ügyében: engedjék szabadon, s őt börtönözzék be helyette!

Bartal persze ad acta tétette a kérvényt⁹⁶; más, ez ügyben a kancelláriához érkezett folyamodványokat azonban már nem volt ilyen könnyű elintézni.

⁹² 1839. febr. 28-i (Pest) besúgójelentés (O. L. — TM 60. 8473/b).

⁹³ 1839. márc. 3-i (Pest) besúgójelentés (O. L. — TM 60. cs. 8475/b).

⁹⁴ 1839. márc. 3-i (Pest) besúgójelentés (O. L. — TM 60. cs. 8476/d).

⁹⁵ Kölcsey Antónia naplója. Bevezetéssel kiadta Kozocsa Sándor. Bpest. 1938.

55—57. l.

⁹⁶ O. L.—MK : AG 1839 : 4116.

Az ti., amitől a tiszaujlaki besúgó tartott (s nyilván nemcsak ő), hogy a törvényhatóságok emelik fel szavukat Wesselényi mellett, bekövetkezett; ha egyelőre nem is volt általános, de (babitsi kifejezéssel élve) „kiszámíthatatlan jövődök vészjele”.

Az első ismert megmozdulásra Zemplén megye 1839. február 18-i közgyűlésén került sor. Buday táblabíró indítványozza: a megye forduljon kegyelmi kéréssel a királyhoz a „hazaszeretetétől vezetettve megtévedt” Wesselényi ügyében, s egyben tegye az országgyűlés feladatává a kétértelmű törvények világos magyarázatát. Parázs vita kerekedik: gróf Barkóczy János sem tanácsosnak, sem törvényesnek nem tartja a kegyelemkérést, sőt egyenesen veszélyesnek; nincs rá precedens, hogy törvényhatóság lépett volna így közbe elítélt érdekében. Wesselényit, ha nem kielégítő törvény alapján is, de mégis törvényesen ítélték el; helyében nem is fogadna el kegyelmet. Maradjunk csak a törvény megjobbításánál; vétessék a követi instructioba, hogy míg ez meg nem történik, a követek ne bocsátkozzanak a királyi propositiok tárgyalásába. Feláll egy másik Barkóczy, Imre: minthogy a hon történetének úgyszólván minden lapja a Habsburg-kormányzat kegyelmességéről beszél, mégiscsak kegyelmet kellene kérni. Szent Iványi Vince kamarás: a kegyelemkérés törvénytelen volna (a királynak sincs joga nem-halálos büntetést ezúton megváltoztatni); a törvény megjobbítását azonban helyesli. Jancsó aljegyző: a Curia törvényes ítéletet hozott. A legcsekélyebb embernek is joga van sérelem esetén elégtételre; épp a király szent személyének ne volna? Fekesházy ülnök rádupláz: ne mondja senki, hogy az elítéltet a hazaszeretet vitte tévútra! Olvassák csak el a Curia ítéletében felsorolt szörnyű bűnlajstromát! Itt nincs helye felterjesztésnek. Matulay táblabíró még többet is vél tudni: Wesselényi erdélyi birtokain jobbágyságait fogatta igába s hátukat ostoroztatta; a királyi tábla csak formalhibát követett el (alacsonyabb bíróságok hatáskörébe avatkozva). De a törvényt azért meg kell jobbitani. Egy ellenzéki hang, Vladár Kristóf táblabíróé: nem kell felterjesztés, de nem azért, amiért Fekesházy és Jantsó nem akarják, hanem mert ügyis hiába volna. Inkább az országgyűlést kell sürgetni. Az ellenzék nekibátorodik: Éva András bizonygatja, hogy igenis van precedens az ilyen kegyelemkérésre; Wesselényi azonban úgysem kérne. Matulay pedig vagy bizonyítson, vagy rágalmozzonak nyilvánítja. Aztán még egy kormánypárti: Kossuth főjegyző védelmezi az ítéletet. S az alispán (korábbi megyegyűlési határozatra való hivatkozással) lezárja a vitát: nem lesz kegyelmi felterjesztés, csak újabb határozat a személyi szabadság védelméről.⁹⁷

Máramaros megye 1839. március 4-én kezdődő közgyűlésén már nagyobb sikere van az ügynek. Itt Sztojka Imre az ellenzéki vezérszónok: emlékezteti a megyét 1836-i határozatára, amely szerint elítéltetése esetén kegyelmet kell kérni Wesselényinek. Hic Rhodus, hic salta! A fiatalság viharosan helyesel („die Insolenz, Verachtung der Vorgesetzten und Arroganz der jungen Leute einen so hohen Grad erhalten hat, dass man diese letzte Gen. Congregation eine skandalöse zu nennen gezwungen ist” — állapítja meg némi rezignációval, jelentése végén a besúgó). Asztalos Pál javasolja: a többi államfogylok ügyét is vegyék bele a javaslatba. Szöllősy Balázs külön felhívja a figyelmet Lovassyékra. Egy másik szónok, Szaplóczay József az olasz államfogylok megkegyelemztetésére hivatkozik. A „mérsékeltnek” láthatólag csak voksaik vannak, érveik nincsenek. Azok azonban elegendőek ahhoz, hogy a feliratban csak Wesselényinek kérjenek kegyelmet.⁹⁸

⁹⁷ O. L. — TM 61. cs. 8622.

⁹⁸ O. L. — TM 54. cs. 8219/a.

Ugyanakkor ülésezik Bereg megye közgyűlése is. Az ülés kevésbé viharos (a vezérszónok, Lónyay László, a megye 1830-i ellenzéki képviselője, s Eötvös másodalispán, a megyei ellenzék feje, egyaránt rendkívül tartózkodóan szólal fel; nem az ítéletet támadják, hanem Wesselényi érdemeire — árvízi, tűzvészi mentés — hivatkoznak, s arra, hogy pillanatnyi indulatrohamában mondotta az inkrimináltakat). Az eredmény azonban annál biztosabb. A kegyelmi kérvény útbaindul — s aztán 1839. április 11-én, épp Wesselényi Gräfenbergbe indulása napján, Bartal ad acta téteti a Kancellárián.⁹⁹ A Magyar Udvari Kancellária (pontosabban a felségsértésügyi bizottság) már kimondotta véleményét az ügyben, s az országból érkező felterjesztések csak mint a közvélemény mutatói érdeklík.

Nos, abból hamarabb is kapott már izelítőt; mi későbbre kellett hogy hagyjuk ezt, hiszen két héttel a beregi és máramarosi közgyűlés után került rá sor. A Pest megyei közgyűlésről van szó.

Az várható volt, hogy a vezérmegyében tör ki a legerősebb vihar. Emlékezzünk csak rá: Bartal is felrótta egy felséglőterjesztésben a megye által Wesselényinek nyújtott támogatást. 1839. március 19-én kerül az ügy napirendre; a tüzes nógrádi, Kubinyi Ferenc az ellenzéki vezérszónok. Feliratot javasol a Wesselényi és Kossuth elítéltetése által megsemmisített személyi és szólásszabadság ügyében. Az országgyűlés még nem zárta le vitáját e jogok körül, a Curia azonban figyelemre sem méltatta ezt a körülményt, hanem törvények híján önkényesen ítélte el a budai kaszárnya foglyait. Jaj annak az országnak, amelynek alkotmányos létét tulajdon polgárai teszik semmivé! ahol a bírák nem a törvények alapján, hanem politikai szempontoktól vezetve ítélnék! ahol büntetőperekben marasztalnak el embereket, anélkül, hogy *bűnselekményeket* róhatnának terhükre! A Curianak nem volt joga ítélkezni. Feliratot tehát, amelyben érdeméhez mérten elmarasztalják a legfőbb törvényszéket, s egyben — minthogy e kérdések elbírálásának elvi alapjai körül még folyik a vita — kérik az uralkodót, hogy mindkét törvénytelenül elítéltet helyezesse szabadlábra.

A többnapos vitában aztán neves vagy később nagy névre szert tett ellenzékiek egész sora vonul fel: Szentkirályi, Jósika Miklós, Nyáry Pál, Patay, Földváry, Ráday. Napokig húzódik a disputa; Széchenyi a második nap kerül sorra, szintén a feliratra szavaz.¹⁰⁰ A kormánypártot egyedül Dessewffy Aurél képviseli; de hát a jó taktikai érzékű gróf tisztában van azzal, hogy nincs sok értelme teljes mellet szembefordulni ezzel az áradattal. A kegyelmi út mellett nyilatkozik. Az adminisztrátor pedig, Prónay Albert, előbb megpróbálja elodázní a dolgot, aztán kapitulál és Kubinyi javaslata értelmében mondja ki a határozatot.¹⁰¹

A felirat (elmarasztalja a Curia-t abban, hogy hatáskörét túllépve olyan kérdésben bocsátkozott a törvény magyarázatába, amelyben az előző országgyűlésen 17 üzenetváltás ellenére sem alakult ki egységes álláspont, s remény-

⁹⁹ A közgyűlésre ld. az 1839. márc. 9-i (Szöllös) besúgójelentést (O. L. — TM 54. cs. 8219/m). A kegyelmi kérvény ad acta tétele a Magyar Udvari Kancellárián: O. L. — MK : AG 1839 : 4777.

¹⁰⁰ Szeszélyes, csapongó beszédéről a lehető legeltérőbbek a besúgók feljegyzései. Annyi bizonyos, hogy azzal kezdte: nem szokása retirálni, de fél beszélni. Beszélni nem szabad, nem tanácsos, de *kell*. Gondolatmenetének további részei már nem a besúgók kapacitásához voltak mérve.

¹⁰¹ A megyegyűlésre ld.: O. L. — TM 54. cs. 8419/e, 61. cs. 8671—3, 64. cs. 9343.

kedik ugyan abban, hogy mindez az elkövetkezendő országgyűlésen, helyreállván király s nemzet közt a bizalom, elrendeződik, de addig is a két fogoly szabadonbocsátását kéri) 1839. április 4-én került a Magyarai Udvar Kancellárián tárgyalásra; előadója ezúttal is Bartal volt. A Kancellária a legjobbnak látta nem válaszolni: az elmúlt országgyűlésen a két tábla közt megvitattott, de a király elé fel nem terjesztett s el nem döntött ügyeket, illetve a következő országgyűlésen tárgyalandókat illetően nem adandó válasz; a büntetés végrehajtásától nem lehet elállni.

Mielőtt azonban a Kancellária felségelőterjesztése elindult volna a kiadóból, 1839. április 5-én megérkezett a nádor 1839. március 31-i felterjesztése. József nádor vérig volt sértve — s amellet talán felsőbb rosszallástól is tartott: elvégre is Pest megye *saját* megyéje volt! — A megye — írta — illetéktelenül bocsátkozott a curiai ítéletek tárgyalásába. Mintha a legfőbb törvényszéknek respektálnia kellene az eredménytelen üzenetváltást. A Curia nem a törvények *magyarozatába* bocsátkozott, csak *alkalmazta* őket! S minthogy a megye rendei mindezek által „szerfelett eltérnek a törvényes elvektől”, arra vélte őket intendőnek, hogy maradjanak a magyar alkotmány elveinek ösvényén.

Mint a korábbi esetekben is, a kancellária most is konciliánsabbnak bizonyult az „alter Ragotzi”-nál. Bartal egyenesen fölényesen legyintett a nádor prüszkölésére az április 4-i votumhoz toldott pótjavaslatában. (Még 5-én megtárgyalták a nádor felterjesztését.) A főherceg iránti respektusból tárgyalás alá vették ugyan a jelentést — írta —, de az abban foglaltak egyrészt nem érintik a korábbi határozat érvelését, másrészt az általa kívánt resolutio csak felizgatná a panaszra amúgyis hajlamos kedélyeket, körlevelekre adhatna okot, s elmérgesítené a sérelmek tárgyalását.

A resolutio, 1839. május 13-án, már nyilván további tapasztalatok alapján született. V. Ferdinánd három szóban jóváhagyta a Kancellária javaslatát.¹⁰²

A vihar első jelei már mutatkoztak. Távolról dörög az ég. Pár nappal Wesselényi Gräfenbergbe indulása után megérkeznek az első szélrohamok is: a követválasztó megyegyűlések instructio-i, bennük exponált helyen a személyi és szólásszabadság ügyével. S rövidesen kitör a vihar, hogy aztán le se csendesedjék az 1840-i kegyelmi aktusig.

TRÓCSÁNYI ZSOLT

АРЕСТ МИКЛОША ВЕШЕЛЕНЬИ

(Часть II.)

Резюме

В интересах Вешеленьи Деак обращается к венскому двору; он стремится достигнуть результата в первую очередь у вице-канцлера Антала Майлат и у государственного советника Дьердя Майлат. Он появляется на аудиенции у Меттерниха, Коловрата; наконец ему подарится выхлопотать аудиенцию у Фердинанда V., а так же у эрцгерцогов Людовика и Франца Карла. Комиссия по делам оскорбления величества предлагает королю разрешение перерыва наказания в 6 месяцев (при соответствующих мерах предосторожности, необходимость которых вице-канцлер Майлат подчеркивает также отдельно). Наместник короля тоже считает нужным разрешение соответствующего лечения

¹⁰² A megye feliratának *kivonatát* ld.: O. L. — MK : AG 4388. A nádor felterjesztését — szintén kivonatban — uo. 4776. A felségelőterjesztést: uo. 6984.

(и другие улегчения), но возражает против перерыва наказания. 21 марта 1839 г. король разрешает перерыв наказания на полгода; 27 марта Вешеленьи получает официальное известие о решении, но только 11 апреля 1839 г. он может отправиться в Грэфенберг. Он не вернется больше до тюрьмы; в сентябре 1839 г. (взглядом на возмущение, причиненное судебными делами на сейме 1839/40 гг.) двор разрешает новый перерыв в 6 месяцев, а во время истечения нового срока на повестке дня стоит уже вопрос о его помиловании.

Общественное мнение с возмущением принимает приговор. В Пеште демонстрируют при помощи плакатов и т. п. на стороне Вешеленьи; приговор является по всей стране объектом резких дискуссий. Муниципалитеты двигаются; общее собрание комитета Земплен 18 февраля 1839 г. (после резкой дискуссии), ссылаясь на прежнее решение выносит новое решение о защите личной свободы; в марте комитат Марамарош просит милости для Вешеленьи; общее собрание комитета Пешт в марте после дискуссии, веденной в течение нескольких дней (в ходе которой выступает целый ряд известных деятелей оппозиции — Ференц Кубиньи, Сенткиральи, Миклош Йожика, Паль Ньяри и т. д., — Сеченьи тоже выступает на стороне Вешеленьи и только Аурель Деже фи представляет правительственную партию) в обращении к королю осуждает кассационный суд за незаконность поступка и просит освобождение Вешеленьи и Кошута. Хотя наместник короля требует наставления комитета Пешт из-за акции, Венгерская придворная канцелярия предпочитает не ответить комитату, и король тоже решается таким образом.

Дискуссия вопроса (как было упомянуто) продолжается на сейме 1839/40 гг.

Ж. ТРОЧАНИ

LA CAPTIVITÉ DE NICOLAS WESSELÉNYI

(II. part)

Résumé

C'est François Deák qui fait des démarches à la cour en faveur de Wesselényi; il espère obtenir un résultat, tout d'abord, chez le vice-chancelier Antoine Majláth et chez le conseiller d'État Georges Majláth. Il se présente en audience chez Metternich et Kollowrat; finalement il réussit à obtenir une audience chez Ferdinand V, aussi bien que chez les princes royaux Louis et François Charles. La commission de lèse-majesté propose au roi la permission d'une interruption de six mois de sa peine (sur la base des mesures préventives accentuées, en premier lieu par le vice-chancelier Majláth). Le palatin considère également nécessaire d'accorder la permission pour une cure convenable (et d'autres adoucissements encore), mais il s'oppose à l'interruption de la peine. Le 12 mars de 1839 le roi consent à l'interruption de six mois de la peine; le 27 mars Wesselényi est avisé officiellement de la décision, mais il ne peut se rendre à Gräfenberg que le 11 avril de 1839. Il ne retourne plus dans sa prison; au mois de septembre de 1839 (vu les tempêtes qui sévissaient autour des procès à la diète de 1839/40) la cour permet un nouveau prolongement de six mois et à l'expiration de ce nouveau terme c'est déjà la mesure de grâce qui est à l'ordre du jour.

Le jugement excite la consternation de l'opinion publique. A Pest, par voie d'affichage, on organise des manifestations en faveur de Wesselényi; par le pays le jugement est l'objet d'après débats. Les conseils généraux commencent à s'agiter. L'assemblée générale du 8 février 1839 du comitat de Zemplén (après un âpre débat) faisant appel à sa décision antérieure, prend une nouvelle décision sur la défense de la liberté personnelle; en mars le comitat de Máramaros demande grâce à Wesselényi; le comitat de Pest, à son assemblée de mars, après un débat durant plusieurs jours (où ont paru en rangs les députés d'opposition — François Kubinyi, Szentkirályi, Nicolas Jósika, Paul Nyáry etc. — Széchényi se prononce également pour Wesselényi et ce n'est qu'Aurel Dessewffy qui représente le parti gouvernemental) dans son adresse condamne la Cour de cassation de l'illégalité de son procédé et demande la mise en liberté de Wesselényi et de Kossuth. Bien que le palatin sollicite la récrimination du comitat de Pest, la Chancellerie de la Cour Hongroise préfère ne pas répondre au comitat, et le roi décide au même sens.

Le débat de la question (comme nous venons de le mentionner) continu à la diète de 1839/40.

Zs. TRÓCSÁNYI

A NACIONALIZMUS KIFEJLŐDÉSE ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ALAKULÁSA A DUALISTA MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVTIZEDEIBEN

„Egy van, mi különösen szívemen fekszik, mert Magyarhon jövője, véleményem szerint attól függ — különféle nemzetiségek irányt legyünk jogkiosztásban mentől bőkezűbbek. Nem csak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is.”

(Teleki László, a szabadságharc párisi diplomáciai képviselőjének jelentése Kossuth Lajoshoz 1849. május 14-én. Magyar Orsz. Levéltár, Újabbkori gyűjtemény).

Ez a két, szervesen összefüggő dolgozat zárt része egy szélesebbkörű és átfogó történelmi munkának, amely a millenniumtól az első világháború korszakáig igyekszik a magyar politikai, gazdasági, tudományos és művészeti fejlődés elemeit összefüggésükben bemutatni.* Ennek a mintegy két évtizednek történelmében központi helyet foglal el a munkásmozgalom és a szocializmus előretörése, de ennek a két évtizednek (az imperializmus korának) egyre válságosabban kiéleződő politikai életében mind nyilvánvalóbban mutatkozott meg, hogy minden haladó mozgalomnak elsősorban két alapvető akadályra kellett volna összpontosítania egész támadó erejét, ha a polgári demokratikus fejlődés terén sikert akart elérni. A dualizmus Magyarországnak két meghatározó intézménye: a feudális (világi és egyházi) nagybirtok, az egész birtokmegosztási rendszer és a tűzön-vízen keresztül védelmezett „egységes magyar nemzeti állam” eszméje, azaz a magyar nemzetiség hegemóniája a többi nemzetséggel szemben. A kettő között fennálló szoros kapcsolat nem is szorul bővebb bizonyításra — kölcsönösen védelmezték egymást, egyik feltételezte a másikat.

A XIX. század második felében rohamosan kapitalizálódó Magyarországon a feudális csökevényekkel terhelt társadalmi rend, uralmi megosztás fenntartása sajátosan bonyolult helyzetet teremtett. E rend fenntartásáért, az ország demokratikus haladásának megakadályozásáért folyó küzdelem során torzult el a százados hagyományokból, a függetlenségi harcokból, a reformkorból és a szabadságharc emlékeiből egyaránt táplálkozó természetes nemzeti érzelem azzá a nacionalista-soviniszta önimádatá, melynek hordozója elsősorban a középnemes-dzsentri volt. Ennek a virtuskodó, hangoskodó áradatnak egyebek között az a katasztrofális következménye volt, hogy valósággal kompromittálta a természetes és egészséges hazaszeretetet, de ezen felül üres szólamná degradálta a jogos függetlenségi követeléseket is: mindazt, ami a polgári-demokratikus fejlődéssel szorosan összefüggő nemzeti-függetlenségi igény volt, bevonta a maga hangzatos, egyre reakciósabb, antidemokratikus,

* Az e kutatások alapján írott könyv „Magyar századforduló. — A második reformnemzedék története” címen ez év őszén jelenik meg a Gondolat Könyvkiadó kiadásában.

önző osztályszelleme büvkörébe. Ez a szellem vált a kiegyezést követő években egyre nagyobb mértékben kerékkötőjévé gazdasági, kulturális és politikai haladásunknak — népellenes, kultúraellenes önteltsége lett egyik sírásójává annak a dualista monarchiának, amelynek pedig hatalmi helyzetét köszönhetette. A dualista korbeli Magyarország nemzetiségi politikájának megértése lehetetlen e sovén-ultranacionalista szellem kifejlődésének ismerete nélkül.

Azt hisszük, ma már világosan látható, hogy a nemzetiségi kérdés, amelynek megoldatlansága 20 esztendővel később rombadöntötte a történelmi Magyarországot, a századvégén (de tulajdonképpen már a kiegyezés idejében is) megoldhatatlan volt. Ha valahol, úgy bizonyára ezen a téren van szükség minden érzelmi elfogultság kikapcsolására, mert ez a kérdés mind a mai napig ezernyi érzékenységet, hagvományt, mélyen gyökerező előítéletet érint.

Szabó Ervin bevezetésében Engels: A demokratikus pánszlávizmus tanulmányához ezt írja: „Mindnyájan: a magyarok úgy mint a románok és a szlávok nemzeti függetlenséget követeltek (ti. 1848-ban). Mindnyájának a nemzeti függetlenség előbbrevaló volt, mint a demokrácia és az európai forradalom ügye. Tiszta véletlen, hogy a magyarok a reakciós Habsburg-házzal állottak szemben e követelésükkel, míg a románok és szlávok a magyarokkal. A magyarok éppen úgy készen voltak nemzeti függetlenségükért cserbenhagyni a forradalmat, mint ahogy a nemzetiségek egyenesen megtámadták . . . Itt is, ott is a motívumok ugyanazok voltak. Sem ott, sem itt nem lehetett a demokrácia a lényeg, mert hiányzott az az osztály, hiányzott a polgárság, amelynek a demokrácia a politikai emancipációjának megfelelő politikai elv, sajátos osztályérdeke lett volna . . . Közel hatvan évvel a forradalom után, közel negyven évvel a nemzeti függetlenség kivívása után még ugyanazok a feudális vagy félf feudális elemek dominálnak az országban . . .”¹

Szabó Ervin a kérdésnek csak egy oldalára mutat rá, s ennek folytán nem is irányítja a figyelmet sok mindenre, amiről szó volt, s szó volt már 1905 előtt is. Ő sem ment a szociáldemokratákat jellemző doktrinér, hazafiasság elleni állásfoglalástól, s ezért nem is számol vele, mint eleven, ható tényezővel, mint sok esetben és vonatkozásban pozitív tényezővel. Fogalmazásából arra lehet következtetni, hogy a nemzeti függetlenségért és a demokráciáért folyó harcot egyenesen szembeállítja egymással: vagy ez, vagy az, a kettő együtt nem lehetséges. Tétele tehát kiegészítendő azzal az utalással, hogy a nemzetiségek magatartását a szabadságharc idején döntően befolyásolta a magyar uralkodó osztályokkal szemben fennállott bizalmatlanság, azaz jobban féltettek nemzeti autonómiájukat a magyar uralkodó osztályoktól, mint a bécsi kormánytól. Ezt a bizalmatlanságot nem oszlathatta el a szabadságharc magyar kormányának tétovázó magatartása a nemzetiségek kérdésében, s mindenképpen megszilárdította azután a kiegyezés után követett magyar-hegemóniás politika.

A kiegyezés után a magyar országgyűlés megalkotta a nemzetiségi törvényt. Deák és Eötvös, a törvény e két inspirálója és kodifikálója nyilván úgy vélte, hogy a lehető legmesszebb ment el a nemzetiségeknek nyújtható engedmények terén. A kiegyezés utáni Magyarország uralkodó osztályai — függetlenségi és Deák hívei is — egyöntetűen úgy vélték, hogy a nemzetiségi törvény végrehajthatatlan a magyar nemzeti érdekek súlyos sérelme nélkül. S nem is titkolták, hogy a törvényt soha végre nem hajtották. Ugyanakkor

¹ Marx és Engels válogatott művei. I. köt. Bpest. Népszava, 1905. 161—162. l.

azonban a nemzetiségek úgy ítélték meg a nemzetiségi törvényt, hogy az a legsúlyosabb jogfosztást és elnyomást jelenti rájuk nézve, s addig mentek, hogy bojkottálták a magyar országgyűlést, félreérthetetlenül kifejezve, hogy egyetlen percre sem fogadják el még csak tárgyalási alapnak sem a törvény alap gondolatát: az egységes magyar nemzeti államot.

A nemzetiségek (ha ugyan nem messzebbi hátsó gondolatok s nemzeti egységük megvalósítása lebegett már akkor is a szemük előtt) federatív Magyarországot kívántak, nemzetiségi autonómiával és valamennyi nyelv egyenjogúsításával.

A magyar uralkodó osztályok államhatalma (s befolyásukra az ország magyar népességének túlnyomó többsége) az egységes magyar nemzeti állam fikciójában élt s egyszerűen nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy ilyesmi nincs. Lehet írni, szónokolni valamiről, ami nincs — de egy országot nem létező alapon tartósan kormányozni teljes katasztrófa nélkül nem lehet. Nem az itt a kérdés, hogy Magyarországon elnyomott volt-e a nemzeti kisebbség vagy nem, és az is nagyjából megfelel az igazságnak, hogy semmivel sem vagy alig volt kizsákmányoltabb mint a magyarajkú nép óriási, túlnyomó többsége. A szolgabíró a magyarul beszélő békési földmunkással, a budapesti rendőr a magyarul tüntető munkanélkülivel cseppet sem volt emberségesebb és megértőbb, mint a román, szerb vagy szlovák szegénységgel. A kérdés lényege az, hogy a szerb, a román, a szlovák és a többi nemzetiségiek nem javítani akartak a helyzetükön Magyarországon, hanem ekkor már nem Magyarországon akartak élni. A legradikálisabb magyar politika is csak addig ment, hogy biztosítsa a legmesszebbmenő jogot Magyarországon belül, az intéger szentistváni birodalmon belül és így óhatatlanul kisebbségi állapotra kárhóztatta őket. A legenyhébb nemzetiségi igények is az „egyenjogusítás” helyett területi autonómiát követeltek, s sem „kultúrfölény”, sem a maguk nemzeti államaihoz képest még mindig magasabb életszínvonal nem téríthette el őket igényeiktől.

A két álláspont között nem lehetett még időleges közeledést sem létrehozni. A magyar uralkodó osztályok faji gőgjétől is megmértelyezett magyar közvélemény nem tudott szabadulni attól az emléktől, hogy a nemzetiségek nem tették magukévá a szabadságharc ügyét, sőt ellene fordultak — a nemzetiségek nem felejtették el, hogy 1848-ban a győzelmes köznemesség hallani sem akart nemzetiségi egyenjogúságról (csak az utolsó pillanatban, nagyon elkésetten született meg a Szemere-féle nemzetiségi törvény), s elfelejtve a Habsburg abszolutizmust, a magyarokkal szemben 1867 után is inkább az osztrák császárhoz folyarodtak védelemért.

A bécsi udvar ebben a korban már csak kevéssé volt hajlamos segíteni és támogatni a Budapest megkerülésével hozzáforduló nemzetiségieket, s Ferenc József ellenszenvvel, rosszállással figyelte azokat a zavaros és bizonytalan kapcsolatokat, amelyeket Ferenc Ferdinánd trónörökös környezete épített ki a nemzetiségek felé azzal a nem is nagyon leplezett szándékkal, hogy a Monarchia dualista jellegének felszámolását készítse elő. Voltak más bécsi körök is, amelyek (nem annyira a nemzetiségeket megértő demokratikus szándékkal, mint inkább atavisztikusan megőrzött magyar-ellenességből) segítséget nyújtottak a nemzetiségeknek (például Lueger) és táplálták a nemzetiségi burzsoázia sovinizmusát. Mert a nacionalista eltorzulás nem csupán a magyar társadalomban következett be, hanem ugyanolyan, vagy csaknem ugyanolyan mértékben reális hatóerővé vált a nemzetiségi burzsoázia és kispolgárság életében is. A két nacionalizmus állandó megütközése, súrlódása kölcsönhatásban

fokozta mindkét oldal vadhajtásait, túlzásait. Az egyik oldal túlzott nacionalizmusa okot látszott adni a másik oldal nacionalista túlzásaira. Bár nincs itt terünk a nemzetiségek nacionalizmusának elemzésére, rá kell mutatnunk arra, hogy — amint a magyar uralkodó osztályok sikerrel vitték be a maguk ultra-nacionalizmusát a magyar népszerűség tudatába, úgy a nemzetiségi burzsoázia (bár sokkal kisebb hatalmi eszközökkel) a nemzetiségek között is nagyjából elérte, hogy — osztálykülönbségre való tekintet nélkül — mint „egységes tömb” állítsa szembe a maga nemzetiségét az ugyancsak „egységes tömb”-nek feltüntetett magyarokkal. (Természetes, hogy ez csak általánosságban igaz, mert beható elemzés könnyen kimutatná, hogy a nemzetiségi burzsoázia, értelmiség, munkásság és parasztság sokban eltérő magatartást tanúsított — de alapjában mégis érzelmeiben azonosította Magyarországot a magyar uralkodó osztályokkal valamennyi osztály, s valamennyi hajlamos volt inkább a „Gesamtmonarchie”-ban élni, mint a dualista Magyarországbán.)

A millennium ünnepelésére készülők magyarokat megdöbbeneti (bár az elmúlt évek nem adtak okot az illúziókra), hogy a nemzetiségek nem hajlandók résztvenni az ünnepeken. Sőt ellenkezőleg éppen ezt az alkalmat használják fel arra, hogy sorozatosan és félreérthetetlen ellenségességgel tüntessenek a magyar uralom ellen. Zágrábban, Karánsebesen nyilvánosan elégették a magyar lobogót; Nagyszébenben, Turócszentmártonban egymást követték a magyarellenes tüntetések; a nemzetiségek a millenniumot közvetlenül megelőző időben, 1895 augusztusára hívták össze Budapestre a „nemzetiségi konferenciát”, hogy egységes politikai magatartást alakítsanak ki az egységes nemzeti állam ábrándjában élő magyar kormányzati és egyben magyar társadalmi politikával szemben.

S a dühödt hivatalos magyar kormány, magyar társadalom, levetve minden álarcot, kihívóan kiált feléjük:

„... Hát a magyar kutyaszámba
 Megy a saját hazájába?
 Fél kezünk is elég arra,
 Hogy nyakatok kifacsarja,
 S ha nem kell a békejobbunk,
 Lábunk alól félredobjunk!”²

S ugyanez a hang, amely a hivatalos magyar irodalmi élet egyik annyira elismert képviselőjétől, mint Jakab Ödön volt, meghökkentő, felhangzik más és alacsonyabb szinten is, mikor a Bruxellesben tartott nemzetközi békekongresszus kapcsán ír a névtelen költő:

„Nemes dolog a béke ápolása,
 De védeni a hont, az is nemes.
 Mi hódítókul nem csapunk le másra,
 De ránk se csapjon szentelen szemes.
 Mert bármit mond a békekongresszus ma,
 Első honunknak ezredéves jussa!
 Urechianak ezt nem adjuk át!
 Inkább kiirtunk minden bős oláht!”³

² Jakab Ödön: Az ünneprontók. Fővárosi Lapok, 1896. máj. 10.

³ Urechia az irredenta Román Liga vezetője, aki Bruxellesben felszólalt a magyarországi nemzetiségi üldözések ellen. Borsszem Jankó, 1895. 33. sz. 2. 1.

Józan hang, a kérdést súlya és jelentősége szerint mérlegelő megfontolás csak abból a vékony nobilisan konzervatív, fontolva haladó (bár inkább fontolgtató, semmint valóban haladó) rétegből hangzik, amely a magyar szellemi életben a Deák Ferenc, Eötvös József, Arany János és még oly kevesek képviselte ős-liberalizmus utódaiból áll: a Gyulai Pál köréből (amely, mint látni fogjuk, nem egy ízben képviselte a haladó és humanista szellemet az alpári demagógiával szemben). A Budapesti Szemle 1894-ben szentel ivnyi terjedelmű cikket dr. Moldován: Magyarok, románok című könyvének, s a kritikus, Péterfy Jenő tiszteletreméltó bátorsággal, tisztánlátással — de nem tagadva meg liberális-nacionalista szemléletét — figyelmeztet az egyre fenyegetőbb nemzetiségi bajokra:

„A magyar politikának igen sok nehézségei közül a legbonyolultabbak egyike a nemzetiségi kérdés . . . a harmadfél milliónyi magyarországi román mint ellenség látszik szemben állani a magyar állameszmével . . . S e pontnál azonnal elfogja a gondolkodó embert, kiből chauvinismus helyett józan, előrelátó hazaszeretet él, az a bántó gondolat: ugyan hány magyar politikus foglalozik e tárgygyal komolyan, előítélet nélkül s a dolog teljes ismeretével . . .? A chauvinisták előtt pedig egyenesen csak egy kérdés lebeg: akarnak-e a nemzetiségek a magyarsághoz simulni? Hogy a magyarnak is kellene simulnia . . . a nemzetiségeket legalább kissé simogatni . . . erre hangos büszkeségük nem is gondol. Azt akarják, hogy a nemzetiségek egy előttük üres állameszméért lelkesüljenek, jó megélhetésükről, anyagi s szellemi haladásukról aztán gondoskodjanak magok . . .” Péterfy sem hagy semmi kétséget álláspontja tekintetében: az államiság kérdésében „alkuról szó nem lehet, de az állam ne csak hatalomként, hanem segítőként is mutakozzék a nemzetiségek előtt”. Moldován könyvéből olvassa ki Péterfy „azt a mélyreható antagonizmust”, amely minden vonalon, de elsősorban a politikai eszmék és a társadalmi érintkezés terén áll fenn magyarok és románok között és riadtan (hogy ne mondjuk: látnokian) kiált: „. . . ha marad rá időnk, magyar részről hosszú, hosszú évek munkáját kellene megkezdenünk, melyben állami szigor céltudatosan lehetőleg messzemenő társadalmi tapintatossággal párosul.” S utalva a nemzetiségek, elsősorban a románok nyugat-európai magyarelleses propagandájára (mert ez ekkor már teljes virágában volt) megállapítja: „A román propagandának különben ép az adja meg szenvedélyességét, hogy egy óhajtott eshetőségre számít: a magyar állam felbomlására.”⁴

De Péterfy szava magányos szó, a Budapesti Szemle csak néhány száz példányban megjelenő, nem is különösen népszerű, vagy tiszteletben tartott lap. A nyilvános Magyarország, a kormány egész más hangon beszél. Az 1895 augusztusában Budapesten megtartott nemzetiségi konferencia felé Bánffy Dezső miniszterelnök kijelenti: „Bizonyára látszik ellenséges érzés a magyarokkal szemben, ha nem is a nép körében, de az intelligencia bizonyos köreiből, amelyek erőlködnek, hogy gyűlölködésüket a parasztságra is átvigyék, amely különben békés és nincs semmi oka panaszra . . .”⁵ S közben egyre-másra folynak a perek nemzetiségi vezetők, sajtóorganumok ellen, betiltják a román nemzeti pártot, mert Magyarország egységes nemzeti állam lévén nem tűrhet nemzetiségi alapon szervezett pártot, s a szebeni bíróság a Tribuna

⁴ Péterfy Jenő: Összegyűjtött munkái. III. köt. Bpest, Kisfaludy Társaság kiadása, 1901. 530—541. l.

⁵ Egyetértés, 1895. aug. 19. 1. l.

vád alá helyezett szerkesztőjét nem engedi románul szólni, hanem kijelenti: „Tessék magyarul beszélni, vagy megvonom a szót!” A magyar tárgyalási nyelv kényszerítése ellenkezik az 1868. XLIV. törvénnyel, az úgynevezett nemzetiségi törvénnyel, de erről a törvényről nemcsak azt tudják, hogy „mert . . . a nemzeti állam gondolatával alkották, a nemzetiség képviselői a parlamentben a törvényjavaslat ellen óvást tettek”,⁶ hanem azt is, hogy „beösmernék azt, hogy a kormányok kivétel nélkül belátták, hogy a törvény alkalmazásában mérsékletet kell tanusítani . . .”⁷ azaz magyarul: ez a nemzetiségeket ki nem elégítő törvény is csak írott malaszt maradt. Holott az sem mondható, hogy a valóság, vagy akár az oly sokat hangoztatott történelmi jog tekintetében nem láttak volna tisztán. „Ezen a földön, melyet ma Magyarországnak nevezünk, amennyire a történelemből ismert időkre visszamenni lehet, egy nyelvű, egységes nemzet és állam nem létezett . . . Már az első honfoglalás kezdetén nem egyeredetű, államtavérű fajból alakult a magyar nemzet.”⁸

De azért a Budapesti Napló (1896. december 17. 2. l.) azon panaszkodik, hogy „Khuen Héderváry (ti. a horvát bán) . . . a magyar közvéleménynek és a magyar kormánynak port hint a szemébe, hogy meg ne láthassák a Szent István birodalma egységes állameszméjének horvát földön való züllését”.

S azután ugyanez a Budapesti Napló panasolja néhány esztendő múlva: „Itt az ideje felismerni és kimondani azt a megdöbbenő valóságot, hogy a horvátok ma távolabb állanak a magyar nemzettől, mint a kiegyezés korában. Művészetük, kultúrájuk, tudományuk, gazdasági életük és társadalmi tevékenységük mind Bécs felé gravitál. Ha a Dráva szélesebb lenne a világoceánnál, akkor sem lehetnének idegenebbek egymástól, mint amilyenek vagyunk . . . Nem kell nekik semmi tőlünk — még a szabadság sem.”⁹

Szekfü Gyula azt látja, hogy a nemzetiségi „magyarellenes intelligenciát — mert csak erről van szó, ez volt politikai tényező — immunissá tette minden tőlünk kiinduló erélyesebb rendszabály ellen a bécsi antidualisztikus körökkel való összeköttetése”.¹⁰ Szekfü kifogásolja ezt, de nem vesz róla tudomást, hogy aktív és nem a legreakciósabb magyar miniszter jelentette ki: „A nemzetiségi törvénynek . . . szelleme is van és ez mindjárt a bevezetésben jut kifejezésre, a mikor azt mondja, hogy az államnak összes honpolgárai az alkotmány alapelve szerint politikai tekintetben egy nemzetet képeznek: az osztatlan, egységes magyar nemzetet. Ezt az elvet tekintem mintegy devizül . . . és ott a hol az osztatlan, egységes magyar nemzet veszélyeztetve van, a törvény szavát nem tudom végrehajtani, mert különben a törvény ellentétbe jönne magának a törvénynek szellemével.”¹¹

*

Mielőtt még továbbhaladva, tulajdonképpeni tárgyunkra, a két évtized magyar nemzetiségi politikájának összefogó elemzésére térnénk, meg kell kísérelni magyarázatát adni annak, hogy hogyan képzelhették el értelmes, gyakran

⁶ Alkotmány, 1896. máj. 2. 5. l.

⁷ *Bánffy Dezső*: Magyar nemzetiségi politika. Bpest, Légrády 1903. 28. l.

⁸ *Bánffy*: i. m. 5—6. l.

⁹ (v) [Vészi József]: „Statárium”. Budapesti Napló, 1903. máj. 24. 1—2. l.

¹⁰ *Szekfü Gyula*: Három nemzedék. 2. kiad. Bpest. Egyet. Nyomda. 1935. 304. l.

¹¹ Wlassich Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde. Képviselőházi Napló, 1901. ápr. 17.

tehetséges és nem egyszerűen gonosz szándékúaknak bélyegezhető emberek, hogy alapvetően hazugságra és ábrándokra épített — bármily eredményeket is felmutató — rendszerük tartós lehet.

Az a kétértelműség, amely a millenniumra elérkezett országot jellemezte, természetesen mélyen a múltba visszanyúló gyökerekből táplálkozott. Az első nagy reformnemzedék, mely „nemzeti politikánk szülőanyja volt”, gyökerében új Magyarországot akart, olyan Magyarországot, amelyben, ugyan a vagyoni és uralmi feltételek épségbenhagyása mellett, a széles néptömegek addigi ki-semmizettségük helyett a „nemzet” tagjaivá válnak. „Hunnia minden lakosainak a nemzet sorába iktatását bizonyos életet terjesztend, kilenc milliónak ezentúl is abbéli kirekesztése ellenben elkerülhetetlenül halált hozand anyaföldünkre. *Ez lélekismereti vallomásom*” — írja Széchenyi naplójába — s aligha vezette akár a nemzet, akár saját osztálya elárulásának szándéka.

A szabadságharc leveretése után a nagy reformnemzedék szava elhalt, eszmékben, kifejezésben, alkotásban egyaránt hősi életüket, józan értelmüket áldozták fel ebben a harcban — utánuk fakó, halvány, bátortalan, szellemében is törpe nemzedék, a szó igaz értelmében epigon-kor következett. A reformnemzedékből életbenmaradt kevesek közül Vörösmarty és a maga múltjával is maghasonlott Kemény hamarosan kidőlték, aki megmaradt — Arany János, Jókai Mór, Eötvös József — kiemelkedő egyének, de tevékeny közszellem kialakítására alkalmatlanok voltak. Az emigrációban élő Kossuth jelképpé lett, s azt mindenki a maga szája íze szerint ferdítve igyekezett a maga javára kihasználni. Neve jelszó lett, de a valóságban senki sem követte politikáját.

A szellemi életnek el kellett satnyulnia abban a felemás helyzetben, amelyet jól jellemez Szekfü: „A nemzet nem akart kiegyezést, de nem akarta azt sem, ami a kiegyezés megszüntetésének következménye lett volna: újabb harcot Ausztriával és a dinasztiaiával . . . eleve is semmi áldozatkészséget sem tanusított”¹² tudniillik a feltétlenül előbb-utóbb bekövetkező újabb konfliktus esetére. Tisza Kálmán és a balpárt „nem az alföldi tömegekre, hanem a vármege nemesi közönségének vagyonosabb rétegeire támaszkodott” (Szekfü) — arra a rétegre, amely 1867-ben a feudális-főpapi arisztokráciával létrejött egyezsége alapján megkötötte a kiegyezést.

A megegyezés mögött nem pusztán kifáradás vagy békülékenység, hanem kényszerítő gazdasági erők húzódtak meg, amelyek a maguk egészében már csak a kiegyezést követő esztendőekben mutatkoztak meg. A kapitalista fejlődés nyomán megindult a nemesi középbirtok felmorzsolódása, s ezzel egyidőben kialakultak (majd az évek folyamán sokszorosra duzzadtak) a hitbizományok.¹³ A hitbizományok megszilárdították a nagybirtokos arisztokrácia és a főpapság uralmát, miközben a középnemesség egyre fokozódó mértékben veszítette el létalpját, megszokott életformája és életszínvonal fenntartásának lehetőségét.

Ugyanerre a korra esik az állami és közigazgatási apparátus, valamint a hadsereg óriási méretű megnövekedése — a birtokát veszített, nagyrészt eladósodott középnemesség megszállta az állami, megyei és városi hivatalokat, beállt katonatisztnak vagy más állami funkciót vállalt. A kor valamennyi kró-

¹² Szekfü: i. m. 1935. 231. l.

¹³ A kiegyezéstől a századfordulóig az egyházi birtokok kétszeresre, a hitbizományok hatszorosra nőttek, úgy hogy 1900-ra az összes magyar földbirtok 35%-a kötött birtok lett. Közben sok tízezerrel csökkent a kis- és középbirtokok száma. (A Munka Szemléje, 1906. 4. sz. 3. l. — *Diener-Dénes* : Honnan—Hová?)

nikása beszámol erről a folyamatról, az utóbb dzsentrinek nevezett társadalmi réteg kialakulásáról. Ez egyfelől azzal a következménnyel járt, hogy a fejlődő kapitalizmus minden jelentős ipari, pénzügyi és kereskedelmi vezetőhelye jóformán kizárólag asszimilált vagy asszimilálódó német, zsidó vagy más nemmagyar elemek kezébe került, másfelől — és ennél a vizsgálódásnál ez a döntő szempont — a hatalom birtoklásának és gyakorlásának nagyjából békés megosztódására vezetett.

Végső fokon, mondhatnánk: elvi síkon, ha talán már nem is korlátlanul, itt-ott osztozkodva a fináncnagyfőkével, de még mindig oly súlyos a nagybirtokos arisztokrácia és a katolikus főpapság gazdasági és politikai befolyása, hogy szinte a hatalom birtokosa. A képviselőházzal jogilag csaknem mindenben egyenrangú főrendiház teljesen (80—85%-ban) mágnás és főpapi kézben volt. Am a hatalom gyakorlása, a végrehajtás és a közvetlen kormányzás túlnyomórészt ennek a bizonyos tekintetben deklasszálódott, de ugyanakkor új hatalmi funkcióhoz jutott dzsentri középnemességnek kezébe került.

Károlyi Mihály „Egy egész világ ellen” címen közzétett emlékirataiban megvilágító közvetlenséggel írja meg az úgynevezett „kék szalón” történetét és szerepét. Ez a legelkelőbb és leggazdagabb arisztokraták kaszinói találkozóhelye volt, ahova alig-alig bocsátottak be olyanokat, akik addig alázták meg magukat, hogy közvetlenül is foglalkozzanak politikával. Még Andrassy Gyulának is nehezen nézték el, hogy ujságcikkeket írt, de már Apponyi Albertet vagy Tisza Istvánt a közelükbe sem engedték.

Ez a kör egyöntetűen katolikus, Majláthok, Pálffyak, Zichyek, Eszterházyak, Festetichek stb.; s ha maguk a kényes főurak nem is hajlandók kezüket a napi politika intézésével és az alantas néppel való közvetlen érintkezéssel beszennyezni, végeredményben minden alapvető kérdésben az ő szavuk nagy súllyal esik latba. E főúri kör beleegyezése vagy tudta nélkül sem kormányt sem egyes minisztereket nem igen nevez ki a király — s kívánságára lehetőleg elbocsát, lemondhat bárkit is, bármilyen nagy és határozott parlamenti többség álljon is mögötte. Ez a kör, mely fölött láthatatlanul ott lebeg az udvar és az uralkodó, mondatta ki 1872-ben a királyi vétót a Deák-féle egyházpolitikai javaslatok ellen, s ugyanez a kör, mikor húsz esztendő múlva kénytelen volt a kormányzási folyamatosság biztosításának érdekében belenyugodni a protestáns Tiszák-vezette szabadelvűek egyházpolitikai törvényeibe, a végrehajtó Wekerle-kormányt olyan mély és hatékony intrikákat szőtt, hogy a király végül is minden alkotmányos szokás féltételével, saját érzelmeinek is megfélemlve, egyszerűen kidobta, mint valami rossz cselédet azt a kormányt, amely mögött még szilárd parlamenti többség volt, s amely ebben a kérdésben a függetlenségi ellenzék jelentős részének támogatását is elnyerte. Ez a hatalmi pozíció a bécsi udvar és a magyar nagybirtokosság együttműködése, szövetsége, kisebb-nagyobb kompromisszumokkal és folyamatosan csökkenő mértékben ugyan, de az első világháború végéig viszonylag szilárdnak bizonyult. Már nem volt korlátlan a hatalma, számot kellett vetnie a nagybirtokosság belső megosztásával: a kapitalizálódó országban erős hatalmi pozíciót foglalt el a merkantilista nagybirtokosság is. A két birtokos csoport között állandó kompromisszumra volt szükség, s csak 1913 után olvadtak ismét egybe.

A hatalmában még így is szilárd nagybirtokos-feudális akarat végrehajtója a középnemességből kikerült vezető miniszteriális fogalmazói kar, de még inkább a szolgabíró, az alispán, a képviselő, a megyei ügyész, részben a városi tanácsnok is: az egész apparátus. (Csak a századforduló után kerül a

főváros egy kispolgári klikk vezetése alá.) Az uralom e két csoportja, ha külsőleg viharosnak is látszik viszonyuk, lényeges kérdésekben teljes harmóniában dolgozik együtt: az apparátus hiánytalanul végrehajtja a kapott direktívákat, mert hiszen azok végrehajtásával saját helyzetét erősíti. S megvan az a belső megnyugvása, kielégülése, hogy a hatalmat végeredményben ő gyakorolja, ő kormányoz, — ténylegesen ő uralkodik az ország népe felett.

Az arisztokrácia még megengedi magának azt is, hogy a fináncotkén kívül már a terjeszkedő és gyarapodó merkantil tőkével is kapcsolatot teremtsen. A nagybankok, vezető iparvállalatok igazgatóságaiban sűrűn helyet foglalnak arisztokraták, a Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár és még sok más vállalat elnökei, igazgatósági tagjai a legzárkózottabb arisztokrata körökből kerülnek ki. (Az évek folyamán persze felnőnek olyan bankok és ipari vállalatok, amelyekben a pénzoligarchia önérzetesebb és még dekorumnak is csak alig vonja be az arisztokráciát, mint például a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank.) A középnemesség csak az apparátusra fektet súlyt és nem sok időbe telik, hogy a dzsentri Országos Kaszinó zárkózottabb az arisztokraták Nemzeti Casinojánál.

Ennek a középnemességnek már nincs meg a hatalmi pozíciójához szükséges reális anyagi alapja. Bármennyire virul is a korrupció, bármily sokat lopnak is a közpénzekből, bármennyit zsarolnak is ki a nagy- és kisvállalatok, bankok és takarékpénztárak mobil pénzéből — ez nem elegendő alap a tekintély s a hatalmi pozíció fenntartására. Az erőszakszervek feletti rendelkezésen kívül más bázis is kell, szinte azt mondhatnók, erkölcsi jogcím arra, hogy szabadon grasszálva a maguk vadászterületének tekinthessék az egész országot.

Elszegényedett, s a tekintélyt biztosító földet elvesztette. Műveletlen és elmaradott lévén, nem támaszkodhat szellemi fölényére, új alapot kell teremtenie, és ez az alap: a privilegizált, szabadalmazott magyar „hazafiság”. Pazarló és henye életmódjával már nem szerezhet, nem tarthat tekintélyt az a dzsentri, amelynek igazi képét Mikszáth rajzolta meg a Gavalléroktól a Noszty fiú esetéig kegyetlen realitással. (Nem kevésbé irgalmatlan és Mikszáthnál szenvedélyesebb gyűlöletű, bár irodalmilag sekélyesebb Szemere György sok leleplező regénye.) A szabadságharc nyomán elenyészett múlt ragyogásának emléke elevenen él benne, rendi kiváltságait most a teljesen irreális „egységes magyar állameszme” kiváltságos képviselétével pótolja. Magyarkodásával valósággal terrorizálja az ország magyar és nem-magyar lakosságát, hazug sovinizmusával megfertőzi az egész közszellemet, senki nem mer ellene szót emelni, legkevésbé azok, akik nem délibábok után futnak, hanem igyekeznek, vagy kénytelenek józanul biztosítani emberi, gazdasági és kulturális igényeik kielégítését: a kisszámú, gyenge és félénk polgárok.

A köznemesi hatalom-gyakorlás három évtizede, átható virtuskodásának terrorja ráfeküdt a magyar közéletre, de ránehezedett az egész szellemi és művészeti, sőt még a tudományos életre is. Ez a három évtized fejlesztí ural-
kodóvá azt a „cigányozó”, nótázó (persze kártyázó és dorbézoló) életformát, amelyet az ízlésében is korrumpált, ugyancsak nagyrészt műveletlen, lassan-
ként kialakuló magyar polgári középosztály „úri” viselkedésnek és életmódnak tekint, s nem ritkán utánozni is kíván.

A virtuskodásnak ez a valóban „ázsiai” formája csaknem mindvégig és teljességben idegen marad a valódi arisztokráciától, amelynek tagjai életük nagy részét bécsi, párizsi, londoni és római palotáikban töltik, ott is csak az arisztokráciával (és a nagy pénzarisztokráciával) érintkeznek — ez az „inter-

nacionálé” az ő igazi hazájuk. Arról, hogy Magyarorszáiban semmi váratlan, az ő hatalmukat érintő esemény nem következhet be, gondoskodik az „apparátus”, helyzetük megingathatatlanul biztos, ők tehát lehetnek kozmopoliták, aminthogy azok is, lehetnek pártfogói haladó kultúrának zenében és festészetben, ők hozzák Magyarországra a Wagner muzsikát, s az ő gyűjteményeikben jelennek meg az első francia impresszionista képek (amelyek csak az 1919-es szocializált műkincsek kiállításán kerülnek a nagyközönség elé). De idehaza, az országban hallani sem akarnak minderről: Szinyei-Merse Pál ellen olyan éles támadást vezetnek, hogy évtizedekre elmegy a kedve a festéstől, s a modern magyar alkotások első jelentkezésekor anatómát kiáltanak minden újítorra. Itthon minden csak maradjon változatlanul, mozdulatlanul — így nyújt biztos háttvédet számukra a haza. Ezt a biztonságot védi a dszentri.

Hogy ez a védett magyar piktura silány és fakó — nem érdekel senkit. Hogy a védett magyar zene nem csak Bihari és Lavotta, hanem Jeytelesz Ignác, Vavrincez Mór és Rosenzweig Hermann zenéje, cseppet sem zavarja a virtuskodást, hanem még inkább féltve őrzik esetleges újíto kísérletekkel szemben.

„A mi zenénk maradjon csak ritkának
Magyar lélek csodálatos titkának,
Veszte lesz ha megbolygatják
Szüzi ős zamatját,
Ez az egy a miénk lesz még,
Jaj csak ne’fejlessék!’”¹⁴

Az apparátus-emberek egyetlen komoly létalapja ez a nemzetieskedő magyarkodás, ez a fegyverük, ez adja meg számukra a hatalom gyakorlásához szükséges önéretet — és hatásukra előnti az országot a magyarkodó handabandázás olyan hulláma, amelytől senki és semmi nem marad mentesen. Az a közintelligencia, amely Széchenyi szerint „az önkénynek egyedül egy valódi fékje”, annyira meghódol vagy visszahúzódik e szellem elől, hogy végül jelentkezése a századforduló táján már-már önmagában is forradalomnak számít majd.

A behódolás szinte teljes az értelmiség részéről is. Mindez azonban természetesen nem azt jelenti, hogy a magyar középosztálynak a középnemességből eredő része egységesen, osztatlan „apparátus-értelmiség”-gé vált. Igen sok és súlyban igen jelentős az elsősorban a közfunkcióktól távolmaradó, de az apparátus gesztióit a maga javára igénybevevő, az apparátust védelmező közép- és nagybirtokos dszentri. De ugyancsak sok a középnemesi eredetű és a valódi értelmiségi is, a szabad pályán mozgó orvos, ügyvéd, mérnök, író, művész és tudós stb. E nagy anyaggyűjtő és felderítő kor kiemelkedő tudósai, kutatói igen nagy számban kerültek ki közülük. Sokan közülük viszolyogva, ellenkezve látják a virtuskodó és alpári hangosságot — de terrorizáló szellemével finnyásságból, rosszul értelmezett józálésból vagy talán félelemből kevés kivétellel nem mernek szembehelyezkedni. Tehát a látszat marad: az értelmiség behódolt, s az itt most felhozandó néhány példa nem tervszerűen kiválogatott, inkább a mérhetetlen és egyértelmű adattömegeből ötletszerűen kiragadott. Mert bárhova nyúljon is a kutató a kor dokumentumaiban, mindenütt csak egyazon, Grünwald Bélánál „soviniszta mániá”-nak nevezett nagyzási

¹⁴ Borsszem Jankó, 1895. 6. sz. 2. 1.

és önelégültségi hóborttal találkozunk, amelyről igazi kurzus-szellemben (mert bár nem minden igazság hiányában szűkölködő, de mégis hazug és félrevezető a megállapítás) írja Szekfü, hogy „a vagyoniilag és műveltségben aláhanyatló nemességnek adatott a kétes dicsőség, hogy ezt kifejelessze és a zsidóság segítségével . . . uralkodóvá tegye az egész nemzetben.”¹⁵

1896. február 29-én a budapesti egyetemi ifjúság nagygyűlést rendezett, amelyen Pivai Rezső előadót bizonygatta, hogy a hagyományaihoz hű magyarságnak nem szabad beolvadnia a nyugati kultúrába. „Mert meglehet, hogy megér a nemzet még egy második ezredévet is, s akkor éppen csak a nyelve különbözteti meg a magyarokat a többi nemzettől, semmi egyéb. Ezt kell az egyetemi ifjoknak megakadályozniok.” Ennek a módja, mint ugyanott Erdélyi Lajos kifejtette: „. . . magyar érzéssel, magyar lélekkel . . . kell legyőzni azt a kozmopolita elemet, amelynek repes a szíve, ha idegen szókat használhat beszéd közben”. Az egyetemi diákság ezután elhatározta, hogy 1896. március 15-től kezdve csak „magyar ruhát” visel, ezentúl csak kisiparosnál dolgoztat és csatlakozásra szólítja fel a többi főiskolák hallgatóit is.

1895. február 1-én a képviselőházban folyó vita során, hogy létesítsenek-e harmadik egyetemet a budapestin és a kolozsvárin kívül, s ha igen, hol állítsák fel, Hermann Ottó, a nemzetközi tekintélyű természettudós a függetlenségi párt soraiból ezt mondta: „Az alföldi egyetem hivatva van arra, hogy megadja a magyar kultúrának azt az igazi magyar zamatot, amelyet ez a kultúra nem nélkülözhet. Ezt sem Pozsony, sem Budapest nem adhatja meg.”

1895. január 10-én Beöthy Zsolt az irodalom egyetemi tanára egy előadásában kijelentette: „Általában a magyar irodalmi művek maradandóságának kritériuma abban összegezhető, hogy bennük kell lenni a nemzeti szellem vonatkozásainak.” (Mintha a maradandóságnak ez lenne egyedüli kritériuma.)

Eötvös Károly 1896-ban a kultusztárca költségvetési vitájában kijelenti, hogy a maga részéről egyetlen krajcár szubvenciót sem szavaz meg az Operaház számára, mert saját maga tapasztalta, hogy a zenekar egyik hegedűse nem tudta fejből eljátszani a Rákóczi-indulót, ami bizonyítja, hogy az intézet nem lehet magyar szellemű. Egyébként is a zeneigazgató nem magyar, hanem olasz és német zenei műszavakat használ.

Porzolt Kálmán átveszi 1895-ben a Fővárosi Lapok szerkesztését és lapját így hirdeti: „A sovinszta magyar kultúrpolitika lapja.”

1895 augusztusában készül egy fiatalokból álló csoport megünnepelni Martinovics Ignác és társai kivégzésének 100-ik évfordulóját, s kiáltványuk így végződik: „S egy nap lesz az égen, egy úr a hazában: a magyar!”¹⁶

A Képviselőházi Napló tanúsága szerint 1895. január 30-án Thaly Kálmán, a kuruckori emlékek érdemes gyűjtője (és utánköltője) tiltakozik az ellen, hogy a magyar egyetemeket német egyetemek mintájára szervezzék át: „Szaladj kuruc, jön a német, lásd mily lompos, tudós féreg . . . Mert hogy tudós az tagadhatatlan, de hogy féreg az is való, mert szeret csuszni-mászni.”

A népszínművek kora ez — a népszínművek, amelyekről még Porzolt Kálmán is, a sovinszta kultúrpolitika bajnoka azt írja, hogy művelnek „egy egész külön színházban egy irodalmi műfajt, amely a falu igazi világát kellene,

¹⁵ Szekfü Gyula: i. m. 318. l.

¹⁶ Az ünnepség megtartását a kormány nem engedélyezte. Egyébként a szervezést egy dr. Takács Zoltán nevű ember vezette, akit alig néhány hónap után rablásban való bűnrészesség, majd utóbb még váltóhamisítás és csalás miatt többévi fegyházra ítélték.

hogy visszatükrözze, s a mely negyedszázad alatt nem termett egyetlen művet, mely a falu alakjait élethíven mutatta volna be.”¹⁷

(Az már csak kuriózum, ha jellemzi is a kor elvi kérdésekben kialakult erkölceit, hogy ugyanez a Porzolt Kálmán röviddel később igazgatója lett a Népszínháznak, s azt a csőd szélére vezette.)

Mi ennek a „nemzeti”, ennek a „magyar” követelménynek valódi tartalma? Mit jelent azok számára, akiknek legalább is egy része őszinte hittel beszél róla? Mi dönti el, hogy valami érvényre juttatja-e a magyar nemzeti szellemet vagy nem? Hiszen sem az angol, sem a német, francia, orosz, olasz vagy más nagy kultúrákban, vegyük akár irodalmi, kritikai vagy elmélkedő alkotásait, nézzük képzőművészetét vagy zenéjét, közéletét és sajtóját, nem találjuk a nemzetieskedő igénynek ilyen nyomasztó formáját. S igaz a tényeket nagyrészt helyesen felismerő, de a következtetések levonásában rosszhiszeműen torzító Szekfű Gyula megállapítása: „Soha nem beszéltünk annyit magyarságunkról, mint ez önáltató korban, soha nem hittük oly mélységesen, hogy lábaink a nemzeti talajban gyökereznek.”¹⁸

A kérdésre, hogy mi hát a „nemzeti és magyar szellemű”, nincs szabatos válasz. Bizonyára számít benne az is, hogy ki mondja (milyen osztály és milyen politikai hitvallású tagja), az is, hogy magán viseli-e a vállalt hagyományok szellemét — de talán leginkább az, hogy védelmezi vagy támadja-e a fennálló rend alapjait. Németh László azt írja, hogy Ady Endrét azért gyűlölték, mert mindenki között ő volt a „legmagyarabb magyar” (?) s mégis ellenük fordult! S mind e tényezők mellett és előtt azt kell látnunk: tökéletesen önkényes volt a meghatározás, mit fogadnak el „nemzeti”-nek, s mit nem — az osztály-ösztön döntötte el.

Es bizonyára túlnyomórészt Széchenyi igaza bizonyul be, aki a Tudományos Akadémiát megnyitó beszédében, már 1842-ben panaszolta: „Oh dicső hazafiság . . . mennyi rút, mennyi aljas búvik tiszta palástod alá, s hány ocsmány szégyenfi, mert ajkán nemzeti szó peng, ékeskedik czimeddell!”

A kérdésre, hogy mi hát a nemzeti és magyar jelleg ismerve, egyszerű lenne a válasz, ha azt mondhatnánk: a faji hovátartozás. Az alkotó, a cselekvő vagy megnyilatkozó személy faji származása dönti el. Ha ez a személy sváb, román, szláv vagy főleg zsidó származású, akkor műve nem fejezi ki, nem tartalmazza a kívánt nemzeti szellemet. De nincs magyarabbnak elismert újságíró, mint Falk Miksa, s nincs talpalávalóbb cigányzene, mint a Rosenzweig Hermanné, akik mind zsidók, s nincs magyar sovíniszta, aki elvakultságában túltesz a sváb Rákosi Jenőn (akit különben sem Gyulai Pál, sem később Szekfű Gyula nem fogad el magyar szelleműnek), s a fentidézett Beöthy Zsolt, a magyar irodalomtudomány nagyrabecsült professzora felvidéki szláv. . .

A nacionalista túlhajtás természetesen nem állhat meg annál, hogy szóban, írásban vagy más módon tett közlésekben a nemzeti szellemet követeli meg, hanem ezen túlmenve „Nagy-Magyarországról álmodtak, melynek határait három tenger mossá *ismét* — mintha már valamikor mosta volna” kesereg Szekfű késői ostorozásában.¹⁹

„Nem kell ide más . . . mint 30 millió magyar, és mienk volna Európa keletje. Tehát annak kellene minden magyar ember, — politikus és nem-poli-

¹⁷ Fővárosi Lapok, 1896. aug. 4. 1. l.

¹⁸ Szekfű : i. m. 307. l.

¹⁹ Szekfű : i. m. 309. l.

tikus — zászlajára felírva lenni: harminc millió magyar — és meg volna oldva minden kérdésünk egy csapással” — írja a Budapesti Hírlap, a magyar imperializmus hirdetője. „A magyar nemzetnek tehát ismét fel kell emelkednie egy uralkodó nemzet magaslatára és ezt el tudja érni, ha könnyörtelenül magyar lesz minden ízében és minden intézményében, ha minden ember egész lelkével megostromolhatóan magyar sovíniszta lesz” — fejeződik be a programhirdetés.

De a BH nem áll egyedül álmodozásával. A magyar értelmiség vezető napilapja, a Budapesti Napló (néhány év múlva Ady újságja!) Vészi József tollával hirdeti: „Negyven esztendő múlva, ha isten is úgy akarja, nem lesz Magyarországon nemzetiiségi kérdés, akkorára ugyanis tizenhét millió magyar fog élni, s mellette mindössze hét millió nem-magyar.”²⁰

Csak a közéletől nagyon távolálló, nagyon idegen és visszahúzódó (részben visszaszorított) Péterfy Jenő ismét az, aki „A nemzeti génusz” című tanulmányában hozzányúl e kérdéshez és igyekszik józanítóan hatni: „... a magyar nyelvészet... legnagyobb sikereit annak köszönheti, hogy vérebe, gondolkodásmódjába fölvette az európai, elsősorban a német nyelvészet elveit és módszereit. Csak azért erősödhetett meg és válhatott önállóvá. Ma már nem lehetne olyan mithológiákat és szótárakat írni, mint akkor, midőn ezekben a nemzeti génusz sugallatára hallgattak. S így van ez egyéb tudományokban is... A chauvinek zaja e tekintetben azért is káros, mert a maradiságnak, a tanulatlanságnak, a felületességnek, a fenegyerekségnek sokkal inkább kedves, mint a nemzeti eszmének... a tudomány terén a nemzeti génusz nevében a szellemi védvám rendszert szeretnék felállítani, hogy kívülről be ne hatoljon semmi, s a nemzeti génusz fejlődéssé a tudományokban, mint haidan a dohány Vepeléten. A génusz harcosai külön magyar tudományosságot akarnak, s az akadémiát is azért támadták meg, mert ilyen nemzeti tudományt nem nevel. Egy parlamenti szónok fel is vetette, mi köze van a bélféreg fejlődésének a nemzeti génuszhoz? Mi köze hozzá a sinus-tantételnek? Mi köze Kantnak?... Mindenki írhat könyvet a magyar ész különösségeiről, tárcát a magyar glóbuszról... a chauvinnek a tudományban helye nincsen!”²¹

Péterfy nem áll teljesen egyedül. Gyulai Pál már 1893-ban kifogásolja, hogy a Nemzeti Színház ahelyett, hogy Eötvös József: „Éljen az egyenlőség”-ét, vagy Nagy Ignác: „Tisztújítás”-át adná elő, silány, hangzatos magyar színdarabokat újít fel. „Mi az oka a jelenségnek? Bizony nem annyira az ízléstelesség, bár olykor ez is befolyással lehet, mint inkább részint a hibásan felfogott hazafiság és nemzeti irány, részben pedig a sajtó nem éppen önzetlen ösztönzése... Politikai és társadalmi mozgalmaink között is megtaláljuk e jelenséget, mely lelkesedve és lelkesítve a nemzeti irányt a nemzetivel akarja megrontani...”²²

Gyulai maga konzervatív korlátai között is megvesztegethetetlen éleslátással bírál — nem kíméli a sovínizmus vezérért, Rákosi Jenőt, vagy a Petőfi Társaságban vezető szerepet játszó Bartók Lajost, támad a hamarosan bárói rangra emelkedő Dóczi Lajos ellen, s éles figyelmeztetést küld Beöthy Zsoltnak is, aki egy Lampérth verseskötethez írt előszavában a magyar falu befolyását

²⁰ Budapesti Napló, 1900. ápr. 12. (v) vezércikké.

²¹ Péterfy Jenő: Összegyűjtött munkái. III. köt. 257—259. l.

²² Budapesti Szemle, 1893. 74. köt. 156—159. l. Gyulai Pál: A Nemzeti Színház műsoráról.

sürgeti az idegen főváros megmagyarosodására. „... különösen meglepő az, hogy költészetünket két részre osztja: falusira és városira és Magyarország minden nagy költőjét a falusiak közé sorolja. . . Zrínyi és Balassa miért volnának falusi költők? Mindketten a renaissance-ból merítették. . . Miben nyilatkozik Vörösmarty falusi költészete, mely kiválóan nemzeti és Pest irodalmi és politikai mozgalmából keletkezett? Petőfi és Arany. . . a nemzetit és művészt magasabb fokon egyesítették, de a népköltészet több, mint egy falu vagy vidék költészete, az az egész népé. . . Beöthy falusi költészete nem népköltészet, hanem a műköltészetnek . . . faja. . .”²³

De persze a Budapesti Szemle sem marad ment a korszellemtől, s Gyulai Pál, aki néhány év előtt egyik felfedezője Ignótus költői tehetségének, már új verseskötetéről helyet ad egy kritikának, amely teljesen simul az általános hanghoz: „Egy . . . barátja igen értékes talentumnak mondja, s az arczképéről, melyet A Hét közöl, azt mondja, hogy félig szerecsen, félig tatár jellegű. Mi más faji jelleget is felfedezünk benne . . . kiforratlan természet, melyen még a reminiscenciák uralkodnak. . . A ki csak egy kicsit ismeri a magyar nemzetet és annak irodalmát, tudja, hogy ez a hang, a léha szerelem és cinizmus hangja, a magyar ember természetével teljesen ellenkezik. . . Az Ignótus hangja idegen hang a mai irodalmunkban.”²⁴

De Gyulai és Péterfy józanító hangja nem tipikus (csak a kép teljességéért említjük itt). A tipikus, a túlnyomó és domináló a tudatos sovinizmus, a magyarkodás igénye és hetvenkedése — a főiskolát végzett rétegekbe behatoló jogászai fogalmazói provincializmus uralkodóvá lett. Ennek a rétegnek „érzése elsősorban magyar nemzeti, ezért legkönnyebben a nemzeti politika hat rá és mindaz, ami azzal karöltve jelentkezik korlátolt láthatárán. Így a nemzeti irodalom olyan termékei, melyeknek élvezete magas műveltséget, lelki koncentrációt nem kíván.”²⁵

Meg kell kísérelnünk, hogy e sokféle és sok területről összeszedett anyagból megkonstruáljuk a tartalmában tulajdonképpen megfoghatatlan, meghatározatlan, de hatásában döntő „magyar szellem, nemzeti génusz” igényének eredetét. (S itt nem szabad abba a tévedésbe esni, hogy ez a függetlenségi jelzőszavakkal jelentkező közjogi ellenzéki közvélemény, a függetlenségek kizárólagos szemlélete. A dualisták és a függetlenségek túllícitálják egymást sovinizmusban. A dualista Bánffy Dezső a magyar nemzeti hegemonia és az egységes nemzeti állam védelmében mindenkinél sovinizstább, s az ugyancsak 67-es Rákosi Jenő, Vészi József vagy Porzolt Kálmán a „nemzeti” igényesség és türelmetlenség tekintetében nem marad el Bartha Miklós vagy Kaas Ivor mögött.)

Igazi hagyományva sincs ennek a szemléletnek, mert hiszen a lehangosabb virtuskodás, cigányoás és a szabadságharc utáni időkből fejlődött ki, s a kiegyezés után élte virágkorát.

Túlságosan leegyszerűsíténé a dolgot, ha azt mondanánk: az egész magyar életen eluralkodott sovinizmus nem egyéb, mint az uralkodó osztályok leplezési manővere, melyet uralmi helyzetük biztosítására eszeltek ki. Az uralkodó osztályoknak (de egyben kiszolgálóiknak) önkényes meghatározása arról, hogy mi magyar és nemzeti szellemű, illetve mi nem az, bizonyára mélyebb ere-

²³ Budapesti Szemle, 1897. 92. köt. 148—152. l.

²⁴ Budapesti Szemle, 1895. II. köt. 156. l.

²⁵ *Szekfü*: i. m. 263. l.

detű és az esetek nagy hányadában nem is minden őszinteség hiányában szü-
kölködő.

Mint minden történelmi jelenség, ez is összetett, sokrétű, s nem egyszerű
beskatulyázással magyarázható. Gazdasági, társadalmi, politikai és lélektani
tényezők egyaránt döntően hozzájárultak, befolyásolták kialakulását s együt-
tesen eredményezték, hogy a dualizmus korának Magyarországn — sőt azon
messze túlhatóan is — minden felett uralkodó szemléletté válhatott.

Kétségtelen, hogy a nagybirtokosság és a középnemesség kiegyezéskori
összefogása annyiban elérte célját, hogy a magyar társadalomban nem tudott
olyan polgári réteg kialakulni, amely erejében arányos hordozója lehetett volna
az ország kapitalizálódásával, rohamos gazdasági fejlődésével járó közéleti,
politikai és kulturális felelősségének. A társadalmilag súlyos rendi csökevények-
kel terhelt országban minden, a mobil tőkével kapcsolatos tevékenység (bank,
ipar, kereskedelem) társadalmilag diszkriminált volt, „úri ember” nem foglal-
kozott üzlettel — s aki üzlettel foglalkozott (hacsak nem igen nagy hatalmat si-
került kézbe kaparintania), nem lehetett részese az urak társadalmának,
holott a túlnyomó többségnek ez volt leghőbb ambíciója. Csak igen vékony, a
nagy tömeggel szemben alig számbavehető réteg volt az, amely a polgárság
szerepével ésszerűen együttjáró polgári-demokratikus szemlélet képviselőjét
vállalta kultúrában, közéletben egyaránt. Ennek a félig kialakult polgárságnak
a hatása a kormányzati funkciókat gyakorló dzsentrire nem lehetett hát üdvös
— hiszen célja sem igen volt, hogy a polgáriasulás útjára vezesse a hivatalnok-
funkcionárius réteget, hanem inkább az, hogy a maga számára megnyissa a
dzsentrisedés felé vezető utat. (Ez az oka annak, hogy az a nagyon kevés ember,
aki nem ezt tette, oly élesen kirívó hatást tett és szinte provokálta maga ellen a
lehazaárulózást, a nemzetietlenség vádját.)

Ezzel természetesen szorosan összefügg a kulturális színvonal arányta-
lansága, a lemaradás a haladó világgal (és nem utolsó sorban a szomszédos
Ausztria német és cseh lakosságával) szemben. Mert igaz ugyan, hogy a nép-
oktatás kibővült, amint erre utaltunk is. De az analfabétizmus csökkenése és a
polgárság, az uralkodó osztály szellemi színvonalának egyidejű süllyedése
nem zárja ki egymást.

„Alig van arra más példa, hogy egy nemzet vagyonosodását és haladását
a műveltségben hátrább tette alkotmányának, habár csak elméletben való
föntartásának . . . a magyar nemzet szabadsága oltárán anyagi érdekeit ál-
dozta föl. Minden tekintetben hátramaradt. Nem gyarapodtunk, nem fejlőd-
tünk. Fél századdal elmaradtunk nyugati szomszédaink mögött. . . Sajnos, igen
sok más tekintetben szomszédaink messze túlszárnyaltak minket. Szorgalom-
ban, takarékoságban, üzleti szellemben és tudományosságban előbbre vannak,
mint mi. Nemzeti érzés, politikai érzék tekintetében azonban a fölény a
mienk” — írja éppen a millennium évében akadémiai pályadíjjal jutalmazott
könyvében ifj. gróf Andrassy Gyula.²⁶

A megállapításból természetesen az következett volna, hogy igyekezni
kell immár a kulturális és gazdasági lemaradást sietve pótolni. Magyarország
egy nagyhatalmi igénnyel fellépő birodalom feles részese. Élesen szembehelyez-
kedik azzal, hogy e helyzetben akár csehekkel (emlékeztet a Hohenwart-terv
magyar részről történt elgáncsolása), akár a maga országabeli nemzetiségekkel
osztózzék.

²⁶ *Andrassy Gyula*: As 1867-iki kiegyezésről. Bpest, Franklin Társulat, 1896.
152—153. és 417—418. l.

Kivételezett és kiemelkedő helyzetének a paragrafusokba szedett és történelmi hagyományokra — részben erőszakoltan — támaszkodó formális jogon kívül nincs reális alapja. A fonák és hazug állapot fenntartásához vagy a lemaradást kell behozni — vagy a gyakorlatilag már bekövetkezett kisebbrendűséget kell, nemzeti virtussá hamisítva azt, eltitkolni. A status quo fenntartásához nem gazdasági vagy kulturális fölény, hanem formális jog (meg természetesen az erőszakszervezet) szükséges. „Az államisággal össze van kötve mindaz, amire egy nemzet valamit tart, a mi nemzeti létének lényege. Nálunk az állam jogainak védelme a leghelyesebb, a legszentebb hazafiság kifolyása . . .” S megingathatatlanul áll az alapelv: „. . . csak egy szempont lehet irányadó: a jog szentségéé. . . Deáknak e tétele szentírás, a melyet mindnyájan elfogadunk!”²⁷

Ennek a szemléletnek „. . . középpontja nem a szabad és független polgár, hanem a szabad és független nemzet volt. Fenyegető veszedelmének nem az egyéni jogok megszorítását, hanem a történelmi alap ellen támadó idegen uralmat tekintette.”²⁸

A maga nemzeti szellemét és virtusát mindenek felett értékelő érzéskomplexus vezet azután olyan fonák érzelmekre, amelyeknek visszhangtalansága meghökkenést vált ki. Az egységes és nemzeti állam illúziójában élő értelmiség hirdeti a társadalmi egység megvalósításának szükségességét (mert hiszen érzi, hogy irreális talajon áll), s mikor ráeszmél, hogy célja elérhetetlen, kijelenti: „Az egység ellenségei: a kozmopolitizmus és a nemzetiségek nacionalizmusa.”²⁹ Ami tehát a magyarságnál érdem, sőt jogcím az uralmi helyzet fenntartására, a nacionalizmus — az a nemzetiségeknél olyan halálos bűn, amit a legmélyebben becsmérelt irányokkal, a kozmopolitizmussal, sőt a szocializmussal együtt említenek.

Így válik az ország egyfelől „jogász nemzet”-té, másfelől a sovén önteltség dominiumává, amelyben lenéznek mindent — a jogot is! —, ami nem az apparátus-értelmiség ítélete szerint magyar. Így táplálja egymást kölcsönösen a sekélyes nemzetiségkedés és fejlődést bénító közjogi Don Quijote-szellem, így válik minden egészséges, természetes, demagógiától mentesen hazaszerető és demokratikus fejlődés kerékkötőjévé.

„Ha az ellenzéki politika alapja jövőre is a közjogi ellentét marad, végleg tönkrement maga az oppozíció, de egyszersmind erőtlenné lesz és belső tartalmából veszt a nemzetünk és államunk konszolidációjára törekvő nemzeti politika”³⁰ írja Beksics Gusztáv, a magyar nemzeti állam eszméjének előharcosa.

A Budapesti Naplóban, az 1896 őszi Bánffy-féle korrupciós és terrorhullámmal elárasztott választás után már meg is állapítja: „Minden ellenzék lejáratása az a kór, melytől közjogi intézményünk beteg s a választás nyomorúságos.”³¹

A függetlenségi Kossuth-párt viszont mást panaszolva látja azt az összefüggést, amelyet fent igyekeztünk kimutatni műveletlenség és nemzetieskedő közjogi mánia között: „Kulturális fejlődésünk átkozottul lassu menete mellett

²⁷ *Andrássy*: i. m. 146. és 299. l.

²⁸ *Névtelen*: Liberalizmus. Új Magyar Szemle, 1900. I. köt. 25. l.

²⁹ Dr. Herczegh Mihály ny. r. egyetemi tanár előadása „A társadalmi egység” címen a Fővárosi Iparoskörben, 1895. febr. 15-én.

³⁰ Magyar Nemzet, 1896. szept. 25. 2. l.

³¹ *B. P.* (Balogh Pál) vezércikke. Budapesti Napló, 1896. nov. 4.

alig leszünk képesek megvetni az egységes és hatalmas magyar állam kulturális alapjait. . . Minden bajunk és minden veszedelmünk alapja az, hogy közjogi helyzetünk nyomoruságai közt megbénul az erőnk. . .'³²

Mindez az önámítás és önostorzás, mindez az öntelt gőg és aggódó sejtése a nemzet lemaradásának, a hangos büszkélkedés nagyhatalmi rangú egységes állammal és titkos sejtelme a letagadott, elleplezett veszélyeknek — együttesen csendül meg a nagy hangorkánban, amely az ezredéves ünnepi évet köszönti. „Az öröm és az ünnepi mámor szaturnáliái következnek el, midőn az 1896 év első éjjelén országszerte megkondulnak a millennáris évet jelző harangok.”³³

Természetes és érthető az ujjongás. Hiszen önmagában az ezeresztendő fennállás ténye már ünneplésre és megindultságra készítető. Nem is az a baj itt, hogy a nagy mámor alkalmat ad a kortársi, de még inkább utókori enyhe vagy éles gúnyolódásra. Hiába írják és mondják keserű kritikuskok, hogy a millennium nem volt egyéb szalmalángnál, görögtüzes szemfényvesztésnél, potemkin-falvak bemutatásánál.

Rámutatunk a fentiekben arra, hogy a kiegyezés korát követő Magyarországon voltak olyan pozitív eredmények, amelyeknek lebecsülése ugyanolyan egyoldalú és szemellenzős történelemhamisítás lenne, mintha letagadják azokat a bajokat, hazugságokat és betegségeket, amelyek tüneteire ugyancsak igyekeztünk rámutatni.

Nem, a millenniumi ünnepek nem csupán üres díszletek előtt játszódtak le. Díszletek nem állanak meg, ha nincs mögöttük semmi támasztó realitás. Abból, ami látszik, mindig valami igaz is — a díszletet is valódi támaszoknak kell tartaniok. És csak a történelmi messzeségbe került kritika lehet képes eldönteni, hogy mi volt igaz abból, amit a díszlet mutatott — s abból, amit eltakart.

Nem az volt a baj tehát, hogy az ország urai ünnepelték az ezredéves évfordulót, hanem inkább az, hogy ahelyett, ami ünneplésre és örömmre méltó, inkább azt ünnepelték benne, ami beteg és gyógyulásra szoruló volt. A gazdagodás, gyarapodás eredményeinek ünneplése, a továbbfejlesztés útjának megnyitása számára nem volt hely az ünnepekben. De az egységes nemzeti állam fikciójának, a fikciót fenntartó uralmi rendeknek annál több jutott a dicsőítésből.

„Egészben véve Magyarország a dualizmus időszakának első felében gazdasági tekintetben nem csak haladt, hanem teljesen átalakult és a gazdasági kultúrájának magasabb fokára emelkedett. . . Fátumszerűen nehezedett a közéletre, hogy a pártküzdelmek váltakozó gócpontjai közé sohasem tudott belekerülni olyan politikai probléma, amely a nemzetre nézve a haladásnak, a megerősödésnek és gyarapodásnak új értékes útjait nyithatta volna meg.”³⁴

*

Mielőtt még közvetlenül rátérhetnénk a nemzetiségi kérdés részletes elemzésére, rá kell mutatni vázlatosan a nemzetiségi kérdésen belül — mint sajátosan diszkriminált réteg — a zsidóságot helyzetére.

³² Egyetértés, 1895. aug. 20. 1. 1.

³³ *Pethő Sándor* : Világostól Trianonig. Bpest Enciklopédia kiadása. 1925. 105. 1.

³⁴ *Gratz Gusztáv* : A dualizmus kora. Bpest, Magyar Szemle kiadása, 1934. I. köt. 269. 1.

A nemzetiségi és a zsidó kérdés hasonlatos annyiban, hogy mindkettőnek eleme a túlzott nemzeti érzésből fakadó ellenszenv, de sem jelentőségében, sem hatásában a dualista Magyarországra nem azonos. 1895 után, az egyházpolitikai törvények életbeléptetése folytán a zsidóság jogilag valóban teljesen egyenrangú állampolgári jogokat nyert — semmiféle törvényes vagy jogi hátrányt nem szenvedett. S mivel a zsidóság túlnyomó többsége maga is az otthont kereső szenvedélyével követte az asszimiláció útját, még nyelvi és kulturális téren sem érzett hátrányos megkülönböztetést. A recipiált zsidóság nagy ambícióval, gyönyörűséggel és önáltató bizalommal fogadta el a realitásnak a törvény betűit: hajlandó volt magát nyomban magyarnak, beolvadottnak és befogadottnak tekinteni és (tüntetően és hangosan) igyekezett e tudat minden velejáróját (nem ritkán tapintatlanul) megmutatni. Dinasztikusabb volt Apponyinál vagy Tiszánál, sovinizmusban vetekedett Ugronnal vagy Eötvös Károllyal, „magyaros” műdalokat szerzett, népieskedő verseket írt, s ha földet bérelt, gyárat alapított, bankárkodott, vagy kereskedést űzött (amint túlnyomórészt ezt tette), ezzel „a hazát szolgálta” s hazafias érdemeire hivatkozott.

Ez a mozgóság bizonyára egyoldalú volt, s a vonzó, önbizalommal teli igyekezet csak kevésbé lelkes visszhangra talált. A magyar társadalom általánosságban az ipari és kereskedelmi tevékenységben nem hazafias tettet, hanem üzletezést látott, s hamarosan az „idegen” mobil tőke uzoráját átkozta a hazai agrár-lakossággal szemben. Az import tőke uzoráját a hazai zsidó funkcionáriusok hajtották be; a gyűlölet így elsősorban nem a tőkést, hanem túlnyomórészt zsidó képviselőit sújtotta. Lojalitásukat megalázkodásnak, sovinizmusukat képmutatásnak s a szellemi életben kitontakozó szerepüket a nemzeti géniusz elleni támadásnak fogta fel. Ez adott lehetőséget arra, hogy az 1895-ben alakult Katolikus Néppárt kezdeti, le nem becsülhető sikereit egyebek közt nagyrészt éles antiszemita propagandájának köszönhesse, ha a liberális formulával telített országban mélyreható akciót elindítani nem is tudott. De azért már mutatkoztak olyan fonák jelenségek, hogy 1896-ban, a millennium évében a budapesti egyetemi hallgatók egy csoportja táviratban köszöntötte a leggyűlölködőbb magyarfalót, Lueger bécsi polgármestert csak azért, mert a bécsi antiszemita mozgalom élén állott.

A zsidókérdés tehát élt a köztudatban, nem volt lezárva és elintézve Tiszaeszlár után sem, az egyházpolitikai törvényekkel sem. De távolról sem volt a nemzeti köztudat központi problémáinak egyike. Enyhén humorizáló, gúnyolódó és öngúnyoló volt ez a zsidókérdés — ha érzékenyebb szellemek előtt nem is maradhatott titok, hogy egyszer, előbb vagy utóbb nyomatékosan előtérbe kell tolnia ennek a problémának. Annyi azonban kétségtelen, hogy a millenniumi esztendőben a kérdés csak nyitott volt, veszedelmeket rejtett magában, de távol volt attól, hogy a három évtizedes kiegyezés Magyarországnak bármely oldalról is komoly gondokat okozott volna.*

*

* Itt kísérletet sem akarunk tenni arra, hogy a „zsidó-kérdés” egészét feldolgozzuk. Egész bonyolultságában és sokrétűségében külön mélyreható tanulmányt igényel felderítése (és ez a feladat még fájdalmasan megoldatlan). Itt csupán utalni akartunk a komplexusra, mint a nacionalista elfajulás egyik tényezőjére és kísérő jelenségére. Utalnunk kell azonban arra is, hogy már a kérdés feltevése sem helyes, mert a magyarországi zsidóság nem egységes, homogén tömb. Éppen ez a korszak, a recepció utáni idő

Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint Magyarország lakosságának 45,9%-a volt nem-magyar anyanyelvű. A kereken 20 millió lakosú országban tehát 9 milliónál több nemzetiségi népességgel kellett számot vetni.³⁵ Valójában tehát az ország népességének felét érintette az Eötvös József javaslatára alapján meghozott 1868. XLIV. t. c., az úgynevezett nemzetiségi törvény, de az összkormányzat és apparátus egész nemzetiségi politikája is.

Ez az akkori idők liberális felfogásából született törvény felbőszítette a sovén magyarságot, de legkevésbé sem elégítette ki a nemzetiségeket sem. Sőt annyira nem elégítette ki őket, hogy több évtizeden keresztül csaknem teljesen bojkottálták a magyar országgyűlést: nem küldtek képviselőt.³⁶

Mikor az 1910. évi választásokon a nemzetiségek résztvettek, a következő igen beszédes kép alakult ki:

magyar lakosok :	9 944 627	—	magyar képviselők :	393
német	2 037 435	—	német	13
szlovák	1 967 970	—	szlovák	2
román	2 948 031	—	román	5
rutén	464 270	—	rutén	0
szerb	461 516	—	szerb	0

Választójoga volt összesen 1 069 480 állampolgárnak; ebből magyar volt 637 106, azaz 64%. „E számok szerint a képviselőházban 240 magyar és 173 nem-magyar képviselőnek kellene ülnie.”³⁷ E számok mellett még azt is figyelembe kell venni, hogy a valóban mandátumhoz jutott kevés nemzetiségi képviselő is főleg a kormány támogatásával került be a képviselőházba és így kevés kivétellel a kormánypolitikát szolgálták (elsősorban a németek).

A századfordulót követő években kiváltképpen a haladó oldalról, főleg Jászi Oszkár részéről történt ismételt olyan hivatkozás Eötvös József törvényére, mint a nemzetiségi kérdés megoldására.

az, amelyben a zsidó lakosság körében vehemens gyorsasággal megy végbe az osztálytagozódás és néhány esztendő alatt nem csupán zsidó nagybankárok, nagyiparosok, nagykereskedők, de nem is csupán kis szatócsok, falusi boltosok, kocsmárosok alkotják a zsidóságot, hanem igen sok szabad értelmiségi pályán mozgó zsidó mellett kialakul a zsidó szellemi proletariátus is. Miközben a nagykapitalista zsidóság nagybirtokossá vagy nagybérletűvé is lesz, sok tízezer főnyi zsidó fizikai munkás osztozik a nem-zsidó proletariátus sorsában — az északkeleti megyékben emberhez nem méltó nyomorúságban nagy agrárproletár tömegekben élnek zsidók is.

³⁵ Figyelembe kell még venni azt is, hogy a magyarországi még csak részben asszimilált zsidóság jóformán teljes egészében magyar nemzetiségűnek vallotta magát, ami körülbelül az összlakosság 4,5%-át jelentette, továbbá főleg azt is, hogy a nagyon durva statisztikai módszerek erőszakoltan igyekeztek a magyarság abszolút többségét kimutatni.

³⁶ Az első formális bojkott határozatot 1869. márc. 20-án mondják ki a szerdahelyi román választók, mikor kijelentik: „...nem tudunk és nem is óhajtunk résztvenni az 1869—71 évi képviselőházi ciklus választásain.” (Gazeta Transilvanii, 1869. 23. sz.) — Idézi: *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, I. 1867—1891. Bpest, Tankönyvkiadó, 1952. 180. l. A szlovák választók viszont Lehoczky Lajos turócmegyei alispánnak a belügyminisztériumhoz intézett jelentése szerint (*Kemény*: i. m. I. 643. l.) határozottan azt az utasítást adták, hogy „... csakis oly jelölteket, kik az 1861-iki memorandum elfogadására készek — tehát mindenkit csak ne az egységes magyar államiság alapján állókat — támogassanak”.

³⁷ *Kunfi Zsigmond*: Fajok és osztályok Magyarországon. Szocializmus, 1913/14. évf. 348. l.

Magyar részről ez a követelés akkor progresszív követelés volt, mert a törvényt (utaltunk fentebb Bánffy Dezső, Wlassics Gyula stb. vonatkozó nyilatkozataira) nem hajtották végre, s nem is akarták végrehajtani. A törvénnyel elégedetlen nemzetiségek részéről ismételt követelték, hogy „... addig, amíg a törvényt meg nem változtatja (ti. a képviselőház): legalább tartsa tiszteletben, mert a gyakorlatban úgysem élvezik a nemzetiségek a törvényben megadott jogot...”³⁸ S az uralkodó osztályok véleményét nemcsak publicisztikában fogalmazták meg így: „A nemzetiségi törvényt nem végrehajtani, hanem eltörölni kell”³⁹, hanem a legilletékesebb helyről azt is nyíltan hirdették: „... a 68-as törvényt nem lehet végrehajtani, mert az a magyar nemzet önfeledt megnyilatkozása volt akkor, amikor szabadságát visszanyerte.”⁴⁰

A félévszázados gyakorlat jellegzetesen mutatja a félliberális-félfeudális magyar kormányzati módszert: a törvényt nem törölte el (erre vonatkozó javaslat sem hangzott el a sajtón kívül), de kísérletet sem tett arra, hogy azt végrehajtsa (s ezért — Mohácsi Lajost kivéve — csak parlamenten kívül álló oldalról érte bírálata).

Ez a törvény, amely valóban igen sok tiszteletreméltó szándékkal végiggondolt, liberális és humánus intézkedést is tartalmazott, Eötvös koncepciója.

Eötvös koncepciója nem a kiegyezés után született. Gyökerei visszanyúlnak mélyen a reformkorszakba, s már 1861-ben, Deák felirati javaslatában is bennfoglaltatik Eötvös (és a Deák-párt) felfogása e kérdésről: „A nemzetiségek szabad fejlődését az általános jogegyenlőség biztosítja. Területi vagy nemzetiségi közjogi testületek a liberalizmus szellemébe ütköznek. Az országot nem lehet földarabolni; viszont biztosítani kell a nemzetiségek kulturális fejlődését az egész vonalon. Ezt meg is tesszük addig a határig, ameddig az állam integritását nem sérti.” Mert „akarjuk, hogy a polgári jogok teljes élvezetére nézve se vallás, se nemzetiség a hon polgárai között különbséget ne tegyen, s akarjuk, hogy más nemzetiségű honfitársaink nemzetiségi igényei mindenben, mi az országnak politikai szétदारabolása s törvényes függetlenségének feláldozása nélkül eszközölhető, törvény által is biztosíttassék”.

Anélkül, hogy a törvényhozói szándék és a megvalósítás mérlegelésébe bele kellene bocsátkoznunk, s rá sem mutatva arra, hogy a dualizmus fél évszázada alatt Eötvös törvényének végrehajtására sem került sor, meg lehet állapítani, hogy az az alapvető elvi eltérés, ami a magyar és a nemzetiségi felfogás között az egész kiegyezési korszakban politikai és elméleti téren egyaránt megmutatkozott, mindenképpen már a kiegyezés után érvényre jutott felfogásból is egyenesen következett.

Eötvös és az utána következő nem is exponáltan sovinizta magyar közjogi elméleti tudósok egy alapvetőből indultak ki: a magyar állam nemzeti egységéből — tehát valamiből, ami nem volt. „Az államnak kifejtett ethikai lényegéből következik, hogy a modern állam nemzetállam és nem nemzetiségi állam, s hogy a nemzetiség csak társadalmi momentum, tehát nem államalkotó,

³⁸ Román Sándor képviselőházi beszéde, 1874. nov. 5. Idézi *Kemény G. Gábor*: i. m. I. 477. l.

³⁹ *Réz Mihály*: A nemzetiségekről. Pesti Napló, 1908. okt. 25. 1. l.

⁴⁰ *Tisza* István miniszterelnök beszéde a képviselőházban. Képviselőházi Napló 1914. febr. 20.

s az úgynevezett nemetiségi elv ellenkezik az állam lényegével.”⁴¹ Tartalmában ugyanezt az álláspontot fejtette ki (már egyenesen a hegemoniára kiélezve): „Amennyiben van egy nemcsak számerejére, hanem kulturájára, politikai képesség tekintetében is fölénnyben lévő nép, akkor ennek a vezető népnek a felfogása, szelleme fogja meghatározni az állam alapirányát, jellegét. E vezető nép után lesz az állam, a nemzet elnevezve, mely államnak ugyan a többi, külön szellemű népek is egyenjogú tagjai, de a maguk külön egyéniségét azon államszervezeten belül nem érvényesíthetik . . . Egyforma szabadság, egyenlőség az államon belül csak az egyénekre nézve lehetséges, nem az egyes népegészekre . . . Mindabban, ami az államelmélet egészét érinti, csak egy nyelv lehet az állam hivatalos nyelve, az államnyelv . . . A nemzetiségi nyelvnek egyenjogusítása bizonyos fokig minden esetre a különböző népszellemek érvényesülését segíti elő . . . Az államnak a nemzetiséget, mint az egyesek természeti tulajdonságát tisztelnie kell.”⁴²

A magyar politikának, kormányzatnak és tudománynak ezt az alapvetését, hogy van és fenntartandó „az egységes magyar nemzeti állam”, a nemzetiségek soha, sem 1867-ben, sem az utána következő évtizedekben el nem fogadták. A nemzetiségi törvény tárgyalásakor 1868. november 12-én Mocsányi Sándor nyújtotta be a kisebbségi javaslatot, amelynek 1. §-a kimondja: „Magyarországban a következő történeti országos népségek, ú. m. a magyarok, románok, szerbek, szlovákok, oroszok és németek egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el, a melyek számára a nemzetiség és nyelvpolitika egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai között alaptörvényileg biztosítottak.” Ez a kisebbségi javaslat tehát „hat országos nemzet”-et konstituál és a területi (megyei) autonómia létesítését, lehetőleg egységes nyelvi területté való kikerekítését követeli. A javaslat 4. §-a követeli a hat országos nemzet megfelelő részvételét a főrendiházban, a központi hatóságokban, a főtörvényszékek, a kerületi és megyei közigazgatás vezetésében — azaz mindenütt, ahol királyi kinevezés szükséges. A javaslat elismeri, hogy hivatalos nyelv a magyar, de tanácskozás, előkészítés stb. minden országos nyelven megengedett, s a magyar nyelven szövegezett törvények, rendeletek a hat országos nyelven is kiadandók.

A nemzetiségi törvény tárgyalását megelőzően Balázsfalván tartott (1868. május 3—15.) román nemzetiségi gyűlésen elfogadott „Pronunciamentum” messzebb is ment, mert követelte (1) Erdély autonómiáját hivatkozással a Horvát-Szláviánának megadott autonómiára; (2) a román nemzetiségnek regnicoláris nemzetté való elismerését és (3) az erdélyi országgyűlés összehívását.⁴³

A magyar uralkodó osztály iránti bizalom teljes hiányát tanúsította már a kiegyezés évében az a kijelentés, hogy „. . . ha ti azt, amit magyar alkotmányon értetek, t. i. a „magyarizmus szuverenitását” biztosítjátok magatoknak — ösmerünk benneteket —, hiába reméljük a baráti megállapodást.”⁴⁴

Sem a magyar kormányzati gyakorlat a nemzetiségi kérdésben, sem az időközben hozott törvények (elsősorban az állami iskolákra vonatkozók és a magyar oktatásnak az állami iskolákban kimondott kizárólagossága) nem vol-

⁴¹ *Kuncz Ignác* : A nemzetállam. 3. kiad. Kolozsvár, Stein János, 1902. 118. l.

⁴² *Balogh Arthur* : Politika. Bpest, Grill. 1910. 117. l.

⁴³ *Kemény G. Gábor* : i. m. I. 83. l.

⁴⁴ Pest-budinske Vedomnosti, 1867. 42. sz. Idézi *Kemény G. Gábor* : i. m. I. 24. l.

tak alkalmasak arra, hogy a nemzetiségek álláspontját megváltoztassák. Az 1895 augusztusában Budapesten megtartott nemzetiségi konferencia, amelyen „... a magyarországi románok, tótok és szerbek szövetséget kötnek...” és „nemzeti alapul a nemzetiségi autonómiát a megyei beosztásban veszik alapul”, tulajdonképpen más szövegezésben, de érdemben a fent idézett 1868. évi kisebbségi javaslat változatlan fenntartását határozta el: „A magyar államnak... természetete kizárja, hogy egyetlen nép, mely lakosságának többségét nem képezi, az államiság attribútumait magának követelje. Csakis Magyarország népe(i) összességének van joga magát az állammal azonosítani. Eszerint az, amit magyar nemzeti állameszmének akarnak nevezni, ha az államiság attribútumait egy egyes kisebbségben lévő népnek akarják tulajdonítani és ennek segítségével Magyarország többi többségben lévő népeit az eltulajdonított államhatalom segítségével alá akarják rendelni... Magyarország többi, többségben lévő népei létfeltételeinek a veszélyeztetése...”⁴⁵

Bánffy Dezső akkori miniszterelnök a Neues Wiener Tagblatt részére e kérdésben adott nyilatkozatában azt jelentette ki, hogy „... a nyelvkérdés csak eszköz, a valódi cél Magyarországon federalisztikus politikát megkísérelni. Ez sohasem fog megtörténni, ahhoz egyetlen magyar sem fog hozzájárulni.”⁴⁶

És újabb húsz esztendő múltán sem állott be semmiféle változás sem egyik, sem másik fél álláspontjában: „Tisza reméli, hogy el fog jönni az idő, amikor a hazai románság rá fog állni a magyar állam nemzeti egységének alapjára, mely a magyarság uralkodó eszméje. Ismételten kijelentjük, hogy gróf Tisza István vagy önmagát ámitja, vagy pedig másokat akar tévedésbe ejteni. Tudja meg gróf Tisza István és tudják meg azok is, akiknek szemébe port akar hinteni, hogy... a magyarországi és erdélyi román nép soha nem akceptálja a magyar állam nemzeti egységének eszméjét és soha nem fogja elfogadni a magyarság uralkodó preponderanciáját, hanem a végtelékig fog harcolni a magyarországi nemzetiségek egyenjogúsításáért. Csakis ezen az alapon valósítható meg a nemzetiségek megegyezése Magyarországon.”⁴⁷

Talán felesleges is a közbeeső fél évszázad megnyilatkozásaiból bővebben idézni, vitáit előhozni: nyilvánvaló, hogy az álláspontok az idő múlásával sem változtak, hacsak nem olyan irányban, hogy a nemzetiségek egyre kevésbé remélve igényeik kielégítését a magyar államon belül, egyre félreérthetlenebbül fordultak vágyaikkal és reményeikkel az ország határán túlra: a velük egynyelvű-egy kultúrájú nemzeti országok felé. A magyar államtól elforduló szemlélet és magatartás lett úrrá felettük.

Utaltunk rá már bevezetőben: az 1867-es kiegyezés egyik legvégzetesebb következménye, hogy a nemzetiségi kérdést kiszolgáltatta az uralmában megerősödött magyar uralkodó osztályoknak. „Miután 67 Ausztria felé úgy ahogy fedezte a magyar uralkodó osztályokat, természetes, hogy a nemzetiségi kérdés ‚rendezése’ nem a velük való kiegyezés, hanem az elnyomás, a felülről való megoldás irányában haladt... A magyarosító egyesületek, az iskolaügyi törvények és más elnyomó intézkedések, nagymértékben kielézték a nemzetiségek ellenállását és ahelyett, hogy magyarosodtak volna, nemzeti öntudatuk megerősödött és megacélozódott. Szemüket mind nagyobb vággyal a szom-

⁴⁵ Közli *Kemény G. Gábor* : i. m. II. 379. l.

⁴⁶ Közli *Kemény G. Gábor* : i. m. II. 383. l.

⁴⁷ A román vita. (Idézet a „Romanul” — „Veszélyes önámítások” című cikkéből.) Világ, 1914. febr. 24. 3. l.

szédes testvérországokra vetették, a vígasztalan sötétségben a nap fölkelését Budapest helyett Bukarest, Belgrád, Prága felől várták vagy újabb kísérleteket tettek a bécsi Búrggal . . .”⁴⁸ (Hadd fűzzük ehhez mindjárt hozzá, hogy a különös elfogultsággal e vonatkozásban nem vádolható Gratz Gusztáv szerint „ . . . nincs jel arra, hogy a magyar nemzetiségi politikába akár az uralkodó, akár más hivatalos körök Bécsből beleszóltak volna . . .” Ilyen kísérleteket alighanem csak Ferenc Ferdinánd trónörökös környezetéből készítettek elő arra az esetre, ha majd uralomra kerül. A magyar nemzetiségi politikáért egyedül a magyar uralkodó osztályokat terheli a felelősség.)

Nem lenne igaz, ha azt állítanánk, hogy a magyar politikai élet vezetői egyáltalán nem voltak tisztában a nemzetiségi kérdés megoldatlanságával. Itt nem elsősorban olyan elvadult és lelkiismeretlen agitátorokra kell gondolni, mint a 30 millió magyar eszméjét hirdető Rákosi Jenőre, vagy a nemzetiségekkel szemben példátlan brutalitással fellépő Bánffy Dezsőre. Ezek lehetnek vagy lehettek beteges túlbúrjázások, de nem feltétlenül általánosan jellemzők, mert hangos és hangulatkeltő, uszító szavuk nem a legbefolyásosabb köröké volt.

Ám annál inkább jellemző a magyar politika szellemi habitusára és az uralkodó osztályok vakságára, hogy az általuk ismert nemzetiségi kérdést nem akarták megoldani, hanem az ország demokratizálódásának (és ezáltal a maguk uralma korlátozódásának) megakadályozására használták fel, még pedig teljes tudatossággal, teljes rosszhiszeműséggel.

Így például a magyar politikai életet két évtizeden keresztül megmételező választójogi kérdést azon a címen nem engedték megoldani sem szabad-
elvéük, sem függetlenségi ellenzékiek, hogy a „magyar értelmiségi szupremácia” megóvásának érdeke fontosabb a népjogok igazságos kiterjesztésénél. De ez az érdekvédelem nemcsak a jogkiterjesztésre vonatkozott, hanem egyszerűen minden újításra, ami bármilyen területen felvetődött. És minden javaslatra készen volt a válasz: nem magyar szellemű.

„Érdemes volna mozaikba szedni, hogy az utóbbi tíz évben mi mindenre mondták, s nem utolsó emberek, s a magyarságnak mindenkép méltó és tökéletes műveltségű képviselői — hogy nem magyar. Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgótolke. Nem magyar a szecesszió és a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból, a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog . . . S főképp nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink, s legyen benne annyi becsület, hogy hagyja itt ezt az országot, amellyel elégedetlen.”⁴⁹

A nemzetiségi kérdés a magyar politikában mindvégig fegyver volt az uralkodó osztályok kezében a haladó, demokratikus, radikális vagy szocialista, tehát a feltörekvő erővel szemben: ez volt a leglényegesebb hozzáfűződő érdek. Ennek ékes bizonyítéka az a földbirtokpolitika, amit a magyar kormányok a nemzetiségi vidékeken követtek.

⁴⁸ I. Tóth Zoltán: A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. Századok, 1956. 368—391. 1.

⁴⁹ Ignotus: A magyar kultúra és a nemzetiségek. Nyugat, 1908. I. köt. 226. 1.

Ennek a politikának, ha ez a kormány választási vagy közigazgatási érdeke, semmi kifogása sem volt az ellen, hogy a gazdasági elnyomás súlya elsősorban a magyar lakosságot terhelje. Mégis egyoldalú és doktrinér az az értékelés, amely szerint „... a nemzetiségek 68%-a, míg a magyarságnak csak 58%-a tartozik a vagyonosabb és kispolgári osztályhoz. A nemzetiségek nagyobbarányú gazdasági elnyomottsága — különösen ha figyelembe vesszük, hogy az egy katasztrális holdon felüli 1 878 086 összes húsz évnél idősebb férfi földbirtokosból 825 688 (59,9%) volt nem-magyar, és csak 552 043 (40,1%) férfi volt magyar — nem bizonyul valónak. A nagybirtok elsősorban a magyarságot szorítja és pusztítja, mert magyar területeken van, de épúgy elnyomja a nem-magyart is, ahol velük szembe kerül... A nemzetiségi népesség fele a közepes jövedelmű kispolgárság közé tartozik. A nem-magyar nyelvű lakosságra tehát nem nehezedik nagyobb fokú különleges elnyomás, mint a magyarfajú dolgozó osztályokra.”⁵⁰ Egyoldalú és doktrinér, mert ha igaz is, hogy a kizsákmányolás nem mindig terheli nagyobb fokban a nemzetiségi dolgozókat, éppen a „különleges elnyomás” nagyobb fokú, mert a bár korlátozottan és nem is mindenütt mutatkozó nagyobb gazdasági elnyomottságon felül a nemzetiségeket még külön, nemzeti, kulturális és társadalmi elnyomás is sújtja.

De nem megengedhető az sem, hogy a földbirtokmegoszlásnál egyszerűen a „birtokosok számaránya” legyen irányadó.

Igaz ugyan, hogy az 1910. évi népszámlálás adatai szerint

20 hold feletti birtok van	82 833 magyar és	92 778 nemzetiségi
5—20 „ közötti „ „	293 425 „ „	498 591 „
2—5 „ „ „ „	163 480 „ „	260 124 „
2 „ alatti „ „	154 640 „ „	164 547 „
összesen tehát	694 378 „ „	1 016 040 nem-magyar

földtulajdonos kezén, de ezek a számok egymagukban nem jelentenek sokat. Még ha nem is vesszük figyelembe, hogy 100 holdon felüli birtoka, tehát jelentős vagyona van 14 743 magyar nemzetiségűnek, míg az összes többi nemzetiségek közül csak 4 832 birtokos mutat fel 100 holdnál nagyobb birtokot (s ezek sem a tizezres latifundiumokkal mérhető nagyságúak), azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy birtok és birtok nem egyenértékű. Míg egy hold kataszteri jövedelme Bács-Bodrog megyében 7,92 forint, addig például Csík megyében egy hold kataszteri jövedelme csak 0,52 forint. Ennek megfelelően azután az a helyzet, hogy „... a vármegye (ti. Bács-Bodrog) kataszteri tiszta jövedelme 26 180 000 korona, tehát több mint az egész Horvátországé, és több mint a tizenöt erdélyi vármegyéé.”^{50a}

De nem csupán a birtokosok jövedelmeinek összemérése a feladat. A földbirtokkal nem rendelkező mezőgazdasági munkások és cselédek szám-

⁵⁰ *Rácz Gyula*: Társadalmunk osztálytagozódása és a magyar demokrácia kialakulásának útjai. Népszava, 1909. 7. 1.

^{50a} Magyarország Városai és Vármegyéi. Bács-Bodrog vármegye, II. köt. Bpest. Országos Monográfiai Társaság kiadása. 392. 1. Az 1912. évi földművelésügyi minisztériumi statisztika szerint

Észak-Magyarország mezőgazdasági jövedelme	64,109 000
Erdély egész területének „ „	81,244 000
a Duna—Tisza köze „ „	221,000 000
a Tisza—Maros szög „ „	224,000 000

korona.

aránya azt mutatja, hogy köztük magyar anyanyelvű 964 222 és nemzetiségi 738 722. Látszat szerint tehát itt sem érvényesül külön nemzetiségi kizsákmányolás, sőt inkább országos arányához képest a magyarok arányszáma magasabb. (Ennek magyarázata első sorban az, hogy a sokezerholdas nagybirtok fejlettebb gazdálkodása túlnyomórésztben a magyarlakta vidékekre esett, s itt a kapitalizálódás természetesen előrehaladottabb volt, mint a nemzetiségi vidékek nagyrésznél akár nagybirtokain, akár paraszti kis parcelláin.)

1912-ben a mezőgazdasági bérek országos évi átlaga ^{50b}	
férfi munkásoknak	251 fillér napszámber
női munkásoknak	169 „ „
gyermekmunkásoknak	114 „ „

Ha azonban megnézzük, miből ered ez az átlag, akkor kiderül, hogy

	férfi	női	gyermek
	évi átlag napszám fillérben		
Csallóközben	289	185	148
Csongrádban	332	222	158
Hunyadban	188	148	202
Szolnok-Dobokában	157	125	80

Ugyanezt a képet kapjuk, ha a cselédek évi bérének és természetbeni ellátásának összértékét vesszük figyelembe, mert kiderül, hogy nős gazdasági cselédek egész évi keresete ^{50c}

Bács Bodrog megyében	742 korona,
Csongrád megyében	771 „
Turóc megyében	510 „
Szolnok-Doboka megyében	406 „

Rácz Gyula következtetése tehát, hogy a birtokosok száma alapján egyenlőségi jelet tesz a magyar és a nemzetiségi mezőgazdasági elnyomatás mértéke között: nem helytálló. És így nem fogadható el mértéknek az sem, hogy míg az ország lakosságának 54,5%-a magyar (Horvát-Szlavonország nélkül), addig a 20 évesnél idősebb birtokosok számából csupán 40,9% a magyar,

magyar megyékben a lakosság	12,1 %-a
szlovák „ „ „ „	14,28 „ és a
román „ „ „ „	16,7 „ birtokos, ⁵¹

mert a magyar megyék földbirtokának hozama aránytalanul nagyobb a szlovák vagy a román megyék földhozamánál. Viszont helytálló a megállapítás: „A földbirtokos osztályban a magyarság tehát abszolút kisebbségben van... A föld valódi birtoklását tekintve (viszont) a magyarság helyzete mindenesetre jobb, mert a magyarság kezében igen sok rengeteg terjedelmű nagybirtok van: ezek a latifundiumok azonban nem változtatnak azon a tényen,

^{50b} Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1912 évben. Magy. kir. Földmivelségi minisztérium kiadása, 1913. 9. l.

^{50c} Mezőgazdasági munkabérek, stb. 1913. 161—182. l.

⁵¹ *Vadnay Tibor*: A magyar jóvő. Bpest, Athenaeum. 1918. 196—197. l.

hogy a magyarság földönfutóvá lett és helyét immár tót és német paraszt foglalta el,⁵² mert a magyar napszám os és cselédmunka bérigénye magasabb volt.

Mindez illusztrálja és magyarázza a helyzetet, de végső fokon mégsem lehet kétséges, hogy a nemzetiségi elégedetlenség forrása nem egyszerűen és kizárólag gazdasági okokra vezethető vissza, és hogy „... igenis a nemzetiségi kérdésben léteztek egy sérelmi plusz és ez a sérelmi plusz alkotja éppen a nemzetiségi kérdést...”, mert „... itt nemcsak azokról az irtózatossérelmekről van szó, amelyeket ennek az országnak egész népe fajra és nemzetiségre való különbség nélkül elszenved...⁵³ De mégis fennáll az, hogy nemzetiségi milliók vannak kiszolgáltatva „... a művelt világnak legdepraváltabb és legkorruptabb osztályuralma...” önkényének, amely üldözi nyelvüket, diszkriminálja őket a kultúra, a hivatali elhelyezkedés minden területén: kollektíven másod- és harmadrangú állampolgárokká degradálja őket.

A mindenkori kormányok és a parlamenti pártok a nemzetiségi kérdéstről általában akkor és úgy vettek tudomást, amikor és ahogy a maguk érdekeit fenyegető jelenségekre figyeltek fel.

Az a program, az a kívánság vagy kényszerű tudomásulvétel, hogy a nemzetiségi kérdés a nemzetiségek szempontjából kíván megoldást, jóformán fel sem merült bennük. Osztálygóg és az antidemokratikus hegemonia-mánia érvényesült akkor, amikor a nemzetiségek vezető politikusait sorozatosan ítélték el elzárásra (ami különösen Bánffy miniszterelnöksége idején, majd fokozódó hevességgel a koalíció kormányzása alatt következett be), s akkor is, amikor egyáltalán foglalkoztak a kérdéssel. Bethlen István gróf 1907-ben a képviselőházban először említette meg Erdély egyre válságosabb helyzetét és figyelmeztetett arra, hogy „... a magyar haza értéke csökkent románjaink szemében amellet az álmkép mellett, amelyet a független Románia tárt eléjük, ahol a nemzetnek nem kell megelégednie a jogok egy részletével, hanem ahol megvan a jogok teljessége is”. Ő észrevette, hogy a román nemzetiségi mozgalom törekvése társadalmi, majd katonai és nyelvi autonómiát élvező területhez jutni, amely azután „... kedvező alkalomkor a független román királysággal egyesíthető legyen”.⁵⁴

Ez a figyelmeztetés azonban legfeljebb csak arra vezetett, hogy Tisza István, mikor 1913-ban miniszterelnök lett (elsősorban az ellenzékével szemben való védekezésre és az egyre nyilvánvalóbb háborús eshetőséggel számolva) megegyezést keresett a román nemzetiségi vezetőkkel. Kísérlete sikertelen maradt, s erről beszámolva a képviselőházban kijelentette: „Az igazság érdekében kijelentem, hogy olyan követeléseket, amelyek a magyar nemzetiállam sarkalatos elveibe ütköznek, csak szűk keretben láttam fennforogni a román vezető férfiakkal folytatott tárgyalásaim során...⁵⁵ és a nemzetiségi kérdés ismét arra volt alkalom számára, hogy kirohanjon a haladó követelések ellen: „Ha az Úristen fenn akarja tartani ezt a nemzetet a jövőben is, meg kell hogy adja az erőt ennek a nemzetnek, hogy olyan áramlatoknak, amelyek létföl-tételeit fenyegetik, amelyek a halál lehelletét fújják reá, ellen tudjon állani, amíg nem késő.”⁵⁶

⁵² *Kunfi Zsigmond*: Fajok és osztályok Magyarországon. 343. l.

⁵³ *Jászi Oszkár*: A nemzetiségi kérdés újabb fejleménye. (Előadás a Galilei körben, 1914. I. 31-én.) Huszadik Század, 1914. I. 197. l.]

⁵⁴ Képviselőházi Napló, 1907. ápr. 10.

⁵⁵ Képviselőházi Napló, 1914. febr. 20.

⁵⁶ Képviselőházi Napló, 1914. márc. 6.

A háború már kitört, amikor Tisza elégtlenül állapította meg (és el is hitte): „Ez a háború tényleg bebizonyította, hogy még a legszélsőbb nacionalista táborban sincsenek irredentisták, hanem hazafias hűséget tanúsítanak azok is, akiket fontos belpolitikai kérdésekben éles ellentétek választanak el mitőlünk. Mindenesetre örvendetes tanulság, amelynek le is kell vonnunk következményeit.”⁵⁷ De ugyanekkor más oldalú eszközöket is alkalmazott: 1914. augusztus 12-én nyílt levelet intézett Vajda-Vojvoda Sándorhoz, aki az Adeverul-ban cikket tett közzé a pánszláv kérdéstről. „A román népnek most kell megmutatnia, hogy a németiséggel és a magyarsággal akarja-e a megértést és közreműködést, vagy a pánszláv kolosszus karjaiba veti magát.”⁵⁸

Mindebből kiderül, hogy a magyar uralkodó osztályok politizáltak a nemzetiségi kérdéssel, de nem tettek kísérletet sem megoldására. Felhasználták a maguk céljaira a bennerejlő s a magyar közvélemény egésze által elfogadott egységes nemzeti állam eszméjével szemben fenyegető veszedelmet a maguk uralmi céljainak szolgálatára. (Ugyanúgy, amint a Horthy-ellenforradalom huszonöt éven keresztül az irredenta-integritásos jelszavakat használta fel a maga belpolitikai terror-rendszerének érdekében.)

*

„... Vajjon fölébred valahára
A szolgálta népek Bábele?
Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz
Végül egy erős akarat?
Hiszen magyar, oláh, szláv bánat
Mindigre egy bánat marad...
Miért nem találkozunk süvöltve
Az eszme-barrikádokon?
Dunának, Oltnak egy a hangja,
Morajos, halk, halotti hang.
Árpád hazájában jaj annak,
Aki nem úr és nem bitang.
Mikor fogunk már összefogni?
Mikor mondunk már egy nagyot
Mi, elnyomottak, összetörtek,
Magyarok és nem-magyarok?

(*Ady Endre*: Magyar jakobinus dala. Bpest, Népszava. 1908. augusztus 23.)

Ady Endre tudta, ebben is tudta, hogy miről van szó — s rajta kívül, rajta keresztül az igazság tudatára ébredt Bartók Béla. S nem csupán román barátjának küldi meg Ady kötetét: lássa, hogy ilyen magyar hang is van (igaz, hogy csak ez az egy), hanem maga is belemélyedve a román népzenebe, legmagasabb szinten ver hidat a két nép között — de ő is magányos. „Kirándultam egy kicsit a Balkán félszigetre. Összebarátkoztam a románokkal (ha már otthon nem tudok barátkozni).”⁵⁹

⁵⁷ Tisza István gróf levele Mangra Vazul országgyűlési képviselőhöz 1914. nov. 4-én. Tisza Összes munkái, 4. sorozat. 2. köt. 301—302. l. Bpest, Franklin kiadás. 1924.

⁵⁸ Tisza István Összes munkái, id. köt. 65. l.

⁵⁹ Bartók Béla levele anyjához, Bukarestből, 1908. dec. 3. *Demény*: Bartók Béla Bpest, Művészeti Tanács, 1948. 83. l.

Ady pedig „elpirul a maga látszó romantikájától”, de mégis leírta: „Hogy muljanak el óh, már a srapneles igazságok (ti. kitört a Balkán-háború) s hogy engedjenek bennünket a magunk srapneleivel, emberszerető és föl-szabadító munkánkkal, tovább munkálkodni nemzettelen népboldogságo-kért.”⁶⁰

A „nemzettelen népboldogságok” költői álmok maradtak — Adyn és Bartókon kívül senki ebben az országban nem szállt síkra mellettük. A szocia-listák ugyanolyan kevésbé tudtak szabadon e kérdéshez nyúlni, mint a radikáli-sok: a félévszázada kialakított és minden eszközzel köztudatba átvitt egységes nemzeti állam eszméje tökéletesen birtokban tartott mindenkit.

Lehetett ezen az alapon a demokrácia ellensége valaki, amint az volt Tisza, Andrássy, Apponyi, a klérus és a magyar középosztály zöme — lehetett polgári értelemben vett demokrata, mint voltak a szocialisták és a radikálisok: végeredményben ez a nemzetiségi kérdés és a nemzetiségek szempontjából alig jelentett árnyalati eltérésnél többet.

Az 1909 után már a parlamenti pártok között szélső baloldalra került Justh (majd utóbb Károlyi Mihály) vezette függetlenségi párt komoly kísér-letet tett a nemzetiségi vezető értelmiségiekkel való megegyezésre és közös hadjáratra az általános titkos választójogért. A Justh-párt választójogi gyűlé-sein Erdélyben és a Délvidéken valóban meg is jelentek a román, illetve szerb vezetők, de Justh „... nem ismerte fel, hogy — ha a nemzetiségekkel való olyan kibékülés, amely a magyar nemzet sorsát biztosíthatta volna, egyáltalán valaha lehetséges volt — az erre alkalmas idő már elmúlt.”⁶¹ Nincs benne semmi meglepő, hogy Justhék ellen egyforma vehemenciával támadt Tisza, aki szerint „elvakult” politikájuk feláldozza a magyar érdekeket a nemzetiségiek szövetségéért, Andrássy Gyula, aki szerint „a nemzetiségi kérdést a magyar nemzeti politika állandó nagy kárára a választás jelszavául használja”, és Apponyi Albert, aki szerint Justh „az új rétegeket a hatalomnak nem részesévé, de abszolút bírlalójává fogja tenni”.

A haladó pártok és férfiak nemzetiségi politikája természetesen követele a demokratikus jogkiterjesztést, s ezt is tartotta a probléma meg-oldásának. Hosszabb bizonyítás nélkül elegendő rámutatni, hogy a nemzeti-ségi politikában „legszélsőségesebb”-nek bélyegzett Jászi Oszkár a háború ötödik évében, 1918 októberében közzéadott könyvében is ezt tűzte ki programként:

„Magyarország, Horvát-Szlavonországok nélkül, úgy történelmileg, mint geográfiailag, mint gazdaságilag szilárd és megbonthatatlan egységet alkot. A magyarság természetes gazdasági és kulturális hegemoniája itt képes volna zavartalan és eredményes kooperációt létesíteni az ország többi nemzeti-ségével, ha szakít a feudalizmus esztelen asszimilációs politikájával. Látni fogjuk, hogy a tervezett új alkotmány egy ilyen változás minden garanciáját magában fogja hordani.”⁶²

Jászi tehát még 1918 októberében, jóformán napokkal az összeomlás, a Habsburg-monarchia és a dualizmus pusztulása előtt is változatlanul az Eötvös József-megfogalmazta magyar állameszme alapján állt és a magyar-

⁶⁰ *Ady Endre*: S ha Erdélyt elveszik. Huszadik Század, 1912. II. köt.

⁶¹ *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. II. köt. 198. l.

⁶² *Jászi Oszkár*: A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Új Magyarország, 1918. 38. l.

ság „természetes gazdasági és kulturális hegemoniája” hangoztatásával igyekezett — jóhiszeműen! — a kérdéseket megoldani. Igaza volt Gratznak, hogy már évekkal hamarabb is „rég elmúlt az ideje” a megegyezés lehetőségének.

Azt az egyetlen alapot, amelyen talán (még a háborúnak nem elvesztése, hanem kitörése előtt) a nemzetiségek egy részével megegyezésre lehetett volna jutni: Magyarország föderatív átalakítását, Jászi Oszkár, a radikálisok és a szocialisták csaknem ugyanolyan hevesen hátrították el maguktól, akár Tisza vagy Apponyi tette volna.⁶³

*

Ha válaszolnunk kell a kérdésre: folyt-e Magyarországon erőszakolt asszimiláció, úgy azt kell felelnünk: voltak rendszertelen, önkényes erőszakoskodások, de céltudatos asszimilációt alig erőltettek. A kiegyezés utáni magyar uralkodó osztályok önző politikai érdekét tekintve világos, hogy ebben az életfontosságú kérdésben csak két út volt lehetséges számukra: vagy minden erővel, kíméletlenséggel megindítják a magyarosítást, a hatalom magyarokat telepít a nemzetiséglakta vidékre és arra törekszik, hogy megvalósítsa Rákosi Jenő 30 millió magyarról szóló álmát; vagy félretéve minden frázist, megegyezést keresnek a nemzetiségi burzsoáziával, megadnak neki olyan egyenjogúsítást, amivel igényeit kielégíti, anyagi létét biztosítja, s ezzel elszakítva azt a nemzetiségi szegénységtől, egyben a magyar elnyomottakkal szemben vívott küzdelemhez is szövetségeseket nyernek.

A magyar kormányzat a kettő közül egyiket sem tette. Annyira igyekezett magyarosítani, hogy elkészerítette ugyan vele a nemzetiségeket, de eredmény eléréséhez már nem volt elég erőszakos. (Persze sok példa bizonyítja, hogy e téren a legnagyobb erőszak is eredménytelen.) Viszont a nemzetiségi értelmiségnek csak kevés életlehetőséget biztosított, nem vonta be a maga hatalmi körébe, parlamentbe, közigazgatásba, közhivatalokba, s így szövetséges helyett benne találta legádázabb ellenségét, a nemzetiségi mozgalmak vezetőjét.

Mint minden kérdésben, ebben is rendszertelen és bizonytalan volt a politika. A Budapesti Napló 1900. január 5-i számában felháborodással számolt be arról, hogy a Hunyad megyei tanfelügyelő javaslatára az iskolákban egyes tárgyakat román nyelven tanítanak. „Tiszta képtelenség! A hunyadmegyei tanfelügyelőnek kellett iszonyúan eltévelyednie, hogy ilyen előterjesztést mert egyáltalán tenni a közoktatásügyi miniszternek.” Viszont ugyanerre a Hunyad megyei tanfelügyelőre vonatkozóan írta Tisza István a kultusz-miniszterhez: „Akár tetszik nekünk, akár nem, az e hazában élő nemzetiségeknek jogukban áll saját kultúrájukat fejleszteni . . . Hunyad vármegye királyi tanfelügyelője . . . is egyike azoknak az alapjában jóindulatú . . . de kellő . . . tapintat nélküli embereknek, akik éppen ilyen exponált helyen csakis kárt

⁶³ „... az erőszakosan magyarizáló politika atyjának nem lehet Kossuth Lajost tekinteni. Tudvalévő dolog, hogy a nagy ember . . . nemzetiségi dolgokban — eltekintve a végkétségbeesés szülte dunakonföderációs tervétől — vezérgondolata állandóan az volt, hogy a magyar állam területi épsége és a magyar nyelv vezető szerepe és összekapcsoló szerepe mellett minden nemzetiség békén ápolhassa nyelvét és kultúráját.” (Husadik Század, 1908. I. 193. és köv. l. *Jászi Oszkár: Bodroghy Ernő: „A magyar kultúra és a nemzetiségek”* ismertetése.)

tehetnek . . .”⁶⁴ A szerencsétlen tanfelügyelő mit tegyen? Ha engedi a román nyelvű oktatást, akkor a fejére ütnek, ha akadályozza a román kultúra fejlesztését, ugyancsak a fejére ütnek. Réz Mihály Tisza-párti képviselő szerint az a kötelesség, hogy „ne építsünk az ellenséges érzületű nemzetiségeknek több iskolát, ne adjuk mi saját pénzünkön — a saját fajunktól elvonva — az ő kezükbe a kultúra fegyverét”. S állítja ezt oly természetesen, mintha az állam bevételeiben nem szerepelnének megfelelő összeggel a nemzetiségi adófizetések is. De hát az alapelv marad: a magyar hegemonia minden körülmények között fenntartandó.

Még 1914 elején, amikor már Tisza István igen komoly tárgyalásokat folytatott a román nemzetiségi vezetőkkel, az ő legszűkebb köréhez tartozó Magyar Társadalomtudományi Egyesületben lefolytatott ankét a nemzetiségi kérdésben kimondta, hogy a probléma megoldása: magyarok telepítése nemzetiségi területekre, a nemzetiségi csoportosulás és tömörülés, szervezkedés megakadályozása, a magyar közigazgatás nemzeti szellemű megerősítése („Nemzetiségi területen ugyanolyan nemzetiségű tisztviselő kinevezése illetve megválasztása . . . feltétlenül kerülendő . . .”), a közigazgatási egységek létesítésénél ne alakuljanak nemzetiségi faji körzetek, hanem „ellenkezőleg, azokat mindenütt részekre tagolják.”⁶⁵

Így azután természetes, hogy Tisza tárgyalásai sem vezethettek eredményre a nemzetiségekkel, bár bejelentve a parlamentben e tárgyalásokat, kiemelte: „. . . kénytelen vagyok hangsúlyozni, hogy a románok számára kilátásba helyezett kikötések, magától értetődik, az ország minden nem-magyarajkú polgárára is kiterjesztetnek”, de ezek az engedmények rendkívül csekélyek és az 1868. évi nemzetiségi törvény teljes végrehajtását sem jelentik. Tisza ezt a törvényt ekkor is megtagadta (lásd fentebb).

Tisza mindvégig következetes maradt önmagához, még ha a háború rá is kényszerítette, hogy egyoldalúan életbeléptesse a maga „nagy” engedményeit.

1914. november 7-én ugyanis teljes amnesztiában részesültek a nemzetiségi politikai elítéltek (egyébként a szocialisták is); belügyminiszteri rendelet „megengedi a nemzetiségek ősi színeinek és jelvényeinek használatát, természetesen a magyar állam történelmi szimbólumainak védelme alatt”; szabaddá tette a felekezeti iskolák oktatási nyelvét (az állami iskoláké magyar maradt), továbbá a hatóság előtti nyelvhasználatot is; kilátásba helyezte a választójog „hatályosabbá tételét” a nemzetiségek számára. Tisza a görögkeleti metropolitához intézett levelében kiemelte: „Mindezek a kormányzati tények ünnepelesen hangsúlyozzák, hogy a magyar állam nem a háborús nehézségek miatt keresi a nemzetiségi békét . . ., hogy ellenkezőleg: a kormány már régebben tervezi azokat a lépéseket, de egy viszonylag nyugodtabb olyan időpontra várt, amikor engedékenységet nem lehet gyöngeségnek minősíteni . . .”⁶⁶

Czernin gróf, akkori bukaresti követhoz intézett levelében Tisza (1914. november 6.) teljes határozottsággal leszögezte: ezeket az engedményeket megadja, viszont „a németek hiába erőltetik az erdélyi autonómiát: ez lehetetlenség!” Majd félév múlva (1915. június 12.): „Mégis disznóság, hogy azt a végzetes szerepet, amelyet Románia elboldította terén szegény Ferenc Ferdinánd főherceg játszott, most a németek vegyék át . . .”

⁶⁴ Tisza István levele, 1914. okt. 12-ről. Összes munkái. id. kiad, 218. l.

⁶⁵ *Ajtay József*: A nemzetiségi kérdés. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület ankétjának összefoglalása. Pesti könyvny. 1914. 12—17. l.

⁶⁶ A háború és a nemzetiségek. Világ, 1914. nov. 8. 5. l.

Ezen a ponton nem volt hajlandó engedményre, de amit megadott, azt komolyan is vette. „A magyar nemzet ügyét nem oly külsőségekkel szolgáljuk, amelyek az egynyelvűségnek látszatát keltik fel, de gyengítik a magyar hatóságoknak a népre való erkölcsi befolyását, hanem azzal, ha a magyar állami és nemzeti érdekekben eljáró hatóság igaz barátja és tanácsadója a gondjaira bízott népnek. Ez pedig csak akkor lehet, ha olyan nyelven beszél hozzám, amelyet megért.”⁶⁷

Ez a maximum, ameddig Tisza István elmehetett — tőle ennél több nem volt várható (hiszen egyébként nem lett volna a maga osztálypathológiájának megszállottja). Csak önmaga világszemléletét fejezte ki, mikor éles szemrehányással illette az erdélyi magyarságot, amely kormánybiztosi jelentés szerinti attól tartott, hogy a románok lemezárólják. „... ez a magyarság nem hisztérikus jelenségekkel fogja fenntartani magát... olyan kishitűségre mutat (ez), amellyel uralkodni, hegemoniát gyakorolni nem lehet.”⁶⁸

A szociológusokkal szemben nem tartható fenn az az állítás, amely Tisza István esetében talán magyarázat lehet: ők kevesebbet, sokkal kevesebbet tettek, láttak és mertek a nemzetiségi kérdésben, mint ami várható lett volna tőlük, mint amennyire csaknem kötelezve lettek volna.

Tiszánál és híveinél, a mögötte álló egész uralkodó osztálynál természetesen kell vennünk azt, hogy a nemzetiségi kérdésben ugyanolyan korlátoltak és rosszhiszeműek voltak, mint minden egyéb kérdésben. A sovinszta függetlenségi pártoktól sem lehetett valóban demokratikus eszméket remélni (s meglepő, hogy Justh Gyula és utóbb még Károlyi Mihály is a demokráciát egyben a nemzetiségekre vonatkoztatva is követelték).

De a radikalizmus magyarországi elindítója, Pikler Gyula, ebben a kérdésben is előítélettől menten fejtette ki álláspontját (ami persze nem jelenti azt, hogy helyesen látott): „Véleményem szerint tehát a mai nemzeti állam éppen nem felel meg az ember egy legmélyebb jellemvonásának, amely abból állna, hogy az emberek nemzetek szerint tagosulnak, hogy ez benne van az ő természetükben. Egyáltalán nem látom át miért kellene az embereknek tagosulniok. A nemzeti állam csak egy bizonyos fejlődési fok szükségleteinek felel meg: ezen a fejlődési fokon az emberi alapvető szükségletek a legjobban elégíthetők ki ebben a formában... nem az emberekben minden időben benne rejlik mély érzelmekről van itt szó... Nemzeti sajtóságok nincsenek, hanem minden nemzet átvette a másikkal műveltségét. Ezt a legújabb időkig nem tudták.”⁶⁹

Ettől az állásponttól — amelynek Pikler egyoldalúsága mellett mindenestre megvolt az az értéke, hogy elvileg elkülönítette magát a nemzeti állam fetiszizált eszméjétől — rendkívül messze esett a radikális vezetők későbbi gyakorlata. A radikális szociológusok furcsa és groteszk módon arra is vállalkoztak, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia federatív átalakítását javasolják osztrák szociáldemokratákkal, Otto Bauerrel és Karl Rennerrel szemben ők védjék meg a magyar nemzeti állam elvét. E két osztrák író 1907-ben igen határozottan állást foglalt a „Groß-Österreich” eszméje mellett és ezt a föderatív átalakítást tűzték az osztrák szociáldemokrácia politikai céljainak középpontjába.

⁶⁷ Tisza István levele Ivánka István ipolysági főispánhoz. 1915. ápr. 5. i. m. 215. l.

⁶⁸ Tisza István levele Betegh Miklós kormánybiztoshoz. 1915. jan. 7. i. m. 20—21. l.

⁶⁹ A TT Pulszky-vitája. Huszadik Század. 1901. I. köt. 311. l.

Jászi, Bauer könyve kapcsán, azt fejtette ki, hogy nem föderatív alakulások, hanem „ép az egyre növekvő kapitalizmus fogja Magyarországon megteremtteni a széleslátókörű industrializmusnak, a nyugat-európai kultúrának és a politikai demokráciának azt a levegőjét, amely . . . ki fogja egyenlíteni a nemzetiségi ellentéteket és a nemzetiségek zavartalan kulturális fejlődését biztosítva lehetővé fogja tenni, hogy bár külön nyelveken, de egységes érzelmelekben együtt dolgozzunk . . .”⁷⁰ És ennek megvalósítását Jászi abban látja, „. . . ha a nemzetiségi törekvéseket kivonjuk a politikai érdekharcok területéről, ha a nemzetiségi kérdésből hatalmi kérdés helyett kultúrkérdést csinálunk . . .”⁷¹

Szende Pál azt vetette Renner szemére, hogy figyelmen kívül hagyta a 7 millió magyar elnyomott proletárt, s őket is felelőssé tette a magyar nagybirtok és dzsentri minden elnyomó politikájáért, osztályuralmáért. Szende a magyar gazdasági függetlenségben; a vámunió megszüntetésében látta a problémák megoldását, s szemére vetette Rennernek, hogy esztelen magyargyűlöletében elfelejtette, hogy „nemcsak a nemzetiségi, hanem az államalkotó magyar faj proletariátusa is a legszomorúbb elnyomatásban él . . . 1906-ban egyetlen hónap alatt néhány tiszántúli vármegyében tízszer annyi magyar nyelvű földmunkást és cselédet ítéltek el aratási sztrájk miatt, mint román agitátort tíz év alatt.”⁷²

Az, amit Szende írt, természetesen igaz: de ettől nem lettek hasznosabbak a magyarországi problémák megoldására elképzelt tervei. Mint mindenki az országban, Szende is az egységes nemzeti állam elvéből indult ki, s bizonyítani azt akarta, hogy a demokratikus haladás biztosítja ennek az egységnek a fenn tartását. „. . . komolyan számbavehető kifelé gravitáló törekvés ma már a nemzetiségek között nem létezik. Ellenben helytelen nemzetiségi politikájából kifolyólag az önálló magyar államot az a veszély fenyegeti állandóan, hogy az elnyomott nemzetiségek a dinasztianak a Gesamtmonarchie megalapítására irányuló törekvéseit fogják támogatni.” S bár látja, hogy „. . . a nemzetiségi kérdés a demokrácia archimédesi pontja és állami létünk központi problémája”, mégis vallja, hogy „ha sikerül a nemzetiségi politikánknak helyes irányt adni, úgy a jövő fejlődésünk legbiztosabb alapjait vetettük meg . . . A demokratikus előhaladásnak alig van Magyarországon nagyobb akadály, mint a nemzetiségi veszélytől való félelem. Az iskola és sajtó a lelkekbe belénevelték, üzleti politikusok és közéleti kalózok mesterségesen megnövelték a nemzeti ségektől való félelmet, s ennek kényszerképzete úgy megüli a gondolkodást, hogy bármilyen demokratikus reformnak a megakadályozására elegendő a nemzetiségi harangok egyszeri félreverése . . . Van a jóhiszemű félrevezetetteknek egész tömege, akiket . . . a nemzetiségi veszélyre való legszemérmetlenebb hivatkozás is már eltántorít . . .”⁷³

Jászi Oszkár hatalmas anyagot feldolgozó, több mint 500 oldalas műve (A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés, Bpest, Grill, 1912.

⁷⁰ Jászi Oszkár: Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez (Ottó Bauer könyve kapcsán). Huszadik Század, 1907. II. köt. 905. l.

⁷¹ Jászi Oszkár: id. cikk. 890. l.

⁷² Szende Pál: Gross-Österreich és a magyar proletariátus. Huszadik Század, 1907. II. köt. 942. l.

⁷³ Szende Pál: Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Huszadik Század. 1912. I. köt. 774—784. l.

Társadalomtudományi Könyvtár) abból az alapkövetelésből indult ki és abban is konkludált, hogy végre kell hajtani az Eötvös-féle nemzetiségi törvényt. A cél szerinte az volt, hogy demokratikus átalakulás nyisson utat a fejlődésnek, melynek értelme: „Igazi nagystílusú asszimilálódás is csak öntudatra ébredt népek szabad versenyéből indulhatna ki. Az egynyelvű osztályuralomból soknyelvű demokrácia jönne létre az egységes magyar állam védelme és a kultúrmagyarság békés hegemoniája alatt... A jövődő magyar demokrácia nemzetiségeinek közreműködésével a nyugati kultúra avant-gardeja lehetne a Keleten, az ő balkáni fajrokonai között.” Mert Jászi semmi kétséget sem hagyott a maga álláspontja tekintetében: „A magyarság nagy gazdasági és kulturális túlerejét, mely hegemoniáját biztosítja”⁷⁴ realitásnak és fenntartandónak ítélte.

Jászi pedig azért számított szélsőséges baloldalinak a nemzetiségi kérdésben, mert például a hozzá egyébként elég közelálló Ignótus teljes mértékben elismerte Tisza aggodalmait (melyek Szende szerint rosszhiszemű riogatások), s kijelentette: „... a magyarság a rettenetes dilemma előtt áll, hogy minden állami és társadalmi reform, mely megtartására szükséges volna, egyúttal végzetesen siettetné felbomlását.”⁷⁵

Mikor 1914-ben, Tisza tárgyalásai folytán előtérbe került a nemzetiségi kérdés. „Egy péntekes” jelzésű nyílt levél Jászi Oszkárhoz, minden korábbi tervnél messzebbre menő javaslattal állt elő. Szemrehányást tett Jászinak, hogy Bauer federatív koncepciójától megijedve „... meggyújt (igaz, hogy egész picit) gyertyát a hagyományos magyar állameszme oltárán... A területi bomlás a madárijesztő, mellyel a legelszántabb verebeket szét lehet rebbenteni. Ennek hatása alatt csapott fel legutóbb Vázsonyi az ősi magyar állameszme bajnokának... A rozsdás abroncsok csak arra jók, hogy az agrár feudális-bankokrata uralmat ideig-óráig föntartsák... A referendummal és iniciativummal stb. biztosított svájci mintát, a birodalom helvetizálását tartom az egyetlen lehetséges módnak...” Jászi válasza lekicsinylően naívnak és „nem-tudományos”-nak minősítette és leszögezte, hogy az ilyen helvetizálás a kultúra és a demokrácia visszaesését, a kisállamiság meglévő hátrányainak fokozását jelentené; hogy a fennálló egységes magyar államon belül megoldható a nemzetiségi kérdés és hogy a kulturálisan nem egyenrangú népek közti helvetizálás lehetetlenség.⁷⁶

Az 1907. évi választójogi harc idején kísérlet történt bizonyos korlátozott együttműködés kialakítására a nemzetiségi pártok vezetőivel, de csak szorosan a választójog megvalósítására. A szociáldemokrata pártvezetőség álláspontja az volt, hogy a nemzetiségi párt kifejezetten burzsoápart és a Népszavában erről bizonyos korlátok között vita is folyt.

„Nem szabad a nemzetiségi pártot burzsoá-pártnak tekinteni, mert hiszen nemzetiségi burzsoázia egyáltalán nincs is. Az az érdek, amelyre a nemzetiségi pártok alakultak, a nemzetiségi értelmiségnek, a kispolgárságnak és a nemzetiségi proletárságnak közös érdekű nyelvkérdés, melynél azonban a kispolgárságnak csak csekély jelentőségű szerep juthat. A nemzetiségi értelmiség érdeke nem ellentétes a proletárság érdekeivel... Fenn kell tehát

⁷⁴ I. m. 498. és 502. l.

⁷⁵ Ignótus: Tisza István és a nemzetiségi kérdés. Nyugat, 1910. II. köt. 1025—1028. l.

⁷⁶ Jegyzetek az államkretinizmushoz. Huszadik Század, 1914. I. köt. 567—570. l.

későbbre is tartani az együttműködést: így hódítja meg a szocializmus a nemzetiségi proletariátust.”⁷⁷

A szociáldemokrácia azonban nem hódította meg a nemzetiségi proletariátust, nem is tudott vele mint nemzetiségi proletariátussal mindvégig sem igazán mély kapcsolatokat létesíteni, aminthogy az egész nemzetiségi kérdés sohasem kapott megfelelő helyet a szociáldemokrata párt politikájának központi kérdései között. Megisméltódott annak a nézetnek kifejtése, hogy a magyar és a nemzetiségi proletariátus elnyomása egyforma — indokolatlan, hogy a világ közvéleménye csak a nemzetiségekkel foglalkozik, s a magyarok elnyomatásáról nem is vesz tudomást.

„Úgy látszik tehát, mintha a nemzeti összetartozás érzése erősebb volna a szociálisnál. A nemzetek elnyomása ellen inkább tiltakoznak, mint osztályok eltírása ellen. Az osztrák Reichsrat délszláv képviselői obstruáltak, hogy a horvátokon segítsenek. Az osztrák Reichsrat szociáldemokratái nem obstruáltak és nem indítottak másféle hatékony akciót sem, hogy a magyarországi munkásosztályt választójoghoz segítsék. Két országban élő egy nemzet tagjai segítenek egymáson. Két országban élő egy osztály tagjai nem segítenek egymáson.”⁷⁸

A szociáldemokrata politikában mindvégig megmaradt ez a tartózkodás, bizalmatlanság, elzárkózás a nemzetiségi problémával szemben — hiába látott tisztán és elfogulatlanul ebben a kérdésben Szabó Ervin (Marx és Engels Válogatott műveihez írt előszavaiban) — mint sok másban, ebben sem tudta a szociáldemokrata politikát befolyásolni. A szociáldemokrata politika csődjének egyik oka bizonyára ez volt — s nem is az utolsó.

Kockázat nélkül állapítható meg tehát, hogy nem volt Magyarországon egyetlen számottevő magyar politikus, szociológus vagy újságíró sem, aki a nemzetiségi kérdés lényegét józanul és szabadon felismerte volna. Hogy akkor még lehetséges lett volna a segítség, vagy már amúgy is késő volt — meddő kérdés (bár korábban kifejtettük felfogásunkat, amely szerint 1867 óta sem igen volt remény a kérdés teljes rendezésére).

Bizonyos az, hogy Jászi Oszkár, a legradikálisabb sem tudott előbbrehaladni. Szerinte 1848-ban nem lehetett a nemzetiségi kérdést megoldani, „mert abban a korban a nemzetiségek még a régi territoriális koncepcióhoz . . . ragaszkodtak és a nemzetiségi kérdés megoldását másképp elképzelni sem tudták, mint úgy, hogy lesznek külön tót és külön román stb. közjogi testek. Ez rendkívül természetes volt abban a korban . . . De ez a felfogás összeegyeztethetetlen volt a gazdasági egységet élő állam fejlődésével.”⁷⁹

Jászi az Amerikai Egyesült Államok példájára hivatkozott, hogy ott mennyire megoldható volt a beolvastás folyamata, s egyszerűen nem vett tudomást egyebek közt arról a döntő különbségről, hogy ott nem voltak szomszédos, önálló kultúrájú, nemzeti államok, viszont volt hatalmas gazdasági felvirágzás és fejlett polgári demokrácia.

Jászi azt hitte, hogy az ő elmélete (s vele együtt az egész radikalizmus elmélete) megegyezik a való élettel. A nemzetiségek azonban nem teoriákon,

⁷⁷ Rozvány J.: Szociáldemokrata párt és a nemzetiségek. Szocializmus, 1907. 549. l.

⁷⁸ Kunfi Zsigmond: A nemzetiségi béke és az osztályharc. Szocializmus, 1913—14. évf. 3. sz. 99. l.

⁷⁹ Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. Bpest, Galilei Kör kiadása, 1911. I. 28-i előadás.

hanem érzelmeken keresztül nézték jövőjüket: teljes bizalmatlansággal a magyar demokrácia és a magyar társadalom iránt, csak territoriális megoldást tudtak elfogadni.

A radikalizmusnak és a szociáldemokráciának egyaránt történelmi hivatása és feladata lett volna ebben a kérdésben megvilágító szellemi függetlenséggel és elfogulatlansággal kitartani a polgári demokrácia eszméi mellett, s távortartani magától a magyar uralkodó osztályok hamis illúzióit.

Minden politikai tévedésük és hibájuk között a legnagyobb és legsúlyosabb az, hogy ennek a hivatásnak nem feleltek meg. Csak a magyar társadalmi és politikai viszonyok fonákságát jellemzi, hogy a radikális szociológusokat éppen abban a kérdésben vádolták a legvadabbul hazafiatlansággal és hazáárulással, amelyben a leginkább alkalmazkodtak a nacionalista túlzók, a sovíniszták álláspontjához. Hogy ez a fertőzés érte őket, egyértelműen és kényszerűen vezetett a radikalizmus politikai bukásához.

A háború kitörését követő 2—2½ esztendő a vihar kezdetéből keletkezett dermedtségben telt el. A nemzetiségek meghúzódtak, mint mindenki más is —, de ugrásra készek voltak minden pillanatban. Tisza hiába áltatta az országot és önmagát a nemzetiségek lojalitásával: hogyan is lehettek és miért is lettek volna őszintén lojálisak azok a tömegek, amelyek háború nélkül sem érezték magukénak ezt az országot, s még kevésbé érezhették annak, amikor kénytelenek voltak érte — fajtestvéreikkel szemben — életüket kockáztatni.

Világos volt, hogy a magyar uralkodó osztály nem akarja és nem fogja soha méltányolni a néptömegeknek a háborúban hozott áldozatát, tehát ugyanoly kevéssé lesz alkalmas a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldására, mint volt az elmúlt évtizedekben. De a nemzetiségek már régen nem várták „problémáik megoldását” a magyar uralkodó osztályoktól: nem akartak velük egy országban élni, mert „még a legradikálisabb Károlyi-párt sem tudja, hogy az ország fele nem magyar anyanyelvű polgárokból áll, s hivatalos orgánuma . . . kéjjel oláhozza le azt a magyarországi románságot minden alkalommal, mellyel szemben alig lehet ma elég lélektani tapintatot tanúsítani”. Jászi Oszkár, a Károlyi-párt közeli szövetségese írta ezt, mikor a román intervenció kezdete után felvetette a kérdést: miként lehet Erdélyt megmenteni? „ . . . már ma meg kell állapítanunk a jelen helyes mérlegelése és a jövő előkészítése érdekében, hogy miként az 1849-iki összeomlás, úgy a mai vérzivataros krízis a meg nem oldott nemzetiségi kérdés . . . elsősorban a délszláv és a román kérdés — végzettszerű következménye.”⁸⁰

A Károlyi-párt, amelyet Jászi aposztrofált, csak 1917 márciusában — tehát az oroszországi februári forradalom után — hirdette meg a képviselőházban, hogy nemzetiségi politikája a nemzetiségek teljes egyenrangúságának követelése. Senki, valójában senki nem vette észre, nem vette tudomásul az országban, hogy olyan kérdések felett meditálnak, olyan problémák megoldásán törnek a fejüket, amelyek már semmiképpen sem tartoztak hatáskörükbe és amelyeknek valódi állapotát nem voltak képesek, hajlandók sem voltak meglátni.

Már régen elhangzott a pittsburgi nyilatkozat, amikor Jászi Oszkár a cseheknek Szlovákiára vonatkozó követelésére kijelentette, hogy „magyar politikus komolyan szóba sem állhat” velük, s annál kevésbé teheti ezt, mert

⁸⁰ Jászi Oszkár: Erdély sorsa és a magyar politika. Huszadik Század, 1916. II. köt. 131—133. 1.

„... magának a tót népnek sincs semmi komoly irredenta oka abban a pillanatban, amikor a nemzetiségi kérdést teljesen a demokrácia és a kultúra szempontjaiból fogjuk kezelni Magyarországon.”⁸¹

Kunfi Zsigmond pedig Stokholmban azt jelentette ki, hogy „a nemzetiségi kérdés helyesen csakis a jelenlegi magyar államegység keretén belül oldható meg... és megoldása logikusan és szervesen összefügg a magyar politikai élet demokratizálásával”. Ekkor hangzik el — évtizedekkel elkéssetten — először magyar politikus részéről az a követelés, hogy a nemzetiségek — a magyar államegységen belül — „politikai és gazdasági téren teljes egyenjogúsítást, autonómiát” nyerjenek el.⁸²

De ennek a vakságnak — a magyar államegység szemellenzős vakításának — nem volt határa. 1918 nyarán Jászi kijelentette, hogy a délszláv népek egyesülési vágya elénem szabad akadályt gördíteni, holott azzal érvelnek ellene, hogy akkor a magyarországi szerbek irredentizmusa fokozódni fog. „De ennek az aggodalomnak nincs semmi reális alapja. A mi szerbjeink annyira bent élnek már a magyar gazdasági és kultúrközösségben, hogy nem lehet semmi komoly okuk e rájuk nézve is szerfelett kedvező szolidaritás megbolygatására, ha... teljesedik... becsületes nemzetiségi politika Magyarországon... És szabad gazdasági és kulturális érintkezés fajrokonáikkal. Ez a tót és román problémának kulcsa is...”⁸³

Nem tagadhatjuk, a történetíró kénytelen valósággal a fejét fogni és kérdezni: hogyan lehetséges az, hogy értelmes, művelt, széleslátókörű emberek, akik évtizede agitáltak, ha nem is végső következetességgel, de kétségtelenül becsületes szándékkal e kérdések józan megoldásáért, akik ismerték és felmérhették a történelmi folyamatok és szükségességek irányát, mégis ilyen vaksággal megverve kerültek szembe a történelmi helyzettel? Elképzelhető-e, hogy józan ésszel bizalmat és hűséget vártak a nemzetiségektől Magyarországgal szemben, amely e bizalomra nem szolgált rá és amely most legyőzve és nekik kiszolgáltatta várta a győztesek ítéletét? Lehet-e mentség, vagy akár csak enyhítő körülmény is arra, hogy ennyire képtelenek voltak maguk átlátni, s a nemzetet előkészíteni arra, ami előtt állt?

Mert hiszen a nemzet akkor már elsősorban őket figyelte — ha nem is azért, mert fejlődésben megnőtt az ő demokratikus elképzeléseikhez, hanem azért, mert a háború utolsó évében ösztönösen azok felé fordult, akiket a háború okozásában ártatlanoknak tudott. Bármily fájdalmas legyen is, meg kell mondanunk, hogy sem mentség, sem enyhítő körülmény nincs: a radikális és szociáldemokrata írástudók a nemzetiségi kérdés megítélésében, értelmezésében a régi uralkodó osztályok szuggesztíója alatt egyaránt elvesztették ítélőképességüket.

Mert azon nincs csodálkozni való, hogy az uralkodó osztályok mitsem tanultak.

Kit lephetne meg, hogy Apponyi Albert, mint közoktatásügyi miniszter még 1917-ben is sorozatosan bezáratta a román határmenti iskolákat és megvonta a felekezeti iskolák államsegélyét, úgy hogy rövid idő alatt 291 román iskola szűnt meg és 487 tanító maradt állás nélkül?

⁸¹ Jászi Oszkár: A cseh kérdés és a tótok. Világ, 1917. jún. 1. 5. l.

⁸² Déry Imre: Beszélgetés Kunfi Zsigmond dr.-ral (Stokholmban). Világ, 1917. jún. 5. 9. l.

⁸³ Jászi Oszkár: A délszláv krízis. Huszadik Század, 1918. II. köt. 52. l.

Mi más várható Rákosi Jenőtől, mint hogy 1918 januárjában panaszolta, hogy „a magyar belső politika . . . rövidlátó gondatlanságában nemcsak közömbösen tűrte saját területén az idegen kultúrák ápolását, de még állami eszközökkel elő is mozdította. Bűnös könnyelműség és felületesség volt . . .”

1918 februárjában Czernin gróf még közzétette Onciul Aurél lovag tervét, amely szerint „. . . miért ne kerülhetne a román király népe élén ugyanolyan viszonyba a Monarchia uralkodójával, mint amilyen viszony például a bajor király és a német császár között van . . .” S ha majd Besszarábiát Romániához csatolják, az ottani földreform lehetővé teszi az erdélyi románok kitelepítését, ami által megszületnék a színmagyar Erdély.⁸⁴

A Brassói Lapok 1918. január 26-i száma közölte — megjegyzés nélkül — Maisel József apátplébános zárószavát a moldvai internálások kapcsán írott cikkéhez: „Az oláh, bármily ruhába is öltözködjék, mindig oláh. Vehet az fel frakkot, császárkabátot, uniformist, húzhat lakkcipőt és kesztyűt, lelketlenségét, szívtelenségét semmivel sem fedheti . . .” Az apátplébános javaslata a román nemzetiségi kérdés rendezésére: azonnali hatállyal becsukni minden román iskolát, tanintézetet: aki nem mutat fel végbizonyítványt valamely magyarnyelvű iskolából, nem részesül honpolgári jogokban; megszüntetni a görög-keleti teológiai képzést, kötelezővé tenni a görög-katolikus unió elfogadását; román anyanyelvű tanító és pap csak magyarlakta vidéken nyerhet elhelyezkedést, viszont a nemzetiségi vidékeket olyan magyar tanítók és papok kezére bízni, akik magyaron kívül más nyelvet nem beszélnek; eltörölni a görög-keleti naptárt; s akinek nem tetszik, 3 éven belül joga van kivándorolni. 1918 január volt!

És mindennek talán betetőzése volt, hogy az Erdélyi Szövetség 1918. szeptember 28-án tartott ülésén — résztvettek rajta és határozatát alá is írták Ugron Gábor és Apáthy István is — kimondta, hogy követeli a székely határőrvidék felállítását, a negotini szerb kerület Magyarországhoz való csatolását, hogy Bulgáriával közvetlen összeköttetés létesüljön; hogy ne engedjék meg Besszarábiának Romániához való csatolását és végül biztosítsák a magyar nyelv teljes érvényesülését a közélet minden vonatkozásában.⁸⁵

Tisza István megírta: ha az isten el akar veszejteni egy nemzetet, eszét veszi. Ennek a kornak nemzetiségi politikája — pártállásra való tekintet nélkül — azt bizonyítja, hogy eszét; józanságát —, de még emberi méltóságát is elvesztette az az uralkodó osztály és ellenzéke, amely így érkezett el önmaga bukásához, pusztulásához.

HORVÁTH ZOLTÁN

РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛИЗМА И ОФОРМЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОПРОСА В ПОСЛЕДНИЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ ДУАЛИСТИЧЕСКОЙ ВЕНГРИИ

Резюме

Соглашение 1867 г. оставило в Венгрии неразрешенным национальный вопрос и венский двор, а также австрийская буржуазия продали национальности Венгрии венгерским господствующим классам. Укрепленные в своем господстве полуфеодалные крупные помещики, соединив свои силы со средним дворянством-землевладельцем в целях сохранения своего господства препятствовали разрешению национального вопроса выдвижением венгерских национальных интересов, извращенных национализмом.

⁸⁴ Szabó István: Színmagyar Erdély? Esztendő, 1918. márc. 129. l.

⁸⁵ R. B.: A háború legmélyebb oka. Közli a Huszadik Század, 1918. II. köt. 205. l.

Слой «джентри» создал основу своего существования в национальном фразёрстве, в выдвижении националистических лозунгов. Таким образом этот слой, державший в своих руках всю исполнительную власть, был в состоянии не только терроризировать венгерское общественное мнение, а также вместе с тем своей развязностью, самонадеянностью и необразованностью он скомпрометировал законное притязание независимости, настоящей патриотизм. Националистическое поведение джентри вызывает даже в рядах интеллигенции только слабое возмущение.

Созданный развивающимся капитализмом немногочисленный буржуазный класс по своему происхождению является в подавляющем большинстве не венгерским (а немецким или еврейским), а в общественном отношении его положение настолько дискриминировано (с исключением достигших высшей степени банковских и промышленных капиталистов), что у него нет возможности должным образом выступить против националистического потока.

Путь всего прогресса преграждается ссылкой на никогда не определенного и никогда не сформулированного «национального гения», — все, что может подвергать опасности исключительное господство имеющего власть класса, противоречит этому гению. Мечтой шовинизма является господство 30 миллионов венгров в стране, и это провозглашают агитаторы невенгерского происхождения (Йене Ракоши или хоть Жюль Бети).

Отпразднующая тысячелетие существования Венгрии венгерская власть беззаботным высокомерием прославляет свои достижения, — но она выдвигает на первый план не наверно значительное развитие, а свое националистическое самодовольство. Национальности отсутствовали на празднествах тысячелетия, в соответствии с отношением, проявленным ими еще с 1868 г., с времен одобрения закона Этвеш о национальностях.

Этот закон, в котором есть много либерального намерения, заслуживающего уважения, исходит из той основной концепции, что «единое венгерское национальное государство» существует и оно должно сохраниться. Национальности еще с 1867 г. протестовали против этой концепции, и когда парламент все же одобрил этот закон, они постепенно перешли к полной парламентской пассивности.

Однако пассивность национальностей не могла склонить венгерские господствующие классы даже к тому, чтобы по меньшей мере осуществить этот закон. Даже в течение полувекового существования дуализма закон не осуществился, и этого даже не скрывали. Венгерские господствующие классы стояли на позиции, что во всех условиях следует обеспечить «господство венгерской интеллигенции». Этим обоснованием они препятствовали в течение двух десятилетий также реформе избирательного права.

Национальный гнет в Венгрии не ограничился только на область культуры, не означал только исключение из общества, а распространился и на экономику (хотя и в гораздо меньшей мере). Хотя и относительное число владельцев-членов национальностей превосходило число венгров, все же их земельная площадь была несоизмеримо меньше и она находилась в горных районах, приносящих гораздо меньшие прибыли. Более усиленной оказалась и степень эксплуатации сельскохозяйственных рабочих и батраков национальностей, а даже в заработной плате промышленных рабочих показала расхождение.

Прогрессивные, демократические венгерские политические партии — радикалы и социал-демократы — в основном тоже исходили из идеи единого венгерского национального государства и не требовали ни национальной автономии, ни тем менее федеративного решения, а даже не оценили предложения такого направления (Реннер, Бауер). Ни Яси — считавшийся самым радикальным в этом отношении, — ни социалисты не отходили от базиса, обеспечивающего внутри единой Венгрии во всяком случае «культурную и экономическую гегемонию» венгров, хотя и при широкой национальной демократии. Даже в 1918 г., непосредственно перед провалом дуалистической монархии они не сумели идти дальше в этом вопросе. Таким образом управляющая государственная власть и оппозиция в одинаковой мере несут ответственность.

3. ХОРВАТ

LE DÉVELOPPEMENT DU NATIONALISME ET LA FORMATION DE LA QUESTION NATIONALITAIRE DANS LES DERNIÈRES DIZAINES D'ANNÉE DU RÉGIME DUALISTE EN HONGRIE

Résumé

Le compromis de 1867 laissa la question nationalitaire irrésolue en Hongrie et la cour de Vienne, ainsi que la bourgeoisie autrichienne livrèrent les nationalités de Hongrie aux classes dominantes hongroises. Les grands-propriétaires terriens demi-féodaux, renforcés dans leur pouvoir et s'unissant avec la noblesse moyenne terrienne, se refusèrent — en vue de s'assurer le pouvoir et prêchant un nationalisme dénaturé — à résoudre le problème nationalitaire faisant appel aux intérêts nationaux hongrois. Le gentry créa sa base de vie dans un nationalisme cocardier. Cette couche s'emparant totalement du pouvoir exécutif sut non seulement terroriser par là l'opinion publique, mais par ses manières bruyantes, sa fatuité et par son inculture compromit les justes revendications d'indépendance, le véritable patriotisme. Cette attitude du gentry provoqua guère d'opposition dans les milieux intellectuels. La mince classe bourgeoise née à la suite du capitalisme en évolution, classe dans sa majeure partie non-hongroise (allemande ou juive), vu sa situation discriminée (à l'exception des grands capitalistes banquiers et industriels) n'était pas en mesure de s'opposer résolument à ce flot nationaliste. L'appel au «génie national», notion, d'ailleurs, jamais définie et conçue exactement, mit entrave à tout progrès; tout ce qui périclita le pouvoir exécutif de la classe dominante se trouva en opposition avec ce «génie». Le chauvinisme rêva de la souveraineté de 30 millions de Hongrois, prêchée, également, par les propagandistes d'origine non-hongroise (Jenő Rákosi ou Zsolt Beöthy).

Le pouvoir hongrois glorifie orgueilleusement ses résultats illusoire et, au dépens du véritable progrès, met en premier plan sa fatuité nationale. Les nationalités restèrent absents de ces célébrations, conformément à leur attitude manifestée depuis 1868, date du vote de la loi sur les nationalités élaborée par Eötvös.

Cette loi, d'une intention libérale respectable, part de cette conception fondamentale que „l'État national unitaire hongrois” existe et doit être maintenu. Les nationalités protestèrent déjà depuis 1867 contre cette conception et lorsque le parlement accepta cette loi, ils se retranchaient graduellement dans la passivité. Cependant la passivité des nationalités ne parvint pas à suggérer aux classes dominantes hongroises de promulguer du moins cette loi. Pendant le demi-siècle de l'existence du régime dualiste on n'arriva pas à la mettre en vigueur, ce qu'on ne dissimula point. Les classes dominantes hongroises entendaient assurer, à tout prix, «la suprémacie des intellectuels hongrois», et dans ce but elles empêchaient, pendant deux dizaines d'années, l'introduction de la réforme électorale.

L'oppression des nationalités en Hongrie ne se borna uniquement au domaine culturel, ne signifiait uniquement l'exclusion sociale, mais elle s'étendait (bien que dans une moindre mesure) au terrain économique aussi. Quoique le nombre des propriétaires fonciers nationalitaires ait surpassé celui des Hongrois, l'étendue de leurs propriétés foncières était incomparablement moindre et, situées dans les contrées montagneuses, accusaient une productivité de beaucoup plus insignifiante. L'expropriation des ouvriers agricoles et des domestiques nationalitaires était plus accentuée, de plus, les salaires des ouvriers industriels montraient, eux aussi, des différences.

Les partis politiques progressistes hongrois — les radicaux et les sociaux-démocrates — portaient également de l'idée de l'État unitaire national et n'exigèrent ni l'autonomie pour les nationalités, moins encore une solution fédérative; ils n'appuyèrent aucune proposition de pareille tendance (Renner, Bauer). Jászi, considéré comme le plus radical sous ce rapport, ainsi que les socialistes persévérèrent dans la voie qui assurait un fondement solide, bien que sur la base d'une large démocratie à assurer aux nationalités, à «l'hégémonie culturelle et économique» de la Hongrie intégrale. Encore en 1918, année précédant directement la désagrégation de la Monarchie, ils ne parvinrent pas à progresser sous ce rapport. De ce fait le pouvoir gouvernemental et l'opposition en partagent la responsabilité.

Z. HORVÁTH

ADALÉKOK A FÜGGETLENSÉGI PÁRT TÖRTÉNETÉHEZ

(Kossuth Ferenc tíz levele)

Magyarország történetének egyik legjelentősebb félévszázadán át szerepelt szakadatlanul kisebb vagy nagyobb, de mindig számottevő súllyal, sokszor elkápráztatóan a politikai élet színpadán az a párt, amely a 67-es kiegyezéssel szemben az ország függetlenségét és önállóságát hirdette s a „48-as függetlenségi párt” néven vált ismertté. Zászlóján Kossuth neve ragyogott, s ez olyan kiapadhatatlan energiaforrást jelentett a pártnak, hogy széles rétegek és generációk gondolkozását irányította akkor is, amikor jelszavai valójában már egy vékony uralkodóréteg haladásellenes céljait álcázták.

Történetírásunk mindezeideig adós a Függetlenségi Párt történetének föltárásával.¹ A marxista történetkutatás, bár tisztában van a dualizmuskori 48-as politika tartalmával, a Függetlenségi Párt történelmi útján még nem végzett olyan mélyreható kutatásokat, hogy behatóan elemezhetné, milyen fordulatok és kitérők során változott át a tömegeket elnyomó politika eszközévé a népek szabadságát hirdető függetlenségi gondolat.² Az élesszemű kortársak figyelmeztetéseit, amelyeket annakidején elnyomott a kortesbeszédék álpáthosza, ismerjük. Tudjuk, hogy Mocsáry Lajost,³ aki évtizedeken át ostorozta a Függetlenségi Párt antidemokratikus, a nemzetiségekkel szemben gyűlölködő, törekvéseiket el nem ismerő, sőt elnyomásukra, megsemmisítésükre irányuló politikáját, pártja belső emigrációba kényszerítette s Adyt az álhazafias sallangokat szagató szenvedélyes újságcikkeiért kora a hazafiatlanság vádjával sújtotta.⁴ Érthető tehát, hogy a századfordulón, főleg pedig a század első évtizedében, amikor a dagályos újságcikkek, tendenciózus nyilatkozatok a függetlenségi jelszavakkal valójában az ország alávetett helyzetét és a széles néptömegek elnyomott sorsát takargatták, kevés az olyan dokumentum, amely a Függetlenségi Párt politikai koncepciójának valódi tartalmát mutatja meg.

¹ A függetlenségi párt programjairól összefoglaló képet ad *Mérei Gyula*: Magyar politikai pártprogramok. Bpest. 1934, 99—139. l.; osztálybázisának alakulását elemzi: *Hanák Péter*: A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben. Századok 1955, 371—372. l.

² *Révai József*: „Birodalom” és „hivatástudat” c. tanulmányának „Hatvanhetesek és negyvennyolcasok” c. fejezete. Marxizmus és magyarság. Bpest. 1946. 179—183. l.; *Hanák*: i. m. 377. l.

³ *Mocsáry Lajos* írásai közül e tekintetben kiemelkedik: A függetlenségi párt. Bpest. 1906. 27. l. és „Mindent elárultak” A Nap 1907. dec. 21. sz.; az utóbbit Mocsáry számos, a függetlenségi párt politikáját bíráló levelével, cikkével együtt közli *Kemény G. Gábor*: Mocsáry Lajos válogatott írásai. A bevezető tanulmányt írta, a válogatást végezte és jegyzetekkel ellátta *Kemény G. Gábor*. Bpest. 1958.

⁴ *Böloni György*: Ady az újságíró. Bpest. 1956. 68. l.

Thaly Kálmánnak, a Függetlenségi Párt egyik alelnökének s jellegzetes alakjának történet szemléletét elemezve, gyökereit és alakító tényezőit kutatva, került kezünkbe a Függetlenségi Párt történetének meglehetősen őszinte s ezért ritkaságszámba menő dokumentuma, Kossuth Ferenc leveleinek gyűjteménye.⁵ Az első levél 1905. október 11-én, az utolsó 1913. november 2-án kelt, de nagyrészüket az 1906—1909-es években, a párt történetének egyik döntő és jellemző szakaszában vetette papírra írójuk.

Ismeretes, hogy 1906 áprilisában az ellenzéki koalíció, a Habsburg udvar és a császárhíu politika hívei békét kötöttek: a forradalmi helyzet engedékenységre kényszerítette az udvart, az a lehetőség pedig, amely a nagyobb hatalom megragadásával kecsegtette az uralkodó osztálynak egy jelentős csoportját, megalkuvásra hajlította a koalíció különben szélsőséges nézeteket valló burzsoá pártjait. Elfogadták Bécs feltételeit, s azzal a kikötéssel léptek kormányra, hogy lemondanak a nemzeti követelésekről, s megalkotják az általános választójogi törvényt. A koalíciós kormány azonban eltitkolta a paktumot, mert a nemzeti jelszavak hangoztatásával csak így remélte biztosíthatónak továbbra is az ország közvéleményének rokonszenvét, ugyanakkor azon volt, hogy az általános választójogi törvény megvalósítását elodázza, vagy olyan formában hozza létre, hogy az messzemenően biztosítsa az uralkodó osztály ama szűk csoportjainak az érdekeit, amelyeket a koalíciós kormány képviselt. Ez a többszörösen kétszínű játék hamarosan válságba sodorta a kormányt, s a hosszú agónia után bekövetkező bukása a népszerűség arany napsugarait csaknem három évtizedig élvező Függetlenségi Párt fölött is beborította az eget.⁶

A Függetlenségi Párt az ellenzéki koalíciónak vezetője, a koalíciós kormánynak derékhada volt, s a kormánypártiság három esztendeje megrázkódtatásokat és szembeötlő változásokat okozott soraiban. „Kossuth Lajos pártjának áldott uralomrajutása idején” — ahogyan Ady nevezte gúnyosan a koalíciós éveket — a nemzeti jelszavakra fogékony paraszti és kispolgári tömegek előtt a kormány politikáját a Függetlenségi Párt fémjelezte, s mint abszolút többséggel rendelkező párttal, Bécs is fokozottan számolt vele. A konkrét feladatok során, amikor gyors egymásutánban merült fel a gazdasági kiegyezés, a bankkérdés, a választójogi törvény kérdése, a pártnak állást kellett foglalnia, s hogy tehetetlensége vagy tenni nem akarása nyilvánvalóvá ne váljék, nyilatkozataival, az engedményeket eredménynek kikiáltó demagógiájával rendkívül nagy eszmeavart okozott a Függetlenségi Párt s az országos közvélemény jelentős soraiban. Ugyanakkor, bár kitérőkkel és lassan, de a tisztulás folyamata is megindult: a parasztság elfordult a Függetlenségi Párttól, a párton belül pedig a lappangó ellentétek felszínre törtek s a tagság közép- és kispolgári csoportjai a birtokos osztály érdekeit képviselő pártelnökkel szemben radikális és demokratikus programot hirdető Justh Gyula körül tömörültek. Csaknem egyidőben a koalíciós kormány bukásával a Függetlenségi Párt kettészakadt.⁷

⁵ O. L. Kossuth gyűjtemény II. 10. 1850—1923.

⁶ *Dolmányos István*: A koalíciós kormány történetének első időszaka. Az Eötvös Lóránt Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának évkönyve az 1952—53 évre. Bpest. 1953. 324—357 l.: *Simon Péter—Pölöskei Ferenc—Galántai József*: Magyarország története 1900—1917. Kézirat. Bpest. 1958. 88—109. l.

⁷ Uo.

Kossuth Ferenc már egy évtizede viselte a nagy Függetlenségi Párt elnöki tisztét, amikor mint az ellenzéki koalíció vezére, apjának nevét hangoztatva elfoglalta a koalíciós kormányban a kereskedelmi miniszteri széket. „Míg apám élt, a párt elveket hirdetett. Most, hogy ő nincs többé, eljött az ideje annak, hogy a párt megkísérelje ezeket az elveket megvalósítani”,⁸ mondotta, de teljesen tudatában volt annak, hogy éppen a sokat hangoztatott elveket adta fel pártja nevében, amikor kormányt vállalt. Világosan látta, hogy veszélyes és kiszámíthatatlan nehézségekkel terhes ez a politika, de a buktatókon, úgy vélte, átsegíti határtalan népszerűsége, amely — mint írja — „szegény atyánkét is túlhaladja”.⁹ Mocsáry is főleg a Kossuth név varázsában látja az apa útjáról messze tért fiú politikájának időleges sikerét: „Fődolog — írja — Kossuth Ferencet leleplezni, míg ez a buta bálványozás tart, az eszmezavart eloszlatni nem lehet.”¹⁰ De „Kegyelmes Francz von Kossuth”-ról még Ady kerestű szavai is visszapatantak.¹¹ Ila azonban számbavesszük az ellentétes kortársi véleményeket, a legendákat és pletykákat, a szemrehányások zuhatagait és a lelkes ünneplések áradatát, amely éveken át hol forróvá, hol jegessé tette körülötte a légkört, azt a mindenképpen lázas állapotot, ahogyan a nemzet egésze személyére reagált, akkor sikerének okát, bálványozást és támadást egyaránt kiváltó szereplésére a magyarázatot mélyebben kell keresnünk, mint a Kossuth név s a függetlenségi jelszavak varázsában.¹²

Politikai pályafutása ismeretes, de azt, hogy irányát reális célok vagy véletlen körülmények határozták meg, még közvetlen környezete sem tudta. Azt írják róla, hogy tétova, békességre vágyó ember volt, szereplése nem több az idegenből idetértett ember vergődésénél. Beszédei, újságcikkei sem mutatnak mást, mint azt, hogy szívesen és otthonosan bánik a hazai szókincs hatásos fordulataival, s mert a frázisok mögött alig van monadnivaló, elfogadottá vált, hogy Kossuth Ferencnek nincs konkrét és átgondolt politikai koncepciója. Annál meglepőbbek tehát minisztersége idején öccséhez írott levelei. A kereskedelemügyi miniszter nemcsak a nagyobb politikai eseményekről, azokban vitt szerepéről számol be, hanem aprólékos gondal ír a királyi kihallgatásokról, amelyekkel annakidején az egész Monarchia feszülten figyelt, de Ferenc József és Kossuth Ferenc beszélgetéseiből a szenzációra éhes sajtó, a megzavart Függetlenségi Párt vagy Ferenc Ferdinánd jólértesült kabinetje sem tudott meg néhány amúgy is köztudomású tényen vagy semmitmondó közhelyen kívül egyebet, s a közvélemény csupán találgathatta, hogy mi lesz abból, „ha egy Kossuth a Habsburgokkal szűrte össze a levét”.¹³ Az írások viszont részletesen tájékoztatnak arról, hogy Kossuth Ferenc határozott célokkal és elgondolásokkal foglalta el a koalíciós kormányban a miniszteri

⁸ *Gönczöl* (Ambrus Zoltán): A koalíció életrajza. Bpest. 1910. 101. l.

⁹ Kossuth Ferenc levele Kossuth Lajos Tóдорhoz, 1905. okt. 11.

¹⁰ Mocsáry Lajos levele Mezei Ernőhöz. Andornak, 1907. nov. 18. Mocsáry Lajos válogatott írásai. 581—582. l.

¹¹ *Ady Endre*: Kőszvény-ország márciusa. Budapesti Napló, 1907. márc. 15. sz.

¹² Kossuth Ferenc hiteles portréjával adós történetírásunk. Az elfogult írások mellett (*Hentaller Lajos—Szatmári Mór*: Kossuth Ferenc harminc parlamenti beszéde. Bpest. 1906; *Szatmári Mór*: Húsz esztendő parlamenti viharai. Bpest. 1928; *Krúdy Gyula*: Magyar sasfiók. Bpest. 1942) a reálisabb rajzok (*Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. Bpest. 1934. I. k. 327—329. l. *Jászai Oszkár*: Kossuth Ferenc, Huszadik Század, 1914, 793. l.) pszichologizálásba vesznek, konkrét politikai elgondolásairól nem beszélnek.

¹³ *Ady*: Eljen a vármegye. Budapesti Napló 1907, 299. sz. Közli: Jósások Magyarországról (Szerkesztette és bevezetéssel ellátta *Féja Géza*.) Bpest. é. n. 106—108. l.

széket. Nem törekedett a Habsburg-ház és Magyarország között feszülő kötelek elszagztatására, amint ezt általában a közvélemény felé hangoztatta, hanem éppen e viszony szorosabbra fűzésén munkálkodott. Világosan látja a földbirtokos osztály létének társadalmi és politikai feltételeit, s az ország minden értékét kész rideg számítással ennek biztosításáért föláldozni. Vállalja a „tigrisszelidítő” szerepet, hiszen megérti, hogy osztálya érdekében a Habsburg-monarchiát nem gyengíteni, hanem erősíteni kell. A dualista soknemzetiségű állam függőségi rendszerében¹⁴ Magyarország nagyhatalmi pozíciójáról kovácsol terveket. A közgazdasági önállóságot olyan formában képzei megvalósíthatónak, hogy az ország még erősebb támasza lehessen a Monarchiának. Nemzetiségi politikájában a dinasztia érdekeit készségesen az ország érdekei elé helyezi, s a választójogi reform végrehajtását csak olyan formában tartja megvalósíthatónak, hogy az ún. intelligencia és a magyarság fölénye mindenképpen biztosíttassék. Tudatos és átgondolt politika ez. 1848 hagyományából mindig azt és annyit vesz át és hangoztat, amely és amennyi céljai megvalósításához szükséges. Választói előtt vagy a parlamentben Kossuth Lajost mint a nemzet függetlenségi törekvéseinek megtestesítőjét idézi, de a királynak azt vallja, hogy Kossuth Lajosban a magyar nép mindenekelőtt és elsősorban a jobbagység felszabadítóját tiszteli. A dinasztia számára veszélytelen a Függetlenségi Párt — nyugtatja meg az uralkodót —, s ha még kétségei lennének a párt szándéka és tervei felől, tudja meg, hogy fennen hirdetett függetlenségi programja elsősorban a munkásosztály és a parasztság törekvéseinek leszerelésére való. „A függetlenségi eszme — mondja — erőt ad a nemzetnek védekezni az internacionális szocializmus ellen, mely alulról támadja az ország népét s amely ellen eddig csak a Függetlenségi Párt tudott győzelmesen harcolni.”¹⁵

Nem kizárólag Kossuth Ferencre jellemző ez a szemlélet, hanem a Függetlenségi Párt vezetői nagyrésztének elgondolásaiban megtalálhatóak nyomai,¹⁶ de sehol nem tapintható ki olyan közvetlenül és nem kapcsolódik olyan zárt rendszerbe, mint az idézett levelek mondanivalójában. Az objektív tényezők törvényszerű és sajátosan magyar összefonódását kell látnunk abban, hogy a század első évtizedében a Függetlenségi Párt közép- és nagybirtokos csoportjának politikai koncepcióját és történetiszemléletét ilyen éles és világos vonalakban Kossuth Ferenc vázolta fel. A külföldön élő mérnök és bányatársulati igazgató, akinek nevét szép hidai és a bányászok sztrájkmozgalmát letörő ereje egyaránt híressé tette ott, a zeneszerzéssel, festészettel, versfaragással próbálkozó széplélek, a jellegzetes nagy burzsoá, hazájába visszatérve, ahol a feudalizmus együtt élt a kapitalizmussal, objektív körülményei folytán különösen alkalmassá lehetett arra, hogy megkísérlje a fejlődés által elmúlásra ítélt földbirtokos osztály létének és hatalmának konzerválását a kapitalista viszonyok között. A közép- és nagybirtokos rétegek létét ugyanis elsősorban már nem a kapitalizmus fenyegeti, a hajdani feudális uralkodó osztály e maradványait a történelmi fejlődés olyan partokra sodorta, ahol osztályérdekeik a burzsoáziáéval azonosak. Kossuth Ferenc jól látja, hogy az osztályát fenyegető

¹⁴ *Sándor Vilmos*: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában. Történelmi Szemle 1958. 1—2. sz.

¹⁵ Kossuth Ferenc levele Kossuth Lajos Tódorhoz Budapest, 1909. febr. 28.

¹⁶ *R. Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Bpest, 1960; Apponyi Albert beszéde Thaly Kálmán temetésén; *Pethő Sándor*: Politikai arcképek. Bpest. 1911; „A magvető”. Budapesti Hirlap 1909. okt. 2. sz.

legnagyobb veszedelem a szocializmus. Nemcsak a vasutasok sztrájkját nyomja el kemény kézzel, nemcsak a császárral kacshint össze — mint leveleiből kiderül — a szocialista mozgalmak leszerelésére, hanem kísérletet tesz arra, hogy a függetlenségi jelszavakkal az egész országot elszigetelje a szocialista eszméktől. Politikájának mélyen reakciós és népellenes voltát eltakarta történelmi neve s a függetlenségi eszmék tudatos hangoztatása.

A gyűjteményből közölt levelek összeválogatásánál elsősorban az vezetett, hogy az írások Kossuth Ferenc és a Függetlenségi Párt általa képviselt csoportja politikai koncepciójának és történetiszemléletének fölvázolásához nyújtsanak anyagot. Nem célunk, hogy a levelek mondanivalóját minden vonatkozásban belekapcsoljuk a kor ellentmondásos történetének bonyolult áramköreibe, hiszen a felvetődő problémák, amelyek az ország történetének is döntő problémái közé tartoznak, a gazdasági kiegyezés, a bank- és vámkérdés, a választójogi reform, a vasútépítési program, a havrát kérdés, teljes sokrétűségükben e levelek alapján — noha megoldásukhoz jelentős adalékokkal járulnak — nem elemezhetőek. Forrásközleményünkkel csupán a Függetlenségi Párt történetírásunkban ma még tisztázatlan kérdéseinek megoldásához szeretnénk hozzájárulni.

Végül jogosan és ha nem is a végső megoldás, de az útbaigazítás igényével merül fel a levelek hitelességének, helyesebben forrásértékének kérdése. Mennyiben tekinthetők e levelek Kossuth Ferenc valóban őszinte vallomásainak, nézeteit tisztán, hátsó gondolatoktól mentesen tükröző dokumentumoknak?

Ismeretes, hogy a két Kossuth fiú politikai meggyőződése nem azonos, az a tény, hogy egyikük hazajött és politikai szerepet vállalt, a másikat pedig sem kérés, sem a felajánlott állások nem tudták visszahozni Magyarországra, világosan mutatja a kettőjük gondolkodását meghatározó különbségeket. A levelekből azonban az is kiderül, hogy Kossuth Lajos Tódor nagy érdeklődéssel és élénk figyelemmel kísérte a hazai politikát, s nemegyszer bírálta a testvér magatartását s tetteit.¹⁷ Kossuth Ferenc tehát, amikor öccsének beszámol, egyben igazolást is kívánja nézeteinek s politikai állásfoglalásának helyességét. Politikájának sikeréről, népszerűségéről például feltétlenül kedvezőbb képet fest, mint ami tudomása szerint is a valóság.¹⁸ Nemcsak tájékoztatni, hanem meggyőzni és megnyugtatni is akar, de nemcsak a testvérré, hanem az utókorra is figyel. Kossuth Lajos Tódor kis okmánygyűjteményt létesített, s bátyja nemcsak memorandumok másolatát küldi ki neki a gyűjtemény gyarapítására, hanem úgy gondoljuk, leveleit — amelyekben elenyészően kevés a személyes érdekű közlés és gyakori az utókor emlegetése — ugyancsak ide szánta.¹⁹ Ha pedig így igaz, akkor a leveleket nem kezelhetjük egyszerű missili-

¹⁷ Sajnos Kossuth Lajos Tódnak ezek a levelei ismeretlenek, de Kossuth Ferenc leveleiből következtethetünk erre.

¹⁸ Hentaller Lajos 1907 szeptemberében Thaly Kálmánnak írott levelében részletesen beszámol arról, hogy a vidéken már jelentős tömegek csalódottan hátatfordítottak a Függetlenségi Párt politikájának. Thaly ezt a levelet elküldte Kossuth Ferencnek, aki válaszában kifejti, hogy a hatalmat mindenáron meg kell tartani s százezer szuronnal százczer frázist nem szegezhetnek szembe. A levélváltás kitudódott s a párt néhány neves tagja a kilépés gondolatával foglalkozott (*R. Várkonyi*: i. m.). Ennek ellenére Kossuth Ferenc öccsének azt írja, hogy népszerűsége a pártban változatlan.

¹⁹ 1909. II. 8-i levelében írja, hogy a bankügyben készített memorandumot lemásolja és elküldi öccse gyűjteménye számára. „Valamikor nagy érdekléssel fogják olvasni a történetírók.”

seknek, hanem olyan irományoknak kell tekintenünk, amelyek naplóként születtek vagy azért is keletkeztek, hogy forrásanyagai lehessenek egy majdan megírandó emlékiratnak.

Kossuth Ferenc, aki politikai megnyilatkozásai során, de leveleiben is sokszor idézte apja nevét, élete végén maga is érezte, hogy az a politika, amit folytatott, méltatlan volt Kossuth Lajos fiához. Utolsó levelében írja: „Amikor itt állok szegény atyánk sírja mellett . . . lelkemben átvillan a múlt és átvillan az a gondolat, mely sokat fájt és fáj, hogy csaknem bizonyosan ő ha megsejtette volna, nagyon helytelenítette volna hazajöveletemet és itteni mőködésemet.”²⁰

1

Budapest, 1906 ápr. 21.

Kedves Lajosom,

A nagy változás ideje alatt és a napokban melyek ezt követték, anyagilag lehetetlen volt írnom: csak éjjel tehettem volna, a mikor a fáradtság nem engedte. Nehány nap óta írhattam volna, most pedig hol léted bizonytalansága hátráltatott. Végre megadtad Németországi lakcímedet.

A kibontakozás még is azon coulisse-ok mögötti tárgyalásokból indult ki, melyekről itt léted alatt már említést tettem, s a melyek komolyságában, te is, én is kételkedtünk.²¹

Mihelyt ezek kissé határozottabb alakot kezdtek öltetni, és elutazásod után én is [bár nehezen] mozogni bírtam, üstökéknél megragadtam az alkalmat a kibontakozás létrehozására, mert eljöttek már a 12-ik óra utolsó percei, amidőn oly kényuralom kezdődött volna, melynek kezdetét és természetét sejtthettük, de tartamát, fejlődését, nemét és végét előre nem láthattuk, úgy hogy egy-két évtizedig is eltarthatott volna, és személyeinkre nézve is veszélyes lett volna, mint a hogy ezt, maga Fejérváry,²² megegyezésünk után²³, katonás őszinteséggel bevallotta, mondván hogy a küszöbön lévő alkotmányfelfüggesztés után, mihelyt mégis összejött volna a vezérő bizottság²⁴ [amit pedig megtennie elkerülhetetlen erkölcsi kötelesség lett volna] tagjait előbb pénz bírsággal sújtották volna, és ha ismét összejöttünk volna [ami szinte elkerülhetetlen lett volna] azonnal bezárattak volna mindnyájunkat.²⁵

Tekintve hogy az ország orsa [és saját magunké is] ily veszélyessé vált, nem adtam át többé Andrásynak a tárgyalások fonalát,²⁶ hanem kezeimben tartottam meg . . . szerencsére, mert ha ismét deferdlok azon korusban hangoztatott elvnek, hogy a kibontakozásnak a 67-es alapon kell megtörténnie, tehát Andrásynak, a 67-esek vezérének kell azt eszközölnie, ez esetben semmi esetre sem jött volna ez létre.

Midőn Fejérváryval létesített előzetes megállapodásomról²⁷ a vezérek értekezletét értesítettem, Andrásy egészen kikelt magából, és lassan beledolgozta magát a felháborodásba

²⁰ Kossuth Ferenc levele Kossuth Lajos Tódorhoz 1913. nov. 2.

²¹ Mocsáry Lajos már február elején világosan látja a Függetlenségi Párt megegyezési hajlandóságát az „Egyetértés” és a „Magyarország” békülékeny hangjából: „Hanem ha ezt arra fogja felhasználni ürügyül az a betolakodott, talmi függetlenségi csürhelék, hogy odaüljön a húsofazekak mellé, ez az emberi általános semmirevalóságának ismételt szomorú revelatioja lesz.” Levele Mezei Ernőhöz. Andornak 1906. febr. 3. Mocsáry Lajos válogatott írásai. 571. l. A Függetlenségi Párt egyik alelnöke, Barabás Béla szerint március 15. körül már folytak a bizalmas tanácskozások. *Barabás Béla: Emlékirataim (1855—1929)*. Arad. 1929. 107. l.

²² Fejérváry Géza br. (1833—1914) tábornoszernagy és darabont kapitány, 1905. jún. 18. — 1906. ápr. 8. miniszterelnök.

²³ 1906. ápr. 2-án viszi Méray•Horváth Kossuth írásos feltételeit Fejérváryhoz s ápr. 4-én személyesen is tárgyalnak. *Mérei*: i. m. 87. l.

²⁴ Az ellenzéki koalíció 25 tagú vezérő bizottsága.

²⁵ A koalíció vezérő bizottsága tagjainak körében ez az általános hiedelem. *Barabás*: i. m. 107. l., *Apponyi Albert: Emlékirataim*. Bpest. II. k. 166. l.

²⁶ Ifj. Andrásy Gyula gr. (1860—1929) az alkotmánypárt vezére, 1906 elején nem vállalta a kormányalakítást, viszont ő közvetít Fejérváry és Kossuth között.

²⁷ 1906. ápr. 4-i megállapodás.

Zichy²⁸ is. Apponyi²⁹ támogatott, de hidegen, látszott hogy csak azért teszi, hogy velem ne jusson nyílt ellentétbe. Pártunk jelen levő két alelnöke közül Tóth³⁰ [mint régi ember tehát ahhoz hozzá szokott, hogy a párt ellenem sokszor frontot csinált] nyíltan ellene volt megegyezésemnek — most pedig magánkülön van örömeben, [vallás és közoktatási államtitkárrá lesz az én ajánlatomra, a mely helyre igen alkalmas is]. Polonyi³¹ kezdetben színtelen, mint régi függetlenségi, ellene volt, kezdetben hevesen, de a hosszú vita alatt meggyőzve, mellém sorakozott, s ennek végén már teljes erejével támogatott, sőt szokott tevékenységével azonnal szolgálatra ajánlkozott, ha Bécsbe akarom küldeni — [most ő a legboldogabb, legbüszkébb miniszter, mindnyájan mosolygunk ezen nagytehetségű ember kitörő meglepődésén és boldogságán].

Andrássyból a sértett mágnási büszkeség tört ki, mert a Fejérváry által előzetes megegyezésünket tartalmazó iratban,³² [mindjárt bevezető részében], azt tartalmazta, hogy a király velem akar érintkezni. — Ezen már Fejérváryval való első találkozásom alkalmával iparkodtam segíteni, s ő rá is állt hogy kieszközli, hogy a király velem együtt Andrássyt is hívassa, de természetesen a megállapodás szövegét, melyet Fejérváry hivatalosan készített, úgy amint volt, kellett a vezérek szűkebb bizottságának bemutatnom — Fejérváryndi azt is kikötöttem, hogy az egész koalícióval tárgyaljanak;³³ de Andrássy és Zichy nagyjúri büszkeségüket sértve érezvén, köve hitték, hogy ezt én követeltem, — természetesen e kételyüknek nem adtak kifejezést, de néhány elejtett megjegyzésük vallott e felfogásra. — E miatt küldtem Polonyit Bécsbe, hogy t. i. biztosítsa Fejérváry direkt sürgönnyel Andrássyt is, hogy hívatják, és az egész koalíciót, hogy vele tárgyalnak mint ilyennel. Polonyi szerepe könnyű volt, mert ebben Fejérváryval úgy is megegyeztem, de az amiben igen ügyesen járt el, az volt, hogy a megegyezés valószínűségének hírére, a Tisza párt matadorjai Bécsbe rohantak, és minden elképzelhető intriguát megkíséreltek azért, hogy megghiúsítsák e kiegyezés létrejövetele. Polonyi az intriga nagy mestere, elemében volt „a intrigant intrigant et demi” és diadalmasan legyűrte őket, s ebben komoly érdemet szerzett, mert másképpen e régi befolyású emberek talán mindent felforgathattak volna. Így szerezte meg magának Polonyi a miniszterségre a jogcímet.

Bécsben még óriási nehézségek voltak Andrássyval — az egyik nap éjjel után 3 óráig kellett vele erősködnöm — elkerülhetetlenül szükséges volt, hogy ő is belépjen a kormányba mert csak így számíthattunk arra hogy az ország úgy fogja majd fel a kibontakozást, mint a koalíció győzelmét. . . pedig ez az állítólagos győzelem, csak annyiból az, hogy megmenekült az ország az abszolutizmustól és egy valószínű betörő banda uralmától.

Végre Andrássyval is megegyeztem, de akkor kezdődött az ostrom rám. A király követelte miniszterségemet, Wekerle³⁴ az ő miniszterelnöksége *conditio sine qua non*-jává tette, Andrássy is ehhez kötötte belépését. Meg kellett tehát hoznom a nagy, igen nagy áldozatot, mely feldúlja egész életem folyását, és évi 10 ezer forint anyagi áldozatot mér rám, most, midőn végre, oly szípen, sőt fényesen rendezve volt [bár sok munkával járó] anyagi helyzetem.³⁵ — A miniszteri fizetésből [mely úgy sem nagy] mindenfélét vonnak le.

Azonban ahogy lett, úgy kellett lenni; meggyőződésem szerint óriási szolgálatot tettem hazámnak — talán az utókor is elismeri majd ezt. Az egész ország örül a kibontakozásnak — Budapesten, midőn haza jöttünk, az öröm nem csak nagy, de vad volt.

Helyzetem igen nehéz és terhes, kivált most, hogy a választások is lesznek,³⁶ s a pártelnökséget is meg kell tartanom — annyi teher van rám halmozva, hogy félek, hogy ideoeim nehezen fogják elbírní, bár nagyon sokat elbírok megromgált egészségem dacára.

²⁸ Zichy Aladár gr. (1864—?) néppárti politikus, a vezérőlbizottság tagja, a koalíciós kormányban a király személye körüli miniszter.

²⁹ Apponyi Albert gr. (1846—1933) nemzeti, majd függetlenségi párti politikus, a vezérőlbizottság tagja, a koalíciós kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter.

³⁰ Tóth János (1864—1929) a Függetlenségi Párt egyik alelnöke, a vezérőlbizottság tagja.

³¹ Polónyi Géza (1848—1920) függetlenségi politikus, a koalíciós kormányban egyideig igazságügyi miniszter.

³² a „ban” áthúzva.

³³ A paktumban ugyanis eredetileg csak a Függetlenségi Pártról volt szó.

³⁴ Wekerle Sándor (1848—1921) régi 67-es. Miniszterelnöki megbízásával egy időben lépett be az alkotmánypártba, a kormányelnökség mellett a pénzügyminiszteri tisztség is az övé.

³⁵ Kossuth Ferencnek mint kereskedelemügyi miniszternek le kell mondania állásairól és tisztségeiről (a Budapesti Gázgyár, a Tarnóczy-gyár igazgatója, a Hazai Általános Biztosító Társaság elnöke).

³⁶ 1906. ápr. 29.—máj. 8. között.

Wekerle sokkal jobb miniszterelnök rám nézve mint Széll³⁷ —, mert ez utóbbi önmagát fújja fel és béleli ki. . . folyvást beszél és semmit sem tesz; ellenben Wekerle, irántam, igen nagy deferenciával van, és bennem keresi fő támaszát. Egyébiránt én proponáltam Őt az elnökségre.

A furcsaság az, hogy a király aki [állítólag] igen örül a kibontakozásnak, minden más politikusnál engem most jobban szeret — Wekerle híradása szerint, első sorban jövök én — azután egy nagy úr, s csak ekkor következik a többi. Furcsa világ és furcsa változások, ha e hír igaz!

Minden felől inszisztálnak a te haza jöveteledre nézve — természetes, hogy ha eddig nem tetted, most hogy oly szépen megindult ügyed, nem fogod tenni. Elsősorban érveid mind helyesek³⁸ — Rosszul esik azonban nekem az az örült híresztelés, mellyel némelyek elő állnak, hogy én [már mint én] nem akarom haza jövöteledet, ki is jelentettem, hogy futó bolond a ki ilyet feltételez és híresztel.

Képzelheted, mily kellemetlen az egyének versengése és kapaszkodása — Ez utóbbiak közt Ambrozovics Lajcsi szokása szerint mint első rendű kapaszkodó szerepel —, ki is elgíttettem s egy főispánságot szerevén neki — anyja és ő alig férnek bőrükbe az örömtől.

Egy szóval általános az öröm; — csak én, aki távolabb nézek orrom végénél, tekintek komoran aggodva a jövőbe, mikor az uborka ját, melyre fölmásztunk, cibálni kezdi majd a forgó szél s Apponyi a többivel nem hagyják abba a magyar vezényszót. Valahogy csak lesz azonban: mert sehogy soha nem volt; ha bírom addig s az után is tartom a hajó kormány rúdját; ha egészem letörik, az baj lesz, mert a vizek veszélyesek, s az emberek még nálamnál is gyarlóbbak a nemzet hajóján.

Forró szeretettel csókollak

Feri

2

Budapest jun. 12.³⁹

Kedves Lajosom!

Nem voltam képes hozzá jutni ahhoz, hogy neked düsseldorfi címedre írhassek. Ma, hazajövet Bécsből, várt rám Bruzellesből írt leveled. Minthogy e hó 15-én Milanoba érkezel, oda küldöm e levelet, melyet azonnal, megérkezésem után megírok, mert később lefog-nak.

Ügyeink rendes mederben folynak; a nagy függetlenségi pártot, nehezen bár, de eddig féken tudtam tartani. Már úgy tekintenek, mint tigris szelidítőt; de azért a pártnál megvan a tekintélyem, s a párt eddig dejerát nekem, a nélkül hogy megponná tőlem szerelét. Felső azonban, hogy a szelidítő szerep⁴⁰ folytonossága, melyre szakadatlanul kér a kormány, végre lefogja rontani a most még létező nagy befolyást; minden bizottságban, ott is hol mint csak miniszternek nem kellene megjelennem, jelen kellennem, s ha ott nem vagyok, a kormány jelen levő tagjait egészen ellapítják. Még ha egy két küldöttség fogadására ki is kell mennem 5—10 percre a tanácskozás teremből, utánam küld az elnök. Most is Bécsben mint állat szelidítő jártam, — más dolgom ott nem is lett volna. Mulatságos volt, amint a delegat-sok indulásánál én is mint szinte induló megjelentem, tréfás jajgatásban törtek ki a tagok;

³⁷ Széll Kálmán (1845—1915) a vezérlőbizottság tagja, Polónyi kivételével először őt ajánlották miniszterelnöknek. Mocsáry Lajos a Függetlenségi Párt teljes megalkuvásának s a 67-esek befolyása alá kerülésének jelét látta abban, hogy kész lett volna miniszterelnöknek elfogadni „azt a Széll Kálmánt is, ki a híres létszámemeléssel az egész válságnak zsilipjét felhúzza”. Mocsáry Lajos : A függetlenségi párt. 10. l.

³⁸ Kossuth Lajos Tódor álláspontját Szerényi idézi: „Én nem jöhetek haza. Kossuth Lajos fia nem tartózkodhatik Magyarországon a politikától, már pedig ha politikát csinálók, akkor vagy meggyőződésimmal vagy fiúi érzületimmal kerülök ellentétbe. Mert vagy jó volt Kossuth Lajos akkori politikája hatvan évvel ezelőtt és akkor az nem lehet jó a mai viszonyok között, vagy ma jó ez a politika, akkor nem lehetett jó hatvan év előtt. Én nem foglalhatok ebben állást, ezért jobb nekem Olaszországban maradnom.” Szerényi József : Régmúlt idők emlékei. Bpest. 1925. 36. l.

³⁹ É. n. [1906].

⁴⁰ „Az udvarnak az volt a kívánsága, hogy a belépő vezérek pártjukat feken tartsák, amely feladatra ők lehetnek a legalkalmasabbak. Ez körülbelül ugyanaz a politikai gondolat volt, amely a mi régi vármegyéinket vezette a panduroknak részben a betyárkörökből való választásánál.” Mocsáry Lajos : A függetlenségi párt. 9—10. l.

hogy jaj nekik, itt a szelídítő, az egyetlen a kitől félnek, s a ki az előadást renden bírja vezetni a nélkül, hogy valamelyik oroszán, tigris vagy medve felfaljon valakit. Tényleg mindjárt a megalakulásnál oly kavarodás volt Bécsben, hogy ha ott nem vagyok, nem bírják az ügyrend megállapítását keresztül vinni.⁴¹ Hagytam a küzködő minisztereket vagy 2 1/2 óráig bírközni, s akkor közbeléptem, felszólalásom után óriási erővel tört ki a teremből a kiáltás „elfogadjuk Kossuth indítványát, szavazzunk!” s az eredmény egyhangúvá lett.

Félek, hogy többször fel kell majd memnem így szerepelni.

Bécsben durván demonstráltak Lueger és bandája ellenünk;⁴² engem egy szalmával kitérített báb alakjában, melyre nevem volt írva, egy lámpavasra fel is akasztottak. Ezekről a gyalázatosságokról bizonyosan olvastál.

Itt az indémnítás, 2 évi ujoncok s a kereskedelmi felhatalmazási törvényt egyhangúlag keresztül vittük; közbelépésemre az összes pártok tartózkodtak a kritikától.⁴³ Csak is a nemzetiségiek garázdálkodnak; ezek is velem szemben az én javaslatomat egyhangúlag elfogadták, . . . mirabile dictu, Horvátországban nincs most nálammal populárisabb ember, s emegem úgy tekintenek mint felszabadítójukat.⁴⁴ — Tényleg én hoztam létre az ottani nagy változást és ki is békítettem őket a bánnal s a horvát miniszterrel. Ha elmennék oda, soha nem látotti kelkesedéssel fogadnának. Ezt állítja mind a 40 horvát követ, s élükön Drohobeczky körösi püspök.⁴⁵

Mind ez szép és jó, de emberfeletti munkát feltételez; s az idegeket hihetetlen próbára teszi. Meddig bírom? nem tudom; s azt sem, hogy mennyire van a tarpei szikla a Capitolium-tól?

Egészségem tűrhető; fájdalmaim folyvást vannak, de fenn járva elbírom. — Tüdő táguulásom szív működési zavarokat okoz, melyek ellen strofantust ad orvosom.

Az ég áldjon meg kedves jó Lajosom — írjál többször, mert futkosásod közt talán ráérsz, bár képezem, hogy kiterjedt levelezést is kell folytatnod.

Forró szeretettel csókollak

Feri

3

Bécs 1907 szept. 13.

Kedves Lajosom!

Mínhogy tudom, hogy érdekelni szokott az, hogy miről van szó a király közt és köztem kihallgatásaim alkalmából, leírom a tegnapelőtti kihallgatás folyamatát, annál is inkább, mert ez nem volt érdektelen.⁴⁶

Délután 2 óraker fogadott a király; szivélyes mosollyal tett néhány lépést elém és kezet adott — mind e két tény nála ritkaság számban megy, olyanokkal kik tényleges szolgálatban vannak, mert ezeket az ő szolgálatában lévőeknek szokta tekinteni. Az íróasztala melletti székre leültetett és egészségem után kérdezősködött azzal, hogy tudja, hogy ismét beteg voltam. Megkértem, hogy ne tekintse tolakodásnak, ha az ő egészsége felett pedig én tudakozódom, a legjobbakat kívánva neki. Kívánságomat megköszönve azt válaszolta, hogy jól érzi magát, csak fáradt, az emberek kíméletlenül igénybe veszik, eljelejtve, hogy ő milyen öreg Erre én viszont felhoztam, hogy épp ezért jelentkezem nála ritkán, mert el tudom végezni e

⁴¹ 1906. jún. 9-én a delegáció első ülészakán a Függetlenségi Párt képviselői meg akarták változtatni az ügyrendet.

⁴² Lueger Károly (1844—1910) Bécs polgármestere, Ferenc Ferdinánd centralista törekvéseinek híve; jún. 10-én, mialatt a király a delegációkat fogadta, a városházán magyarelleses tüntetést tartottak.

⁴³ Vö.: *Dolmányos*: i. m. 353. l.

⁴⁴ A Függetlenségi Párt s a horvát—szerb koalíció közötti közeledésről ld. a 68. jegyzetet.

⁴⁵ Drohobeczky Gyula (1853—?) 1891-től görög katolikus körösi püspök. A „Kelet” c. lap szerkesztője.

⁴⁶ Wekerle, Kossuth, Darányi 1907. szept. 10-én utaztak Bécsbe az elhúzódo gazdasági kiegyezési tárgyalások folytatására. Kossuth Ferenc szept. 12-én volt kihallgatáson a királynál. A sajtó csupán a folyó ügyek megbeszéléséről tud, pedig amint a levélből kiderül, Kossuth nyilvánvaló célja az volt, hogy tájékozódjék, mennyire számíthat az uralkodó támogatására a kiegyezési tárgyalásokon felmerülő magyar érdekek kérdésében.

nélkül is a haza és a király iránti kötelességemet. „Szívesen látom mikor jelentkezik”, mondta udvariasan a király.

Ezután rátértem miniszteri tárcám ügyeire, s ezek közt azon 10 törvény javaslatra, melyeket a tél és tavasz folyamán az országgyűlés elé szándékoztam terjeszteni.

E javaslatok közül érdekelt a királyt [s ezt meg jegyzem, mert jellemző] a horvát dalmát vasut ügye mely Ogulinból indulna és Gracac országhatárig menne. Ez katonailag fontos vasut, és annak idején Molinár altábornagy⁴⁷ tracirozta. A király örült, hogy az ő kedvelt altábornagya trace-ját fogadtam el. Továbbá érdeklődött a Pécs—Brodí vasut iránt, mely direkt és rövid összeköttetést hoz létre Sarajevoval. Ez is főleg katonai vasut. Ime, mindenben főképpen az érdekli a királyt ami a hadsereggel közletről vagy távolról viszonyban van. Rá irányítottam figyelmét arra a hihetetlen osztrák komizságra, hogy a Kassa—Oderbergi vasut osztrák vonalain nem akarják az osztrákot megépíteni a 2-ik vágányt és kellőleg fenntartani engedni a meglévőt, bár mind ennek költségeit Magyarország késznek nyilatkozott nekik megtéríteni, s ezzel kapcsolatosan nem akarják megadni az Annabergi csatlakozást a Porosz vasutakkal —. Mind ezt azért, hogy azon az egyetlen uton, amelyen a külföldre eljuthatnánk, egy oly vasuton, mely főleg Magyarországtól függ, az osztrákok utunkat állhassák.⁴⁸ A királynak megmutattam a térképet, melynek részleteit érdeklődéssel nézte és megmagyaráztatta magának; megjegyzése az volt, hogy reményli, még is sikerülend megegyeznünk, mert úgy látja, hogy kívánságunk jogosult.

A törvényjavaslatok előadását befejezván, azt jegyzé meg a király, hogy sokat vállaltam magamra és lesz-e időm vállalkozásomat keresztül vinni? Amire megemlítém, hogy lesz időm, ha a horvátok nem obstruálnak.⁴⁹ A király elnevette magát s azt mondta „Ezt maguktól tanulták és ugy-e, jól tanulták meg”; én a királyi tréjába belemelve, megjegyzém, hogy ami embereink még is jobban tudták, de azok közt kik tanítottak, én nem voltam, mert az obstrukciót, mint rendszert, annyira elleneztem, hogy kétszer lemondtam elnöki tisztemről miatta.⁵⁰ A király incselkedve veté szememre, hogy a horvátoknál ő ellene szövetségest kerestünk,⁵¹ a mire én azt válaszoltam, hogy a küzdelem nem ellene folyt, de azon kormány ellen, amely elég helytelenül az ő felséges személyét tolta előtérbe; ha ellene folyt volna, dinasztia ellenes utónyoma maradt volna, holott ez sehol sem volt észlelhető mihelyt az a kormány eltávolított, mely a magyar törvényeket megsértette. A mi a horvátokat illeti, bennük szövetségest kerestünk az alkotmányos jogrend visszaállítására, a mely cél helyes volt, mint a hogy ezt ő felsége saját ténye is bebizonyította. Mi Horvátországban a törvények uralmát akartuk ismét érvényre juttatni, melyet Khuen Hédervár⁵² megtört, s a horvát nemzet, azt hívén, hogy ezt magyar parancsra teszi, meggyűlölte, az pedig nem lehet a király érdeke, hogy népei gyűlöljék egymást. Nagyon kértem a királyt, ne képzelve, hogy a magyar nemzet most dinasztia ellenes, sőt ellenkezőleg az Angolon kívül az összes Europai népek közt a legrojalább. Rendkívül érdekben állna a királynak erről meggyőződni azért, hogy bizalommal legyen a magyar nemzetben és érezze, hogy ha ennek erejét fejleszti, Monarchájának azt az államát erősíti, mely mögötte fog állni, mikor kitör a másik államban az elodázhatlan vihar. A magyar nemzetet könnyű kormányozni, s ha királya szeretet és bizalom jelét adja iránta, hűsége lázas kitörésekre is csap át. Érdeke lenne a dinasztjának a magyar nemzeti vágyódásokat kielégíteni, hogy a nemzet érezze, hogy királya segélyével éri el, a miért vágyódik és királyának köszönheti ezt. A magyar nemzet hálás; bebizonyítja ezt azzal a ragaszkodással, mellyel azok emlékeit környezi, kik érte szenvedtek. Elégítse ki a király az ismert nemzeti kívánalmakat a katonai téren, melyek a modern hadászat szükségletei folytán minden hatásukat a hadsereg egységének megzavarhatására elvesztették. A király, ki kedvetlenség nyoma nélkül szóltanul végig hallgatott, itt megjegyezte, hogy már adott katonai engedményeket, de soha sem elég, amit ad, mindig többet kérnek, pedig az akkori kormányok is biztosították,

⁴⁷ Mollinár Antal tábornagya (1820—1904).

⁴⁸ Az annabergi csatlakozás — melyet a magyar kormány a kvotaemelések fejében követelt — lehetővé tette volna, hogy a magyar kiviteli forgalom az osztrák vasutak tarifapolitikájától függetlenedjék. Az osztrákok ezt megtagadták, csupán a Kassa—Oderbergi Vasút osztrák vonalának kis részén építettek ki egy második sínpárat Teschenig.

⁴⁹ A horvát képviselők 1907 június—július folyamán; mintegy hat hétig heves ellenállást fejtettek ki Kossuth Ferencnek a vasúti alkalmazottak szolgálati pragmatikájára vonatkozó törvényjavaslatával szemben, amelyben Kossuth a vasúti személyzetnél a magyar nyelvtudást kívánja kötelezővé tenni.

⁵⁰ 1903 júliusában és decemberében.

⁵¹ A Függetlenségi Párt s a horvát—szerb koalíció közeledéséről ld. a 68. jegyzetet.

⁵² Khuen-Hédervár Károly gr. (1849—1918) horvát bán 1903. jún. 27.—nov. 3-ig miniszterelnök.

hogy a nemzet megelégszik. Én erre megjegyzém, hogy az akkori kormányok egy uralmon lévő érdek szövetséget, de nem a nemzetet képviselték; a többség tagjainak választói, miután pénztért leszavaztak, azonnal levették jelvényeiket, és a függetlenségi jelvényt tüzték ki. Mi a nemzet nevében beszélhetünk, és személyes súlyunkkal garantálánk, hogy ő felsége életében, több kérelemmel e téren nem zaklatnák. A király csak azt mondta erre, hogy Wekerle tudja, mit adhat még, többet nem adhat. Ez után Szerényi⁵³ személyes ügyére tértem át, ki nagyon szeretne v. b. t. t.⁵⁴ lenni. A király válasza az volt: várjon, majd később meglesz. — Remény-lem megkaptad a jegyet.

Szeretettel csókollak

Feri

4

Zrínyi utca 1. sz.

1907. 10. 12.

Kedves Lajosom,

Több nap óta iparkodom neked írni, de nem tudtam időt találni rá.

Első sorban tudatom, hogy a drót pályára vonatkozó bejárás e hó 24-én lesz. Lehetetlen volt ezt előbb elrendelni, mert 2 hétnek kell lenni a kifizetés, és a bejárás ténye közt. Az ügy egyébiránt lehető leggyorsabban lesz lebonyolítva.

A hírlapokból tudod, hogy erős küzdelem után, sikerült az osztrák kormánnyal, az adott helyzetet tekintve, kielégítő szerződést kötni, melyben a függetlenségi párt közjogi feljogásának többszörösen elég van téve, úgy hogy a szerződés, a magyar önálló államiság kidomborítása terén, előre haladást képez — Az anyagi téren is van több előnyös vívmány, a melynek árát, kétoldalú szerződésről lévén szó, természetesen, viszont engedményekkel kellett megadni.⁵⁵

Az országnak igen nagy szüksége volt a szerződés létrehozatalára, mert ha ez nem sikerül; a legrövidebb idő alatt el kezdődött volna osztrák részről, az előre is, kiméltlenül bejelentett guerilla harc, és általános hitelmegszorítás, melyek közül az előbbi ellen védő- és dac fegyvereink kis értékűek voltak; az utóbbi pedig százezer számra kergette volna csödbe a váltónyargaláshoz hozzá szokott, egészségtelen hitel viszonyok közt élő egyéneket, a társadalom minden rétegében, le egészen a legalsóbb rétegekig.

A csodával határos, hogy az országnak csaknem teljesen védtelen állapotában, s egy igen erős, nagy tehetséggel és szakértelemmel bíró osztrák hivatalnok-kormánnyal szemben, amelynek csaknem minden tagja 30—32 év óta működik szakmájában, s ebben egészen elsőrangúvá lett, még is ennyire meg tudtuk védelmezni, szegény hazánk érdekeit.

Méltányolni fogja-e ezt az ország, és kívált a parlamenti pártok, tekintve a magyar hajlandóságot túlbecsülni az erőt, nem számolni a következményekkel, és elbizakodva neki vágni az ösmeretlennek — e kérdésre a legközelebbi jövő adand jeletet.

Reméljük a legjobbat.

⁵³ Szerényi József br. (1861— ?) Kossuth államtitkára, a Fejérváry-kormányban is jelentős szerepet töltött be, az uralkodó és a koalíció közötti megegyezésen mint a kabinet megbízottja munkálkodott (Szerényi: i. m. „A koalíciós kormány születése” c. fejezete), Kossuth nyomban miniszteri kinevezése után kérte fel titkáruál (Dolmányos: i. m. 328. l.) s figyelemreméltó az a jellemzés, amelyet Kossuth egyik — itt nem közölt — levelében ad róla: „Szerényi egészen rendkívüli tehetségű ember, álmaiban bizonyosan bent van a jövő kereskedelmi miniszterség... Szerényinél az a kellemetlenség, hogy roppant invadens, erőszakos és terrorizálja az egész személyzetet, úgy hogy csak rettegésből, mind összefognak a neki vakul engedelmességben, s ez egy vasfalat képez a miniszter előtt, mely nehéz helyzetet teremt. Kevés ember bírna a helyzettel, én eddig bírtam. Máskülönbén Szerényit én mentettem meg és emeltem ki, a mit ő tud, elismer és számtalanszor mondja, hogy tudja s elismeri. Kijelöl egészen korrekt a magatartása, belül és befelé invadens és nehéz vele kijönni” (1907. jan. 30.).

⁵⁴ Valóságos belső titkos tanácsos.

⁵⁵ Az 1907. okt. 1-én megkötött gazdasági kiegyezésben a „vám-szövetség” helyébe a Kossuth által javasolt és szorgalmazott „vám-szerződés” formula került, ezért a kizárólagosan formai vívmányért viszont el kellett fogadni a 2%-os kvotaemelést.

Az előbbieket a hírlapokból, és több helyen tartott beszédeimből [melyeket valószínűleg olvastál] már tudod, de a miről talán érdeklődéssel értesülsz az, hogy mi történt a kulisszák hátamögött a tárgyalások utolsó napjaiban? Az osztrákok a leghatározottabban kijelentették, hogy ha a magyar kormány már most jegyzőkönyvileg le nem köti magát, hogy az 1910-ben [és az élő törvény alighanem helyes magyarázata szerint ez év végén] megújítja az Osztrák magyar bankkal az egyezményt, semmi áron és semmi feltételek alatt nem kötök meg a kiegyezést.

A helyzet igen nehéz volt, mert ha ennek engedünk, holt bizonyos lett volna, hogy a szerződés is megbukik a magyar miniszterházban, és a kormány is dicstelenül vele bukik. Ennek dacára, a magyar miniszterek, még Apponyi és Günther⁵⁶ is, a legerősebben szorítottak engem arra, hogy teljesítsük az osztrák kívánságot, és hogy én, tekintélyem egész súlyával, nyomjam le a függetlenségi pártot; ha kell, fenyegettessek meg a ház feloszlattal, sőt ez vétecs is keresztül, mert a kiegyezés megkötése elkerülhetetlenül szükséges, a mai viszonyok közt pedig örültségnek mondták az önálló nemzeti bank felállítására gondolni. Mind e két felfogásban egyetértettem ugyan, de álláspontom az volt hogy kapcsolassék ki most a bank kérdés, állapítsák meg az a törvény magyarázat, hogy a bank szabadság 1910-ig tart, hosszakká tett alá az életszükséglet képező kiegyezés, a mi lehetséges lesz, ha a bank kérdésben az ország szabad rendelkezési joga kétségen kívül helyzetetik. A hátra levő 3 év alatt vagy javulnak a hitel és pénzügyviszonyok s ez esetben a függetlenségi többség alap elre, az önálló bank, nagyobb baj nélkül megvalósítható; vagy nem javulnak, s ez esetben oly kézzel foghatóvá fogna válni akkorára az önálló bank felállításának lehetelensége a hitel és pénz krízis miatt, hogy nehéz szívvel bár, de bele nyugodna a függetlenségi többség. Én pedig semmi esetre sem adhatom magamat oda arra, hogy én legyek az, a ki pártomat s pártom egyik régi alapelvét leverjem.

Az osztrákok csakhamar észre vették, hogy a magyar kormányban meghasonlás állt elő, s ezt igyekeztek kihasználni. Már annyira voltunk, hogy én többször kinyilatkoztattam, hogy lemondok, Wekerle pedig, hogy ő lemond s a többi mind, s engem ajánl miniszterelnöknek, hogy vállaljam a felelősséget, ha előidézem a válságot.

Míg így dült [ősi magyar szokás szerint] az egyenetlenség közöttük, az osztrákok a legvehemensebb rohamot intézték ellenünk; amivel én álltam szemben a legnagyobb erővel, [parabolában szólva] egymás után földhöz vágva őket. A nagy tehetségű osztrák miniszterelnök⁵⁷ azzal a kijelentéssel élt, miután megegyeztünk, hogy belém haraptak, és azt találták, hogy köből vagyok. A magyar miniszterek látni kezdték sok órai éles vita után, hogy az osztrákok ingadozni kezdenek, s akkor vissza vonultak velem egy külön teremben, s elfogadták álláspontomat.

Ez volt az utolsó előtti nap estéjén; az utolsó nap reggelén azonban az osztrákok újra kezdték, kipihenve, a támadást; de ekkor már a magyar miniszterek mind helyt álltak; de újra meginogtak dél felé, a mikor nagyon erélyesen voltam kénytelen fellépni. Az osztrák miniszterelnök [kinek vonata az elutazásra már meg volt rendelve] ekkor kérte, hogy velem tanácskozhasson; félrevonultunk, s talán egy órai erős vita után, ő megadta magát, némely engedményt kívánva, s engem kérve, hogy ezt ne ellenezzem cserébe. Ebbe bele mentem és alkonyatkor létrejött a kiegyezés.

Megható volt látni, hogy a miniszterek és a szakreferensek [kik közül volt itt vagy 30—35 osztrák] mennyire megörültek a jó végnak. Beck ünneplés hangon fogadta, hogy lojálisan megtartja a kiegyezést. Azóta Árenthal⁵⁸ a közjogi rész némelyikére nézve akadékoskodik, s Beck helyt állt szavának. Wekerle mellett oly erélytel védte a megállapodást [tehát e részletben magyar álláspontot], hogy magyar miniszter sem védhette volna jobban és szebben. — Ez szép vonás volt tőle.

Emlékiül arcképemet kérte, s hozzá tette, hogy hosszú pályáján keményebben helyt álló „unterhandler”-rel nem találkozott, és még is irántam a legnagyobb rokonszenvvel eltele távozik. . . Szép és udvarias szavak — mennyi bennök az igazság, mennyi az udvariasság? ezt nem tudom. Igaz, hogy a többi miniszternek, kikkel épp annyi oka lett volna udvariaskodni, nem mondta ezeket. Én pedig, az egész hibáig szelid lélkületű ember, sok mindenféle kötelességeim és változókonny hivatalasaim közepette, kisütöttem csodálkozó minisztértársaimnak, hogy ha kell, köből vagyok, ha kötelességem, s a haza érdeke így kívánja. Erre új alkalom nyílt, midőn a 90 ezer vasutat a belügyminiszter nagy rémületére eltiltottam a 10-iki munkaszünetben való részvételtől, és tudtukra adtam, hogy a ki nem engedelmeskedik, azonnal el lesz bocsátva. Wekerle és Andrassy igyekeztek rábírní, hogy ettől álljak el, de nem tehettem, mert

⁵⁶ Günther Antal (1847—1920) Polónyi leváltása után a koalíciós kormány igazságügyminisztere.

⁵⁷ Beck Miksa Vladimir br. (1854—?).

⁵⁸ Aehrenthal-Lexa Alajos gr. (1854—1912) külügyminiszter.

a vasutasoknak meg nem engedhettem a szolgálati rendtartás megtörését ily közvetlenül a fizetés rendezés után. — Most volt idő megtörni a rakoncátlankodókat, vagy soha. A szigorú rendelkezések fényes hatása volt; elenyésző volt az engedetlenek száma, akik el is csapattak.⁵⁹

Most igen nagy nehézségek elé nézünk a király betegsége miatt.

A fentebbi részletek kényesen bizalmas természetűek. — Alig szükséges erre téged figyelmeztetnem.

Reményem nemsokára láthatlak, hozzon Isten!

Öllelek forró szeretettel

Feri

5

1908. III. 19.

Zrinyi utca 1.

Kedves Lajosom!

Vasuti jegyedet Szerényi utján elküldtettem. — Nagy örömmel várlak Áprilisban.

Bécsi utamnak, melyről valószínűleg olvastál, el kellett maradnia;⁶⁰ pedig nagyon is fontos volt a király elé terjesztendő tárgyak sorozata; a koalíció mostani alakjában nehezen lesz már sokáig fenntartható, nem csak azért, mert Andrássy makacsul halad a maga útján,⁶¹ melyben a többségben levő függetlenségi párt, az ő erőszakos leszorítását véli láthatni a vidéken, hanem főképpen, mert a bank kérdésben Andrássy és Wekerle semmi áron nem akarják elfogadni a függetlenségi párt álláspontját, mely az, hogy 1910 vége után, [a mikor lejár a most érvényben levő bankszabadalom] az önálló nemzeti bank állítsák fel. A függetlenségi párt rámutat arra, hogy eddig, a koalíció érdekében minden áldozatot meghozott, és elveivel ellentétben, még a kvóta emelést is megszavazta, méltányosan elvárhatná tehát, hogy az alkotmány párt is hozzon áldozatot azért, hogy a függetlenségi párt ne járja le teljesen magát azzal, hogy abszolúte semmit se tudjon megvalósítani abból a mit hirdetett 40 évig, még olyant sem, ami ellen legyőzhetetlen felsőbb helyről eredő akadályok nem látszanak gördíteni. Nagy kérdés, hogy a király a függetlenségi pártnak egyedül át adná-e a kormányt azon az alapon, hogy a katonai ügyekben megegyezik a királlyal, s a bank és vám ügyben [abban 1911-re, ebben 1917-re] szabad kezet kap elvei megvalósítására; s ezen az alapon megadja a hadseregnek a mi kell, és nyugalmas kormányzást biztosít. A tapogatózások eddig nem teljesen zárják ki ennek lehetőségét, bár én magam csak akkor hiszem, amikor látom. Ezen óriási fontosságú ügyön kívül van a kényes kérdések egész sorozata, a melyért Bécsbe vezet utam. Fázom is tőle, az egész dolog úgy nehezedik rám, mint egy lédérc nyomás. Maga Wekerle és Andrássy nem csak hogy nem ellenzik, hanem óhajtkák, hogy én tisztázzam az ügyet, bár én már mind a kettőt megbíztam vele mikor legközelebb a királynál jártak, és ők hozták vissza, homályos, kedvezésre hajló, sybillikus válaszokat. Ők mind a ketten tudják és méltányolva elismerik, hogy én eddig egész erőmmel tartottam a helyzetet, csaknem csodát művelve ebben az értelemben; de azt is tudják, hogy a lehetőség végső határa közeleg. — Ha a királyt meg tudnám nyerni, még nem lehetetlen, hogy Wekerle-t rábírhatom, hogy ne válják meg tőlünk; annyi bizonyos, hogy Andrássy megválna, és félt, hogy Apponyi is!

Mind ez a mi írtam eddig nagy titok, de még is jobb, hogy te tudd.

Szeretettel csókollak

Feri

⁵⁹ A Szociáldemokrata Párt által 1907. okt. 10-re hirdetett sztrájktól tiltotta el a vasutasokat.

⁶⁰ A március 20-ra tervezett kihallgatás a király betegsége miatt maradt el.

⁶¹ Andrássyt egy korábbi levelében (1907. jan. 30.) így jellemzi: „atyjának mély-séges meggyőződésű követője... Ő ellenfelem maradt, de nem ellenségem.”

Kedves Lajosom!

Tudod, hogy a királynál kihallgatáson voltam;⁶² óhajtaní szoktad, hogy ilyen alkalommal leírjam neked, hogy mi történt, a minek másképpen nyoma egy sem marad, mert e részletek közzé nem tehető. A napokban annyira el voltam foglalva, hogy nem volt időm írni; ma is, bár vasárnap van, kéllem, hogy bevégezhetem-e leveletem.

Fogadtatásom külső részletei közt érdekes az, hogy szolgálak, zsandárok, tisztek és szolgálatot tevő szárnysegéd, mind magyarok voltak. Nem tudom, hogy ez véletlenül volt-e így? — alig képzelhető a figyelemnek oly foka, hogy ez meg lett légyen rendelkezve.

A király szobaköntösében volt, mely egészen olyan, mint egy katonai felöltő. Gyengékedésének nyomai sem látszottak. Abrázata üde volt, mozdulatai élénkek, kedélye vidám, sőt a jó kedvre hajló.

Midőn írószobájába léptem, néhány lépést tett felém, kezét nyújtá [mit ritkán tesz meg] és egészségem felől tudakozódott. Gyakori betegeskedésem nyilván emlékében maradt. Engedelmet kértem, hogy én is tudakozódjam hogyléte felől, s hogy megköszönhessem magas kitüntetésemet, addig is, míg alkalmam nyílik ezt a szokásos formában megtenni. [Tudod, hogy a Lipót rend nagy keresztjét kaptam, s állítólag e kitüntetés jellegét növeli az a teljesen kivételes tény, hogy egyszerre a legmagasabb rendek egyikét kaptam, holott az a szokás, hogy a miniszterek az alsóbb rangfokozatú vas koronát kapják mint első kitüntetést. Ennél is jobban jelzi a megkülönböztetést az, hogy a nagy rendjellel együtt egy meleg hangú elismerő királyi kéziratot kaptam, a mi magába véve is szokott kitüntetésül szolgálni; a rendjellel együtt pedig a legritkább esetekben adatik meg. Mind ez azt látszik bizonyítani, hogy a király bizalommal van irántam; ha így van, adná Isten, hogy e bizalmat, szegény Hazám javára használhatnám fel! Mert ez adna értéket a magas kitüntetésnek.]⁶³

Szakminiszteri jelentésem magyarul fogadta a király, de mikor többé nem mint miniszterrel, hanem mint a parlamenti többség vezérével, [tehát mint magán emberrel] beszélt a király, a francia nyelvet használta, melyet a magyarnál sokkal folyékonyabban beszél. A két nyelv használatának megkülönböztetése jellemző; és az alkotmányos formák szigorú megtartására vall. Magyar miniszterével, míg hivatalos ügyekről tárgyal, magyarul beszél a király; e tény elismerésreméltó.

Szakminiszteri jelentésem befejeztével, élénk sajnálatát fejezte ki a király a felett, hogy a delegáció nem ment bele, a katonatiszti fizetések növelésének tárgyalásába; s a leghatározottabban fejezte ki azt a kívánságát, hogy májusban jöjjön újra össze a delegáció, és szavazza meg a tisztek fizetésszaporítását. Szigorúan kívánta, hogy ezt én vigyem keresztül, és állította, hogy ha akarom, meg bírom tenni. E nyilatkozatai közben megemlékezett Barabásról,⁶⁴ a magyar delegáció elnökéről, ki nem tett rá jó benyomást, rustikusnak találta, és nevetve mondta, hogy két nap egymás után „j'ai eu l'honneur de l'avoír a mon coté à table”. Panaszkodott, hogy Barabás mérsékletet ígért neki, de másképpen nyilatkozott mint elnök.

Válaszul a király engedelmet kértem arra, hogy őszintén megmondhassam, hogy nem hiszem, hogy keresztül lenne vihető sem az, hogy májusban újra ülésezze a delegáció, sem az, hogy a tiszti fizetés emelését megszavazza. Ennek utjában áll az, hogy csak most emelték a kvótát, a mely emelést minden ok nélkül követelték az osztrákok, bár a régi kvóta több mint 1%-al haladta meg a számadások alapján megállapíthatót. Magyarország úgy érzi, hogy az erre vonatkozó 5 millió erőszakoskodással lett tőle elvéve; s most, az így kiereszszakolt összeggel, adják a nagy lelkűt az osztrákok; ami olyan, mintha valaki az erszényemet erőszakkal elvennie s az után ünnepelesen egy jótékony célra, mint a magáét oda adná. A kvóta emelés nélkül keresztül ment volna a tiszti fizetés emelése, de így csak egy vagy két év után lesz keresztül vihető. A király, e fejtegetéseimre ismételi, hogy elvárja a kormánytól és kívánt tőlem,

⁶² 1908. ápr. 1-én.

⁶³ 1908. márc. 30-án kelt a Lipót-rend nagykeresztjét adományozó királyi kézirat. Kossuth Lajos Tódor va lószínűleg helytelenítette a kitüntetés elfogadását, mert Kossuth Ferenc 1909. febr. 8-án írott, itt nem közölt levelében részletesen megindokolja, hogy miért tartja természetesen, hogy nem utasította vissza. Kossuth Lajos Tódor érvei egyrészt utólag kitörölte a levélből. A kitüntetés jellegére vonatkozóan — amint arra Niederhauser Károly volt szíves figyelmünket felhívni — Kossuth tévedett; a vas-korona rend harmadik osztálya volt alacsonyabb fokozatú, mint a Lipót rend harmadik osztálya.

⁶⁴ Barabás Béla.

hogy óhajtsa teljesítését keresztül vigyük. Gondolja meg Magyarország, hogy ilyen méltányos kiadásny megtagadásával az egész hadseregben rossz vért szül maga ellen, s a művelti világ is el fogná utálni macakosságát, tekintve, hogy az állam más szolgálóinak fizetését emeli. A katonatisztek épp olyan elbárást igényelhetnek mint a polgárok.

Erre engedelmet kértem, hogy rámutathassak a módra, amellyel e kérdés megoldható lenne. A koalíció feladatának vége felé jár, míg ezt meg nem oldja bizonyosan együtt marad, de azután valószínűleg elemeire bomlik szét, és a függetlenségi párt, mely többségben van, kívánni fogja hogy a parlamentarizmus alapelvei szerint ő jusson kormányra. Ha ő felsége által elfogadható munka programja volna, talán ő felsége rábizná a kormányt.

„Erről idő előtti beszélni” szölt a király, „a koalíciónak most együtt kell maradnia.” „Feladatának teljesítéséig együtt is marad, de azután a többség valószínűleg csak azokkal fog együtt működni akik elfogadják legalább munka programját.” Ha a függetlenségi párt tudná, hogy nem lenne a királynak elvi kifogása az ellen, hogy egyedül vegye át a kormányt, egyelőre azon az alapon, hogy az önálló magyar bankot létre hozza 1910 végén, a mostani bankszabadalom lejtártával, és ha 1917-ig többségben marad, megalósíthatja, akkor az önálló vámtérsület, ez esetben a párt közgazdasági programja megalósulása biztosításának egyedül eszközt, a hatalom teljesleges birtoklását elnyervén, a katonai kérdésekben sokkal kevesebbel elégíthetné ki a közvéleményt, s az említett biztosíték fejében a katonatiszti fizetés emelését is igen valószínűleg megszavazná már májusban, mert a király ígéretébe, bár ennek megalósulása csak a jövő év első negyedére maradna, feltétlenül megbíznék.

A katonatiszti fizetések ügyét nem lehet a katonai kérdések közé sorolni — mondá a király; sem pedig azért a pénzért, amely ezen fizetésekre elkölteznék, tőle katonai engedményeket vásárolni.

Nem is ez lenne a rendezés értelme — feleltem én —, hanem az, hogy hosszú időre létre jönne a békés parlamenti kormányzás lehetősége, amely egyezmény, habár nem bevallott kapcsolatban, megoldást nyújtana a tisztí fizetések nehéz kérdésében is. A király elhallgatott, s én vártam parancsát; kis vártatva újra megszólalt, kérdezve mit csinálunk a horvátokkal; egyelőre semmit volt a válaszom; ne is tegyenek nekik több engedményt; azok kik Horvátországban most vezetnek, teljesen megbízhatatlanok. Vannak köztük olyanok, kik idegen hatalom szoldjában állnak. Ilyen például... [s itt a király kereste az illető nevét] Franko Supilo⁶⁵ mondám én, s a király élénken felelé „igen, igen”. Medakovic⁶⁶ a volt elnök folytatám „igen az is” jegyzé meg a király „s még többen”, Roich⁶⁷ felség, mondtam én „úgy látszik ön ezt jól tudja” jegyezte meg a király, „önök ezekkel az emberekkel konspiráltak” mondta erre ő felsége nevetve „ellenem konspiráltak”. Bocsnátát kértem, ha ezt tagadom, meg akartunk velök egyezni az 1868 XXX. t. cz. szabadelvű és jó indulatú alkalmazásában, mert ennek szarnoki kiforgatásáért gyűlölték meg a magyarokat, Khuen idejében, a horvátok. „Azok az emberek valami kötetést is kötöttek, hogy is hűták a kötetet?” Fiumei rezolúció,⁶⁸ Felség, s a mostani horvát pártütők a fiumei rezolucionisták.⁶⁹ „Igen úgy van, most már emlékszem, hogy tényleg ez volt a kötésük, ebbe mindenféle állam felforgató megállapodásra jötték, s önök ezeket bele mentek”. A király ezeket nem haragosan, hanem inkább incselkedő mosolylyal mondta „és most megbánták”. „Az igaz ember bevallja és szánja ha hibázik, bevallom én is, hogy hibáztam, hogy szóba álltam ilyen emberekkel; de céлом jó és alkotmányos volt. A fiumei rezolúció hiteles másolatát elküldte nekem Cingria⁷⁰ elnökük, s ha felséged parancsolja, megküldöm a kabinet irodának”. Igen, küldje el, vágott közbe a király. Megjegyzendő, folytattam én, hogy e rezolúciót soha el nem fogadtuk, bár egészen ártatlan ismétlése az 1868 XXX. t. cz. némely rendelkezéseinek. A helyzet úgy változott, hogy az általunk küldött bizottság nem találkozhattott soha a rezolucionisták bizottságával.⁷¹ Ez alatt a

⁶⁵ Supilo Ferenc (1870—1917) horvát politikus, a „Novi List” szerkesztője, a koalíció vezérlőbizottsága és a horvát ellenzék közötti tárgyalások vezetője.

⁶⁶ Medakovic Bogdán (1854—?) horvát politikus.

⁶⁷ Rauch Pál (1864—1933) horvát bán.

⁶⁸ Az 1905. okt. 3-án megkötött „fiumei rezolúció”-ban kimondották, hogy a horvát ellenzék Ausztriával szemben a magyar nemzet mellett foglalt állást, támogatja a koalíció harcát, a koalíció pedig ígéretet tett a horvát nemzet követelések kielégítésére.

⁶⁹ 1906. febr. 19-én megalakult a horvát—szerb koalíció. A koalíció — az ún. „rezolucionista párt” — 1907-ben a horvát országgyűlés legnagyobb pártja lett.

⁷⁰ Cingria Péter (1837—1921) képviselő, a fiumei rezolúció ötagú bizottságának elnöke.

⁷¹ A koalíció vezérlőbizottsága által kiküldött bizottság és a rezolucionisták bizottsága közötti tárgyalásokról Kossuth Ferenc állításának hitelességét az irrodalom alapján nem lehet eldönteni. Gratz szerint a két bizottság között nem került sor tárgya-

Fejérváry kormányt elbocsátá Felsőged s a választásoknál mi, a rezolucionistákat, kik akkor lelkes magyar barátságot színeltek, behoztuk többségben a horvát tartomány gyűlésre. Mind ezt a képviselőházban a nagy nyilvánosság előtt elmondtam egy beszédemben; ha lett volna benne valami cáfolható, bizony megtették volna az akkor már hevesen támadó horvátok. — E beszédemet tartalmazó képviselőházi naplót is elküldöm. „El várom, mondta a király; így tehát ön szavát adhatja, hogy nem konspirált”. Komoly ember — felelém — ritkán adja szavát; de ha felségéd kívánja, ezennel szavamot adom. „Jól van, elhiszem” mondta a király — és kis vártatva „arra a Supilora vigyázzanak, a szerb kormány fizeti; ezt kár volt annyiszor fogadnia minisztersége előtt”. — Fogadtam őt mint közvetítőt, Felsőged, köztünk és a horvát ellenzék közt egészen korrekt alkotmányos és közjogi tárgyalások során a horvát ellenzékkel; akkor sejtelmem sem volt arról, hogy mit mivel ez az ember, és nem is lehetett, miniszterségem óta tudom, mit mivel, sőt az én hivatalom fedezte ezt fel, nem Ozikan residens követ, a miért ez nagyon neheztelt is küldöttemre, de a mostani követ, Forgách,⁷² igen szereti őt. „Jó is lesz az illetőt Belgrádban hagyni” mondá a király és én „a míg lehet, felség, most már helyzete nehéz kezd lenni, mert a szerb kormány tudomására jutott az illető ügyességének és rossz szemmel nézi őt; „Kár” mondá a király; és kis vártatva „vigyázzanak a boszniai izgatásokra, ott is a szerbek izgatnak, vigyázzanak a maguk szerbjeire is, a szerb radikálisok⁷³ most a függetlenségi párt felé hajlanak, de ne higgyen nekik úgy mint a horvátoknak hittek; hallom, hogy önök közül sokan barátkoznak velük; Belgrádba is sokan elrándultak velük.” „Igen felség, a demagog Lengyel Zoltán⁷⁴ vezetése alatt, továbbá több öntudatlan újság író, kik szencziót keresnek. A kormány jól ismeri a szerb üzemeket; most még a magyar szerb radikálisok korrektek, nem tudjuk, ez meddig tart” „vigyázzanak jobban a boszniai ügyekre, jobban mint Burian⁷⁵ teszi”... A király megjegyzése elárulta a közös pénzügy-miniszter és Bosznia intézője iránt érzett elégedetlenségét — melynek meg erősítését később hallottam.

„Mikor megy keresztül a választói jog reformja” kérdé a király; valószínűleg az év vége felé, felség; a minek aggóva tekintek eléje. „Miért”? Kérdé a király; azért, mert sok szocialista jön be a parlamentbe, ezek pedig nem olyanok mint a német vagy az osztrák szocialisták, ezeknek se királya se hazája, még Istene sincs; a rendes ujoncozást is meg fogják tagadni, s a hadseregben tönkreteszik a fegyelmet. „Ezt nem szeretem hallani, — szólt a király, ugy-e szervezkedéssel terjeszkednek és a saját utján, maguknak túl sok újságik vannak, jó lenne megfektetni őket, és sokszor beperelni”. — „A szabadságnak árnyoldalai is vannak felség, amelyeket tűrniünk kell; ha beperelnénk az újságokat, az esküdtek felmentenek, és az ő borzasztó tanai a király nevében mondott ítéletekkel nyernék el a szabad hirdethetési jogot s a bűnmentességet.” „Ez igaz, felelte a király.”

Azért hogy Kristóffyék⁷⁶ államfelforgató tanai hatását [mely még mindig észlelhető] enyésztessem, elmondtam a királynak több, a szocialistákra vonatkozó tényeket és körülményeket, elbeszélésemnek igyekezve egy kis élénkséget adni, hogy a király jó kedélyét fokozzam. Nagyokat is nevetett több ízben elbeszéléseimen, amivel bebizonyult, hogy ő felsége nem egy rideg öreg ember, nagyon is el tudna kedélyesen beszélgetni, és élvezné is e szórakozást, ha volna kivel; de nincs; a rideg etiquette fagyasztó mogorvává teszi az aggastyánt, míg valakire akad, a ki tud vele beszélni.

Ugy látszik, én tudok, bár magát Bulon⁷⁷ kancellárt csak 20 percig fogadta, engem 5 fertály óra és 3 percig, a szolgálatot tevő segéd tiszték óriási bámulatára. Folyton hallom a hírt, hogy irántam jó indulattal van, és azzal tisztel meg, hogy minden minisztere közt azt találja, hogy a legúrabb ember vagyok — erre igényem nincs ugyan, de a fama erről mesél, s az udvaroncok e miatt rettenetes nyájásak a „kuruc vezér” előtt.

ásra (i. m. II. k. 161. 1.). Kemény G. Gábor határozottan állítja, hogy folytak tárgyalások a magyar koalíció vezetői és a horvát vezetők között (Mocsáry L. válogatott írásai 570. 1.). Katus László: Horvátország története c. kéziratos munkájában a fiumei rezolúció egyes tagjainak tárgyalásairól tud.

⁷² Forgách János gr. (1870—?) belgrádi nagykövet.

⁷³ A Tomić Josa vezette radikális szerbek, a fiumei rezolúció résztvevői.

⁷⁴ Lengyel Zoltán (1873—?) függetlenségi politikus és publicista, 1908-ban a függetlenségi disszidensek, a „balpárt” vezére.

⁷⁵ Burian István (1851—1922) közös pénzügy-, majd külügyminiszter.

⁷⁶ Kristóffy József (1857—1928) a Fejérváry-kormány belügyminisztere, Ferenc Ferdinánd centralista koncepciójának híve.

⁷⁷ Bülow Bernát hg. (1849—1929) német kancellár.

A király után a jövő képződésről sokat beszéltem Schönaich hadügy és Aehrenthal külügyminiszterrel. Az előbbi bele egyezésemet kérte, hogy közölje a királlyal azokat, a miket neki mondtam.

Sejtém mult vasárnap, hogy nem végezhetem az nap kezdett levelem; ma péntek van, és ma végzem.

Ha jönni akarsz, arra kérek, hogy jó előre értesíts, mert néhány nap mulva Mariskékkal egy rövid vargabetűt megyek vágni Krakóba stb. Pihenésre és szorakozásra szorultam.

Egészségem most jobb. Az Isten hozzon mielőbb

Forrón szerető

Feri

7

Budapest, 1908. 9. 25'

Kedves Lajosom!

Már egy alkalommal említettem neked, hogy midőn egyszer, még e tavasszal, itt Budapesten meglátogattot Aehrenthal, és szálláson lévén, nem kizárólag a kormányzás folyó ügyeiről érkezettünk, a horvát kérdéstről is lévén szó, én annak a meggyőződésemmel adtam kifejezést, hogy e kérdés megoldhatatlan. — Khuen Hédervárnak erőszakos, [de a mostani körülmények által Horvátországban] nagy részben igazolt kormányzási rendszere, gyűlöletet keltett a horvátokban a magyarok iránt, mert Khuennek az volt a végzete, hogy Horvátországban őt magyarnak, Magyarországon pedig horvátnak tekintették annyira, hogy ott azért, itt pedig ezért nem kellett senkinek. Horvátországban azonban a közvélemény azt hitte, hogy az ő erőszakoskodásait a magyarok követelik; míg ellenben a tényállás az volt, hogy az akkori magyar kormányok elégedetlenek voltak vele, mert fejük felett egyenesen a királlyal s az udvarral érintkezett [s e révén rangját meg nem illető aranygyapjas rendet is szerzett magának]; — a magyar ellenzék pedig élesen elítélte törvénysértő eljárásait miatt.

A Khuen által támasztott gyűlölködést, [mely a Délsláv népjellem egyik csunya, de általános vonása] nekünk sikerült egy időre ömlengő barátsággá változtatni át, azzal, hogy mi, a Khuen által leigázott és sem hatalomhoz, sem szerepléshez, sem konchoz jutni nem bíró kisebbségnek, megígértük, hogy a mennyire módunkban fog állni, követelni fogjuk, hogy a magyar—horvát kiegyezési 1868-iki törvény, jóindulattal, s a biztosított szabadság érvényesítésével hajtassék végre.

Nekünk az illető tényezők azt állították, hogy ezzel ők és a horvát nemzet ki lesznek elégítve; és hogy ez biztosítja hosszú időkre a horvát rokonszenvet és barátságot Magyarországnak iránt. Össze is jöttek Fiumében, és ott egy úgy nevezett „rezolúciót” hoztak melyet velem, mint az ellenzék vezérével [abban az időben] közöltek, és a mely mint „fiumei rezolúció” sok port vert fel. E rezolúcióban nem volt másról szó, mint olyan kívánságokról, a melyeneket az 1868-iki törvény már teljesített, de a melyeket Khuen lábbal tiport. Osak is egy pont volt, mely a horvát kiegyezési törvénytől eltért, az amellyel Horvátország számára pénzügyi önállóságot kértek; ezt azonban elejtették, mert maguk belátták, hogy ezt Magyarország meg nem adhatja, s ha meg is adná, ezzel Horvátországot anyagilag tönkre tenné.

Azon hosszú obstrukció alatt azonban, melyet a horvátok horvát nyelven folytattak, melynek ürügyül a vasuti rendtartásra vonatkozó törvény szolgált, ezek a horvátok abba kötöttek bele, hogy a Horvátországban lévő vasuti alkalmazottaknak [kik addig nem voltak kötelesek horvátul tudni és beszélni, csak is magyarul] a törvényjavaslat megszabja, hogy az eddig köteles magyar nyelven kívül horvátul is tudjanak, s a közönséggel és a hatóságokkal horvátul érintkezzenek. Ez az újítás Horvátországra nézve előnyös volt. A vasuti pragmatika tehát ürügy volt, melyet megragadtak, hogy ráterhessenek valódi álláspontukra. Az obstrukció alatt bevallották, hogy a magyar barátság részükről színtelenség volt, és csakis eszköz volt céljuknak elérésére, a mely Horvátországnak teljes önállósítása [a paritásos alapon] Magyarországgal szemben. A színtelenség magyar barátsággal elérték, hogy a régi horvát többséget a magyarok támogatásával legyőzhették, helyette ők kerekedhettek felül, és most hogy felül vannak, soha sem szünnék meg az ő ideáljaikért a független Horvátorszáért küzdeni. Mind ezt nyíltan szemünkbe mondták. Ezek az emberek óriási izgatást kezdtek és máig is folytatnak Magyarországot és a magyar nemzet ellen, a melyet [és az ujak által legyőzött] horvát többség duzzogva és kárörömmel néz. Ezen izgatással a Khuen által teremtett horvát gyűlölködést még sokkal nagyobb mérvben újra kigyúlasztották; úgy hogy ez már a vadságig fokozódott; oly annyira hogy nincs más nemzet, csak is a magyar, a mely ezt egy szomszédjándál [melyet el is tart] eltűrnie.

A magyar gyűlés mely a Horvát [és kivált Szlavon] országban élő 200 ezer magyar vad elnyomásában is megnyilatkozik, teljességgel nincs múltó féltben, bár néhány horvát főispán [talán azért, hogy működésének a siker látszatát tulajdonítsa] azt kezdi állítani, hogy a helyzet kissé javult.

Ellenkezőleg, ez a helyzet annyira nem javult, hogy a Magyarországtól teljes külön válás, a paritásos alapon, most már nem képezi végcélját az általunk elég szerencsétlenül felszámolt bolondított bolondtörök és bolondok táborának, hanem már a vég cél; egy Nagy Horvátország megalapítása, a mit a velük szövetkezett szerbekkel igyekezniük elérni; ezek a szerbek pedig egy Nagy Szerbiáért vágyódnak, a mit a horvát segítséggel hisznek megalapíthatni; úgy hogy most egymást csalják, úgy ahogy kezdetben minket csaltak.

A szomszédos kis Szerb királyság a horvátokat is, de főképpen a horvát-szerbeket pénzzel és ígéretekkel tartja. Horvátországban [és Boszniában is] egy csomó embert rendszeren fizet, hogy izgassanak, az én minisztériumomnak egy ügyes hivatalnokja jött ezen szerb gazságokra rá, és megszerezte a szerb kormány által küldött írott utasításoknak másolatait, és némelyiknek fotografiáját. Kivált Pasics⁷⁸ játszotta a kis Cavour szerepét. Jeleit találunk annak, hogy Supilo-t [a horvátok vezérét, kit annak idején a velem való érintkezése emelt ki a homályból] pénzeli. De pénzeli magát Medakovicsot, a horvát tartomány gyűlés elnökét is. A szerb [karlócai] patriarka választásba annyira bele elegyedtek, [hitük szerint titokban, de mi mindent tudunk] hogy Smeanoviccsal [ki patriarkának lett megválasztva] megígértették maguknak, hogy a bosniai szerbeknél [a kik e lakosság 42%-át képezik] a nagy szerb állam megalkotásért folytatott propagandát támogatni fogja, a szentpétervári Szinodnak pedig megígértették általa, hogy mindenben deferálni fog rendeleteinek. Könnyen képzelhető, hogy mi nem ajánlottuk a királynak ezt az idegenekkel szövetkező főpapot, a ki egyébiránt nálunk tett nyilatkozataival azt engedte sejtetni, hogy ő pedig megcsalja a csalókat.

Annyira ment, és részben még ma is megy a kis Szerbia merészsége, hogy nem lehetetlen, hogy nem sokára vissza hivatik Forgách gróf. Megjegyzendő azonban, hogy az új kormány kissé óvatosabb, és kezembe került az új szerb külügyminiszter jelentése az ő minisztertanácsuknak, melyben bevallja és elítéli Pasics eljárását velünk szemben és a minisztertanács jóváhagyását kéri ahhoz, hogy Aehrenthal Bécsben meglátogathassa és neki lojalitási nyilatkozatokat tehessen.

Természetesen, a kezemhez jutott fontos aktákat elküldtem Aehrenthalhoz, aki tehát tudta, mit tartson a nála járó szerb miniszter hátsó gondolatairól.

A fentebbiekre azért terjeszkedtem ki, hogy nyilván való legyen az ok, hogy miért tekintem én a horvát kérdést megoldhatatlannak, és miért tettem ily irányú nyilatkozatot Aehrenthalnak, azzal az alkalommal, amelyet a levelem kezdetén említettem. Horvátországot csak úgy békíthetjük ki, ha teljes önállóságot adunk neki; a mit Magyarország semmi szén alatt sem hajlandó megtenni; annál kevésbbé, mert az Istenben és a bölcs hírben boldogult Deák és társai azzal a híreszteléssel takarták a kényszerhelyezetet, amelyben voltak, átadni a Szlavon három magyar vármegyét Horvátországnak, hogy ez a kibékülésnek s az 1868-iki törvény által létrehozott közjognak az ára. Most tehát az 1868-at feladni, Horvátországnak teljes függetlenséget ajándékozni, s a Magyarország által a semmiért fizetett nagy árt még sem venni vissza, az örültséggel határos lenne. Így gondolkozik az egész magyar közvélemény.

Midőn a fentemléltet alkalommal Aehrenthal még is visszatért ismétellen annak a sürgetésére, hogy találjunk módot a horvát kérdés megoldására, én a következőket mondtam neki, a mit természetesen csak is neked [ki olyan vagy mintha egy másik magam lennél] írom meg, a legnagyobb titokban, úgy mint a fentebb megírt néhány részlet is bizalmas. Jó, ha valahol valami nyom marad.

Azt mondtam Aehrenthalnak, hogy előtte élőszóval fogok átmodozni, ha nem restel meghallgatni, mire ő bátorítólag válaszolt.

A horvát kérdés egyedüli megoldása az, hogy fogadjuk el az ő fenyegetésüket, hogy felbontják az 1868-iki egyezményt. Ezzel megszűnik az ok, a melyért a három Szlavon megye nekik adatott. E három megyét tehát vissza csatoljuk Magyarországhoz. Ily módon közvetlen szomszédságába jut Magyarország Boszniának és Hercegovinának. E két tartomány helyzetét előbb utóbb rendezni fog kelleni, és mihelyt egy új bonyodalom jönne létre a Balkán félszigeten, ez a szükség aktuálissá lehet [mintha akkor a törökországi nagy változást előre láttam volna, a mit természetesen nem tettem]. Annektáltassék Bosznia és Hercegovina a Magyar Korona jogán, élve azzal, hogy minden békekötésben, mely Török országgal a múlt időkben kötött, e jogra nézve kisebb nagyobb fenntartás található. Az annexió megtörténte után e két tartomány csatoltassék tényleg Magyarországhoz; Horvátország pedig, a 3 Sza-

⁷⁸ Pasics Mikola (1846—1926) szerb miniszterelnök.

voniai megye nélkül bocsátassék szabadon Ausztriához át; és legyen Bosznia és Hercegovina hozzánk csatolásért a kárpótlás Ausztriának. Fiume természetesen magyar marad; az oda vezető vasut területe extraterritoriálissá nyilvánítatik; a vasútnak Horvátországban levő részét kellő megállapodások után és peage fizetésével Horvátország és Ausztria is használhatja, az ő szolgálatuk koordinálandó lévén a magyarokkal. Boszniának észak nyugati része, mely Horvátországgal határos, és a hol a Boszniában lévő horvátoknak nagy része lakik, Horvátországhoz lenné csatolandó, és vele együtt átmenne Ausztriához.

Aehrenthalt láthatólag meglepte a gondolat; térképeket kért, és ezeket hosszasan tanulmányozta; ez után kinyilatkoztató, hogy túlzott szerénységgel neveztem e gondolatot álomnak. Nagyon komoly valóság lehet, talán egy nem nagyon távoli jövőben.

Több hónappal később, folyó szeptember hóban, midőn a királyt Aehrenthal ide kísérte, Wekerle [kivel eszmémet közöltem, s a kinek aggályai voltak, melyeket nem volt nehéz eloszlatnom] ebédet adott a minisztereknek. Eszterházy Pál⁷⁹ [a külügyminisztérium egyik osztálytanácsosa] Wekerle meglepetésére visszamondta neki az én „álmomat” mint a külügyminisztériumban felmerült eszmét. Te a ki jól tudod, hogy eszmékre nem pályázom, azokra szabadalmat nem kérek, csak is szegény hazámat igyekszem szolgálni, nagyon megörültem, hogy most már az „álmom” a külügyminisztérium „eszméjévé” lett, melyen több böles diplomata komoly képpel rágódik. Aehrenthal is megemlítette Wekerlenek, hozzátéve, hogy a Török-országi események olyan fordulatot vehetnek, hogy az annexió elkerülhetetlen lesz, amely esetben ez lesz a legjobb megoldás, „mert másképpen nem tudnánk mit csinálni a két tartománnyal, minthogy sem Magyarország, sem Ausztria nem engedhetné meg, hogy benne az örökös tartományok [a Kronländer] feléledjenek.

Én, fájdalom, nagyon is gyakori szokásommá vált módon, erős fájdalmak közt betegem feküdtem; és betegágyamhoz látogatott el Aehrenthal, és tudatta velem, hogy eszmémmel komolyan foglalkozik. Magának az uralkodónak is megemlítette, a ki a priori nem utasította el, s az eszme megfontolás tárgyát képezi. Szerinte alig kerülhet el az annexio, mert ha Törökország alkotmányt kap, nem lehet Boszniának és Hercegovinának egy bizónyos alkotmányt nem adni; és mi lenne, ha a konstantinápolyi országgyűlés határozatot hozna, hogy most megszűnvn Ausztria—Magyarország őrálállásának szüksége, kapcsoltsassék vissza a két tartomány Törökországhoz. — És mi lenne ha az alkotmányt nyert két tartomány valami féle Dietája, szintén kimondaná, hogy vissza kapcsoltsassék Törökországhoz? Mi lenne továbbá, ha a Sangiákságban állomásozó osztrák magyar katonaságot a felízgatott lakosság megtámadná, vagy éppen a vele szembe helyezett török dandár?

Aehrenthal kérdéseire egy újat tettem hozzá beteg ágyamból, még pedig olyat, amelyre igen hosszú képet csinált; tekintve [mondám], hogy a berlini szerződésben elfelejtették kikötni az osztrák császár és magyar király jogát ujoncozni a két tartományban, s hogy ezen egy későbbi sultáni iradá segített, mi lesz ha a tartományoknak megadandó alkotmány folytán, az ujoncokra vonatkozó költségvetést meg kell szavazni, s az ujoncokat megajánlani? Kinek fogják megszavazni e költséget és megajánlani az ujoncokat? a török sultánnak, vagy a mi uralkodónknak. Aehrenthal igen kellemetlenül lepte meg a kérdő pont, melyre szemmel láthatólag nem gondolt. Rövid hallgatás után azzal a kijelentéssel távozott, hogy mindig jobban meggyőződik, hogy tenni kell valamit, mégpedig mielőtt megtörténhetnek a fent jelzett események.

Azóta Andrassy is, Wekerle is volt a királynál; mind a kettőnek megemlítette Boszniát. Andrassyval, mint az ő egykor hirhedt minisztere jóval, hosszasabban szólt róla, és kérdezte véleményét az annexio és a Magyarországghoz csatolás jelöl. Andrassy mind a kettőnek igen erősen ellene van s ezt a királynak meg is mondta. A király azonban Andrassy kihallgatása után ismét behatóan felhozta az ügyet Aehrenthalnak, kit tegnap láttam.

Aehrenthal az utóbbi időkben az annexioról Tittonival⁸⁰ és Isvolskival⁸¹ is tanácskozott, és az eventualitáshoz mind a kettő beleegyezését [állítása szerint — s ez hármas zár alatti titok] megszerezte.

Mind e mellett a dolog még nincs elhatározva.

Mondanom sem kell, hogy nem tudom, hogy a király értesülve van-e arról, hogy a dolog tölem ered; de nem is kérdezem; lévén ez tökéletesen mindegy.

Wekerle két ellenvetést tett — illetőleg hármat. Azt, hogy az okupáció költségét, ha hozzánk annektálatnak a tartományok, nem bírjuk el; továbbá azt, hogy ezzel a szláv elem nálunk szaporítatik a mi tényleg nem is lenne kívánatos; és végre, hogy Ausztriában a szláv elem szaporítatnék Horvátország oda csatolásával. Ezen ellenvetésekre válaszaím a

⁷⁹ Eszterházy Pál hg. (1861—) 1907-től külügyminisztériumi osztályfőnök.

⁸⁰ Tittoni Tommaso (1854—?) olasz külügyminiszter.

⁸¹ Izvolszkij Alexander Petrovics (1856—1919) orosz külügyminiszter.

következők voltak; az elsőre, hogy annexio esetén nem lenne többé okupáció, hanem a tartományokban éppen olyan garnizonok lennének, mint a Monarchiában máshol, közös költségen, a kvóta arányában. A másodikra válaszként az, hogy az új szláv elem, mely hozzánk lenne csatolva, számbelileg kevesebb lenne, mint az, a melylyel ezt Horvátország elszakítása csökkentené. A harmadik pontra pedig azt feleltem, hogy Ausztriában a szláv elem szaporítása csak növelné az ottani nemzetiségi küzdelmet a szlávság és németiség közt, a mi Ausztriát gyengítené — továbbá még egy veszedelcsi elem is oltatnék be a délszlávok és a csehek stb. közt, a melynek kezdete a nem rég megtartott prágai panszláv kongresszuson volt észlelhető.

Wekerle teljesen belátta, hogy igazam van.

Én részemről a dolgot nem erőszakolom. Azt tudom, hogy hosszú időre, legalább is fél századra, összehasonlíthatatlanul kevesebb bajunk lenne a két tartománnyal mint Horvátországgal. Továbbá azt is tudom, hogy ez az ország, vad és esztelen gyűlölködésével, valóságos fekély a magyar állam testén, melyet eltávolítani áldásos volna annál is inkább, mert soha nem látta az ország hasznát a horvátoknak, de kárát csaknem szakadatlanul látta, egy pár század óta.

Azt is előre látom, hogy Dalmácia, ha háttere a mienk lesz, egy-két év tized alatt ölnökre hullna; most még, úgy látom, nem adnák.

Csodálatos lenne, valóban az Isten akarata, hogyha egy olyan porszem munkálkodásából, amilyen én vagyok, a súlyos betegséggel sújtott öreg ember, az fejlődne ki, hogy vissza állíthatnánk újból Nagy Lajos és Mátyás birodalmát!

Ma Szögyény-Marich⁸² látogatott meg, ki Csoor-on [birtokán] tölti szabadságát. — A király hívatta és megrendelte neki, hogy szakítsa félbe szabadságát és térjen vissza Berlinbe, hogy ott legyen, ha Bosznia és Hercegovinára nézve valami történi, a királytól megfrakba öltözve jött hozzám a Minisztériumba, hol a függetlenségi párt alelnökeivel⁸³ bajlódtam éppen akkor, a választási törvény ügyében, a plurális szavazati jog, a párt nagy részénél igen ellenszenves lévén, e nélkül pedig finis Hungariae!

Csodálatos, hogy a király még mindig követeli a titkos szavazati jog behozatalát. Mi ellentállunk, Andrásy az ő szokott hideg határozottságával. E törekeny külsőbe öntött vas emberről sokan azt mondták, hogy „puhány” —, pedig nem ő puhány, hanem az illető agyveleje volt puha, és ítélőhehetsége híg.

Szögyény azt mondta mai kihallgatása után, hogy a király engedni fog.⁸⁴

A bank kérdés mindig változatlanul áll. E nélkül pedig nem sok hónap múlva összeomlik az egész állapot.⁸⁵ A napokban, az önálló nemzeti bank gondolatát „szamárságnak” mondta a király! Ez nem volt megtisztelő vélemény pártom egyik sarkalatos elvééről. Természetesen mind az, a mi nálunk ok mellette, a királynál ok ellene. Ez egy szomorú valóság.⁸⁶

Egészségem igen lassan bár, de javul

Szeretettel csókollak
Feri

8

Budapest, Zrinyi utca 1.
1909. 2. 28.

Kedves Lajosom!

Mint tudod, e hó 23-án a királynál kihallgatáson voltam, nem mint szakminiszter, hanem mint a képviselőház többségének vezére.⁸⁷

⁸² Szögyény-Marich László gr. (1840—1916) berlini osztrák-magyar nagykövet.

⁸³ Barabás Béla, Hollán Béla, Hoitsy Pál, Thaly Kálmán, Tóth János.

⁸⁴ Utólag beírva: „a titkos szavazati jogra nézve”.

⁸⁵ Utólag beírva: „de nincs kizárva hogy célt érek”.

⁸⁶ Utólag beírva: „a mely nem teszi könnyűvé az eligazodást”.

⁸⁷ Kossuth Ferenc 1909. febr. 23-i kihallgatását az egész Monarchiában rendkívül nagy várakozással kísérték. A sajtó — bár csupán találgatásokra van utalva — sejtí, hogy a szakminiszteri kérdéseken túl, általánosabb, az egész koalíciós kormányt érintő kérdések merülnek fel. A Budapesti Hírlap tudósítója Kossuth bécsi látogatásának jelentőségét abban látja, hogy a homlásnak indult koalíciós kormány újbóli összefogására s pozíciójának megerősítésére nyílik lehetőség (1909. febr. 23. sz.). Ezzel szemben — amint a levélből kiderül — Kossuth Ferenc határozottan a Függetlenségi Párt kormányalakítását akarja előkészíteni az uralkodónál, s ezért beszél hosszan és rendkívül leleplezően az általuk értelmezett függetlenségi eszme valódi céljáról.

A levél első bekezdését, amely kizárólag Kossuth Ferenc személyes barátainak egészségi állapotára vonatkozik, kihagytuk.

E kihallgatás az általános helyzetre vonatkozólag jelentékeny befolyással van és lesz, tehát érdemes, hogy erről téged értesítsek.

Tudod, hogy néhány nappal előbb egy részletes Pro Memoriát küldtem fel a királyhoz, az önálló kartel bankok szabályozásának, gondosan, és elismert szakértők közreműködésével elkészített tervezetével.

Ez az iratom, előre jelezve lévén, a király oly érdeklődéssel várta, hogy este féltízkor érkező államtitkáromat a kabinet iroda főnöke, Daruváry⁸⁸ udvari tanácsos a Magyar Házban várta, s még az éjjel, fél egy óráig nézte át Szerényivel⁸⁹ meghallgatva ennek magyarázatait.

Parancsa volt, másnap, reggel korán a király elé terjeszteni az emlékiratot.

Mint ahogy egy előbbi levelemben jeleztem, talán érdemes lesz ennek egy másolatát neked elküldeni, mert bizonyára érdekelni fog. Eddig azonban nem volt időm erre nézve intézkednem, és alkalmam sem volt, mert bizalmasabb titkárom, Pallay beteg.

Kihallgatásomra vagy száz képviselő el akart kísérni. Teljes erőmmel álltam ellent e tapintatlanságnak, mely tüntetés jellegű lett volna a királlyal és Ausztriával szemben. Utamban csak is gróf Apponyi Albert minisztertársam és Szerényi államtitkárom kísérték.

A király rendkívüli kegyességgel csak is azért jött Bécsbe, hogy fogadjon a Burgban, mert ott lift van, Schönbrun-ban ellenben [elé] csodálatos, de] nincs.

Néhány Burg zsendár altiszt és néhány lakáj és egy ismeretlen úr vártak a bejárat alatt a liftnél, felkísértek, és egy zsendár tiszt vezetett végig hosszú folyosókon, a melyek falaira kerültek az egykor hatalmas császárok családtagjainak akkor kedves, most már semmit sem érő arcképei.

Mind ez a figyelmes eljárás a király parancsára történt.

Midőn pontban 11 órákor bejelentett a szolgálatot tevő szárnysegéd, a király a dolgozó szobájában, ennek ajtajáig jött elém, igen szívélyesen mosolyogva és kezét nyújtva, a mit miniszterével is csak elétve szokott megtenni. Kegyesen tudakozódott egészségem felől, kérdezte, sokat szenvedtem-e az elmúlt három hónapon át? és leültetett vele szemben íróasztala mellé, melyen szokás szerint járadhatatlan munkásságának jelei voltak láthatók, és mint egyetlen újság [melyet személyesen olvas] a „Fremdenblatt”.

A király igen jó színben volt, nagy korát rendkívül jól bírja, arca üdén rózsaszínű, ruházata a szokott katona barna köpeny szabására és díszítményeivel elkészített meleg szoba öltöny. Nagyon kopasz, igen kevés és nagyon fehér hajjal ellátott fején nem volt semmi; de író asztalán egy sajtászerű, magyaros puha perge kalaphoz hasonlító posztó sapka hevert.

Író szobája a szokott vörös selyem damaszk butorzat, ügyetlenül beállítva, bizonyára egy izléstelen udvari intéző által, a mivel a király nem szokott törődni. A szoba közepén egymással szemben és egymás mellé állítva hat közönséges szék, úgy hogy a két szembe álló sort alig egy méter választja el. Más helyen a butor akkor állna így, a mikor a szobát takarítani kezdik. Megjegyzendő, és szomorú emléket keltő az, hogy az egyik sarokban egy méternyi magas egész alak szobra áll, a gyilkos törrel megölt, igen sokat szenvedett, szép lelkületű királynénak. Festett arcképe, a szobában, nincs.

A király, midőn leültünk, megköszönte emlékiratomat, megjegyezte, hogy olvasta, s igen világosnak és érdekesnek találta. Az után, tudatta,⁹⁰ hogy szokása ellenére⁹¹ és nem magyarul fog nekem előadásaimra válaszolni, mert bővebben akar velem beszélni, és más nyelven a hosszabb beszéd már fárasztja őt. Magam kértem erre a kabinet iroda főnöke útján, s hallom, hogy e figyelmet jó néven vette. Kérdezte, tökéletesen értek-e németül? a mire igennel felelhettem; de engedelmet kértem, hogy magyarul beszéljek, nem annyira azért, hogy jobban tudjam magamat kifejezni, mert ezt megtenni talán németül is sikerülne, de mert nem engedhetem meg magamnak azt, hogy királyom előtt hibásan beszéljek.

Egy óra és tíz perczig tartó kihallgatásom alatt tehát a király németül beszélt, én pedig magyarul. — Máskor néha franciául, néha olaszul beszélt; angolul soha; míg miniszteri ügyekről volt szó, mindig és kivétel nélkül magyarul szólt, valószínűleg a külsőségekben is megtartani akarván az alkotmányos és törvényes rendet, mely a magyar nyelvet hivatalossá teszi.

Midőn előadásomat hallani kívánta, azon jelentéssel kezdtem, hogy a magyar vasutak, pósta és távirtda mindennel, a mi valószínű szerb háborúra szükséges lenne, a hét végével, illetőleg febr. 27-én kész lesz. A mozgósítás minden legkisebb részletei előkészítéséért egy

⁸⁸ Daruváry Géza.

⁸⁹ Utólag betoldva: „az iratot”.

⁹⁰ Eredetileg: „megjegyezte”.

⁹¹ Utólag betoldva: „németül”.

hónap óta 60 hivatalnokom dolgozik a hadügy minisztériummal Bécsben; s a nagyon pontosan készült terv mindennél nagy gyorsasággal és teljes titokban hajtatik végre. A király nagy elismerést volt kegyes nyilvánítani, és igen megdicsérte magam és kormányom eljárását, a melyet példaszzerűnek nevezett [már azelőtt így nyilatkozott a „hadügy miniszter és Hofman altábornagy section chef” — az előbbeni, mihelyt Bécsbe érkeztem, 9 órákor reggel személyesen meglátogatott, köszönetét fejezve ki, és néhány részlet feleltérkezve]. Azt hiszem, hogy a király nagyon feltűnő jóindulatának jó oka az, hogy már hónapok óta, a katonaságra vonatkozó intézkedésekben, oly messzire felül muljuk az osztrák kompetens minisztereket — nálunk 3 is van, nálunk magam vagyok —, hogy ez kirívóan feltűnő, s ezt a hadügy-minisztérium közegei többször megemlézték, a király pedig, a mit rendkívül ritkán tesz, elküldött hozzám megköszönni működésünket.

Rátértem az után a bank ügyre, a melyről tárgyalni a súlyos külügyi helyzetben csaknem anakronizmus, de kötelesség, mert az élő törvény időhöz köti ezt az ügyet; tehát új törvény nélkül elodázni nem lehet a tárgyalást.

Kifejtettem, hogy a mostani bank az utóbbi években teljesen kielégítően működik; de ez a vezetők egyéniségétől függ, ilyen mulékony alapra pedig Magyarország, egész hitel ügyét, a védelem lehetősége nélkül nem bízhatja ujabb 10 évre; kivált, mert már nincs megállapítva azon összeg minimuma, a melyet magyar igényekre köteles fordítani a bank. A helyzet annál komolyabb, mert a csehek nagy erővel kezdenek betolakodni a bankba; nagy számú részvényeket vesznek, részvényeik aránya már úgy áll a német részvényekhez, mint 350 áll 550-hez. Az utolsó bank közgyűlésen már elkezdődött a pandemonium, mely ez előtt soha sem fordult elő. Ezek a jelek arra mutatnak, hogy a Reichsrathi állapotok át vitetnek a Bank részvényesei közé, és innen a tanácsba, úgy hogy egy részt a benső veszekedés által esetleg megbénítható bankkal állhat Magyarország szemben, másrészt a csehek befolyásával, a mely Magyarország iránt élesen ellenséges, s a gyűlöletig megy; ezek a másképpen okos és művelt emberek fejükbe vették, hogy a magyarok a szlávokat elnyomják, s e miatt gyűlölnek.

Hosszasan és szakszerűen magyaráztam a kartel bank szervezetét; annak lehetetlenségét, hogy úgy a hogy tervezve van, a legkisebb zavart okozhasson akár a pénz érték egyformaságában, akár a kamatlábban stb. Kimutattam, hogy a kettő együtt ugyan azt az összeget tudná nyújtani, bár mely perczben hadi czélokra, mint az egy bank; s azt is, hogy miért és miképpen lenne ez lehető.

A király figyelemmel végig hallgatott; több nagyon tárgyilagos és alapos felfogásra valló észrevételeket tett. Magyarázataimat és választaimat tudomásul vette, s végül kijelentette, hogy neki nincs kifogása a kartel bank ellen, felhatalmaz és utal arra, hogy tárgyaljunk ezen az alapon az osztrák kormánnyal. Neki csak akkor lesz az ügyhöz további szólni valója, midőn a tárgyalás bevégeződött, s egy vagy más irányban a két kormány közt eldőlt az ügy.

A király e felfogása teljesen korrekt és alkotmányos, s a bank kérdéscről ez alkalommal bővebben szólni nem volt sem ok, sem alkalom.

Rá tértem ekkor a politikai helyzetre, melyre nézve a király felvilágosítást kívánt, megemlítve, hogy legutóbb Justh adott neki felvilágosításokat.⁹² Ezt mondván az öreg király jó ízűen nevetett; úgy látszik, hogy Justh előadása nem tett rá jó hatást, — e nevetésből ítélve —, de Isten mentsen attól, hogy ezt Justh megtudja, mert ő az ellenkezőt hiszi és⁹³ nagyon elégedett, nagyon hangos, és nagyon harcias. A király nem helyesli mind azt, hogy ez így van, amíg Justh a Ház elnöke. Ebben is igen korrektül ítél tehát az öreg király; kinek éles ítéléte [korát tekintve] meglepő mindenben.

A helyzetre nézve előadtam neki, hogy a függetlenségi párt igen nagy többségben van, s nem egyöntetű, a mi a helyzetet nehezíti; nagyon sok új elem van, a mely fékezetlenebb, mint a régi, bár sokaknak függetlenségi meggyőződése ujeletű.

Bár mily soká tartsa meg a gondviselés a király életét, beláthatatlan időnkig a függetlenségi párté lesz a többség; a király tehát hivatalba lesz megszokni e párttal élni, és e párt utalva lesz arra, hogy megtanuljon többség lenni.

Ez utóbbi irányban sok történt, több igen népszerűen s a párt elveit sértő törvényt kellett megszavaznia, mert a „raison d'état” így követelte.

Minthogy a királynak e párttal kell élni alkotmányos életét, üdvös, hogy megismerje a pártot, lelkiületét, s a függetlenségi eszmének valódi értelmét és értékét.

A párt teljesen royalista, mint egyébiránt az egész magyar nemzet. Magyarországon 50 republikánust sem lehetne találni.

⁹² Justh Gyula vezérlete alatt a Függetlenségi Párt egy része Kossuth Ferenc ellen szervezkedik. Justhot 1909 februárjában hívják Bécsbe, ekkor mutatják meg neki a paktumot, amelyről eddig nem tudott (Gönczöl : i. m. 152. l.).

⁹³ Betoldva: „így”.

A magyar nemzetnél a királyhűség a szent István koronájának legendáris és csaknem babonaszzerű érzelmével van párosítva, s a nemzet a szent korona viselőjéhez feltétlenül hűséges; semmi irányban kijelöl nem gravitál.

Igy érez a függetlenségi párt is, még pedig teljes erővel. E párt programjában vannak oly részek melyekről a párt maga is tudja, hogy az adott helyzetekben kivihetetlenek. Ezekhez mint ellenzék ragaszkodik, midőn a lehetőségekkel nem kell számolnia; mint többség, nem.

Ezek az elvek sem ártalmaskak a dinasztiaira nézve, mert a magyar nemzetben a lelkesedést, a fiatal érzést és erőt tartják fenn, a mely érzelmek nélkül a nemzet elöregednék, s ez veszélyes volna egy polyglot államban; ezzel könnyen elveszthetné a vezető nemzet vezető helyét, mint ahogy Ausztriában történt a németiséggel, és a következmény az lenne, a mi Ausztriában látható. Isten óvja Magyarországot és a Monarkiát attól, hogy mind a két államában ne legyen államalkotó nemzet, hanem egy oly zürzavar legyen, mint Ausztriában most van, és eszentül talán évtizedekig lesz.

A függetlenségi eszme azt az erős nemzeti eszmét képezi, amely amaga egészében sem jelent elválást a dinasztiaától, csak oly teljes eltávolodást Ausztriától, hogy a két állam szegletei ne dörzsölhessék többé egymást, gyűlöletet keltve a két állam népe közt egymás iránt.

A függetlenségi eszme erőt ad a nemzetnek védekezni az internacionális szocializmus ellen, a mely alulról támadja az ország népét, s a mely ellen eddig csak a függetlenségi párt tudott győzelmesen harcolni; s a zsidóság ellen, a mely az intelligenciát ellepi, és e mellett, fájdalom, nemzeti jellege nem erősödik. Az ország 19 millió lakosából csak 1 millió zsidó, és még is az egyetemi hallgatók 50%-ka az, a sajtó kizárólag az, az internacionális szocialista vezeték kizárólag azok, az ügyvédek közt 50%, a mérnökök közt 55%, az orvosok közt 60%; a bérlok igen nagy százaléka stb.⁹⁴ A zsidóság ellen is csak a függetlenségi párt tud megállni, bár kezdenek már köztük is a zsidók szaporodni.

A nemzet-erősítő függetlenségi eszme annyira nem antidinasztikus, hogy a nép kunyhóiban a nemzeti hősök arcképei mellett ott van a király képe, s a legtúlzóbb függetlenségi gyűlésen, ha a királyt említi a szónok, kitör az éljenzés, este pedig a banketten minden hivatalos jelleg és obligo nélkül az első felköszöntő a királyra szól.

Ilyen érzelmű függetlenségi párttól nincs oka idegenkedni a királynak, kivált midőn látja, hogy nehéz viszonyok közt, egy ellentétes pártokból álló koalíciózt mily soká tudott a túlnyomó nagy többség békében össze tartani. Csak is most, 3 év mulva kezd bomladozni a koalíció és most sem a függetlenségi többség, hanem a kisebbségi pártok türelmetlen és kíméletlen viselkedése miatt.

A király látható érdekek hallgatta a hosszú és alig kivonatolható fejtegetéseket; többször hosszasan szólt közbe egyrül másról kérdezősködve [többek közt arról, hogy miképen bánunk a románokkal s ezekkel szemben a legjobb bánásmódot ajánlván;⁹⁵ a szocializmus és a zsidóság túlságos terjeszkedése felett aggodalmait fejezve ki a nemzeti erő szempontjából, melyet fenntartani akar, s a magyar hegemoniát feltétlenül kívánja megővni.] Tudatta, hogy a magyar szolgálati nyelvre vonatkozó előterjesztésünket a hadsereg nézve hajlandó elfogadni, de csak, ha azt látja, hogy Magyarországon a helyzet konszolidált; átmeneti helyzetnek nem adhatja meg,⁹⁶ hogy az új alakulások újabb engedményeket kívánjanak. Nagyon szívesen látná, ha a függetlenségi párt és az alkotmánypárt össze olvadnának. A mire nézve megjegyeztem, hogy ha a kartelbank létesíthető volna, az egyesülés keresztül vihető. Örömet fejezte ki, hogy a szocialistákat a vasutaknál megfékeztem. Kérte, hogy tartsam tovább is féken; és megköszönve előterjesztésemet, melyet igen érdekesnek és igen lojálisnak volt kegyes mondani, a leereszkedő szívesség minden jelével újból kezét adva [a mit a távozásnál csaknem soha nem tesz] bocsátott el egy óra és 10 percig tartó audiencia után. —

Egészségem javul.

Csókollak

Feri

⁹⁴ Nem hiteles számok. Az 1900 és 1910-es népszámlálási eredményekre hivatkozó Kovács Alajos: A zsidóság tér foglалása Magyarországon (Bpest. 1922) c. munka adataihoz viszonyítva túlzóak. Kossuth Ferenc minden bizonnyal ismerte ifj. Wespéry Károly: A magyarországi zsidók statisztikája (Debrecen. 1907) c. munkáját, mely a koalíciós kormányt s főleg Kossuth Ferencet ért sajtótámadások politikai élet igyekezett elvenni, Kossuth Ferenchez íródott, s megjelenésében része lehetett a Függetlenségi Pártnak (Debrecen a Függetlenségi Párt egyik legerősebb vidéki góca, ahol 25 éve Thaly Kálmán a képviselő). Kossuth Ferenc Wespéry adatait nagyvonalúan általánosította vette át.

⁹⁵ Utólag betoldva: „továbbá”.

⁹⁶ Utólag betoldva: „ne”.

Kedves Lajosom!

A király engem tegnap, egy óra negyven percre tartott kihallgatáson fogadott⁹⁷ a bécsi Burgban, hová Schönbrunnból azért jött, mert e császári lakban nem lévén személyjelvonó, nem akart engem kitenni a kedvezőtlen egészségi állapotom folytán rendkívüli nehézségekkel összekötött lépcsőjárásnak. Kegyes volt személyesen rendelkezni, hogy a Burg összesen két liftjeinek egyikénél császári személyzet várjon, és a cabinetiroda főnökét is magához hívatta azért, hogy tudakozódjék rendelkezésének foganatosítása felől. E körülmények, bár a külsőségekhez tartoznak, annyiból bírnak érdekességgel, a mennyiből azt bizonyítják, hogy a király jó indulata irántam egyénileg eddig nem csökkent. Meg kell még említenem, mielőtt a külsőségektől eltértek, hogy a kihallgatás egész ideje alatt nagyon barátságos volt, nagyon is gyarló egészségem felől tudakozódott, intett, hogy vigyázzak magamra, s midőn a kihallgatás tárgyára tért, felszólított, hogy teljesen tartózkodás nélkül mondjak el mindent, a mit jónak látok. — Kihallgatásom egész folyamát az utánam megjelent Andrassy Gyulának elmondta, azzal a bevezetéssel, hogy a mint hozzá beléptem, sápadtnak és tördödtnek látszóttam, de a hosszú kihallgatás a helyett, hogy kifárasztott volna, egészen vissza látszott adni erőmet. E részletek is ugyan azt bizonyítják, mint a megemlégett gondoskodás; az egyéni jó indulatot.

Elkezdvén előterjesztésemet,⁹⁸ rámutattam arra, hogy a legkönnyebb, az ő szempontjából a legolcsóbb és a legbiztosabb megoldása a krízisnek ma is az volna, ha⁹⁹ megváltoztatná azt az elhatározást, hogy ily irányú törvényjavaslat előterjesztéshez nem adja meg előzetes hozzájárulását és felhatalmazását, és ha parlamentáris kezdeményezés kapcsán szavaztatnék meg ilyen javaslat, azt nem szentesítené. Rá mutattam arra, hogy az önálló bank követelése a fennálló törvények által szentesített parlamentáris jog, a mely az alkotmány szerint felség jogot nem érint, és így nem vonható el a többségi jogok köréből. Rá mutattam arra is, hogy e téren a többség nem akadályoz meg valamely királyi jog gyakorlását, csak is nem szándékozik oly törvényt meghozni, amely meggyöződésébe ütközik, s ha meg is akadályozhatja a királyi hatalom azt, hogy a többség oly törvényt hozzon, amilyent a király nem helyesel, de azt nem követelheti és nem érheti el a királyi hatalom, hogy a többség oly törvényt hozzon, a milyent a többség nem helyesel; röviden szólva itt egy negatív jogról van szó, s ez ellen tenni nem lehet. Rá mutattam arra, hogy mily óriási zavart okozna az egész Monarkia hitel és pénz viszonyaiban, ha a közös bank nem kapná meg szabadalma meghosszabbítását, a mikor a lejáró felben levő megszünt és így felszámolásra lenne kényszerítve, amivel a magyar közgazdasági és hitel viszonyok is érzékeny kárt szenvednének, de ennél sokkal nagyobb kár érné Ausztriát.

Kiemeltem, hogy a függetlenségi pártnak, mint többségnek, okvetlenül kell egy kivihető programmal bírnia; csak így hagyhatja el véglegesen a meddő, tehát káros, örökös közjogi harcokat; rámutattam, hogy az én nagyon sajátos művem az, hogy a pártot az egész országban meggyőztem arról, hogy a pártnak mint többségnek programja a közgazdasági önállóság legyen.¹⁰⁰ E programot kormányképesnek kellett tekintenem, mert a létező alkotmányon alapszik. Ha bebizonyítul, hogy ez a program sem valósítható meg, akkor a párt minden bizonynyal vissza fog térni és vissza kell, hogy térjen intranszigiens közjogi programjára, másképpen, az országban, teljesen elvesztené talaját és az első választásnál egy intranszigiens párt seperné el. Már pedig nagy előny az, hogy ha midőn a hosszú ideig kormányképességet élvezett párt letűrt, van egy másik kész többség; alkotmányos, a törvényeken nyugvó programmal. A többség hiány arra kényszeríti a kormányokat, hogy alkalmi többségekre támaszkodjanak, a melyek szavazatát, minden egyes esetben minden féle módon meg kell nyerni; szomorú

⁹⁷ Az 1909. jún. 8-i kihallgatás elé a Függetlenségi Párt Kossuth Ferenc körül tömörült csoportja, nagy reményekkel nézett. Wekerle Sándor jún. 4-i kihallgatásán azt javasolta, hogy mielőtt a király dönt a válság megoldását illetően, hallgassa meg Kossuth Ferenc és Andrassy előterjesztését is.

⁹⁸ A Függetlenségi Párt nagy többsége konkrétan ezt az előterjesztést nem ismerte. A találgatásokban azonban, melyeket a sajtó bőven közölt, a legkülönbözőbb feltételek mellett az is szerepelt, hogy a Függetlenségi Párt, ha kormányra kerül, vállalja az általános választási reform megteremtését (Budapesti Hírlap 1909. jún. 8. sz.). Kossuth Ferenc itt közölt levelében erről nincs szó, de a következő, júl. 1-én kelt levele egyes részleteiből arra következtethetünk, hogy tárgyaltak róla.

⁹⁹ Utólag betoldva: „az önálló bankra nézve”.

¹⁰⁰ Kossuth Ferenc 1896-ban jelölte meg a párt programját az önálló vámterület, és az önálló bank megvalósításában (Egyetértés 1896. máj. 13. sz.).

példa rá Ausztria. A kérdésben tehát nem csak azt kell eldönteni, hogy melyik üdvösebb, mint bank, a közös-e vagy az önálló? hanem azt is, hogy melyik elhatározásnak milyen lesz a politikai hatása, és milyen helyzetet teremt? békés-e és rendeset, vagy pedig felfordulást, mely több kárt okoz, mint amennyit a legrosszabb bank okozhatna.

Bár kellemetlen a királynak a létező bank mozgalom, ennek hatása az, hogy még jobban oda tereli és oda szegezi azt a pártot, mely valószínűleg sokáig többség marad, a közgazdasági kérdésekhez; s a közhangulatot egészen ez irányba tereli.

Az is bizonyos, hogy el fog jönni az idő, a mikor maga a király fogja akarni Magyarország közgazdasági önállóságát; mert csak így jöhet az ország oly anyagi helyzetbe, amely képessé teszi a kultúrállamiság és a nagyhatalmi állás súlyos terheinek elviselésére.¹⁰¹

E mellett még azzal ellentétben, a mit sokan állítottak a király előtt, hogy a közös bank megfelel Magyarország szükségleteinek [itt közbe szólt a király, hogy ezt Wekerle miniszterelnök is állandóan hangoztatta, s azt is, hogy az önálló bank káros lesz] elég rámutatni két tényre; az egyik az, hogy Magyarországon a vidéken mindenütt az átlagos kamatláb egész 8%-ig emelkedik; a kamatláb pedig azért magas, mert drága a pénz, a pénz pedig csak akkor drága, ha kevés van, vagy a hitel rossz; de minthogy az említett magas kamatláb a legbiztosabb hitelt is sújtja, tehát csak is a pénz szűke képezi e tény okát. Már pedig a közös banknak arany fedezete, a melynek a kibocsátott bankjegyeknek 40%-át kell, hogy képezze, jelenleg a jegyforgalom 87%-a; tehát még [kerek számban] 2 milliárd korona értékű jegyeket bocsáthatna ke¹⁰², de nem teszi; Magyarország egész vidékén pedig, pénz hiány miatt [mint említém] 8% az átlagos kamatláb. Ez világosan bizonyítja, hogy a közös bank egész lényegében van,¹⁰³ a mi nem felel meg a magyar viszonyoknak [rá is tudnak mutatni, hogy mi].

Továbbá, amibár a magyar érdek erősen követelné a kész fizetést, a magyar kereskedelem önállósítására, s a magyar állam hitel kielégítésére a külföldön, a közös bank még sem veszi fel a készfizetést, bár bank jegyei fedezete 87% arányban.

Ezzel eleget mondtam, nem akarrán az előbbeni kihallgatáson mondottakat ismételni. Ha a többség megkapná az önálló bankot, ezzel programja terén oly haladásra tudna rá mutatni, hogy igen sokkal könnyebben engedhetne más téren kívánságaiból; például az uralkodó által úgy is féltékenyen őrzött katonai téren.

Érveim és sok más elő nem sorolt érv nem győzték meg a királyt, a ki kijelentette, hogy meg marad változatlanul „veto”-ja mellett.

Megállapítván első javaslatom visszautasítását, rá tértem a másodikra, arra, hogy több téren tegyen kisebb engedményt, így a katonai téren és [némi statutum változásra nézve] a bank ügyben; továbbá a kész fizetésre vonatkozólag. E tervre nézve [mely Wekerle és Andrassy terve, s melyhez Apponyi is nagyon hajlik] megjegyeztem, hogy bár sokkal nehezebben, mint 1 1/2 hónap előtt, még is nagy erőfeszítéssel még keresztül lenne vihető a terv.

De a király kinyilatkoztatta, hogy a hadsereg terén engedményt nem ad, s ha adna is, az ország, kis időre rá, ismét újat követelne. Válaszul megjegyeztem, hogy erre nézve formális biztosítást kívánhatna és kaphatna a király; de ő azt jelentette ki, hogy Magyarországon szokás az elvállalt feladatot nem teljesíteni, így a koalíció nem teljesítette a választási törvény megalkotására vállalt kötelezettségét. E vádra, mely a királyi ház minisztere [és külügy] által sugalmazott Fremdenblattban is megjelent [pedig ezt az egyetlen lapot olvassa át maga minden nap a király] azt feleltem, hogy bárkiül illethet¹⁰⁴, csak engemet nem, a ki hónapokig kívántam, követeltem Andrassytól a választási törvényt, de ő összeveszvé a többséggel tartott a leszavaztatástól és folyvást ellentállt sürgetéseimnek, míg végre Andrassy a király jóváhagyásával áll elő, s a választási törvény megalkotásának elnapolását keresztülvitte a minisztertanácsban.¹⁰⁵

¹⁰¹ A Függetlenségi Párt 1909. okt. 4-i értekezletén tartott beszédében ugyancsak azt hangoztatja, hogy hamarosan maga az uralkodó kívánja Magyarország gazdasági önállóságát, mert csak így vállalhatja az ország azokat a terheket, amelyeket a nagyhatalmi állás rá ró (Budapesti Hírlap 1909. okt. 5. sz.).

¹⁰² Utólag betoldva: „a bank”.

¹⁰³ Utólag betoldva: „valami”.

¹⁰⁴ Utólag betoldva: „e vad”.

¹⁰⁵ Egy korábbi, 1909. febr. 8-án kelt leveléből arra lehet következtetni, hogy a választójogi törvényjavaslat tárgyalására vonatkozó álláspontját némiképp Kossuth Lajos Tódor véleménye is befolyásolta: „Szerintem is feltétlenül jobb lett volna a választási törvényjavaslatot tárgyalatni igen sok idő miatt. Ezt én oly erővel követeltem, hogy circa 6 minisztertanács volt egymás után. Azonban Andrassy kabinetkérdést csinált maga számára abból, hogy a javaslat ne tárgyalassék; és megnyerte ehhez a

*E tényt nem tudom összeegyeztetni a most érvényesített szemrehányással és sürgetéssel.*¹⁰⁶ Végeredményben e második megoldást is megtagadta a király.

*Ez után csak ideiglenes megoldásra tettem javaslatot; arra, hogy intézzen a király egy leiratot a miniszterelnökhöz közlés végett, a melyben emlékezteti a koalíciót, hogy nem teljesítette előállalt feladatát; a választási törvény megalkotását; és hogy elvárja ennek teljesítését. Ily értelemben új megbízást ad a Wekerle kormánynak; és hogy ellensúlyozható legyen a többségnél az Andrássy iránt érzett erős ellenszenv, adja meg azt, hogy előkészíthető legyen az önálló bank, bár ő fenn tartja vétőjét, de ezt csak 1910 végén*¹⁰⁷ [a meleg idő előtt e vétő úgy sem kerülne érvényesülésre] tenné véglegessé. Ez azért nem lenne ok-szerűtlen, mert e vétót nem oly értelemben gyakorolta, hogy az önálló bank követelése törvénytelen, hanem olyanban, hogy nem időszzerű; 1910-ig pedig¹⁰⁸ azzé lehetne; így ha például a¹⁰⁹ Banknál addig, a cseh elem kerülne túlsúlyra, pedig ha elő nem lenne készítve az¹¹⁰ bank, lehetetlen lenne mást tenni, mint a közös Bank szabadalmát meghosszabbítani, s így csak egy vagylagosság állna az ország előtt.¹¹¹ E javaslat felett hosszú vita fejlődött ki, mely utána király, hogy az érvek súlya alól magát kivonja [bizonyára udvariasságból] azt mondta, hogy az ügyet megfontolja;¹¹² utánam Andrássynak nyíltan megmondta, hogy e javaslatot elutasítja; így tehát már határozott.

Szükségesnek véltem nyíltan megkérdezni, hogy egyáltalán hajlandó-e a függetlenségi pártot mint többséget a kormányra jutás parlamenti jogával felruházni; mert annak, hogy én előterjesztéseket tegyek mint a többség vezére, csak így van értelme. E kérdéseimre a király határozatosan azt válaszolta, hogy nem, „az önök törekvései közt van több olyan, amelyeket nem helyeselhetek, s melyekkel egyet nem érthetek, önökre tehát a kormányt kizárólag nem bízhatom, de szívesen veszem, ha olyanokkal, kiktől nem térnek el jelfogásaim, együtt vesznek részt a kormányzásban.”

*Erre megkérdeztem a királyt, hogy bizalmatlansága én rám is kiterjed-e,*¹¹³ *mert én vagyok a párt vezére. Válaszul a király hangsúlyozta, hogy nem; sőt ellenkezőleg, csak a legnagyobb dicsérettel illelheti egész miniszteri ténykedésemet. „De nem bízhatok pártja egy részében — tette hozzá — ön pedig nem elég erélyesen vezeteti pártját az utóbbi időben.” Erre feleletem az volt, hogy nem lettem oly helyzetbe hozva, hogy bár milyen irányban vezethessem,*¹¹⁴ *azt pedig, hogy meggátoljam pártomat abban, hogy saját elvei útján menjen a fálnak, és más után, nem*¹¹⁵ *elvi útján,*¹¹⁶ *vezessem a fálnak,*¹¹⁷ *természetesen nem tehetem.*

A király megjegyezte „miért kell mindig újat kívánniok, miért nem tudnak oly békében maradni, mint a szabadelvű párt Tisza Kálmán fűzője után”. — Én pedig rámutattam hogy az a békében maradás egy más párté volt, most¹¹⁸ más párté a többség; adjon ennek¹¹⁹ fészket és életfeltételt a király, majd bele ül¹²⁰ ez is; és 30 évig rajta ül tojásain¹²¹, de míg nincs meg a fészke, fészkelődik.¹²²

király jóváhagyását. A kérdés nem igazolta azt, hogy másrészt én csináljak kabinetkérdést, Wekerlével együtt, ki a kérdésben velem volt. Andrássy szerelmes javaslatába, amivel nemcsak ő, hanem a javaslat is bukott volna. Ő személyesen szívesen menne, de javaslatát félti. — Elteszi tehát jobb időre. A Függetlenségi Pártnak sok panasza van Andrássy ellen; de javaslatától is félnek, illetve a 3-as szavazattal az összes szavazatok 12%-ka a mindenkori kormányok feltétlen befolyása alatt állna. Ettől a Függetlenségi Párt irtózik. Ha a 3-as szavazatrendszert elejtenék és a 2-esnél maradnának, csak a magyarság aránya javulna és a befolyásolhatók száma csökkenne.” Uo.

¹⁰⁶ Utólag betoldva: „s úgy tudom, hogy a szemrehányást nem érdemlem meg”.

¹⁰⁷ Eredetileg: „amikor ez már kerülne ugyanis érvényesülésre”, áthúzva.

¹⁰⁸ Utólag betoldva: „esetleg”.

¹⁰⁹ Utólag betoldva: „közös”.

¹¹⁰ Utólag betoldva: „önálló”.

¹¹¹ Utólag betoldva: „bármilyen legyen is akkor a helyzet”.

¹¹² Utólag betoldva: „de”.

¹¹³ Eredetileg: „szól” áthúzva és utólag betoldva: „kiterjed”.

¹¹⁴ Utólag betoldva: „a pártot”.

¹¹⁵ Utólag betoldva: „is”.

¹¹⁶ Utólag betoldva: „magam”.

¹¹⁷ Utólag betoldva: „ezt”.

¹¹⁸ Utólag betoldva: „egy egészen”.

¹¹⁹ Utólag betoldva: „e pártnak”.

¹²⁰ Utólag betoldva: „e fészkekbe”.

¹²¹ Utólag betoldva: „békében”.

¹²² Utólag betoldva: „s ez természetes”.

A király nevetett, és azt mondta, hogy ő osztrák császár is, azt is kell tekintetbe vennie, hogy mit mond az ilyen követelésekhez Ausztria „önök jól tudják, hogy mit mond hozzá” — „Igaz Felség, de mi nem avatkozunk abba, hogy mit követelnek a csehek, a ruthenek, a délszlávok,¹²³ semmi joguk bele avatkozni a mi dolgainkba” — „Joguk meglehet, hogy nincs, de megteszik, és nincs béke sem itt, sem ott” fejezte be az öreg király. „Hallom, hogy a függetlenségi párt egy része össze akarja híni a házat, és határozatokat hozni: ehez nem járulhatok hozzá; királyi kéziratral kellene a házat elnapolnom és mert ezt önök mint ügyvivők nem ellenjegyeznék, ezért ideiglenes kormányt kellene kineveznem.”

„Ha ezt tenné a felség, azonnal kiütne a nagy alkotmány harc, s a dolog úgy festene, mintha egy kellemetlen legyen egy balta ütéssel akarnánk eltávolítani; nekem eddig sikerült a pártot visszatartani, de¹²⁴ tovább is sikerül-e, ha a párttal tudatom, hogy a többségi jog gyakorlásától elzárja Felséged? ennek a tudatára hoznom pedig kötelességem, mert a párt illúziókban ringatja magát; kérem Felséged felhatalmazását arra, hogy elhatározását közöljem.” — „Feltétlenül megadom, közölje a párttal.”

Ezek után igen barátságosan elbúcsuzott.

Természetesen az igen hosszú kihallgatásnak csak főbb mozzanatait írhattam le. Volt alkalmam a függetlenségi álláspontot nagy precizitással feltárnom s hasznos, hogy ezt ismerje a király.

Elhatározása, hogy a kormányt a pártra mint többségre nem bizná, alighanem nagy zavart jog elő idézni, melynek ellentállni nehéz lesz, sőt megkísérteni is bajos.¹²⁵

Tudom, hogy érdekelnék e részletek, óriási elfoglaltságom dacára tehát, íme, leírtam, kőso este, testileg, lelkileg járudtan.¹²⁶

Egészségem javult, terhes bécsi utam nem ártott, bár szegény hazám sorsa kimondhatatlan súlyllyal nehezedik szívemre és lelkemre.

Bécsben utánam Andrássyt is fogadta a király, az ő előterjesztését is vissza utasította.

Nem lehet tudni, hogy mit akar; de azt, hogy a nemzetet megölő módon kieszelt választási törvény oktrojálására akarja a királyt minden áron rá bírni a trónörökös, minden kételety kizáró módon megtudtuk. A király eddig ellentáll. Andrássynak kinyilatkozhatta,

¹²³ Utólag betoldva: „és ezeknek”.

¹²⁴ Utólag betoldva: „nem tudom hogy”.

¹²⁵ Kossuth Lajos Tódor valóságos nagybíró helyeselte, hogy bátyja a Függetlenségi Párttal kész lenne kormányt alakítani s vállalná a kormányelnökséget, „Tényleg ugyan mint írod — válaszol Kossuth Ferenc 1909. júl. 1-én Kossuth Lajos Tódor e máig ismeretlen levelére —, hogy valóságos nemzeti szerencsétlenség miniszterelnökké lennem”, de hazafiúi kötelessége, hogy mégis vállalja, mert — véleménye szerint — csak a Függetlenségi Párt, mint abszolút többség menthetné meg az országot attól, hogy kitörjön az előzőeknél sokkal veszélyesebb alkotmányharc, amely alkalmat nyújtana a trónörökösnek, hogy „az általános egyenlő és titkos szavazati jogot oktrojálják, s ez alapon összevert országgyűléssel az oktroját szentesítik és törvénybe iktatják. Magyarországnak egyik részén a nemzetiségek közt feldarabolása is (mint perszistentül hírliek) a trónörökös terve.”

„Miniszterségem éppen arra való lenne, hogy az általános titkos és egyenlő választói reformot meggátoljam — nem mint ahogy hiszed, hogy ebbe belemenjek. A királlyal lefolyt tárgyalások alatt, az meg is lett állapítva, hogy a reformot Andrássy pluralitási javaslata alapján vinném keresztül, az általam előre jelzendő módosításokkal, amelyek mind a magyarság és az intelligencia fölényét az Andrássy javaslatánál még jobban biztosítanák. Pontos javaslatom erre már kész is volt; és erős védelme lett volna a magyar nemzeti érdekeknek a szocialista és nemzetiségi áramlatok ellen.

E veszedelemre annál jobban kell vigyáznom, hogy Justh tényleg bolondja az általános, titkos és egyenlő szavazati jognak; ennek megvalósításáért titokban a szocialistákkal tárgyal ezeknek legintelligensebb vezérével Kunfival titokban érintkezik (ezt bizonyosan tudom a rendőri jelentésekből) továbbá állítólag tárgyal a nemzetiségek vezetőjével Mihály-val, de ez meglehet, hogy csak álhír s erről még biztos tudomásom nincs.” Uo.

¹²⁶ A Függetlenségi Párt összehívott intézőbizottságának ugyancsak ezen a napon, júl. 9-én mondta el röviden Kossuth Ferenc a kihallgatás eredményét. Beszámolója nagy felháborodást keltett, Justh kijelentette, hogy tovább semmiképpen nem működik együtt a 67-csekekkel. „Szinte megdöbbenéssel konstatáljuk a valóságot — írja a Budapesti Hírlap —, hogy a párt igazi vezére a mai naptól kezdve nem Koossuth Ferenc, hanem Justh Gyula” (1909. jún. 10. sz.).

hogy erre nem kapható: — igen, de meddig? — Andrássy kézzel-lábbal ellene van, hogy a választási törvényt letárgyaljuk; — ezzel szép jelét adta a király előtt a kormány egyet nem értésének.¹²⁷

Szeretettel csókollak

Feri

10

Budapest, 1909 okt. 21.

Kedves Lajosom!

Adószod vagyok neked két fontos kihallgatásom leírásával, melyek közül az egyik a hó 2-án,¹²⁸ a másik pedig [amely alkalommal koronatanács volt] tegnap 20-án történt. Ezek közül az első fontosabb volt, és időtartamra nézve messze túlszárnyalta a kihallgatások szokásos átlagát. Két óra hosszat tárgyalt velem a király, és kihallgatásom még hosszabb ideig tartott volna, ha [nem kívánván az agg uralkodót kifárasztani] abba nem hagyom fejtegetéseimet, mintegy jelezve, hogy több mondanivalóm nincs.

Kézelfogható volt, hogy az a rendszeres hadjárat, amelyet a legrosszabb akarattal folytatnak ellenem Ausztriában már nem csak a rágalmazásban valóban tobzódó keresztény szocialisták, és a feudálnagybirtokosok lapjai, hanem a komolyabb sajtó is úgy mint a N. F. Presse, és a Fremdenblatt, mely az egyedüli újság, melyet a király olvas, [a többiből csak kivonatokat nézvéen át] — ez a rendszeres hadjárat és rágalmazás, nem tudták még megingatni, sem bizalmát sem rokonszenvét, a melyekkel megajándékozott az első perctől fogva,] midőn egészen másnak talált engem, mint ahogy képzelt, a rosszindulatú besúgások után.

Hosszú tanácskozásunk folyamán azonban, több ízben látszott hogy a kitartó hadjáratot¹²⁹ ismeri, és hogy ennek némely része bevéődött emlékezetébe.

Midőn a függetlenségi álláspontot fejtegettem előtte, és ő szokott éles látásával [mely egy 80 éves embernél meglepő] boncolta az áthidalhatatlannak látszó ellentéteket, melyek őt pártomtól elválasztják, rendkívül nagy kímélettel rátért egy részletre, melyet kivált a Reichspost és Luegerék a diühöngés netovábbjával emeltek ki, és folyvást előtérbe toltak. Éppen most, a válság tetőpontján hozta magával a véletlen azt, hogy minden egyes vasárnapokon valahol lelepleztek egy Kossuth Lajos szobrot. Én természetesen jóli kegyeletem egész nagyságával részt vettem minden leleplezésen, és úgy emlékeztem meg felszólalásaimban, a dicsőséges emlékekről, mint ez Kossuth Lajos fiához illik. Egyáltalán miniszterségem első napja óta, minden nyilvános szereplésemnél, minden beszédemben, egy percig sem vettem le magamról a függetlenségi párt vezérének mezét; mint miniszter úgy álltam helyemen, mint ahogy mint ellenzéki vezér álltam, a legnagyobb mérséklettel, de következetesen, nyíltan, becsületesen.

Azt nem tudhatom, hogy ez tetszet-e a királynak, mert csak kétszer-háromszor kért, hogy ne tévessem szem elől, hogy miniszter vagyok, mire azt válaszoltam, hogy mint egy pártnak [mely a képviselőház többségét képezi] képviselője ülök a korona tanácsban, ha tehát nem képviselném e párt felfogásait, semmit sem képviselnék, és megérdemelném, hogy elveszítsem döntő befolyásomat a pártra ami a közügynek, az országnak és a királynak egyaránt ártana, most íme láthatja a király, hogy pártom a rend, a béke s a király és a nemzet közti jó viszony megszilárdítása útján jár. Ez így is volt az utóbbi időkhöz, míg Justh által vezetett túlzó és meggondolatlan elemek túlsúlyra nem kerültek egy részt annak folytán, hogy hiányzott minden irányzat kijelölhetése, melyben a pártot vezethettem volna abban a tudatban, hogy nem megy a falnak; másrészt annak következtében, hogy a mérsékelt elemek, a [hagyományos] erkölcsi bátorság hiányával valósággal elpárologtak, sehol sem voltak jelen és soha, a párt pedig azokból áll, kik jelen vannak. Ezekkel kellett mennem az utóbbi időkben, mint-hogy a többiek eltűnvn, ők voltak a párt, nekem pedig vagy a párttal mennem, vagy az elnökségről lemondanom kellett, mely utóbbi elhatározásra tökélnem el magamat [egyéni nyugalmam szempontjából bár mennyire vonzó is a gondolat] eddig úgyszólván lehetetlen volt, mert távozásommal összeomlott volna a függetlenségi párt, a sárba hullott volna a függetlenségi

¹²⁷ Utólag betoldva: „és saját ítélőképességének, melyről pedig igen nagy véleménynyel voltam”.

¹²⁸ A koalíciós kormány miniszterelnöke a lemondott kormány felmentését kérte, de a király mindenekelőtt Kossuth Ferenczel kívánt beszélni s további intézkedéseit a kihallgatás eredményétől tette függővé. A kihallgatás elhatározó jelentőségét a sajtó erősen hangsúlyozta. („Válságos idők”. Budapesti Hírlap 1909. okt. 2. sz.)

¹²⁹ Kitérőlve: „ellenem”.

zászló, az egész ország melyben tekintélyem ezidőszertint páratlan, megdőbbsen volna, s úgy vette volna, mint irtóztató csalatkozást abban, akiben legjobban bizott, s a ki a legnehezebb percben, bármilyen jogos felindulásnak engedve, egyéni jogait egyéni nyugalmát hazája java elé helyezte volna.

A király be is látta mindannyiszor, hogy igazam van, ami meglepő volt egy olyan autokrata uralkodónál, amelyen ő volt egész hosszú életében.

Emlétem tehát, hogy minden vasárnap ismétlődő szoborleplezéseknél, sok olyan történet ami arra a múltra vonatkozott, amelyre nemzet és király közös akarattal és közös érdekekben, játyolt vetettek.

A király megemlíté e szoborleplezéseket, rámutatott arra, hogy amit ő soha sem hoz fel, az egész országban azt, minden vasárnap felhozzák és már a 61-ik szobrát leplezték le annak, aki az ő dinasztijának haláláig ellensége volt; és csaknem szorul-szóra a következőket mondá: „Nem akarva az ön fiú érzelmeit sérteni, azt meg tudom érteni, hogy ön ezeket nem tagadja meg, de e mellett ön minden alkalommal rá mutat az akkori időkre, mint magyar dicsőségre és Atyja emlékére, mint a magyar hazafiság legmagasabb példányképét állítja az ünneplők tízezrei elé, Ön pedig tudja, hogy Atyja haláláig megmaradt állásponjtja mellett, holott biztosíthatom Önt, hogy hazajöhetett volna, ha el akarta volna fogadni a létrejött állapotokat, amelyeket a magyar nemzet óriási többsége elfogadott. Az a sok szobor, az ünneplők ezrei, az ön nyilatkozatai, mind azt bizonyítják, hogy a függetlenségi párt oly úton jár, amely nem lehet az én utam, oly céljai vannak, melyek nem az én céljaim; én megegyeztem Magyarországgal az 1867-iki törvényekben, ezeket meg is tartom, ez az ország alkotmánya, és soha semmi baj nem lenne, ha ezt nem akarnák folyvást tágitani, a függetlenségi párt pedig nemcsak tágitani, hanem felforgatni akarja azt, amit én fentartani akarok.

A király ezen nyilatkozatára megjegyeztem, hogy a magyar nemzet Atyámban azt a jötevőjét ünnepli, akinek köszöni a nép, hogy eltöröltetett a robot, létrehozott a jogegyenlőség, megadott a népek a földbirtoklási jog, egyszóval a magyar nemzet újjászületését ő vezette; ezek minden mástól eltekintve lekötötték a magyar nemzet hátlját. Osak oly nemzetben bízhat az uralkodó, amelynek erkölcsi érzelmei nem tompultak el; csak ilyen nemzetek képesek a moriamur pro Rege tetteire; oly nemzet, mely közömbös történelmi múltja iránt az közömbös jelene iránt, és nem lehet biztos jövője, a nemzet jövője pedig a dinasztia jövőjével össze van forrva. A mi engem illet én minden egyes alkalommal kimondom, hogy a napi politikának teljesen távol kell maradni a kegyelet ünnepeitől,¹³⁰ s a kettő összevegyítésének sikeresen ellent álltam. Soha nem mulasztom el rámutatni arra, hogy a viszonyok s a helyzet változtak s a magyar önállóságért egészen másképpen és más eszközökkel kell küzdeni ma, mint a múltakban, midőn ilyen alkotmányos törekvésekre jogot ad a törvény, alapot ad maga a királyi hűlevél, alkalmat ad a parlamenti élet.¹³¹ Eppen azért, mert ez így van, ezért oly feltétlenül királyhű a függetlenségi párt, mint bármely más párt az országban, és épp oly kormányképes, mint más párt, mint a hogy az elmúlt három év bebizonyította. A mi pedig engem illet, a függetlenségi miniszter, Ó felsége nem egyszer tüntetett ki elismerésének a legkegyesebb jeleivel és nyilatkozataival, a mi azt bizonyítja, hogy hazámnak és királyomnak hűséges minisztere voltam, bár a múltak kegyeletét megőriztem, de össze tudtam egyeztetni az alkotmányos magyar király iránti feltétlen hűséggel. Ó felsége, mint a leglovagiasabb uralkodó az egyenességet és őszinteséget minden esetre megköveteli attól akiben bízik, s én a királyi bizalomra nem voltam méltatlan.

A király kegyesen megnyugtató, hogy én ellenem a legkisebb kifogása nincs, de azért mégsem azonosíthatja magát pártom irányzatával; s itt érdekes hogy hozzá tette „mit szólna ahhoz Ausztria, de hogy nézne ki a külföld előtt is, ha a perszonáluniót valló pártra biznám Monarkhiám egyik államának kormányzatát? Nincs kifogásom az ellen, hogy másokkal együtt kormányozzanak, de a létező alkotmányos alapon, a párt egyedül nem kormányozhat mert le akarja rombolni, amit én fel akarok tartani.”

A fentebbiek érdekes részletei voltak a kihallgatásnak, és jellemzők úgy az agg uralkodó felfogására, mint a közte és köztem levő viszonyra vonatkozólag.

Mint hogy audienciám alapja az volt, hogy a lemondott miniszterelnök Wekerle, engem jelölt meg, mint a többség vezérét, azzal, hogy első sorban engem hívtasson a király és velem igyekezék a kormány alakítás lehetőségére nézve megegyezni, köteleességem volt az, hogy a királynak előterjesztést tegyek a válság megoldásának módjairól és lehetőségeiről.

¹³⁰ A kihallgatást követő második napon, okt. 4-én a Pest megyei Erzsébetfalván és a Szatmár megyei Szinórváralján leplezték le Kossuth-szobrokat. Erzsébetfalván Kossuth Ferenc mondott rövid beszédet. „Új Kossuth szobrok”, Budapesti Hírlap, 1909. okt. 5. sz.

¹³¹ Vö. Thaly Kálmán történetiszemléletével.

Röviden leírom azt, hogy, miben álltak előterjesztéseim.

Kifejtettem, hogy a válságot lehet vagy véglegesen, vagy ideiglenesen megoldani a létező többséggel, a korona részéről nagyobb áldozatok nélkül. A végleges megoldás azt igényelné, hogy adjon hozzájárulást a király az önálló bankhoz. Rám utattam, hogy az 1910 végén lejáró közös bankszabadalmat alkotmányos úton megújítani nem lehet, mert egyrészt Magyarországon a többség semmi formájú megújítást nem szavaz meg, másrészt Ausztriában a 9 év óta fennálló szabadalmat sem szavazná meg a birodalmi tanács, mint ahogy 9 év óta nem is szavazta meg, és az osztrák alkotmány sérelmével a 14-ik §-al volt és van ma is fenntartva; Ausztriában pedig most, nincs kormány amely a 14-ik §-al merne operálni. A közös bankot úgy ahogy van, csak is erőszakkal lehet tehát fenntartani Magyarországon és Ausztriában egyaránt; Ő felsége pedig erőszakot alkalmazni nem akar. Ausztria kétségtelenül fenn akarja tartani a közös bankot, de olyan statutummal, mely a 9 év óta létezőnek erős visszafejlesztém volna Magyarországot ellen, ebbe pedig nem csak a többség, de a kisebbség egy töredéke se se egyeznék bele Magyarországon.

Az önálló bank ellenben alkotmányos úton vihető keresztül mind a két államban. Tudom, hogy a királyt a magyar miniszterek többsége is az önálló bank ellen informálta, de ez sem dönti meg a tényt, hogy az ország költségvetése már oly nagyra nőtt, hogy azt az ország közgazdasági fejlődése nélkül soká el nem bírja, kivált, mert a budget természetese az, hogy automata növekedik évről évre. Már pedig az ország közgazdasági fejlődése helyes közgazdasági politika nélkül lehetetlen, ilyen folytatni pedig önállóság nélkül teljes lehetetlenség, mert Ausztria érdekei sokban ellentétesek, és mert Ausztriában erős gyűlölködés tört ki Magyarországot ellen. Ha tehát azt akarja a király, hogy Magyarország terheit mint kultúr-állam, s mint a nagy hatalom részese elbírhassa, hozzá kell járulnia közgazdasági önállósításához,¹³² ami az 1867-iki alkotmány keretén belül mozgó kívánság. Ezen önállóság egyik fő kelléke az önálló bank. Szükségét már maga az is szembeszökövé teszi, hogy bár Magyarország külföldi pénzpiac nélkül marad, ha nem vétetik fel az aranyfűzetés, ennek Ausztria minden eszközzel ellentáll, pedig a közös bank aranyfedezete a törvényes 40%-ról már 85%-ra emelkedett. Továbbá íme 8% a kamatláb Magyarországon a vidéken, a mi pénzhányt mutat, és hitelnyújtás hiányát; pénzhány van bár a közös bank még egy milliárd 800 millió korona bankjegyet bocsájthatna ki, és hitelhiány van, bár a statisztika azt bizonyítja, hogy a bonitás egészen rendes, olyan mint a közös banknál.

Az önálló bank mellett, ha létszám emelés következik a hadseregnél, legalább azok a katonai engedmények lennének megadandók a nyelv és a jelvények terén, a melyekbe Ő felsége a múlt év végén nem idegenkedett belebocsátkozni.

Az ideiglenes megoldás abból állna, hogy a többség átvénné a kormányt azért, hogy azonnal megalkossa a választási reformot, de úgy hogy a magyar nemzet fölény, és az intelligenciáé feltétlenül megóvassék, s addig minden vitás kérdés [úgy mint a bank, s a létszám emelés] kikapcsolatnának, s az új választási törvény alapján összeült országgyűlés elé tartoznának. A Törökországnak adott kárpótlás és a mozgósítás költségei megszavaztatnának. A tervezett nagy tengerészeti beruházások is a jövő országgyűlésre maradnának. A király megengedné az önálló bankhoz szükséges előkészületeket, fenntartva vezetőjét, de nehogy, ha erre nézve elhatározása megváltoznék, anyagi lehetetlenség következék¹³³ előkészületek hiányában az önálló banknak, a törvényszabta időben, jelállítására vonatkozólag.

A kormánynak a függetlenségi párt mint többség adná jellegét, tehát a miniszterelnökség, a belügy és pénzügy a függetlenségi pártot illetné meg, a kormányban azonban helyt foglalhatna vagy 3 havi vanhetes férfit, a miniszterelnök által ajánlva s a király hozzájárulásának alávétve, úgy hogy ezek úgy a nemzet mint a király által elfogadható egyének legyenek, és hajlandó a függetlenségi párt programját támogatni, mint a milyen sok 67 politikus van.

A király a legudvariasabb formában elutasította előterjesztésemet a már jelzett ok miatt. Kiemelte, hogy személyem ellen nem lenne kifogása, a pártom és magam által is, a jövőre vonatkozólag hangoztatott irányzatunk kizárja azt, hogy ránk bízassa az ország vezetését, mert a királynak és a kormánynak egyet kell érteni, és egy úton kell járni.

Midőn megjegyeztem, hogy a párt program a közgazdasági részére szorítkozik, s ennek megvalósítását elégnék tartja egy egész nemzedék számára, a király azt felelte, hogy ő e program törvényességét és alkotmányosságát nem vonja kétségbe, de erre tág teret nem nyithat, mert saját meggyőződése szerint ez az országra káros lenne, az ő veto joga pedig azért van, hogy amint károsnak tart, azt ne engedje meg. Máskülömben is a közgazdasági különválás annyira elválasztaná a Monarchia két államát, hogy ez az első „étappe” volna

¹³² Eredetileg „—ba”; áthúzva s másszínű tintával kijavítva.

¹³³ Utólag betoldva: „be a kellő”.

a personal unio felé; a véleményben megmaradt a király annak dacára, hogy rámutattam, mily gyűlölség fejlődött ki Ausztriában főleg, de részben Magyarországon is a folytonos közgazdasági sűrlődások miatt, a mely érzelem fenn maradása sőt fokozása, sokkal inkább elválasztja egymástól a monarchia két államát, mint egy okos mérséklettel megállapított önállósítás, a mely tekintetbe venné azt, hogy a két állam felett ugyanaz az uralkodó áll.

A király [talán azért, hogy visszautasító határozatának hatását enyhítse] ismételten biztosított arról, hogy ha pártom mind hozzám hasonló meggondolt és lojális emberekből állna, talán másképpen határozna, de ő jól tudja, hogy ez nem így van, sőt tudja azt is, hogy pártom, fékentartásával és vezetésével sok bajom van. Ezzel kapcsolatban erősen elítélte Justh házelnök magatartását, és kifejezte óhaját, hogy legyenek azon, hogy a parlament ne lépjen közbe zavarólag a krízis megoldásában.

Képzelted, hogy két óra alatt mennyit lehetett elmondani, kivált olyanoknak, aki mint én, szűk szavú és tömör beszédű, de bármennyire érdekes volna minden egyes mozzanat leírása, időm korlátoz, és e sorok pongyola trására is megrongált egészségem által igényelt pihenőből kellett vennem az időt.¹³⁴

R. VÁRKONYI ÁGNES

¹³⁴ A levél második része röviden leírja az okt. 20-án tartott koronatanácsai ülést, melyet a sajtó részletesen ismertet. Közlésétől ezért eltekintünk, csupán Kossuth Ferencnek a választójogi reformról ismételten hangoztatott egyéni véleményét iktatjuk ide: „A választási reformot sem említi (i. i. a király) bár (Wekerle szerint) ez szándéka volt, de erről Andrássy, kit külön fogadott korán reggel, lebeszélte. Egy átalján Andrássy makacsul ellentáll a választási reformnak, teljesen szem elől tévesztve, hogy ha mi nem eszközöljük a magyar nemzettel a nemzetért, megcsinálják azt igen hatalmas bécsi támogatással Kristóffy-féle emberek, a nemzetiségekkel s a szocialistákkal a nemzet ellen.”

KOSSUTH EMIGRÁCIÓS POLITIKÁJÁRÓL

A Századok 1958. évi 1—4. számában egy tanulmányom jelent meg „Garibaldi és Kossuth 1860—61-ben” címen. Ezzel ugyan kapcsolatban, de a szóbanforgó cikk egyik mellékgondolatához fűződően, néhány soros hozzászólást olvashattunk Szabad Györgytől „Kossuth 1860/61-es politikájának jellemzéséről” címen a Századok 1959. évi 1. számában.¹ Nem szándékozom a kissé szenvedélyes „óvás” hangjával foglalkozni, annak túlzásait eleve figyelmen kívül hagyom. Amit viszont közérdekű kérdésnek tartok, az Kossuth emigráns politikájának helyes, a történelmi valóságnak megfelelő értékelése. Úgy gondolom, talán felesleges is hangsúlyozni, hogy Kossuth történelmi nagysága, tevékenységének vitathatatlan érdemei, egy cseppet sem vesztenek értékükből, ha mellettük rámutatunk emigrációs működésének nem egy vonatkozásban bírálható mozzanataira.

Szabad György az utóbbi hónapokban több olyan írást tett közzé, illetve olvasott fel,² amelyekből kitűnnek az 1867-es osztrák-magyar kiegyezésre, illetve Kossuth emigrációs politikájára vonatkozó — megítélésem szerint — helytelen és hibás nézetei.

Amit elsősorban szem elől téveszt, figyelmen kívül hagy, hogy a 67-es kiegyezés a 60-as évek sajátos nemzetközi és hazai történelmének függvényeként jött létre, és bármennyire is reakciós politikai tartalommal telítődött, mégis lezárását jelentette az 1848-ban megindult polgári átalakulásnak, valamilyen fajta megoldását hozta a magyar nemzeti kérdésnek. Ennek elismerésével még nem leszünk kiegyezés-pártiak, csak a letagadhatatlan történelmi tényeket vesszük tudomásul. A régi történetírás nem abban hibázott, hogy tudomásul vette a 67-es kiegyezéssel teremtett új helyzetet, hanem abban, hogy meghamisította valóságos tartalmát, elkente a magyar néppel és a nemzetiségi tömegekkel szemben álló mélységesen reakciós politikai tartalmát. A 67-es kiegyezést lehet erőteljesen bírálni, lehet és szükséges is a létrehozó társadalmi osztályok és képviselőik reakciós politikáját kritikai bonckés alá venni, csak egyet nem lehet: megtagadni a kiegyezés létjogosultságát, a történelmi valóságban ténylegesen betöltött szerepét. És még valamit: a 67-es kiegyezés elítélése nem lehet egyenlő Kossuth emigrációs politikájának kritikátlan feldicsérelésével és általános helyeslésével.

Feltétlenül Kossuth emigráns politikáját idealizálja az, aki a történelmi tényekkel ellentétben azt igyekszik bizonygatni, hogy Kossuth emigrációs tapasztalatai nyomán,

¹ A hozzászólás megemlíti, hogy Kossuth csak azért kívánt támaszkodni az osztrák-ellenes külhatalmi segítségre, azért tette ettől függővé a hazai függetlenségi harc megindítását, mert hiányzott az 1848-hoz hasonló általános európai „convulsio” — enélkül viszont a magyar magára maradt volna. Tagadja, hogy a reakciós külhatalmi segítség igénybevétele hazánk belpolitikai konszolidációját, a magyarság és a nemzetiségek viszonyát az előbbi javára befolyásolta volna. Birtokában levő „anyagokra” hivatkozva állítja, hogy Kossuth kialakította az emigrációban az „érdek-egyesítés” megújításának érdemleges programját, és erre támaszkodva harcolt a megalkuvás politikája ellen és a „forradalomcsináló donquijoteizmus”-sal szemben. Egyébként a néhány soros „óvás”-ból önmagában aligha ismerhető meg, hogy végeredményben mi is pontosan Szabad György elképzelése Kossuth emigrációs politikai tevékenységéről. Ez a körülmény megnehezítette, hogy hozzászólására időben lehessen válaszolni. Számos vitaértéketlen ugyan előbukkantak a kérdésre vonatkozó nézetei, melyek utóbb nyilvános előadásában és tanulmányában is helyet kaptak. Így megérett az idő ahhoz, hogy vitába szálljunk nézeteivel és egyben az „óvás”-ra is válaszoljunk. Hangsúlyozni kívánom, hogy nem két történész egyszerű „nézeteltéréséről” van szó, hanem arról, hogy népünk, közvéleményünk Kossuth tevékenységét a maga reális tartalmában ismerje meg, Kossuth politikai, emberi nagyságát illúzióktól mentesen szemlélje. A köztudatra hatást gyakorló történész felelőssége megköveteli, hogy a szóban forgó problémákkal körültekintőbben foglalkozzunk.

² Így utalni kívánok Szabad Györgynek az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Risorgimento ünnepi előadásorozata keretében 1980 májusában „Kossuth és az olasz kérdés” összefüggéséről tartott előadására. A Stockholmban megtartott történész kongresszus számára kiadott tanulmánykötetben tette közzé Szabad „Kossuth and the British Balance of Power Policy (1859—1861)” című tanulmányát. Különlenyomat: Studia Historica. 34. sz. Bpest. 1980. Cikke jelent meg Teleki László és az 1861. évi országgyűlés címen is. (Az Élet és Tudomány tudományos kalendáriuma. 1961. 379. és kk. 1.)

a 60-as évek elejére eljutott a reakciós nagyhatalmakkal való együttműködés politikájáról való lemondáshoz és kialakította a 48-as „érdekegyesítés” politikájának az új helyzetben helyes koncepcióját. Nem felel meg a történelmi tényeknek, hogy Kossuth Villafranca után szakított a reakciós nagyhatalmakkal való kollaborálással és megértette az ebből származó súlyos veszélyeket. Úgyisintén az sem állja meg a helyét, hogy az 1859-es háború utáni helyzetben Turin kezdeményezésére fordul ismét Kossuth az érdekelt hatalmak felé. Ellenkezőleg az igazság az, hogy Kossuth hol Telekit, hol Kiss Miklóst kapacitálja a megszakadt kapcsolatok újrafelvételére.³ Miután a Párizsban élő Kiss Miklós sógora, Thouvenel lett a francia külügyminiszter, a III. Napoleonban csalódott Kossuth igen nagy súlyt helyez a francia udvar támogatásának újabb biztosítására és ilyen értelemben 1860. február 9-én a Magyar Nemzeti Igazgatóság megbízta Kiss Miklóst, hogy képviselje a francia udvarnál a magyar emigráció ügyeit.⁴ Kossuth igyekezett megértetni Kiss Miklós-sal sajátos feladatát, melyet többek között úgy körvonalazott, hogy értessék meg III. Napoleonnal, miszerint: „Nincs nemzet Európában, mely annyira méltó volna a császár pártolására, mint a magyar; nincs, mely megbízhatóbb és hasznosabb szövetségese lenne a continensen. A keleti kérdésnek megoldásához, franciaia politikai szempontból, Magyarhon függetlensége a kulcs... És nem anarchista, nem forradalmi pár profession, nem antimonarchista. És lám más népek feltékenyek a franciaia felsőség iránt, még az olasz is, de a magyar nem; ellenkezőleg óhajtja. S ha garantiát akar a császár, hogy a magyar örökre a franciaia politikához kösse, semmissen könnyebb: ott lehet király a Napoleon házból a nélkül, hogy ily lépés európai coalitiót idézne elő.” „Ah, ha ön rá tudná bírni a minisztert (Thouvenel), hogy mindig s mindig ily dallamokat fújjon a császárnak, ez már aztán szolgálat, lenne a hazának minőt neki minden múltunkban kevés ember tett” — írta Kossuth 1860 januárjában Kiss Miklóshoz.⁵ A tanács aligha félreérthető! Ebből még a legjobb akarttal sem vonható le oly következtetés, hogy a villafrancai csalódás tartós hatással lett volna Kossuthra. Nem vita tárgya, hogy a magyar emigráció vezérének hazája iránti híu ragaszkodás, a függetlenség visszaszerzésének vágya vezette. Ez az egyik tény, a másik pedig az, hogy eszközeiben egy cseppet sem volt válogatós. Ennek jogosultságát viszont indokoltan tartotta, nem is titkolta, sőt érdemként, a nemzetért végzett szolgálat pozitívumaként könyvelte el. Éppen ezért teljesen szükségtelen az effajta tényeket ködös homályban tartani és következményeiket elleplezni. A történelmi igazság az, hogy 1860 tavaszán és nyarán is, mikor Garibaldi forradalmi harca felszabadítja a néptömegekre támaszkodva Dél-Olaszországot, Kossuth változatlanul kitart a párizsi politikától függő és annak támogatását élvező turini kormány nem éppen szalonképes politikája mellett, még akkor is, mikor fegyveresen lépnek fel a Garibaldi vezette forradalmi mozgalom megszüntetésére. Kossuth 1860 szeptemberében nem Garibaldi, hanem Cavour mellett tört lándzsát. Ellene fordult minden olyan lépésnek, mely kihívhatja III. Napoleon haragját. Éppen ezért szólította fel Garibaldit is, hogy mondjon le Róma megtámadásának tervéről. Kossuth a Magyar Nemzeti Igazgatóság politikáját annyira függővé tette Párizs és Turin politikájától, hogy még akkor sem hajlandó belenyugodni a megváltozhatatlanba, amikor már teljesen világos, hogy III. Napoleon és Cavour meg akar szabadulni a magyar emigránsok egyre kellemetlenebbé váló kapcsolataitól. Pulszky nem túlzott, mikor megírta Kossuthnak, hogy a francia politika járszalagján járó cavouri politika csekély reménnyel kecsegtet Magyarország számára és ezen az úton az eredmény kilátástalan.⁶ Ha meg is értjük Kossuth szakítását a Garibaldihoz húzó Pulszkyval, kevés alapot találunk annak igazolására, hogy a francia politikától függő turini kormány politikájában továbbra is lehetne bízni. 1861 tavasza osztrák-ellenes háború nélkül zajlott le. Otthon a felirati párt többségre jutása, a középnemesség félreérthetetlen egyezkedési törekvése, külföldön az emigráció politikai reményeinek zátonyra futása válik valósággá. De sem 1859, sem 1860, sem 1861 történelmi tapasztalata nem hatott Kossuth politikájára olyan lényegbevágóan, hogy az osztrák-ellenes nagyhatalmi kombinációt kihagyná a számításból. Kossuth emigrációs politikájának továbbra is sarkpontja maradt, hogy hazánkat külhatalmi segítséggel lehet csak felszabadítani, és ebben a francia-olasz vélt segítségnek alapvető szerepet szánt. Ez tükröződött Kossuthnak 1862 januárjában Jósika Miklóshoz intézett leveleiben is. Többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy „midőn külpolitikaitó válságra kerül a dolog, kétséget nem szenved, hogy a Palais Royal gyakorol döntő befolyást a császár határozataira. A herczeg (Napoleon Jeromos) pedig őszinte s állandó barátja ügyünknek...” Ugyanezen levelében félreérthe-

³ Vö. Kossuth: Irataim. II. 310. és k. l.

⁴ Uo. II. 336. l.

⁵ Kossuth Kiss Miklóshoz, London, 1860. jan. 11. (Kossuth: Irataim. II. 418. l.). A levél részletei: O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 3162.

⁶ Pulszky Ferenc: Életem és korom. II. 310—311. l.; vö. Kossuth: Irataim. III. 538. és kk. l.

tetlenül, ismételten leszögezte Kossuth, hogy Garibaldi akcióját csakis akkor támogathatja, ha Turin, illetve Párizs előzetes hozzájárulása biztosítja van.⁷ 1862 februárjában pedig arról számolt be Vukovicsnak, hogy Párizs ugyan nem kezdeményez háborút Ausztria ellen, de egy esetleges magyar felkelést erkölcsileg és anyagilag egyaránt támogatna. Szerencsésnek tartja, hogy Napoleon Jeromos herceg „ügyünknek folyvást meleg, és szilárd barátja”. Végso konklúziója az, hogy „boldog Isten, ha 49-ben így állott volna Nemzetünk ügye a Tuillériakban! — szabadok volnánk”.⁸ A Párizshoz fűződő túlzott reményeket ugyan 1862 végére Kiss Miklós egyre komorabb hangú levelei lehűtik, viszont ebből még korántsem következett, hogy a nagyhatalmi kombináció kimaradt volna a továbbiakban Kossuth számításából. Utalni kívánok arra, hogy 1863-ban, a lengyel felkelés idején Kossuth fenntartotta a kapcsolatot Napoleon Jeromos herceggel, aki 1863. július 19-én írt, aligha őszinte soraiban azzal vígasztalta a francia hivatalos politika miatt kesergő Kossuthot, hogy szíve, rokonszenve továbbra is a magyar ügy mellett van.⁹ Nem arról van szó 1864/65-ben, hogy Kossuth ne ragadta volna meg Párizs kezét, ha erre lehetőség nyílt volna, hanem arról volt szó, hogy III. Napoleon nem nyújtotta a várt kezét. Elég e vonatkozásban figyelmesen áttanulmányozni Kossuthnak 1865. február 26-án Napoleon Jeromos herceghez, annak a titkos államtanács elnökvé történő kinevezése után írt elkeseredett hangú, szemrehányó sorait, melyekben sajnálkozva jegyzi meg, hogy „nem igényelhetem magamnak ama nagy szerencsét, hogy a császár a magyar kérdést legfőbb politikai tervei közé sorozza”.¹⁰ Ez valóban így is volt — félreértést e tekintetben Napoleon Jeromos három hónappal később adott válaszában nem hagyott.¹¹ Kossuth újabb kezdeményezései siket fülekre találtak. Így nem az emigráció, hanem Párizs szakította meg a kapcsolatokat.

Felesleges lenne szépíteni, hogy a III. Napoleonnal előállt szakadás nem egy új elvi alapon álló emigráns politika, hanem az események teremteté új helyzet következményeképpen jött létre. Eppen ezért érthető, hogy már 1865 őszén az emigráció külpolitikai kombinációiban új csillag jelent meg, Bismarck személyében. Korántsem ingadozás nélkül, de az együttműködés szorgalmazásával bízza meg Kossuth Kiss Miklóst. Sőt 1866 tavaszán már félreérthetetlenül arra kérte, közölje Bismarck-kal, hogy fenntartásainak nem lehet indokolt alapja, hiszen ha III. Napoleon „1859-ben *velünk* szövetkezett” — miért ne tehetné meg 1866-ban Bismarck.¹² Ilyen értelemben 1866. május 21-én írt levelében Kiss Miklós feltárja Bismarck előtt Kossuth elképzeléseit, érvelését az együttműködésük szükségessége mellett.¹³ Elhanyagolható, hogy az új kapcsolatoknak sokirányú és bonyolult szálait ezáltal felfedjük, a probléma lényege az, hogy Kossuth 1866-ban sem látott *elvileg* kivetni valót az 1859-es napoleoni szövetségben, sőt ennek új variánsát gondolta, kívánta 1866-ban feléleszteni.

Aki azt állítja, hogy Kossuth a 60-as évek elején véglegesen kiábrándult a reakciós nagyhatalmi kombinációk bővköréből és a nemzeti „érdekegyesítés” következetes programjának útjára tért, felhagyva a „forradalomcsinálás” kísérleteit, az nem ismeri eléggé a történelmi tényeket. Sajnos, de való, hogy 1849 után a nemzeti függetlenségért folytatott emigrációs küzdelem egyre inkább egyoldalúvá vált és elszigetelődött a társadalmi haladás néhány alapvető követelményétől. A 48-as forradalom társadalmi, haladó célkitűzései, a parasztság problémáinak demokratikus rendezése és általában a társadalmi haladás forradalmi kérdései, a nemzeti függetlenség problémája mellett nagymértékben háttérbe szorultak az emigráció politikájában. A magyar emigráció 1849 után új függetlenségi harcot akar, de anélkül, hogy azt szervezen egybekapcsolná a 48-as forradalom továbbfejlesztésének gondolatával. Kossuth és a magyar emigráció igen gazdag levelezési anyagának, levéltári és kiadott iratainak nagy tömege között, szinte csak elvétve akadunk olyan gondolatokra, melyekből arra következtethetnénk, hogy felismerték, megértették az agrárkérdés fontosságát. Kossuth jelentős teret szentelt irományaiban a magyarországi nemzetiségi kérdés elemzésének — melyekről a továbbiakban még szólni kívánok —, viszont meglepően keveset foglalkozott a parasztság demokratikus követeléseivel.

⁷ Kossuth Jósika Miklóshoz, San Francesco d'Albaro, 1862. jan. 1. (Kossuth: Irataim, III. 695. l. Részletei-O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 3921.)

⁸ Kossuth Vukovics Sebőhöz, „Igen bizalmas” megjegyzéssel küldött levele. San Francesco d'Albaro, 1862. febr. 15. (O. L. Újkori gyűjtemény. Vukovics Sebő irathagyatéka.)

⁹ Napoleon Jeromos herceg Kossuthhoz, Párizs, 1863. júl. 19. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4306); egyébként Kossuth és Napoleon herceg között a levelezést ez alkalommal Batthyány Artúrné, Apranin Júlia közvetítette, aki mint színésznő Párizsba érkezett Vidats János ajándételeivel. Vö. Irányi Dániel Kossuthhoz, Párizs, 1863. máj. 10. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4158.); B. Apranin Júlia Kossuthhoz, Párizs, 1863. júl. 19. (uo. 4177).

¹⁰ Kossuth Napoleon Jeromos herceghez, Turin, 1865. febr. 26. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4306.)

¹¹ Napoleon Jeromos herceg Kossuthhoz, Párizs, 1865. máj. 25. (Kossuth: Irataim. VI. 92. l.)

¹² Kossuth Kiss Miklóshoz, Turin, 1866. máj. 8. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4388.)

¹³ Kiss Miklós Bismarckhoz, Berlin, 1866. máj. 21. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4405.)

nek jogos igényeivel. Még az 50-es évek elején fellelhetők a nyomai annak, hogy a hazai összeesküvési tervek kidolgozása során Kossuth felveti a földkérdés további rendezésének az állami földekből és a határmenti irtásföldekből lehetséges megoldását — de átfogóbb terv kidolgozása nélkül. Az alapvető birtokviszonyok tekintetében az emigráció nem gondolt érdemleges változásra.¹⁴ Az erdélyi, illetve székelyföldi összeesküvés felszámolása, majd a milánói felkelés elnyomása után Kossuth tevékenységében, terveiben a hazai parasztság igényeinek, törekvéseinek a kérdése messzemenően háttérbe szorult. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Kossuth és általában az emigráció tagjai nem helyeztek kellő súlyt, figyelmet a hazai gazdasági-társadalmi fejlődés mozzanatainak elemzésére. Az ő fejükben szinte változatlanul 1848/49 élt, azok a társadalmi állapotok, melyekből éppen az 50-es és 60-as években a polgári-tőkés átalakulás kifejlődött Magyarországon. Az emigráció politikájának legfőbb gyengéje többek között éppen abból származott, hogy megállt felettük az idő, elszakadtak attól a társadalmi valóságtól, mely működésüket addig meghatározta, élte, olyan új helyzetekbe kerültek, melyekben a valóságot nem ritkán elképzeléseikkel, terveikkel, vágyaikkal pótolták. Végeredményben abból az élményanyagból táplálkoztak, mely 48 előtt és a szabadságharc alatt halmozódott fel bennük. De az idő korántsem állt meg 1849-ben Magyarországon. Sőt 1867-ig az ország gazdasági-társadalmi állapotában alapos, lényegbevágó változások történtek, melyeknek érdemleges figyelembe vétele nélkül a hazai helyzetet nem is lehetett helyesen megítélni. Kossuth politikai, közgazdasági műveltsége, gazdag tapasztalata, zseniális előrelátása számos vonatkozásban megkönnyítették számára a tájékozódást és különben is kapott otthonról jelentéseket, melyek szintén elősegíthették a hazai állapotok több-kevesebb megismerését. Ennek ellenére Kossuth figyelme, energiája, érdeklődése — helyzetéből adódóan — a nemzetközi kapcsolatok színterére terelődött. Amennyiben a hazai helyzettel, otthoni változásokkal foglalkozott, azok vagy az 1848/49-es események magyarázatát foglalták magukba, vagy az abszolutizmus korának *politikai* eseményeit, mozgalmait így vagy amúgy értékelték. Alig akadunk annak nyomára, hogy Kossuth és az emigráció tagjai figyelmet szenteltek volna a 49 utáni lényegbevágó gazdasági és társadalmi változásoknak. Sőt inkább az tapasztalható, hogy e lényeges változások szerepét, jelentőségét csak kevésé, vagy alig ismerték fel és teljesen egyoldalúan a *nemzeti függetlenség* jogos igényeinek szemszögéből vizsgálták az osztrák abszolutizmus ténykedéseit. Pedig akár tetszett, akár nem, 1849 után a tőkés fejlődés utat tört a mezőgazdaságban, iparban, városfejlődésben. Az egykori jobbágyokból kialakuló parasztság felbomlási folyamata előrhaladt — bizonyos rétegei a gazdasági konjunktúra haszonélvezői lesznek. A burzsoázia tevékenységi területe kiszélesül, ez az osztály is tért nyer — gazdaságilag erősödik, a közép- és nagybirtok helyzetében figyelemre méltó változások sora zajlik le. A tőkés termelés átalakítja, formálja a mezőgazdaságban érdekelték helyzetét. A 60-as évek derekán a társadalmi osztályok helyzete, egymáshoz való viszonya, szükséglete, igénye, követelése és törekvése már lényegesen eltér az 1848-as év hasonló jelenségeitől. Aki Magyarországon *valóságos* politikát akart folytatni, annak az új helyzet szabta új feladatokat részleteiben kellett ismernie. Ennek viszont szinte alig találjuk nyomát Kossuth munkásságában. Hangsúlyozni kívánom, hogy a hazai helyzet politikai értékeléséről adott kossuthi jellemzések nem egy esetben féltelmetesen találóak, de ami hiányzik, az a hazai társadalmi rétegek magatartásának, politikájának mélyben rejtőző okainak felismerése, behatóbb vizsgálata.

Kossuth fő dilemmája, melyet képtelen megoldani, hogy olyan feladatokra vállalkozott, olyan célok végrehajtását tűzte maga elé, melyek forradalmi politikát, következő forradalmi módszereket követeltek, de ugyanakkor e célok valóráváltását mind a hazában, mind külföldön forradalomellenes, antidemokratikus erők közreműködésével vélte sikerre vinni. Már pedig ez fából vaskarika volt. Aki független Magyarországot akart, végső soron népi felkelés igénybevételével és a 48-as forradalom lezárását alulról — a nép által kívánta megvalósítani, annak a parasztság forradalmi demokratikus erejére, a nemzetiségi paraszti tömegek részvételének biztosítására és a nemzetközi forradalmi-demokratikus, sőt szocialista haladó erők támogatására kellett volna irányt venni. Ezzel szemben mit mutat a Kossuth vezette magyar emigráció tevékenysége? Magyarországon belül továbbra is a középnemesség politikai vezetőségéhez ragaszkodak, sőt 1859/60-ban úgy vélik, hogy velük tart majd az arisztokrácia és a klérus is. Éber Nándor a Times-ban nagyon is tárgyilagosan megírta, hogy a magyar arisztokrácia nem akar elszakadni az osztrákoktól, csak a régi alkotmányt akarja, némi változásokkal. Ez ellen Kossuth felemelte tiltakozó szavát. Nemcsak azért — mint 1859. december 20-án Jósika Miklós-

¹⁴ Kossuth „Felhatalmazása” Makk Józsefnek. Kutahia, 1851. jún. 26. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 1575. Másolat.) Vö. *Jánosy Dénes*: A Kossuth emigráció Angliában és Amerikában. Bpest, 1940—1947. I. 508. és kk. l.

nak megírta —, hogy a külföld minél teljesebb magyar nemzeti egységet lásson, hanem azért is, mert nem ért Éberrel egyet. Véleménye szerint az ökonervatív arisztokratáktól és a katolikus főpapoktól kezdve lefelé a nemzet egységes és „semminemű osztrák concessió nem elégítheti ki a nemzetet. És tudom, hogy a magyar katolikus püspökök oda nyilatkoztak, miként készek híveik nyájával együtt a keleti egyházzal áttérni, ha ez áron hazánk az osztrákoktól meg szabadulhat (még erre is készek!)” — vélte Kossuth. Sőt még azon véleményét is megkockáztatta, miszerint nem hiszi, „hogy 12 ember legyen a magyar arisztokráciában”, ki ne akarna az osztráktól elszakadni, *ha lehet*. Kossuth még mindig fenntartja és fenntarthatónak látja továbbra is a véleményét abban a vonatkozásban, hogy miként a reformkorszakban, *még 1860-ban is* az arisztokrácián áll a választás „szeretett s becsült elsőszülöttje maradjon a hálás nemzetnek” igen vagy nem.¹⁵ Glasgow polgáraihoz, 1860. január 7-én intézett nyílt levelében úgy festi le a hazai helyzetet, hogy ott csak egy párt van, „*a hazafiak pártja*, mely az egész nemzetet magában foglalja. Minden nézeteltérés, minden különbség beleolvastatott a közös haza szeretetébe”. „A haladás e tekintetben oly nagy” írja, hogy Zsedényi Ede (az abszolutizmus elvtelen kiszolgálói közé tartozott) most ugyanolyan helyzetben van, mint Kossuth és Wesselényi 1839-ben, fogságot szenvedtünk „én az irás szabadságáért, Wesselényi a szólás szabadságáért, Zsedényi a lelkiismeret szabadságáért, mindhárman azért, mert a joghoz és törvényhez ragaszkodtunk s az önkény előtt meg nem hajoltunk”.

Majd utal arra, hogy a magyar „aristokrácia a néppel megyen, s a nép az arisztokráciával megyen”. Továbbá, hogy az arisztokrácia „nem akar kiváltságokról, nem akar mentességekről hallani. Egyenlő szabadság vagy egyenlő szolgaság; egyenlő öröm vagy egyenlő fájdalom: ez a jelszava. A nép pedig nem irigylő az arisztokráciától társadalmi állásának előnyeit; bizalommal s tisztelettel tekint reá, mint idősb testvére, ki a nemzeti háztartás támaszául, díszülván hivatva.” Majd fejtegetését a továbbiakban kiegészítette azzal is, hogy „ha van osztály, mely előtt kiváló tisztelettel kell meghajolnom: a római katolikus papság az, a szerény falusi plébánostól kezdve az egyházi fejedelmekig. Csaknem egy szívvel-lélekkel a nemzet ügyét pártolják.”¹⁶ Kétségtelen, hogy az 1860-as évek elején az emigráció olyan hazai nemzeti egységet remélt látni, melyben a nagybirtokos arisztokráciától lefelé, mindenki részt vesz, méghozzá anélkül, hogy bármilyen fajta komoly társadalmi engedményt kellene tenni a parasztság felé. Sőt a hazai egységfrontba a nemzetiségek részvételét is bekapcsolhatónak vélte Kossuth. Bármennyire is tiszteletre méltó törekvés húzódott meg a nemzeti egységfront létrehozásának gondolata mögött, a realitást nélkülözte. Hiszen 1860-ban az arisztokrácia és a klérus vette le az álarcát, 1861-ben a felirat mögé sorakozó középnemesség jelezte a valóságos helyzetet. Ami pedig a parasztságot illeti, az ellen a megyei arisztokrácia és a középnemesség 1859 és 61 között igénybe vette a zsandárság és a katonaság segítségét, és mire Schmerling kezébe vette a kormány gyepőit, a parasztnak már elment a kedvük egy tálból cseresznyézni az ismét botoztatott megyei nemes urakkal. A nemzetiségek igényei viszont befogytak a 61-es országyűlés tagjainak merev magatartásán — a tapasztalható barátkozásokat nem együttműködés, hanem ismételt bizalmatlanság és feszültség követte. Az emigráció hazai egységfront elképzelései tehát enyhén szólva homokra épültek. Amit 1848-ban „érdekegyesítés”-sel ideig-óráig tető alá lehetett hozni, az 1860-ban már nem volt lehetséges.

Kossuth és az emigráció tragédiája, hogy akarva-akaratlanul, végső soron elszigetelődött a hazai mozgalmaktól és az a középnemesi réteg, melyre támaszkodni reméltek — kétségtelen meg-megújuló erőfeszítéssel kívántak a maguk oldalára állítani —, elfordult tőlük és a kiegyezés táborába szegődött. Egyébként ez a folyamat nemcsak a hazai politikai vezető rétegre jellemző, de az emigrációra is, mely — Kossuth szavaival élve — 67-re eltűnt, elpárolgott, mint a kámfor. Vagy szakítottak a politikai tevékenységgel és minden energiájukat anyagi fenntartásukra fordították, élve tovább az emigráns életet — de legnagyobb részük végül is amnesztiát kért, vagy kapott és tudomásul véve a kialakult helyzetet, beleilleszkedett a kiegyezéssel teremtett állapotokba. Az emigráció 60-as években kialakult helyzetével kapcsolatos olyan megállapítások, hogy Kossuth tanulva a múlt tapasztalataiból végleg szakított a „forradalomcsináló donquijoteizmussal”, nem fedi a tényeket. Az Almássy—Nedeczky per hadbíróági anyagából világosan kitűnik, hogy Kossuth 1863 őszén kifejezett megbízást adott az őt Turinban felkereső Nedeczky Istvánnak, hogy tessen meg mindent egy felkelés előkészítésére. A kapott iránymutatásnak megfelelően utazott 1863 novemberében Turinból Magyarországra Nedeczky és honvédtisztek bevonásával felkelési tervet dolgoztat ki. 1863 decemberében, pontosabban

¹⁵ Kossuth Jósika Miklósnak, 1859. dec. 20. (*Kossuth: Irataim. II. 91—98. 1.*)

¹⁶ Kossuth nyílt levele a glasgowi bizottsághoz, London, 1860. jan. 7. (*O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 3155. Vö. Kossuth: Irataim. III. és kk. 1.*)

megjelölve 17-én az ország számos városában kiáltványokat tűztek ki Nedeczky megbízottai, melyekben tudtul adják, hogy Kossuth Lajos kormányzó rendeletéből megalkotották az Országos Függetlenségi Bizottmányt és egyben felhívták a cselekvésre. Még abban az esetben is, ha Nedeczky nem a rendőrség fizetett ügynökét, Asbóth Lajost bízták volna meg a katonai felkelési terv kidolgozásával, az ügy felgöngyölítése hamarosan megtörtént volna. A szervezkedők elhanyagolták még a legegységesebb konspirációs szabályokat is.¹⁷ Természetesen emiatt nem lehet Kossuthot okolni. Ő bízott Nedeczky tapintatosságában és ügyességében. Viszont ez még nem változtat azon az alapvető tényen, hogy Kossuth nem vonta le a megfelelő tanulságokat az 1850-es évek elején elbukott Makk-féle szervezkedésből.

De Kossuth emigrációs politikája, nemcsak a magyarországi belpolitika, hanem a külpolitika, a nemzetközi küzdőtér vonatkozásában is ellentmondásokkal küszködött. Forradalmi célkitűzéseket nem lehet, nem lehetett antiforradalmi elemekkel sikerre vinni. Pedig Kossuth igen nagy engedményeket tett, messzemenően kísérletezett ezen a téren. Hajlandó volt vállalni az európai forradalmi demokratikus és szocialista tábor tagjainak cséppet sem hízelgő kritikáját. Kossuth e vonatkozásban nem rettent vissza a kockázattól, a merész lépésektől, a magyar nép nemzetközi, haladó barátaival való szakításra is hajlandó volt, helyesnek vélt elképzelései érdekében. Így 1859-ben, mikor Mazzini óva intette Kossuthot, nehogy együttműködést építsen ki III. Napoleonnal — Kossuth inkább vállalja a sokévi-barátság megszakadását, de élni kíván a kedvezőnek ígérkező alkalommal. Végeredményben 1860-ban Garibaldival kapcsolatban is hasonló lépésre szánta rá magát Kossuth — ami joggal váltotta ki Marx kritikáját. Teljesen érthető, hogy Marx és Engels bíralták a magyar 48-as forradalom vezetőjének emigrációs politikájában fellelhető ellentmondásokat, következetlenségeket. Nem állhat ellentétben Kossuth iránt érzett tiszteletünkkel és szeretetünkkel, ha megállapítjuk, hogy Marx és Engels kritikai megjegyzései Kossuth emigrációs politikájáról igen megbízható értesülések alapján íródtak és véleményük zömét a történeti források nemcsak alátámaszthatják, de még ki is bővíthetik.¹⁸ A történelmi események bebizonyították, hogy a magyar emigráció antidemokratikus, antiforradalmi erőkkel való szövetezése, előbb vagy utóbb, de zsákutcába vezetett. Sem III. Napoleon, sem Bismarck nem bizonyult a magyar ügy érdemleges pártolójának, és a velük való kollaborálás eredménytelenül végződött. Kossuth hiába igyekezett megszakítani kapcsolatait az európai forradalmi körökkel, hogy az érdekelte kormányok bizalmát elnyerje, az emigráció hiába törekedett arra, hogy lépten-nyomon tagadja, elomssa a magyar mozgalom forradalmi célkitűzéseit és ország-világ előtt bizonyítsa a magyar mozgalom kizárólagos nemzeti jellegét — mindez a reakciós erők bizalmát nem fokozta. Pedig ezen a téren elég messzire eljutott Kossuth és a Magyar Nemzeti Igazgatóság. Úgy vélték, hogy a magyar ügyet akkor szolgálják leginkább, ha elszakítják a nemzetközi forradalmi, demokratikus mozgalmaktól és tisztán sajátos magyar nemzeti érdekeit domborítják ki. Ilyen értelemben írt Kossuth 1860. december 8-án Türrnek, hangsúlyozva, hogy tisztán kell tartani a magyar mozgalom „Nemzetes characterét” és el kell szigetelni az úgynevezett európai felforgató forradalmi mozgalmaktól.¹⁹ 1861. március 17-én pedig Kossuth a hazába küldött üzenetében még élesebben hangsúlyozta, hogy „ügyünk iránt attól függ nemcsak Európa rokonszenve, hanem a hatalmak pártfogása is, hogy a magyar harc ne tűnjék fel azon mindent felforgató eszmék előharcosa gyanánt, melyek nem nemzeti jogokért, hanem kormányformai vagy socialis elméletekért küzdenek”.²⁰ De Kossuth és emigráns társai hiába hangsúlyozták az érdekelte európai udvarok előtt, hogy ők *csak függetlenséget* és semmi messzebbmenő társadalmi forradalmi célkitűzést nem pártolnak — nem hittek nekik, bizalmatlanságukat nem adták fel irányukban. Így jutottak a magyar emigránsok abba a felemás, tragikus helyzetbe, hogy a forradalmi, demokratikus erők bizalmatlanságát, jogos bírálatát váltották ki, anélkül, hogy viszont elnyerték volna a szőben forgó európai udvarok őszinte segítségét, támogatását. Ebből a tagadhatatlan felemás helyzetből Kossuth remélt kiutat, és ezt egy osztrák-ellenes háborúban látta. Nem szűnt meg remélni, hogy előbb vagy utóbb sor kerül Velencéért az újabb olasz—osztrák háborúra, és ebben alkalmat látott a magyar ügy ismételt felvetésére. Egy osztrák-ellenes háborútól remélte Kossuth, hogy Turin és Párizs ismét igénylik a magyar emigráció szolgálatát, és ezzel újra erőre kaphat a már bomladozó, gyengülő emigráció. Egy osztrák-ellenes háborútól és ennek kapcsán biztosítható külső katonai segítségtől remélte

¹⁷ Nedeczky István vallomása: Hadtörténelmi Intézet Levéltára, Miltárbezirksgericht Pest-Ofen. 1864. (214—222). Nedeczky A. 13. Vö. *Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867.* Bpest. 1955. 335. és köv. l. és Függelék. 17. irat. Beniczky Lajos vallomása.

¹⁸ Vö. *Marx: Herr Vogt.* Berlin. 1953. 241. és kk. l.

¹⁹ Vö. Kossuth Türr Istvánhoz, London, 1860. dec. 8. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 3499.)

²⁰ 1861. márc. 17. *Kossuth: Irataim.* III. 596. és kk. l.

Kossuth a hazai felkelés kirobbantásának keresztülvitelét, a kiegyezés felé hajló közép-nemesség bátorságának fokozását, részvételét az osztrák-ellenes mozgalomban. Így határozottan állíthatjuk, hogy az emigrációs politika a magyar belső helyzet ismeretében is ragaszkodott a külhatalmi segítség biztosításához. A magyar politikai vezetőréteg — mely 1849 után forradalom ellenessé vált — félt, rettegett a magyar és a nemzetiségi parasztság tömegeitől. Ha egyáltalában kapható volt (ami vitatható) osztrák-ellenes fellépésre, csakis külhatalmi segítséggel és nem népporradalom árán. Egészen logikus és az abszolutizmus korszakának egész menete igazolja, hogy a magyar középnemese liberális vezetőréteg ragaszkodott a nemzetiségek feletti uralom fenntartásához. Ezt vagy Ausztriával való kialakulás árán, vagy bármilyen fajtájú külsegítség (francia avagy porosz) biztosításával gondolta, vélte megvalósítani. Nem lehet azt feltételezni, hogy egy reakciós nagyhatalmi külsegítség (legyen az akár III. Napoleon vagy Bismarck) Magyarország belpolitikai konszolidációjára teljesen neutrálisan hatott volna. Szabad György, mivel ezt gondolja, — hozzászólásában — számon kéri tőlem azokat a bizonyítékokat, melyek alapján azt merészteltm következtetni, hogy a külföldi katonai erő bizony nemcsak arra lett volna alkalmas, hogy „az osztrák elnyomás alól segítse felszabadítani a hazát, de arra is, hogy konszolidálja az új rendet, biztosítsa a magyar nemesei és polgári rétegek hegemoniáját a többi nemzetiségek felett és gátat vessen a néptömegek radikális szociális követeléseinek”.²¹ Hangsúlyozni kívánom, hogy — miként ezt tanulmányomban meg is jegyeztem — következtetésemet az emigráció egész működésének tendenciájából vontam le. Én ennek alapján jutottam említett következtetésemhez, de nemcsak ennek alapján! Az egyetemes történelem tapasztalatai, forradalmak és ellenforradalmak történetének gazdag anyaga támasztja alá, hogy külsegítség és belső konszolidáció mikéntje egymással nagyon is összefüggő dolgok. Nem kell messzire menni, elég ha Olaszországra gondolunk, III. Napoleon „segítségére”, melynek ára nemcsak Róma tartós megszállása, Nizza és Savoya elszakítása lett, de a konzervatív-reakciós-monarchista politikai irány felülkerekedése a forradalmi, demokratikus, népi irányzatok, Garibaldi politikája, mozgalma felett. A párizsi politikától erőteljesen függő turini kormányzat a maga módján ugyan előmozdította az olasz egységet, de az is bizonyos, hogy igenis *reakciós tartalommal* konszolidált, a népi tömegek, igényeik rovására, azok nagyfokú kisemmizése árán. Az olasz példa elég tanulságot szolgálhat arra, hogy egy *reakciós nagyhatalom* gyámkodó intervenciója milyen hatást ér el, mennyiben befolyásolhatja a belpolitika alakulását. Miért gondolja Szabad György, hogy III. Napoleon vélt közbelépése Magyarországon más jellegű belpolitikai következményeket vont volna maga után, mint Olaszországban?

Kétségtelen, hogy a családásokkal járó emigráns politika legmaradandóbb értékei azokkal az erőfeszítésekkel, tervekkel, tárgyalásokkal függtek össze, melyek a magyarság és a nemzetiségek összefogását, osztrák-ellenes akcióegységének biztosítását célozták. Kossuth és a magyar emigráció vezetői a szabadságharc bukása után, annak tanulságait elemezve, részletekbemenően foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy egy esetleges újabb függetlenségi harc fellángolásakor miképpen küszöbölhetők ki a magyarság és a nemzetiségek ellentétei, sőt mi módon lenne leginkább biztosítható a baráti kapcsolat és együttműködés, egészen a kölcsönös segítség megvalósításáig. Bármennyire is csak elméletileg foglalkoztak a szóban forgó problémákkal, és tényleges gyakorlati hatásuk szinte alig mutatható ki, mégis figyelmet érdemelnek ezek a gondolatok és tervek. Ugyanis arra mutatnak, hogy Kossuth, és nemcsak ő, az emigráció szomorú valóságában önkritikusan belátta, hogy 1848/49-ben súlyos hibákat is követtek el a nem magyar népek kezelését illetően, jogos követeléseik nagyobb részének merev elutasításával. Kossuth a kuthahai magányban, tőprengve a múlt emlékei felett, önmarcangoló írásainak hosszú sorával mond végeredményben kemény ítéletet a szabadságharc nemzetiségi politikája felett. Arra a határozott belátásra jutott, hogy a felettből megkésve hozott és sebtiben összeütött szeptemberi 1849-es nemzetiségi törvény sem volt elégséges és az ügy érdeke megkövetelte volna, hogy még messzebbre menjenek a nemzetiségek jogos igényeinek biztosítása, rendezése terén. Mindez már a vaskos és megváltozhatatlan tényeken, a Bach-rendszer valóságán már nem változtatható — ennek ellenére Kossuth politikai gondolkodásának és benne a nemzetiségi kérdésben vallott, egykor még merevbb nacionalista nézeteinek helyes irányban mutatkozó fejlődését jelezték az 50-es évek elején fogalmazott iratai, levelei.²² Természetesen Kossuth a nemzetiségi kérdés vizsgálódása, a megegyezés lehetsé-

²¹ Tanulmányom: Garibaldi és Kossuth 1860—61. Századok. 1958. 135—136. l.

²² Elsősorban utalhatunk az ún. kuthahai alkotmánytervre. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 1554.) A tervezetet bizonyos kihagyásokkal közzétette Áldor Imre, Bpest, 1878-ban. Közelmúlt titkaiból. (A muszka intervencziótól a Dunai konföderációig) I—II. füzet; Kossuth egykorú, nemzetiségi kérdésre vonatkozó nézetei rekonstruálhatók Makkhoz intézett leveleiből is. Kossuth Makk Józsefhez, Kutahia, 1851. júl. 14. (*Jánosy D.* : A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. I. 510. és kk. l.), Kossuth Makk Józsefhez, Kutahia, 1851. aug. 16. (Pásztor Árpád közlése az Est 1914. febr. 6-i számában.) Vö. továbbá Kossuth Teleki Lászlóhoz, Kutahia, 1850. jún. 15. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 797.)

ges útjainak keresése terén nem állt egyedül. Végeredményben nagyon is hasonló okok, indokok, mozgató rugók alapján foglalkozott a szóban forgó kérdésekkel a Londonban tartózkodó magyar emigráns vezetők jelentékeny része, így többek között megemlíthetjük gróf Teleki László, Pulszky Ferenc és Klapka György neveit is. Hasonlóképpen foglalkoztatta a nemzetiségi probléma a román emigránsokat, így többek között Bălcescut, Bratianu, valamint a lengyel emigránsok között főképpen Zamojszki grófort és Czartoryski herceget. De ezen túlmenően az 50-es évek elején általában a külföldre menekült emigránsok között napirendi témaként szerepelt, hogy miképpen, mi módon lehetséges elérni, hogy a délkelet-európai kis népek, köztük lengyelek, románok, magyarok, délszlávok végre valahára összefogjanak és szoros együttműködésre lépjenek a reakciós Ausztria és a cári Oroszország ellen. A levert forradalmak után tehát egészen kézenfekvő kérdésként merült fel az elnyomott, a reakciós hatalmak által eltiport népek együttműködésének valamilyen formában való biztosítása. A kérdésre vonatkozó történeti anyag arra mutat, hogy a külföldre szakadt emigránsok számos vezetője, magyarok és nem magyarok egyaránt, átértelve a forradalmak elbukásának tragikus következményeit, igen messzemenő tanulságok levonására mutattak hajlandóságot. Ebben a légkörben vetődött fel a délkelet-európai népek demokratikus összefogásának tervei között a Dunaközfőderáci a területi autonómia tervéhez is, vagyis hajlandónak mutatkoztak a magyarországi nemzetiségek területi megszerzéséhez, önkormányzatához is hozzájárulni. Kossuth aki ugyanezen időben részletesen kidolgozza a nemzetiségi jogokat, a 49-es nemzetiségi törvénytől messzebbmenően biztosít, úgynevezett „kutahiái alkotmány terv”-et — szembeállít Teleki elgondolásaival. Hongyilkolásnak, Magyarország területi integritása feladásának, az ország nyelvek szerinti feldarabolásának tartotta azt, ha hozzájárulnának a területi autonómia tervéhez. Félreérthetetlen formában megírta Telekinél Londonba 1850. augusztus 22-én, hogy „Te a nemzetiségeknek territoriumot akarsz delimitálni; . . . én pedig egy *territoriumot* akarok Magyarországnak,” . . . „s ezen *egy oszthatatlan status* akarom foederálni más *statusokkal*”.²³ Az ellentét közöttük végül is szakadáshoz vezetett, emigráns útjuk elváltak és csak az 1859-es háború hozza össze ismét a két hazafit. Egyébként Kossuth kialakult álláspontján a román emigránsok kísérletei is kudarcba fulladtak. Iliába juttatták el Kutahiába a brüsszai román emigránsok, személyesen Goleseo Sándor közvetítésével, a délkelet-európai népek összefogására vonatkozó emlékiratukat — Kossuth határozottan utalt arra, hogy a magyar állam egységének fenntartása olyan, mely egyedül lehet kiindulópontja a tárgyalásoknak és a területi feldarabolást helyteleníti, „Magyarország egységének eszméjét semmi másnak alá nem rendelheti”.²⁴ Mikor Ghica, a román emigráció elismert feje a Kossuthal folytatott eredménytelen tárgyalásokról értesíti Bălcescut, az elkeseredett hangon jegyzi meg válaszában, hogy Kossuthhoz kár volt fordulni, Kossuth „halott, a múlt Magyarországnak képviselője, annak a múltnak, mely örökre el van temetve”.²⁵ Ilyen körülmények között a kezdeti reménykeltő egyezkedési kísérletek zátonyra futnak. Annyi azonban kétségtelen, hogy ezeken az egyelőre csak elvi jelentőségű tárgyalásokon Kossuth nem azok közé tartozott, akik a nemzetiségeknek majdan biztosítandó demokratikus jogok terén a legnesszebb jutottak el. Amít Teleki aképpen fogalmazott meg, hogy ő a románoknak és szerbeknek provinciális gyűlést is engedélyezne, „hol beldolgoikat a törvény korlátai közt magok rendezhessék”.²⁶ Míg Kossuth Horvátországnak biztosítandó autonómikus jogokon kívül csak a megyei autonómia keretei között gondolta a nemzetiségi kívánalmak biztosítását, addig Teleki teljes határozottsággal hangsúlyozta, hogy „szabadságot akarok mindenben valót és korlátlan; így a nemzetiségekre is, s nem akarom, hogy a szent ügy, melynek bajnokai vagyunk a historiai jog szűk korlátai közé szorítva a territoriális integritás, ellenforradalmi fogalmakon hajótörést szenvedjen. Ily szerű fogalmakon alapuló szűkebb féltékenységnek, feltéve azt, hogy a népek úgyve Európában győzzön, helye többé egy sem lehet. Szabad Európában egy nép sem gyakorolhat supremáciát a másik felett s egy népnek sem lehet ily supremáciára szüksége.”²⁷ Izen az elvi állásponton nyugodva határolta el magát Teleki Kossuthtól.

Nem találjuk annak nyomát, hogy a Makk—Gál-féle erdélyi szervezkedés idején Kossuth túl ment volna a Kutahiában kidolgozott és a nemzetiségi kérdés rendezésére

²³ Kossuth Teleki Lászlóhoz, Kutahia, 1850. aug. 22. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 882.)

²⁴ Vö. Kutahiái alkotmány tervezet. O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 1554.

²⁵ Kossuth és a román emigránsok tárgyalásairól szól Szemere Bertalan naplójában (Pest. 1869). II. 60—61. l. Vö. Jancsó Benedek: Szabadságharcunk és a dákó-román törekvések. Bpest, 1895. 194—195. l.

²⁶ Teleki László Kossuthhoz, Montmorency, 1850. jún. 15. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. 796.)

²⁷ Teleki László Szemere Bertalanhoz, 1851. okt. (Vö. Lengyel Tamás: gróf Teleki László. Bpest. 6. n. 113—114. l.)

vonatkozó elképzelésein. Az ország területi integritásához változatlanul ragaszkodott. Mialatt Kossuth Amerikában járt, a londoni magyar emigránsok bizonytalan hírforrásokra támaszkodva arra következtettek, hogy Kossuth hajlandó lenne közelíteni Teleki álláspontjához. De a feltevések alaptalannak bizonyultak. Kossuth Kiss Miklóshoz 1852. február 12-én Cincinnatiból írt levelében kétséget és félreértést kizáró módon megírta a találgatóknak, hogy álláspontja nem változott meg, „Magyarország és Erdély territoriumából semmi concessio, sem ezen territoriumnak akár nemzetiségi, akár más tekintetből feldarabolása”.²⁸ Ez világos megnyilatkozás volt. Keserűen jegyzi meg Teleki Vukovicshoz írt soraiban, hogy „Kossuth lerontására és porrázúzására szerintem nem is kellene egyéb, mint Cincinnatiból írt levelének közhírrététele. De magam is azt hiszem, ezzel várnunk kell.”²⁹ Egyébként Kossuth amerikai körútja során tartott beszédeiben is a már ismert elképzelései mellett foglalt állást. Így többek között New-Yorkban, a sajtó részére rendezett ünnepségen kifejtette, hogy „nem a nyelv, hanem az érdek, a múlt, a jogok és kötelességek, de főleg egy nép intézményeinek közössége alkotja a nemzetet”.³⁰ Vagyis félreérthetetlenül arra utal, hogy a Magyarországon lakó, de különböző nyelvet beszélő népek egy nemzetet, a magyart alkotják — ebből csak a horvátokat és szlavónokat emelte ki, mint ezt 1852. július 9-én New-Yorkból intézett felhívásában is hangsította.³¹ Engedmenyt csupán olyan értelemben kér, hogy Fiume felé az összekötő út biztosítva legyen Magyarország számára.

Hiba lenne figyelmen kívül hagyni Kossuth nemzetiségi politikájának nyomon kísérésében vitáit, ellentéteit Szemere Bertalannal. Nem lehet célunk a nem csak elvi, politikai, hanem személyi ellentéteket is magában foglaló vita részleteit elemezni, csupán arra kívánunk utalni, hogy Szemere az 50-es években nem is egyszer bírálta Kossuthot a nemzetiségi kérdésben mutatkozó szűkmarkúsága miatt. Szemrehányással illette Kossuthot, hogy nem kezeli józan mérséklettel és a reális erőviszonyok és lehetőségek figyelembevételével a nemzetiségekkel való megbékülés problémáit. Szemere meglátása szerint éppen a 48-as forradalom tapasztalatai után, az erőviszonyok helyes ismeretében teljesen hibás továbbra is ragaszkodni a magyar elem szupremáciájának fenntartásához, amely véleménye szerint nemcsak megnehezíti, de teljességgel lehetetlenné is teszi a nemzetiségekkel való megegyezést. Szemere Bertalan az 50-es években még elképzelhetetlennek tartotta a független Magyarország biztosítását a szlávok jogainak, kívánságainak megszemérendő biztosítása nélkül. Ebben az időben még Szemere a dunai népek konföderációs összefogását pártolta, de meggyőződése szerint ez feltételezi a nemzetiségi kérdés demokratikus alapon való rendezését, beleértve a területi önkormányzat biztosítását is.³² Mellesleg szólva Szemere nézeteiben cseppet sem mutatott következetességet, mert a 60-as években erőteljesen eltávolodott egykori demokratikus elképzeléseitől. Egyébként az 50-es években a konföderációs terveknek további kimunkálása elsősorban Klapka nevéhez fűződik, aki a krími háború alatt tett egyet s mást ennek érdekében. Kapcsolatot tartott fenn Telekivel, a román és Szerbia Galesco testvérekkel és konföderációs tervében, mely Magyarország, Románia és Szerbia összefogását célozza — autonóm Erdéllyel és néhány délszláv terület bekapcsolásával —, a nemzetiségeknek széles jogokat kívánt biztosítani, beleértve a területi autonómiát is.³³ A krími háború nem várt alakulása hamarosan háttérbe szorítja Klapka tervét, bár annak szerepe, jelentősége cseppet sem tagadható és fellelhető összefüggése, kapcsolata, a később napvilágra kerülő konföderációs tervekkel — köztük Kossuthéval is.

Nem véletlenül múlt, hogy 1859-ben a román politikusokkal jó kapcsolatot tartó Klapkára esett a választás, mikor felettébb kényes feladatokat kellett megoldani a román fejedelemségekben. A román—magyar, illetve szerb—magyar kapcsolatok és ezzel párhuzamosan a magyarországi nemzetiségek kérdéseinek előtérbe kerülése, elválaszthatatlannal összefüggött az 1859. évi háborúval, illetve III. Napoleon délkelet-európai terveivel. Teljességgel nem lényegtelen szempont, hogy a nemzetiségi probléma ismételt éles előtérbe kerülése az emigráció körében szorosan összefüggött a háborús konfliktussal és az azal kapcsolatos hazai lehetőségekkel, elképzelésekkel. Annak reménye, hogy egy osztrák-ellenes háború napirendre tűzheti a magyar kérdést, ismét felelevenítette a régebbi konföderációs elgondolásokat és a nemzetiségekkel való megbékélést célzó terveket.

²⁸ Kossuth Kiss Miklóshoz, Cincinnati, 1852. febr. 15. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 1671.)

²⁹ Teleki László Vukovicshoz Sebőnek. Zürich, 1852. ápr. 17. (*Jánossy D. i. m. Iratok.* 428. sz.) V3. O. L. Újkor. gyűjtemény. Vukovics Sebő irathagyatéka.

³⁰ *Jánossy D. : i. m.* 239.

³¹ *Hentaller Lajos : Balavásári szüret.* Bpest, 1894. 108—109. l.

³² Szemere Bertalan naplója. I. 173—174. l.; II. 59—62. l.

³³ *Klapka György: Emlékeimből.* Bpest. 1886. 433. és 502. l.; *Georg Klapka: Der Krieg im Orient in den Jahren 1853 und 1854 bis Ende Juli 1855.* Genf—Brüssel—Paris. 1855. 100. és kk. l.; Szemere B. naplója. I. 60. l.

Így 1859 márciusában, mikor Klapka Bukarestbe érkezett, a román—magyar együttműködés lehetőségeinek feltárása céljából — nem érkezett üres kézzel. A Cuza fejedelemmel hamarosan tető alá hozott megállapodás nemcsak arra vonatkozott, hogy milyen közös katonai előkészületeket léptetnek életbe Ausztria ellen, valamint a III. Napoleontól ígért 30 ezer fegyvert hogyan osztják el egymás között, hanem egyezkedésük a politikai kérdésekre is kiterjedt. Így körvonalazta azokat a feladatokat, melyeket mind magyar, mind román részről meg kell oldani a magyarok, románok, szerbek együttműködése érdekében. Míg Cuza ígéretet tett arra, hogy befolyását latba veti az erdélyi románság körében, a békesség, a közös fellépés érdekében, addig Klapka hangsúlyozta, hogy a felkelést irányító magyar vezetők biztosítani fogják a jogegyenlőséget és szabadságot, faj- és valláskülönbség nélkül, a nemzetiségek lakta vidékeken a választott nyelv szabad használatát, teljes függetlenséget a különböző vallások és nemzetiségek igazgatásában, valamint szerb és román katonai egységek külön szervezését. Erdély vonatkozásában Cuza és Klapka abban egyeztek meg, hogy a háború befejezése után egy ott összehívandó gyűlés határoz afelett, vajon Erdély Magyarországgal adminisztratív egységben marad-e, avagy „régí, különálló adminisztratív helyzetébe visszalépjen”. Végülis megegyeztek abban, hogy törekedni fognak „a három dunai államnak: Magyar-, Szerb- és Moldva-Oláhországnak konföderációja” megvalósítására.³⁴ Az egyezkedésre még az olaszországi háború kirobbanása előtt került sor, kifejezetten III. Napoleon és Cavour tudtával, beleegyezésével, sőt előzetes jóváhagyásukkal. Franciaország célja arra irányult, hogy Ausztria erejét leküsse a román fejedelemségek irányában és olyan vonatkozású félelmet keltsen, hogy komolyan kell majd tartaniuk a magyar felkelők betörésétől. Kossuthnak egyébként kevés köze volt a bukaresti tárgyalásokhoz, melyeket Klapka nélküle, Párizs és Turin közvetlen utasítására hajtott végre — mégis utólag tudomásul vette a megtörtént tényeket.³⁵ Úgy tekintette, mint az osztrák-ellenes háború szükségszerű tartozékát. Utólagosan meg is jegyezte Kossuth, hogy Cuzától egyenesen remélték az erdélyi románok lecsillapítását, „misperint ne lehessen attól tartanunk, hogy szabadságharcunk Erdélyben, az 1848/49-iki irtózatosságok ismétlése mellett, polgárháborúval komplikálódik”.³⁶ Végeredményben katonai-politikai elképzelések vezették Klapkát és Kossuthot is, mikor felvették a kapcsolatot Szerbiával 1859-ben. Nem sokkal azután, hogy Klapka a bukaresti tárgyalások eredményeit tudomására hozta Obrenovics Mihálynak, a szerb fejedelem fiának, sor került az utóbbi és Kossuth közötti megbeszélésekre Londonban — egyenesen III. Napoleon tanácsára. A barátságos légkörben lezajlott beszélgetés során, francia tanácsra Obrenovics Mihály hajlandónak mutatkozott az osztrák határ közelében fegyverraktárak létesítését engedélyezni magyar felkelő csapatok számára, és kifejezte érdekközösségét egy független Szerbia és egy független Magyarország között. Az óvatos Kossuth azonban abba az irányba is terelte a beszélgetést, hogy a magyarországi szerbekkel kapcsolatosan reméli nincsenek túlzott elképzeléseik, mert, mint Kossuth kifejtette, semmi olyan engedményre nem hajlandó, „mely Magyarország területi épségével s állami egységével ellenkeznek”.³⁷ Miután a herceg oda nyilatkozott, „hogy ilyesmire gondolni esze ágában sincs”, Kossuth bátran folytatta az eszmecserét és végül is megjegyezte, hogy „mi a nemzetiségi kérdésben készek vagyunk a legvégső határig menni, melyet hazánk területi épségének s politikai egységének tekintete megenged”.³⁸ A román és szerb államférfiakkal folytatott megbeszélések joggal keltettek Kossuthban optimizmust abban a vonatkozásban, hogy külhatalmi segítség esetén kedvezőbb helyzet vár a magyarságra a környező államok és a velük rokon testvérnepeik részéről, mint 48-ban. De az elképzelések és remények, éppen azért, mert elválaszthatatlanul III. Napoleon politikai manővereihez voltak kapcsolva — csalódással végződtek. A villafrancai fegyverszünet nemcsak a külhatalmi segítség, hazánk felszabadításába vetett elképzeléseket zúzta össze, de szertefoszlottak a szomszédos román és szerb államokkal kezdeményezett összefogási kísérletek és a hozzájuk kapcsolódó nemzetiségi megbékélési kezdeményezések is. Végül is Cuza a fejedelemségekbe küldött fegyvereket egyszerűen lefoglalta és megtagadta kiadatásukat a magyar emigránsoknak.³⁹

A csalódások ellenére Kossuth reménykedett egy osztrák-ellenes háború lehetőségében, realitásában 1862 tavaszára. Ezuttal éppen úgy, mint 1859-ben, a közeli osztrák-

³⁴ Vö. Kossuth: *Irataim*. I. 369. és kk. l.; *Ghica Ioan*: *Amintiri din Pribeția după 1848*. București, 1889. 615—616. l.

³⁵ Vö. *Lengyel Tamás*: *Klapka György emlékiratai és emigrációs működése*. Bpest. 1936. 30. és kk. l.

³⁶ Kossuth: *Irataim*. I. 381. l.

³⁷ Uo. I. 391. l.

³⁸ Uo. I. 400. l.

³⁹ Vö. *N. Corivan*: *La politica orientale di Napoleone III. e unione dei principati romeni*. Teza de Doctorat Iași, 1937.

ellenes háború és a külhatalmi katonai segítség reménye teszik kívánatosá Szerbiával és a román fejedelemséggel megteremtendő együttműködést, katonai közremunkálkodást és mindezzel párhuzamosan újabb kísérletet a hazai nemzetiségek jogainak, igényeinek messzemenő felmérésére, figyelembe vételére, kívánságainak kielégítő biztosítására. Ebben a sajátos külpolitikai helyzetben jutott nyilvánosságra Kossuth mindmáig legtöbbet emlegetett külpolitikai koncepciója és a nemzetiségi kérdés megoldását célzó irata: a Dunakonföderációs terve. Mennyi igaztalan támadás, mennyi rágalom és alaptalan vádaskodás érte Kossuthot a hazai politikai vezetőréteg részéről. Milyen szenvedélyes és éles hangon, milyen határozottan és egyöntetűen utasították el, nemcsak a 67-es tábor képviselői, de a magukat 48-asoknak tartó közéleti férfiak is a milánói L'Alleanza című lapban 1862. május 18-án, Helfy Ignác által közzétett konföderációs tervezetet. De nemcsak a hazában, hanem az emigrációban is általánosnak tekinthető visszatetszést szült az állítólag Kossuth akaratan kívül kipattant tervezet.⁴⁰ Az egykorú hatás kétségtelenül arra mutatott, hogy a magyarországi nacionalista politikusok és az emigráció tagjai zöme számára is teljesen elfogadhatatlannak tűnt, hogy Kossuth többek között Erdély kérdésében közeledett Klapka és Tekei egykori elgondolásaihoz. Vagyis lehetségesnek tartotta, hogy esetleg Erdély a megalakítandó államszövetség autonóm tagja legyen, külön adminisztrációval rendelkezék, azzal a feltétellel, hogy Magyarországhoz personalis unió kapcsolja, vagyis közös legyen a vezetése. Azt sem tartotta Kossuth kizártnak, hogy a déli vidéken esetleg két megye határát aképpen alakítsák ki, hogy a megyei adminisztráció keretében a szerb közigazgatási nyelv érvényre jusson. Horváth- és Szlavonországról régóta az volt a véleménye, hogy teljesen egyenjogú tagjai lehetnének a dunai államszövetségnek, Románia, Szerbia és Magyarország mellett. A szövetségben érdekelt államok, ha beligazgatásuk tekintetében nagyfokú önállóságot élveztek is volna, természetesen összehangoltan kellett volna intézniük a közös védelemmel, külképviselettel, külkereskedelemmel kapcsolatos ügyeket. Ami a nemzetiségi jogok biztosítását illeti, Kossuth továbbra is az 1851-ben kidolgozott alkotmánytervben érvényre jutó szellemben javasolta a rendezést. Így a községek és a megyék lakosai maguk határozhatnának a közigazgatási és tannyelv eldöntésében, a nemzetiségek nemzeti egyleteket alakíthatnak, nemzetiségi főnökök választhatnak. Bármely nemzetiség nyelvén szólhatnak a parlamentben, vagy írhatnak a kormányhoz, mely ugyanezen a nyelven köteles választ adni.⁴¹ A szóban forgó engedmények, ígéretek meglehetősen kötetlen formában voltak fogalmazva, tág lehetőséget nyitva a további szerkesztés, pontos rögzítés, hozzászólás számára. A tervezetnek éppen ezen kötetlen, heterogén formája nagyon is alkalmas volt a különböző belemagyarázásokra, kissé önkényes következtetésekre. A konföderációs tervnek éppen ez a kialakulatlan-sága, lazasága utólag rendkívül sok félreértésre adott okot, tág lehetőséget nyújtott arra, hogy akár kevesebbet olvassanak ki belőle, mint amit a tervezet ígér, vagy ellenkezőleg, többet olvassanak ki belőle, mint amit Kossuth valójában kilátásba helyezett. Természetesen a nemzeti függetlenség és Kossuth ellenfelei, akik keresték a kiegyezés lehetőségeit Ausztriával, önkényesen olyan magyarázatokat fűztek a tervhez, melyekkel kompromittálni vélték Kossuthot a hazai nacionalista-liberális tábor előtt. Így megemlíthetjük többek között, hogy a Pesti Hírnök — a klerikálisok és a mánások szócsöve — 1862. június 7-i számában nem állotta azt írni, hogy „egy új birodalmat tervez Kossuth a papíroson, melynek élete Magyarország-halálát s a magyar történet megsemmisítését követelne”.⁴² Míg a hivatalos Sürgöny-ben Kecskeméthy Aurél hasonló hangnemben és logikával írja, hogy Kossuth tervében „fömláldozta a nemzeti létünk alapelveit, országunk jogállapotát, a történelmi jogot, a haza integritását”.⁴³ Mindez persze egyáltalában nem felelt meg a valóságnak, éppen úgy, mint az évekkel később Kossuth ellen írt támadásokba

⁴⁰ A Kossuth-gyűjtemény anyagában számos irat foglalkozik a konföderáció hazai és nemzetközi hatásával, de egyre nem akadtam, mely arra utal volna, hogy helyeselték otthon vagy az emigrációban. Ennek ellenkezőjére viszont számtalan bizonyíték van. Többek között utalhatok Irányi Dániel Kossuthhoz, 1862. június 6-án kelt levelére, melyben megjegyzi, hogy „a dunai szövetség terve, mint írják Pestről, rosz benyomást tett a magyarságra” (O. L. Kossuth-gyűjtemény I. 4050). Két nappal később (június 8-án) írja Kossuthhoz Irányi, hogy „a dunai szövetség eszméje mind a menekülők mind az utazó magyarok körében roszul fogadtatott”. (Uo. 4051.) Néhány héttel később Irányi Londonban járván beszélgetett magyarokkal és azt a benyomást szúrta le, hogy „... mindnyája pedig annyira ellene van a nemzetiségi kérdésben teendő engedményeknek hogy akár a szerencsés mosdatni akár őket megtéríteni egyre megy. ... nemcsak a szövetségi tervet de az országban lakó nem magyar fajokat illető javaslatot is egészen visszautasítják.” (Uo. 4068.) Vukovics szintén hasonlóan informálta Kossuthot, mondván, hogy a tervet „két-ségbeesés jelétül veszik s öszvehangzón rajzollák az általa okozott megilletődést az országban”. (Uo. 4063. 1862. júl. 1.) Horváth Mihály is megjegyzi, hogy a terv „... otthon nagyon rosz vért csinált...” (O. L. Újkori gyűjtemény. Vukovics Sebő irathagyatéka. 1862. júl. 29.) A terv hatására vonatkozólag vö. Lukács L.: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak. 318. és kk. l.

⁴¹ L'Alleanza, 1862. máj. 18. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4041). Kossuth: Irataim. VI. 12. l.

⁴² Pesti Hírnök. 1862. jún. 7.

⁴³ Sürgöny. 1862. jún. 17.

belefűzött ironikus, gúnyolódó csipkelődések is igaztalanok voltak a kiegyezés pártiak részéről. Hiszen Kossuth a dunaköföderációs elgondolások esetleges megvalósulásától nem olyan következményeket várt, hogy a régi történelmi Magyarországot szétbomlasztja — sőt *ellenkezéleg*, Kossuth a szomszédos Szerbiával és a román fejedelemségekkel kialakítandó szoros baráti együttműködésben *feltételét és legjobb védelmét* látta annak, hogy az ország területi integritása megőrizhető legyen. Véleménye szerint a köföderáció a leghasznosabb ellenszere lehet minden fajta nemzetiségi bomlasztó és kifelé gravitáló törekvésnek. Néhány héttel a köföderációs terv napvilágra kerülése előtt Kossuth félreérthetetlenül megírta Vukovics Sebőnek, hogy a nemzetiségekkel való nagyon is szükséges megegyezés nem állhat ellentétben a haza integritása védelmével. „... áldoznunk kell, csak hogy nem annyit, a mi hazánkat (erről s nem Horvátországról szólok) szétdarabolás útján megölné. Ezt semmi áron, de ezen a vonalon belől liberálisoknak kell lennünk. ...”⁴⁴ Kossuth logikájából éppen az következett, hogy a magyar nemzeti lét és állami függetlenség és integritás legjobb óvszere a köföderáció megvalósítása, viszont ennek elmaradása esetén — jóslata szerint — a magyarság „vagy német szolgaságban, vagy az ébredő nemzetiségek rohamától elmálasztva” — sírhatja vissza az elvesztegetett alkalmat.⁴⁵ Az a tudatos félremagyarázó, vádaskodó támadássorozat, mely Kossuth felé áradt a terv nyilvánosságra jutását követően, arra készítette Kossuthot, hogy kissé részletesebben, egyes kényes problémákat bővebben, félreérthetlenebb formában magyarázzon meg, tisztázza magát a szerinte alaptalan és jogosulatlan támadásokkal szemben. Ezen megfontolások nyomán látott napvilágot, ugyancsak a L'Alleanzaban, annak 1862. június 1-i számában „Fölvilágosítások a Dunai Confoederatio Projectumához” címen Kossuth magyarázó, kiegészítő írása. Ebből kiderül még inkább, hogy mennyire csak tárgyalási alapnak, vita kiindulási pontjának lett számvá, a tervezet, és Kossuth nem gondolt arra, hogy annak akár csak egyetlen sorát is mereven értelmezzék. A félreértések elkerülése végett megmagyarázza, hogy ő távolról is mereven gondolt arra, mintha a tervezett új függetlenségi harc előtt vagy annak folyamán helyes lenne Erdély adminisztratív különállásának biztosítása. Minderre — mely csak feltételes eszme és az ottlakók utólagos hozzájárulásától függ — csak akkor kerülhetne sor, ha a független Magyarország már helyre lett állítva, a köföderáció már létrejött. Visszautasítja azt a feltevést, mintha ő Erdélynek Magyarországtól való politikai különállását helyeselné, hangsúlyozván, hogy véleménye szerint „Erdély Magyarország őseredeti alkotásának őseredeti alkotrésze. — A magyar koronának kiszakíthatatlan gyöngy darabja. Erdély, oly föld, mely jogilag, historiallag, physikailag, geographiailag, politikailag, status-gazdászatiilag a magyar korona integráns része, mely nélkül a magyar korona nem magyar korona, Magyarország nem Magyarország, hanem valami csonka, nem tudom micsoda.”⁴⁶ Feleslegesnek tartom, hogy e kérdésben hangoztatott érvelés még további sorait ismertessem, a közölték is elégségesnek látszanak arra, hogy bizonyítsák, Kossuthnak valóban igaza volt a hazai liberális-nacionalista körökkel szemben, akik őt lényegében alaptalanul vádolták azzal, hogy feladta az ország területi integritását és a magyarság szupremáciáját. Az ilyes fajta vádakkal szemben joggal érvelt azzal Kossuth, hogy „Magyarországot illetően én is úgy mint (Tisza Kálmán úr indítványa folytán) az 1861-ki országgyűlés rendíthetetlen elvnek vallom, hogy az ország területi integritása' s politikai egysége, azon határ melyet a nemzetiségi kérdések elintézésénél szentnek' s sérthetetlennek kell tekinteni”. „... az országnak nyelvek szerinti feldarabolását' s politikai egységének nyelvek szerinti szétszaggatását, hongyilkosságnak tartom, 's abban részemről soha, de soha és semmi áron részes nem leszek” — írta Kossuth a köföderációs tervére vonatkozó utólagos felvilágosító soraiiban.⁴⁷ Semmi okunk sincs rá, hogy ezen félreérthetetlen, világos és egyértelmű magyarázatot eredeti értelmétől megfosszuk, és olyan elveket, elgondolásokat tulajdonítsunk Kossuthnak, melyekkel ő sem 1862-ben, sem évtizedekkel később nem értett egyet. Mint már előzetesen jeleztem, Kossuth tervének első hevenyészve megfogalmazott példánya tág lehetőségeket adott az utólagos kombinációkra, különböző feltevésekre és értelmezésekre. Kossuth valóban komolyan kívánta, gondolta, remélte, hogy a magyar jövő formálása szempontjából sokkal előnyösebb, ésszerűbb az „Egység, egyetértés, testvériség magyar, szláv és román között!” — mint az évszázados Habsburg-függésnek új formában való folytatása. Ha az 1862-es köföderációs tervet a pillanat katonai-politikai szükségletei is hívták életre, nem kétkelhetünk abban, hogy Kossuth valóban őszintén és jövőbelátóan helyeselte, támogatta a magyarság és a vele együtt élő nemzetiségek megbékélését és a környező országokkal való baráti összefogást.

⁴⁴ Kossuth Vukovics Sebőnek, San Francisco d'Albaro, 1862. febr. 15. (O. L. Újkori gyűjtemény. Vukovics Sebő irathagyatéka.)

⁴⁵ Kossuth gróf Károly Györgynéhez, 1862. jún. 20. (Közelmúlt titkaiból. II. füz. 117. és kk. I.)

⁴⁶ O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4044 c.; L'Alleanza 1862. jún. 1. (Uo. 4047); Kossuth: Irataim. VI. 21. l.

⁴⁷ Uo.

Így vitathatatlan, hogy elgondolásai sokkal közelebb álltak a magyarság és a környező népek érdekeihez, demokratikus, szabad fejlődésük biztosításához, mint az az út, melyre a viszonyok kényszere a délkelet-európai népeket végül is rászorította. De mindennek hangsúlyozása, figyelembevétele nem jelentheti azt, hogy olyan elképzeléseket olvashassunk ki Kossuth tervezetéből, mely gondolatokat utólag Kossuthnak szívesen tulajdonítanánk. Erre nincs szükség. A dunakonföderációs terv haladó vonásai akkor is ki-domborodnak és érthetővé válnak, ha nem magyarazzuk bele a magyar hegemoniáról való lemondás, a területi integritás feladásának gondolatát. Nem csökken azzal Kossuth történelmi nagysága, ha figyelembe vesszük polgári nacionalista korlátait, melyek elválaszthatatlanul hozzátartoztak nézeteinek egész rendszeréhez.

De egyébként is Kossuth 1862-es dunakonföderációs tervének lényege nem abban áll, hogy miképpen értelmezték egykorú és nem egykorú hírlapírók, politikusok a tervet, mit olvastak ki belőle, hogyan magyarázták egyes utalásait és mennyiben következtethető ki belőle a területi integritásról és a magyar hegemoniáról való lemondás gondolata, tendenciája. Ezen probléma megítélését a politikai aktualitás mindig erőteljesen befolyásolta és az értelmezés rendszerint attól függött, hogy Kossuth nevét ki és milyen célból kívánta előtérbe állítani. Nem törekednénk a történelmi igazság feltárására, ha elhallgatnánk, hogy Kossuth dunakonföderációs terve a maga korában teljességgel megvalósíthatatlan, irreális és utópisztikus terv volt. Természetesen azt is meg kell mondanunk, hogy Kossuth egyáltalában nem is úgy értelmezte a kipattant tervet, mind a megvalósítás alapjaival rendelkező elgondolást. Erről készített saját kézírású utólagos jegyzetében rámutat a terv megvalósíthatóságának nemzetközi feltételeire — mint a Török Birodalom közreműködése, Lengyelország helyreállítása —, melyek viszont nem voltak adva. „A kérdés tehát most csak elméleti beccsel birhat . . .” mutatott rá Kossuth, olyan óhajások és kívánalmak sorozatáról lévén szó, melyek csak bizonyos körülmények között valósíthatók meg.⁴⁸ Véleményem szerint a konföderációs eszmének egy kétszerv formájában való megjelenése indokolatlan volt, helytelen és a „szerencsétlen” Helfy műve, aki a terv közzétételével súlyos hibát követett el. Majd megjegyzi, hogy a L'Alléanceban úgy közzölték mint „az én művem! pedig nem volt”.⁴⁹ A terv megszületésének körülményeiről többek között azt írta Türr Istvánnak, hogy a körül a legtöbbet Klapka babáskodott, „hogy a confederatio eszméje még inkább az övé legalább jelenben, mint enyém”.⁵⁰ Hiszen Klapka értekezett az olasz kormányelnökkel, Rattazzival, ők kezdeményezték Canininek, ennek az ügyes olasz újságírónak a Keletre küldését, aki annak előtte felkereste Kossuthot. Canini papírra vetette Kossuthal folytatott beszélgetése után annak gondolatait, melyek összhangban álltak Klapka elképzelésével. A konföderációs terv írásos összefoglalását Kossuth ellenjegyezte. De azon megjegyzéssel, hogy alapgondolatai a román fejedelemségekben és Szerbiában ugyan népszerűsíthetők, viszont a terv „nyilvánosságra ne hozassék”. Canini nem is követett el indiszkréciót, viszont a terv másolata eljuttott Milánóba Helfyhez, aki félreértve a dolgot, az alapgondolatok népszerűsítése helyett a tervet szószertint leköszölte lapjában.⁵¹ Kossuth egykorú és utólagos írásai azonban tele vannak ellentmondásokkal a terv szerzőségét illetően. Annak ellenére, hogy Klapkának tényleg komoly szerepe volt, nemcsak 1862-ben, de azt megelőzően is a konföderációs eszme népszerűsítésében, mégsem indokolatlan, hogy 1862-ben a terv Kossuth aláírásával látott napvilágot. Az kétségtelen tény, hogy azt kiforratlan formában és Kossuth hozzájárulása nélkül közzölték, mely nélkülözötte a megvalósíthatóság reális alapjait, viszont az is tagadhatatlan, hogy *alapeszméjével* Kossuth egyetértett. Ezt nemcsak a terv megjelenése után írt számtalan levele bizonyítja, de a terv megjelenése előtt kifejtett hasonló irányú tevékenysége is. Más kérdés az, hogy milyen megfontolások irányították, vezették, hogy éppen 1862 tavaszán mélyedt ennyire erőteljesen a probléma kidolgozásába. Erre a kérdésre fényt vet többek között Vukovicshoz 1862 februárjában írt levele is. A remélt osztrák-ellenes háború és a külsegítség csak akkor hozhatja el Magyarországot függetlenségéig, mutat rá Kossuth, ha a nemzetiségek és a magyarság között egyetértés van, ha az előbbieket a haza felszabadítására érkező külsegítséget nem fogadják ellenségesen. „Ne felejtse el, hogy sem Kolozsvárt, sem Szegeden, sem Siklóson nem lehet expedícióval kikötni — ha ezt lehetne, megszűnnék minden nehézség. De Kolozsvárhoz oláh földön, Szegedhez szerb földön, Siklóshoz horvát földön lehet csak jutni; s mit csinálsz ha ezek ellenségesek?” — veti fel a kérdést Kossuth. „A kérdés tehát úgy áll; hogy nem a szoros jog, hanem az expedientia szempontjából kell azt megítélni . . .”,

⁴⁸ Kossuth: „Dunai confederalionalis zaj keletkezése”. Pro memoria. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4044/a.)

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Kossuth Türr Istvánhoz, 1862. jún. 23. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4060.)

⁵¹ O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4044/a.

hogymilyen engedmények tehetőek a nemzetiségeknek.⁵² Kossuth számára tehát a konföderáció eszméje 1862-ben nagyon is gyakorlatias célok szolgálatában állt, és ezt következetesen és állandóan hangsúlyozta is, mikor egyesek aggodalmaskodtak a „túlzott engedmények” miatt. Mint Kossuth megjegyzi, a kipattant tervet sokan félreértették és azért lepődtek meg a benne foglalt engedményeket, a nemzetiségeknek biztosítandó jogokat illetően. Kossuth ezen leányegében katonapolitikai indokai, magyarázatai egyesekben nagyon is vegyes érzéseket keltettek. Különösen Irányi Dániel fogadta keserűséggel és nem tagadta, hogy a konföderációs terv kidolgozásának háttéréről hangoztatott nézetek számára cseppet sem megnyugtatóak és kétségbe vonhatják a szerző őszinte szándékát is. Erre vonatkozó elgondolásait nem titkolta és Kossuthnak tudomására is hozta, 1862. december 18-án kelt levelében:

„Ön minap azt írta Kiss Miklósnak, hogy nemzetiségi programját a nép nem szószent értelmében vette, hanem oly eszköznek tekintette, mely a hazatérésre, az országba nyomonhatásra utat egyenget nekünk. És ez így is van, magam is értesültem arról, hogy a nép ezen hiedelmet táplálja. De megvallom, fájdalmat éreztem Önnek azon utána tett megjegyzésén, miszerint „sajnálja, hogy más is nem tudott a sorok között olvasni”. Ezt Kiss Miklós egyenesen oda magyarázta, hogy tehát Ön is most csak taticianak óhajta tekinteni ama program kihirdetését. Én nem akarom feltenni Kossuth Lajosról, hogy mindennapi diplomaták cseleivel élhessen; csak hibás kifejezésnek tulajdonítom hogy ama sorai ily magyarázatra szolgáltatnak okot. De miután mások s különösen az utókor más színben láthatná Ön szavait, kértem Miklóst, semmisítse meg a kérdésem levelet, nehogy az halála esetére, irományai között találatván, kegyednek ellensége által felhasználtságok. Miklós azt felelte hogy előbb felelni fog reá; kívánom, hogy el ne felejtse a levél elégetését.”⁵³ Elfelejtette! Napjainkban találtak rá egy elhanyagolt padlás zugában Kiss Miklós levelezésére, mely között a „kényes” levél is megtalálható. Irányi aggodalmi túlzottak voltak! A nemzetiségi jogoknak ezen becsületos és következetes védelmezője kissé félreértette Kossuth magyarázatát. Ebben Kossuth tényleg leírja, hogy a nép miként fogta fel tervét, hogy az eszköze a sikeres katonai hadműveleteknek, viszont arra is rámutat, hogy a konföderáció ennél több is, mert nemcsak a felszabadítandó harcot segítené elő, de a kivívott független Magyarország erőteljes támaszául szolgálhatna. Megjegyzi, hogy ezen megfontolásokból a „... köröm szakadtáig védeném tervemet . . . de elfogadása a nemzetől függ”.⁵⁴ Kétségtelen, hogy a konföderációnak ezen vaglyagos felvetése, mely Kossuth ígérete és a nemzet jövő döntése között eltérést enged sejtetni, bizonyos alapot adhatott Irányi aggodalmaira is.⁵⁵ Viszont a terv gyengéje legfőképpen nem is abban az értelemszerűen rejlett, hogy Kossuth közvetlen gyakorlatias célokra vagy messzebbmenő elgondolásai érdekében dolgozta ki a konföderációs tervet, hanem abban, hogy a terv eleve nélkülözötte a megvalósíthatóság alapjait. Akárhogy is állt a dolog, annyi bizonyos, hogy még ez a nagyon is kiforratlan, előzetes terv sem kellett azoknak a tényezőknél, akik a *valóságos hazai és nemzetközi politika* irányításában, formálásában szerephez jutottak.⁵⁶ A terv utopisztikus volta nemcsak abban állt, hogy Magyarországon elvetették, még a szélsőbalhoz tartozók is, de nem igényelték a függetlenné vált román fejedelemségben és Szerbia részéről sem. A nemzetközi politikai élet egykorú hangadó tényezői: Anglia, Oroszország, Franciaország hallani sem akartak arról, hogy a Habsburg-monarchia helyébe valamilyen fajta demokratikus alapokon nyugvó államszövetség lépjen. Pedig a dunakonföderációs terv elválaszthatatlanul összefüggött a nagyhatalmi kombinációkkal, Anglia és Franciaország beleegyezésétől volt többek között függővé téve. Az 1862-es konföderációs terv eleve kapcsolatban állt a várt, remélt újabb osztrák-ellenes háborúval, Magyarország számára elnyerendő külföldi segítséggel — amiből semmi sem lett. Ha ehhez még hozzászámítjuk, hogy a magyarországi és erdélyi nemzetiségi vezetők — akik éppen ebben az időben a bécsi Reichsrattal kacérkodtak — cseppet sem vonzódtak a magyar emigránsok elképzeléseihez, akkor elgondolhatjuk, hogy az egyébként kívána-

⁵² Kossuth Vukovics Sebónek, San Francesco d'Albaro, 1862. febr. 15. (O. L. Újkor-gyűjtemény. Vukovics Sebó irathagyatka.)

⁵³ Irányi Dániel Kossuthhoz, Párizs, 1862. dec. 18. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4097.)

⁵⁴ Kossuth Kiss Miklóshoz, Turin, 1862. nov. 6. (Hadtörténelmi Közlemények. 1958. 1—2. sz.)

⁵⁵ A konföderációs terv értelmezése, arról adott kossuthi magyarázatok, nemcsak Kiss Miklósnak, Irányi Dánielben vetettek fel problémákat, de hasonló értelemben nyilatkozott Vukovics Sebó is. Véleménye szerint a nemzet jobbik részéhez tartozók, az okosabbak, úgy fogták fel a dunakonföderációs tervet, „... hogy Kossuthnak ez nem kívánása hanem az egész a körülmények által parancsolt manoevere volt”. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4077.)

⁵⁶ A kedvezőtlen körülmények és a visszautasítás hatására jegyezte meg Vukovics Kossuthhoz intézett levelében, hogy az egész tervet el kellene ejteni, még magyarázatokba sem kellene bocsátkozni, mert nem valószínű, hogy a „főlháborodóti kedélyeket megnyugtassa”. A hallgatás a dologról szerinte azért is ésszerű, mert „a tilalom elleni közrebocsátás a dolgot elrontotta, másodszer oly esetek nem álltak be rögtön, melyeknek reményében ezen föltételek helyén lehettek volna”. (1862. júl. 1. O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4063.)

tos konföderációs elgondolás mennyire ingatag talajon állott.⁵⁷ A történeti tények elemzése arra mutat, hogy a Dunakonföderáció eszméje és a megvalósulás realitása között mély szakadék tátongott. Ennek tudatában állíthatjuk, hogy Kossuth konföderációs és a nemzetiségi megbékélésre irányuló eszméi, tervei, elgondolásai a *kor valóságos viszonyai között* nem léphettek ki a tervezés kereteiből, nem tölthettek be több szerepet, mint jövőbe mutató kívánatos profeciát. Mindennek alapján juthatunk arra a következtetésre, hogy nem felel meg a történeti tényeknek, hogy Kossuth a 60-as években kidolgozta volna a hazai néptömegekre, *nemzetiségekre* is kiterjedő új „érdekegyesítés” reális programját.

Kossuth fáradhatatlanul és semmiféle eszköztől vissza nem riadva szállt szembe az egyre inkább közeledő osztrák—magyar kiegyezéssel. Ez ellen küzdött minden erejével, abban reménykedett, hogy politikája talán mégis egybe fog esni a nagyon is forrongó; változó európai konjunktúrákkal és a kedvező lehetőségeket megragadva talán sikerül az utolsó pillanatban visszatartani nemzetét az általa annyira kárhóztatott alku létrejöttétől. De sajnos erőfeszítését nem koronázta siker. Kossuth emigrációs politikája az európai és a hazai valóságos erőviszonyok tüzeiben teljesen szétporladt, megvalósíthatatlanná vált. Nem kisebbítjük azzal Kossuth érdemeit, ha köntörfalazás és kertelés nélkül kimondjuk: az emigráns politikája teljesen csődbe jutott. Kossuth tervei, elgondolásai nélkülöztek a megvalósításhoz szükséges reális feltételeket — irreálisnak bizonyultak. Kossuth ugyan óriásként emelkedett ki a kiegyezést létrehozó politikai szakácsok mellett, de egyedülálló nagyságnak bizonyult — magára maradt. Néha napján ugyan hallathatta szavát — de az emigráns mindennapok legfeljebb herbáriumának gazdagítására és iratainak rendezésére adhattak lehetőséget, de nem a hazai politikai, társadalmi, gazdasági valóság hathatós befolyásolására. Mindez Kossuth egyéni tragédiája is — ezt szépítés nélkül meg kell mondanunk. 1867-ben nem úgy álltak a kérdések, hogy a nemzet választhatott Kossuth és Deák elgondolásai között! 1867-ben nem volt meg annak reális lehetősége, hogy a kossuthi függetlenségi politika útján járjunk! Amikor 1849-ben az osztrák és a cári túlerő széttiporta a magyar függetlenséget, már akkor bebizonyosodott, hogy a hazai és nemzetközi haladó erők elégtelenek a forradalom követelményeinek következetes véghezvitelére. Ezt igazolta 59 és 66 is. Helytelen tehát Kossuth szembeállását a 67-es kiegyezéssel úgy értékelni, mintha az az adott körülmények között reális, keresztülvihető koncepciót foglalt volna magában. Annak ellenére, hogy lelkünk, szívünk és minden szimpátiánk Kossuthé, nem tarthatjuk az emigráns, 1849-es programot oly politikának, mely *1867-ben* rendelkezett volna a megvalósíthatóság alapjaival.

Teljes mértékben egyetértek azokkal, akik a történelmi fejlődést nemcsak a konkrét részletkutatások szemszögéből, hanem a nagy történeti perspektívák oldaláról is láttatni kívánják. Valóban elengedhetetlen követelményként merülhet fel minden történetíróval szemben, hogy emelkedjék ki a tények balmazából, képes legyen az eseményeket a múlt és jövő nagy fejlődési vonalába beágyazva szemlélni. De ennek az igénynek a jogossága semmi esetre sem jelentheti azt, hogy a részletek sokoldalú és konkrét vizsgálatát felcserélhetjük olyan nagyvonalú elképzelésekkel, melyek a tények világánál tarthatatlanok. Aki újkori történelmünk fő buktatóját 67-ben és nem elsősorban a 49-es bukásban látja, aki a későbbi nemzeti katasztrófát, a világháborút és következményeit 67-ből vezeti le és 1918/19-et 67-ből származtatja, mint fő okból, az eltorzítja történelmünk fejlődésének valóságos mozgató rugóit.⁵⁸ Újkori történelmünk felemás fejlődéséhez, katasztrófáihoz az 1867-es kiegyezés kétségtelenül hozzájárult, a magyar uralkodó osztályokat megalkuvásukért nem lehet a történelmi felelősség alól felmenteni, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy 1867 már csak *1849 következménye volt*. A modern és független Magyarország megteremtésének kísérlete 1849-ben bukott el, mikor a nemzetközi helyzet, a társadalmi erőviszonyok lehetetlenné tették a Habsburg-birodalom demokratikus átalakulását és a magyar állam függetlenségének biztosítását. Nemzeti történetünk ezen mélypontjához, a bekövetkezett ellenforradalmi terrorhoz képest, 1867 előrelépést jelentett. Nem Kossuth egyéni hibáján, az erőviszonyok vaslogikáján törtek meg a magyarság kísérletei nemzeti létének önálló megteremtésére. 67 csak végső eredője, következménye, konklúziója volt a már kialakult, szükségszerű viszonyoknak.

Kossuth Lajos valóban ragyogó életpályája, kiemelkedő történelmi egyénisége, tevékenységének érdemei egyáltalán nem csökkennek olyan valóságos történeti mozza-

⁵⁷ Irányi írja Kossuthnak 1862. aug. 18-án, hogy egy horvát hazafival találkozott és megkérdezte véleményét a konföderációs tervvel kapcsolatban, mire úgy válaszolt, hogy „Kossuth programja nem talált vízhangra köztök sem, mivel nem gyakorlati”. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4076.) A nemzetiségek magatartására vonatkozólag bő anyagot közöl *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon (III. Bpest. 1937. 353. és kk. l.)

⁵⁸ Magyarország története (egyetemi tankönyv) II. kötet kéziratainak vitájáról szóló jegyzőkönyv. 1957. dec. 11. Szabad György itt elhangzott hozzászólásának részlete megjelent a Történelmi Szemle 1958. I. évf. 252. és kk. l.

natok feltárásával, melyek e gazdag életpálya sokrétűségét, küzdelmeinek nehézségét, változatosságát bizonyítják. Mikor szembeszállunk Kossuth személyét idealizáló kísérletekkel, semmi esetre sem az a célunk, hogy a nagy magyar hazafi hazája érdekében tett közismert szolgálatait kisebbítsük, hanem ellenkezőleg valódi haladó szerepét domborítjuk ki. A kossuthi emigráns politikának minden ellentmondásossága dacára megvolt a maga pozitív szerepe az osztrák abszolutizmus gyengítéséért folytatott küzdelemben, és számos áttételen keresztül közrejátszott abban, hogy Ausztria végül is engedményekre kényszerült Magyarország irányában. Bár kétségtelen, hogy ebben a hazai másfél évtizedes több-kevesebb ellenállás és a külpolitikai események játszották a döntő okot, de az emigráció működése is éreztette hatását, erősítette az ellenállás szellemét. Ha a kossuthi politika 67-ben nem is volt realizálható, mégis jövőbe mutató tiszta célkitűzéseivel — ha perspektivikusan is —, de kijelölte azt az irányt, mely felé haladni a nemzet érdekében állt.⁵⁹ Hangsúlyozni kívánom, hogy az érintett problémák semmiesetre sem a teljesség igényével kerültek elemzésre. Inkább csak ráirányítottam a figyelmet néhány fontosnak ítélt kérdésre. Tudott dolog, hogy a magyar történetírás mindmáig adósa a Kossuth-emigráció története alapos és részletekbemenő feltárásának. Bizonyos kezdeményezéseket nem folytattunk, pedig a jelen vita is arra mutat, hogy megérett az idő a Kossuth-emigráció monográfikus feltárására, az emigráció iratainak forráskritikai kiadására. Ha csak ennyi tanulsága is volt a szóbanforgó vitának, az is megnyugtató eredménynek tekinthető.

LUKÁCS LAJOS

⁵⁹ A kossuthi emigráns politika jelentőségéről, az abszolutizmus gyengítésében vállalt szerepéről ld. Lukács L.: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867.

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

A SZOVJET TÖRTÉNETTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉNEK PERIODIZÁCIÓJÁRÓL

Legfőbb ideje, hogy a szovjet történészek tanulmányozzák a szovjet történettudomány történetét, és összefoglaló munkát készítsenek e témáról.

E munka még nem készült el, de nagy részét már előkészítették. A historiográfiai témák már régen magukra vonták és vonják ma is a szovjet történészek figyelmét. Szinte mindegyik történeti tanulmány — helyesen — tartalmaz bevezetésében és témájának tárgyalása során historiográfiai elemeket is, adatokat arra vonatkozólag, hogyan alakult a kérdés történetének feltárása a szovjet időszakban: ez pedig azt jelenti, hogy az eljövendő historiográfiai általánosítások szempontjából jelentős mennyiségű anyaggal rendelkezünk. Speciális cikkeket, sőt könyveket is szenteltek a szovjet történettudomány által megtett új egyes részletei áttekintésének. Alighanem M. N. Pokrovszkij volt az első, aki megkezdte ezt a munkát, mikor ilyen jellegű áttekintést publikált a szovjet hatalom négy évéről.¹ V. P. Volgin akadémikus nem egyszer ragadta magához a kezdeményezést a szovjet történettudomány fejlődése eredményeinek összegezése terén. Szerkesztésében jelent meg az Októberi Forradalom 10. évfordulójára az «Общественные науки в СССР» (a társadalomtudományok a Szovjetunióban) c. gyűjtemény, amelyben szerzők egész sora (G. M. Prigorovszkij, E. A. Koszminszkij, V. P. Volgin, M. V. Nyecskina, P. F. Preobrazszkij, B. Sz. Zsukov) világította meg az eltelt időszak történettudománya egyes ágainak fejlődését.² B. D. Grekov akadémikus a szerzője az «Итоги изучения истории СССР за 20 лет» (A Szovjetunió története tanulmányozásának eredményei az elmúlt 20 évben) c. cikknek.³ A történészek negyedszázados munkájának eredményeit egy «Двадцать пять лет исторической науки в СССР» (A történettudomány huszonöt éve a Szovjetunióban)⁴ c., különálló kötetben jellemezték. E. V. Tarle akadémikus ugyancsak a 25. évforduló alkalmából írta meg «О советской историографии» (A szovjet történettudományról) c. cikkét.⁵ B. D. Grekov akadémikus alkotása az «Основные итоги изучения истории СССР за 30 лет» (A Szovjetunió története tanulmányozásának alapvető eredményei az elmúlt 30 évben) c. munka.⁶ A szovjet hatalom fennállásának 40. évfordulója alkalmából nem jelent meg olyan különleges gyűjtemény, amelyet speciálisan a történettudománynak szenteltek,⁷ de kiadtak egyes olyan cikkeket és könyveket, amelyek a szovjet történettudomány egyik vagy másik ágának 40 éves fejlődését ábrázolták [P. V. I. Avgyijev «Советская наука о Древнем Востоке за 40 лет» (A szovjet tudomány az ókori keletről az elmúlt 40 évben) c. munkája]⁸ és megjelentettek általános összefoglalókat arról, hogyan fejlődött a történettudomány hazánk egyes népeinél. (P. F. E. Losz «Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади» (Az ukrán történettudomány fejlődése a népi hatalom időszakában) c. munkája⁹ stb.

¹ M. H. Покровский: *Общественные науки в России за 4 года*. Наука в Советской России. Москва, 1922.

² *Общественные науки СССР (1917—1927)*. Работник просвещения, Москва, 1928, 77—163. l.

³ *Известия АН СССР*, 1937, 5. sz., 1101—1113 l.

⁴ *Двадцать пять лет исторической науки в СССР*. Szerkesztették: V. P. Volgin akadémikus, E. V. Tarle akadémikus és A. M. Pankratova, akadémiai levelezőtag. Изд. АН СССР, Москва, 1942, 288 l.

⁵ E. V. Tarle: *О советской историографии*. Вестник АН СССР, Москва, 1943, 1—2 sz. *Угганд*: Новая история в работах советских историков. Сборник «25 лет исторической науки в СССР», Москва, 1942, 236—248 l.

⁶ А «Труды юбилейной сессии Академии общественных наук при ЦК КПСС, посвященной 30-летию Великой Октябрьской социалистической революции», Москва, 1948 c. kötetben 137—144. l.

⁷ Megjelent A. N. Nyesztejanov akadémikus, a SzU Tudományos Akadémiája elnökének könyve: 40 лет советской науки. Доклад на любительной сессии АН СССР, посвященной 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Москва, 1957. A történetírásnak ebben a munkában 3 lapot (229—231) szenteltek.

⁸ Изд. Восточной литературы, Москва, 1958, 104 l.

⁹ А «Розвиток науки в Українській РСР за 40 років», Видавництво АН УРСР, Київ, 1957 c. gyűjteményben (31—55. l.).

Kiterjedt a történetírás burzsoá irányzataival a szovjet korszakban folytatott harcnak és a marxizmussal ellenséges ideológiai koncepciók leleplezésének szentelt irodalom.¹⁰

Az utóbbi időben az egyes történeti kérdések szovjet történeti irodalma saját további fejlődését tanulmányozza. E téren B. A. Ribakov «Место славяно-русский археологии в советский исторической науке» (Az orosz szláv archeológia helye a szovjet történettudományban) c. munkájára¹¹ mutatunk rá. Az e problémára vonatkozó terv során a szovjet történetírás történetének fiatal specialistái egész sok disszertációt készítettek el.¹² Különösen a szovjet korszak problematikáját kell kiemelni, mint amelyet a történeti kutatás vizsgálat alá vett. [V. G. Ruzsjakova «Историография Октябрьской Революции» (Az Októberi Forradalom történetírása), V. P. Naumova «Советская историография о гражданский войны и империалистичной интервенции в России до первого похода Антанты» (A szovjet történetírás az orosz polgárháborúról és az imperialista intervencióról az antant első hadjáratáig), V. I. Poguyina «Историография коллективизации в РСФСР» (A kollektivizálás irodalma az OSzSzK-ban) c. disszertációk.]¹³

A fentebb idézett adatok alapján meggyőződhattünk arról, hogy a szovjet történettudomány történetének tanulmányozása már sikeresen előrehaladt, — nincs hiány az összefoglaló jellegű komoly bibliográfiai áttekintésekben sem —, hogy megvetették az alapját egyes problémák monografikus tanulmányozásának, s vannak ényeges előkészítő munkák és segédanyagok is.¹⁴ Ebben az irodalomban azonban nem történtek kísérletek összefoglaló munkák létrehozására.

A történetírás történetének főiskolai tanfolyamain az oktatás folyamán az általánosító, összefoglaló munka szempontjából jelentős mennyiségű anyag és következtetés halmozódik fel. Ezek a tanfolyamok, melyek tematikájukat a legrégebb időkkel kezdik, helyesen, a szovjet korszak történettudománya fejlődésének részletes vizsgálatával fejezik azt be. Emellett magától értetődően felvetődtek a szovjet történetírás periodizációjának kérdései e tanfolyamokon, és ott a kérdés önálló eldöntésének kísérleteivel találkozunk. Így a Történeti Levéltári Intézet (Moszkva) kiadta egy historiográfiai tanfolyam programját, melyben részletesen kidolgozták a történetírás szovjet korszakának tematikáját.¹⁵

Ilyen módon megvetették az alapját a szovjet történettudomány történetét fel-táró munkáknak, noha összefoglaló jellegű munka megteremtése még a távoli idők feladata. Pedig egy ilyen munkátalot egész sor más ok mellett elsősorban magának a tudománynak a fejlődése tesz szükségessé.

A szovjet történettudomány több, mint 40 éve létezik. Hosszú és bonyolult, jelentős eseményekkel bővelkedő, termékeny eredményekben gazdag utat tett meg. Növekedését még inkább ösztönzi, ha a történészek közös pillantást vetnek a megtett útra, fontolóra veszik saját útjuk egyes szakaszait. Ezen az alapon a tudomány eredményei megalapozottabbakká és perspektívái világosabbakká válnak. Következésképpen a szovjet történettudomány tanulmányozása e tudomány saját fejlődését is szolgálja.

Ez a tanulmányozás a szovjet társadalom története sokoldalú vizsgálatának szükségességét követeli meg. A szovjet kultúra, és következőképpen a szovjet tudomány fejlődése is a szovjet periódus történeti problematikájának szerves alkotó része. A szovjet

¹⁰ E téren túlsúlyban vannak a folyóiratcikkek, de rendelkezünk egyes, historiográfiai jellegű kiadványokkal is. Például: С. А. Пионтовский конуве: Буржуазная Историческая наука в России. Москва, 1931, Н. Л. Рубинштейн munkája: Классовая борьба на историческом фронте. Иваново-Вознесенск, 1931, stb.

¹¹ Советская археология, 1957, 4. sz. 55—65 l.

¹² Pl. С. А. Мелудько: А. И. Герцен в советской историографии, Москва, 1958 (Академия общественных наук при ЦК КПСС). A disszertáció az 1917—1957 közötti időszakot öleli fel. A disszertáció még publikálatlan. Egy fejezete megjelent az «Из истории революционного движения в России в XIX. начале XX вв». Москва, 1958. c. gyűjteményes kötetben (53—104. l.).

¹³ E disszertációk tézisei: Москва, 1958 (Академия общественных наук при ЦК КПСС). A disszertációk egyes fejezeteit publikálták a «Сборник статей по истории рабочего класса и советской историографии» (Москва, 1958) c. tanulmánykötetben (142—256. l.).

¹⁴ A historiográfiai munka segédanyagául szolgál az О. I. Svedova által összeállított «Историки СССР. Указатель печатных списков их трудов» c. kiadvány. Szerk.: I. N. Koblenec. Moszkva, 1941.

¹⁵ A «Русская историография» tanfolyam (az állami egyetemek történeti karai számára) programja, Moszkva, 1949, 19—24. l. Ld. az Историография истории СССР» tanfolyam programját, Moszkva, 1957, 17—25. l. Itt. a szovjet korszak historiográfiáját E. A. Luckij dolgozta ki. A szovjet történettudomány periodizációjának kérdései iránt részben А. М. Панкратова is érdeklődött. (Ld. pl. felfogását a szovjet történetírás első és második szakaszáról a «Советская историческая наука за 25 лет и задачи историков в условиях Великой Отечественной войны» c. cikkét a «Дзвудзть пять лет исторической науки в СССР» c. gyűjteményes munkában, 11—12. l.) A szovjet történettudomány fejlődése periodizálásának rendkívül érdekes kérdéseit azonban egészükben az irodalom alig érintette, e kérdés még nem volt speciális vizsgálat tárgya.

történetírás a szovjet tudomány történetének elidegeníthetetlen alkotó része. Ezért hazánk kulturális fejlődésének tanulmányozását a szovjet korszakban nem lehet a történettudomány, a humán tudományok legfontosabb része történetének vizsgálata nélkül végezni.

De van a dolognak egy másik oldala is. A szovjet történetírás tanulmányozása szükséges a marxista-leninista tudományért vívott harc szempontjából is. A legutóbbi években a burzsoá tábor tudósai mind gyakrabban, egyre részletesebben foglalkoznak a szovjet történettudomány történetének kérdéseivel. Nyilvánvalóan nyugtalanítja őket a történeti tudományok fejlődése a Szovjetunióban, a történettudósok nagy száma, a nyomtatásban napvilágot látott történeti munkák tömege, a fiatal történészkaderek szembeötlő fejlődése, az új folyóiratok megjelenése, a vitás problémák eleven vitája és a marxista történettudomány általános felélenkülése. Lehetetlen észre nem venniük, hogy a Szovjetunió tudományos életében a történettudomány jelentős helyet foglal el. Miből nőtt ki? Hogyan alakult ki problématikája? Milyen irányban halad fejlődése? Melyek a soron levő feladatai? Mindez historiográfiai vizsgálatokat követel meg. Az amerikai egyetemi hallgatók speciális tanfolyamot hallgatnak az orosz történetírás történetéről, melyben a legutóbbi években a szovjet korszak történettudományának története is megvilágítást nyert.¹⁶ A szovjet történetírásnak egész könyvet szenteltek.¹⁷ Azon tudományos közlönyök közül, melyeket a francia köztársasági elnökség jelentet meg, néhány speciális számot, nem régebben, a szovjet történetírásnak is szenteltek.¹⁸

A szovjet történettudomány történetének külföldi irodalma elég bőséges: bibliográfiája százakra menő könyvet és cikket számlál. Ez az irodalom tudományunkat meg-hamisítva mutatja be, de részünkről szinte semmi ellenállásba nem ütközik. Még elég keveset tettünk annak érdekében, hogy szembeállítsuk a szovjet történetírásról szóló külföldi koholmányokkal az ezeket leleplező marxista—leninista koncepciót. Őszintén meg kell mondani, hogy súlyosan elkéstünk ezzel a munkával, ennek folytán tudományunk története nem mutatkozott elég felfegyverkezettnek a külföldi burzsoá hamisítók elleni harcban.

Külföldön azonban nemcsak ellenségeink, hanem barátaink is élnek. Léteznek ingadozó olvasók is, akik elmélyednek a dolog lényegében és helyes álláspontot foglalnak el, és széles köre van a szinpatizánsoknak, holnapi barátainknak, akik harcolnak az igazságért. Ennek a nagyszámú és napról-napra növekvő olvasórétegnek a számára helyes képet kell rajzolnunk a szovjet történettudomány történetéről.

Tudományunk története megírásának kötelessége mindenekelőtt a szovjet történészek jelenlegi, mostani kollektívájára hárul; ebben még megtaláljuk azt az idősebb nemzedéket, amelyik a szovjet hatalom első éveiben dolgozott a történettudomány frontján; benne dolgozik a rákövetkező nemzedék is, ezt a szovjet történészek első olyan káderei alkotják, akiket a párt és a szovjet állam nevelt fel; és végül soraiban, szoros együttműködésben az idősebb elvtársakkal, alkotó módon ott dolgozik az a nagy számú, erővel és lehetőséggel teli tudományos ifjúság, amelyet e megelőző nemzedékek képeztek ki. A szovjet történettudomány története az első két nemzedék alkotása, az ő közvetlen alkotómunkájuk. Ezért a fiatal történetírók a történettudomány fejlődésének korábbi szakaszait, amelyeknek nem voltak közvetlen résztvevői, nemcsak az írott források alapján tanulmányozhatják. Most még megvan annak a lehetősége, hogy az ifjúság részére az idősebb nemzedék átadja a történettudomány fejlődésére vonatkozó ismereteiből felhalmozott tapasztalatait, ez azonban csak most lehetséges, ha várunk vele, már sokat elveszítünk ebből. Ez is az egyik oka annak, hogy legfőbb ideje megkezdenünk azt a nagy kollektív munkát, amit a szovjet történettudomány történetének megírása jelent.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiáján 1947 óta dolgozik egy, a történettudomány történetével foglalkozó Bizottság, amelyik kiadásra készíti elő az «Очерки по истории исторической науки в СССР» (Vázlatok a Szovjetunió történettudománya történetéről) c. munkát. E munka utolsó köteteit éppen a szovjet periódusnak szentelik. A szovjet történettudománynak az a periodizációja, melyet a továbbiakban fejtünk ki, e munkához kapcsolódik és a történészek megjegyzéseinek megvitatása és figyelembevétele után ez kell, hogy alapját képezze a munka utolsó kötetének.¹⁹

*

¹⁶ Anatol G. Mazour. Modern Russian History, New York, 2. edition, 1958.

¹⁷ C. E. Black, editor. Rewriting Russian History. Soviet Interpretations of Russia's Past. New York, 1956.

¹⁸ Aperçu sur l'évolution de la conception de l'histoire en Union Soviétique. Notes et études documentaires. Présidence du Conseil, secrétaire général du Gouvernement. Direction de la documentation, 22 octobre 1957, No 2341 és 23 octobre, no 2342 (La Documentation Française).

¹⁹ A szovjet történettudomány történetének periodizációját a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében kétszer vitatták meg, M. V. Nyeckszina «Некоторые основные вопросы советской

Mint hogy a szovjet történettudomány a szovjet társadalom történetének, kultúrája, tudomány történetének teljes egészében szerves része, természetes, hogy fejlődésének fő periódusai alapján megegyezzenek a szovjet társadalom története általános történeti szakaszaival. A kultúra jelenségei a felépítmény köréhez tartoznak, amelyik viszont az alap fejlődését követi. Megkülönböztetjük:

a tudomány fejlődésének *első periódusát*, amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet és a szocialista társadalom alapjai felépítésének idejét foglalja magába;

a *második periódust*, amelyik alapján a szocializmus felépítésének befejeződése és a kommunizmusba való fokozatos átmenet időszakát öleli fel.

A jelenlegi időszakban a Szovjetunió Kommunista Pártja XXI. Kongresszusa után új korszakba léptünk, a kommunizmus kibontakozó építésének időszakába. Ez a periódus — úgy tűnik — új korszakot nyit a szovjet történettudomány történetében. Természetesen a tudomány fejlődésének bonyolult folyamatáról szólva, nem lehet rendkívüli „pontossággal” lerögzíteni a tudomány egyes periódusainak határait. Nyilvánvaló, hogy nem napokról vagy hónapokról van szó, ami mindenki számára érthető. Még az év pontos meghatározása is túlságosan szűk kronológiai határnak mutatkozik, — inkább egy szélesebb „időszakról” kell beszélni, melyet a tudomány fejlődésének egyes szakaszai osztanak részekre. Ezért a további meghatározásokat e fenntartás figyelembe vételével kell érteni.

A fentebb említett nagy főperiódusok mindegyike még jobban szétaprózódott belső szakaszokra oszlik, ezek a maguk összegében képviselik a szovjet történettudomány történetének konkrét és részletes periodizációját, amelyet mi alább vizsgálunk.

Milyeneknek kell lenniök e periodizáció fő elvéinek? Ennek a periodizációnak, mely a szovjet kultúrához fűződik, azaz a szovjet társadalom felépítményéhez tartozó jelenségekkel van kapcsolatban, mint már mondtuk, a szovjet periódus története alapjelenségeinek fejlődésével kell összhangban lennie. A szovjet szocialista rendszer kommunizmus felé haladó fejlődésének objektív tényei a tudomány fejlődésének feltételei. De hiba lenne a tudomány történetében mechanikusan alkalmazni a szovjet ország története általános periodizációját, s tegyük fel a történettudományról beszélni a szovjet hatalom győzelmes kibontakozása időszakában, vagy a külföldi katonai intervenció és a polgárháború éveiben, vagy a népgazdaság helyreállítása befejezésének periódusában. Azon tényezők kiválasztásának kritériumait, melyek az egyik periódusról a másikra való átmenetet jellemzik, a tudomány sajátos, legbensőbb lényéhez tartozó fejlődéséből kell merítenünk. A periodizáció elvének nyilvánvalóan sokoldalúnak kell lennie, vissza kell tükröznie a történettudomány fejlődésének fő oldalait. Ehhez szükséges számításba venni a történeti fejlődés összkoncepcióját, összehangolva vele a kutatási problémát és a kutatás új eljárásait is, valamint új forrásanyagok bekapcsolását. Az átmenetet egyik periódusról a másikra az a jelentős előrehaladás alkotja, melyet a történettudomány a továbbfejlődésben és a történeti múlt marxista—leninista koncepciójának gazdagodásában, a kutatási problematika kiszélesítésében és elmélyülésében, a tárgyalt tudomány új területeire való kiterjeszkedésében, új problémák felismerésében és feltárásában, elavult tételek felülvizsgálatában és kritikájában, a kutatás új eljárásainak és az új történeti források elsajátításában tesz meg. A marxista—leninista történettudomány előre haladva a fejlődés egyik fókáról a másikra emelkedve növekedik, fejlődik, erősödik és tökéletesedik.

Természetesen a tudomány fejlődési feltételeinek minden hatalmas, sőt döntő fontossága mellett sem cserélhetjük fel a kérdést közvetlenül a magáról a tudományról szóló kérdéssel. A tudomány fejlődésének feltételei, — ez még nem maga a tudomány. A feltételeket a periodizáció szempontjából nem önmagukban, hanem a tudomány, mint olyan, fejlődésén keresztül kell számításba venni. A fejlődésnek létezhetnek általános feltételei, de a tudomány nem képes rögtön valóságos tettekkel felelni. Eközben, ha utoljára is — a fejlődés döntő fokmérője is a periodizálható folyamat lényegéhez tartozik.

Áttérünk most a fejlődés előfeltételeinek kérdésére.

A szovjet történettudomány története a marxista—leninista tudomány története.

A marxista—leninista tudomány fejlődése nem a szovjet periódusban kezdődik, hanem korábban, — a forradalom előtti időkben. Következésképpen a periodizáció kérdéseinek magyarázata szempontjából szükséges jellemezni a fejlődést megelőző sza-

историографии» с. előadása alapján, melyet 1958 márciusában az Intézet tudományos tanácskozásán olvasott fel és másodszor — szélesebb körben — az 1959. okt. 28—29-i tudományos konferencián, melyet kifejezetten a szovjet történettudomány szenteltek.

kaszát is. Ez annak a fontos tényezőnek a feltárása szempontjából is elkerülhetetlen, hogy a szovjet marxista—leninista történettudomány „nem pusztá területen” keletkezett és nem kezdett mindent újból felépíteni, hanem a történészek már meglévő munkájának jelentős eredményeire támaszkodhatott. A szovjet történettudomány a történettudomány fejlődésében a lenini szakasz követője, azé a szakaszé, amelyik még a múlt század 90-es éveinek első felében kezdődött.

Karl Marx és Friedrich Engels — a tudományos szocializmus megalkotói, a történelmi materializmus elméletének kidolgozói —, mind a világtörténeti folyamat konkrét tanulmányozása, mind az egyes országok egész sora történetének kutatása terén hatalmas kincset halmoztak fel. Tanulmányozva Oroszország történetét és a világtörténeti folyamat részeként értelmezve azt, nem kis munkát vittek véghez.

Nálunk az országban G. V. Plehanov és az általa alapított „Munka felszabadítása” csoport kísérte meg először a marxizmus alkalmazását Oroszország történetének tanulmányozásában. Plehanov, a marxizmus propagandáját folytatva, megcáfolva a narodnyikok tételét, mely szerint Oroszország nem a kapitalizmus útján fejlődik, kimutatta az 1861. évi reform utáni orosz történeti folyamat kapitalista jellegét. Plehanov „A monista történetfelfogás kialakulásának kérdéséhez” (1895) c. munkája hozzájárulás a történelmi materializmus elméletéhez, s az orosz marxisták egész nemzedékét nevelte fel. A marxizmus, miután az orosz társadalmi gondolkodás áramlatává vált, az orosz történetírásban is jelentkezett.

Mint látható, munkája mindenekelőtt az ország történelmében lezajlott formációváltás tanulmányozásának legfontosabb területén nyilvánult meg és a történelmi feltételek következtében az abban központi problémára összpontosult, — az Oroszországban kifejlődött kapitalizmusra. Ezekben az években készült el az első monográfia is, melyet az oroszországi kapitalista formáció kialakulásának, a feudalizmus 1861-ben bekövetkezett bukásának szenteltek. Ezt a tanulmányt az egyik kimagasló korai orosz marxista, N. E. Fedoszejev készítette. Legnagyobb sajnálatunkra munkájának kéziratát nem ismeretes előttünk, de halvány remény van arra, hogy a levéltárakban még megtalálhatjuk egyes részeit.

Mind Oroszország, mind egyes más országok történeti fejlődése marxista koncepciójának tervszerű feldolgozása és megszilárdítása hazánk történettudománya történetében a következő, az orosz forradalmi mozgalom proletár szakaszából származik. A lenini munkák lerakták a régi Oroszország marxista koncepciójának alapját, megvilágították annak összetételét és körvonalozták a tanulmányozandó feladatokat. Lenin még az 1917. évi forradalom előtt felállította azoknak a legfontosabb tételeknek egész sorát, amelyek megvilágítják Oroszország történetét fejlődésének egész útszakaszán, a legrégebbi periódustól a jelenkorig. Lenin harcostársai (V. V. Vorovszkij, I. I. Szkvorcov-Sztyepanov és mások) is hozzájárultak ehhez a maguk adalékaival.

Lenin Oroszország történetének kérdéseivel egyidejűleg a világtörténeti fejlődés koncepcióját is kidolgozta, a világ forradalmi mozgalom periodizációját is megadta. Lenin mély analizisét adta azon legnagyobb forradalmak egész sorának, melyek a történeti fejlődésben egymást felváltották és az emberiség fejlődésének útján a fő mérföldköveket jelentik. Lenin különösen részletesen tártá fel és vetette meg alapját saját kora új és legújabbkori története tanulmányozásának.

Lenin még forradalom előtt írott munkáiban felhívta a figyelmet az alapvető társadalmi-gazdasági formáció változására Oroszország történetében, az orosz feudalizmus története legfontosabb tételeinek egész sorát tártá fel. Különösen nagyok és felbecsülhetetlenek Leninnek mint az oroszországi kapitalizmus története kutatójának eredményei. Lenin megállapította és megindokolta az orosz forradalmi mozgalom periodizációját.

Lenin lerakta a kommunista párt története tanulmányozásának alapjait.

Lenin azon tételeit, melyek a tudomány történetével vannak kapcsolatban, a marxizmusnak az ellenséges nézetekkel vívott erőteljes ideológiai küzdelme során rögzítette le.

Ilyen módon a szovjet történettudomány már közvetlenül az 1917. évi Nagy Októberi Szocialista Forradalom után Lenin hatalmas eredményeivel rendelkezett és arra támaszkodva kezdte meg munkáját.

A szovjet történettudomány ezzel egyidejűleg a forradalom előtti időktől örökölte az első, az Oroszország történetére vonatkozó összefoglaló munkáknak sikereitől még távol álló kísérleteit is. Közéjük tartozik M. N. Pokrovszkij «Русская история с древнейших времен» (Orosz történet a legrégebbi időktől) c. munkája, speciális, a XIX. század történetére vonatkozó munkái, az «Очерки истории русской культуры» (Az orosz kultúrtörténet vázlat), stb. Más szerzők is kísérletet tettek összefoglaló jellegű mar-

xista munkák megalkotására. Ezek az első erőpróbák még szerfelett tökéletlenek voltak. Az összefoglaló munkák koncepciója is sokban eltért a marxizmus követelményeitől, ezek a munkák sok hibát tartalmaztak és a burzsoá tudomány tartotta őket befolyása alatt. Az összefoglaló marxista munkák létrehozására irányuló első kísérleteknek azonban pozitív jelentőségük van, ezek a szovjet történészek későbbi munkája számára értékes anyagokat szolgáltatnak, melyek vitát idéztek elő és gondolkodásra serkentettek a helytelenül megoldott problémák körül.

A szovjet történészek, akik az emberi kultúra minden jobb, haladó összetevőjének örökösei, sokat fel tudtak használni a forradalom előtti orosz történetírás igen nagy örökségéből. Felhasználták a nemesi és polgári történettudomány által felhalmozott hatalmas tényanyagot. E tényeket azonban a polgári és nemesi történészek megvilágították, tudományos elképzeléseik nagy tömegét támasztották alá velük. Ezek a tények tehát a marxizmustól idegen koncepciókba voltak beágyazva. Mindebben az örökségben kritikailag kellett eligazodni; ilyen hatalmas munkát azonban nem lehetett egyszerre elvégezni. Ugyanekkor meg kell jegyezni, hogy a burzsoá történettudományt ezekben az években súlyos válság fogta át. Ez a nemesi és polgári történészek munkáiban különféle formákban mutatkozott meg. Többségük, miután lemondott az átfogó történeti általánosításokról, a részletek közlésébe merült, tudományos öncélnak tekintve azt; elutasították a történeti folyamat törvényszerűségének elméletét. A burzsoá-nemesi tudományt mély ellentmondások szaggatták, és nem volt elég ereje megmagyarázni éppen azoknak a vezető megnyilvánulásoknak a történeti kialakulását, amelyek gyorsan fejlődtek szemük előtt és meghatározták a történeti folyamat útját: a munkásosztály és a munkásmozgalom növekedését, a forradalmi harc növekedését, a három forradalmat, amelyek megrázták az országot...

A szovjet történettudomány keletkezését megelőzte a bolsevik gondolkodásnak az a forradalom előtti munkája a történelmi problémák terén, amely szakadatlanul vezette a pártot és tudományos, valamint propaganda munkájában kristályosodott ki. A szovjet marxista—leninista történettudomány valóban a forradalmi harc tüzeiben és viharában, harcok forradalmi gyakorlatban született és a gyakorlat ellenőrizte.

A szovjet történettudomány fejlődésének első szakasza ilyen módon még az 1917. évi forradalom előtt kezdődött lenini szakaszának folytatása.

Lássuk a továbbiakban a szovjet történettudomány részletes periodizációját.

A marxista—leninista történettudomány, fejlődésének első szakaszában, melyet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nyitott meg, a forradalmi illegitimitásból állami méretekben a nyílt cselekvés hatalmas, szabad terére lépett. Az Októberi Forradalom győzelme után a tudomány fejlődésének ügye a győztes proletariátus szívügyévé, a fiatal szovjetország állami feladatává vált. A történészek lehetőséget kaptak nagyarányú kutatási tevékenységre és tudományos propagandára, azt a feladatot kapták, hogy a történeti ismereteket átadják a tömegeknek. A marxista történettudomány számára először váltak hozzáférhetőkké az egyetemi katedrák, az iskolai tanítás, a széles sajtó. A marxista történészek erőinek konszolidációja, fiatal káderek nevelése lett e periódus legfontosabb feladata. Az egyik oldalról elmélyült munka az orosz történeti folyamat általános koncepcióján, annak magyarázata és az új, forradalomban született, halaszthatatlan kutatómunkát követelő tudományos problémák megfogalmazása vált szükségessé. A másik oldalon elődázhatatlanul folytatni kellett a tudományos fronton az éles harcot a nemesi és burzsoá tudománnyal. Ez a soronkövetkező feladat a gyakorlatban nehéz viszonyok között oldódott meg. Gyakorlatilag az egyetemi katedrák, az iskola, a tankönyvirodalom és a kutatáshoz szükséges történeti levéltárak még mindig az ellenes ideológia képviselőinek a kezében maradtak, mindezen erők elfoglalása még hátra volt. Ez erősségek elfoglalása a külföldi katonai intervenciók és a polgárháború nehéz és bonyolult viszonyai között, az országon belüli éles osztályharc, a gazdasági összeomlás, élelmezési nehézségek viszonyai között ment végbe. Azt hinné az ember, hogy ilyen körülmények között a Kommunista Pártnak és a szovjet kormánynak nem a történettudományra volt gondja. A valóságban azonban már ezekben a nehéz években a párt és a szovjet hatalom szakadatlanul gondoskodott a történettudomány szükségleteiről és fejlődéséről. Történész erre nem emlékezhet mély felindulás nélkül.

A legfontosabbak, alapvető jelentőségűek V. I. Leninnek e periódusban megjelent művei voltak. Ahhoz, amit már régebben alkotott, csatlakozott a legfontosabb új problémák felvetése, mindenképp a Nagy Októberi Szocialista Forradalom története, a szovjet társadalom története, a párt története vonatkozásában. Lenin ezekben az években az egyetemes történetet azon hatalmas körét is megvilágította, amely a munkásmozgalom és a forradalmi közdelem új szakaszának fejlődésével volt kapcsolatban. A párt vezetésével kibontakozik a történettudomány előtt álló alapvető feladatok

megoldásának munkája, — Oroszország történeti múltja egységes felfogása további kidolgozásának, a marxista történészek erői konszolidációjának és új káderek nevelésének, a burzsoá-nemesi történettudomány hibái kritikájának és leleplezésének a munkája.

Szükséglet támadt olyan alapvető összefoglaló könyvek terén, melyeket népszerű formában írtak, olyan munkák terén, melyek a népnek szólnak és új tankönyvekként szolgálhatnak. Ezek között elsősorban szükség volt a «Русская история в самом сжатом очерке» (Orosz történet igen tömör vázlatban) c. munkára, melyet eredetileg egy kötetre terveztek; ez az egész orosz történeti folyamatot átfogta volna. Egy ilyen kötet elkészítésével M. N. Pokrovszkijt, a bolsevik történétíró bízta meg.²⁰ Az akkori viszonyok között a szerző kiválasztása a legjobb volt. — M. N. Pokrovszkij mindenki másnál jobban fel volt készítve ilyesfajta munkára. Ő, akit a moszkvai egyetemen a történelem oktatásával bíztak meg, a legjobb professzorok tanítványaként már szerzője volt egy, az orosz történetről szóló többkötetes munkának. Pokrovszkij, miután 1917 augusztusában az emigrációból visszatért Oroszországba, aktív részt vállalt a forradalmi harcban. A moszkvai bolsevik szervezet tevékeny résztvevője volt. 1917 novemberétől a moszkvai szovjet elnökség külügyi biztosa, hetek múlva pedig a munkásküldöttek moszkvai szovjetjének első elnöke lett. A kormány Moszkvában történt költözéséig Pokrovszkij a moszkvai terület szovnarhozainak elnökeként dolgozott, 1918 májusától pedig A. V. Lumacsarszkij művelődésügyi népbiztos helyetteseként.²¹ A könyvnek nem a marxista követelményeknek meg nem felelő többkötetes munka ismétlésének kellett lennie, ez új felfogású könyv volt. Első két részét olyan előadások alkották, melyeket Pokrovszkij a polgárháború idején, 1919—1920-ban adott elő a J. M. Szerverdlovról elnevezett Kommunista Egyetem hallgatói számára. Az új munka hatalmas fogatékossága és hibái ellenére, M. N. Pokrovszkij könyve gyökerében és elvi alapjaiban különbözött a burzsoá és nemesi történetírók összefoglaló munkáitól. Azok az orosz történelmi folyamatot elsősorban mint az orosz abszolútisztikus állam politikai történetét értelmezték, Pokrovszkij azonban az osztályharc történeteként ábrázolta. A dolgozó osztályok nála a történeti folyamat fő hajtóerőiként lépnek fel. A burzsoá és nemesi történetírók „nem vették figyelembe” a történeti események gazdasági mozgató rugóit, Pokrovszkij szélesen (habár nem teljesen helyesen) világította meg a gazdaság fejlődését és megkísérelte, hogy összekapcsolja azt a felépítményhez tartozó jelenségekkel.

A burzsoá és nemesi történészek „megfeledeztek” az egyes népmozgalmakról, hallgatással mellőzték a nyílt népi megmozdulásokat és a forradalmi harcot: Pokrovszkij-nál azonban a maga történeti helyén mutatkoznak a Razin-féle mozgalmak és a Pugacsov-féle mozgalmak, ő nem feledkezett meg (habár helytelenül világította is meg) a dekabristákról és a forradalmi (nem nemesi) értelmiségéről. A könyvben súlyos hibák voltak; az egyik legfontosabb a kereskedelmi tőke cári hatalomban játszott szerepének koncepciója volt, azután a feudális periódus helyes megvilágításának hiánya és még sok más. De a munkások és parasztok szükséglete összefoglaló marxista történeti könyv iránt olyan égető volt, hogy Lenin még az orosz történeti múlt marxista megvilágításának ezt a sokban tökéletlen kísérletét sem hidegen, hanem elismeréssel fogadta, miután ezzel egyidejűleg komoly útmutatásokat adott kijavítására és tökéletesítésére vonatkozólag. M. N. Pokrovszkij „Tömör vázlata” (ahogy ő röviden nevezte) a középiskolákban és főiskolákban tankönyvként került alkalmazásra. A «Русская история в самом сжатом очерке» (orosz történelem igen rövid vázlatban) 1920-ban került ki a nyomdából, az akkori időkben nagy, tízezres példányszámban.²²

A marxista történészek erőinek konszolidációja és alkotó munkájuk kezdete az új szakaszban sok új, Lenin vezetése alatt létesített tudományos intézet keletkezésével van kapcsolatban. Ezekben a nehéz években fontos intézkedéseket tettek a történettudomány fejlődése és megerősítése érdekében. Igen jelentős tudományos intézményeket hoztak létre, melyekben a történettudomány tovább fejlődhetett. 1918 júniusában, amikor létrehozták a Keleti Frontot és nehéz harc folyt az intervenciók és fehér gárdisták

²⁰ Azt, hogy a Русская история в самом сжатом очерке elkészítése párt- és kormányfeladat volt, személyesen M. N. Pokrovszkijtól tudom. Ezt igazolja magának M. N. Pokrovszkijnak publikált tanúvallomása is: „Első tervét és első vázát (ti. az említett könyvnek — M. V. Nyeckina) V. I. Lenin hagyta jóvá.” (Lásd a szóbanforgó munka 10. kiadásához készült előszót. Moszkva, 1932. 15. lap.)

²¹ Памяти Михаила Николаевича Покровского (1868—1932). Партиздат, Москва 1932, 15 l.

²² Ld. V. I. Lenin M. N. Pokrovszkijhoz írott, 1920. dec. 5-i levelét (V. I. Lenin művei. 36. k. Bpest, 1958, 544 l.), melyet először 1928-ban az «Архивное дело» c. folyóiratban publikáltak és később ismételtelen kiadtak. M. N. Pokrovszkij csak részben teljesítette Lenin kívánásait, könyvéhez szinkronisztikus táblázatot mellékel. Az azonban csak kevésbé és igen elégtelenül pótolta az adatbázis hiányos voltát. Lenin fő követelése — az orosz történeti fejlődés marxista és történeti-idealista polgári felfogása tételeinek szembeállítására, a marxista tétel szembeállítására a nemmarxistával — teljesítetlen maradt.

ellen, az Oroszországi Szovjet Federatív Szocialista Köztársaság Népbiztosok Tanácsának dekrétuma „a levéltárügy újjászervezéséről és központosításáról”, melyet Lenin írt alá, létrehozta az Egységes Állami Levéltári Fondot (EGAF), megalakította az ezt a fondot vezető Központi Levéltárat (a közoktatásügyi népbiztosság keretében). Ugyanezekben a hónapokban az Oroszországi Szovjet Federatív Szocialista Köztársaság Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottságának dekrétuma, melyet ugyancsak Lenin írt alá, felállította a Társadalomtudományok Szocialista Akadémiáját, melynek célja a marxizmus története, elmélete és gyakorlati kérdéseinek tanulmányozása és kidolgozása, tudományos tényezők felkészítése és marxista tudományos munkások tömörítése volt. 1920. szeptember 21-én, amikor folyt a harc Vrangellel a déli fronton, amikor még hősi rohammal nem foglalták el Perekopot, a szovjet kormány egy Párttörténeti Bizottságot alapított az Októberi Forradalom és az Orosz Kommunista (bolsevik) Párt történetére vonatkozó anyagok összegyűjtése és tanulmányozása céljaira. Még szintén az 1920. évben, a polgárháború nehéz viszonyai között, erőket és eszközöket hoztak létre a Marx és Engels Intézet (IME) szervezete céljaira. A Párttörténeti Bizottság létrehozása után megalakult az ISZTAOF (bizottság a munkás és szakszervezeti mozgalom tanulmányozására) és egy sor hasonló bizottság. 1919-ben, egy Lenin által aláírt dekrétum értelmében az Egységes Állami Levéltári Fondba központosították az orosz hadsereg első világháborús tevékenységére vonatkozó anyagokat. Megszüntették az írók és tudósok iratgyűjteményeinek magántulajdonát, 1923-ban pedig a Romanovok családi levéltárát, a cári idők kormányférfiainak és a fehér gárdistáknak levéltárait szállították ide, helyezték itt el. Ilyen módon hatalmas mértékben kiegészítették a fondokat, melyeknek alapján meg lehetett írni a legújabbkor történetét, a szovjet periódus történetét. Alig, hogy befejeződött a polgárháború és megkezdődött az átmenet a békés építő munkára, Lenin aláírta az 1921. február 11-i dekrétumot, a Vörös Tanári Kar Intézetének megalakításáról. Ez három fakultásban — köztük egy történetiben — nyílt meg. Még a polgárháború viszonyai között, 1918-ban állították fel a már fentebb említett, J. M. Szverdlovról elnevezett Kommunista Egyetemet. 1923-ban hozták létre a Társadalomtudományokat Tanulmányozó Orosz Társulatot (RANION), mely az egyes tudományok sok, forradalom előtti képviselőjét koncentráta.

A szovjet történettudomány fejlődésének e szakaszában kezdték megjelentetni az első szovjet történeti folyóiratokat, — 1921-től a «Пролетарская Революция» (Proletárforradalom) (1921—1941) c. folyóiratot, a «Каторга и ссылка» (Börtön és Száműzetés) (1921—1935) c. folyóiratot, egy évvel ezután a «Красный Архив» (Vörös Levéltár) (1922—1941) c. folyóiratot, melyekben a cári levéltáraknak korábban a kutatás számára hozzáférhetetlen forrásanyagait publikálták.

Éppen ezekben az években jelentek meg azok az első történeti tanulmányok és népszerűsítő történelmi tárgyú munkák, melyeket a szovjet hatalom idején adtak ki. Nem volt marxista az egész történeti irodalom, elhagyták a sajtót a burzsoá szerzők munkái is. De az alapokat megvetették, megjelentek olyan munkák is, melyeket a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének, a párt, a munkásosztály történetének szenteltek. Arról, hogy a történettudomány nem merevedett meg ezekben az években, hanem fejlődött, már a kiadott könyvek nagy mennyisége is tanúskodik. Például, csak az 1921—1922. évben saját számításaink szerint nem kevesebb, mint 492 történeti munka látott napvilágot, köztük 196 önálló kötet és 296 folyóiratcikk. Ezek közül 348 munkát Oroszország történelmének, 98-at a legújabbkor történetének és 46-ot elméleti kérdéseknek szenteltek.

A burzsoá történettudomány e periódusban a még forradalom előtt megkezdődött válságának új szakaszát élte. A szovjet marxista történettudomány a nemesi-polgári tudománnyal elkeseredett harcot folytatott. A harcnak ebben a szakaszában jelentős sikereket értek el, habár még nem lehetett számolni a küzdelem befejezésével.

A szovjet történettudomány fejlődésének *első szakasza* ilyen módon az 1917 októberétől kb. az 1923. évig terjedő időszakot foglalja magába. Ezekben az években jött létre a szovjet történettudomány, sikeres harc folyt a nemesi-burzsoá áramlatok, a régi történettudomány ellen, jelentős eredeti munkát végeztek Oroszország története marxista koncepciójának megformálása és további kidolgozása terén, a történészek erőt összegyűjtöttek, új tudományos intézményeket létesítettek, fiatal történészeink első kádereit.

A *második szakaszt*, mely kb. 1924-től 1934—1936-ig tartott, további, a kommunista párt vezetésével a marxizmussal ellenséges irányzatok ellen vívott, egyre inkább éleződő eszmei harc jellemezte. Ezt a periódust a szovjet marxista történettudomány győzelme és a burzsoá nemesi történetírás végleges, egyúttal pedig a még a forradalom előtt kezdődött válságot befejező veresége jellemezte.

Ezekben az években látott napvilágot V. I. Lenin műveinek első kiadása (1924—1925), igaz, szerfölött tökéletlen módon, mert nem volt teljes, fontos munkák egész sorát kihagyták és egyes, nem Lenin által írt munkákat tévesen soroltak ide. Ez az első kiadás azonban mégis bizonyos mértékig megkönnyítette a történészek számára Lenin hagyatékának tanulmányozását.

A burzsoá történelemszemlélettel vívott harcban nagy érdemei vannak M. N. Pokrovskijnak, aki abban az időben a történészfőfront élén állt és vezette a történész szervezetek és intézményeket. Ezen a téren döntő sikereket ért el. Ezzel egyidejűleg ugyanabban a periódusban kezdődött meg a marxista történétírók élénk alkotómunkája, komoly monografikus munkák és nagy iratpublikációk keletkeztek, a marxista koncepciót népszerűsítő nagyszámú történeti munkát adtak ki. Sikeres munkát végeztek az imperializmus korának tanulmányozása terén a Lenin által felállított problematika fényében; ezen a területen élénk — végeredményükben gyümölcsöző — viták bontakoztak ki, amelyek hibás állásfoglalások egész sorát tárták fel. E periódusban különleges figyelemben részesült a forradalom és a forradalmi mozgalom történetének tanulmányozása. Az Októberi Forradalom és a szovjet társadalom története összefoglaló tanulmányozásának első kísérletei jöttek létre. 1928 végén, 1929 elején összehívták a Szovjetunió összes marxista történészeinek első konferenciáját. A szovjet történészek első ízben vettek részt nemzetközi történészkonferencián, Oslóban.

A periódus jellemző vonása a marxista történettudomány intenzív növekedése, az éles kritikai szellem, a metodológiai problémák iránti érdeklődés, a forradalmi mozgalommal, a forradalom történetével összefonódott tematika iránti különleges figyelem, az erők összpontosítása a legújabb kor, a jelenkor tanulmányozására. A figyelem középpontjában a három forradalom, különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom problematikája állt. Nem csekély figyelemben részesültek a forradalmi küzdelem megelőző periódusai is, így 1925-ben 2030 történeti munka látott napvilágot az orosz forradalmi mozgalom történetére vonatkozólag, ezeknek több mint fele, 1046 munka az 1905. évi forradalom 20. évfordulója alkalmából jelent meg.²³

Ugyanilyen terv szerint tanulmányozták az egyetemes történeti tematikát is, s a figyelmet a Párisi Kommünre, az 1848-as forradalmakra, a XVIII. század végi burzsoá polgári forradalomra és más igen nagy forradalmi fellépésekre egész sorára összpontosították. A régebbi korszakokat azonban szerfelett elégtelenül tanulmányozták, a feudalizmus tematikáját lekicsinyelték. Ez komoly károkat okozott a történeti fejlődés általános koncepciójának kidolgozásában és törvényszerűségei megismerésében; ez ártott a forradalmi tematika tanulmányozásának is, mivel olyan valóságos ellentéteket hagyott tanulmányozatlanul, melyekből a forradalmi harc kinőtt és melyeket a forradalom oldott meg. M. N. Pokrovskij egyenesen kijelentette, „hogy normális ember” nem képes foglalkozni a középkorral. (Ezek a szavai a marxista történészek 1928—1929-ben tartott konferenciáján hangzottak el.)

A szovjet történetírás adott periódusának fontos vonása a történeti munkák kielezlett kritikai iránya, mely az antileninista ellenzéki csoportok, a trockista—zinovjevista blokk, a jobboldali kapitulánsok, a nacionalista elhajlók ideológiai megnyilvánulásai ellen vívott harcot segítette. A velük való harcban alakult ki a történeti eseményekről, különösen a szovjet korszakról, a jelenkorról vallott marxista—leninista felfogás.

A pártellenes irányzatok leleplezése, a nemesi-burzsoá koncepciók bírálata a történeti irodalomban az élet sürgető követelése volt. Éppen hogy befejeződött a külföldi intervenció és a polgárháború. A nemzetközi helyzet továbbra is feszült maradt, annak ellenére, hogy egy sor kapitalista ország elismerte a Szovjet Köztársaságot. Hét háborús év egyfolytában — az imperialista világháború és a polgárháború időszakában — súlyos áldozatokat követelt. A szovjet ország új gazdaságpolitikára való áttérésének és a népgazdaság helyreállításának feltételei között jelentős nehézségek támadtak. Az ellenzéki csoportok ellen a párt egységéért vívott harc kielezlett körülményei között, az ellenforradalommal vívott harcban, amikor az országon belül meglévő kispolgári elemeket az egész nemzetközi burzsoázia támogatta — a történészeknek az osztályidegen történeti koncepciók ellen vívott harca rendkívül szükséges volt. Az új gazdaságpolitika (NEP) éveiben felénkült az ellenséges tevékenység az ideológiai fronton. Az építés sikerei, a GOELRO-terv, a Szovjetunió megalakulása, a népgazdaság helyreállításának kibontakozása, — mindez sürgette a történészek munkáját, megkövetelte annak szerves bekapcsolását a szovjet népek a forradalmi vívmányok megerősítése és a kulturális forradalom tovább fejlesztéséért közösen vívott gigantikus munkájába. A szovjet

²³ Rendelkezünk egy speciális bibliográfiai gyűjteménnyel («Революционное движение в России XVII—XVIII. вв.»), mely az 1925-ben megjelent irodalmat öleli fel. (Szerkesztette B. P. Kozmin, Moszkva, 1928.)

tudomány fejlődése ez utóbbi szerves része volt. Ez a fejlődés elképzelhetetlen volt az osztályidegen történetírás felett aratott győzelem nélkül. Ezért a történelemszfronton a kritikai és leleplező harc nagy mértékben szükséges, időszzerű volt.

M. N. Pokrovszkij és a marxista történészek fiatal-nemzedéke tekintet nélkül az általuk elkövetett összes hibákra, folytatták ezt a harcot. Harcuk távolról sem volt tökéletes; ami kritikái oldalát illeti, az heves volt, kevés vívmánya volt azonban a pozitív tudományos eredmények vonatkozásában. Hibákat követtek el a történészek egész sorával való viszony terén. De a harc mindeme eredményei jelentősek voltak: a párt ellenségeit leleplezték, a burzsoá történettudomány válsága ezekben az években a csödbe torkollott.

M. N. Pokrovszkij és iskolája azonban komoly hibákat is elkövettek. Lenin műveinek elégtelen ismerete és tanulmányozása, komoly metodológiai baklövések, az a kísérlet, hogy a történelmet mint politikát tárgyalják, ahelyett a múltban elferdítettek, a társadalmi-gazdasági formációk történeti fejlődése során végbement változásai kérdésének rendkívül helytelen elemzése, — mindez hatalmas kárt okozott a történettudománynak. A szociológiai absztrahálás, lelkesedés a jelenkor hamisan értelmezett tanulmányozása iránt, a történelemtudománynak mint ún. „társadalom bevezetésnek” a helyét erősítették meg. A felnövekvő új nemzedék főképpen elvont közgazdaságot és a forradalmak történelmét tanulmányozta, így pl. a 6. tanulmányi évüket betöltő iskolások a dolgozók egységes iskolájában a következő programot vették át: „A kapitalizmus, a konkurrencia, zűrzavar a termelésben. A chartisták. Az 1848-as év. A Kommunista Kiáltvány. Az Első Internacionálé. A Párizsi Kommün.” Hogy mi történt e jelenségek „között”, az ismeretlen kellett, hogy maradjon előttük. A forradalom keletkezésének történeti feltételei, hajtóerői és a harc történeti eredményei, — mindez eltűnt ilyen tananyag mellett. A történelem, mint tudomány, a történeti folyamat összes törvényszerűségeinek „egykönyvű” oktatásává változott és nem lehetett sem megérteni, sem tanulmányozni. A világtörténeti folyamat megszűnt konkrét történet lenni. Mindez mélyen ellentmondott a történettudomány lenini felfogásának.

Eközben a lenini történeti koncepció különösen világosan tárult fel Október után Lenin új munkáiban. Régen tevékeny erővé vált, mind a szovjet történettudomány fejlődése, mind a szovjet ember világnézetének további formálásában is. Ennek alapján már Október győzelmének pillanatától a legszelesebb történelmi propaganda folyt. Nagyszámú népszerűsítő munkát adtak ki, megjelölték a történelmi emlékdátumokat, emlékműveket emeltek. Különösen fontos megjegyezni, hogy V. I. Lenin munkái a történettudomány új ágának, — a szovjet társadalom történetének alapját vetették meg.

M. N. Pokrovszkij és iskolájának hibái súlyosan megmutatkoztak V. I. Lenin történeti munkáinak a történészek részéről történő elégtelen tanulmányozásában és felhasználásában.

Alá kell húznunk, hogy ezek az ellentétek mind jobban és jobban megvilágosodtak a történészek számára, különösen a tanulmányozandó korszak végefelé. Éppen a lenini felfogás és az M. N. Pokrovszkij koncepciója közti ellentmondásoknak ez a felismerése alkotja az adott korszak legjellemzőbb vonását.

Elkerülhetetlen volt, hogy leküzdjék a történettudomány elmaradását, kiküszöböljék a létező ellentmondásokat. A marxista történetírás erői konszolidálódtak, az elmaradás tűrhetetlen volt. Szovjetországban már befejeződött a szocialista gazdaság alapjainak lerakása, sikeresen folyt a mezőgazdaság kollektivizálásáért vívott harc. Már összeültek a párt XVI. és XVII. kongresszusai, a négy év alatt teljesített első öt éves terv eredményeiről már mérleget vontak, a második öt éves tervről szóló tervezetet már meghallgatták, a népgazdaság helyreállításának befejezésére vonatkozó irányelvet elfogadták. Közeledett a szocializmus győzelme a Szovjetunióban. A történettudománynak ezek között a körülmények között előre kellett haladnia. Megérlelődött benne a fordulat, melynek eredményeként új fokra emelkedett.

A párt és a kormány határozata „a történelem iskolai tanításáról” és más, a történelmet érintő fontos határozatok egész sora hatalmas mértékben működtek közre a fordulat megvalósításában.

Az 1934—1936-os évek éppen e fordulat időszakát alkotják.

A Kommunista Párt vezetésével M. N. Pokrovszkij hibáit bírálatban részesítették és a történettudomány szempontjából áldásos, a marxista—leninista történeti koncepció mélyebb tanulmányozásához és kidolgozásához vezető fordulatot valósítottak meg.

Megnövekedett a történettudomány jelentősége, a törvényszerűségek megfontolt tanulmányozása kezdődött meg, a konkrét történelmi folyamat, a társadalmi-gazdasági formációk az emberiség történetében végbement változásainak alapján. Megszűnt az üres absztrakciókkal való zsonglőrösködés. A konkrét tényanyag jelentőségét vissza-

állították. M. N. Pokrovskij és iskolájának hibáit nemcsak élesen megbírálták, hanem az ellenük folytatott harcot pozitív munka is kísérte.

Vajon ezeket az évek új korszakot jelentettek-e, vagy a megelőzőt fejezték-e be? Helyesen mondván, elvezethetnek egy új szakaszhoz. Igaz, olyan munkákat, melyek az új követelményeknek megfelelnek, nem lehetett egyszerűen megjelentetni, a történészek azonban lázas új munkába kezdtek és éppen annak újdonsága, a régivel való szakítás ad jogot arra, hogy a tárgyalat éveket az új szakaszhoz számítsuk.

A *harmadik szakasz* ilyen módon a párt és a kormány történettudományra vonatkozó 1934. évi határozataitól az SzKP 1956. évi XX. Kongresszusáig terjedő időszakot öleli fel. Ez a periódus a marxista—leninista történettudomány egyik jelentős konszolidációjának időszaka. A 30-as évek végén országunkban győzött a szocializmus. A kizsákmányoló osztályok felszámolásának befejezése után a Szovjetországban két baráti osztály — a munkások és parasztok osztálya — maradt, melyek között nem voltak ellentétek. Ebben a helyzetben szilárdult meg a történészek egysége, a marxista—leninista koncepció kidolgozásában. A tárgyalat periódust egészében a marxista—leninista történettudomány Oroszország története és az egyetemes történet általános marxista—leninista koncepciója terén végzett elmélyült munkája fémjelezte. A történelem tudományát visszaállították a főiskolákon (történeti fakultások alapítása), a történettudomány alapjait előadták a középiskolákban. Megjelent a párttörténet rövid tanfolyama. M. N. Pokrovskij hibáitól mentes középiskolai és főiskolai tankönyveket készítettek, melyek egyúttal Pokrovskij koncepciója gyenge oldalainak leküzdéséről tanúskodó historiográfiai dokumentumok is. Hazánk történetéről komoly összefoglaló munkák készültek [«Очерки истории феодализма» (a feudalizmus történetének vázlatai), «История Москвы» (Moszkva története), stb.]. Az egyes formáció változások tanulmányozásának problémája nagy figyelmet keltett Oroszország és más országok gazdasági fejlődésének kérdései iránt, — azíránt a tárgykör iránt, melyet a megelőző periódus történettudományában nagyon gyengén műveltek. Kiterjedt monografikus irodalom jött létre, míg a megelőző időszakban a monográfia mint történeti munkaforma ritka volt és nem játszott vezetőszerepet. Növekedett az eredeti kútfők kiadása is.

Jelentős mértékben előretört az egyetemes történet kutatása. Komoly összefoglaló munkákat hoztak létre, melyeket egyes országoknak (Anglia, Franciaország, Spanyolország, Ausztria stb.) és az egyetemes történet legnagyobb történeti eseményeinek (a nagy francia forradalom, az 1848-as év forradalmai stb.) szenteltek. Számos, korábban elmaradt terület (keletkutatás) jelentős mértékben előretört és értékes kutatásokkal gazdagodott; az egyetemes történet más területei, melyeket korábban csaknem elfelejtettek, most visszanyerték a maguk jelentőségét és a marxisták először tanulmányozták ezeket sikeresen.

E jelentős sikerek alapján vált szükségessé egy hatalmas összefoglaló munka — a többkötetes marxista *Всемирная История* (Egyetemes Történet) megjelentetése.

Ebben a jelentős periódusban a Nagy Honvédő Háború évei és a közvetlenül háború utáni idők úgy tűntek ki, mint amelyeknek megvan a maguk sajátossága. Ezekben az időkben bővült a kutatás tárgyköre — figyelmesebben tanulmányozták a nemzetérválást, Oroszország hadtörténete, az igazságos háború, az orosz nép katonai vitézségének és hősiességének kérdéseit, valamint egy sor más problémát is.

A periódust egészében az egyes baráti, a Szovjetunió keretébe lépett népek története iránti érdeklődés jellemzi. Az egyes köztársaságokban a kérdések körül nagy munka bontakozik ki. Első ízben írtak meg számos baráti köztársaság népeinek történeteit, ezeket történetírói tudományos kollektívák komoly előmunkálatok alapján készítették el.

Ezek mellett a jelentős sikerek mellett azonban jelentkezik a történettudomány elmaradása is a jelen feladatai mögött, hibák, melyek a személyi kultusszal voltak kapcsolatban. Ezekhez a hibákhoz, melyek súlyos következményekkel jártak, tartozik pl. a szovjet társadalom kutatásának erősen gátolt volta, az, hogy nem tanúsítottak elégséges figyelmet a történelemben a néptömegek által játszott szerep iránt, túltengett az egyes kiválasztott történeti személyiségek (Rettegott Iván, I. Péter stb.) iránti érdeklődés, egyes témák (pl. a narodnyikság története és más problémák egész sora) kutatását mesterségesen és önkényesen kirekesztették, egyes történeti kérdéseket (pl. a hegyi lakók Samil vezetése alatt vívott harcának helytelen tárgyalása stb.) hamisan világítottak meg. A komoly hibákhoz tartozik a régi idők idealizálása, többek között egyes feudális urak felmagasztalása, ezeket a nép gondviselőiként, majdnem a nép reményeinek kifejezőiként ábrázolták.

A *negyedik szakasz* az 1953—1955-ös évekkel kezdődik. A szovjet történettudomány a Kommunista Párt vezetésével ezekben az években megkezdte a személyi kultusszal kapcsolatos hibák leküzdését. Harcol a szovjet periódus tervszerű és mély tanulmányo-

zásáért, a lenini örökség elmélyült elsajátításáért, a nép, mint a történelem alkotója szerepének további tanulmányozásáért. Megjelent a Szovjetunió Kommunista Pártjának története (1959), a párttörténet új tanfolyama. Először került napfényre összefoglaló tankönyv a Szovjetunió történetéről a szocializmus időszakában (1917—1957). A történészek munkája kezd kifejlődni, teljes teljesítőképességében, jóllehet még nagyon észrevehetőek és érezhetőek a történettudomány elmaradásának egyes oldalai.

A XXI. kongresszus jelentős mérföldkő a szovjet tudomány további fellendülésének, virágzásának útján. A történészek elé is a legfontosabb problémák egész sorát állította. A történettudomány rendeltetése a kommunista világnézet kinevelése, a kommunizmus építői öntudatának fokozása. „Minél fejlettebb a milliós tömegek öntudata, annál eredményesebben teljesítik a kommunista építés terveit — mondotta beszámolójában N. Sz. Hruvcsov a XXI. kongresszuson. — Ezért tesznek szert most rendkívül nagy jelentőségre a dolgozók, különösen a serdülő nemzedék kommunista nevelésével összefüggő kérdések.”²⁴ „Ezért igen fontos, hogy ifjú nemzedékünk megismerkedjék az ország történelmével, a dolgozóknak felszabadulásukért vívott harcával, a kommunista párt hősi történetével és hogy nagy pártunk, munkásosztályunk forradalmi hagyományain nevelkedjék.”²⁵

A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának 1959. október 8-i határozata jelentős dokumentum, amely lehetővé teszi a szovjet történettudomány további virágzását. „Az iskolai történelemtanítás néhány módosításáról” c. határozatot a történelemtanítás megjavításának eszméje hatja át. A soronkövetkező feladatok sorában rámutat a sarkalatos kérdés tanulmányozására — a néptömegek, mint a történelem igazi alkotói, az anyagi és szellemi értékek létrehozói szerepének tanulmányozására.” A jelenlegi időszakban különleges figyelmet igényel a kommunista építés kérdéseinek tanulmányozása, a Kommunista Párt, mint a szovjet társadalom hajtó-, vezető- és irányító ereje szerepének feltárása.”

Jelen cikk nem állítja maga elé azt a feladatot, hogy kimerítse a történettudomány története periódizációjának témáját, még kevésbé kívánja a vázolt periódusok teljes jellemzését adni. Csak a kérdés felvetését és megvilágításának első lépéseit kísérli meg.^{26*}

M. V. NYECSKINA

²⁴ N. Sz. Hruvcsov: Beszámoló a Szovjetunió 1959—1965. évi népgazdaságfejlesztési ellenőrző számairól. Az SzKP XXII. Kongresszusa. Bpest. 1959. 61. l.

²⁵ Uo. 66. l.

²⁶ A későbbiek folyamán szándékunkban áll olyan cikkeket közzétenni, melyek a szovjet történettudomány történetének egyes periódusait tárgyalják. Közülük az elsőt — G. D. Alekszejeva cikkét — az „История СССР” c. folyóirat 1960. évi első száma közli (92—105. l.).

* Megjelent az История СССР 1960. évi I. számában (77—91. l.).

TÖRTÉNETI IRODALOM

DAS OFNER STADTRECHT. EINE DEUTSCHSPRACHIGE RECHTSSAMMLUNG DES 15. JAHRHUNDERTS AUS UNGARN

Herausgegeben von K. Mollay (Monumenta historica Budapestinensia I.)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1959. 238 l. + XIV tábla, 2 térkép)

A BUDAI VÁROSJOG. XV. SZÁZADBELI NÉMET NYELVŰ JOGGYŰJTEMÉNY MAGYARORSZÁGRÓL

Az utóbbi időben sokszor hallottunk arról, hogy várostörténetünk elhanyagolt terület, s az elhanyagoltság okait keresők nem egyszer rámutattak arra az egyszerű tényre, hogy egyetlen város múltjának kutatása sem vehet nagyobb lendületet, ha a város történeti forrásai nem állnak a kutatók széles körének rendelkezésére. Ez a megállapítás fokozottan áll a középkori Magyarország fővárosára és egyben legnagyobb kereskedővárosára, Budára. A török hódoltság elpusztította a város levéltárát és a polgársaládok iratait, a ma rendelkezésre bocsátható anyag tulajdonképpen csak véletlenül megmenekült töredék, túlnyomórészt nem is polgári származású, hanem úri vagy papi birtokkomplexumok jogbiztosító iratainak kiegészítő része, s ez is számtalan levéltárban szétszórva található. A város történetének tulajdonképpen csak egy összefüggő nagyobbterjedelmű forrása van: a német nyelven szerkesztett Budai jogkönyv. A jogkönyv nemcsak azért rendkívüli jelentőségű, mert a város töredékes forrásanyagát sok tekintetben összefogja, hanem azért is, mert hatása messze túlterjed a város határára, s általában a magyar városi jog és a tárnoki jog kialakulását is befolyásolta. A jogkönyv őríási jelentősége eddig sem volt ismeretlen, a múlt század elején meginduló polgári történetírásunk két úttörő művelője, Michnay András és Lichner Pál pozsonyi tanárok 1845-ben két kézirat alapján kiadták, sőt — koruk magyar forráskiadványainak módoszerét messze megelőzve — megkísérelték keletkezési korának és forrásainak meghatározását is. A kutatás azóta is az ő munkájuk gyümölcsét élvezte, az egyre nehezebben hozzáférhető könyv mellett az eredeti kéziratok egyre inkább háttérbe szorultak. Valóban méltó és igazságos volt, hogy Mollay az első kötetet az ő emlékünek szentelte.

Fővárosunk tanácsa az utóbbi években egyre inkább látja, hogy nem nélkülözheti múltjának átfogó ismeretét, s még nagyarányú anyagi áldozatoktól sem riad vissza, hogy a főváros történetét a mai kor követelményeinek megfelelő színvonalon feldolgoztassa. Már a munka megkezdése óta világos volt, hogy a források összegyűjtése és kiadása nélkül nem készülhet el sem az összefoglaló várostörténet, sem a részletkutatás fellendülése nem várható. A jogkönyv azonban hosszú szövegével, kommentárokat és külön mutatókat igénylő járulékos részeivel nem illeszthető be egy okmánytárba, s így önálló kötetben kellett megjelentetni. A történészkutatónak örömmel kell üdvözlönie a tényt, hogy a fővárosi tanács áldozatkészsége és a tudományos munka megbecsülése terén példát mutat valamennyi városunknak.

A jogkönyv egyszerre fontos történeti forrás és a magyarországi középkori német nyelvhasználat vagy inkább az írásnyelv jelentős és nem könnyű kérdéseket felvető emléke. A kiadás tehát elméletileg csak egy munkaközösség végezhetné volna el, amelyben történészek és germanisták foglaltak volna helyet. Örvendetes és megnyugtató, hogy a Budapest történeti kutatását irányító bizottság Mollay Károly személyében megtalálta a történetst is és a germanistát is, aki a nagy jelentőségű forrás kiadásával szemben támasztott magas követelményeknek teljes mértékben meg tudott felelni.

Az eddig megjelent és itt ismertetendő I. kötetben Mollay a feladat első és legfontosabb részét végezte el, a rendelkezésére álló kéziratok alapján kiadta a jogkönyv szövegét, ehhez rövid bevezetést és megfelelő mutatókat csatolt. A munka második, nehezebb fele a jogkönyv forrásainak felkutatása, a keletkezés relatív kronológiájának tisztázása és a nyelvészeti feldolgozás lesz, az utóbbi bizonyára módot nyújt majd több, történeti szempontból fontos következtetés levonására is. Ez a munka azonban csak akkor végezhető el, ha a tervezett okmánytár a rendelkezésre álló forrásokat közli, s ezzel módot nyújt majd a jogkönyvben foglalt elveknek és a tényleges gyakorlatnak összehasonlítására csakúgy mint a budai városi kancellária írásnyelvének pontosabb körvonalazására.

Az első kötet bevezetése mégis arra mutat, hogy Mollay már most igyekezett a felmerült kérdéseket rendszerezni és megoldásukat a lehetőséghez képest előkészíteni. A bevezetés első pontja az eddigi kutatás történetét nyújtja 1833-tól kezdve, amikor Podhadszky először hívta fel a figyelmet a Cromer-féle kéziratra, egészen 1942-ig, amikor Relkovič Neda a legutoljára felfedezett, ún. budapesti kéziratot ismertette. Ennek a résznek súlypontja Michnay és Lichner munkássága, kutatásuk eredménye, s nem kis részben az általuk elkövetett hibák, melyeket Mollay nem azért sorol fel, hogy „ezeknek a valóban érdemes férfiakkal érdemét kisebbítse, hanem azért, hogy a későbbi kutatás által elkövetett hibák és hiányosságok forrására rámutasson”. A kutatás történetében nem kis helyet foglal el a század elején Petz Gedeon által megindított nyelvészeti vizsgálatok ismertetése. Az irodalom ismertetésének összegezéseként Mollay megállapítja, hogy Michnay és Lichner kiadása nem hibátlan, hogy a pozsonyi líceum kézírata nem az eredeti, hanem annak csupán egyik másolata, hogy az ún. budapesti kézirat nem a liceumi példány alapján készült, s hogy a jogkönyvet mint nyelvi emléket még nem dolgozták fel megfelelően. Ebből a megállapításból logikusan következik a kutatásra váró feladatok kitűzése: új kritikai kiadás készítése, az eredeti jogkönyv szerzőjének és keletkezésének közelebbi meghatározása, a már ismert három kézirat egymáshoz és az eredetihez való viszonyának felderítése, a jogkönyv jogi és nyelvi hatásának felvázolása, tárgyi és nyelvi kommentár, valamint a jogkönyv fordításának elkészítése.

A legnagyobb eredményt az előzetes vizsgálatok során a jogkönyv szerzőjének meghatározása jelenti. A Michnay és Lichner által helytelenül olvasott rövidítés helyes megfejtése alapján kétségtelen, hogy a jogkönyvet egy olyan János nevű egyén szerkesztette, aki ismerte a magdeburgi jogot, a városi tanács határozatait és hozzáférhetett a város féltve őrzött királyi kiváltságleveléhez. Mollay ezt a személyt a jogkönyv keletkezési kora segítségével igyekszik közelebről meghatározni. Szücs Jenő és Székely György kutatásai kétségtelenné tették, hogy a jogkönyv a budai 1402/3-i plebejus-lázadás után, de még a második, 1439-i lázadás előtt keletkezett. Ebben az időben élt és viselt hivatalt Budán a származása miatt Siebenlindernek (héthársi, az Eperjes melletti Héthársról való) nevezett János. Mollay benne sejtje a jogkönyv szerzőjét, mert származása révén ismernie kellett az Eperjesen is használt magdeburgi jogot, mert halálának időpontja (1440-ben már nem élt) egybeesik a jogkönyv szerkesztésének terminus ante quem-jével. Mollay azzal a ténnyel igyekszik alátámasztani Siebenlinder szerzőségét, hogy az ugyancsak általa 1436-ban kiadott harmincadtarifa és a jogkönyv 423—424. pontja között összefüggés áll fenn. Mollay érvelésével szemben nem könnyű állást foglalni. Elsősorban azért nem, mert a készülő okmánytár még újabb adatokat hozhat fel érvelése mellett vagy ellen. A Siebenlinder-féle 1436-i harmincadtarifát Kováts Ferenc feldolgozta (Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bpest, 1902. 98—113 és 211—213. l.), amit azonban sajnos Mollay nem aknázott ki eléggé. Csak így juthatott arra a meggyőződésre, hogy a tarifa és a jogkönyv 424. pontja között összefüggés áll fenn. Siebenlinder tarifája ui. hat osztályba sorolja a külföldi szöveteket, a jogkönyv pedig csak háromba. Ez a három osztály sem úgy keletkezett, hogy a tarifa osztályait összevonták, hanem attól függetlenül. Különösen feltűnő, hogy a tarifa által 1 fl vámmal terhelt szövetek egy része (az ypresi, londoni és mechelni szövet) a budai első osztályban található (amelyből legalább egy véget vagy annál nagyobb tételt adhatott el idegen), a többi viszont (tirlimoni hosszú, louvaini, cambrayi szövet) a budai második osztályban (amelyből idegen csak három véget vagy annál többet adhatott el). A budai felsorolás sem a tarifa sorrendjét, sem elnevezéseit nem követi szorosan, főképpen a gyengébb minőségű szövetekben a budai lényegesen bővebb mint a tarifa. Mindezek alapján nem látszik valószínűnek, hogy a budai jogkönyv 424. pontja a Siebenlinder-féle tarifa alapján készült, valószínűbb, hogy mindkettő az általános kereskedelmi gyakorlatnak megfelelő minőségi (és ezzel együtt árbeli) besorolást vette alapul. De ha nem is fogadhatjuk el a Siebenlinder-féle tarifára vonatkozó megállapítást, s ha fel is készülünk arra, hogy a budapesti okmánytár e téren még új eredményeket hozhat — az kétségtelen, hogy a szerző megállapítása Mollay érdeme marad, s hogy a kérdéses János személyét csak az ő olvasata alapján kereshetjük a jövőben is.

Behatóbban foglalkozik Mollay a három kézirat egymáshoz való viszonyával. Egyik ma ismert változatot sem tarthatjuk a jogkönyv eredeti példányának. A budapesti kézirat 1488 után keletkezett és fiatalabb, mint a pozsonyi líceumi kézirat, amelyet valószínűleg Palczan Péter budai polgár menekített Pozsonyba a török pusztítás elől. A legfiatalabb a Cromer kassai jegyző által a XVI. század derekán készített másolat, s ez a pozsonyi példányra megy vissza. A legteljesebb a pozsonyi líceumi példány, s ez szolgál a kiadás alapjául is, a budapesti és a Cromer-féle kéziratok eltérése csupán az egyes pontok végén lévő jegyzetekben szerepel. A jegyzetekben megtalálhatjuk azokat

a királyi privilégiumokból, törvényekből és a bibliából vett latin részeket is, amelyeket a jogkönyv szerzője német fordításban beledolgozott a jogkönyv szövegébe. Mollay azonban a latin részeket csak ezekből közölte, más okmánytárakban található részeket (a jogkönyv latin fordításait) elhagyta. Benyomásunk szerint határozottabb álláspontot kellett volna ezen a téren elfoglalni. Ezt ugyan megakadályozta az, hogy az okmánytár megjelenése előtt teljességet még remélni sem lehetett, de akkor nem kellett volna a királyi privilégiumokat sem közölni. Véleményünk szerint a kommentár-kötetnek ugyanis ki kell majd térnie a latin—német, ill. a német—latin fordítások kérdésére és a ma ismert anyag alapján is állíthatjuk, hogy ez meglehetősen nagy terjedelmet foglal majd el. A kommentárkötet így kénytelen lesz a már most közölt latin részeket valamilyen formában újra közölni.

A kötetet két mutató egészíti ki. A tárgymutatóban a címszavak mai felnémet alakját követi a jogkönyben található forma, majd a hely megjelölése. Tulajdonképpen nem pusztá tárgymutatóval, hanem tárgy- és névmutatóval van dolgunk, mert a jogkönyvben szereplő személynevek is szerepelnek itt. Meg kell jegyeznünk, hogy Kováts idézett munkája itt is nyújthatott volna néhány helyes meghatározást a kereskedelmi áruk terén (pl. a szöveteknél). A második mutató szótár, amely a jogkönyvben szereplői eredeti formát a mai német kifejezéssel magyarázza meg. Igen jó gondolat volt, hogy Mollay nemcsak a német jogkönyvi formákat vette fel, hanem magyarázatként a jegyzetben hozott középkori latin megfelelőket is beillesztette. Sajnos kevesebb siker kísérte az illusztráció munkáját. A kötethez mellékelte térképek közül egy a város környékét ábrázolja, a másik az Haüy-féle térkép. Utóbbiba Mollay a középkori utcanevet is beírta és ezekben még tárgyi tévedés is van. Nem tartottuk volna feltétlenül szükségesnek a budai régészeti emlékeket ábrázoló illusztrációkat sem, ezzel szemben örömmel kell üdvözlönnünk a jogkönyv kézírataiból vett íráspróbákat bemutató ábrákat, melyeknek nyomdatechnikája is magasabb fokon áll mint pl. az ülfülkék fényképei. A kötet külső kiállítása egyébként — izléses borítólapjával — az Akadémiai Kiadó és a Budapesti Történeti Múzeum kiadványainak szokott magas színvonalát mutatja.

Mollay a jogkönyv kiadását a további munka „alapjának és előmunkálatának” szánta. Örömmel kell megállapítanunk, hogy ezt a szándékát elsőrangúan sikerült megvalósítania, s reméljük, hogy a kommentár-kötet ugyanilyen sikert arat majd.

FÜGEDI ERIK

M. KONDOR VIKTÓRIA:

AZ 1875-ÖS PÁRTFÚZIÓ

Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat. 11.

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1959. 148 l.)

M. Kondor Viktória, történészgárdánk fiatal tagja, első művével jelentősen gazdagította marxista történeti irodalmunkat. Könyve többet nyújt, mint a címe: az 1875. évi fúzió eseményein kívül tulajdonképpen magába foglalja a kiegyezéstől a fúzióig (1867—1875) terjedő időszak politikai pártjainak vázlatos történetét is.

Ismeretes, hogy polgári történetírásunk hazánk 1849 utáni történetével alig foglalkozott és a dualizmus időszakáról egyetlen tudományos színvonalú művet produkált: Gratz Gusztáv könyvét. Marxista történetírásunk már eddig is sokkal több eredményt ért el 1849 utáni történelmünk kutatásában, mint az egész megelőző polgári korszak. Elkészült az 1849—1880-as időszak összefoglaló története egyetemi tankönyv formájában, és főleg ez időszak politikai történetének megalapozását nyújtotta Pach Zsigmond Pál, valamint ipari és pénzügyi történetének alapos feldolgozását Sándor Vilmos. A szerző a marxista történetírásnak ezekre az eredményeire már támaszkodhatott (és támaszkodott is), de ha az egész időszak értékelésében nem is volt úttörő, a politikai történet részletkérdéseiben új problémákat új módon kellett megoldania.

M. Kondor Viktória számos új és fontos szempontot vet fel a politikai pártok alakulásának, törekvéseinek megítélésében és ezzel — mondhatjuk — új megvilágításba helyezi ennek az érdekes és a későbbi pártviszonyok alakulása szempontjából jelentős időszaknak politikai történetét. A szerző elég széleskörű forrásanyagot használt fel (elsősorban sajtó és memoire-irodalom, képviselőházi naplók, levelezés, minisztertanácsi

jegyzőkönyvek, kabinetirodai iratok stb.), de — bár több új adattal is hozzájárul a kérdéses időszak politikai történetének tisztázásához — meg kell mondanı, hogy tényanyaga nem nagy, több esetben kívánatos lett volna több adat, szélesebb tényanyag ismertetése. A munka érdeme a jobbára ismert adatok új összefüggéseinek feltárása, újszerű elméleti megvilágítása.

A mő fı vonala a Deák-párt és a balközép kölcsönös viszonya kialakulásuktól egy pártba való összeolvadásukig. Ezen belül a szerzı különös figyelemmel kíséri a két pártban a középbirtokosság törekvéseinek, ideológiájának megnyilvánulásait.

A bevezetı fejezet ismerteti az 1861. évi országgyőléstıl a pártviszonyok — helyesebben csak a középbirtokos pártok — alakulását, felvázolja a kiegyezési tárgyalások kapcsán a későbbi három parlamenti párt: Deák-párt, balközép és szélbal kialakulását és állásfoglalását a kiegyezés kérdésében. A fejezet végén rövid jellemzést nyújt a pártokról és egyes csoportjaikról.

A második fejezet (A balközép párttá alakulása) jól megvilágítja a balközép 1867 júniusi programjának és az 1868. márciusi ún. bihari pontoknak ellentétes jellegét: az elıbbi lépés a parlamenti, kormányképes párttá, jobális ellenzékké való alakuláshoz, az utóbbi a választási harc, a függetlenségi tömegek leszerelésének célját szolgálja közjogi radikalizmusával. A fejezet végén a szerzı ismerteti az 1869. évi választás lefolyását és a balközép választási kudarcát. Ebben a fejezetben van egyébként a mő egyik legjelentısebb, legújyszerıbb része: kitünı elemzés a középbirtokos nemesség politikai ideológiájáról és Jókairól, mint a középnemesi ideológia fı kifejezıjéről. A szerzı megállapítja, hogy „a függetlenségi törekvés mögött a középbirtokosságnak a nagybirtokosság melletti politikai vezetı szerepre való igénye húzódtott meg, mely az adott körülmények között irreális, illuzórius volt” (39. l.). „A középnemességnek az a része, mely vezetıszerepre való igényét elsısorban függetlenségi harcának emlékébıl merítette, csatlakozott a balközép-párthoz.” (41. l.) A kiegyezés gyökeresen más gazdasági és társadalmi viszonyokat hozott létre Magyarország további fejlödése szempontjából, mint 1848—49 viszonyai, ezért a középbirtokos nemesség vezetıszerepre való törekvése csak „emlék”, illúzió volt. Ennek az illúzióknak mégis igen jelentıs történelmi szerepe volt. Egyrészt a balközép-párt létrejöttének döntı tényezıje. M. Kondor Viktória érdeme, hogy történeti irodalmunkban elıször adott elfogadható magyarázatot a balközép kialakulására és összetételére. Másrészt „a nemzeti függetlenség követelése . . . alkalmas arra, hogy az uralkodó osztályoknak azt a réteget, mely a 67-es kiegyezésben a néppel való szövetséget megtagadta, a néptörekvések szószólójának és vezetőjének tüntesse fel s ezzel elterelje a figyelmet a kiegyezés néppellenes értelmérıl.” (43. l.) A szerzı nem hangsúlyozza ki, hogy ez volt úgyszólván az egész dualizmus idıszaka alatt a középnemesség, a genry társadalmi tekintélyének, vonzóerejének és a népre gyakorolt befolyásának döntı alapja. Finoman árnyalt elemzést nyújt a szerzı arról, hogy Jókai „írói és politikai programja: bemutatni a középbirtokosság hősi múltját s ezzel jövıéért harca buzdítani” (45. l.). Jókai regényeinek és politikai cikkeinek analizálásával meggyızıen igazolja új megállapításait.

Fızetán a kiegyezésbıl folyó katonai és nemzetiségi törvények, valamint Andrassy külpolitikájának rövid ismertetése során bemutatja a balközép együttmüködését a Deák-párttal a dualizmus rendszerének kiépítésében és megszilárdításában.

A következı fejezet (A Deák-párt válságának kezdetei) ismét jelentıs ideológiai kérdést feszeget: a magyar „liberalizmus” helyzetét jellemzi. A Deák-párt egy kis csoportja, a reformkori centralista csoport még élı tagjai, liberális reformokat akarnak megvalósítani, azonban törekvéseik megghiúsulnak a középnemesség többségének ellenállásán, nemcsak a balközépen, hanem magában a Deák-pártban is. Ezt az összeütközést a köztörvényhatóságok és községek rendezése, valamint a fızámszék felállítására körüli harcok kapcsán mutatja be a szerzı érdekesen és színesen. Kár, hogy ez a fejezet, a „liberalizmus” kérdése kevésbé kidolgozott, mint a „függetlenségi illúziók” kérdése, nem ismerteti és nem elemzi a centralisták nézeteit írásaik alapján.

A könyv másik legjobb, legtöbb újat mondó része a Lónyay miniszterelnökségérıl és bukásáról szóló fejezet. Jól jellemzi Lónyay erıszakos, diktatórikus törekvéseit és ezzel szemben az ellenállást elsısorban a középnemesség soraiban, a Deák-pártban és a balközépen egyaránt. A szerzı ezzel elsı ízben adja Lónyay bukásának igazi magyarázatát; a polgári történetírás (Gratz is) eddig csak felszínes, mellékes dolgokat mondott errıl (fıleg Lónyay korrupcióit; csak e miatt azonban nem bukott volna meg). Lónyay bukásának tárgyalása kapcsán kitünı elemzést nyújt a belpolitikai kormányzati elvek és módszerek kérdésérıl: liberális, demokratikus vagy diktatórikus, a nemzetiségeket és a dolgozókat elnyomó államrendszer. A dualizmus Magyarországon csak az utóbbi rendszert tette lehetővé. A Deák-párti liberálisok eszméi tehát szintén illúziók voltak. „A Deák-

pártnak az alkotmányos illúzióktól, a balközepnek a függetlenségi illúzióktól kellett megszabadulnia ahhoz, hogy együtt a kiegyezés fenntartásának feladatát... elvégezhessék." (101. l.)

Az utolsó — leghosszabb — fejezet tárgyalja magát a fúziót és előzményeit. Élénk, érdekfeszítő módon írja le a fúzióhoz vezető törekvéseket, tárgyalásokat, politikai manővereket. Bemutatja — bár nem eléggé hangsúlyozza — az általános jobbrtolódást, elfordulást a liberális reformkérdésektől, sőt a közjogi kérdéstől is (pl. Jókai állásfoglalásán, 112. l.). Plasztikus képet kapunk Tisza Kálmán fondorlatos, céltudatosan hatalomra törő, de ugyanakkor rendkívül óvatos taktikájáról. (A szerző ennek sem szentel néhány szót, bár megérdemelné.) Sándor Vilmos kéziratoss tanulmánya alapján a szerző fontos új adatokat közöl arról, hogy az államháztartás válságos helyzete kapcsán veszélybe került maga a dualizmus rendszere és az államcsődtől csak Bismarck közbelépése segítségével sikerült megmenekülni. A dualizmus megrendülésének veszélye és a közelgő balkáni háború volt a fúzió két döntő tényezője, a belpolitikai kormányrendszer diktatórikus jellegű megszilárdításának szükségessége mellett. Fzzel M. Kondor Viktória a fúzió tényezőinek, okainak teljes és helyes magyarázatát nyújtotta. Végül megállapítja, hogy a fúzióval a középbirtokosság „lemondott a további harcról, nyíltan a nagybirtok és a nagytőke szolgálatába állt”. A vezetőszerep továbbra is a nagybirtokosság kezében maradt. De — „1867 és 1875 között a deákpárti kormányok ingatagsága megmutatta, hogy a nagybirtoknak a középbirtok hathatósabb politikai támogatására van szüksége” (141. l.). A fúzióval végül „kialakult a magyar parlament egypártrendszere, mely az uralkodó osztályoknak a nép és a nemzetiségek elleni összefogásán nyugodott” (142. l.).

E beszámoló után úgy véljük egyes hiányosságok és hibák említése egyáltalán nem csökkenteni a mű értékét. Utaltunk már arra, hogy egyes esetekben kevésnek érezzük a tényanyagot. Így pl. a könyv témájában jelentős szerepet betöltő képviselőházi választásokról, a választási eredmények területi megoszlásáról, a képviselőház összetételéről jó lett volna több adatot és több elemzést nyújtani. Ugyancsak kívánatos lett volna többet foglalkozni a parlamenti élettel, több törvényjavaslat tárgyalását s velük kapcsolatban a pártok állásfoglalását ismertetni (pl. igazságügyi, úrbéri, népoktatási törvények, egyházpolitikai javaslatok stb.). Nem kielégítő — mint már említettük — a centralisták, „liberálisok” eszméinek és tevékenységének ismertetése és elemzése. Az államháztartás válságának tárgyalása túlságosan somlós, kérdés, hogy a tényeket részletesebben nem ismerő olvasó megérti-e a szerző szövege alapján, mi volt a bécsi Rothschildok szerepe, miféle monopolisztikus törekvések voltak Magyarországon (nem említi a Rothschildok meglevő hatalmi pozícióit: a vasutakban, hajózásban, szénbányászatban stb.). Érthető-e vajon az a megjegyzés, hogy a nagy kölcsönt nem tudták német és angol támogatás nélkül nyélbe ütni, ha nem utal ugyanakkor az 1873. évi európai gazdasági válságra? Kár, hogy a szerző csak mellékesen, a balközép kapcsán foglalkozik a szélballal, s így a korabeli politikai élet nem jelentéktelen tényezője úgyszólván kimarad a könyvből. A bevezető fejezet általában elég gyenge, nem mutatja be kielégítően, hogyan jutnak el a magyar uralkodó osztályok a kiegyezéshez, pedig a szerző problematikájának előkészítése szempontjából ez igen szükséges lett volna. Amit a szerző később az önálló magyar kapitalizmus útjának lezárulásáról mond, azt itt kellett volna legalább vázlatosan illusztrálni. Utalni kellett volna a parlamenti tárgyalásokon kívül az abszolútizmus gazdasági és politikai fejlődésének néhány fő vonására (úrbérrendezés, osztrák gazdasági és politikai elnyomás, tőkehiány, emigráció széthullása stb. is).

Megoldatlan marad M. Kondor Viktória könyvében az a kérdés, hogy Tisza miért ragaszkodott úgyszólván az utolsó pillanatig Sennyey részvételéhez a kormányban, Ferenc József viszont miért nem akarja semmiképpen Sennyeyt. Véleményünk szerint Tisza a koalícióhoz való ragaszkodással a kormány szilárdságát akarta biztosítani, hogy ne maradjon a kormánynak kormányképes ellenzéke; ha a kormány bukik, bukjon vele Sennyey és Lónyay is. (Erre van is egy rejtett célzás a könyvben.) A király viszont valószínűleg éppen azért ellenezte a koalíciót, hogy Tiszával szemben bármely incidens esetére legyen kormányképes tartaléka egy 67-es alapon álló, számára megbízható ellenzék léteben. Erre mutat az is, hogy a fúziós kormány megalakulása után Sennyey azonnal új pártot szervezett.

A szerző néhány értékelésével nem értünk egyet. Teleki László öngyilkosságát — Szabad György kutatásai alapján — ma már másként látjuk. Szerintünk indokolatlan a balközepnek a delegációt tagadó, de a fejedelmi abszolútizmust kiterjesztő álláspontját „haladónak” nevezni. A hadügy és külügy kérdésében sem látunk „haladó álláspontot” a balközép tervezetében, csak ellentmondást, mert hiszen alapvetően elismeri

e két ügy közösségét. Különös, hogy míg itt (23. l.) a szerző „haladónak” tartja azt, hogy a balközép tervezete „beszél magyar hadseregről”, utóbb (59. l.) a magyar honvédség felállítását „népellenesnek” minősíti. Szerintünk ez túlzott ítélet. Az előző mondatban pedig megrója a balközépet, hogy nem csatlakozott a szélbal önálló magyar hadsereget követelő indítványához. Az értékelésnek ez a következetlensége e kérdésben sajnos nemcsak a szerzőnél található.

Végül két olyan szempontra szeretnénk felhívni a figyelmet, mely M. Kondor Viktória művében nem domborodik ki. A balközép létrejöttében bizonyára jelentős tényező volt a kiegyezéssel szembeni nem feltétlen tagadás, csak bizalmatlanság. Az 1867 és 1875 közötti időszak a kiegyezés „próbaideje” volt, és ez idő alatt megmutatkozott, hogy a kiegyezés teljesen kielégíti a magyar uralkodó osztályok érdekeit (a középbirtokosságot is beleértve). A kiegyezéssel létrehozott állapotokkal való elégedettség egyre nőtt a magyar uralkodó osztályokban, ez tükröződött a választási eredményekben és a politikai élet „alkotmányos” irányban való eltolódásában, a balközép 1873 körül ezért elvesztette létalapját. Kár, hogy a szerző nem rajzolja meg ezt a folyamatot, pedig ez a fúzió egyik döntő tényezője volt.

A fúzió jelentősége talán nagyobb volt, mint ez a szerző összefoglaló értékeléséből kitűnik. Kiinduló pontja volt a középbirtokos nemesség úri hivatalnok-osztálya való átalakulásának, s Magyarország kapitalizmus-kori társadalmi struktúrájának ez a fontos folyamat egészen sajátos, szinte egyedülálló jelleget adott. A szerző utal erre, de nem egészen helyesen. (A megyei közigazgatásba nem ekkor vonult be a középbirtokosság, inkább a központi hivatalok megszállásáról és általában az igazgatási személyzet jelentős megnövekedéséről beszélhetünk.) Újabb kutatásokra hárul az a feladat, hogy fényt derítsen erre a társadalmi folyamatra és a fúzióval, Tisza Kálmán kormányzati rendszerével való összefüggésére.

M. Kondor Viktória könyve a további kutatások számára is jó kiindulópontot, hasznos szempontokat nyújt, különösen a „függetlenségi” és „liberális illúziók”, valamint a kormányzati kérdés felvetésével. A mű értékét — úgy véljük — ez bizonyítja legjobban.

KOLOSSA TIBOR

DOLMÁNYOS ISTVÁN:

KÜLTÖK BARÁTSÁGÁTÓL NÉPEK TESTVÉRISÉGÉIG

Magyar—orosz haladó művelődési kapcsolatok a dualizmus korában

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1960. 219 l.)

A könyv jelentőségét aláhúzza, hogy méltó választ ad a magyar nacionalizmusnak, mely több mint száz év óta hangoztatja, hogy Oroszország, az orosz nép, ellensége a magyarnak s népünk keletről semmiféle ösztönzést, segítséget nem várhat. A dualizmus kora, amely nagyjából két olyan háború közé esik, amikor a hivatalos Magyar- és Oroszország szembenállt egymással, s amikor éppen ezért a hivatalos magyar politika sikerrel kelthetett széles körben orosz-ellenes hangulatot, a cárizmus vétkeit az egész országra hárítva, ebben az időben mély és sokrétű kapcsolatok szövődtek a két ország haladó kultúrája között. S ha a politikai élet nem kedvezett az együttműködésnek, a két ország haladó tudósai, művészei, írói fogtak egymással kezét.

Dolmányos könyvében helyesen mutat rá arra, hogy az orosz forradalmi mozgalom megindulása (a XIX. század derekán) fordulópontot jelentett a magyar—orosz kapcsolatok területén. „Az addig nyugatra vigyázó haladó magyar emberek — akár felismerték, akár nem — új szövetséges társat kaptak a tüneményesen kibontakozó orosz demokratikus mozgalomban.” Szorosan összefonódott ezzel a jelenséggel, hogy az orosz realista irodalom hatása Magyarországon megteremtette a talajt az orosz forradalom hazai fogadtatása számára, valamint megfigyelhetjük azt is, hogy az orosz—magyar együttműködés — érthetően — mindenekelőtt a baloldali csoportok szívügye volt. A század derekán a nemzeti elnyomás ellen küzdő patrioták, majd a polgári ellenzék, a XX. század elején a polgári radikálisok, a munkásmozgalom résztvevői, a forradalmi szocialisták s végül a kommunisták voltak azok, akik körében a haladó orosz művelődés és az orosz forradalmi gondolatok nagy visszhangot keltettek. A szerző e gazdag kapcsolatokat tárgyalva bebizonyítja, hogy a felszabadulás utáni időszaktól eltékelve a dualiz-

mus korában volt az orosz és a magyar művelődés között a legszorosabb együttműködés. S e tény jelentőségét akkor mérhetjük fel a legjobban, ha tekintetbe vesszük, hogy a dualizmus korában a politikai atmoszféra hátráltatta a haladó kapcsolatok kibontakozását.

Dolmányos István műve e haladó kapcsolatokat szintézisbe foglalja. Azt a gazdag, főként a felszabadulás után napvilágot látott irodalmat, amely a művelődési kapcsolatok egy-egy szűk területét mutatja be, a szerző szépen megírt egységben tárgyalja. A történész így sok olyan összefüggésre hívja fel a figyelmet, amelyek természetesen rejtve maradtak a résztanulmányok szerzői előtt. Dolmányos szintézise azonban nemcsak ezen az irodalmon alapul. Mint a korszak jó ismerője, felhasználta az egykorú sajtót, sőt ismeretlen levéltári anyagot, főként Szabó Ervin levelezését, a Széchényi Könyvtár több fontos kéziratot anyagát. S amellett, hogy szintézissel van dolgunk, sok eddig teljesen ismeretlen részletről is tudomást szerezhettünk. Csak egy példát: Nil Popov moszkvai egyetemi tanár, aki többek között az oroszok és a szerbek kapcsolatával is foglalkozott, 1868-ban kétszázoldalmi terjedelmű életrajzot írt a mi Szalay Lászlónkról.

A mű meggyőző bennünket arról, hogy az orosz haladó kultúra hatása nem mechanikus átvétel formájában jelentkezett, hanem szoros összefüggésben a magyar viszonyokkal. Egyébként az orosz haladás éppen erre tanított. S ha Dolmányos István munkája elsősorban a termékeny orosz hatásra mutatott rá (hisz a forradalom központja éppen ebben az időszakban helyeződött át Németországból Oroszországba), mégsem feledkezik meg arról, hogy az együttműködés, a hatás kölcsönös volt: a haladó magyar kultúra is megtermékenyítette az oroszot.

E szintézis ha röviden is, de megrajzolja az orosz—magyar művelődési kapcsolatokat alapját, amely a két ország történeti fejlődésében gyökerezett. Mindenekelőtt a negyedik fejezet élén, valamint a második és a harmadik fejezetben olvashatunk ilyen, az együttműködést megalapozó fejtegetéseket. E rövid, hasznos részek elolvasása után csak inkább hiánynyolhatjuk, hogy egy nagyobb összefüggő fejezet nem került a kötet élére, amely éppen ezekkel a fontos kérdésekkel foglalkozott volna.

Szerző a bevezetőben a korszakra vonatkozó magyar—orosz kapcsolatok historiográfiáját adja és szembe fordul a polgári tudomány ferdítéseivel (az orosz kultúra lebecsülése, annak elhallgatása, hogy legkiválóbb írónk megkülönböztették az orosz cárizmust és az orosz népet stb.), s mindezekre a további fejezetek csattanó választ adnak. A szerző számbaveszi a felszabadulás utáni irodalmat is.

A második fejezet a dualizmuskori kapcsolatok előzményeit tárgyalja. A reformkorban meginduló kapcsolatok mellett az együttműködés akadályairól is történik említés. Nem olvashatunk azonban arról a lehet mondani legnagyobb gátról, amely az együttműködés előtt emelkedett, s amely felért a dualizmus kora hivatalos politikájának hatásával: a pánszlávizmustól való félelem. Ez a félelem abban állott, hogy az „éjszaki óriás” támogatja magyarországi rokonainak, a szláv nemzetiségeknek mozgalmát, elszakadó törekvéseit. Természetesen ez a reformkori közvéleményben elterjedt nézet akadályozta a magyar—orosz kapcsolatok nagyobb szabású kibontakozását.

Az ötvenes és a hatvanas években a reformkori alapokon továbbfejlődő kapcsolatok mindenekelőtt az irodalom területén jelentkeztek. (Arany János, Gyulai Pál megismerkedése Gogollal, Turgenyevvel, Puskin költészetének hatása a magyar irodalomban.) A kezdeti lépésekre utal azonban, hogy hazánkban nem találkozunk az orosz haladás és a reakció határozott kettéválasztásával.

A harmadik fejezet az 1867—1880 közötti időszakkal foglalkozik. Erre a korszakra az a jellemző, hogy a közlekedési eszközök, hírközlés fejlődése következtében szélesebb körök ismerhették meg hazánkban az orosz kultúrát. Puskin (olvasottságát tekintve szinte hazánk legnagyobb költőivel vetekedett), Gogol, Turgenyev mellett megismerik, persze szűkebb körben, Csernisevskijt. A zene terén a kor orosz kapcsolatai kiemelkedőek. S különösen itt figyelhető meg a kölcsönösség: Liszt hatása, valamint az orosz zene nemzeti vonásainak magyarországi kommentálása. „Ti szenvedő magyar kozmopoliták — írta Ábrányi Emil —, menjetek az oroszokhoz, s tanuljatok tőlük nemzeti érzést és nemzeti szellemet. Ne másoljatok, hanem teremtsetek: ne hordjátok a vizet a tengerbe, hanem nemzeti zenéink medreit bővítsétek.” A képzőművészetben Zichy Mihály és az orosz realista festészet kapcsolata, valamint Munkácsy Mihály tevékenységének oroszországi ismerete érdemel említést. A tudósok közül a már érintett történettudományi példán kívül a nyelvészek együttműködése szélesedett. Ezzel kapcsolatosan hiányoljuk az orosz tudósok eredményeinek bemutatását a finn-ugor nyelvészet területén. E tizenhárom esztendő kapcsolatai bár jelentősen növekedtek, nem voltak forradalmi kapcsolatok s nem sokan akadtak olyanok, akik a haladás mércéjét alkalmazva, megkülönböztették volna a cári rendszert az orosz néptől.

Az utolsó két fejezet — a kapcsolatok kiszélesedésének megfelelően — a könyv terjedelmének nagyrészt teszi ki. 1880—1904 között a magyar haladás megnövekedett érdeklődését figyelhetjük meg az orosz művelődés irányában. Ebben az időben már nemcsak az értelmiség színe-java ismerkedett meg az orosz művészet és tudomány alkotásaival, hanem azok eljutottak a demokratikus gondolkodású olvasók ezreihez. S ezzel a századforduló előtt a magyar—orosz művelődési kapcsolatok politikai jelentősége is megnövekedett. Hozzá kell tennünk ehhez még azt is, hogy a szerző e korszak kapcsolatát úgy jellemzi, hogy „a demokratikus gondolkodású művészek és tudósok immár nemcsak a nyugati haladásra tekintenek, hanem észrevették a megemberesedett keleti haladó mozgalmakat is”. A mű az orosz írók közül Dosztojevszkij, Goncsarov, Tolsztoj, Csehov nagy népszerűségét tárgyalja, valamint a század elején a fiatal Gorkij magyarországi hatását. Dolmányos azután Tolsztoj, Csehov és Gorkij kedvelőinek táborát differenciálva helyesen megállapítja, hogy „az előtérben már azok állnak, akik a nacionalista mozgalom és a polgári radikalizmus oldaláról ismerik fel segítségük értékét”. S szerző a magyarországi demokratikus mozgalmak ill. a szocialista gondolkodás szoros összefonódását a haladó orosz művelődéssel Szabó Ervin életén, tevékenységén keresztül mutatja be. Elesen elvlasztja mindettől a függetlenségi párt századeleji kacérkodását az orosz haladással.

A mű majd nagy gonddal mutatja be a demokratikus magyar irodalom e korszakban tevékenykedő képviselőinek álláspontját a nagy orosz realistákról. S ez alkalommal a következők nézeteiről van részletesen szó: Reviczky, Gáspár Imre, Vajda János, Iványi Ödön, Tolnai Lajos, Petelei István, Gozdu Elek, Justh Zsigmond, Mikszáth, Szabó Endre, Telekes Béla, Thury Zoltán, Gellért Oszkár, Ady, Osvát Ernő, Bródy Sándor, Nagy Lajos. E névsor már önmagában is arra mutat, hogy milyen jelentős volt hazánkban a haladó orosz művelődés hatása. Itt szeretném megjegyezni, hogy egy ilyen szintetikus jellegű munkánál igen hasznos lett volna egy névmutató, esetleg anótált formában, mert az olvasó nem egy kevésbé ismert szereplővel is találkozhat.

A gazdag irodalmi kapcsolatok mellett Dolmányos István könyve a zeneművészek együttműködéséről is beszámol. Szégyenét Liszt nevéhez fűződik. Ebben a korszakban ismerkedik meg a magyar közönség Glinka, Csajkovszkij művészetével, s éppen a század végén, ill. a XX. század elején látogat el hazánkba több orosz balett s híres táncos; hatásuk az ebben az időben szomorú képet mutató magyar balett-művészetre jelentős volt.

A festészetben Munkácsy mellett Verescsagin neve jelzi a magyar—orosz kapcsolatokat. Verescsaginnak a 80-as években többször volt nagysikerű kiállítása Budapesten. A nagy realista orosz festő kiállításának előkészítésében nagy szerepet játszott Jókai Mór.

Az egyes tudományágak közül a történettudomány mellett, amelynek figyelme nem egy esetben Oroszország s az orosz—magyar kapcsolatok felé fordult (mindenekelőtt Márki Sándor), a természettudósok kapcsolatait kell megemlítenünk.

Az utolsó korszak (1904—1917) kapcsolataira az volt a jellemző, hogy a korábbi, a „titokzatos Oroszország” iránti érdeklődést felváltotta az orosz politikai élet utáni kíváncsiság, amellyel szorosan egybekapcsolódott az orosz művészet nagy értékeinek változatlanul nagy vonzóereje. Mindenekelőtt Gorkij felé irányult az érdeklődés, s börtönbevetése a forradalom idején nagy felháborodást keltett hazánkban. Az orosz forradalom alatt megnőtt az érdeklődés Tolsztoj művei iránt is. Ebben az időszakban vagy először, vagy újabb kiadásban jelentették meg az orosz irodalom több kiváló művét, s ekkor kerül az orosz klasszikusokkal szorosabb kapcsolatba a magyar munkássztyál.

Dolmányos István ezután azt tárgyalja, milyen lelkesedéssel üdvözölte a magyar írók java az orosz forradalmat (Ady, Peterdi Andor, Gyóni Géza, Juhász Gyula). A forradalmi mozgalom apályának idején Gorkij, Dosztojevszkij, Tolsztoj hatása figyelhető meg, s a világháború előtt közvetlenül Tóth Árpád és Kosztolányi Dezső gazdagítják az orosz művelődés barátainak körét.

A könyv értékét emelik azok a részek, amelyek a magyarországi román és szlovák nemzeti mozgalom orosz irodalom utáni érdeklődését mutatják meg.

A szerző e korszakban is vizsgálja a zenei (Bartók Béla, balett stb.), képzőművészeti és tudományos kapcsolatokat, amelyek sorából hadd említsük meg Kropotkin kapcsolatát a Justh-párti Szász Zomborral, ill. az ugyanehhez a párthoz tartozó Apáthy István kolozsvári egyetemi tanárral.

Dolmányos István értékes munkája a világháború alatti kapcsolatok tárgyalásával ér véget. A nacionalizmus különösen ezekben az esztendőekben akadályozta az együttműködést, kiváló írók és művészek egész sora azonban ki tudott emelkedni ebből a

fertőből és változatlanul szerették és terjesztették az orosz irodalmat, majd lelkesen üdvözölték a februári forradalmat (Ady, Juhász Gyula, Krúdy Gyula, Balázs Béla, Bartók Béla, Várnai Zseni, Kosztolányi Dezső stb.).

Az elmondottakból láthatjuk, hogy Dolmányos István munkája jelentősen gazdagítja a magyar és a kelet-európai népek történeti kapcsolataival foglalkozó irodalmunkat, amely különösen az utóbbi években valamelyest visszaesett.

ARATÓ ENDRE

TÖMÖRY MÁRTA:

ÚJ VIZEKEN JÁROK

(A Galilei Kör története)

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1960. 294 l.)

A haladó magyar egyetemisták harcos szervezetéről, a Galilei Körről két évvel ezelőtt, 1958-ban már jelent meg egy feldolgozás Kelen Jolánnak, a kör többszöri vezetőségi tagjának tollából.¹ Hogy Tömöry Márta könyve ennek ellenére sem fölösleges, azt nemcsak Kelen Jolánnak könyvének szűkebb témaválasztása indokolja, hanem különleges műfaja is. Kelen Jolánnál ugyanis a történeti anyagot olyannyira elborítja a személyes visszaemlékezés, és áttulizálja az irodalmi szándék, hogy a kérdésnek egy újabb, szigorúan történeti jellegű feldolgozása feltétlenül indokolt.

Tömöry Márta hosszú évek szorgos kutatómunkájával feltárta a Galilei Kör szinte teljes levéltári és irodalmi anyagát, s kitűnő szerkesztői képességgel, biztos kritikai érzékkel építette rájuk monográfiáját. Szerző szerint a Galilei Kört az a polgári, kispolgári értelmiségi ifjúság hívta életre 1908. november 22-én, amely a századfordulón már többségre tett szert az egyetemen a birtokos, nagypolgári és nagyhivatalnoki származású ifjúsággal szemben (7, 15. l.), s amelynek a feudális elemektől ment, polgári demokratikus Magyarország vezető legfőbb eszményképe. Egyrésztük mindvégig meg is maradt a polgári demokrácia eszmeikörében. Másrésztük azonban az első világháború végén a forradalmi békeharc útjára lépett (94—96, 99—104. l.). 1917 őszére — a Zürichből hazatért Duczynska Ilona közreműködésével — kialakult a Galilei Kör illegális csoportja, amelyet Szabó Ervin hozott össze szervezett munkásokkal, Bellér Ignáccal, Végh Dezsővel, Mosolygó Antallal s másokkal. Együtt határozták el antimilitarista röpiratok készítését, amiben a galileistáknak orosz emigránsok és hadifoglyok is segítségükre voltak (105—115. l.).

Ezek miatt a röpiratok miatt történt a Galilei Kör bezárása 1918. január 12-én s öt galileista letartóztatása (116—126, 130—132. l.). A szélesen kibontakozó antimilitarista propagandát azonban már ez sem állíthatta meg. A Korvin, Sallai, Lékai vezetésével működő, magát később forradalmi szocialistának nevező csoport tovább folytatta a békeharcot (120—125, 133—134. l.). A kör szabadlábbon levő tagjai is újra kezükbe vették a diáktömegek irányítását (122. l.). Az ún. Galilei-pörben (1918. szeptember 19—25.) börtönbüntetésre ítélt galileistáknak, Duczynska Ilonának és Sugár Tivadarnak börtönéről csakhamar leverte a lakatot a polgári demokratikus forradalom, amelynek előkészítésében a galileisták is résztvettek (134—143. l.).

A polgári demokratikus forradalom győzelme után a galileisták útja kettévált. A baloldal résztvevő a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításában. A Polányi vezetés alatt álló jobboldal viszont meg akart állni a polgári demokratikus forradalomnál. Ennek ellenére a Galilei Kör csak a Tanácsköztársaság alatt szűnt meg, nem azért, mintha szembenállott volna vele, hanem éppen azért, mert tevékenyen támogatta (173—176. l.). A Galilei Körnek mint szervezetnek utolsó ténykedése a Vörös Hadseregbe toborzó plakát kibocsátása volt, amelyben minden galileistát felhívtak a Tanácsköztársaság fegyveres védelmére.

Tömöry Márta művéből a Galilei Körnek élethű, idealizálástól és torzítástól ment, vonzó képe bontakozik ki. A szerző végig figyelemmel kíséri a Galilei Körön belüli irányzatok harcát éppúgy, mint a kör külső kapcsolatait a radikális, sza-

¹ Kelen Jolán: Galilei-per a XX. században. Bpest, Kossuth Könyvkiadó, 1958.

badgondolkodó és szabadkőműves polgársággal, a szociáldemokrata, majd kommunista munkássággal. Konkrét adatokkal korrigálja az egyes személyek, így többek közt Duczynska, Sugár, Végh s különösen Bellér Ignác értékelésénél Kelen könyvében elkövetett hibákat. Bellér Ignác alakját tisztára mossa az áruulás megbélyegző vádjá alól (130—132. l.). Bátran helyesbít ténybeli, értékelésbeli tévedéseket, így az orosz Jusztusz Valdemár, Uraszov szerepére, a békelevelezőlapra és a magyar írók magatartására vonatkozólag. Művének értékét és használatosságát emelik a kitűnő magyarázó jegyzetek, a gondosan összeválogatott szöveg- és képmellékletek, valamint a névmutató is, bár az utóbbiban — mint már rámutattak — sok a kronológiai hiba. Ki kell emelnünk a szép, irodalmilag árnyalt s mégis tudományosan precíz stílust, amely mindenkor híven, torzítás nélkül tolmácsolja a mondanivalót. Egyszóval: Tömörly Márta egészében véve jól oldotta meg azokat a konstruktív és kritikai feladatokat, amelyeket Kelen Jolán könyvéről írt recenziójában² maga elé tűzött.

A következőkben a mű értékének csorbitása nélkül mégis fel kell hívnunk a szerző figyelmét néhány el nem hanyagolható adatra és szempontra. Nem értjük, hogy a kör szociálpolitikájáról szóló, az 1909-es diákstatisztikán felépülő fejezetből, ill. jegyzeteiből miért hiányzik a statisztika első feldolgozójának, Bosnyák Bélának neve (55—59. l.).³ A körnek a középiskolai diákokra tett hatását bizonyítják a könyvben felsorolt adatokon kívül az ellenforradalmi korszak diák-fegyelmije is, amelyek gyakran emelik azt a vádat középiskolász diákok ellen, hogy tagjai voltak a Galilei Körnek.⁴ Hitelesnek, de kissé mégis száraznak érezzük a Galilei-pör ismertetését különösen Kelen Jolánnak némiképp túlzó, de kétségt kívül színesebb és drámaibb előadásához képest (125—134. l.).

Komolyabb hiányosságokat találunk az 1918—19-es forradalmi korszakról írt fejezetekben. Különösen hiányoljuk, hogy a szerző figyelmét elkerülte a galileistáknak 1918. november 18-án Lovászy vallás- és közoktatásügyi miniszterhez beterjesztett kultúrpolitikai reformjavaslat⁵, amely méltán állítható a korszak többi nagy iskolai reformterve, így a Magyarországi Tanítók Szakszervezete kultúrprogramja, a Gyermektanulmányi Társaság vagy a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete reformterve mellé. Nem hagyható figyelmen kívül az az egyre élesedő harc sem, amelyet a galileista baloldal folytatott a jobboldali szociáldemokráciával.⁶

A Tanácsköztársaságról szóló fejezetben a szerző csak általánosságban beszél a galileisták többségének a Tanácsköztársaság építőmunkájában való részvételéről, holott ennek konkrét bizonyítékai vannak. 1919 március végén, április elején a Galilei Kör felszólította azon állásfoglaló főiskolai hallgató tagjait, akik hajlandók különböző népbiztoságoknál állást vállalni, hogy jelentkezzenek.⁷ De még a polgári radikális befolyás alatt álló Régi Galileisták Szabad Szervezetéből is 57 mérnök, jogász, szervező és orvos — köztük dr. Lukács Kornél jogász, dr. Beck Salamon ügyvéd, dr. Kende Zsigmond orvos stb. — ajánlotta fel szolgálatait a Tanácsköztársaságnak.⁸ Bizonyos, hogy a galileisták túlnyomó többsége legjobb tudása szerint, szívvel-lélekkel szolgálta a proletárdiktatúrát.⁹ Galileisták negatív szerepére vonatkozólag mi összesen egy adatot találtunk.¹⁰

Ezzel a néhány konkrét adattal Tömörly Márta, úgy gondoljuk, gazdagíthatta vagy legalábbis színezhette volna könyve 1918—19-es fejezeteinek anyagát. A könyv azonban ezek nélkül a kiegészítő adatok nélkül is teljesértékű alkotás, a magyar történet-tudomány méltó ajándéka a nagymultú Galilei Körnek.

BELLÉR BÉLA

² Századok, 1959. 568—570. l.

³ Bosnyák Béla: A budapesti diáknymor. Bpest. A Galilei Kör Könyvtára 9. sz. 1912.

⁴ O. L. VKM III. 1919—7—108708.

⁵ VKM V. 1918—27—239119. Közvetette Szűcs László: A Galilei Kör kultúrpolitikai reformjavaslati a közoktatásügyi miniszterhez (1918. nov. 18.). Párttörténeti Közlemények 1959. 3—4. sz. 258—277. l. — Itt jegyezzük meg, hogy Tömörly rosszul datálja az ún. egyetemi kultúrharc kezdetét, jan. 22. helyett jan. 1-re téven azt. (VKM V. 1919—5—22830. Hivatalos Közöny 1919. febr. 6., 66. l.)

⁶ PI Arch. A XVI. 7/67.

⁷ Világ, 1919. márc. 29., Pesti Napló, 1919. márc. 30., Vörös Újság, 1919. ápr. 1.

⁸ PI Arch. A II. 7/12.

⁹ Erről nemcsak Jászi Oszkár tesz igen határozottan tanúságot (Jászi Oszkár: Magyar kálvária, magyar fel-támadás. II. bőv. kiad. Bécs, 1921. Bécsi M. Kiadó. 32—33. l.), hanem ellenforradalmi írások is, az őket jellemző túlzással. (From behind the veil. The story of Hungarian Bolshevism. Bpest. 1920. Victor Hornyánszky. 13., 17. l.)

¹⁰ PI Arch. Fond 24/35.

HAJDU TIBOR:

MÁRCIUS HUSZONEGYEDIKE

(Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. Értekezések a történeti tudományok köréből.

Új sorozat, 15. 89 l.)

A hatalom átvételének mikéntjéről, a kormány bomlásáról történeti irodalmunkban szinte alig esik szó. Források, egyes munkák utalásai, részletei állnak csupán az olvasó rendelkezésére. *Hajdu Tibor* most kiragadta ezt az egyetlen napot, a proletárdiktatúra kikiáltásának napját, s ezzel kapcsolatban megismertet a kormány helyzetével, a tömegmozgalom erősödésével, a KMP és az SzDP magatartásával. A kötetnek ez a tulajdonképpeni tartalma azonban távolról sem mond eleget a tanulmányról. Aki kézbeveszi, szinte dramatizálva látja maga előtt az eseményeket, sőt érzéklni tudja a korszak hangulatát, levegőjét, akár utcai tüntetésről, akár minisztertanácsi ülésről van szó. A szerkesztés, az előadásmód, s mindenekelőtt maga a felhasznált anyag teszi ezt. A források közül ugyanis *Hajdu* elsősorban azokat használja fel, amelyeket a szélesebb közönség szinte egyáltalán nem ismer, s a kutatók is mellőztek eddig. Ezek között első helyen kell említeni a Párttörténeti Intézet Archivumában őrzött un. Károlyi-per anyagát, amely nemcsak terjedelmes, de sokoldalú is (itt található például a polgári demokratikus kormány minisztertanácsi üléseinek jegyzőkönyvei). Jól aknázza ki a visszaemlékezéseket, s főként az eddig alig vagy egyáltalán nem használtakat szólaltatja meg (pl. Kassák Lajos). Ebből következik, s ehhez jön még, hogy a témába vágó kérdéseket reálisan, fellengzős túlzások nélkül, új megállapításokkal gazdagítva világítja meg. Hadd emeljek ki ezek közül néhányat: az 1919 februári, Népszava elleni tüntetés, a polgári demokratikus kormány reformjainak értékelése, a választások időpontjának kitézése, a Vyx-jegyzék tartalma és átadásának körülményei, a tárgyalás a Gyűjtő-fogházban, a kormány egyes tagjainak magatartása március 21-én.

Mindaz, *amit s ahogyan* elmond *Hajdu*, beilleszti március 21-ét a történelmi fejlődés törvényszerű láncolatába s az erőviszonyok alakulásának ismertetése során a KMP vezette forradalmi tömegmozgalom szerepét hangsúlyozza, a polgári demokratikus illúziókkal szemben a proletárdiktatúra realitását emeli ki. Minden kérdésre természetesen nem térhetett ki, erre nem is törekedett. De az anyag szerves egésze talán bővebb tárgyalást kívánt volna meg a KMP második központi bizottságának munkájával kapcsolatban.

L. NAGY ZSUZSA

A. E. ИОФФЕ:

• РУССКО—ФРАЦУЗСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 1917 г. (ФЕВРАЛЬ—ОКТЯБРЬ)

(Москва, Госполитиздат. 1958. 354 стр.)

OROSZ—FRANCIA KAPCSOLATOK 1917-BEN

A forradalmak nemzetközi összefüggései mindig élénken foglalkoztatták a történettudományt. A németalföldi forradalom és a spanyolok, az angol forradalom és a francia katolikus reakció, 1789 és a feudális monarchiák ellentéte minden időben megtalálta a maga kutatóját. A késői nemzedékeket legalább annyira érdekelte a forradalmi változás nyomán keletkező államközi katonai és diplomáciai villongás, mint maga a szűken értelmezett, nemzeti keretek között lezajló forradalom. Lemérni a konzervatív európai környezet hőkölésén egy-egy társadalmi irányzat merészességét, rögzíteni azt a pillanatot, amikor a történelem gőzmozdonyai szétzúzzák a régi nemzetközi kapcsolatokat sorompóit, megkeresni a forradalom külföldi barátainak csoportját, a nagy elméket, akik az eseményekkel egyidejűleg megértették és felkarolták a maradiság által megrágalmazott „lázdók” ügyét: egyike a legszebb történetészfeladatoknak.

Izt a célt tűzte ki maga elé Alekszandr Jevszejevics Joffe, amikor feldolgozta az 1917. esztendő orosz—francia kapcsolatainak történetét, s ezzel hozzájárult a februári

forradalom után és az októberi szocialista forradalom előtt álló Oroszország nemzetközi helyzetének tisztázásához. A vállalkozás becsét növeli, hogy a két orosz forradalom-óriás minden addigi forradalomnál nagyobb visszhangot keltett a nemzetközi politikai életben, s ezért az idevágó kutatások természetesen fokozott érdeklődésre tarthatnak számot. Mindazonáltal a marxista történettudomány a legutóbbi időkig viszonylag keveset foglalkozott ezzel a témakörrel, és ez a körülmény historiográfiai szempontból is jelentőséget kölcsönöz a munkának.

A szerző az orosz-francia kapcsolatok körét szélesen értelmezi. A két ország között létrejött politikai és diplomáciai, katonai és gazdasági összeköttetéseket egyképpen érinti. Mivel a diplomáciát csak megfelelő gazdasági és politikai érdekkörök eszközeként tekinti, tudatosan törekszik arra, hogy átlépje a diplomáciatörténet határait. A kormányok hivatalos viszonya mellett a két nép tényleges kapcsolatát is felderíti.

A munka a szovjet levéltárak anyagára támaszkodik, bevonja fejtegetéseibe az emlékiratirodalmat és feldolgozza a legfontosabb orosz és francia sajtóanyagot is.

Az első, bevezető jellegű fejezet áttekinti az orosz-francia kapcsolatok alakulását az első világháború éveiben és az eseményeket 1917 februárjáig követi nyomon. Rámutat az oroszországi francia tőkebevitel minden más nyugati hatalmat megelőző méreteire, katonai téren pedig éles fényben mutatja meg, hogy a francia imperialisták nem kezelték egyenrangú félként a cárizmust, és az orosz csapatoknak az ágyútöltelek szerepét szánták. Már a bevezetőben figyelmesek leszünk a szerző helyes munkamódszerére: a francia kapcsolatokat nem szakítja ki Oroszország egyéb külkapcsolatainak köréből, hanem mindig ebbe a keretbe illeszti tárgyalja témáját, s különösen attól óvakodik, hogy érdeklődését elragadtatva aránytalanul nagyobb jelentőséget tulajdonítson a francia kapcsolatoknak, mint ami azokat a valóságban megilleti. A cárizmus és a francia kormány viszonyát elemezve arra a következtetésre jut, hogy II. Miklós kormányzatának tehetetlenségét látva, a háború folytatása és a népforradalom elhárítása érdekében, 1916 végén a francia kormány is sürgeti a cár puccszerű eltávolítását. A francia és más nyugati imperialistáknak nagy forradalom helyett „kis forradalomra”, egy burzsoá államcsinyre volt szükségük, amely új, az antant számára engedelmesebb uralkodót ültet trónra, a tömegek megtevesztése céljából látszatreformokat hajt végre és biztosítja az imperialista háború eredményesebb és ingadozásmentes továbbfolytatását.

A következő két fejezet a februári polgári demokratikus forradalomtól az 1917 augusztusáig terjedő korszakkal foglalkozik. A legfontosabb francia lapok nyilatkozatai alapján képet kapunk a februári forradalom franciaországi fogadtatásáról. A. J. Joffe bebizonyítja, hogy a cárizmus anyagilag megvesztegette a francia polgári sajtó jelentős részét. Ilyen körülmények között és a háborús cenzura viszonyait figyelembe véve kevésbé lepődünk meg azon a megállapításon, hogy a februári forradalom hírére francia lapok több napig elhallgatták, s így Európában a francia nép értesült legkésőbb az oroszországi fejleményekről. A Ribot-kormány az orosz néptömegekkel szemben a forradalom megfékezésén fáradozó Ideiglenes Kormány mellé állt és üdvözölte annak reakciós intézkedéseit, valamint az imperialista háborút támogató, antant-barát politikáját.¹ A francia burzsoá kormánnyal szemben a francia néptömegek, elsősorban a munkások és katonák, rokonszenvvel fogadták az orosz népforradalom győzelmének hírére. A francia zimmerwaldisták befolyása alatt lezajló háborúellenes népgyűlések sorozata küldte üdvözlét az orosz népnek. Romain Rolland nagy lelkesedéssel írt az orosz forradalomról, elítélte az Ideiglenes Kormány háborús politikáját és az imperialista öldöklés megszüntetéséért harcoló orosz nép igazát hangoztatta. Az orosz forradalom barátai között találjuk Henri Barbusse-t és Paul Vaillant-Couturier-t, de hiába keressük itt a hivatalos szociáldemokrata vezetőket, akik a szociálszocializmus mocsarába süllyedve fütötték a világháború boszorkánykonyháját. Albert Thomas szocialista miniszter és néhány társa még azt is megkísérelte, hogy Oroszországba utazva személyesen agítáljon a háború továbbfolytatása mellett. Az Ideiglenes Kormány és a francia kormány május-júniusi kapcsolatáról szólva a szerző találóan jellemzi a nyugati imperialistákat kiszolgáló orosz burzsoázia nemzetáruló szerepét. Ugyanakkor megmutatja azokat az adott helyzetben alárendelt jelentőségű ellentéteket is, amelyek az orosz imperializmus és a nyugat-európai imperialisták között felmerültek. Különösen tanulságos a görög kérdéssel kapcsolatos konfliktus. Az Ideiglenes Kormány belpolitikai megfontolásokból csakhamar kapitulál.

Az orosz forradalmi mozgalom előrehaladásával párhuzamosan a francia kormány egyre nyitabban támogatja az orosz ellenforradalmi erőket. A szerző a negyedik és

¹ Kerenszkij és Miljukov politikájával kapcsolatban és a francia háborús követeléseket illetően hiányoljuk a két vezető burzsoá politikus emlékiratainak kritikáját. Vö. *Alexander Kerenski: Erinnerungen*. Dresden. 1928. 273—274. l., P. N. *Miljukov: Voszpominanyija (1869—1917)*. Tom II. New York. 1955. 353—354. és köv. l.

ötödik fejezetben megvilágítja, hogy az augusztusi—szeptemberi reakciós lázadás idején a francia imperialisták is Kornyilov személyéhez fűzték reményeiket, ösztönözték a szélsőjobboldali csoportokat, a Franciaországban levő orosz katonai egységek mozgalmát pedig szabályos hadműveletek formájában vérbefojtották.

Ezután jólsikerült elemzést kapunk a francia—orosz gazdasági kapcsolatok alakulásáról az 1917 márciusától októberig terjedő időszakra vonatkozólag. A. J. Joffe Oroszország fokozódó függőhelyzetét hangsúlyozza. A gazdasági elemzés keretében ismerkedünk meg a munka talán legjobban sikerült részével, az orosz gabonaszállítások történetének kidolgozásával. A szerző nagyobb levéltári anyag bevonásával cáfolja a gazdaságtörténeti irodalomnak azt az állítását, hogy a világháború idején a nyugati országokba irányuló gabonaszállítás szünetelt. Kiderül, hogy a cárizmus és az annak örökébe lépő *Ideiglenes Kormány* a néptömegek éhínsége ellenére rendszeresen több száz-ezer métermázsza gabonától fosztotta meg az országot.

A munka zárófejezete a szeptemberi és októberi orosz—francia politikai kapcsolatok alakulását vizsgálja. Megemlékezik a nyugati hatalmak kísérletéről, hogy Albert Thomas francia szociálalulói személyében teljhatalmú megbízottat nevezzenek ki az Ideiglenes Kormány közvetlen irányítására. Ez még Kerenszkijeknek is sok volt, és a közvéleményre hivatkozva elutasították az ultimátumszerű javaslatot. Október végén és november elején a petrográdi francia nagykövetség mindenekelőtt a forradalom továbbfejlesztésének megakadályozásán fáradozott. Noulens nagykövet kérve-kérte Kerenszkijt, hogy késlekedés nélkül verje le az „összeesküvők” mozgalmát. Hogy az események másként alakultak, nem rajtuk múltott.

Egészében véve A. J. Joffe könyve sikerült vázlatot nyújt a nagy esztendő orosz—francia kapcsolatairól. Jó szolgálatot tesz, eloszlatja a francia burzsoá köztársasághoz fűződő hamis illuziókat és feltárja a két nép baráti hagyományainak újabb bizonyítékait.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

А. И. ДАНИЛОВ:

ПРОБЛЕМЫ АГРАРНОЙ ИСТОРИИ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ В НЕМЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

(Москва, Изд. Акад. Наук СССР. 1958)

A KORA-KÖZÉPKOR AGRÁRTÖRTÉNETÉNEK PROBLÉMÁI A NÉMET HISTORIOGRÁFIÁBAN

Az utóbbi évtizedek szovjet történetírása különös figyelemben részesítette a feudális társadalom kialakulását és fejlődését. Az ezzel összefüggő kérdések sorában a kora-középkor alapvető problémái egyre gazdagabb marxista megvilágítást nyernek. A feudalizmus keletkezésére és fejlődésére vonatkozó új eredmények megteremtői között találjuk N. P. Gracianszkij, E. A. Koszminszkij, A. J. Nyeuszihin, B. F. Porsnyev, Sz. D. Szkazkin, A. D. Udalcov, M. L. Abramszon, M. A. Barg, A. B. Konokotin és más jeles szovjet történetkutatókat. A szovjet kutatók munkássága gazdagon érinti a nyugat-európai feudális fejlődés legfontosabb kérdéseit és értékaló kritikái elemzését adja a burzsoá történetkutatás eredményeinek is. Ez utóbbi feladat terén A. J. Danyilov munkássága kiemelkedő.

A kora-középkor társadalmi, gazdasági és jogi viszonyainak története már a polgári történetkutatás területén is előtérbe állította a függő parasztság keletkezését, a földesuraság létrejöttét és szerepét a középkori falu társadalmának továbbfejlődésében. Számos idevágó történeti kérdés körében már a XIX. század folyamán különös jelentőségre tett szert a szabad és függő paraszti viszonyok fejlődése, a falusi földközösség keletkezése, szerepe és felbomlása, valamint az agrárviszonyok alakulása általában a feudalizmus kialakulása és megszilárdulása idején. E viszonyok kutatása során a nyugati polgári történetírás jelentős eredményeket is alkotott, ugyanakkor alkalmas teret nyújt az utóbbi évtizedekben erőteljesen fejlődő historiográfiai kutatásnak a történetkutatás fejlődésében felismerhető összefüggések tisztázására. A szerző különös érdeme, hogy témáját szerencsésen koncentráltan a német polgári történetírás egyik leghonyolultabb korszakára (a XIX. század közepétől az első világháború koráig). Alig esorbítja az összképet, de helyenként érezhető hiánya a témaválasztásnak, hogy a XIX. század elején

kifejlődő „történeti, jogi iskola” szerepe, valamint a XX. század első negyedében egyre erőteljesebben ható reakciós Dopsch-féle iskola sorsa a kötetben nem kapott helyet.

A szerző a historiográfiai kutatás marxista módszereinek kialakításában is kiemelhető eredményeket ért el. A történetkutatás különböző irányzatait bonyolult, gyakran ellentmondásos fejlődésükben kíséri úton és a kor politikai, társadalmi viszonyaitól sem szakítja el. A történetkutatás alapvető fejlődését tükröző irodalmi anyag beható elemzésén túl az egyes korokban vitatott kérdések konkrét történeti forrásait is felhasználja, és ezzel elejét veszi az egyoldalúságnak. A szerző a történetírás fejlődésének vizsgálatában az ideológiai-politikai alapok feltárását biztosító összefüggéseket keresi. A kutatás technikáját, a források elemzésében alkalmazott metódusokat szerencsésen összekapcsolja az egyes polgári történészek világnézetével.

A német burzsoá történetírás fejlődését a vizsgált korban — belsőleg bonyolult és ellentmondásos volta ellenére — egységben tekinti, mint ami a német burzsoázia ideológiáját fejezi ki a történettudomány területén.

A német burzsoá középkorkutatás ideológiai és módszertani alapjainak tisztázása során (I. rész) megállapítja, hogy a kora-középkori agrárviszonyokkal összefüggő alapvető kérdések intenzív kutatása a múlt század 50—60-as éveiben keletkezett, szoros összefüggésben a német társadalom korabeli problémáival, a mezőgazdaság poroszutas fejlődésének eredményeivel.

G. L. Maurernek és az általa megalapozott Mark-teóriának különös figyelmet szentel a szerző. Az irányzat alapvető jellemzőit abban látja, hogy az egyes részeredményeken keresztül a történeti törvényszerűségek megismerhetőségét vallotta, hogy a társadalom evolúciós fejlődését tartotta általánosnak, és az osztályok együttműködésének elvi alapján állt. A Mark-teória követői számára a korok német társadalmában lezajlott változások szükségszerűnek tűntek. A mezőgazdaságban győzedelmeskedő kapitalista fejlődés szerintük megfelelt a német nép korábbi sajátos történetének, az irányzat jelentős pozitívumának tartja a Mark-közösségi viszonyok feltárását, a feudális földtulajdonjog és a középkori agrárviszonyok beható elemzését. Megmutatja azonban azt is, hogy a Mark-teória legjelentősebb képviselői sem tudták átlépni osztálykorlátjaikat, hogy a középkor történetében nem ismerték fel az osztályantagonizmust.

Részletesen elemzi a tanulmány a pozitívizmus megnyilvánulásait és eredményeit a XIX. század második felének német burzsoá történetírásában. Jelentős érdeme továbbá a szerzőnek, hogy logikus kritikai elemzését adja a „katedra szocializmus” keletkezésének és a történetkutatásban játszott szerepének. Bemutatja, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok történeti feltárása iránt vonzó kutatás világosan kifejezte a burzsoá osztályérdekeket. Értékeli a hanyatló burzsoá liberalizmus szerepét a német történetírásban, amely történelmi helyzetéből folyóan az osztályok együttműködésének zálogául ismerte el az államhatalmat. Az egyes részletkérdések elemzésében elért eredményeiket is jórészt lerontotta az általuk is vallott idealista történetnézet. A német polgári történetírásban egyre gyakrabban jelentkeztek a reakciós módszertani érvek (relativitás, szellem-történet, új-kantianizmus stb.), majd W. Windelband és H. Rickert fellépésével, a történeti törvényszerűségek tagadása és a nyílt küzdelem a történelem marxista szemlélete ellen (58, 60—62. l.).

Ilyen összefüggésben tárgyalja a XIX. század 90-es éveiben meginduló módszertani vitát (I. rész 3), melynek során F. Rachfahl, G. O. Below és mások a régi tanítások egyes képviselőit a materializmussal vádolták. A történetkutatásban a causális módszer helyét ismét az individuális módszer foglalta el és tért hódított a kulturális történeti módszerre. Az új irányzatok egyre nyilvánvalóbban tanították, hogy a természettudományokban alkalmazott módszereknek nincs helyük a történettudományban (87—88. l.). A szerző helyesen vonja le a következtetést, hogy a német burzsoá történészek többsége a XIX. század végén szakítani törekedett a pozitívizmus tradícióival. Ezt az értékelést támasztja alá az új-kantianus módszer térhódításának és az új kritikai irányzat kialakulásának elemzésével is. Különösen megragadja a figyelmet a „strassburgi iskola” kialakulásának magyarázata, Ez iskola képviselői, W. Wittich, G. Knapp, Gutmann a Mark-teória eredményeit is tarthatatlannak tekintették. O. Hintze, G. Seeliger, A. Dopsch és mások pedig a századforduló után folytattak éles küzdelmet a történelem materialista szemlélete ellen.

Ezt a bonyolult fejlődést és az abban felismerhető összefüggéseket kíséri ismét nyomom a szerző a Mark-közösségi viszonyok és a földesuraság problémáinak keretében (II. és III. rész). A Mark-teória fejlődését elemezve kiemeli G. L. Maurer, G. Haussen, G. Laudan, F. Thudicum eredményeit a középkori falusi földközösség feltárása területén, értékeli főként az O. Gierke, K. Lamprecht, A. Meitzen eredményeiben jelentkező változásokat. Kimutatja, hogy a Mark-teória még egy ideig megőrizte alapvető tanításait, miközben

a benne rejlő ellentmondások lehetőséget adtak a „földesúri teória” felé történő közeledésre (201—202. l.).

G. Below, E. Mayer, H. Cunow, O. Bayer és mások gyakorta tettek kísérletet, hogy a marxizmus klasszikusainak tanításai és a Mark-teória közti viszonyt meghamisítsák. A szerző ezért a Mark-teória alapvető tételeinek kritikai elemzése után helyesen vonja meg a határt, amely alapvetően megkülönbözteti Marx és Engels felfogását a Mark-közösség történetére vonatkozóan minden polgári felfogástól (II. rész. 3).

A szerző világos képet nyújt a XIX. század végén és a XX. század első évtizedeiben elterjedő reakciós tanításokról, amelyek a burzsoá magántulajdon apologetikájává válva nyíltan megtagadták nemcsak a Mark-teória eredményeit, hanem a polgári liberalizmust, a pozitívizmust is. A régi tanítások tagadását Halban—Blumenstok, R. Hildebrand munkái jelzik a XIX. század végén, majd a „strassburgi iskola” megteremtői a források önkényes magyarázatát is felhasználták szemléletük igazolására. K. Bücher nyomán egyesek a frank hódítással hozták összefüggésbe a közösség keletkezését, G. Caro, F. Varrentrapp és mások pedig csak a késő középkor jelenségeként kívánták elismerni. Széltében hirdették az urasági viszonyok, a magántulajdon törzsökösségét és a régi tanítások tarthatatlanságát.

Mindezen jelenségeken keresztül a szerző helyesen a német burzsoá középkorkutatás krízisének megnyilatkozását látja, amely a kutatásban alkalmazott metódusok terén is nyilvánvaló. A munkát különösen értékessé teszi e téren az a törekvés is, hogy a reakciós nézeteket a történeti források fényénél mutattja be (ld. II. rész, 4, III. rész). W. Wittich, F. Gutmann, Ph. Heck, G. Caro, G. Below, G. Seeliger, F. Lütge és mások történetietlen tanításai jogos kritikai elemzést nyertek, összefüggésben a földesuraságnak a kora-középkori német társadalomban betöltött szerepének megítélésével.

Nem mulasztja el a szerző, hogy a német burzsoá történetkutatás fejlődésében a századforduló után bekövetkezett helyzetet összefüggésbe hozza a német burzsoá ideológia egészében jelentkező változásokkal az imperializmus korszakában. A történeti törvényszerűségek tagadása, az okság keresésének elvetése, a progresszív történeti fejlődés elvének kétségbevonása összefüggésben jelentkezett a német burzsoázia érdekeivel. Az új reakciós tanítások a korábbi eredmények tudományosan gyümölcsöző elemeit is revízió alá vették, a történeti források értékét pedig egyre gyakrabban meghamisították. A német középkorkutatók egy része törekedett ugyan a régi tanítások mellett kitartani, de az új történetietlen nézetek leküzdésére erőtlennek bizonyult. Közük és a kritikai irányzat különböző elágazásait egycsíteni kívánó A. Dopfch iskolája közt egyre nagyobb lett a szakadék a kora-középkor alapvető kérdéseinek megítélésében.

HORVÁTH PÁL

ДИМИТЪР АНГЕЛОВ:

ИСТОРИЯ НА ВИЗАНТИЯ. ПЪРВА ЧАСТ. 395—867 Г.

(София, Наука и Изкуство. 1959. 343, 1. стр.)

BIZÁNC TÖRTÉNETE. ELSŐ RÉSZ. 395—867

Kevés európai ország van, amelynek középkori története annyira összefonódott Bizánc történetével, mint Bulgária. A bolgár állam megalakulása bizánci területen történt, és évszázadokon keresztül a Bizánchoz fűződő kapcsolatok álltak a bolgár külpolitika tengelyében. A két évszázados bizánci uralom a XI—XII. században nagyban elősegítette a bolgár feudalizmus kibontakozását. És még a második bolgár állam történetében is fontos Bizánc, most már nem annyira külpolitikailag, hiszen a XIII—XIV. században már nem Bizánc volt a fő ellenség, hanem ekkor éppen a belső fejlődésben, a társadalmi struktúra és az állam szervezete szinte pontos mása a bizáncinak. Érthető tehát, hogy Bulgáriában a modern történettudomány kibontakozása óta Bizánc tanulmányozása mindig az érdeklődés előterében állt, persze elsősorban a bolgár történelemmel kapcsolatban, olyan neves polgári történészek, mint P. Nikov vagy P. Mutafesiev voltaképpen mint bizantinológusok kezdték pályafutásukat.

A bolgár történettudománynak ezt a hagyományát folytatja a szófiai egyetem mai bizantinológus professzora, Dimitar Angelov is, aki a középkori bolgár történelem-

mel, a bogomil mozgalommal kapcsolatos széleskörű kutatói tevékenysége mellett már korábban két kötetben jelentetett meg Bizánc történetéről szóló összefoglaló munkát egyetemi jegyzetként. Itt ismertetett könyve ennek a munkának újabb, tudományos apparátussal bővegesen felszerelt kiadása.

A könyv bevezetőjében áttekintést nyújt a bizantinológia fejlődéséről a XVI. századtól napjainkig, külön fejezetben ismertetve a bulgáriai kutatásokat. Igaz, hogy ez a bevezető elég rövid és inkább csak nevek és művek felsorolásából áll, mégis éppen rövidségénél fogva jól használható áttekintést nyújt és külön érdemként könyvelhetjük el, hogy kellő helyet biztosít a magyar bizantinológusok munkájának is.

A könyv két nagy részben tárgyalja Bizánc történetét. Az első rész a rabszolgatartó társadalmi formáció bomlásának a kérdését állítja az előtérbe, és elsősorban ebből a szempontból vizsgálja a IV.—VI. évszázad eseményeit. Széleskörű gazdasági és társadalmi képet ad a római birodalom helyzetéről a IV. században, és ezen belül alaposan foglalkozik a kereszténység kialakulásának a kérdésével is, hiszen a keresztény ideológia a bizánci fejlődés egyik fontos tényezője volt. Hangsúlyozza a római birodalom keleti és nyugati fele közt éppen ebben az időben elmélyülő ellentétet, a keleti birodalom nagyobb arányú városi fejlődését, amely megmagyarázza azt, hogy a rabszolgatartó társadalmi rend itt jóval tovább maradt fenn, mint a nyugati birodalomban. Ebben látja a magyarázatát annak, hogy I. Jusztniánusz idején a rabszolgatartó uralkodó osztály még egy utolsó kísérletet tehetett uralmának megerősítésére, sőt a rabszolgatartó római birodalom teljes helyreállítására. Ahhoz azonban, hogy ez a helyreállítás sikerrel járjon, már nem volt elegendő a keleti birodalom gazdasági fölénye a nyugatival szemben, Jusztniánusz uralkodása után néhány évtizeddel már északról a szlávok, kelet felől az arabok támadásai súlyos csapásokat mértek a birodalomra, területileg visszaszorították nagyjából a görög településterületre és egyúttal elősegítették a rabszolgaság felbomlását. A nagy erőfeszítés végső fokon teljes kudarccal járt, a VI. század után Bizánc jóval csekélyebb területen és egészen más társadalmi előfeltételek között haladt tovább. A gazdasági és társadalmi viszonyok részletes elemzése mellett nagy figyelmet fordít a szerző a különböző eretnekégek történetére is, és az aprólékos dogmatikai ellentétek mögött megmutatja a birodalom görög és keleti lakosságának ellentéteit, valamint az uralkodó osztályon belül kibontakozó ellentéteket is. A politikai eseményeknek is elég részletes rajzát kapjuk ebben a részben, itt talán nem ártott volna, ha a szerző világosabban tárta volna fel a társadalmi fejlődés és a politikai események konkrét összefüggéseit.

Igen érdekes a korabeli bizánci kultúrát tárgyaló fejezet is. Ennek nagy érdeme, hogy nemcsak lexikális ismereteket közöl, hanem feltárja a bizánci kulturális fejlődés gyökereit és lényeges jellemvonásait is, az antik kultúrával való szerves kapcsolatát, amely sajátos módon ötvöződik egybe a keresztény ideológia minden felett eluralkodó befolyásával és az ázsiai hatásokkal. Már Marx utalt arra, hogy a korai bizánci kultúra a nyugati civilizáció és keleti barbárság keveredése. Angelov ebből a szempontból vizsgálja a kulturális élet egyes ágait és azt bizonyítja, hogy éppen ez a kettősség egészen egyedül álló, sajátos szintet ad a bizánci kultúrának. Igen érdekes, amit a szerző a természettudományos és matematikai ismeretek fejlődéséről mond ebben a korban, ezzel bizonyítva, hogy a bizánci kultúra a keresztény ideológia uralma ellenére mégis bizonyos haladást tudott felmutatni. A történetírás történetére vonatkozó alfejezetben arra is utal, hogy a bizánci krónikák és évkönyvek mennyire használhatók fel a politikai események mellett a gazdasági és társadalmi fejlődés rekonstruálására. Részletesen tárgyalja a bizánci közoktatás, különösen a főiskolai oktatás fejlődését, valamint a képzőművészetek történetét.

A második rész a VII.—IX. század történetét ismerteti és ebben a korban a fejlődés legfőbb ismérvét a szabad paraszti faluközösség uralmában és a feudális viszonyok kialakulásának kezdeteiben látja. A szerző ismét részletes képet ad a gazdasági és társadalmi helyzetről, a rabszolgatartás felszámolása mellett a szláv bevándorlás fontosságát emeli ki és hangsúlyozza, hogy a birodalom ebben a korszakban etnikailag egységesebbé vált, elgörögösödött. A nagybirtok és a bizánci város ismertetése mellett részletesen foglalkozik az új közigazgatás kialakulásával, a thémaszervezettel és a sztratióták intézményével. A politikai történet terén a képromboló mozgalmat állítja az előtérbe, ebben az egyházi, különösen a szerzetesi nagybirtok ellen irányuló mozgalmat lát. Ebben a részben is külön fejezet foglalkozik a kultúra történetével, igen érdekesek a képzőművészet fejlődésével foglalkozó részek, hiszen ebben a korszakban a képzőművészetben az egyházi témát a világi téma váltotta fel és a hellénisztikus művészet újjáéledésének lehetnénk tanúi, ha a korszak alkotásai fennmaradtak volna. Sajnos azonban a későbbi korszak rideg egyházas szemlélete megsemmisítette ezeket az alkotásokat, így csak korabeli írott forrásokból és néhány, véletlenül fennmaradt töredékből következtethetünk erre az éppenséggel nem a köztudatban megrögzött bizánci merevséget tanúsító művészetre.

Angelov könyve a legújabb kutatások eredményeit is hasznosítja, bőséges jegyzet-anyagában éppen az utolsó 10—15 év kutatásainak bibliográfiáját kapjuk, bár gyakran hivatkozik régebbi, eredményekben manapság is érdelemes munkákra is. A széleskörű erudícióról tanúskodó nagy forrásanyag fölött a szerző teljes mértékben uralkodik, nem egy helyen saját kutatásai alapján kritikusan áll szemben mások véleményével. A nagy hagyományokkal rendelkező szovjet bizantinológia mellett a modern nyugati kutatást is teljes mértékben figyelembe veszi. Név- és tárgymutatója jól használható kézikönyvvé teszi a munkáját. A gyakrabban használt feldolgozásokat külön bibliográfiában foglalta össze, ami ugyancsak emeli munkája értékét, bár talán érdemes lett volna ezt a bibliográfiát valamelyest bővíteni. Angelov könyve egészében véve igen hasznos munka, a szakembereket tájékoztatja a legfrissebb eredményekről, és ugyanakkor szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is igényt tarthat.

NIEDERHAUSER EMIL

HISTORICA I. (LES SCIENCES HISTORIQUES EN TCHÉCOSLOVAQUIE)

(Praha. 1959. 349 l. + XXIV tábla)

A csehszlovák történettudománynak mindeddig nem volt olyan időszakos kiadványa, amelyben a kutatás újabb eredményeit a világnyelvek valamelyikén közölte volna. Igaz, a cseh és szlovák nyelven megjelenő tanulmányok olvasóköre lényegesen nagyobb, mint pl. a magyar nyelvűeké, mert a nyugati szláv anyanyelvűek számára a tanulmányok eredeti nyelvükön is elolvashatók, ez a tény azonban még nem jelenti azt, hogy az önálló munkák vagy a folyóiratok végén megjelenő idegennyelvű kivonatok a kiadványok publicitását a szükséges mértékben biztosították volna. A „résumé”-k legtöbbször csak hozzávetőleges tájékoztatást adnak a tanulmány tárgyáról, s ezzel elsikkad a nem egyszer fontos tárgyi vagy akár módszertani mondanivaló. A felsorolt jelenségek arra indították a Csehszlovák Tudományos Akadémiát, hogy a nemzetközi tudományos együttműködés fejlesztése érdekében *Historica* címen évkönyvet hívjon életre. Az évkönyv célkitűzése kettős: egyrészt teljes terjedelmében kívánja megjelentetni az általános történet, a történet elmélete vagy módszertana tárgykörébe tartozó munkákat, másrészt tájékoztatást akar nyújtani a csehszlovák történettudomány munkájáról. A mi *Acta*-ink szerkezetétől eltérően azonban az évkönyv nem egyedül a szűkebb történettudományt öleli fel, hanem valamennyi történeti tudományt, tehát a régészetet, művészettörténetet és néprajzot is. A történész *J. Macek* vezetése alatt álló, hat főből és egy titkárból összetevődő szerkesztőbizottságot is ennek a célkitűzésnek jegyében válogatták össze: a történész tagok mellett (*L. Holotík* képviseli a bennünket legközelebből érintő szlovák történettudományt), régész (*J. Filip*), művészettörténész (*Z. Wirth*) és néprajzos (*J. Horák*) is résztvesz a bizottság munkájában.

Az itt ismertetendő első kötetben *J. Poultík* (*The Latest Archeological Discoveries from the Period of the Great Moravian Empire*) a nagymorva birodalom korából származó, újabban feltárt és nagy jelentőségű leleteket és az azokból levonható következtetéseket ismerteti. *F. Graus* (*Über die sogenannten germanische Treue*) a német jogtörténetek által oly sokszor emlegetett „német hűség” fogalmát veszi bonckés alá, s mutatja ki, hogy ez a fogalom az eredeti középkori forrásokban nem található meg. *P. Ratkoš* rövid cikke (*Ein ungarisches Formelbuch aus der Mitte des XIV. Jh.*) a XIV. századi „*Ars notarialis*” keletkezésével és szerzőjével foglalkozik. A magyar irodalommal a szerző lényegében egyetért abban, hogy a formuláskönyv Nagy Lajos uralkodása alatt keletkezett és főszerzője Uzsaí János volt, de Uzsaín kívül még több más egyházi funcionárius közreműködését igyekszik bizonyítani és tagadja, hogy a könyvet a rövid életű pécsi egyetemen használták volna. *J. Macek* (*Zu den Anfängen des Tiroler Bauernkrieges*) cikke az 1525-i tirolai parasztlázadás kezdetét veszi vizsgálat alá, *J. Patočka* (*L'état présent des études comeniennes*) az utolsó évtized új Comenius felfedezéseit és a Comeniusszal foglalkozó irodalmat ismerteti. *A. Šnejdárék* (*The Participation of the Sudeten-German Nazis in the Munich Tragedy*) a szudetanémet hitleristáknak 1938-ban az első köztársaság széttöbbantásában játszott szerepével foglalkozik.

A régészeti és történeti tanulmányok sorát két érdekes tanulmány egészíti ki. *J. V. Polišenský* (*Archives in Czechoslovakia and the Study of World History*) rövid cik-

kében a csehszlovák levéltáraknak azokra a fondjaira mutat rá, amelyek általános történeti szempontból is jelentős anyagot tartalmaznak, elsősorban a harmincéves háború korából (amikor Csehország világtörténeti események középpontjába került), Mária Terézia és II. József korából, továbbá az 1848-as forradalom ill. az azt követő időszakból. A XVIII. század végére és 1848 előzményeire vonatkozólag különösen a most állami levéltárakban őrzött Kaunitz, Thun, Metternich, Schwarzenberg és Chotek levéltárak anyaga tartalmaz bőséges adatokat, s erre talán nem ártana a magyar kutatók figyelmét is felhívni. A második cikk a gyakorlati művészettörténet egy kérdését tárgyalja, *Z. Wirth* (Les bases scientifiques de la protection des monuments historiques en Tchécoslovaquie) a műemlékvédelem elméleti alapjainak kérdését mutatja be.

A kötet második felében a csehszlovák történettudományok életével ismerkedik meg az olvasó. *B. Novotný* a „limes Romanus” szlovákiai leleteivel és a jövő kutatással foglalkozik, *J. Macek* a csehszlovák történettudomány 1957. évi munkásságáról számol be, jegyzeteiben bőséges könyvészeti anyaggal. Ezt követi *J. Šámal* művészettörténeti annotált bibliográfiája az 1956—1957 évekről és *J. Horák* folklór-bibliográfiája. A kötetet a szerkesztőbizottság titkárnak, *Č. Hujčůvkának* az 1956—1957. évek eseményeit felölelő krónikája zárja le. Amint már ez a pusztá felsorolás is mutatja, a „Historica” ezen a téren ugyanazokkal a nehézségekkel küzd, mint általában a hasonló kiadványok. A pusztá bibliográfia (címléírás) aligha elégíti ki az érdeklődőket, a helyes utat az annotált bibliográfia jelenti. De *Novotný* limes-kutatásról írott beszámolója arra is rámutat, hogy az annotált bibliográfia mellett elengedhetetlenül szükséges az egyes témákról szóló értékelő beszámolók megjelentetése is, s hogy az ilyen közléseknek — a téma természete szerint — hosszabb időszakot kell felölelniök. Magyarországon bizonyára örömmel fogják üdvözölni ezt a külső kiállításában is mintaszerű évkönyvet, amely egy lépéssel közelebb hozza a csehül és szlovákul nem tudó magyar kutatók számára a mindenkor érdekes és szükséges, de nyelvilleg távoli tudomány újabb eredményeit.

FÜGEDI ERIK

IZ ISTORIJE JUGOSLAVIJE 1918—1945

Zbornik predavanja

(Beograd, Nolit. 1958. 444 l.)

JUGOSZLÁVIA TÖRTÉNETÉBŐL 1918—1945

1957 januárjában Szerbia Történészecinek Egyesülete (Društvo istoričara Srbije), valamint Jugoszlávia Történelmi Egyesületeinek Szövetsége (Savez istoriskih društava Jugoslavije) előadássorozatot rendezett Belgrádban a legújabbkori történészek bevonásával. Jugoszlávia történetét — megalakulásától napjainkig — mindeddig nem írták meg, s az előadásokkal segítséget szándékoztak nyújtani a történészeknek, egyrészt ennek az anyagnak feldolgozásában, másrészt közép- és felsőfokon való tanításában. Az elhangzott előadásokat az ismertetésre kerülő kötetben adták ki.

A kötetben 25 előadást publikáltak, s az érdeklődő megtalálhatja benne Jugoszlávia minden fontosabb politikai, gazdasági és munkásmozgalmi eseményének feldolgozását, de emellett — jugoszláv történészek értékelésében — az egyetemes történelem és a nemzetközi munkásmozgalom összefoglalását is.

Átfogó jellegük, útmutató értékeléseik, valamint jelentősebb eseményekkel való foglalkozásuk alapján kiemelkednek a következők előadások: Dr. Vasa Čubrilović: Bevezetés Jugoszlávia történetébe 1918—1945, Dr. Bogdan Krizman: Jugoszlávia megalakulása, Edib Hasanagić: Jugoszlávia nemzeti kérdéséről, Julijana Vršinać: Jugoszlávia külpolitikája 1918—1941 között, Jovan Marjanović: A népi forradalom jellege, formái és jellegzetességei, Pero Damjanović: A nemzetközi munkásmozgalom a két világháború között, Vlado Kovačević: A második világháború kezdete, lefolyása és jellege.

Az előadásgyűjtemény — a kötet előszava szerint — „nem hivatalos” tudományosan megvitatott, tudományos vélemények harcában elért és lezárt eredmény, hanem lelkiismeretes, jószándékú egyéni erőfeszítések egyesítésének műve, inkább azzal a törekvéssel, hogy jobban ráirányítsa a figyelmet történelmünk e legjelentősebb korszakának tanulmányozására és segítséget nyújtson ebben, semmint hogy tudományos kutatások le-

zárt eredményeit, értékeléseit és megállapításait közölje" (5. l.). Ezt természetesen figyelembe kell vennünk a kötetben kifejtett értékelésekkel kapcsolatban. Ugyanakkor az előadások módszere, szemléletmódja, forrásanyag felhasználása, a korszak feldolgozásához szükséges keretek felvázolása, periodizálása betekintést nyújt a jugoszláv legújabbkori történeteszek munkájába általában, mert hiszen a kötetben kiadott előadások mintegy nemhivatalos útmutatást jelentenek az 1918-tól a napjainkig terjedő korszak történelmi eseményeinek kutatói, középiskolai és egyetemi oktatói számára.

Dr. Vasa Čubrilović megállapítja, hogy az újkor kezdete a jugoszláv népeknél a XVIII. század vége, XIX. század eleje, „amikor országaikban a régi, feudális rendszer romjain kapitalista termelési viszonyok, polgári társadalmak és államok fejlődnek" (9. l.). Ugyenebben az időben indul meg (1804-ben) a szerbek függetlenségi harca is. A jugoszláv népek egész újkori története a polgári társadalom kiépítése és a függetlenségért vívott harc jegyében zajlott. Ez a folyamat a XX. század elején a kapitalizmus győzelmével és a polgári társadalom kialakulásával záródik, a függetlenségi harc pedig 1918-ban a jugoszláv népek közös államának létrehozását eredményezi.

Feltűnő, hogy Čubrilović a kapitalizmus útjára igen különböző úton és időpontban rálépett jugoszláv népek újkori történetének korhatárát — a sajátosságokra való utalást is mellőzve — úgy egységesíti, hogy csak a Szerbiára jellemző ismérveket veszi irányadóknak.

A jugoszláv népek legújabbkori története Čubrilović szerint az első világháborúval, pontosabban annak befejeztével, Jugoszlávia megalakulásával kezdődik. Az elhatárolás megindokolásánál nem említi meg a marxista — sőt egyes nemmarxista — történészek által is elfogadott legfontosabb korhatárjelző eseményt: a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat. Útal ellenben arra, hogy az első világháború korhatáru vétele megfelel „az egyetemes történelem legújabb korának általában bevezetett periodizálásának", s hogy „fokozatosan győzedelmeskedik az az álláspont, hogy az első világháború egy nagy határ a jelenkori emberiség fejlődésének történetében" (10. l.). De az egyetemes történelem elhatárolásával kapcsolatban nem tartja szükségesnek megemlíteni az első szocialista állam megalakulását.

Jugoszlávia legújabbkori történetét Čubrilović két időszakra osztja: „a régi Jugoszlávia története (1918-tól 1941-ig) és az új Jugoszlávia, jobbanmondva népi forradalmának története (1941-től napjainkig)" (11. l.).

A királyi Jugoszlávia történetét a szerző két periódusra osztja: az első 1918-tól 1929-ig tart és fő jellemzője a gazdasági és politikai liberalizmus, a második 1929-től 1941-ig a monarchofasizista periódus.

Jugoszlávia 1941 utáni történetét a szerző egységesen „Jugoszlávia népi forradalma" időszakának tekinti, s ezt két periódusra osztja: az első a népfelszabadító háború 1941 nyarától 1945 tavaszáig, míg a második periódus 1945 tavaszától napjainkig, Čubrilović szerint „a szociális átalakulások, a szocialista társadalom és szocialista állam kiépítésének periódusa" (21. l.).

A népfelszabadító háborút — az első periódust — két szakaszra osztja: az első az 1941 nyarán megindult felkeléstől az AVNOJ (Antifasisztičko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije — Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasisztička Tanácsa) 1943. november 29-i második üléséig, a második pedig 1943 novemberétől 1945 tavaszáig, a háború végéig tart. A népi forradalom időszakának tárgyalása Čubrilovićnál — éppúgy mint más szerzőknél, akik ezzel a kérdéssel foglalkoznak — a személyi kultusz erős nyomait viseli magán.

Dr. Bogdan Krizman előadásában Jugoszlávia 1918 évi megalakulásának körülményeivel foglalkozik. Előadásának központi kérdésére, arra, hogy a jugoszláv népek egységének létrehozása szempontjából minek tekinthető az Szílsz Királyság 1918. december 1-i proklamálása, Krizman világosan azt a választ adja, hogy „ez a tény csak egy szakaszt jelent népeink egyesülési folyamatában. Tényleges egyesülés csak később jöhetett létre: a népi forradalomban" (164. l.). Nem tud azonban egyértelmű, határozott következtésre jutni témájának egyik sarkalatos kérdésében, hogy miért az ismert módon, a szerb Karagyorgyevics dinasztia uralma alatt jött létre Jugoszlávia, amikor Pasic szerb miniszterelnök csak Nagyszerbia megvalósítására, a zágrábi Nemzeti Tanács horvát és szlovén burzsoá politikusai pedig Szerbia nélküli független jugoszláv köztársaság megalakítására törekedtek. A világos állásfoglalást nagymennyiségű tényanyag felvonultatásával helyettesíti.

Jovan Marjanovićnak a jugoszláv „népi forradalom" jellegéről, formájáról és sajátosságairól tartott előadásából mindenekelőtt fontos kiemelni, hogy az 1941—1945 évi jugoszláv „népfelszabadító háborút" és a „népi forradalmat" egymástól elválaszthatatlan egységnek tekinti. Szerinte a „népi forradalom" jellegére nézve szocialista forradalom.

A régebbi jugoszláv művekben megkülönböztetett népi demokratikus fejlődési szakaszt a szerző meg sem említi, ellenben kijelenti: „A mi népi forradalmunk egységes forradalom, nem oszlik februárra és októberre, nem oszlik polgári demokratikus és szocialista szakaszra, a polgári demokratikus forradalom nem nő át szocialista forradalomba” (425. l.).

Marjanović teljesen mellőzi annak vizsgálatát, hogy milyen nemzetközi vonatkozások segítették elő a jugoszláv népfelszabadító háború sikeres kibontakozását és győzelmes befejezését. Figyelmen kívül hagyja a jugoszláv népek harcának egyrészt a Szovjetunió által különböző formában nyújtott — fegyver, élelem, a hadsereg, s a jelentős erkölcsi — segítséget, másrészt a nemzetközi antifasiszta erők közvetett és közvetlen segítségét is. Fzzel szemben azt bizonygatja, hogy a szovjet kormány gátolni igyekezett a jugoszláv népfelszabadító háború kibontakozását (422. l.), s hogy a jugoszláv hadseregszervezés szolgált példaként más országok, így Kína(!), Vietnám, Indonézia stb. népfelszabadító harcának, harci egységeinek szervezéséhez (428. l.). A jugoszláv népfelszabadító háborúnak ilyen — a pozitív nemzetközi vonatkozásokat figyelmen kívül hagyó — tárgyalása annál is inkább szembetűnő, mert ugyanakkor Stevan Belić-Franić a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról szóló tanulmányában élesen bírál több szovjet történelmet — így Tarlet, Pankratovát — azért, mert szerinte ezek elhanyagolják az Októberi Forradalom kitörését elősegítő nemzetközi vonatkozásokat, s arról mint „belső, orosz eseményről írnak” (51. l.).

Pero Damjanovićnak a két világháború közti munkásmozgalmal foglalkozó előadása a marxista-leninista történetírás útjáról a revizionizmus útjára való letérés legjellegzetesebb példája. Az előadás fővonala: Lenin halála után a Komintern és a Szovjetunió politikája alapján helytelen volt. Helyteleníti a trockizmus elleni harcot, az iparosítás politikájának módját, a kollektívizálást. Kijelenti, hogy 1929-től az „egyszemélyi vezetéssel a szovjet párt- és szakszervezeti szervek az állami közigazgatás alárendeltjeivé váltak” (121. l.). Egyoldalú értékelése szöges ellentétben áll a Szovjetunió sikereit és eredményeit mutató — és a szerző által is közölt — adatokkal. Ezt az ellentmondást a szocialista *rendszer* fetiszizálásával igyekezik feloldani.

A Szovjetunió külpolitikája Damjanović szerint a nemzetközi munkásmozgalmaknak csak károkat okozott, s a spanyol köztársaságiak vereségét is a Szovjetunió okozta 1939-ben (134. l.).

Nem meglepő ezek után, hogy a szovjet köztársaságok nemzeti kérdésének megoldására 1922-ben Sztálin vezetésével kidolgozott — különben Lenin által is bírált — tervezetet Pašić Nikola nagyszerb, sovinizta politikájához hasonlítja (138. l.).

Egy másik előadó — Dr. Milan Bartoš — a Népszövetségről tartott előadásában már Lenin ténykedését is olyan ferde megvilágításba helyezi, amely azt a látszatot kelti, mintha Lenin — bizonyos kérdésekben — csupán Wilson elgondolásainak megvalósítója lett volna. Lenin és Wilson tevékenységének osztálytartalmát, sőt a történelmi tényeket is figyelmen kívül hagyva, a következő párhuzamot vonja: „Nagyszámú párhuzamos proklamációt adott ki egyidőben Lenin és Wilson. Mondjuk a népek önrendelkezésének elvét kihangsúlyozta Wilson, deklarációt dolgozott ki Lenin, visszatért a deklarációra Wilson. A »fehér diplomácia« kérdését felvetette Wilson, megvalósította Lenin, visszatért rá Wilson” (89. l.).

A tények egyoldalú felsorakoztatásában legmesszebbre talán Vlado Kovačević ment el, a második világháborúról tartott előadásában. Kovačević kizárólag nyugati forrásanyagra — főként az amerikai külügyminisztériumnak a szovjet—német viszonyról kiadott történelemhamisító dokumentumkötetére — támaszkodik, és objektív értékelésre törekvés helyett leginkább Winston Churchill értékeléseit közli. Ilyen dokumentumok és értékelések egyoldalú nézőpontjából nemcsak azt bizonygatja, hogy a Szovjetunió az európai kisépkekre veszélyes agresszív hatalomként jelentkezett a második világháború idején, valamint a teheráni, jáltai, potsdami értekezleten és a diplomáciai tárgyalásokon, hanem még Hitler szovjet-ellenes — szinte világszerte kivétel nélkül egyértelműen értékelte — rablőháborújáért is igyekezik a Szovjetuniót felelőssé tenni, amikor kijelenti: „Miután meghiusultak a kísérletek, hogy a szovjetek elálljanak európai pretenzióiktól, Németország elhatározta, hogy megtámadja a Szovjetuniót” (335. l.).

Összegezve: Az előadásgyűjteményből láthatjuk, hogyan értékelik, periodizálják a jugoszláv történelmet a legújabbkori jugoszláv és egyetemes történelem eseményeit. Az előadások egy részében gazdag tényanyagot találhatnak a Jugoszlávia történelme iránt érdeklődők. A kötet azonban megmutatja azt is, hogy egyes jugoszláv történészek — nacionalista felfogásra valló és a szubjektívizmus hibájába eső — munkájukban tág teret engednek revizionista nézetek érvényesülésének

KÖVÁGÓ LÁSZLÓ

RUDOLF KISZLING:

DIE MILITÄRISCHEN VEREINBARUNGEN DER KLEINEN ENTENTE 1929—1937

(München. 1959. 91 l.)

A KIS ANTANT KATONAI MEGÁLLAPODÁSAI 1929—1937-ben

Az utóbbi években egyre inkább kitereljesednek a Német Szövetségi Köztársaságban a délkelet-európai országokra vonatkozó kutatások. Ezen kutatások — melyek szemmel láthatóan nem jelentéktelen anyagi eszközökkel folynak — célja is egyre világosabbá válik. Ha talán egyes esetében feltételezhető is, hogy a tudományos érdeklődés vezette őket témájukhoz, a Délkelet-Európával foglalkozó intézmények illetve könyvsorozatok célkitűzése, objektív feladata: a német kultúrfőlny hirdetése, a német imperializmus délkelet-európai igényeinek történeti megalapozása aligha vonható kétségbe. Kétségtelen, Kiszling tudományos szempontból is meglehetősen igénytelen munkája nem tartozik eme irányvonal sem legjelentősebb, sem leghasznosabb termékeihez.

Könyvének témája ugyan alkalmat nyújthatna a két világháború közti dunavölgyi problémák részletesebb megvilágítására, Kiszling azonban inkább a forrásismertető, semmint a történeti eseményeket értékelő, feldolgozó szerző igényével lép fel. Mint előszavában megjegyzi, a második világháború alatt egy véletlen (érdekes lenne megtudni, mi volt az a véletlen) módot nyújtott neki arra, hogy a Kis Antant vezérkari főnökei közti megbeszélések jegyzőkönyvébe betekintsen. Könyvének túlnyomó többségét e megbeszélések jegyzőkönyveinek ismertetése teszi ki, melyet olykor-olykor kiegészít a korszak legfontosabb nemzetközi eseményeinek vázlatos összefoglalásával. Ez a vázlatos, alig párodalagos összefoglaló azonban így is számos pontatlanságot tartalmaz (pl. a Kis Antant elnevezés keletkezése), tükrözi, hogy a szerző nem elég mélyen ismeri a kor nemzetközi diplomáciáját. (Pl. Hitlerék álláspontja Kárpátukrajna Magyarországhoz csatolása kérdésében.) Egyes esetekben az is előfordul, hogy rövid értékelései nyíltan a náci felfogást teszik magukévá (így a 66. lapon beszámol a szovjet légierők parancsnokának csehszlovákiai látogatásáról, mely „azt a nem megalapozatlan nézetet keltette, miszerint Csehszlovákia egy nyugatra előretolt szovjet repülő támaszponttá vált”).

A könyv tulajdonképpeni anyagát tehát a Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia vezérkari főnökei 1929 és 1937 között megtartott tanácskozásain megszületett katonai tervek egyszerű ismertetése képezi. Az évek folyamán ezen katonai tervek 19 változatban készültek el. Az egyes változatok részletes — inkább csak hadászati érdeklődést kiváltó — ismertetésére aligha szükséges itt kitérni. Nem tudunk vállalkozni a tervek katonai, hadászati értékének elbírálására sem, így csupán a megbeszélésekből a politikai történet szempontjából esetleg érdekesnek tetsző momentumokra kívánjuk felhívni a figyelmet.

Különösen kezdetben, de még a harmincas évek második felében is a tervek középpontjában Magyarország állt. Ez részben magyarázható avval a ténnyel, hogy a Kis Antant szövetséget éppen a Horthy-Magyarország revíziós igényei hozták életre, részben azonban — nézetünk szerint — arra is utal, hogy a Kis Antant vezetői nem számoltak reálisan a nemzetközi helyzet várható alakulásával.

Érdekes, hogy az első tanácskozások Magyarország egyedüli agressziójával számoltak és legfeljebb egy német—magyar közös katonai akció lehetőségét vetették fel. Ugyanakkor nem foglalkoztak a Jugoszlávia ellen irányuló olasz—magyar támadás lehetőségével, pedig az olasz—magyar, elsősorban Jugoszlávia ellen irányuló szerződés 1927-től konkrét tény volt, míg a Csehszlovákia ellen irányuló német—magyar szerződés legfeljebb csupán Bethlenék óhaja s titkos vágya.

Számunkra mindenesetre érthetetlennek tűnik ez, s csak részben találjuk magyarázatát a Kis Antant egészének — az első katonai tervekben is mutatkozó — csehszlovák centrikusságában.

A tervek — ez nem véletlen — a 30-as évek elején kezdenek általános európai háború lehetőségeivel foglalkozni, de még ezekben az években is a Kis Antant országok haderejének feladatát elsősorban Magyarország leverésében szabták meg.

Joggal merül fel a kérdés, hogy miért tulajdonítottak oly nagy jelentőséget katonai tervekben Magyarországnak. A tanácskozások anyaga arra utal, hogy többé-kevésbé reálisan látták Magyarország katonai erejét és világos volt előttük, hogy ez messze elmarad a Kis Antant együttes katonai ereje mögött. Ha esetleg túlbecsülték a magyar uralkodó osztályok bátorságát egy nyílt katonai támadást illetően, semmiestre sem túlozták el ennek tényleges hatékonyságát. Nézetünk szerint a katonai tervek alapvető fogyatékosága abból eredt, hogy a Kis Antant valamennyi általános háború esetére kidolgozott

tervében a nyugati hatalmak aktív részvételével számolt. Ebből vonták le azt a következtetést, hogy nekik nem Német- ill. Olaszország, hanem Magyarország leverésére kell erejüket kezdetben elsősorban összpontosítaniok. Így azután, midőn a nyugati hatalmak cserbenhagyták Csehszlovákiát, valamennyi látszólag gondosan kidolgozott terv kártyavárként omlott össze, a Kis Antant szövetségi rendszerével egyetemben.

Kiszling könyve — függetlenül írójának esetleges céljától — a német imperializmus veszélyének nem kellő figyelmet szentelő, a dunavölgyi országok ellenségeskedését előtérbe helyező Kis Antant politika katonai vetületét mutatja be, s így bizonyos vonatkozásokban kiegészíti a magyar kutatásokat, melyek a revízióra éhes magyar uralkodó osztályok súlyos felelősségét hangsúlyozzák a német imperializmus délkelet-európai agressziójának elősegítésében.

RÁNKI GYÖRGY

RENÉ ERBE:

DIE NATIONALSOZIALISTISCHE WIRTSCHAFTSPOLITIK 1933—1938 IM LICHT DER MODERNEN THEORIE

(Zürich, Polygraphischer Verlag A. G. 1958. 198 l.)

A NEMZETISZOCIALISTA GAZDASÁGPOLITIKA 1933—1938 KÖZÖTT A MODERN ELMÉLET MEGVILÁGÍTÁSÁBAN

Mint címéből is kitűnik, René Erbe könyve nem történeti, hanem közgazdasági munka. A terjedelem nem jelentéktelen részét — a német gazdaság makroökonómiai modellje, a nemzeti szocialista gazdaságpolitika Keynesista kritikája — éppen a közgazdasági elméleti fejtegetések teszik ki.

A könyv ennek ellenére történészek, gazdaságtörténészek számára is rendkívül érdekes. Ez annak köszönhető, hogy a szerző munkája súlypontját az objektív tények feltárására, a náci gazdaságpolitika összegező, kvantitatív leírására és elemzésére helyezi. A könyv gazdaságtörténeti értéke az adatok bőséges, sokrétű közlésében, a fasiszta gazdaságpolitika 1933 és 1938 közötti mechanizmusának rendszerezésében rejlik.

A munka első fejezete igen helyesen az 1929—1933. évi túlermelési válságból indul ki, s már itt előljáróban ki kell emelni a szerző érdemét: a fasiszta gazdaságpolitikát nem elszigetelten tekintti, hanem számos területen az 1933 előtti gazdaságpolitikából vezeti le. Különösen érdekes és értékes ebből a szempontból az első részek fejtegetése. Erbe kiemeli a túlermelési és pénzügyi válság rendkívül súlyos németországi méreteit. Hangsúlyozza, hogy a kereskedelmi mérleg a válság éveiben javult ugyan a behozatal erős visszaesése folytán, a fizetési mérleg azonban egyre romlott: az 1931-es 5 milliárdos külföldi tőkekivonás ötszörösen haladta meg a bevételi mérleg aktív saldóját. A válság tárgyalása után kerül sor a válság alatti kormányzatok gazdaságpolitikájának ismertetésére. A fasiszta gazdaságpolitika szempontjából kiemelendő, hogy a válság éveiben a Brüning-kormányzat szélsőséges deflációs politikát folytatott; vám- és adóemelései mellett a kamatláb emelkedés is ezt szolgálta. A nagyarányú adóemelkedés (adókulcs emelés és új adók bevezetése révén) később a náci államháztartás szempontjából igen fontos volt. Hasonló a helyzet a bérpolitika terén is. A szerző hangsúlyozza, hogy a béresökkenés az állami kényszerintézkedések bevezetésével kapcsolatban csak 1930/31 fordulóján következett be, s csakhamar túlhaladta a 20%-os mértéket. A szerző e pontnál vitába száll azonos nézetekkel — a korabeli német gazdasági körök álláspontjával —, miszerint a béresökkenés alacsony volt az ár-költség struktúra kiegyensúlyozásához, s pontos, számszerűen alátámasztott fejtegetéssel cáfolja meg azt.

A visszaesés mélypontján lépett kormányra Papen, akinek gazdaságpolitikája, a viszonyokból kiindulva — a deflációs politika ekkor, a font léértékelése és egyéb külföldi intézkedés után már semmi sikerrel sem kecsegtethetett — lényeges változást hozott: deflációs politikával szemben expanziós programot követett. Papen programja lényegében már tartalmazta a későbbi náci politika legjellemzőbb intézkedéseit. Ekkor vette kezdetét az állami megrendelési politika, az adó-bónok kibocsátása, valamint a munkaalkalom teremtés előfinanszírozási módszere.

René Erbe mondanivalójának középpontjába állítja, hogy a fasiszta gazdaságpolitika egész rendszere a Brüning—Papen-féle gazdaságpolitika előzményeire alapozódott,

részben annak gyümölcsseit aratta le (deflációs jellegű adóemelés, bércsökkentés), részben annak módszereit vette át. A szerző e tényekkel bőségesen alátámasztott megállapításának fontos politikai jelentősége van. Bár nem mondja ki, a tények ezen megvilágításban is világosan bizonyítják, mennyire töretlenül érvényesültek a fináncetöke gazdaságpolitikai célkitűzései.

A második és a harmadik fejezet az állami beruházások, a magángazdaság tevékenységét befolyásoló pénzügyi intézkedések s a deficit finanszírozását szolgáló pénz- és hitelpolitika kérdéseit tárgyalja.

E fejezetek adatbősége mellett nagy érdeme, hogy átfogó, rendszerezett képet nyújt a fasiszta gazdaságpolitika egész mechanizmusáról, s egyértelműen feltárja annak háborús jellegét. Dicséretes a szerzőnek az a következő álláspontja, hogy leleplezze a hamis egykori, sőt mai német nézeteket, kimutassa, hogy a gazdaságpolitika egyik vagy másik mozzanatát nem a konjunktúra befolyásolása, a foglalkoztatás növelése vezette, hanem mindez egyértelműen a fegyverkezésnek volt alárendelve. A fasiszta gazdaságpolitika egyik fő jellemvonásaként a szerző a modern és konzervatív gazdaságpolitikai elemek sajátos keveredését jelöli meg. A náci gazdaságpolitika központi mozzanata a politikai indokoktól vezetett, fegyverkezést szolgáló állami beruházási politika volt. A beruházások indexe, az 1928-as szintet 100-nak tekintve, 1938-ra 377-re emelkedett, s a nemzeti jövedelemnek ekkor már több mint 25%-át emésztette fel. A kiadások 74%-a a fegyverkezésre esett. Részletesen taglalja a szerző a beruházások struktúráját és nagy teret szentel a lakásépítési beruházások visszaesése problémájának. Az állami beruházási politika mellett — s ebben keynesista teóriából kiindulva Erbe elmarasztalja, konzervatívnak ítéli a fasiszta gazdaságpolitikát — a magánberuházási tevékenység fokozása és a fogyasztás növelése csak alárendelt szerepet játszott; csak 1933-ban és 34 elején figyelhetők meg ilyen irányú intézkedések (a Papen-kormány idejére visszanyúló adó-bón rendszer, a 2. Reinhardt-program lakóházatartozási hozzájárulása, bizonyos adókedvezmények, házassági kölcsön stb.). A német adópolitika már lényegében a fasiszta első éveitől kezdve arra törekedett, hogy minél kevesebb jöszágot vonjanak el a stratégiai jelentőségű iparoktól, s így az adópolitika lényegében a Brüningi deflációs politika folytatása volt. A növekvő adóbevételek azonban közel sem tudták fedezni a rohamos kiadások emelkedést, s így egyre nagyobb deficit keletkezett: az 1933. évi 2440 millióval szemben 1938-ban már 10 500 millió márka. Ez a tény határozta meg az egész pénzügy- és hitelpolitikát, amely éppen ezért teljesen a fegyverkezési kiadások problémájának volt alárendelve. A pénzügypolitika lényege a deficit finanszírozása volt. A további fejezetek részletesen bemutatják a deficit finanszírozás mechanizmusát. 1933 és 1935 között elsősorban az „előfinanszírozás” leplezett módszerét alkalmazták: az állami rendelésekre dolgozó vállalatoknak látszat intézményekre szóló váltókkal fizettek, melyeket a Reichsbank leszámlított. A finanszírozás ezen módja formailag nem államadósságként szerepelt. 1934-től az ún. Mefo-váltók játszottak hasonló szerepet. A rövidlejáratú váltók mellett, különösen 1935 után ugrásszerűen nőtt a közép- és hosszulejáratú adósságok összege. Gyakorlatilag a takarékbetéteket és biztosítási összegeket az intézeteknek államcímletekkel kellett fektetniük. A pénzintézeteknél összegyűlt összegeket közvetlenül fölőzték le, oly módszerrel, mely más országokban csak a háború alatt terjedt el. A hosszulejáratú hitelek kibocsátásának technikája háborús jellegű volt. A pénzügypolitika tárgyalása során a szerző külön kitér a fasiszta gazdaságpolitika ezen intézkedéseinek konzervatívizmusára, a nyílt piaci műveletek lényegében teljes mellőzésére s az ún. Sola-váltók kivételével elavult módszerére.

A negyedik fejezet tárgyalja a közvetlen ellenőrzés rendszerét, s ezen belül nagy teret szán a kereskedelmi és devizagazdálkodás problémáinak. Az 1931-ben bevezetett részleges devizagazdálkodást 1933 után a legerőteljesebb korlátozás váltotta fel. Erbe kimutatja, hogy a fasiszta fegyverkezési-beruházási politika következményei hogyan befolyásolták a kereskedelmi mérleget, hogyan tettek szükségessé radikálisabb korlátozásokat. Ezt Schacht 1934-ben bevezetett „Új terv”-e valósította meg. Az „Új terv” alapja a német külkereskedelem kétoldali szerződésekre alapozása, a behozatal mennyiségi korlátozása, a különféle módszerekkel történő kivitelátogatás volt. A devizagazdálkodási intézkedések mellett pedig nagy lendületet vett az autarchiás elvek megvalósítása: a pótlóanyag termelés — szintetikus benzín, gumi stb. — kiépítése.

Mindez lényeges változásokat hozott a német külkereskedelem szerkezetében. A munka részletesen elemzi a kivétel és behozatal adatait. Kiemeli a márka-leértékelés mellőzésének és a különböző átváltási árfolyam alkalmazásának módszerét. Azon országok felé, melyeknek piacára és valutájára Németország rá volt utalva, alacsony átváltási árfolyamot alkalmazott, a délkelet-európai országok felé viszont — melyek külkereskedelmileg éppen Németországra szorultak — magasban tartották az átváltási árfolyamot. A német külkereskedelem erősen lecsökkent Nyugat-Európával és az USA-val, rendkívül

megnőtt Délkelet-Európával, a Közélkelettel és Latin-Amerikával. A gazdag adatanyagból is ki kell emelni a fizetési mérleg megváltozott helyzetének elemzését, annak kimutatását, hogy tőkeimportról csak az államközi kliringhitel keretében lehetett szó, s Németország számára gyakorlatilag csak a kliringhitel felhalmozása formájában nyílt lehetőség a fizetési mérleg deficitjének ellensúlyozására. Ez a tény a magyar—német gazdasági kapcsolatok értékelése szempontjából is figyelemreméltó. Nem lehet egyetérteni azonban a szerző azon értékelésével, miszerint a valutaértékelés Németországnak előnyösebb lett volna, mint az annak pótlására szolgáló bonyolult kivitel támogató és felárrendszer. Szerző azt állítja, hogy akkor Németország kevésbé szorult volna ki a világpiacról, de nem veszi figyelembe a valutaértékelés azon hatását, melyet a német adósságok növelésére, s ezáltal a fizetési mérlegre gyakorolt volna. A fasiszta fegyverkezési céloknak az alkalmazott schachti módszer felelt meg legjobban. A továbbiakban az ár- és bérpolitika intézkedéseinek tárgyalására kerül sor, s különösen kiemelhető a „visszatartott infláció” mechanizmusának bemutatása, s ennek kritikája; a tüneti kezelés, az áremelkedés kényszereszközökkel történő visszatartása nem odázza el egyszersmindenkorra a valutaösszeomlás veszélyét.

A fasiszta gazdaságpolitika módszereinek, egész rendszerének bemutatása és gazdag adatszerű dokumentálása a magyar olvasó számára annál is inkább érdekes, mert a 30-as évek magyar gazdaságpolitikájának mintájául szolgált a schachti rendszer, s alapvetően ezen intézkedéseket próbálták megvalósítani Magyarországon is.

René Erbe könyve, ha nem is hoz sok újat, figyelemreméltó összefoglalás, lelkiismeretes elemzés, egyszerűen hasznos munka. A keynesista közgazdasági elméleti fejtegetések természetesen részletes marxista bírálatot kívánnak, ezen ismertetés keretében azonban a munka gazdaságtörténeti vonatkozásait állítottuk előtérbe, a közgazdasági-elméleti problémákra nem tértünk ki.

BEREND T. IVÁN

PETER F. SUGAR:

THE INFLUENCE OF THE ENLIGHTENMENT AND THE FRENCH REVOLUTION IN EIGHTEENTH CENTURY HUNGARY

(Journal of Central European Affairs. 1958. vol. XVII. 331—355. 1.)

A FELVILÁGOSODÁS ÉS A FRANCIA FORRADALOM HATÁSA A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A tanulmány a magyarországi felvilágosodással, a jozefinizmus problémáival, az 1789/90-es rendi mozgalommal, majd a magyar jakobinus szervezkedéssel foglalkozik. A politikai és társadalmi megmozdulásokat egyaránt francia szellemi hatásokra vezeti vissza, így mindenekelőtt a magyar jakobinus összcsekküvést, amely előadásában a társadalom fölött lebegő megfoghatatlan szellemi ködképpé válik (348. s köv. l.). II. Józsefnek az volt a „nagy hibája”, hogy nem gondolt a magyar nemességrek „a hagyományokhoz való ragaszkodásával” (335. l.). A Hóra-felkelésnek „etnikai és vallási okai voltak” (342. l.).

Azt hisszük, főlölleges Sugar történetiszemléletével vitába szállunk, de nem hagyhatjuk szó nélkül a tanulmány szakmai tájékoztatanságát és a hemzseggő tárgyi hibákat. Sugar nem ismeri a korszakra vonatkozó alapvető forráspublikációkat (Sándor Lipót nádor, József nádor iratai. A magyar jakobinusok iratai stb.), monográfiákat (Mályusz: A türelmi rendelet, Waldapfel: A magyar irodalom a felvilágosodás korában stb.), s Bessenyei életművére Csahihen: Pest-Buda irodalmi élete c. művéből meríti tudását. Hóman—Szekfű Magyar Történetének XVIII. századi kötetét, „bár gazdag művelődéstörténeti anyagot hoz”, nem használta fel, mert nem tudta különválasztani a megbízható adatokat azoktól, amelyeket „Hóman prof. politikai elfogultságából” vett bele. (340. l. 40. jegyz. Köztudomású, hogy ezt a századot, ahogy már a megelőző kettőt is nem Hóman, hanem Szekfű írta. Sugar a Szekfű nevet valószínűleg Hóman keresznevének gondolta, így is idézi: Szekfű-Hóman.)

De az átnézett munkákhoz sem ragaszkodik túlságosan, s bár állításai igazolására jegyzeteiben sűrűn idézi a lapszámokat, a megadott helyen gyakran egészen mást találunk. (Ld. pl. az 5., 6., 26., 31., 49., 75., 76., 77., 93., 101 stb. jegyz.) A szerző kronológiával, tényekkel nem törődve tör elmélete igazolására, s közben nyilván arra gondol, hogy a

folyóirat olvasóközönségéből úgy sem tudja senki sem ellenőrizni az adatait. Így elmondja pl., hogy a „népszerű” II. Lipót halála után a reformerek közül „egyesek” megmaradtak a forradalom útján, s megszervezték a jakobinus összeesküvést; „mások” teljesen visszavonultak, „ismét mások” viszont, így Széchényi Ferenc, a politikai élet helyett a társadalmi tevékenységet választották, „mint a Nemzeti Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása” (348. l.). Talán fölösleges emlékeztetni rá, hogy az első esemény 1793-ban, a második 1802-ben, a harmadik 1825-ben történt. II. Lipótot 1792-ben, tehát halála után koronáztatja magyar királlyá (341. l.); Kazinczyról megállapítja, hogy nemesi testőr volt Bécsben, ott szívta magába a francia felvilágosodás eszméit, aztán hazajött és megindította irodalmi folyóiratát, az Uraniát (Kármán lapját, 333, 334. l.). Martinovicsnak (aki szerinte horvát volt, s Mémoires philosophiques című munkájában d’Holbach materialista filozófiáját támadta, holott éppen ellenkezőleg, elméletét legtöbbször teljesen magáévá tette, 349. l.) 1791-ből való három politikai röpiratról tesz említést (350. l.), kár, hogy csak fűtőlag, mert a magyar kutatók egyikét sem ismerik. 1793-ban, amikor nem is hívták össze országgyűlést, a diétával kidolgoztat egy eddig ismeretlen nyilatkozatot: „Hungarian Declaration of the Rights of Men and Citizens” (348. l.). Abaffy Ferencet néhány pasquillusáért „jólismert költőnek” mondja (348. l.), s ugyancsak költővé nevezi ki Óz Pál ügyvédet is (352. l.), mert egy általa csupán lemásolt epigramma szerzőjének hiszi (341. l.), a jámbor Virág Benedeket pedig mint jakobinust bíróság elé állíttatja (352. l.). Kisfaludy Sándor gárdabeli közönséges fegyelmeztelenségi ügyét a francia forradalom mellett tüntető lázadásá lépteti elő (353. l.), Eszterházy Józsefet, az aulikus grófot pedig megteszi radikális és tüzes nacionalistának (354. l.). Bárhová nyúlunk, ténybeli hibát találunk: Bessenyei Magyarság című munkája nem szól a Magyar Tudós Társaság megalakításának szükségességéről, erről szóló munkáját viszont csak 1790-ben adták ki (333. l.). Martinovics nem deista, hanem ateista volt (349. l.), a Contrat Social-t nem ő, hanem Szentmarjay fordította magyarra (uo. latinul viszont sem 1792-ben, sem később nem jelent meg), ahogy a Ferenc császárhoz írt nyílt levelének is Szentmarjay és nem Hajnóczy a fordítója (350. l.). Hajnóczy nem kálvinista, hanem luteránus papnak volt a fia, s 1794-ben nem volt „magasrangú állami hivatalnok” (351. l.), Molnár János nem piarista, hanem jezsuita szerzetes (352. l.), Spillenber Pál nem volt a jakobinus per védőügyvédjei közt (338. l.), s Budáról nem szállíthatták a francia hadifegyvereket hajóval Erdélybe (uo.). Sigray keresztnéve Jakab és nem Antal (351. l.), Nande helyesen Naudé, Volnay helyesen Volney. Batthyány (és nem Batthjányi) Lajos, a 48-as miniszterelnök pedig nem fia az Ad amicam auream (és nem — ahogy következetesen írja — auream) röpirat szerzőjének, Alajosnak (355. l.). Szinte vég nélkül sorolhatnánk ezeket a ténybeli hibákat, de talán ennyi is elég. Végezetül csak egy „tévedést” hadd igazítsunk még helyre, s ez egyúttal Sugar történetselemléletének is kritikája: Óz Pált nem azért ítélték halálra a magyar jakobinusok perében, mert védekezésében azt mondta, hogy „Voltaire és Rousseau eszméi meg fogják hódítani a világot” (352. l.), hanem azért, mert a magyar parasztság nyomoráról beszélt, s arról, hogy a tömegek számára fölemelkedést csak a királyság és a feudális rendszer megdöntése hozhat. A két idézet pontosan rávilágít Sugar elmélete és a történeti valóság közti különbségre, egyben tanulsággal is szolgál: a történetírás a történeti tényekre kell hogy épüljön, enélkül a legszebb elmélet is levegőben lóg.

BENDA KÁLMÁN

JULIAN SYMONS:

THE GENERAL STRIKE

(London, The Cresset Press. 1957. 259 l.)

AZ ÁLTALÁNOS SZTRÁJK

A XX. századi Anglia legnagyobb belső társadalmi megrázkódtatását 1926-ban élte át. Ekkor polarizálódott legvilágosabban két táborra az angol közélet: a munkásosztály és a tőkésék frontjára. A kettéválás éles volt és a szembekerülő felek olyan harci fegyvereket választottak ki maguknak, amelyek nem illettek a prosperitást és demokráciát hirdető korszak tablójához. 1926 rácafélt az angol burzsoázia kiegyensúlyozottságáról, liberalizmusáról, demokratizmusáról szőtt elképzelésekre. Az angol burzsoázia győzelme kivívásához durva, erőszakos eszközöket alkalmazott, megtagadta a szabadságjogok tiszteletben tartását, nem riadt vissza a hazugságoktól, letartóztatott, büntetett. Mindezt abban a reményben, hogy gazdasági nehézségein urrá lesz, ha a munkásság életszínvonalát még

lejjebb szállítják. A burzsoázia népellenessége mellett rövidlátásáról is tanúbizonyságot tett. A munkások általános sztrájkjának bukása után a kormány szentesítette a munkások életkörülményeinek lerontását, sőt a szakszervezetellenes törvénnyel politikailag is gúzsba kötötték a proletariátust. Ezek az intézkedések azonban vajmi keveset javítottak az angol tökésgazdaság perspektíváin, versenyképességén.

Érthető, hogy e heves osztályösszeütközésnek széles történeti irodalma van, az egyes politikai mozzanatok leírását a különböző történeti művekben újszólván már „fényre koptatták”. J. Symons könyve ezért nem hathat a revelláció erejével, erre azonban nem is törekszik. Jól szerkesztett összefoglalót nyújt az általános sztrájk előtörténetének, lefolyásának és lezárulásának egészéről. Az összefoglaló elkerülhetetlenné tette ismert mozzanatok ismétlését, de Symons nemcsak összegezi az eddigi eredményeket. Igen figyelemre méltóak finom elemzései bonyolult folyamatokról (mint például a kormányon belül a S. Baldwin—W. Churchill közötti taktikai-módszerbeli ellentét alakulása; vagy a szakszervezeteken belül a jobbszárny és balszárny elképzelése közötti különbségről). A könyv értékét azonban elsősorban az új források felhasználása, új mozzanatok megvilágítása növeli. Symons engedélyt kapott a szakszervezetek iratanyagának feldolgozására, ezenkívül a szerző széleskörű személyes levelezést folytatott a küzdelmek résztvevőivel, sajtó útján kért és kapott anyagot készülő művéhez a barrikád két oldalán küzdő „egyszerű közkatonaiktól”. Symons könyvéből így megtudhatjuk nemcsak azt, hogy miként dolgoztak „fent” (amire bőséges anyagot találhatunk a gazdag memoirirodalomban), hanem egy-egy villanásnyira betekintést nyerhetünk munkások, egyetemisták, sztrájkolók és sztrájkterő önkéntesek érzelmevilágába is.

Symons könyve kronológiai sorrendben követi az eseményeket, amelyekről mondanivalóját négy nagyobb egységbe foglalja össze. Az első két részben a sztrájk előtörténetét, a harmadikban a sztrájk lefolyását, a negyedikben a sztrájk lefújását követő fejleményeket kíséri nyomon. Az egyes fejezetek anyagának értéke, újszerűsége eltérő. Az első két részen érzékelhető leginkább, hogy a szerző itt inkább csak összegezést nyújt, mikor röviden vázolja a 1925 nyarától 1926 tavaszáig a válság érlelődését. E vázlat, még ha méltányoljuk is e rész összefoglaló jellegét, súlyos hiányosságokkal küzd. Fő fogyatékos-ságaként jelölhetjük meg, hogy nem elemzi a politikai-társadalmi feszültséget-összeütközést kiváltó gazdasági szénválságot. Az elemzés elmulasztása magyarázza részben a szerzőnek azt a hibás koncepcióját, mely szerint a kompromisszumos megegyezést a bányatókésék és a bányászok szakszervezeti vezetőinek kölcsönös makacs merevsége hiúsította meg. A szerző így fennakadt a jelenségek szubjektív magyarázatánál, holott a gazdasági adottságok megadták volna a kiegyezés lehetetlenségének objektív kulcsát, a történetileg kialakult helyzetben minden ilyen esetleges kiegyezés látszólagos lett volna, a papíron megkötött megállapodások nem hatottak volna ki a való életre és csakhamar elévültek volna ugyanúgy, mint maga a Herbert Samuel jelentés.

A szerző kitér a Labour Party-n, a szakszervezeteken belüli áramlatok kimutatására, de itt sem kellő mélységben. Szemléltető módon rajzolja meg A. J. Cook, Herbert Smith, F. Hodges vagy J. H. Thomas arcképét, a profil azonban itt is elsősorban a szubjektív mozzanatok, a morális, emberi rezonálások kiemelésével zárul, és nem folytatódik a teljes politikai platformok rajzával. A szerző nem mutat rá a munkáspártban 1925 második felében kialakuló válságra, amely megingatni látszott MacDonald pozícióját. (E jelenségekről értékes felvilágosításokkal szolgál B. Webb naplója és P. Snowden önéletrajza.) Túl rövidre sikerül és túl sommásan hangzik Symons megállapítása a bányászvezetők „makacs hallgatásáról”, „árnyékbokszolásáról” (36. l.). A valóságban sokkal bonyolultabb folyamatról volt szó. A bányászvezetőknek volt platformjuk (a bányák államosítása, amit a Herbert Samuel bizottság elő is terjesztettek), e platformjukkal azonban, miután a királyi bizottság elvetette, elszigetelődtek, innen a „hallgatás”, a kétségbeesett elszántság érzése és politikája.

A könyv gerincét a harmadik rész képezi, amelyet a szerző a sztrájk leírásának szentelt. Ez a rész foglalja le terjedelmileg a munka kétharmadát, és itt juthat leginkább új ismeretekhez az olvasó, itt kerülnek felszínre a J. Symons által gyűjtött új anyagok. Legújszerűbbnek és legsikerültebbnek azok a fejezetek hatnak, ahol a könyv a sztrájkterő önkéntesek toborzását, összetételét, szemléletét világítja meg, de tanulságosak a rádió működéséről, a sajtó életéről szóló oldalak is. Symons adatokkal cáfolja a jobboldali szakszervezeti-munkáspárti vezetők által terjesztett legendát, amely szerint a sztrájk lendülete lanyhult volna. Helyi-vidéki részleteket közöl „a kilenc nap” történetéből. Újra meghúz néhány ismert, de már elhalványult és eléggé nem hangsúlyozható kontúrt. Így a sztrájk lefújásával kapcsolatban bizonyítja, hogy Herbert Samuel egy percig sem hitette el a szakszervezeti Főtanáccsal, hogy hivatalos jelleggel tárgyal, és így a tényleges helyzettel tökéletesen tisztában levő J. H. Thomas részéről a sztrájk abbahagyására kiadott

parancs nem a kompromisszum reményében, hanem az egyoldalú lemondás-megadás síkján mozgott. J. Symons ezért az ő esetében „árulásról” beszél, az árulók körét azonban csak az ő személyére szűkíti le (231. l.).

A jólsikerült harmadik résszel kapcsolatban csak egy-két észrevétel megtételére szorítkozunk. Nem érthetünk egyet a szerzővel, amikor arról ír, hogy Baldwin miniszterelnök május 3-iki parlamenti beszéde a tőkés álláspont tárgyilagossá előadása volt. A valóságban Baldwin nagyonis propaganda ízü beszédet tartott, amelyben a tények ismertetése egyoldalú volt. Baldwinen Churchill csak megfogalmazásban ment túl (Parliamentary Debates. 1926. 195 Vol. 57—73. l.). Úgy véljük nem jár helyes nyomon a szerző akkor sem, amikor mereven szembeállítja Baldwin és Churchill, Simon és Slesser álláspontját a sztrájkkal szemben tanúsítandó taktikai-jogi magatartással kapcsolatban. A burzsoázia politikáját és propagandáját a két irányzat együttes hatása alakította ki, nemcsak az osztályt egészében, hanem a kormány akcióit is egyenként. (Ezt különben Symons adatai is aláhúzzák.) Sajnos a munkáspárt és szakszervezetek belső életével túl keveset foglalkozik a szerző, azok az oldalak, amelyeket e témának szentelt, érdekeseseknek, sikereseknek mondhatók.

A negyedik, zárórészben a szerző már csak kitekintést nyújt a bányászok sorsának további alakulására, a mondizmusra és a mondizmus csődjére. Végül néhány kérdés és felelet formájában foglalja össze a sztrájk által felvetett társadalmi-politikai problémákat.

J. Symons könyve láthatólag objektívista munka. Az angol polgári történészek azonban ritkán állnak meg az események fényképezésénél, Symons számára pedig ezt a megtorpanást a tárgyalt téma különösen nehézzé tette volna. Symons a súlyos dilemmában a munkásokkal rokonszenvezik, ami kitér a szenttőkés, a kormány és a Főtanács politikáját elítélő soraiból is. A polgári objektívista szemlélet azonban, ha még oly progresszív is, nem pótolja a marxista megközelítést. Symons nem tekintett az ellentmondások gazdasági mélyére, nem mutatta ki a kormányapparátus, a közélet, sőt a közvéleményformáló eszközök függőségét a nagyburzsoáziától. Az általa felvetett kérdésekre a végső konklúziók levonásánál elkerülhetetlenül ellentmondásokba keveredik: hangsúlyozza, hogy az általános sztrájk csak mint forradalommal összeszővődött akció győzedelmeskedhetik. (A tétel abszolutizálására rácafélt az 1902-es svéd, az 1920-as német, az 1934-es francia sztrájk tapasztalata. Symonsnak akkor lett volna igaza, ha az általános sztrájk politikai tartalommal való ellátását vetette volna fel követelményként, méghozzá tudatos formában.) E megállapítás után azonban olyan következtetésre jut, hogy a lehető legkedvezőbb megoldást a kompromisszum nyújtotta volna, amihez az kellett volna, hogy a sztrájk tovább folytatódjék. J. Symons itt már a lehetőségek birodalmába tévedt, nem számolván eléggé az adottságokkal (kiemelvén a liberálisok, az egyház közvetítését, Thomas áruló negatív szerepét. E tendenciák azonban ellentendenciákba ütköztek: a liberális párt szakadása, a katolikus bíboros fellépése a kormány mellett, az egész szakszervezeti vezetőség csődje). A kompromisszum lehetőségébe vetett hit, úgy hisszük, önmegnyugtató a szerző számára.

Az 1926-os általános sztrájk szükségszerűen veti fel azt a kérdést: egyedi jelenségről beszélhetünk-e, elképzelhetők-e újabb általános sztrájk Angliában? E kérdésre választott a burzsoázia az 1927-es szakszervezeti törvénnyel, a jobboldali szakszervezeti vezetők ünnepélyes „never more” ígéreteikkel, válaszoltak a történétírók és reflektál rá J. Symons is. Symons szerint olyan újabb általános sztrájk, amely megreked az 1926-os sztrájk gazdasági — enyhén szindikalista színezetű — korlátainál, Angliában elképzelhetetlen és ebben valószínűleg igaza van. (Bár még az elsősorban gazdasági természetű általános sztrájkok lehetőségét sem szabadna ilyen egyértelműen kizárni, inkább az 1926-os sztrájkot körülvevő szindikalista megváltó mítosz alkonyáról beszélhetünk — ami Cookéknál jelentkezett.) Symons nem tagadja, hogy sor kerülhet még általános sztrájkra Angliában, de ezt szorosan összeköti a szocialista forradalommal. Az összefüggés megállapítása helytálló, a két folyamat merev összekötése nem. Symons téved, amikor a szocialista forradalom bekövetkeztéig a megváltozott angol társadalmi politikai viszonyok mellett elképzelhetetlennek tart bármiféle általános sztrájkot. A sztrájk keletkezését konkrét osztályellentétek szülik, amelyek elégségesek lehetnek egy általános sztrájk kirobbanásához, még mielőtt a szocialista forradalom feltételei megértek volna.

Az elméleti tévedések, tárgybéli fogyatékoságok ellenére J. Symons könyvében az angol proletariátus küzdelmeinek hasznos és értékes megelevenítését üdvözölhetjük. A haladó szellemű szerző tollából sok értékes részletfelvilágosítást nyerhetünk az angol burzsoázia kormánygépezetének működésére vonatkozólag. Kár, hogy az előtörténet esetleges további csökkentésével J. Symons nem szabadított fel több helyet a kilenc nap helyi mozaikkockáinak, az „alsók” és „felsők” életének még részletesebb ábrázolására.

JEMNITZ JÁNOS

DR. SCHULTHEISZ EMIL—DR. TARDY LAJOS:

FEJEZETEK AZ OROSZ—MAGYAR ORVOSI KAPCSOLATOK MÚLTJÁBÓL**(Budapest, Medicina Könyvkiadó. 1960. 199 l., 21 tb. Orvostörténeti könyvek)**

Az orosz—magyar kapcsolatok történetének kutatására már a magyar polgári történetírás tett egy-két félénk lépést, a felszabadulás után pedig egész természetesen jelentős mértékben megnövekedett az érdeklődés a téma iránt. Meg kell mondanunk, hogy történetírásunk sajnálatos módon messze elmaradt az e téren fellépő igények mögött, a kapcsolatok történetének nemhogy tudományos igényű és alaposágú feldolgozása nem történt meg, hanem még nagyobb léleketű népszerű szintézis sem látott napvilágot. Nem egy részletkérdésre persze már vannak feldolgozásaink, külön kötet jelent meg a kapcsolatok egyes fontosabb fejezeteiről, de mindez még igen kevés a teendőkhöz képest.

Annál nagyobb örömmel kell ezért üdvözlöznünk a két szerző munkáját, amely a tudománytörténet korábban teljesen elhanyagolt, most viszont nálunk is, mint világszer- te egyre fontosabbá váló területén az orosz—magyar tudományos kapcsolatok egyik eddig jóformán teljesen ismeretlen és így igen sok meglepetést tartogató részletét tárta fel igen alapos és bámulatosan sokoldalú kutatás alapján.

A könyv bevezető fejezetei rövid áttekintést adnak a XVIII. századi magyar és orosz egészségügy, orvosképzés és orvosi gyakorlat történetéről, áttekintik az orosz—magyar orvosi kapcsolatok múltját, hogy azután néhány Magyarországról Oroszországba került és ott jelentős szerephez jutott orvos életrajzán keresztül mutassák be a kapcsolatok kiemelkedő állomását.

A változatos életpályát befutott Gyöngyössi Pál 1753-ban került Oroszországba és itt az udvari orvosi címet nyerte el, orvostudományi munkássága mellett még filológiai is foglalkozott. Az orvoscsaládból származó Peken Keresztély 1755-ben került Oroszországba, és 8 évvel később már a birodalmi Orvosi Kollégium, a legfőbb egészségügyi hatóság tagja, később pedig tudományos titkára. Ő írta az első széles körökben elterjedt és nagyhatású, népszerű orvosi könyvet, amely arra volt hivatott, hogy orvosok hiányában laikusok maguk is gyógyíthassanak egyszerű betegségeket. Fia, Peken Mátyas már Oroszországban született és szintén magas állásokat töltött be az orosz egészségügyi szervezetben. Kereszturi Ferenc 1762-ben tűnt fel Oroszországban, jelentős szerepe volt az 1770—71-es pestisjárvány leküzdésében, később egyetemi tanár lett. Egészen regényes életpályát futott be a szárszói származású Reinegg Jakab, aki színészként kezdett foglalkozni orvostudománnyal, Koháry János gróf jóvoltából a nagyszombati egyetemen szerezte meg orvosi oklevelét, s aztán pártfogójával együtt elindult Keletre, a grúz királyi udvarban működött eredményesen mint orvos, de egyúttal mint diplomata is, részben ő folytatta azokat a tárgyalásokat, amelyek során Grúzia Oroszország védnöksége alá helyezte magát. Az egykori piarista tanár, Orlay János 1791-ben megy Oroszországba, ő is udvari orvos lesz, és ő az, aki sok más magyarországi tudóst hív meg Oroszországba és egyengeti ottani érvényesülésük útját. Később a nyezsini, majd az odesszai gimnázium igazgatója, államtanácsos, aki élete végéig megtartja tudományos kapcsolatait Magyarországgal és szolgálja a kölcsönös tudományos információ ügyét. Koritáry György 1806-ban ment Oroszországba s 1810-ben bekövetkezett haláláig a harkovi egyetem tanára volt, ahol különösen orvostörténeti előadásaival tűnt ki. A sort a szerzők Hamburger Jenővel, a Magyar Tanácsköztársaság népbiztosával zárják le, aki a Tanácsköztársaság bukása után a Szovjetunióban a röntgenológia egyik vezető szakembere lett és általában jelentős tevékenységet fejtett ki a szovjet egészségügy szervezésében.

A szerzők életrajzaikban hőseik magyarországi és oroszországi pályafutását egyaránt részletesen ismertetik, s ezzel mindkét ország kultúrtörténetének egyes mozzanatait világítják meg igen érdekes adatokkal. Az egyes orvosok tudományos munkásságának, az orvostudomány fejlődésében játszott szerepüknek bemutatásával a szorosabban vett orvostörténet terén is sok újat hoznak. A szerzők külön érdemüként könyvelhetjük el azt is, hogy fáradságosan felkutattott részletadatokból egységes, színesen és érdeklőtten megírt összképet tudnak megrajzolni, úgyhogy munkájuk nemcsak tudománytörténeti, hanem általában kultúrtörténeti szempontból is jelentős alkotás és az orosz—magyar kapcsolatok történetének egészét is néhány új vonással gazdagítja, mert felhívja a figyelmet azokra a magyar orvosokra, akik a hazai szegényes viszonyok közt nem tudtak érvényesülni, az orosz állam viszont értékes munkásságukat erkölcsi és anyagi téren egyaránt méltóan jutalmazta. Bármennyire is részletkérdésnek látszik a könyv témája, eredményeit az orosz—magyar kapcsolatok történetével, sőt általában a magyar történelemmel foglalkozó szakembereknek alapos figyelemre kell méltatniuk.

NIEDERHAUSER EMIL

SZÉCHENYI ISTVÁN:

STÁDIUM

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1958. 307 l.)

Szép és időszerű feladat elvégzésére vállalkoztak népszerű forráskiadvány-sorozatunk szerkesztői a Stádium megjelentetésével. Széchenyinek saját korában ugyan nem a legnagyobb hatású, de haladó reformprogramját a legrendszerezesebben és leghatározottabban összefoglaló műve ez. Különösen alkalmas tehát arra, hogy meggyőződen, a maga — igen bonyolult — valóságában állítsa eléink a 30-as évek elejének Széchenyijét, akiben a későbbi — 40-es évekbeli — Széchenyit, Kossuth ellenfelét bálványozta az ellenforradalmi korszak, illetve ítélte el (jelentős részben és eléggé soká) a felszabadulás utáni korszak történetírása; tudatosan elleplezve, ill. helytelenül fel nem ismerve benne Kossuth elődjét. Most már évek óta nem született e kérdést érintő olyan történeti munka, amely ne hangsúlyozná Széchenyi e korszakának haladó jellegét, de sajnos, mindeddig nem született e kérdésnek szentelt monografikus feldolgozás sem. A monografikus feldolgozások hiányát nem pótolhatja ugyan, de a helyes Széchenyi-kép kialakításához túl nem becsülhető segítséget nyújthat a Stádium hozzáférhetővé tétele a történelem iránt érdeklődők széles köre számára.

És ha „hozzáférhetővé tétel”-en csak a mű szövegének pusztá közzétételét értendő, örömrünk a kötet megjelenése fölött — bár nem zavartalan, de — helyénvaló lehetne. A Stádiumnak (az eredeti kiadást leszámítva) mindössze második teljes kiadása ez, s a számos csonka kiadás után érdeműl tudható, hogy — az 1905-ös akadémiai teljes kiadást követve — közli a kéziratnak a cenzúra által kihagyott vagy módosított részeit is. A korszerű helyesírás szabályainak alkalmazása a szövegek közlésben (eltekintve néhány értelemzavaró átírástól) szintén könnyíti a mű olvasását, anélkül, hogy eredeti nyelvi sajátosságait veszélyeztetné. Túlzott és felesleges gondoskodásnak érezzük azonban Széchenyi rapszódikus, izgatott írásmódjába szervesen beépülő sajátos interpunkcióhasználatának módosítását, lényegében eltüntetését (pl. a mondatbeli felkiáltójelek vesszővel, a hosszú gondolatjelsorok három ponttal helyettesítését). Bosszantó furcsaságokat eredményezett egyes esetekben a latin kifejezések kellő szakértelmet nélkülöző átírása is. A magyar nyelvben meghonosodott kifejezéseken kívül (antitézis, apátia, kategória, konkurrencia, metafizika stb.) a magyaros-fonetikus írásmód valami következetlen és torz alkalmazásával találkozunk latin nyelvű kifejezésekben, a latin nyelvtan szabályainak engedelmeskedő jelzős szerkezetekben is. Az ily módon keréketbört alakzatok valósággal bántják a szemet: casus positivus ~ „kázus pozitívus”; mercantile (semleges melléknév!) forum ~ „merkantil forum”; publica cassa ~ „publika kassa” stb. Ezek után már csak mosolygunk azon, hogy a *spiritus* megtisztelő módon a „szellem; szellemi képesség” jelentéssel ruháztatik fel. (Mindezeket összegyűjtve ld. az idegen szavak magyarázatában a kötet függelékében.)

Mivel azonban népszerű-ismeretterjesztő forráskiadványban a „hozzáférhetővé tétel” semmiképpen sem korlátozódhat a szövegközlésre, a megjelenés fölötti — eddig sem zavartalan — örömrünk határozott bosszúságra fordul, ha a kötet apparátusát — a „Jegyzeteket” és az „Idegen szavak magyarázatát” — vesszük szemügyre. E 30 oldalon ugyanis annyi és olyan jellegű, hanyagságból vagy tudatlanságból eredő szerkesztési logikátlanság, tárgyi tévedés, elírás stb. található, hogy az olvasó inkább hajlandó a — kétségtelenül több — megfelelő magyarázatot kivételnek tekinteni, mint fordítva. A Stádium 1905-ös akadémiai kiadása megelégedett azzal, hogy — nem magyarázat, hanem a kiadás teljessége kedvéért — közölte az 1833. évi kiadói jegyzeteket. A jelen kiadást — jellegének megfelelően — új, didaktikus célú jegyzetanyag egészíti ki, amelyet azonban előttünk ismeretlen megfontolások alapján néhány címszónál az „ősjegyzetek”-ből átvett magyarázatok tartítanak. Még érthető egyes idegennyelvű szövegrészek fordításának átvétele. De csak az olvasó szórakoztatása és nem tájékoztatása lehetett a célja pl. a következő jegyzet átvételének: „Arachné Jonis-ileány volt, kit Pallas szövérsre és hímvarrársra tanított és erővel történt holta után pókká változtatott.” (276. l., 70. j.) A jobb sorsra érdemes Gracchusokról — a szerkesztő által itt is elegendőnek tartott 125 éves „tájékoztató” alapján — megtudjuk, hogy ők „két felülemelkedett lelkű testvér és római tribunus plebis” voltak, „kik a nép boldogulását ügyelvén, ettől elhagyattak és életüket vesztették” (277. l. 91. j.). Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy néhány esetben (pl. a 20-as jegyzetnél és a *talio* magyarázatánál) az át nem vett „ősjegyzet” jobb, mint a közölt új. A klasszikus műveltségben csak egy kissé járatos olvasót az újonnan írt jegyzetek között is érheti nem egy meglepetés. Például: „Palladium:

Pallasnak, a bölcsesség és a népművészetek (sic!) istennőjének védőeszköze (!?).” (274. l. 35. j.) Ezután nem csodálkozhatunk azon, hogy a sajtóhiba ördöge Nero nevét Domitiusról *Domitiusra*, Trajanusét Ulpiusról *Alpiusra* változtatta (278. l. 94, 97. j.), vagy az idegen szavak magyarázatába „tribunus *plebius*”-t (301. l.) és (alanyeset!) „*fractionem panis*”-t (287. l.) csempéztet.

Nem térhetünk ki itt az általános műveltség körébe álló jegyzetek színvonalára (megtudjuk pl., hogy Lafontaine „francia költő, tanuláság életméséi igen népszerűek” [277. l. 85. j.]; ennél lényegesebb — a nemcsak szakembereknek szánt kiadásokban különös fontosságú — szövegmagyarázó jegyzetek kérdése. A „felelet” sajnos itt is negatív. Az idegennyelvű szövegrészek fordításába számos pontatlanság került, előfordul a szöveg szándékával egyenesen ellentétes értelmezés is (pl. a szövegben [45. l.] „nehézség” jelentésű „*gravitas*” „erő”-ként fordítása [273. l. 7. j.]) A feudális viszonyokat kifejező fogalmak (és természetesen maguk a viszonyok) pontatlan és töves magyarázataiból (nem szólva a magyarázat nélkül hagyás eseteiről) csak a legkirívóbbakat emeljük ki. A szövegben többször előforduló „*allodium*” (112. l.: szembeállítva a „cenzuális földekkel”) nem a jegyzetek között, csak mint idegen szó nyer magyarázatot: „hűbéri szolgáltatástól mentes szabad birtok; törzsi birtok, szállásbirtok” (281. l.). A cenzuális földet nem magyarázza, csak a cenzust, amelyet két teljesen fölösleges értelmezés előtt „l. adóbecsítés, adójóvedelem”-ként jelöl meg (283. l.). A „földesúri kezelésben lévő adómentes föld, majorsági föld” — illetve „jobbágyi művelés alatt álló adóköteles föld” meghatározások, amelyek magától értetődőek lettek volna, nem szerepelnek. — A „*donatarius*” Széchenyinél nem egyszerűen „megajándékozott” (285. l.), hanem az, akinek a fiscalitas értelmében elkobzott birtokot adják. — A „*perennalis fassio*” nem „örökös tulajdonként való birtoklás lehetősége” (295. l.), hanem az ingatlan birtok örökre való átruházásának jogi aktusa. — A „*precarium*” nem „kínosan nyert, bizonytalan” (296. l.), hanem bármikor visszavehető adománybirtok. — A „*peculium*” (111. l.) nem „*saját vagyon*” (295. l.), hanem a királyi jogokból eredő jóvedelmek egyik elnevezése. — A jegyzetelés formális felfogására utal a gyakori — e példák némelyike által is illusztrált — eljárás: a történeti magyarázatot igénylő kifejezések „idegen szó”-ként felfogása a kor és a szöveg összefüggéseinek figyelmen kívül hagyásával. A feladat így sokkal egyszerűbbé válik: „elegendő” a „*deputacionális munkák*”, a „*devalváció*” stb. magyar fordítását megadni, a legtöbb esetben „az Idegen szavak szótára (Terra, Budapest, 1957) szerint” (281. l.). A szövegösszefüggés elhanyagolására szélsőséges példa: a „*fiscalitas*” értelmezései között a fiscalitas *mint jog* (eltörlésének Széchenyi egész fejezetet szentes) nem szerepel (286. l.). Ugyancsak a feladat formális felfogására utal, hogy pl. a „*pigmeusok*” magyarázatát két helyen — változatlan formában — is megtaláljuk (273. és 296. l.), azonban hiába keressük pl. a „*pium desiderium*” vagy a „*Camb(ium) Merc(antile)*” (108. l.) megfejtését.

Az ilyen gondatlan gondozást nem tarthatjuk másnak, mint tiszteltatlenségnek a művel és az olvasóval szemben egyaránt. A népszerűítő-ismeretterjesztő feladat itt tapasztalható lebecsülése annál meglepőbb, mert a sorozat eddig megjelent többi kötetének szerkesztői a honfoglaláskori forrágyűjtemény és a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájára vonatkozó dokumentumgyűjtemény — a jelen kötetnél jóval bonyolultabb feladatot jelent — apparátusát igazán elismerésre méltó módon készítették el.

A kötet színvonalas és közérthető bevezető tanulmánya (Mátyás Antal — korábbi értekezésének felhasználásával készült¹ — munkája) főként a polgári átalakulás gazdasági kérdéseinek felvetése és megoldása szempontjából elemzi a Stádiumot. Legsikerültebbek a feudális viszonyok bírálatát interpretáló részek, igen szép a földesurak és jobbágyok közötti gazdasági érdekközösség koncepciójának árnyalt elemzése. Vázlatos voltában is jó Széchenyi történetzemléletének bemutatása. A tanulmány érdemeinek további felsorolása, általában helyes megállapításaival való egyetértésünk kifejezése helyett hadd térjünk ki néhány fogyatékoságára. Sajnálatos félreértés az alapja annak a megállapításnak, hogy Széchenyi „elképzelése szerint [a polgári átalakulás során] csupán a feudális szolgáltatások formája változik meg: a munka- és termékjáradék pénzáradékká alakul át...” (25. l.) A Stádiumban Széchenyi óvatosan elkerül minden olyan kérdést, amely a jobbágy-földesúri viszony jelentős megváltozásával kapcsolatos. A Hítelben beszélt a robot és dézma káros voltáról, a Világban a megváltás lehetőségéről, de itt e vonatkozásban csupán arról kíván gondoskodni, hogy a jobbágy törvényes szolgáltatásain kívül másra ne szoríttassék. (Ld. a „törvényes pártvédőről” szóló fejtegetést.) Óvakodik minden utalástól arra vonatkozólag, hogy a jobbágyok (helyesebben: a „nem-

¹ *Mátyás Antal*: Széchenyi közgazdasági nézetei. Társadalmi Szemle 1954. 10. sz. 89—110. l. (Főként a Hítel, Világ és Stádium alapján.)

telenek”) földvásárlási lehetősége (ius proprietatis) mennyiben érintheti a jobbágy — földesúri viszonyt. Az említett téves megállapítás alátámasztására felhozott idézet — mint a teljes szövegrész összefüggéséből világos — nem a jobbágyok *feudális szolgáltatására*, hanem a nem-nemes földtulajdonosok *állami adójára* vonatkozik: „A magyar nemes ember . . . polgári és kolonikális funduson kívül, mindent ingyen bír, a nemtelen pedig minden hold után a föld és fekvés mineműsége szerint esztendőnként egy ezüst ötöst, hetest vagy tízest fizet, vagy magát minden további adótul azáltal szabadítja örökre fel, hogy földének tizenkettődik részét közadó alá veti.” (64. l.) Az itt elmondottak következtében nem bizonyítható a Stádium szövege alapján szerzőnek a megegyezéses örök-váltság lehetőségére tett megállapítása sem (25. l.). Félreértésre alkalmas adó pontatlanság véleményünk szerint az, hogy a tanulmányt lezáró, Széchenyi általános értékelésének szentelt, alapvetően pozitív jelentőségét hangsúlyozó fejtegetésben — amelynek becsét csak fokozza, hogy már 1954-ben napvilágot látott — a szerző nem tesz különbséget Széchenyi pályájának különböző szakaszai között. Szólnunk kell végül arról, hogy néhány helyen — különösen a történeti bevezető részben: — a tanulmány egésze nem illő sematikus-vulgárizáló megfogalmazások bukkannak fel. Így pl. Széchenyi fejtegetését a feudális viszonyok és intézmények kölcsönös összefüggéseiről a szerző így kommentálja: „a tömegek súlyos helyzetéből vezeti le Széchenyi . . . a monopóliumok, a céhek létét és az árszabályozásokat, limitációkat” (22. l.).

Ez észrevételek nem homályosíthatják el a tanulmány komoly értékeit, amelyekl átán csak sajnálhatjuk, hogy — talán kiadói következetességhez alkalmazkodva: a kötet a „közgazdaságtudományi” sorozatban jelent meg — szerzőnk túlságosan hű maradvá közgazdász mivoltához és a tanulmány címében kifejezett korlátozott célkitűzéshez, számos olyan fontos történeti összefüggés tárgyalására nem tért ki, amelyek nélkül — megítélésünk szerint — egy népszerű forráskiadvány előszavától várt kép nem tekinthető teljesnek. (A szerző maga is érezte a keretek szűk voltát, és — mint az ismertetésből is kitűnik — nem-gazdasági jellegű kérdésekre is kitért.) Nem említi az előszó (sőt, a jegyzetek sem) az 1831-es kolerafelkelést, amelynek pedig döntő szerepe volt a Stádium létrejöttében. A gazdasági kérdések előtérbe helyezése mellett nem nyer kellő kifejtést, hogy a Hitellez képest (sem ennek, sem a Világnak még a neve sem szerepel az előszóban) a Stádium érvelésében jóval nagyobb súlyt kap a társadalom megszilárdításának, a forradalom elkerülésének szempontja, hogy itt kerül az átalakulás központi helyére a jobbágykérdés. Legalább néhány szót érdemelt volna a Stádium megjelenésének (betiltás stb.) története is.

Végezetül visszatérve a kötet egészére, hadd szűrjünk le egy tanulságot: a történeti forráskiadás színvonalának véleményünk szerint semmiképpen sem árt hat, ha a kiadványok készítésében történész-szakember is közreműködik. Ezt látszik igazolni a sorozat fentebb említett két eddigi kötete is. Kritikai megjegyzéseink célja éppen az lett volna, hogy e rendkívül értékes és nagy érdeklődésre számot tartó sorozat a továbbiakban is megőrizze az ezekben elért magas színvonalat.

KENDE LÁSZLÓ

GERSZI TERÉZ:

A MAGYAR KŐRAJZOLÁS TÖRTÉNETE A XIX. SZÁZADBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 253 l., 105 kép és 26 ábra)

A litográfia a legnépszerűbb grafikai technikák közé tartozik, művelői között kimagasló művészeket és szerény mestereket egyaránt találunk. E csakhamar egyeduralkodóvá vált technika feltalálása és — nem véletlenül — a francia forradalom éveiben történt elterjedése, népszerűvé válása Európa-szerte és nálunk is a XIX. század első illetve második negyedére esik. Ezért nem meglepő, hogy nálunk a litográfiának különösen fontos szerepe volt, hiszen elterjedése egybeesett a nemzeti művészet kivirágzásának klasszikus korszakával, népszerűvé válása egyúttal a művészet iránti igény izmosodásának, az alkotó művész és az ábrázolt személy iránti érdeklődésnek közös tünete. Ezért már régen esedékes volt a hazai litográfia történetének összefoglalása, amire Nagy Zoltán első kísérletként értékelendő munkája óta (A magyar litográfia története a XIX. században, Bpest. 1934) nagyjában semmi sem történt.

Gerszi Teréz igen nagy gonddal, lelkiismeretes forráskutatással és a hozzáférhető anyag szinte teljes számbavételével készítette művét. Nemcsak a mesterek munkásságának jellegzetességeit, az egyes tárgyi műfajok eszmei jelentőségének, terjedésének kérdését vizsgálja, hanem fokozott gondot szentel a litográfia társadalmi és ipartörténeti vonatkozásainak is. Részletesen foglalkozik a pesti és a vidéki nyomdák alakulásának körülményeivel és ezen keresztül sok esetben új és jellegzetes világitásba helyezi az alig talpraállt hazai műhelyeknek a külföldi nyomdákkal, főleg azonban a ránk nézve kedvezőtlen bécsi előírásokkal, adminisztratív gátakkal való küzdelmét. Különösen érdekli a litográfiai terjesztésének és terjedésének kérdése, ennek vizsgálata jó alkalom a litográfiai társadalmi vonatkozásainak felfedezésére, annál is inkább, mert a jól megválasztott korszakolás lehetővé teszi, hogy a szerző e kérdésekre újból és újból visszatérjen és ezzel lényegesen mélyebben világítja meg ennek az aránylag szerény művészeti ágak kapcsolatát a társadalmi élet sokrétű változásaival. Érthető, hogy az újonnan feltárt levéltári anyag gazdagsága, a feldolgozott művészeti anyag bősége, az ezzel kapcsolatos problémák összetettsége sokszor meggátolta mind az elvi kérdésekben való nagyobb elmélyülést, mind a legjelentősebb művészek jellemzését a litográfia szempontjából. De e most még szüksézáví fejtegetések, a sokszor sommás megállapítások is bizonyítják, hogy a szerző minden tekintetben alaposan átszántotta anyagát és a fontosabb részletkérdésekkel behatóbban foglalkozó további tanulmányoktól várhatunk feleletet azokra a problémákra, amelyek megválaszolására itt még nem kerülhetett sor.

A kötetet gazdag jegyzet- és képanyagon kívül a hazai litográfiai igen bő, nagy gonddal készült, teljességre törekvő katalógusa egészíti ki, amelynek fáradságos munkájában a terület alapos ismerője, Czennerné Wilhelm Gizella vett részt. Így ez a monográfia nemcsak a hazai litográfia történetének, hanem a tudományos katalógus kérdésének nemcsak alapjait rakta le, hanem több tekintetben már teljesítette is az esedékes feladatokat.

Az Akadémiai Kiadó mutatós külalakkal, szép kiállításban bocsátotta közre a kötetet, amiért köszönet illeti. Félreértésnek kell tekintenünk — egyúttal a mű közönség-sikere tekintetében egyik fő akadálynak — a kisméretű illusztrációkat, ami nem felel meg a litográfia műfaji sajátosságainak, mert érvényesülését erősen csökkenti. Reméljük, hogy a ma még fennálló fogyatékoságokat a mű későbbi, bővített kiadása majd kiküszöböli.

ZÁDOR ANNA

BUDAPEST A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDEJÉN AZ EGYKORÚ SAJTÓ TÜKRÉBEN

(Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 1959. 214 l. Soks.)

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapesti Gyűjteményének munkaközössége igen hasznos és jó munkát végzett, amikor a nagy évforduló alkalmából a maga részéről is hozzájárult a Tanácsköztársaság emlékének megőrkítéséhez. A bibliográfia a Tanácsköztársaság fennállása idején megjelent budapesti sajtótermékeknek Budapest korabeli életére vonatkozó cikkeit gyűjtötte össze és rendezte el nagyobb csoportokban. Az általános rész után a Budapesti Munkás- és Katonatanács rendeletei következnek, azután a politikai élet, a közigazgatás, az igazságügy, a Vörös Hadsereg és egyéb katonai szervekre vonatkozó anyag, majd a gazdasági élet, a közellátás, a lakásügy, a közlekedésügy, a társadalom, a szakszervezetek és egyéb társadalmi szervek és az egészségügy anyaga. Külön fejezetekben találjuk meg a közművelődés, a könyvtárügy, a művészet, a sajtó és a sport anyagát. Rendkívül hasznos az utolsó fejezetben foglalt képanyag, amely a korabeli sajtó gazdag képanyagát teszi könnyen hozzáférhetővé és így különböző megemlékezések alkalmára feleslegessé teszi a hosszas keresgélést.

Az egyes fejezeteken belül az anyagot a szerkesztők időrendben csoportosították, és az egyes cikkek címe és szokásos bibliográfiai adatai után gyakran közöltek annotációkat, amelyek még érdekesebbé és könnyebben kezelhetővé teszik az amúgy is érdekes és fontos anyagot. A szakrendszer beosztásával talán lehetne itt-ott vitatkozni, de ez a szakrendszer elsősorban az összegyűjtött anyagból indult ki és annak a problematikájához igazodott, a korabeli budapesti élet kérdései kerülnek elő itt, az életet pedig sohasem lehet teljesen logikus rendszerbe foglalni. Egyes cikkek több fejezetbe is belekivánczolnának, de ez már csak a helyszűke miatt is lehetetlen volt. Az anyag különben sem áttekinthetetlenül nagy, a kutatónak érdemes az egészet végignéznie. De nemcsak a kutatónak,

hanem mindenkinek, akit érdekel a Magyar Tanácsköztársaság és a korabeli magyar főváros története, melegen ajánlható, hogy minél többet forgassa ezt a bibliográfiát. Legnagyobb hibájával azt kell felrónunk, hogy a Fővárosi Könyvtár csak 120 példányt készített belőle. Gondolkozni kellene azon, hogyan lehetne ezt a mulasztást pótolni, hogy ez a hasznos munka minél több ember kezébe jusson el, kielégítse a múlt iránt érdeklődők igényeit, emléket állítson a magyar történelem egyik legfontosabb fordulópontjának és egyúttal ösztönzésül szolgáljon a kutatás és feldolgozás számára.

NIEDERHAUSER EMIL

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG PÉCS-BARANYAI EMLÉKKÖNYVE

Szerk. Pécs m. j. város tanácsa VB művelődési osztálya, valamint a MTA Dunántúli Tudományos Intézete részéről kijelölt szerkesztőbizottság

(Pécs, Pécs városi tanács VB. művelődési osztálya, 1960. 282 l.)

Több tudományos intézet kutatóinak, valamint középiskolás tanárok együttes munkájának eredménye ez az emlékkönyv. Baranya sajátos helyzete miatt — mint arra *Gábrriel József* előszava is rámutat — a tanulmánykötet nem foglalkozhatott csupán a Tanácsköztársaság időszakával: fényt vet a helyi munkásmozgalom korábbi eseményeire és az 1919 után újrászerveződő mozgalomra is. Részben a kötet anyagát magyarázza, de ezen túl is igen értékes tájékoztatást ad a források állapotáról *Vörös Márton* cikke. Azok, akik ebben az anyagban kívánnak dolgozni, nem nélkülözhetik ismeretét.

Az említetteken kívül további tizenegy tanulmány látott napvilágot az emlékkönyvben. Valamennyiről szólni — az ismertetés korlátozott terjedelme miatt — lehetetlen. Néhány általános megjegyzést azonban nem mulaszthatok el.

Baranya különleges problémáiról mindaddig egyetlen kötet állt az érdeklődők rendelkezésére: *Hajdú Gyula* tudományosan megalapozott visszaemlékezése. Szaktörténészek tollából a jelen kötet az első. Igaz, hogy ez nem szintézist, hanem egyes problémák önálló feldolgozását adja, mégis igen hasznos: a legfontosabb kérdéseket igyekszik kiemelni, s az alapvető forrásokra támaszkodik.

Valamennyi szerző az országos történethez kapcsolja tárgyát, s ennek keretén belül emeli ki a megyére jellemző vonásokat. (Ld. pl. *Mórey Klára* tanulmányát.) Ugyanakkor sok új anyaggal, s ezekből következő új megállapítással gyarapítja a korszak képét. *Szűts Emül* a május elsejei ünnepek rendjének kialakulásával, *Babics András* a megszállás alatti munkásmozgalommal, *Kopasz Gábor* a Tanács-Magyarországhoz tartozó tanácsai szervek tevékenységével stb. kapcsolatban.

Anyaga és módszertani tanulságai miatt kell kiemelni *Ruzsás Lajos* tanulmányát. Nemcsak a helytörténettel foglalkozóknak, de a munkásmozgalom minden kutatójának tanulságos az a mód, ahogyan Ruzsás Lajos az ipar fejlődését, a munkásosztály összetételét — nem csekély munkával — elemzi, s ehhez kapcsolja magának a mozgalomnak eseményeit.

Szívesen olvastunk volna többet s részletesebben magának a Tanácsköztársaságnak megyei eseményeiről, a polgári demokratikus forradalom időszakáról. Kár, hogy *Baranya Margit* ez utóbbi időszakból csupán egy kérdést ragadott ki, s ennek megvilágításában sem volt elég határozott és egyértelmű. Kevésbé illeszkedik a kötetbe *Fényes Miklós* írása, amely a Tanácsköztársaság könyvtárpolitikáját csupán általánosságban és nem helyileg vizsgálja.

A kötetet dokumentumgyűjtemény, időrendi áttekintés, mutatók, orosz és német rezümé egészítik ki.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a baranyai kötet a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára megjelent helytörténeti kiadványok között előkelő helyet foglal el tudományos szakszerűségével, gazdag anyagával.

L. NAGY ZSUZSA

A KOHÁSZATI TÖRTÉNETI BIZOTTSÁG KÖZLEMÉNYEI

Szerkeszti: Kiszely Gyula

(1—7. sz. Budapest. 1960)

A Kohászati Történeti Bizottság a Kohó- és Gépipari Miniszter támogatásával 1959 elején alakult meg mint a magyarországi vas- és fémkohászat történetével foglalkozó kohómérnökök, vegyészek, régészek és történészek munkaközössége, *Schleicher Aladár* elnöklete alatt. A Bizottság célja kohászatunk, elsősorban vaskohászatunk igen elhanyagolt történetének részlettanulmányok segítségével való feldolgozása, egy a kor színvonalán álló összefoglalás előkészítése. A Közlemények 7 megjelent füzeté aróll tanúskodik, hogy a kezdeményezés életrevaló, a Bizottság összetétele sokoldalú, az elsőnek elkészült tanulmányok tudományos színvonala kielégítő.

1. *Vastagh Gábor: A szokolyahutai vasgyártás története.* (Különnyomat a Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. XXV. köt. 1—4. számából.) Gondos levéltári kutatás alapján dolgozza fel a szokolyahutai (ma: Királyrét) vaskohó és hámor történetét. E szerint a XVIII. század első felének próbálkozásai után az ipolypásztói herceg Esterházy-uradalom 1778-ban létesített itt vasművet, amely 1791-ig állt fenn. A tanulmány érdekes és egész XVIII. századi vaskohászatunkra sok tekintetben jellemző adatokat közöl a termelésről, a munkafolyamatról, az önköltségről, az üzemvezetésről, a munkabérekéről stb., és mellékeli az üzem egykorú ábrázolását is. Nagyon kívánatos lenne minél több ilyen alapos üzemtörténeti munka elkészítése.

2. *Hegedűs Zoltán: Honfoglaláskori vasdárnyak és salakok metallográfiai vizsgálatának tanulságai.* (Különnyomat a Történelmi Szemle 1960. évi 1. számából.) A Tisza környékén és Tiszántúlon előkerült 4 vassalakk, 5 nyílhegy, 1—1 kengyelvas, zabla és csiholvas vizsgálata alapján rekonstruálja a honfoglaláskori vaskohászat technológiáját. A kohítás bucaemencékben történt, fújtatók segítségével. A vasbucákat kikovácsolták és többnyire melegen alakították kész tárgyakká. Ismerték az edzést, a keménylágycél „tudatos” összehegesztésének ismeretét azonban további vizsgálatokkal kellene bizonyítani. Az eddigi leletanyag alapján a vasfeldolgozásban feltehetően megvolt munka-megosztás kérdése még nem vizsgálható.

A 3. szám e sorok szerzőjének: *Adatok a vaskohászat történetéhez Magyarországon a XVIII. század elején c. tanulmánya.*

4—6. *Soós Imre—Kiszely Gyula—Zádor Tibor: Vázlatok a diósgyőri vaskohászat 190 éves történetéből (1770—1960). Miskolc, 1960. 118 l.* A kötet három tanulmányt tartalmaz: az első a diósgyőr-hámori vasgyár (1770—1870), a második a diósgyőri új vasgyár (1868—1960), a harmadik a diósgyőri munkásmozgalom történetét dolgozza fel. *Soós Imre* igen részletesen foglalkozik a vashámor alapításával s az alapító, *Fazola Henrik* tevékenységével. Kijelöli Diósgyőr-Hámor helyét a XVIII. század utolsó évtizedeinek magyarországi vaskohászatában s behatóan tárgyalja a gyári munkásság élet- és munkakörülményeit az alapítást követő évtizedekben. Nyomon követi az üzem fejlődését a XIX. század első felében, majd fennállásának utolsó két évtizedében. Mindvégig megtartja a helyes arányt az üzemtörténet, a technológia és a munkásság problémáinak ismertetésében, úgyhogy kerekében többet tárgyaról aligha lehetne mondani. *Kiszely Gyula* lényegesen nehezebb feladat elé került. A magyarországi kapitalizmus korának ipartörténetéről igen jó monográfiák álltak rendelkezésre, Diósgyőrrre vonatkozó előtanulmányokra viszont alig támaszkodhatott. A feldolgozandó forrásanyag mennyisége pedig sokszorososa az első száz esztendőének. A kétségtelen objektív nehézségek ellenére a feldolgozás sikerült. A szerző soha nem veszíti szem elől az országos távlatokat és igen jól értékesíti nemcsak az üzem levéltári forrásait, hanem a történetére vonatkozó parlamenti és sajtóanyagot is. Rendkívül szemléletesen sikerült Diósgyőr felszabadulás utáni hatalmas fellendülésének ábrázolása. *Zádor Tibor* a diósgyőri vasgyár munkásmozgalmát dolgozta fel az új vasgyár megalapításától napjainkig. Munkájában a levéltári és sajtóanyag mellett a munkások visszaemlékezéseire is támaszkodott, így nemcsak hiteles, de egyúttal életkézel képet is tudott adni a diósgyőri munkásság felszabadulás előtti életéről s arról az óriási változásról, amely munkásságunk életkörülményeiben és munkaviszonyaiban a felszabadulás után végbement. A könyv olvasójának csak az a kívánsága, hogy a „Vázlatok”-at mielőbb, de legkésőbb a 200. évfordulóra, kövesse „A diósgyőri vasgyár története”. Ebben a munkában azonban *Kiszelynek* és *Zádornak* szoros társszerzői viszonyba kell lépniök egymással s meg kell találniok az utolsó száz esztendőre is az üzem és az üzemi munkásság történetének egymással összefüggő előadásmódját olyan egységes szerkezetben, mint amilyenre *Soós* adott példát az első évszázad történetében

7. *Schleicher Aladár: Római kori kemencék és leletek Tokodról.* (Különnyomat a Kohászati Lapok 1960. évi 8. számából.) A kemencék, fémek salakok, fémtárgyak sokoldalú műszaki vizsgálata alapján megállapítja, hogy Tokodon a római korban vasfeldolgozás folyt és valószínűnek tartja, hogy a vas kohósítása is itt történt, de nem a megvizsgált kemencében. A vasérc eredete egyelőre nem tisztázható. A leletek ezenkívül közvetve azt is bizonyítják, hogy a rómaiak Tokodon kőszénrel fűtöttek.

Befejezésül a Közlemények szerkesztéséről kell még szólnunk. A szerkesztő munkáját két tényező korlátozza. Az egyik az, hogy bár a Bizottság átgondolt munkaterv alapján dolgozik, a munkatársak nagyrésze csak szabad idejét fordíthatja kohászattörténeti kutatásra, ezért a tervbevett munkák elkészülésének ideje bizonytalan; a másik gátló tényező az anyagi eszközök korlátozottsága, ami a különnyomatok nagy számában nyer kifejezést. Ha ezek után tekintetbe vesszük, hogy a Közleményekben eddig egy római-kori, egy honfoglaláskori, két XVIII. századi tanulmány és egy terjedelmes legújabbkori üzemtörténet látott napvilágot, meg kell állapítanunk, hogy a sorozat szerkesztője az adott körülmények között kitűnő munkát végzett.

HECKENAST GUSZTÁV

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE 1958

Szerkeszti: Babics András

(Budapest, Akad. Kiadó. 1959. 228 l.)

A Dunántúli Tudományos Intézet geográfus és történész munkatársai 1958-as évkönyvükben kutatásaikról adnak áttekintést. A hat tanulmányt tartalmazó kötet első három értekezése geográfusok, a második három pedig történészek tollából jelent meg. A szerzők — az Intézet céljainak megfelelően — a Dél-Dunántúl egyes földrajzi, illetve történeti kérdéseit dolgozták fel.

Az Intézet történész munkatársai közül *Ruzsás Lajos* „A jobbágyok mezei (szántó-föld, rét, legelő) gazdálkodásának fejlődése Baranyában a feudalizmus végén 1790—1848” c. tanulmánya a korszak olyan agrártörténeti kérdését kezdte boncolgatni, mellyel történetírásunk még alig foglalkozott. A feudalizmus válságának időszakából ugyanis eddig csupán a földesúri nagy- és középbirtok árutermelése került — több-kevesebb részletességgel — vizsgálat alá, a jobbágygazdaság fejlődése eddig kívül esett a kutatás körén. *Ruzsás Lajos* tanulmánya nemcsak mint témaválasztás jelentős, hanem eredményei is figyelemre méltóak, amennyiben rámutat, hogy egy vármegye — tehát viszonylag kis terület — határain belül is tájanként a fejlődés teljesen eltérő típusaival találkozhatunk, az eltérő természeti és piaci viszonyoktól függően. A tanulmány, bár számos kérdéssel nem foglalkozik részletesen, e vázlatos formában is értékes, és nyugodtan mondhatjuk, hogy lényegpótló munkának tekinthető.

T. Mérey Klára „A századforduló társadalmi válságának néhány problémája a Dunántúlon” c. tanulmányában a 1905—1907-es dunántúli mezőgazdasági munkásmozgalmaknak a magyar társadalom különböző osztályaiban és pártjaiban keltett visszhangját elemzi, a Fejérváry-kormány szűk körétől kezdve a koalíció tábora és a polgári radikálisok társaságán át egészen Achim Andrásig és a szociáldemokratáig. Ezen keresztül mutat rá, hogy az országban nem volt olyan párt vagy politikai csoport, amely határozottan közönséget vállalt volna a magyar társadalom legkiszemmizettebb rétegével, a sztrájkoló dunántúli aratókkal és cselédekkel. Az uralkodó osztály különböző frakciói miközben teljesen egyetértettek a mozgalmak szigorú elfojtásában, a sztrájkok okait vizsgálva már a maguk számára igyekeztek politikai tökéletet kovácsolni, a másik táborra hárítva a felelősséget. A szociáldemokrata párt pedig, a vezetők opportunistá felfogása következtében, még a látszatát is igyekezett elkerülni a sztrájkoló aratókkal és cselédekkel való kapcsolatnak. Ezek után vonja le a következtetést, hogy e vajdó korszak egyetlen pártja sem látta, vagy nem akarta látni a magyar társadalom válságából kivezető utat. A szerző egy rövid idézet alapján — úgy érezzük jogtalanul — még Achim András is elmarasztalja, azt állítván, hogy agitációja csak arra volt jó, hogy „a forradalmi törekvésekkel s föld utáni vággyal teli szegényparasztság és agrárproletariátus megmozdulásait elfojtsa”.

Babics András „A barnakőszén kutatásának és bányászatának története a Mecsek hegységben és környékén” c. tanulmányával — a vidék kőszénbányászatáról írott feldolgozásai után — egységes képet ad a Mecsek hegység vidékének széntermeléséről. A szocializmus építésének időszakáig a barnakőszén bányászata terén történt kísérletek nem jutottak el életképes vállalkozásig, mivel a profitlehetőségek nem kecsegtettek kellő reményekkel. A mecseki lignitbányászat tehát csak az 1950-es években indult meg teljes erővel Hidasd határában, a többi lelőhelyek viszont még a mai napig sem kapcsolódtak be az ország üzemanyagellátásába. A szerző ismerteti a bánya fejlődését, a termelés és önköltség alakulását, a bányatechnika fejlesztését, s végül a szocialista bányauzem munkásgárdájának kialakulását és életkörülményeit. A bányászat fejlődésének a bemutatása után foglalkozik a szerző a 43%-os víztartalma miatt alacsony fűtőértékű hidasi lignit ahidrációja terén végzett kísérletekkel és a hidasi brikettgyár építésével, melyben kötőanyag nélkül, ún. magasnyomású eljárással indult meg a brikettgyártás.

Mindhárom tanulmány, helytörténeti jelentőségén túl, nagyban hozzájárul az általános magyar történelmi fejlődésre vonatkozó ismeretek elmélyítéséhez, s hézagpótlónak tekinthetők.

VÖRÖS ANTAL

KRÓNKA

A NÉMET TÖRTÉNETTUDOMÁNY NAGY VESZTESÉGE

DR. ALFRED MEUSEL HALÁLÁRA

A magyar történészek a stockholmi történészkongresszuson találkoztak utoljára dr. Alfred Meusellel: a jeles német történétíró az elmúlt év szeptember 10-én meghalt.

Munkássága rendkívül széleskörű volt. Már az első világháború idején kapcsolatba került a munkásmozgalommal, a német forradalomnak aktív résztvevője volt és ettől az időtől kezdve élete végéig szoros egységet alkotott elméleti és gyakorlati tevékenysége. Igen korán kezdte tanulmányozni a marxizmus klasszikusait, 24 éves korában, 1920–21-ben írt doktori értekezése is a marxizmus ismeret-elmélettel foglalkozik (Untersuchungen über das Erkenntnisobjekt bei Marx). Ezt követően egyre elmélyültebben foglalkozik Marx, Engels és Lenin műveivel, általános társadalomtörténeti munkái jelennek meg, és ezzel párhuzamosan a fasiszmus elleni küzdelem jelentős alakjává válik. Több fasiszta-ellenes szervezet alapító és vezető tagja. 1933-ban kénytelen elhagyni főiskolai tanári állását és angliai emigrációba vonul.

Az emigrációban — felismerve a kommunista párt döntő szerepét a demokratikus Németországért vívott küzdelemben — belép a párt tagjainak sorába. Angliában írt cikkeivel és beszédeivel az imperialista háború elleni harcra szólított fel, emellett kiemelkedő szerepet játszott a különböző emigráns szervezetek megteremtésében, így például alapítója és igazgatója volt a „Szabad Német Főiskola”-nak.

1946-ben térhetett haza Németországba. Ő lett a Humboldt-egyetem első marxista professzora. Először az „A jelenkori politikai és szociális problémák” tanszék vezetője lett, majd az újabkori történelem professzora.

Háború utáni tevékenységének középpontjába igen fontos problémát állított — egyben ezt tekintette minden haladó történész alapvető feladatának —, annak a kérdésnek tanulmányozását, hogyan lehet a háborút a jövőben elkerülni. Érthető, hogy érdeklődése a német múlt haladó hagyományai felé fordult, így elsősorban a nagy német parasztháború és az 1848-as forradalom felé. A 48-as forradalomról 1948-ban írt egyik munkájából világosan kitűnik, hogy a történelemben a jelen problémáira keres útmutatást: a Német Szövetség „azért maradt fenn, mert a német nép egységtörekvése, bár a Napoleon felett aratott győzelem után alulmaradt és el is nyomták, mégis elég erős volt ahhoz, hogy megakadályozza Németország ismételt teljes feldarabolódását, Németországnak százszázalékosan földrajzi fogalommmá való válását. Ez nagyon fontos tanulság jelenünkre és jövőnkre nézve.”

1952-től a berlini Német Történelmi Múzeum igazgatója volt, és ebben a minőségben nagy munkát végzett a haladó német történelemszemlélet kialakítása terén. A német kultúrforradalomban való kiemelkedő tevékenysége

elismeréseként 1953-ban nemzeti díjat, 1959-ben pedig nemzeti érdemrendet kapott.

„Alfred Meusel elvtársban a Német Demokratikus Köztársaság marxista történettudománya egyik kiemelkedő képviselőjét veszítette el. Olyan elvtárs távozott vele tőlünk, aki minden erejével a demokrácia, a béke és a szocializmus ügyéért harcolt és dolgozott.” Ezekkel a szavakkal búcsúztatta Németország Szocialista Egységpártjának Központi Bizottsága Alfred Meuselt.

A magyar történészek a marxista történettudomány egyik kiváló képviselőjének elvesztését gyászolják A. Meusel halálában.

(P. K.)

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Tessedik Sámuel halálának 40. évfordulója alkalmából a Magyar Történelmi Társulat az MTA Agrártörténeti Bizottságával, a TIT-tel és a helyi szervekkel együttműködve 1960. szeptember 13-án ünnepi megemlékezést tartott Szarvason. Az ünnepség keretében *Wellmann Imre* levéltáros „Tessedik és a magyar agrárfejlődés”, *Hanzó Lajos* Kossuth-díjas tanár pedig „Tessedik és az európai gazdaságtudomány” címmel tartott előadást. A zömben helyi dolgozókból álló mintegy 300 főnyi hallgatóság az előadásokat nagy érdeklődéssel fogadta. Az ünnepi ülés résztvevői ezután megkoszorúzták Tessedik Sámuel szarvasi emlékművét és sírját. Délután a világhírű szarvasi Arborétum megtekintésére került sor. A Társulat küldöttsége másnap, szeptember 14-én Gyula és Békéscsaba történeti nevezetességeit tekintette meg.

*

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata a Művelődésügyi Minisztériummal és a TIT-tel együtt 1960. december 14-én a Kossuth-klubban klub-délután rendezett az 1960. évi országos történelmi tanulmányi verseny nyertesei és tanáraik számára. A klub-délutánon *Sinkovics István* egyetemi tanár elnökölt. Az összefüggés a jövődörtörténelmész nemzedék seregszemléje volt, s alkalmat adott arra, hogy az ország legkiválóbb történelem tanárai kicseréljék tapasztalataikat. A klub-délután résztvevői megbeszélték többek között a szakköri pályamunkálatok módszertani tanulságait.

*

1961. január 30-án a Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata klub-napot tartott a Magyar Tudományos Akadémián. A klub-nap résztvevői az iskolai történelem-tanításban rövidesen felhasználásra kerülő, az első világháborúról szóló oktató-filmet vitálták meg. A film anyagát *Kislaky Károly* tanár és *Farkas Márton* főiskolai adjunktus állították össze. Az oktató-film egyes szakmai kérdéseiről élénk vita bontakozott ki, amelynek során hozzászóltak többek között *Komjáthy Miklós* és *Karsai Elek*, az Országos Levéltár munkatársai, *Tömöry Márta*, a Történettudományi Intézet munkatársa, *Osztáry Mária* és *Tamaskó Ödön* tanárok stb. A film összeállításának esztétikai szempontjait *Tóth Lajos*, az oktató-film rendezője ismertette. A vitaülés tanulságait *Szabolcs Ottó* minisztériumi főelőadó foglalta össze.

*

A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfőnt új kiadványsorozatának első köteteként 1960 utolsó negyedében megjelent a „Parasztsors-parasztgond, 1919—1944” c. népszerű forráskiadvány. A kötetben közreadott 162 parasztfolyamodvány rávilágít a parasztság Horthy-korszak alatti kiszolgáltatott, nyomorult helyzetére. A könyv anyagát *Kiss Dezső*, az Országos Levéltár munkatársa állította össze; a kiadványhoz *Erdei Ferenc*, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára írt előszót. A kötetnek már eddig is jelentős sajtó-visszhangja volt.

BESZÁMOLÓ HAJDÚ TIBOR ÉS LIPTAI ERVIN KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Hajdú Tibor kandidátusi disszertációja (Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben) nemzeti történelmünk kiemelkedően fontos, de monografikusan még kellően fel nem dolgozott korszakához nyúlt. Ezen belül elsőnek foglalta össze az 1918/19-es tanácsok különböző típusait, azok jellegét, összetételét s a forradalmakban játszott szerepét. A könyvalakban már megjelent disszertáció (Kossuth Könyvkiadó, 1958) három nagy fejezetre tagolódik. Felvázolja az első világháború végén, a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követően kialakult magyarországi forradalmi mozgalmat, s megállapítja, hogy annak egyik lényeges vonása az orosz szovjetekhez hasonló tanácsok megalakulására irányuló törekvés. Az adott történelmi viszonyok között a tanácsok rendszere volt a legalkalmasabb a legszélesebb tömegek forradalmi energiáinak összefogására. A tanácsalakítás első kísérleteitől kezdve (az 1918-as januári sztrájk előtt és alatt) egyre szélesedő mozgalom bontakozik ki, amely veszélyezteti a Szociáldemokrata Párt pozícióját a hazai munkásmozgalom vezetésében és irányításában, s amelyet a kormány terrorral kíván megakasztani.

A polgári demokratikus forradalom győzelmével új szakasz kezdődik a tanácsmozgalomban. Szerző bemutatja a tanácsok, főként a budapesti Katonatanács szerepét a forradalom győzelmében, majd megszilárdításában. Ebben az időben országszerte mindenütt tanácsok alakulnak: vidéken, falun nemzeti vagy néptanácsok, a városokban, munkáslakta községekben munkástanácsok; a hadseregben jelentős szerepet játszanak a katonatanácsok. A disszertációnak szükségszerűen foglalkoznia kellett a korszak egyik erősen vitatott problémájával: a kettőshatalom kérdésével. Megállapítása szerint a tanácsok megalakulásával a tényleges hatalom oroszlanrészre országszerte a tanácsok kezébe került, kettőshatalom jött létre. A kormány kísérletet tett arra, hogy a tanácsokat megfossza a hatalomtól; ez a kísérlet egyúttal a forradalom továbbfejlődésének megállítására, a polgári köztársaság megszilárdítására irányult. A paraszti tömegek öntudatának nem kielégítő foka, a munkás-paraszt szövetség hiánya, a tanácsok tapasztalatlansága és elszigeteltsége, a Szociáldemokrata Párt vezetőségének reformista politikája, a forradalmi párt hiánya a burzsoáziának kedvezett. Kísérlete mégsem járt sikerrel, mert a tömegek ösztönösen ragaszkodtak a hatalomhoz.

A kettőshatalom — mint Lenin hangsúlyozta — csak átmeneti állapot lehet. Hogy az átmenet milyen irányú, abban döntő jelentősége volt a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának, amely a tanácsokat mint a hatalom megszerzésének, a hatalom elfoglalásának szerveit kezelte. A KMP tevékenysége s a tömegek kiábrándulása a kormány burzsoá érdekeket szolgáló politikájából 1918 decemberében — 1919 januárjában új, forradalmi erjedést eredményezett a tanácsokban. Ez az erjedés legerősebb volt a vidéki tanácsokban, amelyek nem álltak olyan szigorúan az SzDP ellenőrzése alatt, s bár formailag a szociáldemokrata párthoz tartoztak, a közigazgatásban és szociális téren forradalmi intézkedéseket hajtottak végre. Ugyanakkor a szociáldemokrata befolyás alatt álló budapesti Munkástanácsban alig találjuk ennek nyomát, bár a forradalomban jelentős szerephez jutott. A különböző típusú tanácsok valamennyiét bemutatja a disszertáció, jellemzi összetételüket, a kormányhoz, a Szociáldemokrata Párthoz és a KMP-hez való viszonyukat. Ennek során megállapítja, hogy a kommunisták befolyása legerősebb az üzemi munkástanácsokban volt.

Február—márciusban a forradalmi fejlődés mindenütt túllépte a polgári demokratikus kereteket. A kormány hiába tett kísérletet a KMP felszámolására, a tanácsok likvidálására. A tanácsok számos megyében és városban elkergették a polgári főispán-kormánybiztosokat és szociáldemokraták kinevezését harcolták ki, a falusi tanácsok a földbirtok elfoglalásáért indultak harcba.

A Tanácsköztársaságban a tanácsrendszer lett az állami élet alapja. Március végére az országban mindenütt megválasztották az új tanácsokat, vagy kiegészítéssel megerősítették a régieket, s az átalakuláshoz szükséges rendeletek és intézkedések tömegét hajtották végre. A tanácsválasztás eseményeiről szólva a disszertáció az irodalomban először ad számszerű képet is arról, hogy mintegy négy és félmillió szavazópolgár közül feltehetően két és fél millió járult az urnák elé. Elemzi az újonnan választott tanácsok összetételét, s rámutat arra, hogy a kommunisták felléptek a rossz összetételű tanácsok átalakításáért.

A disszertáció áttekintést ad az új államapparátus helyzetéről. Megállapítja, hogy a fegyveres erőknél nem hajtották végre következetesen a régi államapparátus összetörését, s hogy a központi állami szervek megtisztítása sem járt kellő eredménnyel

A különböző típusú tanácsok tevékenységét, munkásságát az új, változott viszonyok között is részletesen ismerteti. Külön szól a budapesti Munkástanácsról, mivel az a Tanácsok Országos Gyűlésének összehívásáig döntő politikai kérdésekben gyakorlatilag az egész proletariátust képviselte. Bemutatja a közigazgatási apparátus új létszemeit, a járási tanácsokat is, amelyek megválasztására csak a Tanácsköztársaság idején került sor. Rámutat az üzemi munkástanácsok új, megváltozott funkciójára. Jellemzi a Tanácsok Országos Gyűlését, a szociáldemokrata jobboldal itt folytatott tevékenységét. A kommunisták júniusban, a pártkongresszus s az Országos Gyűlés után harcot indítottak a tanácsokban is a jobboldal ellen, a hibák kijavításáért, de ennek végső eredményei a proletárdiktatúra megdöntése miatt már elmaradtak. Szól arról is, hogy a Tanácsköztársaság megdöntése nem jelentette a tanácsok azonnali felszámolását, hogy azok egy ideig még augusztus 1-e után is működtek.

A vitában résztvevők valamennyien bangsúlyozták a témaválasztás fontosságát, a mű szerkesztésének, arányainak helyességét, s előadásával általában egyetértettek.

A vita — a kisebb kérdések mellett — tulajdonképpen az egész korszak szempontjából három, igen fontos kérdés körül folyt. *Szamuely Tibor* opponens, a történettudományok kandidátusa kifogásolta az 1917 novemberétől 1918 őszéig terjedő időszak feldolgozását. Megítélése szerint a rendelkezésre álló viszonylag kevés anyag miatt a szerző bizonyos eseményeket, folyamatokat felnagyított, és sok esetben feltevésekre kényszerült. Opponensi véleményének középpontjában azonban a kettőshatalom problematikája állt. Bár e kérdéstről leg bővebben a disszertáció beszél az egész hazai irodalomban, úgy vélte, még nincs megoldva, lezárva a kérdés. Hibáztatta a disszertáció módszerét: a kettőshatalom létének axiomájából indult ki, ennek alapján vizsgálta a tényeket; holott a helyes eljárás az lett volna, hogy a tényeket sorra véve, elemezve vonjon le következtetéseket. Míg Hajdú ezzel kapcsolatban az oroszországi és magyarországi viszonyok hasonlóságára hívta fel a figyelmet, az opponens éppen az eltéréseket emelte ki, amelyek a két ország munkásmozgalmának helyzetében, a különböző osztályerőviszonyokban rejlenek. Míg Oroszországban van forradalmi párt, addig nincs az az erős, egységes, szervezett munkásmozgalom, az a hatalmas szakszervezeti mozgalom, amely Magyarországon évtizedeken keresztül épült ki és amely a magyarországi szociáldemokrata párt erejét jelentette.

Részletesen szól *Szamuely Tibor* a kettőshatalom fogalmának értelmezéséről is. Ez nemcsak azt jelenti, hogy egy országban egyidejűleg kétfajta hatalmi szerv létezik, hanem, hogy két teljesen önálló, olyan egymástól függetlenül cselekvő államhatalmi szervezet működik, amelyek két különböző osztály diktatúráját képviselik és ideig-óráig kénytelenek kölcsönösen elismerni a másik hatalmát. A szerzőtől vett idézetekkel támasztotta alá azt a megállapítását, hogy ennek értelmében, és Oroszországhoz hasonlítva, a magyarországi tanácsok fejlődése más irányú volt.

Hajdú Tibor eljárásában az opponens az egyik döntő hibát abban látta, hogy a kormány és a tanácsok létét önmagában véve mint kettőshatalmat fogja fel. A németországi helyzetet és eseményeket felidézve világította meg, hogy a kormány és a tanácsok egyidejű léte még nem jelent kettőshatalmat. A magyarországi tanácsok a szociáldemokrata párt befolyása alatt álltak, s a szerző az erre vonatkozó tényeket nagyrészt mellőzte, míg viszont a többieket minden áron beilleszteni törekedett koncepciójába. A kettőshatalom tényét ugyanis nem szétszört jelenségekkel lehet bizonyítani, hanem a tanácsoknak olyan széleskörű tevékenységével, mint amelyet Oroszországban folytattak, ahol egyben a felkelés szervei is voltak. Megítélése szerint a magyarországi fejlődés — az oroszországival szemben — kísértetiesen hasonlít a németországi polgári demokratikus forradalom idején létrejött állapotokra. Nálunk a főirány nem a tanácsok bolsevizálása, hanem a tömegek forradalmasodása, a dolgozó tömegeknek a KMP-hez való csatlakozása volt.

Halász József opponens, a jogi tudományok kandidátusa a munka érdemeiről szólva többek között — *Szamuely Tibor* fenntartásaival szemben — kiemelte a választásokra vonatkozó számszerű adatok közlését, amelyek először adnak konkrét képet e fontos eseményről. De a választás tárgyalásával kapcsolatban nem tartotta kielégítőnek szerző elemzését és állásfoglalását a termelési-szakmai, valamint a területi választási elvvel kapcsolatban. Míg Hajdú a Tanácsköztársaság által alkalmazott területi elv mellett foglal állást, Halász okfejtése szerint a proletárdiktatúra számára előnyösebb lett volna a választási kerületek termelési-szakmai elv szerinti felépítése. Ez ugyanis jobban elősegítette volna a legjobb emberek bekerülését a népképvisleti szervekbe, másrészt szervezetiileg is jobban biztosította volna a munkásosztály vezető szerepét. További kutatómunka tisztázhatja csak, miért alkalmazta a Tanácsköztársaság a területi elvet, mint ahogyan azt is, hogy a különböző tanácsi vezető szervek megfelelő összetételét, a munkásosztály döntő befolyását ezek munkájában hogyan sikerült biztosítani.

Felhívta a figyelmet arra az általános, Hajdúnál is előforduló hibára, amely a tanácsok hatáskörének szabályozását azonosítja a helyi tanácsok tevékenysége fő irányának meghatározásával. A hatáskör meghatározása csak az eddig nagyon elhanyagolt szakigazgatási ágak tevékenységének alapos feldolgozása után történhet meg.

A disszertációnak — Halász József véleménye szerint — nagyobb terjedelemben kellett volna foglalkoznia a tanácsok és a gazdasági igazgatás szerveinek kapcsolatával. Az opponens vitába szállt Hajdúval a gazdasági igazgatási szervek decentralizálását illetően is. Helytelennek tartotta Hajdúnak azt az álláspontját, hogy a kerületi népgazdasági tanácsokat nemcsak a központi népgazdasági tanácsnak, hanem a megyei tanácsoknak is alá kellett volna rendelni. Az adott belső és külső viszonyok, mint mondotta, mind az erősebb központosítás mellett szóltak. A gazdasági igazgatás előtt álló nehéz feladatokról részletesen szólva összehasonlítást tett a hazai és az oroszországi viszonyokkal, kimutatva az eltérő vonásokat. De megállapította, hogy a polgárháború és az intervenció idején az iparigazgatás Szovjet-Oroszországban is erősen centralizált volt.

Az opponenseket követően Réti László kandidátus szólalt fel, aki elfogadásra javasolva a disszertációt, két kérdésben vitatta annak megállapításait. Az első volt ezek közül a kettőshatalom problémája, ahol csatlakozott Szamuely Tiborhoz a kettőshatalom létének tagadásában, de bizonyítási eljárását már nem fogadta el. Réti László Lenint idézve a kettőshatalom megítélésében a legfontosabbnak azt tartotta, hogy a fennálló, a kizsákmányoló osztályokat képviselő ideiglenes kormány mellett egy olyan új hatalom lépett fel, amely a jövődől forradalmi kormány kész kereteit, kész formáját képviseli. A hiba ott van, hogy Hajdú ezt a kérdést, vajon volt-e nálunk ilyen szerv, fel sem teszi, bizonyító anyagából pedig, bár a valóságosnál kedvezőbb képet fest, nem tűnik ki, hogy a budapesti Munkástanács ténylegesen ellenpólusa volt a kormánynak. Egyáltalában Réti László vitatta azt, mintha a tanácsnak valóban döntő befolyása lett volna a döntő kérdésekben. Foglalkoznia kellett volna szerzőnek azzal a kérdéssel is, hogyan szűnt meg Magyarországon a kettőshatalom, mi lett a sorsa a budapesti munkástanácsnak. Ezek vizsgálata ugyanis újabb bizonyítékot szolgáltatott volna arra, hogy Magyarországon a lenini meghatározás értelmében nem volt kettőshatalom.

Végül a felszólaló röviden bírálta Hajdú álláspontját a két munkáspárt egyesülésének megítélésében, annak ellenére, hogy ez a disszertációban részletesen kifejtve nem szerepel. Hajdú ugyanis nem tartja vezetés hibának azt a ténnyt, hogy a KMP a szociáldemokrata párttal annak előzetes megítélésénélkül egyesült március 21-én. Réti László Lenint és Kun Bélát idézve mutatott rá e nézet tarthatatlanságára.

Hajdú Tibor válaszában elmondotta, hogy műve nem disszertációnak készült, és így több ponton már csak e miatt sem feleltethet meg az opponensek kívánalmainak (a források részletesebb ismertetése stb.). A felmerült két fontos történeti és elvi problémát illetően fenntartotta korábbi álláspontját.

Ami a gazdasági igazgatás decentralizálását illeti, elmondotta, hogy a centralizáció a valóságban csak látszólagos volt, teret adott olyan polgári szakemberek tevékenységének, akik a legjobb esetben apolitikus „szakmai” irányítást nyújtottak. Következményei károsan hatottak a Tanácsköztársaság életére, amelynek szükségletei éppen a helyi vezetés megerősítése, a decentralizálás mellett szóltak.

Részletesen foglalkozott a kettőshatalom problémájával. A mű megjelenése óta folytatott kutatásai, az azóta megjelent munkák megerősítették abban, hogy az ország politikai helyzetét, a tanácsok szerepét és viszonyukat az államhatalomhoz alapjában véve a valóságnak megfelelően látta. A reális hatalomból több volt a tanácsok kezében, mint a kormányéban. Ennek alapján joggal állíthatja, hogy november 1-től márciusig Magyarországon kettőshatalom volt. A kormány nem léphetett fel fegyveresen a munkástanácsok ellen, azok pedig nem mondtak le a hatalomról, mint ahogyan 1917 júliusában Oroszországban lemondtak a hatalomról a kormány javára. Az általa sem vitatott eltérések az oroszországi és magyarországi viszonyokban a lényegtel nem érintik. Felhívta a figyelmet azokra az elvi problémákra, amelyek a kettőshatalom tagadásából következnek, mint pl. a KMP ama jelszavának megítélése, hogy „minden hatalmat a tanácsoknak”, és így tovább.

Cáfolja Szamuely Tibor megállapításait a bolszevikok 1917 nyári erőviszonyaival kapcsolatban egyben arra is rámutatott, hogy Szamuely a forradalmi fejlődés két irányának, két útjának nevezi azt, ami a valóságban egy út két szakasza csupán. Igen sokan nem értik meg azt a különbséget, amely a szociáldemokrata pártnak és az orosz mensevikeknek a forradalmi harc formáinak fejlődésére gyakorolt hatásában rejlik. Míg Oroszországban a forradalmi irányzat különválása, pártba szervezése 1903 és 1912 között ment végbe, addig nálunk a KMP a proletárhatalom győzelme előtt négy hónappal jött létre. Ebből az is következett, hogy a szociáldemokrata párttagokkal való együtt-

működés lehetősége nagyobb volt. A baloldali szociáldemokrácia mást jelentett Oroszországban és mást jelentett nálunk. De a német összevetés sem volt helyes. Mert a hazai Szociáldemokrata Párt nem azonosítható egyszerűen a német szociáldemokrata párttal. A hazai SzDP a német SzDP és a függetlenek együttesének megfelelője volt.

Hangsúlyozta, hogy a kettőshatalmat vitatva a magyarországi tanácsokat nem az 1917 őszi, forradalmi prosz szovjetekkel kell összevetni, amikor ott már kettőshatalom nem is volt, hanem a március—júniusiakkal, amelyek alapján véve nem voltak forradalmiabbak, mint a magyar tanácsok.

Az olyan tények, mint hogy a kormány tudomásul veszi főispán kormánybiztosainak elkergetését, tárgyal a direktóriumokkal és kinevezi azok képviselőit a megyék élére, — kétségtelen bizonyítékai a magyarországi kettőshatalom létének.

A pártegyesülésre vonatkozóan rámutatott arra, hogy véleménye nem egyedül álló. (Lásd: tananyag az MSzMP tanfolyamai számára.) Megítélése szerint, mint ahogyan könyvében is írta, a probléma gyökere nem az egyesülés akkor végbement módjában van (az SzDP előzetes megtisztításáról március 21-én nem lehetett szó), hanem abban, hogy annak megtörténte után nem tettek meg mindent a párt bolsevizálására. A párt tevékenységének értékelésével kapcsolatban felhívta a figyelmet arra a fontos tényre, hogy létezett olyan centrum vagy baloldali szociáldemokrácia, amely számbelileg nagyobb volt a KMP-nál, gyakorlatilag, szervezetileg a munkásság nagyobb részét tartotta befolyása alatt, mint a KMP, s a jobboldalt úgy kellett megsemmisíteni, hogy ezt a baloldalt közben a KMP leválassa a jobboldaltól, megnyerje magának.

Megállapítva, hogy a vita rendkívül tartalmas volt, s hogy alapvető történelmi kérdéseket érintett, a bírálóbizottság egyhangúlag elfogadta a disszertációt, s javasolta a TMB-nak, hogy Hajdú Tibor számára a történettudományok kandidátusa címet ítélje oda.

*

Liptai Ervin kandidátusi disszertációja (A magyar Vörös Hadsereg hadműveletei az északi arenonalon 1919. április 27. — június 24.), amely egyébként csak része terjedelmes monográfiájának (A magyar Vörös Hadsereg és harcai 1919-ben. Kossuth Könyvkiadó. 1960), a hazai hadtörténelem egyik legkiemelkedőbb fejezetét dolgozza fel. Árnyaltan ismerteti a nyugati hatalmak állásfoglalását a Tanácsköztársasággal szemben; hangsúlyozza, hogy bár valamennyien egyetértettek a magyar proletárdiktatúra felszámolásának szükségességében, annak módszereiről mégis ellentétes vélemények alakultak ki. A francia, angol, amerikai tervek ismertetve feltárja ellentmondásaik okait. Rámutat ezzel kapcsolatban, hogy Smuts tábornok áprilisi budapesti látogatása az angol álláspont időleges sikerét tükrözte, ti. azt a törekvést, hogy a Tanácsköztársaságot belülről, a jobboldali szociáldemokraták segítségével döntse meg. Ezért a francia vezető körök és kelet-európai csatlósaiak lényegében a békekonferencia háta mögött készítették elő a katonai intervenciót.

A disszertáció tárgyából következően Liptai elsősorban azt elemzi, hogy a csehszlovák barzoáziának milyen érdekei fűződtek a magyar proletárdiktatúra elleni intervencióhoz, milyen politikai, gazdasági és stratégiai célkitűzései voltak. Külföldi forrásokat is felhasználva ismerteti azokat a rendkívüli intézkedéseket, amelyek megelőzték az április 16-án román, majd 27-én csehszlovák részről is megindított intervenciót.

A katonai eseményeket sorra véve elemzi a májusi válság katonai és politikai összetevőit, s kiemeli a munkásosztály pozitív, lelkes magatartásának jelentőségét.

A Vörös Hadsereg május elején ellentámadásba ment át az északi fronton, amelynek legkiemelkedőbb harcai Salgótarján körzetében folytak jelentős csehszlovák túlerővel szemben. A sikeres ellentámadás azonban május 12-én megakadt, mert délről nagyobb ellentámadás fenyegette a Tanácsköztársaságot, s a fegyveres erőt át kellett csoportosítani.

A déli ellentámadás problematikája az eddigi irodalomban csak nagy általánosságokban, feltételezőként, vagy egyenesen tagadva szerepelt. Liptai most igen gazdag forrássanyaggal bizonyítja be, hogy a délről tervezett intervenció reális veszély volt, azzal számolni kellett, s a Vörös Hadsereg vezetői helyesen tették, amikor e támadás lehetőségére felkészültek. Amikor a várt antant támadásra nem került sor, az északi fronton folytatta tovább sikeres harcait a proletárdiktatúra. Ennek eredményeként meghiúsultak a csehszlovák intervenciósi csapatok tervei, s az olasz tábornokokat, tiszteket a vezető posztokról eltávolították.

A kedvezően alakuló katonai helyzetben dönteni kellett arról, hogy az északi fronton milyen irányban indítson döntő támadást a Tanácsköztársaság. A katonai spe-

cialisták többsége s kezdetben a Forradalmi Kormányzótanács több tagja, is a nyugati észak-nyugati támadási irány mellett foglalt állást. Ezt indokolva Liptai egyben részletesen kifejti, milyen érvek szóltak a kassa—eperjesi vonal mellett, s miért volt helyes, hogy végül is ebben az irányban indult meg az északi hadjárat. Május utolsó napjaiban a Vörös Hadsereg hetvenhárom zászlóaljbat és negyvenhat úteget vont össze a Sajó torkolatától az Ipoly torkolatáig a hadművelleti terv sikerének biztosítására.

A Vörös Hadsereg hősie középette, katonái nagy áldozatvállalásával több mint százötven kilométer mélyen tört be az ellenség frontjába és felszabadította Észak-Magyarországot, valamint Kelet-Szlovákia jelentős részét. A disszertáció elemzi e kiemelkedő katonai siker okát, s ezzel kapcsolatban rámutat arra a jelentős tényre, hogy a csehszlovák tömegek rokonszenvével viseltettek a Tanácsköztársaság iránt.

A csehszlovák hadsereg azonban nem szenvedett olyan döntő vereséget, hogy — az eredeti tervek értelmében — június elején a Vörös Hadsereg már a Tiszántúlon indulhatott volna támadásba. Ezért az V. hadosztályt megszerelve továbbra is az északi harcra vonalon, de annak nyugati szárnyán folytatta hadműveleteit. Maga a csehszlovák hadvezetőség arra számított, hogy a Vörös Hadsereg nemcsak Érsekújvárt, de Pozsonyt is eléri. Ennek — a disszertáció megállapítása szerint — volt reális alapja.

Június derekán, mint azt Liptai hangsúlyozza, az északi arcvonal katonáinak hangulatában, harci kedvében törés következett be. A katonák több alakulattól haza akartak menni. A hadsereg létszáma a veszteségek, megbetegedések (túléröltetés) következtében ebben az időben mintegy felére csökkent. A hónap folyamán nem volt kielégítő a hadsereg utánpótlása. Határozottan bírálja a hadkiegészítési rendszert, amely még június 5-e, a sorozás elrendelése után sem volt képes gyakorlatilag megoldani az utánpótlást. Ennek főokát abban látja, hogy a sorozási rendelet végrehajtását a tanácsokra és nem a katonai szakközegekre bízták. A különböző összetevők vizsgálatakor arra a megállapításra jut, hogy a júniusi törésben legnagyobb szerepe az antant és a Kormányzótanács közötti tárgyalások nyilvánosságra hozatalának volt. Ez — s Clemenceauxnak már korábban, a hadműveletek beszűntetését követelő távirata — értelmetlenné tette a katonák előtt a harc folytatását, a további áldozatok vállalását.

Az északi hadjárat június 24-én végetért, életbelépett a fegyverszünet.

Amikor a szerző összefoglalóan ismerteti a Tanácsköztársaság fegyveres sikereinek okait, hangsúlyozza a szocialista társadalmi rendszerben rejlő erőket és lehetőségeket, amelyek az északi hadjárat során is megmutatkoztak. Kiemeli a munkásosztály öntudatos állásfoglalásának jelentőségét, és szól Stromfeld Aurél működéséről. Kimutatja — szemben az intervenciós csapatokkal — a Vörös Hadsereg stratégiai, hadművelleti fölényének forrásait. Különösen pozitívnak ítéli rugalmas, eredményes taktikáját. Konkrét példákkal illusztrálja, hogy ugyanakkor a szembenálló erők lebecsülése a Tanácsköztársaságnak okozott kárt. Végül fokozottan megállapítja, hogy a Vörös Hadsereg harcaiban a szocialista proletár hadsereg hadművészetének körvonalai bontakoztak ki.

Az opponensek egybehangzóan dicsőrelették a szerzőt, mint a téma első, részletes feldolgozásának elkészítőjét. Hangsúlyozták, hogy a disszertáció igen széleskörű, és jelentős mennyiségű külföldi forrásanyagot használ fel, hogy tartózkodik a feltételezéstől, konkrét anyaggal bizonyít. A művet igen jól sikerültnek ítélték, s így alapvető kérdésekben nem is szálltak vitába a disszertációval. Természetes azonban, hogy számos ponton kiegészítették, korrigálták a szerző álláspontját.

Hajdu Tibor opponens, a MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos munkatársa a hibák forrását abban látta, hogy a disszertáció *változatlan részlete* a monográfiának, s így bizonyos kérdések itt nem kapnak teret. Megjegyzései elsősorban politikai, illetve katonai politikai természetűek voltak.

Hibáztatta a szerzőt, hogy a parancsnokokat, politikai megbízottakat névszerint szinte egyáltalán nem említi, igen kevés kommunista és baloldali szociáldemokrata neve kap helyet a disszertációban. Annak ellenére, hogy az ezzel kapcsolatos nehézségekkel tisztában van, ezt mégis helytelennek tartja. Olyan esetekben például, mint a salgótarjáni csata, mód lett volna a korábbi túlzások korrigálására.

Néhány kérdésben a kelleténél szűkszavúbban foglalt állást a szerző. Így meg lehetőségen sommásan intézte el a hadsereg létszámának és fegyverzetének ismertetését, a források és a Tanácsköztársasággal foglalkozó szociáldemokrata irodalom értékelését. Az opponens nem értett egyet Böhm Vilmos könyvének megítélésével, s általában hibáztatta a centristák egyoldalú azonosítását a szociáldemokrata jobboldallal.

Nem látta kellően megalapozottnak azt a megállapítást, miszerint a csehszlovák hadseregben erősebb lett volna a háborúellenes hangulat, mint a többi intervenciós, vagy arra kész hadseregben. Ez a feltételezés a román hadsereggel összevetve igaz lehet, de már a szerbeket illetően erősen kétséges.

Határozottan visszautasította Liptainak a sorozás részleges eredményességével kapcsolatban tett megállapítását. A valós okot a parasztság és a proletárdiktatúra viszonyában, valamint e tömegek politikai elmaradottságában látja. Egyáltalában, az ítélet megalkotásánál több tényező figyelembevételét tartotta volna szükségesnek, s egyben rávilágított arra is, mit lehetett várni a „szakközegektől” a sorozás, a Vörös Hadsereg erejének növelését illetően.

Elismerve a Vörös Hadsereg soraiban végbement kedvezőtlen változást, határozottan vitatta, hogy itt hirtelen, dátumhoz köthető törésről, fordulatról lenne szó. Úgy gondolja, a szerző nem különböztette meg a munkáshatalom fennmaradására irányuló óhajt a fegyveres megvédésére kész szándéktól. Megfeledezett arról, hogy a dezertálás minden forradalmi önkéntes hadsereg főproblémája, az volt Szovjet-Oroszországban is.

Ahistorikus a szerző érvelése, amikor az antanttal folytatott tárgyalások nyilvánosságra hozataláról ír. Az adott helyzetben sem a Kormányzótanács, sem a katonai vezetés összetétele, sem a tömegek és a Tanácsköztársaság őszinte, nyílt viszonya nem tette lehetővé a „titkos diplomáciát”.

Észrevételei ellenére a disszertáció oly mértékben gazdagítja történetírásunkat, hogy minden kétség nélkül ajánlja annak elfogadását.

Horváth Miklós opponens, a Hadtörténelmi Levéltár vezetője, elismerve a disszertáció anyaggazdagságát, szükségesnek tartja a kutatások kiterjesztését a román levéltárakra is. Egyetértve a déli támadás veszélyének megrajzolásával, kiemeli, hogy a támadás elmaradásában jelentős szerepe volt a Vörös Hadsereg gyors felkészülésének.

Vitátja a szerzőnek azt a megállapítását, mintha törvényszerűség lenne, hogy a forradalmi hadsereg ereje leginkább a támadó hadműveletekben bontakozik ki. Ez, megítélése szerint, leegyszerűsíti a kérdést. Utalt ezzel kapcsolatban a német és francia hadvezetés első világháború alatti álláspontjára, amelynek élesen szembeötlő jellemvonása a támadó szellem. Frunzéra hivatkozva leszögezte, hogy a proletár hadsereg fő harcmodója valóban a támadó hadművelet, — s ennyiben igaz van Liptainak. De a szocialista hadtudomány épp oly fontosnak tartja az aktív védelmet is. S a Vörös Hadseregnek éppen a védelem volt az achilles-sarka. A szerző elmulasztotta ennek kimutatását és bírálatát.

Nem mutatott rá arra sem, hogy a Vörös Hadsereg elsősorban a területek felszabadítására, s nem az ellenséges erők megsemmisítésére törekedett, ez pedig helytelen volt. Ezért sikerült a csehszlovák hadvezetésnek a vereségek után ismét rendezni egységeit. Megítélése szerint a csehszlovák intervenció hadsereget nem annyira a Vörös Hadsereg, mint inkább a saját soraiban megvolt dezertálás gyengítette.

Bíráló megjegyzései ellenére is úgy látja, hogy a disszertáció az északi hadjárat történetének feldolgozását véglegesnek tűnő formában oldotta meg, s ezért elfogadását javasolja.

Liptai Ervin válaszában csak azokra a kérdésekre tért ki, amelyekben — szemben az opponensekkel — álláspontját részben vagy egészben fenntartotta. Rámutatott arra, hogy Horváth Miklós opponens félreértette a Vörös Hadsereg haremódoráról tett megállapítását, valamint arra, hogy összefoglaló értékelése nem általánosításra, hanem az északi hadjárat eredményeinek és tanulságainak rögzítésére törekedett, s ezért csak az ehhez tartozó problémákat érintette. Nem ért egyet azzal, hogy a Vörös Hadsereget hibáztatni kellene azért, mert „nem törekedtek az ellenséges erők megsemmisítésére, hanem elsődlegesen a területek felszabadítására”. A katonai erőviszonyok, melyeket a disszertáció részletesen kimutat, nem tették realissá a csehszlovák burzsoá hadsereg teljes megsemmisítésének célkitűzését. Másfelől azonban hivatkozott azokra a hadműveleti tervekre, amelyek konkrétan és határozottan szóltak arról, hogy a csehszlovák burzsoá hadsereget hosszú időre ártalmatlanná kell tenni. A Vörös Hadsereg főparancsnoksága tehát nem területek elfoglalását tűzte ki célul. S ezt mutatják — a terveken túl — a hadműveletek is.

Hajdu Tibornak válaszulva elmondta, hogy az északi arcvonal eseményeit stratégiai és hadműveleti síkon tárgyalja a disszertáció, s ez nehezítette meg, hogy egyes szemléyekről konkrétan is szóljon. Ennek ellenére — úgy érzi — a kommunisták és a kommunistává fejlődő vezetők szerepe és jelentősége megkapta a megfelelő méltatást. Bóhm tevékenységét sem értékelhette másként, mert a Vörös Hadsereg fő kérdéseinek megítélésében Bóhm álláspontja pozitív értelemben nem különbözött a jobboldali szociáldemokratákétól. Megfelel a tényeknek — erről az idézett dokumentumok is szólnak —, hogy Wilson és Lloyd George megrótták a román és csehszlovák kormányokat a jóváhagyás nélkül indított támadásért.

A sorozásokkal kapcsolatban hangsúlyozta, hogy nagyobb mértékben lehetett és kellett volna bevonni a parasztságot a Vörös Hadseregbe. A Forradalmi Kormányzótanács elkésve mondta ki a dolgozók általános védkötelezettségét. Végrehajlásában, mint

azt külföldi példákkal is alátámasztotta, nem csupán a parasztság és a Tanácsköztársaság viszonya játszott szerepet. Változatlanul fenntartja azt a véleményét, hogy a vidéki tanácsok döntő részénél mutatkozó hibák miatt nem lehetett kielégítően levezetni azt. Hivatkozik ezzel kapcsolatban a Tanácsok Országos Gyűlésén 1919 júniusában elhangzott ugyanilyen megállapításra.

A hadsereg utánpótlásának elmaradásában nem lehet a lógósokban keresni a fő okot, s az egész jelenség morális hatását tények, dokumentumok támasztják alá.

A visszavonulás körülményeinek tárgyalásakor Kun Béla felelősségét és szerepét nem túlozta el a disszertáció, csupán magyarázatot akart adni álláspontja kialakulására. Ami a visszavonulás hatását illeti, változatlanul fenntartja korábbi álláspontját.

A hadsereg hangulatának júniusi megtöréséről beszélni indokolt és szükséges, erről győzték meg az egyes alakulatokra vonatkozó részletes adatok. Ezek alapján nem lehet csupán egy folyamat egyszerű meggyorsulásáról beszélni. Ezt újabb adatokkal is alátámasztotta.

A vita lezárása után a bíráló bizottság javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak a disszertáció elfogadását és Liptai Ervinnek a kandidátusi fokozat odaitélését.

— * —

PÁLYÁZAT

Az MTA Történettudományi Intézete pályázatot hirdet tudományos igényű történeti tanulmányok írására az alábbi tárgykörökből:

1. Egy vidéki város társadalmi struktúrájának alakulása (1900—1950).
2. A munkásosztály kulturális helyzete a Horthy-korszakban.
3. Népmozgalmak és pártharcok 1945—1948 között. (E téma különböző részkérdései dolgozhatók fel, mint például egy-egy város vagy megye munkás- és parasztmozgalmi 1945—1948 között; a különböző politikai pártok helyi tevékenysége ezekben az években, vagy e korszak valamelyik fontos időszakában stb.)

A tanulmányok terjedelme 4—8 iv (100—200 gépelt oldal) lehet. Beküldési határidő: 1962. március 1. A legjobb munkákat az Intézet az egyes tárgykörökben 2000, illetve 1500 forinttal jutalmazza; a megfelelőket közreadja az „Értekezések a történeti tudományok köréből” c. akadémiai sorozatban.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) JEGYZÉKE

(1960. január 1.—június 30.)*]

I. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

Az egri érsekség levéltára. Összeáll. Soós Imre. Bp. 1957 [1959], LOK, soksz. 296 l.

/Levéltári leltárak 3./

Ferenczyné Wendelin Lidia: Kínai—magyar bibliográfia. Összeáll. —. Bp. 1959, Orsz. Széchényi Könyvtár. 334 l.

/Új bibliográfiai füzetek 4./

Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium 1957 [—1958]. HK. 1959. 6. évf. 2. sz. 350—407. l., 1960. 7. évf. 1. sz. 327—364. l.

Külföldi történeti folyóiratok repertórium. Külföldi történeti folyóiratok 1957. II. rész. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 524—543. l.

Magyar éremhatározó. Középkor. 1. füz. /1000—1307./ Összeáll. Unger Emil. Bp. 1960, M. Régészeti, Művészettört. és Éremtani Társ., soksz. 31 l., 9 t.

Magyar éremhatározó. Újkor. 4. füz. /1835—1959./ Összeáll. Unger Emil. Bp. 1959, M. Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társ., soksz. 53—62. l., 8 t.

A magyar irodalom bibliográfiája. 1955. Összeáll. Kozocsa Sándor. (A gyűjtésben közrem. ifj. Kozocsa Sándor, Kozocsa István.) Bp. 1959, Gondolat. 333 l.

A magyar munkásmozgalmi sajtó bibliográfiája. 1848—1948. 4. Pótkötet az 1—3. kötethez. Kiad. a MSzMP KB Párttörténeti Intézete. Bp. 1959, soksz. 169 l.

Magyar történeti bibliográfia. 1825—1867. Bibliographia historica Hungariae. 4. köt. Nemmagyar népek. /Nemzetiségek./ Szerk. Kemény G. Gábor, Katus László. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1959, Akad. Kiadó. XXXV, 675 l.

A munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. /1959. október—december./ Pt.K. 1960. 6. évf. 1—2. sz. 299—300. l.

Az Orczy család levéltára. Repertórium Összeáll. Fekete Nagy Antal. Bp. 1959. LOK, soksz. 114 l.

/Levéltári leltárak 9./

Válogatott cikkek a kommunista pártok sajtójából /1959/. Összeáll.: Forgács Sándorné. Pt.K. 1960. 6. évf. 1—2. sz. 287—298. l.

Zoványi Jenő nyomtatásban megjelent műveinek jegyzéke. Egyháztörténet. 1959. 2. évf. 1—2. füz. 118—131. l.

2. Marxizmus—leninizmus

(*Forgács Sándorné*): V. I. Lenin műveinek magyar bibliográfiája. (Összeáll. —.) [Kiad.] az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 207 l.

*

Boehnheim, Felix: Orvosok — ahogy Marx Károly látja őket. OTKK. 1959. 15—16. sz. 22—44. l.

Buza Márton: Lenin tanítása a szocializmus építéséről. Pártélet. 1960. 5. évf. 4. sz. 33—42. l.

Déri Ernő: Lenin a párt és a néptömegek kapcsolatáról. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 3. sz. 173—176. l.

Duclos, Jacques: Lenin és a Francia Kommunista Párt. Béke és Szocializmus. 1960. 3. évf. 4. sz. 23—31. l.

(*Ecsedy Andorné—Gáliczky Éva*): Lenin. Bibliográfiai válogatás a Leninről szóló magyar nyelvű művekből. (Összeáll. —.) [Lezárva] 1960. márc. 1-én. Kiad. a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1960. 79 l.

Fehér Pál, E.: Lenin és a világirodalom. Nagyvilág. 1960. 5. évf. 4. sz. 578—580. l.

* Jelen közleményünkben az évfordulók alkalmából megjelent anyag nagy mennyiségére való tekintettel Magyarország legújabbkori történetének anyagát három csoportra tagoltuk: 1918—1919, 1919—1944, 1944—1960.

Földesi Tamás: A háborúk elkerülhetlenségéről szóló lenini tétel fejlődése. MFSz. 1959. 3. évf. 3—4. sz. 235—244. l.

Göncöl György: Lenin és az imperializmus kritikája. KgSz. 1960. 7. évf. 4. sz. 394—404. l.

Kalocsai Dezső: Leninről, a kommunista emberről és kommunista gondolkodóról. Felsőoktatási Szemle. 1960. 9. évf. 6. sz. 353—358. l.

Kassai Géza: A leninizmus és a kis népek. PtK. 1960. 6. évf. 1—2. sz. 5—33. l.

Kiss István: Lenin a szocialista tudatosságról. Valóság. 1960. 3. évf. 2. sz. 20—27. l.

Köte Sándor: Lenin és a közoktatás. /Lenin születésének 90. évfordulójára. 1870—1924./ PSz. 1960. 10. évf. 4. sz. 315—322. l.

(*Krupszkaja, N. K.*): Lenin — közelről. ÉLT. 1960. 15. évf. 16. sz. 483—486. l.

Lenin és a könyvek. Kts. 1960. 10. évf. 4. sz. 241—242. l.

Mao Ce-tung: Az ellentmondásról. [Mao tun lun.] — A gyakorlatról. /A megismerés és a gyakorlat, az ismeret és a cselekvés összefüggéséről./ [Si csien lun.] Miskolc 1959, MSZMP Borsod m. Biz. 61 l.

Novobátzky Károly: Lenin és a természettudományok. MT. 1960. 5. köt. 5—6. sz. 327—332. l.

Obicskin, G.: Lenin és a párt. Béke és Szocializmus. 1960. 3. évf. 5. sz. 44—57. l.

Ortutay Gyula: Lenin. Kortárs. 1960. 4. évf. 4. sz. 475—480. l.

Práger Miklós: Lenin műveinek magyar kiadásairól. PtK. 1960. 6. évf. 1—2. sz. 34—41. l.

Szabó Imre: Lenin és a társadalomtudományok. MT. 1960. 5. köt. 5—6. sz. 333—340. l.

Szerényi Sándor: Lenin — az új típusú forradalmi párt megteremtője. Pártélet. 1960. 5. évf. 4. sz. 24—33. l.

A Szovjetunió külföldi barátainak levelei Leninhez. TáSz. 1960. 15. évf. 4. sz. 95—102. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. 5. 1958. (Szerk. D(énes) Berényi. Közrem. J(ános) Barta, L(ajos) Imre.) Bp. 1959, Tankönyvkiadó 304 l.

A kötet tartalmából:

Iglói Endre: Az orosz őskronika /Poveszt/ vremenüh let/ magyar vonatkozású helyeiről.

Juhász Géza: Csokonai Árpádiásza.

Rácz István: Az úriszék kérdése a reformkor politikai életében.

Adatok a monori járás kultúrtörténetéhez. Összeáll. Mérő József, Oláh István. [Monor] 1960, Járási Tanács V. B., soksz. 112 l., 3 térk.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tom. 2. Red. Z[oltán] Oroszlán. Adiuv. Gy[ula] László, A[ladár] Mód etc. Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 271 l., 2 t.

A kötet tartalma:

Szamuely Tibor: Provozglasenie szovetszkaj vlaszti v Vengrii 21 marta 1919 goda.

Pándi Ilona: Einige Aspekte der Stellungnahme der ungarischen progressiven Intelligenz in der Zeit der Ungarischen Räterepublik.

Mészáros Károly: Bewegung der Inbesitznahme und Verteilung des Bodens im Komitat Somogy im Frühjahr 1919.

Urbán Aladár: Zehn kritische Tage aus der Geschichte der Batthyány-Regierung. 10—20. Mai 1848.

Dószegi István: L'Autriche et le Piémont après le traité de Milan. (1849—1850.)

Dolmányos István: Le conflit de tarife entre la Monarchie Austro-Hongroise et la Serbie (1904—1910) vu par l'historiographie bourgeoise.

Kun László: Nekotorie oszobenoszti oppozicionnogo dvizsenija vnutri Szocial-demokratsiceszkaj partii v pervoe deszjatiletie XX veka.

[*Kirschner*] *Kirschner Béla*: Ijul'szkij plenum Kommunisticeszkaj Partii Vengrii v 1928 godu.

Kalicz Nándor: Über die Frage der befestigten Siedlungen in Nord- und Ostungarn bis zum Beginn der Bronzezeit.

Bóna István: Bronzezeitliche Schmuckgiesserei in Tiszafüred Ásotthalom.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica. Tom. 1. Red. J(ános) Beér, L(ászló) Névai, I(mre) Szabó. Bp. 1959. 406 l.

A kötet tartalmából:

Brósz Róbert: Les changements sémantiques du mot „Colonus” dans les sources du droit romain.

Csizmadia Andor: Pravovüe voproszű v zaimootnosenij mezsdu goszdarsztvom i religioznümi organizacijami vo vremenja vengerszkaj revoljucii i osvoboditel'noj bor'bü ot 1848—49 gg.

Névai László: Die Entwicklung der Organisation der Gerichte und Staatsanwaltschaften in Ungarn vom Jahre 1848 bis 1945.

Sarlós Márton: Otnosenija prava szobsztvonnoszti zemel'nih ucsasztkov

vengerszkih kreposztnüh do 1948 g. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica. Tom. 2. Red. Ladislaus Kardos. Adiuvante Tiberio Szobotka. Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 153 l.

A kötet tartalmából:

Bárcezi G[éza]: La toponymie hongroise du moyen âge.

Kardos T[ibor]: Die Bedeutung der in Patak verbrachten Jahre für die humanistische Pädagogik Comenius.

Pálffy E[ndre]: Die nationale Frage in der rumänischen Literatur und Presse Ende des vorigen Jahrhunderts.

Mezei M[ária]: Ein vergessenes Besenyei-Buch: „Leben und Taten des János Hunyadi.“

Beke Ö[dön]: Josef Budenz, der Mensch und der Pädagog.

Arrabona. (A Győri Múzeum évkönyve.) (Les Annales du Musée de Győr.) 1. (Szerk. Uzsoki András.) Bp. 1959, Képzőműv. Alap. 174 l.

A kötet tartalma:

Banner János: Rómer Ferenc Flóris.

Uzsoki András: A győri múzeum rövid története. 1859—1959.

Kanossay Margit: A Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. /1861—1865./

Jenei Ferenc: A múzeumépület története.

Uzsoki András: Előzetes jelentés a Mosonszentmiklós—jánosházapusztai bronzkori temető ásátásának eredményéről.

Uzsoki András: Adatok a dunántúli aranymosás történetéhez.

Szöke Béla: Fejezetek Győr koraközépkori történetéből.

Kozák Károly: A győri múzeum legrégibb kézi tűzfegyverei.

Jenei Ferenc: Győri élet a török hódoltság korában.

Lengyel Alfréd: Jobbágysors Győr megyében a felszabadító hadjáratok idején. /1683—1699./

Ózigány Béla: Győr műemlékvédelmének történeti vázlata.

Bárdosi János: A magyar Fertő telepítő halászata.

Balassa Sándor: A debreceni Aranybika Szálló története. Debrecen 1959. 154 l.

Bálint Sándor: A szegedi paprika termesztése. ET. 1959. 70. évf. 1—3. sz. 139—170. l.

Boross Marietta: Adatok a csányi feledinnyések életmódjának és kultúrájának alakulásához. ET. 1959. 70. évf. 4. sz. 579—621. l.

(*Boros Béla—Sóder Alajos—Zádor Mihály*): Budapest. Építészettörténete, városképei és műemlékei. [Ill.] (Kováts

Ödön.) Bp. 1959, Műszaki Kiadó. 335 l., 1 térk., 3 térk. mell.

Budapest régiségei. A Budapesti Történelmi Múzeum évkönyve. 19. Szerk. Gerevich László. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 402 l., 4 t., 1 térk.

A kötet tartalmából:

Burger Alice, Zs. (!Sz.): Collegiumi kőfaragóműhelyek Aquincumban.

Nagy Tibor: L. Attius Macro pannóniai helytartósága.

Jankovich Miklós: Budakörnyék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye.

Kubinyi András: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban.

Póczy Klára, Sz.: Diana aquincumi kultuszához.

Szeniléleky Tihamér: Aquincumi mécskészítő műhelyek.

Pataky Dénesné: A pest-budai ötvöség a XVIII. században. /A budapesti templomok kincstárai alapján./

A Budapesti Történelmi Múzeum leletmentései és ásatai az 1958. évben.

A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. 1. köt. 1. füz. Szerk. a kar tudományos és módszertani bizottsága. (Bev. Kádár Miklós.) Bp. 1959. 99 l.

A kötet tartalma:

Sarlós Márton: A magyar jobbágylelek tulajdonjogi viszonyai 1848 előtt.

Sápi Vilmos: A kötött kisbirtokok Magyarországon. /A haditelektől a hitbizományi kisbirtokig./

Takács Imre: Polner Ödön és a közjogi dogmatizmus. /Tudománytörténeti tanulmány./ (Polner Ödön irodalmi munkássága.) [Bibliográfia.]

Buzás József: A nemzeti kérdés jogi szabályozása a Magyar Tanácsköztársaságban.

Ozugh Dezső: Fazekasműhelyektől a Magyarországi Kerámiagyárig. 1. VSz. 1959. 2. köt. 12—29. l.

A debreceni Mezőgazdasági Akadémia tudományos évkönyve 1958. Szerk. biz.: Bencsik István, Szelényi Ferenc stb. Debrecen 1959 [1960]. 337 l.

A kötet tartalmából:

Bodnár Miklós: A Magyar Tanácsköztársaság a falusi szegényekért.

Kiss István: A népi demokratikus forradalom kibontakozása hazánkban 1944 őszétől a felszabadulásig.

Domokos Ottó: Egy muzeális értékű gyár: a pápai Kluge-féle kékfestő üzem. Élt. 1960. 15. évf. 12. sz. 355—359. l.

Domonkos Imre: Történeti festészetünk és a társadalom. Ttan. 1959. 4. évf. 6. sz. 17—23. l.

Dzsida László: 225 éves a magyar bányá- és kohómérnök képzés. ÉIT. 1960. 15. évf. 23. sz. 707—710. l.

Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. 6. (Szerk. Bakos József.) Eger 1960. 574 l.

A kötet tartalmából:

Némedi Lajos: Bessenyei György és a német felvilágosodás.

Lőkös István: Vitkovics Mihály szerb—magyar kapcsolatairól.

Szántó Imre: A szélnek eresztett végvári katonaság sorsa a Balaton vidékén. 1671—1750.

Szokodi József: Adatok a Tanácsköztársaság egri történetéhez. 1918. július—1919. május.

Bakos József: Újabb adatok a tokaj-hegyaljai régi szőlőművelés szókincséhez és történetéhez.

Molnár József: Adalékok a Heves megyei 1848—49-es nemzetőrök hősi harcának történetéhez.

Radivojevic, Arsenije bácskai püspök levele az egri görögkeleti egyházközséghez. (Közli Bihari József.)

Egy szerb tanító /Anasztaszij Popovics/ nyugtája. (Közli Bihari József.)

Kossuth Lajos levele Tavasy Antalhoz Egerbe. (Közli Estefán László.)

Az egyetemes és a magyar hadművészet története. /Rövid összefoglalás./ [Kiad. a.] Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum. 1/1. köt. (Írták Otta István, Dér László stb.) 1/2. köt. (A hadművészet fejlődése az 1789-es francia polgári forradalomtól az imperializmus kialakulásáig. Írták Csillag Ferenc, G. Balázs József stb.) Bp. 1959. soksz. 2 db.

Fejezetek a magyar mérésügy történetéből. Kiad. az Országos Mérésügyi Hivatal. (Szerk. Makkai László.) Bp. 1959. Közgazd. és Jogi Kiadó. 257 l., 1 t.

A kötet tartalma:

N. Kiss István: Adalékok a magyar mérésügy középkori történetéhez.

Hűschava, Alexander: A pozsonyi mérfejlődése az 1588. évi törvényes rendezésig.

Bendejfy László: Középkori magyar hossz- és területmértékek.

Nagy Lajos: A Főváros Mértékhitelcsítő-Hivatal története.

Sándor Vilmos: A méterrendszer magyarországi bevezetéséről.

Novák László: A Mértékügyi Intézet és a Mérésügyi Hivatal története. 1908—1950.

Márton Jánosné: A mérésügy fejlődése 1950-től napjainkig.

Fél Edít: Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez. NrK. 1959. 4. évf. 1—2. sz. 70—114. l.

Genthon István: Magyarország művé-

zeti emlékei. I. Dunántúl. Bp. 1959. Képzőműv. Alap. 444 l., 114 t.

Halmai János: A magyar gyógyszerészet hagyományai. Gyógyszerészet. 1959. 3. évf. 12. sz. 448—453. l.

A 325 éves Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem rövid története. (Szerk. és bev. Székely György.) Bp. 1960, Eötvös Loránd Tudományegyetem 66. l.

A kötet tartalma:

Tóth András: Az egyetem története 1635 és 1944 között.

Zsidai József: Egyetemünk fejlődése 1945-től 1960-ig.

Zsidai József: Egyetemünk haladó ifjúsági mozgalmái.

Nemeskéri Ferenc: Emlékezés Eötvös Lorándra.

Pálvölgyi Endre: Az egyetemi könyvtár története. 1635—1960.

A 325 éves Budapesti Tudományegyetem képekben. (Szerk. Szelle Béla. Képszerk.: Babiczky Béla.) [Kiad. az] Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bp. 1960. 40 l.

Holub József: Ete város története /Adalékok a Tolna megyei Sárköz település- és gazdaságtörténetéhez./ TStK. 1958. 2. évf. 3—4. sz. 28—46. l.

Horváth Mihály: Krónikás lapok a borsodi ipar történetéből: Özd. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 1—2. sz. 62—68. l.

Horváth Róbert: A magyarországi népesség számának alakulása és a magyar népességstatistikai tudomány. TStK. 1959. 3. évf. 1—2. sz. 118—131. l.

Horváth Zoltán—Nagy Miklós: A magyar kohómérnök képzés története. Kohászati Lapok. 1960. 93. évf. 5. sz. 234—240. l.

Keresztury Dezső—Vécsey Jenő—Falvy Zoltán: A magyar zenetörténet képeskönyve. Bp. 1960, Magvető. 335 l., 10 t.

Kiss Géza: Kisújszállás története a XVIII. század végéig. Szolnok 1959, 39 l., 2 t., ill. ték.

/A Damjanich János Múzeum közleményei 2./

Köch Lajos: A budapesti Operaház műsora. 1884—1959. /Adattár./ Bp. 1959, Színházud. Int.—Orsz. Színházért. Múz., soksz. 89 l.

/Színház történeti füzetek 30./

Komoróczy György: A nagykeréki kastély. Műemlékvédelem. 1960. 4. évf. 2. sz. 74—81. l.

Kovács Mihály, H.: 400 éves a miskolci fiúgimnázium. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 1—2. sz. 70—73. l.

Laky Dezső: Statisztikai módszerek. Bp. 1959, Közgazd. és Jogi Kiadó. 615 l., 1 t.

Lelkes István: Kőszeg. [III.] (Kovács Attila [és a szerző].) Bp. 1960, Képzőműv. Alap. 177 l.

/Magyar műemlékek./

Lettrich Edít: Esztergom népességszámának és társadalmi rétegződésének alakulása az 1750—1945 közötti időszakban. Demográfia. 1959. 2. évf. 4. sz. 565—579. l.

Mádl Ferenc: Magyarország első polgári törvénykönyve — az 1959. évi 4. törvény — a polgári jogi kodifikáció történetének tükrében. MTATT. 1960. 10. köt. 1—2. sz. 3—88. l.

Magyar neveléstörténeti tanulmányok. (Szerk. Felkai László.) Bp. 1959, Tankönyvkiadó. 259 l.

/Neveléstörténeti könyvtár./

A kötet tartalma:

Taba István: Lövei Klára.

Heksch Agnes: Imre Sándor nevelésméleti tevékenysége 1919-ig.

Faragó László: Adalékok a Horthy-korszakbeli matematikatanítás történetéhez.

Jakobovits Elek: A 10—14 éves gyermekek értelmi nevelése a Horthy-korszak biológiai tankönyveiben.

Kalona Imréné: Néhány kérdés Karácsony Sándor pedagógiájában.

Matejka Március: A Kisalföld főbb városainak földrajzi helyzete és funkciói különböző történelmi szakaszokban. FőÉ. 1959. 8. évf. 4. füz. 451—472. l.

Mínáry József: A Magyar Közlekedési Múzeum. Járművek, mezőgazdasági gépek. 1960. 7. évf. 5. sz. 184—188. l.

Molnár Sándor: Száz év a MÁV Szolnoki Járműjavító Ü. V. történetéből. 1856—1956. (A várostörténeti rész anyagát [feldolg.] Kaposvári Gyula.) Szolnok 1960, Szolnok m. Néplap. 158 l., 1 t.

A Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Akadémia fennállásának 140. évében a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 41. évfordulója alkalmával tartott tudományos ülészek előadásai. 1958. (Szerk. Kovács László, Balla István stb.) [Mosonmagyaróvár—Bp.] 1959, Mezőgazd. Kiadó. 171 l.

/Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Akadémia közleményei 1959. 1./

A kötet tartalmából:

Kovács László: Visszaemlékezés a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Akadémia alapítására és működésére.

A 400 éves miskolci Földes Ferenc Gimnázium emlékkönyve. Szerk. Tok Miklós, H. Kovács Mihály. (Ill. Micska Szaniszló.) Miskolc 1960. 192 l.

A kötet tartalmából:

Tok Miklós: Dr. Földes Ferenc, iskolánk névadója.

Zsupán László—Bándi Géza: Iskolánk története.

Komáromy József: Miskolc első iskolájának építéstörténete.

Marosi Ernő: Az avasi református templom.

Nemes István: Mohács emléke a magyar irodalomban. Művelődési Tájékoztató. 1959. dec. 88—90. l.

Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958. Szerk. Mikešy Sándor. Közrem. Pais Dezső. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 212 l.

A kötet tartalmából:

Kniezsa István: A szlovák helynévtípusok kronológiája.

Györffy György: A magyar törzsi helynevek.

Mollay Károly: A német helynévtípusok kronológiája a középkori Nyugat-Magyarországon.

Gáldi László: Paele: Pest XV. századi francia neve.

Pais Dezső: Szempontok Árpád-kori személynéveink vizsgálatához.

Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás tanulmányozásának főbb kérdései.

Karácsony Sándor Zsigmond: Földrajzi és társadalmi indítékok a XVIII. századi személynévadásban.

Maksay Ferenc: A családnevek kialakulásához.

Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. Bizonytalan és ismeretlen eredetű nevek. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1958. Bp. 1959. 378 l.

A kötet tartalmából:

Sajó Géza: Egy haladó szellemű középkori bölcselel /Boetius Dacus/ elvesszettek tartott művei nyomában.

Terbe Lajos: Szibériai magyar lapok 1915—1921. Bibliográfia az omszki Forradalom és Vörös Újság részletes ismertetésével.

Fazakas József: A magyar papírtörténeti irodalom bibliográfiája.

Csép Attila: Csernátorny Lajos névtelen és álnevű levelezése a Magyar Hírlapban.

Windisch Éva, V.: Miller Jakab Ferdinánd múzeumi igazgató utolsó évei és az Országos Széchényi Könyvtár.

Berczeli Károlyné: A Népszínház könyvtára.

Pécsvárad és környéke. Útikalauz. (Szerk. Huba László. [Ill.] Battancs Gábor.) [Pécs] 1960. 91 l.

/A Baranya Megyei Idegenforgalmi Hivatal kiadványai 5./

Péczezy Piroška—Sági Károly—Szutrély Antal: A 200 éves keszthelyi kórház története. (Keszthely 1959). 105 l., 8 t.

A Postamúzeum történeti kiállításának ismertetője. (Összeáll. Vajda Endre, Lukász Alfonz stb.) Bp. 1959, Közdot. 95 l.

Rácz Pál: 190 éves a Budapesti Orvostudományi Egyetem. Felsőoktatási Szemle. 1960. 9. évf. 2. sz. 107—110. l.

Rédei Jenő: A születések és halálozások alakulása a XIX. és XX. században Európában és Magyarországon. Bp. 1960, Közgazd. és Jogi Kiadó. 255 l., 4 t.

Rejtő István: A nacionalizmus magyar irodalmi megnyilvánulásairól. [Vita.] MT. 1960. 5. köt. 5—6. sz. 348—352. l.

Román János: A tornai egyházmegyei levéltár. Egyháztörténet. 1959. 2. évf. 1—2. füz. 76—79. l.

Ruszkai Miklós: Az 1945 előtti magyar választások statisztikája. TStK. 1959. 3. évf. 1—2. sz. 11—57. l.

Solymos Ede: Halászelet a Duna magyarországi szakaszain. ET. 1959. 70. évf. 1—3. sz. 407—430. l.

Somogyi Árpád: Későbbizánci hagyományok a magyarországi pravoszlávok építőművészetében. ÉKK. 1960. 4. köt. 1—2. sz. 61—94. l.

Szendró. Képek a volt város és várának történetéből. (Szerk. biz.: Horváth Mihály, Koritsánszky Dezső stb.) (Szendró) 1959, Községi Tanács. 109 l., 1 térk.

Tanulmányok a neveléstudomány köréből. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye. 1959. (Szerk. Kiss Árpád, Nagy Sándor stb.) Bp. 1960, Akad. Kiadó. 742 l.

A kötet tartalmából:

Vas Károly: Az általános iskola 8. osztálya történelem tananyagának vizsgálata a világnézetű nevelés szempontjából.

Geréb György: A Módszer értelmezése Comenius didaktikájában.

Orosz Lajos: Apáczai Csere János, iskolaszervezeti reformjavaslatai.

Zibolen Endre: Pestalozzi Stansban és Burgdorfbán.

Köte Sándor: Közoktatásügyi reformtörvények az első világháború előtti években. /1910—1914./

Vince István: A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközre. ET. 1960. 71. évf. 1. sz. 1—27. l.

Zólyomi József: Cserhátsurány állattartásának másfél évszázada. ET. 1960. 71. évf. 1. sz. 59—80. l.

Zsoldos Jenő: Agitátor, igazgató, népnevelő. MNyőr. 1960. 84. évf. 1. sz. 17—27. l.

4. Magyar őstörténet. A római kori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig

Bakó Géza: A mezőbándi temető népének és anyagi kultúrájának eredetéről. AÉ. 1960. 87. köt. 1. sz. 22—31. l., 1 t.

Barkóczy László: Szarmata-roxolán áttelepítések a Dunamedencében. AT. 1959. 6. köt. 4. sz. 244—252. l.

Belényesy Márta: A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. ET. 1960. 71. évf. 1. sz. 81—106. l.

Dercsényi Dezső: Árpád-kori műemlékeink Vas megyében. VSz. 1959. 2. köt. 57—69. l.

Dombay János: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Beiträge zur Kultur des Aeneolithikums in Ungarn. [Aus dem Ungarischen] (übers. von Amália Mozsolics.) Bp. 1960, Akad. Kiadó. 235 l., 58 t., 10 mell., ill. térk. mell.

/Archaeologia Hungarica. Dissertationes archaeologicae Musei Nationalis Hungarici. S. N. 37./

Dümmerling Ödön: A kismartoni középkori vár. SSz. 1960. 14. évf. 1. sz. 80—87. l.

Eesedy Ildikó: A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi magyar szemlyeveinkben. MNy. 1960. 56. évf. 1. sz. 85—91. l.

A Fejér megyei múzeumok évi jelentése 1957. évre. SSz. (Szerk. Fitz Jenő.) Székesfehérvár 1959. 93 l., 5 t.

/István Király Múzeum közleményei E. sor. 3./

Fekete Péter, H.: Vid középkori falutörténete, régészeti leletei. Hajdúböszörmény 1959. 51 l.

/A Hajdúböszörményi Hajdúsági Múzeum kiadványai 5./

Fitz József: Az első magyar kiadók. /1498—1525./ Kts. 1960. 10. évf. 5. sz. 368—369. l.

Fitz József: Az első magyarországi könyvkiadók. Kts. 1960. 10. évf. 4. sz. 287—289. l.

Geréb László: Még egyszer Thuróczy János Magyar Krónikájáról. ITK. 1960. 64. évf. 1. sz. 72—74. l.

Gerevich, L[ászló]: Johannes Fiorentinus und die panonische Renaissance. AHA. 1959. 6. tom. 3—4. fasc. 309—337. l.

Gergelyffy, A[ndrás]: L'église abbatiale cistercienne de Bélapátfalva. AHA. 1959. 6. tom. 3—4. fasc. 245—275. l.

Györffy György: Árpád vezértársa, Kurszán. EIT. 1960. 15. évf. 9. sz. 259—262. l.

Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. — Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 168 l., 5 t., 3 térk.

/A Magyar Néprajzi Társaság könyvtára./

Harmatta János: Adatok az avar hring kérdéséhez. [Szöke Béla: Az avarok hringje c. cikkéhez.] AÉ. 1960. 87. köt. 1. sz. 63—64. l.

Hegedüs Zoltán: Honfoglaláskori vas-tárgyak és salakok metallográfiai vizs-

gálatának tanulságai. TSz. 1960. 3. évf. 1. sz. 119—129. l.

Hoffmann Tamás: Horreum — szérű — csűr? ET. 1959. 70. évf. 1—3. sz. 171—206. l.

Kardos Tibor: „Dús Pannónia.” A táj-szépség renaissance-kori felfedezéséhez Magyarországon. FK. 1960. 6. évf. 1. sz. 1—19. l.

Kardos Tibor: A magyar színháték kezdetei. [Bp.] 1960, Színházstud. Int., soksz. 143 l.

/Színházi tanulmányok./

Karsai Géza: Az Anonymus-kódex keletkezéséhez. MK. 1960. 76. évf. 2. sz. 149—175. l.

Komáromy József: Az első diósgyőri vár felépítésének kora. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 3. sz. 217—222. l.

Komáromy József: Miskolc települési képe a XIII. század közepéig. Fejezetek Miskolc népe történetének új feldolgozásából. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 6. sz. 7—10. l.

Kovalovszki Júlia: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. AÉ. 1960. 87. köt. 1. sz. 32—40. l.

Lakos János: II. Ulászló pénzverése. NK. 1959—1960. 58—59. évf. 23—32. l.

László Gyula: A magyar táltos alakjáról. Jegyzetek Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben... című könyvéhez. ET. 1959. 70. évf. 1—3. sz. 446—449. l.

Levárdy Ferenc: Pannonhalma építéstörténete. 1—3. MűÉ. 1959. 8. évf. 1—4. sz. 27—43., 101—129., 220—231. l.

Lipták Pál: Embertan és történeti embertan. ANK. 1959. 3. köt. 3—4. füz. 111—120. l.

Molnár József: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. HK. 1959. 6. évf. 2. sz. 222—252. l.

Musza Ferenc: Orgonakultusz Mátyás udvarában. Alföld. 1960. 11. évf. 1. sz. 124—130. l.

Póczy Klára, Sz.—Hajmóczy Gyula: Római fürdők Budán. Bp. 1960. Képzőműv. Alap. 44 l.

/Műemlékeink./

Sági Károly: A vörsi longobard temető. AÉ. 1960. 87. köt. 1. sz. 52—60. l., 3 t.

Sarlós Márton: Az organikus és a szentkorona-államelmélet a magyar jogtörténetírásban. MT. 1960. 5. köt. 3. sz. 111—122. l.

Surányi Bálint: Kereskedőgilde Nagyszombatban a Visegrádi Kongresszus évében. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 249—271. l.

Székely Zoltán: Adatok az erdélyi szkitakori leletek kérdéséhez. AÉ. 1960. 87. köt. 1. sz. 42—46. l.

Szenlélek Tihamér: A szombathelyi Isis-szentély. Bp. 1960, Képzőműv. Alap. 34 l.

/Műemlékeink./

Szilágyi János: Adatok az átlagos élet-tartam kérdéseire Aquincumban és Pannónia más részeiben. 1—2. AT. 1959. 6. köt. 1—4. sz. 31—80., 221—243. l.

Szöke Béla: Az avarok hringje. AÉ. 1960. 87. köt. 1. sz. 61—63. l.

Vasky Károly: Adatok a római Scarbantia jogi életéről. SSz. 1960. 14. évf. 2. sz. 126—142. l.

5. Magyarország története 1527—1790

Balassa Iván: Újabb adatok a sáros-pataki vár történetéhez. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 1—2. sz. 89—97. l.

Balogh László: Simándi István, a természettudományos oktatás magyar úttörője. Köznevelés. 1960. 16. évf. 10. sz. 315—317. l.

Bán Imre: Apáczai Csere János könyvtára. MK. 1960. 76. évf. 1. sz. 32—33. l.

Bán Imre: Apáczai Csere János tudományos fejlődése. PSz. 1960. 10. évf. 2. sz. 123—133. l.

Bél Mátyás: Hungariae Novae Notitia. Membrum 3. De Sabaria. Közveteszi: Thomas Edit, B., Prokop Gyula. VSz. 1959. 2. köt. 37—57. l.

Berndorfer Alfréd: Magyar orvosok külföldön a XVI—XIX. században. Orvosi Hetilap. 1960. 101. évf. 26. sz. 925—928. l.

Bogdán István: A lékai /háromi/ papírmalom a XVIII. században. TSz. 1960. 3. évf. 1. sz. 46—93. l.

Csaba József: Clusius. VSz. 1959. 2. köt. 69—74. l.

Csáji Pál: Jessenius György. Egyháztörténet. 1959. 2. évf. 1—2. füz. 47—75. l.

Császár Lajos: Szigetvár közoktatása a török uralom alatt. Művelődési Tájékoztató. 1959. dec. 94—96. l.

Csiszár Vilmos: Az 1745-beli „hidvéghi allodium” tejjgazdaságáról levéltári adatok alapján. Magyar Allatorvosok Lapja. 1960. 15. évf. 3. sz. 112—114. l.

Csiszár Vilmos: Egy 200 éves tejjgazdaságunkról levéltári adatok alapján. Tejipar. 1960. jan.—márc. 4—7. l.

Csocsán Jenő: Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében. /Szöd, Vácrátót és Csomád./ TStK. 1959. 3. évf. 1—2. sz. 58—107. l.

Dankó Imre: A déldunántúli—baranyai hajdúság. Művelődési Tájékoztató. 1959. dec. 97—103. l.

Dankó Imre: A Körösköz—bihari hajdúság. Gyula 1959. 70 l., 1 térk.

/A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 8—9./

Dávid Zoltán: A házak száma és a népesség XVI—XVII. századi forrásaink-

- ban. TStK. 1958. 2. évf. 3—4. sz. 74—94. l.
- Donáth Regina*: Adalékok pasquillusaink történetéhez. FK. 1960. 6. évf. 1. sz. 79—84. l.
- Faller Jenő*: Hell József Károly /1713—1789/ főgépmester eredeti géprajzai az Országos Széchényi Könyvtár kézirat-tárában. Bányászati Lapok. 1960. 93. évf. 3. sz. 187—191. l.
- Geréb György*: Ausgewählte Bibliographie zum Studium der Tätigkeit von Comenius. Válogatott bibliográfia Comenius munkásságának tanulmányozásához. Zgest. von ——. Szeged. 1959, 23 l., 1 t. /A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai 44./
- Háromszék és Csík vármegye adóügyi összeírása 1703-ban. /I. közlömény./ Közli: Domokos Pál Péter. TStK. 1959. 3. évf. 1—2. sz. 182—195. l.
- Haydn emlékére. Szerk. Szabolcsi Bence, Bartha Dénes. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 715 l., 35 t.
- /Zenetudományi tanulmányok 8./
A kötet tartalmából:
Súlyom György: A klasszikus századforduló.
- Szabolcsi Bence*: Haydn és a magyar zene.
- Valkó Arisztid*: Haydn magyarországi működése a levéltári akták tükrében. /2. közlemény./
- Csatkai Endre*: Haydnra és zenekarára vonatkozó adatok a süttöri anyakönyvekből.
- Benkő András*: Haydn-bemutató Kolozsváron.
- Katona Imre*: Fertőd Haydn századában.
- Heckenast Gusztáv*: Adatok a vaskohászat történetéhez Magyarországon a XVIII. század elején. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 22 l.
- /Klny. [a szerző Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban c. művéből.]
- /Kohászati Történelmi Bizottság Közleményei 3./
- Heckenast Gusztáv*: Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 148 l.
- /Értekezések a történelmi tudományok köréből. U. S. 13./
- Hernády Ferenc*: Könyvvetés Pécsen a 18. században. Jelenkor. 1960. 3. évf. 2. sz. 95. l.
- Hernády Ferenc*: Pécs francia szemmel. Jelenkor. 1960. 3. évf. 1. sz. 102—104. l.
- Hetyési István*: Sopron megye hadi népe Thurzó nádor erdélyi hadjárataiban. SSz. 1960. 14. évf. 2. sz. 189—190. l.
- Hofer Tamás*: Két gyergyói udvarház a XVIII. században. /Adatok a falusi neveltség és a parasztság építkezésének összefüggéseiről./ NrK. 1959. 4. évf. 1—2. sz. 265—277. l.
- Hopp Lajos*: Mikes Kelemen könyvtára? ITK. 1960. 64. évf. 2. sz. 200—202. l., 1 t.
- Horváth Róbert*: Hatvani István és a magyar közgazdasági irodalom kezdetei. KgSz. 1960. 7. évf. 1. sz. 74—91. l.
- Horváth Tibor Antal*: A magyar aranyforint értékváltozása 1490—1700 között. NK. 1959—1960. 58—59. évf. 33—50. l.
- Jausz Béla*: Apáczai jelentősége a magyar nevelés történetében. PSz. 1960. 10. évf. 2. sz. 134—144. l.
- Káldy-Nagy Gyula*: A dzsizje defterek és a tahrir defterek népességstatisztikai forrásértéke. TStK. 1959. 3. évf. 1—2. sz. 108—117. l.
- Kállay István*: Adatok Székesfehérvár népességi és gazdasági viszonyaihoz 1688—1785. TStK. 1958. 2. évf. 3—4. sz. 47—73. l.
- Kathona Géza*: A délszláv nyelv szerepe a 16. sz. törökmissziói váradalmaiban. ThSz. 1959. 2. évf. 11—12. sz. 423—426. l.
- Kemény János önéletrása és válogatott levelei. (Vál., sajtó alá rend., bev. és jegyz. [ell.] V. Windisch Éva.) Bp. 1959, Szépirod. Kiadó. 589 l., 10 t.
- /Magyar századok./
- Kéziratok méhészkönyv Vajasdról. Közli: Kós Károly. NrK. 1959. 4. évf. 1—2. sz. 296—302. l.
- Kiss István, N.*: XVI. századi dézsma-jegyzékek. /Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék./ [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 1120 l., 4 térk. mell.
- Kiss István, N.*: Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében. TSz. 1960. 3. évf. 1. sz. 15—30. l.
- Kókay György*: Czvittinger Dávid /1676—1743/. Kts. 1960. 10. évf. 6. sz. 427—428. l.
- Komlós Tibor*: Zrínyi Miklós levele Thököly Istvánnak. ITK. 1960. 64. évf. 1. sz. 75. l.
- Komor Ilona*: Sárospatak és Gyulafehérvár között. [Comenius és Apáczai Csere János kapcsolata.] PSz. 1960. 10. évf. 2. sz. 151—156. l.
- Kovács Sándor*: Az európai humanista hagyomány szerepe Szepsi Csombor Márton írói fejlődésében. FK. 1960. 6. évf. 1. sz. 67—77. l.
- Kuthy Sándor*: A pesti egyetemi templom. Bp. 1960, Képzőműv. Alap. 47 l.
- /Műemlékeink./
- Lengyel Alfréd*: Győr eleste és vissza-

vétele a valóság tükrében. HK. 1959. 6. évf. 2. sz. 167—221. l.

Magyari László: Érdekes solymászati és madarászati leírás a XVII. századból. Aquila. 1959. 66. évf. 257—258. l.

Magyari László: Madárbrázolások a török hódoltságkori címeres nemesleveleken. Aquila. 1959. 66. évf. 237—255. l.

Markó Árpád: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 3. A XVIII. század magyar katonai nyelve. HK. 1959. 6. évf. 1. sz. 151—166. l.

Mészáros István: Schmeizel Márton és a XVIII. század eleji statisztika. StSz. 1960. 38. évf. 1. sz. 54—64. l.

Mészáros István: Történeti statisztikai források a török hódoltság korából. StSz. 1960. 38. évf. 5. sz. 501—515. l., 1 t.

Módtis László: Weszprémi István és a The grand Question. ThSz. 1960. 3. évf. 3—4. sz., 117—119. l.

Molnár József: Arnault egri pasa fürdője. Műemlékvédelem. 1960. 4. évf. 1. sz. 16—17. l.

Nagy Sándor: Emlékezés a pedagógus Apáczai Csere Jánosra. PSz. 1960. 10. évf. 2. sz. 111—119. l.

Némethy Artur: Magyarországi törvényhatóságok közigazgatási beosztásának változásai 1526 után. TStK. 1958. 2. évf. 3—4. sz. 107—120. l.

Orosz Lajos: Apáczai gyulafehérvári iskolaszervezeti reformjavaslata. PSz. 1960. 10. évf. 2. sz. 145—150. l., 1 t.

Orosz Lajos: Apáczai Kolozsvárra helyezése és az 1656-i erdélyi iskolatörvény. PSz. 1960. 10. évf. 2. sz. 162—169. l., 1 t.

Ötvös János: Huszár Gál mint nyomdász. Egyháztörténet. 1959. 2. évf. 1—2. füz. 80—89. l.

Pozsony megye népessége 1634-ben. Közli: Csapodi Csaba. TStK. 1958. 2. évf. 3—4. sz. 139—158. l.

Prohászka János: A legrégebb magyar szakácskönyvről. MNy. 1960. 56. évf. 1. sz. 134—139. l.

Rozványiné Tombor Ilona: A herencsényi pusztatemplom. Műemlékvédelem. 1960. 4. évf. 1. sz. 11—13. l.

Rózsa György: A magyar történelmi festészet témáinak barokk feldolgozásai. MűÉ. 1959. 8. évf. 4. sz. 275—281. l.

Sándor Mária, G.: Adatok az eszterga magyarországi történetéhez. /Csontgombkészítés Budán a XVIII. században./ TSz. 1960. 3. évf. 1. sz. 141—148. l.

Schoen, A[rnold]: Il periodo Budense del capomaestro Ceresola. AHA. 1959. 6. tom. 3—4. fasc. 375—382. l.

Schoen Arnold: Prati kamarai építésmérnök Budán. MűÉ. 1960. 9. évf. 1. sz. 29—35. l.

Schultheisz Emil—Tardy Lajos: Fejezetek az orosz—magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp. 1960, Medicina. 199 l., 21 t. /Orvostörténeti könyvek. — Libri historiae medicae./

Sokól, Stanislaw: Ungarn und Danzig in medizinischer Beziehung im XVI—XVIII. Jahrhundert. OTKK. 1959. 15—16. sz. 108—120. l.

Sólyom Jenő: Új adalék Dévai Máttyás tiszántúli működéséhez. ITK. 1960. 64. évf. 1. sz. 66—67. l.

Sóos Imre: „Dobó Katica” — és a hős egri nők. ÉIT. 1960. 15. évf. 10. sz. 291—294. l.

Spiesz Anton: A XVIII. századi textilmanufaktúrák történetéhez. TSz. 1960. 3. évf. 1. sz. 31—45. l., 1 t.

Stoian, Stanciu: Apáczai Csere János a humanista nevelő. PSz. 1960. 10. évf. 5. sz. 443—448. l.

Szabó István: Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670—1681. évekből a bécsi hadilevél-tárból. [Közli: — —.] Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 2—3. füz. 203—230. l., 1959. 2. évf. 1—2. füz. 132—174. l.

Szent-Iványi Béla: Bél Máttyás első nyomtatványja és ifjúkori többnyelvű alkalmi versei. ITK. 1960. 64. évf. 2. sz. 227—235. l.

Szökefalvi-Nagy Zoltán: Winterl József, a pesti orvoskar első kémia tanára. Gyógyszerészet. 1960. 4. évf. 4. sz. 142—143. l.

Takács Lajos: A dohánytermesztés kibontakozása a jobbágykor végén a nyomásos gazdálkodású területeken. ET. 1959. 70. évf. 1—3. sz. 207—251. l.

Tarnai Andor: Szekfü és a „nemzetietlen kor” irodalomtörténete. ITK. 1960. 64. évf. 2. sz. 189—198. l.

Teleki Mihály. Ifjabb Teleki Mihály, II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója. /Szemlények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból./ (Szerk. Temesi Alfréd.) Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 119 l., 4 t., 1 térk. mell.

(*Tinódi Sebestyén*): Cronica, Tinodi Sebestien szerzese... Colosvarba. 1554. esztendobe. [Facsimile kiad. Sajtó alá rend.] (Varjas Béla. A kísérő tanulmányt írta Bóta László.) Bp. 1959, Akad. Kiadó. [160] lev., 1 mell.: 29 l.

/Bibliotheca Hungarica antiqua 2/ XVI. századi levelek a Dunántúlról. [Közli]: E. Abaffy Erzsébet. MNy. 1960. 56. évf. 1. sz. 113—116. l.

Történeti adatok a küldött farkas mondájához. Közli: Török Gábor. NrK. 1959. 4. évf. 1—2. sz. 278—288. l.

Urbáriumok. XVI—XVII. század. Szerk. és bev. Maksay Ferenc. Munkatársak: Felhő Ibolya, W. Beretzky Nóra, T. Polonyi

Nóra. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 895 l., 21 t.
/Magyar Országos Levéltár kiadványai
2. Forráskiadványok 7./

Varga Imre: Fejezet a 17. századi polgári irodalom történetéből. /Felvinczi György./ ITK. 1960. 64. évf. 1. sz. 51—65. l.

Varga János: Borkezelés a XVIII. század első felében. TSz. 1960. 3. évf. 1. sz. 130—140. l.

Vastagh Gábor: A szokolyahutai vasgyártás története. Bp. 1960. 145—175. l., 1 t.

/Klny. a Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményeiből./

/Kohászati történeti bizottság közleményei 1./

Vértes O. András: Egy XVIII. századi magyar lélektani dolgozat. Fronius Mihály értekezése a brassói vademberről. Magyar Pszichológiai Szemle. 1960. 17. köt. 1. sz. 50—59. l.

Vita Zsigmond: Adalék az erdélyi színjátszás történetéhez. ITK. 1960. 64. évf. 2. sz. 202—203. l.

Weszprémi István: (Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia.) — Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. (Centuria prima.) — Első száz. Ford. Kővári Aladár. (Szerk. Vértessy Sándor, Rónai András.) Bp. 1960, Medicina. LVIII, [22], 479 l., 1 t.

/Orvostörténeti könyvek./

Windisch Éva, V.: Kemény János. [Bp. 1960, Szépirod. Kiadó.] 64 l.

/Klny. Kemény János önéletrajza és válogatott levelei c. műből./

Zemplén Jolán, M.: A magyarországi fizika története 1711-ig. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Tudományos Minősítő Bizottság.) Bp. 1959. 11 l.

Zolnay László: Az esztergomi vár. A Bazilika, a Vármúzeum és a Főszékes-egyházi Kincstár leírásával. Bp. 1960, Múz. Közp. Prop. Irod., soksz. 83 l., 6. t., ill. térk.

6. Magyarország története 1791—1849

Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1790—1848. (A mutatókat összeáll. Varga István.) 1—2. köt. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 2 db.

Bakács István: Népeségi és mezőgazdasági adatok a Széchenyi család Somogy—Zala megyei birtokairól a XVIII—XIX. század fordulóján. TStK. 1958. 2. évf. 3—4. sz. 3—27. l.

Balogh István: Beregszászi Pál és a debreceni „Rajziskola”, 1819—1856. MűÉ. 1960. 9. évf. 1. sz. 43—49. l.

Balogh István: Szabolcs megyei pásztor-

összeírás 1796-ból. ET. 1959. 70. évf. 1—3. sz. 291—312. l.

Batsányi János: „Hazámnak akartam szolgálni.” A felségsértéssel és hazaárulással vádolt költő a maga ügyében. (Sajtó alá rend., [bev.] és magy. Keresztury Dezső. Németből Keresztury Dezső, latinból Kövendi Dénes ford.) Bp. 1960, Magvető. 156 l., 1 t.

/Magyar könyvtár./

Batsányi János összes művei. 2. Prózai művek. 1. köt. — (Függelék: Abauj megye átirata a Pesti Magyar Teátrumi Társaság ügyében. — Abaujmegye felterjesztései a sajtószabadság ügyében. — Napoleon kiáltványa a magyarokhoz. — Rózsa György: Batsányi János képmásai.) (Sajtó alá rend. [és jegyz. ell.] Keresztury Dezső, Tarnai Andor.) Bp. 1960, Akad. Kiadó. 653 l., 9 t.

Benda Kálmán: A magyar jakobinusok. Élt. 1960. 15. évf. 21. sz. 643—646. l.

Busa Margit: A Vereinigte Ofner und Pester Zeitung röplapsorozat-melléklete Napoleon 1805. évi háborújáról. MK. 1960. 76. évf. 1. sz. 37—39. l.

Bükki gerillák. [Irtja] /s. a./ Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 1—2. sz. 53—55. l.

Cassano József, a miskolci színház építője. [Irtja]: — Y —. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 6. sz. 16—21. l.

Cennerné Wilhelmő Gizella: Ismeretlen Vidéky [Károly]-metszet Szent-Tamás bevételéről. MűÉ. 1960. 9. évf. 1. sz. 50—51. l.

Csapodi Csaba: Széchenyi István kéziratai és egyéb Széchenyi-emlékek az Akadémiai Könyvtárban. Közli: — —. MT. 1960. 5. köt. 4. sz. 242—247. l.

Csatkai Endre: A magyar művészet-történeti helyrajz történetéhez. MűÉ. 1960. 9. évf. 1. sz. 63. l.

Csatkai Endre: 150 éves hirdetések inasszegődtetéséről. MK. 1960. 76. évf. 2. sz. 176—177. l.

Czeizel Endre: Mersei Schoepf Ágost és az 1848—49-es szabadságharc. ÖTKK. 1959. 15—16. sz. 218—237. l.

Dányi Károly: Széchenyi emlékezete. Halálának 100. évfordulójára. Köznevelés. 1960. 16. évf. 7. sz. 201—203. l.

Deák Gábor: A kormánybiztosi szervezet kiépítése és működése Miskolcon 1848—49-ben. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 1—2. sz. 52—53. l.

Divéky Adorján: Bulharyn tábornok emlékiratai a magyar szabadságharcról. [Közli] — —. HK. 1959. 6. évf. 2. sz. 86—129. l.

Emlékiratok ... II. /Paraszti feljegyzések a XIX. sz. első feléből./ Közli: Dorogi Márton. NTK. 1959. 4. évf. 1—2. sz. 310—322. l.

Faludi Szilárd: Széchenyi emlékezete

1791—1860/. PSz. 1960. 10. évf. 4. sz. 323—327. l.

Frankl József: Orvosi emlékek Somogyból. ÖTKK. 1959. 15—16. sz. 273—276. l.

Gadál Endre: Széchenyi István. Tiszatáj. 1960. 14. évf. 5. sz. 9. l.

Hernády Ferenc: Guzmics Izidor a pécsi könyvtárról. MK. 1960. 76. évf. 1. sz. 39—41. l.

Huszár Lajos: Fém pénzverés az 1848/49-i szabadságharc idején. NK. 1959—1960. 58—59. évf. 51—55. l.

János házy György: Korhúség és időszerezés a Bánk-bánban. Kortárs. 1960. 4. évf. 6. sz. 892—903. l.

Jenei Károly: A Rimai Coalitio /Vasmű/ levéltári rendszabásai 1834-ből. LH. 1959. 9. évf. 3—4. sz. 160—161. l.

Kárteszi Ferenc: Bolyai János /1802—1860/. PSz. 1960. 10. évf. 6. sz. 524—531. l.

Kárteszi Ferenc: Bolyai János halálának századik évfordulója /1802—1860/. MT. 1960. 5. köt. 2. sz. 63—69. l.

Kazinczy Ferenc összes művei. — — levelezése. 23. köt. /2. pótköt. 1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye./ Közzéteszi Berléasz Jenő, Busa Margit stb. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 594 l.

Keresztényi József: Az Egyetemi Könyvtár szerepe a XVIII—XIX. század érmészetében. NK. 1959—1960. 58—59. évf. 70—74. l.

Kodolányi János, ifj.: Reguly Antal. ET. 1959. 70. évf. 1—3. sz. 359—367. l.

Komoróczy György: A katonai közigazgatás szervezete a Debreceni kerületben 1723—1849 között. /Provincialis commissariat districtus Debreceniensis./ HK. 1959. 6. évf. 2. sz. 130—166. l.

„A „könyvek” szabados olvasásáról.” Kts. 1960. 10. évf. 4. sz. 299—300. l.

Kubinszky Mihály—Perkovácz Bódog: Széchenyi és a magyar vasutak. SSz. 1960. 14. évf. 2. sz. 102—113. l.

Kunszery Gyula: A magyar helyesírás-történet egy nem méltatott úttörője. [Sándor István.] MNy. 1960. 56. évf. 1. sz. 103—104. l.

Lukácsy Sándor: Az első magyar lexikon. Kts. 1960. 10. évf. 1. sz. 56—58. l.

Markó Árpád: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 4. A francia forradalom és a napóleoni háborúk időszakának magyar katonai nyelve. HK. 1959. 6. évf. 2. sz. 295—317. l.

Markó Árpád—Balázs József: A csornai ütközet 1849. június 13. HK. 1960. 7. évf. 1. sz. 201—209. l.

Matyó föld. Szerk. Dala József István és Kiss Gyula. Bp. 1959, Múzeumok Közp. Prop. Irod., soksz. 144 l., 1 t.

A kötet tartalmából:

Dala József István: Mezőkővesd.

Sárközi Zoltán: Iratok a matyó nép múltjából. /1771—1819./

Mérey Klára, T.: A feudalizmus válságának megnyilvánulása a somogyi mezőgazdaság és a jobbágyság helyzetében. /1815—1836./ Pécs 1959, Dunántúli Tud. Int. 42 l.

/Dunántúli tudományos gyűjtemény 23. Ser. historica 11./

Mihalik Sándor: Adatok a régi magyar kerámiaágyarak történetéhez. TSz. 1960. 3. évf. 1. sz. 94—115. l., 3 t.

Mohácsi Béla: Forradalom a geometriában. /Bolyai János halálának 100. évfordulójára./ TtK. 1960. 4. évf. 1. sz. 1—3. l.

Móricz Béla: A balatonszentgyörgyi „Csillagvár” építéstörténete. Műemlékvédelem. 1960. 4. évf. 2. sz. 82—89. l.

Nagydiósi Gézané: A Mezei Gazdaság, a Magyar Kurir ismeretlen melléklapja. MK. 1960. 76. évf. 1. sz. 33—37. l.

Németh László: A Bolyaiak drámája. /Műhely-tanulmány./ Kortárs. 1960. 4. évf. 3. sz. 315—338. l.

Ortutay Gyula: Az élő Széchenyi. MT. 1960. 5. köt. 4. sz. 179—192. l.

Páhi Ferenc: Adalékok Szentés város közigazgatásának és igazságszolgáltatásának történetéhez. /1837./ LH. 1959. 9. évf. 3—4. sz. 162—199. l.

Pápai Béla: Magda Pál életműve. TStK. 1958. 2. évf. 3—4. sz. 95—106. l.

Pest város lakosságának foglalkozási tagolódása a XVIII. század végén. Közli Nagy Lajos. TStK. 1958. 2. évf. 3—4. sz. 121—138. l.

Péter Zoltán: Fáy András levele egy debreceni professzorhoz [Péczeley Józsefhez]. Egyháztörténet. 1959. 2. évf. 1—2. füz. 113—117. l.

Pettenkoffer Sándor: Görög Demeter. Agrártudomány. 1960. 12. évf. 2. sz. 73—75. l.

Spielmann József: Egy felvilágosító erdélyi orvos: Geese Dániel. TtK. 1960. 4. évf. 2. sz. 82—85. l.

Spira György: A magyar forradalom 1848—49-ben. (A nemzetiségi kérdéssel foglalkozó alfejezeteket Arató Endre írta.) [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1959, Gondolat, 676 l., 4 térk.

Szabadfalvi József: Céhélet emléke egy nádudvari gúnyversben. ET. 1959. 70. évf. 1—3. sz. 439. l.

Szamosháti Dániel: Újabb adatok Kovács Mihály életéhez és munkásságához. ÖTKK. 1959. 15—16. sz. 277—281. l.

Szaunder József: Kazinczy Ferenc a jakobinizmus felé vezető úton. MT. 1959. 4. köt. 12. sz. 645—651. l.

Széchenyi István. [A Magyar Tudományos Akadémia Történeti Főbizottsága és Történettudományi Intézete tézisei Széchenyi halálának 100. évfordulójára.] TáSz. 1960. 15. évf. 2. sz. 30—55. l.

Széchenyi István válogatott írásai. Szerk., magy. és bev. Barta István. Bp. 1959, Gondolat. 469 l.

Szénássy Barna: Bolyai János /1802—1860/. A Matematika tanítása. 1960. 2. sz. 34—39. l.

Takács Lajos: A jobbágyrendszer megerősödése és a dohánytermesztés hanyatlása Kapuvár környékén. SSz. 1960. 14. évf. 1. sz. 45—59. l.

Táplányi Endre: Kováts Mihály, a kómia magyar úttörője. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 6. sz. 38—39. l.

Thüring Lajos: Népösszeírási adatok és adatforrások a nem nemes népestről a XIX. század első feléből. (Adatösszeállítás Thüring Gusztáv hagyatékából. Közrem. Dallos Ödönné.) TStK. 1959. 3. évf. 1—2. sz. 132—181. l.

Tilkovszky Lóránt: A „Boozsi borüzéri részvényes társaság”. SSz. 1960. 14. évf. 1. sz. 79—80. l.

Tilkovszky Lóránt: Gondolatok Széchenyi István hazafiasságáról. Halála 100. évfordulója alkalmából. SSz. 1960. 14. évf. 2. sz. 97—101. l.

Tilkovszky Lóránt: Széchenyi István fertőbozi fürdője. SSz. 1960. 14. évf. 2. sz. 181—185. l.

Tilkovszky Lóránt: „Virágzó életet a magyar parlagon!” Százharminc évvel ezelőtt jelent meg Széchenyi Hitel című műve. ÉIT. 1960. 15. évf. 13 a. sz. 387—390. l.

Tóth András: Az Egyetemi Könyvtár Fejér György igazgatósága alatt. Bp. 1959, Akad. Kiadó. 15 l.

[Klny. a Magyar Könyvszemléből.]

[A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 10.]

Trócsányi Zsolt: Az Erdélyi Országos Főbizottság története /1686—1849/. HK. 1960. 7. évf. 1. sz. 97—136. l.

Varga János: A Görgey-kérdéshez. Valóság. 1960. 3. évf. 2. sz. 94—104. l.

Varga Lajos: Két érdekes levél a szabadságharc idejéből /1849. május 19—1849. június 14/. [Zlamál Vilmos és Hrabovszky János Szemere Bertalanhoz.] OTKK. 1959. 15—16. sz. 238—248. l.

Várkonyi Nándor: Ismeretlen angol útleírás Pécsről. Jelenkor. 1960. 3. évf. 1. sz. 98—102. l.

Verebényi László: Adalék a tanítóképzés színvonalának emelésére. SSz. 1960. 14. évf. 2. sz. 165—166. l.

Waldapfel Eszter, V.: Merei Schoepf Ágost levele Kossuthhoz a magyar—olasz

diplomáciai érintkezés tárgyában. OTKK. 1959. 15—16. sz. 215—217. l.

Zádor Anna: Pollack Mihály. 1773—1855. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 514 l., 2 térk. mell.

Zibolen Endre: Széchenyi pedagógiai programja. PSz. 1960. 10. évf. 5. sz. 432—444. l.

7. Magyarország története 1849—1917

Ady Endre: A nacionalizmus alkonya. [Válogatott cikkek.] (Összeáll., bev. és jegyz. [ell.] Koczka Sándor, Vezér Erzsébet.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 302 l.

Alpári Gyula válogatott írásai. [Kiad. az] MSzMP Központi Bizottságának Párt-történeti Intézete. (Vál. és jegyz. [ell.] Aranyossi Magda. [A német cikkeket] ford. Schiller Dénesné.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 499 l., 1 t.

Ambrus Béla—Kupa Mihály: Sopron megye papírszükségpénzei. SSz. 1960. 14. évf. 1. sz. 74—77. l.

Bíró Imre: A magyar szemészet fejlődése a XIX. században. OTKK. 15—16. sz. 63—80. l.

A brennbergi szénbányászat úttörői. 4. Faller Jenő: Dr. Goldman Hugó /1867—1944/ brennbergi bányaorvos. SSz. 1960. 14. évf. 2. sz. 171—180. l.

Bugyi Balázs: Az első magyar röntgenlaboratórium. Élővilág. 1960. 5. évf. 1. sz. 38—44. l.

Deák Gábor: Indali [Erdélyi] Péter bujdosása Miskolcon. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 1—2. sz. 55—56. l.

Faller Jenő: Brennbergbányai munkásmozgalmak. Az 1907. évi sztrájkok. Bányászati Lapok. 1959. 14. évf. 12. sz. 850—858. l.

Faragó Sándor: Tolnay Antal feljegyzései Széchenyi haláláról s a régi és új nagycekenki templomról. SSz. 1960. 14. évf. 2. sz. 185—188. l.

Fejős Imre: A Magyar Történelmi Képcsarnok 75 éve. /1884—1959/. MűE. 1959. 8. évf. 4. sz. 285—289. l.

Hanák Péter: Iratok az 1894—95. évi magyar kormányválság történetéhez. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 292—353. l.

A Hermann Ottó évfordulóra. [Írta] Árokszállási Zoltán, Szabó Béla, H. stb. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 3. sz. 177—195. l.

Horánszky Nándor: Schwartz Ferenc és Schwartz Ottó jelentősége a magyar pszichiatria történetében. OTKK. 1959. 15—16. sz. 81—107. l.

Kárpáti Zoltán: Dr. Szontagh Miklós. SSz. 1960. 14. évf. 2. sz. 161—165. l.

Katus László: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák-

Magyar Monarchia délszlávlakta területein. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 354—404. l.

Körösmenti Nagy Lajos: Rózsza Sándor jeles tettei a Kissárréten. Alföld. 1959. 10. évf. 5—6. sz. 128—133. l.

Lajos Árpád: Perecsei képek. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 3. sz. 201—209. l.

Landler Jenő: Válogatott beszédek és írások. (Összeáll. és bev. Gadanez Béla, Szabó Ágnes.) [Kiad.] az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 579 l., 1 t.

Liszt Ferenc válogatott írásai. Vál., ford., kísértő tanulmányokkal és jegyz. ell. Hankiss János. 1—2. köt. Bp. 1959, Zeneműkiadó. 2 db.

A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete. Bibliographia litterarum Hungariae oeconomicarum ruralium. /1868—1896./ A magyar gazdasági szakirodalom könyvészetének 4. kötete. Összeáll. a Mezőgazdasági Múzeum bibliográfiai munkacsoportja. (Sajtó alá rend. Takács Imre.) Bp. 1959, Mezőgazd. Múz. 379 l., 3 t.

[Bibliographia oeconomica Hungariae] 4./

Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. 1914—1918. Összeáll. Iványi Emma. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 581 l., 4 t., 7 mell.

/Magyar Országos Levéltár kiadványai 2. Forráskiadványok 8./

Mihailich Győző: A XIX. és XX. századbeli magyar hídepítés története. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 127 l.

A nagyállói csizmadia inasok regulái 1856-ból és 1875-ből. Közli: Balogh István-Nrk. 1959. 4. évf. 1—2. sz. 289—292. l.

Németh G. Béla: A Pesti Napló kezdeti szakasza. ITK. 1960. 64. évf. 2. sz. 174—188. l.

Paur Iván levél a győri múzeumban. [Közli]: Uzsoki András. SSz. 1960. 14. évf. 1. sz. 89. l.

Sándor Mária, G.: Rómer Flóris munkássága a műemléki kutatások tükrében. Műemlékvédelem. 1960. 4. évf. 1. sz. 7—10. l.

Sós József: Högyes Endre. OTKK. 1959. 15—16. sz. 5—21. l.

Sugár István: Eger város 1860. évi szükségpénzének története. NK. 1959—1960. 58—59. évf. 56—59. l.

Szabad György: Széchenyi Döblingben. ÉIT. 1960. 15. évf. 15. sz. 451—454. l.

Szabady Egon: Magyarország népességszámának alakulása a népszámlálások adatai alapján. Demográfia. 1960. 3. évf. 1. sz. 5—26. l.

Szabó Gyula: Latinka Sándor harctéri feljegyzései /1916—1918/. HK. 1959. 6. évf. 2. sz. 253—259. l.

Takács Béla: A Rákóczi-asztal Sáros-patakon. Borsodi Szemle. 1959. 3. évf. 6. sz. 52—53. l.

Tóth Endre: A kistemplomi „pátensgyűlés” százéves évfordulója. THSz. 1960. 3. évf. 3—4. sz. 97—103. l.

Tömöry Márta: Új vizeken járok. /A Galilei Kör története./ Bp. 1960, Gondolat. 294 l., 8 t.

Varga Lajos: Adatok Hirschler Ignác életrajzához. OTKK. 1959. 15—16. sz. 248—263. l.

Varga Lajos: Adatok Semmelweis Ignác Fülöp életrajzához. Magyar Nőorvosok Lapja. 1960. 23. évf. 3. sz. 129—137. l.

Varga Lajos: Levélváltás az esztergomi hercegprímás és az udvari főkancellár között Korányi Frigyes tanári kinevezésével kapcsolatban. /1866. július 29—1866. augusztus 7./ OTKK. 1959. 15—16. sz. 263—273. l.

Varró István: Szabó Ervin és a Buda-pesti Kereskedelmi és Iparkamara Könyvtára. MK. 1960. 76. évf. 2. sz. 183—193. l.

8. Magyarország története 1918—1919

Balassagyarmat a Tanácsköztársaság idején. [Feldolg.] (a balassagyarmati Palóc Múzeum történeti és néprajzi munkaközössége: Manga János, Bugán József stb. [Bev.] Manga János.) Bp. 1959, Múz. Közp. Prop. Irod., soksz. 177 l., 12 t.

Bay Ferenc: A könyvtárügy Győrött, a Tanácsköztársaság idején. MK. 1960. 76. évf. 1. sz. 41—46. l.

Bellér Béla: Felsőoktatásunk a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság idején. Felsőoktatási Szemle. 1960. 9. évf. 2. sz. 90—96. l., 3. sz. 140—148. l.

Bors András: Entzbruder Dezső életregénye. SSz. 1960. 14. évf. 1. sz. 60—65. l.

Dezsényi Miklós: A magyar vörös dunai hajóraj az 1919. évi honvédő háborúban. HK. 1959. 6. évf. 1. sz. 73—96. l., 2 t.

Dömötör Gergely: A 3. vörös hadosztály Losonc felszabadításáért folytatott harctevékenysége. 1919. május 25.—31. HK. 1959. 6. évf. 2. sz. 49—85. l.

Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete. (Az 1919-es V. A. O. Sz. Tanítói Szakosztálya bizottságai által közzétett és a Magyar Tanácsköztársaság iskolareformjának alapját képező iskolai reformtervezetek. Szerk. Pásztor József.) Bp. 1959, soksz. 300 l.

/A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium kiadványa./

Felkészülés a történelemórára. 1. A Magyar Tanácsköztársaság. 1919. március 21—augusztus 1. (Összeáll. Veres Judit.)

[Szemelvénygyűjtemény.] Bp. 1959, soksz. 150 l.

/Központi Pedagógus Továbbképző Intézet [kiadványai]./

Hajdu Tibor: Március huszonegyediké.

/Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez./ Bp. 1959, Akad. Kiadó. 89 l.

/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 15./

Hetés Tibor: Munkásezredek előre! [Bev.] (Liptai Ervin.) [Kiad. a] Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum. Bp. 1960, Tánácsics Kiadó. 144 l., 7 t.

Kármody Miklós: Adatok a postás vöröskatonák történetéhez. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 3. sz. 210—216. l.

Kiss Sándor: Művészeti élet a Tanácsköztársaság idején. MűÉ. 1959. 8. évf. 4. sz. 297—303. l.

Kohut Mária, H.: A budapesti arany- és ezüstművesek, ékszerészek, aranyverők és ötvösök ipartestületének tanácsköztársasági iratai. LH. 1959. 9. évf. 3—4. sz. 112—114. l.

Kovacsics József: A Magyar Tanácsköztársaság statisztikai munkájáról. TStK. 1959. 3. évf. 1—2. sz. 3—10. l.

Kőhalmi Béla: A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye. (Függelék): [Könyvtárügyi törvények, dokumentumok.] Bp. 1959, Gondolat. 258 l., 13 t.

Legújabbkori Történeti Múzeum évkönyve. 1. (Szerk. Gerelyes Ede, Lengyel István.) Bp. 1959. 153 l.

A kötet tartalma:

Gerelyes Ede: Kommunista Proletár Múzeum 1919-ben.

Kiss Sándor—Lengyel István: Oroszországi magyar hadifogoly emlékek.

Nagy Dezső: A szegedi munkásszínjátzás 1919—20-ban.

Kiss Sándor: Rajzok a Magyar Tanácsköztársaság idejéből.

Ring Gusztávné: A Magyar Tanácsköztársaság zászlói.

Tarjányi Sándor: A Tanácsköztársaság eseményei visszaemlékezések tükrében.

Ambrus József: A Magyar Tanácsköztársaság bélyegei.

Siklós Jánosné: A Legújabbkori Történeti Múzeum fényképtára.

A. N. Andrejev: Lenin szobrának egyik változata hazánkban.

Liptai Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság katonai stratégiájának néhány kérdése. HK. 1959. 6. évf. 1. sz. 56—72. l.

Liptai Ervin: A magyar Vörös Had-sereg harcai. 1919. [Kiad. a] Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum. Bp. 1960, Zrínyi Kiadó. 589 l., 10 térk.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 6. köt. 2. r. (Gábor Sándorné—Hajdu Tibor—Szabó Gizella): A Magyar Tanácsköztársaság. 1919. június 11.—1919. augusztus 1. (Függelék: Milei György: Az OK(b)P magyar csoportja és a magyar internacionalisták tevékenysége Szovjet-Oroszországban 1919. március 21—1919. augusztus eleje.) (A bibliográfiát [összeáll.] Práger Miklós.) [Szerk.] a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 786 l.

A Magyar Tanácsköztársaság dokumentumai Szegeden. Bibliográfia. (Szerk. Lisztes László.) — (Oltvai Ferenc: A Tanácsköztársaság történetének forrásai a Szegedi Állami Levéltárban.) Szeged 1959, Szegedi Egyet. Könyvtár. 159 l.

A Magyar Tanácsköztársaság pécsi—baranyai emlékkönyve. Kiad. Pécs m. j. Város Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztálya. Pécs 1960. 282 l., 8 t.

A kötet tartalma:

Szűts Emil: Három évtized a pécsi május elsejékből.

Mérei Klára, T.: Agrárszocialista mozgalom Baranyában 1905-ben.

Ruzsás Lajos: A technika fejlődése és a pécsi munkásmozgalom a századfordulótól a Tanácsköztársaság kikiáltásáig.

Babics András: Pártharcok és munkásmozgalom Pécsen és Baranyában a szerb megszállás alatt. 1918—1921.

Baranya Margit: Közbiztonsági intézkedések Baranyában. 1918. október 31—november 14.

Kopasz Gábor: A direktórium Baranya megyében.

Szentiványi József: A baranyai tanítók helyzete és szerepe 1919-ben.

Dénes Béla: Adatok a pécsi munkásmozgalom történetéhez.

Szita László: Adatok Doktor Sándor politikai működéséhez 1919—1921-ben.

Fényes Miklós: A Magyar Tanácsköztársaság fontosabb könyvtárpolitikai rendelkezéseiről.

Babics Andrásné: Adatok a pécsi és baranyai sajtó történetéhez. /A „Munkás”./

Vörös Márton: Az 1919—1921. évek baranyai dokumentumainak sorsa.

Dokumentumok.

A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai az Országos Széchényi Könyvtárban. Leíró katalógus. (Összeáll. Munkácsi Piroska.) Bp. 1959, soksz. 249 l., 37 t.

A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása. Előadás-gyűjtemény. (Szerk. Gábor Sándorné.) [Kiad.] az MSzMP Központi Bizottságá-

nak Párttörténeti Intézete. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 387 l.

A kötet tartalma:

Nemes Dezső: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége.

Hornik, Anna: A Magyar Tanácsköztársaság és Ausztria.

Mileva, Stela Dimitrova: Az 1919-es magyar proletárforradalom visszhangja a bolgár forradalmi mozgalomban.

Nikov, Todorov Niko: A Magyarországon élő bolgárok és a Magyar Tanácsköztársaság.

Pór, František: A csehszlovák jobboldali szociáldemokrácia áruölő szerepe a csehszlovák burzsoá hadsereg Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenciója idején.

Dzvoník, Michal: A Szlovák Tanácsköztársaság és a szlovák nemzet önrendelkezési joga.

Vietor, Martin: A proletárdiktatúra hatalomrajutásának kísérlete Csehszlovákiában és a Magyar Tanácsköztársaság.

Tersen, Emile: Az antant /különösképpen Franciaország/ és a Magyar Tanácsköztársaság.

Charbonnel, Paulette: A francia munkásosztály és az 1919-es magyar forradalom.

Csiang Csun-Fang: A magyarországi proletárforradalom és a kínai nép forradalmi harca.

Zatorski, Aleksander: A Magyar Tanácsköztársaság létrejöttének és harcainak visszhangja lengyel földön.

Malinowski, Henryk: A lengyel és a magyar munkásmozgalom közös forradalmi hagyományai.

Kolbe, Helmut—Zelt, Johannes: A német kommunisták és a Magyar Tanácsköztársaság.

Hoppner, Stegfried: A Németország független Szociáldemokrata Párt forradalmi munkástagjai és a Magyar Tanácsköztársaság.

Ferri, Franco: Az olasz szocialista munkásmozgalom és az 1919-es magyar szocialista forradalom.

A romániai munkásosztály és a magyarországi proletárforradalom. /1919./ (a Román Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének munkaközössége.)

Salagin, N(ikolaj) I(vanovics): Lenin a magyar proletárforradalom tapasztalatainak történelmi jelentőségéről.

Nyezsinszkij, L[eonid] N[ikolajevics]: Az 1919-es magyarországi proletárforradalom visszhangja Szovjet-Oroszországban és Szovjet-Ukrajnában.

Turjanyica, G(eorgij) I(vanovics): A

magyarországi proletárforradalom és a tanácsbatalom megteremtése Kárpátalján 1919-ben.

A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 216 l., 1 t. /Magyar Országos Levéltár kiadványai 1. Levéltári leltárak 2./

Mayer Vilmos: A magyar Vörös Hadsereg 46. gy. e. 3. zl. 10. százada a Magyar Tanácsköztársaság északi hadjáratának harcaiban. HK. 1959. 6. évf. 1. sz. 97—124. l.

Mucs Sándor: A magyar Vörös Hadsereg diadalmenete. 1919. máj. 30.—jún. 11. Részlet a Hadseregparancsnokság hadműveleti naplójából. [Közli] —. HK. 1959. 6. évf. 1. sz. 175—198. l.

Münnich Ferenc: Az Októberi Forradalom és a magyar Vörös Hadsereg. HK. 1959. 6. évf. 1. sz. 3—38. l.

Ort János: A Forradalmi Kormányzótanács rendelettervezete Budapest főváros közigazgatásának szabályozására. /1919./ LH. 1959. 9. évf. 3—4. sz. 200—203. l.

Pszichológiai tanulmányok. 2. (Főszerk. Gegesi Kiss Pál.) Bp. 1959, Akad. Kiadó. 698 l., 8 t.

A kötet tartalmából:

Ádám Péter: 1919, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság hőskora.

Szántó Rezső: Részletek Szántó Béla volt hadügyi népbiztos visszaemlékezéseiből. Közli: —. HK. 1959. 6. évf. 1. sz. 39—55. l.

Szemelvények a Magyar Tanácsköztársaság képességstatisztikai adatgyűjtéseiből. Közli: K. J. TStK. 1959. 3. évf. 1—2. sz. 196—206. l.

(*Szigetvári István*): A szövetkezetek a Tanácsköztársaság idején. Iratok a Tanácsköztársaság szövetkezeti politikájához. [Közrem.] (Jenei Károly, Füzes Iván. [Bev.] Nyers Rezső. [Kiad.] a Központi Gazdasági Levéltár és a Szövetkezetek Országos Szövetsége.) Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 377 l.

A Tanácsköztársaság napjai Esztergomban. A felső Duna-zakasz hadműveleteinek leírásával. Szerk. Zolnay László. Kiad. az 1919-es Esztergomi Emlékbizottság. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 149 l., 8 t., 2 térk. mell.

A kötet tartalma:

Tóth István: A Tanácsköztársaság hétköznapijai. Közigazgatási intézkedések 1919-ben Esztergom vármegyében és Esztergom városában.

Szabó László: A Tanácsköztársaság szociális és kulturális eredményei Esztergomban.

Dezsényi Miklós: Komárom és Esztergom szereplése a Magyar Tanácsköztársaság honvédő háborújában.

Orbán Sándor: Az esztergomi érsekiség a proletárdiktatúra ellen és az ellenforradalom felülkerekedéséért.

Dévényi Iván: Kernstock Károly részvétele a haladó művészeti és politikai mozgalmakban.

Zolnay László: Az esztergomi/Balassi Bálint/ Múzeum és a helyi sajtó 19-es dokumentumaiból.

Tölgyesi Lajos: Egy munkásezred történetéből. HK. 1959. 6. évf. 1. sz. 143—150. l.

Tudományos diákköri dolgozatok. [Kiad. a] Művelődésügyi Minisztérium Felsőoktatási Főosztály[a] [és a] Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága. Bp. 1959, soksz. 281 l.

A kötet tartalmából:

Pártli Imre: A Tanácsköztársaság államformája.

Király Lajos—Balogh Lajos: A Tanácsköztársaság nyelvéről.

Lengyel Lajos: A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának értékelése.

Dombi Margit: A nyugatnémet valuta helyzete az 1948-as valutareform óta.

9. Magyarország története 1919—1944

Ambrus Béla—Kupa Mihály: Magyar papírpénztervezetek 1918—1946. NK. 1959—1960. 58—59. évf. 60—64. l., 1 t.

A Balaton üdülővendég-forgalma. 1. r. *Horváth Tibor*: A Balaton látogatottsága a századforduló és a második világháború között. Megyei és Városi Statisztikai Értesítő. 1960. 10. évf. 1. sz. 11—22. l.

Balázs Béla: A klerikális reakció szerepe a Horthy-fasizmus uralomrajutásában és konszolidálásában. 2. kiad. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 63 l.

Benze József: Cselédek, zsellérek, törpeparasztok. VSz. 1960. 1. köt. 18—26. l.

Bodnár György: Vázlatok Révai József pályaképehez. ITK. 1960. 64. évf. 2. sz. 141—159. l.

Boros Ferenc: Magyarországi kommunisták a csehszlovákiai munkásmozgalom balszárnyán /1919—1921/. PtK. 1960. 6. évf. 1—2. sz. 113—150. l.

Botka Ferenc: A szovjet színházi kísérletek első magyar sajtóvisszhangja /1918—1924/. Világirodalmi Figyelő. 1960. 6. évf. 1. sz. 50—59. l.

Bölni György: Magyarság — emberség. Bp. 1959, Magvető Kiadó. 539 l., 16 t.

Csatári Dániel: A magyar—román ellenállási mozgalmak történetéből. /1943. augusztus—1944. augusztus./ HK. 1959. 6. évf. 2. sz. 3—27. l.

Csonka Pál: Csonka János élete és munkássága. A Magyar Tudományos Aka-

démia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. 1960. 25. köt. 1—4. sz. 345—385. l.

Darvas József: Országúton, városon. Riportok, cikkek. 1936—1940. (Sajtó alá rend. Meggyesi János.) [Bp.] 1960, Szépirod. Kiadó. 419 l.

A „Délmagyarország” fél évszázada. 1910—1960. Jubileumi emlékkönyv. (Szerk. Lőkös Zoltán, Péter László, Simon István.) Szeged 1960. 83 l., 2 t.

Dezsényi Miklós: Kiss János altábornagy. VSz. 1959. 2. köt. 1—12. l.

Dokumentumok a M[agyar] O[rszági] K[ommunista] A[nti] [Náci] -komité működéséről. [Írta] — Y —. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 1—2. sz. 11—23. l.

Erdődi József: Adatok A csendes Don ellen tervezett 1942. évi akcióról. FK. 1960. 6. évf. 1. sz. 91—96. l.

Firbás Oszkár: Száz éve született Kiss Ferenc, a „szegedi erdők atyja”. Erdő. 1960. 9. évf. 4. sz. 176—179. l.

Földes Éva: Földes Ferenc 1910—1960. Köznevelés. 1960. 16. évf. 5. sz. 137—138. l.

Gazsi József—Kun József: Adatok a fehérterror első évéről és a dolgozók ellenállásáról. HK. 1959. 6. évf. 2. sz. 318—349. l.

Horváth Ferenc: Iratok az ellenforradalom idejéből. Összeáll.: — —. VSz. 1959. 2. köt. 91—95. l.

Horváth Ferenc: Vas megye helyzete és lakosságának hangulata a felszabadulás előtti hónapokban. VSz. 1960. 1. köt. 3—8. l.

Illés Béla: Kun Béla és a szépirodalom. Kortárs. 1960. 4. évf. 3. sz. 347—363. l.

Illés László: Az Új Hang kritikai munkássága. 1—2. ITK. 1960. 64. évf. 1—2. sz. 1—16., 160—173. l.

Jahn Anna: Jahn Ferenc. Bp. 1959, Medicina. 79 l., 2 t.

Jáki László: Iskolás gyermekek ruházódása a Horthy-rendszerben. Köznevelés. 1960. 16. évf. 4. sz. 123—124. l.

Jáki László: A munkásság és a szegényparasztság gyermekeinek helyzete a Horthy-rendszer iskoláiban. PSz. 1960. 10. évf. 4. sz. 350—360. l.

Jáki László: Parasztyermekek táplálkozása a Horthy-rendszerben. Köznevelés. 1960. 16. évf. 2. sz. 59—60. l.

Jánosi Antal: Móra Ferenc és a korabeli parasztpolitika. Agrártudomány. 1960. 12. évf. 4. sz. 74—78. l.

Kertész Ödön: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium első két évtizede. PSz. 1960. 10. évf. 6. sz. 532—543. l.

Köte Sándor: A levanteintézmény megszervezése és jellege. PSz. 1960. 10. évf. 3. sz. 221—232. l.

Kun Béláné : Itáliában. [Részlet a szerző „Visszaemlékezések” c. készülő könyvéből.] Kortárs. 1960. 4. évf. 5. sz. 667—678. l.

Lengyel Klára : Magyarország politikai viszonyai a második világháború időszakában. Pártélet. 1960. 5. évf. 4. sz. 64—74. l.

Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában. (Összeáll. és bev. Györkei Jenő. Szerk. Gyáros László.) [Kiad. a] Magyar Partizánszövetség [és a] Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 223 l., 12 t., 5 térk.

Nagy Péter : Az 1919 utáni emigráció egyik kiadói vállalkozása. „A Monde magyar könyvei”. /ITK. 1960. 64. évf. 1. sz. 34—39. l.

A népért éltek és harcoltak. [Képanyag.] Bp. [1960], Kossuth Kiadó. 111 t.

Rákosi Sándor : A Magyar Kommunista Párt első országos értekezlete határozatainak végrehajtásáról. Közli: — —. Pt.K. 1960. 6. évf. 1—2. sz. 219—240. l.

Ránki György : Magyarország belépése a második világháborúba. HK. 1959. 6. évf. 2. sz. 28—48. l.

Reményi Lajos : Az önálló imperialista protekcionizmus kezdetei Magyarországon az első világháború utáni években /1921—1924./ KgSz. 1960. 7. évf. 2. sz. 209—226. l.

Rozgonyi Kálmán : A magyar nitrogénipar múltja a Péti Nitrogénművek történetén keresztül. Magyar Kémikusok Lapja. 1960. 15. évf. 5—6. sz. 210—219. l.

Rózsa Lászlóné : A magyarországi munkásmozgalom 1929—1939 közötti történetének néhány kérdéséhez. Pártélet. 1960. 5. évf. 1. sz. 39—48. l.

Simán Miklós : A magyar pamutipar 50 éve. Magyar Textiltechnika. 1960. 12. évf. 3. sz. 105—108. l.

Simon Gyula : Földes Ferenc /1910—1943/. PSz. 1960. 10. évf. 4. sz. 328—331. l.

Szabolcsi Miklós : A magyar szocialista irodalom történetének néhány kérdése. Kandidátusi értekezés tételei. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia 1. Osztálya. Bp. 1960. 13 l.

Szekeres József : Szempontok az ellenforradalmi rendszer büntetőbírósi iratanyagának selejtezéséhez. LH. 1959. 9. évf. 3—4. sz. 24—32. l.

Szerémi Borbála, T. : A szabadság vértanúi. Az életrajzokat írta — —. [Kiad.] az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténelmi Intézete. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 332 l.

Vagyunk az ifjú gárda. Emlékezések az ifjúmunkásmozgalomra. 1900—1944. (Szerk. Lányi Ernőné. Ill. Szőnyi Gyula.) [Kiad.] az MSZMP Központi Bizottságá-

nak Párttörténelmi Intézete. (2. kiad.) [Bp. 1960.], Móra Kiadó. 275 l.

Világostól a felszabadulásig. /1849—1945./ (Szerk. Veress Judit, Dukász Imre, Menyhért Mária.) Bp. [1960], Hazafias Népfőnt. 62 l., 1 t.

/A magyar történelem képekben 5./

Vörös Márton : A nagy kísérlet. (Sajtó alá rend. és [bev.] Maróti Andor. [Kiad.] a Népművelési Intézet.) Bp. 1960, Gondolat. 226 l.

/Magyar világ./

10. Magyarország története 1944—1960

Balanyi Béla : A Délpestmegyei Földbirtokrendező Tanács iratai a Kecskeméti Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 42—50. l.

A Balaton üdülővendég-forgalma. 2. *Horváth Tibor* ; A Balaton látogatottsága a második világháború után. Megyei és Városi Statisztikai Értesítő. 1960. 10. évf. 5. sz. 201—216. l.

Baranya Margit : Baja város Termelési Bizottságának iratai a Pécsi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 97—99. l.

Bartha Ferenc : A felszabadulás 15 éve az egészségügyi felsőoktatásban. Felsőoktatási Szemle. 1960. 9. évf. 4. sz. 206—212. l.

Bartha Ferenc : A felszabadulás 15 éve az egészségügyi felső- és középfokú oktatásban. Népegészségügy. 1960. 41. évf. 4. sz. 102—108. l.

Bata János : Így szabadult fel a Széplóna-telep. Pt.K. 1960. 6. évf. 1—2. sz. 241—246. l.

Beér János : Az Ideiglenes Nemzetgyűlés. JK. 1960. 15. évf. 5. sz. 253—259. l.

Beér János—Kovács István : A Magyar Népköztársaság alkotmánya. (Közread. a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete.) Bp. 1959, Közgazd. és Jogi Kiadó. 205 l.

[*Bíró András*] : 15 Jahre der ungarischen Landwirtschaft. [Bp. 1960.] 63 l.

Bognár Dezső : A Soproni Tanács 10 éve. SSz. 1960. 14. évf. 1—2. sz. 34—44., 114—125. l.

Bónis József : Szövetkezeti életünk a felszabadulás után. /1944—1949./ Bp. 1959, soksz. 77 l.

/Szövetkezetek Országos Szövetségének szövetkezeti kutató csoportja. Tanulmányok./

Boronkai Pál : Sopron újjáépítése. SSz. 1960. 14. évf. 1. sz. 8—33. l.

Budapest statisztikai évkönyve. 1959. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal Budapest Városi Igazgatósága. Bp. 1959, Stat. Kiadó soksz. VIII, 215 l.

Budzsáklia Mátyás: Egy város [Mohács] tizenöt esztendeje. Művelődési Tájékoztató. 1959. dec. 71—78. l.

Csákabonyi Kálmán: Békés megye Közellátási Felügyelőjének iratai a Gyulai Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 106—109. l.

Csákabonyi Kálmán: A Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége békésszentandrásai szervezetének iratai a Gyulai Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 153—155. l.

Cselkó László—István Lajos—Szvoboda Jenő: A szombathelyi megyei kórház fejlődése és munkássága: 1945—1960. VSz. 1960. 1. köt. 129—143. l.

Csepel 15 éve szabad. (A Hazafias Népfőnt Budapest XX.I. kerületi bizottságának összeállítására.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 63 l.

Cserba László: Az egészségügy anyagi helyzetének 15 éves fejlődése. Népegészségügy. 1960. 41. évf. 5. sz. 140—142. l.

Csizmádia Andor: A forradalmi jogalkotás 1944—1945-ben. /A nemzeti bizottságok jogalkotó tevékenysége./ JK. 1960. 15. évf. 4. sz. 187—196. l.

Csűrös Zoltán: A Budapesti Műszaki Egyetem a felszabadulást követő 15 esztendőben. Felsőoktatási Szemle. 1960. 9. évf. 5. sz. 286—290. l.

Degré Alajos: Igazolóbizottságok iratai a Zalaegerszegi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 33—41. l.

Donáth Béla: Tíz éves a szakszervezeti munkavédelmi felügyelet. Munkavédelem. 1960. 6. évf. 4—6. sz. 1—8. l.

Dubovitz Dénes: A gyógyító-megelőző ellátás fejlődésének 15 éve. Népegészségügy. 1960. 41. évf. 5. sz. 118—131. l.

Erdei Ferenc: Emlékezés 1945-re. Élet és Irodalom. 1960. 4. évf. 14. sz. 3—4. l.

Farkas Gábor: Fejér megye Szabadművelődési Felügyelőjének iratai a Székesfehérvári Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 68—71. l.

Fébo László: A budapesti tömegközlekedés története. KéSz. 1960. 7. évf. 4. sz. 483—494. l.

Fejezetek hazánk felszabadításának történetéből. [Vál.] (Szücs Miklós. Ford. Szentési Ede, Bojcsuk Vladimir, Harmat Ádám [és] a Zrínyi Katonai Akadémia ford. munkaközössége Mátyás Tibor vezetésével.) Bp. 1960, Zrínyi Kiadó. 306 l., 23 térk.

A kötet tartalma:

Ribin, T. [N.]—Ogarjev: Az 57. lövész hadtest átkelése a Tiszán 1944 novemberében Egertől 50 km-re, délkeletre.

Malahov, M. M.: A Balatontól Bécsig. [Részlet.]

Botev, Nikola: A szilisztriaiak a Nagy Honvédő Háborúban. [Részlet.]

Románia részvétele a hitleristák elleni háborúban. [Részlet. Írta]: Bálteanu, [B.], Cupşa, [I.] stb.

Felszabadulásunk 15. évfordulóján. StSz. 1960. 38. évf. 4. sz. 323—334. l.

Fodor Henrik: Oktatásügyünk. forradalmi változásai. VSz. 1960. 1. köt. 86—95. l.

Gaál Endre: Szeged tizenöt éve. Tiszatáj. 1960. 14. évf. 4. sz. 7. l.

Gazsi József—Harsányi János: Dokumentumok a magyar antifasiszta és partizánharcok történetéhez hazánk felszabadulásának éveiből. /1944—1945./ HK. 1960. 7. évf. 1. sz. 245—290. l.

Gonda György: Szombathely 15 éve. VSz. 1960. 1. köt. 52—64. l.

György István: Új idők krónikásai. [A felszabadulás utáni magyar sajtó első munkatársairól.] PtK. 1960. 6. évf. 1—2. sz. 253—260. l.

Hadnagy Albert: Tolna megye Munkaerőgazdálkodási Hivatalának iratai a Szekszárdi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 85—88. l.

Hadnagy Albert: A Tolna megyei Közmunkaügyi Igazgatóság iratai a Szekszárdi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 80—82. l.

Hangyál Tibor: A Vas megyei ipar fejlődése: 1945—1960. VSz. 1960. 1. köt. 66—78. l.

Harcostársak emlékeznek. (Szerk. Dékán István.) [Kiad. a] Magyar Partizán Szövetség. Bp. 1960, Zrínyi Kiadó. 240 l.

Hársfalvi Péter: Szabolcs megye teremtés irányító Népi Bizottságának iratai a Nyíregyházi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 162—163. l.

Hársfalvi Péter: Szabolcs megye Tervmegbizottjának iratai a Nyíregyházi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 102—103. l.

Hatályos jogszabályok gyűjteménye. 1945—1958. 1. köt. Törvények, országgyűlési határozatok, törvényerejű rendeletek, elnöki tanácsi határozatok. 2. köt. Kormányrendeletek, kormányhatározatok. (Összeáll. Nezvál Ferenc, Sznási Géza, Gál Tivadar irányításával az Igazságügyminisztérium, a Legfőbb Ügyészség és a Kormány Titkársága dolgozóiból alakult munkaközösség.) Bp. 1960, Közgazd. és Jogi Kiadó. 2 db.

Hazánk felszabadulásának krónikája. 1944. szeptember 24.—1945. április 4. Kiad. a Magyar-Szovjet Baráti Társaság. Bp. 1960. 47 l.

Heckenast József: A mezőgazdasági felsőoktatás 15 esztendeje. Felsőoktatási Szemle. 1960. 9. évf. 4. sz. 212—218. l.

Horváth Ferenc: Az élet megindulása: a földreform. VSz. 1960. 1. köt. 29—35. l.

Horváth Ferenc: Vas megye Szövetkezeti Felügyelőjének iratai a Szombathelyi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 122—123. l.

Horváth Zoltán: Sopron város Közmunkaügyi Hivatalának iratai a Soproni Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 89—91. l.

Incze Miklós—Kövögdő László—Sárközi Zoltán—Szilágyi Gábor: Üzemi Bizottságok iratai a Központi Gazdasági Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 138—148. l.

Jenei Károly: A Földművelésügyi Minisztérium Országos Központjának iratai a Központi Gazdasági Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 104—105. l.

Jenei Károly: Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének iratai a Központi Gazdasági Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 29—32. l.

Kádár Róbertné: A szociális munka 15 éve. Népegészségügy. 1960. 41. évf. 5. sz. 136—139. l.

Kalászi György: Harcoltunk Budáért. [1945. jan.—febr.] HK. 1960. 7. évf. 1. sz. 188—200. l.

Kanyar József: Járásai főszolgabírói és főjegyzői iratok a Kaposvári Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 14—23. l.

Kanyar József: Somogy megye földhivatalának iratai a Kaposvári Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 51—56. l.

Kiss Gyula: Népművelés és kulturális forradalom/1945—1960/. VSz. 1960. 1. köt. 111—127. l.

Kllinger András: A Balaton melletti települések népességfejlődése. Demográfia. 1960. 3. évf. 1. sz. 76—78. l.

Kneffel Pál: Közegészségügyünk fejlődése Vas megyében 1945—1960. VSz. 1960. 1. köt. 144—151. l.

Komoróczy György: A felszabadulás helytörténeti kutatása. Jászkunság. 1960: 6. évf. 1. sz. 10—14. l.

Komoróczy György: A Mezőgazdasági Szövetkezeti Központ Berettyóújfalusi Kirendeltségének iratai a Debreceni Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 113—115. l.

Komoróczy György: A Népi Kollégiumok Országos Szövetségéhez tartozó debreceni kollégiumok iratai a Debreceni Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 157—161. l.

Kopasz Gábor: Baranya megye alispánjának iratai a Pécsi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 9—13. l.

Kopasz Gábor: Baranya megye főispánjának iratai a Pécsi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 5—8. l.

Kopasz Gábor: Baranya megye Népi Bizottságának iratai a Pécsi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 164—168. l.

Kovács Mihály: Számok és tények megyénk 15 éves fejlődéséből. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 1—2. sz. 24—38. l.

Kovácsics József: A felszabadulás után alakult községek fejlődése. AI. 1960. 10. évf. 1. sz. 39—49. l.

Kovalcsik József—Vinczai István—Windisch Aladárné: A Magyar Néphadsereg történetének válogatott bibliográfiája. 1945—1960. Összeáll. —. HK. 1960. 7. évf. 1. sz. 309—326. l.

Krizsán László: Nemzeti Bizottságok iratai a Pest és Nógrád Megyei Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 124—137. l.

Laczkó Miklós: Népi demokráciánk történetéből. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 424—462. l.

Lázár Jenő: Gyógyszerellátásunk 15 éve. Népegészségügy. 1960. 41. évf. 4. sz. 108—111. l.

Lengyel Alfréd: A Népgondozó Hivatal Észak-Nyugat Magyarországi Kirendeltségének iratai a Győri Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 57—61. l.

Lütván Györgyné: A Budapesti Építés- és Közmunkaügyi Főigazgató, valamint a Budapesti Építési Hivatal iratai a Fővárosi Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 83—84. l.

A magyar közlekedés 15 éve. Közlekedéstudományi Szemle. 1960. 10. évf. 5. sz. 193—198. l.

A magyar nép a szocializmus útján. 1945—1960. /Kiállítás./ Legújabbkori Történeti Múzeum. (A katalógust írta és összeáll., a szövegkönyvet szerk. Gerelyes Ede.) Bp. 1960, [24] lev., 1 t.

Magyarország művelődési viszonyai. 1945—1958. (Összeáll. a Központi Statisztikai Hivatal Kulturisztikai Osztálya. Szerk. Erdész Tiborné. Ill. Kondor Lajos.) Bp. 1960, Közgazd. és Jogi Kiadó. 342 l., 8 t. ill. térk.

Magyarország a szocializmus építésének útján. (Lezárva 1960. jan. 15-én.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1959 [1960], Stat. Kiadó, soksz. 95 l.

/Beszédes számok./

Major Máté: Műemlékvédelmünk tíz esztendeje /1949—1959/. Magyar Építőművészet. 1960. 1. sz. 44—49. l.

(*Major Péter—Tóth József*): Kisemizett parasztokból a föld gazdái. A paraszti fűjúság helyzete a felszabadulás előtt és ma. [Kiad. a] Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1959, Tánácsos Kiadó. 33 l., 6 t.

Málik László: Bóly történetéből. Művelődési Tájékoztató. 1959. dec. 79—87. l.

Mód Aladár: Népi demokráciánk történetéhez. Valóság. 1960. 3. évf. 1. sz. 11—26. l.

Morva Tamásné: Dokumentumok az ellenforradalmi rendszer utolsó napjainak történetéhez. 1944 november—1945 február. Összeáll.: —. HK. 1960. 7. évf. 1. sz. 291—308. l.

Mucs Sándor: A Magyar Néphadsereg fejlődésének néhány kérdése a második világháború befejezése után. /1945 május—1946 március./ HK. 1960. 7. évf. 1. sz. 40—66. l.

A Munka Vörös Zászlórendjével kitüntetett Bánki Donát Gépipari Technikum emlékkönyve. 1879—1959. (Közzétette Szabó Albert. Szerk. Vendég Sándor.) Bp. 1959. 111 l.

A munkásosztály az újjáépítésért. 1945—1946. Dokumentumok. (A bev. tanulmányokat írta és a dokumentumokat összeáll. Rákosi Sándor, Strassenreiter Erzsébet stb.) [Kiad.] az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 224 l., 7 t.

Münnich Ferenc: Állami életünk 15 éves fejlődése. AI. 1960. 10. évf. 4. sz. 241—257. l.

Nagy József: A felszabadult Heves megye 15 éve. Eger (1960), Megyei Tanács V. B. 72 l.

Némédi Lajos: Tanárképzésünk fejlődésének útja a felszabadulás óta. Felsőoktatási Szemle. 1960. 9. évf. 4. sz. 201—205. l.

Nemes Dezső: Magyarország felszabadulása. — Magyarország fejlődése a felszabadulás után. [Kiad.] az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. (2., jav. kiad.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 330 l.

Nemes Dezső: A népi Magyarország fejlődése 1945—1960. MT. 1960. 5. köt. 5—6. sz. 255—294. l. — TáSz. 1960. 15. évf. 4. sz. 17—40. l.

Németh Tihamér: Sopron felszabadulása az egykorú hivatalos szovjet jelentésekben és sajtóban. SSz. 1960. 14. évf. 1. sz. 1—3. l.

Névai László: A magyar bírósági szervezet fejlődése a felszabadulás óta. JK. 1960. 15. évf. 4. sz. 210—223. l.

Nógrád megye 15 éve. 1945—1960. (Szerk. biz.: Bobál Gyula, Gálfi Árpád stb. Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt Nógrád megyei Bizottsága.) [Salgótarján] 1960. [64] lev.

A nők helyzete régen és most. /Foglalkoztatottsági, bérezési, műveltségi és szociális viszonyok./ [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1960, Stat. Kiadó, soksz. 58 l.

/Statisztikai időszaki közlemények 32./

Nyers Rezső: Szövetkezetek a Magyar Népi Demokráciában. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 254 l.

Oltvai Ferenc: A Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége sándorfalvi helyi csoportjának iratai a Szegedi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 156. l.

Oltvai Ferenc: A Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége sándorfalvi helyi csoportjának iratai a Szegedi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 149—150. l.

Oltvai Ferenc: A Makói Földműves-szövetkezet iratai a Szegedi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 110—112. l.

Oltvai Ferenc: A Mezőgazdasági Szövetkezeti Központ és a Magyar Országos Szövetkezeti Központ Szegedi Kirendeltségének iratai a Szegedi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 116—121. l.

Oltvai Ferenc: Az Újbirtokosok és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége Szeged-Baktó-i szervezetének iratai a Szegedi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 151—152. l.

Ordas Iván: Perkátá. /Jegyzetek a község és a perkátai Alkotmány Tsz történetéhez./ Jelenkor. 1960. 3. évf. 1. sz. 76—87. l.

Ort János: Az Országos Építésügyi Kormánybiztos iratai a Fővárosi Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 72—79. l.

Otlyk Ernő: Tizenöt éve történt... [Visszaemlékezés 1944-re.] ThSz. 1959. 2. évf. 11—12. sz. 393—399. l.

Ólvedi Ignác: Visszaemlékezés a Néphadsereg 1945—46-os éveire. HK. 1960. 7. évf. 1. sz. 173—187. l.

Páhi Ferenc: Csongrád megye Termelési Miniszteri Biztosának iratai a Szentesi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 92—96. l.

Páhi Ferenc: Csongrád város Termelési Bizottságának iratai a Szentesi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 100—101. l.

Palkó István: Adalékok szellemi felszabadulásunkhoz. VSz. 1960. 1. köt. 96—110. l.

Pándi Ilona: Az anyalföldi munkások első szabad tavasza. Valóság. 1960. 3. évf. 2. sz. 12—19. l.

Pervomajszkij, Leonid: Magyarországi naplótöredékek. /Részletek./ Ford. Grigássy Éva. Kortárs. 1960. 4. évf. 4. sz. 609—619. l.

Pest megye 15 éve. (Szerk. Csekő Ágoston, Lévai Imre.) Bp. 1960, MSzMP Megyei Biz. 163 l., 16 t.

Peterdi Ferenc: A soproni gyáripár fejlődése a felszabadulás után. SSz. 1960. 14. évf. 1. sz. 4—7. l.

Pincési, Pal: Bor'ba vengerszkogo naroda za szocializm. Bp. 1960, Pannonija. 124 l.

Pintér András: Megindul az élet. [Visz-szaemlékezés Nyíregyháza felszabadulására.] PtK. 1960. 6. évf. 1—2. sz. 247—252. l.

Romhányi Emil: Üllő község iratai a Pest és Nógrád Megyei Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 24—28. l.

Sánta Ilona: Harc a magyar munkásosztály egységéért a felszabadulás után. TÁSz. 1960. 15. évf. 4. sz. 41—61. l.

Simon Béla: Népünk tizenöt éves útja. Tiszatáj. 1960. 14. évf. 4. sz. 1. l.

Statisztikai évkönyv. 1958. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1960, Stat. Kiadó, soksz. XII, 463 l.

Strassenreiter Erzsébet: Az 1945-ös májusi verseny. PtK. 1960. 6. évf. 1—2. sz. 201—218. l.

Szabó Bálint: A felszabadulás utáni forradalmi átalakulás jellege és szakaszai hazánkban. PtK. 1960. 6. évf. 1—2. sz. 42—74. l.

Szabó Béla, H.: Az edelényi „Alkotmány” termelészövetkezet 10 éve. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 1—2. sz. 47—51. l.

Szabó Éva: Adalékok a Magyar Kommunista Párt szervezeteinek létrejöttéhez /1944. október—1945. május/. PtK. 1960. 6. évf. 1—2. sz. 75—112. l.

Szabó Éva: Hazánk felszabadulása a történeti irodalomban. Ttan. 1960. 5. évf. 1—2. sz. 50—52. l.

Szabó Lajos: Szolnok felszabadítása. Jászkunság. 1960. 60. évf. 1. sz. 5—9. l.

Szamel Lajos: Az államigazgatás feladatainak átalakulása a felszabadulás óta. JK. 1960. 15. évf. 4. sz. 196—202. l.

Terplán Zénó: Tíz éves Miskolcon a Nehézipari Műszaki Egyetem. Felsőoktatási Szemle. 1959. 8. évf. 12. sz. 774—779. l.

Tibori János: Békéscsaba felszabadítása. 1944. október 6. Ttan. 1960. 5. évf. 1—2. sz. 48—49. l.

Tizenöt év. Vas megye fejlődése a felszabadulástól napjainkig. (Szerk. Horváth Ferenc, Horváth Sándor.) Szombathely 1960, MSZMP m. Biz. 63 l.

Tóth Béla: A közegészségügyi és járványügyi munka 15 éves fejlődése. Népegészségügy. 1960. 41. évf. 4. sz. 91—102. l.

Tóth Sándor: A Budai Önkéntes Ezred története. HK. 1960. 7. évf. 1. sz. 67—96. l.

Tóth Sándor: Budapest felszabadításáért. Magyar katonák a szovjet hadsereg oldalán. Valóság. 1960. 3. évf. 2. sz. 4—11. l.

Tóth Sándor: A Szovjet Hadsereg hadmozdulatai Miskolc és megyénk felszabadítása idején. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 1—2. sz. 5—10. l.

Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1959. Közzéteszi az igazságügy-minisztérium közreműködésével a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága. Bp. 1960, Közgazd. és Jogi Kiadó. XXII, 722 l.

Vadas Zoltán: Az anya- és gyermekvédelem 15 éves fejlődése. Népegészségügy. 1960. 41. évf. 5. sz. 132—136. l.

Vágvölgyi Tibor: A debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlésről. Ttan. 1960. 5. évf. 1—2. sz. 3—8. l.

Vas megye felszabadítása. (Összeáll. az Állami Levéltár munkacsoportja.) VSz. 1960. 1. köt. 9—13. l., 1 térk.

Vasi Ferenc: A szombathelyi pamutipar régen és ma. VSz. 1960. 1. köt. 79—85. l.

Vigh Károly: A Váci Kötöttárugyár története. 1885—1960. [Az adatgyűjtésben közrem.] (Bártfai Győző, Boros Aladár stb. [Kiad.] a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Pest Megyei Szervezete.) Bp. 1960, Gondolat. 99 l.

Vilmon Gyula: Egészségügyünk szervezeti fejlődése. Népegészségügy. 1960. 41. évf. 4. sz. 87—90. l.

Vüül József: Komárom—Esztergom megye Szociális Felügyelőjének iratai az Esztergomi Állami Levéltárban. LH. 1960. 10. évf. 1. sz. 62—67. l.

Welner Andor: Munkajogunk fejlődésének egyes vonásai a felszabadulás után. JK. 1960. 15. évf. 4. sz. 202—210. l.

Zsigmond László: A megtett út. /A vasi falvak fejlődése: 1945—1960./ VSz. 1960. 1. köt. 35—50. l.

II. Egyetemes történet

Abba, Cesare: Garibaldi seregében. (Da Quarto a Volturno.) (Ford. Telegdi Polgár István. [Bév.] Füsi József.) Bp. 1960, Európa. 255 l.

Abrahám Ambrus: Darwin Károly otthonában. A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Csoportjának Közleményei. 1959. 3. köt. 3—4. sz. 309—318. l.

Árnyék Európán. [Írta] Gyulai István, Pintér István stb. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 223 l., 4 t.

„Az utódok összeesküvése” c. riport-sorozat bővített kiadása.

Beethoven [Ludwig van] élete leveleiben. Vál., bev., jegyz. [és utószóval] ell. Jemnitz Sándor. (A leveleket ford. Jemnitz Sándor, Radó György.) Bp. 1960, Zeneműkiadó. 479 l., 8 t.

Békési Andor: Kálvin, mint politikus. ThSz. 1959. 2. évf. 11—12. sz. 414—423. l.

Bollin, J. A.: A második világháború keletkezéséről és politikai jellegéről. /1939—1945./ HK. 1960. 7. évf. 1. sz. 9—39. l.

Bravo, G. A.: Nyers- és készbőr az antik görög irodalomban és művészetben. Bőr- és Cipőtechnika. 1959. 9. évf. 6. sz. 187—188. l., 1960. 10. évf. 1. sz. 25—27. l.

Ceram, C. V.: A régészet regénye. (Götter, Gräber und Gelehrte. Roman der Archäologie.) (Ford. Gottschling Ferenc.) Bp. 1959, Gondolat. 398 l., 16 t., 2 térf.

Cromwell, Oliver beszédeiből, leveleiből. (Összeáll., [bev.], magy. és jegyz. ell. Makkai László. Ford. Böszörményi Ede.) Bp. 1960, Gondolat. 287 l., 1 t.

/Európai antológia. Angol reneszánsz és polgári forradalom./

Dersi Tamás: Az új párttörténet. Kts. 1960. 10. évf. 5. sz. 353—356. l.

Elekes Lajos: Az európai feudális államok központosításának néhány kérdéséről. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 272—290. l.

Endrei Walter: Az antik technika értékelésének revíziójáról. TSz. 1960. 3. évf. 1. sz. 116—118. l., 1 t.

Endrei Walter: Az európai textilnyomás fejlődési szakaszai. TSz. 1960. 3. évf. 1. sz. 1—14. l., 2 t.

Entz Géza: Nagy Kázmér rendelete 1353-ból a plocki városfal építésére. Műemlékvédelem. 1960. 4. évf. 1. sz. 18—21. l.

Az 1920. évi, első szovjet összeírásokra vonatkozó dokumentumokból. StSz. 1960. 38. évf. 2. sz. 187—189. l.

Farkas László: Haeckel és Virchow. /A materializmus és az idealizmus harca a biológiai tudományokban./ MT. 1960. 5. köt. 3. sz. 123—133. l.

Fellázad a gettó. (Weliczker, Leon: A halálbrigád. Szac-Wajnkranc, Noemi: Tűzben elhamvadtak. — Goldkorn, Dorka: Emlékezések a varsói gettó-felkelésre. Ford. Sós Endre.) Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 394 l.

Válogatás a lengyel naplóknak a Rütten u. Loening kiadásában megjelent „Im Feuer vorgegangen” c. német fordításából.

Földes Éva: A XVII. századi: a nevelés-tudomány úttörőinek százada. PSz. 1960. 10. évf. 2. sz. 157—160. l.

Gémes Ferenc: A Panama-csatorna története. TtK. 1960. 4. évf. 1. sz. 20—23. l.

Gonda Imre: Néhány megjegyzés Robert A. Kann: „The Habsburg Empire” című könyvéhez. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 515—522. l.

Grotius, Hugo: A háború és a béke jogáról. (De iure belli ac pacis libri tres.) Ford. Haraszi György, Brósz Róbert,

Diódsi György. [A verseket] ford. Mura-közy Gyula, Trencsényi-Waldapfel Imre stb.) Bev. Hajdú Gyula, Szabó Imre. 1—3. köt. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 3 db.

/Az állam- és jogtudomány úttörői 1—3./
Hahn István: Ideológiai és politikai harc Julianus apostata halála körül. AT. 1959. 6. köt. 4. sz. 253—265. l.

Havel József—Jemnitz János: Francisco Ferrer emlékezete. ÉIT. 1960. 15. évf. 5. sz. 131—134. l.

Herczegh Géza: A gyarmati népek és a nemzetközi jog a történelmi fejlődés tükrében. JK. 1960. 15. évf. 1—2. sz. 75—82. l.

Hessel, Alfréd: A könyvtárak története. (A history of libraries.) (Függelék: Polubojarinov, M.: A szovjet könyvtárügy fejlődése számokban. Ford. Bárány Dezsőné.) Bp. 1959, soksz. 216 l.

/Külföldi könyvtári szakirodalom 1./
Hilferding, Rudolf: A fináncetke. A kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának vizsgálata. (Das Finanzkapital.) (Ford. Erdős Péter, Nagy Tamás.) Bp. 1959, Közgazd. és Jogj. Kiadó. 493 l.

Leontev L.-nek az 1959-ben megjelent orosz nyelvű kiadáshoz írt előszavával.

Horváth Pál: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 283 l.

Jegorov, O.: Egy satirikus folyóirat: „Simplicissimus” 1896—1914. FK. 1960. 6. évf. 1. sz. 21—36. l.

Jemnitz János: Jean Jaurès születésének századik évfordulójára. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 405—423. l.

Katus László: Garibaldi és a marsalai Ezer. Az olasz Risorgimento 100. évfordulójára. ÉIT. 1960. 15. évf. 20. sz. 611—614. l.

A kelet-európai országok feudalizmus-kori fejlődésének sajátosságairól. Vita a Történettudományi Intézetben. [Közli] —s 6. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 467—482. l.

Kenessey Zoltán: Az európai népi demokráciák eredményei a szocializmus építésében. TáSz. 1960. 15. évf. 4. sz. 62—82. l.

Kerényi Grácia: Plutarkhosz /kb. 46—120/. Kts. 1960. 10. évf. 6. sz. 436—438. l.

Kína rövid története. (An outline history of China.) (Ford. Forgách Marcell.) Bp. 1960, Gondolat. 374 l., 10 t.

Kislégi Nagy Dénes: Népeségtan Malthus előtt. Demográfia. 1960. 3. évf. 1. sz. 55—75. l.

Konsztantyinov, F. T.: A szocialista országok átmenete a kommunizmusba. (O perhode k kommunizmu szocialiszticeszkizh sztran.) (Ford. Kulcsár Aurél.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 74 l.

Laktyionov, A. F.: Az Északi-sark meghódítása. (Szevernüj poljusz.) (Ford. Radó György.) 2. kiad. Bp. 1960, Táncsics Kiadó. 414 l., 16 t.

Lantos-Kiss Antal: Albert Schweitzer életműve. Vigilia. 1960. 25. évf. 1. sz. 1—13. l.

Laue, Max von: A fizika története. (Geschichte der Physik.) (Ford. Svékus Olivér.) Bp. 1960, Gondolat. III, 178 l., 1 t.

/Studium könyvek 17./

Leneman, J(a). A.: A kereszténység eredete. (Proiszhoszenie hrisztiansztva.) (Ford. Meggyesi János.) Bp. 1960, Gondolat. 269 l.

/Studium könyvek 18./

Luxemburg, Rosa: Válogatott beszédek és írások. (Ford. Nyilas Vera.) 2. köt. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 544 l., 6 t.

Major Máté: Építészettörténet. (3.) Tőkés és szocializmust építő társadalmak építészete. [Ill.] (Dörflinger Endre.) Bp. 1960, Műszaki Kiadó. 589 l.

Maróti Egon: A kalózok szerepe Sextus Pompeius táborában. AT. 1959. 6. köt. 4. sz. 213—220. l.

Mátyás Antal: A polgári közgazdaságtan főbb irányzatai a marxizmus létrejötte után. Bp. 1960, Közgazd. és Jogi Kiadó. 251 l.

Nagy Gábor: A második világháború jellege. Ttan. 1960. 5. évf. 1—2. sz. 9—14. l.

A nemzetközi munkásmozgalom története. 1918—1939. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 214 l.

/Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Nemzetközi munkásmozgalom története szakosított tanfolyam számára 1. évf. 4—6./

Ókori történeti chrestomathia. Szerk. Marót Károly. 2. Görög történeti chrestomathia. Szerk. Borzsák István. Egyetemi segédkönyv. Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 291 l., 8 t.

Orbán Sándor—Somlyai Magda, M.: Agrárátalakulás a Német Demokratikus Köztársaságban /1945—1955/. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 488—501. l.

Pákozdy László Márton: Egy évtized Qumrán kutatás. ThSz. 1960. 3. évf. 3—4. sz. 72—80. l.

Pákozdy László Márton: Hogyan gazdálkodott Qumrán gyülekezete? ThSz. 1960. 3. évf. 1—2. sz. 1—12. l.

Plutarkhosz: Három életrajz. (Ford., az utószót és jegyz. írta Máthé Elek.) [Bp.] 1959, Európa. 203 l.

/Világirodalmi kiskönyvtár./

Marius, Julius Caesar és Cicero életrajza.

Radó Sándor: Humboldt, a geográfus. /Alexander von Humboldt halálának 100.

évfordulójára./ FöK. 1959. 7. köt. 4. sz. 321—341. l.

Rázsó Gyula: A lovagi hadseregek stratégiájának néhány kérdése. HK. 1960. 7. évf. 1. sz. 137—172. l.

Réti Endre: A hippokratészi filozófia. OTKK. 1959. 15—16. sz. 153—182. l.

Révay József: A világ legrégebb napilapja. [Az Acta Diurna.] ÉIT. 1960. 15. évf. 6. sz. 163—166. l.

Riemschneider, Margarete: Spielbrett und Spielbeutel in Antike und Mittelalter. AEt. 1959. 8. tom. 3—4. fasc. 309—326. l.

Ripp Géza: A munkásosztály elnyomódása a kapitalizmusban és a jelenkori reformizmus. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 191 l.

Rolland, Romain: Napló a háborús évekből. 1914—1919. [Journal des années de guerre 1914—1919.] /Válogatás./ Vál., ford. és az összekötő részeket írta Benedek Marcell. Bev. és jegyz. [ell.] Dobossy László. Bp. 1960, Gondolat. XXI, 343 l., 6 t.

/Auróra 13./

Sallay Géza: Az olasz felvilágosodás kérdései. Egy jegyzetvita margójára. FK. 1960. 6. évf. 1. sz. 100—112. l.

Schultheisz Emil: Pythia thermái. OTKK. 1959. 15—16. sz. 203—214. l.

Sciopu, B.: Az állami gazdaságok fejlődése a Román Népköztársaságban a népi hatalom évében. Nemzetközi mezőgazdasági Szemle. 1960. 2. no. 16—25. l.

Székely Lajos: Az igazságos és igazságtalan háború kérdéséhez. 1—2. Ttan. 1959. 4. évf. 5. sz. 1—5. l., 6. sz. 3—7. l.

Székely Sándor: Az orvostudomány története. Bp. 1960, Medicina. 272 l.

Az azonos c. egészségügyi szakiskolai tankönyv szabadforgalmú lenyomata.

Szentkirályi Zoltán—Détsy Mihály: Az építészet rövid története. [Ill.] (Kathi Imre, Szentkirályi Zoltán. A térképeket rajzolta Dörflinger Ede.) 2. jav. kiad. Bp. 1959, Műszaki Kiadó. 178, 357 l.

Szergejenko, Marija J.: Pompeji. (Pompei.) (Ford. Terényi István.) Bp. 1960, Gondolat. 381 l.

Szilárd Jenő: Alexander von Humboldt emlékezete. FöÉ. 1959. 8. évf. 4. füz. 401—405. l.

Szverdlova, K(lavdija Timofeevna) Ty.: Szverdlov élete. — — [visszaemlékezéseit feldolgo. és sajtó alá rend.] (A[ndrej] J[kolovlevics] Szverdlov. Ford. Kulcsár Aurél.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 552 l., 8 t.

Togliatti, Palmiro: A Kommunista Internacionálé történetének néhány kérdése. PtK. 1960. 6. évf. 1—2. sz. 151—200. l.

Tokody Gyula: Az Össz német Szövetség /Alldeutscher Verband/ és közép-európai

tervei. /1890—1918./ Bp. 1959, Akad. Kiadó. 107 l.

/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 14./

A tudományos szocializmus és a munkásmozgalom története. 2. köt. (1. r.) Szerk. Farkas Sándor. (2. r.) (Írták Korom Mihály, Pintér István, Szántó György.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 2 db.

/Jegyzet az egyetemi és főiskolai hallgatók számára. 1959—1960./

Uray, Géza: The four horns of Tibet according to the Royal Annals. AO. 1960. 10. tom. 1. fasc. 31—57. l.

Varga Jenő: A huszadik század kapitalizmusa. KGSz. 1960. 7. évf. 3—4. sz. 261—275, 405—418. l.

12. Tudományos élet

Aptheker, Herbert: Újabb irányzatok az amerikai történetírásban. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 504—506. l.

Ásatások, gyűjtések, kiállítások... /A Janus Pannonius Múzeum munkájának eredményeiből./ Művelődési Tájékoztató. 1959. dec. 33—37. l., 1 t.

Avgyijev, V[szevolod] I[gorevics]: Az ókori Kelet kutatásának 40 éve a Szovjetunióban. (Szovetszkaja nauka o drevnem Vosztoke za 40 let.) Egyetemi segédkönyv. (Ford. Hahn István.) Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 73 l.

Balázs Péter: Az állami levéltárak részvétele a Tanácsköztársaság 40. évfordulójának megünneplésében. LH. 1959. 9. évf. 3—4. sz. 141—150. l.

Bautier, Robert-Henri: A levéltárak a történeti kutatás szolgálatában. Összefoglaló jelentés az V. Nemzetközi Levéltári Kerek Asztal Konferencia számára. /Lisszabon 1959./ LH. 1959. 9. évf. 3—4. sz. 63—106. l.

Belényesy Márta: Beszámoló a MTA Agrártörténeti Bizottságának megalakulásáról és terveiről. ET. 1959. 70. évf. 1—3. sz. 469—470. l.

Belov, G. A.—Makszakov, V. V.: A Szovjetunió levéltárügyének új szakasza. LH. 1959. 9. évf. 3—4. sz. 204—217. l.

Bem, Ju. O: A Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Osztályának 1959. évi tudományos terve. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 506—515. l.

Borsodi Történeznepok. [Írta]: (deák). Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 3. sz. 197—199. l.

Osapodinc Gárdonyi Klára: A kéziratgyűjtemények új típusai. MK. 1960. 76. évf. 2. sz. 196—201. l.

Dávid Katalin: A Művészettörténeti Dokumentációs Központ munkájáról. MK. 1960. 76. évf. 2. sz. 201—203. l.

Dercsényi Dezső: A magyar műemlékvédelem tíz éve. Műemlékvédelem. 1960. 4. évf. 1. sz. 1—7. l.

Diószegi Vilmos: A burját sámánhit-kutatás megalapozója. Hangalov M. N. /1858—1919./ ET. 1959. 70. évf. 1—3. sz. 453—459. l.

Hahn, Géza: Methodology of studying the connections between nations in the research of medical history. /With special regards to the russian—hungarian connections./ OTKK. 1959. 15—16. sz. 121—126. l.

Hiller István: A Tanácsköztársaság 40. évfordulójának ünnepei Sopronban /1959./ SSz. 1960. 14. évf. 2. sz. 143—148. l.

Ila Bálint: A mikrofilm a levéltárban. LH. 1959. 9. évf. 3—4. sz. 33—44. l.

Részlet egy nagyobb tanulmányból. Többi fejezete a Levéltári Közlemények 30. évf.-ában jelent meg.

Jelentés a gyulai Erkel Ferenc Múzeum évi munkájáról. 1959. Összeáll. Dankó Imre. Gyula 1960. 15 l.

Kolta János: A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. MTATT. 1960. 10. köt. 1—2. sz. 133—143. l.

Kottay Ferenc: Hazánk felszabadulásának és népi demokráciánk történetének tanítása a gimnáziumban. Ttan. 1960. 5. évf. 1—2. sz. 35—44. l.

Kun József: 40 éves a Hadtörténelmi Levéltár. HK. 1959. 6. évf. 1. sz. 125—142. l.

Laczkó Miklós: Balázs Béla /1918—1959/. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 465—466. l.

A levéltári rendezés egyes kérdései. [Vita.] LH. 1959. 9. évf. 3—4. sz. 6—19. l.

A levéltárügy elmélete és gyakorlata a Szovjetunióban. (Teorija i praktika arhivnogo dela v SzSszR.) Szerk. G. A. Belov, A. I. Loginova stb. Bp. 1959 (1960), LOK, soksz. 342 l.

Lőrincze Lajos: A magyar nyelvtudomány népi demokráciánk elmúlt tizenöt évében. Magyartanítás. 1960. 3. évf. 1. sz. 1—7. l.

Magyar Műemlékvédelem. 1949—1959. (Szerk. biz.: Dercsényi Dezső, Entz Géza stb. [Függelék]: Tíz év /1949—1958/ műemléki irodalmának bibliográfiája. Összeáll. Szabó Erzsébet.) Bp. 1960, Akad. Kiadó. 276 l., 2 t.

/Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai I./

A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. [Vita.] [Közli] P. E. MT. 1960. 5. köt. 5—6. sz. 358—365. l.

A Magyar Tudományos Akadémia 1960. évi 118. nagygyűlése. MT. 1960. 5. köt. 5—6. sz. 253—326. l.

Marcus, Jon : A Román Népköztársaság levéltárügye. [Előadás és anket.] LH. 1959. 9. évf. 3—4. sz. 54—62. l.

Matoušek, Miloslav : Az orvostörténet feladatai a szocialista országokban. OTKK. 1959. 15—16. sz. 57—62. l.

Mátrai László : Az egyetemi könyvtár és a tudományos kutatás. Felsőoktatási Szemle. 1960. 9. évf. 4. sz. 242—247. l.

Mérei Gyula : A vallásos nézetek elleni küzdelem a történettudományok egyetemi, valamint főiskolai oktatásában. Felsőoktatási Szemle. 1960. 9. évf. 1. sz. 30—36. l.

Molnár Erik : Révai József /1898—1959/. TSz. 1959. 2. évf. 3—4. sz. 463—464. l.

Molnár László : A történelmi materializmus és a marxista szociológia viszonyának egyes kérdései a Szovjetunióban. MFSz. 1959. 3. évf. 3—4. sz. 421—430. l.

Nagy Sándor : Megemlékezések Apáczai Csere Jánosról a Román Népköztársaságban. PSz. 1960. 10. évf. 2. sz. 169—170. l.
Neveléstudományunk 15 éve. PSz. 1960. 10. évf. 4. sz. 289—296. l.

Nyakas László : A dialektikus történelemszemlélet a helytörténet megismerésének szolgálatában. Ttan. 1959. 4. évf. 6. sz. 14—17. l.

Oroszlán Zoltán : A nyolcvan éves Régészeti, Művészettörténeti és Eremtani Társulat. MűÉ. 1960. 9. évf. 1. sz. 51—57. l.

Papp István : Emlékezés Pápay Józsefre. MNy. 1960. 56. évf. 1. sz. 140—142. l.

Pecze Ferenc : A magyar történetírás és jogtörténetírás közös kérdéseiről. MT. 1960. 5. köt. 2. sz. 84—87. l.

Pedagógiai hagyományainkról. PSz. 1960. 10. évf. 2. sz. 103—109. l.

Péter László : Veres Imre /1853—1879/. ET. 1959. 70. évf. 1—3. sz. 473—474. l.

Polgár György : Hazánk felszabadulása az általános iskolai történelemtanításban. Ttan. 1960. 5. évf. 1—2. sz. 30—34. l.

Radnai Lóránt : Régészeti kutatás a magasból. ÉIT. 1960. 15. évf. 26. sz. 815—819. l.

Radocsay Dénes : Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Eremtani Társulat 1958—59. évi működéséről. AÉ. 1960. 87. köt. 1. sz. 86—87. l.

Ránki György : A csehszlovák történeszek III. kongresszusa. MTATT. 1960. 10. köt. 1—2. sz. 161—166. l.

Rózsa György—Varga Lajos : A magyar közgazdasági könyvkiadás fejlődése. KgSz. 1960. 7. évf. 2. sz. 237—246. l.

Schmidt Adám : A Közgazdaságtudományi Intézet publikációi. MTATT. 1960. 10. köt. 1—2. sz. 115—132. l.

Sebestyén Endre : A népek barátságára nevelés az általános iskolában. Ttan. 1959. 4. évf. 6. sz. 8—13. l.

Szabó Imre : A marxista szociológiáról. Kortárs. 1960. 4. évf. 6. sz. 851—855. l.

Szabolcs Ottó : A helyi munkásmozgalmi hagyományok felhasználása a középiskolai oktatásban. Köznevelés. 1960. 16. évf. 11. sz. 333—335. l.

Szabolcs Ottó : A történelemtanítás néhány kérdése a kísérleti középiskolákban. Ttan. 1960. 5. évf. 1—2. sz. 27—30. l.

Szamuely Tibor : Beszámoló egy angol tanulmányútról. MT. 1960. 5. köt. 2. sz. 90—94. l.

Szedő Antal : A lisszaboni V. Nemzetközi Levéltári Kerek Asztal konferencia. LH. 1959. 9. évf. 3—4. sz. 107—111. l.

Szilágyi István : A Műszaki Tudománytörténeti Főbizottság tevékenységéből. MT. 1960. 5. köt. 2. sz. 88—89. l.

Tedeschi Mária, T. : A hazafias nevelés tartalma a reformkor tanításában. Magyaritanítás. 1960. 3. évf. 1. sz. 20—26. l.

Trencsényi-Waldapfel Imre : A vallástörténet néhány időszerű kérdése. MT. 1960. 5. köt. 4. sz. 193—207. l.

Ünnepi ülés Széchenyi István halálának 100. évfordulóján. MT. 1960. 5. k. 5—6. sz. 372—373. l.

Ünnepi ülés Székely István halálának 300. évfordulója alkalmából. [Ism.]: F. É. MT. 1960. 5. köt. 3. sz. 167—169. l.

Vas Károly : A munkásmozgalm történetének tanítása az általános iskola 7. osztályában. 1—2. Ttan. 1960. 5. évf. 1—2. sz. 40—43. l., 3. sz. 6—9. l.

Veress Judit : Az ateista nevelés és a történelemtanítás. Ttan. 1960. 5. évf. 1—2. sz. 15—26. l.

Vértesy Miklós : Veress Endre /1868—1953/. Kts. 1960. 10. évf. 5. sz. 345—347. l.

Vörös Károly : A magyar levéltárosképzés jelenlegi rendszerének kialakítása. LH. 1959. 9. évf. 3—4. sz. 156—159. l.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AE	=	Archaeológiai Értesítő
AEt	=	Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AHA	=	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AI	=	Állam és Igazgatás
AnK	=	Anthropológiai Közlemények
AO	=	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AT	=	Antik Tanulmányok
ÉKK	=	Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények
ÉIT	=	Élet és Tudomány
ET	=	Ethnográfia
FK	=	Filológiai Közlöny
FöÉ	=	Földrajzi Értesítő
FöK	=	Földrajzi Közlemények
HK	=	Hadtörténelmi Közlemények
ITK	=	Irodalomtörténeti Közlemények
JK	=	Jogtudományi Közlöny
KgSz	=	Közgazdasági Szemle
Kts	=	A Könyvtáros
LH	=	Levéltári Híradó
MFSz	=	Magyar Filozófiai Szemle
MK	=	Magyar Könyvszemle
MNy	=	Magyar Nyelv
MNyőr	=	Magyar Nyelvőr
MT	=	Magyar Tudomány
MTANyI	=	Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MTATT	=	Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MűÉ	=	Művészettörténeti Értesítő
NK	=	Numizmatikai Közlöny
NrK	=	Néprajzi Közlemények
OTKK	=	Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei
PtK	=	Párttörténeti Közlemények
PSz	=	Pedagógiai Szemle
SSz	=	Soproni Szemle
StSz	=	Statisztikai Szemle
TáSz	=	Társadalmi Szemle
ThSz	=	Theológiai Szemle
TStK	=	Történeti Statisztikai Közlemények
TSz	=	Történelmi Szemle
Ttan	=	Történelemtanítás
TtK	=	Természettudományi Közlöny
VSz	=	Vasi Szemle

(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ

- П. Ж. Пах*: Некоторые вопросы аграрного развития XV—XVIII вв. на конгрессе историков в Стокгольме 225
- Т. Витман*: Капиталистические возможности фламандского сукноделия накануне мануфактурного периода 236
- Ж. Трочаньи*: Арест Миклоша Вешеленьи (Часть II.) 281
- З. Хорват*: Развитие национализма и оформление национального вопроса в последние десятилетия дуалистической Венгрии 300

СООБЩЕНИЯ

- А. Р. Варконьи*: Материалы к истории Партии независимости 339

ДИСКУССИЯ

- Л. Лукач*: О деятельности Кошута в эмиграции 370

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

- М. В. Нечкина*: О периодизации истории советской исторической науки 386

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА 398

ХРОНИКА 434

БИБЛИОГРАФИЯ

- Список трудов (монографий, исследований, статей) по истории, появившихся в Венгрии (1 января — 30 июня 1960 г.) 443

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>Zs. P. Pach</i> : Quelques problèmes concernant l'évolution agraire aux XV ^e —XVIII ^e siècles discutés au Congrès de Stockholm	225
<i>T. Wittman</i> : Les possibilités de l'évolution capitaliste dans la draperie flamande à l'aube de l'époque manufacturière	236
<i>Zs. Trócsányi</i> : La captivité de Miklós Wesselényi (II ^e partie)	281
<i>Z. Horváth</i> : Le développement du nationalisme et la formation de la question des nationalités au cours des dernières décennies de l'ère du dualisme en Hongrie	300

COMMUNICATIONS

<i>R. Á. Várkonyi</i> : Contributions à l'histoire du Parti d'Indépendance	339
---	-----

DISCUSSION

<i>L. Lukács</i> : A propos de la politique de Kossuth pratiquée à l'émigration	370
---	-----

LE FRONT DES HISTORIENS SOVIÉTIQUES ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

<i>M. V. Netchkina</i> : A propos de la division chronologique de l'histoire de la science historique soviétique	386
--	-----

LITTÉRATURE HISTORIQUE	398
------------------------------	-----

CHRONIQUE	434
-----------------	-----

BIBLIOGRAPHIE

Liste des ouvrages historiques (livres, études, articles) publiés en Hongrie (1. janvier—30. juin 1960.)	443
--	-----

CONTENTS

STUDIES

- P. Zs. Pach* : Some problems of the agrarian development in the XV—
XVIIIth century at the Congress of Historical Sciences of Stockholm 225
- T. Wittman* : The capitalistic possibilities of the flammish cotton industry
at the beginning of the epoch of manufacturies 236
- Zs. Trócsányi* : The confinement of Miklós Wesselényi (II. part) 281
- Z. Horváth* : The growth of nationalism and the shape turn of the problem
of nationalities in the last years of the dualistic Hungary 300

PUBLICATIONS

- A. R. Várkonyi* : Datas to the history of the Függetlenségi Párt 339

DISCUSSIONS

- L. Lukács* : About Kossuth's policy in emmigration 370

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIET UNION AND THE PEOPLES DEMOCRACIES

- M. V. Netchkina* : About the periodisation of the history of soviet historical
science 386

- REVIEWS 398

- CHRONICLE 434

BIBLIOGRAPHY

- A list of historical works (books, studies and articles) published in Hungary
(from january 1 to june 30, 1960) 443

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- Zs. P. Pach* : Einzelne Fragen der Agrarentwicklung im XV—XVIII. Jahrhundert auf dem Stockholmer Historikerkongreß 225
- T. Wittman* : Die kapitalistischen Möglichkeiten des flämischen Tuchgewerbes an der Schwelle des Manufakturzeitalters 236
- Zs. Trócsányi* : Die Gefangenschaft Miklós Wesselényis (II. Teil) 281
- Z. Horváth* : Die Herausbildung des Nationalismus und die Gestaltung der Nationalitätenfrage in den letzten Jahrzehnten des dualistischen Ungarns 300

MITTEILUNGEN

- Á. R. Várkonyi* : Zur Geschichte der Unabhängigkeitspartei 339

DISKUSSIONEN

- L. Lukács* : Über die Politik Kossuths in der Emigration 370

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKS-DEMOKRATIEN

- M. W. Netschkina* : Über die Periodisierung der Geschichte der sowjetischen Historiographie 386

- BUCHBESPRECHUNGEN 398

- CHRONIK 434

BIBLIOGRAPHIE

- Verzeichnis der in Ungarn erschienenen geschichtlichen Werke (selbständige Bände, Studien, Artikel) (1. Januar—30. Juni 1960) 443

Historica I. (Les sciences historiques en Tchécoslovaquie (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	414
Iz istorije Jugaslavije 1918—1945 (Ism. <i>Kövágó László</i>)	415
* <i>Rudolf Kiszling</i> : Die militärischen Vereinbarungen der Kleinen Entente 1929—1937 (Ism. <i>Ránki György</i>)	418
<i>René Érbe</i> : Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik 1933—1938 im Lichte der modernen Theorie (Ism. <i>Berend T. Iván</i>)	419
<i>Peter F. Sugar</i> : The Influence of the Enlightenment and the French Revolution in Eighteenth Century Hungary (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	421
<i>Julian Symons</i> : The General Strike (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	422
<i>Dr. Schultheisz Emil</i> — <i>Dr. Tardy Lajos</i> : Fejezetek az orosz—magyar orvosi kapcsolatok múltjából (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	425
<i>Széchenyi István</i> : Stádium (Ism. <i>Kende László</i>)	426
<i>Gerszi Teréz</i> : A magyar körrajzolás története a XIX. században (Ism. <i>Zádor Anna</i>)	428
Budapest a Tanácsköztársaság idején az egykorú sajtó tükrében (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	429
A Magyar Tanácsköztársaság Pécs—Baranyai Emlékkönyve (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	430
A Kohászati Történelmi Bizottság Közleményei (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	431
A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének Évkönyve 1958 (Ism. <i>Vörös Antal</i>)	432

KRÓNKA

A német történettudomány nagy vesztesége. Dr. Alfred Meusel halálára (<i>P. K.</i>)	434
A Magyar Történelmi Társulat hírei	435
Beszámoló Hajdú Tibor és Liptai Ervin kandidátusi disszertációinak vitáiról	436
Pályázat	442

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történelmi munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikk) jegyzéke (1960. január 1.—június 30.)	443
---	-----

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL;

<i>Kumorovitz L. Bernát</i> : A középkori magyar magánjogi írásbeliség első korszaka
<i>Székel György</i> : Az 1514. évi parasztháború ideológiája
<i>Barta István</i> : Felsőbüki Nagy Pál
<i>Borús József</i> : Adatok Dembinsky fővezérségéhez
<i>Szabad György</i> : Kossuth 1860/61-es politikájának jellemzéséről. II. (Válasz Lukács Lajosnak)
<i>Kemény G. Gábor</i> : Mocsáry Lajos nemzetiségi politikája és a szerbek
Vita a dualizmus egyes kérdéseiről
<i>Pölöskei Ferenc</i> : Justh Gyula és a Függetlenségi Párt kettészakadása
<i>Kiss József</i> : A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a Millennium évtizedében
<i>Ránki György</i> : A római hármasegyezmény és a német külpolitika
<i>Juhász Gyula</i> : Adalékok Magyarország külpolitikájához a II. világháború kirobbanásának napjaiban
<i>Karsai Elek</i> — <i>Szinai Miklós</i> : A Weiss Manfréd vagyon német kézre kerülésének történetéhez

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V. József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámra szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára).

Ára: 16,— Ft

Évi előfizetési ára: 36,— Ft

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Az Árpád-kori királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. kötet 2—3. füzet. 1272—1290. Szentpéteri Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 257 l. Ára; 135,— Ft.

Tárkány Szűcs Ernő: Vásárhelyi testamentumok. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961. 447 l. Ára: 61,— Ft.

Dr. Sarlós Márton: Széchenyi István és a feudális jogrend átalakulása. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960. 158 l. Ára: 18,— Ft.

Dr. Biró Sándor: Történelemtanításunk a XIX. század első felében. Tankönyvkiadó, Budapest, 1960. 280 l. Ára: 19,— Ft.

Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 502 l. + 22 k. Ára: 70,— Ft.

Dr. Sarlós Béla: A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961. 363 l. Ára: 48,— Ft.

L. Nagy Zsuzsa: Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon 1919. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 202 l. Ára: 18,— Ft.

Balázs Béla: Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945—1946. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 231 l. Ára: 19,— Ft.

Értekezések a történelmi tudományok köréből

(Újsorozat)

16. **Gonda Imre: Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés** 20,— Ft
17. **Dolmányos István: Mezőfi és a koalíció** 10,— Ft
18. **Markó Árpád: Egy elfelejtett magyar író-katona** 7,— Ft
19. **Mucs Sándor: A magyar néphadsereg megszervezése** 12,— Ft
20. **Jemnitz János: Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről** 10,— Ft
21. **Hermann Zsuzsanna: Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés** 10,— Ft
22. **Gerics József: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.** 16,— Ft

1328

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

95. ÉVFOLYAM



1961. 4—5. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1961

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÜRI UTCA 51—53

95. ÉVFOLYAM 1961 4—5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (főszerkesztő), EMBER GYÖZŐ, LEDERER
EMMA, MÁLYUSZ ELEMÉR, MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK,
NEMES DEZSÓ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő),
SINKOVICS ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Székely György</i> : A Dózsa-parasztháború ideológiájához	473
<i>Perjés Géza</i> : A „metodizmus” és a Zrínyi—Montecuccoli vita (I. rész)	507
<i>Borus József</i> : Dembinski fővezérsége 1849 februárjában	536
<i>Kemény G. Gábor</i> : Mocsáry Lajos nemzetiségi politikája és a szerbek (I. rész)..	562
<i>Kiss József</i> : A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a millennium évtizedében (I. rész)	581
<i>Pölöskei Ferenc</i> : A függetlenségi párt kettészakadása és a koalíció felbomlása (1909)	614
<i>Ránki György</i> : A római hármas egyezmény és a német külpolitika	645

KÖZLEMÉNYEK

<i>Hanák Péter</i> : Garibaldi felszabadító hadjáratának hatása Magyarországon 1860-ban	670
<i>Karsai Elek—Szinai Miklós</i> : A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története	680

VITA

<i>Barta István</i> : Ki írta Kölcsey „Wesselényi védelme” című munkáját?	720
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Kuruc költészet és pozitívizmus	729

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

<i>M. P. Kim</i> : A kultúrforradalom lényege és történelmi szakaszai a Szovjetunióban	738
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Julius Miskolczy</i> : Ungarn in der Habsburger-Monarchie (Ism. <i>Hanák Péter</i>)	746
<i>N. Kiss István</i> : 16. századi dézsmajegyzékek (Ism. <i>Gunst Péter</i>)	751
<i>Both Ödön</i> : Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reform- korban és az 1848. április 29-i esküdtszéki rendelet (Ism. <i>Spira György</i>) ...	756
<i>Dienes András</i> : Petőfi a szabadságharcban (Ism. <i>Agárdi Ferenc</i>)	757

A DÓZSA-PARASZTHÁBORÚ IDEOLÓGIÁJÁHOZ

1. A parasztháború ideológiai forrásaihoz

A magyar történelem legnagyobb parasztháborúja alig néhány évvel a lutheri reformáció megindulása előtt zajlott le viharszerű gyorsasággal. Esméinek egyik forrása — amint korábban tisztázni igyekeztünk¹ — a *huszitizmus* magyarországi visszhangja. Ideológiai forrásai közt nem utolsó a *humanizmus*, kútfői maguk a humanista történetírás jellegzetes termékei.

Ha a sok tekintetben közös fejlődés magyarázza a huszita Prága egyetemének ideológiai hatását, ez lengyel vonatkozásban is feltételezhető. Így a hazai huszita hagyomány ideológiai szerepe a krakkói humanizmuséval is kiegészülhetett. A krakkói egyetem szerepvállalása ugyan korántsem hasonlítható a prágaiéhoz a kor társadalmi harcaiban, de kiemelkedő pillanatai mégis voltak. Ludziskoi János lengyel orvosdoktor, Padova egyetemének tanítványa készítette el Krakó egyetemén a Kázmér választott lengyel király tiszteletére mondott szavakat 1447-ben, koronázása előtt. A humanizmus egyik első lengyelországi úttörője gyakran szerepelt az egyetem szónokaként ünnepségeken. Számunkra azonban éppen a királyt üdvözlő sorai a legfontosabbak. A Közép-Európa keletén érlelődni kezdő társadalomfejlődési szakasz teszi fontossá a jobbágyságot (agricoloni) súlyos szolgaságáról mondott szavait, az óegyiptomi kényszermunkásokhoz, a vásárolt (empticii) vagy foglyul ejtett rabszolgákhoz hasonlítva őket. Ha szavainak volt magyar hallgatója vagy később a beszéd másolatát megőrző kódexnek magyar olvasója, közelről érinthették e megállapítások. Hasonlóan éles csengésű vádoló szavak ugyanis éppen egy évtizeddel azelőtt hangzottak el az erdélyi felkelők ajkán: a költözési jog megvonásával olyan helyzetbe süllyesztették az ottani parasztságot, mintha vásárolt szolgák (emptitii) lennének. Ludziskoi János a jobbágyi kötöttségek megszüntetését kérte az új királytól — időszerűtlen kérés volt ez, de a szabadság megadásának követelése talán visszhangot keltett másokban, fiatal diákokban, a népből, polgárságból jöttekben. Ha talán nem is hangzott el az egész beszéd az uralkodó előtt, e sorok későbbi olvasóinak talán még fontosabb volt a parasztságról írott rész.²

¹ Vö. *Székelgy György*: A huszitizmus és a magyar nép (Századok, 1956), különösen 585. s. köv. l. Erre való utalással a huszita hagyomány problémájának ismételt elemzését a jelen tanulmányban mellőzhetőnek tartom.

² „... Verum agricoloni in ea servitute gravissime sunt oppressi, plus quam olim filii Israel in Egipto a Pharaonc, plus quam empticii vel in prelio capti et in servitute abducti. . . agricolonorumque servitutum, que est malorum omnium postrema pena, que liberis omni supplicio gravior est, deleret, et libertatem incolis christianis regni induceret; liquet enim, quod omnes homines natura genuit equales. . .” Codex epistolarius saeculi decimi quinti. Tomus III. (Collectus opera Anatolii Lewicki. W Kra-

Már előre arra is utalunk, hogy a parasztháború egyik fontos alakja, Dózsa György nótáriusa, Túrkevei Ambrus dévaványai pap a *krakkói egyetemen* lett a teológia baccalaureusa.³ Így talán lengyel földre is elvezetnek azok a finom ideológiai szálak, amelyek teljes felkutatása még a jövő feladata.

Az ideológiai előzmények közt ott szerepel a magyar egyházban is megnyilvánuló jellegzetes *szerves demagógia*, a reformációnak másutt is kísérelő jelensége. Külön érdeklődésre tarthat számot, hogy a parasztháború sajátos vonása a *keresztesháborúra kapott felhatalmazásra hivatkozás*, a középkori kereszteshadjáratok ideológiájának népi válfaja. A felkelés egyik hajtóereje a *paraszti-plebejus patriotizmus* volt. Ezeknek az összefonódó elemeknek kibontása már magában is izgalmas téma — a marxista történetkutató számára még inkább azzá teszi annak vizsgálata, hogyan nyilvánul meg e bonyolult ideológiában a parasztság sokrétűsége, árutermelő érdekeinek harcos védelme is. S ha nem is kaphat részletesen helyet e tanulmány kereteinél fogva, de előljáróban meg kell említenem a *deák (literatus) réteg* nagy szerepét is a felkelésben, s feltehető hozzájárulását a parasztháború ideológiájának kifejtéséhez. A deákoknak elsősorban népi eredetű elemei voltak érdekelték a feudalizmus elleni harcban — részben társadalmi megkülönböztetésük, részben érvényesülésük kifejezett korlátozása is ezt idézte elő.⁴

Az alsópapság antifeudális tagjainak, elégedetlen diákoknak hirtelen nagy szerep jutott a kereszteshadba álló néptömegek eszmei formálásában.

A keresztesek összegyűlése speciális tényező az európai parasztháborúk sorában, s ez viszonylagos szervezethez adott lehetőséget. Ez utóbbinak jelentőségét felismerte és hangsúlyozta Dózsa György is ceglédi beszédében: „Kövessétek hát istent, *szabadságotok megteremtőjét* (libertatis vestrae auctorem), ki ellenfeleitek eszét elvette, titeket egyesített s felfegyverzett, ugyanis isten akarata nélkül *nem gyűltetek volna egybe felfegyverkezve, a nemesek ellenállása nélkül.*”⁵

kwie, 1894), 14—15. l. A beszéd előkészítésének (collecta est pro domino Kazymiro) körülményeire utaló feljegyzés uo. 16. l. Vö. *Casimir Morawski*: Histoire de l'université de Cracovie. II. (Paris-Cracovie, 1903), 63, 103—104, 137—138, 220. l., *B. D. Grekov*: Az orosz parasztság története a legrégebbi időkől a XVII. századig. I. (Bpest, 1956), 411, 417. l.

³ Ambrosius de Thwrkewy néven szerepel a „Regestrum Bursa Vngarorum”-ban (1493—1558), Krakko, Jagello-könyvtár Nr. 2751. kézirat, f. 4. Valamikor 1494 után vették fel, s még 1501-ben is szerepel a jegyzékben, ha valóban azonosítható vele az ekkor szereplő Ambrosius Mathei de Thartewy. Ld. *Schrauf Károly*: Magyarországi tanulók külföldön. III. A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke. (Bpest, 1893) 10, 68. l. A név a jegyzékben nem tekinthető családnévnek (tehát nem számitható nemesi névnek!), hanem a származás helye van megadva. Ezt bizonyítják egyebek mellett a helynevek sajátos fordításai, amelyek eltérnek a jegyzékben a magyarországi latinságtól, tehát alkalmasint krakkói fordításnak tekinthetők: pl. uo. 5. l. Franciscus de Termis superioribus Budensibus, 8. l. Valentinus de superioribus Termis Budensibus alakok Calidis aquis helyett. Vö. *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora (Bpest, 1955), 373, 379, 387. l. (Ő 1493-ra teszi Túrkevei krakkói baccalaureusi címnycrését.)

⁴ Így pl. elzárták előlük az ítélmesteri tisztségeket. „Et quod de rustica stirpe progenitus, officium magistri tenere non debeat: nec unquam ex ignobili stirpe protonotarius eligatur.” II. Ulászló 1498. évi törvénye, 4. cikk 3. §. Magyar Törvénytár 1000—1526 (Bpest, 1899), 598. l.

⁵ Ludovici Tuberonis, Dalmatae abbatis, Commentariorum de temporibus suis Liber X. (I. G. *Schwandner*: Scriptorum Rerum Hungaricarum. T. II. Vindob., 1746), 332. l. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.) — Hiányos fordítása *Márki Sándor*: Dósa György (Bpest, 1913), 187. l.

A parasztháború kútfői közül az ideológiai vonatkozások tekintetében is egyik legfontosabb egy 1514. májusi, szentanú tollából eredő augsburgi röplap. Ez a német polgárlevél — s más külföldre eljutott híradások — fényt vetnek a *parasztok és plebejusok patriotizmusára* is, amely a törökök elleni harcot gátló nemesek ellen még jobban tüzelte őket.⁶

A paraszti patriotizmus csendül ki a szakítás előestéjén — ami Kassa vidékén később következett be valamivel — Bagoly Ferenc keresztes csapatvezér leveléből: a keresztes hadat nemcsak a keresztény vére szomjazók ellen harcolónak tekinti, hanem ez *ország* védelmezőjének is.⁷ Ez a patriotizmus méltán sorolható a Jacquerie harcosainak hazaszeretete mellé: 1358 felkelő parasztojai is az ország, a királyság sérelmeit hangoztatva léptek fel a királyságot gyalázattal illető, eláruló nemesek ellen — az osztályharc és az idegen hódítók elleni küzdelem hasonlóan bonyolult összefonódása idején. Ilyen jellemvonással találkozunk 1381 június elején az angliai parasztfelkelésben is. E felkelők kiáltványukban a tenger partján 12 mérföldnyi sávban lakókat óvták a felkelő haddal menéstől, feladatukul adva, hogy az ellenséget távoltartsák a tengerparttól. Íme egy parasztfelkelés, amely tartott a külső ellenség (itt a franciák) támadásától, ha eljut oda a felkelés híre. Nem példa nélkül álló feltételezés tehát, ha a magyarországi parasztháború kirobbanása után is a felkelő plebejusok és parasztlakókat patriotizmusáról beszélünk, felelősségük-ről az ország iránt. Odaállítható parasztságunk mozgalma az 1478-i karintiai mozgalom mellé, ahol a török ellen fegyvert fogó parasztlakókat azzal vádolták a nemességet, hogy a török elleni védelemre szedett adót saját céljaira fordította, s hogy a törökkel titkos kapcsolatba lépett.⁸

A kizsákmányolás fokozása és az oszmán hódítók elleni harc akadályozása miatt felháborodott tömegek teljesen szembefordultak a földesurakkal és a főpapokkal. Ennek a felháborodásnak utóbb Dózsa is hangot adott, midőn ceglédi beszédében a feudális urak uralmát *tűrhetetlenül kevélynek és tehetetlennek* nevezte: „... ne uralkodjanak gonosz módon tűrhetetlen kevélységük, s tehetetlenségük (impotentiam) által”.⁹ Dózsa maga is látta, hogy az oszmán hatalom elleni harcra az urakat csak fegyverrel űzheti.

⁶ Székely György: A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig (Századok, 1952), 125—126. l.

⁷ Ez derül ki a kassai polgárokat csatlakozásra hívó soraiából: „... decens et honestum esset, uti et vos cum totis viribus vestris contra perfidissimos christiane sanguinis sicientes insurgeretis, et regnum hunc protegeritis...” Frankl Vilmos: Adalékok az 1514-dik évi pórlázadás történetéhez. (Századok, 1872), 3. sz. oklevél.

⁸ 1358: „... aucunes gens de villes campestres... s'assamblèrent en Biauveysis... et dissent que tout li noble del royaume de Franche, chevalier et escuier, honnoissoient et traïssioient le royaume, et que ce seroit grans biens qui tous les destruiroit.” Oeuvres de Froissart. Chroniques. VI. (par Kervyn de Lettenhove : Bruxelles, 1868), 45. l. — 1381: R. H. Hilton und H. Fagan: Der englische Bauernaufstand von 1381 (Berlin, 1953), 78. l. — 1478: Heinz Kamnitzer: Zur Vorgeschichte des Deutschen Bauernkrieges (Berlin, 1953), 55. l. — Az 1470-es évek karintiai és stájer mozgalma, a parasztlakó török elleni harcának antifeudális összefüggéseit részleteztem: „A török hódítók elleni védelem ügye...” 119. l. Vö. V. J. Parry: The Ottoman Empire (1481—1520). (The Renaissance 1493—1520. Edited by G. R. Potter. Cambridge, 1957). 398—399. l.

⁹ Tubero : i. m. 332. l. Hiányos fordítása Márki : Dósa, 187. l. — Hasonlóképpen a ceglédi beszéd Brutusnál (Gian Michele Bruto) megőrzött variánsában is Dózsa tehetetlennek bélyegzi a nemeseket. Brutus János Mihály 1517-ben született Velencében, s 1574-ben érkezett Kolozsvárra. A jobbágyság siralmas helyzetét ecsetelő közlései, valamint a ceglédi beszédnek megfelelő szövege azonban nemcsak forrászertű kutatásokon alapulhatott, hanem még hallhatott az idősebb nemzedék tagjaitól hagyomá-

A paraszti-plebejus hadsereg főereje Cegléd irányában elindult az Alföldre. Noha a sereg még nem tett le a harcra a török ellen, a parancs szerinti délnyugati iránytól eltérve, délkeletre menve lényegében szembeszállt a feudális felsőbbsséggel. S ha utóbb Dózsa, mikor haddal hívta maga után az érseket, talán a főváros alatt hagyott seregre is gondolt, valójában ez is már anti-feudális paraszti-polgári alakulat volt.

Fontos körülmény, hogy ebben a nagyméretű paraszti-plebejus népmegmozdulásban *nem jelentkezett a kereszteshad lelkesületével egyébként könnyen vele járható vallási vakbuzgóság, türelmetlenség a más hitűek iránt.* A románok és szerbek görögkeleti vallása nem volt elválasztó tényező. Ezt azok az előzmények is érthetővé teszik, amelyekkel már az 1430-as évek délvidéki és erdélyi antifeudális mozgalmában is találkozunk, amivel az 1456-os belgrádi események is büszkélkednek; az 1514 előtti évtizedek összefonódó magyar—szerb, székely—román helyi mozgalmi ezt a hagyományt csak elmélyítették. Éppen a parasztháború következetes antifeudális volta tette lehetővé más nemzetiségű parasztok tömeges megmozdulását alföldi magyar osztályostársaik oldalán. Ezért a követelésekben az egyes nemzetiségek speciális kérdései még annyira sem érvényesültek, mint az 1437. évi erdélyi parasztfelkelésben. S nem kevésbé fontos jellemvonása 1514-nek, hogy egy ilyen hatalmas erejű és kiterjedésű népmozgalom során a gazdag forrásanyagban semmit sem hallunk zsidóellenes megmozdulásról, sem a mozgalom zsidóellenes ideológiájáról. A magyar zsidók történetének múlt századi történetírója a maga egyháztörténeti és polgári korlátaival ezzel szemben a parasztfelkelést a zsidókra veszedelmesnek látta. Indoka Ulászló király levele Sopronhoz, amelyben a zsidókat a városiak védelmébe ajánlotta. Ez azonban pusztán elővigyázatossági rendszabálynak tekinthető, s tényszerűen nem említi zsidóüldözést, másfelől nemcsak a keresztiesektől, hanem másoktól is félti a soproni zsidókat. A parasztháború tehát elkerülte azt a zavaros, az osztályküzddelemtől félrevezető elemet, amivel még kevéssel előbb a német parasztszervezkedésekben gyakran találkozunk. A magyarországi parasztháború ennyiben is méltó helyet foglal el 1419/20 Prágájának antifeudális harca és 1525 müncheni iránya közt.¹⁰

nyokat is. Kiadása: Brutus János Mihály Magyar Históriaja 1490—1552. I. kötet. Közli: Toldy Ferenc (Pest, 1863). A Dózsa-beszéd a 349—358. oldalon. „... impotentes homines...” 358. l. Vö. Garády ismertetését Brutus munkájának kiadásáról: Budapesti Szemle. Új folyam V. kötet. 1866. 444—446., 452. l. Garády uo. 447—452. l. a ceglédi beszédvariáns magyar fordítását is közölte.

¹⁰ Ulászló levele Sopronhoz: „... tam contra cruciferos, quam alios quoscumque illegitimos impeditores tueri...” 1514. június 21. Ez nem a kereszteshaddal függhetett össze, mert még 1515 júliusában is — éppen Sopronban megmaradt, alkalmasint oda is szóló — oklevelében Miksa császár védelmébe veszi az összes magyarországi zsidókat. Talán valami soproni céhes és plebejus elégedetlenség fenyegette az ottani zsidókat. Igen fontos, hogy a kereszties megmozdulás idején nagy szerepet játszó fővárosi plebejus elemek ilyen mozgalmára semmi nyom nem utal. Sőt a zsidók vonakodtak a felkelés leverésére (contra malefactores) kivett zsidóadót megfizetni, a pozsonyiak pl. még július 31-ig nem fizették meg. Nem láttak tehát különös érdeket a felkelők leverésében, és ez is mutatja, hogy annak fenyegető voltát különösebben nem volt okuk érezni. Vö. *Kohn Sámuel* : A zsidók története Magyarországon. I. (Bpest, 1884), 260—261. l. és 46, 47, 48. sz. oklevél; *Friss* : Magyar-Zsidó Oklevéltár I. 238, 239. sz.; *Házi* : Sopron története. I/6. 279. sz. — A prágai huszita-felkelésnél a zsidók háborítatlanok maradtak, s 1420-ban, Prága Zsigmond elleni védelmének szervezése során a Vyšehrad semlegesítésére, az Újváros védelmére szükségessé vált várak létesítésében más, fegyverviselésre a középkori szemléletnek megfelelően nem kötelezett személyekkel együtt — táborita és prágai asszonyok, fiatal fiúk, papok mellett — a prágai zsidók is résztvehettek. *Frederick G. Heymann* : John Žižka and the Hussite Revolution. (Princeton, New Jersey, 1955), 69, 127. l. — Münzer Tamás a zsidók meggyőző erő nélküli térítése helyett a meggyőzéstől és a „kiválasztottak” (*auserwählten*) meghallgatásától várt sikert 1521-ben, s 1525-ben a felkelő parasztok egyik csapata (bildhauseni tábor) a hadba belépni kívánó zsidó befogadását (den anzunemen freywillig, lieblich und one alle zwangs) írta elő. *M. M. Szmirin* : Münzer Tamás népi reformációja (Bp. 1954), 76, 78, 550—551. l.

2. A ceglédi beszéd — harc a feudális terhek ellen

Cegléd piacán mondta el Dózsa (Székely) György híressé vált beszédét a felkelők serege előtt. Ez a *ceglédi beszéd* egyik legfelelőbb dokumentuma a magyar jobbágyság évszázados felszabadulási törekvéseinek. Egyben egyik fő forrása a parasztháború ideológiájának. A ceglédi beszéd különböző későbbi forrásokban, más-más formában maradt fenn. Az uralkodó osztályhoz tartozó írók jegyezték fel. Mégis a szövegkülönbségek ellenére valamennyi forrásban egyöntetű — s ennyiben fő elemeiben hitelesnek mondható — a ceglédi beszéd *lényeges tartalma*, ha szó szerint feltehetően nem is oly nagy humanista formagazdagsággal hangzott is el. Az összes források hangoztatják, hogy Dózsa a parasztságot sújtó szörnyű kizsákmányolás elleni elkeseredésnek adott hangot, és megmutatta a parasztság harcának egyetlen útját: a következetes, meg nem alkuvó harcot a feudális kizsákmányolók ellen. A ceglédi beszéd a parasztság felszabadulási törekvését fejezi ki a feudális terhek elviselhetetlen sokasága alól, de ezen az általános jellegén túl visszhangozza az *árutermelő parasztság tiltakozását munkája gyümölcseinek elsajátítása, pénzének elvétele ellen*. Az 1514-ben fegyvert ragadó parasztság — s nem pusztán a mezővárosi lakosság — ugyanis már *árutermelő* volt. Ezért is háborodott fel annyira a pénzterhek fokozásán — amint azt a parasztháborúnak több, egyébként eltérő jellegű forrása igazolja.

Az ilyen ideológia kialakulásához hozzájárulhatott az *egyházi demagógia* is, a centralizáció és a világi birtok ellen. Temesvári Pelbárt szerint „A hetedik regula az, hogy az úr elégedjék meg a törvényes adóval... Annak okáért is súlyosan vétkeznek, kik alattvalóiktól többet követelnek a törvényes adónál. Mivelhogy hasonlítanak Pilátushoz és katonáihoz, a kik Krisztust megfeszítették s még e mellett ruháit is fölosztván, elragadozták tőle. Ezek is a szegényeknek munkájából és zsírjából élnek, és Krisztust a szegények személyében keresztre feszítik, mikor a mellett is zsarolásokkal gyötrik őket.”¹¹ Laskai Osvát a Szent Istvánról szóló beszédében olyan fejedelemlről beszél éles bírálattal, aki alattvalóit jogtalan kivetésekkel terheli (iniustus exactionibus); később a rendkívüli adót (inordinata dica) kárhóztatja, itt azonban már általánosabb formában, mint amivel a jobbágyokat terhelik. Szent Lászlóról szóló beszédében pedig a súlyos adók kivetéséről és fogságba vetés útján való kicsikarásáról olvashatunk (tallias suis graves imponunt et exigunt cum captivitate).¹²

Az egyháziak ugyanis már a parasztháború előtt kísérletet tettek a fennálló társadalmi feszültségért az uralkodó osztály *világi* részére hárítani a felelősséget, s ennek a kísérletnek szemléltető példái azok a társadalomkritikai részületeket tartalmazó prédikációk (ill. *prédikációminták*), amelyeket Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát¹³ mondtak el, ill. írtak. De az egyházi

¹¹ Horváth Cyrill : Pelbárt és codexeink (Budapesti Szemle, 1891. 65. k.), 400. l.

¹² Horváth Richárd : Laskai Osvát (Bpest, 1932), 58–59, ill. 57. l.

¹³ Temesvári Pelbárt 1435 táján született Temesvárott, 1458-ban mint Pelbartus Ladislai de Temeswar szerepel a *krakkói egyetemen* s itt lett baccalaureus 1463 végén. Ezután léphetett be a ferencrendbe. 1480 és 1483 közt kerülhetett Budára, de 1497-ig nem lakott állandóan ott. 1504 elején halt meg Budán. *Heinrich Gusztáv* : Temesvári Pelbárt (Budapesti Szemle, 1881. 26. k.), 134–135. l. — Laskai Osvát a ferences obszervánsok pesti kolostorának gvardianja, majd magyar rendtartományának vikáriusa lett, Laskai Temesvári művének több értelemben is folytatója. Gondozásában jelent meg mestere Rosarium aureum című teológiai enciklopédiájának hátrahagyott

forrásokban — az eseményeket és jelenségeket célzatosan bemutató forrásokon kívül — megtaláljuk az *egyház használatára szánt*, ezért egészében őszinte prédikációkat (sermo secretus, titkos beszédek). Ez utóbbiak az egyház belső viszonyait leplezetlenül mutatják be. Mindkét nagy parasztfelkelés (1437, 1514) korából ismerünk ilyeneket Marchiai Jakab ill. Laskai Osvát tollából. Éppen azért beszélhetünk szerzetesi demagógiáról, mert ezek a papok közelről látták az egyház valódi helyzetét, belső állapotát, erről mégis csak a kléruson belül beszéltek, de kifelé a felelősséget a világi urakra hárították. Laskai Osvát éles szavakkal szólt az egyházi állapotokról *De dedicatione ecclesiae* című beszédében: mindenekfelett a papok és szerzetesek rossz élete rontja meg a katolikus egyházat — panaszolja —, amit nagyon leront, ha a világiak jobbakként az egyháziaknál. Pogányul élő egyházi férfiak foglalták el Laskai szerint Krisztus örökét. Az erkölcselenség és fényűzés ellen prédikált. A sem katonának, sem papnak nem jó, parasztként nem dolgozó, emberi módon nem élő papok elkarhozását jósolja. De rögtön kiemeli aggodalmasan, *ezt a népnek meg ne mondják*, nehogy a nép a szentségeket vonakodjék elfogadni e papoktól.¹⁴

Temesvári és Laskai prédikációi (mintái) tudatosan a nép befolyásolását célozták — ezért törekedtek a nép számára érthető formákra. Temesvári Pelbárt különféle munkáiban hangoztatta, hogy az ország népének felfogásához méri, az együgyű nép számára készíti prédikációmintáit, ezért azokat hosszabb és rövidebb változatban lehet előadni az alkalom, a nép ízlése, a hallgatók értelmi képessége szerint. A beszédekben bőven alkalmazta a legendákat, példabeszédeket, állatmesét „a szundikálók ébren tartására”, s beszédeit közbeszúrta magyar szavakkal is élénkítette.¹⁵ Laskai a *Sermones dominicales* prológusában elmondja, hogy a beszédek kiadására többek között a falusi köznép lelki épülésére törekvés vezette (*dilectionis affectu plebis, praesertim villanae seu rusticanae*), amely nem érti meg a mély és túlságosan csiszolt beszédet — ezért még a nehezebb kérdéseket is egyszerűbb stílusban fejtí majd ki, hogy befogadják és élvezhessék, *ha vannak ehhez elég alázatosak*. Laskai szerint nem kevesebb szeretettel kell beszélni a szegény, tudatlan parasztoknak, mint az előkelő személyeknek. Ugyanakkor arra is intette a prédikátorokat, hogy saját életük legyen bizonyosság szavaik mellett. Prédikációs mintáiban a latin szövegbe néhol egy-egy magyar szót is elegyített.

III. része, s már Laskai dolgozta ki a IV. részt. Igyekezett rendjét is megerősíteni, nevéhez fűződnek az 1499. és 1507. évi atyai (= sarongradi), illetve pakosi (= paksi) rendi konstitúciók gyűjteményei. Laskai 1511 derekán halt meg Budán. *Katona Lajos* : Laskai Osváth három glosszája (Magyar Nyelv, 1906), 76. l.; *Timár Kálmán* : Laskai Osvát és a bibliografia (Magyar Könyvszemle, 1910), 148–149, 152–153. l.; *Horváth Richárd* : i. m. 22. l. — Laskai *Biga salutis* című munkájának 1499. évi példánya a krakkói Jagello-könyvtárban. Ez Ilkusz (Ilkusz) Márton tulajdona volt, aki 1467-től Mátyás király haláláig pozsonyi egyetemi tanár, utóbb budai teológiai tanár és a Nagyboldogasszony-templom plébánosa volt. *Timár* : i. m. 135. l.

¹⁴ „... Hec omnia in vulgari populo dicenda non sunt, ne exosi reddantur populo et vera misteria sacramentorum ab eis percipienda contemnantur...” *Horváth Richárd* : i. m. 59–60. l.

¹⁵ *Heinrich* : i. m. 136–137. l.; *Horváth Cyrill* : i. m. 385–386. l.; *Beöthy Zsolt-Badics Ferenc* : A magyar irodalom története. I. (Bpest, 1896), 132. l.; *Pásztor Lajos* : Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát az egyházi és világi pályáról (Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv. Bpest, 1937), 142. l.

A tízparancsolatról, a hitágazatokról, a szentségekről írva a népnek tartandó prédikációt tartotta szem előtt.¹⁶

Temesvári Pelbárt a centralizáció elleni célásaiban sem mellözi a szegénység bajainak felhánytorgatását, mintha az egyház sérelmei és a nép sérelmei együtt járnának. Mátyás uralmára célozva beszél az olyan fejedelmekről, akik az egyházi javakat elrabolják; de szól a nagy palotákat építő hatalmasokról — ebben megint csak Mátyásra ismerhettek —, a fényes ruhákba öltözködő, dúsan lakmározó hatalmasokról, s ellenük felhossa, hogy közben a szegény emberek éheznek, meztelenül járnak a hidegben, s nyomorúságukban haldokolnak az utcán.¹⁷

A szerzetesi demagógia célja azonban nem pusztán a nép elégedetlenségének elterelése volt — a megszerzett bizalmat az antifeudális eszmék elleni harcra használták fel. Temesvári Pelbárt elítélően nyilatkozott Jan Hus törekvéseiről, s nem pusztán a bűnbocsánatra vonatkozó nézeteit tekintette súlyos eretnekségnek — hanem a huszitáknak az egyházi javak elvételére vonatkozó tanait is. Laskai Osvát pedig 1507-ben megjelent Quadragesimale Gemma fidei című munkája bevezetésében hasonló szellemben utalt könyve keletkezésére: szerzetes társai szólították fel, írjon számukra segédkönyvet a nagyobbítói prédikációkra, hogy a kor *tévtanaival* szemben annál hathatósabban léphessenek fel.¹⁸ Ezek a körülmények lehetetlenné teszik, hogy Temesvári és Laskai működéséhez, demagóg szövegeikhez közvetlen hozzákapcsolhassuk a kor valóban antifeudális ideológiáját.

Maga Dózsa György is utalt ugyan — ceglédi beszédének egyik variánsa szerint — eszméi, hitvallása szerzetesi forrásaira, a fiatakorában hallott prédikációkra.¹⁹ De egyfelől maga fejleszthette, 1514-i környezetébe radikalizálhatta e nézeteket, másrészt maguk az egyházi szónokok is el-eltérhettek óvatosságtól mintáiktól, s a szegény deákok is ilyen irányban kommentálhatták. Tény, hogy Dózsánál következetesen antifeudális élt nyerne a népsérelmek, s lehull róluk a centralizációellenes célzások burka. A szerzetesi demagógia nem tudta tartósan elterelni a nép figyelmét az *általános* feudális — egy szerre úri és papi — kizsákmányolásról.

Dózsa ceglédi beszédét a dalmát *Tubero* apát is fenntartotta. Ennek a szövegnek alábbi része világosan tükrözi, hogy *Tubero* tudomása szerint

¹⁶ *Horváth Richárd* : i. m. 30. l.; *Pásztor* : i. m. 143. l.; *Katona* : i. m. 76—77. l.; *Timár* : i. m. 146—147. l.

¹⁷ *Márki* : Dósa. 430. l. — *Pintér Jenő* magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. I. (Bpest, 1930), 434. l. — Temesvári viszonyát a centralizációhoz értékeli *Elekes Lajos* : A központosító politika belső erőforrásai a XV. század második felében (Századok, 1955), 29—30. l.

¹⁸ *Heinrich* : i. m. 137—138. l.; *Timár* : i. m. 148—149. l.

¹⁹ *Sim licet ignarus sophiae, cumis et ab ipsis
Nescierim sacrata loqui, tamen illa lubenter,
Si modo vos linguis animisque favēbitis, orsus
Dicam, quae iuvenis suggesto stantibus alto
Bardocucullatis caput olim a fratribus hausi.*

Ezzel kezdődik a munka Index Abcdarius-a szerint Dózsa második meggyőzőni akaró beszéde a köznéphez. *Stephanus Taurinus Olomucensis Stauromachia id est cruciatorum servile bellum (servilis belli Pannonici libri V)*. Edidit Ladislaus Juhász. Bpest, 1944). 18. l. (Liber II. 83—87. sora), 68. l. — *Vö. Kardos T.* : A magyarországi humanizmus . . . 375—376. l. — *Taurinus* : *Stauromachia* című hőskölteménye (megjelent 1519) közel egyidejű forrás, amely Bakócz érsek környezetének szemléletét és a humanista költő véleményét egyesíti magában. *Taurinus* is beszédeket ad Dózsa szájába, amelyek lényegi tartalmukban megegyeznek a ceglédi beszéd egyéb variánsaival.

Dózsa György leleplezte a pénzjáradékfizetés egész szövevényét, s éppen ebben az irányban fokozódik a beszéd élessége, a népi humanizmus eszközeit is felhasználó mozgósító ereje:

„... Nem Magyarország lakosai közt ismeretlen dolgokról beszélek; közületek mindenki naponként tapasztalhatja a maga nyomorúságát. Akár nehéz, akár könnyű dolgot tett-e már csak egy nemes is a ti munkátok és költségetek nélkül? Hiszen ha egy nemes építkezik, házasodik, leányát férjhezadja, vendéget fogad, születik vagy meghal, ha saját ügyében a királyhoz utazik: *veletek fizeteti meg*; semmit sem tesz a ti nagy károtok nélkül. Ki viselje ezt el, *akinek emberi értelme van* (cui aliquid humanae inest mentis)? Sem kedvező, sem kedvezőtlen dolog nem érheti a nembest anélkül, hogy ti kárát ne vállaljátok. Ünnepejtek gyász nektek, *terhet* (tributum) *róva rátok*; abból van a fényűzésre elköltött pénzük. Ha gyászolnak, temetnek, *a ti költségetekkel* csapnak tort és beléletek igazi könnyeket sajtolnak ki; sem a szabadsággal, sem a nagysággal, a legnagyobb és legkedvesebb erényekkel a ti veszedelmetek nélkül a bűnös emberek nem élnek. Ha pedig *a mindenki által igen óhajtott pénzre* (pecunia, cuius mortales auidissimi sunt) *vágynak, a tietekből rabolva töltik meg ládáikat*, s a tőletek raboltakból lesznek nagyok és gazdagok; egymás közt a legnagyobb dicséretet azok kapják, akik jobbágyaiktól (colonis) a legtöbbet veszik el tiltott módon (per nefas). Meddig túrjuk még, magyar férfiak, ezeket a méltatlanságokat? ...”²⁰

Taurinus, a kortárs is megemlékezik a pénzterhek elleni harcos tiltakozásról. Az egyik hely éppen a ceglédinek megfelelő Dózsa-beszédben van; itt is néhány sor utal arra, hogy a nemesek hasznát és kárát egyaránt más fizeti meg. Más helyén *Taurinus* a parasztok panaszát a gubacsi ütközet előtt a maguk megadását felajánló parasztok szószólójának szavaiba foglalja: még a terhek viselését felajánló paraszt is nehéznek mondja a censust, emellett falánknak az uzsorát.²¹ Hihető tehát, hogy *Brutus* János Mihály is hiteles hagyományból merített, mikor nála a ceglédi beszédnek megfelelő szónoklatban Dózsa a népet „a tűrhetetlen adózásokkal tönk्रे juttatott szerencsétlen emberek”-nek minősíti, amikor azt kéri számon az uraktól, vajon „miért akarják, hogy csak rólok gondoskodjék, csak számukra termeljen a természet? a föld gyomrából, a folyamok medréből csak számukra ásassék, mosassék az arany? pénzzé csupán számukra veressék...?”²²

²⁰ *Tubero* : i. m. 331–332. l. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.) — Hiányokkal fordítja, ezzel szükségképpen csökkenti élet *Márki* : Dósa, 186. l.

²¹ *Taurinus* : i. m. 18–19. l. (Liber II. 115–118. sor), 33. l. (Liber IV. 185–186. sor). — Az uzsora itt a feudális terhekké egy sorban szerepel — ez egyfelől a parasztokra csaknem egyenlő súllyal nehezédését mutatja, másfelől annak felismerését, hogy szerves része a pénzterhek, pénzkizsákmányolás rendszerének. A magyar parasztok is túljutottak már azon az időszakon, amit különösen a német parasztság történetének forrásaiban lehet figyelemmel kísérni, amikor a társadalmi elégedetlenséget a „zsidó uzsorára” lehetett irányítani. Ez annál fontosabb, mert a szegényebb parasztság hazánkban sem csak a pénzüzletező papoktól, gazdag polgároktól vett kölcsönt — ezek főlöleges tőkájüket inkább feudális uraknak és városi polgároknak nyújtott hitele fordították —, hanem zsidóktól is. Fényt vet pl. erre Szapolyai István özvegyének 1512-i oklevele arról, hogy Benes zsidó a pozsonyi prépost és káptalan bizonyos jobbágyait (subditos et colonos) valamilyen tartozás miatt arrestáltatta. *Friss* : Magyar—Zsidó Oklevéltár I. köt. 230. sz. A parasztok jobbára éppen a régi típusú, kis összeget (pl. I forint) is kölcsönző, szükségképpen nagy kamatra adó kölcsönzőkre szorultak.

²² „... exhausti infelices homines tributis intolerabilibus...” *Brutus* : i. m. 355. l. — Magyar fordítása *Garády* : i. h. 450. l. — „... quae natura voluerit communia esse omnibus, sedula sui operis conservatrix, suis aequo animo communicari? cur sibi modo naturam consulere volunt? sibi modo fruges efferri? sibi effodi aurum e terrae visceribus? erui e fluminum ramentis? cur sibi tantum eudi, caelari?” *Brutus* : i. m. 357. l. — Magyar fordítása *Garády* : i. h. 451. l.

A pénzterhek nyomasztó voltának hangsúlyozását az 1514 nyarán Budáról író Betinus de Comitibus pápai protonotárius is alátámasztja. Szerinte, a végvárok fenntartása címén és más ürügyekkel terheltek meg a bárók és nemesek súlyosan a parasztokat, hogy kincseket halmozhassanak fel.²³ Ha klerikális szemléletű, bár a hazai egyház demagóg érvelését is tükröző író is így látta, könnyen elképzelhető, hogy Dózsa is erre mutatott rá nagy súllyal.

A *pénzterhek elleni tiltakozás* tehát fontos része volt a parasztháború ideológiájának, lerázásuk pedig gyakorlatának. Erre nemcsak a ceglédi beszéd variánsai utalnak. Bakócz szerint már a kereszteshad toborzása során hirdették az alsópapság egyes tagjai a szolgáltatások eltörlését.²⁴ Idevág továbbá a parasztháború ideológusának és alvezérének, Mészáros Lőrinc papnak Kassa levéltárában fennmaradt, valószínűleg még a kereszteshadjárat parasztháborúvá alakulása előtti levele. Ebben elrendelte, hogyha behajtók (questores) jönnének és erőszakkal akarnának kicsikarni jogtalanul pénzt („velint vi exigere. . . pecuniam iniuste”) tőlük (ezt vagy a keresztiesekre vagy a szegényekre értette), akkor az egész gyülekezet keljen fel, és ha az összes behajtókat is megölik, semmi kárt ne szenvedjenek.²⁵ Hogy az oklevél állami vagy földesúri pénzbehajtókról szól-e, pontosan immár meg nem állapítható.

Egy pénzbehajtóval a későbbiek során maga Dózsa számolt le Nagytúron (Mezőtúr). Szerémi szerint a pénzbehajtót (exactor censuum) megölte és a nála lévő 5 márkányi készpénzt elvette.²⁶ Mészárosnak a jogtalanak tekintett pénzterhek elleni küzdelme és az általa pénzbehajtók megölésére kiadott feljegyzítés egybeesik a táborita tanítással.²⁷

A társadalmi problémák azonosságai veti fel a német parasztháborúban is a súlyos adóterhek elleni tiltakozást.²⁸

A paraszti árutermelés alapján Magyarországon a felkelés bukása után továbbra is döntő súlya volt az *állami és földesúri pénzterhek szedésének*. De 1520-i beszédében már maga Werbőczy is — aki nagyrészt felelős a parasztság helyzetéért — kénytelen volt elismerni, hogy a parasztok, „kiknek adójából élünk, el vannak nyomva, koldussá vannak téve (depauperati), ki vannak szipolyozva és sokan közülük a nyomor miatt koldulni mennek”. A tönkremenő jobbágyok nem egyszer uzsorások hálójába kerültek. Jól mutatják ezt az 1–3 forint összegű kölcsönfelvételek súlyos kamat fejeében. Előfordult, hogy ilyen helyzetbe keveredett jobbágyok Ausztriába és Morvaországba menekültek az adósság következményei elől.²⁹ Az 1521-i törvény is a rendszeres pénzadóztatás súlyát ismeri el, mikor mentegetődzik a jobbágyok és zsellérek forintos adóval sújtása miatt, „noha a paraszt, falusi és más köznépi állapotú (plebeae conditionis) embereket annyi sok csapás és nyomorúság után már végre kimélteni kellene”. Ugyanezt ismeri el a mohácsi vész korából való Érdy-kódex írója, akinek hangja az egyházi dema-

²³ „... Rusticos et Vasallos suos diversis vectigalibus onerarunt et alia intolerabilia damna, et graves iacturas eis intulerunt.” *Mírese János*: Két érdekes okmány a milánói kir. levéltárból. (Magyar Történelmi Tár 1868.) 1. sz.

²⁴ *Márki*: Dósa. 199. l.

²⁵ *Frankl*: Adalékok . . . 2. sz. okl.

²⁶ Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. Közli *Wenzel Gusztáv* (Pest, 1857), 59. l.

²⁷ *Székelgy Gy.*: A huszitizmus és a magyar nép. 588–589. l.

²⁸ „steuern, zinsen, und Gült”, az „An die Versammlung gemeiner Bauernschaft” c. iratból. *M. M. Smirin*: Eine anonyme politische Flugschrift aus der Zeit des Großen Bauernkrieges. (Beiträge zum neuen Geschichtsbild. Zum 60. Geburtstag von Alfred Meusel. Berlin, 1956) 78–79. l.

²⁹ *Szekfü Gyula*: A magyar renaissance állam. (*Hóman Bálint és Szekfü Gyula*: Magyar történet II. második kiadás, Bpest, 1936). 598–599. l. — *Lukinich*: Podmaniczky-család oklevéltára II. k. 115. sz., *Friss*: Magyar—Zsidó Oklevéltár I. 268. sz.

gógiából őszinte keserűségbe csap át: „Heted regula bér szerént megelégyjtes; azaz: följobb ne erőltesse bérének szolgát szolgáláni. És megelégyjtes az szolgát ő szolgálatja szerént. De jaj! sokan vannak mastani időben, kik nem csak igaz szolgálatját meg nem tartja, de annak fölötte gonoszúl úzi ki udvarából. *Sokan vannak, kik jobbágyt és szegényeket nagy ostor adóval, gyakorta való törvénytelen fizetéssel gyöttri, kínozza.*”³⁰

Az elmúlt mátyási idők eluralkodó idealizált képe a néphagyományban és a programmatikus irodalomban reális tartalommal is bír: jelzi a centralizációs időszak bármennyire ellentmondásos fejlődésének szabadabb fejlődési tendenciáját — a pénzjáradék, az árutermelés, az árutermelésből hasznot húzni tudó paraszti rétegek növekvő fontosságát. Nagyszombati Márton (Martinus Thyrnavinus) bencés szerzetes évekkel a parasztháború után azokról a viszonyokról írva, mi lenne, ha a törököt kivernék, a Mátyás-kori terhek és viszonylagos jólét ellentmondásosságát tükrözi. Nem lesz szükség többé a *köznépet adókkal sújtani* (plebemque dicare); nyugodt lesz a paraszt (rusticus), mert nem kell otthonát elhagynia; senki sem fogja zavarni a jobbágyokat (colonus) sem; nem szenvednek kárt a jobbágyok (coloni); *mindenki büszke gazdagságot tud majd felhalmozni és nem fog csökkenni a pénzerme jogszerű súlya*. Viszont a Jagello-évtizedek valósága is erre a kérdésesoportra vonatkozik Nagyszombatinál: *Kizsarolásig adóztatják a szerencsétlen jobbágynépet*; így pusztulnak el a mezővárosok (oppida), falvak, templomok, kolostorok.³¹ Jellegzetes az egyházi demagógia érveléséhez kapcsolódó utalása a mezővárosok és egyházak együtt pusztulásáról. Ugyanez a XVI. század végének még lehanyaglottabb viszonyai közt író Görösöni Ambrus históriás énekében már még inkább eltörlődik a Mátyás alatti viszonyok idealizálásába, mindazonáltal megmarad az alapprobléma, az árutermelés érdekének hangsúlyozása:

Gazdagsággal bányák nyilatkoznak,
Bányászok sok aranyat találának,
Hogy nem idejekben több királyoknak.

A bornak buzának böcsi nem vala,
Mindönféle barom meg sokasula,
Póroknak is sok aranypénzek vala,
Fejér só és vas is sikeres vala.³²

A parasztság árutermelésének figyelembevételét és ezzel kapcsolatos érdekeinek az 1514-i felkelő csapatok által való tiszteletbentartását mutatja az a tény is, melyet korabeli német röpiratok jegyeztek fel — szemben a későbbi feudális krónikások rágalmaival —, hogy a felkelő sereg a szállító parasztoktól, a „szegény emberektől” megvásárolta és nekik kifizette a szükséges élelmi és más cikkek árát. Ebben a parasztok tisztelete az állatok és élelmiszerek tulaj-

³⁰ Magyar Törvénytár I. 788. l. — *Horváth Cyrill*: i. m. 400. l. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.) — „ostor adó” a Steuer szó korábbi alakjaiból tovább torzítva, vö. ewster-adó 1410, Sthewr 1430, Stewer 1434. *Székely Gy.*: A huszitizmus és a magyar nép. 334—335. l.

³¹ Martini Thyrnavini opusculum ad regni Hungariae proces. Liber tertius 277—278, 287—288, 303—304, 741—762. sor. *E. Abel—St. Hegedüs*: *Analecta nova ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia* (Bpest, 1903), 256—257, 269. l. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.) — *Vö. Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus . . . 302. l. — Nagyszombati személyére ld. *Márki Sándor*: Nagyszombati Márton verse Dózsa György korából (Erdélyi Múzeum, 1904), 161. l.; *Taurinus*: i. m. VIII. l. 28. jegyzete; *Kardos T.*: i. m. 298. l.

³² *Kardos T.*: i. m. 154. l. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.) — A Görösöni-féle Mátyás-kép annak felel meg, amit Nagyszombati még a saturnusi aranykorra vonatkoztatott: Denique Saturni tunc aurea saecla fuere,

Argentii nitidi, cupri, fulvique metalli,
Numerorum pariter copia magna fuit.
Florenis rubeis ludebat rustica pubes.

Martini Thyrnavini: i. m. Liber secundus, 245, 253—255. sor. *Ábel—Hegedüs*: i. m. 239. l. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.)

dona iránt is megnyilvánult. De érdekes tényt rögzített Sajczlich (Schewczlich) János 1514. június 29-én Kassán kelt levele is. Azt írta, hogy a keresztetek úri házakat kirabolnak, felgyújtanak, pusztításokat visznek véghez, a lovakat és marhákat az urak és nemesek birtokairól elhajtják és olcsón elvesztegetik. A levélíró parancsot kapott tehát, hogy minden harmincadon foglaljon le minden elhajtott lovat és marhát, amire szolgálit utasította is, s erről jó előre értesíti Bártfa város tanácsát. A levélből annyi kivehető, hogy az uraktól nem egyéni zsákmány formájában vették el állataikat, hogy a parasztnak és pölgároknak is olcsó áron, de valamiféle vétel formájában kellett hozzájutniuk a földesúri állatállományhoz. Ez sem egyedüli magyar jelenség. Az 1381-i angol parasztfelkelők még a megtámadott és lerombolt kastélyokhoz tartozó állatokat (szarvasmarha, ló, juh, sertés) és gabonakészletet sem ellenszolgáltatás nélkül vitték el, hanem olcsó, igazságos áron árusították el, juttatták a parasztnak kezére.³³

Ez a gyakorlat szöges ellentétben áll a feudális hadseregek, még a felvonuló „saját” csapatok szokásos rekviráló, a parasztnak károsító eljárásával is, amire jellegzetes források utalnak. (1437 az első kolozsmonostori egyezés, 1492 II. Ulászló védlevele Miskolc, Diósgyőr, Keresztes mezővárosok javára.)³⁴

A parasztháború eseményeinek fenyegető emlékei miatt 1514 után az államhatalom fokozottan figyelemmel volt arra, hogy a felvonuló csapatok ne rekviráljanak. De hogy azt külön tiltani kellett, az a feudális hadviselésből akkor is természetesen következett. 1514-ben viszont — mint a német röplapok igazolják — átmert a gyakorlatba az a követelmény, amit Kecskés Tamás és Mészáros Lőrinc akként írt elő, hogy a keresztetek egy tojás értékűt sem fogadhatnak el ellenérték nélkül, hanem mindent meg kell téríteniük.³⁵

³³ „Die Kreutzer thun armen Leuten nichts, zahlen was man ihnen zuführt.” Ain gross Wunderzaichen. *Kertbeny* : Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke (Bpest, 1880), 90. sz.; „Die Kreutzer thun keinen armen man kein laydt, nehmen nichts mit gewalt, vnd was man ihnen zufurt, deshalb bezalen sie also gar.” *Auffrur. Márki* : Dósa. 178—179. l. — *Márki* : Dósa 325—326. l. és *Iványi Béla* : Bártfa szabad királyi város levéltára 1319—1526. II. k. (kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem történeti tanszékeinek könyvtára.) 4446. sz. — Schewczlich János harmincados és kassai polgár, tanácsos volt a parasztháború körül. Ld. *Iványi* : Eperjes lt. 1063, 1120, 1126, 1128, 1150, 1151. sz.; *Iványi* : Bártfa lt. II. (kézirat) 4518. sz. — *Hilton-Fagan* : Engl. Bauernaufstand 88. l. A vonatkozó forrás angol fordítását (The „Anonimal Chronicle of St. Mary’s, York”) közzétette *Charles Oman* : The Great Revolt of 1381 (Oxford, 1906) V. függelék. Itt a megfelelő rész 190—191. l.

³⁴ 1437: *Jakab Elek* : Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez (Buda, 1870) tette közzé néhány hibával. „... a hadbaszállók méltányosan megállapított törvényes áron és nem erőszakkal vagy csökkenített áron vásárolják az élelmiszereket, — miként, mint mondják, mostanáig tették . . .” *Kumorovitz L. Bernát* kritikai szövege és fordítása az egyetemi történeti olvasókönyv számára. — 1492 királyi utasítás a magyar és cseh katonai alakulatokhoz, hogy az említett mezővárosokban ne merjenek „a populis et jobbagionibus in eisdem commorantibus, eis invititis, aliqua victualia auferre, vel quoque modo eisdem dampna inferre . . .” *Szendrei* : Miskolc III. köt. 78. sz. — A felvonuló királyi katonaság pusztításától való félelemre: 1463. Töttös László jobbágyainak szökése királyi és más nemesi birtokokra Bodrog vármegyében „propter metum descensus presentis exercitus”, *Zichy-család Okmánytára X. kötet*, 198. sz.

³⁵ Az 1518. évi tolnai országgyűlésen külön cikkelyben (8. c.) kellett tiltani, hogy a bárói vagy nemesi csapatok felvonulás és visszatérés közben kárt tegyenek a parasztnak javaiban és személyében. Magyar Törvénytár I. 746. l. — 1521-ben II. Lajos Fladnyecz Videt Belgrád alá utasítja serggyel és tüzérséggel azzal a kikötéssel, hogy útközben a szegénységet ne károsítsa, az élelmet fizesse meg, mert különben javait

Az 1514. évi parasztháború összefüggéseit a pénzterhek elleni harcral és az árutermelés következményeinek egy másik vonatkozásával is le lehet mérni, s ez a forgalmat akadályozó vámok elleni küzdelem. A kereskedők és az árutermelésbe bekapcsolódó parasztnak vámok elleni küzdelme ekkor már évszázadnál hosszabb ideje tartott; hol itt, hol ott lángolt fel, de 1514 előtt tudunkkal csak a vámok kikerülésére, kijátszására szorítkozott,³⁶ legfeljebb a vámfizetés megtagadására, általános jelleget azonban nem öltött.

Ezen a téren is fordulat állt be az antifeudális elemek keresztshadba gyűlésekor. A parasztháború célkitűzései és radikális ideológiája szempontjából egyébként is rendkívüli fontosságú levelükben megyaszói Mészáros Lőrinc és aszalói Kecskés Tamás a vámfizetéssel is szembeszállottak: a keresztshadnak szállított élelem és más dolgok után *egyellen helyen sem tartoznak vámot* (thelonium) fizetni. Ez a haderő ellátása mellett az árutermelő parasztnak érdekét is szolgálta.³⁷ Taurinus pedig a parasztháború kitörését az Alföldön egyenesen a vámhelyek felégetésével és a vámszedők megölésével kapcsolja egybe:

„Tota telonea agri Comani exusta, telonum
Ambustis sudibus suspensa cadavera passim,
Passim flammivomis natos ex ignibus ignes
Nunciat, in proceres saevisse ignobile vulgus.”³⁸

lefoglalja. *Iványi Béla*: A körmendi levéltár Memorabiliái (Körmend, 1942), 180. sz. — „... et unius oui valorem male aut sine precio accipere, sed omnia persolventur.” *Frankl*: Adalékok... 2. sz. oklevél, *Márki*: Dósa 178. l.

³⁶ *Székely György*: A parasztság szerepe az árutermelésben. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században (Bpest, 1953), 121—122. l. — Az 1430-as években a soproniak jobbágysai és mások küzdöttek így a Fraknói grófok vámjai ellen. 1434: „Nu helfen ewr fuerlewt noch andern fuerlewtin, mit in durich vnd faren nicht die rechten vnd gewondleichen strassen, donnit mir mcin mawt vorfuert wirdet.” *Házi*: Sopron I./3. 83. sz.; 1439: „... die euren ein vngewondleiche strazz pawen vnd farend... an chain maütt komen...” Uo. 223. sz.

³⁷ *Frankl*: Adalékok... 2. sz. okl. — A magyar okleveles gyakorlatban sokszor szerepel a telonium, pl. 1410: telonium seu tributum, Zala vármegye Oklevéltára. II. 152. sz.; 1432: „ad domum tributarium... in dieta domo theloniaria.” O. L. Dl. 12469; 1482: tributis seu teloniis, *Veress*: Gyula okl. 42. sz.; 1498: tributorum et theloniorum, tributorum seu theloniorum, *Reizner*: Szeged tört. Okl. 54. sz.

³⁸ *Taurinus*: i. m. 14. l. Liber I. 459—462. sora. — A magyar okleveles gyakorlatban a telonium legtöbbször vámot jelent. De az ennek alapjául szolgáló görög szó vámhelyet, vámházat jelent. Forcellini szótára (Totius latininitatis lexicon) szerint teloneum hármas értelmű: 1. publicanorum mensa, 2. vectigal (VI. köt. 39. l.), 3. fiscalis conductio (VI. köt. 744. l.). Forcellini szerint továbbá telonium annak a helynek neve, ahol a vámszedők ülnek és behajtják a vámot (VI. köt. 38. l.). A teloneum első és a telonium itt idézett értelmére ld. még telonium, teloneum, telonium = vámház, *Albert Sleumer*: Kirchenlateinisches Wörterbuch (Limburg a. d. Lahn, 1926). 770. l. és telonum, telonum = vámház, *Alexander Souter*: A Glossary of Later Latin to 600 A. D. (Oxford, 1949) 414. l. Hasonlóan vámhely értelmű a theloneum szó a sárosi alispán 1460-i levelében is, *Iványi B.*: Bártfa levéltára I. köt. 1214. sz. Így szerepel Taurinusnál is. Értelmezésünket alátámasztja Károli Gáspár bibliafordítása is. A Vulgata szövege szerint Matth. 9. 9.: „Cum transiret inde Iesus vidit hominem sedentem in telonio.” Károlinál, Szent Biblia Máté evangélioma 9. rész 9.: „És mikor Jézus onnét tovább méne, látá egy embert ülni a vámszedő helyen...” — A görög eredetű telon, önös m. latin szó Forcellini szótára szerint (VI. köt. 38. l.) vámszedőt jelent. Vö. telonés = adószedő. *A. Souter*: i. m. 414. l. — Az idézett sorok értelmét teljesen eltorzította Geréb László fordítása, A magyar parasztháborúk irodalma. 1437—1514. (Bpest, 1950), 120. l.

A vámhelyek felégetése nemcsak épületek és esetleges útelzárók elpusztítására irányulhatott, hanem a vámhelyeken fennállt vesztőhelyek (kerekek) megsemmisítésére is. Zsigmond király egyik 1437. évi oklevele vet fényt arra, hogy a vámhelyeken több oklevelünkben szereplő kerék nem egyszerűen a vám jelvénye, hanem kínzóeszköz. Oklevelében ugyanis a vámhelyeken felállítani szokott kereken való kínzattal, keréketöréssel fenyegeti azokat a vámszedőket, akik a budaiaktól kiváltságaik ellenére vámot erőszakolnának ki.³⁹ Az 1514. évi paraszt-plebejus felkelők tehát a vámok feudális rendszerének támadásával is radikális küzdelmet folytattak a feudális jogok ellen, itt is el akarva takarítani az árutermelés elé tornyosuló rendi kiváltságokat. Hogy ez a támadás a kun földön indult meg, azt megmagyarázza a belső vámrendszertől erősen sújtott alföldi állatkereskedelem és kivitel. Mezővárosiak és kunok érdeke közös volt ebben az esetben.

De a vámok megtagadása országos lehetett. Mutatja ezt Taurinusnak az a helye, amelyben a gubacsi ütközet előtt a parasztok megadását felajánló szószólójuk vállalja az *igazságtalan* vám és révpénz (vectigal iniquum et nau-lum) fizetését is.⁴⁰

Az árutermeléssel kapcsolatos paraszti érdekek harcos védelme több európai parasztfelkelésben, népi szervezkedésben is előtérben állt. Nem lehet ezt valami mérsekelt irányhoz, csak a jobbmódú parasztsághoz kapcsolni. Az 1381-i angol parasztfelkelés programjaiban is közös az árutermelés, paraszti áruforgalom szabadságára, biztonságára törekvés, egyenlő súllyal, mint a jobbágyság eltörlése. Az egyik program minden embernek biztosítani kívánja a vásárokon, piacokon s másutt az adás-vétel jogát. Azokban a radikális követelésekben pedig, amelyeket Wat Tyler adott elő Richard királynak a smithfieldi találkozáson, első helyen áll a „winchesteri jog” érvényesítése. Már pedig a winchesteri statutum éppen az erőszakoskodások meggátolására, a piac-helyekre vezető utak biztonságára, a rablások felszámolására irányult annakidején.⁴¹

A feudális uraknak való vámfizetés elleni magyar fellépésnek jellemző párhuzamával — a vámfizetés megtagadására való buzdítás formájában — már az 1476. évi würzburgi paraszttömegmozgalomban, Hans Böheim antif feudális tanításaiban találkozunk.⁴² Ott szerepelt a vámok eltörlése az 1493-ban Elzászban szervezkedő Bundschuh programjában is, majd az 1502-ben újjászervezett Bundschuhében.⁴³

³⁹ Kiadta Podhradezky József, Cuspiniánus János beszéde (Budán 1841) c. forráskiadványa függelékében. 61—64. l. Az itt szereplő *vámkerék* fogalma az újkorig élt, de értelme elhomályosult. Vö. vámkerék = cölöpre, karóra tett kerék, melyet némely vámhivatalok előtt vámjelül szoktak fölállítani. *Czuczor Gergely—Fogarasi János*: A magyar nyelv szótára VI. (Bpest, 1874), 810. hasáb. De egy másik korabeli szótár már ezt sem tudta róla. Vö. vámkerék = kerék, melynek segélyével a vámjel felhúzható és leereszthető. *Ballagi Mór*: A magyar nyelv teljes szótára (Pest, 1873), 711. l. — A kerék mint vámjel feltehetően a korábbi középkorra nyúlik vissza és összefügg azokkal a régi vámtípusokkal, amelyeket az utak (kerékkal, a kerék forgásával) rongálása címén szedtek. Pl. a frank birodalomban: *Jules Tardif*: Monuments Historiques (Paris, 1866), Nr. 57 bis. Vö. *Du Cange*: Glossarium mediae et infimae latinitatis. V. (1845), 515. l. (pulveraticum), 806. l. (rotaticum), VI. (1846), 51. l. (salutaticum), 878. l. (volutaticum).

⁴⁰ *Taurinus*: i. m. 33. l. (Liber IV. 185—186. sor.)

⁴¹ *Ch. Oman*: The Great Revolt... 74, 200. l.; *Hilton-Fagan*: Engl. Bauernaufstand 99, 122, 123. l. Az 1285-i winchesteri statutumra még *Sir William Holdsworth*: A History of English Law. Vol. I. (London, 1938), 70—71, 287, 294. l.

⁴² „... man sollte den Herren weder Zoll noch Guld geben...” *K. Höfler*: Geschichtschreiber der husitischen Bewegung in Böhmen. I. (Wien, 1856) (= Fontes Rerum Austriacarum. Scriptorum II. (I.) XXV. l.; *Engels*: A német parasztháború (Bpest, 1949), 47. l.; *Kamnitzer*: i. m. 56. l.

⁴³ *Engels*: i. m. 49—51. l.; *Kamnitzer*: i. m. 61. l.

A fenti összefüggések és párhuzamok érthetővé teszik, hogy a parasztháború humanista forrásaiban megőrzött, oly pregnánsan megfogalmazott követelések magvát hitelesnek fogadhatjuk el. Tiltakozás a pénzjáradék ellen és a vámrendszer támadása igen jellemzők az árutermelő parasztt, valamint az árutermelésben zsellérként, napszámosként, hajdúként dolgozó nép 1514-i felkelésére. A felkelésnek ez a jellemvonása s visszhangja a XVI. század második felében is — bizonyítéka a második jobbágysággal ellentétes fejlődési tendencia erejének is.

Az örökös jobbágysorba süllyesztés földesúri és a bérlői, polgári jogok kiharcolásának falusi-mezővárosi törekvése jogi, ideológiai síkon is szükségképpen összeütközött. Kifejezően mutatja ezt Dózsa György 1514. évi ceglédi beszédének humanista megfogalmazása: „A magyar nemesség titeket, jobbágyait (colonos) nem tekint polgároknak (ciuium loco), hanem mint rab-szolgákon (mancipiis) uralkodik rajtatok. . .”⁴⁴

3. A feudalizmus megdöntésének ideológiája

A parasztháború ideológiájának sajátos vonása, hogy a kereszteshadjárral kapcsolatos egyházi felhatalmazás adta meg a felkelők szemében cselekedeteik jogszerűségét. A felkelt paraszttok nagy súlyt fektettek a hadban való részvételük törvényességének bizonyítására. Erről értesülünk Pál enyickei plébános leveléből, amelyet Kassa bírójának és tanácsának küldött 1514. május 18-án. Ebben közölte, hogy Enyickére keresztetek (quidam cruciferi) jöttek és kérték okleveleik lemásolását, amelyeket *védelmül és igazolásul* visznek magukkal. A plébános látta és olvasta irataikat és kérelmüket is teljesítette. Levelét azzal zárja, hogy ha a keresztetek bemutatják az iratokat a kassaiaknak, megítélésük szerint dönthetnek azokról.⁴⁵

1514 május végén, tehát amikor talán még semmit sem tudhattak a kereszties hadjárat visszavonásáról — de már felismerték annak akadályozását — a Gönc helységben állomásozó parasztesapat vezetője (campiductor cruciferorum), Bagoly Ferenc levelét irt Kassa város bírójának és polgárainak. Levelében teljes jóhiszeműséggel hivatkozott a pápa és az érsek felhatalmazására. Arra kívánt feleletet a várostól, alávetik-e polgárai magukat a pápai utasításoknak.⁴⁶ Utóbbin a paraszttvezér a kereszties hadjárat meghirdetését értette, hiszen nem tudhatott arról, hogy a pápának másodlagos kérdés volt Magyarország megvédelmezése, s feltehetően még nem jutott el hozzá a kereszties toborzás érseki megtiltásának híre. Másik szemléletes példa a kereszteshadjárra szóló felhatalmazás népi értelmezésére egy Sárospatakról kelt parasztlevél, amelyet egy kereszties harcos (belliger cruciferorum) küldött Hetelei Mihály tokaji várnagynak. A várnagy kereszties vitézeket (de fratribus nostris seu cruciferis) ölt meg, illetve tartott bebörtönözve, a keltezetlen levél tehát már a parasztháború idejéről szól. Mégis a kereszties har-

⁴⁴ *Tabero* : i. m. 331. l.

⁴⁵ „... ut copiare literas, quas ipsi pro tuitione et veritate secum deferunt, quod et feci, quia vidi et legi. Ideo si ostenderint vestris dominationibus, secundum vestrum iudicium discernere poteritis. . .” *Ifj. Kemény Lajos* : Kassa város levéltárából. A Dózsa-féle pörlázadás történetéhez (Történelmi Tár, 1902), 159. l.

⁴⁶ *Frankl* : Adalékok . . . 3. sz. okl.

cos a pápa és az érsek felhatalmazására hivatkozik, illetőleg ezzel ellenkezőnek minősíti a keresztesek bebörtönzését, amit a keresztény hit elleni cselekménynek is tekint.⁴⁷ A keresztes eszmevilág tehát mindenfelé élt a felkelők között, de tartalmát legvilágosabban a felkelés vezérkaránál érthetjük meg. 1514. június 29-i levelében a paraszttellenes polgár Schewczlich János ugyan kétségbe vonta, hogy valóságos keresztesek lennének azok a „fickók”, akik *magukat kereszteseknek nevezik*. A kortárs Luther Márton maga is utalt a magyar parasztháború nyomorúságának összefüggésére a római búcsúval, ami talán utalás arra, hogy a felkelők hivatkoztak a török ellenes harcra kiadott *keresztes felhatalmazásra*. Mindenesetre a parasztháború elítélését mutatja a reformátornál, hogy arra hozta fel példának, milyen bajokat okoz a római pápa. A parasztháború után néhány évvel író Hagymási Bálint (Valentius Cybeleius) is jellegzetes módon a felkelő nép *keresztességét* állítja szembe a kereszténységgel.⁴⁸

De a valóságban a keresztes bulla, a keresztes felhatalmazás mozgósító erő volt, nemcsak ürügy. Ez természetes az akkori ideológiai viszonyok között. Ezért igyekezett az uralkodó osztály megállítani a keresztes bullák terjedését, kutatta és vonta felélősségre terjesztőit. Fényt vet erre Thuróczy Miklós erdélyi alvajda levele a nagyszebeniekhez (1514. június 7.). Felfedi benne, hogy az apostoli bullákat a nagyváradi gvardián juttatta el Erdély felé, másrészt a vízaknai alkamarások esztelenül (insano consilio) a szászvárosi gvardiánnak juttattak apostoli bullát és ott is közhírré tették.⁴⁹ Ezekben az esetekben rövidlátó feudális tisztviselőkről és egyháziakról volt szó bizonytal. De a bullák utáni nyomozás jelzi, hogy azoknak reális erőt tulajdonítottak a feudális urak is — s persze épp így azok az antifeudális prédikátorok, akik ugyancsak buzgón terjesztették a bulla példányait. Aszalói Kecskés Tamás és megyaszói Mészáros Lőrinc levelükben a keresztes hadat segítő szegényeknek ismételtén a bűnbocsánatot ígérik. Talán erre a levélre, mindenesetre erre a fogalomra mehetett vissza, hogy a Tiszántúlra átkelt Dózsa is a büntetés és vétek alól feloldozást ígérve mozgósított.⁵⁰

A parasztfelkelés vezetésének következetes, radikális irányára jellemző Dózsa Györgynek a beszédével nyilván egyidőben *Cegléden kelt kiáltvány*. Ezt valószínűleg az ország különböző vidékeire küldte meg. A kiáltványnak egyik (Pest és Külső-Szolnok megyéhez szóló) példánya maradt fenn, minden valószínűség szerint hitelesnek tekinthető feljegyzésben. (Mindenesetre a forrás tartalmát a felkelés egyéb kútfői is igazolják.) Ez a forrás igazolja a ceglédi beszédnek azt a lényeges tartalmát, hogy a parasztháborúban az uralkodó osztály, általában a feudális osztályrend elleni következetes harc folyt. A kiált-

⁴⁷ Frankl : Adalékok . . . 5. sz. okl.

⁴⁸ „Dy puben dy sich den Creweziger nennen, unnde dy worhafftigen Creweziger nicht seyn.” Márki : Dósa, 325. l.; „Item, was ist am letzsten ynn Hungern fur ein iamer angericht durch den selben Tureken krieg mit Romischen Ablasz angefangenn?” 1521. Idézi Súlyom Jenő : Luther és Magyarország (Bpest, 1933), 40. l.; „dum furiae illac infernales Cruciatorum, gens nihil praeter crucem Christianum habens”, Valentinus Cybeleius Varasdiensis : Opera. Edidit Maria Révész. Bpest, 1939. 24. l. (Az „Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae” című, 1517-ben megjelent munkából.)

⁴⁹ Székely Oklevéltár. V. 927. sz.

⁵⁰ A Kassán fennmaradt parasztlevélből (mások bűnbocsánata mellett): „Qui vero sunt pauperes, et istas indulencias optant iuuantes secundum vim et integre consequuntur et absoluuntur a pena et a culpa.” Frankl : Adalékok 2. sz. Csak így kiegészítve érthető a rossz latinságú „accipere pena et a culpa”. Szerémi : i. m. 59. l.

ványban Dózsa („Székely György elszánt katona”) mint „az áldott kereszties népnek feje és főkapitánya” azt hangoztatta, hogy *nem alattvalója* (subditus) *az uraknak*. Felfogása szerint a hűtlen (hitetlen) nemesek⁵¹ a kereszties had ellen és a szent gyülekezet hadjárata ellen erőszakkal felkeltek.

A parasztfelkelők szinte általános illúziója, a *királyhűség* azonban Dózsánál is megmaradt: „csak a magyar királynak alattvalója”, mondja magáról. (Persze ettől még nem volt „királyi főkapitány”, amint Iványi értette.) A hitelesnek tekinthető kiáltvány e részében ellentétes némely krónikás feljegyzéssel, amelyek szerint a felkelés a királyság megszüntetésére vagy Dózsa a királyság megszerzésére tört volna. (Ezek értéke nem nagyobb, mint Luther 1525. évi vádja Münzer mühlhauseni „király és császár” ellen.) A kiáltványt erősíti, hogy a délvidéki harcok során a király nevében követelték a feudális várak feladását, hogy Dózsa megbízásából kiadott felhívások Dózsának a királytól adományozott további birtokokról szóltak.⁵² Ha visszagondolunk arra, hogy a krónikák az 1437/38-as erdélyi parasztfelkelés esetében parasztkirályokról beszélnek, és ezt összevetjük az akkori oklevelek hiteles tartalmával, még világosabban láthatjuk, hogy a Dózsa-parasztháború esetében is krónikás torzításról van szó.

A királyhűség többiben is megnyilvánul a felkelők körében: így írták aszalói Kecskés Tamás és megyaszói Mészáros Lőrinc kereszties parancsnokok levelük élére a pápa, a *király* (Serenissimusque princeps divina gracia rex Wladislaus Regni hungarie, bohemie, scлавonie, croacie) s Bakócz érsek nevét.⁵³ S így hirdették a délvidéki felkelés során, ahol Nagy Antal nemesember volt a bácsi alakulatok parancsnoka, hogy nincsenek urak, hogy az ország első embere Ulászló király, a második Lajos királyfi, a harmadik Dózsa György, a negyedik Nagy Antal.⁵⁴

Ezek után nem fogható fel szószerint az a vád — Eperjes elleni gyanúhoz kapcsolva —, hogy a felkelő paraszti, népi elemek a *királyi felség* és az

⁵¹ Mindkét értelmezés, illetve a kettős értelem egyaránt alapítható a szövegre. A kiközösítés és örök kárhozát a hitetlen, a fej- és jószágvesztés a hűtlenséget elkövető bűnhődése. A kiközösítés lehetősége is hivatkozás a kereszties felhatalmazásra.

⁵² *Iványi*: Bártfa lt. II. (kézirat) 4447. sz. Ennek 1514. június 31-i keltezése alighanem hibás vagy önkényes; Márkival még mint keltezetlent közölte Iványi. *Márki*: Dósa, 181. l. — *Márki*: Dósa, 180. l. — Ugyanez az ellentétpár — ami a kiáltvány külföldi ismeretét mutatja — az „Ain gross Wunderzaichen” müncheni példánya címlapján kéziratos feljegyzésben: „Aber vnderthenig dem könig zu Vngern, aber den Pischofen vnd grossen herrn nit”, Janus Vitalisnál „amicus et subiectus Ladislai Ungariae, Boemiae etc. Regis et electus Sancti Martini in Montibus, inimicus Praelatorum et omnium Pannonio praesidentium Regno”. (Ezek a bővebb, talán bővített formulák a püspök-ellenességet is jól érzékeltetik.) *Márki*: Dósa, 181. l. — Solymos vára ostrománál egy lippai deák tárgyalt a felkelők részéről, s hirdette, hogy a várat és a hozzátartozó jószágokat a *király akarata*ból Dózsa György kapja; a *király* meglegelte ugyan a kereszties vör hullását, de továbbra is folynia kell annak, ha a várat fel nem adják; a várvédők közt levő káplán nagyra értékelte azt a mozzanatot, hogy a keresztiesek a *király nevében* követelik a várat, mert ahogy a király elveheti, úgy vissza is ajándékozhatja majd a feudális birtokosnak. *Márki Sándor*: Dósa György korából (Századok, 1887), 202, 204. l. — *Max Steinmetz*: Zur Entstehung der Müntzer-Legende (Beiträge zum neuen Geschichtsbild. Zum 60. Geburtstag von Alfred Meusel. Berlin, 1956), 65. l.

⁵³ *Frankl*: Adalékok... 2. sz. okl.

⁵⁴ „Ez Nagy Antal vala sárközi nemes ember. Ennett támadott előszer. Ezt kejtatá táborában: Hogy senki úr Magyarországbán nincsen, hanem csak László király, az ő fia Lajos és Székely Gyergy, azután ő Nagy Antal.” Verancsics Antal összes munkái II. k. Közli Szalay László (Pest, 1857), 8. l. Magyarnyelvű töredék Verancsics latin kéziratai közt. *Vö. Márki*: Dósa. 379. l.

ország ellen keltek fel a nemesség kiirtására.⁵⁵ Ez inkább jogi forma, a lázadás és felségsértés vádja a felkelők és a csatlakozottak ellen. Ez a formula az uralkodó osztály álláspontjának következetesen érvényesülő szemlélete volt a felkelőkkel szemben — benne az a körülmény öltött formát, hogy az uralkodó osztály valamennyi tagja és rétege — király, főpapság, bárók, nemesség — egyaránt érdekelt az osztályrend védelmezésében, a parasztek leverésében. Ezért ír Ulászló levele 1514. június 3-án az ellene és az ország ellen (persze itt feudális értelmezésben!) felkelt Dózsa Györgyről; ezért tekintette Sopron megye nemes közönsége a keresztes nép felkelését a király, bárók, főpapok, más előkelők és nemesek ellen irányulónak.⁵⁶

A király tehát maga ellen irányulónak tekintette a felkelést — de a parasztközt mégis élt a királyillúzió. Nyoma van a néphagyományban is. Ez kap hangot Heltai Gáspár Krónikájában: mintha a király semleges magatartást tanúsított volna, s nem bánta volna a nemesek pusztulását: „László király behunyá a szömét, mintha nem látná, mit művelne a község az nemeseken és az urakon. Mert ők is megutálták vala a királyt és keveset gondolnak vala véle. Ezokaért a király is nem gondola véle, hogy a község ugy veszti és süllyeszti vala a nemeseket, mondván: Hadd, hadd! Hadd szelidüljenek a kevély nemes uraim etc.”⁵⁷

Dózsa és hívei királyhűsége egyébként sem egyedülálló az európai parasztháborúk történetében. A kor ideológiai korlátainak megfelelően a királyhűség másutt is megfért a nemesellenességgel. Az 1358. évi francia parasztfelkelés harcosainak lilíomos zászlói is ezt mutatják, s csatakiáltásuk sem mond ennek ellent.⁵⁸ Feltűnő párhuzam, hogy az 1381. évi angol parasztfelkelés során is a királyi zászló használata jelzi a parasztek szemében egyes londoni városvezetők melléjük állását. John Horne alderman ezért fondorlattal szerzett egy királyi címeres zászlót (unum standardum de armis domini regis), és ebből készített hadizászlóval ment ki a felkelők elé. (Froissart krónikájának miniatúrája — a XV. század második feléből — Wat Tyler és John Ball fegyveres csapatait királyi címeres zászlóval ábrázolja.) A másik csatlakozó, Walter Sibley billingsgatei alderman pedig azzal bocsátotta a felkelőket be a városba, hogy „azok a kentiek a mi és a király barátai”.⁵⁹ S valóban az 1381-i angol parasztfelkelők is királyt kívántak

⁵⁵ „... in insurrectione cruce signatorum, rusticorum scilicet popularium, qui pridem contra regiam maiestatem et hoc regnum Hungarie ad delendam nobilitatem insurrexerant...” 1515. június 29-i nádori oklevélben. *Iványi*: Eperjes levéltára 1146. sz.

⁵⁶ „... Georgium Zekel, qui nunc contra nos et hoc regnum insurrexit.” *Iványi Béla*: Oklevelek az 1514. évi pörlázadás történetéhez. (Történelmi Tár, 1904) 2. sz.; „multitudo populorum in personis cruciferorum contra regiam maiestatem ac barones prelatos ceterosque egregios ac nobiles huius regni Hungariae insurrexissent...” és „... contra regiam maiestatem aut alios barones et prelatos ceterosque nobiles huius regni insurgerent...” uo. 5. sz.; vö. *Márki*: Dósa, 404. l.

⁵⁷ *Heltai Gáspár*: Krónika az magyaroknak dolgairól. (I. kiadás: 1575.) Legújabb kiadásai: *Heltai Gáspár*: Válogatott írások 1552–1575. (Összeállította: Nemeskürty István.) (Bpest, 1957), 259. l. és Heltai Gáspár válogatott munkái (Szerkesztette Székely Erzsébet), (Bukarest, év nélkül) 358. l. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.)

⁵⁸ „... les Jacques, lesquelz de grant visaige et maniere se tenoient en ordonnance et cornoiet et businoient et haultement cryoient Mont Joye, et portoient moult d'enscingnes peintes a fleur de liz.” *Chronique des quatre premiers Valois (1327–1393)*, (Publiée... par M. Siméon Luce. A Paris, 1862), 74. l.

⁵⁹ *Ch. Oman*: The Great Revolt... 55. l. és 207, 209–210. l. Az utóbbi oldalakon a szerző közzétette a felkelőkhöz állt városvezetők elleni eljárás 1382. évi latinnyelvi anyagát. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.); *B. Wilkinson*: Constitutional History of Medieval England 1216–1399 Volume III (London—New York—Toronto, 1958), 221. l. — A felkelőket ábrázoló miniatúrán szereplő zászlófajták közül a lilíomos-oroszlanos leng a Wat Tyler megölését ábrázoló képen a király csoportja felett is. Ld. Vszemirnaja Isztorija. Tom. III (Moszkva, 1957), 665, 666. l.

az ország élén, akit elválasztottak volna az uralkodó osztálytól és saját ellenőrzésük alá helyeztek volna.⁶⁰ Persze a királyok Angliától Kelet-Poroszorszáig, a XIV—XVI. század nagy osztályharcaiban a nép ellenségének bizonyultak. De összefüggésünkben most nem ezt a körülményt akarjuk kiemelni, hanem, hogy ennek ellenére jöideig milyen illúzió élt mindezekben a területeken a tömegekben a királyok iránt. Az angol parasztfelkelők Canterburyben összehívták a városvezetőséget és a közembereket, hogy hűségre és lojalításra csökkessék őket a király és Anglia közemberei iránt. S Wat Tyler is smithfieldi követelésükben csak a királyt emelte ki az általános egyenlőségéből. Az 1502-ben és 1513 előtt újjászervezett Bundschuh antifeudális programjában is az szerepelt, hogy ne ismerjenek el más világi urat, mint a császárt. Utóbb a stühlingeni felkelő parasztok — a ceglédi kiáltványra emlékeztető formában — hangoztatták, hogy a császárnak engedelmeskednek, de a földesuraknak nem.⁶¹

Dózsa felszólította a kiáltványban a magyarországi városok, a mezővárosok és a falvak népét, hogy levelének vétele után nyomban sietve menjenek Cegléd mezővárosába. Ebben nemcsak a felkelés híveihez, hanem a csatlakozásra nem hajlókhoz is szólt. Aki nem tesz eleget parancsának, azt a keresztes háború céljaira kapott felhatalmazásra hivatkozva fenyegette meg: „Megparancsoljuk . . . tinéktek kiközösítés és az örök kárhozat büntetésének, valamint minden jószágotok és fejetek elvesztésének terhe mellett, hogy mihelyt e levelünket látjátok, késedelem és kifogásokkal való mentegetődzések nélkül kötelesek vagytok eljönni, sietni és eljutni Cegléd mezővárosába. . . hogy így a szent had és áldott gyülekezet kényszeríthesse, megzabolázhassa és megtörhesse ama hűtlen (hitetlen) és átkozott nemések erejét és hadát.” Az ellenkezőknek sorsa akasztófa vagy nyárs, javait elpusztítják, házáat lerombolják, családját megölik. (Az osztályellenséget a német nagy parasztháborúban is olykor hitetlennek minősítették.)⁶²

Ezt a kiáltványt igazolja egy május 31-i budai cseh levél: előadja, hogy a keresztesek városról városra, faluról falura vonulnak, a népet pedig arra kényszerítik, hogy hozzájuk álljon, s aki ennek ellenszegül, agyonütik. Hasonlóképpen az általános mozgósításra utal egy korabeli vagy közel egykorú ismeretlen szerző műve, mely szerint a falvakhoz és mezővárosokhoz hírnököket küldtek a mozgósítás ősi jeleként véres kardokkal és nyársakkal, hogy csatlakozzanak hozzájuk, az ellenkezőket pedig zsákmányra bocsátják és megölik.⁶³ Ha összevetjük ezeket az adatokat a krónikák elbeszélésével, amelyek egész mezővárosok és falvak önkéntes csatlakozásáról is beszélnek, világossá válik, hogy a mezővárosok és falvak nemes birtokosait kellett általában erőszakkal kényszeríteni a csatlakozásra, amint ez feltehető a névszerint ismert nemések jelentős részéről is, akik a parasztokhoz csatlakoztak. Ilyen adatok erősítik meg *Taurinus* világos leírását arról, hogy miután már kitört a harc

⁶⁰ Hilton—Fagan : Engl. Bauernaufstand, 72—73, 126. l.

⁶¹ Ch. Oman : The Great Revolt . . . 74, 190, 201. l. — Engels : A német parasztháború, 51. l. — Márki : Dózsa, 180. l. — Valóság, 1960. 2. sz. 131. l.

⁶² Ceglédi kiáltvány: *Carolus Wagner* : Analecta Scepusii sacri et profani. IV. k. (Pozsony és Kassa, 1778), 35—36. l. és *G. Pray* : Epistolae procerum regni Hungariae. I. 85—86. l. — Vö. Márki : Dózsa, 180—181. l., *Rácz István* : Paraszttzindító röpiratok a Felső-Tisza vidékén 1790-ben. (Klhy. az „Agrártörténeti Tanulmányok” c. kiadványból), 267. l. — Még az 1790. évi „Parasztok dekrétuma” röpirat is ezt az érvelést alkalmazza: fel kell koncolni az ellenszegülő urakat, de kiirtani az urakhoz szító „lév nyaló” parasztokat is. *Rácz* : i. m. 225, 260. l. — Az „An die Versammlung gemeiner Bauernschaft” röpiratban az urak: gottlose Hauf. *M. M. Smirin* : Eine anonyme pol. Flugschrift 72. l.

⁶³ Márki : Dózsa, 179. l.; *Kluch János* : Adalék az 1514-iki pórlázadáshoz és az 1526-iki mohácsi vészhez (Történelmi Tár, 1905), 272—274. l.

a Kunságban, a felkelő vezér (Zeclius) a keresztes hadba nemcsak a földművelőket, de a polgárokat és *nemeseket* is beállni rendelte súlyos fenyegetésekkel, nyomatékul véres karókat tüzetve a falvak közepére.⁶⁴ Ebbe a körbe vág a ceglédi beszédvariáns *Brutus*nál. Eszerint Dózsa a nemesekről azt hirdette, hogy „dúlásokkal, a háború valamennyi ínségével kell őket kötelességeikhez akarattuk ellenére téríteni, mert ezt soha önként nem teendik. . .”⁶⁵

Dózsa György illetéknéppen a keresztes hadjáratra kapott felhatalmazásra hivatkozva megvalósította a nép általános és kötelező mozgósítását és a nemeseket is az elé a kérdés elé állította, hogy vagy csatlakoznak a keresztes sereghez, vagy ellenségnek tekintik őket. S ezek az utasítások, elgondolások át is mentek a gyakorlatba. Részletesen látható ez a Solymos várának ostromával és feladásával kapcsolatos feudális jelentésekből. A feladást követelő lippai deák a felkelők kapitányai nevében békét és biztonságot ajánlott feladás esetére, de ha erre nem állnának rá, az őrség tagjainak Lippán elfogott feleségeit és gyerekeit keresztesben kötik az ágyúk elé, hogy a védekező katonaság először is azokra lőjön. Ezt kiáltotta a falakon állóknak, a tárgyalni kimenő tiszttel pedig közölte, hogy a keresztesek kapitányainak kívánsága a vár önszántukból való, békés feladása. De ha nem hódol meg a vár, szörnyű halált hal minden benne lévő; látniuk kell majd, mint hurcolják az ágyúk elé a rabbá tett és megköttözött feleségeiket, gyerekeiket, hogy saját testüket, vérüket lőjék a keresztesek helyett. Ha ellenben békén adják fel a várat, biztonságban hagyják életüket és vagyonukat. Végül Künisch káplán és a vár két tiszteje úgy is állapodott meg a deákkal és a felkelők két hadnagyával, hogy a várat feladják és személyüknek, javaiknak bántódásuk nem lesz.⁶⁶ A deák eljárásában, szavaiban (az ellenállók életének, családjának pusztítása, a magukat megadókk életének, személyi vagyonának meghagyása) teljesen megfelelt Dózsa György hadbahívó rendelkezése szellemének.

Az általános mozgósítás nem pusztán katonai rendelkezése volt Dózsanak. *A felkelő hadhoz állás vagy e lépés megtagadása választást jelentett a néphez vagy az urakhoz való hűség között.* Nem első és nem utolsó eset volt ez a nagy parasztfelkelések történetében. A London felé vonuló angol felkelő parasztszok is, amikor jogászokkal és 12 vidéki lovaggal találkozott, eléjük azt a két lehetőséget tárták, hogy vagy megesküsznek a felkelők támogatására, vagy pedig lefejezik őket.⁶⁷ Effélével az 1437/38-i erdélyi és kelet-tiszántúli felkelésben is találkozunk.⁶⁸ Az 1514. évi parasztháborúban ezek a jelenségek megismétlődtek.

Az 1525. évi parasztháború radikális, münzeri irányzata Németországban is olyan formán kívánta felszámolni a feudális uralkodó osztályt, hogy a várakat, kolostorokat hagyja el, s a népi szövetségbe kényszerüljön lépni. Még grófokat is rászorítottak arra, hogy alávéssék magukat és kövessék a

⁶⁴ Non solum agricolas, verum cives proceresque
Evocat in bellum crudele necesse minatur,
Ni veniant: mediis in vicis prodromus altos
Fixerat humano maculatos sanguine palos.

(*Taurinus* : i. m. 15. l. Liber I. 480—483. sor)

⁶⁵ „... ferro, inquam, igni, arcium, pagorum vastitate, populationibus, omnibus belli cladibus sunt invitati ad officium revocandi, numquam sua sponte facturi...”
Brutus : i. m. 358. l. — Magyar fordítása *Garády* : i. h. 452. l.

⁶⁶ *Márki* : Dósa György korából, 201—202, 205. l.

⁶⁷ *Ch. Oman* : The Great Revolt . . . 190. l.

⁶⁸ *Székely Gy.* : A huszitizmus és a magyar nép, 570. l.

parasztoikat. Münzer és Geyer egyaránt le akarták rombolni a nemesi erődöket.⁶⁹ Ennek jeleivel találkozunk a magyarországi parasztháborúban is. A rászorítás eszköze nem pusztán a megöléssel fenyegetés, hanem a feudális vagyon pusztítása, feldúlása. Amit 1525. május 9-én Münzer Tamás fejtegetett: „Napnál világosabb, hogy isten megengedi övéinek, hogy erőszakot tegyenek ellenségein birtokukkal kapcsolatban, hiszen ezek kezdetől fogva akadályokat állítottak isten országának és igazságosságának útjába”, az kevésbé szépen, de éppoly erőteljesen — szinte táborita frazeológiával — merül fel 1514-ben a tokaji várnagyot fenyegető parasztlevelben: ha a fogoly keresztéseket ki nem adja, rajta bosszút állnak, javait, birtokait pusztítják, teljesen feldulják.⁷⁰ Ugyanígy kell értenünk a május 31-i cseh levél kitételét, hogy a felkelők — amellettt hogy ölnék, karóba húznak — gyűjtogatnak, rabolnak s Ulászló király július 3-i levelében azt, hogy a nemesek házáat, falvait tüzzelvással pusztítják.⁷¹

A ceglédi kiáltványból és az analóg esetekből világosan kitűnik, hogy nem a nemesek megölése volt a jele a kereszties felkelőhad radikalizmusának, ez csak az ellenállás büntetése volt. Fábían zádorlaci várnagy ura kastélyát bántatlanság ellenében feladta. A parasztoik rajtakapták urai okleveleinek rejtegetésén. Mégsem lett baja semmi — védte az adott szó. A felkelők nem ellenfeleik lemészárlására, hanem megadására törekedtek. Ezt az értelmézést megerősíti egy pap feljegyzése, aki átmenetileg a parasztoik fogságába esett. Ellentétben a későbbi krónikasok gyalázkodásával, a jelen volt pap szerint sem neki, sem a várparancsnoknak, még kevésbé a katonáknak semmi bajuk nem esett, mert Solymosnál megadták magukat. Úgy látszik, hogy az egyszerű harcosokat a felkelők soraikba fogadták, miután megadták magukat. Legalábbis forrásunk mit sem szól ezek fogságbaeséséről: hihetőleg a katonák kényszerítették ki a vár feladását. Csak a feladást ellenző néhány személyt ejtették fogságba, de ez is csak időleges volt, mivel megjött Dózsa György üzenete, s azután a parancsnokot, papot és szolgálkait is szabadon engedték. Joggal következtette ebből Márki Sándor, hogy Dózsa üzenete azt tartalmaz-

⁶⁹ *M. M. Szmirin* : i. m. 266—267, 319—320, 505, 521, 549. l. — *Alfred Meusel* : *Thomas Müntzer und seine Zeit* (Berlin, 1952), 33. l.

⁷⁰ Münzer: „Ists doch am hellen tag, das gott die seinen also freuntlich lest dye widersacher peynigen allein am guthe, durch welchs sie das reich und gerechtigkeit gottes haben vom anfang vorhindert . . .” *M. M. Szmirin* : i. m. 253. l. (A német kiadásban, Berlin, 1952. 299. l. az idézet utolsó szava: verhindert formában) — *Belliger cruciferorum*: „Quia si eos perdideris, deus altissimus ac sancta crux cuius signum triumphale gerimus in pectore adiuuauerit, de qua nullatenus diffidimus nos fratres seu cruciferos quousque unus ex nobis manserit, minime eos relinquemus, sed de opprobriis eorum ulciscemur et omnia bona tua seu possessiones deuastabimus et funditus delebimus.” *Frankl*: *Adalékok . . . 5. sz. oklevél*. Vö. a kelyhes magisterek által elítélt táborita tétellel: „et ut inimici in bonis suis devastari” (1420) Březovai Lőrincnél, *Fontes Rerum Bohemiarum* (a továbbiakban FRB) V. (V Praze, 1893), 456. l. (Kiemelések tőlem — Sz. Gy.) — A fentiek alapján ki kell egészítenünk Steinmetz német marxista történéssz megállapítását, aki a magyarországi 1514-et is a lutheri reformáció előtti, felfelé ívelő osztályharok sorába helyezte el. *Max Steinmetz* : *Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland (1476—1535)*. (*Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1960), 114. l. A Dózsa parasztháború több tekintetben túlmutat a német 1514-en, s 1525 (nem polgári, hanem paraszti és plebejus) vonásaival is összevethető.

⁷¹ *Márki* : Dósa, 179. l. — „nobiles nichil tale opinantes incautos improuidosque crudelissime impugnarunt domos villas et quicquid eorum erat ferro flammaque sunt vilo delectu longe ac late deuastantes . . .” *Marczali Henrik* (szerk.): *Nagy Képes Világtörténet VI. k. Bpest, é. n. [1904] 642. és 643. oldal közti faksimile.*

hatta, hogy az elvonulás engedélyezése fejében magukat megadókat valóban szabadon kell bocsátani.⁷²

Ugyanakkor egészen eltérő jellegű források beszélnek arról, hogy a parasztnak mindenkit megölnek, aki nem csatlakozik hozzájuk, hogy nemesek kényszerből álltak a felkelő hadba, nehogy megöljék őket. Kifejezetten utal erre a megtorló törvény 33. cikkének 5. szakasza, arról beszélve, hogy sok nemes a parasztnak kezébe esve, nehogy megöljék, csatlakozott hozzájuk és alávetette magát. (Az ilyenek, amint teheték, hamarosan otthagyták a parasztnak és tőlük elmenekültek.⁷³ Ezek a példák mind azt mutatják, hogy nem az egyes nemesek életének kioltása, hanem a *nemesi rend*, a *földesúri osztály felszámolása* volt az út előre a társadalmi fejlődésben.) Taurinus már Dózsa fővárosi beszédébe is beleszövi: „Osszunk meg egymással mindent.” Ezt fejezi ki másutt a ceglédi beszéd: „Tanítsátok meg a kevély fenevadakat, hogy egyenlően éljenek jobbjáikkal s polgáraikkal.”⁷⁴ Ez sem humanista hozzátoldás a ceglédi beszédhez, hanem valóban paraszti szemlélet volt. Igazolja ezt Vercs Gergely sasvári nemesember perének anyaga. A parasztnak állás miatt vádolva őt, Csupros Máté tanú eskü alatt vallotta, hogy ugyan hadvezető, zsákmányoló és gyújtogató nem volt a parasztnak, de parasztnak mondta róla a tanúnak, hogy Veres két dolgot ajánlott fel a parasztnak, *ha nem ölik meg*. Az egyik, hogy akkor három nap alatt megszerzi Nyaláb várát, másrészt *annyt fog igazgatni, amennyit egy-egy jobbjágy*.⁷⁵ Itt is felbukkan a gyakorlatban a ceglédi program: csatlakozás és vagyonfeladás esetében a nemes egyenlően élhet a jobbjágyal!

Ennek a szemléletnek újabb motívuma a népi humanizmus volt. Ez a nemesi jogokkal szemben is kifejtette érvelését. A XV. század végére a nemesi címet kezdtek a nemesi származás igazolásának tekinteni, a királyok oklevelébe (címeres levél) foglalva adományoztak címet. (Első eredeti címerképes oklevelünk 1405-ből való.) E feudális felfogás gyűlöletességét mutatja a Taurinus által Dózsa György szájába adott szöveg: „Tudjátok jól, hogy mily vétkes a nemesi sarj, mely őseinek hamis családfájával büszkélkedik. Mert nem az ősöknek adott címer, hanem a fénylő erény szüli az igazi nemességet, *a nagyraavagyó hatalom nem egyesülhet az erénnyel.*”⁷⁶

⁷² Márki: Dósa, 278. l. — Márki: Dósa György korából, 205—206. l.

⁷³ Magyar Törvénytár 1000—1526. 722. l.

⁷⁴ „nobis communia singula sunt” Taurinus: i. m. 13. l. Liber I. 412. sora, vö. Márki: Dósa, 176. l. — „ex aequo cum suis colonis ac ciuibus viucere”; Tubero: i. m. 332. l., vö. Márki: Dósa, 187. l. — Az egyenlőségi igény megfogalmazása az „An die Versammlung gemeiner Bauernschaft” röpiratban ezzel összevethető: „Hie ist weder Knecht noch Herr, wir sind allzumal einer in Christo, ja also einer.” M. M. Szmirin: Eine anonyme pol. Flugschrift... 73. l.

⁷⁵ „... et etiam nisi eundem non tradant morti, adaucter tantum gubernat, quantum unus colonus...” Komáromy András: A Dózsalázadás történetéhez (Történelmi Tár, 1897), 489. s. köv. l., oklevélközlés. Az „adaucter” itt vagy elírás audacter helyett, vagy az „adaugeo” szónak a vallásos nyelvben szereplő második értelmében szerepel: „vouer, consacrer, offrir en sacrifice”. Eugène Benoist—Henri Goelzer: Nouveau dictionnaire latin-français (Paris, év nélkül; 1925?), 29. l. — Márki fordítását: „többet használhat nekik, mint akármelyik jobbjágy” (Márki: Dósa, 336. l.) nem tartom pontosnak.

⁷⁶ Non ignoratis, quam sit scelerata propago
Nobilium falso maiorum stemmate gaudens.
Quum non arma atavis data, verum nobilitatem
Virtus clara parit, non ambitiosa potestas
Cum virtute coit.

Az istenteremtette egyenlőség, a természetjogi egyenlőségigény gondolata is felbukkan 1514 ideológiájában, hogy alátámassza a nemesség jogainak forradalmi tagadását. Kardos Tibor szerint a Dózsa ceglédi beszédében elhangzottakhoz közelebb áll, talán „szó szerint ugyanazt mondja” a kolozsvári jegyző, Izsák János, midőn a parasztháború leverése után néhány évvel a városi tanácsjegyzőkönyv borítólapjának belsejére írja: „Isten előtt nincs különbség az emberek között; mert az isten a királyok és a szegények atyját a földnek ugyanazon porából alkotta s mindenkinek egyenlően ad: a királynak ugyanannyit, mint a szegényeknek.”⁷⁷ Ez a szöveg azonban már a vere-ség utáni meggyőződésre jellemzőbb, elvesztette leplezetlen forradalmi élet. Mert a harc során nem lehetett cél pusztán a királyok és szegények egyenlőségének hangoztatása, éle az urak ellen irányulhatott. Ezért tartalmilag inkább el tudom fogadni — bármily cizellált is — Taurinus változatát, aki szerint Dózsa beszéde azt hangoztatta, hogy „mikor a teremtő és a dolgok alkotója mindennek megalkotása után a föld sarából megteremtette az ősképződményt, Ádámot és oldalbordájából létrehozta társát, Évát, ki volt akkor a császár, ki a király, ki lovag (miles ad aurum), kik előkelők és főurak? Ha valamennyi-ünknek ugyanaz az atyja, nincs akkor úr!”⁷⁸ Tubero is utal — lényegesen eltérő formában ugyan — erre a gondolatkörre. Szerinte Dózsa azt mondotta volna, hogy „... a szolgaság nem természet szerint, hanem a szerencse jogtalan-ságából s az emberek kapzsiságából keletkező, egy halandó sem követ el nagyobb bűnt, mint az, aki a maga hatalmával visszaél, s az embereket, főképp honfitársait (suae praesertim nationis homines), könyörtelen és durva szolgaságra veti. . . A magyar nemesség. . . oly ellenséges irántatok, mintha a hódítás jogára támaszkodnék; sőt alig méltat benneteket arra a napfényre, amely az emberekre és állatokra közösen süt. Mind a többit, amit közösen kellene élveznetek (communია esse debent) a nemességgel, ez bűnösen magának szerzi meg. . .”⁷⁹ Ha a fenti szövegekről lefejtjük azt a mázat, amit a humanista szerzők alkalmasint ráraktak, így pl. Tubero elmékedését a szerencséről, s ha — annak az alább tárgyalandó gondolatkörnek alapján, hogy a felkelők is az ország részei — a „nemzet” helyén talán „országról” szólt is a beszéd, még mindig olyan elemei maradnak meg a szövegeknek, amelyek a korabeli antifeudális tanok közt sokfelé megtalálhatók. A huszitáknál oly nagy szerepet, játszó kapzsiság mellett a két legdöntőbb elem: az ős eredeti egyenlőség, amire eltérő formában mindkét szövegvariánsunk utal, s a közösségi vagyoni követelése. E gondolatok egészen az 1381-es parasztfelkelés előestéjéig nyúl-tak vissza, s megtalálhatók John Ball ideológiájában, amint arról Froissart tudósít. S éppen az ő prédikációiban hangzott el egymás után az, hogy addig nem fognak jól menni a dolgok Angliában, míg minden nem lesz közösségi tulajdonban, s az, hogy valamennyien Ádám-tól és Évától származunk. Egy

(*Taurinus*: i. m. 18. l. Liber II. 88—92. sora. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.) — Vö. *Kardos T.*: A magyarországi humanizmus . . . 376. l. — A Tétényiek és rokonaik, a Kapy-család őseinek címereslevelére ld. *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan (Bpest, 1930), 205. l.

⁷⁷ 1518-ban. *Márki*: Dósa, 452. l., vö. *Kardos T.*: A magyarországi humanizmus . . . 375. l.

⁷⁸ *Taurinus*: i. m. 18. l. (Liber II. 101—106. sor. Kiemelés tőlem — Sz. Gy.) — Vö. *Kardos*: i. m. 375. l.

⁷⁹ *Tubero*: i. m. 331. l. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.); vö. *Márki*: Dósa, 186. l.; fordításától némileg eltértem.

másik korabeli krónika az utóbbi gondolatot már össze is kapcsolta azzal a bibliára visszamenő közmondással⁸⁰, ami Taurinus szerint Dózsa beszédében is visszhangzott.

„When Adam delved (dalfe) and Eve span,
Who was then the (thanne a) gentleman?”

„Mikor Ádám ásott és Éva font,
Vajon a nemes akkor ki volt?”

Ez a mondás ismeretes volt már John Ball előtt, s ez terjedt el harci riadóként az egész kontinensen. Az angol előfordulás után felbukkannak németalföldi, dán, svéd és egyéb variánsai, s 1493-ban már egy Bambergben kinyomtatott parasztparát költeményben is szerepel a nemesek elleni éllel. A jelszó eljutott cseh, lengyel és kelet-poroszföldre is. Nem lehetetlen, hogy erre gondolt már a Velislav-biblia első mestere (1340 körül) is, amikor Ádámot és Évát munkában ábrázolta. Hiszen Ádám éppen ás, Éva fon . . . A kelet-poroszfelkelők (1525) is vallották minden ember egyenlőségét: amikor Ádám ásott és Éva font, az urak „a tehénistállóban voltak”.⁸¹ A gondolat a magyar parasztság körében sem lehetett ismeretlen.

Irodalomtörténetírásunkban olyan nézet is elhangzott, hogy Dózsa ceglédi beszédében az ősi egyenlőség hirdetése bizonyos szerzetesi forrásokra is visszavezethető. A tetszetős gondolat elől nem lehet kitérni — a közelebbi vizsgálódás azonban arra vezet, hogy a formai hasonlóság mellett lényegi eltéréseket találunk. A ceglédi beszéd idézett Tubero-változatának egy pontja igen közeli szövegkapcsolatra mutat Temesvári Pelbárt egy beszédével. Temesvári is beszél arról, hogy a földi, világi nemességben nem a természet egyenlősége, hanem a nagyravágyás utáni becsvágy nyilatkozik meg. Az emberek ugyanis a természettől fogva egyenlők és a keresztség révén mindannyian: gazdag és szegény, szolga és szabad, nemes és nem nemes mind isten fiai. A különbségek eddig valóban árnyalatiak. De Dózsa ezt az érvelést *a feudális osztályrend tagadására* fordítja — Temesvári viszont éppen az ellenkezőt teszi: siet hangsúlyozni, nem azért prédikálja ezt, hogy a nemeseket felforgassa, hanem hogy erényre intse.⁸² Ezért hajlandóbb vagyok az Európa-szerte

⁸⁰ „Les choses ne poent bien aler en Angleterre, ne yront jusques à tant que li bient yront tout de commun et que il ne sera ne villains, ne gentils homes, que nous ne soions tout ouny.” Froissarttól idézi *Josef Kulischer*: *Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. I. (Berlin, 1954), 138. l. — *Hilton—Fagan*: *Engl. Bauernaufstand*, 63, 81, 90—91. l. — *Hermann Conrad*: *Deutsche Rechtsgeschichte* B. I. (Karlsruhe, 1954), 281. l. — *Iso Müller*: *Von der Völkerwanderung bis zur Entdeckung Amerikas* (Einsiedeln-Zürich-Köln, 1951), 204. l. — *Democracy and the Jew* (New York, 1943), 16. l. — *Valóság*, 1960. 2. sz. 130. l. — Froissart vonatkozó helyének hitellességét a XIV. századi angliai prédikációk igazolják. *R. H. Hilton*: *Peasant Movements in England before 1381* (*The Economic History Review*, 1949), 135—136. l.

⁸¹ Nun wolt ich wissen also geren,
Wann die Edelleüt her kumen weren,
Sintemal das dy pösen vnd die frumen
Nit mer dann von Adam vnd Eua sind kumen.
Da Adam reütet vnd Eua span,
Wer was die zeit da ein Edelman?

Aufbau c. folyóirat 1953. évfolyam, 11. füzet, 965. l. — *Valóság*, 1960. 2. sz. 130—131. l. — *Zoroslava Drobná*: *Die gotische Zeichnung in Böhmen* (Prag, 1956), 16. sz. kép.

⁸² „. . . hoc predicamus non ut nobiles viros confundamus sed ut ad virtutes moneamus.” Temesvári szövegére *Pásztor*: *Temesvári és Laskai*, 153. l. — A Taurinus-variáns és Temesvári beszédrészlete alapján Kardos Tibor csaknem teljesen egybe-mosta a nemesség és virtus vonatkozásában a felkelő vezér és a ferences prédikátor

terjedő antifeudális, paraszti nézetekből magyarázni a ceglédi beszéd fenti elemeit, mintsem az idézett részleteket a szerzetesi demagógiából való, noha radikalizált átvételként felfogni.

Az 1514. évi parasztháború ideológiájának a mozgósításon kívül más előképei is felbukkantak már a XV. században, a huszitáknál. Az 1431-i cseh huszita manifestum az egyházat (huszita felfogásban: a társadalom) három elemből építi fel: az apostoli szegénységet vállaló papok, a huszita világi urak és a köznép. Az 1437/38. évi erdélyi felkelésben is találkozunk a társadalmi különbségek, illetőleg ezek rendi megnyilvánulásának megszüntetésére irányuló törekvések olyan ideológiai megformulásával, amely majd 1514-ben bontakozik ki világosabban. Az erdélyi felkelők akkor a nemesi *renddel*, majd a három feudális „nemzet” *szövetségével* szembeszegezték az erdélyi rész magyar és román országlakosainak rendjét (*universitas regnicolarum*).⁸³ Ennek a fogalomnak rendi értelmét és egyúttal nagy politikai célkitűzéseit mutatja, hogy benne olyan rendi kifejezések kapcsolódtak egybe, amelyeket a királyi tanács (országos tanács) írt pecsétjére s használt Mária királynő 1386-i fogsága (*sigillum regnicolarum Hungariae*),⁸⁴ és a későbbi, Ulászló lengyel-magyar király várnai halálával beállt trónüresedés idején (1445 *sigillum universitatis regni Hungariae*)⁸⁵. Fontos körülmény, hogy a felkelés második szakaszában e fogalmat felváltotta a *parasztrend* (*universitas populorum... communitas rusticorum*)⁸⁶ kifejezés. A „parasztrend” vezetőinek személye azonban azt mutatja, hogy e rendet korántsem pusztán a parasztok alkották, de a jobbágyságok ügyéhez állt kismesek és városiak is. A különféle társadalmi rétegek 1437-i együttes felkelésére utal az egyik forrás, amely a „világiak” zendülő tömegéről (*tumultus laicorum*)⁸⁷ emlékezik meg. Ez a tömeg — nem

felfogását. Kardos T.: A magyarországi humanizmus... 376. l. Munkája e részében megnyilvánul a humanista és a népi vonások valósággal egymásba olvasztása, amire egy másik munkájával kapcsolatban a kritika már rámutatott. Csabai Tibor—Klaniczay Tibor: A magyar irodalomtörténetírás mai helyzete (Társadalmi Szemle, 1955. szept.) 98—99. l.

⁸³ Naše národní minulost v dokumentech. I. (szerk. Václav Husa. Praha, 1954), 160. l. — A nemesi rend (*universitas nobilium*) szerepel pl. Lépes Loránd erdélyi alvajda oklevelében, 1437. szept. 30., *Gr. Joseph Kemény*: Archivarische Nebenarbeiten (*Anton Kurz*: Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. II. B. Kronstadt, 1846—47), 364—365. l. A kolozsmonostori egyezségben: Jakab Elek id. oklevéltár; az eredetiben: „huius partis Transyluane”, l. *Kumorovitz*: i. m.

⁸⁴ *Knauz Nándor*: Az országos tanács és országgyűlések története 1445—1452 (Pest, 1859), 15—16, 121. l. Az 1385-i „Sigillum Regnicolarum hungarie” köriratú pecsétet közli *Nyáry Albert*: A heraldika vezérfonala (Bpest, 1886), 36. l. — *Szalay József—Baróti Lajos*: A magyar nemzet története II. (Bpest, é. n.) 408. l.

⁸⁵ 1445-ben az országos tanács három pecsétet is használt, különbség a köriratban volt. (Az egyik variánst idézzük fenn.) Az országos tanács pecsétjére utalnak Hunyadi János 1446-i adománylevelének e szavai: „quibus sigillum nostrum, quo nunc ceu Gubernator huius Regni utimur, sed et sigillum universitatis... Regni Hung. penes Sigillum nostrum... sunt appensa.” *Knauz*: i. m. 13, 15. l. Az országos tanács idézett 1445-i pecsétjét (kőirata „sigillum universitatis regni [!] hvngarie”) közli *Magyar Művelődéstörténet* II. (= Magyar renaissance, Bpest, é. n.) 28. l. vö. 648. l.

⁸⁶ Az Apáti faluban kötött egyezség kolozsmonostori leiratában „universitatem populorum, totamque Communitatem Rusticorum”, „tota Communitate Rusticorum”, „universitates populorum”, *Kemény*: i. m. (Magazin II.) 366. s. kk. l.

⁸⁷ Az erdélyi szász „nemzet” egykorú jegyzőkönyvében; *Josephi Caroli Eder* *Observationes criticae et pragmaticae ad Martini Felmer Primas lineas Hist. Transsilv. (Cibinii et Claudiopoli é. n.)* 73. l.

amint váránk, az egyháziak ellen, hanem a nemesek ellen kelt fel. A felkelés követelései: a feudális terhek jelentős részének lerázása, politikai jogok kiharcolása abban is megnyilvánultak tehát, hogy a felkelő táboron belül, mint „parasztrendben” elmosódott a társadalmi megkülönböztetés, huszita elvek realizálódásaképpen⁸⁸. Ezzel is találkozunk — magasabb síkon — 1514-ben.

Taurinus háromszor is említi Dózsa fővárosi beszédében: „Jöjjetek velem, mint *egyenlő* (rangú) társaim és kísérom!” A rendek külön jogainak eltörlése nyert kifejezést Dózsa ceglédi beszédének Brutusnál oly gazdagon kiszínezett szövegében is. Beszéde végén a felkelővezér a parasztokhoz szólva az *ő rendjükből valónak* vallotta magát. De ez tudatos kifejezés, hiszen Brutus nem jobbágnak állította be Dózsát, hanem székelynek, s részletesen írja le a székelyek egyenlőségét, a nemesség el nem ismerését és *rendi különbségek hiányát* társadalmukban.⁸⁹ Brutus tehát — ha összevetjük gondosan megválogatott kifejezéseit — itt is a jobbágyság helyzetének felszámolását, a közszabadságba emelését adja Dózsa szájába. De Cuspinianus nyomán ennek gazdasági alapja is kiderül Brutusnál: szerinte *egyenlően akarták felosztani a földeket* a felkelők.⁹⁰ Valóban, a parasztok mint olyan rövid korszakra emlékeztek vissza a parasztháborúra, amikor helyre állottak a *földközösségi jogok*, s a nemeseknek is kéni kellett azok használatát. A mádi bíró még 1573-ban is vallotta, hogy: „Az keresztes hadkor az atyám is itt Mádon lakott és hallottam tőle, hogy mondotta azt, hogy soha az mádi erdő szabad nem volt az nemeseknek, sem jobbágyinak, hanem mindéig követték és hogyha nem engedték, ugyan el kellett szenvedniük és nála kül lenniük.”⁹¹

Amikor 1514 május végén Bagoly Ferenc Göncön állomásozó keresztes vezér az egész ország akaratából (ex voluntate totius regni) összegyűlt hadról ír, s őszinte haraggal teszi fel a kérdést Kassa városi hatóságának, vajon segítenek-e megvédeni ezt az országot (regnum), vagy pedig fel akarnak-e

⁸⁸ Hasonlóval azonban már Angliában is találkozunk, Wat Tyler követeléseiben: a jobbágyság és függőség eltörlését követelve ő hozzátette: mindenki egyformán szabad legyen és egyforma rendi állású. *Ch. Oman* : The Great Revolt . . . 74, 201. l.; *Hilton—Fagan* : Engl. Bauernaufstand, 122. l. — A radikális huszitáknál is az volt az osztályfelszámolás útja, hogy befogadták közösségükbe a javairól lemondót: „bona sua pro levi eciam precio vendendo ad ipsos . . . confluebant, pecuniam ad ipsorum pedes sacerdotum prociendo.” Březovai Lőrinc krónikája, FRB. V. 356. l. — A német parasztháborúban Geyer Flórián cikkelyei követelték, hogy az egyházi és világi nemesek és nem nemesek tartsák magukat a közrendű (gemain) polgárok és parasztok jogaihoz; a bildhausenai tábor parasztjai pedig a testvériségbe lépő nemes engedélyük nélkül nem engedték ki a táborból, gyalog kellett járniuk, s városi házban lakniuk, csak a létfenntartási tárgyakat tarthatják meg, a fölösleges gabonát a sereg közös használatára kell bocsátaniuk. *M. M. Szmirin* : i. m. 549—550. l. A vagyoni és külsőségbeli kikötések is a rendi különbségek kiküszöbölését biztosították volna.

⁸⁹ „Ite, pares, mecum, socii comitesque, venite!” *Taurinus* : i. m. 13. l. Liber I. 402, 413, 419. sora. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.) Vö. *Márki* : Dósa, 175—176. l. — „Me vestri ordinis hominem . . . paratum semper habebitis ad ea procuranda agendaque omnia, quae vestrae salutis, et securitatis conducere arbitror.” *Brutus* : i. m. 358. l. Vö. „Georgius Zechelus erat (Sechellium alii, alii male Scytham appellant) obscuro loco inter Siculos natus . . .” Uo. 299. l. A székelyekről: „. . . nobilitatem nullam agnoscant . . . nullum ordinum discrimen habet.” Uo. 300. l.

⁹⁰ „. . . fuisse eorum consilium, deleta nobilitate, atque eorum bonis per agros viritim distributis . . .” *Brutus* i. m. 385. l.

⁹¹ *Tagányi Károly* : A földközösség történetéhez Zomboron (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1895), 293. l.

kelni ez ellen az *ország* (regnum) ellen, ebben a fogalmazásban benne van, hogy a parasztság magát is az „ország” részének tekinti, a szokásos feudális értelmezéssel szemben. S odaértette természetesen a városiakat is, ezért nem értette a városiak magatartását — ez ország védelme helyett miért lerombolásának örülnek. Maga egész hűséggel védeni akarja ezt az országot, szögezte le eréllyel.⁹² Később a Sárospatakról író kereszties harcos is az *egész ország* (totum regnum) elleni cselekménynek tekintette a keresztiesek bebörtönzését.⁹³ A parasztfelkeléstől magát elhatároló polgárság is éppen az *ország* és a városok védelmének móljában mondott ellen a felkelők ilyen megnyilatkozásainak. A Bagolynak írt válaszban a kassai városi tanács azt hangoztatta, hogy másképpen kell az országot és a városokat megvédeni, mint Bagoly véli.⁹⁴ Ez volt tehát az a kérdés, ahol meg lehetett állapítani, ki tart a néppel, ki az urakkal.

Ha a kényszermozgósításnak a nemesekre nézve fenyegető, osztályukat felszámoló jellege volt, ez csak vonzóbbá tette a keresztieshadat a nép számára. Így duzzadt fel haduk százakkal és ezrekkel. Pl. Nagytúron (Mezőtúr), ahol ugyancsak meghirdette Dózsa a bűnbocsánatot a keresztieshadba jelentkezőknek, több mint 800 ember jelentkezett, és vette fel a vörös keresztet. A Tiszántúlon esatlakozott hozzá egy csapattal a „dühöngésig rajongó” Ambrus dévaványai plébános, krakkói baccalaureus, aki azonosítható a krakkói tanuló *Túrkevei Ambrussal*, aki „minden tudományba be volt avatva”. Ezt Dózsa magával vitte, jegyzőjévé tette. Eljutva Békésre, Dózsa ismét meghirdette a kereszt felvételét Bakócz Tamás érsek római felhatalmazása alapján. Ekkor nyert aktív szerepet Ambrus jegyző, hatalmat formálván a nép keresztessé szentelésére.⁹⁵

A mozgósítás, még több ember besorozása ugyanakkor a parasztháborúban szinte mindig és mindenütt felbukkanó paraszti haza-hazatérés, szétszóródás, megalkuvás ellensúlyozására is szolgált. Ezzel az eszközzel Dózsa újra feltöltötte megcsappanó seregét, amint arról Thuróczi alvajda levelelből értesülünk.⁹⁶

A Dózsa-parasztháborúban ugyanúgy megtalálható az *ideológia vallásos formája*, mint az általában európai parasztháborúban. A parasztháború

⁹² „... Insuper velim scire et intelligere, si vestre egregietates velint adiuvare regnum hunc, an contra hunc regnum insurgere...” „Ideo magis conueniret, quod hy qui incolunt egregias ac liberas urbes ac ciuitates, protegere hunc regnum conarentur, quam destructioni huius regni gaudere.” „... cum omni fidelitate hunc regnum protegere volo.” *Frankl* : Adalékok... 3. sz. okl.

⁹³ *Frankl* : Adalékok... 5. sz. okl.

⁹⁴ „Aliter enim regnum et ciuitates tutari et defendi debent, quam tu arbitraris.” *Frankl* : Adalékok... 4. sz. okl.

⁹⁵ „... parochus Ambrosius de Wanya cum una caterua. Et erat bacularius Ikrakouiensis et erat furibundus; attamen inbutus erat in omni scientia...” *Szerémi* : i. m. 59. l.; „... venirent accipere Sanctam crucem, quem pater noster sanctissimus Thomas archiepiscopus de sancta ciuitate Roma portauit ad salutem nostram et ad coronam celestem accipere... Et iste Ambrosius sacerdos et notarius dedit auctoritatem sibi consecrandi gentem ad sanctam crucem...” Uo. 59—60. l. Vö. *Kardos T.* : A magyarországi humanizmus... 379—380. l.

⁹⁶ „feruntur quoque non pauci ex ipsis fugitive hincinde dispargi, quamvis Georgius Zekel ductor ipsorum semper instet loco talium plures vi compellere.” Székely Oklevéltár V. 927. sz. — Kecerűen panaszkolta 1525-ben Florian Geyer is a felkelő paraszttömegek állhatatlanságát és fegyelmeztelenségét. *Th. Müller—Wolfer* ismertetése *F. Sommer* : Die Sendung Thomas Münzers e. munkájáról (Zeitschrift f. Schweiz. Gesch. 1950. Nr. 2) 314. l.

ideológiájának megfogalmazói között Magyarországon is jelentős szerepet játszottak az alsópapság egyes, részben „eretnek” elemei. Ilyen beállítottságú papokról emlékezik meg Szapolyai István özvegye, Hedvig hercegnő 1514. június 18-án Késmárkra írott levelében, mikor Trencsén várába zárkózva, világiak mellett olyan papokról is írt, akik „a köznépet a kereszt nevében felkelésre izgatják, akik inkább örülnek a zsákmányolásnak és a viszálynak, mint a keresztény vallás békéjének és nyugalmanak”. Ez utóbbiak a hercegnő szemében az osztálybékével azonos fogalmak. Ez a Szlovákia területére értendő adat általánosságban is kiegészíthető; idevág Hagymási Bálint szembeállítása, hogy a felkelés „Krisztust káromolja és tagadja bizonyos vallásosság és jóság leple alatt”. S éppígy gondolkozhatott az, aki a győztes Szapolyai vajda dicsőítésére megfogalmazta azt a kolozsvári házfeliratot, amely a *keresztes szektáról* beszél. Egy ismeretlen szerzőtől származó egykorú vagy közel egykorú bécsi kézirat is beszél az antifeudális magyar tömegek oldalán a válást gyűlölő és nehezen elviselő (quibus religio odiosa et tediosa fuit) papokról és szerzetesekről.⁹⁷ A magyar parasztháború ideológiáját e jellemvonások mellett sem lehet pusztán a cseh huszitizmussal való párhuzamra szorítani. A parasztfelkelések általános vonásai folytán más mozgalmakkal is kialakultak hasonlóságai.

Hazánkban is felmerült a parasztháborúban az egyház megreformálásának terve. Az egyik forrás szerint Dózsa György úgy akarta megreformálni az egyházat, hogy az országban 16-ból *egyetlen püspökséget* hagyott volna meg és különben rangban minden pap egymáshoz hasonló lett volna. Ez a követelés szinte szóról-szóra megfelel az 1381-ben Angliában hirdetett programnak: egyetlen püspököt egész Anglia számára, különben pedig eltörölni a püspökségeket, megszüntetni a hierarchiát és kolostorokat, és megfelelően ellátni a plébánosokat az elkobzandó egyházi vagyonból, a javak fennmaradó részét pedig a köznép között kell felosztani.⁹⁸

A kézenfekvő angol (1381) és magyar (1514) párhuzamot időben a táborita példa választja el. Kardos Tibor joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy „az egy püspök elvét a táboriták vitték keresztül”.⁹⁹ Tény, hogy a táboriták átvitték a gyakorlatba az egy püspök vezette vallási közösség követelését. A megegyező mozzanatokban azonban nem tételeznék fel közvetlen táborita hatást e magyar antifeudális követelésekre, annak ellenére, hogy könnyen elképzelhető lenne a wyklifita-táborita-magyar anti-

⁹⁷ „Intelligimus, varios sive seculares sive spirituales homines sint qui populum communem nomine crucis ad insurgendum incitant, qui potius gaudent depredacionibus et discordiis quam paci christiane religionis et tranquillitati.” *Frankl*: Adalékok . . . 8. sz. okl. Ez is jellegzetes utalás a felkelők keresztes felhatalmazására hivatkozására. — „Christum blasphemans et negans sub quodam religionis et bonitatis praetextu.” *Cybeleius*: Opera. Ed. Révész. 24. l. — A felirat szövegét Jakab Elek így olvasta: „Tempore Secte Cruciate Do. Johan. Zapolya Vaivide Triumphanti Fauste. Bernardus Piktör IVXIII.” *Jakab Elek*: Kolozsvár története I. (Buda, 1870), 608–609. l. Márki Sándor olvasása: „Tempore secessionis cruciate Domini Johannis Zapole Vajvide Transylvanie triumphantis fauste. Bernardus Piktör. 1514.” *Márki*: Dósa, 499. l. De az általa 498. l. közölt fényképről világosan Jakab olvasása igazolódik. — *Kluch János*: Adalék (Történelmi Tár 1905), 272–274. l.; *Márki*: Dósa, 146, 198. l.

⁹⁸ *Márki*: Dósa, 479. l. — „. . . fuisse eorum consilium . . . e quatuordecim pontificiis sedibus, ut vocant Vngari, ceteris pontificibus abdicare coactis, unicum dioecsim constituere; cuius qui esset administrator, sacris, et religionibus procurandis universo regno processet . . .” *Brutus*: i. m. 385. l. (Cuspinianus nyomán). — Wat Tyler követelése a királytól a smithfieldi találkozón. *Ch. Oman*: The Great Revolt . . . 74, 201. l. *Hilton*—*Fagan*: Engl. Bauernaufstand, 122, 125—126. l.

⁹⁹ *Kardos T.*: A magyarországi humanizmus, 383. l.

feudális vonal. De ezekben az esetekben nem áramlatok terjedéséről és átörökléséről van elsősorban szó, hanem párhuzamos, önállóan is létrejövő követelések is kézenfekvők. Mindenesetre történeti létrejöttében a táborita példa távolabb áll ettől a magyar követeléstől, mint az angol követelés. A táborita püspöki intézményt ugyanis egy teljesen hierarchia mentessé tett vallási közösségben utólag hozták létre, kifejezetten *szellemi irányítóként*.¹⁰⁰

De a magyar parasztháborúban — s ez közelebb áll az angol megoldáshoz — nem volt szó az egyházfőség teljes tagadásáról, éppen a kereszties ideológia okából. A kereszties felhatalmazás alapján működés folytonossága végett *nem tagadták meg Bakóczot*. A Dózsát a nemesek ellen ingerlő Mészáros Lőrinc pap ismételtén a király és a bíboros rendeletére hivatkozott. Dózsa — noha a király és Bakócz már szint vallott a parasztek ellen — a felkelés során sürgető leveleket íratott Ulászlónak és a legátusérseknek Túrkevei Ambrussal.¹⁰¹ Feltűnő jelenség ez, hisz ugyanakkor szívós küzdelem folyt a többi püspök ellen (pl. csanádi, egri, váradi püspökség), s Dózsa nem volt hajlandó elfogadni a csanádi püspök elfogatása utáni ajánlatát, hogy szolgálja a keresztieseket.¹⁰²

Ez a gyakorlat pedig igen közeli párhuzamba állítható az 1381-i angollal. Az egyházreform tekintetében ugyanis a smithfieldi követeléseket is fenntartó yorki krónika tüzetesen megvilágítja az előzményeket: Canterburyben a felkelők egyhangúlag azt kiáltották a szerzeteseknek, készüljenek egy szerzetest *canterburyi érsekké választani* a jelenlegi áruló helyett, akit le kell fejezni. Majd elmondja a krónika, hogy John Ball követelése szerint *ne legyen több püspök Angliában, mint egy érsek*, birtokaikat pedig a világiak közt kell szétosztani.¹⁰³ Tehát a vezető érsekség volt kiszemelve Anglia egyetlen püspöksége gyanánt. Nálunk ugyanezt a szerepet Esztergom volt hivatva betölteni.

Magyarországon is lefoglaltak a parasztek egyházi földeket, ami nemcsak a parasztek, de részben a csatlakozó alsópapság és kismemesek érdekét is szolgálhatta. A keresztieshadjárat megtiltása egyébként is kiélezhetette a fő- és alsópapság viszonyát. Kassa város elutasító levele a parasztek Göncön gyűlekező csoportjához, is fényt vet a néphez közelálló alsópapok lejáratására a népellenes főpapság részéről. Aligha a polgárok gondolták ki, amire levelük

¹⁰⁰ 1420 szeptember: „... Thaboritarum genus in Hradisst existens nolens esse acephalum et sine capite spirituali concorditer elegit... in episcopum suum seu in seniore, ut omnes eorum presbyteri ad eundem habeant respectum, ...” Březovai Lőrinc krónikája. FRB. V. 438. l. — Az „acephalus” nem közönséges jelző, hiszen a monofiziták egyik, vezető nélküli csoportja nyerte annakidején az *acephali* gúnynevet. *Steumer*: Kirchenlateinisches Wörterbuch, 72. l. és *A. Souter*: A Glossary of Later Latin to 600 A. D. 3. l.

¹⁰¹ Kecskés és Mészáros levelében ott szerepel a hivatkozás „thomas archiepiscopus Strigoniensis, Cardinalisque romane curie, necnon patriarcha constantinopolitanus” személyére is, *Frankl*: Adalékok 2. sz. — „Se ad Regis & Cardinalis edictum arma in hostes sumpsisse...” Regni Hungarici Historia... a Nicolao Isthuanffio. (Coloniae Agrippinae, 1724) 42. l. — Dózsa arra kérte Bakóczot, menjen utána haddal, bevezeti konstantinápolyi pátriarkaságába. *Szerémi*: i. m. 60. l. *Vö. Márki*: Dósa, 103, 196, 198. l.; *Kardos T.*: i. m. 380. l. — Az idézett, Kassán fennmaradt parasztlevel aláhúzza a két krónikás említés hitelének valószínűségét.

¹⁰² „... tumultus in Agriensi, in Varadinensi agro...” *Brutus*: i. m. 384. l.; *Márki*: Dósa, XIII, XIV, XIX, XXIII. fejezet — *Taurinus*: i. m. 24. l. (Liber III. 117. s. köv. sorok).

¹⁰³ Az „Anonimal Chronicle of St. Mary's, York” megfelelő részei, *Ch. Oman*: The Great Revolt... 190. l. (függelék).

hivatkozik: hogy a lelkészek és szerzetesek minden felhatalmazás nélkül hirdették a keresztshadat és osztogatták a keresztteket.¹⁰⁴

A magyarországi parasztháború ideológiájának legradikálisabb formája Mészáros Lőrinc nevéhez fűződik. Mészáros felfogása rendkívül közel áll a cseh táborita papok és a német kiliasztikusok felfogásához. A kiliasztikus felfogás az isten ezeréves birodalmának eljövételét hirdette, amelyen az osztálynélküli társadalmat értették. Ehhez a kiliasztikusok felfogása szerint a felkelőknek a feudális kizsákmányolók megsemmisítésével kell hozzájárulniok. Mészáros Lőrinc formailag a kereszties hadjáratra kapott felhatalmazásra hivatkozik, azonban a földi élet megjavítását is követelte konkrét terhek megsemmisítésével („jogtalan” pénzteher, vám) és a nemesek elleni harccal. Mészáros kiközösítéssel rendelt sújtani mindenkit, aki a kereszties hadba való beállástól valakit — akárcsak egy szóval is — el akar vonni. Ezzel Mészáros teljesen a kereszties felhatalmazás keretei közt maradt. Annak a levélnek alapján járt el, amelyben Bakócz Tamás érsek, pápai legátus még áprilisban meghirdette a kereszties hadat. Ebben — az erdélyi püspöknek mint helyettes legátusnak szóló variáns szerint — fontos szerepe volt az ellenállókkal szembeni felhatalmazásnak. A püspököt felhatalmazta, hogy alkalmazzon minden egyházi büntetést és rendszabályt, eleve elismerve ezeknek érvényét. Ezt a felhatalmazást mind maga a püspök, mind pedig alárendelt kiküldöttei alkalmazhatták az ellenkezőkkel, pártutókkal szemben.¹⁰⁵ Nagy szerep jutott tehát az alsóbb kiküldötteknek, főleg annak a határozatlanul megfogalmazott kritériumnak eldöntésében, ki pártutó, ki nem. S ennek különösen nagy jelentősége lett a had feloszlata után: a felhatalmazás úri vagy népi értelmezésén igen sok múlt.

Az érseki felhatalmazás alapján a keresztieshadat szervezőket a kiközösítés fegyvere támogatta mindenfelé. Így olvashatjuk Éliás tolcsvai plébános, érseki megbízott (factor) 1514. május 19. előtti kelt levelében, hogy az általa a török ellen a népet összegyűjteni kiküldött Szúr Lőrinc saczai lakost (con-civem) kiközösítés terhe mellett tisztes fogadtatásban részesítsék kísérvivel együtt, élelemmel és szükségleti tárgyakkal ellássák.¹⁰⁶ Tehát még a világi alsóbbbrangú, paraszt hadszervezőket is védte a kiközösítés legális fegyvere. S e fegyvert a nép mellett kitartó egyháziak nem adták ki kezükből a szakítás után sem. Ha Mészáros Lőrinc hivatkozott levele még az apát, anyát, feleséget, más rokont is kiközösíteni rendeli, ha a kereszties hadba lépéstől valakit el akarnának vonni, érthető a helyzet kiéleződésekor ennek antif feudális irányú kibővülése a keresztieshad prédikátorainak szemléletében. Ha ilyen szigor kísérte a harc érdekében a kérészt, a rokoni féltést is, könnyű volt a kiközösítés alkalmazása a sokkal veszedelmesebb, a keresztieshadba állást erőszakkal gátolni akaró földesurak ellen.

S ebben a helyzetben Mészáros tüzelte Dózsa Györgyöt a földbirtokosok és tisztjeik elleni bosszúra. Azzal vádolta a nemeseket, hogy nemcsak a gyülekező helyekről tiltják el a keresztieseket, hanem szolgai munkára akarják vetni őket. Itt tehát egyértelműen állást foglalt a feudális kizsákmányolás

¹⁰⁴ „... per Sacerdotes et Monachos, quibus nulla fuit auctoritas conciatam promulgandi et cruces distribuendi...” Frankl : Adalékok... 4. sz.

¹⁰⁵ Bakócz és Mészáros levelére vö. Székely Gy. : A török hódítók elleni védelem ügye... 122—123. l.

¹⁰⁶ Frankl : Adalékok... 1. sz. okl. — Sacza, Abaúj megyében.

ellen. A nemesek és tisztjeik a legelvetemültebb emberek fajtájához tartoznak, akik azelőtt csak a testet vetették alá legkegyetlenebb uralmuk önkényének, most azonban a lelkek túlvilági üdvösségét és boldogságát is kapzsian és kegyetlenül irigylik: tudniillik, hogy ne élvezhessék a pápa és az isten bűnbocsánatát (ezzel a pápai-érségi bulla ismeretében a keresztes vitézeknek nyújtott bűnbocsánatra hivatkozott, amit a kereszteshad megtiltása lehetetlenné tesz.). Mészáros szerint Dózsa isteni küldetése a szegény nép halálnál is súlyosabb nyomorúságát megváltoztatni — az istentől kezébe és hatalma alá adott fegyverét és hadseregét fordítsa az oly bűnös emberek (azaz a nemesek) megbüntetésére, tűrhetetlen gőgjük alávételére.¹⁰⁷

Mészáros ceglédi pap volt — így mondja Istvánfi az idézett helyen —, és szerepe lehetett Dózsa ceglédi beszédének és kiáltványának megalkotásában. Ez a beszéd is a földi élet megváltoztatására mozgósított, ez a kiáltvány is a kereszteshadra kapott felhatalmazás alapján állva minősítette hitetlennek (hűtlennek), a kereszteshad ellenségének a feudális uralkodó osztályt.¹⁰⁸

A huszita bibliafordítás hazai előzménye után kiliasztikus nézetekkel és gyakorlattal találkozunk Dózsa György és Mészáros Lőrinc eszmevilágában is. Mészáros Lőrinc a népi kereszteshad felosztásának elutasításában és a kiválasztottság-hitben közvetlenül meríthetett továbbá a magyar husziták egyik tételéből: „az isten népét (populum dei) kiközösítő főpapok az ördög és az antikrisztus részei”.¹⁰⁹ A felkelők kiválasztottságának hitét több külföldi forrás is szinte egyidejűen fenntartotta (a ceglédi kiáltvány „benedictae gentis cruciferorum” szavainak variánsai): a keresztesek áldott népe.¹¹⁰ A kivá-

¹⁰⁷ Dózsáról: „Ipsum a Deo Optimo Maximo e coelo demissum esse, qui tot tantisque miserac plebis aerumnis morte ipsa gravioribus avertendis, acerrimeque vindicandis vires facultatesque omnes intendat...” Regni Hungarici Historia... a N. Istvanffio. 42. l.

¹⁰⁸ Székely György: A török hódítók elleni védelem ügye, 124, 127. l.; ua: A huszitizmus visszhangja Magyarországon népeiben (Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának közleményei, V. k. 1—4. sz. Bpest, 1954.) 162. l.; ua: A huszitizmus és a magyar nép, 587. l. Az ott Mészáros Lőrinc felkelővezér és Lőrinc pálos szerzetes kapcsolatáról mondottakhoz hozzáfűzöm: bár kétségtelenül jelentős, hogy egy pálos szerzetes ilyen kapcsolatba lépett a felkelés egyik legfontosabb vezetőjével, ez inkább személyére vet fényt, mintsem rendje viszonyára lenne jellemző a népi mozgalmakhoz. Ha tudunk is korábban a rend valamelyes eretnek kapcsolatáról, ez nem változtat a tényen. Így a huszitizmus virágkorában a magyarországi pálosrend egyik kolostorában talált felvételt egy tanait visszavonni kényszerített eretnek pap. Tudjuk róla, hogy eretneksége idején is a husziták és elvrokonaik tételét tagadta: „Nam de sectis variis Wiklivistarum et Bohemorum qui protunc currebant, Waldensium... quaesitus, constanter omnes istas derisit.” Thienemann Tivadar: A szabadgondolkodás első nyomai a magyar középkorban (Minerva, 1922), 236—239. l. Efficéle, nem a társadalom, hanem az elvont filozófia kérdéseiben eretnek nyilván nem véletlenül kérte maga a pálosok közé befogadását, s azok sem véletlenül fogadták be őt. Ha ez majdnem egy évszázaddal történt is a Dózsa-parasztháború előtt, mégis fényt vet bizonyos papi eretnekségek s főleg azokkal távolról kacérkodó papi nézetek huszitaellenes, felkelésellenes álláspontjára.

¹⁰⁹ Marchiai Jakab inkvizitor huszita tételösszeállítása, 38. pont. Lukács Pál: XV. századi pápák oklevelei. II. k. (Bpest, 1938), 20—25. l. (Kiemelés tőlem — Sz. Gy.) — Anélkül, hogy bármi közvetlen kapcsolatot éreznénk az olasz városi népmozgalmak és a huszitizmus között, feltűnő a ciompok kiválasztottságtana („populi minuti sive populi Dei”, Popolo di Dio). Sallay Géza: Eretnekmozgalmak és az olasz polgárság vallásos krízise a trecento végéig. (Renaissance tanulmányok. Szerk. Kardos Tibor. Bpest, 1957), 74, 77. l.

¹¹⁰ „des genedeytn volks des Creitzs” az „Ain gross Wunderzaichen” müncheni példánya címlapján kéziratot feljegyzésben, „benedicti populi Cruciferorum” Janus Vitalis 1514 végi római leírásában. Márki: Dósa, 181. l.

lasztottság hite élhetett a késői cseh huszitizmusban is, amely a magyar eseményeket befolyásolja.¹¹¹ Nem lehet véletlen, hogy Münzer Tamás éppen prágai tevékenysége során állítja szembe a „kiválasztottakat” (ausgerweltsen) a gonoszokkal. A parasztháború idején ilyen kiválasztottságtannak felel meg Münzernél az istennel való szövetség hite, Luther fogalmazása szerint a felkelő parasztok isten népének tartása (populus Dei, das volck Gottes) a felkelésre hívás során.¹¹² Ilyen érvelésének magva előkészített talajba hullott.

A kor felkelő parasztjai közt már sok országban élt a *szabadság* eszméje és jel-szava. Hiszen már az írni-olvasni nem tudó svájci politikus, a misztikus remete Klaus testvér (meghalt 1487) is az elnyomatástól fenyegetett kantonokat szabadságuk és a haza megvédésére bátorította.¹¹³ Még inkább ebben a fogalomban összpontosultak az antifeudális törekvések. Ezért írhatták — 1522-i kép tanúsága szerint — forradalmár német parasztok rohamzászlójukra a Szabadság! (Frýheit) jelszavát.¹¹⁴ A svájci parasztok is belevitték gazdasági és társadalmi követeléseiket a szabadság fogalmába. Ilyen értelemben írt Valentin Tschudi, az 1521–33. évek svájci krónikása is a „szabadság édességéről”, ami a parasztokat izgatta, csalogatta.¹¹⁵

A magyar uralkodó osztály is világosan látta, hogy a parasztháború célja a feudális osztályrend megdöntése, a feudális kizsákmányolás megszüntetése. A legtömörebben ezt a felismerést II. Ulászló király fogalmaztatta meg Balbi Jeromossal 1514. július 3-án a pápához intézett levelében: parasztok (rusticana plebs), csordások, kecskepásztorok és más nyájőrzők (bubulcorum, caprariorum, et id generis pastorum) csapata mind azt hajtogatta, mindennek az a célja, hogy *szolgaságból szabadságba* (a seruitute in libertatem) *jussanak*.¹¹⁶ Ez megfelelt a ceglédi beszéd szavainak is, hogy a felkelők ne szalasszák el ezt az alkalmat, hogy kiküzdjék szabadságukat, hogy harcukkal „szabadságukat és jogaikat akarják helyreállítani” („vindicandi vos in libertatem”; „qui libertatem et iura sua sibi restitui postulant”), hogy Brutusnál is Dózsa a néphez szólva így buzdította a felkelőket: „Magyarok! Immár jobb reményre, hozzátok, származástokhoz méltó dolgokra bátorodjatok; egyszer valahára fegyverrel követeljétek vissza a szabadságot. . .”¹¹⁷

A királyhoz hasonlóan fejezte ki a parasztok céljait Betinus is június közepén írott levelében. Szerinte a parasztok csak az iga lerázását, a szabadság kinyilvánítását, kivívását akarták, s hogy erre összegyűlhessenek. Kivánták sérelmeik megbosszulását, határozataik érvényrejuttatását.¹¹⁸

¹¹¹ Az 1514. évi kereszteshadjárat kétoldalú cseh összefüggésére ld. Székely Gy. : A török hódítók elleni védelem ügye . . . 120–121. l. és A huszitizmus és a magyar nép, 589. l.

¹¹² M. M. Szmirin : i. m. 76–77. l.; Max Steinmetz : Zur Entstehung der Müntzer-Legende, 48, 53, 54. l.

¹¹³ „Sollte man Euch aber unterdrücken wollen, alsdann streitet tapfer für Euere Freiheit und Euer Vaterland.” Iso Müller : Von der Völkerwanderung . . . 251. l.

¹¹⁴ A zászlós, kardos parasztot ábrázoló képet közölte Márki : Dósa, 135. l.; Engels „Bauernkrieg”-jének 1940. évi moszkvai kiadása; Josef Macek : Z revoluční minulosti německého lidu (Praha, 1955) borítólappja és 52. l.; M. M. Szmirin—stb.: Vszemirnaja Isztorija. Tom. IV. (Moszkva, 1958), 172. l.

¹¹⁵ „süessi der fryheit”; Oskar Vasella : Bauerntum und Reformation in der Eidgenossenschaft (Historisches Jahrbuch . . . der Görres-Gesellschaft 76. Jahrgang, 1957, München-Freiburg), 59. l.

¹¹⁶ Faksimile közlés: Marczali Henrik : i. m. VI. k. 642. és 643. l. között.

¹¹⁷ Tubero : i. m. 332. l. Vö. Márki : Dósa, 187. l. — „Iam vobis, Vngari, erigendi sunt animi in spem meliorem, iam ad res dignas vobis, dignas origine exsuscitandi; aliquando vobis repetenda libertas armis, nobis erepta hinc nobilium hominum iniuria . . .” Brutus : i. m. 358. l. Magyar fordítása: Garády : i. h. 451. l.

¹¹⁸ „Hinc est quod Populi isti propterea indignati, nihil aliud expectabant ut

A parasztek és szövetségeseik természetesen nem ugyanazzal a *tartalommal* töltötték meg *általános* szabadságkövetelésüket. A parasztsereg legkiemelkedőbb vezeterei, Dózsa és Mészáros követelése mindenestre a parasztek és plebejusok legmesszebbmenő érdekeit képviselték. Ezért jutott el szabadságkövetelésük, a király és Betinus hitelt érdemlő tanúsága szerint is, széles paraszti tömegek ajkára. Az okleveleket megsemmisítő parasztek ezáltal is állást foglaltak a feudális terhek és az uriszék ellen. A Dózsa mellé sorakozó mezővárosi lakosság a paraszti árutermelést béklyózó kilencedteher lerázásáért harcolt. A jobbágyság veszendőbe menő költözési jogát is menteni akarta, ezért ragadta meg tömegesen az alkalmat, hogy jogosan távozzék a keresztshadba. A parasztság és szövetségesei a nagybirtokok egyházat meg akarták fosztani birtokaitól. Mindezek a követelések a haladás irányába mutattak, egybeestek a termelőerők fejlődésének biztosításával. Így a parasztek és szövetségeseik győzelme elvágta volna az örökös jobbágyság második kiadása felé vezető utat. Az ország védelme is úgy lett volna csak biztosítható, ha a felkelők győznek. Máig élő tanulság, hogy *a nép patriotizmusa és a társadalmi haladás ügye elválaszthatatlanul összeforrott.*

A felkelő nép tehát osztályérdekeinek megfelelő, ösztönösen megtalált és vezetői által megfogalmazott célokért harcolt. Ezek a célok azonban a fejlődés általános érdekeivel is egybeestek. Bukásukkal gyökeresen megnehezült a nép élete, lezárult a XV. századi, ellentmondásosságai mellett is lényegében felemelkedést jelentő történeti szakasz. A társadalmi haladás csak súlyos küzdelmek árán, évszázados zeg-zugos úton törhetett előre. De a török hódoltság korának harcáiban, a reformáció radikális áramlataiban mindig lelkesített a parasztháború hagyománya.

SZÉKELY GYÖRGY

К ВОПРОСУ ОБ ИДЕОЛОГИИ КРЕСТЬЯНСКОЙ ВОЙНЫ ДОЖА

Резюме

Ссылаясь на отклики гуситизма в Венгрии статья касается влияния краковского гуманизма, с которым можно считаться (Ян из Лудзиска 1447). Один из деятелей крестьянской войны в Венгрии, Амбруш Туркеви, нотариус вождя восставших крестьян, учился в краковском университете. В изложении идеологии крестьянской войны известную роль играл, пожалуй и слой бывших студентов университетов (*literati*). Специальным фактором во время крестьянских войн в Европе является то обстоятельство, что крестьяне собирались для крестового похода. Идеологический элемент означает и патриотизм крестьян и плебеев, который сравнивается в статье с соответствующими параллелями французской Жакерии и крестьянского восстания 1381 г. в Англии. В крестьянско-плебейском движении религиозная нетерпимость в отношении живших в стране народностей не появилась. Статья подробно анализирует один из основных источников идеологии крестьянской войны, речь, произнесенную Дожа в г. Цеглед. Существенное содержание вариантов Цегледской речи является общим. Она отражает протест товаропроизводящего крестьянства против экспроприации плодов его труда, против отнятия денег. Складыванию идеологии могла содействовать также церковная демагогия. Статья анализирует черты общественных принципов руководящих францисканских проповедников и писателей, Пельбарта Темешвари и Ошвата Лашкаи на основе текстов, сравнивая их с подобными, а также по существу различными идеологическими элементами крестьянской войны. Церковная демагогия стремилась свалить ответственность за социальную напряженность на светскую часть господствующего класса и Лашкаи излагал отношения в пределах церкви только в сек-

hujusmodi jugum excuterent, deponerentque ac in libertatem proclamarent, quam occasione[m] sive facultatem impune, et sine suspitione aliqua conveniendi, seu congregandi." „Nam Rustici predicti libertatem vindicare, injurias ulcisci, eorumque decreta exequi cupientes" *Mircse* : Két érdekes okmány, 1. sz.

ретных выступлениях, назначенных для узкого круга слушателей. Их проповеди были написаны с целью воздействия на народ в понятной для народа и увлекательной форме. В то же время Темешвари высказался осудительно о стремлениях Яна Гуса и секуляризирующих гуситов; Лашкан дал в своих проповедях материалы для борьбы против «ложных ученых» эпохи. Речь Дожа же имеет антифеодальное острие, она направлена одновременно против господской и поповской эксплуатации, проповедь старинного равенства отрицает феодальный классовый строй. В тексте Туберо Дожа разоблачил всю совокупность предоставлений т. н. денежной ренты. Это подтверждается описаниями Тауринуса и Брутуса. Мнение писателей подтверждается современными известиями (протонотариус Бетинус, архиепископ Бакоц) и письмом вождя повстанцев Леринца Месарош. Впоследствии статья показывает тяжелое бремя государственных и помещичьих денежных повинностей после разгрома восстания. После подавления крестьянской войны укрешляется идеализированная картина господства короля Матнаса Хуньяди, показывая оценку тенденции более свободного развития, имевшейся в полном противоречий развитии эпохи централизации в народной традиции и у отдельных писателей. После этого статья рассматривает источники, которые показывают то обстоятельство, что в 1515 г. связанные с товарным производством интересы крестьянства были взяты во внимание, показывая при этом на параллель 1381 г. в Англии. Она анализирует воспламенение борьбы против пошлин в требованниках и практике повстанцев, что можно сравнивать с английскими и немецкими параллелями. Все это показывает так же и силу тенденции развития, противостоявшей «второму изданию крепостничества». Напротив помещичьего стремления вечногo закабаления крестьян цель населения сел и сельских городков заключилась в завоевании гражданских прав арендатора. В дальнейшем статья излагает идеологию свержения феодализма. Согласно взглядам восставших крестьян законность их поступков обеспечилась церковной авторизацией в связи с крестовым походом. Булла о крестовом походе оказалась в идеологических условиях времени мобилизующей силой. Сохранив формы крестового похода, цегледская прокламация Дожа подчеркивает, что он не является подданным господ. Прокламация и другие источники свидетельствуют о том, что верность королю осталась и у Дожа, иллюзии, связанные с королем появляются и в народной традиции. Цегледская прокламация с ударением обратилась и к тем, кто не был склонным присоединиться, пригрозив им смертью и разгромом имущества. Реализация прокламации всесторонне доказывается современными известиями и данными хронистов, явившихся почти современниками событий. Была осуществлена всеобщая и принудительная мобилизация народа и дворяне призывались присоединиться, сопротивляющимся грозило уничтожение. Такую практику крестьянской войны 1514 г. статья сравнивает с немецкими радикальными течениями 1525 г. Признак радикализма повстанцев заключился не в убийстве дворян, это было только последствием сопротивления дворян. Повстанцы стремились к тому, чтобы их противники сдались или были принуждены присоединиться. Требовалась ликвидация дворянского сословия, помещичьего класса. Претензия основанного на естественном праве равенства тоже появляется в ходе крестьянской войны. В идеологии крестьянской войны 1514 г. выражается требование отмены специальных прав сословий, следуя чешским и трансильванским примерам XV в. Повстанцы считали себя частью государства (regnum). Заключительная часть статьи анализирует религиозную форму идеологии крестьянской войны, стремления к преобразованию духовной иерархии и роль Леринца Месарош. В статье сказывается вера в избранничестве восставших крестьян, а также идея и лозунг свободы (libertas).

Дь. Секель

CONTRIBUTION A LA QUESTION DE L'IDÉOLOGIE DE LA GUERRE PAYSAN DE GYÖRGY DÓZSA

Résumé

Après un bref aperçu jeté sur les répercussions du hussitisme en Hongrie l'auteur de l'étude aborde l'analyse de l'effet appréciable de l'humanisme de Cracovie (Jean Ludzioski, 1447). Un des figurants de la guerre paysanne de Hongrie Ambrus de Túrkeve, notaire du chef des insurgés, fit ses études à l'Université de Cracovie. La couche des clercs (des lettrés) a pu avoir, elle aussi, un certain rôle à jouer dans le développement de l'idéologie de cette guerre. Le rassemblement pour la croisade se révéla comme un facteur spécial dans la série des guerres paysannes déroulées en Europe. Le patriotisme des paysans et des plébéiens constitue également un élément idéologique, que l'étude compare avec les parallélismes coïncidants de la Jacquerie française et du soulèvement paysan anglais de 1381. Dans le mouvement paysan-plébéien aucune

intolérance ne se manifesta vis-à-vis des populations allogènes du pays. L'étude soumet à une analyse détaillée l'une des principales sources de l'idéologie de la guerre paysanne, la harangue de Dózsa prononcée à Cegléd. L'essence de la harangue de Cegléd est connue dans ses diverses variantes. Elle reflète les protestations des paysans, productrice de marchandises, formulait contre l'expropriation des produits de son travail, contre le prélèvement de son argent. La démagogie ecclésiastique a pu avoir sa part à elle dans le développement de l'idéologie. L'étude soumet à un examen philologique les traits des principes sociaux préchés par Pelbárt Temesvári et Osvát Laskai, éminents prédicateurs franciscains et écrivains de l'époque, principes que l'auteur compare avec les éléments idéologiques semblables ou essentiellement différents qui se manifestaient dans la guerre paysanne. La démagogie ecclésiastique visait à rejeter la responsabilité pour la tension sociale à l'élément laïque de la classe dominante, quant à la situation de l'Église, Laskai l'expliquait seulement dans des oraisons secrètes destinées à l'usage intérieur. Les sermons appelés à influencer le peuple sont écrits dans un style clair et attrayant. Temesvári, lui, condamna les aspirations de Jan Hus et des hussites visant à la sécularisation des biens ecclésiastiques; les sermons de Laskai fournissent des documents aux luttes dirigées contre les «doctrines hérétiques» de l'époque. La harangue de Dózsa a, par contre, une pointe antiféodale et se dirige à la fois contre l'exploitation seigneuriale et ecclésiastique; en professant l'égalité primordiale elle conteste l'existence du régime féodal des classes. Sur le témoignage du texte de Tubero, Dózsa démasqua tout le labyrinthe des paiements de rentes en argent, ce qui se trouve avéré par les descriptions de Taurinus et de Brutus. Les nouvelles contemporaines (le protonotaire Betinus, l'archevêque Bakócz), aussi bien que la lettre de Lőrincz Mészáros, un des chefs des insurgés, affirment l'avis des écrivains. Dans la suite l'étude souligne l'accroissement considérable des redevances seigneuriales dues en argent, accroissement survenu après la répression du soulèvement. Après la défaite de la guerre paysanne l'image idéalisée qui s'était formée sur le règne de Mathias Hunyadi s'est accentuée, ce qui indique l'appréciation d'une tendance d'évolution plus libre qui se reflète dans les traditions populaires et se retrouve chez quelques écrivains, tendance recelée par l'évolution antagoniste de l'époque de centralisation. Ensuite l'étude examine les sources qui en 1515 reflètent la prise en considération des intérêts de la paysannerie, productrice des marchandises, tout en soulignant les parallélismes retrouvés dans le soulèvement anglais de 1381. L'auteur analyse la reprise des luttes contre les taxes douanières, luttes qui se traduisirent dans les revendications et dans les actions des insurgés; et qui aussi ont leurs parallélismes allemands et anglais. Tout cela ne manque pas d'attester la force d'une tendance d'évolution contraire à celle du «deuxième servage». À l'encontre des aspirations des seigneurs visant à maintenir le servage perpétuel, la population des villages et des bourgades agricoles s'efforçait de se procurer les droits civils des tenanciers. Par la suite l'étude commente l'idéologie qui se proposait de liquider le régime féodal. Quant aux insurgés, la légalité de leurs actions se vit motivée par l'autorisation leur accordée par l'Église pour le rassemblement à la croisade. La bulle appelant à la croisade avait dans les conditions idéologiques de l'époque une force mobilisatrice. Tout en conservant les formes de l'armée des croisés l'appel de Dózsa prononcé à Cegléd insiste à ce qu'il n'est pas assujéti aux seigneurs. L'appel et d'autres sources encore témoignent de ce que la fidélité au roi subsistait chez Dózsa; les illusions nourries à l'égard du roi se retrouvent dans les traditions populaires aussi. La proclamation de Cegléd s'adressa énergiquement à ceux qui se refusaient à se rallier au soulèvement, les menaçant de mort et du ravage de leurs biens. La réalisation de la proclamation se trouve avérée par les nouvelles contemporaines aussi bien que par les documents variés des chroniqueurs à peu près contemporains. La mobilisation générale et obligatoire du peuple se réalisa aussi; les nobles étaient également sommés à se rallier au soulèvement, et ceux qui s'opposaient, étaient voués au déperissement. L'étude procède à une comparaison entre cette pratique de la guerre paysanne de 1514 et les courants radicaux allemands de 1525. Le meurtre des nobles ne témoignait point du radicalisme des insurgés, c'était plutôt la conséquence de l'opposition de la noblesse. Les insurgés visaient à l'amener à la reddition, au ralliement forcé. Les revendications portaient sur la liquidation du régime nobiliaire, de la classe seigneuriale. Les aspirations visant à supprimer les droits privés des Ordres après les événements déroulés en Bohême et en Transylvanie au XV^e siècle se traduisirent dans l'idéologie de la guerre paysanne de 1514. Les insurgés se considéraient comme des éléments constitutifs du pays (regnum). Pour terminer, l'étude analyse la forme religieuse de l'idéologie de la guerre paysanne, les efforts portés à la transformation de l'hérarchie ecclésiastique et le rôle de Lőrincz Mészáros. La foi dans la mission des insurgés, ainsi que l'idée et la devise de la liberté (libertas) s'y observent clairement.

A „METHODIZMUS” ÉS A ZRINYI-MONTECUCCOLI VITA

(I. rész)

A Zrínyi-Montecuccoli vita kérdésének rendezése régi adóssága a magyar történetírásnak. E tanulmány célja, hogy ehhez a rendezéshez az első lépéseket megtegye.

Tanulmányunkban a hangsúlyt inkább Montecuccoli hadvezetésének és hadtudományi műveinek vizsgálatára helyeztük. Ezzel az volt a célunk, hogy eloszlassuk azt a nagy tájékozatlanságot, amely a magyar hadtörténeti és történeti kutatásban Montecuccoli működésének megítélése körül uralkodik. A magyar történetírás úgy akarta Zrínyi igazát megvédeni, hogy lényegében nem vette figyelembe és nem vizsgálta a másik fél, Montecuccoli tetteit és írásait. Szükségesnek látszott tehát, hogy Montecuccoli életművét is az egyetemes összefüggések figyelembevételével és minden nacionalista elfogultság, valamint romantikus túlzás nélkül vizsgáljuk, amint ezt Zrínyi hadtudományi munkásságának értékelésével kapcsolatban már más helyen megtettük.¹

¹ Az eddigi felfogástól eltérően Zrínyi helyét az egyetemes hadtudományban *Zrínyi Miklós, a hadtudományi író* c. tanulmányomban próbáltam meghatározni. (Megjelent: *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Bpest, 1957 kötetben.) E tanulmány megírásánál törekvésem főleg arra irányult, hogy Zrínyi valódi és az egyetemes hadtudomány szempontjából sem jelentéktelen hadtudósi rangját minden sovinizmustól mentesen és egyetemes perspektívába illesztve határozzam meg.

Montecuccolit illetően az egyetemes történet és hadtörténet kutatóinak véleménye igen eltérő. A német szerzők tekintélyes része elítéli; Clausewitz, akinek véleményével a tanulmány folyamán még foglalkozunk, súlyosan elmarasztalja. Véleményéhez minden tekintetben csatlakozik *Zwiedineck-Südenhorst*: *Deutsche Geschichte*, Stuttgart, 1890. c. művében (1. köt. 402. és k. l.); *Erdmannsdörffer*, bár enyhébb formában, szintén elítéli Montecuccolit és sokallja „methodikus aggodalmaskodásait” (*Deutsche Geschichte*, Berlin, 1892. 1. köt. 370. l.). Legújabban *Huch* is csatlakozik ezekhez a véleményekhez (*Untergang des römischen Reiches deutscher Nation*, Berlin, 1954, 69. l.). Viszont a német hadtörténetírásban *Bernhardi* igen nagyra értékeli Montecuccoli hadtudományi munkásságát (*Friedrich der Grosse als Feldherr*, Berlin, 1881. 2. köt. 629. l.). Ugyancsak a német *Stegemann* kiemeli Montecuccolinak a császári armádia megreformálása terén kifejtett nagy érdemcité (*Der Krieg*, Berlin, 1939. 2. köt. 8. és 64. l.). Montecuccoli legrészletesebb, bár tudományos szempontból távolról sem kielégítő életrajza olasz szerzőtől van: *Campori*: *Raimondo Montecuccoli*. Firenze, 1876. Az osztrák történetírás — bár erre már a hála is kötelezné — még egy részletes életrajz erejéig sem foglalkozott Montecuccolival. *Meynert*, az osztrák hadtörténetírás egyik legnagyobb művelője könyvében egyáltalán nem foglalkozik Montecuccoli szervezői munkásságával (*Geschichte der k. k. österreichischen Armee*. Bd. 1–4. Wien, 1852–1854). A Feldzüge-nek a XVII. század végi hadviselésről megrajzolt képében Montecuccoliról néhány óvatoss és kissé homályos megjegyzést olvashatunk, melyekből még némi elítélés is kiérezhető (*Feldzüge des Pr. Eugen von Savoyen*. I. Serie. I. Bd. Wien, 1876. 589–590. l.). *Redlich* a manőrvirozó stratégia hívének tartja, aki szívesen kerülte a döntő csatát (*Österreichs Grossmachtbildung*. Gotha, 1921. 218–219. l.). Az osztrák

De más oka is van annak, hogy részletesebben foglalkozunk Montecuccolival. Tudvalevő, hogy a magyar történetírás Zrínyi és Montecuccoli ellentétében lényegében hadtudományi elméleti vitát lát; Montecuccoli képviselte volna az un. „methodista” hadvezetést és hadtudományt, míg Zrínyi az „antimetodista” elmélet és gyakorlat híve lett volna. Szerintünk ez teljesen alaptalan állítás, sőt az a meggyőződésünk, hogy methodizmus nem is létezett. Tanulmányunkban elsősorban ezt a fikciót igyekszünk megcáfolni. Úgy véltük, hogy ezt a célt akkor érhetjük el legbiztosabban, ha bemutatjuk, hogy a methodizmus szellemi atyjának tekintett Montecuccoli hadvezetésében és írásaiban semilyen „methodista” elem nem található.

Tanulmányunk egész szerkezete e cél eléréséhez idomul. Az első részben Montecuccoli hadvezetését vizsgáljuk, a másodikban írásait elemezzük. E két első rész célja, hogy a mesterkelt methodizmus-antimetodizmus ellentét kiküszöbölésével szabaddá tegye az utat a két hadvezér közötti ellentét valódi okainak feltárásához, amit a tanulmány harmadik részében hajtunk majd végre.

I. MONTECUCCOLI HADVEZETÉSE²

I. Az 1661-64. évi török háború³

Az 1661-64. évi török háborúra közvetve II. Rákóczi György felelőtlen lengyelországi kalandja adott okot, de közvetlenül Bécs habozó, nehézkes, lassú, de a döntő pillanatokban mégis kapkodó politikája. Bécs politikáját ebben az időben a török háborútól való páni félelem irányította, és paradox módon éppen ez vezetett a háborúhoz, amint ezt Sagredo velencei

történetírásnak Montecuccolival szemben fennálló adósságát igyekszik törleszteni legújabbban *Hantsch* (Die Geschichte Österreichs. Wien, 1953. 2. Aufl. 2. köt. 30—31. l.). Érdekes módon — bár a francia hadtörténetírás magas színvonalát tekintve ez érthető — Montecuccoli érdemeit a franciák ismerik el leginkább. Már a XVIII. századi francia katonai írók is igen nagyra értékelték, műveit lefordították és sok esetben egész passzusokat vettek át tőle. *Roussel*: Histoire de Louvois, Paris, 1879. c. művében igen elismerő hangon ír róla (1. köt. 46. l.), és *D'Aumal* a francia hadvezérek „legfélelmetesebb ellenfelének” nevezi, aki a „stratégiának és taktikának egyaránt mestere volt” (Histoire des princes de Condé. Paris, 1896, 7. köt. 352—353. l.). *Lavisse* szerint egyedül Montecuccoli volt összemérhető Turenne-nel és Condéval (*Histoire de la France illustrée*. 2. köt. 2. rész. 331. l. Paris, 1911).

² Montecuccoli hadvezetését csak két legutolsó háborújában, az 1661—64. évi török, és az 1672—75. évi francia háborúban elemezzük. Fzt azonfelül, hogy e háborúk a hadvezéri képességeink teljében levő Montecuccolit mutatják be, az is indokolja, hogy az 1661—64. évi háború eseményei indították el a Zrínyi—Montecuccoli vitát és általánosságban ennek a háborúnak a vizsgálata mély bepillantást enged a XVII. századi magyar—Habsburg viszonyba. Az 1672—75. évi hadjáratok vizsgálata pedig azért fontos, mivel módot ad a nyugati hadviselés megértésére és hozzásegít ahhoz, hogy vitába szállhassunk azokkal a véleményekkel, melyek Montecuccolit a tényekkel szemben elmarasztalják.

³ Felhasznált források és irodalom: *Montecuccoli*: Trattato della Guerra col Turco in Ungheria. Grassi kiad. Turin, 1821; *Rintelen*: Die Feldzüge Montecuccolis gegen die Türken. Oest. Mil. Zeitschrift 1828; *Huber*: Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte. 1658—1664. Különnyomat. Wien, 1898; *Forst*: Die deutschen Reichstruppen im Türkenkriege. 1664. Mitth. d. Inst. f. öst. Gesch. 1901; *Schempp*: Der Feldzug 1664 in Ungarn. Stuttgart, 1909. Ezenkívül a később hivatkozott források és irodalom.

követ is megállapította: „A császár azért keveredett bele ebbe a háborúba, mivel túlságosan el akarta kerülni.”⁴ Kezdetben ugyanis a török sem akart háborút, Erdélyt nem akarta török tartományá tenni és Magyarországon sem akart hódítani. Célja csupán az volt, hogy a lehető leggyorsabban rendet teremtsen Erdélyben, hogy zavartalanul folytathassa Velence elleni háborúját. Miután azonban Bécs politikailag túl sokat tett ahhoz, hogy a Porta elhitesse, hogy nem ő áll az erdélyi zavarok mögött, de katonailag túl keveset, hogy ne keltse a teljes védtelenség látszatát, a török, kezdetben csak rendcsinálás céljából, később, látván a könnyű zsákmányt, már hódító szándékkal lépett fel. Így került sor egy olyan háborúra, amelyet kezdetben egyik fél sem akart. A baj nem az volt, hogy végeszakadt a csupán látszólagos békének, melyben mindennaposak voltak a kölcsönös határsértések, portyák és pusztítások, hanem az, hogy a bécsi udvar kétbalkezes politikája következtében a legrosszabb feltételek között került sor a háborúra.

Az 1661. évi hadjárat

1660-ban a török elúnván Rákóczi mozgolóadásait, nagyobb sereget küld Erdély ellen. A szászfenesi csatában az erdélyi hadak vereséget szenvednek és Rákóczi a csatában szerzett sebesülésébe belehal. Ezután a török Várad ellen fordul, de Bécs ölbetett kezekkel nézi a vár ostromát, majd elfoglalását. Az igen nagy stratégiai fontosságú vár eleste később mégis megmozgatja a bécsi politika álmos intézőit és elhatározzák, hogy a török terjeszkedését háború árán is megállítják. Külhatalmak megnyerésére diplomáciai lépéseket tesznek, és komoly katonai előkészületekbe fognak. Megérkeznek Erdély követei is, akik a nem régen fejedelemmé választott, de a török által el nem ismert Kemény János nevében fegyveres segítséget kérnek. 1661 májusában Montecuccoli irányításával kidolgozzák Erdély megsegítésének tervét, melynek lényege az, hogy a támogatást nem közvetlenül adják, hanem közvetve, Esztergom és Buda ellen intézett diverzió útján. Eme közvetett segélyadás indoka az, hogy a felsőmagyarországi viszonyok, a rossz utak, az élelmi készletek hiánya, a lakosság ellenséges magatartása, a nagy távolság, valamint a Komáromtól Füleken, Tokajon és Szatmáron keresztül húzódó utánpótlási vonalnak a török által való veszélyeztetése miatt nem célszerű, sőt kimondottan veszélyes a hadakat Erdélybe küldeni. Viszont feltehető, hogy a török nem nézné tétlenül fő várainak, Esztergomnak és Budának ostromát, és az Erdély ellen küldött hadait ide irányítaná, tehát elmúlna a veszély a fejedelemség feje fölül.

Eme igen helyes hadműveleti terv végrehajtására minden előkészület megtörténik. Komáromban tekintélyes mennyiségű élelmi és hadi készletet halmoznak fel. Montecuccoli vezetése alatt ideérkezik kb. 14—15.000 katonát számláló, válogatott, az északi háborúban megedződött veterán sereg. Az ellátás nem hagy semmi kívánnivalót maga után, a hangulat kitűnő. Már indulóban van a had Esztergom felé, amikor parancs érkezik Bécsből: a sereg menteljen azonnal Kemény közvetlen megsegítése végett a Tiszához. A parancs nagy megrökönyödést okoz. Montecuccoli tiltakozik, de tiltakozása süket fülekre talál „a császár nagybefolyású, de kevés haditapasztalattal rendelkező”

⁴ *Fiedler*: Die Relationen der Botschafter Venedigs. Wien, 1867. 104. l. (Fontes Rerum Austriacarum. II. Abt. XXVII. Bd.)

tanácsosainál, és el kell indulni a Tisza felé, ahol „Isten tudja, milyen nyomorúságok várnak a hadseregre”.⁵

A sereg fáradságos menettel, élelemhiánnyal és betegséggel küzdve, állandó csatározásban az ellátatlan katonaság rablásainak ellenszegülő lakossággal, augusztus első hetében ér a Tiszához. Így Montecuccoli feladatát tulajdonképpen már végre is hajtotta, mivel az udvar eredeti parancsa csak úgy szólt, hogy a Tiszához vonuljon. Ő azonban elhatározza, hogy nem marad itt, hanem egyesülve Kemény hadaival, bevonul Erdélybe és kiszorítja a török sereget, mely erre az időre már teljesen előzönlötte a fejedelemség területét. Tehát az Erdélybe való bevonulás Montecuccoli saját elhatározásából eredt. Hogy miért tette ezt, máig nem tisztázott. Lehetséges, hogy arra számított, hogy Kolozsvárott jobb ellátási körülmények közé kerül hadával, mint a Tiszánál, ahol alig volt valami élelem. Talán arra is számított, hogy a török, látván a meglehetősen erős császári és erdélyi hadat, engedni fog és belecgyezik Kemény fejedelemségébe.⁶

Az előnyomulás folyamán Montecuccoli, bár Bécsbe írt levelei nem emellett szólnak, mintha keresné a döntő csatát a törökkel. Magatartásából és Keményhez intézett üzenetéből erre lehet következtetni.⁷ Helyzete nem volt könnyű: Bécs a hadsereg megőrzését kívánta a következő évi, most már a szövetségesekkel együtt megindítandó nagy hadjáratra, viszont az erdélyiek, akiknek a nyakán ott ült a török, annak kiűzését kívánták, ami nyílt csata nélkül nem mehetett volna végbe. Az erdélyiek előtt nem fedhette fel Bécs valódi szándékait, mert az súlyos politikai következményekkel járt volna: az egyébként is elég erős török orientáció megszilárdulását és az erdélyiek kiegyezését a Portával. Viszont másik oldalról, már önmagában az a tény, hogy bevonult Erdélybe, magában hordta a döntő csata lehetőségét, azonkívül az sem valószínű, hogy látszatintézkedésekkel akarta volna félrevezetni Keményt, akinek katonai kvalitásairól igen jó véleménnyel volt.⁸

A sereg nehézségei a Kolozsvárig tartó menetben csak fokozódnak. Nincs élelem, éhség, betegség tizedeli a hadakat. A had Szatmárnál kapott utoljára kenyeret, „azolta mind jöttünk — írja Kemény — s egyebütt nem volt annyi élés sehol, sem Szilágyságban, sem Erdélyben, ahol megprófontolhatta volna hadait, ki miatt igen elbádjattak volt a hadak, kiváltképen a gyalogság. . . a török. . . készen várja. . . és ezek éhenholtak, fáradtak, kenyeret nem találnak. . .”⁹ A török kerüli a harcot és a császári sereg elől vissza-

⁵ Della Guerra col Turco. Lib. II. cap. VIII.

⁶ A kérdést Huber sem tudja eldönteni, i. m.: 39. és k. l. Montecuccoli elképzelésére Sagredo követ jelentéséből következtethetünk. Eszerint Montecuccoli véleménye az volt, hogy mindenképpen be kell vonulni Erdélybe, akár békéről, akár háborúról van szó. Ha háborúra kerül sor, jobb azt Erdélyben viselni, mint a „saját országban”, viszont ha békéről van szó, előnyösebb feltételeket lehet kicsikarni a töröktől, ha megvetették a lábukat Erdélyben. *Montecuccoli*: Ausgewählte Schriften. Wien, 1899—1900. 4. köt. 85. l.

⁷ Rédei Lászlónak aug. 18-án kelt leveléből tudjuk, hogy még az egyesülés előtt Montecuccoli azt üzenté Keménynek, hogy a császár parancsa az, hogy „ha vár alatt találja az ellenséget, elűzze alóla, ha meg nem harczol véle; ha mezőben találja, megharcolja véle; . . .” *Nagy Iván*: Rédei László történeti maradványai. MTT. 1871. 187. l.

⁸ Ezt írja Kemény haláláról: „E katasztrófánál Kemény, e figyelemreméltó tulajdonságokkal és hosszú katonai tapasztalatokkal rendelkező fejedelem, életét vesztette.” *Della Guerra col Turco*. Lib. II. cap. XVII.

⁹ *Nagy Iván*: Rédei László történeti maradványai. 187. l.

vonul Kolozsvár alá. Montecuccoli reménysége most már csak Kolozsvárban van, ahol Kemény tájékoztatása szerint bőven várja élelem a katonákat.

Kolozsvárra érve azonban váratlan bonyodalmak fogadják Montecuccolit és Keményt. A kilátásba helyezett élelemből alig van valami és pénz sincsen. Legnagyobb baj, hogy az erdélyi rendek a török nyomására Appaffyt választják fejedelemmé a marosvásárhelyi gyűlésen. Mi legyen most már a teendő? A sereg vesztesége a nélkülözések következtében harc nélkül is 3000 ember. Az esőzések következtében az utak sártengerré változtak, küszöbön áll a tél. A törököt tovább követni és keresni vele a csatát nem lehet, a sereg állapota és az ellenség számbeli fölénye miatt. Kolozsvárott viszont nem maradhatnak, mivel teljesen felélnék a környéket, ami pedig eme nagyfontosságú városnak a jövőben való megtartása szempontjából igen hátrányos lenne. Tehát nincs más választás, mint visszamenni. Így indokolja Montecuccoli visszaemlékezéseiben a visszavonulást.

Azonban más, súlyosabb okok is fennforogtak. Amíg a török nem ültette be Apaffyt a fejedelmi székbe, remélni lehetett, hogy egy győztes csatával el lehet ismertetni Keményt. Ebben az esetben talán nem került volna sor általános háborúra. Miután azonban Apaffy behelyezésével a Porta határozottan kimutatta, hogy nem akar tudni Keményről és nem enged beleszólást Erdély ügyeibe, a döntő csata biztosan elindította volna a nagy háborút, amiért Montecuccoli már tényleg nem vállalhatta a felelősséget. Végül is Montecuccoli fejtöréseinek az udvar parancsa vet véget, mely határozottan eltiltja a döntő csatától. Ezután még Montecuccoli Keménnyel együtt azon van, hogy az erdélyiek előtt eltitkolja a Bécsből jött tiltó parancsot, a visszavonulást pusztán katonai indokokkal magyarázzák, azonban színlelésük hiábavaló, mivel mindenki előtt világos, hogy azért kell visszavonulni, mert Bécs sorsára hagyta Erdélyt.¹⁰ A had szeptember közepén indul vissza, november elején Tokaj vidékére érkezik és december közepén Kassa alatt táborozik. A katonák között széles rendeket vág a halál, Kassáig 5—6000 ember pusztul el az éhségtől, a járványtól és a rettenetes nélkülözésektől.¹¹

Az eredménytelen hadjárat, Erdély bukása, az éhező katonák kíméletlen rablásai és pusztításai hatalmas elkeseredést keltenek Magyarországon. Montecuccolit okolják a történekekért, aki erre magyargyalázó röpiratban válaszol. Zrínyi tollat ragad, visszautasítja Montecuccoli vádjait és fölényes szellemességgel, maró gúnnyal bélyegzi meg hadvezetését.

Pedig, amint láthattuk, nem Montecuccolit terhelte a felelősség.¹² A balsiker oka a bécsi udvar kapkodása volt. Az alapjában helyes haditerv megvál-

¹⁰ Szalárdi biztosan tudott róla, hogy Montecuccolinak határozott parancsa volt, hogy a csatát kerülje. Ezt írja: „Bizonyosabb okát megtérésének (ti. Montecuccoli visszavonulásának) azt adták, hogy titkon oly ordinanciája volt a generálnak: ha a török Erdélyben magyar fejedelmet választ, meg ne harcoljon...” Szalárdi arról is hirt ad, hogy Kemény egybegyűjtötte az erdélyi hadakat, és előttük pusztán katonai indokokkal mentette a császári sereg visszavonulását. Szalárdi János siralmas magyar krónikája. Bpest, 1853. 620—621. l.

¹¹ Szalárdi 8000 halottról tud. Uo. 628. l.

¹² Maga Kemény sem Montecuccolit okolta; így ír 1661. nov. 28-án Rédcinek: „Igazán referálta Kld. szolgálja, hogy Cuculi uram visszatérése sokaknak nem tetszett légyen, mind azáltal ratioinak hely adatott, úgy ismerem; én is nem akartam semmiben vádolni.” HK. 1892. 461. l. Egyébként Acsády is megállapította, hogy nem Montecuccolit terhelte a felelősség az erdélyi kudarcért. Megállapítása csodálatosképpen hosszú időre teljesen feledésbe merült. Magyarország története I. Lipót és I. József korában. Bpest, 1898. 158. l.

toztatása szükségszerűen vonta maga után a katasztrófát. A rögtönzés sehol sem vezethet jó eredményre, legkevésbé a hadviselésben, ahol azon túlmenően, hogy a katonákat csatába kell vezetni, gondoskodni kell eltartásukról is. Ez nem történt meg — nem történhetett meg — az erdélyi hadjáratban, és ezért Bécsot terheli a felelősség. Viszont alig lehet kétségünk afelől, hogy ha végrehajtják Montecuccoli tervét, Erdély felől elmúlt volna a veszély. Ugyanis a török semmi esetre sem nézte volna tétlenül Esztergom és Buda ostromát, és felmentésükre sietett volna. Azonban annyi haderő nem állott rendelkezésére, hogy egy időben két feladatot is végrehajthasson, tehát a fenyegetett várakat is segítse és Erdélyt is megtámadja. Ugyanis, amikor a török megindította az erdélyi büntető expedíciót, tulajdonképpen rendkívül kockázatos vállalkozásba kezdett. A rendelkezésére álló hadak nem lévén elegendők, a magyarországi várakból vont el csapatokat, úgy hogy azok szinte védtelenül maradtak. Ezért sikerülhettek időközben Souches, Batthyány és Zrínyi vállalkozásai mélyen benn török területen. És amikor e vállalkozásokról szóló hírek és a magyarországi török parancsnokok kétségbeesett segélykérő levelei Erdélybe érkeztek, a török főparancsnokságon szinte pánik vett erőt és a legnagyobb sietséggel rendelte vissza a magyarországi helyőrségeket.¹³

Az 1663. évi hadjárat

A politikai döntések a katonai műveletekre közvetlen befolyást gyakoroltak. Épp ezért elengedhetetlen, hogy legalább futó pillantást ne vessünk a Bécs magatartását meghatározó tényezőkre és próbáljuk megérteni politikáját. Természetesen ez a megértés távolról sem jelent felmentést, sőt éppen e politikát motiváló körülmények ismeretében láthatjuk, hogy a 60-as években Bécs nem foglalkozott — nem foglalkozhatott — komolyan Magyarország felszabadításának gondolatával, és épp ezért a magyar rendiség Bécs ellen való fordulása és az itt-ott lappangó török orientáció nemcsak jogosult, de éppen a két oldalról ránehezülő elviselhetetlen nyomás megszüntetése miatt szükséges is volt.

A két fél erőviszonyait tekintve, Ausztria nem gondolhatott arra, hogy egyedül vegye fel a harcot a törökkel, és feltétlenül külső segítségre volt szüksége. Ennek a segítségnek azonban igen nagy ára volt. A török ellen indítandó háborúban elsősorban a Német Birodalom által nyújtott támogatásra, az ún. „Türkenhilfe”-re számíthatott. A birodalmi fejedelmek jelentős része azonban erősen Habsburg-ellenes volt, sőt ebben az időben létrejött már francia vezetés alatt a rajnai szövetség, melynek kimondott célja annak megakadályozása, hogy a császár segítséget nyújtson a spanyol Habsburgoknak

¹³ Evlia Cselebi „Szerencsétlen és kellemetlen események” cím alatt híven érzékelteti a dunántúli eseményeknek az Erdélyben működő török hadak parancsnokára gyakorolt hatását: Buda, Esztergom, Fehérvár, Simontornya, Kanizsa váraiból kétségbeesett hangú levelek érkeznek: „Kegyelem! Szultánom siess! Nép, tartomány elvesztett!” A német császár kileste a zsákmányolásra alkalmas időt, s a budai vilajetet üresen találván „hadait a török várak ellen küldte”. Erre a hírre „Ali pasánál erő és önuralom nem maradt... egy percet sem halogatva, nagy sietséggel hívta a budai vezírt... s mondá: Gyorsan, ne késsél testvérem! Budai elajétoddal azonnal indulj el s három konakot eggyé tévén, érd el budai határodat.” Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai, 1660—1664. Ford. Karácsony Imre. Bpest, 1904. 139—140. l.

Franciaország ellen. Ugyanis a Spanyolországnak nyújtott segély azzal a veszéllyel járt, hogy háborúba sodorja a Német Birodalmat, méghozzá olyan háborúba, melynek hasznát egyedül a Habsburgok láthatják, de minden kárát a birodalom szenvedti. Tehát a rajnai szövetség révén Franciaország irányító befolyásra tett szert a német birodalmi politikában. Így amikor a császár a „Türkenhilfe”-ért folyamodott, nemcsak az egyes birodalmi fejedelmek ellenállását kellett legyőznie, hanem meg kellett küzdenie a francia diplomáciának szinte már virtuozitásba menő ügyességével és a Versaillesból bőven ömlő arany csáberejével is, ami mindig alkalmas volt az egyes fejedelmek politikai meggyőzésének kialakítására. Bonyolította a kérdést az is, hogy a német protestánsok nem szívesen nyújtottak segélyt annak az Ausztriának, mely tartományaiban a legbrutálisabb eszközökkel üldözte a protestánsokat. Nem voltak egyáltalán biztosak abban, hogy a küldött segélyt a török háború helyett nem fordítják-e a protestánsok üldözésére. De ha erről biztosítékot nyertek is, még mindig nem lehettek nyugodtak afelől, hogy a segélypénzek nem tűnnek-e el nyomtalanul a közismerten korrump bécsi hivatalnokok zsebeiben. Közrejátszott továbbá az a szempont is, hogy a német fejedelmek szívesebben nyújtották a segélyt katonában, mint pénzben, mivel így befolyást gyakorolhattak a hadvezetésre, azonkívül a török veszély címén beszédett adó országukban maradt, azzal maguk gazdálkodhattak és így nem jelentéktelen mellékhaszonra tehetek szert. Végül csak ily módon tudták biztosítani az állandó pénzzavarral küzdő fejedelmek abszolutista törekvéseik legfőbb eszközének, az állandó hadseregnek fenntartását, amit Bécsből egyáltalán nem néztek jó szemmel. Nem esodálható tehát, hogy Bécsben húzódoztak a birodalmi segély igénybevételeitől. Végül is azonban 1662 elején elhatározták a birodalmi gyűlés összehívását, mely hivatta volt a török segély ügyét tárgyalni.

Az egész 1662. év alkudozásokkal telik el, és időközben folynak a tárgyalások a törökkel is. Azonban a bécsi udvar légkörének megfelelően ebben sem voltak következetesek, és a Porta megunván a sok huza-vonát, végül is elhatározta magát a nagy háborúra. 1663. április 12-én, amikor Reniger konstantinápolyi rezidens újra felkeresi a nagyvezírt, hogy közölje Bécs békehajlandóságait és az akkor már igen súlyos feltételek elfogadását, már mindennel elkéstek; a szultán átadta a próféta zászlaját a nagyvezírnök, ami a háborút jelenti.

Mikor Bécsben hírül veszik a török hadüzenetet, a legnagyobb pánik tör ki. A hadsereg teljesen készületlen, mindössze 28 000 katonát tudnak a töröknek irdatlan nagy, a hírek szerint 120 000 embert kitevő hadseregével szembeállítani, és ebből is csak 4—5000 ember alkalmazható mozgó hadműveletekre, a többi gyülekezőben van még, vagy a várakban lát el szolgálatot. Montecuccoli kapja a hálátlan feladatot, hogy ezzel a maroknyi haddal tartóztassa fel a törököt és védje meg Bécsét. Természetesen szó sem lehet arról, hogy nyílt csatát kockáztasson, ezért állást foglal Magyaróvár környékén, ahonnan, mint központi és igen jól védhető helyről, a török előnyomulásának megfelelően alkalmazhatja hadseregét. Ausztria szerencséjére a török előnyomulását igen meglassítja az esőzés, csak június közepén érkezik Buda alá és innen se indul egyenesen Bécsnek, hanem belefog Érsekújvár ostromába. Montecuccoli csekély erőivel még azt sem akadályozhatja meg, hogy a tatárok beüssenek Morvába, nemhogy az ostromlott vár segítségére siethetne. Az Ausztriából lassan érkező erősítésekkel és a magyar felkeléssel együtt csak október közepére gyülekezik

össze annyi erő, hogy komolyabb hadműveletekbe lehet kezdeni. Ekkorra azonban Érsekújvár már elesett. A magyar felkelő hadak élén Zrínyi sikeres vállalkozásokat hajt végre ugyan, azonban a dolgok lényegén ez már nem változtat. Bécs ugyan megmenekült, de Érsekújvár és vele együtt nagy darab magyar terület a töröké lett.

A hadjárat siralmas vége, Érsekújvár eleste hatalmas felháborodást kelt nemcsak a magyaroknál, hanem Európa-szerte is. Megint Montecuccoli a bűnbak, ő áll a támadások középpontjában. Pedig hadvezetését most sem lehet hibáztatni. Feladata Bécs védelme volt és nem Érsekújvár felmentése. Erre az adott erőviszonyok mellett nem is vállalkozhatott.

Az 1664. évi hadjárat

Az 1663. évi események meggyőzték a bécsi udvart arról, hogy félmegoldásokkal, ravasz, vagy legalábbis annak látszó diplomáciai manőverekkel nem lehet a török támadó szándékát leszerelni. Így előtérbe kerül a nyugati segély kérése. Lipót császár decemberben Regensburgba utazik, hogy személyes jelenlétével szerelje le a birodalmi gyűlésen egybegyűlt rendek felháborodását és meggyőzze őket az udvar komoly szándékairól. A leghatásosabb eszköz erre valamilyen katonai siker lenne, valamilyen vállalkozás, melyet azonnal, még a tél folyamán végre lehetne hajtani. Éppen kapóra jön Zrínyi, akinek tekintélyét előző évi sikeres portyázásai igen megnövelték. Zrínyi még novemberben kérte az udvart, hogy Észak és Pécs irányába vállalkozást hajtasson végre. Ekkor elutasították kérését, de most, látva a birodalmi gyűlés hangulatát, örömmel kapnak rajta.¹⁴

Zrínyi a vállalkozást fényes sikerrel fejezi be. Az eszéki hidat felgyűjtja, Somogyot és Baranyát felperzseli, így pusztasággá változtatván a Kanizsa ellátását biztosító területet, elvágja utánpótlását és megteremti az alapot a vár ostromához. Azonban az ostromhoz Bécs engedélyére és segítségére lenne szükség. Mindkettő késik. A császár csak március 18-án engedélyezi az ostromot. A vár megszállását április 8-ra tűzik ki, azonban a szükséges felszerelés és tüzérségi anyag késedelmes szállítása miatt ez kitolódik 30-ikára, a tüzérségi támadást pedig csak május 9-én kezdhetik meg. Pedig minden nap késés nagy mértékben csökkenti az ostrom sikerének esélyeit. Belgrád körül erős török csapatösszevonások folynak, az eszéki hidat lázas sietséggel javítják, élelemmel töltik fel a raktárakat, tehát minden előny, amit a híd lerombolása

¹⁴ Hogy Zrínyi vállalkozását politikai indokok alapján engedélyezték, arra nézve a források egybehangzóan nyilatkoznak. Montecuccoli így ír: „Ő (ti. Zrínyi) a közjó iránti buzgalomtól és ama reménytől vezetve, hogy az ellenséges helyőrségtől megszabaduljon (ti. Kanizsától), mely a tartomány nyakán ült és uralkodott felette, olyan valószínű okokkal tudta ajánlani a vállalkozást a császárnak, aki ebben az időben Regensburgban tartózkodott, hogy az egész birodalom nagy tetszéssel elfogadta és buzgón sürgette végrehajtását.” Della Guerra col Turco. Lib. II. cap. XLII. Ugyanilyen értelemben nyilatkozik Lipót császár is 1664. máj. 26-án kelt levelében: „Ez alkalommal nem akarjuk ismételni . . . hogy milyen nyomós okok miatt kellett megengednünk ezt a vállalkozást, amennyiben mindenki, különösen pedig a birodalom választói és fejedelmei a segély (ti. a török segély) pontjainak megtárgyalásánál erre erősen kényszerítettek és más pontokat nem is akartak tető alá hozni, sőt ennek elhagyásával többeknek azon hiedelme kapott volna tápot, hogy mi csak követeléseket támasztunk a török veszély ürügye alatt, de tulajdonképpen nem áll szándékunkban komolyan hadakozni; ezért mi akkor, ahogyan közöltem, elhatároztuk, hogy ezt a vállalkozást végrehajtjuk.” Idézi *Schempp* : i. m. 78–79. l.

és a vidék felperzselése jelentett, kárbavész; a török felmentő sereg előbb fog beérkezni, mint Kanizsát be tudnák venni. Zrínyi látja ezt, már szívesen le is mondana az ostromról, azonban már nem teheti, hogy visszalépjen. A nehéz, mocsaras terepen igen lassan halad előre az ostrom, s közben egyre riasztóbb hírek érkeznek a török sereg közeledéséről. Június 1-én, amikor pedig már csak néhány nap választja el a kapitulációtól az élelmi utánpótlástól megfosztott, kiéhezett várat,¹⁵ a helyzet tarthatatlanná válik és a tábornoki haditanács elhatározza az ostrom felhagyását. A sereg megkezdí visszavonulását Új-Zrínyivár felé, ahova csak nagy ügyel-bajjal tud megérkezni, mivel a török előcsapatok már a vár alatt vannak.¹⁶

E baljós események híre nagy riadalmat kelt Bécsben. Nemesak arról van szó, hogy a kidolgozott tervek mind összekuszálódtak,¹⁷ hanem arról is, hogy Stájerország nyitva áll a török előtt. Lipót császár elrendeli a Duna mentén gyülekező császári főseregnek a Drávához és a Murához való átcsoportosítását és Montecuccolit bízza meg a főparancsnoksággal. Így tehát a fő hadműveletek súlypontja erre a császári szempontból kedvezőtlen hadszínterre terelődik át. Montecuccoli azonnal leutazik Grazba, tárgyal az ottani haditanáccsal, majd Új-Zrínyivárhoz megy. A helyzet, amit talál, lesújtó: a csapatok a legnehezebb körülmények között állnak ellent a török egymást követő rohamainak, a katonák éheznek, szívüket vesztették, az ellenség a vár felett uralkodó magaslatokról hatásos tűz alatt tartja a védőket, az alvezérek egyenetlenkednek egymással. Az általános stratégiai helyzet is a legrosszabb. A szövetségsereg csak most van gyülekezőben és Pozsonytól Karintiáig, Passautól Grazig vannak szétszórva a csapatok. Amíg ezek nem gyülekeznek össze, még gondolni sem lehet nagyszabású akcióra. Legsúlyosabb a helyzet az élelmezés

¹⁵ A török helyőrség kétségbeesett helyzetét az alábbi levél bizonyítja: „Az ellenség ágyúgolyóin kívül más ennyivalónk nincsen! — írja a vár parancsnoka a közeledő nagyvezírnek. Babocsa, Berzence, Pécs, Dárda váraknak az ellenség által való elfoglalása és az északi (észéki) hidnak elrombolása óta hozzánk segítség és élelmiszer nem érkezett, s helyzetünk szomorú.” Evlia Cselebi 3. köt. 500. l.

¹⁶ Az észéki vállalkozást és Kanizsa ostromát illetően a magyar és az osztrák, illetve német történetírás kercken ellenkező véleményen van. A magyar hadtörténetírás általában pozitívan értékelte a vállalkozást, bár nem látta meg összefüggését Kanizsa ostromával, hanem azt a török hatalom megtörésére, a Dráva völgyében elindított döntő csapásnak tekintette. *Rónai—Horváth*: Zrínyi Miklós, mint hadvezér. HK. 1891. Azonban ez túlzó következtetés. Zrínyi kijelentéseiből világosan látszik, hogy ő a vállalkozást pusztán Kanizsa ostroma előkészítésének tartotta. Erre már *Pauler* is rámutatott. Zrínyi Miklós és Montecuccoli Raimund. Bp. Szemle, 1867. 22. l. *Acsády*: i. m. 187. l., HK. 1893. 133. l.; Bécsben is így látták a kérdést: *Marziali*: Regesták a külföldi levéltárakból. Bpest, 1882. 241. l., sőt a törököknél is: *Fekete*: Mehmed Chalife „Tarich”-ja. HK. 1925. 425. l. Osztrák részről egyedül *Angeli* értékelí pozitívan az észéki vállalkozást: *Der Friede von Vasvár*. Öst. Mil. Zeitschrift. 1877. 5. l.; *Zwiedenick—Südenhorst* a vállalkozást felesleges erőpazarlásnak tartja: *Die Schlacht von St. Gotthard* 1664. Mitth. d. Inst. f. Öst. Geschichtsforschung. 1889. X. Bd. 442. l.; *Erdmannsdörffer* e véleményhez csatlakozik: i. m. 1. köt. 367. l.; *Schempp* is elítéli a vállalkozást és „cél-talannak” minősíti: i. m. 76—77. l.; *Hantsch* művében „meggondolatlanak” mondja a vállalkozást: i. m. 2. köt. 33. l.

¹⁷ Az 1664. hadjáratí évre szóló haditerv igen nagyszabású erőfeszítéseket helyezett kilátásba. Az osztrák, a birodalmi, a francia és a magyar csapatok 70—80 000 katonából álló hadsereget alkottak volna. E tekintélyes haderőt három csoportban akarták alkalmazni: a főerő Montecuccoli alatt a Duna völgyében működött volna és egy-egy hadsereg Felső-Magyarországon, illetve a Dráva vidékén. A hadműveletek anyagi előkészítésére igen nagy előkészületek történtek, és különösen a Dunánál élelemmel bőven ellátott raktárakat állítottak fel.

tekintetében. Stájerország és Muraköz teljesen kimerült az előző évi táborozások következtében, és nem tudja eltartani a csapatokat. Graz legfeljebb egy-két napi készletet tud szállítani egyszerre, így semmilyen élelmiszer tartalékot felhalmozni nem lehet. Az eredeti terveknek megfelelően a hadjáratához szükséges élelmi készletek nagy részét a Duna mentén raktározták, a birodalomból érkező szállítmányok pedig most ereszkednek le a Dunán. Ezek átszállítása a déli hadszíntérre hallatlan nehézségekkel jár, és az első szállítmány két hétnél előbb nem várható.¹⁸ Szinte minden stratégiai kombinációt kizárnak e súlyos ellátási nehézségek. A jelek azt mutatják, hogy a török, amint erőit összevonta, Bécs ellen fordul; ebben az esetben valamiképp meg kellene előzni a Rábánál, és ott útját állni. Azonban miként lehet ezt elérni, amikor közelebb van a Rábához, mint a szövetségesek és odavezető útjai is jobbak? Főleg pedig az élelmet hátán hordó Murától csak abban az esetben távolodhatna el a sereg, ha a csapatoknál néhány napi élelmi tartalék lenne. Ezenkívül valahol a Rába mentén is szükség lenne egy raktárra, melyből az odaérkező hadakat élelmezni lehetne. Azonban hogyan tudna Graz két ellátási csatornát is táplálni, amikor még egyen is alig csörgedezik az élelem?

Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy Új-Zrinyivár Bécs és Montecuccoli számításában csak mint „elhanyagolható mennyiség” szerepel. Egyetlen hivatása, hogy időt biztosítson a „keresztény hadak” gyülekezéséhez, de magának a várnak önmagában semmi értéke nincs, és érte egy katonát sem érdemes feláldozni. Egészen más szerepe van a várnak Zrínyi elgondolásaiban. Mint a Mura-vidék előre tolt figyelő állása, mint hídfőállás, igen fontos a török portyák elhárítása végett, és megkönnyíti a saját portyázói átkelését és visszatérését a Murán. Ezenkívül veszélyezteteti Kanizsát, elvágással fenyegeti utánpótlását. Ami Bécs szempontjából elhanyagolható mennyiség, jelentéktelen kis földdarab, az Zrínyi és a magyarság szempontjából nagy magyar terület és sok ezer ember élete. Ezért a vár sorsát illetően Zrínyi és Montecuccoli véleménye élesen eltér egymástól; Zrínyi tartani akarja minden áron, Montecuccoli és vezértársai pedig az udvartól kapott utasítások, de egyéni meggyőződésük szerint is, nem tartják fontosnak megtartását. Zrínyi, látván a császári vezérek álláspontját, céltalannak találja további ott tartózkodását és elkeseredetten hagyja el a tábort.

Új-Zrinyivár sorsa végül is beteljesedik. Nem tudják tartani a török egyre erősebb támadásaival szemben és kiürítik. A török levegőbe repíti a várat és elvonul Kanizsa felé. Most feszült várakozással teli napok következnek Montecuccoli számára. A Kanizsa körül tartózkodó törökről nem tudhatta, hogy mi a szándéka. Minden valószínűség szerint Bécs felé indul, tehát jó lenne a Rábánál megelőzni, azonban nem lehet elsiegni a dolgot, mivel előfordulhat, hogy újra visszatér a Murához, betör a védtelessé vált Muraközbe és előzönlí Stájert. Teljesen kizárt, hogy ő keresse fel az ellenséget, mivel az ellátási körülmények ezt nem engedik meg; legalább nyolc napi élelemmel kellene rendelkeznie, azonkívül a birodalmi és francia csapatok tábornokai se hajlandók ilyen vállalkozásba fogni.

¹⁸ A szállítmányok Bécs alól a Semmeringen keresztül kocsiztak egészen Grazig. Még nehezebb utat tettek meg a birodalomból érkező szállítmányok: a Dunából felhajóztak az Ennsen Steyerig, innen kocsin Eisenerz és a Hochschwab között a Steyer Alpokon keresztül Leobenig haladtak, ahol újra hajóra rakták az élelmet és leeresztették Grazig.

Végre a felderítők jelentéseiből világossá válik, hogy a török megindult a Rába felé. Montecuccoli lovasságával a Rábához siet, megelőzve gyalogságát és tüzérségét. Itt, a már hetek óta biztosító magyar felkelő hadakkal együtt meghiúsítja a török előcsapatok átkelési kísérleteit. Néhány nap múlva megérkeznek seregének lemaradt részei is, és az egybegyült had állást foglal Szt. Gotthárdnál, a Rába túlsó oldalán álló török sereggel szemben.

Montecuccoli és vezértársai döntő csatát akarnak vívni a törökkel. Ezt írják elő parancsolóan a körülmények: a hadsereg összevonása megtörtént, ennél nagyobb erő nem fog rendelkezésre állni a közeljövőben. Ugyanekkor a nehéz utánpótlási viszonyok miatt a sereg nélkülözik és félő, hogy feloszlik. A törökről érkező hírek és egész magatartása azt mutatják, hogy Bécs a célja. Tovább halogatni, temporizálni már értelmetlen, mivel a helyzet csak rosszabbodhat. Bécs közelsége miatt tovább hátrálni nem lehet. Egyébként is Bécsig a Rába az utolsó jelentősebb akadály, tehát taktikailag sem szabad elmulasztani a kedvező alkalmat, hogy egy ilyen akadályra támaszkodva várják be a török támadását. Ugyanis csak védelmi csatáról lehet szó, mivel az erőviszonyok nem engedik meg a támadást. A helyzet tehát klasszikus esete annak, amikor a kor hadtudományi felfogása szerint a döntő csatát meg kell vívni.

Ugyanúgy, ahogyan Montecuccoli hadait, a törököt is a döntő csata megvívására kényszerítik a körülmények. A Drávától elszakadva a török sereg is a legnehezebb ellátási körülmények közé került. Új-Zrinyivár alatt az Eszék felől a Dráván érkező élelmi szállítmányok könnyen elérhették a sereget, ide azonban csak székéren érkezhettek rendkívüli nehézségek árán az élelem Kanizsáról, Kaposvárról, sőt Fehérvárról is. A katonák éheznek, a lovak falevélen élnek. Ittmaradni nem lehet, hátramenni egyet jelentene a vereség elismerésével, ami a nagyvezír nyakába kerülne. Nincs más hátra mint előretörni Bécs felé, ahol bőséges élelem és dús zsákmány várja a katonákat.

Ahol a két sereg a Rába két oldalán szemben áll egymással, a partviszonyok és a víz mélysége — legalábbis a keresztény hadvezetőség megítélése szerint — nem engedik meg az átkelést. Úgy gondolják, hogy a török alkalmasabb helyet fog keresni a partváltáshoz. Éppen ezért semmi komolyabb előkészület nem történik a csatára, még a török helyenkénti átkelési kísérleteit sem veszik túlságosan komolyan. Azonban a török komolyan gondol az átkelésre. Augusztus 1-én hajnalban kisebb részeket tesz át a folyón, melyek elsáncolják magukat a túlsó parton. Ezek fedezete, valamint a Rába-hurokban felállított ágyúk tűztámogatása mellett egyre nagyobb tömegek kelnek át a folyón, és elfoglalják a keresztény arcvonal közepe előtt levő Nagyfalut. A megtelepítészerű támadás a keresztény csapatoknál és vezetőknél nagy zavart kelt. Néhány közvetlenül érintett ezred ellentámadásra indul, azonban a sorok megzavarodnak és a csapatok a feladatot a legnagyobb rendetlenségben és összezsúfolódva hajtják végre úgy, hogy még fegyverüket sem tudják használni, és a török hatalmas pusztítást visz véghez közöttük. Montecuccoli és Hohenlohe, látván a fejleményeket, egyszerre indítanak ellentámadást a közelben lévő csapatokkal. A támadás visszaveti a törököt, Nagyfalu újra a szövetségeseik kezére kerül, de a folyókanyarban megkapaszkodott részeket visszaűzni nem lehet. Montecuccoli haditanácsra hívja össze a tábornokokat. A tanácsban három vélemény merül fel. Montecuccoli és néhány tábornok nézete az, hogy védelemben kell maradni és az állásokat meg kell erősíteni. A haditanács másik része, Hohenloheval és Colignyval az élén, az ellentámadás

mellett foglal állást. Végül olyan nézet is van, mely szerint vissza kell vonulni. A többség Hohenlohe véleményét fogadja el és kimondja a döntést: ellentámadás!

Az ellentámadást megindítják az egész sereggel. A keresztény had lépésben, összezárt sorokkal, fergeteges tüzet leadva támad a hídfőállítás ellen. A legelől levő török részek hátrálni kezdenek, de egyenlőre még nyoma sincs a zavarnak. Ekkor a török hadvezetőség elrendeli, hogy az első vonalak mögött tartózkodó janicsárok vonuljanak vissza a folyó partján kiásott sáncokba. Azonban ez a mozdulat, mely a nyugati reguláris taktikában — melyben a csatarend egyes részeinek önálló mozgatása és együttműködése, a manőver mindennapos dolog — a tagolatlan tömegekben harcoló töröknél csak katasztrófára vezethet. Midőn az elől lévő részek hátratekintve azt látják, hogy mögöttük a janicsárok visszahúzódtak, úgy érzik, hogy cserben hagyták őket, gyorsabban kezdenek hátrálni, majd a visszavonulás veszett futássá fajul, pánik tör ki, a katonák egymást letaposva rohannak a folyó felé, ahol ember, ló, ágyú összekeveredve, egymást akadályozva zuhan a vízbe. Ezzel a csata sorsa el is dőlt, a túlparti török főserég nem tud támogatást nyújtani és a nagyvezír szemei előtt pusztulnak el a hídfőben levő csapatok.

Bár a török sereg véres vesztesége az összállománynak legfeljebb egy heted részét tette ki, s így létszám tekintetében még mindig jóval erősebb maradt a keresztény seregnél, de erkölcsileg teljes vereséget szenvedett. Amint láttuk, a csata egyik fő indoka éppen az volt, hogy egy győzelemmel megállítsák a seregben lábrakapott demoralizációt, és most, hogy vereséget szenvedett, minden lelki tartását elvesztette a had. Mindenesetre a nagyvezír felismeri a lélektani helyzetet, egy ideig nem mozdul seregével, ezzel elkerüli a vereség látszatát és elejét veszi annak, hogy a visszavonulás pánikszerű futássá fajuljon.

Ha így állt a helyzet a törököknél, felmerül a kérdés, hogy vajon nem követett-e el végzetes hibát Montruccoli, amikor nem üldözte a megvert sereget. Éppen az üldözés elmaradása miatt sokan kritizálták. Azonban a körülmények pontosabb vizsgálata azt mutatja, hogy sem taktikai, sem a stratégiai üldözésre nem volt mód. Taktikailag nézve ahhoz, hogy a folyó túloldalán csatarendben álló ellenséget megtámadhassa, annak szemeláttára át kellett volna kelni a folyón. Ez hosszabb előkészítést igényelt volna, amit a csata napján már végrehajtani nem lehetett, mivel a harc elültével mindössze két-három óra maradt a sötétedésig. De még a következő napon sem kerülhetett sor az üldözésre. Ugyanis, eltekintve attól, hogy a Rába a csatát követő éjszaka megáradt, a számbeli fölényben lévő ellenséggel szemben az átkelést kieroszakolni olyan harcászati feladatot jelentett, melyre még akkor sem vállalkozhatott volna Montecuccoli, ha a seregnél minden rendben lett volna. Azonban távolról sem volt rendben minden, amiről a csata estéjén írt sorai tanúskodnak: „Mivel. . . mi is . . . sok tisztet és legénységet veszítettünk, a szükség parancsolja, hogy a Württembergi herceg. . . összes katonájával, valamint a tüzérség és a lőszer csatlakozzék a hadsereghez. Ugyanis semmi lőszerem nincs, ugyannyira, hogy amennyiben még egy ilyen csatát kellene vívnom, igazán nem tudom, mit kellene tennem.”¹⁹

A stratégiai üldözés szerepelt Montecuccoli számításaiban. Amikor a

¹⁹ *Angeli* : Der Friede von Vasvár. 9. 1.

sereg állapota valamennyire megjavult és a török elvonult a Rábától, erre tett is javaslatot, azonban a tábornoki haditanács nem járult hozzá.

A szentgotthárdi csata hatalmas fegyvertény volt, és Montecuccoli tekintélyét hatalmasan megnövelte. Pedig az elismerés nem őt illette minden tekintetben. Amint a csata leírásából láthattuk, annak előkészítésében kimondott hibát követett el — nem ismerte fel a török átkelési szándékát —, vezetésében pedig Hohenlohe és Coligny érdemei a nagyobbak, hiszen a döntő ellentámadás gondolata tőlük származott. Minden elismerés megilleti azonban stratégiai szempontból. A Kanizsa ostromát követő zűrzavar megszüntetése, az Új-Zrinyivár elestét követő napok bizonytalanságában tanúsított állhatatossága, a török szándékának meglátása, majd megelőzése a Rábánál, nem kis energiáról, kitartásról, éles ítélőképességről és nagyfokú határozottságról tesznek tanúbizonyságot.

2. Montecuccoli a Franciaország elleni 1672—75. évi hadjáratokban²⁰

A polgárháború felszámolásával és XIV. Lajos trónraléptével Franciaország folytatja Richelieu és Mazarin hatalmi politikáját, melynek legfőbb célja az országot fojtogató spanyol-osztrák gyűrű szétfeszítése, a Párizstól alig néhány napi járóföldre húzódó határ kitolása, Hollandia kereskedelmi hatalmának megtörése, majd a spanyol örökség megszerzése. Franciaország számára igen nagy, szinte behozhatatlan előnyt biztosít belső erőforrásainak gazdagsága, elsőrangú katonai és polgári adminisztrációja, hatalmas ütemben fejlődő állandó hadserege és gátlástalan diplomáciája. Az 1667. évi, ún. „devolúciós háború” a hatalmas hadi gépezetnek tulajdonképpen csak a főpróbája, az erők igazi megmutatása, a francia katonai potenciál teljes kifejtése 1672-ben, a Hollandia elleni támadással következik be. A felvonultatott erők nagysága, az előkészítés tökéletessége, a hadműveleti irányok merész megválasztása imponáló. A hollandok nem is tudnak sokáig ellentállni a támadás erejének, országuk nagy részét előzönlik a francia hadak, s a végső pusztulástól csak az menti meg őket, hogy felnyitva a tenger vizét elzáró zilipeket, elárasztják országukat.

A francia előretörés nagy aggodalmakat kelt Európában, különösen egyes német fejedelmekben és Ausztrában, és kiváltja az ellenállás gondolatát. Az egymást keresztező politikai érdekek miatt azonban igen nehéz közös akcióba fogni. A franciaellenes szövetezés leghivatottabb szervezője a császár lenne, akinek kezeit azonban megköti egy titkos szerződés, amelyet 1671-ben kötött XIV. Lajossal. A szerződés, melyet I. Lipót a spanyol örökség felosztására kötött a francia királlyal, most megakadályozza abban, hogy mint a Német Birodalom császára a birodalmat fenyegető veszély elhárítására min-

²⁰ Felhasznált irodalom: *Zanthier*: Feldzüge des Vicomte Turenne. Leipzig. 1779; *Beaurain*: Histoire des quatre dernières campagnes du Maréchal de Turenne. Paris, 1782; *Cluusewitz*: Strategische Beleuchtungen mehrerer Feldzüge von Gustav Adolf, Turenne, Luxemburg. Berlin, 1862; *Marx*: Der Feldzug 1675 in Deutschland és Der Herbstfeldzug Montecuccolis gegen Condé 1675. Oest. Mil. Zeitschrift 1841, 1842; *Grossmann*: Raimund Montecuccoli. Arch. f. öst. Gesch. 1879; *Lümkemann*: Turennes letzter Feldzug, 1675. Halle, 1883; *Rousset*: Histoire de Louvois. Paris, 1879; *Roy*: Turenne. Paris, 1884; *Hüpper*: Von der Vierstromgrenze zur Rheingrenze. Berlin, 1936; *Lazard*: Vauban. Paris, 1934; *Malo*: Le Grand Condé. Paris, 1937; *Hanotaux*: Histoire de la nation française. T. VII.: Histoire militaire et navale. Paris, 1922.

den erejét és befolyását latba vesse. Hosszas tárgyalások, alkudozások, tétova bizonytalankodás után végre 1672 májusában létrejön Hollandiával és a beavatkozást sürgető brandenburgi választóval a szövetség, mely kötelezi a szerződő feleket, hogy bizonyos számú haderőt állítsanak ki, egyenlőre még defenzív szándékkal. Az osztrák had parancsnokául kijelölt Montecuccoli, aki kezdettől fogva a fegyveres leszámolás mellett volt, azt javasolja, hogy ne támadjanak közvetlenül Franciaország ellen, hanem foglaljanak állást Frankfurt a. M. vidékén a Rajnánál, zárják el a folyót a francia szállítások elől, majd nyomuljanak elő Bonn és Maastricht irányába, egyesüljenek ott a holland és spanyol hadakkal, és ezen a módon vágják el a Hollandiában rekedt francia erők visszavonulását. Ugyanis a hollandiai támadás megtorpanása és az osztrák—brandenburgi fenyegetés miatt XIV. Lajos kénytelen volt erőit átcsoportosítani, azonban még mindig tekintélyes erők maradtak Hollandiában. Ezeket kellett elvágni.

Az osztrák és brandenburgi hadsereg egyesülése után hozzákezdenek Montecuccoli tervének végrehajtásához. Azonban időközben újra a békepárt kerekedik felül Bécsben, és Montecuccolinak parancsot küldenek: „A törést kerülje le és semmi olyat ne tegyen, ami azt előidézhetné”, s mindezt titokban kell tartania. Montecuccoli számára ez az egész játék, melyben ugyan harciasnak kell mutatkoznia, de harcolnia nem szabad, felettébb visszataszító. Fegyverszünetet javasol: „Azonban ilyen jellemes politikára — írja Grossmann — a császári udvar nem volt rábírható. A Brandenburggal és Hollandiával kötött szerződések... ezt nem engedték meg. A szerződésekben megállapított subsidiumok miatt legalábbis névlegesen hadat kellett viselniök. Ezért továbbra is háborút kellett játszani, anélkül, hogy magát a háborút komolyan akarták volna.”²¹ Így Montecuccoli nem tudta végrehajtani tervét, és röviddel azután kedvetlenül hagyja ott a hadsereget.

A következő évben a háborús párt kerül fölénybe Bécsben. Erélyesebben akarják a háborút folytatni. Az előző évhez képest az esélyek rosszabbak, mivel a brandenburgi választó, részben az osztrák szövetséggel szerzett rossz tapasztalatok miatt, részben meg a XIV. Lajos által felkínált subsidiumért kilép a szövetségből. Montecuccoli terve lényegileg megegyezik az előző évvel: elérni az Alsó-Rajnákat és ott egyesülve a spanyol és holland csapatokkal, elzárni a folyót. Francia részről Turenne kapja a feladatot, hogy védje a Rajna vonalát, fedezze Elzászt és akadályozza meg a szövetségesek egyesülését. Ebből a két feladatból, illetve elgondolásból keletkezik a hadtörténetnek egyik legszebb manővrírózó hadjárata, melyben a kor két nagy hadvezére mérte össze idegerejét, stratégiai érzékét és tudását.

Az adott körülmények között Montecuccolinak mindenképpen kerülnie kell a csatát, míg Turenne érdekei a csatát kívánják. Montecuccoli rendkívül ügyes húzásokkal kerüli el a Turenne által óhajtott és minden alkalommal felkínált döntő csatát. Először a Tauber menti Rothenburgnál csúszik ki ellenfele karmai közül, és eléri a Majnákat. Itt Turenne újra elállja útját, azonban megint megtéveszti és eléri Hanaut. Innen Turenne hátsó összeköttetéseit fenyegető mozdulatot tesz, mire az visszavonul Philipsburg irányába. Ezzel megnyílt az út észak felé. Montecuccoli egyesül a spanyol és holland hadakkal és együttesen ostrom alá veszik Bonnt. Miután elfoglalták a várat, a franciák utánpótlása elől el van zárva a Rajna. Ezért kénytelenek Hollandiát, valamint

²¹ Grossmann : Raimund Montecuccoli, 417. és 427. l.

a Rajna jobbpartján elfogalt területeket kiüríteni, és általában fel kell hagyni az oly nagy kezdeti sikerekkel induló támadó háborúval és defenzívába szorulnak. Mindez elsősorban Montecuccoli éles ítélőképességének és jó hadvezetésének volt az eredménye.

A következő hajráti évben az udvari intrikák miatt nem Montecuccoli vezeti a császár hadait. Az eredmény meg is mutatkozik. Az Elzászba benyomult szövetségeseket Turenne zseniális téli hadjáratával kiszorítja, s így ez a nagyon fontos terület újra a franciák kezére kerül.

1675-ben újra Montecuccolit bízzák meg a fővezérlettel. Ausztria szempontjából a fő hadszíntér a Felső Rajna vidéke. Montecuccoli feladata igen bonyolult: vissza kell foglalnia Elzászt, de ugyanakkor figyelemmel kell lennie az osztrák Vorland biztonságára is, melyet a Rajnán átkelő franciák megtámadhatnak. Igen nagy tehertételt jelent és felettébb megnehezíti Montecuccoli helyzetét a dél-német fejedelmek magatartása, akik attól teszik függővé állásfoglalásukat, hogy a hadművelet miként alakulnak, sőt vannak olyanok is, mint a württembergi fejedelem és a bajor választó, akik tárgyalásokat folytatnak a franciákkal egy lehetséges szövetkezés kérdésében. Különösen a bajor választó magatartása aggasztó; Ausztria szomszédságában és Montecuccoli háta mögött igen nagy zavarokat okozhatna 15—20 000 katonát számláló, tekintélyes hadseregével. Mindezen okokból igen meg kell gondolnia Montecuccolinak, hogy nyílt csatába bocsátkozzék, mivel egy vereség katasztrofális következményekkel járna; a hadsereg pusztulásán kívül maga után vonná, hogy a fejedelmek megvonják támogatásukat, sőt Bajorország és Württemberg esetében nyílt ellenségeskedést váltana ki. További nehézség, hogy Elzászban, de még Dél-Németországban sem számíthat élelemre. A legközelebbi és legteljesítőképesebb raktár Strassburgban van. Mindebből következik, hogy a hadművelet központja e város. Ide köti a császári hadakat az a tény, hogy nem hagyhatják fedezetlenül az osztrák Vorlandot és hogy Württembergot és Bajorországot szemmel kell tartani, végül a városban lévő élelmi készletek. Tehát Strassburg kézbevétele nélkül Elzász meghódítása elképzelhetetlen.

A francia hadvezetőség célja, hogy Elzászt megtartsa. A hadakat megint Turenne vezeti, aki azon a véleményen van, hogy Elzászt a Rajna túlsó oldalán kell megvédeni. Pontosán látja Montecuccoli nehézségeit, épp ezért legfőbb törekvése, hogy megakadályozza, hogy a császáriak élelmet kaphassanak Strassburgból. Még május elején a két ellenfél megközelíti a várost és mindkettő a saját oldalára akarja vonni. Az óvatos városatyák azonban semlegesnek nyilvánítják a várost, és ezzel az első menetet Turenne nyerte meg, ugyanis Strassburg semlegessége azt jelenti, hogy Montecuccoli nem kaphat élelmet a városból, tehát hadai éhezni fognak, míg ő szabadon veheti igénybe az elzászi francia raktárak készleteit. Montecuccoli mindenképpen el akarja vonni Turennet Strassburg alól, elindul észak felé, Speyernél átkel a Rajnán és úgy tesz, mintha felülről akarna betörni Elzászba. Azonban Turenne átlát rajta, nem hagyja el Strassburg környékét, sőt átkel a Rajna jobb partjára, állást foglal Willstädt és Ottenheim között és lezárja a Strassburg felé vezető utakat. Montecuccoli sietve visszatér, először északról, majd délről fenyegeti Turenne állásait, de nem indít komoly támadást. Nem indíthat komoly támadást, mivel Turenne állása oly kitűnő, a terep annyira alkalmatlan a támadásra, az erőviszonyok annyira kiegyensúlyozottak, hogy a korabeli harci eszközök és taktika mellett minden hátrány a támadó oldalán van. Hetekig méregeti egy-

mást a két ellenfél. Montecuccoli egyetlen reménye, hogy Turenne valamilyen hibát követ el, amit kihasználva elfoglalhatja állásait. Azonban ilyen hibát nem követ el ellenfele és úgy látszik, hogy a hadjárat holtpontra jutott; Turennet állásaiból kimozdítani nem lehet, és ez azt jelenti, hogy a franciáké a győzelem, mivel megtartották Elzászt.

Ebben a kilátástalan helyzetben az ég jön a császáriak segítségére. Július elején hatalmas esőzés indul meg és Turenne laposan fekvő táborát víz alá kerül. Helyzete két hét alatt tarthatatlanná válik, el kell hagynia kitűnő állását és ebből a mozdulatból keletkezik a sassbauchi ütközet, melyben ez a nagy francia hadvezér életét veszti. Rajongásig szeretett vezérük halála miatt a francia katonák lelkesedése lelohad, a sereg visszavonul és visszamegy a Rajna túlsó partjára. Montecuccoli bevonul Strassburgba, majd megveti lábát Elzászban. Egy darabig folynak még a hadműveletek, a Turenne helyébe lépő Condé nem mer nyílt csatát kockáztatni, bár az igazat megvallva Montecuccoli se nagyon keresi azt. Az idő vonulgatásokkal telik el, a vezető szempont az, hogy olyan területet találjanak a hadak, amelyet nem éltek még fel. Végül téli szállásra vonulnak a csapatok, és ezzel véget ér az 1675. évi hadjárat, mely nevezetes marad a hadtörténetben azért is, mert a három nagy kortárs hadvezérnek ez az utolsó hadjárata: Turenne meghal, Condé és Montecuccoli nem kötnék többé kardot.

Montecuccolit az 1675. évi hadjáratban tanúsított magatartásáért súlyosan elítélik, különösen a német hadtörténeti irodalomban. Már a hadjáratot követő években hallatszanak elítélő hangok, a döntőnek látszó szót azonban Clausewitz mondta ki, és az ő véleménye általában még ma is uralkodik a német irodalomban. Montecuccoli magatartását ebben a hadjáratban „kimondottan bántótalannak” tartja és kárhoztatja „tétlenségét”.²² Sőt azt sem látja indokoltnak, hogy a hadjáratot olyan nagyra értékelik, és még Turenne hadvezetését sem tartja méltónak, hogy példaképpül állítsák az utókor elé. Szerinte az egész hadjárat csak ama kor „ízlésének” felelt meg, és úgy venné ki magát a modern háborúknak, mint „az udvaronc gyíklesője a nehéz lovassági kardok között”.²³ Clausewitz véleményének alapvető módszertani hiányosságairól a tanulmány folyamán részletesen fogunk még beszélni.

Ami a tényeket illeti, kifogásai sem taktikai, sem stratégiai tekintetben nem állják meg helyüket. Taktikai szempontból teljesen hibás az az állítása, hogy Montecuccolinak támadnia kellett volna. Amint láttuk, ez tisztára lehetetlen volt. Stratégiai szempontból mind Montecuccolit, mind Turennet hibáztatja, hogy olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak Strassburgnak és Elzászban. Szerinte e terület jelentőségét eltúlozták, mert vele vagy nélküle Franciaország, illetve Dél-Németország egyforma biztonságban volt. Azonban ezen a módon Clausewitz ellenkezésbe kerül nemcsak Montecuccolival és Turenne-nel, hanem a kor összes többi szakértőjével, így Vaubannal, Condéval, Frigyes Vilmos brandenburgi választóval, de mondhatni az egész XVII–XVIII. századi hadtörténettel, amely kor háborúinak oly sok esetben volt a tétje Elzász. Nyilvánvaló, hogy Clausewitzcel szemben e szakértőknek kell igazat adnunk; végül is ők éltek a korban és ők ismerték az összes körülményeket. Ez csak abban az esetben lenne helytelen álláspont, ha feltételeznők, hogy a kor hadvezérei-nek agyát valamilyen helytelen hadtudományi elmélet zavarta meg, mely

²² Clausewitz : Strategische Beleuchtungen. 188. 1.

²³ Uo. 197. 1.

megakadályozta őket abban, hogy a tárgyi körülményeket józanul mérlegeljék, amint ez Clausewitz kijelentéséből kiérezhető.²⁴ Alapvetően fontos hadtörténeti módszertani kérdésről van itt szó: végül is mire támaszkodják a hadtörténet kutatója valamely kor katonai problémáinak megértésénél? Kétségtelenül támaszkodhat saját ítéletére is, ehhez azonban a kor hadviselésének, valamint politikai és gazdasági körülményeinek tökéletes rekonstrukciójára lenne szükség. Hiszen maga Clausewitz mondta: „az embernek Turenne hadseregénél kellene élnie”, hogy megérthessen egy-egy felmerült problémát.²⁵ Ez a hadtörténeti kutatás mai állása mellett azonban kivihetetlen, és még inkább az volt Clausewitz idejében és magánál Clausewitznél, akiről nem indokolatlanul állapította meg már Ranke, hogy nem ismerte kellően a forrásokanyagot.²⁶ Így tehát nincs más megoldás, mint hogy elfogadjuk a korabeli szakértők véleményét, ehhez azonban elmélyült kutatás, alapos forráskritika és a tényeknek tárgyilagos, apriorisztikus állásfoglalástól mentes szemlélete kell, ami ellen a hadtörténet polgári kutatói oly gyakran vétenek, amikor a modern hadtudomány elveit vetítik az elmúlt korokba vissza, vagy azokat kéri számon régi hadvezérektől. És ettől Clausewitz távolról sem volt mentes.

II. MONTECUCCOLI A HADTUDOMÁNYI ÍRÓ

Montecuccoli művei felölelik a XVII. század második fele hadviselésének egészét. Éppen munkásságának széles köre, problémafelvetésének és kifejtésének gazdagsága miatt lehetetlen egy ilyen rövid tanulmány keretében hű képet adni hadtudományi működéséről. Csak azt tehetjük — és ezt is csak hozzávetőlegesen —, hogy a két leglényegesebb kérdéssel foglalkozunk; ezek *stratégia elvei* és *a nagy török háborúra* vonatkozó terve.

I. A XVII. század második felének stratégiája és Montecuccoli.

A kor stratégiája²⁷

Bármely kor hadviselésének vizsgálatánál legelőször a hadsereg igazgatásának kérdését kell szemügyre venni. A hadseregigazgatás, mely a mindenkori társadalmi és politikai viszonyok függvénye, két tekintetben gyakorol döntő befolyást a hadviselésre: egyrészt a hadsereg szervezésével, felállításával, kiképzésével, belszolgálatának és rendjének kialakításával használható, engedelmes apparátust alakít a fegyvert fogó emberek alaktalan tömegéből, másrészt az anyagi szükségletek — pénz, élelem, ruha, fegyver és lőszer — előteremtésével biztosítja a hadsereg ellátását.

²⁴ „Was nun aber die grosse Wichtigkeit betrifft, welche man der Beziehung zu Lothringen und Franche-Comté beilegt, so ist das wirklich eines der Ideengespenster, die . . . jene Zeiten der Strategie belebten, wo nicht eine kräftige Logik bis auf das Wesen der Dinge durchgriff.” Uo. 190. l.

²⁵ Uo. 187. l.

²⁶ Ranke : Französische Geschichte. Stuttgart, 1855. 3. köt. 421. l.

²⁷ A kor stratégiájának megítélésében a hadtörténet kutatói a legellentesebb véleményeket vallják. Éppen a véleményeknek e tarkasága és egymásnak ellentmondó volta miatt igen nehéz Montecuccoli stratégiai nézeteit értékelni és a Zrínyi—Montecuccoli vitában állást foglalni. Óhatatlan tehát, hogy a kérdéssel részletesebben foglalkozunk és megkíséreljük, hogy a kor természeti, földrajzi, gazdasági és társadalmi viszonyaiból kiindulva vázoljuk fel a kor háborúinak képét.

Éppen a XVII. század második felének viszonyai között, amikor a hadseregek létszáma hallatlanul megnövekedett, így igazgatásuk és ellátásuk egyre nehezebbé vált, ugyanakkor pedig a feudális anarchiából kibontakozó állami központosítás és annak eszköze, az adminisztráció még gyerekcipőben járt, továbbá a termelési és szállítási technika fejletlen volt, a hadsereg adminisztrációjának állapota döntően befolyásolta valamely állam katonai erejét. A francia abszolút monarchia Le Tellier, majd annak fia, Louvois alatt példátlan pontossággal működő hadseregigazgatást épít ki, amely addig soha nem látott, hatalmas létszámú hadsereget tud felállítani, mozgatni és ellátni. Franciaország minden háborújában megelőzi ellenfeleit a mozgósításban és felvonulásban. Ellenfelei még meg sem jelentek a hadműveleti területen, amikor már jelentős hódításokra tesz szert, olyanokra, melyek, ha nem is döntik el véglegesen a háború sorsát, de mindenesetre a hadjárat évre nézve döntőek és a háborút befejező béketárgyalásokon értékes zálogot jelentenek. És éppen ellenfeleinek — elsősorban Spanyolországnak és Ausztriának — primitív, akadozó hadseregigazgatása nem képes arra, hogy a nagy nehezen összegyűjtött hadsereget ellássa, ezért Franciaország mindig remélheti, hogy az olajozatlan hadigépezet megáll, sőt szétesik. Ugyanez áll az osztrák—török viszonylatban is, ahol nem csupán az utóbbi számbeli fölénye, az állandó terjeszkedésre épült társadalmi berendezkedése teszi az erőviszonyokat aránytalanná, hanem a kitűnően működő hadseregigazgatás is.

Mint említettük a hadseregigazgatás egyik legfontosabb feladata a hadsereg anyagi ellátásának megszervezése. Itt elsősorban az élelem beszerzése és a hadsereg után való szállítása a legnagyobb probléma. A kor mezőgazdasági termelésének színvonala és az alacsony népsűrűség mellett elképzelhetetlen, hogy az operáló hadsereg rábízza magát a helyszíni beszerzésre, tehát arra, hogy a szükséges élelmet majd a hadjárat folyamán a hadműveleti területen szerezzék be. És ez így van még a fejlettebb mezőgazdasági vidékeken is, mint Flandriában, Hollandiában, Észak-Itáliában, de még fokozottabban Dél-Németországban és mindenekelőtt Magyarországon, ahol a török hódítás és az állandó háborúk következtében a termelőerők végzetesen visszamaradtak fejlődésükben. Így tehát egy-egy hadjárat végrehajtása nem képzelhető el másként, mint hogy a hadsereg ellátásához szükséges élelmiszereket még jóval a hadjárat megkezdése előtt összegyűjtik, felhalmozzák és a hadműveleti irányoknak megfelelően raktározzák a — későbbi szakkifejezéssel élve — bázisterületeken, ahonnan a hadműveletek előrehaladásának megfelelően az élelmet a hadsereg után szállítják.²⁸ Mivel azonban a szükséges szállítóeszközök száma abban az arányban nő, ahogyan a hadsereg eltávolodik a bázistól, bizonyos határon túl már elképzelhetetlen, hogy a hadsereg közvetlenül a bázisterületen elhelyezett raktárakból kapja az élelmet. Ehhez olyan hatalmas mennyiségű szállító eszköz kellene, melynek mozgatása, üzemeltetése és fenntartása kiverhetetlen. Így a hadsereg öt, hat, esetleg nyolc napi távolságra érve a bázisától, raktárakat telepít, melyektől újabb öt-nyolc napi menetre távolodhat el, és ez így megy egészen a hadműveleti cél eléréséig. Éppen a szállítás hatalmas nehézségei miatt igen fontosak a vízi utak, és a hadjáratok irányának megválasztásánál döntően esnek latba. Mindez azt jelenti, hogy a hadvezér kezeit rendkívüli mértékben megkötik az ellátás szempontjai; bázisától, illetve raktáraitól csak korlátolt mértékben

²⁸ A korabeli szállítás nehézségeit Zrínyi adatai alapján a Tábori kis Trakta-hoz írt bevezetőmben vázoltam. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. 102. l.

távolodhat el, mondhatni azok pórázán jár, és szó sem lehet arról, hogy a szűken vett stratégia szerinti legjobb eljárást válassza; csak azt teheti, amit az ellátási körülmények megengednek. Ezért meggondolatlan és elhamarkodott a hadtörténeti kutatók nagy részének elmarasztaló ítélete a kor hadvezérei felett, akik — úgymond — „kisszerű”, „jelentéktelen” célokat tűztek ki maguk elé, és nem folytatták a háborút az ellenség teljes megsemmisítéséig.

A kor stratégiájának jellegét, mint következő tényező, meghatározza a várharc. Már az 1675. évi hadjárat tárgyalásánál láthattuk, hogy milyen fölényben van a védelem a támadás fölött, de szinte kiegyenlíthetetlené válik ez a fölény, ha a védő a fegyverek, elsősorban a harcmezőn oly nehezen mozgatható tüzérség maximális tűzhatását biztosító és az ellenség tűzével szemben fedezéket nyújtó várfalak mögé húzódik. A korban az erődítéstan a par excellence „hadtudomány”, mert mindaz, ami a mezei harcban esetleges, ki van téve a véletlennek, itt geometriai és matematikai pontossággal kiszámítható, és mindaz, ami ott törekvés — a hézagmentes és folyamatos tűzhatás, az oldalozó és arctűz egymást kiegészítő hatása — itt megvalósítást nyert. Ezért van, hogy a kor mezei taktikájában oly sok az erődítésre emlékeztető elem. A matematikának és geometriának túlnyomósága szinte már technikai problémává változtatja a várharcot, és úgy tűnik fel, hogy a Zrínyi által is annyit vizsgált szerencsének, az előre nem látható, kiszámíthatatlan elemeknek nincs oly hatásuk, mint a mezei háborúban;²⁹ egy-egy ostrom alá vett vár eleste napnyi pontossággal határozható meg. Vauban és Coehorn munkássága nyomán hatalmas erődrendszerek épülnek ki Franciaország és Hollandia határain, melyek minden támadó vállalkozást megghiúsítanak, vagy legalábbis erősen meglassítanak. A várháború előkelő helyet foglal el a kor háborúiban; ami energia, ember és anyag van a kor hadseregeiben, az mind egy-egy várostrom köré sűrűsödik össze. A nagyszámú katonaságot és hatalmas mennyiségű anyagot mérnöki pontossággal mozgatják, nyoma sincs kapkodásnak, zűrzavarnak, a mezei csatákat annyira jellemző bizonytalanságnak. A várostrom a király hatalmát legközvetlenebbül, leghatásosabban érzékeltető udvari látványossággá válik. XIV Lajos egész udvartartását kiviszi egyik-másik nagyszabású várostromhoz, és a kényes udvarhölgyek épp oly lelkesen tapsolnak a rendezés munkájának, mint Racine, Corneille vagy Molière darabjainál, és épp úgy gyönyörködnek az impozáns tüzérségi tűz látványában, mint a versaillesi tűzijátékokban. Egy-egy várostrom társalgási téma, röpiratok tárgya, egész újságot kitöltő anyag. Nem csodálható tehát, hogy a hadtörténészek nagy részének figyelme elsősorban a várostromokra irányult, sőt a kor hadviselésének lényegét a várharcban látták. Azonban ez optikai csalódás. A várharc e korban nem öncél és távolról sem fejedelmi szórakozás és nem helytelen hadtudományi elmélet következménye.³⁰ Még XIV. Lajosnál és Louvoisnál sem az, akikről pedig kifejezetten az a vélemény, hogy jobban szerették a várostromot, mint a mezei háborút. A várharc a hadviselésnek szerves része, pusztán csak eszköz; módot ad az erőkkal való gazdálkodásra, az időnyerésre és különösen ott, ahol kiterjedt várrendszerek épültek, a határok biztos védelmére. Ugyanakkor jelentős a várak szerepe az ellátás szempontjából is. A raktárakat várakban

²⁹ A „szerencse” kérdéséről Zrínyi hadtudományi felfogásában Zrínyi Miklós a hadtudományi író c. tanulmányomban vetettem fel néhány gondolatot. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bpest, 1957. 61. és k. l.

³⁰ Uo. 54. l.

telepítik, vagy várakkal fedezik, s így nemcsak a stratégiai védelem eszközei, hanem az offenzíváé is. Nagyszabású támadó hadművelet elképzelhetetlen a bázist és a raktárakat fedező várak nélkül. A másik oldalról viszont, az utánpótlás és szállítás nehézsége miatt a támadó nem hagyhat maga mögött ellenséges várakat, mert azok helyőrségeinek kitörései megzavarhatják, sőt teljesen el is vághatják utánpótlását.

Döntően befolyásolják a kor háborúinak lefolyását az uralkodó politikai viszonyok. A két legnagyobb katonai hatalom, Franciaország és Törökország, egységes, abszolutisztikus vagy éppen despotikus szigorral kormányzott állam. Velük szemben szövetségi rendszerek állnak, melyeket állandóan gyengít a kölcsönös gyanakvás, irigység, a politikai és katonai célok eltéréseiből adódó nézetkülönbség, amik végül is bénítóan hatnak a hadviselésre. XIV. Lajos halhatatlanul ügyes és gátlásmentes diplomáciája, valamint a francia arany hamar éket tud verni a szövetségesek közé, s így gyakran katonai eszközök nélkül is sikerül a politikai célt elérni. Így Franciaország mindig számíthat arra — és ez részben Törökországra is vonatkozik —, hogy a szövetségesek egyetértése előbb vagy utóbb felborul, és a háború katonai cselekmények nélkül is végetér. Tehát az idő ilyen szempontból is leghűbb szövetséges Franciaországnak.

A katonaföldrajzi viszonyok igen nagy mértékben befolyásolják a hadműveleteket. Folyamok, mai szemmel jelentéktelennek tekintett hegyvidékek áthághatatlan akadályt jelentenek. A folyók jelentőségéről az utánszállítás szempontjából már szóltunk. A terep adottságainak taktikai jelentőségéről és ennek stratégiai kihatásairól már foglaltunk Montecuccoli és Turenne 1675. évi hadjáratának leírásából. A hadak stratégiai és taktikai mozgását igen megnehezíti a pontos és megbízható térképek hiánya. Szinte mindennapos, hogy a kitervelt hadművelet vagy taktikai mozdulat nem hajtható végre a terepnek valamilyen előre nem látott sajátossága vagy az akcióra kirendelt csapatok eltévedése miatt.

Természetesen ilyen körülmények között nem lehet szó nagyszabású célkitűzésekről. Országok elfoglalása, az ellenség katonai erejének megsemmisítése, a totális háború kivihetetlen dolgok ebben az időben. Nem mintha az ellentétek mögött feszülő politikai és gazdasági érdekek kisszerűek lettek volna, hiszen XIV. Lajos és ellenfeleinek háborúi nem kisebb tétekért folytak, mint a világkereskedelem kisajátításáért, az európai hegemoniáért és a mérhetetlen gazdagságú Spanyol Birodalom felosztásáért. Így tehát teljesen téves, hogy egyes polgári történészek a kor háborúit sekélyes, pusztán dinasztikus érdekekért folyó „kabinett” háborúknak tartják. Hogy eme egész generációk életét kitöltő nagy politikai célok egy-egy háború vagy hadjárat alatt kicsinyeseknek tetsző katonai műveletekre apozódnak fel, és hogy általában a háborúk dimenziói kisebbek, dinamikájuk temperáltabb, mindez nem következménye, hanem oka a kisebb katonai céloknak. Így az sem helytálló, hogy a kor háborúit inkább „háborúsdik” lettek volna, fejedelmi kedvtelésből eredő játékok,³¹ melyekben a nép és a katonák csak ímmel-ámmal vettek volna részt. A kor csatái rendkívül véresek, a 20—30 százalékos véres veszteség nem tartozik a ritkaságok közé. És a katonák bátran és kitarással vívják meg csatáikat.

A hadviselésnek eme általános jellegzetességéből következik, hogy a korban oly ritka — bár nem annyira ritka, amint azt általában állítják — a

³¹ „Wie die Politik, so war auch ihr unfolgsamstes Kind, der Krieg, zu einem königlichen Gesellschaftsspiel geworden . . .” *Stegemann* : Der Krieg. 2. Bd. 21. l.

nyílt, nagy csata. Csatára kényszeríteni azt, aki a csatát kerüli, mindig is a legnehezebb hadvezéri feladatok közé tartozott. És valamelyik felet szinte minden esetben a csata kerülésére indítják a körülmények. Minek csatát vívni és kockáztatni a nehezen felállított és drága hadsereget annak, aki számíthat arra, hogy a vele szemben álló szövetségesek közé éket ver az idő, vagy arra, hogy az ellenfél pénzügyi ereje kimerül, ami a korban igen gyakran és elképzelhetően rövid idő alatt szokott bekövetkezni? Minek kisérteni a szerencsét, amikor jól kiépített erődrendszerek mögött, biztonságban lehet kivárni az ellenség erejének elapadását, amikor egy ügyes diplomáciai húzás több eredménnyel jár, mint a legragyogóbb győzelem? És érdemes csatát vívni, amikor utána sincs közelebb a győző a céljához mint előtte? Mert legyen megverve az ellenség ugyan, azonban hogyan juthat a győztes országa belsejébe, hogyan foglalhatja el fővárosát, miképpen törheti meg véglegesen ellenállását? Mindez, ha nem is zárta ki a csatát, de mindencetre tág teret adott a manővernek; manőverezni kellett, hogy a saját utánpótlási vonalat fedezzék és az ellenségét veszélyeztessék; hogy a saját erők összegyülekezessenek és az ellenségei ne egyesülhessenek; hogy időt nyerjenek, illetve hogy az időre bízzák az ellenség tönkretételét. Manőver és mindig csak manőver, — ám nem azért, mintha a kor hadvezéreit valamilyen helytelen elmélet befolyásolta volna, s nem is azért, mert sok lett volna köztük a habozó, határozatlan. félnék, hanem mert a hadviselés tárgyi körülményei ezt kívánták. A nagy, nyílt csata, az ellenség haderejének megsemmisítése a harcmezőn, most is, mint minden korban, a legáhitottabb hadvezéri tettek közé tartozik, csak sokszor annyi minden szől ellene, hogy inkább lemondanak róla.

A felsorolt jellegzetességek általában a kor egész hadviselésére érvényesek. Azonban az egyes háborúk és hadjáratok lefolyásában sokszor nem is lényegtelen különbségek lelhetők fel. És ez nem az egyes hadvezérek egyéni beállítottságából, temperamentumából, eltérő hadtudományi felfogásból és nem is a különböző társadalmi rendszerekből és politikai célokból következik. A legdöntőbb ok a hadszínterek különbsége. A pomerániai síkságon lélegzetállító lovas raideket végrehajtó Montecuccoli a rajnai hadszíntéren óvatos; a dél-német fejedelemségeken egy vágatában átrohanó Turenne a flandriai várak között minden lépését kiszámítja; a magyarországi és itáliai hadszíntéren döntő csatát kereső és megvívó Savoyai Eugén Franciaország északi határán levő várak között manőverez. Az észak-franciaországi, flandriai és alsó-rajnai kiterjedt várrendszerek kizárják a gyors hadműveleteket. A Felső-Rajna vidéke és Dél-Németország szegényebb várakban, ezért sokkal több alkalom kínálkozik a mozgékonyabb hadműveletekre. Súlyosan esik latba ezen a területen, hogy az örökké ingadozó kis fejedelmek magatartását, ellenséges vagy baráti állásfoglalását döntően befolyásolhatja egy győztes csata. Egészen más a kép az orosz és lengyel síkságokon. Itt nem zárják el a támadó útját sem várrendszerek, sem jelentősebb természeti akadályok. Aránylag kis erők rohannak keresztül hatalmas térségeken, gyakoriak a nyílt csaták is, azonban legtöbb esetben az eredmény semmi, vagy éppen a hódítónak kezdeti sikereit villámgyorsan felváltó katasztrófája. X. és XII. Károly svéd királyok példái bizonyítják ezt.

Megint mások a viszonyok Magyarországon a törökkel szemben. Itt a század végén Lotharingiai Károly, Bádeni Lajos és Savoyai Eugén egymás után aratják világraszóló győzelmeiket. Különösen az osztrák történetírás mindebből egészen túlzó következtetéseket vont le. Azt állították, hogy

a felsorolt hadvezérek korukat messze megelőzve felismerték a hadviselés „igazi elveit”, és hogy a kockán forgó tét, a kereszténység fennmaradásáért vívott élet-halál harc „ideálisabb” alapokat teremtett az „egészséges”, a háború „természetének” jobban megfelelő stratégiához.³² Azonban a Bécs falai alatt aratott 1683. évi nagy győzelem és a Buda visszavételét követő nyílt, nagy csaták sorozata nem egyedül álló jelenség. Ezekben az években a nyugati frontnak éppúgy megvannak a maga nagy csatái, csak nem járnak oly nagy eredményekkel. Hogy a magyarországi hadszíntéren ennyi és ilyen hatalmas területi nyereségekkel járó nyílt csata volt, annak magyarázata, hogy Budától egészen Temesvárig és Észélig nem volt jelentősebb vár, nem beszélve várrendszeréről, amely mögött bármelyik fél is védelmet, vagy a hadakat akár rövid ideig is élelmezni tudó területet találhatott volna. Így itt a hadjárat befejezésére más eszköz nem kínálkozott, mint a csata; sem előremenni, sem visszavonulni, sem egy helyben maradni csata nélkül nem lehetett. Nem Savoyai Eugén újszerű hadviselési elvei, és nem is a pogány—keresztény gyűlölet volt itt a döntő, amint azt az osztrák történészek szeretik mondani, hanem ugyanúgy mint nyugaton, a természeti, földrajzi, ellátási és erőltítési szempontok határozták meg a hadjáratok arculatát. Sőt a török hódoltsági pusztulás, a termelési viszonyok alacsony színvonala, agyilkos éghajlat, a közlekedési viszonyok silánysága miatt az ellátás megszervezése minden más szempontnál súlyosabban esett latba. És még egy: a nyugati reguláris taktika fölénye ebben az időben válik kétségtelenné a töröknek alapjában véve nomád taktikája felett. A török győzelmi esélyei nyílt csatában minimálisak, csatavesztése pedig katasztrófális következményekkel jár. Szemben a nyugati hadseregekkel, melyek még vesztes csata esetén is megtartották rendjüket, a török pánikszerű menekülésben, teljes felbomlásban hagyta el a csata színhelyét. A baj az, hogy a hadtörténet kutatói elkáprázva a török ellen vívott győzelmes csaták látványától, nem vizsgálták azt a hatalmas szervezői és adminisztrációs munkát, ami ezeket a győzelmeket egyáltalán lehetővé tette. Minden dicsőség a csatavezető Savoyai Eugénnek jutott és alig esett szó a szervező, az adminisztrátor Savoyai Eugénről. És éppen így a császári armádia dicsőségét abban a néhány órában sűrítették össze, ami alatt egy-egy ilyen csata lefolyt, és nem látták meg az évekre, évtizedekre visszamenő aprólékos kiképzői munkát, amelynek ez a taktikai szempontból félelmetes hadi apparátus létét köszönhette. És ebben a munkában éppen Montecuccoli érdemei vitathatatlanok.

2. Montecuccoli stratégiai nézetei

Montecuccoli idejében a stratégia mint terminus nem volt használatban. Mégis mindaz, amit ma stratégián értünk, megtalálható műveiben, méghozzá lényegileg ma is elfogadható rendszerezésben. Műveiben megtalálható a stratégianak ma alkalmazott kettős felosztása: *a magasabb stratégia*, melyben a

³² „Während somit die Kriegführung im Westen zu einer Methode entartet war, welche jede Entscheidung verhinderte, verfolgte sie im Osten naturgemässe Bahnen. Das kaiserliche Heer hatte daher nur den Vernichtungsgedanken, welcher den Kampf gegen die Türken erfüllte, in die Kriege des Westens zu übertragen, um die Ueberlegenheit seiner Waffen auch auf diesen Schauplatz auszudehnen. Diese Erkenntniss zu schöpfen und in's Werk zu setzen, war dem Prinzen Eugen von Savoyen vorbehalten.” Feldzüge: 597. l.

háború előkészítésének, legfelső vezetésének, a rendelkezésre álló erőforrások legalkalmasabb felhasználásának politikai és katonai vonatkozásai sűrűsödnek össze, és a *hadműveleti vezetés művészete*, mely a hadjáratok vezetésének, a szorosán vett katonai műveleteknek a tudománya.³³

A stratégiában nem hozott Montecuccoli újat, addig ismeretlen, valamilyen új hadművészeti rendszert. Műveiben a kor stratégiáját írja le, annak gyakorlatától semmiben sem tér el. Azonban ezt oly szakértelemmel, filozófiai mélységgel, elvi rendszerességgel, de egyben gyakorlati érzékkel teszi, hogy művei méltán tartoznak a hadtudomány nagy alkotásai közé.

Stratégiai nézeteit legbővebben az 1639—1642-ben írt *Trattato della Guerra*-ban fejtí ki.³⁴ Ennek 1. és 3. könyve a magasabb stratégia kérdéseit, míg 2. könyve a hadműveleti művészet kérdéseit tárgyalja. Az 1. könyv a háború és a politika összefüggéseivel, a háború fajaival, előkészítésével, a kiegészítéssel és a mozgósítással foglalkozik. A 3. könyv címe: „A háború befejezése”. Ebben a békekötésről, a hadsereg leszereléséről és elbocsátásáról, valamint a háború alatt tett hódítások megtartásáról ír.

Érdekes, hogy milyen részletesen foglalkozik az „igazságos háború” kérdésével. A bevezetőben meglehetősen cinikusan írja, hogy „bármilyen legyen is a háború oka, az igazság ragyogó fehérjével festik be”. A végén azonban felül-emelkedik korának álszent politikai gyakorlatán és ezt írja: „Igazságos cél az, melynek oka nem a bosszú, sem a dicsőség- vagy uralomvágy, hanem a nyugalom szeretete és a védekezés. . . a békéért viselünk háborút, s hogy örülhessünk a békének, el kell viselnünk a háború nehézségeit.”³⁵

Részletesen foglalkozik a háború előkészítésével, tehát azokkal a rendszabályokkal, melyek egyformán tartoznak a politikához és a hadvezetéshez. Nem szabad elhamarkodni a háborút, mert „könnyű azt elkezdni, de igen nehéz befejezni”.³⁶ A háború megkezdése előtt józanul kell mérlegelni a körülményeket, mai szaknyelven helyzetmegítélést kell végezni, mely terjedjen ki: a saját és ellenséges erőkre, a földrajzi viszonyokra és az anyagi szükségletekre. Számolva kora szellemével, felteszi a kérdést: mennyire támaszkodhatik a hadvezér jóslatokra, álmokra, horoszkópokra? Mindezt jó figyelembe venni — mondja —, mivel „az Isten szereti a jövőndő dolgokat ilyen formában tudunkra adni . . . azonban . . . aki okosan és a körülményeknek megfelelően cselekszik, annál a siker sem fog elmaradni”.³⁷ Igen nagy fontosságot tulajdonít a háború morális előkészítésének, a háborús propagandának, a lélektani háborúnak. Igen részletesen foglalkozik a háború anyagi előkészítésével: a hadműveletek megkezdésekor minden szükséges anyag álljon rendelkezésre, mivel „a hadműveletek folyamán a fegyverkezés kényelmetlen, elkésik, esetleg már teljesen lehetetlen”.³⁸

A 2. könyv a hadműveleti vezetés kérdéseit tárgyalja. Ha védelemre kényszerülünk, arra kell törekedni, hogy az ellenség erejét a lehető legkisebb áldozat és kockázat árán öröljük fel. Ilyenkor sűrűn kell alkalmazni kisebb osztagokat, ún. „repülő táborokat”, melyek állandó rajtaütésekkel, csípdesés-

³³ A stratégia modern értelmezésére nézve: *Razin* : A hadművészet története. HK. 1956. 3—4. sz. 46—47. l.; *Liddell Hart* : Strategy. New-York, 1954. 335—336. l.

³⁴ Német fordítását közli *Veltzé* : Ausgewählte Schriften. 1. köt.

³⁵ Uo. 25. l.

³⁶ Uo. 51. l.

³⁷ Uo. 53. l.

³⁸ Uo. 73. l.

sel veszélyeztetik az ellenség utánpótlását, fogyasztják erőit és bomlasztják lelki ellenállását. Ilyenkor mindenképpen kerülni kell a döntő csatát, időt kell nyerni, mely meghozza saját erőink gyarapodását és az ellenség gyengülését. Ha az ellenség aránytalanul nagy erővel támad, fel kell égetni országunk egy részét és pusztasággá kell változtatni az ellenség előtt a területet, hogy ne találjon élelét.

Támadó háborúban a legfőbb elv: „Aki támad, szükségképp erősebbnek kell lennie. . . egyébként vakmerőség lenne a háborút megindítani.”³⁹ Ebben a részben részletesen foglalkozik a döntő, nagy csata problémájával; a csatát nem kell mindenáron keresni, de kerülni se kell: „A hadművészet főleg abban áll, hogy csak akkor kerüljön csatára sor, amikor azt mi akarjuk.”⁴⁰ A támadó háborúban igen fontos az ellenség megtévesztése színlelt támadásokkal, valamint a titoktartás és a gyorsaság.⁴¹ Lélektanilag kell megzavarni az ellenség vezetését, ezért terveit kuszáljuk össze és tartjuk állandó nyugtalanságban. Felsorolja azokat az eseteket, amikor keresni kell a csatát; általában akkor kell csatára törekedni, ha a kilátásban álló siker felér a kockázattal és általában minden olyan esetben, ha a csata kerülése kimondott hátránnyal járna, illetve, amikor hadseregünk csata nélkül is biztosan elpusztulna, míg egy nyertes csata megfordíthatja a szerencsét. A csatát éppen ellenkező esetekben kell kerülni, tehát főleg akkor, amikor az idő nekünk dolgozik, s az ellenség valamilyen oknál fogva nem tudja a háborút folytatni és békére kényszerül. „Nem szégyen — írja —, ha alapos okok miatt kerüljük a csatát, ugyanis mindenkinek becsületére válik, ha kikerüli a veszedelmet és nem becstelen dolog, ha szükség esetén kerüljük az ellenséget, azonban igenis becstelenség, ha hadainkkal oly csatába bocsátkozunk, mely feltétlenül vereséggel végződik.”⁴²

A harminc évvel később írt *Della Guerra col Turcoban* némileg másként rendszerezi a hadművészetet. A háború megvívásához három dolog kell: az *előkészület* (apparechio), a *rendelés* vagy *intézkedés* (disposizione) és a *hadműveletek* (operazione). Az előkészület kiterjed az emberekre, a tüzérségre, a lőszerre, az élelemre, a málhára és a pénzre. Az intézkedés lehet *általános* (disposizione universale) és *részleges* (d. particolare). Az általános intézkedés, amit ma magasabb stratégiának neveznénk, a „háború egészére vonatkozik, előírja vezetésének általános szabályait és azt a legelőnyösebb módon irá-

³⁹ Uo. 137. l.

⁴⁰ Uo. 141. l.

⁴¹ Hogy Montecuccoli nézeteit illetően a magyar történeti kutatásban milyen tájékozatlanság és bizonyos fokú félremagyarázási szándék uralkodik, arra nézve jellemzők Szekfi e sorai: „Az olasz fővezér (ti. Montecuccoli) hatalmas könyveket írt arról, hogy a török harcban miként módosulnak az általános hadtudomány regulái, de például a hadműveletek menetét illetően semmi változtatást sem látott szükségesnek, s a gyorsaságról csak annyit jegyzett fel, hogy Nagy Sándornak és Julius Caesarnak volt az erénye.” A tizenhetedik század. 331. l.; valójában ezt írta Montecuccoli: „A gyorsaság elősegíti a titoktartást, mivel megrövidíti az időt, ami alatt a dolgok híre elterjedhet; észrevétlenül rohanjunk a készületlen ellenségre és üssünk rajta; előbb észlelje az ellenség a villám ütését mint fényét.” Néhány bekezdés után, melyekben a gyorsaság fontosságát hangsúlyozza, így folytatja: „A gyorsaság Nagy Sándor és Caesar sajátos erénye volt. Valóban csodálatos eredményei vannak. . .” *Della Guerra col Turco*. Lib. I. cap. LXIII. Tehát szó sincs arról, mintha lemondott volna a gyorsaságról és arról rezignáltan azt állapította volna meg, hogy csak e két nagy hadvezér tulajdonsága volt. Ld. még: *Ausgewählte Schriften* 1. köt. 332. l.

⁴² *Ausgewählte Schriften* 1. köt. 165—166. l.

nyítja”.⁴³ Az általános intézkedés figyelembe veszi az erőviszonyokat, a terepet, valamint a szándékot és azt mérlegeli, hogy a politikai célt támadással, védelemmel vagy valamely államnak segítségét adva lehet-e elérni. A hadműveleti művészet alapja a pontos *felderítés*, a rendezett *vezetés* és az erélyes *végrehajtás*. A hadműveleteket határozottan, titokban és gyorsan kell végrehajtani. A hadműveleteknek három fő részük van: *a menet*, *a pihenés* és *a harc*.

3. Montecuccoli terve a török kiűzésére

A következőkben érintenünk kell Montecuccolinak a török kiverésére vonatkozó elképzeléseit. Montecuccolit már életében, de főleg halála után a török háború szakértőjének tartották.⁴⁴ Montecuccoli volt az első, aki a török elleni nagy háború elméletét kidolgozta, és annak végrehajtására olyan tervekkel hagyott hátra, melyek alapját alkották később a török kiűzésének.

A töröknek Európából való kiverésére már Konstantinápoly bukása óta számtalan terv, elképzelés, javaslat hangzott el.⁴⁵ Különösen megnövekedik a török háborúval foglalkozó irodalom a XVI. század első évtizedeiben, amikor Rhodos eleste és a mohácsi katasztrófa felkelti a veszély érzetét Európának úgyszólván minden országában. Papok, tudósok, diplomaták, katonák intik Európa fejedelmeit az összefogásra és a nagy kereszties háború megindítására. A művek egy része könyv alakban jelent meg, másik része azonban titkos jellegű, kimondottan az egyes udvarok belső használatára szánt javaslat vagy vélemény. Különösen a bécsi udvar levéltáraiban található sok ilyen, ahol éppen a török veszély közelsége, valamint a német-birodalmi kapcsolatok miatt a nagy török háború és a birodalom részéről adandó „Türkenhilfe” kérdésében rengeteg tanácskozás folyik, sok javaslat hangzik el, majd kerül a birodalmi gyűlés elé megvitatásra.

Montecuccoli ismerte mindezen műveket és elaboratumokat, ezenkívül, mint a haditanács elnökének, hivatalból is hatáskörébe tartozott a török kérdés, nemcsak katonai, de diplomáciai szempontból is. Ismerte a követi jelentéseket, ezeken keresztül pontos képe volt a török birodalom belső helyzetéről és gazdag személyes tapasztalatokkal is rendelkezett a török háborúval kapcsolatban. Mindezeket felhasználja művében, a *Della Guerra col Turco in Ungheria*-ban. Az 1. könyvben tömören összefoglalja a hadművészet általános elveit, szabályait és módszereit. A 2. könyvben ismerteti az 1661—64. évi háború eseményeit. A 3. könyvben a hadművészet általános, elvi tételei és az 1661—64. évi háború tapasztalatai alapján kidolgozza a török ellen indítandó nagy háború tervét, szabályait és végrehajtásának módját.

A 3. könyvben, végigmenve az 1. könyvben kifejtett általános elveken, először azt vizsgálja, hogy ezek az elvek miként valósulnak meg a töröknél,

⁴³ Della Guerra col Turco. Lib. I. cap. I.

⁴⁴ „Montecuccoli war der erste General, der der Türken ihre Kriegsverfassung nachprüfte, beobachtete, niederschrieb, und solche zugleich mit den Vor- und Nachteilen der christlichen Armee verglich. Die Taktiker neuer Zeiten sind seinem Beispiele gefolgt, und in dem gegenwärtigen 18ten Jahrhundert hat man erst angefangen, die Türken gehörig zu urtheilen.” Hayne: Abhandlung über die Kriegskunst der Türken. Wien. 1788. 5. 1.

⁴⁵ A török elleni nagy háborúra vonatkozó irodalomról áttekintést ad: Jähms: Geschichte der Kriegswissenschaften. Leipzig, 1891. 1. köt. 525. és köv. l., továbbá Heischmann: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925, 15. és köv. l.

majd ezek alapján mi lenne kívánatos Ausztriánál. A török legnagyobb ereje abban van, hogy állandó készenlétben van. Ezért Ausztriának is hasonló készenlétben kell lennie. Ennek legfőbb eszköze az állandó hadsereg. A nemesi felkelés és az alattvalókból kiállított hadsereg használhatatlan, ezért hosszú ideig szolgáló zsoldos katonákat kell felfogadni. Sokan vannak — fejt ki a továbbiakban —, akik ellenzik az állandó hadsereget, mondván, hogy annak fenntartása elviselhetetlen terheket jelent az államra. Azonban elfelejtik, hogy Ausztria mintegy száz esztendő óta állandó háborúban van. Ahelyett, hogy a katonaságot minden hadjárat évi végén leszerelnék és a következő évben új katonaságot toboroznának, sokkal biztonságosabb és olcsóbb lenne megtartani a régi, kipróbált veterán harcosokat és állandóan zászlók alatt tartani. A nemesség azt panaszolja, hogy az állandó hadsereg fenntartásához szükséges adó megszavazása előjogait sértené. Azonban egészen mindegy, hogy az adót évenként vagy egyszerre több évre ajánlják meg, mivel ettől a teher nem lesz nagyobb. Egyébként is — jegyzi meg a nemesi előjogokat egyáltalán nem tisztelő Montecuccoli — micsoda privilégium az, mely nemcsak az országnak, de maguknak a privilégizáltaknak is kárára van? A török egyformán fenyeget urat és parasztot, a veszélyt elhárítani csakis az állandó hadsereggel lehet. És az az előjog, mely ezt megakadályozza, káros előjog, épp ezért el kell törölni.

Részletesen foglalkozik a török háború vezetéséhez szükséges kvalitásokkal és a hadvezér jogkörével. A töröknél a hadjáratot vezető vezér hatásköre szinte korlátlan. A szultán csak nagy vonalakban szabja meg feladatát, és a vezér szuverén módon határoz a szükséges katonai rendszabályok felett. Sajnos nem így van ez Európában, ahol a szövetségi rendszerből kifolyóan minden szövetségi tag beleszól a hadműveletek vezetésébe. Ebből aztán egyenetlenkedés, határozatlanság és a titkok kibeszélése következik. Tehát biztosítsák a török ellen kijelölt hadvezérnek a legszélesebb hatáskört és a legmesszebbmenő autoritást. A császár pedig álljon mögéje és védje meg minden rágalommal, intrikával szemben. Mikor ezeket leírta, nyilván az 1661—64. évi háborúban ért sérelmeire gondolt vissza Montecuccoli.

Igen fontos a török háború megfelelő anyagi előkészítése, az élelem biztosítása raktárak felállítása útján. Hosszú háborúra kell felkészülni, olyanra, amely nem egy hadjáratból áll, hanem éveken keresztül folyamatosan tart, egészen a török végleges kiűzéséig. A háborút támadóan kell viselni és nem védekezően, ahogyan ezt még Schwendi Lázár is elképzelte.^{45a} Ki kell használni a keresztény sereg azon előnyét, hogy előbb jelenhet meg a hadművelési területen és onnan később távozhat el, mint a távoli ázsiai tartományokból felvonuló és az időjárás viszontagságait nem bíró török. Sőt, még a téli háborútól sem kell félni, de természetesen igen jól kell előkészíteni. A Duna, mint az utánszállítás legalkalmasabb vonala, meghatározza a hadműveletek irányát is. Legelső cél: Esztergom és Buda. A fő hadműveleteket ebben az irányban kell vezetni és a mellékes irányokban, a Drávánál és Felső-Magyarországon csak gyengébb erőket kell hagyni. A Duna vonalától, tehát a fő

^{45a} Schwendi Lázár (1522—1584) az akkori császári hadsereg legképzettebb, legtehetségesebb hadvezére és teoretikusa. Montecuccoli megállapítása nem egészen pontos, mivel Schwendi csak azután volt a defenzíva mellett, amikor az 1576. évi német-birodalmi gyűlésen bebizonyosodott, hogy Ausztria nem várhat komoly segítséget a birodalmi rendektől. Egyébként elméleti műveiben a leglelkesebb előharcosa volt a török elleni nagy támadó háborúnak.

hadműveleti iránytól félreeső várakkal nem kell sokat törődni, és elfoglalásukra nem szabad időt fecsérelni, mivel elhagyva őket, maguktól is elesnek. Ez annál is inkább így van, mivel Buda után már nincs jelentősebb vár, mely a hadműveleteket lassíthatná vagy az utánpótlást veszélyeztetné. Éppen ezért Buda elfoglalása után, merészen — de nem hebehurgyán! — előre kell tömi és keresni kell a nyílt esatát.

Foglalkozik a védő háborúval is, azonban a török hatalmának megtörését és Magyarország felszabadítását nem tudja másként elképzelni, mint támadóan és a döntő csata keresésével.

Montecuccoli elképzeléseit legjobb tanítványa, Lotharingiai Károly valósította meg. Azonban nemcsak arról van szó, hogy mint tanítvány általában követte mesterének szellemét, hanem kidolgozott terveit szinte pontról pontra követte. Ismerte Montecuccoli művének a Kriegsarchivban fekvő kéziratát, sőt a török háború idején magánál hordta.⁴⁶ *

PERJÉS GÉZA

«МЕТОДИЗМ» И АНТАГОНИЗМ ЗРИНЫИ — МОНТЕКУККОЛИ

(Часть. I.)

Резюме

Автор стремится выяснить один из самых важных и спорных вопросов истории Венгрии XVII в., существо антагонизма Зриньи — Монтекукколи. Автор старается в первую очередь опровергнуть то положение, будто антагонизм двух полководцев происходил бы из т. наз. «методизма». Согласно автору методизма, как школы военной науки, как направления, оказывавшего влияние на поведение полководцев, даже не было. В доказательство этого автор подвергает исследованию ведение войны и принципы военной науки Монтекукколи, обозначенного духовным отцом методизма.

Автор рассматривает сначала ход турецкой войны 1661—1664 гг. В ходе анализа событий он приходит к заключению, что за неуспешный ход войны, а особенно за катастрофу 1661 г. в Трансильвании не Монтекукколи, а венский двор несет ответственность. В данных условиях Монтекукколи с военной точки зрения поступил правильно. То же самое относится и к его кампаниям 1672—1675 гг. в Германии, где он одержал победу даже над одним из крупнейших полководцев эпохи, над Тюренном.

После этого автор анализирует сочинения Монтекукколи по военной науке. Вначале введением он набрасывает картину современного ведения войны, таким образом, как оно определилось данными экономическими, социальными и политическими условиями. В сочинениях Монтекукколи нет ничего другого, чем верная картина этого способа ведения войны. Автор довольно подробно излагает план Монтекукколи относительно изгнания турок, который после его смерти по существу был положен в основу освободительных войн.

Показав, что Монтекукколи ни в способе ведения войны, ни в ходе написания сочинений не подвергался влиянию принципов «методизма», автор стремится дать ответ на вопрос, в чем именно заключился антагонизм между Зриньи и Монтекукколи. Предварительно, однако, он показывает, каким образом вкралась категория методизма в исследования по военной истории.

Методизм, как понятие в умах в смысле слова образовалось в первой половине XIX в. С этих пор методистским назывался всякий способ ведения войны, который в каком-то отношении различался от способа Наполеона. Так как ведение войны в XVII в.

⁴⁶ Hogy Lotharingiai Károly valójában meritett Montecuccoli műveiből, arra nézve szolgáljanak bizonyoságul a Della Guerra col Turco francia fordítójának ajánlásából a következő sorok: „Ceux qui sçauront l’histoire des dernières troubles de Hongrie, jugeront aisément quel cas le Prince Charles de Lorraine faisoit de ces Mémoires: ils y liront un plan tout dressé de ce que ce grand Prince a executé contre les Turcs avec tant de gloire.” Mémoires de Montecuculi. Amsterdam, 1760. Nouvelle ed. 1. köt. III—IV. 1.

* A tanulmány második részét a Századok következő számában közöljük.

в силу необходимости было различным от наполеоновского ведения войны, исследователи военной истории доказали, что все ведение войны в XVII в. было методистским. Этот взгляд пустил самые глубокие корни в немецкой военной историографии, подобно тому, как презирающий, умаляющий и осуждающий ведение войны в XVII в. взгляд ведет начало от Клаузевица.

Венгерская военная историография полностью освоила немецкое понимание и при-менила его и при интерпретации дискуссии Зриньи и Монтекукколи. Было доказано, что Монтекукколи был методистом, а Зриньи антиметодистом. Это, однако, совсем неверно. Оба они стояли на почве той же объективной действительности и провозглашали принципы той же военной науки. Антагонизм между ними происходил от того, что для Монтекукколи Венгрия считалась только передним планом, территорией, где в ходе военных действий в защиту Австрии можно было поразить турецкую армию или утомлять ее, но которая сама в себе не имеет никакого значения. Эта концепция, однако, преобразовала бы Венгрию в вечный театр военных действий и естественно, что Зриньи не мог принять ее. Таким образом в конечном итоге антагонизм между ними носил не военно-научный, а политический характер: Монтекукколи подразумевал под защищаемой страной, под родиной только Австрию, а Зриньи — Венгрию.

Г. ПЕРЯЕШ

LE «MÉTHODISME» ET L'ANTAGONISME ENTRE MIKLÓS ZRINYI ET MONTECUCCOLI

(Часть I.)

Résumé

L'auteur de l'étude se propose d'élucider une des plus importantes questions de l'histoire hongroise du XVII^e siècle, question qui fut pendant longtemps le sujet de vives discussions: l'essence de l'antagonisme surgi entre Miklós Zrinyi et Montecuccoli. Pour commencer l'auteur s'efforce de réfuter la conception suivant laquelle le «méthodisme» se trouverait à l'origine de l'antagonisme des deux chefs d'armée. Dans ses pensées le méthodisme en tant que théorie de la science militaire et tendance qui influençait la pratique des chefs d'armée, n'existait point. Afin d'appuyer sa conception il soumet à l'analyse la stratégie et les principes de science militaire de Montecuccoli érigé en père spirituel du méthodisme.

En analysant le déroulement de la guerre de 1661—64 menée contre les Turcs il parvient à conclure que pour l'insuccès de la guerre et en première ligne pour la catastrophe de Transylvanie survenue en 1661 la responsabilité ne saurait être rejetée à Montecuccoli mais bien à la cour de Vienne. Dans les conditions données les actions de Montecuccoli se révèlent pertinentes. Il en est de même quant à ses campagnes d'Allemagne déroulées en 1672—1675, où il vainquit Turenne, un des plus célèbres chefs d'armée de l'époque.

Ensuite l'auteur soumet à l'examen les oeuvres de science militaire de Montecuccoli. En guise de préambule il esquisse l'essence de la stratégie pratiquée à cette époque, stratégie définie par les conditions économiques, sociales et politiques de cette même époque. L'oeuvre de Montecuccoli reflète fidèlement l'aspect de cette stratégie. L'auteur présente une description assez détaillée sur le plan de Montecuccoli visant à l'expulsion des Turcs, plan qui, après sa mort, servit de base à l'établissement de la stratégie pratiquée au cours des guerres libératrices.

Après avoir démontré que l'effet des principes du méthodisme ne s'observe ni dans la stratégie ni dans les oeuvres de Montecuccoli l'auteur se met à élucider la question de savoir en quoi consistait donc l'essence de l'antagonisme entre Zrinyi et Montecuccoli. Pour y arriver il présente la manière de l'intrusion de la catégorie du méthodisme dans les recherches ayant trait à l'histoire militaire.

Le méthodisme en tant que notion péjorative prit son origine dans la première moitié du XIX^e siècle. A partir de ce temps tout chef d'armée dont la stratégie différait en quelque point que ce soit à celle pratiquée par Napoléon I^{er} fut qualifié de méthodiste. Étant donné que la stratégie pratiquée au XVII^e siècle différait nécessairement de celle de Napoléon, les investigateurs de l'histoire militaire ont démontré que cette stratégie était dans son essence de caractère «méthodiste». Cette conception prit de profondes racines surtout dans l'histoire militaire allemande, de même que la conception qui a minimisé et condamné la stratégie pratiquée au XVII^e siècle doit son origine à Clausewitz.

L'historiographie hongroise se suit à la remorque de la conception allemande, conception qu'elle appliquait lors de l'interprétation du débat Zrinyi—Montecuccoli.

On arriva à conclure que Montecuccoli était «méthodiste», tandis que Zrinyi «anti-méthodiste», conception qui n'a rien à voir avec la vérité. Tous deux s'appuyaient sur la même réalité objective et professaient les principes de la même science militaire. L'antagonisme né entre eux résulta de ce que Montecuccoli considérait la Hongrie simplement une avancée, théâtre des opérations militaires destiné à y fatiguer et vaincre l'ennemi menaçant l'Autriche, donc comme une territoire qui en soi n'avait aucune importance. En résultat de cette conception la Hongrie n'aurait jamais cessé de constituer le foyer de la guerre, conception que Zrinyi naturellement se refusait à accepter. En dernière analyse les dissentiments qui les séparaient ne résultaient point des principes d'ordre militaire mais avaient bien un caractère politique; quand Montecuccoli disait: le pays à défendre, la patrie, il entendait uniquement l'Autriche, tandis que Zrinyi, la Hongrie.

G. PERJÉS

DEMBINSKI FŐVEZÉRSÉGE 1849 FEBRUÁRJÁBAN

(A kápolnai csata előtörténetéhez)

Gróf Erbach kapitány küldetése

A Mezőkövesdről Szentistván irányba vezető úton kivont karddal lovagolt néhány kékcásós, fehérköpenyes Sándor-husár két parasztkocsi mellett. Sietve haladtak, mert a Tiszáig még hosszú út állott előttük, s nem remélhették, hogy Tiszafüred elérése előtt magyar katonasággal találkozva, biztonságba helyezhetik foglyaikat, egy császári nyargonctisztet és szolgálait. Szerencséjükre már elindulásukkor is teljesen sötét volt, így egyetlen portyázó ellenséges lovaskülönítménnyel sem akadtak össze, s még aznap, 1849 február 7-én, éjfél tájban jelenthették Tiszafüreden Asbóth Lajos alezredesnek útjuk eredményét.¹

Asbóth a fogolyban gróf Alfred Erbach-Fürstenau kapitányra ismert, akivel néhány év előtt még együtt szolgált a 3. császári vértesezredben. A huszárokat vezető Töltényi Miklós kormánybiztos átadta Asbóthnak foglya iratait, melyekből az alezredes nyomban megállapította, hogy a gróf, Schlik altábornagynak, a Kassa környéki császári csapatok parancsnokának nyargonctisztjeként, a Magyarországra tört ellenség főparancsnokának, herceg Windisch-Grätz tábornagynak fontos parancsaival igyekezett Miskolc felé.²

Gróf Erbach kapitány elfogása csak részben volt a véletlen műve. Ez idő tájt, 1849 első hónapjaiban, amikor az országba több oldalról egyidőben betört császári csapatok elől a magyar ellenállás a Tiszántúlra szorult vissza, Windisch-Grätz tábornagy budai főhadiszállása és Felsőmagyarország keleti része között az összeköttetést a Hatvanon és Miskolcon át vezető útvonalon bonyolították le. Gyakran jártak erre császári futárok, útban Budáról Kassa felé vagy vissza, mások csapatok és hadianyaggal megrakott társzekerek haladtak a Felvidék irányába, útban Schlik hadtestéhez. A császáriak számára létfontosságú ezen útvonal forgalmát a Tisza vonalán állomásozó honvéderők nem tudták teljesen megszakítani, de Tiszafüredről kiindulva több sikeres rajtaütést intéztek ellenséges szállítmányok, futárok és csapatjukhoz utazó tiszték ellen. Így a 8. császári vértesezred parancsnokát, gróf Montecuccoli ezredest 1849. január 31-én Gyöngyösön két őrmester és néhány huszár fogta el.³

¹ Asbóth ekkor a 12. (tartalék-) hadosztály parancsnoka volt. Életrajzát ld. *Kápolnai Pauer I.* : Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. A MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. 1882. VI. sz. Bpest, 1883.

² Gr. Franz Schlik cs. altábornagy rövid életrajzát ld. *Gelich R.* : Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben. Bpest, é. n. II. 93–94. l. Windisch-Grätz rövid életrajzát ld. uo. 120–122. l. Modern osztrák feldolgozás *P. Müller* : Fürst Windischgrätz. Wien, 1934. A családnevek írásában mindig az illető saját névalírását követem.

³ Bangya őrnagy, a 12. hadosztály 1. dandára parancsnokának jelentése Tiszafüredről, 1849. febr. 9. Kossuthnak, O. L. OHB 1849: 1845. sz. Kiszlinger ezredes (5.

Pár nappal Montecuccoli elfogása előtt, 1849. január 28-án Tiszafüredről Asbóth alezredes jelentette Debrecenbe a Honvédelmi Bizottmánynak, hogy a mezőkövesdi úton a császáriak jelentős forgalmat bonyolítanak le. Kossuth erre nyomban utasította a Hadügyminisztériumot az útvonal fokozottabb ellenőrzésére.⁴ Lehetséges, hogy éppen ennek az intézkedésnek következtében indult február 7-én négy huszár élén portyára Tiszafüredről Töltényi kormánybiztos. Útközben Poroszlón azt a hírt kapták, hogy Kápolnán épp most haladt át egy Miskolc felé igyekvő császári futár. Erre sietve Mezőkövesdre lovagoltak, abban a reményben, hogy lóváltással a futár időt veszít, s így elérhetik. Mezőkövesden azonban megtudták, hogy a futár már 2 órája keresztülhaladt Miskolc felé. Jobb híján elhatározták, hogy megvacsoráznak, majd visszatérnek Tiszafüredre.

A császári futár, gróf Erbach kapitány, Kassáról jövet január 27-én éjjel érkezett Budára Windisch-Grätzhez. Visszaindulását a tábornagy 30-án estére tűzte ki, de ezt arra a hírre, hogy Mezőkövesdet huszárok szállták meg, február 3-ára halasztották. Ekkor indult az Auersperg-vértesek egyik osztálya, Kiszlinger ezredes vezetésével Gyöngyösön át Poroszlóra, s Erbach így biztonságban kelhetett útra. A vértesek február 6-án Poroszlónál tűzharcba keveredtek, mely a magyar huszárok győzelmével végződött. Innen Ábrányba mentek, s másnap reggel Erbach kénytelen volt útját különválva, egyedül folytatni. Kérte ugyan Kiszlingert, hogy adjon neki egy szakasz vértést kíséretül, de az ezredes a kérést, nem érezvén magát erre „felhatalmazva”, elutasította.⁵

Erbach Kápolnán át délben érkezett Mezőkövesdre. Itt lovakat váltott és megebédelt, majd továbbindult. Miskolc előtt egy órányira zsidó kereskedőkkel találkozott, akik közölték vele, hogy Schlik csapatai már az előző napon elhagyták Miskolcot, ahová ma estére 8000 magyar katonát várnak. Különben már a császáriak kivonulásának pillanatában 15 huszár lovagolt be a városba, és letépték az ellenséges plakátokat.

Erre a hírre Erbach visszafordult. Útközben tisztii sapkáját kicserélte vadászkalapra, a magával vitt iratokat pedig egy vászonzsákban a nyakába akasztotta. Ruhája fölé bundát vett fel, remélve, hogy így nem ismerik fel. Amikor azonban kocsija estefelé begördült a mezőkövesdi vendégfogadó udvarára, nyomban észrevette, hogy ott nagyobb embercsoport álldogál. Alig szállt le a kocsiról, huszárok vették körül, puskát fogtak rá és lefegyverezték, majd az étteremben tartózkodó Töltényihez vezették. Ez Erbach iratait elvéve, vacsorát adatott a fogolynak, s félóra múltával már útnak is indult vele Tiszafüredre.⁶

Asbóth, miután átvette a foglyot, nyomban a zsákban talált iratok átvizsgálásához látott. Már a puszta számbavételük meggyőzte arról, hogy a Sándor-huszárok nem mindennapi fogást csináltak. Minden egyes irat Windisch-

vértesezred) jelentése Windisch-Grätznek Gyöngyöshalászból, 1849. febr. 4. Kriegsarchiv Wien. Krieg in Ungarn. Hauptarmee Windisch-Grätz 1849 2/41 b. sz. Vö. Közöny, 1849. febr. 3. sz. és *Gelich* : i. m. II. 300–301. l.

⁴ Asbóth jelentése O. L. OHB 1849: 1248. sz. Kossuth intézkedése *Kossuth* : XIV. 274. l.

⁵ Erbach elfogására *Erbach-Fürstenau* : Aufzeichnungen aus der Gefangenschaft. Darmstadt, 1876. I. s köv. I. és Winterfeldzug 221. l. — Töltényi Kossuth bizalmas embere volt, tevékenységének csak néhány adata ismeretes. Egy-két életrajzi adatát ld. *Szinnyei J.* : Magyar írók XIV. Bpest, 1914. 468. hasáb.

⁶ *Erbach* : i. m. 8. s köv. l.

Grätz aláírását viselte, s kevés kivétellel Schliknek szólt. A legkevésbé jelentősek a megszállt területek politikai berendezésére és gróf Szirmai szabadcsapatára vonatkoztak, — ezeket a Honvédelmi Bizottmány február közepén magyar fordításban a Közlönyben közzétette.⁷ Lényegesebbek voltak a Schliknek szóló parancsok. Windisch-Grätz egyik. január 29-én kelt levelében tájékoztatta az altábornagyot a január második felében történt hadieseményekről, különösen pedig Görgey⁸ erejéről és mozdulatairól; egyben megparancsolta neki: jelenlegi legfontosabb feladata az ellenségről, tehát Görgey mozdulatairól minél több hírt szerezni. A levél befejező részében Windisch-Grätz végül javasolta, hogy Schlik a tervezett Ungvár-munkácsi irány helyett nyomuljon Nyíregyháza ellen, mert így fenyegetni tudná Debrecent, s „talán én is olyan helyzetbe kerülhetnék, hogy az erősítések már megkezdett összevonása után, a Debrecen elleni támadó mozdulatot egy Szolnokról kiinduló támadással támogatnám, ami azonban pillanatnyilag még nem lehetséges”.⁹

Az Erbachnál talált iratok legfontosabb része végül Görgeynek Schlik általi, a Görgey politikai beállítottságát kihasználó megnyerésre vonatkozott. Asbóth már a kiegyezés előtt részletesen ismertette emlékirataiban Erbach elfogásának körülményeit és a nála talált levelek Görgeyre vonatkozó tartalmát. A Görgey-kérdésnek ez az érdekes, a feldunai hadtest Dembinski fővezér parancsai alá helyezését, s ezzel a kápolnai csatát is előidéző vonatkozása azonban mindmáig tisztázatlanul maradt. Az irodalomban találunk ugyan adatokat Windisch-Grätznek Görgeyvel kapcsolatos, részben Schlik által is megvalósítani rendelt terveiről, de egyetlen sort sem arról, hogy Kossuth döntéseire milyen befolyást gyakorolt Windisch-Grätz Görgey megnyerésére irányuló terveinek ismerete.¹⁰

Asbóth a leveleket még az éj folyamán külön futárral, Erbachot pedig reggel kísérettel indította útba Debrecenbe. Előbb azonban számos levelet, így elsősorban a Görgeyre vonatkozó rendeletet és a Schlik feladatait tartalmazó parancsot, lemásolta, és ezeket a főparancsnokká nemrég kinevezett gróf Dembinski Henrik altábornagynak küldte el, aki ekkor már Miskolcra személyesen irányította a Schlik-hadtest elleni hadműveleteket.¹¹

Erbach elfogásával az Országos Honvédelmi Bizottmány több értékes dokumentum birtokába jutott. A magyar hadvezetés számára a pillanatnyilag leghasznosabb következményt az jelentette, hogy Schlik nem értesült

⁷ Asbóth L.: Emlékiratai az 1848-i és 1849-i magyarországi hadjáratból. Pest, 1862. I. 2. s. köv. I. Közlöny, 1849. febr. 18. sz. E levelek eredetiben O. L. OHB 1849: 4234. sz. Szirmai szabadcsapatára ld. Andics E.: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben. II. Bpest, 1952. 309—310. I. és *Tragor I.*: Vác története 1848—49-ben. Vác, 1908. 96. l.

⁸ Görgey Artur rövid életrajzát ld. *Gelich*: i. m. I. 235—237. l.

⁹ E levél fogalmazványa Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/253. sz. közölve Winterfeldzug 216. s. köv. I.; magyarul *Gelich*: i. m. II. 301. s. köv. I.

¹⁰ *Steier L.*: Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei. Bpest, é. n. 42. s. köv. I. a Kriegsarchivban levő fogalmazvány alapján közli Windisch-Grätz parancsát, de nem tudja, hogy e levél tisztázata Erbach—Asbóth útján Kossuth kezébe került! Asbóth egyébként 1862-től osztrák rendőrkezmény volt, ld. *Steier L.*: Beniczky Lajos. Bpest, 1924. 706. s. köv. I. Asbóth emlékiratainak a két világháború közötti értékelésére ld. *Kosáry D.*: A Görgey-kérdés és története. Bpest, 1936. 209. s. köv. I.

¹¹ Asbóth febr. 8-án, hajnali 2 órakor Kossuthnak írt levele O. L. OHB 1849: 4111. sz. Dembinski rövid életrajzát ld. *Gelich*: i. m. II. 224. s. köv. I. — *Asbóth*: i. m. I. 25. l. *Dembinski*: Mémoires I/30. és I/47. l. Miskolcra még Szemere febr. 6-án-kelt jelentése O. L. OHB 1849: 1650. sz.

időben főparancsnoka terveiről. Windisch-Grätz az írásbeli parancsok mellett ugyanis egy fontosabb, szóbeli üzenetet is küldött. Február 3-án, közvetlenül az indulás előtt szószerint ezt mondotta Erbachnak: „... sok tábornoktól érkezik olyan jelentés, mintha az ellenség itt vagy ott állna vagy menetelne, ilyen vagy olyan erőben, — anélkül, hogy ezek az urak valóban látták vagy erről meggyőződtek volna, de hozzátette, hogy e téren Schlick dícsérendő kivétel. Schlicknek a tábornagy szóbelileg nyomatékosan megparancsolta, *haladéktalanul keresse meg Görgeyt és hadtestét*, melyről ebben az időben még semmi biztos hír nem volt, s mihelyt valami értesülést szerez, jelentse.”¹²

A magyar forradalom elleni háborút Windisch-Grätz 1849 január elején, a főváros megszállásával befejezettnek hitte. Császárijának, Ferenc Józsefnek küldött, Budapest megszállását hírül adó jelentésében a honvédseregről így vélekedett: „A rendes gyalogság maradványai már nagyon csekélyek és ezek is igen demoralizáltak. Nagyon valószínű, hogy a honvédszázlóaljak és az önkéntesek a visszavonulás alatt lassanként szét fognak oszlani.”¹³ E sokatígérő megállapítást azonban a bekövetkezett események semmiben sem igazolták, ezért az, mint a „Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848/49” című osztrák centenáris mű helyesen megállapítja, Windisch-Grätz „hadvezéri sorsa fordulópontjának kezdetét jelenti”. A magyar főváros megszállása ugyanis csak egy „földrajzi pont” birtokbavételét jelentette, a honvédseregeket nem sikerült döntő csatára kényszeríteni. Alig két hét múltán Perczel hadteste a Tisza mögül előretörve magát a fővárost fenyegette. Ez, s a többi harctérről a győzelmek helyett nehézségekről érkező hírek nem a honvédseregek szétesését, hanem a windischgrázi hadvezetés gyámoltalanságát hirdették.¹⁴

Igaz, 1849 januárjában a magyar ellenállás néhány vár kivételével visszaszorult a Tiszántúlra és Erdély északi részére, de töretlen maradt. A január második felében fellángolt harcok pedig megmutatták, hogy a hadihelyzet mostantól fogva már nem a császáriak javára alakul. Schlik hadtestének vesztéglése Kassa környékén, a szembenálló, Klapka¹⁵ vezette magyar hadtest fokozatos erősödése és sikerei, nemkülönben Görgey hadteste Schlik csapatai mögötti megjelenésének mind realisabbá váló lehetősége komoly gondokat okozott a budai főhadiszálláson. Mindezt betetézte a főváros megtartásának problémája. Perczel említett januári támadásának gyors és váratlan sikere megmutatta, hogy egy Szolnok felől kiinduló magyar támadás lehetőségével továbbra is számolni kell, ameddig a Duna—Tisza közötti császári erők csak egy ilyen támadás elhárítására elégségesek, de többre, azaz a Debrecen elleni támadó hadműveletre már nem. A főváros védelmét biztosító Szolnok-pesti vonal megtartásának nehézségét még fokozta az a tény, hogy északról, a császáriak birtokában levő gyöngyösi útról a talaj erősen mocsaras volta miatt ebbe az irányba mentesítő hadműveleteket nem lehetett volna végrehajtani.¹⁶

¹² Erbach saját előadásában közölve Winterfeldzug 220. l.

¹³ A Budán, 1849. jan. 5-én kelt jelentés Kriegsarchiv, Militärkanzlei 1849: 12. sz., részben közölve Winterfeldzug 96—97. l., innen magyarul *Gelich* : i. m. II. 187—188. l., a jelentés külföldi visszhangjával együtt.

¹⁴ Perczel Mór rövid életrajzát ld. *Gelich* : i. m. I. 191—192. l. — A hadihelyzetről *R. Kiszling* : Die Revolution II. 26. s köv. l. és *W. Rüstow* : Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges in den Jahren 1848 und 1849. I. Zürich, 1860. 201. és 233. l.

¹⁵ Klapka György rövid életrajzát ld. *Gelich* : i. m. II. 159. s köv. l.

¹⁶ Winterfeldzug 204—206. l.

„Mindez csak elmélkedés és terv volt, melyek kivitele a körülményektől függött; mert a saajtságos hadviselésnél, ahol az ellenség minden döntő ütközet előtt kitért, hogy másutt ismét megjelenjék, mert nem volt kötelezve meghatározott terület vagy pont fedezésére, mindenütt, ahová csak fordulni akart, támogatást és minden szükségeset megtalált, — nem volt más cél, más hadműveleti tárgy, csak az *ellenséges hadsereg*. Mindaddig, amíg ezt meg nem állították és meg nem verték, semmit sem értek el. A Debrecen ellen vonulás és e váracs megszállása éppoly kevésbé lett volna döntő, mint a fővárosé volt. Az országgyűlés és a bankóprés Debrecen elhagyva, Nagyváradra vagy Szegedre ment volna, mialatt az ellenséges hadsereg, kitérve minden összecsapás elől, a Tiszát valamely őrizetlen ponton átlépve, mögöttes területünket nyugtalanítva, összeköttetési vonalainkat teljesen megszakítva, röviden, bizonyára többet ért volna el, mint mi, egy 50 000 lakosú, ellenséges érzelmű nyílt város pillanatnyi megszállásával, melynek birtoklása inkább nehézség, mint nyereség lett volna.”¹⁷

E sorok bizonyítják, hogy a császári hadvezetés 1849 február elejére a főváros harc nélküli megszállása szülte elégedettség helyébe a januári harcok tapasztalatainak mérlegelését és a rendelkezésére álló csapatok mennyiségének reális számbavételét helyezte. A helyzet megváltozott megítélésének, a kezdeményezés visszaszerzését szolgáló új tervek megvalósításának fontos mozzanata lett volna az e tervet a főszereg utáni legfontosabb sereghez, a Schlik-hadtesthez vivő Erbach küldetése. E küldetést a Sándor-huszárok meghíusították; Schlik nem kapta meg Windisch-Grätz fontos parancsait, nem ismerhette meg főparancsnoka terveit. Erbach elfogása ilymódon azzal a következménnyel járt, hogy Schlik hadteste továbbra is elszigetelten tevékenykedett. A Windisch-Grätz által ajánlott és elvárt Tokaj—nyíregyházi előnyomulás helyett a császári hadtest a január 23-án a honvédek által visszavert, majd 31-én megismételt és Tokaj elfoglalásával a Tisza egész jobbpartjának birtokbavételét eredményező támadás után fokozatosan visszahúzódott északi irányba. A Kassa felé hátráló császáriakat lassan ugyan, de követte Klapka, észak felől pedig — ugyancsak nem valami nagy sietséggel — Görgey hadteste közeledett. A Debrecen elleni támadás elmaradásának okairól Gablenz őrnagy, Schlik vezérkarának főnöke Tokajból, 1849 február 3-án keltezett levelében azt jelentette a császári vezérkar Olaszországban, Radetzky csapatainál tartózkodó főnökének, Hess altábornagynak, hogy az adott viszonyok közepette, a mocsaras talajon híd és hídfelszerelés nélkül lehetetlen támadólag Debrecen ellen nyomulni.¹⁸

A Schlik-hadtest a teljes körülzárástól fenyegetve február 8-ára Kassára és környékére szorult vissza, elszigetelve mind a budai császári főhadiszállástól, mind a feldunai hadtestet követő Götz és Jablonowski¹⁹ császári tábornokok erőtől. Szorult helyzetében Schlik este 9 órára haditanácsot hívott egybe, ennek kellett választania Kassa védelme, a Galíciába való áttörés vagy Pest

¹⁷ Uo. 206. l.

¹⁸ *Klapka*: Nationalkrieg I. 193. s köv. l. *Kočižka*: Die Winter-Campagne des Graf Schlik'schen Armeekorps. Olmütz, 1850. 153. s köv. és 160. s köv. l. *Breit J.*: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. I.² Bpest, 1929. 241. s köv. és 254. s köv. l. Gablenz levelének tisztazata Kriegersarchiv, Hauptarmee 1849. 2/22 1/2. sz.

¹⁹ Christian Götz cs. vezérőrnagy életrajzát ld. *C. Wurzbach*: Bibliographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich 5. 247. s köv. l. Hg. Felix Jablonowski életrajzát ld. *Wurzbach*: i. m. 101. s köv. l.

irányába, a főszerephez csatlakozást szolgáló hadmozdulat között. A haditanács e legutóbbi lehetőséget választotta, mire a hadtest még aznap éjjelkor megkezdte az elvonulást nyugati irányba, Szepesi felé. A menet nagy nehézségek közepette, egyszer jeges, máskor sáros utakon, magyar huszároktól állandóan kísérve és támadva, lehangolva haladt Tornán, Aggteleken át Rimaszombat irányába. Az utóvédl dandárt a magyar sereg többször támadta, utoljára Dembinski egy hadosztállyal Tornaljánál, február 14-én délután, de eredménytelenül.²⁰

Február 15-én a császári hadtest elővéde elérte Losoncot, maga a hadtest ekkor még a Rimaszombat és Losonc közötti út mentén táborozott. Losoncra megérkezett a Civalart-ulánusok egy százada, mely a főszeregtől jövet Vácon és Balassagyarmaton át ily módon helyreállította a hadtesttel az összeköttetést. „Gróf Schlick altábornagy hadteste így tehát biztonságban volt. Rimaszombat és Losonc megszállásával két, hadlászatiilag fontos pontot nyert, s vezérének megfontoltsága és erélye, valamint a csapatok kitartása és bátorsága által egyesülése a sereg többi részével bizonyosnak volt tekinthető.”²¹

Debrecenben a politikai és a katonai vezetés, azaz a Honvédelmi Bizottmány és a Hadügyminisztérium Dembinski és Klapka jelentéseiből folyamatosan értesült Schlik hadtestének mozdulatairól. Nem ismerték azonban a mozdulatok valódi hátterét, sem célját: a törekvést a főszereg elérésére, bár ezt, mint lehetőséget Kossuth február 10-én Dembinskihez intézett levelében megemlítette.²² Az Erbach küldetése és a hadihelyzet alakulása közötti összefüggést azonban sem a katonai, sem a politikai vezetés nem ismerte fel. Kossuth válaszolva Asbóth alezredesnek Erbach elfogásával kapcsolatban, azt írta, hogy „a dolog igen nagy fontossággal bír”.²³ Erbachot egyébként Debrecenben, mindjárt megérkezése után, az általános gyakorlatnak megfelelően kihallgatták, majd a következő napokban ismételten is. Emlékiratai szerint a katonai vonatkozású kérdésekre „nem tudom”-mal válaszolt,²⁴ s nincs is semmiféle nyoma, hogy a Honvédelmi Bizottmánynak tudomására jutott volna Windisch-Grätz Schliknek szóló üzenete. Nem tudunk arról sem, hogy a már idézett január 29-i, ugyancsak Schliknek küldött parancsban foglaltakból akár az ellenség mozdulataira, akár a saját tervekre Debrecenben bármiféle következtetést levontak, vagy éppen intézkedést hoztak volna.

Dembinski kinevezése fővezérré

Február elején a Tisza vonalán a hadműveletekben szünet állott be. Rüstow szerint ennek a magyaroknál a bizonytalanság, hogy mi történjék, és a

²⁰ A haditanács és a visszavonulás leírása Gablenz őrnagy Hess altábornagynak küldött, 1849. febr. 17-i levelében, Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/169 1/2. sz. és *Kočička* : i. m. 191. s. köv. 1. A legénység hangulatának megjavítására Schlik parancsban kötelezte tisztjeit agitációra, ld. Parrot vezérőrnagyhoz intézett, Bátkán, 1849. febr. 15-én kiadott parancsát Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/151 1/2 sz., másolatban. Tornaljára ld. még *Dembinski* : Mémoires I/51. és II/3. s. köv. 1., ill. *Breit* : i. m. I.² 258. s. köv. 1.

²¹ Winterfeldzug 253. l.

²² *Kossuth* : XIV. 394. l.

²³ A febr. 9-i levél *Kossuth* : XIV. 388. l.

²⁴ A foglyoknak a tábornoki osztálynál történt „bemutatására” ld. Hadtörténelmi Levéltár (HLT) 1848—49. 14/415., 14/425. stb. sz. Saját kihallgatásáról *Erbach* : i. m. 17. s. köv. 1.

belső egyenetlenség volt az oka, míg Windisch-Grätznél a Duna—Tisza közötti csapatainak gyengesége és a fővárosba vont alakulatok megérkezésére való várakozás.²⁵ A magyar haderőket e várakozásból a nemrég kinevezett új fővezér, gr. Dembinski Henrik altábornagy mozdította ki. Kinevezése egyik fontos állomása, de egyben tragikusan sikertelen kísérlete volt Kossuth azon törekvésének, hogy a szabadságharcos honvédsereg élére megfelelő, az állami vezetésnek vonakodás nélkül engedelmeskedő tábornokot állítson. Ezért, s mert e kinevezés a magyar negyvennyolcra jellemző felemás módon történt, röviden fel kell elevenítenünk főbb körülményeit.

Alkalmos fővezér keresésének, a fővezérség betöltésének problémája végighúzódik az egész szabadságharcon. A császári hadseregtől örökölt tábornokok hasznavehetetlenségét felismerve, Kossuth 1848. november 1-én Pozsonyban a fiatal, alig 30 éves Görgey Arturt nevezte ki tábornokká és a legfontosabb sereg főparancsnokává. Ez a kinevezés a baloldali nézeteiről ismert és Görgeynél az ozorai diadal²⁶ által nagyobb érdemeket szerzett Perczel Mór mellőzésével történt, és Görgey számára a Pozsony környékén álló seregek, az ún. lajtai tábor feletti főparancsnokságot jelentette. Görgey fővezérségéhez Kossuth eleinte nagy reményeket fűzött, de ezeket eloszlatta a decemberi harc nélküli visszavonulás, a főváros feladása és a váci kiáltvány. Kossuth 1849 januárjában már úgy látta, hogy Görgeyre nemcsak nem lehet számítani, de valószínűleg felelősségre kell vonni. Ezért írta róla ebben az időben Szemerének: „Ez emberrel nagy leszámolni valója lesz a nemzetnek, ha csak mysticus kalandjárásának valamely váratlan eredményével nem lep meg.”²⁷

1849 januárjában, a főváros elvesztése után az új fővárosból, Debrecenből hatalmas szervezőmunka indult meg. A hadvezetés területén mindenkéltét az egységet kellett megteremteni. A táborok főnöke, Vetter Antal vezérőrnagy²⁸ előbb újjászervezte a Hadügyminisztérium működését, majd átadta annak vezetését a tokaji táborból visszatért Mészáros Lázár hadügyminiszternek.²⁹ A csaknem minden irányból támadólag előnyomuló ellenség megállításának központi szervezése, a hadműveletek egységes irányítása a táborok feladata volt, melynek élén Vetter eredményes és pótolhatatlan munkát végzett. A tábornok Debrecenben résztvett a Honvédelmi Bizottmány ülésein, ahol a legfontosabb tennivalókat rendszeresen megtárgyalták. Kossuth és Vetter mintaszerűen együttműködtek, a Bizottmány ülései után gyakran még az esti órákban is a hadsereg ügyeivel, a jövőre vonatkozó tervekkel foglalkoztak.³⁰

²⁵ *Rüstow* : i. m. I. 253. l.

²⁶ Ozoránál Roth és Phillipovich cs. tábornokoknak a népfelkelés által bekevert hadteste 1848. okt. 7-én feltétel nélkül letette Perczel czredes előtt a fegyvert. Részletes leírás *Varga J.* : Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Bpest, 1954.

²⁷ Görgey kinevezése *Kossuth* : XIII. 321. s köv. l. A jan. 21-i levél uo. XIV. 180—181. l. Vö. a Kossuth-Emlékkönyv „Kossuth, a forradalmi háború szervezője” c. tanulmánya 2. és 5. fej. megfelelő részeivel. — Szemerére ld. *Kiss E.* : Szemere Bertalan. Kolozsvár, 1912. Rövid életrajzi összefoglalás *Szilágyi S.* : A magyar ferradalom férfiai. 2. kiad. Bpest, 1850. 284. s köv. l.

²⁸ Vetter rövid életrajzát ld. *Gelich* : i. m. I. 450. s köv. l.

²⁹ Mészáros rövid életrajzát ld. uo. 13. s köv. l.

³⁰ A debreceni időszak katonai szervezésére általában ld. Vetter emlékiratai magyar fordításának kéziratát OSzK kéziratár, Quart. Hung. 3030. sz. E fordítás értékére ld. tőlem: 1849 hadtörténeti irodalmának néhány problémájáról. HK 1955. 3—4. sz. 192. l.

Bemnek írott január 9-i levelében Kossuth felvetette, hogy Erdély felszabadítása után őrá akarja bízni az összevonandó, mintegy 40 000 főnyi tiszai hadsereg fővezerségét.³¹ Bem azonban nem hagyhatta ott Erdélyt, ezért január közepén Kossuth, miután úgy vélte, hogy Vetter, mint képzett katona, megfelelő főparancsnoka lenne ennek a tiszai seregnek, felkérte őt a fővezerség elvállalására. Vetter e bizalmat megköszönte, de kitért az ajánlat elfogadása elől, mondván, hogy főparancsnokra csak a folyamatban levő felvonulás befejezte után lesz szükség. Pár nap múlva gróf Eszterházy Mihály, a Honvédelmi Bizottmány tagja, a Bizottmány nevében ismételte meg Kossuth ajánlatát, de a tábornok ismét nemet mondott. Ez elutasításban szerepet játszhatott az is, hogy — mint a debreceni viszonyokat alaposan ismerő Horváth Mihály írja — Vetter „a hadak bizodalmit nem bírta”. A többi tábornok közül még Damjanich jöhetett volna tekintetbe, aki a déli hadszíntéren számos győzelmet aratott, de hadvezéri képességeit még nem bizonyította be.³²

Ebben a helyzetben Kossuthnak a véletlen jött segítségére, Párizsból január eleje óta útban volt Magyarországra Dembinski Henrik, az 1830. évi lengyel felkelés nagyhirű tábornoka, aki Teleki Lászlónak, a magyar kormány párizsi diplomáciai megbízottjának közvetítésével vállalkozott a magyar szabadságharcban való részvételre azzal a feltétellel, hogy a fővezerséget nem vállalja el. Dembinski Miskolcon keresztül január 19-én Debrecenbe érkezett, s Kossuth már január 21-én tudatta Szemerével, hogy a lengyel tábornokot az „egyesült tiszai seregek vezényletével” fogja megbízni.³³

Nem tudjuk, mi volt a közvetlen oka Kossuth ezen, a szabadságharc további menetére oly nagy befolyást előidézett elhatározásának. Valószínűnek látszik, hogy Görgeyben csalódva, Vetter elutasító válasza után nem akart tovább kísérletezni a magyar tábornokokkal. Január végétől március elejéig Kossuth Dembinskit, aki már Napoleon 1812. évi oroszországi hadjáratában is résztvett, koránál és főleg haditapasztalatainál fogva a császári főerő elleni támadó fellépésre hivatott, és e célból a Tiszánál gyülekező honvédsereg élére alkalmas fővezérnek hitte. Azt sem tudjuk, hogy Dembinski, párizsi álláspontjával ellentétben, miért vállalta el a főparancsnokságot.

A korábban a császári hadseregben szolgált tábornokokkal, majd a Görgeyvel szerzett tapasztalat alapján Kossuthnak látnia kellett, hogy a fővezerség kérdése elsősorban politikai kérdés. Ennek ellenére éppen politikai vonatkozásban nem tett semmit Dembinski fővezerségének sem előkészítésére, sem a kinevezés nyilvánosságra hozatala után Dembinski főparancsnoki tekintélyének biztosítására és alátámasztására. Az egyes hadtestparancsnokokkal sem közölte azonnal és határozott formában mindjárt megtörténtekor a kinevezést, hanem — szinte a hátsó ajtón — titokban csempészte be Dembinskit a fővezerségbe. Mint láttuk, már január 21-én megírta Szemerének, hogy Dembinski lesz a tiszai seregek főparancsnoka. Másnap, 22-én elküldte Perczel hadtestéhez az altábornagyot „tanácsadóul”, aki résztvett a január 25-i ceglédi ütközetben.

³¹ *Kossuth* : XIV. 70. l.

³² Vetter emlékiratai, *Horváth M.*: Magyarország függetlenségi harcának története. Genf, 1863. II. 254. l. Damjanich János rövid életrajzát ld. *Gelich* : i. m. II. 277—278. l.

³³ Dembinski franciayelvű, honfitársaihoz intézett levelét idézi *Klapka* : *Nationalkrieg* I. 214—215. l. E nyomtatvány eredetiben O. L. Dembinski irathagyatéka 2. k. 11. sz. *Dembinski* : *Mémoires* I. füz. 2. fejr. *Horváth* : i. m. II. 254—255. l. Kossuth levele *Kossuth* : XIV. 180. l.

Még aznap éjjel parancs érkezett a kormánytól, hogy Dembinski a Perczel-hadtest 4000 emberével menjen Tiszafüredre, mivel hírek érkeztek, hogy egy császári dandár Budapestről Miskolc felé tart, Schlik erősítésére. Perczel azonban kijelentvén, hogy a saját maga szervezte hadtestet nem engedi szétszóratni, de a kormánynak sem tagadhatja meg az engedelmességet, lemondott, és az egész hadtestet átadta Dembinskinek.³⁴

Igy került Dembinski, mint újdonsült magyar tábornok, — akaratán kívül — egy 15 000 főnyi hadtest élére, melynek egy részével indult azután Tiszafüred érintésével Tokaj felé. Ezzel kapcsolatban Kossuth végre szükségesnek látta Klapka tájékoztatását, és tudósítva arról, hogy Dembinski már útban van a Felső-Tiszához, megkérdezte véleményét a lengyel tábornok fővezérsége felől.³⁵ Ilyen előmények után jelent meg a Közlöny 1849. január 30-i számában a Honvédelmi Bizottmány előző napon kelt rendelete: „A Szolnok-törökszentmiklósi, tiszafüredi és tokajtáji seregek munkálatban hozandó egysége tekintetéből, ezen seregek fővezéréül Dembinsky Henrik altábornagy lón kinevezve.”

Dembinskit Debrecenben Kossuth, majd Vetter és Mészáros, még a Perczel-hadtesthez menetele előtt, tájékoztatta a katonai helyzetről. Ugyanekkor jelentkezett nála a Hadügyminisztériumtól táborokarának főnökéül beosztott Kleinheinz őrnagy és a leendő hadseregéd, Szathmáry százados.³⁶ Ez a Szathmáry januárban betegét jelentve, Debrecenben maradt, s csak február 1-én, Polgáron vonult be Dembinski főhadiszállására. Ekkor viszont a Tisza másik partján fekvő birtoka meglátogatásának címén nyomban 24 órai szabadságot kért. A szabadságot Dembinski megadta, erre Szathmáry eltávozott, de mint később kiderült, magával vitte a Hadügyminisztérium fontos, Dembinskinek szóló iratait is, melyeket Debrecenben vett át főparancsnoka részére. Ezek között volt az a francianyelvű, az egysített seregek tervezett hadműveleteit főbb vonásaiban tartalmazó terv is, melyet Mészáros véleményezésre küldött Dembinskinek, aki azonban a küldeményt nem kapta meg. Ellenben Szathmáry a „birtoklátogatás”-ról másnap reggel levélben közölte főparancsnokával, hogy „körülményeinek alakulása miatt” kilép a magyar szolgálatból, de sohasem lesz áruló.³⁷

E fogadkozásának, jöllehet Szathmáry későbbi sorsa alig ismeretes, legalább két tény mond ellent. Ha ő valóban csak a forradalom ügyét akarta volna otthagyni, akkor lemondási szándékának bejelentése előtt a Hadügyminisztérium rábízott iratait becsületesen át kellett volna adnia Dembinskinek, és üres kézzel távoznia. Szemere Bertalan jelentve a szökést az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, megírta, hogy ő a Tisza vonalát lezáratta, így az ellenséghez nem kerülhetek Dembinskiről hírek. „De megvallom, az Altábornagytól Szathmáry Barna kapitány, Miskolcra (Polgárrul) elkéredzván

³⁴ *Dembinski* : Mémoires I/27. s köv. I. Skizze über das Perczel'sche Corps HLt 1848—49. 2/11. sz. — Perczel lemondásának körülményei még mindig homályosak; *Dembinski* : Mémoires I/32. s köv., *Horváth* : i. m. II. 273. és *Gelich* : i. m. II. 296. s köv. I. ellentmondásokat tartalmaznak. Vö. *Kossuth* : XIV. 219., 253. és 258. l.-okkal. Jó leírás *Elek S.* : Perczel és Dembinski Szolnokon. Jász-Nagykun-Szolnok-megyei Lapok, 1899. jún. 4. sz.

³⁵ Kossuth levelét *Klapka* : Nationalkrieg I. 199. s köv. I. jan. 29-i, míg az Emlékeimből Bpest, 1886. 83. s köv. I. ján. 27-i keltezéssel közli.

³⁶ *Dembinski* : Mémoires I/26. l.

³⁷ Szathmáry lemondólevele Ónod, febr. 2-áról O. L. OHB 1849: 4354. sz. Vö. *Dembinski* : Mémoires I/40. és 43. l.

s még most sem térvén vissza, — tartok tőle, hogy most ott minden mindent tud. Maga Dembinski is igen bosszankodik a kimaradáson . . .”³⁸

Szemere gyanuja és Dembinski bosszankodása nem volt alaptalan. A Kriegersarchiv anyagában Szathmáry árulásáról ugyan nem sikerült adatot találni, de különös az, hogy a „Dembinski Magyarországon”-ban Danzer azt állítja, illetve adja Dembinski tollára, miszerint Szathmáry a fővárosba utazott és ott Windisch-Grätznel jelentkezett volna!³⁹

Még a Szathmáry szökése előtti napon, február 1-én eltávozott Dembinski mellől Kleinheinz őrnagy is, mert nem értett egyet az altábornagy túlzottan óvatos mozdulataival. Január 30-án ui. Klapkától Egyekre jelentés érkezett, hogy Schlick egyesült a Windisch-Grätz által segítségére küldött Schulzig altábornagy⁴⁰ hadosztályával, és az így megerősödött császári hadtest a Kassadebreceeni úton előrenyomul. Klapka ezért kérte Dembinskit, hogy siessen Tokajba, mire Kleinheinz őrnagy javasolta: Tiszafürednél átkelve a Tiszán, a jobbparton haladéktalanul induljanak Tokaj felé. Dembinski azonban nem fogadta meg a tanácsot, hanem kijelentette, hogy útját a balparton fogja folytatni. Kleinheinz erre indokolatlanul megsértődve, beteget jelentett és szabadlóságot kért Debrecenbe, amit Dembinski tüstént megadott.⁴¹

Táborkari tisztjének távozása után Dembinski egyedül maradt, minden segítség nélkül. Írt ugyan Debrecenbe táborkari tiszt küldése végett, de e kérését érthetetlen okból nem teljesítették; így sem a következő hetekben, sem a kápolnai csata idején nem volt mellette senki a táborkari teendők nélkülözhetetlen ellátására. Súlyos hiba volt a Hadügyminisztérium és a Honvédelmi Bizottmány részéről is, hogy annakidején Debrecenben nem megfelelő és nem elegendő számú tisztet osztottak be Dembinski kíséretébe, és e hibát a későbbiekben sem tették jóvá. Mivel az altábornagy magyarul egyetlen szót sem tudott, kíséretébe német, francia vagy lengyel nyelven beszélő tiszteket kellett volna beosztani, már csak a hatóságokkal és közkatonákkal való érintkezés megkönnyítésére is. Mindezt tetézte, hogy Dembinski mellé kormánybiztost sem adtak, nyilván azzal az elgondolással, hogy Szemere felsőmagyarországi kormánybiztos majd ellátja a szükséges teendőket.

Kíséretének tagjait Dembinski végül is maga válogatta össze. A Honvédelmi Bizottmánytól ehhez semmi, a Hadügyminisztériumtól is csak annyi segítséget kapott, hogy a kápolnai csata előtt néhány nappal megérkezett Debrecenből Molnár Ferdinánd alezredes, s mint első hadsegéd jelentkezett Dembinskinél. Nehéz lenne eldönteni, hogy odaküldése a Hadügyminisztérium részéről valóban segítség volt-e, mert Molnár Ferdinánd a szabadságharc egyik legrejtélyesebb alakja. 1849 elején a bácskai sereg tisztikarában folytatott kormányellenes agitációt; április 14-e után pedig Görgey táborában hirdette „egy második brumaire” szükségességét. Steier Lajos szerint Molnár „Görgey táborának legveszedelmesebb és legjellemtelenebb intrikusa volt . . .” A Dembinski segédtisztjeként végzett tevékenységének időszakából nem ismerünk ellene terhelő adatot, de korábbi és főleg későbbi tevékenysége alapján nyilvánvaló,

³⁸ Szemere Tokajban, 1849. febr. 6-án kelt jelentése O. L. OHB 1849: 4147. sz.

³⁹ Danzer : Dembinski Magyarországon. 51. l.

⁴⁰ Br. Franz Schulzig cs. altábornagy életrajzát ld. Wurzbach : i. m. 32., 205. s köv. l.

⁴¹ Klapka : Nationalkrieg I. 221. l. Dembinski : Mémoires I/37. s köv. l., adatok Kleinheinz további sorsára is! Vö. Gelich : i. m. II. 306. l.

hogy nem pozitív szerepet játszott a súlyos politikai ellentétekkel és személyi feltékenységgel terhes februári napokban.⁴²

Dembinski fővezérsége problémájának és a Kápolna előtti napok rajzának teljessé tételéhez hozzátartozik Dembinski egyéniségének kérdése is. Nem lehet kétségbevonni, hogy önzetlenül, a szabadság szeretetétől és a magyar és lengyel nemzet sorsa egybekapcsoltságának felismerésétől vezetve, segíteni akarással lépett magyar szolgálatba. Jó szándékának valóraváltásában azonban nemcsak a körülmények és az ellene irányuló aknamunka, hanem egyéni jellemvonásai is meggátolták. Ő nem tudta magát seregével úgy megszerettetni, mint honfitársa, Bem Erdélyben.⁴³ Ellenkezőleg: heves vérmérsékletével számos ellenséget szerzett magának, mindenkivel szemben megnyilvánuló, csaknem beteges bizalmatlansága pedig felkeltette hadtestparancsnokainak az övéhez hasonló, de ő ellene irányuló bizalmatlanságát. Heves természete miatt veszett össze hamarosan Perczellel, Görgeyvel pedig már az első személyes találkozás alkalmával. Titkolózása odáig ment, hogy hadterveit még a kormányfővel sem volt hajlandó közölni. Amikor március elején Tiszafüreden, Szemere jelenlétében emiatt felelősségre vonták, idézte a 18 évvel korábban, a litvániai hadjárat alkalmával hasonló helyzetben tisztjeinek adott válaszát, hogy ti. „ha sapkám tudná gondolataimat, eldobnám és hajadonfőtt mennék tovább”.⁴⁴ Igazat kell adnunk Horváth Mihálynak, aki Dembinskiről elég pozitívan nyilatkozik, de jellemvonásainak negatív hatásáról helytállóan állapítja meg: „A terveiből soha senkivel, semmit sem közlő, magába zárkózott, magaviseletében a főtisztek iránt hideg, hevességre hajlandó, s haragja kitöréseiben szinte dühös, kíméletlenül sértő, idegen fővezér nem lehetett képes, a tiszt karban maga iránt bizodalmat, tiszteletet, csatlakozást ébreszteni.”⁴⁵

A magyar haditervek

Amikor Dembinski megkezdte főparancsnoki tevékenységét, a katonai és politikai vezetésnek már voltak elgondolásai a császári hadsereg elleni harc további folytatására, sőt a támadásba való átmenetelre is. Ennek, az eredetileg 1849 tavaszára tervezett támadásnak a gondolatát elsőízben Kossuth vetette fel még 1848 őszén, a schwechati vereség után, hangsúlyozva a felkészülés megszervezésének fontosságát is.⁴⁶

Az új esztendő azonban, a főváros feladása következtében, e téren is gyökeresen újat hozott. A kormány és az országgyűlés katasztrófálisnak látszó helyzetben érkezett Debrecenbe: a császári hadak szinte minden égtáj felől az ország belseje felé nyomultak előre, sokak szerint feltartóztathatatlanul.⁴⁷

⁴² Kossuth febr. 22-i levele Molnárról Mészáros hadügyminiszternek *Kossuth*: XIV. 524–525. l. Ld. még *Steier*: Trónfosztás 251. s köv. és 317. l.

⁴³ Bem egész tevékenységére ld. *Kovács E.*: Bem József. Bpest, 1954. Katonáihoz való viszonya 437. s köv. l.

⁴⁴ Dembinski hevességére *Mészáros L.*: Eszmék és jellemrajzok az 1848/9. forradalom eseményei- és szereplőiről. Pesten, 1871. 49. l. Görgeyre *Dembinski*: Mémoires III/7. s köv. l. A tiszafüredi jelenet Dembinski összefoglaló jelentésében, O. L. Dembinski irathagyatéka 2. k. 30. sz.

⁴⁵ *Horváth M.*: i. m. II. 280. l.

⁴⁶ 1848. nov. 9-i beszéde a képviselőházban, *Kossuth*: XIII. 385. l. Schwechatra *Breit*: i. m. I.² 90. s köv. l.

⁴⁷ Az 1849 január elcji eseményekre és helyzetre *Szabó I.*: A küzdelem szervezése c. tanulmánya A szabadságharc fővárosa Debrecen c. kötetben. Debrecen, 1948.

A Honvédelmi Bizottmánynak és a katonai vezetőknek, személy szerint elsősorban Kossuthnak és Vetternek érdeme, hogy ilyen körülmények között nemcsak az ellenség megállítását tudták keresztülvinni megfelelő intézkedések megtételével és végrehajtásuk feltételeinek biztosításával, hanem a politikai és a gazdasági lehetőségek maximális kihasználásával megszervezték az ellentámadás feltételeit is. Az alapeszme ehhez kétségtelenül Vettertől származott, aki tervét — miután Klapka őrnaggyal megbeszélte — elsősorban az 1849. január 2-i pesti haditanácson adta elő:

„Eszmének azon alapszik vala, hogy az országnak a nyugati határtól a Tiszaig terjedő nagy része feladassék; a Tisza mentén, Tokaj és Szeged közt, az összes hadierő egyesíttessék; a hadseregnek fölöttébb szükséges újjászervezése eszközöltessék; a ruházatlan, fegyvertelen és gyakorlatlan legénység külön válsztassék és ujone telepekben elhelyeztessék stb., stb.”

Vetter előterjesztését a haditanács elfogadta s megállapodott abban, hogy a Tisza mentén mint legfontosabb pontokat meg kell szállni és tartani Tokajt, Tiszafüredet, Szolnokot, Cibakházát és Szegedet. Ezek az intézkedések, tehát a megállás és összpontosítás a Tisza mögött, egyelőre védelmi célokat szolgáltak, de bennük már adva voltak a támadás lehetőségei, mint azt pár nap múlva, január 6-án Törökszentmiklóson Vetter Klapkának előadta: „A lehető mentés egyedüli reménye ahhoz van kötve, hogy az összes magyar csapatok a Tisza balpartján, Tokaj és Szeged közt összpontosíttassanak, mely célra még a Bánság és Bácskában levők is onnan kivonandók lennének. Ennek azonban haladéktalanul kellene megtörténnie, egyszersmind Görgey is felszólítandó lenne, hogy menetét a bányavárosokból a Hernád és Felső-Tisza felé lehetőleg siettesse. Összes erőnk egyesítése után meg lehetne indítani a hadjáratot az osztrák hadsereg ellen. Akkoron egyúttal itt lesz az ideje a főparancsnok kinevezésére, hogy a stratégiai mozgalmakba valahára egység, rendesség és értelem jöjjön. E terv nézetem szerint az egyedüli, mely a haza mentését lehetővé teszi.”⁴⁸

Klapka mindenben egyetértett Vetter elgondolásával, és a részletek megbeszélése után az egész tervet még aznap éjjel írásban rögzítette. Másnap reggel — amint azt Vetter emlékiratainak jelenleg ismert szövegéből tudjuk — Kossuthoz és az önálló seregparancsnokokhoz futárokkal elküldték a tervet. Szövegét az emlékiratok még utalás formájában sem tartalmazzák, de Vetter leírásának további részeiből, a később történetekből, nemkülönben az irodalom adataiból, nagyjából a következő kép rekonstruálható: a felsőtiszai, később Klapka vezetése alá került hadtest az ide elvárt Görgey hadtesttel együtt Tokaj környékén mint jobbszárny, Perczel hadteste és a tartalék hadtest⁴⁹ Tiszafüreden és attól délre mint centrum, a délvidékről kivont két hadosztály⁵⁰ pedig mint balszárny Törökszentmiklós—Cibakháza körzetében foglalt volna állást. Annak megállapítására azonban, hogy ennek az együttesen mintegy 50 000 főnyi haderőnek az elsősorban Vetter által Klapka előtt szóba hozott támadását

⁴⁸ Vetter emlékiratai. Idézi *Barta I.* : Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése. HK 1955. 2. sz. 81. l.

⁴⁹ Az 1848 decemberében Kossuth elgondolásai alapján létrehozott tartalék-hadtest Répássy Mihály tábornok parancsnoksága alatt állott. Répássy rövid életrajzát ld. *Gelich* : i. m. I. 142—143. l.

⁵⁰ A bánáti hadosztály parancsnoka Damjanich, a bácskaié gr. Vécsey Károly volt; életrajzát ld. *Gelich* : i. m. II. 477. l. A Délvidék kiürítésére *Thim J.* : A magyarországi 1848—49-iki szeb fölkelés története. I. Bpcest, 1940. 286. s. köv. I. Vö. *Klapka* : *Nationalkrieg* I. 214. l.

konkrétan hogyan képzeltek el, egyedül Kossuth február 5—6-án Dembinski-nek írt németnyelvű levelének néhány mondata szolgálhat támpontul. Kossuth szerint Pest ellen akartak támadni, hogy a fővárost visszafoglalva Klapka és lehetőleg Görgey hadtestének helyzetét enyhítsék. Ezért rendelték a Közép-Tiszához a Damjanich- és a Vécsey-hadosztályt, hogy egy három oszlopban, Szolnokon, Cibakházán és Kiskunfélegyháza—Kecskeméten át megosztottan megkezdett előnyomulás során egyesülve, támadjanak. Ugyanakkor a Perczel-hadtest egyik hadosztályával megerősített Klapka, esetleg Görgeyvel együtt, Schlik hadteste ellen lépett volna fel.⁵¹

A Tisza mögött gyülekező, majdan 50 000 főnyi sereg osztrácai azonban február elején, bár útban voltak a kijelölt irányba, egymástól még jelentős távolságra meneteltek. Február 5-én, amikor Dembinski a Schlik elleni hadműveletek vezetésének átvételével ténylegesen megkezdte főparancsnoki működését, az egyes hadtestek ereje és helyzete a következő volt:

Klapka hadteste, a Perczel-hadtestből származó Kazinczy⁵² hadosztályal együtt 14 zászlóalj, 13 lovasszázad, 36 löveg, azaz 12 000 ember a Felső-Tiszánál, Tiszalök és Bodrogkeresztúr között.⁵³

A volt Perczel-hadtest Répássy tábornok parancsnoksága alatt, mintegy 10 000 fő a Nagykunságban.⁵⁴

A bács-bánsági, később III. hadtest elnevezésű, ekkor még Vécsey, illetve Damjanich parancsnoksága alatt álló egy-egy hadosztály Szentesen, illetve Aradon, mintegy 12 000 ember.⁵⁵

Görgey hadteste útban Eperjesre, Branyiszko és Lőcse között kb. 16 000 fő.⁵⁶

E hadtestek közül február 5-én a Klapka- és a Répássy-hadtest már Dembinski parancsnoksága alatt állott, míg a bács-bánsági hadtest február 7-ével, Görgey hadteste pedig február 13-ával került az altábornagy parancsnoksága alá.⁵⁷ Az egyes hadtestek részletes létszámkimutatását Dembinski miskolci tartózkodása során a Hadügyminisztériumtól megkapta; így bizonyosra vehetjük, hogy pontosan ismerte a tervezett támadáshoz számbajöhető honvéderők létszámát és helyzetét.

A haditerv elkészítéséhez mulhatatlanul szükséges ellenséges erők és helyzet ismeretéről viszont már csak közvetett adataink vannak. A hadvezetés az ellenséges haderőről elsősorban a hírszerzés által szolgáltatott adatok alapján tájékozódik. A magyar hírszerzés története a mai napig megíratlan, az 1848—49. évi szabadságharc hírszerzéséről is csak töredékes adataink vannak.⁵⁸

⁵¹ *Kossuth* : XIV. 340. l.

⁵² Kazinczy Lajos ezredes, Kazinczy Ferenc legkisebb fiának rövid életrajzát ld. *Gelich* : i. m. III. 500. l.

⁵³ *Klapka* : *Nationalkrieg* I. 222—223. l.

⁵⁴ A parancsnokságot Répássy febr. 2-án vette át. Törökszentmiklóson ez alkalomból kiadott parancsát ld. az 56. zászlóalj 4. századának parancskönyvében, mely tudomásunk szerint az egyetlen, a szabadságharc idejéből fennmaradt ilyen parancskönyv! HlT 1848—49. 9/388. sz.

⁵⁵ Vécsey hadosztályának létszáma febr. 13-án 6418 fő volt, Kossuth egyik febr. 19-i intézkedése szerint. *Kossuth* : XIV. 493. l. Az együttes létszám: *Breit* : i. m. I.² 272. l.

⁵⁶ *Görgey A.* : *Életem és működésem* I. k. 171. l., a létszám 185. l.

⁵⁷ *Dembinski* : *Mémoires* I/37. és I/47., továbbá II/6. l.

⁵⁸ Az 1848/49-i magyar szabadságharc kémei c. rész. A hírszerzés és kémkedés története I. kötetében. Bpest, é. n. 209. s. köv. l.

Tudjuk, hogy a tábornokari osztály feladata volt a császári seregről szerzett hírek feldolgozása, s magától értetődően a hírszerzés irányítása is. E feladatot a tábornokar a legilletékesebb katonai vezető, Vetter tábornok véleménye szerint kiválóan oldotta meg: „A kémkedési rendszer kitűnőleg volt szervezve, s ennek következtében a kormány szakadatlanul tudomással bírt az ellentábor minden eseményei, intézkedései és hadműködései felől. Windisch-Grätz nem küldhetett ki egy zászlóaljbat, nem ásatathatott sáncot anélkül, hogy arról Debrecen ne értesült volna. Budavárának, a lánchídfő erősítvényeinek még rajzait is bírtuk.”⁵⁹

Az együttesen 50 000 főnyi négy magyar hadtest támadásával Windisch-Grätz három hadtestet tudott szembeállítani: a mintegy 10 000 főnyi I., a Jellasics-hadtest a Pest-szolzónoki vonalon; magában a fővárosban a II., Wrbnna hadteste 15 000, és végül a III., Schlik hadteste Észak-Magyarországon kb. 10 000 fővel.⁶⁰ Tudjuk, hogy Kossuth a Schlik-hadtestet 14–15 000 főre becsülte, s február 10-én azt írta Dembinskinek, hogy Szolnok és Cegléd körzetében csaknem 9 000 császári katonát tartózkodik, Jellasicsnak pedig még ezen felül 10 000 főnyi serege van. Ebből világos, hogy Kossuth — de mások is — a császáriak erejét a valóságosnál nagyobbak tartotta. Maga Dembinski a tervezett támadás során Windisch-Grätznek 40 000 katonájával számolt.⁶¹

Dembinski hadterve

A Hadügyminisztérium és a Honvédelmi Bizottmány katonai elgondolásai természetesen vázlatosak voltak a Dembinski fővezérségét közvetlenül megelőző időben, de a csapatok felvonultatásához ez elegendő volt. A részletes terv kidolgozása Dembinskire várt, ám e terv Dembinski nagyfokú bizalmatlansága és tábornokarának hiánya miatt írásban sohasem készült el. Az altábornagy nemhogy a Hadügyminisztériummal, de még Kossuthal sem közölte elgondolásait; és nem írta le ezeket sem a tiszafüredi események után készült összefoglaló jelentésében, sem emlékirataiban. Így abban a helyzetben vagyunk, hogy a korábbi vázlatos elgondolásokat jobban ismerjük, Dembinski tervét viszont leveleiből, összefoglaló jelentéséből és emlékirataiból kell rekonstruálnunk.

Emlékirataiban Dembinski saját haditervét először polgári tartózkodásának leírásakor említi. Polgárra megérkezve, január 30-án írt egy lelkesítő kiáltványt a hadsereghez, melyet kinyomtatás végett Debrecenbe küldött. „Ugyanakkor megírtam a kormánynak, mihelyt eltávozhatom (ti. a seregtől) 24 órára, Debrecenbe megyek, előterjesztem hadműveleti tervemet, amelyet gondolatban kinevezésem átvétele után készítettem el; de ugyanakkor közöltem, hogy az ügy fontossága tervem írásbani elküldését nem engedi meg, főképpen nem futár útján.”⁶²

⁵⁹ Vetter emlékiratai. A tábornokarra ált. *Tövisházy-Ferjentsik O.*: A magyar vezérkar (tábornokar) 1848–49-ben. Magyar Katonai Szemle, 1937. 5. sz.

⁶⁰ Bárány József Jellasics altábornagy, horvát bán rövid életrajzát ld. *Gelich*: i. m. I. 69–70. l. Gróf Ladislaus Wrbnna cs. altábornagy rövid életrajzát ld. *Gelich*: i. m. II. 293–294. l. A létszámok *Breit*: i. m. I.² 273. l., ahol Breit a Schlik-hadtestet a valódinál erősebbnek veszi.

⁶¹ *Kossuth*: XIV. 394–395. l. *Dembinski*: Mémoires I/42. l.

⁶² *Dembinski*: Mémoires I/39–40. l. Dembinskinek ezen állítólag a kormányhoz írt levele nem ismeretes.

Dembinski meg is mondja emlékirataiban, hogy milyen helyzetmegítélésből indult ki a terv elkészítésekor: „Magyarország a háborút ezideig meghatározott terv nélkül vezette, a hadmozdulatok kezdeményezését nemcsak átengedték az ellenségnek, de ezenkívül mindegyik tábornak jóakarata, több vagy kevesebb bátorsága szerint cselekedett, úgyhogy ha a magyar ügy decemberben és januárban nem bukott el, ezt kizárólag herceg Windisch-Grätz tábornok teljes alkalmatlanságának kell tulajdonítani.”

És ezek után végre a terv: „Az egész rendszer e hiányosságán segíteni úgy gondoltam, hogy mindenekelőtt hadművelati bázisra van szükségem, egy szilárd pontra, ahonnan kiindulhat minden, általam megvalósítani tervezett hadművelet. E hadművelati bázisul Tiszafüredet választottam ki, ahol egy majdnem két mérföld hosszú gát lehetővé teszi az átkelést a Tiszán, amely ezidőtájt a legszélesebbre volt áradva.”⁶³

Mindez még február 2-a előtt történt, mert „írtam Kossuthnak február 2-án, hogy nem tudok Debrecenbe menni tervem előterjesztésére; látván, hogy Klapka fenyegetve érzi magát. Kértem Kossuthot, hogy a Tisza balpartján Egyeken, Tiszafüredtől félóránnyira állítsanak fel egy nagy élelemraktárt, azaz negyvenezer ember és 6000 ló részére élelmet és takarmányt negyven napra, mivel — írtam neki — első csatámat Mezőkövesd és Eger táján szándékozom vívni és azt hiszem, hogy az ellenség negyvenezer emberrel működik majd ellenem.”⁶⁴

Dembinski e levelének eredetije sajnos nem ismeretes, noha bizonyosan létezett, mert Kossuth február 3-án válaszolt is rá. E válaszbán biztosította Dembinskit, hogy haditerveiről rajta kívül csak Mészáros és Vetter fog értesülni, de ők is csak nagy vonalakban. Kossuth egyébként kifejezésre juttatta Dembinski iránti feltétlen bizalmát is: „Ami engem illet, legszívesebben azt mondanám: »Cselekedjék tábornok úr; verje meg az ellenséget, és ne tárgyaljon, amíg meg nem verte!«”⁶⁵

Dembinski egyébként február 2-án nemcsak írt Kossuthnak, hanem levelet is kapott tőle. Erre így válaszolt: „Lehetetlen kimondanom, hogy milyen érzéseket ébreszt bennem a nemes magyar nemzet megtisztelő bizalma; türelmetlenül várom a pillanatot e nagy és még meg sem szolgált bizalomnak az igazolására. — De még egyszer ismétetlen türelmet kérek, amíg az esélyek úgy nem alakulnak, hogy az ellenség fölött valódi előnyöket vívhassak ki . . .”⁶⁶

Dembinski általunk ismert következő, február 5-én Tiszalökön kelt, és ezúttal a Hadügyminisztériumnak szóló levele a haditervvvel kapcsolatban még mindig csak ígéreteket tartalmaz. Az altábornagy bevezetésként megismétli, hogy Debrecenbe szándékozott menni, hadművelati tervének a Hadügyminisztérium és a kormány előtti személyes előterjesztése végett, de Schlik

⁶³ *Dembinski*: Mémoires I/40. és 41. l.

⁶⁴ Uo. I/41—42. l. Dembinskinek ez a levele sem ismeretes.

⁶⁵ *Kossuth*: XIV. 37. l. Kossuth e levelének regesztájában több tévedés van. E levél ugyanis nem Dembinskinek az OHB 1849: 4136. sz. alatt fennmaradt levelére válasz, hanem világosan a Dembinski emlékirataiban fennmaradt levélre. Az OHB 1849: 4136. számon fennmaradt levélben ui. titoktartásról és hasonlókról szó sincs. Egyébként Dembinski e levelet Kossuth egy jan. 29-i, ugyancsak ismeretlen levelére írta. A *Kossuth*: XIV. 265. l.-n közölt kinevezés Polgáron, jan. 30-án már a kezében volt, különben a hadsereghez intézett kiáltványát nem írhatta volna alá mint főparancsnok!

⁶⁶ Kossuth levele, melyre Dembinski e választ írta, nem ismeretes. Dembinski levele O. L. OHB 1849: 4136. sz.

mozdulatai következtében Klapka hadtesténél kellett maradnia. „Tervemet írásban egyáltalán nem közölhetem — folytatódik a levél —, csak annyit mondhatok, hogy olyan állást igyekszem elfoglalni, ha sikerül, mely részünkre előnyös lesz, mert a hadmozdulatokat nem mint eddig az ellenség, hanem mi fogjuk kezdeményezni.”⁶⁷

E levélre Mészáros hadügyminiszter, Kossuthal egyetértésben báró Stein Miksa alezredest, Vetter helyettesét elküldte a főhadiszállását időközben Miskolcra áttett Dembinskihez. Stein Kossuth megbízólevelével jelentkezett az altábornagnál, hogy személyesen érdeklődjék hadművelleti terve iránt.⁶⁸ Stein látogatása előtt Dembinski már Miskolcon megkapta a Hadügyminisztérium eredetileg Szathmáryra bízott haditervének éppen Stein által aláírt másolatát,⁶⁹ amire nyomban elutasítólag válaszolt:

„A Miniszter Úr nekem véleményezésre küldött tervét megkaptam, és tisztelettel közlöm, hogy azt, miután megvizsgáltam, visszautasítom, mert azt hiszem, hogy azzal csak egy teljesen tapasztalatlan ellenséges tábornokot lehetne megtevésztetni, és engedje meg kijelentem, *aki ezt szerkesztette, maga is tapasztalatlan tábornok*. én megalkottam tervemet, folyamatban van a végrehajtása, és ismertetni fogom, amint a józan ész megengedi.”⁷⁰

A „tapasztalatlan” alezredest tehát rosszkor jött, és Dembinski nem is közölt vele tervéből semmi további részletet, csak éppen Tiszafüred fontosságát indokolta meg. Ez a hely — fejtette ki az altábornagy — azért alkalmas hadművelleti bázisnak, mert innen a Tisza mindkét partján tud manőverezni, fedezni tudja Debrecen akár Tokaj, akár Szolnok felől kiinduló ellenséges támadás esetén, és Pest felé is előnyomulhat. Komoly, tízezer katonával felérő segítség lenne, ha e szempontok alapján a kormány ide helyezné székhelyét, és idehozná a bankjegynyomdát is.⁷¹

Dembinskinék e soraiból, továbbá az emlékirat számos más helyéből, de több, ebben az időszakban Debrecenbe írt leveléből is világosan kitűnik, hogy ő az egész időszakban komolyan aggódott egy Szolnokról Debrecen ellen irányuló császári támadás veszélyének lehetősége miatt. Február 10-én, válaszolva Kossuthnak egy ismeretlen tartalmú, február 8-i levelére, ezeket írta: „vala-

⁶⁷ Egykorú másolata O. L. OHB 1849: 4346. sz.

⁶⁸ Stein rövid életrajzát ld. *Gelich* : i. m. II. 215. s köv. l. 1848–49-es tevékenységére ld. még *Tövisházy Ferjentsik* id. cikkét, MKSZ 1937. 5. sz. 204. l. A megbízólevél *Kossuth* : XIV. 342. l.

⁶⁹ E tervet sajnos nem ismerjük, de tartalmára a Görgeynek küldött változatból következtethetünk: Le ministre n'abandonne point du tout le projet de réunir toutes forces militaires sur le T.[isza] pour y résister, combattre vigourement et vaincre les ennemis. — Le m.[inistre] d. [e] g.[uerre] vous ordonne de vous porter immédiatement après avoir pourvu les besoins de vos troupes, à Kassovie et d'attaquer Mr. S.[chlik] qui sera retenu par Mr. Kl.[apka] de la part de Tokaj dans sa position, et coupé de la grande armée ennemie à son aile droit par la division du lieutenant général Dembinski, qui avancera de Poroszló vers Erlau. — Dans l'arrondissement des mines vous ne laisserez que 3000 h.[ommes] compris le peu de cavallerie et les pièces à feu, qui vous semblent ne pas pouvoir être transportées. Tachez d'y laisser un homme de confiance comme chef qui ne soit ni téméraire, ni peureux. — Aussitôt que possible, et tous les 5 jours du moins, expédier de vos nouvelles. Il dépend de vous, si nous pourrions regagner les capitales. — Le vingt quatre du janvier. Écrit par l'aide de camp général. — V[u] p.[ar] M.[észáros] L.[ázár]” O. L. Görgey-csal. levéltára, 1848–49. 10. fasc. Közli, magyarfordításban is *Id. Görgey I.* : 1848 és 1849-ből. I. 190–191. l.

⁷⁰ *Dembinski* : Mémoires I/49 a. l.

⁷¹ Uo. I/49 b–d. l.

mennyi intézkedésem, mint azt Ön a hadügyminisztériumnak tegnap küldött iratból is láthatja, odairányul, hogy ha az ellenség Szolnokról Debrecen ellen nyomulna, gyorsan egyesülhessek Répássy hadtestének maradékával a Török-szentmiklós—debreceni úton. A kocsiknak, melyeket Ön kérészemre összegyűjteni kegyeskedett, ez a rendeltetésük. Sajnáltnám, ha ezeknek feleslegesen kellene állni, de azt hiszem, ebben az esetben nem szabad kímélni a költségeket . . .”⁷²

Debrecen védelme, a török-szentmiklósi út biztosítása a kezdeményezésnek csak öt nappal korábban, február 5-én megígért átvétele helyett! Valójában a császáriaknak sem konkrét tervük, de főleg erejük nem volt egy ilyen támadás végrehajtására. Igaz, Windisch-Grätz a Schliknek küldött, Dembinski által is ismert levélben utalt a Debrecen elleni támadásra, arra, hogy ő szeretett volna Szolnok felől, Debrecen ellen támadni, de az ehhez szükséges erő csak Dembinski képzelgésében létezett, a valóságban azonban nem. Az emlékiratokban idézett február 2-i. Kossuthnak szóló levélben Dembinski Windisch-Grätz 40 000, a honvédsereg ellen felvonuló emberével számolt, és még február 26-ának délelőttjén, a csata előtti órákban is az a gondolat foglalkoztatta, hogy vajon nem fog-e az ellenség Szolnoknál valamit kezdeményezni.⁷³ E gondolat lehetetlensége akkor válik nyilvánvalóvá, ha tudjuk, hogy Windisch-Grätz Szolnokkal utoljára február 19-én foglalkozott, amikor is a szolnoki császári helyőrség parancsnokától, Grammont tábornoktól a Tisza balpartján levő utak állapota, a debreceni úton való szállítás lehetősége és a Tisza jegének állapota felől érdeklődött.⁷⁴ Dembinski azonban erről mit sem tudott, s még március közepén, igazoló jelentésének írásakor is az volt a véleménye, hogy az ellenség Szolnok fedetlenül hagyásával katonai szempontból „hibát” követett el!

Dembinski Kápolnához vezető haditervének másik, még a Szolnokról kiinduló ellenséges támadás feltételezésénél is negatívabb és súlyosabb következményekkel járó vonása a csata színhelyének túl koráni megválasztása és az e színhelyhez minden áron való merev ragaszkodás volt. Saját bevallása szerint február 2-án már tudta, hogy hol kerül majd csatára sor. Ez a csata azonban csak 24 nap elmúltával, és akkor is véletlenül, nem Dembinski vagy Windisch-Grätz előzetes terveit következtében kezdődött el. Valamely hadjárat megtervezéséről Vetter, a honvédsereg elméletileg legképzettebb tábornoka, emlékirataiban ezeket írja:

„A stratégia egyik legfőbb axiómája, hogy a hadvezér seregét oly központban egyesítse és állítsa fel, ahonnan egyrészt az ellenséget a legrövidebb vonalon elérhesse, másrészt pedig képes legyen, ugyanazon vagy még kevesebb idő alatt a képzelt hadászati kör bármely pontját, sőt még az azon kívül fekvő pontot elérhetni.

E fölöttébb fontos elv szabatosabb kifejtése tekintetéből, vegyük egyrészt Tisza-Füredet, másrészt pedig Budapestet mint egy-egy kör középpontját, mely két körnek átmérőjét a két helyet összekötő egyenes vonal képezi, vagyis a két kör egymást középen szeli.

⁷² O. L. OHB 1849: 3334. sz. A kocsik kirendelésére Kossuth febr. 8-án küldött Asbóth alezredesnek rendeletet. *Kossuth* : XIV. 376. l.

⁷³ Dembinski összefoglaló jelentése irathagyatékában. O. L. Dembinski irathagyaték 2. 30. sz.

⁷⁴ A Franz Grammont tábornoknak szóló parancs fogalmazványa Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/182. sz.

E körökben foglalvák azon objectumok, melyeket a két ellenséges hadvezér az 1849-iki tavaszi hadjáratban elérni igyekezett: ti. magyar részről Budapest és Komárom, osztrák részről pedig Debrecen és Nagyvárad.

Továbbá felölelik e (stratégiai) körök úgy a jövődöbéli csatatereket, mint a raktárakat és kórházakat, valamint a csapat és fegyverbeli ruházati és lőporbéli telepeket, sőt még a fegyvergyárakat is.”⁷⁵

Az elmondottakat Vetter, a megértés elősegítésére, rajzban is szemlélteti. Mivel Vetter szerint az ellenség legrövidebb úton történő elérése a cél, a korabeli hadművészet elvei alapján 1849 február elején Dembinskinek világosan kellett volna látnia, hogy ha ő Tiszafüredről, az ellenség pedig ugyanakkor Budapestről indul el, az útvonaltól függően Gyöngyös vagy Jászárokszállás környékén fognak találkozni. A magyar vezér azzal, hogy a csata helyét a Tiszafüred—Budapest vonaltól északabbra és Tiszafüredhez túlságosan közel választotta meg, egyrészt átengedte a tér nyújtotta lehetőségeket az ellenségnek, másrészt azt éppen ezzel a magyar kiindulási bázisnak a közvetlen közelébe engedte.

Magyar hadműveletek Kápolna előtt

Dembinski a kormánynak kezdeményezést ígért, de mindjárt első, február elején megkezdett és önállóan véghezvitt hadművelete során túlzott óvatossággal járt el. Kossuth azért küldte őt Tokajba, hogy Schlik hadteste ilymódon két tíz közé kerüljön.⁷⁶ E hadtestet, mint már láttuk, Kassáról csak a február 9-ére virradó éjjel vonult ki, létszáma 13 200 fő és 45 ágyú volt.⁷⁷ Ezzel szemben Dembinski már február 4-én megérkezett Rakamazra, bár — nem tudni, miért — a Perczel hadtestéből magával vitt több, mint 4000 főt kitevő Kazinczy-hadosztályt Polgáron hagyta. Másnapra azonban e hadosztály is beérkezett, s így a most már 12 000 főre és 36 ágyúra erősödött Klapka-hadtestet azonnal el lehetett volna indítani a legfeljebb 3 menettel elérhető Kassa felé. Klapka jelentette is Dembinskinek, hogy Schlik visszavonulóban van Kassára, ahová a Szepességen át Görgey hadteste is közeledik. Erre Dembinski elhatározta, hogy Miskolc ellen fog előnyomulni!⁷⁸

Ezt az érthetetlen elhatározását Dembinski a már többször idézett összefoglaló jelentésében azzal indokolta, hogy a Kassa elleni vonulást feleslegesnek tartotta, az ellenség 48 óras előnye (?) miatt. Ezenkívül feltételezte, hogy a császári hadtest Görgey elől Miskolcon át ugyanazon az úton fog visszahúzódní, amelyen néhány nappal korábban a Pestről segítségül küldött Schulzig hadosztály haladt. E hamis feltételezéstől vezetettve fordult Miskolc felé, hogy a várost az ellenségnél korábban érje el. Dembinski annyira biztosnak érezte magát, hogy február 6-án Szerencsen, a Rákóczi-várban egy Klapkával és Szemerével folytatott beszélgetés során hallani sem akart Klapka Schlik üldözését sürgető tervéről, hivatkozva saját katonai tudományára. Klapka viszont kijelentette,

⁷⁵ Vetter emlékiratai OSZK kéziratár, Quart. Hung. 3030. sz.

⁷⁶ Kossuth id., jan. 27-i levele Klapkához, *Kossuth* : XIV. 254. l.

⁷⁷ *Kočížka* : i. m. 190. l.

⁷⁸ *Dembinski* : Mémoires I/43—44. l. A Klapka által jelentettekre *Szuper S.* : Die Operationen des 1-ten magyarischen Armeecorps in Ober-Ungarn. Szuper tábor-kari őrnagy ezt a kéziratot aradi fogságban állította össze; és az O. L. Görgey-csal. lt. 1848—49. 11/b. fasc.-ában maradt fenn. Magyarul megjelent 1867—1868-ban A Honvéd c. folyóiratban. Az id. hely 1868. 173. l. Klapka hadtestének létszáma *Klapka* : Nationalkrieg I. 222. l.

hogy a Görgey-hadtest támogatása érdekében Schlik követését multhatatlanul szükségesnek tartja. E javaslatot Szemere is támogatta, s végül Dembinski nagy nehezen beleegyezett, hogy Klapka a hadtest kisebbik felével, 3 dandárral, azaz 4704 emberrel, 554 lóval és 21 ágyúval Kassa felé induljon, míg a többivel ő maga Miskolcra ment.⁷⁹

Dembinski ez első hadművelete Kleinheinz helytelen visszalépésével indult, Dembinski és Klapka szükséges együttműködésének már a kezdetbeni nehézségeivel folytatódott és Schlik elszalasztásával zárult. A tények ismerete alapján nem kétséges, hogy február 5. és 6-án Klapkának volt igaza, mert ha ekkor erélyesen megkezdik a császári hadtest üldözését, legalább Kassa kiürítését és a visszavonulást erélyesen megzavarhatták volna. Klapka Hidasnémetinél Schlik utóvédjét február 8-án utolérte ugyan, s kétórás harcban kiszorította a faluból.⁸⁰

Az „elkerülhetetlen”-nek látszó csatára Miskolcnál nem került sor, s Dembinski épp február 10-én, amikor ő a csatát tervezte, értesült arról, hogy az ellenség jókora távolságra onnan, Torna felé vonul. Abban a reményben, hogy Edelényen át oldalba tudja támadni, február 11-én a Kazinczy-hadosztállyal Miskolcra elindulva, Sajószentpéter felé ment. Ütközben azonban hírt kapott az ellenség előnyéről, ezért Sajószentpéterről nem Edelény, hanem Putnok irányába vezette a hadosztályt. Ez utóbbi községben értesült arról, hogy Schlik Tornalján táborozik. A legénység parancsot kapott fehérneműjének kimosására, s ebből Dembinski azt következtette, hogy az ellenség hosszabb ideig Tornalján és környékén marad, mire segítséget kért az ekkor még nem alárendelt Görgey-hadtest legközelebbi, Piller ezredes vezette hadosztályától. Így, egyesült erővel akarta megtámadni a császáriakat. A segítségre azonban várakozni kellett, s e várakozással Dembinski elkövette a későbbi működésére is annyira jellemző hibát: időt engedett az ellenségnek. Ha ugyanis mindjárt megérkezésekor támad, csak a császáriak elővéd dandárának egy részével kerül harcba, mivel a hadtest zöme február 11-én még Jósvafő és Szilas között éjjelezett.⁸¹

Az ellenség erőit és főleg elhelyezését az állandóan körülöttük rajzó, nyugtalanító huszárok segítségével órák alatt meg lehetett volna állapítani. Egy erélyes, ha csak kis erővel is végrehajtott támadás a császári elővéd ellen az egész hadtest visszavonulását megzavarta, esetleg más irányba fordította volna. Amikor végre február 14-én Dembinski támadott, Tornalján már a császáriak utóvéd dandára vonult át. Pillertől válasz nem érkezett, de mivel a Klapka-hadtest Máriaágy-hadosztálya Dembinski támogatására már Kazán állott, az altábornagy 5 zászlóaljjal, 2 lovasszázaddal és 16 ágyúval támadott a hasonló erejű, de 21 ágyúval rendelkező császáriak ellen. Kazinczy gyalogsága előnyomult a császáriak jobbszárnya ellen, akik e támadást megállították ugyan, de visszavetni nem tudták, még szuronnal sem. Az ütközet ettől

⁷⁹ Szuper S. : Die Operationen . . .

⁸⁰ Hidasnémetire Klapka Göncről, febr. 8-án Dembinskinek írt jelentése. Fennmaradt a Dembinski által Kossuth részére készített másolatban. O. L. OHB. 1849: 3334. sz.

⁸¹ A Miskolcnál febr. 9–10-ére várt csatáról Dembinski febr. 5-i, már idézett levele a Hadügyminisztériumnak, O. L. OHB 1849: 4346. sz. Tornaljára Dembinski : Mémoires I/49. s köv. 1., Winterfeldzug 251–252. l. Piller rövid életrajzát ld. Kozma Gy. : Az 1848–49-i magyar szabadságharc szereplőinek lexikona. Hatkötetes, géppel írott munka az OSZK kéziratárában, Fol. Hung. 2092. sz. IV. k. 148. l.

kezdve csak kölcsönös ágyúzásból állott, egészen az éj beálltáig. Eredményt a császáriak értek el, mert az utóvéd harca biztosította az immáron másodszer megmenekült hadtest elvonulását. Ebben most már Görgeynek is része volt, mert Piller az ő parancsára nem nyújtott segítséget Dembinskinek.⁸²

A Schlik-hadtest elleni harmadik fellépésre nemsokára ismét lehetőség kínálkozott. A császári hadvezér ui. a befejezett visszavonulás után Miskolc ellen indult, miután a főszeregtől a Losoncon át érkezett lőszer- és élelemtánpótlás helyrehozta a már erősen lecsökkent harckészséget.⁸³ A csapatok Rimaszombaton zavartalanul pihentek és erősödtek, Schlik pedig új hadterveket kovácsolt. Jelentette Windisch-Grätznek, hogy a kapott hírek szerint Klapka és Dembinski egyesült ereje Miskolcon áll és felajánlotta, hogy február 22-én vagy 23-án támadást intéz a magyarok ellen, ha az időközben Gyöngyösre előrenyomult Colloredo-dandár ebben segítségére lesz.⁸⁴ Az igenlő válasz reményében már 18-án meg is indította hadtestét Putnok felé, melyet másnap elérve, 20-án pihenő napot tartott. E napon megérkezett herceg Nassau őrnagy Windisch-Grätz február 18-án kelt, 422. számú parancsával, mellyel a tábornagy a magyarok részéről folyamatban levő összpontosítás ellensúlyozására ugyancsak elrendelte az erők összevonását. Schlicknek ezért Pétervásárán át a leggyorsabban Gyöngyösre kellett nyomulnia. A tábornok válaszában azonnal közölte, hogy az elővéd dandárral 23-án este Pétervásárán lesz, és innen 26-án Egert elfoglalva, 27-én már mindenféle feladatra rendelkezésre áll.⁸⁵

Schlik azonban Windisch-Grätz legtevékenyebb alvezére volt. A megkezdett hadműveletet most sem akarta eredmény nélkül félbeszakítani, hanem 6 zászlóaljzat, 5 lovasszázadot és 2 úteget kitevő erejével 21-én megindult Sajószentpéter felé. Dembinski még idejében értesült Schlik rimaszombati elindulásáról, de azt gondolta, hogy az ellenség Görgey Miskolc felé irányuló közeledését próbálja megakadályozni. Ezért az időközben parancsnoksága alá került Görgey-hadtest két hadosztályát mozgósítva, a Klapka hadtestébe tartozó Sulcz-dandárral Sajószentpéterre ment, ahol délelőtt 10,30-kor már 10 000 ember élén várta az ellenséget. Schlik azonban a községtől jó egy órányi távolságban előbb megállt, majd visszavonult, látva, hogy a magyarok erősítéseket kapnak.⁸⁶

⁸² A magyar huszárokról Schlik febr. 16-i jelentése Rimaszombatból, Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/157 1/2. sz. és *Kočizčka* : i. m. 199. és 202. l. Görgey, ill. Piller szerepére „Die Division Pöltenberg vom 13-ten Feber bis 14-ten März 1849” c. kézirat. O. L. Görgey-csal. lt. 1848—49. 11/b fasc. és *Steier L.* : Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezdredes. Bpest, 1924. 263—264. l. Máriássy János ekkor alezredes volt, 1867 után altábornagy, a kassai honvédkerület parancsnoka. Személyi adatai és minősítése Honvédelmi Minisztérium, Központi Irattár K/19.071. sz. Rövid életrajzát ld. Pallas Lexikon XII. Bpest, 1896. 334. l. Tornaljárja még Szentiványi Károly gömöri főispán Szeremének irt levele, Putnok, febr. 15-éről. O. L. OHB 1849: 2150. sz. — A jelen dolgozat nem tekint feladatának Schlik elszalasztása körülményeinek részletes vizsgálatát, ezért nem tér ki Görgey és részben Klapka e téreni mulasztásaira is.

⁸³ Windisch-Grätz febr. 15-i és 16-i ezirányú parancsainak fogalmazványja Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/154. és 2/156. sz.

⁸⁴ Schlik febr. 16-án este kelt jelentése Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/157 1/2. sz. A Wrba hadtestéhez tartozó herceg Franz Colloredo Mansfeld (életrajzát ld. *Wurzbach* : i. m. 2., 422. s. köv. l.) vezette dandár febr. 13-án indult ki a fővárosból, eredetileg azzal a rendeltetéssel, hogy Miskolcra menjen. Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/118. sz.

⁸⁵ *Kočizčka* : i. m. 213—214. l. A 422. sz. parancs fog. Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/179 1/2 sz. Schlik válasza uo. 1849. 2/191. sz.

⁸⁶ A létszám ugyanebben a jelentésben, Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/191. sz. Sajószentpéterre Dembinski összefoglaló jelentése, és *Breit* : i. m. I.^o 265. s. köv. l.;

Dembinski, noha túlerőben volt, az ellenséget nem támadta meg, de nem üldözte visszavonulása során sem. Ezt az érthetetlen, és a Schlik-hadtest újabb elszalasztását előidéző tettét összefoglaló jelentésében ekként magyarázta:

„... a Sajó völgyébe nem akartam benyomulni, mivel az Eger környékére előrelátott és kívánt csatát napról napra közelebb láttam... az volt a szándékom, hogy az ellenséget Szolnok és a Pest-szolnoki vasútvonal fedezetlenül hagyására kényszerítem; ezt csak jelentős erővel végrehajtott komoly előnyomulással lehetett elérni. Tartottam attól is, hogy ha ez alkalommal Schliknek túlságosan elébe megyünk, ez ismét a Sajó völgyébe veti magát, és összeköttetésünket Tiszafüreddel elvághatja.”⁸⁷

A való helyzetet Dembinski félreismerte; ezt bizonyítja a fenti idézet, de méginkább bizonyítja ellenfelének, Schlik altábornagynak éppen sajószentpéteri benyomásai alapján, még aznap délben 1 órakor, azaz mintegy két órával a Dembinski-sereg megpillantása után Rimaszécsen Windisch-Grätznek írt jelentése:

„Az eredmény mindenekelőtt az, hogy az ellenség talán az ország részéről tett szemrehányások miatt is elhatározta, minden erejét Mezőkövesdnél és Egernél összegyűjtve, döntő csapást kockáztat, mivel a hadviselés eddigi módja döntést nem eredményez, az ország ellenben érzékenyen szenved.”⁸⁸

Schlik tehát Sajószentpéter előtt egy megbízható kém jelentése és saját szemrevételezése alapján felismerte a magyarok, pontosabban: Dembinski szándékát, megállapította a rendelkezésükre álló erőket és a tervezett összpontosítás helyét is.⁸⁹ Dembinski eredetileg csak Szolnokról és a vasútvonalról akarta „elvonni” az ellenséget, de nem vette észre (és később sem látta be!), hogy a tervezettnél jóval többet ért el. Ha elgondolkozik azon, hogy Schlik Sajószentpéter előtt miért állt meg, szerinte teljes 24 órára, erőfeszítés nélkül rájöhett volna ennek valódi okára, hogy ti. Schlik a magyar túlerő láttán szüntette be előnyomulását. A katona egyik legfőbb kötelessége, hogy az ellenségről szerzett adatokat előljárójának jelentse. Mindebből Dembinski rájöhett volna, hogy a császáriak felfedezték nemcsak a magyar összpontosítás tényét, hanem annak helyét és célját is. Ez esetben a magyar főparancsnok egyet tehetett volna, parancsot adni immár három hadtestből álló seregének az azonnali támadásra!

Támadásra azonban sem február 21-én Sajószentpéternél, sem a következő napokban nem gondolt Dembinski. Várakozott továbbra is, tétlenül, mert ezzel akarta biztosítani, hogy a fenyegetett helyzetben levő Schliknek Windisch-Grätz a főerővel segítségére jöjjön. Ennek érdekében valóságos „vigyázott” a Schlik-hadtestre, mert attól tartott, hogy e hadtest megverése vagy éppen megsemmisítése esetén Windisch-Grätz nem hagyja el a fővárost. Klapka viszont helyesen Schliknek minél többet akart ártani, mire Dembinski kijelentette, hogy az ezredes „alkalmas lehet a hazafias háborúra, de a »nagy« háborúhoz nem ért”.⁹⁰

Klapka: Nationalkrieg, I. 237–238. l. és *Koéziéčka*: i. m. 214. s. köv. l. Sulcz Bódog rövid életrajzát ld. *Szinnyei J.*: Magyar írók I. 690–691. hasáb.

⁸⁷ O. L. Dembinski irathagyatéka 2. 30. sz.

⁸⁸ Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/203. sz.

⁸⁹ A kémjelentés *Koéziéčka*: i. m. 215. l.

⁹⁰ Dembinski összefoglaló jelentése.

Schlik hadteste Sajószentpéterről, Windisch-Grätz parancsának megfelelően, Pétervásárára vonult. Az ide legközelebb álló magyar erők a Klapka-hadtest egységei voltak, melyek február 16. és 23. között fokozatosan elérték Egert és környékét. A hadtestparancsnok főhadiszállása február 23-ától szintén Egerben volt. A Desewffy-hadosztály a baktai és a siroki szorost tartotta szemmel Schlikkel szemben, a Máriássy-hadosztály pedig előrenyomult Kerecsendig; egyik különítménye megszállotta Kápolnát és Gyöngyösig portyázott.⁹¹

A Pétervásárán és környékén táborozó császáriakat a Desewffy-hadosztálytól csupán 2 mérföld távolság választotta el, az időközben Windisch-Grätz parancsára Hatvanba visszahúzódtott Colloredo viszont 7 mérföld távolra volt. E körülmények kedvező voltát felismerve Klapka, akire főparancsnokának tétlensége nem hatott, elhatározta, hogy rajtaütést hajt végre a Schlik-hadtest ellen. „A fáradságos visszavonulásban sokat szenvedett csapatok táborozása a félreeső, egymással csak rossz mezei vagy hegyi utakkal összekötött helységekből, melyeket a kiváló érzületű palócok laknak, és mindenekfelett az átszeldelt hegyi terep, mely a nagyobb csapatok mozgásait is egészen az ellenség közeléig teljesen leplezi, olyan rendkívüli esélyeket kínáltak egy rajtaütés számára, hogy annak sikerét a legóvatosabb vezér is az első pillantásra láthatta.”⁹²

Klapka azt tervezte, hogy az ellenségnek Pétervásárán táborozó, 8000 főre becsült zömén fog rajtaütni. A helységet hegyi, csak az ottani lakosok által ismert ösvényeken akarta megközelíteni. A támadásra a következő intézkedéseket tette: A Máriássy-hadosztály fele február 23-án Kerecsendről Sirokra megy, ott néhány órát pihenne, menetét éjjelkor folytatja és megkerülve Pétervásárát, oldalba támadja meg az ellenséget. A Desewffy-hadosztállyal Baktán át előnyomulva szemből maga vezeti a támadást. Ennek időpontja mindkét hadosztály részére hajnali 4 óra. Sikertelenség esetén Máriássy Sirokon, a főerő pedig Baktán, tehát a megközelítési útvonalon keresztül vonul vissza. Ennek biztosítására mindkét szorost erősen megszállva kell tartani.⁹³

A tervezett rajtaütés tervét Klapka kötelességszerűen jelentette Dembinskinek, mint főparancsnoknak Mezőkövesdre, és a vélt jóváhagyás reményében már előre megindította a csapatokat. Alig, hogy ez megtörtént, megkapta Dembinski parancsát, melyben az altábornagy szigorú megrovás mellett megparancsolta, hogy Schlik ellen minden mozdulatot félbe kell hagyni, és a korábbi állásokba visszahúzódván Pétervására irányába csak felderítő őrzásokat kell küldeni, biztosításul. Klapka így el sem indult, Máriássynak pedig azonnal értesítést küldött. Az alezredes a parancsot azonban már csak Pétervására előtt kapta kézhez, épp abban a pillanatban, midőn a megbeszélte jelle hiába várakozva, egyedül megkezdte a támadást 5 századból, 1 huszárszázadból és 4 ágyúból álló kis csapatával a Schulzig-hadosztály két dandára ellen. A meglepetés teljesen sikerült; a magyar ágyúk a széles főutca végén egy magaslaton tüzelőállást foglalva az utcát egész hosszában elárasztották kartáccsal és gránátokkal. A huszárok ugyanekkor benyomultak a szélső házakba és az álmuk-

⁹¹ *Klapka* : Nationalkrieg I. 240—241. l. Desewffy Arisztid, a későbbi aradi vértanú rövid életrajzát ld. *Gelich* : i. m. II. 434—435. l. Portyázó huszárokról jelentett Colloredo febr. 20-án este is Hatvanból. Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/197. sz.

⁹² Windisch-Grätz febr. 17-én rendelte vissza Hatvanig Colloredot. Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/168. sz. fog. Az idézet *Klapka* : Nationalkrieg I. 242. l.

⁹³ *Klapka* : i. m. I. 243. l.

ban meglepett császáriakat az ágyból rángatták ki. „Az általános zúrzavar — írja a Schlik-hadtest krónikása —, mely ezt a rajtaütést követte, határtalan volt. A saját lovasság egyrésze ingben-gatyában pattant lóra, hogy a megsemmisítő ellenséges tűz hatókörén kívül gyülekezzenek . . . Úgy látszott, hogy a vitéz, derék ottocsániainkon és tűzereinken kívül *mindenki* elvesztette lélekjelenlétét.”⁹⁴

„Nem nehéz megítélni, mi lett volna a következménye ennek a kavardásnak, ha a támadást 5 század és 4 löveg helyett 5 zászlóalj és 20 löveg, a haditerv értelmében 3 irányból egyidejűleg hajtja végre”, állapította meg Klapka. Így azonban a túlerő mindjobban felülkerekedett, s a Máriássy parancsára megkezdett visszavonulás a császári tűzérés, különösen a röppentyűk heves tüzeiben ment végbe. A cszcségeket nem ismerjük, de a császáriakéra következtethetünk abból a tényből, hogy Pétervásárát Schlik, csapatainak kivonása után fel akarta gyújtatni, mivel a honvédeket a lakosság vezette oda, de e szándékát nem valósíthatta meg, mert a házakban súlyosan sebesült, állapotuk miatt el nem szállítható császári tűzerek feküdtek.⁹⁵

Így ment füstbe, Dembinski érthetetlen és főleg szükségtelen tiltó parancsának következményeként a Schlik-hadtestre mérhető csapásnak immáron negyedik, ezúttal utolsó lehetősége. Dembinski a Pétervására elleni támadást sem emlékirataiban, sem összefoglaló jelentésében nem említi, így a támadás megtiltásának közvetlen okát nem tudjuk. Az általános ok az lehetett, hogy Dembinski a császári főerőnek az általa kijelölt csatahelyre történő beérkeztéig, sőt mint látni fogjuk, az erről való megbizonyosodásig teljesen tétlenül akart maradni, nehogy megzavarja a császári felvonulást! Az okkal egyébként Klapka sem foglalkozik, de az egész akció történetének leírását azzal a megállapítással zárja, hogy ha a Schlik-hadtestnek, mely három nappal később Kápolnánál a győzelmet eldöntötte, a zömét megverték, vagy megsemmisítették volna, úgy február utolsó és március első napjaiban a magyar támadás valószínűleg más fordulatot vett volna. Azt pedig, hogy a magyar támadás alkalmával a Schlik-hadtest számára mi forgott kockán, világosan megírta Kočzičzka azzal, hogy a magyar ágyúk gránátjai a Pétervására terén álló lőszertartalék kocsijai mellett csapódtak be, s így az egész lőszer csak véletlenül nem repült a levegőbe!⁹⁶

A Schlik elleni támadást Dembinski azért tiltotta meg, mert neki egészen más hadműveleti elgondolásai voltak. Főhadiszállását csak 25-én tette át Egerbe, s ezzel saját bevallása szerint is az volt a célja, hogy ottani jelenlétét az ellenség mielőbb megtudja. E hírtől a szolnoki császári helyőrség csökkentését remélte.⁹⁷

Még ezt megelőzően jelentette ki végre a csata előtti napon Mezőkövesden Görgeynek, hogy előrenyomul, s ha meg tudja verni az ellenséget, balra fordulva Szolnokot és a császáriak Tisza balparti hídfőjét akarja elfoglalni.⁹⁸

Ekkor, február 25-én, vasárnap Wrba hadtestének Csorich vezette hadosztálya már Gyöngyösre, herceg Schwarzenberg altábornagy vezette

⁹⁴ *Klapka* : i. m. I. 243—244. l. *Kočzičzka* : i. m. 225—226. l.

⁹⁵ Schlik összefoglaló jelentése a magyar támadásról, Erdőkövesd, febr. 24. Kriegsarchiv, Hauptarmee 1849. 2/240. sz. *Klapka* : Nationalkrieg I. 245. l. *Kočzičzka* : i. m. 227. l.

⁹⁶ *Klapka* : i. m. I. 245. l. *Kočzičzka* : i. m. 226. l.

⁹⁷ Dembinski összefoglaló jelentése. O. L. Dembinski iratok 2. k. 30. sz.

⁹⁸ Uo.

hadosztálya pedig Jászárokszállásra érkezett. E két hadosztálynak Windisch-Grätz parancsára másnap, hétfőn délután Kápolna—Kál térségében kellett egyesülnie. Itt azonban már honvéd csapatok voltak. Dembinski e napra kiadott parancsa szerint a Répássy hadtestéhez tartozó Szekulits-hadosztálynak a Kisfaludy-dandárral Kált, a Máriássy-hadosztálynak Kápolnát, a Görgey-hadtest Pöltenberg-hadosztályának pedig Debrőt kellett megszállnia. Amikor délután 1 óra után a magyar csapatok részben ebédeltek, részben épp megérkezve; beszállásoltak, s amikor a Csorich-hadosztály élén haladó Wyss-dandár Kápolnát már mintegy egy órányi távolságra megközelítette, a koradélutáni csendbe, mindkét fél számára meglepetésszerűen, a kompolti erdőnél beledörült az ágyú...⁹⁹

BORUS JÓZSEF

ДЕМБИНСКИЙ КАК ВЕРХОВНЫЙ ГЛАВНОКОМАНДУЮЩИЙ В ФЕВРАЛЕ 1849 г. (К предистории битвы под с. Капольна)

Резюме

Совершавшие набег гусари 7 февраля 1849 г. пленили капитана графа Альфреда Эрбах—Фюрстенау, который направился с важными инструкциями маршала князя Альфреда Виндишгреца, верховного главнокомандующего вторгшейся в Венгрию австрийской армии, к корпусу императорского генерал-лейтенанта графа Франца Шлика, простоявшему в окрестностях г. Кашша. К этому времени, к началу февраля 1849 г. руководство императорской армией знало, что захват территорий является бесценным и что для подавления революции следует уничтожить армию хонведов. В главной квартире Виндишгреца в г. Буда, однако, в это время не знали даже того, где и при каких силах стоят отдельные венгерские армии. Таким образом нужно было сперва поискать войска хонведов, чтобы можно было их победить. Надеемся достигнуть всего этого путем сотрудничества руководимых Виндишгрецом главных сил и корпуса Шлика, но эти планы были сорваны пленением Эрбаха.

Ушедший в начале 1849 г. от императорских войск в Дебрецен Всегосударственный комитет спасения родины, во главе с Лайошем Кошутом организовал контрнаступление для поражения противника и освобождения временно потерянных территорий. Использовав все силы оставшейся части страны, армия была сосредоточена и оборудована. Верховным главнокомандующим был назначен один из военных руководителей польского восстания 1830 г., генерал-лейтенант граф Хенрик Дембинский. Это оказалось ошибкой, так как самосознательные молодые венгерские военные руководители не охотно подчинились польскому, значит, иностранному главнокомандующему. Более того, Дембинский вел себя скрытно, недоверчиво в отношении всех.

Новый верховный главнокомандующий приступил к своей задаче, организации наступательного продвижения с целью поражения противника с большим усердием, но исходя из ошибочной предпосылки. На основе найденного у Эрбаха документа он предположил, что противник намеревается наступить через г. Сольнок на временную столицу, Дебрецен. Поэтому он не осмелился продвинуться далеко вперед от избранного, впрочем, правильно операционного базиса, окрестностей с. Тиссафюред, чтобы постоянно суметь прикрывать Дебрецен. На деле у Виндишгреца не было ни плана, ни силы к наступлению на Дебрецен; в феврале 1849 г. неприятельский солдат попал на левый берег Тиссы только в качестве пленного!

Опасаясь предположенного им наступления противника от Сольнока в направлении Дебрецена и ожидая его Дембинский не начал никаких военных действий. На остав-

⁹⁹ Uo. Továbbá *Klapka* : Nationalkrieg I. 247—248. l. Winterfeldzug 289—290. l. Szekulits István alezredes rövid életrajzát ld. *Kozma Gy.* : i. m. V. k. 54. l. Kisfaludy Mór őrnagy, Kisfaludy Sándor unokaöccsének rövid életrajzát ld. uo. III. k. 73—74. l. Pöltenberg Ernő ezredes, a későbbi aradi vértanú rövid életrajzát ld. *Gelich* : i. m. II. 427—428. l. Schwarzenberg életrajzát ld. *Wurzbach* : i. m. 33., 36. s. köv., Franz Wyss vezérőrnagyét uo. 59., 45. s. köv. l.

шийся вследствие пленения Эрбаха без инструкций корпус Шлика можно было бы напасть в четырех случаях, 6, 11, 21 и 24 февраля, в условиях, предоставляющих шансы победы. Дембинский, однако, одно за другим опустил наступления и даже своим подполковникам не позволил никакой инициативы. Он опасался того, что в случае поражения или уничтожения корпуса Шлика Виндишгрец не двинется с главными силами из Будапешта.

Лайош Кошут, председатель Всегосударственного комитета спасения родины, один из главных организаторов контрнаступления, ожидал многого от назначения Дембинского на пост верховного главнокомандующего. Хотя он предложил генерал-лейтенанту некоторые планы, в военной области он уступил ему свободу действий. А Дембинский секретничал, не сообщил свои военные планы даже правительству, т. е. Кошуту. Таким образом, военный план и не сохранился в письменной форме, его можно восстановить в общих чертах на основе современных документов, прежде всего переписки Дембинского.

Опираясь на Тиссафюред, как на операционный базис, между тем с постоянным вниманием на Солнок, Дембинский осторожно продвинулся на восток от г. Эгер до линии реки Тарна. Междувременно он несколько раз пропускал выступление против корпуса Шлика и надеялся, что получив известие о том, что он находится в Эгере, Виндишгрец тоже сосредоточит главные императорские силы. Императорская армия, однако, выступила в поход раньше, чем Дембинский думал, и пока в полдень 26 февраля 1849 г. в Эгере венгерский верховный главнокомандующий надеялся, что через *два* дня произойдет сражение, на берегах реки Тарна, на пригорках перед с. Капольна уже загремели пушки: началось крупнейшее до того сражение освободительной войны.

Й. БОРУШ

LE HAUT COMMANDEMENT DE DEMBINSKI EN FÉVRIER 1849

(Contributions aux antécédents de la bataille de Kápolna)

Résumé

Le 7 février 1849 des hussards patrouilleurs firent prisonnier le capitain comte Alfred Erbach-Fürstenaу qui, avec les mandats importants du feldmaréchal prince Alfred Windisch-Grätz, haut commandant de l'armée autrichienne envahisseuse, se rendit au comte Franz Schlick, général commandant du corps d'armée impérial stationnant aux environs de Kassa (Košice). A ce temps-là, début de février 1849, le commandement impérial se rendit compte de ce que l'occupation des territoires fut peine perdue; pour réprimer la révolution c'est l'armée des honvéds qui est à anéantir. Cependant le grand quartier général de Windisch-Grätz installé à Buda témoignait d'une désorientation complète en ce qui concerne le stationnement et les forces de l'armée hongroise. Pour être vaincues les troupes des honvéds étaient d'abord à retrouver, ce qu'on espérait réaliser à la base d'une coopération entre les forces armées principales dirigées par Windisch-Grätz et le corps d'armée de Schlick; ces plans se virent pourtant échoués à la suite de la capture d'Erbach.

Réfugié au début de 1849 à Debrecen de devant les troupes impériales, le Comité de la Défense Nationale, avec Kossuth en tête, organisa une contre-attaque en vue de vaincre l'ennemi et de libérer les territoires provisoirement occupés. Utilisant les ressources matérielles de la partie du pays qui leur est restée, ils ont concentré et équipé l'armée. Fut nommé haut commandant de l'armée Henrik Dembinski, général de division, un des anciens chefs militaires du soulèvement polonais de 1830. Mais c'était une mesure prise à tort, étant donné que les jeunes chefs militaires hongrois se subordonnaient à contre-cœur au haut commandant étranger, d'origine polonaise. De plus, Dembinski, lui, témoignait d'une attitude réservée et méfiante envers tout le monde.

Le haut commandant se mit à s'acquitter de son devoir faisant preuve d'un empressement méritoire mais partant d'une hypothèse nettement erronée. Se fondant sur un écrit trouvé chez Erbach il supposa que l'ennemi entendait diriger, à travers la ville de Szolnok, une attaque contre Debrecen, la capitale provisoire. En conséquence, dans le but de ne pas découvrir cette ville, il n'osa progresser loin des proximités de Tiszafüred, lieu qui, d'ailleurs, fut, à juste titre, choisi comme base des opérations militaires. Ne disposant pas de forces militaires suffisantes Windisch-Grätz en réalité n'envisageait aucunement l'attaque de Debrecen; en février 1849 aucun soldat ennemi sinon prisonnier, n'arriva à la rive orientale de la Tisza!

Dembinski craignant et attendant l'attaque à diriger selon sa supposition par l'ennemi à travers Szolnok contre la ville de Debrecen se refusait à l'initiative de toute opération militaire, bien que le corps d'armée de Schlick, privé par suite de la capture d'Erbach de toute directive, ait pu être attaqué les 6, 11, 21 et 24 février, dans des conditions offrant de bonnes chances pour la victoire. Dembinski, par contre, différait successivement les attaques et interdit toute initiative à ses généraux commandants en second. Il craignait qu'au cas de la défaite du corps d'armée de Schlick, Windisch-Grätz avec ses principales forces ne se bougeât pas de Budapest.

Lajos Kossuth, président du Comité de la Défense Nationale, un des principaux organisateurs de la contre-attaque, fondait de grands espoirs sur le haut commandement de Dembinski. Bien qu'il suggérât des propositions au général, sur le plan militaire il lui accordait toute liberté d'action. Dembinski, lui, témoignait d'une attitude cachottière, dissimulant ses plans tant au gouvernement qu'à Kossuth, si bien qu'aucun plan militaire en écrit ne subsiste pas, plan qu'on n'est en mesure de reconstruire en grandes lignes qu'à la base des documents contemporains, en premier lieu à celle de la correspondance de Dembinski.

S'appuyant sur Tiszafüred, base des opérations militaires, ne perdant pas de vue la ville de Szolnok, Dembinski progressait prudemment jusqu'à la ligne du ruisseau de Tarna, établie à l'est de la ville d'Eger. Entretemps il manquait successivement d'agir contre le corps d'armée de Schlick, tout en espérant qu'à la nouvelle de sa présence à Eger Windisch-Grätz concentrera les principales forces impériales. Cependant l'armée impériale se mit en marche plus tôt que ne le soupçonnait Dembinski, et pendant que le 26 février 1849 à midi le haut commandant hongrois espérait à Eger que dans deux jours on livrera bataille, au bord du ruisseau de Tarna, sur les collines s'étendant devant Kápolna, les canons retentirent: la bataille jusqu'alors la plus acharnée de la guerre d'indépendance prit son commencement.

J. BORUS

MOCSÁRY LAJOS NEMZETISÉGI POLITIKÁJA ÉS A SZERBEK¹

(I. rész)

1

A magyar és a szomszédos népek történeti, irodalmi és művelődési kapcsolatait tanulmányozva arra a megállapításra jutunk, hogy az e népekkel való barátságra és kölcsönös megbecsülésre épülő modern nemzetiségi politikának előőrse, egyik leghatározottabb elvi és gyakorlati képviselője a múlt század utolsó harmadában — Mocsáry Lajos volt. Különösen időszerű ezt elmondanunk róla újvidéki képviselőjelöltségének immár közel háromnegyedszázados évfordulóján, mely a magyar—szerb, sőt a magyar—déliszáv kapcsolatok egyik emlékezetes fordulópontja lett. Akkor, 1887 júniusában, az újvidéki képviselőválasztáson az itteni szerbség Mocsáry Lajos, a „nemzetiségek védelmezője” kezébe kívánta helyezni legfontosabb mandátumát.² Nem Mocsáryn, de nem is az egykorú újvidéki szerb választókon fordult, hogy az áldatlan politikai körülmények, Tisza Kálmán rendszerének ismeretes önkénye következtében ez nem sikerülhetett.

Mocsáry Lajos újvidéki képviselőjelöltsége azonban csupán egyik fontos láncszeme annak a több mint félszázados nemzetiség- és kultúrpolitikai kapcsolatnak, mely a korabeli szerbség és Mocsáry között kialakult. Mocsáry szerb és általában délszláv kapcsolatai a történeti egymásrataltság és egymáshoz rendeltség bölcs belátásából és e felismerés harcos, áldozatkész vállalásából fakadtak. Mocsáry, az író és a politikus, a haladó magyarság egyik vezető korabeli gondolkodója s a nemzetiségi kérdés terén egyik szakértője, olyan időben találkozott az akkori magyarországi szerbséggel és annak vezetőivel, midőn a magyarországi nemzetiségi politika végzetesen elhajlott az 1849. évi szegedi és az 1868. évi nemzetiségi törvényekben meghatározott úttól. Mocsáry — kortársai közül elsőként — felismerte a dualizmus korának hatalmi politikájában a magyar népre s a vele együtt élő másajkú népekre egyaránt kiható veszedelmet, meg akarta állítani nemzetét végzete felé sodródásában, — teljes jogegyenlőséget, politikai, kulturális és gazdasági egyenjogúságot kívánt biztosítani az itt élő más nemzeteknek. Politikájának érvényesülése tehát egyet jelentett volna a közép-kelet európai népek együttműködésének alapkövetelével. A századvég magyar politikai közvéleménye száműzte Mocsáryt a gyakorlati építőmunka teréről. Így sem akadályozhatta meg azonban, hogy

¹ A szerb kapcsolatok s általában Mocsáry nemzetiségi politikájához nélkülözhetetlen Eötvös—Mocsáry párhuzam szövegét és bővebb kifejtését ld. még szerzőnk a „Mocsáry Lajos Válogatott Írásai” (Bpest, 1958) című kiadványban megjelent bevezető tanulmányában.

² Mocsáryt végül is 1888. május 26-án Karánsebesen, a Román Nemzeti Párt kerületében választották meg.

a magyar sors Cassandrájának eszméiből és tanításából — emberöltővel az író és politikus halála után — beváltandó útmutatások váljanak. Szellemi útravaló és ma már megvalósítható munkaterv az egymáshoz érkezett demokratikus népek számára.

A magyar és a szomszédos népek közötti kapcsolatok történeti útjának vizsgálata így ma sem érdektelen, sőt e vizsgálódás nélkül számos elsőrendű vonatkozásra nem tudnánk választ adni ebben a viszonylatban. Mindaz tehát, amit Mocsáry Lajos szerb kapcsolatairól a következőkben elmondunk, minden bizonnyal kiegészíti az ebben a tárgykörben folyó kutatás adatait.

2

Mocsáry a múlt század ötvenes éveiben ismerkedett meg a magyarországi nemzetiségi kérdéssel.³ Nincs okunk feltételezni, hogy már ekkor külön-külön foglalkozott volna az egyes „nemzetiségek” ügyével; — azonban bizonyos, hogy két alapvető műve, a *Nemzetiség* (1858) és a *Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában* (1860) megjelenésekor már tisztán látta a magyarországi szláv népek, így az itteni szerbség helyzetét is. Kedvező alkalomul szolgált a megismeréshez az a körülmény, hogy az ötvenes évek második felében szivélyes és mélyreható kulturális kapcsolatok szövődtek a két nép között. A Pesti Napló és a Magyar Sajtó hasábjain ezidőtájt méltatja *Urházy György* a szerb történetet és *Török János* a Hazánkban a szerb irodalmat. Ekkor lát napvilágot *Kondor Lajos* több szerb műfordítása és szellemi válaszként *Jovan Zmaj Jovanović* Toldi- és János vitéz-fordítása, és a *Matica* folyóiratában, a Letopisban a két népet érdeklő közlemények egész sora. Ebben a baráti közhangulatban hangzik fel Mocsáry *Programm*-jának jövődölése — 1860 őszén — a balkáni szláv föderatív államról. „Nem valószínű — írja Mocsáry, talán éppen az októberi diploma kibocsátásának pillanatában —, hogy a török birodalom szétbomlása esetén minden déli szláv egy testbe olvadjon össze. Sőt igen valószínű az hogy azok, akik már most is bizonyos önállósággal bírnak, mint Szerbia és Montenegró, ehhez tovább is ragaszkodni fognak. . . *valami föderatív szláv állam fog alakulhatni, melynek lehetne tagja Horvátország is.*”⁴ Mocsáry tehát már az osztrák önkényuralom alkonyán megjósolja azt a föderatív államképződményt, melyhez a történeti fejlődés elvezetett. Érdemes megemlítenünk, hogy Mocsáry munkásságának első szomszédnépi ismertetése is délszláv kapcsolatot jelez. 1860 novemberének végén a zágrábi „Pozor” — a kutatás jelen állása szerint a szomszéd népek közül első ízben — közöl ismertetést Mocsáry „Programm a nemzet és a nemzetiségek tárgyában” című munkájának horvát vonatkozásairól.⁵

Az 1861. április 2-án Pestre összehívott országgyűlésnek Mocsáry is tagja lett. Borsod megye mezőkövesdi kerületét képviselte. Május 31-én elmondott bemutatkozó beszéde után csakhamar baráti jóviszonyba került az országgyűlésen jelen lévő nagyszámú nemzetiségi képviselővel. A szerb közül *Ignjatović Jákovval*, *Branováčki Sztevánnal*, *Mišić Jovánnal*, a román *Wlád Alajossal* és másokkal. Amennyire kutatásainkból következtethetünk, *Miletić*

³ Már első munkájában (A magyar társasélet, Pest, 1858) is találunk az egykorú nemzetiségi kérdésre vonatkozó utalásokat.

⁴ *Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában*, Pest, 1860. 100. l.

⁵ *Razmatranja jednoga Madjara o Horvatskoj*. Pozor 1860. nov. 30.; 52. sz.

Szvetozár, aki ezidőtájt a Srpski Dnevnik cikkírója és *Polit Mihállyal* együtt említett lapban a hatvanas évek közepéig a magyarsággal való megegyezés szószólója, először akkor figyelhetett föl Mocsáry szereplésére, amikor Mocsáryt az *Eötvös* által előkészített 27 tagú „nemzetiségi bizottmány”-ból, tehát abból a bizottságból, amely a nemzetiségi törvényt előkészíteni volt hivatott, indokolás nélkül kihagyták. Felette jellemző, hogy Mocsáry, ekkor már a magyarországi nemzetiségi kérdés egyik legjobb szakértője, mint erre visszatérünk, — a vetélytárs Eötvös s talán kissé Deák jóvoltából — már pályája kezdetén méltatlan mellőzésben részesül, mint annyiszor későbbi pályafutása során. Miletic később is számontartja Mocsáry jelenlétét, illetve távolmaradását fontos nemzetiségpolitikai eseményekkel kapcsolatban. Így 1868. november 26-án, a nemzetiségi törvény országos vitájának harmadik napján tartott emlékezetes beszédében sajnálkozásának ad kifejezést, hogy Mocsáry nincs jelen a sorsdöntő tanácskozásokon. Bizonyos, hogy egyedül nem akadályozhatta volna meg a nemzetiségi törvény fogadtatását eldöntő Deák-féle „indítvány” (a politikai nemzet elvéről szóló későbbi 1. §) beiktatását, sem pedig a radikális nemzetiségi képviselők kivonulását. Jelenléte mégis eleven hidat képezett volna, ha nem is két ellentétes álláspont, de két egymásra utalt nép között. Mert soha nem volt időszerűbb Mileticnek ekkor tett megállapítása, „Magyarország valóban Európának az a gordiusi csomója, melyet a Duna vág ketté”, melynek problémáját a Duna mentén élő népek érdekeinek egyeztetésével meg lehetne oldani.

3

Mocsáry nemzetiségi politikája az országot lakó másajkú állampolgárok, úgy is mint az egyes nemzetiségek tagjai nemzetiségi jogainak feltétlen elismerésén és megbecsülésén alapult. Mocsáry nemzetiségi felfogása a francia forradalom szabadságeszméin nevelődött reformkorbeli, de az abszolutizmus időszakában ezen már messze túllépő felvilágosult középirtokos nemes nézeteinek továbbfejlesztett, magasabb szintű, természetjogi érveléssel alátámasztott formája. Az ő, francia szellemű, de gyökerében reformkori emberszemlélete és Eötvös modern szabadelvű, de alapvetően porosz iskolázottságú nemzetállam felfogása ütköznek majd össze a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldásának a magyar nép jövőjére már ekkor sorsdöntő kérdésében. Ezért Mocsáry *gyakorlati* nemzetiségpolitikáját, a nemzetiségi kérdéstről vallott nézeteit a legalkalmasabban Eötvös, lényegében *elméleti* nemzetiségi fejtegetéseivel való párhuzamban érzékelhetjük. Abban a párhuzamban, amit a nemzetiségi kérdéstről ezidőtájt megjelent műveik s ezek fontosabb elvi megállapításai között vonhatunk.

Eötvös a „nemzetiség érzetét”, tehát valamely nemzetiséghez való tartozás érzését alárendeli a világpolgári, idealista fogalmazású szabadságérzésnek, s a nemzetiségi jogokat csupán az állam polgárai egyéni szabadságjogaként hajlandó tekintetbe venni. Alapelvét: „A nemzetiségnek érzete népeknél ugyanaz mi az egyesnél személyiségének öntudata” híven tükrözi a kérdésben kialakult nézeteinek fogalata, az 1865-ben megjelent „*A nemzetiségi kérdés*” című munka, és ennek a felfogásnak elvi leszűrődését jelenti az 1868. évi nemzetiségi törvény. Míg Mocsáry a napi gyakorlatból, az egymás mellett élő nemzetiségek érdekei egyeztetéséből, a megbékítés és új alapon való együttműködés feltételeiből indult ki, azt vallva, hogy a nemzetiségi kérdés a magyar nép és a gazdaságilag felfelé menő, irodalmi és művelődési tekintetben gyarapodó

másajkú hazai népek egymás közötti viszonya szemszögéből is elsőrendűen fontos problémája a kornak, Eötvös alapjában félreérti a kérdést, amikor Mocsáryval ellentétben a „nemzetiségi érzület”, a „nemzetiségek” s az „egész nemzetiségi kérdés” fokozatos megszűnését tételezi fel. A szabadelvű államról alkotott elképzelése szerint „a civilisatio kifejlődésével fokról-fokra fogy a nemzetiségek száma. . . de mi által ótalmazhatjuk meg a veszély ellen? Az által-e, hogy az egyes nemzetiségeket, mint numiakat, törvényekbe begöngyölgetve, a törvényhatóságok sírkamrájába rakjuk le? . . .”⁶

A nemzetiségi kérdés korszerű megoldása Eötvös elképzelésében tehát a civilizáció fokának minél nagyobb és szélesebb emelése, mellyel fokozatosan együtt jár a nemzetiségi kérdés, majd a nemzetiségek elenyészése. Ebből a feltételezésből kiindulva természetsszerűleg a „törvényhatóságok sírkamrájába teendő mumiaként” hat az országot lakó egyes nemzetiségek történeti fejlődésének, intézményeinek, művelődésének és szokásainak törvényesített védelme, hiszen a modern szabadelvű állam, amit Eötvös mindenkor az összmonarchia keretében képz el, civilizatórikus eszközökkel amúgy is fokozatosan „megoldja” a kérdést.

Eötvös 1865. illetve 1868. évi felfogása az egyéni szabadságjogok alapjára fektetett és a politikai nemzet keretébe állított nemzetiségi kérdéstről pedig már hosszú fejlődési út eredménye. Ennek az útnak elején még a birodalmi egységnek az esetleges nemzeti mozgalmaktól való megóvása szerepel — nyersen őszinte fogalmazásban — a tétel kiindulópontjaként.⁷ Ebből formálódik majd, nem utolsósorban a hazai politikai helyzet alakulásának egyenes folyamányaként, az a nem kevésbé meghökkentő, de éppoly helytelen, az idealista alapfeltevésből logikusan következő nézete, hogy a demokratikus állam fogalma ellentétes a nemzetiségek egyenjogúsága eszméjével.⁸ S innen már csak egy lépés és elérkezik annak kimondásához, hogy az államhatalom (értsd: az általa elképzelt modern szabadelvű állam) léte egyenesen kizárja az egyes nemzetiségek külön jogosultságát.⁹

Ez a felfogás tehát a nemzetiségi kérdést nem mint a történelmileg kialakult nemzeti egyéniségek kérdését — ez a nemzetiségi politika egykorú nemzetiségi intézőinek felfogása, s nem mint az országban élő különböző nemzetiségi társadalmak kérdését (Mocsáry nézete!), hanem mint az egyes állampolgárok egyéni szabadságjogát szemléli — a mindenkori államhatalomra, közelebről: a mindenkori birodalmi érdekre való különös tekintettel.

Mocsáry, mint ezt Madách Civilizátorára tett hatásáról az újabb irodalomtörténeti kutatás is megállapítja,¹⁰ mindenekelőtt a birodalmi egység

⁶ Az 1868. évi törvényjavaslat általános tárgyalásakor, 1868. nov. 25-én mondott beszédéből. Képv. Napló 1865—68. XI. 31—34. l.

⁷ Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich. Pest, 1850. 145. l.

⁸ „Az összes nemzetiségek egyenjogúságának eszméje, általában bármely egyes nemzetiség külön jogosultságának eszméje merőben ellenkezik a teljesen democrata állam fogalmával.” A XIX. század uralkodó eszméi. Pest, 1871, II. kiad. II. köt. 694. l.

⁹ „. . . Ameddig az állam hatalma terjed, nem lehet szó az egyes nemzetiségek külön jogosultságáról.” Uo. II. köt. 695. l.

¹⁰ „A nemzetiségi kérdést vetette fel már Eötvös az Uralkodó Eszmék egyik fejezetében és 1858-ban, tehát egy esztendővel a Civilizátor . . . előtt lát napvilágot Mocsáry Lajos Nemzetiség c. műve. Eddig még nem tárták fel a Civilizátor és Mocsáry műve között a kapcsolatot, márpedig nyilvánvaló, hogy Mocsáry fejtegetései és a Civilizátor nemzetiségi felfogása közt bizonyos eszmei rokonság van . . . Feltűnő, hogy

gondolatának bármiféle figyelembe vételét utasította el, sőt az ez ellen való tudatos küzdelemben látta a nemzetiségi ellentétek tisztázásának egyik formáját. Már a „Nemzetiség”-ben, mely hangjában és mondanivalójában egészen új elvi felfogást jelent a magyar nép és az országban élő szláv nemzetiségek közötti kapcsolatok rendezését illetőleg, Magyarország ügyét a maga sajátos egyediségében, a maga történeti realitásában szemléli. Célja — amint ezt előljáróban bevallja — az, hogy az ország népe megismerje önmagát, mert ez megkönnyíti újjászületését.¹¹

Mocsáry már első munkájában világosan összegezi a nemzetiségi érzületnek általa felismert ismérveit: „A nemzetiség érzete — mondotta ekkor — mély és természeti ösztönszerű érzemény. Ez egy népnek valódi élete. Míg a nép él, a nemzetiség érzete meg van benne — mintegy öntudatlanul. Mihelyt a nép életébe nagyobb elevenség költözik, mihelyt a haladás vágya felébred. . . azonnal növekedik a nemzetiséghez való ragaszkodás. Ennek fenntartása, kifejtése legelső feladata. Mert érzi, hogy ez ad erőt, képességet a haladás nagy munkájára.”¹² Mocsáry sem tagadja tehát a civilizáció, az emberi haladás elsőrendű jelentőségét az állam életében. Mocsáry szabadelvű, demokratikus elveken nyugvó államelképzelésében azonban (ennek osztálykorlátaiból következő és Mocsáry közigazgatási politikájában rejlő gátlásairól ez alkalommal nem feladatunk szólni) a nemzetiségi jogaikban kielégített és egymással egyezségekre lépett nemzetiségek vívják harcukat a haladásért, s nem az állam civilizációs tevékenységének választóvizében s ennek haladásaként oldódik meg, enyészik el fokozatosan a nemzetiség kérdés, mint Eötvös elképzei.

Mocsáry a „Nemzetiség” V. fejezetében részletes cáfolatát nyújtja Eötvös helytelen kiindulópontból levont tarthatatlan elméletének. Megállapítja, hogy Eötvös „A XIX. század uralkodó eszméihez”-ben „hideg, majdnem gunyoros” és szeretetlenségről tanúszkodó hangon foglalkozik a kérdéssel. Különös éles-séggel támadja azt az eötvösi államkormányzati tételt, mely szerint „valamennyi nemzeti törekvés alapja a magasabb hivatás érzete; célja: uralkodás”. Mocsáry szerint minden nemzeti érzelemnek alapja természeti ösztön, célja pedig önfenntartás.¹³ Metsző okfejtéssel utasítja vissza a mások feletti uralkodásról vallott nézetet:

„. . . Nem is hiszem, hogy korunkban az uralkodás, azaz mások megsemmisítése, mások sanyargatása volna a jó, melyért a népek küzdenek, s mely egyedül volna képes őket erejük megfeszítésére bírni. Mai világban nem a végnélküli uralgás a népek idcálja, hanem a szabadság és a civilisatió, minden előnyeivel. S a szabadság elérhető mások leigázása és folyton féken tartása nélkül is, sőt egyes nép szabadságának legfőbb garantiája más népek szabadsága — az általános szabadság. A civilisatió pedig egyenes ellentétben áll a hódítás és népiirtással.”¹⁴

Madách csaknem azonos módon, az összbirodalmi gondolattal kapcsolatban veti fel a nemzetiségi kérdést, és ez utóbbinak helyes, kedvező megoldásában látja az összbirodalmi törekvések megsemmisítésének legbiztosabb útját.” *Sőtér István* : Két eszendő irodalomtörténeti munkássága a Petőfitől Adyig terjedő korszak területén. Madách Imre. Irodalomtörténet. 1953. 3–4. sz., 277. l.

¹¹ Nemzetiség, 7. l.

¹² A magyar társasélet, 1. kiadás, 64. l.

¹³ Nemzetiség, 80–81. l.

¹⁴ Uo. 87–88. l.

Ugyanebben a fejezetben — ahol oly megkapó érveléssel szól a magyar—szláv megbékélésről és felszámolja a „panszláv eszmekísértet”, „ez üres rémváz”-ról élő fikciókat (ő talán az első politikai közírónk, aki az egykorú magyarországi szláv nemzeti törekvéseket pontosan elkülöníti a nagyszláv mozgalmaktól) — rámutat arra, hogy az egykorú főbb nemzetiségi mozgalmak egyikének sem természetes vagy szükségszerű velejárója a más nép feletti uralomvágy. „Egy szóval: a nemzetiség kifejlése koránt sincs ellentétben a népek szellemi és anyagi kifejlésével, a fajhozi ragaszkodás koránt sincs meghasonlásban a közös emberiségi cél felé törekvéssel.”¹⁵ Nem érdektelen a „Nemzetiség” jellemzők felemlítésünk, hogy Mocsáry időrendben első szakírónk, aki a „nemzetiség” fogalom vizsgálatában már ekkor — 1858-ban — elérkezik a „magyarországi nemzetek” létének elismeréséhez: „Létezik magyar nemzet, t. i. összessége azon embereknek, kik közös magyar eredetűek, magyarul beszélnek s egymás iránt családi érzelmekkel viseltetnek. Így létezik Magyarhon területén tót, szerb, horvát, oláh nemzet is.”¹⁶

Ha fentiekkel egybevetjük a „Programm”-ban felsorolt részletes teendőket, nyilvánvaló, hogy Mocsáry első két nemzetiségi tárgyú munkájában világos áttekintést adott mind a nemzetiség fogalmának tisztázása, mind a nemzetiségi kérdés gyakorlati vizsgálata s a legközelebbi teendők megállapítása terén. A „Nemzetiség” fogalomtisztázó szándékával szemben a „Programm” munkaterv jellegét kell hangsúlyoznunk. Az elméleti számvetésen túljutott, gyakorlati nemzetiségpolitikus arcéle kirajzolódott.

Mocsáry már a „Programm” előszavában rámutat: „E kérdésnek kezelése lesz próbaköve politikai érettségünknek.” S ettől kezdve a remekművű tanulmány egészén átsugárzik a szerző széleskörű tárgyismerete és megkapóan világos és egyszerű gyakorlati tanítása. „A hazánkbeli nemzetiségeknek teljes emancipációja elkerülhetetlen — írja. — Arról szó sem lehet többé, hogy ezt nemhogy kikerüljük, de csak el is halaszthassuk; a kérdés csak a körül forog: miként? Vegye ezt jól fontolóra mindenki, akinek a haza java a szíven fekszik...”¹⁷

S a kérdés megoldása „miként”-jének kiindulópontjául az alábbi, négy pontból álló alap-programot ajánlja:

„Amit mi megajánlhatunk idegen ajkú, ne mondjuk idegen, hiszen egy másnak nincs e honban idegen — hanem más és nem magyar ajkú hazánkfiainak, amit programm gyanánt állíthatunk fel, a következőkben vélem kimutathatni:

1. Az országgyűlésen a tanácskozási nyelv — magyar.
2. Megyegyűléseken minden a megyében divatozó nyelv egyaránt használható.
3. A kormányzás és közigazgatás nyelve valamennyi a hazában élő nyelv.
4. Külön iskolák minden nemzetiség számára.”¹⁸

Mocsáry Lajos tehát már 1860-ban, közéleti pályája kezdetén érkezett oda, ahova Eötvös és a róla elnevezett nemzetiségi törvény 1868-ban s a magyar uralkodó osztályoknak más, a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó politikusai 1918-ig sem értek el, mert az alapjában helytelen eötvösi majd a sovinszta-imperia-

¹⁵ Uo. 103. l.

¹⁶ Uo. 41—42. l.

¹⁷ Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában, 109. l.

¹⁸ Uo. 72. l.

lista államelmélet, a „politikai nemzet” tágabb, illetve szűkebb értelmezése következtében nem is érkezhettek el ide. Ez az oka annak, hogy a politikai nemzetfogalom fikciójának béklyójába vert törvény, a községi és bíróságok előtti nyelvhasználatra, szabad iskolaalapításra, társulásra és egyesülésre vonatkozó maradék kedvezményeivel miért csupán töredékét a Mocsáry-féle „minimum-programm”-ban vázoltaknak.

Mocsáryt mégis általában s nemzetiségi részről is gyakran a „68-as”, tehát a nemzetiségi törvényre alapozott kompromisszumos (értsd: engedményekre hajlamos) nemzetiségi politika egyik támogatójának tekintették, s ezen az alapon párhuzamot is vontak politikája és a román mérsékeltek (Mocsonyi, Babeş stb.) nézetei között.

Mocsáry nemzetiségtörténeti szerepének teljes megértése érdekében közelebbről kell foglalkoznunk a kérdéssel. Mindenekelőtt két körülményt kell megvizsgálunk:

1. Módjában állott-e Mocsárynak a „Nemzetiség” illetve a „Programm” megjelenésétől az 1868: XLIV. t. c. meghozataláig eltelt, majd pedig az ezt követő aktív időszakában részletesebben foglalkoznia a nemzetiségi kérdéssel s résztvett-e a törvény bizottsági előmunkálataiban?

2. Ha pedig, aminthogy nem vett részt a törvény előkészítésében s később sem nyílt alkalma befolyást gyakorolnia a hivatalos, a kormányzati nemzetiségi politikára, miért vállalta mégis ennek a soha életbe nem lépő s általa még törvényjavaslat formájában¹⁹ és később, 1870-ben is kevésnek talált²⁰ törvénynek védelmét, mely a dualizmus korszakában többé nem előmozdítója, hanem gátolója, kerékkötője lett a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldásának?

Ha Mocsáry további életútjával kapcsoljuk össze a kérdéseket, mindkettőre választ kapunk.

*

¹⁹ „A képviselőház asztalán fekvő törvényjavaslatok egyikét sem vélem elfogadhatónak” — írja 1868. nov. 11-én a Hon-ban megjelent cikkében (A nemzetiségi kérdés, A Hon 1868. 260. sz.). A „kisebbségi javaslat”-tól (értsd: a nemzetiségi képviselők 1867. febr. 11-i javaslata) az ország integritását félti. Ellene van a megyék nemzetiség szerinti kikerekítése elvének. A többnyelvű országgyűlést nem tartja megoldhatónak, a külön-külön zászlóhasználatot „heraldikai absurdum”-nak tartja. „De másrészt — folytatja — a bizottság többségének javaslatában is sok a gyarlóság. Az egészen némi féltékenység látszik és az őszinteség hiánya . . . Legnagyobb hibája azonban a többségi javaslatnak (értsd: a Deák—Eötvös féle, kisebb változtatással elfogadott javaslat) nézetem szerint az, hogy túlságosan van kiterjesztve egy állam hivatalos nyelvének köre . . . Én sokkal könnyebbnek vélném az ügykezelésre nézve, ha a fordítók és tolmácsok fent és nem alant volnának elhelyezve.” Az iskolakérdésben — véleménye szerint — „jórészt felesleges a beavatkozás mindaddig, míg az államnak nem lesz módjában tetemes összegeket szentelni közoktatási célokra. Egyes felekezetek már intézkedtek a tanítási nyelv tekintetében felsőbb iskoláikban, reájuk lehet bízni ezt továbbra is. De azt kimondani, hogy az akadémiákban kizárólag magyar legyen a tanítási nyelv, nem egyezik meg a méltányossággal, sem azon nagy érdeklél, hogy az országnak mindenféle nyelvű fiai minél könnyebben szerezhessék meg a műveltség kellékeit. Az országos egyetemre nézve pedig egyenesen a kisebbségi javaslatnak kell előnyt adnom a többségi felett.” Ez Mocsáry álláspontja a kérdésben két héttel a nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája előtt.

²⁰ „Nekem igen sok kifogásom van az 1868-iki nemzetiségi törvény ellen s hogy egyenesen szőljak s a közönségesen használt kitéttel, én késő volnék »többet adni«” (Pest, oct. 26. Ellenőr 1870. okt. 27.; 42. sz. Pauliny-Tóth Vilmos szlovák író és országgyűlési képviselő nemzetiségi törvényjavaslatát ismertető és értékelő cikkéből.)

Mocsáry, a politikai közíró a „Programm”-ban kifejtett elveket 1860 végétől 1861 májusáig több vezércikkben részletezi a Pesti Napló hasábjain.²¹ A Borsod megyei, mezőkövesdi kerület fiatal képviselője (35 éves volt ekkor) 1861 áprilisában a felirati vagy Deák-párt képviselőjeként jelentkezik a magyar közéletben, és ilyen jellegű pártállása Deák 1865. évi, a kiegyezési politikát bejelentő Husvéti Cikkének megjelenéséig, pontosabban a Deák-párt 1866. évi nyílt szervezkedéséig tart.

Mocsáry ellenségei ismételten felvetették, hogy fokozatosan, a Deák-párttól a balközépen át érkezett el a szélsőbalig, s ebben bizonyos elvi ingadozást véltek felismerni. A helyzet valójában az, hogy Mocsáry 1861 tavaszán nem határozhatott szabadon pártállása felől. Borsodban ekkor még szélesebb ellenzéki mozgalomnak nyoma sincs (majd Mocsáry csinál — 1867 és 1869 között és akkor is csak átmenetileg — „ellenzéki megyét” Borsodból). A mezőkövesdi mandátumot deákpárti többségtől kapta s egyéni érdeme, hogy ugyanazok a választók — bár igen heves küzdelemben — 1865-ben ismét megválasztják az ekkor már ellenzéki útra lépő politikust.

Egyébként is a „felirati” és a „határozati” párt csak a közjogi harc két válfaját jelentette, az utóbbi részéről tényleges pártkeret és szervezkedés, sőt tényleges program nélkül. A tragikus sorsú Teleki László halálával megüresedett ellenzéki vezérségre törő Tisza Kálmán nem adott, nem is adhatott lényeges programot az amúgy sem egységes ellenzéknek. Mocsáry felirati párti mandátumának jelentősége tehát másodlagos, s későbbi közéleti szerepével nem állott ellentétben. Az 1861. évi országgyűlés munkájában komolyabb szerepet nem vitt. Deák közvetlen környezetéhez nem tartozott, s az országgyűlés feloszlata után semmiféle kapcsolata nem volt többé Deákkal. Eötvös pedig, akinek elméleti téziseit éppen ő vette elsőként e korban bonckés alá, pártállására tekintet nélkül igyekezett korlátozni működése körét, kiváltképp nemzetiségi vonatkozásban.

Csakis ezzel magyarázhatjuk, hogy Mocsáry, aki gyors egymásutánban megjelent három könyvével országosan ismert szakírónak és publicistának s megyei szereplése alapján (1860-ban megválasztják Borsod másodalispánjának, de nem fogadta el) közéleti tényezőnek és főként nemzetiségi szakértőnek számított, miért nem vesz részt az 1861. évi országgyűlés nemzetiségi bizottságának munkálataiban.

Ismeretes, hogy Eötvös kezdeményező és irányító szerepet töltött be az 1861. évi országgyűlés által kiküldött „nemzetiségi bizottmány” előkészítésében. Az 1861. évi bizottság magyar résztvevői között azonban — mint említettük — hiába keressük Mocsáry nevét. Eötvös jónak látta Madách, a költő, de nem mint az egyébként pozitívan értékelhető, de ekkor még nem ismeretes, kéziratban levő „Civilizátor” patriárkális megbékélést hirdető szerzője, hanem mint a „politikai nemzet” elvét elismerő politikus behívását. A „Programm” szerzőjének meghívását azonban nem tartotta szükségesnek abba a bizottságba, mely az 1861-iki országgyűlés rövid, de oly lényeges időszakában jóformán semmit sem végzett. Eötvös nyilván nem felejtette el Mocsáry éles, de mindenképp jogos bírálatát a „Nemzetiség”-ben, mely nem

²¹ Ezidőtájt megjelent cikkei közül ld. a Pesti Naplóban cím nélkül megjelent ún. „második vezércikk”-ét, P. N. 1860. nov. 29.; 277. sz. továbbá: Egy pár őszinte szó nemzetiségi viszonyainkról és A nemzetiségek kérdése, P. N. 1861. ápr. 5. és 29.; 77. és 102. sz.

is hangzott el egész hatástalanul, hiszen Eötvös 1860 őszén, az ország nem magyar ajkú népei felé szóló, a Pesti Naplóban közölt egészoldalas vezércikkében — legalábbis a részletkérdésekben — közeledni látszott Mocsáry álláspontjához,²² helyesebben a közhangulathoz. Ez a „közeledés” azonban csak látszólagos. A való helyzet az, hogy Eötvös jól megerősített politikai és publicisztikai hadállásból várhatta Mocsáry jelentkezését, s taktikája a bírálatra való válasz helyett az elhallgattatás. Ezért nem került Mocsáry kapcsolatba a 61-es „Bizottmány”-nyal, ezért hallgatja agyon nemzetiségi tárgyú munkáit már ekkor a kor mérvadó magyar sajtója. A „Nemzetiség” forradalmi kiállása mellett egyedül a Nagy Ignác alapította irodalmi és divatlap, a „Hölgyfutár” emelt szót apró cikkében,²³ melynek Eötvös nemzetiségi felfogására tett kritikai utalása miatt a Pesti Napló névtelen bírálója zordonan ledorongolja a „hozzánemértő” szerkesztőt.²⁴ A „Programm”-ról pedig tudomást sem vett a felirati párt félhivatalosa, melynek pedig ezidőtájt Mocsáry is cikkírói közé tartozott. Így történhetett, hogy a kor egyik legjelentősebb politikai röpiratáról csak a konzervatív saájóban jelent meg két laikus hozzászólás²⁵, az egyiket Mocsáry kénytelen helyreigazítani.²⁶ Az eddig ismert legkorábbi nemzetiségi visszhangról, a zágrábi „Pozor”-nak a „Programm”-ról közölt, korábban már említett ismertetéséről — minden valószínűség szerint — nem is értesült.²⁷

Mocsáry egyébként sem akkor, sem később nem utal Eötvössel való polémiájára. Sőt, az országgyűlési szereplését lezáró 1892. évi, a karánsebesi román választókhöz intézett híres búcsúlevelében a többi közt ezeket mondja: „Az én nézeteim a nemzetiségi kérdésre nézve ugyanazok, melyeket a mostani alkotmányos éra kezdetén. . . Eötvös Józseffel egyetértve s azóta minden alkalommal változatlanul vallottam.”²⁸ Mocsáry tehát 1868 után mindinkább a nemzetiségi törvény alapjára helyezkedett, s ezzel önmaga is lényegesen leszűkítette az 1860. évi „Programm”-ban foglalt kívánalmak körét. A gyakorlati ellenzéki nemzetiségpolitikusként azonban nem volt más választása, s ezzel lényegében választ adottunk a feltett kérdésekre. Mocsáry az 1868: XLIV. tc. meghozatala majd életbenemléptetése, sőt elsikkasztása után az egyetlen törvényes „pozitívumra” kénytelen támaszkodni az uralkodó osztályok egyre erősebben támadó sovinizista politikájával szemben. A kor általános viszonyaira s nem Mocsáryra jellemző viszont, hogy a sovinizmus sodra oly erős a század utolsó harmadában, hogy Mocsárynak ezt a tragikus, „törvényvédő” szerepét is „hazaellenes”-nek, „hazaáruló”-nak nyilvánítják a kormány és a jobboldali ellenzék lapjai. Mocsáry azonban — s ezt nem lehet eléggé aláhúznunk és hangsúlyoznunk — azért kényszerült visszavonulni az 1868. évi nemzetiségi törvény kétes értékű, a kormányzat által semmibe vett alapjára, mert a sovinizmus hangorkánjától hajsoltan ez volt az egyetlen hivatkozási lehetősége, ha a dualizmus kora első felének az uralkodó osztályok által teljesen kisajátított osztályparlamentjében is folytatni kívánta harcát a nemzetiségek

²² Pesti Napló 1860. nov. 22.; 271. sz.

²³ Cím nélkül. Hölgyfutár 1858. ápr. 10.; 81. sz.

²⁴ Pesti Napló 1858. ápr. 25.; 76. sz. (Kétheti böngészet.)

²⁵ Az egyik ismertetést a Pesti Hírnök Töltényi nevű munkatársa közli N. Várad, dec. 15. kelettel a lap dec. 25-i, 237. számában. A másik közlemény az aulikus érdekeket szolgáló Kecskeméthy Aurél Sürgöny-ében jelent meg, ennek megállapításait cáfolja majd Mocsáry.

²⁶ Sürgöny 1860. 5. sz.

²⁷ L. Razmatranja jednoga Madjara o Horvatskoj.

²⁸ Egyetértés 1892. 3. sz.

létjogainak érdekében. Ezért vállalta inkább a mesterkelt politikai fikció, a „politikai nemzet” keretébe szorított és eredeti értelmétől megfosztott törvény maradék pozitívumának védelmét, ezért korábbi nézeteinek a legszűkebbre való korlátozását, mint a teljes elhallgatást, a nemzetiségi egyenjogúság gyakorlati elvének harc nélküli feladását.

Ötévvel való korai nemzetiségpolitikai elvi ellentéte azonban így is kétségkívül lendítő erőt adott abban az elhatározásában, hogy az ország függetlenségéért és benne a nemzetiségek gyakorlati egyenjogúságáért indított harcában biztosabb támaszt keressen a kiegyezés útjára lépő Deák-pártnál. Amikor 1865 szeptemberében a Jókai szerkesztette új ellenzéki lap hasábjain megjelenik első vezércikke a kiegyezési munkálat előkészítése ellen,²⁹ a nehezen szervezkedő ellenzék kemény és következetes elvi harcot nyert általa, aki a nemzetiségek ügyét az ország függetlenségéért folyó politikai küzdelemmel egész életére összekapcsolta.

4

Mocsáry Lajos nemzetiségpolitikai harcainak folyamatát két nagyobb időszakra oszthatjuk. Az első, a kiegyezésig, pontosabban az országgyűlésre való újbóli visszatértéig (1869) tartó rövidebb időszak feloleli a korai művekben, cikkekben és beszédekben kifejtett elméleti-gyakorlati alapvetést. Ezzel az alkotásokban termékeny, de a közvetlen kapcsolatok felvétele terén még „passzív” szakasszal szemben 1869 tavaszától megkezdődik a második, az előbbinél lényegesen hosszabb és mozgalmasabb időszak: nemzetiségpolitikai küzdelmeinek a karánsebesi román választókhöz intézett búcsúlevelével záruló „aktív” korszaka. Kétségtelen, hogy figyelmet érdemlő és jórészt eredményes kapcsolatokról a visszavonulása utáni években, az „önkéntes száműzetés” (1892–1916) éveiben is beszélhetünk. Ezek a kapcsolatok azonban már nem jelentenek összefüggő egészet, mint a hatvanas évek végétől utolsó képviselőházi szerepléséig terjedő szakaszban. E kapcsolatok — minden fontosságuk mellett is — szórványosak, inkább dokumentum jellegűek, nem az ország nagy nyilvánossága előtt alakulnak, hanem többnyire szűkkörű levelezési vagy folyóirat kapcsolatok; nincs többé országos visszhangjuk a magyar és a nemzetiségi sajtóban és közvéleményben. Több-kevesebb indokkal felvethetné valaki, vajon nem vonhatnánk-e „belső korszakhatárt” e mozgalmas időszakon belül is, amire az 1879. évi első treforti iskolatörvény: „a magyar nyelv kötelező népiskolai oktatásáról” jó vízváltástónak ígérkezik. Ez az újabb felosztás azonban mégsem lenne indokolt. Mocsáryt egyazon tetterő, a felismert igazságért folyó harenak ugyanaz a dinamizmusa, az elvi határozottságnak ugyanaz az emelkedett szemlélete és ugyanaz a rendíthetetlen közvetítő szándék hatja át az egész korszakon át. Fokozati különbségeket csak a működése által kiváltott visszhangban észlelünk mind a sovíniszta koráramlat mind a nemzetiségek

²⁹ A fusio. A Hon 1865. szept. 12.; 208. sz. A Deák-párttal és sajtójával való szakítást kifejezően tükrözi a cikk alábbi fejtegetése: „A Pesti Napló sept. 6-iki számában mondja: a hazafiaktól a körülmények kényszere áldozatot követel. Ki ne érezne, hogy a talentumoknak a tevékeny erőknél visszavonulása mellett a megyék adminisztrációja lehetetlen. A főispánok ne jussanak oly helyzetbe, mely miatt nekik ne sikerülhessen befolyásos egyénekkel látni el a megyét. Magyarul ez annyit tesz: vállaljanak megyei hivatalokat a volt alkotmányos tisztikar tagjai s mások kik az 1848. és 1861-iki zászlóhoz esküdtek. Tehát fusio! Fusio az alkotmányos hazafiak és a Bach-féle absolutismus és Schmerling-féle provisorium emberei közt.”

részéről s törvényszerű, hogy Mocsáry Lajos a kiéleződött állampolitikai küzdelem magasra csapó nemzetiségpolitikai szenvedélyeinek egyik ütközőpontja lett a századvégen, amikor időnkint szinte reménytelennek tűnő körülmények között is híven kitartott a „nemzetiségi egyenjogúság” gyakorlati politikája mellett.

Amikor 1869 júniusában Miskolc város képviselőjeként visszatért az országgyűlésre, a nemzetiségi kérdés terén is változott viszonyokat talált. Időközben ugyanis nemcsak a nemzetiségi törvényjavaslat vitája s e befolyásolt vita közvetlen előzményei vertek éket az országgyűlés magyar és nem-magyar törvényhozói közé, hanem a fentiek következtében teljes erővel megindult a nemzetiségek elzárkózási folyamata is, az új nemzetiségi pártok keretében, bár az egykorú nagybecskereki szerb program még utal a magyar ellenzékkel való közös érdekekre, a kiegyezési rendszer elleni közös küzdelemre.³⁰ Mindez azt bizonyítja, hogy az ötvenes évek végétől az 1868. évi nemzetiségi törvény országgyűlési vitájáig terjedő közeledési folyamat számottevő eredmény nélkül zajlott le. Az új törvény³¹ pedig, melynek végre nem hajtása miatt Babeş Vince, a korszak egyik vezető román nemzetiségi politikusa már az 1872. évi költségvetési vitában interpellál,³² olyan előzmények után jött létre, melyek magukban hordozzák a későbbi viszály csíráit. Ismeretes, hogy az ellenzéki nemzetiségi képviselők, a Deák Ferenc által a vita elején beterjesztett „külön indítvány”, a „magyar politikai nemzet”-ről szóló későbbi első szakasz miatt, még a törvényjavaslat részletes vitája előtt tüntetően elhagyták az üléstermet, s a végzetes törvényt a nemzetiségi ellenzék távollétében hozzák meg.³³ Az 1868: XLIV. t. c. mindenek előtt ezért nem lett s nem is lehetett a magyarországi népeket összekötő jogi-politikai kapcsolás, mert már létrejöttekor kiegyenlíthetetlen ellentmondás jellemezte. Az az ellentmondás, mely egyrészt a politikai nemzetről szóló mesterséges deáki államelv és a nemzetiségi ellenzék korábbi törvényjavaslatának a nemzetiségek történeti jogi személyiségéről vallott felfogása, másrészt az e törvényben biztosított kétségtelen egyéni kedvezmények s említett „kisebbségi törvényjavaslat” kollektív jogigénye között kezdettől fennállott. Elmondhatjuk, hogy a létrejött törvény

³⁰ Az 1869. jan. 28-án hozott nagybecskereki szerb konferencia 4. pontja ui. kimondja: „A magyar korona országainak önállósága és alkotmányossága érdekében támogassák a magyar országgyűlés ellenzéki pártját, mely a delegáció és a közös minisztériumok megszüntetését kívánja . . .” Egykorú röpirat után közli: *Kemény G. Gábor*: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában* (a továbbiakban *Iratok*) I. 171. l.

³¹ Az 1868. évi nemzetiségi törvény szövegét ld. 1865–68. évi Képv. Ir. VII. 184–189. l., *Iratok* I. 162–167. l. — Az 1868. dec. 6-án törvényerőre emelkedett de életbe soha nem lépő törvény az iskolai (17–19. §§-ok), közigazgatási (2–6, 20–25 §§-ok), egyházi és bírósági ügyviteli (14–16 ill. 7–12 §§-ok) valamint a nemzetiségek szabad társulási (egyletalapítási) jogainak (26. §) biztosítása terén kétségtelen egyéni kedvezményeket jelentett. Az Eötvös és Deák által benyújtott törvényjavaslattal szemben az ellenzéki nemzetiségi képviselők 1867. febr. 11-én aláírt javaslata (Törvényjavaslat az országos nemzetiségeknek és nyelveknek Magyarországhban leendő szabályozására és biztosítására, 1865–68. évi Képv. Ir. II. 261–264. l.) a nemzetiségi törvény vitájában szereplő „kisebbségi törvényjavaslat” már bevezető szakaszaiban ezzel kiegyenlíthetetlen ellentétet mutat. A „kisebbségi javaslat” a magyar politikai nemzet közjogi elképzelésével szemben magyarországi nemzetekről („történeti országos népségek”) beszél, s a nemzetiségek közigazgatási érdekeit a megyék nemzetiségek szerinti „kikerekítésével” kívánta biztosítani.

³² 1871. dec. 10-én. Képv. Napló 1869–72. XIX. 4–5. l.

³³ 1868. nov. 29-én. Képv. Napló 1865–68. XI. 175. l.

egyes szakaszai — betű szerinti értelemben — elősegíthették volna az egyes nemzetiségekhez tartozók *egyéni* jogainak érvényesítését, de a törvény egész szellemében és hangsúlyozott deáki indítékával a nemzetiségek önmagukról alkotott jogi-történeti felfogásával ellentétes célt, a nemzeti állam célkitűzését szolgálta. Amikor pedig meghozatalának sajátos körülményei majd az egyéni jogok terén bizosított kétségekívül jelentős kedvezmények (az 1868: XLIV. t. c. mint jogalkotás a nemzetközi kisebbségi jogban ez idő tájt egyedülálló) elsikkadása következtében a lappangó ellentét fellobbant, a törvény passzív létezésének ténye éppen az ellenkező hatást váltotta ki. A nemzetiségi ellentétek enyhítése helyett azok további kiéleződésére vezetett a korabeli Magyarország. Mégis és rövidesen elkövetkezett az idő, amikor „nemzeti egyenjogúsáért”, azaz a nemzetiségi jogok védelméért folyó küzdelem legjobbjainak erre az ellentmondásos, a nemzetiségi igényeket kezdettől nem kielégítő s végre nem hajtott törvénycikkre kellett támaszkodniok a törvényesség helyreállítását célzó alapvető követelés érdekében.

Kezdetben úgy látszott, hogy a szélsőbalon kibontakozhatik a magyar— nemzetiségi ellenzéki összefogás. Legalább is erre enged következtetni, hogy az 1870. évi tárgyalásokon a fennmaradt egykorú nemzetiségi ellentörvény-tervezet („Alaptörvény”) elsősorban az 1868: XLIV. törvénycikk „politikai nemzet” szakaszának megváltoztatására törekedett. Az „Alaptörvény” első szakasza ugyanis világosan célozza, hogy a „magyar politikai nemzet” szűk közjogi értelmezését a „magyarországi nemzetek politikai nemzetének” szélesebb fogalmává alakítsák át.³⁴ Az 1870. koratavaszán lezajlott tárgyalások nem vezettek eredményre: negyvennyolcasok és nemzetiségiek dolgukvégezetlen hagyták el a tárgyalóasztalt, röviddel azután, hogy a megvitatott tervezet szövege — árnyalati eltéréssel — napvilágot látott a magyar és a nemzetiségi sajtóban.³⁵ Érdekes megemlítenünk, hogy magyar részről nem csupán a „48-as párt” volt érdekelt a tárgyalásokban. Ha nem is közvetlen tárgyalófélként, érdekeltiséget vállalt a balközép is. Az „Alaptörvény” egykorú magyar szövegét elsőként Jókai lapja, a balközép félhivatalosa közli.³⁶ S aligha véletlen az sem, hogy az év őszén a szlovák nemzetiségi sajtóban megjelenő újabb nemzetiségi törvénytervezet szövegét a Szlovák Nemzeti Párt országgyűlési képviselője nem a szélsőbal tagjaihoz, hanem balközép, illetve pártonkívüli ellenzéki képviselőkhez: Jókaihoz, Mocsáryhoz és Hornhoz intézi, akiket a nemzetiségi egyenjogúsáért folyó küzdelem magyar előharcosainak nevez.³⁷

³⁴ Ld. A nemzetiségi törvényjavaslat. A Hon 1870. 72. sz. regg. kiad.

³⁵ A nemzetiségi sajtóban először az *Albina* (In caus'a de nationalitate, 1870. ápr. 28.; 32. sz.) és *Federatiunea* (1870. máj. 1.; 37. sz.) hasábjain közlik — némileg eltérő szöveggel — a magyar és nemzetiségi tárgyalófelek által megvitatott és elfogadott törvényjavaslatot. A tárgyaláson a nemzetiségi ellenzékét Mocsényi Sándor, Miletic Szvetozár és Hodoşiu József, a magyar baloldalt, pontosabban a 48-as pártot Irányi Dániel, Simonyi Ernő, Kállay Ödön és Madarász József képviselték. A javaslat idő eltelt és nyilván indiszkréciónak következtében jelent meg a prágai Correspondance Slave című folyóiratban, ami a tárgyalások meghiusulásának közvetlen előidézője lett. Irányiék szűklátókörűségére jellemző, hogy Mocsáryt kicsinyes személyi érdekből éppúgy mellőzték, mint Eötvös annak idején az 1861. évi nemzetiségi bizottmány szervezésekor.

³⁶ A nemzetiségi törvényjavaslat. A Hon 1870. ápr. 23. 92. sz. regg. kiad. Lényegileg azonos szöveget közöl később *Jászi Oszkár* is. (A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bpest, 1912, 352—353. l.)

³⁷ Szó szerint: „Hasonlóképp nyilatkoztak már többször Jókai Mór és Mocsáry Lajos urak, amiért is a nemzeti egyenjogúság ez előharcosainak igazán forró köszö-

Nem ismerjük Jókai és Horn válaszait a Pauliny-Tóth Vilmos említett cikkében foglalt felhívásra. Tudjuk azonban, hogy Mocsáry válaszolt, s voltaképp ettől a cikkétől³⁸ számíthatjuk közvetlen nemzetiségi kapcsolatait. Az ország közvéleménye viszont csak négy évvel később, a Szapáry-féle választási törvényjavaslat 1874 nyarán lezajlott emlékezetes képviselőházi vitájában figyelt fel Mocsáryra, a nemzetiségpolitikusra. A helyzet megértéséhez tudnunk kell, hogy az ellenzék, akárcsak 1872-ben, most is heves ellentállást fejtett ki az 1848. évi választási törvény tervezett erőszakos és jogszerűítő módosításával szemben. Az erőviszonyok azonban lényegesen mások voltak 1874-ben, mint két évvel ezelőtt. Akkor, 1872 februárjában, a széthúzó Lónyay-féle kormánypárttal szemben a nemzetiségi képviselők többsége által is támogatott ellenzéknek sikerült „megobstruálnia” a törvényjavaslatot. Harminc hónappal később a felbomló balközép s a kétötödére olvadt nemzeti-ségi képviselői csoport³⁹ a szélsőbal elégtelen szövetségesének bizonyult. A baloldal széthúzása tehát jelentékenyen megkönnyítette a kormányzat törvényjavaslatának győzelmét. Annál is inkább, mert éppen a Szapáry-javaslat tárgyalásakor mutatkozik be Tisza Kálmán új, a fúziós áramlatot meggyorsító s a választójogi kérdésben tanúsított korábbi álláspontját megcáfoló, nyíltan kormánytámogató szerepben.⁴⁰

A vita forróján csap össze a valójában már kormánypolitikusnak számító Tisza (ténylegesen 1875 tavaszán lép a kormányba) a röviddel előbb alakult függetlenségi párt vezérével. S ebben az elvi összecsapásban Mocsáry marad felül. Fényes erkölcsi győzelmet arat „feledékeny” ellenfelén. Mocsáry 1874. július 7-i beszédében⁴¹ kimutatja, hogy Tisza ez idő szerint pontosan az ellenkezőjét vallja annak, amit az 1872. évi Lónyay-javaslat vitájában mondott, s amit az ekkori választási törvényjavaslat ellen benyújtott indítványában a balközép vezéréként írásban is kifejtett.⁴² A régi függetlenségi párt vezérére jellemző, hogy sem ekkor sem később nem követi Tiszát a személyeskedések terére, Tisza kirívó következtetésének bátor feltárásakor is emelkedett hangon, választékos modorban bírál. Tisza és Mocsáry vitájában azonban csak az erkölcsi győzelem lehetett a függetlenségi politikusé. Az országgyűlés kormánypárti szavazógépe, melyet ingadozásával megerősített, megosztottságával egybekovacsolt a balközép túlnyomó részének szakadárására, jelentéktelen módosítással emeli törvényerőre a század utolsó harmadának legreakciósabb törvényjavaslatát. Tisza erre a sajátos módon kialakult többségre támaszkodva igyekszik a Ház hangulatát Mocsáry ellen fordítani, amikor korábbi felszólalásait és az általános, titkos és községenkinti választási rend-

nettel lekötöztetettjei vagyunk.” K otázke národnej — A nemzeti kérdéshez, Nár. Nov. 1870. okt. 23.; 95. sz.

³⁸ Ellenőr 1870. okt. 27.; 42. sz.

³⁹ Az ellenzéki nemzetiségi képviselők száma 1872-ben hátra csökkent az 1869. évi 15 mandátummal szemben.

⁴⁰ Tiszának a választójogi kérdésben gyökeresen megváltozott álláspontját szemléltetően kifejezi a választási törvényjavaslat általános tárgyalásakor, 1874. júl. 3-án mondott képviselőházi beszéde, melyben többek között az általános választójogi indokoltságát kétségbe vonja. (Képv. Napló 1872—75. XI. 206—210. l.)

⁴¹ Képv. Napló 1872—75. XI. 314—15. l.

⁴² Ld. Tisza Kálmán és képviselőtársai 1872. febr. 22-én benyújtott indítványát a választási törvény módosításáról szóló törvényjavaslat elvetése és egy új választási törvényjavaslat kidolgozása tárgyában. 1869—72. évi Képv. Ir. XIV. 367. l.

szert követelő függetlenségi indítványt⁴³ egyaránt elítéli, s a „faji szupremáciát” veszélyeztető, kárhuzatos kísérletnek mondja. Sőt ennél is tovább megy ön-maga elvi leleplezésében. Ő, aki 1872-ben a balközép „centrumának” tagjaival aláírt indítványban⁴⁴ oly gondosan részletezi az érvényben levő választási törvények (erdélyi és magyarországi) „leglényegesebb hiányait”⁴⁵, a hatalom küszöbén, feltehetően a kormánypárttal folytatott bizalmas tárgyalásai szellemében kijelenti, „a választási jogosultságot általános, mindenkivel veleszületett emberi vagy természeti jognak” nem tartja. Mocsáry híres viszontválaszát Tisza 1872. évi indítványára alapozza, s ebben a beszédben részletesen kitér az erdélyi választási törvény nemzetiségi érdeket is sértő visszasságaira. „Ha nincs is megnevezve — mondotta ekkor⁴⁶ — a román és magyar, de hogy itt a románokról és a magyarokról van szó: azt hiszem az világos. (Nagy zaj. Ellenmondás a balközépen. Szavazzunk! Jobb felől.) Tehát igazságtalannak mondta a képviselő úr (értsd: Tisza, 1872-ben) az ottani kerületi beosztást, igazságtalannak mondotta a cenzust. Miért igazságtalan? Azért mert jogsérelmet követ el valakin. Kik voltak azok, akiken a jogsérelm elkövettetett? A románok. (Ellenmondások a balközép felől különbség nélkül!) Kérem a tényeket megtagadni nem lehet; hiába méltóztatnak közbeszólni, mert azért, hogy vannak köztök magyarok is: olyan aránytalanul nagyobb számban vannak a kifosztottak közül a románok, hogy azt kétségbevonni nem lehet.”

A közbeszólásokból is kitűnik, Mocsáry nemzetiségvédő megállapításait leghevesebben egykori klubtársai, a „kormányképességre” törő Tisza-féle elvtelen balközép ellenezte. Ez a jelenség később — hasonló indokok miatt — a függetlenségi pártban is megismétlődik, amikor a párt balszárnyán a sovinizmus, jobbszárnyán a kiegyezési rendszerbe való „fokozatos” beépülés politikája válik hangadóvá. Egyelőre azonban az új ellenzéki párt nem tesz ellenvetést Mocsáry nemzetiségi politikájával szemben, melyet oly megkapó szavakkal méltányol a választási törvényjavaslat részletes vitájának lezárulta előtt Roman Sándor, a bihari románság író-politikusa, a budapesti egyetem román nyelvi és irodalmi tanszékének tanára.⁴⁷

Mocsáry Lajos román kapcsolatainak kiindulópontja kétségkívül az 1874. évi választási törvényjavaslat képviselőházi vitája volt. Nem kisebb

⁴³ Mocsáry az 1874. évi választási törvényjavaslat vitájában elmondott első beszéde alkalmával, 1874. júl. 1-én benyújtotta a függetlenségi párt indítványát az általános, titkos és községenkinti „szavazási eljárás” tárgyában (Képv. Napló 1872—75. XI. 166. l.) Erdemes ezt az indítványt egybevetni a hasonló értelmű 1872. febr. 20-i szélsőbaloldali nemzetiségi indítvánnyal, melyet a Mocsonyiakon és Lázár Ádámon kívül Maximović Miklós is aláírt. (Ld. Irányi Dániel, Mocsonyi Sándor és képviselőtársaik határozati javaslata egy új választási törvényjavaslat kidolgozása iránt. 1869—72. évi Képv. Ir. XIV. 362. l.)

⁴⁴ Ld. 42. sz. jegyz.

⁴⁵ Úgymint: 1. a magyarországinál magasabb cenzust, 2. Erdélyben túlnyomórészt kerületek helyett törvényhatóságokként való választást, 3. az erdélyi választókerületek igazságtalan felosztását, aminek következtében 2500 lelket számláló városok és 200 ezret meghaladó népességű törvényhatóságok egyaránt egy képviselőt választanak, s végül 4. a földbirtokhoz kötött cenzust — mely Tisza 1872. évi felfogása szerint — „ma már az általános teherviselés mellett semmiképp nem igazolható”.

⁴⁶ Mocsáry Lajos válasza Tisza Kálmánnak 1874. júl. 7-én, a választási törvényjavaslat általános tárgyalásakor. Képv. Napló 1872—75. XI. 314—315. l.

⁴⁷ Roman Sándor a választási törvényjavaslat részletes tárgyalásakor, 1874. júl. 20-án elhangzott beszédében mond köszönetet a „törzssőkös magyarnak” a „szerepcsétlenség iskoláján maga is keresztül ment nemes érzésű magyar nemzet” tagjának az önzetlen védelemért. Képv. Napló 1872—75. XII. 201—202. l.

jelentőségű ügyben tesz ismét tanúságot a magyar nép és az országban élő másajkú népek érdekközösségéről és összetartozásáról 1877 őszén, a Csemegi-féle büntetőtörvénykönyv (későbbi 1878: V. tc.) javaslat részletes, a „nemzetiségi igaztásról” szóló, később oly hírhedtté vált 172. szakasza tárgyalásakor.⁴⁸ Ekkor elhangzott beszédét évek múltán is idézik a rosszemlékű szakasz alapján indított politikai pörökben s a nemzetiségi sajtóban. Mudroň Pál, a századvég neves szlovák politikusa és védőügyvédje emberöltő távolából így emlékezik Mocsáry kiállításáról: „Amikor ezt a törvényt⁴⁹ 1878-ban meghozták, éppen erről a §-ról éles vita keletkezett, amelyben kitűnt a legigazságosabb magyar, az ebben az időben szélsőbaloldali képviselő, Mocsáry Lajos. Ő már akkor látta, hogy ez a § kizárólag a magyarországi nemmagyar nemzetiségek ellen irányul, és már akkor az volt a meggyőződése, hogy Magyarország minden nemzetiségének meg kell elégednie azzal, ha közös hazánkban egyenlőjogúaknak érzik magukat.”⁵⁰

Mocsáry e korai nemzetiségpolitikai nyilatkozatainak jelentőségét aláhúzza az a helyzeti körülmény is, hogy magatartása ez idő tájt még kihat a függetlenségi párt politikájának alakulására. A párt álláspontját az első években, az 1879 tavaszáig tartó szakaszon, rendszerint az ő bátor felszólalásai, elvi fejtegetései, megfélemlíthetetlen filippikái és válaszlai határozzák meg,⁵¹ annak ellenére, hogy a párton belül — mint arra korábban utaltunk — már ekkor sem rendelkezett többséggel. S vonzó volt ez a magatartás a nemzetiségi ellenzék, de a másajkú nemzetek írói és publicistái felé is. Érdemes lenne felkutatni Mocsáry és Polit Mihály kapcsolatának kezdetét s ugyancsak nem lenne érdektelen annak megvizsgálása sem, ismerte-e Mocsáry Popović Milost, a belgrádi „Vidov Dan” ekkori magyarbarát szerkesztőjét. Tudjuk, hogy az 1867. évi „kisebbségi” javaslatot aláíró s ekkor még jórészt szereplő nemzetiségi politikusok nyíltan rokonszenveztek Mocsáryval, sőt eleinte pártjával is. Ilyefalvi Pap György (Gheorghe Pop de Băsești), a román komité későbbi elnöke ez idő tájt csatlakozott a függetlenségi párthoz, s annak tagja maradt mindaddig, míg 1879 tavaszán a párt Madarász körül tömörült sovínisztái nem fordulnak szembe a nemzetiségekkel.

Mocsáryt a hetvenes évek végén elhagzott merész ellenzéki beszédei egyébként is országosan népszerű politikussá teszik. Ő gyakorolja ez idő szerint a legélesebb bírálatot a kormány és pártja, az országot „rendőrállammá” süllyesztő politikai rendszer,⁵² a gazdasági kiegyezésből létező, kizsákmányoló birodalmi érdekkonzorcium⁵³, a középkori szellemű bécsi udvari és okkupációs,

⁴⁸ 1877. nov. 28-án, a büntető törvényjavaslat részletes tárgyalásakor. Képv. Napló 1875—78. XIII. 376—380. l.

⁴⁹ Értsd: a büntetőtörvénykönyvet vagy más néven az 1878: V. tc-t; ugyane tárgyban ld. még 1878. jan. 15-i beszédét. Képv. Napló 1875—78. XIV. 198—200. l.

⁵⁰ Ld. 172. § trestného zákona — A büntetőtörvény 172. §-a, Nár. Nov. 1907. márc. 5—7.; 27—28. sz.

⁵¹ A halálakor megjelent nekrológok egyike helyesen állapítja meg: „... A hetvenes években pártja mindig őt kérte fel a válaszok elmondására, valahányszor az akkori kormány részéről nagy jelentőségű deklarációk, súlyos érvek hangzottak el.” Az Ujság 1916. jan. 9.; 9. sz.

⁵² „Most már ismételt alkalommal kitűnik — mondotta 1877. jan. 22-én a Kosuth-hoz készülő ceglédi 100-as küldöttség budapesti átutazásakor tapasztalt rendészeti erőszakosságok ellen tiltakozva —, hogy Magyarország nem alkotmányos, nem szabad állam, hanem rendőrállam.” Képv. Napló 1875—78. IX. 332—333. l.

⁵³ „Érdekkonzorciummal van dolgunk... a melynek egyedüli törekvése csak az, hogy Magyarországot saját érdekében minél jobban, minél tovább és minél bizto-

imperialista politika felett.⁵⁴ Nem hallgathatjuk el ugyanakkor, hogy a „keleti kérdésben” — pontosabban az ezzel összefüggő nemzetiségpolitikai kérdésekben — ugyanazt a szűklátókörű, „törökbarát” utat követi, mint a korabeli magyar ellenzék általában. Vajon „törökbarát” volt-e, s ami ezzel egyenértékű, ellene a délkelet-európai elnyomott népek szabadságharcának, a török függés alóli felszabadulási küzdelmeinek? Joggal mondhatjuk: Mocsáry nem volt „törökbarát” s nem volt ellene a délkelet-európai népek szabadságküzdelmének. Mocsáry, akárcsak Kossuth s a kor minden függetlenségi politikusa, Törökország, mint európai hatalom, létezésében a cárizmus, mint imperialista hatalom elleni védőgátat látott, s e hamis illúzióban mindnyájukat megerősítette a 49-es bukás után a Porta részéről a magyar forradalom vezetőinek — ha sivar körülmények között is — nyújtott menedékjog. Ettől eltekintve mind Kossuth mind Mocsáry rokonszenvezett a délkelet-európai népek szabadságtörekvéseivel. Mocsáry számos beszédben tiltakozik az okkupáció ellen, Kossuth pedig éppen Mocsáryhoz intézett 1882. március 9-i levelében a „nemzeti autonómia alapján” létesítendő alkotmánytervet javasol az okkupált tartományok számára, a megszállás megszüntetésével, igaz, a Porta szuverenitása mellett. S hogy Mocsáry mennyire figyelemmel és rokonszenvvel kísérte a délkelet-európai népek szabadságmozgalmát és önállósulási törekvéseit, mutatja a Miletić-ügy mélypontján a függetlenségi sajtóban megjelent tiltakozása s egyben védőírata az ártatlanul elítélt szerb nemzetiségi politikus mellett.

Mocsáry elvi nyilatkozatának értékeléséhez röviden ismernünk kell a „Miletić-ügy” előzményeit. Miletićet — a korabeli szerb nemzetiségi mozgalom vezérét — még 1876 júliusában, képviselői mentelmi joga erőszakos megsértésével és hamis tanúk vallomása alapján azért börtönöztette be a Tisza-kormány, mert — állítólagosan — magyarországi szerb önkénteseket toborzott, akik Szerbia oldalán részt vettek volna a török elleni hadműveletekben. A lefolytatott vizsgálat — anélkül hogy a „toborzást” s az ezzel összefüggő „segélyakciót” hitelt érdemlően bizonyítani tudta volna — Miletićet „bűnösnek”

sabban kizsákmányolhassa.” Az osztrák-magyar banktársulat létesítéséről és szabadságmáról szóló törvényjavaslat általános tárgyalásakor mondott 1877. nov. 2-i beszédeből, Képv. Napló 1875—78. XIII. 65. l.

⁵⁴ A bécsi udvar haladásellenes és imperialista politikájáról az okkupáció ellen tiltakozó 1878. nov. 16-i beszédében (Képv. Napló 1878—81. I. 201—208. l.) a többi közt ezeket mondja: „... A Burgnak sötét oduiban még mindig a középkor szelleme kísért” illetve: „Bosznia és Hercegovina okkupálása egyáltalán nem volt indokolva. Engedje meg a t. Ház, hogy röviden elmondjam nézetemet arra nézve, vajjon mennyire indokolt ezen okkupáció a szlávok, a szlávok iránt való viszonyunk szempontjából. Tisztázva vannak már nálunk a nézetek arra nézve, hogy nekünk a szlávoktól félni, a szlávokat gyűlölni egyáltalában nincs okunk. Amennyiben lehetséges az, hogy nemcsak egyes emberek, hanem nemzetek közt is fennállhatnak a barátság kötelékei, a mi legjobb barátunk, a lengyel is szláv nemzet... Egyébiránt én úgy tudom, hogy a mi veszedelmünk nem a szlávoktól jött, sokkal inkább jött az a németektől (Igaz! Úgy van! a szélsőbalon.), mert tudjuk, hogy attól a perctől, mióta ősaink kijöttek Ázsiából, mindig az volt a törekvése a németeknek, hogy ezt az országot saját birodalmába beolvassza.” Az erre a járszalagra kötött expanziós uralmi politika veszélyezteteti a nemzet jövőjét, veszélyezteteti a világbékét, az okkupációnak tehát végét kell vetni. Mocsáry szavaival — az 1881. okt. 14-i felirati vitában mondott beszédét idézve: „Én azt látom t. Ház, hogy nem a nyugalom tényezőivel, hanem puskaporos hordóval van Magyarország körülveve és saját kebelünkben, a hatalom ambícióinak növekedésében, tartománycsempészeti törekvéseiben van meg az akna, mely a világbékét veszélyezteteti... Inkább ma mint holnap ürítsük ki azon elfoglalt boszniai és hercegovinai területet.” Képv. Napló 1881—84. I. 90—96. l.

nyilvánította, s a budapesti törvényszék „felségsértés” (értsd: tiltott toborzás) címén 1878. január 18-án ötévi börtönre ítélte.⁵⁵ Ekkor jelent meg a függetlenségi sajtóban⁵⁶ Mocsáry feltűnést keltő elvi vezércikke Miletic védelmében. Nem először írjuk le, hogy Mocsáry országgyűlési és publicisztikai kiállásai ritka erkölcsi bátorságról és politikai előrelátásról tanúskodnak. Minden eddiginél inkább áll ez a megállapítás a Miletic jogtalan elítéltetését és meghurcoltatását fellebbező vezércikkre, mely valóságos vádirat a szabadság poroszloí, a titkos besűgők, hamis jelentések és rendészeti zaklatások módszerével kormányozó rendszer ellen. A híres vezércikk bevezetésében Mocsáry kijelenti, bár nyilvánvaló Mileticnek a történeti magyar állam fenntartásával ellentétes nemzetiségpolitikai felfogása, ez nem lehet ok arra, hogy be nem bizonyított vád alapján, jogtalanul elítéljék. „Az egész ország — írja — bírálja a budapesti kir. törvényszék ítéletét. . . Részünkről csak sajnálatunkat fejezhetjük ki a fölött, hogy Miletic öt évi börtönre ítéltetett, mert nem láthatjuk, hogy meg volna a felségsértés, helyesebben a hazaárulás tényálladéka. . . Ezután majd ha életbe lép az új büntető codex, igenis lehet tetszés szerint elítélni Mileticet vagy bárkit, mert a codex 172. és 173. szakaszai szerint, 2 évi fogságra ítéltető lesz az, ki valamely nemzetiséget a másik ellen izgat, valamint öt évig terjedhető fogsággal lesz büntethető az, ki az alkotmány egyes intézményei, a Monarchia másik államával fennálló kapcsolat, a magyar államhoz tartozó országok közt fennálló államközösség, a delegatio stb. ellen lázít. . . Miletic elítéltetése csak egy politikai actus. A kormány azon időben, midőn Tisza szeretett üstökénél fogva előrántani minden alkalmat dörgedelmes fenyegetőzésekre a nemzetiségek ellen. . . jónak látta Miletic elfogatásával s hozzá a képviselői immunitás megsértésével produkálni erélyességét. Feltűnő az összefüggés a kormány azon ténye s a meghozott ítélet közt.” Merész írás volt ez 1878 elején, a nemzetiségi iskolák és közművelődési intézmények ellen folytatott hajszá első hullámának lezajlása után, a korai nemzetiségi pörök s a magyar nép XX. századi történetére végzetesen kiható 1879. évi „Zweibund”, a poroszutas külpolitika betetőzését jelentő hatalmi egyezmény előkészítő tárgyalásai szakaszán, a felkorbácsolt nemzetiségi szenvedélyek hullámverésében. De méltó Mocsáry erkölcsi álláspontjához, aki a Miletic-ügyön túlmenően — ez alkalommal is — a magyar nép, a magyar nemzet jóhírének megvédéséért száll síkra, az igazság jogán, a törvényesség biztosítása érdekében. Annak a törvényességnek védelmében, melyet éppúgy meghurcoltak, mint a mondva csinált, hazug pör elsőrendű vádlottját, akinek éjszaka idején, fegyveres erővel történt elhurcoltatása oly kísértetiesen hasonlít Kossuth 1837. évi elfogatására. Mocsáry tiltakozása sajnos nem támaszkodhatott hatalmi erőforrásra, hiszen a kormányzat, a „keleti kérdés”-ben félrevezetett közvélemény, sőt saját pártja — egy-két a képviselői immunitást formai okokból védő felszólalás kivételével — egységesen helyeselt a Mileticet kormányutasításra elítélő bírának, s ugyancsak egységesen helytelenítette a függetlenségi párt elnökének bátor kiállását. De támaszkodott és támaszkodhatott, mint annyiszor a Miletic-pör előtt és után, megpróbáltatásokkal teli élete során annyiszor, a felismert igazság nemzetiségre és felekezetre való tekintet nélkül azonos elbírálást követelő erkölcsi erejére, s támaszkodnia kellett a törvényességet szűkreszabott korlátai között is jelképező, címében a „nemzetiségi egyenjogú-

⁵⁵ Az 1876. évi Miletic-ügy és pör történetéhez ld. Iratok I. 538—571. l.

⁵⁶ Miletic elítéltetése. Egyetértés, 1878. jan. 20.; 20. sz.

ságot” hirdető 1868. évi nemzetiségi törvényre. A kor nagy ellenzéki politikusa, aki már 1870 őszén szlovák író és politikus kortársának felhívására közölt válaszcikkében⁵⁷ kijelenti: kész lenne „többet adni”, amennyit e törvény ígér, aki 1886 tavaszán, az akkor már ellene folyó kíméletlen politikai hajszá idején kiadott röpiratában világosan utal arra, hogy „másként és helyesebben” kellene megfogalmazni az e törvényben foglaltakat⁵⁸, szükségszerűen, nyilvánvaló napi politikai kényszerűségből hivatkozik ismételten erre a törvényre, mely megvalósítása esetén — még a „politikai nemzet” fikciójával terhelt formájában is — a törvényesség zálogát jelenthette volna az egyre élesedő sovínizta törvénytelenséggel szemben. Ezért hivatkozik már ebben, a Miletic jogtalan elítélését fellebbező cikkében is végzetül erre a törvényre, melynek nemcsak betűjében, hanem szellemében való betartását is követeli.

KEMÉNY G. GÁBOR

ПОЛИТИКА ЛАЙОША МОЧАРИ ПО НАЦИОНАЛЬНОМУ ВОПРОСУ И СЕРБЫ

(Часть I.)

Резюме

Во второй половине XIX и в начале XX в. в Венгрии происходит исторический процесс борьбы венгерских народов, национальностей Венгрии того времени за независимость и самоопределение. Напротив этого закономерного процесса представители тогдашних господствующих классов, особенно имев в руках возможности власти, предоставленные австро—венгерским соглашением 1867 г., применяли открытые и нескрываемые средства неприкрытого национального гнёта. Из кругов венгерских политических деятелей и публицистов эпохи раздался целый ряд протестов против угнетательской политики по национальному вопросу венгерских господствующих классов эпохи дуадизма. Эти протесты, однако, оказались или изолированными и бессильными, или недостаточно обоснованными, а главным образом не довольно последовательными. Из всей эпохи выдвигается имя единого значительного венгерского политического деятеля и публициста, как предвестника политики по национальному вопросу, провозглашающей сотрудничество с народами других языков, построенной на демократической основе: имя Лайоша Мочари, который был не только одним из выдающихся венгерских оппозиционных политических деятелей второй половины XIX и начала XX в., но несомненно также одним из лучших знатоков современного национального вопроса в Венгрии и борцом, поднявшимся уже в ряды современных классиков борьбы за принцип равноправия национальностей — как оппозиционный государственный деятель и как политический писатель в одинаковой мере.

Предлагаемая статья рассматривает менее известную сторону этой сложной и разветвленной, плодотворной и грандиозной, начатой Мочари политики по национальному вопросу, а именно: южнославянские отношения, точнее связи Лайоша Мочари с современным сербским народом Венгрии.

Первая часть статьи ведет читателя от начала интереса Мочари к политике по национальному вопросу, от первых литературных проявлений образования его принципиальной позиции до 1878 г., который означал поворотный пункт не только в политической истории народов Юговосточной Европы, но и в деятельности Мочари в области политики по национальному вопросу. Ибо в начале этого года был провозглашен приговор над политическим вождем современной сербской национальности Венгрии, депутатом сербской национальности, вождем сербской национальной либеральной партии, Светозаром Милетичем, обвиненным в «государственной измене и оскорблении величества» (потому

⁵⁷ Ld. Mocsáry válaszcikkét Pauliny-Tóth Vilmos szlovák író és nemzetiségi politikus, a Szlovák Nemzeti Párt képviselőjének hozzá intézett felhívására. Ellenőr 1870. okt. 27.; 42. sz.

⁵⁸ „Ezekről a programokról — hangzik Mocsáry nyilatkozata a század második felének nemzetiségi pártprogramjairól és az akkori (1886 eleji!) nemzetiségpolitikai helyzetről — én e pillanatban szólni nem akarok, valamint nem szölok arról sem, miképen gondolnám én talán másként, talán helyesebben formulázhatónak azokat a dolgokat, melyek az 1868-iki nemzetiségi törvényben foglaltatnak.” Néhány szó a nemzetiségi kérdéstről. Bpest, 1886. 26—27. l.

что еще в 1876 г., во время сербско—турецкой войны он организовал в южных комитатах акцию помощи в пользу Сербии), и на второй день незаконного приговора появилась протестующая передовая статья Мочари в печати партии независимости.

В этой памятной статье Мочари, учредитель — председатель, ведущий парламентский оратор и публицист самой крупной оппозиционной партии эпохи, Партии независимости противопоставился возбужденному националистическими страстями современному общественному мнению и показал несостоятельность и противоречивость, необоснованность и вымышленность обвинений, выдвинутых против сербского оппозиционного политического деятеля. Этим выступлением запротестовавший незаконный приговор против Милетича («дело Дрейфюса» национального вопроса времени) венгерский оппозиционный государственный деятель стал знаменитым поборником национальностей современной Венгрии и венгерского прогрессивного движения. В то же время, однако, он стал неудобным для угнетающей власти, которая с этих пор сделала все для того, чтобы препятствовать дальнейшему выступлению Мочари в общественной жизни, политически изолировать и заставить его молчать.

G. G. KEMÉNY

LA POLITIQUE NATIONALITAIRE DE LAJOS MOCSÁRY ET LES SERBES

(I. Partie)

Résumé

La deuxième moitié du XIX^e siècle et le tournant du siècle virent dérouler les luttes que les minorités nationales de la Hongrie ancienne menaient pour leur indépendance et leur autodétermination. Les classes dominantes de l'époque, tout en se servant du potentiel de pouvoir leur offert par le compromis de 1867 s'opposèrent à ce processus régulier par les moyens ouverts et avoués de l'oppression pratiquée à l'égard des nationalités. Nombreux sont les politiciens et publicistes hongrois, qui protestèrent contre la politique oppresseuse pratiquée à l'égard des minorités nationales par les classes dominantes de l'ère du dualisme, mais ces protestations se révélaient isolées, faibles, souvent pas suffisamment fondées et surtout trop peu conséquentes. Le nom de Lajos Mocsáry éminent politicien et publiciste hongrois de l'époque est seul à sortir du rang dans ce domaine, nom qui désigne le prédécesseur d'une politique nationalitaire démocratique professant la coopération avec les peuples de langues étrangères. C'est un personnage qui se distingue non seulement comme politicien d'opposition de la deuxième moitié du XIX^e siècle et des années du tournant du siècle, mais qui se profile sans doute comme un des meilleurs spécialistes de la question des nationalités en Hongrie; dans sa qualité d'homme d'état de l'opposition et d'écrivain politique il devint un des pionniers dans les rangs des classiques modernes prêchant le principe d'égalité entre les nations.

La première partie de l'étude suit la carrière de Mocsáry, à travers les premières marques d'intérêts qu'il portait à la politique nationalitaire, à travers les premières manifestations littéraires qui témoignaient de la formation des ses principes, jusqu'à l'an 1878, date marquant un tournant non seulement dans l'histoire politique des peuples de l'Europe sud-orientale, mais aussi dans l'activité que Mocsáry déployait sur le plan de la politique nationalitaire envers les minorités nationales. Au début de cette même année fut prononcé le jugement qui condamna de «haute trahison et de lèse-majesté» Svetozar Miletić, député serbe, personnage dirigeant la politique de la nationalité serbe, chef du parti national-libéral serbe (pour avoir organisé en 1876 à l'époque de la guerre serbo-turque une oeuvre de secours dans les comitats de sud); dès le lendemain du prononcé de la sentence injuste parut dans la presse de l'opposition l'éditorial protestataire de Mocsáry. Dans son article digne de mémoire, Mocsáry, l'éminent orateur et publiciste, le président fondateur du parti d'opposition le plus important de l'époque, du parti d'indépendance, s'opposa à l'opinion publique mue par la fureur nationaliste et souligna l'absurdité des accusations portées contre le politicien serbe d'opposition, accentua leur caractère contradictoire, fictif et privé de tout argument bien fondé. L'homme d'état hongrois de l'opposition, tout en formant recours contre le jugement illégal en appelant le cas Miletić, le «procès-Dreyfus» des minorités nationales, devint par son attitude le pionnier célèbre des revendications des nations de la Hongrie contemporaine, le pionnier du mouvement progressiste hongrois. En même temps il est devenu gênant pour le pouvoir oppresseur qui fit tout son possible pour mettre obstacle à son activité publique pour l'isoler et le réduire au silence.

G. G. KEMÉNY

A TÖKÉS AGRÁRFEJLŐDÉS FOKA ÉS NÉHÁNY VONÁSA SZOLNOK MEGYÉBEN A MILLENNIUM ÉVTIZEDÉBEN

(I. rész)

Szolnok megye agrártörténetének döntő fordulója volt a millennium évtizede. A nagybirtokos és a tőkés bérlő osztályok vezetésével olyan mértékben és ütemben haladt előre a megye mezőgazdasága a tőkés fejlődés útján, amilyenre a korábbi évtizedekben még nem volt példa. Ebben az évtizedben már nem annyira közjogi és politikai síkon, hanem a gazdasági élet minden területén kiterjedt az a rendkívül éles és kíméletlen harc, amely még a jászkun redemptióval¹ vette kezdetét a Jászkun Hármaskerületi redemptus birtokosai és a környező feudális övezetek birtokosai között. Szolnok megye megalakulása (1876) óta most már megyei keretek között ez a harc lényegében a tőkés agrárfejlődés kétféle útjának, a porosz utas agrárfejlődés, illetve az amerikai típusú tőkés agrárfejlődés gazdasági feltételeinek növeléséért és kiszélesítéséért folyt.

E harc folyamán a megye nagybirtokos övezeteiben, a Tisza két oldalán a nagybirtokos, tőkés bérlő és banktőkés virilisták érdekszövetsége erősödött meg; a kapitalizálódás porosz utas fejlődéséért, illetve e fejlődés objektív tényezőinek rohamos kiszélesítéséért szálltak síkra tüzzel-vassal. Ez az érdekszövetség és ez a harc az évtizedekig elhúzódó agrárválság utolsó szakaszában erősödött meg leginkább, de az agrárválságból való kilábalás éveiben is tovább folyt. A megye művelt területének 26,94%-a tartozott az ezer holdon felüli nagybirtokos gazdaságokhoz, s ez az összes gazdaságok számának mindössze 0,22%-a volt.² (Vö. a közölt térképen a Tisza-menti nagybirtokos övezet, illetve a redemptus övezetek arányait!) Bizonyos mértékben e harc szempontjából ide számíthatjuk az 500 holdon felüli középbirtokos réteget is a redemptus övezetekben és a nagybirtokos övezetekben, mert — bár az agrárválság évtizedeiben megfelelő pénztőke hiányában fokozatosan tönkrement, lecsúszott, de — politikai és államigazgatási

¹ A jászkun övezetek földjének és népének feudális birtokviszonyaival kapcsolatban: *Conscriptio Jaszigum tam Majorumquam Minorum Cumanorum* c. 1699-ben készült összeírás, a jászkun történet legbecselesebb forrása. O. L. Urb. et Conscript. fasc. 71. nr. 4. A Német Lovagrendnek történet eladási ügyletről és Kollonics Lipót kardinális társvevői szerepéről: *Illésy János*: A Jászkunság eladása a német lovagrendnek. Századok, 1905. I—II. k. A jászkunok korai megváltkozásáról, a Jászkunság redemptiójának rendkívül gazdag irodalmából vö. *Kelemen K.*: A jászkun birtokviszonyok fejlődése és jogi alapja. Karczag, 1879. A jászkun agrárfejlődés sajátosságairól: *Révai József*: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest, 1949. „Az agrárkérdés” c. rész. A középbirtokos rétegek gazdasági és politikai hatalmi törekvéseiről: *Pach Zsigmond Pál*: A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon. Századok, 1955. 1. sz.

² A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája, Bpest, 1900. a IV. kötet megfelelő adatai. A megye eltérő jellegű övezeteit a közölt térkép tünteti fel,

pozícióit megtartotta. A megye művelt területének még 1895-ben is 7,99%-a tartozott az 500 kat. holdon felüli középbirtokos gazdaságokhoz. Ez a megye összes gazdaságainak még mindig 0,21%-a volt, amíg az országos átlag már csak 0,13%-ra rúgott.

A másik oldalon a megye két redemptus zónájának (a Jászság 267 580 kat. hold, a Nagykunság 204 109 kat. hold) egykori redemptus középbirtokos és gazdagparaszti rétegei, általában a megye 500 holdon aluli közép- és kisbirtokos rétegei állottak; a biztos helyzetben levő nagybirtokos-tőkés érdekszövetséggel szemben az évtizedek során egyre kilátástalanabb és rendkívül csekély eredményt hozó harcot folytatva a tőkés agrárfejlődés amerikai utas gazdasági feltételeinek létrehozásáért és fokozatos kiszélesítéséért. E harcban ehhez az oldalhoz számíthatjuk a megye nem redemptus övczeteinek 500 holdon aluli közép- és gazdagparaszti birtokosait is. A megye művelt területének 14,59%-a tartozott a 100 és 500 hold közötti középbirtokos gazdaságokhoz, 29,15%-a pedig a 20 holdtól 100 holdig terjedő gazdagparaszti gazdaságokhoz tartozott, s ez az összes gazdaságok számának 1,39%-ára, illetve 14,20%-ára rúgott. Tehát ha a területi arányokat vesszük alapul: a porosz utas fejlődést képviselő fél a megye művelt területének 34,93%-át, az összes gazdaságok számának 0,43%-át, az amerikai utas fejlődést képviselő fél pedig a megye művelt területének 43,74%-át, az összes gazdaságok számának 15,59%-át tartotta birtokban. Ezekből az arányokból csupán hozzávetőlegesen lehet következtetni az egymással szemben álló erőkre, mert egyrészt az 500 holdon aluli középbirtokos réteget sem lehet teljes egészében az amerikai utas fejlődésért harcoló rétegnek tekinteni, ugyanígy a 20–30 holdas paraszti réteget sem. Ugyanakkor az egykori redemptus területeken — ahol egyébként nagybirtok nem volt, s 500 holdon felüli középbirtok is ritkán fordult elő — a középbirtokos gazdaságok is alkalmasak lehettek volna az amerikai típusú üzemberendezkedés megvalósítására, mert ezek a birtokok a város vagy a járás különböző határrészein kisebb-nagyobb gazdaságokból tevődtek össze, s ezeknek középpontjában egy-egy tanyás-gazdaság állott, amely öngazdálkodás és megfelelő technikai felszerelés esetében farmergazdasággá fejlődhetett volna. Adott körülmények között erre kevés lehetőség volt.

Mi sem természetesebb annál, hogy az egymással szemben álló erők harca a millennium évtizedében s az agrárválságból való kilábolás idején is egyrészt a jászok dolgozóparasztsága tömegeinek az országos átlagokat jóval felülmúló rohamos tönkretételével járt együtt, nagymértékben fokozta a hatósági terror növekedését az egész megyében egyaránt, másrészt szükség-szerűen maga után vonta a megye dolgozóparasztságának demokratikus agrármozgalmait. A Szolnok megyei agrármozgalmak 1897-ben kezdetét és kiindulópontját jelzik az újabb alföldi agrármozgalmaknak. Az 1896 augusztusában megindult Várkonyi-féle szegényparaszti és földmunkás-mozgalmak az Alföld parasztsága körében először éppen Szolnok megyében talált nagyobb visszhangra. A jászárokszállási, a tiszasasi és a kunszentmártoni agrárproletárok szervezkedésének és téli, illetve koratavaszi megmozdulásának híre a sajtó útján nemcsak a megye dolgozó parasztságát mozgósította, hanem előre lendítette a szomszédos megyék, sőt a nemzetiségi területek földmunkásainak agrármozgalmait is. A millennium utáni agrármozgalmak az országnak azon a részén indultak meg — írja a Narodnie Noviny szlovák nacionalista lap 1897. évi 152. számának „Udrelu, kde neca-

kali” című közleménye — „ahol kitörését a legkevésbé várták, az Alföldön, még pedig földmunkás-sztrájk alakjában. Elkendőzték, szépitgették, cáfolták és titkolták, de ma már bizonyos, hogy a sztrájk minden aggodalmat és várakozást felülmúló méreteket öltött. A válság beállt. Jász-Nagykun-Szolnok már a sztrájk tüzeiben ég, melynél már a mezőgazdasági munkásság forrongó indulata is kezd megmutatkozni. Jászdózsáról elmentek az összes munkások, cserbenhagyták az aratást. Szolnokon katonai szuronyok árnyékában aratnak . . . Czibakházán valóságos lázadás tört ki: a kaszákat a kaszanyelek végére tűzték. Pestről egész ezredet küldtek oda, hogy lecsendesítsék a népharag viharzó hullámain.” Amíg a millennium évtizedének első felében a Viharsarok agrárproletariátusa emelte magasra az agrármozgalom zászlaját a Szociáldemokrata Párt közvetlen támogatásával és a munkás-paraszt szövetség kibontakozásának kedvezőbb lehetőségei mellett, addig az évtized második felében Szolnok megye agrárproletariátusa bontotta ki a mozgalom zászlaját a pártban történt szakadás kedvezőtlen feltételei mellett, de ugyanakkor a Békés megyei mozgalmak példái nyomán.

Mindjárt előljáróban felhívjuk a figyelmet azokra a tényezőkre, amelyek a megye agrárfejlődésének folyamatát és az agrármozgalmak kibontakozásának kereteit jellemző vonásokkal gazdagítják. Ezeknek a tényezőknek egyik része kétségtelenül a megye egyedülálló történeti fejlődésével, a másik része pedig általában az Alföld agrárnépességének jellegzetes osztályviszonyaival függött össze.

A millennium korabeli „úri Magyarország” burzsoá-földbirtokosi államszervezetének legfiatalabb vármegyéje volt Szolnok megye. 1876-ban hozta létre az Andrássy-kabinet centralizációs programját folytató Tisza Kálmán kormánya egyrészt a jázsági és a nagykunsági területekből, ahol a korai (1745) megváltkozás = redemptio után nem maradt fenn feudális nagybirtok, s 500 holdon felüli középbirtok is alig akadt; másrészt közvetlenül a Tisza két oldalán húzódó, a feudális egyházi és világi földbirtok maradványait őrző Heves-Külső-Szolnok megyei területekből, ahol döntő mértékben a nagybirtokosok és az 500 holdon felüli úri középbirtokosok tartották kezükben a művelt földterületet. Ez az övezet a megye tengelyében húzódott, a jázsági és a nagykunsági redemptus-övezetek pedig a megye peremrészein húzódtak meg. Jellemző azonban, hogy ezek a peremrészeket meghúzó egykori redemptus-övezetek a megye határain túl a szomszédos megyék területével közvetlenül szintén az erős feudális kötöttségektől terhes nagybirtokrendszerrel függöttek össze, s ezért a szabad paraszti fejlődés lehetőségei itt is rendkívül korlátozottak voltak.

Az 1876: XXXIII. tc. végrehajtása során a megyei törvényhatóság területének rendezésével tehát egyrészt a középbirtok, valamint a gazdag-paraszti földbirtok gazdasági és politikai vezetőszeropét őrző jászkun területek (a megye összterületéhez képest hozzávetőleg 44%-os arányban), másrészt a feudális kötöttségektől terhes nagybirtok, úri középbirtok és tókés bérlet gazdasági-politikai hatalmát őrző Tisza-vidéki területek kerültek az új megyei törvényhatóság közjogi hatásköre alá. Létrejött egy olyan megye, amelynek területén nemcsak a birtokmegoszlás aránya, nemcsak a megyei törvényhatóság virilistáinak összetétele, hanem a jászkun övezetek mezőgazdasági munkásainak bémunkája, a megye közlekedéshálózatának kiépítése, a tókés piac biztosítása is fokozatosan a nagybirtok, a tókés bérlet és az agrártermelésből gyarapodó banktőke gazdasági-politikai vezetőszeropét szi-

lárduitotta meg. Ugyanakkor a jászkunsági redemptus övezetekben, ahol a redemptionális birtokmegosztás jellege, a szabad paraszti fejlődés viszonylagos lehetősége, a magasabb népsűrűség, a népes jászkun városok, nagyközségek, községek határában kiépült tanyarendszer, a virágzó állattenyésztés s általában a termelőerők fejlődésének üteme a farmer-típusú gazdálkodás termelési feltételeinek gyarapítását szükségszerűen követelte; megfelelő technikai felszerelés, gépesítés, tőke, fejlettebb ipar és piac hiányában igen lassú ütemben gyarapodtak az amerikai utas tőkés agrárfejlődés gazdasági feltételei. Ilyen körülmények között a megye agrárkapitalista fejlődésének az élére hamarosan a megye tengelyében húzódó nagybirtokos övezet került, a megye gazdasági, politikai és közigazgatási életét a nagybirtokos, a tőkés bérlő és a banktőkés rétegek irányították. 1898-ban a megye száz legtöbb adót fizető törvényhatósági bizottsági tagjai sorába már csak 21-en kerültek be a jászkun övezetek virilistái közül, 79-en pedig a nagybirtokos övezetből. Az előbbieket javarésze sem a földbirtok alapján, hanem az ügyvédi, mérnöki, orvosi és gyógyszerész oklevél birtokában kétszeresen számított adóösszeg alapján került be a megyei virilisták sorába.³

A jászkun középbirtokos, gazdagparaszt és értelmiségi vezetőrétegek évtizedeken át sehogyan sem tudtak beletörődni gazdasági-politikai vezetőszerepük rendkívül gyors ütemű csökkentésébe és az egykor kiváltságos jászkun övezetek tőkés fejlődésének rendkívül feltűnő korlátozásába. A megye nagybirtokos, tőkés bérlő és banktőkés virilistáival szemben folytatott politikai harcok során évszázados közjogi kiváltságokra, a „szabad jászkun” redemptus előjogokra, sőt függetlenségi jelszavakra hivatkozva pert indítottak a Monarchia államkincstára ellen, s követelték az 1745-ben saját crejükből kifizetett 575 000 rhénes forint redemptionális summa visszafizetését. A birtokpererek áradatát indították meg a redemptus közbirtokossági földek felosztása, a törvényhatóság területének rendezése, a hírhedt jászkun telepítések, a tagosítások és az arányosítások során őket ért sérelmek miatt.⁴ Követelték az önálló törvényhatósági jog visszaadását, az önálló jász, sőt önálló jászkun megye létrehozását. S amikor 1885-ben a jászberényi és a karcagi törvényszékeket Szolnokra költöztették, s ezzel a régi Jászkun Hármas Kerületek közjogi hatáskörét végleg felszámolták, elkeseredett harc kezdődött a régi kerületi törvényszékeknek visszahelyezéséért. A redemptus övezetek virilistái évtizedeken át meddő harcot folytattak a Heves—Jászapati—Jászberény—Sülysáp vasútvonal megépítéséért, ami lehetővé tette volna az egész Jásztság gabonatermésének koncentrációját. „Ha mi a Jászberényből Sülysápig építendő vasutat technikailag úgy létesítjük, hogy azon a vasúti kocsik átszállás nélkül közlekedhetnek, Jászberény Budapestnek éléstára lehet, kisparasztságunk átmehetne a kerti művelésre . . . a tejjgazdaság meghonosí-

³ Szolnoki Állami Levéltár. Szolnok megyei alispáni iratok, 1898. I.—1386/1898. Szolnok megye legtöbb adót fizető bizottsági tagjainak névjegyzéke az 1898. évről.

⁴ Az egykori Jászkun Hármas Kerületek területi arányaira: *Bathó Mór*: Népszámlálás a Jászkun Hármas Kerületekben. Jászberény, 1873. A redemptionális perrel kapcsolatban: a Jászkun Kerületek közgyűlési jegyzőkönyve, 1868, továbbá Jászberény város képviselőtestületének közgyűlési jegyzőkönyve, 1868 május. A redemptionális per második szakaszával kapcsolatban: Redemptionális iratok, fasc. I—II. Szolnoki Állami Levéltár. Vö. még: *Nagy Lajos*: Oriási per a Jászkunságból a m. kir. kincstár ellen. Karczag, 1879. A tagosítási és arányosítási perekről: *Guthy Benő*: A jászkun ősrédemptionnak 1655. évtől a jelenkorig kiterjedő ismertetése. Bpest, 1898.

tása intenzívebbé, jövedelmezőbbé tenné mezőgazdaságunkat, megkét-szerezné a már eddig is jelentékeny csemegeexportunkat.”⁵ Ezek a sajátos jászkun követelések képezték fő vonásokban a politikai harc tartalmát a feudális maradványokat őrző nagybirokok övezetek virilistáival szemben. De ezek a követelések, illetve e követelések teljesítésének választás-tól választásig folyamatosan tartó demagóg ígéretése alkalmas volt arra is, hogy átmenetileg csökkentse a jászkun parasztság osztályharcának erejét. A megyei törvényhatóság vezető körei éppen ezért rendkívül nagy gondot fordítottak a jászkun városok, községek gazdasági megerősödésének, iparosodásának, vásártartási jogának, kereskedelmének és közlekedéshálózatának korlátozására. Ezek a vezetőkörök nemcsak azért nem járultak hozzá a jászkun követelések teljesítéséhez, mert ezzel megnövekedett volna a jászkun övezetek középbirtokos rétegeinek gazdasági-politikai hatalma, s a jászkun területek tőkés agrárfejlődésének üteme viszonylag meggyorsult volna, hanem azért sem, mert a jászkun s főként a jászsági intenzív mezőgazdasági kultúra, valamint e területek iparosodásának fokozása lekötötte volna a jászkun munkanélküliek táborát. Lényegében a jászkun övezetek tőkés agrárfejlődésének fokozása éppen a Tisza menti nagybirtokos övezeteket fosztotta volna meg a jászkunsági agrárproletariátus tízezreinek olcsó bérmunkájától. Erre a hatalmas jászkun munkaerőtartalékra és olcsó bérmunkára nemcsak akkor volt szüksége a nagybirtoknak, amikor még a 70–80-as években a Tisza, a Körös, a Berettyó és a Zagyva szabályozása, az árvízvédelmi munkálatok, továbbá a vasút- és közútépítkezések viszonylag jó keresethez juttatták az országjáró jászkun földmunkásokat és kubikusokat, hanem akkor is, amikor már e munkálatok megszűntével a 90-es évek közepén óriási mértékben megnőtt a mezőgazdasági munkanélküliek száma, s ennek következtében a mezőgazdasági napszámberék a felére apadtak a megye területén.

Hogy a megye agrárkapitalista fejlődésének sajátos történeti tényezőin kívül fő vonásaiban az osztályviszonyok alakulását is figyelembe vehessük a tárgyalt időszakban, hasonlítsuk össze Szolnok és Békés megye egész lakosságának megoszlását a statisztikában⁶ szereplő foglalkozási főosztályok szerint! Szolnok megye összlakossága 1890-ben 319 163 fő, 1900-ban pedig 350 269 fő volt, míg Békés megyében 259 205 fő, illetve 278 731 lakosról adnak számot a statisztikai kimutatások. Az 586. oldalon levő kimutatásban a keresők és az eltartottak együtt szerepelnek az egész népesség %-ában.

Lényeges eltérés a két szomszédos megye foglalkozási arányszámaiban alig mutatkozik. Mindkét megyében kb. azonos mértékben csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányszáma. Igen feltűnő azonban, hogy még Békés megyében is nagyobb arányú volt az iparban, a kereskedelemben és a közlekedésben alkalmazott lakosok számának növekedése, mint a valamivel kedvezőbb földrajzi, települési és népességi feltételekkel rendelkező Szolnok megyében. A nagybirtokos érdekeknek megfelelően a megye ipari fejlődés tekintetében rendkívül alacsony színvonalon állott.

A tulajdonképpeni iparban az összes kereső népességnek mindössze 11,84%-a dolgozott még 1900-ban is. Húsznál több ipari munkást foglalkoztató ipari vállalat igen kevés volt. Mindössze húsz ilyen ipari vállalat

⁵ Vö. „Jászberény és Vidéke” c. lap 1902. febr. 16-i számának „A jász politika alapvonalai” című cikkét.

⁶ Vö. Magyar Statisztikai Közlemények. 1904. Új sorozat, 2. kötet megfelelő adatait.

	Szolnok megyében		Békés megyében	
	1890-ben	1900-ban	1890-ben	1900-ban
1. Mezőgazdaság, östermelés	75,3%	70,9%	73,6%	69,0%
2. Az ipar, kereskedelem, közlekedés	14,1%	16,8%	14,9%	17,9%
3. Közszolgálat, szabad foglalkozási ágak	2,4%	2,9%	2,3%	2,8%
4. A véderőnél	0,2%	0,3%	0,4%	0,5%
5. Napszámosok, alkalmi munkások	3,0%	3,7%	4,4%	4,7%
6. Házi cselédek	2,1%	2,6%	2,1%	2,3%
7. Egyéb ismeretlen foglalkozásúak	2,8%	2,8%	2,3%	2,8%
Összesen	99,9%	100,0%	100,0%	100,0%

létezett a megyében, s az itt alkalmazott bérmunkások száma csupán 1335 főre tehető. A szolnoki vasúti műhelyben 434, a megye négy táglagyárában 110, hét fűrészárugyárában 351, három nagyobb gőzmalmában 240 munkás dolgozott. Ezek között legnagyobb a szolnoki „Hungária Gőzmalom RT”, amely 1891-ben egymillió forintos alaptőkével (5000 részvény à 200 forint) kezdte működését, s a századforduló éveiben 750 lóerős triplex-géppel naponta 1600 q búzát dolgozott fel. Saját iparvágányai futottak a vasútállomás-hoz, illetve a tiszai hajóállomáshoz.⁷

Öt kisebb ipari üzemben pedig összesen átlag 200 munkás dolgozott. A megye hat rendezett tanácsú városában és 47 községében az előbbieken kívül még 8874 ipari üzem létezett, s az itt alkalmazott munkások létszáma mindössze 6213 főre rúgott. Az ipari üzemek közül 5811 üzem, az összes üzemeknek több mint 65%-a, segéd nélkül dolgozott. 1752 üzem 1 segéddel, 736 üzem 2 segéddel, 241 üzem 3 segéddel, 126 üzem 4 segéddel, 65 üzem 5 segéddel, 115 üzem 6–10 segéddel, 17 üzem 11–15 segéddel s csupán 9 üzem dolgoztatott átlag 16–20 segéddel.⁸ Amint ezekből az adatokból is kitűnik, 2–3 nagyobb ipari üzem kivételével a megye ipara csupán a helyi piac szükségleteit elégíthette ki rendkívül alacsony színvonalon, a nagyobb ipari üzemek pedig csaknem kizáróan a Tisza menti nagybirtokos övezetek agrártermékeit dolgozták fel. A jászkun területekről csupán a jászberényi borok jutottak el az ország különböző piacaira. A gabona-közraktári hálózat kiépítése csak a századforduló utáni években vált jelentősebb tényezővé.

Mind ezek ellenére már a tárgyalt időszakban is figyelmet érdemel a megye kereskedelmében a gabona-, az állat-, a bor- és a fakereskedelem, de az itt dolgozó 6–7000 alkalmazott nagy része egyáltalán nem sorolható a bérmunkásság, a munkásosztály soraiba.

⁷ Vö. a „Magyarország és Külföld” 1901. nov. 20-i számának közleményeit. Az ipari üzemekkel kapcsolatos adatok a Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 12. és 64. köt. anyagaiban.

⁸ Az iparfejlődéssel kapcsolatban kiegészítő adatokat tartalmaz az egykorú helyi publicisztikai anyagon kívül *Thirring Gusztáv*: A magyar városok statisztikai évkönyve. Bpest, 1912.

A megye rendkívül kislétszámú munkássága így csaknem teljes egészében kisipari jellegű munkásság volt, s ez a körülmény a tőkés agrárfejlődés szempontjából, valamint az agrármozgalmak kibontakozása, jellege és eredményei szempontjából is alapvető tényező volt. Ugyancsak itt kell megjegyezni azt a jelenséget is, hogy a jászsági és a nagykunsági övezetekben a kisipari burzsoázia jelentős része a kisipari üzem mellett néhány hold, sok esetben 5—6 hold földdel is rendelkezett. A városi kisipari burzsoáziának ez a rétege általában felesbérllővel vagy napszámomunkával oldotta meg a földművelést, s ilyen minőségben éppen az olcsó napszámbérek révén is részesévé vált a városi és falusi szegénység kizsákmányolásának. Ugyanakkor a mezővárosi és falusi kisipari munkásság a kisiparosnál nemcsak az ipari üzemből, hanem a mezőgazdaságban is dolgozott.

Nemcsak a kisipari burzsoázia jelentős részét kényszerítette bizonyos fokú kétlakiségra a megye iparának lassú fejlődése, hanem a középburzsoáziának azt a rétegét is, amely pl. a jászságban potom pénzen vásárolta meg a tönkre jutott szegényparasztoktól a szőlőtelepítésre alkalmas homoktalajú földbirtokokat. Ilyen módon a jómódú jászberényi iparos- és kereskedő-burzsoázia a híres jászsági történelmi borvidékek közvetlen szomszédságában nagykiterjedésű homokterületeket vásárolt össze és telepített be szőlővel a századforduló éveiben.⁹ Így az iparos- és kereskedő-burzsoáziának ezek a rétegei a falusi és a mezővárosi agrárburzsoáziával karöltve váltak eszközeivé a szegényparasztság tönkretételének, illetve földtől való elválasztásának.

A megye agrárnépességének birtokviszonyai és rétegeződése¹⁰

Mielőtt a megye tőkés agrárfejlődésének folyamatát, ennek különböző mozzanatait és jellegét vázolnánk, vessünk egy pillantást a mezőgazdasági birtokmegoszlás arányaira, illetve az agrárnépesség birtokviszonyaira és rétegeződésére az 1895. évi mezőgazdasági üzemsztatisztika, valamint a Gazdacimtár adatai alapján! Bár az üzemsztatisztika adatai nem tüntetik fel a jászsági, a nagykunsági redemptus közbirtokosságok, a városok, a községek és a megyei törvényhatóság tulajdonában álló közlegelőket, erdőket, nádasokat gazdaságokat sem, mégis figyelmet érdemelnek, mert az országos arányoktól sok vonatkozásban lényeges eltéréseket, máshol viszont meglepő egyezéseket mutatnak. A jászkun övezetekben a redemptus közbirtokosságok mintegy 26 430 kat. hold legelőt, 25 455 kat. hold művelt területet tartottak birtokban, sőt a jászberényi redemptus közbirtokosságnak a megye határain kívül is (Pusztamérgesen 4232 kat. hold, Mántelek és Ürbő pusztán, Örkény és Dabas határában kb. 3000 kat. hold) voltak birtokai.¹¹ Ez utóbbiak szintén nem szerepelnek az üzemsztisztkában.

⁹ A „Jászberény és Vidéke” 1900. jan. 28-i számának vezércikke.

¹⁰ A megye közigazgatási egységeinek területén található gazdaságok számát és területi adatait a Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája, I. kötet 294. oldal anyaga alapján, a száz holdon felüli birtokosok számát és birtokaik területét a Magyar Korona Országainak Gazdacimtára. Bpest, 1897. 200—218. oldalak anyaga alapján, az ősi redemptus területek közigazgatási egységeként részletezett területi arányait a Red. Ir. fasc. II. nr. 200. Szolnoki Állami Lt. anyaga alapján igyekeztünk összeállítani.

¹¹ Jászberény rt. város redemptus közbirtokosságának szervezeti szabályzata. Jb. 1895. Illetve e szabályzat 1897. évi módosítása.

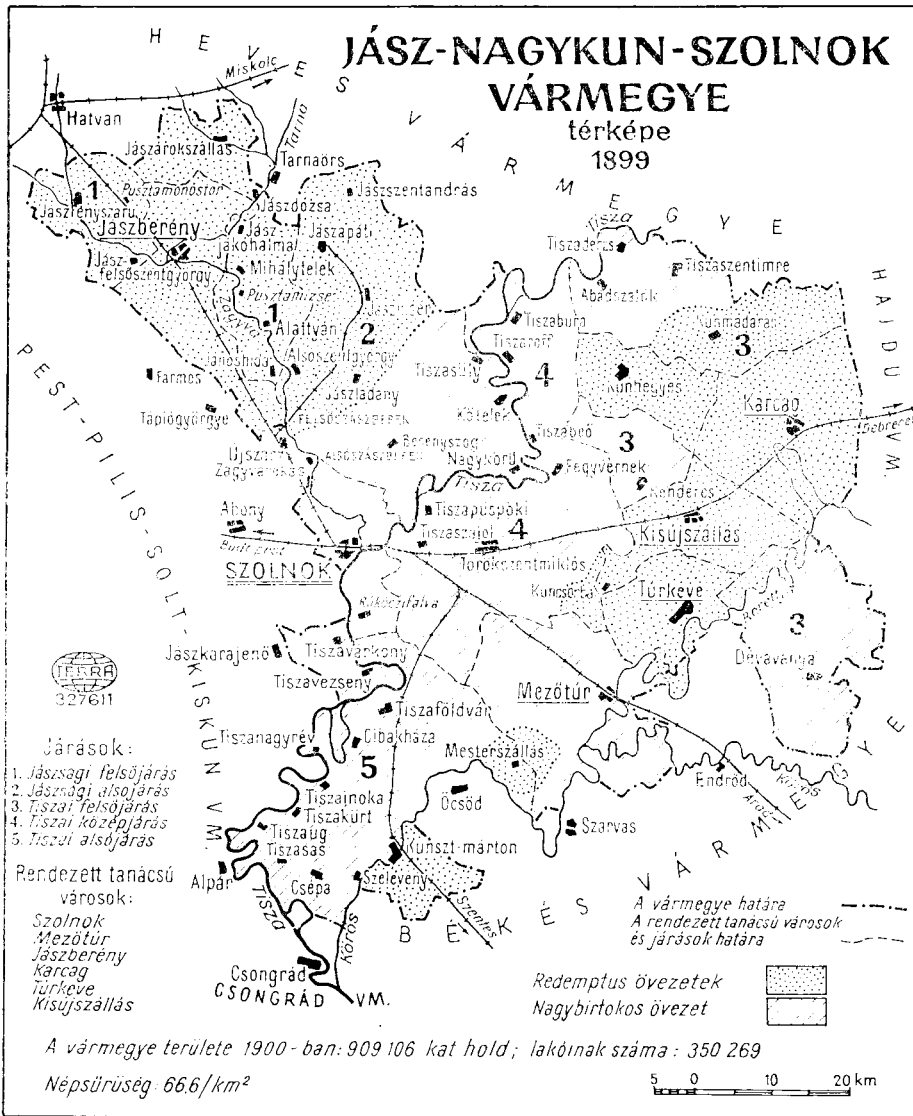
Mezőgazdasági birtokmegoszlás Szolnok megyében

Birtokkategória	A gazdaságok			
	száma	%	területe kat. hold	%
1 kat. holdon alul	11 228	26,48	4 203	0,51
1—5 kh-ig	11 733	27,66	30 398	3,46
5—10 „	6 341	15,31	45 725	5,85
10—20 „	6 187	14,53	88 552	11,61
20—50 „	4 764	11,27	145 132	18,42
50—100 „	1 241	2,93	84 465	10,73
1—100 kh-ig	41 494	98,18	389 475	50,58
100—200 „	398	0,94	54 617	6,95
200—500 „	194	0,45	60 334	7,64
500—1000 „	89	0,21	61 847	7,99
1000 kh-on felül	90	0,22	212 476	26,94
100—1000 kh-on felül	771	1,82	389 274	49,42
1—1000 kh-on felül	42 265	100,00	787 789	100,00

Ugyanakkor a területi megoszlás szerinti üzemstatistika közigazgatási egységenként a következő adatokat tartalmazza :

Közigazgatási egység járás, város, megye	A gazdaságok		Ósi redemptus terület	
	száma	területe kh	kat. hold	%
Jászsági felső járás	6 479	78 217	60 450	77,28
Jászsági alsó járás	6 541	140 523	75 150	53,47
Tiszai felső járás	7 150	161 594	50 650	31,34
Tiszai közép járás	3 813	113 925	7 284	6,39
Tiszai alsó járás	7 382	129 760	22 409	17,32
Jászberény rt város	3 772	47 980	47 980	100,00
Karcag rt város	2 602	67 286	67 286	100,00
Mezőtúr rt város	2 386	70 825	—	0,00
Szolnok rt város	1 903	24 305	—	0,00
Turkeve rt város	1 636	32 169	32 169	100,00
Kisújszállás rt város	1 532	35 837	35 837	100,00
Szolnok megye	45 196	902 421	399 215	43,86

A mezőgazdasági birtokmegoszlás adatai — összevetve a Békés megyei és az országos adatokkal — elsősorban azért érdemelnek figyelmet, mert kifejezik a megye redemptus és nem-redemptus övezeteinek eltérő jellegét a birtokmegoszlást illetően, kifejezik azt, hogy Szolnok megyében inkább az amerikai utas tőkés agrárfejlődés birtokmegoszlási feltételei voltak kedvezőbbek. A megye művelt területének csupán 26,94%-a tartozott az ezer holdon felüli nagybirtokos kategóriához, ugyanakkor Békés megyében 36,69%-os, s országos átlagban is 32,29% jutott a nagybirtokra. Jelentékenyen megváltozik azonban az arány akkor, ha az 500 holdon felüli középbirtokot is a porosz utas fejlődés lehetőségeivel rendelkező gazdaságnak tekintjük. Szolnok megyében a művelt terület 7,99%-a tartozott az 500 holdon felüli középbirtokos kategóriához, s ezek túlnyomó többsége a nem-redemptus övezetekben feküdt. Békés megyében a művelt területnek csak 5,65%-a, országos átlagban pedig 6,08%-a tartozott az 500 holdon felüli középbirtokos



kategóriához. Ugyanakkor a birtokok számának arányát illetően éppen fordított a helyzet: amíg Szolnok megyében az összes birtokok számának 0,43%-a tartozott a nagybirtokos és az 500 holdon felüli középbirtokos gazdaságokhoz, Békés megyében csak 0,32%-a s országosan csupán 0,29%-a. Ez a számszerű többség döntő mértékben kifejezésre jutott a megyei törvényhatósági bizottság politikai harcaiban is, amelyek során a redemptus övezetek virilistái minden esetben alulmaradtak. „Nekiünk nem voltak hatalmas dzsentri familiáink, akik a megyei hatalomért és hivatalokért késhegyig menő harcot vívtak volna. A Jászkun Hármaskerületek paraszt-vármegye volt, amellyel a kormány kénye-kedve szerint elbánhatott. És most jobban állunk-e egy hajszálnyival is, mint 30 évvel ezelőtt?” — sirja Czettler Jenő 1902-ben („Jászberény és Vidéke” 1902. febr. 23.).

Egyrészt, hogy a porosz utas fejlődés birtokmegosztási feltételeit hordozó területek számszerű adatait közigazgatási egységenként is lássuk, másrészt hogy az agrárnépesség rétegződésére is következtethessünk, vizsgáljuk meg az alábbi kimutatás adatait, illetve vessük össze a közigazgatási egységenként részletezett üzemstatisztika adataival:

Adatok a megye területének 500 kh-on felüli birtokosairól

Közigazgatási egység járás, város, megye	1000 kh-on felüli		500—1000 kh-as	
	birtokos	terület kh	birtokos	terület kh
Jászsági felső járás	5	9 503	1	670
Jászsági alsó járás	12	33 473	11	8 062
Tiszai felső járás	17	38 863	21	15 788
Tiszai középjáras	20	56 115	20	14 477
Tiszai alsó járás	22	44 430	14	9 373
Jászberény rt város	1	1 421	3	1 704
Karcszag rt város	1	3 427	3	2 380
Mezőtúr rt város	7	12 640	8	5 136
Szolnok rt város	2	6 998	2	1 316
Túrkeve rt város	3	4 569	3	1 708
Kisújszállás rt város	0	—	1	619

Bár ezek a Gazdacímtárból vett adatok¹² nem tartalmazzák a törvényhatósági, a községi, a városi és a redemptus közbirtokossági földbirtokokat, mégis nyilvánvalóan mutatják, hogy a nagybirtokosok és az 500 holdon felüli középbirtokosok földbirtokainak zöme a nem-redemptus övezetekben feküdt. Részleteiben:

A *jászsági felső járás* területének mintegy 77,28%-a egykori redemptus terület volt, s itt egyetlen nagybirtok sem akadt, csupán Jászfelsőszentgyörgy határában találunk egy 500 holdon felüli középbirtokot. A kimutatásban szereplő 5 nagybirtokos földbirtoka sem a járás redemptus övezetéhez tartozó hat járás község határában feküdt, hanem a területrendezés során (1876) hozzácsatolt s lényegében a nagybirtokos övezetbe tartozó Pusztamonostor, Jánoshida és Alattyán községek határában.

Döntő mértékben e járás birtokmegosztásának jellegét az határozza meg, hogy itt 65 olyan középbirtokosról adnak számot a kimutatások, akiknek földbirtoka nem haladta meg az 500 kat. holdat.

¹² Redemptiónális iratok, 1903. fasc. II., nr. 200. Szolnoki Állami Lt. Magyar Korona Országainak Gazdacímtára, Bpest, 1897. a 200—218. l.

A járás 78 217 kat. holdnyi területén 6479 gazdaság volt, átlag egy-egy gazdaságra 12,07 hold jutott. Ha ebből leszámítjuk a 100 holdon felüli gazdaságok területét — 22 091 kat. holdat — és a 100 holdon felüli birtokosok számát — 71 birtokost —, akkor átlag egy-egy gazdaságra már csak 8,77 kat. hold juthatott volna egy demokratikus földosztás esetében. Erről azonban még csak álmolni sem lehetett.

A *jászsági alsó járás* már lényegesen más képet nyújt. Itt a terület nagy része — hozzávetőleg 46,53%-a — a területrendezés előtt a nagybirtokos övezetbe tartozott, a többi része pedig a redemptus övezetbe. A járás 9 községe közül Jászapáti, Jászkisér, Jászladány, Jászsalsószentgyörgy és Jászszentandrás határában szintén nem volt nagybirtok, csupán Jászkisér hozzácsatolt részein feküdt két nagybirtok 6803 kat. holdon. A járás kapcsoló részein: Besenyszög határában egy, Tizasüly határában hat, Kőteleken pedig három nagybirtok feküdt 26 670 kat. holdon. A járás jáász községeiben is mindössze három 500 holdon felüli középbirtok volt, míg a hozzácsatolt részeken nyolc középbirtok feküdt. A járás 500 holdon felüli középbirtokainak együttes területe 8062 kat. holdra rúgott.

A Gazdacímtár adatai szerint 96 olyan középbirtokos volt, akinek birtoka nem haladta meg az 500 kat. holdat. 119-re tehető a száz holdon felüli birtokosok száma, s ezek mintegy 60 185 kat. holdat tartottak birtokban.

Ez a járás a megye egyik legnagyobb kiterjedésű járása volt, 140 523 kat. holdnyi területén 6541 gazdaság létezett, s átlag egy-egy gazdaságra 21,48 kat. hold jutott. Ha leszámítjuk a száz holdon felüli gazdaságok területét és birtokosok számát, akkor átlag egy-egy gazdaságra még mindig 12,50 kat. hold juthatott volna.

A *tiszai felső járás* a megye legnagyobb kiterjedésű járása volt, csaknem teljes egészében a nagybirtokos övezetbe tartozott. Csupán gazdaságpolitikai okokból csatolták hozzá a területrendezés során a redemptus övezetből Kunhegyes és Kunmadaras nagy kiterjedésű határait az ősi pusztákkal és közlegelőkkal együtt, ahol a nagykun redemptus közbirtokosságok nagyarányú állattenyésztést honosítottak meg, mintegy 12 860 holdnyi területen. E két nagykun község határában szintén nem volt földesúri nagybirtok, s 500 holdon felüli középbirtok is csak kettő akadt Kunhegyes határában az összeírás idején. Ugyanakkor a járás többi községeiben: Abádszalókon egy 10 882 holdas grófi nagybirtokot, Dévaványán hét nagybirtokot, Kenderesen hat nagybirtokot, Tiszaderzsen két nagybirtokot és Tizaszentimrén egy nagybirtokot írtak össze. Ez a 17 nagybirtok a járás területéből 38 863 holdat foglalt el. Az 500 holdon felüli középbirtokos kategóriában a járás 21 középbirtokosa 15 788 kat. holdat tartott birtokban. A 100 és 500 kat. hold közötti kategóriában 90 birtokosról ad számot a Gazdacímtár, s ezek 18 093 holddal rendelkeztek.

A száz holdon felüli 128 birtokos mintegy 72 744 kat. hold földet tartott birtokban a járás 161 594 holdnyi területéből. Mivel a járás területén 7150 gazdaság volt, egy-egy gazdaságra 22,60 kat. hold juthatott volna, de ha leszámítjuk a 100 holdon felülieket, akkor itt is 12,65 kat. hold juthatott volna egy-egy gazdaságra. Ebben az esetben fel kellett volna osztani a kunmadarasi közlegelőt is.

A *tiszai középjáras* területén még az előbbinél is élesebben láthatjuk a nagybirtok és az 500 holdon felüli középbirtok nyomasztó túlsúlyát. Itt a járás 113 925 kat. holdnyi területének közel kétharmada, 70 592 hold tar-

tozott a nagybirtokhoz, illetve az 500 holdon felüli középbirtokhoz. Csak egy kun községet találunk itt, Kuncsorbát, amely 1897-ben vált önálló községgé¹³, s területén sem nagybirtok, sem középbirtok nem volt. A járás hét községének területén — Tizzaszajol kivételével —: Törökszentmiklóson kilenc, Tiszaroffon öt, Fegyverneken három, Tiszaburán egy, Tiszapüspökiben ugyancsak egy és Tiszabeőn szintén egy, összesen húsz nagybirtokos mintegy 56 115 kat. hold területet tartott birtokban. Ugyanakkor az 500 holdon felüli húsz középbirtokos 14 477 kat. hold területet foglalt el. Ezenkívül a 100—500 holdig terjedő kategóriákban még 50 középbirtokosa volt a járásnak 11 874 kat. holddal. A száz holdon felüli 90 birtokos tehát 82 741 kat. holdat tartott birtokban.

Jellemző az is, hogy a járásban viszonylag kevés, csak 3813 gazdaságról ad számot a statisztika. Egy-egy gazdaságra átlag 29,95 kat. hold jutott a járás egész területéből, viszont ha a 100 holdon felülieket leszámítjuk, akkor már csak 8,32 kat. hold jutott egy-egy száz holdon aluli gazdaságra átlagban.

A *tiszai alsó járás* még ennél is feltűnőbb mértékben mutatja a porosz utas agrárfejlődés birtokmegoszlásának vonásait. A járás területén itt is csak két kun községet találunk minden oldalról beékelve a nagybirtokos övezetekbe: az ősi Kunszentmártont és az 1897-ben önálló községgé alakult Mesterszállást, amely korábban a kunszentmártoni redemptus közbirtokosság pusztája és közlegelője volt. E két község területén nagybirtok nem maradt fenn, s 500 holdon felüli középbirtokot is csak egyet találtak az összeírás idején. A járás többi 12 községe területén: Tizsakürtön négy, Szelevényen három, Tiszaföldvárton hét, Tiszavezsenyben három, Tiszavárkonyban kettő, Czibakházán egy, Tiszainokán egy, Tiszauhon egy, összesen 22 nagybirtokos 44 430 kat. holdat, 14 ötszáz holdon felüli középbirtokos pedig 9373 kat. holdat birtokolt. 51 ötszáz holdon aluli középbirtokosról közül adatokat a Gazdacím tár, 10 915 kat. holddal rendelkeztek. A járás 129 760 kat. holdnyi területéből tehát 53 803 hold jutott a nagybirtokra és az ötszáz holdon felüli középbirtokra. Érdekes, hogy a járás négy községének határában: Csépán, Tizzasason, Tizsanagyréven és Rákóczifalván nem volt nagybirtok.

A járás területén 7382 gazdaság osztozott, s egy-egy gazdaságra átlag 17,57 kat. hold jutott. Ha viszont leszámítjuk a száz holdon felülieket, akkor itt is csak 8,91 kat. hold jut átlagosan egy-egy száz holdon aluli gazdaságra.

Ezek a nem-redemptus övezetekhez tartozó tiszai járások tehát egyaránt megőrizték a feudális jellegű birtokmegoszlás vonásait. Ugyanezt állapíthatjuk meg a megye városai közül Mezőtúrról és Szolnokról is, mindkét város a nagybirtokos övezetbe tartozott.

Mezőtúr a megye legnagyobb kiterjedésű (70 825 kat. hold) parasztvárosa volt, a területrendezés előtt Heves-Külső-Szolnok vármegyéhez tartozott. Határának hét nagybirtokosa 12 640 kat. holdat, 8 ötszáz holdon felüli középbirtokosa pedig 5136 kat. holdat tartott birtokban. Területének tehát több mint negyedrésze az 500 holdon felüli birtokkategóriákhoz tartozott. A 100 és 500 hold közötti kategóriákban 51 birtokos 8801 kat. hold földet tartott birtokban, összesen tehát 66 birtokos 26 577 kat. holdon osztozkodott a száz holdon felüli gazdaságokban. A város területén 2386 gaz-

¹³ Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjának rendszeres jelentése az 1896—1901. évekről. Szolnok, 1901.

daság, s átlag egy-egy gazdaságra 29,69 kat. hold jutott, s ha leszámítjuk a száz holdon felüli gazdaságokat és birtokosokat, akkor is 19,06 kat. hold jut egy-egy száz holdon aluli gazdaságra átlagban.

Szolnok megyeszékhely a megye legkisebb területű (24 305 kat. hold) városa volt a nagybirtokos övezet tengelyében. Közlekedési gócpont, mégis rendkívül lassan iparosodott. Határában két nagybirtokos 6998 kat. holdat s két ötszáz holdon felüli középbirtokos 1316 kat. holdat birtokolt. 11 olyan középbirtokosa volt, akinek földbirtokát a száz és ötszáz hold közötti kategóriában tartja nyilván a Gazdacímtár, ezek 2024 kat. holddal rendelkeztek. A 15 száz holdon felüli birtokos tehát 10 338 kat. holdat, a művelt területnek majdnem felét birtokban tartotta. A város egész területének 1903 gazdaságára egyenként 12,77 kat. hold jutott, illetve a száz holdon felüliek levonása után az 1888 gazdaságra a 13 967 kat. holdból egyenként 7,39 kat. hold juthatott volna.

Egészen más képet mutatnak a megye hajdani redemptus városai.

Jászberény a jászsági redemptus övezet egyetlen városa, a régi Jászkun Hármás Kerületek közigazgatási központja volt 1876-ig. A területrendezéssel gazdasági és politikai fejlődése nagymértékben csökkent, ipara és mezőgazdasága igen lassú ütemben fejlődött. 47 980 kat. holdnyi területéből a város különböző határrészein 1421 kat. hold halmozódott fel örökösödés, vétel útján egy földbirtokos kezén. A város ötszáz holdon felüli három középbirtokosa is mindössze 1704 kat. holddal rendelkezett. A 200—500 holdas kategóriában 17 középbirtokos 4606 kat. holdat, a 100—200 holdas kategóriában pedig 24 középbirtokos 3165 kat. holdat, a száz holdon felüli kategóriákban tehát 45 birtokos 10 896 kat. holdat tartott birtokban.

A város területén található 3772 gazdaságra egyenként 12,72 kat. hold jutott, a száz holdon aluli viszonylatban pedig 9,95 kat. hold.

Karczag a nagykunsági redemptus övezet központja s egyúttal a megye legnagyobb kiterjedésű városa volt. A területrendezés előtt a nagykunsági kerület közigazgatási és törvénykezési székhelye. Elvesztett gazdasági és politikai jogainak visszaszerzéséért éppenúgy szívós, de évtizedeken át mégis meddő harcot folytatott a megye új uraival szemben, mint a jászsági övezetben Jászberény.

Ósi területén a Gazdacímtár adatai szerint egyetlen nagybirtok sem volt, csupán az egri rk. főkáptalan 3427 kat. holdas birtoka tartozott a város területéhez mint tőkés bérlet. Három ötszáz holdon felüli középbirtokosa 2380 kat. holdat tartott birtokban, ugyanakkor a 200—500 holdas kategóriában 11 középbirtokos 2904 holdat, a 100—200 holdas kategóriában pedig 39 középbirtokos 5421 holdat, a száz holdon felüli 54 birtokos tehát 14 162 holdat tartott birtokban a város területéből. A statisztika 2602 gazdaságról ad számot a város 67 286 kat. holdnyi területén. Egy-egy gazdaságra tehát 25,85 kat. hold, illetve a száz holdon aluli adatokhoz képest még mindig 20,85 kat. hold jutott. E terület földrajzi és népesedési adottságai sokkal kedvezőtlenebbek voltak a jászságiaknál, ezért itt a tanyarendszer sem volt jellemző.

Túrkeve város szintén ősi redemptus település volt. Az 1893-ban kiadott Baross-féle gazdacímtár¹⁴ adatai szerint e város területén nem szerepelt nagybirtokos, az 1897-ben megjelent Gazdacímtár adatai azonban

¹⁴ *Bellusi Baross Károly*: Magyarország földbirtokosai. Bpest, 1893.

már arról tanúskodnak, hogy három nagybirtokos 4569 holdat, három ötszáz holdon felüli középbirtokos pedig 1708 holdat halmozott fel tulajdonában, a 200—500 holdas kategóriában 14 középbirtokos 4531 holdat, a 100—200 holdas kategóriában pedig 22 középbirtokos 3024 holdat, a száz holdon felüli kategóriákban tehát összesen 42 birtokos 13 832 kat. holdat tartott birtokban. Ez a város 32 169 kat. holdnyi területének mintegy 43%-ára rúgott. Ez a szám azt mutatja, hogy a redemptus övezetben itt volt a legnagyobb mérvű a birtokfelhalmozás folyamata.

A város területének 1636 gazdaságára egyenként 19,66 kat. hold jutott, a száz holdon aluli viszonylatban pedig itt is csak 11,49 kat. hold.

Kisújszállás az ősi redemptus terület harmadik nagykunsági városa volt. Sajátos birtokmegoszlását szintén az magyarázza meg, hogy a korai megváltakozás (redemptio) során bekövetkezett birtokrendezés megszüntette a feudális nagybirtokot, csupán a redemptus közbirtokosság mintegy 16 200 holdas közbirtoka maradt meg felosztatlanul. 1895-ben egyetlen nagybirtok sem volt a város határában, s ötszáz holdon felüli középbirtokot is csak egyet tüntet fel a statisztika. Az amerikai utas tőkés agrárfejlődés birtokmegoszlási sajátosságára vall azonban az, hogy a 200—500 holdas birtokkategóriában 12 középbirtokos 4162 kat. holdat, a 100—200 holdas kategóriában pedig 31 középbirtokos 4124 kat. holdat, a 100 holdon felüli kategóriákban tehát összesen 44 birtokos 8905 kat. holdat tartott magántulajdonban. Ez a város 35 837 kat. holdnyi területének közel 25%-ára tehető. Ugyanakkor a földbirtok 75%-a a száz holdon aluli birtokkategóriákra maradt.

Mivel a város területén 1532 gazdaság volt, egy-egy gazdaságra átlag 23,39 kat. hold jutott, a száz holdon aluli viszonylatban pedig 18,09 kat. hold.

Külön figyelmet fordítunk a megye ötszáz holdon aluli középbirtokaira, mert ezek az országos arányoktól igen lényeges eltéréseket mutatnak. Amíg országos átlagban a gazdaságok területének csak 5,48%-a tartozott a két-százról ötszáz kat. holdig terjedő középbirtokos gazdaságokhoz, Szolnok megyében ugyanakkor 7,64%-a jutott erre a birtokkategóriára, ezzel szemben Békés megyében mindössze 5,31%-a. Szolnok megyében 195 ilyen középbirtokos 60 255 kat. holddal rendelkezett. Feltűnő, de ugyanakkor természetesen jelenség is, hogy a megye redemptus övezeteiben s főként a redemptus övezetek városaiban viszonylag jóval nagyobb számban akadtak ilyen birtokosok, mint a megye nem-redemptus övezeteiben, illetve ezek városaiban. (Ld. az 595. oldalon levő táblázatot.)

Amint a kimutatás adataiból láthatjuk, a két jázsági járás területén és a négy redemptus város határában összesen 341 középbirtokost tart számon a Gazdacémtár, ugyanakkor a nagybirtokos övezetben csak 243 középbirtokos szerepel a 100—500 kh-as birtokkategóriákban. Ez az arány is azt mutatja, hogy a jászkun övezetekben a földbirtok révén a gazdasági és a politikai vezetőszerp is lényegében a középbirtokos úri és gazdagparaszti rétegek, illetve a mezővárosi és falusi agrár-burzsóázia kezében összpontosult.

Különösen feltűnő, hogy Szolnok megyében a gazdaságok területének 6,95%-a tartozott a 100—200 holdas kategóriába, országos átlagban ugyanakkor csak 3,81%-os, Békés megyében pedig 5,58%-os volt ez az arány. Amikor ismételten rámutatunk arra, hogy a jászkun övezetek középbirtokos rétegei igen éles politikai és gazdasági harcot folytattak a nem-redemptus övezetek nagybirtokos és 500 holdon felüli virilistáival szemben, hangsúlyozni kívánjuk azt is, hogy ezek a jászkun középbirtokos rétegek a saját-

Adatok a megye területének 500 kh-on aluli középbirtokosairól

Közigazgatási egység járás, város	200—500 kh-as		100—200 kh-as	
	birtokos	terület kh	birtokos	terület kh
Jászsági felső járás	18	5 428	47	6 490
Jászsági alsó járás	30	9 031	66	9 619
Tiszai felső járás	35	10 621	55	7 472
Tiszai közép járás	26	8 578	24	3 301
Tiszai alsó járás	20	6 729	31	4 186
Jászberény rt város	17	4 606	24	3 165
Karcag rt város	11	2 904	39	5 451
Mezőtúr rt város	9	2 814	42	5 987
Szolnok rt város	3	851	8	1 173
Túrkeve rt város	14	4 531	22	3 024
Kisújszállás rt város	12	4 162	31	4 124
Összesen:	195	60 255	389	53 992

maguk házatáján rendkívül élesen szembefordultak a demokratikus agrármozgalmakkal, s tüzzel-vassal akadályozták az egész parasztság fellépését a nagybirtokkal és a feudális maradványokkal szemben folytatott küzdelmek során. 1897 őszén, a megyei agrármozgalmak nagymérvű fellendülése idején Bagossi Károly alispán jellemző módon ismeri el a középbirtokos rétegeknek ezt a szerepét: „Ezen osztály egyenlíti ki a nagybirtokos és a kisbirtokos közötti kirívó ellentéteket, ezen osztály érintkezik közvetlenül a néppel: a kisbirtokos osztállyal s a munkásokkal, ez ösmeri azoknak bajait, támaszul szolgál a nagybirtokkal szemben — és állandóan képviseli a munkás és a kisbirtokos azon reménységét, hogy tanulás, takarékoság, szorgalom és becsület útján ő is feljuthat a középosztályba, holott a nagybirtok iránt csak irigységet és elkeseredést érez.”¹⁵ A középbirtokos és jászkun gazdagparaszti rétegeknek ez a politikai szerepe és magatartása sok vonatkozásban sajátos vonásokkal módosította a megyei agrármozgalmak jellegét a megye különböző övezeteiben.

A megye agrárnépességének rétegződése nemcsak a száz kat. holdon felüli birtokkategóriákban, hanem a száz holdon aluli kategóriákban is több sajátos vonást mutat, mert a parasztság rétegződése a redemptio óta eltelt 150 esztendő alatt sokkal differenciáltabbá vált a redemptus övezetekben, mint a megye egyéb területein. Mivel részletes, a közigazgatási egységeket külön-külön felmérő statisztikai anyag nem áll rendelkezésre, meg kell elégednünk a megyei átlagokkal, illetve azokkal az eredményekkel, amelyeket az országos és a Békés megyei átlagokkal történt összevetés során kapunk.

A jászkun parasztság viszonylag igen fejlett tőkés rétegződése legszembetűnőbb az 50—100 holdas birtokkategóriában:

Szolnok megyében	1 241 birtok	= 2,93%,	84 465 kh	= 10,73%
Békés megyében	897 „	= 2,63%,	59 300 „	= 9,97%
Országos átlagban	36 032 „	= 1,51%,	2 411 657 „	= 6,55%

A parasztságnak ez a gazdagparaszti rétege a redemptus övezetekben s főként a négy jászkunvárosban egyrészt a belterjes művelés fokozására törekedett, teljes számban tagjai voltak a redemptus közbirtokosságoknak,

¹⁵ Törvényhatósági Biz. Közgy. jkv. 1897. okt. 12. Szolnoki Állami Lt.

s ezen a réven olcsóbb hitelhez juthattak, fejleszthették gazdaságukat. Másrészt igen sokan lemondtak az öngazdálkodásról, földjüket haszonbérbe adták, s jövedelmüket újabb földvásárlásra fordították. Idejük nagyrésztét kaszinókban, gazdakörökben töltötték, vagy inkább kupeckedéssel foglalkoztak.¹⁶ Ez a réteg mint városi képviselőtestületi tag, virilista is részese volt a hatalomnak. Magától értetődik, hogy a tönkrement szegényparaszti gazdaságokat a parasztságnak elsősorban ez a rétege sajátította ki a jómódú mezővárosi és falusi burzsoáziával karöltve.

Igen jelentős földterületet tartott birtokban a parasztságnak az a rétege, amely 20—50 kat. holdas közép- és gazdagparaszti gazdaságokkal rendelkezett. Mind a gazdaságok számát, mind a terület nagyságát illetően jóval magasabb arányszámokat láthatunk az országos átlagoknál:

Szolnok megyében	4 764 birtok	= 11,27%	145 132 kh	= 18,42%
Békés megyében	3 418 „	= 10,02%	104 870 „	= 17,47%
Országos átlagban	205 181 „	= 8,59%	6 012 080 „	= 16,31%

Ez a réteg — főként a termékenyebb jászszági és nagykunsági területeken — szintén a belterjes gazdálkodás fokozására törekedett, s ezt a tanyás gazdálkodás rendszerével kívánta elérni. A jászszági és a nagykunsági viszonylag sűrű tanyarendszer ezekben az évtizedekben épült ki. 1900-ban pl. Jászberény 26 791 főnyi lakosságából 7626 lakos a város hatalmas kiterjedésű tanyavilágában élt. Ezek a kisparaszti gazdaságok azonban fejletlen technikai felszerelésük és az általános paraszti nyomorúság miatt nem fejlődhettek kisüzemi mintagazdaságokká. A jobbmódú gazdagparasztok itt sem költöztek ki a tanyára, városlakók maradtak, földjüket haszonbérbe adták, de 2—3 éves-cselédet is alkalmaztak, s úri fogaton, hintóval jártak ki szemlét tartani a gazdaságban. A tanyákon lakó középparasztok gazdaságai még nehezebben tudtak áttérni a belterjesebb gazdálkodási formára, fejlett áruterelés, pénztőke, piac hiányában a lehetőségek igen korlátozottak voltak. Adott viszonyok között a tanyai elszigeteltség hamarosan gátló tényezőjévé vált a belterjes mezőgazdasági kultúra fejlődésének.

Ha a 10—20 kat. holdas középparaszti gazdaságok mutatószámait összevetjük az országos és a Békés megyei átlagokkal, kitűnik, hogy ezek a középparaszti gazdaságok Szolnok megyében jóval kisebb arányban szerepelnek az országos átlagnál, viszont meghaladják a Békés megyei átlagot:

Szolnok megyében	6 187 birtok	= 14,53%	88 552 kh	= 11,61%
Békés megyében	4 168 „	= 12,22%	59 997 „	= 9,99%
Országos átlagban	385 381 „	= 16,14%	5 396 130 „	= 14,64%

Ezek a birtokok is javarészt tanyás gazdaságok voltak a jászok övezetekben, de az egyes birtokrészek tagosítatlanul különböző dűlőkben, sok esetben a város vagy a járás más-más határrészében feküdtek, s művelésük rengeteg munkaerőt megemésztett. Ezek az öngazdálkodók igyekeztek kihasználni a tanyás gazdálkodás előnyeit. „Nagy szorgalommal és ügyességgel tenyésztik a jász asszonyok az apró baromfit. Azt tartja a kisbirtokos jász paraszt, hogy a baromfiból ki kell fizetni az adót... a jász nép már meg lehetőségen kiköltözött falujából, tanyát épít a birtokán, ahol örömmel lakik

¹⁶ Antal Sándor: A jász föld és népe c. cikk a „Jelentés Jász-Nagykun-Szolnok vármegye Gazdasági Egyesülete hat évi működéséről” c. kiadvány 21—22. oldalán. Szolnok, 1903.

Amikor oda kitelepedett, házát, istállóját felépítette, ezt mondja: Aki lakja, azé a föld! — és igaza van.”¹⁷

Az arányokat tekintve lényegében az előbbi megállapítások és általánosítások érvényesek az 5—10 kat. holdas középparaszti gazdaságokkal kapcsolatban is.

Szolnok megyében	6 341 birtok	= 15,31%	45 725 kh	= 5,85%
Békés megyében	3 925 „	= 11,09%	28 291 „	= 4,73%
Országos átlagban	458 535 „	= 19,20%	3 317 079 „	= 9,00%

Megfelelő igaerő, technikai felszerelés és pénztőke hiányában ez a réteg még kevésbé tudta jövedelmezőbbé tenni a gazdálkodást. Így a föld évről-évre kevesebbet termelt, az adósság rohamosan gyarapodott, s a birtok felett hamarosan megperdült a dob. Az ilyen elárverezett és eladósodott dolgozó-paraszti ingatlanokat olcsó áron a gazdagparaszság vagy a falusi és mezővárosi agrárburzsoázia vásárolta össze.

Jellemző, s bizonyosan a jászkunsági redemptus területek sajátos történeti agrárfejlődésével függ össze, hogy a Szolnok megyei 1—5 kat. holdas szegényparaszti gazdaságok arányszáma jóval alatta maradt az országos átlagnak, s a Békés megyei arányszámokat sem érte el.

Szolnok megyében	11 733 birtok	= 27,66%	30 398 kh	= 3,46%
Békés megyében	9 452 „	= 27,71%	23 588 „	= 3,93%
Országos átlagban	716 769 „	= 30,01%	1 923 157 „	= 5,21%

A szegényparaszságnak ez a rétege haszonbérlettel, feles tanyásbérlettel, summás- vagy napszámomunkával is foglalkozott, s még így sem tudott megmenekülni a fokozatos tönkrejutástól. Az itt feltüntetett gazdaságok különben nemcsak szegényparaszti gazdaságok voltak, ide sorolta a statisztika azokat a birtokokat is, amelyeknek tulajdonosai a városi vagy a falusi iparos- és kereskedő-burzsoázia soraiból kerültek ki. Ezek a Jászság és a Tiszazug szőlővidékein szőlőbirtokok voltak, s ezek javarészt nap-szamosokkal, szőlőmunkásokkal műveltették meg.

Az 1 holdon aluli szántóföldnek minősített ingatlantulajdonok sem kizáróan szegényparaszti törpegazdaságok voltak, hanem javarészt — s az alföldi mezővárosokban és községekben ez rendkívül jellemző — a kisiparos és kiskereskedő burzsoázia földtulajdonai. (Háztáji gazdaság; kert, gyümölcsös, konyhakert, vagy a város, község szélén kenderföld, káposztáskert, krumpliföld, lucernás stb.)

Szolnok megyében	4 629 birtok	= 10,87%	2 083 kh	= 0,25%
Békés megyében	5 232 „	= 15,34%	2 668 „	= 0,44%
Országos átlagban	268 474 „	= 11,23%	139 532 „	= 0,38%

Jellemző, hogy Szolnok megyében ezek a törpegazdaságok számszerűen és területi arányok tekintetében is jóval alatta maradtak a Békés megyei és az országos átlagoknak is.

Még kevésbé minősíthetjük csak szegényparaszti gazdaságnak az 1 holdon aluli szántóföld nélküli ingatlantulajdonokat. Ezek javarésze a városi és falusi burzsoázia, a tisztviselőréteg, valamint a háztulajdonnal rendelkező kisipari munkásság tulajdona volt.

¹⁷ A 16. jegyzetben i. m. 20. oldal, továbbá *Thüring Gusztáv*: A magyar városok statisztikai évkönyve. Bpest, 1912.

Szolnok megyében	6 599 birtok	= 15,65%	2 120 kh	= 0,26%
Békés megyében	6 541 „	= 19,18%	2 037 „	= 0,34%
Országos átlagban	294 475 „	= 12,33%	92 479 „	= 0,25%

Összegezésül megállapíthatjuk, hogy a Szolnok megyei gazdaságok számának döntő többsége (98,18%-a) a száz holdon aluli birtokkategóriákra jutott, s ez a megye művelt területének több mint felére (50,58%-ára) terjedt ki. Különösen ki kell emelni a gazdagparaszti gazdaságok számszerű többségét s az országos átlagoknál is feltűnően magasabb területi arányait.

A továbbiakban azokra a fontosabb tényezőkre kívánunk utalni, amelyek részben a porosz utas tőkés fejlődés, másrészt pedig az amerikai utas tőkés agrárfejlődés mozzanatait juttatják kifejezésre. „A megoldatlan probléma egyik érdekessége éppen az, hogy a Duna—Tisza közti területeket eddig csupán mint az amerikai utas elemeket hordozó tájakat tartottuk nyilván.”¹⁸ Az eddigi adatok alapján kétségtelen, hogy a megye két redemptus övezetének sajátos gazdasági, politikai és társadalmi fejlődése sok vonatkozásban módosította a megye tőkés agrárfejlődésének jellegét és a nagybirtokos övezetek porosz utas fejlődésének menetét is. Ezek a nagybirtokos övezetek a sűrűn lakott redemptus övezetekből elégitették ki évről-évre fokozódó munkaerő-szüükségletüket.

A koncentráció néhány formája és körforgása a megye mezőgazdaságában

Szolnok megye egyévtizedes tőkés agrárfejlődésének vizsgálata során a tőke koncentrációjának csak azokkal a mozzanataival kívánunk foglalkozni, amelyek a tárgyalt időszakban a legjellemzőbbek voltak, s bizonyos fokig egyaránt kifejezik a megye különböző övezetei tőkés agrárfejlődésének jellegét is. Hogy a megoldatlan probléma egyes rész kérdéseit megközelíthessük, az elemzésnek továbbra is azt a módját választjuk, hogy egy tipikusan a nagybirtokos övezethez tartozó megye (jelen esetben Békés megye) fejlődési arányaihoz hasonlítjuk a Szolnok megyei fejlődés arányait. Lényeges eltérés a két megye földrajzi, természeti és éghajlati adottságai között nincsen, mindkét megye termelése egyaránt agrárjellegű. Ugyanakkor a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyével való összevetés többek között azért sem volna célszerű, mert ez a megye éppen a Kiskunság hatalmas redemptus területének sajátosságai révén hasonló Szolnok megyéhez. Az országos fejlődés arányaihoz való hasonlítás néhány esetben ugyancsak indokolt, mert az agrárfejlődés országosan általában porosz úton ment végbe, s így az összehasonlítás tükrében a felemás Szolnok megyei fejlődés még világosabb.

Kiindulásul előbb vizsgáljuk meg néhány jellemző adat alapján a megye fokozatosan kapitalizálódó mezőgazdaságában végbement koncentráció folyamatát, illetve a tőke koncentrációjának néhány jellemző formáját! „A koncentrációnak a tőkés mezőgazdaságban — a földet illetően — csupán olyan mértékben van szerepe, amilyen mértékben még lehetőség kínálkozik

¹⁸ Sándor Pál: A XIX. századvégi agrárváltság Magyarországon. Gazdaságtörténeti értekezések. Szerkeszti Pach Zsigmond Pál. Bpest, 1958. I. köt. 232. l. Vö. még a „Jászberény és Vidéke” 1901. nov. 21-i számát. Hasonló adatokat tartalmaznak a „Jászság”, a „Nagykunság”, a „Jászberényi Híradó” stb. helyi lapok is.

a művelés alatt álló földterületek művelés alá vonására".¹⁹ Bár Szolnok megyében a millennium előtti évtizedben befejeződtek a nagyarányú vízszabályozási és lecsapolási munkálatok, a tárgyalt időszakban mégis hatalmas területek kerültek ekés művelés alá. 49 547 hektárral gyarapodott a szántóföld területe, ugyanakkor Békés megyében csak 4241 hektárral. Szolnok megyében 810 hektárral csökkent a terméketlen, a földadó alá nem eső terület, ugyanakkor Békés megyében óriási arányban megnövekedett, 3261 hektárral gyarapodott. Bár a művelt földterület extenzív bővítése a tókés mezőgazdaság koncentrációjának csak egyetlen változata, ilyen viszonylatban mégis rendkívül nagy figyelmet érdemel, mert a földet illetően kifejezi a tőkekoncentráció fokát. A terméketlen, a földadó alá nem eső területek ekés művelés alá vonása azért is jelentős, mert ezeknek földkataszteri besorolása 1875 óta változatlanul maradt egészen 1908-ig, s mint művelt területek is adómentesek maradtak.

Amint az alábbi adatok mutatják, a megye tókés agrárfejlődésében még az előbbinél is lényegesebb folyamat volt a rét, a nádas és a legelőterületek ekés művelés alá vonása, illetve a szántóterület óriási arányú megnövekedése. Ezeknek a területeknek földkataszteri besorolása szintén nem változott meg az ekés művelés alá fogás után, s így ezen a réven is gyarapította a birtokosok jövedelmét. Szolnok megye redemptus övezeteiben még az 1893. évi gazdacímtár²⁰ adatai alapján is hatalmas rét- és közlegelőterületek voltak a közbirtokosságok tulajdonában. (Jászkiséren 4528 kat. hold, Nagykunmadarason 12 858 kat. hold, Karczag határában mintegy 26 000 kat. hold, Kisújszálláson 10 000 kat. hold, Jászberényben mintegy 2000 kat. hold, Turkevén 2000, Kunszentmártonban 1700 kat. hold és Kunhegyesen 8000 kat. hold.) Ilyen közbirtokossági föld a nagybirtokos övezetben elenyészően kevés fordult elő.

Mielőtt a rét- és legelőterületek ekés művelés alá vonásának, illetve felosztásának gazdasági és politikai tényezőit vizsgálánk, lássuk előbb a Szolnok megyei átalakulás arányait!

A megye területének megoszlása művelési ágak szerinti²¹

Művelési ágak	1890-ben	1900-ban	Növekedés	Fogyás
	hektár			
1. Szántóföld	318 217	367 754	49 547	—
2. Kert	2 663	3 084	421	—
3. Rét	52 671	42 321	—	10 350
4. Szőlő	5 847	4 754	—	1 093
5. Legelő	103 124	67 899	—	35 225
6. Erdő	3 220	3 285	65	—
7. Nádas	2 371	1 704	—	667
8. Terméketlen	35 100	34 290	—	810
Összesen:	523 203	525 091	50 033	48 145

¹⁹ Sándor Pál : i. m. 100. l.

²⁰ Bellusi Baross Károly : Magyarország földbirtokosai.

²¹ Magyar Statisztikai Évkönyv. I. évf. 76—78. l. Bpest, 1893, továbbá a Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam, XII. köt. 98—99. l. megfelelő adatai.

Ezzel szemben a Békés megyei agrárfejlődés adatai a művelési ágak átcsoportosításának egészen más jellegű fejlődési arányát mutatják:

Művelési ágak	1890-ben	1900-ban	Növekedés	Fogyás
	hektár		hektár	
1. Szántóföld	250 124	254 365	4 241	—
2. Kert	1 819	1 939	120	—
3. Rét	26 226	25 363	—	863
4. Szőlő	3 555	3 618	63	—
5. Legelő	56 391	52 037	—	4 354
6. Erdő	6 206	6 241	35	—
7. Nádas	2 621	2 594	—	27
8. Terméketlen	17 625	20 886	3 261	—
Összesen:	364 567	367 043	7 720	5 244

A Békés megyei szántóföld területének gyarapodása feltehetően ugyancsak a legelőterületek feltörése útján következett be, de amíg itt ez a folyamat a nagybirtok gazdasági hatalmát növelte közvetlenül, Szolnok megyében ugyanakkor a redemptus övezetek tőkés agrárfejlődésének amerikai utas jellegét tükrözi, tehát a közép- és a kisbirtok gazdasági fellendülésének viszonylagos növekedését jelentette. Az egyre erősödő földkövetelésektől és a demokratikus agrármozgalmaktól megrettent redemptus közbirtokossági virilisták kénytelenek voltak beleegyezni a közbirtokossági rét- és legelőterületek felosztásába. Egy évtizeddel korábban még hallani sem akartak a legelőterületek feltöréséről, s olyan határozatokat hoztak a közgyűléseken, hogy aki felvetné a legelőfeltörés és — ami ezzel természetesen együtt jár — a legelőfelosztás ügyét, azt kizárják a közbirtokossági tagok sorából. Ennek ellenére a millennium évtizedében a közlegelők nagy részét felszántották, s a századforduló utáni esztendőben már csak a kisújszállási és a nagykunmadarasi közlegelők maradtak meg felszántatlanul, s azokon továbbra is a hagyományos pusztai rideg állattenyésztés folyt. A szántóterületnek ezt a nagynérvű megnövekedését, illetve a művelési ágak átcsoportosításának ezt az erőteljes folyamatát és ennek arányait tükrözik az alábbi kimutatószámok is:

A szántóföld, a kert és a szőlőterület növekedése

Szolnok megyében

	1890-ben	326 697 hektár =	571 719,75 kat. hold terület,
	1900-ban	381 292 „ =	667 261,00 „ „ „
<i>Növekedés</i>	54 595 „ =	95 541,25 „ „ „	= 16,71 %-os.

Békés megyében

	1890-ben	255 482 hektár =	447 093,50 kat. hold terület,
	1900-ban	263 292 „ =	460 761,00 „ „ „
<i>Növekedés</i>	7 810 „ =	13 667,50 „ „ „	= 3,05 %-os.

Országos átlagban

	1890-ben	12 356 283 hektár =	21 683 495,25 kat. hold terület,
	1900-ban	12 728 138 „ =	22 274 241,50 „ „ „
<i>Növekedés</i>	371 855 „ =	650 746,25 „ „ „	= 3,01 %-os.

Amint a közölt adatokból²² kimutatható, Szolnok megyében az országos 3,01%-os aránynak több mint ötszörösével, 16,71%-os arányban nőtt meg a művelés alatt álló szántóföld, kert és szőlőterület, s az országos arányoknál a Békés megyei arányok sem jobbák. Ezek az adatok a művelt területek koncentrációjának viszonylag igen magas fokáról tanúskodnak a megye tőkés agrárfejlődése során. Az előzőekben már utaltunk arra, hogy a szántóterületek nagymérvű növekedése elsősorban a redemptus közlegelők feltörésének volt a következménye, de ez egyúttal jelzi az intenzívebb gazdálkodási rendszerre való fokozatos áttérés menetét is. E hatalmas területek művelés alá vonása lehetővé tette a fontosabb mezőgazdasági termények terméseredményeinek igen jelentős megnövekedését:²³

Év	Búza q	Rozs q	Árpa q	Tengeri q	Burgonya q
1897	1 269 566	110 151	313 975	1 065 649	175 420
1898	1 765 570	120 553	434 025	667 568	230 039
1899	1 926 179	137 685	469 097	555 090	117 291
1900	1 941 922	128 973	501 078	878 396	267 213

Ha a terméseredményeknek ez a mennyiségi növekedése nem is minden esetben egyenletes, s ha nincs is arányban a szántóterület nagymérvű növekedésével, mégis csak a tőkés agrártermelés intenzitásának fokmérője. Ennek ellenére a redemptus közbirtokosságok nagykulcsos középbirtokos és gazdagparaszti vezetőrétegei mégis késhegyig menő harcot folytattak a közlegelők feltörése ellen, mert azt megelőzően szinte az egész közbirtokossági legelőterületet maguknak sajátították ki állattenyésztés céljaira, s e területek felszántása után lényegesen kisebb területre szorultak. Mivel ezeken a redemptus közlegelőkön évről-évre, ősidők óta pusztai rideg állattenyésztés folyt, ez a legelők ekés művelés alá vonásával fokozatosan megszűnt, azért át kellett térniük a jóval költségesebb belterjes istállózó állattenyésztésre. A megyei gazdasági egyesület alelnökének 1903. évi jelentése²⁴ szerint a szarvasmarhatenyésztés „visszafejlődését számra és testalkatra egyaránt a legelőterületek feltörése, felosztása, a gyenge takarmányozás és a helytelen tenyésztés okozták. Mert míg a közbirtokosságok terjedelmes legelőterületekkel bírtak, jókarban ment a jószág a telelésnek, úgyszólván a saját zsírján telet ki, ma pedig: gyengén nyaral, rosszul telet, télen-nyáron koplal.” Ugyancsak nehezítette a közlegelők feltörését a nagybirtokos érdekeket képviselő alispán is: „Az állattenyésztés az utóbbi években a legelők felszántása, a megváltozott gazdasági rendszer folytán visszaesett és nehézségekkel küzd... A legelők felosztásával ugyanis mesterséges takarmánytermelésre leszünk utalva, és így vármegyénk területén is megszűnik a magyar fajta szarvasmarha létjogosultsága, s ezt a gyorsabban fejlődő és jobban értékesíthető külföldi fajták tenyésztése fogja felváltani.”²⁵ Csupán az utóbbi

²² Vö. Magyar Statisztikai Közlemények. Bpest, 1900, 27. köt. 214–215. oldalak anyagában közölt összesítések szerint.

²³ Magyar Statisztikai Évkönyv 1897–1900. évfolyamok megfelelő adatai alapján.

²⁴ *Fülöp Ferenc*: Néhány szó a magyar szarvasmarhatenyésztés érdekében című közleménye („Jelentés a Szolnok megyei Gazdasági Egyesület hat évi működéséről” c. kötetben).

²⁵ Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjának rendszeres évi jelentése az 1896–1901. évekről. 181. l. Szolnoki Állami Lt.

hét esztendő adataira támaszkodva azt látjuk — szól az alispáni jelentés a továbbiakban —, hogy a szarvasmarhaállomány közel 19 000 darabbal apadt, s ez elsősorban a közlegelők feltörésének sajnálatos következménye.

A művelt földterületek extenzív bővítésével és a legelőterületek művelés alá vonásával, illetve a művelési ágak nagymérvű átcsoportosításával párhuzamosan zajlott le a földbirtok, a földtulajdon centralizációjának olyan nagymérvű folyamata, amilyenre a megye tőkés agrárfejlődése során még nem volt példa korábban. V. I. Lenin a mezőgazdasági kapitalizmus határait jelző tényezők elemzése során mutat rá a földbirtok centralizációjának rendkívül fontos szerepére a művelt területek koncentrációja mellett. Amikor a földterület ekés művelés alá vonásával a termőterület extenzív bővítésére már alig van lehetőség, „a gazdaság területének kibővítése csak több parcella centralizációja útján lehetséges, mégpedig úgy, hogy azok együttes területet alkossanak.”²⁶ Bár Szolnok megyében még a századforduló után is maradt művelés alá nem vont, terméketlen földterület, sőt — amint a kisújszállási és a nagykunmadarasi példák mutatják — hatalmas szikes közlegelők is maradtak, így a tőkés mezőgazdaság koncentrációjának fenti változatai továbbra is folyamatban voltak, de a fejlődésnek ezt az ütemét és fokát nem érték el. A gazdaságok területének centralizációját lényegesen megnehezítette a redemptus övezetekben az a körülmény, hogy a kisbirtokos gazdaságok egyes birtokrészei általában tagosítatlanul a város vagy a járás különböző határrészeiben feküdtek, s hogy „azok együttes területet alkossanak”, tagosításra lett volna szükség. Az évtizedek óta húzódozó tagosítási és arányosítási perek azt bizonyítják, hogy a tagosításnak éppen a redemptus övezetekben rendkívül sok akadálya volt, pedig „a kisbirtok még a tagosított községekben is dülönlésként szétosztva oly apró parcellákban fekszik, melyek célszerűen meg sem munkálthatók, s a gazdálkodást annyi járással-kelessel, a munkaerőnek oly pazarlásával kénytelen úzni a földművelő, hogy ily viszonyok közt csak a termelési költség nő, az erők merülnek ki, de jól jövedelmező, okos gazdálkodásról szó sem lehet.”²⁷

Mindezek mellett a földbirtok centralizációjának a megye mezőgazdaságában igen lényeges szerepe volt, mert ez a folyamat a millennium évtizedében a kisparaszti parcellák nagyarányú és rohamos kisajátításáról tanúskodik, tehát lényegében a tulajdonjogi viszonyok bizonyos fokú átalakulását jelzi. „A föld itt az egyik birtokos kezében mind nagyobb tömeggé dagad, mert amott számtalan kisebb birtokos kezéből elveszett: — eza földbirtok centralizációja”²⁸ Szolnok megyében ez a folyamat az országos arányokhoz képest is megdöbbentő arányokat mutat. Szolnok megyében az 1 önálló birtokosra és bérlőre jutó szántóföld, kert és szőlőterület a Békés megyeiéhez képest több mint kétszeres arányban, az országos átlagokhoz képest pedig több mint négyszeres arányban halmozódott fel a birtokos rétegek, elsősorban a gazdagparasztság, a falusi és a mezővárosi burzsoázia kezén. Itt is elsősorban a jászkunsági jó-

²⁶ V. I. Lenin : Az agrárkérdésről. A kapitalizmus a mezőgazdaságban. Bpest, 1950. I. köt. 31. l.

²⁷ Krisztinkovics Ede : Birtokrendezések. Jelentés a m. kir. földművelésügyi miniszterhez. 26. l. Bpest, 1901. Vö. még Guthy Benő : A jászkun ósredemptionnak 1655. évtől a jelenkorig kiterjedő ismertetése c. munkájának a tagosítási perekre vonatkozó részeit.

²⁸ Sándor Pál : i. m. 101. l.

módú parasztságról van szó, amely gazdaságának belterjes művelése helyett potom pénzen inkább földet vásárolt.

Az 1 önálló birtokosra és bérlőre jutó földterület

Szolnok megyében	1890-ben	10,0 hektár	=	17,50 kat. hold		
	1900-ban	13,4	„	=	23,45	„ „
Növekedés		3,4	„	=	5,95	„ „ = 34,00%-os
Békés megyében	1890-ben	11,7	„	=	20,47	„ „
	1900-ban	13,5	„	=	23,62	„ „
Növekedés		1,8	„	=	3,15	„ „ = 15,38%-os
Országos átlagban	1890-ben	7,6	„	=	13,30	„ „
	1900-ban	8,3	„	=	14,52	„ „
Növekedés		0,7	„	=	1,22	„ „ = 8,42%-os

Amíg tehát országos átlagban az 1 birtokosra jutó szántóföld, kert és szőlőterület növekedése csupán 8,42%-os arányban fejezhető ki, ugyanakkor Szolnok megyében 34,00%-os arányban.²⁹ Ez a nagyarányú növekedés főként a jászkunsági törpebirtokok rohamos megsemmisülésének, illetve a megye dolgozóparasztsága földtől való elválasztásának rendkívül gyors menetére utal. Ugyancsak ezt a folyamatot igazolják azok az adatok is, amelyek az önálló birtokosok és bérlők számának csökkenését fejezik ki a tárgyalt időszakban:

Az önálló birtokosok és bérlők számának alakulása

	1890-ben	1900-ban	Csökkenés	%-os
Szolnok megyében	32 778	28 452	4 326	13,2
Békés megyében	21 859	19 463	2 396	10,5
Országos átlagokban	1 613 742	1 537 092	76 650	4,7

Ezek az adatok³⁰ tehát világosan mutatják, hogy Szolnok megyében a mezőgazdaság tőkés fejlődésének ebben a szakaszában közel négyszerannyi dolgozóparaszti gazdaság felett perdült meg a dob, mint országos átlagban. Pedig a földtulajdonhoz való ragaszkodás tuadata éppen az 1745-ös korai megváltkozás miatt sehol sem élt olyan mélyen a parasztságban, mint a jászkunsági redemptusövezetekben. S talán sehol sem érvényesebbek, mint éppen a jászkun parasztság körében V. I. Lenin alapvető megállapításai a dolgozóparasztságról, „akik azzal a művészetig fejlesztett képességgel rendelkeznek, hogy szükségleteik határtalan és hihetetlen leszállításával fenn tudják tartani magukat”.³¹

A kezdetleges termelési technikával rendelkező és mind az agrárválság idején, mind a kilábalás éveiben súlyos tőkehiánnyal küzdő kisparaszti gazdaságok szükségszerűen jutottak a viszonylag tőkeerős nagybirtok halálos szorítójába.

A művelt földterület extenzív és intenzív gyarapítása, valamint a földbirtok centralizációja mellett igen lényeges szerepe volt a gépi technika koncentrációjának. A tőkekoncentrációnak ez a döntő formája másként jelentkezik a megye redemptus övezeteiben, mint a nagybirtokos övezetekben. Jellemző pl., hogy a megye redemptus övezeteiben egyetlen gőzeke sem volt. Az egész

²⁹ Magyar Statisztikai Közlemények. Bpest, 1900. Új sorozat 27. köt. 214—215. l.

³⁰ Uo. 218—219. l.

³¹ V. I. Lenin : Az agrárkérdésről. A kapitalizmus a mezőgazdaságban. I. köt.

megyében mindössze 5 gőzékét tart nyilván a statisztika³², Békés megyében ugyanakkor 7 gőzeke dolgozott, s mindkét megyében a nagybirtokon végeztek vele mély talajművelést, ugyanakkor pl. a kis- és a középbirtok gépesítése Szolnok megyében fejlettebb volt, mint Békés megyében.

A fontosabb gépek száma e két megyében birtokkategóriánként

(A felső szám Szolnok megyére, az alsó Békés megyére vonatkozik)

	Törpebirtok	Kisbirtok	Középbirtok	Nagybirtok	Összesen
A gazdaságok területe ...	34 601 kh 28 293 „	363 874 kh 252 458 „	176 798 kh 99 356 „	212 476 kh 220 281 „	
Lokomobil	21 db 34 „	76 db 54 „	139 db 81 „	156 db 116 „	392 db 285 „
Cséplőgép	18 „ 32 „	73 „ 54 „	132 „ 77 „	158 „ 107 „	381 „ 270 „
Gőzeke	— „ — „	— „ — „	— „ — „	5 „ 7 „	5 „ 7 „
Egyéb gép	— „ — „	— „ 1 „	— „ — „	8 „ 5 „	8 „ 6 „
Szélmotor	1 „ 1 „	— „ 1 „	2 „ 2 „	1 „ — „	4 „ 4 „
Vízmotor	— „ — „	1 „ — „	— „ — „	— „ — „	1 „ — „
Járgány	7 „ 1 „	93 „ 54 „	112 „ 61 „	125 „ 79 „	337 „ 195 „
Cséplőszekrény	15 „ 1 „	66 „ 14 „	19 „ 7 „	5 „ 2 „	105 „ 24 „
Aratógép-marokrakó	— „ — „	3 „ 3 „	10 „ 3 „	39 „ 32 „	52 „ 38 „
Aratógép-kévekötő	1 „ — „	3 „ 1 „	11 „ 4 „	11 „ 30 „	26 „ 35 „
Kaszálógép1 „ — „	2 „ 1 „	7 „ 2 „	51 „ 43 „	61 „ 46 „
Vetőgép-szóróvető	— „ — „	38 „ 46 „	151 „ 49 „	156 „ 80 „	345 „ 175 „
Vetőgép-sorbavető	7 „ 19 „	423 „ 379 „	519 „ 364 „	378 „ 324 „	1327 „ 1080 „
Lógereblye	3 „ 5 „	34 „ 43 „	271 „ 93 „	274 „ 230 „	582 „ 371 „
Rostagép	418 „ 141 „	3 784 „ 2 488 „	760 „ 419 „	418 „ 371 „	5380 „ 3419 „
Hármas eke	4 „ 5 „	45 „ 70 „	404 „ 270 „	784 „ 678 „	1237 „ 923 „
Mélyítő eke	3 „ 12 „	94 „ 74 „	246 „ 91 „	338 „ 333 „	681 „ 510 „

E beszédes számok minden részletes elemzés nélkül is világosan mutatják, hogy a nagy- és a középbirtok termelési kultúrája a gépi koncentráció terén is mennyivel állott magasabb szinten az alsóbb birtokkategóriák termelési kultúrájánál. A Békés megyei arányokkal való összevetés pedig azt igazolja, hogy Szolnok megyében a kis- és a középbirtok viszonylag jobban el volt látva gépi technikai felszereléssel, mint a nagybirtokos övezetbe tartozó

³² A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Bpest, 1900. IV. kötet, 26. l., valamint a Magyar Statisztikai Közlemények, Bpest, 1900. XXIV. köt. 190. l. anyaga.

Békés megyei kis- és középbirtok. „A mezőgazdasági gépek tömeges alkalmazásának az a feltétele, hogy sok mezőgazdasági bér munkás legyen” — állapítja meg V. I. Lenin a fejlett mezőgazdasági kapitalizmus sajátosságainak vizsgálata során.³³ Szolnok megyében a millennium-évtizede alatt valóban óriási tömegű bér munkástartalék állott rendelkezésre — bár az övezetek szerinti eloszlása rendkívül aránytalan volt —, s ennek megfelelően a gépekkel való ellátottság is viszonylag fejlettnak mondható. Ez persze legkevésbé vonatkozik a törpe- és a kisbirtokos kategóriákra, de sok esetben még ez is jobb volt a Békés megyei arányoknál.

Hány kat. holdra jutott egy-egy gép a két megyében?

	Szolnok megyében kat. holdra	Békés megyében kat. holdra
Lokomobil	2 009,5	2 106,5
Cséplőgép	2 067,6	2 223,9
Gőzeke	157 549,9	85 769,7
Egyéb gép	98 468,6	100 064,6
Szélmotor	196 937,2	150 084,5
Járgány	2 337,9	3 078,8
Cséplőszekrény	7 502,3	25 016,1
Aratógép-marokrakó	15 149,0	15 799,5
Aratógép-kévekető	30 298,0	17 153,9
Kaszálógép	12 913,9	13 051,9
Vetőgép-szóróvető	2 283,3	3 425,1
Vetőgép-sorbavető	593,6	555,9
Rostagép	146,4	346,3
Hármas eke	636,7	650,4
Mélyítő eke	1 156,9	1 177,2
Lógereblye	1 353,5	1 618,3

Szolnok megye gépekkel való ellátottsága tehát a következő eszközökben mutat jobb arányokat a Békés megyeinél: lokomobil, cséplőgép, egyéb gép, járgány, cséplőszekrény, aratógép-marokrakó, kaszálógép, vetőgép-szóróvető, rostagép, hármás eke, mélyítő eke és lógereblye. A gőzekén kívül lényegében a legfontosabb gépek tekintetében Szolnok megye mezőgazdasága jobban el volt látva. A gépekkel való ellátottságnak ez a viszonylag fejlett foka azonban korántsem jelentette azt, hogy a megye kis- és középbirtokos redemptus övezeteiben a gépi technika koncentrációja lehetővé tette volna adott viszonyok között az amerikai utas tőkés agrárfejlődés feltételeinek lényeges kiszélesedését. A jársági és a nagykunsgási törpe- és középparaszti gazdaságokban továbbra is javarészt kezdetleges földművelő eszközökkel, a hagyományos, elavult barbár szerszámokkal nyúzták a kisparcellát, csakúgy, mint a nagybirtokos övezetek dolgozóparaszti gazdaságaiban. Az egyes faeke (fagerendelyes) használata még mindig általános volt: birtokkategóriánkénti megoszlásban: a törpebirtok esetében 12 holdra, a kisbirtokon 28 holdra, a középbirtokon már 128 holdra és nagybirtokon 257 holdra jutott egy-egy faeke. Az egyes vasekból (vasgerendelyes) a törpebirtokon minden 232 holdra jutott egy darab, a kisbirtokon 299 holdra, a középbirtokon már 161 holdra és a nagybirtokon 195 holdra jutott egy db egyes vaseke.

³³ V. I. Lenin Művei. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest, 1956., III. köt. 229—230. l.

V. I. Lenin a mezőgazdaság tőkés fejlődésének különböző tényezőit elemezve, s éppen a magyar mezőgazdasági üzemstatiztika számításait értékelve, mutatott rá arra a jelenségre, hogy „a kapitalizmus fejleszti és előreviszi a mezőgazdasági technikát, de ezt nem teheti másként, mint úgy, hogy tönkreteszi, nyomorba dönti és elnyomja a kistermelők tömegét”.³⁴ Ez a megállapítás teljes mértékben érvényes Szolnok megyei viszonylatban is. Az önálló birtokosok és bérlők számának nagymérvű és rohamos csökkenését jellemezve utaltunk arra, hogy Szolnok megyében soha sem volt olyan nagymérvű a dolgozóparasztság tönkretétele, mint a millennium évtizedében. S éppen akkor, amikor az új honfoglalásnak, a dolgozóparasztság új földfoglalásának objektív és szubjektív feltételei érlelődtek. V. I. Lenin idézett megállapításából jelen esetben mégsem az következik, mintha a viszonylag tőkeerős nagy- és középbirtok gépesítése, sőt a jómódlú gazdagparaszti gazdaságok technikai felszerelésének színvonala olyan arányban emelkedett volna, mint amilyen arányban előrehaladt a mezőgazdasági bérmunkások felhalmozásának folyamata a tárgyalt időszakban. A kapitalizmus számos területen és rendkívül sok formában behatolt a tőkés mezőgazdaság fejlődésének menetébe, s ezek a mozzanatok együttesen idézik elő szükségszerűen a társadalmi változásokat. A gépi technika koncentrációja a tőke koncentrációjának csupán egyetlen változata, s jelen esetben éppen arról van szó, hogy a tönkre jutott kisparaszti gazdaságok rendkívül rosszul voltak ellátva gépekkel és technikai felszereléssel, ezért nem tudtak áttérni a belterjesebb művelésre, ezért adósodtak el rohamosan, s volt tulajdonosaik ezért váltak földönfutókká.

Főleg a rendkívül sűrűn lakott redemptus övezetekben öltött nagy méreteket a dolgozóparasztság földtől való elválasztásának folyamata. Az árverésekkel kapcsolatos adatok halmazát lehetne felsorolni az egykorú publicisztikai anyag alapján. Jellemző pl., hogy a „Jászberény és Vidéke” c. tőkés lap csupán egyetlen számában 18 árverési hirdetményt közölt 1901-ben.³⁵ Beszámolnak a lapok arról is, hogy tavasszal és a nyári fő munkaidő beálltával százával özönlöttek a nincstelen agrárproletárok a két redemptus övezetből a nagybirtokos övezetekbe, a Tisza és a Körös menti nagybirtokra, sőt a szomszédos megyébe is bérmunkásnak. Itt természetesen csak azokról van szó, akik odahaza, a jászági és a nagykunsági középbirtokos és gazdagparaszti munkáltatóknál már nem tudtak elhelyezkedni részesföldművesnek, gazdasági cselédnek vagy tanyásbéresnek a nagykiterjedésű tanyavilágban. A munkaerő-vándorlás méreteire vonatkozó pontos kimutatások nem állnak rendelkezésre, de hogy a mezőgazdasági bérmunkások felhalmozásának folyamata Szolnok megyében milyen óriási és megdöbbentő arányokat mutat, nézzük meg az alábbi kimutatások adatait! Ez a kimutatás a száz önálló birtokosra és bérlőre jutó mezőgazdasági munkáslétszám alakulását részletezi abszolút számokban és százalékosan:

	1890-ben	1900-ban	növekedés	%-osan
Szolnok megyében	79,5 fő,	128,3 fő,	48,8 fő,	61,76%
Békés megyében	118,6 fő,	160,9 fő,	42,3 fő,	35,66%
Országos átlagban	75,8 fő,	90,2 fő,	14,4 fő,	17,68%

³⁴ V. I. Lenin : Az agrárkérdésről. A kapitalizmus a mezőgazdaságban. II. köt. 104. l.

³⁵ Vö. „Jászberény és Vidéke” 1901. nov. 21-i számának cikkei, továbbá a 18. jegyzetben említett lapok ilyen jellegű adatait.

Amíg tehát Szolnok megyében a száz önálló birtokosra és bérlőre jutó mezőgazdasági munkások arányszáma 61,76%-os óriási arányú emelkedést mutat tíz esztendő leforgása alatt, Békés megyei átlagban csak 35,66%-os, országos átlagban pedig mindössze 17,68%-os emelkedést mutatnak ki az egykorú statisztikák.³⁶

A dolgozóparasztai birtokok rohamos tönkretételével, illetve a mezőgazdasági bérmunkások tömegeinek elmozdításával a viszonylag olcsó munkaerő végül a gépi technika viszonylagos fejlettsége is a tőkeerős közép- és nagybirtokon, valamint a jászkun gazdagparasztai földbirtokon vált jelentős tényezővé a tőkekonzentráció folyamatában. A mezőgazdasági bérmunkások nagyarányú felhalmozása mellett a mezőgazdasági cselédek is nagy számban álltak rendelkezésre nemcsak a földesúri nagy- és középbirtokos gazdaságokban, hanem a gazdagparasztai gazdaságokban is. A városiak, de tanyai gazdaságát felesbérlővel, tanyásbéressel vagy részes-földműveléssel műveltető jászkun gazdagparaszt is jelentős számú gazdasági cselédet alkalmazott. Ezért lehetséges az, hogy Szolnok megyében a száz önálló birtokosra és bérlőre eső gazdasági cselédek arányszáma a maga 45—46-os arányszámával jóval túlhaladta a 32—33-as országos arányszámokat, és semmivel sem maradt el a latifundiumos Dunántúl megfelelő arányszámaitól.³⁷ Sőt éppen az a jellemző, hogy a jászkun középbirtokos és gazdagparasztai gazdaságok mind a városi vagy falusi háztáji gazdaságban, mind a tanyai gazdaságokban viszonylag több gazdasági cselédet alkalmaztak, mint a bérmunkásokat alkalmazó s a lassan, de mégis viszonylag erőteljesebben gépesített nagyüzemű nagybirtok és a tőkés bérlés.³⁸ Pl. a jászsági felső járáshoz tartozó Jászárokszálláson Pethes Mihály 311 holdas birtokán 14 cseléd dolgozott, e gazdaság minden 22 holdjára jutott egy-egy gazdasági cseléd. Ugyanakkor a jászsági alsó járásban báró Kohner Zsigmond nagybirtokos és tőkés bérlő besenyszögi 12 580 kat. holdas birtokán csak 314 cseléd dolgozott, s a gazdaság minden 40 holdjára jutott egy-egy gazdasági cseléd. A Nagykunság északi részében, az 1895-ben létesült Abádszalók községben Bócz Bertalan 365 holdas gazdaságában 19 szerződött gazdasági cseléd állott alkalmazásban, e gazdaság minden 19 holdjára jutott egy-egy cseléd. A száz holdon aluli gazdagparasztai gazdaságokban csupán szóbeli szerződés alapján alkalmazták a gazdasági cselédek tömegeit, s így még nagyobb lehetőség kínálkozott az elszegődött agrárproletariátus munkaerejének fokozottabb kirablására. A tagosítatlan parcella- és a tanya-rendszer sok tekintetben rámutat a korabeli jászkun szegényparasztai nyomorúság legkézzelfoghatóbb tényezőire is. Ugyanis a jászkunsági parasztgazdaságok döntő többsége a birtokelaprózódás miatt tagosítatlanul, a város vagy a járás különböző határrészeiben szétszórtan feküdt. Ezeknek pusztá megközelítése is több órát, fél éjszakát vagy fél munkanapot is igénybevetett naponta, s így rengeteg munkaidő és igásfuvar kárba veszett. Ezt a kárba veszett munkaidőt és munkaerőt sem a cselédnek, sem a tanyásbéresnek, sem a részes földművesnek, sem a napszámosnak nem fizették meg a gazdagparasztai munkáltatók. Nyilvánvaló tehát, hogy a szegényparasztság munkaidejének kisérté-

³⁶ Vö. Magyar Statisztikai Közlemények. Bpest, 1900. 27. köt. 218—219. l. anyagát.

³⁷ Vö. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 27. köt. 218—219. l. megfelelő adatait.

³⁸ Vö. *Mérei Gyula*: Adalékok a mezőgazdaság kapitalista fejlődéséhez. Századok, 1950, 285. l.

tásában, kirablásában, munkaerejük lekötésében a redemptus övezetek földbirtokosai is alaposan kivették a részüket. V. I. Lenin a parasztság felbomlásának folyamatát és e folyamatban a falusi lakosság új típusainak létrejöttét jellemezve mutat rá, hogy a cseléd tartó jómódú parasztság rétegeből alakul ki a bérlők osztálya, mert a piacra termelő és a gabonaeladás céljából bérelt földnek nagy szerepe van e gazdaságokban. „A gazdaság méretei itt a legtöbb esetben meghaladják a család munkaerejét, s ezért a gazdasági cselédek, de különösen a napszámosok bizonyos állományának kialakulása a jómódú parasztság létének elengedhetetlen feltétele.”³⁹ Amint a mezőgazdasági munkások és a gazdasági cselédek felhalmozásának nagymérvű előrehaladását igazoló kimutatások tanúsítják, Szolnok megyében a kistermelők tömegei váltak bérmunkássá, s ez a paraszttalanodási folyamat jóval meghaladta az országos arányokat.

A tőke és a munkaerő koncentrációjának különböző formáival, valamint a földbirtok nagyarányú centralizációjával párhuzamosan, illetve ezzel ellentétes irányban zajlott le a földbirtok bizonyos fokú elaprózódásának folyamata is, amely újabb gazdaságok létesítésére és a már meglévők kibővítésére vezetett. Ez a folyamat itt kisbérleti, parcellázási (redemptus közlegelők felosztása) és telepítési akciók formájában jutott kifejezésre. A tőkés agrárfejlődés során „az osztályérdek arra kényszeríti a földbirtokosokat, hogy a munkások földparcellákhoz juttatására törekedjenek”.⁴⁰ Az osztályérdek itt mélyen fekvő gazdasági, politikai és társadalmi tényezőkből tevődik össze. A földbirtokos osztály minden területen a többtermelés, a magasabb jövedelem lehetőségét kereste az agrárválságból való kilábalás időszakában. A 90-es évek első felére utalva írja az alispáni jelentés: „Általános volt a nézet, hogy — ha belterjesebben fogunk gazdálkodni, s ha változatosabb termelés és az állattenyésztés fejlesztése által a földet jövedelezőbbé tesszük — a gabonaárak hanyatlása által szenvedett csapás hatásai enyhébbek és könnyebben elviselhetőek lesznek”. . . s „most eljutottunk odáig, hogy a mezőgazdasági termelés alig fedezi a kiadásokat, már az a vigasztalásunk sem lehet, hogy belterjesebb gazdálkodással többet termelni igyekezzünk, mert a jelenlegi gazdasági haladottság mellett rohamos fejlődésre többé kilátás nem lehet.”⁴¹ Ilyen gazdasági megmondolás alapján került sor éppen 1895-ben Kenderes község határában 2600 kat. hold tőkés bérlet kisbérleti parcellázására. Kenderes a nagybirtokos övezetben fekszik, s jellemző, hogy itt is a redemptus övezetbe tartozó kisujszállási és karcagi nagykun szegényparasztok kaptak földbérletet 5—10 holdas parcellákban, s ezeknek „mindegyike kötelezte magát a hatos vetésforgó rendszeres betartására, és holdanként 1—1 forinttal magasabb bér fizetésére, mint amennyit az illető vidék nagybérleői fizetnek. E magasabb bérfizetés azzal nyert indokolást, hogy ilyen kisebb parcellák bérgazdasági felügyelete több költséget okoz a birtokosoknak, mint a nagybérleői”.⁴² Jellemző a szegényparasztság földéhségére, hogy a földbérletnek még ilyen súlyos feltételeit is elvállalta. Az ilyen akciókban nemcsak a parasztság földéhségének csillapításáról volt szó, hanem ugyan-

³⁹ V. I. Lenin Művei. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. III. köt. 172. l.

⁴⁰ V. I. Lenin: Az agrárkérdésről. A kapitalizmus a mezőgazdaságban. 35. l., valamint Pach Zsigmond Pál: Magyar gazdaságtörténet. Egyetemi jegyzet. 260—262. l.

⁴¹ Párttörténeti Intézet Archívuma. Szolnok megyei alispáni iratok. 1897. 30 859/1897. sz.

⁴² Vö. a „Nagykunság” 1897. febr. 7-i számának 4. oldalával.

akkor a hatos vetésforgó és a magasabb bérleti díjak kikötése révén a különböző földjáraadék növelésének és tőkés kisajátításának körmönfont indoklásáról és realizálásáról is.

A nincstelenné vált egykori redemptus szegényparasztok évtizedes politikai harcának volt az eredménye a redemptus közbirtokossági legelők felosztása is. A felosztás a redemptus váltsági kulcs arányában történt, s ezt a Liber Fundi tartotta nyilván. A redemptus közbirtokossági tagok az itt nyilvántartott járuléktulajdonjog alapján részesedtek a közös földek haszonvételeiből, a közlegelők felosztása alkalmával pedig ennek arányában kaptak földet. A járuléktulajdonjogot át lehetett ruházni, vagy el lehetett adni, ezeket a változásokat a Liber Fundiban is nyilvántartották, s éppen itt fordult elő a legtöbb visszaélés. A karcagi, a kisújszállási és a kunhegyesi birtokperek garmaclája tanúskodik arról, hogy a közbirtokosságok vezető rétegének tagjai titkos úton, törvénytelen módon magukra iratták a redemptus szegényparasztok nevével a járuléktulajdonjogot, s így zárták ki őket a közös birtokok haszonvételeiből, a felosztáskor pedig a jogos részesedésből. Jászberényben is hasonló visszaélésekről ad számot többek között a „Jászberényi Híradó” c. lap egyik száma: „Gyurkóczy Antal igen sok szegény ember nevével titkos úton 220 hold föld utáni járulékot magára íratott. S midőn erre nézve kihallgattatott, beismerte, hogy a 220 hold föld utáni járulékot jogtalanul van nevére írva. Annak törlésébe beleegyezett, s az általa ezek után felvett minden jövedelmet visszafizette... Alig van nagyobb birtokos, akinek birtokívén csempészett birtok jegyezve nem volna.”⁴³ A legelőfelosztás mindezek ellenére óriási eredmény volt a dolgozóparasztok részére, mert a redemptus közbirtokosságok 70–80%-ban kiskulcsos parasztokból állottak, s így nyilvántartott és igazolt jogaik alapján földtulajdonhoz juthattak. Miután pontos összegezések és kimutatások nem állanak rendelkezésre, meg kell elégednünk néhány illusztratív adat ismertetésével. Mint tipikus eset érdemel figyelmet a karcagi legelőfelosztás. Itt 1896-ban mintegy 25 000 kat. hold redemptus közbirtokot osztottak fel az igényjogosultak között. Jellemző azonban, hogy még a tőkés és gazdagparaszt érdekeket védő egykorú helyi lap is hírt adott a sérelmekről: „A kiskulcsosok panaszkodnak, hogy a gazdák által ki lettek játszva, mintha azok lettek volna az okai annak, hogy kevés jutott. Azokat szidják és átkozzák, pedig azoknak is egy része panasszal van tele.”⁴⁴ A nagykulcsos közbirtokossági tagok földbirtoka szintén gyarapodott a legelőfelosztás révén, de ezeknek egy része legfeljebb azért panaszkodott, mert pusztai legelőterület hiányában belterjes állattenyésztésre kellett áttérnie, továbbá, mert drágább lett a napszám. Mindezek ellenére kénytelenek elismerni, hogy „mind az egyes birtokosok, mind általában a város gazdagodtak és gazdagodni fognak a jövőben a legelőterületek felszántása és annak magánhasználatra lett átadása által”.⁴⁵ Valószínű, hogy hasonló módon került sor a jászkiséri 4528 holdas, a jászberényi mintegy 2000 holdas, a túrkevei 2000 holdas, a kunhegyesi mintegy 10 000 holdas, a kunszentmártoni 2000 holdas rét és közlegelő, illetve a mester-

⁴³ Vö. a „Jászberényi Híradó” 1902. márc. 23-i számát, valamint a márc. 31-i szám cikkeit.

⁴⁴ Vö. a „Nagykunság” 1897. febr. 28-i és az ápr. 1-i számának „Haladjunk!” című vezércikkét.

⁴⁵ Uo.

szállási pusztai közbirtokok felosztására is a millennium évtizedében. Egyelőre felosztatlanul maradt a nagykunmadarasi és a kisújszállási redemptus közlegelő. Egy évtized leforgása alatt 45 575 hektárral fogyott a rét- és a legelőterület Szolnok megyében. Ezek az adatok hozzávetőlegesen érzékeltetik a centralizáció körforgásának folyamatát a megye mezőgazdaságában.

Ugyanehhez a folyamathoz tartozik a telepítési akciók sorozata is. A telepítési akció „útját egyengethetné a gazdasági válság orvoslására egyik hathatós eszközül kínálkozó intézkedésnek, az intenzívebb gazdálkodási rendszerre való fokozatos áttérésnek... ez az egyik alkalmas módozata annak, hogy a nagy latifundiumok apróbb részekre osztva egyrészt mentől több embernek nyújtsanak alapot és lehetőséget a boldogulásra, másrészt éppen ezáltal intenzívebb gazdálkodási rendszer honosodjék meg, s így ugyanazon földterület nagyobb jövedelmet produkálhasson” — hangzik az alispáni jelentés a törvényhatósági bizottság 1897. október 12-én tartott közgyűlésén.⁴⁶ Ugyancsak rámutat ez a jelentés a telepítés politikai és társadalmi okaira, illetve céljaira is: „A telepítés kiváló jó hatást gyakorolna az alföldi mezőgazdasági helyzetre és a mezőgazdasági munkásokra, mert egyrészt a munkásfelesleg és a munkáshiány szerencsés megoldását biztosíthatja, másrészt egy nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és politikai tekintetben is nagyfontosságú eszmének, a középbirtokos osztály erősítésének megvalósítása felé vezetne. Már önmagában ezen utóbb említett körülmény is elég nyomatékos arra, hogy a telepítés terén nagyobb arányú akció indíttassék meg.”

Ezek a javaslatok az 1897. évi nagy aratósztrájkok után s a demokratikus agrármozgalmak kibontakozása idején születtek meg, s amikor az agrármozgalmak újabb fellendülésétől rettegve „a mezőgazdasági munkásosztály helyzetének javítása érdekében, másrészt a szociális izgatás elfojtása és ellensúlyozása érdekében” átmeneti megoldásokat kerestek a megyei törvényhatóság virilistái.

Lényegében ezek az osztályérdekek és az egyre szélesedő alföldi agrármozgalmak mint kényszerítő szükségyszerűségek készítették a birtokosokat arra, hogy a millennium évtizedében nagyobb arányú telepítési akciót bonyolítsanak le. Ez a tendencia érvényesült már 1885-ben is — éppen a jászárokszállási földmunkások „Kubikus Kör”-ének megalakulása idején —, amikor több mint félezer árokszállási földmunkás-család költözött ki a mintegy 7700 kat. holdas szentandrás pusztára. Ebben az évben alakult önálló nagyközséggé a korábban kis tanyacsoportot képező Jász-Szentandrás, amely eredetileg a rendkívül népes Jászárokszállás távoli pusztája és közlegelője volt.⁴⁷ Jellemző, hogy ez a folyamat 1894-ben, a Békés megyei agrármozgalmak után öltött nagyobb arányokat Szolnok megyében. Hosszas huza-vona után, 1895. január 1-én alakult meg a tiszai felső járásban az abádi és a szalóki részek egyesítése révén Abádszalók község, amelynek pusztáin viszonylag sűrű tanyarendszer fejlődött ki. Ugyancsak 1895-ben csatolták Tiszaróff területéhez a hajdani gundafalvi apátság birtokához tartozó Pusztagyendát, amelynek mintegy 2500 holdas területén tanyás gazdaságok létesültek, s 1899-ben már rk. egyházközséggel is rendelkezett.⁴⁸ A tiszai középjárásban,

⁴⁶ Törvényhatósági Biz. Közgy. jkv. 1897. okt. 12. Szolnoki Állami Lt.

⁴⁷ Törvényhatósági Biz. Közgy. jkv. 1885. évf., Szolnoki Állami Lt.

⁴⁸ Jász-Nagykun-Szolnok vármegye múltja és jelene. Pécs, 1935. Adattár 83. l.

a törökszentmiklósi nagybirtokok tőszomszédságában pedig 1897-ben, január 1-én vált közigazgatásilag is önálló községgé Kuncsorba, amely 1893-ig Kunszentmártonnak, az egykori redemptus városnak távoli pusztája, s azóta a nincstelenné vált kunszentmártoni szegényparasztoknak volt gyűjtőhelye. Majd ugyanezen év június 1-én, az aratási sztrájk előtt, a tiszai alsó járásban elsősorban a Körös és a Tisza menti nagybirtokosok munkaerővel való ellátása érdekében Mesterszállás kun község alakult meg. Ez a terület korábban szintén Kunszentmárton redemptus közbirtokosságának külső pusztája volt.⁴⁹ Ezeket az újtelepítésű községeket minden oldalról szorosan körülvette a feudális maradványokkal terhes tőkés nagybirtok. „A telepítés egyik alkalmas módja annak is — hangzik az idézett alispáni javaslat —, hogy az egyes aránytalanul nagy határral bíró alföldi városokban és községekben a lakosság a nagy határokból aránylagosan oszoljon meg”. Nem kétséges, hogy itt a nagyobb népsűrűségű redemptus övezetek és a viszonylag gyéren lakott nagybirtokos övezetek munkaerőszükségletének arányosításáról volt szó. Erre mutat az alispáni javaslat következő részlete is: „Ily telepítésekre, a távoli pusztarészekben községek alakítására az alföldi népnek meg is van a hajlama, amit eléggé igazol, hogy vármegyénkben alig néhány év alatt három jelentékenyebb kiterjedésű pusztán alakult önálló község, s ez idő szerint is több olyan terület van vármegyénkben, ahol ilyen községi telepítések célszerűen volnának eszközölhetők és valóban is szükségesek volnának. Nevezetesen Mezőtúr városnak (Nem redemptus) 80 000 holdnyi területén Pusztá-Póon, Dévaványának (Nem redemptus) 56 000 holdnyi határában Pusztá-Ecsegen, Szelevény község nagy kiterjedésű határában, Pusztá-Gyalun, valamint Szolnok (Nem redemptus) és Nagykörű (Nem redemptus) között a több ezer holdas Homorosözögön és Fokorun.” Ezek alapján is nyilvánvaló, hogy a megye földbirtokos, tőkés bérlő és banktőkés virilistáinak „földosztási” és telepítési akcióiban együttesen jelentkezett a tőkés agrártermelés fokozására, a nagybirtokos övezetek termelési kultúrájának belterjesebbé tételére, a tőkés felhalmozás lehetőségeinek és formáinak gyarapítására irányuló tendencia, s természetesen ennek a folyamatnak politikai oldala: e sokrétűen megszilárdított gazdasági hatalom talaján minden erőt összefogni a demokratikus földosztást követelő agrármozgalmakkal szemben. „... e tekintetben provokáljuk a társadalom, a kormányzat és a törvényhozás jóakaró munkáját, — viszont módját keressük és találjuk annak — hogy ezen internacionális szocialista liga törekvéseit ugyanazon tényezők legerélyesebb, legsürgősebb és leghatékonyabb akcióival a szükséghez képest represszív intézkedésekkel ellensúlyozzuk” — szól az alispáni javaslat demagóg indokolása.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a megye tőkés agrárfejlődésében a tőkefelhalmozás során a tőke koncentrációjának eredményeként minden eddiginél nagyobb mértékben élesedtek az ellentétek a burzsoá-földbirtokos osztály és a dolgozóparaszttság között.*

KISS JÓZSEF

⁴⁹ Törvényhatósági Biz. Közgy. jkv., 1897. január-július. Szolnoki Áll. Lt., valamint Párttörténeti Int. Arch., Szolnok megyei alisp. ir. 1897. 30 859/1897. sz.

* A tanulmány II. részét a Századok következő számában közöljük.

СТЕПЕНЬ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОГО АГРАРНОГО РАЗВИТИЯ И НЕКОТОРЫЕ ЕГО ЧЕРТЫ В КОМИТАТЕ СОЛЬНОК В ПОСЛЕДНЕМ ДЕСЯТИЛЕТИИ XIX В.

(Часть I.)

Резюме

Особенное историческое развитие территории комитата Сольнок и в том числе структуральные черты выкупленных полос Языгини и Куманини («redemptio») представляют собой новый момент в ходе исследования капиталистического аграрного развития Большой венгерской низменности. Капиталистическое аграрное развитие территории комитата показывает по отдельным полосам существенно различные черты, но эти различия показывают необходимые связи и даже уравнения. Находящаяся непосредственно по обоим берегам Тиссы, в оси комитата полоса крупных земельных владений получила почти неисчерпаемый резервуар сельскохозяйственной рабочей силы в распространявшихся на окраинах комитата выкупленных полосах Языгини и Куманини. Так как выкупленная полоса, территории Языгини и Большой Куманини носили возможности пути свободного крестьянского развития, черты развития по американскому пути, не выкупленная полоса — главным образом три волости при Тиссе, а также территории муниципальных городов Мезетур и Сольнок — выражали в отношении аграрного населения и распределения земельной собственности постоянным усилением экономической власти крупного земельного владения и капиталистической аренды типические черты развития по прусскому пути. С точки зрения исследования аграрного развития, однако, особенным — но отнюдь не единичным — явлением следует считать, что обе выкупленные полосы окружались почти со всех сторон, с исключением Малой Куманини даже вне границ комитата системой крупного земельного владения, капитализировавшегося по прусскому пути. Это окружение путем разнообразного применения капиталистических и феодальных форм эксплуатации в значительной мере ограничивала темп свободно-крестьянского развития Языгу и Куманини, вернее увеличение в большем размере размера экономических и социальных предпосылок аграрного развития фермерского типа по американскому пути.

Хотя вследствие отсутствия подробных данных мы не в состоянии сравнить по административным единицам расслоение аграрного населения с землей в размере менее 100 хольдов, все же можно установить, что в выкупленных полосах расслоение крестьянства — особенно в категориях 100—200 хольдов, 50—100 хольдов и 20—50 хольдов — достигло гораздо более развитой степени, чем в других территориях. В то же время данные развития этого десятилетия показывают, что здесь процесс разложения крестьянства и внутри этого процесса отделение трудящегося крестьянства от земли почти в четыре раза превзошел средний размер по всей стране, но подобным образом в четыре раза больше земельной собственности накопилось здесь в руках богатого крестьянства, чем в среднем по всей стране. Этот процесс означает еще и то, что при интенсивном хозяйстве богатое крестьянство сумело бы становиться значительным участником и фактором развития капиталистического хозяйства фермерского типа. Это могло бы происходить, однако, только путем обеспечения других решающих условий капиталистического хозяйства и производства (денежного капитала, более механизированной техники и обработки земли, более развитой промышленности и капиталистического рынка), а также уменьшения руководящей экономической и социальной роли забремененных феодальными связанными полос крупного земельного владения. Рабочий класс и сельскохозяйственный пролетариат организовали свои силы уже для этой борьбы и требовали демократического раздела земли.

Й. Киш

LE STADE ET QUELQUES TRAITS CARACTÉRISTIQUES DE L'ÉVOLUTION CAPITALISTE DE L'AGRICULTURE DANS LE COMITAT DE SZOLNOK DANS LA DERNIÈRE DÉCENNIE DU XIX^e SIÈCLE

(I. partie)

Résumé

Les caractéristiques de l'évolution historique que connut le territoire du comitat de Szolnok et en particulier les traits caractéristiques structuraux présentés par les zones «rachetées» iazygo-coumanes sont autant d'éléments nouveaux pour ceux qui se penchent sur l'étude de l'évolution agraire capitaliste de la Grande Plaine hongroise. L'évolution

capitaliste de l'agriculture dans le comitat accuse des aspects essentiellement différents par zone, mais ces divergences s'entraînent nécessairement et finissent souvent par se compenser. Les zones rachetées iazygo-coumanes situées à la marge du comitat s'affirment de réservoirs presque inépuisibles de mains-d'oeuvre de la zone de la grande propriété s'étendant au centre du comitat aux deux côtés de la Tisza. Tandis que la zone rachetée — le pays iazyge et la Grande Coumanie — recelait des possibilités de l'évolution de la paysannerie libre, les caractéristiques de l'évolution de type américain, la zone non-rachetée, en première ligne les trois districts de la Tisza et les territoires des municipalités de Mezőtúr et de Szolnok, en présence de l'accroissement continu de la puissance économique de la grande propriété et des beaux capitalistes présentèrent — quant à la population agricole et la répartition des propriétés foncières — les caractéristiques de l'évolution de type prussien. Au point de vue de l'analyse de l'évolution agricole il faut noter comme phénomène particulier mais nullement isolé le fait que la zone rachetée fut de presque tous les côtés, à l'exception de la Petite Coumanie, entourée, même en dehors des frontières du comitat, par le système des grandes propriétés s'étant engagées dans la voie de l'évolution capitaliste de type prussien. Cet entourage, en présence de l'application variée des formes capitalistes et féodales de l'exploitation, ralentit considérablement l'essor de l'évolution de la paysannerie libre iazygo-coumane, aussi bien que le développement des conditions économiques et sociales nécessaires à l'évolution agricole de type américain.

Faute de données détaillées nous ne sommes pas à même de procéder à une comparaison par ensembles administratifs de la différenciation survenue au sein des populations dont les propriétés foncières restaient inférieures à 100 arpents cadastraux; il est à constater, toutefois, que dans les zones rachetées la stratification de la paysannerie, en premier lieu celle des catégories possédant 100 à 200, 50 à 100 et 20 à 25 arpents cadastraux, montrait un niveau plus évolué qu'elle ne présentait sur les autres territoires. Les données de l'évolution accusée pendant une décennie attestent d'autre part, que sur ces territoires le processus de désagrégation de la paysannerie et notamment l'expropriation des paysans fut près de quatre fois plus considérable qu'en moyenne du pays, mais comparée aux proportions nationales la concentration des propriétés foncières entre les mains de la paysannerie aisée monta, elle aussi, à son quadruple. Le processus signale en même temps qu'en présence d'une exploitation intensive la paysannerie aisée aurait pu devenir participant et facteur de l'évolution de l'économie capitaliste de type américain, ce qui aurait exigé, pourtant, d'autres conditions décisives indispensables à l'exploitation et à la production capitaliste (capital-argent, mécanisation et cultures plus évoluées, industrie plus développée, marché capitaliste), aussi bien que la diminution du rôle dirigeant sur le plan économique et social des zones de la grande propriété chargée de contraintes féodales. C'est dans ce but que la classe ouvrière et le prolétariat agricole se mirent à concentrer leurs forces en exigeant une réforme agraire démocratique.

J. KISS

A FÜGGETLENSÉGI PÁRT KETTÉSZAKADÁSA ÉS A KOALÍCIÓ FELBOMLÁSA (1909)

A magyar uralkodó osztályoknak a polgári forradalom felemás lezárásával, valamint az imperializmus megjelenésével és kifejlődésével összefüggő egyre éleződő ellentétei 1905-ben kormányzati válsággá értek. Az 1905-ös januári választásokon az 1904 végén koalícióban tömörült, függetlenségi és demokratikus jelszavakat — önálló vámterületet, nemzeti hadsereget, általános választójogot stb. — hangoztató ellenzéki pártszövetség győzött a három évtizede hatalmon levő Szabadelvű Párt felett. A koalíciót a függetlenségi párt, Alkotmánypárt, a Néppárt, a Bánffy-féle új párt és a Vázsonyi Vilmos képviselte polgári demokraták alkották. A Szabadelvű Párt a fináncotkésék és a velük szoros gazdasági és politikai kapcsolatban álló nagybirtokosok pártja volt. A koalíció, különösen a függetlenségi párt osztályösszetétele azonban vegyes képet mutat. A nagyobb profitért s pozíciókért küzdő ellenzéki nagybirtokosok mellett itt találjuk a középbirtokosok, a dzsentri jelentős részét, valamint a párt jelszavait magáénak valló közép- és kispolgárságot és a birtokos parasztság is a függetlenségi párt tömegbázisát erősítette.

A koalíció választási győzelme az uralkodó osztályok ellentéteinek kiéleződését, a dualizmus válságának elmélyülését mutatja. A bonyolult politikai viszonyokat bizonyítja, hogy nemcsak a koalíciós pártokat és a mögéjük tömörült társadalmi rétegeket választották el komoly érdekellentétek a fináncotkés s a vele szövetséges nagybirtokos csoportot képviselő Szabadelvű Párttól, hanem a koalícióban helyet foglaló különböző társadalmi rétegeket is jelentős gazdasági és politikai érdekellentétek választották el egymástól. A koalíció vezető pártjában, a függetlenségi pártban egyre nagyobb szerepet kaptak a nagybirtokosok, akiknek lényeges érdekellentétek voltak azokkal a paraszti, közép- és kisburzsoá rétegekkel, amelyek ugyancsak a függetlenségi pártban tömörültek. A közép- és kisburzsoáziának például feltétlenül érdeke lett volna a koalíció programjában szereplő önálló vámterület s a szélesebb választójog megvalósítása. A nagybirtokosoknak viszont a közös vámterület és ezzel a biztos ausztriai mezőgazdasági piac kedvezett inkább, politikai hatalmukat pedig elsősorban a fináncotkével szemben akarták növelni, de változatlanul kívánták hagyni a néptömegek politikai jogfosztottságát. A koalícióban meglevő belső ellentétek azonban egyelőre háttérben maradtak. Ezek csak a koalíció 1906-os kormányra kerülése után erősödtek meg. A parasztság, a kis- és középburzsoázia, valamint a nagybirokozók koalícióhoz csatlakozó csoportja 1905-ben a Szabadelvű Párttal szemben még egységesen lépett fel. Ez volt az 1905-ös januári választások eredményének egyik oka. A koalíció győzelméhez azonban hozzájárult az is, hogy nemzeti s demokratikus választási jelszavai miatt, a Szabadelvű Párttal szemben, a néptömegek is támogatták,

és ez a támogatás az uralkodó osztályok ellentéteinek kiéleződése idején jóval határozottabb, bátrabb volt az eddigieknél.

Az uralkodó osztályok kormányzati válsága mellett a nemzetközi munkásmozgalom fellendülése — elsősorban az orosz forradalom kitörése — is serkentőleg hatott a magyarországi munkás- és parasztmozgalmak fellendülésére. 1905-ben Magyarországon eddig soha nem látott méretű munkás- és parasztmozgalmakkal találkozunk. Döntően a megerősödő munkás- és parasztmozgalmak hatására 1905 második felétől csökkentek az uralkodó osztályok közötti korábbi ellentétek, s közös és fő célkitűzésükké a forradalmi válság felszámolása, a munkás- és parasztmozgalmak letörése s kormányzati válságuk megszüntetése vált. Mind ezt megkönnyítette és elősegítette az a körülmény, hogy a függetlenségi párt s a koalíció vezetésében egyre nagyobb szerepet kaptak a nagybirtokosok, akik feladták korábbi kisebb jelentőségű, gyakran csak demagóg jellegű reformjavasolataikat. A koalíció teljes programfeladását elősegítette az a tény is, hogy a hozzá csatlakozó néptömegek függetlenségi küzdelme továbbment a koalíció passzív rezisztenciát folytató, korlátozott, s az uralkodót engedményekre kényszeríteni akaró politikáján.

Az 1905—1906-os kül- és belpolitikai helyzetben ugyanakkor az alkotmányválság megoldásának, a „rend” biztosításának legjobb lehetőségét a király is egyre inkább a koalíció hatalomra ültetésében látta.

Az udvar és a koalíció megegyezésének alapját a 8 pontból álló ún. áprilisi paktum képezte, amelyben a koalíció vezetői kormányra kerülésük érdekében feladták korábbi függetlenségi és demokratikus reformjelszavaikat.¹

Az új kormány tömegbázisának biztosítása érdekében igyekezett a paktumot titokban tartani és egyideig a nemzeti függetlenségért komolyan harcoló néptömegek nem is tudták róla.

A Monarchia vezető körei a miniszteri tárcák elosztásával is bizosítani akarták a paktum pontjainak betartását, ezért az új kormány miniszterelnöke, az Andrássyhoz közelálló, már korábban is a finánciókések és agráriusok ellentéteinek csökkentésén fáradozó, Tisza erőszakos módszereit elítélő, de szilárdan 67-es, ugyanakkor hajlékony, nagy taktikai érzékkel rendelkező Wekerle Sándor lett. A belügyminiszteri tárcát az Alkotmánypárt vezetője, Andrássy Gyula gróf kapta. Andrássy személye biztosíték volt arra, hogy a koalíciós kormány sem a kiegyezést nem fessegeti, sem a függetlenségi párt egyik korábbi programpontját, a választójog kiszélesítését sem valósítja meg. A nemzeti követeléseket hangoztató agrárius Apponyi Albert gróf programjának tartalma elsősorban a nacionalizmus volt, ennek szolgálatában álltak az Ausztriával szembeni mérsékelt nemzeti követelései is. Jól tudták Bécsben, hogy Apponyi kultuszminisztersége alatt nem kerül sor a kiegyezés alapjainak bolygatására. A kereskedelmi tárcát Kossuth Ferenc kapta, aki Sztérenyi Józsefet nevezette ki államtitkárává, s ő vezette lényegében a kereskedelmi minisztériumot.² A kormány összetétele az uralkodó osztályok széles összefogásáról tanúskodik, de benne a nagybirokokosoké volt a vezető szerep. Mellőzték a miniszteri tárcák

¹ Az áprilisi paktum főbb pontjai a következők voltak: a vezényleti és szolgálati nyelv teljes kikapcsolása, a kereskedelmi szerződéses és az új közös vámtarifa törvénybe iktatása, az adó és ujonc jutalék megszavazása 1905—1906-ra. (Kristóffy József: Magyarország Kálváriája. Bpest, 1927. 357. l.)

² A király személye körüli miniszter Zichy Aladár gróf, igazságügyi miniszter Polonyi Géza, honvédelmi miniszter Jékelfalussy Lajos, földművelésügyi miniszter Darányi Ignác lett.

elosztásánál az 1905-ös „nemzeti ellenállásban” még résztvevő Vázsonyi Vilmost, aki polgári demokratának vallotta magát és ekkoriban nemcsak a finánc-tökével, hanem a nagybirokosokkal is szembenállt.

A koalíciós kormány válságának kibontakozása és a függetlenségi párt bomlása

A koalíció válsága döntően a dualizmus elmélyülő válságából következett, de gyors kibontakozását bázisának ellentmondásossága és hirdetett programja, valamint az áprilisi paktum s ennek megfelelő tevékenysége közötti ellentét is elősegítette. A nemzeti függetlenségért és a polgári demokratikus reformokért valóban harcoló paraszti tömegek, a közép- és kispolgárság, az értelmiség egy része komolyan vette a függetlenségi párt korábbi nemzeti s demokratikus jelszavait, ezért mögéje tömörült. 1906 után azonban, amikor a koalíciós kormány a parasztokat védő törvények helyett a cselédtörvényt, az általános, egyenlő, titkos választójog helyett a plurális választójogi törvénytervezetet készítette el, az önálló vámterület kivívása helyett meghosszabbította a vámközösséget Ausztriával és felemelte a közös kiadások összegét, egyre világosabbá vált a társadalmi rétegek előtt, hogy a koalíció s a függetlenségi párt korábbi programpontjainak jelentős részét elárulta, illetve csak hatalomra kerülése érdekében hangoztatta. A koalíció programárulásának nyilvánvalóvá válása után ezek a társadalmi rétegek az önállóság útját keresték. A koalíciók tehát felszámolták ugyan az 1905—6-os forradalmi válságot, de a szereplésükkel és ennek következményeivel maguk is részeseivé váltak a kiegyezési rendszer meggyengítésének. Ők maguk is segítették aláálni a rendszer gyenge tartóoszlopait. A magyar uralkodó osztályoknak a parlamenti váltógazdálkodás bevezetésére 1906-ban tett kísérlete csak rövid ideig akadályozhatta a dualizmus bomlását. A koalíció — elsősorban a függetlenségi párt — bomlása a parasztpártok, paraszti szervezetek megalakulásával s megerősödésével kezdődik, és a közép- és kispolgárság, értelmiség egy részét tömörítő, Justh Gyula vezete alatti függetlenségi párt létrejöttével zárul.

A függetlenségi párton belüli ellentétek kiéleződése 1909-ben különösen meggyorsult. A párt képviselői között egyre hevesebbé vált az a vita, amely végül a párt kettészakadásához vezetett. Ez a vita a bankügy napirendre kerülésével függ össze. A koalíció — korábbi programjával ellentétben — ugyanis 1907-ben megkötötte Ausztriával a vám- és kereskedelmi szerződést, meghosszabbította a vámközösséget. A kormánynak mindezt azért sikerült viszonylag csendes körülmények között, nagyobb viharok nélkül végrehajtania, mert az önálló vámterületet követelő közép- és kispolgárságnak megígérte, hogy a közös bank szabadságának lejártával egyidejűleg létrehozza az önálló vámterület egyik feltételét, az önálló magyar nemzeti bankot. A gazdasági kiegyezés tárgyalása idején a függetlenségi pártnak még csak egy kis csoportja tiltakozott a kiegyezés ellen, de megnövekedett a számuk, amikor Bozóky Árpád 1908 decemberében betérjesztette az önálló bankról szóló javaslatot, s hozzá kellett volna kezdeni a bankelkülönítés előkészítéséhez. 1908 végén az Osztrák-Magyar Bank a magyar és osztrák kormányhoz fordult az 1910 végével lejárt szabadságának meghosszabbítása ügyében. A kormánynak a bankszabadság meghosszabbítása kérdésében ki kellett alakítania álláspontját. A függetlenségi pártban lévő közép- és kispolgárság s a vele szoros, elsősorban gazdasági kapcsolatban levő, főleg vidéki ügyvédekből álló értelmiség 1908 végétől egyre

élesebben szembefordult a párt és a koalíció vezetésével, s az önálló magyar nemzeti bank felállítását követelte. Nem bízott már abban, hogy a párt vezetősége az önálló bank megteremtését szívügyének tekinti. Ekkor alakult ki az ún. bankcsoport, amelynek Justh Gyula lett a vezetője.

A koalíció vezetői kísérletet tettek a kormányválság elkerülésére. Az Alkotmánypárt, a Néppárttal, s a függetlenségi párt nagy- és középbirtokos, a közös vámterülethez s bankhoz ragaszkodó részével egyetértésben az ún. kartellbank gondolatának felvetésével igyekezett a függetlenségi pártban jelentkező ellentéteket áthidalni. A kartellbank tervét az 1909. február 12-i minisztertanácsi ülés hagyta jóvá. Wekerle miniszterelnök a terv megszületésével s céljával kapcsolatban kifejtette, hogy a megerősödő bankmozgalom miatt a bankszabadalom meghosszabbítására az akkori politikai viszonyok között nincs kilátás. A kormány ezért kereste „azokat a módokat, amelyek mellett a bankügy a mai szabadalom lejárta után minden figyelembe veendő állami és gazdasági érdeket kielégítő módon, éspedig úgy legyen szabályozható, hogy ez a szabályozás a bankközönsség ellenzői részéről is elfogadható legyen és emellett nemcsak 1917-ig, hanem esetleg ezen túl terjedő időre is szóljon”.³ A tervezet szerint az Osztrák-Magyar Bank Magyarországon és Ausztriában két külön önálló jegykibocsátó intézetet alapít, amelyeknek külön tőkéjük, ércfedezetük, bankjegyeik és vezetései lesznek. A két bank üzleti feltételeinek azonban egyenlőknek kell lenniök, s vezetéseiknek állandó összeköttetést kell egymással tartaniok. Az együttműködés s az egységes irányítás biztosítása érdekében a két bank vezetéséből egy közös bizottság alakulna, amelynek a két kormányzó, a két bank legfőbb szervének meghatározott s egyenlő számú küldöttei s a két bank első tisztviselője lenne a tagja. Az elnök évente felváltva az egyik kormányzó lenne. A bizottság havonta egyszer az elnök székhelyén ülne össze. A tervezet azután részletezte a bizottság széles jogkörét. Eszerint a bizottság hatáskörébe tartozna többek között a két bank egyöntetű üzletszabályainak, üzleti feltételeinek megállapítása, a deviza- és ércüzlet, az ügyvezetés, a jegyforgalom ellenőrzése és irányítása, a nyílt piacon a leszámítolás feltételeinek megsabása, stb.⁴ E tervezet szerint létrejött volna tehát a magyar bank, de kartellba lépett volna az osztrák bankkal. Ez a tény, valamint a két bank közös bizottságának széles, szinte a két bank egész tevékenységét irányító jogköre, nagyon kevés önállóságot biztosított volna a magyar banknak. Bár a tervezet szerint a közös bizottságba a két bank egyenlő számú képviselőt küld, de a magyar finánctóke összefonódása az osztrákkal s függősége, az utóbbi számára kizárólagos hatalmat biztosított volna e bizottságban. A kartellbank eszméje így lényegében egy, a koalíció uralmának megszilárdítását célzó felemás látszatzmegoldás, manőver volt.

A javaslatot minisztertanácsi megvitatása után elküldték az osztrák kormánynak.

Az osztrák kormány azonban a politikai helyzetre s a technikai nehézségekre hivatkozva, nem fogadta el a kartellbank javaslatot. 1909. április 24-én megérkezett a király válasza is, amelyben általában elismeri még az önálló bank felállításának lehetőségét is, de kijelenti, hogy a jelen külpolitikai viszo-

³ Országos Levéltár Minisztertanácsi jegyzőkönyv (a továbbiakban: O. L. M. T. jkv.) 1909. február 12. 62. sz.

⁴ Uo.

nyok között a közös bank kipróbált erejére kell támaszkodni, ezért nem járul hozzá a kartellbank megvalósításához sem.⁵

A Wekerle-kormány ezután az 1909. április 25-i minisztertanácsi ülésen elhatározta lemondását.⁶ A lemondást a király április 27-én elfogadta, de kérte a minisztereket, hogy hivatalos működésüket további elhatározásáig folytassák.⁷

1909 áprilisa után megkezdődött a koalíció hosszú ideig tartó halál-tusája. Ezt, a Wekerle-kormány 1909 áprilisi lemondásától a Khuen-kormány 1910 januári kinevezéséig tartó időszakot a koalíció két pólusának egymás elleni harca és az udvarnak a koalíció további bomlását s a volt szabadelvűek előtérbe kerülésének feltételeit célzó intézkedései, taktikája töltötte ki.

A fenti időszak felszínén a különböző kormányalakítási tárgyalások, kísérletek látszanak, a mélyben azonban már ekkor is az uralkodó osztályok új, a régi szabadelvűek vezetését jelentő blokkjának kialakulása s megerősödése forrt. Ezt segítették elő a kormányalakítási tárgyalások is. Ezért az 1909 áprilisától 1910 januáráig — a Khuen-kormány megalakulásáig — terjedő periódus nemcsak megelőzte, hanem elő is készítette az új 67-es csoportosulás végleges győzelmét. E tárgyalások vizsgálata azonban nemcsak ebből a szempontból tanulságos, hanem alkalmas arra is, hogy ezen keresztül szemügyre vegyük a benne résztvevő pártok szerepét, helyét e válság időszaka alatt, törekvéseiket s ezek megvalósulásának mértékét, erejüket s szövetségkötésük, orientációjuk és nem utolsósorban taktikájuk változásait is.

Az 1909. évi kormányalakítási tárgyalások első időszaka s a bankcsoport megerősödése

A Wekerle-kormány 1909 áprilisi lemondásától, 1909 novemberéig a koalíció többségét alkotó függetlenségi párt formailag még egységes volt ugyan, de már áthidalhatatlan belső ellentmondásokkal küszködött. Ez az egység ezért a gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekben megnyilvánuló ellentétek miatt csak ideiglenes lehetett. Ezek az ellentétek alapjában a pártban levő közép- és kispolgárság, az értelmiség, valamint a földbirtokosok között jelentkeztek, s a bankkérdés, a választójogi reform értelmezése, a kormányválság megoldásának módja, iránya körül kristályosodtak ki. Ennek megfelelően két nagy irányzat jelentkezett a pártban. Amíg a pártban levő értelmiség, a közép- és kispolgárság Justh Gyula és Holló Lajos körül tömörült, s a plurális választójogi tervezet elejtéséért s egy demokratikusabb választójogi törvény megvalósításáért, az önálló magyar bankért harcolt, s nem volt hajlandó együttműködni a koalíció 67-es pártjaival, addig a függetlenségi párt nagybirtokosai ragaszkodtak a bankközösséghez, elleneztek a választójog kiszélesítését, s bár 1909 nyarán ők is a függetlenségi párt egységének megőrzésével és vezetésével akarták a kormányválságot megoldani, az Alkotmánypárttal, Néppárttal¹ kialakított kapcsolataik megőrzését is követelték. E kapcsolatok megtartásához többek között azért ragaszkodtak, mert gazdasági és politikai érdekeik a két párthoz fűzték őket. Szükségesnek tartották ezt a szövetséget a bankcsoport sakkbantartásához is. Az Alkotmánypárttal, Néppárttal kialakult szövetségüket továbbá azért is fenn akarták

⁵ O. L. — Nachlass Daruváry 27. d.

⁶ O. L. M. T. jkv. 1909. ápr. 25. 48. sz.

⁷ O. L. Min. eln. ir. 1909. III. 2363.

tartani, mert így elképzeléseik valóra váltásához az osztrák uralkodó körök támogatását realisabbnak hitték. Annak, hogy a függetlenségi párton belüli ellentétek viszonylag hosszú ideig nem eredményezték a párt kettészakadását, döntő oka az volt, hogy mindkét csoport félt önálló útra lépni, s elképzeléseiket, céljaikat a függetlenségi párt egységével akarták elérni. Ezzel összefüggően szerepet játszott itt még az is, hogy Kossuth Ferencet mindkét szárny meg akarta nyerni, aki azonban egyelőre ingadozott a két csoport között. Így a függetlenségi párton belül egy hosszú harc kezdődött Kossuthért. Justhék is, Apponyiék is igyekeztek Kossuthot a maguk platformja számára megnyerni, s ezzel is elősegíteni politikai, gazdasági programjuknak az egységes függetlenségi párttal való megvalósítását, s nem utolsósorban kormányképeségük vélt alapját. Kossuthot a koalíció 67-eseivel radikálisan szakítani akaró Justhékhoz is, s az azokkal együttműködni kívánó Apponyiékhoz is a függetlenségi párt egységének, illetve hatalmának feltétele húzta. Emellett az úgynevezett bankesoporttal nem akart szakítani azért, mert Justhék programját alkalmasabbnak tartotta a párt régi nagy tömegeinek visszaszerzésére. Ugyanakkor Apponyiék elképzeléseikhez fűzte feltétlen királyhűsége és a koalíciós kormányban betöltött szerepe, a koalíció 67-eseivel — Andrássyval, Wekerlével, Darányival — kialakult barátsága. A két fél között a Kossuthért folytatott harc látszólag váltakozó sikerrel folyt, a döntő körülményt azonban Kossuth magatartásában a király állásfoglalása vagy átmeneti közömbössége határozta meg.

Abban, hogy a függetlenségi párt 1909 őszéig együttmaradt, a fentiek mellett része volt annak is, hogy 1909 júniusában Lukács László a király megbízottjaként a függetlenségi párttal kísérletezett kormányalakítással. E tárgyalásoktól a függetlenségi párt mindkét szárnya kormányra kerülését ill. kormányonmaradását várta.

1909 nyarán a *függetlenségi párt jobbszárnya* demokratikus társadalmi, gazdasági programjának hiánya miatt egyes korábbi jelszavaival igyekezett a függetlenségi párt egységét helyreállítani, s tömegbázisát visszaszerezni. Ebben az időszakban Apponyiék ezt tartották kormányképeségük legfőbb biztosítékának. Ezért pl. a kartellbank bécsi visszautasítását is próbálták e céljaik érdekében kiaknázni. A kartellbank lényegét ezért úgy próbálták feltüntetni, mint ami az önálló bank megvalósulását jelentette volna. Azt próbálták ezzel bizonyítani, hogy következetes nemzeti s demokratikus harcot folytatnak. A függetlenségi párt e része egyfelől a párt tömegbázisának visszaszerzése, másrészt egységének visszaállítása érdekében néhány olyan 1905-ös választási jelszavához nyúlt, amelyek nem érintették a párton belüli lényeges ellentétek csomópontjait. Ezért az alkotmányvédelem szükségességét hangoztatták, s azt bizonygatták, hogy távozásuk, elvűségük, következetes 48-asságuk következménye. Hoitsy Pál mondotta többek között: „Ritka látványnak vagyunk szemtanúi, látunk férfiakat, akik előtt nem föltétlen parancs a bécsi akarat. Látunk férfiakat, akik... odahagyják helyüket, mert elveikből engedni nem akarnak.”⁸ Apponyiék 1909 nyarán még abban a tévhitben éltek, hogy 1905-ös tömegeiknek zöme a függetlenségi párt mögött áll, illetve hogy ha ismét régi győzelmi jelszavaikat hangoztatják, újra melléjük állnak, s megerősödésük után Ferenc József ismét bízni fog bennük. Nem vették észre azokat a nagy változásokat, amelyek 1906 óta a néptömegek gondolkozásában, a függetlenségi

⁸ Képviselőházi Napló (a továbbiakban: Napló) 1909. XXV. k. 307. l.

párttal kapcsolatos állásfoglalásában bekövetkeztek. Nem látták azt sem, hogy hiányoznak azok a Monarchia létét fenyegető tömegmozgalmak, amelyeknek kinevezésüket köszönhatték. Szem elől tévesztették azt is, hogy az 1905-ben meghukott szabadelvűek egyelőre a háttérben, de szervezkedni kezdtek. Elmúlt már az annexió válság is, ami nem korlátozta többé az udvar koalíció-ellenességének kibontakozását. Apponyiék a megváltozott körülményeket figyelmen kívül hagyva folytatták fenti politikájukat. Mivel azonban nemcsak a koalíció széthullásától s a hatalom elvesztésétől, hanem a valóságos nemzeti harcától is félték, alkotmányvédő küzdelmük végig mérsékelt maradt, s kizárólag szóhadjáratban merült ki. Horváth József írta többek között a következőket: „Még alig múlt három esztendeje, hogy úgyszólván kizárólag ennek az előkelő gondolkozású, hazafias állam- és nemzetfenntartó tiszikarnak vállalra háritották át a megrendült alkotmány védelmét, és most újból ugyanennek a tiszikarnak egzisztenciáját tegyük kockára? Hát szabad-e az ilyesből rendszert csinálni? Szabad-e visszaélni ennek a tiszikarnak őseitől örökölt áldozatkészségével? Nekem az a becsületes meggyőződés, hogy: nem szabad.”⁹ Így ez az 1906-os április paktumot, s ennek megfelelő kormányzásukat követő „nemzeti harcuk” nemcsak az igazi nemzeti harctól állt távol, hanem még 1905/6-os úri ribilliójuknak is komikus paródiáját jelentette.

Apponyiékkel szemben *Justhék* programjuk nyílt hirdetésével harcoltak a függetlenségi párt egységének megvalósulásáért. Követelték, hogy a függetlenségi párt, mint többségi párt vegye át a hatalmat, s szakítson a koalíció 67-eseivel. Holló írta: „A további pártszövetkezésnek minden erkölcsi alapja hiányzik. Feltétlenül szét kell válniuk a pártoknak, azután kormányozzon az, amelyik a hatalmat magához tudja ragadni. Mivel azonban a 48-as párté a nemzet bizalma, ez a párt van túlnyomó többségben, elérkezett a tiszta 48-as kormány megalakulásának ideje.”¹⁰ A banksoport ebben a kormány lemondását követő időszakban tovább erősödött. Politikai tartalmú „ebéd-összejövetelei” ekkor váltak rendszeressé, s a vidéki függetlenségi pártok, ipartestületek, megyei törvényhatósági bizottságok egy része állást foglalt az önálló bank mellett.¹¹ 1909 május-júniusában a függetlenségi párton belüli feszültség tehát nem csökkent, hanem inkább növekedett, s így sem a jobbszárnynak, sem a banksoportnak nem sikerült programja alapján a párt egységét megvalósítania. A Justh köré csoportosuló többsége, bár határozottan követelte az önálló bank felállítását, akkor még csak kormánykombinációkban gondolkodott, s a parlamenti többség megszerzésének reménye, az uralkodó iránti illúzió mérsékeltte, lassította a banksoport e részének demokratikus irányú fejlődését.

A banksoport egy kisebb része azonban kezdettől nem bízott a függetlenségi párt kormányalakításában. Bedóházi János, a függetlenségi párt képviselője — aki ebben az időszakban Justh köréhez tartozott — a kormány lemondása után azt tanácsolta Justh Gyulának, hogy ne a kormányalakítási tárgyalásokra irányítsa figyelmét, hanem a néptömegek megnyerésére összpontosítsa erejét. „Mi ma választókkal még bőven rendelkezünk, de nem rendel-

⁹ Az Ujság, 1909. máj. 22. (Az Ujság a későbbiek folyamán a Nemzeti Munkapárt lapja lett.)

¹⁰ Magyarország, 1909. máj. 1. (A Magyarországnak Holló Lajos, a banksoport egyik vezetője volt a szerkesztője.)

¹¹ A banksoport kezdeményezésére létrejött országos függetlenségi pártgyűlés is a bankönállósítás programját fogadta el. Az Ujság 1909. jún. 8.

kezünk tömegekkel — írja Bedőházi —, a mai küzdelmeinkben éppen ezzel a nagy tömeghatással nem tudunk súlyt és lendületet adni törekvéseinknek”.¹²

Bedőházi ezután kifejtette e levélben, hogy irreálisnak tartja az önálló bank 1911-es felállítását. A bankcsoportnak a bankprovizórium meghosszabbítása parlamenti tárgyalásakor kellene Bedőházi szerint nagyszabású vitát rendeznie, itt kellene kifejtenie álláspontját a bankkérdésben. A közös bank szabadmát a kormány megszavaztatná ugyan, de „mi ekkor kiválhatnánk becsülettel, s mint ilyenek radikális programmal, helyreállított népszerűséggel mehetnénk az új választások elé”.¹³ A bankcsoport döntő többsége azonban egyelőre bizott kormányra kerülése lehetőségében, s ezt a parlament többségének megnyerésével, a függetlenségi párt egységének megszilárdításával szándékozott elérni.

A harmadik kormányalakítási irányzat középpontjában az *Alkotmánypárt terve* állt, s főképviselője Andrassy volt. Andrassy látta a koalíció bécsi kegyvesztettségét, s mivel lehetetlennek tartotta a függetlenségi párt kormányalakítását, s nem tartotta reálisnak a Szabadelvű Párt feltámadását sem, a kibontakozás sajátos útjának vállalásával, eddigi politikai szerepének nemcsak megtartását, hanem növelését is remélte. Fő célkitűzése volt, hogy az Alkotmánypárt vezetésével egy olyan kormány jöjjön létre, amelyben az Alkotmánypárt, Néppárt, s a függetlenségi párt jobbszárnya mellett az önmagukban kormányképtelennek tartott szabadelvűek is résztvettek volna.¹⁴ Ez volt az ún. kooperációs terv. Andrassy emellett e pártok együttműködését a pártfúzió szintjére akarta emelni. A fúziónak az lett volna a célja, hogy a kormányt egy egységes, nagybirtokos vezetésű erős párt támogassa, elszigetelje a bankcsoportot, megszüntesse Kossuth ingadozását s megakadályozza a kooperáció táborának bomlását. Andrassyék e tervek megvalósulása érdekében nemcsak a Néppárt vezetőivel, Apponyival, s Kossuth Ferenczel tárgyaltak, hanem leveleket írtak a Szabadelvű Párt néhány volt vezetőjéhez is, s kérték őket, hogy lépjenek be az Alkotmánypártba.¹⁵

Andrassy kormányalakítási terveiben különösen nagy jelentőséggel bírt a függetlenségi párt nagy- és középbirtokos szárnyának megnyerése. Ezért igyekezett kihasználni a párton belüli ellentéteket, s különösen nagy gondossággal törekedett arra, hogy Kossuth Ferencet maga mögé állítsa s megossza a függetlenségi pártot. E párt jobbszárnya a közös bank híve volt, ellenzett minden demokratikus reformkísérletet, Kállai Ubul és Bethlen István Andrassy antidemokratikus plurális választójogi javaslatát is támogatták.¹⁶ A függetlenségi párt e részének nem tetszett a kormánypártoknál szokatlan következetes határozottság sem, amellyel Justhék az önálló bankot követelték. Mezőssi Béla mondotta 1909 júniusában, hogy szívesebben dolgozik Andrassy pártjával, mint a függetlenségi párt „felforgató elemével”.¹⁷ Az Alkotmánypártnak az a célkitűzése tehát, hogy a kooperációs terv számára a bankközösség s a társadalmi konzervativizmus alapján álló Néppárt mellett a

¹² Állami Levéltár. Arad. Justh Családi Levéltár (továbbiakban: Á. L. A. J. cs. I.). Rendezetlen anyag. Bedőházi levele Justh Gyulához 1909. máj. 10.

¹³ Uo.

¹⁴ Neue Freie Presse, 1909. máj. 11.

¹⁵ Budapest, 1909. júl. 10. (A Budapest a függetlenségi párt jobbszárnyának a lapja volt.)

¹⁶ Az Ujság, 1909. máj. 1.

¹⁷ Az Ujság, 1909. jún. 11.

függetlenségi párt Apponyi irányítása alatti részét is megnyerje, reális célkitűzés volt. A párt e részével, ennek teljes megnyerésével akart azután hatni a függetlenségi párt két csoportja között ingadozó Kossuth Ferencre is. Andrásyék kormányalakítási tervének alapját többek között a katonai reformok, a bankkérdés végleges megoldásának elődázása, a készfizetések felvétele s a nacionalizmus képeztek.¹⁸

Az Alkotmánypárt tehát, miután a bankszövettség ereje egyre növekedett, nem tulajdonképpeni programját, a vám- és bankközösség meghosszabbítását, hanem csak a bankprovizórium, a bankkérdés végleges megoldásának elhalasztását hirdette. Justhék sikereinek ellensúlyozása késztette Andrásyot az úgynevezett közbenső vámvonal létrehozásának kérésére is. A közbenső vámvonal azonban a vámszövetségnek egy módoszata volt, ezzel akarták Andrásyék az önálló bankról elterelni a figyelmet. A tervezett parlamenti többség megvalósítása érdekében Andrásyék a magyar uralkodó osztályok nacionalizmusát is igyekeztek felhasználni. Ezért a magyar szupremácia veszélybe jutásáról beszéltek. Nemcsak a nemzetiségek elleni összefogásra hívták fel a magyar uralkodó osztályokat, hanem azt is hirdették, hogy a király Kristóffyét kívánja megbízni kormányalakítással, aki feloszlatja a képviselőházat, s „egy oktrojált választási törvény alapján olyan választásokat csinál, amelyek a nemzetiségi képviselőknak... olyan nagy tömegét hoznak az új képviselőházba, hogy a magyarok hatalma egyszersmindenkorra meg lenne törve”.¹⁹

A készfizetések felvétele, bár nem oldotta volna fel a közös bank és a közös vámterületnek a magyar iparfejlődést bénító kötelekeit, mégis élénkítette volna Magyarország és a Monarchián kívüli országok gazdasági és kereskedelmi forgalmát. Ezért nemcsak az osztrák fináncistőkés körök, hanem az osztrák középburzsoázia és az osztrák fináncistökével összefonódott magyar nagytőkések is elleneztek azt. Az osztrák keresztényszocialisták azzal érveltek a készfizetések felvétele ellen, hogy a 67-es törvények csak 10 éves kiegyezést ismernek, s közben a birodalom két államának egymásközi viszonyát változtatni nem lehet. A készfizetések felvétele elsősorban a magyar közép- és kispolgárság számára jelentett volna több s olcsóbb hitelt, ezért a kooperáció nagybirtokos vezetése e rétegek megnyerése érdekében hangoztatta ezt a közös vámterületet nem érintő jelszót. Andrásyék az osztrák kormánynál ugyanakkor azzal érveltek, hogy a készfizetések felvétele nem érinti Ausztria érdekeit, s erősíti a Monarchia hadikészültségének finánciális alapját. Hiába bizonygatta azonban Andrásy és Wekerle, hogy egyedül az ő kibontakozási tervükkel lehet csak a magyarországi kormányválságot megoldani. Hiába igyekeztek a katonai javaslataik súlyát a világháború közeledésének veszélyével növelni. A függetlenségi párt jobbszárnyának vezetői, bár állandóan tárgyaltak Andrásyékkel, ebben az időszakban még a függetlenségi párt egységének megőrzésére törekedtek. A volt szabadelvűek sem mentek az Alkotmánypártba. Egyrészt azért nem, mert bíztak a Szabadelvű Párt jövőjében, másrészt nem bocsátották meg az Alkotmánypárt tagjainak, hogy 1904-ben cserbenhagyták őket, s a függetlenségi párttal kötöttek szövetséget.²⁰ A király sem fogadta el Andrásyék katonai, nemzeti reformokra épülő javaslatát. 1909 nyarán így

¹⁸ Az Ujság, 1909. máj. 6., jún. 6., jún. 23.

¹⁹ Alkotmány, 1909. máj. 5. (Az Alkotmány a Néppárt orgánuma volt.)

²⁰ Az Ujság írja Andrásyék hívo szavára: „Ugyan mino gondolat ez éppen attól, aki a szabadelvű párt felett meggyújtotta annak templomát”. (Az Ujság, 1909. máj. 6.)

nem járt sikerrel Andrássyéknek az a célkitűzése, hogy az Alkotmánypárt kerüljön a magyar politikai élet centrumába, sőt korábbi befolyása a koalíción belüli ellentétek megerősödésével s a koalíció elszigetelődésével párhuzamosan feltartóztathatatlanul csökkent.

A negyedik irányzatot, amellyel az 1909 nyári kormányalakítási tárgyalásoknál találkozunk, a volt *szabadelvűek szervezkedése*, önálló politikája jelentette. Ebben az időszakban — a koalíció nyílt kormányzati válságának kibontakozása idején — egyre nagyobb politikai szerepet kapott a Nemzeti Társaskör. A Társaskör 1906-ban a Szabadelvű Párt feloszlása után, Lukács László kezdeményezésére alakult meg. A volt szabadelvűek már a koalíció hatalomrakerülése után hozzákezdtek soraik rendezéséhez és teljesen önálló politikát folytattak. Megerősödésüket elősegítette az a körülmény, hogy 1909 közepétől kezdve Ferenc József a függetlenségi párt, a Néppárt és az Alkotmánypárttal szemben rájuk támaszkodott. Vezetőik — Lukács László, Tisza István, Khuen-Héderváry Károly — a királyi audienciák résztvevői lettek. Elképzeléseiket, célkitűzéseiket most még nem nyílt, nagyarányú szervezéssel, hanem a koalíció további elszigetelésével, a benne levő ellentétek növelésével igyekeztek elérni.²¹ Nyílt szervezkedésükkel pedig ennek ellenkezőjét, a koalíció összefogását segítették volna elő. Ezért 1909 nyarán a koalíció megpuhítását és bomlását elősegítő kormányalakítási tárgyalásokba már Lukács László is bekapcsolódott. Thallóczy Lajos írta Lukács kormányalakítási tárgyalásairól: „Valószínűleg csak pressió gyanánt szolgál, hogy a mostaniak valamiképen megpuhuljanak, pedig szegények már alig lehetnek puhábbak.”²² Lukács megbízatását Méray Horváth Károly, a király bizalmasa és Kristóffy József, a Fejérváry-kormány volt belügyminisztere készítette elő. Méray Horváth már 1909. március 17-én levélben kérte Justhot, hogy „egy rendkívüli fontosságú politikai ügyben . . . bizalmasan fogadjá”.²³ Majd a kormány lemondása után kérte Justhot, hogy ne ragaszkodjék az önálló bank priuszához, mert a király a választójog reformjának alapján óhajtja megoldani a kormányválságot, de ez nem jelenti az önálló bank elutasítását. Méray ezután utalt a kooperációs kibontakozási tervre, ami a bankcsoport háttérbeszorítását is magában foglalja. „A veszély megvan — írja Méray —, egyesek olyan kibontakozási módot keresnek, ami deferálás 67-nek, s a függetlenségi politika újabb alárendelése egy még mindig aktív 67-nek, s veszélye a te törkvéseiteknek a bank dolgában, becsempészése egy újabb krízisnek, a 67-tel való további viaskodásnak, nem is említve a választójogot, amely így ismét a 67-es Andrassy-terv felé szoríttatik”.²⁴

Kristóffy 1909. május 12-én megküldte Daruvárynak, a kabinetiroda főnökének az előzetes megegyezés szövegét. E szerint az új választásokig egy átmeneti kormány alakulna, amely függetlenségi pártiakból és három, a korona

²¹ Az Ujság, 1909. máj. 6-i száma írja: „a volt szabadelvű párt bír ugyan jövővel . . . de az aktivításba lépés ideje még egy kissé korai volna”.

²² O. Sz. K. Fol. Hung. 1667. I. k. 347. l.

²³ A. L. A. J. cs. lev. rendezetlen anyag.

²⁴ Uo. Méray Horváth Károly levele Justh Gyulához. 1909. ápr. 29. A továbbiakban Méray arról ír, hogy a junktim a bank és a választójog kérdésében nagyon örvedetes, de nem valószínű meg. „De ugyanezen gondolat gyakorlati alakban van formulázva — írja Méray —, *mihelyst a garanciád megvan*, hogy a választójog után nyomban a bankkérdés lesz az első dolog, s amely semmi más politika szellemében nem fog megoldatni, mint a függetlenségi párt szellemében . . . ma az elméleti részből jobban bele vagyunk szorítva a gyakorlatilag járható útra.”

által meghatározandó pártonkívüli miniszterből állana. A utóbbiak kapnak a pénzügy, belügy és miniszterelnökséget azzal a megszorítással, hogy a miniszterelnök személyére nézve a függetlenségi miniszterek hozzájárulása szükséges.²⁵ Az átmeneti kormány a tervezet szerint az államháztartás menetének fenn tartásán kívül megalkotná az új választójogot, és ennek alapján lefolytatná a választásokat. Kristóffy szerint Lukács Lászlót elfogadná miniszterelnöknek a függetlenségi párt. Ezután a volt belügyminiszter kifejezte azt a véleményét, hogy e szöveget nem kell, sőt nem is szabad a koronának elfogadnia, de ennek alapján meg kell kezdeni a tárgyalásokat, s a párt engedni fog. „E szöveg ellen — írja Kristóffy — a korona szempontjából mindenesetre lehet jogos kifogásokat emelni. . . Amde valamelyes aranyhídát a függetlenségi pártnak is kell nyújtani. Ha azonban meg lesz az új választás, akár békés úton, akár harc árán, úgyis más többség fog már az első választásnál a parlamentbe jönni, s így a függetlenségi párt nem lesz abban a helyzetben, hogy a kormányprogramot ő képviselje.”²⁶

Lukács megbízása után Kristóffy üzent Kossuthnak, hogy ne kösse le magát semmilyen irányban sem, csendesítse le pártját, mert a „homo regius” vele fog tárgyalni.²⁷ Justh kifejtette Méraynak, hogy a javaslatot nem tartja „egészen kielégítőnek és szükségesnek véli, hogy határozottan kifejeztessék már eleve, hogy amennyiben az általános választójog alapján összejövendő parlament többsége az önálló bank mellett fog állást foglalni, úgy a többségi akarat ellen további akadály nem fog támasztatni.”²⁸ Azt is kérte Justh, hogy hozzá kell kezdeni az önálló bank létrehozásának előkészületeihez. Ennek ellenére azonban bízik a király ígéretében, s bár nem vállal tárcát, az új kormányban, lojális e tervvel szemben.²⁹

Lukács megbízása és tárgyalásai fokozták a koalíción belüli zavart, ezek is hozzájárultak ahhoz, hogy 1909 nyarán nem jártak sikerrel a már említett, a kormányzati válság megoldását célzó kísérletek. Lukács ugyanakkor tervezett kormányát — mivel benne a legfontosabb tárcák az ő kezében lettek volna — alkalmasnak vélte arra, hogy az országgyűlési képviselőválasztások útján megváltoztassa a parlament és azután a kormány összetételét is. A Nemzeti Társaskör e minimális programja azonban nem valósult meg. Kossuth nem tudott már szakítani a koalíció 67-es vezetőivel, Justhék pedig 1909 június végén már tiszta 48-as kormányt követeltek és azt kérték, hogy a bankkérdésben még a kormány megalakulása előtt állapotodjanak meg.³⁰ Ezt azonban Lukács nem fogadta el.

Az 1909 áprilisától 1909 júniusáig terjedő időszakban sikertelenül végződtek tehát a kormányalakítási kísérletek. A király, a kormány tagjai, a képviselők már nyaralni készültek. A kormány az 1909. július 5-i minisztertanácsi értekezleten elhatározta, hogy a válság megoldását őszre halasztja, és erre kérte az uralkodót is.³¹ Ferenc József 1909. július 7-én az uralkodó osztályok nyári nyugalmanak biztosítása érdekében, a „rend” őrzőjeként a lemon-

²⁵ O. L. Nachlass Daruváry 27. d.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ A. Á. L. J. cs. lev. rendezetlen anyag. A Justh Gyula és a Méray Horváth Károly között lefolyt tárgyalás jegyzőkönyve.

²⁹ Uo.

³⁰ O. L. Nachlass Daruváry 27. d.

³¹ O. L. M. T. jkv. 1909. jún. 5.

dott kormányt ideiglenesen újra kinevezte.³² A király e tettét a magyar uralkodó osztályok egységesen helyeselték, örültek annak, hogy az aratási, cséplési munkák idején a „törvényes rend” biztosítva lesz. Emellett a koalíció különböző csoportjai abban reménykedtek, hogy a nyári hónapokban megteremthetik elképzeléseik megvalósításának feltételeit. Ezt a nyugalmasabb, kormányalakítási tárgyalásoktól nem zavart időszakot alkalmasnak vélték erőik, befolyásuk gyarapítására.

A Függetlenségi és 48-as Párt 1909. július 9-i értekezlete is tudomásul vette a kormány kinevezését és határozatban mondta ki, hogy „fenntartja a többségi elv alapján a kormányzásra vonatkozó igényét és . . . csak olyan kormány fog az ősszel az új alakuláskor támogatni, amely a többségi elv tekintetbevételével alakult és azonnal hozzálát a választási törvény megalkotásához. . . az önálló nemzeti bank felállítása tekintetében pedig. . . kívánja, hogy az új kormány haladéktalanul tegye meg az önálló bank felállításához szükséges előkészületeket”.³³ A függetlenségi párt e határozatát elfogadta Kossuth Ferenc is. Kossuth Ferenc a párt belső egységének megerősödése jegyében lefolyt fenti értekezletenmondotta: „A szünidőt használjátok fel arra, hogy az országban széledjete szét, mint magasztos elveink apostolai és hirdessétek a mi igazainkat, mert akár be fog következni az, amit reményelek és óhajtok, hogy a többségi elvnek érvényesülésével ez a párt kormányra jut, akár pedig nem fog következni ez és nem fog létrejönni semmi olyan alakulás, amelyet ez a párt támogathatna, és ennél fogva *ellenzékbe megy*, mi minden körülmények között kell, hogy *teljes erővel lépjünk vagy a kormányra, vagy át az ellenzékre előre vigyük elveinket, amelyekhez hűségesek voltunk és maradunk*.”³⁴ A párt e határozatának megszületésében, egységének átmeneti megerősödésében döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy a kormányalakítási tárgyalások elhatalosításával csökkent a kooperáció vezetőinek Kossuth Ferencre gyakorolt hatása. A párt e határozatával ugyanakkor a párt jobbszárnya is elvhűségét akarta bizonyítani, s a kormányalakítási tárgyalások megkezdésére növelni akarta tömegbázisát. A párt 1909 júliusi értekezletének határozata ennek ellenére Jústthék sikerét jelentette, de ez a győzelem csak átmenti volt, az adott körülmények tették lehetővé, s annak függvényét is képezték. A későbbiek során a történeti körülmények változása megváltoztatta Kossuth Ferenc álláspontját, és 1909 őszén a kormányalakítási tárgyalásokkal újból meginduló küzdelem végül is a függetlenségi párt kettészakadásához vezetett.

Az 1909 évi kormányalakítási tárgyalások második időszaka s a függetlenségi párt kettészakadása

Az egyes pártok közötti ellentétek csomópontjait 1909 őszén is a bankkérdés, a kabinet összetételére vonatkozó nézeteltérések s a választójog értelmezése képezte. A magyar uralkodó osztályok, illetve azoknak egyes csoportjai a válságból való kijutást most is a már ismertett, de némileg módosult utakon kísérelték meg. A koalíció bomlása s a koalíción belüli ellentétek megerősödése miatt a múlt homályába tűnt már a koalíció változatlan fenntar-

³² O. L. Min. eln. ir. 1909. III. 2363.

³³ Budapest, 1909. júl. 10.

³⁴ Uo.

tására irányuló szándék, és egyre erősebbé vált a „szabadelvűek” szervezkedése. A banksoport megerősödésével párhuzamosan pedig háttérbe szorult a függetlenségi párt jobbszárnyának az a korábbi törekvése, hogy a kibontakozás élén az egységes függetlenségi párt haladjon. 1909 őszén a párt e része ezért fokozatosan a kooperáció hívévé vált.

1909 őszén különösen erős volt a függetlenségi párt banksoportjának mozgalma. Holló Lajos, a banksoport egyik vezetője a községi, városi, megyei s egyes országrészekre is kiterjedő függetlenségi pártok megalakításának szükségességét hirdette, s hozzáfogott ezek megszervezéséhez is. 1909 augusztus 22-én Szegeden Holló elnöklétével alakult meg a Békés, Csanád, Csongrád, Jásznagykun, Szolnok, Pest és Torontál megyei függetlenségi pártokból az Alföldi Függetlenségi és 48-as Párt.³⁵ Szombathelyen Gotthard Sándor, a Vasmegyei Független Hírlap szerkesztője egy augusztusvégi ülésen az önálló bank felállítása és az általános választójog mellett követelte azt is, hogy a függetlenségi párt szakítson a 67-es pártokkal.³⁶ 1909 szeptemberében hasonló követelések jegyében zajlott le a nagykanizsai, marosvásárhelyi, szegedi, kolozsvári, aradi és sok kisebb város függetlenségi gyűlése is. A pártban feszülő ellentéteket ekkor még a mesterségesen létrehozott egység köde homályosította el. Az 1909. szeptember 27-i temesvári bankgyűlés határozatban mondta ki, hogy a képviselőház szeptember 28-án utasítsa el az Osztrák-Magyar Banknak a szabadalom megújítására irányuló kérelmét, tűzze napirendre a bankbizottság jelentését, s kezdje meg az önálló bank felállításának előkészítését.³⁷ A banksoport még azt remélte, hogy amennyiben az ország közvéleményét felsorakoztatják maguk mögé, a függetlenségi párt kormányt alakíthat. Az Alkotmánypárt, Néppárt ugyanakkor Ferenc Józsefnek a kooperációs terv hasznosságát bizonygatta, annak megvalósulását a válság megoldása legjobb formájaként igyekezett feltüntetni. A Néppárt lapja írja: „Ha mélyebben átgondoljuk a dolgokat, ennek a válságnak szélsőségeit, óriási nehézségeit, elmérgesedését, valóban egyetlen megnyugtató hatást csak akkor várhatunk, ha ez a kormány tartja meg kezében a kibontakozásnak munkáját.”³⁸

A kooperációt kereső pártok, az Alkotmánypárt, a Néppárt, a függetlenségi párt jobbszárnya a válságból csak egy kivezető utat láttak, csak az ő elképzeléseiket, hatalomra kerülésüket, illetve hatalmon maradásuknak királyi megerősítését tartották reálisnak. Nem hittek az 1905-ben megbukott Szabadelvű Párt feltámadásában és nem hitték azt sem, hogy az udvar, a radikálizálódó, követeléseihez szigorúan ragaszkodó Justh-csoportot a hatalom birtokosává vagy részesévé teszi. Az Alkotmány 1909. szeptember 24-i száma írja: „Nem tudjuk elhinni, hogy akkora elfogultság éljen az osztrák belpolitikai körökben, hogy az ellenünk táplált gyűlölködésből a saját érdekeiket is kockára tegyék. Vannak a válságnak olyan momentumai, melyek katasztrófát jelenthetnek az osztrákoknak is.” A király azonban a parlament őszi ülésszakának kezdete előtt Andrássyék kibontakozási tervét nem fogadta el. Ennek döntő oka az volt, hogy Ferenc József a kooperációt nem tartotta

³⁵ Budapest, 1909. szept. 5.

³⁶ Magyarország, 1909. szept. 1.

³⁷ Magyarország, 1909. szept. 28.

³⁸ Alkotmány, 1909. szept. 23. Itt a koalíciós kormány fenntartása a kooperáció létrehozását és nem a koalíció változatlan fenntartását jelenti.

alkalmasnak a válság megoldására, s a koalíció bomlásának előrehaladottsága, Justhék bankmozgalmi miatt kormányképtelennek ítélte. Kristóffy Daruváryhoz, a kabinetiroda főnökéhez írott levelében a 67-es koncentráció tervét halvaszületett gondolatnak minősítette. Szerinte Andrássy már bukott ember. A volt szabadelvűek — Tisza, Khuen, Lukács, Székely Ferenc — nem ugranak bele e helytelen vállalkozásba. A terv megvalósulása esetén pedig a szociáldemokraták, a banksoport, a nemzetiségek, a parasztpártok, polgári radikálisok, egységes, nyílt harcot indítanának a kormány ellen.³⁹ A kooperációs tervet azonban Ferenc József nem végérvényesen utasította el, fenn akarta tartani a vele való lavírozás lehetőségét, arra igyekezett a későbbiek során felhasználni, hogy tovább bontsa a koalíciót, ami az új 67-es csoportosulás megerősödésének legfontosabb előfeltételét képezte. A király taktikai megfontolások alapján élesztgette a kooperációs terv fő képviselőinek hatalmi reményeit, s Andrássyék tervük vitathatatlan és előbb-utóbb bekövetkező győzelmét várták. Ezért a két legerősebbnek látszó, egymással ellentétes irányzat kikristályosítását tekintették fő feladatuknak, s a függetlenségi párt teljes megosztását, a banksoport elszigetelését akarták elérni. Wekerle ennek érdekében a parlament szeptember 28-i ülésén bejelentette, hogy a pártoknak az az együttes működése, amelyre támaszkodtak, megszűnt.⁴⁰

A függetlenségi párt kettészakításán munkálkodtak a hatalomra készülő szabadelvűek s az őket támogató bécsi uralkodó körök is. Ők azonban a függetlenségi pártban levő ellentétek növelését az egész koalíció bomlaltása legfontosabb részének tekintették. A parlament őszi ülészakájának megkezdése után az osztrák lapok ezért nyíltan tiltakoztak a függetlenségi párt kormányrakerülése ellen. A függetlenségi párt kettéválasztásának célkitűzésében tehát — bár más okok miatt — az osztrák uralkodó körök, a szabadelvűek, valamint a kooperáció vezetői megegyeztek. Ezért a kooperációsok gyakran a bécsi lapok cikkeit, az osztrák pártok vezetőinek nyilatkozatát idézve hangoztatták a függetlenségi párt kormányképtelenségét. Ezzel akarták teljesen megnyerni Kossuth Ferencet is. „Kormányképesé csak a 67-es alapon lehet a függetlenségi párt — írja az Alkotmány —, ha kikapcsolja a lehetetlenek beismert elveket és rálép a lehetőségek politikájának talajára. . . Vagy rálép erre az útra, vagy beismeri csődjét és félreáll.”⁴¹ A lehetőségek politikája azonban ekkor kizárólag és egyértelműen a behódolás politikáját jelentette.

Ezután kezdődött a függetlenségi párt két irányzatának végső küzdelme és ezzel együtt Kossuth Ferenc nagy és utolsó válsága, ami a párt novemberi kettészakadásához vezetett. A párton belüli két irányzat most is, de a korábbiaknál intenzívebben Kossuth Ferenc megnyeréséért küzdött. Kossuth Ferenc így 1909 őszen a magyar belpolitikai élet középpontjába került. Különösen erős volt a temesvári bankgyűlés után az Alkotmánypárt és a Néppárt Kossuth Ferenc megnyeréséért folytatott küzdelme. Részben azért, hogy ezzel megakadályozzák azt, hogy a függetlenségi párt a temesvári gyűlés határozatainak megfelelően az önálló bankért lépjen fel. Másrészt azért akarták a függetlenségi párt vezérét teljes csatlakozásra, illetve a Justhékkel való szakításra rábírni, hogy ezzel az udvar előtt növeljék a kooperáció esélyeit. Ezért a közismerten hiú Kossuthtal igyekeztek elhitetni, hogy Justh párt-

³⁹ O. L. Nachlass Daruváry 27. d.

⁴⁰ Napló, 1909. XXV. k. 375. l.

⁴¹ Alkotmány, 1909. okt. 6.

vezérségre tör.⁴² Kossuth Ferenc tehetetlenségét, határozatalanságát, ingadozását mutatja, hogy Andrassy kibontakozási tervével nem hejyezkedett ellentétbe sem, de egyelőre nem is támogatta azt, hanem figyelte a katonai reformokért, készfizetésekért indított kooperációs ostromot s a bankmozgalmat. Az Alkotmánypárthoz az Andrassyékkal kialakított baráti kapcsolatai s a kooperációs terv kétségtelenül realisabbnak látszó volta kapcsolta, de hiúsága, a függetlenségi párt egységének megbomlásától való félelme miatt nehezen szánta rá magát a függetlenségi párt programjának teljes s nyílt feladására. Kossuth Ferenc ingadozásának ez a kettősség volt az alapja, amely azonban lényegében meghatározta útjának irányát, a kooperációhoz való nyílt csatlakozását. 1909 szeptember s októberében azonban erre még nem került sor. Nyilatkozataiban a 48-aság, a függetlenségi párt legjobb hagyományai örökösének vallotta magát, közben azonban állandóan tárgyalt Andrassyval, Wekerlével, s a türelmet, a kivárást hangoztatta pártjában. Arra kérte Justhékát, hogy mérsékeljék követeléseiket, tartózkodjanak meggondolatlan lépésektől.⁴³ Sikerült is a bankcsoportot letéríteni a temesvári határozatok végrehajtásától s a várakozásnak megnyernie.

A függetlenségi párt 1909. október 5-i értekezletén a Kossuthék és Justhék között létrejött kompromisszum lényege az volt, hogy amennyiben a király 1909. október 18-ig nem bizza meg a függetlenségi pártot kormányalakítással, a bankcsoport a parlament napirendjére tűzi a bankbizottság jelentését, addig azonban a parlamentben nem beszélnek az önálló bankról. Ez a kompromisszum a 67-esek győzelmét jelentette, elsősorban azért, mert a parlamenti bankvita elodázásával gyengült a bankmozgalom ereje. E megegyezés, a bankcsoport határozatalanságát bizonyítja, s amellet tanúskodik, hogy Justhék szövetségesek nélkül gyengének érezték magukat, s a parlamenti erők segítségével igyekeztek kormányra kerülni. Ezért akarták megtartani a párt egységét, ezért féltek annak kettészakadásától, és bár programjukhoz következetesen ragaszkodtak, igényelték a függetlenségi pártban helyet foglaló közép- és nagybirtokosok támogatását is. A kompromisszum s annak következményei ugyanakkor mutatták a párton belüli komoly és megoldhatatlan ellentéteket.

A függetlenségi pártnak a bankcsoporthoz csatlakozó tömegei már 1909 nyarától nem bíztak Kossuth Ferencben. Horváth Lajos keskendi tanító írta 1909. augusztus 10-én Justh Gyulához: „A nép hite vezérünk, Kossuth Ferencben megingott annyival is inkább, mert az itt levő ál-liberálisok nagyon is kezdik tömjénezni, ami nagyon természetes, rossz előjel, — és nagyon kellemetlen benyomást tett nálunk, függetlenségiéknél.”⁴⁴

Kossuth Ferencnek a párt jobbszámnyához s ezzel a kooperációhoz vezető útját, valamint a párt kettészakadását meggyorsította az a körülmény, hogy Ugron Gábor kilépett a kompromisszummal átmenetileg mestersegesen összefogott függetlenségi pártból. 1909. október 11-én Kossuthhoz írott levelében ezt azzal indokolja, hogy a párt programjának közgazdasági része, amelyhez a párt ragaszkodik, a jelen helyzetben nem valósítható meg. Ugron ismerve Kossuth Ferencet, azt igyekezett bizonyítani neki, hogy 48-as marad akkor is, hogyha számot vet a helyzet kényszerítő körülményeivel,

⁴² Alkotmány, 1909. szept. 26.

⁴³ Magyar Hirlap, 1909. okt. 5.

⁴⁴ A. A. L. J. cs. lev. Rendezetlen anyag.

s nem ragaszkodik feltétlenül az önálló bank 1911-es felállításához, hanem a megvalósítható katonai reformok követelésének síkjára lép. Ugron ezután a 48-as elvek feladásával vádolta Kossuthot, mert szerinte a 48-as programot az önálló bankra redukálta, majd hibáztatta, hogy az irreális alapon álló Justhékkkal tart, feladta a hadseregreformért folytatott harcot, ami pedig már eredményekkel kecsegtetett. Mindezzel csalogatta is a kooperáció gondolatának teljes és feltétel nélküli elfogadásához. „A 48-as függetlenségi párt programját nem szorítom csupán közgazdasági részre — írja Ugron —, mert egyik a másik nélkül nem valósítható meg. A régi programot most el nem hagyom, egészében fenntartom, érte tovább küzdök, miként ezt 1906 előtt is tettem. *Ez okból a vezetéssel alatt álló pártból kilépek.*”⁴⁵

Ugron 48-asága minden 48-as haladó gazdasági, társadalmi tartalmat nélkülöző jelszavá vált, s programja az uralkodó osztályok magyar szupremáciát féltő, nyíltan 67-es csoportjainak célkitűzéseivel azonosult. Ugron a függetlenségi pártból való kilépése után a kooperáció nyílt híve lett. A megoldás útja című cikkében írja: „A 48-iki alkotmányból és elvekből tett koncessziók képezik a 67-es alkotmányt, amiből csak koncessziók útján lehet a 48-as intézmények magaslatára fejlődni újból.”⁴⁶ 1909 októberében már a készfizetések felvételének hasznosságáról, előnyeiről és a katonai reformok előtérbe állításáról cikkezett. A magyar vezényszó és szolgálati nyelvről vívott harcot úgy tüntette fel, mint a nemzeti politika legfontosabb részét.

Kossuth Ferenc, részben Ugron fellépésének hatására, részben azért, mert látta a függetlenségi párt kormányrajutásának nehézségeit, 1909. október 15-én megígérte Andrássynak és Apponyinak, hogy támogatna egy, az Alkotmánypárthoz közelálló Wlassics Gyula vezetésével megalakuló „tárgyalási minisztériumot”.⁴⁷ Ugyanakkor sikerült rábírnia Juthékat arra, hogy október 18-án ne tűzzék a parlament napirendjére a bankbizottság jelentését. Az osztrák keresztényszocialista párt ennek ellenére október 18-án a magyar nemzeti követelések ellen nagy népgyűléseket, tüntetéseket rendezett. E gyűlések előre elkészített határozataiból kitűnik, hogy a keresztényszocialisták nemcsak a függetlenségi párt, hanem a kooperációsok nemzeti jelszavai ellen is tiltakoztak. Lueger, a keresztényszocialisták vezetője az egyik népgyűlésen a koalíció paktumot eláruló tevékenységéről beszélt, és egységes fellépést követelt az osztrák uralkodó osztályok részéről az „összmonarchiára veszélyes” magyar közjogi törekvésekkel szemben.

Ilyen körülmények között 1909. október 20-án került sor Décsben a magyar minisztertanács értekezletére. Itt a király felszólította a minisztereket, hogy „a politikai helyzet megoldásának lehetőségére nézve nézeteiket” adják elő, majd kifejtette azt, hogy az elhatározást fenntartja magának. Végül kérte a minisztereket, hogy maradjanak a helyükön s „a kibontakozást illetőleg maguk között folytassanak tárgyalásokat”.⁴⁸ A kormány tagjainak a véleménye megegyezett abban, hogy akár a többség, akár a kisebbség alakít kormányt, ennek a fő feladata „a magyar faj hegemoniájának” megerősítése legyen. Kossuth Ferenc ezzel kapcsolatban elmondotta, hogy a választói törvény megalkotásánál is ez legyen a vezéreszme. Kifejezte ezután

⁴⁵ Magyar Nemzet, 1909. okt. 13.

⁴⁶ Magyar Nemzet, 1909. okt. 20.

⁴⁷ Magyar Nemzet, 1909. okt. 16.

⁴⁸ O. L. M. T. jkv. 1909. okt. 20.

azt a reményét is, hogy ezen az alapon a pártok egységét újra létre lehet hozni, s e kérdés megoldása körüli tárgyalások ismét megszüntetnék a szét-húzást.⁴⁹

1909 októberében — amikor nyilvánvaló volt már a függetlenségi párt jobbszárnyának nyílt csatlakozása, valamint Kossuth Ferenc közeledése Andrásyékhoz — a bankesoport elhatározta, hogy határozottabb akciókkal követeli a függetlenségi párt kormányrakerülését s az önálló bank felállítására vonatkozó határozattal megszünteti Kossuth Ferenc ingadozását. Batthyány Tivadar írta: „A legerősebb harcok ideje . . . most következik reánk, amikor *a döntés perce közeledik*. Most van a legnagyobb szükség arra, hogy erőnket, egyetértésünket, szilárd kitartásunkat szemmel láthatólag dokumentáljuk.”⁵⁰ Ezért 1909. november 7-re meghirdették Justh Gyula makói képviselői beszámolóját. Ezzel egyidejűleg a kooperációt helyeslő néhány függetlenségi párti képviselő ugyancsak november 7-re, Justh makói képviselői beszámolójának napjára Kossuth Ferenc tiszteletére ünnepi ebédet rendezett, amelyre már napokkal előbb meghívták a „megbízható”, a kooperációs tervet magukénak valló függetlenségi párti képviselőket.⁵¹

A párt jobbszárnya arra törekedett, hogy a két egyidőben lezajló gyűlés Kossuth Ferenc és Justh teljes s nyílt szakításával végződjék. Ezért próbálták elhítenni Kossuth Ferencel, hogy Justh ellene szervezte a makói gyűlést, s a pártvezérség útját igyekezett ezzel egyengetni. Kossuth Ferenc ilyen előzmények után 1909 november elején megtette azt az egy lépést is, amely a kooperációtól idáig még elválasztotta. Látta, hogy ez a lépése a függetlenségi párt kettészakadásához vezet, de amikor döntenie kellett, a pártnak azzal a szárnyával tartott, amelyhez egész miniszteri múltja, baráti kapcsolatai fűzték. Ide kapcsolta politikai felfogása, konzervatív dualista beállítottsága is. Elhatározásában szerepet játszott az is, hogy a párt kettészakadásának kárpótlásául, ellenértékéül miniszteri székének megtartását remélte. Hollóké már november 7. előtt érezték, hogy Kossuth Ferenc feladta az önálló bank követelését. „Legnagyobb szomorúsággal látjuk — írja a Magyarország —, hogy körülbelül eldöntöttnek tekinthető, hogy Kossuth hozzájárulását adta a közös bankos pártokkal való kooperációhoz és a közös bank szabadalmának meghosszabbításához.”⁵²

Justhot november 7-i makói útjára a függetlenségi párt 94 képviselője kísérte el. Vele ment többek között Bakonyi Samu, Holló Lajos, Buza Barna, Hentaller Jenő, Kmety Károly, Lovászy Márton. Résztvettek a gyűlésen a kiskunfélegyházi, aradi, battonyai, szegedi, mezőkovácsházai és más városok függetlenségi pártjainak küldöttei is. Amíg Justhék célja a makói gyűléssel — annak ellenére, hogy látták Kossuth eltávolodását az önálló banktól — az Alkotmánypárttal és Néppárttal való szakítás s a párt egységének megerősítése volt, addig a november 7-i budapesti pártebéd szervezői a kooperáció érdekében már Justhéknek a pártból való kirekesztését tekintették főfel-

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ A. Á. L. J. cs. lev. Batthyány Tivadar levele Justh Gyulához. 1909. okt. 16.

⁵¹ Amikor Buza Barna, Zakariás János és Eitner Zsigmond azt kérdezte Szentiványi Árpádtól, a nov. 7-i ebéd egyik szervezőjétől, hogy őket miért nem hívták oda meg, így válaszolt: „Csak olyanokat hívtunk meg, akikről feltehetjük, hogy egy nézetten vannak velünk és e pártban csak egy vezért ismernek, Kossuth Ferencet.” (Budapest, 1909. nov. 9.)

⁵² Magyarország, 1909. nov. 6.

adatuknak. Szterényi írja 1909 november elsejei levelében Daruvárynak: „Fontos és ha sikerül, döntő lehet egész helyzetünkre nézve, ami a függetlenségi párt másik, ú. n. mérsékelt részének körében történik. Ezek most erősen szervezkednek, törésre akarják juttatni a helyzetet a bankcsoporttal szemben, mégpedig Kossuth hozzájárulásával és helyeslésével.”⁵³ A két gyűlés jellegének, céljának különbségét nemcsak előkészítésük, illetve azok szervezése, hanem lefolyásuk is bizonyítja. Holló a makói gyűlésen — annak ellenére, hogy Andrásyékknak sikerült már Kossuth Ferencet a maguk oldalára vonni — cáfolta azt a hírt, hogy a bankcsoport csökkenteni akarná Kossuth Ferenc vezéri tekintélyét, s megnyerése érdekében azt hangoztatta, hogy amennyiben szembehelyezkedik a 67-esekkel, akkor lehetséges a függetlenségi eszmék diadalra juttatása.⁵⁴ Hollóhoz hasonlóan Justh is csak a koalíció nyílt 67-eseit támadta s a velük való mindenmémű kapcsolat megszakítását, az önálló bank felállítását, s ezen az alapon a függetlenségi párt egységének megszilárdítását követelte. „A függetlenségi párt nem megy koalícióba 67-es elemekkel — mondotta Justh —, nem fuzionál 67-esekkel. És kooperálni sem vagyunk hajlandók a 67-esekkel. A bankszabadság meghosszabbítása a függetlenségi párt részéről erkölcsi lehetetlenség . . . elsőrangú érdek a gazdasági önállóságot, az önálló vámterülettel és az önálló hitelrendszerrel tényleg életbe léptetni. Mégpedig az önálló bankot 1911. január 1-én, a külön vámterületet pedig 1917. január 1-én. Mi nem tágíthatunk.”⁵⁵ A bankcsoport makói gyűlése tehát a párt egységének megerősítése szándékával zajlott le, de mivel erre a függetlenségi párt bomlásának olyan időszakában került sor, amikor már nemcsak a párt jobbszárnya, hanem Kossuth is a kooperáció feltétel nélküli híve volt, Justhék kooperáció ellenes mozgalma objektíve elősegítette a párt kettészakadását.

A makói gyűlés jellegével ellentétben a budapesti pártebédén a bankcsoporttal való szakítás szándéka dominált már. Résztvettek ezen Apponyi Albert gróf, Hoitsy Pál, Tóth János, Mezőssy Béla, Barabás Béla, Szentiványi Árpád, Ugron Gábor és mások, s csatlakozását jelentette be többek között Désy Zoltán s Bethlen István gróf is. Kossuth Ferenc a pártebédén nyilvánosan is szembehelyezkedett az önálló bank felállításáért folyó mozgalommal. Kijelentette, hogy „az elveknak hűséges követése nem azt jelenti, hogy lehetetlenséget próbáljunk meg”.⁵⁶ A párt jobbszárnyának tehát sikerült Kossuth Ferencet nyílt állásfoglalásra bírni, s teljesen maga mellé láncolnia. Kossuth Ferenc neve ezután egyet jelentett a közös bankkal, a 67-esekkel való nyílt együttműködéssel. Megszűnt ezzel a függetlenségi pártban az a centrum, amelyért idáig a két pólus harcolt, s amely ugyanakkor formálisan össze is tartotta a pártot. Jellemző a 48-as jelszavak mögé bújó, de azt példátlanul megcsúfoló függetlenségi párti jobbszárnyra, hogy ezután is tartózkodott

⁵³ O. L. Nachlass Daruváry 27. d. Szterényi ezután leírja, hogy a szakítás formájára vonatkozóan két elképzelésük van. Az egyik szerint össze kell hívni a függetlenségi pártot, s ott kell Kossuthnak és Justhnak szembekerülnie egymással, de nem elvi, hanem a Ház tárgyalásait illető taktikai kérdésben. A másik terv szerint: „... minthogy a pártban mindig a lehurrogás esete áll be, nem kell pártértekezlet elé vinni a dolgot, hanem a nyílt Házban kell a 67-esek segítségével leszavazni Justhékát, ugyan csak a napirend kérdésében.” Szterényi szerint az egyik elképzelésnek Tóth János, a másiknak Hoitsy Pál volt a fő képviselője.

⁵⁴ Magyarország, 1909. nov. 9.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

igazi célkitűzéseinek bevallásától. Apponyi mondotta a november 7-iki párt-ebéden: „Ha van ennek a lakomának valami jelentősége . . . ez a jelentősége abban áll, hogy *tiltakozást jelent minden olyan feltevés ellen, minthogyha ebben a pártban vezérleti dualizmus léteznék.* Dokumentálása ez annak, hogy ennek a pártnak üdvös működését és a nemzet hajójának a jelenlegi válságból biztos révbe jutását csak akkor reméljük, hogyha ennek a pártnak minden tagja, legyen annak szerepe a politikai életben fényesebb, vagy igénytelenebb, legyen annak múltja gazdagabb vagy rövidebb, vagy elmosódottabb, egysüljön a bizalomban s az odaadó támogatásban pártunknak vezére: Kossuth Ferenc iránt.”⁵⁷ Kossuth Ferenc vállalta ezt a korábbi tevékenységének folytatását s politikai szereplésének mélypontját jelentő szánalmas szerepet is.

November 7-ike után a párt mindkét csoportja a pártértekezlet összehívását követelte. A bankcsoport, Kossuth Ferenc november 7-iki szereplése ellenére, reménykedett abban, hogy amennyiben a párt többségét sikerül maguk mellé állítaniok, Kossuth Ferenc is csatlakozik hozzájuk, s ebben az esetben visszavonul a párt jobbszárnya, és sikerül eredeti elképzelésüket, ti. a párt egységét — az önálló bank elfogadása s a kooperációs terv eljötté alapján — megerősíteniök. A párt jobbszárnya is győzelmet remélt, bízott abban, hogy a párt régi vezérét követi majd Justh „szűk körén” kívül a párt képviselőgárdája.

Ilyen körülmények között került sor 1909. november 11-én a függetlenségi párt értekezletére, amelyen a bankcsoport határozati javaslatát Holló Lajos terjesztette elő: „A függetlenségi és 48-as párt kimondja, hogy *a közös bankszabadság meghosszabbításához hozzá nem járul,* és csak oly kormányt támogat, amely az általános választói jognak megalkotása mellett *az önálló banknak 1911. január 1-re való felállítását* kormányzati programjába felveszi és amely minden koalíció, vagy kooperáció mellőzésével a *függetlenségi és 48-as pártból* mint a parlament többségéből alakíttatik.”⁵⁸

A párt jobbszárnya tartózkodó, de az önálló bank felállítását, a bankcsoport követeléseit elvető határozati javaslatát Kossuth Ferencel olvastatta fel: „A függetlenségi és 48-as párt *változatlanul régi programja alapján áll.* Az önálló jegybank megvalósításáért minden rendelkezésre álló alkotmányos eszközt igénybe vett s igénybe fog venni. Éppen ezért felesleges, amellet a fennforgó viszonyok között *időszerűtlen is, hogy a párt az eddigiektől eltérő újabb határozatokat hozzon éppen most.*”⁵⁹

Kossuth Ferenc, aki a párt jobbszárnyának taktikája szerint ezen az értekezleten annak zászlaját tartotta, azt kérte, hogy a határozati javaslatok felett Kossuth és Justh névvel szavazzanak. Ezt azonban a párt többsége elvetette, s az igen-nem formájában lefolyt szavazáson a bankcsoport javaslatára 120-an, Kossuth Ferenc határozati javaslatára 74-en szavaztak.⁶⁰ A bankcsoport tehát többséget kapott. Ezután a párt jobbszárnya Kossuth Ferencel egyetértésben megalakította a „48-as Függetlenségi Kossuth Párt”-ot. A párt 1909. november 12-én már megválasztotta intézőbizottságát is, melynek elnöke Kossuth Ferenc lett.⁶¹

⁵⁷ Magyarország, 1909. nov. 8.

⁵⁸ Magyarország, 1909. nov. 12.

⁵⁹ Budapest, 1909. nov. 12.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Budapest, 1909. nov. 13.

A függetlenségi párt kettészakadása után a kooperációs tervnek a parlamentben nyílt többsége volt. Az Alkotmánypárt, Néppárt és a Kossuth-párt Justh lemondása után együtt választotta meg a képviselőház új elnökét, Gál Sándort.⁶² A kormány annak érdekében, hogy Ferenc József kegyeit megnyerje, követeléseit a minimálisra szorította, de belső támasza biztosítása miatt korábbi programjának egy részét is hirdette. Ezért az udvarnak megígérte a bankszabadalom meghosszabbítását — ami egyébként a kooperációs gazdasági érdekeinek is megfelelt —, de követelte a készfizetések felvételét, s kijelentették Andrásyék, hogy katonai reformok nélkül a hadsereg részére új kötelezettségeket nem vállalnak.⁶³ Kossuth Ferenc a minisztertanács 1909. november 27-i értekezletén többek között arról beszélt, hogy a kormánynak — a függetlenségi pártban beállott szakadás miatt — „bizonyos engedményekre van szüksége, hogy az ellenzékkel való küzdelemben megállhasson. A többségből már csak egynéhány szavazatot sem lehet nélkülözni.”⁶⁴ Ezért a közös bankszabadalom meghosszabbításával egyidejűleg a készfizetések felvételét, Magyarország hitelszükségletének biztosítása érdekében külföldi piacok szerzésére szabad kezet követelt a kormány részére. „Végül nem a jelenlegi szabadalom érvényességét meghosszabbítani, hanem új szabadalmat, új alapokon kellene adni — mondotta Kossuth Ferenc —, amely alapok már most megállapítandók, hogy az országgal közölhető legyenek.”⁶⁵ Így készült a kormány a hatalom további gyakorlására. A november 14-i és 15-i audienciákon Wekerle, Andrásy és Kossuth már azonos kibontakozási tervet képviselt, s igyekeztek azt Ferenc Józseffel elfogadtatni. Arra hivatkoztak, hogy tervüket a parlament többsége támogatja, s így a békés, alkotmányos kibontakozás garanciája biztosítva van.⁶⁶

Ferenc József azonban a kormány engedményei s parlamenti többsége ellenére sem fogadta el Andrásyék tervét. Ennek egyik oka az volt, hogy a kooperáció csak az adott, a tömegek előtt lejáratott parlamenti többséget tudta maga mögött felsorakoztatni, de nem biztosította a végső kibontakozás feltételeit. Bár a koalíciós parlament többsége — a függetlenségi párt kettészakadása után — Andrásyék tervét támogatta, ott is szembenállt vele az erős Justh-párt, amely gazdag obstrukciós tapasztalatokkal rendelkezett, s a parlament működését lehetetlenné tette volna. Emellett az önálló bank létrehozása jegyében lefolytatott népgyűlései során a koalíció korábbi tömegeinek jelentős részét maga mellé sorakoztatta már, s egy esetleges választás a lejáratott Alkotmánypárt, Néppárt s a velük szövetségre lépő Kossuth-párt számára kevés sikert ígért. A szélsőségesen sovíniszta, reakciós, nagybirtokos vezetésű kooperációs tervvel — Justhék mellett — határozottan szembeszálltak Vázsonyiék, a szociáldemokrata párt, a polgári radikálisok,

⁶² Napló, 1909. XXV. k. 478. l. Gál Sándor Kossuth párti képviselő volt s Justh 157 szavazatával szemben 201 szavazatot kapott.

⁶³ Magyar Hírlap, 1909. nov. 20.

⁶⁴ O. L. M. T. jkv. 1909. nov. 27.

⁶⁵ Uo. Apponyi is a bankprovizórium ellen nyilatkozott. Szerinte a bankszabadalom egyszerű meghosszabbítása tovább erősítené Justhékát, aminek egy esetleges választásnál igen kellemetlen kihatásai lehetnének.

⁶⁶ Pesti Hírlap, 1909. nov. 16. „A hétfői audienciákon az eddigiektől eltérően Kossuth és Andrásy csaknem egybehangzó álláspontot képviseltek a király előtt — írja a Pesti Hírlap —, az a novum állott elő, hogy Kossuth meggyőződve az önálló bank követelésének ezidőszerinti lehetetlenségéről, követeléseiben oly térre ment át, ahol többé nem áll szemben lehetetlenséggel.

a parasztpártok és a nemzetiségek. Fennállt tehát egy, a kooperációval szembeni széles, demokratikus összefogás lehetősége, s ettől félt Ferenc József is. A függetlenségi párt kettészakadása így Andrásyék elképzelései ellenére a kooperációs terv megvalósításának csak formális parlamenti feltételeit hozta létre, ugyanakkor azonban a koalíció bomlásának betetőzése volt. Ellenezték a kooperációs tervet a különböző ausztriai társadalmi rétegek is.

A katonai reformokat hangoztató Andrásy tervével különösen élesen szembeszállt a centralizációra, a hadsereg egységének megvalósítására törekvő Ferenc Ferdinánd s a hozzá közelálló keresztényszocialista párt. A bázis nélküli, s ugyanakkor „összmonarchia-ellenes”, magyar nemzeti jelszavakat hangoztató kooperációt nem tartották alkalmasnak arra, hogy a háború belpolitikai előkészítésének vezetője, irányítója legyen. Az osztrák lapok egyre nyíltabban támadták a kooperációt, s azt követelték, hogy a koalíción kívülálló politikusok vezessék a magyar uralkodó osztályok kormányzati válságának megoldását.⁶⁷

1909 november végén Tisza István Pestre jött, majd november 27-én Bécsbe utazott, ahol a király fogadta.⁶⁸ A király és Tisza között lefolyt beszélgetés tartalma ismeretlen számunkra — Tisza ezekről ritkán s csak szűkszavúan nyilatkozott —, de 1909. november 28-án a Nemzeti Társaskörben tett kijelentéseiből kiderül, hogy fő célkitűzése a szabadelvűek sorainak rendezése, önálló pártha szervezése és kormányrakerülése volt.⁶⁹ Ennek közvetlen megvalósítását azonban még korainak tartotta. Abban, hogy Tisza még nem tartotta alkalmasnak az időt a szabadelvűek nyílt szervezkedésére s kormányalakítására, nemcsak a függetlenségi pártok egyesülésétől való félelem játszott szerepet, hanem az udvarnak és a szabadelvűeknek az a közös törekvése is, hogy a parlamenti viszonyok miatt szükségszerűen beálló törvényen kívüli állapotért is a koalíciót tehessek felelőssé. Ez szerintük a koalíció tehetlenségének, kormányképtelenségének újabb olyan bizonyítéka lehet, ami alkalmas további elszigetelésére, a szabadelvűek megerősítésére, és indokolná a parlamenten kívüli kormány kinevezését. Ezt a csapdát a koalíció is látta, ezért kérte a királyt, hogy fogadja el lemondását, s bízson meg egy átmeneti kormányt az ügyek vezetésével.⁷⁰ Ebben az esetben azonban a koalíció számára maradt volna meg az a lehetőség, hogy az ex lex bekövetkezéséért az átmeneti kormányt hibáztassa. Érthető, hogy a régi szabadelvűek ilyen hátránnyal nem akartak indulni, nem vállalták az át-

⁶⁷ A Neue Freie Presse 1909. szept. 23-i száma erről még mint távoli lehetőség-ről ír: „A régi 67-esekre most sokan gondolnak s a tél meghozhatja a parlament feloszlását és az új választásokat. A válság rendkívül komoly. Éles fül hallhatja már a jövő zúgását.” A Neue Freie Presse nov. 25-i száma azonban már arról beszél, hogy mivel a tárgyalások kátyuba jutottak, s a király ellenállása a katonai kérdések terén leküzdhetetlen, olyan államférfiak kerülnek előtérbe, akik nem tartoznak a kooperáló pártokhoz. (A Neue Freie Presse az osztrák-magyar fináncetőkés irányzat lapja volt, s az újra szervezkedő szabadelvűek véleményét tükrözte.)

⁶⁸ Az Újság, 1909. nov. 29.

⁶⁹ Pester Lloyd, 1909. nov. 29.

⁷⁰ Wekerle 1909. nov. 25-i, a királyhoz küldött felterjesztésében elmondja, hogy a politikai helyzet kibontakozásának késése miatt a képviselők között fokozódik a nyugtalanág, s hogyha Justhék összehívják a képviselőházat, olyan javaslatok, határozatok születhetnek ott, amelyek a kormányt a legkellemetlenebb helyzet elé állítják, s nagy zavarok keletkezhetnek. „E fenyegető veszélyek elhárítására az egyetlen mód — írja Wekerle —, ha a politikai válság megszüntetetik”, hogyha elfogadják Bécsben a kormány lemondását. (O. L. Min. eln. ir. 1909. III. 2363. sz.)

meneti kormány vezetését és az abban való részvételt sem, ellenkezőleg ragaszkodtak ahhoz, hogy az ex lex a koalíciós kormány fenntartásával következzenek be.

A szabadelvűek előtérbe kerülését jelezték Lukács 1909 december végén és 1910 január elején folytatott kormányalakítási tárgyalásai is. 1909 végén a szabadelvűeknek terveik megvalósításánál a megerősödő bankcsoporttal számolniuk kellett. A Neue Freie Pressenek már az 1909. november 10-i száma ezt írta: „Vagy harc Justh ellen, vagy megegyezés Justhtal. Mindenki, aki reálisan nézi a politikát, tisztába kell hogy jöjjön azzal, hogy miképpen kell a függetlenségi párt új vezetőjét kezelni: felenielt ököllel, vagy feléje nyújtott kézzel.” A szabadelvűek — amint erre már utaltunk — a függetlenségi párt kettéválását követő időszakban sem kezdtek nyílt szervezkedéshez, hanem a koalíció további elszigetelését s visszaállítása lehetőségének megszüntetését tekintették első feladatuknak. Ezért nemcsak a koalíció 67-eseivel kerültek a vitákat, hanem igyekeztek elmosni a bankcsoporttal meglévő valóságos, társadalmi, gazdasági és politikai ellentéteiket is. Tevékenységüket az ügyes manőverezés jellemezte. Az 1909 júniusi, Lukács s a függetlenségi párt közötti kormányalakítási tárgyalásoknak — a függetlenségi párt viszonylagos egysége, s a volt szabadelvűek szervezetlensége miatt — volt még némi realitásuk. Az 1909 december végi Lukács—Justh tárgyalásoknak azonban a koalíció felbomlása s a Nemzeti Társaskör politikai jellegének fokozódása, a szabadelvűek megerősödése miatt csak taktikai, időhúzást jelentő céljai voltak. A szabadelvűeknek az időhúzással két, egymással összefüggő céljuk volt. Az egyik abban állt, hogy a koalíciós kormányt az ex lex-be kényszerítsék, a másik, hogy közben rendezzék soraikat. Justhtal a fentiek mellett azért is tárgyaltak, hogy növeljék a nagy tekintélyre szert tett Justh-párt és a kooperáció közötti ellentéteket, s végérvényesen elvágják a lehetőségét a függetlenségi pártok egyesülésének. A koalíció egyes rétegeit — közép- és kispolgárság, parasztság, értelmiség egy részét — magához vonzó s választási győzelmet remélő Justh-párt nem tartott a Nemzeti Társaskörtől, nem látta azt sem, hogy az Andrássyval, Wekerlével tárgyaló Tiszát nem választják el lényeges ellentétek az őt kereső Lukácstól, s hogy Lukács is, Tisza is a szabadelvűek hatalomra kerülésén fáradozott. „A függetlenségi párt tisztában van azzal — írja a Magyarország —, hogy a függetlenségi törekvéseknek legveszedelmesebb, mert legalattomosabb ellensége: Wekerle Sándor és társasága.”⁷¹

Justh választási illúzióiból s szövetségeskeresési törekvéséből eredt, hogy 1909 december közepétől ismét tárgyalni kezdett Lukáccsal. Belement a tárgyalásokba azért is, mert a szabadelvűeket 1905-ös bukásuk után kormányképtelennek ítélte, s ellenfelének csak a kooperációt hitte.

A tárgyalásokat Justh 1909. december 30-i királyi audienciája szakította meg. Justh kijelentette Ferenc József előtt, hogy feltétlenül ragaszkodik az önálló bank felállításához. A király most ezt mereven megtagadta. Justhék csak most ismerték fel Lukács igazi arcát. A Magyarország írta:

⁷¹ Magyarország, 1909. dec. 18. A Magyarország 1909. dec. 23-i száma pedig azt írja, hogy Tisza már híveivel együtt levitézlett, s most az osztrák érdekszférának már csak egy utolsó bástyája áll fenn, a 67-es alkotmánypártiak és néppártiak soraiban. „Ez a bástya is bizonyára összeomlottik teljesen és akkor szabad lesz a tér a nemzeti politika számára.”

„Az alkudozásoknak csak az volt a célja, hogy a bécsi hatalmat a pillanat nehézségein átsegítse.”⁷²

Juth Gyula az audiencia után tornyai birtokára ment, s minden kapcsolatot megszakított Lukáccsal. Lukács László 1910 január első felében is a koalíció további szétbontását célzó manőverezést folytatta. Ezért a válság parlamentáris, alkotmányos megoldásának szükségességét hangoztatta, és most chhez a kooperáló pártok segítségét kérte.⁷³ Közben azonban megindult a volt szabadelvűiek nyíltabb s gyorsabb ütemű szervezkedése.

Lukácsnak ezt az 1909 decemberében és 1910 januárjában játszott szerepét a Nemzeti Társaskör is helyeselte. Tisza írta Lukács vállalkozásáról: „Egy érdeme kétségtelenül lesz; megszabadítja az országot végleg attól az uralomtól, amely immár 9-ik hónapja haldoklik és nem képes meghalni. Ha Lukács László nem lett volna más, mint az a fejsze, amellyel a koalíciós kormányt sikeresen agyonütik, ez a fejsze akkor is megérdemli, hogy ne kerüljön olyan nagyon hamar ismét a politikai múzeumba . . .”⁷⁴ Tisza köre tehát a koalíció további bomlasztását s ezzel az új 67-es csoportosulás győzelme feltételeinek megteremtését várta Lukács újabb kormányalakítási tárgyalásaitól is. A Nagyváradi Napló 1910. január 9-iki száma írja: „Lukács László vállalkozását helyeselnünk kell, mert a mi meggyőződésünk szerint ő előfutára annak a korszaknak, mikor az igazi parlamentáris élet olimpuszán Tisza István fog ismét megjelenni.” A volt szabadelvűek most a költségvetésen kívüli állapot beálltáért a koalíciót tették felelőssé, emellett tehetetlenséggel vádolták annak vezetőit, s további elszigetelésük érdekében rámutattak azokra az ellentmondásokra, amelyek programjuk s tetteik között voltak. „A nagy kormány, a nemzeti kormány — írja Az Újság —, a megváltás és felszabadítás kormánya elenyészik. Örül maga is, örül az ország is, hogy végre eltakarítják. Nyolc hónapja, hogy ott feküdt a parlament porondján, letiporva, elgázolva, diestelen csupaszságában . . . Nem jöhet utánuk olyan rossz, ami kívánatosabb ne lenne annál a nyomorúságos látványnál, amelyet ők nyújtottak.”⁷⁵ A burzsoázia és az értelmiség megnyerése érdekében írták, hogy a koalíció sok üldözték az ipart és kereskedelmet, a nemzeti kultúrából kiirtották a liberalizmust, s a császárnak ingyen megadták mindazt, amit a 67-es kormány idáig nem vállalt.⁷⁶ 1910 januárjától azonban a Nemzeti Társaskör nemcsak a koalíció egyes csoportjainak szembeállításán s a koalíció lejáratásán fáradozott, hanem nyíltan hirdetni kezdte az új „útratalálás”, a konfliktus nélküli előrchaladás szükségességét, amely szerinte csak a volt szabadelvűek vezetésével valósítható meg. A szabadelvűek 1910 januárjától igyekeztek már felkészíteni az országot az új kormány fogadtatására, a passzív rezisztencia kimondásának és folytatásának elkerülésére, célszerűtlenségére. „A nemzet nem akarja, nem akarhatja a passzív rezisztenciát — írja Az Újság —, még minden tagjában érzi annak ártalmát és még mindig szegyenpírt érez, ha arra a megalázásra gondol, amelyet el kellett szenvednie, minden eredmény nélkül

⁷² Magyarország, 1909. dec. 31.

⁷³ Az Újság, 1910. jan. 5.

⁷⁴ Nagyváradi Napló, 1910. jan. 9. (A Nagyváradi Napló ebben az időszakban a Tiszához legközelebb álló hetilap volt.)

⁷⁵ Az Újság, 1910. jan. 6.

⁷⁶ Uo.

volt kénytelen a csorba fegyvert félretenni. Épp erre a múltra, annak tapasztalataira gondolva, vissza kell riadniok a nyílt konfliktusoktól azoknak, akikben a felelősségérzet a nemzettel szemben erősebb, mint a jelszavak és programok bálványimádása.”⁷⁷

Ezekben a napokban ugrásszerűen megnőtt a Nemzeti Társaskör taglétszáma, s egyre elevenebb politikai viták színhelyévé, a régi szabadelvűek csoportosulásának központjává vált.

Tiszáék 1910 január közepén már elérkezettnek látták az időt az új, nyíltan s tisztán a Nemzeti Társaskörből álló kormány megalakulására. Lukács ezért, amikor 1910 január 10-iki királyi kihallgatásán jelentést tett Ferenc Józsefnek a magyarországi politikai helyzetről, lemondott megbízásáról, s a bécsi uralkodó körökben járatos, feltétlenül dinasztiahű, a Nemzeti Társaskör egyik vezetőjét, Khuen-Héderváry grófort ajánlotta a miniszterelnöki tisztségre.

*A Függetlenségi és 48-as Párt az 1910 júniusi választások előtti időszakban*⁷⁸

A Nemzeti Társaskör tagjaiból 1910. január 17-én alakult meg a király s az osztrák uralkodó körök teljes támogatását élvező Khuen-Héderváry-kormány, majd a régi szabadelvűek 1910 februárjában életre hívták a Nemzeti Munkapártot. Az új kormány s a párt elsősorban az uralkodó osztályok súlyos belpolitikai válságának megszüntetésével a dualizmus válságát akarta feloldani. A régi szabadelvűeket e törekvésükben segítették a kooperáló pártok is. Az uralkodó osztályoknak a tömegmozgalmaktól való félelme, a háború közeledése eredményezte, hogy 1910 körül, bár nem tűntek el, de tovább csökkentek az agrár—merkantil ellentétek. A munkapárt megalakulása ezért nem egyszerűen a Szabadelvű Párt feltámadását jelenti. A kormányban és a pártban a gazdasági fejlődés hatására megerősödő finánciók volt a vezető szerep. A Nemzeti Munkapárt finánciókés s a vele szoros kapcsolatban álló nagybirtonkos vezető köréi azonban részben a várható háború, részben a koalíció felbomlásának következményeként a társadalmi polarizáció előrehaladása, illetve várható meggyorsulása miatt az agráriusok igényeit is határozottabban védték. Az agráriusok ugyanakkor támogatták az uralkodó osztályok új, az eddigieknél szélesebb összefogásán fáradozó Nemzeti Munkapártot. A párt soraiban, vagy annak lojális ellenzékében a választási hadjárat megindulása után ott találjuk már a Szabadelvű Párttal a XX. század első éveiben — az agrár—merkantil ellentétek kiéleződésének időszakában — szembenálló agráriusokat is. A monopolizált agrárvámok bevezetésével megszünt a régi szembenállás legfőbb gazdasági oka. Látták az agráriusok, hogy a Monarchia fenntartása az ő legfontosabb érdekük is. A világháború kirobbanásakor azután kisebb jelentőségű ellentéteiket is félreteszik s teljes egyetértésben harcolnak azért a politikáért, amelyet a Munkapárt már 1910-ben tervbevetett, majd megvalósításán munkálkodott. A Nemzeti Munkapárt bázisát erősítette a középbirokosok, a dzsentrí és az 1905-ben még „nemzeti ellenállást” játszó tisztviselői kar jelentős része is.

⁷⁷ Az Ujság, 1910. jan. 1.

⁷⁸ Nem térünk itt ki a Khuen-Héderváry-kormány megalakulása s az 1910 júniusi választások közötti időszak eseményeinek részletes ismertetésére, mert csak a fővonalak, elsősorban a Függetlenségi és 48-as Párt jellemzése a célunk.

A magyar uralkodó osztályok tapasztalták már, hogy a kiegyezés feszegetése széles néprétegeket mozgat meg és érezték, hogy ez a Monarchia felbomlásához, a dualizmus gazdasági, társadalmi és politikai rendszerének megszüntetéséhez is vezethet, s mindez számukra beláthatatlan következményekkel járhat. Így születhetett meg 1910 első felében a Nemzeti Munkapárt, Andrássy pártonkívüli csoportja, a Néppárt és az Apponyi és Kossuth Ferenc vezetése alatti függetlenségi pártnak a Nemzeti Munkapárt vezetését jelentő választási szövetsége, amely a Függetlenségi és 48-as Párt ellen irányult.

A magyar uralkodó osztályok 1910-es összefogása idején kezdődött meg a Justh-párt, a szociáldemokrata párt és a burzsoá nemzetiségi pártok egymáshoz való közeledése. A koalíció bomlásával, majd széthullásával s a Nemzeti Munkapárt megalakulásával összefüggő társadalmi mozgás tehát nemcsak az uralkodó osztályok szövetségének megerősödését eredményezte, hanem az e szövetséggel szembenálló társadalmi erők balratolódásának s egymásratalálásának kiinduló pontját is jelentette. A függetlenségi párt 1909-es kettészakadásának s Justh Gyula bátor, a párt jobbszárnyával szemberforduló tevékenységének azért nagy a történelmi jelentősége, mert a pártban levő közép- és kispolgárságot s a vele szoros kapcsolatban álló, főleg vidéki értelmiséget feloldotta a nagybirtokos vezetés befolyása, irányítása alól. Ez tette Justhot „egy bomló korszak bomlasztójává” és hőisévé.⁷⁹ „A nagy magyar kemény és tiszta ember”-t ezért tisztelte a korszak nagy magyar forradalmár költője, Ady Endre.⁸⁰

A függetlenségi párt bomlásával, majd kettészakadásával csökkent a társadalomban a közjogi harc súlya, és ezzel párthuzamosan, fokozatosan a társadalmi kérdések kerültek előtérbe, ami segítette a frontok tisztázódását. A közjogi kérdés háttérbeszorulása segítette az uralkodó osztályokkal szembenálló társadalmi erők szorosabb együttműködésének kialakulását is. A koalíció programárulásával, bázisának csökkenésével lehullott az a közös „48-as” lepel, amely idáig a különböző, gyakran egymással homlokegyenest ellentétes érdekű társadalmi rétegeket s a különböző szemléletű politikai irányzatokat maga alá rejtette. Ez a változás adta meg a talaját a demokratikus erők tömörülésének, ezután kerültek élesebben szembe egymással a reakció és a demokrácia erői. Amíg a korábbi időszakokban a magyar parlamenti élet ütközőpontjai a közjogi kérdések voltak, a koalíció bomlása után az ellentétek csomópontjaivá egyre inkább a társadalmi kérdések váltak. Ez a körülmény, valamint a háború közeledése s a nagybirtokos—nagytőkés szövetség ennek előkészítését szolgáló belpolitikája gyorsította a demokratikus forradalom érlelődését. Ezért nagy a jelentősége a Justh-párt egyes demokratikus programpontjainak s annak a törekvésének, hogy tömörítse az agrár—merkantil szövetséggel szembenálló vagy szembefordítható társadalmi rétegeket. Ebből a talajból, Justhéknek ezekből a törekvéseiből sarjadt, és a későbbi kül- és belpolitikai események hatása alapján formálódott Károlyiék politikai koncepciója. Károlyi Mihály — aki fokozatosan egyre közelebb került Justhékhoz — már a világháború előtt felismerte a német szövetségben rejlő veszélyeket, s ehhez Justhék 1910-es fordulata adta meg az alapindítékot. A társadalmi kérdésekben megnyilvánuló,

⁷⁹ A Justh Gyulának ajánlott, „Vendégség Bottyán vezérnél” c. vers dedikációjából. Ady Endre összes versei. Bpest, Athenaeum é. n.

⁸⁰ A. Á. L. J. cs. I. Justh Gyula halálának hírére Ady Endre 1917. okt. 10-én kelt távirata szövegéből.

illetve jelentkező ellentétek döntő mértékben hozzájárultak a dualizmus válsága elmélyüléséhez. A dualizmus válsága az 1910-es években elsősorban a társadalmi kérdések vonalán futott és Magyarországon a nemzeti kérdés bonyolultsága és főképpen a nemzeti jelszavakkal való visszaélés s a társadalmi ellentétek kiéleződése miatt elsősorban itt bontakozhatott ki. Az 1910-es években az egyes nemzeti követelések koalíciós megcsúfolása után az uralkodó osztályok nép- és nemzetvesztő politikájával szembe forduló Függetlenségi és 48-as Párt számára a frontok tisztázásához a társadalmi ütközőpontok jobb lehetőségeket nyújtottak, mint a néptömegek követeléseiben is — döntően a koalíciók játékának hatására — kissé elhalványuló nemzeti követelések. A függetlenségi párt kettészakadása és következményei tehát létrehozták annak a feltételét, hogy a Justh-párt a polgári átalakulás megoldatlan kérdései síkján bátrabban haladjon előre, és eddigi szövetségesei helyett újakat keressen. Ez az előrehaladás azonban csak a Nemzeti Munkapárt megalakulása után, különösen az 1910 júniusi választásokat követő időszakban gyorsult meg. Az új, demokratikus jellegű, a polgári radikálisokat, a burzsoá nemzetiségi pártokat, a szociáldemokrata pártot magában foglaló pártszövetség kiformalódása is csak 1910 második felében gyorsult meg. Igaz, Justhék már a függetlenségi párt kettészakadása utáni időszakban is érezték a szövetséges szükségességét. De a bennük is élő nacionalista örökség, illetve a párt egy részében levő erős, meggyökeresedett nacionalizmus miatt ekkor még nem jutottak el a nemzetiségekkel való szövetség szükségességének felismeréséhez, s tartózkodtak a munkásosztállyal és parasztsággal való szorosabb kapcsolatok kiépítésétől is. Justh — bár az erőszakos magyarosítás módszereit elítélte — az egységes magyar nemzeti állam védelmének alapján állt, s ebben az időszakban nincs még arra jel, hogy a nemzetiségekkel a „békés együttélés és megértés módozatainak” keresésén túl a velük való kapcsolat kiépítésén munkálkodott volna. Batthyány Tivadar gróf pedig — aki ebben a kérdésben a későbbiek során sem változtatott lényegesen álláspontján — határozottan védte a magyar nacionalista nemzeti-politikát.⁸¹ Justh választási illúzióiból s szövetségkeresési törekvéseiből eredt — amint erre az előzőekben már utaltunk —, hogy 1909 decemberében ismét tárgyalni kezdett a Nemzeti Társaskör egyik vezetőjével, Lukács Lászlóval.

A demokratikus pártszövetség kialakulását nehezítette az a körülmény is, hogy az 1910-es júniusi választásokig Justhék programjának középpontjában az önálló bank felállítása állt, ami elsősorban a közép- és kisburzsoázia gazdasági követelése volt, s csak a Khuen-Héderváry-kormány megalakulása után, akkor is lassan, fokozatosan kezdték zászlajukra írni a demokratikus szabadságjogok jelszavait, a széles néprétegek gazdasági, politikai, társadalmi követeléseit. Ettől kezdve Justhék — bár nem elég következetesen — azon társadalmi rétegek megnyerésére törekedtek, amelyeknek a Nemzeti Munkapárttal lényeges ellentéteik voltak. Ezért az önálló bank követelése mellett egyre nagyobb helyet kapott a párt programjában az általános, egyenlő, titkos választójog, ami a szociáldemokrata párt követeléseinek középpontjában állt, s megvalósítását a paraszt-pártok, a polgári radikálisok és a burzsoá nemzeti-politikai pártok is sürgették. Nagymértékben a magyarországi bonyolult társadalmi viszonyok, továbbá Justhék következetlenségének, gyengeségének következménye volt, hogy a Nemzeti Munkapárt s a Justh-párt között 1910 márciusától kibontakozó választási harcban a demokratikus pártok, szervezetek csak

⁸¹ Magyarország, 1909. szept. 2.

nehezen, vagy egyáltalán nem találtak egymásra. Ennek részben az volt az oka, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt ekkor már igényelte ugyan az uralkodó osztályok erősödő blokkjával szembeforduló vagy szembefordítható társadalmi rétegek támogatását, s ezért a munkásosztály, parasztság, kispolgárság, értelmiség, s a nemzetiségek egyes követeléseit is magáévá tette,⁸² de bízott választási sikerében, s programjának középpontjában — annak ellenére, hogy az általános, egyenlő választójog is egyre jobban előtérbe került — egészen a választásokig elsősorban a közép- és kispolgárság ekkori főkövetelése, az önálló bank 1911-es felállítása állt. Ennek voltak alárendelve egyéb programpontjai is. Justh mondotta zombori beszédében: „Megmondom, miért olyan nagy fontosságú az általános, egyenlő választójog megteremtése. Megpróbáltuk mi Magyarország függetlenségét kivívni az úgynevezett felső tízezerrel, de arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a nagybirtokosok, a nagykereskedők, a nagyiparosok soha nem lehetnek megbízható támaszai a függetlenségi törekvéseknek, mert mindig a mindenkori kormányhatalom táborában találhatók.”⁸³ Justhék tehát az 1910-es választások előkészítése idején a parlamenti képvisellettal nem, vagy csak kis mértékben rendelkező társadalmi rétegek olyan szövetségének kiépítésén fáradoztak, amelyben a Függetlenségi és 48-as Párt kizárólagos hegemoniája érvényesül. Mindez természetesen nehezítette e szövetség megerősödését.⁸⁴

Justh Gyula útja tehát sok töprengésen, számos belső konfliktuson keresztül vezetett, amíg szakított az uralkodó osztályok egyes csoportjaival, de nem volt egy olyan átfogó demokratikus tartalmú függetlenségi programja, amely alkalmas lett volna arra, hogy a széles néptömegeket mozgósítsa az uralkodó osztályok megerősödő szövetségével szemben, s felkészítse őket az elkövetkező nagy változásokra. Lényegében nem elemezte az agrárkérdést, nem vizsgálta a munka és a tőke ellentétét, következményeit sem. Nem látta a vörös jeleket a hadak útján, nem érezte azt, amit Ady világosan látott, hogy készül valami Hunniában. Nem tudta túllépni pártja osztálybázisa szűk érdekeinek kereteit, ezért a magyarországi bonyolult társadalmi ellentétek szövevényében nem tudott eligazodni, az erősödő nemzetközi és hazai viharok forgatagában nem talált a kivezető útra.

1910-ben, amikor a magyar uralkodó osztályok a dualizmus válságának megszüntetését és osztályuralmuk alapjainak megerősítését tűzték ki célul maguk elé, a szociáldemokrata pártnak kellett volna a Nemzeti Munkapárt igazi arcát megmutatnia, tudatosítani az ország népe előtt a megerősödésében

⁸² Justh 1910. máj. 5-i makói beszédében a gazdasági önállóság, az önálló bank felállítása, az általános egyenlő választójog megteremtése mellett a kétéves katonai idő bevezetését, progresszív adórendszert követelt. Emellett a kisbirtokosok, kisiparosok, kiskereskedők érdekében egyes szociálpolitikai intézkedések szükségességéről is beszélt, s az adómentes létminimum megállapítását követelte (Magyarország, 1910. máj. 6.).

⁸³ Magyarország, 1910. márc. 15.

⁸⁴ Ezeknek alapján érthető, hogy a Justh-pártnak először a vele lényegében azonos gazdasági, társadalmi, politikai alapon álló, a függetlenségi pártból 1908-ban kivált balpárttal sikerült szövetséget kötnie. A balpárt 1910. jan. 27-i értekezletén már elhatározta, hogy belép a függetlenségi pártba (Magyarország, 1910. jan. 28). Bozóky Árpád már 1909. dec. 29-én azt írta Justhnak, hogy amikor Kossuthék kiváltak az anyapártból, „én abban az órában megtettem az indítványomat, hogy az egész balpárt” csatlakozzék a Justh-párthoz. Bozóky már ekkor biztosította Justhot, hogy mivel elveik megegyeznek, vele tart (A. Á. L. J. cs. lev. rendezetlen anyag).

rejlő veszélyeket. Elsősorban neki kellett volna a munkásosztály, a parasztság, az értelmiség, közép- és kispolgárság összefogását kikovácsolni, s vezetni harcukat a Nemzeti Munkapárt ellen. A szociáldemokrata párt vezetői azonban nemcsak e feladatokról mondtak le, hanem kezdetben bíztak a Khuen-Héderváry-kormány demagóg választójogi ígéreteiben.

A szociáldemokrata párt vezetői a választási mozgalom nagyobb arányú megindulásáig reménykedtek Khuen-Héderváry demokratikus választójogi ígéreteinek őszinteségében. Ezért támogatták a dualizmus megszilárdítását szolgáló kísérletet, amelynek élén a volt szabadelvűek, a minden demokratikus reformtól — így az általános választójogtól is — féltő fináncetőkések s a velük szoros kapcsolatban álló nagybirtokosok állottak. Khuenben még a párt politikáját több kérdésben bíráló Tarczai Lajos is bízott. „Sokan azt hitték — mondotta Tarczai a kormány pártjának megalakulása után tartott február 21-i népgyűlésen —, hogy a főváros munkássága akadályt fog gördíteni a megalakulás elé. Ez azonban nem történt meg, mert a politikai észszerűség azt diktálta, hogy a pártalakulást ne gátoljuk meg. . . Hogy a koalíció utolsó magja is elpusztuljon.”⁸⁵ A kormány hatalmi állásainak kiépítése idején a szociáldemokrata párt tehát nagy szolgálatot tett Khuennek.

A szociáldemokrata pártnak az 1909—1910-es belpolitikai helyzetben az lett volna a feladata, hogy tömörítse maga körül a koalícióból kiábránduló tömegeket, kapcsolatba lépjen a közép- és kisburzsoáziával a háborúra készülő osztrák és magyar uralkodó osztályokkal szemben. Ezért nemcsak a koalíció s különösképpen nem a koalíció egésze ellen kellett volna felvennie a harcot, hanem a parasztpártokkal, a Függetlenségi és 48-as Párttal, a polgári radikálisokkal, a burzsoá nemzetiségi pártokkal együtt a Khuen-kormány ellen is. E helyett a szociáldemokrata párt vezetői elsősorban az általános választójogi reform koalíciós elsikkasztása s a mandátumszerzés miatt 1910 első hónapjaiban az összes koalíciós politikai párt ellen — a Justh-párt ellen is — tüzelt, s a választójog kiszélesítésével kacérkodó Lukács Lászlót, majd Khuen-Héderváry Károlyt támogatták. A szociáldemokrata párt tehát most sem töltötte be történelmi feladatát, az érlelődő demokratikus forradalom előkészítőjének szerepét. Lemondott az önálló proletárpolitika folytatásáról, hozzájárult ahhoz, hogy a nagytőke és nagybirtok összekovácsolásának feladatát maga elé tűző Khuen-Héderváry-kormánynak sikerült mérsékelni, sőt átmenetileg megállítani azt az erjedést, amely a koalíció bomlásával indult, s ami a demokratikus erők egymáshoz való közeledését, egymásra találását, összefogását jelentette.

A szociáldemokrata pártnak a Khuen-Héderváryval kapcsolatos illúziói akkor kezdtek szétfoszlani, amikor a választások előkészítésére, majd lebonyolítására került sor. Ekkor szakított véglegesen a Khuen-kormánnyal, s általában a választójog kiszélesítését ígérő kormányokat támogató orientációval, s ekkor tért át arra az új politikai irányvonalra, amelyet a kormányokkal szembenálló pártokkal, szervezetekkel való együttműködés jelentett.

A szociáldemokrata párt nyíltan és félreérthetetlenül 1910 áprilisában, akkor fordult szembe a kormánnyal, amikor annak hadállásai már kiépültek, s a néptömegekkel szemben a választási harcban a burkolt, vagy a nyílt terror útjára lépett, amikor Tisza vezérletével a választójog elleni harcot országosan

⁸⁵ Népszava, 1910. febr. 27.

megszervezte.⁸⁶ Ez a szembefordulás és Justhéknek a Nemzeti Munkapárttal, Néppárttal, s Kossuth Ferenc pártjával szemben folytatott választási harca s programjának gazdagodása létrehozta a szociáldemokrata párt s a Függetlenségi és 48-as Párt együttműködésének alapját. Szorosabb kapcsolat azonban csak az 1910 júniusi választások után alakult ki köztük. De a szociáldemokrata párt ekkor is feladta az önálló proletárpolitika folytatását, s elfogadta Justhék irányító szerepét.

A képviselőválasztások lezajlása után a reményeiben csalódott Függetlenségi és 48-as Párt továbbment azon az úton, amelyen a függetlenségi párt kettészakadása után elindult. 1910 júniusa után következetesebben, bátrabban, tudatosabban kereste az uralkodó osztályok megerősödő blokkjával szembenálló társadalmi rétegek szövetségét. Programjának középpontjába most már az általános, egyenlő, titkos választójog s más demokratikus követelések kerültek, és háttérbe szorult az önálló bank 1911-es felállításának jelzava. Ennek részben az volt az oka, hogy a közös bankhoz ragaszkodó Nemzeti Munkapárt választási győzelme irreálissá tette ennek megvalósítását. De nem kizárólag és nem is elsősorban ebből fakadt, hanem döntően a parlamenten kívül álló társadalmi rétegek teljes megnyerésének törekvéséből, a Khuen-kormány megalakulását követő új szövetségi orientációja megerősödésének talajából eredt.

Az 1910-es képviselőválasztások a dualizmus korának utolsó választásai voltak. Az ezek eredményeként létrejött munkapárti parlamenti többség 1918-ig meghatározta a magyar uralkodó osztályok belpolitikáját. Ez a képviselőház a legmerevebben elzárkózott a polgári forradalom megoldatlanul hagyott problémáinak megoldása elől, s a legkülönbözőbb eszközökkel szembeállt a polgári demokratikus s a szocialista átalakulás útját kereső, különösen a világháború idején megizmosodó társadalmi erőkkel. Az 1910-es években a Függetlenségi és 48-as Párt volt az egyetlen politikai parlamenti párt, amely — bár programjának demokratikus és függetlenségi elemei csak lassan, fokozatosan gazdagodtak, bővültek — határozottan és egyre következetesebben szembefordult Tiszáék belpolitikájával, majd külpolitikájával, s e küzdelméhez segítségül hívta a néptömegeket is.

PÖLÖSKEI FERENC

РАСКОЛ ПАРТИИ НЕЗАВИСИМОСТИ И РАСПАД КОАЛИЦИИ (1909 Г.)

Резюме

Рассмотрев внутренние противоречия дуализма, появившиеся после начала XX в. и правительственный кризис венгерских господствующих классов в 1905—1906 гг., статья анализирует обстоятельства захвата власти коалицией и ее внутренние противоречия.

После этого автор показывает признаки кризиса коалиции, решающая причина которого заключилась в углублении кризиса дуализма, но большую роль сыграло в укреплении этих признаков развертывание противоречия между программой, провозглашенной коалицией и ее деятельностью. Борющиеся на деле за национальную независимость и за демократические реформы средняя и мелкая буржуазия, слои интеллигенции и

⁸⁶ „A mai kormány éppen olyan ellensége a népjogok ügyének — írja április elején a Népszava — s a választójog demokratikus megvalósításának, mint aminő a koalíció volt. Ennek a kormánynak embereivel, pártjával, mozgalmával úgy kell elbánni, mint a választójog árulóival, mint az osztályuralom és a kiváltság csatlósáival.” (Népszava, 1910. márc. 27.)

крестьянства, присоединившиеся раньше к самой крупной партии коалиции, к партии независимости, начиная с 1908 г. ищут путь самостоятельности. К этому времени образовалась и т. наз. банковая группа, руководителем которой стал Дьюла Юшт.

Третья глава статьи занимается укреплением банковской группы и первым периодом переговоров с целью создания правительства в 1909 г. Одновременно с переговорами относительно создания правительства выкристаллизовывались те направления, которые стремились к захвату власти при помощи программы разрешения кризиса дуализма. В партии независимости появились два направления. Если интеллигенция, средняя и мелкая буржуазия сплотились вокруг Дьюлы Юшт и Лайоша Холло и боролись за отмену проекта плюрального избирательного права, за осуществление более демократического закона об избирательном праве, за самостоятельный венгерский банк и не были склонны к сотрудничеству с партиями коалиции, стоящими на платформе австро—венгерского соглашения 1867 г., то находящиеся в партии независимости крупные землевладельцы настаивали на общности банка, возражали против расширения избирательного права, и хотя летом 1909 г. они тоже хотели разрешить правительственный кризис путем сохранения единства и под руководством партии независимости, они требовали также сохранения связей с Партией конституции и с Народной партией.

Третье направление разрешения правительственного кризиса и таким образом политического укрепления дуализма было представлено Партией конституции и ее вождем, графом Дьюла Андраши. Главная цель Андраши и его поборников заключилась в том, чтобы создать под руководством Партии конституции правительство, в котором приняли бы участие, наряду с Партией конституции, с Народной партией и с правой фракцией партии независимости также либералы, считавшиеся сами собой не способными к созданию правительства. Это был т. наз. кооперационный план.

Четвертое направление, возникшее в ходе переговоров относительно создания правительства летом 1909 г., означала организация, самостоятельная политика бывших либералов. В этот период — во время развертывания открытого правительственного кризиса коалиции — все большую политическую роль приобрел Национальный клуб.

Наконец, статья рассматривает второй период переговоров с целью создания правительства в 1909 г. и раскол партии независимости. Здесь анализируются условия раскола партии, показывается колебание Ференца Кошута и потом его открытое присоединение к правой партии независимости. Изложив и оценив раскол партии, статья рассматривает состав и характер образующегося против укрепляющегося блока господствующих классов демократического союза партий и связанный с этим период политической деятельности Дьюлы Юшт.

Ф. ПЕЛЕСКЕИ.

LA SCISSON AU SEIN DU PARTI D'INDÉPENDANCE ET LA DÉSAGRÉGATION DE LA COALITION (1909)

Résumé

Après avoir présenté les antagonismes internes du système dualiste surgis après le tournant du siècle et exposé la crise gouvernementale survenue en 1905—1906 dans les rangs des classes dominantes hongroises l'étude soumet à l'analyse les circonstances de l'avènement au pouvoir de la coalition et examine ses désaccords intérieurs.

Ensuite l'auteur présente les symptômes de la crise de la coalition dont il retrouve les raisons décisives dans l'approfondissement de la crise du système dualiste, symptômes qui s'accroissent non en dernier lieu à la suite de la contradiction qui s'est révélée entre le programme professé par la coalition et son activité effective. Les couches moyennes, petites-bourgeoises, intellectuelles et paysannes, qui luttèrent en effet pour l'indépendance nationale et pour les réformes démocratiques, s'étant antérieurement adhérees au parti d'indépendance, le parti le plus considérable de la coalition, cherchaient à partir de 1908 la voie de l'indépendance. C'est à cette époque-là que se forma le groupe nommé «de la Banque» dont le dirigeant était Gyula Justh.

Le III^e chapitre de l'étude est consacré à l'analyse du renforcement de ce groupe et à celle de la première étape des négociations engagées en 1909 en vue de la formation du cabinet. La cristallisation des tendances qui cherchaient à arriver au pouvoir professant le programme de la solution de la crise du dualisme allait de pair avec ces négociations. Deux tendances se présentèrent au sein du parti d'indépendance. Les intellectuels, la

petite bourgeoisie et la bourgeoisie moyenne concentrées autour de la personne de Gyula Justh et de Lajos Holló, luttèrent pour le retrait du plan du vote plural et se refusaient à coopérer avec les partis de la coalition adhérents du compromis de 1867, tandis que les grands propriétaires du parti d'indépendance se tenaient au maintien de la Banque commune Austro-Hongroise s'opposaient à l'élargissement du droit électoral et bien qu'ils considérassent, en été 1909, que la crise gouvernementale n'est à résoudre que par la conservation de l'unité du parti d'indépendance et avec sa direction, ils se prononcèrent en même temps pour le maintien de leurs rapports établis avec les Partis Constitutionnel et Populaire.

La troisième tendance visant à résoudre la crise gouvernementale et à consolider le système dualiste sur le plan politique fut représentée par le Parti Constitutionnel et son dirigeant le comte Gyula Andrássy. Andrássy et ses partisans prétendaient former un gouvernement sous la direction du Parti Constitutionnel, gouvernement qui rassemblerait non seulement les Partis Constitutionnel, Populaire et l'aile droite du parti d'Indépendance, mais les libéraux aussi, qui, à eux seuls ne s'averèrent pas susceptibles à former le cabinet. C'était le plan nommé plan de coopération.

La quatrième tendance que l'on rencontre lors des négociations engagées en été 1909 en connexion avec la formation du cabinet, s'exprima dans l'organisation et dans la politique indépendante pratiquée par les anciens libéraux. A cette époque, période, où la crise gouvernementale s'est ouvertement déclarée, le rôle politique du Cercle National devint de plus en plus important.

L'étude s'achève par l'examen de la seconde étape des négociations en été 1909 concernant la formation du cabinet et par l'analyse de la scission au sein du parti d'indépendance. Cette partie de l'article est consacrée à l'étude des raisons qui se trouvaient à l'origine de la scission survenue dans les rangs du parti, à la description de l'hésitation de Ferenc Kossuth et, en suite, de son ralliement ouvert à l'aile droite du parti d'indépendance. Après avoir exposé et interprété ces événements l'étude s'occupe de la composition et du caractère du bloc démocratique qui a affronté le bloc raffermi des classes dominantes et de l'activité de Gyula Justh déployée à cette époque.

E. PÖLÖSKEI

A RÓMAI HÁRMAS EGYEZMÉNY ÉS A NÉMET KÜLPOLITIKA

A világgazdasági válság esztendei megsokszorozták a vezető tőkés országok erőfeszítéseit új piacok szerzése, új hatalmi csoportosulások kiépítése céljából. Azok az ellentétek, melyek a versaillesi békerendszert kezdettől fogva jellemezték, hatványozott formában jelentkeztek. Az érdekszférákért folytatott közdelemben különösen fontos volt Délkelet-Európa szerepe. A politikai és gazdasági szempontok, a szovjetellenes tömbalakítás és a dunavölgyi hegemonia megszerzése a kontinens három vezető tőkés hatalmát, Franciaországot, Olaszországot és Németországot egyaránt arra ösztönözték, hogy tetszetős terveket dolgozzanak ki a Dunavölgy gazdasági problémáinak megoldására. A súlyos túltermelési válság — kétségtelen — alapjában rendítette meg a délkelet-európai tőkés országokat és a gazdasági összeomlás Európa eme — a Szovjetunióval határos — területén az osztályellentétek rendkívüli kiéleződésével járt együtt, s forradalmi válsággal fenyegetett. A délkelet-európai országok gazdasági problémái tehát nem csupán az illető országok belső ügyét képezték, hanem az egész tőkés világ figyelmét magukra vonták. Már 1930-ban megindultak a tanácskozások, miként lehetne ezen, zömmel agrárjellegű országok külkereskedelmi és fizetési problémáit megoldani, hogy ezzel az egész tőkés rendnek nagyobb stabilitást biztosítsanak ezen országokban. Gazdaságilag — tekintettel arra, hogy a válság itt csak később érezte hatását — és politikailag egyaránt Franciaország volt ebben az időszakban a kontinens legerősebb hatalma. Nem tekinthető véletlennek tehát, hogy éppen francia politikus tollából született meg az első javaslat Délkelet-Európa újjärendezésére. Tardieu terve, mely egy dunablokk keretében a Kisantant országai mellett Ausztriát és Magyarországot is francia befolyás alá vonta volna, csak szovjetellenes vonatkozásaiban nyerhette volna meg a többi nagyhatalom támogatását. Sokkal fontosabb volt számukra a délkelet-európai hegemonia, semhogy tétlenül nézhették volna, miként terjeszti ki befolyását erre a területre a francia imperializmus. Ilyen körülmények között a nagyhatalmak megbeszélésein Anglia közömbösen, Németország és Olaszország viszont nyílt ellenszenvvel fogadta a francia javaslatot és utasította el azt. Tagadhatatlanul megkönnyítette állásfoglalásukat, hogy az érdekelt kisországok közül Magyarország is nyíltan ellenezte a Tardieu-tervet, attól tartván, hogy a franciákkal és a Kisantanttal való együttműködésnek legfőbb külpolitikai célkitűzésük, Trianon revíziójának feláldozása lenne az ára.

A Tardieu-terv elvetése azonban nyitva hagyta a problémát, melyik nagyhatalom szerzi meg a gazdasági hegemoniát a dunavölgyi államok felett. Ez a kérdés bizonyos mértékig még a francia befolyás alatt álló Kisantant országainál is nyitva állt, különösen a Kisantant gazdaságilag gyengébb orszá-

gai — Románia és Jugoszlávia — esetében. Még kevésbé volt eldöntött probléma Magyarország és Ausztria gazdasági orientációja, annál is inkább, mivel az osztrák—német vámunió kísérlete a nyugati hatalmak ellenkezése folytán 1931-ben szintúgy meghíúsult. Ha Franciaország a Kisantantra támaszkodhatott dunavölgyi terveiben, úgy mind a német, mind az olasz kormány előtt nyilvánvaló volt, hogy Magyarországon és Ausztriában kell keresniök dunavölgyi politikájuk gazdasági és politikai támaszát.

A két tőkés nagyhatalom tehát már 1931-től élénk versengésbe kezdett, melyikük tudja minél szorosabban gazdasági és politikai érdekszférájába bevonni ezeket az országokat. Különösen éles formákat öltött ez a harc, intenzívvé vált ez a küzdelem 1933 után, midőn a németországi fasizmus uralomra jutásával a német imperializmus legagresszívabb erői egyre nyíltabban érvényre juttathatták gazdasági és politikai elképzeléseiket.

Tanulmányunk a magyar, illetőleg a német és az angol külügyminisztérium irataira támaszkodva kívánja a küzdelem menetét 1934 közepéig, elsősorban Magyarország vonatkozásában megmutatni.

*

Olaszország — bár politikai helyzete a 30-as évek elején kedvezőbb volt Németországnál és nemzetközi befolyása pillanatnyilag szintén nagyobbak volt tekinthető — gazdasági gyengesége folytán hajlott a német imperializmussal való megegyezés s bizonyos együttműködés felé. Így 1932 végén szinte egyidőben azzal, hogy tervet dolgoznak ki a Dunavölgy gazdasági problémái megoldására, a német külügyminisztériumhoz is eljuttatják Mussolini javaslatát alapján a francia befolyás visszaszorítását célzó német—olasz dunavölgyi együttműködésre vonatkozóan. Az 1932. december 9-i javaslat azonban vajmi kevés megértésre talált a német kormány illetékeseinél. Lehet, hogy a német uralkodó osztály súlyos belpolitikai válsága nem tette lehetővé e külpolitikai kérdésben a határozott állásfoglalást, elképzelhető az is, hogy nem akarták magukat ekkor még Franciaországgal szemben Olaszországhoz kötni. Tény, hogy a német kormány nevében Neurath külügyminiszter 1933. január 5-én — alig pár héttel Hitler hatalomra jutása előtt — elutasító választ adott.¹ Hassel római német nagykövet érdeklődésére február 7-én Neurath újra leszögezi, hogy nem kívának formális szerződésre lépni az olaszokkal, bár — az elutasítást enyhítendő — hosszát teszi, hogy az együttműködésnek fennáll a lehetősége. Utasítja a követet, hangsúlyozza Mussolininek: „nincs szándékunkban semmiféle politikai szövetségre lépni, valamiféle *speciális* politikai kapcsolatot létesíteni a Dunavölgy országaiival.”² Ennek megfelelően semmiféle *Drang nach Südosten* politikáról nem lehet szó.”³ Céljuk — mutatott rá — csupán a Kisantant széttörése, s ebben teljesen egyezik az olasz elképzelésekkel.

Az olasz külpolitika vezetőit aligha nyugtatták meg Neurath ígéretései. Nem nyugtatták meg akkor sem, ha nem is volt tudomásuk arról, hogy ugyan-

¹ Documents on German Foreign Policy (A továbbiakban: Doc. on Germ. For. Pol.). Series C. Volume I. 29.

² Hassel maga is a következőket írta az iratra: „Not even with Austria?”

³ Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 29. „We do not have in mind any political association or establishing political relations on any *special* kind with the countries of the Danube Basin. There, can therefore be no idea of any political expansion toward the Southeast.”

ezen a napon Magyarország berlini követe, Kánya Kálmán kihallgatásra jelentkezett Hitlernél, hogy átnyújtsa Gömbös — Mussolini elsőszámú délkelet-európai szövetségésének — személyes üzenetét. A magyar miniszterelnök üzenete a régi eszmei közösségre és együttműködésre hivatkozva gratulál Hitler hatalomrajutásához és javasolja a legszorosabb politikai és gazdasági együttműködést.⁴

A magyar kormány természetesen tisztában volt avval, hogy a német és olasz érdekek korántsem tekinthetők azonosnak és mindenekelőtt Ausztria — ahol Hitler hatalomra jutása után a náci mozgalom rendkívül mértékben megerősödött és a Dollfuss-kormány megdöntésére törekedett — jövőbeni sorsát illetően már nyílt ellentétek mutatkoznak. Talán evvel magyarázható, hogy közvetíteni igyekeztek a két fasiszta nagyhatalom között. Mindenekelőtt Ausztria kérdésében szerették volna, ha a két fasiszta nagyhatalom közös platformot alakít ki.

A 30-as évek elején Ausztriában rendkívül kiéleződött a belpolitikai helyzet. Az osztrák burzsoázia tartott a munkásmozgalomtól annak ellenére, hogy annak irányítása elsősorban a jobboldali szociáldemokraták kezében volt. A burzsoázia, hogy urrá legyen a gazdasági válság által nyomorba döntött tömegek célkitűzésein, a belpolitikai elnyomást fokozta, igyekezett a munkásmozgalmat felszámolni. Erejüket — nem utolsó sorban éppen a munkásmozgalmmal szemben — azon az úton is gyarapítani kívánták, hogy a gazdaságilag és politikailag gyenge államhatalmat egy imperialista nagyhatalom közvetlen védnöksége alá helyezték. Ezért merült fel már 1931-ben a német—osztrák vámunió terve. A terv valóráváltását azonban a dunavölgyi befolyását féltő francia politika az Anschlusst tiltó saint germani békeszerződésre hivatkozva meghiusította. Ettől kezdve az osztrák burzsoáziában az az irányzat kerekedett felül — s ezt képviselte Dollfuss —, mely a bel- és külpolitikát egyaránt az olasz fasizmushoz kívánta igazítani. Természetesen a német nagytöke nem kívánt belenyugodni, hogy egyszerűen kiűzzék őt az osztrák paradicsomból, így mihelyt valamelyest urrá tudott lenni belpolitikai nehézségein, felvette a harcot Ausztriának a német érdekszférába történő betagozásáért, az olasz befolyás visszaszorításáért. Midőn 1933-ban komoly német támogatással megerősödött az osztrák náci mozgalom, ez szükségszerűen az olasz fasizmus helyett a náci Németország „életterébe” kívánta Ausztriát besorolni, A magyar diplomaták és államférfiak tehát, mikor rendkívül nagy aktivitást fejtettek ki 1933 tavaszán a fasiszta Németországgal való kapcsolatok kiépítése terén, egyben felvetették, nem volna-e lehetséges Ausztria kérdésében kompromisszumos meg egyezésre jutni, olyan formán, hogy Ausztria mind az olasz, mind a német érdekszférához tartozzék. Bethlen volt miniszterelnök, a magyar politikai élet legnagyobb tekintélye 1933 márciusában felolvasókörtutatot tartott Németországban, s ez alkalommal Hitlerrel, Papennel s Neurath külügyminiszterrel, valamint Blomberg hadügyminiszterrel is tárgyalt. A tárgyalások során a magyar—német politikai együttműködés, a magyar revíziós igények támogatásának kérdése mellett, elsősorban Ausztriáról esett szó.⁵ Evvel egyidőben Kánya külügyminiszter — akit mint volt berlini követet igen szoros szálak

⁴ A beszélgetésről készült feljegyzés, megtalálható: Deutsches Zentral Archiv Potsdam Auswärtiges Amt II. 40834/3. Gömbös üzenetét közli a Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 34—35, valamint lásd még OL. Küm. Pol. 158. cs. 21. t. 30/1933.

⁵ O. L. Küm. Res. Pol. 50 cs. 20. t. 148/1933.

fűzték Papenhez — az alkancellárnak írt sürgetve a nácik és a keresztény-szocialisták (Dollfuss) megegyezését s egységes fellépését a baloldallal szemben Ausztriában.⁶ 1934. március 15-én pedig Gömbös fordul szóbeli üzenettel Hitlerhez és hasonlóan kéri, hogy a baloldali veszélyre való tekintettel ne támadják a Dollfuss-kormányt, mely ekkor már számos intézkedést hozott a munkásosztályi pártjai ellen és működjenek vele együtt az osztrák fasiszta diktatúra megszilárdítása céljából.⁷

Kánya római látogatása során is hasonló hírokat pengetett. Hassel német nagykövetnek kijelentette, hogy Mussolini is hajlandó a németekkel az együttműködésre és a német, olasz, osztrák és magyar szövetség keretében kívánja a Dunavölgy kérdéseinek rendezését.⁸

A német külpolitika, mely nem osztozkodást, hanem hegemoniát kívánt, hamar felismerte, hogy a magyar mezőgazdaság nehézségei, méginkább a revíziós külpolitika folytán az olasz—osztrák—magyar hármashól elsősorban Magyarországot tudja célkitűzései megvalósítására felhasználni, és azt tekintette délkelet-európai expanziós politikája bázisának. Magyarország megnyerése, az itteni olasz befolyás visszaszorítása a délkelet-európai német törekvések első feladatát képezte tehát, annál is inkább, mivel világos volt, hogy az olasz—osztrák—magyar együttműködés gyengítése egyben az Anschluss útjait is egyengeti.

Ezt a felfogást tükrözte a Hitler-kormány 1933. április 7-i minisztertanácsa is. Itt a külpolitikai célkitűzéseket leszögezve, megállapítják: Olaszországgal jó viszonyra kell törekedni. Magyarországgal a fennálló, jó politikai kapcsolatokat az agrárexport problémáinak rendezésével kell elmélyíteni. Ausztriát gyengíteni kell és elsősorban meg kell akadályozni, hogy más politikai csoportosulásokhoz csatlakozzék.⁹

Ami ennek a politikának a magyar vonatkozásait illeti, a kezdeményező lépéseket sem kellett a németeknek megtenniük. Április 22-én Gömbös ismét levelet intézett Hitlerhez. Elsősorban a függőben levő gazdasági kérdések rendezése tekinthető sürgősnek — szögezi le levelében a magyar miniszterelnök. „Ezért sürgősen arra kérem a német kormányt, határozza el, hogy az agrárexport kérdésében segítségünkre siet. Meg vagyok győződve arról, hogy Nagyméltóságod erős elhatározása urrá lesz ezen a kérdésen is, annál is inkább, mivel tudom, hogy Nagyméltóságod elvei egyeznek az enyéimmel a tekintetben, hogy külpolitika és gazdaságpolitika azonos kell legyen.” „Mivel a mezőgazdasági kivitel számomra nem csupán gazdasági kérdés, hanem politikai megfontolásé is, mert nagymértékben erősítené politikai vonalamat, ha német részről megértésre talnánk. . . remélem, hogy mi, fajvédő bajtársak, akik ugyanazt a világnézetet valljuk, gazdasági téren is megértjük és kölcsönösen támogatni fogjuk egymást. . .”¹⁰

⁶ Uo. 178/1933.

⁷ Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 169. A német külügyminisztérium II. osztálya vezetőjének (Gerhard Köpke) feljegyzése, valamint Gömbös üzenetének szövege; lásd még OL. Küm. Res. Pol. 50. cs. 20. t. 941/1933.

⁸ Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 183.

⁹ Uo. C. I. 256.

¹⁰ Gömbös német nyelvű levelének másolata megtalálható mind a magyar mind a német külügyminisztérium anyagában, O. L. Küm. Pol. 158. cs. 21. t. 06/1933, DZA Potsdam Auswärtiges Amt Abt. II. 41283, közli továbbá Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 327. „I should therefore like request urgently that the German Government decide to help us in questions of agricultural exports. I am convinced that Your

Hitler válasza kedvező volt. Ő is hangsúlyozta a politikai egyetértés fontosságát, sőt utalva ugyan ennek nehézségeire, gazdasági engedményeket is kilátásba helyezett.¹¹

A német—magyar politikai közeledés következő lépése Gömbös meglepetésszerű németországi látogatása volt. Gömbös Daitznak, a náci párt külkereskedelmi osztályvezetőjének budapesti látogatása során vetette fel németországi útjának gondolatát.¹² Pár héttel később a terv realizálódott. A találkozó természetesen nagy figyelmet szentelt a két ország közvetlen kapcsolatai mellett az Olaszországgal és Ausztriával kapcsolatos kérdéseknek. Hitler előtt világossá vált, hogy az olasz—osztrák—magyar együttműködés egyáltalán nem szilárd, s ami a magyar külpolitikát illeti, bár nem foglal az Anschluss mellett állást, gyakorlatilag a kompromisszum útját keresi. Gömbös ugyanis felajánlotta jószolgálatait Mussolininek és Dollfussnak, hangoztatva, hogy a magyar politika nem kíván kevésbé építeni Németországra, mint Olaszországra.¹³

Nem lehet kétséges, hogy Gömbös állásfoglalása nagymértékben megerősíthette a német külpolitikát abban a nézetében, hogy Magyarországot nem kell az olasz külpolitika szilárd támaszának tekinteni és dunavölgyi elképzeléseik megvalósításában a magyar külpolitikában nagy támaszra lelhetnek.

Magyarország szövetségeseinek táborában korántsem keltett örömet Gömbös németországi útja. Egy angol jelentés szerint: „Dollfuss rendkívül fel volt háborodva Gömbösnek Hitlernél tett látogatása miatt, melyet úgy tekint, mintha a hátába tört döftek volna. Ténylegesen azt gyanítja, hogy Gömbös megegyezett Hitlerrel és beleegyezését adta Ausztria bekebelezésébe, amennyiben Burgenlandot Magyarországhoz csatolják.”¹⁴ Széchenyi londoni követ szerint a Gömbös—Hitler találkozó után az osztrák külügyminisztérium vezetői kijelentették: „Ausztria már nem bízhatik Magyarországból úgy mint eddig.”¹⁵

Bár az olasz politikai körök talán nem helytelenítették oly élesen a Gömbös—Hitler találkozót, a hír itt is igen vegyes érzelmeket keltett. Hangsúlyozták ugyan a kontaktus megteremtésének fontosságát, de ugyanakkor kiemelték azon nézetüket is, hogy a megbeszélés nem vitte előbbre a megoldatlan problémákat. Valójában az olasz külpolitikát — és személy szerint Mussolinit — felettébb aggasztotta a német—magyar közeledés. Feltehető, hogy korábban is foglalkoztak az olasz—osztrák—magyar szövetség megszilárdításának gondola-

Excellency's strong determination will prevail also in this question the more so since I know that Your Excellency's principles are in agreement with mine to the effect namely, that political and economic policies must if possible be the same. Since the question of agricultural exports is to me not only an economic question but a question of political considerations and since it would strengthen my political course it were understood by the German side . . . in the hope that we who are old racial nationalist comrades holding the same Weltanschauung will also understand one another in the economic sphere and support each other . . .”

¹¹ Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 358.

¹² Uo. 512.

¹³ Uo. 580, 586, 589.

¹⁴ Doc. on Brit. For. Pol. Second Series. Vol. V. 397. „Dr. Dollfuss very angry with General Gömbös for having paid his visit to Hitler which he considers to have been a stab in the back to himself. In fact what he suspects is that Gömbös has come to some arrangement with Hitler whereby he has acquiesced in the absorption of Austria into Germany in the return for the retrocession of the Burgenland to Hungary”

¹⁵ O. L. Küm Res. Pol. 50. cs. 20. t. 296/1933.

tával. Mussolini 1933. július 1-én Gömböshöz intézett levele azonban egyértelműen bizonyítja, hogy a gondolat realizálásának szükségességét éppen Gömbös németországi látogatása váltotta ki.

Mussolini először Gömbös korábbi levelére válaszol, melyben a magyar miniszterelnök Hitlernél tett látogatását indokolta meg. „Ha jól értelmezem gondolatát — hangzik Mussolini levele —, Nagyméltóságod berlini utazása, melyet valamely Magyarországra nézve előnyös gazdasági egyezmény megkötése és a náci mozgalom ereje tartósságának megítélhetése céljából tett, nem módosítja a Közép-Európa megszervezésére vonatkozó, Nagyméltóságoddal egyetértésben megállapított irányvonalat.

Marad tehát mint a dunai Európa minden további fejlődésének magja és kiindulási pontja: egy szorosabb együttműködés Ausztria és Magyarország között.”¹⁶ Ezekután Dollfuss szerepének fontosságát hangsúlyozva kéri, hogy Magyarország is támogassa az osztrák kancellárt, majd rátér mondanivalója lényegére: „... elérkezett az ideje annak, hogy a tempót meggyorsítsuk. Jelenleg... Közép-Kelleteurópa megszervezése szempontjából kétségtelenül¹⁷ kétnyes stádiumba jutottunk. Azok a pozíciók, melyek a legközelebbi időben el lesznek foglalva, valószínűleg döntő és hosszú időre kiható befolyással lesznek Európa ezen része eseménycincék jövő fejlesztésére.

Ennélfogva szükséges volna haladéktalanul hozzáfogni az általunk megállapított akció első etapjának megvalósításához, mely egy szorosabb együttműködés (megállapodás)¹⁸ Ausztria és Magyarország között, mind gazdasági, mind politikai téren.”¹⁹ Mussolini nézete szerint a következő lépés lenne, ennek az együttműködésnek mindhárom országra való kiterjesztése.

Gömbös természetesen tisztában volt németországi utazása kedvezőtlen olasz visszhangjával. S tekintettel arra, hogy a magyar külpolitikát nem óhajtottta egyedül és kizárólag a német székérhez kötni — egyébként is ebben az időben még a német fasizmus nem szilárdult meg, s Olaszország nemzetközi befolyása összehasonlíthatatlanul nagyobb volt — sietve igyekezett az Olaszországhoz valamint Ausztriához fűződő szálakat ismét megerősíteni. Pár nappal Hitlerrel való találkozásja után sietve leszögezte a felsőházban, hogy a magyar külpolitika továbbra is elsősorban Olaszországra alapozódik. Nem sokkal ezután, július 6-án hasonló szellemben válaszolt Mussolini július elsejei levelére is. Hangsúlyozta, hogy egyetért az olasz kormányfővel a tekintetben is, hogy meg kell gyorsítani a Dunavölgy rendezésének tempóját. Bár korábbi álláspontját nem változtatta, de „nézetem szerint — írja — az Ausztriával való barátság mellett Németországban is ápolni kell a barátságot fontos gazdasági és politikai okokból, s különös tekintettel a Csehszlovákiával szembeni pozíciókra.” Befejezésül Gömbös leszögezte, hogy ez nem áll Olaszország érdekében ellentétben, annál kevésbé, mivel „az olasz—osztrák—magyar együttműködés terén hajlandó esetleges vámunió lehetőségéről is tárgyalásokat indítani”.²⁰

¹⁶ Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 615.

¹⁷ Az Orsz. Levéltárban található magyar fordításból ez a szó hiányzik. Az olasz szövegű eredeti példányban a mondat így hangzik: „Siamo attraversando un momento di estrema delicatezza nei riguardi della sistemazione dell'Europa centro-orientale.”

¹⁸ stritto accordo.

¹⁹ Mussolini olasz nyelvű levele, valamint a levél fordítása megtalálható: O.L. M. E. Gömbös-iratok.

²⁰ O. L. Küm. Res. Pol. 50. cs. 20. t. 343/1933.

Az aggodó olasz és osztrák kormányférfiak megnyugtató céljából, a magyar külpolitika olasz orientációjának fenntartását bizonyítandó, ezt követően Gömbös Bécsben, majd Rómában tett sürgős látogatást. Aligha lehet kétséges, hogy a látogatás célját a kimagyarázkodás mellett Mussolini javaslataival kapcsolatos állásfoglalás képezte.

Július 9-én Bécsben Dollfuss-szal tárgyalt, melynek során a közös politikával kapcsolatos szóbeli megállapodásban az alábbi alapelveket szögezték le: 1. Olaszországgal való barátság, mint alapbázis. 2. Közös törekvés Németországgal való barátságos viszony kialakítására. 3. Közös védekezés a kisantant hegemónisztikus törekvéseivel szemben.²¹

Alig két héttel később Rómába Mussolinihez vezetett a magyar miniszterelnök útja. Július 25. és 28. között tartózkodott Rómában Gömbös és Kánya, melynek során 26-án és 27-én voltak a hivatalos megbeszélések. Az első rapon Gömbös a magyar revíziós követeléseket hangsúlyozta, melyre válaszképp Mussolini hangsúlyozva, hogy nem zárkózik el a németekkel való együttműködéstől, az olasz—francia viszony alakulásáról tájékoztatta a magyar kormányfőt. Az olasz—francia viszony alakulása azért volt fontos a magyar külpolitika számára, mert a két ország közötti ellentétek nemcsak a Földközi tenger térségében s Afrikában, hanem a Dunavölgyében is érvényesültek. A magyar külpolitika éppen a francia befolyás alatt álló Kisantanttal szemben igényelte az olasz támogatást, az olaszok viszont éppen a francia befolyás visszaszorítása céljából igyekeztek Magyarországra s Ausztriára támaszkodni. Az olasz vezetés alatt kijegecesedő blokk tehát kimondottan Kisantant ellenes éllel alakult, s így szembenállt természetesen a francia külpolitika dunavölgyi törekvéseivel is.

A továbbiakban Gömbös és Mussolini elvileg egyetértésre jutott az olasz—magyar—osztrák gazdasági együttműködés szükségességét illetően, majd a magyar miniszterelnök sietett biztosítani Mussolinit: „Ő nem fog visszariadni attól, hogy egy a fascizmushoz hasonló regimet vezessen be Magyarországon.”

A második napon előbb az osztrák—magyar politikai viszony, majd az olasz—magyar gazdasági kapcsolatok kérdése képezte a megbeszélés tárgyát.²²

A világ politikai közvéleménye és elsősorban a délkelet-európai problémák iránt érdeklődő nagyhatalmak élénk érdeklődéssel kísérték a római tárgyalásokat. Érthető okokból különösen a Wilhelmstrassen szerettek volna minél többet tudni a megbeszélések eredményeiről.

A római találkozóról Hassel nagykövet több jelentése számol be. Először Kányával való beszélgetés alapján ismerteti a tárgyalást. Kánya nem titkolta, hogy a megbeszélést a német—olasz viszony, illetve Magyarországnak a két országhoz fűződő kapcsolatai tették szükségessé.²³ Hangsúlyozta, hogy miután megegyeztek Mussolinivel abban, hogy Olaszország továbbra sem kíván a Dunavölgyében a Kisantanttal együttműködni,²⁴ felvetették Ausztriára vonatkozó kompromisszumos javaslataikat: „... vajon nem lehetséges-e közeledés azon az alapon, hogy Németország elismeri Ausztria függetlenségét és lemond az Anchlussról, az esetben, ha az osztrák nemzeti szocialisták Berlintől

²¹ O. L. Küm. Res. Pol. 50. cs. 20. t. 343/1933. Feljegyzés Gömbös és Dollfuss 1933 júliusi szóbeli megállapodásáról.

²² O. L. Küm. Res. Pol. 51. cs. 23. t. 353/1933. A júl. 26. és 27-i megbeszélések rövid összefoglalója.

²³ Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 691.

²⁴ Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 691. Hassel 1933. júl. 28-i jelentése.

függetlenül lesznek szervezve, azaz egy koalíció jön létre a keresztényszocialisták és a nemzeti szocialisták között a marxizmus ellen.”

Német politikai körök nagy érdeklődést tanúsítottak Gömbös és Mussolini tárgyalásai iránt. Kérdéses volt ugyanis, melyik álláspont érvényesül inkább: Gömbösé, aki a német—olasz együttműködést kívánta mindenek elé helyezni, vagy Mussolinié, akitől ugyan nem állt távol az együttműködés gondolata, de az adott helyzetben nagyon is súlyt helyezett az Anschluss megakadályozására, valamint Olaszország dunavölgyi pozícióinak megőrzésére, sőt erősítésére. A német diplomaták által a tárgyalásokról szerzett értesülések arra engedték a német külügyminisztériumot következtetni, hogy valamiféle kompromisszum alakult ki a két felfogás között. Hassel nagykövet jelentése szerint báró Aloisi, az olasz külügyminisztérium kabinetfőnöke a következőkben foglalta össze számára a megállapodásokat: „1. Nincs Habsburg-restauráció; 2. Ausztria és Magyarország között a perszonálunió semmiféle formája nem jön létre; 3. olasz—magyar együttműködés a négyhatalmi egyezmény szellemében;²⁵ 4. a leszerelési program végrehajtása a négyhatalmi egyezmény szellemében; 5. az olasz—magyar kereskedelmi kapcsolatok elmélyítése a semmeringi egyezmény kereteiben.”²⁶

Pár nappal később keletkezett jelentésében Hassel már tovább megy, leszögezve: Aloisi báró közlése nyilván a nagyközönség számára készült. Bizalmas értesülései szerint az első, a második és az ötödik pont ténylegesen bennefoglaltatik a megállapodásban, melynek további pontjai azonban értesülése szerint a következőképpen hangzanak: „4. Általános megegyezés Olaszország és Magyarország, illetve Németország között. Közlebbi leírás nélkül, mind politikai, mind gazdasági vonatkozásban; 5. Róma és Budapest együtt dolgoznak a Bécs és Berlin közti jóviszony megteremtése érdekében; 6. Olaszország és Magyarország egyetért az Anschluss ellenzésében.”²⁷

Hassel értesülései többé kevésbé pontosak voltak. A magyar külügyminisztériumban található titkos — Gömbös és Mussolini által aláírt — olasz nyelvű jegyzőkönyv az alábbi öt pontban összegezi a tárgyaláson kialakult egyetértést.²⁸

²⁵ A négyhatalmi egyezményt 1933 júliusában fogadta el Olaszország, Franciaország, Németország és Nagybritannia.

²⁶ Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 701. Hassel júl. 30-i jelentése. „1. No Hapsburg restauration; 2 no Austro-Hungarian personal union of another kind; 3. Italo-Hungarian cooperation in the spirit of the Four Power Pact; 4. Consideration of the disarmament program in the spirit of the Four Power Pact; 5. Continuation of Italo-Hungarian economic cooperation within the frame work of the Semmering agreement.”

²⁷ Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 703. Hassel aug. 3-i jelentését kivonatolva lábjegyzetben közlik. „4. General agreements of Italy and Hungary with Germany without closer description, therefore both political and economic; 5. Rome and Budapest to work together for a relaxation of tension between Berlin and Vienna; 6. Italy and Hungary stand together in opposition to Anschluss.”

²⁸ OL. Küm. Res. Pol. 51. cs. 23. t. 253/1933.

„1. Riavvicinamento sempre più intimo fra Austria e l'Ungheria, ma niente «unione personale» tra i due Paesi e nessuna restaurazione absburgica.

2. Italia ed Ungheria sono sempre disposti a realizzare una unione doganale Roma—Vienna—Budapest, o, in mancanza di ciò ad attivare sempre più loro relazioni economiche attraverso l'integrazione e la dilatazione degli Accordi del Semmering.

3. Italia ed Ungheria intendano praticare una politica di amicizia colla Germania, tanto più facile se si determinerà una „distensione” fra Germania ed Austria.

- „1. Egyre szorosabb közeledés Ausztria és Magyarország között, de semmiféle »personálunió« a két ország között és semmiféle Habsburg restauráció.
2. Olaszország és Magyarország mindig készek Róma—Bécs—Budapest közti vámunió létrehozására, avagy annak elmaradása esetén tovább mélyíteni a köztük levő gazdasági kapcsolatokat a semmeringi egyezmény²⁹ kiegészítése és kiterjesztése útján.
3. Olaszország és Magyarország barátságos viszony kialakítására törekedik Németországgal, mivel inkább enyhülés mutatkozik Németország és Ausztria között. Mind olasz mind magyar érdek, hogy Németország és Ausztria között a viszony ismét normálissá váljék, természetesen az osztrák állam függetlenségének tekintetbevétele és megőrzése révén, valamint azért, hogy német részről lemondanak az osztrák belügyekbe való beavatkozásról.
4. Ami a Kisantantot illeti, Olaszország és Magyarország egyetértenek abban, hogy visszautasítják egy kiterjedt rendszeres gazdasági együttműködést célzó tervet, mely csak az öt dunai országot foglalná magában, melyet a Kisantant azért javasolt, hogy elzárkózzék minden revíziós kísérlettel szemben.
5. Ami a négyhatalmi egyezményt illeti, ez Magyarország előnyére válhat mindenekelőtt azért, hogy érdeklődési körébe vona a leszerelés megoldatlan kérdését, melyben Magyarország közvetlen érdekelt s alkalmas időben a szerződések revíziójának kérdését, amely pedig, amennyire Magyarországot illeti, továbbra is az olasz külpolitika alapvető irányelvei közé tartozik.”

A német követ tehát nagyjából helyesen értesült az egyezmény pontjairól, s tekintettel arra, hogy Hassel a német-olasz megegyezést a német külpolitika egyik postulatumának tekintette, sietett is a megállapodásokból levonni a következtetéseket. Hangsúlyozta, hogy jelenleg éppen Franciaország visszaszorítása és ellensúlyozása céljából Olaszországgal együtt kell Hitlernek politikát folytatnia Délkelet-Európában és kérte, tegye a német politika magáévá Mussolini korábbi javaslatát a német—olasz érdekszféra felosztására Délkelet-Európában. Véleménye szerint a német—olasz kooperáció a következő alapelveken nyugodhatna:

„1. A délkelet-európai agrárországok közül elsősorban Magyarország és Bulgária segítő;

E nell'interesse italo-magiaro che le relazioni fra Germania ed Austria ritornano normali, beninteso col rispetto e la salvaguardia dell'indipendenza dello Stato austriaco e con la rinuncia effettiva da parte tedesca ad intervenire nella politica interna austriaca.

4. Per quanto concerne la Piccola Intesa, l'Italia e l'Ungheria sono d'accordo nel respingere i piani di una vasta, coordinata collaborazione economica, limitata ai cinque Stati danubiani, terreno questo che la Piccola Intesa ha scelto per seppellire ogni tentativo di revisione.

5. Per quanto concerne il Patto a quattro esso sarà di vantaggio all'Ungheria perché rientra anzitutto nel suo ambito l'ancora insoluto problema del disarmo al quale l'Ungheria ha un diretto interesse, e in un secondo tempo quello della revisione dei trattati, revisione che per quanto soprattutto riguarda l'Ungheria resta sempre una delle direttive programmatiche fondamentali della politica estera italiana.”

²⁹ A semmeringi egyezményben kölcsönös gazdasági kedvezményeket biztosítottak egymásnak, speciális pénzügyi eljárások segítségével.

2. tárgyalási partnerként sem Németország, sem Olaszország nem fogad el valamiféle blokkot, s különösen nem az ún. Kisantantot;

3. Németország és Olaszország számára a Tardieu-terv vagy valamiféle hasonló szervezet nem jöhet számításba.”

További alapelveként abban állapodhatnak meg, hangzik Hassel javaslatának negyedik és ötödik pontja, hogy kölcsönösen tájékoztatják egymást az itt folytatott kereskedelempolitikáról, valamint gazdasági tevékenységről.³⁰

Bár Hassel továbbra is sürgeti az általa javasolt politika folytatását — így augusztus 8-i jelentésében Mussolinivel folytatott beszélgetéséről számolván be, leszögezi, hogy az olasz—osztrák—magyar gazdasági megállapodások jelentősebbek, mint amilyenek kezdetben látszottak³¹ —, a német kormány ezt továbbra sem látszott hajlandónak megáévvá tenni. Ausztria felé tovább folytatták nyíltan agresszív, az Anschlusra törő politikájukat³² és ezen az sem változtatott, hogy Mussolini augusztusban találkozáván Dollfuss-szal, ismét állást foglalt a független Ausztria érdekében.³³

Magyarország esetében viszont Hitlerék a gazdasági és politikai kapcsolatok elmélyítésére törekedtek részben azért, mert a francia befolyás alatt álló Kisantanttal szemben érdekükben állt a magyar külpolitikát erősíteni, egyben azonban abban is reménykedtek, hogy ezáltal az olasz befolyást ellensúlyozni tudják és egy olasz—osztrák—magyar megegyezésnek elejét vehetik vagy legalábbis csökkenthetik jelentőségét.

Ez a törekvés nagymértékben találkozott a magyar külpolitika elképzelésével is. A magyar uralkodó osztály, bármily nagyra értékelte az olasz szövetséget, sohasem tekintette Olaszországot olyan erőnek, mely egymaga képes a versaillesi rendszer széttorésására. Ami a konkrét magyar vonatkozásokat illeti, ha Jugoszlávia elleni revíziós terveik Olaszország részéről nyerhetek támogatást, úgy Csehszlovákia ellen éppen Németország jöhetett számításba.

Masirevich Szilárd, az új berlini magyar követ Hitlernél tett bemutatkozó látogatása során éppen azért került a beszélgetés középpontjába a Csehszlovákia ellen együttesen folytatandó politika.³⁴

A német politika természetesen felismerte, hogy a magyarokkal kialakuló kapcsolat az Olaszországgal folytatandó, valamint egész dunavölgyi politikájuk továbbvitele szempontjából alapvető jelentőségű. Ezért ideiglenesen hajlandók voltak Magyarország irányában az ellentéteket elsimító politikát folytatni. Így például — mint Bleyerhez, a magyarországi német kisebbség vezetőjéhez intézett utasításukból kitűnik — jól bevált és általában alkalmazott eszközük felhasználásától, a német kisebbség problémáinak felvetésétől is eltekintettek. „Általános politikai okokból — hangzik a német külügyminisztériumnak a magyarországi német követség útján Bleyerhez intézett utasítása — jelenleg nem lehetséges, hogy a birodalmi kormány nyomást gya-

³⁰ Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 715. Hassel aug. 3-i jelentése. „1. Of the south-eastern European agrarian countries Hungary and Bulgaria are to be chiefly assisted; 2. as partners in negotiation Germany and Italy reject any kind of bloc particularly therefore the so called Little Economic Entente; 3. for Germany and Italy any Tardieu-plan or similar organization is out of the question.”

³¹ Uo. 731. Hassel aug. 8-i jelentése.

³² 1933 nyarán Dollfuss angol segítséget is kért Hitler agressziós törekvéseivel szemben. Ld.: *Walford Selby*: *Diplomatic Twilight 1930—1940*. London, 1953. 12. 1.

³³ Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 766. Római ügyvivő aug. 21-i jelentése.

³⁴ Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 818.

koroljon a magyar kormányra. Nem kívánatos hasonló okokból az sem, hogy a német közösség Magyarországon a magyar kormánnyal, illetve a közvéleménnyel szemben ellenséges magatartást tanúsítson.”³⁵

Másrészt éppen Csehszlovákia kérdésében igyekeztek nyomást is gyakorolni a magyar politikára. Olyan híreket keltek, mintha nemcsak Lengyelországgal, de Csehszlovákiával is egyezmény kötését terveznék. A hír magyar politikai körökben meglehetősen nyugtalanságot keltett és alkalmas volt arra, hogy erősítse a magyar politika ingadozásait a túlságosan egyoldalú olasz lekotelezettség kérdésében.

Masirevich 1933. december 1-én érdeklődött a német—csehszlovák meg nem támadási szerződés eshetőségeiről, hangoztatva, hogy „bármiféle politikai egyezmény megkötése a Kisantanttal vagy pedig annak valamelyik tagállamával kínos benyomást gyakorolna a magyar kormányra. Ebben az esetben a magyar kormánynak külpolitikája megváltoztatásán kell gondolkodnia.”³⁶

A magyar politikusokat nem nyugtatta meg a német válasz, mert a berlini követ még jónéhány alkalommal érdeklődött a cseh—német szerződés iránt. Nem tagadható az összefüggés a cseh—német szerződés híre és a magyar kormány 1934 januárjában tett ajánlata között. Masirevich berlini követ ekkor felvetette Bülow külügyi államtitkárnak egy német—magyar szerződés lehetőségét. „... a kör Magyarország körül egyre szorosabb ... Magyarország értékes politikai támogatást élvez Németország barátsága révén ... de nincs konkrét egyezmény. Ha a kapcsolatok konkrétabb jelleget öltének, könnyebb lenne a magyar kormány számára a német támogatás jelentőségére és állandóságára utalni. Mi vagy szóbeli egyezményre, vagy egy titkos jegyzékváltásra gondolunk, mely két kérdésre térne ki, és pedig a német—magyar gazdasági kapcsolatokra, valamint egy tanácskozási paktumra a Kisantantot illetően, és az azonos politikára ezzel, illetve ennek egyes tagállamaival kapcsolatban.”³⁷

Már a beszélgetés során sejtetni engedte Bülow, hogy ami az egyezmény politikai vonatkozásait illeti, ezt nem igen hajlandók magukévá tenni. Hitlerék távolról sem kívánták a magyar revíziós követeléseket teljes mértékben támogatni, és nem kívántak a Kisantant valamennyi tagállamával a magyar szerződés miatt ellenséges viszonyba kerülni. Hitler már 1933 közepén megmondta Gömbösnek, hogy csak Csehszlovákia ellenében támogatják a magyar követeléseket, Románia és Jugoszlávia ellenében viszont nem. Míg a Kisantant-szer-

³⁵ Doc. on Germ. For. Pol. C. I. 737. „For General political reasons however it is not possible at the present time for the Reich Government to exert pressure on the Hungarian Government. Neither would it be desirable for the same reason if the German community in Hungary should get into a hostile position in relation to the Hungarian Government and public.”

³⁶ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 164. „... that the conclusion of any political treaty with the Little Entente or of its (members) states would make a painful impression on the Hungarian Government. In such a case the Hungarian Government might have to consider a change in its foreign policy.”

³⁷ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 335. Bülow feljegyzése. „... the ring around Hungary was being drawn tighter ... Hungary to be sure enjoyed a valuable political support in its friendship with Germany but ... concret agreements were lacking. If the relations were given a more concrete character it would be made easier for the Hungarian Government to refer at the reliability and continuity of German support. What he had in mind was an oral agreement or a secret exchange of notes containing two points namely German-Hungarian economic relations and a kind of consultative pact in regard to the Little Entente and the mutual policy with respect to the later and its individual members.”

ződés létezett, a magyarok mellett esetleges szerződésben leszögezett állásfoglalás kedvezőtlen visszhangot váltott volna ki ezen államoknál. A gazdasági vonatkozásokban viszont hajlandók voltak eleget tenni a magyar óhajnak. Neurath 1934. január 13-án levelet intézett Kányához. Ebben kifejtette, hogy a német gazdasági helyzet javulása lehetővé teszi, hogy a Hitler—Gömbös megbeszélés értelmében megkezdjék a német—magyar gazdasági kapcsolatokat elmélyítésére vonatkozó tárgyalásokat. A részletek megbeszélése céljából a közeljövőben német gazdasági küldöttség utazik Magyarországra.³⁸

A német uralkodó körök előtt nem volt kétséges, hogy a tárgyalások során a magyar mezőgazdasági export részére engedményeket kell tenni. Ez azonban csak részben okozott már problémákat. Az új, még csak kialakulóban levő német gazdaságpolitika ugyanis egyébként is Délkelet-Európába kívánta áthelyezni agrárimportjának súlypontját. Ezek a szempontok merültek fel a január 17-én tartott gazdasági miniszteri értekezleten. Itt leszögezték, hogy a magyarokkal folytatandó tárgyalásokat a következő szempontok indokolják:

„1. A múlt nyári levélváltás során a Birodalmi Kancellár ígéretet tett a magyar miniszterelnöknek, hogy figyelembe veszik a magyar kívánságokat a kereskedelempolitika terén.³⁹ 2. Az olasz kormány, mint ahogy jól ismeretes, olasz, osztrák, magyar vámunió megteremtésével kísérletezik.

Erdekünkben áll, hogy erős politikai pozíciókat teremtsünk magunknak Magyarországon ezen törekvések ellensúlyozására.” Megállapítják, hogy mintegy 15 millió márká értékben biztosíthatnak behozatali kedvezményeket a magyar nagybirtok terményei számára. Egészében azonban ez az engedmény nem jelentős, annál is kevésbé, mivel „mi éppen teljesen új kereskedelmi politikára készülünk áttérni, ezt a szempontot is figyelembe kell venni”.⁴⁰

A németek javaslatára tehát most már megindulhattak a gazdasági tárgyalások. Eme elhatározásukat nyilván megerősítették azok a hírek, melyek az olasz—osztrák—magyar hármasszövetség további kifejeződéséről érkeztek hozzánk. Az osztrák—német ellentéték folytán — ez 1933 októberében Dollfuss elleni merényletig fajult — az osztrák kormány 1934 elején már azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a Népszövetséghez fordul Hitlerék ellen segítségért.⁴¹ Január 18. és 20. között Suvich olasz külügyminiszter Bécsben járt, február 5. és 7. között Dollfuss tárgyalta Budapesten. Suvich a tárgyalások során elsősorban a baloldallal való érélyes leszámolásra, a fasiszta rendszer bevezetésére ösztönözte az osztrák kormányt.

³⁸ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 353.

³⁹ A német vámpolitika éveken keresztül lehetetlenné tette a magyar mezőgazdasági cikkek exportját, elmélyítve ezzel a magyar agrárválságot. Gömbös ezért jelezte, hogy a kérdés rendezése a magyar nagybirtokosok részére a politikai közeledés előfeltétele is.

⁴⁰ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 372. A birodalmi kancellária feljegyzése. „1. In the exchange of letters last summer the Reich Chancellor made promises to the Hungarian Minister President about taking into consideration Hungarian wishes in the field of commercial policy. 2. The Italian government is, as we know very well, trying to bring about an Italian-Hungarian-Austrian customs union. We have an interest a strong political position for ourselves in Hungary in order to be able to obviate these efforts.” „Since we are willing to change over to a completely new system of commercial policy, this prejudice must taken into the bargain.”

⁴¹ O. L. Küm. Res. Pol. 1934. 20. t. lásd továbbá: *Selby* : i. m. 18. l.

Ebben az időben az osztrák burzsoáziában felülkerekedett az az irányzat, mely az osztrák munkásmozgalom felszámolásában látta az osztrák burzsoá rend megszilárdításának útját. Az olasz fasizmusra támaszkodva külpolitikailag az olasz fasizmushoz hasonló belső rend kialakítására törekedtek. Mussolini is szorgalmazta ezt, sőt a németek ellen nyújtott segítségét kimondottan az osztrák szocialista párt felszámolásához kötötte.⁴² Suvich tolmácsolta Mussolini tanácsát a fasiszta rendszer bevezetésére, majd a külpolitikai kérdésekre tért át, s a tárgyalások eredményeként megszületett az elhatározás Mussolini, Dollfuss és Gömbös márciusi római találkozására.⁴³ Ez utóbbit ugyan egyelőre titokban tartották, de a semmitmondó hivatalos nyilatkozatok csak erősítették a német külpolitika gyanúját, hogy Olaszország nem utolsósorban Németországgal szemben meg akarja erősíteni délkelet-európai pozícióját. Hassel római nagykövet jelentései viszont arra is utaltak, hogy a magyar külpolitika az olasz terveket bizonyos fenntartásokkal fogadta, nem utolsó sorban azért, mert nézetük szerint a Dunavölgy problémáinak rendezése — vonatkozik ez mind a gazdasági, mind a politikai problémákra — nem lehetséges Németország részvétele nélkül.⁴⁴

Az olasz és német verseny a dunavölgyi hegemoniáért tehát nagymértékben hozzájárult, hogy 1934. február 21-én megszületett a második német—magyar kereskedelmi pótegyezmény. A bizalmas jegyzőkönyv értelmében Németország vállalta, hogy előmozdítja a magyar agrárcikkék importját. Meghatározott magyar mezőgazdasági cikkek export-prémium segítségével válhatnak versenyképesé a német piacokon. Ennek fedezetére a német kormány évente 22 millió P-t bocsátott a magyar kormány rendelkezésére. Valójában az egyezmény leszögezte, hogy az összeg Magyarországon befagyasztott német követelésekből nyer fedezetet.⁴⁵

Németország természetesen megfelelő engedményeket kapott a magyar kormány részéről. Mindenekelőtt abban, hogy a magyar hatóságok életbeléptették az 1931-es szerződésben leköötött jelentős vámkedvezményeket a német iparcikkék számára. A német külügyminisztérium a szerződés jelentőségét a következőkben összegezte. „A továbbiakban meg fogjuk látni, mennyire sikerült erősíteni Magyarország függetlenségét nem csupán a Kisantant, de Olaszország vonatkozásában is, mely a szerződés egyik fő célkitűzését képezte. A német delegáció azt a benyomást szerezte, hogy Magyarország ellenállóképességét a rendkívül erős olasz politikai nyomással szemben megszilárdították a német engedmények. Várható, hogy Magyarország nem kívánja kockáztatni azokat a jelentős engedményeket, melyeket Németország nyújt számára és tekintettel lesz erre mind politikai attitűdjében, mind kereskedelmi politikájában.” „A tárgyalások során nem hagyunk kétséget a magyar kormány előtt, hogy Németország ilyen (ti. az egyezmény felmondására jogosító oknak) tekinti például egy osztrák—magyar vagy olasz—magyar vámunió létrejöttét.”⁴⁶

⁴² Selby : i. m. 21. l.

⁴³ O. L. Küm. Res. Pol. 23. cs. 40/1934. és 37/1934. t.

⁴⁴ Doc. on Germ. For. Pol. II. 487. Hassel febr. 15-i jelentése.

⁴⁵ A kérdésre részletesen lásd: *Berend Iván—Ránki György: Magyarország a német imperializmus életterében.* Bpest, 1960.

⁴⁶ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 605. A külügyminisztérium szigorúan bizalmas feljegyzése a birodalmi kancellária államtitkárához: „One must wait and see how far it will be possible to achieve the strengthening of Hungary's political independence not only with respect to the Little Entente but also Italy, which was the purpose in con-

Német kereskedelmi pótegyezmény jelentősen könnyített a magyar mezőgazdaság, elsősorban az állati termékek exportnehézségein és ebben az értelemben teljesítette a magyar kormány elképzeléseit. (A Gömbös-kormány ekkor még gazdaságilag és politikailag is egyaránt kívánt mindkét országra támaszkodni, és a búzaexport kérdését az olasz szerződés segítségével óhajtotta megoldani.) Ama magyar kívánságot azonban, amely egy politikai egyezmény megkötését szorgalmazta, a németek továbbra sem látszottak hajlandónak akceptálni. A kérdés állandóan szerepelt a német—magyar diplomáciai tárgyalások napirendjén. Masirevich követ január 18-án Neurathnak ismételte meg Bülow államtitkárnak korábban feltett kérdését, „hajlandók-e szabályozni kapcsolatukat Magyarországgal egy speciális egyezmény útján”. Neurath válasza elutasító volt: „Közöltem vele, hogy nem vagyok híve a fölösleges egyezményeknek.”⁴⁷ Pár nappal később Bülow államtitkárral tárgyalva Masirevich követ ismét visszatért a kérdésre. Az elutasítás még határozottabb volt. Az államtitkár közölte vele, hogy tárgyalt a kérdéstről mind a külügyminiszterrel, mind néhány más vezető politikussal, és egyöntetűen a magyar elképzelés ellen foglaltak állást. „Egy nyílt szerződés csak mindkét országgal szemben alkalmas a gyanú felkeltésére, a titkos egyezmény előbb-utóbb szintén kitudódik.” Egyébként, hangsúlyozta Bülow, Németország csak ellenségeivel köt szerződést, barátaival ezt fölöslegesnek tartja. A lényeg azonban csak azután következett. „Ami a Kisantantot illeti — szögezte le Bülow —, a mi álláspontunk e tekintetben egészen más, mint Magyarorszáé . . . Mi nem kezeljük a Kisantantot egységesnek. Mi élesen elválasztjuk a három államot. Csehszlovákia beékelődik Magyarországra, Ausztria és közénk, azért jelentős számunkra, a másik két országot viszont Balkán államnak tekintjük . . . a mi politikai érdeklődésünk Romániában és Jugoszláviában csekély. Gazdasági vonatkozásban természetesen másként áll a helyzet.”⁴⁸

Az újabb visszautasítás után, úgy tűnik, a magyar külpolitika felhagyott kísérletezéseivel a szerződés megkötése ügyében. Feltehetően az Olaszországgal folytatott tárgyalások előrehaladása is egyelőre levette a napirendről a néme-

cluding the Agreement. The German delegation gained the impression that Hungary's will to resist the still very strong political pressure of Italy has been strengthened by the advantages offered by Germany in the Agreement. It may be expected that Hungary will no lightly risk the very considerable advantages her by Germany and will be mindful of this in her political attitude and also with respect to commercial policy.” „In the negotiations the Hungarian Government was left in no doubt that Germany would regard as such a condition the conclusion for example of an Austro-Hungarian or Italo-Hungarian customs union.” A belgrádi magyar követ értesülése szerint a német külügyminisztérium illetékes osztályának vezetője kijelentette, hogy olasz—magyar—osztrák gazdasági unió esetén a német—magyar egyezményt 24 órán belül felmondjuk. O. L. Küm. Gazd. Pol. 161. cs. Olasz dosszié.

⁴⁷ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 379. „Whether we would be willing to regulate relations with Hungary by a special treaty.” „I told him that I was no friend of superfluous pacts.”

⁴⁸ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 417. „An open treaty would expose both countries to suspicious and a secret treaty would eventually become known.” „As for the Little Entente our attitude toward it was different from that of Hungary. We also refused to consider the Little Entente as unit. We appraised the three states quite differently. Czechoslovakia was wedged in between us, Hungary and Austria and was of special importance to us whereas we considered the other states as Balkan States . . . our political interest in Roumania and Yugoslavia was limited. Economically it was different.”

tekkel kötendő szerződést. A német—magyar politikai tárgyalások tekintetében 1934 februárjában Gömbös Hitlerhez intézett újabb levele a legfontosabb esemény. A levél a magyarországi német kisebbség helyzetével foglalkozik. A kérdés felvetését az tette szükségessé, hogy a németek egyre gyakrabban indokolták a magyar revíziós törekvésekkel kapcsolatos nem egyértelmű állásfoglalásukat a magyarországi német kisebbség kedvezőtlen helyzetével. Gömbös levelében határozottan állást foglal a magyar imperializmus önálló célkitűzései érdekében. Hangsúlyozza, hogy „egy erős magyar állam a Kárpát medence történelmi határait alapulva nemcsak kimondottan német érdek, de abszolút szükségesség is, mivel csakis egy erős Magyarország tudja a velünk ellenséges népek jogtalan követeléseit féken tartani.” Majd így folytatja: „Nemzeti tulajdonságaira alapozva, kedvező települési körülményeire támaszkodva a magyar nép csakis történelmi határain belül valósíthatja meg történelmi misszióját, ha a magyar elem vitathatatlan hegemoniával bír és állama teljes szuverenitással uralkodik. Megcsonkított, gazdasági forrásaitól elszakított területen nem elég szoros kormánygépezettel, politikai antagonizmustól háborgatva a magyar nemzet sohasem lesz képes célkitűzéseit a Dunamedencében megvalósítani és nem képes Németország számára azt a barátságot nyújtani, melyet az a Dunavölgyében igényel.”⁴⁹

Mindezen okokra hivatkozva kéri Hitlert, szüntesse meg a magyarországi németek közti agitációt és működjenek együtt az utódállamokban is. Ha Gömbös levele nem is, az egyre sűrűsödő olasz—osztrák—magyar tárgyalások, Suvich olasz külügyminiszter budapesti látogatása feltétlen meggyőzték Hitlert, hogy az adott helyzetben távolról sem opportunus a magyarországi német kisebbség kérdéseit túlságosan kielezni és evvel az olasz befolyást tovább növelni. Suvich látogatása 1934. február 21. és 23. között egyébként is már a római megállapodások közvetlen előzményét képezte.⁵⁰ Erre annál is inkább lehetőség nyílt, mert Dollfuss pár nappal későbbi puccsa, az osztrák munkásosztály leverése, eredménnyel járt. Az osztrák munkásmozgalom szétverése természetesen Hitler egyetértésével is találkozott, mégis a dolgok ilyen fordulata, az olasz befolyás növekedése Ausztriában — hiszen a munkásmozgalom véres elnyomása után nem maradt az országban olyan politikai erő, mely képes lett volna ellenállni a német fasizmus nyomásának, így Dollfuss méginkább rászorult Mussolini támogatására — egy Németország nélküli dunai egyezmény létrejötté Berlin haragját és aggodalmát váltotta ki. Ezt csak részben enyhítették azok a

⁴⁹ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 478. „... A strong Hungary, firmly anchored upon its historic Territory in the Carpathian Basin is from the point of view of the Reich German interest as well, an absolute necessity, for, only a strong Hungarian state can successfully keep down the unjust aspirations of the peoples hostile to us.” „Based on its national virtues and favored by the geographic location of its area of settlement, the Hungarian nation can accomplish this historic mission only within the historic boundaries of the Hungarian state and perform it completely only if the Hungarian element has uncontested hegemony within this realm and the sovereignty of the state prevails to the full extent. On a mutilated territory that has been stripped of its economic resources, with a governmental machinery not yet sufficiently tighten or disrupted by political antagonisms the Hungarian nation is neither able to achieve its own aims in the Danube Basin, nor to extend to Germany the sort of realistic friendship that it demands in the Danube valley.” A levél német nyelvű szövege megtalálható a magyar külügyminisztérium iratai között is: O. L. Küm. Res. Pol. 21. t. 74/1934.

⁵⁰ O. L. Küm. Res. Pol. 23. t. 1934/34.

Budapestről érkező hírek, melyek a magyar külpolitika német orientációs vonalának további fenntartásáról biztosították Németország urait. Kánya külügyminiszter ugyanis egyértelműen leszögezte az osztrák—német ellentéttel kapcsolatos magyar álláspontot firtató olasz külügyminiszternek, hogy Magyarország semmiféle német-ellenes egyezményre nem kapható és nyílt osztrák—német konfliktus esetében „brutálisan magyar politikát” fognak követni. Még ennél is továbbment Horthy, akit a németbarát politika egyik legfőbb sugalmazójának tekinthetünk. A kormányzó ugyanis Dollfuss⁵¹ és Suvich látogatása után szükségét érezte, hogy leszögezzék a német követnek „mindaddig, míg ő a helyén van, a magyar külpolitika tengelye, a baráti viszony Németországgal, változatlan maradjon”.⁵² Horthy azonban ennél jóval tovább is ment. Aláhúzva a szoros osztrák—magyar együttműködés szükségességét, hangoztatta, hogy politikai egyezmény megkötéséről nincs szó.⁵³ Egyébként is „ő mind Dollfussnak, mind Suvichnak kifejezte azon őszinte meggyőződését, hogy a Gleichschaltung természetes szükségszerűség, mely minden ellenállást leküzdve érvényre fog jutni.” A kormányzó „a Gleichschaltungot teljesen természetes fejlődésnek tekinti, sőt nézete szerint minden kísérlet ennek megakadályozására természetellenes”.⁵⁴

A német követ hangsúlyozta Horthy álláspontjának jelentőségét, rámutatva, hogy igen erős közvetlen befolyása van a magyar politika vonalára és nézeteit mindig rá tudja erőszakolni a kormányra is. Ha ezek az üzenetek, megnyilatkozások valamelyest enyhítették is a német külügyminisztérium aggodalmát, eloszlatni nem tudták azt.⁵⁵ Annál is kevésbé, mivel szaporodtak a római tárgyalásokra vonatkozó jelentések a vezető országok külügyminisztériumainak iratai között.

Az angol külügyminisztérium érdeklődésére az alig fél éve Budapesten tartózkodó P. Ramsay budapesti angol követ március 3-án terjedelmes jelentésben értékeli a magyar bel- és külpolitikát. Nézete szerint a római tárgyalások, melyek előkészítésére a szakértők már elutaztak, elsősorban gazdasági problémák megoldását célozzák. Erre — hangsúlyozza — az ilyen irányú előzetes nyilatkozatok mellett az is utalni látszik, hogy Kánya külügyminiszter nem utazik Rómába.⁵⁶ Selby bécsi angol követ március 5-én kelt jelentése már azt is hírül adja, hogy Dollfuss és Gömbös március 12-én érkeznek Rómába.⁵⁷ A német kö-

⁵¹ Dollfuss febr. 7. és 8. között tárgyalt Budapesten.

⁵² „As long as he sat in his seat the axis of Hungarian policy namely the friendly relationship with Germany remain unchanged.” Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 544. Mackensen 1934. febr. 28-i jelentése.

⁵³ Nem lehet bizonyossággal állítani, hogy tudatos félrevezetésről lenne szó. Valószínűnek tűnik az a feltevés, hogy a magyar kormánynak eredetileg tényleg nem állt szándékában Rómában politikai egyezményt kötni, Mussolini nyomására azonban mégis kénytelenek voltak hozzájárulni, hogy a szerződés ne csak gazdasági megállapodásokat tartalmazzon.

⁵⁴ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 544. „He had expressed his honest conviction both to Dollfuss and to Suvich that *Gleichschaltung* was a natural necessity, which would in the end overcome all the resistance.” „He considered *Gleichschaltung* to be an entirely natural development, he ever considered an attempt to prevent it to be unnatural.”

⁵⁵ Egyes német államférfiak egyenesen a cserben hagyott szövetséges szerepében tetszelegtek mondván, hogy „egyetlen barátunk, a magyarok is elhagytak bennünket”. O. L. Küm. Pol. 191. cs. 23. t. 820/934.

⁵⁶ Doc. on Brit. For. Pol. VI. 505. Ramsay márc. 3-i jelentése.

⁵⁷ Uo. 524. Selby márc. 5-i jelentése.

vet március 6-án Dollfusstól kér tájékoztatást a római tárgyalások célja felől. A még aznap kelt távirat bizonyosan megnyugtatóan hangzott a német külpolitika aggodó vezetői számára, Dollfuss ugyanis Rieth bécsi követ távirata szerint kijelentette, nincs szándékában vámuniót létesíteni, sőt valamiféle írásos politikai egyezmény megkötéséről sincs szó.⁵⁸

Masirevich március 9-én a magyar kormány utasítására felkereste a német külügyminisztériumot, hol szóbeli megnyugtató mellett írásban is leszögezte, hogy a háromhatalmi tanácskozás gondolata Rómából származik. Célja viszont csak a kereskedelem növelésére korlátozódik, amennyiben az olasz kormány a politikai egyezmény lehetőségét is felvetné, úgy a magyar kormány erőfeszítései mindenképpen olyan irányban fognak hatni, hogy a szövegezők Németország esetleges csatlakozására is módot nyújtson.⁵⁹ A német politikusok azonban elég kevéssé értékelték a magyar fáradkozásokat. Bülow államtitkár nézete szerint a magyar magatartás „a rossz lelkiismeret és az alibikeresés jele”.⁶⁰

Az európai politika szeme ezekben a napokban Rómára irányult. Az ott folyó tárgyalások eredményeit nemcsak a németek, de a Kisantant országok vezetői, valamint a román—jugoszláv—csehszlovák szövetséget istápoló francia államférfiak is némi aggodalommal várták. Hiszen számukra sem volt közömbös, létre jön-e a francia vezetés alatt álló Kisantanttal szemben egy olasz vezetésű blokk. Közvetett érdekei folytán Nagybritannia számára sem volt közömbös, mi történik Rómában. Ezekután bizonyos szenzációként hatott a római nagykövet március 15-i távirata, mely a késő esti órákban érkezett az angol külügyminisztériumba. A távirat hírül adva, hogy Mussolini a tárgyalások során konzultatív politikai paktumot terjesztett szövetségesei elé, véget vetett az eddigi bizonytalanságnak.⁶¹ Azonban természetesen nem Londonban okozott ez elsősorban izgalmat. Találóaan tükrözi ezt az angol külpolitikáról kiadott dokumentumkötet is, melyben egy alig tízsoros távirat örökíti meg ezt a politikai eseményt, holott a német külügyi iratok között ugyanezen keltezéssel Hasselnek egy közel 20 oldalas beszámolója található.⁶² Hassel előbb tájékoztatást nyújt a három napos tanácskozás főként külsődleges eseményeiről, majd rátér a tárgyalások politikai és gazdasági előzményeire. Maga a nyilvánosságra hozott megállapodás — szól a jelentés — három részből állt, az első a három ország politikai együttműködési szándékát nyilvánította ki, a második a gazdasági megállapodások lényegét rögzítette, végül a harmadik csupán Ausztria és Olaszország között hozott létre néhány speciális megállapodást. A szerződés gazdasági vonatkozásai eléggé ismertek. Olaszország és Ausztria viszonylag kedvező áron vállalták a magyar búzafeleslegék átvételét.⁶³ Ez a kér-

⁵⁸ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 558. Rieth márc. 6-i távirata.

⁵⁹ Uo. 580. Köpke memorandumuma és Masirevich feljegyzése.

⁶⁰ Uo. 583. Bülow márc. 10-i feljegyzése. „... taste of a bad conscience and a search an alibi.”

⁶¹ Doc. on Brit. For. Pol. Second Ser. VI. 647.

⁶² Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 619.

⁶³ A gazdasági tárgyalások néhány nappal korábban kezdődtek és csak májusban jutottak el a tényleges megállapodásokig. Kezdetben a magyar kormány rendkívül nagy gazdasági igényekkel lépett fel. Kánya márc. 9-én a Rómában tárgyaló Wincklert arra utasítja, követelje mind Ausztriától mind Olaszországtól $2\frac{1}{2}$ – $2\frac{1}{2}$ millió q búza bevételének engedélyezését, az olaszoktól 20, az osztrákoktól 22 P-ért q-ként (O. L. Küm. Gazd. pol. 161. cs. 158/1934). Gömbös márc. 16-án a kormányfői megbeszéléseken már enyhített a magyar követeléseken és osztrák részről 2,5 millió q búza átvételét kérte 15 P + 1,50 P fuvardíj ellenében, az olaszoktól 1 millió q valamint 1,5 millió q

dés azonban a német külpolitika számára csak kisebb jelentőséggel bírt. Ők úgy vélték — és nem alap nélkül —, hogy a nemrég megkötött egyezményrel megfelelően ellensúlyozzák az olasz gazdasági érdekeket Magyarországon, így attól, hogy Magyarország kizárólagosan olasz gazdasági befolyás alá kerül, nem kell tartani. Számukra csupán egy esetleges vámunió lett volna előnytelen, a jelen megállapodás gazdasági vonatkozásai viszont nem zavarták lényegesen gazdasági érdekeiket, sőt egyenesen előnyös volt számukra, hogy azt a gabonamennyiséget, melyet ők amúgysem óhajtottak átvenni, a magyar nagybirtokosok más piacra tudják exportálni, és így nem áll fenn a veszélye, hogy tőlük kívánnak gabonára és további export árukra könnyítéseket. Nem így állt a helyzet a politikai vonatkozásoknál. Aligha vonható kétségbe, hogy Németország dunavölgyi hegemoniáját erősen veszélyeztették — vagy legalább is az adott pillanatban úgy tűnt, hogy veszélyeztetik — az olasz sikerek, mégha ezek egyben a francia dunavölgyi befolyás ellen is irányultak. A szerződés ugyanis avval, hogy konkrét formát adott a három ország között eddig is fennálló együttműködésnek, megerősítette Ausztria függetlenségét az Anschluss-veszéllyel szemben.

A magyar külügyminisztérium iratai lehetővé teszik, hogy nemcsak az egyezmény, de az azt megelőző, az azt létrehozó tárgyalásokat is megismerjük. Gömbös egy nappal korábban érkezett az olasz fővárosba, mivel előzetesen négy szemköt is beszélni kívánt Mussolinivel. Ezen a találkozón szó esett a magyar belpolitika helyzetéről — melyet „optimistán ítélték meg” —, a magyar búzaár felemeléséről — Mussolini evvel elvileg egyetértett —, mégis a legalaposabban Ausztria és Németország helyzetét és viszonyát vitatták meg. Gömbös beszámolója szerint: „Duce kitért a Németországgal való viszonyunk taglalására, kijelentve azt, hogy magyar szempontból is előnyös az önálló Ausztria, mire azt válaszoltam, hogy teljesen egyetértünk ezzel, de Németország ellen nem tudunk fellépni, mert Csehország ellen (revíziós küzdelem, harc) Németország aktív barátságára szükségünk van.

... Felhívtam Duce figyelmét Berlin—Róma—Bécs—Budapest politikai és gazdasági koncepció előnyére, melyben Ausztria mintegy a három állam között a kapcsoló állam szerepét töltené be, de úgy, hogy semmiféle más — ezen az érdekkörön kívül levő — állammal mélyebb politikai és gazdasági viszonyt nem tarthat fenn. Magyarország hivatva érzi magát arra, hogy a Kárpátmedencében saját politikát csináljon a Dunától délre Olaszországra, a Dunától északra Németországra támaszkodva. A Duce éppúgy mint Suvich pesti tartózkodása idején erősen impresszionálva van a német kolosszus délfele való terjeszkedéséről.”⁶⁴

esetleges átvételét igényelte 15 + 2 P (fuvardíj) ellenében. (Feljegyzés az 1934. márc. 16-i tárgyalásról. O. L. Küm. Res. Pol. 23. t. 103/1934 valamint Gömbös jelentése Küm. Gazd. Pol. 161. cs. 254/1934. olasz dosszié 1. t.) Az árak körüli vita azonban hosszan elhúzódott, végül máj. 8-án született csak meg az egyezés, osztrák részről q-ként 20 schillingt en, olasz részről 56 lírában állapítva meg a búza átvételi árát. (O. L. Küm. Gazd. Pol. 161. cs. 456/ 9. adm. res. 1934.) Az osztrákok 2,2 millió q búza átvételét vállalták, míg az olaszok — mint azt a Safni-társasággal kötött máj. 14-i megállapodás tanúsítja — 1 millió q búza kötelező átvételét vállalták, 1 millió q-ra pedig opciójuk volt, melyet ha nem használnak ki, úgy q-ként 23 líra kártérítést kell fizetniök (O. L. Küm. Gazd. Pol. 661. cs. 158/1934). A szerződéssel a magyar búzafeleslegék aránylag kedvező áron történő elhelyezése biztosítottnak látszott.

⁶⁴ O. L. Küm. Res. Pol. 23. t. 103/1934. Gömbös és Mussolini 1934. márc. 13-i megbeszélése.

Két nappal később, március 15-én most már a három kormányelnök együttesen tárgyalta meg az aktuális kérdéseket. Az első napi megbeszélésnek ugyanis kizárólag politikai problémák alkották a napirendjét. A femerülő kérdések — a három ország közötti gazdasági és politikai együttműködés szabályozása, a Habsburg restaurációval szemben egységes állásfoglalás, a Kisantanttal kapcsolatos politika tisztázása — megvitatása során ismét sok szó esett az osztrák—német viszony kérdéséről. De míg Dollfuss és Mussolini az osztrák függetlenség elismerésének szükségességét hangsúlyozták, addig Gömbös a németekkel való együttműködés fontosságát hűta ismét alá a magyar külpolitika szempontjából.⁶⁵ Ennek ellenére a hármás egyezmény aláírása mégis azt jelentette, hogy Mussolininek sikerült keresztülvinnie elképzelését és az olasz sajtó nem minden alap nélkül beszélt nagy olasz külpolitikai sikerről.

Ha az olasz siker pillanatnyilag tagadhatatlan is volt, azok a repedések a szövetségben, melyek később az egész egyezményt papírronggyá változtatták, már a megállapodás időpontjában is mutatkoztak. Mik voltak ezek? Mindenekelőtt a felk különböző álláspontja Németországgal kapcsolatban. Azt az olasz felfogást, mely minden együttműködést hangsúlyozó frázis ellenére a német imperializmusban a veszélyes dunavölgyi vetélytársat látta, aligha lehetett egy nevezőre hozni a magyar állásponttal, melyet bár talán kevésbé éles fogalmazásban Gömbös Mussolininek is kifejtett, s melyet Gömbös a tárgyalások utolsó napján sietett Hassel német nagykövet tudomására is hozni, a következőképpen szólva: „Magyarországnak a Dunától északra és a Dunától délre van egy-egy barátja, még pedig Olaszország és Németország, ez a két tényező azonos viszonyban áll Magyarországgal, azaz egyenlőek, és egyiket sem lehet a másik előnyére negligálni.”⁶⁶

Gömbös a továbbiakban azt is hangsúlyozta, hogy elképzelése szerint a hármás egyezményt francia- és kisantantellenes éllel a továbbiakban Németország együttműködésével is szükséges kibővíteni. Bár a nagykövet kérdésére, hogy véleménye szerint Mussolini is így értelmezi-e a római egyezményt, nem tudott határozott választ adni, mindenesetre annyit elért, hogy Hassel a beszélgetésről szerzett benyomásait az alábbiakban összegezte „... A beszélgetésből azt a határozott impressziót nyertem, hogy Gömbös semmilyen körülmények között nem hagyja magát eltántorítani *Németországtól*.”⁶⁷

Gömbös nyilatkozata után a német külügyminisztériumnak nem volt nehéz dolga a német külpolitika további teendőinek kialakításában. Általános álláspontjuk a római egyezménnyel szemben ellenséges volt. Hangoztatták, hogy a szerződés ellenük is irányul. Magyarország esetében — látván, hogy a magyar külpolitika milyen nagy súlyt helyez a Németországgal való jóviszony fenntartására — arról beszéltek, hogy „a magyar—német viszony további alakulása a római konzultatív egyezmény gyakorlati következményeitől függ el-

⁶⁵ Uo. Feljegyzés az 1934. márc. 15-i megbeszélésről.

⁶⁶ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 628. „... north of the Danube, Hungary had a friend, and south of the Danube likewise — namely Germany and Italy, and that these two factors stood in a one to one relationship for Hungary — that is, were equivalent, in as much as neither could be neglected in favor of the other.”

⁶⁷ Uo. 630. „I obtained from the conversation the definite impression that Gömbös would in no case allow himself to be detached from Germany.”

sősorban”.⁶⁸ A német külpolitika jól látta, hogy a magyar uralkodó osztályok semmiképpen sem óhajtják az olasz szövetség biztosításáért a német szövetséget feláldozni, és azért hajlandók lesznek Németország kegyeiért igen lazán értelmezni a római egyezmény politikai paragrafusait. Diplomáciájuk feladatát ily módon nem volt nehéz megjelölni. Támadni a magyar külpolitikát, mint amelyik elárulta a német-magyar barátságot, és Németország ellen más hatalmakkal fogott össze. Zsarolni a magyar politikusokat a német támogatás megvonásával, és ezzel készíteni őket a római egyezmény elszabotálására. Ez a szellem uralta Mackensen budapesti német követ beszélgetését Kánya külügyminiszterrel és Röder vezérkari főnökkel. Mackensen berlini körök megdöbbenését hangsúlyozta a római egyezmény politikai vonatkozásai miatt, mire Kánya a magyar politika fenntartásait hangsúlyozta a politikai egyezményrésszel szemben. A továbbiakban pedig azt igyekezett bizonygatni, hogy az egyezmény semmiféle új kötelezettségvállalást nem jelent Magyarországra nézve és a konzultatív megegyezés távolról sem vonja maga után, hogy a magyar kormány német—osztrák viszály esetén vagy akár más probléma kapcsán az olasz kormánnyal feltétlen azonos politikát kell kövessen.⁶⁹ Hasonló értelmezést kívánt tulajdonítani az egyezménynek Masirevich is, arról kívánva meggyőzni Neurath német külügyminisztert, hogy kormány politikai mozgásszabadsága semmilyen formában sincs korlátozva a római jegyzőkönyv által. Neurath cinikus válaszára, hogy majd csak a tényektől hagyja meggyőzteni magát, a követ avval a javaslattal állt elő, hogy Németország is csatlakozzék az egyezményhez. A válasz azonban ez esetben is nemleges volt, sőt finom formában az izgatott magyar államférfi fejére olvasták, hogy állításával szemben az egyezményt aláíró államok ezt egyáltalán nem kívánják, sőt Olaszország egyenesen ellenzi.⁷⁰

A kérdés nagy hordereje arra indította Gömböst is, hogy személyesen igyekezzék meggyőzni a náci kormányt a magyar kormánykörök baráti hűségéről. E célból kérte magához március 21-én a budapesti német követet. Gömbös hangoztatta, hogy már Rómában kifejtette Hasselnek a római egyezmény értelmét, így csodálkozik, hogy Berlinnek aggodalmai vannak a szerződés miatt. Rekapitulálva a tárgyalásokat, ismét megerősítette, hogy mind Mussolinivel, mind Dollfuss-szal közölte: „Az a magyar kormány nézete, miszerint a közép-európai problémák általános rendezése Németország részvétele nélkül nem megvalósítható.”⁷¹ Azt is leszögezte — folytatta —, „hogy ő a Dunát a német és olasz érdekszféra természetes elválasztóvonalának tekinti”. „Magyarország csak a Kárpátvidéken követel magának vezető szerepet” — fűzte hozzá szerényen. A továbbiakban a már többször kifejtett gondolatokra tér vissza, miszerint a németek miatt az ő javaslatára iktatták be az esetleges csatlakozásra vonatkozó paragrafust, és az ő elutasító magatartása

⁶⁸ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 638. „... the future development of German-Hungarian relations will be substantially influenced by the practical consequences of the consultative pact of Rome.”

⁶⁹ Uo. 646. Mackensen 1934. márc. 20-i jelentése.

⁷⁰ Uo. 649. Neurath külügyminiszter 1934. márc. 21-i feljegyzése.

⁷¹ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 651. Mackensen 1934. márc. 21-i jelentése. „In the Hungarian view a large-scale solution of the Central-European problem without Germany was inconceivable.” „... he considered the Danube as the line indicated by nature for delimitating Germany's and Italy's spheres of interest. Hungary merely demanded the leading role in the »Carpathian region.»”

folytán nem esik szó az egyezményben *expressis verbis* Ausztria függetlenségéről. A német követ azonban továbbra is kételyeinek adott hangot. „A szerződés írott szövege — viszonzta — eltér a Gömbös által kifejtett nézetektől.” A magyar miniszterelnök ekkor egészen egyedülálló lépésre szánta rá magát, „hogy elhárítson minden kételyt, egy lépéssel tovább megy, tekintettel a köztünk (Mackensen és Gömbös) levő igen jó kapcsolatokra és kölcsönös bizalomra — ugyanakkor a legszigorúbb diszkréciót kérve — fel fog olvasni néhány részt a megbeszélések jegyzőkönyvéből. Ő elhozatta a jegyzőkönyvet hivatalából — hangzik Mackensen jelentése —, melynek eredetére vonatkozóan megjegyezte, hogy ő mint korban legalacsonyabb rangú kormányfő felajánlotta a jegyzőkönyv vezetését. Eljárásában az a kívánság vezette, hogy írásban lerögzíthesse mindazokat a kérdéseket, melyeknek minden kételyt kizáró tisztázását a mindhármuk által aláírt jegyzőkönyvben különösen fontosnak vélte.”⁷²

„Ezekután részleteket olvasott fel a jegyzőkönyvből, mely állításait igazolni látszott” — állapítja meg a német követ jelentése. Gömbös egyébként avval zárta a beszélgetést, hogy szükségesnek tartana egy Mussolini—Hitler találkozót a két nagyhatalom vitás ügyeinek tisztázása céljából.

Ezekután joggal merül fel a kérdés, vajon kinek volt igaza. Vajon Gömbösök tényleg németellenes egyezményhez járultak hozzá, melyet diplomáciai okokból később tagadni igyekeztek, vagy pedig az egyezménynek ténylegesen nem volt németellenes tendenciája. Önmagában egyik felfogás sem adja vissza a római egyezmény igazi értelmét. Gömbös ténylegesen, minden ferdtéstől mentesen adta vissza külpolitikai célkitűzéseit. Nem csak diplomáciai szépségflastromot rakott a történetekre, hanem — mint láttuk — tényleges állásfoglalásukról beszélt, midőn hangoztatta, hogy ők mindig és így a római tárgyalások során is aláhúzták a németekkel való együttműködés fontosságát és minden igyekezetükkel törekedtek arra, hogy az egyezménytől minden németellenes tendenciát távol tartsanak s annak politikai élet kizárólag a franciák, illetve a befolyásuk alatt álló Kisantant ellen irányítsák. Ennek ellenére a német diplomácia nem alap nélkül helyezkedett szembe az egyezménnyel. Bár az egyezmény francia- és kisantantellenes éle mind az olasz, mind az osztrák külpolitika célkitűzéseivel egybeesett, sem az olasz, sem az osztrák külpolitika nem annyira a németekkel való együttműködésben, hanem a német imperializmus elleni védekezésben, a német hegemonia ellensúlyozásában is látta az egyezmény egyik értelmét.⁷³ Sőt az olasz politikusok a kisantantellenes célokat tompítva a nyugati országok felé nem egyszer azzal indokolták a római egyezmény megkötésének szükségességét, hogy csak ezen keretek között lesz lehetséges nemcsak Ausztriát, de Magyarországot is megóvni a német hegemo-

⁷² Uo. 652. „... in order to preclude all doubt he would go a step further and, in view of our personal relationship of mutual trust but with the request for the strictest discretion, he would read to me the passages in question verbatim from the minutes of the meeting. He obtained the minutes from his office and remarked with regard to their origin that he had offered, as the lobe the minutes. In so doing he had been guided by the desire to be able to set down in writing all questions which he was especially anxious to have clarified beyond a doubt, in the minutes to be signed by all the three.”

⁷³ A magyarok diplomáciai úton érdeklődtek március utolsó napjaiban, hogy miért nem adnak ki egy — Németországot csatlakozásra felszólító — deklarációt. Az olasz külpolitika azonban azt sem volt hajlandó hivatalosan kijelenteni, hogy az egyezmény nem irányul Németország ellen. O. L. Küm. Res. Pol. 23. t. 125/1934 és 930/1934.

niától.⁷⁴ Az olaszok azt is hangsúlyozták — így a londoni olasz nagykövet is —, hogy Gömbös a revízió miatt annyira ragaszkodik a német szövetséghez, hogy Mussolininek igen nagy erőfeszítésébe került, míg a politikai szövetség megkötéséhez hozzájárult. Sőt ezen hozzájárulás ellenében a jövőben fokozottan kell az olasz külpolitikának szót emelnie a magyar revíziós törekvések mellett, bizonyítandó, hogy e célok megvalósításában a magyar kormány elsősorban Olaszországra számíthat.⁷⁵

Nincs okunk feltételezni, hogy a német külügyminisztériumban ne tudtak volna a magyar külpolitika igazi céljairól és ne látták volna, hogy Gömbösök semmiesetre sem óhajtják az olasz szövetséget a német szövetség feláldozása árán. Sőt — véleményünk szerint — nagyon is tudatában voltak ennek, és ezért revolvertették a magyar kormányt a német támogatás elvesztésével. A német külpolitika Magyarországon azt a gyenge láncszemet látta, melyen keresztül az egész római egyezményt értéktelen papírronggyá változtathatja. Jól látták, hogy Horthy Magyarországa nem egy németellenes tendenciákat rejtő blokk támasza lesz, hanem előbb-utóbb a német terjeszkedés eszközévé válik. Természetesen ehhez idő kellett, és ezt az időt a német külpolitika úgy akarta felhasználni, hogy bizonyos nyomást gyakorol a magyar kormányra. Éreztetni kívánták, hogy a római egyezmény következtében az eddig oly szívélyes kapcsolatok elhidegültek. Erre az elhidegülésre utal, hogy 1934 március végétől a német külügyminisztérium kiadott iratai között rendkívül megriktulnak a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásokról szóló jelentések.

Hosszú szünet után csak május elejéről — az időpont aligha véletlenül esik egybe a római egyezmény gazdasági vonatkozásainak végleges megállapításaival — találkozzunk Mackensennek egy újabb jelentésével. Ez a beszámoló azonban, melyet Mackensen nem a hivatalos formák között, hanem magánlevélként küldött el apósának, Neurathnak, megérdemli, hogy kissé részletesebben foglalkozzunk vele. A követ a hivatalos irathoz csatolt magánlevélben kéri apósát, hogy közléseit a legnagyobb titoktartással kezelje. „Itt is — írja — csupán a Kormányzó, Gömbös és Kánya tudnak a dologról és senki más a külügyminisztériumban. Ezért a dolgot Masirevich előtt is szigorúan bizalmasan kell kezelni.”

Mackensen mielőtt tényleges közlendőire rátérne, szükségesnek tartja azt is leszögezni, hogy a Kormányzó — kitől a jelentésben szereplő javaslat származik — „messzemenően a legjobb barátunk itt. Nála a Berlinnel való baráti kapcsolat kimondottan elsőbbséget élvez a Rómához való kapcsolatokkal szemben.”⁷⁶

A hivatalos jelentésben Mackensen közli, hogy május 8-án magához kéréte őt Kánya külügyminiszter és — kérve, hogy kezelje a kérdést szigorúan bizalmasan — a következőket mondta el. Néhány nappal azelőtt Horthy hívatta őt magához. A kormányzó az Ausztriában egyre erősödő Habsburg-restaurá-

⁷⁴ Doc. on Brit. For. Pol. Second Ser. VI. 565. Drummond római nagykövet 1934. márc. 20-i jelentése.

⁷⁵ Doc. on Brit. For. Pol. Sec. Series. Vol. VI. 569. Sargent feljegyzése Vitetti olasz nagykövettel folytatott beszélgetéséről.

⁷⁶ Doc. on Germ. For. Pbl. C. II. 809. Mackensen magánlevele. „Here only the Regent, Gömbös and Kánya know of this matter and in their Foreign Ministry no one else knows of it. Hence it must be kept absolutely secret from Masirevich too . . . He is far our most reliable friend here. With him friendly relations with Berlin take marked preponderance over those with Rome.”

ciós veszélyt tette szavá.⁷⁷ Horthy úgy látta, hogy Dollfuss nem bizonyul elég erősnek a Habsburg veszély elhárítására. „Az egyetlen eszköz ennek kellő időben történő megakadályozására — a kormányzó nézete szerint — a német—osztrák konfliktus rendezése a német elképzelések szerint. Egy ilyen megoldás azonnal elzárja hatásosan a Habsburgok minden kísérletét. Ilyen körülmények között erősen megfontolandó az a gondolat, vajon nem volna-e lehetséges Magyarország számára valamilyen formában elősegíteni ezt a megoldást.” Horthy javasolta ebből a célból, hogy Kánya utazzék Németországba, tárgyaljon Hitlerrel a közös teendők felől. Bár Kánya egyáltalán nem lelkesedett a javaslatért és igyekezett vele szemben ellenérveket felsorakoztatni, a kormányzó ragaszkodott elképzeléséhez, és így Kánya kénytelen volt ezt Mackensennek közvetíteni.

Kevés ehhez hasonló dokumentummal rendelkezünk, mely ilyen világosan mutatja Horthy külpolitikai módszereit. Alig két hónappal az olasz—osztrák—magyar hármasegyezmény aláírása után már hajlandó lett volna az egyezményt aláírni egyik fél függetlenségét háttámadni. Annnyira keresték a hitleri Németország kegyeit, hogy hajlandónak mutatkozott aktívan közreműködni az osztrák nácik hatalomra juttatásában is. Hitlerék azonban nem éltek a magyar külpolitika felkínálkozásával. Nekik ekkor Ausztriával már megszabható terveik voltak. Nem kétséges, hogy az 1934 júliusi Anschluss-kísérlet előkészületei ebben az időben már folyamatban voltak. Az erőszak látszott szemükben a kérdés eldöntésében a legeredményesebb módszernek. 1934-ben az erőszak még nem járt eredménnyel. Ha Magyarország nem is, Olaszország ekkor még komolyan vette a római megállapodásokat, és kész volt kiállni Ausztria függetlenségéért. Az Anschluss-kísérlet tehát Dollfuss meggyilkolása ellenére is kudarccal zárult. Hatása azonban egy-két évig meglehetősen kiélezte a német—olasz viszonyt, és nehéz helyzetbe hozta a két országra egyaránt támaszkodni kívánó magyar külpolitikát.

Változást e tekintetben csak az abesszin háború okozott, mely annyira meggyengítette katonailag, gazdaságilag és politikailag Olaszországot, hogy a másik fasiszta nagyhatalomhoz keresett közeledést. De a tengely egyben azt is jelentette, hogy Olaszországnak alkalmazkodnia kell a német hatalmi törekvésekhez.

Sha a magyar uralkodó osztály nagy örömmel üdvözölte is a német—olasz megegyezést, mint ezt a későbbi események igazolták, ez a megegyezés kihúzta az alapot a Németországra és Olaszországra egyaránt alapozott külpolitika alól, egyoldalúan az előbbit érvényesítette, s míg a római hármasegyezmény fokozatosan elvesztette jelentőségét, addig a magyar—német szövetség Magyarországot nemcsak hozzáláncolta a német fasizmushoz, de annak csatlósává tette.

RÁNKI GYÖRGY

⁷⁷ Doc. on Germ. For. Pol. C. II. 810. „The only means for preventing this in good time would in the Regent's view be the settlement of the German—Austrian conflict along German lines. Such a solution would immediately block effectively all the efforts of the Hapsburg. In these circumstances he had been strongly considering the idea of whether it would not be possible for Hungary to contribute somehow to this solution.”

РИМСКИЙ ТРОЙСТВЕННЫЙ ПАКТ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ГЕРМАНИИ

Резюме

В годы мирового экономического кризиса среди великих держав началось усиленное соревнование за гегемонию в Дунайском бассейне. С учётом того обстоятельства, что стоящая против Венгрии Малая антанта придерживалась французской ориентации, венгерская внешняя политика стремилась завоевать поддержку итальянского, вернее германского империализма, соревнующегося с Францией и выступающего против Версальской системы мирных договоров. После захвата власти Гитлером Германия в усиленной мере приступила к экономическому и политическому внедрению в Юговосточную Европу; таким образом между Германией и Италией обострилась борьба за руководящую роль в Дунайском бассейне. Венгерская внешняя политика, опиравшаяся раньше прежде всего на Италию, стремилась теперь в усиленной мере сотрудничать и с фашистской Германией. Гембеш сейчас же налаживает политические связи с Гитлером и посещает его первым из числа иностранных государственных деятелей. В ходе переговоров между Гембешем и Гитлером Гембеш предлагает Германии внешнеполитическое и экономическое сотрудничество. Увидев укрепление германской ориентации в Венгрии, Муссолини желает упрочить австро — итальянско — венгерские отношения. Летом 1933 г. действительно предпринимаются шаги в этой области, тем более, что в это время венгерская внешняя политика хотела опираться «на север от Дуная» против Чехословакии на Германию, «на юг от Дуная» против Югославии на Италию. Наряду с этим венгерская внешняя политика считала необходимым и германско — итальянское сотрудничество. Но это в данное время еще не было создано, между прочим вследствие противоречий по вопросу об Австрии. В начале 1934 г. немцы заключают экономическое соглашение с Венгрией. В его рамках они обязываются принять известные излишки продуктов венгерского крупного земельного владения. Это соглашение, однако, еще не ведет к одностороннему германскому влиянию, так как в марте 1934 г. — в первую очередь по настоянию Муссолини — создается римский тройственный пакт между Австрией, Италией и Венгрией. Венгерская внешняя политика стремилась к тому, чтобы этот пакт охватывал только экономические отношения, но Муссолини настаивал на том, чтобы он распространился также на область политики. Венгерская внешняя политика видела и поддержала в этом тройственном пакте прежде всего союз против Малой антанты, придерживающейся французской ориентации, итальянская внешняя политика, однако, желала использовать этот союз не только против французского, но и против германского влияния. Скрывающееся в толковании союза противоречие уже носило в себе семена раздора, которые позже, с течением времени сделали этот пакт полностью бесценным. Не задолго после подписания пакта, венгерская внешняя политика оказалась уже склонной вступить в переговоры с немцами — не одобряющими римский пакт — и отдать австрийский союзник на съедение захватнических стремлений нацистской Германии. Эта все более укрепляющаяся германская ориентация венгерской внешней политики, а также образующийся после абиссинской войны германско — итальянская ось привели к тому, что итальянская ориентация стала все более слабой и после возникновения оси и венгерская внешняя политика характеризуется односторонней германской ориентацией, политикой германского сателлита.

Дь. РАНКИ

L'ACCORD TRIPARTITE DE ROME ET LA POLITIQUE ÉTRANGÈRE ALLEMANDE

Résumé

Au cours des années de la crise économique mondiale une rivalité accentuée s'était déclenchée entre les grandes puissances dans le but de s'acquérir l'hégémonie dans le Bassin danubien. Etant donné que la Petite Entente, opposée à la Hongrie, pratiquait une politique d'orientation francophile la politique étrangère hongroise était soucieuse de s'assurer l'appui de l'impérialisme italien et allemand, concurrents de la France et agissant contre le traité conclu à Versailles. Après l'avènement au pouvoir d'Hitler l'Allemagne déployait des efforts redoublés afin d'assujettir sur le plan économique et politique l'Europe sud-orientale; en conséquence la lutte menée par l'Italie et l'Allemagne pour l'hégémonie à obtenir dans le Bassin danubien s'exacerba. La politique étrangère hongroise qui, antérieurement s'appuyait de l'Italie, s'efforça, à présent

d'établir une coopération plus étroite avec l'Allemagne aussi. Gömbös ne tarda pas de reprendre les relations politiques avec Hitler, étant le premier parmi les hommes d'état étrangers à lui rendre visite. Au cours des entretiens engagés entre Gömbös et Hitler, Gömbös offrit à l'Allemagne la coopération sur le plan de la politique étrangère et sur le plan économique. Mussolini à l'aspect du renforcement en Hongrie de l'orientation germanophile s'appliqua à serrer les rapports austro-italo-hongrois. En été 1933 des mesures ont été prises à cet égard vu qu'à cette époque-là la politique étrangère hongroise cherchait «au nord du Danube» l'appui de l'Allemagne contre la Tchécoslovaquie, tandis qu'«au sud du Danube» elle comptait s'appuyer de l'Italie contre la Yougoslavie. En plus, la politique étrangère hongroise trouvait nécessaire l'établissement d'une coopération entre l'Allemagne et l'Italie ce qui ne se réalisa pas encore à cette époque en raison des dissentiments surgis en connexion avec la question de l'Autriche. Au début de 1934 un accord économique vient d'être conclu entre l'Allemagne et la Hongrie. Dans le cadre de cet accord les Allemands se chargèrent de prendre livraison d'un certain surplus de produits de la grande propriété hongroise. Ce traité ne conduisit pas encore à une influence exclusivement allemande, vu qu'en mars 1934 — en premier lieu sur les sollicitations de Mussolini — un accord tripartite est intervenu entre l'Autriche, l'Italie et la Hongrie. La politique étrangère hongroise visait à limiter l'accord à des questions économiques, tandis que Mussolini tenait à l'étendre sur plan politique. La politique étrangère hongroise considérant cet accord tripartite avant tout comme une alliance conclue contre la Petite Entente pratiquant une politique d'orientation francophile, l'appuyait dans ce sens, la politique étrangère italienne, par contre, l'entendait utiliser pour contre-balancer non seulement l'influence de la France mais aussi celle de l'Allemagne. L'antagonisme que recela l'interprétation de l'alliance renfermait le germe qui aboutit à priver l'accord de toute son efficacité. La politique étrangère hongroise, peu après la signature de l'accord, se montra disposée d'engager des entretiens avec les Allemands qui désapprouvaient l'accord de Rome, et d'abandonner l'allié autrichien à la merci des aspirations d'expansion témoignées par l'Allemagne nazie. Cette orientation germanophile qui s'accentua dans la politique étrangère hongroise et l'axe germano—italienne formée après la guerre contre l'Abyssinie ont produit la conséquence que l'orientation italophile perdit successivement de son poids et après la création de l'axe la politique étrangère hongroise se caractérisait, elle aussi, par une orientation exclusivement germanophile, par une politique satellite pratiquée à l'égard de l'Allemagne.

G. RÁNKI

GARIBALDI FELSZABADÍTÓ HADJÁRATÁNAK HATÁSA MAGYARORSZÁGON 1860-BAN

A kocka még nem volt elvetve s Garibaldi alkalmasint még Genovában meditált a nagy tét esélyein, amikor a Pesti Napló már május elsején, elébevágva a történelemnek, hírül adta a szicíliai expedíció elindulását.¹ Légből kapott volt a hír, mégsem alaptalan: valami Garibaldi-formátumú vállalkozás a levegőben lógott. A hetek óta hullámmzó szicíliai felkelés, az olasz hazafiak fokozott izgatottsága s Garibaldi alig titkolt tervei sejteni engedték, hogy az olasz dráma szereplői elhatározó, frappáns fordulatra készülnek. Európa tehát jóelőre tudott a meglepetésről, de jobbadán hallgatott róla, a beavatottak cinkos mosolyával, vagy a katasztrófa közeledtét érzők szorongó némaságával. A magyar közvélemény feszülten leste Garibaldi kimozdulását: az esztendeje született reményes idő beteljesedésének jelét várta tőle.

A hosszú kivárás után a nagy várakozás kora volt ez, a megaláztatás keserűségétől és a lábadozás pszégségétől színezett reményeké, amikor a vágyak és a realitások birodalmát még nem választotta el a csalódások szakadéka. A nemzet, mint egykor Párizsra, most Itáliára figyelt. S amikor a lapok május 8-án már hiteles forrásból közölték Garibaldi Sziciliába indulását, majd néhány nap múlva szerencsés partraszállását, s a bizonyosság erejével tudni látszottak, hogy itt nem valamiféle „vakmerő kalandorvállalkozásról”, nem „puszta verekedési viszketegről”, hanem a mélyreható és állandó siker reményében indított nemzeti vállalkozásról van szó,² akkor a régóta várt hír száguldva járta be és mozgatta meg az országot. Május 15-én már Kassára érkezett, ahol éppen Széchenyi-gyászünnepet tartottak. Sajátos gvász volt ez: a rekvium dallamába a protestáns pátenis visszavonásának és a garibaldista légió sikeres szicíliai partraszállásának örömhirei vegyültek. A gyászoló tömeg csakhamar ünneplő, majd tüntető tömeggé változott. A szabadulás közeli reménye töltötte el a tüntetőket, akik a protestáns pátenis elleni tiltakozás miatt bebörtönzött, és éppen aznap szabadonbocsátott foglyokat fogadták.³

A politikai változásoktól, ünnepegektől, tüntetésektől dúsz programú 1860. esztendőben, amikor valós és valótlan hírek, reális és irreális tervek árasztották el az országot, Olaszország lett a magyar függetlenség zásloga, Garibaldi a jelszava. Garibaldi neve összefonódott Kossuthéval, miként az olasz nemzeti egység ügye a magyar szabadságéval. Július 19. és 22. között Pesten naponta megújuló tüntetésekre lelkesítették az ifjúságot és a munkásokat a Garibaldi győzelmeiről érkező hírek. Fáklyásmennettől volt világos, a rendőrség szuronyrohamaitól s az ellenállók közáporától feldúlt, Garibaldi nevéől hangos főváros.⁴ Egy hónap múlva, a Szent István napnak a főúri körök lojális mérsékletétől megszabott kegyeletes ünnepege is radikális népi megmozdulásba torkollott. A késői órákban többbezes tüntető tömeg járta végig nemzeti zászlókkal a Szózáttól és Garibaldi nevéől visszhangzó belvárosi utcákat.⁵ Ez a hangulat, ez a készség és készülés nem csökkent, inkább fokozódott a következő hónapokban, kivált az októberi diploma után némi-kepp legális, alkotmányos kereteket nyert ellenállás idején. A rendőrség napi jelentéseinek szinte sztereotíp fordulatává vált a Kossuth és Garibaldi nevével tüntető „alsó népsztaályhoz tartozó tömeg” és az „éretlen ifjúság” denunciaciója.⁶ A mozgolódás országos méretű volt. Sárospatakon, Bártfán, Egerben, Vácott, Kassán, Beregszászon, Szegeden, Zalaegerszegen, Rákospalotán a pestihez hasonló — néhol, így Ungvárott, még viharosabb

¹ Pesti Napló, 1860. máj. 1. 3. l. A „Morning Post”-ből átvett távirat.

² Pesti Napló, 1860. máj. 12. Vezércikk.

³ b. Podmaniczky Friyves : Naplótörédekek 1824—1887. III. k. Bpest, 1888. 96—97. l.

⁴ Lukács Lajos : Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867. Bpest, 1955. 237. l.

⁵ Uo. 240. l., és Berzevicsy Albert : Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865. III. k. Bpest, 1932

— jelenetek zajlottak le.⁷ Az esztendő folyamán nem akadhatott valamirevaló népi megmozdulás, emlékünnepe, mulatság, dinnyeszüret, hazafias színi előadás, politikai demonstráció, vásár vagy bármínő csődület, ahol Kossuth éltetésekor fel ne harsant volna az elmaradhatatlan „Éljen Garibaldi !”, ahol a nép, gyakran magasabb állású értelmiségekkel, nemességekkel karöltve, ahol a magyarok, nem egyszer horvátokkal, románokkal, szlovákokkal fraternizálva, ne Garibaldi nevével köszöntötték volna a szabadság felvirradtát.

A nép azonban nemcsak hangosan élte, de bizonyosra várta Garibaldit. A hivatalos jelentések olyan hírek keringését tudatták, hogy Garibaldi közelesem megtámadja Velencét és érintkezésbe lép a Magyarországon kitörő forradalommal,⁸ vagy hogy Kossuth bizalmasai adómegettadásra buzdítanak a hamarost bekövetkező forradalom reményében.⁹ A tömegek várakozásának számos hasonló példáját idézhetjük. Most „magyar szabád mondani mindent, kajdásszák, hogy iljen Kossuth és Klapka és Garibaldi. . . Az szeginy emberek között nincs pinz és igen nagy nyugtalanság van az emberek között és meglegédés nincs és csak várjuk az feckéket, de talán télen jönnek meg” — írta egy csztergomi polgár olasz földön állomásozó katonafiának.¹⁰

Az előjelek mindenütt 1848-at idézték. A nép, a nemesség és a városi polgárság egyrésze a potenciális forradalmi közönség állapotában élt. Maga a magyarországi kormányzó, Benedek tábornagy több jelentésben olyan nagyfokúnak ítélte az elégedetlenséget, hogy bármely külső esemény, beavatkozás kitörésre vezethet. Az olasz események roppant várakozásokat keltek, írta, mindenki elítéli a kormányt, a hatóságok teljesen elvcsztették befolyásukat. Az ellenzéki értelmiség mind több hívet talál a megnyomorított alsó osztályokban, amelyek megtagadják az adófizetést és ujjonállást.¹¹

Ebben a helyzetben itthon is ujjáéledt a szervezkedés. A kossuthi emigrációval összeműködő hazai forradalmi bizottság a legális ellenállás irányítása mellett előkészületeket tett egy esetleges aktív ellenállás katonai és politikai előkészítésére. Az egyetemi ifjúság nemcsak tüntetett, éltetett, alakokat tört és gerilla-harcokat folytatott a rendőrséggel, hanem készülődött arra, hogy Garibaldi „minden órán várt” szabadcsapatait és a vele érkező magyar légiót az ifjúságból toborzott szabadcsapatokkal támogathassa.¹² A türelmetlenebbek, akik nem győzték kivárni Garibaldi jöttét, tuatájával szökdöstek ki hozzá, hogy a déli Olaszországban harcolhassanak hazájukért.¹³ Számos literátus hajlandóságú ifjú versben köszöntötte, rőpiratokban népszerűsítette Garibaldit, az olasz nemzeti háború sikerreit és hazai következeit.¹⁴

Ma már szinte kinyomozhatatlan — a spiclirendszert oly tökélyre emelő korabeli osztrák rendőrség sem tudta kinyomozni —, milyen utakon, a népi hírközlés milyen hajszálercin át jutottak a hírek az eldugott falvakba, tanyákba. Honnan szereztek tudomást az újságot nem olvasó, falujukból nem mozduló parasztok a szicíliai és nápolyi eseményekről? Honnan kerültek a Garibaldi képek Kossuthéi mellé, a legegyszerűbb paraszti kunyhó falára?¹⁵ Miért nevezte a tanyasi gyulyás legszebb ökrét „kedves Garabangyi”. nak?¹⁶ Mindez, a valóságos és álhírek, a reális és irreális tervek, úgy látszik, a levegőben lógtak, sűrűn, megfoghatóan és hallhatóan. S az adótól, végrehajtótól, osztrák hivatalnoktól és magyar földesúrtól nyomorított szegénynép legendatermő képzelete ebből az anyag-

⁷ Az országos mozgalmakra l. *Sashegyi* : i. m. e korszakra vonatkozó iratait, — *Lukács Lajos* : i. m. 238. 241—244., 249—257. l. — (az ungvári viharos tüntetésre 242. l.), — *Berzeviczy* : i. m. 78—79., 81—83. l.

⁸ A szilágysomlyói járásbírósg jelentése alapján idézi *Lukács Lajos* : i. m. 243. l.

⁹ A poszonyi esendőrezer 1860. szept. 30-i jelentése alapján közli *Sashegyi* : i. m. 283. l.

¹⁰ Bartalos Máttyás csztergomi lakos levele Fiához, 1860. nov. 15-ről. Közli *Sashegyi* : i. m. 294. l.

¹¹ Benedek augusztusi jelentését közli *Heinrich Friedjung* : Benedek Nachgelassene Papiere. III. kiad. Dresden, 1904. 271—275. l. — Benedek hasonló jellegű felszólalását a jún. 29-i minisztertanácson ismerteti *Josef Redlich* : Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I/1. k. Leipzig, 1920. 505—506. l. — A paraszti ellenállásra, adómegettadásra ld. *Sashegyi* : i. m. 281—283., 315—322. l. és *Lukács* : i. m. 253—256. l.

¹² *Viola [Vezzer] Gyula* : Visszaemlékezések. Korrajz az 1860—61-iki időszokról. Vác, 1878. 15. l.

¹³ *Berzeviczy* : i. m. III. k. 79. és 168. l.

¹⁴ A Garibaldit népszerűsítő brosúra-irodalomból említettük *Kotró Lőrinc* : Híres Garibaldi tábornok, Pest, 1861, *Kotsányi László* : Garibaldi rövid életrajza és kalandjai. Pest, 1861, *Mészáros Károly* : Garibaldi a híres vörösi-inges vezér életrajza. Debrecen, 1861 c. füzeteket. E brosúrák általában tartózkodtak napi politikai kommentároktól, de azt a gondolatot sugalmazták, hogy Garibaldi mindig az elnyomott népek szabadsádküzdélmé mellett áll, személyét és fegyvereit a szerencse kíséri, ő maga sérthetetlen és legyőzhetetlen. A Kotsányi füzetének végén közölt vers, Garibaldi fogadalmá Tüköry sírjánál, a vezér szájába olyan szavakat ad, hogy hamarosan meghálálja a magyarok hősiességét, s olasz és magyar együtt vívja ki Magyarországot szabadságát. — Az alkalmi versekre példaként: *László Kálmán* : Garibaldi nótája. Pest, 1861. — Thaly Kálmán hasonló tárgyú verseiről és a Garibaldi iránti lelkesedéséről említett tesz *R. Várkonyi Ágnes* : Thaly Kálmán és történetírása. Bpest, 1961. 36. és 348. l. — Hasonló jelenségekről közöl adatokat *Berzeviczy* : i. m. III. 167—168. l.

¹⁵ „Garibaldi képe — minden tilalom ellenére — úgy elterjedt akkor Magyarországon, mintha saját nemzeti hősiük lett volna” — írta *Berzeviczy Albert* : Régi emlékek. 1853—1870. Bpest, 1907. c. visszaemlékezéseiben, a 131. lapon.

¹⁶ Apponyi György mondta el a megtörtént esetet Ferenc Józsefnek. Feljegyezte *Kossuth Lajos* : Irataim az emigrációból III. kötetében, Bpest, 1882. 100. a. (Vö. a hibakiigazítást is a kötet 743. lapján.)

ból gyúrta-színezte azt a képet, amelyen Garibaldi, Kossuthal, Türr-rel, Klapkával együtt, a szabad Magyarország közepében, valahol a Tisza partján itatja lovát. Valóságból és vágyakból szövődött a magyar Garibaldi-mítosz, a Garibaldi-várás, amely, ha egyszer realizálódhatott volna, évtizedek óta gyülemllett, mérhetetlen népi erőket szabadíthatott volna fel, miként Szicília és Calabria forró mezőin.

Valóban, 1848 óta nem élt ilyen feszült, várakozásteli, kitöréskeresz hangulatban az ország. Külpolitikai esemény ilyen mélyen és tartósan nem mozgatta még meg a magyar közvéleményt.

*

A valóságnak azonban csak az egyik oldala a legenda születése, a Garibaldi vezette felszabadító hadjárat rendkívül széles, valóban forradalmasító magyarországi hatása. Volt mellette egy másik, árnyékos, komor — mondhatni tragikus — oldala is. A déli fecskéket hiába várták, nem jöttek sem télen, sem tavasszal, Kossuth sosem hozott tiszta inget a lerongyolódott magyarnak, Klapka puskáit elkobozták a román fejedelemségben, és Garibaldi fáradt lovát sohasem itathatta magyar kislány a Tisza partján. Az évekig várt olasz háború, a felszabadító invázió elmaradt, jött helyette az 1866. évi porosz háború, nyomában a kiegyezés, az Osztrák-Magyar Monarchia nagyhatalmi fénye s a ferencjózsefi „boldog békekorok” végzetes tragédiája. Az 1860-as esztendő reménydús várakozása tehát meddő maradt, a nagy Garibaldi-várás és olasz hatás csak emlék, folklór és mítosz, a majdani nemzedékek megújult közdelmeit is csak közvetve segítő.

Számunkra ezuttal nem Garibaldi felszabadító hadjáratának felmérhetetlenül széles magyarországi hatása az igazi történeti probléma, hanem e hatás reális értéke a politikai viszonyok valóságos alakulása szempontjából. Ezt a reális értéket szeretnénk a továbbiakban — ha csak hozzávetőlegesen is — felmérni.

Milyenek voltak Magyarország függetlenségi harcának feltételei és kilátásai 1859 — 60-ban, Ausztriának az olasz háborúban elszenvedett veresége után? A háború feltárta az osztrák neoabszolutizmus labilitását, megindította a társadalmi bázis híján szűkölködő, főként a hatalmi apparátusra támaszkodó rendszer válságát. A bizalom és önbizalom megrendült, a terrorral tartósított félelem lassanként felengedett. A Monarchiában, kivált Magyarországon sűrűsödtek az elégedetlenség nyílt jelei. Ugyanakkor a háború nem oldotta meg az olasz kérdést, sőt félig megoldottan, cseppfolyós állapotban hagyta. Itália félig felszabadított, de teljesen felzaklatott állapotában elkerülhetetlen konfliktusokat rejtett magában. A külpolitikai és a belső viszonyok alakulása egyaránt az osztrák neoabszolutizmus válságának elmélyülése irányába mutatott, s ez kétségtelenül kedvező feltételeket teremtett a magyar nemzeti törekvések számára is. A neoabszolutizmus válságának kibontakozása során a passzivitásba vonult magyar politikai vezetőrétegnél két tendencia mutatkozott meg. Az ókonzervatív arisztokrácia és a középnemesség mérsékelt szárnya a helyzetet kedvezőnek vélte engedelmek kialakulására, a centralisztikus abszolutizmusnak valamiféle alkotmányos, Magyarország autonóm állását kisebb vagy nagyobb mértékben biztosító átalakítására. A birtokos nemesség, az értelmiség radikálisabb, 48-as többsége, a széles közvéleményre támaszkodva, a nemzetközi és hazai feltételeket alkalmasnak ítélte a 48-as alkotmány s az ország függetlensége „in integrum” visszaállítására. A magyar nemzeti kérdés megoldása, s a két irányzat küzdelmének kimenetele is jelentős mértékben a nemzetközi erőviszonyok, elsősorban az olasz egységküzdelem további alakulásától függött. Miként hatottak hát az 1860-as fejlemények a monarchiai belpolitika döntő faktorainak magatartására?

*

Az osztrák kormányzat a háború után még jóideig az abszolutisztikus centralizáció régi vágányain haladt. A fegyveres és hivatali apparátusra támaszkodó szűk kormányzó csoportot hatalmi érdekei is a régihez kötötték, erkölcsi bátorsága is hiányzott a konzekvenciák levonására. A fenyegető válságot eleinte restaurációs módszerekkel akarta elkerülni: így Olaszországban is revansra készült. Rechberg miniszterelnök 1860 elejére már kész volt bosszútervével.¹⁷ Eszerint az elűzött és elűzetés előtt álló olasz fejedelmekből a pápa nyílt támogatásával katolikus Liga alakult volna, amely vallásos lepelbe burkolt restaurációs „keresztshadjáratot” indított volna — természetesen osztrák intervenció támogatásával — Piemont ellen. Ilyen „keresztshadjáratot”, remélték, III. Napoleon, a pápára és a francia klérusra való tekintettel, kénytelen lenne tétlenül túrni.

¹⁷ Walter Rogge : Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart. II. k. Leipzig—Wien, 1873. 53. 1.

A részleteiben is kidolgozott revans-terv azonban kevésbé számolt néhány éppen nem mellékes körülménnyel. Nem vette eléggé figyelembe Angliát, túlbecsülte a francia császárnak a klérus iránti reverenciáját, sajátos módon nem számolt Ausztria katasztrofális pénzügyi helyzetével, amin az alkotmányos engedmény gyanánt feltüntetett „megerősített birodalmi tanács” kinevezése és egybehívása mitsém javított. Aligha gondolta át egy újabb háború magyarországi következményeit és főként: kihagyta a számításból magát Olaszországot. Így a revans-terv még csak a diplomáciai pókhálószövés fókán állott, amikor Garibaldi szicíliai partraszállása és gyors előretörése gyökeresen új helyzetet teremtett.

Szicília természetesen keresztülhúzta a nápolyi király fegyvereire nagy mértékben alapozott „kereszteshadjárat” tervét. Az osztrák kormány kezdetben mégsem fogta fel tragikusan a helyzetet. Erősen bizott Garibaldi szedett-vedett „lázadónak” gyors levertetésében is, a háborgó — főként Piemontot kárhozható — európai kabinetek valamiféle ellenakciójában is. Alkalmasint még kezét is dörzsölhette, hogy a Piemonttal szövetséges olasz nemzeti forradalom kibogozhatatlan bonyodalmakba mászott bele. Idők rendjén azonban ezek a remények sem bizonyultak realisabbnak a korábbi plánumoknál. Garibaldi tüneményes könnyedséggel felszabadította Sziciliát, partraszállt Calabriában, a Bourbon-hatalom napról-napra zsugorodott. Az európai kabinetek ugyan háborogtak, de meg is maradtak ennél. Az osztrák kormány most már növekvő aggodalommal figyelte az olasz eseményeket, kivált magyarországi hatásukat, és ellenintézkedéseket tett, persze a megszokottakat: növelte a karhatalmat, serkentette a rendőrök és besúgók hadának éberségét. Valamennyire egy Garibaldi vezette dél-magyarországi expedíció eshetőségét is számításba vette, mert már augusztusban megerősítette az adriai tengerpart védelmét.¹⁸ Igyekezett a Garibaldira felesküvő ifjak kiszökését megakadályozni, s ha ez nem mindig sikerült, hát megpróbálta a maga ügynökeit is becsempészni Garibaldi légiójába, hogy kitudakolja az osztrák és magyar garibaldistákat s további terveiket.¹⁹ Maga a császár is aggodalmaskodva érdeklődött a magyarországi hangulat iránt. Elsősorban az foglalkoztatta: tud-e a nép Garibaldiról.²⁰ Az aggály felhői a július-augusztusi magyarországi válasz nyomán feltornyosultak.

Az osztrák neoabszolutizmus 1860 nyarán a bajbajutott abszolutista rendszerik tipikus dilemmája elé került: engedményekkel vagy terrorral megelőzni a bukást! Ferenc József veszélyesnek és kivihetetlennek találta az alkotmányos engedményeket olyan helyzetben, amikor „naponként terjednek a szeparatiztikus tendenciák és gyarapodik a forradalmi párt”.²¹ A június 29-i minisztertanácson még teljes határozottsággal leszögezte, hogy ő a „magas körökben” is mutatkozó alkotmányos törekvéseknek engedni nem fog, mert képviselői alkotmány Ausztriában a lehetetlenségek közé tartozik. Szembeszállt a decentralizáló törekvésekkel, amelyek az állam szétbomlását eredményeznék, és kifejezte legmagasabb akaratát, hogy a monarchikus hatalomnak alkotmánnyal való korlátozását meg nem engedi s annak védelmében minden viharral szembeszáll.²²

E magabiztos enunciaciónak azonban ekkor már magában a kormányban, a kormányzó apparátusban sem volt meg a biztos fedezete. Az osztrák sajtó egy része is olaszbarát hírokat kezdett pengetni.²³ Magyarországon pedig megindultak a végeláthatatlan garibaldista tüntetések.

*

A magyar nemzeti mozgalom belső feltételeit illetően számunkra itt nemcsak a forradalmi erjedés jelenségeinek, hanem a politikai vezetőréteg, a középnemesség magatartásának vizsgálata is döntő fontosságú. Az abszolutizmus mélyülő válságának viszonyai között a passzív rezisztencia politikája nem volt sokáig fenntartható. A passzív ellenállás-

¹⁸ *Berzevichy*: Az abszolutizmus kora... III. k. 78—81. l. *Sashegyi*: i. m. 274., 291—293. l. — Az aggodamat jól tükrözik Benedek magyarországi kormányzó idézett jelentései (ld. 11. sz. jegyzetét), és jellemző, hogy az ökonzeratívok is azzal igyekeztek a kormányt engedményekre bírni, hogy a fellendülő nemzeti mozgalmak „Garibaldi számára készítik elő a talajt”. Vö. *Rogge*: i. m. II. k. 59. l.

¹⁹ Viola Károlyról, a korai magyarországi munkásmozgalom kétes alakjáról van olyan adatunk, hogy az osztrák kormány megbízásából beállt a Garibaldi-légióba és Garibaldi főhadiszállásáról küldözte jelentéseit, többek között a magyar és osztrák önkéntesek névsorát az osztrák rendőrhatalóságoknak. *Pöltner Zsigmond*: A magyar országi munkásmozgalom történetéhez. A tanulmányt közli a Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai (a továbbiakban: MMTVD) I. k. Bpest, 1951. 52. l.

²⁰ *Kossuth*: Irataim, III. k. 100. l.

²¹ Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai. III. k. Bpest, 1918. 4., 43—44. l. Az idézett kijelentést Ferenc József 1860 januárjában tette, majd jún. 10-én megerősítette Szögyény előtt.

²² Az 1860. jún. 29-i minisztertanács jegyzőkönyvének vonatkozó részét közli *Redlich*: i. m. I/2. k. (Exkurse und Anmerkungen) 206. l.

²³ Pesti Napló, 1860. jún. 6. sz. vezércikk.

nak vagy a passzivitás vagy az ellenállás feladása, vagy a harcok aktivizálódás, vagy a megbékélés irányában kellett eldőlnie. Az olasz felszabadító háború — és ez a helyzet sajátossága — mindkét tendenciára erősítően hatott.

A középnemesség befolyásos vezető csoportja, bár passzivitásából nem mozdult, már az 1859. évi háború óta, különösen a szicíliai hadjárat után, igyekezett kihasználni az osztrák abszolutizmus növekvő válságát. A forradalmi akciókat továbbra is elítélte, de éppen ezekkel igyekezett igazolni a törvényes jogok helyreállításának szükségességét. Garibaldi eljárása — írta a Pesti Napló júniusban — kétségtelenül jogtalan, sérti az érvényes nemzetközi jogszabályokat. Még azok sem helyeselhetik, akik a forradalmat „önvédelmi kénytelenségnek” tekintik, hiszen Garibaldi nem nápolyi alattvaló. Dehát jogszerű volt-e a nápolyi kormány egész politikája? Vajon megtette-e azt, ami kötelességében állt? Nem, a nápolyi kormány olyannyira és annyiszor megsértette alattvalóinak jogait, hogy ezt még az osztrák is sokallotta.²⁴ A kormány jogtalansága — íme a tanulság — a forradalom jogtalanságát vonja maga után. Azt kell gondolni — írta a lap más alkalommal —, hogy „az olaszthoni fejedelmek trónjai mellett mindenütt árulóknak kell állniuk, kik a lojalitás színe alatt minden észszerű concessiótól visszatartják a fejedelmeket mindaddig, míg... a nép és kormány közti kibékülés merő lehetetlenséggé nem vált”. „Ennyit Ausztriától” — fűzi hozzá az érthetőség kedvéért a cikkíró, Falk Miksa.²⁵ Az effajta eszmejárást bizonyonnyal a cenzúraszabta szűk korlátokra való tekintet is igazgatta, s általában: a középnemesei politikusok passzív, de a béküléstől nem elzárkozó magatartásában az egyszer magát megegyezett ember kétkedő óvatossága is megnyilvánult. De ennél több is: a forradalmi „jogtalanságot” az önkényuralmi törvénytelenséggel együtt és egyaránt elutasító, s a törvényességet a békés egyezkedéssel azonosító középnemesei álláspont is. Nem alaptalanul írta 1860 júniusában Komáromy György, a hazai forradalmi bizottmány egyik vezetője, hogy a passzív rezisztencia belől hovatovább a lojalis rezisztencia irányzata kerekedik felül. S bárha a nép és a fiatalság a haza üdvét a némettől való szabadulásban látja, a mérsékeltbb vezetők a forradalmat csak mint „végső rosszat” fogadják el.²⁶ Úgy szintén aligha hibázott Kossuth tekintete, amikor Komáromy jelentésére azt válaszolta: „Rég láttam fájdalommal, hogy a nemzet ügye a concessiók és kialkuvás felé sodortatik”, a hazai mozgalom alkotmányos ellenzéki, nem forradalmi.²⁷ Majd néhány héttel később, alaposabb tájékozódás eredményeképpen írja Telekinek, hogy a hazai bizottmány tétlen, kiengedi kezéből a vezetést, s a nemesei politikusok „nem bánnák, ha forradalmi cégérű bárkájukat a szél a concessiók kikötőjébe hajtaná bele”.²⁸ A megszorult abszolutizmust békés eszközökkel, de a monarchiai keretek megtartásával eltávolítani: ez a törekvés kétségtelenül jellemezte az olasz eseményeket ilyen értelemben kamatoztatni kívánó középnemesei vezetőréteg tekintélyes csoportjait. Sőt, ha az ifjúság harcoss, forradalmi színű megmozdulásait közelebről nézzük, olyan jelenségeket is észre kell vennünk, hogy a nemesei szellemű értelmiségi ifjúság, ahol tudta, igyekezett magától fávtartani a „csócselüket”, elejét vendő a „féltelenségeknek”.²⁹ Amikor pedig a jól számító hatalom kegye éppenséggel rájuk bízta a rend fenntartását, amint ez a Szent István napi ünnepség alkalmával történt, akkor nagyon is vigyáztak a rend és a törvényes keretek megtartására.³⁰

1860 nyarának dokumentumait forgatva, különös kettősség tűnik tehát elénk. A hatalom őrci, a rendőrfőnökök, maga Benedek tábornagya egyre-másra küldözgetik komor, a közelgő vést jelző jelentéseiket a legkisebb külső lökésre kitörni kész forradalmi hangulatról. Az ókonzervatív vezetők váltig bizonygatják, hogy — ellentétben 1809-cel, amikor Napoleon csábító proklamációjára „egy macska sem mozdult ki helyéről” — fél évszázad múltán, III. Napoleon megjelentésére azonnal nagymérvű lázadás törne ki;³¹ hogy az ország nagy része „Garibalditól és az invasiótól... vár üdvöt és menekülést.”³² Másrészt viszont Kossuth és hívei fájdalommal konstatálják, hogy a hazai vezetők nagy része tétlen, óvatos, az alkotmányos küzdelem szélvédett öblébe irányítja hajóját.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 1860. máj. 17. sz. vezércikk.

²⁶ *Kossuth*: Irataim, II. k. Bpest, 1881. 475. l.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. III. k. 47. l.

²⁹ *Viola [Vezérle Gyula]*: i. m. 60. l.

³⁰ Uo. 61—62. l.

³¹ Gróf Dessewffy Emil levele Rechberg miniszterelnökhöz 1860. aug. 14-én. Közli: *Könyi Manó*: Deák Ferenc beszédei. II. k. 1848—1861. Bpest, 1880. 207. l.

³² Idősb Szőgyény-Marich László emlékiratai. III. k. 65. l. Ugyanezt a hangulatot és véleményt juttatja kifejezésre Kecskeméthy Aurél is, ld. Kecskeméthy Aurél Naplója, 1851—1878 (Sajtó alá rend. Rózsa Miklós). Bpest, 1909. 102. l.

Ha a forrásokat kritikailag értékelve figyelembe is vesszük, hogy a hatalom őrei úgyszólván „hivatalból”, az ókonzervatívok pedig saját politikai céljaik érdekében jócskán túlozták a közvetlen forradalmi veszélyt, és a rendszer védelmének álláspontjáról inkább a számukra aggályos jelenségeket emelték ki; Kossuth viszont az abszolútizmus-ellenes nemzeti egységet és forradalmi készséget feltűnően vigyázva, a megbomlás és békületlenség kedvezőtlen tüneteire reagált érzékenyebben, ha tehát forrásaink nézőpontjának különbözőségét figyelembe is vesszük, akkor is úgy tűnik, hogy mindkét helyzet értéklésében volt igazság. A magyar nemzeti mozgalom már 1860 tavaszán és nyarán bomlani látszott a további tendenciák és az olasz események hazai haszna megítélésében. Tehát nem csupán a források és íróik különböző nézőpontjáról, hanem a valóság különböző tendenciáiról: a radikális nemzeti-népi és az egyezkedésre hajló közép-nemesi — arisztokrata irányzat kettősségéről volt szó.

De talán kissé elhamarkodottan jutottunk e következtetésre? Talán a cenzurától és üldözéstől való félelem, a 12 év alatt megrögződött óvatosság még nem oldódott fel 1860 nyarára? Talán még elfedte a valóságos hajlandóságokat? Hiszen az abszolútizmus még nagy súllyal nehezedett az országra, hiszen az olasz dráma végkimenetele még a bizonytalanság homályába veszett, s az európai kabinetek sem mondták ki a döntő szót.

Nem mesterkélte e fenntartás. A következő, augusztus-októberi és az október utáni szakasz még olyan fordulatokat tartogatott, amelyek jelentősen befolyásolhatták a magyar vezetőréteg álláspontjának alakulását.

*

„Die Räuberzeiten des Garibaldi, die Diebstähle Victor Emanuels, die noch nie dagewesenen Gaunerstreiche des Erschuften in Paris, der sich jetzt selbst übertrifft, — der jetzt glücklich und über Erwarten gut und friedlich begrabene Reichsrat, die ungarischen Mißstände und die unerschöpflichen Wünsche und Bedürfnisse aller Provinzen etc. etc. mich dermaßen in Anspruch nahmen und mir so meinen armen Kopf erfüllten, daß ich kaum einen Augenblick für mich hatte, meiner Familie nur die Viertelsunde des Frühstückes widmen konnte und nicht einmal mehr abends zum Tee erschien. . .”³³ Így mentegetőzött hallgatásáért és panaszkodott gondjai miatt Ferenc József anyjának egy 1860. október 2-án írt levelében. A legjobban nem is Olaszország, hanem Magyarország aggasztotta: „Wenn Ungaren nicht wäre, könnte ich ganz ruhig der Zukunft entgegensehen.”³⁴ A császár gondjai és panaszai nem voltak alaptalanok. Olaszországban Piemont beavatkozásával a helyzet kiéleződött. Ezzel beteljesedett a nápolyi Bourbon-rezsim végzete, s nyomában fenyegetően feltolult a felszabadító háború további menetének és irányának kérdése. Megállapodik-e Garibaldi Nápolyban? Rómának vagy Velencének veszi-e útját? Ausztria számíthatott arra, hogy a piemonti intervenció miatt tiltakozó hatalmak végül is nem nézik tétlenül a pápai állam és Nápoly bekebelezését, de számolnia kellett avval is, hogy a hatalmak be nem avatkozása esetén Garibaldi Velence felszabadítására indul.³⁵ A háború valószínűsége megnőtt, de kilátásai cseppet sem voltak rózsásabbak, mint fél évvel korábban. A pénzügyi helyzet még kuszáltabb volt,³⁶ s az osztrák miniszterek is jól tudták, hogy a „háború, amely fél eszéddel kezdődik, egész eszéddel végződik”.³⁷ De deficit, olasz bonyodalmak, belső nyugtalanság még hagyján, „wenn Ungaren nicht wäre. . .” Dehát Magyarország volt, elégedetlenebbül és fenyegetőbben, mint valaha. Az olasz események az augusztus-októberi szakaszban kétségtelenül felpezsdítették az ellenállást.

Cavour, aki a piemonti fegyveres intervenció megindításakor — ezuttal III. Napoleon segítségével nem számolhatván — szinte bizonyosra vette Ausztria támadását, szeptemberben formális szerződést kötött a kossuthi emigrációval.³⁸ A szerződés sokoldalú segítséget helyezett kilátásba, kis részben nyújtott is, a hazai ellenállás számára. A háború közeli kilátása s az olasz szerződés biztosítéka hatalmasan felélénkítette az emigrációt és a hazai forradalmi körök tevékenységét, reménykedését. Országsgzerte ekkor terjedtek el a Garibaldi közelesem várható expedíciójáról suttogó hírek, a valós és költött kossuthi üzenetek a forradalom napjának közeledtéről. Szeptember 22-én jelentették például a hatóságok Zalaegerszegről: a lakosság hangulata különösen izgatott jellegűt öltött, csak a kedvező körülményeket várják, hogy végleg megszabaduljanak az osztrák háztól és a

³³ Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter 1838—1872. Hrsg. dr. Franz Schnürer. München, 1930. 299. l.

³⁴ Uo.

³⁵ Az európai hatalmak, így Ausztria, Franciaország, Poroszország és Oroszország élesen tiltakoztak a piemonti intervenció ellen. A kettős eshetőségre nézve ld. *Kossuth*: *Irataim*, III. k. 1—5., 131—133. l. — *Pesti Napló*, 1860. aug. 25., okt. 18. sz. vezércikke.

³⁶ *Redlich*: I. m. I/1. k. 463. sk. és 503 sk. l.

³⁷ Idősb Szógyény-Marich László emlékiratai. III. 66. l.

³⁸ *Kossuth*: *Irataim*, II. k. 572—573. sk. l.

megálmodott nagy dunai birodalmat — a román fejedelemségekkel és Szerbiával együtt — megalapítsák.³⁹ Most már Kossuth is bizakodóbb — sőt a jó ügy érdekében talán kissé túlzó — jelentésben számolt be Cavournak a magyarországi szervezkedés sikeres előrehaladásáról.⁴⁰

A háborús kilátások s a sűrűsödő válságjelenségek hatására az osztrák kormány is új eszközökre kényszerült. Október folyamán, fellazítva rozsdás merevségét, nagyobbarányú politikai manőverbe kezdett. Az „új” eszközök persze inkább „felújított”, a Habsburg-arszenál szűköskelléktárában már kipróbált módszerek voltak. Megpróbálta felújítani a forradalmi mozgalmak ellen egykoron jól bevált porosz—osztrák—orosz Szent Szövetséget, belül pedig kegyes engedményekkel megbontani-leszerelni az elégedetlenek ellenállását. Ferenc József október 21-én, a varsói konferencián a porosz régens herceggel és az orosz cárral találkozott, olasz-ellenes tervei számára a porosz és orosz támogatást megnyerendő, egy nappal korábban, október 20-án pedig kibocsátotta a birodalom nyughatatlan népei, elsősorban a magyarok megbékéltetésére szánt föderatív jellegű látszatközlőanyagát: az októberi diplomát.

*

A varsói szellemidézés rosszul sikerült. A poroszok, bármennyire elítélték is Piemont „illojális” lépését, a tényleges rivális, Ausztria érdekében nem voltak hajlandók mozdulni. A cár pedig, ha szavakban háborgott is, a valóságban a franciák császárához igazodott.⁴¹ Az osztrák restaurációs mesterkedésekre a legérzékenyebb csapást az angol külpolitika mérte, nevezetesen Ő Felsége kormányának október 27-i, turini követéhez küldött — de alighanem a varsói konferenciának szánt — jegyzéke. Ebben, az angol külpolitika legjobb hagyományait megörökítő dokumentumban Russel miniszterelnök azt a nem csekély horderejű megállapítást tette, hogy a nép maga ítéltetvén legjobban saját viszonyai felől, az olaszok tudják legjobban, mi áll érdekükben. Az angol kormány tehát nem látja indokoltnak az európai kabinetek tiltakozását Piemont lépése miatt, sőt örömmel tekint arra a népre, amely Európa rokonszenve és jókívánatai mellett szabadságát megalapítja.⁴²

Ferenc József számára, miután külpolitikájának teljes anakronizmusa és irrealitása feltárult, nem maradt más, mint a mélabús merengés a világban uralkodó „gyávaóság, gyengeség és rosszakarat” fölött.⁴³ S a császári mélabú nem lett vigaszra az otthoni viszonyokban sem. A birodalom népei, különösen a magyarok, megneheztelt és hálátlansággal viszonozták az októberi diploma kibocsátásával nyilvánított kegyet. A császár úgy remélte: „wir werden zwar etwas parlamentarisches Leben bekommen, allein die Gewalt bleibt in meinen Händen und das Ganze wird den österreichischen Verhältnissen gut angepaßt sein. Besonders in Ungarn werden wir hoffentlich gute Resultate erzielen.”⁴⁴ És mégis; különösen Magyarországon nem értek el jó eredményeket. Az ország nagy többsége, mint ismeretes, elutasította a diplomát. Az engedélyezett félalkotmányosság nem a megelégedés, hanem a további követelések, demonstrációk, szervezkedések: a 48-as közérzület nyilvánításának forrása lett. Sem módját, sem szükségét nem látjuk itt annak, hogy az októberi diploma után nekilendülő s a következő év tavaszába belenyúló tüntetéseket, a népi és a megyei nemesi ellenállás egyes részjelenségeit, a Kossuth és Garibaldi megjelenéséhez fűződő szinte messianisztikus várakozás tényeit részletesen felsoroljuk. Ezeket történetírásunk már eléggé feltárta. Csak egy mozzanatra kívánunk újból, talán hangsúlyosabban, rámutatni: a munkásság és szegényparasztság növekvő aktivizálódására.

Jelentések és intézkedések hosszú sora tanúsítja, hogy az 1860 nyarán indult, s az események előrehaladtával egyre sűrűsödő megmozdulások résztvevőinek — és áldozatainak — nagy többsége kétkezi munkás volt. Az október 23-i tüntetés alkalmával egy asztalosmunkás kapott halálos sebet. December 2-i temetését a munkások tömeges részvéte és a katonaság szuronyrohama tette emlékezetessé.⁴⁵ A számos demonstráció tömege a „legalsóbb néposztályból”, túlnyomórészt iparoslegényekből került ki, jelzavuk egyértelműen „Kossuth és Garibaldi” volt, dühük a kétféjú sasok ellen irányult, sorsuk a fegyveres bántalmazás, bebörtönzés, kényszerbesorozás lett.⁴⁶ A pesti és a nagy-

³⁹ Sashegyi: i. m. 258. l.

⁴⁰ Kossuth: Irataim, III. k. 193 sk. l.

⁴¹ A varsói értekezletre ld. uo. 41—45. l.

⁴² Uo. 108—111. l.

⁴³ Briefe Kaiser Franz Josephs ... Schnürer id. gyűjteménye, 302. l.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Majláth tárnokmester 1860. dec. 3-i jelentése Szegény országbírónak. Közli Sashegyi: i. m. 304. l.

⁴⁶ Uo. 271—274., 304. l., továbbá MMTVD. I. k. 33—34. l.

váradai rendőrőrnök már olyanáltalános rendszabályt javasolt, hogy az „Ausztia legnagyobb ellenségeit (Kossuthot és Garibaldit) éltető” „egzaltált kézműveseket” mind be kell sorozni a hadseregbe.⁴⁷

Az önkényuralom szorító nyomásának fellazulása, ha szűk korlátok között is, valamelyes lehetőséget adott a munkásság kezdetleges szervezkedési formáinak, segélyező egyleteinek megalakítására. Bizonyára nem véletlen, de a november-decemberi tüntetések légkörétől sugallt kezdeményezésnek tekinthetjük, hogy pest-budai nyomdászsegédek éppen 1860 decemberében határozták el segélyező egyletük megalapítását. A városi tanács és a Helytartótanács „a pest-budai egyesült nyomdai segédek egyletének” engedélyezését ugyan megtagadta,⁴⁸ de a megindult szervezkedést megakasztani már nem tudta. 1861 júliusában tört ki a korszak első nagyobb sztrájkja: a fővárosi nyomdászok bérmozgalma.⁴⁹

Az egyletalakítás ezekben a hónapokban országos méreteket öltött. A különféle segélyegyletek mellett elsősorban az alföldi olvasókörök érdemelték figyelmet, a korabeli rendőrhatalóság is rájuk fordította legnagyobb figyelmét. E „zugkaszinókban” — denuncálja az egyik rendőrőrnök — „rossz szellem uralkodik”. Radikális értelmiségiek, ügyvédek, tanítók, volt hivatalnokok magyarázzák a népnek az újságokat, lázító könyveket olvasnak, és értekezéseket tartanak a napi politikáról — a forradalom főszereplőinek arcképeivel díszített egyleti helyiségekben.⁵⁰ Ezek az olvasókörök, minthogy bennük az Őfelsége és törvényes kormánya ellen irányuló ferde irányzatok csak táplálékot nyerne, politikai szempontból mindenestre aggályosak.⁵¹ Aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy a városi és falusi néptömegek radikalizálódása nemcsak a kormányhatóságokra, de a nemesi vezetőrétegre is aggasztólag hatott. Éppen 1860. december 2-án írja Csengery Antal bátyjának, hogy jogainkból ugyan nem szabad engednünk, de semmi helye sincs utcai demonstrációknak, helyke kihívásoknak.⁵² Deákék valóban erősen tartottak az aktív tüntetésektől, a nemzeti mozgalom balrafordulásától.⁵³ S ha az októberi diploma elvetésében, a 48-as alkotmány visszaállításának követelésében, egy olasz háború közeli eshetőségének megítélésében a birtokos nemesség vezetete nemzeti mozgalom újból egyetemesnek is látszott, a fejlemények bebizonyították, hogy ez az egység nagyonis látszólagos, nagyonis külszínes volt. 1860 végén, amikor a varsói kudarcral és az októberi „alkotmányosdival” az osztrák abszolutizmus még mélyebb válságba bonyolódott, s az olasz egységküzdelem is döntő sikereket ért el, természetesen még a birtokos nemesség legmérsékeltbijeinek is számolniok kellett valaminő nem várt és nem kívánt, de nem is váratlan radikális fordulattal. A nemzeti ellenállásról tehát nem szakadtak le, s így az alkotmányosság kérdéseiben teljesen látszott az egyetértés. A lényegyet tekintve azonban mélyreható különbség állott fenn a mérsékelt irányzat és az emigráció politikáját követő radikális irányzat között. Utóbbiak — amint azt az ókonzeratív kormányférfiak és az emigráció vezetői egybehangozón megállapították — „nem akarnak kibékülni az osztrákkal, mindent a háborútól várnak”,⁵⁴ erre hol ügyes, hol ügyefogyott előkészületeket tesznek, hol legális, hol illegális eszközökkel. A Deák Ferenc körül csoportosuló — vagy bevallatlanul is hozzá igazodó — mérsékelt liberális irányzat azonban, mint jeleztük, az abszolutizmus válságát, az olasz eseményeket a lehető engedmények kicsikarásának kedvező feltételeként tekintette, az októberi diplomát pedig olyan repedésnek, amelyet szélesíteni kell, de nem robbantásra felhasználni. Deák és hívei elutasították a diplomát, mint megegyezési, de nem mint kiindulási alapot, ahonnan további engedményeket lehet elérni.⁵⁵ Ha vissza is utasították, akár őszinte politikai hitvallásból, akár az ellenzéki közvéleményre is sandító előrelátásból a nyilvános közreműködést, a

⁴⁷ Sashegyi : i. m. 303. és 274. l., MMTVD. I. k. 34—35. l.

⁴⁸ Sashegyi : i. m. 306—308. l., MMTVD. I. k. 36—37. l.

⁴⁹ 1861-ben „a kedélyek már erősen izzó hangulatban voltak, amikor egy váratlan esemény” — (egy idős nyomdászsegéd halála) — „alkalmával kitért az elkeseredés...” A temetés után a munkások összejöttek, „egyesek a nyomdászok nyomorúságos és kilátástalan helyzetét és a fokozódó drágaságot, mások egy segélyező egylet alakításának üdvös voltát tették szóvá”, majd megválasztották a sztrájkbizottságot. *Novitzky N. László* : Egyesült erővel. A magyar könyvnyomdászok ötvenévi szakszervezeti tevékenységének története. Bpest, 1912. 58—59. l., közli a MMTVD. I. k. 35—36. l.

⁵⁰ A nagyváradai rendőrigazgató jelentése a helytartótanácsához a Békés megyében létező egyletekről. Közli: Sashegyi : i. m. 360—361. l.

⁵¹ Uo. Pest-Pilis-Solt megye főispáni helytartójának jelentése a Helytartótanácsához a kiskőrösi olvasókörörről.
⁵² Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. (Bev. br. Wlassich Gyula, közzétette dr. Csengery Lóránt.) Bpest, 1928. 471. l.

⁵³ *Könyi Manó* : i. m. II. k. 287. l.

⁵⁴ Kossuth 1860. nov. 7-i levele Telekihez. *Kossuth* : Irataim, III. k. 167. l. Kossuth egyébként világosan látta és jól jellemezte a hazai nemesi vezetőréteg két irányzatát. Uo. 175. l. — Az ellenállásra és szervezkedésre az Irataim idézett kötetén kívül *Lukács* : i. m. 254—262. l.

⁵⁵ Lónyay Menyhért írta naplójában, 1860. okt. 23-án, hogy Deák „az eddigi eredményeket kompromittálni nem szeretné, s oly alapnak veszi, a melyből „ő fejldíhetik”. Gyulai Pál közlése szerint Deák véleménye az volt, hogy

hivatalvállalást, valójában igen tevékenyen közreműködtek a további békés kiegyenlítés előkészítésére alkalmasnak tartott önkonzervatív kormányzat konszolidálásában.⁵⁶ Deákék számos mérsékli fellépése, a titkos vagy nyílt tanácsok és felajánkozások és egyéb adatok tömege tanúsítja,⁵⁷ hogy az októberi diploma s az olasz háború kilátása nem az egység erősödése, hanem megbomlása irányában befolyásolta a hazai nemesi vezetőréteget.

Bizonyára valós e kép, ha olyan ellentétes alapon állók erősítik meg, mint Apponyi György, aki szerint a szabadelvűek meghasonlása megtörtént, s a „józanabbakkal” lehet szót érteni az ellenszegüléseknek, a fiatalság erőszakoskodásainak, a clubok és az emigráció tevékenységének meggátlása érdekében;⁵⁸ másrésről pedig Kossuth, aki jól látta, hogy a diploma elutasításával csak az ellenzék egyik része törekszik az osztrák ház és a nemzet közti szakadék kimélyítésére, a másik résznek éppen az a célja, hogy nagyobb engedmények csikartassanak ki.⁵⁹ Nem vélekedett másként az ifjúsági mozgalom egyik vezetője sem, konstatálva, hogy az októberi diploma után, amikor az ifjúság volt a helyzet ura s kezébe letéve „a kitörendő forradalom lehetősége”, a korábbi egység lazulni kezdett. A már a nyári tüntetéseknél megmutatkozott nemesi elhatárolódás még inkább kiütöközött. „A vagyonosabb és jobb családból származó ifjak kezdtek magukat a demagóg körben rosszul érezni és tömegesen menekültek a »Nemzeti Kör» helyiségeibe.”⁶⁰ A Garibaldi eljövételére készülő ifjúsági szabadcsapat szervezése pedig ugyancsak a mérsékelt, az „összecsésküvéstől” visszaborzadó arisztokrata ifjak ellenkezése miatt maradt a kalandos tervezetűek ködvilágában.⁶¹

Ha tanulmányunk első lapjain azt emeltük ki, mennyire várta a magyar nép az olasz háborút, a felszabadítót, és Garibaldit, a megváltót, most hozzá kell tennünk: a nemesi vezetőréteg növekvő része — bár számolt az olasz háborúval, mint reális politikai eshetőséggel —, nem tőle várta az üdvös és szerencsés végkifejlést. Így a Pesti Napló vezércikkeinek hosszú sorában nem győzte elégszer bizonygatni, hogy a háború katasztrofális lenne Ausztriára, s a kormányzatnak nem Itáliát van, hanem a birodalmon belül kell keresni a konszolidáció terét. Csupán a bizonytalantól való aggodalom, a magát egyszer már megégetett ember kételkedő óvatossága lett volna ez, még az októberi diploma utáni föltöttebb kedvező körülmények között is? Aligha. Nem óvatosság, hanem tudatos politikai irányvonal volt ez. A nemesi vezetőréteg megalkuvó irányzata számára nem a háború kockázata okozta a fő gondot, nem a háborús vereség s egy újabb nemzeti katasztrófa jelentette a fő veszélyt, hanem Ausztria veresége, felbomlása, a magyar kérdés forradalmi megoldásának sikere. Deákról jegyezte fel a kortárs, Somssich Pál, hogy nem bízott eléggé a magyar nemzet erejében, ezért az „erőszakos felkelést”, amitől Kossuth nem riadt vissza, kivihetetlennek tartotta.⁶² A nemesi vezetőréteg zöméből, valóban, hiányzott a kellő önbizalom, de nem általában a „nemzet” erejét, s nem elsősorban a Habsburg-abszolutizmus elleni küzdelem kilátásait, hanem saját erejét, a magyar birtokos nemesség nemzeti hegemoniájának és osztályuralmának megtarthatását illetően. Nekik nem Garibaldira, nem forradalomra és 48-as érdekegyesítésre, hanem alkotmányos Ausztriára, megkoronázott Fercne József-re volt szükségük.

És itt érkezünk el a magyarországi politikai fejlődés kulcskérdéséhez.

Az olasz nemzeti mozgalomnak még a mérsékeltőbb irányzata sem riadt vissza adott pillanatban a forradalmi erőkkel szövetkezve „törvénytelen” eszközökhöz folyamodni és erőszakkal megváltoztatni a legitim uralmi viszonyokat. A magyar birtokos nemesség zöme azonban a legkedvezőbb pillanatban sem akart letérni a „törvényes

az októberi diploma „nem lehet helyes alapja a fejedlem és a nemzet közötti kiegyezésnek”. Ezért nem fogadta el, de nem akart elcélbe vágni a közvélemény állásfoglalásának. Bekics szerint Deák ellenezett minden határozott fellépést a diploma ellen. *Könyvi*: i. m. II. k. 287. l. A hanzulat na zyon jó. Deák és társai „mind szerencsének tartják a sikert, s elegendőnek a kiindulási pontra” — írta Somssich Pál Vay Miklós kancellárnak 1860. okt. 30-án. Igaz, pár órával később küldött kiegészítő levelében hozzáfűzi, hogy a hangulat nem olyan egyértelműen kedvező, mint előző levelében jelezte, a „korunk hullámzó álnoksága” kissé megtévesztette, de nem Deákékra, hanem a „radikálok”-ra panaszkodik, akik csak azért agítálnak hivatalvállalásra, hogy a 48-as törvényeket visszaállítsák. Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből. (Bev. Lévy József). Bpest, 1899, 324. ill. 344. l.

⁵⁶ A külszínre elutasító, de titkon az önkormányzat támogatató magatartásra jellemző példátár Senyey Pál 1860. nov. 3-1 levele Vay Miklóshoz. Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből, 331—334. l.

⁵⁷ Az önkonzervatívok ugyan gyakran panaszkodtak, hogy Deák nyíltan „semmit sem akar tenni a jó ügy támogatására”, de közben szoros összeköttetésben állottak Deákkal, Böttvössel, Lónyayval, Andrássyval és a többi liberális vezetővel, tőlük sok segítséget és tanácsot kaptak. Uo. a 325., 331—336., 355—357., 373—375. lapokon közölt levelek.

⁵⁸ Uo. 326—327. l. Apponyi György „Feladatunk” c. tervezete Vay Miklóshoz.

⁵⁹ *Kossuth*: Irataim, III. k. 175. l.

⁶⁰ *Viola [Vezérel Gyula]*: i. m. 73. l. A Nemzeti Kör — a Fillinger kávéházban székelő radikális ifjúsági klubbal szemben — a mérsékelt középnemesei irány befolyása alatt álló klub volt.

⁶¹ Uo. 15—16. l.

⁶² *Könyvi*: i. m. II. k. 192—193. l.

alapról”, mert a „törvényesség” volt a védőbástyája, amelyet az osztrák abszolútizmus ugyan időnként elhódított tőle, de amelyet a kívülállók: a néptömegek és a nemzetiségek leromboltak volna. A birtokos nemesség háta mögött a jogos kívánataiban ki sem elégtelt parasztság állott, amely 1860–61-ben nemcsak az elnyomó osztrák hatóságokkal, zsoldárokkal, végrehajtókkal hadakozott, de tömegesebb és elkeseredettebb perben állott saját földesurával az úrbéri viszonyok demokratikus rendezéséért. És mögötte állottak a jogos nemzeti igényekkel elutasított nemzetiségek, akik a kívándó szabadságból méltán követelték ki a maguk osztályrészét. Jól tükrözik az effajta aggályokat az emigrációnak küldött olyan hazai tudósítások, hogy „a depravált, halálosan megrettent kormány az ő ultima ratiójához: a gatyás népnek a kaputosok ellen, a fajnak a faj ellen uszításához fog”.⁶³ A magyar vezetőréteg 1860–61-ben taktikai megfontolásokból, vagy talán őszintén is, szeretett volna megbékélni a nemzetiségekkel, de demokratikus alapon meggyezni, jogos igényeiket kielégíteni nem kívánta. Tetszetős rokonszenven-akeiókban, az „egyes fajok szája íze szerint” mondott „cifrábbnál cifrább toast”-okban nem volt hiány, de hiányzott az egyenjogú megegyezés készsége.⁶⁴ Nem tévedett Kossuth, amikor az ellenzéki vezetők tétlenségének, Bécs iránti engedékenységének egyik okát a románokkal, szerbekkel való méltányos megegyezéstől húzódó visszolygásban látta.⁶⁵ Ugyanezt erősíti meg a másik oldalról Somssich Pál idézett feljegyzése is: Deák azért „nem bízott a magyar nemzet erjében”, mert „félte az emigráció nemzetiségektől idebent és az európai nemzetközi viszonyoktól és érdekektől odakint”.⁶⁶

Magyar szupremácia és nemzeti osztályuralom: ezek azok a szoros kötöttségek, amelyek a politikai vezetőréteg mérsékelt irányzatát a békés kiegyezés alkotmányos útjára szorították, és pedig annál erősebben, minél veszélyesebbnek látszottak az Ausztria létét érintő nemzetközi bonyodalmak, és minél fenyegetőbbnek mutatkoztak az országban szétáradó „anarchikus mozgalmak”.

*

Előljáróban az 1860. évi olasz felszabadító hadjárat magyarországi hatásának reális értékét felmérni ígértük. Befejezésül annyit bizonyára megállapíthatunk, hogy ez a hatás nem volt egyértelműen pozitív. Egyfelől jelentősen hozzájárult a népi és nemzeti ellenállás felerősödéséhez, radikalizálódásához, önbizalmának növekedéséhez. A nemzeti vezetőréteget, amelynek jórésze pár évvel korábban a helyzetet reménytelenül sötétnek látta, már az 1859. évi háború óta növekvő reménységgel töltötte el az abszolutisztikus elnyomás közeli összeomlásának lehetőségét illetően. Ugyanakkor azonban maguk az olasz események és magyarországi radikalizáló hatásuk is az alkupolitika terére, a Monarchia nagyhatalmi s a birtokos nemesség hazai uralmi érdekei összeegyeztetési módusának keresésére szorították a nemesség nagy részét. E kettős hatás, e kettős irányzat szívós, váltakozó sikerű harcban állt egymással. Egy olasz háború, Garibaldi oly hívő hittel várt megjelenése talán a nemesség nagyobb részét a forradalom oldalára állította volna. Ezt remélték, ezért sürgették, emiatt érveltek a háború mielőbbi, legalábbis 1861 tavaszán való megindítása mellett az emigráció vezetői.⁶⁷

Az olasz háború kitörése azonban mind távolabbi időpontra tolódott, s végül elmaradt. Az olasz ügyben oly meglepően liberális Anglia, mihelyt Ausztriáról, „a kedves Ausztriáról” volt szó, a legrigorózusabb konzervatívizmus fekete talárjába burkolózott. Itthon pedig a nemzeti törvényesség bástyáját a paraszti és nemzetiségi igények megújuló rohama ostromolták. A nemzetközi és hazai erőviszonyok kedvezőtlen alakulása folytán a két irányzat harcának kimenetele már 1861-ben 1867 felé mutatott.

Ha 1860 a nagy várakozások, — 1861 a nagy csalódások éve volt. Egy évszázad távolából is érezzük a tragikumot: a nép hitt, túrt, várt, küzdött — és csalódott; az emigráció szervezett, szerződött, lelkesített — és csalódott. Nem adatott meg nekik a siker áldása. Az Itáliában kivirágzott mag magyar földön nem szökkent szárba. De azért a szikes talajban is megragadt, valahol mélyen tenyészett és terebélyesedett, mint legenda, folklór és mítosz, mint elpusztíthatatlan belső tartalék, a majdani nemzedékek sikeresebb harcainak erőforrása.

HANÁK PÉTER

⁶³ Jósika Miklós 1860. júl. 23-i levele Kossuthhoz. *Kossuth*: Irataim, II. k. 490. l.

⁶⁴ *Podmaniczky Frigyes*: I. m. III. k. 98—104 l. Podmaniczky elmondta, mennyit fáradoztak 1860-ban, hogy a nemzetiségekkel való ellentéteiket „legalább a külviággal szemben elsimítsák”.

⁶⁵ *Kossuth*: Irataim, III. k. 46—47. l. Kossuth 1860. szept. 27-i levele Telekihez és Klapkához.

⁶⁶ *Könyvi*: I. m. II. k. 192. l.

⁶⁷ Ld. erre Kossuth és Pulszky Ferenc levélváltását 1860. januárjában. *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. II. k. Bpest, 1958. 259—285. l.

A WEISS MANFRÉD-VAGYON NÉMET KÉZBE KERÜLÉSÉNEK TÖRTÉNETE

1943/44 telén a Vörös Hadsereg három hónap alatt mintegy 200 000 négyzetkilométernyi területet, — 13 000 helységet, köztük 82 várost és 320 vasútállomást foglalt vissza a Wehrmachtól; fontos mezőgazdasági, továbbá gazdag vas- és mangánérctartalékokkal rendelkező iparvidékeket vesztek el a németek.

A szövetséges angol—amerikai légierő 1944 január—február hónapokban 74 200 tonna bombát zúdított Németország fontosabb ipari és közlekedési gócpontjaira; különösen súlyos éjszakai bombatámadások érték Berlint, továbbá Leipzig, Stuttgart, Schweinfurt, Tutow, Bernberg, Oschersleben, Halberstadt, Brunswick, Klagenfurt, Steyr (Ausztria), Frankfurt, Kiel, Wilhelmshaven, Hannover ipartelepeit, elsősorban a repülőgépgyártó üzemeket.¹

Március 4-én az *1. ukrán front* csapatai offenzívába mentek át Románia irányába és 24 óra alatt 180 km szélességű szakaszon mintegy 25—50 km mélységben áttörték a frontot.

Március 8-án Zsukov tábornagy csapatai a román határt már 120—130 km-re, a magyar határt 150—160 km-re közelítették meg.²

Március 5-én támadásba lendült a *2. ukrán front* is és az offenzíva ötödik napján, március 10-én már azt jelentette a Magyar Távírási Iroda, hogy az áttörés szélessége 175 km, mélysége 40—70 km.³

Március 5-én magyaránnyú offenzívába kezdtek a *3. ukrán front* csapatai Malinovszkij tábornagy vezetése alatt Krivoj Rog közelében, s néhány nap alatt itt is áttörték a német állásokat, visszafoglalták többek között a Fekete-tenger két fontos kikötővárosát Cherszont és Nikopolt.⁴

A harctéri helyzet súlyosbodása drasztikus lépésre készítette a német katonai és politikai vezetést: megfelelő előkészületek után kiadták az utasítást a „Margareta” — Magyarország megszállását célzó — akció végrehajtására.

A „Margareta” akció lényege: a Wehrmacht és az SS egységei megsemmisítik Magyarországot, hogy megakadályozzák az 1943-as őszi olaszországi események magyar változatát, azt, hogy a háború elvesztésétől retteggő magyar uralkodó osztálynak az angolszászokkal hónapok óta folyó tárgyalásai — melyekről a német hírszerző szervek pontos adatokkal rendelkeztek — konkrét eredményre vezessenek.

¹ Chronology of the Second World War. Royal Institute of International Affairs. London 1947. 231., 238. l.

² O. L. MTI Magyar Kiadás 1944. márc. 5., márc. 8.

³ Uo. 1944. márc. 10.

⁴ Uo. 1944. márc. 14.

Nem véletlen, hogy a Kállay-kormány kétarcú, Janus-politikája — amelyet hosszú ideig mindenfajta intervenció nélkül túrtak a németek — 1944 március elején vált tűrhetetlenné Németország számára, akkor, amikor a feltartóztathatatlanul előrenyomuló Vörös Hadsereg a keleti front északi szakaszán megközelítette Kelet-Poroszországot, délen a Wehrmacht üzemanyagellátása szempontjából életbevágóan fontos romániai olajmezők felé tört előre, a front középső szakaszán pedig a sziléziai iparvidék és a Kárpát-medence került veszélyeztetett helyzetbe.

Szaporodtak a jelek a nyugat-európai invázió megindulásáról is: az OKW számára lehetetlenné vált, hogy lényeges erősítéseket vonjon el az „Atlantik-Wall” övezetéből.

A német katonai és politikai vezetés szempontjából azonban e kiélezett helyzetben nem volt teljesen mindegy, hogy Magyarország megszállása milyen módon megy végbe, — erőszakos eszközöket kell-e igénybevennie vagy létre lehet-e hozni valamifajta új megegyezést a magyar uralkodó osztályok egy részével.

Azért hívta meg Hitler Horthy kormányzót, Szombathelyi vezérkari főnököt és Ghyeczy külügyminisztert Klessheimbe, hogy a Magyarországot megszálló német csapatok ne ütközzenek ellenállásba, hogy Horthy maradjon a helyén; ő menesse Kállay kormányát s az ő aláírása legyen rajta az új, a Német Birodalom érdekeit jobban szolgáló kormány kinevezési okiratán.

Hitler közölte Horthyval, hogy az ország nyugati, déli és északi határain bevonulásra készen állanak a felsorakozott Wehrmacht, SS hadosztályok, sőt ha szükséges, támadnak a románok, horvátok és szlovákok is. Ez az erőszakkal való fenyegetés volt.

De Hitlernek, valamint fel kellett ajánlani Horthynak (és kíséreeinek), hogy ezt az erőszakot „kölsönös megegyezés”-nek deklarálják, nemcsak március 18-án Klessheimben, hanem március 22-én a budai királyi Várban is.⁵

Ez a valami: Magyarországon a bevonuló Wehrmacht és SS egységek nem kapnak semmiféle különleges előjogokat, „szuverén” marad az ország — természetesen azzal a feltétellel, hogy mindent megtesz az új kormány, amit a német katonai és polgári hatóságok megfelelő formában és módon előterjesztenek.

A németek számára fontos volt, hogy *az ország megszállása formailag semmilyen formában ne jusson kifejezésre*; szó sincs az ország megszállásáról, a német csapatok „kölsönös megegyezés alapján” és abból a célból „érkeztek” Magyarországra, hogy Magyarország a közös ellenség ellen közösen viselt háborújában... minden erő „mozgósításával és átfogó biztosítékok megteremtésével támogatást kapjon...”⁶

A Kállay-kormány tehát Horthy, az ország törvényesen megválasztott kormányzója kezébe adja vissza megbízatását, a Sztójay-kormányt Horthy nevezi ki, — a német csapatok Magyarországra „érkeztével” az országot gyakorlatilag a megszállott országok nivójára süllyesztették, — *formailag* — arra törekedtek, hogy az ország szuverénitását ne essék csorbá.

Magyarország fokozottabban veszi ki részét a háborús erőfeszítések-

⁵ Hivatalos jelentés a Sztójay-kormány megalakulásáról, a német csapatok Magyarországra „érkezéséről”. O.L. MTI. Híryanag—Németország. 1944 márc. 22. 99—100. l.

⁶ Uo.

ből, mozgósít minden erőt a formális követelményeknek megfelelő — törvényes kormány útján.

A német csapatok Magyarországra „érkezése” nem jelent változást az ország bel- és külpolitikai, valamint gazdasági, formális szuverénitása terén — nem kerül sor az országgyűlés két házának, a képviselőháznak és a felsőháznak feloszlására (— még Szálasi 1944. november 4-i beiktatása is az országgyűlés két házának együttes ülésén történik), formailag nem oszlatják fel az ellenzéki polgári pártokat és a szociáldemokrata pártot, helyén marad és a régi keretek között működik tovább — kisebb-nagyobb személycserék végrehajtása után — a belügyi, külügyi, hadügyi és gazdasági apparátus, formailag 1944. március 19. után is úgy folyik tovább az élet Magyarországon, mintha német csapatok nem szállották volna meg az országot.

Horthy és Hitler március 18-i klessheimi megegyezésének az lehetett egyik főpontja, hogy a magyar uralkodó osztályok továbbra is szabad kezűt kapnak az országon belül, ha százszázalékiig teljesítik a Magyarországra kirótt feladatokat. — *A magyar nagybirtok és nagytőke pozícióit a megszálló német csapatok nem fogják sérteni.*⁷

A későbbi események ismeretében valószínűnek látszik, hogy Horthy Klessheimben elfogadta Hitler feltételeit az „*átfogó biztosítékok megteremtésére*”, közelebbről a zsidókérdés „végleges megoldására” (Endlösung der Judenfrage), a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek működésének lehetetlenné tételére — formai betiltás nélkül! —, a németellenes, helyesebben az angolszászbarát politikuskoknak kiszolgáltatására a német biztonsági szerveknek, végül a Reich szempontjából tökéletesen megbízható kormány létrehozására, valamint kötelezettséget vállalt arra, hogy a magyar hadsereget nagyobb mértékben vetik be a keleti fronton.

Az 1944. március 19. *utáni* időben bebizonyosodott tehát, hogy Magyarország szuverénitása alatt a magyar nagybirtok és nagytőke saját „szuverénitását” érti, kitűnt az, hogy a magyar uralkodó osztályok, a szuverénitás formai megőrzése mellett, a szuverénitás bárminő megsértésébe is hajlandók

⁷ Az 1944. márc. 18-i klessheimi tárgyalásokról a következő egykorú magyar források állanak rendelkezésünkre:

a) a budai királyi Várban másnap délelőtt tartott koronatanácsi ülés jegyzőkönyve, amely tartalmazza Horthy, Csataj, Ghyeczy és Szombathelyi beszámolóját.

b) Szombathelyi saját feljegyzése.

Mindkét forrás közös vonása, hogy csak a Hitler által hangoztatott fenyegetéseket örökölte meg, de egyetlen utalás sem található bennük arról, *mit ígért* Hitler Horthynak, ha beleegyezik az ország megszállásába.

Az, hogy a végén létrejött a megegyezés Hitler és Horthy között, kiderül Ribbentrop birodalmi külügyminiszternek a háborús főbűnösök nürnbergi perében tett vallomásából. Ribbentrop elmondotta, hogy Hitler és Horthy március 18-án több ízben tárgyalt egymással négy szemközt, — tolmácsra nem volt szükségük — de estig nem jött létre köztük megegyezés. Sztójay berlini követ közvetítésére Horthy még egyszer meglátogatta Hitlert és, amint Ribbentrop vallotta a nürnbergi perben: „elintézték az egész helyzetet egymás között, Horthy a végén azt hiszem elégedett volt, hogy a dolgok így alakultak”. (Nazi Conspiracy and Aggression. 1208—1211. l. Közölte Ádám—Juhász—Kerekes: Magyarország és a második világháború. Bpest, Kossuth könyvkiadó. 1959. 460—464. l.)

A március 19. után bekövetkezett események — a Sztójay-kormány kinevezése, a közös közlemény, a magyarországi német csapatok státusza — mind-mind arra vallanak, hogy volt Hitler és Horthy között egy megállapodás, melynek egyik pontja lehetett a magyar „szuverénitás” tiszteletben tartása.

belemenni, ha a földbirtokaik, gyáraik, üzemeik fölött való rendelkezési jogukat a németek nem sértik.

A megszálló német csapatok „az átfogó biztosítékok megteremtésének” első etapjait, a letartóztatásokat az első 72 órában maguk hajtották végre; Horthy még vissza sem érkezett Budapestre, a német SD már akcióba lépett; de nemcsak az angolszászokkal rokonszenvező politikusokat tartóztattak le, hanem „több pénzügyi és gazdasági befolyással rendelkező zsidót védőőrizetbe vettek”.⁸

Az a tény, hogy a politikai jellegű letartóztatások mellett ezeknek a pénzügyi hatalmasságoknak az ügyét maga az SD vette kézbe, nemcsak azt mutatja, hogy a Keresztes-Fischer-féle rendőrségi apparátusban nem bíztak, hanem azt is, hogy a nürnbergi fajvédelmi törvények szerint zsidónak tekintendő fináncnökessel már a megszállás első napjától külön céljaik lehettek.

Bár kétségtelen, hogy Horthy és a magyar uralkodó osztályok számára nem lehetett kellemes, hogy az ellenforradalmi rendszer néhány vezető politikai és gazdasági személyiségét, a Képviselőház és a Felsőház több tagját a német politikai rendőrség letartóztatta (többek között Sigray grófot, Baranyait, Rassayt, Bajcsi-Zsilinszyt, Keresztes-Fischert, budai Goldbergert, a Weiss-, Chorin- és Mauthner-család több tagját), — Horthy és a magyar nagybirtokosok és nagytőkések mégis hajlandók voltak együttműködni a németekkel.

Horthy és a magyar uralkodó osztályok több mint két hónapon keresztül híven teljesítették a vállalt kötelezettségeket: nem kérték a keleti fronton harcoló honvédegségek visszahívását, sőt újabb, nem is jelentéktelen csapattesteket küldtek ki a szovjet frontra, — fennakadás nélkül folyt a nyersanyagok és készárúk szállítása Németországba, melyekért áru alig jött be az országba —, nem folytatódta a Németország háborús adósságainak rendezésére irányuló tárgyalások,⁹ mindezt a magyar uralkodó osztályok tudomásul vették, elfogadták. De problémák merültek fel az SS-WM szerződéssel kapcsolatban.

Az a harc, amely a magyar és német fináncnöke között 1944-ig folyt, nem szűnt meg a német megszállás után. Ellenkezőleg, a németek, akik 1942—43-ban — bár lassú — visszavonulásban voltak, most ismét előrenyomulhattak.

⁸ Sztójay 1944. jún. 30-i tájékoztatója a lisszaboni magyar követ részére. — O. L. Küm. res. pol. 1944—43—234 (330). Közölte: Vádirat a náciizmus ellen. 2. köt. 1944. május 15.—június 30. Budapest, MIOK kiadása, 1960. 139. l.

⁹ A Németországba irányuló fedezetlen magyar áruszállítások értéke a háború éveiben 4765 millió P-re emelkedett. Ennek jelentős része, 2918 millió ugyan 1944-re esik, de 1943-ig is már igen nagy összeget tett ki (1847 millió pengőt). A háború alatt ugyanakkor a németek erőteljesen folytatták a tőkebehatolást is Magyarországon. Európai hódításaik során (főleg Ausztria, Csehszlovákia és Franciaország megszállása révén) 1940-ig megszerezték a Magyar Általános Hitelbank részvényeinek 18%-át. 1942-ben — mikor a németek pozíciói először inogtak meg — a hazai fináncnökés körök kívánságaira a magyar kormány tárgyalásokat kezdeményez a németekkel, hogy a mintegy 250 millió pengőt kitevő magyarországi német részvényérdekeltségek átengedésével csökkentse tartozásaikat a németek. A németek majdnem két évig húzták a tárgyalásokat. 1944 elején végül hajlandónak mutatkoztak 30 millió pengő értékű részvényköteg átadására. 1944. márc. 19-ig azonban ennek a részvény mennyiségnek is csak a töredéke került vissza magyar kézbe. (Berend T. Iván — Ránki György: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában [1933—1944]. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 379, 388, 391, 392. l.)

De Magyarországon nemcsak a magyar és német fináncióke küzdött a pozíciókért, — az új vadászterületen rögtön megindult a versenyfutás a zsákmányért, az egymással rivalizáló német tőkés és hatalmi csoportok között, — közelebbről Himmler és Göring között. A németek minden országban elsősorban a nehézipart igyekeztek megszerezni. Ezért is érthető a WM. művek iránti érdeklődésük. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a Weiss Manfréd-konzern már évek óta szoros kapcsolatban állott — főként az új repülőgépgyár létrehozására és termelési kapacitásának jelentős német segítséggel történt növelésén keresztül — a német finánciókéval. Március 19-e után különös tekintettel az ausztriai és németországi repülőgépgyárakat ért súlyos bombakárookra, a németek a WM-konzern egyes gyáraitra — elsősorban a repülőgépgyárakra — vonatkozóan olyan javaslatokat terjesztettek a magyar kormány elé, amelyeknek eredményeképpen ezek a gyárak teljesen függő viszonyba kerültek volna német gyáraktól, nevezetesen a Hermann Göring-konzernhez tartozó Steyr-művektől és a wienereustadti repülőgépgyártól.¹⁰

A Sztójay-kormány 1944. május 3-án elvben hozzájárult a német követelések teljesítéséhez.¹¹

A németeknek azonban még ez sem volt elég: szinte ezzel egyidőben az SS is akcióba lép; Kurt Becher, Himmler Magyarországra küldött gazdasági szakértője a WM-konzern letartóztatott zsidó tulajdonosaival, elsősorban a Weiss-család szellemi fejével, Chorin Ferencsel külön tárgyalásokat kezd¹², hogy az SS közvetlen irányítása alá kerüljenek a WM-konzern üzemei. Az SS ezzel két legyet akart egy csapásra ütni: az egyik — megelőzni a Göring-csoport magyarországi behatolását, a másik — közvetlen német befolyást, irányítást szerezni az egyik legnagyobb magyar hadiipari vállalatcsoportra. A versenyfutásból az előnyösebb pozícióban levő SS kerül ki győztesen: sikerül megszereznie nemcsak a repülőgépgyárakat, hanem az egész WM-konzern, a Weiss-család egész vagyonát — 25 évi „bizalmi kezelés”-re. A szerződést nem a kormánnyal, hanem annak háta mögött a Weiss-családdal köti meg Kurt Becher. Lényeges momentum a tranzakció lebonyolításában: tekintettel arra, hogy a március 19-i német megszállás formailag nem volt megszállás, az SS nem járhatott el úgy, ahogyan a többi megszállt európai országban 1939 óta tette, — nem vehette egyszerűen birtokba a WM-konzernhez tartozó vállalatokat.

Ezért kellett leülni „tárgyalni” a már előzőleg letartóztatott „nem árja” Chorinnal és az „árja” Heinrich-hel, hogy a tárgyalás végén megfelelő formát találhassanak egy olyan szerződés megkötésére, amellyel kész tények elé állíthatják a magyar kormányt.

A Weiss-család irányítója Chorin Ferenc volt, akit Kurt Becher Bécsből, az internálótáborból hozatott vissza Budapestre, — az SS elsősorban tőle szerezhetett pontos értesüléseket a Weiss-család vagyonáról.

Chorin, ha nem is egyszerre, de tájékoztatja Kurt Bechert a család vagyonáról; felajánlja az „árja” kézben levő majoritást,¹³ 51%-ot (ezeket a

¹⁰ Lásd a 9. számú irat 23. jegyzetét.

¹¹ O. L. Mt. jkv. 1944. máj. 3.

¹² Az Izraelben most folyó Eichmann-perben már eddig is többször hivatkoztak Kurt Becherre, bár ezt a szerződést nem említették.

¹³ Meg kell jegyeznünk, hogy ez az „árja” majoritás teljesen fiktív dolog volt, és elsősorban azt a célt szolgálta, hogy elleplezze a tényleges tulajdonviszonyokat.

részvényeket hajlandók át is adni), a zár alá vett 49%-ról lemondanak a család „nem árja” tagjai. (Ezeket a részvényeket már nem tudják átadni, mert azokat már előbb letétbe kellett helyezni.)

Kurt Becher lefolytatja tehát a „tárgyalásokat”, és miután a szerződés megkötéséhez megszerzi Himmler jóváhagyását, a szerződést perfektuálják.

Anélkül, hogy a szerződés részletes elemzésébe belemennénk, csupán a körülmények megértésének megkönnyítésére emeljük ki néhány vonását.

A szerződés-komplexum négy (I, II, III, IV) szerződésből, egy pótszerződésből és egy meghatalmazásból állt.¹⁴ Az I. szerződésben a Weiss Manfréd család egy árja tagjától a Kurt Becher által vezetett SS csoport egy kis vállalatot — a Házkezelő és Házértékesítő R. T.-t — vásárol. Ez lesz az új holding.

A II. szerződésben és a pótszerződésben a szerződést aláíró családok átadják a szerződésben felsorolt összes részvényeiket ennek az új holdingnak 25 évre „bizalmi kezelésre”.

A III. szerződésben a németek kötelezettséget vállalnak, hogy 25 év után visszaadják az egész vagyont a családnak — ha nem élnek a szerződésben biztosított elővételi joggal.

Itt szó sincs tulajdonba-vételről. A szerződés olvasójának az a benyomása, hogy egyenlő felek egyezségéről van szó. Chorin Horthyhoz írt levelében „kaszinói felfogás”-t emleget.

A szerződés a vállalatok bruttó forgalma után évi 5% részesedést biztosít a németeknek „a bizalmi vagyongazdálkodási tevékenységért”.

A szerződés e kikötésében van elrejtve a németek végső célja: ez a % szám ti. olyan magas részesedést jelentene a vállalatok forgalma után, amit azok semmiképp sem tudtak volna elviselni, s így a konszern eladósodása a németekkel szemben évről-évre nőtt volna. Ez a kikötés tehát a szerződés 25 éves időtartama és a németeknek a szerződésben biztosított elővételi joga mellett burkoltan magába foglalta az egész vagyongomplexumnak a németek kezére kerülését.

A szerződés IV. része, amelyet Kurt Becher nem adott ki a kezéből és amely még a mai napig sem került elő, tartalmazta a német ellenszolgáltatásokat: lehetővé teszik, hogy a család tagjai Svájcba és Portugáliába menjenek, készpénzben fizetnek a Weiss-családnak 600 000 dollárt és 250 000 RM.-t. A németek annak biztosítására, hogy a Weiss-család semleges külföldön sem fog Németország ellen dolgozni, túszként tartották vissza a család 5 tagját.¹⁵

¹⁴ A szerződésről részletes tartalmi ismertetés található *C. A. Macartney „A History of Hungary 1929–1945”*, — New-York, Frederick A. Praeger, Inc. Edinburgh, 1956 — munkájában. (II. köt. 287–288. l.) Macartney — szokásától eltérően — itt nem hivatkozik semmiféle forrásra. Úgy tűnik, hogy Macartney vagy Kurt Bechertől, vagy a „rokonok csoport” valamelyik tagjától nyerhette a szerződésre vonatkozó és a könyvében közölt adatokat, tekintettel arra, hogy pontosan felsorolja a németek, az SS által vállalt, a szerződés IV. részében lefektetett kötelezettségeket, amelyeket csak Kurt Becher és a „rokonok csoport” tagjai ismertek, de amely kötelezettségeket soha nem hoztak eddig nyilvánosságra.

¹⁵ Bővebben lásd Vádirat a nácizmus ellen. 2. köt. 139. l., továbbá Kurt Becher vallomását. — Az SS a fentiekre következő biztosítékot adta a családnak: Dr. Billitz a szerződés egy-egy példányát zárt borítékban 1944. máj. 14-én letétbe helyezte a

A „Weiss Manfréd-ügy” nemcsak a csepeli műveket érintette, bár ez is elég nagy komplexum lett volna, hiszen a WM. acél- és fémművei önmagukban véve is a magyar nehézipar legjelentősebb üzemei közé tartoztak. A Weiss-család s a velük szoros rokoni kapcsolatban álló Chorin-, Mauthner-család érdekeltségei kiterjedtek a magyar nehézipar számos más vállalatára, sőt az élelmiszeriparra és a textiliparra is. Magyarország két legnagyobb finánciókés csoportja, a Hitelbank és a Kereskedelmi Bank közül az utóbbiakhoz tartoztak.

Ez a két csoport együttvéve 1944-ben az egész magyar gyáripar tőkéjének több mint 50%-át tartotta kezében.¹⁶

Itt tehát nem akármilyen vagyónkomplexumról volt szó, hanem az egyik legnagyobb magyar ipari vagyonról, olyan tőkeérdekeltség megszerzéséről, amelynek uralkodó szerepe volt a Kereskedelmi Bank finánciókés csoportján belül. Említettük már, hogy a németek európai hódításaik során (Ausztria, Csehszlovákia, Franciaország megszállása után) jelentős Hitelbank részvénypakettek birtokába jutottak. Most Magyarország megszállása után a WM-konzern megszerzésével a másik finánciókés csoporton belül is döntő befolyáshoz juthattak. A WM. tranzakcióval tehát a németek egycsapásra az egész magyar közgazdasági életben közvetlen uralkodó befolyásra tehetek szert.

Itt döbbenhettek rá a magyar finánciókések, hogy a német SS a legnagyobb zsidó finánciókések vagyonának megszerzésén keresztül közvetlenül fenyegeti őket is.

Imrédy tárcanélküli miniszterré való kinevezésének időpontja (1944. május 23-a) egybeesik az SS—WM szerződés megkötésének időpontjával (1944. május 17.).

Nem lehet véletlennek tekinteni azt sem, hogy Horthy *ekkor* intéz levelet a Sztójay-kormányhoz a német megszálló csapatok önkényes foglalásai, magyar javak erőszakos birtokbavétele miatt.¹⁷ továbbá azt sem, hogy ekkor kerül tető alá az *új német—magyar megállapodás*.

budapesti portugál, svájci és svéd követségeken azzal a meghagyással, hogy amennyiben az elhelyezést követő 21 napon belül a követekkel előre megbeszélt szövegű távirat nem érkezik meg Portugáliából, illetve Svájból (ami azt jelenti, hogy a család nem érkezett ki), a zárt borítékot bontsák fel és annak tartalmát hozzák a magyar kormány tudomására. („Itélet”[Népbírósi Közlöny] c. hetilap. Felelős szerk. és kiadó: Hajdú Endre. — II. évf. 47. sz. 1946. XII. 5—6. l.)

¹⁶ Lásd Berend—Ránki idézett műve 393—395. l.

Itt még figyelembe kell venni, hogy az alaptőké — amelyek a számítások alapját képezik — már a háború előtt sem fejezték ki a vállalatok reális értékét. A háborús konjunktúra idején a magas profitokat elsősorban a nehézipari és azon belül is különösen a WM-érdekeltségek fölértékelték; a WM iparvállalatok nagy háborús nyereségeik és óriási tőkeberuházásaik ellenére — melyek az alaptőkéket sokszorosítást tettek ki —, alaptőkéjüket a háború során egyszer sem emelték. Csak a két WM repülőgépgyárba csupán 1938—1941 között 95 millió pengőt ruháztak be, ami a két vállalat alaptőkéjének majdnem nyolcszorososa. (Berend—Ránki: i. m. 381, 449. l.)

¹⁷ Horthy levelében többek között a következőket írja: „Minden olyan esetben . . . amidőn akár a mezőgazdaság, akár más termelési ág, akár a honvédelem céljait szolgáló ingatlan, épület, ipari, vagy kereskedelmi vállalat, vagy akárcsak annak helysége, berendezése, vagy termelési eszközei, illetve árukészlete, valamelyik külföldi hatalom részére való akár végleges, akár ideiglenes átengedéséről van szó, sem polgári, sem katonai hatóság, sőt maga az ügy tekintetében egyébként illetékes miniszter sem rendelkezhet önállóan. Nem tehet olyan intézkedést sem, amely e tekintetben akárcsak

Röviden e megállapodás előzményeiről:

1944. március 19. előtt államközi szerződések szabályozták, hogy Magyarország mit szállít Németországnak és ezért mit kap. A szerződések által meghatározott keretek közt a magyar Külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának vezetője, Nickl Alfréd tartotta a kapcsolatot a megfelelő német szervekkel, — ahogy ez szuverén államok közt szokásos. Az 1944. március 19-i megszállás után a magyarországi német katonai szervek egyes parancsnokai közvetlenül keresték fel — ha egyáltalán felkeresték — követeléseikkel az alsóbb magyar hatóságokat, minisztériumokat. A szakminiszterek kénytelenek voltak ezen önkényes akciók miatt a Minisztertanácshoz¹⁸ fordulni. Félreértés ne essék: nem arról volt szó, hogy a Sztójay-kormány magyar tagjai meg akarták volna tagadni a német kívánságok, követelések kielégítését, hanem sokkal inkább arról, hogy mindez a legfelsőbb kormányszervek tudtával és beleegyezésével történjék.

A Sztójay-kormány hajlandó a legszigorúbb feltételekben megállapodni a németekkel, és két hét sem telt el Imrédy kinevezése után, mikor június 2-án Sztójay és Veesenmayer olyan jegyzőkönyvet ír alá, amely az egész magyar közgazdaságot a német háborús gépezetnek rendeli alá.¹⁹

A magyar tárgyaló fél világosan látta e megállapodásban vállalt kötelezettségeik teljesítésének súlyos következményeit. A jegyzőkönyv aláírása előtt egy nappal Imrédy az új helyzetet így jellemzi a Minisztertanács előtt „... a németek a Nickl—Clodius vonal megszüntetése mellett állandó gazdasági érintkezést (fortlaufende Fühlungnahme) javasolnak. Hetenként fogják tehát előterjeszteni a németek kívánságait. Sokkal többet fognak tőlünk kérni, mint eddig. Miután különben is sokkal kevesebb áru fog rendelkezésre állni, mint eddig, a jövőben tehát kevesebb lesz az áru és több lesz a pénz. A termelt árura pedig Németország fog igényt tartani. Pénz fog tehát bepumpálódni és áru fog kiszivárogni.”²⁰

A Weiss Manfréd-tranzakció ügye itt, ezen a Minisztertanácson vetődik fel először, ugyanakkor, amikor a rendkívül súlyos, még a bábkormány részére is alig elviselhető feltételeket tartalmazó Imrédy—Boden-féle egyezményt tárgyalják.

Nem lehet teljesen alaptalannak minősíteni azt a feltevést, amely szerint az új német—magyar gazdasági egyezmény gyors létrejöttében — és elfogadásában — közrejátszottak a Weiss Manfréd—SS-megállapodásról szóló riasztó hírek.

A WM—SS szerződés alapján a németek magyar „árja” tőkés családoktól — a Heinrich-családtól (akikkel Imrédy rokoni viszonyban volt!) vették el a részvény-paketteket és „árja” finánciókéket kényszerítették az ország elhagyására, a semleges külföldre való távozásra!

A WM—SS szerződés tehát az „árja” tőkét is fenyegette: nemcsak a zsidó tőke került így német kézre, hanem „árja” magyar tőke is veszélybe került!

előre elkötelezést is jelentene, vagy éppen az irányban már előre tényleges helyzetet teremtené, hanem az ilyen természetű ügyeket minden esetben előzetesen minisztertanács elé kell vinni és annak beleegyező határozata után is az én előzetes hozzájárulását kell kikérni.” (O. L. Mt. jkv. máj. 22. (1).)

¹⁸ O. L. Mt. jkv. 1944. márc. 29 (45), ápr. 14 (5), máj. 17 (9), máj. 22. (2) stb.

¹⁹ O. L. Mt. jkv. 1944. jún. 10. (2).

²⁰ O. L. Mt. jkv. 1944. jún. 1. (6).

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a WM—SS szerződéssel a magyar „árja” tőkések elvesztettek volna egy olyan vagyongruppust, amelyet pedig az 1600/1944-es kormányrendelet^{20a} megjelenése óta már zsebükben érezhettek.

A magyar uralkodó körök az 1944. március 18-i Horthy—Hitler meg egyezés után azt remélhették, hogy ha ők kötelezettséget vállalnak arra, hogy az egész magyar gazdasági életet, annak minden tartalékával együtt a német háborús erőfeszítések szolgálatába állítják, ezzel megvédték saját vagyonukat.

A június 10-i minisztertanácson, ahol Imrédy újból ismertette a június 2-i jegyzőkönyvet, jelentette be a minisztertanácsnak, hogy „a Weiss Manfréd-ügybe még keményebben óhajt belenyúlni”, Sztójay azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy „a tárca nélküli közgazdasági miniszter úr e kérdésben biztosítani fogja a mi szuverenitásunkat”.²¹

A magyar állam számára súlyos kötelezettségeket jelentő jun. 2.-i megállapodást minden esetre már aláírták. Kérdés, sikerül-e legalább a WM-kérdésben megvédeni a magyar „szuverenitást”, sikerül-e a magyar kormány a másik megállapodást, a Weiss Manfréd—SS szerződést megsemmisítenie.

*

A szerződés aláírásával az SS még nem szerezte meg a szerződésben felsorolt vállalatok fölött való rendelkezést; minthogy ügyelni kellett a magyar szuverenitás látszatának megőrzésére, szükség volt arra, hogy a kormány ismerje el a szerződést, és a maga részéről tegye meg a szükséges lépéseket annak formai érvénybelépésére.

(Nem érdektelen megjegyezni — és ez jellemző az 1944. március 19. után kialakult tényleges helyzetre, hogy amikor — jóval a szerződés megkötése után! — elkezdődnek a kormánnyal a tárgyalások, Kurt Becher már rég bent ült a Weiss Manfréd Művek Mária Valéria utcai központi irodájában.)²²

Az SS álláspontja: a család „árja” tagjaival kötött szerződéssel nincs semmi probléma, — az 51%-os árja tulajdont 25 évre átveheti „bizalmi kezelésre” az SS, közelebbről Kurt Becher és Hans Bobermin alezredek, mindketten budapesti lakosok (!), — tehát rájuk nem vonatkozik az 1935. évi kormányrendelet, amely megtiltja, hogy magyar részvényt — a Nemzeti Bank engedélye nélkül — külföldinek el lehessen adni.²³

A probléma a 49%-ban „zsidó” tulajdonban levő részvényekkel van: a zsidók vagyonát az 1600/1944. Me. sz. rendelet zár alá vette, zsidók vagyonukat, ingó és ingatlan tulajdonaikat el nem idegeníthették, — a kormány

^{20a} Lásd az 2. sz. irat 9. jegyzetét.

²¹ O. L. Mt. jk. 1944. jún. 10. (35).

²² 9. sz. irat. 716., 717. l.

²³ „A m. kir. minisztérium 1935. évi 1970. M. E. számú rendelete a külfölddel való értékpapír forgalom ellenőrzéséről és szabályozásáról. Magyarországi Rendeletkötés Tára 1935. Hatvankilencedik évfolyam. Kiadja a Magyar kir. Belügyminisztérium Budapest 1935. 15—17. old. Életbelépett 1935 febr. 24-én. Az 1. §-a szerint a Magyar Nemzeti Bank engedélye nélkül tilos külfölditől venni és külföldinek eladni részvényt, kötvényt vagy ezekre szóló utalványt vagy külföldinél értékpapír tárgyában bármilyen más ügyletet kötni, 2. §-a szerint külföldi alatt kell érteni külföldön lakó személyt, külföldön székhellyel (teleppel) bíró jogi személyt vagy céget, az utóbbit akkor is, ha jogi személyisége nincs.”

járuljon hozzá, hogy ezen 49% fölött is gyakorolhassák a részvényeseket megillető jogokat.

A Sztójay-kormány rendkívül kényes helyzetben van. Szemtől-szembe, nyíltan nem vádolhatja az SS-t, hogy erőszakkal vette rá Chorinékat a szerződés aláírására. Bár, hogy gyakorlatilag a család „árja” és „nem árja” tagjai kényszerhelyzetben írták alá a szerződést, nem lehetett kétséges a kormány előtt, mindössze az 1600/1944-es kormányrendelet megsértését kifogásolhatja.

A kormánnyal való tárgyalásra a németek el sem hozzák a szerződést. Imrédy már hosszú ideig tárgyalt a németekkel a szerződésről anélkül, hogy ismerte volna azt.²⁴ Mikor a tárgyalások későbbi szakaszában az SS megbízottak végre megmutatják a szerződést, akkor is hiányzik a IV. számú szerződés, amit a kormány sohasem látott.²⁵

A tárgyalások megindulásának napját nem ismerjük. A június 10-i Minisztertanácson — tehát az első szerződés aláírása után több mint három héttel — az ügyel megbízott Imrédy még meglepő tájékozatlanságot árul el. Úgy informálja a kormányt, hogy a WM-művek „tulajdonképpen a Hermann Göring Werke befolyása alá került”, és a kormány tagjai csak a július 5-i minisztertanácson értesülnek arról, hogy „a magyar nehézipar ezen legelső reprezentáns gyárai feletti intézkedési jogot *Himmlerék* magukhoz ragadták”.²⁶

Imrédy ez alkalommal alternatív javaslatot terjeszt a Minisztertanács elé: 1. merev elutasító válasz, — 2. Himmlerhez levél intézendő, mely rámutatna arra, hogy a WM—SS szerződés „mennyiben érinti a kormányt és az ország presztizsét”, és hogy a kormány szükségesnek tartaná a Himmlerrel folytatandó személyes megbeszélést.

A Minisztertanács a második megoldási módot fogadja el,²⁷ mire a következő minisztertanácsai ülésen, 1944. július 12-én Imrédy „azt találná legmegfelelőbbnek, ha ő maga kiutaznék Himmlerhez e kérdés tisztázására”, jelezve egyúttal, hogy „ha mást nem, akkor egy *elfogadható kompromisszumot lehetne létrehozni*”.²⁸

Ez már nem a június 10-i minisztertanács kemény, merev álláspontja, itt már szó sem esik a „szuverénitás megvédéséről”, a „kemény kézzel való belenyúlásról”, — Imrédy itt már megelégednék egy „elfogadható kompromisszummal” is.

Imrédy, — akit a „Margareta” terv mint számításba vehető miniszterelnököt jelöl meg, — mikor a WM-ügyben a sajátos magyar fináncetőkés érdekeket meg akarja védeni, a tárgyalások folyamán saját maga is tapasztalja az SS presszióját. A július 5-i Minisztertanácson finoman utal is az SS nyomasztására: „... az SS-nek ez idő szerint hadosztályai vannak Magyarországon . . .”

Közvetlen nyomást jelent, hogy Kurt Becher mellett több tárgyaláson résztvesz Otto Winckelmann tábornok, a magyarországi magasabb SS és rendőrség főparancsnoka is.

Amikor Kurt Becher és Winckelmann látja, hogy Imrédyval nem tud-

²⁴ 9. sz. irat. 716. l., továbbá Imrédy írásbeli vallomása. 2. l. — Imrédy-pör iratai. O. L. Filmtár 7869.

²⁵ 9. sz. irat. 715. l.

²⁶ O. L. Mt. jkv. 1944. júl. 5. (3).

²⁷ Uo.

²⁸ O. L. Mt. jkv. 1944. júl. 12. (7).

nak dűlőre jutni, előszedik, felmelegítik a régi ügyet Imrédy állítólagos zsidó származásáról és Höttl, a magyarországi SS egyik magasrangú tisztje útján eljuttatják az iratokat Pálffy Fidélnél, az továbbítja Sztójaynak, aki az Imrédyvel rivalizáló Reményi-Schnellert bízza meg az ügy kivizsgálásával. Reményi-Schneller Winckelmannhoz (!) fordul, hogy az 1939-es Frick belügyminiszter által kiállított, Imrédy árja származását bizonyító irat hátteréről, jellegeről információt kapjon.²⁹

Imrédy 1944. augusztus 7-én lemond, indokolás nélkül — még mielőtt kiutazhatott volna Himmlerhez.

(Az utazásra előbb nem kerülhetett sor, mert Himmler „szolgálati úton” volt, a magyar kormány és az SS között a tárgyalások megszakadtak, és mire lehetőség nyílt volna a találkozásra, Imrédy kivált a kormányból . . .)³⁰

A Sztójay-kormány és az SS között létrehozandó megegyezést megkönnyítette, hogy július 8-án kormányrendelet jelent meg, mely a zsidó részvények birtoklásán alapuló közgyűlési jogokat iparáganként az illetékes miniszterre ruházta.³¹

E rendelet kiadása után a kormánynak nem kellett az egész szerződést jóváhagyni, az egyes miniszterek a közgyűlési jogokat átruházhatták tetszőleges jogi vagy természetes személyekre.

Imrédy lemondása után tíz nappal, 1944. augusztus 17-én Reményi-Schneller, talán kihasználva azt, hogy ő elnököl a minisztertanácson és számolva a kormányválság okozta bizonytalan állapotokkal, megpróbálja rávenni a kormányt az SS—WM-ügy teljes rendezésére. „ . . . Rámutat arra, hogy teljesen elromlott a helyzet. Becher német igazgató (a kormány ülésén már így elosztrófálják az SS alezredest!) felkereste őt, egy pro memoriát nyújtott át neki és kérte azt, hogy a kormány foglaljon állást ezen ügyben, mert az Imrédy Béla miniszterrel való tárgyalások nem vezettek eredményre. A tárgyalásoknál koncessziókat lehetne elérni. Az SS csak Treuhändler akar lenni. A német részvények 49½%-a a magyar államra hárul, ezt a németek tudomásul veszik. A nemzeti vagyon tekintetében tehát nem lenne változás. A németek kijelentése szerint: Überschüsse werden in Ungarn gelassen, höchstmögliche Ausnutzung wird angestrebt. A németek továbbá kijelentik, hogy ez csak egy egyszerű tranzakció, ha más hasonló kérdés felmerülne, úgy azt előzőleg a magyar kormánnyal fogják letárgyalni. A honvéd rendelkezések megmaradnak. Himmler 25 évre gondolja ezt a megállapodást. Ist aber bereit eine Änderung bei Kriegsende zu erörtern. A németek egy Beiratot szerveznek, ebbe magyar részről bevenni óhajtanák: Lázár Andort, Takátsy Konstantint, Lamotte Károlyt és a kormány egy bizalmi emberét. Német részről bevinnék a Beiratba a következőket: Milch, Schröder, Puhl generálisokat és Hüttner SS tábornokot. Az igazgatóságba előkelő német szakembereket, magyar részről is elsőrangú magyar szakembereket és négy magyar miniszteriális szakképviselőt. Felmerül tehát az a kérdés, hogy a magyar

²⁹ Otto Winckelmann volt SS tábornok vallomása az Imrédy-perben. Az Imrédy pör népbírói tárgyalásainak jegyzőkönyve. 206. l. O.L. Filmtár 7869.

³⁰ 9. sz. irat. 716. l.

³¹ A m. kir. minisztérium 1944. évi 2460. M. E. számú rendelete a nyilvános számadásra kötelezett vállalatokban a vezető állások valamint az igazgatósági és felügyelőbizottsági tagságok betöltéséről. A rendelet 1944. júl. 8-án lépett életbe. Magyarországi Rendeleték Tára. Kiadja a Magyar kir. Belügyminisztérium Budapest 1944. 1455—1461. l.

kormány delegáljon-e a maga részéről szakférfiakat, és résztvegyünk-e az üzletvezetésben.

A Minisztertanács e kérdésben végleges döntést nem hoz.³² Nem tudjuk pontosan, mi rejlett a „végleges döntést nem hoz” kifejezés mögött, de az bizonyos, hogy a Minisztertanácsnak ez az állásfoglalása is úgy látszik elegendő volt ahhoz, hogy Reményi-Schneller pénzügyminiszter és Szász iparügyi miniszter a fentidézett 2460/1944. Me. sz. rendelet alapján saját hatáskörükben „a fedővállalat képviseleti jogát egy évre, az első közgyűlésre a zsidó részvényekre vonatkozólag is” a németeknek engedélyezze.³³

A németeknek a konszern részvényei 49%-a még nem volt a kezükben. De már törvényesen gyakorolhatták a 49% birtokolásán alapuló jogokat is. Az iparügyi és a pénzügyi miniszter rendelete egyben az egész ügylet hivatalos elismerését is jelenti.

Alig 3 hónappal azután, hogy az SS a törvénytelenül, titokban és erőszakkal létrehozott szerződés aláírása után Magyarország egyik legnagyobb pénzügyi és ipari érdekeltségét de facto már kézbe vette, a magyar kormány ezt a helyzetet — egy évi időtartamra — legálisnak ismeri el.

A „ROKONI CSOPORT” (WEISS-, CHORIN-, KORNFELD- ÉS MAUTHNER-
CSALÁDOK) ÉS AZ SS KÖZÖTT LÉTREJÖTT I., II. ÉS III. „MEGÁLLAPODÁS”,
A „PÓTMEGÁLLAPODÁS”, VALAMINT A KURT BECHER RÉSZÉRE ADOTT
„TELJHATALMÚ MEGHATALMAZÁS”

I

Budapest, 1944. május 17.

Megállapodás Weiss Anna bárónő és Kurt Becher SS Obersturmbannführer között a Házértékesítő és Kezelő Rt. részvényeinek megvásárlása ügyében

I. Megállapodás

amely egyrészt Weiss Jenőné bárónő (szül. Geitler Anna) — az alábbiakban „WJ”-vel rövidítve —, másrészt a Becher SS Obersturmbannführer által képviselt magyar devizabelföldi csoport — az alábbiakban „B” csoport-tal rövidítve — az alábbiak szerint jött létre:

„WJ”, mint egyedüli részvényes adja a „B” csoportnak és a „B” csoport megvásárolja „WJ”-től a Házértékesítő és Kezelő Rt. összes részvényeit (részvényutalványait) és pedig 5.000 P 30.— névértékű darabot összesen P 150 000 értékben.

„WJ” a mai napon a „B” csoportnak átadta a teljes 5000 db részvényre vonatkozó részvényutalványt, melynek átvételét ezennel nyugtázzák. A vételár P 150.000,—, mely összeg kiegyenlítésére 26 évi halasztást engedélyeznek.

A jelen szerződéssel kapcsolatos összes illetékek és költségek a Házértékesítő és Kezelő Részvénytársaságot terhelik.

Budapest, 1944. május 17.

Weiss Jenőné bárónő
(szül. Geitler Anna)

Weiss Jenőné bárónő
(szül. Geitler Anna s. k.)

Kurt Becher
SS Obersturmbannführer

Kurt Becher s. k.

³² O.L. Mt. jkv. 1944. aug. 17. (6).

³³ 9. sz. irat. 717. l. Kurt Becher vallomása. A közölt 6. és 7. sz. iratok minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy az SS tiszt itt igazat mondott.

Felcségem fenti nyilatkozataihoz ezennel hozzájárulok:

Weiss Jenő báró

Weiss Jenő s. k.

A fenti aláírások ma előttünk, mint tanúk előtt történtek meg.

Budapest, 1944. május 17.

Dr. Hoff György¹
ügyvéd

Hoff György s. k.

Fenyvesi Zoltán²

Fenyvesi Zoltán s. k.

Dr. Schneider Vilmos³
ügyvéd és közjegyző

Dr. Schneider Vilmos s. k.

Dr. Zabransky Frigyes⁴
ügyvéd

Dr. Zabransky Frigyes s. k.

Géppel írt másolat. — KGL NIK (Nehézipari Központ) Vegyes iratok.

Az 1—4 sz. alatt közölt iratok eredeti szövege német nyelvű, itt a szó szerinti fordítást közöljük.

„A Révay-udvar Bérház Rt. 1943 október 2-án tartott közgyűlése alapszabály-módosítást fogadott el és a részvénytársaság nevét Házértékesítő és Kezelő Rt-re változtatta, üzletkörét pedig a következőképpen állapították meg: „A Budapesten VI. ker. Révay utca 10. sz. alatt levő, valamint más bérház vagy háztelek megvétele, kezelése, bérbeadás útján való hasznosítása, egészen vagy részben való eladásuk... azokkal bármily módon való rendelkezés.” (Fővárosi Bíróság, Cégbírósági iratok — Házértékesítő és Kezelő Rt. iratai.)

A Révay-udvar Bérház Rt. igazgatósági tagjai voltak: Dr. Kertész Arnold, Marton Jenő, Vida Arnold, Szmick Viktor és Székely Tibor; alaptőke 150.000 P, mely 5000 db 30 P névértékű részvényből áll. (Gazdasági, Pénzügyi és Tőzsdei Kompassz 1943/1944. évre. XIX. évf. III.—IV. köt. Budapest 1943 dec. Szerk. Kallós János, 866. l.)

(A felsorolt igazgatósági tagok közül Szmick Viktor igazgatósági tagja volt az Erdőgazdasági és Faipari Rt.-nak a Ferroglobusnak és az Unio Ingatlanforgalmi Rt.-nak; Székely Tibor, nyug. huszárórnagy (felesége anyjai ágon a Weiss-családból származik) a WM Acél és Fémművei Rt. főtisztviselője (nyugdíja 4396 P, fizetése netto 23.000 P), igazgatósági tagja volt a következő vállalatoknak: WM Első Magyar Conservgyár és Ércáruvgyára Rt., Pécs Egyházmegyei Mezőg. és Kenderipari Rt. Metalloglobus Rt., Ferroglobus Rt., Labor Bizalmi Rt., felügyelő bizottsági tagja volt a Magyar Posztógyár Rt.-nak, a Csepeli Fésűsfonalgyár Rt.-nak, WM Acél és Fémművei Rt.-nak, Repülőgép és Motorgyár Rt.-nak, Sigg Alumíniumgyár Rt.-nak, Mauthner Ötön Magtermelő és Magkereskedelmi Rt.-nak, Magyar Vasötvezetgyár Rt.-nak. (Ezen megbízatásokból eredő évi jövedelme 7900 P.)

A Házértékesítő és Kezelő Rt. 5000 részvényéből 4795 darab Weiss Alfonz báró tulajdonában volt.

1944. május 2-án közölte a Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője a Házértékesítő és Kezelő Rt. 1943. december 31-ével zárult üzletévének zárószámadását.

1944. május 10-én (!) rendkívüli közgyűlést hívtak egybe a Mária Valéria u. 17. sz. alá. A rendkívüli közgyűlés az 1945. évi rendes közgyűlés megtartásáig megválasztotta az igazgatóság tagjává br. Kornfeld Györgyné, Kawalsky Elzát és dr. Borbély Ferenc kőrházi főorvost.

Ennek alapján 1944. május 15-én (!) a budapesti Cégbíróságon megjelent a két új igazgatósági tag és kérte tagságuk bejegyzését, amit azonnal fogadtak. (Főv. Bíróság, Cégbírósági Iratok, Házkezelő és Értékesítő Rt. iratai.)

Erre a változtatásra azért volt szükség, hogy a Házértékesítő és Kezelő Rt. árja igazgatósági tagjai írassák alá az SS-szel kötött — 2. sz. alatt közölt szerződést.

¹ Hoff György ügyvéd a WM-művek jogtanácsosa volt, a „rokoni csoport”-tal együtt ő is kiment két család-tagjával Portugáliába. (O. L. Kém. res. pol. 1944—43—234. A li-szaboni magyar ügyvivő 1944. jún. 30-i jelentése a Külügyminisztériumnak. Közölte *Benoschofsky—Karsai*: Vádirat a náciizmus ellen. 2. köt. 1944. május 15.—június 30. Budapest, 1960. 140. l.)

² Fenyvesi Zoltán ügyvéd, családjának 4 tagja érkezett meg Lisszabonba a „rokoni csoporttal” együtt. (Ugyanott.)

³ Dr. Wilhelm Schneider berlini ügyvéd, akit Becher telefonon kért Budapestre a szerződés megszövegezése céljából. (Lásd Kurt Becher vallomását.)

⁴ Dr. Friedrich Zabransky, bécsi ügyvéd, Becher képviselőjében vett részt a tárgyalásokon. (Lásd ugyanott.)

2.

Budapest, 1944. május 17.

A Weiss-, Chorin-, Mauthner- és Kornfeld-családok „árja” és „nemárja” tagjainak megállapodása a Kurt Becher SS Obersturmbannführer által képviselt csoporttal: a WM konszernt, a hozzátartozó gyártelepeket valamint a családtagok tulajdonában levő telek- és házigatlanokat 25 évi időtartamra bizalmi kezelésre felajánlják a SS-nek, mint a Házértékesítő és Kezelő Rt. tulajdonosának, mely az ajánlatot elfogadja.

II. Megállapodás

A Weiss, Chorin, Mauthner és Kornfeld családok árja és nem-árja tagjainak — akiket egymáshoz a legszorosabb rokoni és személyi kapcsolatok fűznek — az a meggyőződésük, hogy részbeni nem-árja származásuk miatt német oldalról velük szemben szükségképpen megnyilvánuló bizalmatlanság következtében a legjobb akaratuk mellett sem lesznek abban a helyzetben, hogy a fegyverkezési kapacitás emelésére vonatkozó követeléseket kielégítő módon tudják teljesíteni. Ezért a rokoni csoport saját elhatározásából¹ Kurt Becher, SS Obersturmbannführerhez, az SS budapesti felszerelési törzskarának vezetőjéhez fordult, közvetítse nevezett az SS Reichsführerhez² azon kérésüket, hogy az SS Reichsführer vétesse át 25 évi bizalmi vagyongazdálkodásba az ú. n. Weiss Manfréd konszernt, valamennyi érdekkörébe tartozó gyártóművel, valamint a családtagok telek- és háztulajdonával együtt. Az SS Reichsführer ezen kérésről értesült és elrendelte, hogy a Házértékesítő és Kezelő Rt., Budapest, mint bizalmi vagyongazdálkodó kössön erre vonatkozó megállapodást a rokoni csoporttal. E társaság részvényei 100%-ban a Kurt Becher, SS Obersturmbannführer által képviselt csoport tulajdonát képezik.

Erre való tekintettel a mai napon a Weiss-család³ tagjai, nevezetesen

- | | |
|--|-------------------|
| 1. Özv. Mauthner Alfrédné, szül. Weiss Elza bárónő | (Zs) ⁴ |
| 2. Mauthner Ferenc | (Zs) |
| 3. Weiss Jenő báró | (Zs) |
| 4. Weiss Jenőné bárónő, szül. Geitler Anna | (Á) ⁵ |
| 5. Weiss Alfonz báró | (Zs) |
| 6. Weiss Alfonzné bárónő, szül. Herzog Erzsébet | (Zs) |
| 7. Weiss Gábor báró | (Zs) |
| 8. Weiss Márta bárónő | (Zs) |
| 9. Kornfeld Móríc báró | (Zs) |
| 10. Kornfeld Mórícné bárónő, szül. Weiss Marianna bárónő | (Zs) |
| 11. Kornfeld Mária [bárónő] | (Zs) |
| 12. Kornfeld Hanna [bárónő] | (Zs) |
| 13. Kornfeld Tamás [báró] | (Zs) |
| 14. Kornfeld György báró | (Zs) |
| 15. Kornfeld Györgyné bárónő, szül. Kawalsky Elza | (Á) |
| 16. Dr. Chorin Ferenc | (Zs) |
| 17. Chorin Ferencné, szül. Weiss Daisy bárónő | (Zs) |
| 18. Chorin Erzsébet | (Zs) |
| 19. Chorin Daisy | (Zs) |
| 20. Weiss Edit bárónő | (Zs) |
| 21. Dr. Borbély Ferenc | (Á) |
| 22. Dr. Margaretha Herberth | (Á) |
| 23. ifj. dr. Heinrich Antal | (Kf) ⁶ |

¹ A „saját elhatározás”-ra, a szerződés létrejöttének körülményeire nézve lásd a Bevezetést.

² Heinrich Himmlerről, az SS és a Rendőrség birodalmi vezetőjéről van szó.

³ Abban az értelemben, hogy a felsorolt személyek vagy mauk tagjai a Weiss-családnak, — Weiss Manfréd gyermekei: Elza, Jenő, Alfonz, Marianna, Daisy, Edit — vagy ezek férjei — Kornfeld Móríc, Chorin Ferenc, — vagy feleségei — Geitler Anna, Herzog Erzsébet, Kawalsky Elza — vagy azok gyermekei — Mauthner Ferenc (anya: Mauthner Alfrédné szül. W. Elza), W. Gábor és Márta (apjuk: W. Alfonz) Kornfeld Mária, Kornfeld Hanna, Kornfeld Tamás, Kornfeld György (anyjuk: W. Marianna), Chorin Erzsébet, Chorin Daisy (anyjuk: W. Daisy), vagy házasság útján jutottak a Mauthner-Kornfeld családba (Borbély Ferenc: Mauthner Alfréd egyik lányának, Máriának a férje, a csepeli kórház volt főorvosa — Kawalsky Elza: Kornfeld György felesége, Margaretha Herberth: Mauthner Krisztina férje. — Az eredeti német szövegben szereplő asszony-nevek fordításánál nem ragaszkodtunk szorosan a német szöveghez, amennyiben a magyar nyelvben használatos névalírástól közöljük. (Pl. Chorin Daisy szül. Weiss bárónő helyett Chorin Ferencné szül. Weiss Daisy bárónő.) A szerződés eredeti német szövegében a családtagok rangja nincs mindig pontosan feltüntetve: a korrekciót szögletes zárójellel közöljük.

⁴ Zs = zsidó, az 1930: IV. tc. 9. és 10. §-a értelmében.

⁵ Á = árja.

⁶ Kf = kevertfajú; — a niirnbergi fajvédelmi rendelkezések bevezették a „Mischling ersten Grades, Mischling zweiten Grades” — azaz elsőfokú kevertfajú, másodfokú kevertfajú fogalmat, ezzel jelölve meg azokat, akiknek felmenői közt bizonyos meghatározott százalékban „zsidók” voltak.

(a következőkben röviden rokoni csoport) valamint a Házértékesítő és Kezelő Rt. között, amelyet az aláírási joggal rendelkező igazgatósági tagok — dr. Borbély Ferenc és Kornfeld Györgyné bárónő, szül. Kawalsky Elza — képvisel, a következő szerződés jött létre.

IV.⁷

Alulírott családtagok a fentnevezett részvénytársaságokban birt teljes részvénytulajdonukat 25 évi időtartamra visszavonhatatlanul a Házértékesítő és Kezelő Rt. bizalmi kezelésébe adják át.

A rokoni csoport árja tagjai ezért írásban utasították a Labor Bizalmi Rt-t,⁸ hogy szolgáltassa ki részvényeiket (részvényutalványaik) a Házértékesítő és Kezelő Rt-nak.

A rokoni csoport nem-árja tagjai részvényeiket (részvényutalványaik) a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál helyezték letétbe.⁹ E családtagok letéti elismervényei a Labor Bizalmi Rt. birtokában vannak. Ez utóbbiak visszavonhatatlanul átruházzák a Házértékesítő és Kezelő Rt-ra — a letétbehelyezett részvényeik (részvényutalványaik) kiadására vonatkozólag nevezett bankkal, ill. a Labor Bizalmi Rt-vel szemben a vonatkozó letéti elismervények kiszolgáltatására irányuló igényeiket.

Ezzel ezek a részvények (részvényutalványok) is átadásra kerültek a Házértékesítő és Kezelő Rt. bizalmi kezelésébe.

V.

A szerződés időtartama alatt a Házértékesítő és Kezelő Rt. bizalmi vagyon kezelői tevékenységéért az I. a)–f) és a III. a)–d)-ben felsorolt összes társaságok¹⁰ forgalmából 5% forgalmi részesedést kap. E társaságokkal az erre vonatkozó szerződéseket meg fogják kötni.

E társaságok osztalékaiból belső elszámolási viszonylatban a Házértékesítő és Kezelő Rt. és a rokoni csoport 50–50%-ot, az utóbbi azonban mai értékben legfeljebb évi, összesen 1.000.000 pengőt kap.

Azoknak a társaságoknak osztalékait, melyek nincsenek 100%-ban a Labor Bizalmi Rt., ennek valamelyik leányvállalata vagy a rokoni csoport tulajdonában — a Házértékesítő és Kezelő Rt. kapja — az árja tulajdonban levő részvények kivételével, amelyek osztalékai az illető tulajdonosokhoz fog befolyjni. Ez szintén csak a belső elszámolási viszonylatban érvényesül. (Lásd a VI. szakasz 2. bekezdést is.)

VI.

A részvényeseknek a kezességi viszony ideje alatt nincs joguk a részvényeket elidegeníteni vagy megterhelni.

Ez a bizalmi vagyongazdálkodási jogviszony a bizalmi vagyongazdálkodó társaságnak teljes jogot ad arra, hogy a részvényesek összes, részvényen alapuló jogait saját nevében gyakorolja.

VII.

E szerződéssel összhangban a bizalmi vagyongazdálkodó társaság szavatolja, hogy a bizalmi vagyongazdálkodási jogviszony ideje alatt nem fogja érvényesíteni a Labor Bizalmi Rt.-nek a rokoni csoporttal szemben fennálló, a IV. mellékletben felsorolt követeléseit.

⁷ A szerződés előző I., II. és III. pontjai felsorolják a Weiss-, Chorin-, Kornfeld- és Mauthner-családok tagjainak magántulajdonukat képező ún. Weiss-Manfréd Konzernhez tartozó részvényeket, valamint ezen részvénytulajdon alapján közvetett tulajdonukat képező vállalati érdekeltségeket.

⁸ A Labor Bizalmi Rt.-t 1923 december 30-án alapították Weiss Manfréd halála után örökösei — Weiss Elza (Mauthner Alfrédné), Weiss Jenő, Weiss Alfonz, Weiss Marianna (Kornfeld Móréné), Weiss Daisy (Chorin Ferencné) és Weiss Edit.

A társaság célja az alapszabályok 5. §-a szerint: "... a néhai Weiss Manfréd örökösei által osztatlan közösségekben tartott hagyatéki vagyontárgyak kezelése, nemkülönben az örökösök osztályos megállapodásaival, valamint általában a néhai báró Weiss Manfréd hagyatékából származó vagyonnal összefüggő mindenemű ügyeknek saját számlára, vagy megbizottként, vagy bizományosi minőségben való kötése értékpapiroknak saját számlára, vagy megbizottként vagy bizományosi minőségben való vétele és eladása." (KGL. Labor Bizalmi Rt. iratai — az Rt. 1923. dec. 30-án kelt alapítási tervezetéből.)

⁹ Az 1600/1944. M. E. sz. a „zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről” szóló rendelet 1944. április 16-án jelent meg a Budapesti Közlöny 85. számában. — A rendelet 4. §-a kötelezi a zsidókat, hogy a birtokukban levő értékpapirokat 1944. április 20-ig jelentésk be, illetőleg helyezésk letétbe.

¹⁰ Lásd a 7. sz. jegyzetet.

VIII.

Az SS Reichsführernek az az álláspontja, hogy a bizalmi vagyonkezelésre átvett vagyontárgyakat a kezelési jogviszony lejártá után, amennyire csak lehetséges, azonos minőségben és állapotban fogják visszaadni.

A felek ezt tudomásul vették és egyetértenek abban, hogy terrortámadások és szabotázs akciók esetében ez a lehetőség nem áll fenn és ilyen címen a Házértékesítő és Kezelő Rt.-al, mint bizalmi vagyonkezelővel szemben nem lehet követeléssel fellépni.

A bizalmi vagyonkezelő társaság azonban a magyar állammal szemben adott esetben felmerülő igényeket érvényesíteni fogja.

Mihelyt ezeket a károkat a magyar állammal szembeni igény érvényesítése útján nem lehet kielégíteni, a kiesést — az egyes társaságok érdekében — az osztalékokból arányosan kell fedezni.

IX.

A Házértékesítő és Kezelő Rt. ezen bizalmi vagyonkezelési jogviszony befejezése után egy évi időtartamra elővételi jogot kap a rokoni csoport tagjai fent felsorolt összes részvényeire.

X.

Minden, ezzel a szerződéssel kapcsolatos költség és illeték a Házértékesítő és Kezelő Rt-t terheli.

XI.

A férjek feleségeik nyilatkozataihoz ezennel kifejezett beleegyezésüket adják.

Budapest, 1944. május 17.

Házértékesítő és Kezelő Rt.
Hausverwertungs- und Verwaltungs A. G.
Borbély m. p.
br. Kornfeld Györgyné sz.
Kawalsky Elza m. p.

Mauthner Elza s. k.
Mauthner Ferenc s. k.
Weiss Jenő s. k.
Weiss Anna s. k.
Weiss Alfonz s. k.
Weiss Erzsébet s. k.
Weiss Gábor s. k.
Weiss Márta s. k.
Kornfeld Móric s. k.
Kornfeld Marianna s. k.
Kornfeld Mária s. k.
Kornfeld Hanna s. k.

Kornfeld Tamás s. k.
Kornfeld György s. k.
Kornfeld Elza szül. Kawalsky s. k.
Dr. Chorin Ferenc s. k.
Chorin Daisy, szül. Weiss s. k.
Chorin Erzsébet s. k.
Chorin Daisy s. k.
Weiss Edit s. k.
Borbély Ferenc s. k.
Margaretha Herbert s. k.
Heinrich Antal s. k.

A fenti aláírások ma előttünk, mint tanúk előtt történtek meg.

Budapest, 1944. május 17.

Hoff György s. k.
Fenyvesi Zoltán s. k.
Dr. Schneider Vilmos s. k.
Dr. Zabransky Frigyes s. k.

Géppel írt másolat. — KGL NIK (Nehézipari Központ) Vegyes iratok.

2/a.¹

Budapest, 1944. május 17.

**A „rokoni csoport” és a Házértékesítő és Kezelő Rt. között létrejött szerződés IV. sz. melléklete
(kimutatás a „rokoni csoport” tagjainak a Labor Rt.-nál vezetett számláinak állásáról
1944. április 29-én)**

IV. melléklet

Kimutatás a Weiss-családnak a Labor Bizalmi Rt.-nál 1944. ápr. 29-én vezetett számláiról.

	Tartozik	Követel
1. Weiss Jenő báró.....	268 610	
2. Weiss Jenőné bárónő, szül. Ceitler Anna	209 951	
3. Weiss Alfonz báró	581 265	
4. Weiss Alfonz báró „Kötött számla”		80 000
5. Weiss Alfonzné báróné, szül. Herzog Erzsébet	2 752	
6. Weiss Edit bárónő	613 377	
7. Weiss Edit bárónő „Kötött számla”		857 221
8. Özv. Mauthner Alfrédné, szül. Weiss Elza bárónő	6 423 474	
9. Kornfeld Móréné bárónő, szül. Weiss Marianna bárónő ...	4 940 808	
10. Kornfeld Móréné bárónő, szül. Weiss Marianna bárónő „Külön számla”		21 369
11. Chorin Daisy	2 744 942	
12. Dr. Chorin Ferenc	765 028	
13. Dr. Borbély Ferenc és felesége	106 969	
14. Dr. Borbély Ferenc	7 454	
15. Dr. Margaretha Herbert		4 279
16. Kornfeld Györgyné báróné, szül. Kawalsky Elza	42 477	
17. Kornfeld Hanna bárónő		15 570
18. Kornfeld Mária bárónő		15 570
19. Weiss Gábor báró	80 903	
20. Weiss Márta bárónő	36 334	
21. Chorin Erzsébet		7 263
22. Derekegyházi birtok	5 225 320	
23. Weiss Manfréd örökösök közös elszámolási számlája	244 669	
24. Weiss Manfréd örökösök új közös elszámolási számlája ...		136 809
A fenti követelésekhez még az 1944. ápr. 29-ét követő időből származó viszonylag jelentéktelen összegek járulnak		
	22 294 333	1 138 081
	1 138 081	
	21 156 252	Pengő

Géppel írt másolat. — KGL NIK (Nchézipari Központ) — Vegyes iratok.

A „rokoni csoport” mintegy 21 millió pengős tartozása a Labor Bizalmi Rt.-vel szemben úgy keletkezett, hogy 1944. március 22. előtt ezeket az összegeket kivonták a Labor Rt. útján a vállalataikból, azért, hogy külföldön helyezték el.

A Megállapodás VII. pontja szerint ezeket a követeléseket a Házértékesítő és Kezelő Rt. nem fogja érvényesíteni a „rokoni csoporttal” szemben.

2/b.

Budapest, 1944. június 6.

A „rokoni csoport” és a Házértékesítő és Kezelő Rt. (SS-Kurt Becher) között létrejött „Pótmegállapodás”, amely egyrészt tartalmazza újabb négy személynek a szerződéshez történő csatlakozását, másrészt a „rokoni csoport” újabb részvénykötegeket ad át a Házértékesítő és Kezelő Rt.-nak.

Pótmegállapodás

Mely 1944. június 6-án egyrészt a Weiss, Chorin, Mauthner és Kornfeld rokon csoport, másrészt a Házértékesítő és Kezelő Rt. között az 1944. május 17-én megkötött II. megállapodás kiegészítéseképpen jött létre.

I.

A II. megállapodást a Weiss, Chorin, Mauthner és Kornfeld rokon csoport részéről e szerződés 1–23. pontjában felsorolt személyek kötötték.

Az alant felsorolt személyek e szerződést tudomásul vették és ennek teljes tartalmához azonos joggal és kötelezettségekkel csatlakoznak:

- | | |
|--|------|
| 24. Id. dr. Heinrich Antal | (Á) |
| 25. Heinrich Antalné szül. Chorin Irén | (Zs) |
| 26. Mauthner Anna | (Zs) |
| 27. Mauthner Gabriella | (Zs) |

II.

A Weiss, Chorin, Mauthner és Kornfeld rokon csoport tagjai a II. megállapodásban és annak mellékleteiben feltüntetett részvényvagyonon kívül 25 évi időtartamra visszavonhatatlanul átadják a Házértékesítő és Kezelő Rt.-nak ezen pótszerződés végén felsorolt további részvényeiket is.

III.

A felek kifejezetten megállapodnak abban, hogy e pótmegállapodás a II. megállapodást egyáltalában nem érinti és, hogy az utóbbi tartalmilag minden egyes pontját tekintve értelemszerűen irányadó a jelen pótmegállapodásra is.

IV.

E pótmegállapodással kapcsolatos valamennyi illeték és költség a Házértékesítő és Kezelő Rt.-t terheli.¹

Géppel írt másolat. — KGL NIK (Nehézipari Központ) — Vegyes iratok.

A pótmegállapodás I. része feltehetően úgy jött létre, hogy egyrészt az itt felsorolt négy részvénytulajdonost az SS kézrekerítette és kényszerítette a megállapodáshoz való csatlakozásra, másrészt Chorinéknak látták, ha még újabb részvényeket adnak át az SS-nek.

¹ A pótmegállapodás V. pontja azokat a részvényeket sorolja fel, amelyek a „rokoni csoport” tagjainak a konszernbe nem tartozó személyi tulajdonát képezték. A szerződés végén a „rokoni csoport” valamennyi tagjának aláírása megtalálható, id. Heinrich Antal kivételével.

3.

Budapest, 1944. május 17.

A „rokoni csoport” tagjai által Kurt Becher részére összes vagyoni jogi ügyeikben történő képviseletük céljából adott „teljhatalmú meghatalmazás”

Teljhatalmú meghatalmazás

Alulírottak ezennel kijelentjük, hogy 25 évi időtartamra Kurt Becher SS Obersturmbannführernek visszavonhatatlanul teljes felhatalmazást adunk összes vagyoni jogi ügyeinkben való képviseletünkre. Kurt Becher urat kiváltképpen feljogosítjuk, hogy bíróságok és hatóságok előtt korlátlanul képviseljen, bíróságoktól és hatóságoktól érkező végzéseket és egyéb kézbesített iratokat átvegyen, ezekkel szemben jogi eszközöket vegyen igénybe, minden ingó és ingatlan vagyonunkkal — beleértve bankköveteléseket és bankletéteket — ugyanúgy rendelkezze, mint mi magunk.

Becher SS Obersturmbannführert feljogosítjuk, hogy ezt a teljhatalmú meghatalmazást ügyvédekre átruházza.

Ez a teljhatalmú meghatalmazás csak Magyarországra érvényes.

Budapest, 1944. május 17.

Özv. Mauthner Alfrédné szül. Weiss Elza bárónő	Mauthner Elza s. k.
Mauthner Ferenc	Mauthner Ferenc s. k.
Weiss Jenő báró	Weiss Jenő s. k.
Weiss Jenőné bárónő, szül. Geitler Anna	Weiss Anna s. k.
Weiss Alfonz báró	Weiss Alfonz s. k.
Weiss Márta bárónő	Weiss Márta s. k.
Kornfeld Móréné bárónő	Br. Kornfeld Móréné s. k.
Kornfeld Móréné bárónő szül. Weiss Marianna bárónő	Kornfeld Marianna s. k.
Kornfeld Mária [bárónő]	Kornfeld Mária s. k.
Kornfeld Hanna [bárónő]	Kornfeld Hanna s. k.
Kornfeld Tamás [báró]	Kornfeld Tamás s. k.
Kornfeld György [báró]	Kornfeld György s. k.
Kornfeld Györgyné bárónő, szül. Kawalsky Elza	Br. Kornfeld Elza szül. Kawalsky s. k.
Dr. Chorin Ferenc	Dr. Chorin Ferenc s. k.
Chorin Ferencné, szül. Weiss Daisy bárónő	Chorinné Daisy szül. Weiss s. k.
Chorin Erzsébet	Chorin Erzsébet s. k.
Chorin Daisy	Chorin Daisy s. k.
Weiss Edit bárónő	Weiss Edit s. k.
Dr. Borbély Ferenc	Dr. Borbély Ferenc s. k.
Dr. Margaretha Herbert	Margaretha Herbert s. k.
Dr. ifj. Heinrich Antal	Dr. Heinrich Antal s. k. ¹

A fenti aláírások ma előttünk, mint tanúk előtt történtek meg.

Budapest, 1944. május 17.

Dr. Hoff György ügyvéd	Hoff György s. k.
Fenyvesi Zoltán	Fenyvesi Zoltán s. k.
Dr. Schneider Vilmos ügyvéd és közjegyző	Dr. Schneider Vilmos s. k.
Dr. Zabransky Frigyes ügyvéd	Dr. Zabransky Frigyes s. k.

Géppel írt másolat. — KGL NIK (Nehézipari Központ) — Vegyes iratok.

¹ A pótmegállapodásban (2/b sz. irat) a szerződésekhez csatlakozó négy személy, id. Heinrich Antal, Heinrich Antalné, szül. Chorin Irén, Mauthner Anna és Mauthner Gabriella nem írta alá ezt a meghatalmazást.

4.

Budapest, 1944. május 17.

Kurt Becher és Weisz Jenőné bárónő között létrejött szerződés a Házértékesítő és Kezelő Rt. visszavásárlásának feltételeiről

III. megállapodás

mely egyrészt a Becher SS Obersturmbannführer által képviselt csoport — a következőkben röviden „B” csoport — másrészt Weiss Jenőné bárónő (szül. Geitler Anna) — a következőkben röviden „WJ” — között jött létre.

A „B” csoport kötelezi magát, hogy a Házértékesítő és Kezelő Rt. összes részvényeit (részvényutalványait), amelyeket ma WJ-től vétel útján megszerzett, WJ-nek vagy jogutódjának 26 év letelte után az eredetileg kikötött vételáron (melynek kiegyenlítésére halasztást engedélyeztek) visszaadja, kivéve, ha a Házértékesítő és Kezelő Rt. a részére ma biztosított elővételi jogot a felek előtt ismert II. megállapodás szerint gyakorolja. Utóbbi esetben 150 000 Pengő vételár, melynek kiegyenlítésére halasztást engedélyeztek, esedékessé válik és 3 hónappal az elővásárlási jog gyakorlása után kifizetendő.

E szerződéssel kapcsolatos összes illetékek és költségek a Házértékesítő és Kezelő Rt.-t terhelik.

Budapest, 1944. május 17.

Weiss Jenőné bárónő, szül. Geitler Anna
Kurt Becher SS-Obersturmbannführer

Weiss Anna bárónő szül. Geitler s. k.
Kurt Becher s. k.

Feleségem fenti nyilatkozataihoz ezennel hozzájárulok.
Weiss Jenő báró

Weiss Jenő s. k.

A fenti aláírások ma előttünk, mint tanúk előtt történtek meg.

Budapest, 1944. május 17.

Dr. Hoff György ügyvéd
Fenyvesi Zoltán
Dr. Schneider Vilmos ügyvéd és közjegyző
Dr. Zabransky Frigyes ügyvéd

Hoff György s. k.
Fenyvesi Zoltán s. k.
Dr. Schneider Vilmos s. k.
Dr. Zabransky Frigyes s. k.

Géppel írt másolat. — KGL NIK (Nehézipari Központ) — Vegyes iratok.

Korányi János báró, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. egyik igazgatóhelyettese 1946. április 26-án a szerződés aláírásának körülményeiről a következő „Nyilatkozatot” tette: „Alulírott büntetőjogi felelősségem tudatában kijelentem a következőket:

1944. május 17-én a délelőtti órákban Billitz Vilmos a Weiss Manfred r. t. igazgatója közölte velem, hogy a Weiss Manfred család több tagja kíván velem beszélni és ezért felhívott, hogy este 7 órára a Budakeszi út egyik házában jelenjek meg.

Billitz felhívásának eleget téve, az esti órákban kimentem a Budakeszi úti házba, ahol az SS őrizete alatt több tagja jelen volt a Weiss családnak és utóbb a család valamennyi tagja odaérkezett, közöttük ifj. dr. Heinrich Antal ügyvezető igazgató is.

Dr. Heinrich feldúlt idegállapotban közölte velem, hogy mint a Labor Bizalmi Rt. színelőző részvényesével a németek egy megállapodást akarnak aláírni és egyben arra kényszerítik, hogy a Weiss család tagjaival együtt hagyja el az országot, nehogy akciójuk nyilvánosságra kerülhessen. Ugyanakkor ismételt és hangosan kijelentette: „Mi közöm az egészhez, nem akarok elmenni és nincs is semmi okom elmenni.” Ezek a kijelentések is SS őrok jelenlétében hangzottak el. Utóbb egy SS tiszttel kezdett jelenlétemben az íttmaradás lehetőségéről tárgyalni, de az őt kurtán elutasította.

Előadom még, hogy amikor a helyzetet láttam, saját biztonságom érdekében a megállapodás felolvasásának elején, az SS őrok előtt úgy viselkedve, mintha német megbízott lennék, a házból kimenekültem és így a később történetekről közvetlen tudomással nem bírok.” (KGL. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. 217. csomó. Korányi János iratai. Géppel írt másolat. — aláírások nélkül.)

A SZERZŐDÉS LÉREJÖTTÉRE ÉS VÉGREHAJTÁSÁRA VONATKOZÓ EGYÉB IRATOK

5.

1944. május 17.¹

**Chorin Ferenc levele Horthy Miklós kormányzóhoz az SS-szel létrejött szerződés
körülményeiről és indokairól**

Főméltóságú Kormányzó Úr!

Útban külföldre szükségét érzem annak, hogy Főméltóságú Kormányzó Urat, ki a magyar ipar érdekeit mindig annyira szíven viselte, minél előbb tájékoztassam arról a transzaktióról, melyet a Weiss Manfréd vagyongruppák tekintetében kötöttünk, — annál is inkább, mert ez a transzaktió bizonyára legkülönbözőbb és feltehetőleg ferde megvilágításban kerül Főméltóságod és a magyar közvélemény elé.

Bizonyára méltóztatik értesülni arról, hogy néhány héten át különböző helyeken és körülmények között letartóztatásban voltam. Családunkból még két sógorom br. Kornfeld Mórítz felsőházi tag és br. Weiss Jenő voltak letartóztatva, míg családunk többi tagjának, kiket mind keresztet, sikerült elrejtőznie. Ezen idő alatt sajnos bizonyára a helyzet kényszere alapján Főméltóságod egészre alatt a zsidókérdést szabályozó törvényes alappal nem bíró rendeletek egész sora jelent meg. Ezek a rendeletek egyfelől zárolták, de tényleg eltulajdonították a zsidó vagyont, (állandóan ennek hova fordításáról hallunk), ami rettenetes precedenst teremtett s aminek következményeit máris láthatjuk — másfelől azonban és ezt e percben majdnem súlyosabbnak tartom, — a zsidók s az ilyenek tekintendők minden gazdasági tevékenységét erkölcsileg is, tényleg is lehetetlenné tették. Olyan időpontban történtek ezek az intézkedések, amikor állandóan azt hangoztatják, hogy gazdasági téren is a legnagyobb erőfeszítésre van szükség; sajnos azt hiszem, ezek a rendelkezések az amúgy is meglévő gazdasági káoszt jóvátehetetlenül ki fogják mélyíteni. Ezek az intézkedések lehetetlenné tették volna részemre a további tevékenységet akkor is, ha — mire nem volt kilátás — szabadlábba kerülök s ugyanez áll a Weiss Manfréd család többi zsidónak tekintendő tagjára is.

Meg kell egy percre itt állnom és tájékoztatnom kell Főméltóságodat arról, hogy a Weiss Manfréd vagyongruppa jelenleg a fenti rendeletek alá nem csú keresztény családtagok tulajdona, — de ezek is azon a véleményen vannak, hogy a zsidó családtagok közreműködése nélkül a vállalat vezetése nem képzelhető el. Ilyen körülmények között kellett a követendő útról döntenünk.

Letartóztatásom utolsó két hetében úgynevezett Ehrenschtzhaftba kerültem s módomban volt néhány emberrel érintkezni és összekerültem a Reichsführer Himmler vezetése alatt álló gazdasági csoporttal, melynek beállítottságát, gazdasági felfogását olyannak láttam, hogy tárgyalásokat kezdtem velük s ezek folyamán vállalták azt, hogy az egész Weiss Manfréd vagyongruppát „treuhänderisch” kezelésbe vegyék át. Ezzel több célt sikerült elérnünk. Elsősorban azt értük el, hogy a vagyongruppa a mi kezünkben, tehát magyar kézben marad meg, amire még bátor lesznek visszatérni; elértük ezt, hogy a vezetés olyan kezekbe kerül, kik kellő hozzáértéssel és szakértelemmel rendelkeznek s megállapodásunk értelmében a gyár állagának fenntartására s a jövő fejlődési lehetőségeinek biztosítására és kiépítésére fognak törekedni; ez rendkívül fontos volt, mert féltő volt, hogy olyan incompetens emberek kezébe kerül a vezetés, kik a gyár munkásságát teljesen megakasztották volna és hosszú időkre lehetetlenné tették volna. A németek érdekét a megállapodás azzal szolgálta s ez vezette őket, hogy ezzel a legnagyobb magyar gyári potenciát teljes mértékben a háború szolgálatába tudják állítani.

Az utolsó napokban a gyár vezetői olyan jelenségeket tapasztaltak, kibombázott német gyárak részéről olyan pozitív követelésekkel léptek fel — melyekkel nem mert senkisémm szembe szállni, amelyek a gyár gazdasági egységének — pedig ez volt mindig a gyár erőssége — szíjjeltépését jelentették volna, amivel Csepel egész létalapja hosszú időkre megszűnt volna. Megmenekültünk ezzel a megállapodással attól is, hogy német cégek nyomása alapján egy definitív megoldásra törekvő s a magyar vagyont elvívó ajánlatot legyünk kénytelenek elfogadni. — A magyar kormánnyal, mely az említett rendeleteket hozta, nem tudunk és nem is óhajtottunk tárgyalni.

¹ A levelet Chorin feltehetően a szerződés aláírása után, Bécsbe történt elutazásuk előtt, tehát május 17-én írhatta.

A megállapodás, melyet sikerült megkötünk egy gentleman-agreement formájában kötött meg, ennek minden kellékével és meggyőződésem, hogy a megállapodás lebonyolításával megbízott Becher ezredes ilyen szellemben fogja végrehajtani. Ha emberismeretem nem csal, a megállapodás úgy lesz végrehajtva, hogy az a legkényesebb kaszinói felfogásnak is meg fog felelni.

Még egyszer hangsúlyozni kívánom, hogy nem a kormány intézkedései által okozott elkeseredés szülte elhatározásunkat, hanem a helyzet mérlegelése. Nem árultuk el az ország érdekeit, ellenkezőleg s erre nyomatékosan fel kell hívnom a figyelmet, minden jövő eshetőségre biztosítottuk a gyár tulajdonát, a munka folytonosságát s az átgondolt vezetést. Meggyőződésem, hogy ha az állam kezébe került volna a vezetés, legjobb esetben egy új állami vasgyár alakult volna ki állami adminisztrációval, szállítási képtelenségével és egy horribilis deficittel.

Igaz, hogy mindezekkel szemben családunk egy része visszanyerte szabadságát, — de a múlt évtizedek alatt végzett munkájával ennyit talán kiérdemelt.

Szükségessé tartottam ezeket Főméltóságú Uram magas tudomására hozni. Bizonyára lesznek ellenkező vélemények, de meggyőződésem, hogy a jövő igazolni fogja eljárásunk helyességét s legnagyobb súlyt fektettem arra, hogy intencióimra reávilágítsak.

Örülnék, ha ez csak Főméltóságú Uram személyes tájékoztatására szánt levelem gr. Bethlen István Ónagyméltóságának is kezeibe kerülhetne.

Búcsúzom Főméltóságú Uramtól, köszönöm, hogy ha levelemet elolvasta, de különösen köszönöm azt a jóindulatot, mellyel 20 éven át az általam képviselt magyar ipar törekvéseit kísérte s azt, melyet velem szemben volt kegyes mindenkor tanúsítani, amelyért mindig őszintén hálás voltam és leszek.

Ne méltóztassék rossz néven venni, hogy nem sajátkezűleg írt levéllel fordultam Főméltóságú Uramhoz, de nem akartam még rossz írással is terhelni. Maradtam még egyszer ismételve hálás köszönetemet Főméltóságú Uram

őszinte tisztelő szolgálja
Chorin Ferenc

Géppel írt, 4 oldalas eredeti tisztázat. — O. L. Horthy kabinetiroda I/99.

Az utolsó bekezdés és az aláírás Chorin sajátkezű, tintával írt írása. A levélpapír 2., 3. és 4. lapján német vízjel olvasható „Z Mattpost” szöveg a kettős körön kívül, a körön belül „Z” betű. A levél 4 lapja nem egyforma, az 1. lap kékesszürke, a 2., 3. és 4. lap zöldesszürke, mindez utal a sietségre, a nem teljesen normális körülményekre, amelyek között a levél íródott. A borítékon nincs bélyeg, mint az Kurt Becher vallomásából kiderül (6. l.), a levelet Billitz, a WM igazgatója adta át Horthynak.

A „rokoni csoport” 32 tagja — éspedig Chorin Ferenc, feleségével és három gyermekével, a Weiss-család tíz tagja, köztük Weiss Jenő és Weiss Edit, Kornfeld Móric feleségével és három gyermekével, a Billitz-család három tagja, Hoff és Fenyvesi, a két jogtanácsos, akik a szerződés szerkesztésében résztvettek, valamint ezek családjai 4—4 taggal, — Bécsből Stuttgartig vonattal, onnan — két részletben — a Lufthansa nagy különrepülőgépen utaztak tovább és Madridon keresztül 1944. június 25-én délután érkeztek meg Lisszabomba.

Újpétery, lisszaboni magyar követ június 27-i számjeltáviratában sürgős tájékoztatást kér a budapesti Külügyminisztériumtól, hogy a „hamis híreknek legalább részben elejét vehesse”. (O. L. Küm. res. pol. 1944—43—234/330. — Közölte Benoschofsky—Karsai: Vádirat a náciizmus ellen. 2. köt. 1944. május 15. — június 30. Magyar Izraeliták Országos Képviseletének kiadása Budapest, 1960. 138—139. l.)

A Külügyminisztérium 1944. június 30-i számjeltávirati válasza többek között közli, hogy a német biztonsági szervek német csapatok Magyarországra érkezése (sic!) után „több pénzügyi és gazdasági befolyással rendelkező zsidót őrizetbe vettek, hogy ezek a helyzet normális alakulásáért (!) meg ne akadályozhassák. E zsidókat később Németországba szállították, hol [az] internáltak és [a] német szervek között tárgyalások folytak, amelyek eredményeképpen [a] németek [az] internáltak semleges külföldre való távozását lehetővé tették.

[A] Külföldre távozó internáltak ígéretet tettek, hogy minden akciótól távollattartják magukat és loyálisak lesznek . . .”

Az internáltak „külföldre való kijuttatásának egyéb körülményeiről” a Külügyminisztérium későbbre ígéri tájékoztatását. (Ugyanott 139—140. l.) — (Mindenesetre feltűnő, hogy majd másfél hónappal a WM—SS szerződés aláírása után a kormány még

mindig nem látja elérkezettnek az időt arra, hogy az egyik külföldre akkreditált diplomata-táját, aki a második világháború alatt a nemzetközi diplomáciában igen fontos szerepet játszó portugál fővárosban képviseli Magyarországot, megfelelő tájékoztatással lássa el.

A június 28-i számjeltávirat csak arról tesz említést, hogy a németek gazdag magyar zsidókat kijuttattak semleges külföldre — ezt a követ pontosan tudta! —, de az „ellenértékről” mélyen hallgat. A teljes tájékoztatásra csak 1944. július 19-én (!) kerül sor.

Újpestery követ június 30-i írásbeli jelentésében beszámol arról, hogy a lisszaboni repülőtérre érkezett, 32 tagból álló csoport 1210 kg súlyú csomagot hozott magával és „a repülőtéren arany és ezüst tárgyait a portugál közegeknek szabályszerűen bejelentették . . .

Megérkezésük után Lisszabon második legjobb szállodájában, az Avenida Palace-ban szálltak meg. Azonnal kontaktust találtak hivatali elődömmel, (Wodianer Andorról van szó — Szerk.), aki unokaöccsét mintegy szolgálattételre melléjük delegálta . . .”

Újpestery követ megemlíti azt az értesülést, hogy Chorinék „óriási ipari és részvény-vagyonukat a Hermann-Göring Werke-nek adták át,” majd a következőket írja: „Portugálok kérdezték tőlem, hogy ha fenti hír igaz, hogy lehetséges, hogy Magyarország komoly értékeket kitevő vagyontárgyakat ilyen módon engedett elidegeníteni. Milyen előnyök származnak az üzletből ránk?” (Ugyanott, 140—141. l.)

A lisszaboni 32 tagú csoporton kívül Svájcba ment ki a Heinrich-család négy tagja (erre vonatkozólag lásd 9. sz. iratunkat, Kurt Becher vallomását, — 713. l.; az, hogy a Heinrich-család több tagja külföldön tartózkodott 1944 szeptemberében, kiderül a Labor Bizalmi Rt.-nak az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyei m. kir. Kormánybiztosságához intézett bejelentéséből — KGL. WM. Okmánytár. Labor Bizalmi Rt. — Részvénytársasági ügyek.)

A Német Birodalom területére, Ausztriába — tüzsként — kilencen mentek ki: Weiss Alfonz a feleségével, Kornfeld György feleségével és gyermekével, Mauthner János; hozzájuk csatlakozott a Portugáliából visszaérkezett Billitz, a feleségével, valamint a Budapestről jött Máriássy, a WM cégvezetője, a feleségével. (Kurt Becher vallomása 713. l. Imrédy a Népbíróóság előtt 1945. november 14-én tett vallomásában megemlítette, hogy Ausztriában 1945 májusában a Weiss-család tagjai közül báró Weiss Alfonzzal és báró Kornfeld Györggyel több ízben találkozott. OL. Filmtár — 7869 sz. — Imrédy-ügy.)

Érdeemes megjegyezni, hogy Máriássy és Billitz — feleségükkel — később hazajöttek Magyarországra, — de még a háború befejezése előtt mindketten meghaltak. Máriássy autószerencsétlenség áldozata lett, Billitz szepszisben halt meg.

6.

1944. szeptember 13.

Jegyzőkönyv a „Házértékesítő és Kezelő RT.” részvényesei által megtartott rendkívüli közgyűlésről

Jegyzőkönyv

a „Házértékesítő és Kezelő részvénytársaság” részvényesei által Budapesten (V., Mária Valéria u. 17. sz. II. em.)¹ 1944. évi szeptember hó 13-ik napján 16 órakor megtartott

rendkívüli közgyűlésről

Jelen vannak:

1. Becher Kurt	4000 db részvénnnyel
2. Szmick Viktor	250 „ „
3. dr. Buzay Árpád	250 „ „
4. Nemessányi Tivadar	250 „ „
5. Koromzay Lajos	250 „ „

Összesen 5000 db, a teljes alaptőkét kitevő részvénnnyel.

Szmick Viktor az elnöklés vállalása után megállapítja, hogy a fent felsorolt részvényesek közgyűlés tartása végett gyűlteket egybe és mert részvényesi minőségüket

¹ E házban volt a WM Művek Budapesti központi irodája és a Labor Bizalmi Rt. adminisztrációja.

alapszabályszerűen letett részvényekről kiállított elismervényekkel igazolták, szintúgy azt, hogy az egész részvénytőkét kitevő összes részvényt képviselik, tehát közgyűlés megtartásának akadálya nincs, a közgyűlést megnyitván, a jegyzőkönyv vezetésére dr. Buzay Árpád, hitelesítésére Nemessányi Tivadar és Koromzay Lajos részvényeseket kéri fel.

Ezután:

Elnök bejelenti, hogy az eddigi igazgatóság lemondása folytán a lemondás elfogadása tárgyában határozás, valamint új igazgatóság megválasztása szükséges.

A közgyűlés az eddigi igazgatóság lemondását egyhangúan elfogadta, egyidejűleg az 1943-ban az alapszabályszerű 3 évre megválasztott igazgatóság működéséből még hátrálékos időtartamra az igazgatóság tagjaivá

dr. Lázár Andor
Becher Kurt
dr. Bobermin Hanns és
Takácsy Konstantin urakat

egyhangulag megválasztotta.

E választásnál Becher Kurt részvényes a szavazástól tartózkodott.

Ezek után a közgyűlés dr. Buzay Árpád részvényes indítványára a lemondott igazgatóságnak eredményes működéséért hálás köszönetet mondott.

Egyéb tárgy nem lévén, elnök a közgyűlést berekesztette.

Kmf.

dr. Buzay Árpád s. k.
jegyzőkönyvvezető

Szmick Viktor sk.
elnök

Nemessányi Tivadar sk.
Koromzay Lajos sk.
hitelesítők.

Egykorú, géppel írt, 2 oldalas másolat, gépirásos aláírásokkal, az Rt. lapos pecsétjével. — KGL. Labor Bizalmi Rt. iratai.

— A közgyűlést követő napon, 1944. szeptember 14-én megjelent a budapesti Cégbíróságon „Bobermin Hans, német birodalmi alezredes, budapesti, Vilma királyné u. 10 sz. alatti lakos”, — valamint „Becher Kurt, német bir. alezredes, budapesti, Budakeszi út 48. sz. alatti lakos”, — bemutatják a szeptember 13-i közgyűléstől felvett, hitelesített jegyzőkönyvet és igazgatósági tagságukat, valamint cégjegyzési jogosultságukat bejegyeztették a cégjegyzékbe.

Ugyanekkor bejelentette a Házértékesítő és Kezelő Rt., hogy Kornfeld Györgyné és Borbély Ferenc igazgatósági tagságukról lemondtak. (Fővárosi Bíróság, Cégbírósági iratok, a Házértékesítő és Kezelő Rt. iratai.) — A 2460/1944. ME. sz. rendelet 5. §-a rendelke. zéseinek eleget téve a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok elnöki, alelnöki, vezérigazgatói, igazgatósági tagsági állást betöltő személyeit be kell jelenteni. A Házértékesítő és Kezelő Rt. Kurt Becher, Hans Bobermin, Lázár Andor és Takácsy Konstantin bejelentési lapjait az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyei m. kir. Kormánybiztosságának 1944. szeptember 21-én megküldötte. (KGL. Labor Bizalmi Rt. iratai. Bejelentések a 2460/ME. sz. alapján.)

Kurt Bechernek az űrlap másolatán található feljegyzésreméltó adatai: szül. Hamburgban, 1909. szept. 12-én, vallása — felekezetenélküli, iskolai végzettsége — tanítóképző, nyelvismerete — német-angol, szakképzettsége — export-import ügyek, kereskedelem, előző állása — német birodalmi SS alezredes, állandó lakóhelye — Hamburg.

Dr. Hans Bobermin (az űrlap első lapjához kapcsolva van a névjegye: „Dr. Hans Bobermin, SS-Obersturmbannführer, Amtschef im SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt) — fontosabb adatai: szül. 1903, vallása — ev., iskolai végzettsége — okl. közgazda, államtudományi doktorátus, nyelvismerete — német-angol-francia, képzettsége — ipari vállalatok kereskedelmi vezetése, előző állása — német birodalmi SS alezredes. (Becher és Bobermin az űrlap németre fordított másodpéldányát sajtókezüleg töltötte ki.)

Lázár Andor: iskolai végzettsége — jogtudományi doktorátus, közgazdász, nyelv- ismerete — magyar-német-angol-francia, előző állása — 1932—1938 igazságügyminiszter, 1941 óta a WM Acél és Féművelei Rt. jogtanácsosa, legutóbbi állásában az utolsó három évben élvezett évi bruttó és nettó javadalmazása — 1941 évi netto P 53 689. — 1942. évi netto P 53 689, 1943. évi netto P 53 689, egyéb állásai — WM Repülőgép és Motorgyár Rt., WM Alumíniumművek, WM Konzervgyár és Ércáruvgyár Rt. igazgatósági tagja és jogtanácsosa, ezenkívül a Magyar Általános Gyufaipari Rt., a Szabadkai Villamosvasút Rt., a Zentai Iparvállalat Rt., a Diósgyőri Szénbánya Rt., az Antiqua Nyomda Irodalmi Intézet Rt. Igazgatóságának elnöke, — az MTI, a Magyar Hirdető Iroda, a Pannonia Bőrnyomtatás Rt. végrehajtóbizottság tagja, az Erdélyi Földgáz Rt. igazgatósági tagja, a Pusztaföldi Szénbánya Rt. munkaiügyi biz. tagja, —

ezekben az állásaiban és megbízatásai folytán élvezett javadalmazása: WM Rep. és Mot. P 3000, WM Konzervgyár P 8000, Magyar Általános Gyufaipari P 1500, Szabadkai Vill. Vasút P 4000, MTI P 1440, Magyar Hirdetőiroda 480 P.

Egyéb foglalkozásának felsorolása és ebből eredő jövedelme (nyugdíja): évi P 12 000.

Takácsy Konstantin és a másik négy részvényes a WM konzernhez tartozó vállalatok főtisztviselői voltak.

1945. július 13-án a Házértékesítő és Kezelő Rt. a Cégbírósághoz beadványt intézett, amelyben közölte, hogy Kurt Becher és Hans Bobermin igazgatósági tagsága és cégjegyzési jogosultsága megszűnt. E bejelentés alapján a Cégbíróság 1945. július 19-én Becher és Bobermin cégjegyzési jogosultságát törölte. (Ugyanott) —

7.

Budapest, 1944. október 31.

Jegyzőkönyv az „Első Kecskeméti Konzervgyár RT.” részvényesei által megtartott rendkívüli közgyűlésről

Jegyzőkönyv

az „Első Kecskeméti Konzervgyár R. T.” részvényesei által Budapesten 1944. évi október hó 31-ik napján d. e. 11 órakor (V. Mária Valéria-u. 17. I. em. alatt) megtartott

rendkívüli közgyűlésről

Jelen vannak:

Házértékesítő és Kezelő r. t. képviselőiben:

1. Becher Kurt igazgatósági tag	2533 darab részvényyel,
2. dr. Takácsy Szilárd igazgatósági tag	2467 darab részvényyel.
Összesen	5000 darab — az egész

alaptőkét képviselő részvényyel.

Becher Kurt az igazgatóság felkérése folytán, mint elnök megállapítja, hogy a Pénzügyi Központ által kiállított és eredetben bemutatott 2401/1943. sz. tanúsítvány szerint 833 1/3 drb. részvény br. Weiss Jenőnének, a 2404/1943. sz. tanúsítvány szerint 833 1/3 drb. részvény br. Kornfeld Györgynének, a 2406/1943. sz. tanúsítvány szerint 416 2/3 drb. részvény dr. Margaretha Herbertnek, a 2405/1943. sz. tanúsítvány szerint 416 2/3 részvény dr. Borbély Ferencnek, a 700/1942.E. rendelet¹ szerint bejelentési kötelezettség alá nem eső 33 drb. részvény dr. ifj. Heinrich Antalnak a tulajdona és mind e 2533 drb. részvény a társaság pénztáránál szabályszerűen letétbe helyeztetett; továbbá, hogy az ugyancsak bemutatott Pénzügyi Központ eredeti 2403/1943. sz. tanúsítvány szerint 800 1/3 drb. részvény dr. Chorin Ferencnének, a 2400/1943. sz. tanúsítvány szerint

¹,A m. kir. minisztérium 1942. évi 700. M. E. sz. rendelete az értékpapírforgalom szabályozásáról.” — Magyarországi Rendeletek Tára. 76. Évfolyam. 1942. Budapest 1943. 640—644. l. — A Bárdossy-kormány 1942. március 5-i rendelete szerint be kellett jelenteni a Pénzügyi Központnak mindazokat a Tőzsdén lajstromozott és árjegyzett részvényeket, amelyeknek névértéke a részvénytársaság alaptőkéjének 2%-át vagy árfolyamértékben a 200 000 pengő meghaladta. A Tőzsdén nem lajstromozott, vagy lajstromozott de nem árjegyzett részvényekről abban az esetben kellett bejelentést tenni, ha azok névértéke a részvénytársaság alaptőkéjének 2%-át és a részvénytársaság alaptőkéje 500 000 pengő meghaladta. A részvényeken alapuló jogokat (közgyűlési jogokat) csak abban az esetben gyakorolhatták a részvényesek, ha a Pénzügyi Központ tanúsítványával igazolták, hogy bejelentési kötelezettségüknek eleget tettek. — A bejelentési kötelezettség alá eső részvények viszterhes elidegenítéséhez pénzügyminiszteri engedélyre volt szükség.

833 1/3 drb. br. Weiss Alfonsnak és a 2402/1943. sz. tanúsítvány szerint 833 1/3 drb. részvény br. Weiss Edithnek képezte tulajdonát s a most felsorolt 2467 drb. részvény az 1600/1944. M. E. rendelet folytán a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál van zárolt letéti kezelésben. Megállapítja, hogy utóbbi részvények alapján az igazgatóság és felügyelőbizottság választására vonatkozóan az államot megillető közgyűlési jogok gyakorlásával a m. kir. iparügyi miniszter eredetben bemutatott sz. rendeletével² a Házértékesítő és Kezelő r. t. céget bízta meg azzal, hogy a részvények említett zárolt letéti kezelése az alapszabályszerű letétbehelyezést pótolja. Bemutatja az összes részvényes által még az 1600/944. M. E. rendelet kihirdetése előtt kiállított eredeti meghatalmazást³, mellyel a Házértékesítő és Kezelő r. t. céget bízták meg az Első Kecskeméti Konzervgyár R. T. megtartandó közgyűlésén részvényesi felszólaló és szavazati jogaiknak saját képviselő vagy megbízottai útján helyettük történő gyakorlásával. Minthogy ezek szerint közgyűlés alapszabályszerű megtartásának nincs akadályja, azt megnyitván, a jegyzőkönyv vezetésére dr. Fenes Ferenc urat, hitelesítésére dr. Takácsy Szilárd részvényest kérte fel, majd

1. Elnök jelenti, hogy az igazgatósági tagok e megbízatásukról lemondtak, ennek folytán a lemondás elfogadásáról a közgyűlésnek kell határoznia.

2. Elnök a 2460/944. M. E. rendelet intézkedésére figyelemmel 4 új igazgatósági tag megválasztását indítványozza.

1. A közgyűlés az igazgatósági tagoknak e megbízatásukról való lemondását egyhangúan tudtul vette.

2. A közgyűlés az 1943-ban két évre megválasztott igazgatóság⁴ működéséből még hátrálékos időtartamára
Becher Kurt
Benedek László
dr. Bobermin Hans és
dr. Takácsy Szilárd urakat az igazgatóság tagjaivá egyhangúan megválasztotta.

Megjegyeztetik, hogy Becher Kurt és dr. Takácsy Szilárd a saját személyüket érintő választásnál a szavazástól tartózkodtak. Ezzel a közgyűlés véget ért.

jegyzőkönyvvezető

hitelesítő

elnök

Egykorú, géppel írt, 3 oldalas másolat, hitelesítés nélkül. — KGL. Labor Bizalmi Rt. iratai.

² Ezen a másolati példányon nincs rajta a hivatkozott iparügyi miniszteri rendelet száma, — a jegyzőkönyv szövegezéséből kiderül, hogy Kurt Becher ilyen felhatalmazást kapott az Iparügyi Minisztériumtól.

³ Az 1600/1944. Me. sz. rendelet 1944. április 15-én jelent meg, a „rokoni csoporttal” a tárgyalások még alig kezdődtek el, alig hihető, hogy már ezt megelőzően ilyen értelmű meghatalmazást állítottak volna ki; valószínű, hogy itt dátum-hamisítás történt, a meghatalmazást antedatálták.

⁴ A régi igazgatóság tagjai: Apponyi György gróf, Dr. Keblovsky Lajos, báró Láng Boldizsárné, Villani Frigyes báró.

1945. október 9.

**Jegyzőkönyv Imrédy Béla volt miniszterelnök, a Sztójay-kormány tárcanélküli
közgazdasági miniszterének a budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályán
eszközölt kihallgatásáról (részletek)**

Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának
Politikai Rendészeti Osztálya
Gyanúsított kihallgatásáról

Jegyzőkönyv¹

1944. május 23-án nevezett ki a kormányzó tárcanélküli közgazdasági miniszterre. Feladatom volt az egyes gazdasági tárcák közötti összhang biztosítása, a közgazdasági természetű tanácsadás a kormány részére és egyes meghatározott ügyekkel való foglalkozás. Úgy a magyar közvélemény, mint a németek részéről akkor már erőteljes kívánság volt, hogy a kormányban valamilyen formában vegyek részt és mivel ellenkező esetben esetleg oly színben tüntem volna fel, hogy a felelősséget nem akarom vállalni, engedtem ennek a kívánságnak. . .

. . . Közgazdasági miniszterségem alatt jutott tudomásomra az a megállapodás, amelyet a Weiss Manfred művek és a hozzájuk tartozó különböző érdekeltségek részvénytöbbségének urai a német SS-el kötöttek. Ezen szerződés lényege az volt, hogy az SS 25 évre mint Treuhand birtokba vették ezeket az ipari és mezőgazdasági érdekeltségeket, aminek ellenében bizonyos svájci frank vagyonértéket fizetett, s ami a legfontosabb ellenérték volt, biztosította a részvénytulajdonosoknak és családtagjaiknak repülőgépen Lisszabonba való szállítását és a Weiss család 4 tagjának Németországban való szabad tartózkodását. A szerződés szerint a Treuhand-nak, tehát az SS-nek az évi bruttó bevétel 5 %-a járt a kezelésért, ami figyelembevéve azt a körülményt, hogy ezenkívül kellett fedeznie az SS képviselőjével — több eredménytelen tárgyalás után Winckelmannel is, — hogy a szerződést a magyar kormány nem ismeri el jogérvényesnek, mert ilyen vállalatok elidegenítéséhez és megterheléséhez külföldiek részére a kormány hozzájárulása lett volna szükséges. Nézetem szerint ezt a rendelkezést akarták a szerződő felek akként kijátsszani, hogy az SS mint Treuhand jutott a vállalatok birtokába. Ez az ügy a németekkel való jóviszonyomat végképp elrontotta és ennek következtében nyilvánvalóan a németek biztatására megindult a nemzeti szocialista és nyilaskeresztes pártok hajszája ellenem, úgy hogy ennek hatása alatt 1944. augusztus 7-én lemondtam. . .

Eredeti, géppel írt jegyzőkönyv, minden lap alján Imrédy aláírásával (Dr. Imrédy Béla) — OL. Filmtár 7869. sz. — Imrédy Béla népbírói pörének iratai.

A kihallgatási jegyzőkönyvből csak a WM tranzakcióra vonatkozó részeket közöljük. Imrédy Béla népbírói tárgyalásán, 1945. november 20-án kihallgatták Otto Winckelmann (adatai: 51 éves, worlesholm-i születésű, utolsó lakhelye: Berlin-Charlottenburg, volt SS-tábornok, jelenleg a Szövetséges Hatalmak hadifogságában van, érdeklten tanú), aki többek között a WM-SS szerződésről a következőket mondotta:

. . . A Weiss Manfred-ügyre vonatkozólag a következőket adom elő:

Chorin Ferenc egy alkalommal Kurth Becher-nek azt az ajánlatot tette, hogy ő átadja a Weiss Manfred-féle gyár üzemeket Himmlernek, illetve Treuhandként az itteni SS-nek és ennek ellenében Chorin azt kérte, hogy a saját családjá, továbbá a Weiss Manfred család és a Mauthner család összes tagjai eltávozhassanak Magyarországról és Németországon át a semleges külföldre mehessenek ki úgy, hogy megfelelő vagyoni eszközöket vihessenek ki magukkal. Emlézetem szerint kb. 3/4 millió dollárról volt szó. Becher átvette az ajánlatot és a szerződéssel Himmlerhez utazott. Elutazása előtt megjegyeztem Bechernek, hogy Himmler őt ezzel az irattal ki fogja dobni. Himmler azonban őt fogadta és az ajánlatot is akceptálta. Amikor Becher

¹ A kihallgatásra 1945. október 8-án és 9-én került sor, az elején felvették Imrédy Béla gyanúsított személyi adatait (szül.: 1891. dec. 29-én, Budapesten — anyja neve: Vajkay Karolina, — családai állapota: nős, 3 gyermeke van, — felesége neve: Nelky Irén, lakása: XII. Mátyóki út 22. — vallása: r. k.).

Himmlertől visszaérkezett, — ez kb. júniusban, vagy júliusban lehetett, — én elvittem őt a vádlotthoz. Ezen a megbeszélésen Becher közölte, hogy Himmlertől milyen üzenetet hozott. Előadta, hogy Berlinben azt a megbízást kapta: vegye rá a vádlottat, hogy a magyar kormányának úgy referálja ezt az ügyet, hogy a kormány is fogadja el a Chorin és családja, valamint az SS között létrejött megállapodást. Ugy emlékszem, hogy három-négy nap múlva újból megkötöttük a vádlottat, aki akkor azt válaszolta, hogy a magyar kormányának nem áll módjában ezt a megállapodást tudomásul venni. Egyben kérte azt, hogy Himmler fogadja őt ebben az ügyben. Én telefonon erre Himmlert felhívtam és közöltem vele Imrédy kérését, de Himmler, — bár hajlandónak mutatkozott arra, hogy a vádlottat ebben az ügyben fogadja, — azt mondotta, hogy ne most mindjárt menjen Imrédy Berlinbe, hanem később, még pedig amiatt, mert neki (Himmlernek) két-három hetes, vagy esetleg hosszabb ideig tartó szolgálati útra el kell távoznia Berlinből. Imrédy időközben lemondott és ezért nem került sor erre a tárgyalásra. Imrédy lemondását én egyáltalán nem faszíroztam ki. A Weiss Manfréd-gyár üzemével az SS-nek az volt a célja, hogy a gyárat fenntartsa és, — amennyire csak lehetséges a háborús erőfeszítés fokozásának programjába beállítsa. Arról egyáltalán nem volt szó, hogy a gyár felszerelését Németországba szállítsák ki... (Ugyanott)

9.

1945. november 14. — december 6.

Jegyzőkönyv Kurt Bechernek¹ a magyar politikai rendőrségen tett vallomásáról

Készült Budapesten 1945 év november hónap 14. napján.....
 gyanúsított.....² elleni bűnügyében.³

¹ Kurt A. Becher 1945. május 18-án a III. USA hadsereg „CIC Detachment 80” elnevezésű alakulata vette őrizetbe Weissenbachban, majd 1945. május 23-án Natternbergben, az 5. sz. internálótáborban helyezték el.

Az 1945. július 5-i amerikai kihallgatási jegyzőkönyv fontosabb adatai: Becher 1934-ben szavazott először az NSDAP-re, 1937 óta tagja az NSDAP-nek, 1934—1945-ig az Általános SS (Allgemeine SS), legmagasabb rangja SS Unterscharführer volt, 1939—1945-ig a Waffen SS tagja, itt legmagasabb rangja SS Standartenführer.

A jegyzőkönyv megállapítja, hogy „Becher egyetlen jelentékeny ténykedése Budapestben volt, ahol 1944 márciusától decemberéig a HSSPF-hez (Höhere SS u. Polizeiführer) lett vezényelve,” továbbá Becher „azzal volt megbízva, hogy zsidó vagyont szállítson ki Magyarországról”.

Becher kihallgatása során hivatkozott arra, hogy 1944 aug.—1945. febr.-ig Svájcban többször tárgyalt a zsidó menekültek bizottságának képviselőivel és hogy „több zsidónak segített Magyarországból Portugáliába kerülni”. Becher felmutatott egy levelet, amelyet Dr. Schweiger, a „Jewish Agency” Tanácsának és az „Ischud Poole Zion — Hitachdut” („Zionistisch-Sozialistische Weltvereinigung”) Központi Tanácsának tagja írt alá és amely levél igazolja, hogy Becher a zsidóság érdekében fejtett ki tevékenységet. (Schweigert Becher hozta ki a mauthauseni koncentrációs táborból.)

— Becher amerikai kihallgatásán csak a Magyarországról kiszállított zsidó vagyon ügye került szóba; az amerikai katonai nyomozó szervek előtt akkor még feltehetően nem volt ismeretes Kurt Becher magyarországi szerepe, amely nemcsak a WM-tranzakcióra korlátozódott. Hivatalosan az SS budapesti felszerelési tőrzskearának a vezetője volt, de ő vezette egész Magyarország evakuálását, azaz kifosztását is. Bechernek a magyarországi zsidók elleni német akciókban betöltött vezető szerepéről, az Eichmann-Kommandóhoz való viszonyáról Kaltenbrunner, Himmler helyettese és maga Kurt Becher a következőket vallotta:

Kaltenbrunner: „Ami Becher személyét illeti, kissé korábban kell kezdeni. Himmler az ő közreműködésével hajtotta végre legborzalmasabb cselekedeteit. Becher és a magyarországi és svájci JOINT Comitée közvetítésével előbb hadi felszerelési anyag, később nyersanyag, végül deviza ellenében szabadított ki zsidókat. Én hírszerző csoportom útján szereztem tudomást ezekről a műveletekről, tiltakoztam is azonnal ellenük, nem Himmlernél, ami teljesen felesleges lett volna, hanem Hitlernél.

Ettől a pillanattól kezdve, Himmler már elvesztette Hitlernél személyes hitelének jó részét, mert ez a ténykedése alkalmas volt arra, hogy a Reich tekintélyét a külföld előtt aláássa.

Tudom, hogy Becher tanú Nürnbergben van, nagyon kérem ezért Úgyész úr szembesítse velem. Ennek a tanúnak a segítségével bebizonyíthatom a világ előtt, hogy kezdve a magyarországi Weiss Rt. birtokbavételével egészen a mai napig Himmler, Pohl és Becher, valamint a svájci és a magyarországi bizottságok hajtották végre ezeket a műveleteket és én ezeket az eljárásokat elengedtem.”

Becher: „1944 szeptember közepe és október közepe között kieszközöltem Himmler SS Reichsführernél az alábbi parancsot 2 példányban, mely példányok egyike Kaltenbrunnernek, másika Pohl SS. Obergruppenführernek szánt, s mely parancs harmadik példányát én kaptam meg:

„Azonnali hatállyal megtiltom a zsidók mindenféle pusztítását. Elrendelem ezzel szemben, hogy a beteg és legyengült személyeket vegyétek gondozásba. Személyesen teszem felelőssé Önöket” — itt nyilván Kaltenbrunnert és Pohl-t értette — „még abban az esetben is, ha az alárendelt szervek nem tartanak be szigorúan ezt az utasítást.”

„Személyesen vittem Pohl példányát Berlinbe a hivatalába, Kaltenbrunner példányát berlini titkárságán adtam át.” (Procès des grands criminels de Guerre devant le Tribunal Militaire International Nuremberg 14 novembre 1945 — 1-er octobre 1946. — Tribunal Militaire International Nuremberg. 1947. — XI. kötet 345. l. — (Becher vallomása uo. PS 3762 [USA 798] XI. kötet 343. l.)

Kurt Becher az amerikai katonai hatóságok 1945 őszén kiadják a magyar államrendőrségnek, ahol a politikai rendészeti osztály 1945. november 14. — december 11-ig folytatólagosan kihallgatta.

² Kurt Becher 24 oldalas kihallgatási jegyzőkönyve két iratjegyzékben található. Az első iratjegyzék — benne a jegyzőkönyv 1—9. oldala — 1945. november 14-én töltötték ki és üresen hagyták ezt a rovatot („ki ellen folyik a büntetés?”)

A második iratjegyzéket — a vallomás 10—24. oldala — 1945 december 11-én állították ki.

³ Következik a kihallgatási jegyzőkönyv előnyomtatott szövege (figyelmeztetés a hamis tanúzás következményeire), majd utána Kurt Becher személyi adatai találhatóak. (Az egyetlen lényeges eltérés az 1944-es adatoktól az, hogy itt ág. ev.-nek vallja magát.)

Első ízben 1939-ben jártam Budapesten, egy szabadságom alkalmával, amidőn kb. három napig időztem itt. Kérdésére előadom, hogy Hamburgban egy gabonakereskedő cégnél vagyok cégvezető, tulajdonképpen még ma is, mert a cégből nem vagyok törölve. A háború kitörésekor mint a német fegyveres SS katonája vonultam be és a háború kitörése óta eltöltött idő alatt ezredesi rangig emelkedtem. 1944. március 19. után jöttem ismét Budapestre, mint a német fegyveres SS Führungshauptamt megbízottja. Feladatomból részben tényezési célokra a német SS számára esődöröket vásárolni, másrészt a német SS és az egész német véderő részére csapatlovakat beszerezni, melyekből egyrészt egy itteni divízió lett volna felállítandó, másrészt pótlás céljaira kiszállítani szándékoztunk őket Németországba. Kétszer húszezer ló igénybevételéről volt szó, amely mennyiségből mintegy húsz-huszonegyezer lovat igénybe is vettünk, de tudtommal ezek 85–90%-a itt maradt az országban és ebből állították fel később az SS második huszárezredét. Ezen feladatomból kifolyólag Pepkó-Santner tábornokkal⁴, Jurcsékkel⁵, Mocsárral⁶, Horthy Jenővel⁷, voltam összeköttetésben. Később a német követségen keresztül a Földművelésügyi és Honvédelmi minisztériumokkal léptem érintkezésbe.

További feladatokat képezte kb. 1944. október 20-tól a hadiszempontból fontos javak elraktározása, azaz az evakuálás. Ez a feladat mint olyan, Winkelmann tábornok⁸ hatáskörébe tartozott, de úgy az ő, mint Veessenmayer,⁹ valamint Greifenberg¹⁰ részéről és magyar részről is az a kívánság merült fel, hogy én legyek a feje ennek a hivatalnak. Egy ülésen határozták el, hogy én irányítsam ennek a feladatnak a végrehajtását, amelyik ülésen német részről a fent említettek, magyar részről pedig Jurcsék, Szász¹¹ és Kovarz¹² miniszterek vettek részt. Ez a hivatalom inkább csak egy névszerinti hivatal volt, mert tulajdonképpeni feladatomból a lovak körül, valamint a Weisz Mannfréd tranzakció lebonyolítása ennek a feladatnak a megoldására alig hagyott időt. Ennek a feladatnak a tárgyát képezte a javaknak a front közeledtével biztosabb helyre való elraktározása. A front ekkor a Tisza-vidéktől keletre volt, Szolnokot még kiürítettük, majd a Duna—Tisza között Budapestre ültették. A front közeledtével, mikor már Budapest kiürítésére is sor került, a javakat részben Nyugat-Magyarországra szállítottuk, részben uszályba rakva, a Dunán át szállítottuk Wienen keresztül Passau nagytérségébe, de volt egy része az elszállítandó javaknak, amelyeket Győrben raktak ki. Tudok arról is, hogy Linzben is raktak ki uszályokat, fenti mondatot tehát úgy kell megfogalmaznom, hogy az evakuálás legnyugatibb pontja Passau volt.

A Weisz Mannfréd-féle tranzakcióra vonatkozólag előadom, hogy Choriné volt az ötlet. Chorinra tulajdonképpen Bilitz,¹³ a Dunai Repülőgépgyár egyik igazgatója hívta fel a figyelmemet. Bilitz Chorin nyilván protezsálni akarta akkor, amikor figyelmemet őrá felhívta, olyan értelemben, hogy ő itt a magyar piacokon egy jól értesült és jól tájékozott kereskedő és ha én itt Budapesten eredményeket akarok elérni, úgy ezt Chorin személyén keresztül tudom legjobban megvalósítani. Bilitz volt tehát a közvetítő szerep Chorin és közöttöm. Bilitz kíséretében volt Máriaassy Ferenc, a Weisz Mannfréd gyár egyik cégvezetője, aki ebben a közvetítésben Bilitznél kisebb szerepet játszott, később autószerencsétlenség érte és a Chorinnal való közvetlen tárgyalásokban már nem vett részt, csupán odáig volt szerepe, amíg az ügyek Chorinnal való tárgyalások stádiumába jutottak.

⁴ Helyesen: *Pettkó-Szandner Tibor*. Szolgálaton kívüli vezérőrnagy, a Földművelésügyi Minisztérium lótenyésztési főosztályának főnöke, országos lótenyésztési főigazgató.

⁵ *Jurcsák Béla* földbirtokos, országgyűlési képviselő, volt földművelésügyi- és közellátásügyi minisztériumi államtitkár 1944. márc. 22-től földművelésügyi és közellátásügyi miniszter.

⁶ *Mocsáry Dániel* földbirtokos, felsőházi tag, a Sztójay-kormányban államtitkár, a földművelésügyi miniszter állandó helyettese.

⁷ *nagybányai Horthy Jenő* földbirtokos, titkos tanácsos, Horthy Miklós kormányzó bátyja.

⁸ *Winkelmann, Otto*, — 1919-ben lép a porosz rendőrség szolgálatába, 1933–1937-ig Görlitz város rendőrpáncsnoka, 1940-től a rendőrség központi apparátusában dolgozik, 1942 okt.—1944 márc.-ig Chef des Kommandos im Hauptamte der Ordnungspolizei (az OP főhivatalában a parancsnokság főnöke) 1944. március 15-én (!) kinevezik a rendőrség tábornokává és a HSSPF in Ungarn lesz. (Höherer SS. u. Polizei Führer in Ungarn — Magyarországi Magasabb SS és Rendőrség parancsnoka), mely funkciót 1945 márc.-ig tölti be.

⁹ *Edmond Veessenmayer* dr. 1944. március 19-től rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, a Német Birodalom budapesti követe, Hitler teljhatalmú megbízottja. Az Imrédy-ügyben 1945 novemberében a magyar politikai rendőrségen és a Népbíróságon kihallgatták.

¹⁰ Helyesen: *Hans von Greiffenberg*, altábornagy, 1944-ben a Német Birodalom budapesti követségének katonai attaséja.

¹¹ *Szász Lajos* dr. képviselő, 1942. okt. 19.—1944. márc. 22-ig közellátásügyi miniszter, 1944. márc. 22-től 1944. aug. 29-ig iparügyi miniszter a Sztójay-kormányban. 1944. okt. 16-től kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter a Szálasi-kormányban.

¹² *Kovarcz Emil*, 1920-ban résztvett Somogyi és Bacsó megyyikolálásában, majd Törökországba szökött, — Szálasi bizalmi embere, a Dohány utcai zsidó templom ellen elkövetett kézigránatos merénylet miatt elítélték, de Németországba szökött, ahonnan 1944. március 19-én jött vissza a megszálló német csapatokkal. 1944. október 16. után tárcanélküli miniszter, — „a nemzet totális mozgósítására és harcbaállítására”.

¹³ helyesen: *Bilitz Vilmos*, a WM Acél és Fémművel Rt. és a Dunai Repülőgépgyár Rt. egyik cégigazgatója, a WM Repülőgépgyár és Motorgyár Rt. egyik igazgatója.

Chorin Bécs mellett egy gyűjtőtáborban volt, ahol egy ízben őt meglátogattam, miután előzőleg figyelmemet Bilitz órá felhívta. Itt megmondottam Chorinnak, hogy figyelmemet órá felhívták, mint olyan emberre, aki nemcsak a vasszakmában vezált, hanem éppen úgy bőr, textil és minden egyéb szakmában és ezen szakmák vezetőivel a megfelelő összeköttetésben van. Chorin rögtön kapott ezen és azt mondotta, igen, én vagyok a megfelelő ember az ön részére és szívesen rendelkezésére is állok, de ehhez módot kell nyújtania Önnek részemre, hogy kikerüljek ebből a táborból és közvetlen összeköttetést tudjak teremteni a különböző szakmák vezetőivel. Önnek egy irodát kell felállítania, ahol ezeket a különböző ipari cikkeket beszerzi és ennek a hivatalnak a vezetésére én vállalkozom. Ugyanakkor biztosított engem Chorin arról, hogy az egész ügyet diszkrétén fogja kezelni, nem fogja senki megtudni, hogy ő a táborból kikerült és hazakerült és kért vigyem őt magammal. Nekem nem volt felhatalmazásom arra és nem állott módomban, hogy Chorint a táborból kiemeljem. Magasabb helyen aztán elintéztém, hogy Chorint a táborból kiemeljék és egy emberemet érte küldöttem. Én magam hivatalommal a Chorin, Weisz és Mauthner családok villáiban voltam berendezkedve, az Andrássy út 114–116 számú villákban és a Lendvay utcai villában¹⁴ Chorin ezután megérkezett Budapestre és akkor sajnálattal kellett tapasztalunk, hogy távolléte alatt az itteni viszonyok 180 fokban megváltoztak. Azok a férfiak, akikkel Chorin kapcsolatokat akart teremteni, már nem voltak Budapesten elérhetők, mert közben azoknak is el kellett távozniuk. Így aztán mintegy 14 nap elteltével megmutatkozott, hogy Chorin a vállalt feladatnak megfelelni nem tud. Közben Budapesten nyilvánossá lett az a tény, hogy Chorin megérkezett és Weisz bárók villájában lakik, ahol én őt formailag fogságban tartottam. Ki nem járhatott, de fogadhatni üzletbarátait. Közben, hogy nyilvánossá lett Chorin hazahozatala, engem Winkelmann felelősségre vont és támadtak ezért az intézkedésemért. Ugyan-ebben az időben le volt fogva Budapesten báró Weisz Jenő és fia, akiket azután Bilitz közbenjárására a János szanatóriumban helyeztem el, fogságba formailag. Amidőn láttam, hogy Chorinnal nem érem el a célokat, célzást tettem rá neki, hogy nincs okom őt tovább itt tartani és tulajdonképpen vissza kell őt küldenem. Ekkor ő a Weisz Mannfréd tranzakció ideájával még nem jött ki, de a jelenlegi szituációt én sem tudtam máról-holnapra megváltoztatni. Ebben az akkori helyzetben pillanatnyilag egy légtüres tér keletkezett és így múlt el néhány nap. Ezután Chorin embercim egyikével üzent, hogy egy új javaslatot akar nekem tenni. Ezután fogadtam Chorint földszinti helységemben és ekkor Chorin személyesen, közvetlenül nekem tette meg a Weisz Mannfréd gyárvállalat tranzakciójára vonatkozó javaslatát kb. a következő értelemben: a Weisz Mannfréd gyárvállalat zsidó kézben levő minoritására, 49%-ra az állam már rátette a kezét,¹⁵ az árja kézben levő majoritás fölött, 51% fölött a Chorin, Mauthner, Weisz családok még rendelkeznek, valamint a Kornfeld család, én neked, értve alatta az SS-t vagy Németországot, adom a gyárvállalat majoritását, te, ha tudod, ehhez szerezd meg az államtól a minoritást s akkor tiéd, Németországé az egész Weisz Mannfréd gyárvállalat. Ennek fejében én azt kérem, tegye lehetővé, hogy családjaimmal semleges külföldre, bántatlanul távozzam és valami anyagi eszközzel el legyünk látva, hogy kint élhessek.

A további részleteket következő kihallgatásom alkalmával folytatólag fogom előadni.

Németül felvéve, magyarul diktálva, majd aláírás előtt a hiteles tolmács által ismét németre fordítva.

Felvette:

olvh. aláírás
r. őrnagy

olvh. aláírás
hites tolmács

Becher
tanu

Az utolsó bekezdést kiegészítem azzal, hogy Chorin a javaslat megtétele alkalmával felajánlotta a zsidókézből levő kisebbséget is szerződésileg átruházni.

olvh. aláírás
r. őrnagy

olv. aláírás
r. őrnagy

Becher

Az 1945. november 24-i kihallgatás alkalmával, f. hó 14-i vallomásom kiegészítése-
képpen előadom a következőket:

¹⁴ Lendvay u. 13. sz. alatt volt a Mauthner-család villája, a Lendvay u. 27. sz. alatt a Kornfeld báró család, Andrássy út 114–116. sz. alatt a Weiss- és a Chorin-család lakott.

¹⁵ Az 1600/1944. Me. sz., 1944. április 16-án megjelent rendelet zárta a „zsidó” tulajdonban levő vagyongyűjteményeket.

Előző vallomásomban azt állítottam, hogy Chorin, az ajánlatot irodahelységemben tette, ezzel szemben, rájöttem arra, hogy ez az ajánlattétel Chorin szobájában, az I. emeleten történt.

Hogy Chorin incognitóban maradjon Budapesten, azt én és Winkelmann beszélünk meg egymással.

Ezzel kapcsolatban mi azt mondtuk, hogy Chorin csak egy kihallgatás miatt lett Budapestre hozva és már újra visszavitték. Ezért aztán Chorin nem érintkezhetett senkivel sem.

Amennyiben egyáltalában lehet beszélni egy szigorú elhatárolásról az eredeti Chorin féle ajánlattétel és a W. M.-re vonatkozó ajánlattétel között, úgy ez a két ajánlattétel közötti időközt nyilvánvalóan előkészületekre fordították. Erre azért emlékszem, mert nekem egy teljes áttekintést nyújtottak a vállalatról, annak tagozásáról és teljesítő képességéről a megbeszéléseken, vagy röviddel utánuk. Tehát lehetséges és valószínű, hogy dr. Billitz is dolgozott az előkészületeken és nekem célzatosan beszélt erről, ugyanúgy, mint Chorin az embereimnek.

Ez nem változtat azon a tényen, hogy az ajánlatot nekem Chorin személyesen tette, dr. Billitz és amennyire emlékszem egy-vagy két beosztottam jelenlétében. Hogy ezek a beosztottjaim kik voltak, nem emlékszem.

Chorin az ő ajánlattételét azzal indokolta, hogy az új magyarországi helyzet nem alkalmas arra, hogy a család tagjai a vállalatot tovább vezessék. És ha ez elméletileg lehetséges is lenne, ez akkor sem áll a vállalat érdekében. Indokai között volt az is, hogy a vállalat jelenleg vezetés nélkül áll és szükséges, hogy minél előbb erőskezü vezetést kapjon. Chorin közölte továbbá, hogy az én feladatom azzal lesz legjobban teljesítve, ha a vállalatot német SS kezébe juttatjuk, egyrészt maga a vállalat, másrészt a magyar iparra vonatkozó kapcsolatok megszerzésével, ami a vállalat átvételéből következne.

Chorin ismertette a vállalat kiterjedését és jelentőségét a magyar iparban.

Chorin ajánlatát a következőképpen tette meg:

1. átadja a konszern részvény packetjét tulajdonilag,

2. ezért kívánta, hogy a Weiss Mannfred család tagjait: Weiss Jenő, Weiss Alfonz, Kornfeld, Chorin, Mauthner és Weiss bárónt és családjaikat külföldre juttassák, megfelelő összegű deviza rendelkezésre bocsátásával, hogy ott egyelőre legyen miből élniök. 40—48 személyről volt szó.

Nem emlékszem határozottan, hogy már ekkor, vagy később állapítottuk-e meg az összeget, amely 600 000 USA dollár és 250 000 RM volt.

Chorin ajánlatát írásba nem foglaltuk.

Én ezt az ajánlatot nem tartottam olyanak, hogy arról tárgyalni lehessen, részben, mert nem hittem, hogy meg lehet szerezni ennek a 40—48 személynek kiutazására az engedélyt, részben, mert elvből nem tartottam az egész ügyet becületes dolognak. Pár napig gondolkodtam az ügyön s miután Chorin és dr. Billitz erősen sürgettek, hogy valamilyen formában juttassam tovább, 2—3 nap múlva felkerestem Winkelmann-t, akinek véleménye szintén megegyezett az enyémmel abban, hogy a kiutazási engedélyt nem lehet megkapni. Winkelmann-nal megbeszéltük, hogy ezzel az ajánlattal Himmlerhez utazom.

Miután nekem célom az volt, hogy feladatomat a hadfelszerelés ügyében lássam el, azon gondolkodtam, hogy lehetséges-e feladatomat az ajánlat figyelembevétele nélkül megoldani és miután ezt nem találtam lehetőségre, olyan megoldáson gondolkodtam, amely biztosítja a Chorin által felajánlott befolyást a W. M. Konszern-re, anélkül, hogy az német tulajdonba menne át.

Nekem nagyon kockázatos dolog volt ezzel az ajánlattal Himmlerhez mennem, hogy 40—50 zsidót külföldre akarok kivinni, mert engem esetleg azonnal koncentrációs táborba vihettek volna.

Himmler előtt elmondtam az ajánlatot és ott jutott eszembe, hogy a keresett megoldás az, ha a német kéz Treuhand-ként szerepel.

Vázoltam Himmler előtt, hogy ezáltal épp úgy megkapnánk a befolyást a W. M. konszernre és a többi iparvállalatokra és ez lehetővé tenné feladatom hasonló jó teljesítését és emellett erkölcsi szempontból is elfogadható lenne, mert megmaradna a konszern magyar nemzeti vagyónként.

Himmler először elutasító és megdöbönt volt, a család kiutazására vonatkozóan. Himmler előtt az ajánlatot a következőkkel támasztottam alá:

A konszernnek német kezelésbe való vétele megnyitja az ajtót a többi iparvállalat, valamint a magyar kormány és közigazgatás felé és ezzel a német hadsereg részére való bevásárlást a legtökéletesebben el lehet érn.

Beállításom túl optimista volt. Véleményem szerint erkölcsileg ez volt a legjobb megoldás.

Második indokom az volt, hogy ezáltal Magyarország legnagyobb és legsokoldalúbb iparvállalata befolyásunk alatt, a legnagyobb teljesítményre lesz képes.

Harmadszor hivatkoztam arra, hogy befolyásunkkal nem esik szíjjel a vállalat és a termelés folytonossága is biztosítva lesz.

Himmlerrel való tárgyalásom eredménye az volt, hogy ő is a Treuhand megoldást tartotta helyesnek, mert ezzel a konszern megmarad magyar nemzeti vagyonnak.

Az volt a tárgyalás során a benyomásom, hogy Himmlert nem az anyagi érdekvállalás, hanem a háborús termelés emelésének lehetősége érdekelte.

Himmler ezután azt mondta, hogy dolgozzak ki egy megállapodást Chorinnal és abba vegyem bele a következő pontokat:

1. Treuhand átvétel 33 évre;

2. Garanciát kívánt arra, hogy a külföldre kijutott családtagok ott ne terjesszenek elferdített híreket a tranzakcióról és ezért azt kötötte ki, hogy a családtagok egy része a háború befejezéséig Németországban maradjon.

Kívánta a családtagok 1/5 részének, köztük vezető személyiségeknek Németországban való tartózkodását, egy előre megjelölt városban, ahol mint a Német Birodalom vendégei a külföldiekre vonatkozó legkedvezőbb feltételek mellett élhetnek. Esetleges lakhely-változtatás csak előzetes engedély alapján lett volna lehetséges.

3. Himmler kívánsága az volt, hogy a többség Portugáliába, a kisebbség Svájcba menjen.

4. Himmler engedélyezte rábeszélésemre — habár a Treuhand megállapodás ezt nem indokolta — a devizaösszegek rendelkezésre bocsátását.

5. Az osztalék 50%-át, de egy millió pengőnél nem többet, a tulajdonosok, a többit a Treuhand kapja.

Természetesen a részvények a Treuhand birtokában lettek volna, a vállalatnál, tulajdonos kizárólag a család maradt.

Ezután Himmlertől visszautaztam Budapestre.

Az 1945. november 28-i kihallgatás alkalmával előadom a következőket:

Nagyon meg voltam elégedve Himmlernél tett látogatásom eredményével, mert ez felelt meg legjobban jogi és erkölcsi felfogásomnak.

Ez a megoldás, összekötve feladatommal, olyannak látszott, hogy egyenlően tudom képviselni mindkét fél érdekeit.

Amikor visszatértem Budapestre és Chorinnak előadtam a dolgot, ő kijelentette, hogy ettől a nagyszerű ötlettől és nagylelkű ajánlattól igen nem van hatva.

Ezen lehetőség következtében Chorin úgy családjjával, mint az országgal szemben egész más helyzetbe került, mint tulajdonjog átruházása esetében.

Chorin azt mondta nekem, hogy ő a család szellemi és gazdasági feje és a hozzá tartozók előzetes tárgyalás nélkül is beleegyeznek az ő döntésébe.

Ezután Chorin és közöttem részleteiben kb. a következők lettek megbeszélve:

1. Chorin sürgette a szerződés és aláírás mielőbbi lebonyolítását és ezáltal először Wienbe való utazás lehetőségét, mert a budapesti általános helyzet kialakulása következtében attól tartott, hogy Magyarország részéről keletkezhetnek nehézségek, pl. azáltal, hogy további letartóztatások történnek a család tagjaiból, vagy, hogy ennek a tranzakciónak nyilvánosságra kerülésével a tervet lehetetlenné teszik.

Így megbeszéltük azt, hogy mindkét részről egy-egy ügyvéd megkezdi a szerződés közös megszerkesztését. En rögtön követeltem egy ügyvédet és közjegyzőt. Pár napi késéssel megjött dr. Wilhelm Schneider, Berlinből, időközben egy wieni ügyvéd, dr. Sabransky kezdte el Chorin részéről dr. Hoffal a szerkesztési munkát.

Dr. Schneidert én régebről ismertem és telefonon én kértem Berlint, hogy őt küldjék Budapestre.

2. Chorin 25 évre kívánta a szerződést, 33 év helyett, amit én később Himmlernél elértem.

3. Annak ellenére, hogy nem tulajdonjogátruházás, hanem Treuhand átvétel történt, mégis meghatároztuk — Chorin első követelésének megfelelően — a család rendelkezésére bocsátandó devizaösszeget.

Hogy a megállapodott számok miképp alakultak ki, nem tudom, de tény, hogy 600 000 USA dollár szabad devizában és 250 000 RM-ban történt a megállapodás, amihez később Himmler ugyancsak hozzájárult.

4. Annak, hogy a család is részesül az osztalékbán, Chorin megörült és beleegyezett.

5. Chorin részére egy megnevezítő követelmény volt, természetesen a családtagok 1/5-ének Németországban való tartózkodása.

Miután én hajlandósnak mutatkoztam, hogy, úgy a Németországban maradó családtagok kiválasztásánál, mint a kintlakás feltételeinél kívánságait a legmesszebbmenőkig támogatni, — amit a lehetőség határáig meg is tettem —, így ebben a pontban is, a család részére egy eredményes megoldáshoz jutottunk.

Himmler kívánsága az volt, hogy az 1/5 részben a családnak néhány exponens tagjai is legyenek. Ténylegesen csak Weiss Alfonz, mint exponens családtag és mellette csak a fiatalabb Kornfeld ment ki feleségével és gyermekével és Mauthner Hans, tehát összesen 4 felnőt és egy gyermek ment Németországba az 1/5 rész helyett. Hogy a számot kiegészítsék dr. Billitz és felesége, valamint Máriássy Ferenc a WM cégvezetője és későbbi felesége mentek ki.

Emlékezetem szerint dr. Billitznek jutott eszébe az a kikötés, hogy ha szükségesnek látszik, úgy ez utóbbi négy személy a WM gyárban való továbbműködés részére visszahívható, vagy visszatartható Magyarországon.

A Németországban való tartózkodás feltételei tekintetében Kaltenbrunner tábornokkal¹⁶ való leghevesebb vita után sikerült eredményt elérnem, a már előbb említett módon.

Kaltenbrunnernek az volt az álláspontja, hogy egészen szokatlan dolog az, hogy zsidók, mint a Birodalom vendégei, az idegenekre legkötvebb feltételek mellett tartózkodjanak Németországban és szerinte legalább elkülönítve, kellő őrizet mellett kell ott tartózkodásukat engedélyezni.

Tekintettel a család által megkívánt gyorsaságra és a Chorin által szükségesnek tartott legnagyobb titoktartásra, valamint az ezzel kapcsolatos nehézségekre (pl. érdeklődés lehetetlensége a vállalatnál, hivatalos helyeken, a cégbírósnál, szakjogásznál) a szerződés egyes pontjait úgy szövegeztük, hogy az[ok] későbbi precizírozás esetén irányvonalként szolgálhassanak.

Itt pl. a német résznek a megnevezésére gondolok, amely a következőképp szólt: „einer von SS-Obersturmbannführer Becher vertretene ungarische deviseninländische Gruppe im folgenden Gruppe „B” genannt.”,¹⁷

vagy egy másik példa: a forgalom 5%-ában való részesedés megszövegezése. Az egész szerződéstervezet, melyet az ügyvédek ismertetése után Chorin többször megbeszélt velem, teljesen a „gentleman agreement” szellemében épült fel.

Az ügyvédek a szerződés megszerkesztéséhez azt az irányvonalat kapták, hogy az ne csak mindkét fél, hanem a magyar állam által is elfogadható legyen.

Egy levélből, melyet Chorin Horthy kormányzóhoz intézett és amelyet dr. Billitz adott át,¹⁸ kitűnik, mi volt a felfogása Chorinnak az én munkámról, egyrészt, mint közvetítő, másrészt, mint a Treuhand későbbi megbízottja.

Ezt a levelet, amely a tranzakció létrehozásának legfontosabb indokait tartalmazta és amit nekem Chorin többször elmondott, az én indítványomra küldte el Chorin Horthynak, mert én úgy tartottam helyesnek, hogy Chorin maga értesítse erről Horthyt.

Chorin az ügyvédek ajánlására azt kívánta, hogy a család teljes Magyarországon levő vagyona felett én vegyem át a teljhatalmat, amit azonban, megbeszélés szerint, csak a vállalat felett gyakoroltam.

Chorin később ezt az egész komplexumot növelte azzal, hogy részvénycsomagokat adott hozzá, kétségkívül azért, mert az értékek legbiztosabb védelmét egy erős Treuhand kezében látta, másrészt, hogy egységes irányítást lehetővé tegye.

Miután az ügyvédek, valamint Chorin és közöttem való teljes egyetértéssel a szerződéstervezetet elkészítettük, azt én jóváhagyás végett Himmler elé terjesztettem. A Himmlerhez való két utazásom között cca 8 nap telhetett el.

Elutazásom előtt a tervezetet Winkelmann-nak is bemutatam és ismerttettem.

Himmler a szerződéseken lényeges változtatást nem eszközölt.

Himmlernél Chorin kívánságait keresztül tudtam vinni, miután a dolgokat olyértelenben világítottam meg, ahogy azt Chorinnal megbeszéltem.

Május 17-én a szerződéseket és nyilatkozatokat aláírtuk és a család még aznap éjjel elutazott Wienbe.

Emlékezésem szerint kb. 41–43 személy utazott el.

¹⁶ *Kaltenbrunner, Ernst*, — az Anschluss után Ausztria biztonsági államtitkára és a rendőrség főnöke, 194. jan. 30-tól a Birodalmi Biztonsági Hivatal vezetője, a Biztonsági Szolgálat (SD) és a Biztonsági Rendőrség (Schupo) főnöke.

¹⁷ Lásd az 1. sz. iratot.

¹⁸ Lásd az 5. sz. iratot.

Miután nagy nehézségek után sikerült az útleveleket Németországban Svájcba és Portugáliába megszerezni, Stuttgartból júniusban, vagy július elején repülőgépen továbbutaztak.

A kiutazóknak érvényes magyar útlevelük nem volt, a magyar határ átlépése illegális történt. Vizsgálat gyakorlatilag csak német részről volt a határon és a német határőrség előre értesítést kapott Wienből, hogy a csoportot engedjék át.

Eredetileg én magam akartam a társaságot Lisszabonba kísérni, de azután helyettest küldtem és dr. Billitz is elkísérte őket Lisszabonba, ami a dr. Billitz és köztem fennálló bizalomra mutat.

Weiss Alfonz, ifjú Kornfeld feleségével és gyermekével, valamint Hans v. Mauthner Wienben maradtak és ott rokonoknál laktak.

A helyettem kiküldött német kísérő Chorinnak átadott a család részére vagy Wienben az elutazáskor, vagy Lisszabonban a megérkezéskor 170 000 dollárt. További 30 000 dollárt egy későbbi időpontban ifjabb dr. Heinrichnek adtak át az én megbízásomból Zürichben. A 250 000 RM-t Weiss Alfonz báró rendelkezésére egy általa megadott wieni folyószámlára befizették.

A többi 400 000 dollárt részletekben kellett volna fizetni, amivel hátralékban voltunk, de ehhez Weiss Alfonz hozzájárult. Erre az összegre ezután már semmiféle további fizetés nem történt.

Dr. Billitz Lisszabonból azután visszatért Budapestre.

Még Wienben kétszer beszéltem Chorinnal és Weiss Alfonzzal és Jenővel, később még néhányszor beszéltem Weiss Alfonzzal és 1944. novemberében Svájból telefonon beszéltem Chorinnal Lisszabonban.

Ez a beszélgetés csupán az összeköttetés fenntartását célozta.

Himmler említette nekem, hogy Hitler a szerződés megkötésébe bekegyezett. Himmler indokai, hogy ennek a szerződésnek létrejöttét s ezzel zsidó személyeknek a kiutazását engedélyezte, a következők voltak:

1. Az én túl optimista beszámolóim alapján azt remélte, hogy a szerződés létrejöttével a magyarországi fekete piac felszámolható lesz.

2. Garantálva látta a WM sokoldalú termelésének fenntartását és fokozását a háborús követelményeknek megfelelően.

3. Bizonyítani nem tudom, de azt hiszem, hogy Himmler egyik, nem legjelentékeltenebb indoka az volt, hogy ezáltal a Hitler körüli többi vezetővel (Bormann,¹⁹ Speer,²⁰ Göring,²¹ Goebbels²²) szemben belső ercjét emelni vélte.

Ma még inkább azt hiszem, mint akkor, hogy ez a szempont volt a döntő, amit azzal is alátámasztok, hogy Himmler, a szerződés időtartamának megrövidítését Winkelmann és az én ajánlatom ellenére, visszautasította, ami nekünk akkor érthetetlennek tűnt, de hajlandónak mutatkozott e pont felett a háború után újból tárgyalni.

A szerződés létrehozására Chorinnak a következő indokai voltak:

Mint már említettem, a család továbbműködését és további magyarországi tartózkodását az új rendszer alatt lehetetlennek, de még ha lehetséges is lett volna, erkölcsileg elviselhetetlennek tartotta.

Chorin közlése szerint a WM konzern akkor meg volt fosztva legfelső és középső vezetőségétől, nemcsak a család bentdolgozott tagjainak, hanem a legtöbb vezető pozícióban levő többi zsidó urak kikapcsolódása által.

Mint dr. Billitz Chorint értesítette, Markotay Velsznek vezérigazgatóvá való 500 000 pengős dotáció melletti kényszerkinevezése, melyet a német követség is támogatott, valamint a konzernnek a wiener-neustadti és Steyer-művekkel a vadász-programm²³ megvalósítására létesült munkaközösségbe való beállítása a kormány utasi-

¹⁹ Bormann, Martin, az SS és SA tábornoka, a Birodalom védelmére szervezett kabinet tagja, Hitler helyettese.

²⁰ Speer, Albert, birodalmi fegyverkezési és lőszerügyi miniszter, a Todt-szervezet vezetője.

²¹ Göring, Hermann, a Reichstag elnöke, birodalmi légügyi miniszter, a Luftwaffe főparancsnoka, a titkos Kabinettagja, a Birodalom védelmére létesített kabinet tagja, a Hermann Göring-konzern elnöke, Hitler kijelölt utódja.

²² Goebbels, Joseph, birodalmi tájékoztatási és propagandaügyi miniszter, 1945 áprilisában Berlin Gauleiter-e, Hitler kijelölt utódja.

²³ 1944 áprilisában — az ország megszállása után — a németek azzal a követeléssel léptek fel, hogy szüntessék be Magyarországon a Me-210-es típusú „többfeladatos” gépek gyártását és kizárólag vadászgépeket gyártásának. Havi 500 gépet akartak gyártani a Wiener Neustädter Flugzeugwerke, a Steyr-Daimler-Puch A. G., a Győri Wagon-gyár és Weiss Manfréd repülőgépgyáraknak (a Dunai Repülőgépgyár Rt. és a Weiss Manfréd Repülőgépgyár és Motorgyár Rt.) egy munkaközösségbe való összefogásával. (1943-ban Magyarországon 147 db vadász- és többfeladatos géphez szükséges repülőgéptestet és 427 motort gyártottak.) A munkaközösségben a magyar gyárakat

tására és több más tényező is megmutatta, hogy a konzern gyakorlatilag gazdátlan és egy szörnyű sorsnak és jóvátehetetlen katasztrófának néz elébe.

Véleményem szerint ez is oka volt annak, hogy Chorin megragadta az alkalmat a velünk való tárgyalásra.

A következmények megmutatták, hogy a létrehozott szerződés képviselte legjobban a vállalat érdekeit úgy a magyar kormány, mint a német követelésekkel szemben.

Objektív megfigyelők szerintem kénytelenek ma is megállapítani, hogy a vegyes német—magyar vezetés, melyben mellettem dr. Bobermin²⁴ és Goebel²⁵ képviselték a német részt, nem cselekedett semmi olyat, ami Németország, vagy az SS. érdekeit szolgálta volna a konzern, vagy a magyar érdekek ellen.

Több példával tudom bizonyítani, hogy Winkelmann tábornoktól támogatva, többször védtém a vállalat érdekeit, különösen az 1944. júliusi bombatámadások alkalmával, amikor teherautószlopot és más segítséget is bocsájtottam a mentési munkálatok rendelkezésére.

Ami az én szerepemet, mint a Treuh and képviselőjét illeti, meg kell mondanom, hogy dr. Billitz és a többi urak kiváló szakértő támogatása mellett sikerült sokat elérnem és mást elhárítanom, ami a konzern három kormány és a többi ismert befolyás alatt a nehézségeken átgabogató.

A következőkben felsorolt példák csak kis kivonatát képezik a befolyással elért eredményeknek:

1. A Dunai Repülőgépgyár, mint egyenrangú partner tudta megállni helyét a munkaközösségben a Steyr és a Steyr, Wiener-Neustadt—Győr, mellett.

2. A vezetőállásokba történő további kényszerkinevezések elhárítása.

3. Elhárítása annak, hogy a Mauthner magkereskedelmi céghez kormánybiztost nevezzenek ki, és, hogy Meesér András vállalatával²⁶ fuzionáljon.

4. Megakadályozása annak, hogy a család derekegyházi birtokát²⁷ felosszák.

5. Megvédése azoknak az uraknak a konzernben, akik a kormányoknak, de különösen a Szálasi kormánynak nem voltak kívánatosak.

6. Szükséges ármegállapítási tárgyalások a magyar minisztériumokkal.

7. Megakadályozása annak, hogy az Iparügyi Minisztérium kívánságára a gépkocsi, páncél és aknavető üzem részeiből a MÁVAG és a győri vaggongyárral együtt egy teherautó építő cég²⁸ tesüljön.

8. Rehabilitálása a HM kiküldött tábornokának a Szálasi kormánnyal szemben, akikről azt állították, hogy a kommunista munkásokról szóló feljegyzéseket elpusztították és ezért elmozdították és le akarták fogni.

9. Döntő hozzájárulás ahhoz, hogy a „Heeresgruppe Süd”²⁸ által adott robbantási parancsot megváltoztatták.

10. Azoknak a waggonoknak megkeresése, amelyek a kitelepítés kapcsán rendeltetési helyükre nem érkeztek meg. Ezek egy része magyar, egy része német területre volt irányítva.

11. Megegyezés Spcer miniszteriumával, hogy az elveszett gépeket természetben fogják pótolni.

12. Egy tízezer tonnás elektrozió²⁹ vásárlásának előkészítése.

13. A konzernnek Németországban felraktározott anyagát — a német kormány utasítása ellenére — nem adtam ki más német üzemeknek feldolgozás végett.

Chorin és dr. Billitz hivatalos kijelentéséből a fentebbiekben általuk között megoldásokon kívül még a következő szempontokra jöttem rá, amelyek Chorint elhatározására rábirták: melyeket azonban hivatalosan nem tudok.

teljesen alárendelték a német gyáraknak, melyek már súlyos bombakárokat szenvedtek, de a munkaközösségben a magyar gyárak rovására biztosították volna régi profitjukat.

A terv megvalósításához egyoldalú német intézkedéssel hozzá is kezdtek, de a fenti termelési szint elérését — amit 1945. év első negyedére terveztek — a szovjet csapatok előnyomulása megakadályozta. (Bővebben lásd: *Berend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában (1933—1944)* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. (452—454. l.).

²⁴ Bobermin, Hans, SS alezredes, adatait lásd a 3. sz. irathoz fűzött kommentárban.

²⁵ Goebel, Becher beosztotta, 1944. május 17. után a WM Acél és Fémművei Rt. egyik igazgatója.

²⁶ Meesér vállalatáról közelebbi adatokat nem ismerünk.

²⁷ A derekegyházi birtok 5672 kat. hold volt. Ebből 3748 hold szántóföld, 30 hold kert, 2 hold rét, 981 hold legelő, 552 hold erdő, 359 hold földadó alá nem eső terület. A földbirtok kat. tiszta jövedelmét 78.262.— aranykoronában állapították meg. — Magyarország Földbirtokosai és Földbirtokai (Gazdacimtar). Összeállította és kiadta a Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937. 86. l. (A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbirtékek az 1935. évi adatok alapján.)

²⁸ „Heeresgruppe Süd”: Déli Hadseregcsoporth, a Magyarországon harcoló összes német Wehrmacht és SS alakulatok alája tartoztak.

²⁹ elektrozió, valószínűleg: elektrolió.

1. Chorinnak az volt a véleménye, hogy a háború nemsokára befejeződik.
2. Ha Németország elveszti a háborút, — amit Chorin hitt — akkor a konzern zárt egységben fennmarad és a zsidótörvények amúgy is hatályon kívül helyeztetnek.
3. Ha Németország megnyeri a háborút, akkor a Himmlerrel való kapcsolat semmi esetre sem hátrányos.
4. Még ha egy tulajdonjog-átruházás történt volna és Németország a háborút megnyerte volna, az ún. árja-részvények úgyis elvesztek volna a család számára, mert az árja rész az állam tulajdonbavétel céljából megtámadta volna, amire egy később kibocsátott kormányrendelet utalt is.

Hogy, ha a szerződést abból a szempontból világítom meg, hogy ez a konzern fenntartása és a magyar állam érdekei ellen hatott-e, úgy ezt nem tudom állítani, sőt, a feljegyzések és a továbbiak alapján az ellenkezőjéről vagyok meggyőződve.

Úgy tűnik nekem, hogy ez tárgyilagosan, a legszélesebb alapokon való igazolása mindkét félnek.

Mint a Treuhand megbízottja, valamint a Weiss Manfred család teljhatalmú képviselője, úgy fogtam fel feladatomban, hogy a konzern, tehát egy tiszta magyar vállalat érdekeit magyar szempontok szerint kell képviselnem, és ezt az SS-hez való tartozásomtól függetlenül, keresztlül is vittem.

Ternészetesen igyekeztem a vállalat termelésének zavartalanságát fenntartani és biztosítani és a lehetőségekhez képest fokozni.

Ezt az elvet német követelésekkel szemben, valamint német civilekkel és hivatalos helyekkel szemben is kívánságra fenntartottam és ezt kifejezésre juttattam a velem a WM-ben együttműködő uraknak is.

A következő részleteket legközelebbi kihallgatásom alkalmával folytatólag fogom előadni.

Németül felvéve, magyarul diktálva, majd aláírás előtt hites tolmács által ismét németre fordítva.

Felvette:

olvh. aláírás
r. fhdgy.

olvh. aláírás
hites tolmács

Becher
tanú

Az 1945. november 29-i kihallgatásom alkalmával a feltett kérdésekre válaszolva folytatólagosan előadom a következőket:

A nekem bemutatott megállapodás másolatokból — emlékezetem szerint hiányzanak a következők:

a IV. számú megállapodás,

a teljhatalmú megbízásomra vonatkozó irat,

egy vagy két nyilatkozat, melyek egyike a tranzakcióval kapcsolatos, külföldön terjesztendő nem hamis hírekre vonatkozik, a másik tárgyára nem emlékszem és végül egy kiegészítő részletezés az utólag csatolt részvény packettekről.

Más iratra visszaemlékezni nem tudok.

A IV. számú megállapodás tartalmazta az általunk teljesítendő szolgáltatásokat, éspedig:

a külföldre szállítandó személyek pontos névjegyzékét, ami emlékezetem szerint 45—47 fő volt és azt a kötelezettséget, hogy őket Svájcba, Portugáliába és Németországba juttatjuk;

a részükre folyósítandó devizaösszegek megjelölését és a fizetések időpontjának részletezését,

végül a Németországban való tartózkodás feltételeit.

A IV. megállapodásnak ezek voltak a lényeges pontjai, másra visszaemlékezni nem tudok.

Ez a IV. megállapodás is május 17-én lett aláírva.

A tárgyalásokról Kelemen, dr. Billitz és Máriássy tudtak, de amennyire én emlékszem, Kelemen nem ismerte a szerződéseket.

Emlékezetem szerint a megállapodásokról és mellékleteiből a WM ittmaradt urai közül példányt senki sem kapott. Az a véleményem, hogy a nekem bemutatott másolatokat az én irodámban levő példányról készítették. A IV. számú megállapodás nem volt hozzáférhető senki számára, miután Chorinnal úgy állapodtunk meg, hogy azt még a kormánynál sem mutatjuk be, hiszen ez egy intern megállapodás volt. A IV. számú megállapodást saját páncélszekrényemben őriztem.

Amikor elutaztam Budapestről, akkor beosztottjaim egyike magával vitte páncélszekrényem tartalmát.

Május 17-e után dr. Billitz bemutatott a WM vezetőinek. Markotay Velsznek³⁰ és Lázárnak³¹ és azután a többi uraknak is és ezután megkezdtem működésemet a Mária Valéria utcai központi irodában.³²

Röviddel május 17-e után Winkelmann és én informáltuk Veessenmayert a szerződésről.

Felkértük Veessenmayert, hogy a szerződést közölje a magyar kormánnyal. Neki megmondolásai voltak, hogy a magyar kormány miképpen fogja fogadni ezt, másrészt viszont mellette foglalt állást és Keppler külügyi államtitkár³³ ajánlotta a WM vezetőjéül, úgy, hogy végeredményben nem lehetett a szerződés ellen.

Időközben még mielőtt Veessenmayer a kormánnyal ezt közölte volna, a dolog valahogy Sztójay fülébe jutott, aki Winkelmanntól érdeklődött a történetek után. Winkelmann megmondotta, hogy a szerződést megkötöttük, de ennek közlésére Veessenmayert már felkértük.

Miután Veessenmayer a kormánnyal közölte a szerződést, értesítettek engem és Winkelmann, hogy a minisztertanács Imrédyt bízta meg a szerződésnek velünk való megtárgyalásáról.

Emlékezetem szerint összesen négy megbeszélés volt. Mindegyikén résztvettünk: dr. Boden, a német követség gazdasági megbízottja, Rekovszky konzul, aki azt hiszem Veessenmayer személyi referense volt, valamint én és két alkalommal Winkelmann is.

Magyar részről csak Imrédy volt jelen a megbeszéléseken.

A második, vagy harmadik alkalommal kapta kézhez Imrédy a szerződések másolatait, amiket én adtam át neki, a IV. szerződés kivételével. Kérdésemre közölte, hogy a szerződésről ő tájékoztatta az illetékes minisztereket.

Tíz-tizenkét pont volt, amelyre vonatkozólag Imrédy nyilatkozatot, vagy magyarázatot kért, végül is három pont kivételével mindenben olyan meggyezésre jutottunk, amely Imrédyt kielégítette.

Az Imrédy által először kifogásolt 10—12 pont tartalmára nem emlékszem. A három pont, amelyben nem jutottunk meggyezésre a következő volt:

1. a szerződés időtartama,

2. a holdingban (a Házépítő és Kezelő Rt.-nál)³⁴ elnöknek egy magyart, vezérigazgatónak személyemet akartuk beállítani. Imrédy ezzel szemben úgy elnöknek, mint vezérigazgatónak egy-egy magyart kívánt.

3. az 5%-os részesedésre vonatkozólag emelt kifogást.

Nyilvánvaló, hogy Imrédy nagyon szeretett volna a szerződésről és erről a három pontról Himmlerrel beszélni. Miután pillanatnyilag Himmler nem fogadhatta Imrédyt, mert szolgálati úton volt, a tárgyalások megszakadtak és mire lehetőség nyílt volna a találkozásra, Imrédy kivált a kormányból. Himmler nem hívta meg Imrédyt megbeszélésre.

Hogy a megbeszéléseket folytathassuk, arra kértem Winkelmann, hogy írjon Sztójajnak egy levelet, amelyben a tárgyalások állását részletesen ismerteti. Ezt a levelet Winkelmann elküldte, miután azt előzőleg én megszerkesztettem.

Kijelentem a leghatározottabban, hogy az Imrédyvel való tárgyalások folyamán szó nem volt arról, hogy az üzemet leszereljük és Németországban a Göring Művek telepén helyezzük újból üzembe, mint a német állam tulajdonát.

Nem emlékszem biztosan, hogy a tárgyalások alatt jártam-e Berlinben, de azt a leghatározottabban állítom, hogy Imrédyvel kapcsolatban nem voltam ott és semmiféle rávonatkozó iratot magammal nem hoztam. Ha időközben voltam is Berlinben, úgy Himmlerrel, csak a szerződésről és az erre vonatkozó tárgyalásokról beszéltem, nem Imrédy személyéről.

A további részleteket következő kihallgatásom alkalmával fogom közölni.

Németül felvéve, magyarul diktálva, majd aláírás előtt a hites tolmács által ismét németre fordítva.

Felvette:

olvh. aláírás
r. fhdgy.

olvh. aláírás
hites tolmács
r. őrnagy

Becher
tanú

³⁰ Kurt Becher itt tévesen vall, mert *Markotay Velsz* Jenőt a németek szerződtették a WM vezérigazgatójává (Imrédy tájékoztatója a Minisztertanácsnak — O. L. Mt. jkv. 1944. jún. 10. 37. pont).

³¹ *Lázár* Andor adatait lásd a 6. sz. irathoz fűzött kommentárban.

³² Mária Valéria utca 17.

³³ *Kepler*. *W. ihelm*, Hitler gazdasági tanácsadója, a birodalmi külügyminisztérium államtitkára.

³⁴ Helyesen: Házértékesítő és Kezelő Rt., bővebbet lásd az 1. sz. iratban és a hozzá fűzött kommentárban.

Az 1945. december 6-i kihallgatásom alkalmával a feltett kérdésekre válaszolva folytatólagosan előadom a következőket:

A következő időben a pénzügyminiszterrel³⁵ voltak megbeszéléseim.

Ez alkalmakkor megmutatkozott, hogy a törvények, vagy rendeletek alapján zárolt zsidó tulajdonban levő részvények kiadásába magyar részről egyelőre nem egyeztek bele.

A pénzügyminiszter, az iparügyi miniszterrel³⁶ egyetértésben, a fedővállalat³⁷ képviselői jogát egy évre, az első közgyűlésre, a zsidó részvényekre vonatkozólag is engedélyezte.

Mindkét oldali kívánságra azt tervezték, hogy a magyar kormány képviselőjét is meghívják a fedővállalat igazgatóságába, ahová végül is egy pénzügyminiszteriumi államtitkár nevét vették tervebe, azonban nevére nem emlékszem.

Tevékenységem a fedővállalatnál 1944. május 17-e után kezdődött és főleg arra irányult, hogy az egyes WM vállalatától a termelés érdekében minden nehézséget távolítsunk.

A holding feladatát abban láttam, hogy minden akadályozó, általános és alapvető és politikai vonatkozású tárgyalásokat is, az egyes üzemek részére a holding intézzen el, hogy ezzel az egyes üzemeket a lehető legnagyobb mértékben fedezze. Tehát ezért a konzernben működő egyes üzemek és vállalatok érdekeit, pénzügyi téren is, a holdingon belül kellett egyensúlyba hozni.

Az egyes üzemekben működő vezetők, az illetékes állami rendelkezések szerint felelősök voltak, saját üzemükért.

Személyes feladatom volt nagyjából:

1. A vezetők tanácsadójaként működni,
2. alapvető tárgyalások lefolytatása magán és hivatalos helyekkel,
3. a személyzeti ellátás és gondoskodás felügyelete.

A holdingnak, a Házépítő és Kezelő rt.-nak,³⁸ hogy célját tökéletesen teljesíthesse, Reményi-Schnellerrel és Antal Istvánnal³⁹ való beható tárgyalások után, egy újonnan alakítandó céggel kellett volna fuzionálnia. Névnek választották a „WM Vállalkozások Érdekközössége rt., Budapest”.

Provizórikusan, a végleges formai keresztülvezetésig a Házépítő és Kezelő rt. elnökeként dr. Lázár Andort, igazgatósági tagokként dr. Bobermint, Takácsy Constantin dr.-t és engem jegyeztettünk be a cégjegyzésbe. Ezeken kívül a holdingban még felelősen dolgoztak dr. Billitz, gyakorlatilag mint az én személyes munkatársam, Bussay és Goebel. Ezeknek az uraknak feladatai nagyjában egymásközt lettek felosztva.

Tekintetbe véve azt, hogy a konzern terjedelménél fogva a konzernbe való felületes bedolgozásomba is hosszú hónapok kellettek volna, s hogy a csepeli művet már júliusban is erős bombázások érték, egy nyugodt, tervszerű és újonnan átszervező munka létre már nem jöhetett.

Az első idő a vállalat belső megismerésével, a vállalat vezetőivel való megismerkedéssel és a mű megtekintésével telt el, továbbá látogatásokkal az illetékes minisztériumoknál, bankoknál stb. További időt vett igénybe, az átvett Treuhand felőli általános és különös megbeszélések, így pl. Imrédy, Szász, Reményi-Schneller miniszterekkel, Hellebronthal⁴⁰ a vadászprogram kormánybiztosával, a honvédelmi belső illetékes tábornokkal, akinek nevére nem emlékszem, dr. Boden-nel, a német követségről, a DICO-val. (Deutsche Industrie Commission)

Megbeszéléseimet az illetékes helyekkel — általában dr. Takácsyval együtt folytattam le és ha lehetséges volt, dr. Billitz-el.

Az első időben és sok esetben Takácsy nélkül folytattam a tárgyalásokat.

Körülbelül júliustól, vagy augusztustól kezdve ú.n. igazgatósági üléseket tartottunk hetenként, Lázár Andor dr. elnöklésével.⁴¹

...Az igazgatósági ülésekről vettem fel jegyzőkönyvet, én ezek német példányaait láttam, de ezeken a kényszer nélküli megbeszéléseken semmiféle jegyzőkönyvet nem vetünk fel.

³⁵ Reményi-Schneller Lajosról van szó.

³⁶ Szász Lajos.

³⁷ Házértékesítő és Kezelő Rt.-ről van szó, Kurt Becher ezen igen lényeges állítását támasztja alá az Első Kecskeméti Konzervgyár 1944. október 1-i közgyűléséről felvett jegyzőkönyv is. (Lásd a 7. sz. iratot.)

³⁸ Helyesen: Házértékesítő és Kezelő Rt.

³⁹ Antal István a Sztójay-kormányban igazságügyminiszter volt.

⁴⁰ vitéz Hellebronth Vilmos, vezérőrnagy, a Honvédelmi Minisztérium V. csoportfőnökségének („Repülő anyagi elvi ügyek”) főnöke.

⁴¹ Ezután következik az igazgatóság tagok névsora.

Az alkalmazottak és munkások szociális ellátása terén beható vizsgálatokat végez tettem.

Az iparügyi minisztériumban az illetékes államtitkárval erről megbeszéléseket folytattam. Ezenkívül tanácsot adattam magamnak a munkáskérdésben Malasits munkásképviselővel. Az ellátási ügyek vezetésére később egy ezrdest, kinek nevére nem emlékszem, igazgatói címmel vettünk fel, aki az összes konzernhez tartozó vállalatokért felelős volt...⁴²

... A konzern magyar vezető urai, akik véleményem szerint teljes szívvel csüggetek a vállalaton, nyilván nem dolgoztak volna velem és a másik két német úrral együtt, ha azt látták volna, hogy mi a konzern részére nem a legjobbat akarjuk.

Az ügyben más előadnivalóm nincs. Vallomásom németül lett felvéve, magyarul diktálva, majd aláírás előtt a hites tolmács által ismét németre fordítva.

Az általam előadottak az igazságnak mindenben megfelelnek.

		kmf.	
felvette:	olv. aláírás	olv. aláírás	Becher
	r. ny. fhdgy	hites tolmács r. őrnagy	tanú

Hivatalos formanyomtatványon gépirással felvett tanúvallomási jegyzőkönyv, minden lap alján Kurt Becher kézjegyével („B”)

*Ig. min. irattára. — D. —
36962—946.*

A kihallgatási jegyzőkönyv 1946. szeptember 21-én érkezett a Budapesti Néppügyészre, (Nü. 8611/1946) a Budapesti Népbíróság 1946. október 12-én kapta meg (4041/1946).

1945. december 7-én, amikor Kurt Becher még Budapesten volt a Politikai Rendőrségen, a németországi amerikai katonai hatóságok megküldötték Kurt Becher 1945. július 5-i kihallgatásáról készült jegyzőkönyvet a Londoni Magyar Tanácsnak (a békeszerződés aláírása előtt ez töltötte be a londoni magyar követség funkcióját).

A Londonból megkapott ügyiratokat a Külügyminisztérium 1946. május 21-én (!) 102.399/10 a — 1946. szám alatt több más háborús bűnös iratával együtt küldte át az Igazságügyminisztériumnak.

Az Igazságügyminisztérium X. osztálya 1946. július 1-én (Tat. 42.611/46. iktatószám alatt) utasította a Budapesti Néppügyészség vezetőjét, hogy a Budapesti Népbíróságnál tegye folyamatba a Kurt Becher elleni kiadatási eljárást.

A Budapesti Néppügyészség (Nü. 8611/2. sz. alatt) 1946. július 15-én a Budapesti Rendőrség Politikai Osztályát a Kurt Becher elleni nyomozás megindítására utasította.

A politikai rendőrség 1946. szeptember 19-én (14.270/1—1946. sz. alatt) átküldte a Budapesti Néppügyészségnek a lefolytatott nyomozás során keletkezett iratokat (17 darab mellékletet.)

A Budapesti Néppügyészség (Nü. 8611/7. sz. alatt) 1946. október 7-én átküldte a politikai rendőrség nyomozati anyagát saját vádindítványával együtt (összesen 16 db melléklet) a Budapesti Népbíróságnak azzal, hogy Kurt Becher ellen a kiadatási eljárást folytassák le.

Az Igazságügyminisztérium többszöri (1946. szeptember 23., 1947. február 13., 1947. március 10-i) sürgetése után a Budapesti Népbíróság elnöke 1947. április 15-én elrendelte az ügyre a „soronkívülséget”.

Ugyanezen a napon a Népbíróság IV. sz. Tanácsa Kurt Becher ellen elfogató parancsot adott ki, végzést hozott Kurt Becher kiadatásának szükségességéről és egyben a kiadatás eszközésére a miniszterhez jelterjesztést intézett.

Az Igazságügyminisztériumban 1947. június 21-én még nem foglaltak állást Kurt Becher kiadatása kérdésében, hivatkozással arra, hogy Kurt Becher tartózkodási helyét nem ismerik és ezért pótlólag felkérlik a Budapesti Néppügyészségtől a Kurt Becherrel kapcsolatos 1945. évből származó amerikai iratokat. (IM. 44985/1947.) A feljegyzés kelle : 1947. június 24. Eddig a napig tehát nem kérték ki Kurt Bechert.

⁴² Vallomása további részében a WM vállalatoknál kifejtett tevékenységéről beszél. Részletesen foglalkozik állítólagos zsidómentési akcióival. Ismerteti a WM-művek evakuálását, kint Németországban az engerau-i Bernhard Berghaus Alumíniumművekkel közösen tervezett tranzakciót, végül a kitelepített gyár viszonyát a német hatóságokhoz a repülőgépgyártó munkaközösség magyar és német partnereivel és a Németországban folytatott gyártás finanszírozásának problémáit.

Az iratokból nem derült ki pontosan, hogy mily dátummal kérték ki Kurt Bechert. Az IM. 44985/1948. X. ü. o. jelzetű előadói ív betétlapján szereplő feljegyzés szerint Kurt Becher végül is „a csoportos kikérési kérelemben szerepel”. E feljegyzés keltje 1948. június 24.

A magyar hatóságok, noha ismétellen megsürgették, 1949. március 12-ig nem kaptak választ az amerikai hatóságoktól Kurt Becher és más — a németországi amerikai övezetben tartózkodó — háborús bűnös kiadatására vonatkozó kérésükre.

Az ügyíraton szereplő utolsó feljegyzés : „Irattárba. — Budapest, 1949. július 19. olvashatatlan aláírás”. (IM. 82.555/1947. — VII. sz.)

KARSAI ELEK—SZINAI MIKLÓS

KI ÍRTA KÖLCSEY „WESSELÉNYI VÉDELME” CÍMŰ MUNKÁJÁT?

E sorok írója 1959 folyamán a Századok hasábjain nagyobb tanulmányban foglalkozott Kölcsey politikai pályája első szakaszának problémáival.¹ Tanulmánya keretében megvizsgálta Kölcsey korai politikai írásait is, igyekezett tisztázni keletkezésük történeti körülményeit, s velük kapcsolatban több lényegbevágó, a politikus Kölcsey eddigi értékelését nem egy részletben jelentősen módosító megállapítást tett. Rámutatott arra, hogy a Kölcsey-kutatás jelentős eredményeit történeti-politikai vonatkozásban az elvi értékelés kereteinek helyes felvázolása mellett a kritikai igényesség hiánya és egyes évszázados hibák, félreértések, megalapozatlan megállapítások átvétele rontja le napjainkban is, és más példákra is hivatkozva hangoztatta, hogy legalább a politika területén is tevékenykedő irodalmi egyéniségekkel kapcsolatban mennyire szükséges lenne a történészek és az irodalomtörténészek szorosabb együttműködése, s egymás munkáinak már készületi szakaszukban való megismerése.

A tanulmány megállapításainak irodalomtörténészek részéről azóta nem volt visszhangja, s nem látszik hatásuk Kölcsey Összes Műveinek új, 1960-ban megjelent kiadásán sem.² Az új kiadás II. kötete tartalmazza a politikus Kölcsey műveit. A kötet a korábbi teljes kiadások anyagát kibővíti Kölcsey országgyűlési és megyei tevékenységének számos új dokumentumával, helyesbit, pontosabbá tesz néhány dátumot is, egészében azonban nem jelent előrelépést a korábbi kiadásokkal szemben, mert teljességgel hiányzik belőle az, ami az ilyen népszerűnek szánt kiadások használhatóságának szükséges előfeltétele: az egyes darabok történeti körülményeinek megvilágítása, s a szövegekben magyarázatot igénylő utalások megmagyarázása. Az 1830-as évek politikai problémái az első Kölcsey-kiadás olvasói számára még az élő valóságot jelentették, magyarázgatásukra nem volt szükség; az idő teltevel azonban egyre inkább homály borult rájuk, történelemmé váltak, s ma, ötnegyed évszázad után a nem szakember olvasó megfelelő magyarázatok hiányában nem érzi már e problémákat, s nem érti jelentőségüket. Ezt a hiányt nem pótolhatja a sajtó alá rendezőknek ismételt utalása a készülő, vagy csak tervezett kritikai Kölcsey-kiadásra. Kölcsey munkái eddig már jónéhány teljes és még több szemelvényes kiadásban láttak napvilágot; a kritikai kiadást megelőző újabb teljes kiadást korlátozott könyvkiadási viszonyaink között — az esetleges kiadói számításon túlmenően — csak az indokolhatta volna, ha az új kiadás nemcsak mennyiségileg, hanem minőségben, használhatóságban s a kritikai szempontok érvényre juttatásában is jelentősen felülmúlná a korábbi kiadásokat.

Nem lévén célunk az új Kölcsey-kiadás kritikai ismertetése — a fentieket is első-sorban a történész irigysége mondatta velünk az irodalomtörténészek jóval nagyobb közreadási lehetőségei láttán —, az elmondottakkal inkább csak súlyt kívántunk adni annak a megállapításunknak, amelynek bizonyítása a továbbiakban vizsgálódásaink tárgyát fogja képezni. Ez a megállapítás az új Kölcsey-kiadás forgatása közben született meg, s a Kölcsey-irodalomnak egy olyan tévedésére hívja fel a figyelmet, amely elkerülhető lett volna, ha az új kiadás közreadói a régi, sokszor napvilágot látott szövegek pusztá átvétele helyett a szövegek tartalmi megértésére, majd az olvasóval való megértetésére is törekedtek volna. Mert ha ezt megtették volna, feltétlenül rá kellett volna jönniök, hogy a „*Báró Wesselényi Miklós védelme*” című nagyterjedelmű irat, amely

¹ Kölcsey politikai pályakezdeté. Századok 1959. évf. 252—302. 1.

² Kölcsey Ferenc Összes Művei. I—III. köt. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bpest, 1960. Sajtó alá rendezte Szauder Józsefné és Szauder József.

a több mint 1000 oldalnyi II. kötetben közel 400 oldalt tesz ki, *ebben a formájában nem lehet Kölcsey alkotása!* S ha erre rájönnek, nyilván mellőzik a terjedelmes védőirat közlését, megelégszenek helyette az első Kölcsey-kiadásokban közreadott, jóval kisebb terjedelmű, hiteles Kölcsey-szöveggel, tisztáznak egy csaknem évszázados súlyos irodalomtörténeti tévedést, s ami szintén nem elhanyagolható szempont, megtakarítanak vagy 13 ívnyi terjedelmet egyéb, kiadásra valóban érdemes munkák számára.

Ismeretes, hogy a védőirat rövidebb, hitelesnek tekinthető szövegét először Toldy Ferenc adta ki 1861-ben, Kölcsey összes munkái 2. kiadásának VIII. kötetében,³ a Szilágyi Sándor tulajdonában volt eredeti kéziratból. Ennek a szövegnek a hitelességét — mint alább látni fogjuk — Kölcsey levelezése is igazolja. Innen adta ki újból Ráth Mór 1874-ben,⁴ majd 1886-ban, s az irodalomtudomány ezt tekintette a Kölcsey által készített védőiratnak mindaddig, míg 1876-ban Jakab Elek sajtó alá nem rendezte és az ismert műkedvelő történetbuvár K. Papp Miklós ki nem adta Wesselényi hűtlenségi perének teljes iratanyagát.⁵ Ebbe a peranyagba ugyanis a maga helyén, a bíróság illetékességét, a vádlott tetteinek minősítését stb. illető szóváltások, allegációk után be van iktatva az alperes ügynevezett „derekas, velős védelme”, amely már a vád minden részletére kiterjedve, érdemben is válaszol a vádirat egyes állításaira. Jakab Elek volt az, aki a kiadvány történeti bevezetésében természetesen vette, hogy Wesselényi védője a régi barát, Kölcsey volt, s hogy a pörbe iktatott hatalmas védőirat, amelyben valóban felismerhetők a rövidebb, hiteles Kölcsey-védőirat elemei, teljes egészében Kölcsey alkotása. „Ama remek védőirat ugyanis — írja történeti bevezetésében —, mely a mű 87-ik lapjától a 306-ig terjed, s amely a bűnper legragyogóbb momentumát teszi, a vádlott egyenes kérésére lőn a fényes nevű költő és szónok által készítve. E mű, a művészi alakot úgy, mint mesteri technikáját, a védelmi és támadási ervek belső elrendezését és logikáját, mint a retorikai formák és Kölcsey erős dialektikája hatalmas érvelését tekintve: egyike ama classicus vöbbszédeknek, aminőket nem nagy számban bír politikai irodalmunk.”⁶ Ezután összehasonlításokat végez a két szöveg között — a Ráth-féle 1874-i kiadás alapján; egybeveti a két szöveg terjedelmét, megállapítja a fejezetek sorrendje közötti különbségeket s rámutat, hogy a rövidebb változat fejezeteinek sorrendje ellentétben áll a régi magyar pervital szabályaival, mert benne a perfolyam elejére tartozó tárgyak a szöveg végén kerülnek kidolgozásra stb. „De — folytatja tovább — a tárgyfelosztás, feldolgozás és az alak is a kettő közötti nagy különbségre mutat. A Ráth-féle közlemény száraz, itt-ott darabos, mintegy első odavetett tervezés, míg az[al], amit e bűnperben vesz az irodalom, egy a tartalomnak a külsőformával teljes összhangját bizonyító, az alkotás kerékdedtségével és szabadságával bevezettségét egyesítő, az iránygazdag változatosságában és szépségében szinte culmináló művel bírand.” Ezután összegezi véleményét: a Ráth-Toldy féle változat „Kölcseynek csak előkészületi jegyzése volt derekas védíratához”, amelynek egyes részeit az író már először részletebben is kidolgozta, s ezeket a részeket a végleges kidolgozáskor már változatlanul illesztette be a szövegbe. Az elsőnek is megvan a becsé, a második azonban Kölcsey igazi védőirata, s megjelentetése nagy nyeresége a jogtörténeti irodalomnak.

Jakab véleménye a szakirodalomban nem talált ellenzésre, s ettől kezdve az új kiadásokba már a Jakab-féle szöveg került be, s a feldolgozások is ezt a szöveget emlegették, idézték, ha Kölcsey védőíratáról szóltak. Kölcsey összes munkáinak új kiadásába⁷ Angyal Dávid 1887-ben már minden aggály nélkül ezt a szöveget iktatta be. Ebből vesz át tekintélyes, több ívre terjedő részleteket az eddigi legnagyobb, de gyenge színvonalú Wesselényi-életrajz szerzője, Kardos Samu is;⁸ szerinte Kölcsey „olyan védelmet iktatott be Wesselényi érdekében, mely hosszú s talán örök időkhöz át ragyogó mintaképe lesz az ő fényes elméjének, mély tudásának és páratlan lelkiismeretességének”. Pompéry Aurél Wesselényi pörét ismertető munkájában már kétely nélkül úgy beszél Kölcseyről,

³ Kölcsey Ferenc Minden Munkái. 2. bővített kiadás. VIII. köt. Pest, 1861. 1—119. l.

⁴ Kölcsey Ferenc országgyűlési naplója és Wesselényi védelme. Budapest, 1874.

⁵ B. Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnpere. Történeti bevezetéssel. Az eredeti példányok egyikéből sajtó alá rendezte Jakab Elek. Kiadja K. Papp Miklós. Kolozsvárt, 1876.

⁶ I. m. 2. kk. 1. — Itt jegyzem meg, hogy Jakab E. a Wesselényi birtokában volt „eredeti” példányból közli a vádiratot. Véleményem szerint azonban eredetinek azt a példányt kell tekintenünk, amelyet Wesselényi védője a királyi Táblán benyújtott és a pörbe beiktatott. Minden egyéb példány csak erről, vagy az esetleges fogalmazványról készült másolat lehet; ezekről további másolatok készültek, s ma közgyűjteményeinkben és a családi levéltárakban Wesselényi pöriratainak számos teljes vagy részleges másolata található.

⁷ Kölcsey Ferenc Minden Munkái. 3. bőv. kiad. I—X. köt. Bpest, 1886—87. (A „Wesselényi védelme” a VIII. kötetben van.)

⁸ Kardos Samu: Bárány Wesselényi Miklós élete és munkái. I. köt. Bpest, 1905. 418. s. köv. 1.

mint Wesselényi ügyvédjéről, aki kezdettől ellátja Wesselényi védelmét, s elkészíti a pörben szereplő *valamennyi* védőiratot.⁹ Szauder József is úgy ír a védőiratról, hogy az „450 nyomtatott lapra terjedő vastos könyv”, „a nemesi Magyarország legnagyobb ügyvédi irata”, amelyben Kőlcsey védenek érdekében „a magyar alkotmányt, a magyar történelmet, pszichológiai tudását, nyelvészeti ismereteit, szónoki képességeit latba vetette”, „az egész magyar törvénykönyvet pergette le részletekben a vád asztalára”, majd „a tanúvallomásokot szedte szét, izzé-porrá zúzva a vádaskodásokat”.¹⁰ S ez a bővebb védőirat került be Kőlcsey összes műveinek most megjelent új kiadásába is, a szerkesztők szerint azért, mert „ez a kompozíció tekinthető a teljes kész műnek, és nem a lényegesen rövidebb, többnyire vázlatos kompozíció, amelyet Toldy adott ki... s amelyet Ráth Mór is átvett, előbb 1874-i, majd 1886-i kiadásában”. A szerkesztők választásuk megindoklására szószerint idézik Jakab történeti bevezetésének a két variáns egymáshoz való viszonyáról szóló, fentebb ismertetett bekezdéseit, s megállapítják: „Jakab e szavaihoz nincs sok hozzátenni való.”¹¹ A továbbiakban látni fogjuk, hogy mennyire érdemes lett volna Jakab megállapításaival szemben kissé több kételkedést mutatni.

Mielőtt áttérnénk a hitelességet illető véleményünk bizonyítására, szükségesnek tartjuk néhány adatot közölni a két variáns egymáshoz való viszonyáról, hogy a kérdés további vizsgálatát elősegítsük és megállapításaink ellenőrzését megkönnyítsük. (Az egybevetésnél itt is, később is a Ráth-féle 1874-i kiadás lapszámaira hivatkozunk, hogy ezzel egyben Jakab egybevetéseit is ellenőrizhessük; Jakab ugyanis, nem tudni mi okból, a Toldy-féle első kiadás helyett a későbbi Ráth-féle kiadással vett össze saját kéziratát.)

Az eredeti, Ráth-féle hiteles Kőlcsey-szöveg terjedelme a szokványos (40 000 betűs) nyomdai ívre átszámítva kb. 5,5 ív; a Jakab-féle bővebb variánsé kb. 18 ív. A Ráth-féle szövegnek kb. 90 százaléka csaknem betűszerinti hűséggel be van olvasztva a bővebb változatba is a következőkben:¹²

A rövidebb védőirat a kisformátumú Ráth-féle kiadás 251–358. lapjain van, a hosszabb a nagytükrű Jakab-féle kötet 108–313. lapjain olvasható.

A Ráth-féle	251–252. l.	=	Jakab-féle	207–208. l.
„	252–263. l.	=	„	209–216. l.
„	263–272. l.	=	„	217–223. l.
„	272–273. l.	=	„	223–224. l.
„	273–275. l.	=	„	226–227. l.
„	273–275. l.	=	„	226–227. l.
„	276. l.	=	„	231. l.
„	276–277. l.	=	„	233. l.
„	290. l.	=	„	269. l.
„	291–295. l.	=	„	271–274. l.
„	295. l.	=	„	282–283. l.
„	296–298. l.	=	„	284–285. l.
„	300–308. l.	=	„	287–294. l.
„	308–326. l.	=	„	295–306. l.
„	328. l.	=	„	108–109. l.
„	329–333. l.	=	„	116–118. l.
„	333–334. l.	=	„	119–120. l.
„	334–335. l.	=	„	133. l.
„	336–353. l.	=	„	143–154. l.
„	354–358. l.	=	„	310–313. l.

Megjegyzendő, hogy a rövidebb változat szövege a bővebb változatban a megjelölt lapokon sem mindig folyamatosan jelenik meg. A bővebb változatban közbeszúrásokkal, egy-egy kis bekezdésre való bővebb kifejtéssel gyarapodik, sőt néhány esetben kisebb méretű átfogalmazásokkal is találkozunk.

⁹ *Pompéry Aurél*: Kossuth Lajos 1837/39-iki hűtlenségi perének története, kapcsolatban Wesselényi Miklós báró hűtlenségi, és az ifjak felségértési perének történetével. Bpest, 1913. 46. s. köv. l.

¹⁰ *Szauder József*: Kőlcsey Ferenc. Bpest, 1955. 259. l.

¹¹ I. m. 1050. s. köv. l.

¹² A két szöveg egyezését helykinélés céljából csak oldalnyi, és nem sornyi pontossággal adom meg. Ennyi útbaigazítás is elegendő ahhoz, hogy bárki könnyen ellenőrizze az egyeztetés helyességét.

Így mindent összevéve megállapíthatjuk, hogy az eredeti Kölcsey-szöveg kb. 0,75 ív kivételével fellelhető a bővebb védőiratban is; később azonban látni fogjuk még, hogy egy teljes fejezethez — Ráth kiadásában 18 laphoz — Kölcsey tollának csak közvetve van köze.

Ezek után térjünk át annak a kifejtésére, hogy mik azok a jelek, amelyekből már az első lapok elolvasása után is könnyen megállapítható, hogy a Jakab-féle bővebb védőirat a felsorolt közbeiktatott részekről eltekintve nem lehet Kölcsey alkotása. A válasz egyszerű: a *bővebb védőiratban szinte lapról-lapra olyan eseményekre történik utalás, amelyek mind Kölcsey halála után következtek be!* Kölcsey váratlan halála — tudjuk, és a kérdéssel foglalkozók is jól tudták — 1838. augusztus 21-én történt, betegsége pedig egy héttel korábban kezdődött, ez tehát a legkésőbbi időpont, ameddig foglalkozhatott Wesselényi ügyével. A felületes vizsgálódót első pillanatra megtévesztheti, hogy a bővebb védőirat egy valóban Kölcsey kezétől származó bckezddéssel indul (Jakab 108—109., Ráth 328.); a 20. sor után azonban más kéz veszi át a tollat, s ettől kezdve az egész bevezető, külön cím nélküli fejezet azt panaszolja, hogy mennyire nem oka az alperes a pör késlekedésének. Elmondja, hogy a védelem a javára szóló tanuvallomásokat még a szentistváni pörfolyam kezdetén benyújtotta — ez, mint az előző iratokból kiderül, augusztus 25-én történt —, de a beadványra a felperes fiscus csak szeptember 22-én adott választ, s október 10-ére tűzte ki a tanúk meghitelesítését. Ezen a napon a fiscus megjelent Nagykárolyban, három napig tartott a tanuvallomások hitelesítése, s ennek során a fiscus minden módon igyekezett befolyásolni az alperes tanút. Az alperes a hitelesítésről szóló bizonyítványt október 27-én kapta kézhez, sietett a tanúk vallomásait bedolgozni a védelmi iratba, hogy védelmét még a szentmártoni pörfolyam kezdetére (november 11.) beadhassa. Ezt azonban nem tudta megtenni, mert ügyvéde a fiscustól nem kapta meg a pör anyagát, a fiscus újabb, már a védelem tanúinak cáfolatát is tartalmazó replikája pedig további rengeteg munkát, védelmének teljes átdolgozását és kiegészítését róta az alperesre. Végül a fiscus december 13-án újból megsürgette a velős védőirat benyújtását, ez azonban nem történhetett meg az említett okok miatt, s a pörben december folyamán nem lehetett ítéletet hozni. (Jakab 108—115.)

Eddig a bevezetés, telve dátumokkal és időben rögzíthető eseményekre történő utalásokkal.¹³ Igaz, a szövegben évszám nem fordul elő, de Jakab kötetében visszalapozva, a korábbi pöriratok keltezéséből könnyű lett volna megállapítani, hogy a pörnek 1838 nyári és őszi szakaszáról van szó; s hogy a Kölcseynek tulajdonított védőiratnak ez a bevezető fejezete 1838 december végétől, jóval Kölcsey halála után íródott, nem lehet tehát Kölcsey munkája.

A következő fejezet „A kifogásokkal védelem törvényes volta” címet viseli. Elinvitása két sorban logikai kapcsolatot teremt az előző fejezettel, majd Kölcsey hasonló című fejezete következik csaknem teljes egészében (Ráth 329—334.), 27 sor idegen betoldással. (Jakab 116—120., a betoldás a 118—119. l-on.) Ezt követi egy Kölcsey fejezetét terjedelemben háromszorosan felülmúló hozzátoldás arról, hogy mennyire ellenkezik a törvényekkel és a gyakorlattal a fiscusnak az az állítása, amely szerint hűtlenségi pörben a kifogásokkal való élést a törvényerejű szokás tiltja. Ebben a részben a tárgy természeténél fogva — a fejezetet elindító mondaton túl — nincsenek olyan utalások, amelyekből a megírás idejére lehetne következtetni. A kiegészítések tartalmából azonban valószínű, hogy Kölcsey szövegét egy olyan jogász bővítette ki, akit törvényismerete, a királyi Tábla peres gyakorlatában való jártassága, s különösen a hűtlenségi perekben szerzett gyakorlati tapasztalatai jogászai szempontból magasan Kölcsey fölé emeltek, akinek tehát kevés volt az, amit Kölcsey védőiratának ebbe a rövid fejezetébe belefoglalt. Mert ne tévesszenek meg bennünket sem Jakab lelkendezési Kölcsey ügyvédi lángszéről, sem az ő nyomán haladó szerzők megállapításai: Kölcsey nem volt gyakorló ügyvéd, jogszolgáltatási tapasztalatokat csak mint táblabíró szerezhetett a megyei törvényszéken, igazán nagyinak pedig elsősorban a közjogban és a magánjogban mutatkozott az országgyűlésen is. Hűtlenségi pörökben pedig védői gyakorlatot csak a királyi Táblán lehetett szerezni, amely az ilyen pörök első fóruma volt. Kölcsey ilyen gyakorlattal nem rendelkezett — tudunkkal meg sem fordult életében a királyi Táblán —, az a jogász azonban, aki Kölcsey érveit kiegészítette — látni fogjuk alább — a hűtlenségi pörök legkiemelkedőbb specialistája volt az 1830-as évek Magyarországon. Joggal tété-

¹³ A fejezetben szó esik arról is, hogy Wesselényi folyamodott a királyhoz, hogy egyre elhatalmasodó szemháját Gräfenbergben gyógyíttathassa, kérését azonban a Kancellária elutasította. Ez az ügy is október—novemberben járt szódott le.

lezhethük tehát fel, hogy ebből a fejezetből is csak az Kölcsey szellemi tulajdona, amit a védőirat rövidebb, általa írt változata tartalmaz.

E fejezet kiegészítő részének tekinthető a következő szakasz is, amely a „*Királyi Fiscus felperessége elleni kifogás*” címet viseli (Jakab 133–139.), s a Kölcsey esetleges szerzősége elleni érvek is ugyanazok lehetnek vele kapcsolatban. Írója a hűtlenségi pörök korábbi gyakorlatával érvel; s különösen határos az az érve, hogy ha a király 1835 nyarán megszüntette Balogh János barsi követ ellen a hűtlenségi pört, — aki az országyűlésen kijelentéseit a magáénak vallotta —, akkor nem lehet ugyancsak ezért a szavakért Wesselényi ellen hűtlenségi pört indítani. A szakasz utolsó bekezdése azonban félreérthetetlenül utal arra, hogy a szöveg a fiscusnak az érdembeli védelem beadását sürgető felszólítása, tehát Kölcsey halála után készült. A következő két rövid szakasz — az „*E pör érdemét tevő kérdés*” és „*A január 16-ki ítéletben tekintetbe vettekről*” — áthidaló jellegű summázás, s clókészíti Kölcsey következő, hosszabb fejtegetéseinek beolvastatását a védőirat folyamatos szövegébe. (Jakab 139–143.) Szerzőjük a szöveg jellegénél fogva csak az lehetett, aki az egész védőiratot összeszerkesztette. Az utolsó lapon már kapcsolódik is hozzá a Kölcsey által írt fejezet: „*Jegyzet a k. Fiscus azon állításáról, hogy a hűtlenségnek nem tetteles feltámadásban van helye.*” (Ráth 336–353.) Kölcseynek ez a fejezete teljes egészében bekerül a bővebb védőirat „*Hűtlenség csak tettel követhető el*” c. fejezetébe, a kompilátor csak egy helyen egészíti ki egy 11 soros betoldással. (Jakab 144–154., a betoldás 148.)

A bővebb védőirat következő, hosszú fejezete: „*Kormány és fejedelem közötti különbségről*”. (Jakab 155–195.) Ez a tárgy csupán említésre kerül Kölcsey munkájában (Ráth 336.); hogy itteni kifejtése nem Kölcsey munkája, arra szükségtelen bizonyítékokat keresni: megbizonyítja maga Kölcsey, amint azt levelezésének alább következő megvizsgálása során látni fogjuk.

Következik a bővebb védőirat szövegében egy külön címnélküli szakasz, amely a következő, a tanúvallomásokat vizsgáló fejezetek bevezetéseképpen általában szól a tanúvallomások értékéről. (Jakab 195–207.) Ennek a szakasznak már az első bekezdése is elárulja, hogy az előző fejezetek elkészülte után íródott, szövegében pedig utalások történnek az alperes tanúinak vallomásaira, amelyeket viszont csak Kölcsey halála után iktattak be a pörbe. Ez a szakasz sem lehet tehát Kölcsey munkája.

A következő, „*Felperesi tanúk egyenkénti lerontása*” című fejezet (Jakab 207–235.) gerince Kölcsey szövegének első fejezete: „*Jegyzetek azokból, miknek mondásával Wesselényi vádoltatik.*” (Ráth 251–287.) A kompilátor nem használja azonban fel Kölcsey teljes szövegét, az utolsó 10 oldalt elhagyja, s a Kölcsey halála után hitelesített mentő tanúk vallomásaira való hivatkozásokkal pótolja. De a Kölcseytől átvett szöveget is kibővíti s néhol átfogalmazza. A jelentős terjedelmű bővítések részben arra valók, hogy választ adjanak a királyi Fiscusnak egy olyan replikájára, amely jóval Kölcsey halála után keletkezett és az alperes tanúinak szavahihetőségét bírálja, részben az októberben hitelesített alperesi tanúk vallomásait helyezi szembe a felperesi tanúk vallomásaival. Ezek a kiegészítések sem származhattak tehát Kölcseytől.

Könnnyű a dolgunk a következő fejezettel, amely „*A felperesnek az alperesi tanúkra tett észrevételeire általános felelet*” címet viseli. (Jakab 235–241.) Ez a fejezet teljes egészében válasz a felperes királyi fiscusnak említett replikájára, amelyben az az alperes tanúinak a vallomásaikhoz fűzött cáfoló megjegyzéseket. Ez a replika a szentmártoni per-folyam alatt, tehát 1838. november 11. után keletkezett (Jakab 93–108.), a reá adott válasz tehát nyilvánvalóan később jöhetett csak létre. De ebből a fejezetből pontosabban is megtudjuk, hogy mikor íródott. Egy helyen, ahol arról van szó, hogy miért késett annyit a pör, a szöveg írója kifejti, hogy a 11 hónapos pör iratai összesen csak 7,5 hónapig voltak az alperesnél, nem ő okozhattó tehát a késésért. (Jakab 237.) Nos, a pör 1835. május 5-én indult, 1839. január 5. körül írták tehát le az idézett mondatot.

Hasonló a helyzet a következő, „*Alperesi tanúk a phrasis nem mondására*” című fejezettel is. (Jakab 241–268.) A fejezet első bekezdése logikusan kapcsolódik az előző fejezethez, a szövegben mindvégig *meghitelesített* tanúkról esik szó, a védelem tanúinak meghitelesítése pedig, tudjuk, az október 10.-ét követő napokban történt meg, s ebben a fejezetben is ismételt utalások történnek a szentmártoni törvényszakaszból, tehát november 11. után kelt felperesi replikára.¹⁴

Menjünk át ezek után a következő, „*Az alperes célzatát érdeklő általános vádakról*” c. fejezetre. (Jakab 268–310.) Ebbe van beledolgozva Kölcsey munkájának II. (*Jegy-*

¹⁴ Itt figyelmeztetjük az olvasót a Jakab-féle kiadásnak arra a sajátosságára, hogy benne a perszöveg visszatutaló lapszámainak a közreadó a kinyomtatott kötet lapszámaival helyettesítette.

zetek Wesselényinek beszédbeli intenciójáról) és III. (Jegyzetek azokról, mikkel a kérdéses beszéden kívül Wesselényi vádoltatik, s főleg a kir. fiscus utolsó replicájára) fejezete. (Ráth 288–327.) A kb. 40 oldalnyi Kölcesey-szövegből mindössze kb. 6 oldal nem került be a bővebb védőiratba, ezeket a részeket a kompilátor általában bővebb elvi fejtegetésekkel, vagy a Kölcesey előtt még nem ismert adatok beiktatásával helyettesítette. Ettől eltekintve is gyakran szakítják meg Kölcesey szövegét a kompilátor hosszabb-rövidebb közbetoldásai, amelyek általában olyan tényeket vagy érveket iktatnak be a védőirat szövegébe, amelyek csak az alperesi tanúvallomások feldolgozása folyamán váltak ismertekké. Ezek a betoldások terjedelemben olyan jelentősek, hogy velük Kölcesey szövege több mint a kétszeresére, 21 nagytükrű lapról 43 lapra dagad. Különösen jelentős a fejezetet lezáró négy lapnyi szakasz, amely összegezi az egész védőirat tanulságait és megállapításait; ezt a szakaszt csak akkor írhatták, amikor már az egész védőirat készen volt, s csak az írhatta, aki az egész védőiratot összefoglalta. S ez az író — hisszük, hogy az elmondottak alapján világos — nem lehetett Kölcesey.

Az egész védőiratot rövid zárófejezet rekeszti be, amely azonos a Kölcesey-féle rövidebb védőirat befejezésével, azzal a különbséggel, hogy az előbbi négy — a pör késleltetésére utaló — sorral bővebb s a korábbi szövegben előforduló, negyedfél éves szenvedésre történő utalás „szinte négy év”-re van benne javítva.

Szövegkritikai vizsgálódásainknak ezzel a végére értünk. A következő lépés, hogy meghallgassuk a koronatanút, magát Kölceseyt, akinek levelezésében bőségesen találunk utalásokat Wesselényi védelmével kapcsolatban végzett munkájára. Mindenekelőtt el kell oszlatnunk egy félreértést: Kölcesey nem volt Wesselényi ügyvédje, mint azt a kérdéssel kapcsolatos legtöbb munka állítja,¹⁵ hanem csupán baráti megállapodás alapján segített a védőirat elkészítésében. Ha ügyvédként szerepelt volna, nem tett volna háromszor is írásos tanúvallomást Wesselényi mellett,¹⁶ ez ügyvédi funkciójával összeférhetetlen lett volna. Meg kell állapítanunk azt is, hogy Kölcesey nem 1837 őszétől dolgozott Wesselényi védelmében, mint egyik életrajzírójánál olvassuk,¹⁷ hanem csupán 1838 júniusától. Wesselényihez írt 1837. április 25-i levelében még tájékoztatanságáról ír és kéri, küldje el Wesselényi neki is azokat az iratokat, amelyekkel a megyéket felszólította ügye támogatására.¹⁸ November 30-án Bártfay Lászlót arra kéri, hogy tudósítsa Wesselényi hogylétéről; ugyanaznap Wesselényinek is ír és ígéri, hogy az éppen kezdődő megyegyűlésen barátaival együtt megkísérli tanúkat szerezni Wesselényi számára.¹⁹ Ez az első nyoma annak, hogy Wesselényi ügyében tevékenykedik, de itt még nem a védőirat szerkesztéséről van szó. December 14-én Bártfayn keresztül egy iratesomót juttat el Wesselényinek, nyilván a közben gyűjtött tanúvallomásokat.²⁰ Legközelebb 1838. március 3-án, majd 25-én küld levelet Bártfay útján Wesselényinek, az utóbbi alkalommal Papp Endre útján az addig begyűlt tanúvallomásokat is Pestre küldi. Ugyanezen a napon Vörös Antalnak is írt és tudakolta, mi történt újabban Wesselényi és Kossuth ügyében.²¹ Ezek az eseteken kívül az eléggé gazdag levelezésben nincs egyetlen utalás sem, amely a Wesselényi ügyével való további kapcsolatokra utalna. (A tanúk szedése Wesselényi szatmári barátainak közös akciója volt, hivatalos jelleg nélkül. A hivatalos tanúszedés csak 1838 márciusában indult meg, ezt a megyei hatóságok végezték.)

Megváltozott a helyzet 1838 júniusára. A változás oka valószínűleg az a körülmény volt, hogy Wesselényi május 20. körül megjelent Szatmárban; elérte, hogy a megyegyűlés kedvező bizonyítólevelet adott ki neki a vád tárgyát képező magaviseletével kapcsolatban, majd néhány napot Kölceseynél töltött Csekén.²² Itt állapodhattak meg abban, hogy Kölcesey résztvesz a „velős” védőirat megszerkesztésében. Erre lehet legalábbis

¹⁵ Így fogja fel a kérdést valamennyi fentebb idézett munka. Kardos S. azt is tudni véli, hogy Wesselényi nem volt megelégedve korábbi ügyvédjével, s helyette meghitt barátjára, Kölceseyre bízta védelmét. (I. m. I. köt. 418. l.) Emellett Jakab is (i. m. 2. l.), Kardos is (i. m. 419. l.) „védőbeszédnek” nevezik a védőiratot, elfelejtve azt, hogy a feudális perrendtartás szerint a védelem nem előszóval történik, a bírák a perbe beiktatott iratok tanulmányozása alapján alakították ki véleményüket.

¹⁶ Először 1838. március 22-én általában a megyegyűlés lefolyásáról, másodsor július 17-én arról, hogy Kovács Sándor előtte beismerte, hamisan vallott Wesselényi ellen, harmadszor augusztus 14-én arról, hogy Ujhelyi Károly, a vád egyik legfontosabb tanúja hasonlóan nyilatkozott előtte. (Jakab: i. m. 172. s köv., 240., 241. s köv. l.)

¹⁷ Szander írja (i. m. 257. l.), hogy Kölcesey már 1837 őszén „Wesselényi védelmében dolgozott, oly erővel, önfelelőzással, hogy esodálatot kellett látogatniában”.

¹⁸ Kölcesey Ferenc Összes Művel. Bpest, 1900. II. köt. 392. s köv. l.

¹⁹ Uo. 801, 802. s köv. l.

²⁰ Uo. 804. s köv. l.

²¹ Uo. 818, 819. s köv., 825. s köv. l.

²² Vö. Kölceseynek Bártfayhoz írt júl. 25-i levelével, no. 834. kk. A megye részéről a május 21-én kezdődött közgyűlésből kiadott bizonyítványt ld. Jakab: i. m. 264. s köv. l.

következtetni abból a levélből, amelyet Kölcsey június 24-én írt Wesselényinek, s amely önmagában is pordöntő lehetne a védőirat szerzőségét illetően, ha a problémát szövegkritikai és tárgyi bizonyítékok enélkül is el nem döntötték volna már. Ez a hosszú levél már teljes egészében a védőirat szerkesztése körüli problémáknak van szentelve. Sokat dolgozik a pörön — írja benne Kölcsey —, a tanúvallomásokat megkapta, a fiscus tanúinak értékét saját ellentmondásaikkal könnyen le lehet rontani, Erdélyből is be kell szerezni a tanúvallomásokat stb. A leglényegesebb azonban, hogy Kölcsey a levél befejező részében felvilágosítást kér Wesselényitől az alábbi kérdésben:

„Azon jegyzékben, mi szerint a dolgozást egymás között megosztottuk, reám jutott a fiscus okait (ti. a januári ítéletet megelőző replikában foglaltakat a tanúkon kívül) töredékekben²³ feldolgozni. Ezen replikában foglaltatnak:

1. Hogy a kifogásoknak helye nincs.
2. A tanúk.
3. Az ifjakkal és Kossuth-tali szövetkezés.
4. Hogy a notának nemcsak tetteleges feltámadásban van helye.
5. Hogy a fejedelem és kormány egy.

Ezek közül az 1., 2., 3. általam a meritoriális védelemben bőven fel van dolgozva s megcáfolva. Az 5-öt te vállaltad magadra; s így csak a 4. van hátra, melyre a Deák jegyzeteiben kimerítőleg meg van felelve.

Most tehát csak azt óhajtom tudni: elég lesz-e a 4. pont alatti felperesi okokat felhozni, s reá a Deák jegyzeteit pörbe ígdatni? A fiscus utolsó replikájára, mely mellé a Kossuth-tól elvitt leveleket kapcsoló, bőven feleltem. Te fogod megítélni: lesz-e még hozzátenni való?²⁴

Mi mindent olvashatunk ki e néhány sorból? Azt, hogy a védőirat elkészítését eleve megosztották, s abban Kölcsey mellett Deáknak és Wesselényinek, illetőleg ügyvédjének jutott feladat. Azt, hogy a felsorolt öt tárgykörből Kölcsey azokat vállalta, amelyeket valóban el is készített és amelyek a neve alatt ismeretes rövidebb védőiratot alkotják, még hozzá olyan sorrendben, hogy a fenti 1. pont a Ráth-féle kiadásában a IV., a 2. pont az I.,²⁵ a 3. a III. fejezetet alkotja; a II. fejezet könnyen logikai összefüggésbe hozható akár az I., akár a III. fejezettel. De megtudjuk a levélből, hogy a fejedelem és kormány azonosságának vagy különbségének a problémája már eleve Wesselényire, illetőleg ügyvédjére volt kiosztva, a bővebb védőirat erről szóló terjedelmes fejezete tehát szintén nem Kölcsey munkája! S megtudunk még egy fontos dolgot: azt, hogy a 4. pontot Deák már kidolgozta, fogalmazványra Kölcsey kezében volt, s ő azt beépítette a maga munkájába. A levélben feltett kérdésre ugyanis hamar választ kapott. Már július 6-án újból írt Wesselényinek, közölte vele, hogy június 29-i levelét megkapta, „most előtte fekszik, s dolgozásai folytatásában mutatónul szolgál”.²⁶ Öt nappal később kelt hosszabb, s főként a tanúvallomások begyűjtésének módszereivel foglalkozó levélben pedig már ezt írta: „Mindennel kész vagyok; csak javítgatok még. Annak megmutatását, miképpen notát csak tettel lehet elkövetni, tegnapelőtt elvégeztem. Deák jegyzeteinek s törvénykönyvünknek segédelmével sok jó gondolatokra jöttem.”²⁷ Világos mind ebből, hogy a Kölcsey fogalmazásában fennmaradt V. fejezetnek Deák legalább is társszerzője volt, s így az csak fenntartással tekinthető Kölcsey alkotásának.

Kölcsey gyérülő levelezésében még egyszer történik utalás a Wesselényi érdekében végzett munkára. Július 25-én Bártfay Lászlóhoz írt levélben Wesselényit említve így ír: „Pörét, mint tudod, sürgetik; ezért a szükségesek elkészítésével komolyan foglalatostkodunk. E huzamos foglalatosság az oka, hogy már régen semmit sem teszok, semmit sem tehetok.”²⁸ Láttuk, Kölcsey már két héttel korábban azt írta Wesselényinek, hogy munkájával elkészült. Aligha tévedünk tehát, ha feltételezzük, hogy ekkor már nem a védőiraton dolgozik, hanem a tanúvallomások begyűjtésével, rendezésével foglalkozik,

²³ A kiadás szövegében ugyan *töredékekben* van, de ez nyilván sajtóhiba. „Töredékekben”, azaz különálló egymással össze nem függő fejezetekben dolgozta ki Kölcsey az elvállalt kérdéseket; ezért írhatta munkájáról Jakab hogy egyenetlen, széteső, és a fejezetek sorrendje ellenkezik a perfolymat szokásos rendjével. (I. m. 3. s köv. 1.)

²⁴ Kölcsey Összes Művei II. 826. s köv. 1.

²⁵ A tanúk alatt Kölcsey természetesen csak a vád tanúit érti, mint ahogy a rövid felelőadásban nincs is szó csak a vád tanúiról, a védelem tanúira való utalások pedig kipontozással történnek (pl. 295., 299. l.), mert a védelem tanúinak gyűjtése még folyik, s vallomások csak meghitelesítésük után lesz beiktatható a pörbe. A bővebb védőiratban ennek megfelelően éppen a védelem tanúival foglalkozó fejezetekről lehetett a legkönnyebben bebizonyítani hogy nem származhattak Kölcseytől.

²⁶ Kölcsey Összes Művei II. 829. s köv. 1.

²⁷ Uo. 831. s köv. 1.

²⁸ Uo. 834. l.

Wesselényi szatmári barátaival együtt. Augusztus 21. volt a védelmi iratanyag beadásának ideje, tudjuk azonban, hogy Wesselényiek augusztus 25-én csak a hitelesítendő tanúk vallomásait adták be. Ezeknek a tanúvallomásoknak a kelte viszont jelentős részben július második és augusztus első fele, joggal tételezhető tehát fel — Kölcsey július 11-i levele is erre mutat —, hogy ezekben a hetekben már ezek a feladatok álltak Kölcsey érdeklődésének az előterében. S ha valaki mégis feltételezné, hogy Kölcsey talán a bebizonyíthatóan, tőle származó szövegeken túlmenően is részt vállalt a bővebb védőiratnak legalább az előzetes kidolgozásában, úgy ennek a pusztá lehetőségnek a cáfolatára álljon itt még egy adat. Szemere Pál, Kölcsey régi barátja, július végén Csekén időzött Kölcseyénél, s július 25-én többek között ezeket írta Bártfay Lászlónak: „Kölceseink friss, egészséges, vidám, nyájas, eleven, erős. *Wesselényi védelmére több mint húsz ívet dolgozott*, s ebből tegnap éjfél tizenkét óráig olvasa föl előttem néhány cikkelyt, s ma ismét olvasand.”²⁹A kézirat tehát, amelyről Kölcsey már július 11-én azt írta, hogy lényegében készen van, kb. 20 ív, azaz kb. 80 kézírásos folio oldal volt, Kölcsey nem túl zsufolt, esetleg félhasábos fogalmazásában. Ez a terjedelem körülbelül egybeeshet a rövidebb védőirat kb. 90 normál nyomtatott oldalas terjedelmével, de nagyon távol esik a bővebb védőirat közel 300 normál oldalas terjedelmétől. Joggal feltételezhető, hogy ez volt az a kézirat, amely később valamilyen úton Szilágyi Sándor birtokába került és az első, Toldy-féle kiadás alapjául szolgált.

Vizsgálódásaink eredményeként megállapíthatjuk tehát, hogy a „*Wesselényi védelme*” című, *Kölceseinek tulajdonított bővebb védőirat szerzője ebben a formában nem Kölcsey. A védőirat megfogalmazását valamikor 1833 december végén, tehát jóval Kölcsey halála után kezdték el, és valószínűleg 1839. január 13-án fejezték be.*³⁰ A Kölcsey neve alatt korábban ismert rövidebb, hiteles védőiratot jórészt beolvastották az új szövegbe, ez azonban alig tesz ki többet, mint a teljes szöveg egynegyedét.

Egy kérdésre kell még választ adni a továbbiak folyamán: ki írta hát a hatalmas, valóban jogászai remekműnek tekinthető védőiratot? A válasz a kérdésre egyszerű: az a férfi, aki Wesselényinek a per kezdetétől annak utolsó napjáig védőügyvédje volt. Ez a férfi pedig Benyovszky Péter volt, a kor legismertebb védőügyvédje, a hűtlenségi és felségsértési pörök specialistája, aki Wesselényi mellett ezekben az években a kormány által clindított terrorhullám számos más áldozatát, Kossuthot, Balogh Jánost, Újházy Lászlót, Lipovniczky Vilmost stb. védte a királyi Táblán. Így már megértjük, hogyan kerültek a védőiratba Balogh János pöréből olyan analógiák, amelyeket csak a pör irataiban járatos ügyvéd ismert, s miért emlékeztet a védőirat érvelése olyan gyakran a Kossuth védőirataiból ismert példákra és fordulatokra. Benyovszky a hűtlenségi ügyek mellett a hitel- és adóssági ügyek, csődök, örökségi ügyek szakértője is volt, ugyanakkor egyik vezető személyisége a Pest megyei ellenzéknél, bizottságok állandó tagja, követi utasítások és sérelmi feliratok megfogalmazója, a vegyesházasságok körül kitört politikai harc egyik vezető protestáns személyisége. Büntetőjogi, magánjogi és közjogi tapasztalatai, kitűnő stílusa egyaránt alkalmassá tették őt arra, hogy a szóban forgó, jogi szempontból valóban magas színvonalú védőiratot megszerkessze, annál is inkább, mivel ő írta az alperes valamennyi replikáját a pör megindulása, 1835. május 5. óta. S ez a megállapítás nem csupán feltevésen nyugszik, nem csupán az az alapja, hogy Wesselényi képviselőként a pör felvétele napján Benyovszky jelent meg a királyi Tábla előtt,³¹ s a pör iratai között nincs nyoma annak, hogy a hivatalosan bejelentett védő személye az ítélethezatalig, 1839. február 1-ig megváltozott volna. A bizonyítékok megtalálhatók Benyovszky Péter irathagyatékában, sajnos csak hiányosan, mert az iratanyagot 1945-ben, majd 1956-ban is erős károsodás érte.³² A rendezetlen iratanyagból fölületes átnézésre is tömeggel ki lehet emelni a Wesselényi-pör csaknem egész „nyersanyagát”: kivonatok, részletek más hűtlenségi pörökből, büntetőjogi szakmunkákból, a hazai és a külföldi sajtóból, országgyűlési iratok és naplórészletek, a korábbi replikák fogalmazványai, másolatai, tanúkihallgatási jegyzőkönyvek tömkelege kerül elő, részben Benyovszky kezeírásával, részben nagylétszámú irodája munkatársainak kezéből, s a legtöbbön Benyovszky keze-

²⁹ Kölcsey Ferenc Minden Munkái. 2. bőv. kiad. VIII. köt. Pest, 1861. 287. l.

³⁰ Az ezt követő napon, jan. 14-én adták ugyanis be a védőiratot és a bizonyító anyagot a királyi Táblán. (Ld. az alább ismertetendő rendezetlen iratanyag egyik feljegyzését.)

³¹ Vö. a beperesítés aktusának jegyzőkönyvével, *Jakab*: i. m. 26. l. — Hibásan írja *Kardos S.*, hogy Benyovszky Péter Pozsony megye első követe volt. Pozsony megye hasonló nevű első követe nyugalmazott katonatiszt volt, akit azonban ellenzéki magatartása miatt a katonai hatóságok már jóval előbb követi tisztjéről való lemondásra kényszerítettek. A követi kar Kölcsey fogalmazta meg sorokban búcsúzott tőle 1833. május 24-én. (Vö. Kölcsey Összes Művei, II. köt. 84. l.)

³² A mennyiségre ma is igen jelentős iratanyagot teljesen rendezetlen állapotban ld. az Országos Levéltárban, a családi levéltárak gyűjteményében.

nyoma, utasítások, feljegyzések az iratnak a pörben, a védőiratban való felhasználására vonatkozólag. Megvan az iratanyagban magának a vizsgált védőiratnak egy példánya is, sajnos azonban csak töredékekben. Gondos filológiai munka nyilván pontról-pontra ki tudná mutatni azt is, hogy az egyes feljegyzések hogyan kerültek felhasználásra a védőiratban. Ennek a hosszú, fáradságos munkának az elvégzésére itt most nem vállalkozhatunk, de a felsorolt bizonyítékok mellett nem is tartjuk szükségesnek.

Bizonyító eljárásunk során nem alkalmaztuk a lehető leggondosabb filológiai pontosságot, s a bizonyítékokat is nem annyira egyenként, mint inkább típusaikban soroltuk fel. A részletesebb bizonyító eljárástól felmentett bennünket az a körülmény, hogy véleményünk szerint az elmondottak is megtámadhatatlanul bizonyítják feltevéseink igazságát. Nem merítettük ki a bizonyítás lehetőségeit, a részletekben követhettünk el kisebb hibákat is, úgy véljük azonban, sikerült bebizonyítani, hogy a további Kölcsey-kiadásokba a „Wesselényi védelme” csak korábbi, rövidebb változatában kerülhet be; ezen túlmenően ugyanis a hosszabb változat egyetlen mondatáról sem bizonyítható be, hogy Kölcsey alkotása lenne, viszont szakasról-szakaszra bebizonyítható, hogy háromnegyede *nem Kölcsey alkotása*. Vizsgálódásunknak pedig az irodalomtörténeti kutatás számára az lehet a tanulsága, hogy a szövegkritikai ellenőrzés még az unalomig ismert szövegek újrakiadása esetében sem mellőzhető, s ugyanígy nem mellőzhető a történészek segítsége sem, különösen akkor, ha politikai téren is szerepet játszó személyek iratainak közreadásáról van szó.

BARTA ISTVÁN

KURUC KÖLTÉSZET ÉS POZITIVIZMUS

A magyar történetírás és irodalomtörténetírás pozitivista és szellemtörténeti irányzatainak fogyatékoságait és eredményeit Varga Imre¹ azoknak az álláspontoknak az alapján igyekszik lemérni, amelyeket az irányzatok képviselői Thaly Kálmán álkuruc balladáinak és általában az egész kuruc költészetnek a kérdésében elfoglaltak. Célkitűzésének életrevalóságát jelzi a meggondolás, amelyből kiindul: helyesen hangsúlyozza azt az egyébként közismert tényt, hogy a kuruc költészetben a magyar történetírás és irodalomtörténetírás minden, ma már történetnek tekinthető irányzata kipróbálta fegyverét. Tekintettel azonban arra, hogy a magyar polgári tudományos iskolák és módszerek jellegének, társadalmi bázisának és politikai indítékainak feltárásában még az egyes részletekérdések megoldásánál tart a marxista tudománytörténeti kutatás,² vállalkozásának merészségét és nehézségeit is hangsúlyoznunk kell. Kétségtelen, hogy a szerző mellőzheti a teljes adatfeltárás és mélyreható elméleti vizsgálódás hosszadalmas munkáját, de csak abban az esetben, ha megtalálta a módját, hogy egyetlen csapással átvágja a kuruc dalpör kettős kérdéskomplexumának gordiusi csomóját: megmagyarázza azt az ellentmondásosnak tűnő, de a magyar társadalom fejlődéséből logikusan következő tényt, hogy a hivatalos polgári történetírás és irodalomtörténetírás, miután impozáns kritikai elemzéssel kimutatta, hogy a kuruc versek egy része hamis, a XIX. század második felében született, történetíró tollából, azt igyekezett bizonyítani, hogy e versek lényegében mégis valódiak. Valódi bennük a „soraikból sugárzó szellem”, a történetiszemlélet, amelyet kifejeznek s az a „megfoghatatlan hangulat”, amelyet szerzőjük páratlan korbelelő képességével „felidézett”. A tanulmány anyagából gazdagon illusztrálhatjuk ezt az ismert folyamatot, de hogy *miért és hogyan* következett, következhetett be, arra nem kapunk választ. A marxista tudománytörténeti kutatás feladata viszont éppen az ideológiai áramlatok és a gazdasági, társadalmi fejlődés közötti meglevő összefüggések feltárása, e kapcsolatok törvényszerűségeinek megvilágítása, és a szerző által hangsúlyozott szintézist sem lehet ezeknek az alapvető szempontoknak a mellőzésével megteremteni. Úgy gondoljuk, hogy azok az eredmények, amelyeket a pozitívizmus és a kuruc költészet kapcsolatáról a historiográfiai kutatás feltárt, hasznos szempontokat nyújtanak a kérdés végleges tisztázásához.

A kérdés központja, ahová minden szál összefut, az 1913-ban kirobbanó és évtizedekig továbbhullámozó „kuruc dalpör”. Varga Imre megállapítja, hogy a filológiai vizsgálat, amely a legszebb kuruc verseket kiemelte az eredetiek közül, nemcsak a hamis nacionalista illúziókat rombolta szét, hanem „rengeteget elvette a kuruc költészet fényéből, erejéből, sőt megingatta a kuruc költészet létezésének pozitív hitét. Hiányt szenvedett a haladó és forradalmi hagyományok értékelése is... Ebből a súlyos tévedésből

¹ Varga Imre: A kuruc költészet kérdésének története (Adalékok a pozitívizmus és szellemtörténet bírálatához). Irodalomtörténeti Közlemények, 1961. 1. sz. 19–31. l.

² Horváth Károly, Mátrai László, Mérei Gyula, Szigeti József az elmúlt években megjelent tanulmányai, a Történelmi Társulat historiográfiai munkaközösségének kutatásai, az egyes polgári történetírókról, Acsády Ignácraól, Horváth Mihályról, Szalay Lászlóról és Thaly Kálmánról elkészült és készülő monográfiák, e munkálatok állomását jelző történet- és irodalomtörténet- és viták bebizonyították, hogy a magyar polgári és tudományos gondolkodás és gyakorlati indítékait és hatásait, összefüggéseit a kor politikai és társadalmi valóságával csak beható részlettanulmányok során tárhatjuk fel. Varga Imre idézett cikke anélkül, hogy erre hivatkozna, néhány ponton az említett tanulmányok és monográfiák mondanivalójához, vagy a vitákon elhangzott véleményekhez kapcsolódik, számos kérdésben azonban azok eredményeitől eltérő következtetésekre jut, sőt a marxista történettudományi kutatásnak az adott korszakok alapvető kérdéseit tisztázó megállapításait sem veszi figyelembe, még irodalomtörténeti síkon sem. Eljárását és megállapításait nem indokolja, s így a fenti munkákkal látszólag nincs kapcsolata. Dolgozatunknak nemcsak az a célja, hogy tanulmányának néhány megállapításával az elért eredmények alapján vitázzunk, hanem hogy néhány ponton elfogadhatatlan, de szándékában figyelemre méltó, új adatokat is feltáró és gondolatébresztő tanulmányát e munkálatok körébe kapcsoljuk.

következett, hogy a pozitívizmus nem vezetett el a kuruc kornak és költészetének realisabb megismeréséhez, a harcok igazi történetének és költői tükröződésének megrajzolásához”.³ E kiragadott idézet a tanulmány előző és következő fejtegetéseivel szervesen egybekapcsolódva azt jelenti, hogy a kuruckori jobbágyság társadalmi törekvéseit, amelyek egyes kuruc versekben, konkrétan a szegénylegény énekekben kifejezésre jutottak, a balladahamisítás feltárásáig a pozitívista kutatás nem ismerte fel, azután pedig nem is ismerhette fel, mert a kritika nyelvi, stílusbeli és személyi érvei nemcsak a hamis illúziókat rombolták szét, hanem a filológiai módszerek az objektíve meglévő, csak eddig fel nem ismert társadalmi mondanivalót öntudatlanul is még inkább eltakarták.

Az a megállapítás, hogy a pozitívista történészek nem ismerték a Rákóczi-szabadságharc idején is nyomonkövethető osztályharcot, ténykérdés, és bár a szerző számos adattal bizonyítja állítását, az ellenkezőjéről az ismert szakirodalom fellelőzésével is meggyőződhetünk. 1904-ben R. Kiss István a Századokban közölte a „Szegénylegény éneke” c. vers általa megtalált teljes szövegét, a vershez fűzött kommentárjában pedig határozottan kiemeli az ének társadalmi mondanivalóját, osztályharcos jellegét és azt, hogy az énekszerző a szabadságharc bukásának okát az urakban látja, akik nemcsak megvonták magukat a harctól, de elnyomták a „demokratikus érzelmét”.⁴ Varga tud R. Kiss közleményéről, csak hogy e méltatlanul mellőzött, tanulságos munkát csupán az ének datálásának immáron hagyományossá váló vonatkozásában említi egyik jegyzetében és sajnálatosan mellőzi tartalmi jelentőségének ismertetését.⁵

A tényanyagot csak elszigetelt adat mivoltában és nem társadalmi és történeti tartalmában és összefüggéseiben vizsgáló Varga Imre a pozitívista történeti és irodalomtörténeti módszer valódi korlátait sem ismeri fel. Ennek bizonyítására viszont részletesebb vizsgálódás szükséges.

Nem történt még kísérlet annak tisztázására, hogy a századforduló tudóstársadalmának melyik csoportjához tartozik R. Kiss István, nem veti fel ezt a kérdést Varga tanulmánya sem. Pedig a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó munkáiban szembe-tűnőek történetiszemléletének sajátosságai. „Panaszát azonban — írja a Szegénylegény éneke versszerzőjéről — csakhamar elnyomja az a demokratikus érzelem, ... melyből a felkelés oly sok ideig táplálkozott, de amely méltóan érvényesülni a vezetők miatt nem tudott.” A „demokratikus érzelem” az ő értelmezésében a szegénylegénység haragja a harctól húzódozó, a bukást a szegénység nyakára hobbó urakra, az énekszerző félreértelmezett állásfoglalása, mert a szegénységesség kiválkozó hőseiről és a tömeg jelesebb hőstetteiről ír, az urakat pedig csak ott említi, ahol vádolhatja is, hiszen „célja nem az elbeszélés, hanem a bizonyítás”. Felismeri az ének társadalmi mondanivalójának tudományos jelentőségét is: „Kétségtelen — írja —, hogy énekünket e tulajdonságaiért az irodalomtörténész többre fogja becsülni; de a mélyebben szántó historikus sem mellőz-

³ Varga Imre : i. m. 22. l.; „E költészeti termékek társadalmi mondanivalóját pedig egyáltalán nem vizsgálják.” Varga Imre hozzászólása az Irodalomtörténeti Intézetben az irodalomtörténetírás pozitívista irányáról 1959. febr. 16-án rendezett vitán. Irodalomtörténeti Közlemények, 1959. 3—4. sz. 576. l.

⁴ R. Kiss István : Adalékok a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Századok (Sz.) 1904. 691—697. l. [Vita-könyünkben nem kívánjuk R. Kiss teljes életművét felmérni, történetfilozófiai szemléletének későbbi változásait nyomonkísérni, csupán a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó elemzésére és e munkák alapján életének e szakaszára jellemző történetiszemléletének fölvezetésére szorítkozunk.]

⁵ Pedig a keletkezési idő tisztázására vonatkozó utalása a *Szegénylegény éneke* c. vers társadalmi mondanivalójának felismerése történetében perdöntő adat. *Esze Tamás: A szegénylegény éneke* c. tanulmánya (Magyar Századok, 1948), amely megvizsgálja az R. Kiss által közzétett verset, R. Kiss kommentárjából, mint helyes észrevételt, csak a vers irodalomtörténeti értékére, az ismert töredékek helyett az egész előkerülésre vonatkozó megállapítását emeli ki, a vers keletkezésének téves datálására, műfajára, szerzőjére vonatkozó feltevéseit pedig korrigálja. Az, hogy R. Kiss felismerte a vers társadalmi jellegét, elkerülte a figyelmét. A datálási hibát viszont véleményünk szerint kicsit el is túlozza. R. Kissnek a vers keletkezési idejére vonatkozó megállapításának csak egy részét idézi, és így ez más értelmet kap. Pedig R. Kiss azt mondja, hogy a vers első két sora „csak azt sejteti, hogy (innen idézi Esze) több évvel a szatmári béke után keletkezett”. R. Kiss maga is elismeri, hogy ez nem pontos és biztos meghatározás. A vers szerzőjére vonatkozó megállapításokra ugyanez érvényes. „Szerzője — írja Esze — szerinte (ti. R. Kiss szerint) egy megbántottot hajdani kuruc, aki sa szatmári béke után mellőztetést szenvedett és emiatt való panaszra adja meg énekeinek kiinduló pontját.” (Esze : i. m. 132—133. l.) R. Kiss ezt írja a szerzőről: „Mint szegény legény korán csatlakozott a felkeléshez; ott volt már Munkácsnál, részt vett Huszt vára megvételeiben és végig harcolta a szabadságharcot. *Valószínű* (kiemelés tőlem — V. Á.), hogy a szatmári béke után mellőztetést szenvedett és e miatt való panaszra adja meg énekeinek kiinduló pontját. *Panaszát azonban csakhamar elnyomja az a demokratikus érzelem* (kiemelés tőlem — V. Á.), mely a kuruckor elején annyira szembetűnő, melyből a felkelés oly sok ideig táplálkozott, de a mely méltóan érvényesülni a vezetők miatt nem tudott.” (R. Kiss : i. m. 696. l.) Nem fogadhatjuk el tehát Esze Tamás megállapítását: R. Kiss a Szegénylegény éneke c. versét a „hözzárt írt megjegyzésekkel azonban olyan homályba burkolta, amelyből aztán évtizedeken át nem bontakozhatott ki. Amit koráról, szerzőjéről, műfajáról és tartalmáról mind (nyilván smond), mind csupa félreértés”. (Esze : i. m. 132. l.) Sajnálatos azonban, hogy R. Kiss közleménye így került be a tudományos irodalomba, és él szinte napjainkig az irodalomtörténeti köztudatban, hogy a legértékesebb kuruc verset közli ugyan, de a keletkezési idő téves meghatározásával megakadályozta valódi értékének felismerését. Nem volt ez olyan „vaskos tévedés”, hiszen Varga egyik jegyzetéből tudjuk, hogy Bajza József már 1906-ban megállapítja, hogy Kiss „helytelenül datálja a keletkezési időpontját a szatmári béke utánra. Valószínűleg 1704 végén vagy 1705 elején keletkezett.” (Varga : i. m. 21. l. 18. jegyzet.)

heti.”⁶ Következõ munkájának, „II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása” c. tanulmányának alapkoncepcióját már a szabadságharc e szakaszában különös élességgel megnyilvánuló osztályharc jegyében érleli ki. A mozgalmat — írja — „azok kezdik meg, a kik életüknél egyebet aligha veszíthettek”, a jobbágyok felkelését a fõurak törík be a rendi keretek korlátai közé, azok a fõnemcsi vezetõk, akikkel szemben Rákóczi is harcot folytat a központi hatalom megerõsítéséért. R. Kiss elitéli a rendeket, mert nem látják be, hogy a rendi szabadság korlátozása és a fejedelmi hatalom erõsítése a szabadságharc érdekében szükséges, de ebbõl a szempontból foglal állást a jobbágyoknak, az „egy osztályhoz tartozó, de egymástól mégis elszigetelt emberek”-nek földesuraik ellen folytatott harcában is.⁷ R. Kiss nem áll a jobbágyok oldalán, de a filológiai érvek ellenében az õ számára a társadalmi mondanivaló a döntõ;⁸ közli a jobbágykatonák szabadságot kérõ és követelõ folyamódványait, gyönyörködik a Szegénylegény énekében, viszont ahol teheti, a történelmi tényanyag alapján bizonyítja az énekszerzõ elfogultságát a nemességgel szemben.⁹ A pozitivista történetiszemléletre jellemzõ idealista történetfilozófia R. Kiss koncepciójából ott ütökzik ki legélesebben, ahol az események okairól beszél. Véleménye szerint a jobbágyágnak az adott feudális kereteken átcsapó harcát a korszellem szükségletébõl szorították vissza a fõúri vezetõk; Rákóczi erdélyi fejedelemmé választása sem egyetlen ember — Pekry — érdeme; ahogy a forrásokból kitûnik, Pekry csak a korszellemadta lehetőségekkel élt.

R. Kiss — véleményünk szerint — nemcsak abban a tekintetben sorolható a pozitivisták közé, hogy gazdag adatfeltáró, adategybevetõ munkát végzett, hanem elsõsorban e történetírói iskola szemléletmódjának, elméletének elsajátítása teszi õt ebben az idõben pozitivistává.

R. Kiss nem elszigetelt jelenség a magyar polgári tudományosságban. Vannak elõdei. A Rákóczi-szabadságharc történeti irodalmában elõször egy 1870-ben megjelent munkában találkoznak olyan momentumokkal, amelyek arra utalnak, hogy szerzõje számol a kurucok társadalmi ellentéteivel. Rozvány György „Nagyszalonta története” c. monográfiájában megállapítja: „A történelem igazolja, hogy a Rákóczy forradalom nem a felsõ, hanem a nép alsóbb rétegébõl indult ki.” Nem holmi tisztázatlan, „nemzeti harc” kezdeményezésének elsõbbségét vitatja, hanem félrcérthetetlenül társadalmi követelésekre utal: „Hogy az 1703-ban újból a népbõl kiindult forradalomra a gyûányai a népnél nem hiányozhatott: igazolja e monographiankban esetelt és a jászkunokon, valamint a bihar-megyei hajdukon elkövetett kiáltó jogsérelem.”¹⁰ Monográfiájának központi kérdése az a küzdelem, amelyet a nagyszalontaiak régi szabadságuk visszaszerzéséért az õket a jobbágyi függésbe nemegyszer Bécs segítségével visszavezetõ fõurak ellen folytattak. A Rákóczi-kori magyar nemzet fogalmát így rögzíti: „... a magyar nemzet — értvén a nemességet, mert ez idõben még csak e volt a nemzet.”¹¹ Nemességellenes álláspontja az egész monográfián végighúzódik, különösen a fõnemességet, a császári hatalomhoz húzó, a felsõbb hatalom pártfogását az alávettettekkel folytatott harcában kihasználó udvari nemességet itéli el. Ez a tény, valamint mûvének számos egyéb vonása a korai pozitivista történetiszemlélet jegyében álló írók közé emeli Rozványt.¹² Azt pedig munkájának futó fellapozásával is megállapíthatjuk, hogy a kuruc költészet problémája nála kapcsolódik össze elõször a pozitívizmussal: annak bizonyítására ugyanis, hogy a nagyszalontai nép ragaszkodott Rákóczihoz, közli Rákóczi kesergõjének egy általa lejegyzett változatát.¹³

⁶ R. Kiss István : i. m. 697. l.

⁷ R. Kiss István : II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása. Bpest. 1906. 244. l.

⁸ R. Kiss István : Adalékok... 693. l.

⁹ „Az világhoz szabott ének” és annak „Pastillus” címû elõkerült változatának elemzése; i. m. 687—691. l.

¹⁰ Rozvány György : Nagyszalonta mezõváros történelme (monográfiája) tekintettel a derecskei uradalomhoz tartozó egykori hajdúközségek viszonyaira. Gyula. 1870. 91. l.

¹¹ Az idézetet a következõ mondatból emeltük ki: „E birtokhajászó korszakban még egy más jelenség is túnt fel, mely a magyar nemzet — értvén a nemességet, mert ez idõben csak e volt a nemzet — õsi típusával mérõben ellenkezett, ugyanis: a nemesség annyira egyenlõnek tartotta magát, hogy még királyáról is azt szerette tudni, hogy egyenlõk közt elsõ (inter pares primus).” I. m. 86. l.

¹² Rozvány eszménye az emberiség anyagi jóléte, a haladás, amely csak a társadalmi szabadság és béke jegyében valósulhat meg. A megtörténtet, „hibáival együtt” igyekszik elõadni, a „középosztálynak” ír, a statisztikai összehasonlító vizsgálat szükségességét emeli ki. Egy késõbbi munkájában konkrétan is *H. Th. Buckle*: History of Civilization in England c. munkáját tekinti módszertanilag követendõnek. Emberi portréját *Sáfrán Györgyi*: Arany János és Rozvány Erzsébet c. munkájában (Bpest, 1960) sokoldalúan megvilágítja. A nagyszalontai gazdag kereskedõcsalád fia mûvelt ügyvéd, majd közjegyzõ, Arany barátja, akit a nép mûvelésének, a tudomány népszerűsítésének, szülõvárosa iparosodásának kérdései egyaránt foglalkoztatnak. Fia, Rozvány Jenõ az erdélyi munkáspárt egyik klemelkedõ alakja, a Romániai Szocialista Munkáspárt egyik szervezõje. (*Sáfrán* : i. m. 18—23. l.) Nagyszalontáról írott monográfiájára a hivatalos történetírás is felfigyelt. A Századokban *Márki Sándor* ismerteti (1870, 209. l.). Új adataiért megdõséri, de szemléleti állásfoglalásáról hallgat. *Sáfrán* : i. m.-bõl tudjuk, hogy *Gyulai* kedvezõ kritikát írt a könyvrõl, a kritikát azonban nem ismerjük.

¹³ Rozvány György : i. m. 92—93. l.

Lényegesebb azonban annak hangsúlyozása, hogy a kuruc költészet egyik emléke mint történeti bizonyítvány kerül be egy tudományos feldolgozásba.

A pozitívista történet szemlélet magyarországi kezdeteiről a polgári történetírásnak az a megállapítása, amely megjelenését Pauler Gyulának a Századokban 1871 és 1873-ban megjelent cikkeihez köti és egyedül e két tanulmányban látja, félrevezető. A pozitívista szemlélet már a 60-as években meglehetősen ismert, sőt éles elméleti viták folynak körülötte és Pauler tanulmányainak igazi jelentőségét is e viták adják meg.¹⁴ Jelen témánk kereteiben viszont elegendő, ha megemlítiljük Toldy Ferencnek az 1861/62-es egyetemi tanév első félévi „A történetírás elmélete és történetéről” c. előadását, amelynek összeállításánál már használja Buckle munkáját és nemcsak számol a pozitívista történet szemlélet egyes szempontjaival, de szembe is fordul velük: „Bár gáncsoltnak azon történetírók, kik munkáikban a népek helyett csak az uralkodókat, a nyilvános élet viszonyai helyett csak az előkelő családokat veszik tekintetbe: s minden történelmet híres személyek neveihez kötnek; mégis igaz marad, hogy főleg egyes születés, talentom, jellem által kitűnő emberek azok, kik korukra hatnak, ezek szellemét, sorsát, eseményeit határozzák s családi viszonyaik által fontos változásokra és eseményekre a legnagyobb befolyást gyakorolják, annyira, hogy ezek ismerete nélkül, nagy része a történetnek nem is érthető, helyesen fel sem fogható.”¹⁵ A pozitívista történészek ugyanis az egyes uralkodók, hadvezérek, miniszterek életrajzával szemben a széles társadalmi rétegek mindennapjainak történetét hangsúlyozzák. Különösen Buckle, Lecky, Draper, Mill veti el azt a nézetet, hogy a kiemelkedő személyek lennének döntő befolyással a történelem menetére s megállapítja, hogy azok a tetteik, amelyekkel felülmúlják kortársaikat, nem egyéni kiválóságukból, hanem a korszak szükségletéből születnek.¹⁶ Thaly Kálmán maga is részt vett abban a harcban, amely korának történészei között, a történelem polgári szemléletének érvényesítésére törekvő és a nemesség álláspontját a romantikus történelemfelfogás alapján igazoló csoportjai és személyei között folyt. Köztudomású, hogy a nemesség oldalán állt. Kuruckori képét a köznemesi hősök egyéni hőstetteiből, a fejedelmet a „meggondolatlan lépéstől” visszatartó, a főnemesség békülékeny álláspontját képviselő Bercsényi korfölköttivé emelt alakjából, s az ingadozó és áruló nemesség egyéni sorsát nemzeti tragédiává emelő drámákból alkotta meg. Azok a kuruc balladák is, amelyeket mint saját szerzeményeit az eredeti versek közé tett, főleg a köznemesség képviselőinek és saját őseinek, Ocskaynak, Bezerédynek, Sándor Lászlónak alakjait elevenítik fel. Nemcsak öveset mondó, de félrevezető és korszerűtlen is Varga Imrénének az a megállapítása, hogy „a kép, melyet Thaly Kálmán romantikus lelke Rákóczi-ról és kurucairól rajzolt, saját költői és politikai ideáljainak visszavetítése volt”.¹⁷ Nagyjából a polgári történetírás is ezt állapította meg. A marxista historiográfiai kutatás alapján már évekkel ezelőtt leszögezték, hogy Thaly történetírásában a köznemesség osztályérdekei érvényesültek.¹⁸

A kuruc verseknek Thaly történetírói koncepciójában bizonyító funkciójuk van. Az Ocskay-balladát, mint történeti eseményt hitelesítő adatot először 1870-ben egy társulati előadásán olvassa fel.¹⁹ A kuruc versek összességével azonban ő többet igazol az eseményeknél, a középnemesség történeti vezető szerepét fejezi ki bennük. Tévedés az a nézet, hogy Thaly nem tudott a kuruc szabadságharc idején is nyomkövethető paraszti osztályharerről. A forrásanyag tömege fordult meg kezén, de nem akarta meglátni az ellentétet, munkáiban a főúri és nemesi vezetők és a nép teljes egyetértését hangsúlyozza. Egy kuruc vers, „Az világhoz szabott ének” azonban a nemességnek a feltámadt kuruc jobbagyok iránti gyűlöletét és megvetését fejezi ki. Thaly itt határozottan kommentál: „Mindazon szabadságháborúknak, melyeket hazánk történelme »kurucvilág« népies elnevezése alatt ismer, a néphatalom jelentősen kezdett nyilatkozni és fölszínre vergődni. Itt-ott, természetesen, mint általában forradalmi időkben történni szokott, a jogos — legáltalább akkoriban jogos — korlátokat is átcsapták árjai, s a különben az alkotmányrabló idegen zsarnokok ellen a néppel mindig együtt tartó kiváltságos osztály, a nemesség, hatalm.

¹⁴ Köpeczi Béla és Pamlényi Ervin opponensi véleménye R. Várkonyi kandidátusi vitáján és a szerző válasza

¹⁵ Toldy Ferenc: A történetírás elmélete és történetéről 68. l. A történettudomány Encycl. és Methodologia. MTA Kéziratár Tört. 4. r. 29.

¹⁶ „Surely, then, the time has now arrived when they who undertake to write the history of a great nation should occupy themselves with those matters, by which alone the destiny of men is regulated, and should abandon the petty and insignificant details, by which we have too long been wearied; details respecting the lives of kings, the intrigues of ministers, the vices and the gossip of courts.” H. Th. Buckle: History of Civilisation in England. London. 1882. II. 203. l.

¹⁷ Varga Imre: i. m. 19. l.

¹⁸ Benczédi László: Vita R. Várkonyi Ágnes „Thaly Kálmán” c. tanulmányáról. Történelmi Szemle. 1958. 1—2. sz.

körét is érintették (kiemelés tőlem — V. Á.). Ily esetekben azután a reakció el nem maradhatott. És mivel a nemesi osztály, mint aránylag művelt elemekből álló, az anyagi küzdelemmel nem elégedett meg, hanem a harcot a szellemi térre is átvivé: maradtak fenn e korból, bár csekély számmal, ily szellemű irodalmi termékek is.²⁰

Az első irodalomtörténész, aki mint a pozitívizmus egyik irányának képviselője a kuruc versekkel kapcsolatba kerül, Varga Imre a millennium Beöthyében látja, az első pozitívista kritikuskokat pedig, meglehetősen határozatlanul Erdélyi Pál személyében, és határozottan Riedlben jelöli meg.²¹ A kérdés elvi részét, azt, hogy az irodalomtörténetírásban mikor figyelhető meg a pozitívizmus érvényesülése, az irodalomtörténészek már tisztázták. Horváth Károly a pozitívista irodalomtörténetírást körültekintően elemző tanulmányában megállapítja: „Általában a pozitívizmusnak a történetírásban érvényesülő térfoglalásával párhuzamosan a hetvenes években alakul ki az irodalomtörténetírás és kritika területén is egy újabb irányzat, egy újabb nemzedék irányzata.”²² De a konkrét anyag is azt bizonyítja, hogy indokolatlanul teszi Varga a kuruc versekről megjelenő pozitívista értékléseket és kritikákat a századfordulóra és a század első évtizedére.

A kuruc versgyűjtemény 1872-ben jelent meg. Az első kritikák között vannak olyanok, melyeket a pozitívista történetiszemlélet elméleti sajátosságainak jegyében írtak. Lánczy Gyula még ugyanebben az évben a következő szempontból méri a kuruc versek történeti értékét: „a valódi históriai nézőpont nem terjed ki egyoldalúlag pusztán a Staatsaction, a háborúk, a politikai és vallási közállapotok tényeire és szellemére. Kiterjed az a nemzetre, az egyén minden gazdasági és szellemi mozzanatára s így a költészetre is. Csak valamennyi tényező szerves, kapcsolatos feltüntetése adhatja a teljes történelmi képet.” Később ő a szemlélet történeti módszer egyik első ismertetője a történeti irodalomban, most azonban még a pozitívista szemlélet jegyében vizsgálódik. A verseket aszerint csoportosítja, hogy milyen társadalmi osztály vagy csoport gondolkozását juttatják kifejezésre. A szegénylegény-ének négy töredékét és változatát azért tartja jelentősnek, mert a nyomorgó, bujdosó katona sorsáról ad hiteles képet. A Csinon Palkó kezdetű énekről pedig megállapítja, hogy „félreismerhetetlen benne a bocskorosnemesi cynizmus, mely jussai megvéde mellett egy kis zsarolást a más jószágában igen üdvöznék tart”. Lánczy mint gimnazista Thalynek tanítványa volt, s csak tíz esztendő múlva fordítja őket élesen szembe a politikai véleménykülönbség, de az elismerés már most sem egyhangú Thaly módszerét illetően. Helyteleníti, hogy Thaly önkényesen rövidítve közöl egyes verseket, a fejedelem iránti túlzott lelkesedése elhomályosítja kritikáját és a kuruc kor társadalmának vizsgálatában egyoldalúság és elfogultság vezet. Feltűnik neki az Ocskay ballada szerkezeti és formai tökéletessége, és ő mutat rá először a kuruc költészetre való lelkesedés politikai okaira is, nem pedig Ferenczi, amint azt Varga tévesen állítja.²³ Lánczy kritikájában tehát együtt vannak mindazok az elméleti, politikai, filológiai és lélektani szempontok, amelyeknek következetes érvényesítésével hamarosan végre lehetett volna járni a balladák kérdésének.

A fordulatot, amely a kuruc versekkel foglalkozó kritikáknál szembetűnik, Ferenczi Zoltán bírálata jelzi. Varga Ferenczi tanulmányának e kérdés történetében csupán abban látja a jelentőségét, hogy szerinte elsőnek von párhuzamot a versek népszerűsége és a közjogi küzdelmek között és (a lapalji jegyzetben) még csodálkozik is Ferenczi „meglepo megérzésein és észrevételein”.²⁴ Tévedése nemcsak a tényanyagban való tájékozatlan-

²⁰ Thaly Kálmán előadása a Magyar Történelmi Társulat 1870. ápr. 7-én tartott ülésén. O. L. A Magyar Történelmi Társulat jegyzőkönyve. A Sz. 1870. évf. is beszámol az úlésekről: Thaly „fölolvasott egy mindjárt Ocskay lefejeztetésekor Újvárt szerzett kuruc éneket a gr. Beresényi levéltárból”. 253. l.

²¹ „Egy anti-democraticus ének a kurucvilágból”. Figyelő. 1878. 5. k. 57. l. Thaly ismeri a pozitívista történetírók munkáit, de csak művelődéstörténeti szempontból értékeli. „Bámúlatos a mi e tudományzakban a nagy nemzetek: angolok, németek, franciák irodalmában a legutóbbi évtizedek alatt történt: bámúlatos az összehordott új anyag kábító gazdassága, s méginkább azon magasra törő szellem által, a mellyel némely világhírűvé vált lángszű íróik ez anyagot uralkák és életet lehelnek belé. Alig képzelhető nagyobb biztatás, nagyobb biztosíték az emberiség jövőjére nézve, mint az ő műveik” — írja. „Irodalom és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból” c. kötetbe bevezetőjében (Bpest, 1885). Viszont, hogy mennyire nem értette meg e munkák szemlélet, azt éppen e kötetben mérhetjük le: a társadalmi viszonyok fogalmán ő a kuruc kori nemesség életmódját, szokásait, műveltségét érti. E kötetben is közli az „Az világhoz szabott ének” c. verset ezzel a kommentárral: „Úgy látszik, a terjedő kuruczszággal mindinkább izmosodó néphatalom túlkapasai ellen irányult.” I. m. 360—361. l.

²² Varga Imre: i. m. 20—21. l.

²³ Horváth Károly: A pozitívizmus a magyar irodalomtörténetírásban. Irodalomtörténeti Közlemények. 1950. 3—4. sz. 406. l. Az irodalomtörténetírás pozitívista irányáról rendezett vitán témánk szempontjából különösen lényeges Somogyi Sándor összefoglalása, aki a pozitívizmusban összefoglalt eszmék még korábbi ismeretere utalt.

²⁴ Lánczy Gyula: Adalékok a Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez. Figyelő. 1872. 10, 12, 13. sz. Varga Imre: i. m. 20. l.

²⁵ Varga Imre: i. m. 20. l.

ságával magyarázható, hanem a kérdéssel összefüggő elméleti problémák tisztázatlanságának is a következménye.

Ferenczi bírálatában, elemzéseiben különösen élesen megmutatkozik, hogy az olyan feudális terhekkel és tehertételekkel fejlődő társadalomban, mint Magyarország a XIX. század utolsó harmadában volt, a pozitívizmus, mint polgári történelmetzemplélet, milyen ellentmondásosan fejlődik és mennyire eltorzul. Itt jelentkezik iródomatörténeti síkon először az a nézet, hogy a kuruc korban a nép érdekei teljes egészében azonosak voltak a középnemesség érdekeivel, és ezt az érdekazonosságot a kuruc versek fejezik ki és bizonyítják a leghatározottabban. Ferenczi még nem vizsgálja elszigetelten a kuruc kor költészetét: összeveti a francia forradalom és az 1848–49-es szabadságharc és forradalom költészetével. A kor társadalmát is kritikusan nézi. A Wesselényi-féle összeesküvésről megállapítja, hogy azt csupán a nemesség osztályérdeke táplálta: „A kiváltságok elvesztése főleg azoknak fáj, kik általában birtokában voltak, kik magok az alsóbbak iránti kiváltságaikból egy hajszálhajt is engedni hajlandók nem voltak a legújabb időkig. Voltaképp folytatása ez összeesküvés azon küzdelemnek, melyet az arisztokrata a királlyal, illetőleg az uralkodók kényuralmi törekvéseivel szemben folytatott még a középkor befejezte után, óhajtvá magának sokat, mindent, óhajtvá a szabadságot a szabadosság, a féktelen korlátlanság alakjában, mint a középkorban volt.”²⁵ A kuruc költészetet vizsgálva azonban megállapítja, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején vezetők és a nép — vagyis az ő értelemezésében az egész nemzet — között csak a császáriakkal való békülés kérdésében jelcnek némi ellentétet a versek. Elemzését azzal a következtetéssel zárja, hogy a kuruc költészet számos ténye: az, hogy kiemelkedő, főleg középemesi hősökről szól, a nép érzéseit, gondolatait a vezetők szájába adja, rendkívül gazdagon és színesen tükröz egy aránylag rövid történelmi eseménysorozatot, mind azt bizonyítja, hogy a kuruc kor hagyott legmélyebb nyomokat a népben, a nemesség és a nép érdekei pedig azonosak voltak.²⁶

Rendkívül tanulságos ettől az időtől kezdve figyelemmel kísérnünk a bírálatokat: a retorikus hang, hazafias lelkesedés, magasztalás, melyeket Varga említ, csupán külső, stílusjegyek, a lényeg az, hogy mit fejeznek ki zengezetes mondataikkal az uralkodó osztály érdekeit szolgáló történészek és irodalomtörténészek. A kuruc költészet társadalmi tartalmának vizsgálata furcsa metamorfózison megy át: a leglényegesebb, amit e bírálatok bizonyított tényként emelnek ki, hogy e költészet népköltészet. „A tömeg a nemzeti szenvedések nagy tragédiájának vértanúja, költészetet is teremtett magának az előkelő körök, a felső rétegek hozzájárulása nélkül. Nem a nemesi curiákban, még kevésbé az urak fényes palotáiban, hanem a szegények kunyhóiban született ez a költészet.”²⁷ Ha népköltészet, az urak kizárásával született, akkor nyilvánvalóan a nép legsajátabb gondolatainak, véleményének kifejezése. Most már csak a versek, a Thaly által írott versek idézgetése szükséges a továbbiak bizonyítására: „Ez a népköltészet egyszersmind világos, határozott politikai program, a nemzeti törekvések és követelések foglalatlja. Mit akart a XVIII. század hajnalán a magyar nemzet, az a nemzet, amely legsúlyosabban érezte a kemény idők járását, azt megmondja költésze... Azt akarja, hogy Magyarország magyar maradjon, maga intezze sorsát, szabadon fejleszthesse nemzetiségét s anyagi szellemi virulásban minden réteg, szegény és gazdag megtalálja boldogulását.”²⁸ A kuruc költészetrel tehát be lehetett bizonyítani ilymódon, hogy a századforduló uralkodó osztályának politikai programja azonos a kuruc jobbágyok és katonák — a versek és énekek ismeretlen szerzőinek — programjával. De azt is be lehetett bizonyítani az álkuruc balladák soraival, hogy Rákóczi jobbágyai megtagadnák a századvég sztrájkoló parasztjait és munkásait: „A társadalom felforgatását, a szociálgazdasági rend újjáalkotását, anarchikus eszméket hasztalan keresünk e költészetben.”²⁹ Azt már nem lehetett tagadni, hogy a magyar történelemben is kimutatható az osztályharc, a pozitívista történetírók munkái alapján ehhez már nem férhet kétség, de az, hogy a történelem egyes olyan kiemelkedő szakaszaiban, mint pl. a Rákóczi-szabadságharc,

²⁵ *Ferenczi Zoltán*: A kuruc világ énekei. Figyelő. 28. k. 1880. 49. l. Figyelemreméltó, hogy Ferenczi Paulerra hivatkozik.

²⁶ „A népnek a szeretete világosabb s érthetőbb vezetői iránt. Az egyes hősök magoknak vagy mások az őik (sic!) szájukba adva dalokat költenek. Viszont vannak költemények, melyek egyes vitéz hősökről szólnak. Fontosabbak lesznek az egyének, mint a cselekedetek; fontosabbak lesznek a cselekedetek is, mert szeretett egyének hajtották végre.” I. m. 57. l. „... a nép méltónak tartá (Rákóczit), hogy saját érzéseit az ő szájába adva szólaltassa meg, s olyan érzéseket szólaltat meg általa, minő érzések ő benne voltak az ország helyzete, isten s az események iránt.” I. m. 68. l.

²⁷ A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Bpest. 1898. VII. k. 536. l.

²⁸ Uo. 536. l.

²⁹ Uo.

hogyan jelentkezik és egyáltalán az osztályharc az adott történelmi korban meglevő és ható tényező-e, — az uralkodó osztály számára döntő kérdés. A kuruc verseknek fent ismertetett értékelését Acsády Ignác írta, a nagy millenáris történelem e kötetének szerzője. A kuruc szabadságharc kezdeteiről viszont így ír: „Az érdekelletét a végleteleg kiélekedett a birtokos és birtoktalan osztályok közt.”³⁰ A két ellentétes tény, a felkelő parasztok osztályharcát és a kuruc balladák színes képeivel illusztrált osztálybékét viszont ezzel kapcsolja össze: „A tömeg anarchikus módon kezdte a programot valószínű, mert szenvedései végletekbe hajtották s eleinte nem volt senkije aki háborgó szívét, forrongó lelkét helyes irányba terelje.”³¹

Ismeretes, hogy a millenáris történetet Szilágyi Sándor, a különböző irányzatokat mesteri módon összebékítő tudománypolitikus történetíró szerkesztette, és Thaly befolyása a Rákóczi-szabadságharcról szóló fejezetben erőteljesen érvényesült. De a romantikus nacionalista köznemesei szemlélet befolyásán kívül számolnunk kell magának a pozitívista szemléletnek alapvető sajátosságával és ellentmondásosságával is. A pozitívizmus mint történetfilozófiai rendszer híven tükrözi a nemesség ellenében hatalomra került, de a proletariátus harcával szemben már védekezésre kényszerülő burzsoázia kettős arculatát.³² Főleg még a Párizsi Kommun előtti keletkezett pozitívista munkák — Buckle, Lecky, Draper művei — a múlt történetében nemcsak elismerik az osztályharcot, de élesen támadják is a feudális uralkodó osztályt, a főnemességet, nemeseket és az egyházat, a maguk koráról viszont már azt vallják, hogy a társadalom a pozitív korba, a teljes béke korába jutott, és tagadják az egymással szembenálló társadalmi osztályok létét. A pozitívista történet szemlélet a társadalom örök egyensúlyi állapotának ideológiájával véli leszerelhetők a proletariátus osztályharcát. Taine munkájában különösen élesen kitűnik ez elmélet forradalomellenessége, és nem utolsósorban ez is a magyarázata Taine rendkívüli népszerűségének a századfordulói Magyarországon.

A kuruc költészettel kapcsolatban a pozitívizmus taine-i irányzatát képviselő Beöthy álláspontjának megértéséhez véleményünk szerint csak három fontos mozzanat tisztázása után kerülünk közelebb.³³ Egyrészt Horváth Károly kimutatta, hogy Beöthy munkáiban Taine a miliőre és főleg a fajra vonatkozó tanainak érvényesülése figyelhető meg.³⁴ Másrészt tudjuk, hogy a századfordulón és a század első éveiben a tudományos irodalomban napvilágot láttak azok a dokumentumok, amelyek a kuruc szabadságharc idején a jobbágyságon alapuló osztályharcát jelezték és a szabadságharc vezetőjének, II. Rákóczi Ferenek jobbágypolitikájáról tájékoztattak. Acsády Ignác már a jobbágyságról szóló pátens, a sárospataki országyűlés végzése és a szabadságharc kéri jobbágyok folyamodványai alapján rajzolja meg a kuruc szabadságharc idején a jobbágyság történetét: „A szegénység, a parasztság, a birtoktalanok indították meg ezt az emlékezetes szabadságharcot, nemcsak a németek, hanem a földesurak ellen is. Lényegileg olyan parasztfölkelésnek indult a mozgalom, akár a Dózsa György, s a fölkelők éppen úgy dúlták, fosztották az urak jószágait, égették udvarházaikat, mint 1514-ben.” Az osztály-ellentétek csak akkor kezdtek enyhülni — írja —, amikor az urak abbahagyták a labancodást, de „teljesen el nem simultak soha s nagyban hozzájárultak a nemzeti ügy bukásához”.³⁵ Végezetül feltétlenül számolnunk kell az 1903 és 1906 közötti évek feszült politikai és társadalmi viszonyaival. Így érthető a kuruc költészet rendkívüli jelentősége az uralkodó osztálynak a néptömegek osztályharcát és demokratikus mozgalmait leszerelni, letörni igyekvő politikájában, hiszen — mint mondják — a Rákóczi-szabadságharc jobbágyságon alapuló antifeudális törekvéseit dokumentáló adatokkal szemben, amint azt a történet és irodalomtudomány már „bebizonyította”, a nép legsajátabb gondolatait és érzéseit a kuruc balladák fejezik ki, és a feudális Magyarország osztályainak egyetértését, az urához, vezetőihez hűséges szeretettel ragaszkodó jobbágyok engedelmességét hirdetik. A kuruc versek jobbágyságon alapuló mindemellett nem lenézendő, meghunyászkodó legények, hanem szépséges dalíak, hetyke vitézek, szívetszorító kalandok hősei. Vagyis, ami eddig bizonyító anyag volt, annak most már a tömegek szemében ideáll, eszménnyé kell válnia. Beöthy emelte az álkuruc balladák népi hőseit nemzeti eszménnyé. Azt,

³⁰ Uo. 534. l.

³¹ Uo. 536. l.; Acsády Ignácról Gunst Péter írt monográfiát. Sajtó alatt.

³² *Molnár Erik*: A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái. Bpest. 1955. 30. l.

³³ Varga Imre megállapítja: Beöthy „Taine elméletéből indul ki, de a polgári pozitívizmusból nemzeti-polgári nacionalizmust gyárt”. I. m. 20. l. Ezzel a summás megállapítással különösen azért nem érthetünk egyet, mert az a bizonyos nemzeti-polgári nacionalizmus nem egyetlen irodalomtörténetész elmélete, hanem az uralkodó osztály egyik rétegének ideológiája, amely bizonyult folyamat során jött létre, és már a 80-as évek elején készen is van. *Horváth Károly*: I. m.

³⁴ *Horváth Károly*: I. m. 408. l.

³⁵ *Acsády Ignác*: A magyar jobbágyság története. Bpest. 1906. 252—254. l.

hogy Beöthy volt a hangzatos retorika hivatalos képviselője, már a kortársak közül is számosan látták, a marxista kutatás azonban már kiderítette, hogy „a csomó frázis, hazafias puffogatás” mögött az uralkodó osztály nagyon is konkrét és célirányos történetiszemlélete van. Beöthy a kuruc költészet jelentőségét abban látja, hogy „legszólóbb bizonyossága” a magyar politika és magyar költészet történelmi kapcsolatának.³⁶ „Népies eredetével és jellemével bizonyossága egyszerűsind annak, hogy ez a kapcsolat, csodálatos erejében, elevenségében és állandóságában a magyar néplelek legmélyén gyökerezik.”³⁷ Ő is a műfaji hovatarozás szerint csoportosítja a verseket, és az a tudatosság, amellyel egyes versek társadalmi mondanivalójától eltekint, a katonadalok és a bujdosóénekek ismertetésében élesen szembetűnik: „Főindítéka (ti. ezeknek az énekeknek) az engesztelhetetlen, izzó német gyűlölet, melyet sok század előtt fakadt források táplálnak, de táplál az idogen uralom esztelen zsarnoksága, embereinek és hadainak lázító kegyetlensége és kapzsisága, a köznyomor.”³⁸ A függetlenségi párt vitáinak fegyvertárában ismert és elkoptatott érv, hogy a városok és falvak szegényeinek embertelen nyomorát Bécs okozza. De Beöthy a kuruc versek alapján bebizonyítja, hogy a kuruc bujdosólegények valójában irigylésre méltó fenegyerekek, hiszen a hajdúkat és a huszárokat „kérkedő szilajság”, „kóbor vakmerőség”, „kalandvágy” jellemzi, és bár rongyosak és tarisznyájuk üres, de gazdagok, hiszen övék „az egész természet”. Szavai a katonáénekek és bujdosódalok mondanivalójába eredeti szándékuknak éppen az ellenkezőjét igyekszik belemagyarázni: Az énekek azt tanúsítják, hogy a nép rendkívül szerette Rákóczit, és Beöthy elsorolja, hogy mi táplálta, ezt a szeretetet: a fejedelem „daliás alakja”, szépsége, jó szíve, szónoki képessége, „katolikus buzgóssága”, „igaz magyar lelke”, „vagyomának fénye”, fordulatossága, őseinek tragédiája...³⁹ Akkor is észre kell vennünk a tendenciát, ha nem tudnánk, hogy a tudományos irodalom forrásanyagában már ismeretes Rákóczi és a jobbágyság kapcsolatának társadalmi tartalma.

Összefoglalva tehát, amikor a hamis kuruc balladák Riedlnek és társainak filológiai bonakése alá kerültek, az uralkodó osztály egy jelentős csoportjának történetiszemléletében a nép és a vezetők egybeforrottságának és egyetértésének fontos történelmi dokumentumai voltak, a társadalom alávetettjeinek forradalmi mozgalmával szemben pedig a hetyke, de urainak engedelmeskedő kuruc vitéz, a társadalmi mozgalmakra nem hevülő, forradalomellenes igaz magyar nemzeti jellemét példázták.

A pozitívizmus polgári értelmezésében Magyarországon csupán az adatgyűjtő, az adatokat elfogulatlanul egybevető történetst tekintették pozitívistának. Kimutatható, hogy mindjárt a pozitívizmus jelentkezése idején számosan voltak olyanok, akik e történetiszemlélet egyes, a feudális teológiai szemlélettel leszámoló és ilyen értelemben haladó jegyeit nem fogadták el, és ezért, hogy a nyílt állásfoglalást elkerüljék, szűkítették munkájuk körét az adatközlésre. A tényanyag egybehordásának és összevetésének látszólag elfogulatlan nézetek jegyében történő munkája ily módon valójában meglehetősen határozott állásfoglalást is jelentett.

Az irodalomtörténetírás pozitívista irányáról rendezett vitán is tisztázódott már, hogy a pozitívizmus filozófiai tartalmától elzárkózó, adatgyűjtő és adatgybevető tevékenység nem azonosítható a pozitívizmussal, csupán annak egy irányzata, amelyet a vulgáris értelmezés terjesztett ki és általánosított az egész történetiszemléleti rendszerrel.⁴⁰ Varga tanulmánya viszont kizárólag a filológiai módszerekkel dolgozó irodalomtörténeteseket tekinti pozitívistáknak. Pedig a kuruc dalpör kirobbanása egyike volt ama pillanatoknak, amikor ezeknek az adatgyűjtés mögé rejtőző „pozitivistáknak” a szemléleti és politikai állásfoglalása is kiviláglott. A pozitívistáknak az adatok közötti rendszeresen munkálkodó csoportja megállapította, hogy a kuruc versek egy része hamis. Azokat a verseket kellett kiemelni a kuruc költészet termékei közül, amelyekkel az uralkodó osztály a Rákóczi-szabadságharc idején uralkodó társadalmi békéről, a népnek az uralkodó osztály politikáját helyeslő érzelmeiről szóló hamis tanokat dokumentálta. A balladahamisítás ténye megdöntötte azt a történelmi koncepciót is, amelyet az uralkodó osztály az álkuruc balladákra hivatkozva alkotott meg. Csak-hogy ezt az adott történelmi és társadalmi viszonyok között nem ismerhette be.

³⁶ „Annak a nagy tanúságtételnek, melyet irodalmunknak egész életfolyása, elejétől végig, valamennyi mozzanatában arra nézve vall, hogy a magyar politika és a magyar költészet mindenha a legbensőbb, legszorosabb kapcsolatban van: ennek a nagy tanúságtételnek talán legszólóbb bizonyossága éppen a kurucvilág költészete.” *Beöthy Zsolt*: A kurucvilág költészetről. Elmondattott a Kisfaludy-Társaság 1906. okt. 27-iki ünnepélyes ülésén. Költők és hősök. Három irodalomtörténeti dolgozat. Bpest. 1907. 27. l.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. 31. l.

³⁹ Uo. 35–36. l.

⁴⁰ *Horváth Károly*: i. m. 406. l. és „Vita az irodalomtörténetírás pozitívista irányáról”.

Be kellett tehát bizonyítani, hogy bár a versek a tények bizonyossága szerint nem valódiak, a tekintetben mégis valódiaknak ismerhetők, hogy a kuruc korban is ugyanígy írták volna meg azokat. Már Riedlék is zavarba jöttek, amikor a hamis versek művészi értékéről, történeti hiteléről és Thaly indítékairól dönteniük kellett, de a hamisítvány hitelesítésének munkáját az utódok tekintették főfeladatuknak. Az adatösszevető, magát elfogulatlannak hirdető tudományos módszer elfogultságát ennél jobban csupán az a tény bizonyítja, hogy R. Kiss megállapításáról, a Szegénylegény éneke osztályharcos tartalmáról soha nem vett tudomást.

El kell tehát vetnünk azt a megállapítást, hogy „a pozitivizmus korszakából származó irodalomtörténeti kutatások közül azok bizonyultak a leghasznosabbaknak, melyek szorgalmas részletkutatások eredményeit tárták fel”. A tanulmány ugyanis, amelyet a hasznos módszer példájára hoz fel a szerző, amely szerinte „megoldotta a pozitivizmus eszközeivel megvalósítható valamennyi célkitűzést”, e módszer elfogultságának meggyőző bizonyítéka. A hallatlanul gazdag, az aprólékos adatösszevetést a virtuozitás síkjára emelő tényvizsgálat mellett ugyanis megállapítja: „Tiszta kuruc költészetként a kurucvilág költői termékei közül azokat a verseket emelhetjük ki..., amelyekben határozottan érezhető, hogy a kuruc—labanc ellentét hatása alatt jöttek létre. Csak az így felfogott kuruc költészethez fűződő lelki tartalom a specifikusan magyar és korhoz kötött.”⁴¹ Thaly versei is a kuruc—labanc ellentét mindenfőlttiséget hirdették. A tényanyagtól teljesen elszakadó módszer azonban már a szellemtörténet területére visz át, mi pedig csak a pozitivizmust illetően vitattuk a szerző megállapításait.

R. VÁRKONYI ÁGNES

⁴¹ *Varga Imre*: i. m. 22. l. és *Varga Imre*: A kuruc költészet hitelessége. Irodalomtörténeti Közlemények. 933. 43.

A SZOVJETÚNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

A KULTÚRFORRADALOM LÉNYEGE ÉS TÖRTÉNELMI SZAKASZAI A SZOVEJTUNIÓBAN*

Mielőtt a Szovjetunióban végbemenő kultúrforradalom egyes szakaszainak periodizálására vonatkozó kérdésre válaszolhatnánk, elsősorban is tisztáznunk kell, hogy magának a kultúrforradalomnak mi a lényege, melyek a céljai és feladatai, mi a rendeltetése.

A kultúrforradalom a szocialista társadalomátalakítás szerves része, egyike a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában fennálló általános törvényszerűségeknek, amely — a szocialista forradalom által talált kultúrshívnivonaltól függetlenül — minden országban, minden nép körében szükségképpen érvényesül. A kultúrforradalmat fogalmilag úgy határozhatjuk meg, hogy az a kultúra területén bekövetkező mélyreható átalakulást jelent, amelynek célja, hogy a régi burzsoá kultúra helyébe az új, szocialista kultúrát léptesse. Bontsuk hát fel elemeire és konkretizáljuk ezt az igen általános meghatározást.

Az új kultúra megteremtéséről szólván elsősorban is meg kell határoznunk, hogyan viszonylik az a régi kultúrához.

A kultúrforradalommal kapcsolatban annakidején mind elméleti, mind pedig gyakorlati vonatkozásban két szélsőséges s egyaránt hibás nézet látott napvilágot. Az egyik álláspont képviselői szerint a proletár kultúra megteremtésének a múltbeli kultúra abszolút tagadását kell jelentenie, s a „tisztá proletár kultúra” hihedt elméletét hangsúlyoztatván azt képzeltek, hogy a proletár kultúra kész formában jelenik meg, s egyetlen szállal sem fűződik hozzá a múlt kulturális hagyatékaéhoz. Ezt az álláspontot képviselték — mint ismeretes — a proletkultisták, akiknek a kulturális hagyatékkal kapcsolatos vulgáris anarchista magatartása ebben az ostoba nihilista követelésben jutott kirívóan kifejezésre: „Holnapunk nevében — vessük tűzre Rafaelt, romboljuk le a múzeumokat, tapossuk el a művészet virágait.” Másfelől viszont voltak olyanok is — az ún. egyetlen folyamat elméletének hívei —, akik a burzsoá és a szocialista kultúra között semmiféle minőségi különbséget nem akartak látni; ezek hamis megvilágításba helyezték a társadalom kulturális fejlődésével kapcsolatos öröklődés problémáját, s a szocialista kultúrát a burzsoá nemzeti kultúra egyszerű folytatásának tekintették. nem akarták benne meglátni a burzsoá kultúrával szembenálló új eszmei tartalmat, nem akarták észrevenni új rendeltetését.

A szobanforgó két álláspont egyaránt merőben hibás volt, s ellentétben állt Leninnek a kultúrforradalomról szóló tanáival.

A leninizmus a múlt kultúrájával kapcsolatos magatartás meghatározásánál abból indul ki, hogy minden korszak kultúrája két különböző társadalmi jellegű, külön elbírálást igénylő összetevőből áll: 1. az emberiség kulturális fejlődésének vívmányai, a tudomány eredményei, a művészet alkotásai, amelyek nem valamelyik történelmi korszak termékei, hanem sok emberöltő kulturális alkotásainak produktumai; ezek a *maradandó értékek*; 2. a kultúra eszmei tartalma, annak társadalmi rendeltetése, amelyet valamely adott gazdasági rendszernek megfelelő világnézet és ideológia határoz meg.

* A Szovjetunióban 1959 folyamán több tanulmány, cikk foglalkozott a kultúrforradalom kérdéseivel. Ennek során két álláspont alakult ki. Az egyik (ld. pl. *Kommuniszt.*, 1959, 8. sz. 59. l. és 12. sz. 35. l.) azt a gondolatot juttatta kifejezésre, hogy a Szovjetunióban a szocializmus győzelmével a kultúrforradalom befejeződött. A másik álláspont szerint (ld. pl. *Kommuniszt.*, 1959, 7. sz. 46. l.) a kultúrforradalom a kommunizmus építésének időszakában is tovább tart.

Egy olvasó azzal a kéréssel fordult a Voproszki Isztorii KPSzSz szerkesztőségéhez, hogy a folyóirat tisztázza a kultúrforradalom kérdéseit, foglaljon állást a vitában. A folyóirat *M. P. Kim* akadémikust kérte fel a vita eldöntésére.

A kultúra eszmei tartalma az osztálytársadalomban osztályjellegű, az uralkodó osztály érdekeit juttatja kifejezésre.

A szocialista kultúra a múlt kultúrája által létrehozott vívmányok szilárd talajából fakad és fejlődik, maradéktalanul felhasználván azt a kincsesárt, amelyet a kultúra a sok évezredes emberi alkotásokból megteremtett.

„A proletárkultúrának — tanítja Lenin — ama felhalmozott tudás törvényszerű továbbfejlődésének kell lennie, amelyet az emberiség a tőkés-földesúri-hivatalnoki társadalom igája alatt megszerzett.”¹

A kommunista párt Lenin útmutatásához híven a tömegeket a múlt kultúrájának pozitív vívmányaival szemben a gondos gazda magatartására, a kultúrhaték minden kincsének birtokbavételére nevelte.

Merőben más elvi magatartást tanusít viszont a párt a múlt kultúrájának eszmei tartalmával szemben. A burzsoá kultúrának eszmei tartalmát a tudománytalan vallásos-idealista világnézet és a kizsákmányoló ideológia dominálása jellemzi, s ezért elvetendő. A kultúrforradalom azt jelenti, hogy a kultúra teljesen megszabadul a tudománytalan világnézet és a néppellenes ideológia uralmától, s a tudományos materialista világnézet és a haladó szocialista ideológia: a marxizmus—leninizmus alapján fejlődik. Lenin hangsúlyozza, hogy „a forradalmi proletariátus érdekeit, álláspontját és kultúráját csakis a marxista világszemlélet fejezi ki kelyesen”.² A szocialista kultúra a különféle reakciós eszmék és előítéletek, valamint az emberek tudatában még meglevő kapitalista csökevények elleni engesztelhetetlen harcban veti meg lábát. A szocialista kultúra szervesen összefügg a szocialista ideológiai forradalommal, a proletár ideológia térhódításával.

A kultúrforradalom főfeladata, hogy a kultúra igazi *népi kultúrává* váljék. Ez elsősorban is azt jelenti, hogy fel kell számolni azt a szakadékot, amely a kizsákmányoló társadalmi rendszerben a nép és a kultúra között tátong, a kultúra minden értékét, a tudomány és a művészet minden vívmányát a nép közkincsévé kell tenni; másodsorban pedig a múltban példa nélkül álló arányban kell fellendíteni a tömegek képzettségét és kultúr színvonalát, s minden vonatkozásban fejleszteni kell alkotóerejüket a társadalom szellemi életében.

A kapitalizmusban a társadalom többségét képező kizsákmányolt dolgozók számára csak olyan mértékben teszik hozzáférhetővé a kultúrát, amennyire az a termelésben való részvételükhöz szükséges, vagyis hogy a kapitalista technikát elsajátítsa. Sőt mi több, a kapitalizmus a tudomány és a technika minden vívmányát, s ugyanúgy a művészet alkotásait is a burzsoázia uralmának eszközévé, a dolgozók kifosztásának eszközévé változtatta. A szocialista kultúrforradalom elsősorban is ennek az igazságtalanságnak megszüntetését jelenti. A szovjetek III. Össz-orosországi Kongresszusán Lenin a következőket mondotta: „Azelőtt az emberi elme, az emberi géniusz csak azért alkotott, hogy egyeseknek juttassa a technika és a kultúra minden áldását, a többieket pedig megfossa a legszükségesebbtől — a művelődéstől és a fejlődéstől. Most ellenben a technika minden csodája, a kultúra minden vívmánya a nép közkincsévé válik, és mostantól fogva az emberi elme és géniusz sohasem lesz az crőszak eszközévé, a kizsákmányolás eszközévé.”³

A nagy Leninnek e szavai a maguk teljes mélységében tükrözik a kultúrforradalom eszméjét. Ahhoz, hogy a kultúra a nép közkincsévé váljék, meg kell szüntetni a kizsákmányoló kisebbségnek a tudomány vívmányai, a művészet alkotásai, a kulturális értékek feletti monopóliát, tágra kell nyitni a kultúra kincsesházának kapuit a dolgozók előtt, s minden eszözzel biztosítani kell számukra a művelődés lehetőségét. Ahhoz, hogy a néptömegek valóban kivessék részüket a kultúrából, egyszer s mindenkorra fel kell számolni elmaradtságukat, fel kell emelni kultúrájuk és képzettségük színvonalát. Ezeket a feladatokat oldja meg a kultúrforradalom, aminek eredményeképp, a szocialista társadalmi rendszer megszilárdulásának eredményeképp, a nép a kultúra alkotásainak tudatos és aktív erőforrásává válik.

A kultúrforradalom az emberek oktatási és művelődési rendszerének gyökeres átépítését s a dolgozók számára egy új, szocialista művelődési és oktatási rendszer megteremtését jelenti. Elsősorban is az iskolai oktatási rendszer átszervezéséről, s az iskola társadalmi rendeltetésének megváltoztatásáról van itt szó. A burzsoá iskola a burzsoázia osztályuralmának fegyverhordozója, azzal a feladattal, hogy az ifjú nemzedéket a kapitalizmus iránti odaadás szellemében nevelje. A szovjet viszonyok között azonban az

¹ Len in Művei. 31. k. Bpest, Szikra, 1951. 289—290. l.

² Uo. 322. l.

³ Len in Művei. 26. k. Bpest, Szikra, 1952. 499. l.

iskola helyzete és rendeltetése gyökeresen megváltozik. „A népművelés területén — mondja ki a VIII. kongresszuson elfogadott pártprogram — az Oroszországi Kommunista Párt feladatául tűzi ki, hogy mindazt befejezze, ami az 1917-es Októberi Forradalommal elkezdődött: az iskolákat a burzsoá osztályuralom szolgálatából a társadalom osztálytagozódásának maradéktalan megsemmisítésére fordítsa, a társadalom kommunista átalakulásának szolgálatába állítsa”.⁴

Az iskola új, szocialista rendeltetésével az oktatási és nevelési rendszer is megváltozik. Ezzel kapcsolatban két döntő fontosságú tényezőt kell kiemelnünk: 1. az iskola megszabadul a vallás, valamint a reakciós ideológia egyéb formáinak uralmától és a szigorúan tudományos ideológia alapján fejlődik; 2. az iskola tevékenységének alapja, hogy az oktatás egybefonódik a tanulóknak a munkaszerepet szellemében történő nevelésével, a politechnikai oktatás elveinek megfelelően.

Ezzel egyidejűleg gyökeresen megváltozik a szellemi szükségletek és kultúr-igények kielégítésének rendszere is. Megváltozik a sajtó, a mozi, a rádió és egyéb kultúr-életesítmények eszközei és politikai tartalma: ezentúl a tömegek szellemi kiforgatása helyett az igazi népművelés eszközeivé válnak. A kulturális és művelődési intézményeknek és központoknak egy új hálózata alakul ki, amelynek rendeltetése, hogy a dolgozó tömegek kultúr-szükségleteit a legnagyobb mértékben kielégítse és szellemi színvonalukat emelje.

A kultúrforradalom egyik szervezőjévé megismerjük a kulturális ellentét a város és a falu között. A kapitalizmus nem csupán gazdasági és politikai téren rendeli alá a falut a városnak, hanem kulturális elmaradottságra is ítéli a falut, elidegeníti a parasztságot a kultúrától. A falu kulturális elmaradottságának megszüntetése egyike a tudományos kommunizmus programpontjainak. A város és a falu közötti ellentét megszüntetésére — írja Lenin 1901-ben — azért van szükség, hogy a tudomány, a művészet kincseit „az egész nép számára hozzáférhetővé tegyék, hogy megszüntessük a falusi népesség millióinak a kultúrától való elidegenülését, amelyet Marx oly találóan a »falusi élet báztyúságának« nevezett”.⁵ A proletárdiktatúra korában a falu a politikai szabadság és a gazdasági élet szocialista átalakulása nyomán, a város mindenre kiterjedő segítségére birtokában hamar felszámolja kulturális elmaradottságát és hozzájut a tudomány, a művészet kincseihez. A cári Oroszországban az 1897. évi adatok szerint a falusi lakosság körében minden ezer főre három olyan személy jutott, akiknek képzettsége meghaladta az elemi iskolai végzettséget, míg a városban ez utóbbiak száma 61 volt. Ezzel szemben viszont a Szovjetunióban a kultúrforradalom eredményeképp 1959-ben az elemi iskoláinál magasabb végzettségű személyeknek ezer főre eső száma a falun 249, a városban pedig 441 volt.⁶ Ily módon tehát a kultúrforradalom, ha a város és a falu közötti szomatív különbség eltörlésére vonatkozó feladatát nem is oldotta meg, annyit mindenesetre már megtett, hogy a kultúra területén fennálló ellentéteket megszüntette, és közös távlatokat nyitott a további fejlődés számára.

A kultúrforradalom nyomán a fizikai, illetve szellemi munkát végzők kultúr-élete közötti különbség is fokozatosan csökken. A nép képzettségének és kultúr-színvonalának általános emelkedése nyomán a munkások és parasztok szellemileg fejlett, sokoldalú szellemi érdeklődéssel és igényekkel rendelkező embereké válnak. Hogy ne mondjunk mást, a Szovjetunióban 58,7 milliónyi főiskolai vagy középiskolai végzettséggel rendelkező személy közül több tízmillióra rúg a fizikai munkát végzők — munkások és kolhozparasztok — száma, s 20 millióan vannak szellemi dolgozók, akik a termelés irányításában, valamint a kulturális és társadalmi élet különböző területein dolgoznak.⁷ Ily módon tehát a proletárdiktatúra kedvező feltételeket teremt a szellemi és a fizikai dolgozók közötti számottevő különbség folyamatos megszüntetésére.

A dolgozó tömegek kultúr-színvonalának általános fellendítése megköveteli, hogy a szocialista kultúrforradalom folyamán igen nagy számban álljanak rendelkezésre a szocializmus ügye iránt odaadással viseltető értelmiségiek. A szocializmusnak minden más társadalmi rendszerénél nagyobb mértékben van szüksége értelmiségiekre, nagyszámú képzett, jó felkészültségű vezetőkérdőre, akik valóra válthatják a szocialista állam gazdaság-szervező, kulturális nevelő funkcióit. Lenin már az Októberi Forradalom előestéjén a következőket írja: „Szükségünk van jó szervezőkre a bankügy és a vállalatok terén . . . nekünk a múlttól eltérően egyre több mérnökre, agronómusra, technikusra, mindenfajta tudományosan képzett szakemberre van szükségünk — mondja

⁴ A Szovjetunió Kommunista Pártja a kongresszusi határozatok, valamint a központi bizottsági konferenciák és plénumok tükrében, 1. rész, 7. kiad. 419. l. (oroszul).

⁵ Lenin Művel. 5. k. Bpest, Szikra, 1953. 153. l.

⁶ Pravda, 1960. febr. 5., 36. sz.

⁷ Uo.

majd a proletár állam.⁷⁸ A szovjethatalom megszilárdulása után Lenin számos alkalommal hangsúlyozta a szocialista értelmiségi kéaderképzés égető szükségességét.

Helytelen lenne azonban azt gondolni, hogy ezzel kapcsolatban csupán a különböző területen működő szakemberek száma kerül szóba. A szocializmus építése nem pusztán nagyszámú szakembert igényel, hanem olyan szakembereket, akik alkalmasak a szocialista népgazdaság és kultúrelvet szervezésére, s akik odaadással viseltetnek a nép, a szocializmus ügye iránt. Következésképpen az új szocialista értelmiség létrehozása a proletárdiktatúra minden országában fontos feladat, függetlenül a szocialista forradalom által örökölt régi értelmiség számától. A szocialista értelmiség kialakítása két irányban folyik: 1. az örökölt régi értelmiség átnevelése és 2. a munkásosztály és a parasztság soraiból származó új értelmiségek kinevelése irányában.

Végezetül, a kultúrforradalom felszámolja a nemzeti forma és burzsoá tartalom egységét a kultúrában, s ennek helyébe új egységet honosít meg: a nemzeti forma és a szocialista tartalom egységét. Amidőn a szocializmus a burzsoá nemzeti kultúrát elutasítja, nem e kultúra nemzeti formáját, hanem burzsoá, népellenes tartalmát utasítja vissza. A kultúrforradalom nyomán a kultúra nemzeti formája a burzsoá tartalomtól mentesülő szocialista tartalmú, egységes, internacionalista, minden nép és nemzetiség számára közös kultúrformává változik. Hangsúlyoznunk kell, hogy a kultúrforradalom korszaka nem csupán a szocialista tartalmú kultúra meghonosodásának és fejlődésének kora, hanem egyszersmind a kultúra nemzeti formájának virágkora is. A kapitalizmus viszonyai között, amikor a világ erőkre és gyengékre, uralkodókra és alattvalókra tagozódik, a kultúra nemzeti formája számára nem minden népnél üyilik tág tér a fejlődéshez. A gyarmatosítás politikája számos évszázadon át a gyarmati népek sajátos nemzeti kultúrjellegzetességeinek megsemmisítését, az elnyomott népek erőszakos asszimilációját vonta maga után. A proletárdiktatúra minden nép számára tág teret biztosít kultúrája nemzeti formájának fejlődéséhez.

Ugyanakkor viszont a szocialista kultúra számára, idegen mindennemű nemzeti korlátozottság, elzárkózottság. A kultúra nemzeti formája, mint internacionalis kultúrforma, nem zavarja, sőt éppen ellenkezőleg: előmozdítja az egyes szocialista országok kultúrájának kölcsönös gazdagodását, a szocialista nemzetek kulturális együttműködését.

Megjegyzendő továbbá, hogy a szocialista kultúra nemzeti formája nem azonos a burzsoá kultúra nemzeti formájával. A szocialista országok széleskörű kultúrkapcsolatai nyomán a szocialista kultúra újabb vívmányokkal gyarapszik, s egyidejűleg mentesül azoktól az elmaradott, reakciós, a nemzetiségi életforma és a hűbériség régmúlt idejéből származó jellegzetességektől és hagyományoktól, amelyeket a burzsoázia a népek szellemi leigázásának eszközeként fenntartott és ápolt. A kommunista párt a burzsoá nacionalizmus megnyilvánulásának minősít és határozottan elítél minden olyan kísérletet, amely a nemzeti hagyományok fenntartásának ürügyén vissza akarja állítani ezeket a túlhaladott szokásokat.

Ezek hát a kultúrforradalom egyes fontosabb elemei. Amidőn az előbbieken a kultúrforradalomnak, a szocialista építés egyik törvényszerűségének fontosabb jellegzetességeit tisztáztuk, csupán általános meghatározásra szorítkoztunk. Ez azonban megítélésünk szerint elegendő volt ahhoz, hogy a kultúrforradalom feladatait és rendeltetését megvilágítsuk, s ennek nyomán a periodizálással kapcsolatban feltett kérdésre választ adhassunk.

Ez a probléma nem pusztán kíváncsiságból merül fel, hanem igen fontos kérdés, amelyet mind az irodalomban, mind pedig az egyes szakemberek egyéb megnyilatkozásaiban különbözőképpen értelmeznek. Egyes elvtársak pl. a szovjet kultúrforradalom kezdetét a 20-as évek végére, sőt a 30-as évek elejére teszik. Ez azonban hibás álláspont, amely ellentmond a történelmi tényeknek, s Leninnek a kultúrforradalomra, annak lényegére és rendeltetésére vonatkozó tanításával sem egyezik.

A kultúrforradalomnak minden országban egy és ugyanazon kiindulópontja van: a proletáriátus politikai forradalmának győzelme, a proletárdiktatúra megteremtése. Mind a Szovjetunióban, mind pedig a többi szocialista országban ezt igazolják a tapasztalatok, kimutatván, hogy a proletáriátus politikai hatalomrajutása után a kommunista és munkáspártok a hatalom birtokában a gyökeres gazdasági és társadalmi átalakító munka mellett nyomban hozzálátanak a szellemi élet átalakításához, a szocialista kultúra kiépítéséhez is.

Az Októberi Forradalom győzelmét követő naptól kezdve a Szovjetunió Kommunista Pártjának forradalmi átalakító és alkotó munkájában fontos helyet foglaltak el a kulturális építőmunka problémái. A nagy Lenin vezette pártunk nem halasztotta

⁷⁸ Lenin Művei, 26. k. 97. l.

másnapra, „kedvezőbb időkre” a kultúrforradalmat, abból indulván ki, hogy egyrészt a „kiéhezett tömegek” maguk is feltartóztathatatlan erővel nyomultak a kultúra és a művelődés felé, másrészt pedig a szocializmus felépítésének célja önmagában is feltételezte és égetően szükségessé tette az általános és politikai műveltség, a kultúralatlanság felszámolását az országban. Íme egy jellemző példa. Alig hallgattak még el az Aurora ágyúit, a Putyilov Művek munkásai máris elhatározták, hogy az üzemben műtermet rendeznek be a gyermekek számára. A népművelési ügyosztály azonban türelmetlenre intette őket. Amidőn azonban a Putyilov Művek munkásainak küldöttei elmondották ezt Leninnek, ő a dolgozósobájában jelenlevőkhez fordulva a következőket mondotta: „Hallották, mit akarnak a Putyilov Művek munkásai? Meg akarják teremteni a maguk munkás-értelmiségét, s erre azt válaszolják nekik: »Várjanak egy éveszkét!» Semmiféle halogatás, a műtermet meg kell szervezni!”⁹

A szocialista forradalom, a külföldi intervenció és a kemény polgárháború közepette pártunk a múlttól örökölt komoly anyagi nehézségek és a háborús idők viszonyosságai ellenére is mindent megtett a tömegek politikai és kulturális felvilágosítása, az új, szocialista kultúra kiépítése érdekében. Ismeretes, hogy az Októberi Forradalom győzelmének napján, a Szovjetek második Kongresszusán a proletárdiktatúra egyéb szervei mellett létrehozták a népművelési népbiztosságot is. A szovjethatalom azonnal hozzáfogott az iskolai oktatás rendszerének átszervezéséhez. E szovjet fontos lépést jelentett az iskolának az egyház hatalma alóli felszabadítása és a világi oktatás megvalósítása. A Kommunista Párt és a szovjet kormány által a forradalom első évében az oktatásügy átszervezése tárgyában életbeléptetett rendszabályokra a Központi Végrehajtóbizottság által 1918 októberében „Az egységess munkaiskola” címen hozott határozata tette fel a pontot. Ez a határozat vetette meg alapját a szovjet iskolának. Oroszország minden népe jogot nyert arra, hogy anyanyelvén fejlessze kultúráját, műveltségét. Nagyjelentőségű, forradalmi lépést jelentett ez hazánk kulturális életében. Méretlen területű országunkban mindenütt széles körben megindult a tömegmértű analfabetizmusnak, hazánk e súlyos örökségének felszámolása. 1919 decemberében a népbiztosok tanácsa határozatilag elrendelte a Szovjet Köztársaságban mutakozó analfabetizmus felszámolását; 1920 júniusában Lenin kezdeményezésére rendkívüli bizottságot állítottak fel az oroszországi analfabetizmus megszüntetésére. A munkások és a parasztek spontán kezdeményezésével karöltve széleskörű állami rendszabályok tették országos mértűvé a lakosság írni-olvasni tudásáért vívott harcát.

Az oktatásügy átszervezése mellett megteremtették a városi és falusi dolgozó tömegek iskolán kívüli kulturális és politikai művelődésének új, szovjet rendszerét is. A kulturális felvilágosító és oktatómunka új tömegszervezeti formái jöttek létre, mint pl. a vörös sarkok, olvasótermek, munkásklubok, kultúrházak, mozgó könyvtárak stb. Gyökeresen megváltozott a sajtó, a rádió, a mozi, a színház és a szellemi életet befolyásoló más hasonló intézmények tartalma és rendeltetése: a burzsoa ideológia és politika propagandaeszközeiből a dolgozó tömegek kommunista felvilágosításának és nevelésének eszközeivé váltak. A szovjet hatalom a művészeti termékeket rövid idő alatt maradéktalanul a nép közkinésévé tette. Az Októberi Forradalom győzelmét nyomon követte a szovjet irodalom és művészet megindulása is.

Már a szocialista forradalom első évében új tudományos intézetek, laboratóriumok és kísérleti állomások alakultak. 1918-ban Lenin megírta híres művét: a Műszaki Tudományos Munkálatok Tervvázlatát, amely a szovjet hatalommal való együttműködésre hívra fel a tudósokat az ipar tudományos újjászervezésére és az egész népgazdaság fellendítésére, s a szocializmus építésével kapcsolatos problémák tudományos megoldását írta elő a Kommunista Párt számára. Ezzel a tudomány a nép és a szocializmus szolgálatába állt, s a marxista világnézet, a szocialista ideológia alapján fejlődött tovább.

Végezetül pedig a Kommunista Párt haladéktalanul hozzájárított az új, szocialista értelmiség megteremtéséhez. E téren fontos lépést jelentett a főiskolák demokratizálása. A népbiztosok tanácsának 1918. évi határozata értelmében a főiskolára való felvétel mindennemű korlátozása megszűnt, így többek között a tandíj is. Ez a körülmény a munkás és paraszt ifjúság számára széleskörű lehetőséget teremtett a főiskolákra való felvételhez. 1919 folyamán egy új típusú középiskola alakult: a munkásfakultás, azzal a céllal, hogy fokozott mértékben elősegítse a munkások és parasztek soraiból származó értelmiségiek felnevelését.

A felhozott tények amellet bizonyítanak, hogy a Szovjetunióban az Októberi Forradalom kezdetétől fogva megindult a kulturális élet mélyreható átalakulásának

⁹ Megemlékezés Leninről, 2. rész, Moszkva, 1957. 75. l. (oroszul).

folyamata, kibontakozott a kultúrforradalom. „A szovjet hatalom létrejöttével megindult a kultúrforradalom.”¹⁰

Mindaz pedig, ami a Szovjetunióban történt, az egyes szocialista országokban is megismétlődik. A munkásosztály diktatúrájának létrejöttével ezekben az országokban is azonnal megindult a kultúrforradalom. Ez tehát egyik általános jellemvonása, egyik törvényszerűsége a kultúrforradalomnak.

Ami pedig a kultúrforradalom befejeződésének időpontját illeti, e kérdéssel kapcsolatban az utóbbi időben egyes szerzők szóban és munkáikban egyaránt azt a tételt hangoztatják, hogy a Szovjetunióban a kultúrforradalom még nem fejeződött be, hanem ma is tart, sőt mindaddig tartani fog, amíg minden ember nem rendelkezik majd azzal az általános képzettséggel és műveltséggel, amely birtokában „mindenhez értővé” válik és megszabadul a „szűkkörű szakmai szemlélettől”. Ez az álláspont azonban tágabban értelmezi a kultúrforradalmat, mert azt a szocialista kultúra fejlődésével azonosítja. Ez az azonosítás helytelen. A kultúrforradalom a szocialista kultúra építésének, fejlődésének meghatározott, körülírt szakasza, azzal a rendeltetéssel, hogy egy új történelmi kultúrátípust, a szocialista kultúrát léptesse a burzsoá kultúra helyébe.

A kultúrforradalom befejeződésének időponti meghatározásánál abból a tételből kell kiindulnunk, hogy a szocialista kultúra építése egyik összetevője a szocializmus építésének, következésképpen befejeződése kronológiailag egybeesik a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szakaszának befejeződésével. A szocializmus nem csupán a társadalom új gazdasági és politikai rendszere, hanem ugyanakkor egy új típusú kultúrát is képvisel. Ily módon tehát a szocializmus felépítése egyszersmind egy új szocialista kultúra megteremtését — vagyis a kultúrforradalom győzelmét — is jelenti.

Ezzel kapcsolatban Lenin világos, elvi útmutatást nyújt számunkra. Amidőn a Szovjetunióban áttértek a békés szocialista építésre, Lenin a kultúrforradalmat és a szocializmus alapjainak lerakását közös nevezőre hozva a következőket írta: „Most már csak erre a kulturális forradalomra van szükségünk ahhoz, hogy teljesen szocialista országgá váljunk.”¹¹ A Szovjetunióban a második ötéves terv teljesítése nyomán a harmincas évek végén lényegében felépült a szocialista társadalom. Ez az időpont egyszersmind a kultúrforradalom befejeződésével is egybeesik, tekintve, hogy enélkül hazánk nem válhatott volna teljességgel szocialista országgá. Ezt a tényt a XVIII. pártkongresszus is megállapította, s határozata a következőket mondja ki: „A második ötéves terv idején igazi kultúrforradalom folyt le a Szovjetunióban.”¹² A szocialista országok kommunista és munkáspártjainak képviselői 1957 novemberében tartott értekezletük nyilatkozatában az ideológia és a kultúra területén folyó szocialista forradalmat ugyancsak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szakaszában bekövetkező társadalmi fejlődés egyik általános törvényszerűségének tekintik.

Következésképpen elméleti szempontból nyilvánvaló, hogy a Szovjetunióban a harmincas évek végén befejeződött a kultúrforradalom, amelynek győzelmével lényegében felépült a szocialista társadalom az országban. Emellett szólnak a történelmi tények is. A Szovjetunióban a harmincas évek végére lényegében megszüntették a dolgozó tömegek évszázados elmaradottságát. 1939-ben a 9 évnél idősebbek körében az írni-olvasni tudás aránya elérte a 81,2%-ot. A háborúelőtti évek folyamán, nyomban az általános iskolakötelezettség bevezetése után, döntő jelentőségű eredményeket értünk el az általános alsóosztályos középiskolai oktatás területén. A forradalom előtti Oroszországban az elemi iskolait meghaladó végzettséggel rendelkezők száma 1,4 milliót képviselt. Ezek túlnyomórészt a kizsákmányoló osztályok képviselői voltak. Ezzel szemben viszont ma már 71,2 millió dolgozónknak van általános iskolait meghaladó végzettsége.¹³ Megszüntettük a népek között fennállott kulturális egyenlőtlenségeket; a Szovjetunió minden népe döntő jelentőségű eredményeket ért el az igazi, szocialista tartalmú és nemzeti formájú kultúrájának fejlesztése terén. Hatalmas létszámot képviselő népi értelmiségünk alakult ki, amely önfeláldozóan szolgálja ki a kommunizmus építésének ügyét. Maradéktalanul kialakult és felfejlődött az élenjáró szovjet tudomány és művészet is, amely a szocializmusért és a kommunizmusért vívott harcban a szovjet nép hatalmas fegyverévé vált. Az emberek gondolkodásában is szocialista forradalom zajlott le; a szocialista ideológia abszolút uralomra tett szert, vezető erőtényezővé vált a szovjet emberek szellemi életében.

¹⁰ Vlagyimir Iljics Lenin. Életrajz. Moszkva, 1960. 400. l. (oroszul).

¹¹ Lenin Művei. 33. k. Bpest, Szikra, 1953. 475. l.

¹² A Szovjetunió Kommunista Pártja a kongresszusi határozatok, valamint a központi bizottsági konferenciák és plénumok tükrében. III. rész, 339. l. (oroszul).

¹³ Ld. Pravda, 1960. febr. 5-i, 36. sz.

Ezek azok a fontosabb tények, amelyek a kultúrforradalom győzelméről tanúskodnak a Szovjetunióban. A kultúrforradalom végrehajtása természetesen nem jelentette azt, hogy a szocialista kultúra megteremtésével kapcsolatos feladatokat mindenütt maradéktalanul teljesítettük, s hogy az emberek szellemi életében már nyomai sincsenek a nemszocialista kultúra elemeinek, a kapitalizmus csökevényeinek. Maradtak, ma is fennállanak még ilyen csökevények. Ezek a kultúr-átavizmusok azonban nem akadályozhatták meg a kultúrforradalom győzelmét, a szocialista kultúra meghonosodását.

Ily módon tehát a kultúrforradalom a proletariátus politikai forradalmának győzelmével indult meg és a szocializmus győzelmével fejeződött be. A Szovjetunióban a kultúrforradalom akkor fejeződött be, amikor zömében felépítették a szocialista társadalmat.

A kultúrforradalomnak a Szovjetunióban történeti szakaszai vannak. A kultúrforradalom történetének periodizálása azonban — sajnos — még nincs eléggé kidolgozva. E feladat megoldásánál abból kell kiindulnunk, hogy a kultúra fejlődése összefügg a szocializmus építésének általános folyamatával, elsősorban is a kultúra a tudomány anyagi alapját megteremtő szocialista gazdaság fejlődésével. Másfelől viszont nem szabad szem elől téveszteni, hogy a kultúra a társadalmi élet egy speciális területe, amelynek megvannak a maga sajátosságai és (természetesen speciális) törvényszerűségei. A kultúrforradalom történetének lehetnek — és valóban vannak is — önálló szakaszai (természetesen a társadalom általános történeti szakaszainak keretein belül).

A Szovjetunióban lefolyt kultúrforradalom történetében megítélésünk szerint három általános fejlődési szakaszt különböztethetünk meg: 1. A szocialista kultúra kialakulásának, a kultúrforradalom kezdetének szakaszát (1917—1920); ez a szakasz egybeesik az Októberi Forradalom és a polgárháború időszakával; 2. a múlttól örökölt általános kulturális elmaradottság leküzdése, a szocialista kultúra alapjainak lerakása terén elért döntő eredmények időszakát (1921—1932), ezekben az években döntő jelentőségű feladatokat oldottunk meg, mint amilyen pl. a kötelező általános iskolai oktatás bevezetése, az analfabetizmus zömének felszámolása, a szovjet értelmiség megteremtése, a szovjet tudomány és művészet létrehozása; 3. a kultúrforradalom lényegében befejező szakasza (1933—1937).

E rövid cikk keretében nem áll módunkban részletesebben megindokolni és tartalmilag feltárni a kultúrforradalom említett fejlődési szakaszait. Ez a probléma külön tanulmányozást igényel.

A szocialista kultúra — akárcsak a szocialista társadalom életének egyéb területe — természetesen nem maradhat és nem is marad egyhelyben, hanem állandóan fejlődik és fejlődni fog a jövőben is. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXI. Kongresszusa Hruscsov beszámolója nyomán a következőket mondotta ki határozatában: „Az elkövetkező hét évet a szocialista kultúra további fejlődésének kell fémjelnie!”¹⁴ A kommunizmus nagyarányú építésének fontos, szerves összetevője a szovjet társadalom kultúrájának újabb fellendülése, a tömegek kulturális neveléséből fakadó újabb nagy feladatok megoldása.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szakaszában a város és a falu közötti kulturális ellentét kiküszöbölése van folyamatban, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet időszakában pedig a falu és a város között kulturális területen mutatkozó számottevő különbség fog megszűnni. Ez a feladat a falusi lakosság kulturális életfeltételeinek gyökeres megjavítása, a faluknak jól berendezett, városzerű lakótelepekké történő fejlesztése révén fog megoldást nyerni, a közületi és kulturális szolgáltatás minden vívmányának felhasználásával.

A társadalom szocialista átalakulása folyamán megszűnik a szellemi és a fizikai munka közötti ellentét is. Ez a maga nemében társadalmi-gazdasági folyamat — amely egyszersmind szervesen összefügg a kultúrforradalom végrehajtásával — egyik törvényszerűsége a kultúrforradalomnak. A továbbiakban, a kommunizmus építése és a szocialista kultúra fejlődése során a szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbség meg is szűnik, mégpedig a technikai haladás, a komplex gépesítés és a termelés automatizálása nyomán, a népművelés — különösképpen az esti és levelező hallgatói oktatás — fejlődése nyomán, azzal, hogy a munkások és parasztok műszaki kultúrája a technikusok színvonalára, majd később a mérnökök és más magasképzettségű szakemberek színvonalára emelkedik.

¹⁴ A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXI. Rendkívüli Kongresszusa. Gyorsírási jegyzőkönyv, II. k. 443. l. (oroszul).

Végezetül, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet szakaszában a kulturális építőmunka és az ideológiai munka egyik kulcsfeladata, hogy az emberek tudatában és mindennapi életében mutatkozó kapitalista csökevényeket teljes mértékben megszüntesse. E feladat végrehajtását — ma és a jövőben egyaránt — a következő tényezők biztosítják: a nép anyagi helyzetének és kulturális életének általános fellendülése, a párt és a szocialista állam nevelőmunkájának további növekedése, valamint a társadalom szerepének egyre növekvő jelentősége a dolgozók kommunista nevelésében.

Ezek a kommunista kultúra kialakulásának legfontosabb problémái, amelyek megoldása a kommunizmus építésének mai szakaszában folyamatban van, s amelyek a kommunista társadalmi forma magasabb fázisába való átmenet befejeztével végleges megoldást nyernek. Megoldásukat mélyreható, minőségi jellegű átalakulások kísérik.

A kommunista társadalom kultúrája, minőségi különbséget fog mutatni a szocialista kultúrával szemben: összehasonlíthatatlanul tökéletesebb lesz, s a társadalom szellemi élete maradéktalanul mentesül a kapitalizmus mindennemű csökevényétől. A kommunizmus kultúrája azonban nem a szocialista kultúra elutasítása nyomán alakul ki; ellenkezőleg: a szocialista kultúra állandó fejlődése és tökéletesedése, a kommunista kultúrába való átnövés útján jön létre. Ez az átnövés a szocializmus saját alapján, vagyis a legkorszerűbb technika és a szocialista termelési viszonyok alapján, a győzelmes szocialista öntudat eszmei bázisa alapján következik be.

M. P. KIM

(*Voproszi Isztorii KPSzSz 1960. 6. sz.*)

TÖRTÉNETI IRODALOM

JULIUS MISKOLCZY:

UNGARN IN DER HABSBURGER-MONARCHIE WIENER HISTORISCHE STUDIEN. BD. V.

(Wien—München, Verlag Herold. 1959. 210 l.)

A Wiener Historische Studien a mai osztrák habsburgiánus történetírás H. Hantsch, az ismert legitimista professzor által szerkesztett kiadványsorozata,* amely a Monarchiát egykoron szétfeszítő nacionalizmussal szemben egyfajta „übernational” szemlélet felelevenítésére és terjesztésére törekszik, vagyis az „Altösterreich” „dinasztikus patriotizmusának”, konzervatív és vallásos elemekkel átítatott „nemzetfeletti” szellemének tradícióihoz nyúl vissza. Miként a tradíció, a „nemzetfeletti monarchikus patriotizmus”, úgy modern kiadása is az osztrák-német nacionalizmus sajátos megjelenési formája, az osztrák vezetésű Habsburg-restauráció ideológiai eszköze. És miként egykoron a történeti valóságban is bevált, úgy a modernizált koncepcióba is beilleszthető a magyar dualizmus eszméje. Ez a gondolat, a hajdani „introuvable” rendszer „retrouvée” koncepciója hatja át a sorozat V. kötetét, az évtizedek óta Bécsben élő magyar származású történész, Miskolczy Gyula munkáját.

A téma: Magyarország elhelyezkedése, közjogi és „érzelmi” viszonyának alakulása, szerepe, felelőssége a Monarchia fennmaradásában és összeomlásában a Mária Teréziától 1918-ig tartó másfél évszázad folyamán. A cél: az egymásra utalt, s egymás nélkül „önálló életre képtelen” népeknek megmutatni, „hol tévesztették el a helyes utat”. Izgalmas kérdés, tagadhatatlan. Az olvasó, aki átélte a Monarchia összeomlását vagy következményeit, a kutató, aki maga is évek óta hasonló problémákon töpreng, felcsigázott kíváncsisággal tekint a válasz elé: mi lett volna, ha volt egyáltalán, a „helyes út”. Az első csalódás ott éri, hogy a szerző, a Habsburg-monarchia genézisének, létfeltételeinek és belső ellentmondásainak minden elemzése nélkül, a priori a „Gesamtmonarchie” eszméjéből indul ki. Az „összbirodalom” egységét és nagyhatalmi állását tekinti az abszolút mércének, amire a tárgyalat másfél század szerteágazó, egyre sűrűbbé bonyolódó, egymásra torló problémáit, gazdasági és társadalmi törekvéseit, politikai koncepcióit, irányzatait hozza mérni. A csalódás aztán folytatódik és fokozódik, amikor a feudalizmusról a kapitalizmusra, majd monopolkapitalizmusra való átmenet valóban bonyolult gazdasági-társadalmi folyamatainak, Magyarország és a Monarchia létét alapjában érintő kül- és belpolitikai ellentéteinek elemzése helyett az osztrák-magyar közjogi-politikai és gazdaságpolitikai viszony sem elmélyültnek, sem újszerűnek nem nevezhető, összegező ismertetését és értékelését kapja — 200 lapon keresztül.

A nagyigényű és nagy érdeklődést keltő célkitűzéshez képest a szerző problémafelvetése és látása túlságosan korlátozott. Elsősorban a magyar nemzeti és az osztrák „nemzetfeletti” hagyomány, a magyar „Nationalstaat” és a „Gesamtmonarchie” eszméjének ütközése, ill. a magyar nemzeti célokat kielégítő, de a Monarchia létét, nagyhatalmi állását nem érintő kompromisszum lehetősége, majd a 67-es kompromisszum gyengéinek s az összeomlás felelősségének kérdése foglalkoztatja. A tárgyalás során mindvégig hangsúlyozza a dinasztia, az osztrák-németek és a magyarok alapvető érdekeinek közöségét, s egyúttal rámutat azokra az ellentétekre, „hibákra” és „félreértésekre”, amelyek a gazdasági közösség területén — elsősorban a vámpolitikában —, a politika és közjog terén a magyar „Autarkie” eltérő értelmezésében, elsősorban a hadsereg egységes, császári, vagy a paritásnak megfelelő magyar jellege körüli nézeteltérésekben a két felet egymástól elválasztották. A szerző mindenütt deklarálja is, demonstrálja is elfogulat-

* A sorozat eddigi kötetei: I. H. Hantsch: Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. — II. H. Kramer: Die Italiener unter der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. — III. K. Eder: Der Liberalismus in Altösterreich. — IV. H. Benedikt: Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Josef-Zeit. Itt említjük, hogy szükséges lenne az egész sorozatot kritikailag értékelni, Eder könyvének már megjelent ismertetésén túlmenően is (ld. Századok, 1961. 197. l.).

lanságát: mindkét felet elmarasztalja egymás hagyományainak, céljainak meg nem értésében vagy félreértésében.

Az olvasó családöttsége, tudományos igényeinek kielégíthetlensége a végkövetkeztetésnél, a „helyes út” újrafeltalálásánál válik teljessé. „Nem a dualizmus intézménye mondott csődöt, hanem az emberek” — összegezi ítéletét a szerző —, az emberek, akik a nacionalista korszerű, a kölcsönös bizalmatlanság légkörében nem értették meg sem egymást, sem önmagukat, azt az axiómát, hogy együttélésük legjobb kerete, boldogulásuk szilárd biztosítéka a dualista Monarchia. Nem olyan rossz az a házasság — az osztrák-magyar közösség —, ahol „a két fél a legnehezebb létküzdelmet vállalva küzdi végig, és együtt hal meg, mert egymás nélkül nem élhet”.

A szerző felfogása, hogy a dualista rendszer volt az osztrákok és magyarok legjobb együttélési formája, s hogy restaurálása lenne az elvétett „helyes út” megtalálása, nem valami egyéni és újkeletű koncepció. Miskolczy voltaképpen a magyar polgári történetírás konzervatív, legitimista irányzatának hagyományait, elsősorban Szekfű és Gratz koncepcióját folytatja és modernizálja, hozzáidomítva a második világháború utáni politikai „légkör” és a nyugati Habsburg-barát történetírás aktuális követelményeihez. Így pl. — ha nem is ítéli el —, hallgatással mellőzi a Szekfűtől inauzurált ellenforradalmi szellem-történet lényeges koncepcionális alkotóelemét, az antiliberalizmust és antiszemitizmust. Nem követi teljesen Szekfű konzervatív nacionalizmusát más vonatkozásban sem. „Nemzetfeletti elfogulatlanságát” bizonyítandó, elődeinél valóban élesebben bírálja — vagy inkább: kevésbé mentegeti — a magyar sovinizmus kirívó, és főként: osztrákellenes, a Monarchiát bomlasztó megnyilvánulásait; elődeinél jobban méltányolja az osztrák vezetők körök „összmonarchikus”, egységetörző aggályait és törekvéseit, jobban érvenyesíti a „salus der Gesamtmonarchie suprema lex esto!” alapelvet.

A szokványos magyar nacionalizmust valamelyest megszelídítő „nemzetfelettlenség”, úgy látszik, a továbbiakban teljes erkölcsi alapot ad a szerzőnek arra, hogy „übernational” szemléletét a magyarországi — és monarchiai — elnyomott nemzetekkel szemben maradtalanul érvenyesítse. A Gesamtmonarchie — és az alapkövet alkotó egységes magyar állam — létérdekeit hangsúlyozva, nem ismer el semminő nemzeti szeparatizmust, elutasítja a nemzeti önrendelkezés jogát. Történetileg kicsorbult érvekkel — a valamennyi nép számára kedvező gazdasági fellendüléssel, nagyhatalmi helyzettel — mentegeti a monarchiai nemzeti elnyomás rendszerét. Mint „elfogulatlan szemlélő” megállapítja, hogy az egységes, oszthatatlan magyar nemzeti állam elvén alapuló 1868-as nemzetiségi törvény nem volt rossz, legfeljebb a végrehajtását lehet kifogásolni. A hiba ott volt, hogy a nemzetiségek nem akarták elfogadni a törvényt, ezért a magyarok is felmentve érezték magukat törvényszabta kötelesegeik alól (148. l.). A szerző a továbbiakban csekély figyelmet fordít a nemzetiségi kérdésre. A nemzeti törekvéseket, önállósági igényeket, terveket — mintha a Monarchia sorsa csupán az osztrák-magyar viszony alakulásán s ez a viszony csupán kebelbeli nézeteltéréseken múltott volna — valóságos jelentőségüknél lényegesen kevesebbre becsüli. A Monarchia föderatív átalakítását nemcsak irrealitás, hanem veszélyesnek, károsnak feltételezett következményei miatt is elveti. Az 1871-es Hohenwart-féle föderalista kísérlet meghiúsulása felett sajnálkozással siklik tova, teljesen megértve a meghiúsítókat, akik nem akarták 1867 művét effajta kísérletekkel kockára tenni. Az újkeletű „Übernationalismus” — az internacionalizmus megtévesztő homonimája — valójában tehát az „altösterreichisch” uralkodó nacionalizmus, ill. Miskolczy értelmezésében: a 67-es politikusok és történészek nem titkolt magyar nacionalizmusának szinonimája.

A munka másik „modernizáló” vonása a fokozottabb gazdaságtörténeti érdeklődés. Itt sem találkozunk azonban tudományosan megalapozott gazdaságtörténeti szemlélettel, legfeljebb egyes gazdasági vonatkozások kiemelésével. A szerző főként az osztrák-magyar gazdasági közösség problémáit, elsősorban a vámpolitikai kérdéseket és a gazdasági kiegyezéseket tárgyalja behatóbban. A kiindulópont és mérce e vonatkozásban is a Gesamtmonarchie érdeke, ehhez viszonyítva helyesli vagy bírálja az osztrák abszolutizmus és a magyar rendek — később az egyes kormányok, gazdasági érdekkörök — politikáját. Anyagában és értékelésében nem megy túl Eckhart, Sieghart, Gratz, Matlekovics, ill. saját korábbi munkáinak szempontjain.* A Magyarországot kizsákmányoló vámpolitikáért ő is az adózástól vonakodó rendeket, ill. az udvar merev kamerализmusát teszi felelőssé, ő is helyteleníti az önálló magyar vámpolitika követelését és a gazdasági közösségnek a

* *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában, Bpest 1922. — *R. Sieghart*: Zolltrennung und Zolleinheit. Wien. 1915. — *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. Bpest, 1934. — *Matlekovits Sándor*: Das Königreich Ungarn. Leipzig. 1900. — Magyarország közművelődési állapotai... — *Miskolczy*: A kamarilla a reformkorszakban, Bpest. é. n.

„magyar” érdekekre előnyös mozzanatait emeli ki. Részletesen foglalkozva a gazdaságpolitikai ellentétekkel, megrója a tárgyaló felek szűklátókörűségét, egoizmusát. A kiegyezés fő hibáját a gazdasági közösség fenntartásának rövidlejárátú, szerződészerű kezelésében látja. Nem látszik azonban tudomásul venni, hogy a vámkérdésben és a gazdasági közösség egyéb kérdéseiben felmerült viták, ellentétek mélyén egy objektív gazdasági folyamat: a kapitalizmus kifejlődése, az eredeti felhalmozás, majd a kifejtett tőkés rendszer törvényszerűségei húzódtak meg, s a kapitalista fejlődésben különbözőképpen érdekelt osztályok: a magyar földbirtokosok, az osztrák burzsoázia s a kialakuló magyar és más nemzetiségi burzsoázia ellentétei nyilvánultak meg. A gazdasági ellentétek okai-ként szubjektív hibák, a belátás hiánya, nemzeti és politikai elfogultságok szerepelnek.

A gazdaságtörténeti vonatkozások kibővítése tehát egyáltalán nem jelenti az objektív folyamatok felismerését, a materialista szemlélet érvényesítését, még eklektikus alkalmazását sem, csupán a régi, konzervatív idealista szemlélet kiűsödleges „modernizálását”. Miskolczy munkája tehát alapjában konzervatív, bár nem antiliberális, „übernational”, de nem antinacionalista, „nemzetfeletti”, de nem nemzeti, gazdaságtörténeti érdeklődésű, de nem materialista szemléletű. Felfogásának új elemei valójában sem újszerűvé, sem tudományos értelemben modernné nem teszik a magyar polgári történetírás legitimista irányzatának eme anakronisztikus kései hajtását.

Ha alapkonceptiójában nem is, de módszerében és színvonalában a munka messze elmarad elődei, kivált Szekfű munkái mögött. S ha érdemén felüli túlbecsülése lenne is a Szekfűvel való összevetés, XX. századi polgári történetírásunk bizonyos feldolgozásbeli igényességét és jelentős anyagismeretét méltán számonkérhetjük tőle. A könyv egyik vonatkozásban sem üti meg saját irányzata hagyományainak mértékét.

Aránytalanul hosszúra nyúlnék recenzióink, ha a szerző szemléletét és módszerét jellemző példákat, a felszínes vagy téves megállapításokat részletesen ismertetni — cáfolni akarnók. Elegendőnek véljük, ha csak néhány jellegzetes — és történetileg fontos — kérdés taglására szorítkozunk.

Elsőnek mindjárt a Habsburg-abszolutizmus sajátos strukturális kérdéseit vehetjük. A szerző nem foglalkozik az anorganikusan kialakult, heterogén államkomplexum genezisével, strukturális problémáival. Eleve a Pragmatica Sanctio alapján álló Gesamtmonarchie-ből, mint valamiféle történeti ősválóságból indul ki, és túlságosan a felszínen, a közjogban, tradíciókban és kormánypolitikában keresi az egységes centralizált állam létesítésének lehetőségét, ill. lehetetlenségének okait. Az általa felsorakoztatott okok — eltérő hagyományok, vallási ellentétek, a rendi privilégiumokhoz való ragaszkodás, a magyar nemesi provincializmus, az udvar „hibás” gazdaságpolitikája, stb., amelyek maguk is okozatok — természetesen hozzájárultak az abszolutisztikus centralizáció sikeretlenségéhez. Erős túlzás, sőt rövidlátás azonban a „német-magyar ellentét” bűnbakjává a garázdálkodó császári zsoldost — a „németgyűlöletet”, protestáns szellemet, provincializmust pedig az „összmonarchikus érdekek” megneemtésének okává megtenni, avagy az abszolutisztikus centralizáció kudarcát Mária Terézia és II. József eltérő egyéniségéből, utóbbinak a tradíciókat nem tisztelő, erőszakos kormányzati módszereiből levezetni. A szerző nem vizsgálja, vajon megvoltak-e és milyen feltételei voltak meg a gazdaságilag-társadalmilag a Nyugattól elmaradott, etnikailag rendkívül heterogén, nagyon különböző színvonalú és múltú területekből államilag lazán összetákoltt Habsburgmonarchiában az egységes belső piac, az egységes polgári-nemzeti fejlődés, az egységes, centralizált kormányzat kialakulásának. E kérdés alapos vizsgálata híján a Gesamtmonarchie metafizikai „ősválóságát”, XIX. századi fejlődési lehetőségét és létjogosultságát bizonyítottaknak, vagy éppen kiindulási alpnak nem lehet elfogadni.

Ugyanebből a szempontból kell megállapítanunk a polgári átalakulás egész korszaka tárgyalásának elégtelenségét. A szerző viszonylag részletesen foglalkozik a reformkor problémáival, elégtelket saját kutatásai alapján is ismcr. A nyelvkérdéstől, a nemzeti- és agrárkérdéstől a vámműgyig és iparpolitikáig, a ferenci-metternichi rendszertől és a rendi felfogástól Széchenyiig, a liberális ellenzékig és a konzervatív kormánypolitikáig számos fontos probléma szőnyegre kerül. De mindez valahol a „szellemi-politikai jelenségek” szférájában, objektív meghatározottságoiktól és kööttségeiktől függetlenül, társadalmi alapok és változást érlelő folyamatok nélkül játszódik le. A századokon át ki-kitörő, majd elszunnyadó nemzeti érzés — mint a mesebeli Csipkerózsika — a korszellem esőkjától felébred, s a liberalizmussal párosodva változásokat, nemzeti és szociális reformokat követel. Ebben a szubjektív idealista, teljesen ahistorikus szemléletben minden sorsdöntő fejlemény az egyének, elsősorban a vezető személyiségek helyes vagy helytelen belátásának, felismerésének függvényévé válik. A kormány nem ismeri fel a magyar reformmozgalom haladót, az egész Monarchiára üdvös jellegét, nem tartja tiszteltben az alkotmányt, — ebből vezethető le a magyar szeparatizmus kiéleződése (83. l.). Metternich,

amikor fölényes legyintéssel elutasítja Széchenyi dinasztiahú és Gesamtmonarchie-érdekű reformterveit, nem ismeri fel a pillanat nagyságát. „Ha a Monarchia történetében »elszalasztott alkalmakról« beszélni lehet, akkor első helyen Metternichnek ezt az álláspontját kell idézni: soha többé nem kínálkozó alkalmat mulasztott el arra, hogy a Monarchia két részének viszonyát organikus alapon, korszerűen kiépítsék” (69. l.). Amikor a kormány a 40-es évek elején végre felismeri, hogy a merkantilista vámpolitika feladása, a közös vámterület és egységes belső piac megteremtése milyen fontos szerepet játszhat a Monarchia népei összetartozandóságátudatának erősítésében, akkor már késő. Addigra a modern nemzetgazdasági eszmék hatására Magyarországon felfogásváltozás következik be: most már a rendek kívánják — nem mérve fel az ausztriai piac jelentőségét és hiányos közgazdasági ismereteik miatt túlértékelve a vámvédelem lehetőségeit — a vámvédelmet (74–75. l.). „A magyarok nem ismerték fel az ausztrioszláv mozgalom helyes jelentőségét”, pánszlávizmust láttak benne, s a pánszlávizmustól való félelmük vezetett a nemzetiségi kérdés kielezésére, felesleges túlzásokra (88. l.).

És így tovább, csupa félreértés. Moliéri szituációk sorozata — a közeledő tragédia előjátékában.

Hasonló felfogásában ellaposított, „félreértett” az 1848-as forradalom problémáinak fejtegetése is. Polgári forradalom és nemzeti szabadságharc helyett — amit a haladó polgári és a mai nyugati történetírás jelentős képviselői is elismernek — a magyar „Autarkie” tartalma és terjedelme körüli nézeteltérésekből elfajult „polgárháború” — a dualista Gesamtmonarchie nézőpontjáról. Úgy hiszem, nincs szükség e mondatnál hosszabb vagy szenvedélyesebb vitáskorra annak a közismert felfogásnak, amely 1848–49-ben, a Monarchia e mély, forradalmi válságperiódusában a társadalmi és nemzeti erők hatalmas összecsapása helyett osztrák–magyar közjogi viszályt, a forradalom és ellenforradalom taktikája helyett a kormányok ügyeskedéseit és ügyetlenkedéseit látja, amely a mai magyar történeti irodalom teljes mellőzésével (a Kossuth Emlékkönyv, Hajnal István tanulmánya stb. nemismeretében) ír a Batthyány-kormány külpolitikájáról, dinasztia- és Monarchia-hú lojalitásáról, s amelynek fő problémája, hogy miként, milyen kompromisszummal lehetett volna elkerülni a „polgárháborút”, vagyis hogyan lehetett volna már 48-ban megvalósítani 67-et.

A szerző, miként „a problémába való bevezetés” során is elkerülte a Monarchia keletkezésének, strukturális problémáinak boncolgatását, önmagához következetesen nem bocsátkozik e soknemzetiségű államkomplexum válságát előidéző és tartósító okok elemzésébe sem. Számára — az olvasó fokról fokra jobban meggyőződhet róla — nem annyira az okok, mint a célok a fontosak. A maga módján tehát logikus, ha az „Autarkie”-kísérletet követő új abszolutizmus vizsgálatában sem az okok mélyére fúrja, hanem a cél: a megbékélés, a kiegyezés érlelődésére függeszti tekintetét. Miskolczy természetesen erőteljesen kidomborítja a kiegyezés szükségyszerűségét.

Mint hogy a kiegyezés a mi felfogásunk szerint is elkerülhetetlen fejlemény volt, szükségesnek tartjuk, hogy álláspontunkat a szerzőétől — s az egész „nemzetfeletti”, Habsburg-apologizáló mai történészirányszattól — félreérthetetlenül elhatároljuk. Először is, ellentétben a szerzővel, a kiegyezés szükségyszerűségét nem azért ismerjük el, mintha ezt „magyar szempontból” a legjobb megoldásnak tekintenék, vagy abból indulnánk ki, hogy az integer Magyarország fennmaradását a német nagyhatalom szármayai alatt a Habsburg-monarchiába való beilleszkedés biztosította (vö. 133–134. l.). Ellenkezőleg, a nemzetiségekkel és a szomszédnépekkel való Habsburg-ellenes összefogás kossuthi tervét tartjuk haladónak és nemzetinek, — ezért erősen kifogásuljuk, hogy a szerző Kossuth koncepcióját, kiegyezésbírálóat tendenciózus torzítással, Deák-párti szellemben tolmácsolja (132., 142–144. l.) —, de tudatában vagyunk, hogy ez a megoldás a korabeli konzervatív európai rendszerben, a forradalmi demokratikus erők értelenségének viszonyai között kivihetetlen volt. A kiegyezést tehát az 1848-as forradalmak veresége után kialakult helyzetben, a nagyhatalmak állásfoglalása s a magyar társadalmi fejlődés kötöttségei, 1849 utáni alakulása miatt elkerülhetetlen, de a magyar nép fejlődése szempontjából végzetes következményekkel járó, antidemokratikus, káros fejleménynek értékeljük. Ez egyuttal a második lényeges különbség, amely a szerzőnek a kiegyezést védelmező, magasztaló, előnyeit egyoldalúan kidomborító felfogásától elválaszt.

A harmadik, alapvető vízvonalasító felfogásaink között az, hogy a kiegyezést mi nem egyszerűen a birodalom „két része” közti közjogi viszony alkotmányos rendezésének, hanem a polgári forradalom antidemokratikus, „felülről való” lezárásának, magyar nagy- és középbirokoss, ill. osztrák burzsoáz érdektű kompromisszumnak tekintjük, amely a magyar nemzeti kérdést csak felemásan oldotta meg, az agrárkérdés és a monarchiai nemzeti kérdést demokratikus rendezésének útját pedig eltörölvolta.

A szerző szokványos, szűkkörű közjogi felfogását nemcsak retrográdnak, de a dualiz-

mus lényeges problémáinak, permanens ellentmondásainak, s már a századvégén fellépő válságjelenségeinek megértésére és tudományos magyarázatára is alkalmatlannak tartjuk. A dualista korszak tárgyalásakor sorra-rendre bukkanak fel a fogas kérdések: miért volt elégedetlen — a „művelt rész” kivételével — a magyarok többsége a kiegyezéssel? miért állott — a gazdasági és társadalmi problémákat teljesen háttérbeszorítva — a közjogi kérdés, a meddő közjogi szörszálhasogatás az érdeklődés előterében? — miért nem alakulhatott ki egészséges váltógazdaság a politikai vezetésben? A kiegyezés történeti funkciójának, a benne megtestesült osztályérdekeknek az elemzését mellőző „szellemi-politikai jelenség”-szemlélet azt a választ adja, hogy a 48-as reminiscenciák, a Gesamtmonarchie léterdekeit oktalanul negligáló nemzeti szellem, Haynau és Kossuth személye volt a kiegyezéssel való elégedetlenség forrása, ill. hogy „a magyar politikai élet gyógyíthatatlan betegsége” volt a szociális fogékonyság hiánya, a steril közjogi beállítottság (140–141., 151. l.). Az pedig egyszerűen a kiegyezési rendszer, „balszerencséje”, hogy mindig egy erős egyéniségre és a nemzeti akaratot képviselő pártra épült (164–165. l.). Így jutunk el a balszerencés alakulások, félreértések megértésén keresztül a valóságos ellentmondások megnevezéséhez: miért került a dualizmus magyar vonatkozásban is válságba, miért sodródott az arisztokrácia, a 67-es tábor egy része is ellenzékbe. „Hogyan jutottak ilyen messzire? Hogyan léphetett még egy olyan finom politikai képzettségű és törhetetlen dinasztiahűségű ember, mint ifj. Andrássy Gyula is... a függetlenségi párttal koalícióra? Ez rejtély marad” (180. l.). Talán szabad e magyarázatot olyan történeti irányzat önkritikájának felfognunk, amely nem értve és nem kutatva egy feudális maradványokkal átszőtt polgári társadalom, egy soknemzetiségű birodalom tőkés fejlődésének alapfolyamatait, a kapitalizmustól támasztott, ill. feltámasztott ellentéteit, a földbirtokosok és szegényparasztkok, a tőkés és munkások, a földbirtokosok és burzsoák, az osztrák és magyar ipari tőkés, az uralkodó és elnyomott nemzetek közötti ellentéteket, — a történelem epidermiszén kapirgálva próbálja a mulat rekonstruálni.

A szerző, nem töprengve a talányokon, mindvégig sajnálkozással konstatálja, hogy a magyarok többsége, eltekintve olyan kivételes nagyságoktól, mint Tisza István, nem ismerte fel, hogy léterdekei azonosak a Monarchiáéival, és túlzott nacionalizmusával a Monarchia erejét gyengítve, saját maga alatt vágta a fát. Az ítélet, a felelősségrevonás már-már nyomasztó lenne, ha — váratlan fordulattal — a magyarság tudatából és érzéseiből a múlt vizsáljai, vitái nyomtalanul el nem tűntek volna — a világháború első puskalövésére. „A nemzet harsány igennel felelt” a történelem kérdésére: „hajlandó-e kötelességét teljesíteni a Monarchia iránt s minden erejével megvédeni az ellenséges támadással (?) szemben” (195. l.). A világháború első hónapjainak sovíniszta hulláma a szerző számára döntő bizonyíték arra, hogy az osztrákok és magyarok szíve mélyén erősen élt, s a válság pillanataiban mindent félreszorított az összetartozottság tudata, a Monarchia iránti szeretet. Nem szorul bizonyításra, hogy a világháború további menete, majd a forradalmi válság eseményeit másról, az ellentétek változatlan továbbéléséről s hatalmas, forradalmi fellobbanásáról tanúskodnak. Azt sem kell bővebben bizonyítani, tudományosan mennyire meddő, s mennyire politikai érdekű az összeomlás „felelőségének” mérés-ké-
lése. Mi, az objektív gazdasági-társadalmi folyamatok, a politikai és osztályerőviszonyok elemzése alapján úgy véljük, hogy az összeomlásért maga a Monarchia, elavult, temérdek ellentmondástól terhelt társadalmi és állami rendszere volt a „felelős”. A szerző módszerével, elmélyült elemzés hiányában lehet a Habsburgok jogara alatt örökkévalósított „Gesamtmonarchie”-t, mint szubjektív vágyakozások ideálját, vagy mint aktuálpolitikai célkitűzést felfogni és lehet sajnálkozni tökéletlen megvalósíthatósága, ill. tökéletes megvalósíthatatlansága, a félreértések okozta összeomlása, vagy az összeomlása okozta félreértések miatt, de nem lehet a történeti valóság tudományos vizsgálatának alapjává tenni.

Végezetül hadd tegyük szóvá a felhasznált irodalom, forrásanyag szegényességét, részben elavultságát. A szerző forrásjegyzékében mindössze hat 1945 utáni munkát tüntet fel. Zömmel a korabeli vagy az 1920-as — 30-as évek irodalmát használja. A szövegéből és a forrásjegyzékből úgy tűnik, hogy nemcsak az új magyar, csehszlovák, szovjet, jugoszláv törgénetírás eredményeit, de a modern nyugati irodalom számottevő alkotásait sem ismeri.* A témát tekintve, elsősorban az új magyar történetírás teljes mellőzését hiányoljuk. Az elmúlt másfél évtizedben igen gazdag, korábban hozzáférhetetlen vagy elhanyagolt, csak Magyarországon fellelhető forrásanyagot tártunk fel és értékesítettünk.

* Csak példaképp említjük *R. A. Kann*: The multinational Empire. New York. 1950, továbbá *The Habsburg Empire*. New York. 1957. — *A. J. P. Taylor*: The Habsburg Monarchy. Oxford. 1956. — *G. Franz*: Liberalismus. Die deutschliberale Bewegung in der Habsburgischen Monarchie. München. 1955 — *A. May*: The Habsburg Monarchy munkák mellőzését.

Eredményeket értünk el, elsősorban a gazdaságtörténet, a munkás- és parasztmozgalmak, az 1848-as forradalom kutatásában. Számos monográfiát, tanulmányt adtunk közre, amelyek az újkori magyar történettel, többek között Magyarország és a Monarchia viszonyával foglalkoznak. Lehetnek — nyilván vannak is — szöges szemléleti ellentétek a szerző és a mai magyar történészek között. Érthető lett volna, ha munkásságukat kritikailag fogadta, használta volna. Nem érthető, nem helyeselhető azonban, hogy megállapításait, adataikat, újonnan feltárt forrásait még figyelemre sem méltatta. Ez sem pártatlanságának, sem munkája korszerűségének, színvonalának nem vált hasznára.

Röviden summázva az elmondottakat: Miskolczi új könyvét nem tudjuk másnak tekinteni, mint a manapság elterjedt Habsburg-apologetizáló irodalom egyik sajátos, a 67-es konzervatív magyar felfogást modernizáló példányának, amely inkább politikai, mint történeti, inkább historiográfiai, mint szaktudományos érdeklődésre tarthat számot.

HANÁK PÉTER

N. KISS ISTVÁN:

16. SZÁZADI DÉZSMAJEGYZÉKEK

(Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék)

(Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960, 1120 l. + 4 térkép)

Történetírásunk történetét szemügyre véve, már az első pillantásra szembetűnő, milyen aránytalanul fejlődött az elmúlt két évszázadban, mennyire nem volt képes még a múlt században sem a fejlettebb nyugat-európai és az orosz történetírással összehasonlítva, megfelelni feladatának. Míg a XVIII—XIX. század Európa-szerte a nagyarányú forráskiadás korszaka, s ez a forráspublikálás hatalmas mennyiségű, addig ismeretlen dokumentumot hozott felszínre nemcsak a politikai történet terén, hanem a gazdaság- és társadalomtörténet vonatkozásában is, míg Európa-szerte — hogy csak az agrártörténetnél maradjunk — urbáriumok, tizedjegyzékek, gazdasági utasítások, számadások stb. hatalmas tömegét publikálták, addig nálunk Magyarországon a nagyobb arányokban, szervezeten a múlt század második felében meginduló iratpublikálás, mely történetírásunk „pozitívista” korszakát fémjelezte, eléggé egyoldalú volt, még a politikai történet terén is. Hatalmas hiatusokat hagyott maga után a politikai történetben, a gazdaság- és társadalomtörténetet illetőleg pedig szinte alig beszélhetünk ilyesfajta iratpublikálásról. S az elmúlt 100 év alatt publikált anyag alapján sem lehet statisztikai pontosságú megállapításokat tenni a mezőgazdaság fejlődésének egyes főbb kérdéseiről. A múlt század végén meginduló Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle elsősorban a krónikus anyagihiányt kívánta csökkenteni, de megrekedt egyes, esetleges adatok közzétételénél, s ezek alapján a fejlődés képét aligha lehetett történeti hitelességgel felvázolni. Ez az anyagihiány szinte megoldhatatlan feladat elé állította azt, aki egy modern szempontú feldolgozást kívánt készíteni. Ilyen körülmények között a marxista történetírással, mely minden polgári történeti iskolánál inkább igényli a széles forrásfeltáráson alapuló statisztika jellegű felméréseket, mert csak ezekre alapozva vonhat le a történeti valóságot tükröző megállapításokat, hárult az a feladat, hogy — mintegy menet közben — számolja fel történetírásunk eme lemaradását is. (Természeteserű viszont, hogy ebben a helyzetben kétirányú veszély közepette fejlődött marxista társadalom- és gazdaságtörténetírásunk: egyrészt sokszor nem tudta elkerülni az elszigetelt adatok alapján történő korai általánosításokat, másrészt el kellett kerülnie azt a veszélyt, hogy a múlt esetleges mulasztásait ne a tudomány mai fejlettségi szintjén, a korábbi módszereket továbbfejlesztve pótolja, hanem megrekedjen régi módszerek keretei között.)

Mindezt előre kellett bocsanatunk *N. Kiss István* forráspublikációjának vizsgálatakor, hiszen e nélkül aligha érthetjük meg, hogy lényegében *hézagpótló* kiadványt lapozgatunk. A dézsmajegyzékekre ugyan már a múlt század utolsó évtizedeiben felhívta a figyelmet *Acsády Ignác* és *Tagányi Károly*, mégis, történeti irodalmunk mindeddig alig hasznosította a bennük felhalmozott adatok tömegét. Akadt ugyan néhány, elsősorban demográfiai szempontokat érvényesítő kiadvány, mely dézsmajegyzékek feldolgozására épült, több megyére kiterjedő arányokban azonban *N. Kiss István* munkája használta fel először e forrásanyagot.

Több megye anyagát áttekintve, természetes, hogy nem lehetett minden fennmaradt dézsmajegyzéket feldolgozni. Szerző *négy időmetszetbe* csoportosította az öt megyére vonatkozó anyagot a XVI. század derekától a század utolsó éveiig. Így kísérli meg

annak bemutatását, hogyan változott, fejlődött az 1550–1590-es években az öt megye mezőgazdasági termelése, jobbágytársadalma. Vizsgálatának súlypontját ez utóbbi struktúrája, az egyes paraszti rétegek helyzetének elemzése jelenti, s ennek megfelelően a kötet nem eredeti állapotukban közli a dézsmajegyzékeket. Szerző — mondhatni — felfeldolgozást nyújt, s a dézsmajegyzékek adatait csoportosítja. Az egyes időmetszeteken belül megynként, járásonként, helységenként *csoportosítva*, az eredeti dézsmajegyzékeknek megfelelő sorrendben közli az egyes jobbágygazdaságokra vonatkozó adatokat. Összevonja azonban ugyanannak a gazdaságnak a különböző dézsmajegyzékekben fellelhető adatait, és ezzel lehetővé teszi, hogy egységes képet nyerjünk egy-egy jobbágygazdaság terméséről. Az így nyert adatokat azután a jobbágyviszonyon belüli rétegenként elkülönítve közli a szerző (4 réteget különböztet meg: a „földnélküli”, „pauper”, „féltelkes”, „gazdagparaszt” rétegeket). Az anyag csoportosításakor az egyes rétegeken belül elkülönítette egymástól a csak szántóművelő, a gabona- és szőlőtermesztéssel egyaránt foglalkozó, végül a csak bortertermelő gazdaságok adatait. Az így kialakított módszer szerint közölt adatokat azután járásonként, illetve nagyobb helységenként részletes értékelő feldolgozás követi.

E feldolgozások mindenekelőtt a parasztgazdaságok és a terméseredmények szám- szerű alakulását, majd a termőterület nagyságát, a gabona- és bortertermelés egymáshoz való viszonyát, egymásközi arányát mutatják be. Ezt követi a paraszti társadalom differenciálódásának rajza, amelyben a legnagyobb figyelmet a szerző az árutermelő gazdagparasztágnak, valamint az egyes járáson belüli a mezővárosok és falvak viszonyának, a mezővárosi koncentrációknak szenteli. A paraszti bérmunka kérdéseinek elemzése után a méztermelés és az állattenyésztés állapotát rajzolja, végül pedig a többtagú parasztgazdaság kérdéseit és az extraneus birtoklás rendszerét, az extraneus birtokosoknak az egész paraszti társadalomban elfoglalt helyét mutatja ki. A gabona- és bordézsmajegyzékek adatai után szerző a juh- és sertésállományra vonatkozó adatokat elemzi, majd az adatpublikáció végén a fluktuáció kimutatását célzó összeállításokat adja.

Az adatösszeállításból levonható eredményeket *N. Kiss István* a kötet végén tanulmányban foglalta össze. Az *összefoglalás* először a hódoltsági helyzet és a fluktuáció kérdéseit elemzi. A tanulmány felveti a libertinus-servitor rendszer kérdését, s számos adattal járul hozzá a további kutatáshoz. Jóval problematikusabbak a jobbágyviszonyok fluktuálásával kapcsolatos megállapítások, ezek ugyanis arra a megállapításra alapozódnak, hogy a jobbágyviszonyok fluktuációjának feltárását „csak a dézsmajegyzékek egységes rendszerű és aprólékos elemzése teszi lehetővé”. Más, a dézsmajegyzékek adatait korrigáló források bevonásának elhanyagolása — gondolunk elsősorban a XVI. század második felétől mindinkább megszáporodó urbáriumokra — ugyan nem teszi lehetővé a kérdés megnyugtató megoldását, de azt természetesen nem jelenti, hogy a fluktuációval kapcsolatban a tanulmányban található több megállapítást — pl. a szellérség mozgásáról — ne igazolna majd a későbbi kutatás. A kötetnek ezek a megállapításai azonban felhívják a figyelmet arra, hogy a jobbágyviszonyok fluktuációjának nagyobb figyelmet kell szentelnünk.

A tanulmány következő fejezeteiből világos képet kapunk a vizsgált 5 megye mezőgazdasági termelésének alakulásáról a XVI. század második felében. Plasztikusan domborodik ki a 15 éves háború hatása a lakosság számának és a mezőgazdasági termelés volumenének hatalmas arányú zuhanásában. Különösen a gabonatermesztés csökkent katasztrofálisan (fejérc, harmadára), míg a szőlőtermesztés úgy ahogy megőrizte súlyát. A paraszti differenciálódással kapcsolatban a tanulmány kiemeli a földnélküliek csoportjának számszerű emelkedését és a gazdagparaszti réteg csökkenését, ha e réteg aránya a termelésben többé-kevésbé állandónak is látszik. Elemzi a szerző a napszámos csoport helyzetét és az állattartás problémáit is. A mezővárosi koncentráció vizsgálatakor kiderül, hogy a szőlőtermesztésben e helységek súlya az egész korszakon keresztül nő, s ezekben a helységekben tömörül a gazdagparasztviszony túlnyomó része. A tanulmány megállapítása szerint a mezővárosi fejlődés egyes területeken a XVI. században eljutott a szőlő-monokultúra kialakulásához. *N. Kiss István* rámutat ezek közül a nagyobbakra: ez egri, a gyöngyösi és a bihari borvidékre, valamint a külön említést érdemlő Beregszászra, amelynek határában több bor terem, mint egész Beregszászban.

Az értékelő tanulmány befejező fejezete a paraszti és földesúri árutermelés kérdéseit vizsgálja. Számszerűen kiértékeli a paraszti árutermelés volumenét, megállapítja, hogy a vizsgált öt megye ismert áruforgalmának minimális értéke kb. 165 000. — Frt-ot tett ki (ennek 44 %-a a borból került ki). A XVI. század a szerző megállapítása szerint a paraszti árutermelés virágkora, a hadsereg igényei és az exportlehetőségek növekedése mellett e korban jelentősen kiszélesedett a belső piac, a paraszti népességen belül is. (Az 5 megyében 1598-ra a belső piacra utalt jobbágyok aránya *N. Kiss István* számításai szerint meghaladja a parasztság egynegyedét). Ugyanebben az időben jelentősen fejlődik

a majorsági gazdálkodás rendszere is, ennek szerepe azonban az árutermelésben alárendelt, míg viszont pusztító erővel nehezedik a jobbágyság termékfeleslegére, s fölözi le azt (borfoglalás stb.). A gazdagparaszságnak az árutermelésben játszott szerepét vizsgálva szerző megállapítja, hogy helyzete, gazdasági súlya bizonyítéka annak a paraszt-polgári fejlődésnek, amely a XVI. század végén már itt-ott túlmutat a feudális rendszeren (késpénzben fizetett bérmunka stb.).

Ha a fentebb látszatra talán a kelleténél hosszabbra nyíltak az *N. Kiss István* forráskiadványa tartalmát ismertető sorok, erre a részletes tartalmi ismertetésre feltétlenül szükség van. Mindenekelőtt: történetírásunk első, dézsmajegyzékeket a kor színvonalán publikálni törekvő kísérletével állunk szemben. S ez a kísérlet feltehetőleg nem marad torzó, a szerző folytatni kívánja munkáját, ami arra kötelez bennünket, hogy rámutassunk a kötet jelentős eredményeire, ugyanakkor azonban — s ezt csak a részletes tartalmi ismertetés után tehetjük meg — felhívjuk a figyelmet néhány olyan módszertani problémára, melyeket ez a kötet nem oldott meg, melyekkel a következő kötetekben szembe kell néznie a szerzőnek.

N. Kiss István az első, aki dézsmajegyzékek alapján kísérletet tett arra, hogy ilyen hatalmas, öt megyényi területen megrajzolja a mezőgazdasági termelés és a paraszti differenciálódás állapotát. Erre mindeddig legfeljebb, ha megyényi méretekben került sor. Ugyanakkor szerző arra is törekedett, hogy ne statikus képet adjon, hanem a társadalmi mozgást vizsgálja, hogy az olvasó fejlődési folyamatokat lásson maga előtt. Jól ismerte fel azt a módszert, mellyel anyagát feldolgozva, nagyjából elkerülte a veszélyt, hogy az általa felhasznált anyag esetleges másfajta, más szempontú kategorizálásához ismét az eredeti forrásokhoz kelljen nyúlni. Aki esetleg nem fogadja el a szerző kategóriáit, ugyanezt az anyagot — ha csak dézsmajegyzékeket vizsgál — tetszése szerint rendezheti át, alkothatja újá. Módszere nyomán feltárul előttünk a mezőgazdasági termelés volumene, struktúrája, az árutermelés keretei. Az extraneus-birtoklás nem érdektelen kérdés is a kutatás homlokterébe került. Jól kirajzolódik a mezővárosokba tömörült gazdagparaszság helyzete, szerepe, súlya az árutermelésben. Statisztikailag többekéves pontosan mérhető arányokat kapunk a parasztság egyes rétegeiről, a nincstelen bérmunkásokról, és még számos olyan kérdéstről amelyek a XVI—XVII. század társadalomtörténetét kutató történetírásunk az utóbbi években vetett fel, de még nem oldott meg.

N. Kiss István dézsmakiadványa tehát — mint az eddigiékből is láthattuk — jelentős alkotás, mely nem kerül hatás nélkül a könyvespolcokra, s éppen ezért kell felvetnünk néhány olyan problémát vele kapcsolatban, melyeknek — ha nem is megoldása, de — jelzése megkönnyítheti nem lényegtelen módszertani és tartalmi kérdések megoldását.

A hatalmas kötet talán legérezhetőbb hiánya — a következő hiányosságok messze túlnyomó része ebből következik —, hogy a szerző teljesen mellőzte más forrásanyagok bevonását a feldolgozásba. Holott ha ezt a követelményt, mely túl az egyszerű forráskritikai vizsgálatokon innmár jó emberöltő óta a történeti valóság bemutatásának eszköze, nem is kívánta figyelembe venni — hiszen nem az öt megye monográfiáját, hanem a dézsmajegyzékek feldolgozását tűzte ki célul —, azt azonban figyelembe kellett volna vennie, hogy mások, más kérdések vizsgálatakor hasznosítani szeretnék a kötetben közlött hatalmas anyagot. Szerző azonban teljesen figyelmen kívül hagyja a más típusú forrásokat (hogy ez mit eredményezett, arról később még szó lesz), s úgy látszik fel sem merült számára az a gondolat, hogy jelen formájában az anyag csak korlátozottan használható. Az igaz ugyan, hogy más-más csoportokat állíthatunk fel, amennyiben csak dézsmajegyzékek alapján kívánunk a parasztság egyes rétegeiről szólni, annak a számára azonban, aki esetleg az urbáriumok és dézsmajegyzékek együttes vizsgálata alapján szándékozik a parasztság egyes rétegeit felkutatni, jelen kiadvány szinte teljesen használhatatlan, hiszen a szerző nem közli az egyes jobbágyságok neveit, így az azonosítás lehetetlen. Ezért mindazon kutatóknak, akik e terület parasztságával az adott korszakban foglalkozni kívánnak, ismét és ismét kézbe kell venniük ugyanazokat a jegyzékeket, amelyekben *N. Kiss István* már 4—5 évig dolgozott. Ez olyan pazarlás a munkacélóval, amit nem lett volna szabad megengedni, hiszen másfajta csoportosítással ugyanennyi, vagy alig több papíron lehetett volna ezt kielégítő módon megoldani.

A dézsmajegyzékek névanyagának elhagyása azonban nem egyszerűen gyakorlati probléma, hanem azon túlmenően, hogy a kötet használhatóságát e megoldás problematikussá teszi, súlyos tartalmi kérdést is takar. A szerző annyira belemerült a dézsmajegyzékek tanulmányozásába, hogy fel sem merült előtte más típusú források felhasználásának gondolata. Ennek azonban súlyos következményei vannak mind az anyag feldolgozása, mind a feldolgozásból levont következtetések terén. Ahhoz, hogy a parasztság

rétégeződéséről akárcsak valamennyire reális képet kapjunk, úgy véljük, elengedhetetlen legalább az urbáriumok telekadatainak bevonása a vizsgálatba. Az igaz ugyan, hogy a XVI. század ötvenes éveiben az urbáriumok még elég ritkák, de a kevés számú urbárium is tartalmazza a jobbágyok neveit és a telekállományt, a 70–80–90-es években pedig mindjobban megszorodnak, és ahol urbáriumokkal rendelkezünk, a dézsmajegyzékek és urbáriumok adatainak egybevetése tanulságos következtetésekre ad alkalmat. Hogy csak az N. Kiss István által felmutatott legfontosabb kérdések egyikét érintsük, éppen a jobbágyág differenciálódása és a fluktuáció kérdéseiben az urbáriumok név- és telekadatainak figyelmen kívül hagyása súlyos módszertani hiba.

Ami a *differenciálódás* vizsgálatát illeti, mindjárt igen problematikus az, ahogyan N. Kiss István kategóriákba sorolja az egyes parasztgazdaságokat. A természetmennyek összevont adatait veszi alapul, s ez természetesen helyes, azzal azonban már korántsem lehet egyetérteni, hogy az egyes kategóriákat a telki állomány alapján vonja meg, s így beszél „zsellér”, „pauper”, „féltelkes”, „gazdagparaszt”-ról. Holott nyilvánvalóan nem a telki állománnyal, hanem természetmennyekről van szó, s a konkrét vizsgálat (azonos évből való dézsmajegyzék és urbárium összevetése) megmutathatná a korántsem lényegtelen eltéréseket. E megtévesztő terminológia használatán túlmenően azonban tartalmi problémákat is felvet a konkrét vizsgálat. Korántsem mindegy ugyanis, hogy pl. a féltelkesnek nevezett réteg valóban féltelkes-e, s ekkora telekhányad után terhelik-e a földesúri és állami terhek, vagy pedig csak egy rosszabb termésű évről van szó, s az itt említett gazdaságok egy része esetleg egész telekkel rendelkezik. A dézsmajegyzékek alapján történő kategorizálás ugyanekkor teljesen figyelmen kívül hagyja a parasztság azon rétegeit, amelyek nem elsősorban a szemtermelésből élnek, vagy csak részben élnek abból. Urbáriumokkal történt egybevetés kimutathatná, hogy a dézsmajegyzékek alapján a „pauper” és „féltelkes” rétegekc, sőt a zsellérek közé sorolt parasztok közül kik voltak azok, akik pl. valamilyen mesterséget űztek, s a földesurnak is mesterségükkel szolgáltak. Kiseb falvaknál az iparosok száma még nem olyan nagy, hogy ez komolyan megingathatná N. Kiss István számításait, a mezővárosokra vonatkozó eredményeit azonban teljesen labilissá teszi a csak dézsmajegyzékek alapján történt elemzés. Az már más kérdés (s a feldolgozás itt-ott következtelen voltára mutat), hogy az egyes társadalmi rétegekbe történt besorolás magán az adott kereten belül sem mindig következetes. (Pl. Myskolcz 1549. évi gabona- és bordézsmajegyzéke alapján [20–21. l.] egy 40 gelima buzát és 75,7 köből bort termelt gazdaság a „gazdag paraszt” kategóriába kerül, noha ez a következtelenség természet-szerűleg csak a vegyes, gabonát és bort is termelő rétegeknél jelentkezhet. Mindezeket a következtelenségeket el lehetett volna kerülni, ha a feldolgozás során a szerző legalább az urbáriumok telekadataira is épít és nem zárja le ilyen egyoldalúan vizsgálódásainak körét.

Az N. Kiss István által felvetett másik lényeges kérdés, a *fluktuáció* problémájának megoldását is sokban elősegítette volna az urbáriumok bevonása a vizsgálatba. A vizsgálódás jelen állapotában ugyanis, amikor ezt a jelenséget csak egy, többé-kevésbé egyoldalú forrásanyag alapján vizsgálta a szerző, a levont következtetések legfeljebb a hipotézis érvényével bírhának. Holott az urbáriumoknak csak névanyaga alapján mennyire reálisabban lehetett volna megvizsgálni a fluktuáció — jelen formájában is rendkívüli érdekességgel felvázolt — jelenségét, amikor az urbárium és dézsmajegyzék összevetése fényt derít arra, hogy kik azok a parasztok, akik pl. az egyik évben valamilyen okból mentesek a dézsmaadás kötelezettsége alól, mi az oka annak, hogy egyes helyeken (ld. pl. 944. l.) 3 év alatt a járás parasztságának kétharmada kicserélődik, vagy segíthet annak megállapításában, vajon a „domus nova”-n ülő paraszt valóban többnyire szegény jobbágygazdaságot jelent-e.

A fluktuáció vizsgálatának a kötetben használt módszere ugyanakkor felvet egy másik problémát is: vajon feltétlenül a dézsma-anyag — mezőgazdasági kérdésekről is szó lévén — „extenzív” vizsgálata-e a célravezető módszer, vagy inkább egyfajta „intenzív” feldolgozás. A nagy területekre kiterjedő vizsgálódás abból a szempontból indokolt, hogy a dézsmajegyzékek mint történeti forrás feldolgozásának tulajdonképpen első kísérletével állunk szemben. El lehet azonban gondolkodni azon, hogy ma már megállhatja-e a helyét egyetlen — sok szempontból kérdéses — forráscsoport feldolgozása anélkül, hogy más típusú anyagokat figyelembe vennénk. Úgy véljük, feltétlenül a többoldalú vizsgálat mutatja be a valóságnak megfelelően a történeti folyamatokat, ami nemcsak néhány keresztmetszetet igényel, hanem az élet szerves fejlődésére vet bizonyos fényt. Néhány keresztmetszet, ha a fejlődés legfőbb vonalait 50 év távlatában meg is mutatja, mégis elég esetleges eredményeket ad. Nem vagyunk természetesen a keresztmetszetek ellen, hiszen maga a forrásanyag véletlen jellege is csak a

keresztmetszetek megalkotására ad lehetőséget, de ott, ahol van mód (már pedig a dézsmajegyzék az a forrás, amely talán a legtöbbször ad erre lehetőséget), a két metszet közötti időszakokból, sőt egymásután következő évekből is hasznosítani kellene az anyagot. Így derülhetne fény arra, hogy vajon egy-egy metszet adatait nem egy szűk vagy egy bő termésű évből vették-e fel az összeírók, s egy-egy gazdagparasztként szerepelt gazdaság a következő alkalommal nem az időjárás miatt hanyatlott-e a „féttelkes” réteg közé, vagy fordítva, így tudnánk eldönteni konkrétan, vajon a bortermelés hirtelen megnövekedése egy-egy területen minek köszönhető. S csak egy bizonyos területen az egész XVI—XVII. századot felölelő vizsgálat adhat vélegleges választ a belső piac fejlődésére (hiszen a jelenlegi esetben, amikor a belső piac növekedéséről van szó, a háborús pusztítás miatt bekövetkezett ideiglenes jelenséggel állunk szemben), hogy a fluktuációt ne is érintsük. Már az adott keretek között is ki lehetett volna valamelyest elégténi ezt az igényt, hiszen legalább a meglevő dézsmajegyzékek alapján az egyes területek összertermetését össze lehetett volna évenként is állítani, ami legalább a bő vagy szűk termésű évekre fényt deríthetett volna, — de ekkora területen minden vonatkozásban ezt nem lehet megtenni. Ez pedig azt jelenti, hogy szerintünk a továbbiakban nem annyira a vizsgálandó terület szélesítésére, mint inkább szűkítésére és a hosszabb időbeli vizsgálatra van szükség. Egy-egy tájegység vagy megye dézsmajegyzékeinek vizsgálata, kiegészítve más forrásokkal is, megmutathatja azt, hogy a jelen kötetben tett megállapítások reálisak-e vagy módosításra szorulnak. 100—120 éves folyamat komplex vizsgálata mind a differenciálódás menete (hogy pl. a differenciálódás folyamata egy adott területen állandóan egyenesvonalúan fejlődik-e vagy szakaszosan előlről kezdődik, s az egyes társadalmi rétegek arányai azonosak maradnak-e), mind a fluktuáció mértéke szempontjából időtállóbb megállapításokra enged következtetni.

Többfajta forrásanyag bevonása a vizsgálatba abból a szempontból is előnyös, hogy lehetővé teszi másirányú problémák megoldását és az esetleges ellentmondások kiküszöbölését is. A szerző e kiadványban a lehetségesnél jóval kevesebbet mond pl. azokról a termelési körülményekről, melyek között a vizsgált parasztagazdaságok működtek. A bevezetésben köztül kissé labilis terméseredmény-számítást, mely különben ellentmond más adatoknak is (*N. Kiss István* átlagosan ötszörös terméseredményt vesz alapul, míg az eddigi kutatásainak eredménye és a legutóbbi Urbáriumkiadás is inkább a 3—4-szeres felé hajlik), ellenőrzésnek lehetett volna alávetni, urbáriumok adatai mellett az 1715—20-as összeírások adataival is. A termőföld minőségét sem ártott volna a vizsgált 5 megye viszonylatában legalább nagy vonásokban bemutatni. Más forráscsoportok bevonása a vizsgálatba a jobbágyság differenciálódásának vizsgálata terén is hozna eredményt. Szerző ugyanis elsősorban a gazdagparaszti árutermelés kérdéseit tartja szem előtt, s az egyes értékelő szövegrészekben a gazdagparasztság gazdasági erejét mutatja ki. Ezzel azonban a differenciálódásról rajozolt kép kissé torzít, hiszen alig mutat rá arra, hogy sokszor a „zsellér” vagy „pauper” kategóriába sorolt gazdaságok az állattenyésztés vonalán erősen áttörtek ezeket a kereteket. A csak gazdagparasztságra figyelő tekintet elsiklik olyan tények felett, hogy pl. Heves megyében az 1549. évi juh dézsmajegyzék szerint 42 gazdagparaszt kezén ugyan 5100 juh van (egyenként 121—122 db), de 4 földnélküli jobbágyra 540 (egyenként 135), két zsellérré pedig 140 (egyenként 70) jut. (Ld. 139. l.) Vagy pl. ugyancsak Heves megyében 1576-ban igaz, hogy a gazdagparasztok kezén átlag egyenként 80—81 juh van, de a *pauperek* egyenként 57 juhával szemben a *féttelkes* kategória csak átlagosan 53—54 juhval rendelkezik (351—352. l.). Borsod megyében 1594-ben 6 zsellér kezén 461 juh, 6 gazdagparaszt kezén pedig 505 juh van (517. l.). A példákat szaporíthatnók. Az urbáriumok és egyéb források bevonásával ezekre a kérdésekre is megnyugtató választ lehetne adni.

Megjegyzéseinknek a végére értünk. Nem szeretnénk azonban, ha az olvasóban *N. Kiss István* kiadványáról téves kép alakulna ki, ezért még egyszer hangsúlyozzuk, hogy úttörő vállalkozásról van szó, amely komoly eredmények mellett, mint amilyenek az árutermelés vagy a fluktuáció történetének elemzése, elsősorban módszertani szempontból fejlesztendő tovább. A megkezdett munka folytatásának ez — úgy véljük — elengedhetetlen feltétele.

GUNST PÉTER

BOTH ÖDÖN:

KÜZDELEM AZ ESKÜDTBÍRÁSKODÁS BEVEZETÉSÉÉRT MAGYARORSZÁGON A REFORMKORBAN ÉS AZ 1848. ÁPRILIS 29-I ESKÜDTSZÉKI RENDELET

(Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica VII/1, Szeged, 1960. 60 l.)

Annak a harcnak, amelyet a magyar nemesség liberális csoportjai a feudális államszervezet felszámolásáért s helyén polgári államgépezet létrehozásáért vívott többévtizedes küzdelmük egyik lényeges elemeként az igazságszolgáltatás demokratizálása érdekében folytattak 1848 előtt, első gyümölcsét az az 1848 áprilisában közzétett igazságügyminiszteri rendelet képezte, amely — a jogszolgáltatás egyéb területeit egyelőre nem érintve ugyan — a *sajtóvétségek* elbírálását polgári jellegű esküdtzékek hatáskörébe utalta. E rendelet létrejöttének előzményeit, körülményeit és jelentőségét választotta legújabb tanulmányának tárgyául a fiatal szegedi jogtörténész, Both Ödön, akinek kutatói komolyságáról és rátermettségéről olvasói már előzőleg is ismételtelen bizonyosságot szerezhettek maguknak, s vállalkozásával történetírásunknak egyik régi adósságát sikerült most törlesztenie.

A tanulmány legérdekesebb s legtöbb újat nyújtó része az a fejezet, amely a szóban forgó rendelet létrejöttének körülményeit tárgyalja a legapróbb részletekre is kiterjedő figyelemmel. Both Ödön meggyőzően cáfolja meg a rendelet szerzőségét illető korábbi, légbőlkapott állításokat, s megnyugtató módon mutatja ki, hogy a rendelet alapszövegét az Igazságügyminisztérium tehetséges fiatal munkatársa, Békey István dolgozta ki, Szalay László és Deák Ferenc pedig csupán kisebb módosításokkal járult hozzá végleges szövegének kialakításához. Támadhatatlanul érvel továbbá amellett is, hogy a rendelet gyors közzététele nem magyarázható az 1848 áprilisában lezajlott pesti munkásmegmozdulásokkal, hanem mindenekelőtt az időszaki lapok számának ez idő tájt végbement rohamos növekedésével függött össze. Deák — állapítja meg helyesen — „szármolt azzal a lehetőséggel, hogy a nagy számban megjelenő politikai lapokban egyes szerzők a fennálló társadalmi rendszer megvédése érdekében sűrűn megtorlandó sajtóvétségeket követhetnek el”, s ehhez legfeljebb azt fűzhette volna még hozzá, hogy eszerint a rendelet gyors közzétételenek éle elsősorban a fennálló rendet balról támadó radikális sajtó ellen irányult, hiszen az újonnan alapított lapok zöme baloldali volt, a konzervatív sajtó pedig egyelőre különben sem igen nyílt támadásokat intézni a forradalom által teremtett új rend ellen. Ami egyben azt is érthetővé tette volna, miért rosszalotta Táncsics a szerző által idézett, de kommentálatlanul hagyott cikkében a rendelet gyors közzététele.

Szép és figyelemre méltó azután az az elemzés is, amelyet Both Ödön a rendelet tartalmáról ad. Aprólékos gondnal bizonyítja, hogy a rendelet legfőbb jellemzője a feudális, abszolutisztikus módszerekkel való szakítás, ami megmutatkozik abban, hogy a sajtóvétségek elbírálását az igazságszolgáltató hatalomra bizza, hogy a sajtóvétségek tárgyalására messzemenően biztosítja a nyilvánosságot, hogy kötelezővé teszi a vádlottak védelemben részesítését, hogy az ártatlanság védelmének elvi alapjára helyezkedik stb. Ugyanakkor hangsúlyozottan, de történetietlen túlzásoktól tartózkodva rámutat a rendelet polgári és nemesi korlátozottságára is, amikor például az esküdtzéki képességnek magas cenzushoz kötéséről vagy az eljárás magyarnyelvűségének kérdéséről ír.

A tanulmánynak ezekkel a részletesen kidolgozott fejezeteivel egybevetve, vázlatosabbnak tűnik az a bevezető szakasz, amely az esküdtbíráskodás intézményesítéséért 1848 előtt vívott harcot ismerteti, bár anyagában — kivált a liberális Szemere Bertalan és a konzervatív Zsedényi Eduárd párharcának ismertetésében — ez is sok elismerésre méltót tartalmaz, s bár részleteit illetően ez is kevés kívánnivalót hagy maga után:

1. Az esküdtbíráskodásért vívott harc történetének ismertetését a szerző Kis Pál röpiratának tárgyalásával *kezdé*, vagyis egy olyan röpirat bemutatásával, amely azokkal száll szembe, akik már *előzőleg* szót emeltek az esküdtbíráskodás mellett. Kézenfekvő tehát, hogy szerencsésébb lett volna előbb az esküdtbíráskodás intézményének czekről az első szószólóiról emlékezni meg, akik — mint erre a szerző is utal, anélkül azonban, hogy itt kellőképpen részletekbe bocsátkoznék — alighanem az 1825—27-i országgyűlés által kiküldött rendszeres bizottmányok munkálatainak megyei vitái során léphettek fel.

2. Both Ödön helyesen mutat rá arra, hogy az esküdtbíráskodás követelése polgári, antifeudális jellegű követelés volt, része volt annak a küzdelemnek, amelyet a magyar nemesség liberális körei a polgári átalakulásért folytattak. Rámutatható volna azonban arra is, hogy a liberális nemesi politikusok, amikor az igazságszolgáltatás feudális rendszerének felszámolásáért szálltak síkra, mégsem polgári törekvéseket juttattak kifejezésre,

hanem a nemesség adott, feudális helyzetéből fakadó törekvéseket is. Hiszen még Kossuth sem csak azért követelte például a feudális úriszékek megszüntetését, mert ezt a haladás érdeke így kívánta, hanem — mint erre már máshelyütt is utaltam — azért is, hogy a jobbágyok fölötti önkényes bíraskodás odiozitását elhárítsák a nemességről. S ha figyelmünket az ilyen megfontolásokra is kiterjesztjük, általános érvényű, de elvont igazságból kézzelfogható felismerésre tehetjük, hogy a nemesség zömét az élet minden területén helyzetének kettőssége vitte a polgári átalakulás híveinek táborába.

Végül megemlítendő, hogy a tanulmány függelékeként a szerző teljes egészében közli az 1848. április 29-i rendeletet, a hozzá fűzött jegyzetekben részletesen ismertetve azokat a módosulásokat is, amelyekben szövege az első tervezet megszületésétől végleges alakjának elkészültéig keresztülment.

S most befejezésül még egy szót. A tanulmány előjáró soraiban a szerző hosszan magyarázza, miért adta fejtét dolgozatának megírására, s valósággal mentegeti magát vállalkozásáért. Megvallom, nem minden megdöbbenés nélkül értesültem arról az aggodalmáról, hogy egyesek „igaztalanul »48 eszmekörében« való mozgással” fogják talán vádolni tárgyválasztása miatt. S ezért mondanivalómat kénytelen vagyok azzal a — különben magától értetődő — megállapítással zárni, hogy 1848 a magyar történet egyik legjelentősebb fordulópontja lévén, Both Ödön olvasói csak hálával adózhatnak az ő 1848 kutatására irányuló erőfeszítéseierért, s csak azt kívánhatják, hogy még sok más hasonló tárgyú írását olvashassák a jövőben is.

SPIRA GYÖRGY

DIENES ANDRÁS:

PETŐFI A SZABADSÁGHARCBA
(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1958. 643 l.)

Petőfi Sándor életútjának mindmáig számos felderítetlen állomása van. A Petőfi-irodalmat Dienes könyve újabb tudományos eredményekkel gazdagította. A problémák már a költő származásánál, családjánál felmerülnek, életének más szakaszai nincsenek minden részletükben felderítve. Nem egy mozzanatban tisztázatlan honvéd pályafutása is. Dienes az összefüggések elemzésével jelentős hadtörténeti anyagismeretre is támaszkodva, sikerrel állítja helyre Petőfi honvédtiszti pályájának kanyargó útját, tisztázva a zökkenéseket. Könyvéből világossá válik, hogy minden mellőzés és megalázás ellenére 1848/49 egyik leg tisztábban látó szereplője hű maradt önmagához és máig példamutató mint ember és mint forradalmár. Nem volt hiábavaló, mindezt részletesen felmutatni, mert ha az ifjú generáció nem is, de az idősebb nemzedék még tanítja lehetett nem egy sánda gyanúsításnak és álnok oldalvágásnak, melyet mind az ellenforradalmi Horthy-korszakban, mind a kicgyezésnek azt megelőző korszakában némely bértollnok intézett a „felforgató” költő felé.

A szívós és lelkiismeretes munka határozott eredményeket hozott. Dienesnek sikerült feltárnia Petőfi Sándor szabadságharc alatti pályafutásának apró részleteit is és valószínűsíteni tudta, hogy a magyarság nagy költő-forradalmára úgy vesztette el az életét, ahogyan azt a könyv szerzője már több régebbi publikációjában előadta.

A „valószínűsítési” kifejezés már maga is mutatja, hogy a szerző teljesen meggyőzően nem tudta rekonstruálni, hitelesen bizonyítani a költő halála körülményeit. De nem is tehetette ezt meg és senki sem érheti el immár e célt, hacsak eddig ismeretlen, döntő bizonyítékok nem tár fel. Erre azonban alig van remény!

Dienes mégis értékes és alapos munkát végzett. A korszak minden kutatójának — akár irodalomtörténész, akár történész — el kell ismernie teljesítményét, hiszen közismert, hogy milyen adalékhegy halmozódott fel, milyen spekuláció-ingovány keletkezett Petőfi halála körül. Dienes könyvével a főkérdések nyugvópontra jutnak, kutatási eredményei következtében megszűnik a legendaképződés, amely szinte napjainkig új meg új változatban segítette a problémákat elködösíteni.

Dienes mint céltudatos kutató állításait nemcsak egykorú közlésekre építi — melyeket egyébként is forráskritikának vet alá —, hanem lehetőleg az eredeti okmányokkal bizonyít. Így sikerült pl. igazolnia, hogy Petőfi szabályszerűen kapta vissza századosi rangját és azt is, hogy 1849. június 28-án a Hadügyminisztérium elismerte vitéz őrnagyi rangját. Tisztázza Petőfi letartóztatásának sok későbbi legenda folytán eltorzult körülményeit, és felfedi a költő szerepét Bem tábornok törzskarában. Méltóképpen egészíti ki a Petőfi körül rajzolt képet a költő részvétele hat csatában. A hetedik az utolsó, a segesvári csata . . .

Ha már Petőfi 1849. július 31-ig vezető életútját sem volt könnyű felkutatni, százszor nehezebb, amikor életének utolsó napjáról és főleg az utolsó három óráról van szó. Ekörül azután egy évszázadnál is hosszabb időszakon át nagyobb harc folyt, mint Patroklos holttestétől — ha mindjárt csak tollal is. Dienesék az érdem, hogy az állítások és tagadások, viták és spekulációk tengerré dagadt halmazából a forráskritika és a józan ész együttes alkalmazásával napvilágra tudta hozni a legvalószínűbb bizonyítékokat. Így pl. szöszterint is közül olyan dokumentumokat, amelyekre eddig csak kivonatoltan hivatkoztak, vagy pedig eddig fel sem használt könyveket is bemutat, mint pl. Nyepokojesickij ezredes, Lüders vezérkari főnöke könyvének idevonatkozó részleteit. Az egybevetett adatok alapján elfogadhatjuk, hogy a magyar nép nagy költője 1849. július 31-én délután 6 óra tájban, menekülés közben, a Fehéregyháza — Héjjasfalva út mentén levő Ispánkútnál ulánus-dzsida által vesztette életét.

Ehhez a végkövetkeztetéshez hosszú és nehéz kutatómunkára volt szükség. Sőt nyomozásra is. Szóbeli és írásbeli kihallgatásokra, konfrontációkra, értelmezésekre, megfajcskákra, helyszíni szemlékre, rekonstrukciókra, a törvényszéki orvostan és a hadtörténelem segítségül hívására, még pszichiátriára is.

A források feldolgozása nem volt tehát szokványos történetírói munka. De nem is történetírás, amit Dienes végzett, hanem ennél több vagy — ha úgy tetszik — kevesebb: írói bravúr. A „Petőfi a szabadságharcban” bizonyos értelemben a szépirodalom műfajai közé is sorolható, elsősorban azért, mert tele van lírával. Írója érzelmei lépten-nyomon kiütköznek a sorokból és az egész könyvet átforrósitja alkotójának lobogó és pártos szenvedélye. Több évtizedes munkája közben a szerző lépésről-lépésre törve utat magának az adatok dzsungeljében, hovatovább azonosul egy felfogással, Lengyel József feleser felfogásával, és ennek harcát folytatja immár korszerűbb eszközökkel.

Ezzel a körülménnyel kapcsolatban Dienes felfogása bizonyos kiegészítésre szorul. Lengyel József ugyanis a tanúvallomását követő támadásokra egyre kevésbé adekvátan felelt. Harcba kerülve környezetével egyre jobban belelovalta magát az egész világ attakirozásába, embergyűlölet és üldözési mánia kerítette hálójába. Végül szabályos kverulánssá vált. Az átlagember hajlamos a kveruláns minden állításának elvetésére. Holott a kverulánst nem az jellemzi, hogy nincs igaza, hanem az, hogy igazát (vagy vélt igazát) a társadalmi együttélés elfogadott szabályait negligálva, aránytalanul és tekintet nélkül mindenre és mindenkire, minden eszközzel akarja érvényesíteni. Fiat justitia, pereat mundus, miként ezt legjobb iskolapéldája, Michael Kohlhaas esete bizonyítja. Ha tehát Lengyel József kveruláns lett — ami Dienes könyvéből nem tűnik ki —, ez az ő egyéni baja, ami a legkevésbé sem prejudikálja, hogy ne lenne azért igaza. Ezt meg kell állapítani, mert Lengyel József vallomását bírálói nem egyszer az izgága seborvos kverulanciája miatt kezdték ki. Erre a pszichológiai tényezőre a könyv nem mutat rá elég határozottan.

A másik perdöntő tanúvallomást Heydte ezredes szolgáltatta. Több bíráló igyekezett bizonygatni az ezredes 1854-ben és 1877-ben tett nyilatkozatai közt fellelhető ellentmondást. Valóban a két közlés nem egyformán írja le Petőfi arcát. Mégis ismét Dienes mellé kell állnunk, aki elfogadja azt, hogy Heydte valóban Petőfi holttestét ismerte fel. Dienesnek — véleményünk szerint is — azért van igaza, mert a kritizálók nem vették tekintetbe, hogy mikor és kiknek, milyen körülmények közt vallott Heydte. Ezt viszont Dienes sem emeli ki. Nem érdektelen megemlíteni, hogy Heydtenek első ízben, 1854-ben Magyarország teljhatalmú kormányzójának, Albrecht királyi hercegnek kellett hivatalos jelentést tennie. A magyarellenes elnyomók egy belső, bizalmas aktsua volt ez. Számukra csak az volt fontos, hogy Petőfi, a gyűlölt forradalmár meghalt-e. Heydte biztosította parancsolóit arról, hogy az „országfelforgató” csakugyan halott. Jelentésében nem kellett bizonykodnia, mert egy „gutgesinnt” ezredes szavában nem kételkedtek. És így Heydte „entre nous” helyzetében nem fektetett különösebb súlyt arra, hogy Petőfi külsejét pontosan írja le. Belső szolgálatra megírta tehát jelentését, úgy ahogy a futólagos „találkozásra” négy és fél év után emlékezett, abban a tudatban, hogy az általa látott holttest valóban Petőfié volt. Mivel ő hitte, felettesei is elhitték és a kérdés számukra lezárult.

Nem így állt a dolog 1877-ben. Hydte ekkor már nem az abszolutizmus egyik kiszolgálója volt, hanem egy közjogilag független Magyarországon élő nyugdíjas tábornok, amilyenek tucatjával szaladgáltak a gráci „Pensiopolisban”. És közben azt is megtudta — tudomásul kellett vennie —, hogy Petőfi nem csupán egy volt a fő-rebellisek közül, hanem nagy költő és a szabadságáért küzdő magyar nép bálványja, akiről a hivatalos tiszakálmáni Magyarországon az is tisztelet hangján beszélt. Heydte tehát most már nem is mert névvel kiállni, mint Petőfi elvesztőinek egyike, hanem névtelenül tette meg tanúvallomását. Most már igyekezett pontos lenni, mert kezdte megérteni, hogy mennyire esik

szava latba az ügyben. Ez a vallomása tehát pontosabb, hitelesebb és valóban perdöntő, még ha nem egyezik is teljesen az elsővel. Dienes helyesen teszi, hogy elfogadja, még kívánatosabb lett volna azonban, ha rámutat a dokumentum keletkezésének fent vázolt körülményeire is.

Két apróságra szeretnénk még a figyelmet felhívni.

Az első az, hogy Dienes egyik kritikusa (*Mezősi Károly*: *Petőfi utolsó napjai és halála*. H. K. 1957. III.—IV., továbbá *Válasz Dienes Andrásnak* H. K. 1958. I.—II.) Kőváryra hivatkozva tételezi fel, hogy Petőfi más helyen, a menekülése közben elért hegyoldal kukoricásában vesztette el életét. Mezősi állítása nem meggyőző, mert Kőváry nem állítja azt, hogy Petőfi fel is jutott a hegyoldali kukoricásba, de még arra sincs bizonyítéka, hogy az ott menekülő valóban Petőfi volt-e.

A második Bónisch F. Hermann szibériai élményére vonatkozik, amit Dienes megemlít. Bónisch két könyvet is írt szibériai és mandzsúriai hadifogoly élményeiről, és ezekben szinte Karl May-val kel versenyre a kalandregény területén. Adatainak, így a Petőfi névvel való sajtó találkozásának éppen ezért semmilyen hitelt nem adhatunk.

Katonai szakirodalom szempontjából szerző jó könyvet alkotott, különösen a hadmozdulatok elemzését végezte el helyesen. Mégis itt rá kell mutatnunk néhány kis pontatlanságra.

A szerepsán szónál meg kellett volna magyarázni, hogy ezen milyen katona értendő: már nem oly közkeletű e kifejezés, mint amilyen a múlt században volt. Az se valószínű, hogy Jellasics három hadtesttel lépte volna át a Drávát: ez túl sok lett volna. Otcosáni alakulat helyett helyesebb lett volna Otcosacit írni. A birodalom legjobb lovasa nem Nádosy Sándor volt, hanem gróf Sándor Móric és Gáspár András, a későbbi honvéd tábornok lovagló tudománya is felért Nádosyéval. A Nagy Frigyes híres torgaui ráripakodása sem így hangzott el, hanem: „Racker, wollt ihr ewig leben?” Dienes szerint: „Hunde . . .” Sivkovics gyalogezred nem volt, csak Siskovics gyalogezred. Az oroszok igenis bevonulhattak volna az osztrák Bukovinába, amint hogy 1849-ben bevonultak az osztrák Galiciába is, hogy ezen át törjenek be Magyarországra.

A névmutató mellé szükséges lett volna egy tárgymutató is. A vázlatok rendkívül szemléltetőek. Külön meg kell dicsérni a könyvet bő jegyzetanyagáért és még inkább kitűnő mellékleteiért.

Összefoglalásként megállapítjuk, hogy Dienes András elismerést érdemlő hasznos munkát végzett. Bár „az igazságot, csak az igazságot” akarta vallani maga is, a munka beütései elkerülhetetlenné tették, hogy jellemzéseinél megmaradjon a fekete-fehér festésnél, néha nagyon is túl festve a színeket. Az olvasó ezt szívesen megbocsátja, mert nemes érzésekből, a vélt igazság védelméből ered és lényegében nem az igazság rovására történik.

AGÁRDI FERENC

T. M. ИСЛАМОВ:

ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРЬБА В ВЕНГРИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

(Москва, Изд. Акад. Наук СССР. 1959. 411 стр.)

POLITIKAI HARC MAGYARORSZÁGON A XX. SZÁZAD ELEJÉN

A magyar történetírás számára nem mindennapi esemény T. M. Iszlamov könyve. Sajnos ritkán fordul elő, hogy egy nagy európai nemzet történetírója alaposabban tanulmányozza a magyar történelmet. Még szokatlanabb, hogy fáradozásainak eredményeként olyan mű hagyja el a sajtót, mint az előttünk fekvő monográfia.

Iszlamov könyve a tárgyalt időszak történetének alapos ismeretéről tanúskodik. Mindenekelőtt önálló kutatásai alapján világítja meg a témáját. A szerző nagy elismerést érdemlő akarattal leküzdötte a kutatómunkája előtt álló nyelvi és technikai nehézségeket, és teljes értékű tanulmánnyal járult hozzá a korszakra vonatkozó magyar történeti irodalomhoz. Ismerjük el: a századelő témaköréből ilyen nagy forrásanyaggal dolgozó, szakszerű marxista monográfia mind a mai napig nem jelent meg magyar szerző tollából.

A munka a múlt század utolsó éveitől 1906 nyaráig követi nyomon a magyar politikai élet alakulását. Az első fejezetben mintegy bevezetésként és a politikai történet megalapozásaként összefoglaló képet rajzol a századforduló Magyarországnak társadalmi és gazdasági életéről. Már ebben a fejezetben feltűnik az a helyes törekvése, hogy következtetéseit a korábbi irodalom eredményeinek felvonultatása mellett elsősorban a

korszak levéltári és hírlaptári anyagának valamint publicisztikájának első kézből származó adataira építse. Ennek következtében az első fejezet által nyújtott rövid összefoglaló nemcsak a külföldi olvasót igazítja útba, de a magyar kutatóknak is új adatokat kínál.

A második fejezet a századvég nagy parasztmozgalmaival az 1904 decemberéig terjedő korszak osztályharcainak, politikai küzdelmeinek történetét vázolja. Fejtegetéseiben újszerűen hat a sztrájkmozgalmak részletes vizsgálata és a nemzetiségi kérdésnek szentelt nagy figyelem. Jóleső érzéssel nyugtázzhatjuk a magyar nemzeti függetlenségi törekvések megleghangú méltatását. Alapos elméleti vertegettségről tanúskodik a szociáldemokrata párt tevékenységének kiegyensúlyozott elemzése. Értékes ismeretlen forrásanyagra hívja fel a hazai kutatás figyelmét A. N. Lvov egykori budapesti orosz konzul jelentéseinek ismertetésével.

A munka gerince az 1905/1906. évi politikai válságot tárgyaló harmadik és negyedik fejezet. Forrásbázisa itt szélesül ki igazán, s itt tűnnek ki legvilágosabban Iszlamov történetírói erényei. Az Országos Levéltár, a Párttörténeti Intézet Levéltára, az OSZK Plakáttára és a hírlaptárak anyagából merítve az eddigi marxista feldolgozásoknál részletesebben világítja meg a kor története szempontjából oly fontos esztendőik eseményeit.

Alapos clemzést kapunk az 1905. évi választás lefolyásáról, a polgári-földesúri pártok tevékenységéről és ezzel kapcsolatban a munkás- és parasztmozgalmak alakulásáról. A szerző a polgári történetírás gyakorlatával szembefordulva a „hivatalos” úri politikát az ország nagy sorskérdései, a néptömegek szükségletei szempontjából vizsgálja. Más oldalról attól is óvakodik, hogy az országos politika egészét a munkás- és parasztmozgalmakkal azonosítsa. A politikai élet legkülönbözőbb síkjainak egyidejű és helyes összefüggésű ábrázolásával T. M. Iszlamov eredményesen alkalmazza a szovjet történetírás kiforrott módszerét.

A politikai válsággal foglalkozó fejezetekből kiemelkedik az orosz forradalom magyarországi hatásának gondos és kimerítő leírása, valamint a szociáldemokrata párt elméleti és gyakorlati tevékenységének bírálata. De túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a munka a korszak minden lényeges problémakörével kapcsolatban jelentősen kiszélesíti ismereteinket.

Az ötödik, záró fejezet már a polgári ellenzék kapitulációját és a népmozgalmak 1906 nyarán történt fellendülését mutatja be. Kutatási eredményeiből különös érdeklődésre tarthat számot az ipari sztrájkmozgalom fejlődésének statisztikai vizsgálata, az 1905. és 1906. évi munkabeszüntetés-grafikon összehasonlító clemzése.

A munka általános érdeméért kell megemlítenünk, hogy a magyar nyelvű forrásokon és irodalmon túl az egykori nemzetiségek nyelvein (a román kivételével) és a világnyelveken hozzáférhető forrásanyagot, illetve irodalmat is bekapcsolja vizsgálódásainak körébe.

T. M. Iszlamov okfejtését mindvégig a marxizmus-leninizmus történet szemléletének következetes alkalmazása jellemzi. Ez ad lehetőséget számára, hogy helyesen világítsa meg a magyarországi népmozgalmak és a polgári-földesúri pártok történetének bonyolult kérdéseit. A korszak magyar kutatói a továbbiakban minden bizonnyal még több oldalról rámutatnak a munka érdemeire és örömmel használják fel új eredményeit. A magunk részéről más helyen szintén visszatérünk T. M. Iszlamov munkásságának részletesebb számbavételére.

Az egészében véve maradandó értékű mű csak részletkérdésekben készlet ellenvetésre. A kritikai értékelés feladatát J. M. Kan recenziója¹ már jelentős részben végrehajtotta. Az Osztrák-Magyar Monarchia történetének kiváló szovjet szakértője — érdemének megfelelően — nagyra értékeli Iszlamov munkáját. Véleménye szerint az értekezés jelentős tudományos teljesítménnyel járul hozzá a téma kidolgozásához. Megemlíti azonban, hogy a szerző a magyar politikai pártok történetét tárgyalva nem tulajdonít kellő jelentőséget a nemzetiségi mozgalom problémáinak és azt sem vizsgálja meg, hogy a nemzetiségi mozgalommal kapcsolatos burzsoá nacionalista agitáció miként osztotta meg és fordította szembe a magyar és nem magyar dolgozókat. Emellett kifogásolja, hogy T. M. Iszlamov előadását nem eléggé építette a külpolitikai változások keretébe. Mindezzel egyetérthetünk. De már nem oszthatjuk teljesen véleményét, amikor Iszlamov historiográfiai áttekintését egyszerűen leíró jellegűnek minősíti, hiszen szerzőnk a megjelölt oldalakon több marxista szerzővel is vitába száll.

A magunk részéről a politikátörténet néhány vitathatóan megoldott mozzanatára kívánunk rámutatni. A szabadelvű párt 1905. évi választási vereségét elsősorban nem a néptömegek közvetlen beavatkozásának, hanem az uralkodó osztályok politikai felfogásában bekövetkezett változásoknak tulajdonítanánk, ami természetesen nem vonja két-

¹ Voproszi Isztorii, 1960, 10. 135—137. l.

ségbe, hogy a néptömegek ez alkalommal aktívabb szerepet játszottak és nagyobb mértékben befolyásolták a szavazást, mint a korábbi választásoknál (126, 131. l.). Nem tekintetjük bizonyítottnak, hogy a szociáldemokrata pártvezetőség „jól megértette az orosz példa jelentőségét” (246, 250. l.). A pártvezetőség leszerelő tevékenysége éppen abból fakadt, hogy a magyar sajátosságokra hivatkozva opportunistá módon értékelte az orosz forradalom eseményeit. Korainak tartjuk azt a megállapítást, hogy 1905-ben Apponyi választójogi nyilatkozatai függetlenségi párt válságának érlelődéséről tanúskodnak (249. l.). Több tekintetben finomításra szorul a koalíció behódolásának leírása. Meg kellene említeni, hogy az áprilisi paktum az udvar részéről engedményt is jelentett, annál inkább, mert a pártszövetség hatvanhetes vezetői az ún. ellenzéki hatvanhetes áramlatokat képviselték (vö. 305, 308. l.). A függetlenségi párt kormánypárttá válásának hangsúlyozását helyesnek tartjuk, de ezzel együtt a koalíció együttesének, a hatvanhetes ellenzéki pártok és a függetlenségi párt közös kormányzását, sőt a hatvanhetes elemeknek a kormányban elfoglalt vezető szerepét is ki kellene emelni (311. l.). A koalíciós kormány nemzetiségpolitikai megnyilatkozásaiból valóban kiderül az erőszakos magyarosítás szándéka, azt azonban már nem állíthatjuk, hogy a kormány hivatalos politikájaként „nyíltan meghirdette az erőszakos magyarosítást” (314. l.). Apponyi és társai mindig leplezni igyekeztek igazi szándékaikat.

A könyvben néhány apróbb elírással és hiányossággal is találkozunk, amit azért kívánunk megemlíteni, hogy az esetleges második kiadás alkalmával, vagy a könyv végének egy nagyobb összefoglaló munkába való beillesztése esetén könnyebben végezhessék el az átfésülést munkáját. Ferenc József hadparancsa nem 1903. szeptember 27-én, hanem 17-én került nyilvánosságra (61. l.). A Khuen-Héderváry-kormány szeptember 29-én mondott le, tehát ez a lemondás nem következhetett az október 6-i eseményekből (uo.). Az élesdi vérengzés levéltári jelzete 655 helyett 6555 (79. l.). A szlovák munkások lapjának neve helyesen Slovenské Robotnícke Noviny (88. l.). A magyar parlamentnek nem november 19, hanem november 18 a nevezetes napja (uo.). A szöveg szerint Apponyi 1904 nyarán vált ki a szabadelvű pártból, ténylegesen azonban 1903 novemberében (105. l.). Hieronymi neve következetesen Hieronomiként szerepel (116, 128, 129, 402. l.). A 234. oldal szerint Fejérváry december 18-ig napoltatta el a parlamentet, ellenben a 243. oldal szerint december 19-ig. Előfordul, hogy a levéltári hivatkozásnál kimarad az évszám (266. l.). A névmutatóban olvassuk, hogy Szterényi 1914-ben meghalt, de ugyanitt arról is értesülünk, hogy 1918-ban kinevezték miniszternek (406. l.). Nem tartjuk szerencsésnek a helynevek egy részének átírását. A szerző a mai Magyarországhoz tartozó települések neveit magyarul, a többi területek helyneveit a szomszédnépek nyelvén kívánja megjelölni. A félreértések elkerülése végett helyesebb lett volna a nemzetiségi területek helyneveit az együttlakó népek nyelvén megjelölni. Külön problémát jelent, hogy Iszlamoğlu maga sem ragaszkodik mindig eljárásához. Falvak, kisebb települések esetében megtörténik, hogy forrásainak megfelelően a magyar nyelvről megjelölést használja, s csak a városok neve szerepel a szomszédnépek nyelvén. Következésképpen figyelhetünk meg a „vezérlőbizottság” kifejezés fordításakor. Néha végrehajtóbizottságként szerepel. A magyar hírlapok neveinek átírásakor az orosz szövegben hol az orosz helyesírás, hol pedig a magyar helyesírás szabályai szerint jár el. Raftiu román politikus nevét helytelen magyaros olvasásban látjuk viszont (405. l.). A folyóirat hivatkozásoknál a pontosabb útbaigazítás kedvéért célszerű lett volna megjelölni az oldalszámokat.

E kritikai észrevételek semmiképpen sem homályosíthatják el a munka jelentős értékeit. A monográfia szakmai eredményeit látva aligha kételkedhetünk abban, hogy T. M. Iszlamoğlu személyében az ifjabb szovjet történészgeneráció egyik különösen tehetséges és jól felkészült tagja jegyezte el nevét a magyar történelemmel.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG PÉNZÜGYI RENDSZERE

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1959. 289 l.)

A Tanácsköztársaság 40. évfordulójának évében megjelent kötet szerzői a hazai történetírássra váró feladatok egyikéhez, a Tanácsköztársaság történetének részletes feldolgozásához járultak hozzá, amikor az első magyar szocialista forradalom pénzügyi rendszerének elemzését vázlatosan elvégezték.

A két tanulmány¹ a Tanácsköztársasággal kapcsolatos torzításmentes, tisztult történet szemléletet tükrözi. A szerzők a felkutatott forrásanyag rendszerezésével és feldolgozásával arra a következtetésre jutnak, hogy a Tanácsköztársaság pénzügyi intézkedései, valamint a megvalósításra már nem kerülhetett elgondolások irányvonala helyes volt, a forradalom adott szakaszaiban felismert szükségyszerűségekből fakadt, s a szocializmus távlatai felé mutatott. Nagy Tibor szoros összhangot mutat ki a hazai és a korabeli szovjet fejlődés között, s — támaszkodva azokra a forrásokra, melyek szerint Tanács-Magyarország vezetői szovjet gazdasági intézkedéseket tartalmazó dokumentumokhoz jutottak hozzá — rámutat: igen sok azonos vagy hasonló intézkedés látott napvilágot a szocializmus alapjait lerakó Szovjet-Oroszországban és Tanács-Magyarországon. E megállapítással alátámasztja a tanulmány a szocialista forradalom és népgazdasági építés alapvető törvényszerűségeinek közös voltát a szocializmus-t (építő országok) an.

A forradalmi átalakulás vértelenül ment végbe. Mint erre Nagy Tibor tanulmánya utal, a pénzügyi apparátus terén ez azt jelentette, hogy a pénzügyi szervezet irányító magaslatai a szocialista forradalom erői kezére kerültek, s létrejöttek új középfokú hatóságok is, — ugyanakkor a régi közép- és alsófokú apparátus csaknem teljes egészében a helyén maradt. Az új és régi szervezeti formák ideiglenes együttélésének jellegzetes megnyilvánulása volt ez, ami ellentétes tendenciájú működést jelentett és a magyar forradalom sajátos történelmi körülményeivel magyarázható. Ha idő marad, Tanács-Magyarország fokozatosan felszámolta volna e kezdeti kettősséget, s a szocialista forradalom erői elhódították volna a közép- és alsófokú posztokat is.

A két tanulmány főként az erősen központosított főhatóságok által kiadott intézkedések forrásanyagára támaszkodik. Elsősorban tehát a pénzügyi jogalkotás irányából közelítik meg a szocialista pénzügyi rendszer kiépítésének problematikáját. A forrásanyag a pénzügyi szervek forradalmi dinamizmusát tükrözi és arról tanúskodik, hogy a Tanácsköztársaság pénzügyi vezetőinek tevékenysége szoros összhangban állt a népgazdaság építésének fő feladataival.

A Tanácsköztársaság pénzügyi szerveire nemcsak az a feladat hárult, hogy előteremték az állam megnövekedett funkciói számára szükséges anyagi eszközöket, hanem részt vállaltak a termelés és elosztás irányításában és ellenőrzésében is. Megszűnt az a — polgári korszakra jellemző — állapot, hogy a pénzügyi igazgatás szerepe lényegében az állam adópolitikájának végrehajtására korlátozódott.

A szocialista építésből fakadó alapvető változások szembeszökően jelentkeztek az állami költségvetés terén. Az államhatalom gazdasági szervező funkciójának ellátása megkövetelte, hogy olyan feladatok számára is rendelkezésre álljanak az anyagi eszközök, amelyek a polgári korszak idején nem az állami költségvetést terheltek. Így a szocializált vállalatok finanszírozását is lényegében állami eszközökből kellett megoldani, s — különösen a forradalom első heteiben — központilag kellett gondoskodni a helyi jellegű hatóságok kiadások fedezéséről is. Egyes intézmények azonban néhány esetben már közvetlenül is felhasználták bevételeiket, ami a fejlődés irányát jelezte, s közvetlenül a tanács hatalom bukását megelőzően látott napvilágot egy rendelet, amely megszabta, hogy a tanácsok kiadásait saját bevételeikből fedezzék. A helyi direktóriumok adó- és más bevételei azonban a minimumra csökkentek le, s a földadó eltörlésének elhibázott lépése — amely az ellenforradalmi agitáció egyik fegyverévé lett — bizonyos mértékben szintén hozzájárult a tanácsi jövedelmek csökkenéséhez. Az eltörölt földadó helyett tervezett földértékadó tanácsi kiadások fedezésére szolgált volna.

Az ellenforradalmi korszak „szakirodalma” a Tanácsköztársaság pénzügyi politikáját egyértelműen esdőként és káosz-ként jellemezte, s legfőbb momentumaként a papírpénz-szaporítást emelte ki. A Legfőbb Állami Számvevőszék 1923-ban jelentést készített, amely szerint a Tanácsköztársaság államháztartásának formai egyensúlyát a rendkívüli bevételként feltüntetett — tehát bankjegykibocsátásból eredő — 6,8 milliárd korona biztosította. Nagy Tibor tanulmánya helyesen úgy foglal állást, hogy az államháztartás deficitjét nem lehet egyértelműen negatív jelenségként értékelni, hanem vizsgálni kell az azt előidéző körülményeket, a leküzdésére tett vagy tervezett intézkedéseket, az állam új funkcióit stb. Nyilvánvaló, hogy a Tanácsköztársaság vezetőinek — mérlegelve a polgári korszak súlyos örökségét és a forradalmi átalakulás követelményeit — ideiglenesen vállalniuk kellett a papírpénz-szaporítást. Lengyel Gyula pénzügyi népbiztos fogalmazásában ez így hangzott a Tanácsok Országos Gyűlésén: „A forradalomnak igazán nem az első feladata az, hogy pénzügyileg szépen gazdálkodjék.” A Tanácsköztársaság nem térhetett ki a forradalmat védelmező fegyveres erők felszerelésének és csatasorba állítás-

¹ Nagy Tibor: Költségvetés és adórendszer a Magyar Tanácsköztársaságban; Huszti Ernő: Bankrendszer és pénzforgalom a Magyar Tanácsköztársaságban.

sának, a munkabérek rendezésének, a szocializált vállalatok üzemeltetésének, a szocialista állam lényegéből fakadó szociálpolitikai és kulturális intézkedéseknek pénzügyi követelményei elől. (A nagyságrend érzékeltetésére hadd álljon itt Tanács-Magyarország főbb államháztartási kiadásainak néhány aránya: az összes állami kiadások 50%-át a honvédelmi kiadások, 30%-át a központilag fedezett népgazdasági kiadások, 6%-át a kulturális kiadások tették ki.) Ez azonban nem az ellenforradalom „kritikusainak” igazságát, hanem azt bizonyítja, hogy a Tanácsköztársaság vezetői a forradalmi szükség-szerűséggel összhangban eslekedtek. Ennek helyességét a történelem a szovjet fejlődés példáján igazolta, s bebizonyította, hogy a költségvetési deficit és a pénzügyi organizmus ziláltsága csak *kezdeti velejárója* a szocialista forradalmi átalakulásnak. A magyar tanács-hatalom utolsó időszakából fennmaradt dokumentumok is — elsősorban az elfogadott alkotmány — azt tükrözik, hogy a pénzügyi provizóriumot fokozatosan felváltotta volna a demokratikus centralizmuson alapuló szocialista pénzügyi gazdálkodás. Az állami pénzügyi szervek — megszüntetve az első időszak hcti és havi költségvetési tervezeteinek gyakorlatát — rátértek volna a törvényesen jóváhagyott, meghatározott időre szóló költségvetésen belüli gazdálkodásra.

Huszi Ernő tanulmányának második fejezete részletesen foglalkozik a bankjegykibocsátás kérdésével. A készpénzforgalom és a bankjegykibocsátás terén — részletes adatok hiányában — becslésekre volt utalva a szerző. Számított adataiból arra a fontos megállapításra jut, hogy a Tanácsköztársaság idején a bankjegykibocsátás *üteme* lelassult a háborús évekhöz képest, s a korona zürichi jegyzésének 1919 március—július időszakban beállott esetét elemezve ugyancsak a következtetésre jut. Ez utóbbi körülményben a magyar pénzügyi helyzet nemzetközi megítélése jutott kifejezésre. A proletárállam vezetői tehát az infláció ideiglenes vállalása árán számos alapvető fontosságú intézkedést tettek, s június—júliusban már lépéseket tettek a stabil valuta megteremtésére. (A szerző érvelésénél természetesen tekintetbe kell venni, hogy az infláció *ütemének* lassulása csak viszonylagos javulásnak tekinthető, hiszen a forgalomban volt átlagos évi bankjegymennyiség *volumene* 1918—1919 között kerekén 18 milliárd koronával nőtt!)

Az adózás terén fennállt kettősség abban jelentkezett, hogy formailag fennmaradtak a polgári korszak adónemei, de a tervezetekben már megjelentek a szocialista adórendszer csirái. Nagy Tibor kifejti, hogy az új szocialista adópolitika körvonalai még csak bontakozóban voltak, a régi adórendszer gépezete pedig súlyosan akadozott. Az idézett adatok szerint a Tanácsköztársaság idején — a polgári demokratikus forradalom időszakához képest — csaknem felére (983 millióról 544 millió koronára) csökkentek az adós és más bevételek. (A csökkenés egy-két tényezője: a köztulajdonba vett üzemek adói nem jöhettek többé szóba; összezsugorodott a fogyasztási adók — a tőkés rend legantiszociálisabb és egyben legnagyobb bevételeket biztosító adónemeinek — jelenléte, stb.)

Nagy Tibor tanulmánya vázlatosan utal az adópolitika és az árrendszer közötti összefüggésekre is. Megvilágítja: miként kívánták megoldani a Tanácsköztársaság vezetői az állami bevételek megfelelő szintre emelését, összekapcsolva ezt a proletárállam osztályszempontjaival. A tervezett új osztály-árpolitika a teljesen kiküszöbölendő fogyasztási adórendszer helyébe lépett volna, éle pedig a volt uralkodó osztályok ellen irányult. (A tervezett árrendszer az ún. társadalmi termelési költségen alapult, azaz az állam improduktív kiadásaival növelt termelési költségek képezték volna az ármegállapítás alapját, s az így képezett árból a munkásosztály engedményt kapott volna.) Ezen elgondolás révén a köztulajdonba vett üzemek termelése az állami bevételek jelentős forrásává vált volna. Mindez természetesen feltételezte a termelés szocialista alapon való újjászervezését.

A szocialista népgazdaságszervezés egyik kulcskérdése volt a szocialista bankrendszer kialakítása, valamint a háborúban és a polgári demokratikus forradalom idején végsőkéig lezúllott pénzforgalom egyensúlyának helyrcállítása. Ez mindenekelőtt a tőkés bankrendszer áttckinthesetlen szövevényének állami ellenőrzését és egyéb korlátozó intézkedések megtételét kívánta meg. Ezek az intézkedések (valuták, értékpaprok lefoglalása és beszolgáltatásának elrendelése, a folyószámlák és bankbetétek zárolása stb.) a volt uralkodó osztályok gazdasági erejének korlátozását szolgálták, másfelől a szilárd valuta megteremtését célozták. Mintegy 850 pénzintézet államosítása, illetve ellenőrzés alá helyezése történt meg; kb. 8 milliárd korona értékű betét s ezt meghaladó összegű részvény és más értékpapír került lefoglalásra.

Huszi Ernő tanulmánya rámutat, hogy az intézkedések jellege s a fennmaradt tervek a szocialista bankrendszerrel alkotott határozott elgondolásokról tanúskodnak. Egyik alapvető ismérviük az erős központosítás volt. A szerteágazó kapitalista bankrendszer helyébe az állami jegybank és öt-hat specializált bank organizmusa lépett volna,

amelynek jelentős szerepet kívántak juttatni az állam gazdasági szervező-irányító funkciójában. A bankapparátus részévé vált volna a szocialista pénzügyigazgatásnak. A bankrendszer egyszámlákon keresztül ellenőrizte volna az ipari vállalatok pénzforgalmát, közreműködött volna a készpénzforgalom fokozatos szűkítésében, általában a termelés és elosztás ellenőrzésében stb. E funkciók kialakításához a Tanácsköztársaság megteremtette a jogi alapot, de a valóraváltást derékbetörte a bukás.

A vizsgált történelmi időszak mindössze annyi időt engedett a Tanácsköztársaság vezetőinek, hogy felvázolják a népgazdaság fő kontúrait, megszabják a továbbfejlődés irányát és szervezeti kereteit, s egy sor döntő jelentőségű gazdaságpolitikai intézkedést tegyenek. A hozott intézkedések *megvalósítását*, helyi végrehajtását a proletariátusra bízta. A tanács hatalom történelmi körülményei azonban nem hagytak időt az élet-halál harcot vívó magyar proletariátusnak arra, hogy e feladatának eleget tegyen. Különösen vonatkozott ez a pénzügyi szervezet viszonylag szűk területére, amely búvóhely volt az átalakulást gátló elemek számára, a forradalomhoz esatlakozott pénzügyi tisztviselők viszont nagy számban mentek a frontra — az intézkedések végrehajtása tehát mindkét okból késlekedett. Az intervenció és a belső ellenforradalmi erők elleni harc lekötötte a proletárállamot védelmezők energiáját és háttérbe szorította a népgazdaság építésének részfeladatait. De ahhoz, hogy a szocialista forradalom által szétört tőkés rend helyén épülő új társadalom megszilárdulhasson, s mindennapos gyakorlattá kristályosodjanak a nagy kezdeményezések — *kedvezőbb körülmények között is évek kellettek volna.*

A tanulmánykötetet Lengyel Gyuláról írott megemlékezés és szakbibliográfia egészíti ki. Ez utóbbi nyilvánvalóan utal azokra a nehézségekre, amelyekkel a szerzőknek és a bibliográfusnak a forrásanyagok felkutatásánál meg kellett küzdeniük.

LÁNG IMRE

AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER GAZDASÁGI HELYZETE ÉS POLITIKÁJA MAGYARORSZÁGON 1924—1926. IRATOK AZ ELLENFORRADALOM TÖRTÉNETÉHEZ III.

A bevezető tanulmányt írta és a szerkesztésben közreműködött: Nemes Dezső.

A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: Karsai Elek.

(Budapest, 1959. 893 l.)

Az iratok az ellenforradalom történetéhez című sorozat harmadik kötetének alapos áttekintése után avval a jóleső érzéssel tehetjük le kezünkben a vaskos kötetet, hogy ismét nagy segítséget kaptak mind a korszak kutatói, mind a hazánk XX. századi történetét tanulmányozni kívánó olvasók. Ez a segítség kettős. A gazdag és egészében gondosan válogatott dokumentumanyag közvetlen élményeket nyújt a korszakot megismerni kívánóknak, a bevezető tanulmány pedig nem csupán az áttekintést teszi lehetővé — először foglalva össze és nyújtva történelmi értékelését az 1924—1926-os esztendő magyar történetének —, de az általános mellett az egyetéről sem feledkezik meg, és így jó néhány kérdés igen alapos elemzését nyújtva a tudományos kutatás további előrelendítését is eredményezi.

A sorozat harmadik kötete, folytatva a második kötet gyakorlatát, az iratokat nem egyszerű kronológiában, hanem tárgyi csoportosításban közli. A tárgyalt három esztendő a világ nagy részén a kapitalista rend ideiglenes megszilárdulásának, stabilizációjának időszaka volt. Többé kevésbé Magyarország esetében is erre az időszakra tehetjük az ellenforradalmi rendszer ideiglenes stabilizációját, midőn nemcsak a belpolitikai, de a gazdasági sőt a korszak végére a rendszer külpolitikai stabilizációja is végbement. A korszak jellege útmutatásul szolgált a kötet tematikájának kialakításánál. Nem annyira az egyes jelentősebb események, hanem bizonyos társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok dokumentumok útján történő ábrázolása itt a kitűzött cél. Ennek a célnak az anyag négy kérdés köré történt csoportosítása — a gazdasági helyzet, a lakosság életviszonyai, a kormány bel- ill. külpolitikája — eleget is tesz.

A magyar forrás-kiadás történetében eddig nagyjából egyedülálló eset szorosan vett modern gazdasági és pénzügyi kérdésekre vonatkozó iratok közzététele. A kötet első — a pénzügyi stabilizációt és a gazdasági helyzetet bemutatni kívánó — része ötven irat segítségével teszi lehetővé, hogy képet alkothassunk magunknak a gazdasági élet problémáiról.

Ezen iratok sorából mindenekelőtt kiemelhetjük a szanalási bizottság 1924 október elsejei ülésének jegyzőkönyvét. Az 1924-es esztendő három fontos kérelését is érinti ez az irat. Foglalkozik az aranykorona és a papírkorona egymáshoz való viszonyával, azaz az ún. szorzószám kérdésével. A stabilizáció után ugyanis emelkedett a korona értéke, így az állami fizetések értéke magasabb lett a stabilizációs-tervezetnél, ami növelte az államháztartás deficitjét. A kormány azonban tekintettel arra, hogy reakciós politikájában nagymértékben támaszkodott a köztisztviselőkre, mégsem merete érinteni a kérdést, mintahogy komoly gondot okozott nekik a tisztviselői létszám Népszövetség által előírt csökkentése is. Pedig, mint a köztölt jegyzőkönyvből is kiderül: „Költségvetésünk legnagyobb baja, hogy annak 60%-a személyi kiadás.” Ennek ellenére a bürokratikus, nehézkos, felduzzasztott államapparátus csökkentését csak igen vontatottan, részlegesen és csupán külföldi nyomásra hajtották végre. Végül a jegyzőkönyvből kitűnik az is, hogy mily csekély jelentőségűnek tartották a gazdasági élet szempontjából a jótételi terheket. Érdekes a minisztertanács vitája (187. l.) a pengőrendszer bevezetéséről és különösen a szorzószám megállapításával kapcsolatos vita, mely megmutatja, hogy egy látszólag technikai jellegű intézkedés mily sokféle gazdasági és politikai megfontolást vehet fel. Jó áttekinthető nyelvet az olvasó a kereskedelempolitikáról készült összefoglaló jelentésből is, melyet a Pénzügyminisztérium irataiból közöl (194. l.).

Igen sok irat foglalkozik a különböző állami kedvezményekkel. A keresztény kurzus által mesterségesen létrehozott, szinte teljesen az állam támogatására szorult vállalatok a szanalási válság időszakában sorozatosan a csőd szélére kerülnek. A Bethlen-kormány azonban az itt elhelyezkedő, a fehérterrorban nagy szerepet vivő tiszti, dzsentr középbiroktok csoportokat az adózók pénzéből megmentette. Az országos Központi Hitelszövetkezetről jegyzett 12 milliárd K. állami üzletrész-a nagy- és középbirtok tőkeellátását könnyítette. A Nemzeti Hitelintézet szanalása részben az állam, részben a klérus pénzén, szintén egy a kurzus időszakában létrejött vállalkozást mentett meg a csődtől. Nem kevésbé jelentékeny összeget vágtak zsebre a Hongya és Futura vezetői. Természetesen nem kell azt hinnünk, hogy az államhatalom gondossága csak az ún. kurzus-vállalatokra terjedt volna ki. A kötet jónéhány irata, a Hitelbank és a Kereskedelmi Bank jelentései, a Goldberger-gyár állami kedvezmény ügye és a DGT szénszállítási szerződése egyaránt tanúsítják, hogy a nagytőke vezető csoportjai sem családok számításukban a Bethlen-kormányt illetően. A különbség csupán az volt, hogy ezen tőkés csoportok tudták a módját, hogyan kell az állami gazdaságpolitikát (vám stb.) kihasználni, és nem volt szükségük nyílt állami pénzekre, segélyekre, mint az ún. kurzus-vállalatoknak.

Bár — mint arra az előbbiekben igyekeztünk is rámutatni — a kötet első része is számos érdekes iratot közöl, összességében mégis bizonyos hiányérzetet kelt bennünk. Az iratok egymásmellettségében, kiválogatásában nem érezni azt a világos célkitűzést, mely a többi anyagrészt sajátja. Aki csupán a kötet irataira támaszkodik, aligha tud világos képet nyerni a szanalási válság mibenlétéről, lefolyásáról. A köztölt iratok jórésze gazdasági kérdésekkel nem foglalkozó, alaposabb közzgazdasági ismerettel nem rendelkező olvasó számára túl sok, viszont tudományos kutató számára — hiszen számos irata a Compassból származik — túl kevés. Igazságtalanok lennének a kötet összeállítójával, ha ezért kizárólag őt hibáztatnánk. Utaltunk már arra, hogy ez az első kísérlet modern gazdasági vonatkozású dokumentumok közzétételére. S ha ez felvet bizonyos problémákat, úgy az elsősorban arra utal, tisztázni kellene, milyen formában kell modern gazdasági kérdéseket tárgyaló dokumentumokat kiadni. Van-e létjogosultsága ilyen iratok közzétételének egyáltalán azokban a kiadványokban, melyek nem szolgálnak kizárólag tudományos kutatás forrásául.

A kötet második része a gazdasági helyzet másik oldalát, a dolgozó nép életviszonyait tárja fel. Az iratok összeválogatásánál, úgy vélem, sikerült a szanalási válság legdöntőbb momentumát megragadni: nevezetesen a munkanélküliséget. A szanalási válság véget vetett az inflációs konjunktúrának, a munkáslétszám növekedése megszűnt, a nagyvállalatok tömegesen bocsátották el a munkásokat, az inflációs konjunktúrában keletkezett kisvállalatok egy — nem jelentéktelen — része pedig örökre bezárta kapuját. A probléma nagysága elől a kormány sem zárkózott el, és foglalkozniok kellett avval a kérdéssel, vajon a tőkésök a kurzusvállalatoknak nyújtott busás juttatások után mit tesznek a nyomorgó munkanélküliek érdekében.

A népjóléti miniszter, Vas preláus azonban a munkanélküli segély bevezetésének még a gondolatától is elzárkózott. A gyógyírt az ún. inségmunkákban kereste, melyek során az állam éhberért használhatta a munkanélküliek olesó munkaerőjét. A belügyminiszter bejelentését (286. l.) pedig a dolgozók nyomorúságával fűzött cinikus gúnyként lehet csak felfogni, hiszen a munkanélküliség csökkentése érdekében a csendőrlaktanyák épi-

tésének meggyorsítását javasolta. A kereskedelemügyi miniszter viszont a munkanélküliek létszámának alábecsülésével vélt enyhíteni a problémán. De aligha lehet a korabeli gazdasági helyzetet világosabban leírni, mint a miskolci csendőrpáncsnokság tette az alábbi észrevételeivel: „Nagybirtokosok hangulata jó.” „Mezőgazdasági munkások hangulata nyomott.” Valóban a nagybányai szénbányászok, kiknek 35%-át, a rózsaszentmártoni szénbányászok, kiknek 80%-át elbocsátották (292. l.). nem tudtak örülni annak, hogy számukra a stabilizáció az infláció nyomora helyett a szanalási válság nyomorát hozta. Igaz, hogy az infláció megszűnte véget vetett a bérck további csökkenésének, de a rendkívül alacsony színvonalú béleket egyre kevesebben kapták. A tatabányai bányászok nagyarányú sztrájkmozgalommal igyekeztek helyzetük további romlását megakadályozni. Heteken át szálltak szembe a tőkésék és az államhatalom terrorjával, hogy megakadályozzák a bányabárók kísérletét, akik a szanalással előállt gazdasági nehézségeket a munkaidő meghosszabbítása útján is a bányamunkásokra szándékoztak áthárítani. A több mint kéthónapos sztrájk végül vereséggel végződött, ebben az iratok tanúsága szerint nem kis szerepe volt a bányász szakszervezet opportunistá vezetőségének és személyesen Peyer Károlynak, ki minden tőle telhetőt megtett a sztrájk leszerelése érdekében (311–323. l.).

A mezőgazdasági munkásság helyzetéről a Hajdú megyei tisztiorvos jelentése nyújt megdöbbentő képet, s egyben kiáltó vádiratot a Horthy-rendszer ellen. Tégláson a kiütéses tifusz, Alsó-Felsőjózsán a hastífusz pusztított közöttük. A tuberkulózis már nem is említésreméltó, hiszen ez „népbetegség” volt Horthy-Magyarországon. A túlszűfolt — nem egy helyen egy szobában több család — lakások, melyek lakói közül „a legtöbb gyermek éhes és tetves, piszkos, rongyos” (328. l.), a háborúelőttihez képest is rendkívül nagymértékben csökkentett juttatások, a hárommillió koldus országáról festenek újabb — és minden alkalommal megrázó — képet ezen kötet dokumentumain keresztül.

Figyelemre méltó a debreceni dohánygyár munkáselbocsátásairól szóló irat is, mely szerint 67 munkást az 1917. évi munkásmozgalmaktól a kommunig terjedő fegyelmi vétségek miatt bocsátottak el.

A munkásosztálynak a béremeléseket és a munkanélküli segélyek bevezetését célzó mozgalmait a kormány a vidéki gentry és reakciós államapparátus akcióival igyekezett ellensúlyozni. Ez a réteg, mely közvetlenül is a legnagyobb összegeket vágta zsebre az államkasszából, mely panamait az adófizetők összegeiből rendeztette, most sicte indított tiltakozó mozgalmat a munkanélküli segély bevezetése ellen. Komárom-Esztergom megye feliratai hangsúlyozták, „sem az ország jelenlegi helyzetét, sem a jelenlegi pénzügyi és gazdasági állapotokat nem tartjuk alkalmasnak” a munkanélküli segély bevezetésére. (Nyilvánvalóan a pénzügyi helyzet csak a nagy- és középbirtok állami pénzekből történő támogatására volt alkalmas.) Komárom-Esztergom megye azonban nem állt egyedül ezzel a véleménnyel, előterjesztéséhez hamarosan csatlakozott Vas, Zala és Fejér megye törvényhatósági bizottsága is (365–367. l.).

Bár a lakásviszonyok a 20-as évek elején is rendkívül súlyosak voltak, a lakbér, tekintettel arra, hogy államilag igen alacsony színvonalon lett rögzítve, még nem okozott komoly problémát. 1924 után azonban a lakbércet fokozatosan aranyparitásra emelték, majd 1926. július 1-től a háztulajdonosok és a lakók szabad megegyezése tárgyává tették, és így ismét elszabadították a lakbérzorsorát.

A dolgozók helyzetéről szóló iratválogatás befejezésül az iskolai helyzettel foglalkozik. Ez azonban több szempontból is hiányérzetet kelt bennünk. Egyrészt a közölt — nem is különösebben érdekes — két dokumentum nem indokolja, hogy külön részt iktassanak be a kérdéstről a kötetben. Másrészt, és ez tekinthető a lényegesebbnek, nem közöl dokumentumokat a Klebelsberg-féle iskolapolitikáról. Aligha kétséges pedig, hogy a korszak kultúrpolitikájának, művelődésügyi viszonyainak ábrázolása nélkül nem lehet teljes.

Az 1924–26 közötti időszak belpolitikája — mellyel a kötet harmadik része foglalkozik — annak ellenére, hogy egészében a Horthy-rendszer megszilárdulásával fejlődött be, nem szűkölködött az izgalmas eseményekben. A választójogi reform, a felsőház törvényalkotása, a budapesti törvényhatósági választások, a franküggy és végül az 1926-os választás tekinthetők ez időszak legjelentősebb belpolitikai eseményeinek.

A választójog szabályozása során a kormány ismét bevetette tartalékait, a megyei törvényhatóságokat. A kezdeményezés a Zala megyei birtokosoktól indult ki, akik legfőbb kormányzati elvnek az általános titkos szavazati jog kizárását kívánták leszögezni. Szatmár megye ezt finomabban úgy fogalmazta meg, hogy csak a hazafias egyéneket kell az alkotmány sáncái közé bebocsátani. Kevés olyan akció volt, mely ilyen széles visszhangot váltott volna ki a megyei reakció és burzsoázia körében. Hamarosan befutott a miniszterelnökségre szinte valamennyi vármegye csatlakozó felirata (407. l.). Az indoklások azonban meg-

érdemlik, hogy ez alkalommal is megörökítsük őket. Vas megye urainak nézete: „a titkos szavazásnak, amely a magyar ember alapjellemvonásával ellentétben áll, az egész vonalon leendő elejtését feltétlenül és elengedhetetlenül szükségesnek tartja”. Heves megye böles honatyái a nők szavazati jogától kívánták megóvni nemzetüket, „mivel a magyar ember gondolkozásával nem fér össze, hogy a feleségben ne a hűséghez hűzéstársat, hanem a szavazó polgárt becsülje”. A megyék javaslataiból a kormány magáévá tette a titkos szavazás elejtését, mivel az, úgy mond, „a polgári pártok rovására kedvez a . . . szélsőséges pártok”-nak (421. l.). A nőknek a szavazati jogtól való megfosztását azonban nem fogadták el, abból a megfontolásból kiindulva, „hogy a nők . . . értékes konzervatív erő képviselnek”. Végül az 1925-ös választójogi törvényjavaslat a felnőtt lakosság nem egész 45%-nak biztosított szavazati jogot, melyet nagyrészt nyílt formában kellett gyakorolni. Ha a titkos választójogot nem is, de a főrendiház feltámasztását sürgős köteletségének érezte a Bethlen-kormány. A további dokumentumok közül a Zala megyei törvényhatósági jegyzőkönyv 1925. február 9-i jegyzőkönyvét kell kiemelnünk, melyben Pehm (Mind-szenti) József törvényhatósági bizottsági tag, a szovjet-magyar diplomáciai kapcsolatok felvétele, valamint a szociáldemokrata párt tevékenysége ellen tiltakozik. Érdekes dokumentum foglalkozik a fővárosi törvényhatósági választásokkal, Kozma Miklós naplójegyzeteiben. Különösen a szociáldemokrata párt és a Vázsonyi-féle párt szövetségére vonatkozó sorokat kell megemlítenünk, melyek igen jól tükrözik az SzDP elvtelen kompromisszumos eljárását e szövetségben (438. l.).

Több mint másfél száz oldal terjedelemben közli a kötet a hirhadt frankhamisítás legfontosabb anyagait. Nehéz eldönteni, hogy a rendkívül változatos, a legkülönbözőbb levéltári anyagokból összeválogatott dokumentumok közül melyiket említsük meg ezúttal. Mintegy 60 irat egészében, összefüggő és meggyőző képet ad a frankügy történetéről, fellebbenti a fátylat a háttérben levő személyekről és világosan bemutatja a Bethlen-kormány — 1925—26-ban oly sokat vitatott — szerepét az eseményekben. Nyomon kísérhetjük, miként próbálják az akció közvetlen résztvevői eltussolni a kormány felelősségét és bűnrészségét, másrészt miként igyekeznek a kormány megmenteni a már leleplezett bűnösöket. Windischgraetz 1926. január 5-én, egy nappal korábbi vallomását módosítva, a hatóságok szerepét igyekeznek a már leleplezett Nádasy Imre országos főkapitányra korlátozni (453. l.). Rába Dezső két héttel későbbi feljegyzésében, leírva az eseményeket és a frankügyben vitt szerepét, világosan utal arra, hogy tudatos akció folyik a főbűnösök megmentésére. Nyilvánvaló, hogy éppen a kormány szerepének eltussolása céljából tette lehetővé Rakovszky belügyminiszter a két vádlott, Windischgraetz és Nádasy megbeszélését is (495. l.).

A kormány, Bethlen, Teleki közvetlen bűnrészségén és felelősségén túl (erre nézve különösen lásd Windischgraetz naplóját, 546. l.) néhány más olyan momentum is van, mely a frank-ügy dokumentumaiból említést kíván. A frank-ügy nem első kísérlete volt a magyar uralkodó osztálynak, a magyar kormánynak idegen pénznek hamisítására. Már 1921-ben kísérletet tettek a csehszlovák szokol-bankjegy hamis előállítására, hogy irredenta célkitűzéseknek anyagi fedezetet biztosítsanak. Jellemző módon, midőn az ügy kipattant, és a hamis bankjegyek gyártóit Ausztriában letartóztatták, szabadonbocsátásuk céljából a magyar Külügyminisztérium tette le az óvadékot, az akció vezetőjét pedig 1922-ben már a kormánypárt képviselőjelöltjei között találjuk. A frank-ügy iratai ismét felhívják a figyelmünket a magyar kormánykörök titkos kapcsolataira a német imperializmus oly szélsőséges elemeivel, mint Ludendorff stb. A hamis frankok gyártásához szükséges gépeket éppen a német nemzeti szocialista csoportok útján szereztek be, és az egész akció szemmel láthatóan a német náciok jóváhagyásával, illetve tudomásával, sőt támogatásával történt. Más oldalról vet fényt a magyar külpolitika módszereire Bárdossy utasítása, melyben hamis hírek terjesztésére szólítja fel a külföldi magyar követséget. Végül még három dokumentumot tartunk szükségesnek megemlíteni. Az egyik Gömbösnek 1926. május 3-án kelt levele Bethlenhez, melyben figyelmezteti az aggó miniszterelnököt, hogy bizonyos, a miniszterelnököt kompromittáló iratok biztos helyen Bécsben vannak deponálva, így ezeknek nyilvánosságra kerülésétől nem kell tartani. A másik irat Korányi párizsi követ jelerése, mely arról ad számot, hogy az angolok nyomására a francia politika sem támogat semmiféle Bethlen megbuktatására irányuló politikai akciót (567. l.). A kórdés lezárásaként Windischgraetz 15 évvel későbbi, Bárdossy miniszterelnökhöz írt levelét kell megemlítenünk. Ebben a levélben Windischgraetz hivatkozva arra, hogy „1926-ban a m. kir. kormány felkérésére a frank hamisítási bűnperben teljes büntügyi felelősséget önként vállaltam a kormány megmentésére . . .”, érdemei jutalmául kéri a kormányt, hogy a zsidóbirtokok kisajátítása során tegye lehetővé számára egy ilyen birtok megszerzését.

A belpolitikai helyzettel foglalkozó iratok egyrésze a „Terror növekedése, a dol-

gozó nép ellenállása” címet viseli. Az iratok tanulságosak, velük kapcsolatban nincs különösebb észrevételünk. A cím megválasztását azonban nem tartjuk szerencsésnek. Nem szerencsés ez két okból. Egyrészt ilyen, szinte teljesen hasonló címmel már az előző kötetek során is találkozottunk. Logikailag tehát azt kell ezalatt értenünk, hogy a terror 1919–1926-ig, a korszak minden kisebb periódusában állandóan csak fokozódott. Aligha kétséges, hogy ez nem felel meg a történelmi valóságnak. Az ilyen sztercotip címválasztás viszont nem alkalmas arra, hogy az egyes korszakok sajátosságait kifejezze, az elnyomás intenzitását, a dolgozó nép ellenállásának erejét a valóságnak megfelelően tükrözze. Az 1924–26-os esztendő a frank-per ellenére is a belpolitikai és gazdasági stabilizáció időszakát jelentették a Horthy-korszakban. Sztrájkmozgalmak viszonylag jelentéktelenek. S az MSzMP megalakulása, a KMP aktivitásának fokozódása ellenére sem állíthatjuk, hogy ez a periódus az osztályellentétek különös kiéleződésének időszaka. Nem tartjuk szerencsésnek a címválasztást azért sem, mert véleményünk szerint a Bethlen-kormány ezen időszakát nem jellemzi a terror növekedése. Nézetünk szerint ezt a közölt iratok sem bizonyítják. Az a körülmény, hogy ha csak ideiglenesen is, állandó rendőri üldöztetésnek kitéve, de mégis engedélyezték az MSzMP legális működését, inkább arra utal, hogy megengedhetők tartották az elnyomás bizonyos fokú lazítását. Újon tetteünket, hogy nem lehet az 1924–26-os periódusát a Horthy-korszaknak a terror növekedésével jellemezni, megerősítik az 1926-os választásokról közölt iratok is. Ezek az iratok ugyan jócskán tartalmaznak adatokat a választásokkal kapcsolatos kormány- és közigazgatási praktikákról, mesterkedésekről, nem egy esetben erőszakoskodásokról. De ha ezeket a választásokat összehasonlíthatjuk a Horthy-időszak más választásaival, pl. az 1922-essel, vagy az 1935-sel, úgy bizton állíthatjuk, hogy viszonylag még csekén a választásokon érvényesült a legnyilvános formájában a kormány, a csendőrség és a közigazgatás elnyomó politikája.

A választásokkal kapcsolatos iratok közül említést kell tennünk a fajvédők és a kormánypárt együttműködésére utaló jelentésről (618. l.), a belügyminiszeri rendeletről, mely megtiltja, hogy a választási agitáció során a földkérdést tárgyalják. Rendkívül tanulságosak Kozma György főszolgabíró levelei, melyek világosan tükrözik a közigazgatási apparátus szociáldemokrata-ellenes önkényeskedését. A levelekből kitűnt, hogy önkényeskedésüket a kormány hallgatólagos jóváhagyása szentesítette. Véleményüket híven tükrözi Kozma György levelének egy sora: „Egy szociáldemokrata jelölt eltávolítása -- fejezi ki Kozma nemesak a saját, de az egész államapparátus felfogását — igazán nem nagy dolog.” Ti. egy SzDP képviselőjelöltnek a vármegye területéről történt erőszakos eltávolításáról van szó. Végül meg kell emlékeznünk az MSzMP röpiratáról, mely Károlyi Mihálynak a szociáldemokrata párt vezetőségéhez intézett levelét tartalmazza. Ez a levél joggal vádolja meg a szociáldemokrata párt vezetőségét, hogy választási programjukban elmulasztja a magyar demokratikus átalakulás olyan alapvető posztulátumait, mint a köztársaság és a földreform (648. l.).

A Bethlen-kormány külpolitikájára vonatkozó adatokat gyűjtötték össze a kötet IV. részében. Az iratválogatás helyesen nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a külpolitika valamennyi kérdésére kitérjen. Csupán a legfontosabb kérdéseket érinti, de arra vonatkozóan alapos és érdekes dokumentumanyagot közöl. Mik voltak a legfontosabb kérdések ebben az időszakban? Hosszú ideig foglalkoztatta a magyar külpolitikát a szovjet — magyar diplomáciai viszony és kereskedelmi szerződés kérdése. Az anyagok lehetővé teszik, hogy nyomon kísérjük a tárgyalások menetét, meggyőződjünk arról, hogy gazdasági szempontból mily hasznos lett volna a szociáldemokrata párt vezetőség által küzdő magyar ipar számára egy szovjet — magyar kereskedelmi egyezmény (ezért öhajtotta a GyOSz). Ugyanakkor tanú lehetünk, miként húzódtak el a tárgyalások a magyar külpolitika lehetetlen követelései folytán, majd Horthy, a nagybirtokosok, a fajvédő katonai körök az angol külpolitika ösztönzésére miként hiúsították meg végleg a megegyezés ratifikálását.

A magyar külpolitika nagy tevékenységet fejtett ki 1924–26 között a katonai ellenőrzés enyhítése, illetve végleges megszüntetése irányában. A dokumentumok bemutatják, hogy — ismét az angol külpolitika segítségével — 1926-tól miként vált lehetővé, hogy a Bethlen-kormány nemesak a katonai ellenőrzés kijátszásával, hanem nyílt formában is megkezdhesse katonai kiadásainak növekedését.

Végül a dokumentumok a magyar — jugoszláv és a magyar — olasz külkapcsolatok alakulására nyújtanak hasznos ismereteket. Bemutatják, hogy az agresszív revíziós terveket szövögető magyar külpolitika miként mondott le a szomszédos Jugoszláviával való megegyezésről, midőn megcsillant a reménye, hogy az olasz fasizmussal való szövetségben revíziós tervei szempontjából is támaszra lel.

A kötet anyagát ez alkalommal is Nemes Dezső bevezető tanulmánya foglalja össze. A közel másfélszáz oldalas munka túlnő a szorosan vett bevezető tanulmány keretein

és valójában — mint már az előző két kötet esetében is — a korszak elsődleges feldolgozását nyújtja. Nemes Dezső tanulmánya ugyanis, bár alapjában a kötet anyaga alapján felvetett kérdéssel foglalkozik, a kötetben kívül is igen sok anyagot használ fel, mind pl. a gazdasági helyzet, mind a munkásmozgalom története vonatkozásában. Ha összehasonlítást teszünk a három kötet bevezető tanulmánya között, úgy az 1924—26-os időszak feldolgozását tekinthetjük a legátfogóbbnak és legnélyebbnek. Számos kitűnően sikerült fejezete közül mindenekelőtt a frank-ügy feldolgozását, a Bethlen-kormány szerepének bemutatását és bűnösségének bizonyítását kell kiemelniünk. Jól sikerült a külpolitikai rész is, különösen az olasz—jugoszláv viszony alakulása, valamint a Szovjetunióval folytatott tárgyalások elemzése. (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a külpolitikai fejezetet talán teljesebbé lehetett volna tenni Magyarországnak néhány más országgal való kapcsolata bemutatásával.) Érdekes, és a magyar történetirodalomban új a tanulmánynak az a része, mely a II. Internacionálénak állásfoglalását mutatja be a Bethlen—Peyer paktummal kapcsolatban. Ki kell emelnünk az MSZMP működésében a választásokkal kapcsolatos politikáját elemző részeket is. Figyelemreméltó a tanulmánynak a gazdasági fejlődés kérdésével foglalkozó része is. Az ipari és mezőgazdasági termelés alakulása, az államháztartás helyzetének ismertetése, a nagybankok, a fináncdtőke befolyásának leírása képezik a gazdasági fejezetek tárgyát jó — bár nem mindenben elég mély — áttekintést nyújtván ezekről a problémákról. Két számítást külön is ki kell emelnünk. Az egyik, midőn kimutatja, hogy a magyar ipari termelés alakulásánál nem elégséges az általános nagykereskedelmi árindekszel dolgozni, és ezen keresztül kiszámítani az ipari termelés értékét, változatlan (1913-as) árakon. Nézetünk szerint helyesen mutat rá a tanulmány, hogy az importárak és a belföldön termelt áruk árainak jelentős különbsége jelentősen megváltoztatja a nagykereskedelmi árak átlagos színvonalát. Nemes Dezső tehát megpróbálja az importárak magas árait kiküszöbölni a nagykereskedelmi árindekszből, és helyette egy realisabb árindeks alkalmazásával figyelemmel kíséri az ipari termelés értékének alakulását. A másik ilyen igen érdekes és alapos számítás a munkanélküliség alakulására vonatkozik. A tanulmány adatai szerint a szanálási válság idején mintegy száz ezer emberre tehetjük az ipari munkanélküliséget. Szükségesnek tartjuk azonban a tanulmány néhány olyan mozzanatát felvetni, melyben Nemes Dezső nézeti vitathatók, de legalábbis még nincsenek minden vonatkozásban megalapozva. Nézetünk szerint bizonyos mértékig túlbecsüli az ipari termelés elért szintjét. 1926-ban a magyar ipar még nem érte el a háború előtti színvonalát. Nem is volna érthető, ha helyesebb volnának a tanulmány adatai (18. l.), melyek szerint 1924—26 között a gyáripari termelés indexe 77,7-ről 103,3-ra emelkedett, akkor milyen alapon beszélhetünk ebben az időszakban szanálási válságról. A hiba abban mutatkozik, hogy a gyáripari termelés névleges értékére vonatkozó adatok tévesek, tartalmaznak nemcsak az évi termelés összegét, hanem az előző évben eladatlan termék értékét is. Ha az utóbbiétól eltekintünk, abban az esetben jóval alacsonyabb adatokat kapunk az ipari termelés értékére vonatkozóan, mely adatok szerint az ipari termelés változatlan áron számítva még mintegy 8% -kal a háború előtti színvonal alatt mozgott. A gazdasági fejezet hiányérzetet kelt abban a vonatkozásban is, hogy nem foglalkozik érdeklően a szanálási válság mibenlétével.

Sajnálatos, hogy a munka nem tér ki röviden a rendszer ideológiájára és azokra az új vonásokra, melyek ebben az ideológiában éppen ebben az időszakban kerültek előtérbe.

Éles és fontos megfigyelése a tanulmánynak a dzsentri és fajvédő katonatiszti körök beépítése a fináncdtőke és nagybirtok uralmába. Nem érzem ennyire meggyőzőnek a liberális vagy liberális színezetű közép- és kispolgárság állásfoglalásával kapcsolatban mondottakat. Nézetünk szerint a közép- és kispolgárság átállása, a burzsoázianak korábban ellenzéki csoportjai lecsatlakozása a Bethlen-kormány mellé, kettős folyamat eredménye. Az egyik oldalát e folyamatnak a tanulmány alaposan megmutatja, azt az oldalt, hogy 1926-ban a Bethlen-kormány a liberális pártok tevékenységének korlátozására is törekszik. A másik oldala azonban kevésbé van kifejtve. Megítélésünk szerint ez abban áll, hogy 1924 után a stabilizáció következtében az alapvetően reakciós kormányberendezkedés mellett bizonyos liberalizálódás is mutatkozik a Bethlen-kormányzatban, mely arra mindenesetre elegendő volt, hogy ezeket a félliberális burzsoá csoportokat teljesen a maga oldalára állítsa.

A külpolitikai résznél Horthy és Bethlen szerepét a Szovjetunióval való kapcsolat felvételének megakadályozásában erősebben is meg lehetne különböztetni. Nézetünk szerint ugyanis belpolitikailag elsősorban Horthy szerepe volt itt a döntő. Említést lehetett volna tenni arról is, hogy volt a magyar uralkodó osztály politikusi között néhány realisabban gondolkodó, akik felismerték, hogy a Szovjetunióval való kapcsolat felvétele politikailag is kedvező számukra a Kisantanttal szemben. De a magyar uralkodó körök kommunista és Szovjetunió elleni gyűlölete ezeket a realis megfontolásokat is elvetette.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a kötet eredményes folytatása az eddig is igen hasznos vállalkozásnak, mind a közölt iratanyag, mind a bevezető tanulmány nagymértékben hozzájárulhat népünk neveléséhez és a korszak kutatásának előbbreviteléhez.

RÁNKI GYÖRGY

КРАТКА ИСТОРИЯ НА ВЪЛГАРИЯ
(София, Наука и Изкуство. 1958, 409 стр. 12 карти)

BULGÁRIA RÖVID TÖRTÉNETE

A népi demokratikus rendszer létrejötte egyes kelet-európai országokban a gazdasági, társadalmi és politikai átalakulások mellett a kultúra egész területén is hatalmas változásokat hozott magával. A tudományos szocializmus elméletének térhódítása a kultúra egyes ágazataiban természetesen valamivel lassúbb volt, mint a társadalmi szerkezetben és a politikai intézményekben beállott fordulat. Bulgáriában a kommunista párt már a felszabadulás előtt erősebb volt, mint más környező országokban, a marxizmus-leninizmus elmélete szélesebb körökben volt ismert. Ennek eredményeképpen a népi demokratikus átalakulás az ideológia területén viszonylag gyorsabban ment végbe.

A történettudomány terén a történelmi materializmus elméletének érvényesülése és az új marxista történetírás kibontakozása után hamarosan felvetődött mindenütt, mint legsürgetőbb és legfontosabb feladat, az illető ország történetének marxista feldolgozása, a nép igazi történetének, évszázados áldozatos munkájának és harcainak pártos és éppen ezáltal hitcles feltárása. A szintézisek megírásának persze számos akadály volt, hiszen a polgári történetírás a múlt jó néhány problémáját egyáltalában nem dolgozta ki, jó néhányat hamis beállításban ismertetett. Az új forrásanyag és az új problematika feldolgozása, a régebbi hamisítások helyreigazítása mindenütt lassította a nagy összefoglalások elkészültét, éppen ezért most, az utóbbi két-három évben kezdenek megjelenni az egyes országok történetét marxista szempontból tárgyaló szintézisek első kötetei. A bolgár történettudomány ezen a téren példamutatóan magaslik ki a népi demokratikus országok sorából. 1954—1955 folyamán két vastkos, összesen több mint 1500 oldalas kötetben megjelent Bulgária története, a bolgár nép történetének első marxista tudományos feldolgozása.

A bolgár történészek azonban igen helyesen (és ebben is követendő példát állítottak) nem elégedtek meg azzal, hogy saját népük számára nagy vonásaiban tisztázták Bulgária múltját, hanem a külföldi olvasóközönséget is meg kívánják ismertetni a marxista bolgár történettudomány legfrissebb eredményeivel. Ezért rögtön a nagy összefoglaló munka megjelenése után a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete hozzálátott egy a külföld számára készülő rövidebb szintézis megírásához. Ezt a munkát idegen nyelveken kívánják közzétenni, de 1958-ban megjelentették bolgár nyelven is, egyrészt, hogy szélesebb szakkörök még hozzászólhassanak és esetleges korrekciókat ejthessenek meg a könyvön, másrészt egyszerűen azért, hogy egy kisebb terjedelmű, népszerűbb jellegű bolgár történetet adjanak saját olvasóközönségük kezébe is.

A munka kollektív erőfeszítés eredménye, a marxista történettudomány fiatalabb és középkáderei az egyes részek szerzői. Bulgária középkori történetét a XIV. század végéig *Dimitár Angelov* írta meg, a török korszak és a megújulás első szakaszának történetét *Bisztra Cvetkova*, a megújulás későbbi szakaszait *Krumka Sarova*, a kapitalizmus kibontakozását 1900-ig *Goran Todorov*, az 1900—1923 közti korszakot *Kiril Lambrev*, és az 1923-tól napjainkig terjedő részt *Vojn Bozsinov*. A szerkesztés, egybehangolás munkáját *Veszelin Hadzsiniolov* végezte el.

A könyv a bolgár terület őstörténetét és ókori fejlődését, valamint a középkori Bulgária történetét és a török uralom korát a XVIII. század derekáig elég röviden tárgyalja, ez a rész a könyvnek csak mintegy negyedrészt teszi ki. Ezen belül a gazdasági és társadalmi fejlődés, a politikai események és a kultúra rendszerint külön fejezeteket kapnak. Bővebben tárgyalja már a könyv a bolgár megújulás korát, több mint a fele pedig az 1878-as felszabadulás utáni korszakkal foglalkozik. Itt már elég részletesen ábrázolja a gazdasági élet alakulását, különös gonddal pedig a politikai eseményeket, a munkásmozgalom fejlődésének beható elemzése mellett megtaláljuk a különböző, egymást váltogató polgári kormányok történetét is. A kultúra fejlődésével ugyancsak külön fejezetek foglalkoznak. Ennek a résznek azonban van egy alapvető hiányossága, az ti., hogy a társadalom fejlődésével ezek a fejezetek alig foglalkoznak. A munkásosztály hely-

zetére vonatkozólag még kapunk itt némi felvilágosítást, a parasztságról azonban csak azt az általánosságot tudjuk meg, hogy a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének kibontakozása során differenciálódott, de már arra nézve sem olvashatunk semmit, hogy ez az egyes paraszti rétegek fejlődésében hogyan mutatkozott meg, milyen volt legalább hozzávetőleg egymáshoz való arányuk. A burzsoázia, az egyes kispolgári rétegek, az értelmiség helyzetére vonatkozólag ugyancsak nem kapunk felvilágosítást. Holott ez igen fontos kérdés, hiszen a bolgár társadalom fejlődése számos igen lényeges vonásban eltér a nagy vonásaiban ismert kelet-európai általános fejlődéstől. Rendkívül érdekes, mondhatni izgalmas volna annak a bemutatása, hogy a kapitalista fejlődés szabad kibontakozásával hogyan alakulnak ki a korábban alapjában véve egységes paraszti társadalomból a tőkés társadalom különböző rétegei. A megújulás korával foglalkozó fejtegetések megmutatják ennek a fejlődésnek a kezdeteit, de éppen a kapitalizmus korában a szerzők már nem követik tovább nyomon ezt a kérdést. A politikai fejlődés, az egyes pártalakulások megértése viszont rendkívül nehéz a társadalmi alap tüzetes vizsgálata nélkül. Az első világháború előtt Ferdinánd személyes uralmának, 1923 után pedig a fasiszta diktatúrának a létrejötte és évtizedes fennmaradása csakis a bolgár társadalom fejlődésének mélyreható vizsgálata alapján magyarázható meg kielégítő és megnyugtató módon. Az a módszer, amely az ipari és mezőgazdasági termelés számszerű eredményeinek ismertetése és a politikai élet eseményei közötti ürt nem tölti be a társadalmi struktúra gondos elemzésével, nyilvánvalóan nem adhat teljes képet a történelmi fejlődésről.

Nem kétséges az, hogy ez az elsősorban mégis csak a külföld részére szánt könyv nem ismertetheti hosszasan a bolgár nép kapcsolatait szomszédaival, ennek megfelelően a bolgár—magyar kapcsolatokra vonatkozólag a két ország között vívott háborúkon túlmenően jóformán semmit sem tudunk meg. Pedig talán nem ártott volna, ha legalább egy-két mondat erejéig a negatívumok mellett a népeinket összekötő egyéb szálakat is beleszötték volna a szerzők könyvükbe. Ez áll egyébként a többi szomszéd-néppel való kapcsolatokra is, egyedül a bolgár—orosz kapcsolatok kaptak részletesebb tárgyalást, ezt persze megindokolja az, hogy Oroszország, ill. a Szovjetunió két ízben szabadította fel a bolgár népet, előbb a török, azután pedig a fasiszta rabságból.

Természetesen nem áll módunkban, hogy a könyv eredményeit és felfogását minden kérdésre kiterjedően bemutassuk. E helyett inkább néhány kérdésben kívánunk kritikai megjegyzéseket tenni, ill. rámutatni arra, mennyiben hoz a könyv az eddigi marxista kutatásokon túlmenően is újat.

A bolgár állam megalakulásával kapcsolatban ez a legújabb szintézis is azt az új marxista bolgár történettudományban általánosan elfogadott nézetet vallja, hogy a bolgár-törökök és a szlávok szövetségtek Bizánc ellen a VII. század végén, ebből a szövetségből született meg a bolgár állam (27—28. l.). Ez az állásfoglalás élesen szembefordul a korábbi polgári történetírással, amely azt vallotta, hogy a bolgár-törökök meghódították a törzsi szervezetben élő szlávokat és így a hódítás révén hozták létre az államot. A szövetség elméletét a mai szovjet történetírás elutasítja, és ezzel szemben azt állapítja meg, hogy a Duna és a Balkán-hegység között hét szláv törzs valamikor a VII. század derekán már államot hozott létre, tehát egy már államilag megszervezett osztály-társadalomra telepedtek rá a bolgár-törökök. Ez a felfogás látszik a legvalószínűbbnek, a bolgár történészeknek előbb vagy utóbb felül kell vizsgálniuk majd a szövetség elméletét.

Amikor 865-ben Borisz felvette a kereszténységet és a népet is rákényszerítette az új vallás felvételére, az előkelő főurak lázadást szerveztek ellene. Könyvünk a forrásokra hivatkozva pusztán a régi pápány valláshoz való ragaszkodást tünteti fel a lázadás okaként (36. l.), holott itt alkalmasint alapvetőbb társadalmi okok is közrejátszottak. Kirill és Metód működését a könyv igen fontosnak tartja. Abban a vitában, hogy a két testvér görög vagy szláv származású volt-e, az utóbbi mellett dönt. A szláv írásbeliség létrejöttét az újabb kutatások alapján nem 863-ra datálja, ahogy ezt az egyik forrás téves értelmezése alapján eddig hitték, hanem 855-re (38. l.).

Az új bolgár történetírás egyik sokat vitatott kérdése az volt, milyen helyet foglaltak el a bolgár társadalomban az ún. csorbadzsik, azok a gazdag falusi vagy városi lakosok, akik a török államhatalom bizalmi emberei voltak és közvetítő szerepet játszottak az állam és a bolgár lakosság közt. Az egyik felfogás a török feudalizmus járulékanak tekintette ezt a réteget, a feudalizmusban is meglevő kereskedő- és uzoratóke képviselőinek, a másik felfogás bennük látta a későbbi burzsoázia őseit. Könyvünk bizonyos közvetítő megoldást foglal el ebben a kérdésben, egyik álláspontot sem vallja, de a sorokból kiolvashatóan inkább feudális társadalmi rétegnek tekint a csorbadzsikat és erőteljesen hangsúlyozza kapcsolatukat a feudális török államhatalommal (119. l.).

A krími háború bulgáriai kihatásai kapcsán a könyv röviden foglalkozik a háború értékelésével (124. l.). Helyesen állapítja meg, hogy Anglia, Franciaország és Ausztria

a török birodalom területi épségének fenntartására törekedtek, míg az orosz politika a birodalom széttörését tűzte ki céljául és ezáltal objektíve elősegítette a független balkáni nemzetállamok létrejöttét. Itt azonban meg kellett volna jegyezni, hogy a cári politika valójában ezen az úton akarta balkáni befolyását növelni, mert a török birodalom széttörése után a kis balkáni népeket saját befolyása alá kívánta vonni.

A 143. lapon szó van Karavelov belgrádi működéséről, amely a szerb irodalom fejlődésében elég lényeges szerepet játszott, utána pedig arról, hogy Karavelov Belgrádból Újvidékre (Novi Sad) költözött. A szövegből úgy tűnik, mintha Újvidék ebben a korban Szerbiához tartozott volna, így érthetetlen az, hogy Karavelovot publicisztikai tevékenysége miatt (amely miatt a szerb hatóságok üldözték), Budapesten zárták be börtönbe. Belgrádi szereplését és a szerb hatóságok részéről történt üldözését el kellett volna határolni újvidéki tevékenységétől, amely a magyar hatóságok börtönébe juttatta.

1885-ben a Berliini Kongresszus rendelkezései értelmében kettéválasztott Bolgár Fejedelemség és Kelet-Rumélia egyesültek. Az egyesülést Oroszország uralkodó köreiből kedvezőtlen visszhangot váltott ki, a cári kormányzat és a bolgár állam között viszály tört ki e miatt, a könyv azonban ezt az ellenséges hivatalos orosz visszhangot nem tárgyalja, és ezáltal érthetetlen marad Oroszország magatartása a következő években (194. l.).

A tudományos szocializmus első bulgáriai hirdetőjének, Dimitár Blagoevnek a bemutatása alkalmából (203. l.) a könyv nem mondja meg azt, hogy Blagoev oroszországi egyetemi évei idején előbb a narodnyik elmélet hatása alá került, és csak ennek 1881-ben bekövetkezett csődje után fordult a tudományos szocializmus felé. Ez a tény pedig magyarázatot nyújtana arra, hogy a későbbi évek során Blagoev és hatása alatt a bolgár szociáldemokrata párt miért folytatott helytelen politikát a parasztság tekintetében.

Újszerű felfogásnak látszik az, hogy az 1894-ben uralomra került néppárt első sorban a francia és levanteli kapcsolatokkal rendelkező burzsoázia érdekeit képviselte és kísérletet tett Bulgáriában önálló nehézipar létrehozására (205. l.). A bolgár kormányok gazdaságpolitikájának ezt a változását az 1955-ben megjelent szintézis nem hangsúlyozta annyira. Épp így a korábbi szintézisnél erősebben hangsúlyozza könyvünk azt, hogy a Bolgár Népi Földműves Szövetség eredetileg a kis- és középparasztiok pártja volt, bár már ekkor voltak benne gazdag paraszti elemek is, de ezek csak később váltak hangsúlyosakká (210. l.).

A 266. lapon azt írja könyvünk, hogy az orosz munkások hősi és eredményes harcának, valamint a Bajor és a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttének hatása alatt 1919 októberében, novemberében és decemberében fokozódott a bolgár proletariátus harca, tüntetésekre és egyéb forradalmi megmozdulásokra került sor. Nyilvánvaló, hogy itt már nem annyira a Magyar Tanácsköztársaság létrejötte, hanem megsemmisítése volt többek között a bolgár munkásosztály további forradalmasodásának egyik kiváltó oka, a magyar munkásosztály hősi harcának kegyetlen vérbefojtása keserítette el a bolgár munkásokat, ez növelte elszántságukat. Ez a korrekció éppen azért szükséges, mert a könyv szélesebb külföldi közvélemény számára készült, amely a fentebb idézett megállapítást kissé értetlenül fogadná.

Ugyanez a szempont kívánna meg azt, hogy a dátumok megadásánál a Bulgáriában az első világháborúig használatos julianus naptár szerinti meghatározás mellett minden esetben meg kellene adni a megfelelő dátumot a gregorianus naptár szerint is, hiszen a külföld legnagyobbrésze ebben a korban az utóbbit használta, és így elhagyása zavarokra és félreértésekre vezethet.

Sajnálatos az, hogy a bevezetőben említett nagy szintézis 1955-ben megjelent II. kötetétől eltérően könyvünk 1925 és 1935 között igen keveset mond a kommunista párt történetéről. Kétségtelen, hogy a párt ebben az időben baloldali szektás elemek vezetése alatt állt, sok kérdésben helytelen álláspontot foglalt el, ezért nem tudta eredményesen megszervezni a fasiszta diktatúra elleni harcot. A párt azonban mégis élő és ható tényezője volt az illegalitásban is a bolgár történelemnek, ezért fejlődéséről többet kellett volna mondani.

Mint már említettük, a kultúra fejlődésével az 1878 utáni korszakokban is önálló fejezetek foglalkoznak. Ezek azonban inkább csak nevek felsorolására szorítkoznak és nem adnak képet arról, melyek voltak a bolgár kultúra sajátos lényeges vonásai, amelyek a művelődés minden területén érvényesültek.

A könyv népszerű és ismeretterjesztő céljának megfelelően számos jól megválogatott kép illusztrációt hoz, a mellékletben pedig 12 színes térkép könnyíti meg az események lokalizálását és ezzel a tájékozódást. Nagyon hasznos a könyv végén található kis időrendi táblázat, amely a bolgár történelem legfontosabb eseményeit rögzíti, persze a legnagyobbrészt itt is az új- és legújabbkori események foglalták el. Ugyanez áll a biblio-

gráfiára, amely a Bulgária történehnét tárgyaló bolgár és orosz nyelvű marxista és régebbi polgári irodalom fontosabb munkáit sorolja fel eléggé részletesen. Nem ártana azonban ezt a bibliográfiát kiegészíteni a Bulgária történelmével foglalkozó fontosabb, nyugati nyelveken megjelent polgári munkák jegyzékével, éppen a külföldi olvasóközönség érdeklődésének a kielégítésére. A bibliográfiát egyes korszakok szerint állították össze, így hiányzik egy bevezető rész, amely a bolgár történelem egészét felölelő munkákat csoportosítaná. Talán fel lehetne mutatni azt a gondolatot is, hogy a munka idegennyelvű kiadása alkalmával külön kellene választani a marxista és a polgári felfogású műveket.

Kritikai megjegyzéseink nem változtathatnak az egész munka értékelésén: alapjában véve jól áttekinthető, népszerű stílusban írott könyvvel van dolgunk, amely valóban a bolgár nép igazi történetét mutatja be. A szélesebb bolgár olvasóközönség számára nagy nyereséget jelent ennek a munkának a megjelenése. Népszerű bolgár nyelvű összefoglalásként hasznos hivatást teljesít majd. Idegen nyelvű kiadásában azonban talán egyszerű lenne a bolgár fejlődést jobban behelyezni az egész európai fejlődésbe, erőteljesebben hangsúlyozni összefüggését az egyetemes történettel. Ebben az esetben a bolgár történelmet nem ismerő külföldi olvasóközönség könnyebben tudna tájékozódni és így a könyv teljes mértékben elérné célját, azt, hogy bemutassa egy számszerűleg kis, de egyénciben és eredményeiben nagy nép évszázados harcát szabadságáért és függetlenségéért, amely 1944 sorsfordulója után elérkezett a beteljesüléshez.

NIEDERHAUSER EMIL

NICHITA ADĂNILOAIIE:

BOIERII ȘI RĂSCOALA CONDUSĂ DE TUDOR VLADIMIRESCU

(București, Soc. de Științe Istorice și Filologice din R. P. R. 1956. 1271.)

A BOJÁROK ÉS A TUDOR VLADIMIRESCU VEZETTE FELKELÉS

A Balkán-félsziget újkori történetének egyik kritikus kérdése Tudor Vladimirescu felkelésének korszaka. Ezekben az években a föld mozdult meg a török birodalom alatt. Bukását csupán a nyugati nagyhatalmak beavatkozása hártotta el. A hellén hetairia mozgalma vallási mezben politikai síkon akarta megdönteni a birodalmat. Célként a török birodalom orthodox népességének (tehát az egész félszigetnek) felszabadítását tűzte ki — az orosz orthodox nagyhatalom támogatásával. Vladimirescu mozgalma — noha eredete nem esik messze a hetairiától — szűkebb keretkből sarjadt. Ennek ellenére mélyebb társadalmi gyökerei voltak.

Vladimirescu személyes tapasztalatból ismerte népe szörnyű nyomorúságát, irgalmatlan kizsákmányoltóságát, melyben egyként voltak bűnösök a török hatóságok, a nagyrészt idegen eredetű bojárság és a vele egy húron pendülő szerzetespapság. Vladimirescu éppen ezért elsősorban társadalmi és nem politikai reformra törekedett. Számára a főellenség a bojárság volt s nem a török. Nem csodálható tehát, ha e két mozgalom — kezdeti sikerek után — a döntő pillanatban nem tudott egymásratalálni, s hogy ez a tragikus különválás végül mindkét mozgalom bukásával járt.

Milyen álláspont felelt meg ebben a kritikus helyzetben (az orosz és török, nép és liberális értelmiség között) a bojárságnak — ezt a kérdést vizsgálja szerzőnk. Műve csak a bojárság álláspontját veszi górcső alá. Módszerének előnye, hogy a vizsgált társadalmi osztályról alapos képet tud nyújtani. Hátránya viszont, hogy az összkép elhomályosul; más társadalmi osztályokról, a külpolitikai kérdésekről csak vázlatosabb képet nyerünk.

Bevezetésként a kérdés historiográfiáját ismerteti a korabeli forrásoktól a legmodernebb irodalomig. Majd — bőséges statisztikai anyag alapján — vázolja Havasalföld gazdasági, társadalmi és politikai viszonyait. (Itt hiányoljuk a kortárs-vélemények értékes anyagának kissé bővebb felhasználását.) A további fejezetek a hetairia és Vladimirescu felkelésének történetét, ezen belül a bojárság állásfoglalását ismertetik. Ez az állásfoglalás elvileg természetesen csak egysíkú lehetett: a bojárság szemben állt a népfelkeléssel. Nem volt azonban — s az adott bonyolult helyzetben nem is lehetett — egyszínű: a nagybojárság többsége nyíltan ellenséges volt, kisebb részük a fővárosban alkudozással próbálta kivárni a küzdelem végét. A hetairiához csatlakozott fiatal bojárokat a Vladimirescu-felkelés osztályharcos jellege állította szembe a mozgalommal. A korai román kapitalizmus fejlődésében érdekelt elemek számára a török uralom gyengülése lett volna kedvező: ezért inkább az orosz támogatással működő hetairiát, mint a Vladimirescu mögött sorakozó paraszti-kisiparos-proletár tömegeket támogatták.

Szerző eredményeit alapos levéltári forrásanyag ismerete alapján szűrte le. A külpolitikai viszonyok kissé részletesebb vázolását érezzük csupán hiánynak, ami talán a szűkített témakör ellenére is lehető lett volna.

TÓTH ANDRÁS

STUDII ŞI REFERATE PRIVIND RĂSCOALELE ŢĂRĂNEŞTI DIN 1907

(Bacureşti, Ed. Academiei RPR 1957. 297 l.)

TANULMÁNYOK ÉS REFERÁTUMOK AZ 1907. ÉVI PARASZTFELKELESRŐL

1907 a nemzetközi forradalmi mozgalmak jelentős éve. Az orosz forradalmi események mellett az első világháborút megelőző évek legjelentősebb megmozdulása zajlott le ekkor Romániában, mely alapjában rázta meg a félfudális román államot, igen erős nemzetközi visszhangot keltett s világosan rámutatott a román társadalom súlyos válságára.

A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiájának történettudományi osztálya a félszázados évforduló alkalmával testes kötetrel emlékezett meg a küzdelmes, tragikus esztendőről, melyben a felkelés különböző problémáit tárgyaló tanulmányok derítenek fényt az eseményekre.

T. Savulescu bevezető tanulmányában általános képet nyújt a felkelésről, annak politikai és társadalmi következményeiről. Hangsúlyozza a parasztság és munkásság számos helyen megnyilatkozott közös harcait. *P. Constantinescu-Iaşi* az 1905—1907. évi orosz forradalomnak a román felkelésre gyakorolt hatását vizsgálja. Utal az orosz és román társadalmi helyzet hasonlóságára, a munkásság és parasztság kapcsolatára, mely a román felkelést is kezdettől fogva jellemezte, mely azonban mégsem volt elég szervezett és céltudatos ahhoz, hogy a felkelést forradalomba növecsze át. *M. Ralea* a felkeléssel kapcsolatos ideológiai állásfoglalásokat ismerteti. Megállapításai igazolják eddigi tudásunkat. Hasonló témát érint elmélyültebben *V. Maciu*, amikor a különböző társadalmi osztályoknak a felkeléssel kapcsolatos állásfoglalását ismerteti. A két cikk azonos témaköre egységes feldolgozást tett volna indokolttá.

M. Roller igen rövid tanulmányának érdekessége szemléletes térképei, melyek a felkelés kiterjedését, a bevetett katonai erők hadműveleteit jól ábrázolják. *M. Oprea* a felkelésnek a román historiográfiában, *T. Vianu* a szépirodalomban és a képzőművészetekben való megjelentetéséről számol be.

A felkelés külföldi visszhangjával két tanulmány foglalkozik.

T. Cicala és *A. Egyed* erdélyi, *Gh. Matei* nemzetközi viszonylatban vizsgálja a kérdést.

M. Ionescu a felkelés belpolitikai vetületét vizsgálva megállapítja, hogy következményeként a román burzsoázia diadalt aratott a féljobbági kizsákmányolást fenntartani törekvő nagybirtokos osztály felett.

I. Gheorghiu tanulmánya részletesen elemzi a felkelés munkásmozgalom-történeti szempontból legjelentősebb problémáját, a parasztság és a munkásság kapcsolatát. Megállapításai: a román munkásosztály együttértett, sokhelyt együttharcolt a parasztsággal, azonban a szervezeti és ideológiai egység hiánya miatt nem tudta kézbevenni a felkelés vezetését. *N. Petrovici* és *V. A. Varga* az érem másik oldalát vizsgálva azt elemzik, hogy a román kommunista párt későbbi küzdelmei során milyen módon használta fel az 1907. évi harcainak tapasztalatait. A kötet két utolsó tanulmánya a felkelés utóhatásának egyes kérdéseivel foglalkozik. *J. Benditer* a moldvai parasztság további küzdelmeiről, *V. Popovici* pedig a felkelést követő politikai represszáliákról és koncessziókról ír.

A kötet egészének nézőpontja politikai szempontból egységes: célja a felkelés ideológiai, társadalmi alapjainak feltárása, munkásosztály és parasztság kapcsolatának és a felkelés következményeinek vizsgálata. Ennek ellenére az újkori román történet egyik legjelentősebb problémájának ábrázolása mégsem járt mindenben teljes sikerrel. Formai szempontból kifogásolható, hogy a tanulmányok egymásutánja nem mindig logikus, pedig a témák ezt szinte maguktól kínálták. (Így pl.: általános bevezetés — a felkelés eseménytörténet — belpolitikai helyzet — az egyes társadalmi osztályok állásfoglalása — nemzetközi, történeti, művészeti visszhang — utóhatásck.) Módszertani szempontból meg kell állapítanunk, hogy a tanulmányok szerzőinek többsége inkább sajtó- és egyéb nyomtatott, mint levéltári forrásanyagot használt fel. Noha ez egy-egy tanulmánynál okoz bizonyos problémákat, egészében véve a kötet hasznosan egészíti ki a román társadalmi fejlődésre, forradalmi mozgalmakra vonatkozó ismereteinket.

TÓTH ANDRÁS

VÁGÓ BÉLA:

A SZÉKELY TÁRSADALOM A MÁDÉFALVI VESZEDELEM KORÁBAN

(Bukarest, Tudományos Könyvkiadó. 1957. 234 l.)

Szerző komoly és bonyolult feladatra vállalkozott: a marxista történettudomány szempontjai alapján társadalomrajzot óhajt nyújtani az 1760-as évek székely társadalmaról s e rajz alapján ismertetni óhajtja a „siculicidium” történetét, valamint az ezzel kapcsolatos osztályharc jelenségeit.

A mű felépítése logikus: Erdély XVIII. század közepi társadalmi problémáinak általános jellegű ismertetése után rátér a korabeli székely társadalom összetételének kérdésére. Majd a határőrség szervezésének előzményei után részletekbe menően adja elő a mádэфalvi eseményeket. Végül visszakanyarodik kiinduló problémájához, a társadalmi kérdéshez, s az előzmények ismerete alapján vizsgálja az 1762–64. évek osztályharcait általában, különösen pedig azt, hogy mily szerepet játszottak a székely társadalom egyes rétegei e mozgalmakban. Végül röviden szól a Mádэфalva után különösen súlyos moldvai „bómenetel” (kivándorlás) társadalmi hátteréről.

Munkamódszerét illetően őszintén szól mindazokról a nehézségekről, melyek munkájában gátolták: elsősorban a marxista szellemű előmunkálatok hiányáról, a levéltári anyag még mindig nem teljes felderítéséről (ezen a téren elsősorban a magyar levéltári anyag felhasználását hiányolhatjuk!). — Tárgyvilagosan jelzi, hogy a jelenleg rendelkezésre álló forrásanyag egy-két fontosabb kérdés megoldását ma még nem teszi lehetővé (így p. o. a jobbágyi és szabadparaszti rétegek egymásrataltsága vizsgálatánál).

A munka problémaköre bonyolult. A székely társadalom a XVIII. században már korántsem mutatja azt a viszonylag áttekinthető képet, mint a korábbi évszázadokban. Feloldódtak az egyes társadalmi osztályok és rétegek határai magán a székelységen belül is: ugyanakkor — a földrajzi-igazgatási viszonyokból eredő korrelációk következtében — át meg át nőttek egymásba a székely székek és a nemesi vármegyék társadalmi formációi.

Ilyen esetben a társadalomtörténész nem dolgozhat tiszta matematikai képletekkel és kategóriákkal, mivel ezek a valóság képét meghamisítanák (mint pl. meghamisította a polgári történetírás „egységes nemes székely nemzet” kategóriája). Szerző éppen ezért — helyesen — a társadalom fejlődésnek megfelelő *viszonylagos* kategorizálásra tesz kísérletet s így próbálja áttekinthetővé tenni a társadalomszerkezeti rajzot, ez a kísérlete azonban nem járt oly sikerrel, mint a mű egyéb célkitűzései.

Ennek elsősorban formai, fogalmi okai vannak: szerző nem használja következetesen az egyes kategóriákat jelző fogalmi elnevezéseket. Ez óhatatlanul zavarra vezet, de egyúttal azt a felfogást is alátámasztja, hogy bizonyos mértékű kategorizálásra társadalomrajz szerkesztésekor szükség van.

A fent mondottak elsősorban azokra a részekre vonatkoznak, melyekben szerző az uralkodó osztályok tagolódásával foglalkozik. Az elnyomott osztályok esetében tisztában áll előttünk a társadalmi valóság képe, ezt azonban a források is inkább lehetővé tették. Az uralkodó osztályokkal kapcsolatban mutatkozik meg a fogalomhasználat terén a zavar. Nincs különösebb nehézség a primor-réteget illetően sem: itt világosan kitűnik, hogy a főkritérium a székely primorság s nem az erdélyi („magyar”) főnemesi rang. A baj a középrétegek tárgyalásánál kezdődik. A műnek ez a része nem hangsúlyozza *kezdetlől fogva* kellően a széki-megyei társadalmi korreláció tényét, nem mondja meg félreérthetetlenül, hogy a székyei kategóriák (magyar, primipilus, pixidarius) *mellét* éltek a székely társadalmon *belül* is a nemesi kategóriák (magnás, birtokos és ármális nemes, egytelkes nemes). Ha ez kezdetben megtörtént volna, érthetőbb lenne az a megállapítása (54. l.) — mely így meglepi a kérdésben járatanabb olvasót —, hogy az elszegényedő primipilusok közelebb kerültek a pixidariusokhoz, mint a nemesekhez (ti. az ármalista vagy egytelkes nemesekhez!). Vagy (55. l.): a primipilusok vetélytársai a primorok és „köznesemek” (mely meghatározásból még így sem tűnik ki, vajon e fogalom birtokos vagy ármalista nemes jelent-e).

Nem szólva most arról a tisztán formai (de lényeges!) kérdéstről, hogy a világosság kedvéért helyes lett volna egyazon és biztosan meghatározható réteget mindig azonos néven nevezni (pl. pixidarius: a folyton váltakozó közszékyei, gyalogrend stb. helyett), még egy kérdésre óhajtjuk a figyelmet felhívni. Ez a társadalomrajz végefelé olvasható kategorizálási kísérlet (73–74. l.) *elhelyezése*. Ha ti. ezt a vázlatot a fejezet elejefelé olvastuk volna, a fenti megjegyzések nagyrésze nem is hangzott volna el. Ilyen elhelyezésben viszont újabb megjegyzések forrásává válik. Ti.: ha a szerző megállapítja, hogy a

feudális székely társadalom *nemesi* hierarchiájának élén a mágnások és birtokos nemesek kis csoportja állott, majd ezek után a köznemesek, a primipilusok és pixidariusok következtek, akkor vajon a „mágnás” = „primor”? Ha nem (*nemesi* hierarchiáról lévén szó!): hol helyezkednek ezek el? Ha igen: miért nem nevezi nevükön őket? És legelsősorban: egy ilyen (alapjában logikus és valóságot tükröző) kategorizálás esetében is feltétlenül hangsúlyozni kellett volna a már többször említett korrelációt.

Ez a fejezet viszont alig egy negyede a műnek. Igazságtalan lenne a bírálóat, ha befejezőként nem hangsúlyoznánk: a mű nagyobbik része komoly módszerbeli felkészültségről, az irodalom és a forrásanyag alapos ismeretéről tesz bizonyosságot. Különösen ki kell emelnünk azokat a fejezeteket, melyek az egyes társadalmi rétegeknek a mozgalomhoz való viszonyát, e viszony osztályharc-jellegét vizsgálják. Hasonlóan kiemelendő a mű tárgyilagos, a bonyolult viszonyokat átérző és megértő befejezése: a mozgalom nem csupán osztrákellenes megmozdulás volt s nem is csupán osztályharc. A domináns elem benne osztrákharcos volt, mely osztrákellenes hangulati elemekkel párosult. Így válik érthetővé pl. a birtokos osztály többségének lojalitása, kisebbségének részvétele a nép mozgalmaiban, ill. elfordulása attól a mozgalom letörése után.

TÓTH ANDRÁS

GALICJA OD PIERWSZEGO ROZBIORU DO WIOSNY LUDÓW 1772—1849

Wybór tekstów źródłowych. Opracował Marian Tyrowicz

GALÍCIA AZ ELSŐ FELOSZTÁSTÓL A NÉPEK TAVASZÁIG 1772—1849

Szövegválogatás forrásokból. Feldolgozta Marian Tyrowicz

(Kraków · Wrocław. 1956. 327 l.)

Marian Tyrowicz — akinek a lengyel forradalmi mozgalmakkal kapcsolatban jónéhány érdekes feldolgozást, többek között Julian Goslar életrajzát köszönhetjük — fontos és sok tekintetben példamutató népszerűsítő feladatra vállalkozott, amikor a feudalizmusból a kapitalista rendszer útjára lépő Galícia életét mutatja be javarészt korabeli irodalom alapján. A munka mintegy folytatása Stefan Kieniewicz hasonló jellegű szövegválogatásának, mely az autonómia időszakában (1850—1914 között) rajzolja meg Galícia viszonyait. A Tyrowicz válogatásában helyet foglaló szemelvények egy része a nemesség és az intelligencia tollából ered, más része későbbi keltezésű és polgári jellegű. Nemcsak magukra a viszonyokra vetnek fényt, hanem a nemesség és a nemcsi értelmiség szemléletmódjára is. A szerzők között érthetően a legkisebb számban a parasztok vannak képviselve, noha megnyilatkozásaik a legérdekesebbek közé tartoznak. Tematikailag a közötti szövegek igen széles kört ölelnek fel. Akadnak értékes feljegyzések Galícia földrajzi és adminisztrációs helyzetével kapcsolatosan, több korabeli adat világítja meg a jobbágy-ság helyzetét, a nemesség, a polgárság, kézművesek, munkások, eszédek viszonyait. Jó elrendezésben kapjuk Galícia általános és részletes gazdasági képét, az ipar, kereskedelem tükrében. Külön dokumentumok tárják fel a közigazgatás egyes szerveinek munkásságát, a bíraskodást, céheket. A kötet leggazdagabb fejezetei a szélesen kiterjedt és időnként nagyon intenzív fokot elérő galíciai politikai (összeesküvő) mozgalmak rajzát adják. Kiegészíti a munkát a kulturális, közművelődési kérdések értékes dokumentumanyaga.

A válogatáshoz a szerző száz oldalnyi bevezető tanulmányt írt, s ebben hasznos módon ismertet meg bennünket Galícia viszonyaival a jelzett időszakban.

KOVÁCS ENDRE

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER MATHEMATISCH-NATURWISSENSCHAFTLICHEN FAKULTÄT DER FRIEDRICH-SCHILLER-UNIVERSITÄT JENA ANLÄSSLICH DER 400-JAHRFEIER

(Jena, Fischer Verlag. 1959. 109 l.)

1958-ban ünnepelte fennállásának 400. évfordulóját a szép hagyományokkal rendelkező és a Német Demokratikus Köztársaság tudományos életében ma is kiemelkedő szerepet játszó jénei egyetem. A kiadvány az évforduló alkalmával rendezett kollokvium

öt természettudományi vonatkozású előadását tartalmazza. Ezek mindegyike azt igazolja, hogy Jénában gondosan ápolják a helyi hagyományokat, de a tanulmánykötet néhány része kilép a lokális keretből, és általános kultúrhistoriai szempontból is figyelemreméltó.

Az alapítást követő hosszú időn át Jénában is — mint a legtöbb európai egyetemen — a természettudományi intézmények részben a filozófiai, részben az orvosi fakultáshoz tartoztak. A fejlődés azonban a múlt század elején már olyan méreteket öltött, hogy ez a helyzet sokáig nem volt fenntartható az oktatás és a kutatás színvonalának csorbítása nélkül. Így pl. a híres jénai obszervatóriumot 1812-ben létesítették (*Goethe* hatékony támogatásával), s ez a csillagászati kultúrát oly mértékben emelte, hogy ennek később természetszerű folyománya lett a jóideig világviszonylatban is egyedülálló híres planetárium megkonstruálása. 1834-ben kezdte meg a város falai között az üvegyártással kapcsolatos kutatásait *Carl Zeiss*, munkája hamarosan gazdag sikerrel járt. A gyors fejlődés eredményeként 1848 táján megkezdődött az orvosi intézmények elkülönülése, de önálló természettudományi kar még ezt követően is csak később, 1924-ben alakult ki.

Nem kétséges, hogy ma is elsősorban az üvegyipar teszi világhírűvé Jéna nevét, éppen ezért a kiadványban közölt tanulmányok közül is főként *W. Schütz*: *Die Physik an der Universität Jena im Wandel ihrer Zeit* c. ismertetése tarthat általánosabb érdeklődésre számot. E tanulmányból tudjuk meg, hogy kik voltak azok, akik a jénai egyetemet a németországi fizikai kutatások egyik fellegvárává tették: itt élt a jeles matematikus és fizikus *G. E. Hamberger* (1697—1755), több éven át itt munkálkodott a magyarországi születésű *Segner András* (1704—1777), az akusztikai vizsgálatairól ismert *J. T. Seebeck* (1770—1831), a szociális gondolkodású, haladó szellemű kiváló elméleti és gyakorlati szakember, *Ernst Abbe* (1840—1905). *Zeiss* és *Abbe* fektették le 1884-ben a precíziós optikai eszközöket előállító „*Zeiss Művek*” alapjait, ez ma is a világ egyik legjelentősebb ilyen üzeme. 1911 és 1936 között a jénai fizikai intézetnek volt az igazgatója *Max Wien*, a sugárzások elméletében róla elnevezett alapvető fontosságú ún. „eltolódási törvény” feltalálója.

Íme csak néhány azon nagynevű tudósok közül, akik a kis Saale-parti várost — ahol annak idején *Bolyai Farkas* is szövegette első matematikai terveit — világhírré emelték.

A kötet további cikkei is a város természettudományi múltjába engednek betekintést, de tárgyuknál fogva inkább az egyes szakterületek művelőinek érdeklődésére számíthatnak. Részletezés helyett — tájékoztatás céljából — megemlítjük, hogy *O. Bessler* a jénai gyógyszerészeti, *G. Uschmann* az állattani kutatásokról és intézményekről ír; *H. Wartenberg* a jeles botanikus, *Matthias Jacob Schleiden* (1804—1881), *F. Chemnitzius* pedig a kémikus professzor, *Johann Wolfgang Döbereiner* (1780—1849) tevékenységét ismerteti. Néhány tetszetős kép díszíti a kiadványt.

SZÉNÁSSY BARNA

LEO STERN:

DER EINFLUSS DER GROSSEN SOZIALISTISCHEN OKTOBERREVOLUTION AUF DEUTSCHLAND UND DIE DEUTSCHE ARBEITERBEWEGUNG

(Berlin, 1958)

A monográfia eredetileg bevezetőnek készült az „Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung” néven ismert sorozat azon kötetéhez,¹ melyek „Die Auswirkungen der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution auf Deutschland” címet viselik és a Német Demokratikus Köztársaság fennállásának tizedik évfordulójára jelentek meg. A sorozat első kötete² tartalmilag azonos L. Stern professzor szóbanforgó munkájával, eltérés csupán a megjelenés időpontjában van, amennyiben az utóbbi már 1958 folyamán elhagyta a nyomdát. Korábban való közzétételét indokolta az 1918-as német forradalom negyvenedik évfordulójának megünneplése, és éppen ennek a történelmi jelentőségű eseménynek kellő méltatása tette indokolttá, hogy a bevezetés a szokványos kereteken túlnőjön és önálló munkává terebélyesedjen. Nem öncélú megfontolás, hanem a témából adódó szükséglet indította tehát a szerzőt arra, hogy nagyobb

¹ Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Bände 4/II—IV. Berlin, 1959.

² Uo. Band 4/I.

történelmi korszak keretében elemezze a német munkásmozgalom történetének egyik legfontosabb és eseményekben oly gazdag periódusára, az 1917—1918-as időszakra vonatkozó dokumentumokat. Összegyűjtésük, rendezésük és közzétételük önmagában is nagy teljesítmény volt és elsőrendű hozzájárulást jelent nemcsak a német, de a nemzetközi munkásmozgalom történetének a kutatása és feldolgozása szempontjából. Csak elismerés és köszönet illetheti a dokumentumkötetek munkatársait, akik L. Stern professzor irányításával és közreműködésével teljesítették az úttörő jellegű tudományos feladatot.

Mitsem von le az okmánygyűjtemény értékéből, ha megjelenését csak kezdetnek és kiindulópontnak tekintjük, a közzététel nem feleslegessé, hanem éppen ellenkezőleg, sürgetőbbé tette a benne foglalt gazdag anyag összegezését. Éppen L. Stern professzor érdeme, hogy ezen a téren az első és komoly lépést megtette, hogy a rendelkezésre álló széleskörű forrásanyagra támaszkodva elemzi az 1917—1918-as évek főbb problémáit, sohasem tévesztve szem elől azokat az összefüggéseket, amelyek egyrészt a németországi forradalmi fellendülés és a baloldal megerősödése, majd a forradalom kitörése és Németország Kommunista Pártja megalakulása között, másrészt a bolsevik párt példamutatója, a lenini eszmék térhódítása, az oroszországi forradalmaknak, mindenekelőtt a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak győzelme között mindvégig fennállottak.

A munka jellegéből adódik, hogy új adatokban elsősorban azok a fejezetek bővelkednek, melyek az 1917—1918-as esztendőek eseményeit tárgyalják. Számos vonatkozásban gyarapítják a korszakra vonatkozó ismereteinket, hasznos segítséget jelentenek nemcsak a széleskörű olvasóközönség, de a szakkutatók számára is. Más jellegűek viszont azok a fejezetek, melyek a nemzetközi munkásmozgalom helyzetével és a nemzetközi viszonyokkal foglalkoznak az első világháború küszöbén, illetve a háború alatt, majd nagy íveléssel történeti áttekintést és egyben értékelést adnak az 1919-től napjainkig végbement németországi fejlődésről. Ha figyelembe vesszük, hogy a fentemlített kérdésekkel, valamint a második világháború előtti és utáni időszakkal foglalkozó fejezetek a monográfiának — terjedelemben — mintegy harmadát teszik ki, úgy az a benyomás keletkezhetne, mintha a szerző túlságosan elrugaszkodott volna a szűkebb értelemben vett témától, túl széles történeti háttérrel rajzolt volna mondanivalójának, kitéve magát ezáltal túlzott és helytelen értelemben vett aktualizálás veszélyének. Kétségtelen, hogy helyenként és esetenként fennáll a szóbanforgó veszély, de egészében és általában nem ez jellemzi a munkát, hanem a helyes értelemben vett pártossággal párosuló tudományos igény, a marxista történeteszmélet és módszer alkotó módon való alkalmazása. A szerzőnek oly feladatokkal és egyben nehézségekkel kellett megküzdenie, melyek természetesen főleg jelentkeznek a történetírásban, amennyiben a legújabb kor történetéről van szó, általában, a munkásmozgalom történetéről különösen. A problémák a történeti anyag természetéből adódnak, mindenekelőtt abból a tényből, hogy a polgári forradalom és annak nyomán kibontakozó fejlődés gyökeresen különbözik a proletárforradalomtól és a szocialista társadalmi megteremtésének az útjától. Mert Marx írta „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája” című tanulmányában a következő mely értelmű sorokat: „Polgári forradalmak, mint a XVIII. század forradalmi, gyorsan rohannak sikerről sikerre, egymást követik a drámai hatások, az emberek és a dolgok mintha tűzfényben izzának, minden napnak extátikus az uralkodó szelleme; de ezek a forradalmak rövidéletűek, hamar elérik tetőpontjukat s a társadalmat hosszú eszmör fogja el, amíg megtanulja, hogy forrongási korszakának eredményeit józanul magáévá tegye. Proletárforradalmak ellenben, mint a XIX. század forradalmi, folytonosan bírálják önmagukat, menetük folyton megszakad, visszatérnek ahhoz, amit látszólag már elvégeztek, hogy megint előlről kezdjék, kegyetlenül és alaposan kigunyolják első kísérleteik félszégeit, gyengeségeit és gyatraságait, úgy látszik, hogy ellenfelüket csak azért tepcrik le, hogy az új erőt szívjón a földből s még hatalmasabban támadjon ellenük, mindig újra visszariadnak saját céljaik határozatlan nagyságától, míg végül kialakul oly helyzet, amely minden visszatérést lehetetlenné tesz s a viszonyok maguk kiáltják: »Hic Rhodus, hic salta!»³

Marx megállapításai útmutatóak a marxista történetírás szempontjából és örömmel lehet megállapítani, hogy alapjában alkalmazást nyertek az ismertett munkában. Ha a szerző az 1917—1918-as évek történetét az előzmények, de főleg a következmények figyelembe vételével mutatja be, beleértve az 1945 utáni fejlődést is, úgy minden bizonytalanság nélkül a szándék vezérelte, hogy bemutassa: bármilyen tragikus is volt, hogy menetekben a német munkásmozgály nagy erőfeszítései nem egyszer eredménytelenek maradtak, a visszacsécsék, kudarckok, sőt vereségek ellenére végül is győzött a német dolgozó nép ügye — legalábbis Németországnak abban a részében, ahol levonták 1918—1919 és

³ *Marx—Engels*: Válogatott művek: I. k., Bpest, 1949. 228—229. l.

a fasizmus éveinek tanulságait, hűek maradtak 1917 Októberre eszméihez és alkotó módon tudták alkalmazni a nemzetközi munkásmozgalom tapasztalatait. Nem lehet megtisztelőbb feladat történetíró számára, mint éppen ennek a küzdelmes, de végső fokon győzelmes történeti időszak egészének a bemutatása. Nem lehet nagyobb öröm és elégtétel történetíró számára, mint megélni annak az igazságos harcnak dicsőséges kimenetelét, amelynek maga is résztvevője és előrevívője volt. A szerzőnek mindkettő osztályrészül jutott, és munkája újabb bizonyítéka annak, hogy minden erejével és tudásával hozzá kíván járulni ahhoz, hogy az a mélyreható fejlődés, amely a Német Demokratikus Köztársaságban végigment, az egész német nép és vele együtt az egész haladó és békeszerető emberiség üdvére váljék.

ZSIGMOND LÁSZLÓ

А. Д. ЛЮБЛИНСКАЯ:

ФРАНЦИЯ В НАЧАЛЕ XVII ВЕКА (1610—1626)
(Ленинград, Изд. Ленинградского Университета. 1959)

A. D. LUBLINSZKAJA:

FRANCIAORSZÁG A XVII. SZÁZAD ELEJÉN (1610—1626)

A francia abszolutizmus megerősödése és fejlődése a XVII. század elején két névhez, IV. Henrik és Richelieu nevéhez fűződik. E két valóban nagy és jelentős személyiség tevékenysége annyira lekötötte a történészek figyelmét, hogy az uralmukat elválasztó másfél évtized története szinte teljesen homályban maradt. E korszakot eddig csak jelentéktelen epizódok tekintették; az újból fellángoló feudális anarchia futó leírása csak arra szolgált, hogy a zűrzavaros idők sötét háttéréből még jobban kiemelkedjék, még élesebb fényben tündököljön a két államférfi nagysága. Lublinszkaja — bár a 10 év történetét eredetileg ő is csak egy Richelieu-életrajz bevezetőjének szánta — nem a kontraszt-hatást kereste, s nem elégedett meg az életrajzi adatok felsorolásával, vagy azzal, hogy végigkísérje a kardinális első lépéseit a politikai életben. Ehelyett későbbi politikájának gyökereit, a XVII. századi abszolút monarchia fejlődésének alapjait kutatta. A polgári történetírás figyelmét elsősorban az abszolút monarchia fejlődésének felfelé ívelő vonala ragadta meg. A központi hatalom gyengülését, válságát mellékes, véletlen jelenségnek tekintette és azzal magyarázta, hogy IV. Henrik halála után államépítő hagyományai feledésbe merültek, mert a kapzsi, mohó, hatalomra és pénzre éhes udvaroncoktól körülvett kiskorú XIII. Lajos udvarában nem volt erőskezü államférfi, aki ezeket folytatta volna. Ezzel szemben Lublinszkaja szerint az 1614—1620. évi polgárháború az abszolút monarchia fejlődésének meghatározott szakasza, a központi hatalom megrendülésének, válságának ideje, melyet a vallásháborúk korához hasonlóan a reakciós nemesi réteg az abszolutizmus elleni utolsó és sikertelen rohamra használ fel. E korszak történetének feltárása, helyes értékelése tehát az abszolút monarchia fejlődéstörténetének kulcskérdése; ezért nőtt e rövidlélegzetűnek szánt bevezető fejezet önálló tanulmánnyá.

A felületes szemlélő az 1614—1620. évi polgárháborúban a nemesség két rétegének, két csoportjának a hatalomért, az államapparátus feletti uralomért, a kincstár szabad rablásáért folytatott küzdelmét látja csupán. Valójában a harc a központi hatalom hívei és ellenfelei között folyt; de mert az abszolutizmus táborában a polgárság és a paraszti-plebejus tömegek csak passzív támogatói voltak a központi hatalomnak, képviselőiben az új, hivatali nemesség lépett a küzdőterre a reakciós régi nemesség ellen. Éppen ezért a politikai küzdelem, még ha a felszínen a kiváltságos rétegek egymásközi marakodásaként is jelenik meg, végeredményében tükrözte a különböző osztályok érdekeit, ellentétét, állásfoglalását és az egész ország gazdasági és társadalmi életét. Az abszolutizmus azért győzedelmeskedhetett viszonylag rövid idő alatt a reakciós nemesség felett, mert a burzsoázia és a hivatali nemesség alapvető érdekei e korban még meggyeztek, és mert a néptömegek passzivitása — egyedül az a tény, hogy a hugenotta háborúkkal ellentétben ez idő alatt egyetlen parasztfelkelés sem tört ki — önmagában is a központi hatalom támogatását, igenlést jelentette. A politikai intrikák, a bonyolult személyi és osztályellentétek és szövvényéből a harc lényegét, az egyes társadalmi rétegek célját és állásfoglalását csak az ország gazdasági és társadalmi életét mélyen, a maga teljességében ismerő történész tudja feltárni. Lublinszkaja Franciaország történetének kitűnő szakértője. Nem elégszik meg azzal, hogy bemutassa, hogyan törnek utat

maguknak a fejlődés általános törvényszerűségei, hanem feltárja a francia fejlődés sajátos vonásait is. Így pl. a francia eredeti felhalmozásról szóló fejezetben — a sajnos oly elterjedt gyakorlattól eltérve — Lublinszkaja nem az eredeti felhalmozás angol útját „erőszakolja rá” a francia történelemre. A feudális földtulajdon felborulásának, a kapitalista földtulajdon kialakulásának történetét nem a parasztság földtől való megfosztásának szörványosan előforduló angliai formáival illusztrálja, hanem a birtokviszonyok gondos clemzése után arra a következtetésre jut, hogy a kapitalista viszonyok fejlődésének viszonylag lassúbb üteme következtében a parasztság földtől való megfosztása nem volt olyan tömegmértű, és sokkal lassabban és más formák között megy végbe, mint Angliában. A feudális és részben már kapitalista kizsákmányolás elemeit egyesítő bérletrendszer széleskörű elterjedése következtében a tisztán kapitalista földbirtok kifejlődésének nem volt elég tere, annál is inkább, mert a feudális szolgáltatások és a magas államadók elnyelték volna az egész hasznot. E bérleti feltételek igen kedvezőtlenek voltak a parasztok számára, és a parasztagazdaság állandó bomlása szolgáltatta a bérmunkásokat a lassan fejlődő manufaktúrák számára. Lublinszkaja a fejlődést tartja a kapitalista fejlődés tipikus útjának az európai országokban.

Hasonló alaposítással, a legapróbb körülmények, sajátosságok figyelembevételével vázolja fel a francia társadalom szerkezetét. Nem elégszik meg az egyes osztályok futó, sematikus jellemzésével, hanem tüzetesen megvizsgálja minden egyes rétegének helyzetét, eredetét, érdekeit, rávilágít a különböző osztályok és rétegek ellentéteire, de érdekközösségére, ideiglenes szövetségére is. Emellett még az egyes területi helyi sajátosságairól sem feledkezik meg, s így minden egyes társadalmi osztály arculata a maga teljességében jelenik meg az olvasó előtt. Különösen részletesen clemzi az 1614—1620-as évek politikai harcában vezető szerepet játszó nemesség különböző rétegeit. Párhuzamot vonva az angol és francia nemesség között megállapítja, hogy a francia nemesség politikai hatalma abban gyökerezett, hogy az angol nemességgel ellentétben még a XVI—XVII. században is megőrizi hadi jelentőségét. Az ország hadseregének magva továbbra is a nemesi lovasság maradt, s ezért tudják szinte teljes egészében megőrizni privilégiumaikat (így adómentességüket is). Éles határt von a főleg vidéki régi nemesség és az új hivatali nemesség közé. Megállapítja, hogy téves az a felfogás, mely mereven szembeállítja az angol gentry és polgárság érdekközösségét a francia nemesség és polgárság érdekellentétével. A francia nemesség nem egységes, s ebben az időszakban a még elég gyenge francia burzsoázia érdekei sok tekintetben egybeváltak a nemesség ez új, bizonyos mértékig haladó rétegének érdekeivel. Kétségtelen, hogy a kapitalista földtulajdont képviselő gentry és a feudális földtulajdont képviselő francia hivatali nemesség nagyon különbözőt egymástól. Éppen e különbség miatt alakul később különbözőképpen a polgárság és nemesség viszonya e két országban. De ez ideiglenes érdekközösség azt bizonyítja, hogy az abszolutizmus fejlődésének kezdeti szakaszán a szövetség általános jelenség, s az abszolút monarchia, bár az egész nemesség állama volt, elsősorban e haladóbb nemesi rétegre támaszkodott, elsősorban ennek érdekeit védte és képviselte.

A polgárháború vezéregyéniségének néhány erőteljes vonással megrajzolt portréját a szerző beolagazza osztályuk jellemzésébe. Személyes érdekeik, törekvéseik és ellentéteik mögött így könnyebben megtalálhatjuk az általuk képviselt osztályok célját és ellentétét. A társadalmi osztályok és politikai vezérek sokoldalú, életteli jellemzése után a szerző nem kényszerül arra, hogy a polgárháború történetét lépten-nyomon az egyes események terjedelmes clemzésével vagy osztályjellegének könnyen sematikusává váló magyarázatával szakítsa meg. A munka kitűnő, logikus felépítése lehetővé teszi, hogy az olvasó rövid utalások segítségével szinte maga „fedezze fel” az események rugóit, és crőszakolt magyarázatok nélkül bontakozzék ki előtte a feudális villongás igaz tartalma.

A szerző a legújabb francia irodalom, a kiadott forráskiadványok és emlékiratok mellett bőven merített olyan nagyértékű és nagyrészt ismeretlen forrásokból, mint a kor államférfiainak Leningrádban nagyrészt eredetiben őrzött magán- és hivatali levelezése, diplomáciai utasításai, követjelentések stb. Így e korszak teljesen új megvilágítása, az angol és francia történelem érdekes párhuzama, számos kérdés merőben új értékelése mellett még új, eddig ismeretlen adatokkal is gazdagította az 1614—20. évi polgárháború történetét.

AZ EUROPE JEAN JAURÈSRÓL — SZÜLETÉSE SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁN

(Europe. 1958 október-december)

Az Europe a baloldali, haladó francia értelmiség egyik legbefolyásosabb, nagy múltra visszatekintő folyóirata. Még Romain Rolland alapította a francia progresszív írók egy csoportjának támogatásával. A lap szerkesztésében résztvett J. R. Bloch és P. Eluard is. A mai munkatársak között ott találjuk Elsa Triolet-t, P. Gamarra-t, P. Abraham-ot, E. d'Astier-t és a francia jövőbetekintő szellemi élet más reprezentatív képviselőit. Mindezt azért tartottuk szükségesnek elmondani, mert így könnyebben válik érthetővé, miért tartjuk jelentősnek és tanulságosnak annak ismertetését, hogy e folyóirat két számában miként emlékezett meg Jaurèsről.

A lap munkatársainak egyrésze még jóformán Jaurès nemzedékéhez tartozik, de irt róla a fiatalabb generáció is, akikre már az új történeti események is hatottak, akik az érzelmi monumentumoktól viszonylag szabadabban közelíthették meg azokat a lezárt, bonyolult és ellentmondásos folyamatokat, küzdelmeket, amelyeket Jaurès végigélt. A szerzők egytől-egyig franciák, értelmiségiek, akiktől nem idegen a francia gondolkodásrendszer, akik tudják, hogy az enciklopédisták, a francia forradalom, a humanizmus öröksége mindmáig megkönnyíti, hogy az értelmiségiek megtalálják a kapcsolatot a néppel, a szocializmus eszméjével! Jaurès egész életében ezt a forradalmi örökséget ápolta, azt magyarázta, hogy az első nagy lépés után meg kell tenni a még hatalmasabbat, a politikai egyenlőség kivívása után meg kell teremteni a gazdasági egyenlőséget, a szocializmust. Jaurès az eszmék világából indult el és az igazság, az emberek boldogságának keresése közben jut el a proletariátushoz, amely az emberiség új korszakának gyakorlati megvalósítója lehet. Ez Jaurès életének, küzdelmeinek központi magva, és ha színes, sokrétű, ellentmondásos tevékenységében sokszor mutathatunk is rá hibás elemekre, nem tekinthetjük véletlennek, nem tulajdoníthatjuk egyszerűen a megemlékezés kegyeletének, ha a százéves évfordulón a megméretéskor nem találtatott könnyűnek.

A folyóiratban megjelent cikkek tematikailag is, jellegükben is eltérőek. Az írások közötti összekötőkapocs az, hogy valamennyien Jaurès életének vagy alkotásainak egy-egy vonását világítják meg. Így szó csik a demokrata, antimilitarista, humanista politikusról, az emberről, szónokról, stilsztáról, filozófusról és történészről egyaránt. A tanulmányokat a szerkesztők Jaurès munkáiból kiválogatott mintegy 60 oldalnyi szemelvény² nyel egészítették ki.

A tematika bősége lehetetlenné teszi a részletes tartalmi ismertetést, sőt az egyes cikkek mondanivalójának még vázlatos ismertetéséről is el kell tekintenünk és az ünnepi két szám legjellemzőbb megállapításaira, a magyar történeti irodalom előtt leginkább ismeretlen mozzanatokra kellett szorítkoznunk.

Jaurès politikai harcainak központi problémája a demokrácia kérdése. Egyben ez az a terület, ahol a legtöbb ellentmondással van tele, amely az egész francia munkásmozgalom legérzékenyebb pontja, ahol a nagyobb tettek mellett a legtöbb hibát követték el. A szerzők egy csoportja ezért nem véletlenül e témakörhöz nyúlt.

R. Garaudy „Jaurès és a demokrácia” c. cikkében Jaurès gondolatrendszerének három sarkkövére mutat rá. Ezek: a diktatúra elleni küzdelem, a nemzet és demokrácia fogalmának egysége, végül pedig a munkásosztály elhivatottsága a demokrácia megvédésére és továbbfejlesztésére. E három „hitvalló tétel” teljesen összefonódott egymással. Jaurèsban a Boulanger-válság idején tudatosodik először, hogy a polgári demokrácia a szociális, osztályellentétek következtében gyenge lábon áll, hogy a diktatórikus, „cezarisztikus” törekvések miatt könnyen kikezdek. A francia forradalom történetével foglalkozva tisztázza maga előtt a haza és a demokrácia egységét, a népi forradalmi honvédelem lehetőségét, perspektíváit. Mint gyakorlati politikus és mint elméleti kutató egyaránt eljut annak felismeréséig, hogy álmait csak a proletariátus segítségével valósíthatja meg. „Mi lenne — mondja Jaurès 1905. december 14-iki parlamenti felszólalásában — kérdezem önökötől, ebben az országban a politikai szabadságjogokból, ha a munkásosztály száz év óta nem adta volna bátorságát, erejét és önzetlenségét ezeknek az emancipáló mozgalmaknak? . . . A szabadság a munkásosztály gyermeke. . . (53. l.)

R. Garaudy méltán húzza alá ezt a jaurési gondolatot, és érdemes elgondolkoznunk, hogy még ma is mily kevésbé feltárt, mily kevésbé ismeretes, tudatos a századforduló táján még világos tény, hogy a nyugati polgári demokráciák kialakításában mekkora szerepet játszottak a népi tömegek erőfeszítései.

R. Garaudy többek között hangsúlyozza Jaurès eszmei fejlődését, amely többek között megmutatkozott abban is, hogy Jaurès történeti idealizmusát materialista elemek szorították vissza, az eszmék, az igazság tényezőivel szemben Jaurès mind nagyobb

szerepet biztosított a tényleges történeti crónck, a munkásságnak. Ez a fejlődés nem mindig egyenesvonalú és maradéktalan, tévedésektől mentes, de a szerző megállapítása szerint a mozgás előremutató, ami lehetővé tette, hogy a munkásosztálynak mindvégig markáns hangadóivá válják. R. Garaudy felfogását, mint az írásokból kiderül, a többi szerző is osztja.

J. Bruhat Jaurèsnak a gyarmati imperializmus ellen kifejtett tevékenységét vizsgálja. Értékes és érdekes adatokat szolgáltat az imperializmus szervezeti gócinak (a gyarmati monopoltársaságok) valamint a gyarmati terjeszkedés ideológiájának kialakulásához. A háttér vázolása után finoman rajzolja meg, miként vált a gyarmati kérdésekben kezdetben közömbös Jaurèsból az antiimperializmus élharcosa. Rövidlélegzetű írása elsősorban Jaurès teoretikai fejlődését, mondanivalóját mutatja be, gyakorlati harcait, tevékenységének hatását nem.

R. Trempé Jaurès életének igen fontos mozzanatát dolgozza fel: Jaurès carmaux-i választási harcát 1893-ban és 1898-ban, 1893-ban, mint ismeretes, a bányászsztrájk után Jaurès elvállalta a szocialista jelöltséget, és a bányászok valamint a környék parasztsága a bányatulajdonos Solage márkí helyébe Jaurést választotta meg. R. Trempé ebben az írásában azt eseteli körültekintően és igen érdekesen, miként fogott össze a francia reakció valamennyi csoportja (a klérus, nagytőke, nagybirtok, helyi hatalom), hogy fenyegetéssel, megvesztegetéssel, rágalomokkal a második fordulóban kibuktassák egyik legveszedelmesebb ellenségüket.

L. Figuères Jaurèsnak a hadseregről kialakított felfogását ismerteti, elemzi. A „l'Armée Nouvelle” alapján rámutat a hadsereg azon fejlődési szakaszaira, amelyek során mindjobban eltávolodott a néptől. Mint lett a monarchista-bonapartista erők támasza, és mégis miért ölelte keblére a III. Köztársaság burzsoáziája, hogy felhasználhassa a gyarmati terjeszkedés szolgálatában, a munkásság ellen. Jaurès a történész felidézte a Forradalom emlékeit és 1793 szellemében új, népi hadsereg felállításától remélte a militarista veszély kiküszöbölését. L. Figuères megállapítja, hogy Jaurès túlbecsülte a lehetőségeket, hogy egy ilyen átalakulást még a kapitalista rendszerben lehet kikényszeríteni, de másfelől megállapítja, hogy „törekvése jogos volt és egyenesen következett a mélységes ragaszkodásból, amely a nép és a nép szabadságjogainak védelméhez fűzte” (84. l.).

Az eddigiekben ismertett tanulmányoktól teljesen eltér az a három cikk, amely a szónok és író varázsának rejtélyeivel foglalkozik. Különösen figyelemreméltó M. Launay írása, aki Bracke-kal és M. Cachin-nel (Jaurès legközelebbi harcostársaival) lefolytatott beszélgetését eleveníti fel, hogy Jaurès szónoki művészetét jobban megmagyarázza.

Külön kell megemlítenünk M. Launay tanulmányát, amely Jaurès történetírói felfogását kutatja nagy munkája, az Histoire Socialiste alapján. Sajnos a tanulmány részletes ismertetésére nem térhetünk ki. A téma maga is összetett: hiszen felöleli a nagy francia forradalom szellemi előkészítésének és a forradalom lefolyásának egészét, Jaurès történetíró módszerét, világnézeti felfogását (az idealizmus és materializmus váltakozó hatását), a történeti témából levont következtetéseket. M. Launay ezen túl megállapítja azt is, hogy Jaurès az egyes kötetek megírása között eltelt időben mint történetíró is fejlődött, közelebb került a materialista történet szemlélethez. Launay idézi az enciklopédistákról, Voltaireről, Rousseauról írott sorait. Jaurès érdemének tudja be, hogy bár Dantonnal rokonszenvezett leginkább (meleg humanizmusa számára Robespierre aszkéta szárazsága idegen maradt), elmarasztalta, amikor az habozott, hogy a helyzet megkövetelte forradalmi diktatúrát, a Jóléti Bizottság hatalmának megszilárdítását szorgalmazza. Ugyancsak Jaurès javára írja a szerző, hogy a forradalom gazdasági feltételeinek megrajzolásán túl, az ökonomizmus hibáját elkerülve, történetírói módszerrel meg tudta eleveníteni az egyes emberek és a tömegek szerepét.

Áttekintésünkben csak a tanulmányokról szólottunk, a Jaurès szemelvényekről nem. Pusztán annak bemutatását tartottuk feladatunknak, hogy miként emlékezett meg, miért és mennyiben tartja magát a mai baloldali értelmiség Jaurès legjobb tanításai örökösének.

JEMNTZ JÁNOS

SIR J. A. R. MARRIOTT:

ENGLISH POLITICAL INSTITUTIONS. AN INTRODUCTORY STUDY

(Oxford, 1955. 348 l.)

ANGOL POLITIKAI INTÉZMÉNYEK. BEVEZETŐ TANULMÁNY

Teljesen indokolatlannak tűnik a fenti munka újbóli, immár tizenkettedik alkalommal való kiadása. Első ízben 1910-ben jelent meg, és bár a szerző az 1925-ös, harmadik, valamint az 1938-as negyedik megjelentetés alkalmával hosszas kiegészítésekkel megtoldotta anyagát, a mű ma már menthetetlenül elvült.

1910-ben így körvonalazta a szerző célkitűzését: „A mai angol alkotmányt mindekelőtt működésében, a múlt történetére való állandó utalásokkal kívántam bemutatni.” S úgy érezte, hogy könyve két vonalon is betölti hivatását: az angol intézmények történetéhez bevezetőt nyújt, és a bonyolult alkotmányos szervezet jelenlegi — azaz félszázaddal korábbi — működését megmagyarázza. Hogy ezt a célt az újabb kiadások is betölthessék, arra szolgált a már említett két hosszabb, bevezetésben közzétett kiegészítés. („A változó alkotmány, 1910—24” és „A változó alkotmány, 1925—38”). E két, átfogó tanulmánynak nem nevezhető adalék szerkezetileg követi a munka eredeti felosztását, sőt többnyire fejezetcímeit is. Ez a megoldás a szerzőnek és a kiadónak egyaránt a legkényelmesebb megoldás volt, az olvasónak aligha.

Azonban, ha ettől a szerkezeti hiányosságtól el is tekintünk, tartalmában sem azt nyújtja ma már a könyv olvasói számára, amit ígért. Eredetileg oxfordi egyetemi hallgatók, külföldi tanárok és angol munkások számára tartott előadások formájában készült el a könyv anyaga, és minthogy ilyen rövid, a nagy történészek klasszikus munkáin alapuló összefoglalás nem állt rendelkezésre, ezért gondolt a szerző arra, hogy a nagyközönség kezébe adja munkáját. Maga vallja, hogy a könyv formájától és előadási módjától eltekintve, nem törekedett eredetiségre: nincs olyan oldala, amelyet Maitland, Tocqueville, Bagehot és mások munkáiból ne kölcsönzött volna.

Az egykor ügyesen összeállított és modern mű felett eljárat az idő. Legfrissebb forrásai: 1938-asok. Stílusa is porosnak, kissé igénytelennek hat a mai angol történetírók általában színes, eleven előadásmódja mellett. S az angol politikai intézmények életében, formájában és tartalmában — a csaknem negyedszázad folyamán, 1938-tól a jelenig — olyan változások mentek végbe, amelyeknek ismertetéséről a közelmúltban megjelent munka nem mondhat le. (Gondoljunk csupán az egészségügyi, pénzügyi, gyarmatügyi helyzet lényeges alakulásaira.)

A szerző műve újabb kiadásával saját felfogásával kerül ellentétbe, hiszen ő maga hivatkozik Alexis de Tocqueville híres aforizmájára: „En Angleterre la Constitution peut changer sans cesse; ou plutôt elle n'existe point.” Ez ehhez hozzáfűzi, hogy az angol alkotmány élő szervezetének állandó módosulása megegyezíti a történetíró munkáját. A gyorsan változó társadalmi és gazdasági állapotok hatására — mint írja — az angol politikai intézmények is állandó, évről-évre alig nyomon kísérelhető változásokon mennek keresztül. E változásoknak időszakonként ismétlődő összefoglalása azonban szükséges és elkerülhetetlen. Ezt érzi és ki is fejezi a szerző, csupán az utolsó két évtizedre vonatkozóan elmulasztja megírni. Vagy talán ez idő alatt olyan méretűek voltak a változások, hogy összefoglalásukra már nem vállalkozhatott?

H. HARASZTI ÉVA

LEO VALIANI:

DALL ANTIFASCISMO ALLA RESISTENZA

(Milano, Feltrinelli. 1959. 193 l.)

AZ ANTIFASIZMUSTÓL AZ ELLENÁLLÁSIG

Különös öröm számomra, hogy Leo Valianinak, a neves olasz történésznek könyvéről beszámolhatok a Századok hasábjain. Leo Valiani nemcsak mint az olasz ellenállási mozgalom kimagasló alakja áll közel hozzánk, de mint a magyar marxista történetírás egyik kiváló ismerője, aki magy is foglalkozik a magyar történelem problémáival.

Valiani kutatási és érdeklődési köre elsősorban a modern történet, a munkásmozgalom — így többek között a Monarchia munkásmozgalma —, a fasizmus elleni

harc kérdéseire irányul. Jelen könyve az olasz ellenállási mozgalom fejlődésének legfőbb etappjait tekinti át, részben a személyes résztvevő élménygazdagságával, de ugyanakkor a történet-kutató értékítéletével és alaposágával. Bár a könyv előadások és tanulmányok összességét képezi, mégis szerves egységben tud áttekintést nyújtani a két világháború időszakának legfontosabb problémáiról. Első fejezete az Akciópárt — az olasz ellenállási mozgalomnak a Kommunista és Szocialista párt mellett harmadik vezető baloldali pártja — történelmi előzményeit igyekszik vizsgálni az első világháború utáni években. Elemzése elmélyíti a 20-as évek elejéről az olasz történelmi irodalom által eddig nyújtott képet, elsősorban a baloldali kispolgári és értelmiségi réteg ábrázolásának tekintetében.

A fasizmus alatti szakszervezeti mozgalomról írt fejezete gazdaságtörténeti és munkásmozgalom-történeti vonatkozásban egyaránt értékesnek tekinthető. Valiani könyvében az olasz fasizmus szociálpolitikáját és a munkásokkal szemben alkalmazott eszközöket is vizsgálja. Rámutat azokra a belső ellentmondásokra, amelyek szükségszerűen a korporációs rendszer keretein belül a fasiszta szakszervezetek elsorvadásához vezettek.

Miután kritikusan ítéletet mond a fasiszta rendszer szociálpolitikai intézményei felett, képes bemutatni azt is, hogy ezek az intézkedések az adott időszakban milyen visszhangra leltek a tömegek között. A könyv III. fejezetében a spanyolországi nemzetközi brigád harcát írja le, különösen kiemelve annak olasz vonásait, és ezen belül a Justitia és Liberta csoport — melyhez személyesen Valiani professzor is tartozott — tevékenységét. Szervesen kapcsolódik ehhez a problémához a következő fejezet is, mely az olasz antifasiszta emigráció tevékenységét tekinti át.

Ezt követően antifasiszta pártok politikai helyzetét elemzi 1943-ban, a fasizmus bukása idején. Az ellenállás és az alkotmányosság kérdése című fejezet az olasz monarchia megszüntetéséért folytatott harcot ábrázolja. Elsősorban arra mutat rá, hogy az olasz antifasiszták már 1943-tól egybekötötték a fasizmus megdöntését a fasizmussal együttműködő monarchia felszámolásával. A nyugati hatalmak olaszországi politikája és az antifasiszta pártok elképzelése közti ellentmondás éppen abból származott, hogy az angol kormány és személyesen Churchill — ki korábban lelkes csodálója volt Mussolininek és rendszerének — az olasz fasizmus elleni harcot csupán Mussolini személyére és közvetlen kormányára kívánta korlátozni, ezzel szemben az antifasiszta pártok — bár néhány taktikai kérdésben köztük is volt ellentét — Mussolini rendszerének megbuktatását csak kiindulópontnak tekintették egy szélesebb mértékű demokratikus átalakulás felé.

Könyvének következő fejezetét az észak-olaszországi nagy partizán felkelés előkészítésének és végrehajtásának szentelte. Itt személyes emlékek — hiszen Valiani az észak-olaszországi Nemzeti Felszabadító Bizottság egyik vezetője és a milánói felkelésnek Luigi Longoval együtt közvetlen szervezője volt — nagymértékben kiegészítik a történelmi dokumentumok elemzését. A munka befejező fejezete az olasz köztársaság alkotmányjogi vonatkozásait tárgyalva, már természetesen kevesebbet mond a magyar olvasó számára.

Úgy véljük, Leo Valiani könyvének e rövid áttekintése is utal arra, hogy a modern olasz történelem tanulmányozói számára rendkívül fontos kérdéseket vet fel. Ezen túlmenően azonban a korabeli nemzetközi munkásmozgalom és antifasiszta harc jónéhány összefüggése is új, érdekes megvilágításban kerül tárgyalásra.

Olyan kérdések, mint a két világháború közötti olasz fasizmus és a nyugati hatalmak állásfoglalásának kérdése, a partizánharc és a szövetségesek Hitler-ellenes harcának összefüggése, a népfront-mozgalom sajátosságaival kapcsolatos gondolatok, a korabeli egyetemes történet vizsgálatához nyújthatnak új szempontokat. Rendkívül érdekesnek tartjuk eszmefuttatását az antifasizmus és speciálisan a német fasizmus elleni antifasiszta harc összefüggéseire, valamint eltéréseire vonatkozóan is.

Rövid ismertetésünk is mutatja, hogy Valiani munkáját a konkrét anyag és a gondolatok gazdagsága jellemzi, így könyvének megjelenését a baloldali olasz történeti irodalom jelentős gazdagodásának tekinthetjük.

RÁNKI GYÖRGY

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS IN HEBREW ON THE JEWISH CATASTROPHE AND HEROISM IN EUROPE

(Ed. by Philip Friedman. Jerusalem 1960, Yad Washem -YIVO [New-York] X, 433 l.)

AZ EURÓPAI ZSIDÓ KATASZTRÓFA ÉS HŐSIESSÉGRŐL SZÓLÓ HÉBER NYELVŰ KÖNYVEK BIBLIOGRÁFIÁJA

A jeruzsálemi Yad Washém és az Amerikai Egyesült Államokban működő YIVO intézet közös kiadványaként jelent meg a zsidóság pusztulásáról a náci időkben és a helyenként jelentkező ellenállásról szóló művek bibliográfiája. A munka csupán a héber vagy jiddis nyelven megjelent anyagra terjed ki. A kötet munkatársainak figyelme nemcsak a könyvalakban megjelent munkákra szorítkozik, hanem mind a folyóiratok mind a zeneművek, vagy akár képzőművészeti alkotások is helyet kaptak a gyűjteményben. A folyóiratok közül természetesen csak azokat találjuk a bibliográfiában, amelyek teljes egészükben a fentemlített témakörrel foglalkoznak.

A bibliográfia anyaga tartalmazza a teljes náci korszakot, Hitler uralomra jutásától egészen a náci birodalom összeomlásáig. Meg kell jegyezni, hogy a szerkesztők nem ragaszkodtak a történelmi időhatárok merev betartásához. Találunk a gyűjteményben 1933 előttre vonatkozó kiadványt és olyat is, amely az 1945 utáni időket dolgozza fel. A gyűjtés szempontja ez esetben: a náciizmus előzményeinek és az utóhatásoknak feldolgozása.

Hasonlóképpen bő a bibliográfia területi érdeklődése is. Megtalálhatóak az anyagban elsősorban a náciak által megszállt országokra vonatkozó irodalmi vagy művészeti alkotások, de találkozunk a kötet forgatásakor semleges országokra vonatkozó anyaggal is, amennyiben az a bibliográfia időbeli és tartalmi meghatározásának megfelelő. Ide tartozik pl. a semleges országok mentési akcióival foglalkozó munkák nagy része.

A kötet számos magyar vonatkozású tételt tartalmaz. Ezek nem képeznek egyéges fejezetet, mert a bibliográfia műfajok szerint osztályozza anyagát. A magyar vonatkozású anyag történelmi szempontból, nagyrészt forrásmunkának számít. Szemtanúk leírását az egyes városok zsidóságának deportálásáról, a nyilas rémtettek alanyainak visszaemlékezéseit és a különféle ellenállási szervezkedésről talál itt anyagot a kutató.

Az annotált bibliográfiai egységek az egyes műfajokon belül a héber betűrend sorrendjében követik egymást. Kitűnő mutató rendszer segíti az érdeklődőt vagy kutatót az általa keresett anyag megtalálásában. A szerző-, szerkesztő- és címmutató mellett helység- és tartalmi mutatót is találunk.

A kötet bibliográfiai szerkesztője a jeles izraeli kutató, Á. Yaari volt. Az anyaggyűjtés 1959 július elsejével zárult. A kötet héber nyelven jelent meg. Címlap, tartalmi és helységmutató angolul is.

A bibliográfia jelentősége abban rejlik, hogy a náci korszakra vonatkozó irodalom olyan területét dolgozza fel egy kötetben, amely a hazai kutatók előtt részben vagy egészében ismeretlen. Itt kell megemlíteni a Yad Washém intézet folyóiratát, amely az intézet kutatásainak eredményeit közli. Az ezideig megjelent számok számos Magyarországgal kapcsolatos cikket tartalmaznak, a mellékelt fénykép anyag is ismeretlen kutatóink előtt.

Remélhetőleg a bibliográfia elő fogja segíteni a magyarországi náciizmus és nyilas szövetségeik rémtetteinek további felderítését.

DÁN RÓBERT

BABICS ANDRÁS:

A KOMLÓI KÖSZÉNBÁNYÁSZAT TÖRTÉNETE

(Pécs, az MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Komló Város Tanácsa, Pécs m. j. Városi Tanácsa VB Művelődésügyi Osztálya, a Magyar Történelmi Társulat gondozásában.
1958. 318 l., 25 kép és 1 térkép)

A magyar történetírás Babics András szorgos munkája nyomán újabb értékes művel gazdagodott. A szerző Komló történetét ismerteti művében. A tanulmány előnyére válik, hogy vizsgálódásában nem marad meg a XIX. század elejétől kezdődő szénbányá-

szat kereteiben, hanem bemutatja a falu fejlődését az első írásos dokumentumon, egy 1256-ban kiadott oklevélen keresztül a rendszeres szénbányászás megindulásáig, majd a kapitalista időszak lassú, néha stagnáló évein át a szocialista iparfejlesztés nagyszerű betetőzéséig. A munka öt fejezetben ismerteti meg az érdeklődőt hazánk egyik legjelentékenyebb feketeszen területének történetével. Feldolgozza az összes adatokat, melyek a szénmező felfedezésére, az első és sikertelen szénbányászati próbálkozásokra, a szakszerű bányaművelésre, a termelésre és értékesítésre vonatkoznak. A falu életének és lakóinak leírásával rávilágít a bányászok, a kizárólag bányamunkákból élő emberek csoportjának kialakulási folyamatára, a nemzetiségi megoszlásra. A bányászok első mozgalmával egyidejűleg mutatja be helyzetüket, egészségügyi, lakás- és munkaviszonyaikat.

A komlói községi üzletszerű bányászata, vagyis a szén értékesítési céllal történő kitermelése 1812-ben indult meg, amikor a helybeli Buttyhány-féle uradalom néhány jobbágya, miután az uradalom a széntermelésre nem vállalkozott, társaságot alakított és megkezdte a szénbányászt. Az első próbálkozók azonban csakhamar abbahagyták a rendszeres bányaművelést. Ez lett a sorsa a későbbi évtizedek próbálkozásainak is. A bukások oka a tőkehiány, a hozzánemértés és a földbirtokokosok akadékoskodása volt.

A rendszeres bányászatot az Engel-féle pécsi kapitalista család komlói birtokvásárlásaitól lehet számítani. 1892-ben Engel Adolf nagytőkés Komló környékén 2000 hold területű földbirtokot vásárol. Még ez évben megvizsgálják a birtok geológiai helyzetét és hozzákezdnek a tárók építéséhez. 1895-ben elkészül az Adolf-tárol és megindul a termelés.

Az első évek eredményei igazolják a helyes telepválasztást, de a tőkehiány, valamint a századfordulót követő gazdasági, majd politikai válság megakadályozták a vállalkozót a nagyobb méretű profit megszerzésében. 1907-ben az Engel Adolf és Fiai cég tőkeeros társat keresve a Hitelbank kezébe adta át a bányát azáltal, hogy megalakította a Dunántúli Kőszénbánya Rt-t, melynek alaptőkéjéből a Hitelbank 1 millió koronát, az Engel Adolf és Fiai cég 300 000 koronát jegyzett. Az eddig is elhanyagolt és korszerűtlen bánya fejlesztésére azonban nem került sor, mert nemskora kintűn, hogy a részvénytársaság üzleti spekuláció tárgyának tekinti a bányát és hajlandó az első legtöbbet ígérő vevőnek átadni.

A koalíciós kormány miniszterelnöke és pénzügyminisztere, Wekerle Sándor éppen a DKRt megalakítása előtt ismertette a kormány tervét a kincstári szénbányászat kialakítására, amelynek egyik pontjában a komlói bánya megszerzése szerepelt. 1909. március 1-én végül gyakorlatilag is a kincstár tulajdonába és kezelésébe került a komlói bánya. A kincstári bányaművelés azonban nem hozta magával a nagyméretű fejlődést. A műből jól kitűnnek az első világháború átmeneti fellendítő hatása után következő pangás évei. Beruházási, termelésfejlesztési, szociális, kulturális tevékenység a kincstár részéről alig figyelhető meg, és mégis a komlói bánya az ellenforradalmi Horthy-rendszer éveiben más bányavidékek előtt például szolgált. Sok esetben a magánkapitalista bányák dolgozóinak mozgalmi részben nyíltan, részben be nem vallottan a komlói bányászok bérezési színvonalához hasonló bérekért folytak.

Hazánk felszabadulása után az átmeneti időszakban a komlói bánya különböző zavarokkal küzdött, melyek a koalíciós idők harcaiból fakadtak. A hároméves terv azonban Komló jövőjének sorsának is irányt mutatott; a sztalinvárosi vasmű kokszolható feketeszenrel való ellátása lett a komlói bánya elsőrendű feladata. A tervezéseknél a napi 300 vagonos termelési szintet állították fel követelménynek és 1948 végén megindultak a nagyméretű beruházások, amelyek következtében a komlói bánya termelése 1954-ben csaknem négyszerese lett az eddig legmagasabb, 1943. évi termelésének, a kis bányászfaluból pedig, ahol 1930-ban mindössze 2187 személy lakott, 1954 végére 17 200 lakosú fejlődő szocialista város lett.

Babics András kiváló munkája ugyanakkor, amikor az eléje kitűzött feladatot tudományos alaposággal igyekszik megoldani, egy egész sor olyan problémát is felvet, amelyek ipartörténeti tárgyú, elsősorban helytörténeti vonatkozású monográfiáknál a munka természetéből kifolyólag adódnak. Babics András azonban, hasonlóan a pécsvidéki szénbányászatról évekkel korábban írt monográfiájához, ezeket a problémákat bizonyos értelemben itt is megkerüli.

Az első kérdés, ami felvetődik: a munka jellege, vagyis az, hogy tisztán a tudományos érdeklődést kívánja-e a mű kielégíteni és ezáltal csupán egy szűkebb, szakmai közönséget megismertetni a tanulmány tárgyával, avagy — miután elsősorban helytörténeti műről van szó — az ott élő dolgozók széles tömegeinek a felvilágosítását szolgálja-e? Ennek a kérdésnek az eldöntése nélkül nehéz igazán jó munkát készíteni. „A komlói kőszénbányászat története” egyszerre kívánja a tudományos színvonalat és a népszerű érdeklődést kielégíteni, amiből következőleg a munka egyes fejezetei között egyenetlen-

ségek támadtak. Különösen megfigyelhető ez a technikai fejlődést tárgyaló fejezeteknél, ahol a nem szakemberek számára teljesen érdektelen részkérdések szinte azonos módon és terjedelemben tárgyaltatnak a fontos, valóban teljes figyelmet érdemlő technikai problémákkal. Nyilvánvaló, hogy a szerző ilyen módon akarta a mérnöki érdeklődést is kielégíteni, viszont a nem szakember számára az említett fejezetekben felsorolt adatok óriási mennyisége nemcsak teljesen érdektelen, de érthetetlen is. Ezáltal a mű lexikonszerűvé vált. Véleményünk szerint egy helytörténeti műben teljesen felesleges a csak szakemberek számára érdekes fejezetek ilyen terjedelmű tárgyalása, hanem a leglényegesebb és legfontosabb — gondos kutatás és vizsgálódás alapján — kiválasztott adatok népszerű formában, érdekes stílusban való feldolgozása a célszerű. A helytörténeti jellegű műveket a történelem iránt egyébként nem érdeklődő olvasók is kézbe veszik s éppen ezért olyan műveket kell a kezükbe adni, amelyek könnyen érthetők, olvashatók, de tudományos hitelűek is, olyan munkákat, amelyek lekötik érdeklődésüket és felhívják figyelmüket a történeti irodalomra. A szakproblémák maradjanak a szakfolyóiratoknak vagy a tudományos kiadóknak.

Ennek a kérdésnek ilyenvaló megoldásában azonban nem is marasztalhatjuk el teljes mértékben a szerzőt. A munkának ez a jellege abból is következik, hogy a helytörténeti műveket, vagy egyes üzemek, nagyobb ipari létesítmények történetét tárgyaló munkákat igen nehéz kiadatni, legyenek azok bármennyire is kiválóak. Nyilván különböző, kiadói szempontok hatása is közrejátszott abban, hogy végül is így jött létre ez a lexikonszerű kötet, igyekezve megfelelni az összes szempontoknak és kívánalmaknak, és éppen ezáltal távolodott el igazi céljától: a városuk, üzemük története iránt érdeklődők széles köre számára érdekes, felvilágosító, nevelő, lelkesítő hatású könyv jellegétől. Ismételjük, hogy ez részben a kedvezőtlen könyvkiadási viszonyok következtében történt így a Történelmi Társulat egyik legfontosabb feladatának tartjuk, felismerve a helytörténetírás fontosságát a dolgozó tömegek nevelésében és szocialista öntudatuk kialakításában, valamint megerősítésében, hogy mielőbb foglalkozzék — figyelembe véve az eddigi eredményeket — a hely- és üzemtörténetírás felvetődő kérdéseivel, valamint az ilyen művek, meglevő jó minőségű kéziratok kiadásával.

Babics András műve, az előzőkben felsorolt néhány hiányosság ellenére is, jelentős kötete ipartörténetírásunknak és a szerző minden támogatást megérdemel abban a nemes célkitűzésében, hogy sorra feldolgozza Magyarország jelentékenyebb bányavidékeinek történetét.

SZEKERES JÓZSEF

KRÓNIKA

KASSAI GÉZA
1894 — 1961

67 éves korában ragadta el a halál Kassai Gézát, a történelemtudományok doktorát, az MSzMP Pártfőiskolájának igazgatóját. A munkásságában eltöltött évtizedek tanították, nevelték, a harcok és megpróbáltatások edzették szilárd, megalkuvást nem ismerő marxistává. A magyar nép érdekei szolgálatának rendelte alá tudományos munkásságát, oktatói tevékenységét, egész életét, a már súlyosan betegen eltöltött utolsó években is lankadatlan lelkesedését, — foggyó életerejét.

Közel négy évtizeddel ezelőtt megjelent első publikációitól kezdve munkásságának középpontjában a nemzeti kérdés áll. Szenvedélyesen kutatja a nemzeti, nemzetiségi kérdés szerteágazó problematikáját; a nemzetek kialakulásának körülményeit és egymással való szembekerülésük gazdasági, politikai, ideológiai tényezőit. Különösen a többnemzetiségű államok története foglalkoztatja, Oroszországról, Csehszlovákiáról, Magyarországról ír. Átfogó tanulmányban kritikai elemzés alá veszi a „Sarlós” mozgalmat (szlovákiai „népicsek”) főként nemzetiségi politikájuk szempontjából. Több írása jelenik meg a „Kommunista Internacionálé” c. folyóiratban a nemzeti és gyarmati kérdésről. E tanulmányok orosz, német, cseh, angol és francia nyelven kerülnek kiadásra az 1920—1930-as években. Tanulmányok egész sorát szenteli a nemzetek, népek leigázását és kizsákmányolását igazoló burzsoá nacionalizmus, mint a nemzetek közötti viszálykodás és gyűlölet szítójának, a hódító háborúk ideológiai támaszának leleplezésére.

Legalaposabban a magyarországi nemzetiségi problémával foglalkozik, végigkíséri a nemzetiségi kérdés alakulásának 100 éves történetét hazánkban. Marxista tudósként a nemzeti kérdést a társadalmi haladás főkérdésének alárendelve vizsgálja. Ugyanakkor kimutatja, hogy a nemzeti, nemzetiségi kérdés megoldatlansága nagyjelentőségű tényező történelmi fejlődésünk során, gátolja a társadalmi haladás összerdekeinek érvényesülését. Fáradhatatlanul és sokoldalú bizonyítással világít rá a történelmi tényre: a magyar kizsákmányoló osztályok reakciós nemzetiségi politikáját a magyar nép is megsínylette, súlyos árat fizetett az igazi nemzeti érdekektől idegen úri érdekekért. Utolsó könyvének¹ előszavában írja: „ez az írás vádirat is kíván lenni a magyar urak nacionalizmusa ellen”.

Hasonló szenvedélyességgel kutatja és ismerteti a nemzetiségi kérdés egyetlen végleges, teljes megoldását, a marxista-leninista megoldást. Szilárd és széleskörű eszmei megalapozottsággal fog a Szovjetunió nemzetiségi

¹ Magyar történelmi sorsfordulók és a nemzetiségi kérdés. Bpest, Kossuth Kiadó. 1959.

politikájának tanulmányozásához, a nemzetiségi kérdés gyakorlati megoldásának elemzéséhez. A felszabadulást közvetlenül követő években több írása jelenik meg e témáról.

A magyarországi nemzetiségi probléma megoldását kutatva visszanyúl a demokratikus megoldás nagy szószólóihoz, Martinovicshoz, Wesselényihez, Teleki Lászlóhoz, Kossuthhoz, Irányi Dánielhez. A szocialista megoldás magyarországi kiindulópontjaként a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikáját kutatja. 1948-tól, amikor Magyarországon és a szomszédos népi demokratikus országokban a munkásosztály véglegesen kezébe veszi a hatalmat és az ország vezetését, a proletárdiktatúra győzelmét, egyben mint a népeink közötti barátság és testvéri együttműködés alapját és biztosítékát köszönti.

Kassai Géza számára kutatói és történetírói munkássága sohasem vált öncélúvá. A nemzeti, nemzetiségi kérdés megoldását a nemzetek, országok közötti béke, a háborúk elkerülése és a szocializmus világméretű győzelme szempontjából kutatta, elemezte, ismertette. Munkássága, érdeklődési köre igen széles és sokrétű volt, publikációinak, akárcsak hézagos felsorolása is lehetetlen lenne. Fájdalmas veszteség, hogy halálával félbenmaradt „Nemzeti függetlenségünk és az 1956 október—novemberi események” címmel készülő tanulmánya.

Kassai Géza mindig, minden körülmények között azt tette, amit a kommunista mozgalom, a szocializmus érdeke kívánt tőle. Sztrájkra, tüntetésre mozgósított, újságot szerkesztett, hadifoglyokat nyert meg az antifasiszta harc ügyének és tanított, tanított szóban és írásban. A felszabadulást követően az elsők között kezdte meg marxista történelemszemléletre tanítani az új értelmiségi generációt, a tanulni vágyó emberek ezreit és ezreit. A nemzetközi és a magyar munkásmozgalom történetét adta elő a legfelsőbb szintű állami és pártoktatásban. Tanított, nevelt az igazi hazafiság, a népek közötti barátság szellemében, a nemzetek egyenjogúsága, függetlensége és felemelkedése nagy ügyének szolgálatában. Gazdag munkásságának legértékesebb, legmaradandóbb hagyatéka tanítványaira szállt, munkájukban él tovább.

Elvhűsége, áldozatkész céltudatossága, a szocializmus győzelmébe, az egyszerű dolgozó emberek történelemformáló erejébe vetett rendíthetetlen hite példaként marad előttünk.

AMBRUS ANNA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Pécsi történelemsznapok, 1961. május 4—5.

A Magyar Történelmi Társulat és a Művelődésügyi Minisztérium Középfokú Oktatási Főosztálya 1961. május 4-én és 5-én történelemsznapokat rendezett Pécsen. A rendezvényen nagyszámmal vettek részt a fővárosi, vidéki kutatóintézetek és levéltárak munkatársai, továbbá középiskolai történelem-szakfelügyelők és tanárok az ország minden részéről.

A május 4-i délelőtti ülésen, mely a pécsi Városi Tanács dísztermében került megrendezésre, a felszabadulás előtti magyar történetírás historiográfiai problémáinak megtárgyalása és — ehhez kapcsolódva — a burzsoá nacionalizmus elleni küzdelem időszaki történettudományi, illetve pedagógus feladatainak megvitatása volt napirenden. A referátumot *Pamlényi Ervin*, a Történettudományi Intézet munkatársa, a Századok szerkesztője tartotta „*Nacionalizmus és szellemi történelm*” címmel. Előadása bevezetésében kiemelte, hogy elsősorban az ellenforradalmi korszak történetírásának

a nemzetre, a nemzetfogalomra, az állameszmére és a nemzetiségi kérdésre vonatkozó nacionalista nézeteivel kíván foglalkozni. Rövid szemlét tartott a dualizmuskori előzmények felett és rámutatott, hogy a dualizmuskori történetírás az egységes nemzetállam fikcióját vetítette vissza történetünk régi századaira, a nemzetiségekkel kapcsolatban lenéző, megvető álláspontot foglalt el és mindazon mozgalmakat elítélte, amelyek a nemzetiségek önálló nemzeti kifejlésének irányába mutattak. Pauler Gyula és Beksics Gusztáv néhány munkáját elemezve, fejtegette e történetírás nacionalizmusának sok feudális, nemesi vonását és azt, hogy hogyan kísérte meg ez a történetírás történelmileg igazolni a magyar imperializmus agresszív, terjeszkedő célkitűzéseit. Hangsúlyozta, hogy a történettudományban kifejezésre jutó nacionalizmus szorosan összefonódott a társadalmi haladás ellenzésével, a haladó irányzatok tagadásával.

1920-ban, a Monarchia összeomlása, a szomszéd államok kialakulása és a Tanácsköztársaság megdőlte után teljesen új helyzet állott elő: a magyar uralkodó osztályok ezekre a fejleményekre a nacionalizmus minden addigig meghaladó felszításával válaszoltak. A békeszerződés által létrehozott helyzetet arra használták fel, hogy minden szociális problémáért Trianonra hárítják a felelősséget. Trianon revíziójának a jelszavával fejezték ki azt, hogy újra uralmuk alá akarják vonni Szlovákia, Erdély, Horváth-Szlavónia és más területek nem-magyar népeit is. Történetírásunk e célkitűzéseknek megfelelően élesen bírálta a dualizmuskori magyar nemzetiségi politika erélytelenségét, liberalizmusát; teljesen abszolutizálta a nemzeti történetet, igyekezett a magyar „kultúrfölényt” a múltba visszavetíteni és tükrözötte a magyar uralkodó osztályok politikájának éles szovjetellenességét.

Már a 20-as évek elején mutatkozott bizonyos tartózkodás történetírásunkban az egységes nemzetállam Deák-féle teóriájával kapcsolatban. Ennek elsődleges oka nem annyira e felfogás belső ellentmondásának felismerése volt, mint inkább az, hogy az egységes nemzetállam gondolata a magyar uralkodó osztályok számára nem volt többé szükséges, nem lévén az országnak a német kisebbség kivételével érdemleges nemzetiségi lakossága; de nem volt többé használható sem, mert alkalmazása egyenesen az újonnan alakult burzsoá államok malmára hajtotta volna a vizet, az ő kezükbe került eszköze volt a magyar nacionalizmusnak. A nemzethez való tartozást tehát nem az határozta most meg, hogy valaki az állam területén lakott: új ismertető jegyre volt szükségük. Így került a szellemtörténetbe újra alkalmazásra a „faj” fogalma, — de nem mindig biológiai, hanem többnyire a történelmi faj értelmében.

Az előadás következő részében Pamlényi Ervin analizálta, hogy a magyar történettudomány hogyan használta fel a faj fogalmát, majd rámutatott arra, hogy a német fasizmus megerősödése és hatalomrajutása milyen változásokat hozott létre a történettudomány nemzetfelfogásában. A „népi” gondolat — mondotta —, amelynek jegyében a német fasizmus politikai és tudományos eszközökkel a maga agresszióit előkészítette, azt a novumot tartalmazta ebben a vonatkozásban, hogy szerinte a nemzetnek nemcsak az államon belül élő fajtisza németek a tagjai, hanem azok is, akik a határokon kívül vannak. Maga ez a felfogás lényegében véve nem volt ellentétes a magyar politika revíziós irányzatával. Pontosabban szólva: ez a két felfogás addig fedte egymást, amíg a szomszéd államok területén élő magyarokra vonatkozott. A magyar uralkodó osztályok számára, s így a történettudomány számára is, a német nacionalizmusnak ez a célkitűzése — amelyen persze a német fasiszták maguk is hamarosan túlléptek — kevés volt, mert ők nemcsak a magyarság visszaszerzésére, hanem a történelmi Magyarország területi egységének helyreállítására, az ezen belül élő valamennyi nép leigázására törekedtek. Ennek bizonyítására Szekfü Gyula egyik írását idézte az előadó: Szekfü 1934-ben azt írta, hogy: „Német, francia és olasz elfogadhatja az államfogalmat, melyet egyetlen nemzettel lehet és kell kitölteni. Mi itt a Duna völgyében, ősi nagy birodalmunk örököséiként, mérhetetlen hanyatlásunkról tennénk tanúságot, ha csatlakoznánk ehhez a felfogáshoz: elárulnók múltunkat, eladnók rossz kufároként jövőnket, ha lemondanánk arról a történelmi államfogalomról, amely békén, védőleg fogott össze egy ezredéven át a magyarral együtt annyi más nemzetiséget.” A magyar történettudomány tehát már nem alkalmazhatta a régi nemzetállam fogalmát, mert ez a szomszédállamok egységesítő törekvéseinek kedvezett, de nem fogadhatta el a faji és nyelvi alapot sem, mert ez most a germán hatalmi törekvéseket erősítette, másrészt lemondást jelentett a nemzetiségekről.

Erre az időre esik a magyar történettudományban a szentistváni állameszme újabb, részletesebb kidolgozása. Az Intelmek egy mondatából kiindulva vezette le ez a felfogás azt, hogy a magyarság egész történelme folyamán toleráns, békés nemzetiségi politikát folytatott, ez a magyar politika hagyományos útja, amelyre kész most is visszatérni. A szentistváni állameszme tehát egyrészt mézesmadzag volt a régi nemzetiségek

felé, másrészt pedig a revíziós igények fenntartását jelentette az új Németországgal szemben.

A továbbiak során az előadó választa a magyar történettudomány egyes irányzatainak állásfoglalását a német nacionalizmussal kapcsolatban, majd elmondotta, hogy 1938-ban Szeffü és csoportja a szentistváni birodalom feltámasztásának érdekében hajlandó volt a federalisztikus megoldást is elfogadni, mint ami megfelel a szentistváni állameszme követelésének.

Magyarország bekapcsolódása a hitleri agresszió akcióiba lényeges fordulópontot jelentett a magyar történettudományban. Súlyosbodott az ellentmondás, amely a hitleri birodalomtól való félelem és a német segítséggel megvalósítható revízió között feszült. Voltak történészek, akik önálló magyar parancsuralmi rendszer kialakítását sürgették. A revíziós látszatsikerek sokak előtt újra a „magyar birodalom” ábrándképét kellették életre, nemzetiségi elnyomással, szovjetellenes célzattal. Széleskörű vita bontakozott ki ekkor a háború utáni berendezkedésről és többen arról írtak, hogy a magyarság tudja egyedül megszervezni és egységbe foglalni „Kárpát-Európa” népeit. Ezeket a terket marxista oldalról Révai József bírálta: rámutatott, hogy ebben a programban a függetlenség csak jelszó, a valóság a birodalmi program, ami semmi más, mint a támadás, a leigázás, a hódítás programja. Nem a nemzeti függetlenség védelméről van itt szó, hanem a magyar imperializmus elsőbbségi igényének megvédéséről.

Fejtegetéseinek végén az előadó jelezte a különböző utakat, amelyekben a magyar történészek a háború nagy fordulata után megindultak. Méltatta a marxista történészeket, akik történelmi munkájukkal is a harcok ellenállás, a nemzeti függetlenség és társadalmi forradalom összekapcsolását, elválaszthatatlanságát hirdették. Az egész ellenforradalmi korszak történetírása nacionalizmusának, hamis nemzetfogalmának és nemzete zmezének csődjére vonatkozólag ismét Szeffüt idézte, aki szerint nemzetiségi politikánkra végképp pontot tettünk és aki szerint a magyar kormányok kompromittáltak és lejáratták Szent Istvánt épp úgy, mint a kereszténység és a nemzet fogalmát.

R. Várkonyi Ágnes kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa korreferátumában a nemzeti kérdésnek az osztályharc kérdésével való összefüggéseit elemezte a századforduló körüli magyar történetírásban. Felvetette a kérdést: vajon miért éppen akkor válik a burzsoá történetírásban a nemzeti kérdés az egész történettudományt, sőt még a segéttudományokat is elfojtó, betegesen túlbujázó problémává, amikor a burzsoázia lényegében már nemzetietlen politikát folytat.

A feltett kérdés részletes kifejtése és megválaszolása során Várkonyi Ágnes rámutatott arra, hogy a pozitivisták történetírásának olyan ismert és kevésbé ismert képviselői, mint Acsády Ignác vagy Rozvány György, osztályismervek alapján foglalták állást a nemzet fogalmának kérdésében. E történészek megállapították: a feudális Magyarországon két külön nemzet volt, ti. a birtokosok és a jobbágyok nemzete, s a nemzet fogalmából a nemesek a jobbágyokat következetesen kirekesztették. Ezzel a felfogással ellentétben a romantikus nemesi szemlélet a nemzeti törekvések képviselőjét és megtestesítőjét a nemességben látta. Ez utóbbi szemlélet egyes irányzatait csupán az különböztette meg egymástól, hogy a főúri vagy köznemesi réteget tekintették-e a nemzetibnek.

Várkonyi Ágnes a továbbiakban hangoztatta: nem hiányzott a századforduló körüli magyar történetírásból az osztályharc fogalma sem, de annak érvényét részben csak a feudális viszonyok között ismerték el, részben pedig azt állították, hogy a nemzeti lét szempontjából kritikák időszakokban az osztályharc a feudalizmus korában is jelentőséget veszített. Jellemző példaként a korreferens többek között a Rákóczi-szabadságharc korabeli ábrázolásait idézte, amelyek a nép és Rákóczi közötti szövetségi kapcsolat létrejöttét a fejedelem jószágára, szónoki képességeire, katolikus buzgóságára stb. vezették vissza, csak éppen arról nem szóltak, hogy — bár a vonatkozó forrásanyag ekkor már fel volt tárva — Rákóczi szabadságot ígért a harcoló jobbágykatonáknak.

A nemzeti kérdés századforduló körüli előtérbe nyomulásának okát Várkonyi végülis abban jelölte meg, hogy az osztályharc korabeli kiéleződése (az agrárszocialista mozgalmak és a munkásmozgalom fellendülése) következtében az uralkodó osztályok hatékony ideológiai eszközök keresek a néptömegek leszerelésére, s ezt vélték megvalósítani a nemzeti eszmében. Ennek tudatossága mutatkozott meg a függetlenségi párt elnökénél, Kossuth Ferencnél, aki egyik levelében kijelentette: azért van szükség a függetlenségi eszmére, hogy a népet meg lehessen védeni a szocialisztikus tanok ellen.

Tilkowszky Lőránt kandidátus, a TIT társadalomtudományi titkára korreferátumában — a burzsoá nacionalista maradványok elleni ideológiai küzdelem időszerű történettudományi feladatainak jegyében — az 1938-as felvidéki területvisszacsatolás kérdésével foglalkozott. Hangoztatta, hogy a nacionalizmusellenes propagandánk

akkor lehet igazán meggyőző és eredményes, ha az elvi általánosságokon túl, éppen a történettudomány segítségével, olyan — sokak tudatában hamis beállításban rögzített — „képyes” kérdéseket is megvilágít, mint amilyen az 1930-as évek végén és a 40-es évek elején történt ún. „országgyarapítások” problémája.

Továbbiakban a korreferens sokoldalúan bizonyította, hogy — ellentétben a Horthy-Magyarország hivatalos propagandájának állításaival — az 1938-as felvidéki területvisszacsatolás a valóságban a csehszlovákiai magyarság helyzetének súlyosbodását eredményezte. Ennek legfontosabb jellemzőiként a következőket említette: 1. A visszacsatolt területek gazdasági átrendeződése évekig elhúzódott, aminek munkanélküliség és éremelkedés lett a következménye. — 2. Az „anyaországhoz” való csatolás a felvidéki virágzó belterjes mezőgazdasági kultúra visszafejlesztését eredményezte. A magyarországi cukorgyárosok érdekében redukálták pl. a felvidéki cukoripatermelést, elrendelték a felvidéki dohánytermő területek csökkentését, becsukták az ipari szeszfőzdek nagy részét stb. — 3. A betegségek biztosítását — és általában a társadalombiztosítást — Csehszlovákiában jóval magasabb szinten állt, mint Horthyék Magyarországon, és kiterjedt pl. a mezőgazdasági dolgozókra is, akik Magyarországon abból ki voltak rekesztve. — 4. Különösen kirívóan ütköztek ki a korábbi csehszlovák jogviszonyokhoz képest az anyaországi jogviszonyok retrográd feudális és klerikális vonásai. — 5. Horthyék Magyarországa felemelt létszámú csendőrséggel és rendőrséggel, a detektívek és ügynökök széleskörű hálózatával vette üldözőbe a haladó politikai gondolkodást és a munkásmozgalmat, melynek a csehszlovák polgári demokrácia viszonyai között összehasonlíthatatlanul kedvezőbb lehetőségei voltak a magyarországi állapotokhoz képest. — 6. A magyar kormány „földbirtokpolitikai intézkedések” címén az elkobzott szlovák földekből középbirtokokat formált és azokat — a magyar szegényparasztság kizárásával — Budapesten lakó volt államtitkárok és más urak kezére juttatta. — 7. A visszacsatolt felvidéki területeken állandó alkalmazást elsősorban anyaországiak kaptak; a csehszlovák közigazgatástól átörökölt tisztviselőket a „magyar nemzethűség” szempontjából való szigorú igazolási eljárás után is sokszor csak ideiglenesen alkalmazták.

A magyar kormány felvidéki politikájának esődjét Tilkovszky Lóránt végül magának gróf Teleki Pál miniszterelnöknek a szavaival jellemezte, aki a minisztertanács 1939. augusztus 17-i ülésén leleplező beismerést tett a felvidéki magyarság körében fokozódó elkeseredésről.

Hinora Sándor, a Tankönyvkiadó Vállalat főszerkesztője arról beszél korreferátumában, hogyan állította az ellenforradalmi Horthy-rendszer a nacionalista fertőzés szolgálatába a közép- és általános iskolai történelemtankönyveket. Rámutatott arra, hogy már az 1919. évi szeptemberi VKM-rendelet kimondta: a nevelés központjába a „nemzeti gondolat”-ot — értendő a nacionalista szellem ápolását — kell helyezni. E célt szolgálta a VKM 1920. évi rendelete, a tanulók vallásos és „nemzeti” szellemű neveléséről intézkedő 1924. XI. tc., továbbá az elemi, polgári és középfiskolák számára 1926-ban és 1927-ben kiadott tantervek és tantervi utasítások. Az ellenforradalmi rendszer kultúrpolitikáját a legkifejezettebben Kornis Gyula, a korszak fő kultúrteoretikusa fogalmazta meg, aki szerint: „... Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, történelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremteni az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját.” A „nemzeti” kultúrpolitika másik fő feladatát Kornis Gyula abban jelölte meg, hogy „megvédje” az ifjúságot az internacionalizmus szelleme ellen.

A korreferens a továbbiakban a különböző korabeli tankönyvekből vett idézetekkel mutatta be, hogyan mértelyezte az ifjúságot a Horthy-kor iskolája irredenta, sovinszta, antiszemita, antikommunista és militarista szellemben. Ennek az oktatási rendszernek szerves tartozékai voltak: a magyar és a világtörténelem egymásról elszakított, s már eleve a hungarocentrikus szemlélet felkeltésére alkalmas tanítása, a Szent Istváni állameszme propagálása, a középkori magyar nagyhatalom katonai erejének túlhangsúlyozása, I. Lajos balkáni hódításainak magasztalása — vagy a legújabb kor anyagából: más népek elnyomásának igazolása (pl. Albánia fasiszta leigázásának dicsőítése), a fasiszta országok szövetségéhez való tartozás propagálása stb.

Ezután *Szabó József* szakfelügyelő (Szombathely) olvasta fel korreferátumát. A gyakorló pedagógusok részéről örömmel üdvözölte új történelemtankönyveinket, valamint azokat az oktatási segédleteket, amelyek jelentős segítséget nyújtanak a tanároknak a káros nacionalista nézetek és előítéletek leküzdéséhez. Ugyanakkor a minisztériumtól, kutatóintézetektől és szakfolyóiratoktól olyan kérdések elemző megvilágítását sürgette, mint pl. a nemzet ébredése a reformkorban — a hungarocentrizmus krité-

riumi —, melyek a nemzetfenntartó erők történelmünk egyik vagy másik korszakában — a nemzeti burzsoázia helye és szerepe Kína történetében stb.

Az ülésen felvetődött kérdésekhez hozzászólt még *Vigh Károly*, a TIT Pest megyei szervezetének titkára is.

A pécsi történešnapok keretében május 5-én délelött a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet és a Művelődésügyi Minisztérium Középfokú Oktatási Főosztálya rendezésében „*A felnöttek történelemoktatásának didaktikai és módszertani kérdései*” címmel *Filla István*, a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium történelmi tanszékének vezetője tartott referátumot. Az előadáshoz *Farkas Márton*, a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet történelmi tanszékének adjunktusa, *Gellért László*, a Művelődésügyi Minisztérium főelőadója és *Juhász Imre* középiskolai tanár (Hajdúszoboszló) tartottak korreferátumot.

A történešnapok résztvevői a fenti programon kívül megkoszorúzták a hazánk felszabadulásáért elesett bolgár katonák emlékművét, majd tanulmányi kirándulás keretében megtekintették a siklósi várat.

BESZÁMOLÓ SZAKÁCS KÁLMÁN ÉS PÖLÖSKEI FERENC KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁJÁRÓL

Szakács Kálmán: „A Kommunisták Magyarországi Pártjának agrárpolitikája 1920–1930” c. kandidátusi disszertációja bevezetőben áttekintést ad a mezőgazdaság helyzetéről a Tanácsköztársaság bukását követő időszakban. Megállapítja, hogy az egyre fejlődő kapitalizmus mellett „a földbirtokmegosztás hűbéri formája majdnem változatlanul megmaradt, sőt az 1920-as földbirtokreform következtében inkább rosszabbodott, mint javult”. Részletesen foglalkozik a disszertáció az agrárproletariátus és a nagybirtok ellentétei kiszélesedésének okaival, de egyszerre arra is rámutat, hogy ezek az ellentétek — az ellenforradalmi rendszer terrorja és üldözése, megtorló intézkedései, valamint az agrárproletariátusra ható súlyos gazdasági viszonyok miatt — a huszas években a felszínem nem jelentkeztek.

A földért való harc szervezése és irányítása a munkásmozgalomra, a KMP-ra várt. Az új agrárpolitika kidolgozása elválaszthatatlan volt a párt újjászervezésétől, valamint a Tanácsköztársaság tapasztalatainak és tanulságainak elemzésétől. A disszertáció kimutatja a III. Internacionálé és Lenin szerepét az 1919-es agrárpolitika hibáinak felismerésében, s részletesen foglalkozik azzal, milyen bonyolult feladatot jelentett olyan agrárpolitika kialakítása, amely figyelembe veszi 1919 tapasztalatait és az ellenforradalmi rendszer teremtette új viszonyokat. Nyomon követve a párt politikájának alakulását, szerző hosszasan tárgyalja a KMP I. Kongresszusát. Itt elismerést nyert a munkás-paraszt szövetség erősítésének, valamint a földosztásnak a szükségessége. Leszögezi, hogy „bár a kongresszus az agrárforradalom elsődlegessége mellett tört lándzsát, mégis sok ellentmondással átszöve, 1926 végéig elég élesen, utána 1928 végéig, 1929 elejéig már burkoltabban látható és kimutatható, hogy a KMP nem kötötte le magát egyértelműen az agrárátalakulás egyik útjához, az agrárforradalomhoz, számolt a másik lehetőséggel, az agrárreformmal is”.

Az agrárpolitika alakulásában újabb állomást jelentett az MSZMP megalakulása, valamint 1926 márciusában „új földreformot” követelő ideiglenes agrárprogramja. Ez a jelszó szerves része volt az MSZMP egész politikájának, amely a demokratikus Magyarországiért való harcot tűzte ki célul, ugyanakkor továbbvitte a KMP programját is. Az új program nagy jelentőségű volt a Horthy-rendszer szociális bázisának szűkítésében, a párt falusi befolyásának növelésében, s elismeréssel foglalt állást a Paraszttinternacionálé valamint a III. Internacionálé mellett is. A disszertáció kimutatja, hogy „bár a program radikális agrárreformról szólt, végrehajtása esetén nem állt volna messze az agrárforradalomtól”.

A KMP 1926-os decemberi plénuma azonban bírálattal illette a párt eddigi kettős politikáját, „ennek megfelelően a földreform jelszót is, és lépést tett az agrárforradalomnak, mint egyedüli jelszónak az elismerése felé”. Ennek okait elemezve a disszertáció rámutat többek között arra, hogy a párt el akarta határolni magát a kispolgári demokrácia és a szociáldemokrata párt nem kielégítő agrárjelszavaitól.

Az MSZMP-t a hatóságok felszámolták, s ez súlyos akadályokat gördített a kommunisták legális tevékenységének útjába. A párt azonban megkísérelte forradalmi demokratikus parasztmozgalom kialakítását és megszervezését, de politikájának középpontjába — az I. Kongresszus kettős politikáját mellőzve — az agrárforradalom jelszavát tette. Ez, az adott viszonyok között, „nem volt alkalmas széles paraszti egység megteremtésére, a parasztságnak a Horthy-rendszerrel való szembeállítására”.

Figyelembe véve a párt politikájára ható tényezőket, a disszertáció végül is megállapítja, hogy a helyes agrárpolitikai vonalat az MSZMP képviselte, s hiba volt annak megváltoztatása.

Mód Aladár, a történettudományok doktora és *Korom Mihály* a történettudományok kandidátusa, opponensi véleményükben egybehangzóan emelték ki a témaválasz-

tás jelentőségét, a szerző sokoldalú forrásanyagra támaszkodó elemzését, valamint következetes marxista álláspontját. Hangsúlyozták, hogy Szakács Kálmáné az első megvédésre bocsátott disszertáció, mely az illegális KMP történetének problémáihoz nyúlt.

Mód Aladár rámutatott arra, hogy a szerző torzításoktól mentesen mutatja be a KMP stratégiáját, s ennek egészére ágyazza be az agrárpolitikát. Az eddigi irodalommal szemben — széles forrásanyagra támaszkodva — bizonyítja be, hogy a KMP nem értelmezte mereven a proletárdiktatúra stratégiai jelszavát. A hibák elhallgatása nélkül mutatja ki, hogy stratégiájának kialakítása során a párt figyelembe vette a hazai viszonyokat. Fontos mozzanatnak tartja, hogy a disszertáció fejlődésében s az egyéb kérdésekkel összefüggésben ábrázolja az agrárpolitikát.

Bíráló megjegyzései csupán részletkérdésekre korlátozódtak. Így az I. fejezetben nem tartotta kielégítőnek a konkrét történeti elemzést, hibáztatta, hogy a szerző kevéssé szólaltatta meg magukat a forrásokat. Szükségesnek tartotta volna az egyes tájak paraszti rétegeinek differenciáltabb bemutatását. Az MSzMP megalakulásának tényezői között figyelembe kellett volna venni azt a hatást, amelyet a Bethlen—Peyer paktum gyakorolt a munkásságra. Az 1926-os esztendővel kapcsolatban több problémát is felvetett. Így pl. keveselte, amit a szerző az 1926-os decemberi plénum agrárvonalának gyakorlati alkalmazásáról adott.

Mód Aladár végül, összegezőképpen megállapította, hogy kisebb megjegyzései a munka érdemét nem vonják kétségbe, s így azt elfogadásra javasolta.

Korom Mihály dicséretleg szolt a huszas évek agrárviszonyainak elemzéséről, a KMP I. Kongresszusán kialakult agrárpolitika rugalmasságának bemutatásáról. A disszertáció legjobban kimunkált részének az MSzMP-ről szóló III. fejezetet tartotta.

A problémákra rátérve elsősorban a szerkezetet bírálta; véleménye szerint az alfejezetek nagy száma nem az áttekinthetőséget segíti elő, hanem annak rovására megy. Nem értett egyet azzal, hogy a szerző elsősorban az 1919—1924 közötti periódust elemezve bírálta a pártot azért, mert új politikájának kialakításában nem kellően vette figyelembe az ország konkrét gazdasági-társadalmi viszonyait. Megítélése szerint a bírálat főként az 1923/24-et követő esztendő politikáját illetően jogosult.

Korom Mihály úgy vélte, hogy a disszertáció kissé mereven állítja szembe az agrárforradalom és az agrárreform kérdését. Ez főként a párt gyakorlati tevékenységének ismertetésében mutatkozott meg. A szerző nem is vetette föl annak a gondolatát, hogy esetleg a két forma kombinálása is lehetséges lett volna a Horthy-fasizmus időszakában. Csúpán annak megállapítására szorítkozik, hogy „egy radikális agrárreform lényegében agrárforradalmat jelenthetett volna Magyarországon”.

A továbbiakban olyan kisebb észrevételeket tett, amelyek a disszertáció fő tételait nem érintették. Így némileg eltúlzottnak vélte a trianoni békeszerződés okozta változások értékelését a mezőgazdaság vonatkozásában. Nem nyert egészen világos megfogalmazást a disszertációban, mit tart a szerző az 1920-as évek alapvető társadalmi ellentétének; a munka és tőke általános ellentéte nem ad kielégítő választ e kérdésre. Bővebben kellett volna dokumentálni a Szociáldemokrata Párt agrárpolitikáját, s még néhány problémát. Több kérdés tárgyalásakor szerző előadása szerint úgy tűnik, mintha az MSzMP a KMP-től függetlenül, világosan látta volna ezek jelentőségét és helyes megoldásuk módját. Az V. fejezetben — eltérően a disszertáció egészétől — a parasztpolitika kissé elkülönítve került tárgyalásra.

Megjegyzései, mint mondogta, a munka lényegét nem érintik. A disszertáció elfogadását és mielőbbi megjelenítését javasolta.

Az opponensek pozitív megjegyzéseivel szemben *Berend Iván*, a történettudományok kandidátusa rámutatott arra, hogy a disszertáció I. fejezete, a hazai mezőgazdasági viszonyok elemzése, nem kielégítő; ez a fejezet színvonalban nem éri el az igényes disszertáció egészének színvonalát. A huszas évek mezőgazdasági viszonyainak elemzésére kell épülnie a párt agrárpolitikája vizsgálatának.

Szakács Kálmán válaszában a munka célkitűzéseiről, a feldolgozott problémákról szólva kiemelte, hogy a differenciáltabb ábrázolás elsősorban annak volt köszönhető, hogy az SzKP Párttörténeti Intézete igen sok, főleg a Horthy-korszakra vonatkozó dokumentum fotókópiáját adta át a hazai testvérintézetnek. Dolgozata az első, mely a Komintern magyar vonatkozású anyagának feldolgozásával készült el. Szolt arról is, milyen nehézségekbe ütközött disszertációja elkészítése során. (A korszak általános történetének feldolgozatlanlansága, a forrásanyag értékelése, a KMP illegális történetének feltáratlansága stb.). Ebből következően az I. fejezetben, a magyar agrárviszonyokról szólva, új megállapításokra nem törekedett, csúpán általános hátteret kívánt rajzolni a KMP politikájának elemzéséhez. Így bár jogosnak tartja Mód Aladárnak az I. fejezetre

vonatkozó kritikai megjegyzéseit, az adott viszonyok között csak részben, elsősorban a gazdagparasztság vonatkozásában látja megvalósíthatónak a disszertáció korrigálását.

Az opponensek kifogásolták az 1926 utáni gyakorlati parasztpolitika bemutatását, illetve az 1926-os választások részletes tárgyalását. Ennek elmaradása elsősorban annak következménye, hogy az érintett kérdésekre nem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű forrásanyag. Koron Mihály megjegyzése nyomán szükségének tartja a disszertációban a huszas évek fő társadalmi ellentéteinek részletesebb kifejtését a munka és tőke alapvető ellentéte alapján.

Az MSzMP agrárpolitikájának bemutatására vonatkozó megjegyzésekre válaszolva elmondotta, hogy a két párt agrárpolitikai elveinek különbségei elsősorban abból származnak, hogy az MSzMP, mint legális párt részletesebben kellett, hogy foglalkozzék ezekkel, mint az illegális KMP. Az MSzMP-ben, mint legális, különböző nézetű tagokat egyesítő pártban, érvényesültek szociáldemokrata és egyéb hatások is. Az adott időszakban a párt nem mehetett együtt az egész parasztsággal. 1919-et követően „a parasztság körében igen mélyreható és éles politikai polarizáció ment végbe”. Részletesebben szólt a gazdagparasztság politikai magatartásáról, valamint arról, hogyan vette ezt figyelembe az MSzMP és KMP. Rámutatott arra is, hogy „az MSZMP és a KMP által hirdetett agrárpolitikai elvek nem voltak teljesen tisztázva és elméletileg megvitatva”. Az MSzMP programjának ideiglenes jellege is arra mutat, hogy a párt azt vizsgálat és vita tárgyává akarta tenni.

A disszertáció V. fejezetét ért bírálatra vonatkozóan elmondotta, hogy a párt ebben az időben hihetetlenül nagy erőfeszítéseket tett a legális munka megteremtésére, erre igen gazdag anyag van, s a kérdés jelentősége teszi indokolttá, hogy részletesen foglalkozzék vele. Végül utalt arra, hogy disszertációja kerülni igyekezett az agrárforradalom és agrárreform merev szembeállítását.

A vita s a válasz elhangzása után a bíráló bizottság egyhanguan javasolta a disszertáció elfogadását és Szakács Kálmánnak a kandidátusi fokozat odaítélését.

Pölöskei Ferenc „A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása” című kandidátusi értekezése a magyar uralkodó osztályok 1909/10-ben ismét jelentkező kormányzati válságát s az ennek elődázására tett kísérleteket vette vizsgálat alá.

Részletesen szólt a disszertáció azokról a gazdasági és politikai természetű ellentétekről, amelyek a koalícióban tömörült pártok között mindinkább felszínre törtek, amelyek már 1906-ban, az áprilisi paktumot követően jelentkeztek. Ennek döntő okát a koalíció programjának lelepleződésében, a függetlenségi párt tömegbefolyása csökkenésében mutatta ki a szerző. A disszertáció megállapítása szerint e folyamatban igen jelentős szerepet játszottak a paraszti rétegek és paraszti pártszervezkedések. Hangsúlyozta azt is, hogy a koalícióval szembenállt, illetve szembefordult a munkásosztály, a polgári radikálisok tábora, az a közép- és kispolgárság, valamint értelmiség, amely kezdetben még mellette állott, s végül a burzsoá nemzeti pártok is. Kimutatta, hogy a bomlás terméke volt az 1908-ban létrejött Függetlenségi és 48-as Balpárt, s a Júst Gyula vezette ún. bankesoport.

A koalíció kísérlete a kormányválság elkerülésére sikertelen maradt: 1909 áprilisában elhatározták a kormány lemondását. Az 1910 januárjáig tartó kormányalakítási tárgyalások felszíne alatt, mint a disszertáció feltárta, az új 67-es csoportosulás végleges győzelme érlelődött. Ezt a periódust két szakaszra bontva tárgyalta a munka, mindkettőben részletesen elemezve az egymással ellentétes célú törekvéseket. Szólt a függetlenségi párton belül kialakult két, Apponyi illetve Júst körül tömörült irányzatról, mely viszonylag hosszú ideig félt a szakadástól, az önálló út vállalásától; Andrassy kooperációs tervéről, valamint a tárgyalásokba bekapcsolódott, a Nemzeti Társaskör köré csoportosult szabadelvekről. Ez utóbbi csoport az udvar támogatásával a koalíció teljes és végleges lejárására törekedett. Az ellentétek végül is a függetlenségi párt szakadásához, Kossuth Ferencnek a jobbszárnyhoz történt csatlakozásához vezettek.

A kormányalakítási kísérletek Khuen-Héderváry megbízatásával végződtek. A disszertáció feltárta Khuen és Tisza látszólagos átmeneti ellentéteinek hátterét, kimutatva, hogy az ellentétre alapozott taktika a régi 67-esek pozíciójának megerősítését szolgálta.

Foglalkozott a disszertáció azokkal az elképzelésekkel, amelyek megelőzték az új kormánypárt megalakulását. Ismertette a 67-es koncentráció elvét, amelynek jelentős képviselője Andrassy volt, valamint a Nemzeti Társaskörnek azt a törekvését, hogy magát a kört fejlesszék kormánypárttá. Számba vette a disszertáció a különböző politikai pártok és csoportosulások magatartásának változását, amíg sor kerülhetett 1910 februárjában a Nemzeti Munkapárt megalakulására.

Feltárta a szerző a párt és kormány abbéli törekvéseit, hogy a várható háború idejére erősítse az uralkodó osztályok egységét és leszerelje a tömegeket. Megállapította,

hogy a Munkapárt helyzetének megszilárdítása s a háborúra való felkészülés háttérbe szorította a Khuen-kormány korábbi politikájának taktikai oldalait.

A disszertáció fontos fejezete tárgyalta a Justh-párt magatartását, közeledését a szociáldemokrata és a burzsoá nemzetiségi pártokhoz. Hangsúlyozta, ez igen fontos fordulata volt a hazai politikai történetnek.

Végül ismertette a Munkapárt választási győzelmét s ennek okait. Rámutatott arra, hogy az 1910-ben megválasztott parlamentet az 1918-as polgári demokratikus forradalom söpörte el.

Ránki György kandidátus és *Szabad György* kandidátus opponensi véleményükben egybehangzóan megállapították, hogy a disszertáció a dualizmus történetén belül, a politikai történet körében olyan szakaszhoz nyúlt, amely eddig feldolgozatlan, s a korszak főproblémáinak egész sorát foglalja magában.

A munka új eredményeiről szólva *Ránki György* kiemelte, hogy a disszertáció „számos olyan kérdésre derít fényt és old meg sikeresen a marxista történetfelfogás szellemében, melyek korábban a korszakkal foglalkozó marxista kutatók előtt ismeretlenek voltak és a standard polgári feldolgozások elsiklottak felettük”. Dicsőreleg szólt a különböző, eddig nem tárgyalt paraszti pártok tevékenységének bemutatásáról, majd a dolgozat egyik legjobb részének mondotta az Andrassy-féle kooperációs terv tárgyalását. Több más pozitívum mellett kiemelte a Justh-párt, a polgári radikálisok és az SzDP szövetségének tárgyalását.

A továbbiakban *Ránki György* kiegészítette a szerző szempontjait, vagy egyes megállapításaival szállt vitába. Megítélése szerint a függetlenségi párt kettészakadását — a disszertáció indokain túl — késleltette az is, hogy a két csoport osztálytartalma a valóságban kevésbé élesen rajzolódtott ki. Nem értett egyet a disszertációval abban, hogy Tisza és az új kormány tagjainak ellentéte a választójog kérdésében tisztán taktikai jellegű különbség lett volna.

A társadalomábrázolás fontosságáról szólva elmarasztalta a szerzőt, mert a maga területén nem tett meg mindent, hogy feltárja a politikai csemények társadalmi és gazdasági mozgatóit. Így nem kielégítő módon mutatja be a burzsoázia magatartását s ennek okait. Felhívta a figyelmet arra az értekezletre, amelyet 1909 januárjában hívtak össze a GYOSZ, az iparkamarák és az ipari, illetve kereskedő burzsoázia más érdekképviseleti szervei. Itt elhatározták az Iparosok és Kereskedők választási Ligájának megalakítását, amelyhez Vázsonyiék is csatlakoztak.

Ránki György véleménye szerint a koalíció válságának egyik döntő tényezője a burzsoázia koalícióellenessége volt.

Míg igen pozitívnak tartotta *Ránki György* azt a megállapítást, hogy a Munkapárt uralmának idején az agrár—merkantil ellentét háttérbe szorult, ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a koalíció válságában s a Munkapárt létrejöttében ugyanez az ellentét játszott fontos szerepet. Ekkor azonban, ellentétben a századforduló időszakával, a nagytőke lépett fel támadóan. Az ellentétek tényleges háttérbeszorulása csak 1910-től, az agráriusok visszaszorításával következik be. Indokolta, miért kellett volna a disszertációnak a Munkapárt megalakulását a dualizmus válsága szempontjából is vizsgálnia. Bírálta a disszertáció állásfoglalását az önálló bank követelésének megítélésében is.

Ránki György — a vitatott kérdések ellenére — gazdag anyaga és jelentős új megállapításai alapján elfogadásra javasolta a disszertációt.

Szabad György a munka pozitívumainak sorát még kiegészítve többek között utalt a széleskörűen feltárt anyagra, köztük a szerző által felfedezett és használt Justh-leveltárra. Kiemelve szólt a disszertáció kitűnőnek ítélt részletelemzési egész soráról, mint amilyen például a kooperációs egymásra féltékeny akciói mögött a hatalomra törő Tisza bemutatása, vagy a Khuen—Tisza ellentét leírása. Utóbbihoz azonban, *Ránki György* egyetértésben, hozzáfűzte, hogy az több volt pusztán taktikázásnál.

Javasolta a szerzőnek a disszertáció első fejezetének átalakítását, előadásának némileg konkrétábbá tételét, egyes kérdések (például a koalíciós partnerek közötti ellentétek a nyílt válság jelentkezése előtt, a nagytőkés körök politikai állásfoglalása stb.) terjedelmesebb tárgyalását. Ady korabeli újságcikkeit is idézve ajánlotta Tisza és a 67-esek visszavonulásának sokoldalúbb tartalmi elemzését.

Kisebb észrevételei mellett lényegében egyetlen kérdésben vitakozott a szerzővel: a függetlenségi párt, illetve a Justh-csoport politikájának értékelésében. Megítélése szerint Justhékat határozottabban és konkrétabban kellett volna bírálni, mint ahogyan a disszertáció tette. Hangsúlyozta, bár Justhék az általános választójog mellett foglaltak állást, nem jelöltek meg kellő jelentőségű politikai célokat, nem nyilatkoztak az agrárkérdésben, a munka és tőke fokozódó konfliktusában, a nemzetiségi kérdés konkrétumai-
ban és így tovább. *Szabad György* részletesen szólt Justhéknek arról a nagy tévedéséről,

hogy választási programjuk legfontosabb nemzeti követelésévé az önálló bankot emelték: ez nem volt elég a választási győzelemhez. Rámutatott arra, hogy Tisza e jelszót is jól kihasználhatta a Justh-csoport ellen folytatott agitációjában.

Szabad György véleménye szerint Justhéknek „a dualizmus válságának lényegét kellett volna feltárni, az ítéletidő közeledtére kellett volna figyelmeztetni, s átfogó nemzeti programot kellett volna hirdetni, amely nem is csupán a válság átvészelésének, hanem a válság kihasználásának feltételeként jelöli meg a nemzetiségekkel és a népi tömegekkel való szövetség politikáját ahhoz, hogy Magyarország sorsát a dualista Monarchia vég-órájában is a Habsburg-birodalomhoz láncoló Tisza uszító érvelését ellensúlyozhassák”. Justhék „értették az eseményeket, de nem értettek semmit a történetből”, s így ezt elmulasztották megtenni. Felülősségüket abban látja, hogy „készületlenül hagyták a nemzetet a Habsburg-birodalom végső válságának idejére”. Az ellenzéknek, az ellenzék vezető pártjának a fentiek értelmében kellett volna a dualista Monarchia válságának kihasználására, „Kossuth tanácsának beváltására” felkészítenie a nemzetet. Foglalkoznia kellett volna Szabad György szerint a disszertációnak azzal, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt nem ismerte fel az alapkérdést: a magyar és nem-magyar népek nemzeti önrendelkezésének és egymásrautaltságának égető kérdését.

Befejezésül Szabad György rámutatott arra, hogy „fejtegetésében nem Pölöskei Ferenc jól megalapozott tételeit bírálja, ez javaslat csupán további, új vizsgálati és értékelési szempont bevezetésére. Elfogadása még sok fontolgatást és vitát kíván, hiszen szoros kölcsönhatásban van a dualista korszak egészének történeti értékelésével. De bármint dőljenek is el ezek a viták, az bizonyos, hogy Pölöskei Ferenc értékezése, amely az 1909/10-es nagyjelentőségű fordulat történéseinek pontos s időtálló rajzát és értelmezését adja, értékes hozzájárulás a dualizmus végső szakasza történeti problematikájának feltárásához és megoldásához.” Ezért hangsúlyozottan javasolta a disszertáció elfogadását.

Az opponensi vélemények elhangzása után a disszertáció problémáin túlmenő, a dualizmus korát érintő több kérdés körül bontakozott ki igen érdekes vita.

A koalíció bomlásának tényezőiről szólva Sándor Vilmos kandidátus elmondotta, hogy a Ránki György által említett GYOSZ-értekezlethez hasonlólt hívott egybe az OMKE is, Szende Pál irányításával, a kis- és középburzsoázia koalíció-ellenes megszervezése érdekében. Ennek alapján szkepszissel fogadja Pölöskei Ferencnek azt a megállapítását, hogy a koalíció, illetve a függetlenségi párt bomlása a parasztpártok megjelenésével és szervezkedésével kezdődött. Galántai József kandidátus ezzel szemben Pölöskei álláspontját támogatta. Véleménye szerint a disszertáció szerzője helyesen járt el, a kérdések felvetőldő tömegéből — gazdag és ismeretlen anyag alapján — az alapvető mozzanatot ragadta meg. Javasolta, hogy a szerző további munkáiban foglalkozzék a koalíció, illetve a függetlenségi párt bomlásának más tényezőivel, azokkal is, amelyek nem ilyen alapvető jelentőségűek. A kérdés fontosságának illusztrálására említette a Néppárton belül végbement bomlási folyamatot. Hanák Péter kandidátus — Sándor Vilmossal vitázva — elmondotta, hogy 1906–11 között a szóbanforgó parasztpártok az ország különböző pontjain jelentkeztek s „talán kellő vezetés, helyes, jobb feltételek mellett, megváltoztathatták volna az egész politikai élet irányát és struktúráját”. Véleménye szerint helytelen lenne, ha az e mozgalmakban jelentkező, a demokrácia táborát növelő erőket lebecsülnénk. Óvott Hanák Péter attól, hogy az OMKE társadalmi-politikai befolyását túlértékeljük. Megítélése szerint a disszertáció a lényegét jól fogta meg, bár Ránki Györgynek igaza van abban, hogy a problémát alaposabban kell kidolgozni. Sándor Vilmos újabb felszólalásában fenntartotta álláspontját, hozzá téve, hogy a parasztság nem egységes réteg, s a módosabb rétegeknek a parlamentbe bekerült képviselői 1910/11 után csatlós pártként, önálló program nélkül szerepeltek.

A Justh-párt értékelése kapcsán Sándor Vilmos bírálta Szabad György álláspontját: „Egyrészt az egész előadás mögött a Kossuth-féle dunai konföderáció gondolata bujkál, most már nem az 1850-es, hanem az 1910-es évekre kivetítve, másrészt pedig bizonyos illúzió a polgári demokrácia további fejlődését biztosító képességet illetően.” Hanák Péter egyetértett Szabad Györggyel a Justh-párt programjának bírálatában. De hangzottatta, tisztázni kell, mit értünk az opponensi véleményben felvetett „átfogó nemzeti programon”. Maga a disszertáció sem fogalmaz eléi világosan e tekintetben. Nem lehet mellőzni, hogy Magyarország nem volt egységes nemzeti ország Kelet-Európában. Magyarország akkor a Habsburg-monarchia része volt. Justhék átfogó nemzeti programot, akkor, amikor a nemzetiségek nagy része már a csehslóvák, a délszláv útnak, a Nagy-Románia útjának volt a híve, csak a kelet-európai népek egészével együttműködve adhattak volna. Nem értett egyet Sándor Vilmossal, aki a kossuthi konföderációs tervnek az adott viszonyokhoz való alkalmazását utópizmusnak, hibás polgári nézetnek

ítélte. Ami a Justh-párt vezető szerepét illeti — ilyen állítás ugyan Szabad György hozzászólásából nem derült ki —, Sándor Vilmossal vitázva rámutatott arra, hogy nem a „vezetőszerp” fontos ebben az időszakban, hanem a magyar politikai életben 1906—10 között végbement azon döntő fordulat, hogy a politikai pártok kimozdultak „48—67” addig kizárólagos tengelyéről. „Itt végre kezdtek kibontakozni a nemzeti és társadalmi haladás összefogásának eddig igen gyakran ellentétesen futó útjai.” Szabad György hozzászólásához még azt fejté hozzá, hogy kevés idő volt a kiérésre a demokratikus fordulat számára. Mire megteremtődtek a haladó összefogás feltételei, már csak négy év volt hátra a világháborúig. „Nem volt meg az idő és lehetőség a magyar polgári demokrácia táborának fejlődésére.” Szabad György, felszólalva a vitában, Hanák Péterhez csatlakozott, amikor ismét hangsúlyozta azt a pozitív mozzanatot, hogy a Justh-párt lekerült a közjogi problémák holtvágányáról. De ugyanakkor rámutatott arra a tényre, hogy a párt figyelme nem a főkérdésre irányult, s ezt feltétlenül fel kell vetnie annak, aki e problémákkal foglalkozik. Visszaütasította Sándor Vilmosnak azt a megjegyzését, mintha a Justh-párt átfogó programjának igénylése mögött „valamiféle dunai konföderáció iránti nosztalgia bújt volna meg”. Abban a történelmi szituációban, amellyel a disszertáció foglalkozik, minden „gondolat bújtatás” nélkül felvethető, hogy a vezető ellenzéki párt foglalkozzék azzal, milyen viszonyban legyen nemcsak Magyarország, de a Habsburgmonarchia népeivel. Lecsögezte, hogy ezekben az esztendőkbén a hazai fejlődés a polgári demokratikus forradalom felé haladt, s így nem Don Quijote kalandjait úzik a polgári demokratikus irányban következetesen küzdő erők, s nem illúziókergetés „polgári demokratikus forradalom felé tartó nemzeti és társadalmi programnak megkivánása Justhék-tól, vagy azoktól, akik a demokratikus erők vezetését igénylik”. Végül elmondotta, nem ért egyet Hanák Péterrel a „kifutási időt” illetően; ez csak Justhék szempontjából volt rövid, „mert hiszen a dualizmus és a dualizmus válságainak egy elég hosszú periódusa állt előttük”. Sándor Vilmos fenntartotta korábbi megjegyzéseit, Szabad György álláspontjával kapcsolatban, hozzáfűzve: „Ha a polgári demokratikus forradalomnak vezető pártja lett volna a Justh-párt, akkor sem állíthatjuk azt, hogy Magyarország és a Monarchia politikai sorsának normalizálása ebben az időben polgári párt feladata lett volna.” Helytelennek tartotta Sándor Vilmos az Adyra történt hivatkozást is az opponensi véleményben.

A vita során Sándor Vilmos elmondotta még, hogy a disszertációban nagyobb mértékben lehetne támaszkodni azokra az eredményekre, amelyeket a gazdaságtörténeti kutatások elértek, így többek között az agrár—merkantil ellentétek vonatkozásában is. Galántai József, csatlakozva Ránki György opponensi véleményéhez, hangsúlyozta a társadalomábrázolás fontosságát. Megjegyezte azonban, hogy ebben a korszakban az egyes osztályok állásfoglalása nem tiszta, nem kristályosodott ki, nem különült el élesen egymástól. Ennek fontos okára, a nacionalizmusra, Szabad György már utalt. Kapcsolódott Szabad Györgynek ahhoz a megállapításához is, miszerint a Munkapárt megalakulása a dualizmus válságának olyan „megoldása” volt, amely szükségszerűen a háborúban való részvételhez vezetett. Hozzáfűzte, hogy amikor e „megoldás” kudarca a háború éveiben kezd nyilvánvalóvá válni, ismét feltámad a koalíció, vagy inkább annak paródiája, Andrassy csoportjának vezetésével.

Végül Pölöskei Ferenc válaszára került sor. Bevezetőben rámutatott azokra a nehézségekre, amelyek a korszak kutatásában jelentkeztek, s ezek között szólt az újkori forrásértékelés problémáiról. A bíráló megjegyzések közül többet jogosnak tartott és elfogadott. Maga is szükségesnek tartja a bevezető fejezet átdolgozását, a burzsoázia politikai állásfoglalásának differenciáltabb bemutatását, a Justh-párt problémáinak szélesebb tárgyalását annak fenntartásával, hogy a párt történetének feldolgozása külön monográfiába kívánkozik.

Ránki György megjegyzései közül többet csak részben vagy egyáltalán nem tudott magáévá tenni. Így az egyes pártok osztálybázisának vizsgálatával kapcsolatban rámutatott arra, hogy a nemzeti kérdés bonyolultságának terhes s a feudális maradványokkal megrakott dualista Magyarországon különösen szembeötlő volt „az osztály- és pártviszonyok diszharmoniaja”, ami megnehezíti az egyértelmű ábrázolást. Példának hozta fel a gazdagparasztságot, amelynek társadalmi helyzetét viszonylag könnyű meghatározni, de politikai pártállásának tisztázása már sokkal bonyolultabb feladat. E réteg tagjait megtalálni Nagyatádi, Szemere, Áchim, Justh, Kossuth Ferenc vagy a Munkapárt oldalán.

Pölöskei Ferenc a továbbiakban rámutatott arra, hogy „az egyes osztályok, rétegek politikai állásfoglalását, pártállását nagy mértékben befolyásolták a hagyományok, kapcsolatok, szimpátiák, a helyi vezetők személye, az egyes vidékek tradíciói és más tényezők is. A kérdés tisztázását nehezíti még az a körülmény is, hogy a pártoknak

általában nem volt nyilvántartott tagságuk s nagymértékű hullámzás tapasztalható az egyes pártok osztálybázisának alakulásánál. Ebből természetesen nem az következik, hogy megelegedhetünk a fővonalak meghúzásával, de e körülményeket figyelembe kell vennünk, amikor mélyebbre megyünk, és ez nemcsak és talán nem is elsősorban a politikai történetírás feladata. Csak üdvözölhetjük opponenseim most elhangzott megállapítását, azt tudniillik, hogy eddigi kutatásaik és általában gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti eredmények nem adnak kellő alapot a politikai történet árnyaltabb megírásához. A politikai történetírásnak természetesen nemcsak építenie kell a gazdaság- és társadalomtörténetírás eredményeire, hanem az összefüggések feltárásával gyakran mélyebbre is kell nyúlnia, tovább kell mennie azoknál. Mindezzel nemcsak gazdagabbá, színesebbé, élőbbé teszi a gazdaság- és társadalomtörténetírás eredményeit, a gazdaság- és társadalomtörténet ábrázolását, hanem megnyitja új eredmények elérésének útját is. A politikai történetírás ugyanakkor nem pótolhatja a gazdaság- és társadalomtörténet rajzát.”

A Justh-pártot illetően egyetértett Szabad Györggyel abban, hogy átfogó, a társadalmi kérdések síkján is előremutató, demokratikus függetlenségi program hiányát számba kell venni az értékelésnél. Annál inkább, mert a megoldás útját Justhéknek a nemzetiségekkel együtt kellett volna keresni. De nem mellőzhető az a disszertációban nem említett szempont, hogy a politikai frontok tisztázásához 1910 táján a társadalmi kérdések nagyobb lehetőséget adtak, mint az akkor kissé elhalványuló nemzeti követelések. Rámutatott arra, „Justhéknek előbb meg kellett szüntetniök az együttműködést a magyar uralkodó osztályokkal, hogy azután előre menjenek a demokratikus függetlenségi program felé”. E program kiformalásához azonban már kevés idejük maradt.

Pölöskei Ferenc szerint Ránki György félreértette a disszertációnak az agrár—merkantil ellentétek háttérbe szorulására vonatkozó megállapításait. A disszertáció ugyanis csak a Khuen-Héderváry-kormány megalakulásának s kezdeti tevékenységének idején beszél erről. S így, bár Ránki György nem a disszertációval vitatkozik, megjegyzései több ponton előrevihetik a kérdés további tisztázását. Például az ellentétek háttérbe szorulásának szakaszait, illetve továbbélésük területeit illetően.

Egyetértett Ránki Györggyel abban, hogy az önálló bank követelése Justhékknál inkább politikai jelszó, semmint átgondolt gazdasági törekvés volt. Rámutatott arra, e jelszó ellentéteket idézett elő a párton belül is.

A vita lezárása után, amikor is az opponensek a jelölt választását elfogadták, a bírálóbizottság a disszertációt *egyhangúan* elfogadta, s javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Pölöskei Ferenc részére ítélje oda a kandidátusi címet.

(*)

PÁLYÁZATI HIRDETMÉNY

A Magyar Történelmi Társulat, a Művelődésügyi Minisztérium Középfokú Oktatási Főosztálya, a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet, valamint a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium pályázatot hirdet történelemszakos tanárok számára az új- és legújabbkori magyar kultúrtörténet, illetve az oktatás módszertanának tárgyköréből. A pályázaton az alább jelzett témaköröket tárgyaló dolgozatokkal lehet részt venni:

a) A kultúrtörténeti pályázatra beküldhető olyan országos vagy helyi szempontból jelentős kulturális intézmény (iskola, múzeum, könyvtár, színház, művelődési ház stb.) története a XIX. vagy XX. századból, amelynek története rendszeresen még nincs feldolgozva; vagy olyan, az országos vagy a helyi kulturális fejlődésben jelentős szerepet játszó pedagógus, tudós, művész stb. biográfiája vagy ennek vázlata, akinek életrajzát eddig részletesen nem dolgozták fel. A beküldött tanulmány terjedelme nem haladhatja meg a 30 gépelt oldalt.

b) A módszertani pályázatra beküldött tanulmányok arra a kérdésre adjanak feleletet, hogy miképpen növelhető a történelem tanításban a történelmi tényanyag világnézeti hatékonysága. A beküldött tanulmány terjedelme nem haladhatja meg a 30 gépelt oldalt.

A tanulmányokat 1961. december 1-ig kell a Magyar Történelmi Társulat címére (Budapest I., Üri u. 51—53.) beküldeni. Az érdemes pályamunkák között a bírálóbizottság 10 000 Ft díjat fog felosztani, és a legjobb munkák publikálásáról gondoskodik.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Дь. Секель</i> : К вопросу об идеологии крестьянской войны Дожа	473
<i>Г. Перйеш</i> : «Методизм» и антагонизм Зриньи—Монтекукколи	507
<i>Й. Боруш</i> : Дембинский как верховный главнокомандующий в феврале 1849 г. ..	536
<i>Г. Г. Кемень</i> : Политика Лайоша Мочари по национальному вопросу и сербы (Часть I.)	562
<i>Й. Киш</i> : Степень капиталистического аграрного развития и некоторые его черты в комитате Сольнок в последнем десятилетии XIX в. (Часть I.)	581
<i>Ф. Пелешкеи</i> : Раскол партии независимости и распад коалиции (1909 г.)	614
<i>Дь. Ранки</i> : Римский тройственный пакт и германская внешняя политика	645

СООБЩЕНИЯ

<i>П. Ханак</i> : Отклики освободительной войны Гарибальди в Венгрии в 1860 г.	670
<i>Э. Каршан—М. Синаи</i> : История захвата немцами имущества Манфреда Вейс ...	680

ДИСКУССИЯ

<i>И. Барта</i> : Кто написал сочинение Кельчен «Защита Вешелень»?	720
<i>А. Р. Варконь</i> : Поэзия куруцев и позитивизм	729

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

<i>М. П. Ким</i> : Существо и исторические этапы культурной революции в СССР	738
ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА	746
ХРОНИКА	788

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>Gy. Székely</i> : Contribution à l'idéologie de la guerre paysanne de Dózsa.....	473
<i>G. Perjés</i> : «Le methodisme» et le débat entre Zrínyi et Montecuccoli (1ère partie)	507
<i>J. Borus</i> : Le haut commandement de Dembinski en février 1849	536
<i>G. G. Kemény</i> : La politique nationalitaire de Lajos Mocsáry et les Serbes (1ère partie)	562
<i>J. Kiss</i> : L'évolution et quelques particularités de l'agriculture dans le comitat de Szolnok dans la décennie du millénaire (1ère partie)	581
<i>F. Pölöskei</i> : La scission du parti d'indépendance et la désagrégation de la coalition (1909)	614
<i>Gy. Ránki</i> : L'accord tripartite de Rome et la politique étrangère allemande....	645

COMMUNICATIONS

<i>P. Hanák</i> : L'effet de la campagne libératrice de Garibaldi en Hongrie en 1860..	670
<i>E. Karsai—M. Szinai</i> : Comment tombèrent les biens de Manfred Weiss entre les mains des Allemands	680

DISCUSSIONS

<i>I. Barta</i> : Qui est-ce qui a écrit l'ouvrage de Kőlcsey intitulé «La défense de Wesselényi»?	720
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Poésie des Kouroutz et positivisme.....	729

LE FRONT DES HISTORIENS SOVIÉTIQUES ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

<i>M. P. Kim</i> : L'essence de la révolution culturelle et ses étapes historiques en Union Soviétique	738
--	-----

LITTÉRATURE HISTORIQUE	746
------------------------------	-----

CHRONIQUE	788
-----------------	-----

CONTENTS

STUDIES

<i>Gy. Székely</i> : To the ideology of the Dózsa peasant-war.....	473
<i>G. Perjés</i> : The „metodism” and the Zrínyi-Montecuccoli discussion (I. part).....	507
<i>J. Borus</i> : Dembinski as chief of the army in february of 1849.....	536
<i>G. G. Kemény</i> : The policy of Mocsáry Lajos towards the nationalities and the serbs (I. part)	562
<i>J. Kiss</i> : The level and some features of the capitalistic agricultural development of the county of Szolnok in the milleneum's decade (I. part)	581
<i>F. Pölöskei</i> : The split of the party of independence, and the dissolution of the coa- lition (1909)	614
<i>Gy. Ránki</i> : The Triple agreement of Rome and the german foreign policy.....	645

PUBLICATIONS

<i>P. Hanák</i> : The influence of Garibaldi's war of liberation in Hungary of the 1860 th	670
<i>E. Karsai—M. Szinai</i> : The history of how the germans got the Weisz Manfréd wealth	680

DISCUSSION

<i>I. Barta</i> : Who wrote the work of Kölcsey's „The defence of Wesselényi”? ..	720
<i>R. Á. Várkonyi</i> : The „kuruc” poesy and positivism.....	729

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVJETUNION AND PEOPLES DEMOCRACIES

<i>M. P. Kim</i> : The essence of the cultural revolution and its historical periods in the Sovjetunion	738
--	-----

REVIEWS	746
---------------	-----

CHRONICLE	788
-----------------	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>Gy. Székely:</i> Zur Ideologie des Dózsa-Bauernkrieges.....	473
<i>G. Perjés:</i> Der »Methodismus« und der Meinungsstreit zwischen Zrínyi und Montecuccoli (I. Teil)	507
<i>J. Borus:</i> Die Kommandoführung Dembinskis im Februar 1849	536
<i>G. G. Kemény:</i> Die Nationalitätenpolitik Lajos Mocsárys und die Serben (I. Teil)	562
<i>J. Kiss:</i> Grad und einzelne Züge der kapitalistischen Agrarentwicklung im Komitat Szolnok im Jahrzehnt des Millenniums (I. Teil)	581
<i>F. Pölöskei:</i> Die Spaltung in der Unabhängigkeitspartei und der Zerfall der Koalition (1909)	614
<i>Gy. Ránki:</i> Der Dreierpakt von Rom und die deutsche Außenpolitik	645

MITTEILUNGEN

<i>P. Hanák:</i> Die Wirkung des Befreiungskrieges Garibaldis in Ungarn im Jahre 1860	670
<i>E. Karsai—M. Szinai:</i> Wie ist das Vermögen der Familie Manfred Weiss in deutsche Hände geraten?	680

DISKUSSIONEN

<i>I. Barta:</i> Wer hat das »Verteidigung Wesselényis« betitelte Werk Kölcseys geschrieben?	720
<i>Á. R. Várkonyi:</i> Poesie der Kurutzen und Positivismus.....	729

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

<i>M. P. Kim:</i> Wesen und geschichtliche Abschnitte der Kulturrevolution in der Sowjetunion	738
---	-----

BUCHBESPRECHUNGEN	746
-------------------------	-----

CHRONIK	788
---------------	-----

T. M. Исзаков: Политическая борьба в Венгрии в начале XX. века (Ism. Dolmányos István)	759
A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi rendszere (Ism. Láng Imre)	761
Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924—1926 (Ism. Ránki György)	764
Кратка история на България (Ism. Niederhauser Emil)	770
Nichita Adăniloai: Boierii și răscoala condusă de Tudor Vladimirescu (Ism. Tóth András)	773
Studii și referate privind răscoalele țărănești din 1907 (Ism. Tóth András)	774
Vágó Béla: A székely társadalom a mádэфalvi veszedelem korában (Ism. Tóth András)	775
Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów 1772—1849 (Ism. Kovács Endre) 776	776
Beiträge zur Geschichte der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Fakultät der Friedrich-Schiller-Universität Jena anlässlich der 400-Jahr-Feier (Ism. Szénássy Barna)	776
Leo Stern: Der Einfluß der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution auf Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung (Ism. Zsigmond László) 777	777
A. Д. Люблинская: Франция в начале XVII. века (1610—1626) (Ism. Bácskai Vera)	779
Az Europe Jean Jaurèsről — születése századik évfordulóján (Ism. Jemnitz János) 781	781
Sir J. A. R. Marriott: English Political Institutions (Ism. H. Haraszi Éva)	783
Leo Valiani: Dall'antifascismo alla Resistenza (Ism. Ránki György)	783
Bibliography of books in Hebrew on the Jewish catastrophe and heroism in Europe (Ism. Dán Róbert)	785
Babics András: A komlói kőszénbányászat története (Ism. Szekéres József)	785

KRÓNIKA

Kassai Géza (1894—1961) (Ambrus Anna)	788
A Magyar Történelmi Társulat hírei	789
Beszámoló Szakács Kálmán és Pölöskei Ferenc kandidátusi disszertációinak vitájáról	794
Pályázati hirdetésny	800

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

<i>Barta István</i> : Felsőbüki Nagy Pál	
<i>Elekcs Lajos</i> : Történelem és korszerű általános műveltség	
<i>Hanzó Lajos</i> : Tessedik gazdaságtudományi nézeteinek forrásaihoz	
<i>Juhász Gyula</i> : Adalékok Magyarország külpolitikájához a második világháború ki-robbanásának napjaiban	
<i>Kumorovitz L. Bernát</i> : A középkori magyar magánjogi írásbeliség első korszaka	
<i>Markov, Walter</i> : Jozefinisták és jakobinusok	
<i>Mérei Gyula</i> : A „nemzetekfölötti állam” eszméje a nyugat-német és az osztrák burzsoá történetírásban	
<i>Moravcsik Gyula</i> : Bizánci császárok Budán	
<i>Szabad György</i> : Kossuth 1860/61-es politikájának jellemzéséről. II. (Válasz Lukács Lajosnak)	
<i>Szabó István</i> : A parasztság történetének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korában	
<i>Tilkovszky Lóránt</i> : Balásházy János élete és munkássága	
Vita a dualizmus egyes kérdéseiről	

Ára: 16,—Ft

Évi előfizetési ára: 36,—Ft

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

László Gyula: *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai.* A finnugor őstörténet régészeti emlékei a Szovjetföldön. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 209 l. Ára: 50,— Ft

Ráday Pál Iratai II. 1707—1708. Sajtó alá rendezte *Benda Kálmán* és *Maksay Ferenc.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 560 l. Ára: 120,— Ft.

Andics Erzsébet: *A Habsburgok és Romanovok szövetsége.* Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 452 l. Ára: 85,— Ft

Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Budapest, Akadémiai Kiadó 1961. 524 l. Ára: 144,— Ft

Paál Ferenc: *Egy nemzet születése.* A Risorgimento eszméi és alakjai. A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront könyvtára. 3. Budapest, 1961. 154 l. Ára: 10,— Ft

Korom Mihály: *A fasizmus bukása Magyarországon.* A népi demokratikus átalakulás feltételeinek létrejötte. 1943—1945. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 266 l. Ára: 20,— Ft

Szakács Kálmán: *A Kommunista Párt agrárpolitikája 1920—1930.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1961. 175 l. Ára: 20,— Ft

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

(Új sorozat)

19. **Mucs Sándor:** A magyar néphadsereg megszervezése ... 12,— Ft
20. **Jemnitz János:** Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről 10,— Ft
21. **Hermunn Zsuzsanna:** Az 1515. évi Habsburg—Jagellószerezződés 10,— Ft
22. **Gericz József:** Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái 16,— Ft

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V.; József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066.

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)

7328

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

1962 APR 1 1.



95. ÉVFOLYAM



1961. 6. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1961

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I., ÜRI UTCA 51-53

96. ÉVFOLYAM 1961. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (főszerkesztő), EMBER GYŐZŐ, LEDERER EMMA, MÁLYUSZ ELEMÉR, MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), SINKOVICS ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK.

<i>Elekes Lajos</i> : Történelem és korszerű általános műveltség	805
<i>Moravcsik Gyula</i> : Bizánci császárok és követeik Budán	832
<i>Szabó István</i> : A parasztság történelmének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korszakában (<i>Orosz István</i> és <i>Pölöskei Ferenc</i> hozzászólásaival) ...	848
<i>Mérei Gyula</i> : A „nemzetekfölötti állam” eszméje a nyugat-német és az osztrák burzsoá történetírásban (I. rész)	862
<i>Balogh Sándorné</i> : A szocializmus építésének néhány tapasztalata a keleti szovjet köztársaságokban	889

VITA

Az MTA Történettudományi Intézetének vitája a nacionalizmus kérdéseiről	909
<i>Szabad György</i> : Kossuth 1860/61-es politikájának jellemzéséről. II.	922

A SZOVJETUNIÓN ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

Az 1960-ban tartott csehszlovák történészkonferenciák	937
---	-----

KRÓNKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	942
Beszámoló a legujabbkori történészek tanácskozásáról	950
Beszámoló Tokody Gyula és Gonda Imre kandidátusi disszertációjának vitáiról ...	955

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1960. július 1.—december 31.)	962
---	-----

TÖRTÉNELEM ÉS KORSZERŰ ÁLTALÁNOS MŰVELTSÉG

A korszerű általános műveltség problémája élénken foglalkoztatja közvéleményünket. A kérdés, amelyet nálunk az oktatási reform vetett fel élesen, országunk fejlődésének követelményeiből fakad és azokkal együtt a világtörténet jelenlegi korszakának rendkívüli lehetőségeiben gyökerezik. Világtörténelmi távlataira, összefüggéseire fényt vet a gond, amellyel a kommunizmust építő Szovjetunióban tanulmányozzák, a figyelem, amelyet a SzKP új program-tervezete szentel különböző oldalainak. Oktatási reformok, vagy a szocialista kultúra kifejlesztésének egyéb szükségletei oldaláról, a probléma nagy súllyal szerepel és széleskörű társadalmi visszhangra talál a szocializmust építő országok mindegyikének tudományos életében. Más módon, más okból és más értelemmel, gyakran felbukkan a probléma vagy valamelyik vonatkozása a kapitalista államok közművelődési, tudományos és kulturális viszonyainak ottani elemzőinél, bírálóinál vagy apologetáinál is. S halványabban vagy erőteljesebben, mindenütt azt a szükségletet támasztja, hogy a művelődés, a tudományosság különböző területeinek képviselői vessenek számot azokkal a követelményekkel, amelyek a közműveltség, általános műveltség, egységes alapműveltség és egyéb ezekkel összefüggő fogalmak korszerű értelmezése nyomán mint megoldandó feladatok jelentkeznek az illető területen. A történettudomány sem kivétel. Nem lehet az. Sőt talán nem vétünk a tudományok rendjének, feladatkörének eddig érvényes szabályai ellen, ha kifejezzük azt a meggyőződésünket, hogy a történettudománynak, mint az emberi társadalom s vele az emberi művelődés fejlődésével foglalkozó, annak megvilágítására elsődlegesen hivatott tudománynak különös érzékenységgel kell reagálnia az összműveltség tartalmában végbemenő, végső soron valamennyi tudományág helyét és feladatkörének alakulását meghatározó változásokra. Azon kell lennie, hogy számoljon velük és legalább saját szerepét, tennivalóit illetően levonja a megfelelő következtetéseket. Az alább következő észrevételekkel ehhez óhajtunk hozzájárulni. Talán fölösleges hangsúlyozni: nem a kérdés teljes megválaszolásának, mégcsak nem is minden vonatkozásban teljes feltevésének igényével. Hanem ilyen célú megbeszélések megindításaként.

Messze vezetne, ha megpróbálnók áttekinteni, mit értenek általános műveltségen napjaink polgári tudományosságában; miben különbözik ez — a sok variánsból redukálható közös képlet — a szocialista országokban elterjedt, egyébként számos vonatkozásban szintén további finomítást, pontosítást kívánó fogalmaktól; hogyan kapcsolódnak hozzá a „maradandó” elemek megtartására, egyebek kiselejtezésére, újakkal — „korszerűbbekkel” — való helyettesítésére irányuló törekvések. A lényegi összefüggések megvilágítása filozófiai, részben pedagógiai vizsgálódást kíván, a korszerűség egyes ismér-

veinek meghatározásához minden tudományágnak megvan, meglehet a maga speciális hozzáadnivalója. Tárgyunk szempontjából csak azt tekintjük kötelességünknek, hogy az általános összefüggések köréből néhány — a történettudomány helyzetének, szerepének megítélése tekintetében is fontos — mozzanatot emeljünk ki.

Eszmei csíráit tekintve, az általános műveltség követelménye elsődleges alakjában, visszavezethető a polgári fejlődés felfelé ívelő, haladó szakaszának kulturális törekvéseihez. Gyökereit a reneszánsz-humanizmus, utóbb az enciklopedizmus, majd a felvilágosítók kulturális univerzalizmusa istápolta. Szoros összefüggésben az emberi civilizáció egyetemességéről és a haladásban játszott nagy, sőt döntő szerepéről formált naiv, de a maguk korában jelentős és előremutató nézetekkel, az általánosság fogalma eredetileg a felhalmozott ismereti anyag valamiféle enciklopedikus összegezésének igényét fejezte ki. Ebből satnyult idővel, a polgári iskola-rendszer kialakulása során, a gimnáziumi érettségén számonkért ismereti anyag összességének megfelelő, kompendiumszerű követelménnyé, aminek utóbb általában ismerték. A műveltségnek ez a formája már létrejöttékor sem felelt meg az általánosság fogalmi ismérveinek. Sem az ismereti anyag teljessége, mindenoldalúsága, összefüggő rendszerezése: egyetemessége tekintetében, sem pedig — sőt talán még kevésbé — az ismeretekből részesülőök összetételének, társadalmi megoszlásának, tehát az „általános” műveltség társadalmi általánosságának, közművelődési szerepének vonatkozásában.

Mellőzhetőnek véljük, itt és most, annak a különben igen érdekes kérdésnek a taglalását, milyen tudományos ismereteket és egyéb művelődésbeli javakat ölelt fel eredetileg az „általános műveltség” haladó polgári követelménye, valamint azét a nem kevésbé tanulságos kérdését is, miben és hogyan változott a követelmény konkrét tartalma a továbbiakban, a polgári művelődés hanyatlásának és bomlásának időszakában. Azt emeljük ki, hogy az „általános” műveltség eszménye és a polgári művelődés gyakorlata közt kezdettől fogva éles ellentmondás állt fenn. Ez az ellentmondás idővel egyre mélyült s már a múlt század vége felé átléphetetlen szakadékként tárult a haladó polgári gondolkodás gyérülő számú folytatói elé. A századforduló táján (részben már előbb) ez különféle művelődésügyi reform-irányzatok kialakulásához vezetett, amelyek — egyes haladó mozzanataik ellenére — egészükben a polgári társadalom hanyatlását fejezték ki, és a részletekben elért eredmények mellett visszalépést jelentettek a lényeg, az összefüggés, az egyetemesség és az „általánosság” követelményének érvényesítése tekintetében. Ez végső soron nem egyéb, mint elfordulás a polgári fellendülés korszakának e vonatkozásban leghaladóbb eszmei hagyományaitól. Napjaink polgári művelődésében ez az elfordulás, ritka kivételeket nem tekintve, nemcsak teljessé vált, amennyiben a hajdani haladó követelmények s azok eszmei alapjai helyességének nyílt tagadásához vezetett, hanem egyúttal sajátos kiüttlansággal és ebből fakadó zavarral párosult, ami különösen a társadalomtudományok, köztük a történelem szerepének s lehetőségeinek értékelésében nyomasztó súllyal érvényesül.

Mint a polgári művelődés egész területét, az egyes tudományok, így a történettudomány helyzetét is nagyfokú differenciáltság, ezzel együtt nagyfokú atomizáltság, felparcellázottság jellemzi napjainkban. Nem elsősorban szervezeti, hanem tartalmi: szemléleti és módszerbeli vonatkozásokban. (Ami a szervezeti vonatkozásokat illeti, a „Comité International des Sciences.

Historiques”, amely ötévenként kongresszusokat rendez és ezzel, valamint számos albizottságának időközi működésével mintegy nemzetközi fórumot biztosít a vélemények kicserélésére, inkább regisztrálja, mint irányítja a kutatásokat. Fokozottan áll ez az egyes országoknak a Comité tagjaiként működő szervezeteire. Szép számmal vannak egyéb, például egyetemi, könyvtári, levéltári stb. szervezetek, amelyek érintik a történezmunka egyes területeit, de főcéljuk más lévén, már csak ezért sem alkalmasak annak egységbe foglalására.) A szemléleti és módszerbeli felparcellázottságot főképpen az érzékelteti, hogy a történettudomány egyes ágazatai úgyszólván elkülönülten élik a maguk életét. Ismételt erőfeszítések ellenére azt sem igen sikerült — és egyre kevésbé sikerül — biztosítani, hogy tudomást vegyenek egymás eredményeiről. Még kevésbé azt, hogy kidolgozzák működésük egybehangolt eljárásait, közös főszempontjait és céljait, vagy éppen tervét. Az egyes részterületeken a munka célját és intenzitását — mint ezt a nemzetközi szervezet legutóbbi, stockholmi kongresszusán az egyik elméleti („történet-filozófiai”) referátum nyugat-német előadója, Erich Rothacker némi rezignációval, de inkább egyetértő belenyugvással fejtegette — egyéni érdeklődés, éspedig gyakran vagy éppen rendszerint tudományon kívüli (a történettudomány szorosan vett területén mindenestre kívüli) indítékból eredő egyéni érdeklődés határozza meg. Kétségtelen, hogy a többnyire nagy apparátussal végzett, kiterjedt forrásanyagon nyugvó és régen kikísérletezett külső-kritikai eljárásokat alkalmazó kutatások nem egy vonatkozásban jelentős eredményekre vezetnek, amennyiben új tényeket tárnak fel és a részletekben számos időálló megállapítást is hoznak. Azonban ezek használhatóságát, tudományos értékét is nagymértékben veszélyezteti a tény, hogy legtöbbször a kutatási koncepció hibája miatt helytelen megvilágításban, vagy a kutatás koncepciótlansága miatt minden megvilágítás nélkül kerül az olvasó elé. A koncepció hiánya, sőt a koncepciótól, a nagyobb összefüggések keresésétől való tudatos tartózkodás jellemzi a mai polgári történetírás azon ágazatait, amelyek elvetették a szintézisnek a polgári fellendülés korszakában kialakított, abban a formában kétségkívül meghaladott elveit, de újakat nem állítottak helyükre; a szintézis helyes elveinek megállapítását további tényanyag feltárásától teszik függővé, addig pedig megmaradnak a „tények” — összefüggéseik feltárása nélkül természetesen csonka tény-töredékek — regisztrálásánál. A tényközlő történetírásnak ez a polgári viszonyok közt is lényegében talaját vesztett formája ma még elég sokféle kimutatható, bár hatósugara, megítélésünk szerint, rohamosan csökken. Híveinek egy része, kivált a gazdaság- és társadalomtörténet francia, belga, angol művelői közül némelyek, tévleíró munkásságukban közelednek valami nem éppen marxista, de materialista színészeti koncepció felé. Nagyobb részük ezzel szemben, többé vagy kevésbé, a polgári történetírásban a múlt század vége óta egyre inkább elhatalmasodó idealista szintéziskoncepciók hatása alá került, illetőleg azokhoz közelít.

Szintézis, koncepció, a történelem lényegéről és értelméről vallott felfogás vonatkozásában sokszínű és első pillantásra csaknem áttekinthetetlenül bonyolult a kép, amelyet a mai polgári történetírás mutat. Böven találni benne, különösen amerikai változataiban, irányzatokat, amelyek a pozitívizmus késői hajtásainak tekinthetők, noha nem annyira a Comte által megfogalmazott eredeti felfogás, hanem inkább a Spencer-féle természettudományi-biológiai irányú átdolgozás értelmében, annak szélső következtetésekig fejlesztett származékaiként. A szociológiai történetírásnak ezek a pragmatiz-

musba, biologizmusba, új-darwinizmusba és új-malthusianizmusba hajló változatai lényegileg tagadják az emberi társadalom fejlődésének haladó irányát; a fejlődést meghatározó összefüggéseket — amennyiben elismerik ilyenek létét — a biológia törvényszerűségeinek mintájára képzelik el: embertelenítik az emberiség történelmét. Más irányzatok, ezzel látszólag szöges ellentétben, az embernek és az őt környezetéhez fűző viszonylatoknak sajátlagosságát állítják előtérbe. Azonban a sajátlagosságot szélsőig vitt individualizmussal, egyéni, egyedi jellegűnek fogják fel: öntörvényűnek, csak önmagáért létezőnek és egyedül önmagában, önmagából megérthetőnek minősítik az individuumot. Ebből következik, hogy a megismerést tulajdonképpen lehetetlennek tartják, és „közvetlen” megértéssel: beleéléssel, behelyezkedéssel, intuícióval helyettesítik. Az öntörvényű, csak önmagukért létező, csak ártéssel megismerhető (megsejthető) egységek — egyének, népek, korok — közt sem összehasonlítás, sem kölcsönös összefüggés-egymásrahatás keresése, sem fejlődésbeli kapcsolat vagy párhuzam kimutatása nem indokolt, sőt nem is lehetséges. Tehát a szó teljes értelmében fejlődésről, vagy éppen haladásról, egyáltalán bármiféle egyetemes emberi értékelésről beszélni sem lehet. A történelmi jelenségek ilyen értelmezésére, jórészt a szellemtörténet illetőleg a vele rokon „historizmus” hagyatékaként, főleg a nyugat-német történetírásban (és a rokon tudományok természetben) található számos példa. De, noha nem ennyire szélsőséges formában, megtalálható más országok polgári történetírásában is. Egyebek közt azon a területen, ahol a felvilágosodás optimista örökségének, az emberi civilizáció egyetemességébe és haladásába vetett bizalomnak a megtagadása különösen kirívó: a művelődés történetével foglalkozó irodalomban, mint ezt Felix Gilbert stockholmi tájékoztatójának egyes utalásai is nyilvánvalóan megmutatták.

Az emberiség történelmének kifejezetten embertagadó, vagy az objektív valóságtól és annak megismerhetőségétől elvileg elforduló magyarázatai nem általánosak, de meglehetősen elterjedtek napjaink polgári tudományosságában. Nem teljesen következtetes, nem a végső tagadásig vezetett megnyilvánulásaikkal, részletbeli hatásaikkal széles körben találkozhatunk. Mellettük számos egyéb „koncepció” virul, jórészt olyanok, amelyek filozófiai alapjukat tekintve középuton helyezkednek el az objektív és a szubjektív idealizmus közt. Jobbára jellemző rájuk, hogy — mint Rothacker fentebb említett stockholmi referátuma — tulajdonképpen szubjektív idealista alapra siklottak, ezt azonban az objektív idealizmusnak tett különféle engedményekkel iparkodnak enyhíteni. Az idealista és szubjektív szemlélet számos olyan, egyébként gyérülő számú és hatósugarú irányzatra is jellemző, amelyeknek képviselői elvileg tagadják és mint illetéktelen beavatkozást elutasítják a történelmi kutatások filozófiai megalapozásának szükségességét. Ezek körében leginkább a régi tényező (faktor) elméletek valamilyen származékával találkozhatunk. Függetlenül attól, hogy a történelem „tényezőit”, azaz hajtóerőit miben látják (nép illetőleg ennek szellemtörténeti értelmezése: népiség; nemzet; állam; szellemi művelődésre vagy az életmód sajátos jegyeire, esetleg az élet összes meghatározó körülményeire értett „kultúra”, stb.), ezeket a tényezőket általában elvontan, metafizikusan, többé-kevésbé „örök” és szellemi természetű jellemvonások hordozóiként fogják fel, konkrét történelmi szerepüket pedig, nem egyszer igen merész okoskodással, abszolutizálni vagy legalábbis önkényesen felnagyítani törekcsenek. A tényező-elmélet etatisztikus változatának egy, szellemtörténeti szálakkal mindenestre erősen átszőtt

termékét tanulmányozhatta az olvasó a megelőző, római történészkongresszuson Gerhard Ritter részéről bemutatott, az újkori történetkutatás problémáit tárgyaló referátumban, amely szerint az újabb korban a történelem legaktívabb, legfontosabb tényezője az állam. (Nem tárgyaljuk itt a faktor-elmélet etatisztikus változatának azokat a nyugat-német történetírásban nagy erővel és éles hangon jelentkező megnyilvánulásait, amelyek a „nemzetek feletti állam” történeti előképeit keresgélve, nyilvánvalóan imperialista aktuális-politikai törekvések uszályában, mintegy azok közírói vetületének tekintendők.)

Sajnálók, ha valaki a mondottakból azt a következtetést vonná le, hogy napjaink polgári történetírásával nincs mit kezdenünk. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy ez a történetírás — kivált a fentiekben tényközlőként jellemzett ága, de nemcsak az — a részletekben igen sok új, használható anyagot tárt fel. Ezt ismerni és használni kell, még akkor is, ha felhasználását nagyon nehézkesé teszi az összefüggéseket elhanyagoló, vagy éppenséggel eltorzító közlési és értelmezési mód. Az anyag maga, megszabadítva a közlés értelmezés eredeti módjának rátapadó törmelékétől, értékes építőköként illeszthető a helyes felfogású történelmi szintézis épületébe. Ami a polgári történetírás ma uralkodó áramlatainak koncepcióját illeti, azt valóban egészében elvetendőnek tartjuk. Egészében, bár még azt sem okvetlenül minden részletében. Mert úgy véljük, szinte minden koncepciónak, még a valóságtól legtávolabb esőnek is, van valaminő valóságmagva, pontosabban van olyan mozzanata, amely — tozított vetületben — valóságos összefüggést jelez. Ha a nem így volna, ezek a koncepciók nem gyakorolhatnának huzamos ideig befolyást józan és az igazság megismerésére vágyó emberek többé-kevésbé széles rétegeire. Pedig gyakorolnak, veszélyességük éppen ebben rejlik. A marxista történész feladata tehát nem merül ki abban, hogy elvesse az egészében hamis koncepciót; eljárása akkor meggyőző, ha beható kritikai eljárással kiemeli a torzítások sűrű kötegéből a hitelesség látszatát keltő, a meggyőző hatás alapjául szolgáló valóság-magot. A kritikai eljárás akkor teljes, nyomában az eszmei tisztázás és meggyőzés akkor lehet maradéktalan, ha a másik fél nézeteiből — a nyilvánvalóan téves, hibás, vagy éppen rosszindulatú elemek lehántása után — kiemeljük és igaz összefüggéseibe állítjuk a méltánylást érdemlő, valóság-magot tartalmazó mozzanatokot. A sok példából ezúttal egyet: melyik marxista iskolázottságú, vagy akár csak józanul gondolkodó ember kételkedik abban, hogy az intuíciónak mint a történelmi megismerés legfőbb, sőt egyetlen lehetőségének fentebb érintett elméletét, gyökerestül hibás és félrevezető tanként, el kell vetni? Viszont: ki kételkedik abban, hogy a beleélésnek — annak az eljárásnak, amellyel a kutató beleképzeli, mintegy behelyezi magát a tárgyalt korbba — valóban nagy a szerepe a történelmi megismerésben és különösen a történelmi jelenségek életszerű megjelenítésének megalapozásában; csak éppen meghatározott — forrásadatok elemzése, tehát logikai műveletek útján körülhatárolt — területen és ugyancsak meghatározott módon: a logikus összefüggésbe állított tények szigorú ellenőrzése mellett. Ha az intuíció szerepét teljességgel tagadjuk, történetírásunkat szegényítjük, nem a marxizmus követelményei értelmében járunk el. Nem teljesen hiteles, nem maradéktalanul meggyőző a vita sem, amelyet — különben kétségkívül helyesen — folytatunk az intuíciós elmélet polgári képviselőivel.

Szükségesnek tartottuk ezt a kitérőt annak kifejezésére, hogy hajlandók vagyunk messzire menni a polgári tudományosság eredményeinek, sőt

egyek nem egészen támadhatatlan szempontjainak figyelembevétele terén. Ezek után megengedhetőnek érezzük annak ismételt leszögezését, hogy a jelenkori polgári történettudomány uralkodó áramlatainak koncepciója, a történelem tényeiről, azok jellegéről, céljáról, értelméről vallott felfogása egészében elvetendő, mert a történelmi valóságtól idegen, annak leglényegesebb összefüggéseit tagadja, eltorzítja, vagy homályban hagyja. Kérdés, mit lehet kezdeni a történelem ilyen felfogásával, az ilyen felfogásban gyökerező történelmi ismeretekkel a közműveltség, az általános, vagy éppen egyetemes, az ismeretek összességét felölelő kultúra szempontjából. Nyilván nem sokat. Azonban a jelenkor polgári művelődésébe, amely elidegenült a polgárság haladó korszakának eszmei örökségétől, mindenekelőtt az egyetemes emberi haladásnak a felvilágosítóknál és közvetlen követőiknél még hangsúlyozott gondolatától, a történelem ilyen felfogása, bármelyik a sok közül, különösebb nehézség nélkül beilleszthető. Sőt, csak a történelem ilyen, lényegi tanulságaitól megfosztott értelmezése illeszthető abba a művelődésbe, amely sok más vonatkozásban is az elembertelenedés, az atomizáltság és a technicizálódás jegyeit mutatja, az utóbbi elnevezésen nem a technika korszerű fellendülését értve, hanem az ún. „technicizmus”-t: a törekvést a technika vívmányainak társadalmi összefüggéseiből kiszakított, tehát lényegileg szintén elembertelenített, sőt az ember, az emberiség ellen fordítható ismeretére és használatára. Nem kérdés, hogy a történelemnek, e kiváltképpen politikai studiumnak ilyen felfogású oktatása és iskolán kívüli propagálása milyen hatást gyakorol a fel-növekvő nemzedékek politikai tudatára és magatartására. Nyilvánvalóan olyan hatást, ami a történelmi jelenségek értékelése és magyarázata tekintetében irányzatok szerint igen eltérő lehet, de a lényegi összefüggésekről, a történelem szükségyszerű előhaladásáról és az ebből adódó gyakorlati következtetésekről, mindenekelőtt az osztályharc feladatairól, lehetőségeiről, sőt pusztán tényéről egyaránt elvonja a figyelmet.

Meg sem kíséreltük áttekinteni a kevésbé jelentős irányzatoknak azt a tarka sokaságát, amelyre különböző, olykor élesen ellentétes nézetek egyeztetésének eklektikus törekvése jellemző a jelenkor polgári történetírásában és ismeretterjesztésében. Számuk nagy, szerepük csak annyiban az, amennyiben eklekticizmusukkal erősítik a történelem hitelével, a történelmi ismeretek használhatóságával szemben sokakban élő s egyes kifejezetten agnosztikus irányzatoktól tudatosan képviselt és terjesztett szkepticizmust. Nem csodálható, ha a kapitalista országokban csökken az érdeklődés a történettudomány (a jelenkori polgári történettudomány) eredményei iránt. A közműveltséget iskolán kívül alakító tényezők közt a történelmi ismeret-terjesztés (még a szépirodalmat és a filmet is ideértve) nem játszik számottevő szerepet. S amennyiben szerepet kap, ugyanúgy hat, mint a főirányzatok eredményein alapuló iskolai oktatás: a történelem alapvető tanulságainak elkendőzése, ellaposítása, esetleg elferdítése irányában. Ez a hatás sokfelé ágazhat el, sokféleképpen formálhatja az ilyen történelemszemlélet neveltjeinek tudatát; politikai értelemben mindenhogyan növeli a dezorientáltságot, mélyítve a gyanakvást és a bizonytalanságot, utat engedve néhol a történelem tudományellenes, mitikus-misztikus ártéltelmezésének is.

Aligha tévedünk, ha azt állítjuk: a történelem, mint tudományosan (akárcsak polgári értelemben tudományosan) megalapozott ismeret nem játszik számottevő szerepet a jelenkor polgári művelődésében. Ezen nem változtat, ha a történészek nemzetközi szervezetének gyűlésein, vagy az egyes

országok szép számmal megjelenő szakfolyóirataiban jelentős mennyiségű új kutatási eredményekről számolnak be. S az sem, hogy egyes hagyománytisztelő főiskolákon elvétve ma is hivatkoznak a régi mondásra: *Historia magistra vitae*. Ez a történelem legfeljebb érdekességek gyűjteménye. Nem az élet tanítómestere. Még a régi értelmezésben: példatárként sem.

Az élet tanítómesterének feladatát, amennyiben erre a történettudomány egyáltalán képes, napjainkban csak a marxista—leninista elvi alapozású történettudomány töltheti be. És csak az ilyen, ezt a feladatát betöltő történettudomány tarthat számot arra, hogy az általános műveltség most formálódó, valóban általános és egyben korszerű keretei közt jelentős, sőt kiemelkedő helyet biztosíthasson.

*

Hiba volna azt képzelni, hogy a műveltség, benne a tudományos ismeretek fejlődésének és színvonalának problémái nem foglalkoztatják a tőkés államok tudományos, kulturális életének hivatalos irányítóit. Számos oktatásügyi ankét, tudományos és művelődésügyi konferencia, ilyen kérdéseket tárgyaló vagy érintő közlés mutatja, hogy az érdeklődés megvan, sőt növekvőben van. A problémák súlyát is egyre inkább érzékelik, bár egyelőre főként a kultúra egyes területein szemeszűrő torzulásokat állítva előtérbe. Újabbban — kétséget kizáróan a szovjet természettudomány és technika nyilvánvaló sikerei nyomán — a természettudományi, elsősorban fizikai kutatások elmaradását, ezzel kapcsolatban a technikai fölény problémáját emelik ki, olykor olyan összefüggésben, ami — el nem ismerve a szocialista társadalom magasabbrendűségét — utal arra is, hogy a szocialista szovjet állam kedvezőbb anyagi és szervezeti feltételeket teremtett a tudományok és a technika fejlődésének, mint a vezető tőkés államok. A következtetés azonban, amit ebből levonnak, rendszerint a tőkés államok nagyobb és hatékonyabb anyagi-szervezeti segítségével sürgetése. A közműveltség korszerűsítésének követelményeire ez egyebek közt olyképpen hat, hogy egyre többen sürgetik az oktatás és ismeretterjesztés alap-anyagának felfrissítését és kibővítését új — főleg technikai jellegű — ismeretekkel. A korszerűség követelményét napjainkban — abban a korban, amelynek fő tartalma a világtörténelmi átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba — társadalomtudományos alapozás (tehát a technikai haladás társadalmi feltételeinek és következményeinek számbavétele) nélkül, magában, semmiféle technikai vagy természettudományi ismeret-bővítés nem oldhatja meg. Azonban a megfelelő társadalomtudományi alapozás, amiben a helyesen, valóságúen felfogott történelmi ismereteknek is jelentős szerep jutna, a tőkés országok oktatásügyi és kulturális reform-terveiben, ismert okokból, nem kerül és nem is igen kerülhet szóba. Nagy és egyelőre megoldhatatlannak látszó problémát jelent az ismereti anyag kibővülése és rohamos növekedése, ami a korszerűsítés során kikerülhetetlenül vonja maga után — legalább az alap-ismereti anyag oktatásában — egyes régebben fontosnak vélt, vagy hagyományosan megtartott elemek elhagyását, esetleg egész anyagrészek összevonását, sőt talán az egész oktatási, ismeret-közlési rendszer szerkezeti átalakítását. A feladat kétségkívül súlyos, de nem megoldhatatlan, ha a rendszerzés — és ezt megelőzően: a válogatás — szempontjai tisztázottak. A jelenlegi polgári tudományosság, oktatás és művelődésügy azonban nem rendelkezik a kiválogatás és rendszerzés olyan objektív mértékével, ami lehetővé tenné, hogy a közismereti anyag új, korszerűsített alakjában ne

keletkezzenek további, a műveltség általánosságát és egyetemességét az eddigénél is inkább fikcióvá torzító hézagok és ferdeségek. Nem kétséges, hogy a további torzulás — mint egyes jelenségek már mintegy előre jelzik — hátrányosan fogja befolyásolni a polgári közműveltségben a társadalomtudományi, kivált a történelmi ismeretek eddig sem kielégítő szerepét, jellegét és súlyát.

A jelenség, hogy reform-törekvések nem a meglévő állapot javítását, hanem annak további rosszabbodását eredményezik, jellegzetes válság-tünet. Észrevételeink adalékul szolgálnak a polgári művelődés jelenkori válságának ábrázolásához. Nem vita tárgya, legalább számunkra nem, hogy ez a művelődési válság mintegy betetőzése annak a folyamatnak, amelynek egyes fázisait az általános műveltség polgári követelményeinek sorsával kapcsolatban futólag áttekintettük. A polgári művelődés hanyatlásának és bomlásának folyamata ez, a napjainkban kibontakozó válság pedig része a kapitalizmus általános válságának, amelynek most megfigyelhető jegyeit a Moszkvai Nyilatkozat és a Szovjetunió Kommunista Pártja új program-tervezete elemzte. Az elemzés nyomán nem kétséges, hogy a kapitalizmus megreformálására irányuló törekvések sikere részleges, múló jelentőségű, végső soron maga is a kapitalizmus belső ellentmondásainak további kiéleződését és kimélyülését mozdítja elő. Ami a művelődés területén mutatkozik, nem egyéb, mint ennek szükséges velejárója.

A műveltség korszerűségének problémája végső soron a művelődés társadalmi bázisának, a társadalmi viszonyok korszerűségének problémájára vezethető vissza. Abban gyökerezik, annak megoldása nélkül nem oldható meg. A műveltség — nem egyes részletek, hanem az egész — korszerűsítése, csakúgy mint igazán általánossá és egyetemessé tétele, napjainkban mindenekelőtt az emberi képességek mindenirányú harmonikus kifejlesztésének lehetőségét követeli meg. Ezt a lehetőséget, mint a valóban általános és egyetemes, egyben a korrallépést tartó műveltség döntő feltételét, a marxizmus klasszikusai világosan látták; megvalósulását a munka felszabadításának, a szocializmus felépítésének részeként fogták fel. Abban az országban, ahol a szocializmus megvalósult és napirendre került a kommunizmus felépítése, ennek a nagy műnek világtörténelmi jelentőségű programjában a klasszikusok hajdani előrelátását igazoló súllyal s nem távoli, hanem közvetlenül elérhető és elérendő feladatként szerepel „az emberi személyiség sokoldalú és harmonikus fejlesztése”. Ezzel együtt a művelődés egész, legtágabban értett területén nagy távlatú fejlődés és fellendülés.

A kommunizmus felépítésének programja egyúttal a legtágabban értett, valóban általános és egyetemes, korszerű művelődés nagyarányú fellendülésének programja is. Ennek jegyében nyerhet megoldást egy sor olyan probléma, amelynek megoldásához az elengedhetetlen feltételeket a szocializmus győzelme, a szocialista építés sikere teremtette meg. A „kapcsolat az étellel”, a „szellemi és fizikai munka ellentéte”, a társadalmi hasznosság és az egyéni érdeklődés szempontjainak eltérése, és a műveltség korszerűsítésének sok más alapvető vonatkozása tűnik fel itt a végleges megoldás stádiumában; problémák, amelyeknek megoldatlansága s vélt megoldhatatlansága nyomasztó teherként nehezedik a polgári civilizáció válságából kiutat keresőkre. Nem szándékunk elemezni a program idevágó részeit, még kevésbé az oktatás, ismeretterjesztés, vagy az egyes tudományok területén a tervek nyomán megmutatkozó tenni-valókat. Néhány, tárgyunk szempontjából különösen fontos mozzanatra utalunk. Mindenekelőtt arra, hogy a program igen nagy gondot fordít a tudomá-

nyok s köztük — mint napjaink óriási technikai fellendülésének körülményei közt magától érthető — kivált a technikai és a természettudományok egyes területei fejlesztésére. Ezt azonban a kommunista társadalom kialakításának szerves részeként, annak követelményei által meghatározott céllal és módon teszi. A tudományok, köztük a technikai és természettudományok további fejlesztésének eszmei bázisát a világnézeti biztosság, a marxista—leninista ideológia megerősítése, a kommunista öntudat kifejlesztése és megszilárdítása, a közoktatás és a köznevelés útján általánossá tétele, a közoktatásban az általános műveltség magas szintjének elérése biztosítja. A program igen nagy nyomatókkal hangsúlyozza az eszmei, politikai, erkölcsi nevelés fontosságát. S bár erre kifejezetten nem utal, a gondolatmenet egészéből mégis nyilvánvaló: ez az a pont, amelyhez a társadalmi tudományok, köztük kiváltképpen a történelem fő feladatköre, a korszerű műveltség kialakításában betöltendő szerepe kapcsolható.

Helyesen mondják, hogy a történelem elsőrendűen politikai stúdium. Azzá teszi tárgya, az emberiség fejlődése, az ebből levonható következtetések jellege, a történettudomány lényeges mondanivalójának nagy erkölcsi-politikai nevelőhatása. Mindez eléggé ismeretes lévén, nem szükséges bővebben fejtegetni. Azt sem kell bizonygatni, hogy a történelem — a marxista—leninista értelemben vett tudományos történelmi ismeret, az ebből kifejlesztett történelmi érzék és látókör — jelentősége a korszerű műveltségben nem csökken, hanem inkább nő. Annál inkább szükséges végiggondolni, miben áll közelebről a történelmi ismeretek szerepe a korszerű műveltség, a korszerű: kommunista erkölcsi-politikai nevelés sok szálból összeszőtt egységes rendszerében. A következőkben, ismét hangsúlyozzuk: nem a teljesség igényével, ehhez óhajtunk néhány észrevételt tenni.

Marxista értelemezésben a történelem az emberiség felemelkedésének, az emberi társadalom haladásának dialektikus-törvényszerű folyamata. A történelem tudományának elsőrendű feladata: mozgósító erővel, törvényszerű lényegét kiemelve, teljes sokrétűségében és élettelenségében bemutatni a történelmi folyamatot. Tehát nem egyszerűen, mint némely polgári feldolgozásban elvétve ma is olvasható: leírni a múlt jelenségeit. Több is, kevesebb is ennél. Kevesebb, mert bár a teljesség elve alapján köteles számbavenni a múlt valamennyi ismert vagy egyáltalán megismerhető mozzanatát, nem köteles valamennyit ismertetni. Válogat közülük a lényegesség elve alapján, a társadalmi haladás, illetőleg az annak fővonalát meghatározó törvényszerűség kritériumai szerint. Ugyanakkor, éppen ezért, tartalmilag mérhetetlenül többet ad: nem pusztán leírja, hanem összefüggésükbe állítja, értelmezi a múlt tényeit. Ezzel teremti meg — helyesebben így engedi érvényesülni — a múltat a jövővel összekötő történelmi folyamat ábrázolásának igazi aktualitását: a történelmi ismeretek politikai nevelőhatásának és mozgatóerejének legfőbb forrását.

Mind ez nem új, de mint ismeretes, vannak lényeges megállapítások, amelyeket nem árt időnként elismételni. Kivált olyan országban, amelyben (mint nálunk) a marxista történefffelfogás — jelentős térhódítása ellenére — nem győzött teljesen, nem szorította ki az emberek tudatából maradék nélkül a történelem másfajta felfogásának elemeit. Ilyen összefüggésben talán nem haszontalan röviden érinteni a történelmi törvényszerűség és a történelmi jelenségek szingularitása közötti ellentmondás problémáját. A polgári történetírás egyes ágazatai, mint érintettük, azon az alapon utasítják el a történelmi

törvényszerűség kutatását, sőt tagadják ilyennek létezését, hogy a szinguláris — egyszeri, egyedi — jelenségek közt sem összehasonlítás, sem összefüggés kimutatása nem lehetséges. Az okfejtésben hiba lappang. A történelmi jelenségek valóban szingulárisak: egyszeriek és egyediek, amennyiben „időben és térben körülhatárolhatók”. Ez azonban a valóságot híven tükröző, dialektikus gondolkodás számára nem jelenti azt, hogy ne állhatnának egymással akár a legbonyolultabb, a legsokrétűbb kölcsönhatásban, sem azt, hogy ez a kölcsönhatás ne volna elvileg minden fontos részében felderíthető. A marxista elemzésben a kölcsönhatások, összefüggések bonyolult szövevényének feltárása teszi lehetővé a lényegi mozzanatot, a törvényszerű fejlődési fővonalat, a fejlődési tendencia valóságghú bemutatását.

A marxizmus klasszikusai ebben látták, műveikben így mutatták meg a történelem tudományának legfontosabb feladatát. Nyomukban a marxista tudományosság a történelem törvényszerű, fő fejlődési vonalainak, tendenciáinak elemzésére, a tendenciák érvényesülési módját befolyásoló hatások és ellenhatások bonyolult szövevényének életteli bemutatására törekedett. Ennek a munkának eredménye az emberi társadalom fejlődésének minden korábnál teljesebb, mert mélyebb, lényegig ható megismerése. Ennek eredménye az a sok új probléma is, ami a kutatások során tárult fel és ezután megoldandó feladatot jelez, egyfelől a marxista tudományosságban régóta ismert általános törvényszerűségek további részletes elemzése, érvényesülésük módjának a körülmények eltéréseivel összefüggő változatossága és ennek szabatos, pontos bemutatása terén, másfelől, nem kisebb súllyal, a törvényszerű folyamatok életteli ábrázolása, a fővonalak — a lényeg — helyes kiemelése mellett az élet ezerarcúságának, az összefüggések teljes bonyolultságának valóságghú érzékeltetése tekintetében. Mint még látni fogjuk, a korszerűség követelménye a feladatok mindkét oldalát élesen állítja előtérbe.

Nem tartjuk szükségesnek részletezni a marxista szakirodalomban sokoldalúan kifejtett és bizonyított tételt, hogy a történelem tudományosságának fő kritériuma a dialektikus materializmus felfogásában vett törvényszerűség elismerése és érvényesítése. A szakirodalom azt is megvilágította, miben rejlik a történelem helyesen, tehát a történelmi materializmus szellemében felfogott törvényszerű ábrázolásának igazi aktualitása, politikai nevelő és mozgósító ereje. Ehhez csak azt kívánjuk hozzáfűzni: minél teljesebb, élettelibb az ábrázolás, annál nagyobb a politikai nevelő és mozgósító hatás. Ha a történelmi viszonyokat a maguk teljes bonyolultságában, az életet a maga egész ezerarcúságában tudjuk érzékeltetni, akkor hitelesebben, a valósághoz hívebben mutathatjuk meg azt is, miképpen tör utat a törvény, az uralkodó tendencia az egymást keresztező tendenciák, lényeges és nem-lényeges összefüggések kusza tömegén. A történelmi tények, jelenségek kusza tömege, amely leküzdhetetlen probléma elé állítja a polgári történetkutatás minden irányzatát, nem jelent megoldhatatlan feladatot a marxista kutatóknak, aki a történelmi materializmus iránytűje szerint keres közöttük eligazodást. De komoly feladatot jelent: a lényeges kiválasztásának és a bonyolult sokrétűség érzékeltetésének egybefüggő, történetírói hitelességgel csak együtt megoldható feladatát. A kettős feladat megfelelő megoldása a hiteles, érzékletes, nevelőhatását teljes egészében kibontakoztatni tudó történetírás kulcs-problémája.

A történelem sokszor említett nevelő-mozgósító hatása mindenekelőtt értelmi természetű: alapja a haladás törvényszerűségének, a fejlődés minden bonyolultsága, átmeneti kitérői és visszaesései mellett egészében előreható

és feltarthatatlan jellegének a megértése. Minél teljesebb, mélyebb ez a megértés, annál élesebb a nyomában kialakuló „történelmi érzék”, biztosabb a történelmi-társadalmi jelenségek tömegében az eligazodás. De a kommunista nevelésben ez akkor válik teljes értékűvé, ha cselekvő készséggel, a haladás ügyének előmozdítására irányuló aktivitással párosul, illetőleg ilyen aktivitás egyik összetevője, serkentője lesz. A történetírás és különösen a történelem-oktatás oldalán ez újabb, a megértetés alapvető követelményén túlmenő kívánalmakat támaszt. Az aktivitást kiváltó tényezők közt, bár döntőnek itt is az értelmi mozzanatot tartjuk, emellett és ezzel szoros egységben szerepet kell juttatnunk érzelmi természetű hatásoknak is. Természetesen nem valami kívülről bevitt, az érzelmek felszítására szánt előadói fogásra gondolunk, hanem arra az érzelmi hatásra, amely a történelmi anyagból magából árad, ha előadói korlátozással mesterségesen el nem fojtjuk. A haladás ténye magában lelkesítő; a haladásért vívott küzdelmek — győzelmek és bukások — hiteles elbeszélése együttérzést vált ki. Az együttérzés a haladás ügyéért küzdőkkel, az ellenézés a haladás akadályozóival szemben: kétségkívül érzelmi mozzanatot. De mint ilyen, egyik el nem hanyagolható összetevője a haladás ügyével való aktív azonosulásnak. Nem ez az egyetlen, de kétségkívül ez a legfontosabb a történelem nevelő-mozgósító hatásának érzelmi összetevői közül. Nem kívánjuk érinteni a hatás értelmi és érzelmi összetevőinek viszonyát, arányát, egymásközi összefüggését, sem azt a különben igen tanulságos — főleg didaktikai vonatkozásban még beható megtárgyalást igénylő — problémát, melyik miképpen és milyen mértékig érvényesül az oktatás, az ismeretterjesztés, sőt a tudományos szakirodalom különböző területein. Nyilvánvaló, hogy az érzelmi tényező érvényesülésének mértéke a kifejtés módjától függ. Létezése azonban független attól, minthogy a tárgy: a történelmi anyag természetéből fakad. Még az elvont, száraz részletkérdések is kiválthatnak bizonyos, esetleg nem jelentéktelen érzelmi hatást, ha megvilágítjuk „értelmüket”, azaz jelentőségüket a történelmi folyamat egészének menetében, a kiterjedt összefüggések teljesebb megismerése szempontjából.

Ezen a ponton óhajtjuk érinteni a részlet-kutatások szükségének, egészséges mértékének vitatott problémáját. A megismerés teljességének és a nevelőhatás mélységének követelménye felől másként lehet ezt megközelíteni. De a végeredmény azonos. Az anyag lehető teljes felderítése tudományos kötelesség. Elvileg tehát nem kifogásolható, ha a kutatás valamely területen apró részletekig terjed. Korlátozást itt legfeljebb a tervezés, pontosabban a belátás jelent, a szükségesség felismerése, hogy a tudomány egészének fejlődését lehetőleg arányosan és harmonikusan, de a fontosság szempontját alapulvéve kell biztosítani. A fontosság kritériumait számos tényező: koronként és a forrásanyag természete szerint változó mozzanatok mellett esetleg egyéb szempontok is befolyásolhatják; a döntő kritérium mégis a történelmileg lényeges, a törvényszerű folyamat sokoldalú ábrázolásának követelménye. Minél közelebb jutunk a lényeghez, általánosságban annál nagyobb érdeklődésre és a történelem nevelő-mozgósító hatásának is annál nagyobb érvényesülésére számíthatunk.

Mint ismeretes, a társadalmi fejlődéstörvény objektív jellegű, az emberek tudatától és akaratától függetlenül érvényesül. De emberi cselekvésben, társadalmi erők aktivitásában, küzdelmeiben valósul meg. E küzdelmek jellege koronként, sőt kisebb időbeli egységenként változik s a történetkutató fontos feladata, hogy e változások jellegzetes vonásait lehető teljességük-

ben érzékeltesse. De vannak a fejlődésnek, a haladásért vívott történelmi küzdelemnek korokon végigvonuló, az emberi lét egészében érvényesülő, alapvető mozzanatai. A kutató elsőrendű feladata, hogy ezeket megvilágítsa és soha — bármilyen tárggyal foglalkozik — ne tévessze szem elől. Ilyen mindenekelőtt az a mozzanat, amely a marxizmus történetfelfogása szerint döntő szerepet játszott az emberiség kialakulásában, — mint Engels fogalmazta: a majom emberré válásában, — és mindvégig alapvető fontosságú volt, ma is, a jövőben is alapvető fontosságú az emberi lét alakításában, a társadalom fejlődésében. A termelőmunka az, amellyel az ember létének anyagi feltételeit biztosítja, részben maga teremti meg, növekvő mértékben megismerve a természet erőt és egyre teljesebben felhasználva az általuk kínált, kezdetben szűkös lehetőségeket. Így nézve a kérdést, a történelem gerince nem egyéb, mint az ember felemelkedésének hősköltevénye a természet erőivel folytatott gigászi küzdelemben. Ennek a küzdelemnek a tárgyhoz méltó megvilágítása, — a röghözragadt, nyomorúságos kezdetektől a napjaink eredményeiben és törekvéseiben feltáruló megmérhetetlen távlatokig, — páratlan feladat, megfelelő megoldásához marxista készültségű szakemberek egész sorának alapos eddigi munkája után is még igen sok kutatás, elmélyült analízis, rendkívüli szintetizáló erő és történetírói képesség szükséges. De bármely részének megfelelő, a cél megközelítését szolgáló kidolgozása a történettudomány számottevő haladása. Jelentős hozzájárulás a történelem korszerű nevelő-mozgósító hatásának megalapozásához.

A termelőmunka a termelőmód — a termelőerők színvonalára, az ezeknek megfelelő termelési viszonyok — által meghatározott körülmények közt folyik. Ha hitelesen akarjuk ábrázolni ember és természet harcát, akkor figyelmünket a harc feltételeit, módjait, jórészt eredményességét is meghatározó társadalmi körülményekre kell fordítanunk. Az emberiség történetének leglassúbb ütemű, ezért leghosszabb szakasza, az emberiség őstörténete olyan körülmények közt ment végbe, amelyekre az ősközösségi rend, a társadalmi osztályokat még nem ismerő szervezet jellemző. De az emberiség szorosabban vett története, az ősközösségi rend felbomlásától napjainkig, osztályok története. Az osztályviszonyok változása az azóta eltelt időből ismert valamennyi társadalom valamennyi fejlődési fokának a meghatározó jegye, a lényegi ismerve. Ezekben a társadalmakban a fejlődés fő hajtóereje az osztályharc. Ennek meghatározó szerepén át érthető és érzékeltethető e társadalmak életének, fejlődésének minden jelentős mozzanata, ember és természet harcának alakulása is. Az ősközösség felbomlásától napjainkig az emberiség története osztályharcok története. Napjainkban van kibontakozóban a fejlődésnek az a minden koráibanál jelentősebb világtörténelmi szakasza, amely utat nyit az emberi képességek osztály-elnyomástól mentes, szabad és teljes kifejtésének. Lehetőséget nyújt arra, hogy az osztály-elnyomástól és a kezdetleges élet-körülmények nyűgeitől megszabadult ember, az emberiség addigi fejlődése során felhalmozott ismeretek és művelődési javak birtokában, magasabb szinten és egész erővel folytassa ősi küzdelmét a természettel, megvalósítva az emberi lét olyan magasrendű kívánalmait, amilyenekről a haladás hajdani úttörői csak utópiákat szóttek. A marxizmus klasszikusai, előrelátva a fejlődésnek ezt a törvényszerűen bekövetkező szakaszát, úgy mondták, ezzel nyílik meg az emberiség „igazi” történelme. Ha ez elkövetkezik, ehhez viszonyítva minden egyéb, tehát az egész mai történelem anyaga, egyfajta őstörténetté, előtörténetté halványodik.

Ha ez elkövetkezik, annak nyilvánvalóan messzemenő következményei lesznek a történelem fogalmának értelmezésére, tematikájának és súlypontozásának alakulására. Nehéz elhárítani a vonzó lehetőséget, hogy megkíséreljünk körvonalazni a jövő történetfelfogásának, kutatási és oktatási irányának egyes, a fejlődés eddigi tényeiből csíraformán kitapintható vonásait. De igyekszünk korlátozni magunkat a fejlődés jelenlegi szakaszában időszerű, már a megoldás stádiumáig érett problémákra. Nyilvánvaló, hogy közben nem kell, nem is helyes szem elől téveszteni a jövő távlatait. Mégis, erőnket a most megoldandó, megoldható tennivalókra kell összegeznünk. Ezek is eléggé számosak és sokrétűek.

Amint napjainkban értelmezzük a történelem, szorosabban az osztálytársadalmak eddigi fejlődés-menetét, a haladás fő hajtóerejét, motorját az osztályharcban látjuk. Amiből az következik, hogy a fejlődés ábrázolásának — kutatásának és oktatásának — középpontjában továbbra is, mint a marxista történetírás túlnyomó részének gyakorlatában eddig történt, az osztályharcok elemzése, céljaik és kimenetelük hiteles megjelenítése áll. Rendkívül fontos hogy az osztályharcokat széles és mélyen, kibontakozásuk meghatározó körülményeivel együtt, élettellenesen ábrázoljuk. Kiemelve a döntő fontosságú, forradalmi szakaszokat, nem hanyagolva el az ezeket előkészítő lassú fejlődési folyamatokat, jellemezve az osztályviszonyok bonyolultságát, nem szorítkozva az alapvető osztályok fő érdekeinek és ellentéteinek, harcaik menetének ismertetésére, ami akarva-akaratlan vulgáris egyszerűsítés veszélyeit idézi fel. Nem szorítva háttérbe a gazdasági viszonyok meghatározó szerepét (ami, mint egyes példák megmutatták, az osztályharc marxista elméletének szubjektívista, voluntarista torzítását eredményezheti); nem is egysikúán értelmezve s összefüggéseiből kiragadva ezt (ami, mint más példákól ismeretes, mechanikus-materialista illetőleg ökonomista ferdítésekhez vezet). Az osztályharc hiteles ábrázolása teljes lehetőséget nyújt a történelem korunkban időszerű, fő tanulságainak érzékeltetésére és nevelő-mozgósító hatásának kifejtésére, a haladás ügye melletti aktív állásfoglalás történelmi megalapozására. Az osztályharc menetének elmélyült, sokoldalú, hiteles ábrázolása emellett mintegy vezérfonalat nyújt; körülötte viszonylag könnyű elrendezni és az összefüggések sokrétűségét érzékeltetve, mégis áttekinthető tagolásban ismertetni a történelmi élet egyéb jelenségeit is, amelyeknek legalább vázlatos ismertetése nélkül a történelmi ábrázolás nem teljes és ezért nem is egészen valóságos.

A történelem nevelő hatásának teljes érvényesítése szempontjából fontosnak tartjuk, hogy a történelmi ismeret a fejlődés egész menetére, annak minden lényeges elemére, illetőleg minden lényeges mozzanatra kiterjedő legyen. A korszerű műveltségben igényelt történelmi tudás nem lehet hézagos, nem ugorhatja át a fejlődés döntő fontosságú tényeit, minimálisan a korfordulókat, a fő periodizációs egységeket, az osztályharc menetének kiemelkedő szakaszait értve ezen. Úgy véljük azonban, az sem lehet vitás, hogy a nevelő-mozgósító, politikai öntudatot fejlesztő hatás szempontjából a történelem anyagának nem minden része egyenlő értékű. Ha a történelem „tényezői”, vagy mondjuk inkább: a történelmi élet különböző oldalai, az anyag tematikai megoszlása felől vizsgáljuk a kérdést, akkor azokat a tényeket állítjuk előtérbe, amelyekben a tömegek aktivitásának történelem-alkotó szerepe a legpregnansabban jut kifejezésre. Az ilyen vonatkozásban legfontosabb mozzanatok: a termelőmunka és az osztályharc ábrázolásának jelentőségéről az imént szoltunk. Félszemmel a jelen, félszemmel a jövő feladataira tekintve, kiemelhetnők

még a kultúra, — nem szűken, hanem tágan értett „művelődés”, — a művelődésbeli javak felhalmozódása eddig meglehetősen elhanyagolt kérdéseit is.

Közvetlen tennivalóink szempontjából még fontosabbnak tartjuk a súlypontozás két más, további mozzanatának kiemelését. Az egyik: időbeli. Alig lehet kétséges, hogy a nevelő-mozgósító, politikai tájékozódást előmozdító hatás nem korlátozható egyes korokra vagy eseményekre. Nem korlátozható az időben közelebb esőkre sem, hiszen tudott dolog, hogy a régibb korok, vagy akár az ősidők ismeretéből milyen óriási súlyú — elméleti jelentőségük, politikai nevelőhatásuk, jellemformáló erejük tekintetében egyenesen pótolhatatlan — tanulságok származnak. De általánosságban mégis azt kell mondanunk (és a korszerűség igénye szempontjából hangsúlyoznunk), hogy az említett nevelő-mozgósító, politikai tájékozódást elősegítő hatás az újabb és kivált a legújabb kor tanulmányozásánál érvényesül a legteljesebben és a legközvetlenebbül. Az anyag természetéből ered ez, a múlt és a jelen problémáinak hasonlóságából és esetenként közvetlen érintkezéséből. Nyilván ez a fő oka annak, hogy a polgári történettudomány vezető irányzatai a legutóbbi időkig elutasították a legújabb kor tanulmányozását, mint a történettudományi kutatás körén elvileg kívüliesőt. (Napjainkban némelyek intenzíven foglalkoznak vele, ám jórészt aktuális-politikai célok nyilvánvaló szolgálatában.) A marxista történetfelfogás értelmében e korok beható tanulmányozása elsődleges feladat, akkor is, ha ez a forrásanyag természete és egyéb okok következtében különleges nehézségekkel jár. Napjainkban — abban a korban, amely mintegy utat nyit az emberiség „igazi” történelméhez — a jelennek, a jövőbe megnyíló útnak a tanulmányozása kétszeresen fontos. Igaz, ez már nem egyedül a történész feladata. De együttműködve más társadalomtudományok képviselőivel, a történelem kutatójának, oktatójának és ismertetőjének is vállalnia kell a feladatból reá eső, nem csekély részt. Ennek fontosságára a kommunizmus építésének Programja külön felhívja a történészek figyelmét.

A másik probléma részben összefügg ezzel, amennyiben megoldását napjaink fejlődése tette a történettudomány számára elodázhatatlanná. Tudománytörténeti oldalról nézve, a probléma nem új: a fejlődés egyetemességének értelmezésében gyökerezik. Mint ilyen, már a felvilágosítókat foglalkoztatta; napjaink polgári tudományossága, a felvilágosodás korának sok más, naivan megfogalmazott, de lényegileg haladó hagyományával együtt ennek vállalását is elutasítja. Nem kisebb kérdésről van itt szó, mint arról, hogy az eddig „egyetemes” történet néven folytatott kutatások nem az emberiség egészének fejlődését mutatták be, hanem az európai hatalmak (és utóbb: az Északamerikai Egyesült Államok) történetét, azt is többnyire egyetlen elosztásban; más országok, népek története ebben inkább csak járulékosan, vagy annyiban került ábrázolásra, amennyiben azok a gyarmatosítás során a vezető gyarmati hatalmak érdekszférájába kerültek. A szovjet történetkutatás jelentős lépéseket tett ennek a fogalmilag ellentmondó (egyébként a polgári történettudomány számos képviselőjétől is kárhoztatott) állapotnak a felszámolása, a gyarmati-félgyarmati helyzetű országok történetének az egyetememes történet hagyományos körein túlmenő tanulmányozása érdekében. De e népek saját történetkutatási eredményeinek megfelelő értékesítése, történetüknek az egyetememes történet keretében kielégítő súllyal történő szerepeltetése, továbbá sok más — a gyarmati helyzetből napjainkban kiszabadult — nép történetének a feltárása és az egyetememes történet szempontjából való kiakná-

zása még elvégzendő feladat. Nyilvánvaló, hogy ez a feladat igen nagy; megoldása a marxista történetkutatás itt felhasználható összes erőinek együttes munkája nyomán várható. De a feladatot mind a kutatás, mind az oktatás és ismeretterjesztés oldaláról felmérni, megoldásából a lehetséges részt elvállalni, — minden ország marxista történészei számára elháríthatatlan kötelesség, amelynek fontosságára és aktualitására a Nyilatkozat elemzése mellett a Program számos vonatkozásban nyomatékkal figyelmeztet.

Nem szándékoztunk felsorolni a marxista történet-felfogás ismérveit. Azokat az elemeket sem mind óhajtottuk számbavenni, amelyek a marxista módon feldolgozott történelmi ismeretek helyét a korszerű műveltség körében meghatározzák. Néhány alapvető mozzanatot emeltünk ki, amelyek gondos mérlegelés alapján, úgy véljük, felvázolhatjuk a probléma körvonalait.

Ismételjük, a műveltség korszerűsítésének követelménye korunkban, a világejlődés jelenlegi szakaszának viszonyaiban gyökerezik. Azt a szükségletet fejezi ki, hogy az embereket erről az oldalról is fel kell készíteni az új viszonyok közt rájuk váró, megnövekedő feladatok és lehetőségek vállalására. Természetes, hogy a szükséglet más módon jelentkezik és más eredményre vezet a válsággal küzdő kapitalista kultúrában, mint a fejlődés nagy fellendülése előtt álló szocialista vagy szocializmust építő országok művelődésében. A gyökeresen különböző alapon gyökeresen másként helyezkedik el, más funkciót tölt be a történelem, annak egyik oldalon túlnyomórészt a polgári irányzatok valamelyikéhez, a másik oldalon túlnyomóan — egyre teljesebb túlsúlyban — a munkásosztály ideológiájához kapcsolódó értelmezése. Ebben az összefüggésben újból hangsúlyozni kívánjuk: a történelem tanulmányozásának — kutatásának, oktatásának és ismertetésének — korszerűségét mindenekelőtt felfogásának módja, marxista—leninista elvi alapozása biztosítja. Ezen belül kell elhelyezni a korszerűség összes egyéb, speciális követelményeit.

A marxista—leninista elvi alapozás döntő fontosságának ilyen határozott hangsúlyozása természetesen nem jelent felmentést az egyéb, nem-marxista elvi alapozású történettudományi irányzatok eredményeinek figyelemmel kísérése alól. Ellenkezőleg, ez fokozott mértékben kívánatosnak lászik. Nemcsak azért, mert (mint utaltunk rá) egyes részeredményeiket megfelelő kritikai eljárással magunk is hasznosíthatjuk, hanem azért is, mert a jelenlegi helyzetben megnő az elvi nézeteltérések tisztázását célzó, tudományos viták jelentősége. Szükség van a vitákra, tisztázó megbeszélésekre saját álláspontunk szabatosabb körülhatárolása érdekében is. De különösen szükség van a vitákra, — és pedig azok igen sokrétű, sok módszert alkalmazó változataira, — ha számítunk vita-partnereink egy részének meggyőzésére, s nem eleve mondunk le annak lehetőségéről. A vitának ez a fajtája, úgy gondoljuk, különlegesen fontos szerepet tölthet be a korszerű eszmei-világnézeti nevelésben, a saját álláspont szilárd megalapozására, egyéb nézetekkel szemben szükséges megvédelmezésére, azok elhárítására és a helyes vélemény meggyőző kifejtésére tanítva, serkentve ifjúságunkat.

A saját, marxista—leninista elvi alapozású álláspont meggyőző kifejtése szempontjából különös jelentőséget tulajdonítunk a törvényszerűség marxista, dialektikus értelmezésének. A dialektikus módszer megfelelő alkalmazásából logikusan következik a lényeges mozzanatok hangsúlyos kiemelése és sokoldalú, életteli ábrázolása. Az tehát, aminek együttes megoldását fentebb a hiteles, valóban nevelő hatású, tartósan mozgósító erejű történetírás (és — tegyük hozzá — történet-oktatás) kulcs-kérdésének minősítettük. A lényegét.

kiemelő, az összefüggések teljes bonyolultságát egyúttal érzékeltető történet-ábrázolás középpontjában a haladásért (annak az adott fejlődési szinten elérhető fokáért) vívott küzdelmek valóságghú és ezért lelkesítő előadásával, — alapjában véve ez a helyesen értett pártosság, a fejlődésnek a munkásosztály álláspontjáról való értékelése és érzékeltetése a marxista történettudományban. A pártosságnak ez a helyesen felfogott és következetesen — vulgáris torzításoktól, felületes aktualizálások zavaró sallangjaitól megszabadítva — érvényesítendő követelménye mitsem vészett erejéből, inkább gyarapodott a korszerűség viszonylatában. Ha jól végiggondoljuk, a következetes marxista pártosság a történeti folyamat lényegének valóságghú feltárását jelenti; a fő biztosítéka annak, hogy a történelem, mint tudomány, a népről, a történeti folyamat hordozójáról a népnek, a jövő szabad felépítőjének példa és tanulság forrásaként — valóban mint az „élet tanító mestere” — szóljon.

Tulajdonképpen ezek a követelmények nem újak: a történelem marxista felfogásának lényegéből következnek. De a jelenlegi helyzetben, a korszerűség követelményén keresztül, mintegy újult erővel jelentkeznek. Következetesebb, teljesebb érvényesítésükben áll megvalósításuk korszerűsége. Nem egészen ez a helyzet a korok és tárgyak szerinti súlyozásnak fentebb jelzett követelményeivel. A történeti folyamat teljességének ismerete, ezen belül azonban az újkor és a legújabb kor részletesebb és hangsúlyosabb tárgyalása, az egyetemes történet kiterjesztése a Föld valamennyi népének fejlődésére és sajátos — az egyetemesség fogalmának jobban megfelelő — módszereinek kidolgozása illetőleg tökéletesbítése: lényegileg ezek a kívánalmak is visszavezethetők a történelem marxista felfogásának alapelveire. De időszerűségüket, részben megvalósításuk lehetőségét a kor, a világhelyzet alakulása hozta és az sürgeti mielőbbi megoldásukat is. Ezek tehát a korszerűség sajátos, különös követelményeinek tekinthetők. Hasonlóképpen (bár nézetünk szerint egyelőre nem azonos súllyal és nem olyan sürgető erővel) korszerű követelménynek minősíthető annak a folyamatnak a közelebbi megismerése és megismertetése is, amelyet fentebb a kultúra, a művelődésbeli javak felhalmozódása néven említettünk.

Nem kívánunk ez alkalommal belebocsátkozni a történelmi ismeretek egyes területeinek értékelő elemzésébe a korszerű általános műveltség szempontjából. Kézenfekvő volna, ilyen összefüggésben is utalni olyan vonatkozások további beható tisztázásának óriási fontosságára, mint például a különböző rendszerű társadalmak szerkezetének, különösen munkásosztályuk összetételének alakulása a közelmúltban és napjainkban; a munkásmozgalom és más haladó törekvések összekapcsolódásának ugyancsak napjaink történetében megfigyelhető, részletesen — történetírói feldolgozásban — még be nem mutatott formái, stb. Vagy utalhatnánk olyan kérdések kevésbé nyilvánvaló, de napjainkban kétségkívül megnövekedő jelentőségére, mint a modern diplomácia-történet és tágabban: az államok közti kapcsolatok jellegében és alakulásában bekövetkező változások. Mint már utaltunk rá, az ilyenféle kérdések kutatása nem oldható meg a szűken értett történettudomány keretében: minél sokrétűbbek és minél közelebb vezetnek napjaink problémáihoz, annál több oldalú — több tudomány együttműködésének eredményein alapuló — kifejtést igényelnek. A történetkutatás szempontjából ez a rokottudományok eredményeinek rendszeresebb felhasználása mellett az együttműködés egyébként is igényelt magasabbrendű formáinak létrehozását sürgeti.

A szakmaközi együttműködés erősítésének szüksége ráirányítja figyelmünket a történetkutatás néhány specifikus módszertani nehézségére. Ezek

eddig sem voltak ismeretlenek, de a korszerűség követelménye előtérbe állítja egyes oldalakat és nyomatékosan sürgeti ezek megfelelő megoldását. A történetkutatás legfőbb gyakorlati nehézsége az írott és íratlan forrásanyag szét-szórtságában és töredékességében — mozaikosságában — rejlik. Ez a nehézség koronként és tárgyanként változó mértékben minden történettudományi munkában korlátozó tényezőként jelentkezik. Mint ismeretes, egyes polgári irányzatok hívei ezt a korlátozást oly súlyosnak tüntetik fel, hogy érv gyanánt használhatják a történeti jelenségek lényegi megismerhetetlenségéről formált hibás nézetek alátámasztására. A történetkutatás marxista elmélete és gyakorlata megcáfolja a probléma ilyen értelmezését, megvilágítva az anyag teljességének és a következtetések teljesértékűségének helyes viszonyát, a tények pontos elemzésén alapuló általánosítások segítő szerepét a hézagok áthidalásában, ilyen értelemben egyes kérdések hipotetikus megoldásának lehetőségeit, a forrásanyag mozaikosságában rejlő korlátozás valóságos mértékét. Mindez nem jelenti a forrásanyag természetében rejlő nehézségek lebecsülését. Ellenkezőleg, arra ösztönzi a marxista kutatót, hogy megfelelő módszerek eljárásokat dolgozzon ki a hézagok áthidalása mellett konkrét bizonyító anyaggal történő kitöltésükre is. Egyes régebbi, jóideje behatóan tanulmányozott korok és tárgyak vonatkozásában ez a „komplex” bizonyító eljárások egész sorát hozta létre. A komplex bizonyítás lehetőségei ezzel egyáltalán nem merültek ki: számos területen ezután kell kidolgozni alkalmazásuk technikáját, sőt alapelveit is. Ez a helyzet, megítélésünk szerint, az „egyetemesség” korszerű érvényesítésének, s talán méginkább a legújabb kor napjainkig vezetett feldolgozásának módszertana tekintetében. Napjaink történetének kutatásában a fő gyakorlati nehézséget az írott forrásanyag hozzáférhetetlensége okozza. Ezen nyilvánvalóan csak kis részben lehet segíteni az anyag aktuális ügyintézésbeli használata miatt. Fokozottan fennáll tehát a veszély, hogy a kutató nem elsőrendű, hanem másodlagos forrásokból kénytelen rekonstruálni a történeti folyamatot. Ezért különösen fontos itt támaszkodni a különböző tudományok tervszerű együttműködésének eredményeire, továbbá a speciális lehetőségekre, amelyek abból adódnak, hogy a kutató maga is átélte. átéli a kort, esetleg a tárgyalat eseményt is. Ennek sajátos pozitívumait — amelyek nézetünk szerint többet nyomnak a latban, mint a kortársi torzításnak kétségkívül meglevő, de marxista kutató munkájában az elmélet szabatos alkalmazásával minimálisra csökkenthető veszélyei — a történettudományban még majd ezután kell teljességükben értékesíteni.

A komplex módszerek alkalmazásának, a tudományok tervszerű együttműködésének problémája átvezet a differenciálódás és az egység (ilyen értelemben vett egyetemesség) ellentmondásának kérdéseire. Nézetünk szerint ezeket is különös élességgel állítja előtérbe a korszerűség követelménye. Nem is egy síkon, hanem az általános műveltség jellege és tartalma, az egyes tudományok hozzájárulása és belső fejlődése oldaláról más-más perspektívában. Nem óhajtjuk érzékeltetni e különböző vonatkozások sajátos követelményeit, inkább a közös mozzanatot igyekszünk kitapintani. A differenciálódás a polgári művelődésben és tudományosságban nagyarányú atomizálódásra, felparcellázottságra vezetett. Ennek súlyos veszélyeit polgári gondolkodók is látják, de leküzdésükre nem találnak hatékony orvoslást. Megítélésünk szerint nem is lehet, csak a szocializmus talaján, a dialektikus materializmus világnézeti egységének jegyében. Az ismeretek fejlődése megkívánja a differenciálódást, a növekvő szakszerűség érdekében. De egyúttal megköveteli, hogy az

ismeretek elmélyítése érdekében differenciált tudományok közt együttműködés épüljön ki. Ez csak akkor lehetséges, ha valamennyinek a fejlődését alapjukban azonos irányelvek szabják meg. Az irányelvek az adott ismereti ág helyét, szerepét határozzák meg a művelődés egységes rendszerében. Az egységes rendszer lényegét, az egyes ismereti ágak helyét és mindenkori feladatait a dialektikus materializmus világnézete alapján lehet megállapítani. Amivel nem akarjuk azt állítani, hogy ez a rendszerezés a korszerűség minden követelményét kielégítő módon (bárhol a világon) már megtörtént volna. Állítjuk azonban, hogy a szocialista országokban ennek alapvető feltételei adva vannak; egyes országokban ezenfelül már számottevő lépések történtek a cél megközelítésére. E lépések sorában igen fontosak a most meginduló oktatásügyi reformok, illetőleg a velük kapcsolatban a művelődés, az ismeretszerzés, az ismeretterjesztés — és ezek egyik alapjaként: a tudományos kutatás — területein kibontakozó (lényegileg ugyancsak a korszerűséget szolgáló) újítások. Ezek végigvitele segíti teljes értékű megoldáshoz a tudományok — köztük a történettudomány — differenciálódásának és tervszerűen egybehangolt, együttjárható fejlődésének problémáját is.

Felmerülhet a kérdés: valóban olyan szoros-e az összefüggés a korszerű általános műveltség kialakítása és az egyes tudományok, például a történettudomány belső fejlődése közt, mint ezt a fentebbi fejtegetések számos pontjából kitetszően véljük. Megítélésünk szerint az összefüggés ennyire közvetlenül ma még nem érvényesül, de szükségképpen kibontakozik olyan mértékben, amint a szocializmus győzelmének talaján a kommunizmus építésének kulturális programja előrehalad a megvalósítás útján. Mély összefüggés, lényegileg egységes cél határozza meg ebben az oktatás, az ismeretterjesztés, az ezek anyagát szolgáltatató tudományos kutatás együttes fejlődését. Igen fontos feladat, kimunkálni a különböző munka-területek közös, vagy egybehangolt erőfeszítést kívánó felületeit. Meghatározni például, milyen mértékig használhatja fel az ismeretterjesztés (ma és a közeli jövőben) a tudományos kutatás új eredményeit. Hogy a közoktatás különböző fokain — túl az életkori sajátosságokból adódó, magukban igen körültekintő mérlegelést kívánó követelményeken — a képzési és nevelési célok az ismereti anyag milyen mennyiségének, milyen összetételének elsajátítását követelik. Hogy a felsőfokú képzésben konkrétan mit jelent a tudományosság igénye. Hogy a tudományos kutatómunkában hogyan, mennyiben kell és lehet figyelembevenni a mind ezekből előálló sajátos tematikai és egyéb kívánalmakat. Ezekből a messze vezető, külön alapos kifejtést kívánó összefüggésekből csak azt emeljük ki, hogy a tudományos kutatás a valóság lehető teljes és részletes feltárására törekedvén, nem korlátozódhat sem az ismeretterjesztés, sem a közoktatás — a közműveltség formálásában elsődlegesen fontos területek — igényeinek kielégítésére. De nem kétséges, hogy azokat messzemenően és egyre nagyobb súllyal kell figyelembevennie. Emellett az sem lehet vita tárgya, hogy a fejlődés iránya: szorosabbá tenni az eddig sem hiányzó, de meglehetősen alkalmatlan kapcsolatokat az ismeretadás három válfaja: kutatás, ismeretterjesztés, oktatómunka közt. Megjegyezzük, hogy ez az egyik legegészségesebb, legtermészetesebb és legtermékenyebb formája a tudományos kutatómunka sokat emlegetett életközelségének is.

Mutatis mutandis, az eddig általánosságban mondottakat alkalmazhatónak véljük hazai vonatkozásban is. Mindamellet a szocializmus építésének magyarországi körülményei, a közműveltség jelenlegi helyzete, a marxista—leninista tudományosság követelményeinek érvényesítése terén elért eredmények és további tennivalók aránya, nem utolsósorban marxista történetkutatásunk, ismeretterjesztésünk és oktatásunk több tekintetben sajátos problematikája szükségessé teszi, hogy tárgyunk némely vonatkozását ilyen összefüggésben is szemügyre vegyük.

Magyarországon a marxista történettudomány, noha voltak jelentős előzményei, csak a felszabadulás után bontakozott ki. A népi demokrácia fejlődésének ütemében a marxista — vagy legalább alapvető szempontjaiban, céljaiban, módszeres igényében marxista — történettudomány, vele a tudományos ismeretterjesztés gyors és lendületes fejlődésnek indult. A történelem alapvonalaiban marxista felfogása széles körben terjedt. A közoktatás rendszerének gyökeres átalakításával, az általános iskolatípus bevezetésével létrejött annak a szervezeti feltétele is, hogy a marxista módon értelmezett történelmi ismeretek legfőbb elemei bekerüljenek a lakosság felnövekvő nemzedékeinek, e nemzedékek minden egyes tagjának a közoktatás útján biztosított alap-műveltségébe.

Mindez a népi demokrácia útján meginduló szocialista építés, az ennek szerves részeként kibontakozó kulturális forradalom kétségbevonhatatlan, óriási horderejű vívmánya volt. Jelentőségét a történettudomány fejlődése, a történelmi ismeretek széleskörű terjesztése szempontjából is többször méltatták, noha egyszer sem teljes mélységében és sokrétűségében. Ez alkalommal nem vállalkozhatunk e vonzó téma beható tárgyalására, sőt még körvonalainak vázolására sem. Leszögezzük, hogy az eredmények, amelyeket a magyar művelődésben a marxista történetfelfogás elterjesztése, a nemzeti történet ilyen irányú feldolgozása, a politikai gondolkodás ilyen értelmű átformálása terén felmutathatunk, egészükben és összességükben — minden alább érintendő problematikus mozzanatuk ellenére — felbecsülhetetlen értékűek. Ezek a nagy eredmények, hangsúlyozzuk, többé-kevésbé közvetlenül összefüggnek a kommunista pártnak a dolgozó nép anyagi és szellemi felemelkedéséért folytatott harcai nyomán a szocialista építésnek, a kulturális forradalom kibontakozásának a politikai fordulat idején feltárult perspektíváival. A nagy eredmények, mint azóta tisztán kiviláglott, nem voltak hibáktól, fogyatékoságoktól mentesek. Nem óhajtunk vitát nyitni afölött, mennyiben tekinthetők ezek a lényeges átalakulás természetes és kikerülhetetlen velejáróinak, a fejlődés „gyermekbetegségeinek”. Taglalásukba sem bocsátkozunk. Megemlítünk néhány mozzanatot, amely megítélésünk szerint a marxista tudományosság fejlődését és köztudatot formáló szerepét korlátozta vagy torzította, egyszóval hátrányosan befolyásolta.

Korábbi elemzések kimutatták, hogy az élénk vita-szellem, amely a felszabadulást követő időben jellemezte a marxizmus terjedését, a fordulat után, amikor a marxizmus mintegy uralkodó ideológiává vált, elhalványult és nem kis mértékben háttérbe szorult a terjesztés további menetében túlsúlyra jutó iskolás, sőt gyakran bürokratikus módszerek mellett. Nagy vonásokban ismeretes, hogy ez összefüggött a politikai irányítás szektás és dogmatikus elferdülésével, a velük egy töről fakadó személyi kultusszal, ezekkel a kulturális-tudományos fellendülés ütemét és irányát is károsan befolyásoló jelenségekkel. Nagy vonalakban ugyancsak tisztázott az összefüggés a viták ellanyhu-

lása, a meggyőzés helyett a bürokratikus (vagy esetleg egyszerűen ismeret-átadó) módszerek elhatalmasodása és egyes polgári eredetű, legyőzöttek és egyszersmindenkorra elintézettnek vélt nézetek lappangó továbbélése közt. Kevésbé tisztázott, nehezen is tisztázható ezeknek az olykor csak eszmétörredékekben, nem egységükben fennmaradt, de rendkívül szívósnak bizonyult polgári és kispolgári, nem-marxista nézeteknek a tényleges hatósugara. Óvakodunk attól, hogy egyes későbbi, kirívó jelenségek alapján túlzó és felületesen általánosító következtetéseket vonjunk le. De úgy véljük, az ötvenes évek derekának eszme- és eseménytörténeti vizsgálata feljogosít arra a vélekedésre, hogy az ilyen nézetek, vagy esetleg nézet-törredékek, ha lappangva is, viszonylag széles körben hatottak, éles ellentmondásban olykor azonban sajátosan eklektikus ötvöződésben a felületesen ismert és nem mélyen elsajátított, „hivatalos” marxista állásponttal.

A helyzet bonyolultan alakult. Utólag visszatekintve is igen nehéz, csaknem lehetetlen különválasztani azokat, akik a marxista tanításokat meghallgatták és látszólag elfogadták, de belülről határozottan elutasították, azoktól, akik teljes jóhiszeműséggel igyekeztek megukéva tenni a marxizmus eszméit, de kellő ismeretek, kritikai jártasság és irányítás híján nem tudták megfelelő mértékben megrostálni a tudatukban élő, másnemű, esetleg homlok-egyenest ellentmondó eszmei elemeket. Az álláspontok belső tisztázását az is nehezítette, hogy olykor a marxizmus terjesztésének igényével előadott nézetek sem pontosan fedték a marxizmus álláspontját. A történettudomány vonatkozásában elég utalunk az ismert, bár részleteiben eddig kevésbé elemzett tényre, hogy a valóban marxista történefmegértés kialakításában és széleskörű elterjesztésében milyen nehézségeket okozott az első évek nem egy — példának tekintett, de rosszul értett és nem erényeiben, hanem gyengéiben követett — munkája nyomán a sematikus egyszerűsítés, a szociológizáló képlet-szerkesztés, vagy a gazdasági mozzanatok egyoldalú és egyszerűsítő, ökonómiai-materializmus veszélyeit rejtő túlhangsúlyozása, illetőleg — rövidebb utóbb, jellegzetes ellenhatásként — a Porsnyev-vita nyomában futótűzként terjedő, az osztályharc elméletét voluntarista irányban torzító ál-pártosság és az ezzel, meg a történelmi tanulságok vulgáris értelmezésével is összefüggő hamis aktualizálás.

Ha végigtekintünk az ötvenes évek első felének marxista igényű, marxista szándékú történettudományos termésén, annak csaknem valamennyi darabjában fellelhetjük, kisebb vagy nagyobb súllyal, az imént említett hibák, torzítások valamelyikét. Többen, többször kifejtették, hogy a szándékában, sőt többnyire koncepciójának körvonalaiban is kétségkívül marxista jellegű szakirodalom ilyenféle torzításai a marxizmus elméletének nem eléggé alapos ismeretével és nem eléggé elmélyült, nem eléggé sokoldalú, nem eléggé dialektikus alkalmazásával függtek össze. Ez nem csökkenti, hanem növeli a megállapítás súlyát, hogy az ilyenféle hibák, éppen mert a marxizmus érvényesítésének igényével, hogy úgy mondjuk: a marxizmus zászlója alatt, marxista feldolgozásnak tekintett munkákban fordultak elő, nehezítették a tisztánlátást, korlátozták a valóban, maradéktalanul marxista álláspontok kialakításának és elterjesztésének lehetőségeit. Ha lett volna eleven, alapos és meggyőző kritika, akár írásban, akár szóban, akkor a hibák hatása nem lett volna ennyire súlyos, a hibák maguk is tanulságok forrásul szolgálhattak volna. De a kritika, ez a különben is igen érzékeny és nehezen kezelhető műfaj, nálunk az említett években, jórészt a már érintett okok következtében úgy-

szólván pangott: jórészt kimerült recenziókban, vagy egyes, többnyire alkalmoszerű, amellet nem is mindig kellően megalapozott s már csak ezért sem eléggé instruktív észrevételekben. Így a hibák és a nyomukban járó torzulások lenyesegetésének feladata, a növekedés egyéb gondjaival együtt, jórészt a gyógyító időre: a fejlődés menetében szükségképpen, ám a kívánatosnál mégis lassúbb ütemben bekövetkezendő tisztázódásra maradt.

Ennek a tisztázódásnak normális menetét történettudományunk fejlődésében is brutálisan szakította meg az országunk egész fejlődését fenyegető ellenforradalom. Mint ugyancsak tisztázottnak tekinthető, ennek eszmei előkészítésében nagy szerepet játszott a revizionizmus, amely egyfelől kétségbevonta a marxizmus egyes alapvető tételeinek helyességét, másfelől kaput nyitott különböző polgári nézetek, elméletek vagy elmélet-töredékek újjáéledésének és terjeszkedésének. A történettudomány vonatkozásában ennek félreérthetetlen jeleit lehetett megfigyelni, nem annyira a megjelent tudományos feldolgozásokban, mint inkább az időszak megélenkülő vitáin és szakmai megbeszélésein kifejezett egyes véleményekben. Aránylag széles körben terjedt (napjainkig érzhető hatással) a szakszerűség, módszeres alaposág követelményének olyan értelmezése, amely eredményeiben a „faktográfia”, sőt azon túl, lényegileg a burzsoá-objektivizmus felfrissülésének kedvezett. Mint azóta többen utaltak rá, számos változatában újraéledt a burzsoá-nacionalizmus. Ennek egyik élénk megnyilvánulása volt egyes történészeink azon törekvése, hogy az osztályharcot háttérbe szorítva, az ellentétes érdekű földesúri és jobbágyparaszti elemeknek korlátozott és időleges összefogását a fejlődés fő hajtóereje gyanánt mutassák be a magyar történet XVI–XVII. századi, tehát a polgári-nemzeti fejlődést megelőző szakaszában. A nemzeti kommunizmusnak történész-köröket is érintő ideológiájáról, a burzsoá-nacionalizmusnak erről a marxizmus revizionista elferdítése nyomában fellépő, legveszedelmesebb válfajáról éppúgy nem szólunk, mint a burzsoá-nacionalizmus egyéb, az ötvenes évek derekán több-kevesebb erővel történettudományunkban is kimutatható változatairól. Az utóbbiakkal kapcsolatban csak annyit tartunk szükségesnek megjegyezni, hogy ezek némelyike a nemzeti múlt haladó hagyományaihoz kapcsolódva, mintegy annak leplébe burkolózva igyekezett elkerülni a nyílt, teljes szembefordulást a marxista felfogással, kihasználva azt a körülményt, hogy az előző évek sematikusan egyszerűsítő történetírása, amely felkarolta a haladó hagyományokat, elmulasztotta vagy elnagyolta ezek pontos, szabatos marxista elemzését és értékelésükben a híralat lényeges mozzanatát. Így a haladó hagyományok istápolásának címén nem volt nehéz haladás-ellenes: burzsoá-nacionalista és egyéb polgári eredetű nézeteknek, értékeléseknek is hangot adni. (Mint ismeretes, a nemzeti fellendülés és a negyvennyolcas forradalom haladó hagyományának az ismeretterjesztésben és az oktatásban többszörösen megnyilvánult túlzása és romantikus értelmezése lehetőséget kínált arra, hogy egyesek az ellenforradalom eszmei előkészítése, az oda torkolló propaganda során hamis cégerül használják Petőfi, Vasvári s más nagyjaink nevét.)

Az ellenforradalom ideológiájának legszélsőségesebb, legreakciósabb elemei nem találtak utat a történészek szélesebb rétegeihez. Ebben egyéb tényezők hatása mellett talán annak eredményét is láthatjuk, hogy a marxizmus eszméi, ha nem is tisztán és teljesen, mégis eléggé erősen érvényesültek ahhoz, hogy a szélsőségesen antimarxista és haladás-ellenes nézetekkel szemben elutasítást segítsenek kiváltani. Azonban a marxizmus „enyhítésé-

nek”, revíziójának, ezzel kapcsolatban egyes burzsoá-nézetek és irányzatok enyhébb, vagy éppen pozitív megítélésének tendenciái, kétségkívül dezorganizáló, dezorientáló módon hatottak a magukat marxistáknak valló történészek nem jelentéktelen részére is. Nézetünk szerint ezzel függött össze a bizonytalanság a marxista és nemmarxista történészek együttműködésének megítélésében; a kérdés összekapcsolása a nemzeti egység, a nemzeti összefogás problémájával; az összefogásban a marxista eszmeiség követelményének egyre szerényebb hangoztatása és végül csaknem teljes háttérbe szorulása. Egyeseket leszámítva, a marxizmus teljes és nyílt megtagadására nem került sor. Az eszmei rombolás így is súlyos, sokáig érezhető következményekkel járt. Történettudományunk ezeket az ellenforradalom leverését követő konszolidáció idején sem azonnal, s nem könnyen tudta kivetni magából. Meglehetősen hosszú időbe telt, míg tudományunk tervezésében és irányításában ismét kifejezésre jutott a marxista eszmeiség követelményének elsődlegessége, s még ma sem mondhatjuk, hogy ez minden téren teljesen, következetesen, hibáktól és hiányoktól mentesen érvényesül.

Tisztában vagyunk azzal, hogy sommázás, tehát lényegében a marxizmus követelményeitől eltérő eljárás volna, valamely ország történettudományát egyedül a koncepció, a történetfelfogás jellege szerint mérlegelni. Ha történettudományunk fejlődésének, helyzetének teljesértékű, tartalmilag teljes jellemzésére törekednénk, emellett legalább olyan mozzanatokat kellene figyelembe vennünk, mint a felhasznált forrásanyag jellege és terjedelme, kritikai megrostálásának kritériumai és eredményei, hozzáférhetősége, vagy a feldolgozás módjának jellegzetes vonásai, ideértve a szakszerűség valamennyi ismérve mellett az érthetőség, a meggyőző kifejtés el nem hanyagolható szempontjait és még sok egyebet. Meg kell jegyeznünk, idestova elérkezettnek vélnők az idejét ilyenfajta, tartalmi teljességre törekvő felmérésnek is. Nyilvánvaló azonban, hogy a középponti probléma, az értékelés legfőbb kritériuma ebben is a koncepció, a történet-felfogás jellege volna. Mint a történelem korszerű nevelő hatása tekintetében döntő vonatkozásra, áttekintésünkben erre sűrítjük figyelmünket.

Ilyen szempontból összegezve a felszabadulás óta eltelt, több mint másfél évtized eredményeit, nagyjából — lehetőségig óvakodva a sommázó egyszerűsítés, egyoldalúság ilyenkor fenyegető veszedelmétől — a következőket mondhatnók. A legnagyobb és döntő fontosságú eredmény, hogy az első évek erőfeszítései, a politikai fordulattal feltáruló lehetőségek nyomán a marxizmus történet-felfogása hivatalosan elismert, majd irányító szerephez jutott, széles rétegekig hatolt, jelentősen befolyásolta a szakemberek túlnyomó többségének munkásságát, a fiatalok nagy részének munkásságában pedig eleve mintegy vezérfonalul szolgálhatott. A marxista történet-felfogás érvényesülését, tudományos nevelő hatásának teljes kibontakozását korlátozták a terjesztésében — és részint: értelmezésében is — elkövetett hibák. E hibák kijavításának nyilvánvaló szükségét egyesek az ellenforradalom, illetőleg annak eszmei előkészítése idején a marxista történettudomány addigi eredményeinek olyan bírálatára használták fel, amely a hibák kiküszöbölésén túl lényegileg — objektív végcéljában — a marxista történetfelfogás kiküszöbölését, a felszabadulás utáni fejlődés legfőbb eredményeinek megsemmisítését jelenthette volna. A támadás megingatta, elbizonytalanította marxista történészeink egy részét, köztük egyes fiatalokat is, amiben kétségkívül jelentős szerepet játszott marxista felkészültségük fogyatékosága, illetőleg, ennek egyik össze-

tevőjeként, az addigi történetírásban és történész-képzésben — valamint általában a marxizmus eszméinek propagálásában — előzőleg elterjedt, helyenként szólamszerűségig, formalizmusig fajuló felületesség.

Úgy hisszük, helyesen járunk el, ha szépítés nélkül leszögezzük ezeket a keserves, de tanulságos tényeket. A kép azonban nem volna hiteles, ha nem tennők hozzá: történészeink többségét az ellenforradalom időszakának elbizonytalanodása sem tántorította el a történelem alapvető összefüggéseinek fő vonalakban marxista értelmezésétől. A népi demokrácia egyetememen nevelt fiatalok javarésze már nem is tudta másképp értelmezni a történelem menetét, mint alapjaiban marxista módon. Igaz, gyakran a marxizmusnak fentebb érintett, sematikusan egyszerűsítő értelmezésében. Náluk az elbizonytalanodás, egyes kérdések helytelen értelmezése mellett, főleg abban nyilvánult meg, hogy korábbi, gyakran túlzó és felületes lelkesedésük helyett, mintegy ellenhatásként, túlzó kritikával, olykor kételkedéssel vizsgálták az elmélet egyes tételeit, illetőleg azok konkrét alkalmazásának lehetőségeit. Kételkedésbe fúló túlzásainak leküzdése után ez a kriticismus átfelvezhető a marxizmus teljesebb, alaposabb megértésébe és alkalmazásának igényesebb, szabatosabb, vitaképesebb formáiba. Ennek természetesen megvannak a tudományos és egyéb — mondjuk: közéleti — feltételei. Az utóbbiakat biztosítja országunknak az ellenforradalom leverését követően kibontakozott szocialista építése. Kulturális-tudományos életünk, mint ismeretes, követi ezt a fejlődést, bár nem minden téren a kívánatos ütemben. A magunk részéről úgy látjuk, a történettudományban is valamelyest határozottabb, lendületesebb, gyorsabb ütemű kibontakozás lett volna kívánatos. De nem időzve ennél a végső soron túlhaladott kérdésnél, érzjük he annak említésével, hogy történettudományunk — mint napjainkban több jelenség remélni engedi — túljutott az ellenforradalmi támadást követő elbizonytalanodás állapotán. Megvan annak a lehetősége, hogy a marxista eszmeiség teljesebb érvényesítésével betöltse a funkciót, amely a történettudományra vár a szocializmust építő ország kulturális-tudományos életének fejlesztésében. Ehhez egyebek közt az szükséges, hogy — fenntartva sőt az eddigieknél is erőteljesebben hangsúlyozva a türelmetlen, a kellően meg nem alapozott, vagy nem eléggé meggondoltan alkalmazott és ezért a meggyőzés feladatára nem eléggé alkalmas kritikai megnyilvánulások elítélését, — történettudományunkban erősítsük a kutatómunka s kivált a történetírói teljesítmények marxista szellemű, alapos és körültekintő, de mindenekelőtt elvileg tiszta és határozott bírálatának illetőleg értékelésének igényét és eddig, mitagadás, legfeljebb nyomokban (olykor csak kampányszerű nekilendülésekben, nem is mindig a célnak megfelelő módon és körülmények közt) jelentkező gyakorlatát.

A történettudomány, mindenekelőtt a kutatás helyzetéből indultunk ki, mert ez természetesen meghatározza a közfelfogást elsődlegesen, közvetlenül alakító területek, az ismeretterjesztés, illetőleg az oktatás anyagát, lehetőségeit is. Ha a közműveltség alakulását óhajtanók ismertetni, akkor az utóbbiakra kellene nagyobb gondot fordítanunk. A kép itt némileg módosul, bár alapvonalaiban egyező az iméntivel. Rövid jellemzőként talán azt mondhatnók: az oktatásban és az ismeretterjesztésben mintegy felnagyítva mutatkoznak a hibák, hiányok és problémák, amelyeket a tudományos élet meghatározó mozzanatainak, a marxista történet-felfogás érvényesülésének vizsgálatánál megfigyelhettünk. Fejlődésbeli súlyukat, jelentőségüket tekintve — tegyük talán hozzá — fokozottan jelentkeznek a pozitívumok is. Az utóbbiak

lényegét abban látjuk, hogy az iskolai reformok nyomán az oktatás különféle formáiban olyan történelmet tanítanak, amelynek vezérfonalául marxista módon, vagy legalább marxista alapvonalakkal megfogalmazott könyvek és utasítások szolgálnak. Az ismeretterjesztés sok változata ezt támasztja alá a felnőtt-oktatás kiegészítéseként.

Nagy eredmény ez, jelentőségét nem szabad lebecsülnünk. De túlbecsülnünk sem. Nem érintve a kérdést, vajon az oktatás és az ismeretterjesztés munkásai milyen alaposan ismerték a marxizmus elméletét és a marxista módon felfogott történelem anyagát (tudvalevőleg ezen a téren sem volt, sőt mi több, ma sem teljesen megnyugtató a helyzet), szorítkozzunk annak a többször említett, bár korántsem súlyának megfelelően méltányolt ténynek az ismétlésére, hogy az oktatásban és az ismeretterjesztésben felhasznált anyagok — tankönyvek, vezérfonalak, brosúrák — egyszerűsítve, ennél fogva fokozott fénytörésben tükrözték a torzulásokat, amelyek a szakirodalomban is megfigyelhetők voltak. A történelem mélyen értett, valóban marxista felfogásának elterjesztése, nevelő hatásának teljes kifejtése szempontjából különös nyomatékkal kell utalnunk a sematizmus és a szólamszerűség súlyosan korlátozó, sőt egyenesen káros hatású mozzanataira. A polgári nézetek, nézetmaradványok kiszorításáért folytatott küzdelem gyakran alkalomszerű, nem ritkán felületes formái, valamint a környezeti hatások heterogén jellegének nem kellő számbavétele hozzájárultak, hogy a történelemtől a közoktatás és az ismeretterjesztés eredményei nyomán kialakuló, igényükben és alapvonalukban marxista jellegű elképzelések, amelyek sok vonatkozásban amúgyis torzították a helyes marxista felfogást, ezenfelül helyet engedtek számos nem-marxista, anti-marxista felfogásbeli elemnek: népiesen romantikus vagy kifejezetten burzsoá-nacionalista, esetleg kozmopolita, olykor vallásos-misztikus eszméknek vagy eszmei mozaik-daraboknak. Mint ismeretes, az ilyenféle szituáció könnyen szolgálhat világnézeti kettősség, erkölcsi elbizonytalanodás, erkölcsi és eszmei-politikai eklekticizmus alapjául. Bizonyára túlzás, sőt kétségtelen hiba volna azt állítani, hogy ez ifjúságunk nevelésében, a köztudat formálódásában széleskörűen bekövetkezett; de veszélyes hiba, további hibák forrása volna tagadni, hogy ennek fenyegető veszélyeivel számottevő mértékben találkozni lehetett és számolni kellett.

Ilyen körülmények közt nyilvánvaló, hogy az ellenforradalommal kapcsolatosan történettudományunkban megfigyelt elbizonytalanodás az oktatásban és az ismeretterjesztésben fokozott erővel nyilvánult meg. Ennek egyes jeleit, korántsem a legsúlyosabbakat, meg lehetett figyelni az oktatási-ismeretterjesztési anyagok tartalmi változásában, ami olykor a sematizmus és egyéb hibák kiküszöbölése címén a marxista igény háttérbe szorítását és — egyesek tolmácsolásában — burzsoá nézetek ujjaélesztését eredményezte. Hogy ez a közvélemény, a politikai öntudat formálódásában nem járt a tapasztaltnál súlyosabb hatásokkal, az mindenekelőtt az ország életében bekövetkezett változásokkal, a bel- és külpolitikai frontok és erőviszonyok tisztázódásával, egyszóval történelmi, de nem történettudományunkon és oktatásunkon belüli tényezők szerepével magyarázható. Azzal, hogy bármennyire fontos a történelmi ismeret, mégsem elsődleges alakítója a politikai öntudatnak és tájékozódásnak. Emellett azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy oktatóink és ifjúságunk java; amint több-kevesebb határozottsággal megtalálta a maga helyét és tennivalóit részben már az ellenforradalommal szemben, részben utóbb az ország konszolidálásának munkájában, ezzel

szoros összefüggésben és ennek szerves részeként igyekezett kijavítani a történelem menetének és tanulságainak értelmezésében elkövetett hibákat és torzításokat. Talán nem túlzás azt állítanunk: sokukban éppen az ellenforradalom, majd a konszolidálás politikai tanulságai nyomán vált tudatossá a helyesen értett történelmi ismeretek, a történelmi érzék, a történelmi gondolkodás jelentősége és — ami ettől elválaszthatatlan — a helytelen, hibás, ellenséges nézetek, a nyíltan vagy burkoltan jelentkező burzsoá magyarázatok felismerésének és megfelelő, hatásos elutasításának fontossága. Ezt a vélekedésünket jórészt alátámaszthatják az utóbbi évek egyetemi-főiskolai oktatómunkájában szerzett tapasztalatok. Ezek egyszersmind ráirányítják a figyelmet egy sor további, fontos tennivalóra is.

Mellőzzük a tennivalók olyan tüzetes felsorolását, aminőt a tudományos kutatás tervezése vagy az oktatás különböző fokain a tantervek és tanrendek, az ezeknek megfelelő tanmenetek és módszeres eljárások alapos kidolgozása jelent. Mindezekre, úgy reméljük, sor kerül a maguk helyén. Megelégszünk azzal, hogy — a mondottak összegezéseként — röviden utaljunk a feladatok megítélésünk szerint alapvetően fontos mozzanataira.

Mint általánosságban tárgyaltuk, a korszerűség követelménye a korból fakad; más módon és más konkrét vonatkozásokban, lényegileg egyaránt kiterjed a műveltség egészére, valamennyi tudományra, a történettudományban a kutatás, ismeretterjesztés, oktatás összes területeire. A történettudomány vonatkozásában már kifejtettük (bár ezt talán más tudományokra, a tudományosság egészére is kiterjeszhetnők), hogy a korszerűség első és alapvető kritériumát a marxizmus—leninizmus eszméinek minél teljesebb, minél sokoldalúbb, valóban elmélyült — „alkotó” — alkalmazásában látjuk. Jeleztük és a mondottak után, úgy hisszük, felesleges bővebben bizonyítanunk, hogy ez a mi országunkban más feladat, mint ott, ahol a történelem marxista—leninista felfogása általánosan elterjedt, mélyen meggyökeresedett, az emberek gondolkodásának kitéphetetlen alkotó-elemévé vált. A mi viszonyaink közt elsődlegesen erre kell törekedni. E feladat megvalósításának egyes, megítélésünk szerint alapvetően fontos mozzanatait érintettük fentebb a történetkutatás néhány elvi és módszertani problémájával kapcsolatban. Az ott elmondottak, megfelelő áttételben, érvényesek a tudományos megalapozott oktatás és ismeretterjesztés korunkban növekvő jelentőségű területein is.

A marxizmus—leninizmus elvi alapjaira épült, korunk fejlődésének tényeire és az elméletnek ezek elemzése során kibontakozó gazdagodására érzékenyen ügyelő, sokoldalú és életteli történelmi ismeret szükséges a korszerű általános műveltségben. Az így felfogott történelmi ismeretanyag, bármilyen körű, mindig a fejlődés egészét, annak lényegi mozzanatait öleli fel; elsősorban ezáltal képes nevelő feladatának eleget tenni. Közvetlenül vezet el napjainkhoz, különös figyelmet szentel mai viszonyaink közvetlen előzményeinek. Egyetemes összefüggésbe állít minden történelmi problémát, így értékeli — nem provinciális elszigeteltségben — a nemzeti történet fő kérdéseit is. Megőrzi érdeklődését a részletek iránt, figyelmét mégis a nagy összefüggések, a lényeg, a fejlődés távlatai felé fordítja elsősorban. A jelenségeket ilyen összefüggésben, differenciáltan és következetesen az emberi haladás mértéke szerint értékeli.

Mint jeleztük, áttekintésünkben nem kívántuk kimerítően jellemezni sem a korszerű általános műveltség ismerveit, sem a történettudományra ennek kialakításával kapcsolatban háruló feladatokat. Az összefüggés olyan

vonatkozásai, mint például a közismereti, különösen az iskolai anyag korszerűsítésének konkrét követelményei, ezek megoldásának oktatás- és nevelési feladatok feltételei, mindezek kihatása az egyetemeken, főiskolákon folyó tanárképzésre, a tudományos kutatás tervezésére és a tudományos utánpótlás nevelésére, megítélésünk szerint további beható vizsgálódás, lehetőleg több oldalról együttműködően végzett alapos elemzés tárgyát alkotják. Ezúttal a nézetünk szerint legfontosabb mozzanatokra igyekeztünk irányítani a figyelmet, azokra, amelyeknek megfelelő megoldása mintegy alapot teremt a tudományos korszerűség összes többi — elvi, módszertani, tartalmi és formai — követelményének megvalósítására. Olyan megvalósítására, ami méltó a korunk fejlődése, perspektívái által elélt szabott feladat jelentőségéhez.

(1961 szeptember)*

ELEKES LAJOS

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННАЯ ОБЩАЯ ОБРАЗОВАННОСТЬ

Резюме

Требование модернизации образованности коренится в характере и условиях современного этапа общественного развития. Оно выражает необходимость подготовки людей и с этой стороны к принятию увеличившихся задач и возможностей. Проблема выдвигается и в капиталистической культуре, однако на совсем другой основе, с совсем другими результатами, чем в социалистическом обществе.

В современной социалистической образованности значение истории не уменьшается, а возрастает. Связывающаяся в социалистической культуре с идеологией рабочего класса, история занимает совсем другое место и играет иную роль, чем в капитализме, где она неразлучна от того или другого буржуазного направления. На наших глазах современность изучения истории обеспечивается прежде всего образом ее восприятия, ее обоснованием принципами марксизма-ленинизма. В пределах этого следует искать все другие, специальные требования современности, вытекающие, впрочем, из сущности марксистского взгляда на историю. Марксистское, диалектическое истолкование закономерности, верное истине раскрытие сущности и многосторонних взаимосвязей исторического процесса, достоверное и уже самым фактом воодушевляющее изображение боев за прогресс, последовательное осуществление правильно истолкованной партийности — все это вместе обеспечивает поощряющую к активной деятельности, идейно-политическую воспитательную силу истории. Эти основные требования марксистско-ленинистского понимания истории появляются теперь с новой силой в связи с современной образованностью. В число специальных требований входит более подробное изложение новой и новейшей истории, расширение круга всемирной истории на развитие всех народов Земли и разработка ее специальных приемов. Разрешение новых — или поставленных в новом виде — задач срочно требует более узкого сотрудничества собственно исторической науки и других общественных наук и применения комплексных методов.

Необходимость в укреплении сотрудничества отдельных дисциплин обращает внимание на некоторые специфические трудности изучения истории. Применением комплексных методов проблема планомерного сотрудничества наук выдвигает противоречие дифференциации и единства, которое буржуазная наука не сумела разрешить, но которое можно разрешить на основе принципов и методов марксизма-ленинизма.

Применяя эти вопросы конкретным образом к венгерской исторической науке можно установить, что в результате усилий первых лет после освобождения марксист-

* Mint keltezése jelzi, e tanulmány 1961 nyárutóján készült. A kiadói-nyomdai munkálatok üteme nem tette lehetővé korábbi megjelentetését. Így egyes hivatkozásai — például az, hogy a SzKP elfogadott programja helyett csupán a tervezetet említi s a párt kongresszusának e vonatkozásban fontos eredményeire nem is utal — időszertűlenség, avultság látszatát kelthetik. Úgy véljük azonban, a mondanivaló időszertűlenségét ez nem érinti. Ezért megengedhetők tartottuk, hogy az említett hivatkozásokat a szöveghűség kedvéért az eredetinek megfelelően, változatlan formában tegyük közzé.
(A szerző)

ское понимание истории приобрело руководящую роль, оно оказало значительное влияние на деятельность подавляющего большинства специалистов. Однако осуществлению этого понимания истории препятствуют допущенные догматические ошибки. Наступление контрреволюции поколебало часть историков, но оно не сумело отклонить большинство от марксистского в основных чертах истолкования основных взаимосвязей. Основную задачу периода после контрреволюции мы видим в том, в чем заключается по нашему мнению и первый и главный признак современности: все более полное, углубленное и многостороннее осуществление идей марксизма-ленинизма, их принципиальное применение, чутко реагирующее и на новые факты развития.

Л. ЭЛЕКШ

HISTOIRE ET CULTURE GÉNÉRALE MODERNE

Résumé

L'exigence de la modernisation de la culture prend ses racines dans le caractère et dans les circonstances de l'étape actuelle de l'évolution sociale. Elle exprime cette nécessité suivant laquelle les gens sont à apprêter, même de ce côté-là, à se charger des tâches accrues, à utiliser les possibilités qui s'y présentent. Ce même problème surgit par rapport à la culture du capitalisme aussi, ayant toutefois une base et des résultats radicalement différents qu'au socialisme.

L'importance de l'étude de l'histoire ne diminue pas dans la culture moderne socialiste, bien au contraire, elle s'y accentue. Dans la culture socialiste, où l'histoire suit l'idéologie de la classe ouvrière, elle occupe une toute autre place et joue un rôle tout différent qu'au capitalisme, où elle se trouve à la remorque d'une des tendances bourgeoises. L'actualité de l'étude de l'histoire nous est assurée, avant tout, par son mode de conception, par son fondement de principe marxiste-léniniste. C'est là qu'il faut fouiller toutes les autres exigences spéciales de la modernité, exigences qui s'ensuivent, d'ailleurs, de l'essence de la conception marxiste de l'histoire. L'interprétation marxiste, dialectique de l'histoire, l'exploration conforme à la réalité de l'essence et des corrélations variées du processus historique, la description authentique et enthousiaste des luttes réelles menées pour le progrès, la mise en valeur conséquente de la partialité interprétée justement, sont autant de procédés qui, toutes ensemble, assurent dans le domaine de l'idéologie et de la politique la force pédagogique de l'histoire stimulant à l'activité. Ces exigences fondamentales de la conception marxiste-léniniste présentent des forces redoublées dans le cadre de la culture moderne. Une mise au point plus détaillée de l'histoire moderne et contemporaine, l'extension des recherches historiques universelle sur l'évolution de tous les peuples du monde, l'élaboration des méthodes spéciales sont autant de facteurs qui se rangent parmi les exigences spéciales de la modernité. La solution des tâches nouvelles et de celles qui se présentent sous un nouvel aspect sollicite à une coopération plus étroite entre la science historique et les autres sciences sociales, aussi bien qu'à l'application des méthodes complexes.

La nécessité clamant le renforcement de la coopération entre les spécialistes attire l'attention à certaines difficultés méthodologiques surgies en connexion avec les recherches historiques. La coopération systématique des sciences, à la base de l'application des méthodes complexes, soulève le problème de l'antagonisme de la différenciation et de l'unité, problème que la science bourgeoise n'était pas à même de résoudre, mais qui, fondé sur le principe méthodologique du marxisme-léninisme peut trouver sa solution.

Ces questions-là appliquées concrètement à la science historique hongroise nous permettent de constater qu'à la suite des efforts déployés pendant les premières années succédant à la libération la conception marxiste de l'histoire s'acquiert un rôle dirigeant et exerce un effet considérable sur l'activité de la majorité des spécialistes. La prédominance de cette conception d'histoire fut, toutefois, limitée par les erreurs dogmatiques commises sous ce rapport. L'attaque contre-révolutionnaire fit ébranler la conception d'une partie des historiens bien qu'elle ne sût détourner leur majeure partie d'interpréter selon la conception marxiste les corrélations fondamentales de l'histoire. La tâche principale de la période succédant à la contre-révolution consiste — premier critère fondamental de la modernité — dans une mise à valeur plus complète, plus approfondie et plus variée des idées du marxisme-léninisme et dans son application fidèle à ses principes, réagissant sensiblement aux nouveaux faits de l'évolution.

L. ELEKES

BIZÁNCI CSÁSZÁROK ÉS KÖVETEIK BUDÁN

Azoknak a kapcsolatoknak a történetében, amelyek a Kárpát-medencében letelepedett és ott államot alapító magyarságot több mint öt évszázad folyamán a bizánci birodalomhoz fűzték, mélyreható változást idézett elő Konstantinápolynak a nyugati keresztések által 1204-ben történt elfoglalása. Ennek következtében a bizánci birodalom területe a Laskarisok kisázsiai, ún. nikaiai császárságára zsugorodott össze, míg a régi fővárost és a Propontis európai és ázsiai partvidékét a latin császárság urai bitorolták, akiknek csatlósai Görögország földjének keleti és déli részein kis hűbérállamokat alapítottak, a görög szigetek pedig kevés kivétellel mind a velenceiek uralma alá kerültek. Bár 1261-ben a görögök visszahódították Konstantinápolyt, és VIII. Michael Palaiologos császár visszaállította a most már sokkal szűkebb területre szorított bizánci császárságot, sőt egy időre nagyhatalmi állását is biztosította, utódai alatt megindult a hanyatlás és bomlás folyamata, amelyben döntő szerepet játszottak a belső ellentétek, a politikai és egyházi pártharcok kiéleződése, az ismételt polgárháborúk és a bizánci feudalizmus sajátos formájával kapcsolatos gazdasági válság. E tényezők bonyolult összefonódása meggyengítette Bizánc ellenállóképességét és lehetővé tette, hogy szomszédai, a szerbek és bulgárok, továbbá a nyugati hódítók egyre jobban megnyirbálják a császárság területét, míg azután a Kisázsziából előnyomuló oszmanli-törökök, akik az európai kontinensen is megvetették lábukat, fokozatosan uralmuk alá hajtották nemcsak Szerbiát és Bulgáriát, hanem a bizánci birodalom még görög kézben maradt részeit is. A XV. század elején a régi bizánci birodalom romjai, melynek területe csak Konstantinápoly közvetlen környékére, néhány szigetre és Peloponnesos egy részére zsugorodott össze, kis szigetekként emelkedtek ki az oszmán hódítás tengeréből.

A török veszély ellen, melynek gyűrűje egyre jobban fojtogatta a szívósan ellenálló bizánci fővárost, a Palaiologos császárok nyugaton kerestek segítséget és nem restelték e célból személyesen felkeresni a pápai és nyugat-európai fejedelmi udvarokat. Mint ismeretes, V. Ioannes császár 1369-től 1371-ig Rómában és Velencében járt, II. Manuel 1399-ben Velencében, Párizsban és Londonban, VIII. Ioannes 1422-ben Velencében és Milánóban, 1438/9-ben pedig Ferrarában és Firenzében is megfordult.¹ A remélt segítség fejében

¹ A bizánci császárok nyugati útjairól ld. A. A. Vasziljev: Путешествие византийского императора Мануила II Палеолога по западной Европе, Журнал Министерства Народного Просвещения 39 (1912) 41—78, 260—304. l.; M. Jugie: Le voyage de l'empereur Manuel Paléologue en Occident (1399—1403), Échos d'Orient 15 (1912) 322—332 l.; G. Schlumberger: Un empereur de Byzance à Paris et à Londres, Paris 1916; O. Halecki: Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises

a Palaiologosok nem egyszer ajánlották fel az egyházi uniót. Azonban hiába tért át 1369-ben V. Ioannes a római egyházba, hiába jött létre 1439-ben a firenzei unió, és hiába járult hozzá az utolsó bizánci császár, XII. Konstantinos ahhoz, hogy Isodoros kardinális egy félévvel Konstantinápoly eleste előtt, 1452. december 12-én a Hagia Sophia székesegyházban kihirdesse az uniót és latin szertartású misét tartson, mindez megtört az unióellenes elemek ellenállásán. A bizánci nép széles rétegei s az őket támogató szerzetesség és papság következetesen minden egyes esetben visszautasította a latin hitet és megakadályozta az egyházi unió megvalósulását. Jellemző erre, hogy az egyik bizánci történétíró szerint a magas méltóságot viselő Lukás Notaras kevéssel Konstantinápoly elfoglalása előtt úgy nyilatkozott, hogy „jobb a város közepén a törökök turbánját, mintsem a latinok mitráját látni”. És voltak, akik még az utolsó napokban is azt hangoztatták, hogy „jobb a törökök kezébe kerülni, mint a frankokéba”. De éppen ilyen jellemzőek a Nyugat merev magatartására Petrarca szavai is: „A törökök kétségkívül ellenségeink, de a szakadár görögök rosszabbak, mint az ellenség.” E nyilatkozatokban benne van annak a mélyreható ellentétnek a kifejeződése, amely közvetlen oka volt annak, hogy a nyugati világ minden ígéretés és időnkénti felbuzdulás és megmozdulás ellenére sem nyújtott olyan segítséget Bizáncnak, amely megmenthette volna a törököktől.

A nyugati keresztény országok közül Bizánc elsősorban Magyarországtól várhatott segítséget, amely az oszmanli-törökök terjeszkedése idején Európa egyik leghatalmasabb állama volt, s amelyet eleinte hűbéres területeinek meghódítása, majd a magyar föld pusztítása révén közvetlenül fenyegetett a török hódítás. Érthető tehát, hogy a Palaiologos császárok ama törekvéseiben, hogy az egyházi unió árán nyugati segítséget szerezzenek a török veszély ellen, nem kis szerepet játszott a feudális Magyarország, amely Nagy Lajos és Zsigmond uralkodása idején jelentős politikai tényező volt. A megváltozott erőviszonyok következtében a bizánci birodalom és Magyarország viszonyában nagy változás következett be. Korábban az Árpádok első két százada alatt a magyarság majd a Nyugat felől fenyegető veszélyekkel szemben Bizáncra támaszkodott, amely kulturális hatását is éreztette, majd meg kemény küzdelmeket vívott a hódító bizánci imperializmussal szemben, amelyek folyamán a magyar-bizánci személyes unió terve is felmerült.² Most a Palaiologosok korában megváltozott a helyzet. Mint ismeretes, már amikor a nikaiai császárság restaurációs törekvéseivel szemben egy epiruszi-frank koalíció alakult, Michael Palaiologos a magyar udvarhoz fordult segítségért. Ennek eredményeként 1259-ben a pelagoniai csatában, amelyben Michael leverte ellenfeleit,

et pour la défense de l'empire d'Orient 1355—1375 [Travaux historiques de la Société des Sciences et des Lettres de Varsovie VIII.], Warszawa. 1930; A. A. Vasil'ev: Il viaggio dell'imperatore bizantino Giovanni V Paleologo in Italia (1369—1371) e l'unione di Roma del 1369, Studi Bizantini e Neoellenici 3 (1931) 151—193. 1.; O. Halecki: Two Paleologi in Venice 1370—1371, Byzantium 17 (1945) 331—335. 1.; G. Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates, München. 1952². — Az egyházi unióra vonatkozólag Ostrogorsky munkáján kívül ld. M. Viller: La question de l'Union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu'à celui de Florence (1274—1438), Revue d'histoire Ecclésiastique 17 (1921) 261—305, 515—532, 18 (1922) 20—60. 1.

² Ld. Moravcsik Gy.: Bizánc és a magyarság, Bpest. 1953; német kivonata: Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn [Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Philosophie, Geschichte, Staats-, Rechts- und Wirtschaftswissenschaften. 1955. Nr. 4]. Berlin. 1956.

magyar és kún segédsapatok is jelentős szerepet játszottak, és Konstantinápoly 1261. évi visszafoglalásában szintén részt vettek a magyarföldi kúnok.³ Egy évtizeddel később házassági kapcsolatot is létesült az Árpádok családja és a Palaiologosok között. 1271/2-ben VIII. Michael Germanos patriarchát és Laskaris megas duxot követségként küldte V. István magyar király udvarába, hogy feleségül kérje fia, Andronikos számára a magyar király leányát, Annát. A házasság létre is jött 1272-ben.⁴ Ugyanakkor atyja uralkodótársává koronáztatta Andronikost, aki később 1282-ben VIII. Michael halála után Bizánc uralkodója lett. E házasságból született Michael nevű fiuk, aki nem került ugyan Bizánc trónjára, de tőle származtak le az összes későbbi Palaiologos császárok. Andronikos és Anna házasságának, mint abban az időben a dinasztikus házasságoknak általában, politikai célja is volt. Michael császár, akinek kemény harcokat kellett vívnia a birodalom elvesztett területeiért, igyekezett megnyerni a magyar király szövetségét és támogatását. Amikor aztán egy századdal később a török hódítás Bizánc létét fenyegette, a Palaiologosok ismét a hatalmas magyar uralkodók fegyveres segítségét és az ennek fejében felajánlott egyház unió megvalósításában közvetítésüket kérték. E célból két Palaiologos császár kereste fel személyesen a magyar királyok budai udvarát. E segélykérő utak egyes részleteire az eddig kétféle nem értékesített bizánci és nyugati források egybevetése útján új fény derül.

Az oszmanli-törökök, miután a XIV. század közepe táján a bizánci birodalom egész kisázsiai részét hirtokukba vették, 1354 márciusában elfoglalták Kallipolis (Gallipoli) erődjét, s ezzel megvetették lábukat Európában. Ez az esemény Konstantinápoly lakosságában, amely most már közvetlen veszélyben forgott, nagy rémületet keltett. Nyilván ennek a hatása alatt írta a konstantinápolyi velencei követ Andreas Dandolo dogének ugyanazon évi augusztus 6-i jelentésében, hogy a görögök, csakhogy a törökök ellen biztosítsák magukat, szívesen kerülnének Velence, vagy ha ez nem lehetséges, Szerbia vagy Magyarország királyának uralma alá.⁵ Ha ez a jelentés ebben a formájában túlzónak tűnik is fel, nem kétséges, hogy már Kallipolis elfoglalása után felvetődött Bizáncban az idegen segítség és, ami ettől elválaszthatatlan volt, az egyházi unió gondolata, melynek megvalósítása érdekében a hajótörést szenvedett 1274. évi lyoni unió után is folytak tárgyalások. V. Ioannes császár 1355. december 15-én VI. Ince pápához intézett levelében meghatározott fegyveres segítség ellenében felajánlotta, hogy népét hat hónapon belül a római egyház kebelébe vezeti, de ezt az ajánlatát később kénytelen volt visszavonni.⁶ Közben a törökök előnyomulása tovább folyt, és 1359-ben első ízben

³ Ld. E. Darkó: Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts. Weimar. 1933. 8—26. l.

⁴ E házasságról a bizánci források egész serege megemlékezik, így *Georgios Pachymeres*, ed. Bonn. I. 317—318. l.; *Nikephoros Gregoras*, ed. Bonn. I. 109. l.; *Ioannes Kantakuzenos*, ed. Bonn. I. 11. l.; *Georgios Phrantzes*, ed. Bonn. 27. = ed. Papadopoulos 1 32. l., egy anonim krónika; *V. T. Gorjanov*: Византийский Временник 2 [27] (1949) 281—282. l.; Euphrosyne élete, *Acta Sanctorum* Nov. III. 875. l. Egy egykorú költőnek, Manuel Holobolosnak a bizánci trónörökös és a magyar hercegnő lakodalmára írt két költeményét kiadta *J. Fr. Boissonade*: *Anecdota Graeca e codicibus regis V. Parisiis*. 1833. 162—163. 169—170. l.; vö. *A. Heisenberg*: *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit* [Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der Wissenschaften, Philos. philol. und hist. Klasse 1920. Abh. 10]. München. 1920. 116—118. l.

⁵ *N. Iorga*: *Byzantinische Zeitschrift* 15 (1906) 217. l.; *Ostrogorsky*: i. m. 424—425. l.

⁶ *Halecki*: i. m. 31—59. l.; *Ostrogorsky*: i. m. 426. l.

már Konstantinápoly falai alatt is feltűntek, majd a thrákiai városok ellen fordultak, s 1362-ben Adrianopolis, 1363-ban pedig Philippopolis is a kezükbe került. Ezek az események arra készítették V. Ioannes császárt, hogy 1364-ben Avignonba V. Urbán pápához küldött követe útján ismét felvegye az uniós tárgyalások fonalát.⁷ Miután azonban ezek annak ellenére, hogy V. Urbán pápa meghívta a császárt, hogy keresse fel, nem vezettek sikerre, rászánta magát, hogy személyesen keresse fel Nagy Lajos magyar királyt, hogy általa eszközölje ki az uniót és Nyugat segítségét a törökök ellen.

V. Ioannes budai útjáról a bizánci elbeszélő források nem tesznek említést, de ránk maradtak más jellegű források. Ezek között van egy 1371-ből való bizánci chrysobullon nyilván Demetrios Kydones fogalmazásában készült bevezetése („Prooimion”), amelyben Ioannes császár azt a tényt, hogy másodszülött fiát, Manuelt, a későbbi császárt, az elsőszülött Andronikkossal szemben előnyben részesítette, utazal igazolja, hogy felsorolja Manuel kiváló szolgálatait, melyeket külföldi utazásai alatt neki tett. Ennek során történik említés a budai útról is.⁸ Erre Demetrios Kydones egy másik munkájában („Symbuleutikos”) is kitér.⁹ E görög forrásokat kiegészíti még Giovanni da Ravenna „Rerum memorandarum liber” című munkájának egy helye.¹⁰ Ezekhez járulnak még az egykorú oklevelek, V. Urbán pápa bullái, melyek közül különösen fontosak Nagy Lajos királyhoz 1366. június 23-án¹¹, Ioannes császárhoz 1366. július 1-én írt két levele¹² és Erzsébethez, Nagy Lajos anyjához ugyancsak 1366. július 1-ről kelt levele,¹³ továbbá a sebesi kerület kenézeinek folyamodványa, melyet eddig az újabb kutatók tudomásom szerint nem vettek figyelembe.¹⁴

Bizánc történetében először fordult elő, hogy uralkodója nem seregek élén, hanem mint segélykérő hagyta el a birodalom határait. Ioannes császár két fiával, Manuella és Michaellel, továbbá kancellárjával, Georgios Manikaitesszel és kíséretével 1365/6 telén indult útnak. Mivel akkor már Adrianopolis és Philippopolis a törökök kezében volt, nem mehettek a régi hadiúton, amely

⁷ Halecki: i. m. 86. l.; Ostrogorsky: i. m. 428. l.

⁸ Kiadta K. E. Zachariae von Lingenthal: Prooemien zu Chrysobullen von Demetrios Kydones [Sitzungsberichte der k. preussischen Akademie der Wiss. zu Berlin LII.]. Berlin 1888. 1409—1422. l., az itt és a továbbiakban említett részletek görög szövege az 1419—1420. lapon, vö. még 1412—1416. l. — Az utazást röviden említi egy anoním krónika, *Sp. Lampres: Βραχέα χρονικά*. Athén, 1932. No. 47 81. l.

⁹ Migne: Patrologia Graeca 154. c. 976, 1000—1001, 1004. Vö. *Gy. Moravesik: Byzantinoturcica I.*, Berlin 1958.² 244—246. l.

¹⁰ Kiadta M. Korelin: Ранний итальянский гуманизм, Moskva. 1892. 954. l.; Kardos T.: Magyar tárgyú fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában, Archivum Philologicum 60 (1936) 284—297. l., a bennünket érdeklő részlet a 295—296. lapon; vö. *C. Jireček: Byzantinische Zeitschrift* 18 (1909) 583. l.; *Vasil'ev: i. m.* 157. l.

¹¹ Kiadta A. Theiner: Vetera monumenta historica Hungariae sacram illustrantia II. Romae. 1860. 73. l. N. 139 = *G. Fejér: Codex diplomaticus Hungariae*. IX. vol. III. Budaë. 1834. 594—595. l. N. 319.

¹² Kiadta Baronius—Raynaldus: Annales ecclesiastici XV. Coloniae Agrippinae 1694. 454—455. l.; *Fejér: i. m.* 595—600. l. N. 320.

¹³ Kiadta Theiner: i. m. II. 74. l. N. 141. — Egyéb idevonatkozó okleveleket ismertet Halecki: i. m. „Un empereur de Byzance à Buda” c. fejezetében (111—137. l.), egyeseket pedig munkája függelékében közöl.

¹⁴ Kiadta Thallóczy L.: Századok 34 (1900), 608—610. l. Ő a keltezetlen levelet 1369 szeptember körüli időpontra helyezte, de — noha az események időrendjét illetőleg tévedett — helyesen ismerte fel a bizánci császár 1366. évi útjára vonatkozó utalásokat (id. h. 582. l.). — Erre az oklevélre évekkel ezelőtt boldogult Hodinka Antal hívta fel a figyelmemet.

Konstantinápolyból a Balkánon át a Duna felé vezetett, hanem — mint Demetrios Kydones két munkájában olvassuk — kénytelenek voltak télvíz idején a viharos Fekete-tengeren, majd a zajló Dunán hajón utazni, míg el nem érték Viddin (Bodony) városát, amelyet Nagy Lajos király egy évvel előbb, 1365 tavaszán hódított meg, amely tehát már magyar fennhatóság alatt állt. A sebesi kenézek beadványukban arról panaszkodnak, hogy a király parancsára kénytelenek voltak Lackfi Dénes erdélyi vajdának és a vele levő görög császárnak nagy költséggel járó vendéglátást nyújtani.¹⁵ Nyilván tehát Lackfi vajda volt megbízva azzal, hogy Ioannes császárt és kíséretét a magyar megszállás alatt levő területen fogadja és onnan „Magyarország fényes királya” udvarába kísérje, ahogyan Nagy Lajost a Prooimion nevezi, amelyben egyébként V. Ioannes a barbár vidéken való utazás fáradalmait és nehézségeit is felpanaszolja.

Nagy Lajos és a bizánci császár találkozásáról Giovanni da Ravenna jegyzett fel említett munkájában „De superbia” címen egy kis történetet. Eszerint a koldulásra (mendicare) kényszerült császárt a magyar király nagy pompával fogadta, elébe ment s leszállván lováról, fedetlen fővel nagy tisztelettel üdvözölte, míg a császár lován maradt, nem vette le fővegét és büszke göggel fogadta Nagy Lajos hódolatát. Ehhez Giovanni da Ravenna hozzáfűzi, hogy a magyar király Ioannes magatartása miatt megsértődve sem figyelemre, sem segítségre nem méltatta. A szerző ez utóbbi megjegyzése természetesen csak kitalálás a tanulság kedvéért. Mint látni fogjuk, a segítség elmaradásának más oka volt. De maga a jelenet valóban úgy játszódhatott le, ahogyan az olasz humanista leírta. Hiszen ismeretes, hogy Bizáncban az utolsó időkig élt az a fikció, hogy a bizánci császár minden földi uralkodó felett áll, s Bizánc uralkodói minden esetben és minden helyzetben súlyt helyeztek arra, hogy cerimoniálisan kifejezésre jusson méltóságuk.

A császár megérkezése után megindultak a budai várban a tárgyalások.¹⁶ Lajos király kész volt a bizánci birodalomnak fegyveres támogatást nyújtani, amit saját érdekei is megkívántak: a déli hűbéres tartományok s elsősorban az újonnan meghódított viddini bántság védelme. Egyrészt tehát Velencéhez fordult, hogy az a török ellen indítandó hadjárat sikerét hajóival támogassa, másrészt a pápai udvarral is felvette a kapcsolatot a tervezett keresztteshadjárat ügyében. 1366 tavaszán Lajos király és Ioannes császár két követet küldött az avignoni pápai udvarba: a bizánci császárral érkezett Georgios Manikaites kancellárt és István nyitrai püspököt, akik azután visszatérve magukkal hozták V. Urbán pápa július 1-ről keltezett leveleit, melyek közül különös figyelmet érdemel a császárhoz írt két levél. Az elsőből kitűnik, hogy Ioannes császár Budán felajánlotta magának és népének a római egyházba való visszatérését és egyben esküvel megerősített ígéretet tett, hogy ő és fiai, Manuel és Michael mindazt teljesíteni fogják, amit a pápa a megegyezésre vonatkozólag előír.¹⁷ A másik levélben a pápa azt kívánta,

¹⁵ *Thallóczy*: i. m. 609. l.: „... Tandem dominus Dionysius voyvada veniens adduxit secum imperatorem Grecorum, quibus per preceptum domini nostri regis tantam hospitalitatem prebuimus, quod cum tantis expensis dominum nostrum regem delicare valuissemus . . .”

¹⁶ Ezeket részletesen ismerteti *Halecki*: i. m. 119—137. l., vö. *Pór A.*: Nagy Lajos 1326—1382. Bpest. 1892. 387. l.

¹⁷ *Baronius—Raynaldus*: i. m. XV. 454. l.: „... tu eundem Regem in sua civitate Budensi fraternis affectibus personaliter visitasti, et de reconciliatione tua tuique populi cum praefata Romana Ecclesia, matre omnium fidelium et magistra, a cuius

hogy a császár és a görögök olyan hitvallással és esküvel tagadják meg a schismát, mint amelyet annak idején a császár öse, Michael Palaiologos császár tett, amivel a pápa nyilván az 1274. évi lyoni unióra célzott. E levélben a pápa egyben közölte a császárral a megkívánt eskü formuláját.¹⁸ Egy harmadik, Nagy Lajos anyjához intézett levélben a pápa méltatja Erzsébet és fia buzgalmát, melyet a görögöknek a római egyházba való visszatérése érdekében kifejtettek, s egyben közli vele is, hogy milyen eljárást rendelt el a megegyezés végrehajtására vonatkozólag.¹⁹ E levelekből kitűnik, hogy a pápa a súlyt az egyházi unió keresztülvitelére helyezte. Hogy az ennek fejében nyújtandó fegyveres segítségről hogyan vélekedett, azt az a június 23-ról kelt levele árulja el, melyet egy héttel előbb Lajos királynak írt. Ebben arra inti őt, hogy okosan és óvatosan járjon el a görögökkel szemben, mert azok már korábbi tárgyalásaikban is ravasz magatartást tanúsítottak és most sem igaz buzgósághól, hanem csak Lajos segítségének megnyerése végett óhajtják az uniót. Ezért ha esetleg a király már ígéretet vagy esküt tett a görögöknek vagy császáruknak egy határozott időpontra vonatkozólag, a pápa ennek teljesítését egy évre felfüggeszti, de helyesli, hogy Lajos király abban az esetben, ha a császár és fiai valóban áttértek, valamelyes fegyveres segítséget nyújtson nekik.²⁰

sinu dictus populus pacis aemulo et invido charitatis longissimis deviarunt temporibus, mutuis studiis et affectibus tractavistis: ac tu eidem Regi promisisti solemniter et iuramento firmasti, quod tu et nobiles viri Manuël et Michaël nati tui acceptaretis, faceretis et adimpleretis ad honorem dictae Romanae Ecclesiae, ac augmentum Catholicae fidei omnia, quae super reconciliatione praefata tibi et eisdem tuis filiis mandaremus . . .”; vö. *Fejér*: i. m. 596—597. l.

¹⁸ *Baronius—Raynaldus*: i. m. XV. 454—455. l.: „ . . . Et quia ad soliditatem et firmitatem ejusdem negotii expedit, quod tu alique Graeci post professionem eandem praestetis debitum iuramentum, et abjuretis omne schisma; formas hujusmodi iuramenti et abjuratiōnis, olim per clarae memoriae Michaëlem Palaeologum Imperatorem Graecorum, praedecessorem tuum in simili reconciliatione praestiti ac factae et per te ac eosdem natos, necnon clerum et populum supradictos praestandi et faciendae ad tuam ac eorum natorum, necnon cleri ac populi certitudinem fecimus praesentibus annotari. Forma siquidem dicti iuramenti talis est . . .”

¹⁹ *Theiner*: i. m. II. 74. l. (N. 141.): „ . . . Tuae devotionis eximie et pietatis precipe studia, que pro reductione Graecorum ad gremium sacrosancte Romanae et universalis ecclesiae una cum Carissimo in Christo filio nostro Ludovico Rege Ungariae Illustri, nato tuo, adhibuisti fideliter, adhibereque non desistis continue, sedes apostolica non ignorat . . . Ceterum ea, que per magnificum virum Johannem Imperatorem Graecorum illustrem suosque natos ac Clerum et populum dictorum Graecorum faciendae pro ipsorum salute decrevimus, eidem Imperatori scribimus per apostolicas litteras, quarum tenorem ad tuam informationem mittimus praesentibus interclusum . . .”

²⁰ *Theiner*: i. m. II. 73. l. (N. 139): „ . . . Licet, fili carissime, plurimum habeamus acceptum, quod negotium defensionis Graecorum ad finem reductionis eorum ad sacrosancte Romanae ecclesiae unitatem modis debitis prosequaris, decet tamen et expedit, hoc ita prudenter et mature fieri, ut non tendat ad noxam, quod agitur ad salutem. Sane eum, sicut in antiquis chronicis et scripturis aliis reperitur, iidem Graeci cum dicta ecclesia in tractatibus per eam cum eisdem habitis dolose ac fraudolenter incesserint, illudendo fallaciter ecclesiae memoratam, et ex huiusmodi preteritis de similibus futuris sit verisimiliter presumendum; praesertim quia iidem Graeci non videntur ex devotionis zelo et pura voluntate, sed coacti pro habendo tuo succursu venire velle ad huiusmodi unitatem, cum eis est cum multa maturitate et cautele studio procedendum: et quia de re ardua agitur, et ipsius executio est adeo difficilis et proluxa, quod infra modicum tempus compleri non poterit, ut optatur, si tua celsitudo vovisset seu iurasset predictis Graecis seu eorum Imperatori infra certum terminum de proximo prestare succursum, nos premissorum consideratione inducti, votum et iuramentum huiusmodi usque ad annum a dato presentium computandum, auctoritate apostolica tenore presentium suspendimus ad cautelam; placet tamen nobis, quod dicto Imperatore ac eius filiis reductis ad huiusmodi unitatem, eis interim de aliqua armigera gente succurras . . .”

Mint látjuk tehát, Urbán pápa diplomatikus kétszínűséggel nyájas hangú leveleiben a császárt az unióra biztatta, de ugyanakkor Lajos királyt a fegyveres segítség halogatására intette.

A Prooimion-ból tudjuk, hogy Ioannes császár Lajos király kívánságára kénytelen volt a budai várban kezesül hagyni Manuel fiát, ő maga pedig dolga végezetlenül kíséretével haza indult. A sebesi kenézek folyamodványából kitűnik, hogy a lovagias király 1366 telén személyesen kísérte el vendégét a magyar uralom alatt levő viddini bánságig.²¹ Onnan a császár, minthogy Sisman János bulgár cár egy időre feltartóztatta, csak 1367 tavaszán érkezett vissza Konstantinápolyba. Budai útja tehát, amelyhez Demetrios Kydones szerint a bizánciak olyan nagy reményeket fűztek, várva a paionok (= magyarok) felmentő seregét, eredménytelenül végződött. Hogy mi volt ennek az oka, az a legújabb időkig homályban maradt. Különböző találgatások merültek fel: talán a pápának fentebb említett, Lajos királyhoz intézett levele készítette a császárt hazatérésre, vagy talán Lajos királynak a fegyveres akcióval kapcsolatban titkos, Bizánc érdekeit sértő tervei voltak, melyek a császár tudomására juthattak?²²

Egy legújabban publikált bizánci forrás végre fényt vetett e rejtélyre. Egy athosi kéziratban ránk maradt egy görög munka „Dialexis”, amely arról a tárgyalásról tájékoztat, amely V. Ioannes császár Magyarországról való visszatérése után 1367 júniusában Konstantinápolyban a Blachernai-palotában a császári család tagjainak, a patriarchának és más egyházi személyeknek, továbbá az Amadé savoyai grófnak, Ioannes császár unokatestvérének kíséretében Konstantinápolyba érkezett Paulus pápai követnek a jelenlétében az unió ügyében lefolyt.²³ Ebben a munkában azt olvassuk, hogy a megbeszélésen elnöklő Ioannes Kantakuzenos, a korábbi császár, akkor már szerzetesi nevén Ioasaph, a teológiai fejtegetések során többek között a következőket mondta a pápai legátusnak: „Mert az egyháznak ilyen szétszakadása olyan képtelenségre vezetett, hogy a tiéitek közül egyesek a mi egyházunkhoz tartozókat újra akarják keresztelni; Magyarország királya minden aggály nélkül cselekszi ezt, amennyiben sokakat újra keresztelt, másokkal együtt a bulgárok császárának, Alexandrosnak a fiát is, mintha a mi keresztelésünk haszontalan lenne. És mi szükség van arra, hogy ezt vagy amaszt említsem? Ezt a császárt, a fiamat, amikor ott tartózkodott és segítséget kért a királytól a hitetlenek ellen, sokszor megpróbálta erre kényszeríteni maga a király, az anyja és az ő előkelők, hogy újra kereszteljék őt és a vele levőket, mondván, hogy máskép-

²¹ *Thallóczy*: i. m. 609. l.: „... Interim eodem tempore ibernico dominus noster rex cum eodem caesare venit, quibus tandem tantam hospitalitatem fecimus, quod tante pecunie in hospitalitatem solummodo super nos currerunt, de quibus adhuc nullum denarium solvere valuimus...”

²² *Halecki*: i. m. 134. l.; *H. Grégoire*: *Byzantion* 5 (1929—30), 773. l.; vö. *W. Norden*: *Papsttum und Byzanz*. Berlin. 1903. 703. l.

²³ *J. Meyendorff*: *Projets de concile oecuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul*. *Dumbarton Oaks Papers* XIV. Washington. 1960. 147—177. l. A szerző e tanulmányában Halecki nyomán részletesen foglalkozik az általa kiadott „Dialexis” magyar vonatkozásaival (153—156. l.), de természetesen Nagy Lajos vallási politikájának részleteit nem ismeri. Tanulmányának rövid kivonatát a görög szöveg nélkül bemutatta a XI. nemzetközi bizantinológiai kongresszuson 1958-ban, ld. *J. Meyendorff*: *Jean-Joasaph Cantacuzène et le projet de concile oecuménique en 1367*. *Akten des XI. internationalen Byzantinistenkongresses München 1958*. Herausgegeben von F. Dölger und H.-G. Beck, München. 1960. 363—369. l.

pen, ha ez előbb meg nem történik, nem tudunk neked segítséget adni.”²⁴ Nem kétséges tehát, hogy a budai tárgyalások sikere Lajos királynak, anyjának és környezetének ezen az újrakeresztelésre vonatkozó követelésén tört meg. A magyar király a szó szoros értelmében „pápább volt a pápánál”. A pápának az áttérésre vonatkozó rendelkezéseit, melyek régebbi, meghatározott formulák előírásain alapultak, Ioannes császár minden jel szerint kész lett volna teljesíteni, de az újrakeresztelkedést, melyet erőszakkal akartak rákényszeríteni, megtagadta. Az erre vonatkozó bizánci és római állásfoglalás világosan kitűnik Ioannes Kantakuzenosnak az említett megbeszélésen a pápai követhez intézett ama kérdéséből, hogy vajon az unió kényszerítés és erőszak alkalmazásával, vagy meggyőzés és az egyházi előírás szerint történik-e, mire Paulus legatus az utóbbi alternatívát hangsúlyozta, továbbá az elnöklő Ioannes Kantakuzenos teológiai fejtegetéseiből, melyek szerint a keresztelés csak egyszer történhetik.²⁵

A budai udvarnak a bizánci császárral szemben támasztott követelése szerves része volt Nagy Lajos vallási politikájának, akit XI. Gergely pápa 1374. évi levelében „feruidus Zelator fidei Christianae”-nak nevez²⁶, s akiről egy minoriga barát azt írja, hogy „adeoque zelo fidei catholicae et conversionis infidelium fidelissimus Rex effervet, ut etiam proprium corpus vellet exponere et pro conversione gentium se ipsum dare”.²⁷ Ismeretes, hogy Nagy Lajos vallási fanatizmustól áthatva milyen nagy tevékenységet fejtett ki országa és a meghódított hűbéres tartományok még pogány hiten levő vagy eretnek lakosságának a megtérítésében. A zsidókon, kúnokon, szlávokon és „patarenusokon” kívül, akiket az egykorú források emlegetnek,²⁸ sorra kerültek a szerbiai, bulgáriai és valachiai szakadárok (schismaticusok) is, akiknek megtérítésében természetesen imperialisztikus szempontok is nagy szerepet játszottak.²⁹ Tudomásunk van arról, hogy a fanatikus hittérítők a katolikus egyház aklába való terelést valóban az újrakereszteléssel kötötték egybe. A Dialaxisben említett bulgár császárnak, Ivan Alexandernek a fia, Szracimir Bulgária Viddin környékéhez tartozó részének az uralkodója volt. Miután Lajos király 1365 tavaszán e területet meghódította, Szracimirt katolikus feleségével együtt túszként őrizetbe vétette. Nyilván ekkor kereszteltette meg újra.³⁰

²⁴ *Meyendorff*: i. m. 173. l.: „Καὶ γὰρ ἡ τοιαύτη τῆς ἐκκλησίας διάστασις εἰς τοσαύτην προέβη τὴν ἀτοπίαν, ὥς καὶ βούλεσθαι τινας τῶν ἡμετέρων τοὺς τῆς ἐκκλησίας ὄντας τῆς ἡμετέρας ἀναβαπτίσειν· καὶ γὰρ ὁ τῆς Οὐγγρίας ἡγὴ ἀδεῶς τοῦτο ποιεῖ, ἐξ οὗ ἀνεβάπτισε μὲν πολλοὺς, μετὰ τῶν ἄλλων δὲ καὶ τὸν τοῦ βασιλέως Βουλγάρων τοῦ Ἀλεξάνδρου υἱόν, ὡς δῆθεν ἀνωφελοῦς ὄντος τοῦ ἡμετέρου βαπτίσματος. Καὶ τίς χρεῖα τοῦ λέγειν με τὸν τε δεῖνα καὶ τὸν δεῖνα; Ἀπὸν τὸν βασιλέα τὸν υἱόν μου ἐμετσε εὐρισκόμενον καὶ ζητοῦντα βοήθειαν παρὰ τοῦ ἡγῆος κατὰ τῶν ἀσεβῶν πολλὰ κατηγάγκασεν αὐτὸς τε ὁ ἡγὴς καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ οἱ τοῦτων ἀρχόντες ἀναβαπτίσαι αὐτόν τε καὶ τοὺς μετ’ αὐτοῦ, εἰπόντες, ὡς ἄλλοτρόπως οὐ δυνάμεθα βοήθειαν δοῦναι σοι, ἂν μὴ τοῦτο πρότερον γένηται.”

²⁵ *Meyendorff*: i. m. 173. l.

²⁶ *Fejér*: Codex diplomaticus IX. vol. IV. 587. l.

²⁷ *L. Wadding*: Annales Minorum VIII. Ad Claras Aquas 1932.³ 231. l.

²⁸ *Ioannis de Kikollew*: Chronica, ed. *G. Schwandtner*: Scriptorum rerum Hungaricarum I., Vindobonae. 1746. 195. l.: „Item Paterini de Bozna . . . ad fidem rege commovente conuertuntur et baptizantur.” Ld. még ugyanott 195—196. l.; *Antonii Bonfinii*: Decades rerum Hungaricarum, Lipsiae. 1771. 359. l.

²⁹ *Hóman B.—Szekfű Gy.*: Magyar történet II. Bpest. 1936². 239—244. l.; *Elekes L.*: Hunyadi. Bpest. 1952. 13. l.; *Elekes L.—Lederer E.—Szekely Gy.*: Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus korában (a honfoglalástól 1526-ig). Bpest. 1957. 157—158. l.

³⁰ *Meyendorff*: i. m. 154. l. félreérti Jirečeket, mert az csak Szracimir feleségének római katolikus voltáról tesz említést, ld. *C. J. Jireček*: Geschichte der Bulgaren. Prag.

De nemcsak az uralkodó részesült az erőszakos újrakeresztelés szentségében, hanem az elfoglalt terület egész lakossága is, amint erről két minorita 1366-ból kelt leveléből értesülünk.³¹ A későbbi időkből is vannak olyan adataink, melyek az újrakeresztelésről tanúskodnak. Így pl. XI. Gergely pápa 1373-ból való két levelében a boszniai eretnekek megtéréséről és megkereszteléséről esik szó.³² Hogy ez az erőszakos eljárás milyen elkeseredést váltott ki a meghódított területek lakosságából, arra nagyon jellemző a „Passio quinque fratrum de observantia in civitate Bodon” című irat, amelyből kitűnik, hogy amikor 1369-ben Viddin városa újra bulgár uralom alá került, a feldühödött schismaticusok öt térítő ferences szerzetest megöltek.³³

Bár V. Ioannes császárnak Nagy Lajos közvetítésébe és segítségébe vetett reményei a magyar udvar túlzó követelései miatt meghíúsultak, a bizánci udvar nem mondott le uniós törekvéseiről, mert azok megvalósítása árán számított Nyugat fegyveres támogatására. Az 1367-ben a Blachernai-palotában lefolyt megbeszélés azzal a határozattal ért véget, hogy két éven belül egyetemes zsinatot hívnak össze Konstantinápolyba.³⁴ Ez a terv azonban nem valósult meg. Mint ismeretes, V. Ioannes császár 1369 októberében személyesen utazott Rómába, ahol áttért a római egyházba, de egyéni akcióját ezúttal sem követte a két egyház uniója és nyugati segítség.

Nagy Lajos uralkodásának későbbi éveiben a magyar csapatok nemegyszer vették fel a harcot a törökökkel az akkori magyar birodalom hűbéres tartományaiban, de a király nem ismerte fel a maga teljes jelentőségében a török veszélyt. Hadjáratai hódító célok szolgálatában álltak, gyengítették a balkáni népek ellenálló erejét és megakadályozták, hogy Magyarország azokkal vállaltva szálljon szembe a törökökkel, akik folytatták hódításaikat a Balkánon.

1876. 327. l. = A bolgárok története, Nagybecskerek 1889. 308. l. — Említést érdemel, hogy I. Lajos magyar király egy újabb kiadott, 1369. aug. 29.-én kelt oklevéléről szól, hogy a király a viddini császárt (imperator em de Bodinio) azzal a feltétellel bocsátotta szabadon, hogy az leányait kezesekként hozzá, azaz a magyar udvarba küldi. Hogy a császáron Szracimir értendő, az világosan kitűnik Lajos király egy korábbi okleveléből, amelyben „Strazimerius” neve „imperator de Bodinio” jelző kíséretében fordul elő. Ld. A Nagykállói Kállay-család levéltára II. Bpest. 1943. 130. és 147. l. (N. 1560, 1628). — Erre az oklevél-kiadványra Székely György volt szíves figyelmemet felhívni.

³¹ *Wadding*: i. m. VIII. 230—231. l.: „... ad petitionem Christianissimi ac devotissimi Regis Hungariae, Vicarius meus Bosnae ad illam patriam, regno ac Vicariae contiguam, octo Fratres nostri Ordinis sibi subditos destinavit: qui infra quinquaginta dies ultra ducenta millia hominum baptizarunt. Et ne forte de numero scrupulus oriarit, jussu Regis omnes baptizati in scripturam publicam sunt redacti... Currunt cum suis gentibus Principes infideles, juvenes et virgines, senes cum junioribus turmatim confluent ad baptismum, haeretici similiter et schismatici ad veritatem fidei orthodoxae, ad unitatem sacrosanctae Romanae Ecclesiae revertuntur. Ipsorum etiam Sacerdotes atque Calogeri sub iugo fidei efficiuntur humiles, qui in sua haeresi nimis antea fuerant pertinaces... Perduntur tota illa Bulgaria populosa, quam Rex ille invictissimus Hungarorum dudum potenter obtinuit, et praecipue civitas illa Bindin, famosa nostris et magna, et ubi Fratres in copiosiore numero destinantur. Patareni et Manichaei sunt amplius solito dispositi baptizari, et ad Christum, verum lumen, converti...” Vö. *Baronius—Raynaldus*: i. m. XV. 456. l.; *Fejér*: i. m. IX. vol. III. 602—603. l. N. 322.

³² *Fejér*: i. m. IX. vol. IV. 509—511. l. N. 296—297.

³³ *Wadding*: i. m. VIII. 254—255. l.; *Thallóczy*: i. m. 595. l.

³⁴ *Meyendorff*: i. m. 177. l.

1389-ben a rigómezei ütközet után, amelyben magyar csapatok is részt vettek, Szerbia egy kis rész kivételével török uralom alá került, s a török csapatok még ugyanazon évben átkeltek a Dunán és a Száván és — ezúttal első ízben — Magyarország területére is betörték. Miután Bajazid szultán 1393-ban a tirnovói Bulgáriát is meghódította, a Dunától délre eső balkáni területek csaknem teljesen török uralom alá kerültek. Most már a törökök Magyarországot nemcsak hűbéres tartományain keresztül, hanem közvetlenül is fenyegették és többször be-becsaptak a magyar földre.

Bizánc közben úgyszólván teljesen török vazallus állammá süllyedt, s a bizánci császárok pártharcaikban kénytelenek voltak nem egy esetben török segítséget igénybe venni, vagy a törököket harcaikban fegyveresen támogatni. E megalázó helyzetben, amikor már a főváros is végveszélyben volt, II. Manuel császár ismételt segélykérésekkel fordult a pápához és a nyugati hatalmakhoz. 1396 elején követet menesztett Zsigmond magyar királyhoz is, nyilván segítséget kérve.³⁵ A Zsigmond felhívására hadba szállt kereszties-sereg azonban a nikopolisi csatában 1396. szeptember 25-én a feudális hatalmak önzése és széthúzása következtében nagy vereséget szenvedett. Maga Zsigmond király is kénytelen volt menekülni. Csónakba szállt, majd a Dunán és a Fekete-tengeren át Konstantinápolyba hajózott, ahonnan nagy kerülővel, az Égei-tengeren és az Adrián át jutott vissza Magyarországra.³⁶ Egy, a nikopolisi csatában török fogságba esett bajor katona leírása szerint, amikor Zsigmond a Dardanellákon áthajózott, a keresztény foglyok, akiket a törökök felsorakoztattak a tengerszoros partjaira, a király felé kiáltottak, hogy szálljon ki a hajóból és szabadítsa ki népét.³⁷ Zsigmond egyébként konstantinápolyi tartózkodása alatt tárgyalásokat folytatott a bizánci császárral. Erről tanúskodik IV. Antonios konstantinápolyi patriarcha 1397 januárjában kelt két levele, melyekben a magyar királynak a lengyel királlyal a hitetlenek elleni szövetségéről van szó, s amelyekből kitűnik, hogy Zsigmond azzal a szándékkal távozott a bizánci fővárosból, hogy 1397 márciusában újból hadat indít a törökök ellen.³⁸ Ez a terv azonban nem valósult meg, mert a király távollétében Magyarországon fellángoltak a pártharcok, és Zsigmondnak hazatérése után elsősorban a saját trónját kellett biztosítania az oligarchák segítségével.

A török veszély fokozódása és a korábbi segítőakciók eredménytelensége arra indította II. Manuel császárt, hogy személyesen keresse fel a nyugat-európai udvarokat. 1399 végén indult el hároméves útjára, amelynek folyamán meglátogatta Velencét, több itáliai várost, majd Párizst és Londont, de üres ígéreteken kívül egyebet nem kapott. Még külföldön érte őt az a hír, hogy a mongol Timur Bajazid szultán seregét 1402-ben az angorai csatában tönkverte. Ez a csapás két évtizeden át megbénította a törökök támadó erejét, s

³⁵ Erről egy 1396. febr. 27-ről kelt oklevél tudósít, amely szerint Velence elrendelte, hogy a görög császárnak Magyarországról visszatérő követét velencei hajó szállítsa haza, ld. *Mályusz E.*: Zsigmondkori oklevéltár I. Bpest. 1951. 468. l. N. 4280.

³⁶ *Johannis de Thurócz*: Chronica Hungarorum, ed. *G. Schwandtner*: Scriptores rerum Hungaricarum I., Vindobonae. 1746. 223. l.; *Bonfini*: i. m. 387. l.; *G. Th. Zoras*: Χρονικόν περί τῶν Τουρῶν σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαβερῶν ἐλληνικὸν κώδικα 111). Athén 1958. 33. l.

³⁷ Hans Schiltbergers Reisebuch. Nach der Nürnberger Handschrift herausgegeben von V. Langmantel [Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart 172.]. Tübingen. 1885. 7. l.; vö. *Ostrogorsky*: i. m. 438. l.

³⁸ *Miklosich—Müller*: Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana II. 280—285. l. N. 515, 516.

így egy időre mind Bizánc, mind Magyarország felszabadult a török nyomás alól.

II. Murad szultán kevéssel trónralépte után 1422. június 8-án ostrom alá vette Konstantinápolyt. Ez az esemény ismét arra kényszerítette a bizánci udvar, hogy idegen segítségért folyamodjék. A görög források szerint ugyanazon év nyarán kevéssel az ostrom megkezdése után Demetrios Palaiologos, II. Manuel fia, rokonával, a genuai Doria család egyik tagjával Galatába menekült, amely akkor már a genuaiak birtokában volt. Onnan utóbb kíséretével a Fekete-tenger partján a Dnyeszter torkolatánál fekvő Asprokastronba (Akkerman, Cetatea Alba) hajózott, majd a moldvai fejedelemség területén át Magyarországra ment.³⁹ Nyilván azért választotta ezt az útirányt, mert akkor már a törökök előnyomulása következtében a dunai hajózás nem volt biztonságos. Forrásaink nem szólnak arról, hogy Demetrios milyen céllal kereste fel Zsigmond király udvarát s hogy meddig tartózkodott ott, de nem lehet kétség az iránt, hogy útjának célja segítségkérés volt, s Demetrios talán előkészítette bátyja hasonló célú útját.

Egy évvel később ugyanis Manuel császár legidősebb fia, a későbbi VIII. Ioannes császár, akit beteg atyja már 1421-ben társceszárrá koronáztatott, kereste fel Budát. Sphrantzes bizánci történetíró szerint 1423. november 15-én utazott el Magyarországra, és csak 1424 október végén érkezett vissza Konstantinápolyba.⁴⁰ Két anoním szerző Manuelt és Ioannest dicsőítő beszédeiből azonban az tűnik ki, hogy Ioannes előzőleg Itáliát és Galliát is felkereste, és a segítség ügyében az olaszok, németek s más népek uralkodóival is tárgyalt.⁴¹ Így tehát Magyarországra csak később, 1424-ben érkezhetett meg, amit meg erősít az is, hogy Eberhard Windecke, aki munkájában megörökítette Zsigmond király életének nevezetes eseményeit, azt írja, hogy a görög császár nyolc hetet töltött Zsigmond udvarában. Arra vonatkozólag, hogy Ioannes honnan és pontosan mikor érkezett Budára, nincs adatunk, de Windeckének a császári látogatás egyes részleteire vonatkozó tudósításából világosan kitűnik, hogy a budai várban való tartózkodása 1424 nyarára esett. Windecke leírja Zsigmond és vendége találkozását. Eszerint amikor megjött a hír, hogy „Görögország és Konstantinápoly császára” közeledik, a „római király” ünnepélyesen elébe ment Budától egy fél mérföldnyire. Amikor találkoztak, mindkettő leszállt a lováról és barátságosan üdvözölték egymást.⁴² Ha összehasonlítjuk ezt a leírást Giovanni da Ravennának az 1366. évi uralkodói találkozásról szóló elbeszélésével, szembetűnő a változás. Ezúttal nem a saját elképzelése szerint mindenek felett álló bizánci császár találkozott a magyar királlyal, hanem a bizánci társcesászár azzal a magyar királlyal, aki 1414 óta megkoronázott német-római király is volt. Ez magyarázza meg, hogy Ioannes császár viselkedése lényegesen különbözött nagyatyja egykori gögös magatartásától.

³⁹ *Georgios Phrantzes*, ed. Bonn. 118 = ed. Papadopoulos I. 121 = Migne: *Patrologia Graeca* 156. l. c. 1030; *Sp. Lampros: Βραχέα χρονικά*, έκδ. Κ. Ι. Ἀμάντου, Athén. 1932. N. 1, 15. l.; *Silbestros Syropulos*, Vera historia unionis nem verae inter Graecos et Latinos, sive Concilii Florentini exactissima narratio, ed. R. Creighton, Hagae. 1660. 8. l. de ez utóbbi chronológiája téves.

⁴⁰ *Georgios Phrantzes* i. h. Ld. még *Syropulos*: i. m. 8. l. Sajnos, itt a szövegben lakuna van s a ránk maradt szövegrész csak a császár útrakeléséről tudósít.

⁴¹ *Sp. P. Lampros: Παλαιολόγοι καὶ Πελοποννησιακὰ* III. Athen. 1926. 178, 219. l.

⁴² Eberhart Windeckes *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, herausgegeben von W. Altmann. Berlin. 1893. 177. l. = *Das Leben König Sigmunds von Eberhard Windecke*, übersetzt von Hagen. Leipzig. 1886. 136. l.

Windecke a budai tárgyalások érdemleges részéről nem tájékoztat, csak azt említi, hogy a császár egy ízben részt vett egy gyűlésen, amelyen Zsigmond királyon kívül négy bajor herceg, Albrecht osztrák herceg, Placentinus kardinális, a pápa követe, az esztergomi érsek és más előkelőségek is jelen voltak. Azt is megtudjuk Windecke művéből, hogy a bizánci császár a királlyal, a királynéval és Placentinus kardinálissal részt vett az úrnapi körmeneten, továbbá, hogy búcsúzáskor Zsigmond király vendégét gazdag ajándékokban részesítette, melyeket Windecke részletesen fel is sorol.⁴³ Hogy miről volt szó Budán, arról az egyik említett anoním dicsőítő beszédből értesülünk.⁴⁴ Eszerint Ioannes császár feltárta Bizánc válságos helyzetét, esetelte a főváros ostromával és a háborúval járó szenvedéseket, a birodalom létét fenyegető veszélyt, és Zsigmond szövetségét és segítségét kérte. A „paionok dicső királya” — ahogyan Zsigmondot egy egykorú bizánci költő nevezi, aki céloz Ioannes budai útjára⁴⁵ — kész volt olyan katonai segítséget nyújtani, amelyet a császár kíván és akkor, amikor azt óhajtja, abban az esetben, ha nem jönne létre a béke a törökkel. Ennek az ígéretnek a birtokában távozott Ioannes császár Budáról. Öccse, Demetrios útvonalát követte: a moldvai fejedelemségen át utazott a Fekete-tenger felé. Sphrantzes leírásából tudjuk, hogy a Duna deltájának északi ága mellett fekvő Kellion városából levelet küldött haza, kérve, hogy küldjenek érte oda hajókat. Ezek azután Konstantinápolyba vitték.⁴⁶ Mire azonban Ioannes 1424 októberében hazaért, atyja, Manuel császár már aláírta a békét a szultánnal.

Ioannes császár látogatásának csak az volt az eredménye, hogy felhívta a budai udvar figyelmét az egyre fokozódó és egyre fenyegetőbbé váló török veszélyre. De Zsigmond király nem használta ki a helyzetet a törökök visszaszorítására. Uralkodásának második felében figyelmét teljesen a Nyugat felé fordította, s erőit lekötötték a német császárság ügyei, az egyházi kérdések, a huszitizmus elleni harc és a cseh trón megszerzése. A Magyarország déli részeit és Erdélyt pusztító törökökkel szemben csak védekezésre szorítkozott. Bizáncnak közvetlen segítséget nem nyújtott, de nagy szerepet játszott azokban az uniós tárgyalásokban, melyek Bizánc és a pápaság között a bázeli zsinaton (1431—1437) újból megindultak.

Már a konstanci zsinat idején (1414—1417) kapcsolatban volt Zsigmond király Manuel császárral, és több ízben kifejtette neki leveleiben véleményét az egyházi unióról.⁴⁷ A bázeli zsinat idején sűrű követség váltás folyt egyrészt IV. Jenő pápa és VIII. Ioannes császár, másrészt ez utóbbi és a bázeli zsinat közt.⁴⁸ A bizánci császár 1434 elején küldte Bazelba első követségét, melynek tagjai voltak: Demetrios Palaiologos, a császár öccse, aki ekkor magas stratopedarchosi rangot viselt, Isidoros, a Szent Demetrios-monostor apátja, a későbbi kardinális, és Ioannes dishypatos, Demetrios veje. A követek az akkoriban szokásos útvonalon mentek, hajón a Fekete-tengeren, majd a moldvai fejedelemség

⁴³ Windecke, i. kiadások, 179—180 = 138—139, 198 = 155—156, 186—187 = 144. l.

⁴⁴ Lampros : i. m. 219—220. l.

⁴⁵ Ioannes Diakonos, ed. Migne: Patrologia Graeca. 158. c. 966.

⁴⁶ Georgios Phrantzes, ed. Bonn. 118—119 = ed. Papadopoulos I. 121—122. l. = Migne: Patrologia Graeca 156. c. 1030—1031.

⁴⁷ L. Mohler: Kardinal Bessarion I. Paderborn. 1923. 76. l.

⁴⁸ Ch.-J. Hefele—H. Leclercq: Histoire des conciles d'après les documents originaux. VII. 2. Paris. 1916. 663—949. l.; L. Bréhier: Le monde byzantin I. Vie et mort de Byzance, Paris. 1947. 491—492. l.

területén és Magyarországon át útha ejtve Budát.⁴⁹ Amikor a bizánci követek magyar földön haladtak nyugat felé, váratlan incidens zavarta meg útjukat. Rablócsapat támadta meg és alaposan kifosztotta őket. Erről az eseményről két dokumentum is maradt ránk. Albertus de Crispis augusztinus szerzetes, lombardiai tartományfőnök, akit a bázeli zsinat 1433 nyarán követként Konstantinápolyba küldött, s aki azután a bizánci követek kíséretében tért vissza Bázembe, 1434. június 25-én Ulmban kelt levelében leírja, hogy miután a moldvai Valachián áthaladtak, Magyarország területén a Tisza mellett Abbad közelében rablók, illetve Maróti János bán fegyveresei teljesen kirabolták őket úgy, hogy csak 86 csupasz lovuk és kocsijuk maradt meg, s őket magukat pőrre vetkőztették.⁵⁰ A levél további részéből arról értesülünk, hogy pünkösöd ünnepére érkeztek meg Budára, ahol panaszt tettek az esztergomi érseknél és más egyházi személyeknél és főuraknál, akiknek a segítségével azután június 24-én eljutottak Ulmba, ahol a bizánci követek megjelentek Zsigmond király előtt. Kiegészíti Albertus de Crispis levelét Zsigmond 1434. augusztus 6-án Ulmban kelt oklevele, amelyben a király oldalakon keresztül részletesen felsorolja mindazokat a tárgyakat, melyektől a rablók megfosztották a görög császár követeit, akik hozzá és a bázeli zsinatra igyekeztek, és amelyeket Gersei Pető László főispán Zala vármegyében összeszedett s részben ő, részben pedig Szécsi Tamás neki átadott.⁵¹ Bár nincs arról feljegyzés, hogy a bizánci követek és Zsigmond közt milyen beszélgetés folyt le, fel kell tételeznünk, hogy a rablótámadáson kívül szó esett a bázeli zsinat legfőbb problémájáról, az egyházi unió kérdéséről is. Mint ismeretes, a zsinaton felmerült az a kívánság, hogy a bizánci császár és a konstantinápolyi patriarcha személyesen jelenjék meg ott és részt vegyen az uniót kimondó, tervbe vett egyetemes zsinaton. Hosszas viták tárgya volt az a kérdés, hogy ezt az egyetemes zsinatot hol tartsák. Maga Zsigmond király — mint ezt több forrás hangsúlyozza — Buda mellett foglalt állást.⁵² 1436-ban VIII. Ioannes császár újabb követséget küldött

⁴⁹ *Syropulos*: i. m. 17—18. l. *Vö. H. Vast*: Le cardinal Bessarion (1403—1472). Paris. 1878. 43. l.; *Mohler*: i. m. I. 82. l.; *Hefele-Leclercq*: i. m. 875—876. l. Az ide vonatkozó aktákat közli *J. Mansi*: Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio XXIX. 96—97, 617—618. l.

⁵⁰ *Mansi*: i. m. XXX. 835. l.: „... iter nostrum peragendo in mari majori. procedendo per Walachiam Moldaviensem, succedendo utique in itinere nostro et cum contramite Tyciam ante forum qui dicitur Abbad in regno Hungariae, ex casu inopinato, confidentes per famam publicam, ac per personas fide dignas nullam diffidentiam habere, immo tuti et securi, absque ullo dubio iter nostrum progredere, ibique invasi per spoliatores sive per armigeros Johannis Banni de Marot totaliter spoliati fuimus in rebus et bonis nostris, ita et totaliter, simpliciter et absolute, quod LXXXVI equi et currus denudati nobis remanserunt, et sicut in puris naturalibus nati reducti fuimus.” Az itt említett „Abbad” a Tisza bal partján levő mai „Abádszalók”. A híres „abádi röv” már Anonymus krónikájában is szerepel (57. fejezet: portus Obad). Maróti János macsósi bán volt.

⁵¹ *Kiadva*: Zala vármegye története. Oklevéltár II. Szerk. Nagy I., Véghegyi D., Nagy Gy. Bpest. 1890. 482—485. l. — E kiadásra Mályusz Elemér volt szíves felhívni a figyelmemet. — Az oklevél a rablótámadásról a következőket mondja (483. l.): „... pro certis rebus et bonis per quosdam latrones et malefactores ab ambassiatoribus imperatoris Grecorum, per dictum regnum nostrum Hungarie ad has exteris partes ad nostram celsitudinem et ad sacrum Basiliense concilium pergentibus pridem in eodem regno nostro Hungarie ablatis ad ipsum regnum nostrum Hungarie et consequenter ad comitatum Zaladiensem, in quo nonnulla ex preactis rebus dictorum anbasiatorum reperte fuisse nostro culmini asserebantur . . .” A kiadó megemlíti, hogy a gróf Festetics család keszthelyi levéltárában, ahonnan az eredeti való, megvan a vasvári káptalannak ez ügyben végzett vizsgálatáról szóló, 1434. jún. 15-ről kelt jelentése is.

⁵² *Mansi*: i. m. XXX. 1218, XXXI. 199, 209. l., *Syropulos*: i. m. 19. l.; *vö. Hefele-Leclercq*: i. m. 939. l.

Bázelbe, melynek tagjai voltak: Manuel dishypatos és a már az első követségben résztvevő Ioannes dishypatos. Nyilván ez a követség is útba ejtette Budát. Arról határozott értesülésünk van, hogy Manuel dishypatos visszatérően Budától Konstantinápolyig Szerbián és Makedonián át nagy sietve, negyven nap alatt tette meg az utat, hogy minél előbb átadja a császárnak Zsigmond király üzenetét, aki arra intette őt, hogy sürgősen valósítsa meg az egyházi uniót.⁵³ Amint ismeretes, 1437 végén VIII. Ioannes császár a patriarcha és sok más egyházi személyiség kíséretében el is utazott Itáliába, s 1439. július 6-án a firenzei székesegyházban Bessarion nikaiai érsek és Julian Cesarini kardinális kihirdette az uniót. De mint sok más esetben, a bizánci nép most is fanatikus szenvedéllyel tiltakozott ellene. Így annak célja, Nyugat fegyveres beavatkozása, ezúttal is elmaradt.

Amit a bizánci császárok nyugati segélykérő útjai, uniós törekvései nem tudtak elérni, azt a XV. század közepén Hunyadi János tette meg: ő nyújtott fegyveres segítséget a sírja szélén álló Bizáncnak. Ő világosan felismerte, amint leveleiből kitűnik, hogy nem elég a törököket távol tartani a magyar föld határaitól, hanem azokat ki kell szorítani Európából. Törekvéseiben tehát Magyarország védelmével összekapcsolódott Bizánc megsegítésének gondolata, aminek megvalósítása végett igyekezett létrehozni a balkáni népek összefogását a közös ellenség, a török ellen.⁵⁴ Ezt a célt szolgálták balkáni hadjáratai, amelyek érdekében a bizánci udvar nem egy követséget küldött a magyar királyi udvarba. Így pl. a várnai hadjárat előtt, 1444. július 30-án VIII. Ioannes császár a peloponnesosi Mistrából követe útján levelet küldött I. Ulászló magyar királyhoz, melyben a háború megindítására biztatta.⁵⁵ Amikor azután II. Mohammed szultán harci készülődései világosan elárulták, hogy az immár teljesen elszigetelt Konstantinápoly elfoglalására tör, a végveszélyben az utolsó bizánci császár, XII. Konstantinos újból a pápához és a nyugati uralkodókhoz, köztük Magyarország kormányzójához, Hunyadihoz, „a törökök villámá”-hoz fordult segítségért.⁵⁶ Mint egy korábbi dolgozatomban kifejtettem, Hunyadi határozott tervet dolgozott ki, amely szerint tengeri úton Mesembria kikötőjébe szándékozott szállítani a felmentő magyar sereget, hogy az az ostromló török sereg hátába kerüljön.⁵⁷ Ennek híre a Konstantinápolyt körülzáró törökök táborában is elterjedt, és egy időre nagy zavart keltett. Megvalósítására azonban az események gyors menete miatt már nem kerülhetett sor. Konstantinápoly 1453. május 31-én a törökök zsákmánya lett. De hogy a bizánci nép hálával őrizte meg Hunyadi emlékét, arról tanúskodnak azok a népies görög költemények és krónikák, melyek a magyar „Jankó” alakját a dicsőítő jelzők egész seregével magasztalják s úgy emlegetik őt, mint „a bizánciak császára”-t.

MORAVCSIK GYULA

⁵³ *Syropulos*: i. m. 57. l.

⁵⁴ *Elekes L.*: Hunyadi.

⁵⁵ Ioannis Dlugossi *Historiae Polonicae libri XII.*, ed. G. Groddeckius I. Francofurti 1711. 790—793. l. = *I. Katona*: *Historia critica XIII.* Pestini. 1790. 318—324. l.

⁵⁶ *R. Guillard*: *Études byzantines.* Paris. 1959. 135—175. l.: *Les appels de Constantin XII Dragasès à l'Occident pour sauver Constantinople, Les appels de Constantin XII Paléologue à Rome et à Venise pour sauver Constantinople.*

⁵⁷ *Moravcsik Gy.*: Magyar-bizánci kapcsolatok Bizánc bukása idején, *Antik Tanulmányok* 2 (1955), 161—169. l. = *Ungarisch-byzantinische Beziehungen zur Zeit des Falles von Byzanz, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 2 (1954) 349—360. l.

ВИЗАНТИЙСКИЕ ИМПЕРАТОРЫ И ИХ ПОСЛЫ В Г. БУДА

Резюме

В стремлениях византийских императоров дома Палеологов получить западную помощь против турецкой опасности ценой церковной унии, немалую роль играла феодальная Венгрия. В целях получения вооруженной поддержки, два императора лично посетили двор венгерских королей в г. Буда, куда они послали и некоторых посланцев с этой же целью. Сопоставление не использованных до сих пор в должной мере византийских и западных источников проливает новый свет на подробности этих связей.

Постепенное проникновение турок принудило в 1366 г. императора Иоанна V. лично посетить короля Людовика Великого в г. Буда с целью посредничества. Об этом путешествии и о переговорах венгерского короля с папской курией в целях унии, мы узнаем подробности из греческих источников и папских писем. На их основе показывается, что папа Урбан дипломатической двусмысленностью побуждал византийского императора осуществить унию, но в то же время призвал короля Людовика медлить с вооруженной помощью. Соглашение не состоялось и византийский император был принужден вернуться без результатов. На то, в чем заключилась настоящая причина этого, проливает свет опубликованный в новейшее время документ на греческом языке. Из произведения, сохранившего ход переговоров весной 1367 г. в Константинополе между византийским двором и папским посланцем выясняется, что венгерский король и его мать стремились принудить Иоанна V. взамен помощи подвергнуться повторному крещению. Этот источник сообщает и о том, что Людовик Великий дал повторно окрестить и сына болгарского царя Ивана Александра. Целый ряд других современных источников доказывает, что проникнутый религиозным фанатизмом и руководимый захватническими стремлениями венгерский король проводил крупную миссионерскую деятельность среди схизматиков, что в целом ряде случаев сопровождалось насильственным повторным крещением.

Вооруженное вмешательство Запада в интересах Византии было осуществлено только три десятилетия позже, после того, что император Мануил II выслал своих посланцев за помощь не только к папе и к западным державам, а также к венгерскому королю Сигизмунду. После злосчастного исхода битвы при Никополе Сигизмунд был принужден бежать в Константинополь, где он вел переговоры в целях нового вооруженного выступления против турок. Но эти переговоры так же, как и личные встречи императора Мануила II с западными государями, остались без результатов.

Хотя битва при Ангоре в 1402 г. на известное время освободила Византию от турецкого давления, в 1422 г. султан Мурад II осаждал Константинополь, что принудило византийского императора опять просить западной помощи. В 1423 г. сын императора Мануила II, тогдашний соправитель, будущий император Иоанн VIII, младший брат которого еще раньше приехал в Венгрию, отправился на путешествие по Западу, в ходе которого, как это сообщают греческие источники и записки Эбергарда Виндекса, летом 1424 г. он провел два месяца при дворе короля Сигизмунда в г. Буда и король обнадеежил его военной помощью. Эта помощь, однако, не была осуществлена, потому что когда Иоанн вернулся в Константинополь, его отец уже заключил мир с султаном.

Позже король Сигизмунд играл значительную посредническую роль в переговорах между базельским собором и императором Иоанном VIII по делу церковной унии. Два византийских посольства, отправившиеся в Базель, в 1434 и 1436 гг. посетили и двор Сигизмунда. Первое из них подверглось по пути неожиданному нападению. Добравшиеся через Молдавию и Трансильванию до Тиссы, при с. Абад они были совсем ограблены вооруженным отрядом бана Яноша Мароти; об этом подробно осведомляют представленный базельскому собору доклад и одна из грамот короля Сигизмунда.

Намеченный на базельском соборе вселенский собор, местом которого Сигизмунд предложил г. Буда, не состоялся, а после связанной с путешествием императора Иоанна по Италии флорентинской унии 1439 г. тоже не следовала вооруженная помощь Запада. Эту помощь, только позже оказал Янош Хуньяди, который стремился не только посредством своих балканских походов вытеснить турок из Европы, а по просьбе последнего византийского императора намеревался выслать подкрепление византийской столице, находящейся в крайней опасности. Это, однако, вследствие скорого падения Константинополя уже не могло быть осуществлено.

ДЬ. МОРАВЧИК

LES EMPEREURS DE BYZANCE ET LEURS AMBASSADEURS A BUDA

Resumé

La Hongrie féodale avait un rôle important à jouer dans les efforts déployés par les empereurs Paléologues de Byzance en vue de s'assurer au prix de l'union des deux Eglises le secours des Occidentaux contre le danger turc. Afin d'obtenir le secours armé deux empereurs visitèrent personnellement la cour des rois de Hongrie résidant à Buda, où dans le même but furent envoyées plusieurs ambassades.

Le collationnement des sources byzantines et occidentales peu utilisées jusqu'à présent représentent sous un nouveau jour les détails de ces rapports.

L'avance des Turcs survenue en 1366 incita l'empereur Johannes V de rendre personnellement visite au roi Louis le Grand et de demander ses bons offices. Les sources byzantines et les lettres du pape nous informent sur ce voyage et sur les négociations engagées entre le roi de Hongrie et la cour papale pour réaliser l'union. Il en ressort que le pape Urbain d'une duplicité diplomatique sollicitait l'empereur de Byzance de réaliser l'union, mais en même temps il ne manquait pas d'exhorter le roi Louis à différer l'accord du secours armé. L'accord ne fut pas conclu et l'empereur de Byzance se vit contraint de rentrer sans résultat. Un document en grec tout récemment publié nous informe sur la véritable cause de l'insuccès. L'ouvrage résumant les négociations engagées au printemps de 1367 entre la cour de Byzance et le nonce apostolique atteste que le roi de Hongrie et sa mère visaient à astreindre l'empereur Johannes V à se soumettre, en retour du secours, à la rebaptisation. La source nous renseigne de ce que le roi Louis le Grand fit rebaptiser le fils d'Ivan Alexandre, le tsar bulgare. Plus d'une source contemporaine fait témoignage de ce que le roi de Hongrie imbu d'un fanatisme religieux et guidé par des aspirations impérialistes déployait une vive activité apostolique parmi les schismatiques, activité qui dans la plupart des cas aboutit à des rebaptisations forcées.

L'intervention armée des Occidentaux en faveur de Byzance ne se réalisa pas en effet qu'après trois décennies lorsque l'empereur Manuel II envoya ses ambassadeurs sollicitant le secours non seulement aux puissances occidentales mais aussi à Sigismond, roi de Hongrie. Après la bataille désastreuse livrée à Nicopole Sigismond fut contraint de se réfugier à Constantinople, où il engagea des négociations en faveur d'une nouvelle attaque armée à diriger contre les Turcs. Mais ni ces visites ni celles que l'empereur Manuel rendit aux monarques occidentaux n'accusèrent aucun résultat.

Bien que la bataille livrée à Angora en 1402 libérât Byzance pour un certain temps de l'oppression turque, en 1422 le sultan Murat II assiégea Constantinople, en conséquence l'empereur de Byzance se vit contraint de recourir une nouvelle fois à l'aide des Occidentaux. En 1423 le fils de l'empereur Manuel II, associé à l'empire, qui plus tard devint l'empereur Johannes VIII, dont le frère arriva en Hongrie déjà antérieurement, fit un voyage en Occident, au cours duquel — comme les sources grecques et les notes d'Eberhard Windecke nous en informent — il passa en été de 1424 deux mois à la cour du roi Sigismond à Buda; celui-ci lui promit le secours armé qui ne se réalisa pourtant pas, étant donné que lors du retours de Johannes à Constantinople son père conclut déjà la paix avec le sultan.

Dans la suite le roi Sigismond avait un important rôle d'intermédiaire dans les négociations engagées entre le concile de Bâle et l'empereur Johannes VIII, négociations qui visaient à créer l'union ecclésiastique. Les deux ambassades de Byzance se rendant à Bâle en 1434 et 1436 passèrent à la cour de Sigismond à Buda. La première des deux ambassades fut victime au cours de son voyage à une attaque imprévue. Arrivée à travers la Moldavie et la Transylvanie à la Tisza, elle fut dans les proximités du village Abád complètement détournée par les hommes d'armes du ban János Marót, comme le rapport soumis au concile de Bâle et une des chartes du roi Sigismond nous en fournissent des informations détaillées.

Le concile universel — projeté au concile de Bâle — dont le siège aurait été, sur la proposition de Sigismond, à Buda, ne fut pas convoqué, et l'union ecclésiastique, elle, créée en 1435 à Florence, ne fut, non plus, suivie du secours armé des Occidentaux. Ce secours ne fut prêté, en effet, que par János Hunyadi qui non seulement s'efforçait à expulser les Turcs de l'Europe par ses campagnes menées aux Balkans, mais sur la sollicitation de l'ambassade du dernier empereur de Byzance entendait envoyer une armée de secours, pour sauver la capitale de Byzance se trouvant dans un péril extrême. Cependant le projet se vit échoué en raison de la prise subite de la ville de Constantinople.

A PARASZTSÁG TÖRTÉNELMÉNEK PROBLEMATIKÁJA MAGYARORSZÁGON A KAPITALIZMUS KORSZAKÁBAN*

A parasztság ma országunkban történelmi jelentőségű átalakulás korszakában él. A jobbágyrendszer kiteljesedése után a parasztok nálunk 5—6 évszázadon keresztül éltek kifejlett feudális termelő viszonyban, a mai nagy átalakulás kezdetekor pedig mintegy évszázad múlt el azóta, hogy a parasztság szabadbaddá lett a feudális földesúri joghatóságtól s a parasztbirtok levetette a feudális jobbágyköteléket. Ez a közbeeső évszázad a kapitalista termelési viszony évszázada történelmünkben. Erre az évszázados korszakra ma már, amikor az ország parasztsága a szocialista termelési mód útján halad előre, a parasztok történelmének sikjéről is jóformán egészében mint a történelem lezárt korszakára lehet visszatekinteni, a korszak problémáival tehát ezentúl jobbadán már csak a történelmi kutatásnak nyílik feladata.

Ez a feladat sokoldalú, újszerű és megoldásra váró, s nem függetlenül, hanem a kapitalista gazdasági rend egységében jelentkezik annak elemeként. A kapitalista gazdasági rend egész jellege érthetővé teszi, hogy a történelmi érdeklődésnek homlokterébe elsősorban az ipari termelés kérdései s ennek társadalmi vetületében a munkáskérdés került, de a gazdasági rend egysége alapján az összképen helyet kér a mezőgazdasági termelés kérdése s ennek társadalmi vetületében a parasztkérdés is. A parasztok kapitalizmuskori történelmének felkutatása és feltárása nem is csupán a magyar történetírás sajátos feladata. E feladat időszerűségéről az egyes országokban — különösen az utóbbi időben és a marxista történelemtudomány részéről — számos kezdeményezés és eredmény tanúskodik, eddig azonban inkább csak egyes fejlődési szakaszok és egyes kérdések határai között. Nem véletlen viszont, hogy a szovjet történelemtudomány, mely e tekintetben olyan alapvető munkára támaszkodhatik, mint Leninnek „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” című műve, széleskörűen napirendre tűzte az orosz parasztság történelmének feldolgozását, az 1861. évi jobbágyfelszabadítást követő korszakban.

A kérdés jelentőségének a kifejtésével a magyar történetírásban is mutatható fel — ugyancsak az utóbbi időből — nemkevésbé számottevő kezdeményezés és eredmény a magyarországi parasztság kapitalizmuskori történelme terén. Mindenek előtt arra az eredményre kell rámutatni, amit történetírásunk a magyarországi mezőgazdasági kapitalista fejlődés elvi alapjainak tisztázása, a fejlődés fővonalának kijelölése s vele a parasztgazdaság fejlődési útjának meghatározása tekintetében végzett. A konkrét történelmi folyamat egyes részfeladatainak megoldása terén is számottevő előhaladást lehet szá-

*A Magyar Történelmi Társulat 1961. augusztus 22—24-én Debrecenben tartott vándorgyűlésén elhangzott előadás.

mon tartani. Ezek a részeredmények a feladat egészéhez képest azonban csak töredékesek s a parasztság e korszakbeli történelmének összképén csak egyes vonások meghúzására adnak módot. Viszont parasztságunk kapitalista évszázadának történelme nagyon is zsúfolt problémákkal. Míg a parasztság előző hosszú korszakának, a jobbágyrendszernek a történelmét — ha még mindig bőven maradt tennivaló is — különféle szakaszaiban és síkjain is meglehetősen tisztán lehet ma már szemügyre venni, addig a paraszток kapitalista korszaka történelmének képén még az üres vagy homályos folt, sok a tisztázatlan vonás, s számos vonás hiányzik is róla. A feleletre váró kérdések valósággal problémakörökké szélesednek, s ezek szorosan összefüggnek az ország történelmének e korbéli főkérdéseivel. Feltárásuk nélkülözhetetlen a kor teljes történeti képén, e történeti kép tudatformája pedig nem lebecsülendő tényező mai életünk formálásában. A következőkben közelebbről a kapitalista évszázad első felének, a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig terjedő korszaknak a parasztságtörténelmi problematikájáról s néhány módszertani szemponttról lesz szó. A problematikával való e számvetésre pedig az a körülmény ad alkalmat, hogy a magyar történetkutatók egy munkaközössége munkába vette a szóbanforgó korszak parasztságtörténelmének kérdéseit. Hangsúlyozni kell azonban mindjárt, hogy bár az itt következő probléma-rende-zés az irodalmi tájékozódás lehetőségei mellett a munkaközös-ség folyamatban levő kutatásainak eredményeire is támaszkodik, az sem hézagtalannak, sem szilárdnak nem tekinthető, hiszen a problémákat egészük-ben és összefüggéseikben csak a folyamatban levő kutató munka lezárása után lehet teljesebben együttlátni és lemérni.

A szóbanforgó korszak parasztságtörténeti problémaköreit rendszer-rezve, elsőnek mindenképpen ama problémakör kíván magának helyet, melyet a jobbágyrendszer „utótörténeté”-nek is nevezhetnénk. A jobbágybirtokot az 1848-ban történt felszabadítás után is sok szál fűzte még össze a földesúri birtokkal. A feudális birtokszervezet és gazdálkodás természetének megfelelően a parasztagazdaságnak olyan lényeges elemei, mint a legelő és az erdő — ha 1848-ig elkülönítés nem történt, ez pedig nem sokra ment — egyelőre továbbra is közös volt a volt földesurak és a volt jobbágyok között. Mások, mint a borkimérés, a malomjog stb., egyszóval az ún. kisebb királyi haszon-vételek, részben szintén osztatlanul, részben egyedül a volt földesúr kezén maradtak. De a gyakorlatban esetenként meghatározásra és kimérésre várt maga az úrbéri szántó- és rétföld úrbéri állománya is. A volt földesurak és a volt jobbágyok között rendezetlenül és kúszán vártak eligazításra a szőlő-, irtás-, maradványföldek s a pusztatelkek ágas-bogas kérdései is. Egészében elintézését sürgettek a majorsági zsellérek többszázezernyi s az ún. telepít-vényes falvak kb. száznegyvenezernyi tömegének kérdései: a parasztnép e tekintélyes hányada, kiáltó sérelmére és egész anyagi léte megrendítésével, kimaradt a jobbágyfelszabadításból; sorsukon a késői rendezések sem sokat segítettek, a telepítvényes falvak fele világgá is ment, az uradalmak a falvak helyét is felszántották, népeik pedig az agrárproletariátusban s nem kis részben az amerikai bányákban süllyedtek el. Kárpótlás illetve meg azokat a job-bágyokat és jobbágyközösségeket is, akik már 1848 előtt a maguk pénzén és tetemes áldozattal megváltották magukat, s akik most az állami kártalanítás idejében egyelőre csak ráfizettek megváltkozásukra. De utólag kellett meg-adni a szabad föld tulajdonjogát a határőrezredek katonáinak, a hajdúk és jászkunok s egyes kisebb kiváltságolt paraszti közösségek tagjainak, s külön

szabályozást kívántak a sajátos székely úrbériség bonyolult kérdései is. A jobbágyrendszer e maradványai miatt a volt jobbágybirtok ilyen vagy olyan tekintetben szinte naponta kérdésessé vált, s a bonyolult maradványok felszámolására, általában rendezésére, az abszolutizmus és a kiegyezés korában sorozatosan kötetnyi jogszabályt bocsátottak ki, ezeknek a gyakorlati életbe való átültetése céljából pedig külön úrbéri törvényszékeket állítottak fel. Aligha volt olyan parasztközség az országban, melyben a parasztnak nem akadt volna ügye e bíróságokkal, s a felfakadó perözön akkor valósággal ügyvédsereget foglalkoztatott. A teljesség igénye nélkül említett szóbanforgó jobbágymaradványok felszámolásának legmozgalmasabb korszaka az 1850—1870-es évekre esett. De egyes maradványok eltakarítása az első világháborúig, sőt azon túl is elhúzódott. A volt jobbágyokkal a volt földesurak álltak szemben, s mivel a forradalom és a szabadságharc elbukása után a volt feudális birtokosok, különösen is a nagybirtokosok helyzeti energiája megnövekedett, mind a jogszabályok alkotása, mind a bírói és közigazgatási eljárás során előnyösebb pozícióból szállhattak síkra érdekeikért, mint a volt jobbágyok. A bírói és közigazgatási fórumok előtt keserű harcok folytak közöttük, s az eddigi kutatások azt mutatják, hogy a volt jobbágyok itt is, ott is rövidséget szenvedtek. Végül is akkor, amikor a nyomasztó nagybirtokrendszer csorbítatlanul áttevődött a kapitalizmus korszakába, a hosszú perfolym a volt jobbágyok kezén kevesebb földet hagyott meg, mint amennyi a jobbágykor utolsó szakaszában a jobbágyoké volt. Bármilyen széles téren és keserűen folyt is a küzdelem, azt a parasztnak a maga korában a közvélemény különösebb érdeklődése és ellenőrzése nélkül harcolták végig, de a megrövidített és kisemmizett parasztnak következő nemzedékei továbbörizték azok mozzanatait, esetleg igényüket sem adták fel, nem egyszer perújításokra és mozgalmakra indulva fel.

A jobbágyrendszer maradványainak évtizedeken át húzódó-vonódó eltakarítása sokrétű kérdéseket vet a kutató elé, de ugyanakkor eléje kerülnek olyan kérdések is, melyekkel nem kimondottan a jobbágyrendszer, de mégis a feudalizmus korának hagyatékaként kellett a maguk idejében az érdekelteknek és sokszor a hatóságoknak is foglalkozni. Ilyen kérdések voltak a tagosítás és a földközösségi maradványok kérdései. A racionális gazdálkodás által követelt tagosítás terén még a jobbágykor utolsó évtizedeiben megtették az első lépéseket, de 1848-ig kevés eredménnyel. A tagosítás a szorító kapitalista versenyben különösen is érdeke volt a föld gazdáinak, mégis az 1848 után is csak el-elfulladás útjában haladt előre, ekkor is az egytagbani tagosítás mellett inkább a „fordulós” vagy „dülös” tagosítás formáit követve. Egyszer a parasztnak maguk léptek ki a porondra a tagosításért, máskor éppen ők álltak ellene, nemcsak a hosszas eljárás tetemes költségei, hanem a tapasztalatok miatt is, melyek ismét a parasztnak — közelebbről a kisparasztnak — a volt földesurak, de esetleg a gazdag parasztnak javára történt megrövidítéséről szóltak. A tagosítás kérdését a történeti kutatás éppen úgy nem bolygatta, mint a földközösségi maradványokét sem. Pedig a falusi földközösség kisebb-nagyobb maradványaival a legtöbb községben találkozni lehetett a XIX. század második felében, sőt a XX. század évtizedeiben is. A földközösség utolsó maradványait most már elsősorban a volt úrbéres parasztnak között osztatlanul maradt legelők, erdők, vizek stb. használatának szabályozására alakított különféle úrbéres társulatok tartották fenn, s ilyen társulatok a XIX. század második felében legalább minden negyedik községben alakultak. Ezek

a hovatovább törvényes normákkal szabályozott társulatok a közös földnek fokozatos felosztása miatt ugyan lassanként fogyni kezdtek, de közben a parasztság belső rétegei között folyó osztályharcnak is eszközei és táplálói voltak. A jobbágykornak éppen az ilyen maradványai voltak azok, melyek mintegy keretet vontak a jobbágyfelszabadítás után is a volt jobbágyok köré s amelyekben egyelőre maga a jobbágyközösség is továbbélt.

A paraszti kisbirtokosnak a jobbágyfelszabadítás után egyelőre nemcsak jobbágymaradványok terhét hordozva, nemcsak utólagos rendezési perek bizonytalan esélyei között művelve a földet, hanem tőkehiánnyal küzdve, új terhek alatt nyögve és ósdi termelő gyakorlatok gátlásaitól sújtva kellett a kapitalista szabad verseny kockázatait vállalnia, rendszerint nagybirtokos versenytársáénál sokkal kedvezőtlenebb feltételek között. A jobbágyrendszer utótörténeténél, a jobbágymaradványok felszámolásánál nem kevésbé széles problémamező jelentkezik a kutatás számára a paraszti termelés történelmének terén is. A történetkutatástól itt elsősorban olyan alapvető kérdések várják a vizsgálatot és tisztázást, mint a paraszti gazdaság munkaeszközökkel való ellátottságának, munkaszervezetének, a parasztföld művelési rendszereinek, agrártechnikájának és a paraszti árutermelésnek a kérdései. A fejlődés ezek tekintetében igen lassú volt, jellemző erre, hogy egy, az 1870-es évekből származó hivatalos kimutatás szerint az országban az ekéknek körülbelül fele „faeke” volt. Mindezek a kérdések a történeti kutatásban helyesen csak fejlődéstörténeti vizsgálatokkal vehetők munkába, hiszen a parasztagzaldalkodás akkor a folytonos, bár lassú változás állapotában élt. E tekintetben a munkaeszközök fejlődése, a kezdeti gépesítés, a szakismeretek terjedése, a fogyasztó piac növekedése, a vámpolitika, a konjunkturális és dekonjunkturális tényezők ösztönző vagy hátráltató hatásait nem lehet megfigyelésen kívül hagyni. Amellett a termelés tájtényezőinek a korban különösen gyorsuló hatásaival is számot kell vetni. Azt is tekintetbe kell venni, hogy a paraszti agrártermelés alapkérdéseitől elválaszthatatlanok ekkor az ország tekintélyes részében uralkodó tanyás gazdálkodás formájának a kérdései. A tanyás gazdálkodás, mely a XIX. század második felében rohamos hódítással jutott virágzása csúcsára, a maga korában mint szabadgazdálkodási forma a racionális gazdálkodás több lehetőségét hordta magában a falu határabeli nehézkes nyomásos gazdálkodásnál, de éppen nem ellentmondások nélkül, az intenzív és extenzív elemek kevertségével s egyben a gazdaságiak mellett hovatovább súlyos társadalom- és kultúrpolitikai feladatok halmozásával jelentkezett. A problematika termeléstörténeti körében további kérdések egész sora tör elő, melyeket egyelőre még rendszerezni sem könnyű, de nélkülük az összképet sem lehet megbízhatóan megszerkeszteni.

Megint más problémakörbe vonhatók azok a kérdések és jelenségek, melyek a paraszti kisbirtok körül társadalom- és gazdaságpolitikai szempontból jelentkeznek. A jobbágyfelszabadítás után a parasztkézre jutó föld az ország egész birtokterületének csak kisebb hányada volt, s egyrésztől a kisbirtok, másrésztől a közép- és nagybirtok aránya, miként a feudalizmusból áttevődő egész birtokszerkezet és az ország általános közgazdasági viszonyai, az agrárgazdaságot nálunk is a fejlődés porosz útjára vitték. E tekintetben csak súlyosbította a helyzetet az a körülmény, hogy míg a szabadbirtok lett jobbágyföld minden kötöttség nélkül mobillá vált, és a szabad birtokforgalomban hanyódott e korban, addig a nagybirtok nagyrészt elfoglaló holtkézi birtok immobil maradt, sőt éppen ebben a korban új hitbizományok tömeges alakí-

tásával és más módon a nagybirtok egyre nagyobb terjedelemben lett mozdíthatatlanná. A nagybirtok tekintélyes része így intézményesen őrizhette integritását, ugyanakkor a korszakunkban az ország népességével együtt csaknem megkétszereződő paraszteredetű lakosságnak általában a sodródó korábbi parasztföldekkel kellett beérnie. Szükségszerűen következett így be a tulajdonjogi hullámnak kitett parasztföld differenciálódásának és bajokkal tetézve parasztkézből való kiesésének, tehát a parasztok kisajátításának meggyorsulása, különösen is egy-egy nagyobb kapitalista gazdasági válság nyomában. A mozgó parasztföld a tőke birtokosainak, nem kis mértékben a tőkeerős gazdag parasztoknak a kezén egyidejűleg a differenciálódással ellentétes halmozódás útján is előrehaladt. A parasztbirtok differenciálódásának és kisajátításának folyamata azonban igen bonyolult, s vizsgálata különféle elvi és módszertani kérdések tisztázását követeli, amellett a parasztság korabeli történetének sok más problémájával is összefügg. Ebben a körben külön kutatási témák igényével lépnek fel az olyan bolygatatlan kérdések, mint a parasztgazdaság tőkeellátottságának és hitelviszonyainak, a parasztgazdaságra nehezedő újrendszerű és folyton növekvő közterheknek, ezekkel összefüggésben a parasztok eladósodottságának, a paraszti földszerzés nehéz útjainak-módjainak (bérlet, parcellázás, telepítés stb.) a kérdései. Meg kell azt is vizsgálni, hogy mi volt a politika és mi a valóság azokban a törekvésekben, melyek az omladozó parasztbirtok valamilyen megköttésére irányultak (paraszti hitbizomány, törzsöröklés, birtokminimum stb.), amelyek azonban megvalósításig korszakunkban nem jutottak el. A parasztság történelmének e korbeli problematikájához tartozik a szövetkezeti kérdés is: azoké a főleg értékesítési és fogyasztási szövetkezeteké, melyekben az individuális gazdálkodás rendszerében bizonyos kollektív formák öltöttek testet, mindenképpen a tőkés-gazdálkodás rendjéhez illeszkedve, sőt éppen annak védelmében is.

Külön problémakörbe sorakoznak ismét azok a kérdések, melyek a parasztság bérmunkából élő nagy és növekvő tömegét illetik. E rétegben nemcsak azok foglalnak helyet, akik minden termelő eszköz híján voltak, hanem a töredékföldjeik mellett bérmunkára szorulóak is. Jóllehet a polgári szociológiai definíciók a paraszt fogalmát általában a birtokosra szorítják le, a történeti szemlélet síkján a parasztság nagy tömegéből nem ejthetők ki a nincstelenek sem, amíg a parasztfalu közösségében élnek, s paraszti munkával tartják fenn magukat, miként a feudalizmuskori nagy jobbágykeretben is mindig számolni kell a zsellérekkel is. A bérmunkából élő paraszttömeg jól ismert tehát még a feudalizmus korából. Különösen is rohamosan gyarapodott az nálunk a feudalizmus utolsó szakaszában. Mégis a tőkés-gazdálkodás korában új kérdések lépnek fel e téren: a hatalmas tartaléksereggel terhes bérmunkásrétegek tömegarányai, a bérmunka új formái, a tőkés-gazdálkodásnak a jogszabályok támogatásával jelentkező hatásai általában e rétegek életkörülményei, társadalmi és gazdasági problémái. A bérmunka két legáltalánosabb formája, a cselédség és a napszámosság mellett a kapitalizmus-hoz alkalmazkodva tovább élnek régi csökevényes feudális formák is, de újak is jönnek létre, mint a sommásság, melyet a szomszédnépek hasonló agrárproletárságával együtt, Közép-Európa különböző vidékeire, az 1890-es évektől kezdve gyakran országhatárokon keresztül toboroztak, nem egyszerűen sztrájk törés céljából. A mezőgazdasági bérmunkásság, mely a XIX. század második felében a betegségek, baleseti, öregségi és munkanélküliségi biztosításnak minden lehetősége nélkül ki volt szolgáltatva a nyomorúságnak,

egyre inkább a létminimum alá süllyedt, s elsősorban e tömegben keresztül indult meg a parasztság, sajátosan a parasztfalu bomlása e korban.

A bomlás problémamezején különösen két csúcsosodó pont kerül a történetkutató elé. Egyrészt az a proletárréteg, mely ugyan még a falu keretében marad s a mezőgazdasági munkától sem szakad el véglegesen, de létfenntartásának alapját már ezen kívül találja meg, mint elsősorban a kubikusok, pályamunkások, erdőmunkások stb. rétegei. Az ilyen formák nagyon is alá vannak vetve a gazdasági válságoknak, a konjunktúra és dekonjunktúra hullámváltásainak. De másrészt e korban kezd tömegjelenséggé felépni a parasztfalutól való elszakadás, egyben többnyire a parasztságból való kitörés is. A kitörés — helyesebben: a menekülés — útjai a kapitalizáló városi gazdaság keretei közé, de nem kevésbé jóval messzebb, idegenbe, elsősorban a tengerentúlra vezettek. Az amerikai kivándorlás nálunk a XIX. század utolsó évtizedeiben lett hatalmas méretű mozgalommá. Jóllehet a kivándorlás statisztikájáról és jelenségeiről számos munkából lehet már tájékozódást szerezni, a kivándorlásnak a parasztság külön történeti kérdéseként való felvetése nem hiányozhatik a parasztság történelmének problematikájából: a kapitalizmus kori parasztság történelmének mélységeibe alig tud más jobban bevilágítani, mint a kivándorló sors.

A parasztságot, mint az osztálytársadalom képletét végigkísérte története eddigi során is az osztályharc, mely élesedve a kapitalizmus rendszerében az ellenállásnak új formáit és mozzanatait hozta létre. A korszaknak, főleg a századforduló évtizedeinek paraszti osztályharcáról az utóbbi időben több történeti munka látott már napvilágot, vannak azonban a történeti kutatás által még érintetlen szakaszai és jelenségei. Mindenekelőtt pedig rendszerezni kell az osztályharc kutatásának elveit és kitűzni az e tekintetben gyorsan váltó periódusok határait. A paraszti ellenállás régi és új formái, a többé-kevésbé atomizált mozgalmak a századforduló táján a szocializmussal való találkozás s a munkás-parasztszövetség távlati révén jutottak általánosabb, bár egyelőre széteső és sokszor tévétel elvi programhoz. A periódusok kitűzéseinek és tartalmi vizsgálatának kérdéseire járul a rétegvizsgálatok kérdése, hiszen a parasztság — egységes osztályiség híján, sőt ellentétes osztályokra (falusi burzsoázia — agrárproletariátus) bomlása révén — egyes osztályaiban — rétegeiben más-más célokat tűzött harca elé és más-más eszközökkel vívta azt. A paraszti osztályharc mellett felvetést kíván az a kérdés is, hogy a parasztek milyen viszonyba jutottak életük állandó keretének, a községnek újonnan rendezett autonómiájával. Az államhatalommal és a megyével szemben nagyon, is csonka községi autonómia az egyetlen általánosabb autonóm forma volt e korban, melyben a parasztfalu népe részt vehetett, mégis a parasztság zöme, a szegény parasztság annak küszöbét sem igen léphette át a gyakorlatban: a községi önkormányzat a nagybirtokosok, a megyei nemesek és nem utolsósorban a gazdag parasztek kezén forgó politikai eszköz lett, tulajdonképpeni feladatát osztályérdekek alá rendelve.

A parasztság problematikájának útját járva, a fenti kérdéscsomók mellett lépten-nyomon kikerülhetetlenül találkozni kell a parasztság e korbéli kulturális viszonyainak kérdéseivel. Előbb a szempontból nem lehet lebecsülni a század derekán lefolyt korszakváltás jelentőségét. Különösen felmérést kíván az ismeretközlésnek, a művelődés új eszközeinek, elsősorban az iskolai oktatásnak és az általános iskoláztatási kötelezettség bevezetésének a jelentősége. Bármilyen fogyatékosoknak tűnnek fel az eredmények, mégis az iskolai

művelődés és a spontán ismeretszerzés újszerű lehetőségei a paraszti anyagi és szellemi művelődés terén messzemenő folyamatokat indítottak el. Jóllehet e kulturális mozgalom intenzitását nem lehet összevetni azzal a kultúrszomjú-sággal, amely ma eltölti parasztnépünket és azokkal az eszközökkel, melyek e kultúrszomjútság kielégítése terén ma rendelkezésére állnak, az előző évtizedekhez, sőt századokhoz képest a szóbanforgó évtizedek mégis meglehetősen gyors élénkülést hoztak. A századforduló táján már a szakismeretközlés is folyt, ha éppen a parasztság mélyebb rétegeihez nem is igen hatott az el. Az eredmény végső fokon a hagyományos paraszti kultúrában bontó tényezők fellépése s a paraszti világgép lassú átalakulása lett. E tekintetben nem lehet figyelmen kívül hagyni a technikai haladás, a racionális szemlélet, az általános védkötelezettség mint kultúrelemek közvetítője, a városi civilizáció, majd pedig különösen is a szociális és parasztmozgalmak serkentő tényezőit. Ugyanakkor a másik oldalon az ellenálló közeg is fokozottan működött: a paraszti nyomorúság, a parasztok magukra hagyatottsága — elsősorban a hovatovább félmillió-s-millió tanyavilágra kell itt utalni — és a szakadék az új „úri” osztály és a parasztnép között, melyen át a közlekedésnek nem igen volt lehetősége. A parasztság nem is tudott önmagából önmagának művelt réteget kitermelni: az úri osztály ugyan folyton töltődött fel parasztelemekekkel, de akik a parasztságból magasabb iskolázással és műveltséggel kiemelkedtek, mindjárt el is vették a számára.

A magyarországi parasztság kapitalizmuskori történetének megvannak a maga külön sajátosságai, amelyek azokból a sajátosságokból adódnak, amelyeket általában a kapitalizmus magyarországi szerkezete mutat. Vannak a korban a parasztok történelmének egészen sajátos hazai elemei is. Sajátos — ha nem is egyedülálló — már magának az agrárgazdaságnak az a nagy aránya és az az alacsony minősége, amit az ország a feudalizmusból vitt át a kapitalizmusba, s amelynek fejlődését ebben a korban megint sajátos gazdaság- és fináncpolitikai viszonyok szorítottak vissza, és sajátosak az országnak a tőkés gazdálkodás korában kérdésünk szempontjából is jelentőséghez jutó nemzeti viszonyai. Mégsem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kapitalizmus rendszere az egyes társadalmakban közös alapokon nyugszik. Amiként a feudalizmus rendjének legmélyebb alapjai közösek voltak az európai történelemben, s így a jobbágyrendszernek is voltak közös meghatározottságai, akként a kapitalista társadalmak legmeghatározóbb törvényszerű történeti tényezői is közösek voltak. Az egyezések és különbözőségek felismerése az egész történelmi problematika egyetemesebb megoldását és a törvényszerűségek helyes megállapítását segítik elő, az összehasonlításra tehát nem csupán a végső mérleg felállításakor, hanem egyes kérdések vizsgálatánál is szükség van.

A parasztság kapitalizmuskori történelmének problémamezején ez a rövid szemle csupán magaslati pontokat jelölhetett meg. Ezek körül sok más, önállóan is felvethető kérdés csoportosul. Mindezek a kérdések sok újszerű módszertani feladat elé állítják a kutatót. Történelmet csupán történeti források alapján lehet írni. E megfontolás alapján utalni lehet itt a nagy-névű francia történétíró, Marc Bloch negyállapítására: egyedül a földesuraknak volt levéltáruk, így a földesurnélküli földek egyúttal történelemlénelküliek is. Ez a megállapítás a középkori francia parasztság történelmére vonatkozik, s a feudális rend által akkor még fel nem szívott szabad parasztok földjeire vonatkozik, azt kívánva jelenteni, hogy míg a feudális függő viszonyba jutott parasztok történelmének a feudális földesúri levéltárakban maradtak fenn elég bősé-

gesen írott forrásai, addig a szabad parasztok elsüllyedtek a történelemben, mivel nem voltak levéltáraik: ilyen értelemben „történelemnélküliek” a szabad parasztok. Bloch megállapítása több-kevesebb joggal alkalmazható a jobbágyfelszabadítás után az immár szabad magyarországi parasztság történelmére is. A magyarországi földesuraknak a feudalizmus korából fennmaradt levéltáraiban a jobbágnép és a jobbágygazdaságok gazdag forrásai találhatóak meg. Urbáriumokban, számadásokban, összeírásokban, leltárakban stb. már a XV—XVI. századokban sokszor rábukkanunk egyes jobbágyok gazdaságának és háztartásának legfontosabb adataira: termelő eszközökre, bevetett földjeikre, elvetett és learatott gabonájukra, az áruba bocsátott paraszti termékekre és a nekik szükséges áru beszerzésére, ezek mögött keserveikre-bajaikra és ritka örömeikre. Az adatokat a földesúri gazdaságvitel örökölte meg, nem ugyan az utókor számára, hanem a földesúri haszonszedés biztosítása és ellenőrzése céljából. Viszont a XIX. század második felében a földesúri függőségtől szabaddá lett parasztok gazdaságáról-háztartásáról nem tájékozhatunk közvetlen életrajzi források. Paraszttajaink nem vezettek könyvelést, nem jegyezték fel üzemterveiket, nem írták fel a csépléskor búzával telő zsákokat, a piacra hajtott jószágok számát és árát, nem számolgatták papíron költségeiket és hasznaikat. Egyáltalában nem nagyon írtak, hiszen jó részük — főleg korszakunk első évtizedeiben — nem is tudott írni. Ha utóbb olykor fel is jegyeztek — talán a kalendárium üres lapjaira — egy-egy sort, leginkább arról, hogy egy-egy kis parcellába mennyi magot vetettek, mikor ellett meg lovuk vagy tehenük, és néhány más hasonló emlékeztetőt, ezeket a lapokat régen széthordta a szél vagy megemésztette a tűz. De ha itt-ott véletlenül elő is kerül ilyen adat, mit segíthetnek ezek a gazdaságot egységében és gazdasági egységeknél tömegét kereső kutatóknak? Bármilyen ellenmondásként hangzik is: írott források alapján könnyebb egy-egy XV—XVI. századbeli jobbágy gazdaságvitelét követni és megismerni, mint pl. az 1860—80-as években egy parasztkisbirtokosét. Annak, aki a kapitalista kor parasztságának történelméhez nyúl, tisztában kell lennie azzal, hogy parasztlevéltárak segítségére nem támaszkodhatik, egyáltalában paraszttiratokéra sem igen. Ezt a hiányt elsősorban a termelés viszonyaira, a differenciálódás jelenségeire s a parasztok — mondhatni — „belső” történetének körülményeire irányuló kutatások sínylik meg, de a parasztlevéltárak hiányát érezni lehet a kutató munka egész területén. Jóllehet a közvetlen paraszti írott források hiányát ma már semmi sem tudja pótolni, mégsem szükséges a kapitalistakori parasztságot történelem nélkül hagyni, még az említett vonatkozásokban sem. Korszakunkból ugyanis olyan újszerű források maradtak fenn, amelyek az előző korból kevésbé szóllathatók meg, vagy akkor még egyáltalában nem is voltak meg. Mint a problematika szempontjából elsősorban jelentékenyeket, a közhatalósági szervek iratait, a modern statisztikai felvételeket, a sajtó termékeit és az élő emlékeztetnek és a tárgyi emlékeknek a néprajzi kutatás körébe eső forrásait kell itt megjelölni. Viszont ezek a források a korábbi korokhoz képest a kutatás módszerének újrászervezését kívánják meg.

Ami a hivatali ügykezelés iratait illeti, rá kell mutatni, hogy a kormányzati és közigazgatási szervek ügykezelése a XVI—XVIII. századi fokozatos kiterjeszkedés után éppen ebben a korban lett szerfelett írásbelivé és bürokratikussá, e szervek széleskörű központi és területi kiépítésével egyidejűleg. Bár éppen az állami beavatkozást sokszor kerülő liberális-kapitalista rendszerben a parasztság életének és gazdálkodásának szükségszerűen csupán egyes síkjai

vetődtek hivatalos feladatként a hatóságok elé, legalább ezekre a síkokra a nagyfokú írásbeliség révén esetenként bőséges megvilágítás esik. Korszakunk parasztságtörténeti írott forrásait — parasztlevéltárak, parasztiratok híján — elsősorban a hivatalos ügykezelés iratai, az ekkor már külön fogalmat nyerő „akták” szolgáltatják, a minisztériumok, a központi bíróságok és más központi szervek, valamint a megfelelő területiális hatóságok levél-, illetőleg irattáráiban. Ez aktatengerhez azonban, különösen is mint a parasztek történelmének forrásához, fenntartásokkal kell közelíteni: a hivatalos jogi formalizmus miatt az aktákon keresztül éppen nem könnyű a gyakorlati élet, a valóság meztelenül lüktető tényeihez eljutni. Amellett ez a hivatalos iratanyag hiányosan is maradt korunkra. A területiális iratanyag — a megyéknek, a bíróságoknak, a földmérő és kataszteri hivataloknak a parasztság történelme szempontjából is igen becses anyagán kívül — jóformán egészében áldozatul esett a mérték-telen selejtezéseknek s a selejtezés megritkította a központi főhatóságok iratanyagát is. Ugyanazt elemi csapások is megsemmisítették: a törvények előkészítését sokszor nagyméretű s a fenti történelmi kérdések szempontjából is sokatmondó előzetes adatgyűjtéssel végző Igazságügyminisztérium e korból származó iratanyaga éppen úgy egészében elpusztult, mint a Kultuszminisztériumé is. Mégis ez a megsemmisült iratanyag a századforduló táján a mindinkább sokasodó gazdasági és társadalmi érdekszervezetek, társulatok, üzemek, pénzintézetek stb. irataival szerencsésen egészül ki. Az a veszély, hogy a parasztekkel szemben sokszor egykedvű, vagy éppen ellenszenvet tápláló hatósági szemlélet hatalmába kerítse a kutatót, a marxista módszer birtokában éppen nem fenyegethet; erre különben a forrásul felhasználható jogszabályok és ezek érvei-indokolásai nyújthatnának elsősorban alkalmat. Nehezebb kiküszöbölni a hivatalos eljárásra került ügyek alapján kísértő általánosítás kockázatait; ilyen kísértésekre pedig elsősorban az egyedi ügyek csábíthatják a kutatót, hiszen az ilyen ügyek önmagukban még nem adnak számot a jelenség általános jellegéről, illetőleg tömegarányairól. De a kutatás nincs is arra utalva, hogy egyedül hivatalos akták alapján írja meg a parasztek történelmét.

A kérdések megoldásában ebben az időben már különösen nagy szerepet játszhatik az a számértékeket kifejező forrásanyag, mely a modern statisztikai felvételek kiadványaiban található. Az ilyen felvételek nálunk a XIX. század második felében indultak meg az évtizedenként megismétlődő népszámlálásokkal és a kérdéseinkre ezeknél még sokkal jobban kiaknázható speciális felvételekkel. Ezek közül korszakunkban különösen ki kell emelni az 1895. évi nagy mezőgazdasági felvétel köteteit. Hangsúlyozni kell azonban e statisztikai kiadványok szükségszerűen adott korlátait is. A korábbi, nem statisztikai céllal készült összeírások — mint az adóösszeírások — a gyakorlati célnak megfelelő határok között sokszor lenyúlnak a társadalom alapsejtjeiig, így az egyéni, a családig, az egyéni gazdaságig, a statisztikai értékek tehát közvetlenül az alapszámokból fejthetők ki. Ezzel szemben a modern statisztikai felvételek kiadványaiban kisebb-nagyobb globális számok találhatóak, legelső fokon is rendszerint még községi számok. Még az említett 1895. évi felvétel is egyenként csupán a 100 hold feletti birtokok adatait tünteti fel, a parasztbirtokot lényegében felölölő 100 hold alatt csak a holdaknak bizonyos határszámok között megadott kategóriáit, vagyis összesített globális számait lehet vizsgálni. Ezekben a számokban tehát menthetetlenül eltűnik az egyediség, általuk csak a megszerkesztett kategóriák alapján felvehető kérdésekre kereshető válasz. A történetkutatónak viszont sok más kérdést is fel kellene

vetnie. Ehhez azonban az egyedi adatok ismeretére volna szükség, viszont az egyéni felvételi lapok ma már nincsenek meg. A statisztikai átlagok és modellek — például egy parasztesalád vagy gazdaságának modellje — szintén csak az említett globális számok alapján, tehát nagyon is bizonytalanul számíthatók ki. Amellett a parasztság történelme szempontjából leküzdhetetlen nehézséget jelent az a körülmény, hogy a felvételekben a jobbágyfelszabadítás után eltűnik mind a jobbágyi, mind a paraszti minőség, s csak „kisbirtokos” kategóriákkal lehet találkozni, viszont ezekben a kategóriákban helyet foglal a volt nemesi, a polgári, úri és másjellegű kisbirtok is. Ilyen körülmények között aligha lesz mód valaha is annak megállapítására, hogy a jobbágyvilágból valójában mennyi föld ment át a parasztok kezére s különösen is, hogy ezekből mennyi esik a szántó, rét, erdő stb. területére. Ezen a ponton külön is tekintetbe kell venni, hogy a jobbágyfelszabadítás után a volt jobbágyföld az említett utólagos úrbéri rendezések, legelő-, erdőelkülönítések stb. miatt még sokáig nem állapodhatott meg, ugyanakkor pedig a szabad birtokforgalom minőség- és kategóriabontó hatással lépett már fel. A statisztikai felvételek adatainak felhasználása tehát fontos elvi és módszertani kérdések előzetes tisztázását követeli meg, s e tekintetben elég az olyan kérdésekben rejlő nehézségekre utalni, hogy valójában mi a parasztföld fogalma, mi annak felső határa, milyen fenntartásokat kíván az a körülmény, hogy a kisparosnak vagy üzemi munkásnak rendszerint a külterület közeli részére eső 1–2 holdnyi földje a törpe kisbirtokú kategóriába jut, pedig parasztnak nem tekinthető, s milyen fenntartásokat kíván az olyan eset, amikor egy nagybirtokosnak az egyik község határában csupán 20 hold földje van, ami így a kisbirtok kategóriájában oldódik szét, viszont ugyanakkor az úrbéri társulatok osztatlan állapotban levő, esetleg többszáz holdnyi földje, noha jellegzetes parasztföld, a megfelelő nagyságrendű, éppen nem paraszti kategóriába emelkedik fel. Ez a néhány megjegyzés csupán azt óhajtja szemléltetni, hogy a korabeli statisztikai felvételek — minden értékes segítségük mellett is — még a velük szemben felvethető kérdésekre nézve sem oldanak meg mindent, gyakran csak sokfenntartásos, megközelítő értékeket tudnak a parasztság történelmének ábrázolásához nyújtani.

Viszont korszakunkban a történelemnek — a parasztság történelmének is — gazdag forrásai nyílnak meg a sajtó különféle termékeiben, nem utolsósorban a kor naplójának is nevezett napi és időszaki sajtóban. Ez a sajtó nálunk széles fronton éppen a XIX. század második felében bontakozott ki. Az időszaki kiadványok mellett a parasztság problémái, viszonyai és küzdelmei is tükröződnek a különféle, ekkor ugyancsak széles hullámmal publicisztikai irodalomban is. Egyes lapkiadványokban, mint a Magyar Gazdában és a Falusi Gazdában az 1850–60-as, a Magyar Gazdák Szemléjében az 1890–1900-as években, ma már máshol fel nem lelhető források nyílnak. A század fordulójára közeledve, a parasztok és a parasztbirtok állapotát tudományos igényű és megbízhatósággal feltáró kiadványok is napvilágot láttak, s ugyanakkor már parasztújságok is rendszeresen jelentek meg, természetesen többnyire nem parasztok tollából, de hozzájuk-róluk beszélve. E korszak napi és időszaki sajtójában, valamint az állapotfeltáró leírásokban elsősorban az egyszerű regisztráló adatokat (munkaeszköz-, közteher-adatok, szövetkezési, mozgalmi hírek stb.) értékesítheti a kutatás. Az újságok hasábjain a legkülönbözőbb módon kerülhetnek elő az ilyen adatok: egy újfajta mezőgazdasági gép vagy munkaeszköz (pl. újfajta eke, cséplőgép) meghirdetése is mondhat

valamit a kutatónak, főleg akkor, ha a gyári levéltár ma már nincs meg. Az ilyen regisztráló adatok sem kerülhetik ki a kritikai ellenőrzést, melynek — különösen is a boulevard-újságok gyorsan fogalmazott és rövid életűnek szánt közlései — mindig is alávetendők. De a sajtó nemcsak regisztrál, hanem agitál is: az olvasót meg akarják nyerni, a parasztkérdésekben is, valamilyen álláspontnak. Ilyen feladatot az egyébként látszólag csupán regisztráló közléseknek is szánhatnak. Történeti forrásként nyilván felhasználhatók a korabeli újságok, más időszaki kiadványok és a publicisztikai művek sokszor nem is nyíltan sugalmazó közleményei is, de értékelésük szempontjából állandóan szem előtt kell tartani a kapitalista rendszer sajtóviszonyait, e sajtónak a politikai pártokkal és a tőke hatalmasságaival való összefonódottságát.

Végül, de nem utolsósorban arra kell rámutatni, hogy a kor parasztságtörténelmének feldolgozásában a történelem tudománya igen értékes segítő társat talál a néprajz tudományában. A problematikát, mely korszakunkban a parasztság történelme terén e rövid szemle tanúsága szerint is igen gazdagon tárul fel, a néprajz tudománya is sok tekintetben a magáénak ismeri. Azokat a parasztlevéltárakat, melyek sohasem jöttek létre, egyáltalában a paraszti írásbeliséget mint történeti forrást, leginkább az emberek emlékezetének tára s a paraszti életvitel fennmaradt tárgyi emlékei tudják pótolni, s ezek a néprajztudomány gondozását mondhatják megükének. Az emlékezet ma még szólásra bírható, a tárgyi emlékek ma még kézbe vehetők. Különösen a termelési, munkaszervezeti, mozgalmi és művelődési síkon jelentkezik a néprajzi érdeklődés. Napjainkban egyre több néprajzi módszerrel készített kitűnő munka tesz tanúságot arról, hogy a néprajzi kutatás a parasztság kapitalizmuskori történelmének egyes síkjain szinte elsődleges szerepet visz. Ezeket a munkálatokat az a felismerés is ösztönzi, hogy az idő sürget, s a szóban forgó hagyományokért nagyon is omladozó partokra kell járni.

A jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig terjedő parasztságtörténelmi korszak lényeges kérdéseinek felvetésére és tanulmányokban való kidolgozására, a marxista történettudomány elveinek következetes alkalmazásával vállalkozott nálunk a történetkutatók említett munkaközössége. A közösség tagjai fiatal kutatók, akik a parasztság történelmének kutatása terén már eredményeket mutattak fel s egyetemi, középiskolai, kutató intézeti, levéltári, múzeumi munkahelyeken dolgoznak részben a fővárosban, részben szerte az országban Zalaegerszegtől Nyíregyházáig. A munkaközösségtől aligha lehet azt várni, hogy minden kérdésre teljes és végső feleletet nyújtson. Ha egyes kérdésekkel szemben lehet is ilyen várakozást támasztani, más esetekben meg kell elégedni a kérdések felvetésével, rendszerezésével, a fővonalak kijelölésével és a fővonások megrajzolásával. Mindenképpen módot nyújt a problémákkal való számvetésre, mintegy utat nyit azok teljes feltárásához és a módszertani feladatok tisztázásához. A folyamatban levő munka tehát sok esetben éppen nem lezárást, hanem elindítást fog jelenteni, egyben remélhetőleg ösztönzést is a további munkára. Ezt a munkát nem csupán a korszakváltás és az emlékek folytonos pusztulása sürgeti: a parasztság mai életének és holnapjának építéséhez, a tudományos kutatás fényforrásának világánál, ismerni kell egészében és minden vetületében a tegnapot is, a kapitalista korszak parasztságának küzdelemteli életét.

AZ ÜLÉSEN ELHANGZOTT HOZZÁSZÓLÁSOKBÓL

Orosz István

A korreferátum a parasztbirtok differenciálódásának problémáját vizsgálva az 1849—1914 közötti időben három kérdéscsoportot emelt ki.

Először a kapitalizmuskori parasztbirtok fogalmi körülhatárolásának — mint kiindulási pontnak — nehézségeit vázolta. Rámutatott arra: bele kell nyugodnunk, hogy a kapitalizmus korában a jogi elhatárolás lehetetlensége miatt a parasztbirtok jellegét csak a tulajdonos paraszti életmódjával lehet meghatározni. Ez azonban a történeti kutatás során igen sok, szinte megoldhatatlannak látszó módszertani problémát vet fel. A rendelkezésünkre álló birtok- és egyéb statisztikák 100 holdon aluli — kisbirtokos — kategóriájában a parasztbirtok nem választható el a kisiparosok, ipari munkások, szahadfoglalkozásúak, értelmiségiek stb. kisbirtokától, de az aprózódó gentry-birtok, vagy a nagybirtok e kategóriában megjelenő parcellájától sem. Ezen túlmenően azt is figyelembe kell venni, hogy a terület nagysága nem egyedüli meghatározója a birtok jellegének, egy nagyüzemi módszerekkel művelt 40—50 holdas szőlőbirtok vagy kertészet távolról sem tekinthető kis-, még kevésbé parasztbirtoknak.

A második fő problémát a korreferens szerint a parasztbirtok összterületének meghatározása alkotja a jobbágyfelszabadítást közvetlenül követő időben. Az egykori jobbágyok telki állománya még több-kevesebb valószínűséggel meghatározható volna, de nagyon nehéz a telken kívüli állomány (szőlők, irtások, remanentiális földek stb.) s a telekhez tartozó, de korábban osztatlanul használt birtokrészek nagyságát és a birtokrendezések utáni sorsát kimutatni. Ugyancsak problematikus a kapitalista korszakban a parasztságtól már el nem választható egykori kisnemesek curiális földjének, a kiváltságos kerületek lakói, s a különféle szerződéses parasztek birtokainak meghatározása is.

Mindez igen ingataggá teszi a parasztbirtokon belüli változások országos méretekben való vizsgálatát, amely a korreferátum harmadik problémakörét alkotja. Az országos statisztikák felhasználásánál emellett, hogy bizonytalan a kiindulópont: a parasztföld nagysága a felszabadulás időszakában, egy sor metodikai probléma is adódik. A legteljesebb felmérés, az 1895-ik évi mezőgazdasági üzemmstatisztika nehezen hasonlítható össze másokkal. A 60-as évek végén készült — Keleti Károly által használt — adókataszteri összesítés még nem került elő, a népszámlálások alkalmával pedig nem birtokstatisztikái, hanem népességösszeírás készült. A fejlődés fő irányait, a parasztbirtok aprózódását, kisajátítását és az ezzel ellentétes összpontosulást országos méretekben mégis ezek alapján tudjuk csak körvonalazni. A parasztbirtok sem a műveletlen területek, sem a termőterületnek több mint felét elfoglaló közép- és nagybirtok felé nem igen terjeszkedhetett. A mezőgazdaságból élők száma viszont a bontó tényezők hatására sem csökkent, csak a birtokosok és birtoktalanok aránya tolódott el, ami feltétlenül a birtokaprózódás, sőt ez utóbbi a kisajátítás tényét mutatja. A jelzalogterhek összesített vizsgálatából a kisajátítás burkolt formái is kielemezhetők. Legnehezebb a parasztbirtok összpontosulásának vizsgálata, amit a statisztikai felmérések természeté magyaráz. A mesterséges kategóriahatárok éppen a gazdagparaszti birtokok esetében túl tágak, s a fejlődés iránya a csökkenő és növekvő birtokok kiegyenlítő hatása miatt egy kategórián belül sem rajzolható meg világosan. Éppen ezért — fejezte be korreferátumát Orosz István — biztos eredményeket csak egy-egy jellegzetes vidék, falu birtokviszonyainak eddig kevés figyelemre méltított források (földkönyvek, kataszteri felmérések, telekkönyvek) alapján történő feltárása nyújthat.

Pölöskei Ferenc

Az előadás gazdag anyagából felszólalásában csupán a paraszti osztályharc problematikájának néhány kérdésére kívánt kitérni.

A marxista történetírás sok eredményéről tanúskodnak már az abszolutizmusról és a dualizmusról megjelent e témával foglalkozó könyvek és tanulmányok. Az eddig megjelent munkák egyik hiányossága azonban gyakran az volt, hogy olyan kérdések voltak még, és maradtak is homályban, mint a felbomlás okai, körülményei, jellege, a paraszti árutermelés és más fontos kérdések. Ezek kutatása és ismerete nélkül pedig a paraszti osztályharc legszebb és legszínvonalasabb rajzának is szükségszerűen nélkülöznie kellett az osztályharc okainak, mozgatóinak, mélyebb összefüggéseinek egész sorát. Sokan szépen és színvonalasan írtak már például a nagy alföldi „agrárszocialista” mozgalmakról, s az azokat megelőző és követő parasztmozgalmak eseményeinek rajza is ismeretes

előttünk, de az alföldi agrárfejlődés fő és sajátos vonásainak bemutatása, elemzése annál hiányosabb még. Az alföldi mezővárosok fejlődéstörténetének 1848 előtti megírása mellett szükséges lenne annak a vizsgálata is, hogy 1848 után a kapitalista fejlődés országos megindulásának, majd meggyorsulásának milyen szerepe volt az alföldi parasztság felbomlásának előrehaladásában s annak a szociális feszültségnek a kialakulásában, amely az alföldi mezővárosok belső társadalmi helyzetét jellemezte. Azzal sem foglalkoztunk még, hogy a jobbágyfelszabadításnak milyen hatása volt e városok további gazdasági, társadalmi, politikai fejlődésére.

Már az előadás érzékeltette azt, hogy a kiemelt problémakörök kutatása mellett szükséges azok egységes vizsgálata is, nemcsak azért, mert végső soron ez emel fel arra a magaslatra, amelyről a parasztság történetének egész sodrása elénk tárul, hanem azért is, mert az egyes részeredmények nemcsak az illető problémakör tisztázásában segítenek, hanem segítséget adnak más problémakörök jobb megértéséhez és kidolgozásához is. A problémakörök tehát szorosan kapcsolódnak egymáshoz, különösen mélyek az összefüggések a paraszti osztályharc s az előadásban vázolt többi témakör között. Nem szorul bizonyításra például, hogy a jobbágyfelszabadítás után az úrbírendezések demokratikus végrehajtásáért meginduló, a feudális maradványok felszámolásáért folyó paraszti mozgalom döntő mértékben meghatározta akkor a parasztság demokratikus harcának kereteit és tartalmát is. De folytathatnánk a sort a paraszti termelés, a bomlás, a kivándorlás és a többi témakör valamint a paraszti osztályharc szoros kapcsolatának felemlítésével és bizonyításával is. Ehelyett azonban azt a jelenséget szeretném röviden érinteni, hogy a paraszti osztályharc és az előadásban említett egyes témakörök összefüggése gyakran olyan erős és sokrétű, hogy teljesen elmosódnak a témakörök határvonalai is. Némcsak a kivándorlás vált a dualizmus korszakában a parasztság ellenállásának egyik formájává, hanem a különböző egyletekben, egyesületekben, klubokban folyó tevékenysége is az általános és helyi politikai, gazdasági helyzettől függően fokozatosan vagy ugrásszerűen politikai jellegűt öltött, vagyis a parasztság kulturális tevékenysége politikai mozgalmá terebélyesedett. Ezért a különböző egyletek, körök kulturális egyesületek vizsgálata egyaránt fontos feladata a paraszti osztályharc kutatójának és a parasztság kulturális viszonyaival, a népművelés fejlődéstörténetével foglalkozóknak is. Abban például, hogy az önkényuralom időszakában a katonai terror, az abszolutizmus kiépítése ellenére sok parasztnemzozdulással találkozunk, szerepe volt a parasztság gondolkodásában, látókörének kiszélesedésében 1848—49-ben bekövetkezett fordulatnak és a forradalom és szabadságharc bukása után is tovább élő és a forradalmi hagyományokat ápoló olvasóköröknek. A kiegyezés idején a kulturális egyesületek, olvasókörök demokrata körökké alakultak, ezek alkották annak a kiegyezés elleni parasztmozgalomnak az alapját, amely nagy összeapásokra is vezetett. Közös feladat még annak a felkutatása, hogy a demokrata körök betiltása után hogyan változtak, milyen jellegűek voltak a parasztság egyletei, tény azonban, hogy a 90-es években, a szocialista munkásmozgalom megerősödése idején, döntően annak hatására megerősödik ezekben a parasztság politikai tevékenysége, s a 48-as hagyomány ötvöződik a magyarországi munkásmozgalom legfontosabb célkitűzéseivel. Ezután indul meg a pártszervezkedés, de a paraszti osztályharc szervezeti keretei a századfordulóig az egyletek, egyesületek maradtak.

Amint erre már az előadás is utalt, paraszti osztályharc marxista történetének megírásához a gazdasági, történeti fejlődés általános és sajátos jellegének tisztázása és a szervezeti keretek feldolgozása mellett szükséges a paraszti ellenállás méreteinek, összetételének, formáinak a vizsgálata s végül jellegének és periodizációjának meghatározása. E feladatok elvégzését nagymértékben nehezíti egyrészt a részleteredmények gyér volta, másrészt egyes még most is folyó, de eldöntetlen viták.

A munka nehézségeiről szólva meg kell említenünk azt a körülményt is, hogy az ország sajátos gazdasági, társadalmi fejlődése miatt a dualizmus korszakában nemcsak az osztályfrontok voltak bonyolultak, hanem gyakran találkozunk ekkor a magyar politikai élet vizsgálata során az osztály- és pártviszonyok diszharmóniájával.

A részkérdések megoldásának előrehaladása s a viták tisztázása szükséges tehát ahhoz, hogy az abszolutizmus s a dualizmus korában meghatározzuk a paraszti osztályharc döntő menetét, jellegét, periódusait, hogy rendszerezük a paraszti ellenállás formáit. Annyit azonban megállapíthatunk már, hogy a paraszti osztályharc egyes, történeti irodalmunkban még fel nem mért formái a parasztság életkörülményeit is meghatározó két tényezőből, a nemzeti függetlenség teljes vagy részleges hiányából és a polgári forradalom bukásából, illetve 67-es felemás lezárásából fakadtak. A mozgalmak méreteit pedig a nemzetközi politikai élet eseményei, Ausztria bel- és külpolitikai helyzetében s a magyarországi osztály- és politikai viszonyokban bekövetkező változások formálták, módosították. A parasztság nemzeti, függetlenségi mozgalmaival gyakran

összefonódott az a harca, amelyet a nagyobb földdarabért, a feudális maradványok megszüntetéséért, a falusi, városi önkormányzat vezetésének megszerzéséért, a forradalom és szabadságharc társadalmi továbbfejlesztéséért folytatott. A parasztság függetlenségi harca így különösen az abszolutizmus időszakában a legtöbb helyen összefonódott a földesurak érdekeit szolgáló tagosítások megakadályozásáért, a feudális maradványok felszámolásáért folyó demokratikus parasztmozgalmakkal. De a kettő nem mindig esett egybe még az abszolutizmus időszakában sem. Az osztrák vezetőpolitikuskoknak sikerült a parasztság egyes rétegeiben és egyes vezetőkben is illúziókat kelteniök. Ezt bizonyítják azok a nagyszámú felségfolyamodványok, amelyekben egyes városok, községek parasztsága a királytól s az osztrák uralkodó köröktől várt támogatást a helyi nagybirtokosokkal szemben. A kiegyezés megkötése után a kapitalizmus meggyorsuló fejlődésének, az abszolutizmus megszüntetésének, a magyar uralkodó osztályok nacionalista hadjárata megerősödésének, ugyanakkor álhazafias szólamainak és más tényezőknek a hatására bár továbbra is élt a paraszti tömegekben a nemzeti függetlenség vágya, a paraszti osztályharcban a demokratizmus került előtérbe, s még olyan jelentős parasztpártokban is, mint az Achim- vagy a balmazújvárosi parasztpártban is megerősödött a királyillúzió, s szembekerült egymással a demokratizmus és a függetlenség követelése.

Külön tanulmány feladata lenne e jelenség következményeinek elemzése, nemcsak a paraszti osztályharc, hanem az általános magyarországi történeti fejlődés szempontjából is. Kétségtelen azonban, hogy e tényezőnek nagy szerepe volt abban, hogy a magyar és osztrák uralkodó osztályokkal szembenálló vagy szembefordítható társadalmi rétegek a dualizmus korában nehezen vagy egyáltalán nem találtak egymásra. Nehezen haladt ezért előre a forradalmi erők összeforrása, a forradalmi erjedés folyamata. Külön tanulmány feladata lenne e jelenség következményeinek elemzése, nemcsak a paraszti osztályharc, hanem az általános magyarországi történeti fejlődés szempontjából is.

Külön feladatot jelent annak az elemzése, hogy az 1890-es évektől kezdve a szocialista munkásmozgalom hogyan alakítja a paraszti osztályharcot, milyen új jegyekkel gazdagítja azt.

A „NEMZETEFÖLÖTTI ÁLLAM” ESZMÉJE A NYUGAT-NÉMET ÉS AZ OSZTRÁK BURZSOÁ TÖRTÉNETÍRÁSBAN

(I. rész)

Az érett kapitalizmus fejlődésének tendenciája nagy államok létrehozására irányul.¹ Ez a „mind a gazdasági haladás mind pedig a tömegek érdekei szempontjából előnyös” világtörténelmi tendencia a nemzetek közötti kapcsolatok kifejlődésének és élénkülésének, a nemzeti válaszfalak ledöntésének, a gazdasági élet, a politika, a tudomány stb. nemzetközi egységének megteremtése irányába hat.² A haladás eme irányzata azonban az imperializmus viszonyai között csak nagyon ellentmondásosan és súlyos nehézségek árán érvényesülhet és a kapitalizmus — mint a következőkből kiderül — e tendencia érvényre juttatására valójában már nem is alkalmas.

Az imperializmus korában a világkapitalizmus általában véve igen magas fokot ért el. A szabad versenyt felváltotta a magán-, majd az állammonopolista kapitalizmus uralma. A monopóliumok és a nemzetközi kapitalista szövetségek megteremtették a termelési folyamat és a termékelosztás társadalmi szabályozásának igen magas színvonalú apparátusát, és ez a fenti tendencia érvényesülésének irányába mutatott. Ugyanakkor azonban éppen annak révén, hogy mindez tőkés vezetése alatt ment végbe, egész sor — még érintendő — ellentmondás a végsőkig éleződött ki és nem engedte érvényrejutni a fejlődés objektív irányzatát.

Érdeemes közelebbről szemügyre venni e folyamat egyes tüneteit, ha nem is az imperializmus egész történetén keresztül, de legalább annak napjainkban, a kapitalizmus általános válsága harmadik szakaszában észlelhető és új jelenségeit. A kapitalizmus általános válságának harmadik szakaszában (az 1950-es évek második fele óta) már egyeduradalomra jutott állammonopolista kapitalizmus a nemzetközi tőkés szövetségek révén is a korábbinál magasabb fokra emelte a termelési folyamat és a termékelosztás társadalmi szabályozását. (Hatok és Hetek Szövetsége, Euratom, Montanunion stb.) Egyes országokban, egyes időszakokban és egyes gazdasági területeken még növelte is a termelőerőket. Az emberiség egyik leghatalmasabb tudományos-műszaki forradalmának eredményeit: az atomenergia hasznosítását, a kémia, a termelés automatizálásának fejlődését és a technika sok más eredményét azonban a kapitalizmus termelési viszonyai között immár nem lehet teljesen és minden területen kihasználni. Erre vallanak a következő bizonyító adatok is.

¹ *Lenin*: A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga. Művei 22 k. (Bpest. 1955). 148. l.

² *Lenin*: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. Művei 20. k. (Bpest. 1955) 12. és 13. l. Vö. még e kérdésekre *M. D. Kamari*: V. I. Lenin a nemzeti fejlődés alapvető törvényszerűségeiről. *Voproszi Filozofii*. 1960. 4. sz. Magyarul Századok 1961. 1. sz. 164. és 166. l.

A termelés automatizálásában a tőkés államok között élen járó Egyesült Államok a műszaki haladást elsősorban katonai célokra használja fel, és a termelőerőket főleg a hadiiparral kapcsolatban a fegyverkezés érdekében növeli, a technikai fejlődést jórészt ezen a területen mozdítja elő. Ez a torzult fejlődés kiélezi az egyes termelési ágak közötti aránytalanságot és gyakoribbá teszi, illetve elmélyíti a részleges válságokat. A termelőerők gyors fejlődése egyes területeken, egyes időszakokban végbemegy ugyan, de *az egész gazdaságban* mind nagyobb akadályokba ütközik a termelőerők további, *általános*, minden területre kiterjedő fejlődése. A kapitalizmus egyre inkább béklyókba veri a modern termelőerők kibontakozását.

A piackérdés a kapitalizmusnak mindig gondja volt ugyan, de ez a gond az imperializmus korában a monopóliumoknak a tőkés fejlődésre gyakorolt hatása folytán még csak súlyosbodik. A kapitalizmus általános válságának mostani szakaszában különösen súlyossá vált a tőkés világ piaci problémája. A második világháború gazdasági következményei (a háborús károk helyreállítása, a háború alatt elhalasztott kereslet kielégítése, az 1929 és 1945 között elmaradt felújítás és korszerűsítés végrehajtása a háború után és a nagyarányú fegyverkezés a nyugati vezető tőkés államokban) átmenetileg enyhítették a termelés növekedése és a termékek elhelyezési lehetőségei között fennálló ellentmondást. Az ötvenes évek közepe óta azonban jórészt kimerültek a háborúnak a fizetőképes fogyasztás átmeneti növekedését eredményező hatásai. Az állandósult fegyverkezés élenkítő konjunkturális tényezője egyre kevésbé hat, sőt a vezető tőkés országokban felmerülő gazdasági bajok egyik fő okává lesz. Az állandósult fegyverkezés és a velejáró infláció megnöveli a termelőkapacitások és a belső piac felvevőképessége közötti feszültséget. A vezető tőkés országok fejlődésének egyenlőtlensége pedig kiélezi a külső piacok kérdését. Mindennek az a következménye, hogy míg a tőkés világ termelési mutatója 1959-ben (1937 = 100) 230-ra emelkedett, a világkereskedelem volumene lényegében az 1937. évvel azonos szinten mozog. A technikai fejlődés is a belső piac szűkülését mozdítja elő a tőkés államokban. A verseny fokozódása a tőkéseket költségmegtakarító technikai újítások bevezetésére kényszeríti. Az automatizálás nagyarányú bevezetése, majd előrehaladása kezdetben növelte az új felszerelések iránti keresletet, fokozta a beruházásokra fordított összegeket és a munkások foglalkoztatottságát is. Az ötvenes évek végéig azonban, amikor az újonnan felszerelt félig és teljesen automatizált üzemek kezdtek tömegesen piacra dojni termékeiket, a tőkés országokban az automatizálással is velejáró munkanélküliség-növekedés, különösen az alapvető iparágakban immár tendencia jellegét öltötte, és a fizetőképes fogyasztás visszaeséséhez jelentősen hozzájárult. A vezető tőkés országokban, az Egyesült Államokban pl. olyan mértékben nőtt a munkanélküliség, hogy 1961 első felében a munkanélküliség mértéke jelentősen meghaladta az ötvenes évek közepéig bármikor észlelt szintet (a teljesen munka nélküliek számamajdnem elérte a 7 százalékot) és a részleges munkanélküliekkel együtt meghaladta a dolgozók 8 százalékát. Ennek a jelenségnek azután két, egymással szorosan összefüggő következménye is lett. Egyik a termelés fejlődésének olyan lassú üteme, hogy számos országban alig múlja felül a lakosság számának a növekedését. (Az Egyesült Államokban a bruttó termelés 1889—1929 között évi 3,7 százalékkal, 1947—1954-ben 3,9 százalékkal, 1954—60-ban pedig csak 2,4 százalékkal nőtt, míg a lakosság az utóbb említett időben évente 1,7 százalékkal gyarapodott.) Az említett jelenség másik következménye a termelő-

berendezések növekedő kihasználatlansága. (1960-ban a termelőkapacitás átlagosan 20, 1961-ben Kennedy jelentése szerint 10 százaléka volt kihasználatlan.) Mind a termelőkapacitás kihasználatlansága, mind a nagyarányú, krónikus munkanélküliség a monopólióke térhódításának kezdetétől fogva kísérőjelensége volt. Az Egyesült Államokban az 1929—31. évi válság után a feldolgozóipar termelőképességének 50 százaléka, a rendelkezésre álló munkaerőnek több mint egynegyede kihasználatlan volt. Később a helyzet javult. 1953 és 1960 között az Egyesült Államok feldolgozóiparának termelőképessége mintegy 50 százalékkal növekedett, a termelés azonban csak 20 százalékkal. Ezen belül különösen figyelemre méltó, hogy a legfontosabb iparágban, az acél- és gépiparban az 1960. évi kapacitáskihasználás mindössze 50—60 százalékos volt. És mindez annak ellenére történik, hogy az Egyesült Államokban a fegyverkezési kiadásokra az 1961/62. évi költségvetésben közvetlenül előirányzott összeg az egész költségvetés 58 százalékát teszi ki. A nyugat-európai tőkés országokban a háború utóhatásai tartósabbak voltak, és így náluk a hanyatlás jelenségei kevésbé észlelhetők még ma, mint az Egyesült Államokban, amely a világ ipari termelésének 57 százalékát adja. Különösen kevésbé észlelhető ma még a hanyatlás Nyugat-Németországban. Ez azonban nem terelheti el a figyelmet a gazdasági folyamat törvényszerű irányzatáról a tőkés országokban. Máris vannak olyan tőkés országok (Anglia, Belgium), amelyekben megfigyelhető az Egyesült Államok példáján bemutatott lassuló fejlődési tendencia. Ezek a jelenségek lehetővé teszik annak a feltételezését, hogy 1961 és 1970 között elsősorban ezeknek a tőkés országoknak, de bizonyos ütembeli különbséggel, Francia-, Olasz- és Nyugat-Németországnak a gazdasága is az Egyesült Államokéhoz hasonló visszafejlődési utat fog bejárni. Az előadottakból — úgy tűnik — levonható az a következtetés, hogy a kapitalizmus a gazdasági élet egészére vonatkoztatva többé nem képes produktívan felhasználni a rendelkezésére álló termelőerőket.

Az állami monopolkapitalizmus azért vált uralkodóvá, hogy, ha csupán átmeneti és ideiglenes jelleggel is, de ellensúlyozza a tőkés rendszert gyengítő ellentmondásokat, biztosítsa a tőke meggyengült funkcióképességét és a felhalmozás zavartalanságát. Ehelyett azonban létezésével és működésével csak még jobban elmélyíti a bajokat és objektíve növeli a forradalom feltételeinek az érlelődését. Az állami monopolkapitalizmus a legerősebb, legréakciósbab fináncetőkés csoportok gazdasági, politikai hatalmát növeli. Tevékenységének vázolt hatásai és uralma félreérthetetlen tünete a termelés társadalmasítása, a termelőerők és a tőkés termelési viszonyok közötti ellentmondás olyan magas fokának, amelyen már a termelési viszonyoktól való forradalmi megszabadulás vált közvetlen és elkerülhetetlen feladattá, hiszen az új technikai forradalomnak a gazdasági élet minden területére kiterjedő és az emberiség javát szolgáló, békés célú megvalósítása immár csak a szocializmustól várható.

A termelőerők és a termelési viszonyok alapvető ellentétének a talaján kiéleződik a munka és a tőke közötti ellentét, de kiéleződik a burzsoáziának a kistőkés ipari, mezőgazdasági és kiskereskedelmi egzisztenciákat tömegesen tönkretévő felsőbb és a tönkretett vagy tönkretétellel fenyegetett alsóbb rétegei közötti ellentét is. A jelenkor fő ellentéte, a kapitalista és a szocialista világrendszer ellentéte nem oldja fel a tőkés világon belüli ellentéteket. Már szó esett arról, hogy a piackérdés kiéleződése elsősorban az Egyesült Államokat készíti kivételnek — óriási termelőberendezéseihez igazodó mértékű — fokozására. Ehhez azonban az eddiginek a négyszeresére kellene emelnie exportját,

ami a többi tőkés állam ellenállásába ütközik, hiszen ezek maguk is fokozottabban vetik rá magukat a külső piacokra. Olyan tőkés államok, mint Anglia és Belgium, a náluk már észlelhető fejlődés-lassulási tendenciát a kivitel növelése révén is iparkodnak ellensúlyozni.

„Az »egyesülés«, a piacprobléma enyhítésének jelszavával létrehozott nemzetközi állammonopolista szervezetek a valóságban a tőkés világpiac újrafelosztásának új formái s éles súrlódások és konfliktusok tűzfészkeivé válnak.”³ Súlyosbodnak a vezető imperialista hatalmak közötti ellentétek. A világtörténelmi fejlődés egyesítő haladó tendenciájára a monopoltőkés burzsoázia tehát, mivel hanyatló osztály, és így tudata a valóságot már nem képes hiven tükrözni, hibásan válaszol. Hiszen az ún. nemzetekfölötti integrációs szervezeteken belül — a vázolt okok miatt — előbb-utóbb kiéleződnek az SZKP új programjában részletesen felsorolt és egymást keresztülkaszul szövő ellentétek. Így e szövetkezések nemhogy végleges jellegű vagy akár csak hosszabb életű nagyobb egységek létrehozására nem alkalmasak, hanem éppen ellenkezőleg: az egyes „nemzeti” finánciók közötti ellentétek kiéleződésének, a nemzetek egymással való szembefordulásának forrásaivá lesznek. Az egyesítő világtörténelmi tendencia érvényesülését hátráltatják a fiatal nemzeti államok és a régi gyarmattartó hatalmak közötti konfliktusok és ellentétek (pl. Algéria, Tunézia, Kongó kérdése stb.) is.

Kétségtelen, hogy az imperialisták integrációs törekvései egy nagyon is ellentmondásos folyamat tünetei. Az összefogásra irányuló törekvések — legalábbis egyelőre — azért, mivel e szervezetek nem csupán a tőkés világpiac újrafelosztásának az eszközei, hanem a szocialista-, illetve elsősorban a szovjet-ellenes imperialista összefogás gazdasági alapjául szolgáló szövetségek is, erősebbek a széthúzó tendenciáknál, noha ezek előbb-utóbb éreztetni fogják hatásukat, esetleg már a Közös Piac kiszélesítésére irányuló első lépések időszakában is. Mégis a jelenlegi körülmények között újra meg újra számolni kell a szövetkezési próbálkozások megismétlődésével. Anglia jelentkezése az Európai Közös Piac (Hatok Szövetsége) tagjául, valamint azok a hírek, amelyek arról tudósítanak, hogy Anglia nyomában Ausztria — semlegességi kötelezettségeinek figyelembevételével —, továbbá egyes skandináv államok is hajlandók fontolóra venni a szervezetbe történő belépésüket, és hogy az Egyesült Államok hasonló megfontolásokat latolgat, a szövetkezési tendencia pillanatnyi erősödésének a jelei.^{3a}

A tőkésekkel szolgáló ideológusok különféle integrációs elméletekkel segítik az imperialistákat gazdasági és politikai céljaik megvalósításában. Így

³ A fentebbiekben vázolt elvi kérdéseket bőven és sokoldalúan elemzi: A Szovjetunió Kommunista Pártjának Programja. A szöveg elsősorban erre támaszkodik. Az idézet is onnan való. Az egyes elvi tételek kifejtéséhez *Csapó László: A kapitalizmus általános válságának új szakasza e. kifűnő tanulmányát használtam. Az adatokat mind tőle vettem át (Társadalmi Szemle. 1961. 6. sz., főleg az 58. 61—62. és a 63—66. lapok). Az Egyesült Államok 1961. évi gazdasági helyzetére vonatkozó adatokat John Kennedy köztársasági elnöknek 1962. január 22-én a Kongresszus elé terjesztett évi jelentéséből vettem; Népszabadság 1962. január 23. szám.*

^{3a} A gazdasági integrációs törekvések ütemének gyorsulására, a szocialista országok ellen irányuló tendenciájukra, ugyanakkor arra, hogy a Kelet—Nyugat közötti kereskedelem növelése szükséges a tőkés monopóliumok számára és ez ellenkező tendenciaként hat és a tőkések közötti ellentétek éleződésének egyik forrása, meggyőző adatokkal mutat rá *Bíró Gerd: Az Európai Közös Piac és a Kelet—nyugati kereskedelem e. tanulmányában, Közgazdasági Szemle 1961. 4. sz. 480—488. lapjain.*

született meg az ún. nemzetekfölötti államszövetség gondolata is, amely „Közép-Európa”, „Európai Egyesült Államok”, „Páneurópa”, „Világ Egyesült Államai” néven már az első világháború alatt és a két világháború között számos publicista és politikus írásaiban, beszédeiben felmerült. Valamennyi terv jellemzője volt kozmopolita eszmei tartalma, amely hol a német felsőbbrendűsége hivatkozva (Naumann-terv), hol a nyugat-európai nagyhatalmak valamelyikének a hegemoniája alatt kívánta megvalósítani az európai államok ún. nemzetekfölötti összefogását. Ezekben az elméletekben felfedezhetők mindazok a jegyek, amelyek elárulják, hogy a tőkés és ideológusaik nem képesek és nem is akarják helyesen felismerni a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit, és emiatt a gyakorlatban megvalósíthatatlan elméleteket gyártanak.

Az imperializmus velejárója a hódító törekvés, ami egyben az integrációs tervek megvalósulását, illetve az integrációs szövetségek állandó jellegű fennmaradását ellensúlyozó tendencia egyik jelentős összetevőjét alkotja. Már a múltban is felmerültek és napjainkban is forgalomban vannak olyan nézetek, amelyek a nemzeti függetlenséget, az önrendelkezést elvét, a nemzeti-állami különállást túlhaladottnak vélik, mint amely ellenkezik „a történelem egész menetével”, és nacionalizmusnak bélyegzik a gyarmati és függő népek imperialistaellenes szabadságmozgalmait. Ezek helyett „nemzeti szövetség”, „világkormány” létrehozását követelik. Európai viszonylatban pedig az elavultnak bélyegzett nemzeti önállóság feladásának és az európai integráció jegyében létrehozandó ún. nemzetekfölötti államszövetség megteremtésének a szükségességét hirdetik, bevallottan vagy burkoltan amerikai, nyugat-német, angol, francia vezetést alatt. Ezeket az elméleteket nemcsak burzsoá értelmiségiek, hanem a nyugat-európai jobboldali szociáldemokraták is előszeretettel szöveglik egy-egy imperialista nagyhatalom uralmi vágyainak eltakarására szolgáló ideológiai lepleként. A nemzetek egyesülése imperialista viszonyok között — a történelem tanúsága szerint — csak erőszakos egyesítéssel jöhet létre, egy vagy több vezető imperialista hatalom felsősége alatt valósulhat meg, és a gyengébbek alárendelt helyzetét eredményezi. Valójában tehát nem járhat a nemzetek egybeolvadásával, a fejlődés törvényeinek érvényesülésével. Ezt ugyanis ellensúlyozza részben a gyarmatok és az anyaország közötti ellentét, részben az imperialista hatalmak közötti ellentét. Ez utóbbi a tőkés magántulajdonból fakad, és világméretben folyó piaci versenyt eredményez. Mind az első, mind a második helyen említett ellentét természetéből kifolyólag egyesítés helyett szétválasztja a nemzeteket, és létrehozza a „nemzeti önzést” is. A kapitalizmus mint társadalmi rendszer, a kozmopolitizmus, mint ennek egyik, de nem egyedüli ideológiai eszköze éppúgy, mint a nacionalizmus, e másik fontos ideológiai fegyver is, alkalmatlanok a nemzetek egyesítésére. A kozmopolitizmus tehát csakúgy mint a nacionalizmus — messzibb távlatban — szintén nem szolgálhatja a tőkés érdekeit, még kevésbé a haladást.

Ismeretes, hogy a nemzetek a fejlődés objektív tendenciája folytán „elkerülhetetlen egybeolvadása... csak valamennyi elnyomott nemzet teljes felszabadulásának, vagyis különválási szabadságának átmeneti időszakán át”⁴ következhet be. A Szovjetunió története megmutatta, hogy a nemzeti önrendelkezés biztosítása a különválás szabadságával együtt szocialista viszonyok között a felszabadult nemzeteknek szabad elhatározásból történő egye-

⁴ *Lenin*: A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga. Művei 22. k. (Bpest, 1951), 149. 1. és *M. D. Kamari* id. cikkének 158—164. lapjai.

sülését és közeledését eredményezi. Az osztályok és osztálykülönbségek megszűnése a szocializmusban minden társadalmi és nemzeti elnyomás megsemmisítésével jár együtt és megveti a nemzetek önkéntes közeledésének, testvéri együttműködésének, a proletár nemzetköziség talpkövének nyugvó alapjait. Az imperializmus korában csak a proletariátus az egyedüli osztály, amely következetesen haladni tud. Ennek megfelelően egyedül a proletariátus képes helyesen felismerni a társadalmi fejlődés követelményeit és forradalmi elmélete, pártja vezetésével meg is találja a célhoz vezető utat. A szocialista államok között máris meglevő gazdasági, kulturális, tudományos-technikai együttműködés a nemzetek egybeolvadása felé egyengeti a terepet. A szocializmus világméretű győzelme után, amikor a kommunizmusba való átmenet többé-kevésbé egyidejűleg valósul majd meg a szocialista világrendszer összes államaiban, a kommunizmus legfelső fokán végbe fog menni a nemzetek teljes összeolvadása szoros összefüggésben az államok és a nemzetek közötti államhatárok elhalásával.⁵

Szövetségek létrehozására azonban nemcsak a kapitalizmus objektív fejlődési tendenciája készíti a tőkéseket, bár e szervezetek a valóság törzült tükröződésének megfelelően csupán kérészéletűek, hanem nagyon is tudatos szubjektív mozzanatok is. A munkásosztály élesedő osztályharca az 1917 októbere előtti időben még csupán a fenyegető szocialista forradalom megelőzése céljából indította az imperialistákat összefogási tervek kovácsolására. Lenin 1915 nyarán, amikor bebizonyította az Európai Egyesült Államok koncepciójának a tarthatatlanságát, félreérthetetlenül rávilágított arra is, hogy az európai tőkés nagyhatalmak között lehetséges ideiglenes megállapodások csakis arra vonatkozhatnak, „hogyan nyomják el egyesült erővel a szocializmust Európában és hogyan védjék meg egyesült erővel az összerabolt gyarmatokat Japánnal és Amerikával szemben”.⁶ A tőkés államok ma is iparkodnak megvédeni meglévő és volt gyarmataikat — amely utóbbiak, ha politikailag felszabadultak is, gazdaságilag még a korábbi gyarmattartóktól függenek — más, elsősorban az amerikai és a nyugat-német tőkebehatalástól, bár egyre kevesebb sikerrel, mert az európai tőkés országok ma összehasonlíthatatlanul jobban függenek az Egyesült Államoktól gazdasági és politikai vonatkozásban egyaránt, mint az első világháború idején. Elég egy pillantást vetni az Európai Közös Piac és az Euratom havi tájékoztatójának, a Communauté Européenne-nek 1960 novemberi számában közzétett statisztikára, hogy meggyőződjünk a fenti állítás igazságáról. A folyóirat egész oldalas címben hirdeti, hogy a Közös Piac létrehozása az amerikai befektetések tekintélyes gyarapodását eredményezte a közösséghez tartozó országokban, majd az alábbi összeállítást közli (ld. a következő oldalon levő első táblázatot).

A Chase Manhattan Bank nem is minden adatot összegező megállapítása szerint amerikai cégek 1958-tól 1960 közepéig 325 vállalatot létesítettek Nyugat-Európában, s ebből 267-et a Közös Piac államaiban. Az USA kapitalistáinak gazdasági befolyásuk kiterjesztésére vonatkozó további elképzeléseire a *Communauté Européenne* egy másik táblázata derít világosságot. (Lásd a következő oldalon levő második táblázatot.)⁷

⁵ M. D. Kamhari id. cikkének 164—166. lapjai.

⁶ Lenin: Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. Művei 21. k. (Bpest. 1951), 346. l.

⁷ Jean-Claude Poulain: Le Parti S. F. I. O. et „l'intégration européenne”. Cahiers du communisme. 1961. No. 4. 731. és 732. l.

*Az amerikai magántőke befektetéseinek fejlődése az európai országokban millió dollárban
(az év végén)*

	1952	1955	1956	1957	1958	1959
Német Szövetségi Köztársaság	251	332	429	581	666	795
Belgium—Luxemburg	95	134	150	192	208	210
Franciaország	276	376	427	464	546	632
Olaszország	80	157	207	252	280	313
Hollandia	108	162	186	191	207	244
Európai közös piac összesen	810	1161	1399	1680	1907	2194

	1959	1960	1961
	millió dollárban		
Közös Piac	157,3	269,2	355,5
Más európai piacok	222,0	231,7	295,2
Egész világ	934,7	1126,5	1304,3

Az amerikaiak politikai, katonai és gazdasági behatolása Dél-Vietnamba, Dél-Koreába és Délkelet-Ázsia más — SEATO-tag — államaiba, egyes afrikai gyarmatok gazdasági életébe napnál világosabban igazolja, hogy az európai tőkéseknek a különböző elnevezések alatt létesített gazdasági összefogásokkal még kevésbé sikerült megvédeniök egykori és még meglévő gyarmataikat és immár belső piacukat is az amerikaiaktól, mint az első világháború idején.

Még rosszabbra fordult a tőkések hadiszerencséje a szocializmus elnyomására irányuló törekvések harcmezéjén. Nemesak, hogy nem sikerült elnyomniok a munkásosztály forradalmi mozgalmait, hanem 1917 októberében a proletariátus egy országban megragadta és azóta meg is tartotta a hatalmat. Létrehozta államát és felépítette a szocialista társadalmat. A második világháború után újabb országok egész sora követte a Szovjetunió példáját, és kialakult a szocialista világrendszer. Ma már a tőkés monopolisták nem a szocializmus megvalósulásának a lehetősége, hanem a szocialista világrendszer valósága elleni küzdelmet és annak megdöntését tekintik gazdasági és politikai szempontból egyaránt fő feladatuknak.

Megváltozott tehát az ideológusok feladata is. 1917 előtt a marxizmus forradalmi elmélete ellen, mint a hatalomra törő munkásosztályt vezető elmélet ellen küzdöttek. Egyesek közülük a tömegeket e nézetek megvalósíthatatlanságáról, utópista ábránd voltáról iparkodtak meggyőzni. Mások a marxizmus elavultságát bizonygatták és „korszerű” revíziójának szükségességét hirdették (értsd: a marxizmusnak a burzsoázia érdekéhez igazodó meghamisítása szükségességét). Ma már, mivel a szocialista világrendszer létezése igazolja a forradalmi elmélet életrealitását, azt, hogy mélyen a valóság talajában

gyökerezik, az imperialista burzsoázia ideológusaira kettős feladat hárul. Olyan elméleteket kell gyártaniok, amelyek egyrészt alkalmasak a tőkés országok munkásainak és egyéb dolgozóinak köreiben a marxizmus igazságába vetett és a tények alapján egyre szélesebben terjedő hit megingatására, másrészt az imperialista, elsősorban a Szovjetunió és a népi demokráciák ellen irányuló hódító szándékok eszmei leplezésére. A világ népei ugyanis békére vágyódnak, és így az egresszív terveket mindinkább takargatni kell. A vezető imperialista politikuskok igen nagy jelentőséget tulajdonítanak a marxizmus elleni küzdelemnek. Adenauer kancellár 1960. március 31-én a japán parlamentben tartott beszédében erről a kérdéstről így nyilatkozott:

„A kommunizmus ellen szellemi fegyverekkel kell harcolni. Azon kell iparkodnunk, hogy a mi kutatásaink, vizsgálódásaink, megállapításaink meggyőzően bizonyítsák: a kommunista ideológia belsőleg hamis, hogy ez (a kommunizmus — M. Gy.) semmilyen körülmények között sem juttathatja szabadsághoz és emberhez méltó élethez sem az egyes embert, sem a népeket. Nagyon komolyan kell vennünk a kommunizmussal való szellemi vetélkedésünket. Nem érhetjük be azzal, hogy csak fegyverkezünk támadások elhárítása végett. Az eszmei viták a kommunizmussal igen nagy jelentőségűek. Ennek kell szentelnünk teljes szellemi erőnket.” . . . „A kommunizmussal folytatott szellemi párbaj nagy és komoly feladat, olyan feladat, amelynek valószínűleg évekig kell foglalkoztatnia minket. Nagyon komolyan veszem ezt a feladatot. Valószínűleg éveken, talán évtizedeken át fog tartani, de meg kell oldani.”⁸

Összefoglalva: a tőkés fejlődés objektív tendenciájának torzult tükröződése a kapitalista országok ideológusainak fejében, a hódító, elsősorban szovjetellenes törekvések leplezése, a marxizmus elméletének cáfolata, mint a szocialista rendszer iránti rokonszenv terjedésének eszmei ellensúlyozása: ezek az objektív és szubjektív mozzanatok együttvéve hozzák létre a különféle burzsoá történetelméleteket, amelyek közé tartozik az ún. nemzetekfölötti államszövetség kozmopolita elmélete is. Ez a koncepció az 1950-es évek elején bukkant fel újra különösen az Egyesült Államok és a Német Szövetségi Köztársaság történészeinek köreiben. A szupranacionális állam eszméjét hirdető koncertjében azonban az első hegedűs szerepét Európában a nyugat-német történészek játsszák.

A nyugat-német történetírás élén ma Gerhard Ritter, Friedrich Meinecke halála óta a nyugat-német történészek seniorjaként tisztelt klerikális-szellem-történeti-militarista nézőpontú historikus áll. 1943-ig a hitleri Machtstaat-ot dicsőítette és csak Sztálingrád után ment át barátja, Karl Goerdeler — az 1944. július 20-i Hitler-ellenes puccs egyik szervezője — oldalán a Hitler-ellenes angolszász orientációjú politikai táborba. Mellette Hans Rothfels a mai nyugat-német történetírás másik vezéralakja. Rothfels a 30-as évek közepéig a königsbergi egyetem professzoraként ugyancsak a német militarizmust istenítette és műveiben a német birodalom keleti terjeszkedési törekvéseinek a jogosságát bizonygatta. Egyetemi szemináriumaiiban revansista szellemű dolgozatokat készíttetett, amelyeknek szerzői azt igyekeztek kimutatni, hogy a múltban a Baltikumra a németek vittek be minden kultúrát és ősidőktől fogva

⁸ Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung, Bonn, 2. 4. 1960. No. 64. 614. l. — Idézi *Ernst Hoffmann*: Die Entwicklung und Rolle der west-deutschen Geschichtsschreibung. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (a továbbiakban: ZfG) 1960. Heft (a továbbiakban: H.) 8. 1814—1815. l.

szoros gazdasági kapcsolatok is fűzték őket ehhez a területhez. Rothfels a náciizmus idején származása miatt az Egyesült Államokba emigrált, ahol a chicagói egyetem tanára volt. 1949-ben tért vissza és ma Tübingenben professzor, egyben a Német Történelmi Társulat elnöke. Ritter és Rothfels mellett Theodor Schieder, a *Historische Zeitschrift* szerkesztője, Hermann Heimpel, aki a náci megszállás alatt is zavartalanul tanított a strassburgi egyetemen, Peter Rassow, Hermann Aubin a nyugat-német történetírás más jelentősebb vezetői. Valamennyiüknek kitűnő kapcsolataik vannak a bonni kormányral és az amerikaiakkal. Ők dolgozzák ki a történettudomány politikai irányvonalát és jelölik meg a kutatás fő területeit. Közükben van minden történettudományi kutatóintézet és folyóirat. Ritter és Rothfels vezetésével eszméileg „gleichschaltolták” a nyugat-német történetírást, és elhallgattatták vagy csupán alárendelt jelentőségű kérdésekkel való foglalkozásra szorították azokat a történészeket, akik a polgári történetírás számára ma már egyedül lehetséges, objektívista módon próbálták megközelíteni a valóságot.

Már 1951-ben a marburgi történészkongresszus hangadói elkötelezték a nyugat-német polgári történetírást az európai integráció eszméjének. Az 1953. évi brémai kongresszuson ugyanezek a vezetők nyíltan követelték a feltámadt német imperializmus és militarizmus rehabilitálását. Gerhard Ritter beszámolójában visszautasította azt, hogy „a német militarizmus idegen test volna Németországban”, és követelte a németek egyenlőjogú felvételét a NATO-ba a szocializmus elleni küzdelem hatékonyabbá tétele érdekében. Ezen a kongresszuson hitet tettek Adenauer és az Egyesült Államok politikája mellett. 1958-ban azután a trieri kongresszuson bekövetkezett a nyugat-német történetírás teljes eszmei „gleichschaltolása”.⁹ Ennek a folyamatnak lett áldozatává Griewank jenai professzor is, aki az 1953. évi brémai kongresszus után a halálba menekült, miután Ritter beszámolója szertefoszlatta ama reménységeit, hogy lehetséges semleges-objektívista módon történelmet művelni. Ritter, Rothfels és a többiek a nyugat-német történettudományban olyan alapos eszmei „tisztoogatást” vittek végbe, hogy az 1960. évi XI., stockholmi történészkongresszuson már csak az ő hangjuk hallatszott. A kongresszuson résztvevő nyugat-német történészek zöme ellenvéleményen volt, de hallgatott. Meg is róttá őket passzivitásukért a *Die Welt* című nyugat-német lap két számában is.¹⁰

Azok a nyugat-német történészek, akik ma elsősorban hallatják hangjukat, nem is csinálnak titkot abból, hogy történelmi munkásságukkal közvetlenül óhajtkák szolgálni az Adenauer-kormány politikai céljait. Történetírás és politika nem szakítható el egymástól — hirdetik. „Nemcsak abban az értelemben, hogy a történész egyik fő tárgyát a politikai események alkotják, hanem

⁹ A nyugat-német történetírás útjára *Leo Stern*: Der deutsche Revanchismus und die bürgerliche Geschichtsschreibung. ZfG. 1960. H. 3. 569. l.

¹⁰ Vö. minderre Hoffmann és Stern már említett cikkein kívül *Ernst Engelberg*: Politik und Geschichtsschreibung. Die historische Stellung und Aufgabe der Geschichtswissenschaft in der DDR. ZfG. 1959. H. 3, továbbá *Werner Berthold*: Der politisch-ideologische Weg Gerhard Ritters, eines führenden Ideologen der deutschen Bourgeoisie. ZfG. 1958. H. 5, *Rudolf Rolf*: Der XI. Internationale Historiker Kongreß in Stockholm. ZfG. 1960. H. 8, *Joachim Höppner*: Das Institut für Zeitgeschichte in München und seine Arbeit im Dienste der militaristisch-klerikalen Herrschaft des westdeutschen Imperialismus. ZfG. 1959. H. 2. Griewank halálára *Ernst Engelberg*: NATO-Politik und westdeutsche Historiographie über die Probleme des 19. Jahrhunderts. ZfG. 1959. H. 3. 487--488. l.

annyiban is, hogy az ő (a történész — M. Gy.) politikai gondolkodása a jelen kérdéseiben szükségképpen befolyásolja a múlt ábrázolását is. Bármennyire szemlélődő, bármennyire objektív is a történetírás, mégsem tud megszabadulni e kényszer hatása alól.”¹¹ Albert Mirgeler pedig arról panaszkodik, hogy „a mai világhelyzetben Európa szorosabb összefogásának gyakorlatilag érzett szükségességét semmiképp sem támasztja alá egy európai történetiszemlélet”. Mirgeler pedig nem akárci. Európa történetéről írt műve mint az Európa történetéről írt legjobb könyv, Aachen város Károly-díját nyerte el. Robert Schumann volt francia külügyminiszter, a róla elnevezett szervnek, az Európai Szén- és Acélközösség, az ún. Montanunió tervének a szülő atya s az 1957-ben meg is alakult szervezet közgyűlésének, az ún. Európai Parlamenti Gyűlésnek az elnöke e munkát az „európai gondolat” meggyökereztetése érdekében nyújtott „értékes hozzájárulásnak” nevezte.¹² Schumann-nál pedig keresve se lehetne hivatottabbat találni annak eldöntésére, mi felel meg legjobban az európai integrációs politika szükségleteinek. Ezek előrebocsátása után vegyük szemügyre, legalább fő vonásaiban, hogyan oldja meg a nyugat-német történetírás vezető csoportja a politikusok által rája kirótt feladatot tudományágának művelése során.

Az európai integrációs politika kommunista-, elsősorban szovjetellenes agresszív céljainak szolgálatában a nyugat-német történészek a cári Oroszországot és annak hódító, agresszív politikáját a Szovjetunióéval azonosítják. Ezáltal iparkodnak a legreakciósabb európai hatalom, a cári Oroszország — népelelnyomó — politikájának elítélésén keresztül egy csapásra reakciónak, elnyomónak, imperialista hódító hatalomnak a színében feltüntetni a Szovjetuniót is. Így pl. Emil Franzel melegen méltatja az osztrák politikusok és katonák egy csoportjának (Bruck, Hess, Prokesch-Osten, Hübner) ama tervét, amely az 1849 és 1867 közötti időben egy nagy nyugat- és közép-európai szövetségi rendszer kiépítésére irányult, és tartós együttműködést kívánt létrehozni Poroszország, Franciaország és Anglia között. Már ekkor szerepet játszottak e tervben olyan gondolatok, mint egy európai vámközösség eszméje kedvezményes vámokkal Anglia felé, védelmi közösség, amely Ausztriának adta volna a megbízást, hogy szálljon meg egy keleti védővonal-félét Várnától a Boszporuszig, ill. a Duna torkolatától Krakkóig, létesítsen tengeri támaszpontot a Pontusnál, tartson fenn egy másikat Konstanzában vagy Várnában az orosz terjeszkedés meggátolása végett. Ez az elképzelés harminc évvel később ismét felmerült, de — írja Franzel rosszallóan — Holstein és Bülow rövidlátásán megbukott, mert ezek elutasították minden együttműködést Angliával. Egy német—brit szövetség — folytatja gondolatmenetét — vagy akárcsak entente is a gyakorlatban jó lett volna az osztrákoknak, mivel a dunai Monarchia hátát fedezte volna. Erre pedig balkáni politikájának zavartalan folytatása végett szüksége lett volna. Orosz támadás esetén a németek védték volna a Monarchiát, ezt viszont Anglia biztosította volna a cári hatalommal való összeütközés esetén. Így a hármasszövetség túlsúlyba kerülhetett volna az

¹¹ *Johann Albrecht von Rantzau*: Deutsche Geschichtsschreibung und Politik. Geschichte und Politik. Festschrift zum 70. Geburtstag von Ludwig Bergsträsser. Hrsg. im Auftrag der Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien von Alfred Herrmann. Düsseldorf. 1954. 204. l. Idézi: *Engelberg*: NATO Politik stb. 478. l.

¹² *Geschichte Europas*. Freiburg im Breisgau. 1958. (I. kiad. 1953) VII. l. Idézi: *Hoffmann*: id. h. 1828. l.

orosz—francia kettős szövetséggel szemben.¹³ Franzel önkényesen csoportosítja és értelmezi a történeti tényeket aktuális politikai célok szolgálatában. Való igaz, hogy a Monarchiának mindaddig volt bizonyos létjogosultsága, amíg a cári Oroszországot a forradalom szét nem törte, mert gátat vetett a legreakciósabb, legsötétebb feudális despotizmust gyakorló európai nagyhatalom terjeszkedésének.¹⁴ Ez azonban semmiképpen sem tette jogosulttá sem Bruckék, sem mások balkáni hódító terveit, amelyek egyképpen reakciósak voltak, hiszen a török iga helyébe másfajta elnyomást kívántak a Balkán népeinek nyakába rakni. Arról azonban Franzel egy szót sem ejt, hogy e tervek hódító célúak voltak. Sőt: egyenesen igazolni igyekszik az imperialista hódításokat, ha azok a cári Oroszország terjeszkedésének meggátlása céljából történnének. Ha pedig valaki kételkednék abban, hogy Franzel közvetlen politikai célokat szolgál a történelmi események vázolt csoportosításával, azt ő maga győzi meg erről. Palacký ausztrorszláv elméletét ismertetve kifejti, hogy Palacký az orosz „univerzális monarchia” ellen van, majd így kiált fel: „Minő megsejtése a »totalis államnak« és a moszkvai uralomnak a dunai térség fölött!”¹⁵ Ha azonban még mindig élne valakiben a gyanakvás csirája állításaink igazságával szemben, az olvassa el Franzel művének egy másik helyét is. Abban a részben, ahol a nyugati vezető politikusoknak a második világháború alatt Csehszlovákia sorsáról folytatott megbeszéléseiről szól, megrója az amerikai politikusokat. Hiába igyekeztek a németek és a cseh nemzeti tanács (Beneš és az ifjabb Masaryk) Csehszlovákiát az amerikaiak kezére játszani — írja —. Eisenhower és Truman nem értették meg, hogy Prága alatt dől el véglegesen Európa sorsa. Ha ők Jefferson és Wilson helyett, akiknek elveit bizonyára tanulmányozták, Bismarck életművét méltatták volna figyelmükre, világossá lett volna előttük, amit egyedül Patton tábornok látszott megérteni és amit Bismarck 1879-ben így fejezett ki: „Csehország az oroszok kezében a mi pusztulásunk volna; Csehország a mi kezünkben kegyelem és szünet nélküli háború volna a cári birodalommal. Láthatják, életszükségletünk, hogy Ausztria éljen.”¹⁶

A Szovjetunióknak tulajdonított hódító, a cári politika nyomába lépő szándékairól egységes a nyugat-német történétírók álláspontja, és egyetértenek a védekezés módszereit illetően is. Azt hirdetik, hogy a szocializmus nem társadalmi rendszer, hanem csupán államilag szervezett hatalom, amely a régi cári hódító politika folytatójaként világforradalom útján világuralomra tör. Magukéva teszik a nyugati propaganda ama nézetét, amely szerint „a kommunizmus világuralomra jut abban az esetben, ha a Nyugat háborúban le nem győzi”.^{16a} Nem hajlandók tudomásul venni, hogy a Szovjetunió — mivel társadalmi rendszere nem épül kizsákmányolásra — nem tör hódításra, más népek leigázására és kifosztására. Az ő szemükben a világ-helyzetet az jellemzi, hogy a népek jövőjét két világhatalom, illetve két elsőrendű hatalmi csoport dönti el: az angolszász tengeri hatalmak és az orosz kontinentális hatalom. A két hatalmi csoport imperialista ellentéteinek alakulása szabja meg a világ népeinek a sorsát. Dehio is, Ritter és Schieder is Ranke

¹³ *Emil Franzel: Der Donaauraum im Zeitalter des Nationalitätenprinzips (1789—1918). Bern—München. 1958 (Dalp-Taschenbücher Band 343).*

¹⁴ *Zsigmond László: Az Osztrák-Magyar Monarchia széttréése és a nemzetközi viszonyok. Századok 1959. 1. sz. 72. l.*

¹⁵ *Franzel: i. m. 76. l.*

¹⁶ *Uo. 13. l.*

^{16a} *Béke és Szocializmus 1961. 8. sz. 161. l.*

történet szemléletét követi tehát az államok és külpolitikájuk vonatkozásaiban.¹⁸ Ismeretes, hogy Ranke fejtette ki elsőnek a német történettudományban még a múlt század első harmadában, hogy a népek sorsát nem az dönti el, milyen társadalmi viszonyok, osztályuralmi körülmények között élnek, vagyis nem a belpolitika szabja meg az események menetét, így a külpolitikát sem, hanem fordítva: a nagyhatalmak egymásközti versengése, vagyis a külpolitika szabja meg a belpolitikát is. Az államhatalom katonai erejének nagysága, katonai szervezettsége határozza meg valamely országnak a helyzetét a nemzetek sorában. Az állam külpolitikai helyzetének előnyös vagy előnytelen volta, nemzetközi hatalmi súlya dönti el, hogy a nép szabad vagy szolga lesz-e, uralkodik-e mások fölött vagy alávetettségben él-e. A nép jóléte, békéje sem a társadalmi viszonyok, a belpolitika függvénye, hanem alárendeltje a hatalom, a kifelé mutatandó erő követelményeinek. Ha a nemzetközi versengésben szükséges erőkifejtés úgy kívánja, akkor a népnek kevesebbrel is be kell érnie, hogy az így felszabaduló javak az államhatalom fegyveres erőinek növelésére legyenek fordíthatók. Ez az elmélet — tudjuk — nagyon megfelelt a német imperialistáknak az első világháború idején. Meinecke és a német szellemtörténészek ennek az ideológiának a jegyében írták műveiket. Nagyon alkalmas volt ez a történet szemlélet a náci-imperializmus „több ágyut mint vajat” göringi jelszavának „tudományos” igazolására is. És a második világháború befejezését követően 1945—48 között a német militarizmustól való átmeneti elfordulás, az ún. reeducation rövid időszakától eltekintve a német imperialista militarizmus újjáéledésével párhuzamosan ismét hasznát veszik a rankei történet szemléletnek. Gerhard Ritter az 1950-es években felelevenítette a militarista szellemű történetírás hagyományait. 1954-ben követelte a nyugat-európai országokra vonatkoztatva a keményebb, harcosabb állásfoglalást, majd egy esszéjében közvetlenül is visszatért a militarista szellemű történetírási módhoz, a hatalmi állam, az imperialista Machtstaat dicséretéhez.

Már 1947-ben azon fáradozott, hogy a német imperializmus minél hamarabb egységbe forrjon az angol—amerikaiival. Még a náci Németországban több kiadást megért munkájában szembeállította egymással Machiavelli kontinentálisnak és Morus inzulárisnak nevezett államelméletét. Machiavelli hatalmi államát tartotta eszményének és követendő példának a hitleri Machtstaat számára, míg Morusét elmarasztalta, mondván, hogy az ő humanizmusa csak a brutális angol gyarmatosító politikának álszent, kenetteljes leplezése. 1940-ben az volt a véleménye: Machiavellitől meg kell tanulni a hatalom szükségességének vasból kovácsolt tanát, mert a hatalom minden szabadság feltétele. Machiavelli ismerte fel — írja Ritter —, hogy az anyagi erő felhalmozása és fenntartása minden államképződés belső magva. A hatalom lényege — folytatja fejtegetéseit —, miként ezt Machiavelli a maga démoni valóságában megvilágította, változatlanul meg fog maradni. E sorok olvasásakor lehetetlen nem emlékezni Rankenak a hatalom áldásos hatásáról írt nézeteire, amelyeket a kései tanítvány a hitleri államhatalom igazolására használt fel. A veszített háború után már csak az angolszászokkal kötendő szövetségre való tekintettel is változtatni kellett e nézeteiken. A szövetség létrehozására 1947 táján elérkezettnek látszott az idő, és 1947-ben Ritter: *Dämonie der Macht* c. könyvében erről a kérdéstről már így ír: „Szükségünk van a hatalom olyan elméletére, amely kivezet a machiavellista és erasmista (ezt ő azonosnak tekinti

¹⁷ Ritter és Dehio nézeteire vö. *Berthold*: i. m. 984—986. lapjait.

Moruséval — M. Gy.), a kontinentális és inzuláris gondolkodásból úgy, hogy mindkét fél jogos kívánságának eleget tesz. Az emberiségnek szüksége van békés, tartós rendre, jogbiztonságra, de az államnak is szüksége van szabad térre, harcoss energiáinak a kifejtéséhez, mert enélkül gyakorlatilag semmiféle tekintély fennmaradása nem lehetséges.” Ritter elméletének gyökere az ágostoni-lutheri keresztény államtanba fogózik, amely szerint isten az államot az eredendő bűnben szenvedő emberiség fegyelmezőjeként teremtette azzal a feladattal, hogy a vallási értelemben vett jót védje, a rosszat büntesse. Az államhatalom hordozói azonban szintén az eredendő bűnben fogantak, és így a hatalomnak a rossz elleni gyakorlása közben újra meg újra vétkeznek. Ez az a démoni mozzanat, amely minden emberi tethez, így a politikai cselekedetekhez is hozzátapad. A démoniség teljes erővel akkor nyilvánul meg, ha az állam a hatalom gyakorlása közben megfedkedzik istentől ráruházott feladatáról. Ezt a politikai antinomiát a tömegek harca nem oldhatja fel, csak egyes zseniális államférfiak intuíciója, akiknek tevékenységében az ösztön fontosabb mint az intellektus. Csak ezek a zseniális államférfiak képesek — isten Luther-nél szereplő csodaembereihez hasonlóan — eldönteni, hogy meddig lehet elmenni, a harcoss hatalom-felhalmozásnak milyen fokát lehet az adott időpontban felhasználni a béke és a nép belső jólétének a rovására.¹⁸ Ritter tehát az eredendő bűnre való hivatkozással felmenti a hitleri politikát, és a tartós békés rend biztosításának szükségességére utalva az emberiség javát szolgáló elvnek tartja a „si vis pacem para bellum” régi militarista elvét. Az államot az osztályok fölött álló, azoktól független intézményként képzei el. Azzal az állítással pedig, hogy a tömegek alkalmatlanok sorsuk eldöntésére, a marxizmus tanításai ellen küzd. Ugyanakkor a zseniális államférfi intuitív elhatározásától teszi függővé a politika irányának meg szabását. Ezen a réven eleve felmentést ad az imperialista politikusok számára bármiféle agresszív rendelkezésüknek, esetleg az atomháború kirobbantásának felelőssége alól is. És mindezt a Szovjetunióknak szerinte a cári Oroszország politikáját folytató támadó, hódító és így a világbékét fenyegető szándékaira, és a művelt európai, nyugati kultúra és civilizáció védelmére, a világ békéjének a megóvására való hivatkozással teszi.

A nyugat-német történetírás a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének tüneteként és a német imperializmus hódító, főleg pedig szocializmus ellenes céljainak szolgálataiban a fő tüzet még annál is fokozottabban és nyíltabban irányítja a marxizmus ellen, mint ahogyan azt a német szellemtörténészek: Troeltsch, Meinecke és mások 1917 előtt, vagy akár csak az 1920-as években is tették. Türelmetlenül utasítják el nemcsak hazai, de külföldi viszonylatban is, ha angol, francia, olasz vagy más nemzetbeli történészek egy nemzetközi kongresszuson a politikai események gazdasági és társadalmi összefüggéseit akárcsak objektivistá módon iparkodnak feltárni.

Gerhard Ritter a nyugat-német történetírás eme szélső reakciós csoportja nézetének adott hangot az 1955. évi X., római nemzetközi történészkongresszusról írt beszámolójában, amikor elsősorban a francia történetírást marasztalta el, azt állítva, hogy onnan indult ki és terjedt el a „hajlam az egyoldalúan szociológiai és ökonomiai történetmagyarázatra, és tőlük ered az idegenkedés a politikai történelem, sőt az állami élet iránt általában, ami éppen a mi korunk-

¹⁸ Ritter nézeteire vö.: *Berthold* id. cikke 982—983. lapjait. Az idézet Ritter művének 197. lapján található meg. *Berthold* cikke 982. lapján hivatkozik rá.

ban aggasztó. Ugyan hogyan tartsa fenn Nyugat a maga szellemi sajátosságait a szovjet rendszerrel szemben, ha maga is bizonytalanná válik a történelmi élet gazdasági-társadalmi tényezője fontosságának értékelésében, vagyis ha ő maga abba a veszélybe kerül, hogy — tudatosan vagy öntudatlanul — a materialista gondolatmenetre csúszik le? A német történettudomány különleges feladatának tartanám (ami idealista hagyományokból ered a pozitivisták helyett), hogy szembeszálljon az ilyen veszélyekkel.”¹⁹

Az amerikai és a nyugat-német imperializmus közvetlen politikai céljainak és a marxizmus elleni védekezés ideológiai követelményeinek szolgálatába állítják az ún. szupranacionális államról szóló elméletet is. A nemzetekfölötti állam rendeltetéséről és a szervezet vezető erejéről Peter Rassow 1958-ban tartott cinikus hangú rádióbeszédében így tájékoztatta az érdeklődőket:

Európa integrációja, a Közös Piac, Euratom és NATO — mondotta — „mind ugyanannak a jelenségnek a megnyilvánulása. Az államok lassan levetik állami jellegüket és nagyobb politikai egységekké alakulnak. Az Északatlanti Paktumban az Egyesült Államoknak körülbelül az a szerep jut, amelyet Poroszországnak kellett eljátszania a Német Birodalom keretein belül 1871-től 1919-ig: tudniillik a legnagyobb fegyverzet hordozójának, a legfőbb fegyvergyártónak és bankárnak a szerepét. Amerika a mértékadó, a fő tényező, amely nélkül politikailag semmit sem lehet megvalósítani. Más régi nyugati államokban világos pillanatokban él az a tudat, hogy nem állnak többé egymagukban a politika mezején, nem kell többé határaikat védelmeznük, nem kell többé államoknak lenniük. Nem mondják ki hangosan, nem is fogadják el, ha mások mondják ezt nekik — de úgy viselkednek, mint a »többé nem államok«. Hagyjuk őket békén — mint mi németek a bajorokat —, hogy még 80 évig államnak nevezzék magukat anélkül, hogy azok volnának.”²⁰ Az európai nemzetekfölötti államszervezet *közvetlen* irányítását azonban a nyugat-németek maguknak szánják. Erről nyíltan nem írnak, nem is beszélnek, de szándékaikra fény derül, ha végiglapozzuk történeiszéiknek a szupranacionális államról szóló írásait.

A nyugat-német és a hozzá hasonló felfogású, szélső reakciós osztrák történetírásnak a szupranacionális államra vonatkozó elvi álláspontját leg-tömörebben Theodor Schieder fogalmazta meg. A kérdést a nacionalizmus és a béke ellentétének az oldaláról közelíti meg. A III. Napoleon uralma és Wilson amerikai elnöksége között eltelt időben Közép- és Dél-Európában diadal-maskodott leginkább a szuverén nemzeti állam eszméje. Fellángolt a nacionalizmus és egy sor háború eredményeként Kelet Európában is sorban megalkultak a nemzetállamok. Ezt a fejlődést tetőzte be az első világháború nyomán két monarchiának, a cári Oroszországnak és az Osztrák — Magyar Monarchiának, a „népek börténeinek” a széttörése. Új nemzetállamok létesültek ezeken a területeken is „nemzetekfölötti állami és birodalmi képződmények rovására feloldván és szétrombolván régi európai jellegű jogi viszonylatokat, egyesületeket és szövetségeket”.²¹ A második világháborúban is a nacionalista gyűlöl-

¹⁹ Ritter beszámolója a *Süddeutsche Zeitung* 1955. szept. 24—25. számaiban. Idézi *Engelberg*: *Politik und Geschichtsschreibung* stb. ZfG. 1958. H. 3. 482. l.

²⁰ *Peter Rassow*: *Großmächte, Weltmächte, Machtblöcke. Eine Rundfunkrede. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. 1958. H. 5. 292. l. Idézi *Engelberg*: *NATO-Politik* stb. 487—488. l.

²¹ *Theodor Schieder*: *Idee und Gestalt des übernationalen Staates seit dem 19. Jahrhundert. Historische Zeitschrift* 1957. Okt. Band 184. H. 2. 337. l.

ködés okozta oly sok millió ember pusztulását. A tartós béke feltétele a nacionalizmus kiküszöbölése, antinacionális, nemzetekfölötti államrendszer létrehozása. A történészek feladata a múltban felkutatni az ilyen nemzetekfölötti államokat és megvizsgálni, melyik típus a legalkalmasabb arra, hogy némi korszerűsítő módosítással a mai szükségleteknek megfelelően hasznosítsák. Vegyék számba a történészek azokat a terveket, elgondolásokat is, amelyek a múltban hasonló célból születtek meg. Az efféle bűvarkodás immár nem egyszerűen történeti okulás céljából történik, hanem „politikai akarathoz és politikai fantáziánkhoz intézett felhívás, amely nem nélkülözheti a történeti modelleket. A történelemnek — mint ismeretes — nincs dolga a jövővel, amelyről egy kissé elhamarkodottan mondták ki, hogy már el is kezdődött. A történelem nem vetemedhet arra, hogy megelőzze a jövőt. Szerény feladata azonban az, hogy őrködjék azon, hogy mindenben, ami a jelenben vagy a jövőben lesz, Európának a múltban gyökerező képe ne rombolthassék szét.”²²

Eltérés csak annyiban van az e tárgykört művelő történészek között, hogy melyikük hol keresi és véli megtalálni a nemzetekfölötti állam modelljét. A szupranacionális állam elméletéről alkotott nézetek nagyjában egészében véve három csoportba sorolhatók. Gerhard Ritter, Hans Rothfels, Theodor Schieder, Werner Conze és elvarátaik a nyugat-német reváns politika és az európai nagytér-elmélet szellemében fürkészik a múltat. A nyugat-német történészek egy másik csoportja — köztük Emil Franzel — szűkebben értelmezi a szupranacionális államszövetség fogalmát. Csak a Duna térségére veti pillantását és — bizonyos fokig Churchillnek 1943. december 1-én Rooseveltt és Sztálin elé terjesztett javaslatához, illetve a Morgenthau-tervhez hasonlóan^{22a} — Bajorországot, a Svábföldet, Szászországot, a volt Osztrák — Magyar Monarchiát, Lengyelországot, Romániát, sőt a Balkánt is a Boszporuszig óhajtaná egy államnak látni, Habsburg-uralom alatt. A harmadik elgondolás a nagysztrák birodalmi gondolatot újítja fel, és osztrák imperialista álmokat melengetve, a Habsburg-birodalmat tekinti a szupranacionális állam modelljének. Ennek a hívei azok az osztrák történészek, akik Hugo Hantsch professzor nézetével azonosulnak, és az általa szerkesztett *Wiener Historische Studien* könyvsorozat köteteit írják. Rajtuk kívül ide tartoznak még azok a nyugati és osztrák tudósok is, akik az Osztrák Tudományos Akadémia védnöksége alatt működő nemzetközi munkaközösség köré csoportosultak, mely az Osztrák — Magyar Monarchia 1848 és 1918 közti történetének kutatására alakult. (Pl. Robert Kann amerikai, ifj Seaton Watson angol történész.)

Hans Rothfels a stockholmi történészkongresszuson elhangzott korreferátumában már közvetlenül alkalmazta a történelemre az első csoportba sorolható történészeknek Schieder által megfogalmazott elveit. Ha a nemzetköziség és határ kérdését a XX. század közepe problémáinak és az európai integráció programjának oldaláról nézzük, ezeket a tényezőket — mondotta — úgy kell értékelnünk, mint az államfölötti nép és a népek fölötti állam irányába ható összekapcsoló és egymásba kapcsolódó formákat. Ezeket mindenekelőtt a „nagytér” és az „uralkodó faj” (Herrenrasse) nemzetiszocialista politikája rombolta szét. A náci politika a XIX. század elképzeléseit groteszk túlzásba, ad absurdum vitte — mondotta Rothfels, majd így folytatta —: Az ellen-

²² Uo. 365—366. l.

^{22a} Churchill ill. Morgenthau tervére vö. *Darvasi István*: Miért fontos a német-békeszerződés megkötése? Társadalmi Szemle 1961. 11. sz. 110. l.

csapás azonban 1945 után legalábbis egyes területeken oda vezetett, hogy a nemzetiség és határ egyenlővé tételét erőszakos eszközökkel, a települési és társadalmi szerkezetek eddig még soha meg nem valósított felforgatásával hajtották végre, a nemzetiség és a határ egybeesésének programját, amely a demokratikus önrendelkezésre utalt, megfosztotta értelmétől és új megoldási kísérletekre ösztönöz közösségek megmentése érdekében, amelyeknek az elválasztó vonalak most a létüket fenyegetik.²³

A nemzetállamok rendszerét s a nacionalizmust, amely őket — a nyugati burzsoá tudomány szerint — létrehozta, a náciizmus ad absurdum vitte. Nemzetekfölötti államrendszert, népek fölötti államot kell teremteni, hiszen a fejlődés immár értelmetlenné, sőt az emberiségre károsra tette a nemzetiség és a határ fogalmait. Ezek elvesztik jelentőségüket a szupranacionális államban, amelyben megszűnik a népeknek nemzetiség és határ szerinti elválasztása, megszűnik tehát a nacionalizmus, s egyúttal — a burzsoá történészek szerint — belőle fakadó háborúk lehetősége is.

Rothfels nem a történelmi fejlődés különbségében találja meg annak a magyarázatát, hogy míg Nyugat-Európában már a XVII—XVIII. században kialakultak az egységes nemzetállamok, Közép- és Kelet-Közép-Európában erre sokkal később került sor. Ehelyett arról ír, hogy a „politikai nemzetfogalom” e soknemzetiségű területre kevésbé alkalmazható, mint Nyugat-Európára, miként ezt — szerinte — 1919 és 1945 történelmi példája is igazolja. A fajelméletet felújítva azt állítja, hogy itt a „német Keletnek a szláv Nyugattal” való együttéléséről van szó. Mintha megfeledekne arról, hogy a szóban forgó területen nemcsak a szláv népek, hanem az olaszok, a románok, a magyarok is az elnyomott népekhez tartoztak. Az 1848. évi forradalom — tudjuk — ott hibázta el, hogy a német forradalmi mozgalom és a szláv nemzeti mozgalom nem volt eléggé határozott, és emiatt következtelenül harcolt a közép- és délkelet-európai nem-német népek forradalmi demokratikus nemzeti felszabadításának a megvalósításaért. Rothfels szerint ellenben a lengyelek, a csehek, részben a németek nemzeti követeléseinek bukott meg a német nép saját nemzetállamalapítási törekvése 1848-ban, és emiatt a nemzeti elv nem érvényesülhetett egy nemzeti szempontból olyan nehéz területen, mint Közép- és Kelet-Közép-Európa. Közelebről szemügyre véve Rothfels „bizonyítékait”, kiderül, hogy a forradalmi demokrácia vereségének 1848-ban a fő oka elsősorban a nagynémet terjeszkedési törekvés volt, az, hogy minél nagyobb területet biztosítson Európában a németeknek. A nemzetekfölötti európaiság mai hirdetői az alldeutsch-publicistákhoz hasonlóan agyonhallgatják a forradalmi megoldás lehetőségét 1848-ra vonatkozólag. Változatlanul azt hirdetik, amit a náci Németországban a fasiszta geopolitikusok és a fasiszta támogató történészek — még előbb az alldeutsch közírók — már megtettek, hogy Közép-Európa különleges geopolitikai képződmény, amely fölött mindig németek uralkodtak, és amely mindig német kulturális befolyás alatt állt. Németlakta terület volt, amelyen azonban vegyes a lakosság. A nemzeti kérdést ezért nem is lehet itt

²³ Nationalität und Grenze im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert. Resumé des Communications du XI^e Congrès International des Sciences Historiques. Stockholm 21—28. Août 1960. Stockholm 1960. 213. l. Rothfels egyébként már 1954-ben Bonnban tartott előadásában nyíltan követelte a „gemeinsames Europa”-t. Előadásának szövege csaknem szószerint egyezik a stockholmi kerreferátummal. Vö. *Hans Rothfels: Die Nationsidee in westlichem und östlichem Licht. Osteuropa und der deutsche Osten.* Bonn—Braunsfeld. Reihe I. Buch 3. 18. l.

nemzeti államok formájában megoldani úgy, mint Nyugat-Európában, hanem a Hamburgtól Triesztig, a Rajnától a Visztuláig és a Keleti-tengerig terjedő „évszázadok óta német területeken” nemzetekfölötti megoldáshoz kell folyamodni. A nyugat-német revánspolitikát szolgáló történészek Rothfels-szel az élükön ismét azt hirdetik, amit 1935 táján, hogy „míg Franciaországban állam és nemzet egybeesett, Közép-Európában a nemzeti önrendelkezés, mint a tértől elszakított ideológia, azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy e tér önmaga által előidézett szétiombolásához vezet . . . Ezt az eszmét szocialista államességmének lehet nevezni” — fejtegeti Rothfels —. A nemzeti önrendelkezés jogát Rothfelsék elvitatják Kelet-Európa népeitől, és a német felsőbbrendűség jegyében, a német uralmi jogosultság bizonygatásával igyekeznek rávenni a terület lakóit arra, hogy a szupranacionális elv jegyében adják fel nemzeti egyéniségüket és rendeljék alá magukat a németek „ősidőktől fogva meglevő” és így természetes, jogosult, arra hivatott vezetésének. A szupranacionalista elv tehát nacionalista, imperialista törekvések nagyon is átlátszó leple és egyben a szocializmus elleni hangulatkeltés eszköze is.²⁴

Ebben a gondolatkörben mozog Schieder is, aki, miután megállapította, hogy Kelet- és Dél-Európában 1850 és 1918 között a nemzet-állami elv diadalmaskodott, felveti a kérdést, hogy eme fejlődés ellenére a különböző nemzetekfölötti állami és jogi képződmények, amelyek a nacionalizmus keletkezése előtt, vagy legalábbis a monarchista-dinasztikus restauráció (1815—1830) korából származtak, valóban alatta maradtak-e értékességben a nemzetállami elveknek.²⁵

Schieder és a NATO-t támogató más nyugat-német történészek rosszálló fejcsóválással veszik tudomásul, hogy Kelet-Európában a nemzeti önrendelkezés elve alapján a nemzetállami elv győzött a nemzetekfölötti föderatív állam elképzelése fölött. Elavult felfogás diadalmaskodott tehát — szerintük —, hiszen nyugaton már régóta kialakultak a nemzetállamok, és ott már magasabb egység felé törekedtek (Commonwealth), és ezt meg is valósították. Kelet-Európában nem vették figyelembe a Commonwealth vagy a svájci föderáció példájának követését hirdető politikusok, publicisták terveit, hanem önálló nemzetállamokat alakítottak a cári Oroszország és az Osztrák—Magyar Monarchia helyén, és végzetes útra vitték a dunai térség népeit. Viszálykodás magvait hintették el, ami végülis a második világháború katasztrófájához vezetett. Schieder és elvbarátai megfelelnek arról, hogy a XIX. század idejére valójában csak nyugaton zárult le a nemzetállami fejlődés korszaka. Ott már — objektíve — a tőkés fejlődés a nemzeti különbségek elmosódását, a nemzeti válaszfalak lebontását tűzte napirendre. Más kérdés az, hogy ez a tendencia a kapitalizmus másik, kizsákmányoló, elnyomó, expanzív tendenciája miatt nem juthatott érvényre. Kelet-Európában azonban más volt a helyzet.

²⁴ *Hans Rothfels: Das erste Scheitern des Nationalstaates in Ost-Mittel-Europa 1848—49. Deutscher Osten und Slawischer Westen. Tübinger Vorträge. Tübingen. 1955. Tübinger Studien zur Geschichte und Politik. No. 4. 6, 8—10. l. — A szövegben közölt idézet Rothfels: Osträum, Preußentum und Reichsgedanke (Leipzig 1935) c. könyve 9. lapjáról való. Idézi Jurij Křížek: Zur Bedeutung der nationalen Frage in Österreich-Ungarn. Z. Jindra—J. Křížek: Beiträge zur neuesten Geschichte der mitteleuropäischen Völker. Praha. 1960. 19. l. A nyugat-német történészek és Rothfels nézeteire e kérdésben Křížek i. m. 12—13. l. és az ott olvasható 4. jegyzet, 15, 18—19. l. és a tanulmány 11. és 12. jegyzete.*

²⁵ *Schieder: id. cikk 338. l.*

Itt „a nemzeti mozgalmak nem fejlődtek ki teljesen . . . több kis nemzetből vagy néhány kis nemzet rovására nagy nemzetek alakultak”, és ezek „a nemzeti szempontból tarka államok (az úgynevezett nemzetiségi államok, eltérően a nemzeti államoktól) mindig olyan államok, amelyeknek belső alkata valamilyen okból rendellenes, vagy »fejletlen« (elmaradott) maradt”. Ilyen államok a XX. század elején az ázsiai és napjainkban az afrikai országok is, ahol a kapitalizmus elmaradott fejlődése még szintén a nemzeti államok alakítását tűzi napirendre. Ezekben az országokban a kapitalista fejlődés gyorsítása, a Nyugattól való elmaradás behozása végett a nemzetek önrendelkezési jogát kell követelni, az elszakadási jogot is beleértve, s a nemzetállam-alakítás a történelmi fejlődés törvényszerűsége által előírt soron következő feladat, amelynek megoldását sem elhagyni, sem megkerülni nem lehet. Magasabb fokú szervezetek létrehozására majd csak azután és csak a szocialista társadalomban kerülhet sor.²⁶

Azt nem lehet felróni Schiedernek, hogy nem volt képes észrevenni: a nemzeti kérdés az imperializmus korában már nem oldható meg föderáció útján. Ehhez ugyanis marxista módon kellett volna elemeznie a hanyatló kapitalizmus korának jellegzetességeit. A helyes válasz megadása már csak azért is szükségesnek látszik, mert Schieder adós marad vele. A nemzeti kérdésnek egyetlen lehetséges megoldása kapitalista viszonyok között — amennyiben a tőkés viszonyok uralma idején erről egyáltalán szó lehet — a következetes demokratizmus. Következétesen demokratikus megoldást azonban szocialista forradalom nélkül az imperializmus korában nem lehet elérni, mert ekkor a kapitalizmus már elfordul a demokraciának még az általa korábban alkalmazott korlátozott formáitól is, és diktatórikus eszközöz folyományodik az erősödő tömegmozgalmaknak, főleg a munkásosztály élesedő osztályharcának az elnyomására. Ilyen körülmények között föderáció sem jöhet létre demokratikus alapon, a teljes egyenjogúság alapján, úgy, hogy a szövetségbe tömörülők közül egyetlen nemzet vagy nyelv se élvezzen kiváltságot, mert ez ellenkezne a kapitalizmus már érintett elnyomó tendenciájával és a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének törvényével is. Azokban az országokban tehát, ahol a nemzeti kérdés még megoldatlan, ma már nincs más út, mint az önrendelkezési jog biztosítása, beleértve az elszakadás jogát is.²⁷

Schieder kérdésfeltevése történetietlen, ámde jellemző a nyugati dekadens burzsoá történetírás később még említésre kerülő módszereire. Nem méri a történelmi képződmények értékét vagy értéktelenségét azon, hogy a haladást szolgálták-e vagy útjában állottak neki, hanem önkényesen értékeli őket, mert a társadalmi fejlődés törvényeit nem hajlandó figyelembe venni. Szubjektivista voluntarizmusa azonban mégsem csupán egy értelmiséginek egyéni ízlése szerinti válogatása, hanem az imperializmus korában élő parazita értelmiséginek a finánciókés burzsoázia osztályérdekeit szolgáló szelektálása. Nem tekinthető ugyanis véletlennek, hogy Schieder különös rokonszenvvel kíséri a német konzervatívok, az angol Commonwealth, továbbá az osztrák

²⁶ Az idézetek sorban *Lenin*: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. Művei 20. k. 20. és 21., A nemzetek önrendelkezési jogáról uo. 408. lapjairól valók. Vö. még ugyanerre a kérdésre *Lenin*: A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga. Művei 22. k. 154. l. és A marxizmus karikatúrájáról. Művei, 23. k. (Bpest. 1951) 64. l. c. írásait.

²⁷ Vö. erre elvileg *Lenin*: Művei 20. k. 6., 26—28., 31—32.; 19. k. 19., 504.; 22. k. 148—149. l.

keresztényszocialisták ún. szupranacionális elgondolásait. A svájci föderációs rendszer iránt sem ő, sem a szupranacionális állameszme más hirdetői nem árulnak el különösebb vonzalmat. Kossuthnak valóban demokratikus és a maga idején a nemzeti kérdés forradalmi megoldását jelentő dunai konföderációs tervét pedig meg sem említik. A magyarázat egyszerű. A szupranacionális állam elméletének hirdetői a tömegek nélkül, sőt azok ellenére, felülről és kívülről kívánják megvalósítani a nemzetekfölötti állam rendszerét államhatalmi és a tőkés államok uralkodó osztályai között létesített megállapodások révén. Ha semmi egyéb, már maga az a tény elárulja e koncepció népellenes, antidemokratikus, haladásellenes jellegét, hogy képviselői hol keresték modelljüket.

Schieder ugyanis nagy rokonszenvvel ismerteti az általa nagynémet-konzervatív-európainak nevezett *Julius Ficker*nek és *Constantin Frantznak* a múlt század közepén alkotott terveit. E két szerző eszménye a középkori keresztény-univerzalisztikus szemléletű német birodalom. Ha ez új életre kelne, olyan Németország jönne létre, amely „nem esnék egybe sem az egyház egységének megfelelő keresztény világbirodalommal, sem a mi értelmezésünk szerinti nemzeti birodalommal. A német császárság azonban úgy megoldotta azt a nehéz feladatot, hogy egy és ugyanaz államban egyszerre tegyen eleget a nemzeti és az univerzális birodalom céljainak, hogy erre a mi történetünkben nincs több példa” (Ficker). *Constantin Frantznál* „a konzervatív hagyományos birodalmi eszme európai egyensúlygondolatba torkollik” — fejtegeti Schieder Frantz gondolatmenetét, majd úgy folytatja: „Miként már Metternich, ő is a francia és az orosz nagyhatalom oldalnyomása alatt álló területként szemléli Közép-Európát, amely ezt a nyomást csak úgy tudja kiállni, ha kiszélesített Német Szövetség föderatív nagytérrendjébe illeszkedik be. A föderalisztikus eszmét — a közép-európai szükségletekből fejleszt ki Frantz, és a nemzeti rendek fölé emelt általános elvvé magasztosítja.”²⁸ A Ficker elképzelése szerinti német birodalom laicizált, nem az egyház primátusát szolgáló *bracchium sacculare* többé, mint a németek első birodalma volt. Nem is csak szűkebb értelemben vett németlakta területre, tehát a német fejedelemségekre korlátozódó államalakulás, hanem egy „nagytergazdaságra” alkalmas terület, amelyen német vezetés érvényesülne. Ha ezeket a nézeteket valóban a szupranacionális államra vonatkozó mai nyugat-német tervek előfutárai közé számítják — és Schieder állítása után ugyan ki vonná kétségbe e kijelentés igazságát —, akkor Schiedernek a szupranacionális állammról szóló kijelentései mögül vajon nem kandikál-e mégis elő a német imperializmus nacionalista, germán uralmi és területszerzési igénye? Ilyen körülmények között pedig legalábbis erős kétkedés fogja el az embert, vajon az efféle szövetkezésben mennyire érvényesülhet az önrendelkezési jog, a nemzetek szabad, önkéntes elhatározásának a joga.

A nemzetekfölötti állam elképzelésének színpala mögött meghúzódó imperialista tendenciát Schieder írásának más helyei is tanúsíthatják. Részletesen foglalkozik azokkal az angol nézetekkel, amelyek már a múlt század közepén bírálták a nemzeti homogeneitás nacionalista nemzetelméletét. Szerintük nagyobb szabadságot, nagyobb fokú haladást jelent a soknemzetű állam különböző nemzeteinek békés együttélése, mint a liberalizmusnak a nemzeti homogeneitásról vallott felfogása. Lord *Acton* előtt 1862-ben az angol biroda-

²⁸ *Schieder*: id. cikk 338—339. l.

lom képe állott modellként, amikor elméletét megfogalmazta. Hasonló szelvényben írt *Lionel Curtis*, aki az angol Commonwealth-re vonatkozólag fejtette ki a szabad és egyenjogú népek közösségéről vallott nézeteit. Az angol Commonwealth-et tekinti Schieder „ama nemzetekfölötti birodalmi képződménynek, amelyet általában a világháborúk közötti években egy általános népközösség előző lépcsőfokának tartottak”.²⁹ A Commonwealth valóban szabadságot és egyenlőséget biztosít a tagállamok kizsákmányoló osztályai részére. Kanada, India, Ausztrália és a többi tagállam tőkésai az ő területükön működő angolokkal egyenlő jogon zsákmányolhatják ki, nyomhatják el a népet. De mi köze van ennek a *népek* szabadságához és egyenlőségéhez? Sőt: más vonatkozásban egyelőre még a tagállamok uralkodó osztályai és az angol imperialisták között sincs teljes egyenlőség, mert elsősorban az angolok vezetése és érdekei érvényesülnek és határozzák meg a Commonwealth politikáját. Nem is szólva arról, hogy a Commonwealth nem valamiféle önkéntes megállapodásként, hanem részben a brit birodalom népeinek nemzeti felszabadító mozgalma — részben a nemzetközi erőviszonyok alakulásának, többek között a Szovjetunió létezésének, a nemzetközi munkásmozgalom és ebben az angol munkásmozgalom erejének stb. és ezek nyomására az angol imperialisták által tett kényszerű engedményeknek — gyümölcseként jött létre. Az a körülmény pedig, hogy India az ázsiai országok sorsát érintő számos kérdésben más politikát folytat, mint Nagybritannia, vagy a közelmúltban a Délafrikai Unió kilépése a Commonwealth-ből arra vall, hogy egyrészt a nacionalista érzéseket, másrészt az antiimperialista tendenciákat még nem alakította át valamiféle antinacionalizmussá, a birodalom, mint a nemzetek fölötti szerv iránti rajongássá a brit imperializmusnak kozmopolitizmusra nevelő erőfeszítése.

Schieder olyan mértékben elfogja az angol Commonwealth iránt érzett csodálata, hogy egyrészt a múlt és napjaink tényeiről sem vesz tudomást, másrészt eddig megismert módszeréhez híven csupán a felszíni jelenségek, formai tünetek alapján vonja le következtetéseit. Úgy látja, hogy az első világháború végefelé elsősorban a Commonwealth volt az egyike azoknak a hidaknak, amelyek a nemzetekfölötti államok történelmi gyakorlatán keresztül elvezettek az emberiség általános közösségi formáinak nagy jövőbeli tervéhez, a Népszövetség eszméjéhez. A brit birodalom ugyanis gyarmattartó birodalomból Commonwealth-szé, egyenlőjogú tagok szabad közösségévé alakult, és példát mutatott az emberiségnek egy világméretű nemzetekfölötti szövetség létesítésére.³⁰ Ez formailag kétségtelenül így volt, de a valóság — láttuk — másképp fest. És Schieder álláspontját az sem erősíti, hogy Smuts tábornok, akire tanúként hivatkozott, ugyanígy gondolkodott. Smuts *The League of Nations. A Practical Suggestion* c. Londonban 1918-ban megjelent művében mint az angolszász imperialista érdekek képviselője Schiedernek nyíltabban kimondta, miért van szükség a Commonwealth-hez hasonló jellegű Népszövetség létesítésére. A cári Oroszország, Törökország, Ausztria — Magyarország — szerinte — kezdetleges formájú népszövetségek voltak, amelyek fenntartották a békét az őket alkotó népek között, de szerencsétlen módon tették ezt, mert a Commonwealth-szel ellentétben nem a szabadságra és a politikai decentralizációra, hanem az elnyomásra épültek fel. Schieder szerint Smuts ismerte fel mindenekelőtt azt, hogy a „rég birodalmi rendből a szuverén nemzetállamok

²⁹ Uo. 339. és 340. l.

³¹ Uo. 363. l.

rendszerére való áttérésnek Közép-Európa keleti részén súlyosan meg kell terhelnie az európai egyensúlyt és a békét. Ezt a veszélyt csak úgy lehet elhárítani, ha a Népszövetség eltökéli, hogy minden fenntartás nélkül a nemzetekfölötti nagy birodalmak helyére lép. Emellett Smuts — véli tudni Schieder — az új államok szuverénitására bizonyos korlátozására, sőt egyenesen a mandátumrendszernek európai területre való kiterjesztésére is látszott gondolni.” Majd keserű szájjal állapítja meg, hogy a Népszövetség formulák és rendszerek, nem pedig erők egyensúlyát hozta létre. „A nemzetállami szervezet megkötő elemek, nemzetekfölötti szellemi és institutionális rendező tényezők nélkül, amelyek ellensúlyozhatnák a korlátlan szuverénitási akaratot, nem vált Kelet és egyáltalában Összeurópa népeinek hasznára”³¹ — vonja le Schieder végkövetkeztetését. Schiedernek éppúgy rendelkezésére állnak az első világháborúnak és a Népszövetségnek történetére vonatkozó diplomáciai okmányokat tartalmazó amerikai és angol kiadványok, mint nekünk, s ezek alapján magyar kutató is megállapította, hogy Smuts-öt nem magasztos emberbaráti okok, hanem az angolszász imperialisták érdekei vezették mind diplomáciai küldetésében,³² mind pedig a Népszövetségre vonatkozó állásfoglalásában. Nem is szólva arról, hogy Smuts-öt a brit imperialisták ágyúit tanították meg 1899—1902 között arra, hogy feladja eredeti bur nemzeti álláspontját. A Népszövetség egész története pedig különben világos bizonyossága annak: ez a szervezet az első világháborúban győztes hatalmak eszközéül szolgált, és rendeltetése a párizskörnyéki imperialista békekomplexum megóvásának a biztosítása, a győztes imperialisták és szövetségeseik háborúval szerzett birtokállományának a megőrzése, a háború befejezésével kialakult hatalmi helyzet megszilárdítása volt. Magának Schiedernek a szavai is elárulják, hogy az ő elképzelése a nemzetekfölötti államról vagy a Népszövetségről mint nemzetekfölötti világszervezetről imperialista veretű, és így a béke, amit ő meg akar óvni, imperialista béke. És elnyomásra épült fel, mint az első világháború végén a forradalmi tömegmozgalmak által megbuktatott cári Oroszország vagy Ausztria — Magyarország uralma is. A különbség köztük mindössze annyi, hogy Schieder az elnyomás „civilizáltabbnak” vélt formáit tartotta célravezetőbbnek: az új állami szuverénitások korlátozását és a mandátumrendszert. De vajon ki korlátozta volna a szuverénitást és ki örködött volna ennek betartásán? Ki kapta volna a mandátumot az egyes új európai államok fölött? A Népszövetség, sőt az ENSZ gyakorlatának ismeretében e kérdésre csak egyféle válasz lehetséges: valamelyik imperialista nagyhatalom. Hogy pedig mekkora önrendelkezési joga van egy mandatárius területnek, arra vonatkozóan talán elég utalni a Ruanda-Urundi afrikai belga gyámsági területen a kongói eseményekkel kapcsolatban a közelmúltban lezajlott eseményekre vagy más olyan mandatárius területek sorsára, amelyek ma már függetlenek, de nemrég még a franciák vagy az angolok gyámsága alatt voltak.

Schiedernek az a kijelentése, hogy a Commonwealth-et az általános népi közösség nemzetek fölötti birodalmát megelőző lépcsőfoknak tekinti, — úgy tűnik — szintén leleplezi koncepciójának imperialista tartalmát. Feltehetően ez a nézőpont vonatta le Schiederrel azt a következtetést — egy sor Svájcot modellnek tekintő írás ismertetése után —, hogy mégsem Svájcból, hanem Ausztriából indultak ki a legerősebb ösztönzések a nemzetiségi problé-

³¹ Uo. 364—365. l.

³² *Zsigmond László* id. cikke 80. lapján.

mák megoldására szolgáló tervek formájában.³³ A svájci szövetségi rendszer demokratizmusa ugyanis aligha felel meg Schieder imperialista, valójában tehát az egy nép felsőségére és vezetésére alapozott ún. nemzetekfölötti államra vonatkozó elképzelésének. Ennek a beállítottságának megfelelően, bár tárgyalja a svájci modell nyomán haladó elgondolásokat, sokkal nagyobb teret szentel az osztrák-németek vezető szerepét biztosító kremsieri (kroméřízi) alkotmánytervezetnek, továbbá más — Popovici tervét kivéve — nagyosztrák szellemű föderációs elképzeléseknek.

Még az eddigieknél is egyértelműbben igazolja Schieder politikai céljait az a mód, ahogyan az első világháború alatt a központi hatalmak átmeneti hadisikerei nyomán az elfoglalt területek megtartása céljából kialakult föderatív-imperialista Közép-Európa elméleteket tárgyalja. Elmondja, hogy a háború folyamán a németek az orosz birodalomhoz tartozó területeket foglaltak el. Ekkor felmerült ezek bekebelezésének gondolata. Az ideológusokat mindez arra készítette, hogy változtassanak a birodalomra leszűkített német nemzetállami tudaton, és kidolgozzák a föderatív imperializmus elméletét. Ennek az a lényege, hogy az imperializmus is fölvehet föderatív-nemzetekfölötti vonásokat. *M. H. Boehm*: *Mitteleuropa und das deutsche Kulturproblem* című, a *Preußische Jahrbücher* 1917. évfolyamában közzétett értekezésében már „kontinentálisan megalapozott föderatív imperializmusról” ír, és a nemzetállami eszme feladását javasolja. *Hugo Preuss* 1916-ban tartott egyik előadásában a nemzetekfölötti államról úgy beszélt, hogy az „megvalósítja a különböző nemzetiségek együttélését egy egységes államban” és „legalábbis egyenrangú forma a nemzetállammal és alapelve a nagynémet gondolat középeurópaivá alakulásának”. Ausztria ennek az új államrendszernek az előképe és gyakorlótere. Az a gondolat, hogy föderalisztikus elveket állítsanak imperialista eszmék szolgálatába, Angliából eredt — mutat rá Schieder —, ahol az Imperial Federation League 1884 óta terjesztette ezt a nézetet. Személy szerint John Robert Sealey hirdette, hogy az angol terjeszkedési törekvéseket össze kell kapcsolni a föderatív rendszerrel. Itt tehát maga Schieder világít rá az angol Commonwealth szupranacionális föderációjának imperialista-expanzív eredetére és tartalmára. Ezek előrebocsátása után ismerteti *Friedrich Naumann* 1915-ben közzétett *Mitteleuropa* tervét a nemzetekfölötti imperializmusról. Maga Naumann is utalt arra, hogy koncepciójának kialakítására nagy hatással volt az orosz és az észak-amerikai birodalom modelljén kívül elsősorban az angol nemzetek fölötti birodalom. Elgondolásainak kialakításában szerepet játszott a nagynémetek XIX. századi európai egyensúlypolitikájának ama tétele is, hogy Közép-Európában szövetségi nagyállamot kell létrehozni a kétoldalú francia és orosz nyomás kivédésére. Ehhez járult a fejlett kapitalizmus idejének irodalmában kifejtett „nagytereszme” hatása is. Schieder hosszú idézetet közöl Naumann-nak a nemzetekfölötti állammal kapcsolatos „technikai” elképzeléseiről. Aligha tekinthető véletlennek, hogy a koncepció jellemzésére szánt citátumok között ott van az is, amelyben Naumann leplezetlenül kifejti, hogy az ő nemzetekfölötti imperialista nagy állama „a vezető nemzetből és a csatlós népekből, az uralkodó nemzet eszméiből és erkölceiből és az alávetettek képességeiből, nagy emberek tehetségéből és széles tömegek akaratából, történelméből, földrajzából, mezőgazdaságból és technikából nő ki”. Majd a háború végefelé folytatott német—osztrák

³³ *Schieder*: id. cikk 347. l.

gazdasági és vámszövetségi tárgyalások vázolója után melankólikus akkorddal fejezi be Naumann koncepciójának taglalását: „A gyakorlati politika 1918 ősziig Naumann elképzelései mögött maradt.”³⁴ Schieder értekezésének ezek a részei, különösen utoljára idézett és látszólag csupán száraz ténymegállapítást tartalmazó mondata, valamint az a körülmény, hogy egyetlen szóval sem bírálja ennek az elképzelésnek nyilvánvaló nacionalizmusát, holott Naumann világosan beszél uralkodó és alávetett népekről az elképzelt közép-európai imperialista államszövetségben, hasonló felfogásáról árulkodik. Először is bemutatja azt a folyamatot, ahogy a nacionalizmus az imperializmus korában a hódítás biztosítása érdekében nemzetekfölötti, kozmopolita palástot horít magára, s ezzel — akaratlanul is — leleplezi a nemzetekfölötti államról alkotott elméletének igazi mozgató rugóját. Elárulja továbbá azt is, hogy Schiederék a németeket tartják a vezetésre, uralomra hivatott nemzetnek a bekebelezendő területek fölött.

A nemzetekfölötti államról szóló elméletek, tervek ismertetése is jó alkalom Schiedernek arra, hogy még jobban igyekezék felszítani olvasóiban a szovjetellenes érzéseket. A nemzeti kérdés megoldását a Szovjetunióban a nemzetekfölötti államszövetség egyik megvalósítási formájaként tárgyalja, és elrettentő torzképet fest róla. Tanulmányának lapalji jegyzeteiből és a szövegből is kitetszik, hogy a bolsevik álláspontot *Sztálin* „A marxizmus és a nemzeti kérdés” c. írását kivéve nem közvetlen a forrásokból, hanem részben fasiszta, részben mai nyugat-német burzsoá íróknak, részben egy orosz emigránsnak műveiből, tehát közvetett és tendenciózus forrásokból ismerte meg. Lenin műveit nem használta. Ennek ellenére gátlástalanul beszél a lenini nemzetiségi politikáról. Félretolja tehát a tudományosság alapvető követelményeit, amelyek szerint a történetírónak eredeti források elemzése alapján kell kialakítania ítéletét eszmékről, emberekről, történeti jelenségekről. A szovjet rendszer megértésére a burzsoá világnézet alapján álló történetíró képtelen, hiszen teljesen idegen számára a proletárnemzetköziség, a demokrácia érvényesítése, a valóban biztosított nemzeti önrendelkezés, az önkéntes elhatározás szabadságának a lényege, humánus tartalma, a proletárforradalom által megvalósított olyan polgári feladatokban, mint amilyen a nemzeti kérdés is volt. A Szovjetunió nemzetiségi politikájáról Schieder megállapítja, hogy „itt a föderatív imperializmus különleges-forradalmi formájáról lehetne beszélni, amelynek a motorja nem annyira a szabad összefogas, mint inkább a forradalom terrorja, a forradalmárok beavatkozása volt”. A Szovjetunió Kommunista Pártja teljesen heterogén elem ebben a szövetségi államban, amelyet — mondja Schieder — Lenin kifejezett kívánsága szerint nem a nemzetiség és a föderáció elve szerint tagoztak, hanem szigorúan központosított szervezetű maradt. A párt káderei alkotmányon kívül álló hatalmi szervezetben működnek, amely a szövetségi rendszer fölé telepedik. A párt magasabb, fokozott formában átvette a nagypéteri hivatali nemesség szerepét. A szövetségi rendszer a nemzetiségi nacionalizmust, amely a cári birodalomban centrifugális feszítőerő volt, másodrendű jelentőségűvé tette, mert a területi autonómiára épülő szövetségi elvet a bolsevikok centripetális erővé alakították át. Az alkotmányban biztosított önrendelkezési jog, beleértve az elszakadás jogát is, csak deklaratorikus jellegű, mivel elszakadás a gyakorlatban soha nem következett be. Az ilyen kísérletet ugyanis mindjárt ellenforradalmi mozgalomként lep-

³⁴ Uo. 355.—357. lapok.

leznék le. A szovjet ideológia szerint a Szovjetunió még az elértnél is magasabb célokat követ és szövetségi, nemzetekfölötti szerkezetében a modellje és kifejeződési magva a proletariátus jövőbeli kommunista világszövetségi államának, egyben alkotmánypolitikai eszköze is a világforradalomnak. Ebből a gyakorlatban — folytatja Schieder — alig maradt meg valami a „nemzetközi népjog” eszméjét kivéve, amely mint magasabb kötelező elv egymáshoz fűz katonai paktum által összekötött — formailag független — államokat. Tekintettel a Nyugatra és annak kelet-európai restaurációs politikájára, a második világháború után taktikai okokból kifolyólag lehetetlen volt, hogy a Szovjetunió népi demokratikus csatlósainak államszervezeti csatlakoztatására gondoljon. „Talán az az aggodalom is elég volt ahhoz — véli —, hogy a Szovjetuniót visszatartsa e lépéstől, hogy a számszerűen erős, politikailag aktív és magasabb életszínvonalhoz szokott más történelmi hagyományokkal rendelkező kelet-európai népek fenyegetnék a Szovjetunióban az orosz nép hegemoniáját.”³⁵

Schieder állításaira nem nehéz válaszolni. A párt szerepének torzított beállítása még eredhetett abból, hogy a burzsoá értelmiségi nem képes megérteni a párt szerepét és funkcióját a proletárdiktatúra rendszerében, a pártnak az állami életet irányító szerepét. Az viszont már a 44 éve élő valósággal ellentézik, hogy a Szovjetunió államainak szövetsége föderatív imperializmus volna, és ott az oroszok hatalmának biztosítása és az összefogás kikényszerítése érdekében terror érvényesülne. Ellentmond a tényeknek az az állítás is, hogy az önrendelkezés és az elszakadás joga csak deklaratorikus jellegű volna, magyaráran csak papíron létezik. Kerenszkijék valóban elutasították a finn burzsoáziának az önálló finn állam létrehozására irányuló követelését. Ez konfliktushoz is vezetett a két állam burzsoáziája között. A szovjet állam azonban 1917. december 18-i dekrétumában elismerte a Finn Köztársaság állami függetlenségét annak ellenére, hogy az elszakadás a finn burzsoázia hatalmát erősítette.³⁶ A Népbiztosok Tanácsa 1918-ban külön dekrétumot adott ki „Török Örményország” szabad önrendelkezéséről is. 1920. november 30-án azután a forradalmi örmény nép szabad elhatározásából szovjet állammá alakult.³⁷ Ez a valóság az önrendelkezési jog gyakorlati alkalmazásáról. Most vegyük szemügyre azt a másik állítást, amely szerint a Szovjetunió csak taktikai okokból és az orosz hegemonia elvesztésétől való félelmében nem csatlakoztatta a népi demokráciákat a szovjet szocialista államok szövetségéhez. Arra kár is szót vesztegetni, hogy a népi demokráciák csak formális függetlenséggel rendelkeznek. Saját mindennapos tapasztalatunk elég ennek a kijelentésnek a cáfolatára. Lenin műveinek azok a följebb már érintett megállapításai pedig, amelyekben a nemzetek elkülönültségének megszüntetéséről és ennek időpontjáról ír, válaszolnak az állítás másik részére,³⁸ amely a Szovjet államban

³⁵ U. o. 360—361. lapok. Schieder e nézeteit *R. Maurach*: Zur Rechtsnatur des Ostblocks. Zeitschrift für Ostforschung I. 1952. 45. és köv. 1. és *Boris Meissner* Die sowjetische Völkerrechtskonzeption (Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 4. 1953. 140. 1. és köv. 1.) cikkekből veszi át teljesen azonosítva magát e rágalomokkal

³⁶ A konfliktusra vö. *Lenin*: Határozati javaslat a nemzeti kérdéstről. Művei, 24. köt. (Bpest. 1952) 306. 1. *Sztálin*: Művei 4. k. (Bpest. 1950) 467. 1. és Finnország függetlenségéről c. előadói beszéde. Uo. 23—24. 1.

³⁷ *Sztálin*: i. m. 26—27. 1.

³⁸ *Lenin*: A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga. Művei 22. k. 139. 1. és *Lenin*: Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. Művei 21. k. 346. 1.

a világgörredalom alkotmánypolitikai eszközét véli felfedezni. A proletár-nemzetköziség elve — Schieder inszINUÁCIÓJÁVAL ellentétben — megköveteli a különböző országok nemzeti sajátosságainak figyelembevételét, s ezek még a szocializmus világméretű győzelme után is sokáig fenn fognak maradni. Ki mint él, úgy ítél! Az imperializmust szolgáló nyugat-német történész-ideológus csak imperialista, tőkés, kozmopolita módon tudja elképzelni nagy és kis államok egymásközi viszonyát és szövetségesi kapcsolatát. A SZKP XX. Kongresszusán elhangzott beszédek, az ott hozott határozatok rámutattak azokra a hibákra, amelyek főleg 1949 óta elsősorban Sztálinnak káros politikája folytán a Szovjetunió és a szocialista testvérállamok kapcsolatában is felütötték a fejüket. Ezek a hibák azonban a proletárnemzetköziség, a nagy és a kis államok egyenjogúsága elvének megsértéséből és nem eme elvek követéséből eredtek. Tudományosan is, gyakorlatilag is helytelen eljárás, egyének hibáiból általánosítani és ezek alapján elmarasztalni a szocialista rendszert és elveket. Ez a rendszer és így ezek az elvek is kiállták a történelem próbáját, hiszen a mindennapos tapasztalat igazolja a rendszer és az elvek helyességét.

Amerikai, angol, svájci, nyugat-német, svéd, francia, olasz és más tőkés államokban megjelenő természettudományi és technikai könyveket, folyóiratokat lapozgatva megállapítható, hogy a nyugati világ tudósai fenntartás nélkül elismerik a szovjet kutatók eredményeit. Eddig soha nem látott mértékben fordítják le a nyugati államok nyelvére, elsősorban angolra szovjet tudósok műveit, hogy eredményeiket minél gyorsabban hasznosíthassák. Az úrhajózás megvalósításának a feltételeként a különböző tudományokban elért eredmények, amelyek a nyugatiakéival legalábbis egyenértékűek, egyes vonatkozásokban pedig azokat még felül is múlják, semmivel sem indokolják Schiedernek azt az állítását, amely szerint a Szovjetunióknak tartania kellene a népi demokráciák kulturális fölényétől. Az ellenkezője igaz: az, hogy a népi demokráciák sokat tanulhatnak a Szovjetuniótól tudományban, technikában és a művészet, a társadalomtudomány számos területén is. Ami pedig az életszínvonalat illeti. Ha valaki az utolsó öt-hat évben többször megfordult a Szovjetunióban, újra meg újra csodálatba ejti a fejlődésnek az a káprázatos, szédületes üteme, és az, ahogyan ott az építésen, az emberek öltözködésén, táplálkozásán, kulturális igényeinek a növekedésén stb. felmérhetően az életszínvonal-emelkedés előrehaladt két látogatás között eltelt egy-két év alatt. A Szovjetunió föderatív imperializmusáról szóló állításnak tehát ugyancsak semmi köze sincs a valósághoz. Az ilyen beállítottságnak természetszerű következménye Schiedernek hamis állításokból emelt építményét hetetűző ama kijelentése, amely szerint Kelet-Európa a nemzetállamokra tagolódás, az ilyen értelemben vett politikai atomizálódás folytán kétszer vált hatalompolitikai, militarista és ideológiai erőszaktétel áldozatává: először a nemzeti szocialistákénak 1938-ban és 1941-ben, azután a szovjet erőszaktételének 1944/45 óta.³⁹ Jól ismertek ezek a nácizmust és a szovjet rendszert, a fináncióke fasiszta diktatúráját és a proletárdiktatúrát mechanikusan és szándékosan azonosító burzsoá érvek, amelyek „parancsuralmi rendszerek” címen próbálják elmosni a szovjet és a fasiszta rendszer közötti minőségi különbséget. Magyarországon is felbukkantak már a 30-as évek végefelé az angolszász orientációjú csoport Pethő Sándor-féle „nemzeti honvédelem”-elméletében, az ekkor még hasonló politikai gondolkodású 1945 után azonban a Szovjetunióval kiépitendő szocialis-

³⁹ Schieder: id. cikke 365. l.

kapcsolatok mellett kiálló Szekfü Gyulánál és másoknál, a népies íróknál például — valamiféle — harmadik út kereséseként. Rá is vélték lelteni az angol-szász típusú polgári demokráciában.*

ИДЕЯ «НАДНАЦИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА» В ЗАПАДНО-ГЕРМАНСКОЙ И АВСТРИЙСКОЙ БУРЖУАЗНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Резюме

(Часть I.)

Статья введением показывает, каким образом ложное отражение действительности в сознании капиталистов заставляет их создать планы и организации интеграции, а их идеологов измышлять теории, послуживающие теоретическим подтверждением этих стремлений. К числу созданных с этой целью теорий принадлежит и мысль о т. наз. «наднациональном союзе государств», которая выдвигалась еще во время первой мировой войны и в период между двумя мировыми войнами под именем «Центральная Европа», «Соединенные Штаты Европы», «Пан-Европа», «Соединенные Штаты Мира». Все эти планы характеризовались идеальным содержанием космополитизма и они хотели осуществить свои представления под главенством какой-нибудь империалистической великой державы. Эти теории даже в силу их неосуществимости обличают тоже, что в наши дни уже капиталисты и таким образом их идеологи также не сумеют правильно распознать закономерности общественного развития. Теории об интеграции провозглашаются не только буржуазными, но и правыми социал-демократическими идеологами. Авторы всех теорий объявляют национальную самостоятельность, национальное самоопределение устаревшими и уговаривают отречься от них в пользу руководства одной или другой империалистической державы. Однако вследствие противоречий, действующих в эпоху империализма объединение наций может произойти только насильственными методами и оно имеет результатом подчиненность более слабых народов в пределах капиталистического мира. Объединение из свободного решения наций, с уважением права на самоопределение на основе пролетарского интернационализма осуществится только на высшем этапе коммунизма. К созданию союзов толкает капиталистов не только объективная тенденция капиталистического развития, но и сознательные мотивы: желание преияствовать революционному движению рабочего класса и, еще до 1917 г., вспыхке социалистической революции, а с тех пор ее распространению. А идеологи выковывают космополитическую историческую теорию т. наз. «наднационального союза государств» как оружие борьбы против революционной теории и против марксизма-ленинизма. Эта концепция была выдвинута опять в начале 50-х годов XX в., в первую очередь в кругах историков Соединенных Штатов и Германской Федеративной Республики. Но руководящую роль в этой области играют в Европе западно-германские историки.

После этого введения автор показывает руководящих деятелей западно-германской историографии и излагает процесс, в ходе которого эти руководители совершили «Gleichschaltung» западно-германской историографии, заставили умолчать или отеснили на задний план провозглашателей противоположных взглядов. Автор статьи рассматривает, какие задачи были поставлены политическим руководством перед историками. Руководящие историки, имеющие отличные связи с правительством и международные, главным образом американские связи стремятся осуществить, вернее, дать осуществить их в исторических трудах. Приводя богатый фактический материал, автор освещает подобный политике интеграции антикоммунистический, прежде всего антисоветский, агрессивный характер теории наднационального союза государств, послуживающий захватническим целям, реабилитирующий фашистскую внешнюю политику. В дальнейшем автор излагает, что взгляды историков, фабрикующих теории о наднациональном государстве можно в общем разделить на три группы, согласно тому, где они ищут и думают находить модель наднационального государства. Одна группа западно-германских историков (Ганс Ротфельс, Теодор Шидер, Вернер Конце и другие), изучают прошлое в духе западно-германской политики реванша, теории пангерманизма и крупных европейских пространств.

ДЬ. МЕРЕИ

* A tanulmány közlését következő számunkban folytatjuk.

L'IDÉE DE L'ÉTAT SUPRANATIONAL DANS L'HISTORIOGRAPHIE BOURGEOISE DE L'ALLEMAGNE OCCIDENTALE ET LE L'AUTRICHE

(I. partie)

Résumé

L'introduction préparée à l'étude démontre comment le faux reflet de la réalité dans la conscience des capitalistes les incite à créer des plans et des organisations d'intégration et leurs idéologues à inventer des théories appelées à justifier ces aspirations sur le plan idéologique. Parmi les théories créées dans ce but se range l'idée de la soi-disant «confédération supranationale», idée qui se présente déjà pendant la première guerre mondiale et dans la période de l'entre-deux-guerres sous les noms de «l'Europe centrale», «États Unis de l'Europe», «Paneurope», «États Unis du Monde». Ces plans se caractérisaient, tous par un contenu idéologique cosmopolite et entendaient réaliser leurs objectifs sous l'autorité d'une des grandes puissances impérialistes. Ces théories, tout en étant irréalisables, témoignent de ce que de nos jours les capitalistes, donc leurs idéologues aussi ne sont plus à même de reconnaître les lois de l'évolution sociale. Les théories d'intégration sont professées non seulement par les idéologues de la bourgeoisie mais aussi par ceux de la social-démocratie droitiste. Les auteurs de toutes ces théories qualifient du vieux jeu l'indépendance nationale, l'autodétermination nationale et encouragent à leur abandon en faveur de la direction de l'une ou de l'autre puissance impérialiste. En raison des antagonismes qui sont en vigueur à l'ère de l'impérialisme l'unité des nations ne peut se réaliser que moyennant des méthodes autoritaires, et aboutit à l'intérieur du monde capitaliste forcément à la sujétion de la partie plus faible. L'unité formée à la suite de la libre décision des nations, à la suite du respect de l'autodétermination, ne se réalisera à la base de l'internationalisme prolétarien qu'au degré supérieur du communisme. Ce n'est pas seulement la tendance objective de l'évolution capitaliste qui incite les capitalistes à créer des alliances, des motifs conscients aussi: tel est celui qui prétend entraver le mouvement révolutionnaire de la classe ouvrière, le même qui avant 1917 entendait mettre obstacle au déclenchement de la révolution socialiste et qui depuis s'efforce d'enrayer son progrès. La conception historique de la soi-disant «confédération supranationale» est une des armes forgées par les idéologues et utilisées par eux dans leurs luttes menées contre la théorie révolutionnaire, le marxisme-léninisme. Cette conception se présente à nouveau au début des années 1950 en premier lieu dans les milieux historiens des États Unis et dans ceux de la République Fédérale Allemande. Le rôle principal revient sur ce plan en Europe aux historiens de l'Allemagne occidentale.

Après cette introduction l'auteur de l'étude présente les dirigeants de l'historiographie ouest-allemande et rend compte du processus au cours duquel ceux-ci ont «aligné» l'historiographie dans leur pays, firent taire et poussèrent à l'arrière-plan toute opinion contraire. Il esquisse les tâches que les dirigeants de la vie politique imposèrent aux historiens, tâches que les historiens dirigeants disposant d'excellents rapports gouvernementaux et internationaux, en première ligne en Amérique, s'efforcent de réaliser dans leurs ouvrages ou de les faire réaliser. Se fondant sur une riche documentation l'auteur met en lumière le caractère — semblable à celui de la politique d'intégration — anti-communiste, avant tout antisoviétique, agressif, servant des buts expansionnistes et réhabilitant la politique étrangère fasciste, de la théorie de la confédération supranationale. Dans la suite l'auteur expose que les conceptions des historiens fabriquant des théories relatives à l'État supranational se répartissent en grandes lignes en trois groupes suivant que les auteurs où cherchent et où croient retrouver le modèle de l'État supranational. L'un des groupes des historiens ouest-allemands (Hans Rothfels, Theodor Schieder, Werner Conze et autres) fouillent le passé dans l'esprit de la politique de revanche pratiquée en Allemagne occidentale, dans l'esprit de la théorie du pangermanisme et de celle du grand espace européen.

GY. MÉREI

A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK NÉHÁNY TAPASZTALATA A KELETI SZOVJET KÖZTÁRSASÁGOKBAN

A második világháború befejezése óta a világ népeinek életében történelmi jelentőségű változások mentek végbe. A szocializmus hatalmas nemzetközi erővé vált és döntő befolyást gyakorol az emberiség jelenkori történetének egész menetére. Napjainkban már nem az imperializmus, hanem a szocializmus határozza meg az emberi társadalom fejlődésének fő irányát és a világpolitika fő tartalmát. A szocializmus eszméi behatolnak a földgolyó minden sarkába. Előnyeiről egyre újabb és újabb embermilliók győződnek meg. Ilyen körülmények között különösen jelentőssé válik a szocializmusba való átmenet útjainak és formáinak tanulmányozása a különböző országokban.

A jelen cikk azt tűzte ki feladatául, hogy megvilágítsa a szocializmusba való átmenet néhány sajátosságát a Szovjet-Kelet köztársaságaiban, ahol a gyakorlatban vált valóra a marxizmus—leninizmus tanítása az elmaradott országok nem-kapitalista úton való fejlődéséről.

A marxizmus—leninizmus sohasem tartotta az egyes országok történelmi fejlődése elkerülhetetlen szakaszának a kapitalizmust, mint ahogyan ezt a marxizmus ellenségei állítják. A történelem gyakorlata is azt mutatja, hogy az egyes népek fejlődésük során elkerülhetik az osztálytársadalom ilyen vagy amolyan formáit, amennyiben ezek megszűntek haladó szerepet játszani. Ismeretes például, hogy a szláv népek, Közép-Európa népei, számos ázsiai és afrikai nép elkerülte a rabszolgatartó társadalmi formát, és az ősközösségi rendből közvetlenül a feudalizmusba lépett. Az egyes népek azonban csak akkor tehetnek ilyen történelmi ugrást fejlődésük során, ha olyan kedvező körülmények jöttek létre, hogy azok a népek vagy országok, amelyeknél haladóbb és élenjáróbb termelési mód alakult ki, közreműködhetnek fejlődésükben.

Azt az eszmét, hogy az elmaradt országok a kapitalista fejlődési szakaszt elkerülve is átmehetnek a szocializmusba, először Marx Károly és Engels Frigyes fejtették ki. Abból indultak ki, hogy a szocialista forradalom csakis a kapitalizmusra mért általános, vagy legalábbis a legfőbb európai országokban mért csapás következtében győzhet. A győzelem után, fejtette ki Marx és Engels, a fejlett ipari országok proletariátusának irányítást és anyagi segítséget kell nyújtania az elmaradott országok dolgozóinak, hogy véghez vihessék az átmenetet a kapitalizmus előtti viszonyokból a szocialista viszonyok közé. Marxnak és Engelsnek ezeket a zseniális gondolatait azonban később meghamisították vagy eltemették a II. Internacionálé teoretikusai és mai utódaik, a revizionisták, akik azt akarják bebizonyítani, hogy a kapitalizmus a társadalmi fejlődés elkerülhetetlenül szükséges szakasza, amelyen az összes országoknak keresztül kell menniök, beleértve a gyarmatokat is.

Az elmaradott országok nem-kapitalista úton történő fejlődésének lehetőségéről szóló marxi eszmét V. I. Lenin alapozta meg és fejlesztette tovább. Lenin

felfedte és megalapozta a kapitalizmus egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődésének törvényét az imperializmus korszakában, és ebből a törvényből kiindulva megalkotta a szocializmus egy országban való győzelmének lehetőségéről szóló zseniális elméletét. Lenin tudományosan kimutatta, hogy az elmaradott országok átmenete a szocializmusba oly módon, hogy elkerülik a fejlődés kapitalista szakaszát, objektív törvényszerűség, amelyet az imperializmus és a proletárforradalmak korszaka hozott létre. 1920-ban a Kommunista Internacionálé II. Kongresszusán ezzel kapcsolatban Lenin a következőket mondta: „A kérdés a következőképpen volt feltevé: helyesnek tarthatjuk-e azt az állítást, hogy elkerülhetetlen a nemzetgazdaság fejlődésének tőkés szakasza azoknál az elmaradott népeknél, amelyek most felszabadulnak és amelyeknél most, a háború után, azt tapasztaljuk, hogy a haladás útjára léptek. Mi erre a kérdésre tagadólag válaszoltunk. Ha a győztes forradalmi proletariátus rendszeres propagandát fog köztük folytatni, a szovjet kormányok pedig minden rendelkezésükre álló eszközzel segítségükre sietnek, akkor nem helytálló az a feltevés, hogy a fejlődés tőkés szakasza az elmaradott népeknél elkerülhetetlen. A gyarmatokon és az elmaradott országokban meg kell alakítanunk a harcok önálló kérdéseit, a pártszervezeteket, nemcsak haladéktalanul propagandát kell indítani annak érdekében, hogy paraszttanácsokat szervezzenek és nemcsak arra kell törekedni, hogy hozzáidomítsák azokat a kapitalizmus előtti viszonyokhoz, hanem a Kommunista Internacionálénak le kell szegeznie és elméletileg meg kell indokolnia azt a tételt, hogy az előrehaladott országok proletariátusának segítségével az elmaradott országok áttérhetnek a szovjet rendre és — bizonyos fejlődésfokon keresztül — a kommunizmusra, a tőkés fejlődési szakasz elkerülésével.”¹

Az elmaradt országok nem-kapitalista úton történő fejlődésének lehetőségéről szóló marxista—leninista tanítás helyességének fényes bizonyítéka a szocializmus sikeres felépítése a közép-ázsiai szovjet köztársaságokban.

1. Mielőtt részletesebben elemeznénk a közép-ázsiai népek szocializmus-hoz vezető útjának sajátosságait, röviden pillantsunk be Közép-Ázsia politikai és gazdasági viszonyaiba a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat megelőző időszakban.

A XIX. század 60—80-as éveiben Közép-Ázsiát a cárizmus leigázta. A Közép-Ázsia területén levő feudális kánságok közül egyet (Kokanda) megszüntetett, két másikat pedig (Buhara és Hiva) területük jelentős részétől megfosztott, de megtartott vazallus államként az orosz birodalom kebelében. A többi területekből — lakosságuk üzbekekből, tadzsikokból, kirgizekből és részben kazahokból állott — létrehozta a Turkesztáni Főkormányzóságot, Taskent székhellyel. A cári kormányzat Turkesztánban kegyetlen katonai-gyarmati rezsimet létesített. A legfőbb hatalom a cári katonai közigazgatás kezében volt, a falusi közigazgatási apparátus azonban a helyi feudális vezetőréteg képviselőiből került ki.

A cári kormány gazdaságpolitikája arra irányult, hogy Közép-Ázsiát a birodalom nyersanyagbázisává, a fővárosi iparcikkek piacává, a cári gyarmatosítás területévé süllyessze. A forradalom előtti Turkesztánt Lenin „a legtisztább típusú gyarmatnak”² nevezte. A cári kormány erőszakkal fékezte Turkesz-

¹ Lenin Művei, 31. köt. Bpest, Szikra. 1951. 243—244. l.

² Lenin Művei, 22. köt. 354. l.

tán gazdasági fejlődését, szerepét az orosz ipar nyersanyaggal, mindenekelőtt gyapottal való ellátására korlátozta. Közép-Ázsiának Oroszország által történt leigázása azonban, a cárizmus ellenére, jelentős változásokat idézett elő a terület társadalmi és gazdasági szerkezetében. Valamelyest kifejlődtek a kapitalista viszonyok, a pénz- és áruforgalom, az üzemi, gyári termelés, a kis létszámú helyi proletariátus. A bekövetkezett fejlődés ellenére sem vált azonban a kapitalizmus Közép-Ázsiában a termelési viszonyok uralkodó formájává, ezek továbbra is a kapitalizmus előtti viszonyok maradtak; a kapitalizmus csak saját érdekeihez idomította és konzerválta azokat.

A cárizmus gyarmati politikájában a helyi kizsákmányolókra támaszkodott, mesterségesen fenntartotta és támogatta az elnyomás régi, feudális formáit. Mindez természetesen csak súlyosbította a dolgozó őslakosság amúgyis elviselhetetlen helyzetét. A népet több mint 20 fajta adó fizetésére kötelezték.³ A föld az orosz gyarmatosítók és a helyi földbirtokosok tulajdonában volt, ezek guzsbakötő feltételek mellett adták bérbe a földet a szegény- és nincstelen parasztoknak. Arányuk, például, Üzbekisztánban a 65%-ot is meghaladta.⁴

A cárizmus idején Turkesztán dolgozói, őslakossága nem vállalhatott munkát állami intézményeknél, nem teljesíthetett katonai szolgálatot és nem vehetett részt az Állami Dumába történő választásokon sem. A cári kormány Turkesztánban tudatosan támogatta a sötétséget és a tudatlanságot.

A cárizmus gyarmati politikája, a helyi hűbérurak ellenállása, az iszlám szószólóinak gyűlöletet szító propagandája a „máshitűek” ellen sem tudta azonban gyengíteni Oroszország haladó, forradalmi erőinek hatalmas befolyását Közép-Ázsia fejlődésére. A bolsevikok pártjának vezetésével az orosz munkásosztály a közép-ázsiai népek nemzeti-felszabadító mozgalmának szervezőjeként és vezetőjeként lépett fel. Segítette a számszerűleg nem nagy helyi proletariátus szerveződését, nagy hatással volt politikai tudatosságának és aktivitásának növekedésére.

2. Oroszország népeinek közös harca, amelynek élén az orosz munkásosztály állott, 1917 októberében teljes győzelemmel végződött. A Nagy Októberi Szocialista forradalom megdöntötte a földesurak és kapitalisták uralmát, felszabadította a cárizmus által elnyomott népeket, véget vetett az elmaradott népek nemzeti elnyomásának és kizsákmányolásának. A szovjet kormány által 1917. november 15-én (2-án) kiadott „Deklaráció Oroszország népeinek jogairól” kimondotta Oroszország összes népeinek egyenlőségét és szuverénitását, önrendelkezési jogukat egészen az önálló állam létrehozásáig, továbbá az összes nemzeti kiváltságok és korlátozások eltörlését, az Oroszország területén lakó összes nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok szabad fejlődését.⁵

A bolsevikok pártja, amely a forradalom után kormányzó párttá vált, igen fontos feladatának tekintette a helyes viszony kialakítását a korábban elnyomott és elmaradt nemorosz nemzetiségekkel, hogy minden lehetséges feltételt megteremtse a mindenoldalú gazdasági és kulturális fejlődésükhöz,

³ Archiv uzbekszozgo filiala Insztyituta Marxizma-Leninizma pri CK KPSzSz. f. 58, op. 1. d. 62. l. 1.

⁴ Archiv uzbekszozgo filiala IML pri CK KPSzSz, f. 58, op. 1, d. 5. l. 26.

⁵ Obrazovanyije SzSzSzR. Szbornyik Dokumentov, 1917—1927. M — Leningrad, Akad. Nauk SzSzSzR. Insztyitut Isztorii, 1949, 19—20. l.

hogy bevonja őket a szocialista építómunkába. A szocialista építés útjából Közép-Ázsiában azonban igen nagy akadályokat kellett elhárítani. A cári kormány gyarmatosító politikája bizalmatlanságot keltett minden iránt, ami orosz volt, és ennek következményei a forradalom győzelme után is még jó ideig hatottak. Ezt a bizalmatlanságot, a forradalom előtti múlt örökségét, mesterségesen fenntartották és szították a feudális reakció képviselői, a muzulmán papság, a burzsoá nacionalisták azzal a céllal, hogy megghiúsítsák a szocializmus építését a Szovjet-Kelet köztársaságaiban.

Turkesztánban, a cári Oroszország volt jogfosztott gyarmati határterületén, e nehéz és sajátos feltételek között a szovjet autonómia bizonyult a legcélszerűbb és egyben a legrealisabb formának a helyi nemzetiségi tömegek bevonására a szocialista építésbe. 1918. május 1-én, a munkás-, katona-, paraszt- és muzulmán küldöttek Szovjetjeinek V. területi kongresszusán kiáltották ki ünnepélyesen a Turkesztáni Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot.⁶ A Turkesztáni ASzSzk kötelékébe tartozott az egész Közép-Ázsia, a buharai emirátus és a hivai kánság kivételével, ahol a hatalom egyelőre a feudális urak és más néppellenes erők kezében maradt. Az OSzFSzK kötelékébe tartozó Turkesztáni ASzSzk saját területén rendelkezett az állami önkormányzat összes jogaival, az ország belső életének minden kérdésében. Turkesztán szovjet autonómiája tehát azt jelentette, hogy a hatalmi és közigazgatási szerveket, a bíróságot, az iskolát, a sajtót, a társadalmi-politikai és népművelési intézményeket úgy hozták létre, hogy azok összhangban állottak a nemzeti sajátosságokkal, nemzeti nyelven működtek, lehetőség szerint helyi emberekből állottak, akik ismerték a helyi lakosság életmódját, erkölceit, szokásait és nyelvét. Mindez biztosította azt, hogy a dolgozó tömegek magukhoz közelállónak érezzék a hatalmi szerveket.

A kommunista párt óriási jelentőséget tulajdonított Turkesztán szovjet autonómiájának, ezt tekintve a legfontosabb alkotóelemnek a nemzetek közötti együttműködés biztosításában és egyetlen járható útnak a szovjet-hatalom és Turkesztán széles népi tömegeinek közelítése érdekében.

A szovjet nemzeti államiság megteremtése Turkesztán szovjet autonómiájának formájában, lehetővé tette az üzbékek, turkmének, tadzsikok, kazahok és más helyi nemzetiségi csoportok dolgozó tömegeinek bevonását az állam irányításába, valamint politikai önállóságuk és aktivitásuk fejlesztését. Ez egyúttal elősegítette maguknak a szovjeteknek a széles dolgozó tömegek legdemokratikusabb szervezeteinek fejlődését és megerősödését is. V. I. Lenin hívta fel a figyelmet arra, hogy éppen a szovjetek segítségével építhető fel a szocializmus, mégpedig nemcsak az élenjáró ipari országokban, hanem agrár-, korábban gyarmati országokban is, mint amilyen pl. Turkesztán volt a cári Oroszországban, mivel „... a parasztok, akik félf feudális függőségben vannak, kitűnően el tudják sajátítani a szovjet szervezet eszméjét és meg is tudják azt valósítani”.⁷

A turkesztáni szovjetek sajátossága abban állott, hogy társadalmi alapjukat a Közép-Ázsia lakosságának túlnyomó többségét kitevő paraszti tömegek alkották. A Kommunista Internacionálé II. Kongresszusán mondott beszédében is Lenin éppen ezért hangsúlyozta, hogy a volt gyarmatokon paraszti szovjeteket kell létrehozni. Leninnek ezt az útmutatását kifejtve

⁶ „Nasa gazeta“ 5. V. 1918.

⁷ Lenin Művei, 31. köt., 242. l.

I. V. Sztálin megjegyezte, hogy Lenin olyan országokra gondolt, mint Turkesztán, ahol „nincs vagy alig volt ipari proletariátus”.⁸

A paraszti szovjetekeket a keleti vidékeken abból a célból hozták létre, hogy „lassabb, óvatosabb, rendszeresebb átmenetet biztosítsanak a szocializmus-hoz”⁹ mint Közép-Oroszországban. Azokról a nagy nehézségekről szólva, amelyekkel a szovjethatalom a volt orosz gyarmatokon szembekerült, Lenin arra is figyelmeztetett, hogy a kommunista taktikát kapitalizmuselőtti viszonyok közepette kell alkalmazni, és a keleti nemzeti vidékeken megengedhetetlen annak a taktikának és politikának a vak másolása, amelyet a párt Közép-Oroszországban alkalmazott: „A világ öntudatos kommunista proletariátusának az a kötelessége, hogy különös óvatosságot és különös figyelmet tanúsítson a legrégebben elnyomott országok és népek nemzeti érzéseinek maradványai iránt, továbbá az a kötelessége, hogy az említett bizalmatlanság és az említett előítéletek gyorsabb megszüntetése céljából bizonyos engedményeket tegyen.”¹⁰

Ennek me felülően például a szovjethatalom első napjaiban, Oroszország központi részeihez hasonlóan, a keleti határvidékeken is felszámolták a régi cári igazságügyi szerveket, és létrehozták az új szovjet népi bíróságokat. Eltérően azonban Oroszország központi területeitől, Turkesztánban ugyanakkor továbbfolytatták működésüket a régi szokásjog alapján működő bíróságok (adát bíróságok) és az egyházjog szerint működő bíróságok (seriát bíróságok) is. Tekintve, hogy ezek az intézmények a helyi lakosság jelentős részénél még tiszteletben állottak, nem lehetett őket egyszerre felszámolni. A seriát bíróságok felszámolása, működésük betiltása fegyvert adott volna a helyi kizsákmányolók kezébe, módot adott volna nekik arra, hogy a nemzeti érdekek és szokások védelmezőiként lépjenek fel. A seriát bíróságok fennmaradtak mindaddig, amíg a népi tömegek hozzájuk fordultak. Azokban a körzetekben, ahol a lakosság öntudatosabb volt, a dolgozók inkább a szovjet bírósághoz fordultak. Abban a mértékben, ahogyan nőtt a tömegek politikai öntudata és érezhetővé vált a szovjet hatalom által bevezetett gazdasági intézkedések hatása, úgy fokozódott a szovjet hatalmi szervek, közte a szovjet népi bíróságok tekintélye is. Ugyanez állt lényegében az egyházi iskolákra is, amelyek még jóval a forradalom után is működtek, és csak akkor tűntek el teljesen, akkor adták át helyüket a szovjet iskolának, amikor komoly intézkedésekkel felszámolták a feudalizmus maradványait az ország gazdaságában.

3. A nemzeti államiság megteremtésének fontos szakaszát jelentette Közép-Ázsiában a szovjet népi forradalmak győzelme Hivában és Buharában, a horezmi és buharai népi köztársaságok megalakulása 1920-ban. A szovjet hatalom létrejötte és megszilárdulása Turkesztánban, a kommunista párt és a szovjet kormány intézkedései a Turkesztáni ASzSzK népgazdaságának helyreállítására és kultúrájának fejlesztésére — mindez nagy forradalmasító hatással volt Buhara és Hiva dolgozó tömegeire. A buharai és hivai kommunista szervezetek, amikor harcba szólították a tömegeket az emir és a kán hatalmának fegyveres megdöntésére, segítségért a szovjet kormányhoz fordultak.¹¹ 1920

⁸ Sztálin Művei, 7. köt. Bpest, Szikra. 1952, 277. l.

⁹ Lenin Művei, 32. köt. 339. l.

¹⁰ Lenin Művei, 31. köt. 145. l.

¹¹ Centralnij partijnij archiv Insztyituta Marxizma-Leninizma pri CK KPSzSz, f. 61, op. 1, d. 29, p. 22.

februárjában győzött a forradalom Hivában. Az utolsó hivai kánt megfosztották a tróntól. Az első Összhorezmi Népi Kongresszus, amely 1920. április 20—30-ig ülésezett, kikiáltotta a Horezmi Népi Szovjet Köztársaságot.

1920 szeptemberében győzött a népporradalom Buharában is.¹² 1920. szeptember 14-én az Összbuharai Népi Kongresszus kikiáltotta a Buharai Népi Szovjet Köztársaság megalakulását.¹³ A buharai és hivai forradalom fő mozgatóerői a munkások, kézművesek, dolgozó parasztok és béresek voltak. A forradalmak vezető erői a kommunista pártok voltak. A forradalom győzelmét nagyban előmozdította az a segítség, amelyet Buhara és Hiva felkelői az orosz munkásosztálytól, a Vörös Hadsereg hősi egységeitől kaptak. Amikor V. I. Lenin 1920 decemberében üdvözölte a buharai, az azerbajdzsáni és az örmény szovjet köztársaságok megalakulását, hangsúlyozta, hogy ezek a köztársaságok bizonyítékai és igazolásai annak az eszmének és elvnek, hogy a szovjethatalom elérhető és haladéktalanul megvalósítható, nemcsak iparilag fejlett és a proletariátussal, mint társadalmi támasszal rendelkező országokban, hanem olyan társadalmi alappal is, mint a parasztság. „A Parasztszovjetek eszméje győzött. A parasztok kezében biztosítva van a hatalom, kezükben a föld, kezükben vannak a termelési eszközök. A paraszti szovjetköztársaságok és az Oroszországi Szocialista Köztársaságok közötti baráti kapcsolatokat már megpecsételték politikánk gyakorlati eredményei.”¹⁴

A népi forradalmak győzelme Buharában és Horezmben logikus következménye és folytatása volt az oroszországi proletár forradalomnak. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme nélkül, az orosz munkásosztály győzelme nélkül, az orosz munkások által a felkelőknek nyújtott aktív támogatás nélkül a forradalom Buharában és Horezmben sem győzhetett volna.

A buharai és horezmi szovjet köztársaságok azonban sokban különböztek a többi szovjet köztársaságtól. Átmeneti formát képeztek a szocialista állami rend felé. „A forradalmat Buharában a kommunisták vezették, ugyanakkor — írta a kommunista párt egyik kiemelkedő harcosa, V. V. Kujbisev — a forradalom eredményeként, teljesen érthető, objektív okok folytán, olyan rend jött létre, amelyet nem lehet szocialistának nevezni, mivel ehhez még sem a gazdasági, sem a lélektani feltételek nem érettek meg.”¹⁵ Ezek a hiányzó feltételek pedig Buhara és Horezm gazdasági és politikai elmaradottságából adódtak. Ipari proletariátus alig volt. A hűbérurak által évszázadok óta elnyomott dolgozó tömegek mind politikai, mind kulturális szempontból nagyon elmaradottak voltak. „Nem szabad elfeledkezni arról a körülményről sem — mutatott rá Kujbisev —, hogy a buharai nép évszázadokon át a papoktól való félelem és alávetettség szellemében nevelkedett, és a leigázástól nem tud egycsapásra megszabadulni.”¹⁶ Buharában és Horezmben ezért számos általános demokratikus feladatot kellett megoldani, mintegy előkészítve a talajt a szocialista átalakulás számára is. A BNSzK és a HNSzK alkotmányai meghagyták a magántulajdont és annak öröklési jogát. E köztársaságok polgárainak jogukban állott kereskedelemmel és iparral foglalkozni, kereskedelmi,

¹² Izvesztyija Turkesztanszkogo Centralnogo Iszpolnityelnogo Komiteta 1 szeptemberjében 1920.

¹³ M. V. Frunze na frontah grazsdanskoj vojni, Szbornyik Dokumentov, Vojenizdat. M. 1941, 330. l.

¹⁴ Lenin Művei, 31. köt. 506. l.

¹⁵ Izvesztyija Turkesztanszkogo CJK. 4. XI. 1920.

¹⁶ Uo.

ipari társaságokban egyesülni stb). Mindkét köztársaság alkotmánya választójogot biztosított a kereskedőknek, árusoknak és földtulajdonosoknak is. A választójogtól csupán az emir és a kán rokonait, volt magasrangú állami tisztviselőket, az ellenforradalmárokat és a nagy hűbérurakat fosztották meg.¹⁷

Buharában 1924-ig működtek — például — az ún. kázik bíróságai, amelyek irányelvétül a seriát szolgált. A buharai és hivai kommunisták számára komoly és nehéz feladatot jelentett Buhara és Horezm fokozatos fejlődésének biztosítása, az átmenet a szovjet népköztársaságból a szovjet szocialista köztársaságba. Ezeknek a köztársaságoknak előzőleg jelentős eredményeket kellett elérniök a társadalmi-gazdasági fejlődés terén, ki kellett bontakoztatniuk a politikai-nevelő és kulturális munkát abból a célból, hogy a néptömegeket felszabadítsák a földesurak és a papság reakciós befolyása alól. A szovjet kormány hatalmas segítséget nyújtott a Buharai és a Horezmi Népi Szovjet Köztársaságok politikai, gazdasági és kulturális fejlődéséhez. 1920 szeptemberében, majd 1921 márciusában Moszkvában szövetségi szerződést és gazdasági egyezményt kötöttek az OSzFSzK és a HNSzK, illetve az OSzFSzK és a BHSzK között.¹⁸

Ezek eredményeként már 1923 — 1924-ben a horezmi és a buharai szovjet kormány, a néptömegek kezdeményezésére támaszkodva, több fontos forradalmi-demokratikus és szocialista intézkedést valósított meg. Így például elkobozták az egyházi birtokokat, korlátozták a magánkereskedelmet, a papságot, a nagykereskedők és a volt kánsági hivatalnokok nagyrészt kiűzték a központi és helyi hatalmi szervekből, és megfosztották őket politikai jogaiktól;¹⁹ végrehajtották a szükséges újjászervezést az igazságügyi szervekben, a népbiztoságokon, a Szovnarkom és a Központi Végrehajtó Bizottság osztályain.²⁰ E változások eredményeként Horezmben és Buharában is győzött a szocialista forradalom és létrejött a proletárdiktatúra. A forradalom legfőbb sajátossága Közép-Ázsiában (Hiva, Buhara, Horezm) abban állott, hogy két szakasza volt. Az első szakasz 1920-tól lényegében 1923 augusztusáig tartott, a hatalom jellegét tekintve a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúrája volt. Megvalósította az antifeudális, antiimperialista, demokratikus forradalom célkitűzéseit és előkészítette a békés átmenetet a szocialista forradalomra. Az 1923 augusztusától 1924-ig terjedő második szakasz a szocialista forradalom győzelmes megvívásának időszakára volt. Eredményeként a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúráját a proletariátus diktatúrája váltotta fel. Az államhatalom formája, összhangban osztálytartalmával, a szovjet népköztársaságból szovjet szocialista köztársasággá alakult.

1923 szeptemberében a Szovjetek IV. Összhorezmi Kongresszusa egyhangú határozatot hozott a Horezmi Népi Szovjet Köztársaság átalakulásáról Horezmi Szovjet Szocialista Köztársasággá. 1924. szeptember 19-én kikiáltották a Buharai Szovjet Szocialista Köztársaságot is.²¹

¹⁷ Centralnij Goszudarsztvennij Archiv. Oktjabrskoj Revolucii Uzbezkzkoj SzSzR. f. 71, op. 1. d. 43, l. 21—25.

¹⁸ Obrazovaniye SzSzSzR, Szbornik Dokumentov 1917—24. M—L, Akadémija Nauk SzSzSzR, Insztitut Isztorii, 1949. 251—257. l.

¹⁹ Archiv uzbezkzkoj filiala IML pri CK KPSzSz, f. 361, op. 1, d. 1130, l. 43.

²⁰ CPA IML, f. 62, op. 1, d. 148, l. 58.

²¹ 21 Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Oktjabrskoj Revolucii UzSzSzR, f. 47, op. 1. d. 470, l. 8—9.

A horezmi és buharai köztársaság példája fényesen igazolta a marxizmus— leninizmus tanítását a szocializmusba való átmenet különböző formáiról és útjairól, a szocialista forradalom békés fejlődési lehetőségéről, a proletárdiktatúra változatairól és érettségi fokairól.

4. A közép-ázsiai köztársaságok további szocialista fejlődése azonban szükségessé tette a nemzeti-állami elhatárolást. A szovjet hatalom a nemzeti-állami elhatárolás végrehajtásával a régi cári közigazgatási felosztást vizsgálta felül. Figyelembevéve a közép-ázsiai népek, nemzetiségek történelmi útját, sajátosságait, tényleges érdekeiket, a nemzeti-állami elhatárolással szocialista, nemzeti-állami fejlődésüket kívánta elősegíteni.

Mind a turkesztáni, mind a buharai és a horezmi köztársaság, összetételét tekintve, soknemzetiségű volt. A turkesztáni köztársaság lakosságának megoszlása a következő volt: 41,4% üzbék, 19,3% kazah, 7,7% kirgiz, 7% tadzsik, 1,4% kara-kalpak, 12,7% egyéb. A buharai köztársaságban: 50,1% üzbék, 31,1% tadzsik, 1,5% kazah, 0,75% kirgiz, 0,5% kara-kalpak, 5,5% egyéb. A horezmi köztársaságban: 61,1% üzbék, 28,8% turkmén, 5,4% kara-kalpak, 3,5% kazah, 1,2% egyéb.²²

A kulákok és bájok, a burzsoá nacionalisták, a lakosság elmaradott részének nemzeti és vallási érzéseire spekulálva próbáltak gyűlöletet szítani Közép-Ázsia népei között azzal a céllal, hogy megakadályozzák osztályöntudatuk növekedését, politikai aktivizálódásukat, és hogy elvonják őket a szovjethatalom megerősítésének gyakorlati feladataitól. Közép-Ázsia népeinek nemzeti-állami elhatárolása annak a feladatnak a szolgálatában állott, hogy a dolgozó tömegeket kivonják a reakciós nacionalista elemek befolyása alól. „A nemzeti-állami elhatárolással — mondotta a Turkesztáni ASzSzk Központi Végrehajtó Bizottsága III. Rendkívüli Ülésének kiáltványa — felmérhetetlenül megszilárdítja a nemzetek közötti békességet és az egymás iránti kölcsönös nemzeti bizalmat.”²³ A nemzeti-állami elhatárolás szükséges feltétele volt ezen kívül annak is, hogy a közép-ázsiai népek nemzeti kultúrája és gazdasága minél gyorsabban és sokoldalúbban kifejlődhessék.

Közép-Ázsia nemzeti-állami elhatárolásának előkészületei az osztályellenség dühödt ellenállását váltották ki, mivel ez az intézkedés jelentősen megszilárdította a szovjethatalmat, a dolgozó tömegek testvéri szövetségét az orosz proletariátussal. A pániszlámisták és a pántörökök arról üvöltöztek, hogy Közép-Ázsiát mesterségesen szétdarabolják, hogy a bolsevikok „megsemmisítenek” olyan ősi államokat, mint Buhara és Horezm. A külföldi burzsoá sajtó „szovjet gyarmatbirodalom” megteremtésének nevezte a nemzeti-állami elhatárolást. A burzsoá nacionalisták jól tudták, hogy az intézkedés következtében a dolgozó tömegek megtanulják az államvezetést és gyors ütemben felszámolják kulturális és politikai elmaradottságukat. Azt is tudták, hogy az elhatárolás véget vet a burzsoá nacionalisták által elhintett nemzeti gyűlölködésnek Közép-Ázsia népei között. A nagyorosz sovinszták azt kiáltozták, hogy az üzbégek, kazahok és más népek leigázzák az oroszokat, és ők is, akárcsak a burzsoá nacionalisták, viszályt szítottak a helyi dolgozó tömegek és az orosz proletariátus között. A közép-ázsiai köztársaságok pártszervezetei az OK/b/P

²² CGAOR UzSzsZR, f. 627, op. 1, d. 882, l. 5.

²³ III. csrezvicsajnaja szesszija Turkcik (Sztenograficeszkij atcsot). Taskent, 1924. 36. l.

Központi Bizottságának vezetésével, harcolva a burzsoá nacionalisták és a nagyhatalmi sovíniszták ellen, sikeresen vezették az elhatárolás előkészületeit.

1924-re megérették a következő előfeltételek Közép-Ázsia nemzeti-állami elhatárolásához: a széles dolgozó tömegek tömörülése a kommunista párt és a szovjethatalom körül, a gazdasági fejlődés eredményei, a párt- és szovjet szervek megerősödése, a helyi nemzetiségi káderek kiképzése. 1924. október 27-én a Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottságának II. ülése elhatározta a Turkesztáni Központi Végrehajtó Bizottság, valamint a Szovjetek V. Összbuharai és V. Összhorezmi Kongresszusainak előterjesztését Közép-Ázsia nemzeti-állami elhatárolásának végrehajtásáról és új szovjet szocialista köztársaságok megalakításáról. A Turkesztáni, a Buharai és a Horezmi Köztársaság helyén a következő köztársaságok jöttek létre: Üzbék Szovjet Szocialista Köztársaság, Turkmén Szovjet Szocialista Köztársaság, Tadzsik Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság (az Üzbék SzSzK kötelékében).²⁴ Létrehozták ezenkívül a Kazah Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot, amelynek része volt a Kara-Kalpak Autonóm Terület és a Kirgiz Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság.²⁵

Az utolsó szakaszt Közép-Ázsia nemzeti-állami elhatárolásában a Szovjetek III. Össz-szövetségi Kongresszusa jelentette, 1925 májusában. Ekkor vették fel a Szovjetunió kötelékébe az Üzbék és a Turkmén Szovjet Szocialista Köztársaságot.

5. Annak ellenére azonban, hogy a közép-ázsiai népek önálló nemzeti államiségének megteremtése óriási jelentőségű volt a dolgozók számára, még nem jelentette a szabadság és egyenlőség kérdésének teljes megoldását a Szovjet-Kelet népei számára. A jogi egyenlőséget tényleges, vagyis gazdasági és kulturális egyenlőséggé kellett kiteljesíteni. Segtiséget kellett nyújtani a keleti népeknek ahhoz, hogy utolérjék a Szovjetunió fejlettebb körzeteit és szilárd gazdasági és kulturális bázist teremtsenek maguknak Közép-Ázsia köztársaságaiban. Csakis a volt gyarmati népek gazdasági egyenlőtlenségének tényleges felszámolásával lehetett sikeresen felépíteni a szocialista társadalmat a Szovjetunióban. A kommunista párt intézkedései folytán a szovjethatalom első napjaitól kezdve anyagi-technikai segítséget nyújtottak Közép-Ázsia népeinek a népgazdaság helyreállításához. Így pl. az OSzFSzK-ból a Turkesztáni Köztársaságba irányították át több textilgyár és más ipari vállalat felszerelését. 1920-ban Fergánába és Margelánba érkezett egy selyemmotolláló és egy selyemszövő gyár teljes felszerelése. Ugyanez év őszén Turkesztánba irányították át egy gyapotfonó üzemet és egy hőrgyárat. Taskent városában a gépi erővel dolgozó műhelyek egyesítésével üzemet, majd később az Iljicsről elnevezett gyárat hozták létre.²⁶ 1920. november 18-án a szovjet kormány határozatot hozott szövő-fonó üzem építéséről Turkesztánban, 1923 márciusában pedig elhatározta, hogy Suja városából a bolsaja-sujai gyár felszerelését átirányítják Turkesztánba.²⁷ 1921–1922-ben a OSzFSzK-ból Turkesztánba összesen 238,2 ezer aranyrubel értékű mezőgazdasági gépet, felszerelést és több száz vagon iparcikket irányítottak át.²⁸ A Turkesztáni Köztársaság nagy

²⁴ Isztorija szovetszkoi konsztituicii (v dokumentah) 1917—56 godi, Moszkva, Goszpolitizdat, 1957. 489. l.

²⁵ Szbornyik Zakonov SzSzSzR, 1924. N. 19. 187. l.

²⁶ CGAOR UzSzSzR f. 3429, op. 2. d. 364, l. 3.

²⁷ CGAOR UzSzSzR. f. 478, op, 58, d. 207, l. 33.

²⁸ Seszty let nacionalnoj politiki szovetszkoi vlasztyi... Moszkva, 1924. 53. l.

segítséget kapott a szovjet kormánytól a mezőgazdaság, elsősorban a gyapottermesztés helyreállításához is. 1919-ben Lenin aláírásával közzétették az OSzFSzK Népbiztosai Tanácsának határozatát az öntözőrendszer helyreállításáról Turkesztánban, és e célra 50 millió rubelt utaltak ki (turkesztáni bankjegyekben).

1920. november 2-án és 27-én a szovjet kormány új határozatokat hozott a gyapottermesztés fellendítéséről a Turkesztáni Köztársaságban.²⁹ A szovjet kormány különösen nagy figyelmet szentelt az öntözőrendszer fejlesztése ügyének Közép-Ázsiában. A kommunista párt úgy vélte, hogy ezzel nemcsak az aszályos vidék földjeinek öntözésére nyílik meg a lehetőség, hanem az öntözőrendszert fontos fegyvernek tekintette a volt cári gyarmat gazdaságában és életében még meglevő feudális, középkori maradványok felszámolásáért, a szocialista átalakulásért, a népnek a szocialista építőmunkába való bevonásáért vívott harcban is. 1922-ben a turkesztáni öntözési munkálatokra az OSzFSzK állami költségvetéséből 1 600 ezer aranyrubelt utaltak ki, 1923-ban pedig 5 667 ezret.³⁰

A párt 1921-ben megtartott X. kongresszusa azt a feladatot állította Szovjet-Oroszország népei elé, hogy számolják fel a múlt súlyos örökségét, a korábban elnyomott népek gazdasági és kulturális elmaradottságát, segítségét nyújtva nekik ahhoz, hogy utolérjék Oroszország központi körzeteit.³¹ A kongresszuson elfogadott határozat feltárta a volt cári gyarmatok népeinek gazdaságilag egyenlőtlen helyzetét, és kijelölte az utat ennek megváltoztatására: „A tényleges nemzeti egyenlőtlenség megszüntetése itt hosszú folyamat, amely a nemzeti elnyomás és a gyarmati rabság valamennyi csökevénye elleni kitartó és szívós harcot követel. Ez a nemzeti egyenlőtlenség mostanáig a történelmileg kialakult gazdasági egyenlőtlenségen alapult. Ez az egyenlőtlenség mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy Oroszországnak e gyarmati vagy félgyarmati helyzetben tartott határterületeire (különösen Turkesztánra) a különféle nyersanyagok szállítóinak szerepét kényszerítették, míg a nyersanyagot a központban dolgozták fel. Ez okozta állandó elmaradottságukat, ez akadályozta ezen elnyomott népek ipari proletariátusának létrejöttét, és méginkább fejlődését. A proletárforradalomnak a keleti határterületeken mindezekkel elkerülhetetlenül összeütközésbe kellett kerülnie; legelső feladata a nemzeti egyenlőtlenség összes maradványainak következetes felszámolása a társadalmi és gazdasági élet minden területén, mindenekelőtt pedig az, hogy a gyáraknak a nyersanyagforrásokhoz való közelebbvitelével a határterületeken tervszerűen meghonosítsa az ipart (Turkesztánban, Baskiriában, Kirgiziában, a Kaukázusban — a textil-, gyapjú-, bőripart stb.).”³²

A párt XII. kongresszusa ismét behatóan foglalkozott ezzel a kérdéssel, és egyik legközvetlenebb feladatként jelölte meg a korábban elmaradott népek egyenlőtlenségének tényleges felszámolásáért vívott harcot. A kommunista párt X. és XII. kongresszusának határozatai konkrét programul szolgáltak a Szovjet-Kelet népei gazdasági és kulturális elmaradottságának felszámolásához. A kommunista párt intézkedéseinek sorában fő helyet foglalt el annak a

²⁹ Lenin o Szrednyej Azii i Uzbekisztáne. Goszizdat UzSzsZR, Taskent 1957, 139—142. l.

³⁰ Seszty let nacionalnoj politiki szovjetszkoy vlasztyi... 54. l.

³¹ A Szovjetunió Kommunista Pártja kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plenumainak határozatai. I. rész. Bpest, Szikra. 1954. 651. l.

³² Uo. 651—652. l.

kapitalizmusban kialakult területi munkamegosztásnak a felszámolása, amely azon alapult, hogy Oroszország iparvidékei kizsákmányolták az agrárkörzeteket; egy olyan új gazdasági munkamegosztás kialakítása, amely a népek egyenlőségén nyugszik. Természetesen ez nem jelentette a már korábban, a cárizmus idején kialakult körzetek specializálódásának teljes felszámolását. A gyapottermesztő, az állattenyésztő és a kőolajfeldolgozó vidékek a szocializmusban is gyapotot, állati termékeket és kőolajipari termékeket adnak az országnak — de többé nem agrár nyersanyag-tartalékbázisai Oroszország fejlettebb iparvidékeinek. Ezt bizonyította többek között az is, hogy megkezdődött a nyersanyag jelentős részének helyi feldolgozása. Teljesen új, helyi nyersanyagfeldolgozó iparágak jöttek létre. Így pl. Üzbekisztánban, a legfontosabb gyapottermő vidékek egyikén, a szocialista iparosítás elsősorban a gyapot feldolgozásával kezdődött. A kőolajban gazdag Turkméniában elsősorban kőolajipari vállalatok jöttek létre. A helyi nyersanyag feldolgozására berendezett ipari góccok létrehozása hozzájárult ahhoz, hogy az ország népgazdasága racionálisabban használja fel a nyersanyagkészleteket.

A gazdasági egyenlőtlenség felszámolásának másik jelentős eszköze az volt, hogy Oroszország központi vidékeiről való áttelepítés útján létesítettek ipari központokat és új intézményeket. Az ipari központok létrehozása a helyi lakosság nagymértékű bevonásával a legfontosabb feltételek egyikét jelentette Közép-Ázsia szocialista átalakulása, gazdasági és kulturális elmaradottságának felszámolása és termelőerőinek nagyarányú fellendülése szempontjából. A nagyipar megteremtése óriási jelentőségű volt a munkásosztály és a parasztság szövetsége szempontjából is. A Szovjet-Kelet köztársaságaiban az ipari központok tömörítették a parasztságot a munkásosztály köré. A közép-ázsiai fejlődés sajátos viszonyai között — rendkívül kis létszámú munkásosztállyal — az új üzemek és gyárak építése biztosította a parasztság milliós tömegeinek szilárd vezetését a munkásosztály által. Az ipari központok itt a proletárdiktatúra bástyáivá lettek, erősítették a szovjethatalmat.

6. A keleti szovjet-köztársaságokban sokkalta nehezebb körülmények között ment végbe a szocialista iparosítás, mint a Szovjetunió központi körzeteiben. Az ipari munkásság szinte alig rendelkezett nemzetiségi káderekkel, teljesen hiányoztak a mérnökök, műszaki értelmiségiek. A keleti köztársaságok iparosításában döntő szerepe volt az orosz munkásosztálynak, amely ipari felszerelést és szerszámgépeket küldött Közép-Ázsiába. A központi iparvidékekről szakmunkások, mérnökök és tudományos dolgozók is érkeztek. Az ő segítségükkel folyt az iparvállalatok építése, szakmunkások és mérnökök kiképzése a helyi lakosságból.

Közép-Ázsia ipari fejlődése több — egymástól céljaiban, méreteiben és eredményeiben különböző — szakaszban ment végbe. Az első a helyreállítási szakasz volt (1921—1925). Ennek a szakasznak az első éveiben annyi történt, hogy helyreállították a régi iparvállalatokat, és egyeseket áthelyeztek a központi iparvidékekről a nyersanyagban gazdag nemzetiségi köztársaságokba.

Ezekben az években épült fel a közép-ázsiai szovjet köztársaságokban néhány közép nagyságú új könnyűipari üzem, nyomda, villanytelep stb. Megvetették az alapjait a nemzetiségi szakmunkáskáderek kiképzésének. Ezek, a mai méretekhez képest szerény intézkedések nagy politikai jelentőségűek voltak, segítettek felszámolni a bizalmatlanságot.

A helyreállítási szakasz utolsó éveiben azonban már jelentős méreteket öltött a nagy iparvállalatok létesítése.

A második szakaszt, amely felöleli az első és a második ötéves tervet (1928—1937), az ipari építkezések hatalmas arányú fellendülése jellemzi a közép-ázsiai köztársaságokban. A Szovjetunió ezekben az években alakult át agrárországból ipari országgá. A Szovjet-Kelet köztársaságai elkezdtek felzárkózni a fejlettebb orosz körzetek mögé. Már az első és a második ötéves terv idején az összes közép-ázsiai köztársaságokban hatalmas ipari központokat hoztak létre. Széles szakmunkásréteg alakult ki a nemzetiségi óslakosságból. A nagyipari munkások száma az első ötéves terv éveiben Üzbekisztánban 4,6-szeresére, Turkméniában 3,3-szeresére és Kirgiziában 3,3-szeresére nőtt.

A harmadik szakasz: a háború előtti évek (1938—1941), amikor a Szovjetunió áttért a szocialista társadalom építésének befejezésére és a kommunizmusba való fokozatos átmenetre. Erre a szakaszra az jellemző, hogy az ipar jóval gyorsabb ütemben fejlődött a Szovjet-Kelet köztársaságaiban, mint a Szovjetunió központi körzeteiben.³³ Míg a Szovjetunió egészének globális ipari termelése az 1913 évihez viszonyítva 1940-re 8,5-szeresére nőtt, addig Kirgiziában például az ipari termelés 1940-re 9,9-szeresére.³⁴

A háború előtti ötéves tervek során, a szocialista iparosítás helyes politikájának és a szocialista nemzetek kölcsönös testvéri segítségének és együttműködésének eredményeként a keleti szovjet köztársaságok felszámolták gazdasági és kulturális elmaradottságukat, és megteremtették a szocializmus hatalmas anyagi-technikai bázisát.

7. A Szovjetunió korábban elmaradott népeinek a szocializmusba való átmenete szempontjából a szocialista iparosítás mellett döntő jelentősége volt a mezőgazdaság szocialista átépítésének, teljes kollektivizálásának is. A Szovjet-Kelet köztársaságaiban a mezőgazdaság szocialista átalakításának sajátos jellemvonásai a közép-ázsiai agrárforradalom sajátos adottságaiból következtek. Eltérően Oroszország számos vidékétől, ahol a szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusának a földről szóló dekrétuma után megtörtént a földesúri földek elkobzása, Közép-Ázsiában csak II. Miklós cár birtokai, a cári hivatalnokok, a nagybirtokosok és bájok földjei estek elkobzás alá. A Szovjetek II. Kongresszusának dekrétuma alapján ezeken a földeken állami gazdaságokat hoztak létre. A föld nagy része, mint gazdasági objektum, változatlanul a földesurak és kulákok kezén maradt. Ez az állapot úgy jöhetett létre, hogy a parasztok nagy részének osztályöntudata igen alacsony fokon állott, mélyen gyökereztek a feudális-patriarchális viszonyok maradványai, és a vallási előítéletek is még erősen befolyásolták a dekhánok tömegeit. A papság igyekezett kihasználni a tömegekre gyakorolt befolyását, ezzel akadályozta a parasztok osztályöntudatának fejlődését.

Mindehhez hozzájárult az is, hogy a helyi pártszervezetek még gyengék és tapasztalatlanok voltak, erősen érezhető volt a helyi nemzetiségi pártkáderek hiánya. A szovjethatalom szervei tele voltak ellenséges, osztályidegen elemek-

³³ *Pjotr Alampjev*: Likvidácia ekonomieseszkogo nyeravensztva narodov szovetszkogo vasztoka i szocialiszticeszkoge razmesesenyije promülsennosztvi. Moszkva, 1958. 45—46. l.

³⁴ Dosztyizsényija Szovetszkoi vlasztvi za 40 let, v cifrah. Moszkva, Gosztatizdat, 1957. 135. l.

kel. A Közép-Oroszországban megindult agrárforradalom lassan terjedt Közép-Ázsiában. Ahhoz, hogy el lehessen kobozni a hűbérurak és bájok földjeit, számos előkészítő intézkedésre volt szükség: elő kellett mozdítani az osztálytagozódást a kislakban, fel kellett szabadítani a parasztokat a kizsákmányolók és a burzsoá nacionalista elemek gazdasági és ideológiai befolyása alól. A párt VIII. kongresszusán, 1919-ben V. I. Lenin a következőket mondta: „Mit tehetünk az olyan népek esetében, mint a kirgizek, üzbekiek, amelyek mindezekig mulláik befolyása alatt állnak? Nálunk Oroszországban a lakosság bő tapasztalatokat szerzett a pópákról, segített nekünk lerázní őket . . . Odamehetünk-e ezekhez a népekhez mondván: »Mi megdöntjük a kizsákmányolókat?« Ezt nem tehetjük meg, mert teljesen papjaik befolyása alatt állnak. Itt be kell várnunk a szóbanforgó nemzet fejlődését, a proletariátus differenciálódását a burzsoá elemektől, ami elkerülhetetlen.”³⁵ A falu osztályöntudatának növekedéséhez nagyban hozzájárult az 1920–1921-ben végrehajtott föld- és vízreform a szemirecsjei területen.³⁶ Ezen a területen volt a cárizmus gyarmatosító politikájának súlypontja. Az 1920–21. évi föld- és vízreform fő feladata az volt, hogy egyenlő jogokat biztosítson a föld- és vízhasználatban a helyi és az európai lakosságnak, és felszabadítsa a szegény-parasztsgót az orosz kulákoktól és a helyi földesuraktól való függőség alól. Annak ellenére, hogy a reform a nagy földbirtokosoknak csak egy kis részét érintette, politikai jelentősége igen nagy volt. A nemzeti egyenjogúság megteremtése a földhasználatban erősítette Turkesztán dolgozó népének bizalmát az orosz nép iránt. Az 1921-es földreform eredményeit értékelve Turkesztán Kommunista Pártjának VI. Kongresszusa a következőket állapította meg: „A tervbevett földreform sikeres végrehajtása hatalmas forradalmi fellendülést váltott ki a kirgiz nincstelenek között, megteremtette a szilárd Szovjethatalom alapjait Szemirecsjében, erős lökést adott a kirgizek közötti, és részben az orosz falun végbemenő osztálytagozódás folyamatának. A földreform megvetette a dolgozók tömegszervezetének alapját a szovjethatalomban, és megszilárdította a szovjethatalom helyzetét nemcsak Szemirecsjében, hanem egész Turkesztánban. Ugyanakkor először tette lehetővé Szemirecsjében az orosz és a nemzetiségi szegénység egyesülését.”³⁷

Tekintettel arra, hogy az 1920–21. évi föld- és vízreform csak az orosz gyarmatosítók földjeit érintette, a hűbérurak és a bájok nagy része továbbra is használta a földet, és rendelkezett vele a forradalom előtti földtulajdonuk nagyságának arányában. Annak ellenére, hogy a szovjet kormánynak a földről szóló dekrétuma a földet a dolgozó nép tulajdonának nyilvánította, a földbirtokviszonyok Közép-Ázsia körzeteiben nagyrészt a régiek maradtak. Így például az Üzbék SzSzK Földművelésügyi Népbiztosságának 1924-es adatai szerint az összes gazdaságok 70,7%-át kitevő kistulajdonosi csoport birtokában csupán az összes földek 26,5%-a volt, a földbirtokosok és bájok csoportja kezében összpontosította a földek 36,7%-át.³⁸

³⁵ Lenin Művei, 29. köt. 166—167. l.

³⁶ Sztenograficseszki j atcsot X. szjezda Szovetov Turkesztánszkoj Reszpubliki 1921. 25. l.

³⁷ Turkesztán Kommunista Pártja kongresszusainak határozatai és rendeletei. Taskent. 1958. 123. l.

³⁸ Atcsot po provegyenyiju zemelno-vodnoj reformi v oblasztjah Szamarkandszkoj, Ferganszkoj, Taskentszkoj UzSzSzR. Taskent, Izdanyije Narkomzema UzSzSzR. 1927. 17. l.

A föld ilyen egyenlőtlen megoszlása mellett elkerülhetetlenül gazdasági függőség jött létre az egyes társadalmi csoportok között; a szegényparasztság függőségi viszonyba került a föld nagyobb részét szabadon használó gazdagoktól. Továbbra is folyt föld adás-vétel és bérbeadás.³⁹ A föld koncentrációjával együtt a hűbérurak és a bájok felső rétegének kezében összpontosult az igás állat és a mezőgazdasági felszerelés túlnyomó többsége is. Ezek a körülmények lehetővé tették a dekhánok feudális kizsákmányolását a hűbérurak és bájok által. 1925-ig az az összeg, amelyet a földnélküli és kevés földdel rendelkező parasztok földjára adtak fejében a falusi kizsákmányolók különböző csoportjainak kifizettek, évente 28,6 millió rubelt tett ki. A dolgozó paraszti gazdaságok 42%-a volt kénytelen földet haszonbérbe venni.⁴⁰ A haszonbér legáltalánosabban elterjedt formája a részesművelés — az ún. csajrikerség volt. Ez volt az általános formája a falusi nincstelenek gazdasági függésének a hűbéruraktól és bájoktól. A csajrikerség lényege abban állott, hogy a föld nélküli vagy kis földtulajdonnal rendelkező paraszt elszegődött a földbirtokoshoz és részt vett a termelési folyamatban. Munkájáért a csajriker a termés bizonyos, meghatározott részét kapta. A termésrész nagysága függött a körzettől, a termesztett növényfajtától, az élő és holtfelszerelés meglététől vagy hiányától, a földtől stb. A csajriker általában 1/6-tól 1/3-ig részesült a termésből. A haszonbérleti szerződésben rögzített feltételeknek megfelelően, a részesművelés (csajrikerség) különböző formái léteztek. A haszonbérlet csajriker formájának elterjedtségét az okozta, hogy a tőkekoncentráció és a termelés centralizációja igen alacsony szintű volt, mind az iparban, mind a mezőgazdaságban; ennek következtében a kapitalista vállalatok nem tudták felszívni a tönkrement dekhánok tömegeit. A csajrikerség kifejlődéséhez hozzájárultak még a rendkívül magas munkabérek is, a szegényparasztok nagy részének nem volt lehetősége arra, hogy megművelje a maga földdarabkáját is, meg a bérelt földet is. A csajrikerség a termelési viszonyok kapitalizmus előtti formáját jelentette, ez terjedt el inkább, mint a szegényparasztoknak és béreseknek a földesuraktól és bájoktól való kapitalista jellegű gazdasági függési formái. A csajriker olesó munkája megszabadította a földbirtokost a technika fejlesztésének szükségességétől, ezért a technika igen lassan fejlődött. Ugyanakkor a szegényparaszt-csajriker sem volt, és nem is lehetett, érdekelt a munka termelékenységének emelésében, a technika megjavításában, a terméseredmények növelésében. A kizsákmányolás csajrikeri formája fékezte a mezőgazdaság fejlődését, sőt hanyatlását idézte elő. A feudális termelési viszonyokkal együtt kapitalista viszonyok is léteztek a középszerű falun. A csajrikernek haszonbérbe adott földön kívül a földesúr bérmunkásokkal is műveltetett földeket. Ugyanazzal a kizsákmányolóval szemben kétféle kizsákmányolt is állt: a csajriker és a béres. Ily módon Közép-Ázsia mezőgazdaságában a feudális és kapitalista viszonyok bonyolult összefonódása jött létre.

Ahhoz, hogy mindenütt végre lehessen hajtani a földesúri földek elkobzását, a kommunista pártnak hatalmas és fáradságos munkát kellett végeznie: a dekhánokat fel kellett szabadítani a kizsákmányolók és a burzsoá nacionalista elemek gazdasági és ideológiai befolyása alól, fejleszteni kellett a kislak dolgozó tömegeinek politikai öntudatát.

³⁹ Уо.

⁴⁰ Два года рабoти правитeльствa УзСзСзР. Тaскeнт. 1927. 27. 1.

A földről szóló lenini dekrétum teljes és gyakorlati megvalósítására csak akkor kerülhetett sor, amikor — a helyreállítási szakasz végén — megtörtént Közép-Ázsia köztársaságainak nemzeti elhatárolása, és nagy sikereket értek el a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének megszilárdítása terén.

A kommunista pártnak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme óta eltelt 8 évi munkája meghozta gyümölcsét. A szovjet kormány és a kommunista párt által foganatosított gazdasági és politikai intézkedések a nincstelenség osztályöntudatának fejlődéséhez, a falusi osztálytagozódás fokozódásához vezettek. Ez a tagozódás kifejeződött abban, hogy a falunak (a baszmacsok általi) általános tönkremenetele és a korábbi földviszonyok megmaradása mellett káderek fejlődtek ki a csajrikerek (haszonbérlők-részesművelők) és béresek közül, és fellendült a legszegényebb parasztság politikai aktivitása. A parasztság egyre határozottabban és erőteljesebben követelte a föld- és vízreformot. A falusi dolgozó tömegek megnövekedett aktivitása, a föld újrafelosztásának követelése meggyorsította és megkönnyítette a föld- és vízreform végrehajtását. A közép-ázsiai köztársaságokban 1925—29-ben végrehajtott föld- és vízreform lényegében agrárforradalom volt, amely arra irányult, hogy elkobozza a földesúri feudális gazdaságok használatában levő földet és aláássa a falusi dolgozó parasztság kizsákmányolásának gazdasági alapjait. A reformot éles osztályharc közepette hajtották végre. Ez a harc hozzájárult a dolgozók tömörítéséhez a kommunista párt köré és felszabadításukhoz a földesurak és mullák befolyása alól. A kizsákmányolóktól elkobzott földekből Üzbekisztánban kb. 66 ezer szegényparaszt, béres és csajriker jutott földhöz. A földesuraktól és bájoktól bérelt földön dolgozó gazdaságok száma a reform előtti 42,5 %ról 5,6 %-ra csökkent, a csajrikerség kismérvűre korlátozódott. A reform előtti évben Üzbekisztánban megvizsgált 11 710 gazdaság közül 4 814 volt csajriker gazdaság; 1927-ben számuk 667-re, azaz 86 %-kal csökkent.⁴¹ A parasztság évi 48 millió rubel megfizetésétől szabadult meg, a reform előtt ennyit követeltek a földért a földesurak és a bájok. Ezek az eszközök is forrásaivá váltak a mezőgazdasági termelőerők fejlődésének. Fontos társadalmi változások következtek be a falun. 1929-re a földesúri feudális gazdaságokat Üzbekisztánban lényegében felszámolták, a bájgazdaságok 5 %-ot tettek ki. Ugyanakkor a béresi-szegényparaszti csoport 76 %-ról 43 %-ra csökkent, a középparaszti viszont 17 %-ról 52 %-ra emelkedett.⁴² Így tehát, eltérően Oroszország központi körzeteitől, ahol a középparaszt 1918-ban lett a falu központi alakja, Közép-Ázsiában csak a föld- és vízreform után lett azzá.⁴³ A reform a bájok korlátozásához és kiszorításához vezetett, majd mint osztálynak a felszámolásához, a teljes kollektivizálás alapján. A föld- és vízreform fontos előfeltétele volt a dolgozó parasztság termelési együttműködésének. Míg Oroszország központi körzeteiben az elkobzott földesúri föld javarészt a dolgozó parasztek egyéni használatába ment át, az általuk választott formák között, addig Közép-Ázsiában a föld- és vízreformot a földhöz és felszereléshez juttatott szegényparasztek és béresek jelentős részének szövetkezése kísérte. Így például Üzbekisztánban, ahol 1924-ben 62 kolhoz volt, a föld- és vízreform végrehajtása során a kolhozok száma 1929-ben már 1521-re emelkedett.⁴⁴

⁴¹ Archiv uzbekszkogo filiala IML f. 58, op. 10, d. 62, l. 111.

⁴² CGAOR UzSzsZR. f. 382, op. 1, d. 635. l. 69.

⁴³ Sztatizszičeszkij szpravocnyik SzSzsZR za 1928, Moszkva, 1929. 144—150. l.

⁴⁴ Archiv Uzbekszkogo filiala IML f. 58, op. 1, d. 6214, l. 18.

A mezőgazdaság szocialista átalakításának egyik sajátossága a Szovjet-Kelet köztársaságaiban abban állott, hogy a kollektivizálás tempója a gyapottermesztő vidékeken sokkal gyorsabb volt, mint a Szovjetunió többi körzeteiben. Ennek oka az itteni fő mezőgazdasági termék, a gyapot megművelési és termesztési sajátosságaiban rejlik. Ismeretes, hogy a gyapoteserje egyike a legmunkaigényesebb kultúráknak. Megműveléséhez nagy munkaráfordítás, valamint igásállatra, trágyára, magra stb. fordított magas összegek szükségesek. Ilyen körülmények között Közép-Ázsia parasztjai, az első kolhozok és szovhozok pozitív tapasztalatai alapján, maguk győződtek meg a kollektív munka előnyeiről, a gyapoteserje termesztéséhez és gondozásához ily módon kínáló előnyökről. Ezért növekedett a kolhozok száma Közép-Ázsia mezőgazdasági körzeteiben — különösen Üzbekisztánban és Tadzsikisztánban — sokkal gyorsabban, mint a Szovjetunió egyes más területein.

A másik ok, amely miatt a kolhozok Közép-Ázsia parasztjaira nagyobb vonzerőt gyakoroltak, abban állott, hogy a nagy öntözőműveket igénylő gazdálkodás körülményei között, a kollektív munka gazdasági előnyei szembe-
szökőek voltak.

A mezőgazdaság szocialista átalakulásának folyamata Kirgiziában, Turkméniában és Közép-Ázsia néhány más körzetében igen nehéz volt, tekintve, hogy vele egyidejűleg ment végbe a nomád és félnomád lakosság letelepítése. Vagyis itt két történelmi feladatot kellett megoldani: az egyéni gazdaságok egyesülése kollektív gazdaságokban és tömeges átmenet a nomád-, félnomád életmódból az egyhelyben lakásra. A szovjetállam aránylag rövid idő alatt tudta megoldani ezt a két nehéz feladatot is. A letelepedő nomádoknak nagy anyagi és pénzügyi segítséget nyújtottak.

A kollektivizálás Közép-Ázsiában éles harcban ment végbe a földesurak és bájok ellen, akik nem riadtak vissza semmiféle eszköztől, még egyes kolhozszervező aktivisták legyilkolásától sem. A közép-ázsiai köztársaságok mezőgazdaságának kollektivizálásához óriási segítséget nyújtott az orosz munkásszervező osztály. A OSzFSzK számos iparvállalatának kollektívája védnökséget vállalt Közép-Ázsia egyes köztársaságai és körzetei felett. Csupán Üzbekisztánban 700, Oroszország központi városaiból jött munkás nyújtott segítséget a mezőgazdaság kollektivizálása idején.⁵⁵

1938-ban befejeződött a kollektivizálás Közép-Ázsiában. A kolhozok nagymértékben árutermelő gazdaságokká váltak, azok termelték az ország gyapotjának több mint 2/3-át. Azt a kommunista párt által Közép-Ázsia elé állított feladatot, hogy szüntessék meg a Szovjetunió függőségét a kapitalista országoktól a gyapottermesztés terén, sikerrel megoldották. Ennek nagy népgazdasági jelentősége volt. Ennek a feladatnak a megoldása szorosan összefüggött a kolhozrendszer győzelmével, a gyapottermesztés szocialista újjászervezésével.

Nem beszélhetünk a szocialista rend győzelméről a közép-ázsiai köztársaságokban anélkül, hogy ne szólnánk a Szovjet-Kelet dolgozóinak a művelődésügy terén elért sikereiről. A szovjethatalom évei alatt Közép-Ázsia köztársaságaiban valóságos kultúrforradalom zajlott le. Az Októberi Forradalom előtt Közép-Ázsia lakossága majdnem teljesen írástudatlan volt. Így például a forradalom előtti Turkméniában mindössze 58 iskola működött, bennük 6780 gyermek tanult — ezek is főként a gazdagok, papok és hivatalnokok

⁵⁵ Archiv uzbekszkogo filiala IML f. 58. op. 6. d. 4077, l. 14.

gyermekei voltak. Jelenleg a köztársaságban 1200 iskola működik, bennük 225 ezer gyermek tanul. A forradalom előtti Kirgiziában egyáltalán nem léteztek felsőfokú tanintézetek, tudományos intézmények és nemzetiségi tudományos káderek. Jelenleg saját állami egyeteme, tudományos intézetei, tudományos akadémiaja van. A felsőfokú oktatás fejlődése terén a közép-ázsiai szovjet köztársaságok régen maguk mögött hagyták nemcsak a többi keleti országokat, hanem — az Egyesült Államokat kivéve — az összes nyugat-európai kapitalista országokat is. Kirgiziában pl. 10 ezer lakosra kétszer annyi főiskolai hallgató jut, mint Franciaországban, és hatszor annyi, mint Törökországban. A Tadzsik Szovjet Szocialista Köztársaságban 10 000 lakosra 92 főiskolai hallgató esik, tehát nyolcszor több mint Törökországban és tizenhatszor annyi, mint Pakisztánban. Üzbekisztánban 10 000 lakosra 81 egyetemet és főiskolát végzett szakember jut, ez kétszer több mint Franciaországban, hétszer annyi mint Törökországban és huszonnyolcszor több mint Iránban.⁴⁶

Igen nehéz problémát oldott meg a kommunista párt azzal, hogy emancipálta a Kelet asszonyát, amely a forradalom előtt nem volt egyéb házi rabszolgánál. Csak a szovjethatalom volt képes arra, hogy megtörje az évszázados tradíciókat, legyőzze a régi előítéleteket és elérje a keleti asszonyok teljes felszabadítását. Ma már nincs olyan területe a gazdasági és kulturális építőmunkának, amelyen a keleti asszony ne működne.

*

A szocializmus győzelmének a keleti szovjet köztársaságokban hatalmas történelmi jelentősége van. A cárizmus félféudális gyarmatainak átalakulása élenjáró, szuverén ipari-kolhoz köztársaságokká annak a lenini elméletnek a győzelmét jelenti, hogy a korábban elmaradt országok a kapitalizmus elkerülésével eljuthatnak a szocializmusba. A fejlődés e nem kapitalista útjának döntő előfeltétele a proletariátus diktatúrája, a szocialista termelési mód győzelme volt Szovjet-Oroszországban. A szocialista rendszer hatalmas előnyeinek és a kommunista párt szervező és irányító szerepének jóvoltából a múltban elmaradott nemzetiségeknek teljes mértékben lehetőségük nyílt arra, hogy az egységes, soknemzetiségű államban, gazdasági és kulturális építőmunkájukban támaszkodjanak a fejlettebb nemzetek mindenoldalú gazdasági, kulturális és politikai segítségére, mindenekelőtt a nagy orosz népre. A korábban elmaradott népek, köztük a közép-ázsiai népek sikeres átmenete a szocializmusba és további előrehaladásuk a kommunizmus útján, megsemmisítő csapást mér a mai revizionizmusra és a reakciós burzsoá propagandára, amely azt a gondolatot sugallja a gyarmati népeknek, hogy elmaradottságukat nem tudják felszámolni, hogy néhány száz év kell ahhoz, hogy megjavuljon gazdasági helyzetük. Kumar Gomal, a haladó indiai író mondja a következőket: „Igen nehéz arról meggyőzni a gyarmati népeket, hogy néhány emberöltőre van szükségük ahhoz, hogy valamennyire is látható haladást érjenek el, amikor olyan csodálatos példát látnak maguk előtt, mint a közép-ázsiai szovjet köztársaságok. Az 1917-es forradalom előtt a közép-ázsiai szovjet köztársaságok is éppen olyan elmaradottak voltak, mint az összes többi gyarmati népek. A forradalom után, egy emberöltőnél is kevesebb idő alatt, ezek a népek gazdasági, kulturális

⁴⁶ „Pod znamenem Velikogo oktjabrszkogo. Szovetszkije reszpubliki za 40 let.” Szbornyik. Moszkva, 1957. 474, 507, 184. l.

és politikai fellendülést értek el, és messze maguk mögött hagyták Ázsia bármelyik más népét.”⁴⁷ Vége a régi meséknek arról, hogy a gyarmati népek nem képesek kormányozni az országot, nem tudnak meglenni kapitalisták nélkül. A közép-ázsiai szovjet köztársaságok hatalmas sikerei meggyőzően bizonyítják, hogy a korábban elmaradott, gyarmati rabságban élő népek a munkásosztály, az élenjáró szocialista országok segítségével, sikeresen alakíthatják életüket, fejleszthetik gazdaságukat és kultúrájukat.

BALOGH SÁNDORNÉ

НЕКОТОРЫЙ ОПЫТ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКАХ СОВЕТСКОГО ВОСТОКА

Резюме

Данная статья ставит своей задачей осветить некоторый опыт социалистического строительства в республиках Советского Востока. Именно здесь на практике нашло свое осуществление марксистско-ленинское учение о возможности перехода отсталых стран от феодализма к социализму, минуя капиталистическую стадию развития.

Автор дает, прежде всего, краткий анализ социально-экономического развития Средней Азии накануне Великой Октябрьской социалистической революции и отмечает, что Средняя Азия представляла собой типичную колонию царской России, крайне отсталую в экономическом и культурном отношении, с господством докапиталистических производственных отношений.

С победой Великой Октябрьской социалистической революции был ликвидирован национальный и колониальный гнет, тяготевший над народами Средней Азии, перед которыми открылась возможность социалистического развития. Однако ликвидация национального гнета и установление правового равенства были еще недостаточны для перехода народов Средней Азии к социализму, ибо сохранялось еще неравенство фактическое — в экономическом и культурном отношении. Фактическое экономическое неравенство и культурная отсталость являлись причиной того, что бывшие колониальные народы, несмотря на провозглашенное юридическое равенство, не могли использовать предоставленные им революцией права. Необходимо было помочь отсталым народам Советского Востока, не прошедшим еще капиталистической стадии развития, догнать более развитые районы России и создать в республиках Средней Азии собственную мощную экономическую и культурную базу. Только ликвидировав фактическое экономическое неравенство бывших колониально-отсталых народов можно было успешно построить социализм в этих республиках. Ликвидация фактического экономического неравенства возможна была только при помощи со стороны более развитых народов, прежде всего, русского народа. В статье рассматривается целая система мероприятий коммунистической партии, направленных на уничтожение фактического неравенства и в числе которых первая занимала создание современной крупной промышленности в ранее отсталых районах.

Задача ликвидации фактического экономического неравенства в республиках Советского Востока была решена уже в годы довоенных пятилеток. Далее рассматриваются вопросы социалистической реорганизации сельского хозяйства в республиках Советского Востока. Необходимым условием социалистического преобразования сельского хозяйства Средней Азии была ликвидация многочисленных пережитков феодально-патриархальных отношений в сельском хозяйстве, которые находили свое выражение в различных формах экономической эксплуатации беднейшего крестьянства байско-кулацкими элементами деревни. Проведенные в период 1921—1929 годов в Средней Азии земельноводные реформы сыграли огромную революционную роль в ликвидации докапиталистических отношений в деревне. Они способствовали укреплению союза рабочего класса и беднейшего крестьянства. Окончательная ликвидация докапиталистических отношений в среднеазиатской деревне была осуществлена в процессе массовой коллективизации сельского хозяйства.

⁴⁷ *Kumar Gomal: A gyarmati népek, Moszkva, Izd. Inoszt. Lit. 1949. 318—319. l'*

Затем автор рассматривает вопросы культурной революции в республиках Советского Востока.

В заключении указывается, что переход республик Средней Азии к социализму происходил на основе общих закономерностей строительства социализма. Вместе с тем здесь имелись некоторые особенности перехода, выразившиеся, прежде всего, в том, что эти республики миновали капиталистическую стадию развития. Отсталые в прошлом национальности, находясь в едином советском многонациональном государстве, получили полную возможность опереться в своем хозяйственном и культурном строительстве на всестороннюю экономическую, культурную и политическую помощь со стороны более развитых наций, прежде всего русской. Опыт строительства социализма в республиках Советского Востока показывает, что чем шире и разностороннее политическая, экономическая и культурная помощь, тем успешнее социалистическое строительство в этих республиках, тем скорее можно преодолеть все докапиталистические пережитки, оставленные прошлым.

Р. БАЛОГ

QUELQUES EXPÉRIENCES FAITES DANS LES RÉPUBLIQUES SOVIÉTIQUES ORIENTALES PAR RAPPORT A L'ÉDIFICATION DU SOCIALISME

Résumé

L'article se propose de mettre en lumière certaines expériences de l'édification du socialisme dans les républiques de l'Orient Soviétique. C'est précisément là que la thèse marxiste—léniniste connut sa réalisation pratique, thèse suivant laquelle les pays arriérés peuvent passer du féodalisme au socialisme sans connaître le stade de l'évolution capitaliste.

Pour commencer l'auteur de l'article donne la brève analyse de l'évolution socio-économique déroulée en Asie intérieure avant la Grande Révolution Socialiste d'Octobre et arrive à constater que l'Asie intérieure fut la colonie typique de la Russie tsariste qui fit preuve d'un état extrêmement arriéré sur la plan économique et culturel et où régnaient des rapports de production ayant été en vigueur avant l'ère du capitalisme.

À la suite de la victoire remportée par la Grande Révolution Socialiste d'Octobre on a liquidé l'oppression nationale et coloniale pesant sur les peuples de l'Asie intérieure et ceux-ci virent ouvrir les possibilités de l'évolution socialiste.

Cependant la liquidation de l'oppression nationale et l'établissement de l'égalité en droit ne suffirent point pour que les peuples de l'Asie intérieure passent au socialisme, vu que l'inégalité subsistait encore dans la pratique sur le terrain de l'économie et de la culture. L'inégalité économique existant dans la pratique et l'état arriéré de la culture étaient les raisons qui motivaient que les anciens peuples coloniaux — malgré la proclamation de l'égalité en droit — ne surent pas utiliser les droits leur offerts par la révolution. Il fallait aider les peuples arriérés de l'Orient Soviétique — peuples qui ne connurent pas le stade de l'évolution capitaliste — pour qu'ils rattrapent les rayons plus évolués de la Russie et pour qu'ils établissent, eux-mêmes, dans les Républiques d'Asie intérieure leur propre base économique et culturelle. Ce n'est qu'après la liquidation de l'inégalité économique qui régnait dans la pratique que les anciens peuples coloniaux arriérés dans le domaine de l'économie prirent conscience de ce que dans ces républiques-là on peut parvenir à l'édification efficace du socialisme. La liquidation de l'inégalité économique n'était à réaliser dans la pratique qu'avec l'aide des peuples plus évolués, en première ligne avec celle du peuple russe. L'article passe en revue l'ensemble du système des mesures prises par le Parti Communiste, mesures qui visaient à liquider l'inégalité dans la pratique; la première et la plus importante parmi celles-ci fut l'établissement de la grande industrie dans les anciens rayons arriérés.

Dans les républiques de l'Orient Soviétique l'inégalité économique fut liquidée dans la pratique par les plans quinquennaux établis déjà avant la guerre.

Dans ce qui suit l'auteur brosse un tableau sur la réorganisation de l'agriculture socialiste dans les républiques de l'Orient Soviétique. La condition *sine qua non* de la réorganisation de l'agriculture socialiste en Asie intérieure consistait dans la liquidation des nombreux vestiges féodaux-patriarcaux qui survivaient encore dans l'agriculture

ce qui s'exprimait par le fait que les éléments koulaks (bay) ont, sous différentes formes, exploité sur la plan économique la paysannerie pauvre. Dans les années 1921—1929 les réformes agraires et celles du régime des eaux introduites en Asie intérieure avaient un effet considérable à exercer sur les conditions rurales, héritage de l'ère d'avant le capitalisme. Elles favorisaient le renforcement de l'alliance établie entre la classe ouvrière et la paysannerie pauvre. La liquidation définitive des conditions héritées de la période précédant le capitalisme fut réalisée aux villages de l'Asie intérieure par la collectivisation massive de l'agriculture.

Dans la suite l'auteur s'occupe des questions relatives à la révolution culturelle dans les républiques de l'Orient Soviétique.

Pour terminer l'auteur souligne que le passage des républiques d'Asie intérieure au socialisme se déroulait conformément aux lois générales de l'édification du socialisme. Certaines particularités caractéristiques au passage n'y manquaient, non plus, ce qui se fit valoir avant tout par le fait que ces républiques-là évitèrent le stade de l'évolution capitaliste. Les nationalités arriérées dans le passé virent ouvrir dans l'État unitaire multinational des possibilités de s'appuyer dans leur travail économique, culturel et politique sur le secours leur fourni par les peuples plus évolués, en premier lieu sur celui du peuple russe. L'expérience de l'édification du socialisme dans les républiques de l'Orient Soviétique atteste: plus large et varié est le secours politique, économique et culturel, plus le travail de l'édification accuse plus de succès dans ces républiques, plus elles seront en mesure de supprimer tous les vestiges qui s'y trouvent encore comme l'héritage de la période ayant précédé l'ère du capitalisme.

R. BALOGH

A SZERKESZTŐSÉG KÖZLEMÉNYEI

Perjés Géza: A „metodizmus” és a Zrínyi—Montecuccoli vita, *Kemény G. Gábor*: Mocsáry Lajos nemzetiségi politikája és a szerbek, valamint *Kiss József*: A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a millennium évtizedében c. tanulmányok folytatásait — technikai akadályok következtében — csak folyóiratunk következő számában közöljük.

*

A *Századok* 1961. évi kötetének 756. lapjáról 757. lapjára átmenő mondatba nyomdahiba következtében értelemzavaró elírás csúszott. A mondat helyesen így hangzik:

„Rámutathatótt volna azonban arra is, hogy a liberális nemesi politikusok, amikor az igazságszolgáltatás feudális rendszerének felszámolásáért szálltak síkra, nemcsak polgári törekvéseket juttattak kifejezésre, hanem a nemesség adott, feudális helyzetéből fakadó törekvéseket is.”

AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK VITÁJA A NACIONALIZMUS KÉRDÉSEIRŐL¹

Kulturális életünk általános helyzetének elemzése felvetette a nacionalizmus problematikája feltárásának és ezen belül a nacionalizmus történelmi gyökerei és az egyes tudományágakban — így a történettudományban — néhol még ma is fellépő megnyilvánulásai vizsgálatának szükségességét.² Ezt a feltáró munkát s a nacionalista jelenségek elleni ideológiai harcot kívánta szolgálni történettudományunk — amint erre a vita bevezetőjében *Molnár Erik* rámutatott — az 1960 márciusi ankét megrendezésével. *Molnár Erik* kiemelte az új- és legújabbkori magyar történet problémáinak különös fontosságát a nacionalizmus történelmi gyökerei vizsgálata szempontjából, hangsúlyozva másfelől a régebbi történelmi korszakok s azok máig is ható historiográfiája elemzésének jelentőségét is.

Az ankét első két felszólalása a XVI—XVII. század problematikájával foglalkozva — mint *Zsigmond László* zárszavában megállapította — hozzájárult a magyar történet e szakasza kuruc-nacionalista felfogásának, s e felfogás helyenként marxista mezben jelentkező maradványainak leküzdéséhez. *Makkai László* a XVI—XVII. század helyét vizsgálta a magyar nemzettévalás történetében. Minthogy e kérdés korábban megnyugtatóan nem tisztázódott, marxista történetírásunk is nemegyszer átvette az egykorú források „nemzeti” frazcológiáját, s e korszakban „nemzeti függetlenségről”, „nemzeti összefogásról” beszélt. E felfogás — egyszersmind az osztálytartalomtól független burzsoá nemzetfogalom felbukkanásának téves látszatát is keltve — mint „a polgári nemzettévalás előfeltételei”, „a polgári nemzeti ideológia elemei” fogalmának alkalmazása mutatja, a kapitalizmus XVI—XVII. századi csíráinak túlértékelésén alapult. Újabbban azonban kialakult nálunk egy olyan egyre inkább általánosnak tekinthető felfogás, amely szerint a kérdéses időszak nem az eredeti felhalmozás, hanem — *Pach Zsigmond Pál* formulája szerint — a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet előtörténete kategóriájával jellemezhető. Az e korban alapvető robotoltató árutermelő major-gazdálkodás átmenetet jelent a feudális és a kapitalista gazdálkodás között, egyazon üzemformában egymás mellett jelentkeznek benne a feudális és a kapitalista termelési mód elemei, s mint ilyen e gazdálkodási mód a poroszas mezőgazdasági kapitalizmus közvetlen, szerves előzménye. A kapitalista fejlődésnek feudális uralkodó osztályhoz fűződő előzményei mellett a kor magyar gazdaságában jelen volt kereskedőtőke formájában maga a kapitalizmus is: a dél-német és osztrák tőke képében, amely korábbi szerepén túlmenőleg ekkor a Habsburg centralizáció finanszírozója volt, s ezáltal a hazai iparfejlődést lehetetlenné tevő kereskedelmi tevékenységét, amely Magyarország gazdasági függőségét eredményezte, most politikai formával is bővítette. Amikor tehát az így kialakult függő helyzettel szembeni politikai-csmei harcot vizsgáljuk, tekintetbe kell venni, hogy a feudális rendi törekvéseknek a behatoló fejlettebb kapitalizmus elleni harcukban szükségszerűen alkalmazkodniuk kell az erősebb ellenfélhez, s ez a szituáció is oka annak, hogy ideológiájukban polgári-nemzeti elemek is jelentkezhetnek. Ezek az elemek azonban — mint *Makkai* okfejtése végén hangsúlyozta — ugyanúgy a feudális burok mélyén jelentkeznek, mint a kapitalista csírák a majorsági gazdálkodásban.

A magyar társadalomban a XVI—XVII. században meglévő harmadik kapitalista csíraforma, a mezővárosi parasztpolgárság szerepének értékelésénél is jelentkezett bizonyos túlzás az addigi marxista irodalomban. E parasztpolgárság gazdasági tevékenysége is kétarcú: bér munkán alapuló árutermelése ellentételeként paraszti kötöttségei, a mezővárosok földesúri függése, s ezen a révén anyagi haszna jelentős részével a feudális nagybirtok erősítése jelentik a másik oldalt. Minthogy a magyar mezőgazdasági kapitalista fejlődése a „poroszs útton” megy végbe, a mezővárosi parasztpolgárság gazdálkodását, vala-

¹ Az ankét teljes anyaga megjelent: *Történelmi Szemle*, 1960. III. évf. 310 — 360. l.

² Vö.: A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek. *Társadalmi Szemle*, 1959. 8—9. sz. 13 —24. ill. 38. l.

mint az ideológiáját jellemző protestáns-puritánus antifeudalizmusát (amely csak részben vezethető vissza hazai alapokra) csak a nemzettéválás előtörténetének csírajelensége közé sorolhatjuk, s így nem lehet a predikátorok nacionalizmusát a magyar burzsoá nacionalizmus egy korán kifejllett formájának tekinteni.

Makkai László a gazdaságot és ideológiát elemző fejtegetéseit a Habsburg-ellenes küzdelmek jellegének kérdésére úgy konkretizálta, hogy a kapitalizmus irányába mutató csírajelensége és a kapitalista ellenféllel való szembenállás eredményezett ideológiai elemek „a magyar uralkodó osztály egyes, helyzetüknél fogva erre képes tagjainál a nemzeti abszolútizmus irányában jelentkeztek (Bethlen. Zrínyi, II. Rákóczi Ferenc)”. Általában azonban a XVI—XVII. századi rendi szabadságharcok csak részben szabadították fel a nemzeti tendenciákat, sőt a feudális osztálypolitika és termelési mód éppoly gátja volt a haladásnak, mint a Habsburgok és a külföldi tőke nyomása.

R. Várkonyi Ágnes ugyancsak a kérdést a Habsburg-ellenes harcok társadalmi bázisának vizsgálata oldaláról közelítette meg, áttekintve e probléma historiográfiai vonatkozásait is. A magyar marxista történetírás e harcok vizsgálatánál elsősorban az azokban résztvevő népi erők szerepének feltárására törekedett, minthogy mind az ún. kuruc szemléletű, mind pedig a Habsburg-barát magyar polgári történetírás e mozgalmakban kizárólag azok rendi jellegét tárta fel és hangsúlyozta. Mivel más, fontos kérdések beható tárgyalása elmaradt, ez a tény egyes nacionalista vonások jelentkezéséhez vezetett. A korszak e problematikájával foglalkozó első marxista munkák népszerűsítő, gyakran életrajzi jellegűknél fogva is könnyebben követtek el nacionalista jellegű hibákat: a dagályos-romantikus polgári nacionalista történetírástól kölcsönvett frázisok és jelzők, az egyes kérdések tisztázatlanságát áthidaló, az egykorú forrásokból vett idézetek alkalmazása voltak ennek szembetűnő jegei.

A Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó marxista történeti munkákban megmutatókozó nacionalista hibák egyik főforrása a Habsburg-abszolútizmus megítélésének tisztázatlansága volt. Bírálta a dualizmuskori középnemesi történetírás nacionalizmusának továbbélt maradványait, hogy a Habsburg abszolútizmus legjellegzetesebb vonásaként a függetlenség-ellenességet hangsúlyozták, de nem mutatták rá, hogy a „magyar ellenesség” az erőteljes polgári törekvéseket képviselő német nacionalizmus megnyilvánulása, s hogy a magyarországi Habsburg-berendezkedéssel foglalkozó tervek feudális jellegűkön belül egyes a feudalizmus felszámolása irányában ható haladó célkitűzéseket is tartalmaztak. A korabeli népi kurucság Habsburg-szemléletének átvételével a marxista történetírás a török kiűzése után létrejött feudális jellegű elnyomást azonosította a centralizált Habsburg-abszolútizmussal, annak lényegével, anélkül, hogy a kérdést alaposabban megvizsgálta volna. Ugyanígy tisztázatlan főkérdésnek tekintendő az, hogy a Rákóczi-szabadságharc politikai céljai csupán a nemesség rendi érdekeit fejezték-e ki, vagy egyéb feltörő rétegeket is. Marxista történetírásunk gyakorlatilag e második lehetőséget fogadta el, annak kellő elvi alátámasztása nélkül: hol történetileg helyt nem álló bizonyítás alapján tulajdonított (Márki nyomán) a szabadságharcnak polgári törekvéseket, hol a jobbágyok részvételének ténye által tekintette feltevését bizonyítottnak, hol pedig — ez a legáltalánosabb — a nemzeti függetlenség jegyében fogant nemes és jobbágy osztályszövetség fogalmát használta. Ezzel szemben a reális értékelés alapjául szolgálhat az a már feltárt tény, hogy Rákóczi a szabadságharc első három évében erőteljes centralizációs erőfeszítéseket tett, s ez a szabadságharcban résztvevő és e törekvések ellen fellépő főnemesség és megyei nemesség, illetve a katonai és gazdasági apparátusban súlyt jelentő középnemesi csoport között az egész szabadságharc időszakában küzdelem tárgya volt. Nacionalista jellegű hiányosság volt az is, hogy a jobbágyoknak csak a szabadságharc melletti állásfoglalását domborított ki történetírásunk, de elhanyagolta a forrásokból kimutatható, a kuruc táboron belüli jobbágy-nemes osztályharc tárgyalását. A nemzetiségi jobbágyok részvételének kérdésében is jelentkezett az antifeudális osztályharc kérdését sematikus módon elmosó gyakorlat. Ugyanígy bizonyos polgári nacionalista maradvány Károlyi politikai és gazdasági tevékenységének egyoldalúan negatív megítélése, illetve egyes elképzelései elemzésének elmaradása. Végül a szatmári béke értékelésének egyoldalúsága, a szabadságharc bukásának alapvetően katonai és diplomáciai okokból való levezetése is a nacionalista örökség gyümölcse, amely „végső soron a tragikus magyar sorsszemlélet továbbélését eredményezheti” — mutatott rá *R. Várkonyi Ágnes*.

Vörös Antal a Habsburg abszolútizmus XVIII. századi gyarmatosító gazdaságpolitikájának kérdésével foglalkozott. A XVIII. századdal foglalkozó mai magyar történetírás e gazdaságpolitikát látja a hazai kapitalista fejlődés kizárólagos gátjának, ellentétben a XIX. század elejének értékelésével, ahol a feudális viszonyokat egyenértékű gátnak tekintti. *Vörös Antal* felvetette az éles különbségtétel jogosultságának kérdését. Mint ahogy már *R. Várkonyi Ágnes* érintette a Magyarországgal kapcsolatos XVII. századi udvari

elképzelések egyes olyan elemeit, amelyek a rendi, feudális keretek széttörése irányában hatottak volna, ha megvalósításukra sor kerül, *Vörös Antal* azokkal a XVIII. századi tervekkel foglalkozott, amelyek a magyar rendi adó kiváltság feladásának esetén az ország iparának, kereskedelmének, közlekedésének fellendítését kívánták biztosítani. Mind az 1754-es vámtarifa és vámszabályzat, mind az 1764-es országgyűlésen a merev udvari magatartás — mint ezt *Eckhart Ferenc* kimutatta — a nemesi önzés, a rendi reakció egyenes következményei voltak. Az udvar részéről II. József alatt is történtek kísérletek a gyarmati vámpolitika felszámolására, feltétlenül szavba, hogy a nemesség lemond az adómentességről. Tehát az ország gazdasági életét megnyomorító szisztémáért nem lehet az ódiomot egyoldalúan az udvarra hárítani: abban a nemességnek is alapvető része volt. Így a gazdasági bajokért a felelősséget Bécsre hárító felfogás első számottevő dokumentumait, az 1790-es évek köznemesi mozgalmainak nézeteit sem lehet egyértelműen a polgári Magyarország érdekeinek képviselőjeként tekinteni, mint ahogy azt marxista történetírásunk tette. (Másképp értékelte e mozgalmakat felszólalásában *H. Balázs Éva*, bár nem utalt *Vörös Antal* álláspontjára.) Az említett nemesi nézetek elvi alapját képező merkantilista felfogás éppen a nemesi érdekeknek felelt meg, szemben pl. az osztrák birodalomban is elterjedt fiziokrata iskolával. Ez a minden baj okát a Habsburg abszolutizmusra hárító felfogás egészen Széchenyi fellépéséig uralkodó volt, aki viszont amikor ráirányította a figyelmet a magyar feudális szisztéma súlyos gazdasági következményeire, elhanyagolta az Ausztriától való függés szerepét, noha e függés súlyos volt. A nemesi adómentesség ennek nemcsak oka, hanem ürügye is volt, hiszen más adómentek révén Magyarországról is kapott a birodalom tetemes összegeket. A két tényező szintézisét a jakobinusok első kísérletét követő útvesztők után Kossuth értékelése adta meg. Így *Vörös Antal* történetírásunknak a XVIII. századi gyarmati rendszer értékelésére vonatkozó tárgyalat álláspontját a nemesi „függetlenségi” szemlélet maradványaként jellemezte.

H. Balázs Éva abból kiindulva, hogy „a reformkori nacionalizmus jellegét tekintve polgári elemekkel jelentkező nemesi nacionalizmus, minthogy a polgári nemzetté válás előkészítésében és végrehajtásában döntő súlya az *árutermelő középnemességnek* volt”, e nacionalizmus előzményeként jellemezte az 1770–80-as években fellépő középnemesi generációt.

Az ország északkeleti, európai hírű börtermő területén évszázadok során kifejlődött egy olyan — néhány nagybirtokost nem számítva — középbirtokosréteg, amelynek fő jövedelmi forrása a börtermelés és a Porosz- ill. Lengyelországba irányuló borexport volt. Az antifeudális, a függetlenségi harcoknak — éppen a börtermelés érdekeitől meghatározottan — generációkon át e terület parasztsága és nemessége volt a bázisa. E nemesség zömmel protestáns, úgyszólván a XVIII. században kizorult a politikai porondról, ugyanakkor intenzív gazdasági tevékenysége mellett jó anyagi helyzete révén igen kulturált, fiait külföldi egyetemre járattja stb. Intenzív kapcsolatban áll és él a terület értelmiségével: ezek az értelmiségiek gyakran saját alkalmazottaik. Ennek megfelelően a magyar marxista irodalomban általában társadalmi réteghez nem kötött értelmiséget — mint a hozzászóló rámutatott, — eme árutermelő középbirtokos-réteg szemlélete, igényei kifejezőjének kell tartanunk. A hétéves háború, amely számos magyart vitt katonaként fejlettebb országokba, s tett a felvilágosodás iránt fogékonyt, ugyanakkor elvágta a szoros porosz és lengyel börtermelési utakat. Aktivizálta ezt a köznemességet és értelmiséget. Jól tükrözi e helyzetet az, hogy az ország északkeleti részén alakulnak az első szabadkőműves páholyok. E réteg eleinte lelkes jozefinista, a politika porondjára lépve, hivatalokat vállalva várja igényei, reményei megvalósulását. Egyidőben azonban a reakciós nemesi felzúdulással a józsefi adóztatási kísérlettel szemben 1787–88-ban e réteg is meghasonlik a jozefinizmussal — mint *H. Balázs Éva* saját nyilatkozataikra hivatkozva megállapította — a vármhelyzet kedvezőtlen alakulása miatt. E „kozmpolitá” szabadkőműves csoport a magyarországi szabadkőműveség sajátosságával összhangban egyszerre a 90-es évek nemesi-nemzeti ellenállásának vezetőjévé lesz. Ők próbálkoznak a porosz udvarnál a Habsburg detronizáció érdekében, de nyugati tájékozódásuk ellenére az európai közvélemény csakhamar a nacionalizmus és nemesi reformeriket a megyei nemességgel. A politikai akció lezárultával e csoport aktív nemzeti-gazdasági és kulturális tevékenységbe kezd. E csoporthoz tartozó családok számos tagja továbbra is vezető hivatali funkciót tölt be — s ugyanakkor aktívan részt vesznek a jakobinus mozgalomban. Ez utóbbi 1794-es felszámolása során ugyan csak a legfontosabb hivatali funkciókból váltják le a csoport tagjait, s a kivégzések, a börtön jobbára csak a körükhöz tartozók, náluk radikálisabb értelmiségieket érintik, mégis bekövetkezik a megtorpanás: a páholyok felbomlanak, e csoport tagjai visszavonulnak birtokukra, s a továbbiakban csak kulturális téren működnek, egyesek pedig elszigetelten gazdasági kérdésekkel foglalkoznak; megszűnik az e

korai nacionalizmusban megmutatkozott gazdasági, politikai és kulturális program-egy ség, amely csak az 1820-as évektől jön ismét létre.

A reformkor és 1848/49 alapvetően még haladó nacionalizmusának ellentmondá- sosságával, a későbbi fejlődés során elhatalmasodó, s a magyar fejlődést „más tényezőkkkel együtt zsákutcába, majd katasztrófába vivő” negatív elemek ekkori jelentkezésével *Barta István* foglalkozott. Rámutatott, hogy a polgári fejlődés korai haladó szakaszának nacionalizmusa a fejlettebb, homogénabb népességű polgári nemzetállamokban is gyakran mutatja már ezt a kettősséget, de a soknemzetiségű magyar állam sajátos körülményei között a nacionalizmus kezdetben nem elsődleges negatív elemei különösen gyorsan és nagy erővel törnek a felszínre: a magyar nemzettévalás belső feltételeinek megteremtésére és az idegen elnyomásból származó akadályainak megszüntetésére irányuló törekvések mellett kezdettől fogva megjelennek az országban élő nem-magyar nemzetiségek — a magyarokével lényegében egynemű, egyazon történelmi szükségyszerűségből fakadó — nemzeti mozgalmainak elnyomására irányuló törekvések, illetve igények. Útalva a saját nemzeti felszabadulásra, de egyben a más nemzetek feletti uralomrörés együttes jelentkezésére nyelvi, gazdasági és politikai téren, a felszólaló kitért e tényezők történeti funkciójának kérdésére. Hangsúlyozta, hogy a reformkori nacionalizmusnak az MSZMP téziseiben adott értéklése (a soron levő történelmi feladatok megoldásáért indított harc segítője, ideológiai kifejezőjeként) a maga tömörségében is híven fogalmazza meg az első- sorban kiemelendő haladó vonások funkcióját. Ezek túl azon, hogy összességükben a nem- zettévalás haladó, polgári folyamatát alkották, a nemzeti önállóság kivívásának feltétele- ként kialakuló érdekegyesítési politika közvetítésével megkönnyítették a birtokos nemes- ség számára a feudális társadalmi rend elleni állásfoglalást is. Viszont a nacionalizmus negatív vonásai már e haladó periódusában is „nem segítettek, hanem gátolták, korlá- tozták a történelmi feladatok teljesítéséért vívott harc eredményes folytatását”. A merev szembefordulás a nemzetiségi mozgalmakkal „czekek az ugyancsak haladó mozgalmakat a haladásellenes Habsburg-hatalom karjaiba lökte”. Ezzel kapcsolatban *Barta István* fel- vetette, hogy a — szükségyszerűen fellépő — nemzetiségi ellentétek olyan súlyos követke- zményekkel járó kiéleződése talán mérsékelhető lett volna, ha a magyar nemesi reform- mozgalom vezetői megértik a magyarországi nemzetiségi viszonyok különösen bonyolult voltában rejlő figyelmeztetést. Széchenyi érdeméknél emelte ki, hogy — bár összefüggés- ben reformrendszere alapvető hibáival — eljutott e felismeréshez, és fellépett a mérhe- tetlen veszélyeket felidézö türelmetlen nacionalizmus ellen. Viszont a negyvenes évek Kossuth vezette nemzeti-társadalmi mozgalma, míg egyfelöl hatalmas mozgósító erővel készítette elő a nemzetet a függetlenségi harc és az ehhez kapcsolódó gazdasági, társa- dalmi és politikai feladatok vállalására, másfelöl a nemzetiségek önálló politikai fejlődé- sét a „történeti jogok” érvelésével elutasítva, kiélezte a viszonyt a többi — különösen a horvát — nemzetiségi mozgalommal. *Barta István* ezután az 1848-ban addigi kötöttségeitől megszabadult magyar nacionalizmus érvényesülésére mutatott rá a Battyhány-kormány külpolitikájának „nagy-magyar koncepció”-jában.

Varga János az 1848—49-es forradalom és szabadságharc nemzetiségi problémáit két vonatkozásban elemezte. Egyrészt hangsúlyozta, hogy bár történetírásunk helyesen jellemzi a szabadságharc nemzetiségi harcait mint „a haladást képviselő magyar nemzeti erők mérkőzését az ellenforradalom táborával szövetséges szerb, horvát, szlovák és román felkelésekkel”, nem emelte ki kellő súllyal a nemzetiségi néptömegeket a magyar forra- dalommal szembeállító, egyébként helytállóan elemzett tényezők között a nemzetiségi paraszt és a magyar vagy magát magyarnak valló földesúr osztályellentétét. Mindegyik nemzetiség esetében könnyen kimutatható, hogy az első fegyveres összecsapások lénye- gében osztályharcos jellegűek voltak, s Jellasicsnak csak a meglevő ellentétét sikerült tudatosan a maga javára kijátszani, és a többi nemzetiségek nacionalista vezetői agitá- ciója nyomán csak menet közben olvadt össze a tömegek tudatában az „úr” és „magyar” fogalma. Másrészt az erdélyi harcokkal kapcsolatban részletesen elemezte, hogy *utólag* hogyan plántálta bele a magyar és román nacionalista történetírás, sajtó és propaganda a népeket azt az egyoldalú beállítást, hogy ezek a harcok kezdettől csupán nemzeti küzdelmek voltak. A szemléletes historiográfiai áttekintés megmutatta, milyen fon- tos feladata történetírásunknak a valóságos okok, összefüggések kiemlézése és terjesz- tése a történeti hamisítások a nép körében ma is élő nacionalista fertőzésének leküz- désére.

A dualizmus korszakával foglalkozó felszólalók sorát megnyitva *Sándor Vilmos* az uralkodó osztályok állameszméjét tette vizsgálat tárgyává, mint a korszak egyik olyan főproblémáját, amelyre a rejtett nacionalista szemléletű maradványok módszeres felkuta- tása hívta fel az utóbbi időben marxista történetíróink figyelmét. Mind az 1848. VII. t. c., mind az 1861-es országgyűlés nemzetiségi bizottsága, mind pedig az 1868. XLIV. t. c. Magyarországot politikailag és jogilag egységes nemzeti államnak tekinti. Szemben a

kiegyezés utáni Ausztriával, amely jogilag egyenrangú országok soknemzetiségű állama volt, a magyar uralkodó osztályok — kivéve az 1868-as horvát kiegyezésben csak egy állami közösségben levőnek elismert Horvát-Szlavónországot — tagadták a nemzetiségek politikai létét, s a nemzetállam fikciója alapján üldözték és elnyomták a nemzetiségek minden önálló nemzeti egységértörekvését. Minthogy a kapitalizmus kibontakozásának, főleg azonban uralmának idején a jellegzetes folyamat a nemzeti államok kialakulása, s a fejlődés e szakaszában — mint Lenin megállapította — ez egyben a szabály, a norma is, túlhaladott az olyan kísérlet, amely ilyen viszonyok között heterogén nemzetiségekből egységes nemzeti államot akar létrehozni. E tény a Habsburg-centralizációs törekvések XVIII—XIX. századi története és kudarca világosan szemlélteti. A magyar nemzetállam fikciója nem a kiegyezésből, hanem a magyar uralkodó osztályok feudális privilegizált helyzetének megőrzésére irányuló törekvéséből, félf feudális-félfurburzoá nacionalizmusából következett. A nemzetállam fikció az egész dualista időszakban gátjává vált a belső, polgári demokratikus fejlődésnek, mivel egyrészt megteremtette a jogi alapját a nemzetiségek elleni erőszakos fellépésnek és a magyarosításnak, mivel másrészt viszont minden általánosan megadott politikai jog, különösen a választójog a magyar „nemzetállam” nyilvánvaló széthullásával fenyegetett. Ilyen módon a magyar uralkodó körök a parlamentben lehetetlenné tudták tenni a nemzetiségi kérdés reális felvetődését, s így a kormány taktikázása nem e körül, hanem az ezt leplező választójogi kérdés körül folyt. Am az 1900-as évek krónikus politikai válsága mélyén az akuttá vált nemzetiségi kérdés volt a valóságos ok, mint ahogy a Magyarországnak Ausztriához való viszonya problémájának felszínén tartása mélyén is ez a kérdés volt. Mivel azonban — szemben Ausztriával, ahol ilyen fikció híján nyíltan vetődött fel az osztrák hegemonia megszűnte — látszatra a nemzetiségek feletti magyar hegemonia szilárd volt, e látszat arra is alkalmassá bizonyult, hogy a „gyenge” Ausztriával szemben a Monarchiában politikai hegemoniára törekvő „birodalmi” politikát folytassanak. A nemzeti állam fikciója a „birodalmi” illúziókon át vezette a magyar uralkodó osztály politikáját az első világháború kirobantásához való hozzájárulásához, s elkísérte az ellenforradalmi korszakba is, melyben a területi revizionizmus formájában jutott szerephez. Bizonyos nyomai öntudatlan módon marxista történetírásunkban is megmaradtak, elsősorban olyan formában, hogy a dualizmus korában egyes kérdések kizárólag a magyar nép szempontjából kapnak megvilágítást.

A nemzeti kérdés elvileg helyes kezelése mellett a részletkérdésekben, a történetírói módszerekben öntudatlanul lappangó nacionalista maradványok, így a nemzetállam ideológia csökevényei kiküszöbölésének szándéka a kiindulópontja *Katus László* fejtegetésének is. Az uralkodó magyar és az elnyomott nemzetiségi nacionalizmus egymáshoz való viszonyát tárgyalva a két nagy korszakban: a polgári forradalmat megelőző, és az azt követő szakaszban, az 1848 előtti magyar nacionalizmus értékelésében Barta Istvánéval egybehangzó álláspontból indult ki. Minthogy a magyar nemzeti mozgalom feladatai sorában a polgári átalakulás és az Ausztriától való függetlenség kivívásának kérdése a nemzetiségi kérdés rendezésének feladatahoz képest az egész soknemzetiségű Magyarország fejlődése szempontjából objektíve elsődleges volt, a magyar középnemesi nemzeti ideológia — legalábbis az ellenzéki vezető politikusok fogalmazásában — a türelmetlen nacionalizmus megnyilvánulásai ellenére is pozitívnak értékelendő. A magyar nacionalizmus támadásainak következtében a nemzetiségi nacionalista ideológiában e korszakban éppen saját nemzeti kérdéseik kerültek a középpontba, s bár időnként összhangban voltak a polgári átalakulás feladataival és az Ausztriától való függés megszűntetésére való törekvéssel, a legkritikusabb pillanatokban ez az összhang felbomlott. A forradalmat megelőző időszakban — kisszámú radikális polgári értelmiségi álláspontjától eltekintve — a nemzetiségi nacionalizmust egyoldalúan kulturális jellege, feudális vonások, valamint külső segítségre való támaszkodás jellemzik — amint ezt a belső polgári csirák gyengése és e népek feudális elnyomottsága meg is határozta. A kisszámú radikális csoport 1848—49-ben felismerte ugyan a feudális reakció elleni érzékenységet, ez azonban nem hatott döntően a nemzeti közvélemény alakulására.

A neoabszolutizmus időszakában a forradalmak hatásainak hatása alatt nem következett be fordulat a nemzetiségi kérdés megítélésében, sőt a magyar nacionalizmusnak a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos állásfoglalásából a pozitív kibontakozásra reményt keltő elemek is eltűntek. Ennek oka lényegében ugyan ismeretes, de a részletkérdések feltáratlanok, s éppen a nacionalizmus vizsgálata szempontjából feltárandók.

A kiegyezéssel a magyarországi polgári forradalom feladatai közül azt a kettőt, amely a reformkorban elsődleges volt, felülről lezárták. A magyar uralkodó körök nacionalizmusának funkciója ezután már csak feudális eredetű uralkodóhelyzetük megőrzése, a nemzetiségi kérdés megoldásának meggátolása: szerepe tehát a soknemzetiségű ország

összefejlődése szempontjából egyértelműen negatív. A megváltozott körülmények között a saját nemzeti piac és nemzetállam irányában jelentkező nemzetiségi nacionalizmus — ha nem is mindig töretlenül — átveszi az előremutató, pozitív funkciót. S nemcsak annyiban pozitív e törekvés, hogy a soknemzetiségű ország sajátos helyzetének jobban megfeleltető federalisztikus irányú nemzeti követeléseknek ad hangot, hanem az 1860—70-es években, majd a századfordulótól e nemzeti célok összekapcsolódnak polgári demokratikus, sőt bizonyos szociális programmal is. Akár a forradalom előtti magyar nacionalizmusnak, e kispolgári jellegű nemzetiségi nacionalizmusnak is megvannak a sovinszta izű burzsoa negatívumai, ám ezek itt sem homályosíthatják el a dualizmus félfudális intézményeit lényegében kispolgári demokratikus alapról támadó irányzat pozitív voltát. Éppen ez tette lehetővé a közvetlenül a kiegyezést követő időben még őszintén haladó magyar függetlenségi baloldali rövidéletű együttműködését a nemzetiségi pártokkal.

Ezt az ideológiai és politikai fejlődésmentet teljes mértékben indokolja és igazolja a magyar és nemzetiségi gazdasági és társadalmi fejlődés folyamata. A Magyarországon élt népek egyik csoportjának (magyarok, horvátok, erdélyi szászok és bizonyos tekintetben a szerbek) saját feudális uralkodó osztályuk volt, feudális politikai intézményekkel, rendi kiváltságokkal rendelkeztek. E csoportra az jellemző, hogy nemzeti mozgalmát egy feudális kiváltságokat élvező polgári, ill. polgári funkciójú réteg (a magyaroknál az árutermelő középnemesség) vezette. E réteg azonban a forradalom után éppen feudális privilégiumainak köszönhető pozíciójának védelmére törekszik, s az e cél szolgálatába állított nacionalizmusa szükségszerűen veszítette el — nagyrészt vagy teljesen — haladó funkcióját. A kiegyezés révén a magyar nagybirtok és nagytőke szövetsége jutott vezető szerephez, a magyar kis és középpolgárság is haszonélvezője lett a porosztas fejlődésnek, és éppen ezért politikailag a nagybirtok és nagytőke befolyása alá került, s átvette annak nacionalizmusát — amint erre már *Babás Béla* rámutatott. Ugyanakkor szakadéktámadt e középrétegek és a szegényparasztság, proletariátus között. Mindez egyben a polgári demokrácia szempontjából is végzetes volt. Ezzel szemben más gazdasági-társadalmi háttérre van a szlovák, román, ukrán és részben a szerb nemzeti mozgalmaknak, amely népeknél a forradalom előtt a nemzeti mozgalom olyan szűk anyagi és politikai bázisra támaszkodhatott, hogy kibontakozni csak kulturális vonalon tudott. A jobbágyfelszabadítás azonban megteremtette a szükséges gazdasági, a polgári jogrend pedig a politikai alapot. E nemzeti mozgalmakat nem húzták vissza a vezetőréteg feudális kötöttségei: a fiatal, feltörekvő nemzeti burzsoázia mögé állhatott a kisbirtokos parasztság is. A feudalizmus idején kialakult nemzetiségi kereskedőtőkét az egységes nemzeti piac létrejötte megfojtotta; a forradalom utáni porosztas fejlődés sem kedvezett a nemzetiségi tőkének, így a századfordulóig a nemzetiségeknél nagytőke nem is fejlődött ki. Ugyanakkor a mezőgazdaságban csak lassan hódított teret a tőkés termelés, e területeken tulajdonképpen a szabályos porosztas fejlődés helyett annak egyes változatairól beszélhetünk, tehát a kisbirtok felbomlásából származó proletariátus csak viszonylag kis mértékben alakult ki. A társadalom két szélső pólusának hiánya révén e nemzetiségeknél nem állt be szakadás a középrétegek és az alsóbb rétegek között, sőt a városi és falusi közép- és kisburzsoázia mind egymással, mind a hivatalokból kisorult nemzetiségi értelmiséggel igen szoros kapcsolatban állt. Ez volt a nemzetiségi nacionalizmus kispolgári demokratizmusának és széles tömegbázisának alapja. A kezdettől meglevő, de nagyobb gazdasági és társadalmi ellentétéktől elfedett osztályellentét a nemzetiségi liberális burzsoázia és a nép között a 80-as évektől felszínre került, a 90-es években pedig szakadás következik be a burzsoázia és a radikális kispolgári irányzatok között csaknem minden nemzetiségnél. Ez utóbbiak elég erősek voltak azonban ahhoz, hogy a századforduló körül vagy átvigyék a nemzeti mozgalmak irányítását, vagy legalábbis lendületet adjanak azoknak. Mindez magyarázza e kispolgári demokratikus nemzeti mozgalmak kapcsolatát a munkásmozgalmakkal, ugyanakkor az e munkásmozgalmakra gyakorolt kispolgári befolyást is. E népek 1918—19-es nemzeti forradalmainak jellege, pozitívumai, de a magyarországi szocialista forradalomhoz viszonyított negatívumai általános vonásaiban vázolt gazdasági-társadalmi, valamint politikai ideológiai fejlődésrajzból logikusan levezethetőek.

Míg *Sándor Vilmos* a magyar uralkodó osztályok nemzet-állam eszméjét 1848-tól lényegében egységes és általános szemléletként jellemezte, *Katus László* pedig csak utalt a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban az 1848—49-ben jelentkezett pozitívabb lehetőségekre és az emigráció szerepére, *Hanák Péter* az 1848-as nemzetállam eszmét tartalmazó nacionalizmus hármás elágazásából indult ki. A polgári forradalom időszakában jelentkező pozitívabb mozzanatok — bár csak Kossuthnál és néhány hívénél — a neoabszolutizmus időszakában „az egységes magyar nemzeti állameszmé” részleges feladásáig fejlődtek tovább, noha a kor viszonyaiból következőleg természetesen ez az álláspont sem mentes a nacionalista vonásoktól. A kiegyezést megkötő, Hanáktól „nagyhatalmi nacionalistának”

nevezett irányzat mellett, amely 1848-as „nagy magyar birodalmi” álláspontjáról visszakozva a magyarországi hegemoniáért cserében lemondott a függetlenség teljességéről, jellemzett egy olyan irreális függetlenségi-párti irányzatot, amely elvette a „jogfeladást”, de egyszersmind ragaszkodik az egységes nemzeti állam fikciójához. Minthogy 1867 után Kossuth egyedül maradt, a magyar politikai életben két olyan nacionalista irányzat élt tovább, amely egységes volt az állameszmé kérdésében, s ennek fél évszázadon át minden egyéb problémát egyaránt alárendelt.

A magyar nemesi vezető osztály nacionalizmusának problematikájában *Hanák Péter* feltárta azt az ellentmondást, amely e réteg liberalizmusa és nacionalizmusa között fennállt. A Nyugat-Európában egymást oly logikusan kiegészítő két eszme a más népek felett uralkodó magyar nemességnél állandóan összeütközött: a nemzetiségekkel szembeni politika nem lehetett liberális, csak konzervatív, a Habsburg-abszolutizmus elleni harcban viszont nem mondhattak le a nacionalizmust segítő liberalizmusról. Ezt az ellentmondást az egységes politikai nemzet fikciója csak formailag tudta áthidalni, az uralkodó felfogás mind a következetes liberálisokat, mind a liberalizmust Ausztria felé is feladókat hazafiatlannak minősítette. A századforduló után az imperialista korszakban eltűnik ez az ellentmondás: helyére az antiliberális, sovíniszta imperializmus lép. E tény a gyors kapitalista fejlődés okozta társadalmi változásoknak teljesen megfelel, e változások — amelyek jeleit, problematikáját *Hanák Péter* csak felvetette, s feldolgozásuk szükségességét hangsúlyozta — okainak részletes magyarázata csak az utolsó évszázad magyar társadalomtörténetének tudományos feltárása és kidolgozása után lesz lehetséges. A századforduló utáni magyar nacionalizmus egyik új jelensége az elnyomó-hódító törekvések megerősödése volt, mind az erőszakos magyarosítás révén a nemzetiségek létének felszámolási kísérlete, mind a Monarchián belüli vezetőszerkezetre való aspiráció Sándor Vilmostól is tárgyalt programja, mind pedig kelet-európai, balkáni hódító tervek formájában. Új vonásként jelentkezett a nacionalizmus haladásellenes, elsősorban szocialista ellenes tendenciájának ugrászerű megerősödése. Mindez a magyar uralkodó osztályok egészére jellemző, ám a agrárius és „függetlenségi” ellenzék sovíniszta agitációja volt a legveszélyesebb, a legnagyobb hatással szélesebb tömegekre, mert kihasználta a tényleges, jogos nemzeti követeléseket is. Ez az irányzat a burzsoázia nagyrészt idegen származásával érvelve, „nemzeti”, „keresztény nemzeti” alapon antikapitalista demagógiát terjesztett, s ezt az agrárius burzsoaellenességet kapcsolta szorosan össze a szocializmus-ellenességgel. („Arany internacionálé” — „Vörös Internacionálé.”) Mindezek az új elemek azt mutatják, hogy az imperializmus korszakában nem a „67-es” irányzat, hanem a sovínizmus alakult „függetlenségi” irányzat vált a magyar uralkodó osztály nacionalizmusának meghatározójává.

Az imperialista magyar állameszmében mindinkább előtérbe került a faji kritérium, ha egyelőre még liberális elemekkel keveredve is. A magyar kapitalista fejlődés a közép-nemesség alól kihúzta a gazdasági talajt, s e dzsentrivé züllött társadalmi réteg, a kifejlődő „történelmi középosztály” — amelynek problémáját *Hanák Péter* a magyar nacionalizmus konzervatív sovínizmusú fajúlás kulcskérdésének nevezte — volt hangos hirdetője ezeknek a nézeteknek. Kialakult egy élősditípus, amely „törzsökös”, „hazafi” voltát tekintette létalapjának, s terrorizálta a közvéleményt, „patalogikusan túlfeszített nacionalista kultuszt” teremtett, amely „egyenesen irracionális absztrakcióvá vált”. Ez a demagógia hatással volt nemcsak a középrétegek és az értelmiség, de a dolgozó osztályok jelentős részére is. Ilyen körülmények között természetes, hogy még az uralkodó politikával szembenálló egyszerű emberekre, a polgári baloldalra, sőt a szocialisták egy részére is hatással volt az állam integritásának eszméje, a felismert problémák megoldását cleve csak a soknemzetiségű állam adott keretein belül keresték. Így ha helyes is a demokraták és szocialisták történelmi bírálata nacionalizmusuk, illetve a nacionalizmusnak tett engedelmények miatt, nem szabad történetlenül figyelmen kívül hagyni azokat az okokat, amelyek a haladó csoportok tudatában oly bonyolulttá tették a nemzetiségi problémák megoldása helyes útjának megtalálását.

Hanák Péter befejezésül a századeleji nacionalizmus feltárása terén mint különösen bonyolult feladatot jelölte mega demokrácia ill. szocializmus és a nacionalizmus konfliktusának, egymást keresztező ellentmondásainak megvilágítását. E problematika egyes kérdéseit vetette fel — nemzetközi összefüggéseiben is — *Jemnitz János*, és — részben már a dualista rendszer összeomlása utáni korszakban is — *Hajdú Tibor*.

A munkásmozgalom jellegéből következően a kutatás során különlegesen fontos követelmény a nemzetközi összefüggések feltárása. A magyar szociáldemokrácia és a nacionalizmus (általában: a nemzeti kérdés) viszonyának történelmi feldolgozása feltételezi a nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti kérdés közötti kapcsolatok messzemenő figyelembevételét is. E kapcsolatok néhány sajátosságára világított rá — az első világ

háború előtti időszakban — *Jemnitz János*. Rámutatott, hogy a nacionalizmus beszívár-gása a — nacionalizmussal elvileg szembe forduló — munkásmozgalomba csak *egyik* végletes „leegyszerűsítése” a munkásmozgalom és a nemzeti kérdés bonyolult összefüggésé-nek, amellyel szemben a másik szélsőség; a — különösen a forradalmi áramlatokban erős — nemzeti nihilizmus. A német — de különösen a francia — mozgalom mindkét irányzat világos példáit termelte ki. A munkásmozgalomban térthődítő nacionalizmus sajátos — a polgári nacionalizmustól különböző — vonásainak jellemzésére példaként említette, hogy a francia munkásmozgalomban a nacionalista hatás nem elsősorban az agresszív németgyűlölet formájában, hanem főként a nemzeti forradalmi hagyományok sajátos felfogásában érvényesült. A forradalomcsinálás francia monopóliumának ezt a mítoszát Engels ismételtlen bírálta, éppúgy, mint a német szociáldemokratáknak — az Internacionálén belüli legerősebb mivoltukból táplálkozó — hegemon törekvéseit, bár elismerte pártjuk „erősebb, számosabb, tapasztaltabb” voltát. A felszólaló a munkáspár-tonok belüli nacionalista hatásokat meghatározó tényezőkről szólva, a nacionalizmus prominens képviselői szerepének eltűlésével szemben kiemelte a polgári nacionalizmus tömögbebefolyásának — az illető országok politikai-gazdasági fordulatai idején való — megerősödését, ami mindig maga után vonta a nacionalizmus égető problémává válását a munkásmozgalomban is.

A nemzeti kérdésnek a II. Internacionálé fórumain való jelentkezésére térve át, megállapította, hogy a történeti feldolgozások álláspontja e kérdésekről — az említett szélsőséges elcsúszások egyikének, illetve másiknak kiemelése folytán — nem egységes. Óvott annak a — nálunk elterjedt — alapjában helytálló tételnek eltűlözött, a történeti tényeknek nem megfelelő értelmezésétől, mely szerint az Internacionálé a nemzeti kérdés jelentőségét fel nem ismerve, azzal érdemben nem foglalkozott. Másrészt utalt az Internacionálén belüli francia-német viták túlzottan kiélezett ábrázolására a nyugati irodalomban. Valójában a nacionalizmus és proletárinternacionalizmus harca a munkásmozgalomban soha nem volt véglegesen lezárt kérdés; a nemzetközi politika fordulatai — változó formában — újra meg újra kiélezték. A felszólaló hangsúlyozta, hogy bár a munkásmozgalomban belül jelentkező nacionalizmus *direkt* eseteinek vitái (pl. a francia szocialisták — Jaurès és hívei — gyarmatosítás-támogatásának a németek, vagy a német szocialisták sovínizmusának a franciák által felvetett vádjai) a kongresszusokon kis helyet foglaltak el, terjedelmüket meghaladó súllyal utalnak annak a kölcsönös nemzeti gyanakvásnak a mélységére, intenzitására, amelynek *ellenére* keresték a szocialisták az együttműködést. Számos példán mutatta ki a felszólaló azt is, hogy a nacionalizmus hatása sok, a nemzeti kérdéstől távolos megnyilvánulásban is — különböző mértékben és formában — kimutatható. (Hillquit felszólalása az amszterdami kongresszuson a ki- és bevándorlás vitáján; Bebel és Jaurès valamint — sokkal durvább módon — Anseele fellépései a mil-lerandizmus vitáján Amszterdamban és Párizsban stb.) A nemzeti kérdésnek az imperia-lizmus talaján születő új problémáihoz való állásfoglalás kérdésére áttérve, a felszólaló felhívta a figyelmet a gyarmati viták elemzésének szükségességére. A kezdeti internaciona-lista szellemű határozatok után a párizsi kongresszustól kezdve megerősödő, a reformiz-mus vezéralakjai (Van Kol, Bernstein, David) által képviselt, a gyarmatosító országok pártjainak többségétől támogatott irányzatban, amely a brutális helyett civilizált, liberális, „kultúrmissziós” gyarmatosítást hirdetett, a II. Internacionálén belüli nacionaliz-must új színnel gazdagítva, az „európai szempontok” kizárólagos figyelembevételével az európai gyarmati érdekek jutottak érvényre. Ugyanebben az időben azonban a — főként gyarmati — vizályok és háborúk ellen tüntető német-francia, olasz-osztrák, orosz-japán és más közös akciók szervezésében a nemzetközi proletárszolidaritás eszméje is érvényre jutott az Internacionálé pártjaiban. A nemzeti kérdés felfogásának ellentétes irányú hibája érvényesült a kelet-európai soknemzetiségű monarchiákban elnyomott népek nemzeti mozgalmainak értékelésében, amelyek jelentőségére, új vonásaira az Internacionálé nem figyelt fel. (Ezt mutatja pl. Kautsky 1906-ban írt levele Garami Ernőhöz, amelyben felhívja a figyelmet a paraszt-kérdésre, de nem szól a nemzeti-nemzetiségi ellentétéről.)

„Az újlag felvetődött problémákra, különböző alapról kiindulva, más-más színe-zettel a munkásmozgalomban két ember ad internacionalisa feleletet: Lenin és (kisebb-nagyobb botlásokkal) Jaurès, akiknek „nagy szerepük van abban, hogy életükben az orosz és francia mozgalomban a hibás irányzatokat visszavetették”. Lenin és Jaurès — Marx nyomán — mint a történelem menetét az alapvető ellentmondások felől mellékvá-gányokra terehő, a szocializmus megvalósítását hátráltató tényező ellen, léptek fel a *nacionalizmus* ellen, s ugyanebben az összefüggésben — másfelől — bebizonyították, hogy az elnyomó és elnyomott országok proletariátusának egyaránt érdeke a *nemzeti kérdés* jelentőségének komolyanvétele: a nacionalizmust szülő megoldatlan nemzeti ellentmon-dások rendezése a népek egyenjogúságának alapján. Fellépésük azt bizonyította, hogy a

nacionalizmus hatását a munkásmozgalomban csak úgy lehetett eredményesen leküzdeni, ha ugyanakkor, a nemzeti kérdés súlyát felismerve, a szembetalálkozó nemzeti érdekeket és érzelmeket figyelmesen elemzve, olyan programot dolgoztak ki, amely a szocialista haladás, internacionális és hazafiság elemeiből elszakíthatatlan egységgé forrt össze, nem hagyva — a nemzeti kérdés lebecsülésével — „vacuumot”, amelybe a burzsoá nacionalizmus behatolhatott volna.

A továbbiakban *Jemnitz János* e „vacuum” meglétét és következményeit világította meg a *magyar szociáldemokrata pártban* — elemzve e párt legképzettebb, legerősebb gondokodású vezetője, Kunfi Zsigmond állásfoglalását 1. az Internacionálé Hervé-vitájában (1906), illetve 2. a Balkán-kérdésben (1910-es évek eleje). 1. Rámutatott, hogy Kunfi a vitához való hozzájárulásában sok szempontból helyesen és bírálólágot lépett fel Bebel ellen, felismerve és támogatva Hervé állásfoglalásának reális magvát, a nacionalizmus térhódításának elutasítását. Hervé antimilitarizmusát — Kautsky nyomán — ő is „hősies balgaságnak” ítélte, de nem reagált a nemzeti értékek Hervé általi tagadására. Kunfi cikkének egyoldalúsága (Leninnel és Jaurèsval szemben) abban nyilvánult meg, hogy a nacionalizmus — helyes — leleplezését és proletár állásponttól való elutasítását nem egészítette ki a másik oldalon a munkásosztály és a haza viszonyának megvilágításával, sőt, e viszonyt eltorzítva ábrázolta; elvi normává emelve a proletariátus ösztönös reagálását a burzsoázia nacionalizmusára, azt a szempontot abszolutizálta (csak homályosan, a távoli jövőben utalva a szociális előrehaladás és a munkásosztály hazafisága közti összefüggésre), hogy a *kizsákmányolt* proletariátus nem vallhatja sajátjának a hazát. A hazafiság érzését így szükségtelenül átengedve a burzsoáziának, a nacionalizmus — defenzív — elutasítását nem szélesítette ki a nacionalizmus elleni offenzívát lehetővé tevő elvi alappá. 2. A szociáldemokrata pártnak a balkáni kérdés kiéleződésével kapcsolatos állásfoglalásai — mint a felszólaló hangsúlyozta, — a durva nacionalista hibáktól mentesek voltak, sőt: az osztrák-magyar uralkodó osztályok agrárius, nacionalista imperializmusát, balkáni politikáját élesen támadták, s ezt — még Szarajevó után is, éles ellentétben a polgári sajtó helyes elvi megalapozottságának hiánya következtében a nemzeti kérdés megnevezésével összefüggésben Balkán-teóriájukban kimutathatók a „kulturmissziós” felfogás nyomai. Kunfi balkáni cikkeit elemzve a felszólaló rámutatott, hogy Kunfi a balkáni népek (éppúgy mint az olasz és német egység) esetében sem tudta elválasztani az alapvetően a haladást szolgáló jogos nemzeti törekvéseket a reakciós nacionalizmustól, s a balkáni népek önállóvá válását eredményező balkáni háborúk vérengzéseit, a dinasztikus és nagyhatalmi érdekek — helytállóan leleplezett — érvényesülése mögött nem tudta meglátni és kimutatni — mint Lenin — a pozitív magot, a haladást. A balkáni népek akcióerejének lebecsülésével összefüggésben abban a perspektívában, amelyet Kunfi — az osztrák-magyar imperializmus általa élesen támadott gyakorlatával szemben — a Monarchia és a balkáni államok kapcsolatait terén mindkét fél fejlődésére előnyösként ajánl, ez a „nemzeti szempontokra is anathematát mondó szociáldemokrata vezető — nem nacionalista beállítottsága, hanem ökonomizmusa, szűk prakticismusa, opportunizmusa következtében — valójában a nacionalizmusnak tesz jelentős engedményeket, az osztrák-magyar gazdasági szempontok egyoldalú érvényesítésével”. Kunfi álláspontját — aki szabadkereskedelmi szempontból nézve a kérdést, idealizálta a stagnáló állapotot jelentő balkáni parasztdemokráciákat, s a balkáni népeknek a Monarchia mezőgazdasági függvénye szerepét szánta — a felszólaló szembeállította Marx Indiával kapcsolatos, internacionalista szemléletét, aki meglátja azt is, hogy az angol tőke szétrombolja az addigi stagnálás alapjait, s megteremti a haladás és jólét anyagi feltételeit, az ipari-technikai fejlődést, amelyet azután az erejük tudatára ébredt népek saját hasznukra fordíthatnak.

Jemnitz befejezésül hangsúlyozta, hogy az olyan — minden oldalról megalapozott — program hiánya, amelyet Lenin és Jaurès dolgozott ki, a nemzeti nihilizmus vagy a nacionalizmus irányába való elcsúszást eredményezte. E két elhajlás kölcsönösen táplálta egymást. „Az 1914 előtti magyar mozgalomban, ahol inkább az előbbi volt jellemző, láthattuk, hogy az így keletkezett vacuum mint egészült ki helyenként nacionalizmussal, és tudjuk, hogy a szociáldemokrata párt nacionalizmus elleni évtizedes küzdelme nem hozott tartós eredményeket.” Az 1914 előtti magyar szociáldemokráciának Jemnitz által jellemzett vonásait emelte ki — részben — *Hajdú Tibor* is, hangsúlyozva, hogy a pártnak a nemzeti elnyomást ugyan elítélte, de a nemzetiségi kérdésben és a magyar függetlenség kérdéseiben is (1905!) lényegében közömbös politikáját megalapozó elvi álláspontja — „csak két nemzetiséget ismerünk, a kizsákmányolókat és a kizsákmányoltakat” — a magyar viszonyok között csak látszatra volt forradalmi, valójában óvatos opportunizmust takart.

Az első világháború idején — a nagy történelmi teherpróbán — a nemzetközi szociáldemokrácia esődöt mondott. A magyar párt is — bár a néhány külföldi szociáldemokrata pártban lábrakapó nacionalista uszítástól, a háborúnak mint olyannak dicsőítésétől mentesen — támogatta a háborús politikát, és a háborús erőfeszítéseknek rendelkezésére állt a munkásság érdekeit. *Hajdú Tibor* számos példán szemléltette a szociáldemokrata sajtó fő érveit a háború mellett (a háború a Monarchia részéről védekező jellegű; a reakciós. cári rendszer megsemmisítéséért folyik). Jóval hatásosabb érve volt a szociáldemokráciának is az ország területi integritásának védelme. A szociáldemokrata párt a nemzetiségek egyenjogúságát követelve ugyan, ellenezte elszakadásukat, mégpedig nem a nemzetiségek felé fordulva ezzel, hanem a magyarokat szólítva fel az elszakadás megakadályozására, s ezzel „nyíltan a burzsoá nacionalizmus álláspontjára helyezkedve”. Az MSZDP háborús politikájában — mint világszerte — 1916 végén — 1917 elején bekövetkező pacifista fordulat tényezőit érintve, *Hajdú Tibor* a tömegek növekvő elégedetlensége és az oroszországi forradalom hatása mellett rámutatott, hogy az MSZDP nem volt sovinizta párt, háborús politikájának alapja az opportunizmus volt, s kívánatosnak tartott egy olyan békét, amely megmentheti a Monarchiát. A Monarchia összeomlása utáni korszakot illetően megállapította, hogy a szociáldemokraták az októberi forradalom utáni kormányokban támogatták a polgári pártok nemzetiségi politikáját, majd utalt a párt különböző irányzatainak differenciálódására az októberi forradalom után és a Tanácsköztársaság idején.

A szociáldemokrácia és a nacionalizmus viszonyát a háború alatt és után *Hajdú Tibor* — a már *Hanák Péter* által felvetett — szélesebb keretben, a nacionalizmusnak a kispolgári demokrácia táborára gyakorolt hatása — a „demokratikus nacionalizmus” — vizsgálatának keretében tárgyalta. Megállapította, hogy a demokratikus nacionalizmus — mint általában — a magyar történelemben is kisebb jelentőségű a szélsőséges nacionalizmusnál, s olyan időszakokban kerül előtérbe, mikor ez utóbbi — kudarcot vallva — veszít tömegbefolyásából és külpolitikailag is inopportussá válik — mint a háború végefelé, a központi hatalmak vereségeinek valószínűvé válásakor is történt. Rámutatott, hogy a demokratikus nacionalizmust képviselő Károlyi-kormány hatalomra kerülése — bár külpolitikája kevésbé volt életképes, mint akár a proletár internacionalizmus, akár a következetes sovinizmus politikája — szükségszerű volt, mert az említett irányzatok az adott helyzetben — különböző okok következtében — még nem vehették kezükbe a hatalmat. A Károlyi-kormány politikájának a szociáldemokratizmus mellett másik fő forrása az ún. Károlyi-párt által képviselt polgári demokrácia volt. A felszólaló — hangsúlyozva a Károlyi személye és pártja közötti különbséget — megállapította, hogy e párt, bár — az MSZDP-től eltérően — függetlenségi és németellenes politikát folytatott (pacifista politikáról itt is csak 1917 — 18-ban lehet beszélni), a nemzetiségi elnyomás kérdésében kifejezetten sovinizta nézeteket képviselt.

A Monarchia összeomlása és — ennek következtében — Magyarország függetlenségének megszületése utáni új helyzetben a nemzeti kérdés középpontjába kerülő nemzeti kérdésekben a Nemzeti Tanács (majd a kormány) pártjai — Jásziékat is beleértve — a nemzetiségek minden kívánságát hajlandók lettek volna teljesíteni, az elszakadást kivéve. Ez az álláspont korábban még haladó, és az ilyen politika talán eredményes is lett volna, az első világháború kitérés után azonban — a régi határokon belüli meggyezés végleg lehetetlenné válva — a polgári politika számára csak két lehetőség maradt: a rideg elnyomás vagy az integritásról való lemondás. Ebből a — minden demokratikusan gondolkozó magyar számára tragikus — alternatívából csak a proletárforradalom nyithatott kiutat. Ebben a helyzetben a polgári demokrácia hatalomra jutott képviselői szükségképpen a meglévő helyzet, a területi integritás mindenen való védelmezőivé és így — akaratlanul — a haladás gátjaivá váltak, amit nem enyhít az sem, hogy a hajdan mérsékelt, tőlük támogatott nemzeti vezetőik most szélsőséges nacionalistákká lettek. Az antant támogatásába vetett illúziók nem teljesülvén, a kormány külpolitikája — céltalan propagandára korlátozódva — szükségszerűen kudarcba fulladt. Előbb *Jászi*, a nemzetiségi ügyek intézője, majd — sem az antant előtti teljes behódolást, sem a vele való szembeállást nem vállalva — *Károlyi* is visszavonult.

Mint a folyamat összegezőeként *Hajdú Tibor* megállapította, a polgári demokráciának — az uralkodó sovinizmus mérsékelt ellenzékeként progresszív — nemzeti politikájában hatalomra jutása után egyre inkább a negatív vonások kerültek előtérbe.

A proletárforradalom győzelme, a Tanácsköztársaságnak — a forradalmi és nemzetit egybekapcsoló — harca a belső és külső ellenforradalom ellen, számos — futólag már *Hajdú* által érintett — sajátos problémát vet fel a nacionalizmus ez időszaki szerepével kapcsolatban. E problémák — mint *L. Nagy Zsuzsa* felszólalása során bevezetőben megjegyezte — történettudományunkban még nincsenek anyagszerűen és elvileg a

kellő mértékben tisztázva, de a kutatás jelenlegi stádiumában fokozatosan előtérbe kerülnek és megoldódnak. Nagy vonásaiban így már képet lehet adni a nacionalizmus szerepéről a Tanácsköztársaság megdöntésére irányuló ellenforradalmi akciók tömegpropagandájában. Mind a hatalmukat veszített magyar, mind az intervenciócs esch és román uralkodó osztályok nacionalista jelszavakkal igyekeztek — fellépésük tulajdonképpeni jellegét elkendőzve — hatást gyakorolni a tömegekre. A magyar ellenforradalmi szervezkedés a Tanácsköztársaság „nemzetietlenségével”, az „idegen faj” uralmával a „keresztény nemzeti szellemet” szembeállítva, nacionalista és antiszemita uszítással igyekezett szembefordítani a „nemzetfenntartó”, „őserőt” alkotó parasztságot a munkáshatalommal. (Ezek — a felszólalás által számos példán szemléltetett — jelszavak a „szegedi gondolat” részeként a Horthy-rendszer tömegagitációjának alappilléreivé váltak.) A magyar uralkodó osztályok nacionalizmusának jellegét azonban e mellett félrcérthetetlenül leleplezte az a tény is, hogy — az után (és az előtt), hogy a nemzetiségek, majd a szomszédos államok ellen a legféktelenebb nacionalista uszítást folytatták, a Tanácsköztársaság megdöntése érdekében együttműködtek a munkáshatalom és nemzeti létünk ellen támadó román ellenforradalommal. Áttérve a cseh és román intervenciót szolgáló nacionalista jelszavakra (amelyek szerepét a csehslavok és — kisebb mértékben — a román történészek munkái tárták fel), kiemelte azt a — mindkét ország egykorú sajtójában és a két világháború közötti román történeti irodalomban is jelentkező — rágalmat, hogy ezeket az országokat — területviszacszerzési céllal — a magyar Tanácsköztársaság támadta meg. Hangsúlyozta a felszólaló, hogy a magyar munkáshatalom elleni nacionalista uszítás egyben ez országok forradalmi munkásmozgalmainak erősödése ellen is irányult (a cseh jobboldali szociáldemokrata sajtó nacionalista támadásai az ottani munkástanácsok ellen), és funkciója a nemzetközi proletár-összefogás megakadályozása volt. Kiemelte, hogy ennek ellenére a csehslavok és román kommunisták következetes nacionalizmus elleni harcának eredményeképpen a munkástömegek számos tanújelét adták a magyar munkáshatalom iránti szolidaritásuknak.

L. Nagy Zsuzsa végezetül néhány olyan problémára hívta fel a figyelmet, amelyekről — feltáratlanságuk miatt — még csak általánosságban lehet beszélni. Ekként említette pl. a nacionalizmus szerepét egyes — a proletárdiktatúrától idegen — társadalmi rétegeknek a Tanácsköztársaság kialakítását és a Vörös Hadsereg honvédő harcát aktívan támogató magatartásában; továbbá a nagy magyar nemzeti állam ábrándjával szembeni fellépés kérdését és a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikáját. „Nem vizsgáltuk mind-éddig — mondotta —, hogy a proletár internacionalizmus hogyan és mennyiben jelentett szakítást a nacionalizmussal. Nem tettük vizsgálat alá e szempontból a munkáshatalom személyiségeinek idevágó megnyilatkozásait, a korabeli, különösen az Északi Hadjárat és a júliusi offenzíva időszakában igen gazdag sajtóanyagot, levéltári iratokat, holott ezek számtalan problémát rejtenek magukban.” Végezetül hangsúlyozta, hogy e problémák nagyrésztének tisztázásához feltétlenül szükséges a szomszéd országok marxista történet-szeivel való együttműködés.

A „demokratikus” nacionalizmus képviselőinek a Tanácsköztársasághoz való viszonyát illetően *Hajdú Tibor* megállapította, hogy e politikusok jelentős része — kispolgári nacionalizmusuk érvényesítését remélve — többé-kevésbé támogatta a munkáshatalmat, rádőbvenve, hogy a Tanácsköztársaságnak nemcsak szavaiban, de politikai gyakorlatában is az internacionalizmus érvényesül, többségük visszavonult, sőt egy részük közeledett az ellenforradalom szervezőihez.

A proletár internacionalizmust és a hazafiságot egyesítő Tanácsköztársaságot leverő ellenforradalom győzelmével — mint *Hajdú Tibor* rámutatott — az ideiglenesen előtérbe került „demokratikus” nacionalizmus is elvesztette addigi jelentőségét; a győztes antant a hatalmat a — behódolást vállaló — sovinszta reakció kezébe adta, amely példátlan hazaárulással a nacionalista propaganda kódébe burkolta. Az ellenforradalmi rendszer huszonöt éves uralma idején — mint erre a vita során *Barta István* utalt — a tömegnevelés minden eszköztét — a propagandát, az iskolát — a sovinszta nacionalizmus terjesztésének szolgálatába állították, s ez a nevelés a társadalom egyes rétegeinek tudatába mélyen behatolva, ma is érczeti hatását. Ennek a kérdésnek részletesebb elemzésére azonban csakúgy, mint erre zárszavában *Zsigmond László* hívta fel a figyelmet, számos más fontos probléma — pl. a trianoni békeszerződés vagy a zsidókérdés — mélyreható tárgyalására e vitában nem került sor. A Horthy-korszak problematikájának két — egymástól távolos — kérdésével *Márkus László* illetve *Csatári Dániel* foglalkozott.

Márkus László a Horthy-korszakbeli szociáldemokrata történetfelfogásnak a nacionalizmushoz való viszonyát elemezte. Kiemelte, hogy a Tanácsköztársaság előtti szociáldemokrata történetfelfogás eklektikus szemléletét, de nem annak forradalmi ele-

meit megőrző jobboldali szociáldemokrata történetiszemléletnek — bár a marxista terminológia fenntartása által akarva-akaratlanul rákényszerült, hogy bizonyos ideológiai tevékenységet fejtsen ki a nacionalizmus ellen — fővonása a burzsoá nacionalizmus előtti meghódolás, amely nem valamiféle taktikai megfontolás, hanem az opportunistá ideológia következménye volt. A felszólaló ezután egyes szociáldemokrata ideológusok tanulmányait, ill. cikkeiket elemezve emelte ki az — e téren is eklektikus — szociáldemokrata történetfelfogás és a nacionalizmus viszonyának néhány jellemző vonását. Megállapította, hogy a kortársi nacionalizmust metafizikusan „mitosznak” tekintve, osztályalapját fel nem ismerve, e történetiszemlélet egyes képviselői a fasiszmus keletkezését és megerősödését is — valóságos tényezői között a nacionalizmus szerepét is mellőzve — hamisan az ortegai tömeglélektani koncepcióval „magyarázták”. Az első világháborút többnyire szociálszoviszta álláspontból értéklik, s ennek megfelelően ez az ideológiai területen is uralkodó, jobboldali felfogás (lényegében a keresztény kurzus szellemében) — elveti az 1918-as októberi forradalom következményeit, . . . és igyekszik elhárítani a felelősséget a Szociáldemokrata Párttól az októberi és természetesen a márciusi „katasztrófa” miatt”. E felfogás a Tanácsköztársaság megtagadásában odáig megy, hogy a „nemzeti eszme” számára nemzetközi méretekben is a főveszélyt jelentő kommunizmussal szemben az ellenforradalmat (mind a német, mind a magyar eseményekben) a kisebbik rossz megtévesztőjeként értékeli, s a proletárdiktatúrát kiiktatva nemcsak a szociáldemokrata mozgalom történetéből (Vanczák), hanem az ország történelméből is, a Horthy-rendszert az 1918-as polgári forradalom folytatójaként, az agrárreform és a demokrácia továbbfejlesztőjeként állítja be. (Mónus Gömböst nekrológiájában „nemzeti forradalmár”-ként aposztrofálta.) Mindennek megfelel a nemzetiségi kérdés nacionalista szemlélete (a kultúraautómia hirdetése, a kárpátmedence-beli magyar szupremácia gondolatának, a történelem nélküli nemzetek kisebbségének hirdetése), ami az irrendizmus elfogadásához vezetett. A szociáldemokrata ideológusok nacionalizmus elleni harca sem a proletár internacionálizmuson, hanem az ezzel ellenséges burzsoá kozmopolitizmuson alapult, amely a nyugati polgári demokráciák, a nyugati szellem apologetikájában, szovjetellenességben, a történetfelfogásban pedig a *polgári* forradalmi hagyományok kizárólagos hangsúlyozásában, a nyugathoz tartozás hangoztatásában nyilvánult meg (Fejtő F.). A szociáldemokrata történetfelfogás kozmopolitizmusa — mint a felszólaló hangsúlyozta — csak látzólag ellentétes nacionalizmusával, mert mindkettőnek alapja — a történeti körülmények mellett — a kispolgári elemek túlsúlya a párt vezetésében. „A burzsoá nacionalizmus hirdetése az öntudatlan munkás- és kispolgári tömegek megnyerését célzó uszálypolitikát és egyben az ellenforradalmi rendszert támogató ideológiai álláspontot jelentette, a burzsoá kozmopolitizmus felfogása a szociáldemokrácia elvi álláspontja — lényegében a polgári demokratikus liberális nézetek befogadásán alapult —, amely kiegészült a proletár internacionálizmust igenlő szervezett munkásság félrevezetésére irányuló taktikai megfontolással.” A felszólaló végül számos példán demonstrálta a szociáldemokrata történetfelfogás képviselőinek — a fentiekből logikusan következő — kritikátlanágát az ellenforradalmi rendszer történetírásával szemben; engedményeiket a „kismagyar” út nacionalizmusa irányában.

A vita utolsó felszólalója, *Csatári Dániel* a Horthy-korszak revizionista külpolitikájának a romániai dolgozó magyarság helyzetére gyakorolt hatását vizsgálta. Előljáróban rámutatott, hogy a Monarchia összeomlása után létrejött új nemzeti államok határai közé került dolgozó magyarság társadalmi elnyomatását a nemzeti megkülönböztetés is kétségtelenül súlyosbította. A burzsoá-földesúri Románia nemzetiségi politikáját is az uralkodó osztályok által állampolitikává tett nacionalizmus határozta meg. Megállapította, hogy a romániai dolgozó magyarság helyzete — melyet már a húszas években súlyosbítottak a nyelvi, kulturális és közoktatási megkülönböztetések, az adópolitika, az 1924-es állampolgársági törvény intézkedései, valamint a románosító és térítő tevékenység is — a harmincas években (a válság, majd a fokozódó jobbrtolódás idején) a tömegek elbocsátásokkal, behívásokkal, a faji eszmék terjedését követő tettelegességekkel tovább rosszabbodott. Az e sérelmeket érvelésében felhasználó magyar revizionista külpolitika e helyzetet valójában nemcsak nem javította, hanem — lépéseinek romániai reakciója által — kifejezetten hátrányosan befolyásolta. Másrészt pedig a román nacionalizmus — jellemzett politikájával — a romániai dolgozó magyarokat a revizionizmus felé hajtotta. A magyar uralkodó osztályok revizionista külpolitikájának valódi arculata félreérthetetlenül lepleződött azokban az eszettekben, mikor a magyar kormánykörök — a revizionista politika támogatására létrejött Magyar Párton keresztül — a szélsőséges nacionalizmust képviselő román szélsőjobboldali pártok számára igyekeztek biztosítani a romániai magyarság támogatását. (Pl. a Magyar Párt megegyezése Gogával 1923-ban; a Goga-kormány támogatása 1938-ban.)

A felszólaló a továbbiakban rámutatott, hogy mind a romániai magyarság, mind a román nép körében jelentkeztek olyan áramlatok, mozgalmak, amelyek a magyar revizionizmus és a román nacionalizmus egymást erősítő körforgásával szemben a probléma megoldását a román és magyar dolgozók közöledésének, együttműködésének járható útján keresték. Az ebben az irányban fellépő magyar áramlatok — így pl. a kalotaszegiek csoportja (Kós Károly) és az ún. reformcsoport (Krenner Miklós) — bár nem a román munkásosztály internacionalista álláspontjáról kiindulva, s ezért ingadozásoktól terhesen — szembefordultak a magyar kormány revizionista külpolitikájával s az ezt támogató konzervatív Magyar Párttal, s a magyar népi tömegek szerepét hangsúlyozva, az erdélyi népek közöledését, együttműködését sürgették. (Pl. Kós Károly 1921 évi Kiáltó Szó c. röpirata.) A Magyar Párt és a budapesti illetékesek sorozatos támadásai ellenére e nézetek — különösen a harmincas évek elejétől, összefüggésben a válság hatásával — mind szélesebb körben terjedtek el, s a különösen erős és szenvedélyes visszhangra találtak abban az — ekkor férfikorba lépő — nemzedékben, amely az 1918-as változást még iskolásként élte át. A román-magyar együttműködés szükségességét — a másik oldalon — szélesebb összefüggésben ismerte fel és hirdette a Romániai Kommunista Párt, amely megalakulásától kezdve következetesen az internacionalizmus szellemében harcolt a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldásáért a jogegyenlőség alapján, hangoztatva, hogy ennek feltétele a társadalmi és nemzetiségi elnyomást fenntartó rendszer megdöntése, a proletariátus hatalomra kerülése. A román és magyar *proletariátus* összefogásán túl a párt tevékenysége arra is irányult, hogy a magyarság ellenzékiése a demokratikus forradalom hajtóerejévé váljék, és létre tudja hozni a maga legális politikai kereteit. Így jött létre 1933-ban a magyar párti ellenzék, majd — ennek önállósulása útján — 1934-ben a Magyar Dolgozók Szövetsége, amely a demokratikus magyarság tömörítéséért, nemzetiségi jogaiért vívott küzdelmében — együttműködve a román nép haladó erőivel: szövetkezve a Groza-vezette Ekés Fronttal, majd csatlakozva a kommunista kezdeményezésre létrejött Demokratikus Erők Egységfrontjához — jelentős eredményeket ért el. Az erdélyi magyarság demokratikus megszervezésének legjelentősebb állomásaként említtette a felszólaló az 1937 októberi Marosvásárhelyi Találkozót, amely állást foglalt az erdélyi magyarságon belül a dolgozó osztályok vezető szerepe és a román néppel való együttműködés megteremtése mellett. Hangsúlyozta, hogy míg a magyarság e demokratikus áramlatai — a román haladó erőkkel összefogva — a romániai nacionalizmus ellen harcoltak, a magyar revizionista külpolitika az utóbbi segítségére sietett. Ezzel kapcsolatban mutatott rá, hogy a revíziós külpolitika eredményeként ünneplte második bécsi döntés milyen súlyos következményekkel járt mind az észak-erdélyi román, mind a dél-erdélyi magyar lakosság helyzetére nézve. Végezetül kiemelte, hogy a román nacionalizmus újabb támadó fellépését — a felszabadító szovjet és az oldalukon harcoló román csapatok előnyomulását kihasználva 1944 őszén Észak-Erdélybe hatoló Maniu-gárdák tevékenységét — a román demokrácia, elsősorban a Romániai Kommunista Párt (és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság) erélyes közbelépése fékezte meg. E harcban az erdélyi magyarság dolgozó tömegei természetesen a nemzetiségi jogokat garantáló román demokrácia tábort gyarapították. „Így a második világháború nagy kataklizmája után, amely a Horthy-rendszer külpolitikáját is mérlegre tette, s könnyűnek találva elsodorta, lehetőség nyílt egy változott szemléletű nemzetiségi politika elveinek alkalmazására és társadalmi feltételeinek kialakítására” — mondotta befejezésül Csatári Dániel.

Az ankét *Zsigmond László* zárásával ért véget. Röviden összefoglalva a hozzászólók által elemzett főbb kérdéseket, az ankét komoly eredményeként emelte ki, hogy ezek felvetésével a magyar történelem fontos problémái nyertek újszerű, gondolatébresztő megvilágítást. A vita hiányosságairól szólva rámutatott arra, hogy a vitán kissé túltüntetett a XVI—XIX. század tematikája. E korszak kérdéscinél — az eredmények elismerése mellett — óvott a kuruc-nacionalista szemlélet olyan — eltúlzott — bírálatától, amely ellenkező oldalú hibákhoz vezet. Az ankét fő hiányosságaként emelte ki, hogy — bár a felszólalóknak több, mint a fele az 1848 utáni korszakkal foglalkozott — legújabbkori történetünknek a nacionalizmussal összefüggő egyes fontos kérdései egyáltalán nem, vagy nem jelentőségükhöz mérten szerepeltek. Az ankét negatívumaként értékelte, hogy a felszólalások meglehetősen mozaikszerűen követték egymást, s közülük egyesek csak többé-kevésbé közvetetten kapcsolódtak a nacionalizmus problémaköréhez.

KOSSUTH 1860/61-ES POLITIKÁJÁNAK JELLEMZÉSÉRŐL. II.

Közel három esztendeje, amikor elolvastam Lukács Lajos „Kossuth és Garibaldi 1860—61-ben” c. írását a Századok hasábjain, mulasztthatatlannak éreztem, hogy a kor-szak kutatójaként, történész pályámon első ízben kéretlenül is, rövid óvással éljek az idézett tanulmány egyik megállapításával kapcsolatban. Kossuth egykorú politikájával ellentétben állónak minősítettem a tanulmánynak azt az — óvásomban szó szerint idézett — minden konkrét bizonyítékot mellőző megállapítását, amely a magyar emigráció vezetőjének az Ausztria ellenében igénybe veendő külső katonai segítség reakciós belpolitikai (a nemzetiségek feletti hegemoniát őrző és a néptömegek radikális szociális követeléseinek gátat vető) felhasználásának szándékát tulajdonította.¹ A Századok leg-utóbbi számában „Kossuth emigrációs politikájáról” címen hosszabb írást tett közzé Lukács Lajos. Szó esik ebben arról, milyen negatívumokkal terhelődtött Kossuth emigrációs pályája az ötvenes, hatvanas évek során, milyen politikai következményekkel járt az olasz fejlődés számára III. Napoleon támogatása, méginkább, hogy milyen „helytelen és hibás” nézetei vannak e sorok írójának, csak egyet nem találunk a terjedelmes közleményben, bizonyítékot arra (vagy akár valószínűsítést annak), hogy Kossuthék valóban számoltak volna az Ausztria-ellenes külső katonai segítség reakciós belpolitikai célú alkalmazásával. Amiatt nem — és ez mutatja, nem volt indokolatlan óvásom —, mert nyilván Lukács Lajos cikke megírása óta sem talált ilyen bizonyítékra, mert Kossuth egykorú politikájában ilyen szándékoknak nincsen nyomuk.

*

A reá váró bizonyító eljárást Lukács Lajos részben vonatkozó történeti tanulmányaim bírálatával helyettesítette. Természetesen joga volt ahhoz, hogy bírálja Kossuth egykorú politikájával foglalkozó állásfoglalásaimat, ha úgy találta. „megérett az idő” reá, és megköveteli tőle „a köztudatra hatást gyakorló történész felelőssége”. Bírálatának módszere és — nem kevésbé ennek folytán is — eredményessége ellenben okkal vitatható. Egy tanulmányomra és egy nyilvános előadásomra hivatkozva² úgy jellemez, mint aki Kossuth emigráns politikáját idealizálva igyekszik „bizonygatni, hogy Kossuth emigráns tapasztalatai nyomán, a 60-as évek elejére eljutott a reakciós nagyhatalmakkal való együttműködés politikájáról való lemondáshoz”, illetve rámulvassa: „Nem felel meg a történelmi tényeknek, hogy Kossuth Villafranca után szakított a reakciós nagyhatalmakkal való kollaborálással és megértette az ebből származó súlyos veszélyeket.” Sehol egy lapszám, sehol — két részletkérdés kivételével² — mégcsak sejtetése is, hogy

¹ Indokolt „Kossuth 1860/61-es politikájának jellemzéséről” c. rövid óvásom felleopázása (Századok, 1959. 172—173. l.), tekintettel arra, hogy Lukács L. válasza — megítélésem szerint — annak mondanivalóját a leegyszerűsítettől korántsem mentesen idézi.

² Még a „Teleki László és az 1861. évi országgyűlés” c. ismeretterjesztő cikkemet is megemlíti egy jegyzetében Lukács L., tartalmával azonban — amennyire a konkrét utalásokban szűkölködő szövegében elgázodni tudtam — nem foglalkozik.

³ „Ügyszintén az sem állja meg a helyét, hogy az 1859-es háború utáni helyzetben Turin kezdeményezésére fordul ismét Kossuth az érdekeltek hatalmak felé. Ellenkezőleg az igazság az, hogy Kossuth hol Telekit, hol Kiss Miklóst kapacitálja a megszakadt kapcsolatok újrafelvételére” — folytatja Lukács L. a fentidézett mondat után, ez esetben is pontos hivatkozás nélkül, de a tartalomtól következően félreérthetetlenül „Kossuth and the British Balance of Power Policy (1859—1861)” (Studia Historica 34.) c. tanulmányom 27. lapjára utalva. Azonban kritikai módszerére sajnos jellemző módon. En az adott ponton nem állítom, hogy Kossuth nem készítette elő a megszakadt kapcsolatok újrafelvételét (sőt előzőleg magam is dokumentálom ezt), vagy nem készült arra, hanem éppen Lukács L. egy megállapítását cáfolva (így hangzott: „Cavour visszakerülése a turini kormányzat élére... maga után vonta Kossuth ajánlközösi áradatát feléje.” Lukács Lajos : Garibaldi és Kossuth 1860—61-ben. Századok, 1958. 124. l.), pontosan hivatkozva a vonatkozó tekintélyes forrásanyagra bizonyítom, hogy Cavour határozott kívánságára delegált magyar képviselőt Turinba. Hadd tegyem hozzá, az adott körülmények között ennek elérése jelentős sikere volt Kossuth diplomáciai tevékenységének. Miért nem adataimat cáfolja Lukács L., amikor végre az általam megvilágított tényekkel foglalkozik? (Cikkének másik konkrét tényhivatkozására, a római kérdéssel kapcsolatosra később térek vissza.)

a kritika említett megnyilatkozásainak anyagához mely pontokon kapcsolódik. E szokatlan eljárás megnehezíti persze a válaszadást, de nem teszi lehetetlenné. „Kossuth és az angol hatalmi-egyensúly politika (1859—1861)” c. angol nyelven publikált tanulmányomban nemhogy az idézett megállapításoknak nincs nyomuk, de még olyan pont sem található, amely félreérthetősége folytán adna alapot Lukács L. kritikájának. A bírálat minden konkrét hivatkozást mellőző nagyvonalúsága kényszerít arra, hogy ennek ellenzésére szövegem végigolvasását ajánljam. A Lukács L. által hivatkozott másik megnyilatkozás, előadásom — amelynek nemcsak mondanivalóját, hanem még nyomtatásban megjelent címét sem idézte pontosan — még nem került kiadásra. Ha pusztán idézeteket emelnék ki szövegemből, kétségek támadhatnak, mit tartalmaz egyébként az előadás, ezért megnyugtató eljárásnak csak teljes közlését tartom. szembesítve a Lukács L. adta jellemzésével.

„Kossuth az olasz és a magyar nemzeti kérdés összefüggéséről 1860/61-ben” című előadásom, egy előszóval való bemutatásra szánt — a vitába vont kérdéseket semmilyen vonatkozásban sem érintő — lírai képpel kezdődött, amely a tárgyalt időszakra vonatkozó irataiból. „A remény és csapások kora 1860—62” címen, kötetre valót közrebocsátó öreg Kossuthot idézte. Az előadás ezt követő teljes szövege így hangzik:³ „A száz év távolából visszatekintő történész, nemcsak a Kossuth által felvonultatott anyag és az azóta hozzáférhetővé vált más források csoportok, hanem a történelmi fejlődés további menetének ismeretében is azt kell mondja, a reménység, ami 1860-ban eltöltötte a nagy száműzöttek és társainak lelkét, nem volt indokolatlan. Nem volt az akkor sem, ha az érvényesülésének útjába görbülő akadályok az egykorúak szemében illúzióvá sápasztották, mert olyan objektív történelmi tendenciának, a nemzeti önrendelkezés tendenciájának felismerésén alapult. Aninek időszerezőjét olasz és magyar vonatkozásban mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az egyik ponton útat kellett engedni érvényesülésének ahhoz, hogy a másik ponton elfojtani vagy kijátszani lehessen.

A Habsburg-ellenes olasz—magyar érdekközösség felismerése volt már az alapja Kossuth és Mazzini együttműködésének az ötvenes évek elején is, és ugyanez a magyar száműzött növekvő érdeklődésének Piemont politikája iránt az ötvenes évek derekán, amikor a milánói felkelés kudarca nyomán szakított a mazzinista „forradalomcsináló” taktikával, és a krími háború tapasztalatai folytán illúzióitól részben már megszabadultan szemlélte a nagyhatalmi politikát.

Az ötvenes évek második felében tartott angliai felolvasóköriútjain a legtöbbet már Itáliával foglalkozott, azt hangsúlyozva, hogy az olaszoknak nem kormányzati reformokra, hanem önrendelkezésre van szükségük, éppen úgy, mint a magyaroknak s a Habsburg-hatalom által elnyomott más népeknek. Csak utalhatunk ez alkalommal a másutt kifejtett tényre,⁴ hogy Kossuth mint párosította, különösen 1858 őszén, a Habsburg-hatalom kíméletlen kritikáját annak a hatalmi egyensúly-elméletnek a bírálatával, amely — elsősorban az angol kontinentális politikában egyeduralgolóként — Ausztria fenntartását európai szükségességnek tekintette, és mutatott rá arra, hogy a Habsburg-és hasonlóképp a Török Birodalommal belső ellentmondásuk folytán egyensúlyozni senkit sem lehet, csak élesíteni minden esetleges Közép-Európára és a Balkánra törekvő hódító támadó kedvét, míg a kereteik közé zárt népek közös felszabadító harcának eredményeként helyükre léphet a szabaddá vált népeknek. Európa e térségében a békét minden másnál inkább biztosító önkéntes szövetsége. S ha mindez csak a távoli jövőbe vetett pillantás is volt, amely aktuálisan elsősorban azt a célt szolgálta, hogy az Ausztria európai küldetésével indoktrinált angol politikai közvéleményben helyettesítésének lehetőségét villantsa fel, az kétségtelen, hogy a száműzött Kossuth politikai gondolkodásának rendszerében az elnyomott, illetve függésben tartott népek (olaszoktól a románokig) egymásrautaltságának eszméje uralkodott, politikai cselekvésében pedig egyre inkább annak a keresése, hogy ez az egymásrautaltság miként érvényesülhet a közös felszabadító küzdelem feltételeinek megteremtésében. A francia—olasz titkos megállapodások nyilvánosságára kerülése előtt sem volt kétsége Kossuthnak afelől, hogy a kezdeményező és sok tekintetben az irányadó szerep az olaszokra, Piemontra vár.

Kossuth sokat felismert az olasz és magyar nemzeti mozgalmak adottságai közötti nagy különbségekből. Kevésbé a gazdasági-társadalmi szerkezetből folyó különbségeket, sokkal inkább a politikai helyzetben mutatkozókat. Felismerte annak a jelentőségét, hogy Itáliával ellentétben Magyarországnak nem volt Piemontja, hogy nem volt a felszabadító mozgalomnak hazai szabad bázisa. Hogy tengerrel közvetlenül seholsem érint-

³ „Kossuth az olasz és a magyar nemzeti kérdés összefüggéséről 1860/61-ben”. Elhangzott 1960. máj. 26-án, kézírata a Magyar Risorgimento Emlékezőbizottságnál. Az előszóval elhangzott előadás jegyzetelése természetesen utólagos.

⁴ Minderre és az alábbiakra is lásd Gy. Szabad: Kossuth and the British „Balance of Power” Policy.

kező területét egy és ugyanaz az elnyomó hatalom tartotta uralma alatt, Ausztria, amelynek a Magyarország feletti uralom nem csupán hatalmi pozíciót jelentett, mint az itáliai, hanem életkérdése is volt. A Magyarországgal szomszédos nagyhatalmak, a cári Oroszország és a Török Birodalom maguk is a nemzetek önrendelkezési jogának konok ellenfelei maradtak. Soknemzetiségű ország volt, telve a nemzeti együttélés megoldatlan problémáival. S végül, de nem utoljára — aminek jelentőségét és következményeit Kossuth teljesen fel sem ismerte — az eltérő történelmi fejlődés következményeként is különbözött Itáliától abban, hogy a 48-as polgári forradalom ellenére Magyarországon, még sokkal inkább mint ott, a nagybirtokos arisztokrácia, illetve a birtokos nemesség és nemesi értelmiség kezében összpontosult minden számottevő politikai irányzatnak a vezetése. Mindebből következik, hogy Kossuth már 1859-ben, ha igyekezett is az együttműködés során a maga elképzeléseit érvényesíteni sok vonatkozásban, a kialakuló olasz—magyar szövetségi viszonyban szükségszerűen a felszabadító harcot kezdeményező Piemont politikai vonalát tekintette irányadónak. Ez határozta meg viszonyát III. Napoleonnal is. Nagyobb bizalmatlansággal fogadta a háborúra készülő francia udvar megkereséseit, mint amilyenell azokat hozzá intézték, de vissza nem utasíthatta őket, hiszen azok nemcsak a nemzetet elnyomó hatalom riválisától, hanem a felszabadító harcot kezdeményező Piemont szövetségétől is eredtek. Ehhez járult, hogy éppen a francia hatalom volt ez idő tájt a legnagyobb befolyással a román és szerb fejedelemségekre, melyeknek szövetségessel nyerését, mind a katonai felvonulás, mind a magyarországi belső összefogás biztosítása szempontjából okkal ítélte igen fontosnak. Tudatában volt Kossuth annak is, hogy visszahúzódása esetén más állana az emigráció szervezkedése élére, aki azt — teljes joggal feltételezhetette — nála kevésbé körültekintően és eredményesen vezetné.⁵

Kossuth alapértéle már az 1859. évi háború idején — és később is, éppen ezért hangsúlyozzuk — az volt, hogy Ausztria földrajzi helyzete katonai szempontból olyan kedvező, hogy Itáliában — különös tekintettel a könnyen védhető várnégyszögre — megvért lehet, de legyőzni nem. A régi napoleoni taktika, a Habsburg-hatalomnak olasz és német földön egyszerre vivandó háborúra kényszerítése, egyrészt politikai okokból sem újítható fel, másrészt olyan nagy erő bevetését kívánná, amelynek töredéke is elég, hogy segítségével a magyar nemzet fegyverhez jusson, felkeljen és kivédhetetlen csapást mérjen Ausztriára. Azaz Kossuth arra figyelmeztetett, hogy a magyar felkelés nemcsak a Habsburg-birodalom felbomlasztása, tehát az esetleges győzelmet fenyegető revansveszély elhárítása szempontjából létfontosságú az olaszok számára, hanem magának a háborúnak győzelmes befejezése szempontjából is. Aligha mondhatjuk másnak, mint az adott történelmi helyzet lehetőségei zseniális megítélésének azt a figyelmeztetést, amit még 1859 májusában, az eldöntő csaták előtt tett — mindmáig kiadatlan — glasgowi beszédében, hangsúlyozva, hogy a háborúnak Magyarországra való kiterjesztése híján a francia császár könnyen megelőgszik majd Lombardia felszabadításával, és nemcsak Magyarországot, hanem a legfontosabb északitáliai katonai pozíciókat és Velencét is a Habsburg-hatalom kezén hagyja.⁶

Nem ereszkehdhetünk az 1859-es háború problémáinak tárgyalásába. Csak arra kívánunk még utalni, hogy milyen határozottan hátrította el Kossuth Napoleon minden kísérletét egy pusztán diverziót jelentő magyar felkelés kirobbantására, hogy milyen következetesen törekedett Cavourral megértetni azt, hogy nem a magyar légi szervezése a magyar—olasz együttműködés fő kérdése, hanem a felszabadító háború Magyarországra való kiterjesztésének politikai biztosítása.⁷ Villafranca után Kossuth a csalárd Napoleon szövetségeseként személyében kompromittáltan, de hazáját a kompromisszótól megóva vonulhatott vissza, azzal a szilárd hittel, hogy az olasz s vele együtt a magyar kérdés sem került le a történelem napirendjéről. Fülében csengtek Cavournak a bucsú-találkózón Napoleon megbízottjához, P. M. Pietrihez intézett szavai arról, hogy ők Kossuthtal majd véghezviszik, amire a francia császár nem mert vállalkozni: ők nem állnak meg félúton.⁸ Hogy az átmenetileg visszavonuló Cavour és Kossuth 1860-ban tényleg a megkez-

⁵ Kossuth vonatkozó nézeteire és tevékenységére lásd OL. K. (Kossuth-gyűjtemény) I. 2667, 2675—2744; uo. Kossuth (London, 1859. márc. 28., ápr. 4.) — Teleki Lászlónak. TPIH. (Teleki László—Puky Miklós—Irányi Dániel hagyaték); *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. Bpest. 1880—1882. I. 110—222. I.; *Koltay-Kastner Jenő* (kiad.): Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859. Szeged. 1949. 27—77. I.

⁶ OL. K. I. 2759, 2773—2775, 2778, 2968; *The Daily News* 1859. máj. 21. *The Manchester Examiner and Times* 1859. máj. 25.; *Kossuth*: I. 247—315. I. (A Kossuth-kiadvány nem tartalmazza a beszédek teljes és pontos szövegét); *Gy. Szabad*: i. m. 12—13. I.

⁷ Kossuth (Turin, 1859. jún. 24.) — Kossuthnak. *Kossuth*: I. 428—431. I.; Cavour (Turin, 1859. júl. 1.) — Napoleon Jérôme hg.-nek. *Lettres et dépêches du roi Victor Emmanuel II. et du Comte de Cavour au Prince Napoléon*. Revue des deux Mondes. 1923. XIII. 859—860. I.

⁸ Kossuth (London, 1859. szept. 24.) — Sam Gilesnek és John Macadamnak. OL. K. I. 2902; *Kossuth*: I. 476—478, 517—519. I.

dett munka folytatásához láthatott, az a néptömegek aktivitásának volt köszönhető, amely az olasz egység- és a magyar felszabadító mozgalom adott szakaszában mindennél erősebb kifejezőjévé vált a történelmi fejlődés objektív követelményeinek.

Modena, Parma, Romagna népének felzendülése és összefogása Farini vezetése alatt, Toscana felszabadulása, Magyarországon pedig az évtizedes passzivitást felváltó sokbeszédű nemzeti tüntetések vezettek Kossuth reményeinek megújulásához. Garibaldihoz 1859. december 2-án, Teleki Lászlóhoz december 4. és 7-én, Farinihez december 16-án írott, s csak részben kiadott leveleiben fejtette ki megújult koncepcióját.⁹ Lényege, hogy olyan helyzet van kialakulóban, amely lehetővé teheti az olasz és a magyar nemzeti felszabadulást, immár kétes értékű fegyveres nagyhatalmi támogatás igénybevétele nélkül is. A tervezett európai kongresszus, ha egyáltalában megtartják — fejtegette Kossuth —, nem fogja megoldani az olasz kérdést. Amire III. Napoleon valószínűleg törekszik, Olaszországot vagy annak egy részét francia prokonzulná tenni, a többi hatalom nem engedheti. Közép-Olaszország Piemonttal való szabad egyesülésének és az olasz egységmozgalom továbbvitelének pedig az adott időpontban egyáltalában nem lesz támogatója a kongresszuson. Ha a magyar kérdés megvitatásra kerülne, annak következménye, a tervezett kongresszus összetétele folytán, csak az lehetne — folytatta Kossuth —, „hogy holmi nyomorult concessziók léha ajánlatával a birodalmi egységre egy Európai sanctio bolyege üttetnék — s nemzetünk bilincseire egy Európai lakat záratnék... diplomatische constantiroztatnék a Magyar ügynek az Európai ügyek rovatából kizáratása, s az Osztrák magán kérdéssé süllyesztése”. Helytelen mind a nagyhatalmak iránti, különösen a magyar arisztokrácia köreiben lábrakapott illúzionizmus, mind az, hogy Viktor Emánuel és kormánya a nagyhatalmi kongresszusra várva tartózkodik a cselekvéstől. A helyes az — és ez a Garibaldihoz és Farinihez intézett levelek konkrét célja —, ha az olaszok nem teszik függővé politikájukat a tervezett kongresszus döntéseitől, hanem nyomban kimondják Közép-Olaszország egyesítését Piemonttal. Végrehajtható ez, hiszen Napoleon intervencióját az „olaszok felszabadítója” szerep lehetetlenné teszi, a többi nagyhatalom pedig belenyugszik majd, talán még örömmel is, hogy Olaszország megerősödvé megszabadul Napoleon protekciójától. Ausztria minden bizonytalansággal szívesen kihasználná az alkalmat a visszavágásra, de katonailag, pénzügyileg és politikailag rendkívül gyenge, így egyelőre nem teheti. Ez a gyöngeség viszont megteremti a lehetőségét annak — folyt tovább Kossuthnak, a számára leglényegesebb ponthoz jutó érvelése —, hogy a Közép-Olaszországgal egyesült szárd királyság a maga 11 milliós lakosságából teremtett hadsereggel még 1860 tavaszán felszabadító háborút kezdjen Ausztria ellen. A felszabadító harc továbbfolytatása biztosítaná az olasz politikai összefogás fenntartását, az olasz egység megteremtésének egyik feltételét, és egyben kihasználását jelentené annak az időnek, amikor Ausztria nemcsak a revansra gyenge meg, hanem arra is, hogy megvédje itáliai pozícióit. Azonban, ha időt engednek számára, fel fogja használni, hogy katonailag megerősítse magát, politikailag pedig arra, hogy concessziókkal megossa, sőt talán alkura készítse a magyar nemzeti mozgalmat. Nem lehet megtagadni az elismerést Kossuth helyzetelemzésétől, ha — különösen az Ausztria elleni háború feltételeinek néhány, főként külpolitikai mozzanatát tekintve — nem is mentes némi leegyszerűsítéstől. Kitévő a kibontakozás személyi feltételeinek meghatározásában is: állítsa a király ismét Cavourt a hivatalos olasz politikai és Garibaldi (szeretném hangsúlyozni, alig két héttel a tábornok visszavonulása után írja Kossuth) a katonai mozgalom élére.

1860 első hónapjai sok vonatkozásban igazolták Kossuth elemzésének helyességét. A kongresszus oly kevéssé ígérkezett alkalmasnak az olasz kérdés rendezésére, hogy még összeülésére sem került sor. Cavour 1860 januárjában visszatért a piemonti minisztérium élére, és márciusban sor került a közép-olasz hercegségek egyesítésére a szárd királysággal.

Kossuth ez idő tájt mégis elégedetlen és sötétnek, ha nem is reménytelennek látja a jövőt. Gondja Anglia, amelynek kormánya a Cavourhoz intézett első jegyzékében már az Ausztriával való konfliktustól óvta, Párizs, amely békéltető szerepet játszik és tartózkodásra inti Turint, amikor Bécs nyíltan kiáll a középolaszországi restauráció követelése mellett. 1860. február 24-én írja Telekinek: „Ugyan hát annyira elveszett a józan ész hatalma a hatalmas körökben, hogy nem lehet velők beláttatni minő borzasztó hiba meg nem támadni a mikor gyöngé azt, a ki kereken kimondja, hogy támadni fog mihelyt erős lesz?” De tisztában van Kossuth azzal is, hogy Párizsban „mindig kettős a játék”. Egyfelől Jérôme herceg révén kacérkodás a „revolutioval”, másrészt tartózkodás minden

⁹ Kossuth (London, 1859. dec. 2.) — Garibaldinak, (London, 1859. dec. 4. 7.) — Telekinek, (London, 1859. dec. 16.) — Farininek, OL. K. I. 2936, 2947/a.; uo. TPIH.; Kossuth : II. 286—294, 320—331, 338—349. I.

hivatalos vonalon.¹⁰ Kossuth a Jérôme herceg útján hozzájuttatott biztatások ellenére szükségesnek látta 1860 márciusában megkérdezni a hazai titkos nemzeti mozgalom vezetőit, hajlandók-e háború esetén felkelésre akkor is, ha az 1859-ben megállapított feltételek megváltoznának, és a francia helyett csak az olasz kormány, hasonló biztosítékokkal nyújtott segítségére támaszkodhatnának. A válasz, amely április elején érkezett meg Kossuthhoz, egyértelműen igenlő volt.¹¹

Kossuthék reményei tehát egyre inkább az olasz egységmozgalom kibontakozására szűkültek, ha úgy tetszik összpontosultak. Cavour, aki felújította a közvetlen kapcsolatot Kossuthal, hangoztatta ugyan, hogy az adott helyzet „fegyvernuygvas, nem béke”, Kossuth azonban joggal elégedetlenkedett a kezdeményezés hiánya miatt, és mutatott rá — az előbbieken kifejtetteknek megfelelően —, milyen veszélyekkel jár az Ausztriának nyújtott időhaladék. Cavour nagyon is tisztában volt ezzel. Sőt már 1860 tavaszán bizalmatlankodott, vajon a pesti márciusi tüntetés és a Széchenyi halálát követő felháborodás nyomán kiadott jelentéktelen s az országban senkit ki nem elégitő osztrák concessziók nem vezetnek-e majd valamiféle kompromisszumra. Egyfelől az egymásrautaltság tudata jellemezte az olasz—magyar viszonyt ez idő tájt, másfelől a bizalmatlanság. Kossuthék részéről amiatt, vajon az elkerülhetetlen küzdelem idején és helyét jól választották-e meg az olaszok. Cavour részéről pedig amiatt, vajon valóban hajlandó-e harcolni háború esetén a magyar nemzet.¹²

Ilyen problémákkal volt terhes az olasz és magyar nemzeti kérdés összefüggéséből következő teendőknek megitélése, amikor világtörténelmi tetteivel ismét színre lépett Garibaldi. Említettük, hogy Kossuth is felvetette a politikai tevékenységének új szakaszát jelentő decemberi leveleiben Garibaldi katonai főszerephez juttatásának és az egységmozgalom bátor, önálló kezdeményezéseken alapuló továbbfejlesztésének szükségességét. De nem a Kettős Szicíliai Királyságra, nem Nápolyra gondolt. Igaz, említette ugyan a nápolyi király restaurációs célú támadásának lehetőségét, mint aminek a következménye Dél-Itáliának a felszabadulása lehetne, és ezt kívánatosnak is tekintette, sőt egyik elkészeredett hangú levelében, egy nápolyi felkelés lehetőségéből merített biztatást,¹³ de korántsem, mint az olasz nemzet erejét hosszú időre lekötő fő hadművelettel számolt vele. Így érthető, hogy Garibaldi nagyszerű hadjárata idején, legmesszebbtekintő társaival együtt Kossuth nemcsak lelkesedett a zsarnokulázó, népet szabadító tettekért, hanem aggodalmaskodott is a magyarok szempontjából közvetlen eredmény nélkül tova tűnő idő miatt. Igaz, kezdetben úgy látták, fennforog annak lehetősége, hogy Ausztria hátbatámadja Piemontot, ami viszont lehetővé teszi a háború kiterjesztését Magyarországra és általa éppen az osztrák erők harapófogóba szorítását. De a nyár derekára világossá vált, hogy Ausztria egyelőre tartózkodik a kalandtól. Egyfelől az az új angol politikai irányvonal tartotta vissza ettől, amely Ausztria fenntartása mellett immár érdekének ítélte, hogy a hatalmi egyensúlyt aktuálisan leginkább veszélyeztető Franciaország oldalában segítse az egységes Olaszország megszületését. Másfelől a magyarországi belső helyzet alakulása, a nemzeti ellenállásnak a kibontakozása, amely meglévő pozícióinak veszélyeztetésével fenyegetett. (És ez volt az elnyomott magyar nemzet legjelentősebb tényleges hozzájárulása az olasz újjászületés ügyéhez.) De a konfliktus így elődázódott. A magyar emigráció vezetői már júniusban nyilvánvalónak tekintették, hogy az év folyamán olasz háborús kezdeményezésre nem kerül sor, az osztrák pedig — amíg egy új Szent Szövetség létrehozására irányuló terveit keresztül nem viszi —, revansra gondolni sem mer.¹⁴

1860 augusztusában, amikor szükségessé vált a piemonti királyi seregek délre vonulása, Umbriának és a Márkának a pápai uralom alóli felszabadítására és a Garibaldi hadával való egyesülésre, Cavour attól tartva, hogy ez a hadmozdulat Bécsset mégis támadásra csábítja, Kossuthot Turinba kérte az olasz és magyar tervek egybehangolására. Kossuth ment, de azzal a meggyőződéssel, hogy osztrák támadásra nem lehet számítani, olasz kezdeményezést pedig Cavour 1861 tavaszánál korábbra maga sem ígért. A szeptemberben megkötött, ismert megállapodásban az olasz kormány vállalta, hogy minden lehető segítséget megad a Magyarország felkelését biztosító előkészületekre. Leszögezték, hogy a magyar felkelés nem szolgálhat pusztán diverzióul, a közös harc egyik célja Magyar-

¹⁰ Kossuth (London, 1860. febr. 18, 24.) — Telekinek OL. TPIH.; *Gy. Szabad* : i. m. 26—27. l.

¹¹ Kossuth : II. 402. l.

¹² Pulszky Ferenc (Turin, 1860. ápr. 8, 30.) — Kossuthnak OL. K. I. 3267, 3285; Kossuth (London, 1860. máj. 1.) — Pulszkyknak. Uo. 3291.; Kossuth: II. 502—539. l.; vö. Lukács Lajos: Kossuth és Garibaldi. Századok 1958. 124. l. és *Gy. Szabad* : i. m. 27. l.

¹³ Kossuth (London, 1860. febr. 18.) — Telekinek OL. TPIH.

¹⁴ Pulszky (Turin, 1860. máj. 23., júl. 14, 15.) — Kossuthnak OL. K. I. 3313, 3346, 3347.; Kossuth : II. 525, 539—546. l.; Lukács L.: i. m. 125—126. l.; *Gy. Szabad* : i. m. 29—30. l.

ország teljes függetlensége, amelynek kivívása előtt az olasz kormány éppen úgy nem köthet különbékét, mint ahogy a magyar fél sem az olasz háborús célok elérését megelőzően. Cavour magáévá tette Kossuthnak azt a megállapítását is, hogy a sikeres magyar felkelés elengedhetetlen feltétele az újjászervezendő magyar légiónak és egy tekintélyes olasz királyi seregnek dalmáciai partraszállítása is. A szeptemberi megegyezéssel látszólag legnagyobb eredményét érte el a magyar nemzeti mozgalom. A remények végre testet öltöttek. Fegyver, pénz, politikai támogatás rendelkezésükre állt, hogy felkészüljenek a cselekvésre, de a reményekre sötét árnyékot vetett a fegyverheznyúlás időpontjának bizonytalansága.¹⁵

Kossuth nagy dilemmája lett 1860 őszén. mit válaszoljon honfitársainak a tettek idejét firtató kérdéseire. És becsületére szolgáljon, hogy az igazat válaszolta: az ígéret tavaszra szól, de betartása nem bizonyos. És jelentkezett a dilemma másik oldala is: fel kellett tárnia Cavournak, milyen veszélyes a háború halogatása, mert minden nappal erősödik Magyarországon — különösen az 1860. október 20-án közreadott, részletengedményeket nyújtó császári „diploma” megjelenése után — az a politikai irányzat, amely megelőgszik, ha Ausztria szorult helyzetében koncessziókat ad, noha tudta, hogy ezzel maga is hozzájárul az olasz miniszterelnököknek a magyar nemzet harcokésztsége iránti bizalmatlanságához, s így közvetve még nagyobb óvatosságra intve Cavourt, késlelteti a háborút. Ez volt az ellentmondásoknak az egyik köre, amelyből Kossuth nem szabadulhatott.¹⁶ A másik az olasz királyi kormány és Garibaldi ellentétéhez kapcsolódott. Közismert Kossuthnak — Cavour kérésére — már a szeptemberi megállapodás másnapján Garibaldihoz intézett levele, amelyben azt kérte, álljon el Róma megtámadásának tervétől, hiszen az az adott körülmények között elháríthatatlan konfliktust teremtene Franciaországgal. Kossuth lépése látszólag egybevágott számos más felszólalással, így az angol kormány tiltakozásával is. De érdemében nagyon is különbözött tőlük. Nem feltartóztatni akarta a Risorgimento hőseit, hanem más irányba terelni. Előbb Velence, s csak azután Róma! Az olasz—osztrák háború elkerülhetetlen — érvelt Kossuth —, az adott helyzetben Franciaország a be nem avatkozási politika érvényesítését biztosítja, így kombinált olasz—magyar hadművelet megtörheti Ausztriát. Olaszország területének egészét felszabadítva és hátát a revans ellen ez esetben biztosítva nyugodtan hozzáláthat a római kérdés rendezéséhez is. Míg ellenkező esetben, Rómát támadva meg előbb, feltétlenül konfliktusba kerül a potenciális szövetséges, de legalábbis jóindulatú semleges Franciaországgal, hátában a várnégyszögben ugrásra álló Ausztriával, miközben a múlt idő a magyarországi harci szándékot is meglohaszthatja.¹⁷ Nyilván nem Kossuth levele, sokkal inkább Cavourék és a nagyhatalmak határozott fellépése térítette el Garibaldit szándéka aktuális megvalósításától. Visszavonulása Caprerára méginkább növelte nimbuszát, nem kevésbé a tettek vágyó, Cavour politikájával elégedetlen magyarok körében.

Bécs ugyanis jól felhasználta közben az időt. Az Októberi Diploma — ezt tapasztalták az emigráns vezetők —, ha nem is elégítette ki a nemzetet sőt megnyitva a legális politika mezéjét, alkalmat adott az abszolutizmus elleni gyűlölet kimutatására, kétségtelenül erősítette azoknak a táborát, akik háború és a Habsburg-birodalom többi népeivel való összefogás politikája helyett, a magyar nemzeti célok — koncessziók és kompromisszum útján — a Habsburg-birodalom megújítandó államszerkezetében való érvényesítésének lehetőségét hirdették.

Mindez nagy hatással volt az emigrációra. 1860—61 fordulóján egyre határozottabban jelentkezett a halogatás Cavourral szemben a „tettek emberével”, Garibaldival való szövetkezést követelő irányvonal. „Garibaldi vagy Deák!” — fogalmazta meg a jelszót Pulszky, azaz az olasz kormány hadüzenete és támogatása nélkül, Garibaldi vezetésével megismétlése a szicíliai vállalkozásnak immár Dalmáciában, vagy a kompromisszumok Deák-sugallta útja.¹⁸ Kossuth határozottan fordult szembe a kétélű érveléssel. A szicíliai

¹⁵ A megegyezés alapmunkálatai Kossuth iratai között, továbbá Cavour (Turin, 1860. szept. 11.) — Kossuthhoz. Le Comité National Hongrois (Turin, 1860. szept. 12.) — Cavourhoz; Kossuth (London, 1860. nov. 21.) — Cavourhoz, OL. K. I. 3370, 3371, 3373, 3375; Kossuth: II. 547—560, 571—574, III. 112. l.; L. Chiala: Politica segreta di Napoleone III. e di Cavour in Italia e in Ungheria (1859—1861). Torino—Roma. 1895. 115—129. l.

¹⁶ Kossuth (London, 1860. okt. 26.) — Jósika Miklósnak, (London, 1860. nov. 27.) — Telekinek OL. TPIH., Pulszky (Turin, 1860. nov. 30.) — Kossuthnak uo. K. I. 3484; Kossuth (London, 1860. dec. 8.) — Türr Istvánnak. (London, 1860. dec. 15.) — Pulszky Ferencnek. Uo. Tanárky Gyula napló, XII.; Kossuth: III. 33—34, 134—202, 223—225, 508—517. l.

¹⁷ Kossuth (Turin, 1860. szept. 14.) — Garibaldinak, (Turin, 1860. szept. 15.) — Türrnek OL. K. I. 3376, 3377; Kossuth: III. 16—29. l.

¹⁸ A Garibaldi és a királyi kormány közötti politikai ellentét felszínre törése az emigráció egy részét már a tábornok fenntartás nélküli híveként találta. Vö. Mednyánszky Sándor (London, 1860. aug. 26., szept. 7., 14.) — Tanárky Gyulának. OL. Tanárky Gyula levelezése; Pulszky, aki már 1860. jún. 28-i levelében Garibaldi útjának

vállalkozás Dalmáciában megismételhetetlen. Egy garibaldista önkéntes-sereg támadását, amint azt az angolok félreérthetetlenül nyilvánították, flottájukkal maguk akadályozzák meg. S ha mégis partra vergődnek, az olasz király nyílt háborújának támogatása nélkül sem Magyarországra eljutni nem lenné képes, sem biztosítani a magyar nemzet szervezett felkelését. Kossuth átézve a rá háruló felelősséget, tettelesen is szembe fordult a kalandor tervekkel. „... meg tudok halni a számkivetés nyomorában — jelentette ki —, de hazámat a siker reménye nélkül veszélybe sodorni soha.” Az ellentmondásoknak ismét teljessé vált egy köre. A tettek mindenkinél jobban vágyó Kossuth kénytelen volt szembe fordulni a tettek emberéhez, Garibaldihoz kapcsolódó vállalkozások tervével.¹⁹

Kossuth, aki 1859 tavaszának és nyarának körülményei között még az aktív nagyhatalmi támogatást tekintette a nemzeti felszabadulás kényszerű feltételének, és 1859—60 telén arra az álláspontra jutott, hogy az olasz nép forradalmi harcának eredményeként kialakult új hatalom lehetőségessé teszi a magyar és olasz törekvéseknek olyan egybehangolását, amely a közös elnyomó bukásához vezethet, nem tudta magáévá tenni azt a véleményt, hogy mint adott körülmények között Szicília elnyomóival szemben, Ausztriával szemben is elég lenne Garibaldi magánvállalkozása, a század hőseinek lelkesítő zászlóbontása.

Kossuth persze kiutat keresett az ellentmondások kettős pokolköréből. Az otthoniaktól határozottságot követelt. Nem felkelésre, hanem a felkelés előkészítésére buzdított. Helytállásra a koncessziós politika csábításával és a hatalmi politika fenyegetéseivel szemben. Helytállásra nem a közjogi 48-aság szűk bázisán, hanem az „érdekegyesítés” politikája megújításának és a nemzetiségek kiterjesztésének szilárd talaján. Tudta, hogy mint a nemzet magatartása nem mutathat fel az olaszoknak kielégítő biztosítékot jelentő harcélvességet. De ismételtelen figyelmeztetett az ozzel szoros kapcsolatban álló másik tényezőre is, a háború elhúzódásának veszedelmére. A kivezető utat az olasz királyi kormány által még 1861-ben megindítandó felszabadító háborúban kereste. És e hivatalos háborúban méltó szerepet szánt Garibaldinak is. Legyen ő, aki iránt annyi reménység él a magyar szívekben is — javasolta — a szeptemberi megállapodásban kikötött, Magyarországra juttatandó segély-seregnek a fővezére.²⁰

Kossuth látta az ellentmondások gyűrűjéből kivezető utat, de nem tudta erre az útra terelni az olasz és magyar erőket. Az olasz belső helyzet alakulása Cavour életében, méginkább halála után, a nagyhatalmaknak, elsősorban Angliának, Ausztria helyzetének stabilizálására irányuló politikája, a békes megoldás keresésének eluralkodása Magyarországon, visszatartotta Olaszországot a felszabadító háború kezdeményezésétől. S ahogy tűnt a felszabadító háború reménye, úgy erősödött Magyarországon a kiegyezés pártja.

Kossuth 1859—61 között eljutott a nagyhatalmak szövetségének politikájától a felszabadulásukért küzdő népekkel kötendő szövetség politikájához, de az olasz kérdésen kívül további, itt nem részletezhető okoknál fogva, képtelen volt megakadályozni, hogy nemzetet a rövid életű bölcsesség politikusai el ne vonják az elnyomott, de nagy jövőjű népek összefogásának munkálásától, a még diadalmaskodó, de halálraültelt elnyomó Ausztriával való kiegyezés politikájához.

Pedig a remények remények voltak, nem illúziók. A nemzetek önrendelkezési törekvéseinek objektív tendenciája fejeződött ki bennük. De a reményekre csapások

követését tanácsolta Kossuthnak (OL. K. I. 3183), 1860—61 telén már csak a „Garibaldi vagy Deák” alternatívát látta. Vö. *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. Bpest. 1882. IV. köt. 23—73. l.; OL. Tanárky Gyula naplói XII. (1860. dec. 15., 1861. jan. 24., 29., febr. 1—3, 12, 19, 25, 27.)

¹⁹ Kossuth (London, 1861. jan. 7.) — Kiss Miklóshoz, Kiss (Párizs, 1861. jan. 20.) — Kossuthoz, Ihász Dániel (Turin, 1861. febr. 11.) — Kossuthhoz. OL. K. I. 3573, 3595, 3632; Ihász (Turin, 1861. febr. 18.) — Dunyov Istvánhoz uo. Dunyov-iratok; Cavour (Turin, 1861. márc. 2. 16, 28., ápr. 3.) — d’Azeglionak, d’Azeglio (London, 1861. márc. 4., ápr. 1.) — Cavournak. Cavour e l’Inghilterra. Pubblicazione della R. Commissione Editrice de’ Carteggi Cavouriani. Bologna, 1933. II/2. 193—204. l.; Cavour (Turin, 1861. ápr. 2.) — Napoléon Jérómenak. Revue des deux Mondes 1923. XIV. 387; Vimercati (Párizs, 1861. ápr. 1.) — Cavournak. Cavour (Turin, 1861. ápr. 1.) — Vimercatinak. I documenti diplomatici italiani. Prima serie 1861—1870. Vol. I. Roma 1952. 71—74. l.; vö. *Lukács Lajos*: i. m. 134—137. l. *Gy. Szabad*: i. m. 38—40. l.

²⁰ Kossuth már 1860. szept. 24-i, Pulszkyhoz intézett levelében ezt a felfogást vallotta: „... én semmit sem óhajtok melegebben, semminben az osztrák hatalom megtörésének biztosabb zálogát nem látnám, mintha e segéd-sereg Garibaldi vezetné... mint a velünk szövetséges királynak képviselője!” (*Kossuth*: III. 34. l.) Ennek további kifejtésére: Kossuth (London, 1860. dec. 18.) — Türnhöz, (London, 1860. dec. 15.) — Pulszkyhoz. OL. Tanárky naplói XII. Kossuth (London, 1861. jan. 7.) — Türnek. *Pulszky*: i. m. IV. 40—46. l.; *Koss th*: III. 509—517, 526—530. l. Vö. Kossuth és Klapka 1861. márc. 17-i helyzetlemző kiáltványának azzal a megállapításával, hogy a Magyar Nemzeti Igazgatóság arra törekszik, „kombinált működés jöjjön létre” Garibaldi és az olasz királyi kormány között. OL. K. I. 3674—3676; *Kossuth*: III. 596—601. l.

zúdultak. És Garibaldira Aspromonte várt, az olasz nemzetre csak Custozza árán Velence, Magyarországra a kiegyezés. Az élő Kossuthra pedig az örök számkivetés. . . .”

Noha az előadás szövege nem e polémia céljaira készült, azt hiszem, már önmagában is világossá teszi, nem illúzióeltetés arról szólni, hogy Kossuth a tárgyalt időszakban (1859/60 fordulójától 1861-ig) külpolitikai terveit elsősorban a kibontakozó olasz nemzeti egységmozgalommal való együttthaladásra, majd formális szövetségre építette.²¹ Az előadásban felsorakoztatott anyag²² ilyen értelmezésének indokoltságát a terjedelmes vitaírás semmiben sem cáfolta meg. Ha pedig nem, akkor Kossuth egykorú olasz kapcsolatainak értékelését illetően csak az a kérdés marad nyitva, ráillik-e „a reakciós nagyhatalmakkal való kollaborálás” jelzője. Megítélésem szerint nemcsak a Garibaldival (és Farinival) való együttműködési szándékot nem illetheti természetesen ez a jelző, hanem a Cavourral kötött szövetséget sem, a liberális-monarchista államférfi kül- és belpolitikájának minden korlátja ellenére sem, hiszen az olasz nemzeti önrendelkezési törekvések nem kevéssé az ő politikai tevékenysége révén is érvényesültek.

Kossuth francia kapcsolatait, III. Napoleonhoz való egykorú viszonyát az angol, illetve olasz politikájával foglalkozó tanulmányaimban természetesen csak futólag érintettem. Így is jeleztem, hogy — megítélésem szerint — már 1859 tavaszán is súlyos fenntartásai voltak III. Napoleon politikájával kapcsolatban, és ugyanakkor azt is, miért és mennyire vált mégis a francia császár politikai szövetségesevé a háború idejére.²³ Villafrancával ez a politikai szövetség felbomlott. Kossuth 1860/61-es külpolitikai tevékenységének fő vonalát már nem ez a kapcsolat, hanem az olasz—magyar szövetség előkészítésének, létrehozásának és realizálásának kísérlete határozta meg. Francia politikáját is ennek rendelte alá ez időszakra kétségtelenül. A közös olasz—magyar politikai és katonai fellépés biztosítása érdekében dolgozott hol azért, hogy az olasz politika függetlenítse magát jobban a franciától, illetve — ami ugyanennek a másik oldala —, hogy Franciaország ne fékezze az olasz nemzeti egységmozgalom további kibontakozását, és ha nem is támogatja, legalább ne állja útját az új Ausztria-ellenes háborúnak, hol azért, hogy az olasz—francia viszony konfliktusai ne csökkentsék a felszabadító háború lehetőségét. Amint előadásom szövege is világossá teszi, ilyen összefüggésben szemlélem Kossuth törekvéseit, hogy a franciák megszállta Róma megtámadására készülő Garibaldit Velence ellen fordítsa. Azaz a franciákkal való konfliktus helyett, a Magyarország felszabadításának lehetőségét ígérő osztrák-ellenes háborúra. Lukács L. vitacikkében mindezt egyszerűen úgy értékeli, hogy Kossuth az olasz politikai erők közül nem a demokratikusabb mellé állt, illetve: „Kossuth 1860 októberében nem Garibaldi, hanem Cavour mellett tört lándzsát. Ellene fordult minden olyan lépésnek, mely kihívhatja III. Napoleon haragját.” Dehogy, csak minden olyan lépésnek, ami veszélyeztetheti az Ausztria-ellenes felszabadító háború kirobbantását. Garibaldinak küldött közismert levelében Kossuth így írt: „Bizonyos ténynek is mondhatom, hogy Bécsben, Berlinben, Szent-Pétervárott, Londonban (a külügyi hivatalban), egy szóval mindenütt a hol Ausztria fenntartását óhajtják, semmit sem kívánnak jobban, mint azt, hogy Önt a franciákkal birokra kerültnek lássák Rómában, mert akkor Ausztria meg volna mentve. . . . Az idő el fog jönni, midőn a franciák vagy elhagyják Rómát vagy onnan kiüzetnek, s ha Ön úgy hiszi, hogy egyéb leszámolni valója is van a francia kormányval, — majd ennek is eljő az ideje. Előbb azonban Auszriával kell végezni. Ne szaporítsuk ellenségeinket.” Ugyanezt írja — Garibaldi befolyásolása érdekében — Türnök: „. . . Eljön az idő, mikor a franciák vagy elhagyják Rómát, vagy ki kell onnan kergettetniök, de először egyetértve a magyarral, szét kell törni az osztrákokot.”²⁴ Noha Kossuth az adott időszakban francia politikáját az olasznak rendelte alá és fenntartással kezelte, valóban nem jellemzi a „kollaborálással” való teljes „szakítás”. Ezt sohasem állítottam, sőt a Lukács L. által híralat alá vont megnyilatkozásom adott keretei között is jeleztem, hogy Kossuth fenntartotta összeköttetését III. Napoleonnal és Jérôme herceggel 1860/61-ben is, ha illúziókkal mind kevésbé volt is terhelt e kapcsolata.²⁵ Teljesen más korszak, más körülményei között alakult

²¹ Kossuth egykorú délszláv és román kapcsolatai e vonatkozásban nem vonódtak a vitába. Előadásom szövegének zárórészeiben a „felszabadulásukért küzdő népek”-ről szólva, az olaszok mellett elsősorban rájuk céloztam.

²² Az olasz és magyar nemzeti kérdés összefüggésének primátusát Kossuth egykori külpolitikai koncepciójában természetesen csak a rendelkezésre álló anyag töredékével dokumentálhattam az előadásban. annál is inkább, hiszen tárgyalásom jelentős részében az egymásrautaltság ellentmondásaival és politikai realizálásának lehetetlenségével foglalkoztam, azt hiszem cseppet sem illúzióeltetés.

²³ Ld. id. angol tanulmányom 9—11. l.

²⁴ Ld. a 17. jegyzet hivatkozásait.

²⁵ Ld. id. angol tanulmányom 27—29. 31. 35, 38—39. lapjait. (Más kérdés, vajon megtette-e minden lehető — mert sokat tett — Kossuth, hogy hazai „hívei” körében a francia hatalmi politika iránt támadt illúziók eloszoljanak.)

Kossuth viszonya a nagyhatalmakhoz az 1866-os háború előkészítésének és megvívásának idején, amelynek bevonása az 1859—61-es időszakkal foglalkozó tanulmányaim vitásába erőltetett, és választ sem kíván.

*

Kossuth külpolitikai tevékenységének értékelése mellett, Lukács L. vitába vonta belpolitikai programját, elsősorban az emigrációban kialakított nemzetiségi kérdésbeli álláspontját, azzal a nyilvánvaló céllal is, hogy ha már közvetlen úton nem sikerült bizonyítani Kossuth szándékát a külföldi katonai erőik alkalmazására a nép és nemzetiségek feletti hegemonia biztosítására, legalább olyannak fesse politikai fejlődését, amely valószínűsítheti ilyen szándék megfogalmazódását. Éppen ezért is szállt vitába idézett óvásom azon megállapításával, amely szerint Kossuth „politikai gondolkodásának rendszerében éppen a jelzett időben²⁶ szilárdult meg az »érdekegyesítés« megújításának és a hazai testvérnépnek nemzeti törekvéseire való kiterjesztésének követelménye olyan tényezőként, amelyhez viszonyított — további kérdés, mennyiben értékelve valójában a hazai társadalmi erőik mozgásának tendenciáit — minden tervet és eszközt Magyarország jelene és jövője alakítására.”

Lukács L. Kossuth 1850-es, 1860-as évekbeli megnyilatkozásainak széles mezejéről gyűjtött adatokat nemzetiségi politikája korlátainak igazolására, azt dokumentálva, hogy a száműzött politikus mint nyilatkozott Magyarország területi integritásának megőrzése mellett. Úgy ítélt továbbá, Kossuthtól idézett néhány adatra hivatkozva, hogy a „Kossuth vezette magyar emigráció” „továbbra is a középnemesség politikai vezetőszerepéhez ragaszkod(ik), sőt 1859/60-ban úgy véli(k), hogy velük tart majd az arisztokrácia és a klérus is”. Sőt miután a kellő történelmi tényismeret hiányát fejtemre idézte, kategorikusan közli: „A magyar emigráció 1849 után új függetlenségi harcot akar, de anélkül, hogy ezt szervesen egybekapcsolná a 48-as forradalom továbbfejlesztésének gondolatával.”

A vonatkozó forrásanyag túlnyomó részének feltáratlansága folytán rendkívül széles bizonyító anyagot kívánna nyomonkísérni Kossuth politikai szemléletének s vonatkozó programjának közel két évtizedes fejlődését. Meg kell elégednem azzal, hogy a vitába vont évekre kialakult koncepciójának lényegét körvonalazzam. Történeti irodalmunkban meglehetősen kevésbé tárgyalt Kossuth 1851-es alkotmányterve (ún. „Kutahyai alkotmány”), még kevésbé szerepe Kossuth későbbi politikájában. Noha most ez utóbbit kívánom megvilágítani, indokolt e nevezetes program alapelveinek rövid összefoglalása is.²⁷ Kossuth a népszuverenitás elvének egykorú legkövetkezetesebb polgári demokratikus értelmezését kívánja érvényesíteni, kimondva, hogy azt „az egész nép”, „az ország minden polgára” „általános szavazata”, illetve az „egyetemes szavazatjog” („suffrage universel”) révén gyakorolja, mégpedig nemcsak a törvényhozó testület megválasztásában, hanem a községi és megyei életben is. A törvényhozó testület képviselőházának tagjait közvetlenül választanák, a felsőház helyébe lépő szenátusát az általános szavazatjog alapján szervezendő megyei közgyűlések. Mindkét testület tagjai választóik egyszerű többségének kívánságára visszahívhatók. Tekintettel arra — mint írja —, hogy az 1849. évi Függetlenségi Nyilatkozat az államforma kérdését az „európai viszonyok igényei”-nek alakulásától tette függővé, Magyarország vagy alakuljon alkotmányos monarchiává vagy „mit óhajtok, hogy a körülmények megengedjenek (az európai haladás különben is a demokratiai kormányformát mutatván ki a jövőendő postulatumául) köztársasági kormányzat fogadtatik el; a végrehajtó hatalom főnöke közsavazat útján leszen az ország polgárok egyeteme által választandó”. A végrehajtó hatalom fejét mindkét esetben a törvényhozó hatalomnak felelős kormány ellenjegyzési joga korlátozná. A polgári szabadságjogok rögzítését kívánva az alkotmányban, a francia forradalmi megfogalmazásra emlékeztetően jelenti ki: „Ezen szabadságoknak határa egyedül a mások jogainak sértetelensége.” Az egyesülési jogról szólva külön kiemeli, hogy Magyarországon, ahol „a népfajok vegyítve” laknak, biztosítani kell számukra egy-egy „köz Nemzeti Egylet” alakításának a lehetőségét, amely területiális hatósággal nem bírna, de amelynek tagjai „nemzeti főnököt” is választva „társas önkormányzati teljes szabadsággal gondoskodnak mindazon erkölcsi s társas érdekek előmozdításáról, miknek összegét »nemzetiségnek« nevezük.” Mind a községben és a megyében, mind a törvényhozásban a terület, illetve

²⁶ Ti. 1860/61-ben.

²⁷ Külön tanulmányt kívánna az 1851-es alkotmányterv valamennyi szövegváltozatának kritikai egybevetése. Most csak a legkönnyebben hozzáférhető közlésekre hivatkozom: Deák Ferenc beszédei (kiad. *Könyv Manó*) 2. kiadás. Bpest. 1903. V. 21—37. l.; *Revue d'Histoire Comparée* 1943. 516—540. l. (D. Kosáry közlése); Kossuth demokráciája... Bpest. 1943. 52—74. l. (Ács Tivadar közlése). Egykorú kiadásaira még az alábbiak során utalok.

a testület többségének a nyelve legyen a hivatalos, biztosítva a kisebbség szabad nyelvhasználatát. A törvényeket valamennyi használatos nyelven közzé kell tenni és kötelezni a központi hatóságokat, valamint a bíróságokat ügyfeleik nyelvhasználatának követésére. Az oktatás nyelvét a község határozza meg. Ha a községi iskolába különböző vallásfelekezetűek járnak, ott vallásoktatás egyáltalában ne legyen. Amennyiben csak azonos felekezetűek, akkor lehet, de a részvételt kötelezővé tenni akkor sem szabad. Csak igen korlátozott létszámú állandó hadsereg tartandó fenn (az erősségek őrzetére és a kiképző keretül szolgáló), egyébként a védelem általános nemzetőri kötelezettségen alapuljon. A nemzetőrséget szervezzék megyénként a megfelelő nemzetiségek szerint, „például: Bácsmezei I-ső magyar, vagy német, szerb stb. zászlóalj”. A büntető bírásokkal esküdtszéki alapon szervezendő. Az alkotmány védelmére alkotmány-bíróság állítandó fel. (Külön függelékben tért ki Kossuth a horvát kérdésre, teljes beligazgatási autonómiát jelentő társországi viszonyt ajánlva Horvátországnak, vagy ha ezzel nem érte be, elismerve jogát az elszakadásra és független állammá alakulására, kikötve ez esetre, Fiume városa maga dönthesse, melyik államhoz kíván tartozni, illetve akar-e szabad várossá alakulni. Erdélyben a megyei és községi önrendelkezés ismertetett jogai az ottani közigazgatási szerkezetre [székek stb.] is értelemszerűen alkalmazandók. Reményét fejezte ki, hogy az országnak az alkotmányterv szerinti átalakulása az erdélyi románok részére is kívánatosabb teszi a uniót.) Utalással a függetlenné váló Duna menti kis népek szövetségének (konföderációjának) indokaira zárul az alkotmányterv.

Kossuth tervezete mellőzve a tulajdonviszonyok kérdéseit megmaradt az alkotmányosság polgári értelmezésének körében, de kétségtelen, hogy az általa javasolt intézmények és intézkedések (az általános választójogtól, a nemzetiségeknek juttatandó, az egykorú polgári keretek között páratlanul széleskörű jogokig) messze meghaladták az 1848-as forradalmi vívmányokat (az 1849. évi nemzetiségi törvényt is), és olyan célkitűzéseket jelentettek, amelyeknek egyikéért másikáért folytatott abszolutizmus és dualizmus korabeli politikai küzdelmeket okkal ítéli a leghaladóbbak közé tartozóknak marxista történetírásunk.

Kossuth alkotmánytervét nem írott malasztnak szánta, hanem olyan programnak, amelynek megvalósításáért gyakorlati politikai tevékenysége során harcolni is kívánt. S nemcsak az 50-es évek elején, hanem — ami az irodalomban alig érintett, és Lukács L. által is teljesen említetlen — a Habsburg-birodalomnak a magyar állami függetlenség reményét ébresztő 1859—1861-es válsága idején, azaz a vitába vont periódus során is. 1859-ben Kossuth felhatalmazásával²⁸ Irányi a magyar forradalom történetét feltáró, Chassin francia történésszel együtt készített munkájának első kötete végén (az időrendi tárgyalás menetének megbontása árán is) leköszölte az Alkotmánytervet, hogy az minél előbb és az addiginál szélesebb körben váljék ismertté.²⁹ (Míg ez a közlés nemcsak a külföld tájékoztatását szolgálta, olasz nyelvű kiadásának ez volt a célja.)³⁰ Az 1859-ben megalkult Magyar Nemzeti Igazgatóság (Kossuth, Teleki, Klapka) egyik legsürgősebb feladatának tartotta az Alkotmányterv megismertetését a hazai nemzeti mozgalom vezetőivel, javasolva, hogy arra támaszkodva indítsanak tárgyalásokat a nemzetiségi politikussal: „A 48-diki törvényeket azonban ha kiindulási pontul tekintjük is, korántsem szándékunk változatlanul megtartani, sőt inkább olyformán óhajtjuk az azokban letett elveket tágítani és kifejtteni, miszerint minden érdek, nemzetiségi ügy mint vallási, tökéletes megnyugvását lelhesse a magyar alkotmány szárnyai alatt: szolgáljon vezérfonalul az idemellékelt alkotmányterv, melyet az alólírt elnök dolgozott ki és mely alapelveiben mindnyájunk jóváhagyását bírja.”³¹ (E rövid passzus két vonatkozásban is helyesbíti a Lukács L. által írottakat: kinyilvánítja a készséget az 1848-as vívmányok továbbfejlesztésére, és jelzi Telekiék egyetértését Kossuth alkotmánytervének alapelveivel.) Nincs lehetőségünk, hogy részletes bizonyítást adjuk, csak sommásan utalunk rá, hogy az Alkotmányterv az adott időszak egészén át igen fontos szerepet játszott Kossuthék politikai céljainak tisztázása terén mind a magyar politikai vezető réteggel, mind a nemzetiségek politikai vezetőivel folytatott tárgyalások során.³² Megemlítést

²⁸ Kossuth (London, 1859. ápr. 26.) — Irányi Dánielnek, OL. TPIH.

²⁹ D. Irányi — Ch. L. Chassin : Histoire politique de la Révolution de Hongrie 1847—1849. Paris. 1859. I. 364—398. l.

³⁰ L. Kossuth : Progetto di organizzazione politica dell'Ungheria. Milano, 1860.

³¹ A Magyar Nemzeti Igazgatóság Gémában 1859. jún. 22-én kibocsátott tájékoztatója. Kossuth : I. 453. l.
³² Kossuth (London, 1860. febr. 15.) — Telekinek, OL. TPIH.; vö. Kossuth : II. 396—397. l.; Kossuth (Baden, Svájc 1860. júl. 25.) — Kiss Miklósnak, uo. 488—490. l.; Jósika Miklós (Court St. Étienne, 1860. aug. 5.) — Kossuthnak, uo. 497—498. l.; Dunyov István (Nápoly, 1861. jan. 12.) — Tanárknak, OL. Tanárky Gyula iratai; Kossuth (London, 1861. febr. 8.) — Ludvighnak, uo. K. I. 3627; Kossuth (Cossila, 1861. szept. 1.) — Irányinak, uo. Irányi Dániel iratai; Kossuth (1861. szept. 27.) — Kiss Miklósnak, uo. K. I. 3839; Kossuth (Genua, 1861. nov. 2.) — Ismeretlennek, uo. I. 3871; Kossuth (S. Francesco d' Albaro, 1862. márc. 28.) — Helfynek, uo. Helfy Ignác iratai.

érdemel az a kevésbé ismeretes tény is, hogy az Alkotmányterv — szerzője nevének elhallgatásával persze — 1860-ban Magyarországon is megjelent, a győri polgárság egyik politikai vezetőjének buzgalmából.³³

Az Alkotmányterv elvi kifejtése volt Kossuth egykorú belpolitikai törekvéseinek. Érvényesítésre és a hazai viszonyok kövéfelményeinek megfelelő továbbfejlesztése nem kevésbé itthoni kapcsolatainak múlt. Kossuth egykorú politikai állásfoglalásai (ha a külföldnek szánt megnyilatkozásai tartalmazzak is szépitő elemeket, és van annak is nyoma, hogy az emigrációban jelentkező osztályellentétek tompításával kísérletezett) nem hagyhatnak kétséget a tekintetben, hogy nem ringatta magát a nemzeti egység illúzióiban. 1859 évi megnyilatkozásai is — amelyeket illúzióinak igazolására Lukács L. idéz³⁴ — az egykorúak szerint annyi fenntartást tükröztek, hogy Jósika Miklós szükségesnek tartotta az ilyen reflexiót: „Leveledben egy kis *kétely* rejlik — melyre ezt felelem: Egész Magyarország — mágnás, nemes, polgár, nép — mind veled tart.”³⁵ Hiába próbálta oszlatni kételkedését Jósika, hiába voltak korlátozottak hazai tájékozódási lehetőségei, Kossuth 1860 tavaszán így ítélte meg a helyzetet: „Azt mondom: nincs párt minden egy gyönyörű egység. Igen, az akadémiára, a magyar ruhára, a Széchenyi-istenítésre stb. de a forradalomra? — Te igazán hiszed? Sajnálak. Keservesen fogsz kiábrándulni. . . adjon csak az osztrák valódi engedményeket. . . az egész hajdani *conservatív* párt, s ezenkívül a *jéla* karatú-aknak egész serege hosszant kiált. — Erről a hazai mozgalom jellege nem hagy kételkedni.”³⁶ S hogy a néptömegek jelentették politikájának potenciális bázisát, azt is látta Kossuth: „A vagyonos osztályok nem akarnak forradalom útján szabadulni az osztráktól, ők a forradalmat csak utolsó rossz gyanánt fogadják el, s egy-két hozzátok hasonló igaz emberen kívül csak a nép maradt hű az 1849-iki alaphoz. De fontolják meg a magasabb osztályok, miként adnak okot a népek felőlük kételkedni. Ennek szomorú következményei lehetnek.”³⁷ Kossuth, noha az emigráció összetétele és hazai kapcsolatainak osztálykötöttségei sokban korlátozták, nem szőlva arról, milyen technikai nehézségei voltak annak, hogy az illegális hazai nemzeti mozgalom szervezeti kérdéseivel érdemben és eredményesen foglalkozzék, korántsem nézte szótlanul a „hazai egységfront” illúzióinak terjengését. 1860 nyarán írja Telekinek: „A *conservatív* pártot a mi illeti; már is holt teher gyanánt csüggött a Nemzeti mozgalom kerekén, s azt olly fonák irányba terelte, melyből ha az események s a Nemzeti kiábrándulás még egy kis ideig ki nem veszi, — hiában reménylünk jövődöt nemzetünknek. — Én — tudod mindig aggódtam, hogy a párt nélküli egység utáni sóvárgás illúziói a Nemzetet egy rossz párt martalékává teszik. . . minden embert nem lehet egy kalap alá hozni — s a ki egység kedvéért elveiről le mond, — pártját öli meg, az ellenkező párt elveinek javára.”³⁸ Kossuth óvása nemcsak a konzervatívokkal való együttthaladás lehetőségének illúziója ellen hangzott el. Komoly aggályai voltak a hazai mozgalom élére került Központi Bizottmány egyrésze ellen is, és szívesen vette volna, ha szakadás árán is, megszabadul tőlük a mozgalom. Ezt tükrözi Telekinek a beszámolója 1860 koröszén arról, hogy Kossuth intencióinak megfelelően megüzente haza, „ha az otthoni Comité körében meghasonlás történt volna vagy történnék ezentúl, mi a forradalmiakkal, mi Gyurival [Komáromy — Sz. Gy.] s az övéivel tartunk.” Továbbá azt, hogy a hazai illegális szervezet ismerje el a Magyar Nemzeti Igazgatóság vezetését és utasításainak megfelelően politizáljon, azonnal jelezze, ha azok végrehajtását lehetetlennek találja.³⁹ A szakadás a hazai szervezetben egyelőre nem következett be, de ez cseppet sem nyugtatta meg Kossuthot. Hamarosan így írt Telekinek: „. . . Engem a Comitée otthon aggaszt, nagyon aggaszt. — Mondd meg nekem kedves Barátom, bizasz te, de

³³ A magyar nemzet sebb jövője. E nevezetes és legkorszerűbb mű minden alkotmányos érzelmű igaz magyarok különös figyelmébe ajánlatik és szívére köttetik. Fordítá és kiadja: *Kozma Imre*. Győr, 1860. (Kozma bevezetője csak burkoltan utal Kossuth szerzőségére.)

³⁴ Persze Ébernek a külföldi lapokban megjelentetett és az arisztokrácia alküvészségéről frott cikkeinek 1859 végi vitatása Kossuth által sokkal több fenntartást tartalmaz, mint azt a Lukács L. által kiragadott fragmentumok tükrözik: „Ha el találna késmi a felszabadulás alkalma. lenne alkuvó párt az országban, azt jól tudom, de ez akkor is csak *számítás* volna, jó vagy rossz, de csak számítás nem *cél*. Én nem hiszem, hogy 12 ember legyen a *magyar* arisztokracziában a ki azt *célul*, mondom: *célul* kitűzve tartaná magának, hogy nem akar az osztráktól elszakadni, ha *lehet*. . . Ha az arisztokracia magát a népzélemtől el nem különözi, szerettet s becsült elsőszülöttje maradhat a hálás nemzetnek. **Véletek, állatalkok, ha nektek tetszik: nélkületek, ellenetek, ha kell.** A nemzet tolmácsa valék, midőn ezt íram” 1841-ben; igazolta 48, igazolni fogja a jövődöt a napon végeiglen. E szavak méltánylatában fekszik kulcsa a magyar arisztokracia jövődjének.” Kossuth (London, 1859. dec. 20.) — Jósikának, *Kossuth* : II. 94—96. l.

³⁵ Jósika Miklós (Brüsszel, 1860 [a téves 1859-es évszámot Kossuth javította] jan. 1.) — Kossuthnak. O.L. K. I. 3144.

³⁶ Kossuth (London, 1860. ápr. 29.) — Jósikának, *Kossuth* : II. 452—453. l.

³⁷ Kossuth (London, 1860. jún. 15.) — Komáromy Györgynek, no. 481. l.

³⁸ Kossuth (Gais, Sváje, 1860. aug. 18.) — Telekinek, O.L. TPIH.

³⁹ Teleki (Genf, 1860. okt. 4.) — Kossuthnak, no. K. I. 3394, vö. *Kossuth* : III. 46—48. l.; („Forradalmon” Teleki is, Kossuthhoz hasonlóan, a nemzeti felszabadító háborút, illetve felkelést értette. — Itt jegyzem meg, hogy ebből az időből még nincs nyoma Komáromy későbbi erkölcsi és politikai megindásának.)

tökéletesen bizasz — mint hazafi s forradalmi vezér, s nem mint jóbarát — tökéletesen bizasz Almássy Paliban mint forradalmi vezérben?⁴⁰ 1861 elején bomlott fel a titkos szervezet Központi Bizottmánya, ami nem jelentette ugyan az illegális politikai tevékenység megszűnését, de egybeesett a súlypont áttolódásával a legalitás területére.⁴¹ Nincs módomban — e keretek között — kitérni a Októberi Diploma utáni legális és illegális hazai politikai tevékenység ismertetésére. Csak röviden utalhatok arra is, mennyire elégedetlen volt Kossuth a hazai vezetőrétég politikájával, azzal is, amit ennek a titkos mozgalom keretei közül a legalitás terére lépő és a vele való összeköttetést monopolizáló szárnya képviselt.

Kossuth elégedetlenségét „híveinek” nemcsak a függetlenség közvetlen, hanem közvetett, társadalmi vonatkozású érdekeit sértő politikája is kiváltotta. A nemzeti-ségi kérdésbeli üzeneteinek tömege szólt arról, hogy ne elégedjenek meg „holmi általános fraternisatio”-val „a minek még magában gyakorlati nyomatéka nincs”.⁴² Kifogásolta, hogy mind a megyei, mind — már előkészítésük idején — az országgyűlési „választásokban kevés tekintet volt a *népelemre*”, hogy „szégyen, gyalázat”, ami a zsidók polgári jogegyenlőségének sérelmére történt, hogy a politikai tevékenység legkülönbözőbb területein „liberalis bakokat lőnek a tekintetes Rendek”, és egyes megnyilatkozásokon „a casino szelleme ömlik el. Az pedig nem a nemzet szelleme”. „Minden levelem panasz, szidás, tanács, — mind hiában. Többet mondok: valahányszor baj van, tanácsot kérnek, s miután megadtam, szent fogadásokat üzennek, hogy szóról-szóra teljesíteni fogják; de soha tizedrészt sem teljesítik, soha! s a mit teljesíteni látszanak is, oly consistensia-
val, oly haszontalan modorban teljesítik, hogy az ember kebelében feljajdul a hazafilélek.”⁴³ Kossuth egykorú politikájának egyik legnagyobb negatívuma, hogy ennek ellenére sem szakított még a hazai nemzeti mozgalomnak ezzel, a Teleki halála után a Határozati Párt zömét éppen a vele való összeköttetés monopolizálása révén is befolyásoló gúndjával, és ország-világ színe előtt nem határolta el politikáját még az országgyűlés idején a Tisza—Podmaniczky-féltől. Az országgyűlési tárgyalások utolsó szakaszában is így írt: „Ilyen a nemzetiségi kérdésekben otthon még semmit sem tettek megbocsáthatatlan átkozott mulasztás. De azon míg a Dieta együtt van csak ők segíthetnek. Mi szidhatjuk, unszolhatjuk, voilá tout.”⁴⁴ Csak az országgyűlés végnapjaiban jött létre kapcsolata a határozataiktól különváló, politikájához sokkal közelebb lépő Szilágyi Virgil—Böszörményi László—Kállay Ödön-vezette „szélsőbaliak”-kal, anélkül, hogy ennek a politikai válság kihasználása szempontjából már gyakorlati jelentősége lett volna. S csak az év végén közölte a további politikai együttműködés feltételeinek egyeztetésére Brüsszelbe kiutazott Podmaniczky Friggyessel, hogy ha a nemzetiségi kérdésben ragaszkodnak országgyűlési állásfoglalásukhoz, kénytelen szakítani velük. Szerinte e kérdésben a határozatiaknak az Alkotmánytervből kellett volna kiindulniok. E helyett magukévá tették az Eötvös-féle nemzetiségi bizottság jelentését, mely — Kossuth szavaival — „ingerel, mert egyik pontban egyenjogúságot villogtat a nemzetiségek előtt, s midőn a tót, szerb, román stb. ennek practicai alkalmazását keresi s azt várja feltalálni, hogy mindenhol a többség határoz, de a minoritás jogai mindenhol respectáltatnak, mit talál:»a Törvényhatóságok egymás között *magyar* nyelven közlekednek, »a törvényhatóságok az államhatóságokkal magyar nyelven leveleznek» ... »az államhatóságok ügykezelési nyelve a magyar», »az országgyűlés *tanácskozási* nyelve a magyar». S ezt Barátom! a nemzetiségi kérdések a tökéletes egyenjogúság alapjain megoldásnak nevezik. S én meglegyek ez országgyűléssel elégedve... Tisztelettel, de egyszersmind komoly határozottsággal vagyok kény[telen] kérdést tenni: *utolsó szónak vegyem-e ezt?* mert ha igen, ha barátaink azon túl nem akarnak menni úgy sajnálatul kell kijelentennem, hogy ugyan elválnak — politikáink meg nem egyezik.”⁴⁵

⁴⁰ Kossuth (London, 1860. nov. 7.) — Telekinek OL. K. I. 3436. (*Lukács Lajos*: a „Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalom 1849—1867. Bpest. 1955” c. könyve 273. lapján „igen figyelemre méltó”-nak tartja, hogy Teleki szerepet engedett Almássynak a Határozati Párt létrehozásában. Persze még ennél is figyelemre méltóbb, hogy Almássy volt korábban a hazai nemzeti mozgalom titkos szervezetének a feje, amit a hazai politikai fejlődéssel foglalkozó munka nem említ.)

⁴¹ Vö. *Kossuth*: III. 594—596. l.; *Könyvi*: III. 113—114. l.

⁴² Ld. pl. *Kossuth* (London, 1860. nov. 5-i utasítás) — Ludvígh Jánosnak, OL. K. I. 3436; vö. Teleki (Genf, 1860. okt. 4.) — *Kossuthnak*, uo. 3394; vö. *Kossuth*: III. 45—47. 86. l.

⁴³ Jósika (Brüsszel, 1861. márc. 4.) — *Kossuthnak*; Kiss (Párizs, 1861. márc. 6. 22.) — *Kossuthnak*; *Kossuth* (London, 1861. márc. 23.) — *Kissnek*, OL. K. I. 3660, 3663, 3680, 3683.

⁴⁴ *Kossuth* (Cossila, 1861. aug. 3.) — *Klapkának*, uo. 3802.

⁴⁵ *Kossuth* (S. Francesco d'Albaro, 1861. dec. 28.) — *Jósikának*, uo. 3910. (Podmaniczky magyarázkodására így válaszolt: „... az orsz. gyűlés e kérdésben eljárását ... nem csak határozottan kárhoztatom, de sőt hazánk jövődjére nézve csak nem halálosan gyászos esapásnak lenni *tudom*.” *Kossuth* (S. Francesco d'Albaro, 1862. jan. 10.) — *Jósikának* uo. I. 3935.)

A követelmények, amelyeket Kossuth „hívei” elé állított, sok vonatkozásban túlnőttek az Alkotmányterv belpolitikai célkitűzésein is. Programjának kétségtelenül így is van komoly fogyatéksága, társadalmi kötöttségei mellett nem kevésbé azzal összefüggésben is, hogy több mint évtizedes emigrációja folytán a magyarországi valóság sok új eleme ismeretlen maradt előtte, és a hazai társadalmi kérdéseket korábban oly mélyrelátóan vizsgáló tekintete most a közvetítők többnyire szűkkeretű és torzító szemüvege mögé szorult. Pedig mennyire sővárgott e valóság ismeretére. Nemcsak a közjogi kérdésbeli hazai állásfoglalás iránti tájékozódási törekvést illethetik a következő sorok: „...akárki egyesnek barátaink közzül, s magának a Centrál Comitténak hivatalos jelentésével sem leszek (—ha jó, szokott késedelemmel) megelégedve... több oldalú tudomást tartok szükségesnek minden társadalmi körből, aristocratiából (melyből a forradalmiakat ujunkon elszámálhatjuk a nélkül, hogy 10-ig jutnánk), közép osztályból, polgáriból, Deák, Somssich féletől sat. sat.”⁴⁶ Kossuth belpolitikai programjának határai legszűkebbre az agrárkérdésben vonódtak. Lényegében ugyanazokban a kérdésekben nyilatkozott tennivalókról e vonatkozásban (egyes zsellérkategóriák, majorsági községek, határőrök kielégítése az állami birtokokból, a magánbirtokosok sérelme nélkül), amelyeket 1848/49-es tapasztalatai alapján elintézetleneknek tekintett, s amelyek már 50-es évek elejei üzeneteiben is említést nyertek.⁴⁷ A szerb és horvát nemzetiségi vezetőkkel kötendő megállapodás érdekében felajánlandónak tartotta a határőrök „telkeinek, földjeiknek teljes tulajdoni joggal birtokát, s a falvak határaitban levő kincstári legelőknék s erdőknék, az illető helység tulajdonául ingyen átengedését”, illetve, hogy „az Ország birtokához tartozó Erdélyi helyeken a dominialis erdők, havasok, legelők az illető helységeknek tulajdonul ingyen átengedtetnek”.⁴⁸ A társadalmi kérdések sorában merült fel a zsidók polgári joggyenlőségének az érvényesítése. Kossuth emlékeztette azokat, akik ezt még elintézetlennek tekintették, „hogy a *Nemzet* a Zsidók egyenjogúságát már 1849-ben a Szegedi Orsz. gyűlésen törvényileg decretálta”, híveitől megkérve az ehhez való alkalmazkodást.⁴⁹ A nemzetiségi kérdést illetően már az Alkotmányterv jelezte, hogy Kossuth alaposan meghaladni kívánja még az 1849-es nemzetiségi törvény rendelkezéseit is. Fentebb szó esett arról, hogy a hazai titkos szervezet vezetőinek Kossuthék az Alkotmányterv alapelveit ajánlották a megbékélés és összefogás érdekében tartandó tárgyalások kiinduló pontjával. Hadd utaljuk most csak arra, hogy ilyen titkos tárgyalások létrehozására kifejtett annyi erőfeszítése után és mellett, alig ültek össze az újjászervezett törvényhatóságok 1860 végén, alig hogy megnyíltak 11 évi korlátlan abszolútizmus után a hazai politikai élet első viszonylag szabad fórumai, Kossuth máris azt kívánta, legelső megnyilatkozásaik közé tartozzék a nemzetiségekkel való megbékélési szándék meghirdetése. Tanárky egykorú feljegyzése szerint Kossuth azt üzenté „az otthoniaknak, vegyék fel azonnal a nemzetiségiek kérdését discussio tárgyául a meggyekben. Pest kezdje el, de nem ám kikeléssekkel a Horvátok sat. ellen, hanem inkább biztosítsák őket, hogy a Magyar Nemzet testvériessége minden méltányos és igazságos kívánalmaikhoz hozzájáruland. Pest küldje azt minden megyének és minden magyar hírlapnak nem csak, hanem fordításban a báni conferentiának, Temes, Újvidék, Szabadka sat. városok tanácsának, a jobb érzelmű horvát, oláh sat. lapoknak is.”⁵⁰

Részletes vizsgálatot érdemel az, hogyan foglalt állást Kossuth (s az emigráció általa vezetett irányzata) a nemzetiségi kérdés különböző fordulatai kapcsán 1860/61-ben. Ez alkalommal, mellőzve ennek nyomunkisérését, csak arra utalok, nemcsak szilárdan megmaradt az Alkotmánytervben vázolt messzemenő engedmények mellett, hanem konkretizozva még meg is toldotta azokat. A tárgyaló időszakban tett kiegészítő javaslatait, az 1861. évi országgyűlés Eötvös-féle nemzetiségi albizottsága munkálatának kritikájával is összekapcsolva foglalta össze 1861 őszén. A horvát kérdésben az új szövetségi szerződés, vagy a korlátozatlanul teljes állami függetlenség megajánlása mellett szükségesnek tartotta kinyilatkoztatni: „Verőcze, Szerém, Posega iránt sajnáljuk, hogy Magyar részről igény formáltatott valaha. — Lemonduk rólla — mint szinte a Dráván túli Légrádi Járásról is”. „Muraköz és Fiume controvertált territorium révén, kézzek vagyunk a függetlenségnek közös erővel kivívása után e kérdésnek, az illetőknek suffrage univerzal alapján meghallgatásával eldöntését, akár mely oly uralkodó arbitrage-ára bocsátani, ki a nép souverenitás elvére alapítva országol.” „Erdélyre nézve — mihelyt a függetlenségi harcban annyira előre megyünk, hogy az Unió kérdésének újra discussióba vétele

⁴⁶ Kossuth (London, 1860. nov. 7.) — Telekinek, no. 3436.

⁴⁷ Vö. *Lukács Lajos* : Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalom. 59—60. l.

⁴⁸ Kossuth (London, 1860. nov. 5-i utasítás) — Ludvig Jánosnak, OL. K. I. 3436; *Kossuth* : III. 89. l.; Kossuth (S. Francesco d'Albaro, 1861. nov. 20.) — Irányinak, OL. Irányi Dániel iratai.

⁴⁹ Kossuth (London, 1861. ápr. 15.) — Ludvignek, no. K. I. 3711.

⁵⁰ Uo. Tanárky Gyula naplóí XII. (1860. dec. 18.).

az osztráknak elnyomatásunkra fegyverül nem szolgálhat, az Erdélyieknek suffrage universel alapján eldöntésére bocsátandjuk maradjon e az Unió úgy a mint 1848-ban ellőn határozva — vagy pedig külön törvényhozási és adminisztratív autonómiával bírjon Erdély. — A Magyar Koronához tartozás, következőleg közös honvédelem — külpolitica — diplomatai képviselet, vám s kereskedelmi rendszer — és pénzforgalom egysége reserváltatván.” Kiegészítette az Alkotmánytervet még azzal is, „hogy a Szerb nép a községi s megyei administrationak szerb nyelven viteléről biztos legyen”, hajlandó a szerblakta megyei határainak új megvonására, mivel a magyarországi szerbek zöme olyan megyékben él, ahol nincs abszolút többsége.⁵¹ Ezek az Alkotmánytervet továbbbépítő, illetve konkretizáló javaslatok jelzik, meddig ment el Kossuth 1860/61-ben a nemzetiségi kérdésben. (A Dunai Szövetség 1862-es ismert terve, e belpolitikai program megvalósítására építő felvázolása a már felszabadult népek kapcsolatai majdani rendezésének.) Lehet mindezt kevesellni, szakszerűen persze csak akkor, ha megtörtént a nemzetiségek egykorú önrendelkezési törekvéseinek és érvényesítésük lehetőségeinek történeti értékelése is, de egyet minden bizonnyal nem lehet, Kossuth egykorú politikáját egybevetve hajdani nacionalista vonásoktól sokkal kevésbé mentes állásfoglalásaival, nem lehet elfogadni Lukács L. kritikai alaptételét arról, hogy a Kossuth-vezette magyar emigráció 1849 után az új függetlenségi harcot nem akarta szervesen egybekapcsolni az 1848-as forradalmi vívmányok továbbfejlesztésének a gondolatával.

*

Hadd térjek vissza mindezek után Lukács L. bizonyíték és valószínűsítés nélkül maradt megállapításához arról, hogy Kossuth az Ausztria-ellenes külső katonai segítség reakciós belpolitikai célú alkalmazására gondolt volna. Már az előzőekből is könnyen felismerhető, mennyire eltért ilyesmi Kossuth elveitől és egykorú politikájától. Noha egy állítólagos szándék hiánya nem kíván igazolást és ritkán is nyújt lehetőséget dokumentációra, ez esetben mód van erre is. Amikor 1860 végén, az alighogy felszabadított Nápolyban a nyomorgó tömegek elégedetlenségét kihasználva a Bourbon-pártiak reakciós zavargásokat robbantottak ki, Kossuth azt tanácsolta Cavournak „a nép által maga által” kell e zavargásokat elnyomni, nehogy ürügyet adjanak III. Napoleon beavatkozására.⁵² 1861 őszén az emigrációhoz is kiszivárogtak olyan aggodalmak, hogy Erdélyben a nemzetiségi ellentétek véres összeütközésekre vezethetnek. Irányi említette egyik Kossuthhoz írott levelében, hogy Csernátony Lajos szerint ennek veszedelmét nagyhatalmi fegyveres erőik igénybevételével kellene elhárítani, utalva III. Napoleon ilyen ürügyekkel végrehajtott egykorú szíriai megszálló tevékenységére. Kossuth válaszlevelében, amelyben többek között éppen a nemzetiségeknek adandó engedmények és a velük való politikai kapcsolatok kérdései szerepelnek, mellékesen, de teljesen elhárítólag írt erről az ötletéről: „Csernátóni azon eszméje, hogy az Európai hatalmak fegyveres erővel vegyék elejét a koncolásoknak Erdélyben mint Syriában tették igen grotesque és igen impracticus eszme”⁵³ Már 1860 őszén a Ludvig Jánosnak, belgrádi titkos küldetésé alkalmával adott utasításban szerepelt Kossuthéknak az a javsálata, hogy a felszabadító háborúban nem kevésbé „a magyarországi szerbekre való hatás tekintetéből” is vegyenek részt önkéntes szerb kötelékek, ha erejüket — óvatosságból — négy zászlóaljnyi és csak reguláris katonaságra kívánták is korlátozni.⁵⁴ 1861-ben — noha az olaszországi magyar légio kereteit Kossuthéknak amúgy igen szűkre kellett vonniuk (két gyalogzászlóalj, egy huszár- és egy tüzéralakulat), megkezdték egy szerb—horvát önkéntes zászlóalj alakítását. Megszervezését éppúgy, mint a légio magyar egységeinek felszabadító célú felhasználását persze megakadályozta az Ausztria-ellenes háború elodázódása és vele szoros kölcsönhatásban a Habsburg-hatalom viszonylagos és átmeneti belső stabilizálódása.⁵⁵

*

⁵¹ Kossuth (S. Francesco d'Albaro 1861. nov. 18, 20.) — Irányinak, uo. Irányi Dániel iratai; vö. Kossuth (1861. szept. 27.) — Kissnek, (Géna, 1861. nov. 2.) — Ismeretlenek, uo. K. I. 3839, 3871.

⁵² Uo. Tanárky Gyula napló XI. (1860. dec. 15.); vö. *Kossuth* : III. 517. l. (jegyzet).

⁵³ Kossuth (Géna, 1861. okt. 26.) — Irányinak, O. L. K. I. 3866.

⁵⁴ Kossuth (London, 1860. nov. 5-i utasítás) — Ludvignek, uo. I. 3436; *Kossuth* : III. 85. l.

⁵⁵ A szerb—horvát zászlóalj szervezésének első bizonytalan hírére (toborzásra nem került sor) szerb fiatalok kerekedtek fel Pestről, Pancsováról, Nagyikindáról és máshonnan (talán csak kalandvágyból, talán ismerve azonban egyet-mást a politikai céltűzésekből is), hogy az új alakulatba felvételt kérjék. Kossuth (Géna, 1861. okt. 22.) — Farininak, Irányi (Turin, 1861. okt. 29.) — Kossuthnak, Carlo Scariato [Mayerffy Károly] (Gradiste, 1861. dec. 15.) — Kossuthnak, Mayerffy (Gradiste, 1862. jan. 7.) — Kossuthnak, O. L. K. I. 3860, 3868, 3897, 3928; vö. *Kossuth* : III. 704—705. l.

Kossuth emigrációs politikája vereséget szenvedett 1860/61-ben, noha ekkor jutott legközelebb az egykorú történelmi fejlődés objektív követelményeinek szolgálatához. E vereségben szerepet játszott a hazai viszonyok alakulása (amellyel készülő monográfiámban foglalkozom), az ezzel kölesönhatásban álló — vitatott tanulmányaimban több vonatkozásban tárgyalt — külpolitikai tényezőké és kétségtelenül Kossuth politikájának nem egy fogyatékosága is. Így az agrárkérdés viszonylagos elhanyagolása, politikájának hazai képviseltetése olyan erők által, amelyek annak célkitűzéseit társadalmi kötöttségeiknél fogva is csak részben kívánták lérvényesíteni, és mindezzel összefüggésben az is, hogy az osztályellentétek és osztályösszeütkezések hazai és nemzetközi mozzanataitól meglehetősen elhatárolni kívánta a nemzeti önrendelkezési törekvéseket. Politikájának (hiányosságaival is összefüggő) veresége ellenére — megítélésem szerint — nem kétséges, Kossuthé a legjelentékenyebb egykorú kísérlet arra, hogy a hazai politikai (és a felépítmény visszahatásaként is a gazdasági-társadalmi) fejlődésnek a bekövetkezettnél sokkal demokratikusabb iránya érvényesüljön Magyarországon.

Válaszomban mindössze ennek megállapítására és igen szűkre vont dokumentálására szorítkozhattam. Monográfiáké a feladat, hogy az itt csak jelzett mozzanatok összefüggéseik teljesebb világában mutassák be. De monográfiák sem múlászthatják annak szükségét, hogy a kiadásra kerüljenek Kossuth — mindeddig csak kisérszben publikált — egykorú írásai.⁵⁶

Itt jegyzem meg, hogy a kiegyezéshez vezető út és a kiegyezés értékelésének kérdésében nézeteim rövid összefoglalását Hanák Péter „A dualizmus korának néhány vitás kérdése” c. referátumának 1960. december 19-i — csak a Századok következő évfolyamában publikálásra kerülő — vitájában ismerttettem. Lukács Lajos vitacikkének e kérdéskörre is kiterjeszkedő érvelése semmiben sem készlet ott kifejtett álláspontom megváltoztatására.

SZABAD GYÖRGY

⁵⁶ Ennek az igen fontos, sok, fragmentumokba kapaszkodó feltételezését és illúziót oszlató, hosszú előkészítést igénylő feladatnak sürgősségére már a vonatkozó egyetemi tankönyv vitáján emlékeztettem. (Vö. Puskás Julkanna—Szuhay Miklós ismertetőjével. Századok, 1958. 795. l.)

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

AZ 1960-BAN TARTOTT CSEHSZLOVÁK TÖRTÉNÉSZKONFERENCIÁK

Immár hagyománnyá vált, hogy a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete a csehszlovák marxista történetírás fontos és sürgős problémáiról, továbbá jelentős évfordulók alkalmából tudományos konferenciákat rendeznek. Ilyen konferenciát tartottak a múltban a csehek és szlovákok kölcsönös kapcsolatáról, Ludovít Štúr életéről és működéséről, a szlovák nemzeti felkelés 10. és a népi demokratikus Csehszlovákia létrejötte 10. évfordulója alkalmából, valamint olyan más konferenciákat is tartottak, amelyek fontos problémákat vetettek fel és fontos kérdések kutatását vitték előbbre.

Ezt a hagyományt 1960-ban is folytatták.

A Szlovák Történeti Társulat 1959-i kongresszusának kezdeményezésére a Szlovák Történeti Társulat már február elején (4—6.) Besztercebányán megrendezte a *helytörténeti konferenciát*. Több mint 150 szlovákiai és csehországi történész és a rokon tudományágak dolgozóinak részvételével a helytörténet legaktuálisabb és legfontosabb feladatairól és arról tárgyaltak, hogyan lehet a történeti honismereti munkát intenzívebbé tenni és úgy irányítani, hogy az korunk követelményeinek megfeleljen.

Julius Alberty a besztercebányai pedagógiai intézet tagja „A helytörténet feladata a szocializmus építésének korszakában” címmel tartott referátumot. Főképpen a csehszlovákiai dolgozóknak a múlt iránti érdeklődését és a múlt haladó hagyományait emelte ki és referátumának nagy részét a történeti honismereti munka módszertani kérdésének valamint a honismereti munka és a nemzeti történet közötti kapcsolatnak szentelte.

Ludovít Holotik, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója „Nemzeti történetünk kutatásának főfeladatai” címen tartott referátumot. Referátumának első részében a történelemnek a szocialista társadalomban betöltött szerepével foglalkozott, főképpen a tudományos világnézet és a proletár internacionalizmusra nevelés szempontjából. A továbbiakban rámutatott arra, milyen nehézségekkel kellett megküzdnie a szlovák marxista történetírásnak fejlődése során, míg az egész csehszlovák marxista történetírás fejlődésének megalapozott részévé vált. Elemezte a napirenden levő egyes kulcsfeladatokat, s eközben kiemelte a legújabb történet feldolgozásának szükségességét. Hangsúlyozta, hogy a helytörténet terén is elsősorban a munkásmozgalom, a fasizmus elleni harc és a szocializmus építése történetének feldolgozására kell törekedni.

Dr. Darina Lehotská, a pozsonyi Comenius egyetem bölcsészkarának docense „Hogyan írjunk helytörténetet” címen tartott felolvasást. Tekintettel arra a tényre, hogy a helytörténettel iskolázatlan történészek is foglalkoznak, Lehotská docens részletesen elemezte a helytörténet megírása munkájának egész menetét és részletesen szólt azokról a segédletekről, amelyeket munka közben használni kell.

Cyprián Slimák, a Csehszlovák Kommunista Párt Történeti Intézete kirendeltségének, a Szlovák Kommunista Párttörténeti Intézetnek munkatársa referátumában a helytörténeti munka, a munkásmozgalom és a párttörténet emlékei problematikájával foglalkozott. A Szlovák Kommunista Párttörténeti Intézet ilyen irányú munkája közben szerzett tapasztalatokból indult ki és rámutatott a Csehszlovák Kommunista Párt történetének specifikus vonásaira. Befejezésül módszerbeli és módszertani problémákról szólt, valamint a tárgyalt problematika gyakorlati megközelítéséről beszélt.

Milan Strahan, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tagja „Az ipari üzemek története feldolgozásának problematikája” tárgykörből szólt hozzá. Kiemelte azt a tényt, hogy az üzemek történetének ismerete pozitív hatással lesz majd a munkakollektívának és az üzemnek egymásközi szocialista viszonya további megerősödésére és arra a társadalmi szempontból döntő törekvésre, hogy a dolgozók egyre szélesebb tömegét vonják be a termelés és az egész népgazdaság irányításának aktív részvételébe. Az üzem történetének nevelő jellege a szocialista öntudat növekedésében

nyilvánul meg. Hangsúlyozta azt a tényt, hogy az üzemek történetének kidolgozásánál tekintetbe kell venni, hogy az üzem története elsősorban a munkásosztály története.

Emil Petách, a kassai Keletiszlovák Múzeum dolgozója „Az anyagi kultúra emléke mint történeti forrás” címen tartott referátumot. Elemezte az anyagi kultúra tárgyát és beszélt arról, hogy mit kell ezen a téren megőrizni. A népművelő munka szocialista koncepciójával és múzeumaink fontos feladatával folytatta előadását. E. Petách és J. Alberty referátuma az „Úlohy slovenskej historickej vedy v obdobi socialistickej výstavby” (A történettudomány feladata a szocializmus építése korszakában) c. gyűjteményes munkában jelent meg, ez a munka a Szlovák Történeti Társulat 1959-i kongresszusának legfontosabb anyagát is tartalmazza. (Pozsony, Szlovák Akadémiai Kiadó, 1961).

További előadások: *Ján Pivluska* (Szlovák Múzeum, Pozsony) „A forradalmi hagyomány szobáinak feladata, küldetése és kiépítésük a szlovákiai üzemekben”, *Iván Bohuš* (a tátralomnici Tátrai nemzeti park igazgatója) „A helytörténet problematikája és a honismereti kézikönyvek helyzete”, *Ján Lichner* mérnök (Szlovák Építészeti Főiskola építészeti tanszéke) „A történeti emlékek fenntartásának és rekonstrukciójának problematikája” címen.

Az élénk vitában felszólalt *František Burian* (a Csehszlovák Kommunista Párt Történeti Intézete), *Ladislav Hosák* professzor (Pedagógiai főiskola, Olomouc), *dr. Miroslav Huska* (Szlovák Nemzeti Múzeum Turócszentmárton), *dr. Blanka Píronová* (a Csehszlovák Tudományos Akadémia Sziléziai Intézete, Opava), *dr. Branislav Varsik* professzor (Comenius Egyetem, bölcsészkar) és még sokan mások.

Befejezésül határozatot fogadtak el a helytörténet sürgős feladatairól.

*

A népi demokratikus Csehszlovákia keletkezéséről és fejlődéséről tartott konferencia. 1960. május 3—5. között a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete közös rendezésében Szomolányban és Pozsonyban tudományos konferenciát tartottak erről a témáról. A konferenciának az volt a feladata, hogy a csehszlovák nép szocializmushoz vezető útjának egyes szakaszait értékelje és Csehszlovákia népei legszebb és legforradalmibb időszakának fontos problémáit tisztázza. A konferencián több mint száz csehszlovák történész vett részt, valamint neves külföldi vendégek, a Szovjetunióból *I. I. Udalov*, és *A. E. Boltin*, a Lengyel Népköztársaságból *T. Daniszewski* és *A. Wattle*, a Német Demokratikus Köztársaságból *St. Doernberg* és *H. Gemkov*, a Magyar Népköztársaságból *Orosz N.*, a Román Népköztársaságból *V. Varga*, a Bolgár Népköztársaságból *D. Sirkov*, akik üdvözölték a konferenciát.

A főreferátumot „A népi demokratikus Csehszlovákia 15 éve” címen a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete legújabbkori osztálya kollektíven dolgozta ki és az osztály vezetője, *dr. Václav Král* olvasta fel. Csehszlovákia 1918—1938 közötti helyzetének, a munkásosztálynak és Csehszlovákia Kommunista Pártjának a megszállás alatti harcának valamint a nemzeti felszabadító harcnak értékelése után meghatározta a népi demokratikus Csehszlovákia 1945 utáni fejlődésének főszakaszait 1960-ig, az új alkotmány elfogadásáig, amikor Csehszlovákia Csehszlovák Szocialista Köztársasággá vált.

Miroslav Kropilák docens, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese „A népi demokratikus Csehszlovákia — a csehek és szlovákok közös állama” címen tartott referátumot. Ebben rámutatott a cseh munkásosztály által a szlovákiai forradalmi mozgalom fejlődésének nyújtott sokoldalú támogatás jelentőségére. A népi demokratikus Csehszlovákia feltételei között a két nemzet együttműködése magasabb fokúvá lett, és Csehszlovákia fejlődése meggyorsulásának fontos tényezőjévé vált. Ez az együttműködés tette lehetővé Szlovákia részére, hogy a társadalmi és gazdasági fejlődésben tapasztalható lemaradását behozza és egyenjogú félként vehessen részt a szocializmus építésében.

J. Kládva, a prágai Károly egyetem bölcsészeti karának professzora a csehszlovákiai kultúrforradalomról referált. A szocializmus létezése és sikeres építése — hangsúlyozta J. Kládva — megteremti a formájában nemzeti, tartalmában szocialista kultúra kialakulásának feltételét. A kultúrforradalom a szocialista Csehszlovákia felépítésének szerves része.

B. Graca, a Csehszlovák Kommunista Párt történeti intézete kirendeltségének, a Szlovák Kommunista Párt történeti intézetének igazgatója referátumában Csehszlovákia Kommunista Pártjának a népi demokratikus Csehszlovákiaiban betöltött szerepével

foglalkozott. Az előadó megkülönböztette az 1945—1948-as szakaszt, majd a népi demokratikus Csehszlovákia fejlődésének további szakaszait és rámutatott arra, hogyan valósította meg a kommunista párt politikáját és vezető szerepét.

Václav Kotyk, a prágai Nemzetközi Politikai és Gazdasági Intézet szocialista országokkal foglalkozó osztályának vezetője a „Csehszlovákia nemzetközi helyzete és külpolitikája 1945—1960 között” című témáról beszélt. 1945—1948 között Csehszlovákia külpolitikai orientációjáért főképpen a hazai fronton folyt a harc. A haladó erők, a kommunistákkal az élen 1948 februárjában egyértelműen eldöntötték ezt a harcot: a Szovjetunióval és a szocialista táborral való örök szövetség és valamennyi állammal való békés együttélés mellett döntöttek.

A továbbiakban a konferencia négy szekcióban folytatta ülését:

1. a nemzeti-felszabadító harc korszakának,
2. a gazdasági kérdéseknek,
3. az 1945—1948 közötti és

4. az 1948—1960 közötti korszak szekciójában. Mind a négy szekcióban élénk vita alakult ki, amelyben szinte valamennyi jelenlevő felszólalt.

A május 5-én tartott plenáris záróülésen *I. I. Udalcov* előadásában rámutatott a konferencia eredményére Csehszlovákia 15 éves fejlődése problémáinak, valamint valamennyi népi demokratikus ország legújabbkori története feldolgozása szempontjából.

Összegezve igen sikeresnek mondhatjuk a konferenciát. Megmutatta, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság népei történetének népi demokratikus korszaka a népek fejlődésének zárt szakasza, és hogy a csehszlovák történészek nagy és sikeres erőfeszítéseket tesznek, hogy bemutassák a kor nagyszerűségét és annak a csehszlovák népnek munkáját és győzelmét, amely a felszabadulást akkor érte el, amikor a szocializmus és béke világtáborának biztos alkotórészévé vált.

A konferencia anyaga önálló kötetben jelenik meg.

*

Szlovákiának a München előtti Csehszlovák Köztársaságban való gazdasági és politikai fejlődéséről tartott konferencia

1960. október 25—27. között a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Szomolányban Szlovákiának a München előtti burzsoá köztársaságban való gazdasági és politikai fejlődéséről rendezett konferenciát. A konferenciát annak szükségessége hívta életre, hogy ennek a fejlődésnek alapvető kérdéseit tisztázzák a *Dejiny Slovenska* (Szlovákia története) című kollektív mű III. kötetével kapcsolatban, amely az 1918—1938 közötti korszakkal fog foglalkozni.

A konferencián elsőnek *Bohuslav Graca*, a Csehszlovák Kommunista Párt Történeti Intézete kirendeltségének, a Szlovák Kommunista Párt Történeti Intézetének igazgatója tartott referátumot „Csehszlovákia Kommunista Pártjának keletkezése és harca a München előtti Csehszlovákiában” címmel. Bevezetőül Csehszlovákia Kommunista Pártjának megalakulása előtti, majd az 1918 utáni helyzettel foglalkozott, amelyet Szlovákiának a csehszlovák államhoz történt csatlakozása, főképpen pedig politikai és ideológiai beolvadása jellemez, abból a szempontból, hogy mely körülmények befolyásolták a leninizmus elsajátításának folyamatát. Csehszlovákia Kommunista Pártjának keletkezése a munkásmozgalomban az egyik szakasz lezárását és új szakasz kezdetét jelenti és nemcsak a munkásosztály, hanem az egész nemzet életében történeti fordulópont volt. Referátumának további részében *B. Graca* Csehszlovákia Kommunista Pártja harcának további szakaszairól beszélt, amelyekből a marxizmus—leninizmus ideáljához hűséges párt győzelmesen került ki, és 1945-ben felkészült a nemzet és az állam vezetésének átvételére.

Ján Mlynárik, a prágai Zeneművészeti Főiskola marxizmus—leninizmus tanszékének asszisztense referátumában „Az 1918—1938 közötti szlovákiai osztályharc alapvető szakaszai”-ról számolt be. Fontos anyagot foglalt össze a szlovákiai munkásosztály harcának, a mezőgazdasági, ipari sztrájkok, politikai harcok, a kisbirtokosok és állás-talanok mozgalmi területéről.

Ehhez a két referátumhoz hozzászólt a vita folyamán *L. Vebr*, *E. Vrablic*, *Zd. Holotiková*, *Zd. Kárník*, *M. Vietor* docens, *B. Lehár*, *L. Vějnár*, *M. Tichý* és mások. Főleg *J. Mlynárik* referátumához fűztek megjegyzéseket.

A konferencia további részében *Milan Strhan*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa tartotta meg referátumát „Szlovákia 1918—1938 közötti gazdasági fejlődésének néhány kérdése”-ről. A München

előtti köztársaságban és 1918 előtt a szlovákiai ipari fejlődés néhány szempontjával foglalkozott. A München előtti köztársaság korában a szlovákiai ipar a következő fázisokon ment át: 1921—1923 között gazdasági válság, 1924—1929 között felélénkülés és konjunkktúra, 1929—1930 között gazdasági válság, 1934—1938 között különleges fajtájú depresszió. M. Strhan a továbbiakban a dezindusztrializáció és a szlovák pénzügy kérdéséről beszélt.

Viliam Pleza, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos aspiránsa „Az agrárkérdés Szlovákiában a München előtti Csehszlovákia idején” címen tartott referátumában a München előtti Csehszlovákia idején a szlovák falusi fejlődés kérdéseivel, elsősorban a földbirtok- és osztálykapcsolatok, valamint a szlovákiai mezőgazdaság fejlődése gazdasági törvényeinek kérdésével foglalkozott. A München előtti Csehszlovákia gyengeségének egyik fontos oka az volt, hogy a burzsoázia képtelen volt az agrárkérdést Szlovákiában, a cseh tartományokban és Kárpát-Ukrajnában megoldani. A szlovák mezőgazdaság elmaradottságának megoldása nemcsak azt feltételezte, hogy színvonalában gyökeres változás áll be, hanem mindenekelőtt az egész nemzetgazdaság fejlődését, ami csak a szocializmus építésének feltételei mellett valósítható meg.

Lubomier Lipták, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos dolgozója a konferencián „A szlovák burzsoázia fejlődése a München előtti Csehszlovákiában” címmel tartott előadást. Rámutatott arra, hogy milyen jelentős a burzsoázia és a politikai pártok történetének, mint az osztályharc és a társadalmi fejlődés története megismerése elválaszthatatlan részének kutatása. A szlovák burzsoáziának Csehszlovákia megalapítása utáni fejlődési szakaszaival foglalkozott, és a szlovák burzsoázia egyes csoportjainak a München előtti köztársaság gazdasági és politikai életében elfoglalt helyzetével.

A vita során ehhez a három referátumhoz hozzászólt *J. Kramer*, *M. Kočíšek*, *M. Tichý*, *J. Čelko*, *L. Vebr*, *Čt. Murin*, *K. Rebro*, *D. Csižmádia*.

A konferencia harmadik napján *dr. J. Urfus* és *dr. V. Houser* „Szlovákia politikai igazgatása a München előtti burzsoá köztársaságban” c. referátuma volt napirenden.

A további vita folyamán felszólt még *J. Grospič*, *F. Bielik*, *M. Vietor*, *dr. J. Chreňo*. A konferencia megmutatta, hogy a München előtti köztársaság korszaka alatti csehszlovák történet központi kérdése a munkásosztálynak Csehszlovákia Kommunista Pártja vezetésével folytatott harcra, és hogy a történészek erőfeszítésének elkerülhetetlenül ennek a harcnak tisztázására kell irányulnia.

A konferencia anyagát a *Historický Časopis* IX. (1961) évf. 2. számában közlik.

*

A szlovákiai feudalizmus történetének konferenciája. Utoljára, de nem utolsósorban kell említeni a szlovákiai feudalizmus történetéről rendezett konferenciát (1960. december 1—3. között Szomolányban), amelynek célja az volt, hogy a szlovákiai feudális történetet különböző szakaszainak legfontosabb és legsürgősebb feladatait a kutatás és kiadványok terén tisztázza, rámutasson azokra az utakra és módokra, amelyek ezeknek a feladatoknak helyes megoldását meggyorsítják. Abból az elvből indultak ki, hogy a feudalizmus történetéről szóló munkák eredményeiben mutatkozó hiányosságok Szlovákia egész történetéről és a csehszlovák történetről szóló munkák eredményében is visszatükröződnek, ha idejekorán ki nem küszöbölik őket.

A konferencián több mint hetven tudományos dolgozó vett részt, történészeken kívül régészek, néprajzosok, művészettörténészek és nyelvészek. A Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete két dolgozóval képviseltette magát. A konferenciát a Szlovák Történeti Társulat rendezte a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetével szoros együttműködésben.

A Szlovák Történeti Társulat elnökének, *dr. Karol Goláň* egyetemi tanárnak megnyitóját után megkezdődött az első tematikai ciklus tárgyalása, amely a feudalizmus alatti mezőgazdasági termelés és a jobbágyok helyzete kutatásának tematikájával foglalkozott. A bevezető referátumot *dr. Peter Ratkoš*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa tartotta „A feudális járadék fejlődése Szlovákiában” témáról. A korreferátumot *dr. Pavol Horváth*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa tartotta a „16.—18. századi mezőgazdaság termelési technikájá”-ról. A vitában a feudális járadék tanulmányozásának tematikájához *dr. Alexander Huščava* egyetemi tanár (Comenius Egyetem, bölcészkar) szölt hozzá, *dr. Karol Rebro* egyetemi tanár (Szlovák Tudományos Akadémia jogi kabinetje) a feudális jog és gyakorlat kérdéséről, *dr. Belo Polla* (Szlovák Múzeum, Pozsony) az eltűnt helységek területén az anyagi kultúra tanulmányozásának

jelentőségéről a korai és kifejlett feudalizmus történetének feldolgozása szempontjából, *Matusš Kučera* (Comenius Egyetem, bölcsészkar) a közvetlen és közvetett feudális járadék egyes fajtáinak feltűnéséről, *Viera Urbancová* (Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete) a földművelés technikájáról és a földművelési eszközökről, *František Sedlák* (Szlovák Központi Állami Levéltár) a feudális nagybirtok kutatásával összefüggő levéltári anyagról, *dr. Albert Stránský* a besztercebányai kamara garammentei területeinek településéről, *dr. M. Kušik* (Szlovák Levéltárügyi Igazgatóság) a tizedről mint a feudális járadék egyik formájáról beszélt.

A konferencia II. ciklusa a városok, a kézművesség és a bányászat kutatásának problematikájával foglalkozott. Bevezetésül *Alžbeta Gácsorá*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa olvasta fel referátumát „A szlovákiai városi kutatás problematikája az eddigi irodalom tükrében” címen. Korreferátumot készített *Jozef Vlachovič*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa „A feudális bányásztörténeti kutatás helyzete és feladatai”, valamint *Anton Špiess*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa „A céhek és a kézműves termelés kutatásának problematikája” címen. Ebben a ciklusban is élénk vita alakult ki. *Dr. Darina Lehotská* docens (Comenius Egyetem, bölcsészkar) arról beszélt, hogy városi levéltáraink fondjait nem aknázzák ki eléggé a várostörténet szempontjából, *Michal Suchý* a várostörténeti kutatás problematikájához, *dr. M. Jeršorá* a népi kézművesség és mesterség problematikájához, *J. Vozár* (Selmcebányai Állami Levéltár, bányászati osztálya) a bányászati jellegű fondok kérdéséhez, *dr. T. Lamoš* (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete) a körmöcbányai városi szegénység problematikájához, *Ján Norotný* (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete) a XVIII. század végi és XIX. század eleji szlovákiai gazdasági és társadalmi viszonyok problematikájához szolt hozzá.

A konferencia III. ciklusa a szlovák nép keletkezésének és fejlődésének problematikájával foglalkozott a feudalizmus korában. A referátumot erről a kérdéssel *dr. Ján Tibenský*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa tartotta. Az etnogenezis kérdéséről beszélt *dr. Anton Točík*, a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének igazgatója és helyettese, *dr. Bohuslav Chrcporský*. A vita során *dr. B. Varsík* professzor (Comenius Egyetem, bölcsészkar) Kelet-Szlovákia korai feudalizmus korabeli településéről, *dr. E. Paulínyi* professzor (Comenius Egyetem, bölcsészkar) a nyelvészet, *O. Elschek*, a Szlovák Tudományos Akadémia Zenei Intézetétől a népi zene megnyilvánulása szempontjából beszélt a szlovák nép feudalizmuskori keletkezésének és fejlődésének problematikájáról. A városi levéltárosok (*dr. P. Štibruný* Trencsénből és *dr. J. Pavlek* Szentgyörgyről) városaik kialakulásáról szóltak.

*

A Szlovákia feudalizmus korabeli történeti forrásai kiadásának kérdésével foglalkozó IV. ciklus bevezető referátumát *dr. Richard Marsina* (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete), a korreferátumot a metrológiai kutatás területéről *A. Huščava* professzor, az ár- és hértörténeti kutatás problematikájáról *dr. Štefan Kazimír* (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete) tartotta. A vitában *dr. Jiří Špěráček* (a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete) a feudalizmus korabeli forráskiadás előkészítő munkájának kérdéséről, *J. Hlinka* (Szlovák Múzeum, Pozsony) a szlovák numizmatika feladatairól, *J. Žudel* (Szlovák Központi Állami Levéltár) a levéltári fondoknak az általános történet szempontjából való kiaknázásáról beszélt.

A konferencia megmutatta, hogy a marxizmus—leninizmus—középporral foglalkozó történelemszaki alapvető módszerévé lett, és hogy sikeresen sajátítják el a marxista elméletet és gyakorlatot.

A konferencia kezdeményező javaslatokat tett arra vonatkozólag, hogyan folytassák a munkát az egyes kérdések területén és mit adjanak ki.

Az anyag alapvető részét a *Historický Časopis* IX. (1961) évfolyam 3. száma közli.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Egri vándorgyűlés

A Társulat a Magyar Tudományos Akadémia által a humanizmus és a renaissance kérdéseiről rendezett magyar–lengyel konferencia keretében 1961. október 13-án Egerben vándorgyűlést tartott. A Tanácsháza nagytermében tartott *tudományos ülésen Kovács Endre* kandidátus a magyar–lengyel történész-vegyesbizottság nevében üdvözölte az előadót, *Jan Dąbrowsky* professzort, aki „Krakkó, a krakkói egyetem és kapcsolatai Magyarországgal a humanizmus korában” címen tartott előadást.

Dąbrowsky professzor előadásában először Krakkó szerepének gazdasági hátterével foglalkozott. A város fejlődésének egyik alapja a környék nyersanyag-gazdagsága volt, a Kárpátok északi lejtőjén és a kislengyelországi felföldön gazdag só- és ezüst-, továbbá kevésbé gazdag, de értékes ólom- és kénlelőhelyek találhatóak. A bányászat hozama a XV/XVI. század fordulóján volt a legmagasabb. A sótermelést a renaissance idején a polgári származású sóhivatalnokok működtették, az ólom termelését a XV–XVI. században a krakkói polgárok tőkebefektetése lendítette fel. A vas- és kéntermelés kérdésével a lengyel tudomány keveset foglalkozott, így csak annyit állapíthatunk meg, hogy a vasérc bányászása már a XIII. században megindult, s hogy a ként már a XVI. század végén használták hadászati célokra. Krakkó fejlődésének másik nagy tényezőjét a közlekedési viszonyokban kell keresni. A város a Visztula fontos átkelőhelyénél fekszik. Ennél az átkelőhelynél találkozott a Poprád felől Bochnianál és Wieliczkanál az ún. sóúthoz esatlakozó dél–északi útvonal az Odera völgyéből a Morva-kapun át vezető úttal, s a Krakkóból Lwów (Lemberg) felé vezető úttal. Az árumegállító joggal (1306) rendelkező Krakkó lakosai ügyesen kihasználták az átmenő kereskedelem nyújtotta lehetőségeket. A gazdag polgári réteg a város jelentőségét még a XVI. században is fenn tudta tartani. A gazdag lengyelországban egyébként már az örökös jobbágyosság és az allódiális gazdálkodás bevezetésére támaszkodó nemesség megkezdte a városok háttérbe szorítását. Krakkó körül ebben az időben szolid belső piac alakult ki, fellendült a bányászat, a textil- és a papíripar (a krakkói nyomdák felvirágzásának alapja), a mezőgazdaságban bizonyos specializálódás tapasztalható (juhtenyésztés, halgazdaság).

A polgárságnak az egyetem életében játszott szerepét — állapította meg az előadó — ma még nem ismerjük, tudjuk azonban, hogy az egyetem gyorsan kapcsolatba került a kor jelentős szellemi áramlataival, így a konstanzi zsinaton elért politikai és tudományos eredményekkel is. A zsinati eszmék Krakkóban nem annyira közvetlenül, mint inkább Zsigmond király magyar kancelláriájának közvetítésével jutottak el. A magyar udvarban kialakuló humanista szellemet annak egy korai képviselője, Vitéz János ismertette meg Krakkóval, amikor az 1440-ben Ulászló királlyá választásáról kiküldött magyar követséggel a lengyel udvarban járt. Vitéz ekkor ismerte meg Sanoki Gergelyt, aki 1428 körül tartott nagyhatású előadásaiban az ókori írókat mutatta be a krakkói egyetemen. Vitéz magyarországi humanista körének megszervezőjekor lengyel humanistákat is igénybe vett, főképpen matematikusokat és asztronómusokat. Vergerio halála (1444) után Lasocki tartotta fenn a Vitéz és Guarino közötti kapcsolatokat. A pozsonyi egyetem felállítására adott alkalmat a lengyel Bylicai Márton asztronómus meghívására; Bylicai mestere Żurawicai Król Márton, Mátyás király obszervatóriumának megszervezője lett. A Mátyás király elleni összeesküvés és Vitéz bukása után az 1483-ban Budán tartózkodó lengyel Callimachus vette fel a kapcsolatokat a magyar neoplatonista körrel, működése és Attila c. műve, melyben Mátyás politikáját ajánlja követésre méltó példának, a magyar humanizmus Lengyelországra gyakorolt politikai hatását mutatja.

Callimachus ebben az időben a krakkói egyetemen kívül álló humanista kör feje volt. Hatása nemcsak a lengyel királyi udvarra, hanem a sziléziai tudósokra és a krakkói vagyos polgárságra is kiterjed. A krakkói kör kiváló tagja volt a pozsonyi származású Grzymala András orvosprofesszor, aki 1466-ban a krakkói egyetem rektorként halt meg. Kiváló utóda volt az orvosok körében Stankó János és Miechovita.

A krakkói patríciusok nürnbergi szoros kereskedelmi kapcsolatai hozták Krakkóba 1488–1490 között Celtis Konrádot, aki 1489 nyarán az egyetemre is beíratkozott, s bár egyetemi fokozatot nem nyerhetett, előadásokat tartott, többek között éppen a magyar burzában. A krakkói polgárok házaiban ülésező humanista társulatot alapított Sodalitas Vistulana néven. A társulat Callimachus pártfogása alatt állt és tagja volt többek között Borzyszwosky Róza András, későbbi lwóvi érsek. Drzeviczki Máté későbbi alkancellár és Bninski Péter przemysli, később kujáviai püspök. Celtis működése egyébként nem tartott sokáig, 1490-ben hirtelen végeszakadt, 1494-ben Magyarországon tűnt fel, ahol megalapítja a Sodalitas Literaria Hungarorum néven működő társulatot.

A magyar és lengyel humanizmus kapcsolatai számára kedvező helyzetet teremtettek Zsigmond lengyel herceg sorozatos budai látogatásai (1498–1501, 1502–1505) és Zápolyai Borbálával kötött házassága. A magyar humanizmus ebben az időben változott meg. Az itáliai kapcsolatok gyengülésével egyre nagyobb tért hódított, főképpen II. Lajos uralkodása idején, az Alpokon túli humanizmus vezetőjének, Rotterdami Erasmusnak hatása. Megváltozott a humanisták körének társadalmi alapja is. A plebejus és polgári származású egyének szerepe megerősödött (Bakócz, Szalkai), egyre több humanista került ki a bécsi és a krakkói egyetemről. A három Thurzó püspök a krakkói egyetem hallgatója volt, és Erasmusszal közvetlen kapcsolatban állt. A krakkói egyetemet látogatta Mária királynő környezetének egyik befolyásos tagja, Henckel János és Oláh Miklós királyi titkár is. Thurzó Szaniszló és Perényi Gábor révén került kapcsolatba Váraddal és a magyar humankistákkal Krosnói Pál krakkói professzor és humanista, aki Szent Lászlóról mint Magyarország védszentjéről írt panegirikust, s valószínűleg Thurzó Szaniszló révén került kapcsolatba Erasmus irányzatával.

Az erasmista hatás azonban nemcsak Krosnói révén hatolt be a krakkói egyetemre. A XVI. század tízes éveiben Magyarországon, Budán és Esztergomban járó, a lengyel humanista püspökök támogatását élvező és 1521-ben bekövetkezett haláláig nagy kiadói és pedagógiai munkásságot kifejtő svájci származású ifjabb Agricola Rudolf is Erasmus híve volt. Az egyetemen az ugyancsak svájci Eck Bálint terjesztette Erasmus tanait. Eck Agricola tanítványa volt, később Bártfa polgármestere és a Thurzó-gyerekek nevelője lett. Közvetlen kapcsolatban állt Erasmusszal az angol származású, 1518-ban Krakkóba költöző Leonard Coxe költő is. A krakkói egyetem hatását láthatjuk a brassói Honterus János példáján, aki 1530–1532 között látogatta a krakkói egyetemet, bécsi és svájci egyetemi tanulmányai közötti időszakban.

A mohácsi csata katasztrofális kimenetele a krakkói egyetem magyar hallgatói között is érezte hatását. A polgári származású magyar hallgatók közül még Erdősi Szilveszter János, a legrégebb magyar nyelvű nyomtatott könyv szerzője emelkedik ki, de a magyar hallgatók száma 1530–1540 között rohamosan csökken. 1558-ban lezárják a magyar burzát, s ezzel a magyar–lengyel kulturális kapcsolatok egyik fejezete is lezárult.

Szántó Imre, az egri pedagógiai főiskola igazgatója zárszavában Eger XVI. századi lengyel kapcsolataival foglalkozott.

A délután folyamán a vendégek az egri várat tekintették meg, majd a Hazafias Népfront és a Társulat egri csoportja által rendezett fogadáson találkoztak az egri történészekkel. A fogadáson *Szántó Imre* üdvözölte a vendégeket, *K. Lepszy* a vendégek, *Kovács Endre* a Társulat nevében mondott köszönetet a vendéglátásért.

Igazgatóválasztmányi gyűlés

A Társulat igazgatóválasztmánya 1961. november 23-án d. e. 10 órakor Molnár Erik és Ember Győző elnöklete alatt ülést tartott, melynek napirendjén Székely György főtítkárnak a Társulat munkájának néhány kérdéséről, Pamlényi Ervin szerkesztőnek a Századok 1959–1961. évi működéséről tartott beszámolója és a két beszámoló együttes vitája szerepelt.

Molnár Erik elnök megnyitójában megállapította, hogy a Társulat élete megélenkült és tartalmasabb lett, s ezért köszönetet mondott az igazgatóválasztmány tagjainak. Ha a Társulat működése jelentős mértékben járult is hozzá a marxista történetírás fejlődéséhez, túlzás volna azt állítani, hogy a Társulat hiánytalanul betöltötte feladatát. Intenzívebbé kell tenni a Társulat működését a „hagyományos” munkaterületen és ezenfelül hozzá kell fogni a Társulatra váró újabb feladatok megoldásához. Az új feladatok a XXII. Pártkongresszus eredményeiből következnek, s céljuk az, hogy „alkotóan alkalmazzák és fejlesszék a marxizmus—leninizmust, törekedjenek új elméleti tételek

és következtetések levonására és bátor kézzel vizsgálják felül azokat a formákat és tételket, amelyek már nem felelnek meg az új történeti tapasztalatoknak." Bár ezen a téren történettudományunk már ért el bizonyos eredményeket (pl. a burzsoá nacionalizmus maradványainak felszámolása terén), eddig mégis csak az első lépések történtek meg és a Társulatra nagy feladatok várnak. A Társulat munkáját két irányban kell kiszélesíteni. Egyrészt az eddiginél nagyobb mértékben kell vitatüléseket szervezni a felvetődő elméleti problémák tisztázására. Másrészt történetírásunk eredményeit kell gyorsabban és jobban közvetíteni a szélesebb rétegekhez, elsősorban a pedagógusokhoz. Több jel mutat arra, hogy „elsősorban éppen történet-oktatásunkban élnek tovább szívósan egyrészt a nacionalista szemlélet maradványai, másrészt olyan dogmatikus tételek, amelyeket történettudományunk már sikerrel küzdött le”.

Székelgy György főtitkár referátumában a közelgő társulati közgyűlés előkészítése keretében a Társulat működési elveivel, gyakorlatával és a tagság rendezése néhány kérdésével foglalkozott. A folyamatban levő tagrendezés azt bizonyítja, hogy a régebben általában 600 főre becsült tagság fele, a tanárok létszámából pedig 100 fő a reálisnak tekinthető aktív taglétszám. A jelenlegi létszám 350 fő (ebből 102 tanár), de főképpen még a történettanárok vonatkozásában érhető el jelentősebb eredmény, amihez azonban a tanári választmány aktívabb felvilágosító munkájára, valamint arra lenne szükség, hogy Társulatunk többet nyújtson a tanároknak az oktató-nevelő munkával kapcsolatos kérdésekben, módszertani problémák megvilágításában. A tagság Budapest és vidék szerinti megoszlása (296 fő budapesti) azt mutatja, hogy meglepően kevés a tagság azokban a nagy városokban, ahol súlyt helyeztünk önálló társulati csoport működésére. „Mindezekből le kell vonni a megfelelő következtetéseket, a közgyűlésnek kijelölnie a feladatokat a Társulat központi szervei és vidéki vezetői munkája tekintetében, nem utolsósorban pedig vizsgálunk kell azokat a lehetőségeket, miként nyújthatna többet Társulatunk a vidék szélesebb történésköréinek”.

A taglétszám alakulásából azonban nem vonhatunk le borúlátó következtetéseket. A tagrendezés még nem zárult le, s a Társulat 1958 végi újjáalakulása óta ismét elfoglalta helyét a történésközéletben, megerősítette tudományos és társadalmi kapcsolatait, vándorgyűlései mind tudományos és kollegiális légkört, mind politikai mondanivalójukat (Pamlényi Ervin pécsi előadása) illetőleg kitűnő eredménnyel zárultak, előadásaink látogatottsága, a pályázatainkon való részvétel megnőtt. Továbbra is probléma marad azonban „a Társulat sajátos helyének, korszerű feladatainak megtalálása a történésközéletben, a népszerű tudományos könyvkiadás kiadói megerősödése figyelembevételével”. Új formák keresése vált szükségessé az együttműködés terén, a Társulat önállóságának megtartása mellett.

A Társulat tisztségviselőinek személyi kérdésében eddig a tudományos tekintély és a megbecsülés volt a fő szempont, a későbbiekben nyomattal fel kell vetnünk az aktivitás igényét, valamint a vidékiek számarányának növelését is. Beczédi László távozásával a Társulat tudományos munkatársi helye hosszú ideig betöltetlen maradt, majd október 1-én Fügedi Erik nyert erre a helyre kinevezést.

A „Társulat ma is találkozik különféle formákban jelentkező passzivitással, vagy érdeklődés hiánnyal”. Lényeges előrehaladást eredményezne, ha a történések nemcsak az őket közelebről érintő korszakokat tárgyaló munkák iránt érdeklődnének.

A pozitív feladatok között első helyen áll a vidéki csoportok munkájának felénkítése, a csoportok újjáalakulása (Szeged, Szombathely), Székesfehérvárott pedig új csoport megalakítása. A hosszabb időtartamra meghirdetett pályázatok lehetővé tennék, hogy a Társulat erőteljesebben fordulhasson az új- és legújabbkori történelem problémái felé. Szűkebb körű szekciók vehetnének részt a középkori és város-történeti kérdések megvitatásában. Az újabb és legújabbkori szakemberek számának növelése érdekében a Társulatnak is feladata a fiatal káderek kibontakoztatásának elősegítése.

Erősíteni kell kapcsolatainkat más társulatokkal és a külföldi rokonságokkal is. Az októberi renaissance—reformáció konferencia a magyar—lengyel kapcsolatokat erősítette, a magyar—csehszlovák kapcsolat erősítését szolgálta a magyar—csehszlovák vegyesbizottság kölcsönösségi alapon rendezett közös vándorgyűlésekre vonatkozó javaslata is.

A Társulat választott szerve, az igazgatóválasztmány még így is széleskörű működést fejthet ki: az igazgatóválasztmány negyedévenkénti összehívása, a tanári választmány félévenkénti ülésezése, a vidéki csoportok meglátogatása (a Századok olvasó ankétjával összekapcsolva). Az igazgatóválasztmányi ülésnek kellene foglalkoznia a kiadványprofil kialakításával, a Társulat historiográfiai munkájának eredményével és egy 1962-ben Sárospatakon tartandó ülésen szorosabb kapcsolatot lehetne teremteni a budapesti, miskolci, egri és debreceni történések, illetőleg csoportok között. A forráskiadási szabály-

zat is a Társulat profiljába tartozik. Fekete Lajos tanulmánya (Magyar Nyelv 1961. 3. sz.) bizonyítja, hogy milyen nagy az érdeklődés a forráskiadványok iránt.

A tanári tagozat munkáját segítően elő, de szélesebb körű érdeklődésre tarthatna számot az oktatási reformmal kapcsolatos kérdések és a történeti tankönyvek megvitatása, ezen a téren szervezett együttműködést kell kialakítani a Történettudomány c. folyóirattal. Újabb formákat kell keresnünk a tanárok tudományos munkájának támogatására is.

Pamlényi Ervin beszámolója bevezetőjéül a Századok 1959–61. évi évfolyamának néhány összefoglaló jellegű adatát ismertette. Ezekben az években a Századok közel 3000 oldalon jelent meg, 52 történeti tanulmányt, 16 közleményt, 19 vitacikket jelentetett meg, 142 történeti munkát ismertetett, több beszámolót és cikket közölt a Szovjetunióban és a népi demokráciákban folyó történeti kutatásról.

Ezeket az összefoglaló adatokat részleteire bontva, elsősorban a cikkeket és közleményeket vizsgálta, abból a szempontból, hogy választott témájuk melyik időszak történetére esik. Az 1848-ig terjedő időszak történetének egyes kérdéseivel 25 tanulmány és közlemény foglalkozott. Az 1848-tól 1917-ig terjedő időszak története 10 tanulmánynak volt tárgya, míg az 1917-től napjainkig terjedő korszakkal 33 tanulmány foglalkozott. „Az, hogy a legújabb korra vonatkozó tanulmányok száma ilyen mértékben megnövekedett, igen öröndetes dolog — mondotta Pamlényi Ervin —, s ez nem csak a folyóirat munkájára, hanem elsősorban egész történettudományunk legújabb fejlődésének irányára is jó fényt vet.”

Továbbiakban annak okait elemezte, hogy a folyóirat miért közölt olyan kevés elvi, elméleti és módszertani cikket. Ez a jelenség más folyóiratoknál is megfigyelhető, és így nyilvánvalóan mélyebben fekvő okai vannak. Utalt azonban arra, hogy ha a Századok tanulmányai között kevés is volt a kifejezetten elvi, elméleti tárgyú, a folyóiratban megjelent tanulmányok többsége mégsem egyszerű adatközlő cikk volt, hanem olyan marxista szellemű feldolgozás, amely az adott kérdésre vonatkozó elméleti, elvi megállapításokat is bőven tartalmazott.

Részletesen szövegezték a másik hiányosságról, a népi demokratikus korszak történetére vonatkozó munkák meglehetősen alacsony számáról. Bár erre a korszakra vonatkozólag is megjelentek összefoglaló jellegű tanulmányok és részletkérdéseket vizsgáló cikkek, ezek száma még mindig nem kielégítő. A szerkesztőség a jövőben az eddignél nagyobb figyelemmel fogja kísérni az erre a korszakra vonatkozó kutatásokat, és különösen sokat vár a Párttörténeti Intézet keretében működő munkaközösség tevékenységétől.

A következőkben a beszámoló röviden érintette a forráskiadványok jellegét és szükségességét a Századok hasábjain. Majd beszámolt a vitarovatról; a jelzett periódusban megjelent 12 vitacikk között akadnak még olyanok — mondotta —, amelyek periférikus kérdésekről szólnak, és egyiket-másikat még a személyeskedő hang is jellemzi. De a javuláshoz, a megélnékiülésnek a tendenciája az utóbbi években már jól megfigyelhető, ha pl. a korai feudalizmus kérdéseiről, az első magyar köztársasági mozgalomról, a Kőlcsey-kéziratok sorsáról, vagy a Kossuth emigrációs politikájának értékeléséről folytatott vitákat áttekintjük. Az ismertetési rovat munkájáról szólva, a beszámoló hangsúlyozta, hogy noha a Századok jóval több munkát ismertetett, mint más folyóiratok, ezek száma meglehetősen alacsony, ha figyelembe vesszük, hogy a népi demokráciákban épp úgy, mint a kapitalista államokban, milyen nagy mennyiségű történeti munka jelenik meg. Szóval, hogy még mindig nagyon sok a túl hosszú ismertetés, még mindig meglehetősen kevés az elmélyült, analízis kritika, még mindig több az egyszerű tartalmi ismertetés, mint a bírálat.

A Századok jellegével, profiljával kapcsolatosan Pamlényi Ervin utalt arra, hogy noha az ide vonatkozó megbeszélések még nem értek véget, annyit mindenesetre szükségesnek tart jelezni: a szerkesztőbizottság arra törekszik, hogy a Századoknak mint a magyar történettudomány legelterjedtebb, központi folyóiratának, ez a jellege a jövőben megerősödjék.

A továbbiakban a folyóirat terjedelmével foglalkozott, és részletezte azokat a feladatokat, amelyeket a Századok az egész magyar történettudomány érdekében magára vállalt: szólt a rendszeres tájékoztatókról, a szocialista országok történettudományi eredményeinek rendszeres ismertetéséről, a szovjet tanulmányok közléséről, a kandidátusi disszertációk vitáinak ismertetéséről, az állandó bibliográfiáról. Mindent egybevetve azt állapította meg, hogy a Századok terjedelme már nem áll arányban a reálháruló feladatokkal.

Befejezésül a szerkesztőbizottság és a szűkebb szerkesztőség munkájáról, a munkatársi gárda kérdéséről szólt, majd azokat a hiányosságokat részletezte, amelyek — több okból kifolyólag — a folyóirat tervezési munkájában mutatkoznak. A jövőben nemesak

erre kell nagyobb súlyt fektetnünk — mondotta —, hanem arra is, hogy olvasóinkka a levelezésen kívül, szorosabb kapcsolatot építsünk ki. A technikai kérdések közül a folyóirat terjesztésével, szerzői honoráriumával, az összevont számok és a folytatások közlésével kapcsolatos problémákról szökölt. „Azoknak a feladatoknak a teljesítéséből, amelyeket Molnár Erik bevezetőjében említett — mondotta végül —, a Századok is vállalni akarja a reá eső részt, amivel hozzájárulhat a magyar marxista történettudomány fejlődéséhez, amivel elősegítheti az alkotó szellemű, marxista történeti munkák létrejöttét, megjelenését. Most fokozottabban szükség lesz arra, hogy jobban támogassuk az új kezdeményezéseket, azokat a munkákat, amelyek a XXII. Kongresszus szellemében, visszatérve a leninizmus forrásaihoz, a marxizmus alkalmazásában az eddiginél magasabb szintre emelkednek. Sőt arra is szükség van, hogy a Századok ebben a vonatkozásban az eddiginél aktívabban, kezdeményezőbben lépjen fel, ezzel is elősegítse mindnyájunk közös célját, népünk történetének helyesebb, sokoldalúbb feltárását, s ezzel történelmi tudatának fejlődését is.

A két referátumot követő vitában *Makkai László* a vándorgyűlésekkel kapcsolatban, azok színvonalának és összehangoltságának dicséretes volta mellett hiányolta, hogy a főtémák és a középiskolai oktatás kérdései között nem mindig volt meg a kellő összhang, s a helyi közönség reakciója sem volt mindig egyforma. A forráskiadási szabályzat kérdését érintve, megjegyezte, hogy a lengyel forráskiadási szabályzat most alakult ki, s ezért ajánlatos, hogy annak vitájában a Társulat is részt vegyen és a lengyel eredményeket figyelembe véve egymáshoz közel álló lengyel és magyar forráskiadási szabályzat kiadására törekedjék.

Unger Máttyás hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a Társulat és a tanárok együttműködése terén a múlthoz képest minőségi változás következett be. Az együttműködés egyik szervezett formája a vándorgyűlés, de sajnálattal tapasztalta, hogy a tudományos intézmények képviselői aránylag sokkal kisebb létszámban látogatják a vándorgyűlések pedagógiai tárgyi előadásait, mint amilyen létszámban a tanárok a tudományos előadásokat. A másik szervezett együttműködési forma a pályázat, melyet az eddiginél korábban kell kiírni. A tudományos kutatás eredményeit a tanítás általában bizonyos késéssel veszi át, ezt azzal kellene ellensúlyozni, hogy a szűkkörű tudományos vitákba tanárokat is bevonnak, és hogy a Századok és a történettudás között a kapcsolatot szorosabbá teszik.

Benda Kálmán örömmel üdvözölte a hosszú szünet után újra összehívott igazgatóválasztmányi ülést. Székely főtítkár referátumával kapcsolatban az egyes problémák kidolgozására alkalmasnak tartja a munkacsoportok felállítását, azokba azonban nemcsak igazgatóválasztmányi tagokat, hanem a Társulat aktív tagjait is be kell vonni. Felvetette a kérdést, egészséges-e, hogy a Társulat vezetősége és az Akadémia Történeti Főbizottsága személyi összetételében ilyen mértékben azonos. Ugyancsak kérdéses, hogy a jelenlegi taglétszám mellett szükséges-e egy 60 tagú választmány.

A Századok az utóbbi években igen nagy fejlődést mutatott, évkönyvből folyóirattá vált, élénk vita-rovatot és ismertetési rovatot hoz. Az ismertetési rovatval kapcsolatban azonban helyre kell állítani (még magyar vonatkozásban is) a rövid ismertetések is. Ebbe az egyetemi tanszékek dolgozóit is be kell vonni, mert a folyóirat tájékoztatósi feladatát csak az ismertetési rovatval tudja teljesíteni.

Végül javasolta, tegyék tervszerűvé a Társulat nemezszer ötletszerű működését, és kérte, hogy a Társulat és a Századok érdekeit fokozott eréllyel képviseljék az Akadémiai Kiadónál (bibliográfia megjelentetése, Századok terjedelme, tiszteletdíjak stb.).

Barta István sajnálattal vette tudomásul, hogy az Akadémiai Kiadót felügyeleti szerve független vállalatá alakította át, amelynek esetleges deficitjét saját nyereségéből kell fedezni. Azt az elvet, hogy forráskiadványokra szükség van, a 15 éves távlati tervben is figyelembe vették és elismerték. Természetes azonban, hogy a Kiadó kevésbé rentábilis történeti kiadványoktól, főképpen pedig a forráskiadványoktól idegenkedik. Ez az oka annak is, hogy a történeti kiadványokat a Kiadó lehetőleg alacsony példányszámban jelenteti meg.

T. Mérey Klára hangsúlyozta, hogy a Társulat pécsi csoportjának taglétszáma ma még nem tekinthető reálisnak, mert a toborzás tulajdonképpen csak most indult meg nagyobb mértékben. Felvetette azt a kérdést, mi történjék az 1956 előtt fennállott, de időközben anyagi okokból megszüntetett megyei központokkal. Véleménye szerint a legjobb lenne ezeket Budapesthez kapcsolni.

Paulinyi Oszkár elismeréssel adózott a főtítkári és szerkesztői beszámolóknak, s a főtítkári programot ebben a formában is közgyűlés elé vihetőnek tartotta. Hangsúlyozta, hogy a helytörténet és várostörténet terén nagy feladatok várnak a Társulatra. Ennek a studiumnak művelése nemcsak a történettudomány, hanem az ideológiai és politikai

nevelés szempontjából is fontos. A központi szervek nem művelhetik ezeket a tudományágakat, ezért az anyag közelében levő vidéki tudományos dolgozókat (tanárokat és levéltárosokat) kell munkába állítani, a Társulatnak pedig konzultatív alapon kell korszerű színvonalra emelnie a kutatást és biztosítani a kiadás lehetőségét.

A kiadás kérdésével kapcsolatban megemlítette, hogy a tudományos kiadványok példányszáma Szlovákiában lényegesen magasabb mint nálunk. A közönség érdeklődésére mi is számíthatunk, de tudomásul kell venni, hogy egy tudományos munka, főképpen pedig egy forráskiadvány nem hozhatja meg egy éven belül az anyagi hasznot. Figyelembe kellene venni a lipcei példát, ahol elhatárolt területre vonatkozó forráskiadványokat adnak ki középiskolai tanárok részére. Ezt a műfajt nálunk a Tankönyvkiadónak kellene művelnie, ez például a középkori városprivilegiumokról egy kötetet megjelentetnie. A tanárok tájékoztatását a Tankönyvkiadó azzal is elősegíthetné, hogy egyes tudományos kérdések marxista összefoglalását jelentetné meg.

Pach Zsigmond Pál felszólalásában egyetértett Paulinyi Oszkárnak azzal a javaslatával, hogy a levéltárosok kutatási lehetőségét bővíteni kell, de hangsúlyozta, hogy soha ennyi és ilyen színvonalú levéltári kiadvány nem látott napvilágot. Véleménye szerint nem a választmány létszámát kell csökkenteni, hanem a taglétszámot kell úgy megnövelni, hogy az arány reális legyen. A Századok fejlődése kétségtelen tény. Javult a tanulmányok marxista elméleti színvonalja is. Igen instruktív lenne az elmúlt évfolyamok ilyen szempontú bírálata és általános értékelése, melyet a Társadalmi Szemle szerkesztője nyilván nagy örömmel üdvözölné.

Az elnöklést átvevő Ember Győző felkérésére *Székely György főtitkár* válaszolt a hozzászólásokra. Elsősorban köszönetet mondott a hozzászólásokért és javaslatokért. A vidéki szervezet formájára vonatkozólag eldöntött tény, hogy ne megyei csoportok legyenek, hanem az említett nagyobb városok, bizonyos tájak központjaként alakítsanak ki csoportokat. Ezekről a csoportokról az adminisztratív terheket le kell venni, de a helyi történészekkel a csoportoknak kell foglalkozniuk. Örömmel vette tudomásul, hogy a felszólalások helyeselték a munkabizottságok létrehozását, amivel a Társulat munkája sokkal szervezettebbé válnék. A Társulat célja és profilja még nem alakult ki teljesen. Ezzel a kérdéssel még bővebben kell foglalkozni. A vándorgyűlések programja nemcsak tartalmi szempontból gazdagítandó, hanem fel kell használni őket a budapesti és vidéki történészek kapcsolatának élénkítésére, és nagyobb szerepet kell juttatni a vándorgyűléseken a helybeli tanároknak is.

A Századokkal kapcsolatos észrevételekre reflektálva, *Pamlényi Ervin* megköszönte egyes felszólalók elismerő szavait, majd tájékoztatta az igazgatóválasztmányt arról, hogy a Századok a közeljövőben sokkal intenzívebben kíván a történelemoktatás elvi kérdéseivel foglalkozni. Benda Kálmán felszólalásával kapcsolatban utalt arra, hogy maga is szükségesnek tartja az ún. „kis ismertetések” rovatának felelevenítését. Mindent meg fog tenni, hogy ennek lehetőségeit a szerkesztőség meg tudja teremteni. *Pach Zsigmond Pál* szavaival teljesen egyetértve, sok szempontból hasznosnak és célszerűnek tartaná, ha a marxista elméleti színvonal szempontjából bírálat készülné a Századok legutóbbi évfolyamairól.

Ember Győző elnöki zárszavában rámutatott arra, hiba volt, hogy a Társulat az Igazgatóválasztmányt nem hívta össze gyakrabban. A jelenség oka: a Társulat még nem találta meg pontos helyét, s bár a beszámoló és hozzászólások a kérdés tisztázását elősegítették, az a Társulat számára mégis hosszabb ideig problémát fog jelenteni. A felszabadulás előtt a Társulat szervezte a történettudományt, művelte azt és terjesztette eredményeit. A felszabadulás után a tudomány szervezését az Akadémia Történeti Bizottsága vette át, művelését különböző történettudományi intézetekre bízta, eredményeinek terjesztésére pedig megalakult az Ismeretterjesztő Társaság. Ez megváltoztatta a Társulat helyét és helyzetét, és a szükséges következtetéseket még nem tudták eléggé levonni. Helyes az, hogy a Társulat nem mondott le a történettudomány valamennyi művelőjének és valamennyi területének összefogásáról, de munkáját súlypontoznia kell. A Társulatnak stílyal azokat a történészeket kell összefognia, akik nem kutatóintézetben dolgoznak (levéltárakban, könyvtárakban, múzeumokban), ez az irányzat a Társulaton belül megindult, de jobban kellene fejleszteni, a felszólalások is ezt igényelték. A történettudomány nem mondhat le arról, hogy a nem kutatóintézetben lévő történészek, főképpen a tanárok ténylegesen műveljék azt. Ez saját munkájukat is elősegíti. Ilyen szempontból jelentős a helytörténeti kutatás. A vidékiek is igénylik a támogatást, és az anyagi lehetőségek is megvannak.

Nem mondhat le a Társulat arról sem, hogy a Századok továbbra is az egész magyar történettudomány központi és vezető orgánuma legyen.

A tanulmányi versenyek győztesének klubnapja

1961. december 12-én d. u. 4 órakor a Társulat a TIT budapesti történeti szakosztályával és a Művelődésiügyi Minisztériummal együtt rendezte meg az 1961. évi középiskolai tanulmányi verseny győztesének immár hagyományossá vált klubdelutánját.

Sinkovics István elnöki megnyitójában hangsúlyozta: az összejövetel célja a tanulmányi versennyel kapcsolatban felmerült kérdések megtárgyalása és annak vizsgálata, hogyan vált be a versenyek rendszere. A verseny iránt hatalmas érdeklődés mutatkozott, a beérkezett 320 pályázat lelkesedésről, tárgyszeretetről tett bizonyosságot. A verseny a pályázókat önálló gondolkodásra serkenti, megszeretteti velük a történelmet, célt ad a szakkörök munkájának és gazdagítja történeti irodalmunkat. Hátránya hogy nem könnyű a pályázó önállósága és a tanári segítség szükséges mértéke közötti egyensúly fenntartása, hogy a többféle téma összevetése nehézségekbe ütközik és hogy a pályázat az amúgyis túlterhelt IV. évesektől sok időt von el. 1961-ben két téma szerepelt a pályázaton: 1. az ipari fejlődés, 2. a tudomány és technika köréből. Az első téma felhívta az ország hatalmas ipari fejlődésére a figyelmet, rámutatott arra, hogy mit jelentett az új üzemek felállítása a fejlődésben elmaradt területeken. A második téma a történeti ismereteken túlmenően más tudományterületek területének alapos ismeretét is megkövetelte. Mindkét téma alkalmas volt arra, hogy a fiatalok szemmelartsák szülőföldjük fejlődését, hogy gyárakat, üzemeket látogassanak meg, hogy a munkásokkal való beszélgetésük folyamán látóköriüket szélesítsék és a forráskritikába is belekövetoljanak. A pályázatokon meglátszik, hogy ki írta saját maga a pályamunkát, meglátszik a tudományos munka öröme és élménye is. A legjobb dolgozatoknak a klubdelutánon Csatóry Mária tanárnő vezetésével a Ságvári gimnázium tanulói által rendezett kiállításra alkalmasan adott a beérkezett pályamunkák társadalmi ellenőrzésére is.

Az elnöki megnyitót után elsőnek *Harmatta János* (I. díj., Bp. II. Rákóczi F. gimnázium) *Kitaibel Pálról* szóló dolgozatának megírása közben,

az ugyancsak első díjat nyert *Ranschburg Ágnes* (Bp. II. Móricz Zs. gimn.) nagyapja *Ranschburg Pál* munkásságáról szóló dolgozatának elkészítése közben felmerült kérdésekről beszélt.

Lépes Erzsébet (II. díj, Jászberény, Kállai É. gimnázium) Jászberény iparosodásával,

Mészáros Klára (II. díj. Bp. Teleki B. gimnázium) a szegkovácsok és a rákospalotai ipar kialakulásával kapcsolatos munkáját ismertette.

Kardos Györgyi (III. díj. Hajdúszoboszló, Hőgyes E. gimnázium) dolgozatának megírásával kapcsolatban felvetődött kérdésekről beszélt.

A debreceni Tóth Árpád gimnázium II/d osztályának szakköre nevében felszólaló diák elmondotta, hogyan dolgozták ki a morfin-gyártás történetéről szóló pályázatukat. Megemlítette, hogy jutalmul oklevelet és könyvet kaptak, de helyesebb lett volna, ha ők is pénzjutalomban részesültek volna, mint az egyéniék, mert ezzel a pályamunka során felmerült költségeket fedezhették volna.

Porcsalmi János tanár azt kérte, hogy a jövőben művészettörténeti pályázatot is tűzzenek ki és a pályamunkák értékelését tegyék közzé a Történettanításban. A szakköri munka jutalmazása szempontjából helyesnek tartaná, ha a könyvek mellett pénzjutalmat is tűznének ki.

Juhász Imre tanár (Hajdúszoboszló) felszólalásában a pályázatokkal kapcsolatban a tanára háruló pedagógiai feladatokról beszélt. Összefoglalásában két szempontot emelt ki. „a) A versenyre való felkészítés pedagógiailag csak akkor teljesértékű, ha rugalmas (a helyi körülményeket és egyéni adottságokat kellően mérlegelő), tervszerű és messzeteleket nevelési folyamat. Ennek közvetett szakasza már a tanórákon és az egymást váltogató szakköri foglalkozásokon megkezdődik. Folytatását a közvetlen felkészítés szakaszában kell keresnünk. b) A felkészítés második szakasza tovább mélyíti, erősíti a tanár és a diák személyes kapcsolatát. Ez a kapcsolat azonban minden mozzanatában elvszerű és ösztönző legyen. Az elvszerűség nem ismer „besegítést”, nem ismer sztárokat és lenézett versenyzőket. Az ösztönzés természetes alapja: a versenyző képességébe vetett optimista hit. Végül az is megszívlelendő, hogy a tanári felelősségérzet és igényesség a tanulóban is növeli a felelősségérzetet”.

Sinkovics István zárszavában hangsúlyozta, hogy a megbeszélés minden szempontból eredményes volt. A felvetett javaslatokat ezúttal is továbbítani fogja, s reméli, hogy ugyanúgy figyelembe veszik majd azokat a jövőben, mint ahogy a múlt évi összejövetel javaslata nyomán az 1962. évi pályázatot már a karácsonyi szünet előtt kiírták.

Középiskolai tanárok pályázatának eredménye

1961. december 22-én d. e. a Művelődésügyi Minisztérium kultúrtermében *Székely György* főtítkár osztotta ki a Magyar Történelmi Társulat, a Művelődésügyi Minisztérium, a Központi Pedagógiai Továbbképző Intézet és a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium együttesen kiírt pályázatának díjait. A bírálóbizottság (Eperjessy Géza, Erényi Tibor, Filla István, Hiora Sándor, Szabolcs Ottó és Vértes Róbert) jelentését kivonatolva az alábbiakban közöljük. A pályázatra összesen 31 pályamű érkezett be. Ez a szám önmagában véve azt bizonyítja, hogy középiskolai tanárainkban változatlanul él a tudományos kérdések iránti érdeklődés és nagy elfoglaltságuk mellett is akarnak és tudnak időt szakítani ilyen munkára. Ki kell emelni, hogy a pályázatok ezenfelül azt is tanúsítják, hogy tanárainkban él munkájuk, a pedagógiai munka és szűkebb hazájuk, munkahelyük és talán egyes dolgozatok esetében szülőföldjük iránti szeretet is. A befutott 31 pályázat közül 24 pályázatot díjazott a bírálóbizottság, ami annak a jele, hogy történelemtanáraink tisztában vannak a tudományos módszerek alkalmazásával.

A pozitívumok mellett sajnos negatív vonásokat is tapasztalhatunk a pályázatok értékelésében. A pályázatok legnagyobb része az utolsó pillanatban érkezett be, s nem egy pályamunkán érződik, hogy akár forrásanyagának kiegészítésénél, akár az anyag elvi értékelésénél szükséges hosszabb, elmélyedő kutatásra és vizsgálatra már nem jutott idő. Reméljük, hogy a jövőben sikerül a pályázatokat korábban kiírni, s ezzel alkalmat nyújtani arra, hogy a pályázók rendelkezésére álló kevés idejüket gazdaságosabban használhassák ki.

A bírálóbizottság 1000 Ft jutalomban részesítette *Bábitzky Ede* okl. tanítóképző intézeti tanár, Szeged, „Mesterinasok és tanoncok oktatásának története Szegeden”, *Elek László* tanárnak, Orosháza, „Orosháza társadalmi művelődésügyi viszonyai, színházi élete a polgárosodás kezdeti időszakában”,

Fancsovics György, gimn. tanár, Orosháza, „A történelmi tényanyag világnézeti hatékonyságának növelése a középiskolai történelemtanításban”,

dr. Hencz Aurél, Szeged, „A magyar szocialista művelődésügyi szervezet kialakulása 1945–1961”,

Mann Miklós, gimn. tanár, Budapest, „Ráth Károly”,

Sári Gusztáv, ált. isk. tanár, Kaba, „A történelmi tényanyag világnézeti hatékonysága növelésének módszerei”,

és *dr. Tibori János*, gimn. tanár, Debrecen, „A békéscsabai Auróra zenei, irodalmi és képzőművészeti kör története” c. dolgozatát.

Bábitzky Ede tanulmányában áttekintő képet kapunk a szegedi mesterinasok és iparos tanoncok oktatásának történetéről, s egyben hű kép rajzolódik ki a kapitalizmus kialakulásának koráról.

Elek László dolgozatában szerencsés témaválasztás és színvonalas feldolgozás párosult. A szerző jelentős forrásanyagot használt fel a téma kidolgozása során. További munkálkodása érdekében a bírálóbizottság azt javasolta, hogy a társadalmi, művelődésügyi viszonyok ábrázolásakor fordítson nagyobb gondot a társadalmi fejlődés objektív tényezőire, a gazdasági viszonyok elemzésére.

Fancsovics György szilárd ideológiai és pedagógiai alapon nyugvó dolgozatának problémafelvetése helyes, és a szerzőnek a módszertani irodalomban való jártasságát is bizonyítja. Gyakorlati megoldásait a bírálóbizottság helyenként vitathatónak tartotta, de kiemelte, hogy egyes részletek átdolgozása után a pályázat publikálásra alkalmas.

Dr. Hencz Aurél bibliográfiát küldött be pályázatra, amely rendkívül precíz, alapos munka, és nagy segítséget nyújt a művelődésügyi szervezet alakulásának kutatásához.

Mann Miklós alapos kutatómunkát végzett, és Ráth Károly életrajzában tudománytörténeti adatokat is tárt fel. Ha a szerző a kéziratári anyag mellett Ráth Károly nyomtatásban megjelent munkáinak elemzésével egészíti ki dolgozatát, az közlemény formájában megjelentethetővé válik.

Sári Gusztáv kitűnő, logikus felépítésű, alapos filozófiai és pedagógiai felkészültséget eláruló dolgozatot küldött be. A bírálóbizottság úgy találta, érdemes lenne a szerzőnek a felvetett kérdéssel középiskolai fokon tovább foglalkozni.

Tibori János pályamunkája a helyi haladó hagyományok feltárásához járul hozzá. Dolgozata jelentős – többször országos viszonylatban is érdeklődésre számot tartó – forrásanyagot tartalmaz. Meg kell azonban említenünk, hogy a munka túlságosan forrás-közlő, leíró jellegű, hiányzik belőle az elvi értékelés.

A bírálóbizottság a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium 800 Ft-os díjára tartotta alkalmasnak *Véghelyi József*, Budapest, „A történeti tényanyag világnézeti hatékonysága a történelem tanításában” c. dolgozatát.

600 Ft-os jutalomban részesültek:

dr. Afra János, gimn. tanár, Budapest, „A Magyarországi Munkások Gyermekei Egysülete 1917–1919 — mint az úttörőmozgalom hazai előfutára”,

Jakus Lajos, ált. isk. igazgató, Péc, „Egy 48-as magyar szabadságharcos emlékiratai az emigrációból és levelei a párizsi kommunről”,

dr. M. Kiss Pál tanár, Budapest, „Szabó János (1794–1851)” c. dolgozatai.

400 Ft-os jutalomban részesültek:

Dobozy András, Szentes, „Kosztá József emléke a szentesi nép körében”,

Párducz József, Budapest, „A magyar úttörőmozgalom története”,

Szabolcsi József, Nagykovácsi, „A nagykovácsi iskola története”,

dr. Pásztor Emil, Csongrád, „A csongrádi központi általános iskola története 1848-ig”,

Nagy Dezső, Budapest, „A ceglédi Kossuth Múzeum története.

Hadnagy Albert, Szekszárd, „Szekszárd város küzdelme a gimnázium létesítéséért”,

Várkonyi András, Budapest, „Az elfelejtett »Papurmorgó«, Koródi Sándor antiklerikális pedagógus és újságíró életrajza”,

dr. Nábrády Mihály igazg., Debrecen, „Dr. Lefkovits Vilmos”,

Hidvégi Lajos, Cegléd, „Török János és a szökealmi gazdaképző intézet története” c. dolgozatai.

A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium 400–400 Ft-os jutalmában részesültek *dr. Dékán Károly*, Budapest, *dr. Helméczi Máttyás*, Budapest, *Gábor Istvánné*, Budapest, *Torma Győző*, Budapest dolgozatai, melyek a történeti tényanyag világnézeti hatékonysága a történelemtanításban c. tárgykörből készültek.

Rövid hírek

1961. november 29-én a Társulat a TIT budapesti történelmi szakosztályával és az Akadémia Agrártörténeti Bizottságával együtt klubestét rendezett, amelyen *Szuhay Miklós* egyetemi adjunktus „Állami beavatkozás a magyar mezőgazdaságba az 1930-as években” címen tartott előadást.

*

1961. december 1-én a MTT és a Magyar Irodalomtörténeti Társulat közös vita-ülést tartott *Molnár Erik*: Ideológiai kérdések a feudalizmusban c. tanulmányáról. A vita részletes ismertetésére visszatérünk.

*

1962. január 17-én a Társulat tanári tagozata a Fővárosi Pedagógiai Szemináriummal közösen felolvasó ülést rendezett, melyen *Makkai László* kandidátus „Az abszolutizmus vitás kérdései” c. előadásában a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében a kérdéstről folytatott vitát ismertette.

BESZÁMOLÓ A LEGÚJABBKORI TÖRTÉNÉSZEK TANÁCSKOZÁSÁRÓL

1961. október 20-án az MTA Történettudományi Intézetének, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének, a Hadtörténelmi Intézetnek, a Marx Károly Közgazdasági Egyetem gazdaságtörténeti tanszékének és az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének legújabb korral foglalkozó kutatói — a TIT kezdeményezésére — Szekszárdon tanácskozássra gyűltek össze. Jelen volt az MSzMP kulturális osztályának képviselőjében Balogh Sándor kandidátus is.

Legújabbkori történetírásunk helyzetéről és problémáiról *Ránki György* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos titkára tartott vitaindító referátumot. Bevezetőben szözl a korszak kutatását korábban akadályozó tényezőkről, az 1957-ben egyes intézményeknél különböző intenzitással jelentkező megtorpanásról, majd megállapította, hogy 1960/61-ben fordulat, szinte frontáttörés következett be a legújabbkor művelése területén. Ezzel összefüggésben vázolta a közeljövő sürgető fel-

datait: a párttörténeti tankönyv, valamint az 1945-ig terjedő időszak egyetemi tankönyv munkálatait s felszabadulásunk 20. évfordulójának tudományos kiadványokkal való megünneplését.

Ebben a perspektívában tekintette át a korszak marxista irodalmát. Kiemelte az 1917/19-es korszak feltárásában különösen 1959 óta mutatkozó előrehaladást, de rámutatott arra, hogy az államigazgatás és jog, valamint a hadtörténet kivételével monografikus feldolgozások alig állnak rendelkezésünkre e korszak egyes kérdéseire vonatkozólag.

A Horthy-korszakra vonatkozó munkákról szólva leszögezte, hogy az egyetemi tankönyvek szempontjából viszonylag kielégítő gazdaságtörténetből is alapvető részletek hiányoznak még ma is, így a mezőgazdaság és a parasztság története. A fehér terror időszakának, a Horthy-rendszer első két esztendejének fő vonásait a megjelent kiadványok felvázolják ugyan, de a teljességre törő monográfia itt is hiányzik még. Viszonylag megoldottnak tekinthető az 1921–26-os időszak feltárása. Még további elemzésre szorul a rendszer fasiszta jellegének és a különböző osztályok azon belül elfoglalt helyének kérdése. Felhívta egyúttal a figyelmet azokra a problémákra, amelyek az 1926–1938 közötti, a politikai történet szempontjából leginkább elhanyagolt periódusban állnak előtűnik.

Lényegesen kedvezőbb a helyzet — állapította meg Ránki György — a második világháború időszakának feldolgozásában. Itt az eddigi kutatás három kérdés: München, Magyarország hadhalálása és végül a német megszállás, a felszabadulás közvetlen előzményei köré csoportosult. Az egyes munkákról szólva utalt az újabb kutatási feladatokra, mert megítélése szerint az ellenforradalmi korszak politikai történetének feldolgozása még a kezdeténél tart.

Foglalkozott a párttörténetírás eredményeivel, s felhívta a figyelmet arra a várható segítségre, amit a párttörténeti tankönyv jelent majd az egyetemi tankönyv szerzőinek.

Hangsúlyozta azt az elmaradást, amely a legújabbkor rendkívül fontos ideológia- és kultúrtörténetének feltárásában mind ez ideig megvan. E téren elsősorban a nacionalizmus vizsgálatában történt előrehaladás.

Áttérve a népi demokrácia időszakára, hibáztatta, hogy a kutatás leszűkült az 1945/48-as időszakra és az 1956-os ellenforradalom problémáira. Megítélése szerint még az 1945/48-as szakasz kutatásában is tematikai egyoldalúság mutatkozik.

Ránki György a továbbiakban legújabbkori történetírásunk néhány problémáját vetette fel. 1918/19 történetével kapcsolatban megállapította, hogy „inkább a gazdaságpolitikával, mint a tényleges gazdaságtörténettel foglalkoztunk”, a gazdasági problémák bonyolultabb hatását a forradalom menetére nem elemeztük, pedig ezek mint forradalmi és mint ellenforradalmi tényezők egyaránt jelentkeztek. A Tanácsköztársaság bukásában játszott szerepükre — az eddigiekkel szemben — nagyobb figyelmet kell fordítani. Foglalkozott azokkal az okokkal és tényezőkkel, amelyek — megítélése szerint — a Tanácsköztársaság megdöntése után lehetetlenné tették polgári demokratikus rendszer fenntartását.

A Horthy-korszakkal kapcsolatban bírálta a tömegek gazdasági helyzetének ábrázolását. Megítélése szerint „a kapitalizmus tragédiákkal terhes élete a szerzők tolla alatt az elnyomorodás kötelező törvényének unalmas és a valóságtól igen távol álló sémájává szürkülhet”.

Felhívta a figyelmet az állam történeti ábrázolásával kapcsolatban felmerülő komoly problémákra is. Súlyos hiba lenne, mondotta, ha figyelmen kívül hagynánk az államhatalom önálló szerepét, önálló funkcióit. Ezzel összefüggésben az egyik legproblematisusabb kérdés, vajon szabad-e leszűkítenünk az uralkodó osztályok körét a nagybirtokra és a fináncokéire. Fontos és sürgető annak tisztázása: mit jelentett nálunk a Horthy-rendszer sajátos fasiszta államrendszere, mely a parlamentarizmus formáit is megőrizte? Külföldi példákkal egybevetve mutatta ki, milyen nagy és káros hatást gyakorolt ez a kettősség a hazai kispolgári rétegekre. Nyomatékosan íratott arra, hogy a fasiszta elemzésénél sokoldalúan, az egész történeti szituációt meghatározó valamennyi tényezőt figyelembe véve kell eljárni. „A fasiszma — mondotta Ránki György — nemcsak és nem egyszerűen a fináncoké és a nagybirtok reakciója, de tartalmaz — ennek alárendelve — más elemeket is.”

A vitaindító ezután módszertani kérdéseket tárgyalt. Felhívta a figyelmet arra, hogy különösen a legújabb korról foglalkozóknak nem szabad kerülniök az elvi kérdésekben való állásfoglalást, az általános összefüggések feltárását és megengedhetetlen, hogy elméleti általánosítás nélkül csupán összegyűjtsék a tényeket. Ebben az összefüggésben hangsúlyozta, hogy „a pártosság nem jelzők kérdése, egyáltalában nem verbális kérdés”, hanem a tudomány elméleti problémái, a korszak speciális törvényszerűségei iránti érdeklődés kérdése. A pártos történetírás nemcsak feltárja az objektív folyamatot, de a marxista történeti szemlélet és a mai problémák alapján annak lényeges oldalait ki is emeli.

Itt áll elő az a kérdés, hogyan ábrázoljuk az egyes osztályokat, rétegeket s azok bonyolult egymásrahatását. Az immanens kritika problémáit érintve, Lenin alapján a bonyolult, gazdag ábrázolás, a nüanszok bemutatásának fontosságára, röviden: a másokat is meggyőzni tudó pártos történetírói módszer nélkülözhetetlenségére mutatott rá. Az ilyen típusú ábrázolás fontosságát hangsúlyozta a politikai személyek bemutatásánál, még ha azok a reakció oldalán álltak is.

Végezetül szót emelt a túlzott és káros specializálódás ellen, amely — végső fokon — pozitivistá leírásokhoz, az elméleti kérdések mellőzéséhez vezethet. Alapos, általános szaktudásra van szükség — hangsúlyozta —, ha az ellaposodást, felületességet el akarjuk kerülni.

Bizonyos fokig a rosszul értelmezett specializálódás s az egymás munkái iránti nem kellő érdeklődés következménye a kritika jelenlegi hiánya — állapította meg befejezésül Ránki György.

A vita során a felszólalók valamennyien helyeselték a tanácskozással egybehívását; többen javasolták, hogy a jövőben rendszeresebben tűzzenek vitára egy-egy konkrét történeti kérdést. Elismerőleg szóltak a gazdag problematikájú vitaindítóról, amelyhez több kiegészítést tettek, vagy egyes megállapításaiival polemizáltak.

Berend T. Iván kandidátus

nem értett egyet azzal, hogy a legújabbkori történetírás 1956/57-ben válságba jutott, s az utóbbi időben valamiféle „frontáttörés” következett volna be. Hiszen, hogy jelenleg idáig már eljutottunk, azt éppen a marxista történetírás korábbi eredményei alapozták meg. De nincs frontáttörés abból a szempontból sem — mondotta —, hogy a jelenlegi eredmények még nagyon szegényesek az ugrásszerűen megnövekedett követelményekhez — például az egyetemi oktatás korszerűsítése kapcsán felmerült igényekhez — képest. Igen nagy az elmaradás például a népi demokrácia kutatása terén, s ennek felszámolása miatt is nagy szükség lenne forrás-ismertető, előkészítő munkákra. Felszólalása végén alig ismert, vagy ismeretlen új irattárak — MÁV, SZOT, Országos Árhivatal — anyagaira hívta fel a figyelmet.

Milei György

elmondotta, hogy 1956. november 4. után az MSzMP leninista politikájának hatására a történelemtudományban fordulat következett be. Fordulat olyan értelemben, hogy a megtisztult politikai és tudományos légkörben az előbb említett hibás nézetektől mentes munkák egész sora jelent meg (nagy részük az 1917 utáni korszakkal foglalkozik), aminek eredményeként a marxista történelemtudomány helyzete végleg megszilárdult, s a legújabbkori történelemtudomány is elismerést váltott ki.

Ebben nagy szerepe volt a Párttörténeti Intézetnek. Az Intézet kollektívája az első hetek megrázkódtatása és tanácstalansága után, bár sok nehézséggel küzdve, de lényegében helyesen és útmutatóan hozzáfogott a hibák kijavításához. A Központi Bizottsággal való közvetlen kapcsolatnak, a kollektíva kommunista összetételének köszönhető, hogy az intézet a társadalomtudományok terén működő intézetek közül elsőnek talált magára. Az 1957—58 folyamán megkezdett és részben befejezett munkák a magyar párttörténetnek nemcsak a tőlünk időben távolabbi kérdéseit érintették, de foglalkoztak a lezajlott ellenforradalom eseményeivel is, hozzájárultak az ellenforradalom valódi arculatának leleplezéséhez, segítették a párt harcát. Az intézet kollektívája nagy munkát végzett ebben az időben a pártszervezetek veszélynek kitett iratanyagai gyűjtése és megőrzése terén, valamint az ellenforradalomra vonatkozó dokumentum- és sajtóanyag összegyűjtésével. Segítséget adott a fehérkönyv dokumentumanyagának kiválogatásához. Több munkatárs tanulmányt írt az intézet szerkesztésében készülő, az ellenforradalommal foglalkozó gyűjtemény számára. A tanulmányok egy része megjelent nyomtatásban, más részét a pártmunka területén hasznosították. Megindult a párttörténeti tananyagok új, a korábbi hibáktól megtisztított kiadásának előkészítése és megjelentetése. Ezek és a következő években megjelent munkák megalapozták a párttörténeti kutatás tekintélyét is.

Ránki György helyesen jegyezte meg, hogy törekednünk kell a „szűk specializálódás” megszüntetésére. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a fejlődés elmúlt szakaszában szükségszerű jelenség volt. A legújabb kor kutatói szinte kivétel nélkül az új történelmi generációhoz tartoznak, akik rendelkeztek ugyan marxista ismeretekkel, de történelemtudatói tevékenységük kezdetén voltak. Minthogy a szükségesleteknek megfelelően azonnal produkálni kellett, a kutatók egy-egy viszonylag rövid időszakra vagy

szűk területre korlátozták munkájukat. Ez biztosította a megjelenő munkák megfelelő tudományos színvonalát. Ami azonban eddig szükségszerű volt — a szűk specializálódás —, ma már akadályozza a továbbhaladást — az elmélyültebb feldolgozást, a bátor és meg-alapozott általánosítást.

Szeretné felhívni a figyelmet egy feladatra, amely érinti a legújabb kor minden kutatóját, s amelynek elvégzése érdekében az eddigiéknél többet kell tennünk. A magyar történelem nagyjai közül népünk tudatában még csak az elmúlt századok alakjai élnek igazán. A munkásmozgalom, a kommunista mozgalom nagyjairól, hőseiről, eddigi eredményeink ellenére, ezt még nem mondhatjuk el. Bátor, áldozatkész tetteik feltárása és ismertetése nagy segítséget nyújthat népünk szocialista tudatának formálásában, az ifjúság eszményképeinek kialakításában.

Szabó Ágnes

felvetette, hogy az elmúlt években a párttörténeszek nagyot léptek előre a párt történetének feltárásában. különösen a párt belső életének alapos és részletes kidolgozásában. További fő feladatnak azt tartja, hogy a párt történetének alakulását a nemzeti történelemmel szorosabb összefüggésben és kölcsönhatásban, részletesen elemezzék és dolgozzák fel.

Ami a magyar fasizmus sajátosságainak kidolgozását illeti — jegyezte meg —, előbbre jutnánk, ha tisztáznánk a 20-as évek fasizmusai keletkezésének körülményeit is, azokat a sajátosságokat, amelyek a fasiszta diktatúra létrejöttének időpontjából, az egyes országok történelmi és földrajzi adottságából fakadnak. Felhívta a figyelmet arra, hogy nem érdektelen annak a vizsgálata sem, hogy a Kominternben milyen elemzések és viták előzték meg a fasizmus mibenlétét meghatározó dimitrovi megállapítást.

Újhelyi Szilárd

felszólalásában a két háború közötti hazai fasiszta rendszer problémáival foglalkozott, s maga is hangoztatta az erre vonatkozó kutatások elmélyítésének szükségességét. Utalva a megoldandó problémák sorára, hosszabban beszélt a magyar fasiszta rendszer sajátosságáról, amely ezt a némettől megkülönbözteti. Rámutatott azokra a sajátos politikai formákra, amelyekben a fasizmusnak a dimitrovi meghatározásban említett osztálytartalma Magyarországon megnyilvánult.

Larkó Miklós

a legújabbkori történetírás módszertani kérdéseivel foglalkozott. Rámutatott arra, hogy a történésznek nem egyszerűen a párt álláspontjáról kell értékelnie az eseményeket, mert a párt maga is történelmi eleme a fejlődésnek és mindenkori állásfoglalása hibákat is tartalmazhat. A párt fejlődésének mai színvonaláról kell értékelni a múltat, benne a párt állásfoglalásait is, ugyanakkor ez az értékelés nem lehet történelmietlen. Szólt a párt vezető személyiségeinek helyes ábrázolásáról is, rámutatva, hogy — egészséges pártélet mellett — a párt mint kollektíva messzemenően képes korigulálni az egyes személyek szubjektív hibáit.

L. Nagy Zsuzsa

a vitaindítóhoz kapcsolódva rámutatott arra, hogy a gazdasági nehézségek a polgári demokratikus forradalom idején nagymértékben éreztették hatásukat. Mégis, e problémák jelentőségét irodalmunk főként a Tanácsköztársaság időszakában hangsúlyozza. Utalt arra, hogy bár objektíve nem volt lehetőség polgári demokratikus berendezkedésre a Tanácsköztársaság megdöntése után, ilyen illúziók mégis éltek a szervezett munkások egy részénél, s ezek káros hatását számba kell venni. Hangsúlyozta, hogy a forradalmak történetét szélesebb, egyetemes történeti látókörben kell szemlélni, majd néhány konkrét történeti kérdést közeli megvitatását javasolta.

Kövágó László

annak szükségességéről beszélt, hogy a Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájával a jövőben fokozottabban foglalkozunk. Utalt az e politika értékelésében kialakult szélsőségekre, s felhívta a figyelmet arra, hogy a Tanácsköztársaság internacionalista nemzetiségi politikájának tapasztalatai tanulsággal szolgálhatnak a délkelet-európai népek szocialista együttélésének kialakulásához.

Ságvári Ágnes

sürgette, hogy szervezetteren biztosítsanak az illetékes párt- és tudományos szervek (KB Tudományos és Kult. Osztálya, MTA és az ELTE vezetősége is) nagyobb helyet a legújabbkori témáknak. Átmenetileg, amíg e tudománnyal foglalkozók köre a szükségletek szerint kiszélesedik, ezt más korszakok kutatásának rovására is meg kell tenni. Jelenleg ezzel az időszakkal nemcsak arányaiban, hanem abszolút számát tekintve is kevés kutató foglalkozik, kevés publikáció látott napvilágot. Hangsúlyozta: az eddiginél alkotóbb kölcsönhatásra van szükség a kutatók és a propagandisták között, hogy az országban növekedjék a tudományos közvélemény. A Párttörténeti Intézet nagy erénye, hogy 1957-től egyre fokozottabb mértékben fordul a magyar munkásmozgalom és nemzeti történet számára olyan jelentős, a múltban „kényesnek” nevezett témákhoz, mint: a szociáldemokrata párt tevékenységének értékelése a különböző korszakokban, a Tanácsköztársaság részletes vizsgálata, a továbbiakban pedig a magyar kommunista mozgalom politikai irányvonalának alakulása az ellenforradalmi rendszer idején, a párt tömegkapcsolatainak területei és formái, továbbá hatása a nemzeti történelem alakulására.

Ságvári Ágnes is foglalkozott a pártosság értelmezésével. Hangsúlyozta, hogy az objektív folyamatokat és szubjektív tényezőket vizsgálva nem képviselhetik a történészek a korabeli álláspontok egyszerű igenlését. Ugyanakkor nincs jogunk az akkori mozgalomtól olyan válaszokat követelni, amelyeket csak a ma rendelkezésünkre álló távlatok, a marxizmus—leninizmus fejlettségének mai foka tesz lehetővé.

Illicitkozott arra, hogy a történelemtudományok haladó művelői a múltat kutatva mind a társadalom aktuális kérdéseire adtak választ. Törekedni kell ma is az aktuális problémák megvilágítására, nem a tények elferdítésével és a történelmi valóság eltorzításával, hanem a témák megválasztásával és a helyes módszer alkalmazásával.

E vizsgálatokban különleges hely illeti meg a kommunista mozgalmat, melynek léte és tevékenysége rányomja bélyegét megalakulásától kezdve a XX. század egész történetére. A múltban nem egyszer a párról szólva csak a párt egyes határozatait vizsgálták, ma a pártot elsősorban mint a tömegek részét, azzal kölcsönhatásban élő szervezetet kell tekinteni, amely előrelátásánál, szervezeti erejénél fogva a társadalom élcsapata.

Orbán Sándor:

Tekintettel az alkalomra, hasznos lett volna a megbeszélésen a helytörténeti kutatás kérdéseivel is foglalkozni. A referátumnak helyes az a célkitűzése, hogy az 1948 és 1956 közötti időszak kutatásával is foglalkozzunk. E periódusról különösen nagy eredmények várhatók a gazdasági fejlődés kérdéseinek feltárásában. Itt és általában a legújabb korszakban még mindig van jogosultsága az új forrásokat felszínre hozó rész tanulmányoknak. Csak a történeti valóság teljes feltárása adhat biztonságot ahhoz, hogy a történész ne csak illusztráljon, hanem következtetéseivel — túl a „nemzetnevelés” igényén — hozzájáruljon a párt jövőbeni politikájának tudományos megalapozásához. Helyes a munkásmozgalom, a párt vezető személyiségének árnyalt bemutatására vonatkozó igény is, hisz tapasztalatból tudjuk, hogy egy-egy vezető személyiség erősen rányomta bélyegét a munkásmozgalom, a szocializmus fejlődésének egyes szakaszára.

Pamlényi Ervin

legújabbkori történetírásunk forráskritikai, forráskezelési problémáival foglalkozott. Nézete szerint az elmúlt néhány év folyamán határozott fejlődés mutatkozik ebben a vonatkozásban; de még mindig megvannak a maradványai annak a hibás módszernek, amely kiragadott idézetekkel operált, nem vette figyelembe eléggé az egész forrás fel fogását, és nem törekedett arra, hogy a források adatait egybevesse, összehasonlítsa. Részletesen szölt továbbá a legújabbkori történet kutatásainak, eredményeinek népszerűsítéséről, szövtáve a biográfiák hiányát. Nézete szerint ez a népszerűsítés szempontjából igen fontos műfaj s egyáltalán nem zárja ki fontos elméleti, elvi kérdések felvetését. A továbbiakban a pozitívizmus értelmezésével és a legújabb korszakra vonatkozó magyarországi burzsoá történetírás egyes kérdéseivel foglalkozott.

- A vitaülést *Ránki György* válasza és rövid összefoglalója zárta be.

BESZÁMOLÓ TOKODY GYULA ÉS GONDA IMRE KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Napjainkban, amikor a Nyugat-Németországban újjáéledt militarizmus és az érdekeit kifejező történetírás — a múlt tanulságain semmit sem okulva — ismét meghirdette a maga agresszív, imperialista céljait, igen figyelemreméltó és egyben időszerű munka Tokody Gyula: „Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei, különös tekintettel Ausztria-Magyarországra” című kandidátusi disszertációja. A címben megadott téma keretei között Tokody Gyula a történelmi összefüggések mélyére hatoló, finom marxista elemzéssel mutatja meg a századeleji német imperializmus egyik fontos irányzatának valóságos arculatát, tárja fel hódító törekvéseinek igazi mozgató rugóit.*

A disszertáció első fejezete ismerteti az Össznémet Szövetség 1891. évi megalakulásának körülményeit, majd behatóan elemzi a Szövetség jellegét, szervezetét és ideológiáját. Szemben Alfred Kruck 1954-ben Nyugat-Németországban megjelent könyvével, amely az Össznémet Szövetség állítólagos „népi” jellegét bizonygatja, a szerző feltárja azokat a kapcsolatokat, amelyek a Szövetséget a német monopóliótkéhez és a császári Németország gazdasági és politikai vezető köreiből fűzték. A disszertáció tanúsága szerint az Össznémet Szövetség a német imperializmus legreakciósabb szárnyának propagandaszerve, egyben a pángermán mozgalom központi szervezete volt. Mind világoralmi terveit, mind fajelméletre alapozott, mélységesen reakciós ideológiáját tekintve, a Szövetség a német fasizmus és a mai nyugat-német neofasiszta szervezetek előfutárának tekinthető.

A második fejezet az Össznémet Szövetség közép-európai terveit vázolja az első világháború előtti és alatti években. E közép-európai terveket a szerző a német világoralmi törekvések részeként tárgyalja, s rámutat a keleti, nyugati és tengertentüli német expanziós tervek szoros kapcsolatára. A Szövetség programjából szükségképpen következett a kétfrontos háború helyeslése. Ami közelebből a közép-európai terveket illeti, a Szövetség — a disszertáció bizonyossága szerint — a német birodalomba akarta bekebelezni azokat az országokat, amelyekben nagyobb számú német lakosság élt, a többi országokat pedig német vámszövetségbe kívánta tömöríteni, azzal a céllal, hogy az itteni lakosságot fokozatosan germanizálják. Az első világháború éveiben a Szövetség a közép-európai terveket teljesen a háborús győzelem érdekeinek rendelte alá, és visszautasított minden olyan törekvést — így pl. Naumann Mitteleuropa-tervezetét —, amely a német imperializmus igényeit Közép-Európára akarta korlátozni.

A tanulmány harmadik fejezete az Össznémet Szövetség közép-európai terveinek legfontosabb láncszemével, az Osztrák-Magyar Monarchia bekebelezésére irányuló törekvésekkel foglalkozik. Ismerteti azokat a kapcsolatokat, amelyek a Szövetséget az ausztriai és magyarországi pángermán szervezetekhez fűzték, részleteiben boncolja az ausztriai német nacionalistákat, illetve a pángermán mozgalom különböző irányzatainak az egyes politikai helyzetekben és kérdésekben elfoglalt álláspontját. A disszertáció hangsúlyozza, hogy az Ausztria—Magyarország bekebelezésére irányuló birodalmi pángermán törekvéseknek az a tény adott bizonyosfokú realitást, hogy a nemzeti és osztályharcok szorító gyűrűjéből a múlt század utolsó évtizedeiben az osztrák uralkodó osztályok egyes csoportjai a német imperializmussal való összefogásban, vagy kifejezetten az Anschlusban keresték a kiutat.

Továbbiakban a disszertáció ismerteti az osztrák pángermán mozgalmat irányító Schönerer-csoport programját és működését, s elemzi századforduló körüli elszigetelődésének okait. Amikorra ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy az osztrák burzsoázia jelentős többsége a szaporodó válságtünetek ellenére sem híve az Anschlusnak, Georg Schönerer csoportjától nemcsak az osztrák pángermánok többsége, de az Össznémet Szövetség is elfordult. A disszertáció kimutatja, hogy a századforduló után — pl. a boszniai krízis, vagy a balkánháborúk idején — a Szövetség már nyíltan kiállt a Monarchia önálló nagyhatalmi törekvései mellett, mert a bekövetkező világháborúban Ausztria—Magyarországot el akarta kötelezni a német szövetségnek. Ami a magyarországi alldeutsch-mozgalmat illeti, a disszertáció tényszerűen bizonyítja, hogy a hazai pángermánok nem az osztrák, hanem a birodalmi pángermánokat tartották elsősorú szövetségestüknek, s a legagresszívabb német imperialista törekvések szócsöveivé váltak.

* A disszertáció három fejezetéből az első kettő megjelent a szerző „Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890—1918)” című kiadványában (Értekezések a történettudományok köréből. Új sor. 14. sz. Akadémiai Kiadó, 1959).

A disszertáció befejező részei rávilágítanak arra, hogy az 1910-es esztendőktől kezdve az Össznémet Szövetség politikájának lényeges eleme volt többek között Ferenc Ferdinánd terveinek támogatása. A birodalmi pángermánokat etekintetben az a törekvés vezette, hogy a Monarchia szláv túlsúlyától tartó osztrák „nagy németek”-et közelebb hozzák Ferenc Ferdinánd köréhez, vagyis hogy a linzi programot egyeztessék a trónörökös látszatföderalisztikus elgondolásaival. A pángermán viláгурalmi tervek első világháborús összeomlásából a szerző azt a tanulságot vonja le, hogy az imperializmus körülményei között eleve kudarcra van ítélve minden olyan törekvés, amely egyetlen nemzet imperialista burzsoáziájának akarja biztosítani az abszolút viláгурalmat. Maga a viláгурalomra való törekvés ténye viszont élő cáfolata a nemzetközi imperializmus ellentéteinek valamiféle „kibékítgetésén” alapuló, Kautsky-féle ultraimperialista elméletnek.

A disszertáció opponensei — Zsigmond László és Hanák Péter — egyaránt elismeréssel szóltak a tanulmány érdemeiről. Zsigmond László kiemelte, hogy a disszertáció újabb meggyőző cáfolatát adja annak a — nemrégiben még tekintélyes történészek által is képviselt, ma már azonban túlháladottnak tekinthető — álláspontnak, amely szerint az egyetemes történelem hazai művelésének nincsen létjogosultsága. Hanák Péter ugyancsak örömmel üdvözölte Tokody Gyula témaválasztását, mert — mint mondotta — egyetemes történeti kutatásunk hosszú időn át nem találta helyét a tervszerű tudományos munkamegosztás rendjében, s sokáig a külföldi kapcsolatok kutatásának egysíkú pályáján mozgott. Hanák Péter emellett rámutatott a szerzőnek a disszertációban megmutatkozó jeles történész-adottságaira: a történeti problémákra érzékenyen reagáló elemző készségére, világos rendező és rendszerező képességére. Mindkét opponens hangsúlyozta a disszertáció politikai jelentőségét a német kérdés történelmi aktualitása szempontjából.

A részletekről szólva, Hanák Péter a disszertáció jelentős eredményei közé sorolta a Monarchián belül jelentkező német nacionalista irányzatok újszerű ábrázolását, az 1882. évi linzi program beható elemzését, valamint a Schönerer-csoport működésének jellemzését. Elvi szempontból különösen annak meggyőző ábrázolását emelte ki, hogy a német imperializmus egyik jellemző sajátossága már a század elején is a viláгурalom egycsapásra, fokozatok és kompromisszumok nélkül való megteremtésének politikája volt: a kelet-európai, nyugat-európai és tengerentúli tervek ugyanis — mint Tokody Gyula meggyőzően bizonyítja — mindvégig a német viláгурalmi törekvések egyetlen és egységes koncepcióját alkották. A Monarchiával kapcsolatos megállapításokból Hanák Péter a disszertáció fontos tanulságaként szűrte le, hogy — a német birodalmi törekvések szolgálatában — mind a német, mind az osztrák pángermán irányzatok alapjaiban támaszták a Monarchia dualista berendezkedését. A disszertáció — hangsúlyozta — a német imperializmus oldaláról közelítve a kérdést, újabb adalékokat szolgáltat a dualista rendszer századforduló körül érlelődő válságához, s nem hagy kétséget afelől, hogy a dualista Monarchia háború és összeomlás nélkül sem volt sokáig fenntartható.

Zsigmond László különösen a tanulmánynak a magyarországi pángermán mozgalomról adott jellemzését mondotta újszerűnek.

Áttérve a disszertációval kapcsolatos *kritikai észrevételekre*, mindkét opponens hiányolta a korabeli német helpolitikai helyzet árnyaltabb elemzését, ami lehetővé tette volna az Össznémet Szövetség jellegének, helyének és lehetőségeinek pontosabb meghatározását. Hanák Péter egyetértett ugyan azzal, hogy a Szövetség vezetésében *végső fokon* a monopoltöke érdekei érvényesültek, de véleménye szerint a Szövetség gyakorlati működésében más osztályerők és -érdekek is kifejezésre jutottak. A Szövetség — hangsúlyozta — nem egyoldalúan a monopoltöke, hanem az összetettebb osztálytartalmú német imperializmus propagandaszervezete volt, amely a burzsoá és junker uralkodó osztályok, valamint a középrétegek legsovinsztább elemeit tömörítette a német imperializmus pártérdekeken felülről, azokat kiegyenlítő közös céljai szolgálatában. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban Hanák Péter felhívta a figyelmet azokra a nehézségekre, amelyek a modern párt, vagy egyéb politikai szervezet sematizmustól mentes osztályanalízise során adódnak, s amelyek megoldására történetiásunk még nem alakította ki a megfelelő módszereket. A probléma itt abból adódik — mutatott rá —, hogy az önmagukban is erősen differenciált osztályok és rétegek, főként a polgári középrétegek, a politika gyakorlati kérdéseiben, a világnézeti és taktikai vitákban még jobban megoszlanak, a váltakozó kül- és helpolitikai befolyások hatására esetenként más-más társadalmi helyzetű csoportokkal kapcsolódnak össze. Így bármennyire világos is végső soron a meghatározó osztályjelleg és -érdek, amikor politikai párt vagy egyesület formájában szervezett alakot ölt, már az ezernyi egymással ütköző egyéni részérdek, hagyomány, jellem, ideológiai befolyás, hamis tudat szűrőjén át fejt ki a maga szervező-tömörítő hatását

Zsigmond László főként azt kifogásolta opponensi felszólalásában, hogy a Szövetség működésével szemben a szerző nem sorakoztatja fel az ellentétes erőket, nem szente elég figyelmet a német militarizmus ellenzékének, mindenekelőtt a német és a nemzetközi munkásmozgalomnak. A reális erőviszonyok felmérését hiányolta Hanák Péter is a Szövetség közép-európai terveivel kapcsolatban; erre vezette vissza a disszertációnak azt a hibáját, hogy aránytalanul élesebben domborítja ki a német imperializmus veszélyességét, mint irreálisát. Mindkét opponens szavá tette emellett a pángermán ideológia elemzésének bizonyos hiányosságait. Zsigmond László szerint a szerző túlzottan a Szövetség szervezeti oldalát állítja előtérbe, s nem eléggé használja ki az eszmei analízis lehetőségeit; így adós marad olyan jellegzetes fogalmak magyarázatával, mint a „Kulturboden” vagy „Volksboden”. Hanák Péter arra mutatott rá, hogy az olyanfajta propagandaszervezetnek, mint az Össznémet Szövetség, nem annyira eseménytörténete van, mint inkább „eszmetörténet”-e. Hiányolta annak bemutatását, hogy milyen helyet foglalt el a pángermán ideológia a kor eszmei áramlataiban. A szociál-darwinizmus, a politikai antropológia, a hírhedt „Lebensraum”-teória mellett különösen a századforduló politikai szótárában elsősorban feltűnt „völkisch”-fogalom alaposabb tisztázását, kritikai analízisét mondotta szükségesnek.

A disszertációnak a Monarchiáról szóló fejezetével kapcsolatban Hanák Péter tett kritikai megjegyzéseket. Mindenekelőtt a linzi program értékelésének kérdésében hangoztatott a szerzőtől eltérő véleményt. Álláspontja szerint az 1882-ben kidolgozott linzi program nem annyira a Németországhoz való csatlakozás előkészítését célozta, mint inkább az ausztriai német hegemonia védelmezésére és a monarchiai német centralizmus visszaállítására irányuló ellenlépés volt az osztrák konzervatív-klerikális erőkre és a lengyel, cseh és délszláv földbirtokos és burzsoá csoportokra támaszkodó Taafferezsimmell szemben. Vagyis, véleménye szerint, a linzi program a „Kis-Ausztria”-konceptió talaján állott, s főcélja a *belső* pozíciók védelme volt. Ennek a törekvésnek feleltek meg a linzi programnak azok a pontjai, amelyek — az ausztriai szláv túlsúly, illetve a monarchiai magyar ellensúly csökkentése érdekében — a dualizmus felszámolását, Magyarországgal csupán perszonáluniós kapcsolat létesítését, valamint Dalmáciának, Galiciának és Bukovinának a ciszlajtán birodalomrész politikai-közigazgatási szervezetéből való kiiktatását tartalmazták.

Figyelemre méltó megjegyzéseket tett Hanák Péter az Össznémet Szövetség, valamint a Ferenc Ferdinánd-féle irányzat monarchiai föderalisztikus terveivel kapcsolatban is. Tokody Gyula a kérdésről szóló fejtegetéseit a disszertáció egyik legérdekesebb részének mondotta, s alapjában egyetértett a szerző azon megállapításával, hogy a trónörökös köréhez fűződő föderalizációs tervek, illetve a vele etekintetben egyetértő német birodalmi pángermán irányzatok csak látszatönállóságot adtak volna a Monarchia területén élő népeknek, valójában azonban szorosan az osztrák, illetve a német imperializmus alá rendelték volna őket. Emellett azonban Hanák Péter kifogásolta, hogy a disszertáció utólag konstruált logikai rendszerbe foglalja a föderalisztikus tervek tényleges ellentmondásait és zavarosságait. A szerző nem mutat rá arra — hangoztatta —, hogy a német imperialista érdekek szempontjából mégannyira körülbástyázott föderalizmus sem a pángermán tervezetések légiures terében valósult volna meg, hanem a forrongó Közép- és Kelet-Európában, a kiélezett imperialista nagyhatalmi ellentétek gyújtópontjában. Ezért *objektíve* még a legmérsékeltőbb föderalizmus is kedvezett volna a nemzeti felszabadulásért küzdő erőknek, amelyek az első nemzetközi konfliktus alkalmával a német imperializmus aktív ellenzékét képezték volna.

Ugyancsak a tényleges ellentmondások erőltetett feloldását kifogásolta Hanák Péter a Szövetség Lengyelországgal kapcsolatos állásfoglalásainak megítélésénél. Ha a világháború elején a pángermánok az Oroszországtól elszakítandó Lengyelországot, külön államtestként, még a Monarchiához kívánták csatolni, 1916-ban viszont már a német birodalomba kívánták bekebelezni, úgy ebben nem a Monarchia bomlásának, illetve gyengítésének tudatos és egységes koncepciója vezette őket, mint ahogy ezt a szerző megítéli, hanem arról van szó — mondotta —, hogy a politikai és katonai helyzet megváltozása a pángermánokat terveik módosítására készítette.

A bírálóbizottság elnöke, *Sándor Vilmos*, a disszertáció érdemeinek elismerése mellett, főként a Németország és Ausztria—Magyarország között 1918-ban létrejött spai megállapodással kapcsolatban fűzött a tanulmányhoz kritikai megjegyzéseket. Sándor Vilmos arra mutatott rá, hogy a német imperialisták nemcsak 1918 tavaszán — tehát a spai egyezmény megkötésének időpontjában — látták elérkezettnek az időt a Monarchia bekebelezésére; ilyen elgondolásaik, törekvéseik már jóval korábban is voltak. Ebben a vonatkozásban a Mitteleuropa-tervezetre utalt, amelyet 1914 szeptemberében Rathenau vetett fel, s amely 1916-tól a hivatalos német kormányservek támo-

gátásában részesült. A német uralkodó körök — hangoztatta — a nyugati győzelem irréalissá válása következtében már csak a veszett fejsze nyelét akarták menteni az 1918-as spai egyezményvel.

A disszertációval kapcsolatban elhangzott bírálatokat Tokody Gyula jelentős részben elfogadta. Válaszában színes és sok szempontból újszerű jellemzését adta az újkori német történelem alakulásának, a német középprétegek — elsősorban a városi közép- és kisburzsoázia — megalkuvó, a történelmi feladatok megoldásától visszarettenő, gyáva és szökelegkű magatartásának. A német középprétegek realitások iránti közismert érzéketlenségét abból a történelmi adottságból vezette le, hogy a német polgárság soha nem volt uralmon, ezért nem szokta meg a valóságos erőviszonyokkal való számolást, túlbecsülte saját és urai erejét és a hódítási terén gyakran még a militarista és imperialista vezető körökön is túllépett. Ez a polgárság megszokta az erős államhatalmat, amely a német egység megteremtéséért vívott három háború tüjében jött létre, s az újabb háború előkészítése, valamint a munkásosztály elnyomása céljából bürokratikus gépezetét állandóan tökéletesítette. Ilyen tömegekre hatott — mutatott rá Tokody Gyula — a pángermán ideológia, amely a nép egységére, mindenekelőtt a polgár és a junker faji egységére apellált, olyan fikcióra tehát, amely az engedelmességekhez szokott, szökelegkű német burzsoázia számára igazán megtisztelő lehetett.

Az újkori német történelem sajátos alakulásával kapcsolatban a szerző figyelemreméltó összehasonlításokat tett a századeleji pángermán és az első világháború után jelentkező fasiszta törekvések között. Végül soron mindkét mozgalom esetében ugyanazon társadalmi érdekek szökelegkű voltáról volt szó — hangoztatta —, de azért jelentős eltérések is voltak közöttük. A pángermánizmus esetében ugyanis — mondotta — csak elsősorban, de nem kizárólagosan beszélhetünk a monopoltőke, mindenekelőtt a nehézipar érdekeinek képviseléről. A pángermánok emellett, szemben a fasisztákkal, kifejezetten monarchisták voltak, s szélesebb tömegbázist nem tudtak maguknak biztosítani. A főkülönbség azonban az volt — mutatott rá —, hogy a pángermán mozgalom virágzása idején a monopoltőke még szilárd gazdasági és politikai pozíciókkal rendelkezett (ezért felelt meg neki az alkotmányos monarchia rendszere), viszont a faszizmus már a kapitalizmus általános válsága talaján bontakozott ki, amely súlyosan érintette a német monopoltőke pozícióit. A faszizmus uralomra jutásához olyan időnek kellett eljőnie — hangsúlyozta —, amikor az egész rendszer súlyos válsága következtében alapjaiban megrendült a német középprétegek helyzete is, a bizonytalanság érzése a kétségbeesésig fokozódott, s olyan párt lépett a porondra, amely kifelé a kispolgárság érdekeinek megvédését hirdelve, ügyesen vegyítette a régi, jólismert nacionalista jelszavakat monopólium-ellenes kirohanásokkal.

Ami mármost közelebről az elhangzott bírálatokat illeti, Tokody Gyula elismerte a német helpolitikai helyzet differenciáltabb elemzésére vonatkozó kívánságok jogságát, de rámutatott arra, hogy az Össznémet Szövetség — amely jellegét tekintve nem párt vagy tömegszervezet volt, hanem ideológiát kidolgozó és szállító propagandaszervezet — viszonylag függetlenül tudott a belső erőviszonyok napi politikai alakulásától. Ebben az összefüggésben a szerző utalt arra, hogy a német világhatalomra irányuló követeléseiben a Szövetség többször a lehetőségek elébe szaladt, nem egyszer szinte az egész korabeli német közvéleménnyel szembehelyezkedett, s — mint hogy elsődleges célja nem a tömegek tényleges megszervezése, hanem a német imperializmus vezető ideológiai káderének kialakítása volt — kevésbé kellett tekintettel lennie az elszigetelődés veszélyére, mint a kimondottan helpolitikai célokra létrehozott más pángermán szervezeteknek. Elismerte viszont, hogy a társadalmi-politikai háttér kellő megújulása jobban rávilágítana a függetlenség viszonylagos — és végeredményben látszólagos — voltára.

A pángermán mozgalom ideológiájának bővebb kifejtésére vonatkozó igényeket — főként Hanák Péterét — a téma adott keretei között Tokody Gyula túlzottaknak minősítette. A Lengyelországgal kapcsolatos tervek kérdésében a szerző fenntartotta azt az állítást, hogy a birodalmi pángermánok részéről tudatos koncepcióról volt szó. Ez természetesen nem zárja ki — mondotta —, hogy a tervek módosításában a katonai helyzet változásának volt döntő szerepe.

A számos egyéb kérdést is érintő, sokrétű vita lezárása után a bírálóbizottság határozathozatalra vonult vissza, majd, figyelembe véve a disszertáció jelentős eredményeit, javaslatot tett a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Tokody Gyulának a kandidátusi fokozatot adja meg.

Gonda Imre „Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés” című kandidátusi disszertációjá* történeti irodalmunkban elsősorban tárgyalja monografikus alapossággal az újkori magyar történelem e nagyfontosságú eseményét a korabeli európai hatalmi viszonyok keretei között. Széles diplomáciatörténeti anyagfelhasználásával és nemzetközi áttekintésével a disszertáció nagymértékben elősegíti az 1867-es kiegyezéssel kapcsolatos kérdések tisztázását, sokoldalúan támasztja alá és fejleszti tovább a kiegyezés értékeléséről vallott marxista felfogást.

Vázolva az 1867-es osztrák—magyar kiegyezéshez vezető közép-európai fejlődés főbb mozzanatait, a disszertáció ismerteti az Ausztria hatalmi helyzetében 1849 után bekövetkezett sorozatos megpróbáltatásokat, melyek az 1866-os porosz—osztrák háború után az osztrák uralkodó körök részéről az ún. „nagyémet” törekvésekről való kényszerű lemondáshoz vezettek. Majd a bismarcki Poroszország 1850-es és 60-as évekbeli felemelkedését tárgyalja. Marx és Engels értékelése nyomán a szerző hangsúlyozza, hogy bár Poroszország távolról sem képviselt demokratikus irányzatot, törekvései mégis megfeleltek az újkori német történelem azon alapkövetelményének, hogy egy államban egyesítse az összes német országrészeket. A német egység porosz hegemonia alatt történő megvalósításának bismarcki koncepcióját elemezve, a szerző rámutat ennek junkerburzsoá osztálytartalmára, s kifejti Ausztriával kapcsolatos vonatkozásait. A bismarcki program értelmében Ausztriának — a német egység megvalósítását Poroszországnak átengedve — délkelet-európai másodhatalommá kellett átalakulnia és súlypontját Magyarországra kellett helyeznie. Az így átalakított Habsburg-Monarchia azután — saját, főként a Balkán felé irányuló imperialista törekvéseiben — teljes mértékben számíthatott az egyesített Németország támogatására.

A disszertáció a továbbiakban azt a folyamatot vázolja, amelynek során a magyar vezető osztályokon belül is megérlelődött a készség az Ausztriával való kiegyezésre. A szerző foglalkozik többek között a Klapka-légió 1866-os akciójával, s rámutat arra, hogy — bár e vállalkozás konkrét eredményhez nem vezetett — ezen keresztül Bismarck közelebbi kapcsolatba került a magyar uralkodó osztályok törekvéseivel. A porosz és a magyar vezető osztályok érdekeinek objektív egyezése alapján a disszertáció nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az 1867-es kiegyezés — vagyis a Habsburg-cászárság kétközpontos, dualista monarchiává való átalakítása — az adott nemzetközi erőviszonyok között az egyetlen lehetőség volt a közép-európai kérdések megoldására, mert teljesen független magyar államot az európai nagyhatalmak ugyanúgy nem voltak hajlandók elismerni, mint ahogy a magyar állam teljes megszüntetése sem tette volna lehetővé a közép-európai egyensúly létrejöttét. A XIX. század közepének forradalom-ellenes osztály- és hatalmi viszonyai között Ausztria és Magyarország felemás elvi alapokon való kiegyezése elkerülhetetlen szükségesség volt, amely számos ellentmondást tartalmazott ugyan, de mégis létrehozta a reakciós erők felévszázadig tartó egyensúlyát. A kossuthi ellenzék kritikája — mutat rá a disszertáció — figyelmen kívül hagyta a nemzetközi erőviszonyokat, ezért csupán erkölcsi súlya és jelentősége lehetett.

Továbbiakban a disszertáció ismerteti a porosz—magyar együttműködés 1867 utáni tartalmát, céljait és konkrét megnyilvánulásait. Történetírásunkban elsősorban foglalkozik a porosz állam korabeli romániai politikájával, amely elősegítette a Bratianu-kormány bukását és a magyar uralkodó osztályok itteni befolyásának növekedését. Rámutat arra a támogatásra, melyet a porosz sajtó a Beust—Andrássy-ellentétben a magyar miniszterelnököknek — az osztrák revanstörekvések ellensúlyozásához — nyújtott.

A disszertáció ezután azokat a motívumokat elemzi, amelyek az 1870-es porosz—francia háború időszakában a Monarchia semlegességi politikáját meghatározták. A trialista kísérletek kudarcával kapcsolatban a szerző végül Beust bukásának, illetve Andrássy Gyula külügyminiszteri kinevezésének körülményeit ismerteti.

A disszertáció vitáján a kijelölt opponensek — *Hanák Péter* és *Kemény G. Gábor* — egyaránt elismeréssel szölkak a tanulmány eredményeiről és jelentőségéről. A disszertáció legfőbb érdemét Hanák Péter abban látta, hogy nagymértékben hozzájárul az 1867-es kiegyezés hungarocentrikus, provinciális értékelésének leküzdéséhez, s ezzel egész történetiszemléletünk tisztulásához, realisabbá válásához. Gonda Imre tanulmánya — mondotta — példa arra, hogyan és milyen irányban lehet a leghasznosabban előrehaladni az egyetemes történelem hazai művelésében. Aláhúzta annak jelentőségét, hogy a disszertáció szétosztatja a bismarcki módszerek állítólagos „forradalmiságáról” korábban kialakult téveszméket. A téma feldolgozási színvonalát tekintve, Hanák Péter a dialektikus szemléletet és az elnagyult elemző készséget jelölte meg a szerző erős oldalaként.

* Fenti cím alatt megjelent az „Értekezések a történeti tudományok köréből” Új sor. 16. sz. alatt, Akadémiai Kiadó, 1960.

Kemény G. Gábor ugyancsak hangsúlyozta, hogy Gonda Imre disszertációja mind tárgy választásában, mind feltáró és elemző módszerében új utakon jár, s a magyar történetírás régi adósságát törleszti, amikor a lajtántúli viszonyok beható vizsgálatára vállalkozik.

Ami mármost a disszertáció bizonyos problematikusságonak vonatkozásait illeti, Hanák Péter azon nézetének adott kifejezést, hogy a porosz és a magyar uralkodó osztályok érdekazonossága mellett a tanulmányból nem eléggé tűnik ki az osztrák és a magyar uralkodó osztályok érdekközössége, illetve, hogy ez utóbbi tényező a szerző utólag csatolta alapkoncepciójához, és nem szerves ellentöntként kezelte. A szerző figyelmen kívül hagyta az 1860-as évek azon ellentmondását — mondotta —, hogy a magyar uralkodó osztályoknak, uralmi törekvéseik realizálásához, mind a junker vezetésű Németországra, mind a Habsburg-hatalomra szükségük volt. Az opponens véleménye szerint a koncepciónak ez az egyoldalúsága a disszertáció három módszerbeli, illetve értékelésbeli hiányosságából ered: 1. A szerző túlméretezi Poroszország korabeli nemzetközi súlyát, s nem szentel elég figyelmet például Angliának, pedig az európai hatalmi kérdések eldöntésében a szigetországnak elhatározóbb befolyása volt, mint Poroszországnak. A disszertációnak ez a vonása — a hungarocentrikus szemlélet eredményes leküzdése ellenében — egy sajátos „prusszocentrikus” látásmód veszélyét idézi fel. — 2. A tanulmány kissé sematikus értékeléssel az osztrák uralkodó irányzatokat, pedig az osztrák liberálisok egyes csoportjai — látva a Habsburg-birodalom szaporodó belső válságtüneteit — már jóval 1866 előtt hajlottak a dualista kompromisszumra. — 3. A szerző nem elég differenciáltan tárgyalja a magyar politikai irányzatokat: a magyar függetlenségi tábor széthullását, a magyar uralkodó osztályok „gerinctörését” — mellőzve a hazai társadalmi fejlődésből következő alapvető okokat — egyoldalúan a bismarcki politika és a porosz viszonyok alakulásából származtatja.

A fenti hiányosságokkal összefüggésben Hanák Péter kifogásolta továbbá, hogy a disszertáció túl szűkszavúan siklik el afölött a feltűnő jelenség fölött, hogy Bismarck éppen a legbefolyásosabb magyar politikai irányzattal, ti. Deák Ferenc körével nem állott kapcsolatban. Felhívta a figyelmet arra, hogy a porosz és a magyar uralkodó osztályok érdekeinek bizonyos objektív egybeesése mellett a magyar uralkodó osztályok egyben tartottak is Poroszország túlsúlyától, illetve Bismarckék oroszbarátságától, s ez a félelem szintén fontos tényező volt a magyar kormány 1867 utáni politikai irányvonalának kialakításában. Az opponens e poroszfélelemmel hozta összefüggésbe Andrássy Gyulának az 1870. július 18-i koronatanácsán a porosz—francia háború kérdésében tanúsított ingadozó magatartását, illetve poroszellenes nyilatkozatait.

Kemény G. Gábor opponensi véleményének kritikai észrevételei elsősorban a disszertáció azon részeire vonatkoztak, amelyek a kossuthi emigráció állítólagos német kapcsolataival, illetve általában a korabeli nemzetközi politikában játszott szerepével foglalkoznak. A disszertációval ellentétben az opponens azt a véleményét fejezte ki, hogy a kossuthi emigrációnak csak francia, olasz és angol diplomáciai „vonala” volt, de rendszeres német kapcsolatai sem ekkor, sem később nem alakultak ki. Kemény G. Gábor kifogásolta azt is, hogy a szerző aránytalan jelentőséget tulajdonít a Klapka-légió 1866-os vállalkozásának, holott az jobbra anyagi célzatú, felelőtlen egyéni akció volt. A továbbiakban Szilágyi Virgil berlini baloldali emigráns körének működésével foglalkozott hozzászólásában, s arra a következtetésre jutott, hogy az osztrák és a magyar uralkodó osztályok által megkötött arisztokratikus jellegű kiegyezéssel szemben a kortársak tudatában egykorú realitásként élt a szomszéd népekkel való demokratikus kiegyezés vágya. Ezzel kapcsolatban hangzott, hogy az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés létrejöttét nem lehet törvényszerű szükségességgnek tekinteni, bár elismerte, hogy a nemzetiségekkel való demokratikus kiegyezés sorsa már jóval 1867 előtt, a kossuthi emigráció külpolitikai helyzetének megrendülésével, tehát az 1859. évi villafrancei béke után eldőlt.

Kovács Endre kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője hozzászólásában szintén kitért a kossuthi emigrációval kapcsolatos kérdésekre. A disszertáció alapvető érdemeinek elismerése mellett vitatta Gonda Imréné azt az állítását, hogy Bismarck nem volt hajlandó együttműködni a magyar emigráció forradalmi szárnyával, ellenben kihasználta a nem forradalmi szárny kalandor elemeit. A magyar emigrációban — mondotta — igen nehezen lehetne találni olyan csoportosulást, amelynek forradalmi, vagy akárcsak átfogó társadalmi programja lett volna. Etekintetben indokolatlan éles különbséget tenni Kossuth és Klapka között — hangoztatta. Egyben felvetette a Klapkáról adott eddigi negatív értékelés revíziójának szükségességét, minthogy Klapka, véleménye szerint, egyike volt azoknak, akik az emigrációban a legtöbbet tették a kelet-európai népek összefogásáért.

Kovács Endre hozzászólásához kapcsolódva, H. Haraszi Éva, a Történettudományi Intézet munkatársa, felhívta a figyelmet arra, hogy 1849-ben Londonban egy magyar

demokrata egyesület jött létre Simonyi Ernő, Xantus János és mások vezetésével, amely szembenállt Kossuthékkal, és forradalmi elveket hirdetett. Ez a kör élénk kapcsolatot tartott fenn a chartistákkal, s 1851-ben megfogalmazott követelései Marx és Engels hatását tükrözték.

Az opponensei bírálatokra és a hozzászólásokra adott válaszában *Gonda Imre* először Hanák Péter kritikai észrevételeivel foglalkozott. Elismerte, hogy a disszertáció magyar és osztrák belpolitikai vonatkozású részeiben bizonyos hibák és pontatlanságok vannak. Ami azonban Hanák Péternek azt a kritikáját illeti, hogy a disszertációt bizonyos „prussocentrikus” szemlélet jellemzi, *Gonda Imre* azzal érvelt, hogy ez a megjegyzés csak abban az esetben volna indokolt, ha ő a porosz befolyást pozitívan értékelné, vagyis haladó jellegűnek tüntetné fel. Ezzel szemben — hangoztatta — disszertációjában Bismarek első, 1849-es magyar vonatkozású megnyilatkozásától kezdve végig kimutatta állásfoglalásainak haladásellenes, reakciós és végzetes következményeit. Fenntartotta azt az állítását is, hogy 1866 nyarától kezdve a Habsburg-monarchia belső viszonyaira ténylegesen döntő s a többi nagyhatalmaknál — így Angliánál is — sokkal közvetlenebb befolyást gyakorolt a porosz állam Bismarek által képviselt és kidolgozott politikája. Angliának — mondotta — ebben az időben egyetlen konkrét érdeke volt Közép-Európában: Ausztria konszolidálása a cári Oroszországgal szemben. Ebben a vonatkozásban Anglia érdeke egybeesett Bismarek törekvéseivel, ezen túlmenően viszont a szigetország nem játszott aktív politikai alakító szerepet Közép-Európában.

Ami az osztrák és a magyar uralkodó osztályok érdekközösségének kérdését illeti, *Gonda Imre* hangoztatta, hogy ez csak Königsgrätz után vált uralkodó jellegűvé, s feltételezte az osztrákok nagynémet törekvéseinek fegyveres erővel történő felszámolását. Véleménye szerint az osztrák—magyar érdekközösség létrejöttét 1866-ban és 1867-ben ténylegesen megelőzte a porosz—magyar érdekközösség kialakulása. Elismerte viszont, hogy a porosz—magyar együttműködés ábrázolását disszertációjában elütözte, s hogy ebben az esetben valóban inkább csak a törekvések objektív egybeeséséről volt szó. — Hanák Péter Deákkal kapcsolatos észrevételére válaszolva, *Gonda Imre* megjegyezte, hogy a Bismarek és a Deák közötti diplomáciai kapcsolatra nincs ugyan aktaszzerű bizonyítéka, de véleménye szerint a kérdésnek nincs is elvi jelentősége, mert Deáknak nem volt nemzetközi áttekintése. Külpolitikai vonatkozásban kétségtelenül Andrássy Gyula volt a korabeli magyar politikai élet kulcsfigurája. A magyar vezetőkörök poroszok iránti bizalmatlanságának kérdését érintve, a szerző kifejtette, hogy erre tulajdonképpen nem volt reális ok, mert a poroszok oroszbarátsága Bismarek politikájában mindvégig másodlagos jelentőségű volt a Monarchiával kapcsolatos terveikhez képest. Andrássynak az 1870. július 18-i koronatanácsán tanúsított ingadozó magatartását a szerző taktikai lépésként értékelte.

A kossuthi emigrációval kapcsolatban felvetődött kérdésekről szólva, *Gonda Imre* elismerte, hogy a Klapka-légió vállalkozása kalandor jellegű volt, de kétségbe vonta, hogy egyéni kezdeményezésre jött volna létre. Jelentőségét minden negatívuma ellenére továbbra is abban látja, hogy Bismarekot közelebb hozta a magyar problémához. Ennek volt a következménye — hangoztatta —, hogy a porosz miniszterelnök a magyar nemzeti követelések teljesítését is kérte az 1866-os háború fegyverszüneti tárgyalásain. Az 1867-es kiegyezés szükségyszerűségének kérdéséről szólva, a disszertáns kétségbe vonta, hogy az a kossuthi emigráció külpolitikai állásának megrendülésével volna összefüggésbe hozható. Az alapvető nemzetközi erőviszonyok alakulása szempontjából a dualista Monarchia a XIX. század európai konzervatívizmusának törvényszerű eredménye volt, s mint ilyen a délkelet-európai népek életének reális formája egy félévszázadon keresztülül.

Ez utóbbi kérdéshez kapcsolódva, *Pach Zsigmond Pál*, a bírálóbizottság elnöke utalt a kossuthi emigráció társadalmi programjának hiányára, és óvott az emigráció lehetőségeinek túlbecsülésétől.

A gazdag anyagot felölelő vita lezárása után — tekintetbe véve a disszertáció jelentős eredményeit és érdemeit — a bírálóbizottság javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak *Gonda Imre* számára a kandidátusi fokozat megítélését.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) JEGYZÉKE (1960. július 1.—december 31.)

1. Bibliográfiák, katalogusok, leltárak

Az 1958—1959. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. /Összeállították: Kovalecsik József, Viniczai István, Windisch Aladárné./ HK. 1960. 7. évf. 2. sz. 283—308. l.

Két folyóirat [Budapesti Szemle, Századok] szlavisztikai anyaga a dualizmus korában. Közli: Sziklay László. Világirodalmi Figyelő. 1960. 6. évf. 2. sz. 227—231. l.

Külföldi folyóiratok repertórium. Külföldi történeti folyóiratok. 1958. I. rész. TSz. 1960. 3. évf. 2—3. sz. 381—406. l.

Külföldön megjelent fontosabb történet-tudományi művek jegyzéke. Kiad. az Országgyűlési Könyvtár. (Összeáll. Vigh Károly, Zolnay Vilmosné, Vértes György.) 1—3. negyedév. Bp. 1960. Soksz. 3 db.

A magyar bibliográfiák bibliográfiája./Bibliographia bibliographiarum Hungaricarum./ 1956—1957. Összeáll. Bélyey Pál, Ferenczyné Wendelin Lília. Bp. 1960. OSzK. 223 l.

A Magyar Külügyminisztérium levéltára. I. r. Külügyminisztérium. 1918—1945. /1912—1924./ Repertórium. Készítette B. Lőrincz Zsuzsa. Bp. 1959 (1960), LOK. Soksz. 250 l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke /1960. január—június/. PtK. 1960. 6. évf. 3—4. sz. 212—213, 231—233. l.

Magyar Nemzeti Múzeum. Történeti Múzeum Könyvtári Tájékoztatója. 1959. 9. (Szerk. Németh Endre.) Bp. 1960. Soksz. 220 l.

Az Országos Széchényi Könyvtár francia nyelvű kötetes kéziratának katalógusa. — Catalogue des volumes manuscrits français. J. Hajdu Helga közreműködésével összeáll. Cz. Musztács Ágnes. Bp. 1960. Soksz. 107 l.

/Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 52./

Uray, G(éza): A bibliography of the works of prof. J. [Gyula] Németh. AO. 1960. 11. tom. 1—3. fasc. 11—28. l.

2. Marxizmus — leninizmus

Engels Frigyes válogatott katonai írásai. I. köt. (Ford. Lissauer Zoltán, Zalai

Edvin. A névmutató, ... háborúk, hadjáratok és csaták jegyzékét összeáll. Szentpéteri Jánosné.) Bp. 1960. Zrínyi Kiadó. 548 l., 1 t.

Marx, Karl: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. (Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte.) Bp. [1960], Kossuth Kiadó — M. Helikon. 133 l., 8 t.

Marx, Karl—Engels, Friedrich művei. 3. köt. 1845—1846. (Sajtó alá rend. a marxizmus-leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. X, 607 l., 3 t.

Új Lenin-dokumentumok. Béke és Szocializmus. 1960. 3. évf. 8. sz. 3—8. l.

*

Liptai Ervin: Lenin és a szocialista hadtudomány. HK. 1960. 7. évf. 2. sz. 3—23. l.

A marxizmus-leninizmus alapjai. (Osznovü marksizma-leninizma.) (Munkaközösség vez.: O[tt]o V. Kuusinen. Ford. Z. Vidor Emma, Heller Manfréd stb.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 879 l.

Mód Aladár: Lenin és a békés átmenet. Valóság. 1960. 3. évf. 4. sz. 1—13. l.

Szigeti József: A tudományos kommunizmus megteremtésének útján. Marx—Engels Művei II. kötetéhez. TáSz. 1960. 15. évf. 7. sz. 42—62. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Szabó István. Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 546 l. A kötet tartalma:

Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században, különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira.

Varga Gyula: Kismarja. Egy szabad parasztközösség a feudalizmus bomlásának korszakában.

Szabó István: Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években.

Rácz István: Paraszttendítő röpiratok a Felső-Tisza vidékén 1790-ben.

Oláh József: A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. sz. első felében.

- Simonffy Emil* : Urbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után.
- Für Lajos* : A majorsági zsellérkérdés rendezése. 1848—1896.
- Barbarits Lajos* : A gőzkezesántás története. Bp. 1960. 35 l.
[Mezőgazdasági Múzeum füzetek 13.]
- Borsa Gedeon* : Az Országos Széchényi Könyvtár elhelyezésének története. Kts. 1960. 10. évf. 7. sz. 484—486. l.
- Csomasz Tóth Kálmán* : Korálkönyveink száz éves története. Egyháztörténet. 1959. 2. évf. 3—4. füzet. 242—267. l.
- Dankó Imre—Kerek József* : Kötegyán. Gyula 1960. 43 l., 1 térk.
[A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 11.]
- Dercsényi Dezső—Granasztói Pál* : Vác. Bp. 1960. Műszaki Kiadó. 221 l.
[Városképek -- műemlékek.]
- A diósgyőri Központi Kohászati Múzeum kalauza. (Írta a Lenin Kohászati Művek Műszaki Dokumentációs Osztályi múzeumi csoportjának kollektívája.) Diósgyőrvasgyár 1960. 23 l.
- Dömötör Sándor* : Őrség. Bp. 1960, Gondolat. 167 l., 30 t.
- Études historiques. (Comité de réd. Gyöző Ember, Elemér Mályusz etc.) Publ. par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. 1—2. köt. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 2 db.
- A kötetek tartalma:
1/ Le développement de l'historiographie hongroise au cours des cinq dernières années. (Par *István Hahn*, *János Harmatta* etc.)
- Molnár, E(rik)* : L'influence de la philosophie de l'histoire de Hegel sur l'historiographie marxiste.
- Györffy, Gy(örgy)* : Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIX. Jahrhunderts.
- Lederer, E(mma)* : La structure de la société hongroise du début du moyen-âge.
- Komjáthy, M(iklós)* : Quelques problèmes concernant la charte de fondation de l'abbaye de Tihany.
- Kumorovitz, B(ernát) L.* : Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter. [XI—XII. Jahrhundert.]
- Váczy, P(éter)* : La transformation de la technique et de l'organisation de l'industrie textile en Flandre aux XI—XIII. siècles.
- Mályusz, E(lemér)* : Die Zentralisationsbestrebungen König Sigismunds in Ungarn.
- Szabó, I(stván)* : La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1499—1526.
- Pach, Zs(igmond) P(ál)* : Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts.
- Elekes, L(ajos)* : Essai de centralisation de l'Etat hongrois dans la seconde moitié du XV. siècle.
- Székely, Gy(örgy)* : Landwirtschaft und Gewerbe in der ungarischen ländlichen Gesellschaft um 1500.
- Fekete, L(ajos)* : Das Heim eines türkischen Herrn in der Provinz im XVI. Jahrhundert.
- Ember, Gy(öző)* : Zur Geschichte des Außenhandels Ungarns im XVI. Jahrhundert.
- Wittman, T(ibor)* : Quelques problèmes relatifs à la dictature révolutionnaire des grandes villes de Flandre 1577—1579.
- Makkai, L(ászló)* : Die Entstehung der gesellschaftlichen Basis des Absolutismus in den Ländern der österreichischen Habsburger.
- Benda, K(álmán)* : Le projet d'alliance hungaro-suédo-prussienne de 1704.
- Révész, I(mre)* : Esquisse de l'histoire de la politique religieuse hongroise entre 1705 et 1860.
- Mérei, Gy(ula)* : Über einige Fragen der Anfänge der kapitalistischen Gewerbeentwicklung in Ungarn.
- Arató, E(ndre)* : Vengerszkoje obszesztvennoe mnenie i nacional'nij voprosz v 40-h godah proslogo veka.
2. *Andics, E(rzsébet)* : Die Habsburger und die Frage der Zarenhilfe gegen die Revolution.
- Sándor, V(ilmos)* : Die Hauptmerkmale der industriellen Entwicklung in Ungarn zur Zeit des Absolutismus. [1849—1867.]
- Szabad, Gy(örgy)* : Kossuth and the British „Balance of Power” Policy. [1859—1861.]
- Kovács, E(ndre)* : L'insurrection polonaise de 1863 et l'émigration hongroise.
- Perényi, J(ózsef)* : Partii i politiceszkaja bor'ba szredi szerbov v Vengrii. (1867—1900.)
- Lackó, M(iklós)* : O szosztave vengerszko go fabricсно-zavodszko rabocsego klaszsa v period promüslennogo perezorota.
- Erényi, T(ibor)* : Die Hauptrichtungen der Entwicklung der Gewerkschaftsbewegung in Ungarn. [1868—1904.]
- (*Vincze Edit*) *Vince, É., S.* : Predisztorija obrazovanija Vengerszkoj Szocial-demokraticseszkoj Partii.
- Zsigmond, L(ászló)* : Die Zerschlagung

- der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und die internationalen Kräfteverhältnisse.
- Nemes, D(ező)**: Isztoriescszkoe znaecenie Vengerszkoj Szovetszkoj Resz-publikli.
- Berend, I(ván) T.** — **Ránki, Gy(örgy)**: The Hungarian manufacturing industry, its place in Europe. /1900—1938./ (Horváth) **Horvat, M(iklós)**: Voennopolitiescszkic principü i celi hortiszszkogogo fasizma do i vo vremja vtoroj mirovoj vojnü.
- [Függelék]: Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise. 1945—1959. — Bibliografija izbrannüh szocsimenij vengerszkoj isztoriescszkoi nauki... Recueilliie sous la direction de Emil Niederhauser.
- A kötetek tanulmányai különlenyomatként is megjelentek.
- Ferenczi Imre**: Rákóczi alakja az abautjzempléni néphagyományban. ET. 1960. 71. évf. 2—3. sz. 389—436. l.
- Földes Vilmos**: Szemelvények a magyar igazságügyi orvostan történetéből. OTKK. 1960. 18. sz. 146—153. l.
- Hahn Géza**: A magyar egészségügy története. Bp. 1960, Medicina. 198 l.
- /Egészségügyi szakiskolák tananyaga./
/A gyakorló orvos könyvtára./
- Hallgatói pályázatok gyűjteménye. Összeáll. a Veszprémi Vegyipari Egyetem Marxizmus-leninizmus Tanszék[c]. [Veszprém] 1960. Soks. 96 l.
- A kötet tartalmából:
Fülöp József: A vallás a tudomány történetében.
Szekeres Ildikó: Az „Új Atlantisz”.
Soóki Tóth Gábor: Nacionalizmus reakciós lényege.
Balogh Lajos: Adalékok a magyar nacionalizmushoz.
- Horler Miklós**: Szentendre. Munkatársak: Sallay Marianne, Kuthy Sándor. Bp. 1960, Műszaki Kiadó. 199 l.
- /Városképek-műemlékek./
- Ihring Dénes**: Kiskunfélegyháza városközpontjának kialakulása. Településtudományi Közlemények. 1960. 12. sz. 56—62. l., 1 t.
- Juhász Antal**: Történeti adatok a szegedi vizimolnárságról. NrK. 1959. 4. évf. 4. sz. 271—284. l.
- A Kaposvári Megyei Könyvtár évkönyve. 1958—1959. (Szerk. Keilner Béla.) Kaposvár 1960. 63 l.
- A kötet tartalmából:
Mózsa Ernő: Adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez a XVIII. sz. utolsó és a XIX. sz. első évtizedeiben. A Sárközyek bibliotékája.
- (*Darvasi Károlyné—Lukács Lászlóné*): Somogyi könyvek és füzetek bibliográfiája 1958—1959.
- Károlyi Zsigmond**: A vízhasznosítás, vízépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon. /Vázlat./ Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 320 l.
- /Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 13./
- Kon, I. Sz.**: Kik és miért félnek a történelem törvényeitől? (Sztrah pered zakonami isztorii.) (Ford. Földes Pál.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 99 l.
- Kresz Mária**: Fazekas, korsós, tálas. /Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához./ ET. 1960. 71. évf. 2—3. sz. 297—379. l.
- Maday Pál**: Békés megye városainak és községeinek története. (A Békéscsaba története [c. fejezet] Tibori János munkája.) [Kiad. a] Munkácsy Mihály Múzeum. Békéscsaba 1960, Megye[i] Tanács. 512 l., 15 t.
- A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. (1.) — (Függelék: Irodalmi útmutató. Szerk. Ravasz János.) Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 266 l., 10 t.
- /Neveléstörténeti könyvtár./
- A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 1826—1961. (Szerk. Rózsa György irányításával Csapodi Csaba, Moravék Endre stb.) Bp. (1960), Akad. Kiadó. 109 l., 1 térk.
- Ua. megjelent angol és orosz nyelven is.
- Miskolc. Útkalauz. (Szerk. Nagy Lajos.) Miskolc 1960, Megye[i] Idegenforg. Hiv. 212 l.
- Mollay Károly**: Sopron vármegye vázlatos története. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Tudományi Minősítő Bizottság.) Bp. 1960. 9 l.
- Molnár Erik**: A nemzeti kérdés. MT. 1960. 5. köt. 10. sz. 571—587. l.
- Műveltség és hagyomány. Studia ethnologica Hungarica et Centralis ac Orientalis Europae. /A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének évkönyve./ 1—2. Szerk. Gunda Béla. Bp. — (Debrecen) 1960, Tankönyvkiadó. 389 l.
- A nacionalizmus történelmi gyökereiről. Ankét a Magyar Tudományos Akadémián. [Makkai László, Várkonyi Ágnes, R. stb. korreferátumával.] TSz. 1960. 3. évf. 2—3. sz. 310—360. l.
- Nagy Zoltán—Papp Imre**: Szeged. Munkatárs: Börtsök László. Bp. 1960, Műszaki Kiadó. 287 l., 1 t., 1 térk.
- /Városképek — műemlékek./
- Ordas Iván**: Borosjenői krónika. /Egy dunántúli termelőszövetkezeti község

- múltja és jelene./ Jelenkor. 1960. 3. évf. 5. sz. 81—96. l.
- Ortutay Gyula* : Írók, népek, századok. /Tanulmányok, cikkek./ Bp. 1960, Magvető. 475 l., 14 t.
- Ozora. Járási Múzeum. Múzeumi évkönyv. 1960. Ozora-Tamási 1960, Járási Múzeum — Járási Könyvtár. 39 l.*
A kötet tartalmából:
Nagy Emese : Az Ozorai Pipo által alapított ferences kolostor Ozorán. /Beszámoló az 1957. év őszén végzett ásatásokról./
Hadnagy Albert : Ozora újjátelepülésének rövid története. 1696—1730.
Pintér Endre Zsigmond : Az ozorai aratósztrájk.
Kurd története. /Írták a kurdi általános iskola nevelői./
Patay Árpád : Az alföldi borvidék vázlatos története. Bp. 1960, Mezőgazd. Kiadó. 35 l.
/Mezőgazdasági Múzeum füzetek 17./
Penavin Olga—Kovács Ágnes : Mátyásmondák a Vajdaságból. NrK. 1959. 4. évf. 4. sz. 107—115. l.
- Preisich Gábor* : Budapest városépítésének története. (1.) Buda visszavételétől a kiegyezésig. Bp. 1960, Műszaki Kiadó. 179 l., 1 t., 2 térk.
- Rác István* : Iparoktatás a molnárcéhek világában. 1—2. r. Malomipar. 1960. máj.—aug. 110—115, 157—163. l.
- Sági Károly* : Fenékpusztó története. Balatonfüred — Bp. 1960, Megyei Idegenforg. Hiv. — Közdek. 51 l.
- Somkuti Gabriella* : A gyulafehérvári Batthyány könyvtár. Kts. 1960. 10. évf. 9—10. sz. 665—666, 746—747. l.
- Soós Imre—Kiszely Gyula—Zádor Tibor* : Vázlatok a diósgyőri vaskohászat 190 éves történetéből. /1770—1960./ Miskolc 1960, Lenin Kohászati Művek. 118 l., 13 t.
/Kohászati Történeti Bizottság közleményei 4—6./
- Soproni utikalauz. (Szerk. Gimes Endre.) 3. átd. kiad. Sopron 1960, Megyei Tanács Idegenforg. Hiv. 147 l.
- Szántó Imre* : Egy dunántúli falu. Alsópáhok története. Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 310 l., 4 t.
- A Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1960. (Szerk. Benkő László. Közrem. Csukás István, Megyeri János.) 1. r. /Tanulmányok a társadalomtudományok köréből./ Szeged 1960. 362 l., 1 t., 1 térk. /Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis./
A kötet tartalmából:
Mucsi Józsefné : A győri vízimolnárok életéről.
Palásti László : Adatok a XIX. század-
- beli szegedi francia családnevek történetéhez.
Polányi Imre : Magyarosítási törekvések Szlovákia területén. /1900—1914./ Törekvés az iskolák magyarosítására.
Bereczki Sándor : Adatok a szegedi általános iskolák történetéhez.
Szűj Rezső : Várpalota. Fejezetek a város történetéből. Bp. 1960, Gondolat. 643 l., 33 t., ill. térk.
/Magyar világ./
- Tibori János* : Békéscsaba története a Körös-kultúra idejétől a felszabadulásig. Békéscsaba 1960, Városi Tanács. 187 l., 4 térk. mell.
- Történelem. 5—6. (Szerk. Wittman Tibor, Mérci Gyula.) Szeged 1959 (1960). 2 db. /Acta Universitatis Szegediensis. Sectio historica./
A kötet tartalma :
Wittman Tibor : Az osztrák Habsburg-hatalom válságos éveinek története. /1606—1618./
Soós Katalin, G. : Tíz év a szegedi kommunista mozgalom történetéből. /1919—1929./
Serfőző Lajos : A munkásság helyzete és a kommunisták tevékenysége Szegeden az 1929—30-as gazdasági válság idején.
Serfőző Lajos : A Kommunisták Magyarországi Pártjának tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban. /1925—1930./
- Vincze, István* : Ungarische Weinkeller. AEt. 1960. 9. tom. 1—2. fasc. 119—145. l.
- Zemplén Jolán, M.* : A kopernikánizmus és annak elterjedése Magyarországon. 1—2. Fizikai Szemle. 1960. 10. évf. 7—8. sz. 213—219, 245—252. l.

4. **Daglar őstörténet. A római és népvándorláskori Magyarországnak. Magyarországnak története 1526-ig**

- Alföldy Géza* : Kelta gyógyító istenségek tisztelete a római Pannóniában. OTKK. 1960. 17. sz. 105—110. l.
- Alföldy, G(éza)* : Pannoniciani augures. AA. 1960. 8. tom. 1—2. fasc. 145—164. l. — AT. 1960. 7. köt. 1—2. sz. 37—52. l.
- Bartha Antal* : Az utolsó pogánylázadás. ÉIT. 1960. 15. évf. 39. sz. 1219—1222. l.
- Bencze József* : Ósmagyar motívumok orvostörténelmi maradványainkban. OTKK. 1960. 17. sz. 65—92. l.
- Bodócs Gyula* : Történelmi okmányok Heténygyháza nevének és helyének megállapításához. Kecskemét 1960, Heténygyháza Közs. Tanácsa. 8 l.
- Bóna István* : VI. századi germán temető Hegykön. SSz. 1960. 14. évf. 3. sz. 233—241. l.

- Budapesti Történeti Múzeum. Budapest az őskortól a honfoglalásig c. kiállítás vezetője. Irta Nagy Tibor. Munkatársak: Sz. Póczy Klára, T. Schreiber Rózsa. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 67 l.
/Emlékek Budapest múltjából 1./
- Csapodi Csaba : Naldus Naldius hiteleségének kérdése. MK. 1960. 76. évf. 3. sz. 293–302. l.
- Csizmadia, A(ndor) : Die Auswirkung der „Bulle“ von Konstanz auf die Entwicklung des Oberpatronatsrechts. AJ. 1960. 2. tom. 1–2. fasc. 53–82. l.
- Dienes István : Honfoglaló magyarok sirjai Nagykőrösön. AÉ. 1960. 87. köt. 2. sz. 177–187. l., 1 t.
- Eckhardt Sándor : Anonymus dölyfös bolgárjai. MNY. 1960. 56. évf. 2. sz. 248–250. l.
- Entz Géza : A boroszlói városháza Mátyás-arcsképei. MűÉ. 1960. 9. évf. 3. sz. 191–196. l.
- Erdélyi István : A honfoglaló magyarság régészeti emlékhanyaga kelet-európai kapcsolatainak néhány kérdéséről. AÉ. 1960. 87. köt. 2. sz. 169–176. l.
- Eröss István : Emlékek középkori iskolázásunkról. Vigilia. 1960. 25. évf. 11. sz. 664–668. l.
- Falvy Zoltán : Thomas Stoltzer szerződési okmánya 1522-ből. Magyar Zene. 1960. 1. évf. 1. sz. 83–84. l.
- Fügedi Erik : Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. 1–2. r. Száz. 1960. 94. évf. 1–4. sz. 82–124., 505–555. l.
- Gutheil Jenő : Magyarság és kereszténység Szent István előtt. Vigilia. 1960. 25. évf. 8. sz. 459–466. l.
- Gutheil Jenő—Gyürky Katalin, H.—Erdei Ferenc—Koppány Tibor : A veszprémi Szent György-egyház és konzerválása. Műemlékvédelem. 1960. 4. évf. 3. sz. 136–143. l.
- Hadrovics László : A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk. MTANyi. 1960. 16. köt. 1–4. sz. 235–293. l.
- Horváth, J(ános) ifj. : Die Entstehungszeit der grossen Legende des Bischofs Gerhard. AA. 1960. 8. tom. 1–2. fasc. 185–219. l.
- Kovrig Ilona, L. : Újabb kutatások a keszthelyi avarkori temetőben. AÉ. 1960. 87. köt. 2. sz. 136–168. l., 1 t.
- Kovrig, I(lona)—Korek, J(ózsef) : Le cimetière de l'époque avare de Csóka [Čoka]. AAR. 1960. 12. tom. 1–4. fasc. 257–297. l., 2 t.
- Kurz, K. : Methodische Bemerkungen zum Studium der Kollegien im Donaugbiet. AA. 1960. 8. tom. 1–2. fasc. 133–144. l.
- Küküllői János és a Névtelen Minorita krónikája: (Chronica de gestis Ludovici I. regis Hungarorum.) (Ford. Geréb László. Bev. Trencsenyi-Waldapfel Imre. A jegyz. összeáll. Esti Béla.) Bp. 1960, M. Helikon. 125 l.
/Monumenta Hungarica 4./
- László Gyula : Az avarok hazánkban. (2. kiad.) [Bp. 1960]. Soks. 31 l.
- Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum. Az 1959. év régészeti kutatásai. Bp. 1960. Soks. 121 l., 1 térk.
/Régészeti füzetek 13./
- Major Jenő : A telektípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon. Településtudományi Közlemények. 1960. 12. sz. 34–55. l.
- Mátyusz Elemér : Zsigmond király központozási törekvései Magyarországon. TSz. 1960. 3. évf. 2–3. sz. 162–192. l.
- Meggyes Klára : Mikor ment végbe a Gallicus népnév jelentésbővülése? MNY. 1960. 56. évf. 3. sz. 362–363. l.
- (Mezey László) : Krónikások — krónikák. Szemelvények középkori krónikákból. 1. Róma utódai /V—X. sz./ 2. Az új évezredben... /XI—XIII. sz./ (Összeáll., [bev.] és jegyz. [ell.] — Ford. Lackner Béla, Léczes Károly, Pataki János.) Bp. 1960, Gondolat. 2 db.
/Európai antológia. Középkor./
- Mócsy András : Az Alföld lovasnépei a rómaiak idején. (2. kiad.) [Bp. 1960.] Soks. 19 l.
- Moór, E(lemér) : Die Ausbildung des urungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Wortgeschichte. 1–7. AL. 1956. 6. tom. 1–3. fasc. 297–341. l., 1957. 7. tom. 1–2. fasc. 147–168. l., 1958. 8. tom. 1–4. fasc. 63–97, 249–272. l., 1959. 9. tom. 1–2. fasc. 117–186. l., 1960. 10. tom. 3–4. fasc. 383–421. l.
- Nemeskéri János—Éry Kinga, K.—Kralovszky Alán : A magyarországi jelképes trepanáció. AnK. 1960. 4. köt. 1–2. füz. 3–32. l., 11 t.
- Patay Pál : Archäologische Forschungen im Jahre 1959. AÉ. 1960. 87. köt. 2. sz. 227–245. l.
- Perényi József : A honfoglalás előtt elszakadt magyarokról. ÉIT. 1960. 15. évf. 31. sz. 967–970. l.
- Rásonyi László : A székegy név eredete. MNY. 1960. 56. évf. 2. sz. 186–194. l.
- Rázsó Gyula : A zsoldosintézmény kezdetei Magyarországon a XIV. században. HK. 1960. 7. évf. 2. sz. 107–143. l.
- Révihelyi Elemér : Magyarország reneszánsz építésze. [Entz Géza, Vargha László hozzászólásával.] Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei. 1960. 5. köt. 2–5. sz. 89–113. l.

- Sági, K(ároly)* : Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely. AAr. 1960. 12. tom. 1–4. fasc. 187–256. 1., 4 t.
- Scheiber Sándor* : Középkori zsidó sírkőtöredékek Sopronban. SSz. 1960. 14. évf. 4. sz. 357–361. 1.
- Schleicher Aladár* : Római kori kemencék és leletek Tokodról. Kohászati Lapok. 1960. 93. évf. 8. sz. 341–351. 1.
- Simonfi, D(ező)* : Sull'origine del toponimo „Quinque ecclesiae” di Pécs. AA. 1960. 8. tom. 1–2. fasc. 165–184. 1.
- Sinkó Ferenc* : Ki volt Anonymus? Vigilia. 1960. 25. évf. 11. sz. 687–690. 1.
- Sós Ágnes, Cs.* : A dunántúli szlávok állama. (2. kiad.) [Bp. 1960.] Soksz. 19. 1.
- Szegedy, E(mil)* : Beiträge zur Metalltechnik der IX–XI. Jahrhundert in Ungarn. AAr. 1960. 12. tom. 1–4. fasc. 299–330. 1.
- Szilágyi János* : Magyarország tűzoltó vonatkozású emlékei a római korból. Bp. 1960, M. Orsz. Tűzrend. Parancsnokság. 69. 1.
- Szöke, B(éla)* : Über die Beziehungen Moraviens zu dem Donaugebiet in der Spätawarenzeit. SSL. 1960. 6. tom. 1–2. fasc. 75–112. 1.
- Thomas Edit, B.* : Rómaikori istenvilág Pannóniában. Benniszülött és „klasszikus” istenek. Világosság. 1960. 1. évf. 2. sz. 16–23. 1.
- Zádor Mihály* : A kövesdi /aszófi/ középkori templom építéstörténete és helyreállítási problémái. [Gerő László, Pogány Frigyes hozzászólásával.] Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei. 1960. 5. köt. 2–5. sz. 173–214. 1.
- 5. Magyarország története 1527–1790**
- Baranyai Béláné* : A nyirbátori minorita templom berendezése. MűÉ. 1960. 9. évf. 3. sz. 196–229. 1.
- (Benda Kálmán)* : II. Rákóczi Ferenc. Szada 1960. Soksz. 25. 1., 1 t.
/A Szadai Székely Bertalan Községi Könyvtár kiadványai 1./
- Blaskovics, J.* : Beiträge zur Lebensgeschichte des Köprülü Mehmed. AO. 1960. 11. tom. 1–3. fasc. 51–55. 1.
- Bodgál Ferenc* : Miskolci írók, olvasók, literátorok. Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 5. sz. 416–418. 1.
- Bogdán István* : Papírművelés alapítási kísérletek Budán. Papírpár. 1960. 4. évf. 5. sz. 195–200. 1.
- Borszák István* : Az antikvitás XVI. századi képe. /Bornemisza-tanulmányok./ Bp. 1960, Akad. Kiadó. 558. 1.
- Busa Margit* : Az őszödi kéziratot másolat gyűjtemény. Egyháztörténet. 1959. 2. évf. 3–4. füz. 283–290. 1.
- Csákabonyi Kálmán* : Békés megyei boszorkányperek a XVIII. században. Gyula 1960. 44. 1.
/A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 17./
- Csatári Dániel* : Veress Endre emlékezete. — Veress Endre: Báthori István Habsburg-ellenes politikája. Gyula 1960. 28. 1.
/A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 16./
- Csorna Antal* : Budavári kertek. I. r. Műemlékvédelem. 1960. 4. évf. 3. sz. 144–150. 1.
- Daday András* : Sebészszérmek a XVIII. században. OTKK. 1960. 18. sz. 168–174. 1.
- Eckhardt Sándor* : Levelek a XVI. századból. MNY. 1960. 56. évf. 3. sz. 387–392. 1.
- Ember, Gy(őző)* : Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768. AH. 1959. 6. tom. 1–4. no. 105–153, 331–371. 1., 1960. 7. tom. 1–2. no. 149–182. 1.
- Fekete, L(ajos)* : Eine Konskription von den Jassen in Ungarn aus dem Jahre 1550. AO. 1960. 11. tom. 1–3. fasc. 115–143. 1., 3 t.
- Félegyházi József* : Két római sajtótermék születésének magyar vonatkozásai. Vigilia. 1960. 25. évf. 10. sz. 588–592. 1.
- Fitz József* : Az első magyarnyelvű könyvek kiadói. Kts. 1960. 10. évf. 7. sz. 522–525. 1.
- Fitz József* : Heltai Gáspár kiadótevékenysége. Kts. 1960. 10. évf. 9. sz. 688–691. 1.
- Földes Éva* : Comenius sárospataki beszéde. Köznevelés. 1960. 15. évf. 23–24. sz. 729–730. 1.
- Gottreich László* : A tűzérség fejlődése a XVII. század végéig és a kuruc hadsereg tűzértsége. HK. 1960. 7. évf. 2. sz. 43–70. 1.
- Gyulay Zoltán* : 225 éves a magyarországi bányamérnök-képzés. Bányászati Lapok. 1960. 93. évf. 11. sz. 748–753. 1.
- Hanny Irén—Kevéházi Ferenc—Kulesár Gizella* : Néhány debreceni boszorkányperekről orvostörténeti vonatkozása. OTKK. 1960. 18. sz. 98–107. 1.
- Holl Béla* : Egy évtized a debreceni nyomtatványok történetéből /1774–1783/. Egyháztörténet. 1959. 2. évf. 3–4. füz. 371–379. 1.
- Káldy-Nagy, (Gyula) J.* : Bevölkerungsstatistischer Quellenwert der Gizye-Defter und der Tahrir-Defter. AO. 1960. 11. tom. 1–3. fasc. 259–269. 1.
- Kalmár János* : A magyar huszártorna fegyverei. 2. bőv. kiad. Bp. 1960. Soksz. 20. 1., 7 t.

- Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. [Bp. 1960.] Soksz. 15 l., 2 t.
- [*Kaposny János*]: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. IV. [Közli]: Bottló Béla. MÚÉ. 1960. 9. évf. 3. sz. 237—244. l.
- Az I—III. közlemény a MÚÉ. 1956. évi 5. évf.-ában jelent meg.
- Kiss Sándor*: Szilvástújfalvi Anderko Imre. Egyháztörténet. 1959. 2. évf. 3—4. füz. 218—241. l.
- Klaniczay Tibor*: A magyar barokk irodalom kialakulása. 1—2. ITK. 1960. 64. évf. 3—4. sz. 319—341, 443—461. l.
- Klaniczay Tibor*: A magyar későreneszansz problémái. [Stoicizmus és manierizmus./ IT. 1960. 47. [48.] évf. 1. sz. 41—61. l.
- Klaniczay Tibor*: A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban. [Pirnát Antal, Tarnai Andor stb. hozzászólásával.] MTANyI. 1960. 16. köt. 1—4. sz. 7—48. l.
- Kókay György*: Horányi Elek /1736—1809/. Kts. 1960. 10. évf. 3. sz. 586—587. l.
- A kolozsvári halász-céh szabályai 1725-ből. Közli: Schram Ferenc. NrK. 1959. 4. évf. 4. sz. 295—302. l.
- Komor Ilona*: Comenius a pataki ifjúság iskolán kívüli neveléséről. Fortius és Fortius redivivus. PSz. 1960. 10. évf. 10. sz. 888—897. l.
- Lengyel Alfréd*: Győr megyéhez küldött soproni keltezésű missilis levelek /XVII. század/. SSz. 1960. 14. évf. 3. sz. 274—277. l.
- A Magyarország története című egyetemi tankönyv I/2. kötetéről. Szempontok a Magyarország története c. egyetemi tankönyv I/2. kötetének bírálatához. Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 278—285. l.
- Makkai László*: Lorántfy Zsuzsanna. [Halálának háromszázadik évfordulójára.] ÉIT. 1960. 15. évf. 29. sz. 899—902. l.
- Mészáros István*: Első magyar abécés-könyveink. PSz. 1960. 10. évf. 11. sz. 1004—1014. l.
- Módis László*: A debreceni Református Kollégium tulajdonában levő Wesp-rémi: „Succincta”... kézirat eredetiségének kérdéséről. OTKK. 1960. 18. sz. 162—167. l.
- Nagy László*: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez /1619—1621/. HK. 1960. 7. évf. 2. sz. 71—106. l.
- Nyarády Mihály*: A bitófával való büntetés Nyíregyházán. NrK. 1959. 4. évf. 4. sz. 285—286. l.
- A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. I. 1958. (Szerk. Csallány Dezső.) Bp. 1960. Képzőműv. Alap. 258 l., 19 t. A kötet tartalmából:
- Balogh István*: Szabolcs megye dézsmajegyzéke 1556-ból.
- Nyarády Mihály*: Salétromfőzés Szabolcs megyében a XVI—XIX. században.
- Pálvölgyi Endre*: Kapronczai Nyerges Ádám. Magyar Grafika. 1960. 4. évf. 4. sz. 295—297. l.
- Román János*: Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinæ 1686—1687. 1—4. [Közli] —. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 1—4. füz. 75—81, 231—236, 341—345. l., 1959. 2. évf. 3—4. füz. 293—300. l.
- Rosner Máttyás*: Sopron leírása 1660-ból. Fordította Németh Sámuel. Bevezette és jegyzettel ellátta: Csatkai Endre. SSz. 1960. 14. évf. 4. sz. 300—311. l.
- Rózsahegy István*: Néhány megjegyzés Kiss Géza „Kisújszállás története a 18. századig” című munkájához. Jászkunság. 1960. 6. évf. 2. sz. 75—77. l.
- Simkócs Gyula*: Bethlen Gábor és Sopron. SSz. 1960. 14. évf. 3. sz. 260—263. l.
- Sólyom Jenő*: Dévai Máttyás tiszántúli működése. Egyháztörténet. 1959. 2. évf. 3—4. füz. 193—217. l.
- A soproni gombkötőlegények szabályzata. Közli: Domonkos Ottó. NrK. 1959. 4. évf. 4. sz. 303—308. l.
- Szabó István*: Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670—1681. évekből a bécsi hadiléveletárból. 1—3. [Közli] —. Egyháztörténet. 1958. 1. évf. 2—3. füz. 203—230. l., 1959. 2. évf. 1—4. füz. 132—174, 301—370. l.
- Szilvay Konstantin*: Peken Keresztély és Máttyás orvosi tevékenysége Oroszországban. Orvosi Hetilap. 1960. 101. évf. 28. sz. 1003—1005. l.
- Szímán Oszkár*: Az első magyar nyelvű „könyv az elektromosságról. [Makó Pál.] Fizikai Szemle. 1960. 10. évf. 8. sz. 252—255. l.
- Szodoray Lajos*: Debreceni orvosok, gyógyítók és kórházak a XVII—XVIII. században. OTKK. 1960. 18. sz. 132—145. l.
- Takács Béla*: A camera obscura. Ósregi optikai eszközök a sárospataki Tudományos gyűjtemények Múzeumában. Foto. 1960. 7. évf. 8. sz. 305—306. l.
- A temetők és temetkezések rendjének szabályozása a XVIII. században. [Közli:] ifj. Kodolányi János. NrK. 1959. 4. évf. 4. sz. 244—253. l.
- Varga János*: A parasztvármegye. ÉIT. 1960. 15. évf. 48. sz. 1507—1510. l.
- Várkonyi Ágnes, R.*: Kis Albert kuruc czereskapitány. ÉIT. 1960. 15. évf. 51. sz. 1603—1607. l.
- Vértes O. András*: Ismeretlen XVI. századi magyar orvosságos följegyzések. OTKK. 1960. 17. sz. 169—184. l.
- Virágh Ferenc*: Török hódoltság Gyula térségében. Békéscsaba 1960, Lapkiadó, Békés m. 103 l.
- Vizkelety András*: Bartha Andrásnak II.

- Rákóczi Ferenc fejedelmi beiktatásán elhangzott beszéde. ITK. 1960. 64. évf. 5. sz. 578—581. 1.
- Vladár Ferenc* : Lippai János, kertgazdáink első nevelőmcstere /1606—1666/. ÉIT. 1960. 15. évf. 37. sz. 1155—1158. 1.
- Windisch Éva, V.* : Gyöngyösi és a „Porából megelégedett Phoenix”. /A „Porából megelégedett Phoenix” történeti vonatkozásainak és Gyöngyösi politikai magatartásának kérdéséhez./ ITK. 1960. 64. évf. 5. sz. 535—557. 1.
- Zimányi Vera* : Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 286—302. 1.
- 6. Magyarország története 1791—1849**
- Balanyi György* : Vác város törekvései a pesti egyetem megszerzésére. Vigilia. 1960. 25. évf. 11. sz. 701—703. 1.
- Balázs József* : A délividéki hadműveletek 1848 nyarán és őszén. HK. 1960. 7. évf. 2. sz. 24—42. 1., 1 térk.
- Barta István* : Csányi László /1790—1849/. ÉIT. 1960. 15. évf. 41. sz. 1283—1286. 1.
- Barta, [István]* : István Széchenyi. AH. 1960. 7. tom. 1—2. no. 63—102. 1.
- Barta István* : Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása. TSz. 1960. 3. évf. 2—3. sz. 224—240. 1.
- Beke Ödön* : Csokonai Dorottyajának topográfiai muzsikusai. ITK. 1960. 64. évf. 4. sz. 476—480. 1.
- Beszámoló Waldapfel Eszter* kandidátusi disszertációjának vitájáról. Száz. 1960. 94. évf. 4. sz. 711—716. 1.
- Both Ödön* : Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. ápr. 29-i esküdtszéki rendelet. Szeged 1960. 60 1.
/Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica 7/1./
- Csatkai Endre* : Az első magyar színelőadás Kismartonban. SSz. 1960. 14. évf. 3. sz. 272—273. 1.
- Darvas István* : Széchenyi István és Podhorszky Lajos. Köznevelés. 1960. 16. évf. 17. sz. 533—534. 1.
- Éber Ernő* : Széchenyi, a gazda és agrárpolitikus. Bp. 1960. 31 1.
/Mezőgazdasági Múzeum füzetek 12./
- Erdei László* : Vas Gereben a kismartoni jurátus-életéről. SSz. 1960. 14. évf. 3. sz. 258—260. 1.
- Faller Jenő* : Széchenyi és a magyar szénbányászat. Bányászati Lapok. 1960. 93. évf. 9. sz. 646—648. 1.
- Fenyő István* : A nemesi patriotizmus ideológiája Kisfaludy Sándor regéköltészetében. MT. 1960. 5. köt. 8. sz. 455—465. 1.
- Hahn Géza* : A materialista irányzat úttörői a magyar orvostudományban. OTKK. 1960. 18. sz. 91—97. 1.
- Halmai János* : Gyógyszertárvizsgálati jegyzőkönyvek a XIX. század első felében. OTKK. 1960. 18. sz. 155—161. 1.
- Halmai, [János] Johann* : Prüfungsurkunden über Apotheken-Kontrolle in Ungarn in der ersten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts. OTKK. 1960. 17. sz. 41—51. 1.
- Hanzó Lajos* : Tessedik tankönyvtervezete. PSz. 1960. 10. évf. 11. sz. 999—1003. 1.
- Harcos Ottó* : Vörösmarty Mihály ismeretlen levele Wesselényi Miklóshoz. Jelenkor. 1960. 3. évf. 3. sz. 82—84. 1.
- Huszár György* : Adatok a magyar fogászat történetéhez. Régi fogorvosai hirdetések. OTKK. 1960. 18. sz. 56—67. 1.
- Irmédi-Molnár László* : Kőszeghi Mártony Károly 1783—1848. SSz. 1960. 14. évf. 4. sz. 312—322. 1.
- Kaposvári Gyula* : A szolnoki csata leírása Komlóssy Lajos őrnagy kézirat naplójában. Jászkunság. 1960. 6. évf. 2. sz. 75—77. 1.
- Kelényi Ferenc* : Fraknói útirajz 1847-ből. SSz. 1960. 14. évf. 4. sz. 368—370. 1.
- Kiss György* : A gyakorlati oktatás gondolata Várad Szabó János pedagógiájában. Köznevelés. 1960. 15. évf. 23—24. sz. 755—756. 1.
- Kostyül István* : Kultsár István levele Festetics Györgyhez. ITK. 1960. 64. évf. 4. sz. 475—476. 1.
- Markó Árpád* : Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 5. A magyar katonai nyelv körüli fáradozások a reformkorban. A Tudós Társaság katona tagjainak munkássága. HK. 1960. 7. évf. 2. sz. 169—181. 1.
- Mollay Károly* : Dayka Gábor német nyelvű prédikációja a toleranciáról. IT. 1960. 48. évf. 2—3. sz. 201—205. 1.
- Nádor István* : Tessedik Sámuel szerepe az Alföld fásításában. Erdő. 1960. 9. évf. 10. sz. 380—384. 1.
- Nagydiósi Gézané* : Kultsár István /1760—1828/. Kts. 1960. 10. évf. 8. sz. 595—597. 1.
- Nyilasi János* : Irinyi János. TtK. 1960. 4. évf. 11. sz. 516—518. 1.
- Ortutay Gyula* : The living Széchenyi. The New Hungarian Quarterly. 1960. 1. vol. 1. no. 36—49. 1.
- Pálffy József* : Széchenyi István Debrecenben. Alföld. 1960. 11. évf. 3. sz. 129—130. 1.
- Sáfrán Györgyi* : Kossuth Lajos levelei orvosához, Almási Balogh Pál akadémikushoz. Közli: — —. MT. 1960. 5. köt. 10. sz. 633—638. 1.
- Szabó Gyula* : Pálóczi Horváth Ádám /1760—1820/. ÉIT. 1960. 15. évf. 27. sz. 835—838. 1.

- Szabó Miklós* : Tessedik Sámuel élete és munkássága. Bp. 1960. 34 l.
[Mezőgazdasági Múzeum füzetek 11.]
- Széchenyi István*. /Halálának századik évfordulójára./ Száz. 1960. 94. évf. 1–3. sz. 257–277. l.
- Tessedik Sámuel* kisebb írásai. Közzéteszi Hanzó Lajos. Szarvas 1960, Közs. Tanács — Közs. Hazafias Népfront Biz. 139 l.
[Szarvasi füzetek 2–3.]
- Tóth Dezső* : A polgári nacionalizmus kialakulása a magyar irodalomban. [Kemény G. Gábor, Weber Antal stb. hozzászólásával.] MTANyI. 1960. 16. köt. 1–4. sz. 49–107. l.
- Varga Lajos* : Adatok a szabadságharc egészségügyi szolgálatának megszervezéséhez. OTKK. 1960. 17. sz. 93–103. l.
- Vincze Ferenc* : Tessedik Sámuel harca a nép felemeléséért. Ttk. 1960. 4. évf. 8. sz. 367–369. l.
- Wallshausen Gyula* : A mezőgazdasági könyvtárügy történetéhez. MK. 1960. 76. évf. 3. sz. 326–332. l.
- 7. Magyarország története 1849—1917**
- Ady Endre* : A fekete lobogó. [Cikkek.] (Összeáll. és bev. Földessy Gyula, Király István.) Bp. 1960. Kossuth Kiadó. 271 l.
Részben módosított új kiadás.
- Aranycsi Magda* : A korai magyar szocialista mozgalom nemzetközi kapcsolatairól. PtK. 1960. 6. évf. 3. sz. 138–154. l.
- Csatkai Endre* : Pásztorlevél a Bach korszakból. NrK. 1959. 4. évf. 4. sz. 292–294. l.
- Dávidházy István* : Gruber József soproni tanító /1828–1878/ naplói. SSz. 1960. 14. évf. 4. sz. 323–330. l.
- Dolmányos István* : Mezőfi és a koalíció. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 87 l.
[Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 17.]
- Dolmányos István* : A Nagy György-féle köztársasági mozgalom néhány vitás kérdéséről. Száz. 1960. 94. évf. 4. sz. 668–679. l.
- Egressy Gábor* levelei Kazinczy Gáborhoz. [Közread.] Kenyeres Ágnes. Bp. 1960, Színháztud. Int. — Orsz. Színháztört. Múz. Soksz. 40 l.
[Színháztörténeti füzetek 35.]
- Fejős Imre* : Százéves a múzeumkert. (2. kiad.) Bp. 1955 [1960]. M. Nemz. Múz., Tört. Múz. Soksz. 9 l.
- Fogarasi Miklós* : Garibaldi küzdelmeinek történeti irányzata és a magyar nép. Valóság. 1960. 3. évf. 4. sz. 82–83. l.
- Galántai József* : Egyház és politika. 1890–1918. Katolikus egyházi körök politikai szervezkedései Magyarországon. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 258 l.
- Gonda Imre* : Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 169 l.
[Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 16.]
- Hanák Péter* : A dualista Monarchia váltságának gyökerei és kifejlődése. Ttan. 1960. 5. évf. 4. sz. 1–6. l.
- Hatalkay Árpád* : A Nemzeti Múzeum körül kialakult palotanegyed története. Műemlékvédelem. 1960. 4. évf. 3. sz. 153–161. l.
- Huszár György* : A magyar fogászat története a XIX. században. Kandidátusi értekezés tételei. [Kiad. a] (Tudományos Minősítő Bizottság.) Bp. 1960. 7 l.
- Józsa, (Sándor) A.* : Bemerkungen zu den ostasiatischen Ungarischen Monarchie. AO. 1960. 11. tom. 1–3. fasc. 235–247. l.
- Kecskeméti István* : A Zenészet Lapok századik születésnapjára. Magyar Zene. 1960. 1. évf. 2. sz. 194–197. l.
- Kemény G. Gábor* : Mocsáry Lajos és a nemzetiségek. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Tudományos Minősítő Bizottság.) Bp. 1960. 20 l.
- Kiss László—Temesváry Ferenc* : Risorgimento. Olasz—magyar együttműködés az olasz nemzeti egység megteremtéséért. Bp. 1960, Tört. Múz. Soksz. 46 l., 4 t., 2 térk.
- Koncsek László* : Adalékok a soproni munkásmozgalom történetéhez a 19. század végéről és a 20. század elejéről. SSz. 1960. 14. évf. 4. sz. 337–343. l.
- Kovács Endre* : Az 1863. évi lengyel felkelés és a magyar emigráció. TSz. 1960. 3. évf. 2–3. sz. 241–280. l.
- Kölkedi István* : Tisza István Sopronban. SSz. 1960. 14. évf. 4. sz. 348–357. l.
- Kristóf György* : Megjegyzések a Nagy György-féle köztársasági mozgalom ideológiájához és hatásához. Száz. 1960. 94. évf. 4. sz. 661–668. l.
- Kristóf Károly* : Száz esztendő a magyar zenei szaksajtó. Muzsika. 1960. 3. évf. 10. sz. 13–14. l.
- Lackó Miklós* : Gyári munkásságunk összetételéről az ipari forradalom időszakában. Száz. 1960. 94. évf. 4. sz. 595–625. l.
- Pálinkás József* : A Marseillaise magyarországi útja. Énektanítás. 1960. 3. évf. 5. sz. 1–3. l.
- Pap János* : Puskás Tivadar. /Egy nagy magyar feltaláló életregénye./ Bp. 1960, Terra. 269 l., 1 t., 1 térk.
- Pecze Ferenc* : A mentelmi jog a dualizmus korában. JK. 1960. 15. évf. 11. sz. 619–628. l.

- Remete László* : Szabó Ervin. ÉIT. 1960. 15. évf. 52. sz. 1635—1638. l.
- Réti Endre* : Magyar darwinista orvosok. OTKK. 1960. 18. sz. 121—131. l.
- Ruisz Rezső* : A Nagykörút. Bp. 1960, Képzőműv. Alap. 40 l., 2 térk. /Műemlékeink./
- Sáfrán Györgyi* : Herman Ottó és Kossuth Lajos. Herman Ottó hagyatéka az Akadémia Kézirattárában. MT. 1960. 5. köt. 7. sz. 429—435. l.
- Sarlós, M (árton)* : La fin de la propriété foncière féodale en Hongrie. AJ. 1960. 2. tom. 1—2. fasc. 25—52. l.
- Sarlós Márton* : A „szentkorona tan” kialakulásához. A nemzeti hagyományok, Hajnik és az angol jog. JK. 1960. 15. évf. 11. sz. 596—601. l.
- Sassy Árpád és az Arany Trombita*. [Táncscsics Mihály.] [Írta] /B. F./ Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 5. sz. 414—415. l.
- Somogyi Sándor* : Nacionalizmus az önkényuralom és a dualizmus korának magyar irodalmában. MTANyI. 1960. 16. köt. 1—4. sz. 109—131. l.
- Szabad György* : Széchenyi Döblingben. Valóság. 1960. 3. évf. 3. sz. 36—38. l.
- Szabad György* : Vajda János politikai elszigetelődésének történetéből. IT. 1960. 48. évf. 2—3. sz. 129—141. l.
- Székely Sándor* : Herman Ottó — az ismeretterjesztő. TtK. 1960. 4. évf. 7. sz. 289—292. l.
- Varga Lajos* : Adatok hazánk közegészségügyének a múlt század második felében történt országos rendezéséhez. Népcégségügy. 1960. 41. évf. 6. sz. 173—176. l.
- Varga Lajos* : Részletek a magyar közegészségügy történetéből, különös tekintettel az Országos Közegészségügyi Tanács megszervezésére és első negyedszázados működésére. Doktori értekezés tétellei. [Kiad. a] (Tudományos Minősítő Bizottság.) Bp. 1960. 14 l.
- Vaskó László* : Soproni adatok a magyar népműveléstörténet haladó hagyományaihoz. Ssz. 1960. 14. évf. 4. sz. 361—364. l.
- Vendl Aladár* : Szemelvények Szabó József levelezéséből. Földtani Közlöny. 1960. 90. köt. 2. füz. 230—236. l., 7 t.
- Vincze Edit, S.* : A magyarországi munkáság küzdelme az önálló proletárpárt megteremtéséért. PtK. 1960. 6. évf. 4. sz. 1—23. l.
- 8. Magyarország története 1918—1960**
- Aratási szerződések. Közli: Hofer Tamás, Takács Lajos, Kresz Mária. NrK. 1960. 4. évf. 4. sz. 254—270. l.
- Bak János*: A magyar könyvkiadás. 1945—1959. Bp. 1960. 381 l.
- Bakos István* : Veszprém megye fejlődése a tanácsok tízéves működése alatt. AI. 1960. 10. évf. 8. sz. 602—618. l.
- Balázs Árpád* : Egy új somogyi falu, Rácegres története. 1945—1960. Kaposvár 1960, Megyei Tanács V. B. 40 l., 1 t. /Somogyi almanach 5./
- Bárczy Zoltán* : Fejezetek a Borsodnádasdi Lemezgyár történetéből. Borsodnádasd 1960, Lemezgyár — Kohászati Dolg. Szakszerv. — Hazafias Népfront helyi Szerv. 141 l., 36 t., 4 térk.
- Bárdos László István* : Egy bányászváros a szocialista fejlődés útján. Tatabánya 1945—1960. Tatabánya 1960, Városi Tanács V. B. 163 l.
- Bartók Béla* : Ausgewählte Briefe. Ges. und hrsg. von János Demény. (Übetr. von Mirza Schüchting.) Bp. 1960, Corvina. 292 l., 14 t.
- Berczeli A. Károlyné*: A Vígyszínház mősora, 1896—1949. [Adattár.] Bp. 1960, Színháztud. Int. — Orsz. Színháztud. [!Színháztört.] Múz. Sokszt. 131 l. /Színháztörténeti füzetek 33./
- Berend T. Iván—Ránki György* : Magyarország iparának XX. század eleji színvonala az európai összehasonlítás tükrében. Kgsz. 1960. 7. évf. 8—9. sz. 1026—1041. l.
- Bognár Dezső* : A Soproni Tanács tíz éve. Ssz. 1960. 14. évf. 1—4. sz. 34—44, 114—125, 201—220, 289—299. l.
- Bors András* : Kellner Sándor, az igaz bolsevik. Ssz. 1960. 14. évf. 3. sz. 193—200. l.
- Csatári Dániel* : A váradi hídverés. ÉIT. 1960. 15. évf. 34. sz. 1077—1080. l.
- Csatári József* : A spanyol barrikádokon. Egy magyar önkéntes spanyolországi visszaemlékezései. 1936—1938. Bp. 1960, Zrínyi Kiadó. 204 l., 1 térk.
- Csizmadia Andor* : A nemzeti bizottságok létrejötte és jogállása 1944—45-ben. Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 47 l. /Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 13./
- Dékán Károly* : Dokumentumok a Horthy-korszak középiskolai tanárainak helyzetéről. Psz. 1960. 10. évf. 7—8. sz. 653—659. l.
- Dési-Huber Istvánné* : Dési-Huber István a Horthy-rendszer pécsi börtönében. Művelődési Tájékoztató. 1960. jún. 52—57. l.
- Emlékezés 1930. szeptember 1-re. Munka. 1960. 10. évf. 9. sz. 20—21. l.
1930. szeptember 1. Emlékkiállítás. Budapest, Legújabbkori Történeti Múzeum. 1960. (Rend. és a katalógust összeáll. Annus Imréné, Kiss Sándor. [Bev.] Bruttó János.) Bp. 1960. 22 l.
- Fiatalok a Tanácsköztársaságról. Az 1959. évi országos középiskolai tanulmányi

- verseny díjnyertes helytörténeti dolgozatai. (Szerk. Szaboles Ottó.) Bp. 1960, Tankönyvkiadó. Soksz. 199. l.
- A kötet tartalmából:
Hunyadi György : A Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács. 1919.
Földváry László : A Magyar Tanácsköztársaság története Orosházán és az Orosházi járásban.
Lendvai Mária : Az új iskola.
Povázas János : A Békés megyei munkássajtó története, különös tekintettel a Tanácsköztársaság korára.
Fogarassy László : A Magyar Tanácsköztársaság vörös hadseregének köpcsényi védőszakasza. SSz. 1960. 14. évf. 3. sz. 251—253. l.
- Friss Istvánné* : Adatok a Kommunisták Magyarországi Pártja szervezeti fejlődéséhez [1933—1936]. PtK. 1960. 6. évf. 3. sz. 83—122. l.
- Füredi Oszkár* : Dr. Schäffer Emil. SSz. 1960. 14. évf. 4. sz. 376—379. l.
- Gábor István* : Húsz évvel ezelőtt... Pedagógus- és gyermekors Magyarországon. Köznevelés. 1960. 15. évf. 23—24. sz. 743—744. l.
- Gábor Sándorné* : Böhm Vilmos, bécsi magyar követ jelentései a Peidl-kormányhoz és Ágoston Péter külügyminiszterhez. Közli: — —. PtK. 1960. 6. évf. 4. sz. 191—204. l.
- Gábor Sándorné* : A Kommunisták Magyarországi Pártja és a Magyarországi Szocialdemokrata Párt egyesülése 1919-ben. PtK. 1960. 6. évf. 3. sz. 155—167. l.
- Gazsi József* : Adatok és dokumentumok a Szálasi-hadsereg történetéhez. Közli: — —. HK. 1960. 7. évf. 2. sz. 226—282. l.
- Gazsi József* : A diósgyőrvasgyári munkások tüntetése a háború ellen. /Adalékok Miskolc munkásmozgalmának történetéhez./ Borsodi Szemle. 1960. 4. évf. 4. sz. 309—312. l.
- Egy homoki falu felemelkedése. Kiad. a Hajdú-Bihar megyei Tanács Mezőgazdasági Osztálya. Debrecen 1960. 32 l.
- Horváth Róbert* : A Magyar Tanácsköztársaság statisztikai koncepcióiról. Szeged 1960. 16 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica 6/4./
- Horváth Zoltánné* : 1930. szeptember elseje 30. évfordulójára. Közli: — —. PtK. 1960. 6. évf. 4. sz. 156—182. l.
- Hungarian—American relation. 1918—1960. Ed. by the Society for the Dissemination of Scientific Information, Department of International Studies. Bp. 1960, Pannonia. 130 l.
- Hunya István—Farkas Ottó—Tolnai István* : A magyar földmunkásság életéről, harcairól. Kiad. a Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1960, Táncsics Kiadó. 155 l.
- Jenei Károly* : Ötvenéves a Chinoin. ÉIT. 1960. 15. évf. 42. sz. 1315—1318. l.
- Juhász Lajos* : A Tanács hatalom egészségpolitikája Debrecenben. /Orvosok a Kommun alatt./ OTKK. 1960. 18. sz. 83—90. l.
- Kanyar József* : Az elsikkasztott földreform. Adatok a somogyi földkérdés történetéből. 1. /1920—21./ 2. /1922—44./ Somogyi Írás. 1960. okt.—dec. 42—44, 47—52. l.
- Kardosné Benke Irén* : Szolnok megye sajtója a felszabadulás első hónapjaiban. Jászkunság. 1960. 6. évf. 2. sz. 67—74. l.
- Karsai Elek—Pintér István* : Darutollasok. Szegedtől a királyi várig. [Riportsorozat.] Bp. 1960, Zrínyi Kiadó. 255 l., 8 t.
- Kerekes Lajos* : Magyar külügyminisztériumi iratok Ausztria annexiójának előzményeihez. Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 303—332. l.
- Kiss Dezső—Németh Lajos* : A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete. Bp. 1960, Múz. Közp. Prop. Irod. Soksz. 218 l.
- /A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai 1./
- Kiss László* : Adalékok a tiszántúli kubikusok gazdasági helyzetéhez az ellenforradalmi Magyarországon /1920—1944/. PtK. 1960. 6. évf. 4. sz. 123—155. l.
- Koch Lajos* : A budapesti Magyar Színház műsora. /1897. okt. 16.—1949. jún. 30./ /Adattár./ Bp. 1960, Színháztud. Int. — Orsz. Színháztört. Múz. Soksz. 85 l.
- Kohut Mária* : Adatok a Magyar Gyermektanulmányi Társaság működéséhez. PSz. 1960. 10. évf. 7—8. sz. 645—648. l.
- Koós Imre* : Summáselet. (Sajtó alá rend. Bodgál Ferenc.) Miskolc 1960, Megyei Tanács. 183 l.
- Kovács Máté* : A magyar könyv- és könyvtárkultúra a szocializmus kezdeti szakaszában. l. MK. 1960. 76. évf. 3. sz. 228—254. l.
- Kovács Mihály* : Az „1. vasútbiztosító őrszázalóalj” története. HK. 1960. 7. évf. 2. sz. 144—153. l.
- Krizsán László* : Okmányok a felszabadulás történetéhez Pest megyében. Szerk. — —. Bp. 1960, MSzMP M. Biz. — M. Tanács V. B. — Szakszerv. M. Tanácsa. 158 l.
- Kubútsch Imre—Szekeres József* : A bányászok élete a Horthy rendszerben. 1919—1944. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. (Összcáll. és szerk. — —. [Bev.] Blaha Béla.) Kiad. a Bányai Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1960, Táncsics Kiadó. 323 l.

- Kun Béláné* : Bécs—Stettin—Petrográd—Moszkva. Kortárs. 1960. 4. évf. 11. sz. 635—646. l.
- Lackó, M(iklós)* : La naissance de la démocratie populaire hongroise 1944—1946. AH. 1960. 7. tom. 1—2. no. 1—61. l.
- Lakatos Ernő—Racsó Waldemárné* : A főváros oktatásiügyi hálózatának fejlődése. Megyei és városi statisztikai Értesítő. 1960. 10. évf. 8. sz. 344—355. l.
- Liptai, E(rvin)* : Bor'ba Vengerszkoj Krasznój Armii protiv imperialiszticseszkoj intervencii v 1919 godu. AH. 1960. 7. tom. 1—2. no. 103—148. l.
- A magyar munkásmozgalom története. 1867—1945. [Írta] [Király József, Labádi János stb.] Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 246 l.
/Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Magyar munkásmozgalom története szakosított tanfolyama számára. 1960—1961. 1. évf./
- A magyar munkásmozgalom története. 1945—1960. 1. téma. 1945—1948. (Írta Ságvári Ágnes.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 63 l.
/Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Magyar munkásmozgalom története szakosított tanfolyama számára. 1960—1961. 2. évf./
- A magyar műszaki értelmiség és a Műegyetem a Tanácsköztársaság idején. (Szerk. biz.: Devics József, Károlyi Zsigmond, Zádor Mihály.) Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 187 l., 4 t.
/Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 14./
- Makár Béla* : Véres napok Vásárosdombón. [1918.] Művelődési Tájékoztató. 1960. jún. 70—73. l.
- Marik Dénes* : Gyula mezőgazdasági fejlődése. /1945—1960./ Gyula 1960. 34 l.
/A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 12./
- Márkus László* : A leninizmus hatása a szociáldemokrata történetfelfogásra a Tanácsköztársaság idején. Száz. 1960. 94. évf. 4. sz. 626—645. l.
- Márton Jánosné* : Az államosított mérésügy 50 éve. Mérésügyi Közlemények. 1960. 1. évf. 1. sz. 11—16. l.
- Mártonffy Károly* : A közszolgálat jogi szabályozása a Magyar Tanácsköztársaságban. JK. 1960. 15. évf. 6. sz. 301—312. l.
- Mérei Gyula* : Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához. Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 180—256. l.
„Mindenki újakra készül...” Az 1918—19-es forradalmak irodalma. 3. köt. /A Tanácsköztársaság szépirodalma./ /Szöveggyűjtemény./ Szerk. és jegyz. [ell.] József Farkas. Bp. 1960. Akad. Kiadó. 741 l.
/Irodalom—szocializmus./
- Mónus Imre* : A győri nyomdászok könyvtárának története. MK. 1960. 76. évf. 3. sz. 303—312. l.
- Münnich Ferenc* : Budapesttől Bécsig. [Részlet — — készülő önéletrajzából.] Kortárs. 1960. 4. évf. 8. sz. 155—161. l.
- Nagy Béla* : A Solti Szikra Termelőszövetkezet története. Bp. [1960], Földműv. Min. 47 l.
- Nagy Péter* : Szabó Dezső az ellenforradalomban. /1919—1923./ Bp. 1960, Szépirod. Kiadó. 207 l.
- Nagy Sándor* : Irodalmi per a Horthy-korszak bírósága előtt. Alföld. 1960. 11. évf. 3. sz. 122—129. l.
- Nemes Dezső* : A népi Magyarország fejlődése 1945—1960. Száz. 94. évf. 1—3. sz. 1—44. l.
- Orbán Sándor* : Az állam és a katolikus egyház megállapodása /1950/. TSz. 1960. 3. évf. 2—3. sz. 281—309. l.
- 50 év az építőanyagipar szolgálatában. A Belpátfalvai Cement- és Mészmű története... 1960-ig. [Kiad. a Belpátfalvai Cement és Mészmű.] [Belpátfalva] 1960. 31 l.
- Pórné Váradi Irma—Kóhalmi Béla—Turnowszky Sándor* : Braun Róbert a könyvtáros és szociográfus. Bibliográfia és tanulmány. [Bev.] [Tiszay Andor]. Bp. 1960, Főv. Szabó Ervin Könyvtár. 71 l.
/Könyvtárosok kiskönyvtára 2./
- (*Práger Miklós*): A Magyar Tanácsköztársaság sajtójának bibliográfiája. /1919. márc. 21.—1919. aug./ [Kiad. az] MSzMP K. B. Párttörténeti Intézete. Bp. 1960. 35 l.
Mutatóval kiegészített klny. A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai c. mű 6/B. kötetéből.
- Runge, Fritz* : Emlékezés Alpári Gyulára. PtK. 1960. 6. évf. 3. sz. 168—178. l.
- Ságvári Ágnes* : Az 1947. évi országgyűlési választások Budapesten. PtK. 1960. 6. évf. 3. sz. 46—82. l.
- Sándor Pál* : Lenin könyvek Horthy-Magyarországon. Emlékek. Magyar filozófiai Szemle. 1960. 4. évf. 3. sz. 355—361. l.
- Semil-Milski, Edmund* : József Krasny Magyarországon. PtK. 1960. 6. évf. 3. sz. 179—188. l.
- Siklós András* : Adalékok az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak historiográfiájához. PtK. 1960. 6. évf. 4. sz. 24—67. l.
- Sitkei Sándor* : Egy tengerész a forradalomban. Sajtó alá rend. Tarjányi Sándor. Bp. 1960, Múz. Közp. Prop. Irod. Soksz. 44 l., 3 t.

- Somlyai Magda, M.* : Adatok a mezőgazdasági termelés megindulásának történetéhez 1945–46-ban. Száz. 1960. 94. évf. 4. sz. 646–660. l.
- Strassenreiter Erzsébet* : Népi demokráciánk 15 éve az évfordulóra megjelent kiadványok tükrében. PtK. 1960. 6. évf. 4. sz. 210–217. l.
- A „Stromfeld Aurél” Általános Gépipari Technikum 10 éve. /1950–1960./ (Szerk. Borsos Gábor.) Salgótarján 1960. 63 l.
- Szabó Agnes* : A népbiztos-per 40. évfordulójára. Közli: — —. PtK. 1960. 6. évf. 4. sz. 183–190. l.
- Szabolcs Ottó* : Pedagógus B-listázások Magyarországon az ellenforradalmi rendszer éveiben. /1922–1925./ PSz. 1960. 10. évf. 7–8. sz. 637–644. l.
- Szabolcsi Miklós* : Nacionalizmus és a legújabb magyar irodalom néhány problémája. /Vitaíndító tézisek./ [Barta János, Sziklay László stb. hozzászólásával.] MTANyI. 1960. 16. köt. 1–4. sz. 133–192. l.
- Szemere Vera* : A munkás-paraszt szövetség néhány kérdése 1919-ben. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei. 1960. 5. köt. 2–5. sz. 25–45. l.
- Szilágyi János* : Munkásosztályunk irodalmi műveltsége a két világháború közötti időben. IT. 1960. 48. évf. 2–3. sz. 107–114. l.
- Szilágyi László* : Szövetkezetek Magyarországon a felszabadulás előtt. /Adatgyűjtemény./ 1–2. r. Bp. 1960. Soksz. 2 db.
- /Szövetkezetek Országos Szövetségének szövetkezeti kutató csoportja. Tanulmányok 14–15./
- Tólas Géza* : Illegális magyar sajtó a francia ellenállási mozgalomban. MK. 1960. 76. évf. 3. sz. 313–323. l.
- Tanácsköztársaság Fejér megyében. /Emlékkönyv./ Kiad. a Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya. Székesfehérvár 1959. 147 l.
- A kötet tartalma:
Farkas Gábor : Az 1918-as polgári demokratikus forradalom Székesfehérváron és Fejér megyében.
Csongor Rózsa : A Tanácsköztársaság kikiáltása Fejér megyében.
Rehák Ferenc : A Magyar Tanácsköztársaság Fejér megyei eseményei. /1919. március–1919. augusztus./
Kállay István : A Fejér megyei és Székesfehérvári Direktórium szervezete és működése.
Bottlik László : Ellenforradalmi megmozdulások a Tanácsköztársaság idején. Dokumentumok a Tanácsköztársaság Fejér megyei történetének tanulmányozásához. (Gyűjt. Farkas Gábor, Csongor Rózsa.)
- Tantárgytörténeti tanulmányok. [Kiad. a] (Pedagógiai Tudományos Intézet. Szerk. Faludi Szilárd.) I. Bp. 1960, Tankönyvkiadó. 515 l.
- A kötet tartalmából:
Komár Pálné : A hazai irodalomtanítás alakulásának vázlatos története a múlt század 60-as éveitől 1945-ig.
Xantusz Gyula : Hazai rajzoktatásunk története különös tekintettel a munkakeretek rendszerének és összefüggéseinek alakulására.
- Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 2. 1944. máj. 15.—1944. jún. 3. A budapesti zsidóság összeköltöztetése. Szerk. Beneschofsky Ilona, Karsai Elek. Kiad. a Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Bp. 1960, 401 l., 18 t.
- (*Veress József*) *Veres, József* : Szel'szkohozjajsztvennue proizvodstvennue kooperativü Vengerszkoj Szovetszkoj Resz-publikli. Szeged 1960. 18 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica 6/5./

9. Egyetemes történet

- Akcióban az SS. (SS im Einsatz.) Az SS büntetési a bizonyítékok tükrében. [Dokumentumgyűjtemény. Összeáll. és kiad.] (az Antifasiszta Ellenálló Harcosok Német Demokratikus Köztársaságban működő Bizottsága. Ford. Szegő István. Röv. kiad.) Bp. 1960, Zrínyi Kiadó. 615 l., 1 térk.
- Andics Erzsébet* : A Habsburgok és a forradalmak elleni cári segítség kérdése. /A münchengräzti egyezménytől 1849 májusáig./ Száz. 1960. 94. évf. 4. sz. 556–594. l.
- Bacsó János* : Ami a kulisszák mögött történt... Bp. 1960, Zrínyi Kiadó. 374 l., 16 t.
- Benedicty Róbert* : Hogyan foglalta el Alarich Rómát? AT. 1960. 7. köt. 1–2. sz. 75–81. l.
- Beilen Oszkár* : A Kommunista Internacionálé 7. világkongresszusa és az antifasiszta, antiimperialista népfrent. PtK. 1960. 6. évf. 3. sz. 1–45. l.
- Birtalan Győző* : Girolamo Cardano önéletrajzáról. OTKK. 1960. 17. sz. 133–149. l.
- Brea, Bernabo L(uigi)* : Odysseus nyomában Aiolos birodalmának földjén. (Sulla scia di Ulisse verso il regno di Eolo.) Szeged 1960. 23 l.

- /Acta Universitatis Szegediensis. Acta antiqua. Kisebbségi dolgozatok az ókortudomány köréből 3./
- Csujkov, Vaszilij Ivanovics* : Erőd a Volga partján. (Nacsalo puti.) (Visszaemlékezések. Ford. Nyíró József.) Bp. 1960, Zrínyi Kiadó. 399 l., 9 t., 3 térk.
A szerző Ot Volgi do Sprec c. visszaemlékezés-ciklusának 1. kötete.
- Czeglédy, K(ároly)* : Khazar raids in Transcaucasia in 762–764 A. D. AO. 1960. 11. tom. 1–3. fasc. 75–88. l.
- Fitz Jenő* : L. Cassius Pius Marcellinus. AE. 1960. 87. köt. 2. sz. 130–135. l.
- Földes Éva* : A fizikai munka emberformálójának szerepe az újkori nevelés történetében. PSz. 1960. 10. évf. 9. sz. 792–802. l.
- Futó József* : Nagy fekete királyságok Afrikában. ÉIT. 1960. 15. évf. 42. sz. 1327–1331. l.
A Sciences et Avenir c. folyóirat cikke nyomán.
- Gonda Imre* : Az csztrák szociáldemokrácia és a Habsburg-monarchia fenntartásának kérdése. PtK. 1960. 6. évf. 3. sz. 123–137. l.
- Günther, R.* : — Etr[uskisch:] serve — lat[einisch:] servus. Ein Deutungsversuch. AA. 1960. 8. tom. 1–2. fasc. 45–50. l.
- Györffy, G[yörgy]* : Die Rolle des buyruq in der alttürkischen Gesellschaft. AO. 1960. 11. tom. 1–3. fasc. 169–179. l.
- Györffy Sándor* : A nyugat-németországi „Kelet-kutatás”. Valóság. 1960. 3. évf. 4. sz. 64–71. l.
- Hahn István* : A Holt-tengeri közösségtől az őskeresztény vagyonközösségig. Világosság. 1960. 1. évf. 1. sz. 8–16. l.
- Hahn István* : Az időszámítás története. Bp. 1960, Gondolat. 130 l.
/Gondolattár 2./
- Harmatta János* : Egy arameus papirusz. MTANyI. 1960. 16. köt. 1–4. sz. 295–357. l.
- Harmatta János* : Az Indus-kultúra története az újabb ásatások megvilágításában. AE. 1960. 87. köt. 2. sz. 245–246. l.
- Horváth Pál* : A középkori falusi földközösség történetével foglalkozó polgári történeti-jogtörténeti irodalom néhány kérdése. 1–2. r. Száz. 1959. 93. évf. 5–6. sz. 802–843. l., 1960. 94. évf. 1–3. sz. 125–149. l.
- Jemnitz János* : Jean Jaurès a háború ellen. ÉIT. 1960. 15. évf. 38. sz. 1187–1190. l.
- Jemnitz János—Márkus László* : A „három nyolcas” története. ÉIT. 1960. 15. évf. 45. sz. 1427–1430. l.
- Józsa Sándor* : A Hosszú Menetelés. ÉIT. 1960. 15. évf. 40. sz. 1251–1254. l.
- Kabos Ernő* : A nemzetközi szakszervezeti mozgalom helyzete az első oroszországi forradalom idején /1905–1907/. PtK. 1960. 6. évf. 4. sz. 68–97. l.
- Kálmán Endre* : Eleven örökség. A Kommunista Internacionálé 7. világkongresszusának negyedszázados évfordulójára. TáSz. 1960. 15. évf. 8–9. sz. 1–22. l.
- Kara, G(yörgy)* : Sur deux canons chinois des Ts'ing. AO. 1960. 10. tom. 3. fasc. 249–253. l.
- Kardos Tibor* : A Garibaldi-évforduló. Élet és Irodalom. 1960. 4. évf. 28. sz. 5. l.
- Király, P(éter)* : Budapest'ský zlomek latinské legendy o sv. Václavu. SSL. 1960. 6. tom. 1–2. fasc. 199–203. l.
- Körmendy István* : A hűbéres és zsoldos hadseregek egészségügyi szolgálata. Honvédervos. 1960. 12. évf. 3. sz. 257–263. l.
- Kubik István* : A „negyedik piramis”. /A kairói Miszr Bankház történetéből./ ÉIT. 1960. 15. évf. 29. sz. 916–919. l.
- Kulcsár Zsuzsanna* : A salemi boszorkányok. Világosság. 1960. 1. évf. 2. sz. 44–48. l.
- A kultúra világa. (Szerk. biz.: Alexits György, Babics Antal stb. [Bev.] Köpeczi Béla.) [5.] (Vécsey Zoltán) : A Föld országai. — Az emberiség története. Bp. 1960, Minerva. 1456 l., 1 térk.
- Makkai László* : Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. TSz. 1960. 3. évf. 2–3. sz. 193–223. l.
- Mezey László* : Középkori diákélet. ÉIT. 1960. 15. évf. 36. sz. 1130–1133. l.
- Moravcsik Gyula* : Anonim dedikációs költemény I. Basilios császárról. AT. 1960. 7. köt. 1–2. sz. 53–59. l.
- Neatby, L. H.—Heichelheim, F. M.* : The early Roman currency in the light of recent research. AA. 1960. 8. tom. 1–2. fasc. 51–85. l.
- Nemzetközi munkásmozgalom története. 1848–1939. [Írta] (Ovári Miklós, Gyovai Gyula stb.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 361 l.
- /Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Nemzetközi munkásmozgalom története szakosított tanfolyama számára. 1960–1961. 1. évf./
- Perényi Imre* : A Földközi-tenger menti rabszolgatartó társadalmak városépítésének közös és eltérő vonásai. Településtudományi Közlemények. 1960. 12. sz. 63–75. l.
- Pólay Elemér* : Jogrendszer az ókori Rómában. Szeged 1960. 42 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica. 7/2./
- Régöly-Mérei Gyula* : Az ó-egyiptomi orvostudomány mint az archaikus gyógyászat fejlődésének egyik típusa. AT. 1960. 7. köt. 1–2. sz. 1–14. l.

- Révay József*: A kínai selyem Rómában. ÉIT. 1960. 15. évf. 44. sz. 1379—1382. l. (*Ritók Zsigmond*): Régi görög hétköznapiak. Szemelvények a görög művelődés forrásából. (Összeáll., [bev.] és jegyz. [ell.] — —.) Bp. 1960, Gondolat. 254 l., 8 t. /Európai antológia. Görögország./
- Saint-Simon herceg emlékezései. (Mémoires...) Vál., ford. és bev. Győry János. Bp. 1960, Gondolat. XX, 370 l., 7 t. /Auróra 16./
- (*Sarkady János*): A demokrácia bölcsője. (Összeáll., [bev.] és jegyz. [ell.] — —.) Bp. 1960, Gondolat. 234 l., 6 t. /Európai antológia. Görögország./
- Scheiber Sándor*: Bar Kochba szabadságharca az új régészeti leletek fényénél. ÉIT. 1960. 15. évf. 29. sz. 925—926. l. (*Semmer, Gerd*): Ça ira. A francia forradalom dalai. 1789—1795. (Szerk. — —.) Bp. 1960, Európa. 232 l.
- Star, P.*: A mikroszkóp első 300 évének története. [— — cikke nyomán.] Orvosi Hetilap. 1960. 101. évf. 32. sz. 1143—1147. l.
- Szamuely Tibor*: A német fasiszta hadsereg katonai doktrínájának és vezetésének néhány kérdése a második világháború első szakaszában. Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 150—179. l.
- A szovjet hadsereg harcászati fejlődése a Nagy Honvédó Háború éveiben. /1941—1945./ (Razvitie taktiki szovetszkoi armii v godu Velikoi Otecsestvvennoj Vojni.) (Főszerk. K. Sz. Kolganov. Ford. Szücs Miklós.) Bp. 1960, Zrínyi Kiadó. 559 l., 37 térk.
- A Szovjetunió Nagy Honvédó Háborújának történelmi tanulságai. TáSz. 1960. 15. évf. 8—9. sz. 87—109. l.
- Thorez, Maurice*: A Francia Kommunista Párt megalakulásának negyvenedik évfordulója. TáSz. 1960. 15. évf. 12. sz. 104—123. l.
- Tóth Sándor*: Fél évszázad a bolgár nép és a Bolgár Kommunista Párt szolgálatában. [Todor Pavlov akadémiikus születésének 70. évfordulójára.] MFSz. 1960. 4. évf. 2. sz. 197—202. l.
- Tudományos Ülésszak a Kínai Népköztársaság megalakulásának 10. évfordulóján. Száz. 1960. 94. évf. 4. sz. 680—686. l.
- Ürögdi György*: A fiscus Caesaris alapításához. AT. 1960. 7. köt. 1—2. sz. 61—68. l.
- Vécsey Zoltán*: Így kezdődött az embervásár. ÉIT. 1960. 15. évf. 47. sz. 1491—1494. l.
- Vinogradov, V. N.*: Igaz ügyért. /Emlékezések és feljegyzések./ Tizenöt esztendővel ezelőtt történt. HK. 1960. 7. évf. 2. sz. 154—168. l.
- Wessetzky Vilmos*: Petese demótikus beadványa és családtörténete. [Ford. és a bevezetést írta: — —.] AT. 1960. 7. köt. 1—2. sz. 133—161. l.
- Williemczik, Kurt*: Százötven esztendő a berlini Humboldt-Egyetem. Felsőoktatási Szemle. 1960. 9. évf. 11. sz. 701—704. l.
- Züszky, J[ános]*: Zur Frage der Verschollenheit im römischen Recht. AA. 1960. 8. tom. 1—2. fasc. 95—132. l.

10. Tudományos élet

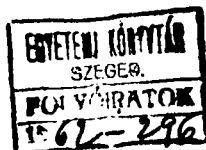
- Belényesy, Márta*: Über die mittelalterlichen Forschungen in der ungarischen Volkskunde. AEt. 1960. 9. tom. 1—2. fasc. 203—212. l.
- Bereud T. Iván—Szuhay Miklós*: A gazdaságtörténeti szemináriumok és konzultációk tapasztalatai. Felsőoktatási Szemle. 1960. 9. évf. 11. sz. 689—694. l.
- Berényiné Révész Mária*: Humanizmus-kongresszus Wittenbergben. /1959. július 3—8./ AT. 1960. 7. köt. 1—2. sz. 127—130. l.
- Bizonyos változások a történelem iskolai tanításában a Szovjetunióban. Az SzKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának 1959. október 8-i határozata. Ttan. 1960. 5. évf. 4. sz. 25—27. l.
- Csatári Dániel*: Egy román történetíró halálára. Barbu T. Cămpina /1923—1959/. Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 453. l.
- Czeglédy, K[ároly]*: Joseph Aisleitner /1883—1960/. AO. 1960. 10. tom. 3. fasc. 299—300. l.
- Forgács Sándorné*: A Párttörténeti Intézet dokumentációs munkájáról. MK. 1960. 76. évf. 3. sz. 324—326. l.
- Havicsok Zsuzsanna, Á.*: Településföldrajzi vitaülés a Magyar Tudományos Akadémián. MTATT. 1960. 10. köt. 3—4. sz. 317—324. l.
- Kármán Tamásné*: Százéves a svéd Központi Statisztikai Hivatal. StSz. 1960. 38. évf. 8—9. sz. 897—903. l.
- Katus, L[ászló]*: Rapport sur les travaux de la Bibliographie Hongroise d'histoire. AH. 1960. 7. tom. 1—2. no. 183—189. l.
- Kon, I. Sz.*: A történettudomány elméletének kérdései a mai polgári történetírásban. TSz. 1960. 3. évf. 2—3. sz. 364—380. l.
- A Zeitschrift für Geschichtswissenschaft c. folyóiratban megjelent cikk fordítása. A könyvtárakban folyó tudományos kutató tevékenység helyzete. Az 1959. február—márciusi adatgyűjtés feldolgozásának összefoglaló eredményei. [Összeáll. és kiad. az] Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtártudományi és Módszer-

- tani Központ, Könyvtártudományi Osztály. [Bev.] (Lázár Péter.) Bp. 1959. Soksz. 28, 3, 3 l., 30 t.
- Kuczynski, Jürgen—Robbe, Waltraud*: Gazdaságtörténeti oktatás és kutatómunka a Német Demokratikus Köztársaságban. Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 357—362. l.
- Kun László—László István*: A magyar testnevelés- és sporttörténetírás tizenöt éve. Sport és Tudomány. 1960. 4. évf. 9. sz. 268—269. l.
- Kunszery Gyula*: Bártfai Szabó László 80 éves. Vigilia. 1960. 25. évf. 10. sz. 634—636. l.
- Lengyel Béla*: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem jubileuma. Felsőoktatási Szemle. 1960. 9. évf. 7—8. sz. 481—484. l.
- Ligeti, L(ajos)*: M. Jules [Gyula] Németh. AO. 1960. 11. tom. 1—3. fasc. 5—9. l.
- Macek, Josef*: A csehszlovák történettudomány helyzete és feladatai a szocializmus felépítésének időszakában. Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 337—356. l.
- A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya vezetőségének beszámolója. [Hozzászólásokkal.] MTATT. 1960. 10. köt. 3—4. sz. 195—239. l.
- Makkai László*: Nemzetközi történetkongresszus Stockholmban. ÉIT. 1960. 15. évf. 49. sz. 1539—1542. l.
- Marót Károly*: Raffaele Pettazzoni /1883—1959/. AT. 1960. 7. köt. 1—2. sz. 83—84. l.
- Maróti Egon*: Beszámoló az altenburgi ókortörténeti kongresszusról. AT. 1960. 7. köt. 1—2. sz. 122—127. l.
- A második magyarországi orvostörténeti vándorgyűlés. Debrecen—Sárospatak 1959. augusztus 28—30. OTKK. 1960. 18. sz. 5—12. l.
- Meister, Richard*: Az Osztrák Tudományos Akadémia szervezete és tevékenysége. MT. 1960. 5. köt. 11. sz. 649—658. l.
- Mollay Károly*: Sopron várostörténeti kutatása. SSz. 1960. 14. évf. 4. sz. 331—336. l.
- Molnár Erik*: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. [Ember Győző, Székely György stb. hozzászólásával.] Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 45—81. l.
- Moravcsik Gyula*: Szabó Miklós /1884. V. 23—1960. III. 25./ AT. 1960. 7. köt. 1—2. sz. 82—83. l.
- A munkásmozgalom helyi hagyományainak felhasználása a középiskolai történelemtanításban. [A Soproni Országos Történeti Vándorgyűlésen elhangzott hozzászólások.] Ttan. 1960. 5. évf. 4. sz. 20—24 l.
- A párttörténeti tudomány új fellendüléséről. A „Voproszi Isztorii KPSZSZ” 1960. évi 5. számának vezércikke. PtK. 1960. 6. évf. 4. sz. 98—122. l.
- Perényi József*: Thim József 1864—1959. Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 454—455. l.
- Ránki György*: A XI. Nemzetközi Történeti Kongresszus. Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 458—459. l.
- Rásonyi László*: Stein Aurél és hagyatéka. Bp. 1960, Akad. Kiadó. 37 l.
/A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 18./
- Somlyai Magda, M.*: Balázs Béla 1918—1959. Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 456—458. l.
- Soós Imre*: A falutörténeti forrásközlés kérdése. Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 333—336. l.
- Soproni országos történeti vándorgyűlés. Száz. 1960. 94. évf. 4. sz. 704—711. l.
- A Stockholmi Nemzetközi Történeti Kongresszusról. [Írta] E. T. PtK. 1960. 6. évf. 4. sz. 207—208. l.
- Szabó György*: A nacionalizmus a magyar irodalom tükrében. Jegyzetek az Irodalomtörténeti Intézet ülészekéről. Valóság. 1960. 3. évf. 3. sz. 40—47. l.
- Székely György*: Konferencia a kézművészet és a városi élet eredetéről Lengyelországban. Száz. 1960. 94. évf. 1—3. sz. 461—464. l.
- Szörényi Andor*: Aisleitner József /1883—1960/. Vigilia. 1960. 25. évf. 11. sz. 685—687. l.
- Tóth Dezső*: Felszabadult irodalomtudományunk. IT. 1960. 47. [148] évf. 1. sz. 1—6. l.
- Tóth László*: Az általános iskolai történelemtanítás főbb feladatai az 1960/61-es tanévben. Ttan. 1960. 5. évf. 4. sz. 7—10. l.
- A történettudomány fejlesztésének problémái. „A Szovjetunió Kommunista Pártjának története” megjelenése alkalmából. Valóság. 1960. 3. évf. 4. sz. 14—19. l.
- Tudományos ülés Sopronban Széchenyi István halálának 100. évfordulója alkalmából. [Írta]: M. V. Valóság. 1960. 3. évf. 3. sz. 30—35. l.
- Vas Károly*: A munkásmozgalom történetének tanítása az általános iskola 7. osztályában. 1—3. Ttan. 1960. 5. évf. 1—2. sz. 40—43. l., 3. sz. 6—9. l.
- Veress Judit*: Tantárgykoncepció történelemből. Az iskolareformmal kapcsolatos tantervi munkálatokhoz. PSz. 1960. 10. évf. 9. sz. 738—756. l.
- A világnézetű nevelés egyes kérdései a Szegedi Tudományegyetem történeti tanszékein. Felsőoktatási Szemle. 1960. 9. évf. 7—8. sz. 445—451. l.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AA	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAr	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AE	= Archaeológiai Értesítő
AET	= Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	= Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
AI	= Állam és Igazgatás
AJ	= Acta Juridica
AL	= Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
AnK	= Anthropológiai Közlemények
AO	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AT	= Antik Tanulmányok
ÉIT	= Élet és Tudomány
ET	= Ethnográfia
FöK	= Földrajzi Közlemények
HK	= Hadtörténelmi Közlemények
IT	= Irodalomtörténet
ITK	= Irodalomtörténeti Közlemények
JK	= Jogtudományi Közlöny
KgSz	= Közgazdasági Szemle
Kts	= A Könyvtáros
MFSz	= Magyar Filozófiai Szemle
MK	= Magyar Könyvszemle
MNy	= Magyar Nyelv
MNyőr	= Magyar Nyelvőr
MT	= Magyar Tudomány
MTANyI	= Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztá- lyának Közleményei
MTATT	= Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő
NrK	= Néprajzi Közlemények
OTKK	= Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei
PtK	= Párttörténeti Közlemények
PSz	= Pedagógiai Szemle
SSL	= Studia Slavica
SSz	= Soproni Szemle
StSz	= Statisztikai Szemle
Száz	= Századok
TáSz	= Társadalmi Szemle
TSz	= Történelmi Szemle
Ttan	= Történelemtanítás
TtK	= Természettudományi Közlöny

(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)



СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Л. Элекеш</i> : История и современная общая образованность	805
<i>Дь. Моравчик</i> : Византийские императоры и их послы в г. Буда	832
<i>И. Сабо</i> : Проблематика истории крестьянства в Венгрии в эпоху капитализма. (С выступлениями <i>Иштване Орос</i> и <i>Ференца Пелешкеи</i>)	848
<i>Дь. Мереи</i> : Идея «наднационального государства» в западно-германской и австрийской буржуазной историографии (I. часть)	862
<i>Р. Балог</i> : Некоторые опыты социалистического строительства в восточных советских республиках	889

ДИСКУССИЯ

Дискуссия в Институте истории Академии Наук Венгрии о вопросах национализма	909
<i>Дь. Сабад</i> : О характеристике политики Кошута в 1860/61 гг. II.	922

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

Конференция историков в Чехословакии в 1960 г.	937
ХРОНИКА	942

БИБЛИОГРАФИЯ

Список произведений по истории (монографий, исследований, статей), вышедших в Венгрии (1 июля — 31 декабря 1960 г.)	962
---	-----

TABLES DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>L. Elekes</i> : Histoire et culture générale moderne	805
<i>Gy. Moravcsik</i> : Empereurs de Byzance et leurs ambassadeurs à Buda	832
<i>I. Szabó</i> : Problèmes relatifs à l'histoire de la paysannerie en Hongrie à l'ère du capitalisme (Avec les interventions d' <i>I. Orosz</i> et de <i>F. Pölöskei</i>)	848
<i>Gy. Méri</i> : L'idée de l'État supranational dans l'historiographie bourgeoise de l'Allemagne occidentale et de l'Autriche (I. partie)	862
<i>Mme R. Balogh</i> : Quelques expériences faites dans les républiques soviétiques orientales par rapport à l'édification du socialisme ..	889

DISCUSSION

Discussion ouverte à l'Institut des Sciences Historiques de l'Académie Hongroise des Sciences concernant les problèmes du nationalisme	909
<i>Gy. Szabad</i> : Des caractéristiques de la politique pratiquée par Kossuth en 1860/1861. II.	922

LE FRONT DES HISTORIENS SOVIÉTIQUES ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

Conférences des historiens tenues en Tchécoslovaquie en 1960	937
--	-----

CHRONIQUE	942
-----------------	-----

BIBLIOGRAPHIE

Répertoire des ouvrages historiques (monographies, études, articles) publiés en Hongrie (1 ^{er} juillet—31 ^{er} décembre 1960)	962
--	-----

CONTENTS

STUDIES

<i>L. Elekes</i> : History and modern general culture	805
<i>Gy. Moravcsik</i> : Emperors of Byzantium and his legates at Buda	832
<i>I. Szabó</i> : The problem of the history of peasantry in Hungary at the age of capitalism. (With the remarks of <i>I. Orosz</i> and <i>F. Pölöskei</i>)	848
<i>Gy. Mérei</i> : The idea of "supernational state" in the Westgerman and Austrian bourgeois historiography (I. part)	862
<i>R. Balogh</i> : Some experiences of the building of socialism in the eastern Soviet republics	889

DISCUSSION

The debate of the Historical Institut of HAS aboute the problems of nationalism .	909
<i>Gy. Szabad</i> : About Kossuth's policy in emmigration. II	922

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIETUNION AND THE PEOPLE'S DEMOCRACIES

Historical Conferences in Czechoslovakia in 1960	937
--	-----

CHRONICLE	942
-----------------	-----

BIBLIOGRAPHY

A list of historical works (books, studies, articles) published in Hungary (from July 1. to December 31. 1960)	962
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>L. Elekes</i> : Geschichte und zeitgemäße allgemeine Bildung	805
<i>Gy. Moravcsik</i> : Byzantinische Kaiser und ihre Gesandten in Buda	832
<i>I. Szabó</i> : Problematik der Geschichte des Bauerntums in Ungarn im Zeitalter des Kapitalismus (mit Beiträgen von <i>I. Orosz</i> und <i>F. Pölöskei</i>)	848
<i>Gy. Mérei</i> : Die Idee des »übernationalen Staates« in der westdeutschen und österreichischen bürgerlichen Geschichtschreibung (I. Teil)	862
<i>R. Balogh</i> : Einige Erfahrungen beim Aufbau des Sozialismus in den östlichen Sowjetrepubliken	889

DISKUSSIONEN

Diskussion des Instituts für Geschichtswissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften über die Fragen des Nationalismus	909
<i>Gy. Szabad</i> : Über die Charakterisierung der Politik L. Kossuths in den Jahren 1860/61	922

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

Tschechoslowakische Historikertagungen im Jahre 1960	937
--	-----

CHRONIK	942
---------------	-----

BIBLIOGRAPHIE

Verzeichnis der in Ungarn erschienenen geschichtlichen Werke (selbständige Bände, Studien, Artikel) (1. Juli—31. Dezember 1960)	962
---	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1961. X. I. — Példányszám:1900 — Terjedelem: 15,5 (A/5) iv

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

Barta István : Felsőbüki Nagy Pál

Hanzó Lajos : Tessedik gazdaságtudományi nézeteinek forrásaihoz

Juhász Gyula : Adalékok Magyarország külpolitikájához a második világháború kirobbanásának napjaiban

Kumorovitz L. Bernát : A középkori magyar magánjogi írásbeliség első korszaka

Walter Markov : Jozefinisták és jakobinusok

Tilkovszky Loránt : Balásházy János élete és munkássága

Vita a dualizmus egyes kérdéseiről I—II.

Jenei Károly : Az ellenforradalom támadása az Általános Fogyasztási Szövetkezet ellen és az „első” Bethlen—Peyer paktum.

Berend T. Iván : A stabilizáció megvédése és a tőkekisajátítás „száraz” (államkapitalista) útja Magyarországon (1946—47)

Borsányi Károly : Az afrikai egységtörekvések

Ádám Magda : Magyarország és a kisantant a második világháború előtti években

Ára: 8,—Ft

Évi előfizetési ára: 36,—Ft

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae.**
Sectio Historica Tomus III. Budapest, Tankönyvkiadó 1961. 287 l.
- Endre Sik : Histoire de l'Afrique noire.** Tome I. Budapest, Akadémiai Kiadó,
1961. 406 l.
- Szerémi György : Magyarország romlásáról.** Monumenta Hungarica V. Buda-
pest, Magyar Helikon, 1961. 318 l. Ára: 70,— Ft.
- Kiss Lajos : Régi Rétköz.** Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 481 l. Ára:
100,— Ft.
- Niederhauser Emil : A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában.** Budapest,
Akadémiai Kiadó, 1962. 353 l. Ára: 60,— Ft.
- Horváth Zoltán : Magyar századforduló. A második reformnemzedék története
(1896—1914).** Budapest, Gondolat, 1961. 647 l. + 9 t. Ára: 67,— Ft.
- Nógrádi Sándor : Emlékeimből.** Budapest, Kossuth Kiadó, 1961. 295 l.
Ára: 20,— Ft.
- M. Somlyai Magda : Szabadulás és magvetés (Az 1945-ös földreform történe-
téből)** A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyv-
tára 4. sz. Budapest, 1961. 181 l. Ára: 10,— Ft.

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

(Új sorozat)

21. **Hermann Zsuzsanna** : Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés 10,— Ft
22. **Gerics József** : Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjé-
nek problémái 16,— Ft
23. **Diószegi István** : Ausztria—Magyarország és Bulgária a San
Stefano-i béke után (1878—1879) 16,— Ft

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,
MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V.; József nádor tér 1.

Telefon: 180—850. Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066.

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)